

INNOVATION AND GLOBAL ISSUES CONGRESS V 2019

May, 02-04, 2019
JW Marriott Hotel
ANKARA/TURKEY

CONGRESS BOOK

www.inglobe.org

EDITORS

Ragıp PEHLİVANLI
Dr. Karlygash ASHIRKHANOVA
Prof. Dr. Nurettin BİLİCİ

inglobetr

inglobetr

inglobetr

inglobe_tr

INNOVATION AND GLOBAL ISSUES ACADEMY

May 02-04, 2019

Ankara / TURKEY

CONGRESS BOOK

EDITORS

Ragıp PEHLİVANLI

Dr. Karlygash ASHIRKHANOVA

Prof. Dr. Nurettin BİLİCİ

www.inglobe.org

congress@inglobe.org

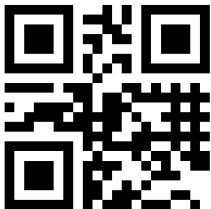
(+90) 312 911 0799

All rights of this book belong to editors. Can be used by giving reference. Scientific and ethical responsibilities of the writings belong to authors and copyright belongs to InGlobe editors. The authors are responsible for the correctness of the content and resources of the writings.

Copyright © 2019

InGlobe Academy. All rights reserved.

CONGRESS ID

Name of Congress

Innovation and Global Issues Congress V

Type of Participation

Davetli ve Çağrılı / Keynote and Invited

Date and Place

02-03-04 May 2019

Ankara / TURKEY

President

Prof. Dr. Nurettin BİLİCİ

Head of Board

Ragıp PEHLİVANLI

General Coordinator

Dr. Fulya KÖKSOY

Organization

InGlobe Academy

Regularity Board

Prof. Dr. Nurettin BİLİCİ
Prof. Dr. Akramjon YULDASHEV
Prof. Dr. Fatih BAŞBUĞ
Prof. Dr. Kanat CANUZAKOV
Prof. Dr. Roza AMANOVA
Prof. Dr. Suat KOLUKIRIK
Assoc. Prof. Asim MEMMEDOVA
Assoc. Prof. Aydın ZOR
Assoc. Prof. Elbeyi PELİT
Assoc. Prof. Birol AKGÜL
Assoc. Prof. Selim Hilmi ÖZKAN
Assoc. Prof. Sayyora ZAKIROVA
Spec. Araz ASLANLI

Executive Board

Ragıp PEHLİVANLI
Ali Burak ULUÇAY
Bilgehan ÖZSOY
Büşra YILMAZ
Canberk PEHLİVANLI
Dr. Fulya KÖKSOY
Gulshat SHAIKENOVA
Günel HÜSEYNOVA
Dr. Karlygash ASHIRKHANOVA
Mariana MANKO
Nazia Binte FARHAD

SCIENTIFIC ADVISORY BOARD

PROF. DR.	ROZA	AMANOVA	MANAS UNIVERSITY
PROF. DR.	ALİ	AYATA	KARAMANOĞLU MEHMETBEY UNIVERSITY
PROF. DR.	STALBEK	BAKTIGULOV	MANAS UNIVERSITY
PROF. DR.	FATİH	BAŞBUĞ	MANAS UNIVERSITY
PROF. DR.	TSENDİİN	BATTULGA	NATIONAL UNIVERSITY OF MONGOLIA
PROF. DR.	NURETTİN	BİLİCİ	ÇANKAYA UNIVERSITY
PROF. DR.	VEYSEL	BOZKURT	İSTANBUL UNIVERSITY
PROF. DR.	ALICJA	BRODZKA	WROCLAW UNIVERSITY OF ECONOMICS
PROF. DR.	KANAT	CANUZAKOV	MANAS UNIVERSITY
PROF. DR.	EKREM	CAUSEVİC	UNIVERSITY OF ZAGREB
PROF. DR.	ELİF SİBEL	ÇAKAR	KIRKLARELİ UNIVERSITY
PROF. DR.	MAHMUT	ÇELİK	MACEDONIA GOCE DELÇEV UNIVERSITY OF ŠTIP
PROF. DR.	ORHAN	DENİZ	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
PROF. DR.	ORHAN	ELMACI	DUMLUPINAR UNIVERSITY
PROF. DR.	OKTAY	EMİR	ANADOLU UNIVERSITY
PROF. DR.	ALİ	DUYMAZ	BALIKESİR UNIVERSITY
PROF. DR.	NEVİN GÜNGÖR	ERGAN	HACETTEPE UNIVERSITY
PROF. DR.	HARUN	GÜNGÖR	ERCİYES UNIVERSITY
PROF. DR.	MÜBARİZ	HASANOV	OKAN UNIVERSITY
PROF. DR.	FADIL	HOCA	MACEDONIA INTERNATIONAL VISION UNIVERSITY
PROF. DR.	URKIMBAEVA DUYSENGUL	ISAEVNA	ABYLAYKHAN UNIVERSITY
PROF. DR.	NAZIM	İBRAHİM	SAINTS CYRIL AND METHODIUS UNIVERSITY OF SKOPIE
PROF. DR.	AMİNA	JESENKOVIĆ	INTERNATIONAL UNIVERSITY OF SARAJEVO
PROF. DR.	İRFAN	KALAYCI	İNÖNÜ UNIVERSITY
PROF. DR.	ŞENOL	KANTARCI	AKDENİZ UNIVERSITY
PROF. DR.	MEVLÜT	KARAKAYA	GAZİ UNIVERSITY
PROF. DR.	MXIA	KHAKHUTAİSHNİLİ	BATUMİ SHOTA RUSTAVELI STATE UNIVERSITY
PROF. DR.	SUAT	KOLUKIRIK	AKDENİZ UNIVERSITY
PROF. DR.	DUR SUN	KÖSE	MEHMET AKİF ERSOY UNIVERSITY
PROF. DR.	ALEV	KURU	GAZİ UNIVERSITY
PROF. DR.	REMZİ	KILIÇ	ERCİYES UNIVERSITY
PROF. DR.	MARIYA	LEONTIK	MACEDONIA GOCE DELÇEV UNIVERSITY OF ŠTIP
PROF. DR.	KEREM HATEMOĞLU	MEMMEDLİ	BAKÜ STATE UNIVERSITY
PROF. DR.	İRFAN	MORİNA	KOSOVO UNIVERSITY
PROF. DR.	EMİNE	NAS	SELÇUK UNIVERSITY
PROF. DR.	ADİLE	NAZEROVA	AZERBAIJAN EDUCATION INSTITUTE
PROF. DR.	LEONID	NAKOV	SKOPIE UNIVERSITY
PROF. DR.	SERİK	OMİRBAYEV	NORTH KAZAKHSTAN STATE UNIVERSITY
PROF. DR.	KEMAL	ÖKTEM	HACETTEPE UNIVERSITY
PROF. DR.	SULEYMENOVA JARKINBIKE	NUAYKIZI	KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
PROF. DR.	ZEKİ	PARLAK	MARMARA UNIVERSITY
PROF. DR.	HAMİT	PEHLİVANLI	KIRIKKALE UNIVERSITY
PROF. DR.	ŞERAFETTİN	SEVİM	DUMLUPINAR UNIVERSITY
PROF. DR.	İNGA	SHAMİLİSHVİLİ	BATUMİ SHOTA RUSTAVELI STATE UNIVERSITY
PROF. DR.	YURİSTANBEK	SIGAYEV	MANAS UNIVERSITY
PROF. DR.	VECHİ	SÖNMEZ	BATMAN UNIVERSITY
PROF. DR.	MUSTAFA	TALAS	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
PROF. DR.	LİLE	TANDİLAVA	BATUMİ SHOTA RUSTAVELI STATE UNIVERSITY

PROF. DR.	NANA	TSETSKHLADZE	BATUMI SHOTA RUSTAVELI STATE UNIVERSITY
PROF. DR.	MUSTAFA	TAŞLIYAN	KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY
PROF. DR.	CEYLAN GAZİ	UÇKUN	KOCAELİ UNIVERSITY
PROF. DR.	M. DEMET	ULUSOY	HACETTEPE UNIVERSITY
PROF. DR.	AHMET	UZUN	AKDENİZ UNIVERSITY
PROF. DR.	MUSTAFA	ÜNAL	ERCİYES UNIVERSITY
PROF. DR.	H. GÜÇLÜ	YAVUZCAN	GAZİ UNIVERSITY
PROF. DR.	MUSTAFA	YILDIRAN	AKDENİZ UNIVERSITY
PROF. DR.	MEHMET ZEYDİN	YILDIZ	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
PROF. DR.	BÜLENT	YILMAZ	BİLECİK ŞEYH EDABALİ UNIVERSITY
PROF. DR.	MELİHA	YILMAZ	GAZİ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	ÇAĞATAY	AKENGİN	GAZİ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	BİROL	AKGÜL	ERCİYES UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	MEHMET	AKSARAYLI	DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	MUSTAFA	AKSOY	MARMARA UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	MÜSLÜME	AKYÜZ	CUMHURİYET UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	YALÇIN	ARSLANTÜRK	GAZİ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	SELAHATTİN	AVŞAROĞLU	NECMETTİN ERBAKAN UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	SİBEL MEHTER	AYKIN	AKDENİZ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	MİRA	BALTYMOVA	AKTOBE STATE UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	MEHMET HANEFİ	BAYRAM	AKDENİZ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	AHMET	BAYTOK	AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	TAMER	BUDAK	İNÖNÜ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	TUBA	BÜYÜKBEŞE	HASAN KALYONCU UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	EREN	ÇAŞKURLU	GAZİ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	HACER MUTLU	DANACI	AKDENİZ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	MURAT	ERCAN	BİLECİK ŞEYH EDABALİ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	TAMER	EREN	KIRIKKALE UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	BİROL	ERKAN	UŞAK UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	KEMAL	EROL	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	CEREN	GİDERLER	DUMLUPINAR UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	EVREN	GÜÇER	GAZİ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	MUSTAFA	GÜLEÇ	ANKARA UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	SERKAN	GÜNEŞ	GAZİ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	BERRİN	GÜZEL	ADNAN MENDERES UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	ANARBEK	IBRAYEV	MANAS UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	KASIM	KARAMAN	ERCİYES UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	MELTEM	KATIRANCI	GAZİ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	SELAHATTİN	KAYNAK	ONDOKUZ MAYIS UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	İBRAHİM	KILIÇ	AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	GÖKHAN	OFLUOĞLU	BÜLENT ECEVİT UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	KİŞİBAEV KACIMUHAN	ORAZOVİŞ	KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	ASIM	MEMMEDOV	GENCE STATE UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	AİDOS	MUKHATAYEV	KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	ELBEYİ	PELİT	AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	BENEDEK	PEN	MACARİSTAN BUDAPESTE EÖTVÖS LORAND UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	FATİH	SARAÇOĞLU	GAZİ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	AJLA	SKRBIC	UNİVERSITY OF TRAVNIK
ASSOC. PROF.	EDİNA	SOLAK	ZENİCA UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	HASAN HÜSEYİN	SOYBALI	AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	FİKRET	SÖZBİLİR	ARTVİN ÇORUH UNIVERSITY

ASSOC. PROF.	İBRAHİM	SUBAŞI	MARMARA UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	JANAR	SUINZHANOVA	AHMET YESEVİ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	KONIRBAEVA SARAŞ	ŞAHİKIZI	KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	ÜMRAN	TÜRKYILMAZ	GAZİ UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	OKYAY	UÇAN	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	SEYİT BATTAL	UĞURLU	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	ELVAN	YALÇINKAYA	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
ASSOC. PROF.	DİLEK	AKBULUT	GAZİ UNIVERSITY
DR.	ADİL	AKINCI	KIRKLARELİ UNIVERSITY
DR.	ALİ	AVAN	AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
DR.	BARIŞ	AYTEKİN	KIRKLARELİ UNIVERSITY
DR.	ORKİDE	BAKALIM	UŞAK UNIVERSITY
DR.	EMRE VADİ	BALCI	UŞAK UNIVERSITY
DR.	HAKAN	BOZ	UŞAK UNIVERSITY
DR.	DOĞAN	BOZDOĞAN	GAZİOSMANPAŞA UNIVERSITY
DR.	SELÇUK	BUYRUKOĞLU	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
DR.	YASİN	ÇAKIREL	KIRKLARELİ UNIVERSITY
DR.	OĞUZ	ÇETİN	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
DR.	FETHİ	DEMİR	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
DR.	MEHRİBAN	EMEK	ADIYAMAN UNIVERSITY
DR.	METİN	EREN	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
DR.	NEZİRE DERYA	ERGUN ÖZLER	DUMLUPINAR UNIVERSITY
DR.	İFFET	KESİMLİ	KIRKLARELİ UNIVERSITY
DR.	NABİ	AZEROĞLU	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
DR.	EBRU BİLGİN	KOCATÜRK	KIRKLARELİ UNIVERSITY
DR.	MUSTAFA	METE	GAZİANTEP UNIVERSITY
DR.	ÖZGE TUÇE	GÖKALP	KIRKLARELİ UNIVERSITY
DR.	MUSTAFA	ÖZALP	BOZOK UNIVERSITY
DR.	ERCAN	ÖZEN	UŞAK UNIVERSITY
DR.	BAYRAM	POLAT	ÖMER HALİSDEMİR UNIVERSITY
DR.	SERKAN	SABANCI	SİİRT UNIVERSITY
DR.	EMİNE	ŞAHİN	GAZİANTEP UNIVERSITY
DR.	MEHMET RECEP	TAŞ	YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
DR.	MUSTAFA	TAYTAK	UŞAK UNIVERSITY
DR.	SALİH	TİRYAKİ	UŞAK UNIVERSITY
DR.	MALİK	YILMAZ	ATATÜRK UNIVERSITY
DR.	ÖZCAN	ZORLU	AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
DR.	HANİFE	AKGÜL	ERCİYES UNIVERSITY
DR.	MÜKERREM	ATALAY ORAL	AKDENİZ UNIVERSITY
DR.	ERHAN	AYDIN	UŞAK UNIVERSITY
DR.	ABDULAZİZ	ELWALDA	MISURATA UNIVERSITY
DR.	BETÜL	HAYRULLAHOĞLU	UŞAK UNIVERSITY
DR.	FULYA	KÖKSOY	BATMAN UNIVERSITY
DR.	ABDULLAH	TEKBAŞ	CONSTITUTIONAL COURT

CONTENTS

POSSIBLE EFFECTS OF THE DEVELOPMENT AND USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTENDED FOR JOURNALISM SECTOR	1
<i>Biröl AKGÜL.....</i>	<i>1</i>
HISTORICAL BACKGROUND OF GLOBALIZATION AND DIMENSIONS.....	9
<i>Mehmet Akif ÖZER, Özge Didar TEPELİ.....</i>	<i>9</i>
EDUCATION SYSTEM AND TEACHER PREPARATION MODEL IN AZERBAIJAN UNDER TSARIST RUSSIA	21
<i>Aida ALİYEVA.....</i>	<i>21</i>
A STUDY INTO TWO SELJUK MUSHAF IN THE LIBRARY OF THE PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS IN TERMS OF THEIR DECORATION.....	31
<i>Pınar TOKTAŞ.....</i>	<i>31</i>
RELATIONSHIP BETWEEN UNDERSTANDING LIFE AND RELIGIOUSNESS IN ADULTHOOD PERIOD	39
<i>Abdulvahit İMAMOĞLU, Elif AKSOY.....</i>	<i>39</i>
DROUGHT ANALYSIS OF EASTERN MEDITERRANEAN, SEYHAN, CEYHAN AND ASİBASINS BY USING STREAMFLOW DROUGHT INDEX (SDI).....	59
<i>Emre TOPÇU, Neslihan SEÇKİN.....</i>	<i>59</i>
THE ROLE OF PHOTOGRAPHY IN EXPRESSING THE ENVIRONMENTAL PROBLEMS	73
<i>Eren GÖRGÜLÜ.....</i>	<i>73</i>
COMPARISON OF ISLAMIC HOTELS IN REGARD TO ONLINE CUSTOMER EXPERIENCE AND ANALYTIC HIERARCHY PROCESS METHOD EXAMPLE OF TRIPADVISOR	80
<i>Halil SUNAR, İhsan CORA, Refik YILMAZ, Hasan GÖKÇE.....</i>	<i>80</i>
THE ATTITUDES OF THE MEN WORKING IN THE HOTEL BUSINESSES TOWARDS THE WOMAN'S WORKING	87
<i>Nuran AKŞİT AŞIK.....</i>	<i>87</i>
ARE NEW APPROACHES TO POLITICAL ELITE THEORY NECESSARY?	98
<i>Leyla ABİYEVA, Hüseyin İBRAHİMOV.....</i>	<i>98</i>
SOCIAL MEDIA USAGE MOTIVATIONS OF UNIVERSITY STUDENTS	104
<i>Şerif Ahmet DEMİRDAĞ, Elbeyi PELİT.....</i>	<i>104</i>
THE EFFECTS OF THE EU MEMBERSHIP ON THE UK ECONOMY: A RETROSPECTIVE EVIDENCE	113
<i>Sercan Arman KANDEMİR, Asuman OKTAYER.....</i>	<i>113</i>
THE EFFECTS OF INDUSTRY 4.0 ON PROFESSIONALS	128
<i>Hanife AKGÜL.....</i>	<i>128</i>

THE IMPACT OF THE CHANGE IN EXPORT TARIFFS DUE TO BREXIT ON THE BRITISH ECONOMY	140
<i>Sercan Arman KANDEMİR, Asuman OKTAYER.....</i>	<i>140</i>
A RESEARCH ON THE DETERMINATION OF HOTEL EMPLOYEES' JOB SATISFACTION LEVELS	152
<i>Hasan Hüseyin SOYBALI, Osman PELİT.....</i>	<i>152</i>
PROPERTY RIGHT AND TAXATION WITHIN THE CONTEXT OF EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS	173
<i>Begüm DİLEMRE ÖDEN.....</i>	<i>173</i>
PRESENTATIONS OF THE YELLOW VESTS MOVEMENT IN INTERNET NEW SPA PER IN TURKEY	186
<i>Salih TİRYAKİ.....</i>	<i>186</i>
COMMUNICATION FACULTY STUDENTS 'SOCIAL MEDIA USAGE HABITS: UŞAK UNIVERSITY SAMPLE.....	200
<i>Emre Vadi BALCI, Yusuf ŞAHİN.....</i>	<i>200</i>
RELATION BETWEEN STRUCTURAL EMPOWERMENT PERCEPTION AND BURNOUT IN INSTRUCTORS.....	216
<i>Esra ÖZCAN GENÇER, Alptekin SÖKMEN.....</i>	<i>216</i>
HYDROELECTRICITY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: THE CASE OF OECD COUNTRIES	230
<i>Taner GÜNEY.....</i>	<i>230</i>
AN APPLICATION PROPOSAL FOR REINTEGRATION OF CASINOS TO TURKISH TOURISM	237
<i>Alper ATEŞ, Halil SUNAR.....</i>	<i>237</i>
THE FORMATION OF CREATIVE COMPETENCE OF STUDENTS IN CONDITIONS OF EDUCATIONAL ACTIVITY.....	245
<i>Jumaş Janara ERKINOVNA</i>	<i>245</i>
PROBLEMS IN CREATING MODERN METHODOLOGIC COMPLEX AND ELECTRONIC SOURCES ON NATIVE LANGUAGE	250
<i>Karimboeva Shokhida BAXTIYAROVNA, Gulmanova Qunduz ERIMMATOVNA.....</i>	<i>250</i>
FROM THE GAME TO THE PROPHECY	261
<i>Rüçhan GÖKDAĞ.....</i>	<i>261</i>
LANGUAGE PERSONALITY IN THE CONTEXT OF JOURNALISTIC DISCOURSE.....	302
<i>Yersultanova Gaukhar TLEUKABULOVNA.....</i>	<i>302</i>
METHODICAL PROBLEMS OF MASTERING NEW LEXICAL UNITS IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE	309
<i>K. ALDASHEVA.....</i>	<i>309</i>
BIOTECHNOLOGY OF THE XXI CENTURY	316
<i>Shalkar GULZHANAT, Amitova NAZERKE.....</i>	<i>316</i>
FORMATION OF COMMUNICATIVE SKILLS OF PRESCHOOL CHILDREN WITH MILD MENTAL RETARDATION IN INCLUSIVE EDUCATION.....	322
<i>К.м.н., доцент Каримова А.Т., Уразалина С.</i>	<i>322</i>

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

AT THE BEGINNING OF WORLD WAR II PRESIDENT İNÖNÜ'S EFFORTS TO CREATE UNITY IN DOMESTIC POLITICS	329
<i>Ali ÇİFTÇİ.....</i>	<i>329</i>
THE PLACE AND IMPORTANCE OF 12 JULY DECLARATION OF 1947 IN THE ESTABLISHMENT OF MULTI-PARTY POLITICAL LIFE	335
<i>Ali ÇİFTÇİ.....</i>	<i>335</i>
WEDDING AND WEDDING TOURISM AS A CULTURAL CASE	343
<i>Bahun ERSÖZ, Çağrı SAÇLI.....</i>	<i>343</i>
ENTREPRENEUR NURSING EXPERIENCES AND RESOURCES	352
<i>Aykut EKİYOR, Aynur YAZICI SORUCUOĞLU.....</i>	<i>352</i>
A CORPORATE APPROACH TO SOCIAL WORK SYSTEMS	372
<i>Emin HASANLI, Mirelem İBRAHİMLİ.....</i>	<i>372</i>
INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOLOGICAL INTIMIDATION AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT: A RESEARCH OF DIFFERENT SECTORAL EMPLOYEES	379
<i>Selin Susan TÛTÛNCÜ, Serdar BOZKURT.....</i>	<i>379</i>
PERFORMANCE RANKING OF TURKISH COMPANIES IMPLEMENTING "IAS 41: AGRICULTURE" VIA TOPSIS METHOD	388
<i>Merve ACAR.....</i>	<i>388</i>
THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CAREER EXPECTATIONS OF THE Y GENERATION AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT: A RESEARCH IN THE BANKING SECTOR.....	404
<i>Demokan DEMİREL, İsmail Mesut DENİZ, Ahmet GÜLŞEN.....</i>	<i>404</i>
THE FORMATION OF SPEECH SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS	422
<i>R.S. ISMAGULOVA, A.B.KAMZAYEVA</i>	<i>422</i>
FUNCTIONAL STYLISTIC FEATURES OF BUSINESS LETTERS IN FRENCH AND KAZAKH LANGUAGES	428
<i>K.N. SHOKHAYEVA.....</i>	<i>428</i>
SOME PROBLEMS OF TEACHING UZBEK IN TURKIC AUDIENCE.....	436
<i>Yusupova Gulara ATAXANOVNA, Kabulova Durdona SATIMOVNA, Урағбайев Pulat ZAYIROVICH.....</i>	<i>436</i>
RELATIONSHIP BETWEEN SOIL CHARACTERISTICS AND FERTILITY IMPLICATIONS IN THE MOUNTAINOUS AGRICULTURAL LANDS	444
<i>Nehayet SAMEDOVA, Mehmane SADIK.....</i>	<i>444</i>
STRUGGLE ON THE DEVELOPMENT ESTATION IN KAZAKHSTAN	449
<i>U.Sh. ISMAGULOV, R.G. KARTMAGAMBETOVA</i>	<i>449</i>
THE SEVEN FACETS OF THE GREAT STEPPE: THE INTERTWINING OF TIME AND SPACE IN PROVERBS AND SAYINGS.....	457
<i>Жазира Исаева Исақызы.....</i>	<i>457</i>
"INCLUSIVE EDUCATION AS A NEW PARADIGM OF STATE POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN»	461
<i>Уразалина С.А.....</i>	<i>461</i>

PROBLEMS OF TRILINGUAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN EDUCATIONAL ENVIRONMENT.....	467
<i>S. AIBOLAT, NABIDULLIN, G. YERSULTANOVA, CH. ORDABAYEV.....</i>	<i>467</i>
DEVELOPING LINGUISTIC AND SPOKEN INTERACTION COMPETENCE OF PRE-SERVICE TEACHERS VIA MODEL (ON EXAMPLE OF MULTIMEDIA SOFTWARE “SAVODXON”/EXPERT).....	472
<i>Yusupova Gulara ATAXANOVNA.....</i>	<i>472</i>
THE IMPACT OF ECONOMIC GLOBALIZATION ON ECONOMIC GROWTH: LEAST DEVELOPED COUNTRIES	479
<i>Taner GÜNEY.....</i>	<i>479</i>
ANALYSIS OF THE TOURISM INFRASTRUCTURE OF A DESTINATION THROUGH ONLINE REVIEWS: EXAMPLE OF İSKENDERUN ...	485
<i>Halil SUNAR, Balhum ERSÖZ, Dilek EFE.....</i>	<i>485</i>
ECOTOURISM PERCEPTIONS OF STUDENTS IN TOURISM EDUCATION	493
<i>Nihat DEMİRTAŞ, Halil SUNAR, Zeynep Sıla ÖZŞEN.....</i>	<i>493</i>
IMPORTANCE OF INNOVATIVE STRATEGIES IN SOCIAL ENTREPRENEURSHIP	499
<i>Saima MEÇİKOĞLU, Eren DURMUŞ-ÖZDEMİR.....</i>	<i>499</i>
ECONOMY LITERACY LEVELS DETERMINATION OF HEALTH ENTREPRENEURS	505
<i>Aykut EKİYOR, Fatih ALTAN.....</i>	<i>505</i>
STUDIES ON THE RESOLUTION OF EDUCATION PROBLEMS IN THE PERIOD OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC (1918-1920).....	518
<i>Aida ALIYEVA.....</i>	<i>518</i>
EVALUATIONS ON THE NEW PUBLIC SERVICE APPROACH.....	530
<i>Mehmet Akif ÖZER, Özge DİDAR TEPELİ.....</i>	<i>530</i>
ADOPTION AND FAMILY COUNSELING WITH ADOPTED FAMILIES	540
<i>Hanife AKGÜL.....</i>	<i>540</i>
GELECEĞİN ARAYIŞINDA: FAL, BÜYÜ, MUSKA, RUKYE	546
<i>Rüçhan GÖKDAĞ.....</i>	<i>546</i>
THE RELATIONSHIP BETWEEN JOB AUTONOMY, WORKAHOLISM AND ORGANIZATIONAL IDENTIFICATION: A STUDY ON HOTEL EMPLOYEES	587
<i>Nuran AKŞİT AŞIK.....</i>	<i>587</i>
HOW TO REDUCE THE JOB DISSATISFACTION IN TOURISM ESTABLISHMENTS: A CONCEPTUAL FRAMEWORK	599
<i>Şerif Ahmet DEMİRDAĞ.....</i>	<i>599</i>
APPROACHES TO RECONCEPTUALIZE PERMANENT ESTABLISHMENT IN INTERNATIONAL TAXATION AND ASSESSMENT OF TURKEY.....	606
<i>Eda ÖZDİLER KÜÇÜK, Yaşar ÇAKMAK.....</i>	<i>606</i>
THE EFFECT OF PERCEIVED LEADERSHIP IN SOCIAL LOAFING BEHAVIOR OF KITCHEN DEPARTMENT EMPLOYEES: THE CASE OF ANTALYA.....	612
<i>Kubilay AYDEMİR, Yasin KELEŞ.....</i>	<i>612</i>

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

SAĞLIĞA 'DIŞARIDAN' ÇÖZÜM ARAYIŞI: FAL, BÜYÜ, MUSKA VE RUKYE.....	623
<i>Rüçhan GÖKDAĞ</i>	623
INTRODUCTION TO THE PHILISOPHY OF DIALOGUE	636
<i>Hüseyn İBRAHİMOV, Leyla ABİYEVA</i>	636
THE EFFECT OF CONSUMERS OF THE APPROACH TO THE DESIGN OF WEBSITES ON THE ONLINE PURCHASING: EXAMPLE OF TRAVEL AGENCIES	642
<i>Ali Rıza AKSOY, Evren GÜÇER</i>	642
REPRESENTATION OF MUSLIMS IN EUROPE	665
<i>Seyit TAŞER</i>	665
DETERMINATION AND COMPARISON OF THE PRIORITIES OF TOURIST PRODUCT PERCEPTIONS OF SOCIAL MEDIA USERS ACCORDING TO DEMOGRAPHIC VARIABLES WITH AHP METHOD	670
<i>Halil SUNAR, Alper ATEŞ, Balhun ERSÖZ</i>	670
THE IMPACT OF PSYCHOLOGICAL PROBLEMS EXPERIENCED IN INTERNSHIP BY TOURISM STUDENTS ON THEIR ORGANIZATIONAL SILENCE	680
<i>Yasin KELEŞ, Şerif Ahmet DEMİRDAĞ</i>	680
SOCIAL ACCOUNTING: THERE IS AN ALTERNATIVE	689
<i>Canol KANDEMİR</i>	689
PROMISES ON WORKING LIFE IN THE PARTY DECLARATIONS IN THE NOVEMBER 2015 GENERAL ELECTIONS	705
<i>Fatma FİDAN, Veysel Çağrı ARIK</i>	705
FUZZY AND CLASSIC FMEA (FAILURE MODE EFFECT ANALYSIS) COMPARISON OF RISK METHODS AND IMPLEMENTATION STUDY	721
<i>Şenay KEÇECİ, Mustafa YAĞIMLI</i>	721
RELATIONSHIP BETWEEN INTERPERSONAL TRUST AND RELIGIOUSNESS IN ADULTHOOD PERIOD	732
<i>Abdulahit İMAMOĞLU, Ayşe Selin DOKUR</i>	732
THE IMPACT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION ON TOURISM: THE COUCHSURFING EXAMPLE	753
<i>Meltem KAYA, Çağrı SAÇLI</i>	753
THE EFFECT OF THE PSYCHOLOGICAL EMPOWERMENT ON ORGANIZATIONAL CREATIVITY: A STUDY IN HOTEL BUSINESSES	757
<i>Nuran AKŞİT AŞIK</i>	757
ANALYZING THE RELATIONSHIP BETWEEN MARKET ORIENTATION AND BUSINESS PERFORMANCE: MODERATING EFFECT OF FIRM SIZE	771
<i>Tülay KORKMAZ DEVRANİ</i>	771
MARKET ORIENTATION AND BRAND ORIENTATION IN THE NONPROFIT SECTOR	774
<i>Tülay KORKMAZ DEVRANİ</i>	774

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

RENEWABLE ENERGY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: EVIDENCE FROM OECD COUNTRIES	777
<i>Taner GÜNEY</i>	777
A BEHAVIORAL ANALYSIS OF THE TURKISH BANKING IN THE FINANCIALIZATION PROCESS	785
<i>Şenol KANDEMİR</i>	785
A RESEARCH ON THE RELATIONSHIP BETWEEN CONCEPTUAL ART AND OBJECT IN ART	805
<i>Eren GÖRGÜLÜ</i>	805
DIEGO VELAZQUEZ'S THE LAS MENINAS PAINTING AND THE RELATIONSHIP BETWEEN PHOTOGRAPHY AND PAINTING	812
<i>Eren GÖRGÜLÜ</i>	812
LANDSCAPE-ECOLOGICAL INVESTIGATION AND EVALUATION OF THE SLOPES OF SMALL CAUCASUS MOUNTAINS ON THE BASIS OF SATELLITE IMAGERY	819
<i>Letafet İSMAYILOVA, Tevekkül SADIGOV</i>	819
AZERBAIJANI FOLKLORE FROM PAST TO PRESENT	822
<i>Mirelem İBRAHİMLİ, Emin HASANLI</i>	822
EVALUATION OF PARTICIPATION BANKING IN TURKEY OVER PERFORMANCE AND POSITIONING AND SUGGESTIONS FOR GROWTH	829
<i>Orkun BAYRAM</i>	829
MEKTEB-İ SULTANİ ISSUE IN THE PRESS (1910)	832
<i>Seyit TAŞER</i>	832
EVALUATIONS OF STUDENTS OF TOURIST GUIDANCE FOR SUMMER INTERNSHIP: THE EXAMPLE OF AFYON KOCATEPE UNIVERSITY	837
<i>Elbeyi PELİT, Ali KABAKULAK, Özcan ZORLU</i>	837
THE EFFECTS OF TOURISM GUIDANCE STUDENTS' ATTITUDES TOWARD SECTOR ON THEIR DESIRE TO CAREER: THE EXAMPLE OF AFYON KOCATEPE UNIVERSITY	851
<i>Elbeyi PELİT, Ali KABAKULAK</i>	851
MEDIATION IN THE SOLUTION OF THE GLOBAL TERROR PROBLEM: THE EXAMPLE OF NORTHERN IRELAND	867
<i>Fulya KÖKSOY</i>	867
READING MARKETING COMMUNICATION FROM THE FRAMEWORK OF INNOVATION: SECTORAL APPROACHES AND OPPORTUNITIES	881
<i>Korhan MAVNACIOĞLU</i>	881
DIGITIZATION AGRICULTURE	883
<i>X.X. KUSAYNOV, YA. TURGAYEV, E.M. NYSSANBAYEVA</i>	883
PHYSICAL TRAINING OF PRIMARY SCHOOLS ON THE BASIS OF PHYSICIANS 'PHILOSOPHY	889
<i>Ospankulov Ernar ERLANOVICH, Kenesbayev Serik MUKHTAROVICH, Elmira WAYDULLAEVA</i>	889
KAZAKHSTAN'S CITIZENS IMPROVED WELLBEING, IMPROVED QUALITY OF LIFE	894
<i>Gulsim ADILOVA</i>	894

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

QUESTIONS OF IMPROVING QUALITY OF NATIVE LANGUAGE AS SUBJECT	898
<i>Yuldasheva Shakhlo SHUKURLAEVNA, Rejepova NASIBA, Rakhimboeva SHODIA.....</i>	<i>898</i>
ACTUAL PROBLEMS OF PROFILE TRAINING COURSE OF GEOMETRY IN HIGH SCHOOL	905
<i>Kagazbaeva ASPET, Rakhimova GULZADA.....</i>	<i>905</i>
PREVENTION OF DELINQUENCY.....	911
<i>J.B. SHAYAKHMETOVA.....</i>	<i>911</i>
ORGANIZATION OF INDEPENDENT COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS IN HISTORY LESSONS.....	915
<i>Khalilov KANAT.....</i>	<i>915</i>
PEDAGOGICAL BASIS OF TEACHING THE ORTHOGRAM OF THE KAZAKH LANGUAGE FOR FUTURE PHILOLOGISTS	920
<i>M.D.TALDIBAEVA.....</i>	<i>920</i>
RESEARCH OF THE TOURIST-HOTEL BUSINESS MARKETING ENVIRONMENT.....	925
<i>C.C. SAMIEV.....</i>	<i>925</i>
ACTUAL PROBLEMS OF CONSIDERATION AND RESOLUTION OF INDIVIDUAL LABOR DISPUTES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	932
<i>Issayeva Ainur ZHENISOVNA.....</i>	<i>932</i>
THE IMPORTANCE OF CORRECTIVE-LEVEL TEACHING FOR OVERCOMING THE FEAR OF FOR SCHOOL-AGE CHILDREN WHO STUTTER	940
<i>G.I. TURETAYEVA, A.T. BEKMYRAT.....</i>	<i>940</i>
CAUSALITY OF CRIMINAL BEHAVIOR IN CRIMINAL SCIENCE.....	948
<i>K.S. ERGALIEVA.....</i>	<i>948</i>
PROBLEMS IN TEACHING MORPHOLOGY AS ONE OF THE ASPECTS OF SUBJECT “MODERN UZBEK LITERARY LANGUAGE”	952
<i>Atiyazov Saparbay JUMAMURATOVICH.....</i>	<i>952</i>
MODERNIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION IN KAZAKHSTAN	957
<i>Gulsim ADILOVA.....</i>	<i>957</i>
MASS MEDIA AND PR IN KAZAKHSTAN	964
<i>З.Ж.Қойгелдиева, М.Х.Динами ТапМҮ.....</i>	<i>964</i>
PECULIARITIES OF COURT PROCEEDINGS WITH THE PARTICIPATION OF FOREIGN PERSONS	968
<i>A.K.MUIDENOVA, B.A.SERIYEV.....</i>	<i>968</i>
FROM THE HISTORY OF AKTOBE TEACHING INSTITUTE	972
<i>D.K. ABENOV, M.K. SAGITZHAN, B.O. KANAPIN.....</i>	<i>972</i>
THE NATIONAL-CULTURAL CHARACTER OF TURKIC LANGUAGE PHRASEOLOGIES ASSOCIATED WITH THE CUSTOMS IN THE WORLD OF NUMBERS	977
<i>E.T.KYDYRMOLDINA, K.S.KALIBAEVA, A.A.OMAROVA.....</i>	<i>977</i>

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

METHODS IN PRE-SERVICE TEACHING PROCESS: PEDULIARITY OF BLENDED-LEARNING.....	984
<i>Yuldashva Shakhlo SHUKURLAEVNA</i>	<i>984</i>
METHODOLOGICAL APPROACHES TO FORMATION OF MANAGEMENT COMPETENCE OF TEACHERS OF PHYSICAL CULTURE.....	992
<i>SN RYSKALIYEV.....</i>	<i>992</i>
THE DEFINITION OF THE TERM STRATEGIC MANAGEMENT IN THE EDUCATION SYSTEM OF THE REPUBLIC KAZAKHSTAN	998
<i>ZH. BALTABAYEVA, A. ABIBULAYEVA.....</i>	<i>998</i>
FEATURES OF TEACHING PHONETICS AND ORTHOGRAPHY OF NATIVE LANGUAGE IN CONDITIONS OF BILINGUALISM AT SCHOOL	1004
<i>Jumamuratova Sevara SAPARBAEVNA</i>	<i>1004</i>
KAZAKH INTELLIGENTSIA, WHO STUDIED IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY IN THE MADRASAH “GALIA”.....	1009
<i>R.G.KARTMAGAMBETOVA, R.U.BOLIMBETOV.....</i>	<i>1009</i>
THE INFLUENCE OF ART THERA PY METHODS ON THE DEVELOPMENT OF EMOTIONS IN PRESCHOOL CHILDREN	1014
<i>Nurlan MERUYERT.....</i>	<i>1014</i>
ANALYTICAL AND ENVIRONMENTAL CONTROL OF NATURAL AND MAN-MADE OBJECTS.....	1020
<i>Z.Z. YAKHSHYEVA,, A.A. BAKAKHONOV, D.U. IŞANKULOVA, B. ZIYEEV, I.B. TOŞPULOTOVA</i>	<i>1020</i>
ABOUT THE PECULIARITIES OF THE JOURNALISTIC DISCOURSE	1025
<i>G.T. ERSULTANOVA.....</i>	<i>1025</i>
FORMS OF PATRIOTIC EDUCATION OF STUDENTS ON THE BASIS OF THE IDEA "MANGLIK YEL"	1031
<i>A.Ж. ТАҒАТАПОБА.....</i>	<i>1031</i>
PROGRESS STUDY OF THE TERM META-SUBJECT IN EDUCATION.....	1038
<i>Ж.А.ЖҮМАБАЕВА.....</i>	<i>1038</i>
DISTRIBUTION AREAS OF <i>HELICHRYSUM MARACANDICUM</i> POPOV EX KIRP. IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN.....	1046
<i>A.N. KHUJANOV.....</i>	<i>1046</i>
ASSESSMENT OF POPULATION STATE OF <i>HELICHRYSUM MARACANDICUM</i> POPOV EX KIRP. ARE GIVEN.....	1051
<i>A.N. KHUJANOV.....</i>	<i>1051</i>
LATIN ALPHABET OF THE KAZAKH: HEMINATES-DOUBLE CONSONANTS	1055
<i>A. ALDAŞ.....</i>	<i>1055</i>
ATRIBUTIVE PHRASES AS DESCRIPTIVE ELEMENT OF SCIENTIFIC STYLE’S SEMANTIC-STYLISTIC FEATURES	1061
<i>Eshbay KHUJANIYAZOV.....</i>	<i>1061</i>
METHODS OF FORMATION OF SPEECH SKILLS IN ELEMENTARY SCHOOL	1068
<i>Karışeva Janar BERIKOVNA.....</i>	<i>1068</i>
THE BENEFICIAL EFFECT OF PHOSPHORUS IN CEREALS BREED IN MARTUK DISTRICT	1072
<i>M.Zh. MAKHAMBETOV, N.E. TASHIGUL.....</i>	<i>1072</i>

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

THE EVALUATION OF RESTORATION DYNAMICS OF DEGRADED PASTURE ECOSYSTEMS OF ATYRAU REGION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	1077
<i>M.Zh. MAKHAMBETOV, N.E. TASHIGUL</i>	<i>1077</i>
ECOLOGY IS A COMMON PROBLEM FOR A NATION	1083
<i>Ecol. B. C. J.S. BEYEKEKENOVA</i>	<i>1083</i>
THE IMPORTANCE AND ROLE OF EMOTIONAL SPHERE IN MENTAL HEALTH PRESCHOOL CHILD	1090
<i>Svetlana DOSZHANOVA, Nurlan MERUYERT</i>	<i>1090</i>
DISTRIBUTION OF SPECIES OF THE GENUS ASTRAGALUS L. IN THE TERRITORY OF ARAL SEA REGION	1096
<i>D. M. TAZHETDINOVA, A. S. ESANKULOV</i>	<i>1096</i>
ACTUAL PROBLEMS OF TRAINING OF QUALIFIED SPECIALISTS IN THE SYSTEM OF TECHNICAL AND PROFESSIONAL EDUCATION IN ACCORDANCE WITH THE REQUIREMENTS OF THE LABOR MARKET	1100
<i>E.B. ASKARBEKOV</i>	<i>1100</i>
TOOLS AND TECHNIQUES FOR CORRECTING THE STAMMERING OF THE PRESCHOOL CHILDREN	1105
<i>G.I. TOURETEVA, A.T. BEKMYRAT</i>	<i>1105</i>
ARTISTIC STRUCTURE OF THE PORTRAIT AND LANDSCAPE IN THE WORKS OF D. DOSZHAN	1110
<i>Talkymanova Galia MUKHTAROVA</i>	<i>1110</i>
EFFECTIVENESS OF CRITICAL THINKING IN THE ELEMENTARY GRADES	1118
<i>L.M. ISKOVA</i>	<i>1118</i>
CIVIL AND LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC TRANSACTIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	1125
<i>M.A. ZHUMADILOVA, Y.Sh. DUSSIPOV</i>	<i>1125</i>
ACTUAL PROBLEMS OF TRANSITION TO THE LATIN ALPHABET: HISTORY, METHODOLOGY, NATIONAL PECULIARITY	1132
<i>T.E. NURGAZIEV</i>	<i>1132</i>
ENVIRONMENTAL ISSUES OF THE BAIKONUR COSMODROME	1138
<i>Aigul KALIEVA, Shalkar GULZHANAT</i>	<i>1138</i>
HISTORICAL CONNECTION AND CONTINUITY BETWEEN ANCIENT WRITINGS AND THE KAZAKH LITERARY LANGUAGE	1143
<i>Muratbek Bagila KURMANBEKOVNA</i>	<i>1143</i>
ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ДИСКУРТЫҢ ҚЫЗМЕТІ	1151
<i>G.T. YERSULTANOVA</i>	<i>1151</i>
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	1156
<i>Sarimbetova A., Soybekova A.J., Seytimov T.S.</i>	<i>1156</i>
PROBLEMS IN CREATING MODERN METHODOLOGIC COMPLEX AND ELECTRONIC SOURCES ON NATIVE LANGUAGE	1161
<i>Karimboeva Shokhida BAXTIYAROVNA, Gulmanova Qunduz ERIMMATOVNA</i>	<i>1161</i>

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

THE FORMATION OF CREATIVE COMPETENCE OF STUDENTS IN CONDITIONS OF EDUCATIONAL ACTIVITY.....	1172
<i>Jumaş Janara ERKINOVNA</i>	<i>1172</i>
КРАТКОЕ ГЕОБОТАНИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ФОРМАЦИИ ЗЕРАФШАНСКОГО АРЧЕВНИКА ПАМИРО-АЛАЙСКОГО ХРЕБТА	1178
<i>Tirkasheva MUKADDAS.....</i>	<i>1178</i>
XIX CENTURY IN NORTH-WEST KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY MILITARY-PUBLIC MANAGEMENT AT THE BEGINNING	1182
<i>т.э.к. А.Т. Маден, Б.О. Қанатин.....</i>	<i>1182</i>
СУРХОН-ШЕРОБОД БОТАНИК-ГЕОГРАФИК РАЙОНИДА УЧ РАЙДИГАН ҚИЗИЛ КИТОБГА КИРИТИЛГАН ҶСИМЛИКЛАР	1189
<i>Ачилова Н.Т.</i>	<i>1189</i>
DOES REDUCING BURNOUT IN SOCIAL SERVICE INSTITUTIONS MANAGE ANGER?.....	1194
<i>Canan Gamze BAL, Necmettin GÜL, Ahmet Akif ÇALIŞIR, Derviş PUR.....</i>	<i>1194</i>
EVALUATION OF THE EFFECTS OF NEWLY DESIGNED CHILDBEARING DRESS ON CHILDBIRTH COMFORT, PERCEPTION OF BIRTH, FIRST BREASTFEEDING AND KANGAROO CARE	1203
<i>Şengül YAMAN SÖZBİR, Büşra GÖK.....</i>	<i>1203</i>
THE PLACE OF INTERDISCIPLINARY COMMUNICATION IN THE UPDATED EDUCATIONAL PROGRAM	1206
<i>Yesnazar A.Zh.</i>	<i>1206</i>
STATISTICS MYOCARDIAL INFARCTION AT A YOUNG AGE IN THE CITY OF TURKESTAN AND KENTAU 2017-2018.....	1211
<i>Tatykayeva Sh.B., Akhatayeva M.B.</i>	<i>1211</i>
THE CONCEPT OF "МӘҲГІЛІК ЕЛ»: UNITY AND HARMONY	1215
<i>Yeshmetova Balzhan Batyrkhanovna, Kortabayeva Gulzhamal Kydyrbaevna</i>	<i>1215</i>

POSSIBLE EFFECTS OF THE DEVELOPMENT AND USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTENDED FOR JOURNALISM SECTOR

Birol AKGÜL¹

Abstract

Nowadays, both the usage rate of information technologies and the equipments and communication systems within the scope of information technologies have taken development levels. In the last case reached in the process of the Third Industrial Revolution (Industry 3.0), 4th generation information technology tools and systems are widely used in all basic sectors. Within a short time, it is foreseen that the 5th generation information technology tools and systems will be used. 5. Generation of information technology tools and systems differ significantly from previous tools and systems. With the introduction of 5th generation information technology tools and systems, it is intensely discussed that a new industrial revolution will start, namely the process of the Fourth Industrial Revolution (Industry 4.0).

The tools and systems which are among the 5th generation information and communication technologies to be effective during the Industry 4.0 process; Tedir artificial intelligence a, “cloud computing system”, “digital environment (Internet of Things)” and sistemi 3D printer z are prominent. In this study, inde artificial intelligence oloj, which is also called “logical analysis robot bir which is considered as one of the main tools of information technologies, has been chosen as the main subject. In this context, it is aimed to investigate the possible effects of developing artificial intelligence on journalism sector to journalism sector, which is fully operating using information technologies.

In this study, the concept of artificial intelligence is discussed and the predictions about its scope are analyzed. Then, the current situation regarding the level of usage of information technology in the journalism sector is examined. Then, fictions about the development and use of artificial intelligence for the journalism sector are discussed. Finally, the possible effects of the use of artificial intelligence in the journalism sector are analyzed. As the method of the study, theoretical examination (literature review) and editing methods are used.

Keywords: Artificial Intelligence in Journalism, The Effects of Artificial Intelligence, Industry 4.0 and Journalism

GAZETECİLİK SEKTÖRÜNE YÖNELİK YAPAY ZEKA GELİŞTİRİLMESİ VE KULLANILMASININ OLASI ETKİLERİ

Özet

Günümüzde bilişim teknolojilerinin hem kullanım oranı hem de bilişim teknolojileri kapsamındaki araç gereçler ile iletişim sistemlerinin gelişmişlik düzeyleri atılmıştır. Üçüncü

¹ Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İletişim Fakültesi, birolakgul@hotmail.com, birolakgul@comu.edu.tr

Sanayi Devrimi (Sanayi 3.0) sürecinde gelinen son durumda, temel sektörlerin tümünde artık 4. Nesil bilişim teknoloji araç ve sistemleri yaygın şekilde kullanılmaktadır. Kısa bir süre içinde 5. Nesil bilişim teknoloji araç ve sistemlerinin kullanılmaya başlanacağı öngörülmektedir. 5. Nesil bilişim teknoloji araç ve sistemleri daha önceki araç ve sistemlerden belirgin şekilde farklılık göstermektedir. 5. Nesil bilişim teknoloji araç ve sistemlerinin kullanılmaya başlanması ile yeni bir sanayi devriminin başlayacağı yani Dördüncü Sanayi Devrimi (Sanayi 4.0) sürecine geçileceği yoğun şekilde tartışılmaktadır.

Sanayi 4.0 sürecinde etkin olacağı öngörülen 5. Nesil bilgi ve iletişim teknolojileri arasında yer alan araç ve sistemlerden; “yapay zeka”, “bulut bilişim sistemi”, “dijital çevre (nesnelerin interneti)” ve “3D yazıcı”nın ön plana çıktığı görülmektedir. Bu çalışmada, bilişim teknolojilerinin merkezinde olduğu ve temel araçlarından bir olarak kabul edilen, “mantıksal analiz robotu” olarak da isimlendirilen “yapay zeka” ana konu olarak seçilmiştir. Bu kapsamda, tamamen bilişim teknolojilerini kullanarak faaliyet gösterir duruma gelen, gazetecilik sektörüne yönelik yapay zeka geliştirilmesinin gazetecilik sektörüne olası etkilerini araştırmak amaçlanmıştır.

Çalışmada önce yapay zeka kavramı ele alınmakta ve kapsamına ilişkin öngörüler analiz edilmektedir. Sonra gazetecilik sektöründe bilişim teknolojinin kullanım düzeyine yönelik mevcut durum incelenmektedir. Daha sonra, gazetecilik sektörüne yönelik yapay zeka geliştirme ve kullanımına yönelik kurgular ele alınmaktadır. Son olarak da gazetecilik sektöründe yapay zeka kullanımının olası etkileri analiz edilmektedir. Çalışmanın yöntemi olarak da teorik inceleme (literatür taraması) ve kurgulama yöntemleri kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gazetecilikte Yapay Zeka Kullanımı, Yapay Zekanın Etkileri, Sanayi 4.0 ve Gazetecilik.

1 Giriş

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte sanayi sektöründe yaşanan yenilikler, “Dijital Çağ” olarak adlandırılan döneme geçiş sürecini başlatmıştır. Son yıllarda sanayi başta olmak üzere, tüm sektörleri kapsayan geniş ölçekli bir devrim yaşanmaktadır. Yeni iş modellerinin tanımlanmasıyla birlikte iletişim araçları ve çalışma biçimleri değişmeye başlamıştır. Bilgi kaynaklarının çeşitlenmesiyle, bilgi daha kolay ve hızlı yayılmaktadır. Her şeyin çok hızlı değişimine şahit olunan günümüzde, toplumların yaşam biçimi de bu durumdan etkilenmektedir. Bu denli kapsamlı ve hızlı bir değişimin sonucu olarak, Dijital Çağ olarak adlandırılan yeni bir döneme geçildiği kabul edilmektedir. Hizmet sektörünün alt dallarından olan gazetecilik sektörünün de Dijital Çağ kapsamında değişim ve dönüşüme uğrayacağı öngörülmektedir.

Dijital Çağa geçiş sürecinde bulut bilişim sistemi, nesnelerin interneti, siber güvenlik, üç boyutlu yazıcılar gibi modern teknolojiyle çalışan makine ve sistemler kullanılmaktadır. Bu çalışmada, gazetecilik sektöründe olası kullanım alanlarının geniş olması ve doğru yönetildiğinde sektöre büyük katkı sağlayacağı öngörülen yapay zeka kavramı ele alınmıştır. Çalışmada gazetecilik sektörüne yönelik yapay zeka geliştirilmesi ve kullanılmasının olası etkilerini tartışmak amaçlanmıştır. Üç bölümden oluşan çalışmada öncelikle yapay zeka, kavramsal olarak ele alınmıştır. İkinci bölümde, gazetecilik sektöründeki dijitalleşme süreci ve yapay zeka kullanımı incelenmiştir. Son olarak, gazetecilik sektörüne yönelik yapay zeka geliştirilmesi ve kullanılmasına yönelik öngörüler paylaşılmıştır. Çalışmada literatür taraması ve kurgulama yöntemleri bir arada kullanılmıştır.

2 Yapay Zeka Kavramı ve Kapsamı

Yapay zeka sözlükte, “bir bilgisayarın veya bilgisayar kontrolündeki bir robotun çeşitli faaliyetleri zeki canlılara benzer şekilde yerine getirme kabiliyeti” şeklinde tanımlanmaktadır. Yapay zeka kavramı, ilk olarak Alan Turing tarafından ele alınmıştır. 1950 yılında yayımlanmış olduğu “Computing Machinery and Intelligence” isimli makalede, makinelerin düşünme yeteneğini sorgulamıştır (Turing, 1950). Sonuç kısmında, makinelerin düşünebilen mekanizmalar olduğunu kabul etmiş ve karşıt görüşleri reddetmiştir.

Yapay zeka ile ilgili ilk önemli adım, 1956’da Amerika Birleşik Devletleri’nde gerçekleştirilen Dartmouth Konferansı’nda atılmıştır. John McCarthy (1927-2011) günümüz yapay zeka teknolojisinin kurucusudur (Akbulut, 2012:1). 1957’de Herbert Simon “şaşırtmak ya da şok etmek benim amacım değil, fakat özetleyebileceğim en basit yol, dünyada şu anda düşünen, öğrenen ve yaratan makineler var. Dahası, bu işleri yapabilecek yetenekleri, görünür bir geleceğe kadar hızla artacak ve ele alabildikleri sorunların çeşitliliği, insan zihninin uygulandığı aralık ile birlikte daha geniş olacaktır” ifadesi ile yapay zekalar ile ilgili genel düşüncesini belirtmiştir (Russel ve Norvig, 2010:20-21). Türkiye’de yapay zekaya yönelik çalışmalar, 1990’larda başlamıştır. İlk beş eksenli robot yapılmış, 1994’te ise ilk sinai robot üretilmiştir. Konya’da kurulu Akınrobotics şirketi de insansı robot üretmekte ve şirketin robotları Konya’da bazı kafelerde garsonluk hizmeti vermektedir (Yülek, 2018).

Yapay zeka, son yıllarda hızla gelişen teknolojik alanların başında gelmektedir. Bu durum, yapay zekanın gelişimine yönelik kesin öngörü ve değerlendirmeler yapmayı zorlaştırmaktadır. Yapay zekanın çok hızlı gelişmesi bazı sektörlerde kullanımını kolaylaştırmaktadır. Ancak gelişiminin ne yönde olacağını tahmin edilememesi, bazı sektörlerde yapay zeka kullanımının henüz başlamadığını açıklamaktadır. Yapay zekanın insanların işini oldukça kolaylaştıracağına yönelik öngörülerin çoğunlukta olduğu sektörlerde, yapay zeka alanında geniş yatırımlar yapılmaktadır.

Otomasyon, gazetecilik sektörünün çalışma yöntemini büyük oranda değişime uğratmaktadır. Makineler tarafından yazılan bilişimsel gazeteciliğin kullanılmasıyla birlikte gazetecilik yeni bir aşamaya girmiştir (van Dalen, 2012: 649). Yapay zeka teknolojisinin geleceğine yönelik farklı görüşler mevcuttur. Konuyla ilgili olumsuz görüşler, bu teknolojinin insanlara zarar vermek için programlanabilmesiyle ilgilidir. Ayrıca iyi bir iş için tasarlanan yapay zekanın, sonuçta zarara yol açabileceği yönünde kaygılar mevcuttur. Olumsuz görüşlerin temelindeki sebep, yapay zeka kullanımının getirebileceği zararın büyüklüğüyle doğrudan ilişkilidir. Buradaki esas nokta, yapay zekanın kontrol edilemeyecek duruma geldiğinde, nelerle karşılaşılabilirliğinin ya da nasıl önüne geçilebileceğinin henüz bilinmiyor olmasıdır. Yapay zekayla ilgili bir diğer olumsuz görüş ise, robotların insanların yaptığı işleri elinden alacağı kaygısıdır. Bu kaygıda haklılık payı olmakla birlikte, yapay zekanın işsizliği artıracakını kesin olarak söylemek mümkün değildir. Yapay zeka teknolojisi, henüz insanların yaptığı rutin işleri üstlenebilecek kapasitededir. Ayrıca geliştirilen teknolojiyle birlikte, karmaşık sistemleri kontrol edebilecek nitelikli işgücüne ihtiyaç duyulacaktır. Dolayısıyla yapay zekanın işsizlik yaratması değil, yeni iş alanları ortaya çıkarması beklenmektedir.

Yapay zeka teknolojisi sayesinde makinelerin kullanıcı alışkanlıklarını öğrenmesi mümkün hale gelmiştir. Örneğin internet üzerinden sıklıkla Avrupa seyahati planlayan bir kullanıcı olduğunu varsayalım. Kullanıcı aynı zamanda çevrimiçi bir müzik platformundan her gün pop müzik dinlemektedir. Belli bir süre sonra söz konusu kullanıcı, seyahat planladığı tarihlerde Avrupa’daki pop müzikle ilgili haberleri, konserleri, festivalleriyle ilgili haberlerle karşılaşmaya başlayacaktır. Bu durum, akıllı makinelerin kullanıcı alışkanlıklarını ya da tercihlerini öğrenerek kullanıcıya özel öneriler geliştirmesiyle ilgilidir. Pop müzik açısından düşünüldüğünde olumlu bir tablo ortaya çıkmakla birlikte, ileri seviyede makine öğrenimi söz konusu olduğunda güvenlik problemleri ortaya çıkabilir. Sosyal medyada kullanıcı adına paylaşım yapılabilmesi ya da internet bankacılığı bilgilerine erişilmesi söz konusu olabilir.

Böyle durumlarda iyi savunma yapabilecek ileri seviye yapay zeka teknolojisine dayalı sistemlere ihtiyaç duyulacaktır.

3 Gazetecilik Sektöründe Dijital Gelişmeler ve Yapay Zeka Kullanımı

Bilgisayarın 1940'ların ortalarında gelişmesinden bu yana, makine ya da yapay zeka, bilgisayar bilimlerinin önemli bir alt alanı haline gelmiştir (Flew vd., 2012: 158). Bu konudaki araştırma konuları, genellikle robotik, akıl yürütme, dil ve konuşma işleme, makine öğrenimi ve problem çözme üzerinedir. Bilişimsel gazeteciliğin bir örneği olan yeni bilişimsel yaklaşımların anahtarı, insani ve bilgisayar destekli yaklaşımların tamamlayıcı veya bir ek olarak görülmesidir (Flew vd., 2012: 159). Artan bilişimsel kaynaklar, verilerin büyüklüğünde yaşanan artış, belirli sorunlara odaklanma, makine öğrenimiyle gelen bilgi mühendisliği ve alternatif akıl yürütme modelleri, "akıllı" makinelerin gerçek anlamda ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur (Linden, 2017: 127).

Son yıllarda ortaya çıkan "otomatik gazetecilik" ya da "robot gazetecilik"; algoritmalar, yapay zeka yazılım platformları ve doğal dil oluşturma tekniklerinin yeni ve sıra dışı kullanımları üzerine temellenmektedir (Montal ve Reich, 2017: 829). Yapay zeka kullanımının gitgide artması, algoritmik dönüş olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde algoritmalar, karar verme süreçleriyle eş anlı olarak çalışan hesaplamalar olarak kabul edilmektedir. Yapay zeka algoritmaları, otonom karar verebilme ve kendi kendine öğrenebilme yetenekleri sayesinde birçok görevde insanın yerine geçebilmektedir. İçerik üretiminde birçok farklı aşamaya katkıda bulunması ve sıradan gazetecilik işlevlerini yapması sebebiyle, gazeteciliğin geleceğinde belirleyici olacaktır.

2016 yılında düzenlenen Dünya Ekonomik Forumu'nda (World Economic Forum-WEF) Dördüncü Sanayi Devrimi konusu ele alınmıştır (WEF, 2016). Forumda sürücüsüz araç sistemleri, makine öğrenimi, biyoteknoloji, robot teknolojileri ve yapay zeka gibi konular üzerinde durulmuştur. Sanayi 4.0 olarak da adlandırılan devrimin, çalışma hayatını ve meslekleri büyük ölçüde değiştireceği kabul edilmektedir. Bu kapsamda gazetecilik sektörü de değişime uğrayacak alanlardan birisi olarak değerlendirilmektedir. Otonom gazeteciliğin halihazırda birçok örneği mevcuttur. Los Angeles Times gazetesinde cinayet ile ilgili haberlerde bu tür bir program kullanılmaktadır (BBC, 2014). Washington Post gazetesinde, siyasilerin konuşmalarını doğrulamak için Truth Teller isimli bir programdan faydalanılmaktadır (Butler, 2013). 2015'ten beri Associated Press (AP) haber ajansında haber üretimini otomatik gerçekleştiren bir mekanizmadan faydalanılmaktadır. Bu mekanizma, saniyede yaklaşık iki bin haber üretebilmektedir (Watry, 2016). Robotik gazeteciliğin gelişmesi, insan müdahalesi olmaksızın haber üretimini mümkün kılmaktadır. Bu durum gazeteciliğin geleceğinin sorgulanmasına sebep olmaktadır. Buradaki en kritik soru işareti, gazetecilik mesleğiyle iştigal eden kişilerin, yapay zekanın mesleki anlamda kendileri için bir tehdit olup olmayacağıdır. Yapay zekaya dayalı haber üretiminin artması, tartışmaları beraberinde getirmektedir. Dil işleme programları sayesinde, yapay zeka tarafından üretilen bir haber metnini, bir insanın yazdığından ayırmak oldukça güçleşmektedir. Tüm gelişmeler bir arada değerlendirildiğinde, robotik gazeteciliğin gazetecilerin yapacağı birçok işi yerine getirerek onların yerini alıp almayacağı yönündeki tartışmalar kuvvetlenmektedir.

4 Yapay Zekanın Gazetecilik Sektöründe Kullanılmasına Yönelik Değerlendirme ve Öngörüler

Yapay zekaya dayalı otomatikleşmiş gazetecilik çalışmaları, robotik gazetecilik olarak adlandırılmaktadır. Robotik gazetecilik, sayısal verilerin bir araya getirilerek önceden hazırlanmış şablon haber metinlerinin içerisine yerleştirilmesidir. Büyük verilerin analiz edilmesiyle kompleks haber metinlerinin üretilmesi mümkün olmaktadır. Doğal dil işleme

teknîği kullanılarak, bir insanın yazdığına çok yakın seviyede metinler yapay zeka aracılığıyla üretilebilmektedir. Google'ın yapay zeka çalışmalarına yönelik yayımlanmış olduğu özet makalede, insani düşünce yapısının yapay zekaya öğretilbileceği belirtilmiştir (CHIP, 2018). Tüm bu gelişmeler bir arada değerlendirildiğinde, yapay zekanın insanın yazdığı seviyede özgün, orijinal ve akıcı metinler oluşturabileceği söylenebilir.

Yapay zeka teknolojisinin kullanım alanı gün geçtikçe genişlemektedir. Hizmet sektörü kapsamında değerlendirilen gazetecilik sektöründe, yapay zeka örnekleri kullanılmaktadır. Çin'de "Süper Küçük Beyaz" anlamında gelen Cao Ning Şiaobay isimli bir yapay zeka, spiker olarak kullanılmaktadır (Sabah, 2018). Columbia Üniversitesi'ndeki Tow Center for Digital Journalism tarafından yapılan bir araştırmada, robotik gazetecilik uygulamalarından yararlanan on bir şirket bulunduğu belirtilmektedir. Söz konusu teknoloji, Los Angeles Times gazetesinin haber merkezi tarafından yapılan deprem ve cinayet haberlerinde kullanılmaktadır. Bugüne dek yapılan çalışmalar, insanlar tarafından yazılan haber metinlerinin daha okunabilir olduğunu gösterirken, yapay zeka tarafından üretilen metinlerin daha güvenilir olduğu kabul edilmektedir (Watry, 2016). Robotik gazetecilik, haberciliğin temel ilkesi olan hızlı, doğru ve eksiksiz haber üretimine olanak tanımaktadır. Doğal dil oluşturma programlarının kullanılması, yapay zeka tarafından üretilen haber metinlerini daha anlaşılabilir ve okunabilir bir seviyeye getirmektedir.

Otomatik gazetecilik algoritmaları, veritabanlarındaki ve diğer veri kaynaklarındaki ilgili verileri bularak tanımlamakta, ham verileri temizleyerek sınıflandırmaktadır; bu algoritmalar verilerin öncelikli olarak değerlendirilmesi, karşılaştırılması ve toplanması sırasında ana unsurları tanımlamakta; bir anlatıyı, anlamsal yapısı içinde düzenleyerek, çeşitli stil, dil ve dilbilgisi karmaşıklığı seviyelerinde bulunan metinsel, kimi zaman görsel içeriğin gazetecilikle ilgili çıktılarını dağıtmakta ve yayınlamaktadır (Montal ve Reich, 2017: 832). California'da 2014 yılında meydana gelen depremden 3 dakika sonra, haber Los Angeles Times dergisinin internet sitesinde yer almıştır. Oldukça kısa ve düzenli bir metinden oluşan haberde, depremin etkilediği alana, büyüklüğüne ve oluş zamanına yer verilmiştir. Haber metninin sonunda, haberin bir algoritma tarafından oluşturulduğu yazmaktadır. Söz konusu teknoloji, Quakebot olarak adlandırılmaktadır. Sistem şu şekilde çalışmaktadır: Büyük bir deprem meydana geldiğinde, yer bilimleri araştırma merkezi "US Geological Survey" tarafından web sunucusuna bir e-posta uyarısı gönderilmektedir. Ardından Quakeboat, incelenen veriyi, önceden hazırlanmış bir haber metni şablonunun içerisine yerleştirmektedir. Son olarak haber metni, içerik yönetimi sistemine yüklenmektedir (Rutkin, 2014).

Ludwig Maximilians Üniversitesi İletişim Bilimleri Enstitüsü'nden Dr. Andreas Graefe'ye göre, robotik gazetecilik makineler tarafından okunabilir şekilde hazırlanmış veriler kullanılarak haber metinleri oluşturulması olarak tanımlanabilir. Günümüzde bu yaklaşım, çoğunlukla spor ve finans haberlerinde kullanılmaktadır. Graefe, robotlar tarafından oluşturulan haber içeriklerinin daha güvenilir olduğunu ifade etmekte, bu durumun söz konusu haber içeriklerinin daha kısa olmasına ve metinlerin çoğunlukla nicel veriler içermelerinden kaynaklandığını belirtmektedir (LMU, 2016).

Son yıllarda sosyal medya platformları, botlar aracılığıyla otomatik içerik üretim ve dağıtımında oldukça önemli bir konuma gelmiştir. Sosyal botlar çeşitli "otomatik sosyal aktörler" olarak tanımlanmaktadır (Lokot ve Diakopoulos, 2016: 682). Otomatik bilgisayar programları aracılığıyla, insan davranışları taklit edilebilmektedir. Sosyal botlar, birçok farklı sosyal medya platformunda kullanıcılarla iletişim kurmaktadır. Twitter'daki hesapların yüzde 8,5'ine yakını ve Facebook'taki hesapların yaklaşık yüzde 7'sinin otomatik olarak üretilmiş olabileceği belirtilmektedir (Lokot ve Diakopoulos, 2016: 683).

Günümüzde yapay zeka tarafından üretilen haberler, toplam haberlerin küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Ancak veri gazeteciliği sayesinde istatistik, bilgisayar ve gazetecilik birbirine oldukça yakın alanlar olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Bu alanların işbirliği içerisinde yapılan gazetecilik türü, robotik gazetecilik olarak adlandırılmaktadır. Bu tür

gazetecilikte, veri setlerinin kullanılmasıyla oluşturulan haberler daha önceden oluşturulmuş haber metinlerine yerleştirilmektedir. Gelişmiş doğal nesil dil platformları; veriyi, bir insanın yazabileceği metinden ayırt edilemeyecek nitelikteki metne dönüştürmektedir (Linden, 2017: 125). Robotik gazetecilik, geleneksel gazetecilik anlayışına dayalı olarak icra edilen gazetecilik mesleğine yönelik bir tehdit olarak değerlendirilmektedir. Gazeteciliğin ortadan kalktığına yönelik düşünceler en azından şimdilik, otomatikleşme ile değil, tüketici davranışlarının ve medya iş modellerinin değişmesinde aranmaktadır (Linden, 2017: 126).

Makinelerin ürettiği haber metinlerinin gazetecilerin mesleki niteliklerini değiştireceği düşünülmektedir. Benzer şekilde teknolojik yeniliklerin haber toplama, yapma ve dağıtma süreçlerini de dönüşüme uğratması beklenmektedir. Dolayısıyla, sıradan yeteneklerin yakın gelecekte gazetecilik mesleğinde önemini oldukça azalacağı söylenebilir. Bu durumda medya sektöründe daha yaratıcı düşünebilen ve derin analiz yapabilen gazetecilere ihtiyaç duyulacağı öngörülmektedir. Robotik gazetecilik geliştiği sürece, rutin haberlerin insanlar yerine yapay zeka tarafından yapılması olasıdır. Özellikle kalıplaşmış türde standart habercilik yapılan alanlarda, değişim sürecinin daha belirgin olması beklenmektedir. Burada dikkate alınması gereken nokta, gazeteciliğin tamamen yapay zeka tarafından hazırlanan makineleşmiş yazım şekline dönüşüp dönüşmeyeceğidir. Bu noktada, ilgi çekici, renkli ve yaratıcılığa dayalı haberler ve bu haberleri yapan gazeteciler ön plana çıkacaktır.

Yapay zekaya dayalı gazeteciliğin gelişmesi, üç boyutlu gazetecilik kavramını ortaya çıkarmaktadır. Sanal gerçeklik (virtual reality) teknolojisi, insanların gerçek olmayan bir dünyadaymışçasına üç boyutlu deneyim yaşamalarına olanak tanımaktadır. Söz konusu teknoloji, günümüzde oyun sektöründe sanal gerçeklik gözlükleriyle oldukça popülerdir. Sanal gerçeklik teknolojisi ile gerçek dünyanın da üç boyutlu olarak yeniden tecrübe edilmesi mümkündür. Üç boyutlu fotoğraf teknolojisiyle sanal gerçeklik kavramının bir arada kullanılması, üç boyutlu gazetecilik yapılabilmektedir. Haber değeri taşıyan yerlerde çoklu açılarda çekilen videolar veya üç boyutlu çekilen fotoğraflar, sanal gerçeklik gözlükleri kullanılarak kullanıcılara haber deneyimi yaşatmaktadır. Buna ek olarak, sanal gerçeklik gözlükleriyle sokak fotoğrafları entegre edildiğinde, dünya üzerindeki herhangi bir sokakta ya da caddede gezinmek olağan bir durum olarak kabul edilmektedir. Bu durum gazetecilik açısından değerlendirildiğinde, haberin meydana geldiği yerden bağımsız olarak yeniden tecrübe edilip yorumlanabileceği söylenebilir.

Yapay zekanın gazetecilik sektöründe kullanılması, gazetecilik sektörünün dijitalleşmesini beraberinde getirecektir. 1970'lerde internetin medyada kullanılmasıyla birlikte aslında sektörde dijitalleşme konusunda ilk adımlar atılmıştır. İnternet gazeteciliği kavramının ortaya çıkması, bu duruma örnek gösterilebilir. Günlük gazetelerin tirajlarına bakıldığında, azalan bir seyir izlediği görülmektedir (Doğruluk Payı, 2017). Bu durum, haberlerin daha çok gazetelerin internet sitelerinden ya da sosyal platformlardan takip edilmesiyle açıklanabilir. Yakın gelecekte basılı gazetelerin tamamen ortadan kalkması olasıdır. Haberlerin üç boyutlu herhangi bir kişisel nesne üzerinden takip edileceği öngörülmektedir. Kullanıcının akıllı telefonu ya da bilgisayarıyla bağlantılı olacak çalışacak bir nesne, kullanıcı alışkanlıklarına göre seçilmiş kişiye özel haberlerden oluşan "kişiyeye özel gazete" olarak çalışacaktır. Nesnelerin günlük hayatta kullanılabilecek formda tasarlanması, aynı zamanda ilgi çekici bir görüntüde olması gerekmektedir. Dolayısıyla gazetecilik sektörünün dijitalleşmesiyle birlikte tasarım kavramının sektörde önem kazanacağı söylenebilir.

5 Sonuç

Günümüzde robotik teknoloji alanındaki araştırmalar hızla gelişmektedir. Bu durum, günlük hayatta şimdiye kadar tecrübe edilmemiş fırsatların doğmasına zemin hazırlamaktadır. Sosyal bilimler, eğitim ve mühendislik alanlarını kapsayan oldukça geniş bir alandan araştırmacılar, robot-insan iletişimlerinde insanı temel alan deneyimlere uygulanabilecek yeni

kavramlar üzerine çalışmaktadırlar. Robotik teknoloji ve yapay zeka teknolojisinin gelişim hızı dikkate alındığında, bu alanda yapılan çalışma ve uygulamaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bunun sebebi gelişimin çok hızlı olması ya da alana yönelik çalışmaların ilan edilmemesi olabilir. Yapay zeka teknolojisinin gelişiminin ne yönde olacağı veya yapay zekayla ilgili yapılan çalışmaların sonuçları net olarak tahmin edilemediğinden çalışmaların ilan edilmediği düşünülmektedir.

Yapay zeka konusunda gerekli bilgi ve kaynağa zor ulaşıyor olsa da bu çalışmada gazetecilik sektöründeki mevcut uygulamalar ve yakın gelecekte görülecek olan uygulamalara ilişkin öngörülere yer verilmiştir. Zira önümüzdeki yıllarda, gazetecilik işletmelerinde yeni teknolojilerin neler olacağı ve okuyucuların bu yeni teknolojileri nasıl karşılayacağına yönelik çalışmalara ihtiyaç duyulacağı düşünülmektedir. Sektörün dijitalleşmesiyle birlikte gazetecilerin yerini kısmen robot gazeteciler alacak ve habercilik anlayışları ortaya çıkacaktır.

Gazetecilik sektöründeki yapay zeka uygulamalarına bakıldığında birkaç farklı örnek olduğu görülmektedir. Meteoroloji, finans, borsa ve hava durumu gibi anlık değişen ve veri kullanılarak yapılan haberlerde yapay zekadan faydalanılmaktadır. İnsanın yazdığı haber metinleriyle kıyaslandığında, yapay zeka tarafından hazırlanan haber metinlerinin daha güvenilir olduğu görülmektedir. Bunun sebebi olarak, metnin daha fazla nicel veri içermesi ve daha kesin sonuçlar vermesi gösterilmektedir. Buna ek olarak, sanal gerçeklik gözlükleri kullanılarak haberler yeniden deneyimlenebilmektedir. Bu tür habercilik, üç boyutlu gazeteciliğe örnek verilebilir. Yakın gelecekte herhangi bir kişisel eşyanın, gazete ya da haber kaynağı olarak kullanılabilmesi ve üç boyutlu gazeteciliğin gelişeceği düşünülmektedir. Kullanıcının alışkanlıkları ve tercihlerini öğrenen akıllı sistemler, kişinin ilgisini çekecek haberleri örnek gösterilen kişisel eşyaya aktaracaktır. Böylece kişiye özel habercilik anlayışının da örnekleri görülmesi beklenmektedir.

Yapay zekanın yakın gelecekte gazetecilik sektöründe oldukça yoğun bir kullanım alanına sahip olacağı düşünülmektedir. Yapay zekaya yönelik çalışmaları kısıtlayan en büyük engelin, yapay zekanın gelişiminin ne yönde olacağının tahmin edilememesinden kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Çünkü yapay zeka teknolojisi doğru kullanıldığında insanların işini oldukça kolaylaştırabilecektir. Ancak aksi durumda işleri zorlaştırmanın ötesinde insanlık için tehlike oluşturabileceği dahi düşünülmektedir. Bu noktada, yapay zekanın insanlık için ne yönde etki edeceğinin mümkün oldukça belirlenip ona göre önlem alınması ya da çalışma yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

Akbulut, U. (2012). *Yapay Zeka Bilim Dalının Atası John McCarthy*, <http://www.uralakbulut.com.tr/wp-content/uploads/2012/12/yapayzeka.pdf> (15.03.2019).

Doğruluk Payı. (2017). *Basılı Gazete ve Dergi Sayılarında Ciddi Azalma Yaşanıyor*, <https://www.dogrulukpayi.com/bulten/basili-gazete-ve-dergi-sayilarinda-ciddi-azalma-yasaniyor>, (18.03.2019).

Butler, B. (2013). *Introducing Truth Teller: Political fact-checking*. The Washington Post. Erişim Adresi: <https://www.washingtonpost.com>, (21.03.2019).

Sabah. (2018). *Çin'de Yapay Zeka Spiker Olarak İşe Başlıyor*, <https://www.sabah.com.tr/teknoloji/2018/06/01/cinde-yapay-zeka-spiker-olarak-ise-basliyor>, (17.03.2019).

DeepMind. (2018). *AI ile Oyunlara "İnsani" Yapay Zeka Yolda; CHIP Online*, https://www.chip.com.tr/haber/deepmind-ai-ile-oyunlara-insani-yapay-zeka-yolda_76837.html, (18.03.2019).

Flew, T.; Spurgeon, C.; Daniel, A. & Swift, A. (2012). "The Promise of Computational Journalism", *Journalism Practice*. 6:2, 157-171.

Meet My Colleague – The Robot. (2016, Ocak). LMU-Ludwig Maximilians Universitat München. http://www.en.uni-muenchen.de/news/newsarchiv/2016/graefe_journalism.html

Erişim Tarihi: 16.03.2019

BBC. (2014). *La Times'ta 'Robot Gazeteci' Devri*, BBC Türkçe, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/03/140318_robot_gazeteci (18.03.2109).

Linden, C. G. (2017). “Decades of Automation in the Newsroom”, *Digital Journalism*, 5:2, pp.123-140.

Lokot, T. & Diakopoulos, N. (2016). “News Bots”, *Digital Journalism*, 4:6, pp. 682-699.

Montal, T. & Reich, Z. (2017). “I, Robot. You, Journalist. Who is the Author?”, *Digital Journalism*, 5:7, pp. 829-849.

Russell, S. J. & Norvig, P. (2010). *Artificial Intelligence A modern Approach*, (3 rd ed.), Prentice Hall.

Turing, A. (1950). *Computing Machinery and Intelligence*. <https://www.csee.umbc.edu/courses/471/papers/turing.pdf> , (14.03.2019).

Van Dalen, A. (2012). “The Algorithms Behind The Headlines”, *Journalism Practice*, 6:5-6, 648- 658.

Watry, G. (2016). *Fourth Industrial Revolution and Robot Journalism*. <https://www.rdmag.com/news/2016/01/fourth-industrial-revolution-and-robot-journalism>, (20.03.2019).

Yülek, M. (2018). *11. Kalkınma Planı ve Türkiye'nin Robotları*, <https://www.dunya.com/kose-yazisi/11-kalkinma-plani-ve-turkiyenin-robotlari/401624>, (20.03.2019).

WEF. (2019). 9 Quotes That Sum Up the Fourth Industrial Revolution. <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/9-quotes-that-sum-up-the-fourth-industrial-revolution/>, (19.03.2019).

HISTORICAL BACKGROUND OF GLOBALIZATION AND DIMENSIONS

Mehmet Akif ÖZER¹, Özge Didar TEPELİ²

Abstract

As it is known, globalization stands as a phenomenon that eliminates the limitations of time and space, equips the world with communication networks from one end to the other, destroys the close distant contrast, reduces the world to fit into our palms, takes everything around and transforms it into change. In this respect, globalization is considered as a structure that has dissipated, fragmented and changed the economic, political and cultural order of the nation states. In this context, the process of globalization has had a profound effect on the state and has created a deconstruction of the functions of the state and has changed the state's definition of duty seriously. Although the size of this change is not at the same level and composition for every nation state, every nation state has more or less the share of global influence.

Many words on globalization, the fact that there are many meanings that have been imposed on them, and even no consensus on them, can be cited as an indicator of the extent to which globalization influenced and changed the world. While globalization has many meanings in it and this process involves many discourses on the world, its effects cannot be one-way. It is possible to see the effects of globalization in many areas from politics to economy, from technology to culture, and to witness a real transformation process.

Today, globalization, which affects and reshapes almost every area related to human life from communication to management, technology, education and health, is examined in the literature with its economic, political and cultural dimensions. In this study, first of all, the historical background of globalization will be revealed and then the economic, political and cultural dimensions of globalization will be examined with current examples.

Keywords: Globalization, Historical Process, Dimensions

KÜRESELLEŞMENİN TARİHSEL ARKAPLANI VE BOYUTLARI

Özet

Bilindiği gibi küreselleşme, zaman ve mekân sınırlılıklarını ortadan kaldıran, dünyayı bir ucundan öteki ucuna iletişim ağlarıyla donatan, yakın uzak zıtlığını yok eden, dünyayı avuçlarımızın içine sığabilecek kadar küçülterek, etrafındaki her şeyi önüne katıp dönüşüme, değişime götüren bir olgu olarak karşımızda durmaktadır. Bu yönüyle küreselleşme ulus devletlere nüfus eden ve onların ekonomik, siyasal, kültürel düzenini bozan, parçalayan, değiştiren bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda küreselleşme süreci devlet

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Ün. İİBF Kamu Yön. Böl. Öğretim Üyesi, akifozer@yahoo.com

² Arş. Gör., Doktora Öğrencisi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara Hacı Bayram Veli Üni., ozgedidar@gmail.com

üzerinde derin etkiler yaratmış ve devletin işlevlerinde bir yapı bozumu oluşturmuş, devletin görev tanımını ciddi anlamda değiştirmiştir. Bu değişimin boyutu her ulus devlet için aynı düzeyde ve kompozisyonda olmasa da küresel etkilerden her ulus devlet az ya da çok payını almaktadır.

Küreselleşme üzerine söylenmiş pek çok söz, ona yüklenmiş pek çok anlam olması ve hatta bunlar üzerinde bir uzlaşmaya varılamamış olması, küreselleşmenin dünyayı ne derece etkilediğinin ve değiştirdiğinin göstergeleri arasında sayılabilir. Küreselleşme, içerisinde birçok anlam taşırken ve bu süreç dünyaya dair pek çok söylem barındırırken etkilerinin tek yönlü olması beklenemez. Siyasetten ekonomiye, teknolojiden kültüre kadar birçok alanda küreselleşmenin etkilerini görmek ve gerçek anlamda bir dönüşüm sürecine tanıklık etmek mümkündür.

Bugün iletişimden yönetime, teknolojiden, eğitime, sağlığa kadar insan hayatı ile ilgili hemen hemen her alanı etkileyen ve yeniden şekillendiren küreselleşme, literatürde ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlarıyla incelenmektedir. Bu çalışmada önce küreselleşmenin tarihsel arka planı ortaya konacak ardından da bu sürecin söz konusu ekonomik, siyasal ve kültürel boyutları, güncel örnekleriyle incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Tarihsel Süreç, Boyutlar

1 Giriş

Dünya üzerindeki her türlü varlık ve değer, olduğu yerden başlayıp mahalli ve milli sınırları aşarak, dünya çapında daha geniş alanlara yayılmasına ve daha çok sayıda insanın bu varlık ve değerlere daha hızlı bir biçimde erişebilir olmasına küreselleşme denilebilir. Küreselleşme ile birlikte dünya haritasının hücreleri halinde bulunan ulus devletin, peteklere benzeyen katı ve kalın duvarlarının geçirgenliği giderek artmakta ve ortaya hepsinin karışımı olan fakat hiçbirine benzemeyen bir yapı çıkmaktadır (Çiftçi, 2015: 16).

İşte küreselleşme kavramı kimi zaman dünya üzerindeki toplumların birbirine benzeme süreçlerini ve bu benzeşme sonucu ortaya çıkan küresel kültürü, kimi zaman da toplumların farklılıklarını ifade etme süreci olarak karşımıza çıkmaktadır (Keyman ve Sarıbay, 1998:9).

Küresel (global) terimi 1980’lerde Amerika’nın akademik camialarında kullanılmıştır ancak günümüzdeki anlamı ile kullanımı 1980’lerin ikinci yarısına denk gelmektedir. 1990’larda ise artık küreselleşme her türlü mutluluğumuzun ya da mutsuzluğumuzun büyüülü şifresi olan bir terim halini almıştır (Çiftçi, 2015: 16).

Günümüzde artık küreselleşme kavramı Giddens’in dediği gibi “üzerine çok söz söylenen ancak ne olduğu anlaşılmayan” bir kavram olmaktan çıkmıştır (Altuntaş, 2002:9). Günümüz dünyasını açık bir biçimde yansıtan küreselleşme olgusu, son dönemde ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel alanlarda yaşanan hızlı bütünleşme benzeşme sürecini ifade etmektedir (Sungur, 2008:94).

Bu noktadan hareketle neoliberal politikalarla şekillenen küreselleşme süreci sosyal demokrasi anlayışı açısından da birçok sorunu beraberinde getirdiği söylenebilir. Geçmişte savunulan müdahaleci devlet anlayışının yeniden güncellik kazanması olanaksız görünmekle birlikte, küreselleşmeden kaynaklanan zenginliğin sınıflar ve uluslararası dengeli bir biçimde paylaşılması için gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Ancak bunun için de genel kabul gören iktisat kanunlarına karşı gelmek ve uluslararası güçlerle mücadele etmek gerekecektir Küreselleşmenin aşırılıkları kınamakla yetinen sosyal demokrasi hareketi, bu aşırılıkların ortaya çıkardığı sonuçların sorumluluğunu almamaktadır (Özaydın, 2008:171-172).

Küreselleşme, zaman ve mekân sınırlılıklarını ortadan kaldıran, dünyayı bir ucundan öteki ucuna iletişim ağlarıyla donatan, yakın uzak zıtlığını yok eden, dünyayı avuçlarımızın içine sığabilecek kadar küçülterek, etrafındaki her şeyi önüne katıp dönüşüme, değişime götüren bir olgu olarak karşımızda durmaktadır. Değişime ayak uydurmayan kurumlar ve olgular yok olmaya mahkûm olduklarından, kamu yönetimi ve yönetim anlayışı da bu değişimden nasibini almıştır. Kamu yönetimi çağın koşullarına, toplumun beklentilerine uyum sağlamak adına geleneksel kamu yönetimi anlayışından, yeni kamu yönetimi anlayışına evrilmiştir. Weberyen bürokrasinin temelinde yükselen katı, kapalı, hiyerarşik kamu yönetiminin yerine esnek, piyasa temelli, müşteri odaklı, şeffaf bir kamu yönetimi anlayışı getirilmiştir. Değişen koşullar ile birlikte vatandaşın toplumsal mal ve hizmetlerden beklentisi yükselmiş ve talepleri farklılaşmıştır. Daha katılımcı ve etkileşimli yönetim anlayışı olan yönetim ise yönetime toplumsal, siyasal, ekonomik aktörler katarak, birlikte yönetme yaklaşımını geliştirmiştir.

2 Küreselleşme ve Kavramsal Çerçeve

Küreselleşme bir anlamda dünyanın tek bir mekâna sığdırılması, küresel bir köy halini almasıdır. Böylelikle dünyadaki farklı toplumlar, bölgeler ve ülkeler arasındaki bağlantı artacak ve toplumlar arası olağanüstü etkileşim ve entegrasyon gerçekleşecektir (Parlak, 2011:850).

Küreselleşmeyi tanımlamada karşılaşılan zorluklar onun disiplinler arası bir olgu, ya da süreç olmasından ileri gelmektedir. Net bir tanımın yapılmamış olması ve üzerindeki çalışmalar noktasında uzlaşmaya varılmamış olmasına rağmen küreselleşme çalışmaları giderek artmakta ve çalışmaların kapsamı genişlemektedir (Doğan, 2012:89-90).

Küreselleşmeyi devrimci bir süreç olarak nitelendiren Shaw, küreselleşme noktasında savaşların önemli katkısı olduğunu savunur. Yazara göre, İkinci Dünya Savaşı'nda batı bloğunun oluşturduğu kendi arasında bağlantıyı sağlayan ağlar ve örgütler, ekonomik ve teknolojik geçirgenliği sağlamıştır. Bu süreci küreselleşme olarak adlandırmak mümkündür (Shaw, 1999: 166-167).

Küreselleşme bir anlamda sınırları aşarak esneyen toplumsal ilişkilerin ve faaliyetlerin çok daha fazlasını ifade eder. Toplumsal ilişkilerin ve örgütlenmelerin mekân kısıtlaması olmadan erişimini sağlar (Held ve Megrew, 2008:10).

Küreselleşme kavramını, bir ülkenin ya da toplumun bir nevi karşılık beklemeden gerçekleştirdiği iletişim olarak tanımlayan Tanzi'ye göre, bu iletişim sürecinde karşı tarafın isteğinin olup olmaması önemli değildir (Tanzi, 2004:1). Buna göre, dünyada oluşan bir zincirin parçası olma isteği söz konusu ise entegrasyon için karşı tarafın tutumunun önemi kalmamaktadır. Bu anlamda küreselleşme, bırakın ekonomi ve siyaseti, içecekten tutun da giyime kadar dünya üzerindeki sınırları kaldırma anlamı taşımaktadır. Bugün hemen herkesin bildiği ve kullandığı popüler kültürdeki mekânlar (Starbucks, Gloria Jeans, Mc Donalds, KFC) hemen herkesin kullandığı bildiği ya da özendiği (Nike, Adidas, Lacoste vb) markalar da küreselleşmenin gerçeklerini gözler önüne sermek için yeterlidir.

Bir bakış açısına göre de küreselleşme soğuk savaş döneminin ardından batının zaferini dünyaya ilan etmesi anlamını taşımaktadır. Yaşanan süreç dağılma, sömürgeleşme ve demokratikleşme noktasında daha geriye savrulma olarak nitelendirilmektedir (Güler, 1997: 75).

Üzerinde pek çok tanım yapılan farklı yönleri ile ele alınan küreselleşme Bauman için moda bir deyimdir, geçmiş ve geleceğin kapılarını açacak bir anahtar ya da büyümlü bir sözcüktür (Bauman, 2006:7).

Ulus devlet açısından küreselleşme kavramını tanımlamak gerekirse, küreselleşme ulus devletlere nüfus eden ve onların ekonomik, siyasal, kültürel düzenini bozan, parçalayan, değiştiren bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda küreselleşme süreci ya da olgusu “devlet” üzerinde derin etkiler yaratmış ve devletin işlevlerinde bir yapı bozumu oluşturmuş, devletin görev tanımını ciddi anlamda değiştirmiştir. Bu değişimin boyutu her ulus devlet için aynı düzeyde ve kompozisyonda olmasa da bu sözü edilen küresel etkilerden her ulus devlet az ya da çok payını almaktadır (Parlak ve Sobacı, 2005).

Küreselleşme bir benzeşme, bütünleşme süreci olarak tanımlanıyor olsa da kimileri için bu kavram bölünmeyi de içinde taşır. Bauman’a (1997) göre küreselleştirme birleştirdiği kadar böler. Yeni dünya düzeni olarak önümüze getirilen bu yaklaşım, bazıları için davetsiz bir misafir ya da kötü kader olabilecektir (Parlak, 2011:349).

Bu kadar tanımı yapılmış ancak neticede net bir tanıma ulaşılamamış bir kavram olarak küreselleşme altı boyutta ifade alanı bulabilir (Farazmand, 1999: 249-253).

Uluslararasılaşma bakımından küreselleşme: Bu anlamda küreselleşme ulusal yetki sınırlarının ötesine geçen kimlikler ve topluluklardaki ilişkilerde artış olarak ele alınabilir.

Sınır açıklığı olarak küreselleşme: Buna göre sınırsız bir dünyada bütünleşmiş küresel ekonomi, küresel hükümet ve türdeş küresel kültür ve bunların sonucunda oluşan küresel kamu yönetimi olgusu bu çerçevenin içeriğini doldurmaktadır.

Süreç anlamında küreselleşme: Modern kapitalizmde yüzyıllardır süregelen sermaye birikiminin doğal uzantısı olarak görülen süreç, küreselleşmeyi anlatmaktadır.

İdeolojik açıdan küreselleşme: Özgürlük, bireysellik, serbest girişim, çoğulcu demokrasi gibi kelimeler ile özleştirilen küreselleşme yaklaşımıdır.

Olgu olarak küreselleşme: Burada küreselleşme kapitalizmin geç döneminin bir neden sonuç ilişkisi olarak sunulur.

Geçilmekte olan bir olgu ve süreç olarak küreselleşme: Bu açıdan küreselleşme küresel kapitalizmin birikim süreci, sermaye birikimini küresel düzeyde arttırmak üzere yeni sınırlara ve fırsatlara doğru sürekli bir genişleme süreci olarak değerlendirmektedir. Olumlu olumsuz bütün sonuçlarını hemen hemen göstermiş bir olgu etkileri Japonya gibi gelişmiş ülkeler ve batılı ülkelerde hissedilmiştir.

Küreselleşmenin kavramsal incelemesinin yanında bir de küreselleşmenin teorik arka planına da değinilmesi gerekmektedir. Bu açıdan küreselleşme olgusunun kökenlerini araştırırken derine inildiğinde, karşımıza çıkan önemli düşünürlerden biri Talcott Parsons’tır. Parsons’ın modernleşmeyi savunan teorik yaklaşımı incelendiğinde, bugünkü küreselleşme sürecinin, ilk etapta modernleşme teorisinin bir uzantısı gibi yorumlandığı söylenebilir. Aslında Pieterse (1995) için de eski modernleşme teorisi yolu, ideolojik olarak küreselleşmeden geçer. Yazara göre küreselleşme teorisi toplumların evrimleşerek benzeşeceği yönündeki teorilerden ayrı tutulamaz (Kömeçoğlu, 2012:26).

3 Küreselleşmenin Tarihsel Arka Planı

Tarih boyunca insan topluluklarının, yaşam alanlarını genişletme eğilimi içerisinde oldukları görülmektedir ve bu durum, toplumsal örgütlenme hareketlerinin sonucu olarak nitelendirilebilir. Uygarlık alanlarının yayılması M.Ö. 500 ile M.S. 200 yılları arasında Çin ve Hint ülkelerinde görülmektedir. McNeill’in “Avrasya ekümenliğinin kapanması” olarak nitelendirdiği bu zaman aralığında Helen kültürü Hindistan’a ulaşmış, Han İmparatorluğu Hindistan ile temas kurmuş ve misyonerlik çalışmaları, Roma İmparatorluğu’nu doğurmuştur.

Küreselleşmenin başlangıç döneminin, M.S. 1000 dolaylarında olduğunu savunan görüşe göre; bu dönemde dünya ölçeğindeki siyasal düzene en yakın oluşum İslam dünyasıdır.

Yüzlerce yıl uygarlığın beşiği olan İslam dünyası, Ortaçağ Avrupa'sıyla kıyaslandığında o dönemde oldukça üretken, varlıklı ve kültürel açıdan pek çok zenginliğe sahiptir ve bu oluşumun birleştirici unsuru İslam dinidir. 1500'den itibaren İslam dünyası Avrupa'lı donanma harekâtlarıyla kuşatılmış ve parlak günlerini ardında bırakmıştır. Böylece 1500 yılı itibariyle, Avrupa'da modern dünya siyasetinin temelleri atılmış ve böylece küresel sistemin karakteristikleri oluşmaya başlamıştır (Modelska, 2014:75-76).

1970'li yılların ortalarından itibaren dünya, ekonomik bir bunalıma girmiş ve bunalımdan çıkabilmenin çeşitli yolları aranmıştır. 1980'lere gelindiğinde dünya ekonomisi, geliştirilen çeşitli stratejiler yoluyla tekrar toparlanmıştır. 1980'lerden sonra uygulanan ekonomik stratejiler neo-liberal stratejiler olarak adlandırılmış ve bu dönemin hâkim kuramı ise neo-modernizasyon olarak nitelendirilmiştir. Kimi yazarlara göre o dönemin vurgu yapılan kavramı küreselleşmedir (Erbaş, 2009:19-20). Bu bağlamda, zaman ve mekân sınırlılıklarının ortadan kalktığı, dünyanın bir ekrana indirgenebildiği bir dönem başlamış ve küreselleşme bu dönemde ortaya çıkmıştır.

1989 sonrasında Sovyetler Birliği'ndeki sistemin parçalanmasının ardından soğuk savaş sona ermiştir. Farklı bir bakış açısına göre de dünyada rakipsiz kalan Amerika, çerçevesini kendisinin çizdiği, düzensizliklerle dolu, yeni bir dünya düzeni ortaya koymuştur. Bu yeni dünya düzeni, küreselleşme olarak karşımıza çıkmaktadır (Kızılcılık, 2009:29). Küreselleşme sonucunda yeniden şekillenen dünya düzenine genelde üç gelişim evresinde ulaşıldığı ifade edilmektedir.

Küreselleşmenin ortaya çıkışını sanayi devrimine kadar götüren bakış açıları da mevcuttur. Bu bakımdan küreselleşmenin ilk evresini, sanayi devrimiyle gelen arz fazlası ürünlere yönelik pazar arayışları ve yeni hammadde kaynakları bulma çabası oluşturmaktadır. 1870'den 1914'e kadar süren ilk evrede, yelkenliden buharlı gemiye geçilmesiyle taşımacılık maliyetlerinde büyük avantaj sağlanmış ve bu da Anglo-Fransa anlaşmalarının öncü olduğu gümrük tarifelerindeki engellerin kalkmasını sağlamıştır. Ticaret çoğunlukla birincil tarımsal ürünlerle mamul maddelerinin değişimi üzerinde yapılmıştır (Kovancılar ve Miynat, 2008:7-8). Bu dönemde, Avrupa'dan 60 milyon kişi, verimli tarım topraklarının olduğu Kuzey Amerika ve Avustralya gibi elverişli topraklara göç etmişler ve temel malların üretiminde çalışmışlardır. Bu anlamda birinci küreselleşme evresinde Kuzey-Güney emek yoğun hareketler söz konusu olmuştur. Yaşanan kitlesel göçler küreselleşmenin ilk evresinde ticaret ve sermaye hareketlerinden daha fazla önem taşımıştır (World Bank, 2002:26-27). İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan küreselleşmenin ikinci evresi 1980'lerden itibaren hızlanmıştır. Bu evrenin öncüsü savaştan en az zararla çıkan ABD olmuştur. Savaş sonrasında Hayek, Friedman, Buchanan, Mckinnon-Shaw gibi ABD'li bilim adamları ikinci küreselleşme evresinin teorik altyapısını oluşturmuşlardır. Bununla birlikte finansal liberalleşme, teknolojik gelişme, iletişim, üretimdeki büyük artışlar ve büyük altın stokları sayesinde ABD doları en geçerli para olmuş ve dolayısıyla ABD bu küreselleşme evresinin öncüsü olmuştur (Kovancılar ve Miynat, 2008:10).

Robertson'a göre ise küreselleşme beş evreden oluşmaktadır bunlar; oluşum evresi, başlangıç evresi, yükseliş evresi, hegemonya için mücadele evresi ve belirsizlik evresidir. "Oluşum evresi"; Avrupa'da 15. yüzyılın başından 18. yüzyılın ortasına kadar süren, ulus topluluklarının ortaya çıktığı ve ortaçağın "ulus ötesi" sisteminin çöktüğü bir döneme işaret eder. Başlangıç evresinde türdeş, üniter devlet düşüncesi doğrultusundaki keskin yön değişikliği ve çok daha somut bir insanlık anlayışının yerleşmesi söz konusu olmuştur. Bununla birlikte Avrupalı olmayan toplumların "uluslararası topluma kabulü" sorunu ortaya çıkmış

ulusçuluk- uluslararasılık meselesi temalaştırılmıştır. 1870’lerden 1920’lerin ortasına kadar süren “yükseliş evresi”; küresel iletişimin biçimi ve hızı noktasında artışların gözlemlendiği, ilk “uluslararası romanlar”ın çıktığı Hıristiyan birliği hareketinin yükselişi, olimpiyatların ve Nobel ödüllerinin gelişimi, dünya saatinin çıkışı ve miladi takvimin neredeyse evrensel anlamda benimsenmesi gibi önemli olayları içinde barındırmaktadır. Gerçekleşen Birinci Dünya Savaşı yine bu evre içerisinde yer alır.1960’ların sonuna kadar süren “hegemonya için mücadele evresi”nde Milletler Cemiyeti ve BM kurulmuş, ulusal bağımsızlık ilkesi kabul edilmiş ve Soğuk Savaş doruk noktasına ulaşmıştır. 1960’ların sonunda başlayan belirsizlik evresinde küresel bilinç artış göstermiştir. Bu dönemde materyalizm-sonrası değerler ve ilkeler ön plana çıkmış, soğuk savaşın sona ermesiyle hak sorunu belirginleşmiştir. Küresel kurumların sayısı artmış, dünya toplumuna ve dünya vatandaşlığına ilgi artmıştır (Robertson, 1999:99-101).

Küreselleşme 90’larda tıpkı 70’lerdeki “karşılıklı bağımlılık” kavramı gibi sürekli karşımıza çıkan bir kelime olmuştur. O dönemde karşılıklı bağımlılığa yüklenen özellikler yüzyıl değişirken küreselleşmeye yüklenmiştir (Keohane ve Nye, 2014:97).

4 Küreselleşmenin Boyutları

Küreselleşme üzerine söylenmiş pek çok söz, ona yüklenmiş pek çok anlam olması ve hatta bunlar üzerinde bir uzlaşmaya varılamamış olması, küreselleşmenin dünyayı ne derece etkilediğinin ve değiştirdiğinin göstergeleri arasında sayılabilir. Küreselleşme, içerisinde birçok anlam taşırken ve bu süreç dünyaya dair pek çok söylem barındırırken etkilerinin tek yönlü olması beklenemez. Siyasetten ekonomiye, teknolojiye kadar birçok alanda küreselleşmenin etkilerini görmek ve gerçek anlamda bir dönüşüm sürecine tanıklık etmek mümkündür.

Castells’e göre küreselleşme yeni bir tarihsel gerçekliktir. Küreselleşme; insanları piyasaya yönlendirmek üzere oluşturulmuş neoliberal bir ideolojinin keşfi olmanın ötesinde; yeniden inşa, inovasyon ve rekabet ile yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri unsurlarını barındıran kapitalist bir süreçtir (Castells, 1999:5).

Küreselleşmenin etkileri birçok boyutta hissedildiği için kavramın ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlarda incelenmesi yerinde olacaktır.

4.1 Küreselleşmenin Ekonomik Boyutu

Küreselleşme kavramının siyasi alanda dolaşıma girmesi, Thatcher ve Reagan iktidarları dönemine rastlamaktadır. Bu sebeple küreselleşme ve neoliberalizm ortaya çıktıkları dönem ve içerik-yöntem açılarından birbirlerine yakındır. Beck, neoliberalizmin yönetim ideolojisi olarak nitelediği “globalizm”i dünya piyasasının siyasal eylemin yerini aldığı bir yaklaşım olarak tanımlamaktadır. Bu yaklaşımda globalizm, küreselleşmenin diğer boyutları olan ekoloji, kültür, sivil toplum ve siyaseti dünya piyasa sisteminin altına yerleştirerek bu çok boyutluluğu ekonomik boyut şeklinde tek boyuta indirgemektedir (Kaçar ve Erat, 2014).

Ekonomik açıdan küreselleşmenin odak noktası, piyasa ekonomisi hegemonyası altındaki üretim, ticaret ve sermaye hareketlerinin önündeki engellerin ortadan kalkmasıdır. Küreselleşmenin temelleri araştırılırken, 15. yüzyıla kadar gidilebilse de odaklanması gereken dönem 1980’li yıllardır. Ekonomik küreselleşmeyi ortaya çıkaran ve hızlandıran etkenlerin başında; iletişim, bilgi ve ulaşım teknolojilerindeki hızlı gelişmeler ve ilerlemeler gösterilmektedir. Ayrıca GATT, WTO, WB, IMF gibi kuruluşların çabalarıyla, dünya ekonomisinde liberalleşme sağlanması, uluslararası şirketlerin sınır ötesi satışları, daha az

maliyetli kaynak arayışı gibi etkenler de ekonomiyi küreselleştiren etkenler arasındadır (Saritaş, 2009:413-414).

Finansman ve uluslararası kaynakların uluslararasılaşma ve yoğun yabancı sermaye girişi, ulus devletlerin ekonomik anlamda geleceğe dair kontrol gücünü zayıflatmaktadır (Newman, 2001:81).

Soğuk savaş sonrasında finans piyasalarının küreselleşmesiyle büyük ölçekli piyasa akımları gerçekleşmiştir. İletişim teknolojilerinin avantajları sayesinde uluslararası sermaye için ulusal sınır kavramı neredeyse ortadan kalkmış, mekânın sonu denebilecek bir gelişme ortaya çıkmıştır. 1970'lerin başında kur sistemi dalgalı hale getirilmiş, elektronik ticaretin büyümesi ile döviz piyasaları gerilemiştir. Bir dönem (İkinci Dünya Savaşı-Petrol bunalımı arası) finansal sistemi yönlendiren Bretton Woods sisteminin 1973'te çökmesiyle finansal portföyler uluslararası nitelik kazanmış, bankalar diğer finansal mekanizmalar karşısında önem kaybetmiş, döviz kurları finans piyasalarında belirleyici kimlik kazanmış ve oluşan finansal krizler, iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sebebiyle tüm dünyaya yayılır hale gelmiştir (Dikkaya ve Özyakışır, 2010:33-34).

Görüldüğü gibi ekonominin küreselleşmesi, dünya ekonomisinin küresel pazara dönüşmesi olumlu-olumsuz pek çok sonuç doğurmuştur. Ancak bu sürecin her daim refahı ve huzuru getirmediği aksine dünyadaki adaletsizliği ve eşitsizliği arttırdığı, fakiri daha fakir zengini daha zengin yapan bir durum oluşturduğu yönünde görüşler de mevcuttur.

4.2 Küreselleşmenin Siyasal Boyutu

Devletlerin, oluşumuna herhangi bir katkıda bulunmadıkları uluslararası bir sisteme bağlı kalma zorunluluğu ve kendilerinden güçlü devletlerin dayatmalarını kabul etmek zorunda kalmaları yeni bir durum değildir. Her ne kadar Westphalia (1648 yılında Westphalia Andlaşmasıyla ulus devlet sisteminin kurumsal temellerinin atıldığı yönünde literatürde bir konsensüs vardır. Ayrıntılı bilgi için bakınız, Hülya Eşki Oğuz ve Rukiye Sıysılı, Küresel Dünyada Ulus Devlet) modeli, devletlerarası sistemin kurallarının rıza ve fikir işbirliğine dayalı olarak oluşacağını vurgulamış olsa da aslında devletlerin hep bir güç hiyerarşisi içinde oldukları ve sistemin kurallarının, hiyerarşide en üstte yer alan devletlerce dayatıldığını söylemek mümkündür (Wallerstein, 1996: 48). Öte yandan ulus devletler arasındaki ilişkinin özeti niteliğinde olan “diplomasi” kavramı önemini ve işlevselliğini yitirmeye başlamıştır. Uluslararası ilişkiler devlet-devlet ilişkisi olmaktan çok devlet-ulus aşırı şirket veya devlet-uluslararası örgüt ilişkileri niteliğine bürünmüştür. Bu sebeple geleneksel diplomatik örgütlenme, tekelini yitirmiştir. Kısaca eskide tüm erki merkezileştiren ve özünde toplayan ulus devlet, küreselleşme ile birlikte etnik farklılıkları tanıyan ve türdeşleştirici politikalardan arınan bir yapıya bürünmektedir (Güler, 1996: 55).

Devletler arasındaki bu karşılıklı bağımlılık hâli ve dünya çapında etkisi olan yeni toplumsal hareketler, sivil toplum kuruluşları, insan hakları ve barış adına örgütlenen insanlar artık ulus devletin hegemonyasının sınırlarının o kadar da geniş olmadığını göstermektedir. Herhangi bir toplumsal olay sonrası, sivil toplum kuruluşlarının ve sosyal medya sayesinde anlık topluluk oluşturabilen bağımsız insanların, bir araya gelerek, sınır ötesinde yaşanan sorunlara ve olaylara, tepkilerini ya da övgülerini gösterdikleri toplumsal hareketlere günümüzde çok sık tanık olmaktadır. Bu bağlamda “kimlik politikası” ve “yeni toplumsal hareketler” günümüzün gerçeği konumundadır. İletişim teknolojilerinin katkısıyla, çeşitli yerel ve sınır ötesi kimlikler; ulusal kimlikleri geri planda bırakmaktadır. Gerçek anlamda, küresel bir görünüm kazanan, yeni sınır ötesi sivil toplumun canlandırıcı etkisi, barış için yapılan toplumsal hareketler, çevresel ve toplumsal reformlar dikkat çekmektedir.

Bu söylemlerden hareketle siyasal anlamda küreselleşme “devlet-toplum-birey ilişki ve rollerinin değişmesini gerektirmekte, ulus devlet karşısında uluslar üstü mekanizmalar eşliğinde, sivil topluma yönelik inisiyatif kullanımında, demokratikleşmeye giden bir süreç işaret etmektedir. AB’nin bugün konvansiyonel ve kurumsal federatif bir birleşik Avrupa yaratma çabası, siyasal küreselleşmenin; ulus devletlerin tek başına yaratamayacakları bir süreç olduğunu ve bazı bölgeselleşme ve uluslar üstü entegrasyon çabalarını da içerdiğini gösteren en güzel örnektir. Siyasal küreselleşme, ulus devlet içinde homojenleşme ekseninde bir temsil mekanizması öngörmesi nedeniyle zaten kendini zor ifade eden demokrasi anlayışının, daha katılımcı bir renge bürünmesini sağlamaktadır” (Demirel, 2006:108).

Burada değinilmesi gereken konulardan biri de ulus devletin, sınır ötesi ekonomik ilişkiler dolayısıyla ulus üstü sermaye ve onu destekleyen aktörlerce dışarıdan kuşatılmış olduğu gerçeğidir. Bu durum sermayenin ulus devlete ihtiyacı kalmadığının, tersine kendisinin ulus devletin eylemlerini yönlendiren bir aşmaya geldiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ancak küreselleşmenin; ulus devletin erimesine, ortadan kaybolmasına ya da egemenlik olgusunun bütünüyle bitmesine sebebiyet vereceği şeklinde yorumlanmasının doğru olup olmadığı tartışmaya açıktır. Bu noktada yapılabilecek en iyi yorum devletin biçim ve doku değiştirdiği ve güçlerinin aşındığı olacaktır (Bulut, 2003:187-188).

4.3 Küreselleşmenin Kültürel Boyutu

Küreselleşmeyi ekonomiye indirgemek, sadece piyasaları etkileyen ve ekonomik gelişmelerden etkilenen bir olgu ya da süreç olarak görmek, bir anlamda dünyaya uzak gözlüğü ile bakmak gibidir. Oysa küreselleşmenin, yediğimiz yemekten içtiğimiz kahveye kadar bizi sarmış durumda olduğunu görebilmek için çok çaba sarf etmeye gerek yoktur. Kıyafetlerimizden konuşmamıza varıncaya kadar pek çok şeyin, içinde yaşadığımız topluma özgü olmadığı açıktır. Dünyaya mekân kavramından sıyrılarak bakıldığında, evet neredeyse tüm dünyanın bazı bakımlardan aynılaştığını, benzeştiğini, dönüştüğünü görmek mümkündür. Son zamanlarda, sosyal medya kullanımının da yaygınlaşmasıyla, insanlar, başkalarının hayatlarını mercek altına alarak; anbean nerede olduklarını, ne yediklerini-içtiklerini, ne giyindiklerini ve hatta saat kaçta uyuyup uyandıklarını bilebilecek duruma gelmişlerdir. Türk kahvesini öteleyip Starbucks’un “white chocolate mocha”sıyla bir yaşam felsefesine sahip olduğunu düşünen bir neslin var oluşu dahi, dünyanın ne kadar küreselleştiğini hatta belki de Amerikanlaştığını gözler önüne sermek için yeterli olabilecektir. Toplumlar kendi kültürlerinden uzaklaşarak belki ortak bir kültüre doğru yol alarak (ki çoğunlukla Amerikan kültürüne doğru bir yol alış söz konusudur) benzeşmeye, tek tipleşmeye doğru gitmektedir. Elbette bu benzeşmenin, dönüşümün kültürel anlamda küreselleşmenin, toplumların kültürlerini özgünlüğünü ve biricikliğini yok edecek derecede olduğunu söylemek pek doğru olmayacaktır. Ancak toplumları derinden etkilediği de inkâr edilemez bir gerçektir. Peter L. Berger de (2003:10) dünyada oluşan küresel bir kültürün gerçekten var olduğunu ve içerik-köken bağlamında bu kültürün Amerikan ağırlıklı olduğunu ifade etmektedir. Barnet ve Cavanagh’a (1995:3) göre filmler, televizyon, radyo, müzik, dergiler, tişörtler, oyunlar ve eğlence parkları küresel görüntülerle küresel düşleri yayan küresel ürünlerdir. Dünya genelinde insanlar aynı ticari amaca hizmet eden şarkıları dinlemek ve video kliplerini izlemek için aynı elektronik aletleri kullanmaktadırlar.

Bütün bu küreselleşme ve homojenleştirme karşısında, özel toplumsal ve kültürel değerlerini korumaya çalışan bir alt kültür direnci patlaması da söz konusudur. Meksika’daki köylü hareketleri, Peru’daki gerillalar, Fransa’daki sendikalar, İngiltere ve ABD’deki öğrenciler, dünya çapındaki çevreciler ile diğer çeşitli gruplar ve hareketler kapitalist

küreselleşmeye ve eski hak ve çıkarlar üzerindeki saldırılara karşı çıkmışlardır (Kellner, 2010: 20).

Kültürel küreselleşme noktasında değinilmesi gereken bir diğer kavram da McDonaldlaşma (McDonaldization)'dır. Ritzer bu kavramı “fast food” zincirlerinin oluşturduğu kitlesel tüketimi ve sonuçta varılan Amerikan yaşam tarzının küreselleşmesini ifade etmek için kullanmaktadır. Ritzer McDonaldlaşmanın başarısını dört temel unsura bağlı olduğunu belirtmektedir. Bunlar: verimlilik (effectiveness), hesaplanabilirlik (accountability), öngörülebilirlik (predictability) ve denetim (control)'dir. Verimlilik ilkesi ile vurgu yapılan, bir noktadan diğerine gitmenin optimum yöntemidir. McDonalds müşterileri (self service) gibi işçileri de verimli çalışmaktadır. Verimlilik yükselsin diye gerekli kurallar mevcuttur ve yöneticiler de gereken yönlendirmeyi sağlamaktadır. İkinci olarak McDonalds, hesaplanabilirlik ilkesi çerçevesinde hareket etmektedir, yani ürünlerin niceliksel özelliklerine (porsiyon büyüklüğü, maliyet ve ürünü almak için gereken zaman) önem vermektedir. Ayrıca insanlar evde yemek yapıp yeme zamanıyla, McDonalds restoranına gidip yemek için harcayacakları zamanı karşılaştırarak genellikle evde yapmanın daha fazla zaman alacağı kanısına varırlar ve bu da hesaplanabilirlik ilkesinin bir getirisi'dir. Üçüncü olarak, McDonalds öngörülebilirlik sunar, yani dünyanın neresinde olursanız olun bir McDonalds restoranında yiyebileceğiniz şeyler belirlidir ve lezzeti değişmeyecektir. Bu açıdan öngörülebilirlik insanları belirsizlik kaygısından kurtarmaktadır. Bu belirliliğe yöneliş, insanların daha az sürprizle dolu bir dünyayı tercih ettiği izlenimi yaratmaktadır. Dördüncü bileşen denetim, özellikle insansız teknolojilerle yapılan denetim, McDonald's dünyasına giren insanlar üzerinde uygulanmaktadır. Restorandaki sınırlı menüler, rahatsız oturaklar, yazılar, sınırlı seçenekler insanlar üzerindeki baskıyı arttırarak insanlarda hemen yiyip gitme isteği uyandırmaktadır (Ritzer, 2014:17-20).

Sonuçta kültürel anlamda küreselleşmenin toplumsal değerleri, ananeleri, örfleri etkilediği şüphe götürmez bir gerçektir. Giddens'e göre kültürel küreselleşme, kültürel açıdan tarafsız olarak gelişmemektedir ve sonuçlarına bakılacak olursa tamamen olumlu-hayırlı süreç de işaret etmez. Hatta küreselleşme pek çok insanın gözünde Batılaştırma çabasından öteye gitmemektedir. Küreselleşmenin kültürel simgelerinden olan Coca-cola, McDonalds, CNN, Levis'in de Amerika'ya ait markalar olduğu göz önüne alınınca küreselleşme, Batılaştırmadan ziyade Amerikanlaştırma çabaları olarak değerlendirilebilir (Giddens, 2000:27).

5 Sonuç

Mekân-zaman sınırlılığını aşip ağlar üzerinden iletişim ve etkileşim kurulması bir anlamda dünyayı avuçlarımızın içine sığabilir konuma getirmiştir. İşte zaman ve mekânın anlamını yitirmesine, uzak yakın kavramlarının öneminin kalmamasına sebep olan küreselleşme, dünya haritasının kuşbakışı görünümünü kat kat küçülterek kablolarla, ağlara indirgemiş ve yeryüzündeki sınır çizgilerini bir anlamda silmiştir. Bugün, dünyanın herhangi bir noktasında yaşanan olaylar saniyeler içerisinde tüm dünyaya yayılmakta ve yaşanan olayın niteliğine göre dünya meselesi hâline gelebilmektedir. Dünya ülkeleri ve toplumları arasındaki bu ilişki sebebiyle siyasal ve ekonomik açıdan yaşanan krizler dünyayı etkileyebilecek nitelik kazanmıştır. Küreselleşme bu açıdan dünyayı yakınlaştıran, toplumları benzeştiren, bütünleştiren kimi zaman kültürleri dönüştüren ve değiştiren bir süreç olarak değerlendirilebilir. Nitekim bugün dünyanın pek çok yerinde bir şeylerin aynılaştığını küreselleştiğini görmek çok zor değildir, bu noktadan bakıldığında, kahveden müziğe, spordan edebiyata, eğlence anlayışından kıyafete kadar ve hatta kimi zaman ulusal değerlerin öncüsü olan “dil” e kadar “dünya insanları”nın bir homojen bir görüntü oluşturduğu görülmektedir. Bu aynılaşma hâli kimi zaman kültür küreselleşmesi kimi zaman “McDonaldization” kimi zaman da

“Amerikanlaşma” deyimleriyle ifade edilmektedir. Kimi yazar ve düşünörlere göre küreselleşme aslında tüm toplumları dönüştürüp Amerikanlaşmaya doğru sürükleyen bir süreçtir.

Küreselleşme tüm dünyanın tek ses hâline gelebileceği alanlar oluşturmuştur. Bu anlamda küreselleşmenin demokrasi ve insan hakları bağlamında olumlu adımlar atılmasına katkı sağladığı ifade edilmektedir. Nitekim iletişim ve bilgi teknolojileri sayesinde bilginin hızla yayılmasını da sağlamaktadır. Ancak bunun yanında küreselleşmenin bazı olumsuzlukları da beraberinde getirdiği ifade edilmektedir. Bunlar aşağıdaki gibi sıralanabilir (Saruhan ve Yıldız, 2013:91-96):

- Gelişmiş teknolojileri kullanan işletmelerin küresel tüketiciye hitap ederek (Microsoft, Boeing, Google, Starbucks, Facebook, İnstagram, gibi) sermayelerini arttırmış ve büyümüşlerdir. Bu sayede çok büyük bir ekonomik güç hâline gelmişlerdir.
- Zengin ölkeler ile fakir ölkeler arasında büyüyen uçurum, Üçüncü Dünya’da gittikçe artan sayıda insanı korkunç bir yoksullukla yüz yüze getirmekte günde 1 dolardan az parayla geçinmek mecburiyetinde bırakmaktadır.
- Gelişmekte olan ölkeler IMF’den aldıkları borçları ve IMF’nin koyduğu yüksek vergileri ödemek zorunda kalmaktadırlar. Bu da ölkeleri dışa bağımlı hâle getirerek iç ve dış politikalarını bile belirleyemez duruma getirmektedir.
- Belirli miktarda rekabet ürün/hizmet kalitesi açısından gerekli görölmektedir. Ancak küreselleşmenin yarattığı yırtıcı rekabet uzun dönemde işletmelere, ekonomiye ve çevreye zarar vermektedir.
- Günümüzde tüketim toplumu konumunda olan dünya tüketicileri, değişen ürün ve hizmet hızı sebebiyle sürekli yeni talepler ve beklentiler içerisindedir. Bu doyumsuzluğun sonucunda, doğa sürekli tahrip edilip tüketilirken, başta elektrik ve elektronik ürünler olmak üzere kullanılmayan eski ürün çöplükleri oluşmaktadır.

Sonuçta yönetim anlayışı da küreselleşmenin siyasal boyutu noktasında değişmiş dönüşmüş ve yeniden şekillenmiştir. Devletin rolü bu değişimin etkisiyle yeniden tanımlanmış, ulusal vatandaşlık anlayışı yerini dünya vatandaşlığı anlayışına bırakmıştır. Bu değişimin taraftarları olduğu gibi karşıtları da mevcuttur. Değişimi destekleyenler yönetişimin, olması gerektiği gibi daha demokratik ve halkı gerçek anlamda yönetime katan bir model olduğunu savunurken, karşıtlar bunun küresel ekonomik güçlerin dayatması olduğunu savunmakta ve küreselleşmenin etkisiyle yaşanan aşırılıklara dikkat çekmektedirler. Burada dikkat edilmesi gereken unsur bu ikilik arasındaki dengeyi sağlayarak yönetişimin gerçekten bir yönetim sisteminde var olması gereken özelliklerini yönetim anlayışına uygulamak bunu yaparken devletin itibarını korumaktır aynı şekilde küreselleşmenin nimetlerini kullanıp aşırılıklarından kaçınmak ölkeyi devleti bu noktada muhafaza etmek gerekmektedir. Friedman’a göre ekonomik açıdan refaha erişmek isteyen toplumlar, sürekli yeni bir Lexus üretmenin ve onu küresel pazara sürmenin yollarını aramak zorundadırlar. Eğer bu katılım o ölkenin kimliğine mal olursa ve bireyler zeytin ağaçlarının köklerinin tahrip edildiği ve yok edildiği hissine kapılırsa bu kökler başkaldıracaklardır (Friedman, 2002:42). Lexus bir Japon arabası markasıdır ve burada modernliği gelişmişliği tanımlamak için kullanılmış bir metafor, zeytin ağacı ise; insanları dünyaya bağlayan kimliklerini, dinlerini, geleneklerini bir topluma aidiyetlerini kısaca insanın kökenini simgelemektedir (Saruhan ve Yıldız, 2013:95). Lexus’u olmayan yalnızca zeytin ağacı olan ölkeler gelişip ilerleyemeyecektir ancak sağlıklı zeytin

ağaçları olmayan bir ülke de dünyaya açılmak için kendini hiçbir zaman yeteri kadar sağlam ve güvende hissedemeyecektir. Asıl olan bu ikisi arasındaki dengeyi koruyabilmektir (Friedman, 2002:42).

Kaynakça

- Altuntaş, H. (2002). “Küreselleşme ve Kent Kavramı; New York, Londra ve İstanbul Kentlerindeki Ekonomik-Sosyal Transformasyon Sürecinin Analizi” (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Barnet, R. J. & Cavanagh (1985). Küresel Düşler. Çev. Gülten Şen, İstanbul: Sabah Kitapları.
- Bauman, Z. (2006). Küreselleşme Toplumsal Sonuçları. Çev: Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berger, P. L. (2003) “Küreselleşmenin Kültürel Dinamikleri” Peter L. Berger ve Samuel P. Huntington (Editörler), Bir Küre Bin Bir Küreselleşme. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Bulut, N. (2003). “Küreselleşme Ulus Devletin Sonu mu?” Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 52(2), 173-197.
- Castells, M. (1999). Information Technology, Globalization and Social Development (Vol. 114). Geneva: United Nations Research Institute for Social Development.
- Çiftçi, İ. (2015). Avuçlarımızda Titreyen Dünya: Küreselleşme, İstanbul: Vadi Yayınları.
- Demirel, D. (2006). Küresel Eksende Devletin Yeni Kimliği “Etkin Devlet”. Sayıştay Dergisi. 60, s. 105-128.
- Dikkaya, M. & Özyakışır D. (2008). Küreselleşmenin Ekonomi Politikası, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Doğan, F. (2012). “Küreselleşme Tartışmaları ve Bir Aktör Olarak Devletin Gücü”. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi. 24, 81-104.
- Erbaş, H., (2009). Küreselleşme, Kapitalizm Ve Toplumsal Dönüşümler, Ankara: Palme Yayıncılık.
- Farazmand, A. (2001). “Küreselleşme ve Kamu Yönetimi” Çev. Sevilay Kaygalak, Mülkiye Dergisi. 25(299), 245-278.
- Friedman, T.L. (2000). The Lexus and Olive Tree: Understanding Globalization, Anchor Books
- Giddens, D. (2000), Elimizden Kayıp Giden Dünya. Çev. Osman Akınbey. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Güler, B. A. (1996). Yeni Sağ ve Devletin Değişimi. Yapısal Uyarlama Politikaları, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdare Enstitüsü, 55.
- Güler, B. A. (1997). “Küreselleşme ve Yerelleşme”. Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 6(4).
- Held, D. & McGrew A. (2008). “Büyük Küreselleşme Tartışması” D. Held ve A. McGrew (Editörler). Küresel Dönüşümler. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Kaçar, F. & Erat, V. (2014). “Küreselleşme ve Bir Politika Transferi Olarak Yeni Kamu İşletmeciliği”, PJESS (Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies) 1(2), 27-
- Kellner, D. (2010), “Küreselleşme ve Postmodern Dönüşüm”. M. Talas ve B. Kara (Editörler), Dünden Bugüne Küreselleşme Yerelleşme ve Türkiye, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Keohane, R.O. & Nye Jr., J.S. (2014). “Küreselleşme: Yeni Olan Ne? Olmayan Ne? (Ve Ne Olmuş Yani)” David Held, Anthony McGrew (Editörler). Küresel Dönüşümler- Büyük Küreselleşme Tartışması Ankara: Phoenix Yayınevi (Eserin orijinali 2003’te yayımlandı)

- Keyman, A. F. & Sarıbay, A. Y. (1998). “Küreselleşme, Siyaset ve Toplumsal Yaşam”. A F. Keyman ve A. Y. Sarıbay (Editörler). Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam. Konya: Vadi Yayınları, 9.
- Kızılçelik, S., (2012). Küreselleşme ve Sosyal Bilimler. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kovancılar, B. & Miynat, M. (2008). Küreselleşme Kavramı, Unsurları, Tarihi, Gelişim ve Etkileri. Ankara: Gazi Kitabevi
- Modelska, G., (2014). “Küreselleşme”. David Held, Anthony McGrew (Editörler). Küresel Dönüşümler- Büyük Küreselleşme Tartışması (Çev: A. R. Güngen, A. S. Mercan, B. Özçelik, C. Boyraz, E. Sarıtekin, E. Sarıot, E. Sarıtaş, M. C. Çelebi) (İkinci Baskı). Ankara: Phoenix Yayınevi (Eserin orijinali 2003’te yayımlandı).
- Newman, C. (2001). “Realizm: Küreselleşme ve Bağımsız Devlet” Çev. Muammer Türker. Türkiye Günlüğü Dergisi. 64.
- Oran, B. (2000). Küreselleşme ve Azınlıklar, Ankara: İmay Yayınevi.
- Özaydın, M. (2008) “Küresel Etkilerle Şekillenen Sosyal Politika Anlayışı Ekseninde Sosyal Politikaların Geleceğini Tartışmak”, Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 10(1), 163-180
- Parlak, B. (2011). Kamu Yönetimi Sözlüğü, Bursa: MKM Yayınları
- Parlak, B. ve Sobacı, Z. (2005). Kamu Yönetimi, Bursa: Alfa Aktüel Yayınları
- Ritzer, G. (2009), McDonaldization, USA: Fine Forge Press.
- Robertson, R., (1999). Küreselleşme, Toplum Kuramı ve Küresel Kültür (Çev. Ü. H. Yolsal). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları. (Eserin orijinali 1992’de yayımlandı), 99-101.
- Sarıtaş, İ. (2009). “Küreselleşme”. T. Erdem (Editör). Feodaliteden Küreselleşmeye. Ankara: Lotus Yayınları 399-425.
- Saruhan, Ş. C. ve Yıldız, M. L. (2013). Çağdaş Yönetim Bilimi, İstanbul: Beta Yayınları.
- Shaw, M. (1999). “Globality as a Revolutionary Transformation” M. Shaw (Ed). Politics and Globalization Knowledge Ethics and Agency, London: Routledge.
- Tanzi, V. (2004). “Globalization and The Need for Fiscal Reform in Developing Countries”. (Occasional Paper SITI= Documento de Divulgacion) (IECI; n. 6) (vol. 6). BID-INTAL.
- Wallerstein, I. (1996). Tarihsel Kapitalizm. Çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Metis Yayınları,

EDUCATION SYSTEM AND TEACHER PREPARATION MODEL IN AZERBAIJAN UNDER TSARIST RUSSIA

Aida ALİYEVA¹

Abstract

Religious schools called “Mollakhanas” and controlled by the Muslim Clerics were responsible for the public education in Azerbaijan under Tsarist Russia. Those schools taught religious world view. Research shows that there were 502 religious schools in the appropriate mosques located at Baku, Guba, Karabakh, Sheki, Shirvan and Talish provinces. Approximately, 534 teachers worked with 5242 students at those schools.

The Tsarist bureaucracy had to deal with the task of launching a new kind of education system, which would ease the training of a new army of civil servants. The main purpose of new type of teachers was to strengthen the political and economic order on the territories of the Tsardom in accordance with its colonial exploitation policies. Therefore, the regime’s education policies put into life in Northern Azerbaijan can be evaluated as a part of Russia’s common colonial policies.

This paper discusses the proper education policies and the education model applied for the purpose of meeting educational needs in Azerbaijan under Tsarist Russia.

Keywords: Tsarist Russia, Azerbaijan’s education system, Education Staff

ÇARLIK DÖNEMİNDE AZERBAIJAN’IN EĞİTİM SİSTEMİ VE ÖĞRETMEN YETİŞTİRME MODELİ

Özet

Çarlık Rusyası döneminde Azerbaycan’da halk eğitimi müslüman din adamlarının kontrolünde bulunan, bu nedenle dini dünya görüşün öğretildiği okullara - mollahanelerde verilirdi. Araştırmalar gösteriyor ki, 1842 yılında Bakü, Guba, Karabağ, Şeki, Şirvan ve Talış bölgelerindeki mescitlerin nezdinde 502, toplam 534 öğretmen ve 5242 öğrenci bulunuyordu.

Çar yönetimi yürüttüğü sömürü politikasına uygun olarak kendisinin politik ve ekonomik konumunu güçlendirmeye hizmet edecek memur ordusu hazırlayacak yeni eğitim sisteminin uygulanması zorunluluğu ile karşılaştı. Bu nedenle, rejimin Kuzey Azerbaycan’daki eğitim politikası Rusya’nın genel sömürü politikasının bir parçasını oluşturmuştur.

Bu makalede, Çarlık Rusyası döneminde Azerbaycan’da uygulanmış eğitim politikaları ve öğretmen ihtiyacının karşılanması için uygulanmış eğitim modeli incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusyası, Azerbaycan’ın eğitim sistemi, Eğitim kadroları

¹Azerbaycan, Gence Devlet Üniversitesi, Araştırma Görevlisi, ay-ka20@hotmail.com

Giriş

Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya'da yayılcılık siyasetinin sonucu olarak gerçekleşen I. (1804 – 1813) ve II. (1826 – 1828) Rusya – İran Savaşı Azerbaycan'ın iki devlet arasında parçalanması ile sonuçlandı. Azerbaycan, İran ile Çarlık Rusyası arasında aralıklarla 30 yıla kadar devam eden savaşlardan sonra imzalanan Gülüstan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları ile ikiye bölündü: Kuzey Azerbaycan Rusya, Güney Azerbaycan ise İran yönetimince ilhak edildi (Zülfükarlı, 2007, s. 39-55).

Rusya tarafından işgal edilen Kuzey Azerbaycan'da çarlık rejiminin sömürü düzenine uygun olarak toplumsal yapıyı her açıdan erozyona uğratan sosyo-kültürel politikalar uygulamaya konuldu. Bir taraftan, geleneksel feodal zulmü devam ediyor, diğer taraftan bu zulme çarlık düzeninin esareti, rus memurların keyfiliyi ekleniyordu. Yerli taşeronlara ve burjuvaziye güvenen çarlık rejimi, Azerbaycan'da acımasız sömürü siyaseti yürütüyor, milli-özgürlük hareketlerini en ağır yöntemlerle bastırıyor, Azerbaycan dili ve kültürünün gelişmesine engel olmaya çalışıyordu (Azerbaycan Tarihi, 1964, s. 52).

Azerbaycan'ın işgal edilmesinden sonra, ülkede halk eğitimi müslüman din adamlarının kontrolünde bulunan, bu nedenle dini dünyagörüşün öğretildiği okullara - mollahanelerde veriliyordu. Araştırmalar gösteriyor ki, 1842 yılında Bakü, Guba, Karabağ, Şeki, Şirvan ve Talış bölgelerindeki mescitlerin nezdinde 502 böyle okul, toplam 534 öğretmen ve 5242 öğrenci bulunuyordu. Mescitlerin dışında faaliyet gösteren okullar da mevcuttu, böyle okullar çoğu köyde bulunuyordu. Bu okullarda sosyo-kültürel durumundan asılı olmadan her yaşta erkek çocukları temel eğitim görüyordu. Bazı hallerde kız çocukları için de okullara da rastlanıyordu. 1830'lu yıllarda Bakü'nün kale kısmında bulunan ve kadın din hocalarının çalıştığı iki okulda 25 zengin kız çocuğu eğitim görüyordu (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 136).

1 Çarlık Döneminde Azerbaycan'ın Sosyo-Kültürel Durumu

1860'lı yılların başında Rusya'da feodal sömürü düzeninin kaldırılmasından sonra ülke hızla kapitalist üretim biçimine geçmeye başladı, bunun sonucunda da sanayi, ticaret, teknoloji vs. gelişmeye başladı. Bu gelişme kısa sürede Azerbaycan'da da, özellikle sanayi ve petrol şehri olan Bakü'de ciddi biçimde etkisini göstermeye başladı. Azerbaycan giderek Rusya pazarına, buradan dünya pazarına entegre olmaya başladı.

XIX. yüzyılın 50-60'lı yıllarında Azerbaycan ekonomisinin tüm alanları büyüme kaydetmeye başladı. Burada bir konuyu özellikle belirtmek gerekir ki, bu yıllarda Azerbaycan Rusya imparatorluğu'nun sömürgesiydi. Bu sebeple, ülkenin ekonomik durumu Rusya'nın uyguladığı ekonomik ve sosyal politikalara bağlıydı. Rusya'nın ülke ekonomisinin ihtiyacı doğrultusunda Azerbaycan'da madencilik, ipekçilik, petrol sanayii gibi sektörlerin gelişmesine büyük önem veriyordu. Aynı dönemde tarım sektöründe de önceki dönemlerle kıyaslandığında üretim kapasitesinde ciddi artış yaşanmıştır. Bu durum öncelikle, yeni tarım alanlarının oluşturulması, ormanlık alanların ve meraların tarıma açılması, yüksek verimli tohumlardan yararlanılması, tarım zirai teknik ve teknolojilerin kullanılması ile bağlıydı. Rusya paralarında Azerbaycan'dan getirilen tarım ürünlerine – ipek, pirinç, yun, kuru meyve vs. talep artıyor, bu durum Azerbaycan'da tarım ürünlerinin hem miktarının, hem de kalitesinin artmasına neden oluyordu. Azerbaycan'da petrol üretimi 1850 yıllarında duraklama dönemine girmiş, üretim giderek aşağı düşmüştü. Genel olarak XIX. yüzyılın 50-60'lı yıllarında Azerbaycan'da petrol üretimi şöyle gerçekleşmiştir: 1850 yılında 260.000 pud (1 pud=16 kilo), 1869 yılında 1.638.900 pud, 1870 yılında 1.704.500 pud (Azerbaycan tarihi, 2007, s. 136).

1870'li yıllarda Azerbaycan`da şehir statüsüne sahip 10 şehir bulunuyordu. Bu şehirler şunlardı: Bakü, Şamahı, Guba, Şuşa, Yelizavetpol (Gence), Lenkeran, Nahçıvan, Ordubad, Zakatala, Nuha (Şeki) (Azerbaycan Tarihi, 2010, s. 117).

Azerbaycan`ın petrol sanayisinin hızla gelişmesi, bu sektörde çalışan işçilerin durumuna hiç de olumlu yansımıyor. Sağlık, barınma, eğitim, adil emek hakkı temel ihtiyaçları ve talepleri karşılanmayan işçiler kapitalistlere ve çarlık rejimine karşı giderek sesleyini yükseltmeye başladılar. 1880'li yıllarda Bakü`de ilk işbirakma ve grev dalgası yaşanmış, bu grevler sonraki yıllarda da devam etmiştir (Yakublu, 1999, s. 11).

Tüm baskı ve sömürü politikalarına rağmen, bir kısım aydın, ileri düşünceli Azerbaycanlı insanlar çağdaş Rus kültürünü öğreniyor, bu kültürden yararlanıyor, faydalı yönlerinin kendi toplumlarında yaygınlaşması için çaba harcıyorlardı. Halkın yaşam kalitesini yükseltmek için daha XIX. yüzyılın ikinci yarısında çağdaş düşünceli Azerbaycan aydınları, yazarları, bilim adamları, özellikle, Mirza Fetali Ahundzade, Hasan Bey Zerdabi büyük işler görmüşler. Azerbaycan dilinde ilk gazete olan "Ekinci"nin basılması, basının, kitap yayınının gelişmesi, Azerbaycan edebiyatının M. F. Axundzade gibi yazarların eserlerinde yansıyan demokratik düşüncenin etkisi edebi dille halkın konuşma dilinin yakınlaşmasına yardım etmiş ve milletin oluşumunun ilk aşamasında milli dilin gelişmesine tekan vermiştir (Azerbaycan Tarihi, 2010, s. 133).

Azerbaycan edebiyatının M. F. Axundzade, Celil Memmedguluzade, Abdurahimbey Hakverdiyev, Necefbey Vezirov, H. Zerdabi gibi birçok ünlü yazarları kültürel yapıyı kendi edebi-kültürel düşünceleri ile zenginleştiriyor, bireysel ve toplumsal özgürlüklerin önündeki engelleri kaldırmaya çalışıyorlardı. Bu yazarların edebi ve köşe yazıları, Azerbaycan tiyatrosunun ve kültür-egitim sisteminin oluşması, eğitimde, sanatta, müzikte yeniliklerin ortaya konulmasına, halkın milli uyanış dönemine girmesine neden olmuştur.

Azerbaycan aydınlarının halkın kültürel ve eğitim yönünden kalkınması için attıkları tüm adımlar Çarlık yönetiminin kuşku ile karşılanıyor ve ciddi engellerle yüzleşiyordu. 1891 yılından 1903 yılına kadar geçen sürede Azerbaycan milli basınına konulan yasak ve ilk kız okulunun açılması için yürütülen mücadele de bu rejimin yaklaşımın kanıtıydı (Babaşlı, 2003, s. 223).

Fakat XX. yüzyılın başlarında yaşanan Rus-Japon Savaşı`ndan Rusya`nın yenilgi ile ayrılması toplumsal gerilime ve devrim sürecinin yaşanmasına neden oldu. Bu süreç diğer bölgelerde olduğu gibi Azerbaycan`da da milli duyguların ve buna bağlı olarak da milli mücadelenin başlamasına neden oldu. Bu süreçte dünyanın en büyük petrol üreticisi olan ve hızla gelişen Bakü`nün özel rolü olmuştur. Bunun dışında, Azerbaycan halkının milli ve kültürel açıdan uyanmasında Rusya ve Türkiye`de eğitim görmüş aydınların da katkıları olmuştur. 1905 yılında Çarlık yönetiminin Azerbaycan`da başlayan milli mücadele azmini kırmak için başlattığı Ermeni-Türk çatışmalarında Ermenileri her açıdan desteklemesi ve Ermenilerin yaptıkları katliamlar, halkın milli duygularının daha da kabarmasına neden olmuştur.

Halkın mücadele azminin yükselmesi sonucu, birçok alanda geri adım atmak zorunda kalan Çar yönetimi basın üzerinde uyguladığı sansürü hafifletmek zorunda kalmış, bunun sonucunda 1905-1917 yıllarında Azerbaycan`da 63 gazete ve derginin basılması halkın kültürel ve eğitim yönünden gelişmesine katkı sağlamıştır (Bayat, 1998, s. 5). Halkın okuma-yazma oranının sadece %4,5 olmasına rağmen, Türkçülük, İslamcılık, Sosyalizm ve Liberalizm düşüncelerinin yayılması açısından Rusya Müslümanlarının merkezi konumuna gelen Bakü, bunun için milli basına borçludur.

İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde devrim tehlikesi ile karşılaşan Çarlık yönetimi, halkın taleplerinin bir kısmını karşılamak zorunda kaldı. Bu amaçla, 17 Ekim 1905 tarihinde

“Ekim Manifestosu” adlı karar yayınladı ve halka vicdan, ifade ve basın özgürlüğü vaadetti. Bu belge, milli-demokratik, toplumsal-kültürel hareketin genişlenmesine, eğitim kurumlarının, okulların çoğalmasına, eğitimin ana dilde ve ücretsiz, toplumsal hak olarak tanınması taleplerinin ileri sürülmesine olanak sağladı. Bunun sonucunda, daha XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayan eğitim hareketi, XX. yüzyılın başlarında daha da güçlendi. Nihayet, uzun süredir mücadele veren aydınların girişimi ile ilk hayır kurumu ve çok sayıda kültür-eğitim vakfı açıldı. İstanbul’dan getirilmiş matbaa milli dilde yayınların çoğalmasına ve yeni açılan “üsuli-cedid” okullarında çalışan Türk öğretmenlerin katkısı ise milli bilincin güçlenmesine neden oldu (Aslan, 2000, s. 43). Bu süreç sadece Bakü ile sınırlı kalmadı, bir süre sonra Azerbaycanın değişik bölgelerine de yayıldı. Böyle okullara 1904 yılında Guba’da açılan “Üsuli-cedid”, iki yıl sonra Ağdaş’ta açılan “Darül-irfan” okulları, “Saadet” isimli kız okulunu örnek olarak gösterebiliriz (Babaşlı, 2003, 225).

2 Çarlık Döneminde Azerbaycan’ın Eğitim Sistemi

Kuzey Azerbaycan Rusya tarafından işgal edildikten sonra, Çar yönetimi yürüttüğü sömürü politikasına uygun olarak kendisinin politik ve ekonomik konumunu güçlendirmeye hizmet edecek memur olması hazırlayacak yeni eğitim sisteminin uygulanması zorunluluğu ile karşılaştı. Bu nedenle, rejimin Kuzey Azerbaycan’daki eğitim politikası Rusya’nın genel sömürü politikasının bir parçasını oluşturmuştur. Rusya’nın emperyalist politikası, işgal edilen bölgeleğin kontrolde sağlanabilmesi ve “ruslaştırma” siyasetinin gerçekleştirilmesine yardım edecek yeni okulların Rusça olmasını zorunlu kılıyordu.

Rusya’nın Azerbaycan’ı işgal ettiği dönemde ülkede temel eğitim Müslüman din görevlilerinin kontrolünde bulunuyordu ve mollahanelerde sadece kısıtlı dini eğitim veriliyordu. Bu kurumlarda sınıf ve sosyal tabaka farkı gözetmeksizin tüm yaş gruplarından olan erkek çocuklar eğitim görüyordu. Bu okullarda eğitim sistemi Arap, Fars dillerinin öğretilmesini, Kuran’ın kıraati ve yüzeysel öğretilmesini kapsıyordu. Çarlık rejimi Azerbaycan’ı işgal ettikten bir yıl sonra, 1829 yılında yürürlüğe koyduğu düzenleme ile ülkede daha geniş eğitim programına dayanan yeni tipli okullar açmaya başladı (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 139). Bu düzenleme ülkede eğitim sisteminin göreceli olarak gelişmesine neden oldu.

Tiflis askeri gubernatorunun, aynı zamanda Kafkasya eğitim temsilcisinin önerileri ile bölgedeki Rus ordularının kumandanı, Kafkasya Valisi General Paskeviç tarafından Güney Kafkasya’da ilk Rusça eğitim kurumlarının – taşra okullarının açılması ile bağlı kanun önerisini Çar I Nikola 5 Ağustos 1829’da onaylayarak yürürlüğe koydu. Güney Kafkasya’daki taşra okullarında eğitimin içeriği Merkezi Rusya’daki mahalle okullarının eğitim yapısı ile aynıydı. Bu düzenlemeden sonra 1848, 1853, 1860 ve 1867 yıllarında bölgedeki eğitim sisteminde değişiklikleri kapsayan yeni yasalar yürürlüğe konuldu (Vısoçayşee Utverjdennoe o Zakavkazskix Uçilişax, 1978, s. 3060.).

Çarlık yönetimi Kuzey Azerbaycan’da rusça eğitim veren okullara yerel yöneticilerin, nüfuzlu ailelerin çocuklarını kabul etmekle, hem onları kendi tarafına çekmek, hem de yeni nesilleri “ruslaştırmak” düşüncesinden hareket ederek, bu alanda eksperiment mahiyetli bir sıra projeleri uygulamaya koymuştu.

Azerbaycan’ın Rusya’nın kontrolüne geçmesinden sonra da XIX. yüzyılda bölgede başlıca eğitim müesseseleri geleneksel milli-dini olular olmuştur. Köy mescitlerinin nezdinde bulunan okullar yerel halk arasında eğitim yapan temel kurumlardı. Bazı hallerde “mescide gitmek” dedikte, “okula gitmek” anlaşılıyordu (Nebiyev, 1984, 143). Rus hükümeti geleneksel mektepleri sözün gerçek anlamında normal eğitim kurumu saymadığından, onların açılmasını belli bir kanunla yasalaştırmaya gerek görmüyordu, sözlü izin vermeyi yeterli görüyordu. Aynı zamanda, dini eğitim veren okulların açılmasına izin veren rejim, bu adımı ile bölgede

yaşanabilecek ayaklanmaları bastırırken, din görevlilerinin yardım almayı amaçlıyordu. Kuzey Azerbaycan`da bu okulların dışında, imam-hatip tipli medreseler de faaliyet gösteriyordu. Bu okullar sadece büyük camilerin nezdinde açılıyor ve yıllık kayıtları bulunuyordu. Medreselerde hem eğitim, hem de barınmak ücretsizdi.

Devlet Müslüman okullarının açılması bir kadar geç, 18 Nisan 1847 tarihinde Şii Müslümanlar için dünyevi eğitim veren okulların açılmasına izin veren karanmanenin onaylanmasından sonra mümkün oldu (Aktı Sobrannıe Kavkazskoy Arxeologičeskoy Komissiey, 1984, s. 130). Okulun giderlerinin bir hissesi hazineden, diğer kısmı ise Tiflis Mescidi`nce karşılanacaktı. Aynı yıl 12 Aralık`ta Tiflis`te Şii Müslüman devlet okulu açılmışdı. Sonraki yıllarda Azerbaycan`ın diğer şehirlerinde - Yelizavetpol, Şuşa, Şamahı, Derbend, Bakü, Lenkeran, Nuha ve Zakatala`da da devlet Müslüman okulları açıldı. Fakat okul işinin doğru yapılandırılmaması, öğretmen sayısının çok az olması, okulların hibelerle ayakta kalması, valilerin düşük miktarda hazine yardımına muhtaç olması, öğretmen ücretlerinin düşük olması kısa süre sonra bu okulların kapanmasını kaçınılmaz etti (Aktı Sobrannıe Kavkazskoy Arxeologičeskoy Komissiey, 1984, s. 735).

Azerbaycan`da ilk Rusça eğitim veren devlet okulları vilayet okulu, ilkokul ve kız okullarına bölünüyordu. İlk böyle okul, Şuşa vilayet okulu 1860`lı yıllarda açılmıştı ve Güney Kafkasya`nın en büyük okulu sayılıyordu. 1865`te bu okulda 249 öğrenci eğitim alıyordu, bu öğrencilerin çoğunluğunu Müslüman çocukları oluşturuyordu (GCDTA, fon 423, liste 1, iş 32, s.1). Her şeye rağmen şunu söylemek gerekir ki, Çarlık yönetiminin Güney Kafkasya`daki eğitim politikasının temelinde kaliteli öğretmen yetiştirmek yok, kendi sömürü düşenine hizmet edecek memurların hazırlanması duruyordu.

XIX. yüzyılın 60-70`li yıllardan başlayarak eğitim sisteminde Rusça eğitim veren ilkokullar çoğunluğu oluşturmaya başladılar. 13 Mayıs 1872`de yürürlüğe giren Eğitim Genelgesi ile Kuzey Azerbaycan`ın tüm taşra okulları 6 yıllık eğitim veren paralı şehir okullarına dönüştürüldü (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 346).

XIX. yüzyılın son çeyreğinde gelişmekte olan burjuva ekonomisinin vasıflı kadrolara, işçilere, teknisyenlere, tarım sektörünü yeniden yapılandırmaya, yeni ulaşım araçlarını kullanabilen eğitilmiş gençlere talebin giderek artması, Rus hükümetini Kuzey Azerbaycan`da lise ve meslek liselerinin sayısını belli oranda arttırmaya, mevcut okullarda eğitim kalitesini yükseltmeye yönlendirdi. Eğitilmiş elemanlara talebin giderek artması hükümetin yanı sıra, milli burjuvazini de halk eğitim ağının genişlendirilmesi, yeni toplu eğitim kurumlarının açılması, işçilere ve gelecekte onların yerini alacak çocuklarına eğitim verilmesi işine önem vermeye mecbur bırakırdı.

Kuzey Azerbaycan`daki sanat okulları tarım ürünleri yetiştirmek ve öğrencilere meslek öğretmek alanında önemli işler görüyordu. 1896 yılının 27 Ekim tarihinde Bakü`nün Merdekan bölgesinde ünlü Azerbaycan petrol baronu, hayırsever iş adamı Hacı Zeynelabidin Tağıyev`in açtığı bağcılık okulunun temel amacı eğitim-uygulama yöntemlerinin yardımı ile ülkede yerel tarımı geliştirmek ve bu alanda öğrencileri pratik açıdan yetiştirmektir. Merdekan Bağcılık Okulu`ndan bahseden Bakü valisi 1896 yılında Çar`a yazdığı raporunda şöyle yazıyordu: “Sadece Müslümanların eğitim gördüğü bu okul toplumdan çok büyük ilgi görüyor ve beklentilerin çok üzerinde öğrenci kayıt yaptırıyor”(Ahmedov, 2006, s. 157-158). Bu ilgi aynı meslek okulunun 1899 yılında Guba`da açılmasına neden oldu. Guba bağcılık okulu 1913 yılında Peterburg`da düzenlenmiş Rusya bağcılık, üzümçülük ve bostancılık fuarında kaliteli meyve koleksiyonu göre altın madalya kazanmıştır (ACDTA, fon 58, liste 1, iş 21, s. 52).

1880`li yıllardan itibaren Azerbaycan`ın petrol-maden bölgelerinde ve sanayi müesseselerinin bulunduğu yerlerde ilkokullar açıldı. Zengin iş adamları kendi işletmelerinde verimliliği artırmak amacıyla eğitilmiş işçiler hazırlamak için böyle okullara destek veriyorlardı.

1881 yılında Bakü'nün Surahanı ilçesinde Bakü Petrol Vakfı'nın açtığı okul Bakü petrol sanayii bölgesinde açılan ilk okuldu. "Nobel Kardeşleri" Şirketi 1884'te Bakü'nün Kardeşir ilçesinde, 1886 yılında ise Balahanı ilçesinde birer okul açmıştır. Benzeri okullar 1891 yılında S. M. Şibayev'in şirketi tarafından Akşehir ilçesinde, 1893 ve 1896 yıllarında ise Hazar-Karadeniz Petrol ve Ticaret Şirketi tarafından Surahanı ve Balahanı'da açılmıştır (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 346).

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da mesleki eğitim veren okulların çoğunluğu Bakü'de bulunuyordu. Bakü'de bu yıllarda teknik işlerin çoğunda vasıfsız elemanlar çalışıyordu. Bu durum ekonomik, gelişmeyi olumsuz etkilemenin yanı sıra, fabrika ve müesseselerin verimliliğini de düşürüyordu. Özellikle petrol sanayiinde mühendislere, teknik elemanlara ciddi ihtiyaç duyuluyordu. Vasıflı işçi kadroları ise orta okullardan karşılanıyordu. Özellikle makineleri kullanabilen teknik eleman ihtiyacı genel olarak Rusya'da, özellikle Orta Asya ve Güney Kafkasya'da kendini açıkça belli ediyordu (İlkin, 1990).

Bakü'de ilk yeni tipli Rus-Azerbaycan okullarının açılmasına Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından onaylanmış eğitim programına uymak koşuluyla, 27 Eylül 1887 yılında izin verildi (Kaspiy Gazetesi, Sayı 228, 1895). Okul eğitimin içeriği ve yapılandırılması açısından tüm Rusya çapında dikkati çekiyordu. Bu okulun kısa sürede elde ettiği başarıları yüksek değerlendiren Bakü ve Dağıstan vilayetleri halk okulları direktörü hiçbir devlet yardımı olmadan açılan bu okullara halkın yüksek ilgi gösterdiğini belirtiyordu (Memmedov, 1983, s. 38).

Halkın eğitime ilgisinin artmasını dikkate alan Bakü belediye meclisi 1891 yılında Bayırşehir'de iki, 1892 yılında İçerişehir'de ikinci yeni Rus-Azerbaycan okulunun açılması ile bağlı karar kabul etti (ACDTA, fon 309, liste 2, iş 944, s.10). Bakü'nün yanısıra, 1894 yılından Nahçıvan'da, 1901'de Gence'de, 1911'de Lenkeran'da ve Maştağa'da Rus-Azerbaycan okulları eğitim vermeye başladı. XX. yüzyılın başlarında Bakü'de Müslüman kız çocuklarının okuduğu birkaç Rus-Azerbaycan okullarının açılması, o dönem için son derece kaydedilebilir olaydı (Tağıyev, 1993, s. 86). 1914 yılına gelindiğinde Bakü'de 12 Rus-Azerbaycan okulu faaliyet gösteriyordu ki, bu okullarda da 2546 öğrenci bulunuyordu. Aynı yılda Azerbaycan'da 25 böyle okul eğitim veriyordu (Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, 1976). Tüm eksikliğe, ciddi problemlere rağmen, bu okullar Azerbaycan'da toplumun marifetlenmesinde, eğitimin yaygınlaşmasında, meslek elemanlarına olan ihtiyacın karşılanmasında olumlu rol oynamıştır.

Azerbaycan'da halıcılığın ve diğer sanat alanlarının geliştirilmesi için Kafkasya'da bedii-sanat okullarının açılması ile bağlı özel komisyon oluşturulmuştu. Komisyon bu amaçla dört çeşit eğitim kurumu açılması ile bağlı tavsiye karar kabul etmişti. Bu okullar sanat yeksekokulları, sanat okulları. Sanat imalathaneleri ve resim sınıflarıydı. Müesseselerin hepsi tam eğitim verecekti (Kaspiy Gazetesi, 1990, 167).

XX. yüzyılın başlarında Bakü Rusya'nın büyük sanayi ve ekonomik merkezlerinden birine dönüşmüştü. Petrol sanayiinin, gemiciliğin, ticaretin gelişmesi, aynı zamanda ülkede tarım ürünlerine, özellikle pamuk ve ipek ürünlerine olan talebin artmasına bağlı olarak, Bakü'nün yanı sıra Yelizavetpol, Nuha, Şuşa vs. şehirlerde tekstil ve gıda sanayisi müesseseleri açıldı. Bu dönemde eğitimi, uzman elemanlara olan talep ciddi surette kendini belli ediyordu. Bu da yönetimi istemeyerek de olsa, vilayetlerde Rusça eğitim veren okulların kalitesini artırmak, Rus asıllı olmayan yerel kadroların yetiştirilmesine önem vermek zorunda bırakıyordu. Bu durum, Azerbaycan'da hem okul sayının, hem eğitimin kalitesinin, hem de öğrenci sayısının giderek yükselmesine yardım ediyordu. XX. yüzyıla girilerek, Azerbaycan'da erkek öğrencilerin okuduğu tüm orta okullarda toplam 2366 öğrenci bulunuyordu. Bu öğrencilerin sadece yüzde 9'u (223 öğrenci) Müslüman Azerbaycanlıydı (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 356).

Halk eğitiminin gelişmesi, Çarlık rejiminin uyguladığı birçok engelin aşılması ile mümkün oluyordu. Bu engellerin başında, hükümetin eğitime ayırdığı bütçenin yetersiz olması geliyordu. Şöyle ki, 1902 yılında Bakü vilayetinde eğitime ayrılan bütçe kişi başına sadece 79 kuruş, Yelizavetpol vilayetinde ise 97 kuruştur. Güney Kafkasya'da polis teşkilatının giderleri için hükümet 4.4 milyon Ruble harcadığı halde, halk eğitimi için 1.7 milyon Ruble ayırıyordu (Azerbaycan Tarihi, 2008a, s. 158).

XIX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da erkek çocukların eğitiminin yanı sıra, kız öğrencilerin de dünyevi eğitim görmelerini sağlayacak girişimler sonuç verdi. Bakü vilayetinde bu dönemde 245 okulda 4915 öğrenci eğitim görüyordu ve bu öğrencilerin sadece 64'ü kız öğrenciydi. Yelizavetpol vilayetindeki 268 okulda 4384 öğrencinin sadece 145'i kız öğrenciydi. Bu durum halkın aydın burjuva kesiminin bazı temsilcilerini rahatsız ediyordu. H. Z. Tağıyev başta olmakla bu düşünceye sahip büyük sanayiciler kız çocuklarının eğitim görmeleri için ciddi çaba harcamışlar. Bu süreçte Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in hizmetleri özellikle kaydedegerdır. Tağıyev'in dinin toplumsal yapıya egemen olduğu bir dönemde, "anaları cahil olan halk kördür" diyerek, kız çocukların eğitim görmesi için kız okulu açması çok büyük adım sayılmaktadır (İsmayıl, 1994, s. 20). Bakü İnşaat-Teknik Okulu ve Bakü Ticaret Okulu'nun, Bakü Marinskaya Kız Gimnaziyası'nın fahri himayedarı olan Tağıyev, Bakü Aleksandrinskaya adını almış ilk Rus-Müslüman eğitim okulunu açmıştı ve okul kendisinin eğitim alanında yaptığı hizmetlerin baş tacı sayılabilir.

9 Ekim 1901'de açılan Aleksandriya Rus-Müslüman Kız Okulu Doğu'da Müslüman kızlarının eğitim gördüğü ilk laik okuldu (Kaspiy Gazetesi, 1901, 219). 20 kişilik okulda ilk sene yoğun talep nedeniyle 35 parasız, 22 paralı olmakla toplam 57 kız eğitim görmeye başladı (AMDTA, fon 309, liste 1, iş 780, s. 137.). Söz konusu okul dönemine göre halk eğitimi alanında önemli işlev görmüştür. Daha sonraki yıllarda bu okuldan mezun olan kızlar, Azerbaycan'da kadın öğretmen kadrolarının önemli kısmını oluşturmuş, hayatlarını harkın eğitimine ve aydınlanmasına adanmışlardır (Tağıyev, 1961, s. 7).

Tağıyev'in kızlar için açtığı okul Azerbaycan'da kız okullarının açılması için örnek oldu. 1901 yılında Erivan'da, 1902 yılında Gence'de, 1907 yılında Nuha ve Aktaş'ta birer, 1909 yılında ise Bakü'de üç Rus-Azerbaycan kız okulu açıldı. Daha sonra Guba'da, Nahçıvan'da, Akdam'da, Şuşa'da, Şamahı'da, Nuha ve Gence'de yeni kız okulları açıldı (Azerbaycan Tarihi, 2008a, 163-164).

3 Çarlık Döneminde Azerbaycan'da Öğretmen İhtiyacının Karşlanması

Güney Kafkasya'da eğitim dili Rusça olan okulların sayısının artması, Çarlık yönetimini bu okullar için öğretmen ihtiyacını karşılamak sorununu çözüm arayışlarına itti. Azerbaycan'daki ilkokul ve eğitim dili Rusça olan okullarında ihtiyaç duyulan öğretmen ihtiyacının karşılanmasında alternatifsiz lokomotif işlevi gören Güney Kafkas Öğretmenler Semineriyası 12 Eylül 1876'da Gürcistan'ın Gori şehrinde çalışmaya başladı (Seyidov, 1988, s. 7). "Ekinci" gazetesi bu konu ile ilgili şöyle yazmıştır: "Gence ve Bakü vilayetlerinde köylü çocuklarının eğitim göreceği üçer okul açılmasına hükümet karar vermiştir. Gence vilayetinde bu sene üç okul açılacak, Bakü'de ise daha sonra açılacak. Çünkü bu okullarda derslere girecek öğretmen bulunmamaktadır. Bu sebeple Gori'de bir yüksekokul açılmıştır ki, bu okuldan mezun olacak talebeler öğretmen yapılacaktır" (Ekinci, 1979, s. 174).

1899 yılına kadar geçen dönemde Gori Semineriyası'dan 89 Azerbaycanlı öğrenci mezun olmuştur. Bu öğrencilerden çoğu daha sonra Azerbaycan'da halk eğitiminin ve kültürünün gelişmesine katkı yaptılar. Reşid bey Efendiyev, Mahmud bey Mahmudbeyov, Sultan Mecid Ganizade, Firidun bey Köçerli, Mustafa Mahmudov, Mehdi bey Hacıbababeyov, Sefereli bey Velibeyov, Ali Cabbar Orucaliyev ve ismini sayamadığımız aydınlar Azerbaycan

halkının eğitim, bilim, kültür, edebiyat, toplumsal ve politik gelişinde büyük katkı sağlamışlar (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 354).

İlk kurulduğu günden başlayarak, Azerbaycan şubesinin talebeleri giriş sınavlarında başarıları ile seçilmişler. Dönemin kaynaklarından birinde bu konu ile ilgili şöyle bir bilgi bulunuyor: “Çernyayevski'nin talebe bulmak amacıyla yaptığı gezilerde adaylarla görüşmesi ve onların bilgi düzeyini belirlemeye çalışması sonucunda, Azerbaycanlı Müslümanların, okula kabul olmak için sınavlara hazırlanan Hıristiyan çocuklardan daha iyi düzeyde oldukları tespit edilmiştir” (Tsirkulyar po Upravleniyu Kavkazskim Uçebnim Okrugom, 1879, s. 402.).

Bu seminaryaların faaliyeti sonucunda tahminen 50 yıl boyunca 262 Azerbaycanlı, onlardan 185'i Gori, 63'ü Erivan seminaryasında, 13'ü Tiflis eğitim enstitüsünde, 1 kişi ise Kuzey Kafkasya Seminaryası'nda eğitim almıştı (Tağiyev, 1961, s. 14). Bu öğretmenler sonraki dönemlerde halkın eğitim düzeyinin gelişmesinde ve milli bilincin oluşmasında önemli rol oynamışlardı.

Okullarda branşı Azerbaycan Türkçesi olan öğretmenlere büyük ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacı dikkate alan “Neşri-marif” Vakfı'nın yönetim kurulu açıldığı ilk yıllardan başlayarak, bu konuya eğilmiş, özel kurslarda hayli öğretmen yetiştirilmişti (Kaspiy Gazetesi, 1907, 287). Fakat tüm bu çabalar hiç de Türkçe öğretmen sorununu çözemezdi. Bu sebeple, “Neşri-marif” Ocak 1907'de Kafkasya'da ortaokul ve medrese eğitimi almış mezunlar için Bakü'de “Darümuallimin” (seminariya) açmak kararını kesinleştirmiş ve bu doğrultuda Bakü vilayeti ve Dağıstan bölgesi halk okulları müdürlüğüne başvuruda bulunmuştu (ACDTA fon 312, liste 1, iş 2, s.69). Hükümetin izin vermesinden sonra, 1907 yılının Eylül ayına kadar “İslam” öğretmenlik okulu (seminariya) için okul araç ve gereçleri, okulun kütüphanesi için gereken kitaplar alınmış, bu malzemeler için ilk başta vakıf 2000 ruble para harcamıştı (ACDTA fon 46, liste 2, iş 120, s.10). İki yıl eğitim veren okul bu sürede 28 mezun vermiş, fakat ortaya çıkan maliye sıkıntısına tüm girişimlere rağmen çözüm bulunamayınca kapanmıştır. Vakfın Ekim 1909'da maliye zorluğunu aşmak için 900 ruble hibe vermesi ricası ile Bakü şehir meclisine yaptığı başvuruya olumsuz yanıt alması okulun kapanmasında temel etken olmuştur (ACDTA fon 312, liste 1, iş 2, s.26). Milli burjuvazi seminaryanın tesis edilmesi için gereken malzemelerin alınması ve okulun giderleri için gereken kaynağı sağlamaya hazırды. Sadece Bakü burjuvazisi değil, aynı zamanda Yelizavetpol, Nuha ve Şuşa zenginleri de seminaryanın açılmasına mali destek sağlamıştı.

Azərbaycan aydınları uzun süre Gori Seminaryası'nın Türk-Müslüman şubesinin Azerbaycan şehirlerinden birine nakledilmesi veya Azerbaycan'da yeni bir eğitim seminaryasının açılması için mücadele verdi. Nihayet, 1914 yılında Gence'de öğretmenler seminaryası açıldı. İki yıl sonra Azerbaycan'da ikinci bir seminarya Bakü şehrinde faaliyete başladı. Bu seminaryaların asli görevi eğitim sistemi için gerekli öğretmen kadrolarının hazırlaması işini gerçekleştirmektir. 1914 yılının verilerine göre, Azerbaycan'da halk eğitim sisteminde 2254 öğretmen çalışıyordu, bu öğretmenlerin % 77'si ilkokullarda çalışıyordu (Azerbaycan Tarihi, 2008a, s. 165).

Bakü'de 1916 yılının Kasım ayında kız öğretmen seminaryası açılmıştır. Seminaryada eğitim süresi 3 sene olarak belirlenmişti. Bakü'de bulunan çoğu ortaokul bu seminaryada eğitime devam edecek adayları sınavlara hazırladığı için, seminaryaya talebe kabulü bu okulların mezunları hesabına gerçekleşiyordu.

1918 yılının yazında Gori Seminaryası'nın Azerbaycan şubesinin müdürü Firidun bey Köçerli Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin ayırdığı mali kaynakla söz konusu seminaryanın Azerbaycan şubesinin malzemelerini trenle Azerbaycan'ın Gazak şehrine nakletmiş ve bu şehirde Gazak Öğretmen Seminaryası açılmıştır. (Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920, 1998, s. 190)

Yukarıda da belirtildiği üzere, XIX. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı 1918 yılına kadar geçen süre zarfında Güney Kafkasya'nın değişik şehirlerinde açılan öğretmen seminaryalarından mezun olan öğretmen ve aydınlar halkın kültürel, eğitim ve milli bilincinin yükselmesinde önemli görevler icra etmiştir. H. Z. Tağıyev'in girişimi ile İstanbul'dan davet edilen Cevdet Yınançalp'ın kurduğu "Füyuzat Dar-ul-Muallimin" adlı öğretmen okulunun milli bilincin uyanmasında ve Azerbaycan Türkçesinin İstanbul lehçesine yakınlaşmasında oynadığı rolü de özellikle belirtmek gerekir. (Babaşlı, 2003, s. 225)

Sonuç

1828 yılında Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmesinden sonra, ülkede medrese eğitiminin yanı sıra, laik eğitim de gelişmeye başlamıştır. Özellikle, Rusya'da sanayinin gelişmeye başladığı 1850'li yıllardan sonra, Azerbaycan'da da petrol sanayisinin, madencilik, kimya sanayisinin, tarım sektörünün gelişmeye başlaması bu sektörlerde nitelikli eleman ihtiyacını arttırdı. Bu durum Azerbaycan'da eğitim sisteminin gelişmesine neden oldu.

XX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde genel halk eğitimini veren okulların sayısı artmış, bu okulların ihtiyacı olan öğretmenlerin yetiştirilmesi için Gori'de, İrevan'da, Bakü'de ve Gence'de eğitim yüksek okulları açılmıştı. Bu okullar Çarlığın sömürü düzenine hizmet etse de, sonuçta halkın eğitim ve kültürel düzeyinin gelişmesine de katkı sağlamıştır. Bu süreçte petrol zengini Azerbaycanlılar ve onların kurduğu hayır kurumları da önemli katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Ahmedov, H. (2006). *XIX. yüzyıl'da Azerbaycan Okulu*. Bakü, Maarif Yayınları.
Akti Sobrannie Kavkazskoy Arxeologičeskoy Komissiey, Cilt 10, Belge 107, Tiflis, 1866-1902, s.130.
- Aslan, B. (2000). *Birinci Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımlı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i-Hayriyesi*. Ankara, AKM Başkanlığı Yayınları.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, fon 312, liste 1, iş 2, sayfa 26.
Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, fon 312, liste 1, iş 2, sayfa 69.
Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, fon 46, liste 2, iş 120, sayfa 10.
Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, fon 58, liste 1, iş 21, sayfa 52.
Azerbaycan Milli Dram Tiyatrosu Arşivi, fon 309, liste 1, iş 780, sayfa 137.
Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi. (1976). Bakü, Azereşr Yayınları.
Azerbaycan Tarihi. (1964). Cilt 2. Bakü, AMEA Yayınları.
Azerbaycan Tarihi. (2007). Cilt 4. Bakü, Elm Yayınları.
Azerbaycan Tarihi. (2008). Cilt 5, Bakü, Elm Yayınları.
Azerbaycan Tarihi. (2010). Edt: A.E. Rızayev. Bakü, Bakü Üniversitesi Yayını.
Azerbaydjanskaya Demokratičeskaya Respublika (1918-1920). (1998). Zakonadatelnice Aktı (Sbornik Dokumentov), Baku, İzdatelstvo "Azerbaydjan".
- Babaşlı, M. (2003). XX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Milli Uyanış ve Marifçilik Hareketi. *Journal of Qafqaz University*, 12, pp.223-240.
- Bayat, A. H. (1998). *Hüseynzade Ali Bey*. Ankara, AKM Başkanlığı Yayını.
Ekinci Gazetesi (1875-1877). (1979). Bakü, Azereşr Yayınları.
Gürcistan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, fon 423, liste 1, iş 32, sayfa 1.
İlkin, G. (1990). Bakü'nün Üç Üleması. *Edebiyat ve İncesanat Gazetesi*, 32.
İsmayıl, M. ve İbrahimov, M. (1994). *El Atası*. Bakü, Azereşr Yayınları.

Kaspiy Gazetesi, Sayı 167, 20 Ocak 1900; Sayı 219, 12 Nisan 1901; Sayı 287, 13 Mayıs 1907

Memmedov, H. (1983). *Sultan Mecid Ganizade*. Bakü, Yazıcı Yayınları.

Nabiyev, B. (1984). *Firudin bey Göçerli*. Bakü, Maarif Yayınları.

Seyidov, F. (1988). *Gori Seminariyası ve Onun Mezunları*. Bakü, Maarif Yayınları.

Tağıyev, E. (1961). *Azərbaycan`da Pedagoji Fikrinin Gelişimi Tarihinden*. Bakü, Maarif Yayınları.

Tsirkulyar po upravleniyu Kavkazskim Uçebnim Okrugom. (1879). 11, c.399-407.

Visočayşee Utverjdennoe o Zakavkazskix Uçilişax, Posle Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii. 1829, s. 3060.

Yakublu, N. (1999). *Azərbaycan Milli İstiklal Mücadelesi ve M. E. Resulzade*, Bakü, Adiloğlu Yayınları.

Zülfükarlı, M. (2007). *Azərbaycan Tarihine Yeni Bakış*, Bakü, Tahsil Yayınları.

A STUDY INTO TWO SELJUK MUSHAF IN THE LIBRARY OF THE PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS IN TERMS OF THEIR DECORATION

Pınar TOKTAŞ¹

Abstract

The book which is written by calligraphers on the pages of Qur'an Kareem and put into two covers by the binders, that's known as binding, is called Mushaf. The earliest examples of Mushaf decorations are encountered 8th century and the best example of which are encountered in 16th century. Mushaf decoration in the art of decoration is of important place, since the most important purpose of both the calligrapher and the gilder is to write Qur'an and decorate it in the best way. In the current study, the decoration of two Seljuk period Mushafs in the library of the Presidency of Religious Affairs is aimed to examine in terms of the decoration of the Mushaf. In this sense, the motive and composition features of the works, the colours used, the techniques used and the current position of the work were given and some other information was given about the work. At the end of the study, it was found that there are intensive stains and wears on the works and that the colours were partly flaked off. For that reason, the design cannot be distinguished. When it comes to their decoration, they reflect the feature of Seljuk gilding in terms of their motive and composition features and page setting.

Keywords: Mushaf, Kur'an-ı Kerim, Illumination, Illumination Art Of Seljuk Period

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI KÜTÜPHANESİNDE YERALAN İKİ ADET SELÇUKLU MUSHAFININ TEZYİNİ AÇIDAN İNCELENMESİ

Kur'an-ı Kerim'in sayfalar üzerine hattatlar tarafından yazılıp daha sonra mücellitler tarafından iki kap arasına alınması yani ciltlenmesiyle oluşan kitaba mushaf denilmektedir. Mushaf bezemesinin en erken örneklerine VIII. yüzyılda, en güzel örneklerine ise XVI. yüzyılda rastlanmaktadır. Tezhip sanatında mushaf bezemesi önemli bir yer tutar. Çünkü hem hattatın hem de müzehhibin en önemli gayesi Kur'an-ı Kerim'in en iyi şekilde yazılması ve bezemesidir. Araştırmamızda Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde yer alan iki adet Selçuklu dönemine ait mushafın tezyini açıdan incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda eserlerin motif ve kompozisyon özellikleri, kullanılan renkler, kullanılan teknikler ve bugünkü durumu belirlenerek esere ait bilgilere yer verilmiştir. Araştırma sonucunda eserler üzerinde yoğun biçimde lekelenme ve yıpranma olduğu, boyaların yer yer döküldüğü görülmüştür. Bu sebeple bazı yerlerde desen seçilememektedir. Tezyini açıdan değerlendirildiğinde motif ve

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi Geleneksel Türk Sanatları Bölümü-peyiol@gmail.com

kompozisyon özellikleri ve sayfa düzeni açısından Selçuklu tezhibi özelliklerini yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mushaf, Kur'an-ı Kerim, Tezhip, Selçuklu Dönemi Tezhip Sanatı

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in sayfalar üzerine hattatlar tarafından yazılıp daha sonra mücellitler tarafından iki kap arasına alınması yani ciltlenmesiyle oluşan kitaba mushaf denilmektedir. Mushaf bezemesinin en erken örneklerine VIII. yüzyılda, en güzel örneklerine ise XVI. yüzyılda rastlanmaktadır (Derman, 2001: 7-25'den akt: Sancaktutan, 2010: 28). Tezhip sanatı Selçuklu, Erken Osmanlı, Osmanlı dönemi, Batılılaşma dönemi ve günümüz uygulamalarıyla gelişimini sürdürmüştür. Anadolu'da ilk tezhipli yazma eser örnekleri XIII. yüzyıl başına tarihlenir. Geç Emevi erken Abbasi döneminde VIII.-X. yüzyıllar arasında istinsah edilen Kur'an nüshalarından anlaşıldığı üzere bezeme geleneğinin kutsal kitabın sayfalarında başladığı söylenebilir. Büyük Selçuklular (1040-1308) gerek mimari alanda gerekse diğer sanat dallarında önemli eserler vermişlerdir. Yazma eserlerdeki süsleme özellikleri ile mimari eserlerdeki süsleme özellikleri birbirleri ile benzerlik gösterir. Yazma eserler genellikle meşrik kufisi ile yazılmış olup, Kur'an-ı Kerimlerde üç özellik dikkati çeker. Bunlar parşömen yerine kâğıdın kullanılması, kûfi yazı ile birlikte nesih yazının kullanılması ve eski yatay şeklin yerine dikey dikdörtgen forma geçiş yapılmasıdır (Özkeçeci ve Özkeçeci, 2014: 39). Anadolu Selçuklu tezhibinin en karakteristik özelliği geometrik süslemenin ağırlıklı olmasıdır. Kûfi yazı, geometrik ve bitkisel motifler, münhani motifi, rûmi motifinin iri ve yalın kullanılması bu devirde dikkati çeker.

Bu dönemde sayfa kenarlarında iri rozetler (gülçe, gül) yuvarlak veya oval formlarla tezhiplenmiş ve bazılarının içlerine bilgilendirici yazılar yazılmıştır. Noktalar çeşitli biçimlerde tezhiplenmiş, hareketler kırmızı renk ile konulmuştur. Bazı örneklerde yazı etrafında münhani, bitkisel veya düğümlü geçmeler şeklinde bordürler ve yazı aralarında beynessütur olarak değerlendirilebilecek altın ağırlıklı ve pastel renkli süslemeler yapılmıştır. Süslemelerde altın yoğun biçimde kullanılmış, altınla birlikte mavi, yeşil, koyu kırmızı renkler kullanılmıştır (Özkeçeci ve Özkeçeci, 2014: 40). Selçuklu yazma eserlerinde tezhipler zahriye sayfalarında, serlevhalarda, sûre başlarında, sayfa kenarlarında, cetvele bitişik biçimde düzenlenen güllerde ve hatime tezhibinde uygulanmıştır.

Anadolu Selçukluları döneminde Selçuklu sülüsü olarak adlandırılan farklı bir tür nesih yazı kullanılmış, kûfi yazı sadece başlıklarda kullanılmıştır. Başlıklar esas yazıya göre oldukça iri ve çoğunlukla altınla veya renkli olarak yazılmış, tahrirlenmiş ve çerçeve içine alınmıştır (Demiriz, 1982: 924). Tezhip tüm sayfayı kaplayacak ve yazıyı çevreleyecek şekilde geometrik tarzda düzenlenmiştir. Renklendirmede genellikle altın hakimdir. Zeminlerde altın, motiflerde lacivert, koyu mavi, kiremit rengi, yeşil, kahverengi, hâki, sarı, pembe, mor ve beyaz renk kullanılmış, tahrirler siyah ve pembe ile çekilmiştir (Özkeçeci ve Özkeçeci, 2014: 40; Özen, 2003: 6). Kompozisyonlarda rûmi ve münhani motifi sıklıkla kullanılırken XIV. yüzyılın başlarından itibaren stilize olmuş penç, hatayi ve yaprak motifleri kıvrık dallar üzerine yerleştirilerek kullanılmıştır (Biol ve Derman, 1991). Tığlar bazı eserlerde yer almamış bazı eserlerde ise mavi ile ince ve sade biçimde kullanılmıştır.

Zahriye sayfaları tek ve karşılıklı iki sayfa şeklindedir. Tam sayfa tezhiplendiği gibi sadece mekik, madalyon ya da dikdörtgen çerçeve şeklinde de tezhiplenmiştir. Serlevha sayfaları tam sayfa olarak tezyin edilmiştir. Sayfanın ortasında geometrik motifler yer almıştır. Bunların etrafını rûmi motifleri ve cedveller sınırlamaktadır. Süslemeler geniş bordürler halindedir. Cedvel çekilmeden dendanlı form olarak hazırlanmış, serlevha sayfası yok denecek

kadar azdır. Sure başı ve bölüm başı tezhipleri dikdörtgen çerçeve içerisinde tezyin edilmiştir. Hatime sayfası nadiren görülmektedir (Aksu, 1992: 50-51).

Tezhip sanatında mushaf bezemesi önemli bir yer tutar. Çünkü hem hattatın hem de müzehhibin en önemli gayesi Kur'an-ı Kerim'in en iyi şekilde yazılması ve bezenmesidir. Mushafın zahriyesi, serlevhası, sûre başları, gülleri, durakları ve hatime sayfası dönemin zevk ve beğenisi doğrultusunda tezyin edilerek en güzel örnekleri günümüze ulaşmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Başkanlığın 3 Mart 1924 tarihinde kuruluşuyla birlikte başlamış, 1928 yılında da faaliyete girmiştir. Kurum, zaman içerisinde gerek kurumda çalışanların bağışları gerekse diğer bağışlarla birlikte koleksiyonunu zenginleştirmiştir. Başkanlığın yeni binasına taşınmasıyla birlikte bir kütüphane oluşturulmuştur. Merkez ve Kocatepe Kütüphanesi Koleksiyonunda bulunan matbu, taşbaskı ve yazma eserlerin belgeleme, veri analizi, eşleştirme, veri güncelleme, kataloglama ve kütüphane otomasyon sistemi 2015 yılında tamamlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez Kütüphanesi Yazma Eserler koleksiyonunda İslam medeniyetine ait İslâm dini, edebiyat, tarih, tıp, astronomi, vb. alanları içeren 6600 cilt eser bulunmaktadır (<https://kutuphane.diyanet.gov.tr/YazmaEserSearch.aspx>).

Araştırmamızda Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde yer alan iki adet Selçuklu dönemine ait mushafın tezyini açıdan incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda eserlerde kullanılan teknikler, kullanılan renkler, motif ve kompozisyon özellikleri, bugünkü durumu belirlenerek esere ait bilgilere yer verilmiştir. Araştırma verileri kaynak kişiler, envanter kayıtlarında yer alan bilgiler ve görselleri ile sınırlıdır.

Bulgular ve Yorumlar

Resim 1. 710 envanter numaralı mushafın cildi

710 envanter numarası ile kayıtlı eser Kur'an-ı Kerim'in 16.cüzüdür. Kehf sûresi 75. ayetten başlayarak Taha sûresinin sonuna kadardır. Rakabe kaydı vardır. Eserin Ia varagında Ehl-i Hatun adına bir vakıf kaydı vardır. 55 varaktan oluşmaktadır. Eserde muhakkak yazı çeşidi kullanılmıştır. Metin 5 satırdan oluşmaktadır. Krem renkte filigransız kâğıt kullanılmıştır. Altın, beyaz ve siyah renkte mürekkep kullanılmıştır. Altın ile yazılan kısımlar siyah ile tahrirlidir. Harf içerisinde oluşan boşluk siyah renk ile doldurulmuştur. Beyaz ile yazılan kısımlar ise siyah ile tahrirlidir ancak beyaz rengin yoğun biçimde döküldüğü görülmektedir. Eserin şirazesini gevşemiş, bazı varakları ciltten ayrılmıştır. Bazı varaklar kağıt yapıştırmak suretiyle tamir görmüştür. Eser su aldığından lekelenme ve yıpranma mevcuttur. Yer yer mürekkep dağılmış olmasına rağmen yazı zarar görmemiştir. Metin net biçimde okunabilmektedir.

Eserin kahverengi deri cildi yıpranmış durumdadır. Cildin ortasında 8 köşeli kabartma Selçuklu yıldızı yer almaktadır. Yıldızın ortasında küçük bir 8 köşeli yıldız daha yer almakta, içerisinde de penç motifini andıran motif bulunmaktadır. Ortada yer alan yıldızın köşe noktalarında çarkifeleği andıran motif yer almaktadır. Yüzey tirfiller ile tamamlanmıştır ancak

yıpranmadan dolayı desen tam seçilememektedir. Cedvelin iç kısımlarında üçgen köşebentler yer almaktadır, içleri tırfillerle tamamlanmıştır. Cildin alt ve üst kısmında üçgen zigzaglar oluşturacak biçimde bordür yer almaktadır. Üçgenlerin üst kısmında yer alan boşluklar çintemani motifi oluşturacak biçimde daireler, alt kısımda yer alan boşluklar ise iki nokta ile doldurulmuştur. Eserin milkebinde de aynı desen yer almaktadır.

Resim 2. 710 envanter numaralı mushafın zahriye tezhibi

Dikdörtgen alan içerisinde hazırlanan ve geometrik üslupta tasarlanan zahriye tezhibinde lacivert zeminde beyaz ve altın ile iç içe geçmiş rûmi dış pervazın içerisinde 1/4 simetri esasına dayalı oluşturulmuş desenler yer almaktadır. Merkezde yer alan karenin içerisinde ve kenarları, altın cedvel ve yeşil ipliklerle iç içe geçmiş dairelerle geometrik tarzda düzenlenmiştir. Dairelerin içerisinde kalan boşluklarda sırasıyla ortada ve her iki yanında kalan kısımlarda lacivert zemin üzerine çift tahrir tekniğinde altın ile penç ve yaprak motiflerinden oluşan desenler yer almaktadır. Dairelerin içerisinde kalan boşlukların bir kısmında altın zemin üzerine siyah ile tahrirli hatayi motifini andıran çiçek ve yaprak motiflerinden oluşan desenler bulunmaktadır. Diğer kısımlarda ise yer yer altın, beyaz ve koyu kırmızı ile ortabağ ve ayırma rûmi kapalı formlardan oluşan desenler yer almaktadır. Köşelerde ise lacivert zemin üzerine altın ile siyah tahrirli rûmi dal kompozisyonları bulunmaktadır. Lacivert rengin genelde yoğun biçimde döküldüğü görülmektedir. Karenin dışında kalan cedvel ve yeşil ipliklerle çevrili köşelerde bulunan paftada altın zemin üzerine siyah ile tahrirli hatayi, penç ve yaprak motiflerinden oluşan serbest kompozisyonlar yer almaktadır. Dışta lacivert kuzu üzerine lacivert ile sade tığlarla tamamlanmıştır. Boyanın dökülmesinden dolayı tığlar zor seçilebilmektedir. Kağıt yüzeyinde yoğun lekelenmeler mevcuttur. Motifler iri ve yalın halleri ile kullanılmıştır, desen dönemin özelliklerini yansıtmaktadır.

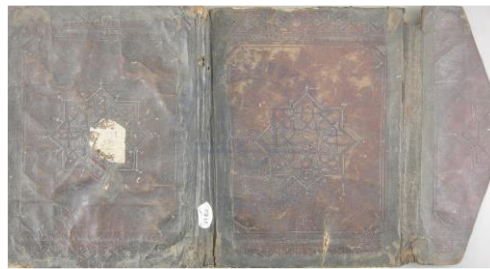
Resim 3. 710 envanter numaralı mushafın sûrebaşı tezhibi

Sûrebaşî tezhibi her iki sayfada da aynı şekilde tezyin edilmiştir. Alt ve üst kısımlarda yatay dikdörtgen başlıklar altın cedveller ile ayrılmıştır. Başlıkta metnin yer aldığı dikdörtgen pafta altın zemin üzerine beyaz üstübeç mürekkebi ile muhakkak yazı yazılmış, yazının etrafı beynessûtur olarak değerlendirilebilecek biçimde kalın bir şekilde altın ile tahrir bırakılmış, ardından siyah ile tahrirlenmiştir. Altın zemin üzerine rûmi motiflerinden oluşan desen yer almaktadır. Yıpranmadan dolayı desen seçilememektedir. Beyaz üstübeç mürekkepte yer yer dökülmeler mevcuttur. Yazının her iki tarafında altın cedvellerle ayrılmış dikdörtgen paftada ters simetrik aynı desen bulunmaktadır. Lacivert zemin üzerine altın ve beyaz ile siyah tahrirli, iç içe geçmiş rumi desen yer almaktadır. Metnin alt ve üst kısmında bulunan başlıklarda aynı desen mevcuttur. Metin ile altın cedveller arasında yer alan iç kısımda lacivert ile kuzu çekilmiştir. Dış pervazda lacivert zemin üzerine altın ve beyaz ile ortabağ ve tepelik motiflerinden oluşan iç içe geçmiş rûmi bordür yer almaktadır. Mavi ve altın ile siyah tahrirli penç motifini andıracak biçimde pençberk durak görülmektedir. Mushafın tümünde görülen duraklar aynı biçimde ancak altın, mavi ve kırmızı renkler ile kullanılmıştır. Dış kenarlar lacivert kuzu üzerine lacivert sade tığlarla tamamlanmıştır. Boyanın dökülmesinden dolayı tığlar zor seçilmektedir. Kağıt yüzeyinde yoğun lekelenme, yıpranma ve boyalarda dökülme mevcuttur.

Resim 4. Mushafta yer alan daire formundaki güller

Daire formundaki güllerin içi yazı metni ile rûmi motiflerinden müteşekkildir. Yazı metni ve rûmiler altın olmak üzere siyah ile tahrirlidir. Güllerin bir kısmında zemin sıvama bordo renk doldurulurken, bir kısmı ise altın ile bırakılmıştır. Dairenin etrafı kalın ve ince olmak üzere iki sıra altın cedvel ile çevrilidir. Dışta ise kalın lacivert iplik ve lacivert kuzu yer almaktadır.

Resim 5. 711 envanter numaralı mushafın cildi

711 envanter numarası ile kayıtlı diğer eser ise Kur'an-ı Kerim'in 24.cüzüdür. Zümer sûresi 32.ayetinden başlayarak Fussilet sûresi 46. ayetin sonuna kadardır. Rakabe kaydı vardır. Eserin la varağında Ehl-i Hatun adına bir vakıf kaydı vardır. 49 varaktan oluşmaktadır. Eserde muhakkak yazı çeşidi kullanılmıştır. Metin 5 satırdan oluşmaktadır. Krem renkte filigransız kâğıt kullanılmıştır. Altın, beyaz üstübeç, siyah ve lacivert renkte mürekkep kullanılmıştır. Harekeler lacivert ile çekilmiştir. Eserin şirazesı gevşemiş, bazı varakları kağıt yapıştırmak suretiyle tamir görmüştür. Eser su aldığından varakların çoğu lekelenmiştir. Kullanılan

renklerde dökülmelerin olduğu özellikle mavi renkte yoğun biçimde görüldüğü dikkati çeker. Mürekkep dağılması metne zarar vermiş olsa da metin rahatlıkla okunabilmektedir.

Eserin kahverengi deri cildi oldukça yıpranmış durumdadır. Cildin ortasında 8 köşeli kabartma Selçuklu yıldızı yer almaktadır. Yıldızın ortasında küçük bir 8 köşeli yıldız daha yer almaktadır. Ortada yer alan yıldızın köşe noktalarında çarkifeleği andıran motif bulunmaktadır. Boşluklar dendan biçiminde tirfiller ile tamamlanmıştır ancak yıpranmadan dolayı desen tam seçilememektedir. Cedvelin iç kısımlarında üçgen köşebentler yer almaktadır, içleri dendan biçiminde tirfiller ile tamamlanmıştır. Eserin milkebinde de aynı desen bulunmaktadır. Diğer mushafın cildi ile benzerlik göstermektedir.

Resim 6. 711 envanter numaralı mushafın zahriye sayfası

Dikdörtgen alan içerisinde hazırlanan ve geometrik üslupta tasarlanan zahriye sayfası üç bölümden oluşmaktadır. Üst ve alt kısımlar yatay dikdörtgen, orta kısım kare formda düzenlenmiştir. Bu kısımlar altın cedveller ile ayrılmıştır. Kare formun içerisinde altın cedvelle ayrılan dairenin içerisi ise iç içe geçmiş 2 kare formu şeklinde düzenlenmiştir. Bu kısımlar kendi içerisinde altın cedveller ile birbirini alttan üstten ayıran geometrik paftalara ayrılmıştır. Paftaların bir kısmında bordo zemin üzerine altın ile siyah tahrirli bitkisel desen yer almaktadır. Diğerlerinde ise lacivert zemin üzerine beyaz ve altın ile siyah tahrirli iç içe geçmiş rûmi desen bulunmaktadır. Boşluğun küçük bir kısmı sıvama koyu kırmızı renk ile doldurulmuştur. Daire içerisinde kalan diğer paftalarda ise lacivert zemin üzerine motifler altın, pembe ve yeşil ile kademeli olarak boyanmış siyah tahrirli, bitkisel motiflerden oluşan desen bulunmaktadır. Merkezde yer alan paftada ise lacivert zemin üzerine altın ve beyaz iplikler ve rûmi motiflerinden müteşekkil iç içe geçmiş desen yer almaktadır. Boşlukların bir kısmı sıvama koyu kırmızı renk ile doldurulmuştur, siyah ile tahrirlidir. Dairenin dışında köşelerde yer alan paftalarda ise lacivert zemin üzerine altın ile çift tahrir tekniğinde çiçek ve yaprak motiflerinden müteşekkil desen bulunmaktadır. Alt ve üst kısımlarda yatay dikdörtgen başlıklar altın cedveller ile ayrılmıştır. Koyu kırmızı zemin üzerine beyaz üstübeç mürekkebi ile muhakkak yazı yazılmış, yazının etrafına beynessütur olarak değerlendirilebilecek biçimde kalın bir şekilde altın tahrir çekilmiş, ardından tekrar siyah ile tahrirlenmiştir. Koyu kırmızı zemin üzerine altın ile serbest rûmi desen yer almaktadır, siyah ile tahrirlidir. Alt ve üst başlıkların her ikisi de aynı tarzda tezyin edilmiştir. Sayfanın sol orta kısmında kuzuya bitişik olarak yatay konumda tasarlanmış zahriye gülü bulunmaktadır. İçerisinde lacivert zemin üzerine altın ile siyah tahrirli rûmi desen yer almaktadır. Rûmilerin içerisinde kalan boşluklar sıvama koyu kırmızı renk ile doldurulmuştur. Dış kenarlar lacivert kuzu üzerinde lacivert sade tığlarla tamamlanmıştır. Kağıt yüzeyinde yoğun biçimde lekelenme ve yıpranma mevcuttur. Özellikle mavi renk olmak üzere boyalarda dökülme olduğu görülmüştür.

Resim 7. 711 envanter numaralı mushafın sure başı tezhipleri

Sûrebaşı tezhibi her iki sayfada da aynı şekilde tezyin edilmiştir. Alt ve üst kısımlarda yatay dikdörtgen başlıklar altın cedveller ile ayrılmıştır. Metnin yer aldığı dikdörtgen paftada koyu kırmızı zemin üzerine beyaz üstübeç mürekkebi ile muhakkak yazı yazılmış, yazının etrafı beynessütur olarak değerlendirilebilecek biçimde altın ile kalın bir şekilde tahrir bırakılmış, ardından siyah ile tahrirlenmiştir. Koyu kırmızı zemin üzerine rûmi motifleri yer almaktadır, siyah ile tahrirlidir. Yazının her iki tarafında altın cedvellerle ayrılmış dikdörtgen paftada ters simetrik aynı desen bulunmaktadır. Lacivert üzerine altın, kırmızı, pembe ve yeşil ile bitkisel motiflerden oluşan desen yer almaktadır. Pembe ve yeşilin uygulandığı yerlerde koyu değerde gölgelendirmeler mevcuttur. Metnin alt ve üst kısmında bulunan başlıklarda aynı desen bulunmaktadır. Metin ile altın cedveller arasında yer alan iç kısımda lacivert ile kuzu çekilmiştir. Altın, kırmızı ve mavi ile penç motifini andıracak biçimde pençberk durak görülmektedir. Sayfanın orta kısmında kuzuya bitişik olarak yatay biçimde gül motifi yer almaktadır. Gülün ortasında lacivert zemin üzerine altın ile siyah tahrirli rûmi motifi bulunmaktadır. Aralarda oluşan boşluk sıvama koyu kırmızı renk ile doldurulmuş, altın cedvel ile çevrelenmiştir. Dış kenarlar lacivert kuzu üzerine lacivert sade tığlarla tamamlanmıştır. Boyanın dökülmesinden dolayı tığlar zor seçilmektedir. Kağıt yüzeyinde yoğun lekelenme, yıpranma ve boyalarda dökülme mevcuttur.

Resim 8. 711 envanter numaralı mushafta yer alan daire formunda güller

Daire formundaki güllerin içi yazı metni ile rûmi motiflerinden müteşekkildir. Yazı metni ve rûmiler altın olmak üzere siyah ile tahrirlidir. Zemin sıvama bordo renk ile doldurulmuştur. Güllerin bir kısmı lacivert kalın iplik ve lacivert kuzu ile çevrilidir. Bazıları ise altın cedvel ve yukarıdan aşağı lacivert dik bir çizgi ile tamamlanmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Araştırma örneğinde incelenen iki adet Selçuklu mushafı genel olarak değerlendirildiğinde eserlerde yoğun biçimde lekelenme, yıpranma ve boyalarda dökülmeler görülmüştür. Bu sebeple eser üzerinde bazı desenler seçilememiştir. Motif ve kompozisyon

özellikleri açısından değerlendirildiğinde eserler Selçuklu tezhip özelliklerini yansıtmaktadır. Motifler daha iri ve yalın halleriyle kullanılmıştır. Kullanılan renkler, motif ve kompozisyon özellikleri, sayfa düzeni ve güller dönem özelliklerini yansıtmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, mevcut koleksiyonu ile yazma eserler ve sanat tarihi açısından öneme sahiptir. Araştırmanın alan araştırmacıları ve sanatçılara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aksu, H. (1992). *Anadolu Selçuklu Tezhip Sanatı ve Osmanlı (Klasik Dönem) Tezhip Sanatının Mukayesesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Birol, İ. , Derman, Ç. (1991). *Türk Tezyini Sanatlarında Motifler*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Demiriz, Y. (1982). *Anadolu Türk Sanatında Süsleme ve Küçük Sanatlar*. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, C.5, İstanbul, s. 919-927.
- Derman, U. (2001). *Osmanlı Hat Sanatı*. Deustche Guggenheim, Berlin.
- Özen E, M. (2003). *Türk Tezhip Sanatı*. İstanbul: Gözen Kitap ve Yayınevi.
- Özkeçeci, İ., Özkeçeci, Ş.B. (2014). *Türk Sanatında Tezhip*. İstanbul: Ezgi Matbaacılık.
- Sancaktutan, N. (2010). *Bir Safevi Devri Mushafının Tezyini Yönden Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü. <https://kutuphane.diyanet.gov.tr/YazmaEserSearch.aspx> (03.05.2019).

RELATIONSHIP BETWEEN UNDERSTANDING LIFE AND RELIGIOUSNESS IN ADULTHOOD PERIOD¹

Abdulvahit İMAMOĞLU², Elif AKSOY³

Abstract

The aim of this study is to determine whether religiousness is effective in making sense of life in adulthood and to determine the relationship between meaning of life and religiosity in terms of various variables. Within the scope of the research, a survey was conducted with 300 people between 20-40 years of age living in Şehitkamil and Şahinbey, which are the central districts of Gaziantep. The statistical analyzes applied to the survey data were conducted with the SPSS program. In this study, the relationship between the meaning of life and the level of religiousness is examined by taking into account the demographic characteristics. According to the results of the study, a significant positive relationship was found between religiousness and life meaning. When individuals' religious feelings, thoughts, and behaviors increase, their level of life-meaning increases. The study presents religion as a alternative to individuals who are in a search for life-meaning in adulthood period where decisions on life are largely taken. In addition, it is expected to contribute to the literature in terms of differentiation from other studies by scale, sample and years.

Keywords: Adulthood, Understanding Life, Religiousness

YETİŞKİNLİK DÖNEMİNDE HAYATI ANLAMLANDIRMA VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ

Özet

Bu çalışmanın genel amacı yetişkinlik döneminde dindarlığın hayatı anlamlandırmada etkili olup olmadığını ortaya koymak ve hayatı anlamlandırma ile dindarlık düzeyi arasındaki ilişkiyi çeşitli değişkenler açısından tespit etmektir. Araştırma kapsamında, 2018-2019 yıllarında Gaziantep ili merkez ilçeleri olan Şehitkamil ve Şahinbey’de yaşayan 20- 40 yaş arası yetişkinlerden oluşan 300 kişiyle anket çalışması yapılmıştır. Anket verilerine uygulanan istatistiksel analizler SPSS programı ile yürütülmüştür. Çalışmada bireylerin, hayatı anlamlandırma ile dindarlık düzeyleri arasındaki ilişki, demografik özellikler de dikkate alınarak incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, dindarlık ile hayatı anlamlandırma arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur. Bireylerin dini duygu, düşünce ve davranışları arttığında hayatı anlamlandırma düzeyleri de artmaktadır. Çalışma, hayata dair kararların büyük

¹ Bu bildiri “Yetişkinlik Döneminde Hayatı Anlamlandırma ve Dindarlık İlişkisi” adlı yüksek lisans tezinden faydalanarak hazırlanmıştır.

² Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, abdulvht@sakarya.edu.tr

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dahı Din Psikolojisi Bilim Dahı, elifs97@hotmail.com

ölçüde alındığı yetişkinlik dönemindeki bireylerin hayatı anlamlandırma noktasındaki arayışlarına dini bir alternatif olarak sunmaktadır. Bununla beraber, ölçek, örneklem ve yıllar itibarıyla diğer çalışmalardan farklılık arz etmesi bakımından da literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yetişkinlik, Hayatı Anlamlandırma, Dindarlık

1 Giriş

Bu araştırmanın amacı 20-40 yaş arası yetişkin bireylerde dindarlığın hayatı anlamlandırmada ne derece etkili olduğunu ortaya koymak ve hayatı anlamlandırma ile dindarlık düzeyi arasındaki ilişkiyi çeşitli değişkenler (yaş, meslek, cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu, ekonomik düzey) açısından tespit etmektir.

Hayatın anlamı konusu insanlığın varoluşundan bu yana insanlar için önemli bir konu olmuştur. Zira “anlam” ifadesi insanların hayatı yaşanabilir görüp görmemesiyle alakalı kanaatlerini barındıran bir kavramdır. Tüm insanların hayatları boyunca mutlaka birer anlama ihtiyacı bulunur. Ancak kişinin hayatında anlam yüklediği unsurlar, bireyin kafasındaki hayatın anlamına ve amacına dair tüm sorulara cevap verip tatmin edebiliyorsa o zaman kişi mutlu olabilmektedir. Eğer kişiyi bulduğu cevaplar tatmin edemiyorsa kişi psikolojik sıkıntılar içerisine girebilmekte ve mutsuz olmaktadır. Bu anlamda bireyin anlam meselesine bulamadığı cevaplar kişinin “varoluşsal boşluk” olarak adlandırılan anlamsızlık duygusu içine girmesine sebep olabilmektedir. Anlamsızlık duygusu da kişiyi intihara kadar varabilen sonuçlara sürükleyebilmektedir.

Endüstri çağının gelişmesinden bu yana teknolojik ve bilimsel anlamda giderek büyüyen dünyada, insanların mutluluk ihtiyacının vaad edilen şekilde karşılanmadığı açıkça görülmektedir. Çünkü hayatı kolaylaştıran birçok unsurlar, insanların daha mutlu olmasını sağlamak isterken başka sorunların yol açılmasına neden olmuştur. Bu sorunların giderilebilmesi için de mutlaka tatmin edici bir anlam ve amaca ihtiyaç vardır.

Din, bu anlamda insanın yaratılışındaki gaye ve hedefi ile mutluluk yollarını insanlara göstermekte ve kişinin dini değerlerle anlam ihtiyacını karşılayabileceğini savunmaktadır. (Akseki, 1970, s. 7) Öyle ki inanç sistemlerinin tamamının özünde varoluşun amacına dair cevaplar bulunmaktadır. Bu da inanç sistemi olarak dinin daha önce bahsettiğimiz temel sorunlara cevap verme açısından önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.

Araştırmamızda dini kabullenme ve tatmin olma duygusu bakımından olumlu ya da olumsuz bir karar verme dönemi olan yetişkinlik döneminde hayatı anlamlandırma konusunda dinin ne derece etkili olduğu ve aynı zamanda dinin bu ihtiyacı karşılayıp karşılayamadığının tespiti yapılacaktır. Bununla beraber varoluşsal boşluk, anlamsızlık ve amaçsızlık duygusuna kapılarak psikolojik anlamda sıkıntı yaşayan, yaşam kalitesi düşen ve bu minvalde mutsuzluk duygusu içinde olan insanlara da çeşitli öğretiler ve cevaplar sunan din, bir alternatif olarak sunulmuş olacaktır. Bu doğrultuda yapılacak olan araştırma da konuyu çeşitli yönlerden ele alması bakımından önem arz etmektedir.

2 Yetişkinlik Döneminde Hayatı Anlamlandırma ve Dindarlık İlişkisi

Din, insanlığın varoluşundan bu yana tüm toplumlarda gerek sosyal, gerek kültürel, gerekse manevi vb. alanlarda etkilerinin görüldüğü önemli bir unsurdur. Bu sebeple dinin tanımlanması konusu her zaman önemli bir konu olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak din kavramının açıklanmasında, dinin çok yönlü ve karmaşık bir yapısı olmasıyla birlikte, farklı disiplinlerin farklı bakış açılarına sahip olması onun tanımlanmasını güçleştirmiştir. (Köse &

Ayten, 2016, s. 110; Turan, 2017, s. 109) Genel olarak ele alacak olursak sözlükte din; üstünlük, egemenlik, ceza, mükafat, hüküm, hesap, ibadet, yol vb. gibi manalara gelmektedir. (TDV, 1994, s. 312) Terim olarak ise din; Allah tarafından belirlenmiş, insanlara mutluluk yollarını gösteren, yaratılışlarındaki anlam ve amacı, Allah'a ne şekilde ibadet yapılacağını bildiren ilahi yasalar olarak tanımlanmıştır. (Akseki, 1970, s. 7)

Dinin tanımlanmasını güçleştiren sebepler dindarlık kavramı için de geçerli olmaktadır. Zira dindarlık kavramı sözlük anlamı itibarıyla “bir kişinin dine inanma ve bağlanma derecesini gösteren kavram” olarak tanımlanmıştır. (Kirman, 2004, s. 62; Hökelekli, 2013, s. 43) Diğer bir ifadeyle dindarlık, dini ilkelerin gerek bireysel, gerekse toplumsal olarak yaşantıya aktarılmış halidir. (Köse & Ayten, 2016, s. 111) Buradan hareketle dindarlık kavramının dinamik bir kavram olduğunu ifade etmek mümkündür.

Diğer yandan dindarlık kişiye, kültüre ve müntesibi olunan dinin temel öğretilerine göre farklılık gösterebilmektedir. Nitekim bireyin demografik özellikleri, psikolojik durumu, kişisel farklılıkları, yaşadığı çevre ve olaylar dindarlığını etkileyebilmektedir. Bu durum da kişilerin dindarlık anlayışlarında ve hayatlarına yansımaları bakımından farklılıklar barındırabilir. Bu minvalde farklılıklar dindarlığın tarif edilmesini zorlaştırmakta, yapılan tanımlar dindarlığın yalnızca bir veya birkaç boyutuna dikkat çekmekle sınırlı kalmaktadır. Bu anlamda dindarlıkla ilgili ortak bir tanım yapmak mümkün olmamıştır. (Mehmedoğlu, 2004, s. 30)

Dindarlığın kişiden kişiye göre değişebilen özelliği onun çok kapsamlı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı batılı sosyologlar dindarlığı tanımlayabilmek adına dindarlığın boyutları fikrini ortaya çıkarmışlardır. Dindarlığın boyutlarını belirlerken öncelikle tek boyutu (ibadet boyutu) ele almış olsalar da sonraları bunun yeterli olmadığı kanaatiyle farklı boyutlardan söz etmeye başlamışlardır. Glock ve Stark ise bu konudaki en sistemli çalışmayı meydana getirmiş ve dindarlığı beş boyutta ele almışlardır. Bunlar; inanç (ideolojik) boyutu, ibadet boyutu, tecrübe (duygu) boyutu, bilgi boyutu, etki boyutundan oluşmaktadır. (Mehmedoğlu, 2004, s. 27; Subaşı, 2004, s. 99-100; Glock, 1998, s. 254-255)

Yetişkinlik dönemi bireyin yaşam döngüsünün en yoğun olduğu ve yaşamları açısından birçok unsurun düzenlendiği ve oturduğu önemli dönüm noktalarından biridir. (Onur, 2014, s. 102) Bu dönemdeki bireylerin dini hayatlarında ve diğer birçok konuda gençlik dönemine göre daha düzenli ve sistemli olması beklenir. Zira gençlerin dini yönelimlerinde genel olarak değişen toplumsal şartların etkisi oldukça fazladır. (Hökelekli, 2002, s. 15) Yetişkinlik döneminde ise gençlik döneminin çalkantılarını geride bırakan bireyin, dini konularda belli kararlara vararak, artık hayatının sonuna kadar ufak tefek değişikliklerle yetinebileceği bir inanç sistemine ve hayat felsefesine sahip olması beklenir. (Peker, 2016, s. 175; Armaner, 1980, s. 129) Bununla beraber bireyde, dini hayatta yeniden yapılanma, bazı konularda yeniden karar verme, dengelenme, inancını gözden geçirme ve üzerine düşünme gibi gelişmeler söz konusudur. (Hökelekli, 2016, s. 282) Bununla beraber bu dönemde bireylerde dîni kabullenmenin yanı sıra, dine karşı ilgisizlik, ibadet boyutunda düşüş veya dinin inanç boyutunu alıp ibadet boyutunu reddetme ya da tam tersi gibi eğilimlerde görülebilmektedir. (Hökelekli, 2016, s. 282; Peker, 2016, s. 175) Bunun sebebi olarak bireyim yaşamında gerçekleşen ani olayların, ölüm gibi ani kayıpların veya kişiyi fazlaca etkileyen bir durumun ortaya çıkması gibi etkenler sayılabilir. (Köylü, 2000, s. 139)

İnsan hayatı boyunca yaşamını devam ettirebileceği fiziksel, sosyal ve psikolojik unsurların etkisi altındadır. Bununla beraber insanın hayatını yalnızca bu unsurlara bağlı geçirmesi de mümkün değildir. Çünkü insan doğası gereği varlığı anlamlandırma ve hakikati arama çabası içerisindedir. Bu doğrultuda bireyin “Hayatımı nasıl sürdürebilirim?” sorusundan ziyade “Hayatımı niçin sürdüremeliyim?” sorusuna zorunlu olarak ihtiyaç duyması kaçınılmazdır. (Tokat, 2014, s. 9)

Anlam kavramı; kişisel hisler ve duygusal manalar için kullanılan bir kavram olmakla birlikte, hayatın yaşamaya değer olup olmadığı, hayatın mükemmel varlık olarak insan onuruna

yaraşır tarzda yaşanıp yaşanmadığı, insanın kendisinden bekleneni yerine getirip getiremediği ve yüce amaçlar doğrultusunda hareket edip etmediği soruları karşısında insanın yaşantısıyla verebileceği olumlu cevaplar olarak tanımlanabilmektedir. (Bahadır, 2018, s. 9; Tokat, 2014, s. 15) Frankl, anlam kavramını “*varoluşun özü*” olarak tanımlamış ve anlamın yalnızca kişinin kendisi tarafından bulunabileceğini ifade etmiştir. (Frankl, 2018, s. 113-123)

İnsandaki anlam arayışının en önemli hususlarından biri temelde evrensel bir yapıya sahip olmasıdır. (Bahadır, 2018, s. 36) Bu bağlamda insan doğası gereği mutlaka hayatına bir anlam yüklemek durumundadır. Eğer insan hayatına gerekli olan anlamı yükleyemezse anlam kavramının zıddı olan anlamsızlık duygusuna, diğer bir ifadeyle boşluk duygusuna kapılabilir. Anlamsızlık duygusuna kapılmış bir insan için toplumsal kuralların, gelenek göreneklerin bir anlamı yoktur. Devamlı bir huzursuzluk ve bunalım içerisinde olur. Hatta buna bağlı olarak birey hayatı yaşamaya değer görmemekte, bunun sonucu olarak ölümü beklemekte veya yaşamını sonlandırabilmektedir. (Frankl, 2018, s. 120-121; Yalom, 1999, s. 658-659)

Asırlar boyunca insanlar hayatlarını iyileştirmeye, zenginleştirmeye çalışmış ve daha yüksek yaşam standartlarına ulaşmak amacıyla devamlı çaba harcamışlardır. Bu minvalde insanlar bilim ve teknolojinin gelişmesini bolluk ve refahın artmasını mutlulukla doğru orantılı olarak görmüşler, bunların sonucunda daha mutlu ve hayat beklentisinde olan insanlar zaman içerisinde bu amaca ulaşamadığında da hayal kırıklığına uğramışlardır. (Fromm, 2016, s. 20-21) Nihai olarak insanoğlu geçici mutluluklarda sonsuz mutluluğu ve huzuru arama çabasına girişmiş, bu beyhude çaba da sonuçsuz kalmıştır. Çünkü gerçekte mutluluk insanı kendi ötesine taşıyan, yaratılış amacına uygun hususların uygulanması sonucunda ulaşılabilecek bir ödüdür. (Bahadır, 2018, s. 13-14)

Frankl insanın hayatı anlamlandırma duygusunu tatmin edebilecek, onu nihai mutluluğa ve huzura kavuşturabilecek en öz anlamın dîni inançla olabileceğini ifade eder. (Frankl, 2018, s. 133-134) Çünkü dinler, kişinin en temel ihtiyaçlarından biri olan “*Hayatın anlamı nedir?*” sorusuna en kapsamlı cevabı vermektedirler. (Kıraç, 2013, s. 169) Bununla beraber dinler insanı doğumdan başlayarak yetiştirme tarzı, aile yaşantısı, sosyal ilişkileri vb. konularda insanların neyi nasıl yapması gerektiğine dair öğretilerle yönlendirmektedir. (Hökelekli, 2002, s. 60-65) Aynı zamanda kişinin kendisinde bulunan güçsüzlük, çaresizlik, ümitsizlik, korku vb. duygularına karşı, insanın yüce varlığa sığınma ve güven duygusunu hissetmesine destek olur. Bireye yaşamında karşılaştığı sıkıntıları ve kişisel yetersizlikleri hafifletme ve dünyada ulaşamadığı istek ve arzularını diğer alemde elde etme vaadi sunarak kişiye psikolojik bakımdan huzur sağlar. (Peker, 2016, s. 75-91) Bu noktada dinlerin sunduğu hayat felsefesi, anlam kaynakları bakımından insanların iç alemindeki sorulara en kapsamlı cevapları verebilecek nitelikte olması bakımından ve bireyin aradığı mutluluğa katkı sağlayacak en önemli etkenlerdendir.

Sonuç olarak, fikri ve bedeni gelişimin önemli bir evresi olan yetişkinlik döneminde kişiyi hayata bağlayan ve hayatı anlamlandırmaya yönelik zihni, ruhi ve hayati boyutlar ehemmiyet kazanmaktadır. Bu minvalde dinin hem düşünce, hem duygu, hem de davranışsal boyutlarında, bireyi yaşamı anlamlandırmaya yönelik etkisi açıkça meydana çıkmaktadır. Araştırmamıza konu olan hayatı anlamlandırma ve dindarlık arasındaki ilişki teorik açıdan incelendiğinde aralarında pozitif bir ilişki olduğu görülmektedir.

3 Araştırmanın Metodolojisi

3.1 Araştırmanın Kapsamı

Çalışma Gaziantep ili merkez ilçeleri olan Şehitkamil ve Şahinbey’de yaşayan 20- 40 yaş arasındaki yetişkin bireyleri kapsamaktadır. Bireyler kota örnekleme yoluyla seçilmiştir.

3.2 Araştırmanın Hipotezi ve Varsayımları

Yetişkinlik döneminde hayatı anlamlandırma ve dindarlık ilişkisinin ele alındığı çalışmalar göz önünde bulundurularak araştırmanın hipotezi ve varsayımları belirlenmiştir. Araştırmamızın ana hipotezi, *“Yetişkinlik döneminde hayatı anlamlandırma ile dindarlık arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Dindarlık arttıkça hayatı anlamlandırma düzeyi de artmaktadır.”* olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda araştırmanın varsayımları şunlardır:

1. Cinsiyete göre bireylerin hayatı anlamlandırma düzeyleri arasında anlamlı fark vardır.
2. Gelir düzeyine göre hayatı anlamlandırma düzeyi arasında anlamlı fark vardır.
3. Gelir düzeyine göre bireylerin dindarlık düzeyleri arasında anlamlı fark vardır.
4. Yaşanılan yere göre bireylerin dindarlık düzeyleri arasında anlamlı fark vardır.
5. Öğrenim durumu açısından bireylerin hayatı anlamlandırma düzeyleri arasında anlamlı fark vardır.
6. Meslek grubuna göre bireylerin devlet memuru olup olmamalarına göre hayatı anlamlandırma düzeyleri arasında anlamlı fark vardır.
7. Öğrenim durumu açısından bireylerin dindarlık düzeyleri arasında anlamlı fark bulunmaktadır.

3.3 Araştırmanın Yöntemi

Hayatı anlamlandırma ve dindarlık ilişkisinin tetkik edildiği bu çalışma ile ilgili bilimsel verileri elde etmede teorik bölümünde dokümantasyon (belge inceleme), uygulama kısmında ise tarama (survey), anket ve gözlem yöntemleri kullanılmıştır.

3.3.1 Bilgi Toplama Araçları

Gaziantep ili merkez ilçelerinde, 2018-2019 yıllarında alan araştırması olarak yürütülen çalışmada bilgiler elde edilirken, araştırmanın konu ve kapsamına uygun olarak Ahmet Onay (2002) tarafından geliştirilmiş olan “Dîni Yönelim Ölçeği” ve Hüseyin Peker –Mevlüt Kaya-Cüneyd Aydın (2015) tarafından geliştirilen “Hayatın Anlamı ve Amacı Ölçeği” kullanılmıştır. Ayrıca ankete katılan bireylere ait kişisel bilgileri elde etmek amacıyla “Kişisel “Bilgi Formu” kullanılmıştır.

3.3.1.1 Kişisel Bilgi Formu

Kişisel bilgi formuyla yetişkin bireylerin yaş, cinsiyet, medeni durum, yaşamlarının büyük bölümünün geçtiği yer, eğitim durumu, meslek ve gelir durumu gibi demografik değişkenler hakkında bilgi edinilmiştir. Kişisel bilgi formu toplam 7 sorudan meydana gelmektedir.

3.3.1.2 Dîni Yönelim Ölçeği

Dini Yönelim Ölçeği puanlama tekniği ile katılımcıların dindarlık düzeylerini ölçmek amacıyla kullanılmıştır. Ahmet Onay (2002) tarafından geliştirilen bu ölçek 18 sorudan oluşmaktadır. Bu ölçekte dini yönelim; dîni düşünce, dîni duygu ve dîni davranış olarak üç alt boyutta ele alınmıştır. (Onay, 2002, s. 189)

Dini Yönelim Ölçeği, her zaman, çoğu zaman, bazen, hiçbir zaman şeklinde seçenekleri bulunan dört likertli bir ölçme aracıdır. Ölçeğin alt ve üst sınırlarının belirlenmesi, aritmetik ortalamaya göre olmakla birlikte, her madde 1-4 arasında derecelendirilmektedir. Bununla birlikte her bir boyut, o boyuta ait soruların aritmetik ortalaması hesaplanarak puanlanmıştır. Puanın yüksek oluşu (aritmetik ortalama) yükselen dînî yönelim düzeyini gösterirken, düşmesi de azalan dînî yönelim düzeyini göstermektedir.

Bu örnekleme ölçeğin toplam iç tutarlık katsayısı $cr\alpha=.861$ bulunmuştur. İç tutarlılık katsayıları Düşünce alt ölçeği için $cr\alpha=.522$; Duygu alt ölçeği için $cr\alpha=.695$; Davranış alt ölçeği için $cr\alpha=.811$ bulunmuştur. Ölçek, bu araştırmanın örnekleme için de güvenilir bir ölçektir.

3.3.1.3.3 Hayatı Anlamlandırma Ölçeği

Hayatı Anlamlandırma Ölçeği bireylerin hayatlarındaki anlam düzeylerini belirlemek ve bunu ifade tarzlarını ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. Hüseyin Peker, Mevlüd Kaya ve Cüneyd Aydın tarafından geliştirilen bu ölçek toplam 17 sorudan meydana gelmektedir. (Peker, Kaya, & Aydın, 2015, s. 55)

Ölçek, likert tarzında hazırlanmış ve sıklık derecesine göre, kesinlikle katılıyorum, katılıyorum, kararsızım, katılmıyorum ve kesinlikle katılmıyorum seçeneklerinden birini işaretlemek suretiyle cevaplandırılmaktadır. Buna göre verilen ifadeler için işaretlenen seçenekler sırasıyla, kesinlikle katılıyorum (5), katılıyorum (4), kararsızım (3), katılmıyorum (2) ve kesinlikle katılmıyorum (1) şeklinde puanlanarak değerlendirilmektedir. Ölçekte düz maddeler için en yüksek puan, yani kesinlikle katılıyorum (5) en yüksek anlam düzeyini; ters maddeler için ise en düşük puan, yani kesinlikle katılmıyorum (1) en yüksek anlam düzeyini ifade etmektedir.

Bu örnekleme ölçeğin toplam iç tutarlık katsayısı $cr\alpha=.405$ bulunmuştur. İç tutarlılık katsayıları Hayatın Anlamı ve Amacı alt ölçeği için $cr\alpha=.874$; Anlamsızlık Duygusu alt ölçeği için $cr\alpha=.862$ bulunmuştur. Ölçek, bu araştırmanın örnekleme için de güvenilir bir ölçektir.

3.4 Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni, 2018-2019 yılında Gaziantep ili merkez ilçeleri olan Şahinbey ve Şehitkamil'de yaşayan 20- 40 yaş arası yetişkin bireylerden oluşmaktadır. Araştırma, evrenin tamamına ulaşılması, zaman, maliyet ve kontrol açısından zor olduğu için evreni temsil eden örneklem üzerinden yürütülmüştür. Araştırmanın amacı ve kapsamı çerçevesinde kota örnekleme kullanılmıştır. Hedef kitlenin demografik özellikleri dikkate alınarak 300 kişiyle anket çalışması yapılmıştır. Ankete katılan bireylerin 114'ü kadın, 186'sı ise erkeklerden oluşmaktadır.

3.5 Verilerin Analizi

Araştırmanın amaçlarına uygun olarak toplanan verilere uygulanan istatistiksel analizler SPSS v.21 programı ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kullanılan ölçeklerden alınan puanların normal dağılım gösterip göstermediği Kolmogorov-Smirnov normallik testi ile hesaplanmış ancak normal dağılım sağlanamadığı gözlemlendiğinden Tabachnick ve Fidel'in (2013) önerdiği gibi sosyal bilimlerde çarpıklık ve basıklık (Skewness ve Kurtosis) değerlerinin -1.5 ve +1.5 aralığında olmasının normal dağılımı sağladığı varsayılmıştır. İnceleme sonucunda tüm ölçek ve alt ölçeklerde çarpıklık ve basıklık değerlerinin -1.5 ve +1.5 aralığında kaldığı tespit edilmiş, bu nedenle de ölçekten alınan puanların normal dağılım gösterdiği kabul edilmiştir. Dolayısıyla normal dağılım gösteren puanlara uygun olarak gruplar arası

karşılaştırmalarda bağımsız örneklem t testi, ilişkisel analizlerde ise Pearson korelasyon analizi yürütülmüştür.

4 Bulgular

Bu bölümde çalışmanın hedeflerine uygun olarak toplanan verilere uygulanan istatistiksel analizlere yer verilmiştir. Öncelikle ilk olarak, ankete katılan bireylerin demografik özelliklerine ilişkin frekans dağılımları, yüzdeleri ve ortalamaları, ikinci olarak katılımcıların demografik özellikleri bakımından Dini Yönelim Ölçeğinden (Duygu, Düşünce, Davranış) ve Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeğinden (Amaç-Anlam, Amaçsızlık-Anlam Yoksunluğu) aldıkları ortalama puanların karşılaştırıldığı gruplar arası karşılaştırma analizlerine, üçüncü olarak katılımcıların Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği ile Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları puanlar arasındaki ilişkinin ele alındığı korelasyon analizi bulguları verilmiştir.

4.1 Yetişkinlerin Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Tablo 1’de yetişkinlerin yaş ortalamaları, standart sapmaları ve yaş aralıkları verilmiştir.

Tablo 1. Yetişkinlerin yaş ortalamaları, standart sapmaları ve yaş aralıkları

Cinsiyet	N	ORT	SS	Min-Maks
Kadın	114	31.26	4.751	24-40
Erkek	186	33.34	5.216	22-40
Toplam	300	32.55	5.137	22-40

Kadın katılımcıların yaş ortalamaları 31.26 ve erkek katılımcıların yaş ortalamaları 33.34 bulunmuştur. Katılımcıların tamamının yaş ortalaması 32.55 olarak hesaplanmıştır. Kadınların yaş aralıkları 24-40 arasında, erkeklerin yaş aralıkları 22-40 arasında değişmektedir.

Tablo 2’de yetişkinlerin yaş aralıklarına ilişkin frekans dağılımları ve yüzdeleri verilmiştir.

Tablo 2. Yetişkinlerin yaş aralıklarına ilişkin frekans dağılımları ve yüzdeleri

Değişken	Kategori	Kadın		Erkek		Toplam	
		n	%	n	%	n	%
Yaş Aralığı	20-30	56	49.9	68	71.0	124	41.3
	31-40	58	32.9	118	67.1	176	58.7

Katılımcıların %41.3’ü 20-30 yaş, %58.7’si ise 31-40 yaş aralığındadır.

Tablo 2.3’de yetişkinlerin eğitim durumlarına ilişkin frekans dağılımları ve yüzdeleri verilmiştir.

Tablo 3. Yetişkinlerin eğitim durumlarına ilişkin frekans dağılımları ve yüzdeleri

Değişken	Kategori	Kadın		Erkek		Toplam	
		n	%	n	%	n	%
Eğitim Durumu	Okuryazar değil	0	0.0	1	0.5	1	0.3
	Okuryazar	0	0.0	4	2.2	4	1.3
	İlkokul	11	9.6	54	29.0	65	21.7
	Lise	14	12.3	28	15.1	42	14.0
	Üniversite	89	78.1	99	53.2	188	62.7

Katılımcıların %0.3'ü okuryazar değildir, %1.3'ü okuryazardır, %21.7'si ilköğretim, %14'ü lise, %62.7'si üniversite mezunudur.

Tablo 4'de yetişkinlerin medeni durumlarına ilişkin frekans dağılımları ve yüzdeleri verilmiştir.

Tablo 4. Yetişkinlerin medeni durumlarına ilişkin frekans dağılımları ve yüzdeleri

Değişken	Kategori	Kadın		Erkek		Toplam	
		n	%	n	%	n	%
Medeni Durum	Evli	70	61.4	132	71.0	202	67.3
	Bekar	43	37.7	49	26.3	92	30.7
	Dul	1	0.9	5	2.7	6	2.0

Katılımcıların %67.3'ü evlidir, %30.7'si bekar, %2'si duldur.

Tablo 5'de yetişkinlerin mesleklerine ilişkin frekans dağılımları ve yüzdeleri verilmiştir.

Tablo 5. Yetişkinlerin mesleklerine ilişkin frekans dağılımları ve yüzdeleri

Değişken	Kategori	Kadın		Erkek		Toplam	
		n	%	n	%	n	%
Meslek	Öğretmen	64	56.1	61	32.8	125	41.7
	Memur	22	19.3	20	10.8	42	14.0
	Serbest Meslek	7	6.1	25	13.4	32	10.7
	Ev Hanımı	4	3.5	0	0.0	4	1.3
	Esnaf	1	0.9	4	2.2	5	1.7
	İşçi	16	14.0	76	40.9	92	30.7

Katılımcıların %41.7'si öğretmen, %14'ü memur, %10.7'si serbest meslek sahibi, %1.3'ü ev hanımı, %1.7'si esnaf, %30.7'si işçidir.

Tablo 6'da yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre frekans dağılımları ve yüzdeleri verilmiştir.

Tablo 6. Yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre frekans dağılımları ve yüzdeleri

Değişken	Kategori	Kadın		Erkek		Toplam	
		n	%	n	%	n	%
Yaşam	Köy	1	0.9	9	4.8	10	3.3
	İlçe	6	5.3	12	6.5	18	6.0
	Şehir	26	22.8	56	30.1	82	27.3
	Büyük şehir	81	71.1	109	58.6	190	63.3

Katılımcıların %3.3'ü yaşamlarının büyük çoğunluğunun köyde, %6'sı ilçede, %27.3'ü şehirde, %63.3'ü büyük şehirde geçtiğini bildirmiştir.

Tablo 7'de yetişkinlerin gelir durumlarına ilişkin frekans dağılımları ve yüzdeleri verilmiştir.

Tablo 7. Yetişkinlerin gelir durumlarına ilişkin frekans dağılımları ve yüzdeleri

Değişken	Kategori	Kadın		Erkek		Toplam	
		n	%	n	%	n	%
Gelir Durumu	0-1000 TL	13	11.4	1	0.5	14	4.7
	1000-1500 TL	1	0.9	13	7.0	14	4.7
	1500-2000 TL	15	13.2	34	18.3	49	16.3
	2000 TL ve üstü	85	74.6	138	74.2	223	74.3

Katılımcıların %4.7'sinin gelirinin 0-1000 TL arasında, %4.7'sinin 1000-1500 TL arasında, %16.3'ünün 1500-2000 TL arasında ve %74.3'ünün 2000 TL üstünde olduğu bulunmuştur.

a. Yetişkinlerin Demografik Özellikleri Bakımından Dini Yönelim ve Hayatın Anlam ve Amacı Düzeyleri

Tablo 8'de yetişkinlerin yaş gruplarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları verilmiştir.

Yetişkinlerin yaş gruplarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında ve Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır.

Literatüre bakıldığında bazı sonuçların bizim bulgularımızdan farklı olduğu görülmektedir. Örneğin; Uysal çalışmasında yaş ilerledikçe genel dinselikte artış olduğu sonucuna varmıştır. (Uysal, 2006) Karaca'nın çalışmasında ise anlamlılık düzeyi çok yüksek çıkmasa da 29-59 yaş arası yetişkinlerin ergenliğin son döneminde olanlardan ve yaşlılardan daha dindar oldukları tespit edilmiştir. (Karaca, 2000, s. 347)

Bahadır doktora çalışmasında yaş aralıklarını verdikten sonra, yaş aralıkları arttıkça hayatı anlamlandırma düzeylerinin arttığı sonucuna varmıştır. (Bahadır, 1999, s. 142)

Tablo 8. Yetişkinlerin yaş gruplarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlamlı ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları

	Yaş Grupları	N	ORT	SS	t	p
Dini Yönelim	20-30 yaş	124	56.27	8.562	.518	.605
	31-40 yaş	176	55.77	8.195		
Düşünce	20-30 yaş	124	22.55	3.117	.152	.879
	31-40 yaş	176	22.49	2.961		
Duygu	20-30 yaş	124	13.26	2.566	.281	.779
	31-40 yaş	176	13.17	2.716		
Davranış	20-30 yaş	124	20.47	3.976	.803	.423
	31-40 yaş	176	20.10	3.813		
Hayatın Anlam ve Amacı	20-30 yaş	124	45.32	6.728	.707	.480
	31-40 yaş	176	44.70	7.926		
Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu	20-30 yaş	124	12.87	5.477	.269	.788
	31-40 yaş	176	12.70	5.442		

*p<.05

Tablo 9’da yetişkinlerin cinsiyetlerine göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlamlı ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları verilmiştir.

Tablo 9. Yetişkinlerin cinsiyetlerine göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlamlı ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları

	Cinsiyet	N	ORT	SS	t	p
Dini Yönelim	Kadın	114	55.65	7.996	.532	.595
	Erkek	186	56.18	8.557		
Düşünce	Kadın	114	22.56	2.948	-.200	.841
	Erkek	186	22.49	3.073		
Duygu	Kadın	114	12.99	2.705	1.102	.271
	Erkek	186	13.34	2.616		
Davranış	Kadın	114	20.10	3.278	.581	.562
	Erkek	186	20.35	4.211		
Hayatın Anlam ve Amacı	Kadın	114	46.39	5.504	2.881	.004*
	Erkek	186	44.09	8.316		
Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu	Kadın	114	11.61	4.864	-2.913	.004*
	Erkek	186	13.48	5.674		

*p<.05

Yetişkinlerin cinsiyetlerine göre Hayatın Anlam ve Amacı alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur (t=2.881; p=.004). Kadınların hayata anlam ve amaç yüklemelerinin ortalamaları (ort=46.39) erkeklerin ortalamalarından (ort=44.09) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Yetişkinlerin cinsiyetlerine göre Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur (t=-2.913; p=.004). Erkeklerin hayatı anlamsızlık ve amaç yoksunluğu yüklemelerinin ortalamaları (ort=13.48) kadınların ortalamalarından (ort=11.61) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Yetişkinlerin cinsiyetlerine göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve alt ölçeklerinden (Duygu, Düşünce ve Davranış) aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır.

Elde edilen sonuçlar “Cinsiyete göre bireylerin hayatı anlamlandırma düzeyleri arasında anlamlı fark vardır.” varsayımımızı doğrulamaktadır. Kadınlarda hayata anlam ve

amaç yüklemeye düzeyinin erkeklere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bununla birlikte erkeklerin hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu alt boyutunda kadınlara göre daha fazla puan aldıkları tespit edilmiştir.

Elde edilen sonuçlar literatürde bazı araştırma bulguları tarafından desteklenmiştir. Örneğin, (Çamur, 2014, s. 32; Kıracı, 2013, s. 176; Öztürk, 2018, s. 49), tarafından yapılan araştırmalarda kadınlar erkeklere göre hayatı daha anlamlı görmektedir. Öte yandan bazı araştırmalar bu konuda daha farklı bulgular ortaya koymuştur. Bahadır doktora çalışmasında erkeklerin hayatı anlamlandırma düzeylerinin kadınlara göre daha fazla olduğunu ifade ederken (Bahadır, 1999, s. 152), Cufta çalışmasında kadın ve erkekler arasında anlam bakımından bir fark olmadığı kanaatinde dir. (Cufta, 2016, s. 113)

Diğer yandan araştırma sonucuna göre kadınlarla erkekler arasındaki dindarlık düzeylerinde anlamlı bir fark bulunmamıştır. Özbaydar'ın ve Yapıcı'nın çalışması kadın ve erkekler arasında dindarlık düzeylerinde anlamlı bir farklılık olmadığını ifade etmesi bakımından bulgumuzu destekler niteliktedir. (Özbaydar, 1970, s. 59; Yapıcı, 2007) Ancak literatüre baktığımızda bu konuda yapılmış çalışmalarda farklı bulgulara da rastlanmaktadır. Örneğin; Uysal'ın "*Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*" isimli çalışmasında kadınların erkeklere göre daha az dindar olduğu tespiti yapılmıştır. (Uysal, 2006, s. 145) Kula ve Onay'ın çalışmaları da bu sonucu desteklemektedir. (Kula, 2001, s. 151; Onay, 2004, s. 172)

Tablo 10'da yetişkinlerin eğitim durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlamlı ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları verilmiştir.

Tablo 10. Yetişkinlerin eğitim durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlamlı ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları

	Eğitim Durumu	N	ORT	SS	t	p
Dini Yönelim	Lise ve altı	112	57.52	7.652	-2.568	.011*
	Üniversite ve üstü	188	55.06	8.611		
Düşünce	Lise ve altı	112	22.60	2.905	-.360	.719
	Üniversite ve üstü	188	22.47	3.095		
Duygu	Lise ve altı	112	13.63	2.367	-2.258	.025*
	Üniversite ve üstü	188	12.95	2.781		
Davranış	Lise ve altı	112	21.29	3.840	-3.630	.000*
	Üniversite ve üstü	188	19.64	3.780		
Hayatın Anlam ve Amacı	Lise ve altı	112	43.08	8.686	-3.181	.002*
	Üniversite ve üstü	188	46.08	6.368		
Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu	Lise ve altı	112	13.73	5.610	2.379	.018*
	Üniversite ve üstü	188	12.20	5.281		

*p<.05

Yetişkinlerin eğitim durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları toplam puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur (t=-2.568; p=.011). Lise ve altı düzeyde eğitimi bulunanların dini yönelim ortalamaları (ort=57.52) üniversite ve üstü düzeyde eğitimi olanların ortalamalarından (ort=55.06) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Yetişkinlerin eğitim durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeği Düşünce alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır.

Yetişkinlerin eğitim durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeği Duygu alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur (t=-2.258; p=.025). Lise ve altı düzeyde eğitimi bulunanların dini duygu ortalamaları (ort=13.63) üniversite ve üstü düzeyde eğitimi bulunanların ortalamalarından (ort=12.95) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Yetişkinlerin eğitim durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeği Davranış alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur ($t=-3.630$; $p=.000$). Lise ve altı düzeyde eğitimi bulunanların dini davranış ortalamaları ($ort=21.29$) üniversite ve üstü düzeyde eğitimi bulunanların ortalamalarından ($ort=19.64$) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Yetişkinlerin eğitim durumlarına göre Hayatın Anlam ve Amacı alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur ($t=-3.181$; $p=.002$). Üniversite ve üstü düzeyde eğitimi bulunanların hayata anlam ve amaç yüklem ortalamaları ($ort=46.08$) lise ve altı düzeyde eğitimi bulunanların ortalamalarından ($ort=43.08$) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Yetişkinlerin eğitimlerine göre Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur ($t=2.379$; $p=.018$). Lise ve altı düzeyde eğitimi bulunanların hayatı anlamsızlık ve amaç yoksunluğu yüklem ortalamaları ($ort=13.73$) üniversite ve üstü düzeyde eğitimi bulunanların ortalamalarından ($ort=12.20$) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Elde edilen sonuçlar “*Öğrenim durumları açısından bireylerin dindarlık düzeyleri arasında anlamlı fark vardır.*” varsayımımızı doğrulamaktadır. Öğrenim durumlarını lise ve altı ve üniversite ve üstü şeklinde iki genel kategoride topladığımızda, lise ve altı olan grubun dini yönelim puanlarının, üniversite ve üstü olan grubun puanlarına göre daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Bununla beraber öğrenim durumu açısından bireylerin dindarlık ölçeğinin alt boyutlarıyla aralarında anlamlı fark tespit edilmesi de varsayımımızı doğrular niteliktedir. Öğrenim durumu ile dindarlık ölçeğinin duygu alt boyutundan alınan puanlar karşılaştırıldığında, lise ve altı olan grubun puanlarının, üniversite ve üstü olan gruba göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca öğrenim durumu ile dindarlık ölçeğinin davranış alt boyutundan alınan puanlar karşılaştırıldığında, lise ve altı olan grubun puanlarının, üniversite ve üstü olan gruba göre daha yüksek olduğu görülmüştür.

Literatüre bakıldığında, bulgularımızı destekleyen çalışmaların olduğu görülmektedir. Örneğin; Mehmedoğlu'nun yaptığı çalışmada üniversite mezunlarının dindarlık düzeylerinden aldıkları puanların, öğrenim seviyesi lise ve altı olan gruplara göre daha düşük olduğu tespit edilmiştir. (Mehmedoğlu, 2004, s. 167) Yapıcı'ya göre de öğrenim düzeyi arttıkça dindarlık düzeyi azalmaktadır. (Yapıcı, 2007, s. 267) Yine Karaca'nın orta okul ve lise mezunlarının, üniversite mezunlarına göre daha dindar oldukları tespiti bulgumuzu destekler niteliktedir. (Karaca, 1997, s. 348)

Diğer yandan bulgular, “*Öğrenim durumu açısından bireylerin hayatı anlamlandırma düzeyleri arasında anlamlı fark vardır.*” varsayımımızın da doğrulandığını göstermektedir. Öğrenim durumunda üniversite ve üstü olan grubun hayatı anlamlandırma düzeyi puanlarının, lise ve altı olan grubun puanlarına göre yüksek olduğu görülmektedir. Bununla birlikte öğrenim durumu lise ve altı olan grubun hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu alt boyutundan aldığı puanların, öğrenim durumu üniversite ve üstü olan gruba göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Abdülkerim Bahadır'ın 1999 yılında “*Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-sosyal Faktörler ve Din*” isimli doktora çalışmasında eğitim düzeyi arttıkça hayatı anlamlandırma düzeyi de artmaktadır sonucu bulgumuzu doğrudan desteklemektedir. (Bahadır, 1999, s. 160)

Tablo 11'de yetişkinlerin medeni durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlamlı ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları verilmiştir.

Tablo 11. Yetişkinlerin medeni durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlamlı ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları

	Medeni Durum	N	ORT	SS	t	p
Dini Yönelim	Evli	202	56.55	8.003	-1.729	.085
	Bekar	98	54.79	8.915		
Düşünce	Evli	202	22.70	3.013	-1.496	.136
	Bekar	98	22.14	3.019		
Duygu	Evli	202	13.36	2.611	-1.454	.147
	Bekar	98	12.89	2.716		
Davranış	Evli	202	20.50	3.726	-1.553	.121
	Bekar	98	19.76	4.152		
Hayatın Anlam ve Amacı	Evli	202	45.14	7.820	.612	.541
	Bekar	98	44.58	6.639		
Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu	Evli	202	12.54	5.569	-1.052	.294
	Bekar	98	13.24	5.185		

*p<.05

Yetişkinlerin medeni durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanlar arasında ve Hayatın Anlamlı ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır.

Ancak literatüre göre medeni durum ile dindarlık düzeyleri arasındaki ilişkide anlamlı farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin; Uysal ve Karaca çalışmasında evlilerin bekarlara göre daha dindar oldukları sonucuna varmıştır. (Uysal, 2006, s. 147; Karaca, 1997, s. 348)

Tablo 12’de yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlamlı ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları verilmiştir. Yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları toplam puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur (t=-2.104; p=.036). Yaşamlarının büyük çoğunluğu küçük şehir ya da ilçe ve köyde geçenlerin dini yönelim ortalamaları (ort=57.30) yaşamlarının büyük çoğunluğu büyük şehirde geçenlerin ortalamalarından (ort=55.22) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre Dini Yönelim Ölçeği Düşünce alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır.

Yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre Dini Yönelim Ölçeği Duygu alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır.

Yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre Dini Yönelim Ölçeği Davranış alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur (t=-2.688; p=.008). Yaşamlarının büyük çoğunluğu küçük şehirde ya da ilçe ve köyde geçenlerin dini davranış ortalamaları (ort=21.04) yaşamlarının büyük çoğunluğu büyük şehirde geçenlerin ortalamalarından (ort=19.80) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre Hayatın Anlam ve Amaçları Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır.

Elde edilen sonuçlar, “Yaşanılan yere göre bireylerin dindarlık düzeyleri arasında anlamlı fark vardır.” varsayımımızı doğrulamaktadır. Yaşamlarının büyük çoğunluğu küçük şehir, ilçe veya köyde geçenlerin dindarlık düzeyleri puanlarının, yaşamlarının büyük çoğunluğu büyük şehirlerde geçenlerin dindarlık düzeyleri puanlarına göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Bununla birlikte dindarlık ölçeğinin davranış alt boyutundan alınan puanlara göre, yaşamlarının büyük çoğunluğu küçük şehirlerde, ilçede ya da köyde geçenlerin dini davranış

puanlarının, yaşamlarının büyük çoğunluğu büyük şehirlerde geçenlerin puanlarından daha yüksek olduğu saptanmıştır.

Yapılan araştırmalara incelendiğinde, örneğin; Çamur'un yapmış olduğu çalışmada hayatlarının büyük çoğunluklarını ilçe, kasaba veya köyde geçirmiş olan insanların dindarlık düzeylerinin, yaşamlarının çoğunu büyük illerde geçirmiş bireylere göre daha yüksek olması sonucu bizim bulgularımızı destekler niteliktedir. (Çamur, 2014, s. 34)

Tablo 12. Yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları

	Yaşamın geçtiği yer	N	ORT	SS	t	p
Dini Yönelim	Küçük şehir ya da ilçe ve köy	110	57.30	7.651	-2.104	.036*
	Büyük şehir	190	55.21	8.638		
Düşünce	Küçük şehir ya da ilçe ve köy	110	22.71	2.956	-.839	.402
	Büyük şehir	190	22.41	3.060		
Duygu	Küçük şehir ya da ilçe ve köy	110	13.55	2.406	-1.735	.084
	Büyük şehir	190	13.01	2.769		
Davranış	Küçük şehir ya da ilçe ve köy	110	21.04	3.705	-2.688	.008*
	Büyük şehir	190	19.80	3.915		
Hayatın Anlam ve Amacı	Küçük şehir ya da ilçe ve köy	110	44.55	7.047	-.733	.464
	Büyük şehir	190	45.20	7.680		
Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu	Küçük şehir ya da ilçe ve köy	110	13.15	5.487	.908	.365
	Büyük şehir	190	12.55	5.428		

*p<.05

Ancak hayatı anlamlandırma noktasında Çamur'un çalışması bizim sonuçlarımızdan farklılık barındırmaktadır. Zira O'nun çalışmasında hayatının büyük çoğunluğunu ilçede veya köyde geçirenler hayatı diğerlerine göre daha anlamlı görmektedir. (Çamur, 2014, s. 34)

Tablo 13'de yetişkinlerin devlet memuru olup olmamasına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları verilmiştir.

Yetişkinlerin devlet memuru olup olmamalarına göre Hayatın Anlam ve Amacı alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur (t=-2.540; p=.002). Devlet memuru olanların hayatın anlam ve amacı ortalamaları (ort=46.20) devlet memuru olmayanların ortalamalarından (ort=43.41) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur. Bununla birlikte bireylerin devlet memuru olup olmamalarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Yetişkinlerin devlet memuru olup olmamalarına göre Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur (t=-2.540; p=.012). Devlet memuru olmayanların hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu ortalamaları (ort=13.67) devlet memuru olanların ortalamalarından (ort=12.05) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Sonuçlar, "Meslek gruplarına göre bireylerin hayatı anlamlandırma düzeyleri arasında anlamlı fark vardır." varsayımımızı doğrulamaktadır. Meslek grupları devlet memuru olanlar ve devlet memuru olmayanlar şeklinde iki kategoride toplandığında, devlet memurlarının hayatı anlamlandırma düzeylerinin, devlet memuru olmayanlara göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Hayatı anlamlandırma ölçeği alt boyutlarından alınan puanlar da bu sonucu

desteklemektedir. Buna göre, devlet memurlarının hayatın anlamı ve amacı alt boyutu ortalamaları devlet memuru olmayanlardan daha yüksekken, diğer alt boyut olan hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğunda ise yine aynı sonucu teyit mahiyetinde olarak devlet memuru olmayanların ortalama puanlarının daha yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 13. Yetişkinlerin devlet memuru olup olmamasına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlamı ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları

	Meslek	N	ORT	SS	t	p
Dini Yönelim	Devlet Memuru	167	55.48	7.776	-1.159	.247
	Devlet Memuru Değil	133	56.60	8.986		
Düşünce	Devlet Memuru	167	22.47	2.735	-.273	.785
	Devlet Memuru Değil	133	22.57	3.356		
Duygu	Devlet Memuru	167	13.14	2.546	-.504	.615
	Devlet Memuru Değil	133	13.29	2.785		
Davranış	Devlet Memuru	167	19.87	3.500	-1.893	.060
	Devlet Memuru Değil	133	20.74	4.273		
Hayatın Anlam ve Amacı	Devlet Memuru	167	46.20	5.907	3.139	.002*
	Devlet Memuru Değil	133	43.41	8.799		
Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu	Devlet Memuru	167	12.05	5.096	-2.540	.012*
	Devlet Memuru Değil	133	13.67	5.755		

*p<.05

Literatüre bakıldığında bazı çalışmalarda meslek grupları ile dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark olmaması bulgumuzu desteklemektedir. Örneğin; Aydın ve Aydemir'in çalışmalarında kişilerin dindarlık düzeyleri ile meslek grupları arasında anlamlı fark bulunmamıştır. (Aydın, 1995, s. 166; Aydemir, 2008, s. 50)

Tablo 14'de yetişkinlerin gelir durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlamı ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları verilmiştir.

Yetişkinlerin gelir durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeği Davranış alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur (t=-3.129; p=.002). 2000 TL ve altında geliri olanların dini davranış ortalamaları (ort=21.43) 2000 TL üstünde geliri olanların ortalamalarından (ort=19.85) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Yetişkinlerin gelir durumlarına göre Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur (t=2.017; p=.045). Gelir durumu 2000 TL ve altında olanların hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu ortalamaları (ort=13.84) gelir durumu 2000 TL üstünde olanların ortalamalarından (ort=12.40) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Bulgular, "Gelir durumuna göre bireylerin dindarlık düzeyleri arasında anlamlı fark vardır." varsayımımızı doğrulamaktadır. Gelir durumu 2000 t l ve üzerinde olanların dini yönelimi 2000 t l nin altında olanlardan daha düşük görülmektedir. Burada dini yönelim ölçeği

alt boyutu olarak dini davranış alt ölçeğinde 2000 tl altında gelire sahip olanların dini davranış açısından ortalama puanlarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Diğer yandan hayatı anlamlandırma düzeyleri açısından 2000 tl altı gelire sahip olanların hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu alt ölçeğinde daha yüksek ortalama puana sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 14. Yetişkinlerin gelir durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Hayatın Anlamli ve Amacı Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve bağımsız örneklem t testi bulguları

	Gelir Durumu	N	ORT	SS	t	p
Dini Yönelim	2000 TL ve altı	77	57.06	8.307	-1.330	.185
	2000 TL üstü	223	55.60	8.335		
Düşünce	2000 TL ve altı	77	22.42	3.049	.340	.734
	2000 TL üstü	223	22.55	3.017		
Duygu	2000 TL ve altı	77	13.22	2.649	-.054	.957
	2000 TL üstü	223	13.20	2.658		
Davranış	2000 TL ve altı	77	21.43	3.992	-3.129	.002*
	2000 TL üstü	223	19.85	3.764		
Hayatın Anlam ve Amacı	2000 TL ve altı	77	44.30	6.745	-.903	.367
	2000 TL üstü	223	45.19	7.678		
Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu	2000 TL ve altı	77	13.84	4.815	2.017	.045*
	2000 TL üstü	223	12.40	5.613		

*p<.05

Literatüre bakıldığında, Yapıcı'nın çalışmasında orta ve alt gelirli bireylerin dindarlık eğilimlerinin, diğerlerine göre daha fazla olduğu sonucu bizim bulgularımızı destekler niteliktedir. (Yapıcı, 2007, s. 185) Öte yandan Uysal bizim sonuçlarımızdan farklı olarak gelir durumu ile dindarlık arasında bir farklılık bulunmadığını ortaya koymuştur. (Uysal, 2006, s. 147) Yine Aydemir çalışmasında dindarlık ile gelir düzeyi arasında anlamlı fark olduğunu, gelir düzeyi arttıkça dindarlık seviyesinin de arttığı sonucuna varmıştır. (Aydemir, 2008, s. 51)

Diğer yandan Bahadır'ın 1999 yılında yaptığı çalışmada ekonomik gelir arttıkça hayatı anlamlandırma düzeyi artmaktadır sonucu bulgularımızı destekler niteliktedir. (Bahadır, 1999, s. 169) Ayrıca Çamur'un çalışmasında ekonomik durumu daha iyi olan kişilerin, diğerlerine göre hayatı daha anlamlı gördüğü kanaati de bulgularımızla uyumlu sonuç teşkil etmektedir. (Çamur, 2014)

Diğer ortalamalar arasındaki farklar anlamlı bulunmamıştır.

b. Yetişkinlerin Hayatı Anlamlandırma ve Dini Yönelimleri Arasındaki İlişki

Tablo 15'de yetişkinlerin Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeğinden ve Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları puanlar arasındaki Pearson Korelasyon Analizi bulguları verilmiştir.

Yetişkinlerin hayatın anlam ve amacı alt ölçeğinden aldıkları puanlarla dini yönelim toplam puanları arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.309$; $p=.000$). Dini yönelim arttıkça hayatın anlam ve amacı artmaktadır. Yetişkinlerin hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu alt ölçeğinden aldıkları puanlarla dini yönelim toplam puanları arasında negatif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=-.361$; $p=.000$). Dini yönelim azaldıkça hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu artmaktadır.

Tablo 15. Yetişkinlerin Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeğinden ve Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları puanlar arasındaki Pearson Korelasyon Analizi bulguları

		Hayatın Anlam ve Amacı	Hayatın Anlamsızlığı ve Amaç Yoksunluğu
Dini Yönelim	r	.309**	-.361**
	p	.000	.000
Düşünce	r	.317**	-.348**
	p	.000	.000
Duygu	r	.256**	-.356**
	p	.000	.000
Davranış	r	.243**	-.261**
	p	.000	.000

**p<.01

Yetişkinlerin hayatın anlam ve amacı alt ölçeğinden aldıkları puanlarla dini düşünce puanları arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.317$; $p=.000$). Dini düşünce arttıkça hayatın anlam ve amacı artmaktadır. Yetişkinlerin hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu alt ölçeğinden aldıkları puanlarla dini düşünce puanları arasında negatif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=-.348$; $p=.000$). Dini düşünce azaldıkça hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu artmaktadır.

Yetişkinlerin hayatın anlam ve amacı alt ölçeğinden aldıkları puanlarla dini duygu puanları arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.256$; $p=.000$). Dini duygu arttıkça hayatın anlam ve amacı artmaktadır. Yetişkinlerin hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu alt ölçeğinden aldıkları puanlarla dini duygu puanları arasında negatif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=-.356$; $p=.000$). Dini duygu azaldıkça hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu artmaktadır.

Yetişkinlerin hayatın anlam ve amacı alt ölçeğinden aldıkları puanlarla dini davranış puanları arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.243$; $p=.000$). Dini davranış arttıkça hayatın anlam ve amacı artmaktadır. Yetişkinlerin hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu alt ölçeğinden aldıkları puanlarla dini davranış puanları arasında negatif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=-.261$; $p=.000$). Dini davranış azaldıkça hayatın anlamsızlığı ve amaç yoksunluğu artmaktadır.

Elde edilen sonuçlar, “*Yetişkinlik döneminde dindarlık ile hayatı anlamlandırma arasında pozitif yönde anlamlı ilişki vardır.*” ana hipotezimizi doğrulamaktadır. Zira yetişkinlerde dini yönelim arttıkça, hayatın anlamının ve amacının arttığı, yine yetişkinliklerde dini yönelim azaldıkça hayatın anlamsızlığının ve amaç yoksunluğunun arttığı tespit edilmiştir.

Literatür incelendiğinde hayatı anlamlandırma ve dindarlık ilişkisi konusunda yapılmış bazı çalışmalar bulgularımızı destekler niteliktedir. Çalışmalara göre dindarlık düzeyleri arttıkça hayatı anlamlandırma düzeyleri de artış göstermektedir. (Bahadır, 1999, s. 174; Çamur, 2014, s. 42; Kıracı, 2013, s. 174-175) Kızılırmak ise yaptığı araştırmada anlam varlığı ile maneviyat boyutları arasında pozitif yönlü ve düşük düzeyde bir ilişki tespit etmiştir. (Kızılırmak, 2015, s. 76)

5 Sonuç

Yetişkinlik dönemindeki hayatın anlamı ile dindarlık arasında ilişkinin incelendiği bu çalışmada öncelikle yaş, cinsiyet, eğitim, medeni durum, yaşanan yer, meslek ve ekonomik

durum gibi çeşitli sosyo-demografik değişkenlerle hem dindarlık hem de hayatı anlamlandırma arasındaki ilişkiler, daha sonra ise çalışmanın asıl konusu olarak iki kavram arasındaki ilişki tetkik edilmiştir. Bu doğrultuda, araştırma kapsamındaki demografik değişkenlerle hayatı anlamlandırma ve dindarlık arasındaki ilişkilerde farklı sonuçlar elde edilmiştir. Öte yandan, asıl konumuz olarak araştırmadan elde edilen sonuçlara göre yetişkinlik döneminde hayatı anlamlandırma ile dindarlık arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Araştırmadan elde edilen bulgulara göre yaş gruplarına göre hayatın anlamlandırma düzeyleri açısından ve dindarlık düzeyleri açısından anlamlı bir fark bulunmamıştır. Zira 20-30, 30-40 yaşları arasında hayatı anlamlandırmaya dair önemli bir fark olmaması bu sonucu doğrulamış olabilir.

Hayatı anlamlandırma ve cinsiyet değişkeni arasında anlamlı bir sonuca ulaşılmıştır. Buna göre kadınların erkeklere göre hayatı daha fazla anlamlı bulmaktadır. Kadınlar ile erkekler arasındaki birtakım farklılıkların olması (cinsiyet, yapısal özellikler, kişilik özellikler, sosyo- kültürel özellikler vb.) bu durumun muhtemel bir sonucudur. Bununla birlikte yetişkinlerde cinsiyete göre dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir sonuca ulaşılamamıştır.

Yetişkinlerde eğitim durumuna göre hayatı anlamlandırma düzeyi arasında farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre eğitim durumu üniversite ve üstü olan bireylerin lise ve altı bireylere göre hayatı daha anlamlı gördüğü söylenebilir. Nitekim bu durumda eğitim süreçlerinin bireylerin üzerindeki pozitif etkilerinden söz etmek mümkündür. Bununla beraber yine eğitim durumu ve dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Lise ve altı eğitim düzeyine sahip olan bireylerin üniversite ve üstü bireylere göre daha dindar oldukları tespit edilmiştir. Bu durumun birden fazla sebebi olabileceği gibi, üniversite ve üstü eğitim almış kişilerin dini meselelere daha şüpheyle yaklaşması ve lise ve altı eğitim düzeyine sahip olan kişilerinde dini konularda daha teslimiyetçi olmaları bu durumun sebeplerinden sayılabilir.

Araştırma sonuçlarına göre hayatı anlamlandırma ve dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Diğer yandan yaşanan yere göre hayatı anlamlandırma düzeyleri arasında da anlamlı bir fark bulunmamakla birlikte, dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Buna göre yaşamının büyük bölümünü küçük şehir, ilçe veya köyde geçirmiş bireylerin dindarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Meslek gruplarına göre dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmazken, hayatı anlamlandırma düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmuştur. Buna göre memur olan bireylerin memur olmayanlara göre hayatı anlamlı gördüğü sonucuna varılmıştır. Hayata dair birçok faktörün yerleştiği ve bunlardan birinin de meslek, iş hayatı olduğu bir dönemde devlet memurluğu gibi hayat mali güvencesini sağlayan bu durumun bireylerin hayatı anlamlandırmasında pozitif etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Gelir durumuna göre hayatı anlamlandırma ve dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmamakla birlikte, dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark bulunmuştur. Buna göre geliri 2000 tl nin altında olan bireylerin dini yönelimlerinin, 2000 tl nin üstünde kazanca sahip olan bireylere göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmanın ana hipotezini oluşturan yetişkinlerde hayatı anlamlandırma ve dindarlık düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre yetişkin bireylerde dindarlık düzeyleri arttıkça hayatı anlamlandırma düzeyleri artmaktadır. İnsanların hayatında mutlaka bir anlam olması kaçınılmaz durumdur. Zira insanlar hayatlarında gerekli olan anlama ulaşamadıkları takdirde, anlamsızlık yani boşluk duygusuna kapılabilmektedirler. Din bu anlamda insanın sorularına cevap verebileceği ve içindeki anlama dair tatmini

gerçekleştirebileceği iddiasında olması bakımından önemlidir. Çalışmadan elde edilen bulgularda bu sonuçları doğrulamaktadır.

Kaynakça

- Akseki, A. H. (1970). *İslam Dini*. Ankara: D.İ.B.
- Armaner, N. (1980). *Din Psikolojisine Giriş*. Ankara: Ayyıldız Matbaa.
- Aydemir, R. E. (2008). *Dindarlık ve Muthuluk İlişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, A. R. (1995). *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bahadır, A. (1999). *Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-Sosyal Faktörler ve Din*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı .
- Bahadır, A. (2018). *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Cufta, M. (2016, Eylül). Yaşlılık Döneminde Hayatın Anlam Arayışı. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(6), 106-116.
- Çamur, Z. (2014). *Yaşamda Anlam ve Dindarlık İlişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Samsun: On dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Frankl, V. E. (2018). *İnsanın Anlam Arayışı*. (S. Budak, Çev.) İstanbul: okuyanus yayınları.
- Fromm, E. (2016). *Sahip Olmak ya da Olmak*. (A. Arıtan, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Glock, C. Y. (1998). Dindarlığın Boyutları Üzerine. *Din Sosyolojisi* (s. 252-274). içinde Konya: Vadi Yayınları.
- Hökelekli, H. (2002). Gençlik ve Din. H. Hökelekli (Dü.) içinde, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Hökelekli, H. (2013). *Dış Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Hökelekli, H. (2016). *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karaca, F. (1997). *Psikolojik Açından Ölüm ve Dini İnanç İlişkisi*. (Doktora Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaca, F. (2000). *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Kıraç, F. (2013). Üniversite Öğrencilerinde Dindarlık Eğilimi ve Anlam Duygusu. *Mukaddime*(7), 165-177.
- Kirman, M. A. (2004). *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Kızılırmak, Ö. (2015). *Genç Yetişkinlerde Yaşamda Anlamın Maneviyat ve Kişilik Özellikleri Açısından İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Köse, A., & Ayten, A. (2016). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Köylü, M. (2000). *Yetişkin Din Eğitiminin Teorik Temelleri*. Samsun: Etüt Yayınları.
- Kula, N. (2001). *Kimlik ve Din: Ergenler Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Mehmedoğlu, A. U. (2004). *Kişilik ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Onay, A. (2002). Dini Yönelim Ölçeği: Ölçek Geliştirmede Yöntem, Teorik Altyapı, Geçerlilik ve Güvenilirlik. *İslamiyat Dergisi*, 5(4), 181-192.
- Onay, A. (2004). *Dindarlık Etkileşim ve Değişim*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Onur, B. (2014). *Gelişim Psikolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Özbaydar, B. (1970). *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Baha Matbaası.

Öztürk, A. H. (2018). *Varoluşçu Bakışa Göre Hayatın Anlamı ve Amacının Depresyon ve Umutsuzlukla İlişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Peker, H. (2016). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Peker, H., Kaya, M., & Aydın, C. (2015). Hayatın Anlamı ve Amacı Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(38), 39-55.

Subaşı, N. (2004). *Gündelik Hayat ve Dinsellik*. İstanbul: İz Yayıncılık.

TDV. (1994). *İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Tokat, L. (2014). *Anlam Sorunu*. Ankara: Elis Yayınları.

Turan, Y. (2017). *Kişilik ve Dindarlık*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Uysal, V. (2006). *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*. İstanbul: Dem Yayınları.

Yalom, I. (1999). *Varoluşçu Psikoterapi*. (Z. İ. Babayiğit, Çev.) İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Yapıcı, A. (2007). *Ruh Sağlığı ve Din*. Adana: Karahan Yayınları.

DROUGHT ANALYSIS OF EASTERN MEDITERRANEAN, SEYHAN, CEYHAN AND ASIBASINS BY USING STREAMFLOW DROUGHT INDEX (SDI)

Emre TOPÇU¹, Neslihan SEÇKİN²

Abstract

In this study, the data of 39 stream gauge stations in the Eastern Mediterranean, Seyhan, Ceyhan and Asi Basins were analyzed by using the Streamflow Drought Index (SDI). Streamflow Drought Index values were calculated for 3, 6, 9 and 12 month periods. On the basis of hydrological year, the results of SDI were charted to follow the drought. The minimum extreme SDI values that can be seen in the region was obtained as a result of regional frequency analysis. While homogenous region were obtained for 3 and 6 months periods, homogeneous region could not be found in 9 and 12 month periods. According to the results of the study, in 2001 the entire basin was dry.

Keywords: Drought, Streamflow Drought Index, Regional Frequency Analysis

1 Introduction

Drought is a natural disaster that cannot be defined exactly. Drought occurs in a region where the precipitation deviates from its normal in the negative direction. Rainfall, which is one of the most important parameters of hydrological cycle, depends on various factors. Global warming is still discussed as a negative factor. Drought also occurs due to forest damage, erosion and greenhouse gases. Global warming causes excessive precipitation in a region, while in another region it causes rainfall scarcity. The irregularity of the rainfall causes the water resources to become unusable. This leads to an alarming situation for people and creatures who benefit from water resources. Drought is usually examined in 4 categories. These are meteorological, agricultural, hydrological and socioeconomic droughts. The decrease in precipitation compared to the average initiates meteorological drought. Agricultural drought starts for plants that cannot get enough water. Reduction of water supply to water sources also leads to hydrological drought. Finally, socioeconomic drought begins for living things whose life activities are dependent on water. Water reservoirs must be used optimally to avoid drought. Nowadays, water reservoirs are fed by water sources coming from both underground and aboveground. In particular, the rivers fill the dams that meet the water needs in areas where people live mostly. The rivers are first affected by the decrease in rainfall. Therefore, drought analysis of rivers is required. Most of the drought works deals with weather events. However, events such as precipitation affect the surface resources such as the rivers. A wide variety of drought indices are available in the literature to analyze drought. However, it is necessary to analyze the correct parameter with the correct drought index. Each parameter of hydrological cycle can be analyzed.

¹ Asst. Prof., Kafkas University, emretopcu01@gmail.com (corresponding author)

² Prof. Dr., Cukurova University, nseckin@cu.edu.tr

In this study, data of 39 flow observation stations in the Eastern Mediterranean, Seyhan, Ceyhan and Asi Basins located in the south of Turkey were analyzed. All flow series rearranged as hydrological year series starting October ending September. Area as a whole has Turkey's most fertile soil. Also the tourism potential is high. The region has large dams and rivers feeding them. In this study, the Streamflow Drought Index proposed by (Nalbantis, 2008: 67) was used to examine the drought in rivers. There are various publications related to this drought index in the literature (Nalbantis & Tsakiris, 2009: 881), (Tigkas et al., 2015: 697), (Hong et al., 2015: 1235), (Pathak & Dodamani, 2016: 626), (Rad et al., 2016: 1541). The drought values that can be seen in a region are important in planning future water reservoirs. Because in the past extreme values could repeat. Therefore, drought index values corresponding to certain periods should be present. Therefore, in addition, minimum extreme drought values were found by regional drought frequency analysis in this study.

Figure 1. Location of the study area in Turkey

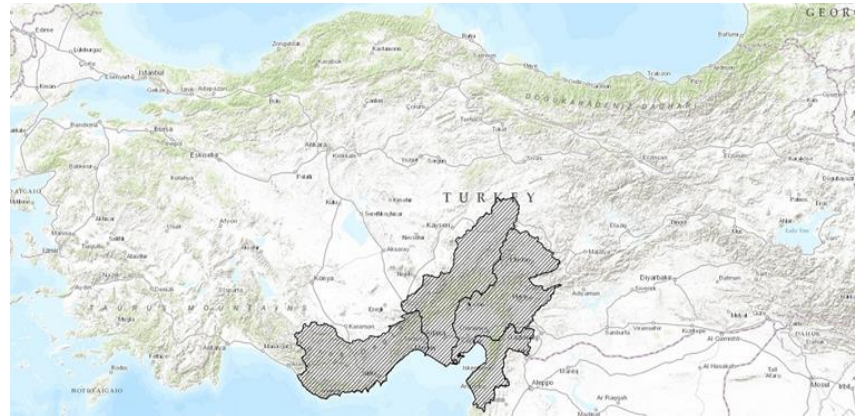

Table 1. Eastern Mediterranean Basin stream gauge stations characteristics

EAST MEDITERRANEAN BASIN				
Station No	Name	Flow Rate (m ³ /sn)	Hydrological Period	Duration (Year)
1701	Kadıncık Suyu-Karageçit	25.9	1937-1967	31
1704	Göksu Nehri-Selamlı	42.2	1946-1965	20
1708	Tarsus Irmağı-Muhat Köprüsü	38.6	1961-1993	33
1712	Göksu Nehri-Bucakkışla	28.2	1962-2005	44
1714	Göksu Nehri-Karahacılı	113	1961-2005	45
1717	Lamas Çayı-Kızılgeçit	5.59	1967-2005	39
1719	Ermenek Çayı-Kırkkavak	53.4	1966-2005	40
1720	Göksu Nehri-Hamam	45.2	1966-2005	40
1721	Anamur Çayı-Alaköprü	24.4	1968-2005	38
1723	Ermenek Çayı-Çavuşköy	38	1986-2004	19

2 Material and Method

2.1 Material

The study area is located in the south of Turkey and 73586.202 km². A total of 39 stream gauge stations were analyzed, 10 of which were in the Eastern Mediterranean and 14 in Seyhan Basin, 11 in the Ceyhan Basin and 4 in the Asi Basin. Location of the study area in Turkey is shown in Figure 1. Flow rates, hydrological periods, observation years and station numbers are seen in Table 1, Table 2, Table 3 and Table 4.

Table 2. Seyhan Basin stream gauge stations characteristics

SEYHAN BASIN				
Station No	Name	Flow Rate(m ³ /sn)	Hydrological Period	Duration (Year)
1801	Göksu Nehri-Himmetli	29.9	1936-2005	70
1802	Zamantı Nehri-Faraşa	22	1936-1954	19
1805	Göksu Nehri-Gökdere	59.1	1939-2005	67
1806	Zamantı Nehri-Ergenuşağı	68	1961-1979	19
1812	Zamantı Nehri-Pınarbaşı	9.42	1958-1973	16
1818	Seyhan Nehri-Üçtepe	145	1966-2005	40
1820	Körkün Suyu-Hacılıköprüsü	13.7	1970-2005	36
1821	Eğlence Deresi-Sarımehmetli	10.7	1971-1986	16
1822	Zamantı Nehri-Fraktin Köprüsü	19.5	1970-2005	36
1823	Zamantı Nehri-Emeğil	11.4	1974-1990	17
1824	Göksu-Çukurkışla	9.78	1979-1994	16
1825	Eğlence Deresi-Eğribük	8.77	1988-2005	18
1826	Zamantı Nehri-Ergenuşağı2	62.6	1988-2005	18
1827	Zamantı Nehri-Değirmenocağı	25.3	1988-2005	18

Table 3. Ceyhan Basin stream gauge stations characteristics

CEYHAN BASIN				
Station No	Name	Flow Rate(m ³ /sn)	Hydrological Period	Duration (Year)
2001	Ceyhan Nehri-Kılavuzlu	83.2	1941-1990	50
2004	Ceyhan Nehri-Misis	197	1971-2005	35
2005	Ceyhan Nehri-Kaba ağaç	26.6	1954-1980	27
2006	Göksu-Karahmet	8.95	1954-2005	52
2007	Sonboz Çayı-Çukurköprü	12.1	1971-1994	24
2008	Savrun Deresi-Kadirli Köprüsü	8.13	1969-2005	37
2009	Göksun Nehri-Poskoflu	12.4	1954-2005	52
2010	Aksu-Kürtleravşarı	31.6	1961-1990	30
2015	Hurman Suyu-Tanır	8.21	1957-1995	39
2020	Ceyhan Nehri-Aslantaş	171	1966-2005	40
2022	Sögütlü Suyu-Hanköy	3.83	1973-2005	33

Table 4. Asi Basin stream gauge stations characteristics

ASİ BASIN				
Station No	Name	Flow Rate(m ³ /sn)	Hydrological Period	Duration (Year)
1905	Karasu-Torun Köprüsü	10.8	1954-2005	52
1906	Afrin Deresi-Müşrüflü	8.44	1954-2005	52
1907	Asi Nehri-Demirköprü	35.1	1950-2005	56
1908	Asi Nehri-Antakya	71.7	1950-2005	56

2.2 Method

2.2.1 Streamflow Drought Index (SDI)

Stream flow Drought Index is firstly proposed by (Nalbantis, 2008: 67) to determine hydrological drought. When i represents hydrological year, j represents month in hydrological year ($j=1$ October, $j=12$ September) then $V_{i,k}$ (cumulative flow) could calculate as Equation 1.

$$V_{i,k} = \sum_{j=1}^{3k} Q_{i,j} \quad i=1, 2, \dots, \quad j=1, 2, \dots, 12 \quad k=1, 2, 3, 4 \quad (1)$$

$V_{i,k}$ denotes the cumulative flow for i . hydrological year. k gets values for intended period. $k=1$ (October-December), $k=2$ (October-March), $k=3$ (October-June), $k=4$ (October-September).

Streamflow Drought Index uses cumulative flow $V_{i,k}$ and can be calculated for i . hydrological year k reference period in Equation 2.

$$SDI_{i,k} = \frac{V_{i,k} - \bar{V}_k}{s_k} \quad i=1, 2, \dots, \quad k=1, 2, 3, 4 \quad (2)$$

\bar{V}_k and s_k respectively denotes, average cumulative flow and standard deviation for k reference period. Usually, flows in small basins follow skewed probability distribution. Gamma distribution is the best for this cases. Distribution than transform into Normal distribution. If Lognormal distribution is going to be used, SDI can be calculated as follows Equation 3 and Equation 4.

$$SDI_{i,k} = \frac{y_{i,k} - \bar{y}_k}{s_{y,k}} \quad i=1, 2, \dots, \quad k=1, 2, 3, 4 \quad (3)$$

$$y_{i,k} = \ln(V_{i,k}) \quad i=1, 2, \dots, \quad k=1, 2, 3, 4 \quad (4)$$

\bar{y}_k are $s_{y,k}$ respectively average cumulative flow and standard deviation.

Streamflow Drought Index defines drought in 5 category as shown below;

- ❖ Case 0, no drought, $SDI \geq 0$
- ❖ Case 1, mild drought, $-1 \leq SDI < 0$
- ❖ Case 2, moderate drought, $-1.5 \leq SDI < -1$
- ❖ Case 3, severe drought, $-2 \leq SDI < -1.5$
- ❖ Case 4, extreme drought, $SDI < -2$

2.2.2 Regional Drought Frequency Analysis

In this study regional drought frequency analysis method has been given concisely because of there are more detailed studies in literature such as (Hosking, 1990: 105), (Hosking & Wallis, 1993: 271), (Topçu & Seçkin, 2016: 196).

In this drought frequency analysis, the lowest SDI values of each hydrological year were used as data. Stations can be considered as a zone without proximity as distance to regional drought frequency analysis. Regional drought frequency analysis allow us to evaluate basins as a whole in terms of drought. In the equation $Q_i(F) = \mu_i q(F)$ F shows that the probability of not exceeding, μ_i is the average lowest drought index value in the station i and $q(F)$ is the regional growth factor that is the same for each station. As a result of the regional frequency analysis, after gaining the value of $q(F)$, this value is multiplied by the average of the desired station to

obtain the lowest drought value $Q_i(F)$. In regional frequency analysis, the discordancy measure (D_i) is used to test the suitability of the accepted stations within the homogeneous region. The discordancy measure based on the number of stations in the region. The discordancy measure is obtained by the L-moment ratios of the station data. The L-moment ratios (L-Cv (t), L-skew (t_3), L-kurtosis (t_4)) of the station are described as three-dimensional coordinates of a point. In the regional drought frequency analysis, a single frequency distribution is implemented to the whole region, for this the region must definitely be the homogeneous. Homogeneity is tested by a measure of heterogeneity. The heterogeneity measure compares the variations of the L-moments between the stations of homogeneous regions.

H_i statistics are computed according to V_1 , V_2 and V_3 . V_1 -based H_i statistic is recommended to compute the heterogeneity measure.

V_1 is calculated by Equation 5 and the measure of heterogeneity is computed by Equation 6.

$$V_1 = \frac{\sum_{i=1}^N N_i (t^i - t^R)^2}{\sum_{i=1}^N N_i} \quad (5)$$

N: Number of stations

N_i : Record length of each station

t^R : average value of t_i

$$H_i = \frac{(V_i - \mu_v)}{\sigma_v} \quad (6)$$

Hosking and Wallis [14] stated that if $H_i < 1$, the region is homogeneous, $1 \leq H_i < 2$ is probably heterogeneous, $H_i \geq 2$ the region is definitely heterogeneous.

The Z^{DIST} goodness of fit test is used for selecting the appropriate regional frequency distribution function for a group of sites. Goodness of fit measure (Z) compares the difference between sample L-kurtosis and population L-kurtosis.

The Goodness of fit measure for each distribution is defined by the Z^{DIST} statistic, which is outlined below (Equation 7):

$$Z^{\text{DIST}} = \frac{\tau_4^{\text{DIST}} - \bar{t}_4 + \beta_4}{\sigma_4} \quad (7)$$

\bar{t}_4 is the average of L-Ck values calculated from an observed sample series in a given region, β_4 is the bias of t_4 , τ_4^{Dist} is the average L-Ck values computed from simulation for a fitted distribution, and σ_4 is the standard deviation of L-Ck values (from simulation), and β_4 and σ_4 . If the ($|Z| < 1.645$) it is called the distribution is suitable for regional frequency distribution.

2.2.2.1 L-Moments Method

L-Moments, developed by (Hosking, 1990:105). The L-moments method is used to perform several processes like parameter estimation, regionalization etc. L-moments can be written as follows (Equation 8).

$$L_{r+1} = (-1)^r \sum_{k=0}^r (-1)^{r-k} \binom{r}{k} \binom{r+k}{k} M_{1,0,k} \tag{8}$$

L moments;

$$r=0 \Rightarrow \lambda_1 = L_1 = M_{100}$$

$$r=1 \Rightarrow \lambda_2 = L_2 = M_{100} - 2M_{101} = 2M_{110} - M_{100} \tag{9}$$

$$r=2 \Rightarrow \lambda_3 = L_3 = M_{100} - 6M_{101} + 6M_{102} = 6M_{120} - 6M_{110} + M_{100}$$

$$r=3 \Rightarrow \lambda_4 = L_4 = M_{100} - 12M_{101} + 30M_{102} - 20M_{103} = 20M_{130} - 30M_{120} + 12M_{110} - M_{100}$$

If the measurements in the higher order moments are independent from each other, the L-moment ratios are as follows (Equation 10). L_1 shows location parameter and the L_2 scale parameter

$$r=3,4,\dots \quad t_r = \frac{L_r}{L_2} \quad t = \frac{L_2}{L_1} \tag{10}$$

3 Results and Discussion

Here only the results of 22 stations with a hydrological year length of 18 and above are given.

3.1 East Mediterranean Basin Results

The results of the Eastern Mediterranean Basin Streamflow Drought Index are given in Figure 2. By looking at the graphs, it is possible to read how the annual SDI values change in 3, 6, 9 and 12 month periods, minimum and maximum values. Sections below 0 indicates drought and parts above 0 indicates wetness.

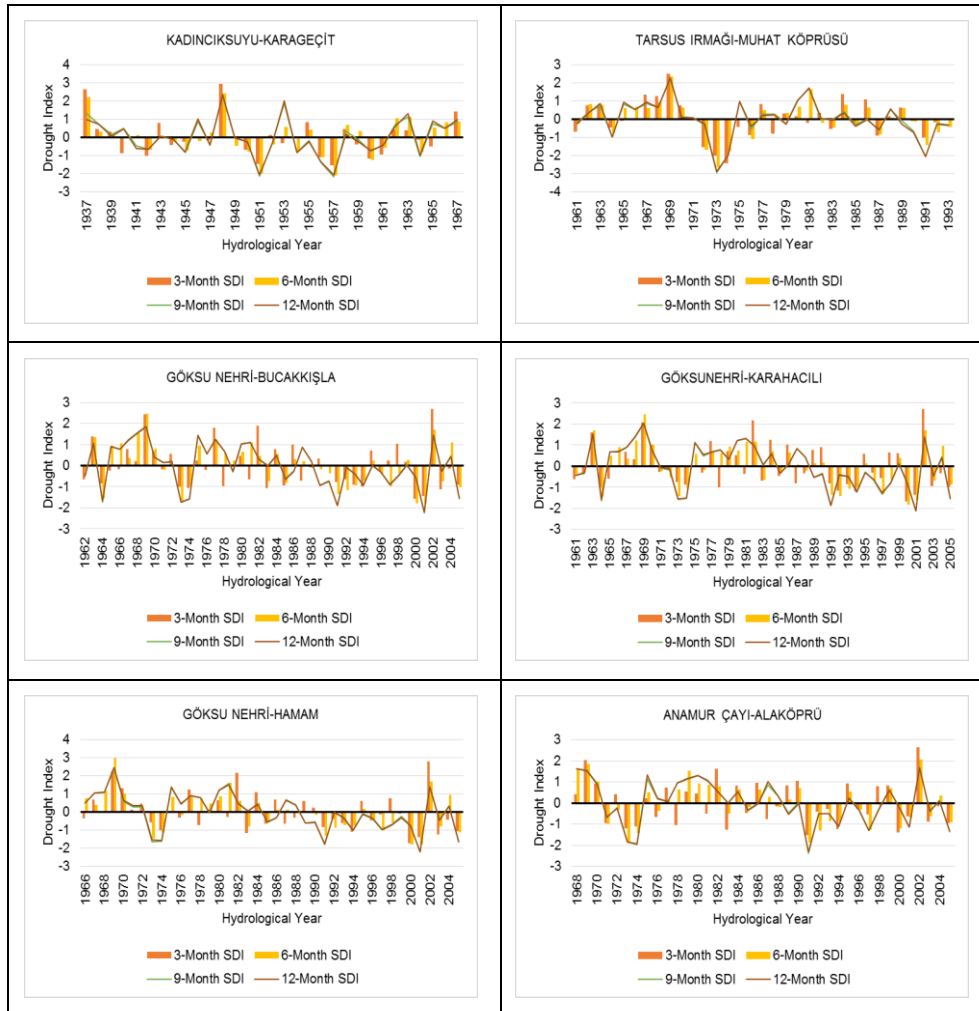
In general, it is understood that 9-month and 12-month periods are very close to each other. In short-term periods of 3 months and 6 months, SDI values differ from each other. The reason for this may be the reflection of short-term rains on the rivers.

The lowest SDI values seen during the periods in the Eastern Mediterranean Basin;

- For a 3-month period, there was -2.44 SDI in year 1974 at station 1708. This extreme drought in 1974 is unique to station 1708. An extreme drought was observed in year 2000 in the basin.
- For a 6-month period, the station number 1708 was -2.67 SDI in year 1973. There was extreme drought in year 1973 at station 1721.
- For a 9-month period, there was -2.95 SDI in year 1973 at the station 1708. In the 9-month period, especially in year 2001, there was an extreme drought in the basin.

- For a 12-month period, there was -2.86 SDI in year 1973 at station 1708. This drought has shown itself as an extreme drought throughout the watershed. For the 12-month period, in year 2001 the whole basin was extremely dry.

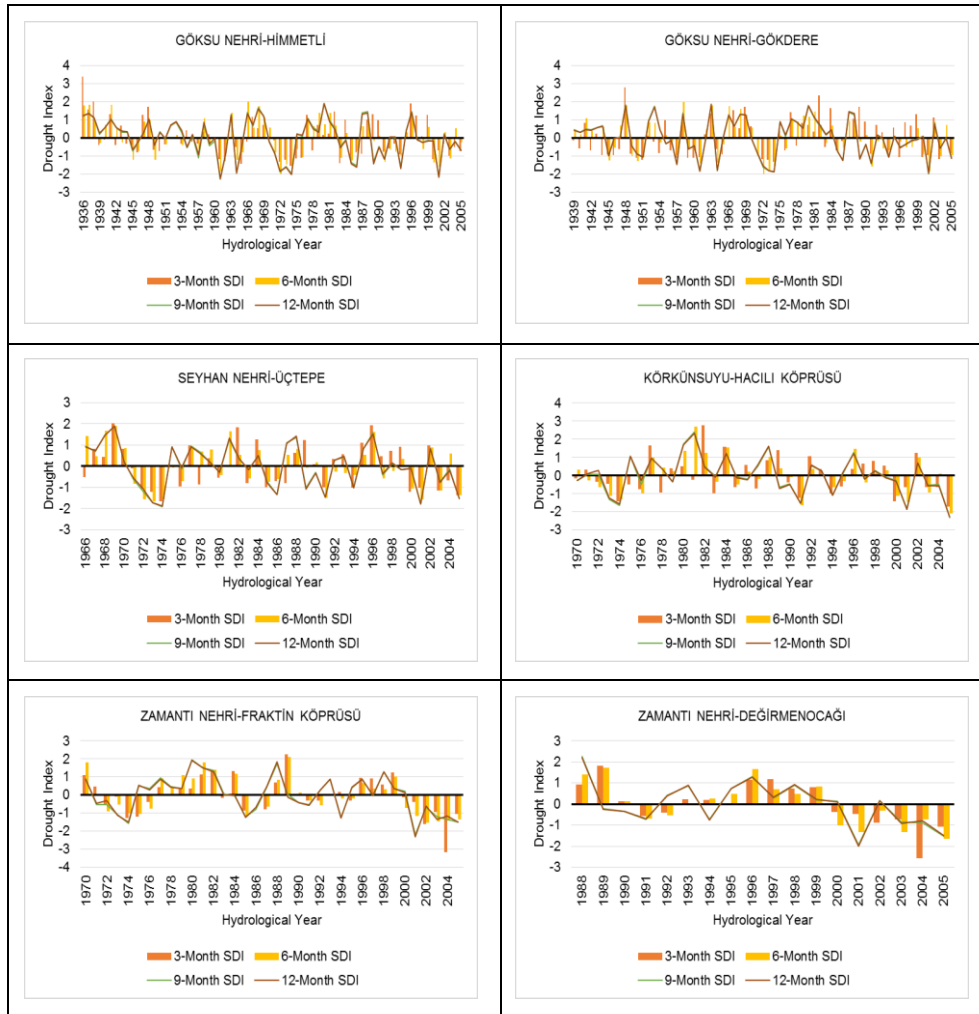
Figure 2. Annual SDI values of East Mediterranean Basin stations

3.2 Seyhan Basin Results

3). Seyhan Basin Streamflow Drought Index results are given below graphically (Figure

Figure 3. Annual SDI values of Seyhan Basin stations

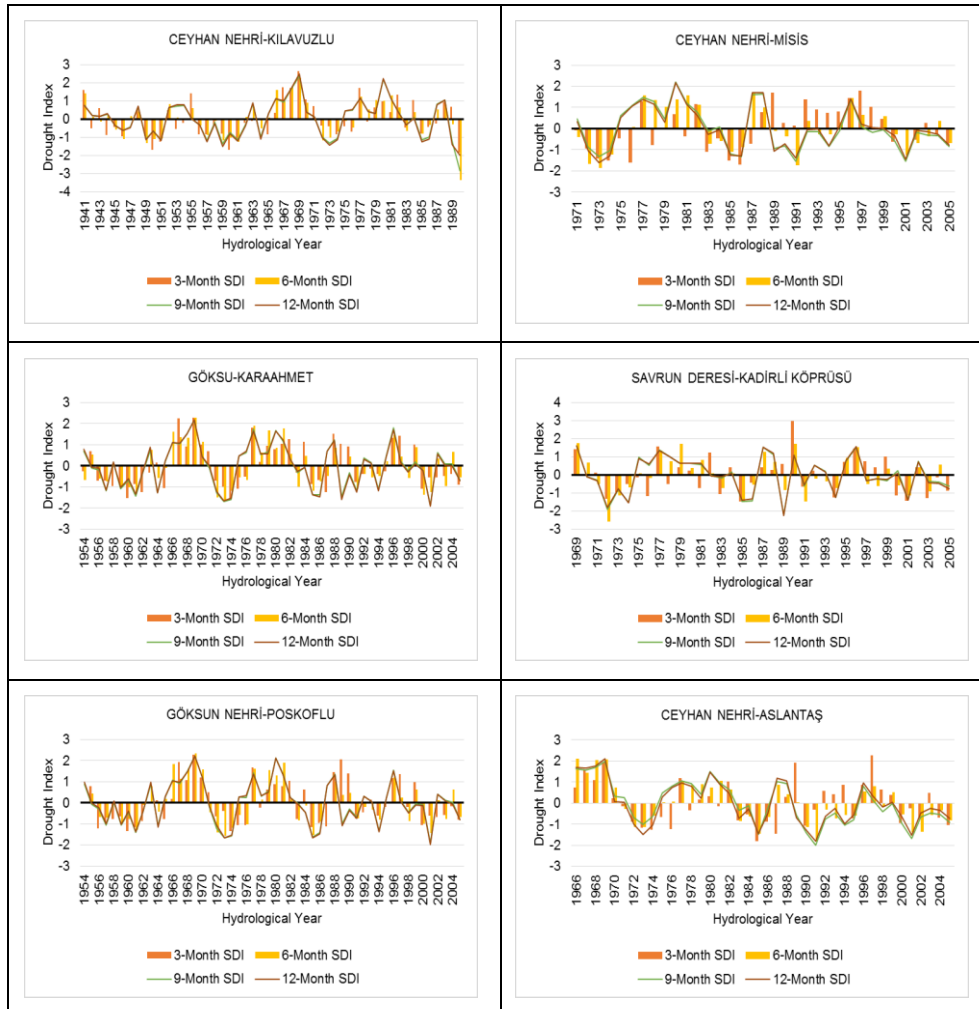
The lowest SDI values seen during the periods in the Seyhan River Basin;

- In the station 1822 for a 3-month period, the value of -3.18 SDI was seen in year 2004. Similarly, the 1974, 2004 and 2005 years have been extremely drought for flow observation stations in Seyhan Basin.
- In the 1802 station for a 6-month period, the value of -2.16 SDI was observed in year 1953. In the same year, station 1802 also experienced a mild drought with a value of -0.93 SDI.
- For the 9-month period, the station 1820 had a value of -2.26 SDI in year 2005. In the same year, there was a severe drought in the stations 1825, 1826 and 1828.
- In the station 1822 for the 12-month period, the SDI of -2.33 was observed in year 2001. In stations 1827, 1829 and 1830, there was a extreme drought too. These data indicate that the drought in the Seyhan Basin is regional.

3.3 Ceyhan Basin Results

Ceyhan Basin Streamflow Drought Index results are given below graphically (Figure 4).

Figure 4. Annual SDI values of Ceyhan Basin stations

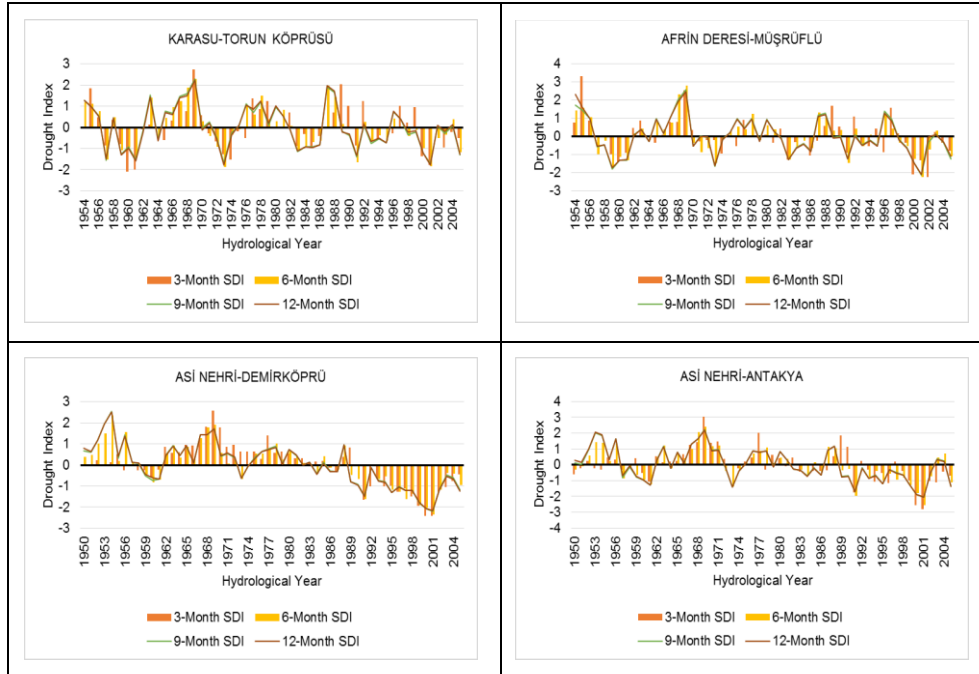
The lowest SDI values seen during the periods in the Ceyhan Basin;

- For the 3-month period, in the station 2015 -2 SDI value was observed. In 2005 and 2006 stations, there was a moderate drought in year 1974.
- In station 2001 for a 6-month period, the SDI value was -3.4 in year 1990. In the remaining stations of the basin, there was a mild drought in year 1990.
- For the 9-month period, station 2001 had a SDI of -2.85. For 6-month and 9-month SDI values, the extreme drought for station 2001 is not general. Because the remaining stations experienced a mild drought. In year 1990, agricultural irrigation water could have been withdrawn from the station 2001.
- For 12-month period, in station 2008, -2.26 SDI value was seen.

3.4 Asi Basin Results

Asi Basin Streamflow Drought Index results are given below graphically (Figure 5).

Figure 5. Annual SDI values of Asi Basin stations

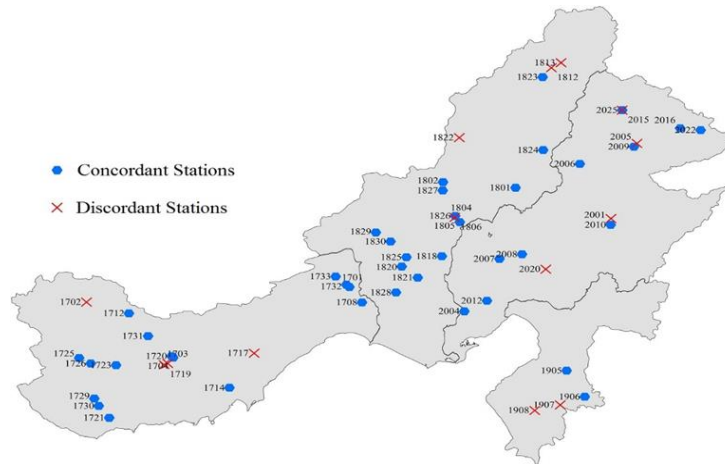
The lowest SDI values seen during the periods in the Asi Basin;

- For 3-month period, the station number 1908 had an SDI of -2.81 in year 2001.
- For 6-month period, the station 1908 had a value of -2.56 SDI in year 2001.
- For 9-month period, the station 1907 had -2.20 SDI in year 2001
- For 12-month period, the station 1907 had -2.15 SDI in year 2001.
- In 2001, extreme drought was observed in the Asi Basin stream gauge stations in all periods. This drought spread across the Asi Basin may be due to the increase in the amount of irrigation water taken from the rivers and decrease in the amount of precipitation.

3.5 Regional Drought Frequency Analysis Results

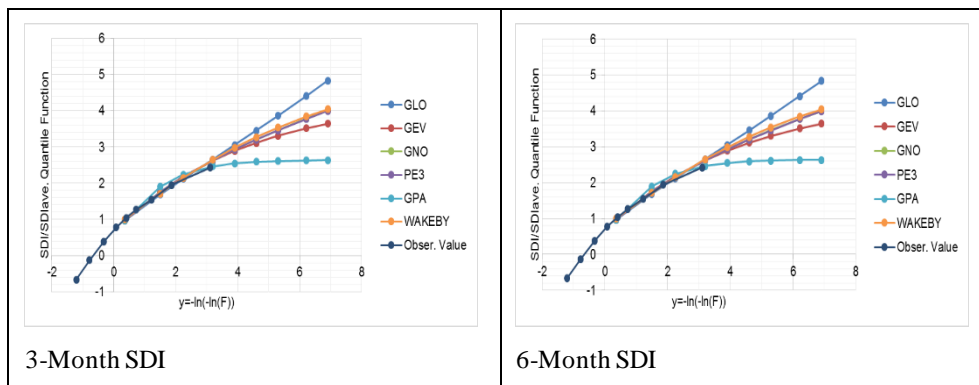
For SDI regional drought frequency analysis, L-Moments method was studied for 3, 6, 9 and 12 month periods. Whole study area was homogenous for 3-month and 6-month SDI. But we could not obtain homogenous region for 9-month and 12-month SDI no matter how we try. For this reason, L-moment analysis results of only 3-month and 6-month periods are shown. Concordant and discordant stations with respect to Di discordancy measure seen in Figure 6.

Figure 6. Concordant and Discordant stream gauge stations

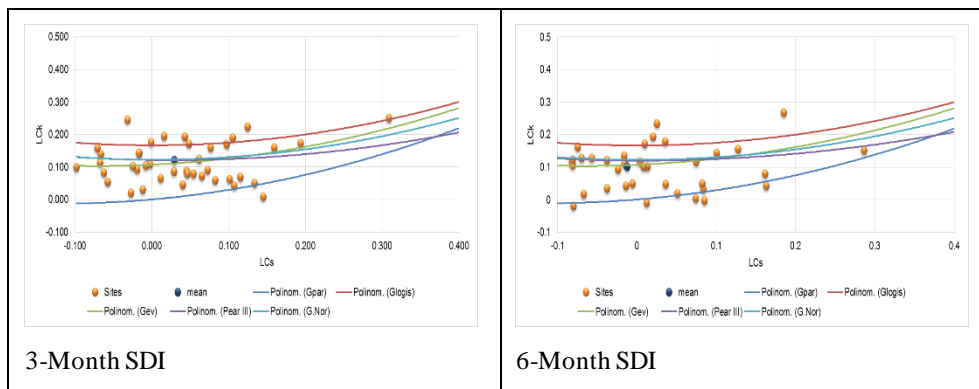
Growth curves (frequency curves) of 3-Month and 6-Month SDI for whole basin are seen in Figure 7.

Figure 7. Growth curves (frequency curves) of 3-Month and 6-Month SDI

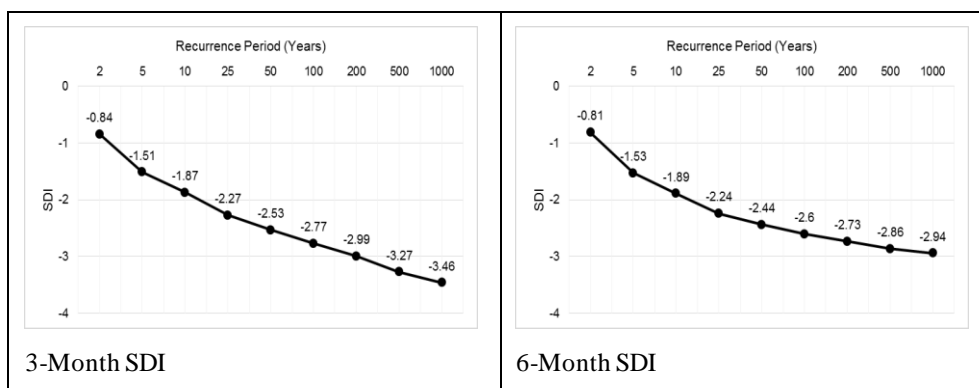
LCs-LCk relationships of stations of 3-Month and 6-Month SDI (L-Moments ratio diagrams) are seen in Figure 7. Pearson Type 3 distribution is the best for 3-month SDI while Generalized Extreme Value is the best fit for 6-month periods. One can conclude this by looking at mean dot in Figure 8.

Figure 8. LCs-LCk relationships of stations of 3-Month and 6-Month SDI (L-Moments ratio diagrams)

Minimum extreme SDI values may occur in specified years from 2 up to 1000 years for 3-Month and 6-Month SDI are seen in Figure 9.

Figure 9. Minimum extreme ADI values may occur in specified years for 3-Month and 6-Month SDI

4 Conclusion

Turkey is located in the northern hemisphere and has a temperate climate. While the northern part of the country receives plenty of rainfall, severe droughts are observed occasionally in the southern parts. Major cities are established in areas where drought is more frequent. In this study, drought analysis was performed in the Eastern Mediterranean, Seyhan, Ceyhan and Asi Basins. According to the results of the study, it has been revealed that there are river droughts which last 10 years. The drought index values have decreased further, especially due to the increase in the need for irrigation in the arid period. Streamflow Drought Index was used as a drought index. This index only examines hydrological drought. According to SDI results, drought is regional. Only in year 2001 there was a severe drought in the entire basin. The minimum extreme SDI values for water resource management were determined by regional drought frequency analysis. Pearson Type 3 and Generalized Extreme Value distributions are the best fit for 3-month and 6-month periods. A homogeneous region was not found for the 9 and 12-month periods. According to results, there is a mild drought every two years in the study area.

References

- Hong, X., Guo, S., Zhou, Y. & Xiong, L. (2015). "Uncertainties in assessing hydrological drought using streamflow drought index for the upper Yangtze River basin". *Stoch. Environ. Res. Risk Assess*, 29: 1235-1247.
- Hosking, J. R. M. (1990). "L-Moments: Analysis and Estimation of Distributions Using Linear Combinations of Order Statistics". *J. Royal Statistical Society*, 52(2): 105-124.
- Hosking, J.R.M. & Wallis, J.R. (1993). "Some Statistics Useful in Regional Frequency Analysis". *Water Resour. Res.*, IBM Research Division, Yorktown Heights, New York, 29(2): 271-281.
- Nalbantis, I. (2008). "Evaluation of a Hydrological Drought Index". *European Water Publications*, 23/24:67-77
- Nalbantis, I. & Tsakiris, G. (2009). "Assessment of Hydrological Drought Revisited. *Water Resources Management*" 23: 881-897.
- Pathak, A. A. & Dodamani, M. B. (2016). "Comparison of two hydrological drought indices". *Perspectives in Science*, 8: 626-628.
- Rad, M. A., Khalili, D., Kamgar-Haghighi, A. A., Zand-Parsa, S. & Banimahd, S. A., (2016). "Assessment of seasonal characteristics of streamflow droughts under semiarid conditions". *Natural Hazards*, 82: 1541-1564.
- Tigkas, D., Vangelis, H. & Tsakiris, G. (2015). "DrinC: a software for drought analysis based on drought indices". *Earth Sci. Inform*, 8: 697-709.
- Topçu, E. & Seçkin, N. (2016). "Drought Analysis of the Seyhan Basin by Using Standardized Precipitation Index (SPI) and L-Moments", *Journal of Agricultural Sciences*, 22:196-215.

THE ROLE OF PHOTOGRAPHY IN EXPRESSING THE ENVIRONMENTAL PROBLEMS

Eren GÖRGÜLÜ¹

Abstract

The photograph has been used intensively by the human being from the date of its invention to the present day. Although the photograph used by everyone in the social life was initially seen as a tool of fast image production, it later made important steps towards becoming an art. In addition to this, photography is often used in areas such as documenting, archiving, demonstrating the moment, scientific researches, media communication tools, etc. Photographs used to illustrate different subjects in the historical process is able to give very striking information to people with the power of documenting in explaining environmental problems. The rapidly growing urbanization, industrialization, and uncontrolled environmental pollution have become threatening people's lives. Therefore, this study has focused on evaluating environmental problems through the works of Vik Muniz and Chris Jordan, who dealt with environmental pollution through waste in a different way.

Keywords: Photograph, Documenting, Environmental Problem, Garbage, Waste.

FOTOĞRAFİN ÇEVRESEL SORUNLARI ANLATMADAKİ ROLÜ

Özet

Fotoğraf, icat edildiği tarihten başlayarak günümüze kadar geçen süreç içerisinde insanoğlu tarafından yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Toplumsal yaşantı içerisinde herkes tarafından kullanılan fotoğraf, ilk başlarda hızlı imge üretim aracı olarak görülse de, daha sonraları sanat olma yolunda önemli adımlar kaydetmiştir. Bununla birlikte fotoğraf belgelemede, arşivlemede, anı göstermede, bilimsel araştırmalarda, medya iletişim araçlarında vb. alanlarda sıklıkla kullanılmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde farklı konuları göstermede kullanılan fotoğraflar çevresel sorunları anlatmadaki belgeleme gücü ile insanlara çok çarpıcı bilgiler verebilmektedir. Büyük bir hızla büyüyen kentleşme, sanayileşme, kontrolsüz çevre kirliliği insanların yaşamını tehdit eder duruma gelmiştir. Dolayısıyla bu çalışma çevresel sorunları atıklar üzerinden çevre kirliliğini farklı şekilde ele alan Vik Muniz ve Chris Jordan'ın eserleri üzerinden bir değerlendirmeye odaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fotoğraf, Belgeleme, Çevresel Sorun, Çöp, Atık.

¹ Lecturer Eren Görgülü, Kırklareli University Lüleburgaz VS, Graphic Design Program, erengorgulu@gmail.com

Giriş

Sanayi devriminin toplumsal hayatın her alanına nüfuz etmesi sonucunda kültürel, siyasal, sosyal ve özellikle ekonomik yapıda meydana getirdiği değişiklikler, endüstriyel üretimin, kent yaşamının, üretim biçimlerinin farklılaşmasına neden olmuştur. Özellikle üretim ile birlikte gelen tüketim olgusu insanlığın yaşadığı mekanları olumsuz şekilde etkilemeye devam etmektedir. İnsanoğlunun yaşadığı alanların hemen hemen yakınlarında bulunan çöp yığınları hem doğanın kirlenmesine hem de insan sağlığına karşı ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Tüm bu olumsuzluklara karşı farkındalığın oluşabilmesinde sanatın rolü oldukça önemlidir. Özellikle 1960 sonrası sanat anlayışında meydana gelen değişikliklerde, çevre kirliliklerinin meydana getirdiği toplumsal sorunlar irdelenmiştir. Nitekim dönemin birçok kavramsal sanatçısı, sanat eserlerinin varlık sebeplerini sorgulamış, ticari sanat eserine karşı tavır almış, sanat eserinin müzelerde veya belli başlı mekânlarda varlığına karşı bu mekânları terk etmeye çalışmış, sonuç olarak sanatın kapsamını daha geniş bir alana yaymışlardır. Bu dönemde ortaya çıkan arazi sanatı, müzelerin sınırlı alanından kurtularak doğaya yönelik çalışmalar meydana getirirken, doğayı gözlemlemeyi, deneyimlemeyi ve insan ile doğa arasındaki bağın önemini vurgulamaya çalışmışlardır. Sanat yolu ile çevre farkındalığının oluşmasında önemli bir yere sahip olan arazi sanatı, çevre sorunlarına karşı duyarlılığın oluşmasında bir başlangıç noktası olarak sayılabilir.

Fotoğraf, çevresel sorunları anlatmada, aktarmada, bilinçlendirmede ve doğanın geçirdiği dönüşümü insanlara göstermede önemli bir yere sahiptir. İnternette, televizyonlarda ve gazetelerde hemen hemen her gün çevresel sorunlarla ilgili, çevre kirliliği ile ilgili haberleri görmek mümkündür. Ancak tüm bu bilgilendirmelere rağmen insanlar bu sorunlara karşı yeterli duyarlılığı oluşturamamışlardır. Dolayısıyla sadece haber değeri üzerinden değerlendirilen çevresel sorunlar, günümüz sanatçıların yoğunlukla üzerinde durdukları konulardan biri haline gelmiştir. Yaşadığımız çevreye olan farkındalığımızı arttırmak ve bilinçli bir toplum için üretilen projeler, çevre kirliliğini azaltan çalışmalara dönüşmüşlerdir. Sanatın insan ve doğa ile arasındaki ilişkileri iyileştirme çabası içerisinde var olan sanatçılar arasında Vik Muniz ve Chris Jordan bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında sanatçıların fotoğraflar aracılığıyla çevre kirliliğine/sorunlarına nasıl yaklaştıkları ve çevre farkındalığı için yaptıkları üzerinde durulacaktır.

Çevresel Sorunlar ve Fotoğraf İlişkisi

Fotoğraf tarihine kısa bir bakışla, fotoğrafın belgeleme ve gerçekliği göstermedeki başarısını kolaylıkla görebiliriz. Her ne kadar günümüzde dijital teknoloji ile fotoğrafa ait gerçekliğin sorgulandığı tartışmalar yapılsa da, hayatın içerisinde konuları bize göstermedeki başarısı devam etmektedir. Dünya üzerinde olan herhangi bir olayı, insanların yaşamlarını, toplumsal ve çevresel her konuyu fotoğraf aracılığı ile deneyimlemekteyiz. Dolayısıyla fotoğrafın yaşadığımız dünya ile olan ilişkide bizlere sunduğu belge niteliğindeki görüntüler tarihsel süreç içerisinde farklı şekillerde üretilmiş ve sorunlara karşı farkındalık oluşturmak için sanatçılar tarafından kullanılmıştır.

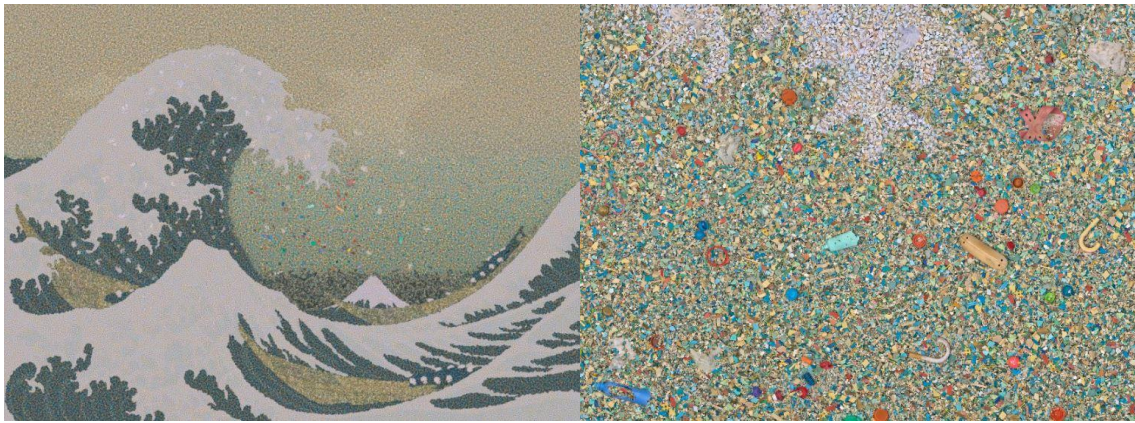
Fotoğrafçılık çoğunlukla, belgeleme hevesiyle, toplumsal sorunları kayda geçirmek ve ortaya çıkarmak için kullanılır. Sergilerde ya da kitaplarda topluca yer alan bu türden çalışmalar görece ayrıcalıklı bir kesime, “öteki yarı”nın nasıl yaşadığını gösterir: lümpen ploterya, savaş alanlarındaki sıradan askerler, yoksul çiftçiler, mülteci dolu tekneler, işsizler, evsizler. Konu ne olursa olsun, amaç genellikle vicdan sahibi insanları, toplumsal koşulların iyileştirilmesi için uyarıp harekete geçirmektir. Bakın şu olanlara! Bunun devam etmesine razı olunur mu? (Berger, 2013:139).

Dünyada olup biten ve var olan her şeyin fotoğraf makinesi açısından bir malzeme sayılması görüşünü besleyen iki tutum söz konusudur. Bu tutumlardan birisine göre, yeterince keskin gözün görebileceği şekilde her şeyin güzel –en azından ilgiye değer- bir tarafı vardır. İkinci tutumsa, her şeye şu anda gelecekte kullanılacak, hesaplamalar, kararlar ve öngörüler açısından faydalı bir malzeme muamelesi yapar. Bu tutuma göre, görülmemesi gereken hiçbir şey yoktur; diğer tutuma göre, kaydedilmemesi gereken hiçbir şey yoktur (Sontag, 2010:209:210).

Chris Jordan

Amerikalı fotoğrafçı Chris Jordan, 2009 yılı içerisinde gerçekleştirdiği “Running the Numbers II: Portraits of Global Mass Culture” adlı projesiyle çevresel sorunları anlatmada önemli bir projeye imza atmıştır. Devasa büyüklükte kurguladığı çalışmasında, sayıları milyonları bulan çevresel atıkları kullandığı fotoğrafları, gerçekte var olan çevresel sorunun ne kadar büyük olduğuna bir gönderme yapmaktadır. Sanatçının ürettiği işler genellikle kitlesel tüketimin güçlü görüntülerinden örnekler barındırmaktadır ve insanlara karşı açık bir yönerge vermektedir. Bireysel olarak yapılan tüketim yerine dünya üzerinde var olan insan nüfuzu üzerine odaklanan sanatçı, sekiz milyara yaklaşan insan sayısının küçük bir tüketim yapması halinde doğanın hızlı bir şekilde bozulacağına inanmaktadır. Fotoğraf aracılığıyla oluşturduğu eserler küresel ölçekte meydana gelen olayları konu edinmektedir. “Sayıları Çalıştır” adlı çalışmalarında aslında insanın ilk başta algılaması güç biçimler oluşturmaktadır. Ürettiği işler arasında sayıları milyonları bulan nesnelerin bir araya gelmesiyle oluşan görüntüler mevcuttur.

Chris Jordan’da Gyre (Girdap) adında güzel bir fotoğraf üretmiştir. Hokusai’nin meşhur eseri Wave off Kanagawa isimli eserinden ilham alarak çektiği bu fotoğrafta Jordan, dünya çapında her saat denize atılan plastik miktarıyla eşit olacak şekilde, 2,4 milyon plastik parça kullanmıştır. Bu eserdeki plastiklerin tümü Pasifik Okyanus’undan toplanmıştır. Gyre, yerleştirilmesi güç bir fotoğraf örneğidir. Orijinal ölçüleri 2,5 metreye 3,5 metredir. Belli bir mesafeden veya fotoğrafın daha küçük reproduksiyonlarında eserin konusu anlaşılmaz, fotoğraf sanki meşhur bir sanat eserinin bir kopyası gibi görünür (Barrett, 2017:119-120).

Görsel 1: Gyre, Running the Number II, Portraits of the Global Mass Culture, Chris Jordan, 2009.

Görsel 2: Venus, Running the Number II, Portraits of the Global Mass Culture, Chris Jordan, 2009.

Görsel 3: Gyre II, Running the Number II, Portraits of the Global Mass Culture, Chris Jordan, 2009.

Sanatçının sanat tarihi içerisinde yer alan bazı çalışmaları referans aldığı görülmektedir. Ancak buradaki işlerin üretiminde sayıları milyonları bulan nesnelere kullanılmıştır. Venüs adlı çalışmada, her on saniyede dünyada tüketilen tahmini plastik torba sayısına eşit 240.000 plastik poşet gösterilmektedir. Sanatçı çalışmada ilham kaynağı olarak, İtalyan ressam Sandro Botticelli'nin 1486 yılında yapmış olduğu "The Birth of Venus" (Venüs'ün Doğuşu) adlı eseri kullanmıştır. "Gyre" (Girdap), Hokusai'nin meşhur eseri Wave off Kanagawa'dan esinlenmiş 2,4 milyon parça plastiğin bir arada kullanılmasıyla oluşturulmuştur. "Gyre II" (Girdap) ise dünya okyanuslarındaki her mil karede tahmin edilen yüzer plastik parça sayısına eşit 50.000 çakmak gösterilmektedir. Sanatçı burada da Vincent Van Gogh'un "The Starry Night" (Yıldızlı Gece) adlı eserine gönderme yapmaktadır. Bu devasa görüntüleri anlayabilmek için özellikle izleyicilerin yakından bakmaları gerekmektedir. Sanatçının en ilginç fotoğraflarından biri ise özellikle sosyal medya aracılığı ile birçok insana ulaşan "Albatross" adlı projesine aittir. Midway Adaları'nda yaşayan albatrosların trajik durumundan ilham aldığı çalışmada, insanın yaşadığı çevreyi nasıl kirlettiği ve bunun doğadaki sonuçları hakkında çarpıcı görüntüler sunmaktadır. Albatroslara ait fotoğraflarda değişmemiş mide içeriklerinin inanılmaz biçimleri yer almaktadır.

Görsel 4: Albatross, Running the Number II, Portraits of the Global Mass Culture, Chris Jordan, 2009.

Vik Muniz

Farklı materyaller kullanarak oluşturduğu portre çalışmaları yeni fotoğrafçılık serisinin bir parçası olarak tanımlanabilir. Bu tür bir toplumsal bilinci çalışmasının temelini oturtan Muniz'in çöp portreleri, yönetmenliği Lucy Walker'ın yaptığı ve 2010 yılında yayımlanan "Wasteland" filminin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Film, sanatçının Brezilya'daki ailesinin evine dönmesiyle başlar ve Rio de Janeiro'nun eteklerinde dünyanın en büyük çöplüğü olan Jardim Gramacho'ya yolculuğunu anlatmaktadır. Filmin izleyiciye sunduğu görüntüler, geri dönüştürülebilir malzemeleri çöp yığınları içerisinde ayıran küçük bir çöp toplayıcı grubu "katador"ların zorlukları içerisindeki yaşamına odaklanmaktadır. İnanılmaz büyüklükteki çöp okyanusu içerisinde hayat mücadelesi veren işçilerin arasından bazıları seçilerek, sanatçının bu fotoğraf projesi için zihninde kurguladığı fotoğrafların çekimi yapılmıştır. Filme izleyiciye sunulan görüntüler dikkatli işbirliğini ile çağdaş sanat arasındaki çarpışma rotasını belirlemektedir. Birbirine kesişen bu rota ekseninde sanatçının film boyunca kurguladığı fotoğrafları oluşturabilmek için proje katılımını, işbirliğini, çöplükte bulunan materyallerin stüdyoya taşınmasını, çöplerin bir araya getirilerek oluşturulan görüntüyü belgelemesini yürütmesi gerekmektedir. Film süresi boyunca sanatçı, projesi için işçileri gayretli birer sanat asistanlarına dönüştürmektedir (Görgülü, 2019:147).

Çöpe sanat süsü veren Muniz, Gramacho'daki işçilerden Sebastiao'yu alıp ona Jacques-Louis David'in başyapıtı Marat'ın Ölümü'nde (1793) yer alan Fransız devrimci Jean-Paul Marat figürü gibi poz verdirmiştir (Higgins, 2014:34). Sanatçı, Marat'ı Jardim Gramacho Çöp Toplayıcıları Birliğine bağışlamıştır. Yapıt 2008'deki müzayede de 50.000 dolara alıcı bulmuştur (eserlerin tümü 250.000 dolara satılmıştır).

Görsel 5: The Death of Marat, Mother and Children (Suellen), Vik Muniz, 2008.

Görsel 6: Irma the Bearer, Magna, Vik Muniz, 2008.

Sonuç

Sayısal teknolojik gelişmelerin ulaştığı seviye yaşadığımız çağda gittikçe artmaktadır. Görüntüler üzerinde gerçekleşen gelişmelerin gerçeklik ile olan ilişkisi bu gelişmelere paralel olarak sorgulanmasına karşın, fotoğrafın görsel iletişim gücü halen etkisini sürdürmektedir. Fotoğrafın özellikle toplumsal işlevi, belgeleme ve sorunlara yaklaşımı bağlamında Merter Oral (2013:95) şöyle söylemektedir; “Fotoğrafın sanatsal bir dışavurum, bilimsel ve teknik uygulamalarda bir araç olarak kullanılmasının yanı sıra, en etkin kullanım alanlarından biri, insanı insana anlatma, çağdaş insanlık sorunlarına eğilme ve bu sorunlar konusunda bilinç uyandırma işlevidir. Teknolojik gelişmeler bir yandan fotoğrafın sorgulanmasını beraberinde getirirken, diğer yandan fotoğrafın toplumsal işlevlerinin dünyada daha yaygın ve etkin bir biçimde gerçekleşmesine de katkıda bulunmaktadır. İdeolojilerin minimuma indirildiği ve ütopyaların neredeyse yok olduğu XXI. yüzyılda da fotoğraf toplumsal sorunları belgeleme ve bunlara çözüm getirilmesi yönündeki çabaları sürdürmeye devam edecektir”. Çöp atıklarının yeniden kullanılarak oluşturulan çalışmalarla, çöp üretiminin milyonlarca atık haline gelebileceği, çöp atma, toplama, geri dönüşüm sistemlerinin yetersizliği, doğaya verilen zarara

dikkat çekilirken sanatın çevre kirliliği ile birey arasında nasıl bir rol üstleneceği gösterilmektedir.

Kaynakça

Aydemir, C. (2013). *Fotoğraf Neyi Anlatır?*, “Fotoğraf” ve Toplumsal Değişme”, Merter Oral, Hayalperest Yayınları, İstanbul.

Barrett, T. (2017). *Fotoğrafi Eleştirmek İmgeleri Anlamaya Giriş*, Hayalperest Yayınları, İstanbul.

Berger, J. (2013). *Bir Fotoğrafi Anlamak*, Metis Yayınları, İstanbul.

Görgülü, E. (2019). *Bedenin Dramatize Edilmesi: Portre ve Dönüşümler*, Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume:3, Issue:1.

Higgins, J. (2014). *Fotoğraf Neden Kusursuz Olmak Zorunda Değildir*, Hayalperest Yayınları, İstanbul.

Sontag, S. (2010). *Fotoğraf Üzerine*, Agora Kitaplığı, İstanbul.

<http://www.chrisjordan.com>

<http://vikmuniz.net>

COMPARISON OF ISLAMIC HOTELS IN REGARD TO ONLINE CUSTOMER EXPERIENCE AND ANALYTIC HIERARCHY PROCESS METHOD EXAMPLE OF TRIPADVISOR

Halil SUNAR¹, İhsan CORA², Refik YILMAZ³, Hasan GÖKÇE⁴

Abstract

The number of people participating in tourism activities in the world is constantly increasing. Due to this increase, economies aim to generate more revenue from tourism activities. In accordance with this purpose, in order to ensure the needs and to satisfy the expectations of visitors and also to attract more tourists, new destinations and new tourist products should be developed. Halal tourism is one of these touristic product types. Accommodation facilities serving under the title of halal tourism are defined as Islamic hotels. With the rapid increase of internet usage in the world, online platforms and applications come into prominence to share online visitor experiences. Potential visitors obtain information about the destinations by investigating these platforms or applications before making their final decisions about the final destination. One of the platforms, which has the most users, is TripAdvisor. The aim of this study is to conduct a performance measurement with Analytic Hierarchy Process method by taking in the account the visitor experiences about 4 and 5 star Islamic hotels in Antalya through TripAdvisor website with the criterions of price, transportation facilities, online experience value and opportunities that are offered by the facilities.

Keywords: Online Customer Experiences, TripAdvisor, Analytic Hierarchy Process, AHP

İSLAMİ OTELLERİN ÇEVİRİMİÇİ MÜŞTERİ DENEYİMLERİ VE ANALİTİK HİYERARŞİ SÜRECİ YÖNTEMİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI: TRİPADVİSOR ÖRNEĞİ

Özet

Dünyada turizm faaliyetlerine katılan kişi sayısı sürekli olarak artış göstermektedir. Bu artış nedeniyle ekonomik anlamda ülkeler turizm faaliyetlerinden daha fazla gelir elde etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda ziyaretçilerin ihtiyaç ve beklentilerini karşılamak ve daha fazla ziyaretçi gelmesini sağlayabilmek için yeni destinasyonlar ve yeni turistik ürünler geliştirmektedir. Bu turistik ürün türlerinden biriside helal turizmdir. Helal turizm kapsamında

¹ Öğr. Gör., halil.sunar@windowslive.com, Giresun Üniversitesi, Tirebolu Mehmet Bayrak MYO, Giresun

² Dr. Öğr. Üyesi, ihsan.cora@giresun.edu.tr, Giresun Üniversitesi, Tirebolu Mehmet Bayrak MYO, Giresun

³ Öğr. Gör., ryilmaz28@hotmail.com, Giresun Üniversitesi, Tirebolu Mehmet Bayrak MYO, Giresun

⁴ Öğr. Gör., hasangokce@hotmail.com, Giresun Üniversitesi, Tirebolu Mehmet Bayrak MYO, Giresun

hizmet veren konaklama tesisleri İslami oteller olarak nitelendirilmektedir. Dünyada internet kullanımının hızlı artmasıyla çevrimiçi ziyaretçi deneyimlerinin paylaşıldığı çevrimiçi platformlar ve uygulamalar ön plana çıkmaktadır. Potansiyel ziyaretçiler gidecekleri destinasyon hakkında nihai kararlarını vermeden önce bu platformlar ve uygulamalar aracılığıyla araştırma yapmakta ve bilgi sahibi olmaya çalışmaktadır. Çevrimiçi deneyimlerin paylaşıldığı en fazla kullanıcıya sahip bu platformlardan birisi de TripAdvisor sitesidir. Yapılan bu araştırmanın amacı; TripAdvisor sitesi aracılığıyla Antalya'daki 4 ve 5 yıldızlı olan İslami oteller hakkındaki ziyaretçi deneyimlerini; fiyat, ulaşım olanakları, çevrimiçi deneyimleme değeri ve işletmenin sunduğu imkanlar kriter olarak alınarak Analitik Hiyerarşi Süreci yöntemi ile değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çevrimiçi Müşteri Deneyimleri, TripAdvisor, Analitik Hiyerarşi Süreci, AHS

1 Giriş

1990 yılı sonrasında bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızlı gelişimi, insan hayatının her alanında yoğun bir şekilde varlığını hissettirmeye başlamıştır. İnsanların bilgiye daha hızlı ulaşma arzusu, akıllı olarak ifade edilen cihazların ve bu cihazlardaki uygulamaların gelişmesini ve kullanımını artırmaktadır. Günümüz tüketicileri, yeni deneyimler ve kazanımlar elde etmek için yenilik arayışlarını karşılayacak alternatifler araştırmaktadırlar (Ha ve Jang, 2013: 155). Bu nedenle tüketici konumunda olan ziyaretçiler gidecekleri destinasyon hakkında önceden araştırma yapmakta ve bilgi sahibi olmaya çalışmaktadır (Ateş vd., 2016: 470).

Bunun yanı sıra potansiyel ziyaretçiler kişisel değerlendirme hatalarından kurtulabilmek ve doğru seçim yapabilmek amacıyla karar vermede analitik yöntemlere yönelmeye başlamıştır. Bu durumun en önemli nedeni ise, çok kriterli karar verme yöntemleri, birden fazla sayıda bulunan değerlendiricinin ve değerlendirme kriterinin söz konusu olduğu durumlarda karar verme sürecinin objektif ve doğru sonuçlanmasına büyük ölçüde katkı sağlamasıdır (Summak vd., 2017: 830). Çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan AHS, temelinde ikili karşılaştırmalara dayanmakta olup, bu ikili karşılaştırmalar neticesinde belirlenen seçeneklerin ve kriterlerin birbirlerine göre önem dereceleri, tercih edilme düzeyleri veya birbirlerine göre üstünlüğü değerlendirilmektedir (Özgörmüş vd., 2005: 25).

Ziyaretçiler tarafından tercih edilen başka bir yöntem ise gidecekleri destinasyon ve tesis ile ilgili bilgi elde edebilmek ve değerlendirme yapabilmek için daha önce o destinasyonda ve tesiste bulunmuş kişilerin deneyimleri öğrenmek istemektedirler. Bu durum yorumların yazıldığı online siteler, uygulamalar ve bu yazılımların kullanıcı sayısının her geçen gün artmasıdır. Bu uygulamalardan biride deneyimlerin aktarıldığı, tavsiyelerde bulunulduğu ve resimlerin paylaşıldığı TripAdvisor sitesidir.

Yapılan bu araştırma ile TripAdvisor adlı internet sitesi aracılığıyla İslami konseptte hizmet sunan Antalya'da bulunan 4 ve 5 yıldızlı 16 adet konaklama işletmesinin Analitik Hiyerarşi Yöntemi ile kriterlerin öncelik değerlerini belirlemektir.

2 Kavramsal Çerçeve

2.1 Analitik Hiyerarşi Süreci (Ahs)

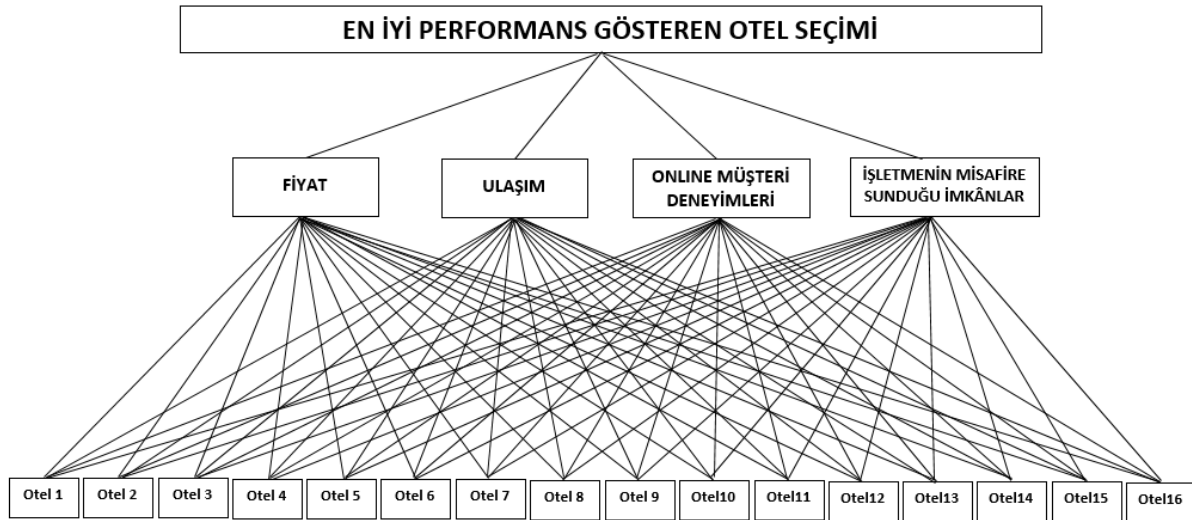
Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS), 1970'li yıllarda Thomas L. Saaty tarafından geliştirilen çok kriterli karar verme yöntemlerinden biridir. AHS yöntemi temelinde ikili karşılaştırmalara dayanmakta olup, "Hangisi?" sorusuna cevap vermektedir (Ünal, 2011: 2;

Çiçekli ve Karaçizmeli, 2013: 78). AHS, karar vericinin kompleks bir problemi amaç, kriterler, alt kriterler ve alternatifler arasındaki ilişkiyi göstererek onlardan en iyisini seçmeye yardımcı olan bir metottür (Ünal, 2011: 2).

Yapılan ikili karşılaştırmalar neticesinde belirlenen seçeneklerin ve kriterlerin birbirlerine göre önem dereceleri, tercih edilme düzeyleri veya birbirlerine göre üstünlüğü değerlendirilmektedir. Böylece, karar verme sürecini sistematik hale getirmekte, karar vericinin amaca ilişkin tercihlerini doğru bir şekilde belirlemesine ve doğru kararlara ulaşmasını sağlamaktadır (Güner, 2005: 45).

AHS yönteminde, ikili karşılaştırma matrisleri için hesaplanan "tutarlılık oranı" 0,1 ve altında olması gerekmektedir. Bu değer elde edildiğinde problemin çözümüne devam edebilmek açısından kabul edilebilir nitelikte olarak değerlendirilir (Ünal, 2011: 6).

Şekil 1. İslami Konseptli 16 Konaklama İşletmesinin Performanslarını Belirleme Karar Hiyerarşisi

Şekil 1’de 16 konaklama işletmesi için belirlenen kriterler aracılığıyla performans ölçümü için oluşturulan model yer almaktadır. Bu modelde TripAdvisor aracılığıyla değerlendirme kriterleri olarak fiyat, ulaşım, online müşteri deneyimleri ve işletmenin misafire sunduğu imkanlar olmak üzere 4 kritere ayrılmıştır. Bu kriterlerin verileri TripAdvisor sitesi üzerinden elde edilmiştir.

3 Materyal ve Yöntem

Yapılan bu araştırmada İslami otel adı altında hizmet veren konaklama işletmeleri ele alınmaktadır. Türkiye’de bu konseptte farklı illerde çok fazla sayıda olması nedeniyle turizm sektörü ile ön plana çıkan Antalya İl’inde bulunan İslami konseptte hizmet veren konaklama işletmeleri ile sınırlandırılmıştır. Bu nedenle araştırmada TripAdvisor sitesi yorumlarından yararlanılacağı için ve büyük otellerin müşteri sayısı fazla olduğundan ve doğal olarak daha fazla yorum yapılmasından dolayı araştırma 4 ve 5 yıldızlı konaklama işletmeleri ile sınırlandırılmıştır. Bu sınırlamalar doğrultusunda araştırmaya 16 konaklama işletmesi dâhil edilmiştir. Yapılan araştırma iki aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada araştırmaya dahil

edilen 16 konaklama işletmesi için TripAdvisor'da yer alan fiyat, ulaşım olanakları, online müşteri deneyimleri puanları ve işletmenin sunduğu imkanlar kriter olarak belirlenmiştir. Belirlenen bu kriterler üzerinden Analitik Hiyerarşi Süreci yöntemi ile performans puanları hesaplanarak 16 İslami konaklama işletmesinin en iyi performansa sahip 3 konaklama işletmesi ve en kötü performansa sahip olan 3 konaklama işletmesi belirlenmiştir. Kriterlerin ağırlıklandırılması ise, daha önce Tripadvisor'da üyeliği olan yorum yapmış 20 kişiye ve 10 turizm akademisyene mail yoluyla ikili karşılaştırma matrisini doldurmaları istenmiştir. Mail gönderilen Tripadvisor üyelerinden 12'si ve 10 akademisyenden ise 7 kişi dönüş yapmıştır. 19 kişiden elde edilen verilerden tutarlılık oranı 0,10'dan büyük olanlar araştırmaya dâhil edilmeyerek toplamda 13 kişiden elde edilen ağırlıklandırmaların geometrik ortalaması hesaplanarak elde edilmiştir.

Bu nedenle araştırmanın ikinci bölümünde ise 16 İslami konseptte hizmet veren konaklama işletmesinin en iyi 3 ve en kötü 3 konaklama işletmesi 19.11.2018 tarihine kadar TripAdvisor'da olan yorumları alınarak MAXQDA 2018 programı ile karşılaştırılarak analiz edilmiştir. En çok tekrarlanan ön plana çıkan kelimeler belirlenerek yorumlanmıştır.

4 Bulgular

Araştırmaya dâhil edilen 16 konaklama işletmesinin isimleri etik kurallar gereği gizlenmiştir.

Tablo 1. Kriterlerin Hesaplanmış Ortalama Ağırlıkları

Kod	Kriter	Ağırlıkları
K1	Fiyat	0,204
K2	Ulaşım	0,091
K3	Online Müşteri Deneyim Değeri	0,241
K4	Konaklama İşletmesinin Sunduğu İmkânlar	0,286

Tablo 3 incelendiğinde hesaplanan en yüksek ağırlığa sahip olan kriter 0,286 ile konaklama işletmesinin sunduğu imkanlar iken, sırasıyla 0,241 ile online müşteri deneyimleri, 0,204 ile fiyat ve 0,091 ile ulaşım imkanları olarak ağırlıklandırılmıştır.

Tablo 2. İkili Karşılaştırmalar Neticesinde Konaklama İşletmelerinin Hesaplanan Değerleri

	K1	K2	K3	K4
Otel 1	0,0896	0,0591	0,0452	0,0534
Otel 2	0,0896	0,0305	0,1188	0,1316
Otel 3	0,0338	0,0562	0,0720	0,0219
Otel 4	0,0338	0,0562	0,0720	0,1316
Otel 5	0,0338	0,1529	0,0720	0,0219
Otel 6	0,0338	0,0570	0,0431	0,0534
Otel 7	0,0338	0,0570	0,0285	0,0534
Otel 8	0,0896	0,0117	0,0157	0,0534
Otel 9	0,0896	0,0209	0,0730	0,0219
Otel 10	0,0338	0,0604	0,0730	0,1316
Otel 11	0,0338	0,0544	0,0159	0,0219
Otel 12	0,0151	0,1329	0,1209	0,0118
Otel 13	0,0896	0,0419	0,0308	0,0534
Otel 14	0,0151	0,0917	0,0213	0,0534
Otel 15	0,1951	0,0573	0,1240	0,1316
Otel 16	0,0896	0,0591	0,0728	0,0534
T.O.	0,007	0,086	0,010	0,010

Belirlenen dört kriter ile araştırmaya dahil edilen 16 konaklama işletmesinin değerleri ikili karşılaştırma matrisi ile hesaplanarak Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 3. İkili Karşılaştırmalar Neticesinde Ağırlıklandırılmış Değerler

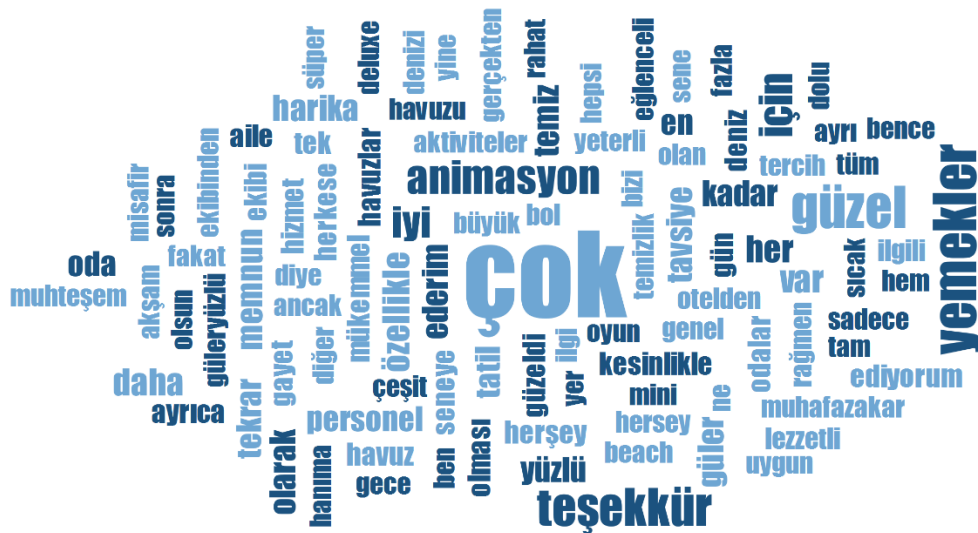
	K1	K2	K3	K4	Toplam	Sıralama
Otel 2	0,0183	0,0027	0,0287	0,0377	0,0875	2
Otel 7	0,0069	0,0052	0,0068	0,0153	0,0343	14
Otel 10	0,0069	0,0055	0,0176	0,0377	0,0678	3
Otel 11	0,0069	0,0049	0,0038	0,0062	0,0220	16
Otel 14	0,0030	0,0083	0,0051	0,0153	0,0319	15
Otel 15	0,0399	0,0052	0,0299	0,0377	0,1128	1

Tablo 5 incelendiğinde en iyi performansa sahip konaklama işletmeleri sırasıyla 15. otel, 2. otel ve 10. otel olmuştur. En kötü performansa sahip konaklama işletmeleri sırasıyla 11. otel, 14.otel ve 7. otel olmuştur.

Araştırmanın ikinci bölümünde ise; araştırmaya dahil edilen 16 konaklama işletmesinin en iyi performansa sahip olan üç konaklama işletmesiyle, en kötü performansa sahip olan üç konaklama işletmesi TripAdvisor sitesindeki yorumları ele alarak Maxqda 2018 programında analizler gerçekleştirilmiştir. 6 konaklama işletmesi için TripAdvisor’da toplamda 1534 yorum ele alınmış, bu yorumların 831’i Türkçe olmak üzere geri kalan 703 yorum ise yabancı dillerde yapılmıştır. Bu yorumlar, 172 613 sözcükten oluşmaktadır. Bu yorumlar olumlu, olumsuz olarak kodlanmış ve en iyi ile en kötü performansa sahip konaklama işletmeleri karşılaştırılmıştır.

Tripadvisor sitesinde en iyi performans gösteren üç konaklama işletmesi ile en kötü performans gösteren konaklama işletmeleri yorumları Maxqda 2018 programında kodlanarak karşılaştırılmıştır.

Resim1. En İyi Performans Gösteren Üç Konaklama İşletmesinin Tripadvisor Yorumlarının Kelime Bulutu

ise; otel 11 (0,0220), otel 14 (0,0319) ve otel 7 (0,0343) olmuştur. En iyi performans gösteren konaklama işletmelerinin TripAdvisor Türkçe değerlendirenlerin puan ortalamaları 4,44 iken, en kötü performans gösteren konaklama işletmelerinin TripAdvisor Türkçe değerlendirilerin puan ortalamaları 2,54'tür. Bu kadar büyük bir fark olmasının nedeni İslami konseptte hizmet veren konaklama işletmelerini genel olarak yerli turistlerin tercih etmesidir. TripAdvisor'daki yabancı değerlendirmeler dikkate alındığında ise tam tersi bir durum söz konusudur. En iyi performans gösteren konaklama işletmelerinin TripAdvisor'daki yabancı değerlendirme ortalamaları 2,76 iken, en kötü performans gösteren konaklama işletmelerinin TripAdvisor'daki yabancı değerlendirme ortalamaları 3,15'tir. Ayrıca kodlanan yorumlarda genel olarak olumsuz yorum yapanlar öneriler sunmaktadır.

Araştırmada sonuç olarak turistlerin İslami otellerde memnuniyetini etkileyen unsurlar; havuzun büyüklüğü ve hijyeni, personelin ilgi, alakası ve iletişim becerileri, yemeklerin kalitesi ve çeşitleri, fiyatların yüksek olması ve en önemlisi İslami otellere gelenlerin büyük bir bölümü çocuklu aile olmasından dolayı çocuklar için sosyal aktiviteler, animasyon ve çocuk kulübünün etkinliği ön plana çıkmaktadır. Başka ve önemli bir sonuç ise özellikle yabancı turistlerin İslami konseptte hizmet veren konaklama işletmelerinin yemeklerinin Türk mutfak kültürünü yansıtmaları memnuniyetlerini artırmaktadır. Yapılan bu araştırmada öneri olarak ise; İslami konsept adı altında hizmet veren konaklama işletmeleri ile ilgili yasal bir düzenleme olmaması nedeniyle bazı konaklama işletmeleri bu durumu fırsat olarak görmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından İslami konseptte bir standart oluşturulmalı ve denetim sağlanmalıdır.

Kaynakça

- Ateş, A., Kılınç, Ceyhan Ç., Sunar, H. (2016). Analysing Online Customer Experience with Tripadvisor: The Case of Konya, International Youth Science Forum "Litteris Et Artibus", 24– 26 November 2016, Lviv, Ukraine, 470 -473.
- Çiçekli, Ural G. ve Karaçizmeli, A. (2013). Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci ile Başarılı Öğrenci Seçimi: Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, 71-94.
- Güner, H. (2005). BAHP ve Bir İşletme İçin Tedarikçi Seçimi Problemine Uygulanması, *Yüksek Lisans Tezi*, Pamukkale Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- Ha, J. ve Jang, S. (2013). Variety Seeking In Restaurant Choice and Its Drivers. *International Journal of Hospitality Management*, 32, 155 – 168.
- Islam, R. ve Rasad, S. M. (2005). Employee Performance Evaluation by AHS: a Case Study, dISAHS 2005, Hawaii, Temmuz 8-10
- Saaty T.L. (1994), "How To Make a Decision: The Analytic Hierarchy Process", *Interfaces*, 24(6): 19- 43.
- Saaty, T. L. (2008). The Analytic Hierarchy and Analytic Network Measurement Processes: Applications to Decisions Under Risk. *European Journal of Pure and Applied Mathematics*, Vol 1, No 1.
- Ünal, Ö. F. (2011). Analitik Hiyerarşi Prosesi ve Personel Seçimi Alanında Uygulamaları, *Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, C.3, S.2, 18-38.

THE ATTITUDES OF THE MEN WORKING IN THE HOTEL BUSINESSES TOWARDS THE WOMAN'S WORKING

Nuran AKŞİT AŞIK¹

Abstract

The purpose of this study is to assess the attitudes of men's towards female employees working in hotel businesses by demographic features perspectives. The sample of the research is formed 268 men employees working at hotel businesses in Edremit. The research data was collected by face-to-face interviews using a questionnaire. In the first part of questionnaire form is located demographic features of participants and in the second part "Attitude Towards Woman's Working Scale" developed by Kuzgun. In the analysis of the data arithmetic mean, standard deviation, frequency, percentage, independent samples t test and one-way variance analysis (One-Way Anova) were used. Chosen demographic factors are: Marital status, age, education, total length of service. The findings obtain from the study show that the men's exhibited positive attitudes against women's working in hotel enterprises. Additionally, it was determined that there is not significant differences attitudes of the male employees against women's working in terms of the demographic variables except age and education.

Keywords: Female Employees in Hotel Business, Women Employment, Gender Attitude.

OTEL İŞLETMELERİNDE ÇALIŞAN ERKEKLERİN, KADININ ÇALIŞMASINA YÖNELİK TUTUMLARI

Özet

Bu çalışmanın amacı, otel işletmelerinde çalışan erkeklerin, kadının çalışmasına yönelik tutumlarını, erkeklerin demografik özellikleri açısından incelemektir. Araştırmanın örneklemi, Edremit'te faaliyet gösteren otel işletmelerinde çalışan 268 erkekte oluşmaktadır. Araştırma verileri, yüz yüze görüşme yöntemiyle uygulanan anket formu aracılığıyla toplanmıştır. Anket formunun birinci kısmında katılımcıların demografik özellikleri, ikinci kısmında ise Kuzgun tarafından geliştirilmiş "Kadının Çalışmasına Karşı Tutum Ölçeği" yer almaktadır. Verilerin analizinde aritmetik ortalama, frekans, yüzde, bağımsız örnekler t testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Araştırmada, demografik değişken olarak, erkeklerin medeni durumları, yaş grupları, eğitim düzeyleri ve toplam hizmet süreleri kullanılmıştır. Araştırma bulguları, araştırmaya katılan erkeklerin, kadınların çalışmasına karşı olumlu tutum sergilediklerini göstermektedir. Ayrıca, kadınların otel işletmelerinde çalışmasına karşı, yaş ve eğitim değişkenleri dışındaki demografik özellikler açısından anlamlı bir farklılığın olmadığı belirlenmiştir.

¹ Doç. Dr. Balıkesir Üniversitesi, nuran@balikesir.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Otel İşletmelerinde Kadın Çalışanlar, Kadın İstihdamı, Cinsiyet Tutumu.

1 Giriş

Kadınlar insanlık tarihi boyunca, üretim faaliyetleri içerisinde yer almışlardır. Ancak sanayi devrimi ile başlayan teknolojik, ekonomik ve toplumsal dönüşüm, kadınların belli bir ücret karşılığında çalışma hayatına katılmasını sağlamış ve ücretli kadın işgücü kavramının doğmasına neden olmuştur (Özçatal, 2011; Parlaktuna, 2010). Günümüzde, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişle birlikte yaşanan hızlı kentleşme, artan eğitim olanakları, yaşanan sosyo-kültürel değişim ve ekonomik güçlükler nedeniyle kadınlar farklı sektörlerde işgücüne katılmaktadır (Kocacık ve Gökkaya, 2005: 198). Ancak ataerkil toplum yapısından kaynaklanan nedenlerle, kadınların eğitim ve meslek seçiminde yaşadığı kısıtlamalar, erkeklerle eşit hak ve koşullarda çalışmalarına engel teşkil etmektedir (Gönüllü ve İçli, 2001; Ergöl vd., 2012).

Nüfusun yarısını oluşturmalarına rağmen, kadınların çalışma yaşamına katılma düzeyleri yeterli değildir (Örücü vd., 2007: 118). Toplumsal bakış açısından, cinsiyet algısına kadar birçok faktör kadının çalışma yaşamına katılmasını engellemektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, evlilik, çocuk sayısı, eğitim düzeyi, yasal düzenlemelerin yetersizliği, ücret eşitsizliği, eş ve çevrenin olumsuz yaklaşımı gibi birçok sorun kadının çalışma yaşamında var olmasını zorlaştırmaktadır (Korkmaz ve Korkut, 2012: 61)

Kadın ya da erkek olma durumunu ifade eden ve biyolojik temelli bir demografik kategori olarak tanımlanan cinsiyet, toplumsal yaşamın temel belirleyicilerinden biridir (Dökmen, 2004: 3). Cinsiyet aynı zamanda, toplumsal algı, değer ve rolleri biçimlendiren önemli bir sosyal kategori olarak da değerlendirilmektedir (Ersoy, 2009: 210). Cinsiyete bakış açısının yarattığı farklılıklar nedeniyle ortaya çıkan cinsiyet kültürü, bireyin toplumsal yaşamdaki tutum ve davranışlarını belirleyen önemli bir unsurdur. Cinsiyet kültürünü oluşturan faktörlerden biri olan “toplumsal cinsiyet rolleri”, kadın ya da erkekle özdeşleştirilen kişilik özellikleri ve davranışları ifade etmektedir (Dökmen, 2004: 5). Toplumdan topluma farklılık gösteren cinsiyet rolleri, bireyin sosyalleşme sürecinde öğrenilen, kadınlık ve erkekliğe ilişkin ortak inanç ve değerler yoluyla bireylere geçişleri sağlanan, sonradan kazanılmış rollerdir (Terzioğlu ve Taşkın, 2008; Ersoy, 2009).

Geleneksel cinsiyet anlayışa göre, ülkemizde kadının birincil görevi annelik ve çocuk bakımındır. Bu durum, gelecek nesilleri yetiştirme görev ve sorumluluğu verilen kadının, tüm hayatının ev yaşamıyla sınırlandırılmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla, kadınlar ev kadınlığı ve annelik rolleri nedeniyle işgücü piyasasının dışında kalmakta ya da yalnız aile sorumlulukları ile bağdaşan işlerde çalışmaya zorlanmaktadır. Türkiye’de kadının başarısı, iyi bir eş ve iyi bir anne olmakla ölçülmekte, erkeklere göre daha başarılı olabilmeleri için ev işlerini ve çocuk bakımını aksatmaması gerekmektedir. Geleneksel cinsiyet anlayışı, nedeniyle yaşanan bu durum, kadınların sosyal yaşamında çeşitli sınırlama, kontrol ve engellerin oluşmasına yol açmaktadır.

Cinsiyet ayrımcılığına dayanan geleneksel cinsiyet anlayışının aksine, eşitlikçi cinsiyet bakış açısı cinsiyetler arasında herhangi bir ayırım gözetmemektedir. Eşitlikçi cinsiyet anlayışı, bireylerin sosyal, kültürel, siyasi, akademik, ekonomik ve ailesel yönden cinsiyete ayrımcılığının yapılmasına karşıdır. Başka bir ifade ile eşitlikçi cinsiyet anlayışı, kadın ve erkeğin aile, sosyal yaşam, eğitim ve iş hayatına eşit katılımını desteklemektedir (Zeyneloğlu, 2008; Atış, 2010; Zeyneloğlu ve Terzioğlu, 2011). Toplumsal cinsiyet eşitliği, cinsiyet ayrımı gözetmeme, erkek ve kadınların dünyaya gelişlerinde bir takım farklılıklar olduğunu kabul

ederek, bu farklılıklardan kaynaklanan eşitsizlikleri önleme ve kadına yönelik cinsiyet eşitsizliğini önleyici programları oluşturmayı gerektirmektedir (Zeyneloğlu, 2008: 410).

Türkiye’de kadınların tarım sektöründen sonra en yoğun çalıştığı hizmet sektörlerinden biri, turizm endüstrisidir. Turizm endüstrisinin emek yoğun olması ve özellikle temizlik, servis, yemek hazırlama gibi “kadın işi” olarak nitelendirilen işlerin bu konuda etken olduğu söylenebilir (Liu ve Wall, 2006: 160). Kadının çalışma hayatına katılmasını ve birçok alanda istihdam edilmesini sağlamakla birlikte, yine de turizm sektöründe kadın istihdamının yeterli olduğunu ve kadın çalışanlar için uygun koşullar sağlandığını söylemek mümkün değildir.

Kadınların turizm sektöründe çalışmasına yönelik yapılan az sayıda araştırmadan biri, Elmas (2002) tarafından Kapadokya’da faaliyet gösteren otel ve restoranlarda gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın bulguları, kadınların daha çok “kadın işi olarak nitelendirilen kat hizmetleri ve yiyecek-içecek bölümlerinde istihdam edildiklerini, yönetici seçiminde ise erkeklere öncelik verildiğini ortaya koymaktadır. İstanbul’da faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmelerinde Dalkıranoğlu ve Çetinel (2008) tarafından gerçekleştirilen ve kadın ve erkek yöneticilerin cinsiyet ayrımcılığına yönelik tutumlarını inceleyen araştırmanın sonuçları, hem kadın hem de erkek yöneticilerin kadına yönelik cinsiyet ayrımcılığını önlemek için bir çalışma yapmadıklarını göstermektedir.

Tucker (2007) tarafından, Ürgüp ve Göreme’de yapılan araştırmada, kadınların turizm sektöründe çalışmasına karşı, yerel halkın olumsuz bir tutum ortaya koydukları belirlenmiştir. Çakır vd. (2017) Şanlıurfa’da kadın çalışanlar üzerinde gerçekleştirdikleri bir araştırmada, kadınların cinsiyet ayrımcılığına maruz kaldıklarını vurgulamaktadır. İstanbullu-Dinçer vd. (2016) tarafından yapılan başka bir araştırmada ise turizm sektörünün erkek egemen yapısı, çocuk sahibi kadınların hak ihlali ve kadın bedeninin bir pazarlama objesi olarak kullanıldığına dair olumsuz tutum örnekler yer almaktadır. Ertaş’ın (2018) otellerde çalışan erkeklerin, kadının çalışmasına yönelik tutumları ve erilliğin etkisini incelediği araştırmada, erilliğin kadının çalışmasına karşı tutumu anlamlı ve olumlu yönde etkilediği belirlenmiştir.

Turizm sektöründe çalışan kadınlar düşük ücret, yükselme ve terfi, işe alımlarda eşitsizlik, adaletsiz ücret dağılımı, taciz gibi birçok özel sorunun yanı sıra erkek çalışanların yaşadığı sorunlara da maruz kalmaktadır (Kocacık ve Gökçaya; Pelit vd., 2016; Tucker, 2007). Tüm bu sorunlara ilave olarak kadınlar hâlâ, toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ile mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Oysa kadının toplumsal yaşamın diğer alanlarında varlık gösterebilmesi için çalışma yaşamına katılması gerekmektedir. Bu noktada kadının çalışmasına yönelik tutumun belirlenmesi, özellikle erkek çalışanların bakış açılarının bilinmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Buradan hareketle gerçekleştirilen çalışmanın amacı, otel işletmelerinde çalışan erkeklerin, kadınların çalışmasına yönelik tutumlarının incelenmesidir. Ayrıca söz konusu tutumların erkeklerin demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek araştırmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır. Araştırmadan elde edilen bulguların, ilgili yazına katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

2 Yöntem

Betimsel nitelikteki araştırmada, genel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini otel işletmelerinde çalışan erkek işgörenler oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı doğrultusunda, Edremit’te faaliyet gösteren otel işletmelerinin yöneticileri ile görüşülmüş ve çalışan erkek işgören sayılarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Ancak farklı gerekçelerle, erkek çalışanların kesin sayılarının verilmemesi evrende yer alan kişi sayısının tahmin edilmesini olanaksız kılmıştır. Ayrıca Türkiye genelinde otel işletmelerinde çalışan erkek işgören sayısının tam olarak belirlenememesi nedeniyle, örneklem büyüklüğü hesaplanamamıştır. Anket

uygulaması araştırmanın yapılmasına izin veren otellerde çalışan ve kolayda örnekleme yöntemiyle seçilen 268 erkek işgören üzerinde gerçekleştirilmiştir. 25 Haziran-30 Temmuz 2018 tarihleri arasında, yüz yüze görüşme yöntemi ile toplanan verilerin tamamı analize dâhil edilmiştir.

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket tekniği kullanılmıştır. Hazırlanan anket formunun birinci bölümü, araştırmaya katılan erkek çalışanların demografik özelliklerine ilişkin 6 sorudan oluşmaktadır. İkinci bölümde ise “Kadının Çalışmasına Karşı Tutum Ölçeği” yer almaktadır. Toplam 15 maddeden oluşan ölçek Kuzgun (akt. Kuzgun ve Sevim, 2004) tarafından geliştirilmiştir. 5’li Likert tipinde hazırlanan ölçek, (1=Hiç Katılmıyorum; 2=Biraz katılmıyorum; 3=Orta düzeyde katılıyorum; 4= Çok katılıyorum 5=Tamamen katılıyorum) olarak derecelendirilmiştir. Ölçekte yer alan olumlu tutum değişkenlerine yönelik ifadeler ters kodlanmıştır.

Araştırma verilerinin analizinde, SPSS 22.0 paket programı kullanılmıştır. Veri analizinde frekans, yüzde, aritmetik ortalama, standart sapma gibi betimleyici istatistiklerden yararlanılmıştır. Analize geçmeden önce, ölçeğe Kolmogorov Smirnov testi uygulanmış ve verilerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiştir ($p>,05$). Bu nedenle bağımlı değişkenlerin, demografik faktörlere göre farklılık gösterip göstermediğini test etmek için, parametrik analiz yöntemlerinden, bağımsız gruplar t-testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Ayrıca gruplar arasındaki farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek için, çoklu karşılaştırma testlerinden Scheffe testi tercih edilmiştir. Tüm analizlerde anlamlılık düzeyi $p<,05$ olarak kabul edilmiştir.

3 Bulgular

3.1 Demografik Bulgular

Tablo 1’de görüleceği üzere, araştırmaya katılanların %63,4’ü bekâr, %36,6’sı evlidir. Yaş gruplarına göre dağılım incelendiğinde, katılımcıların %31’i 18-25 yaş, %30,6’sı 26-30 yaş, %25’i 31-40 yaş, %10,8’i 41-50 yaş ve %2,6’sı 51 yaş ve üzerinde oldukları görülmektedir. Katılımcıların %39,2’si ortaöğretim, %24,3’ü ön lisans, % 22,8’i ilköğretim ve %13,8’i lisans eğitim almışlardır. Katılımcıların %46,3’ü 2001-2500 TL arası, %30,2’si 2000 TL ve altı, %16,4’ü 2501 TL-30000 TL arası, %5,9’u 3001 TL-3500 TL arası, %1,2’i ise 3501 TL ve üzerinde aylık ortalama gelire sahip olduğunu belirtmiştir. Araştırmaya katılanların çalışma süreleri değerlendirildiğinde, %57,8’inin beş yıldan daha az süredir otel işletmelerinde çalıştıkları görülmektedir. Bunu %28,7 ile 6-10 yıl çalışanlar, %9 ile 11-20 yıl çalışanlar ve %4,5 ile 21 yıl ve üzeri çalışanlar izlemektedir. Ayrıca katılımcıların %31,7’si restoran/bar, %21,3’ü mutfak, %20,5’i diğer (Muhasebe, güvenlik, SPA), %14,2’si kat hizmetleri ve %12,3’ü önbüroda çalıştıklarını belirtmişlerdir.

Katılımcılara ait sosyo-demografik özellikler Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişkenler	Gruplar	n	%
Medeni Durum	Evli	98	36,6
	Bekâr	170	63,4
Yaş	18-25 Yaş	83	31,0
	26-30 Yaş	82	30,6
	31-40 Yaş	67	25,0
	40-50 Yaş	29	10,8
	51 Yaş ve Üzeri	7	2,6
Eğitim Durumu	İlköğretim	61	22,8
	Ortaöğretim	105	39,2
	Ön Lisans	65	24,3
	Lisans	37	13,8
Ortalama Gelir (Aylık)	2000 TL ve Altı	81	30,2
	2001-2500 TL	124	46,3
	2501-3000 TL	44	16,4
	3001-3500 TL	16	5,9
	3501 TL ve Üzeri	3	1,2
Hizmet Yılı	5 Yıldan Daha Az	155	57,8
	6-10 Yıl	77	28,7
	11-20 Yıl	24	9,0
	21 Yıl ve Üzeri	12	4,5
Çalıştığı Departman	Önbüro	33	12,3
	Kat Hizmetleri	38	14,2
	Restoran/Bar	85	31,7
	Mutfak	57	21,3
	Diğer	55	20,5

3.2 Ölçeğin Geçerlilik ve Güvenilirliğine İlişkin Bulgular

Ölçeğin yapı geçerliğini saptamak amacıyla açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Ancak faktör analizine geçmeden önce, verilerin faktör analizine uygun olup olmadığını belirlemek amacıyla, boyutlara KMO (Kaiser-Meyer Olkin) ve Bartlett Sphericity testi uygulanmıştır. Buna göre, KMO katsayısı 0,83 ve Bartlett Sphericity değeri 1312,27 olarak hesaplanmıştır ($p<0,01$). Pullant (2001) verilere faktör analizi yapılabilmesi için KMO değerinin 0,60'ın üzerinde olması gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla ölçeğin KMO katsayısının bu değer çok üzerinde olması, verilerin faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir. Ölçeğe ve faktörlere ait diğer bulgular Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Ölçeğe Ait Ortalama, Standart Sapma ve Faktör Analizi Bulguları

Faktörler	Ort.	S.S.	KMO	Chi-Square	Özdeğer	A. Vary.	C. Alfa
Olumsuz Tutum	2,78	0,629	0,88	737,374	4,513	30,1	0,85
Olumlu Tutum	3,54	0,742	0,72	339,192	2,321	15,5	0,81
Geleneksel Cinsiyet Algısı	2,73	0,833	0,70	271,186	1,362	9,1	0,74
Eşitlikçi Cinsiyet Algısı	2,69	0,854	0,71	209,124	1,067	7,1	0,76
Tüm Ölçek	2,94	0,339	0,83	1312,27		61,8	0,84

Ölçekte yer alan maddelere temel bileşenler analizi uygulanmış ve varimax döndürme yapılmıştır. Orijinal ölçekte 15 maddenin beş faktör altında toplandığı belirtilmiş olmakla birlikte, bu çalışmada maddeler özdeğeri 1'den büyük ve ölçeğe ait toplam varyansın %61,8'ini açıklayan dört faktör altında toplanmıştır. Söz konusu dört faktör içeriklerine göre, “Olumsuz tutum”, “Olumlu tutum”, “Geleneksel Cinsiyet Algısı” ve “Eşitlikçi Cinsiyet Algısı” olarak isimlendirilmiştir. Kadının çalışmasına yönelik olumsuz tutum, ölçeğin toplam varyansının %30,1'ini, olumlu tutum %15,5'ini, geleneksel cinsiyet algısı %9'1'ini ve eşitlikçi cinsiyet algısı ise %7,1'ini açıklamaktadır.

Ölçeğin güvenilirliğinin test edilmesinde, Chronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı kullanılmış ve tüm ölçek için $\alpha=0,84$ olarak hesaplanmıştır. Ayrıca Chronbach Alpha katsayısının olumsuz tutum için $\alpha=0,85$, olumlu tutum için $\alpha=0,81$, geleneksel cinsiyet algısı için $\alpha=0,74$ ve eşitlikçi cinsiyet algısı için $\alpha=0,76$ olduğu belirlenmiştir.

Tablo 2'de kadının çalışmasına karşı tutum ve boyutlarına ait ortalama ve standart sapma değerleri yer almaktadır. Erkek çalışanların kadının çalışmasına yönelik en yüksek tutum ortalaması olumlu tutuma ($\bar{x}=3,54$) aittir. “Kadına çalışma hakkı vermek, ona yeteneklerini geliştirme olanağı vermek demektir” ve “Kadın işgücünden yararlanmak toplum kalkınmasını hızlandırabilir” şeklindeki ifadelerden oluşan olumlu tutuma, otel işletmelerinde çalışan erkek çalışanların, çok yüksek düzeyde olmasa bile, ortalamanın üzerinde bir katılım sağladıkları söylenebilir.

Kadının çalışmasına yönelik “Kadınların çalıştığı iş ortamlarında gayri meşru ilişkiler olabilir”, “Kadınlar duygularına göre davrandıkları için işlerinde ortaya çıkan sorunları çözemezler” vb. maddelerden oluşan olumsuz tutumun ($\bar{x}=2,78$) ortalamaya yakın olduğu belirlenmiştir. Çalışan “Kadının birinci görevi, evin sorumluluğunu üstlenmek ve çocuk yetiştirmektir” ya da “Çalışan kadının çocuğu sevgiden yoksun büyümektedir” maddelerinden

oluşan geleneksel cinsiyet algısı ortalaması $\bar{x}=2,73$ olup, ortalamaya daha yakın düzeydedir. “Kadınların çalışma hayatına girmesi, erkekler arasında işsizliğe yol açacağı için sakıncalıdır” ve “Kadınlar ev işlerini aksatmayacak şekilde hafif veya yarım zamanlı işlerde çalışmalı.” şeklindeki maddelerden oluşan eşitlikçi cinsiyet algısı ortalaması $\bar{x}=2,69$ olarak hesaplanmış olup, katılımın ortalamasının altında olduğu belirlenmiştir. Kadının çalışmasına yönelik tutum ölçeğinin ortalaması ise $\bar{x}=2,94$ olarak bulunmuştur.

3.3 Bağımsız Gruplar t-testi ve Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Bulguları

Otel işletmelerinde çalışan erkeklerin, kadının çalışmasına yönelik tutumlarının, demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla, bağımsız gruplar t-testi ve tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Yapılan bağımsız gruplar t-testi bulguları, kadının çalışmasına yönelik tutumun medeni durum değişkenine göre anlamlı bir farklılık ($p>,05$) göstermediği ortaya koymaktadır.

Kadının çalışmasına yönelik tutumun, erkek çalışanların yaş, eğitim durumu, ortalama gelir, hizmet yılı ve çalıştığı departmana göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için yapılan tek yönlü varyans analizi bulguları, ortalama gelir, hizmet yılı ve çalıştığı departman açısından farkın anlamlı olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak kadının çalışmasına yönelik tutum boyutlarının yaş ve eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 3 ve Tablo 4’te verilmektedir.

Tablo 3. Kadının Çalışmasına Yönelik Tutumun Erkek Çalışanların Yaş Gruplarına Göre Farklılık Gösterip Göstermediğini Belirlemeye Yönelik ANOVA Bulguları

Bağımlı Değişken	Gruplar	n	Ort.	S. S.	Var. K.	K. T.	Sd	K. O.	F	p
Olumsuz Tutum	18-25	83	2,41	,4166	G. Arası	2630,245	4	657,561	41,693	0,00*
	26-30	82	2,57	,4254		Grup İçi	4147,945	263		
	31-40	67	3,13	,6192						
	40-50	29	3,36	,6099						
	51 Yaş üzeri	7	3,88	,1767						

* $p<,05$

Tablo 3’te görüldüğü üzere, katılımcıların olumsuz tutumları, yaş gruplarına göre anlamlı bir farklılık ($F_{(4-263)}=41,693$; $p<0,05$) göstermektedir. Anlamlı farklılığın hangi yaş gruplarından kaynaklandığını belirlemek amacıyla yapılan Scheffe çoklu karşılaştırma testi sonuçlarına göre, 51 yaş ve üzerindeki ($\bar{x}=3,88$) erkek çalışanlar ile diğer yaş grupları arasındaki farklılık istatistiksel olarak anlamlıdır. Başka bir ifade ile 51 yaş ve üzerindeki yaş grubunda bulunan erkek çalışanlar, kadının çalışmasına karşı olumsuz bir tutum sergilemektedir. Ayrıca araştırmaya katılan erkek çalışanların yaşı arttıkça, kadının çalışmasına yönelik olumsuz tutum da artış göstermektedir.

Tablo 4. Kadının Çalışmasına Yönelik Tutumun Erkek Çalışanların Eğitim Durumuna Göre Farklılık Gösterip Göstermediğini Belirlemeye Yönelik ANOVA Bulguları

Bağımlı Değişken	Gruplar	n	Ort.	S. S.	Var. K.	K. T.	Sd	K. O.	F	p
Olumlu Tutum	İlköğretim	61	3,42	,7313	G. Arası Grup İçi	75,903 692,873	3 264	25,301 2,625	9,640	,000*
	Orta öğretim	105	3,50	,6864						
	Ön Lisans	65	3,53	,7749						
	Lisans	37	3,89	,7829						
Geleneksel Cinsiyet Algısı	İlköğretim	61	2,83	,7736	G. Arası Grup İçi	91,359 1576,682	3 264	30,453 5,972	5,099	,002*
	Orta öğretim	105	2,89	,8365						
	Ön Lisans	65	2,58	,7734						
	Lisans	37	2,35	,8852						
Eşitlikçi Cinsiyet Algısı	İlköğretim	61	2,96	1,069	G. Arası Grup İçi	34,506 745,658	3 264	11,502 2,824	4,072	,008*
	Orta öğretim	105	2,71	,7989						
	Ön Lisans	65	2,52	,7393						
	Lisans	37	2,45	,6747						

*p<,05

Yapılan tek yönlü varyans analizi bulgularına göre, araştırmaya katılan erkeklerin eğitim durumuna göre olumlu yaklaşım, geleneksel cinsiyet ve toplumsal cinsiyet algıları ve istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir ($F_{(3-264)}=9,640$; $p<0,05$). Olumlu tutum açısından farklılık, ilköğretim mezunları ile lisans mezunlarından kaynaklanmakta olup, lisans eğitimi almış olan erkeklerin olumlu tutum ortalaması ($\bar{x}=3,89$), ilköğretim mezunu ($\bar{x}=3,42$) olanlara göre daha yüksektir.

Geleneksel cinsiyet algısı, araştırmaya katılan erkeklerin eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermektedir ($F_{(3-264)}=5,099$; $p<0,05$). Farklılık lisans eğitimi alanlarla, ilköğretim mezunlarından kaynaklanmaktadır. İlköğretim mezunu erkeklerin geleneksel cinsiyet algısı ortalaması ($\bar{x}=2,83$), lisans eğitimi alanlara göre daha yüksektir ($\bar{x}=2,35$). Katılımcıların eşitlikçi cinsiyet algıları da, lisans, önlisans ve ilköğretim mezunları açısından anlamlı bir farklılık göstermektedir ($F_{(3-264)}=4,072$; $p<0,05$). Buna göre eşitlikçi cinsiyet algısı ortalamaları, ilköğretim mezunları ($\bar{x}=2,96$), önlisans mezunları ($\bar{x}=2,52$) ve lisans mezunları ($\bar{x}=2,45$) olup, ilköğretim mezunlarının eşitlikçi cinsiyet ortalaması diğer iki gruba göre daha yüksektir. Başka bir ifade ile ilköğretim mezunları kadının çalışmasını kendilerine bir engel olarak görmekte, yarı zamanlı çalışmasının daha doğru olduğunu düşünmektedirler.

4 Sonuç ve Öneriler

Otel işletmelerinde çalışan erkek işgörenlerin kadınların çalışmasına yönelik tutumlarını belirlemek amacıyla yapılan araştırma, 268 erkek çalışan üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular, erkek çalışanların kadınların otel işletmelerinde çalışmasına yönelik olumlu tutum düzeyinin ortalamasının üzerinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca erkeklerin, kadının çalışmasına yönelik olumsuz tutum, geleneksel ve eşitlikçi cinsiyet algılarının, ortalamasının altında kaldığı belirlenmiştir.

Katılımcıların demografik özelliklerine göre kadının çalışmasına yönelik tutumun medeni durum, ortalama gelir, hizmet yılı ve çalıştığı departman değişkenlerine göre farklılık göstermediği belirlenmiştir. Bununla birlikte katılımcıların yaş gruplarına göre kadının çalışmasına yönelik olumsuz tutumun farklılık gösterdiği belirlenmiş, 51 yaş ve üzerindeki erkeklerin kadının çalışmasına yönelik olumsuz tutum ortalamalarının, diğer yaş gruplarına göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu durum toplumda meydana gelen kültürel değişimin bir göstergesi olabileceği gibi, söz konusu çalışanların çalışma hayatı boyunca yaşadıkları olumsuz deneyimlerin bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Ancak genç kuşakların kadının çalışmasına yönelik olumsuz tutum düzeylerinin düşük olması kadınlar açısından olumlu olarak değerlendirilebilir.

Araştırma bulguları katılımcıların eğitim durumlarına göre, kadının çalışmasına yönelik olumlu tutum, geleneksel cinsiyet algısı ve eşitlikçi cinsiyet algısının farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Lisans eğitimi alan erkekler, kadının çalışmasına yönelik tutumları çok katılıyorum düzeyine yakındır. Benzer şekilde lisans eğitimi alan katılımcıların geleneksel cinsiyet algısı ve eşitlikçi cinsiyet algısının ortalamalarının da oldukça düşük olması, olumlu yaklaşımın bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Daha önce yapılan bazı çalışmalarda da, eğitim düzeyi arttıkça kadının çalışmasına yönelik olumlu tutumun arttığı gözlenmiştir (Çıtak, 2008; Kuzgun ve Sevim, 2004). Dolayısıyla araştırma bulgularının, bu araştırmalarla benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Araştırmadan elde edilen bulgular dâhilinde, kadının çalışmasına yönelik olumlu tutum ortalamasının üzerinde olsa bile, istenen düzeyde olmadığı söylenebilir. Özellikle otel işletmelerinde uzun ve yorucu çalışma saatlerinin neden olduğu iş yükü ve yoğunluk, kadının sağlıklı bir iş-yaşam dengesi kurmasını güçleştirmektedir. Oysa kadınların çalışma hayatına katılması, kadının kişisel gelişimi ve ekonomik bağımsızlığı açısından önemli olduğu kadar, toplumsal ve ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliği açısından da önem taşımaktadır. Bu nedenle kadının çalışmasına yönelik olumsuz tutumun azaltılması için, hem kadın hem de erkeklerin eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi yararlı olacaktır. Ayrıca kadınlara fırsat eşitliğinin sağlanması, karar alma mekanizmalarında daha fazla yer almalarının teşvik edilmesi, özellikle çocuklu kadınlara yönelik esnek çalışma saatlerinin uygulanması ve çocuklar için kurum içi kreşlerin yaygınlaştırılması kadının çalışmasına ilişkin olumsuz tutumun giderilmesine katkı sağlayacaktır.

Bu araştırmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Bunlar araştırmanın yalnız bir destinasyonda gerçekleştirilmiş olması ve araştırmaya katılan erkek çalışanların, evreni temsil yeteneğinin bilinmemesidir. Söz konusu kısıtlar araştırma bulgularının genellenmesini engellemekle birlikte, elde edilen bulguların bilimsel açıdan önemli olduğu düşünülmektedir. Gelecekte yapılacak araştırmalarda nicel ve nitel yöntemlerin birlikte kullanılması, erkeklerin kadının çalışmasına yönelik tutumlarının altında yatan nedenleri anlamak açısından yazına daha fazla katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Atış, F. (2010). *Ebelik/Hemşirelik 1. ve 4. Sınıf Öğrencilerinin Toplumsal Cinsiyet Rollerine İlişkin Tutumlarının Belirlenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Ebelik Anabilim Dalı.
- Çakır, P. G., Barakazı, M. ve Barakazı, E. (2017). “Turizm Sektöründe Çalışan Kadınların Karşılaştıkları Sorunları Değerlendirmeye Yönelik Bir Araştırma”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 61: 461-474.
- Çıtak, A. (2008). *Kadınların Çalışmasına Yönelik Tutum: Cinsiyet, Cinsiyet Rolü ve Sosyoekonomik Düzeye Göre Bir Karşılaştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dalkıranoglu, T. ve Çetinel, F. G. (2008). “Konaklama İşletmelerinde Kadın ve Erkek Yöneticilerin Cinsiyet Ayrımcılığına Karşı Tutumlarının Karşılaştırılması”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20: 277-298.
- Dökmen, Z. Y. (2004). *Toplumsal Cinsiyet, Sosyal Psikolojik Açıklamalar*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Elmas, Ş. (2002). *Women’s Paid and Unpaid Work in Tourism: A Case of Nevşehir–Avanos–Ürgüp Triangle in the Cappadocia Region*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ergöl, Ş., Koç, G., Eroğlu, K., ve Taşkın, L. (2012). “Türkiye’de Kadın Araştırma Görevlilerinin Ev ve İş Yaşamlarında Karşılaştıkları Güçlükler”, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 2(1): 43-49.
- Ersoy, E. (2009). “Cinsiyet Kültürü İçerisinde Kadın ve Erkek Kimliği (Malatya Örneği)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2): 209-230.
- Ertaş, Ç. (2018). “Otelde Çalışan Erkeklerin Kadınların Çalışmasına Karşı Tutumu: Erilliğin Etkisi,” *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(4): 625-645
- Gönüllü, M. ve İçli G. (2001). “Çalışma Yaşamında Kadınlar: Aile ve İş İlişkileri”. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*. 25(1): 81-100.
- İstanbul-Dinçer, F., Akova, O., Ertuğral, S. M. ve Çifçi, M. A. (2016). “Woman Labour Force in Tourism Industry in Turkey: Opportunities and Barriers”, *Social Sciences*, 1: 379-395.
- Kocacık, F. ve Gökkaya, V.B. (2005). “Türkiye’de Çalışan Kadınlar ve Sorunları”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(1): 195-219.
- Korkmaz, A. ve Korkut, A. G. G. (2012). “Türkiye’de Kadının İşgücüne Katılımının Belirleyicileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2): 41-65.
- Kuzgun, Y. ve Sevim, S. A. (2004). “Kadınların Çalışmasına Karşı Tutum ve Dini Yönelim Arasındaki İlişki”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 37(1), 14-27.
- Liu, A. ve Wall, G. (2006). “Planning Tourism Employment: A Developing Country Perspective”, *Tourism Management*, 27(1): 159-170.
- Örücü, E., Kılıç, R., ve Kılıç, T. (2007). “Cam Tavan Sendromu ve Kadınların Üst Düzey Yönetici Pozisyonuna Yükselmelerindeki Engeller: Balıkesir İli Örneği”, *Yönetim ve Ekonomi*, 14(2): 117-135.
- Özçatal, E. Ö. (2011). “Ataerkillik, Toplumsal Cinsiyet ve Kadının Çalışma Yaşamına Katılımı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(1): 21-39.
- Parlaktuna, İ. (2010). “Türkiye’de Cinsiyete Dayalı Mesleki Ayrımcılığın Analizi”, *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 10(4): 1217-1230.
- Pelit, E., Güçer, E. ve Demirdağ, Ş. A. (2016). “Kadın İşgörenlerin Karşılaştığı Sorunların İş Bırakma Eğilimlerine Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15):43-65.

Pullant, J. (2001). *SPSS Survival Manual: A Step-By-Step Guide to Data Analysis Using SPSS for Windows*. Philadelphia: Open University Press.

Terzioğlu, F. ve Taşkın, L. (2008). “Kadının Toplumsal Cinsiyet Rolünün Liderlik Davranışlarına ve Hemşirelik Mesleğine Yansımaları”, *C.Ü. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 12(2): 62-67.

Tucker, H., (2007). “Undoing Shame: Tourism and Women’s Work in Turkey”, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 5(2): 87-105.

Zeyneloğlu, S. (2008). *Ankara’da Hemşirelik Öğrenimi Gören Üniversite Öğrencilerinin Toplumsal Cinsiyet Rollerine İlişkin Tutumları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Zeyneloğlu S, Terzioğlu F. (2011). “Development and Psychometric Properties Gender Roles Attitude Scale”, *H. Ü. Journal of Education*, 40: 409-420.

ARE NEW APPROACHES TO POLITICAL ELITE THEORY NECESSARY?

Leyla ABİYEVA¹, Hüseyin İBRAHİMOV²

Abstract

Analysis of the notion of the ‘elite’ can be regarded as something new to the scientific literature. But elites are often seen in the frontlines of the social orders of any society. In modern scientific literature, the term ‘elite’ is seen as a comparative notion related to the values and constituting an important segment of the society. This notion is also interpreted as an expression identifying those who hold the most important positions and possess outstanding capabilities and qualities. In this paper, we are going to analyse and discuss the change of concept due to the influences emerging as a result of the social transformation of modern societies.

The paper examines a range of issues related to the concept of the ‘elite’ in the socio-cultural context. The essence of this concept is scientifically clarified on the basis of the Soviet and Western experiences. The emergence of the theories regarding ‘elitarism’ is comparatively analysed in the light of social and philosophical factors.

Keywords: Political elite, Elite theory, State

SİYASAL ELİT KURAMINA YENİ YAKLAŞIMLAR GEREKLİ Mİ?

Özet

“Elita” məfhumunun təhlili elmi ədəbiyyat üçün yeni sayıla bilər. Müasir ədəbiyyatlarda “elita” termini həm də müqayisəli anlayış olaraq cəmiyyətin dəyərləri və mühüm seqmenti olub, ən zəruri fəaliyyət sahələrində görkəmli keyfiyyətlərə malik, yüksək qabiliyyət və göstəricilərilə seçilənləri müəyyən edir. Araşdırma çərçivəsində hər şeydən əvvəl, müasir cəmiyyətin sosial transformasiyasının təsiri altında konseptin dəyişməsinə təhlil etməyə çalışacağıq.

Bu məqalədə, elita məsələləri sosio-mədəni kontekstdə araşdırılır. Sovet cəmiyyəti və qərb ölkələri təcrübəsində onun əhəmiyyətinə elmi aydınlıq gətirilir. Elitarizm nəzəriyyələrinin yaranması sosial-fəlsəfi amillərin təsiri baxımından müqayisə edilir.

Anaktar Kelimeler: Siyasal Elit, Elit Kuramı, Devlet

Elita məfhumunun təhlili elmi ədəbiyyat üçün yeni sayıla bilər. Elitalar isə cəmiyyətin sosial sifarişlərinin çox zaman ön cərgəsində müşahidə edilmişdir. Elitanın müasir dövrdə sosial iyerarxiyası genişlənir. Bu isə həmin anlayışa yeni yanaşma metodologiyalarını tələb

¹ Dr., Azərbaycan Devlet Neft ve Sanayi Üniversitesi Öğretim Üyesi.

² Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Felsefe Enstitüsü, husib@mail.ru

edir. Müasir ədəbiyyatlarda elita termini həm də müqayisəli anlayış olaraq cəmiyyətin dəyərləri və mühüm seqmenti olub, ən zəruri fəaliyyət sahələrində görkəmli keyfiyyətlərə malik, yüksək qabiliyyət və göstəricilərlə seçilənləri müəyyən edir. Bu tezisdə tədqiqatımız çərçivəsində hər şeydən əvvəl, müasir cəmiyyətin sosial transformasiyasının təsiri altında konseptin dəyişməsinə təhlil etməyə çalışacağıq. Kütlə- elita münasibətləri aspektində tədqiqat işi dünyada hər zaman maraq doğurur. Bərabərsizliyin bu tipinin nəzərdən keçirilməsi elitarist və elit yanaşma arasında təhliledici amillərdəndir. Bilgilərarası yanaşmada başlıca fərq elitanın dəyər- funksional xüsusiyyətlərinin başa düşülməsi ilə əlaqədardır. Əgər sosial əlaqələr sistemi elitanın elitarist seçimi adamların təbii bərabərsizlik inamına əsaslanırsa, burada istedad və qabiliyyət fərqləri arasındakı fərqlər mühüm yer tuturdu. Elitaristlərin fikrincə elitanın cəmiyyətdə hakimiyyətin spesifik kontekstinin nəticəsi kimi müasir cəmiyyətlərin bərabərsizliyini bir daha sübut edir. Birinci halda cəmiyyətin elita və kütləyə sosial bölgüsü zəruridir. İkinci halda isə kütlə- elita bərabərsizliyinin siyasi rejimdən, vətəndaş strukturlarının inkişaf səviyyəsindən və müvafiq siyasi mədəniyyət, seleksiya mexanizmindən asılıdır. O konseptuallıqdan ictimai hərəkətlər və vətəndaş təşəbbüsünün siyasi praktikasında istifadə olunmuşdur. Müasir dövrdə vətəndaş cəmiyyəti genişlənilir. İdarəetmədə bu strukturun əhəmiyyəti artır. Yeni sosial elitalar formalaşır. Bəşər tarixinin – konkret olaraq ictimai bərabərsizliyin yarandığı andan dövlət hüququnun normaları elita nümayəndələrinin hüquq və vəzifələrindən doğaraq formalaşmışdır. Elita cəmiyyət qarşısında müəyyən hüquqi sistemin yaradılmasına qədər həmin hüquq və vəzifələrə malik olur. Elita nümayəndəsi üzərində qoyulan məsuliyyət onu müəyyən prinsiplərlə işləməyə, hüquqi prinsipləri əsas tutmağı sövq edir. Həmin prinsipləri əsas tutmadan dövləti əldə saxlamaq qeyri-mümkündür. Ona görə də elə həmin hüququ tam əsasla “elitar hüquq” adlandırmaq olar. “Sırası insan”a dövlət zərurəti hesab olunur. O nə vaxtsa dövlətlə birbaşa kontakta girir. Məsələn, ABŞ-in konstitusiyası “vətəndaşlıq” prinsipini insanın dövlət hakimiyyətinə tabeliyi kimi müəyyən edir. (XIV düzəliş, 1 bölmə) Aristotel yazırdı ki, kim öz təbiətinə görə dövlətdən kənarında yaşayırsa, əgər bu təsadüfi hadisələrlə bağlı deyildirsə, deməli o ya mənəvi cəhətdən tam inkişaf etməmiş varlıqdır və yaxud da fəvqəlin sandır” (5, s.378). Birinci halda kütlədən, qanunlardan kənarında “vətəndaş” kimi yaşaya bilmir, ikinci halda isə elitadan söhbət gedir ki, onlar özlərinin qoyduğu qanunlardan kənarında olan qanunlarla yaşamağa cəhd edir. Bu gün etiraf etmək lazımdır ki, kütləyə də cəmiyyətdə hökm sürən elitadan asılılıq səviyyəsinə görə hüquq və dövlət lazımdır. Həmin prinsipin nəzərə alınması dövlət və hüququn genezisinin elitar nəzəriyyəsi sistemini təşkil edir. «Hüquqi elitologiya»- hakimiyyət elitasının sosio-siyasi ağılığını təmin edən hüquqi normalar haqqında elmdir. F. Nitşe elita adamının şüurunda qüdrət və əzəmət hissənin yüksəlməsi ilə hüququ, birbaşa əlaqələndirmişdir. Ona görə də dövlət hüququnun başlıca subyektivi bütövlükdə cəmiyyət deyil, konkret olaraq tək bir elitadır. Çünki dövlət və hüququn yaradıcısı da elə o özüdür (6, s.248). Elita özündə dövlət hüququnun həm subyektivi, həm də obyektivi yerləşdirə bilər. Bu fakt dövlət və hüququn əmələ gəlməsinin elitoloji konsepsiyasının xeyrinə olan daha bir faktdır. “Sırası vətəndaş” dövlət hüququnun subyektivi kimi müvəqqəti olaraq (məsələn, “demokratik” və ya bir sıra hallarda formal seçimlər zamanı) dövlətin hakimiyyət strukturlarına siyasi elitanın nümayəndələrinin seçilməsi zamanı ola bilər. Lakin hətta bu zaman da kütlə dövlət hüququnun fəaliyyətinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərə bilməz. Elita qabaqcıdan “sadə vətəndaş”ın bu işlə məşğul olmasının qarşısını alaraq həmin işi yalnız professionallara tapşırır. Hakimiyyət elitası nümayəndələrinin formalaşmasının konstitusiyaya prinsipi iki tez- tez rast gəldiyimiz formula ilə ifadə oluna bilər. a) elektorat- elita və b) elita- elektorat. Birincisi qapalı tip elita prinsipini ifadə edir; ikincisi onun açıq olmasını göstərir. Birinci prinsip konstitusiyalarda adətən aşağıdakı kimi verilir: “vətəndaş dövlət hakimiyyəti orqanlarına seçmək və seçilmək hüququna malikdir”. İkinci prinsip isə belə ifadə olunur: “hər bir seçici deputat seçilə bilər”. İlk baxışdan belə görünür ki, birinci variant demokratik prinsipi əks etdirir. İkinci isə tam elitarist təsirini bağışlayır. Lakin bütün bu nəticələrin həmin formulların arasında duran elitanın

psixoloji tiplərini aydınlaşdırarkən tamamilə yalnız olduğu aşkar olur. Elita konstitusiyalarında qeyd edilir ki, vətəndaş hər şeydən əvvəl, seçici olmalıdır, sonra isə seçilmiş ola bilər. Vətəndaşın funksiyası onunla müəyyən edilir ki, o seçilməkdən çox seçmək hüququna malikdir. O birinci növbədə seçicidir, seçilən deyildir. Elektorat psixologiyası seçilmiş şüurunu əzir. Kütlə adamının şüurunda belə bir ideya möhkəm yer tutur ki, o, elektoratın ayrılmaz hissəsidir və seçilmiş elitanın tərkibinə daxil olmaq potensialına malik deyildir. Bu mövqe bir sıra konstitusiyalarda öz əksini tapa bilmişdir.

“Elmi anarxizm” nümayəndələrinin (J.P.Prudon, M.Bakunin, P.Kropotkin) qeyd etdiyi kimi “elektoratiya”nın yox olması dövlətin məhv edilməsi ilə mümkün ola bilər Dövlət məhv olana qədər həm dövlət və həm də elita ayrılmaz surətdə mövcud olacaq konkret sosial- siyasi və mədəni şəraitdən asılı olaraq bir- birinə modernizə edəcəkdir. Cəmiyyətin demokratikləşməsi seçki prosedurasını aktual edir, seçki hüququnun texnologiyası isə universal siyasi instrumentə çevrilir. Konstitusiya hüququnun personallaşdırılması hüquqi kimi seçki hüququ elitaya bir başa çıxışa malikdir. Bundan əlavə “elita” və “seçki” sözləri öz əhəmiyyətinə görə birmənalı olub seçkiləri solumun ən fəal və məhsuldar hissəsinin elitizasiyası aktı kimi başa düşməyə imkan verir. Elitologiya tərəfindən aparılan elita qruplarının təsnifatı onların ictimai statusunu, rolunu və funksiyasını dəqiq surətdə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

-Aydındır ki, şəxsiyyətin yetişməsi yalnız cəmiyyətin tələbatı ilə deyil, həmçinin vaxtı çatmış tarixi vəzifələri yerinə yetirmək üçün o anda cəmiyyətə, sinfə lazım olan adamların qabiliyyəti, istedadı və şəxsi keyfiyyətləri ilə də bağlıdır. Görkəmli tarixi şəxsiyyətlər- yeni tarixi şəraiti, ictimai inkişafın tələbatını hamıdan əvvəl, hamıdan aydın və hamıdan mükəmməl başa düşənlər və kütlələrin hərəkətinə başçılıq edənlərdir.

Şəxsiyyətin mahiyyəti mövcud sosial mühitin, ictimai münasibətlərin bir növ personifikasiyası deməkdir. Digər tərəfdən hər hansı konkret şəxsiyyət fərdi formada özünün ictimai mahiyyətini ifadə edə bilər. Həmin forma onun müstəqil fəaliyyət subyektini kimi varlığının ifadə üsulunu ifadə etməklə konkret şəxsiyyətin mühüm səciyyəsinə təşkil edir. Şəxsiyyət ilə sosial mühit sadəcə qarşılıqlı əlaqədə olmayıb, həm də qarşılıqlı surətdə biri digərini şərtləndirir. Ümumiyyətlə, insanın şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşması, onun fərdi mənlilik şüurunun inkişafı ilə sıx bağlıdır. Sonuncuya görə mövcud sosial şərait təsir göstərir. Çünki sözügedən proses təkcə fərdin cəmiyyətdə tutduğu yerdən deyil, həm də onun buradakı öz vəziyyətinə bəslədiyi fərdi münasibətdən asılıdır. Buna görə də eyni bir sosial mühitdə müxtəlif şəxsiyyət tipləri mövcud ola bilər. Müasir siyasi elmdə elita probleminin tədqiqinə bir neçə yanaşmadan istifadə edirlər. Bütövlükdə onları iki əsas yanaşmada birləşdirmək olar: Meritokratik- (lat- meritis-ən yaxşı və yunanca cratos- hakimiyyət) və hakimiyyət yanaşmaları. Birinci yanaşma öz tarixini V. Paretonun elita nəzəriyyəsinə götürür. Onun kredosunu K. Mannheim uğurlu formulə etmişdir. “Elita”- öz nailiyyətlərinə əsaslanan- “iyerarxiyadır”. Meritokratik yanaşma çərçivəsində texnokratik və təşkilati- idarəçilik istiqamətləri mövcuddur. Pareto elitayı idarə etmə metoduna görə “şirlər” və “tülkülər” bölür. Birincilər maddi və yaxud dini gücə arxalanır, onlara ağalığı həyata keçirmək üçün əsasən zorakılıqdan istifadə etməyə üstünlük verməsi səciyyəvidir. Birinci tip elitaya o tiranlıq dövründə və Sparta dövründə yunan polis dövlətlərini, eləcə də Romada Avqust və Tibariyanın hakimiyyətlərini, bir çox Avropa dövlətlərində absolyutizm dövrünü aid edir. “Şirlər” elitasının hakimiyyəti son nəticədə cəmiyyəti durğunluğa aparıb çıxarır. “Tülkülər” hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün başlıca olaraq, bəclik, yalan, kütlələri inandırmaq bacarığından və siyasi kombinasiyalardan istifadə edir. “Tülkülər” elitasına Pareto Afina demaqqoqlarını, Roma aristokratiyasını, bütün respublikaların hökumətlərini aid etmişdir. Bu tip elitalar daha çox dinamikdir, onu təşkil edən adamlar enerjili, pragmatik düşünən nümayəndə və novatorlardan ibarətdir.

Elita və kütlə arasında daim mübadilə baş verir. Elitaların bir hissəsi aşağı təbəqəyə keçir, daha çox bacarıqlıları isə “sosial pilləkanla” yuxarı yüksəlir və elitanın tərkibinə daxil olur. Bu proses elitaların sirkulyasiyası baş verir. Bu isə cəmiyyətdə sosial və siyasi sabitliyin saxlanılmasına xidmət edir. Ali stratada (təbəqədə) sirkulyasiyanın yubanması deqredasiya elementlərinin yığılıb toplanmasına imkan verir, bu zaman aşağı stratalarda yüksək keyfiyyətli elementləri top-lanır. Pareto elitaların əvəzlənməsini tarixi prosesin başlıca fenomenlərindən biri hesab etmişdir(7).

Digər italyan sosioloqu Q.Moska (1853-1941) tarixi metoda əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir və onu aşağıdakı kimi formulə etmişdir: “Bütün cəmiyyətlərdə az inkişaf etmiş və az sivilizasiyalı cəmiyyətlərdən tutmuş ən çox inkişaf etmiş və qüdərtli cəmiyyətlərə qədər hər yerdə adamların iki sinfi: idarə edən və idarə olunan siniflərdən ibarət olur. Birincisi, həmişə azsaylı olur, bütün siyasi funksiyaları öz üzərinə götürür, hakimiyyəti inhisarına keçirir, ordan gələn üstünlüklərdən istifadə edir. Bu zaman isə ikincisi həmişə çoxsaylı olub birinci tərəfdən rəhbərlik və idarə olunur. Bu bəzən az- çox qanuni olur, bəzən isə daha çox volyuntarist və zorakılığa meyli olur”.(4). Elitaya açıq qapının kimlərə müəssir olduğunu, onu fərqləndirən keyfiyyətlər sırasında Q. Moska hərbi qəhrəmanlığı var-dövləti, mənşəni, şəxsi xüsusiyyətləri (ağıl, talant, təhsil) idarəçilik qabiliyyətini xüsusi qeyd etmişdir. Siyasi sinif cəmiyyətdə hakim mövqə tutur və təşkil olunması sayəsində (təşkil olunmamış çoxluqdan fərqli olaraq) hakimiyyət funksiyalarını yerinə yetirir. İdarəçilik sənətinə yiyələndiyindən və özünün hakim rolunu ideoloji cəhətdən əsaslandırmaq qabiliyyəti olduğundan bütün bu deyilənləri o yerinə yetirə bilir. Cəmiyyətdə hakimiyyəti yerinə yetirmək əksər halda hakim sinfin istehsal üsulundan asılıdır. İtalyan alim bu cür üç üsulu ayırır: irsən alınma, seçkilər və kooptasiya (hər hansı bir seçilən orqanın öz heyətinə seçkisiz olaraq yeni üzv daxil etməsi) hər bir siyasi sinif hakimiyyətin irsi yolla saxlanılması və davam etdirilməsinə daha çox meyli olur (əgər de-yure olmasa da, o zaman de-fakto). Bu tendensiyanı o aristokratik tendensiya adlandırmışdır. Eyni zamanda cəmiyyətdə həmişə elə siyasi qüvvələr olur ki, hakimiyyətə can atır, bunun üçün isə onlar seçki sistemindən istifadə edir. İkinci tendensiya demokratiya tendensiya adlanır. Əgər birinci tendensiya üstünlük əldə edərsə, o zaman Moskanın ifadəsi ilə desək hakim sinif “bağlı kristallaşması” baş verir. Bu isə onu bağlılığa, durğunluğa, cırlaşmaya aparır. Demokratik tendensiyanın üstünlüyü şəraitində hakim sinfin tərkibi bacarıqlı aşağı sinif üzvləri ilə doldurulur. Bu isə onun dinamizmini, həyat qabiliyyətini, enerjisini müəyyən edir. Moskanın siyasi simpatiyası cəmiyyətdə hər iki tendensiyanın bir-birinin tarazlaşmasına meyli olması ilə fərqlənmişdir.

Elita nəzəriyyəsinin inkişafına ən böyük töhvəsini alman politoloqu R.Mixels (1876-1936) vermişdir. Sosial münasibətləri tədqiq edərək o tam demokratiyanın mümkünlüyü, kütlələrin tam hakimiyyətinə inanmamaq nəticəsini çıxarmışdır. Maraqların, qərarların qəbulu və reallaşması üçün xüsusi təşkilatlar (partiyalar, həmkarlar ittifaqları və s.) tələb olunur. Təşkilatların fəaliyyəti isə özünün xüsusi qanunları ilə baş verir. Hər bir institutun inkişafı iyerarxiyanın formalaşması və xüsusi idarə edən təbəqənin yetişməsi ilə bağlı olur. Zaman keçdikcə həmin təbəqə hakimiyyəti inhisara alır, kütlələrdən uzaqlaşır, oliqarxiyaya çevrilir, yalnız öz vəziyyətinin qorunub saxlanılmasına qayğı göstərir. Bu tendensiyanı Mixels “oliqarxlaşmanın dəmir qanunu” adlandırmışdır. Eyni zamanda qeyd etmişdir ki, idarə edən təbəqənin formalaşması zəruridir. Bunun üçün isə onlar hər hansı bir təşkilatda, hər hansı bir cəmiyyətdə özlərinin spesifik maraqları olur.

Siyasi elitanı hakimiyyətlə bağlı qərarları həyata keçirən qruplar və siyasi liderlər təşkil edirlər. Hakimiyyət səlahiyyətlərinin kriteriyası əsasında siyasi elitanın: ali, orta və inzibati növləri fəaliyyət göstərilir. Ali siyasi elita mühüm qərarların qəbul edilməsi sistemində strateji mövqelər tutan rəhbərləri özünə daxil edir. Elitanın bu tipinə prezident və onun ətrafı, hökumət başçıları, ali məhkəmə orqanlarının üzvləri, nüfuzlu partiyaların liderləri, parlamentin spikeri,

iri parlament fraksiyalarının başçıları və s. aiddir. Orta elitaya hakimiyyətin seçkili orqanlarında müəyyən vəzifə tutanlar, deputatlar, regional elitanın nümayəndələri (qubernatorlar, merlər) siyasi partiyaların və hərəkatların liderləri və s. daxildir. İnzibati elitanın tərkibinə hökumət üzvləri, həmçinin dövlət xidmətçilərinin ali təbəqəsi daxildir. İqtisadi elitanın tərkibində cəmiyyətin varlı adamları-iri sahibkarlar, bankirlər, maliyyə- sənaye qruplarının rəhbərləri, aparıcı korporasiyaların rəhbərləri, böyük kapital sahibləri də mühüm rol oynayırlar. İqtisadi elitanın maraqları bilvasitə və yaxud bilavasitə siyasi elitanın qəbul etdiyi qərarların xarakterinə təsir göstərir.

Siyasi və iqtisadi elitaların qarşılıqlı münasibətlərinin təhlili zamanı politoloqlar iki qrupa bölünür. Bəzi alimlər təsdiq edirlər ki, siyasi elita nisbətən avtonomdur və qərarların qəbul edilməsi prosesində müstəqildir, iqtisadi elita isə ona dolayı olaraq təsir edir. Digər mövqenin tərəfdarları isə təsdiq edirlər ki, cəmiyyətdə həlledici əhəmiyyətə iqtisadi elita malikdir. Çünki o öz əlində həm də, mühüm və qeyri-mümkün resursları cəmləşdirir. Çox vaxt konkret anlayışların tarixi sosiomədəni dəyişikliklər prosesində semantik inversiyasını əks etdirən məna kvaziformaların təzahürünə haqq qazandırır. Bu cür haqqazandırma elita anlayışının məna inversiyası nisbətində tam korrektdir. Qeyd etdiyimiz kimi «elita» sözü eligirin latın konsepsiyasını əks etdirir ki, bu da seçmə, aydınlığı ilə seçkini ifadə edir. Beləliklə, əvvəlcədən elita anlayışının izahında fərdi qabiliyyət, istedad, yüksək peşə kompetentliyinin kriteriyası özünü göstərir. Müasir dövrdə həmin kriteriyalar daha çox üfiqi xarakter alır.

Elita- cəmiyyətdə hakim mövqe tutur, çünki o əhalinin ən məhsuldar və təşəbbüskar hissəsidir. Elita özü həm idarə edən hissəyə bölünüb bilavasitə və yaxud bilavasitə hakimiyyətin sükanını əlində saxlayır, həm də idarə etməyən hissəyə (kontrelita) bölünüb hakimiyyətdən uzaqda duranlardır. Pareto belə bir nəticəyə gəlir ki, elita hər bir cəmiyyətdə və hər bir siyasi quruluşda mövcud olur. Həm despotik ölkələrdə, həm demokratik ölkələrdə “səhnə” arxasında hakimiyyəti həyata keçirən adamlar mövcud olur. (7) Elitanın əsasını təşkil edən bu adamlar tarixi vərəqləyir, onun gedişi və istiqamətini müəyyən edir.

Mədəni- informasiya elitasının tərkibinə görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri, tanınmış jurnalistlər daxildir. Bura ictimai rəyin formalaşmasını mühüm təsir göstərə bilən kilsənin ali iyerarxiyaları da aid edilir. Bu elita qrupunun başlıca funksiyası elita üçün əlverişli ictimai rəyin formalaşdırılmasıdır. Elitaya qəbul kəskin rəqabət mübarizəsində baş verir. Burada şəxsi keyfiyyətlər mühüm rol oynayır: enerjilik, özünə dayaq tapmağı bacarmaq, mövcud resursları səfərbər etmək bacarığı. Açıq elita yeni- yeni liderlərə- yeni ideya və dəyərlərin daşıyıcıları olan şəxslərlə artır. Elə buna görə də o sosial innovasiya və islahatları nümayiş etdirir. Onun müsbət cəhətləri sosial əhvali- ruhiyyəyə və tələbatlara diqqətli olmağı, dəyişməkdə olan şəraitə cəld adaptasiyası, ictimai dəyişikliklərə güclü reaksiya vs.-dir. Lakin o qüsurlardan da xali deyildir. Düşünülməmiş və populist qərarlar çıxarmaq, siyasətin hazırlanmasında orta və yaxud aşağı səviyyəli varislik bu qəbildəndir. Açıq elitadan fərqli olaraq qapalı elita üçün qeyri- elit qruplarının onların sırasına daxil olması imkanları qeyri- bərabərdir. Birinci növbədə elitanın tərkibinin formalaşmasına adi göstəricilər: yaş, iş staji, partiyalılıq, müəyyən korporasiyaya mənsubluq və s. təsir göstərir.

M.Cilas “Yeni sinif” adlı tədqiqat əsərində qeyd etmişdir ki, Rusiyada bolşevik inqilabından sonra əvvəllər siniflər tarixində məlum olmayan yeni sinif- “partiya bürokratiyası” sinfi meydana gəlmişdir. O, spesifik mülkiyyət forması olan kollektiv mülkiyyət forması sayəsində öz hakimiyyətini, imtiyazlarını, ideologiyasını və adətlərini qazanır. Nəticədə həmin yeni sinif xalqın və cəmiyyətin adından danışır və “işini” görür. Elə bu səbəbdən də Sovet cəmiyyətinin elita qrupları arasında iqtisadi elita yaranıb inkişaf etməmişdir. İri iqtisadi korporasiyaların rəhbərləri öz mahiyyətinə görə vahid etokratik (nomenklatur) elitanın üzvləri olmuşlar.

Sözün geniş mənasında «hakimiyyət» dedikdə M. Veberin ardınca biz müəyyən sosial münasibətlər çərçivəsində göstərilən müqavimətlərlə hesablaşmayaraq öz məqsədlərinə çatmaq üçün iradəsini həyata keçirmək sahəsində subyektə açılmış imkanı başa düşürük (8, s.540). Elita konseptinin makro-sosial bərabərsizliyinin öyrənilməsi birmənalı istifadə olunmur. Çünki konseptin bir sıra çalarları, o cümlədən “idarə edən”, “hakimlik edən”, “siyasi” sinif, siyasi elita və s. maraq doğurur. Tanınmış elita tədqiqatçısı A. Zukermanın fikrincə bir konsepti ifadə etməkdən ötrə müxtəlif adlardan istifadə olunur və müxtəlif konseptlər eyni adla ifadə olunur (5 s.327). Eltanın təhlilində yeni konseptin axtarışı hazırkı dünyanın inkişafı və çoxşaxəli dinamikası ilə uyğunluq tapmalıdır.

Кайнакча

World development Report 1999/2000. New York: Oxford University Press, 2000, 94 p.

Aşın Q.K. Smena glit // Obhestvennie nauki I sovremennostğ, 1995, № 1, s.79
Political elites and Social Change / Ed. By Moshe M. Czudnowski. Northern Illinois Univer. Press, 1983, 255 p.

Veber M. İzbrannie proizvedeniə. M.: Proqress, 1990, 808 s.

Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т.4, М.: Мысль, 1983, 830 с.

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun dissertantı Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. М.: “REFL-book”, 1994, 352 с.

Pareto V. Rise and Fall of the Elites: An application of theoretica Sociology. Totowa: Bedminstar Press, 1968

Mosca G. The Ruling Class. New-York: Mc Graw-Hill, 1939

Этнос, нация, общность. Этнологический словарь. М., 1996

SOCIAL MEDIA USAGE MOTIVATIONS OF UNIVERSITY STUDENTS

Şerif Ahmet DEMİRDAĞ¹, Elbeyi PELİT²

Abstract

The development of the Internet has provided many services to today's modern world and provided many comforts in human life by using technology of internet. On other hand, Internet-based social media allows people to communicate with other people. In fact, beyond communicating, people can keep up with the latest news, buy and sell products, play games, get fun, do homeworks and store some digital things (photos, videos, messages, documents etc.). In this study, the motivation of university students to use social media is examined. Therefore, the aim of this study is to determine the frequencies and aims of using social media and the motivations of university students towards social media. The data of study were collected from 1545 students who study in Afyon Kocatepe University. According to the findings, the highest level of social media usage motivation of university students were “*to be informed and social interaction*” dimension while the lowest level of motivations were “*social escape*” dimension.

Keywords: Social media, motivations, university students, .

1 Introduction

The Internet which was used for information transfer in the beginnings is a huge network of computers, all of which are networked across the globe. Nowadays, almost everyone from the child to the elderly uses the Internet and benefits of it. The Internet is the biggest foundation of the modern communication system. In the 21st century, there is no doubt that the fastest and most practical way to access information is the Internet. People use the Internet for different purposes, such as learning, watching news, using social media, chatting with other people, listening to music, watching videos or television, playing games, having fun and doing business. It will be useful to say that Internet provides numerous benefits when it used correctly, while unconscious and misuse can have different negative effects on users. Just as we all know and experience, at times the Internet ties up the people to itself like a slave, and time flows like water. Thus, people do not understand how time passes and can use their time inefficiently. For example, people used to visit their kith and kin before; nowadays, instead of visiting technology tools are being used. People used to store the photographs as paper; nowadays they store more photos and videos in digital stores (accessible to many of others). People used to write postcards and letters on special occasions; nowadays, they send short and often ready messages from social media. People used to share their meals with each other and spend time together; nowadays, they share what they eat, food photos and places they visit on social media. People used their language and the language rules better; nowadays, they use foreign words and

¹ Dr., Giresun University, serif.demirdag@giresun.edu.tr (corresponding author)

² Assoc. Prof. Dr., Afyon Kocatepe University, elbeyipelit@aku.edu.tr

acronym instead of using words properly, and also, they carry them to their daily conversations. People used to be more active and endeavored to get something; nowadays, they are active on Internet and they want everything in front of them without efforts... Although the use of the Internet in this way seems to be “social”, when the Internet is out of correct using measure, the Internet has the power to make people asocial. In addition, according to the frequency of use of the internet, some diseases can be seen such as pain in the back, headaches, eye disorders. Moreover, this kind of addictions can exhibit symptoms of substance abuse including deficient self-regulation, neglect of personal life, cognitive preoccupation, mood modifying experiences, tolerance, concealment of addictive behaviors, and escapism (Kuss & Griffiths, 2011; Kuss & Griffiths, 2017; Abbasi, 2019). Therefore, the Internet, which is seen as the disease of the information era should be used in a conscious and measured way. On the other hand, as mentioned before, of course there are positive and beneficial aspects of the Internet.

Wide range of social media organizations constitute excellent tools and vehicles for fostering relationships with their users or customers (Vries et al., 2012: 83). Today, social media is one of the most popular applications of the internet, which is becoming one of the most important communication tools. In the near future, it is thought that almost all of the internet usage (calling, chatting, marketing, learning etc.) will be provided by social media (Tektaş, 2014: 852). Because, social media is one of the most ideal media in terms of being constantly updated, open to multi-use, enabling virtual sharing and so on. People can write their daily thoughts on social media, discuss these thoughts and put forward new ideas (Akıncı Vural & Bat, 2010: 3349). The scope of the social media sites in the Internet environment is very wide and continues to grow. In this study, social media usage frequencies and motivations of university students were investigated.

2 Social Media Phenomenon

In the Internet environment, there are many platforms that connect users to virtual connections in cyberspace and, one of the most ubiquitous platforms used for online interactions and communication is social media (Abbasi, 2019: 277). Internet-based social media are online applications, platforms and media which aim to facilitate interactions, collaboration and content sharing. As the use of social media increases exponentially, not just normal users but even business firms and governmental organizations are joining and using social media as communication tools (Richter & Koch, 2007; Kim & Ko, 2012: 1481). Hansen et al. (2011) stated that social media technologies constitute fundamentally new forms of interaction. There are literally hundreds of different social media platforms (social networking, text messaging, shared photos, podcasts, streaming videos, wikis, blogs, discussion groups) and the mobile devices play a very important role for accessing these platforms (Anderson & Wolff, 2010; Hanna et al., 2012: 266). Even Chiou et al. (2019: 106) makes the statement of social media has reshaped business models, economies, politics, and culture around the world. According to them, social media has had a tremendous impact on the world economy as a new communication platform. As more users entered the virtual meeting places, information delivery and communication changed from traditional media (television, radio and print media) to user-created social media platforms. Using social media offers to people greater opportunities and conveniences for rapid knowledge flow between people living across different geographies, when it compared with traditional tools such as search engines or databases (Panahi et al., 2016: 540-541; Ahmed et al., 2019: 74). According to Kaplan & Haenlein (2010: 60), the idea behind social media is far from groundbreaking and there seems to be confusion among managers and academic researchers alike as to what exactly should be included under social media and how it differs from the concepts of Web 2.0 and User Generated Content. In addition, they stated

that Tom Truscott and Jim Ellis from Duke University, in 1979, have developed the world-wide Usenet, which allows Internet users to send public messages. Today, there are various rich and diverse social media sites in terms of scope and functionality. People use these social media sites to do what they are doing, where they are, how they feel, or to connect the other sites. Some of these sites are for the general masses (Friendster, Hi5, Facebook etc.); some of them are more focused professional networks (LinkedIn etc.); MySpace, YouTube, and Flickr etc. focused on media sharing like photos and/or videos; some are focused on offering real-time updates (Blogs, Tweeter, Foursquare, (Kietzmann et al., 2011: 242) Instagram, Swarm etc.).

Most people use social media to seek and obtain social support; however, the quality of support provided by social media may vary depending on the intensity of the relationships (Sutcliffe et al., 2018: 227). Therefore, people's use of social media differs from each other. Numerous academic studies have been carried out on social media usage, frequencies, purposes and so on in different fields. For example, some studies have linked the relationship between social media and marketing and marketing mixes (Mangold & Faulds, 2009; Kim & Ko, 2012; Barutçu & Tomaş, 2013; Felix et al., 2017); some studies focused on the benefits and negative aspects of social media (Kaplan & Haenlein, 2010; Xiang & Gretzel, 2010; Solmaz & Görkemli, 2012; Ahmed et al., 2019; Kim et al., 2019; Muninger et al., 2019); some studies mentioned the power of social media (Vural & Bat, 2010; Hanna et al., 2011; Kietzmann et al., 2011; Panahi et al., 2016; Sutcliffe et al., 2018); and, some studies focused on effects of social media on different variables (Smith et al., 2012; Sü Eröz & Doğdubay, 2012; Vries et al., 2012; Erol & Hassan, 2014; Kuss & Griffiths, 2017; Baker & Yang, 2018; Abbasi, 2019; Antoci et al., 2019; Michopouloua & Moisab, 2019). In this study, we investigated the motivations and aims of using social media of university students.

3 Methodology

The population of this study consists of university students studying in the city of Afyonkarahisar. There are approximately 15000 students studying in Afyon Kocatepe University in Afyonkarahisar. Since the whole population is difficult to reach because of time and cost constraints, sampling method was used in the study. By using this method, 1600 questionnaire were administered to students as data collection. The number of returned questionnaires was 1588 and that of deemed suitable questionnaires was 1545 (43 questionnaires that were incomplete, inaccurate, or blank were eliminated). The questionnaire consists of two sections. In the first section, there were 9 items to determine some individual characteristics (faculty, age, gender, class) of participants and their internet usage frequencies and aims (Internet access frequency, time spent on the internet, aim of internet usage, aim of social media usage, most used social media site). In the second section of the questionnaire, the "uses and gratification scale" was used to determine the motivations that lead to social media which consist of 30 items and 6 dimensions (entertainment and relaxation; information and social interaction; supervision, guidance and interpersonal benefit; social escape; personal presentation; leisure and friendship). This scale was created by adapting the scales used in previous studies (Canöz, 2016; Tufan Yeniçıktı, 2016; Yayla, 2018 etc.). Uses and gratification scale based on 5-point Likert scale, ranging from 1 denoting strongly disagree to 5 denoting strongly agree. The Cronbach Alpha reliability coefficients, which are internal consistency coefficients for the reliability of the scales used in this study, were calculated and found as $\alpha=0,816$ for the uses and gratification scale. This value shows that the scales is reliable at high ($0,80 < \alpha < 1$) level (Ural and Kılıç, 2006: 286). For the statistical analysis of the obtained data; frequency and percentage distributions for the characteristics of students and, arithmetical mean

and standard deviation related with each dimension of the uses and gratification scale were expressed.

4 Findings

Table 1 shows the frequency and percentage distribution of some individual characteristics and internet usage frequencies and aims of 1545 university students.

Table 1. The descriptive profile of the participants

Variables	Groups	f	%	Variables	Groups	f	%
Faculty of	Education	269	17.4	The Aims of Social Media Usage	Information	395	25.6
	Art and Sciences	300	19.4		to share status	74	4.8
	Economics and Administrative Sciences	304	19.7		to share photos	182	11.8
	Engineering	220	14.2		to make friends	22	1.4
	Tourism	382	24.7		to follow news	150	9.7
	Others (Law, Veterinary Medicine, Fine Arts)	70	4.5		to be phenomenon	9	0.6
Age	20 years and under	705	45.6		to share videos	7	0.5
	21-23 years	689	44.6		Communication	683	44.2
	24-26 years	124	8.0		Others	23	1.5
	27 years and over	27	1.7		The Frequency of Internet Access	Everyday	1373
Gender	Female	546	35.3	3-5 days in a week		56	3.6
	Male	999	64.7	1-2 days in a week		95	6.1
Class	1 st Class	579	37.5	3-5 days in a month		13	0.9
	2 nd Class	462	29.9	1-2 days in a month	8	0.5	
	3 rd Class	248	16.1	Time Spent on The Internet (At Once)	Less than 30 min.	431	27.9
	4 th Class	256	16.6		30 min. – 1 hour	529	34.2
The Aims of Internet Usage	to explore	169	10.9		1-2 hours	298	19.3
	Communication	361	23.4		3-4 hours	141	9.1
	Banking	19	1.2	More than 5 hours	146	9.4	
	Downloads	17	1.1	Most Used (Preferred) Social Media Site	WhatsApp	753	48.7
	Social Media	859	55.6		Instagram	358	23.2
	to Play a game	50	3.2		Facebook	278	18.0
	News	49	3.1		YouTube	66	4.3
	Others	21	1.4		Others (Twitter, Swarm, Scorp, Flickr etc.)	90	5.8

According to Table 1, the participants consisted of 35.3% female and 64.7% male. 45.6% of students were 20 years and under; 44.6% were between 21-23 years, 8.0% were between 24-26 years and 1.7% were 27 years and over. The majority of participants study in faculty of tourism (24.7%), economics and administrative sciences (19.7%) and art and sciences (19.4%). 37.5% of participants were in 1st class, 29.9% were in 2nd class, 16.1% were in 3rd

class and 16.6% were in 4th class. When the aims of Internet usage of university students considered, 55.6% of participants access internet for social media, 23.4% for communication and only 10.9% get access to Internet to explore. This is an engrossing result that more than half of the university students (55.6%) have access to the Internet to use only social media. The Internet has numerous benefits but only when used properly. Otherwise, you waste your time with doing nothing. When the aims of social media usage considered 44.2% of participants use social media for communication, 25.6% to get information and 9.7% use social media to follow news. 88.9% of the majority of the participants access to internet every day, 34.2% of the participants stated that they spent time between 30 minutes and 1 hour each they accessed the internet. When these results are evaluated, it can be described as a normal situation due to the fact that we live in the internet age and today everybody from the young to the elderly uses the internet. As it can be seen in Table 1, most used (preferred) social media sites are respectively with 48.7% WhatsApp, 23.2% Instagram, 18.0% Facebook, 4.3% YouTube and 5.8% others (Twitter, Swarm, Scorp, Flickr etc.).

The arithmetic means and standard deviation values on the basis of dimensions of items of the uses and gratification scale to determine the participants' motivations for using social media are shown in Table 2.

Table 2. Social media usage motivation statistics of participants

Dimensions	\bar{x}	s.d.
Entertainment and Relaxation	3.43	0.91
Information and Social Interaction	3.70	0.78
Supervision, Guidance and Interpersonal Benefit	3.43	0.86
Social Escape	2.95	1.11
Personal Presentation	3.49	1.09
Leisure and Friendship	3.25	1.06
General Motivations of Social Media Usage	3.38	0.73

The arithmetic mean of the responses given by the university students to items in the entertainment and relaxation dimension was calculated as $\bar{x}=3.43$. Considering this ratio, social media usage rates of the participants were above the normal level for the aim of entertainment and relaxation. The entertainment and relaxation dimension consisted of 6 items as following; “*I can spend time with social media when I'm bored ($\bar{x}=3.85$)*”, “*Social media meets my entertainment needs ($\bar{x}=3.57$)*”, “*I'm having a good time with social media ($\bar{x}=3.48$)*”, “*I can be relaxing with social media ($\bar{x}=3.16$)*”, “*I'm getting away from problems of my school and environment by using social media ($\bar{x}=3.07$)*” and “*I'm chilling out with using social media ($\bar{x}=3.47$)*”.

The arithmetic mean of the responses given by the respondents to items in the information and social interaction dimension was calculated as $\bar{x}=3.70$. According to this value,

information and social interaction dimension has the highest arithmetic mean when compared to other dimensions. In other words, the majority of the participants stated that they used social media for the aim of information and social interaction. The information and social interaction dimension consisted of 6 items as following; “*I can find common conversation topics that will talk to people by using social media* ($\bar{x}=3.47$)”, “*I can learn what's going on in my city, in my country and in the world by using social media* ($\bar{x}=4.11$)”, “*I have information about the issues that concern me by using social media* ($\bar{x}=4.00$)”, “*I can be in touch with my acquaintances by using social media* ($\bar{x}=3.61$)”, “*I can prevent alienation from actual chat subjects by using social media* ($\bar{x}=3.45$)” and “*I can learn about people's experiences and what they say* ($\bar{x}=3.58$)”.

The arithmetic mean of the responses to items in the supervision, guidance and interpersonal benefit dimension was calculated as $\bar{x}=3.43$. Social media usage rates of the participants were above the normal level for the aim of supervision, guidance and interpersonal benefit. The supervision, guidance and interpersonal benefit dimension also consisted of 6 items as following; “*I can shape my own personal opinions and thoughts by using social media* ($\bar{x}=3.49$)”, “*I can form a conviction on important issues by using social media* ($\bar{x}=3.55$)”, “*I'm informed about current developments and events by using social media* ($\bar{x}=3.98$)”, “*I can have predictions about others by using social media* ($\bar{x}=3.43$)”, “*My perspective on life is changing by using social media* ($\bar{x}=3.06$)” and “*I can teach and live my national culture by using social media* ($\bar{x}=3.07$)”.

The arithmetic mean of the responses of participants to items in the social escape dimension was calculated as $\bar{x}=2.95$. According to this value, social escape dimension has the lowest arithmetic mean when compared to other dimensions. In other words, participants stated that they use least social media for the aim of social escape. The social escape dimension consisted of 4 items as following; “*I can get away from my family members and friends for a moment by using social media* ($\bar{x}=2.81$)”, “*I can forget my daily life problems by using social media* ($\bar{x}=2.85$)”, “*I can get rid of people who bother me by using social media* ($\bar{x}=3.05$)” and “*I can get rid of boring tasks by using social media* ($\bar{x}=3.10$)”.

The arithmetic mean of the responses of university students to items in the personal presentation dimension was calculated as $\bar{x}=3.49$. Social media usage rates of the participants were above the normal level for the aim of personal presentation. The personal presentation dimension also consisted of 4 items as following; “*I can share videos* ($\bar{x}=3.26$)”, “*I can share photos* ($\bar{x}=3.67$)”, “*I can influence people with my sharing* ($\bar{x}=3.36$)” and “*I can get recognition with my sharing* ($\bar{x}=3.65$)”.

The arithmetic means of the leisure and friendship dimension which is the last dimension of the scale was found as $\bar{x}=3.25$. Social media usage rates of the participants were also above the normal level for the aim of leisure and friendship just like others. The leisure and friendship dimension also consisted of 4 items as following; “*I can evaluate my free time with social media* ($\bar{x}=3.54$)”, “*I can spend time during the day with social media* ($\bar{x}=3.62$)”, “*I feel less alone with social media* ($\bar{x}=2.97$)” and “*I can clear my loneliness with social media* ($\bar{x}=2.88$)”.

The overall arithmetic means of the responses given by university students to 30 items of the uses and gratification scale was found as $\bar{x}=3.38$. This value shows that university students using social media with different motivations above medium level. The result obtained from university students in today's information age has been at the expected level.

5 Conclusion

Internet and social media are the most important communication tools of the information age in which we live. In fact, we had to store the documents, pictures, official correspondence etc. as full of papers in the past, but today we store them in smaller sizes and in digital platforms. On these digital platforms, people can access documents and information about the past very easily and quickly, while at the same time communicating with others. In this study, internet and social media usage frequencies of university students studying at Afyon Kocatepe University and motivations that push them to use social media were investigated. According to the results of the descriptive analysis carried out within the scope of the study, the findings were concluded as expected. Because, as mentioned before, the use of internet and social media is one of the most important requirements of today. While 55.6% of university students in the study stated that they use the internet for the aim of social media and, 25.6% of the students using social media stated that they used social media for the aim of information. 88.9% of respondents access to the Internet every day, and, 34.2% of the students spend time on the Internet between 30 minutes and 1 hour each time. WhatsApp (48.7%) is the leading social media network that students use most and, Instagram (23.7%), Facebook (18.0%), YouTube (4.3%) and Others (5.8%) (Twitter, Swarm, Scorp, Flickr etc.) follow it.

The results showed that university students used social media for different aims such as entertainment and relaxation, information and social interaction, supervision, guidance and interpersonal benefits, social escape, personal presentation and leisure and friendship. Among these, the highest arithmetic mean is information and social interaction ($\bar{x}=3.70$), while lowest arithmetic mean is the use of social media for aim of social escape ($\bar{x}=2.95$). This study should not be generalized as it covers only students of Afyon Kocatepe University. Future academic studies can be conducted in different universities and social media motivations can be examined in terms of different psychological or individual variables of participants. Thus, the results obtained from this study can also be supported. For example, students' motivation to use social media, their effects and success in courses can be examined.

References

- Abbasi, I. S. (2019). "Social Media Addiction in Romantic Relationships: Does User's Age Influence Vulnerability to Social Media Infidelity?", *Personality and Individual Differences*, 139(2019): 277-280.
- Ahmed, Y. A., Ahmad, M. N., Ahmad, N. & Zakaria, N. H. (2019). "Social Media for Knowledge-Sharing: A Systematic Literature Review", *Telematics and Informatics*, 37(2019): 72-112.
- Akıncı Vural, Z. B. & Bat, M. (2010). "Yeni Bir İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine Yönelik Bir Araştırma", *Journal of Yasar University*, 20(5): 3348-3382.
- Anderson, C., & Wolff, M. (2010). "The Web is Dead. Long Live the Internet". *Wired Magazine*, 18(15): 1-12.
- Antoci, A., Bonelli, L., Paglieri, F., Reggiani, T. & Sabatini, F. (2019). "Civility and Trust in Social Media", *Journal of Economic Behavior and Organization*, 160(2019): 83-99.
- Baker, B. & Yang, I. (2018). "Social Media as Social Support in Pregnancy and the Postpartum", *Sexual & Reproductive Healthcare*, 17(2018): 31-34.
- Barutçu, S., & Tomaş, M. (2013). "Sürdürülebilir Sosyal Medya Pazarlaması ve Sosyal Medya Pazarlaması Etkinliğinin Ölçümü", *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*, 4(1): 5-24.

- Canöz, N. (2016). “İletişim Fakültesi Öğrencilerinin Kullanımlar Ve Doyumlar Yaklaşımı Çerçevesinde Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıkları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2016(39): 423-441.
- Chiou, W. J. P., Knewtson, H. S. & Nofsinger, J. R. (2019). “Paying Attention to Social Media Stocks”, *International Review of Economics and Finance*, 59(2019): 106-119.
- Erol, G. & Hassan, A. (2014). “Gençlerin Sosyal Medya Kullanımı ve Sosyal Medya Kullanımının Tatil Tercihlerine Etkisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(31): 804-812.
- Felix, R., Rauschnabel, P. A. & Hinsch, C. (2017). “Elements of Strategic Social Media Marketing: A Holistic Framework”, *Journal of Business Research*, 70(2017), 118-126.
- Hanna, R., Rohm, A. & Crittenden, V. L. (2011). “We’re All Connected: The Power of the Social Media Ecosystem”, *Business Horizons*, 54(2011): 265-273.
- Hansen, D., Shneiderman, B. & Smith, M. A. (2011). *Analyzing Social Media Networks with NodeXL: Insights from a Connected World*. Boston: Elsevier, Morgan Kaufmann.
- Kaplan, A. M. & Haenlein, M. (2010). “Users of The World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media”, *Business Horizons*, 53(2010): 59-68.
- Kietzmann, J. H., Hermkens, K., McCarthy, I. P. & Silvestre, B. S. (2011). “Social media? Get serious! Understanding the Functional Building Blocks of Social Media”, *Business Horizons*, 54(2011): 241-251.
- Kim, A. J. & Ko, E. (2012). “Do Social Media Marketing Activities Enhance Customer Equity? An Empirical Study of Luxury Fashion Brand”, *Journal of Business Research*, 65(2012): 1480-1486.
- Kim, J., Kim, J. & Yang, H. (2019). “Loneliness and the Use of Social Media to Follow Celebrities: Amoderating Role of Social Presence”, *The Social Science Journal*, 56(2019): 21-29.
- Kuss, D. J. & Griffiths, M. D. (2011). “Excessive Online Social Networking: Can Adolescents Become Addicted to Facebook?”, *Education and Health*, 29(4): 63-66.
- Kuss, D. J. & Griffiths, M. D. (2017). “Social Networking Sites and Addiction: Ten Lessons Learned”, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(3), 311: 1-17.
- Mangold, W. G. & Faulds, D. J. (2009). “Social Media: The New Hybrid Element of the Promotion Mix”, *Business Horizons*, 52(2009): 357-365.
- Michopouloua, E. & Moisab, D. G. (2019). “Hotel Social Media Metrics: The ROI Dilemma”, *International Journal of Hospitality Management*, 76(2019): 308-315.
- Muninger, M. I., Hammedi, W. & Mahr, D. (2019). “The Value of Social Media for Innovation: A Capability Perspective”, *Journal of Business Research*, 95(2019): 116-127.
- Panahi, S., Watson, J. & Partridge, H. (2016). “Information Encountering on Social Media and Tacit Knowledge Sharing”, *Journal of Information Science*, 42(4): 539-550.
- Richter, A. & Koch, M. (2007). *Social Software – Status quo und Zukunft*, *Technischer Bericht Nr. 2007-01*, Fakultät für Informatik, Universität der Bundeswehr München, Feb. 2007, (http://www.unibw.de/wow5_3/forschung/social_software/).
- Smith, A. N., Fischer, E. & Yongjian, C. (2012). “How Does Brand-related User-generated Content Differ across YouTube, Facebook, and Twitter?”, *Journal of Interactive Marketing*, 26(2012): 102-113.
- Solmaz, B. & Görkemli, H. N. (2012). “Yeni Bir İletişim Alanı Olarak Sosyal Medya Kullanımı ve Konya Kadın Dernekleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(2012): 183-189.
- Sutcliffe, A. G., Binder, J. F. & Dunbar, R. I. M. (2018). “Activity in Social Media and Intimacy in Social Relationships”, *Computers in Human Behavior*, 85(2018): 227-235.

Sü Eröz, S. & Doğdubay, M. (2012). “Turistik Ürün Tercihinde Sosyal Medyanın Rolü ve Etik İlişkisi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(1): 133-157.

Tektaş, N. (2014). “Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Ağları Kullanımlarına Yönelik Bir Araştırma”, *Tarih Okulu Dergisi*, 7(17): 851-870.

Tufan Yeniçaktı, N. (2016). Sosyal Medya Kullanım Motivasyonları: Facebook ve Twitter Kullanıcıları Üzerine Kullanımlar ve Doyumlar Araştırması, Konya-Turkey: Selçuk University.

Ural, A. and Kılıç, İ. (2006). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile Veri Analizi*, 2nd Edition, Ankara: Detay Yayıncılık.

Vries, L., Gensler, S. & Leeflang, P. S. H. (2012). “Popularity of Brand Posts on Brand Fan Pages: An Investigation of the Effects of Social Media Marketing”, *Journal of Interactive Marketing*, 26(2012): 83-91.

Xiang, Z. & Gretzel, U. (2010). “Role of Social Media in Online Travel Information Search”, *Tourism Management*, 31(2010): 179-188.

Yayla, H. M. (2018). “Kullanımlar ve Doyumlar Bağlamında Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Öğrencilerinin Sosyal Medya Kullanımı: Instagram Örneği”, *Selçuk İletişim*, 11(1): 40-65.

THE EFFECTS OF THE EU MEMBERSHIP ON THE UK ECONOMY: A RETROSPECTIVE EVIDENCE

Sercan Arman KANDEMİR¹, Asuman OKTAYER²

Abstract

In this paper, we aim to examine the importance of the European Union for the United Kingdom economy. In this way, we believe that we can observe the possible effects of Brexit on British economy. There are three trade options for the United Kingdom, which are alternative to the European Union membership. If the United Kingdom had preferred one of these alternatives since 1973 to present, everything would be different for the economy. Therefore, none of these alternatives is a substitute for being a member of the European Union. In order to estimate the effects of the aforementioned membership alternatives, we use the ARDL bounds testing procedure to cointegration in line with our stationarity test results. Our findings suggest that Brexit's net impact on the UK economy is positive.

Keywords: Brexit, UK, Norway, Swiss, WTO

1 Introduction

Economists assert that Brexit will really be costly for the UK. Some features like “four freedom” of the EU or tariff-free trade will not be possible for the UK anymore. Besides, the UK will lose passporting rights of financial institutions and banks (Sampson, 2017:165). This situation will have disastrous effects on the British economy. After the completion of the Brexit negotiations, the three alternatives that are likely to occur are most emphasized. One of these alternatives is being individual member of the WTO, the other one is negotiating bilateral deals with the EU like in Switzerland example and the last one is being a member of the EEA like Norway (Belke & Gros, 2017: 5).

From these alternatives, we can say that the EEA option gives the best economic outcome for the UK. One of the negative aspects of the EEA is that the member states do not have the right to vote in the decision-making process of the EU. Besides there is no budget contribution and no subsidiary funds, such as CAP and CFP (Chang, 2017: 6). However, in the EEA option, the UK will be able to retain most of their privileges they have in the EU. Unlike the EEA option, the WTO option gives the worst results for the British economy. In the WTO option, the UK will lose all of its privileges they had in the EU. The UK will be subject to export tariffs and some non-tariff barriers such as border checks and custom controls. The UK fall back to MFN tariffs for exports (Davis et. al., 2017:2) Thus, the UK economy is expected to be damaged as a result of its withdrawal from the EU.

In addition to the importance of the EU for the UK economy, we should also mention the importance of the UK economy for the EU. The UK is the second biggest economy in the EU after Germany. The Britain's GDP is 1.8 trillion pounds. The UK economy accounts for 17

¹ Master's Degree Student, Yıldız Technical University, sercanarman@gmail.com

² Assoc. Prof., Yıldız Technical University, aoktayer@yildiz.edu.tr

percent of the total economic size of the EU. Half of the global trade of the British economy is with the EU member countries. The UK's exports to the EU is approximately 230 billion Euros. On the other hand, the UK's imports from the EU amounted to about 290 billion Euros. In addition, we can say that the top export destinations are the Netherlands, Germany, France, Ireland and Belgium. On the other hand, the UK imports goods and services from countries such as Germany, Netherlands, France, Italy, Spain and Ireland. Ireland is a big exception here because Ireland buys the large share of the UK exports (Lawless & Morgenroth, 2019:4). The UK has one-eighth of the total population of the EU. In the EU, the UK is the most populous country after Germany.

Our aim in this study is not to make an estimate of the future effects of Brexit. Instead, our aim is to see what would happen if Britain had chosen one of these trade alternatives instead of becoming an EU member in 1973. In other words, this study includes a retrospective prediction effort. In order to estimate the effects of the alternative trade options on the UK economy, we apply cointegration technique. Because our time series are stationary at level and at first difference, we use the ARDL bounds testing procedure to cointegration to test the mentioned effects.

2 Changes in the UK Economy Due to the EU Membership

One of the most important impacts of the UK's EU membership on the British economy is the considerable amount of FDI inflows to the UK (Jafari & Britz, 2017: 3). The UK became the third biggest FDI recipient in the world by the impact of the EU membership. We also need to say that the EU is the biggest investment partner of the UK. 46 percent of all FDI inflows are coming from the EU countries to the UK (Bank of England, 2015: 12). The UK is a gateway to the Europe for the most non-EU countries. This important feature makes the UK more attractive to investors. In case of the UK's exit from the EU, the UK will lose this important feature. In addition, we can say that 24 percent of the EU's total financial activities take place in the UK. The UK financial sector has a 7 percent share in the UK economy.

We can say that the EU membership is really beneficial to the UK. We can say that external trade volume was equal to 40 percent of the UK GDP in 1973 but trade volume was equal to 60 percent of the UK in 2014. These figures suggest that at least 20 percent increase in external trade volumes of the UK because of the EU membership. We also think that abolition of tariffs and increasing trade openness between the EU members had really great impact on this increase. Being member of the EU had increased the UK trade volumes by 21.6 percent (Crafts, 2016: 6).

Total exports of goods and services also showed really great increase for the UK. Total exports to the UK GDP were around 21.98 percent in 1973. With the EU membership, this ratio increased to 30.12 percent. Reduction in tariffs and non-tariff barriers were really effective in this situation. The UK exports of goods and services to rest of the world had increased by 8.14 percent.

Another important feature of the EU membership was rise in FDI inflows. As a member of the EU, the UK became more open to the foreign investments. The UK FDI inflows were equal to 1.414 percent of the UK GDP in 1973. With the effect of the EU membership, we can see that FDI inflows to GDP ratio had risen to 9.99 per cent for the UK in 2016. According to the LSE study, effect of the EU membership is about 28 percent on FDI inflows of the UK (Dhingra, et. al., 2016: 3).

We can also say that the UK household consumption didn't increase with the EU membership. The household consumption of the UK was equal to 66.71 per cent of the UK

GDP in 1973. In 2016, this ratio rose up to 65.63 percent with the membership of the UK. This means that almost 1 percent fall was seen in the household consumption of the UK.

Government revenues also increased with the EU membership of the UK. For example, ratio total tax revenues to the UK GDP had increased from 21.07 per cent to 25.47 per cent between 1973 and 2016. With this information, we can say that the tax revenues of the UK had increased by almost 4 per cent with the EU membership. Total revenues to the UK GDP ratio had also increased from 29.42 per cent to 35.13 between 1973 and 2016. We can conclude that around 5 percent increase was seen in government revenues with the effect of the EU membership.

The UK economy really improved with the EU membership. GDP deflator of the UK was around 10.582 point. In 2016, it rose up to 109.934 point. With this information, we can conclude that the UK's national income showed enormous rise with the EU membership. We also looked the UK GDP growth at the period between 1960 and 1973. We have seen that the UK GDP was slowly increasing in this period compared to first seven years of the EU membership of the UK (1973 – 1980).

Inflation rates were high for the UK before the membership of the EU. In 1973, inflation rate was 9.19 per cent and it was 24.20 in 1975. Inflation rates began to decrease over time. In 2016, we can see that inflation rate was around 2.5 percent. In fact, we can conclude up that the prices were stable in the last 20 years. Thus, we can say that the EU membership is really important for maintaining price stability for the UK.

We can also say that unemployment rates were also really low in 1973. The UK unemployment rate was around 2.5-3 before 1973. Since 1973, unemployment rates were never lower than this level. In the last 20 years, it was never below 4 per cent level in the UK. We believe that the EU membership of the UK was really effective in this case. Brexit might be a solution for high rates of unemployment in the UK but some studies suggest that unemployment rates in the UK will not change much after Brexit (Ebell & Warren, 2016: 136).

If Britain was not a member of the EU, Britain's real GDP would have been 25.5 percent lower (Craft, 2016: 5). Overall, if the UK did not become a member of the EU, the real GDP growth per capita in the UK would be lower than the growth rates of Germany and France.

3 Trade Alternatives to the EU Membership

After the Brexit, there are some possible trade options for the UK, which are alternative to EU membership. These options are Norway option, Swiss option, WTO option, customs union (Turkey style), free trade agreement, and continental membership. Among these alternatives Norway option, Swiss option and WTO option are the most considered ones in the literature. On the other hand, uncertainty about trade is likely to affect the most of the economic indicators (Baker et. al., 2016: 10).

3.1 Norway Option

In Norway option, the UK is considered with one of the EEA member countries such as Norway and Liechtenstein. In Norway option, the UK is able to retain most of the privileges they had in the EU such as free trade and passporting rights. Retaining passporting right will help to avoid damage in financial sector of the UK. On the other hand, tariff free trade except some agricultural goods is expected to continue between the EU and the UK (Los et. al., 2017: 7). In addition, the UK will not face non-tariff barriers such as custom checks and border

controls. For Norway option, great impact on the trade and consumption is expected to be seen in the UK (Ebell & Warren, 2016: 129).

We expect that the UK's budget contribution will fall by almost 9 percent in Norway option. Estimated yearly payments of the UK to the EU budget will be almost 5 billion euros in Norway option (Busch et. al., 2016: 8). With this option, the UK cannot benefit social funds such as CAP and CFP. These funds are really important agricultural subsidies and therefore they may have important effects on the UK economy (Booth et. al., 2016: 60).

The UK also will be subject to four freedoms of the EU. This means that the UK cannot have immigration restrictions for the other EU countries (Portes, 2017:16-17). The UK will not be able to determine independent trade policy in Norway option. Lastly, the UK cannot have any word on decision making process of the EU. Now, the UK can delay or reject to adopt the rules and regulations of the EU (Pain & Young, 2004: 398). If Norway option had been chosen, the UK would not have right to reject to adopt these rules and regulations. In addition, the UK would have adopted some of the rules and regulation which they had in the EU such as The EU Renewable Energy Strategy, The CRD IV Package, The Working Time Directive, The EU Climate and Energy Package, The Temporary Agency Workers Directive.

3.2 Swiss Option

Second best alternative to the EU membership is having bilateral deals with the EU like in Switzerland example. These deals are really flexible and the sides can decide on any topic they want. For now, we will assume that these deals will be similar with agreements between the UK and Switzerland. We expect that free movement of people will continue in Swiss option. There is also tariff free trade on goods except some agricultural products but there might not be no tariff free trade in services. Like in Norway option, the UK cannot have any word on decision making process of the EU. The UK must adopt what the agreement covers (Dhingra & Sampson, 2016: 6). We also expect that financial sector is severely damaged in Swiss option because the UK banks and other financial institutions will lose their passporting right. This situation will affect London's importance as the financial center of the EU and the world (Kierzenkowski, 2016: 19).

In addition, these agreements have complex nature and took a lot of time to negotiate and agree on. For example, negotiations of bilateral agreements between Switzerland and the EU took 7 years to complete. These deals must be approved by all member states' assemblies and after that the European Council must approve the each deal separately. Thus, negotiating such agreements take long time to finish. If the UK would choose Swiss option, they may had to wait a long time in the first place.

With Swiss option, the UK can stay in the single market of the EU. However, the UK cannot have any say on the rules about the single market (Springford & Tilford, 2014, 41-42). If the UK wishes to stay in the single market, they need to update their rules and regulations according to the EU's rules and regulations. As a result, the UK would be a pure follower of the EU rules and regulations in Swiss option (Pisani-Ferry et. al., 2016: 3).

There are some benefits in the Swiss option as well. For example, the UK can have any trade deals in this option. However, if the UK would choose Swiss option, they might have difficulty to have trade partners because the EU is bigger institution and other countries would select the EU as a trade partner. The UK is also free to adopt their own rules and regulations. On the other hand, if the UK firms wishes to continue trade with the EU, they must adapt their standards.

3.3 WTO option

In the WTO option, we assumed that the UK is an individual member of WTO and have no trade deals with the EU. In the WTO option, political advocates of Brexit can reach to their goals but the cost is really high (Busch et. al., 2016: 7). This option is also considered as the most pessimistic alternatives of the EU membership by the most of the studies.

In the WTO option, external trade tariffs would be applied if the UK would choose this option from the start. Non-tariff barriers such as border checks and custom controls would also be applied in the trade between the UK and the EU (Ciuriak et. al., 2017: 1). In addition, the UK would not have any access to the EU's trade deals with third countries such as the U.S. and Japan (HM Treasury, 2016: 63). The UK would be subject to the international standards of the external trade and they would not have any additional privileges. Now, with the help of the passporting right, the UK banks can now establish branches and subsidiaries in the EU countries like they open a domestic branch. Lastly, the UK would not have passporting right with the EU. This situation would really damage the UK financial sector and the UK would not be financial center of the EU. In addition, FDI inflows would be low to the UK. With this option, the UK will lose the trade agreements with third countries (Scoof, 2015: 3).

If the UK chose the WTO option, there will be few benefits. These advantages are economic independence and fiscal gains coming from not being member of the EU (Busch & Matthes, 2016: 36). First of all, the UK would not have to contribute to the EU budget. Most of the Britons sees it as an unnecessary spending. Thus, they would have small saving if they choose the WTO option.

Second advantage of the WTO option is, the UK would pursue independent trade deals with any country they want but having trade deals with big countries would be hard. When we compare the UK and the EU, the EU could find trade partners more easily than the UK but on the other hand, the UK would finish the trade deals more quickly than the EU. In this option, the UK has the freedom of rules and regulations. The UK can adopt any trade policy, rules and regulations they want. In addition, the UK would be free to adopt any immigration restriction they want to use. Immigration restrictions were one of the important reasons for Brexit but the cost would be really big.

4 Methodological Framework and Data Source

4.1 Methodological Framework

In our time series analysis, we need to test if the time series are stationary or not. ARDL procedure requires that time series to be I(0) or (1). If one of the time series is I(2) or above, ARDL would not be valid anymore. Therefore, we need to test the time series are stationary or not. We used Augmented Dickey-Fuller Test to ensure our time series I(0).

After performing Augmented Dickey-Fuller test, we use bounds test to investigate if the series are cointegrated. This test is applicable in case the series are I(0), I(1) or mutually correlated. However, if the series are I(2), this test crashes. We use OLS (Ordinary Least Square) regression on series and then to ensure cointegration, we compare the value of F statistic with the upper critical bound. In this case, $H_0: \mu_1 = \mu_2 = 0$ implies that there is no cointegration between time series and $H_1: \mu_1 \neq \mu_2 \neq 0$ implies that there is cointegration between variables. If the result of the F statistic exceeds the upper critical value, the null hypothesis of no cointegration can be rejected. On the other hand, if F statistics is below the lower critical value, the null hypothesis cannot be rejected. Lastly, if F statistic is between upper and lower critical values, the test is inconclusive. In our time series, all of the variables are cointegrated and F values were bigger than the upper critical value.

After bounds test, next step is to estimate a long-run model by selecting orders of ARDL based on Schwarz information criteria. In this case, we need to choose the order with lowest Schwarz information criteria. In the long-run model, short-run dynamic parameters are estimated with error correction model (ECM). After that we can build a short-run ARDL model based on Schwarz information criteria. In this short-run model, we need to add error correction term which is obtained from ECM. Unlike long-run ARDL model, we use difference of series for short-run ARDL model.

4.2 Data Source

All of the data we use in our study are retrieved from the World Bank Statistical Database. The dependent variables we use in our models are the rate of household consumption to GDP (cons), the rate of FDI inflows to GDP (fdi), GDP growth (gdp), and ILO estimates of unemployment rates (unem). Our independent variables are the ratio of subsidies –such as CAP and CFP- to GDP (esi), the ratio of the UK’s contribution to the EU budget to GDP (cont). In addition to these independent variables, one or two dummy variables have been used in some of our models. Of the dummy variables we use, rofor represents the “rules of origin”, while pass represents passporting right of banks and financial institutions.

5 Empirical Findings

Before conducting the ARDL Bounds test, we need to check the stationarity of our variables. Stationarity test is needed to ensure that the series are not stationary at I(2) and to avoid spurious results. Table 1 presents Augmented Dickey-Fuller test results. ADF test results say that each of our variables are integrated of order zero, I(0), or of order 1, I(1).

Table 1. Unit root test results

Variables	Augmented Dickey-Fuller test					
	Level			First difference		
	Intercept	Intercept & trend	None	Intercept	Intercept & trend	None
Cons	-3.03** (0)	-3.05 (0)	-0.20 (0)	-6.55* (0)	-6.49* (0)	-6.60* (0)
Cont	-1.37 (0)	-1.33 (0)	-0.56 (0)	-5.75* (0)	-6.21* (0)	-5.82* (0)
Esi	-2.97** (1)	-4.68* (0)	-0.44 (1)	-6.30* (1)	-6.23* (1)	-9.92* (0)
Fdi	-4.14* (0)	-4.69* (0)	-1.19 (1)	-10.23* (0)	-10.08* (0)	-10.35* (0)
gdp	-5.02* (0)	-4.94* (0)	-3.38* (0)	-8.38* (0)	-8.25* (0)	-8.49* (0)
Unem	-2.88*** (1)	-3.28*** (1)	0.79 (1)	-3.13** (0)	-3.31*** (0)	-3.17* (0)
Critical values						
% 1	-3.58	-4.18	-2.61	-3.59	-4.18	-2.61
% 5	-2.92	-3.51	-1.94	-2.93	-3.51	-1.94
% 10	-2.60	-3.18	-1.61	-2.60	-3.18	-1.61

Values in brackets are the lag lengths which are chooesen by using SIC. *,**and *** indicates that statistical significance at 1 %, 5 % and 10 % levels respectively. The null hypotesis under the ADF is that variable contains a unit root.

5.1 Norway Option

Having been ensured that our variables are integrated of order 0 or of order 1, the next step is to see if they have common trend between 1973 and 2017. In the first stage of Bounds Testing procedure, we looked for the long-run relationship. F-statistics tests the joint null hypothesis that coefficients of the lagged level variables are zero indicating no long-run relationship between the variables.

Table 2: Bounds test result for Norway option

Critical value bonds of the F statistics (unrestricted intercept and no trend)						
k	90 percent level		95 percent level		99 percent level	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
2	3,17	4,14	3,79	4,85	5,15	6,36
Model 1	F(gdp/esi, cont)	13,04***	F(esi/gdp, cont)	7,02	F(cont/gdp, esi)	0,99
Model 2	F(cons/esi, cont)	7,00***	F(esi/cons, cont)	4,57	F(cont/cons, esi)	0,89
Model 3	F(fdi/esi, cont)	6,24***	F(esi/fdi, cont)	4,65	F(cont/fdi, esi)	2,76
Model 4	F(unem/esi, cont)	5,40**	F(esi/unem, cont)	7,38	F(cont/unem, esi)	2,45

The lag lengths are selected as “1” for model 1 and 3 and as “2” for model 2 and 4 by using SC. * indicates the test statistic exceeds the 10% upper critical value, ** implies the value lies in the indeterminate region, *** denotes the test statistic is above the upper critical value.

We used constant trend specification for the Bounds Testing Procedure in Eviews 10. F statistics are greater than upper bound ,I(1), for Model 1 and for Model 2 at 1 percent significance level. Thus, we can say that Model 1 and Model 2 is cointegrated at 1 percent significance level. On the other hand, F statistic values of Model 3 and Model 4 are greater than the upper bound, I(1) at 5 percent significance levels. Therefore, we can estimate the long-run models for all four cases.

Table 3. Long-run elasticities for Norway option

	Dependent var.	Coeffi - cients	t-statistics	
Model 1* ARDL(2,1,0)	cons			$ect_{t-1} = cons - 1,34esi + 4,15cont + 0,382$ (1,91) (1,91) (0,53)
C		-0,38	0,69	
esi		1,34	-0,70	
		cont	-4,15	2,16
Model 2 ARDL(1,0,0)	gdp			$ect_{t-1} = gdp + 5,91esi + 6,58cont - 0,088$ (3,09) (2,69) (0,83)
C		0,09	-0,87	
esi		-5,91	2,12	
		cont	-6,58	2,19
Model 3* ARDL(2,0,0)	fdi			$ect_{t-1} = fdi + 4,54esi + 5,49cont - 0,013$ (6,03) (5,12) (0,13)
C		0,01	-0,10	
esi		-4,54	0,91	
		cont	-5,49	0,88
Model 4 ARDL(2,0,0)	unem			$ect_{t-1} = unem - 17,23esi - 1,49cont + 0,010$ (11,27) (8,38) (0,043)
C		-0,01	0,023	
Esi		17,23	-1,52	
		cont	1,49	-0,17

The lag structure was specified based on basis of SC used during OLS estimation of bounds tests in choosing the short-run dynamics of the ARDL. * indicates that max lag length selected as 2.

Once we found a long-run cointegration relationship between variables, second step is to estimate the long-run models. In table 3, error correction models and the long-run coefficients are given. The coefficient of esi is 1.34, which means a one-unit rise in European Structural Investments such as CAP and CFP leads to a 1.34 unit rise in household consumption (cons). The coefficient of cont is -4.15, which means a one-unit increase in budget contributions of the UK to the EU budget causes a 4.15 unit decrease in household consumption expenditure (cons). The coefficient of cont is -6.58, which means a one-unit increase in budget contributions of the UK leads to a 6.58 unit fall in GDP growth (GDP). The coefficient of esi is -4.54, which means a one-unit increase in amount of social funds such as CAP and CFP causes a 4.54 unit decrease in FDI inflows (fdi). The coefficient of cont is -5,49, which means a one-unit increase in social funds leads to a 5,49 unit fall in FDI inflows (fdi). The coefficient of cont is 1.49, which means a one-unit increase in budget contributions of the UK causes a 1.49 unit rise in unemployment rate (unem).

Table 4. Short-run elasticities for Norway option

Model	Variable	Coefficient	Std. error	t-statistics	t-prob.
Model 1 cons / esi, cont ARDL(2,1,0)	<i>C</i>	0.334	0.075	4,420	0.00
	Δ cons(-1)	0.873	0.136	6,386	0.00
	Δ cons(-2)	-0.39	0.130	-3,005	0,00
	Δ esi(-1)	-2.915	0.975	-2,987	0.00
	Δ esi(-2)	2,218	1,008	2,19	0,03
	Δ cont	2,149	1,017	2,113	0.00
	<i>ecm(-1)</i>	-0.517	0.096	-4.325	0.00
Model 2 gdp / esi, cont ARDL(1,0,0)	<i>C</i>	-0,022	0,012	-1.730	0.09
	Δ gdp(-1)	0.258	0.128	2.000	0.05
	Δ esi	4,385	1,909	2,297	0.02
	Δ cont	4,881	2,196	2,222	0.03
	<i>ecm(-1)</i>	-0.741	0.115	-6.411	0.00
Model 3 fdi / esi, cont ARDL(1,0,0)	<i>C</i>	-0.006	0.019	3.230	0.75
	Δ fdi(-1)	0.461	0.142	3.230	0.00
	Δ esi	2.447	2.598	0.941	0.35
	Δ cont	2,959	3,014	0,981	0.33
	<i>ecm(-1)</i>	-0.53	0,121	-4,435	0.00
Model 4 unem / esi, cont ARDL(2,0,0)	<i>C</i>	0,015	0,005	2,999	0.00
	Δ unem(-1)	1,45	0,115	12,570	0.00
	Δ unem(-2)	-0,56	0,117	-4,846	0,00
	Δ esi	-2,002	0,77	-2,57	0.01
	Δ cont	0,173	0,935	0,185	0.85
	<i>ecm(-1)</i>	-0.116	0.010	-3.814	0.00

Statistically significant results are written in bold letters.

In the last step of ARDL procedure, we obtained the short-run parameters for our models. All four error correction terms are statistically significant (t-prob < 0.01) and they have negative coefficients. The coefficient of cons(-1) (first lag of consumption) is 0.873, which means a one-unit increase in first lag of consumption of the UK causes a 0.873 unit rise in household consumption expenditure (cons). The coefficient of esi(-2) (second lag of esi) is 2.218, which means a one-unit increase in second lag of European Structural Investment of the UK leads to a 2.218 unit rise in household consumption (cons). The coefficient of esi is 4.385, which means a one-unit increase in European Structural Investment for the UK causes a 4.385 unit rise in GDP growth (GDP). The coefficient of gdp(-1) (first lag of gdp growth) is 0.258,

which means a one-unit increase in first lag of gdp growth leads to a 0.258 unit rise in gdp growth (gdp). The coefficient of esi is -2.002 which means a one-unit increase in European Structural Investment (CAP and CFP) for the UK causes a 2.002 unit fall in unemployment rate (unem). The coefficient of unem(-1) (first lag of unem) is 1.45 which means a one-unit increase in first lag of unemployment causes a 1.45 unit rise in unemployment rate (unem). The coefficient of fdi(-1) (first lag of foreign direct investment inflows) is 0.461, which means a one-unit increase in first lag of foreign direct investment inflows of the UK causes a 0.461 unit rise in foreign direct investment (fdi).

5.2 Swiss Option

In table 5, bounds test results for cointegration for Swiss option are given. F statistic values are greater than the upper critical value, I(1), for Model 5, Model 6 and Model 7 at 1 percent significance level while for Model 8, the value of the F statistic is greater than upper critical value at 5 percent significance levels. In other words, for all four models we set up, there exist a cointegrating relationship between the variables.

Table 5. Bounds test results for cointegration for Swiss option

Critical value bonds of the F statistics (unrestricted intercept and no trend)							
k	90 percent level		95 percent level		99 percent level		
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	
3	2,72	3,77	3,23	4,35	3,70	4,95	
Model 1	F(gdp / esi, cont, pass)	9,67***	F(gdp / esi, cont, pass)	9,67	F(cont / esi, gdp, pass)	1,23	
Model 2	F(cons / esi, cont, pass)	7,20***	F(cons / esi, cont, pass)	7,20	F(cont / esi, cons, pass)	3,93	
Model 3	F(fdi / esi, cont, pass)	6,60***	F(esi / pass, cont, fdi)	4,28	F(cont / esi, fdi, pass)	2,05	
Model 4	F(unem / esi, cont, pass)	4,64**	F(esi / pass, cont, unem)	6,47	F(cont / esi, unem, pass)	1,84	

The lag lengths are selected as “1” for model 1 and 3 and as “2” for model 2 and 4 by using SC. * indicates the test statistic exceeds the 10% upper critical value, ** implies the value lies in the indeterminate region, *** denotes the test statistic is above the upper critical value. “pass” dummy variable is used to represent passporting right of banks and financial institutions.

Error correction models and the long-run coefficients are presented in table 6. According to the results we get, the coefficient of cont is -10.75, which means a one-unit rise in contributions of the UK to the EU budget leads to a 10.75 unit fall in household consumption (cons). The coefficient of cont is -6.46, which means a one-unit increase in budget contributions of the UK leads to a 6.46 unit fall in GDP growth (GDP). The coefficient of esi is 1.14, which means a one-unit rise in CAP and CFP causes a 1.14 unit rise in FDI inflows (fdi). The coefficient of cont is -6.46, which means a one-unit rise in CAP and CFP leads a 6.46 unit fall in FDI inflows (fdi). The coefficient of cont is 0.068, which means a one-unit increase in contributions of the UK to the EU budget means that a 0.068 unit rise in unemployment (unem).

Table 6: Long-run elasticities for Swiss option

	Dependent Var.	Coefficients	t-Stat.	
Model 1 ARDL(2,1,0 .1)	cons			$ect_{t-1} = cons + 1,72esi + 10,88cont + 0,007pass + 0,158$ (3,55) (2,68) (0,005) (0,625)
C		-0,158	0,268	
esi		-1,72	0,64	
cont		-10,88	3,06	
pass		-0,00	-0,12	
Model 2 ARDL(1,0,0 .0)	gdp			$ect_{t-1} = gdp - 6,43esi - 0,004pass - 6,46cont - 0,081$ (2,92) (0,008) (3,12) (0,1)
C		0,081	-0,828	
esi		-6,43	2,20	
pass		-0,004	0,52	
cont		-6,46	2,07	
Model 3 ARDL(1,0,0 .0)	fdi			$ect_{t-1} = fdi - 1,14esi + 3,52cont + 0,028pass + 0,033$ (3,60) (3,93) (0,009) (0,112)
C		-0,033	-0,029	
esi		1,14	-0,317	
cont		-3,52	0,89	
pass		-0,028	-2,922	
Model 4 ARDL(2,0,0 .0)	unem			$ect_{t-1} = unem - 10,26esi + 0,022pass - 0,068cont + 0,012$ (7,74) (0,01) (6,13) (0,040)
C		-0,012	0,29	
esi		10,26	-1,32	
pass		-0,022	0,014	
cont		0,068	-0,004	

The lag structure was specified based on basis of SC used during OLS estimation of bounds tests in choosing the short-run dynamics of the ARDL.

In the last step of ARDL procedure, we obtain the short-run parameters for our models. Our error correction terms are statistically significant (t-prob < 0.010) and they have negative coefficients.

As seen from table 7, the coefficient of cons(-1) (first lag of consumption) is 1.002, which means a one-unit increase in first lag of consumption of the UK causes a 1.002 unit rise in household consumption (cons). The coefficient of esi(-1) (first lag of esi) is 2.199, which means a one-unit increase in first lag of European Structural Investment of the UK causes a 2.199 unit rise in household consumption (cons). The coefficient of gdp(-1) (first lag of gdp growth) is 0.257, which means a one-unit increase in first lag of gdp growth causes a 0.257 unit rise in gdp growth (gdp). The coefficient of esi is 4.800, which means a one-unit increase in European Structural Investment for the UK causes a 4.800 unit rise in GDP growth (GDP). The coefficient of esi is -1.560 which means a one-unit increase in European Structural Investment for the UK causes a 1.560 unit fall in unemployment rate (unem). The coefficient of unem(-1) (first lag of unem) is 1.39 which means a one-unit increase in first lag of unemployment causes a 1.39 unit rise in unemployment rate (unem). The coefficient of fdi(-1) (first lag of foreign direct investment inflows) is 0.236, which means a one-unit increase in first lag of foreign direct investment inflows of the UK causes a 0.236 unit rise in foreign direct investment (fdi).

Table 7. Short-run elasticities for Swiss option

Model	Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistics	t-Prob.
Model 1 cons / esi, pass, cont ARDL(2,1,0,1)	C	0.159	0.050	3,154	0.00
	Δcons(-1)	1,002	0,084	11,83	0.00
	Δcons(-2)	-0.266	0.080	-3,310	0.00
	Δesi	-1,744	0.617	-2,82	0.00
	Δesi(-1)	2,199	0,620	3,545	0.00
	Δcont	2.873	0.642	4,600	0.00
	Δpass	0,043	0,005	8,004	0.00
	Δpass (-1)	-0,044	0,005	-8,004	0.00
	ecm(-1)	-0.26	0.004	-5,594	0.00
Model 2 gdp / esi, pass, cont ARDL(1,0,0,0)	C	-0,021	0,013	-1,644	0.10
	Δgdp(-1)	0.257	0.130	1,981	0.05
	Δesi	4,778	2,068	2,310	0.02
	Δ pass	0,003	0,005	0,522	0.60
	Δcont	4,800	2,222	2,160	0.03
	ecm(-1)	-0.741	0.115	-6,411	0.00
Model 3 unem / esi, pass, cont ARDL(2,0,0,0)	C	0,015	0,005	2,999	0.00
	Δunem(-1)	1,391	0,122	11,398	0.00
	Δunem(-2)	-0,543	0,117	-4,638	0.00
	Δesi	-1,560	0,830	-1,87	0.06
	Δ cont	-0,004	0,931	-0,004	0.99
	Δ pass	0,003	0,002	1,399	0.17
	ecm(-1)	-0.152	0.033	-4,48	0.00
Model 4 fdi / esi, pass cont ARDL(1,0,0,0)	C	-0.0008	0.018	0,043	0.96
	Δ fdi(-1)	0.236	0.164	1,437	0.15
	Δ esi	-0,872	2.816	-0.30	0.75
	Δpass	-0,022	0,009	-2,40	0.02
	Δ cont	2.69	2.85	0.94	0.35
	ecm(-1)	-0.76	0,140	-5,432	0.00

Statistically significant results are written in bold letters.

5.3 WTO option

Table 8 shows the bounds test results for cointegration for WTO option.

Table 8. Bounds test results for cointegration for WTO option

Critical value bonds of the F statistics (unrestricted intercept and no trend)						
k	90 percent level		95 percent level		99 percent level	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
4	2,45	3,52	2,86	4,01	3,74	5,06
Model 1	F(gdp / esi, cont, rofor, pass)	11,07***	F(esi / gdp, cont, rofor, pass)	4,94	F(cont / gdp, esi, rofor, pass)	1,01
Model 2	F(cons / esi, cont, rofor, pass)	6,70***	F(esi / rofor, cont, cons, pass)	2,85	F(cont / rofor, esi, cons, pass)	0,98
Model 3	F(fdi / esi, cont, rofor, pass)	5,21***	F(esi / rofor, cont, fdi, pass)	4,78	F(cont / rofor, esi, fdi, pass)	5,20
Model 4	F(unem / esi, cont, rofor, pass)	3,82*	F(esi / rofor, cont, unem, pass)	5,30	F(cont / rofor, esi, unem, pass)	1,53

The lag lengths are selected as "1" for model 1 and as "2" for models 2, 3 and 4 by using SC. * indicates the test statistic exceeds the 10% uppercritical value, ** implies the value lies in the indeterminate region, *** denotes

the test statistic is above the upper critical value. “pass” dummy variable is used to represent passporting rights of banks and financial institutions. “rofor” dummy variable is used to represent “rules of origin”.

F statistic values are bigger than upper bounds, I(1) for Model 1, Model 2 and Model 3 at 1 percent significance level. Thus, we can say that the series are cointegrated at 1 percent significance level for all these models. However, F statistic of Model 4 is bigger than the upper bounds at 10 percent significance level.

Table 9. Long-run elasticities for WTO option

	Dependent Var.	Coefficients	t-Stat.	
Model 1 ARDL(2,0,1,1,0)	cons			$ect_{t-1} = cons + 6,16cont - 0,229esi + 0,0976pass - 0,015rofor + 0,224$ (2,85) (2,19) (0,006) (0,007) (0,55)
C		-0,224	0,36	
cont		-6,616	2,31	
esi		0,229	-0,10	
pass		-0,097	1,42	
rofor		0,015	-1,98	
Model 2 ARDL(1,0,0,0,1)	gdp			$ect_{t-1} = gdp - 0,017pass + 6,922esi + 9,315cont - 0,027rofor + 0,0163$ (0,010) (2,51) (3,14) (0,012) (0,096)
C		0,163	-1,625	
pass		0,017	-1,597	
esi		-6,922	2,748	
cont		-9,315	2,960	
rofor		-0,027	2,778	
Model 3 ARDL(1,0,0,0,0)	fdi			$ect_{t-1} = fdi - 1,174esi + 3,43cont + 0,005rofor - 0,028pass - 0,042$ (3,78) (4,84) (0,017) (0,015) (0,11)
C		0,042	-0,039	
esi		1,174	-0,31	
cont		-3,43	0,70	
rofor		-0,0005	-0,30	
pass		0,028	-1,89	
Model 4 ARDL(2,0,0,1,0)	unem			$ect_{t-1} = unem - 3,115cont - 14,61esi + 0,013rofor + 0,038pass + 0,013$ (9,25) (11,20) (0,310) (0,28) (4,16)
C		-0,013	0,311	
cont		3,115	-0,33	
Esi		14,61	-1,30	
rofor		0,013	-0,41	
pass		-0,038	1,33	

The lag structure was specified on the basis of SC model selection criteria used during the OLS estimation of the bounds tests in choosing the short-run dynamics of the ARDL.

While estimating the long-run models for WTO option, in addition to pass (passporting right of banks and financial intuitions), rofor (rules of origins) is used as a dummy variable as well. According to the results, the coefficient of esi is 0.229, which means a one-unit rise in CAP and CFP causes a 0.229 unit increase in household consumption (cons). The coefficient of cont is -6.61, which means a one-unit increase in contributions of the UK to the EU budget

causes a 6.61 unit decrease in household consumption (cons). The coefficient of cont is -9.315, which means a one-unit increase in budget contributions of the UK causes a -9.315 unit fall in GDP growth (GDP). The coefficient of esi is 1.17, which means a one-unit increase in CAP and CFP causes a 1.17 unit rise in FDI inflows (fdi). The coefficient of cont is -3.43, which means a one-unit increase in CAP and CFP causes a 3.43 unit fall in FDI inflows (fdi). The coefficient of cont is 3,11, which means a one-unit increase in budget contributions of the UK causes a 3,11 unit rise in unemployment (unem).

Table 10. Short-run elasticities for WTO option

Model	Variable	Coefficient	Std. error	t-Statistics	t-prob.
Model 1 cons / cont, esi, pass, rofor ARDL(2,0,1,1,0)	<i>C</i>	0,209	0,056	3,680	0,00
	Δ cons(-1)	0,929	0,092	10,069	0,00
	Δ cons(-2)	-0,264	0,078	-3,379	0,00
	Δ cont	2,213	0,715	3,09	0,00
	Δ esi	-1,845	0,603	-3,060	0,00
	Δ esi(-1)	1,768	0,651	2,713	0,01
	Δ pass	0,043	0,005	8,257	0,00
	Δ pass(-1)	0,040	0,005	-7,097	0,00
	Δ rofor	-0,005	0,002	-1,740	0,09
	<i>ecm(-1)</i>	-0,33	0,054	-6,12	0,00
Model 2 gdp / pass, esi, cont, rofor ARDL(1,0,0,0,1)	<i>C</i>	-0,030	0,012	-2,39	0,02
	Δ gdp(-1)	0,183	0,124	1,470	0,14
	Δ pass	-0,014	0,008	-1,611	0,11
	Δ esi	5,654	1,953	2,895	0,00
	Δ cont	7,608	2,415	3,149	0,00
	Δ rofor	-0,022	0,018	-1,235	0,00
	Δ rofor (-1)	0,045	0,019	2,379	0,02
	<i>ecm(-1)</i>	-0,816	0,104	-7,780	0,00
Model 3 unem / cont, esi, rofor, pass ARDL(2,0,0,1,0)	<i>C</i>	0,018	0,005	3,446	0,00
	Δ unem(-1)	1,36	0,123	11,068	0,00
	Δ unem(-2)	-0,49	0,119	-4,112	0,00
	Δ cont	-0,38	1,058	-0,368	0,71
	Δ esi	-1,82	0,832	-2,196	0,03
	Δ rofor	0,012	0,006	1,782	0,08
	Δ rofor(-1)	-0,013	0,007	-1,949	0,05
	Δ pass	0,004	0,003	1,461	0,15
	<i>ecm(-1)</i>	-0,125	0,027	-4,617	0,00
Model 4 fdi / esi, rofor, cont, pass ARDL(1,0,0,0,0)	<i>C</i>	-0,001	0,020	0,052	0,95
	Δ fdi(-1)	0,234	0,176	1,332	0,19
	Δ esi	-0,898	2,976	-0,030	0,76
	Δ cont	2,631	3,472	0,757	0,45
	Δ rofor	0,0004	0,013	0,030	0,97
	Δ pass	0,021	0,011	-1,87	0,06
	<i>ecm(-1)</i>	-0,76	0,140	-5,432	0,00

Statistically significant results are written in bold letters.

As seen in table 10, the coefficients of error correction are statistically significant (t-prob < 0.010) and they have negative coefficients. The coefficient of cons(-1) (first lag of consumption) is 0.929, which means a one-unit increase in first lag of consumption of the UK leads to a 0.929 unit rise in household consumption (cons). The coefficient of esi(-1) (first lag of esi) is 1.768, which means a one-unit increase in first lag of European Structural Investment of the UK means a 1.768 unit rise in household consumption (cons). The coefficient of esi is 5.654, which means a one-unit increase in European Structural Investment for the UK leads to a 5.654 unit increase in GDP growth (GDP). The coefficient of gdp(-1) (first lag of gdp growth)

is 0.183, which means a one-unit increase in first lag of gdp growth causes a 0.183 unit rise in gdp growth (gdp). The coefficient of esi is -1.82 which means a one-unit increase in European Structural Investment for the UK causes a -1.82 unit fall in unemployment rate (unem). The coefficient of unem(-1) (first lag of unem) is 1.36 which means a one-unit increase in first lag of unemployment means a 1.36 unit increase in unemployment rate (unem). The coefficient of fdi(-1) (first lag of foreign direct investment inflows) is 0.234, which means a one-unit rise in first lag of foreign direct investment inflows of the UK causes a 0.234 unit rise in foreign direct investment (fdi).

6 Conclusion

In this paper we try to find out how would the UK economy be affected, if Britain had not become an EU member but instead had chosen one of the other trade alternatives. The ratio of subsidies to GDP (esi) variable has positive and significant effect on consumption and GDP growth in the short-run while the sign of the coefficient turns into negative in the long-run. On the other hand, esi has negative and significant effect on unemployment rates in the short-run while the effect turns into a positive effect in the long-run. If the UK had not chosen the EU membership, absence of CAP and CFP would have affect the UK economy negatively in the short-run. On the other hand, the effect of the budget contribution (cont) is important for the UK in the long-run. Thus, we can say that effect of budget contributions surpass the effect of CAP and CFP over time, therefore the net impact of Brexit on the UK economy is positive.

References

- Baker, J., Carreras, O., Ebell, M., Hurst, I., Kirby, S., Meaning, J., ... & Warren, J. (2016). The Short-Term Economic Impact of Leaving the EU. *National Institute Economic Review*, 236(1), 108-120.
- Bank of England. October (2015). EU Membership and the Bank of England. London.
- Belke, A., & Gros, D. (2017). The economic impact of Brexit: Evidence from modelling free trade agreements. *Atlantic Economic Journal*, 45(3), 317-331.
- Booth, S., Howarth, C., Ruparel, R., & Swidlicki, P. (2015). *What If...?: The Consequences, Challenges & Opportunities Facing Britain Outside EU*. Open Europe.
- Busch, B., Diermeier, M., Goecke, H., & Hüther, M. (2016). *Brexit and Europe's future: A game theoretical approach* (No. 18/2016). IW Policy Paper.
- Chang, W. W. (2018). Brexit and its economic consequences. *The World Economy*, 41(9), 2349-2373.
- Crafts, N. (2017). UK Economic Growth Performance in a European Context: Has EU Membership Made Much Difference?. In *The Economics of UK-EU Relations* (pp. 9-45). Palgrave Macmillan, Cham.
- Ciuriak, D., Dadkhah, A., & Xiao, J. (2017). Brexit trade impacts: Alternative scenarios..
- Davis, J., Feng, S., Patton, M., & Binfield, J. (2017). Impacts of Alternative Post-Brexit Trade Agreements on UK Agriculture.
- Dhingra, S., Ottaviano, G. I., Sampson, T., & Reenen, J. V. (2016). The consequences of Brexit for UK trade and living standards.
- Dhingra, S., & Sampson, T. (2016). Life after BREXIT: What are the UK's options outside the European Union?.

- Ebell, M., & Warren, J. (2016). The long-term economic impact of leaving the EU. *National Institute Economic Review*, 236(1), 121-138.
- Jafari, Y., & Britz, W. (2017, June). Brexit—an economy-wide Impact Assessment looking into trade, immigration, and Foreign Direct Investment. In *University of Bonn. Paper to be presented at 20th Annual Conference on Global Economic Analysis “Global Economic Analysis in the 21st Century: Challenges and Opportunities”* West Lafayette, Indiana, USA.
- Kierzenkowski, R., Pain, N., Rusticelli, E., & Zwart, S. (2016). The economic consequences of Brexit.
- Lawless, Martina, and Edgar LW Morgenroth. 2019. The Product and Sector Level impact of a hard Brexit across the EU." *Contemporary Social Science* 1-19.
- Los, B., McCann, P., Springford, J., & Thissen, M. (2017). The mismatch between local voting and the local economic consequences of Brexit. *Regional Studies*, 51(5), 786-799.
- Matthes, J., & Busch, B. (2016). *What next after Brexit? Considerations regarding the future relationship between the EU and the UK* (No. 16/2016). IW Policy Paper.
- Pain, N., & Young, G. (2004). The macroeconomic impact of UK withdrawal from the EU. *Economic modelling*, 21(3), 387-408.
- Pisani-Ferry, J., Röttgen, N., Sapir, A., Tucker, P., & Wolff, G. B. (2016). *Europe after Brexit: A proposal for a continental partnership* (Vol. 25). Brussels: Bruegel.
- Portes, J. (2016). Immigration after Brexit. *National Institute Economic Review*, 238(1), R13-R21.
- Sampson, T. (2017). Brexit: the economics of international disintegration. *Journal of Economic perspectives*, 31(4), 163-84.
- Schoof, U., Petersen, T., Aichele, R., & Felbermayr, G. (2015). Brexit—potential economic consequences if the UK exits the EU. *Bertelsmann Stiftung*, 8.
- Springford, J., Tilford, S., & Whyte, P. (2014). *The economic consequences of leaving the EU: The final report of the CER commission on the UK and the EU single market*. Centre for European Reform.
- Treasury, H. M. S. (2016). Analysis of the long-term economic impact of EU membership and the alternatives.

THE EFFECTS OF INDUSTRY 4.0 ON PROFESSIONALS

Hanife AKGÜL¹

Abstract

A conference called 'industrial developments' was organized at the Hannover Fair held in Germany in 2011, and the concept of Industry 4.0 was first used in this fair. Industry 4.0 is used to replace the Fourth Industrial Revolution. Each of the three industrial revolutions that have been carried out to date has directly affected all sectors; It is observed that the current Fourth Industrial Revolution will cause big changes as it causes significant changes and transformations in the sectors. In the Fourth Industrial Revolution process, it is expected that smart factories will go into production, productivity will increase and production costs will decrease significantly. With the industrial 4.0 process, with the introduction of production based on artificial intelligence intelligent machines (cyber physical systems), it is predicted that many existing professions will disappear and professions will continue to change and transform. In this study, the effects of the Fourth Industrial Revolution on existing professions are analyzed. Study; The first three Industrial Revolution are examined and then the factors affecting the realization of the Fourth Industrial Revolution are examined. Then the occupations in the economy are analyzed on a sectoral basis; The factors that are effective in occupational choices of individuals are being investigated. Finally, it is being investigated and edited by the professions that can be affected by the Industry 4.0 process and the new professions and the qualifications of the personnel to be employed. Descriptive methods were used in the study.

Keywords: Fourth Industrial Revolution, Industry 4.0, Change in Professions.

SANAYİ 4.0'IN MESLEKLERE ETKİLERİ

Özet

Almanya'da 2011 yılında düzenlenen Hannover Fuarı'nda 'sanayideki gelişmeler' isimli bir konferans düzenlenmiş ve Sanayi 4.0 kavramı ilk olarak bu fuarda kullanılmıştır. Sanayi 4.0, Dördüncü Sanayi Devrimi kavramının yerine kullanılmaktadır. Günümüze kadar gerçekleştirilmiş olan üç sanayi devrimin her birinin tüm sektörleri doğrudan doğruya etkilediği; sektörlerde önemli değişim ve dönüşümlere neden olduğu gibi günümüzde gerçekleşmekte olan Dördüncü Sanayi Devriminin de büyük değişikliklere neden olacağı görülmektedir. Dördüncü Sanayi Devrimi sürecinde akıllı fabrikaların üretime girmesi, verimliliğin artması ve üretimde maliyetlerin önemli oranda düşmesi beklenmektedir. Sanayi 4.0 süreciyle birlikte yapay zekaya sahip akıllı makinalara (siber fiziksel sistemlere) dayalı üretimin devreye girmesiyle birlikte, mevcut bir çok mesleğin ortadan kalkacağı, varlığı devam edecek mesleklerin ise büyük oranda değişim ve dönüşüm yaşayacağı öngörülmektedir. Bu çalışmada Dördüncü Sanayi Devriminin mevcut mesleklerde meydana getireceği etkiler analiz

¹ Dr. Öğretim Üyesi, ÇOMÜ Eğitim Fakültesi, hanifeakgul@comu.edu.tr, hanifeakgul38@gmail.com

edilmektedir. Çalışmada; önce ilk üç Sanayi Devrimi incelenmekte, sonra da Dördüncü Sanayi Devriminin gerçekleşmesine etki eden faktörler incelenmektedir. Daha sonra ekonomide mevcut olan meslekler sektörel bazda analiz edilmekte; bireylerin meslek seçimlerinde etkili olan faktörler araştırılmaktadır. Son olarak da Sanayi 4.0 süreciyle birlikte etkilenebilecek meslekler ile yeni ortaya çıkacak mesleklerin ve istihdam edilecek personelin niteliklerinin araştırılması ve kurgulanması yapılmaktadır. Çalışmada betimleme ve kurgulama yöntemleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dördüncü Sanayi Devrimi, Sanayi 4.0, Mesleklerde Değişim.

1 Giriş

Dördüncü Sanayi Devrimi (Sanayi 4.0) sürecinin uygulamaya geçmesiyle birlikte tüm sektörlerde ve bu sektörlerde dayalı mesleklerde önemli oranda yapısal değişim ve dönüşüm yaşanması beklenmektedir. Mevcut mesleklerin büyük bir kısmının ortadan kalkacağı, devamlılığı sağlanacak mesleklerde ise önemli oranda dönüşüm yaşanacağı öngörülmektedir. Hem sektörlerde hem de mesleklerde gerçekleşmesi öngörülen değişim ve dönüşümlerin temel nedeni; Dördüncü Sanayi Devrimi ile birlikte, yapay zekaya sahip (akıllı) makinaların, çok kısa sürede toplumun ekonomik, sosyal ve siyasal alanların tümünde aynı anda etkin olarak kullanılacak olmasıdır. Yapay zekaya sahip makineler ile işletim ve organizasyonel sistemlerin yaygın şekilde kullanılması, mevcut teknolojilere dayalı araç-gereç ve makinaları işlevsiz kılacaktır. Bu kapsamda değerlendirildiğinde; mevcut teknolojiye bağımlı olan mesleklerin işlevini/önemini yitireceği ve bu nedenle de çok kısa sürede ortadan kalkacağı, teknolojik değişime uyumlu olan mesleklerin ise varlıklarını koruyacağı ancak kaçınılmaz olarak yeni teknolojiye uyum sağlanabilmesi için önemli oranda dönüşüme uğrayacağı öngörülmektedir. Mesleklerdeki bu değişim ve dönüşüm sürecinin etkin şekilde gerçekleştirilebilmesi için ise gelişmiş teknolojiyi kullanma yeterlilik ve yeteneğine sahip nitelikli personele ihtiyaç duyulacaktır Nitelikli personelin temin edilmesi ise ancak yeni teknolojiye uyumlu eğitim sistemleri ve 4.0 eğitimcileri vasıtasıyla mümkün olacaktır.

Sanayi 4.0 sürecinin başlamasıyla birlikte bütün ülkelerin toplumsal hayatında eğitim sisteminden üretim sistemine kadar her alanda meydana gelecek değişim ve dönüşümün nedenleri ve boyutlarının daha iyi analiz edilebilmesi için daha önceki sanayi devrimlerinin de detaylı olarak incelenmesi faydalı olacaktır. Birinci sanayi devrimiyle birlikte 18. yüzyılda buhar makinesi icat edilip ekonomik hayatta kullanılmaya başlandığı zaman da birçok toplumda, el emeğine dayalı mesleklerin kısa bir süre içerisinde ortadan kalkacağı fikri genel kabul görmüştür. Sanayideki gelişmelerin doğal bir sonucu olarak emeğe duyulan ihtiyaç zaman içerisinde azalmış, ancak buhar gücünün sanayide kullanılmasıyla birlikte yeni iş alanları ve yeni mesleklerin ortaya çıkması ile istihdam kapasitesi artmıştır. Aynı zamanda Birinci Sanayi Devrimi ile birlikte üretimde kalite ve verimliliğin arttığı da tespit edilmiştir. İkinci ve üçüncü sanayi devrimleri sonrasında da aynı şekilde birinci sanayi devrimi sürecindeki gibi paralel gelişmelerin yaşandığı görülmüştür. Birinci Sanayi Devrimi'nin üzerinden iki yüzyıl geçmiş olmasına rağmen, günümüzde de Sanayi 4.0 sürecinin başlamasıyla birlikte benzer görüş, tutum ve algıların olduğu saptanmaktadır.

Bu kapsamda, bir yandan Sanayi 4.0 ile birlikte dijital teknolojiye dayalı siber fiziksel sistemin sanayi sektöründen eğitim sektörüne kadar her alanda kullanılmasıyla birlikte mevcut istihdam sisteminin hem niteliksel hem de niceliksel olarak negatif yönde etkileyeceği iddia edilmektedir. Diğer yandan ise iyi bir eğitim sisteminin kurulması ve etkin eğitimcilerin yetiştirilmesi ile yeterli ve nitelikli personel temin edileceği, dolayısıyla bilgi-işlem ve AR-GE çalışmalarının yapıldığı alanlar başta olmak üzere yeni iş sahalarının (mesleklerin) çarpan

etkisiyle artacağı, bu nedenle de mevcut istihdam yapısında önemli bir paradigma değişiminin yaşanacağı şeklindeki görüşler yoğun şekilde tartışılmaktadır.

Bu tartışmaların doğru bir düzlemde ve bilimsel verilere dayalı olarak gerçekleşmesine katkı sağlamak amacıyla bu çalışmada; ilk önce sanayi devrimlerinin gelişim süreçlerine yönelik teorik inceleme yapılmış ve sanayi devrimlerinin mesleklere olan etkileri analiz edilmiştir. Sonra mesleklerin mevcut analizi yapılmıştır. Daha sonra; kariyer planlaması ve meslek seçimlerinde genel olarak etkin olan içsel ve dışsal faktör ve kıstaslar araştırılmıştır. Son bölümde ise, Sanayi 4.0'ın mesleklerin iş tanımlarını büyük ölçüde değiştirmesine ilişkin öngörüler çerçevesinde, yeni dönemde meslek tercihinde etkili olacağı öngörülen faktörler araştırılmıştır.

2 Birinci, İkinci ve Üçüncü Sanayi Devrimleri

İnsanların önce avcılık ve toplayıcılık yaparak ekonomik faaliyetlere başladığı daha sonra tarım ve hayvancılık faaliyetleri yaparak reel üretim sürecini başlattığı ve yerleşik hayata geçtiği görülmektedir. Tarım devrimi olarak adlandırılan ve uzun bir süreci kapsayan bu dönem, tüketim toplumundan üretim toplumuna geçiş aşaması olarak da değerlendirilmektedir. Zaman içerisinde tarımsal faaliyetlerin yanında diğer üretim alanlarının da keşfedilmesiyle sanayi üretimi başlamıştır. Sanayi üretiminin gelişimine bakıldığında günümüze kadar üç büyük gelişim dönemi dikkat çekmektedir. Mevcut üretim yöntemlerinde meydana gelen paradigma değişimleri, bu dönemlerin sanayi devrimi olarak tarihe geçmesine yol açmıştır. Bu çerçevede günümüze kadar üç adet sanayi devrimi yaşanmıştır. Birinci Sanayi Devrimi, 18. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Devrim öncesinde tezgahlarda el emeği kullanılarak üretim yapıldığı bilinmektedir. Buhar ve su gücünün üretimde kullanılmasıyla mekanik üretim yöntemi ortaya çıkmıştır. Üretim sürecine makinelerin dahil olmasıyla tekstil ve demir-çelik üretimi artmıştır. Üretimin artması sermaye birikimini de beraberinde getirmiştir. Ayrıca o dönemde demir yolu ulaşımının gelişmesiyle devrimin etkinlik alanı oldukça genişlemiştir. Ürünlerin kolayca farklı ülkelere taşınabilir olması, talebi ve üretimi artırmıştır. Devrime ayak uydurabilen ekonomiler dünyada söz sahibi ülke konumuna gelmiştir. Birinci Sanayi Devrimi'nin toplumsal/sosyal alana da önemli etkileri olmuştur. Birinci Sanayi Devriminin son zamanlarında işçi ve burjuvazi sınıfı ortaya çıkmış, işçi sınıfının haklarını savunan sosyalizm akımı doğmuştur.

İkinci Sanayi Devrimi 19. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiştir. Devrim; petrol, elektrik ve kimyasal yöntemlerin üretimde kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Demiryollarının gelişmesiyle iyice kolaylaşan ulaşım, devrimin kısa sürede Avrupa, Amerika ve Japonya'ya kadar yayılmasına ortam hazırlamıştır. Birinci Sanayi Devrimi döneminde daha basit bir mekanizmaya sahip olan makineler, yerini bilim insanlarının özenli çalışmalarına dayanan teknolojilerin kullanıldığı makinelere bırakmıştır. Elektriğin mekanik üretimde kullanılması, seri üretimi mümkün kılmıştır. Bu dönemde teknolojik gelişmeleri efektif olarak üretimde kullanmayı başaran Almanya ve ABD, dönemin iki büyük ekonomisidir. ABD, Almanya ve İngiltere'nin İkinci Sanayi Devrimi'nin öncüleri olduğu dönemde, Kanada, Rusya ve Japonya'nın henüz Birinci Sanayi Devrimi'ne uyum çabaları içinde olduğu, ancak kısa süre içinde bu ülkelerinde İkinci Sanayi Devrimi aşamasına geçtikleri görülmektedir (Davutoğlu, Akgül ve Yıldız, 2017, 547-548).

Dijital devrim olarak da nitelendirilen Üçüncü Sanayi Devrimi, bilgisayar ve internet teknolojisinin yaygınlaşması ve üretimde kullanılmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. İkinci Sanayi Devrimi ile üretimde kullanılan elektriğe dayalı üretim batlarında bilgisayar ve bağlı teknolojilerin kullanılmasıyla üretimde otomasyona geçilmiş ve Üçüncü Sanayi Devrimi başlamıştır. Bu dönemde, otomasyona dayalı akıllı makinaların tasarlanması ve üretimde

kullanılmasıyla daha ucuz, verimli ve kütleli üretim gerçekleştirilebilmiştir. Günümüzde halen içinde bulunduğumuz Üçüncü Sanayi Devrimi sürecinde bilgi ve iletişim teknolojileri alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle son zamanlarda bilgisayarların hızı ve kapasitesindeki gelişmeler ile üç boyutlu yazıcılar (3D Printer), yapay zeka, bulut bilişim sistemi, hizmetlerin interneti ve nesnelerin interneti gibi teknolojik araç-gereç ve sistemlerin geliştirilmesi ve üretim süreçlerinde kullanılacak seviyeye gelmesi yeni bir devrimin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Davutoğlu, Akgül ve Yıldız, 2017, 547-548).

3 Dördüncü Sanayi Devrimi'nin (Sanayi 4.0) Gelişim Süreci

Yakın bir gelecekte toplumların gündemine gireceği; ekonomik, sosyal ve siyasal tüm alanları önemli oranda etkileyeceği öngörülen 'Dördüncü Sanayi Devrimi' kavramı ilk defa 2011 yılında Almanya'da düzenlenen Hannover Fuarı'nda dile getirilmiştir. Sanayi 4.0 (Industry 4.0) olarak da adlandırılan Dördüncü Sanayi Devrimi; bilişim teknolojileri (siber fiziksel sistem) tabanlı üretim yönteminin benimsendiği strateji ve uygulamalara dayalı bir devrim olarak ortaya çıkmaktadır (Akgül, Yıldız ve Turşucuoğlu, 2018; 284-286).

Dördüncü Sanayi Devrimi'nin temelini oluşturan Siber Fiziksel Sistem; yapay zekaya sahip Otonom Robotlar, Simülasyon, Arttırılmış Gerçeklik (sistemler arası entegrasyon), Nesnelerin İnterneti (LoT) Büyük Veri, Bulut Bilişim Sistemi, 3D Yazıcılar (Eklemeli Üretim), Siber Güvenlik gibi fonksiyonların tümünün aynı anda ve birlikte kullanıldığı bir sistemi ifade etmektedir. Bu fonksiyonların tümünün aynı anda ve birlikte birbirleriyle uyumlu şekilde kullanılmasını yapay zekaya (tam otomasyona) sahip robotların (kendi kendine öğrenebilen akıllı makinelerin) koordine edeceği öngörülmektedir. Sanayi 4.0 sürecindeki üretim faaliyetlerinde, emek faktöründen fiziksel düzeyden çok zihinsel düzeyde yararlanılacaktır (Davutoğlu, Akgül ve Yıldız, 2017, 547-548). Diğer bir deyişle insan kaynaklarının fiziksel gücü yerine daha çok zihinsel gücünden faydalanılacaktır. Sanayi 4.0 sürecinin üretim aşamasında, insan (emek) faktörünün istihdamı minimum seviyeye ineceği, bu nedenle de insan hatalarından kaynaklanan verim düşüklüğünün (üretim kayıplarının) minimum seviyede olacağı hesaplanmaktadır.

Sanayi 4.0 sürecinde yer alması öngörülen teknolojik araç-gereç ve sistemlerin tam olarak uygulamaya girmesiyle birlikte ülkelerin makro ekonomik yapı ve sistemlerinde önemli değişim ve dönüşümlerin yaşanacağı öngörülmektedir. Sermaye odaklı üretim sistemleri yerine tam otomasyona sahip yeni robotik (akıllı) üretim sistemleri devreye girecek ve temel sektörlerde makro ölçekli büyük bir dönüşüm yaşanacaktır. Yeni robotik/akıllı üretim sistemlerin devreye girmesiyle birlikte üretim maliyetlerinin de önemli oranda düşeceği, bu nedenle de üretim miktarı ve kapasitesinin çarpan etkisiyle artacağı hesaplanmaktadır. Sanayi 4.0'a dayalı üretim sistemlerini geliştirip tüm sektörlerde uygulamaya geçirebilecek öncü ülkelerin üretim kapasitelerini artırmanın yanı sıra üretim kalitesinde de iyileşme sağlayarak diğer ülkeler karşısında rekabet avantajı yakalayacakları bilinmektedir.

Sanayi 4.0'ın sürecinin başlamasıyla birlikte yaşanacak değişim ve dönüşümün öncü ülkelere çok sayıda avantaj sağlamasının yanı sıra ekonomik ve sosyal alanlarda bir takım sorunları da beraberinde getireceği tahmin edilmektedir. Sorun oluşturacak konuların başında istihdam gelmektedir. Robotların ve yapay zeka odaklı sistemlerin, özellikle mavi yakalı çalışanların istihdamını olumsuz etkileyeceğine yönelik öngörüler mevcuttur (TÜSİAD, 2016; 3). Bu yönde tahminlerin haklılık payı olmakla birlikte Sanayi 4.0 sürecinde yeni istihdam alanlarının da ortaya çıkacağı beklenmektedir. Yeni dönemde akıllı üretim sistemlerinin uzaktan kontrolünü sağlayacak, sistem arızalarına müdahale edebilecek, sistemde çalışacak robotları tasarlayacak nitelikli işgücüne duyulan ihtiyaç artacaktır. İstihdam konusu bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Sanayi 4.0 sürecinde istihdamın ileri teknoloji bilgisine sahip

nitelikli işgücüne olan ihtiyacın artacağı ve yeni iş kollarının ortaya çıkacağı beklenmektedir. Bu çalışmada Sanayi 4.0 sürecinin başlamasıyla birlikte istihdam alanında yaşanacak değişim ve dönüşümün mevcut ve olası mesleklere etkileri araştırma konusu edilmekte ve aşağıda detaylı karşılaştırmalı analiz yapılmaktadır.

4 Mevcut Mesleklerin Durum Analizi

Ekonomik faaliyetler, insanların günlük hayatlarını sürdürmek ve ihtiyaçlarını karşılama istekleri sonucunda ortaya çıkmıştır. İnsanlık tarihine bakıldığında ekonomik faaliyetler, insanın ihtiyacında meydana gelen değişimlere paralel olarak değişiklik göstermiştir. Avcılık ve toplayıcılıkla başlayan ekonomik etkinlikler, yerleşik hayatın başlamasıyla yerini büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa bırakmıştır. Günümüzde ise hizmet sektörünün birincil, sanayi sektörünün ikincil, tarım sektörünün ise üçüncül durumda bulunduğu bir ekonomik yapı mevcuttur. Diğer bir deyişle; üçüncü sanayi devriminin (Sanayi 3.0) gerçekleşmesi sonucu ekonomide tarım, sanayi ve hizmet olmak üzere üç ana sektör oluşmuştur. Üçüncü Sanayi Devrimi sürecinin sonlarına gelindiği ve yeni bir devrimin hemen öncesinde bulunduğu kabul edilen günümüzde insan ihtiyaçlarının artması ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte dördüncü ana sektör olarak, *bilişim teknolojileri tabanlı robotik sektör* olarak da isimlendirilebilecek yeni bir sektörün ortaya çıkmaya başladığı gözlemlenmektedir. Bu yeni sektörün ortaya çıkmasını sağlayan bilgi birikimi ve teknolojik altyapıdaki gelişim süreci, Dördüncü Sanayi Devrimi (Sanayi 4.0) süreci olarak isimlendirilmektedir.

Birincil ekonomik etkinlikler olarak da adlandırılan tarımsal faaliyetler, doğal koşullara bağlı olarak yürütülmektedir. Hayvancılık, balıkçılık ve ormancılık faaliyetleri de bu grubun kapsamı içinde kabul edilmektedir. Bu alandan elde edilen ürünler doğrudan tüketim malı olarak da kullanılmakla birlikte ayrıca sanayi sektöründe işlenmiş gıda üretiminde hammadde olarak da kullanılmaktadır. 21. yüzyılda Tarım sektöründeki istihdamın toplam istihdamdaki payı daha düşüktür. Çünkü salt emeğe dayanan bir işin getirisi, üretimde otomasyon sağlandıkça azalmaktadır. Bu kapsamda bir ekonomide otomasyona dayalı olmayan tarımsal faaliyetlerin fazla olması, o ülkenin gelişmemiş ekonomi olarak değerlendirilmesinde bir gösterge olarak da kullanılmaktadır.

İkincil ekonomik etkinliklerin kapsamı içinde olduğu sanayi sektörü, hammaddenin işlendiği ve insanların hizmetine sunulabilecek ürünlere dönüştürüldüğü sektördür. Sanayi sektörünün işleyişinde birçok aşama bulunmakla birlikte istihdam, tedarik ve imalat (üretim) en önemli aşamaları oluşturmaktadır. Sanayi alanında çalışan kişi sayısının toplam istihdamdaki payı, gelişmiş ülkelerde, gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelere kıyasla daha yüksektir.

Bir fabrika ya da atölyeye ihtiyaç duyulmaksızın ve iklime bağlı olmaksızın, ürünün daha çok soyut olduğu tüm ekonomik faaliyetler üçüncül ekonomik faaliyetler ya da hizmet sektörü olarak adlandırılmaktadır. Toplumsal alanda ulaşım, eğitim, yargı, sigorta, iletişim, güvenlik, sağlık vb. gibi etkinlikler hizmet sektöründeki ekonomik faaliyetlerdir. 21. yüzyılda gelişmiş ekonomilerde hizmet sektörünün diğer sektörlerle kıyasla ekonomideki ve özellikle de istihdamdaki payı oldukça yüksektir. Başlangıçta tarım ekonomisi olan bir ülke geliştikçe önce sanayi, sonra da hizmet ekonomisi konumuna gelmektedir. Ülkelerin gelişmişlik seviyesi arttıkça, hizmet sektörünün ekonomiye sağladığı katma değer miktarında ve istihdam oranında artış olduğu gözlenmektedir.

Birincil, ikinci ve üçüncü ekonomik faaliyetler günümüzde bilim insanları, araştırmacılar ve siyasetçiler tarafından yoğun şekilde araştırılmış, incelenmiş ve bük oranda uygulamaları gerçekleştirilmiş ekonomik faaliyetlerdir. Ancak daha yeni yeni gündeme gelen ve bilimsel araştırma ve incelemelere konu olan; “bilişim teknik ve teknolojilerine” dayalı

etkinlikler ise dördüncül ekonomik faaliyetler ya da “bilişim teknolojileri tabanlı robotik sektör” olarak tanımlanmaktadır (Davutoğlu, Akgül ve Yıldız, 2016; 146). Artık hızla gündeme girmekte ve çok yönlü tartışmaya konu olacak olan; “Dördüncü Sanayi Devrimi” ile birlikte gündeme giren ve tartışılmakta olan robotik sektör sürecinin gelişiminde gelişmiş ülkelerin daha avantajlı olduğu gözlemlenmektedir. Buradaki temel öngörü; dördüncül ekonomik faaliyetlerin eğitilmiş ve nitelikli işgücü gerektirdiği, bu nedenle de gelişmiş ülkelerin sahip olduğu nitelikli işgücü ve eğitim sistemlerinde belli bir seviyeyi yakalamış olmaları bu ülkelere avantaj sağlamaktadır. Ancak eğitim sistemlerinde gerekli iyileşmeyi hızla yapabilecek ve nitelikli işgücü oranını arttırarak bu yeni sektöre uyumlu hale getirecek olan gelişmekte/gelişmemiş ülkelerinde bu yeni sektörün avantajlarından faydalanabileceği öngörülmektedir (Davutoğlu, Akgül ve Yıldız, 2016; 142-145). Hem gelişmiş hem de gelişmemiş/gelişmekte olan ülkelerin rekabet avantajı sağlayabilmeleri için hızlı hareket etmeleri; sahip oldukları mevcut sektörel verileri iyi analiz ederek sektörün temel yeni faktörlerini elde edecek teknolojik altyapıyı oluşturmaları gerekmektedir.

5 Meslek Seçimini Etkileyen Etken ve Faktörler

Meslek seçimi, bireylerin kariyer planlamalarındaki önemli aşamalardan biridir. Meslek seçimi yapacak olan kişiler aynı zamanda kendilerine tüm hayatlarını etkileyecek belirli bir yaşam tarzı da seçmektedir. Kişilerin kendilerinin belirlediği/seçtiği mesleği yapıyor olmaları ile mesleki başarıları arasında pozitif bir ilişki vardır. Dolayısıyla bireylerin meslek seçiminde bulunurken kişisel nitelikleriyle uyumlu bir meslek seçmeleri oldukça önemlidir. Meslek seçiminde etken olan birçok faktör bulunmaktadır. Ülkeden ülkeye bu faktörlerin sıralaması ve etki düzeyleri değişiklik göstermektedir.

Geri kalmış ya da gelişmekte olan ülkelerde bireyler genel olarak herhangi bir iş ya da faaliyete başlamadan önce hangi alana dair ilgisi ve becerisi olduğundan habersizdir ve ancak ya yaşadığı deneyimler sonrasında ya da belli bir eğitim aldıktan sonra kendi ilgi alanlarını keşfedebildikleri tespit edilmektedir (Özgüven, 2000; 7-8). Türkiye’de genç nüfusun toplam nüfustaki payının yüksek olması, genç istihdamının toplam istihdamdaki payının yüksek olmasına yol açmaktadır. Bu kapsamda meslek seçiminde genç nüfusun tercihleri, genel tercihleri anlamada yardımcı olabilmektedir. Genç bireyler çoğunlukla kararlarından emin olmadıklarından meslek seçiminde bir kararsızlık evresi geçirmektedir (Kuzgun, 1986; 3). Maddi zorluklar, çevre baskısı ve başarısızlık gibi faktörlerin etkisiyle eğitimini yarıda kesip çalışmaya başlayan kişilerin karşılıklarına çıkan ilk iş fırsatını sorgulamadan kabul ettikleri, diğer bir deyişle tesadüfi olarak meslek sahibi oldukları da gözlemlenmektedir.

Günümüzde Türkiye’de birincil, ikinci ve üçüncül ekonomik faaliyetleri kapsayan; tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinde işin gerektirdiği yetenek ve yeterliliğin elde edilmesini sağlayan en önemli/birincil faktör eğitim ve eğitim sistemidir. Eğitimin yanı sıra ailenin ikincil faktör, çevrenin de üçüncül faktör olarak meslek seçiminde etken olduğu tespit edilmektedir. Bu üç faktörün dışında etken olan; daha başka birçok faktör bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada Türkiye’de yaşayan bireylerin meslek seçiminde etkili olan birincil, ikincil ve üçüncül faktörler analiz edilmekte, diğer faktörler inceleme kapsamında bulunmamaktadır.

5.1 Eğitim Sistemi

Türkiye’de bireylerin meslek seçiminde halen etken olan birincil faktörün ‘ eğitim sistemi’ ve ‘eğitim uygulamaları’ olmasının nedeni; Türkiye’de yeterli sayıda yetenekli ve donanımlı insan kaynağının bulunmamasından dolayı, eğitim görerek meslek sahibi olunabileceği düşüncesinin toplumda yaygın olmasıdır. Bu nedenle tüm sektörlerin ihtiyaç

duyduğu nicelik ve nitelikte İnsan kaynağını yetiştirmede eğitim sistemi ve eğitim uygulamaları birincil derecede önem taşımaktadır (Şahin ve Gülnar, 2016; 11). Yine ülkenin sahip olduğu imkan ve kaynakların etkin kullanılmasını sağlayacak araştırmacı, siyasetçi, yönetici ve personelin yetiştirilmesinde de eğitim sistemi ve uygulamaları önemli rol oynamaktadır (Razon, 1983; 40). Sadece teorik bilgi yüklemesi yapılan eğitim sistemi ve uygulamaları sektörlerin ihtiyaç duyduğu nitelikli insan kaynağı temin etmede yeterli değildir. Eğitim sistemi uygulamaya dönük olmalıdır. Eğitim-öğretim sürecinde teorik bilginin yanı sıra edinilen bilgilerin uygulamaya aktarılması gerekmektedir. Bu nedenle eğitim sistemi her düzeydeki eğitim kurumları ile tüm sektörler arasında işbirliği yapmalı; eğitim kurumlarında edinilen teorik bilgiler bizzat üretim yerlerinde/alanlarında uygulamaya aktarılmalıdır (Akgül, Turşucuoğlu ve Yıldız, 2018; 266).

Türkiye’de maalesef eğitim kurumları ile sektörler arasında iş birliğini geliştirecek ve edinilen teorik bilgileri uygulamaya aktaracak yaygın bir eğitim sistemi henüz geliştirilememiştir (Akgül, Turşucuoğlu ve Yıldız, 2018; 267). Bu nedenle Türkiye’de Sanayi 4.0’ın hızla gündeme geldiği bu süreçte eğitim sistemi ve uygulamalarının, Sanayi 4.0’ın faktörlerine uygun şekilde, hızla yeniden yapılandırılacak stratejilerin belirlenmesi, planlarının yapılması ve uygulamaya aktarılması gerekmektedir.

5.2 Aile Faktörü

Gençlerin meslek seçiminde en az eğitim sistemi kadar aile de önemli bir faktördür. Ailenin kültür düzeyi, maddi olanakları, gencin meslek tercihinde etkili olmaktadır (Razon, 1983; 40-41). Temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra sosyal ve kültürel etkinliklere bütçe ayırabilecek derecede ekonomik kaynak ve imkanlara sahip olan aileler; ‘Yüksek Gelirli Aile’ ya da ‘Ekonomik Durumu İyi Aile’ olarak nitelendirilmektedir. Ekonomik durumu iyi olan ailelerin, gençlerin meslek seçiminde daha etkili oldukları ve çocuklarıyla daha yakından ilgilendikleri gözlemlenmektedir. Diğer bir ifadeyle; ekonomik durumu iyi olan ailelerin büyük çoğunluğunun, çocuklarının ilgi ve yetenekleri doğrultusunda meslek seçimi yapmaları için gerekli ortamı hazırladıkları ve önemli derecede destek oldukları gözlemlenmektedir.

Temel ihtiyaçlarını ancak karşılayabilen, sosyal ve kültürel ihtiyaçları için yeterli kaynak ve imkanlara sahip olmayan aileler; ‘Düşük Gelirli Aile’ ya da ‘Ekonomik Durumu İyi Olmayan Aile’ olarak nitelendirilmektedir. Düşük gelirli ailelerin küçük bir kısmının çocuklarının meslek seçiminde müdahil ve etken oldukları, ancak büyük bir kısmının ise çocuklarının meslek seçiminde yeteri kadar etkin olmadıkları gözlemlenmektedir. Ekonomik durumu yetersiz ailelerden çocuklarının kariyer planlamasına etkin olarak katılan ailelerde, kısa sürede yüksek getiri sağlayacağı ve itibarlı olduğu düşünülen meslekleri seçme yönünde genel bir eğilim olduğu gözlenmektedir.

Gençlerin kariyer planlaması ve meslek seçiminde içinde yaşanılan toplum yapısı ve buna bağlı olarak oluşan aile kültür ve yaşayış tarzı (Akgül, Turşucuoğlu ve Yıldız, 2018; 265) ile ailenin özel beklentileri de (Tanhan ve Yılmaz, 2017; 42) etkili olmaktadır. Gelişmiş olarak kabul edilen toplumlarda ister yüksek gelir gurubunda olsun ister düşük gelir gurubunda olsun ailelerin gençlerin kariyer planlaması ve meslek seçiminde daha fazla rol üstlendikleri ve etkili oldukları tespit edilmektedir (Akgül ve Paköz, 2011; 292).

Gelişmekte olan ya da geri kalmış toplumlarda geleneksel aile yapısının yaygın olduğu ve nüfusun büyük bir kısmını oluşturdukları görülmektedir (Akgül ve Paköz, 20011; 293). Geleneksel aile yapısına sahip toplumlarda yaşayan hem yüksek gelirli hem de düşük gelirli ailelerde genel olarak baba mesleğinin devam ettirilmesi gelenek haline gelmiştir. Diğer bir deyişle geleneksel aile yapısı yaygın olan toplumlarda, gençlerin meslek seçiminde ebeveyn etkisi yaygındır. Bu toplumlarda yaşayan ailedeki gençler baba mesleğini devam ettirmek için

aileleri ve çevresi tarafından baskı altında bırakılmaktadır. Böyle bir ortamda genç ya mecbur olarak baba mesleğini seçmekte ya da bu duruma karşı gelmekte ve kendi istediği mesleği seçebilmek için ailesini karşısına almaktadır. Bu durumun aksinin görüldüğü durumlar da mevcuttur. Bazı ailelerde gençler meslek seçimi konusunda tamamen yalnız bırakılmaktadır. Bu noktada ailelere önerilen; gencin istekleri, yetenekleri ve yeterlilikleri dikkate alınması, gencin seçimine saygı duyularak desteklenmesi, aile fertlerinin bilgi ve tecrübeleri kapsamında gençlere önerilerde bulunması ve gencin bu seçim/karar sürecinde kesinlikle yalnız bırakılmaması yönündedir.

5.3 Çevre Faktörü

Gençlerin kariyer planlaması ve meslek seçiminde etken olan üçüncül faktör çevre faktörüdür. Her ülkenin soyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapısı farklı olduğu için çevre faktörünün etkisi ve kapsamında ülkeden ülkeye farklılıklar görülmekle birlikte; ülkenin gelişmişlik düzeyi, sektörlerin tercih ve yapılanma, sektörlerin gelişmişlik düzeyi, toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı, ülkenin sahip olduğu teknoloji ve bilgi birikimi, sahip olunan doğal ve beşeri kaynak ve imkanlar, kaynak ve imkanlara ulaşılabilirlik vb. gibi çok sayıda etkeni kapsamaktadır (Akgül ve Paköz, 20011; 294). Çevresel koşullar ile gençlerin kişisel beceri ve bilgi düzeylerinin seviyesi meslek seçiminde ya pozitif yönlü ya da negatif yönlü etki oluşturmaktadır. Çevrenin sağladığı imkan ve kaynakları araştırmak ve incelemek gençlerin kariyer planlaması ve meslek seçimini önemli oranda ve pozitif yönde etkilemektedir. Diğer bir değişle ekonomik göstergelerin olumlu olduğu ve istihdam probleminin yaşanmadığı ülkelerde, eğitim sistemi ve eğitim düzeyinin etken olduğu, buna bağlı olarak da gençlerin bireysel ilgi alanlarının meslek seçimini etkilediği görülmektedir. Ekonomik durumu iyi olmayan (çoğunlukla az gelişmiş) ülkelerde ise çevresel faktörlerin daha etken olduğu görülmektedir. Bu ülkelerde yaşayan gençlerin meslek tercihinde güvenilir ve devamlı bir işte çalışma ve hızlı yoldan yüksek gelir elde etme güdüsünün daha yaygın olduğu tespit edilmektedir (Tanhan ve Yılmaz, 2017; 44). Gerçekleştirilen bir çok bilimsel araştırmalara göre; bütün toplumlarda, meslek seçimi aşamasında bulunan gençlerin ortak özelliği olarak çocukluk dönemlerinden beri yakın ve uzak çevresinde yaşadıkları ve edindikleri bilgi birikimi ve duygusal tecrübelerin, meslek seçimi üzerinde etkili olduğunu kanıtlamaktadır (Yeşilyaprak, 2016; 46-47) (Ensari ve Alay, 2017; 412-414).

6 Sanayi 4.0 Sürecinde Meslek Seçiminde Etken Faktörler

Sanayinin gelişmesiyle birlikte her gün yeni bir meslek dalı ortaya çıkmaktadır. Sanayi 4.0 öncesine kadar bireylerin meslek seçiminde etkili olan faktörler; Eğitim sistemi, aile ve çevre olmak üzere üç temel faktör olarak incelenmiştir. Beşinci nesil (5G) bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızlı bir şekilde hem ekonomik sektörlerin hem de toplumun kullanımına sunulmasıyla birlikte Dördüncü Sanayi Devrimi (Sanayi 4.0) sürecine girilmiştir. Sanayi 4.0 süreci dikkatli şekilde incelendiğinde hem ekonominin tüm sektörlerinde hem de toplumsal alanda daha önceki sanayi devrimlerinden çok daha fazla değişim ve dönüşüme neden olacağı tespit edilmektedir. Bu değişim ve dönüşüm de önce toplumların sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapılarını etkileyerek mevcut tüm mesleklerin gözden geçirilmesine neden olacak sonra da kaçınılmaz olarak yeni mesleklerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Bu kapsamda değerlendirildiğinde büyük ve radikal bir değişim ve dönüşümün yaşandığı bir dönemin içinde bulunduğu söylenebilir. Böyle bir dönemde kariyer planlaması yapmak, meslek edinmek ve tercihte bulunmak durumunda olan gençlerin büyük bir zorlukla karşılaşacağı kesindir. Böyle bir dönemde yukarıda da belirtildiği gibi eğitim sistemi ve uygulamaları, aile ve çevre gibi klasik faktörlerinin yanı sıra farklı yeni faktörler de etkili olacaktır.

Sanayi 4.0 döneminde ortaya çıkacak yeni mesleklerin, beşinci nesil bilişim teknolojileri temelli olacağını söylemek mümkündür. Bu yeni nesil bilişim teknolojileri ile işletmelerin organizasyonel yapısında çalışma prensiplerinde de radikal değişimler yaşanacaktır. İşletmeler bu değişim ve dönüşümü yapamazlar ise hızla rekabet özelliklerini kaybedecek ve iflasa sürükleneceklerdir. İşletmelerin örgütsel yapısında; mevcut departmanlar işlevlerini yitirecek yeni departmanlar kurulacaktır. Bu departmanlarda ise yeni mesleklerin ortaya çıkması çerçevesinde mevcut personel işlevsiz kalacağı için işletme personelinde de büyük oranda değişim söz konusu olacaktır. İşletme departmanları da bu yeni mesleklerde çalışabilecek personelin iş tanımlarını yapacak ve bu tanımlamalar çerçevesinde personel alımı yapacaklardır. Öngörülen Yeni Meslekler; ‘Endüstriyel Veri Bilimciliği’, ‘IT/IoT Çözüm Mimarlığı’ ‘Robot Koordinatörlüğü’, ‘Endüstriyel Bilgisayar Mühendisliği/Programcılığı’, ‘Bulut Hesaplama Uzmanlığı’, ‘Veri Güvenliği Uzmanlığı’, ‘Şebeke Geliştirme Mühendisliği’, ‘3D Yazıcı Mühendisliği’, ‘Endüstriyel Kullanıcı Arayüzü Tasarımcılığı’, ‘Giyilebilir Teknoloji Tasarımcılığı’ gibi meslekler, geleceğin yeni mesleklerine örnek olarak gösterilebilir.

Ayrıca işletme prensiplerinde de önemli değişim ve dönüşüm yaşanacak; yapay zeka, akıllı fabrikalar, bulut bilişim sistemi, üç boyutlu yazıcılar, arttırılmış gerçeklik ve nesnelerin interneti gibi yeni siber fiziksel sistemlerin çalışmasını sağlayacak yeni prensipler geliştirilecek/belirlenecektir. Bu kapsamda bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesine paralel olarak, dijital dönemde meslek seçimi sürecinde etkili olacak faktörler dört alt başlıkta incelenebilir:

6.1 Yeni Donanımlar ve Siber Fiziksel Sistemler

Mevcut donanım parçaları sanayi 4.0 süreciyle birlikte yeni nesil (5G) bilişim teknolojilerindeki gelişmeler doğrultusunda hızlı bir şekilde yenilenmekte; değişim ve dönüşüme uğramaktadır. Donanımlardaki değişim ve dönüşüm mevcut mesleklerin bir çoğunu gereksiz kılacak ya da mevcut mesleklerin görev tanımlarının değişmesine yol açacaktır. Sanayi 4.0 ile siber fiziksel sistemlerde yeni ve daha karmaşık yapıya sahip donanımların kullanılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle de yeni donanımları kullanabilecek yetenek ve yeterliliğe sahip olan personele ihtiyaç duyulacak, mevcut personelin büyük bir kısmı da işsiz kalacaktır. Örneğin akıllı fabrikalarda kullanılacak otonom robotların, eskiden o işi yapan mavi yakalı personele artık fabrikada ihtiyaç duyulmayacağını göstermektedir. Sanayi 4.0 sürecinin diğer donanım araçlarından; üç boyutlu yazıcıların, bulut bilişim sisteminin, arttırılmış gerçeklik araçlarının hem kullanılması hem de geliştirilmesi için ileri bilgi birikimine, yetenek ve beceriye sahip olan personel istihdam edilmesini zorunlu kılacaktır. Bu kapsamda dijital dönemde meslek seçimi yapacak olan bireylerin, seçimlerini donanımlardaki teknolojik gelişmelere bağlı olarak değişen veya yeni ortaya çıkacak olan mesleklerin tercihi aşamasında kendilerini de sorgulamaları; kendi istek, bilgi birikimleri ve becerilerini de analiz etmeleri gerekmektedir.

6.2 Yeni Nesil Yazılımlar

Dördüncü Sanayi Devrimi sürecinde meslek seçiminde etkili olması beklenen bir diğer faktörde yazılımlardır. Yazılımlar, sistem yazılımları ve uygulama yazılımları olarak ikiye ayrılmaktadır. İşletim sistemi olarak da bilinen sistem yazılımları; bilgisayardaki donanımları yöneten ve çalışmasını denetleyen, diğer yazılımlar ile koordineli çalışmayı sağlayan yazılımlardır. Windows, macOS ve iOS, sistem yazılımına örnek verilebilir. Kullanıcılarının ihtiyaç duydukları temel işlemlerin yapmasını sağlayan yazılımlara ise uygulama yazılımları denir. Yazılımlar, donanımların çalışmasını sağlayan siber nitelikli temel araçlardır. Sanayi 4.0 sürecinde kullanılacak akıllı sistemlerde kullanılacak yeni nesil donanımların çalıştırılmasında

yazılımlar başat rol üstleneceklerdir. Sanayi 4.0 sürecinde siber fiziksel sistemlerin yönetilmesi, veri güvenliğinin sağlanması, siber saldırıların önlenmesi ve bulut hesaplamaları alanlarında ortaya çıkacak yeni meslekler, yazılımlardaki teknolojik gelişmelere paralel bir gelişim gösterecektir. Kariyer planlaması yapacak ve yeni meslek seçimi için tercihte bulunacak gençlerin, yeni nesil yazılımlara ilgi duymaları, yazılım alanında yetenekli ve yeterli olup olmamalarını tespit edebilmeleri tercihlerinde önemli rol oynayacaktır.

6.3 Nesnelerin ve Hizmetlerin İnterneti

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin son yüzyıldaki gelişimi incelendiğinde; 20. yüzyılın ilk yarısında gazete ve dergi gibi basılı iletişim araçları yaygın iken, yüzyılın ikinci yarısında görsel iletişim araçlarının ön plana çıktığı görülmektedir. 1950'lerden itibaren radyo ve televizyon temel iletişim araçları iken 1970'lerde internetin kullanılmaya başlanması ile iletişim şekli ve yöntemleri yeni bir boyut kazanmış, diğer iletişim araçlarında da önemli bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Diğer bir ifadeyle; internetin geliştirilmesi ve kullanılmaya başlanması, o zamanki mevcut olan diğer bilgi ve iletişim teknolojilerini/araçları ile iletişim şeklini de etkilemiş; gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

Günümüzde yaygın olarak kullanılan sosyal medya haberciliği, yurttaş gazeteciliği ve internet gazetecilik gibi iletişim yöntemleri, bilgi ve iletişim teknolojilerinin en önemli araçlarından biri olan internetin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte hem toplumsal hem sektörel hem de ekonomik alanda önemli değişim ve dönüşüme neden olmuştur. Ayrıca ülkeler, kurumlar ve insanlar arasındaki mesafenin ortadan kalkmasını sağlayan internetin bütün mesleklerin tanımını ve yapılış yöntemlerini de değiştirdiği görülmektedir. Örneğin günümüzde, bankacılık sektöründe birçok bankacılık işlemi şubeye gitmeye gerek olmaksızın internet bankacılığı üzerinden yapılmaktadır. Sanayi 4.0 döneminde yapay zekanın gelişmesiyle birlikte, bankacılık sektöründe çağrı merkezi çalışanlarına ilerleyen dönemlerde ihtiyaç duyulmayacağı öngörülmektedir. Yapay zeka temelli çalışan sesli yanıt ve benzeri sistemler ile müşterilerin işlemleri herhangi bir çağrı merkezi danışmanına ihtiyaç duymadan gerçekleştirilebilecektir. Bankacılık dışında birçok sektörde de internet kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte; kamu kurum ve kuruluşların işlemleri evden ya da ofislerden yapılabilmekte, basılı gazete almadan ev ya da iş yerinde internet gazeteciliği vasıtasıyla gazete okunabilmekte, uzaktan eğitim ile eğitim hizmeti alınabilmektedir. İnternet mesleklerin tanımlanması ve yapılış şekillerinde de önemli oranda değişime neden olmuş;

Dördüncü Sanayi Devrimi sürecinde bu değişimin oranının çarpan etkisi ile artacağı öngörülmektedir. Bu süreçte bilgi ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler sonucunda nesnelerin interneti ve hizmetlerin interneti gibi yeni kavramlar ve iletişim araçları hem toplumsal hem de ekonomik alanı ileri derecede etkileyecektir. Dördüncü Sanayi Devrimi'nin alt yapısını oluşturan yeni nesil (5G) bilgi ve iletişim teknolojileri içinde yer alan nesnelerin interneti ve hizmetlerin interneti birbirlerinin tamamlayıcı olan sistemsel araçlardır.

Nesnelerin interneti; yapay zekaya sahip ya da tam otonom makinelerin birbirleri ile iletişim/etkileşim kurabilmelerine olanak sağlayan sistemsel araçlardır. Nesnelere interneti, yapay zeka ile entegre edilmiş tam otonom makinalardan oluşan akıllı fabrikalardaki bilgisayarların üretilmiş ve tüketicinin kullanımına sunulmuş ürünler arasında iletişim/etkileşim diğer bir ifade ile haberleşmelerini sağlamaktadır. Ürünlerde oluşacak bir arza, yine ürüne yerleştirilen yapay zekaya sahip araçlar, nesnelerin interneti vasıtasıyla akıllı fabrikalardaki yapay zekaya sahip makineler (bilgisayarlara) bildirmektedir. Fabrikalardaki bilgisayarlar da yine nesnelerin interneti vasıtasıyla ürünlerdeki arızayı giderebilmektedir. Günümüzde Nesnelerin internetine yönelik deneme çalışmaları başarıyla tamamlanmış ve savunma sanayi başta olmak üzere bazı sektörlerde aktif olarak kullanılır hale gelmiştir.

Hizmetlerin interneti ise; insanların insanlarla ve insanların makinelerle (ya da makinelerin insanlarla) iletişim/etkileşim kurabilmesini sağlayan sistemsel araçlardır. Bu günkü internet sistemi/aracı insanların insanlarla iletişim kurabilmesini sağlamaktadır. Hizmetlerin interneti ile bu iletişim üç boyutlu görüntülü görüşmelere imkan tanıyacaktır. Ayrıca hizmetlerin interneti ile yapay zekaya sahip ürünler akıllı telefonlar ve bilgisayarlar vasıtasıyla insanlarla iletişim kurabilecektir. Örneğin; akıllı evlerdeki buzdolabında sütün bitmesi ya da meyvenin azalması durumunda buzdolabındaki yapay zeka modülleri ev sahibinin telefonuna ya da bilgisayarına durum verisi gönderebilmektedir. Bu tür uygulamaların deneme çalışmaları da başarıyla tamamlanmış; yine savunma sanayisi başta olmak üzere beyaz eşya sektörü gibi diğer sektörlerde de kullanılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda değerlendirildiğinde; sanayi 4.0 sürecinde meslek seçimi yapmak durumunda olan gençlerin, nesnelerin interneti ve hizmetlerin interneti konularındaki işleyiş biçimi ve tanımsal kapsamı hakkında yeterli bilgi birikimine sahip olması gerekmektedir.

7 Sonuç

Sanayi sektörü, 18. yüzyıldan içinde bulunduğumuz 21. yüzyıla kadar üç önemli aşamadan geçmiştir. Sanayi devrimleri olarak bilinen bu aşamalarda, dönemin üretim yönteminde bir önceki dönemin yöntemlerine göre köklü bir değişime yol açacak teknolojik gelişmeler yaşanmıştır. Söz konusu gelişmeler, yalnızca sanayide etkili olmakla kalmamış, ekonominin genelinde ve toplumsal alanda köklü dönüşüm süreçlerinin yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Sanayi devrimleri çerçevesinde üretim kolaylaşmış, üretim maliyetleri düşmüş ve aynı zamanda üretim kalitesi ve verimliliği de artmıştır. Tarım sektörüne bakıldığında sanayi devrimleri genellikle tarımda makineleşmeye bağlı olarak verim artışına ve tarımsal üretimde iklime bağlılığın azalmasına imkan tanımıştır. 1950'lerden itibaren gelişmiş ülkelerde hakim sektör konumuna gelmeye başlayan hizmet sektöründe ise, sanayi devrimleri fiziksel güce duyulan ihtiyacın yerini zamanla zihin gücüne bırakması olarak yorumlanmıştır.

Sanayi devrimleri çerçevesinde ekonomide yaşanan yapısal değişiklikler, toplumsal alanda da meydana getirdiği değişimler ile bireyler üzerinde de etkili olmuştur. Bu kapsamda değerlendirildiğinde; ekonomik birimlerin organizasyonel yapısının değişmesi, işverenlerin ve istihdam edilenlerin önceliklerini de etkilemiş ve/veya yönlendirmiştir. Günümüzde bireylerin meslek tercihlerinde, bilgi birikimi ve kişisel özelliklerinin seçim yapılan mesleğe uygun olması ve o mesleğe ilgi duymalarının yanı sıra eğitim sistemi ve uygulamaları ile aile ve çevre faktörleri de etkili olmaktadır.

Günümüzde hızla toplumsal ve ekonomik alanın gündemine giren ve ilk uygulama ve etkilerinin görülmeye başlandığı Dördüncü Sanayi Devrimi (Sanayi 4.0) sürecinde köklü ve kapsamlı bir değişim ve dönüşümün yaşanacağı öngörülmektedir. 'Robotik Dönem' ya da 'Dijital Çağ' olarak da adlandırılan bu yeni dönemde, iş tanımları ve işletme yapılarının büyük ölçüde değişmesi beklenmektedir. Yapay zekanın özellikle karmaşık sistemlere dayanmayan, insani düşünme ve yorumlamaya ihtiyaç duyulmayan alanlarda, insanın yerini alacağına dair öngörüler mevcuttur. Bu kapsamda sanayi 4.0 sürecinde, bilgi ve iletişim teknolojindeki gelişmelere bağlı olarak gençlerin/bireylerin meslek tercihlerinde de zorunlu olarak köklü değişim ve dönüşüm yaşanacağı öngörülmektedir.

Kaynakça

Akgül Birol ve Paköz M. Ziya (2011), "From 'Priority Regions' to 'Leading Provinces' for Development: Changing Paradigms, Transforming Policies", *The Empirical Economics Letters*, Vol. 10 (3), pp: 289-295, March 2011.

Akgül Birol, Turşucuoğlu Beste, Yıldız Ecem Ezgi (2018), “*Gazetecilerin Sanayi 4.0 Süreciyle Sektöre Gelen Değişim ve Dönüşüme Uyum Çalışmaları*”, *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı: 1, s. 263-272.

Akgül Birol, Yıldız Ezgi Ecem, Turşucuoğlu Beste (2018), “*Medya Bağlılığı Bireyin, Medyada Harcadığı Fazla Zamanın Bireye Sosyo-Ekonomik Zararları*”, *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı: 1, s. 282-290.

Davutoğlu Naci Atalay, Akgül Birol, Yıldız Erşan (2016), “*7’S Kuramının Büyük Ölçekli İşletmelerde Stratejik Planlama ve Ekonomik Performansı Değerleme Aracı Olarak Kullanılması*”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt.40, sayı.1, s: 135-161.

Davutoğlu Naci Atalay, Akgül Birol, Yıldız Erşan (2017), “*İşletme Yönetiminde Sanayi 4.0 Kavramı ile Farkındalık Oluşturarak Etkin Bir Şekilde Değişimi Sağlamak*”, *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science*, Yıl:5, Sayı 52, s: 544-567.

Ensari Muhterem Şebnem ve ALAY Hazal K. (2017), “*Meslek Seçimini Etkileyen Faktörlerin Demografik Değişkenler ile İlişkinin Araştırılması: İstanbul İlinde Bir Uygulama*”, *Humanitas International Journal of Social Sciences*, 5(10), s: 409-422, ISSN: 2147-088X, DOI: 10.20304/humanitas.358378, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/371520> , Erişim Tarihi: 09.09.2018.

Kuzgun Yıldız (1986), “*Meslek Seçiminde Kararsızlık*”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/520/6529.pdf> , Erişim Tarihi: 12.09.2018.

Özgüven İbrahim Etem (2000), *Psikolojik Testler*, PDREM Yayınları, Ankara.

Şahin, Mustafa ve Gülnar Birol (2016), “*İletişim Korkusu ve İnternet Kullanımı İlişkisi: Türkiye’deki Üniversite Öğrencileri Arasında Bir Alan Araştırması*”, *Selçuk İletişim Dergisi*, 9 (2), s: 5-26, ISSN: 2148-2942, DOI: 10.18094/si.10562, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/178282> Erişim Tarihi: 07.04.2019

Razon Norma (1983), “*Meslek Seçiminde Aileye, Okula, Bireye ve Toplumla Düşen Görevler*”, *Eğitim ve Bilim Dergisi*, cilt: 8, sayı: 45, s: 35-44, <http://egitimvebilim.ted.org.tr/index.php/EB/article/view/5762/2251>, Erişim Tarihi: 21.09.2018.

Tanhan Fuat; Yılmaz Ümmühan. (2017), “*Öğrencilerin Kariyer Seçimlerinde Aile ve Sosyal Medyanın Etkisinin İncelenmesi: Bir Odak Grup Çalışması*”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, ISSN: 1302-6879, sayı: 35, s: 35-47, <http://www.yyusbedergisi.com/dergi/ogrencilerin-kariyer-secimlerinde-aile-ve-sosyal-medyanin-etkisinin-incelenmesi-bir-odak-grup-calismasi20171025010854.pdf> Erişim Tarihi: 07.04.2019.

TÜSİAD (2016), “*Türkiye’nin Küresel Rekabetçiliği için Bir Gereklilik Olarak Sanayi 4.0 Gelişmekte Olan Ekonomi Perspektifi*”, <http://www.tusiad.org/indir/2016/sanayi-40.pdf> Erişim Tarihi: 01.10.2017.

Yeşilyaprak Binnur (1995), “*Mesleki Gelişim Kuramları Üzerine Bir Eleştirel Değerlendirme*”, *Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, cilt: 2, sayı: 6, s: 43-48, 1995, <http://pdrdergisi.org/index.php/pdr/article/viewFile/416/362> , Erişim Tarihi: 14.09.2018.

THE IMPACT OF THE CHANGE IN EXPORT TARIFFS DUE TO BREXIT ON THE BRITISH ECONOMY

Sercan Arman KANDEMİR¹, Asuman OKTAYER²

Abstract

After Brexit negotiations between the United Kingdom and the European Union are completed, the United Kingdom has various trade options to choose, with the European Union. In this study, we consider three most possible trade options one of which is Norway option, the other one is Swiss option and the final one is World Trade Organization option. Considering these three trade options, we use the computable general equilibrium model to predict the effects of increasing tariff rates on the United Kingdom's gross domestic product and its components. Our results suggest that among these options, Norway option offers the least negative impact or the best economic outcome while World Trade Organization option offers the most negative impact or the worst economic outcome.

Keywords: Brexit, UK, Norway, Swiss, WTO

1 Introduction

Brexit is one of the best known political events in the world. Before we talk about Brexit, we need to speak about the place of the UK in the EU. First of all, the UK is the second largest economy in the EU after Germany. 17 percent of all economic activities of the EU take place in the UK. 20 percent of the EU's total population lives in the UK. The UK's financial sector has benefited from the membership of the EU very well. 24 percent of all financial activities of the EU belongs to the UK's banks and financial institutions (Bank of England, 2015: 9). The UK banks and financial institutions have passporting right which allows the UK banks to open branches in the EU without complex bureaucratic procedures. This right helped London to become the financial center of the EU. With Brexit, the UK will probably lose this right (Sampson, 2017: 165). After Brexit, London will lose its status as a financial center. Possible beneficiaries are Paris and Frankfurt. Most of the non-EU countries such as the US and Japan use the UK as the door to the EU. High uncertainty about exit negotiations will lead to a depreciation in pound (Baker et al, 2016: 108).

External trade is a really important issue between the UK and the EU. One third of international trade is between the EU countries. The UK's exports to the EU is 230 billion pounds, while imports from the EU is worth 289 billion pounds. We can also say that half of the international trade of the UK is with the EU countries. The UK's most important export destination is Ireland (Lawless & Morgenroth, 2019: 4). Netherlands and France are the two important export destination for the UK. Germany and the Netherlands also have a large share

¹ Master's Degree Student, Yıldız Technical University, sercanarman@gmail.com

² Assoc. Prof. Dr., Yıldız Technical University, aoktayer@yildiz.edu.tr

in the UK imports. Being a member of the EU had increased the trade volumes the UK by 21.6 percent (Crafts, 2016: 6).

Foreign Direct Investment (FDI) is also important for the UK. 47 percent of the FDI comes from the EU countries (Jafari, Britz, 2017: 3). After Brexit, a slowdown in FDI inflows is expected. The UK economy depends on the financial sector. The UK financial sector has a 7 percent share in the UK GDP. We cannot deny the importance of the EU in the growth of the UK economy since 1973. We can clearly say that the ratio of trade to national income has increased by almost 30 percent. We can state that the GDP deflator has been rising since 1973, and this shows us that the growth of the British Economy is not a nominal growth but it is a real growth. We can also verify this growth by looking at household consumption data.

Except for the first few years, we see that household consumption in the UK has increased considerably. While the ratio of household consumption to GDP was 56 percent in 1973, this ratio increased to 65 percent in 2016. After Brexit, the UK may reduce household consumption. The first reason behind this situation is high exchange rate and the second is low investment demand. The story is really different when it comes to unemployment rates. In 1973, the unemployment rate was around 3 percent and today it is around 5 percent. In light of this information, EU membership is not very useful for the UK labor market. On the other hand, we can say that since 1973, the inflation rates have decreased, with the UK membership of the EU.

There are three options for the UK after Brexit. These options are being a member of the EEA, having bilateral deals with the EU like in Swiss example and being an individual member of the WTO (Belke & Gros, 2017: 5). Studies on Brexit indicate the EEA membership offers the best result for the UK. The EEA (Norway) option offers to minimize the economic cost of Brexit. On the other hand, there are other disadvantages of this option such as not having any say on the decision-making process. Therefore, this option may not be suitable for the UK. Besides, the UK's contribution to the EU budget will drop by 9 percent. The second solution is for the UK to make bilateral agreements with the EU, as Switzerland does with the EU. It takes a long time to agree on such agreements. For example, the bilateral agreements between the EU and Canada took 7 years to complete. In the Swiss option, British goods will be subject to non-tariff barriers. Passporting rights of UK banks and financial institutions will no longer apply. In the Swiss option, The UK's contribution to the EU budget will drop by 45 percent. The final and worst option for the UK is the WTO option. In this option, the UK will have no trade agreement and will fall back to MFN-basis trade (Pain & Young, 2004: 396). The WTO option has some positive features. These features include independent trade policy, zero contribution the EU budget, and regulatory independence. The Turkish-style customs union and the FTA approach are also considered in the Brexit literature, but most studies mostly look at these three options mentioned above.

In this study, we use the Computable General Equilibrium (CGE) model to evaluate the effects of changes in tariffs on GDP of the UK and its components. Many changes and effects can be observed in a CGE model. These changes include tariff increase, tax reduction, technology and so on. A CGE model has a very detailed equation system, which uses the SAM (Social Accounting Matrix) as a database. Social Accounting Matrix can be created by Input-Output (IO) Table. SAM generally covers most sectors in an economy, but some models have a narrower range. The most important advantage of the CGE is that the amount of data required is really low and CGE data is for a year. In addition, CGE models often tend to consider the real side of an economy. On the other hand, there are some CGE models to look at financial side of economies.

The data we use in our CGE modelling are retrieved from the World Bank and Office for National Statistics (ONS). We construct a Social Accounting Matrix (SAM) using the UK

input-output table provided by ONS. Because the IO table we use is valid for 2014, we first construct the SAM for 2014 and then updated it according to the UK GDP (Year: 2018).

2 Reasons of Brexit

There are many reasons why the UK should consider it for Brexit. One of the main reasons behind Brexit is budget problems. The UK is contributing more to the EU budget and receiving less than the EU budget. This creates a significant inequality when compared to the new members of the EU. They receive more from the EU budget and contribute less to the EU budget. The second reason behind Brexit is immigration. Immigration issues were a popular topic during the campaign for voting. Other reasons behind Brexits are the internal affairs of the UK and the political difference between the UK and the EU.

The UK's share in the EU budget has increased over time. The UK has a 60-70% self-sufficiency rate in the food sector (Ferrer & Rinaldi, September 2016: 2). Due to this situation, the UK has not benefited sufficiently from the CAP and CFP. On the other hand, Eastern Expansion of the EU increased the UK's contribution to the EU budget by 5 billion euros (Somal & Biedermann, 2016: 8).

Immigration is also a strong reason for Brexit. Immigration to the UK has tripled over the past 20 years. In 2015, 2 million migrants worked in the UK and 35% of the migrants came from EU countries such as Poland and Romania. Most of these immigrants live in London. We should also note that the immigration policy will be very different after Brexit.

In 1973, the UK's main function was to establish a balance between France, the West and the East Germany. When the East and the West Germany merged, the function of England was lessened. After the global economic crisis, Germany became the economic power of the EU and the conflicts between Germany and France ended. In this case, the UK would be forced to enter the EU completely or would be completely out of the EU (Somal & Biedermann, 2016, 8).

There are some differences in the political systems of the UK and the EU. In the UK, the decision-making process often depends on the government, without meeting in parliament. On the other hand, the EU has a strong parliamentary system and all issues should be discussed in parliaments. If further integration could have taken place, the UK would have to adopt the EU's way. Thus, most Britons voted in favor of Brexit.

Income inequality is another reason for the UK to quit EU membership. When you examine the Gini coefficients of EU countries such as France and Germany, we see that the highest value belongs to England. However, Brexit may not be a solution to income inequality, because in the long-run, in the case of Brexit, all income groups will be affected by the same amount.

3 Trade Options

After Brexit, the UK has several trade options with the EU. Widely considered trade options for the UK with EU are Norway option, Swiss option, WTO option, Turkish-style customs union, free trade agreement, continental partnership and associate membership. In our study, first three of these trade options mostly discussed are considered. Among these options, Norway option gives the best economic outcome for the UK, while Swiss option has more pessimistic outcomes than Norway option. Finally, if the UK and EU trade with each other on World Trade Organization (WTO) terms which includes significant barriers to trade

development, this scenario gives the worst economic outcome for the UK (Springford et al, 2016).

3.1 Norway option

In the Norway option, the UK will still be a member of the EU Single Market, but will not have any say on these rules, but the UK may delay the implementation of these rules and regulations (Pain & Young, May 2004: 398). Finally, the UK should apply the rules and conditions of the EU. In the Norway option, UK banks' passport rights (opening a bank branch as opening a bank's local branch) and other financial rights will continue to exist. In the Norway option, the UK will slightly reduce its budget contributions to the EU (Craft, 2016: 12). This is the best alternative to EU membership and gives the best economic outcome (Busch et al., 2016: 8).

The UK no longer benefits from the CAP (Common Agricultural Policy) and CFP (Common Fisheries Policy) in the Norway option. Rules of origin and tariffs will not be applied to most of the goods, but there may be some tariffs in agricultural and fishery products (Los et al., 2017: 7). The UK will not be able to benefit from other social policies of the EU, such as regional policy and foreign trade policy. The UK cannot engage in independent trade agreements with third countries such as China and Canada in the Norway option. The UK will not have an independent chair in international committees and meetings. In addition, four EU freedoms will continue to be implemented in the Norway option. Therefore, the UK will not be able to use immigration restrictions for other countries (Portes, 2017:16-17).

Some studies have found reductions in the UK GDP for Norway option. OECD estimates that the UK GDP will decrease by 3.3 percent in the short-run (2020) and 2.7 percent in the long-run. HM Treasury (the Treasury Department of United Kingdom) estimates that the UK GDP will fall by 3.8 percent. Only Open Europe estimates that positive outcome for Norway option. Open Europe estimates a 1.55 percent increase in the UK GDP after Brexit (Booth et al.,2015: 78).

3.2 Swiss option

The UK cannot benefit from the passport rights of the Bank and Finance institutions on the Swiss option. After that, London may not be financial center of the Europe (Kierzenkowski, 2016: 19). With Swiss option, the UK can stay in the single market of the EU. However, the UK cannot have any say on the rules about the single market (Springford et. al., 2014: 41-42). The UK will have to make a decision on bilateral agreements with the EU in the Swiss options, but such agreements are subject to many years of negotiations. We should also note that the UK will have no effect on EU rules and regulations here. The UK may make agreements independently with other countries, but cannot benefit from the EU agreements with third-party countries. This is the second best alternative to EU membership for the UK and brings a moderate result. In addition, with this option, the UK can choose the EU rules and regulations they want to implement. In the Swiss option, the UK will not be able to say anything in the decision-making process. The UK should do what the contract says on any matter (Dhingra & Sampson, 2016: 6).

As in the Norway option, the UK cannot benefit from CFP and CAP in the Swiss option. The UK will need to continue to contribute to the EU Budget, but the amount will be less than the contribution in the Norway option. If the UK chooses the Swiss option, there will be free trade between the UK and the EU except some agricultural products. Some non-tariff barriers,

such as rules of origin and border controls, will be implemented in the trade between the UK and the EU for Swiss option. The free movement of people is implemented in Swiss option, but one of Brexit's aims immigration control and thus free movement of people is not really good thing for the UK (Jafari & Britz, 2017: 4). On the other hand, the free movement of people can be neglected with bilateral agreements.

There are some practical difficulties with the Swiss option. For example, there are 120 bilateral agreements between Switzerland and the EU. These agreements have a complex structure and it takes a long time to agree on these agreements. Secondly, all remaining EU members should ratify the agreement in their national assemblies. Finally, the Council of Europe must ratify the agreements. Because of these difficulties, a series of agreements between the EU and Switzerland took 20 years to negotiate. If England wants to go with the Swiss option, they can live (and most likely) the same fate. As a result, the UK would be a pure follower of the EU rules and regulations in Swiss option (Pisani-Ferry et. al., August 2016: 3).

For the Swiss option, many studies have estimated different results. The LSE study estimates a 1.3 percent decline in GDP in the short-term and a 6.3 percent decline in GDP in the long-term (Dhingra, et. al., April 2016: 8). The OECD report foresees a 5.1 percent drop in UK GDP for the Swiss option. The PWC study announced that UK GDP will decline by 3.1 percent in 2020 and by 12 percent in 2030. In the HM Treasury report, the UK GDP is estimated to fall by 6.2 percent (HM Treasury, 2016: 7). The National Economic Review Institute predicts the UK's GDP to drop by 2.1 percent in the long-term (Ebell & Warren, June 2016: 129).

3.3 WTO option

In the WTO option, we assume that the UK will not negotiate or fail in the negotiations with the EU on trade and will return to the MFN (Most Favored Nation) basis trade (Davis et. al., 2017: 2). The UK will not have to implement the EU rules and regulations and will not participate in the decision-making process of these rules and regulations in the WTO option. England can have any rules and regulations that they want to implement. The UK will have regulatory independence from the EU; but this is a little bit tricky. The British firms wishing to do business with the EU will have to comply with some of these rules and regulations of the EU in the WTO option. This will be really important for exporting firms and financial institutions. We can say that foreign trade tariffs, costly border controls and other non-tariff barriers will be applied in the WTO option (Ciuriak et. al., 2017: 1). In addition, the UK may apply immigration restrictions for other countries, but the WTO option is a really costly way of doing this (Dhingra & Sampson, 2016: 9).

The UK cannot benefit from CFP (Common Fisheries Policy) and CAP (the Common Agricultural Policy) in the WTO option as in Norway and Swiss options (Chang, 2017: 6). These two policies are significant sources of income for the UK (Booth et. al., 2016: 60). The UK will not have passporting rights in WTO option as in Swiss option. The UK will not also be bound by the four EU freedoms. This means that free movement of people does not apply to this option. The UK will no longer have access to the EU's FTA in WTO option; this means that The UK should make independent trade agreements with countries such as China, Switzerland and Norway. We should also note that the UK may not make appropriate agreements with third countries such as Canada and China (Schoof, 2015: 3). Trade agreements with the EU will be more appropriate for these countries. In addition, the UK will have some fiscal gains because it will not contribute to the EU budget in the WTO option (Busch & Matthes, 2016: 36). We should also note that the WTO option might be implemented between the official exit and the new trade conditions.

There are many studies that consider the WTO option. According to Open Europe estimates, the UK GDP will decline by 2.23 percent in 2030. On the other hand, LSE predicts a 6.3 percent decline in the UK's GDP in the short-term and 9.2 percent decline in the long-term. The OECD's short-term forecasts for the WTO option suggest a 3.3 percent drop in UK GDP. In addition, the OECD's long-term forecast for the WTO option indicates a decline by 7.7 percent in the UK GDP. In the HM Treasury report (2016), it is estimated that the UK GDP will drop by 7.5 percent for the WTO option in 2030. In the PWC study, it is stated that the UK GDP will drop by 5.5 percent in 2020 and 3.5 percent in 2030 for the WTO option. (PWC,2016:8)

Related studies show that the Norway option, which offers the lowest economic cost, would be the best option for the UK. The UK will have to accept all the rules and regulations applied by the EU. The UK will not take place in the decision-making process of the EU. Therefore, it is not really possible to adopt this option for the UK after Brexit. The worst option in this regard is the WTO option, because in this case, the UK and the EU will tear all links and this seems unlikely. The UK economy may not be able to cope with this situation. Therefore, only one possible solution is the Swiss option. This option gives the UK a chance to reduce economic cost. It is important to note that the UK is no substitute for the EU membership.

4 Assumptions of the Study

In the CGE analysis, we make a change in export tariff rates. Then, we get results about the change in GDP, consumption of goods and services, investment of goods and services, state expenditures of goods and services, export amount of goods and services, amount of imports. We also looked at the change in consumer prices of goods and services. We assumed that the export tariffs increased by 3, 5, 7 and 9 percent.

We should also note that tariff rates will have only a small effect on variables. 85 percent of the impact of commercial barriers will come from non-tariff barriers such as border controls, customs controls and passport rights. Only 15 percent of the impacts of the trade will come from increasing tariff rates. Studies tend to predict that the change in tariffs leads to a decrease of between 0.20 and 0.5 percent in the UK GDP. Thus, we can say that our study is compatible with other studies.

In all scenarios, we have foreseen a reduction in export and import volumes of goods and services. We expect GDP to fall as export tariff rates change. On the other hand, we expect consumer prices to increase. Consumption of goods and services will also decrease a significantly. Investment and government expenditures will also fall as consumption and trade volumes.

We have 22 single equations in our CGE model to estimate the effects of change in export tariffs. We can list our variables as gross domestic product, amount of production, capital input, labor input, profit of the firms, household consumption, amount of goods produced, amount of services produced, government spending, investment demand, exports, imports, price of imported goods, price of exported goods, cost of production, total saving, government revenue, household revenue, price of goods produced, factor price (wage and rent), price of services produced, consumer price, private saving, public saving, foreign saving, consumption tax, production tax, import tax and export tax.

5 Methodology

The general equilibrium model is a widely used technique in economics. General equilibrium models try to explain behaviors of price, supply, and demand using multiple markets as a whole. CGE (computable general equilibrium model) is one of the sub-branches of the general equilibrium models. With CGE, researchers use actual economic data to estimate the effects of a change in an economy. These changes may include policy change, technology or other external factors. In the economics literature, CGE models are also known as AGE (Applied General Equilibrium) models.

A CGE model includes a group of equations and detailed database consistent with these equations. CGE equations have Neo-Classical structure. Their assumption is usually based on cost minimization or utility maximization. The data is represented in the form of the Social Accounting Matrix (SAM) (Taylor, 2011: 3-4). The SAM usually covers all the sectors of an economy. In some studies, SAM can have narrower coverage. The data in SAM are constructed from Input-Output (IO) Table (Flores Junior, 2008: 5). With CGE models, academicians use the elasticity parameters. For example, import and export elasticity can determine the reaction of exports and imports for external shock.

Simple and advanced CGE models have common point. They both share fundamental assumptions of microeconomics. In CGE models, there is a household sector and firm sector. In CGE models, household and firm sector are assumed to be price takers. It means that market structure in CGE models is perfectly competitive. Fundamental macroeconomic concepts such as government spending, investment, exports, and imports are included in advanced CGE models. Basic CGE models don't include these macroeconomic concepts.

The most important advantage of the CGE models is the size of the data. In order to construct a CGE model, the amount of data required is really low. As we explained above, macroeconomic data are taken from IO tables, national account, and trade statistics only for one year. Because of this advantage, most of the researchers prefer CGE models instead of econometric methods. On the other hand, there are some disadvantages to a CGE model. We expressed that the data used in the CGE model is valid only for one year. In any case, we must be careful to choose a reference year in CGE models. If we select a wrong year, results of CGE model will be different.

CGE models tend to focus on the real side of an economy. Thus, they do not pay attention to much the financial and monetary sides of the economy. CGE models cannot deal with monetary issues such as inflation and exchange rate. Because of this situation, financial CGE models are developed by financial analysts. However, these models are so large and their results cannot be interpreted so easily (Hosoe et. al., 2010: 5).

6 Empirical Results

In the CGE model, we use export tariffs to analyze the effects of trade disruption on the UK GDP, household consumption, investment, government expenditures, export and imports of goods and services. We also examine the changes in consumer prices. Here, we have to state that the effect of trade disruption mostly come from non-tariff barriers. 85 percent of trade disruptions will happen due to non-tariff barriers and 15 percent of trade disruptions will come from export tariffs. Here, we have assume that export tariffs rise. We assumed four different export tariffs affecting economic variables. We set export tariff rates for the UK by for 3, 5, 7 and 9 percent.

6.1 Effects of change in export tariff rates for Norway option

In our optimistic option, we assume that export tariffs will rise to 3 percent. In this option, the UK GDP will fall by 0.10 due to the rise in export tariffs. Consumer prices will also rise by 0.18 percent. Total consumption of the UK will decrease by 0.22 percent. When we look into the components of this decline, we can see that household consumption of goods will drop by 0.36 percent and consumption of services will drop by 0.07 percent.

Total investment expenditures for goods and services will fall by 0.18 percent. Investment spending for goods will decrease by 0.32 percent and investment expenditures for services will fall by 0.04 percent. Total government spending will fall by 0.20 percent. Government expenditures for goods will fall by 0.34 percent and the UK government expenditures for services will fall by 0.06 percent.

When export tariffs rise to 3 percent, we can see that total exports will drop by 0.13 percent in Norway option. In this case, the export of goods will be reduced by 0.27 percent but the export of services will not change. On the other hand, we expect that total imports to drop by 0.19 percent. Changes in export tariffs will lead to 0.33 percent fall in imports of good and 0.05 percent fall in import of services.

Table 1. Results of the change in export tariffs for Norway option

Variable Name	Change In %
Export Tariff	3%
GDP	-0,10
Change in Consumption of Goods	-0,36
Change in Consumption of Services	-0,08
Change in Total Consumption	-0,22
Change in Investment of Goods	-0,33
Change in Investment of Services	-0,04
Change in Total Investment	-0,18
Change in Government Expenditures for Goods	-0,35
Change in Government Expenditures for Services	-0,06
Change in Total Government Expenditures	-0,21
Change in Export for Goods	-0,28
Change in Export for Services	0,00
Change in Total Exports	-0,14
Change in Import for Goods	-0,34
Change in Import for Services	-0,05
Change in Total Imports	-0,19
Change in Consumer Prices for Goods	0,26
Change in Consumer Prices for Services	0,10
Change in Consumer Prices	0,18

6.2 Effects of change in export tariff rates for Swiss option

In Swiss option, we assume two different tariff rates for the UK. First, we assume that export tariffs will rise to 5 percent and then we assume that export tariffs will rise to 7 percent. In this section, we will talk about both tariff rates. When the export tariffs rise to 5 percent, the UK GDP falls by 0.17 percent. Consumer prices will also increase by 0.31 percent.

In the UK, the total consumption of goods and services will fall by 0.36 percent. The consumption of goods will drop by 0.60 percent and household expenditures for services will decrease by 0.13 percent. Total investment expenditures are also expected to fall by 0.30

percent in the UK. Investment spending on goods will fall by 0.54 percent and investment expenditures for services will fall by 0.06 percent. Government expenditures of the UK are expected to fall by 0.34 percent. The UK government spending on goods will decrease by 0.58 percent and government expenditures for services will fall by 0.10 percent.

Import of goods and services will fall by 0.32 percent. Import volume of goods of the UK will fall by 0.56 percent and import volume of services of the UK will decrease by 0.08 percent. On the other hand, total exports of the UK economy will fall by 0.46 percent due to the change in export tariffs. When we look at the details of the fall, we can say that the export volume of goods will fall by 0.46 percent but the export volume of goods has so little change.

Setting export tariffs to 7 percent leads to 0.23 percent fall in the UK GDP. We expect that household consumption of goods will fall by 0.86 percent and consumption of services will decrease by 0.14 percent. This means that total consumption will fall by 0.51 percent. In addition, we can say that consumer prices will rise by 0.44 percent.

When we examine the changes in investment expenditures, we can say that total investment spending in the UK will fall by 0.43 percent. After all, we expect that investment expenditures for goods to fall by 0.77 percent and the UK's investment spending will decrease by 0.08 percent. Government expenditures will also fall as investment expenditures. We expect that government expenditures to fall by 0.48 percent. In addition, government expenditures for goods will fall by 0.82 percent and government expenditures for services will decline by 0.13 percent.

We can also see the effects of change in tariffs for export and import volumes. We expect that the total volume of exports will fall by 0.23 percent and the total volume of imports to decline by 0.32 percent. Export of goods will decline by 0.62 percent but the export of services show little increase (0.001 percent). The UK imports of goods will fall by 0.8 percent and the UK import of services will fall by 0.11 percent.

Table 2. Results of the change in export tariffs for Swiss option

Variable Name	Change In %	
	Tariff Rate=%7	Tariff Rate=%5
GDP	-0,23	-0,17
Change in Consumption of Goods	-0,86	-0,60
Change in Consumption of Services	-0,17	-0,13
Change in Total Consumption	-0,52	-0,37
Change in investment of Goods	-0,78	-0,54
Change in investment of Services	-0,09	-0,07
Change in Total investment	-0,43	-0,31
Change in Government Expenditures for Goods	-0,83	-0,58
Change in Government Expenditures for Services	-0,14	-0,10
Change in Total Government Expenditures	-0,48	-0,34
Change in Export for Goods	-0,66	-0,46
Change in Export for Services	0,01	0,00
Change in Total Exports	-0,33	-0,23
Change in Import for Goods	-0,80	-0,56
Change in Import for Services	-0,11	-0,09
Change in Total Imports	-0,46	-0,32
Change in Consumer Prices for Goods	0,79	0,53
Change in Consumer Prices for Services	0,10	0,10
Change in Consumer Prices	0,45	0,31

6.3 Effects of change in export tariff rates for the WTO option

In the WTO option, we assume that export tariffs rise to 9 percent for the UK economy. This change in export tariffs leads to 0.30 percent fall in the UK GDP. In addition, we expect that consumer prices will rise by 0.58 percent in the WTO option. The rise in export tariffs will also lead to a change in household consumption. Consumption of goods will fall by 1.08 percent and consumption of services will fall by 0.23 percent. This means 0.66 percent falls in total household consumption.

Total investment expenditures and total government spending will fall in the WTO option. Total investment expenditures will fall by 0.54 percent and total government expenditures will decrease by 0.61 percent. Investment expenditures for goods will fall by 0.97 percent and investment spending for services will decrease by 0.12 percent. On the other hand, government expenditures for goods will fall by 1.03 percent and government spending on services will decrease by 0.19 percent.

Changes in export tariffs lead to 0.41 percent fall in total exports of the UK. Changes in exports tariffs will result that exports of goods to fall by 0.82 percent and export of services will fall by 0.002 percent. Setting export tariffs to 9 percent means 1 percent fall in the UK imports of services and 0.15 percent fall in imports of goods. In total, imports of goods and services will fall by 0.58 percent.

Table 3: Results of change in export tariffs for the WTO option

Variable Name	Change in %
GDP	-0,31
Change in Consumption of Goods	-1,08
Change in Consumption of Services	-0,24
Change in Total Consumption	-0,66
Change in investment of Goods	-0,97
Change in investment of Services	-0,13
Change in Total investment	-0,55
Change in Government Expenditures for Goods	-1,03
Change in Government Expenditures for Services	-0,19
Change in Total Government Expenditures	-0,61
Change in Export for Goods	-0,82
Change in Export for Services	0,00
Change in Total Exports	-0,41
Change in Import for Goods	-1,00
Change in Import for Services	-0,16
Change in Total Imports	-0,58
Change in Consumer Prices for Goods	0,97
Change in Consumer Prices for Services	0,20
Change in Consumer Prices	0,58

7 Conclusion

The UK will have various options to continue to international trade with the EU after Brexit. The options we consider in our study are, to continue to trade as an individual WTO member, or to be a member of the EEA (The European Economic Area) like Norway and Iceland, or to prefer setting a bilateral deal with the EU like Switzerland. All of the option's economic results are parallel to each other. Our CGE analysis results show that the UK's GDP will drop by 0.31 percent in the WTO option and 0.10 percent in the Norway option. The Swiss option, with moderate results, indicates that the UK's GDP will drop by 0.17 percent and 0.23

percent, respectively, according to tariffs rates of 5 percent and 7 percent. Besides, in all options it is seen that the component that will decrease the most is consumption. In a nutshell, there will be mostly negative consequences of Brexit coming from the changes in tariff rates in all scenarios. Changes in the GDP and thus in the size of its components will depend on which scenario will take place.

References

- Baker, J., Carreras, O., Ebell, M., Hurst, I., Kirby, S., Meaning, J., ... & Warren, J. (2016). The Short-Term Economic Impact of Leaving the EU. *National Institute Economic Review*, 236(1), 108-120.
- Bank of England. October (2015). EU Membership and the Bank of England. London.
- Belke, A., & Gros, D. (2017). The economic impact of Brexit: Evidence from modelling free trade agreements. *Atlantic Economic Journal*, 45(3), 317-331.
- Booth, S., Howarth, C., Ruparel, R., & Swidlicki, P. (2015). *What If...?: The Consequences, Challenges & Opportunities Facing Britain Outside EU*. Open Europe.
- Busch, B., Diermeier, M., Goecke, H., & Hüther, M. (2016). *Brexit and Europe's future: A game theoretical approach* (No. 18/2016). IW Policy Paper.
- Chang, W. W. (2018). Brexit and its economic consequences. *The World Economy*, 41(9), 2349-2373.
- Crafts, N. (2017). UK Economic Growth Performance in a European Context: Has EU Membership Made Much Difference?. In *The Economics of UK-EU Relations* (pp. 9-45). Palgrave Macmillan, Cham.
- Ciuriak, D., Dadkhah, A., & Xiao, J. (2017). Brexit trade impacts: Alternative scenarios..
- Davis, J., Feng, S., Patton, M., & Binfield, J. (2017). Impacts of Alternative Post-Brexit Trade Agreements on UK Agriculture.
- Dhingra, S., Ottaviano, G. I., Sampson, T., & Reenen, J. V. (2016). The consequences of Brexit for UK trade and living standards.
- Dhingra, S., & Sampson, T. (2016). Life after BREXIT: What are the UK's options outside the European Union?.
- Ebell, M., & Warren, J. (2016). The long-term economic impact of leaving the EU. *National Institute Economic Review*, 236(1), 121-138.
- Flôres Junior, R. G. (2008). Are CGE Models still useful in economic policy making?.
- Hosoe, N., Gasawa, K., & Hashimoto, H. (2010). The Standard CGE Model. In *Textbook of Computable General Equilibrium Modelling* (pp. 87-121). Palgrave Macmillan, London.
- Jafari, Y., & Britz, W. (2017, June). Brexit—an economy-wide Impact Assessment looking into trade, immigration, and Foreign Direct Investment. In *University of Bonn. Paper to be presented at 20th Annual Conference on Global Economic Analysis "Global Economic Analysis in the 21st Century: Challenges and Opportunities"* West Lafayette, Indiana, USA.
- Kierzenkowski, R., Pain, N., Rusticelli, E., & Zwart, S. (2016). The economic consequences of Brexit.
- Lawless, Martina, and Edgar LW Morgenroth. 2019. The Product and Sector Level impact of a hard Brexit across the EU." *Contemporary Social Science* 1-19.
- Los, B., McCann, P., Springford, J., & Thissen, M. (2017). The mismatch between local voting and the local economic consequences of Brexit. *Regional Studies*, 51(5), 786-799.
- Matthes, J., & Busch, B. (2016). *What next after Brexit? Considerations regarding the future relationship between the EU and the UK* (No. 16/2016). IW Policy Paper.

- Pain, N., & Young, G. (2004). The macroeconomic impact of UK withdrawal from the EU. *Economic modelling*, 21(3), 387-408.
- Pisani-Ferry, J., Röttgen, N., Sapir, A., Tucker, P., & Wolff, G. B. (2016). *Europe after Brexit: A proposal for a continental partnership* (Vol. 25). Brussels: Bruegel.
- Portes, J. (2016). Immigration after Brexit. *National Institute Economic Review*, 238(1), R13-R21.
- PWC. (2016). Leaving the EU: Implications for the EU Economy.
- Sampson, T. (2017). Brexit: the economics of international disintegration. *Journal of Economic perspectives*, 31(4), 163-84.
- Schoof, U., Petersen, T., Aichele, R., & Felbermayr, G. (2015). Brexit—potential economic consequences if the UK exits the EU. *Bertelsmann Stiftung*, 8.
- Springford, J., Tilford, S., & Whyte, P. (2014). *The economic consequences of leaving the EU: The final report of the CER commission on the UK and the EU single market*. Centre for European Reform.
- Taylor, L. (2010, May). CGE applications in development economics. In *Schwartz Center for Economic Analysis and Department of Economics, The New School for Social Research, Working Papers Series, Revised Symposium in Memory of Professor Leif Johansen, Oslo, May 20-21*.
- Treasury, H. M. S. (2016). Analysis of the long-term economic impact of EU membership and the alternatives.

A RESEARCH ON THE DETERMINATION OF HOTEL EMPLOYEES' JOB SATISFACTION LEVELS

Hasan Hüseyin SOYBALI¹, Osman PELİT²

Abstract

The success of organizations in the twenty-first century, in which the change continues without slowing down in each period, depends on the effective and efficient use of human resources. In this context, it is important to ensure the employee satisfaction for the effective and efficient use of human resources in all organizations regardless of their type or field of activity. In particular, the human element in hotel enterprises, which is a type of tourism enterprises where labor is used intensively, and the job satisfaction experienced by this element indicates even more importance. As the attitudes and behaviors of employees in these service companies will be reflected in the customer and organizational environment, it will affect the success/failure of these companies. Therefore, providing job satisfaction, which is one of the important issues of organizational behavior, in the hotel enterprises, where contact with customers is intense, will be reflected in the organizational success with customer satisfaction. In this context, the study was conducted on 573 employees in order to determine the level of job satisfaction of five-star hotel employees in Afyonkarahisar. In the analysis of the data collected through the survey technique, descriptive statistics (frequency, percentage, arithmetic mean and standard deviation), reliability analysis, t-test for independent samples, and one-factor variance analysis were used. According to the findings, in the opinion of the employees who participated in the survey, the expression they provided with the highest level of satisfaction was “*getting along well with the people in the working environment*”, and the expression they provided at the lowest level was “*having a chance to work separately from others*”. Furthermore, as a result of the analyses carried out, it was determined that the opinions of the employees regarding job satisfaction did not indicated significant differences by their gender, but their level of job satisfaction differed significantly by their marital status. The level of job satisfaction of married employees was higher than those of single employees. Also it has been determined that the opinions of the employees regarding the job satisfaction indicated significant differences in terms of the departments in which they work, duration of work in the sector, duration of work in the company, age, income and educational level.

Keywords: Job Satisfaction, Hotel Employees, Hotel, Afyonkarahisar.

¹ Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Turizm Fakültesi, hsoybalı@aku.edu.tr

² Bilim Uzmanı, pelitosman7@gmail.com

OTEL ÇALIŞANLARININ İŞ DOYUM DÜZEYLERİNİ BELİRLEMeye YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

Özet

Değişimin her dönem bir önceki döneme göre hız kesmeden sürdüğü yirmi birinci yüzyılda örgütlerin başarısı, insan kaynağının etkin ve verimli bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. Bu bağlamda türü ya da faaliyet alanı ne olursa olsun bütün örgütlerdeki insan kaynağının etkin ve verimli bir şekilde kullanılmasında, çalışanların iş doyumlarının sağlanması önemli bir yere sahiptir. Özellikle emeğin yoğun bir şekilde kullanıldığı turizm işletmelerinin bir türü olan otel işletmelerinde insan unsuru ve bu unsurun işinden sağladığı doyum daha da önemlidir. Çünkü söz konusu hizmet işletmelerinde çalışanların tutum ve davranışlarının müşteriye ve örgüt ortamına yansiyacak olması, bu işletmelerin başarılı/başarısız olmalarına etki edecektir. Dolayısıyla önemli örgütsel davranış konularından birisi olan iş doyumunun özellikle müşterilerle temasın yoğun olduğu otel işletmeleri özelinde sağlanması, müşteri memnuniyetiyle birlikte işletme başarısına da yansiyacaktır. Bu kapsamda araştırma, Afyonkarahisar'daki beş yıldızlı otel çalışanlarının iş doyum düzeylerini tespit etmek amacıyla 573 çalışan üzerinde gerçekleştirilmiştir. Anket tekniğiyle toplanan verilerin analizinde betimsel istatistikler (frekans, yüzde, aritmetik ortalama, standart sapma), güvenilirlik analizi, bağımsız örneklem için t-testi ve tek faktörlü varyans analizi kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, ankete katılan çalışanların iş doyumuna ilişkin görüşlerinde, en fazla düzeyde doyum sağladıkları ifade *“iş ortamındaki kişilerin birbirleri ile anlaşması”* olurken, en az düzeyde doyum sağladıkları ifade *“diğerlerinden ayrı çalışma şansının bulunması”* olmuştur. Ayrıca gerçekleştirilen analizler sonucunda, çalışanların iş doyumuna ilişkin görüşlerinin cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık taşımadığı belirlenirken, medeni durumlarına göre anlamlı bir farklılık taşıdığı belirlenmiş, evli olan çalışanların iş doyum düzeylerinin bekar olanlara göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yine yapılan analizler sonucunda, çalışanların iş doyumuna ilişkin görüşlerinin çalıştıkları departmanlara, sektörde çalışma sürelerine, işletmede çalışma sürelerine, yaşlarına, gelirlerine ve eğitim düzeylerine göre anlamlı farklılıklar taşıdığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İş Doyumu, Otel Çalışanları, Otel, Afyonkarahisar.

1 Giriş

Küreselleşme ile birlikte günümüzde örgütler her zamankinden daha zor koşulları barındıran bir rekabet ortamında faaliyetlerini sürdürmektedirler (Kahya, 2013: 35). Rekabetin giderek yoğunluk kazandığı bu ortamda örgütlerin ayakta kalabilmeleri ya da faaliyetlerini sürdürebilmeleri, örgüt yönetimlerinin çalışanlarının işle ilgili tutum ve davranışlarını doğru ve sağlıklı bir biçimde yönetebilmelerine bağlı bulunmaktadır (Gül vd., 2008: 7). Çünkü örgüt çalışanlarında oluşabilecek olumsuz tutum ve davranışlar işletmelerin etkinliği ve verimliliğini tehdit edebileceği gibi nihayetinde işletme başarısını da olumsuz anlamda etkileyebilecektir. Bu bağlamda örgütlerin başarısızlığına neden olabilen olumsuz tutum ve davranışlar, örgütlerin yaşamları diğer bir ifade ile hayatta kalıp kalmayacakları noktasında belirleyici olacaktır. Nitekim söz konusu olumsuz tutum ve davranışlar oluşmadan gerekli önlemleri almayan oluştuğunda dahi gereken müdahaleyi göstermeyen yani hiçbir şekilde çalışan tutum ve davranışlarını önemsemeyen örgütlerin yaşam süreleri uzun olmayacaktır. Bu kapsamda örgütlerin başarı ve başarısızlığında önemli bir yere sahip olgulardan biri olan iş doyumunu (tatmini), bu çalışmanın temel konusudur. Dolayısıyla bu çalışmada, önemli örgütsel davranış konularından birisi olan çalışanların iş doyum düzeyleri incelenmiştir.

Örgüt verimliliği ve çalışan performansı açısından son derece önemli olan iş doyumu kavramı (Pelit ve Öztürk, 2010: 42), çalışanın işinden haz alması, mutluluk duyması (Keser, 2005: 53) ve işini severek yapmasıdır (Koçoğlu, 2015: 17). İş doyumu, çalışma ortamındaki diğer bireyler tarafından kolay bir şekilde gözlenemeyen, sadece ilgili bireyler tarafından hissedilerek tanımlanabilen ve ifade edilebilen iç zevki veya iç huzuru anlatan bir kavramdır (Koçel, 2003: 307; Koçoğlu, 2015: 18). İş doyumu en genel anlamda iş ortamına ilişkin olumlu ya da olumsuz duyguların tümü şeklinde ifade edilebilir (Ardıç ve Baş, 2001). Çalışanların iş ortamı içerisinde verimliliklerini artırmada en etkili araçlardan biri olan iş doyumu kavramı, çalışanların işe yönelik tutumunu yansıtır ve bu tutum olumlu olduğunda doyum yüksek, olumsuz olduğunda ise doyum düşüktür (Sevimli ve İşcan, 2005: 63). Dolayısıyla çalışanların yüksek performans gösterebilmeleri ve verimli bir şekilde çalışabilmeleri, onların işlerinden yeterince tatmin olmalarına bağlıdır (Akşit Aşık, 2010: 32). Bu nedenle çalışanların performans ve verimlilik göstergelerinde iş doyumu önemli bir yere sahiptir (Genç, 2018: 2334). Özellikle emeğin yoğun bir şekilde kullanıldığı otel işletmelerinde iş doyumunun sağlanması ve bunun çalışan davranışları ile birlikte müşteri tatmine yansması oldukça önemlidir (Keleş, 2019a: 612). Çünkü son derece yorucu bir iş temposunda, farklı müşterilere hizmet veren bu işletmelerde işinden doyum elde edemeyen bir çalışanın verimli ve uyumlu çalışması mümkün olmamakla birlikte (Toker, 2007: 593) müşteri tatminine de yansması olumlu olmayacaktır. Bu nedenle ülke ekonomilerinde giderek daha çok önem kazanan ve başlı başına bir sektör olma özelliği gösteren otel işletmelerinde çalışanların işletmeyle bütünleşmesi ve işinde doyum sağlanması için hangi koşulların olması gerektiğinin araştırılması ve mevcut ortamın değerlendirilmesi oldukça önem taşımaktadır (Uçkun vd., 2004: 1). Nitekim bu çalışmada, önemli örgütsel davranış konularından birisi olmakla birlikte otel işletmeleri açısından ayrı bir yeri olan iş doyumu olgusu detaylı bir şekilde incelenmiş ve bu doğrultuda Afyonkarahisar'daki beş yıldızlı otel işletmeleri çalışanlarına yapılan anket uygulamasıyla iş doyum düzeyleri araştırılmıştır. Bu kapsamda çalışma; literatüre, sektöre, işletmelere ve işletme yöneticilerine katkı vermesi açısından önemlidir. Ayrıca Türkiye açısından alternatif turizm çeşitlerinin (sağlık turizmi, termal turizm, kongre turizmi vb.) turizm gelirlerinin artmasına katkı sağlayacağı düşünüldüğünde, bu çalışmanın termal turizmde önemli bir yere sahip olan Afyonkarahisar bölgesindeki markalaşmış beş yıldızlı termal otelleri çalışanları üzerinde yapılmasını daha da önemli hale getirmiştir.

2 Kuramsal Çerçeve

Genel olarak çalışanların işlerine ilişkin duygularının bir reaksiyonu olarak tanımlanan iş doyumu kavramı (Akşit Aşık, 2010: 32), geçmişten günümüze çeşitli bilim adamları tarafından ele alınmış ve tanımlanmıştır. Örneğin Taylor, en az yorgunlukla en çok kazancı sağlayan kişinin daha üretken olacağı ve dolayısıyla çalışırken doyum elde edeceğini ileri sürmüştür (Oksay, 2005: 6). Elton Mayo ve ekibi ise gerçekleştirdikleri "Hawthorne Araştırmaları" ile işletmelerin verimliliğinde insan unsurunun önemine, iş tatminine ve grup üyeleri arasındaki uyuma dikkat çekmişlerdir (Saruhan, 2018: 16). İş doyumuna ilişkin yapılan tanımlamalara bakıldığında ise Hoppock (1935) iş doyumunu, bir kişinin "işimden memnunum" demesine neden olan psikolojik, fiziksel ve çevresel etkilerin bir sonucu olarak tanımlamıştır. Locke (1976) tarafından iş doyumu, kişinin/kişilerin iş veya iş deneyimine yönelik değerlendirmesinden kaynaklanan keyifli ya da olumlu duygusal durum olarak ifade edilmiştir. İş doyumunu tanımlarken çalışanın işyerindeki rolüne odaklanan Vroom (1964) ise iş doyumunu, bireylerin şu anda işgal ettikleri iş rollerine yönelik duygusal yönelimler olarak tanımlamıştır (Azırı, 2011: 78). İş doyumu, insanların çalışmaları hakkında sahip oldukları tutum ve duyguları ifade etmektedir. İşe yönelik bu duygu ve tutumların olumlu olması iş memnuniyetini gösterirken, işe yönelik olumsuz duygu ve tutumlar iş memnuniyetsizliğini göstermektedir (Armstrong, 2006: 264). Diğer bir ifade ile eğer çalışanlar işlerini çok seviyorsa,

daha yüksek bir iş doyumunu yaşamaları beklenirken, işlerini sevmeyen çalışanların ise daha düşük iş doyumunu yaşamaları beklenmektedir (Ashwathapa, 2008; Alfayad ve Arif, 2017: 152). Bu bağlamda, işinden doyum sağlayan çalışanlar daha iyi performans göstermekle kalmazlar, aynı zamanda müşteri memnuniyetini yaratmakla sonuçlanabilecek daha yüksek bir hizmet deneyimi sunarlar (Tan ve Waheed, 2011: 8). Dolayısıyla çalışanların işlerinden doyum sağlamaları işletmeler açısından oldukça önemli bir unsur olarak görülmektedir.

Çalışanların işinden doyum sağlaması ve bu doyumun çalışan performansına ve verimliliğine etkisi hususu özellikle 1930'lu yıllardan sonra araştırmacıların ilgi alanı olmuş ve bu doğrultuda iş doyumuna ilişkin birçok teori geliştirilmiştir. (Pelit ve Öztürk, 2010: 44). Bu teorilerden öne çıkanları; Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Teorisi (1943-1954), Herzberg'in Çift Faktör Teorisi (1959), Alderfer'in ERG Teorisi (1964), McClelland'ın Başarma Gereksinimi Teorisi (1988), Vroom'un Bekleyiş Teorisi (1960), Adams'ın Eşitlik Teorisi (1963) ve Locke'un Amaç Teorisi (1968) olarak belirtmek mümkündür (Güçer ve Demirdağ, 2014; Demirdağ ve Güçer, 2016: 39).

İş doyumunu etkileyen faktörler genel olarak bireysel ve örgütsel faktörler olarak ikiye ayrılmaktadır (Akıncı, 2002: 4; Oksay, 2005: 7; Koçoğlu, 2015: 19). Bu doğrultuda literatürde yer alan çalışmaların genelinde iş doyumunu etkileyen bireysel faktörler; cinsiyet, yaş, tecrübe, medeni durum, eğitim düzeyi vb. bireysel özellikler olarak belirtilirken (Oksay, 2005: 8-11; Sevimli ve İşcan, 2005: 56-57; Gençay, 2007: 767; Arslan, 2016: 26-29) iş doyumunu etkileyen örgütsel faktörler; ücret, işin kendisi, çalışma koşulları, iş arkadaşları, yönetim tarzı vb. olarak belirtilmiştir (Boyalı, 2011: 59-65; Koçoğlu, 2015: 20; Kılıç, 2013: 43-45; Arslan, 2016: 30-33).

İş doyumunu örgütler ve bireyler açısından olumlu ve olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir (Oksay, 2005: 37). Bu bağlamda yaşamının önemli bir kısmını çalıştığı işyerinde (veya kurumda) geçiren bireylerin iş doyumlarının yüksek olmasının çalışan mutluluğuna katkısı olurken, düşük olmasının ise, çalışanın işine yabancılaşmasına ve buna bağlı olarak da ilgisizliğin ve uyumsuzluğun ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Akıncı, 2002: 7). Konuyla ilgili olarak Locke (1976) tarafından iş doyumunun en yaygın sonucunun bir kişinin fiziksel sağlığı, zihinsel sağlığı ve sosyal yaşamı üzerinde olduğu belirtilmiştir. Benzer şekilde Ezzeden (2003) tarafından iş doyumuna ilişkin davranışların gerek çalışma yaşamında gerekse çalışma yaşamı dışında işgören üzerindeki temel etkileri ortaya koyulmuştur. Buna göre, iş doyumunun etkileri sadece iş yerinde değil, tüm yaşam çevresini kapsayacak şekilde görülebilmektedir. Bu bağlamda iş doyumunun konusunun kişilerin fiziksel ve ruhsal sağlıklarının yanı sıra aile yaşamları üzerindeki etkileri, bu konunun ne denli önemli olduğunu kanıtlar niteliktedir. Özellikle, işe geç gelme, devamsızlık, işi yaparken isteksizlik, işi sabote etme girişimleri gibi tepkiler, kişide baş gösteren iş doyumunun sonuçlarıdır (Pelit ve Öztürk, 2010: 50). Bireylerin bu tepkilerin birini ya da birkaçını seçmelerinde kişisel geçmişleri, grup normları, bireysel özellikleri, işyeri politikaları ve bu politikaların doğuracağı olumlu ve olumsuz sonuçlar etkilidir (Sun, 2002: 5). Diğer taraftan iş doyumunun yalnızca bireyler açısından değil örgütler açısından da birtakım sonuçları mevcuttur. Bu bağlamda örgütlerde iş doyumunu işlerin bozulup bozulmadığı gösteren önemli bir kanıttır. Örgütlerde iş doyumunun düşük olması işin yavaşlamasına, iş başarısının, iş verimliliğinin düşmesine, işe bağlılığın azalmasına, isteğe bağlı işgücü devir oranının, iş kazalarının ve iş şikayetlerinin artmasına neden olmaktadır (Davis, 1988: 95; Akıncı, 2002: 7), örgütlerde sağlanan iş doyumunu, çalışanın işe ve işyerine bağlılığını artırmakta, isteğe bağlı işgücü devir hızı oranının azalmasını sağlamakta ve bireysel olduğu kadar örgütsel işgücü başarımının sağlanması için zemin hazırlamaktadır (Akşit Aşık, 2010: 46). Bu noktada işe bağlılığı yüksek olan bir çalışana güdülemek, yönetmek ve örgütün amaçları doğrultusuna yöneltmek daha kolaydır. Buna karşılık, iş tatminsizliği sonucu işe bağlılığı düşük fakat çeşitli nedenlerden dolayı çalışmak zorunda olan çalışanlar, örgüt içinde olumsuz davranışlar ortaya koymaya başlarlar ki bu tür çalışanlarda her konuyla ilgili sık

şikayetler, örgüt içinde ve dışında örgüt hakkında olumsuz eleştiriler, diğer çalışanların morallerini bozma çabaları, işi yavaşlatma, işe devamsızlık ve sonuçta da işten ayrılma gibi nihai davranışlar gözlemlenebilir (Akıncı, 2002: 8). Dolayısıyla bu tür çalışanları yönetmek ve güdülemek daha zor olacaktır. Sonuç olarak bütün bu hususlar değerlendirildiğinde, çalışanların yaptıkları işten doyum elde etmesi çalışanların işe ve iş ortamına karşı olumlu tutumlar geliştirmesine, çalışanların yaptıkları işten doyum elde edememeleri yani iş doyumsuzluğu ise çalışanların işe ve iş ortamına karşı olumsuz yönde tutumlar geliştirmesine kaynaklık edebilmektedir (Okçu vd., 2018: 685).

İş doyumunu konusu ile ilgili yerli ve yabancı literatürde gerek kavramsal gerekse uygulamalı birçok çalışmaya rastlanmaktadır (Tarlan ve Tütüncü, 2001; Oshagbemi, 2000; Akıncı, 2002; Saari ve Judge, 2004; Uçkun vd., 2004; Oksay, 2005; Sevimli ve İşcan, 2005; Kaya, 2007; Yew, 2007; Pelit ve Öztürk, 2010; Akşit Aşık, 2010; Aziri, 2011; Ouedraogo ve Leclerc, 2013; Koçoğlu, 2015; Kumari, 2016; İsmail ve Razak, 2016; Arslan, 2016; Mader vd., 2018). Örneğin Kumari (2016) tarafından yapılan çalışmada, Tac Mahal Hotel ve ITC Maurya Hotel gibi iki organizasyonda çalışan memnuniyetini ölçmek ve genel çalışan memnuniyetini belirlemede hangi parametrelerin önemli bir rol oynadığını analiz etmek amaçlanmıştır. Bu kapsamda Taj Mahal'in çalışanlarının, seçilen sekiz parametreye (iş kültürü, eğitim, iletişim, tazminat, ödüller ve tanıma, performans yönetim sistemi, iş ilişkileri ve iş ortamı) maruz kaldıklarında son derece memnun hissettikleri ifade edilmiştir. Sonuç olarak çalışmada, çalışan memnuniyetinin aynı anda çalışan bir dizi faktöre sahip çok boyutlu bir fenomen olduğu belirtilmiştir. Aziri (2011: 85) tarafından gerçekleştirilen kavramsal çalışmada, iş doyumunun günümüz yöneticilerinin çalışanlarını yönetme konusunda karşılaştığı en karmaşık alanlardan birini temsil ettiği belirtilmiştir. Ayrıca çalışanların algılarının çalışmalarının doğası ve genel iş doyum düzeyleri için önemli bir etkisinin olduğu ifade edilmiştir. Uçkun vd. (2004) Akçokaca'da yerleşik yıldızlı otel işletmeleri çalışanları üzerinde yaptıkları çalışmada, işgörenlerin iş doyum etkenlerinden olan gelişme ve yükselme olanakları, fiziki olanaklar, çalışma ve sosyal olanaklar, yönetim biçimi, ücret ve iş arkadaşları yönünden iş doyum durumları belirlenmiştir. Pelit ve Öztürk (2010) tarafından; Türkiye'nin şehir ve sayfiye bölgelerinde faaliyet gösteren toplam 114 tane 5 yıldızlı otel işletmesinde çalışan 1854 işgören üzerinde gerçekleştirilen araştırmada, şehir ve sayfiye otel işletmeleri çalışanlarının iş doyum düzeyleri ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bu çalışmada, şehir otellerinde çalışanların iş doyum düzeylerinin sayfiye otellerinde çalışanlara göre daha yüksek olduğu ve çalışanların iş doyumlarının eğitim düzeylerine göre farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır.

İş doyumunu türü ya da faaliyet alanı ne olursa olsun bütün örgütler açısından üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Özellikle yapısı gereği emeğin yoğun olduğu turizm sektöründe çalışanların sergilediği tutum ve davranışlarla birlikte verilen hizmetin niteliği ve bunun müşterilere yansımaları (Keleş, 2019b: 258) konuyu daha da önemli hale getiren unsurlardan olmuştur. Çünkü bu işletmelerin en yüksek seviyede verimlilik sağlayabilmelerinin temelinde, personelin çalışma biçiminin, onların ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde düzenlenmesi ve beklentilerinin karşılanması derecelerinin yüksek olması yatmaktadır. Söz konusu sektörde işlerin çoğunluğu hizmete dayandığı için çalışanları güdüleyebilmek, ancak işlerinde tatmin ve mutlu olmalarını sağlayacak bir ortam hazırlanması ile mümkün olacaktır (Uçkun vd., 2004: 5) Dolayısıyla hizmeti satın alan müşteri ile hizmeti sunan işgörenin iç içe, yüz yüze olduğu bir sektörde, iş tatmini düşük olan işgörenin müşterisine tatmin edici bir düzeyde hizmet sunması ve müşteri tatmini sağlaması mümkün değildir. Bu nedenle müşterilerin yüksek bir düzeyde tatmin olarak konaklaması ve ayrılması için işgörenlerin de işlerinden ve işyerlerinden tatmin olmuş olmaları gerekmektedir (Akıncı, 2002: 2). Bu kapsamda özellikle hizmet işletmelerinin bir türü olan otel işletmeleri açısından önemli bir konu olan iş doyumunun ele alınması ve detaylandırılması, sektöre, yöneticilere ve literatüre katkısı bakımından önemlidir.

3 Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı beş yıldızlı otel işletmelerinde çalışanların iş doyum düzeylerini belirlenmesidir. Ayrıca otel işletmeleri çalışanlarının iş doyum düzeylerinin cinsiyetlerine, medeni durumlarına, çalıştıkları departmanlara, sektörde çalışma sürelerine, işletmede çalışma sürelerine, yaşlarına, gelirlerine ve eğitim düzeylerine göre farklılık taşıyıp taşımadıklarını ortaya çıkarmaktır. Bu doğrultuda çalışanların iş doyum düzeyleri tespit edilerek, konunun sektöre, işletmelere, yöneticilere, çalışanlara ve literatüre katkısına vurgu yapılmıştır.

Günümüz iş yaşamında çalışanların performanslarından verim elde edebilme noktasında çalışanların işinden doyum sağlaması oldukça önemlidir. Çünkü çalışanların işinden tatmin olması ya da doyum sağlaması örgütlerin verimlilik ve etkinliklerin artırabilecek ve bu durum işletme başarısına dayansiyabilecektir. Özellikle hizmetin yoğun bir şekilde kullanıldığı turizm işletmelerinin bir türü olan otel işletmelerinde bu durum daha da önem kazanmaktadır. Zira söz konusu işletmelerde insan kaynağına duyulan ihtiyacın ve müşteri temas düzeyinin fazla olması dolayısıyla insan kaynağın sağlıklı bir şekilde yönetilme gerekliliği ancak işinden doyum sağlayan çalışanlarla birlikte hizmet almada doyum sağlayan veya memnuniyet duyan müşterilerle mümkün olacaktır. Neticede işinden doyum sağlamış memnun çalışanlar örgütlerde daha kararlı olacak ve müşterilere yüksek kaliteli hizmet sunacak ve bu doğrultuda müşteri memnuniyetiyle birlikte işletme başarısı sağlanacaktır. Nitekim konu ile ilgili literatürde yapılan birçok çalışmada bu hususlar üzerinde durulmuştur (Akıncı, 2002; Uçkun vd., 2004; Yew, 2007; Kaya, 2007; Toker, 2007; Pelit, 2008; Pelit ve Öztürk, 2010; Arslan, 2016; Demirdağ ve Güçer, 2016). Bu kapsamda araştırmanın konu ve amacı doğrultusunda aşağıdaki şu sorulara cevap aranmıştır:

- Otel işletmeleri işgörenlerinin iş doyum düzeyleri nedir?
- Otel işletmeleri işgörenlerinin iş doyum düzeylerinin, cinsiyetlerine, medeni durumlarına, çalıştıkları departmanlara, sektörde çalışma sürelerine, işletmede çalışma sürelerine, yaşlarına, gelirlerine ve eğitim düzeylerine göre anlamlı farklılıklar göstermekte midir?

4 Yöntem

Araştırmada anket tekniğinden yararlanılarak veriler toplanmıştır. Araştırmada uygulanan anket iki bölümden oluşmaktadır. Anketin birinci bölümünde, beş yıldızlı otel işletmesi çalışanlarının demografik ve diğer bazı bireysel özelliklerini belirlemeyi amaçlayan sorulara (yaş, cinsiyet, medeni durum, gelir, departman, sektörde çalışma süresi, işletmede çalışma süresi vb.) yer verilmiştir. Anketin ikinci bölümünde, çalışanların iş doyum düzeyleri tespit etmek amacıyla Weiss vd. (1967) tarafından geliştirilen ve Baycan (1985) tarafından Türkçe'ye çevrilen Minnesota Doyum Ölçeği'nin (Minnesota Satisfaction Questionnaire) 20 maddeden oluşan kısa formu esas alınarak kullanılmıştır (Serinkan ve Bardakçı, 2007: 156; Gün, 2016: 257; Okçu vd., 2018: 687) Söz konusu ölçeğin güvenilirliği konu ile ilgili birçok çalışmada ortaya koyulmuştur (Sevimli ve İşcan, 2005: 60; Gül vd., 2008: 5; Pelit ve Öztürk, 2010:54; Kılıç, 2013: 60; Koçoğlu, 2015: 24; Gün, 2016: 257; Arslan, 2016: 56; Okçu vd., 2018: 687). Araştırmada kullanılan ölçeklerde yer alan her bir maddeye ilişkin örneklem grubunun katılım düzeyleri 5'li Likert tipi derecelendirme esas alınarak 1=Hiç Tatmin Edici Değil, 2=Tatmin Edici Değil, 3=Ne Tatmin Edici Ne Değil, 4=Tatmin Edici, 5=Çok Tatmin Edici şeklinde puanlandırılmıştır.

Afyonkarahisar'da faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmeleri çalışanları araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Evrenin tamamı yerine, örneklem seçilerek anket uygulaması

gerçekleştirilen araştırmada, örneklem sayısı, Ural ve Kılıç (2013) tarafından yapılan çalışmada ifade edilen evren büyüklüklerine karşılık örneklem büyüklükleri dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda, araştırmanın gerçekleştirildiği tarihlerde Afyonkarahisar'da faaliyet gösteren 7 adet beş yıldızlı otel işletmesine bizzat araştırmacı tarafından gidilerek otellerin her birine çalışanlara doldurtulmak üzere personel sayısına göre 50-150 adet anket bırakılmıştır. Bu kapsamda, toplamda 600 anket çoğaltılıp dağıtılmış ve anketlerden 585 tanesi geri dönmüş, bazı anketlerin hatalı, eksik vb. kodlanması sonucu değerlendirmeye alınmamıştır. Netice itibari ile 573 anket değerlendirmeye alınarak analize tabi tutulmuştur.

Çalışmada elde edilen veriler sosyal bilimler için geliştirilen istatistiksel veri analiz paket programı aracılığıyla analiz edilmiş olup, çalışanların demografik ve bazı bireysel özelliklerine göre dağılımı ile iş doyum düzeylerine yönelik algıları frekans ve yüzde yöntemi ile sunulmuştur. Bununla birlikte, çalışanların, iş doyum düzeylerine ilişkin ankette belirtilen her bir ifadeye yönelik aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri hesaplanarak tablolaştırılmış ve yorumlanmıştır. Ayrıca çalışanların iş doyum düzeylerine yönelik görüşlerinin cinsiyetlerine ve medeni durumlarına göre değişip değişmediğini belirlemek için bağımsız örneklem için t-testi, çalıştıkları departmanlara, sektörde çalışma sürelerine, işletmede çalışma sürelerine, yaşlarına, gelirlerine ve eğitim düzeylerine göre değişip değişmediğini belirlemek için tek faktörlü varyans analizi (Anova) kullanılarak analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Diğer yandan iş doyumunu ölçüğünün güvenilirliği için Cronbach's Alpha katsayısı hesaplanmıştır. Hesaplanan bu değerin 0.968 olarak tespit edilmesi, söz konusu ölçeğin yüksek bir düzeyde güvenilirliğe sahip olduğu şeklinde yorumlanabilmektedir.

5 Bulgular

Bu araştırmaya katılım gösteren çalışanların %51'i (n=292) erkek %49'u (n=281) kadın olup, %9,2'si (n=53) ilköğretim, %36,6'sı (n=210) ortaöğretim, %21,8'i (n=125) ön lisans, %29,1'i (n=167) lisans ve %3,0'ı (n=17) lisansüstü mezundur. Araştırmaya katılan çalışanların %52,2'si (n=299) bekâr, %47,8'i (n=274) evli olurken, %18,8'i (n=108) önbüro, %28,4'ü (n=163) yiyecek içecek, %14,8'i (n=85) kat hizmetleri, %11,9'u (n=68) mutfak, %11,7'si (n=67) insan kaynakları, halkla ilişkiler, satış pazarlama ve muhasebe-finans ve %14,3'ü (n=82) diğer departman gruplarında çalışmaktadırlar. Katılımcıların gelirleri incelendiğinde, %69,3 (n=397) ile en yüksek payın 1401-1900 TL aralığında gelire sahip olanlardan oluştuğu, en küçük payın ise %1,7 (n=10) ile 2901 ve/veya daha üzeri TL gelire sahip olanlardan oluştuğu belirlenmiştir.

Tablo 1'de araştırmaya katılan otel işletmeleri çalışanlarının iş doyumunu ölçüğünde yer alan ifadelerin her birine ilişkin yüzde ve frekans dağılımlarıyla aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri verilmiştir. Buna göre çalışanlar, iş doyumunu ölçüğünde yer alan şu andaki işim; "iş ortamındaki kişilerin birbirleriyle anlaşması (iyi geçinmesi) yönünden" (\bar{X} =3,60) ve "iş yeri şartları (ısıtma, aydınlatma, havalandırma vb) yönünden" (\bar{X} =3,51) ifadelerine söz konusu ölçekte yer alan diğer ifadelerle göre daha fazla düzeyde olumlu görüş bildirmişlerdir. Öte taraftan söz konusu ölçekte yer alan "diğerlerinden ayrı (yalnız) çalışma şansının olması" ifadesi ise 3,01 aritmetik ortalama ile çalışanların görüşlerinde en olumsuz ifade olmuştur. Bu bağlamda katılımcıların ilgili ifadeye verdikleri cevaba göre, çalışanların % 65'ini aşan bir çoğunluğunun bağımsız çalışma şansları bakımından tatmin olmadıkları anlaşılmaktadır.

Yine Tablo 1'de yer alan sonuçlara göre çalışanların yaptıkları işten; "aldığım ücret karşılığında yaptığım iş miktarı yönünden" (\bar{X} =3,20), "kendi kararlarımı (yargılarımı) uygulayabilme-kullanabilme özgürlüğüm yönünden" (\bar{X} =3,21), "işimde kalıcı olma olanağı yönünden" (\bar{X} =3,22), "başkalarına (birlikte çalıştığımız) ne yapmaları gerektiğini söyleme şansı

olması yönünden” ($\bar{X}=3,22$), “işimde yükselebilde olanakları yönünden” ($\bar{X}=3,23$) ve “işimin beni her zaman meşgul etmesi yönünden” ($\bar{X}=3,23$) yeterli düzeyde tatmin olmadıkları görülmektedir. Söz konusu ifadeler katılımcıların verdikleri cevaba göre, çalışanların yarısından fazlasının ilgili ifadelerle ilişkin istedikleri doyumunu sağlayamadıkları anlaşılmaktadır.

Tablo 1. Çalışanların İş Doyum Düzeylerine İlişkin Frekans, Yüzde Dağılımlar ile Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

	Dağılım	Hiç Tatmin Edici Değil (1)	Tatmin edici Değil (2)	Ne Tatmin Edici Ne Değil (3)	Tatmin Edici (4)	Çok Tatmin Edici (5)	\bar{X}	s.s.
ŞU ANDAKİ İŞİM;								
Kendi kararlarımı (yargılarımı) uygulayabilme-kullanabilme özgürlüğüm yönünden	f %	89 15,5	77 13,4	162 28,3	114 19,9	131 22,9	3,21	1,35
Üstlendiğim işleri başarıyla tamamlamış olma hissi yönünden	f %	57 9,9	85 14,8	161 28,1	131 22,9	139 24,3	3,37	1,27
Vicdanıma aykırı şeyleri yapmama tercihimin olması yönünden	f %	54 9,4	76 13,3	185 32,3	120 20,9	138 24,1	3,37	1,24
İşimin beni her zaman meşgul etmesi yönünden	f %	78 13,6	70 12,2	161 28,1	171 29,8	93 16,2	3,23	1,25
İşimde kalıcı olma olanağı yönünden	f %	77 13,4	65 11,3	176 30,7	164 28,6	91 15,9	3,22	1,23
Başkalarına (birlikte çalıştığımız) ne yapmaları gerektiğini söyleme şansı olması yönünden	f %	56 9,8	89 15,5	171 29,8	189 33,0	68 11,9	3,22	1,14
Diğerlerinden ayrı (Yalnız) çalışma şansının olması yönünden	f %	66 11,5	103 18,0	217 37,9	134 23,4	53 9,2	3,01	1,12
Sahip olduğum yetenekleri kullanabilme imkanını bulduğum şeyleri, yapabileme şansının verilmesi yönünden	f %	77 13,4	65 11,3	172 30,0	150 26,2	109 19,0	3,26	1,27
Bir iş yaparken kendi yöntemlerimi kullanabilme imkanlarımın olması yönünden	f %	56 9,8	85 14,8	157 27,4	162 28,3	113 19,7	3,33	1,23
Başkaları için bir şeyler yapabileme şansı olması yönünden	f %	53 9,2	75 13,1	157 27,4	166 29,0	122 21,3	3,40	1,22
Toplumda "saygın" bir kişi olma şansını bana sağlaması yönünden	f %	63 11,0	72 12,6	162 28,3	155 27,1	121 21,1	3,35	1,25
Zaman zaman farklı işler yapabileme şansı olması yönünden	f %	65 11,3	86 15,0	166 29,0	142 24,8	114 19,9	3,27	1,26
İşimde yükselebilde olanakları yönünden	f %	74 12,9	81 14,1	153 26,7	168 29,3	97 16,9	3,23	1,26
Şirket politikaları ve onların uygulanışı yönünden	f %	67 11,7	73 12,7	177 30,9	162 28,3	94 16,4	3,25	1,21
Aldığım ücret karşılığında yaptığım iş miktarı yönünden	f %	81 14,1	73 12,7	164 28,6	161 28,1	94 16,4	3,20	1,26
İyi bir iş yaptığımda övgü almak yönünden	f %	64 11,2	85 14,8	150 26,2	148 25,8	126 22,0	3,33	1,28
Üstümün karar vermedeki becerisi-yeteneği yönünden	f %	65 11,3	75 13,1	156 27,2	142 24,8	135 23,6	3,36	1,28
Üst yönetimin çalışanları kontrol etme yöntemi yönünden	f %	65 11,3	76 13,3	151 26,4	135 23,6	146 25,5	3,39	1,30
İş yeri şartları (ısıtma, aydınlatma, havalandırma vb) yönünden	f %	61 10,6	73 12,7	123 21,5	145 25,3	171 29,8	3,51	1,32
İş ortamındaki kişilerin birbirleriyle anlaşması (iyi geçinmesi) yönünden	f %	62 10,8	54 9,4	119 20,8	155 27,1	183 31,9	3,60	1,31
GENEL ORTALAMA							3,27	0,99

Ayrıca gerek yüzde ve frekans dağılımlarında gerekse aritmetik ortalama değerlerinden görüleceği üzere çalışanların gerçekleştirdikleri işin; başkaları için bir şeyler yapabilme şansı olması, üst yönetimin çalışanları kontrol etme yöntemi, üstlendiğim işleri başarıyla tamamlamış olma hissi, vicdanıma aykırı şeyleri yapmama tercihimin olması ve üstümün karar vermedeki becerisi-yeteneği yönünden tam olarak tatmin olmadıkları anlaşılmaktadır.

Bunlara ek olarak Tablo 1’de iş doyumu ölçeğine ilişkin çalışan algılarının genel aritmetik ortalaması 3,27 (ss=0,99) olarak verilmiş olup, söz konusu bu değer çalışanların işinden yeterince tatmin sağlayamadıklarını ortaya koymaktadır.

Tablo 2’de anket uygulanan otel işletmeleri çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin cinsiyetlerine göre karşılaştırılmasına yönelik t testi sonuçları yer almaktadır. Tablodaki sonuçlardan da anlaşılacağı üzere çalışanların iş doyum algıları ($p>0,05$) cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

Tablo 2. Katılımcı Görüşlerinin Cinsiyetlerine Göre Karşılaştırılması

Ölçek	Gruplar	n	\bar{X}	SS	t	p
İş Doyumu	Kadın	281	3,25	1,04	-0,413	0,680
	Erkek	292	3,29	0,93		

Tablo 3’te otel işletmeleri çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin medeni durumlarına göre karşılaştırılmasına yönelik t testi sonuçlarına yer verilmiştir. Söz konusu sonuçlara göre, otel işletmeleri çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin medeni durumlarına göre anlamlı bir farklılık taşıdığı anlaşılmaktadır ($p<0,05$). Buna göre ilgili gruplara yönelik aritmetik ortalama sonuçlarından anlaşılacağı üzere, evli olan çalışanların iş doyum düzeyleri ($\bar{X}=3,49$) bekâr olan çalışanların iş doyum düzeylerine göre daha fazladır.

Tablo 3. Katılımcı Görüşlerinin Medeni Durumlarına Göre Karşılaştırılması

Ölçek	Gruplar	n	\bar{X}	SS	t	p
İş Doyumu	Bekâr	299	3,06	0,93	-5,233	0,000
	Evli	274	3,49	0,99		

Tablo 4’te anket uygulanan otel işletmeleri çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin yaşlarına göre karşılaştırılmasına yönelik yapılan tek yönlü varyans analizi (Anova) sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 4. Katılımcı Görüşlerinin Yaşlarına Göre Karşılaştırılması

Ölçek	Gruplar	n	\bar{X}	SS	F	p	Farklılık Kaynağı Gruplar (Tukey)
İş Doyumu	18 – 22 Yaş Arası (a)	111	2,68	1,08	16,511	0,000	b,c,d,e,f
	23 – 27 Yaş Arası (b)	215	3,26	0,85			a,e,f
	28 – 32 Yaş Arası (c)	104	3,36	0,89			a,e
	33 – 37 Yaş Arası (d)	62	3,41	1,07			a
	38 – 42 Yaş Arası (e)	63	3,86	0,81			a,b,c
	43 Yaş ve üstü Yaş (f)	18	3,92	0,85			a,b

Tablo 4'ten anlaşılacağı üzere anket uygulanan otel işletmesi çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin yaş gruplarına göre anlamlı bir farklılık taşımaktadır ($p < 0,05$). Bu farklılıkların hangi yaş gruplarından kaynaklandığını belirlemek için gerçekleştirilen Tukey testi sonuçlarına göre söz konusu farklılıkların 18-22 ile 23-27, 28-32, 33-37, 38-42 ve 43 yaş ve üstü yaş; 23-27 ile 38-42 ve 43 yaş ve üstü yaş; 28-32 ile 38-42 yaş gruplarında yer alan çalışanlar arasındaki görüş farklılığından kaynaklandığı belirlenmiştir. Buna göre yaş grupları içerisinde bulunan 43 yaş ve üstü yaş grubunda yer alan çalışanların iş doyum düzeylerinin ($\bar{X} = 3,92$) en yüksek seviyede olduğu, 18-22 yaş grubu aralığında yer alan çalışanların iş doyum düzeylerinin ($\bar{X} = 2,68$) en düşük seviyede olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte çalışanların yaşları arttıkça iş doyum düzeylerinin de arttığı anlaşılmıştır.

Tablo 5'te beş yıldızlı otel işletmeleri çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin eğitim düzeylerine göre farklılık taşıyıp taşımadığının belirlenmesine yönelik yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçlarına yer verilmektedir. Söz konusu tablodan anlaşılacağı üzere beş yıldızlı otel işletmesi çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin eğitim düzeylerine göre anlamlı bir farklılık taşımaktadır ($p < 0,05$). Bu farklılıkların hangi eğitim düzeyi gruplarından kaynaklandığını belirlemek için yapılan Tukey testi sonuçlarına göre iş doyumuna ilişkin farklılıkların ortaöğretim eğitim düzeyine sahip olan çalışanlarla ön lisans eğitim düzeyine sahip olan çalışanlar arasındaki görüş farklılıklarından kaynaklandığı belirlenmiştir. Buna göre ön lisans eğitim düzeyine sahip olan çalışanların iş doyum algıları ($\bar{X} = 3,60$) diğer eğitim düzeyleri gruplarına göre daha yüksek seviyedeysen, ortaöğretim (Lise) eğitim düzeyine sahip olan çalışanların iş doyum algıları ($\bar{X} = 3,05$) diğer eğitim düzeyleri gruplarına göre daha düşük seviyede olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ortaöğretim, lisans ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip olan çalışanların bir önceki eğitim düzeyine sahip çalışanlara göre iş doyum algılarının düştüğü belirlenmiştir.

Tablo 5. Katılımcı Görüşlerinin Eğitim Düzeylerine Göre Karşılaştırılması

Ölçek	Gruplar	n	\bar{X}	SS	F	p	Farklılık Kaynağı Gruplar (Tukey)
İş Doyumu	İlköğretim (a)	53	3,27	1,14	6,357	0,000	-
	Ortaöğretim (Lise)(b)	211	3,05	1,06			c
	Ön Lisans (c)	125	3,60	0,91			b
	Lisans (d)	167	3,31	0,86			-
	Lisansüstü (e)	17	3,17	0,70			-

Tablo 6'da otel işletmeleri çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin çalıştıkları departmanlara göre farklılık taşıyıp taşımadığına yönelik gerçekleştirilen tek yönlü varyans analizi sonuçları yer almaktadır. Tablo 6'dan anlaşılacağı üzere otel işletmesi çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin çalıştıkları departmanlara göre anlamlı bir farklılık taşımaktadır ($p < 0,05$). Söz konusu bu farklılıkların hangi departman gruplarından kaynaklandığını belirlemek için yapılan Tukey testi sonuçlarına göre iş doyumuna ilişkin farklılıkların önbüro ile diğer (güvenlik, spa vb); yiyecek içecek ile diğer (güvenlik, spa vb); kat hizmetleri ile mutfak, insan kaynakları, halkla ilişkiler, satış pazarlama ve muhasebe finans ve diğer (güvenlik, spa vb) departman gruplarında yer alan çalışanlar arasındaki görüş farklılıklarından kaynaklandığı belirlenmiştir. Buna göre ilgili gruplara yönelik aritmetik ortalama sonuçlarından anlaşılacağı üzere, diğer (güvenlik, spa vb) ($\bar{X} = 3,78$), insan kaynakları, halkla ilişkiler satış pazarlama ve muhasebe finans ($\bar{X} = 3,45$) ve mutfak ($\bar{X} = 3,41$) departman

grubundaki çalışanların iş doyum algıları, kat hizmetleri ($\bar{X}=2,95$), önbüro ($\bar{X}=3,04$) ve yiyecek içecek ($\bar{X}=3,20$) departman gruplarında çalışanlara göre daha fazladır.

Tablo 6. Katılımcı Görüşlerinin Çalıştıkları Departmanlara Göre Karşılaştırılması

Ölçek	Gruplar	n	\bar{X}	SS	F	p	Farklılık Kaynağı Gruplar (Tukey)
İş Doyumu	Önbüro (a)	108	3,04	0,78	8,885	0,000	f
	Yiyecek içecek (b)	163	3,20	1,10			f
	Kat hizmetleri (c)	85	2,95	0,96			d,e,f
	Mutfak (d)	68	3,41	0,87			c
	İK, Hİ, SP, MF (e)	67	3,45	0,92			c
	Diğer (Güvenlik, SPA vb.) (f)	82	3,78	0,95			a,b,c

Tablo 7’de beş yıldızlı otel işletmeleri çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin sektörde çalışma sürelerine göre farklılık gösterip göstermediğine yönelik gerçekleştirilen tek yönlü varyans analizi sonuçları yer almaktadır. Tablo 7’den anlaşılacağı üzere beş yıldızlı otel işletmesi çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin sektörde çalışma sürelerine göre anlamlı bir farklılık taşımaktadır ($p<0,05$). Söz konusu bu farklılıkların hangi sektör çalışma süreleri gruplarından kaynaklandığını belirlemek için yapılan Tukey testi sonuçlarına göre iş doyumuna ilişkin farklılıkların 1 yıl ve/veya daha az süre ile 2-4 yıl; 5-7 yıl, 8-10 yıl ve 11 yıl ve/veya daha fazla çalışma süreleri gruplarında yer alan çalışanlar arasındaki görüş farklılığından kaynaklandığı belirlenmiştir. Buna göre sektörde çalışma süreleri grupları içerisinde yer alan 11 yıl ve/veya daha fazla süredir çalışanların iş doyum algılarının ($\bar{X}=3,70$) en yüksek seviyede olduğu tespit edilirken, 1 yıl ve/veya daha az süredir çalışanların iş doyum algılarının ($\bar{X}=2,79$) en düşük seviyede olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışanların sektörde çalışma süreleri arttıkça iş doyum algılarının da buna paralel olarak arttığı anlaşılmıştır.

Tablo 7. Katılımcı Görüşlerinin Sektörde Çalışma Sürelerine Göre Karşılaştırılması

Ölçek	Gruplar	n	\bar{X}	SS	F	p	Farklılık Kaynağı Gruplar (Tukey)
İş Doyumu	1 Yıl ve/veya daha az (a)	124	2,79	1,15	11,655	0,000	b,c,d,e
	2 – 4 Yıl (b)	208	3,32	0,86			a
	5 – 7 Yıl (c)	121	3,40	0,88			a
	8 – 10 Yıl (d)	74	3,45	0,92			a
	11 Yıl ve/veya daha fazla (e)	46	3,70	0,99			a

Tablo 8’de anket uygulanan otel işletmeleri çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin işletmede çalışma sürelerine göre farklılık gösterip göstermediğine yönelik gerçekleştirilen tek yönlü varyans analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Tablo 8’den anlaşılacağı üzere beş yıldızlı otel işletmesi çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin işletmede çalışma sürelerine göre anlamlı bir farklılık taşımaktadır ($p<0,05$). Söz konusu bu farklılıkların hangi işletme çalışma süreleri gruplarından kaynaklandığını belirlemek için yapılan Tukey testi

sonuçlarına göre iş doyumuna ilişkin farklılıkların 1 yıl ve/veya daha az süre ile 2-4 yıl; 5-7 yıl ve 11 yıl ve/veya daha fazla çalışma süreleri gruplarında yer alan çalışanlar arasındaki görüş farklılığından kaynaklandığı belirlenmiştir. Bu doğrultuda 11 yıl ve/veya daha fazla süre işletmede çalışanların iş doyumuna ilişkin algılarının ($\bar{X}=3,84$) işletmede çalışma sürelerine göre oluşturulan diğer gruplara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte 1 yıl ve/veya daha az süre işletmede çalışanların iş doyumuna ilişkin algılarının ($\bar{X}=3,03$) işletmede çalışma sürelerine göre oluşturulan diğer gruplara göre daha düşük olduğu belirlenmiştir. Ayrıca çalışanların işletmede çalışma sürelerine bağlı olarak iş doyum algılarının genel anlamda arttığı ancak 8-10 yıl süre ile işletme çalışanların iş doyum algılarının bir önceki işletme çalışma süresine göre düştüğü anlaşılmıştır.

Tablo 8. Katılımcı Görüşlerinin İşletmede Çalışma Sürelerine Göre Karşılaştırılması

Ölçek	Gruplar	n	\bar{X}	SS	F	p	Farklılık Kaynağı Gruplar (Tukey)
İş Doyumu	1 Yıl ve/veya daha az (a)	338	3,03	0,94	15,258	0,000	b,c,e
	2 – 4 Yıl (b)	123	3,49	0,97			a
	5 – 7 Yıl (c)	54	3,83	0,79			a
	8 – 10 Yıl (d)	29	3,51	1,18			-
	11 Yıl ve/veya daha fazla (e)	29	3,84	0,84			a

Tablo 9’da beş yıldızlı otel işletmeleri çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin gelirlerine göre farklılık taşıyıp taşımadığına yönelik gerçekleştirilen tek yönlü varyans analizi sonuçları sunulmuştur.

Tablo 9. Katılımcı Görüşlerinin Gelirlerine Göre Karşılaştırılması

Ölçek	Gruplar	n	\bar{X}	SS	F	p	Farklılık Kaynağı Gruplar (Tukey)
İş Doyumu	1400 TL’den daha az (a)	85	2,59	1,13	14,374	0,000	b,c,e
	1401 TL - 1900 TL (b)	397	3,40	0,94			a
	1901 TL - 2400 TL (c)	56	3,36	0,65			a
	2401 TL - 2900 TL (d)	25	3,08	0,92			-
	2901 ve/veya üzeri TL (e)	10	3,90	0,80			a

Tablo 9’da görüleceği üzere beş yıldızlı otel işletmeleri çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin gelirlerine göre anlamlı bir farklılık taşımaktadır ($p<0,05$). Söz konusu bu farklılıkların hangi gelir gruplarından kaynaklandığını belirlemek için yapılan Tukey testi sonuçlarına göre iş doyumuna ilişkin farklılıkların 1400 TL’den daha az gelir grubu ile 1401 TL-1900 TL, 1901 TL-2400 TL, 2901 ve/veya üzeri TL gelir gruplarında yer alan çalışanların görüş farklılığından kaynaklandığı belirlenmiştir. Bu doğrultuda 2901 ve/veya üzeri TL gelire sahip olan çalışanların iş doyum düzeylerinin ($\bar{X}=3,90$) diğer gelir gruplarına göre daha yüksek seviyede olduğu anlaşılırken, 1400 TL’den daha az gelire sahip olan çalışanların iş doyum düzeylerinin ($\bar{X}=2,59$) diğer gelir gruplarına göre daha düşük seviyede olduğu anlaşılmıştır.

6 Sonuç Tartışma ve Öneriler

Afyonkarahisar’da faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmeleri çalışanlarının iş doyum düzeylerini belirlemek için yapılan bu çalışmada, çalışanların iş doyum ölçeğine yer alan şu andaki işim; “iş ortamındaki kişilerin birbirleriyle anlaşması (iyi geçinmesi) yönünden” (\bar{X} =3,60) ifadesine diğer ifadelerle göre daha fazla düzeyde olumlu görüş bildirmişlerdir. Benzer şekilde Demirdağ ve Güçer (2016) tarafından yapılan çalışmada 4 ve 5 yıldızlı otel işletmelerinde çalışan animasyon personellerinin ve Demirdağ vd. (2016) tarafından yapılan çalışmada eğitim kurumlarında ortaöğretim (lise), önlisans, lisans seviyesinde turizm eğitimi alan staj dönemlerindeki öğrencilerin iş arkadaşlarıyla iyi ilişkiler içinde oldukları ifade edilmiştir. Gökkaya ve Türker (2018: 22) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da otel işletmeleri çalışanlarının benzer şekilde iş arkadaşlarıyla anlaşması yönünden tatmin sağladıkları, ilgili ifadeye ilişkin aritmetik ortalama değerinden anlaşılmıştır. Söz konusu sonuçlar çerçevesinde, çalışanların iş arkadaşları ile iyi ilişkiler geliştirdikleri ortaya çıkmaktadır ki bu durum gerek işletmeler açısından gerekse çalışanlar açısından olumludur. Öte taraftan söz konusu ölçekte yer alan “diğerlerinden ayrı (yalnız) çalışma şansının olması” ifadesi ise 3,01 aritmetik ortalama ile çalışanların görüşlerinde en olumsuz ifade olmuştur. Ayrıca iş doyum ölçeğinde yer alan ücret, kendi kararlarını uygulayabilme özgürlüğü, işinde kalıcı olma olanağı, işinde yükselebilecek olanakları ve iş arkadaşlarını ne yapmaları gerektiğini söyleme şansı ile ilgili ifadelerle katılımcıların verdikleri cevaba göre, çalışanların yarısından fazlasının ilgili ifadelerle ilişkin istedikleri doyum sağlayamadıkları belirlenmiştir. Konu ile ilgili otel işletmeleri çalışanları üzerine yapılan bir çalışmada benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Söz konusu çalışmada, çalışanların iş doyum düzeylerine ilişkin en olumsuz görüşleri, ücret ile ilgili ifade olurken, yeterince tatmin olmadığı noktasındaki görüşleri ise kendi kararlarını (yargılarını) uygulayabilme-kullanabilme özgürlüğü ile ilgili ifade olmuştur (Öztürk ve Yüksel, 2010: 57). Bu noktada konu ile ilgili olarak yöneticiler çalışan görüşlerini alarak oluşturacakları personel politikalarını onların beklentilerine göre hayata geçirebilirler (Uçkun vd., 2004: 12). Bunlara ek olarak beş yıldızlı otel işletmeleri çalışanların iş doyum düzeylerinin geneline ilişkin hesaplanan aritmetik ortalamanın 3,27 olarak gerçekleşmiş olması, çalışanların işinden yeterince tatmin sağlayamadıklarını ortaya koymaktadır. Konuyla ilgili yapılan bir çalışmada otel işletmeleri çalışanlarının iş doyum düzeylerinin genel aritmetik ortalaması benzer şekilde yakın seviyede 3,23 olarak gerçekleşmiştir (Çiçek ve Macit, 2016: 33). Bu sonuca göre araştırma kapsamındaki katılımcıların otel işletmelerine karşı orta düzeyde iş doyum algısına sahip oldukları ifade edilebilir.

Çalışmadan elde edilen bulgular neticesinde, otel işletmeleri çalışanların iş doyumuna ilişkin görüşlerinin cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık göstermediği anlaşılmıştır. Bu bağlamda konu ile ilgili yapılan birçok çalışmada benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Pelit, 2008: 168; Yazıcıoğlu, 2009: 243; Boyalı, 2011: 95; Kübilay Özel, 2015: 55; Arslan, 2016: 60-61). Diğer yandan çalışanların iş doyumuna ilişkin görüşlerinin medeni durumlarına göre anlamlı bir farklılık gösterdiği saptanmıştır. Buna göre evli olan çalışanların iş doyum düzeylerinin bekâr olan çalışanların iş doyum düzeylerine göre daha fazla olduğu belirlenmiştir. Konu ile ilgili Arıkan (2011: 113) tarafından beş yıldızlı otel işletmeleri çalışanları üzerinde yapılan çalışmada, benzer şekilde çalışanların iş doyumuna ilişkin görüşlerinin medeni durumlarına göre anlamlı bir farklılık taşıdığı ve evli çalışanların bekâr çalışanlara göre daha fazla doyum sağladıkları belirlenmiştir. Bu sonuç, evli olanların aile yönetiminden gelen sorumluluklarının olması ve aile deneyimi yaşamaları nedeniyle onları iş doyum düzeylerinde daha avantajlı konuma getirmiş olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Çalışma sonuçları çerçevesinde, anket uygulanan otel işletmeleri çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin yaşlarına göre anlamlı bir farklılık taşıdığı belirlenmiştir. Buna göre 43 yaş ve üstünde çalışanların iş doyum düzeylerinin diğerlerine göre en yüksek seviyede

olduğu, 18-22 yaş grubu aralığında yer alan çalışanların iş doyum düzeylerinin diğerlerine göre en düşük seviyede olduğu belirlenmiştir. Ayrıca çalışanların yaşları arttıkça iş doyum düzeylerinin de arttığı görülmüştür. Çalışanların yaşları ilerledikçe işlerinde daha çok doyum hissetmelerinde, ilerleyen yaşlarıyla birlikte deneyimlerin artmasının ve buna bağlı olarak uyumlarının da artmasının etkili olabileceği düşünülmektedir. Diğer yandan, daha genç çalışanların yükselme ve diğer iş koşullarına ilişkin genelde daha büyük beklentilerde olmaları, iş doyumunun daha düşük düzeyde kalma olasılıklarını artırmaktadır (Pelit, 2008: 169). Bu bağlamda konu ile ilgili yapılan bir çalışmada benzer şekilde çalışanların yaşlarının arttıkça iş doyum düzeylerinin de doğru orantılı olarak arttığı tespit edilmiştir (Arıkan, 2011: 115). Yine Pelit (2008: 168) tarafından yapılan çalışma bulgularına göre bu çalışmayla benzer şekilde çalışanların iş doyum düzeyi en yüksek gruplar 28-32 yaş ve 43 ve/veya yukarısı yaş gruplarında yer alan çalışanlar oluştururken, en düşük grubu ise 18-22 yaş grubundaki çalışan grubu oluşturmaktadır. Öte taraftan bu sonuçlar, konuyla ilgili literatürdeki benzer çalışma sonuçları ile uyumlu olsa da ilgili literatürdeki bazı çalışmalarda farklı sonuçlara rastlamak mümkündür. Nitekim söz konusu çalışmalarda, çalışanların iş doyumuna ilişkin görüşlerinin yaşlarına göre anlamlı bir fark taşımadığı belirlenmiştir (Yeşilyurt ve Koçak, 2014: 314; Kılıçlar ve Düzgün, 2014: 187; Özhan ve Habıpoğlu, 2015: 93; Bayraktar, 2017: 101; Demirdağ ve Güçer, 2016: 47; Arslan, 2016: 62).

Çalışmada gerçekleştirilen analizler sonucunda ortaya çıkan sonuçlardan biri de beş yıldızlı otel işletmesi çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin eğitim düzeylerine göre anlamlı bir farklılık taşıdığı tespit edilmesidir. Bu bağlamda ön lisans eğitim düzeyine sahip olan çalışanların iş doyum algılarının diğer eğitim düzeyleri gruplarına göre daha yüksek seviyede olduğu belirlenirken, ortaöğretim (lise) eğitim düzeyine sahip olan çalışanların iş doyum algılarının diğer eğitim düzeyleri gruplarına göre daha düşük seviyede olduğu belirlenmiştir. Ayrıca ön lisans düzeyinde eğitim durumuna sahip olan çalışanların iş doyum düzeylerinin diğerlerine göre en yüksek seviyede gerçekleştiği görülürken, lisans ve lisansüstü eğitim durumlarına gelindiğinde iş doyum düzeylerinin düşerek ilköğretim ve ortaöğretim (lise) eğitim durumlarındaki iş doyum düzeylerine yakın seviyelerde gerçekleştiği görülmüştür. Bu durum, eğitim düzeyi en üst seviyeye yükseldiğinde işle ilgili maddi ve manevi beklentilerin daha da arttığı ve işletmelerin bu beklentilerin tamamını karşılama noktasında yetersiz kalması nedeniyle iş doyumunun azaldığını göstermektedir (Avcı Aksu, 2014: 174-175). Daha da detaylandırarak olursak, yüksek eğitim düzeyine sahip olan ancak kendine uygun pozisyon/görevde olmadığını düşünen personelin işin getirdiği monotonluk ve daha üst pozisyonlarda görev alınmasının kariyer planlama sistemi içinde bir sürece bağlı olması iş doyumlarının düşmesine neden olabilmektedir. Özellikle personellerin belirli pozisyonlara yükseldikten sonra daha yüksek pozisyonlara yükselmesinin yavaşlaması nedeniyle iş doyumlarının düştüğü düşünülmektedir (Özaydın ve Özdemir, 2014: 275). Neticede çalışmanın bu sonucu, konuyla ilgili literatürde çalışanların iş doyumuna ilişkin görüşlerinin eğitim düzeylerine göre farklılaştığını gösteren çalışmalarla örtüşürken (Yazıcıoğlu, 2009: 243; Pelit ve Öztürk, 2010: 60-61; Kubilay Özel, 2015: 58; Demirdağ vd., 2016: 48), farklılaşmadığını gösteren çalışmalarla örtüşmemektedir (Arıkan, 2011: 116; Çiçek ve Macit, 2016: 36; Demirdağ, 2015: 124; Yatkın, 2017: 84).

Çalışmadan elde edilen diğer bir sonuç, beş yıldızlı otel işletmesi çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin çalıştıkları departmanlara göre anlamlı bir farklılık taşıdığını göstermiştir. Bu sonuç, konuyla ilgili yapılan birçok çalışma sonucuyla uyumludur (Kaya, 2007: 368; Pelit, 2008: 168-169; Arıkan, 2011: 119; Kılıçlar ve Düzgün, 2014: 189; Kubilay Özel, 2015: 60). Bu doğrultuda, diğer (güvenlik, spa vb), insan kaynakları, halkla ilişkiler satış pazarlama ve muhasebe finans ve mutfak departman grubundaki çalışanların iş doyum algılarının, kat hizmetleri, önbüro ve yiyecek içecek departman gruplarında çalışanlara göre daha fazla olduğu belirlenmiştir. Bu bağlamda kat hizmetleri, önbüro ve yiyecek içecek

departmanlarında çalışanların iş doyum düzeylerinin diğerlerine göre düşük olması, söz konusu departmanlardaki, iş şartları ve yükleri ile ilgili bir durumdan kaynaklanıyor olabilmektedir. Çünkü bu departmanlardaki işlerin içeriği gereği, sürekli ayakta durma, bazen ağır çalışma koşulları vb. gibi olumsuzluklarla karşılaşma olasılığının söz konusu bu çalışanlarda daha fazla yıpranma, yorgunluk ve gerek yönetimin gerekse diğer çalışanların talimat/yönlendirme ve/veya sohbetlerinden alınma duygusunu da artıran etkenlerden olabilecektir. (Pelit, 2018: 83-84). Özellikle misafir ile temas düzeyinin yoğun olduğu önbüro ve yiyecek içecek departmanlarının iş hacimlerin diğer departmanlara göre daha fazla olması ile birlikte, söz konusu departmanların çalışanlarının, müşteri tatmininde konumları itibari ile kilit öneme sahip olması, çalışanların iş doyum düzeylerinin otel işletmeleri açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktada önbüro departmanı müşteri tatmininde vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Çünkü otele gelen bir misafir üzerinde ilk izlenim o kadar çok önemlidir ki, misafir o andan itibaren önbüroda kendisine sunulan hizmetin niteliğine (karşılama, davranış, hitabet vb.) göre otel hakkında olumlu ya da olumsuz şeyler düşünebilmektedir (Uçkun vd., 2004: 10).

Çalışmadan elde edilen bir başka sonuç ise anket uygulanan beş yıldızlı otel işletmesi çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin sektörde çalışma süreleri ve işletmede çalışma sürelerine göre anlamlı bir farklılık taşımalarıdır. Buna göre sektörde çalışan işgörenlerin çalışma süreleri artıkça iş doyum düzeylerinin de doğru orantılı olarak arttığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda sektörde çalışma süresi gruplarına göre en fazla iş doyum algısına sahip olan grup 11 yıl ve/veya daha fazla süre sektörde çalışan grubu olurken, en düşük iş doyum algısına sahip olan grup 1 yıl ve/veya daha az süre sektörde çalışan grubu olmuştur. Bu sonuçlar, Pelit (2008: 170) tarafından gerçekleştirilen çalışma sonuçları ile örtüşmektedir ki söz konusu çalışmada da benzer şekilde sektörde çalışma yılı artıkça iş doyum düzeylerinin de arttığını sonucuna ulaşılmıştır. Öte taraftan işletme çalışma süresi gruplarına göre, işletmede çalışan işgörenlerin çalışma süreleri artışına bağlı olarak iş doyum algıları da artmış, ancak 8-10 yıl çalışma süresi aralığında çalışanların bir önceki çalışma süresine (5-7 yıl) göre iş doyum algılarında düşüş yaşandığı görülmüştür. Konu ile ilgili Yazıcıoğlu (2009: 245) tarafından yapılan çalışmada, benzer şekilde işgörenlerin çalışma yılı dağılımına göre iş doyum düzeylerinde anlamlı bir farklılık tespit edilmiş olup, işgörenlerin çalışma yılı artıkça iş doyum düzeylerinin arttığı belirlenmiştir. Ancak Bayraktar (2017: 105-106) ve Yatkın (2017: 78-88) tarafından yapılan çalışmalarda, aksine çalışanların iş doyumuna ilişkin görüşlerinin sektörde ve işletmede çalışma sürelerine göre anlamlı bir farklılık taşımadıkları tespit edilmiştir. Bu sonuçlardan hareketle personelin çalışma süresi artıkça ortaya çıkan unvan, ücret, sosyal statü, otorite ve benzeri hususlardaki artışın iş doyumunu olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir. Ayrıca, yıllar geçtikçe işin yapılışının öğrenilmesinin ve işe uyumun artmasının da iş doyumunu olumlu yönde etkilediği de göz ardı edilmemelidir (Özaydın ve Özdemir, 2014: 276).

Çalışma sonuçları çerçevesinde bir diğer sonuçsa, beş yıldızlı otel işletmesi çalışanlarının iş doyumuna ilişkin görüşlerinin gelirlerine göre anlamlı farklılık göstermesidir. Bu sonuç, konuyla ilgili yapılan birçok çalışma sonuçlarıyla örtüşmektedir (Arıkan 2011: 125; Yeşilyurt ve Koçak, 2014: 314; Kubilay Özel 2015: 62; Özhan ve Habipoğlu, 2015: 91; Buna göre 2901 ve/veya üzeri TL gelire sahip olan çalışanların iş doyum düzeyleri diğer gelir gruplarına göre daha yüksek seviyede olduğu belirlenirken, 1400 TL'den daha az gelire sahip olan çalışanların iş doyum düzeyleri diğer gelir gruplarına göre daha düşük seviyede olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda gelir artıkça çalışanların iş doyum düzeylerinin arttığı görülse de 1901- 2900 TL arasında gelire sahip çalışanların iş doyum düzeylerinde düşüş gerçekleşmiş fakat 2901 ve/veya daha fazla gelire sahip çalışanların iş doyum düzeylerinin en yüksek seviyeye ulaştığı görülmüştür. Sonuç olarak, her ne kadar söz konusu gelir grubu aralığında düşüş gerçekleşse de çalışanların gelir düzeylerinin artışına bağlı olarak iş doyum düzeylerinin da arttığı ifade edilebilir.

Afyonkarahisar'da faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmesi çalışanlarının iş doyum düzeylerini tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen çalışmanın sonuçlarından yararlanılarak işletmelere, yöneticilere, araştırmacılara ve ileride yapılabilecek çalışmalara ilişkin öneriler literatürdeki öneriler de dikkate alınarak şu şekilde sunulmuştur:

- Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, beş yıldızlı otel işletmesi çalışanlarının işinden yeterince doyum sağlayamadıkları belirlenmiştir. Bu sonuç, özellikle hizmetin yoğun olduğu otel işletmeleri açısından istenilen bir durum değildir. Çünkü müşteri ile temasın yoğun olduğu bu işletmelerde çalışanların olumlu/olumsuz tutum ve davranışları, müşteri memnuniyeti veya memnuniyetsizliği ile birlikte işletmelerin başarılı/başarısız olmalarına yansımaktır. Dolayısıyla işinden yeterli derecede doyum sağlamayan çalışanlarla ilgili olarak var olan doyum seviyelerinin de düşmemesi için iş doyum düzeylerini artırılmasına yönelik uygulamalar hayata geçirilmelidir. Bu bağlamda işletme yöneticileri tarafından çalışanların beklenti ve istekleri tespit edilerek örgüt amaç ve hedefleri doğrultusunda bu beklenti ve isteklerin karşılanabilmesi sağlanmalıdır. Bu tespitleri yapmak için işletme yöneticileri tarafından gerekirse ilgili uzmanlardan da yardım alınarak belirli aralıklarla çalışanların iş doyum düzeylerinin ölçülmesi sağlanabilir. Nitekim bu ölçümler, çalışanların hangi konularda güçlü ya da zayıf olduğunun belirlenmesi ve bu doğrultuda çalışanların iş doyum düzeylerin düşmesine izin vermeyecek önlemlerin alınması ve iyileştirmeler yapılması açısından oldukça önemlidir.

- Gerçekleştirilen araştırma sonucunda, otel işletmesi çalışanlarının iş doyum düzeylerinin en düşük seviyede olduğu konu; “diğerlerinden ayrı (yalnız) çalışma şansının olması” konusu olmuştur. Çalışanların bağımsız iş yapabilme şansları bakımından memnun olmadıkları ortaya koyan bu konu, özellikle, bu çalışmanın yapıldığı Afyonkarahisar'da faaliyet gösteren otel işletmeleri tarafından dikkate alınmalıdır. Bu noktada çalışanlara, işletme yöneticileri tarafından bazı durumlarda kendi inisiyatifi kullanabilme ve kararlar alabilme şansı verilmelidir.

- Çalışanların yaşları ve sektörde çalışma süresi artıkça iş doyum düzeylerinin arttığı tespit edilen çalışmada, 1-7 yıl arası işletmelerde çalışanların ve 18-32 yaş aralığında yer alan çalışanların iş doyum düzeylerin yeterli düzeyde olmaması ve bu aralıkta araştırmaya katılanlar çoğunluğu oluşturması, ilgili otel işletmeleri açısından dikkate alınması gereken sonuçlardandır. Bu noktada söz konusu yaş ve sektörde çalışma süresi aralığında yer alan çalışanların iş doyum düzeylerinin düşük çıkmasına neden olan etkenler ortaya çıkarılarak, düşmesine engel olacak gerekli önlemler ve tedbirlerin alınması sağlanmalıdır.

- Yine yapılan çalışma sonucunda 2900 TL ve/veya altında bir gelire sahip olan çalışanların işlerinden yeterince doyum sağlayamadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç doğrultusunda, işletme yöneticileri tarafından söz konusu ücret aralığında çalışanların beklenti ve ihtiyaçları dikkate alınarak ücretlerin çalışan herkese adil bir şekilde dağıtıldığı hissettirecek iyileştirmeler yapılmalıdır. Ayrıca çalışanlara, işletme imkanları dahilinde ve aynı zamanda adaletsiz olmayacak şekilde ikramiye, prim ve hediyeler verilerek onların iş doyum düzeylerinin artmasına katkı sağlanabilir.

- Beş yıldızlı otel işletmelerinde kat hizmetleri, önbüro ve yiyecek içecek departmanlarında çalışanların genel anlamda işinden yeterince doyum sağlayamadıkları ve diğer departmanlara göre iş doyum düzeylerinin daha düşük seviye olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle söz konusu departmanlarla ilgili bölüm şartları, çalışma koşulları ve çalışan beklenti ve ihtiyaçları detaylı bir şekilde gözden geçirilerek iyileştirmeler yapılabilir. Bu bağlamda, konuyla ilgili olarak söz konusu departmanlar özelinde daha detaylı araştırmalar yapılabilir. Nitekim bu araştırmalar, işletme ve yöneticilerinin yararlanabileceği önemli bir veri kaynağı olacaktır.

• Beş yıldızlı otel işletmeleri çalışanlarının iş doyum düzeylerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışma, Afyonkarahisar bölgesi ile sınırlı tutulmuştur. Bu doğrultuda araştırmacılara, konuyla ilgili gelecekte yapılacak benzer çalışmaların farklı bölgelerde yapılması önerilebilir. Yine konuyla ilgili ileride yapılacak araştırmaların rekreasyon işletmeleri, seyahat acentaları, yiyecek-içecek işletmeleri gibi farklı turizm işletmelerinde yapılmasının yanı sıra bu işletme türlerinin birbirleriyle kıyaslanmasına ilişkin çalışmaların da yapılması önerilebilir. Nitekim farklı işletme türlerinin birbiriyle kıyaslanmasına yönelik yapılacak araştırmalar, konuya daha geniş açıdan bakılmasını sağlamakla kalmayacak işletmelerin güçlü, zayıf ve iyileştirilebilir yönlerini görmeleri açısından katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, işletmelerde başarıyı elde etmek ve başarının sürdürülmesini sağlamak noktasında işletmelerin salt ayakta kalabilmesinin ötesinde elde ettiği maddi kazancı artırma gerçeği ortaya çıkmaktadır ki işte bu gerçeğin sağlanmasında çalışanların işinden elde ettiği doyum önemli bir yerdedir. Bu nedenle, özellikle çalışanların performans ve verimliliğinde önemli bir yeri olan iş doyumunun sağlanması, işletmelerin başarı elde etmeleri ve bunu sürdürebilmeleri açısından kaçınılmaz unsurlardan birisidir. Dolayısıyla çalışanların iş doyum düzeylerinin düşmesine ya da doyumsuzluğa dönüşmesine izin vermeyecek önlemlerin alınması oldukça önemli olmakta ve bu doğrultuda işletmelere ve yöneticilere önemli sorumluluklar düşmektedir. Ayrıca her ne kadar konu ilgili literatürde çok fazla çalışma olsa da söz konusu çalışmalara olan ihtiyacın azalmaması, araştırmacılara sorumluluk yükleyecek başka bir ifadeyle onları araştırma yapmaya teşvik edecek unsurlardandır. Zira iş doyumunun statik olmaktan ziyade dinamik bir olgu olması kolay ve hızlı bir şekilde değişebilmesi, düzenli olarak kontrol altında tutulma gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim bahsedilen bu hususlar, gerek var olan çalışmaların yapılmasında gerekse bu çalışmanın yapılmasında önemli bir yere sahip olmakla birlikte, konuyla ilgili yapılacak çalışmaların ana nedenlerinden olabilecektir. Bu kapsamda çalışmada, beş yıldızlı otel işletmeleri çalışanların iş doyum düzeyleri belirlenmiş olup, çalışanların iş doyumuna ilişkin görüşlerinin medeni durumuna, çalıştıkları departmanlara, sektörde çalışma sürelerine, işletmede çalışma sürelerine, yaşlarına, gelirlerine ve eğitim düzeylerine göre anlamlı bir farklılık taşıyıp taşımadıkları ortaya çıkarılmış, sonuç ve önerilerle çalışma sonlandırılmıştır. Hiç şüphesiz ki bu çalışma; işletmelere, yöneticilere, Afyonkarahisar özelindeki ilgili taraflara ve literatüre katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Akıncı, Z. (2002). “Turizm Sektöründe İşgören İş Tatminini Etkileyen Faktörler: Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama”, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(4): 1-25.

Akşit Aşık, D. (2010). “Çalışanların İş Doyumunu Etkileyen Bireysel ve Örgütsel Faktörler ile Sonuçlarına İlişkin Kavramsal Bir Değerlendirme”, *Türk İdare Dergisi*, 467: 31-51.

Alfayad, Z. and Arif, L. S. M. (2017). “Employee Voice and Job Satisfaction: An Application of Herzberg Two-Factor Theory”, *International Review of Management and Marketing*, 7(1): 150-156.

Ardıç, K. ve Baş, T (2001). “Kamu Üniversiteleri ile Vakıf Üniversitelerindeki Akademik Personelin İş Tatmin Düzeylerinin Karşılaştırılması”, *9. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler*, 24-26 Mayıs 2001, İstanbul.

Arıkan, E. (2011). *Örgüt Sağlığının İş Tatmini Üzerine Etkisi: Afyonkarahisar'daki Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Üzerine Bir Uygulama*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Armstrong, M. (2006). *A Handbook of Human Resource Management Practice*, Tenth Edition, London: Kogan Page Publishing.
- Arslan, A. (2016). *Örgütsel Sinizm ve İş Tatmini Arasındaki İlişkiler: Aydın Turist Rehberleri Odası'na Kayıtlı Olan Profesyonel Turist Rehberleri Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ashwathapa, K. (2008). *Human Resource Management*. New Delhi: McGraw-Hill Limited.
- Avcı Aksu, B. (2014). *İşletmelerde Kadın Çalışanlara Yönelik Aile Dostu İnsan Kaynakları Politikaları, İş-Aile Çatışması ve Desteğinin İş Doyumu ile İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aziri, B. (2011) "Job Satisfaction: A Literature Review" *Management Research and Practice*, 3(4):77-86.
- Baycan, A. (1985). *An Analysis of the Several Aspects of Job Satisfaction Between Different Occupational Groups*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayraktar, U. (2017). *Konaklama İşletmelerinde Çalışanlara Yönelik Rekreatif Faaliyetlerin Çalışanların İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılığına Olan Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Boyalı, H. (2011). *Örgütsel Sinizm ve İş Tatmini Arasındaki İlişkiler: Karaman'daki Bankalar Üzerinde Bir Uygulama*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çiçek, H. ve Macit, N. Ş. (2016). "Konaklama İşletmelerinde Çalışanların Örgütsel Güveni ile İş Tatmini Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(14): 25-41.
- Davis, K. (1988). *İşletmede İnsan Davranışı-Örgütsel Davranış*, (Çev.) Tosun, K., İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayını.
- Demirdağ, Ş. A. (2015). *Örgütsel Güven ve İş Tatmini Arasındaki İlişki: Otel İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirdağ, Ş. A. ve Güçer, E. (2016). "Animasyon Personelinin İş Tatmin Düzeyleri: Dış Kaynak Kullanan ve Kullanmayan Otel İşletmelerinin Karşılaştırılması" *2. Uluslararası Çin'den Adriyetik'e Sosyal Bilimler Kongresi*, 5-7 Mayıs 2016, Hatay/ Payas.
- Demirdağ, Ş. A., Kamber, S. S. ve Aydın, İ. (2016). "Turizm Sektöründe Staj Yapmış Turizm Öğrencilerinin Eğitim Seviyelerine Göre İş Tatmin Düzeylerinin Karşılaştırılması" *3rd International Congress Of Social Sciences, China To Ardiatic*, 27-30 Ekim 2016, Antalya.
- Ezzedeen, S. R. (2003). *Research Note on Job Satisfaction*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University.
- Gençay, Ö. A. (2007). "Beden Eğitimi Öğretmenlerinin İş Doyumu ve Mesleki Tükenmişliklerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15(2): 765-780.
- Genç, E. (2018). "Algılanan Örgütsel Destek ve Mesleki Tükenmişliğin İş Doyumuna Etkisinin İncelenmesi", *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 5(25): 2332-2345.
- Gökkaya, S. ve Türker N. (2018). "İş Motivasyonu ile İş Tatmini Üzerine Otel İşletmelerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 3(5): 12-28.
- Güçer, E. and Demirdağ, Ş. A. (2014). "Organizational Trust and Job Satisfaction: A Study on Hotels", *Business Management Dynamics*, 4(1): 12-28.
- Gül, H., Oktay, E. ve Gökçe, H. (2008). "İş Tatmini, Stres, Örgütsel Bağlılık, İşten Ayrılma Niyeti ve Performans Arasındaki İlişkiler: Sağlık Sektöründe Bir Uygulama", *Akademik Bakış*, 15(11): 1-11.

- Gün, G. (2016). “Örgütsel Sinizm İle İş Tatmin Algıları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Turizm Sektöründe Bir Araştırma”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(37): 253-266.
- Hoppock, R. (1935). *Job Satisfaction*. New York: Harper and Brothers.
- Ismail, A. and Razak, M. R. A. (2016). “Effect Of Job Satisfaction On Organizational Commitment”, *Management & Marketing Journal*, 14(1): 25-40.
- Kahya, C. (2013). “Örgütsel Sinizm, İş Performansını Etkiler mi? İş Tatmininin Aracılık Etkisi”, *Global Journal of Economics and Business Studies*, 2(3): 34-46.
- Kaya, İ. (2007). “Otel İşletmeleri İşgörenlerinin İş Tatminini Etkileyen Faktörler: Geliştirilen Bir İş Tatmin Ölçeği”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2): 355-372.
- Keser, A. (2005). “The Relationship Between Job and Life Satisfaction in Automobile Sector Employees in Bursa –Turkey”, *İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 7(2): 52-63.
- Keleş, Y. (2019a). “Algılanan Örgütsel Adaletin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerindeki Etkisi: Otel Çalışanları Üzerine Bir Araştırma”, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(1): 612-624.
- Keleş, Y. (2019b). “Duygusal Emek Kişilik Özellikleri ile İlişkili mi? Otel Çalışanları Üzerine Bir Araştırma”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1): 257-267.
- Kılıç, M. (2013). *İlköğretim Okullarında Görevli Öğretmenlerin Örgütsel Sinizm Düzeyleri ile İş Doyumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Kılıçlar, A. ve Düzgün, E. (2014). “Yöneticilerin Liderlik Davranışları ile İşgörenlerin İş Tatmin Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Ankara’daki Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama”, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(3): 179-199.
- Kubilay Özel, N. (2015). *İş Doyumu ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkinin Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi: Konaklama İşletmelerinde Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Türk Hava Kurumu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kumari, N. (2016). “Study of Employee Satisfaction in Hotel Industry”, *Management and Administrative Sciences Review*, 5(2): 118-127.
- Koçel, T. (2003). *İşletme Yöneticiliği*, 9. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Koçoğlu, C. M. (2015). “Akademik Personelin İş Tatmin Düzeylerinin Ölçülmesi”, *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (ODÜSOBİAD)*, 5(13): 16-35.
- Locke, E. A. (1976). “The Nature and Causes of Job Satisfaction”, *Handbook of Industrial and Organizational Psychology*, (Ed.) M. D. Dunnette., Chicago: Rand McNally College Publishing Company, pp. 1297-1349.
- Mader, X., Santos, J. V. and Gonçalves, G. (2018). “Job Satisfaction In A Tourist Resort in Portugal”, *Journal of Spatial and Organizational Dynamics*, 6(3): 314-325.
- Okçu, V., Korkmaz, M. ve Uçar, L. (2018). “İlkokul ve Ortaokul Öğretmenlerinin Örgütsel Sinizm Düzeyleri ile İş Doyumları Arasındaki İlişki (Siirt İli Örneği)”, *Atlas International Referred Journal on Social Sciences*, 4(10): 683-694.
- Oksay, A. (2005). *Çalışanlarda İş Tatmini: Sağlık Sektörü Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Oshagbemi, T. (2000). “Is Length of Service Related to The Level of Job Satisfaction?”, *International Journal of Social Economics*, 27(3): 205-217.
- Ouedraogo, A. and Leclerc, A. (2013). “Job Satisfaction and Organizational Performance: Evidence from Canadian Credit Union”, *Journal of Organizational Culture, Communications & Conflict*, 17(1): 35-50.
- Özaydın, M. M. ve Özdemir, Ö. (2014). “Çalışanların Bireysel Özelliklerinin İş Tatmini Üzerindeki Etkileri: Bir Kamu Bankası Örneği”, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(1): 251-281.

Özhan, Ş. ve Habipoğlu, Ö. (2015). “Beş Yıldızlı Bir Otel İşletmesindeki Çalışanların Demografik Özellikleri ile İş Tatminleri Arasındaki Farklılıkların Tespitine Yönelik Ampirik Bir Çalışma”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8): 83-95.

Pelit, E. (2008). *İşletmelerde İşgören Güçlendirmenin İşgörenlerin İş Doyumuna Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pelit, E. ve Öztürk, Y. (2010). “Otel işletmeleri İşgörenlerinin İş Doyum Düzeyleri: Sayfiye ve Şehir Otel işletmeleri İşgörenleri Üzerinde Bir Araştırma”, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 2(1): 43-72.

Pelit, O. (2018). *Örgütsel Dışlanmanın İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Afyonkarahisar'daki Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Saari, L. M. and Judge, T. A. (2004). “Employee Attitudes and Job Satisfaction”, *Human Resource Management*, 43(4): 395-407.

Saruhan, Ş. C. (2018). “Yönetim Düşüncesinin ve Uygulamalarının Gelişimi”, *Yönetimde Güncel Yaklaşımlar*, (Ed.) Besler, S. ve Tonus H. C., Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, ss. 1-45.

Serinkan, C. ve Bardakçı, A. (2007). Pamukkale Üniversitesi'nde Çalışan Öğretim Elemanlarının İş Tatminlerine İlişkin Bir Araştırma. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2007(1), 152-163.

Sevimli, F. ve İşcan, Ö. F. (2005). “Bireysel ve İş Ortamına Ait Etkenler Açısından İş Doyumu”, *Ege Akademik Bakış*, 5(1): 55-64.

Sun, H. Ö. (2002). *İş Doyumu Üzerine Bir Araştırma: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Banknot Matbaası Genel Müdürlüğü*, Yayınlanmamış Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Banknot Matbaası Genel Müdürlüğü.

Tan, T. H. and Waheed, A. (2011). “Herzberg's Motivation-Hygiene Theory and Job Satisfaction in the Malaysian Retail Sector: The Mediating Effect of Love of Money”, *Asian Academy of Management Journal*, 16(1): 73-94.

Tarlan, D. ve Tütüncü, Ö. (2001). “Konaklama İşletmelerinde Başarı Değerlemesi ve İş Doyumu Analizi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2): 141-163.

Toker, B. (2007). “Konaklama İşletmelerinde İş Doyumu: Demografik Değişkenlerin İş Doyumu Faktörlerine Etkisi Üzerine Bir Çalışma”, *Journal of Yasar University*, 2(6): 591-614.

Uçkun, C. G., Pelit, E. ve Emir, O. (2004). “Otel İşgörenlerinin İş Doyumlarının Önemi ve Akçakoca'da Yerleşik Yıldızlı Otel İşletmeleri İşgörenleri Üzerinde Bir Uygulama”, *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1: 1-18.

Ural, A. ve Kılıç, İ. (2013). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile Veri Analizi*, 4. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık.

Vroom, V. H. (1964). *Work and Motivation*, New York: John Wiley and Sons.

Weiss, D. J., Dawis, R. V., England, G. W. and Lofquist, L. H. (1967). *Manual for The Minnesota Satisfaction Questionnaire*, Minneapolis: University of Minnesota, Industrial Relations Center.

Yatkın, Ö. (2017). *Konaklama İşletmelerinde Yiyecek İçecek Bölümü Çalışanlarının İş Doyumu ile Tükenmişlik Düzeyi: Kuşadası'nda Faaliyet Gösteren Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerine Yönelik Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yazıcıoğlu, İ. (2009). “Konaklama İşletmelerinde İşgörenlerin Örgütsel Güven Duyguları ile İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyetleri Üzerine Bir Alan Araştırması”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(30): 235-249.

Yeşilyurt, H. ve Koçak, N. (2014). “İş Doyumu ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişkinin Otel İşletmeleri Açısından İncelenmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2): 303-324.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Yew, L. T. (2007). "Job Satisfaction and Affective Commitment: A Study of Employees in The Tourism Industry in Sarawak, Malaysia", *Sunway Academic Journal*, 4: 27-43.

PROPERTY RIGHT AND TAXATION WITHIN THE CONTEXT OF EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS

Begüm DİLEMRE ÖDEN¹

Abstract

The taxation relationship consists of two parties which one is any person and the other one is a state. Equality between parties is not a matter of this relationship. Therefore the conflict between the interests of the parties arises. The existence of conflict reveals the importance of taxpayer's rights and human rights.

As an international agreement, the European Convention on Human Rights determines minimal standards for human rights. Also taxpayers have many rights under the cover of the European Convention on Human Rights. Tax administrations and tax courts have to consider the European Convention on Human Rights norms within the scope of taxpayer's rights. In this respect, the jurisprudence of the European Court of Human Rights is also very important.

The majority of applications to the European Court of Human Rights for tax purposes are based on allegations of property rights violations. Therefore, the scope of the study is limited to the right of property.

The aim of this study is to reveal the regulations that need to be changed and new regulatory proposals in our tax practice. At this point, the norms of the European Convention on Human Rights and the case law of the European Court of Human Rights are important.

Keywords: European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, Human Rights, Tax.

AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ KAPSAMINDA MÜLKİYET HAKKI VE VERGİLENDİRME

Özet

Vergileendirme ilişkisinin bir tarafında birey diğer tarafında ise devlet bulunmaktadır. Bu ilişkide taraflar arasında eşitlik söz konusu değildir. Bu durum, tarafların çıkarları arasında çatışma ortaya çıkarmaktadır. Çatışmanın varlığı, mükellef haklarının ve insan haklarının önemini ortaya koymaktadır.

Bir uluslararası sözleşme olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, insan hakları konusunda asgari ölçütleri belirlemektedir. Vergi mükelleflerinin de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamında koruma altında bulunan pek çok hakkı bulunmaktadır. Vergi idareleri ve vergi mahkemeleri mükellef hakları kapsamında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi, begumdilemre@cankaya.edu.tr

normlarını dikkate almak durumundadırlar. Bu doğrultuda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatları da oldukça önemlidir.

Vergi konusunda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine yapılan başvuruların büyük bir çoğunluğu mülkiyet hakkı ihlali iddiasına dayanmaktadır. Bu nedenle çalışmanın kapsamı mülkiyet hakkıyla sınırlı tutulmuştur.

Bu çalışma ile amaçlanan mülkiyet hakkı kapsamında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi normları ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatları ile ortaya konan ilkeler bağlamında, vergi mevzuatımızda değişmesi gereken düzenlemeleri ve yeni düzenleme önerilerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, İnsan Hakları, Vergi.

1 Giriş

Kamusal nitelikli vergilendirme ilişkisinin bir tarafında birey diğer tarafında ise devlet bulunmaktadır. İlişkinin tarafları arasında bir eşitlik olmadığı için çıkarlar arasında bir çatışma olması da son derece olası olup bu çatışma, vergilendirme alanında mükellef haklarının ve insan haklarının önemini ortaya koymaktadır.

Eskiden devletlerin mutlak egemenlik alanı içerisinde kabul edilmesine karşın, içinde bulunduğumuz dönemde vergilendirme artık devletlerin mutlak egemenlik alanı içerisinde kabul edilmemekte, insan hakları çerçevesinde vergi yükümlüsünün hakları gündem güne genişlemektedir. Dünyadaki çoğu vergi idaresi artık mükellef odaklı yaklaşımı benimsemiş ve bu sayede mükellef hakları hızla gelişme göstermiştir.

Mükellef haklarının gelişmesinde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin de önemli bir payı bulunmaktadır. Bilindiği üzere bu Sözleşme, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile ortaya çıkan birtakım temel hak ve özgürlükleri somutlaştırmış ve yükümlülüklerini yerine getirmeyen devletleri mahkûm edebilecek bir uluslararası mahkeme olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine işlerlik kazandırmıştır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin iç hukukumuzun bir parçası olup doğrudan etki doğurduğu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin zorunlu yargı yetkisinin de tanındığı göz önünde bulundurulduğunda hem vergi idarelerinin hem de vergi mahkemelerinin mükellef hakları kapsamında, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi normlarını ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarını dikkate almak zorunda olduğunu ifade edebiliriz. İşte çalışmada vergi mükelleflerinin hakları Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi normlarına, bunların yorumu ise Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarına dayandırılarak ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu konu, ülkemizin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi önünde mahkûmiyetinin önlenmesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarına aykırılıkların iç hukukta çözümlenebilmesi açısından önem taşımaktadır.

Mükelleflerin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamında koruma altında bulunan ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi nezdinde ihlalini ileri sürebilecekleri pek çok hakkı bulunmaktadır. Sözleşmenin çoğu maddesinin, vergi hukuku alanında sonuç doğurmaya müsait olduğunu söyleyebiliriz. Ancak vergilendirme alanında ihlali en çok gündeme taşınan hak mülkiyet hakkıdır. Zira vergilendirme ile devletler bireylerden bir miktar para aldığı için yapılan vergisel müdahaleler bireylerin doğrudan mülkiyet hakkıyla ilgili bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmanın kapsamı mülkiyet hakkıyla sınırlandırılmıştır.

Bu çalışma üç kısımdan oluşmaktadır. Çalışmada ilk olarak, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamında mülkiyet hakkı ele alınmaktadır. Mülkiyet hakkının önemi ve kapsamı bu kısımda incelenmektedir. Ardından, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde görülen vergi davaları ışığı altında temel vergi ilkeleri tespit edilmiştir. Burada sırasıyla sekiz temel ilke ele alınmaktadır. Çalışmanın son kısmı ise Türk vergi sisteminin değerlendirilmesine ayrılmıştır. Mülkiyet hakkı kapsamında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi normları ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatları ile ortaya konan ilkeler bağlamında, vergi mevzuatımızda değişmesi gereken düzenlemeler ve yeni düzenleme önerileri bu kısımda yer almaktadır.

2 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Mülkiyet Hakkı

Bu bölümde öncelikle mülkiyet hakkının önemi üzerinde durulacak, ardından da hakkın kapsamı ele alınacaktır.

2.1 Mülkiyet Hakkının Önemi

Mülkiyet hakkı, insanların emeği ile elde ettiği en önemli temel haklardan birisi olup bu hak, pek çok Anayasa'da ve İnsan Hakları Evrensel Bildirisi ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) gibi insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmede düzenlenip koruma altına alınmıştır.

Bu hak AİHS metninin ilk halinde yer almamaktadır. Mülkiyet hakkı AİHS'ne ek 1 Nolu Protokol² ile Sözleşme'ye sonradan eklenmiştir. 1 Nolu Protokol'ün "Mülkiyetin korunması" başlıklı 1. maddesi şu şekildedir: *"Her gerçek ve tüzel kişinin mal ve mülk dokunulmazlığına saygı gösterilmesini isteme hakkı vardır. Bir kimse, ancak kamu yararı sebebiyle ve yasada öngörülen koşullara ve uluslararası hukukun genel ilkelerine uygun olarak mal ve mülkünden yoksun bırakılabilir.*

Yukarıdaki hükümler, devletlerin, mülkiyetin kamu yararına uygun olarak kullanılmasını düzenlemek veya vergilerin ya da başka katkıların veya para cezalarının ödenmesini sağlamak için gerekli gördükleri yasaları uygulama konusunda sahip oldukları hakka halel getirmez."

Bu düzenlemeden hareketle en temel haliyle mülkiyet hakkı, özel ve tüzel kişilere ait mal ve mülke devlet tarafından yapılabilecek herhangi bir keyfi müdahaleye karşı koruma sağlamaktadır. Öte yandan bu madde, devlete özel ve tüzel kişilere ait olan mülkiyetleri yasalarda belirtilen koşullar altında kullanma ve hatta bu kişileri bunlardan mahrum etme hakkı da tanımaktadır (Grgic, 2007: 6). İşte vergisel müdahaleler de madde metninde açıkça ifade edildiği gibi bu türdendir. Devletlerin vergisel uygulamaları bireylerin mülkiyet hakkına müdahale teşkil etmektedir.³

2.2 Mülkiyet Hakkının Kapsamı

Mülkiyet hakkını ele alan Sözleşme'ye ek 1 Nolu Protokol'ün 1. maddesinde, hakkın kapsamına dair herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. Bu nedenle mülkiyet hakkının kapsamı, her ülkenin kendi mevzuatı çerçevesinde farklı bir şekilde yorumlanmaya son derece müsaittir. Ancak oluşabilecek yorum farklılıkları, Sözleşme'yi kolaylıkla geriye götürebileceği için, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesince (AİHM) istenilen bir durum değildir. Bu doğrultuda

² Protokol, 20.03.1952 tarihinde Paris'te imzalanmış; 18.05.1954 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

³ Bkz. Spacek S.R.O. v. Çek Cumhuriyeti; 9 Kasım 1999; para. 39.

uygulamada birliği sağlamak isteyen Strasbourg organlarınca, “otonom kavramlar doktrini” geliştirilmiştir. Buna doktrine göre Sözleşme’de geçen kavram ve terimler iç hukukta kendilerine verilen anlam, tanımlama ve sınıflandırmalardan tamamen farklıdır (Leigh, 2004: 337). Yani AİHS uygulamasında “mülk” kavramı, iç hukuklardan tamamen bağımsız, özerk bir anlama sahiptir.

AİHM içtihatlarına göre bir varlığın mülkiyet hakkı kapsamında değerlendirilebilmesi için belli bir parasal değerinin olması ve hakkın mevcut olması veya en azından meşru bir beklentiyle tespitinin mümkün olması gerekmektedir (Sermet, 1998: 14-17).

AİHM’in, adil yargılanma hakkına ilişkin olan, Engel ve Diğerleri v. Hollanda⁴ davasında açıkça dile getirdiği (Van Dijk & Van Hoof, 1998: 77) bu doktrin uyarınca, mülkiyet hakkının kapsamı oldukça geniş kabul edilmektedir (Sermet, 1998: 11). Buna göre mülkiyet denilince ilk akla gelen menkul ve gayrimenkul mallara ilaveten, parasal olarak ifade edilen, işle ilgili çıkarlar, sinemanın müşterisi gibi,⁵ emekli maaşı hakkı⁶ fikri ve sınai haklar⁷, şirket hisseleri⁸ gibi birçok ekonomik varlık da mülkiyet hakkının kapsamına dahil bulunmaktadır.

Mülkiyet hakkı mutlak bir hak değildir. 1 Nolu Protokol’ün 1. maddesinin 2. paragrafında da ifade edildiği gibi, devletlerin, mülkiyetin kamu yararına uygun olarak kullanılmasını düzenlemek veya vergilerin ya da başka katkıların veya para cezalarının ödenmesini sağlamak için gerekli gördükleri yasaları uygulama konusunda geniş takdir yetkisi bulunmaktadır.

Devlet tarafından vergilere ilişkin olarak getirilen kural ve uygulamaların, vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınmanın önlenmesi, verginin tahsilinin kolaylaştırılması, peçeleme işlemlerinin önlenmesi gibi pek çok meşru amacı bulunmaktadır. Elbette ki bu amaçlar kamu yararına ve devletlerin bu konuları belirlemede geniş takdir yetkisi bulunmaktadır (Afanassiev, 2005: 84).

Ancak bu takdir yetkisi sınırsız değildir. Mutlak bir hak olmayan mülkiyet hakkına devlet tarafından yapılan müdahalenin meşru bir müdahale olarak kabul edilebilmesi için madde metninden çıkarılabilen bazı gereklilikler bulunmaktadır. Bu kapsamda kamu otoritelerince, vergisel uygulamalar ile bireylerin mülkiyet hakkına yapılan müdahalelerin;

- ✓ hukuki temele sahip olması,
- ✓ kamu yararı amacını taşıması,
- ✓ orantılı, ölçülü olması ve
- ✓ yabancılar bakımından uluslararası hukukun genel ilkelerine uygun olması gerekmektedir.

Bu gereklilikleri yerine getirmeyen vergisel müdahaleler, mülkiyet hakkını ihlal edecektir.

3 Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde Görülen ve Mülkiyet Hakkına İlişkin Olan Vergi Davaları Işığı Altında Vergisel Düzenlemelerin Taşınması Gereken Temel İlkeler

İncelenen vergi davaları neticesinde tarafımızca, vergisel düzenlemelere ilişkin olarak sekiz temel ilke tespit edilmiştir. Bu bölümde sırasıyla bu ilkeler ele alınacaktır.

⁴ 8 Haziran 1976; parag. 81.

⁵ Latridis v. Yunanistan; 1999.

⁶ Müller v. Avusturya; 1975.

⁷ Smith Kline v. Hollanda.

⁸ Bramelid ve Malmström v. İsveç; 1982.

3.1 Vergisel Düzenlemelerin Aleni, Öngörülebilir, Belirli Olması ve Birbiriyle Çelişen Mevzuat Hükümlerinin Bulunmaması

Düzenlemelerin aleniliği, öngörülebilirliği ve belirliliği konusu “hukukilik” kavramı açısından önem arz etmektedir. Belirtmeliyiz ki AİHM, hukukiliği geniş yorumlayarak, kanunların altında yer alan düzenlemelerin, istikrar kazanmış yargı kararlarına dayanan içtihat yoluyla geliştirilmiş ilkelerin ve hatta örf ve âdet hukukunun da hukukilik şartını sağladığını kabul etmektedir. Dolayısıyla alenilik, öngörülebilirlik ve belirlilik kriterlerinin tüm bunlar açısından sağlanması gerekmektedir.

“Alenilik”, düzenlemelerin ulaşılabilir olmasını yani yayımlanmasını; “öngörülebilirlik”, kuralın uygulanması halinde doğacak sonuçların tahmin edilebilmesini; “belirlilik” ise düzenlemelerin herhangi bir kuşkuya yer vermeyecek şekilde açık, net, anlaşılır, uygulanabilir ve nesnel olmasını ifade etmektedir.

AİHS, kuralların alenilik derecesi hakkında bir düzenleme getirmemiştir. Devletler kuralların nasıl alenileceğini ve halka nasıl bildirileceğini kendi takdirlerinde olmak üzere iç hukuklarına göre belirlerler. Mahkeme, bu konuda görüş bildiremeyeceklerini Spacek⁹ kararında belirtmiştir. Ancak devletin seçtiği yöntemin keyfiliğe kaçmaması gerekmektedir. Aksi takdirde Sözleşme’ye aykırı olabilecektir.

Vergisel düzenlemelerin Sözleşme gereğince yasada öngörülme koşulunu sağlayıp sağlamadığı sorgusu yapılırken sadece şekli anlamda yasalar değil, yasanın altında yer alan diğer düzenlemeler de dikkate alınmalı, tedbirler bir mevzuat normuna dayanmalıdır. Tedbirlerin hangi mevzuat normlarıyla düzenlenebileceği noktasında ise AİHM, devletlerin takdir yetkisini kabul etmektedir. Bu noktada normun aleniliğinin ve öngörülebilirliğinin sağlanması da devletin takdirinde olup AİHM, keyfiliğe kaçmaması şartıyla bu konuda görüş bildirmemektedir.

Ayrıca 1 Nolu Protokol’ün 1. maddesi, Sözleşmenin tüzel kişilere değinen tek maddesidir. Dolayısıyla tüzel kişiler de mülkiyet hakkı ihlali iddiasında bulunabilmektedir. Ancak tüzel kişilerin mevzuata hâkimiyet konusunda gerçek kişilere göre daha fazla sorumluluk sahibi olmaları gerekmektedir.¹⁰ Tüzel kişiler, profesyonel danışmanlarla çalışıp mevzuatı yakından takip etmek ve doğacak sonuçlarını da incelemek durumundadırlar. AİHM içtihadı uyarınca gerçek kişilerden beklenemeyecek bu özen yükümlülüğü, tüzel kişiler bakımından bir mecburiyettir.

Yine AİHM, hukukun zamanla değişebileceğini, bu nedenle de içtihat değişikliğinin olabileceğini, dikkat edilmesi gerekenin gerekçe olduğunu vurgulamaktadır.¹¹ Yani yüksek mahkeme bir içtihat değişikliğine gidecekse, buna neden ihtiyaç duyduğunu belirtmelidir. Aksi takdirde, belirsizlik ortamının doğal bir sonucu olarak hukuki güvenlik ilkesi zedelenecektir.

Son olarak AİHM, mükellef lehine yorum ilkesini açıkça kabul etmekte, iç mevzuatın belirsiz olması halinde ve mükellef hak ve borçları konusunda birden fazla yorum yapılabilen bir kuralın bulunması durumunda idarenin, mükellef lehine olan yaklaşımı kabul etmesi gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Bu doğrultuda Mahkeme bir kararında, iki çelişik mevzuat bulunması halinde, mükellefin lehine olanın uygulanması gerekirken, hiçbir meşru gerekçe de ileri sürülmeksizin aleyhe olan hükmün uygulanmasını mülkiyet hakkı ihlali olarak değerlendirmiştir.¹² Bir hukuk devletinde birbiriyle çelişen mevzuat hükümlerinin

⁹ Spacek S.R.O. v. Çek Cumhuriyeti Davası (9 Kasım 1999).

¹⁰ Spacek S.R.O. v. Çek Cumhuriyeti Davası (9 Kasım 1999).

¹¹ Serkov v. Ukrayna Davası (7 Temmuz 2011; 7 Ekim 2011 final).

¹² Shchokin v. Ukrayna Davası (14 Ekim 2010; 14 Ocak 2011 final).

bulunmaması gerekmektedir. Aksi durum hukuki güvenliği zedeleyecektir. Ancak, zamanla değişen mevzuat hükümleri neticesinde, bazen dikkatsizlik sonucu bazen de kasıtlı olarak çelişkili durumlar yaratılabilmektedir.

3.2 Mükellefe Yüklenen Vergilerin Mali Güç Ölçütüne Uygun Olarak Belirlenmesi

Mükelleflerin mali gücü dikkate alınarak vergilerin belirlenmesi, vergilendirmede adalet ilkesinin sağlanması açısından oldukça önemlidir. Ancak AİHM her fırsatta, devletlerin kamu yararını ve mali politikaları belirlemede oldukça geniş bir takdir yetkisinin olduğunu, kendilerinin bu konuda yorum yapamayacağını belirtmektedir. Devletler kendi sosyolojik ve ekonomik durumlarını göz önüne alarak kamu gelirlerini ve mali politikalarını rahatlıkla belirleyebilmektedirler.

Bu nedenle uzunca bir süre AİHM, mükellefler üzerinde aşırı bir yük yaratan vergi oranları dahi devletlerin takdir yetkileri çerçevesinde değerlendirmiş ve önüne gelen başvuruları reddetmiştir. Fakat Mahkeme artık bu içtihadında değişikliğe gitmiş ve bireyler üzerinde aşırı yük getiren vergiler bakımından mülkiyet hakkının ihlal edildiğine karar vermeye başlamıştır.

Mülkiyet hakkına, vergisel düzenlemelerle yapılacak olan müdahalelerin orantısız olmaması, bireyler üzerinde aşırı bir yük yaratmaması ve toplumun genel yararının gerekleri ile bireyin temel haklarının korunması arasındaki adil dengeyi bozmaması gerekmektedir. Bu koşulları yerine getirmeyen vergi oranları, mükelleflerin mülkiyet hakkını ihlal edebilecektir. Örneğin bir davada Mahkeme, kıdem tazminatına uygulanan %98 oranındaki verginin, yalnızca belirli bir kesimi hedef alması, yapılan müdahalenin neredeyse tüm kazanılmış haktan yoksunluğa sebep olması, ölçsüz olması ve mükellefler üzerinde aşırı bir yük getirmesi nedeniyle, müdahalenin mülkiyet hakkını ihlal ettiğine karar vermiştir.¹³

3.3 Vergi Para Cezalarının Mükelleflerin Mali Durumu Üzerinde Aşırı Bir Yük Yaratmaması

Devletler, vergilerin ödenmesini güvence altına almak amacıyla gerekli gördükleri tedbirleri alma konusunda geniş bir takdir yetkisine sahiptirler. Para cezaları da bu tedbirlerin başında gelmektedir. Ancak, 1 Nolu Protokol'ün 1. maddesi, bu yetkinin kullanılması sonucu ortaya çıkabilecek para cezalarının mükellefler üzerinde bireysel ve aşırı bir yük yaratmasına izin vermemektedir. Toplumun genel yararının gerekleri ile bireyin temel haklarının korunması arasındaki makul dengenin sağlanabilmesi bakımından bireyler aşırı bir yüklerle zorlanmamalı ve yine bireylerin ekonomik hayatlarının devamlılığına engel olunmamalıdır.

Çok yüksek para cezaları çoğu halde, mükelleflerin ekonomik devamlılıklarına zarar vererek iflaslarına neden olabilecektir. Oysaki AİHM'e göre yapılması gereken, mükelleflerin ekonomik varlıklarının devamlılığını sağlayacak makul bir cezaya hükmedilmesidir. Mahkeme, gümrük soruşturma bürosunca başvuran hakkında kaçakçılık nedeniyle 3 milyon avro gümrük para cezası kesilmesini ve ayrıca başvuranın diğer kişiler hakkında verilen 4 milyon avro para cezasından da müteselsil sorumlu tutulmasını mülkiyet hakkı ihlali olarak değerlendirmiştir.¹⁴ Zira böylesine yüksek oranlı bir para cezası mükellefin ticari hayatına son vereceği için makul

¹³ N.K.M. v. Macaristan Davası (14 Mayıs 2013; 4 Kasım 2013 final), R.SZ v. Macaristan Davası (2 Temmuz 2013; 4 Kasım 2013 final).

¹⁴ Mamidakis v. Yunanistan Davası (11 Ocak 2007; 11 Nisan 2007 final).

olarak nitelendirilemeyecektir. Devletlerin uygulayacakları vergi cezalarında, mükelleflerin ekonomik varlıklarının devamlılığına dikkat etmesi gerekmektedir.

3.4 Mükellef Hakkında Uygulanan Vergi Güvenlik Tedbirlerinin Makul Olması

Devletler, vergilerin ödenmesini güvence altına almak amacıyla mükellefler hakkında çeşitli vergi güvenlik tedbirleri uygulayabilirler. Bu tedbirlerin, vergi kaçığının önlenmesi gibi meşru amaçları bulunmaktadır. Ancak devletlerin egemenlik yetkileriyle bağlantılı olarak uygulayacakları ve verginin ödenmesini sağlamak, kaçırılmasını önlemek amacıyla mülkiyet hakkına müdahale teşkil edecek önlemlerin de keyfi olmaması ve kamu yararına uygun olması gerekmektedir.¹⁵ Mahkeme, mülkiyet hakkına müdahale teşkil eden tedbirlerin hem amaçla orantılı, hem de bu amacın gerçekleştirilmesine elverişli olmasını aramaktadır (Gözübüyük & Gölcüklü, 2011: 426).

Tipki vergi para cezalarının makul olması gerektiği gibi, mükellef hakkında uygulanacak olan vergi güvenlik tedbirlerinin de makul olması gerekmektedir. Hukuk devleti ilkesinin bir gereği olarak, hukuki düzenlemeler yapılırken mümkün olduğunca keyfiliğe imkân tanınmamalıdır. Yasal düzenlemelerin uygulayıcılara bazı konularda takdir yetkisi tanınması mümkündür. Ancak bu düzenlemelerin içeriği, düzenlenen alanı, düzenlemeden etkilenenlerin durumu ve sayısı konularında açıklık şarttır.¹⁶ Düzenleme tamamen keyfi bir uygulamaya olanak tanırsa, Sözleşmenin aradığı niteliklere sahip bir düzenlemeden söz edilemez (Çoban, 2008: 208-209).

3.5 Vergisel Düzenlemelerin Geriye Yürütülebilmesi

Hem özel hukukta hem de kamu hukukunda kural olarak kanunların uygulanması, yürürlüğe girdikten sonraki dönemi kapsamaktadır. Bu genel ilkenin amacı kuşkusuz, hukuka olan güveni tehlikeye sokmamak ve herkesi bir işlem yaptığı sıradaki kurallarla sorumlu tutmaktır. Bu nedenle kural, geriye yürümemez. Kazanılmış hakları korumak da bunu gerektirmektedir (Aktan & Gencel, 2003: 6).

Bir kamu hukuku dalı olarak vergi hukukunda da asıl olan geriye yürütülmemedir. Mükellefler, geleceğe ilişkin yatırım, tasarruf ve tüketim planlarını yürürlükte olan mevcut hükümlere göre belirlerler. Aksi durumun hukuk güvenliğini sarsması ve adaletsiz durumlar yaratması mümkündür.

Ancak kural bu olmakla birlikte uygulamada buna ekonomik gerekçelerle bazı istisnalar getirilebilmektedir. AİHM, vergi hukukunda geçmişe etkili olacak şekilde yapılan düzenlemelerin, hukuki güvenlik ilkesini ihlal edip etmediği araştırmasını yaparken her olayı kendine özgü koşulları çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu nedenle Sözleşme, vergi hukukunda geçmişe etkili düzenleme yapılmasını ne yasaklar ne de buna imkân tanır.¹⁷

¹⁵ Hentrich v. Fransa Davası (22 Eylül 1994), Gasus Dossier ve Fordertechnik GMBH v. Hollanda Davası (23 Şubat 1995), Bulves v. Bulgaristan (22 Ocak 2009; 22 Nisan 2009 final), Melo Tadeu v. Portekiz Davası (23 Ekim 2014; 23 Mart 2015 final), East/West Alliance Limited v. Ukrayna Davası (23 Ocak 2014; 2 Haziran 2014 final).

¹⁶ Nisbi belirlilik düzeyine ilişkin söz konusu üç faktörün dikkate alındığı AİHM kararları için bkz. Silver and Others v. the United Kingdom, 25 March 1983, Series A no. 61, p. 33, para. 88; Groppera Radio AG and Others v. Switzerland, 28 March 1990, Series A no. 173, p. 26, para. 68; Herczegfalvy v. Austria, 24 September 1992, Series A no. 244, p. 27, para. 89.

¹⁷ The National and Provincial Building Society, The Leeds Building Society and The Yorkshire Building Society v. İngiltere Davası (23 Ekim 1997), Stere ve Diğerleri v. Romanya Davası (23 Şubat 2006), DI Belmonte v. İtalya Davası (16 Mart 2010; 16 Haziran 2010 final).

3.6 Mükellefe Yapılan Vergi İadesine Faiz Uygulanması

Nasıl ki mükellefler vergisel yükümlülüklerini zamanında yerine getirmezse, vergi borçlarını faizi ile birlikte ödüyorsa, mükelleflerin de fazla ve yersiz olarak ödedikleri verginin kendilerine iadesinde faiz talep etme hakkı bulunmaktadır. Bu konuda devlet ile mükellefler bakımından birbirine paralel bir uygulama söz konusudur. Her iki durumda da enflasyon dolayısıyla parada oluşacak olan değer kaybının telafi edilmesi gerekmektedir.

Haksız olarak alınan verginin iadesinde yaşanan uzun süreli gecikmelere rağmen idarenin mükellefe faiz ödemeyi reddetmesi, genel kamu yararı ile bireysel yarar arasındaki adil dengeyi bozmaktadır. Devletin, haksız olarak alınan verginin iadesindeki gecikmeyi telafi etmesi şarttır. Aksi durum, AİHM içtihatları uyarınca mülkiyet hakkı ihlaline sebebiyet verebilecektir.

Mahkeme bir davada, haksız olarak alınan verginin davacı olan şirkete, iade talebiyle başvuru yapılan tarihten 5 yıl ve yaklaşık 5 ay sonra geri verildiğini ancak uzun süreli gecikmeye rağmen, idarenin faiz ödemeyi reddettiğini belirterek mülkiyet hakkı ihlaline karar vermiştir.¹⁸

3.7 Mükellefe Yapılan Vergi İadesinin Makul Bir Sürede Yapılması, Geciktirilmemesi

Haksız olarak ödenmiş olan bir verginin iadesinin uzun bir zaman dilimine yayılmasının, mükellefin mali durumu üzerinde önemli bir etki doğuracağına kuşku yoktur. Faiz uygulanıyor olması da, uzun vadeye yayılı olarak gerçekleştirilen iadelerdeki gecikmeyi haklı kılmamaktadır. Çünkü bu durum belirsizlik yaratmakta ve mükellef üzerinde ağır yük oluşturmaktadır. Yapılan ödemenin koşulları, mükellef üzerinde aşırı bir yük ve mükellefin mali durumu üzerinde esaslı bir zarar yaratıyorsa, bu durum 1 Nolu Protokol'ün 1. maddesi kapsamında korunan mülkiyet hakkına aykırılık oluşturacaktır.

Makul süre konusunda net bir cevap vermek mümkün olmamakla birlikte, on yılı aşan zaman diliminin makul olarak kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. AİHM içtihatlarında da genellikle on yılı aşan gecikmelerde mülkiyet hakkı ihlaline karar verildiği görülmektedir. Vergi idarelerinin, fazla ve yersiz olarak ödendiği anlaşılan vergiyle ilgili iadeleri, gecikmeksizin ve mümkün olan en kısa sürede gerçekleştirmesi kamu yararı ve mülkiyet hakkının korunması amacıyla uygun düşmektedir. Aksi takdirde devletler, faiz ödenmiş olsa dahi, mülkiyet hakkı ihlali kararlarıyla karşılaşabileceklerdir.¹⁹

3.8 Mükellefin Haksız Çıkması Halinde Ödeyeceği Haksız Çıkma Zammının Makul Olması ve Hangi Zararın Karşılığı Olarak Alındığının Belli Olması

AİHM içtihatları kapsamında mükellefin haksız çıkması halinde ödeyeceği haksız çıkma zammının makul olması ve hangi zararın karşılığı olarak alındığının belli olması mülkiyet hakkının bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰

Mahkemeye göre, borcun tahsili için yapılan masrafların borçludan talep edilmesinde bir yanlışlık yoktur. Aynı şekilde şayet borçlu ödeme emrine ilişkin olarak borcunu gönüllü

¹⁸ Eko-Elda Avee v. Yunanistan Davası (9 Mart 2006; 9 Haziran 2006 final).

¹⁹ Intersplav v. Ukrayna Davası (9 Ocak 2007; 23 Mayıs 2007 final), Buffalo S.R.L. In Liquidation v. İtalya Davası (3 Temmuz 2003; 3 Ekim 2003 final).

²⁰ Yukos v. Rusya Davası (20 Eylül 2011; 8 Mart 2012 final).

olarak yerine getirmiyorsa, cezalandırılabilir. Fakat bu bedelin ya masrafla ilişkilendirilebilmesi ya da gönüllü uyumu sağlamaya yönelik olması gerekmektedir. Örneğin Mahkeme, 1.16 milyar avroyu aşan icra tazminatını ölçüsüz kabul edilerek Protokole uygun bulunmamıştır. Zira bu tutar yalnızca şirketin ölümüne yol açmaktadır.²¹

4 Türk Vergi Sisteminin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatları Karşısında Değerlendirilmesi

Yukarıda, AİHM’de görülen vergi davaları neticesinde tarafımızca vergisel düzenlemelere ilişkin olarak tespit edilen sekiz temel ilke incelenmiştir. Şimdi ise söz konusu ilkelerin Türk vergi sistemi kapsamında değerlendirilmesi yapılacaktır.

Bu kapsamda öncelikle, vergisel düzenlemelerin aleni, öngörülebilir, belirli olması ve birbiriyle çelişen mevzuat hükümlerinin bulunmaması ilkesi altında yer alan tartışmalara değinmek gerekmektedir. AİHM içtihatları ile getirilen aleniliğe ilişkin ilkeleri, Türk vergi mevzuatının aleniliğe ilişkin hükümleri ile karşılaştırdığımızda, sistemimizde AİHM içtihatlarının asgari koşullarını sağlanmakta ve hatta mükellefler bakımından daha iyi, daha geniş, bir hukuki güvenlik sağlanmakta olduğunu görmekteyiz.²² Zira Türk vergi hukukunda vergiler yalnızca kanunla konulabilmektedir. Kanun dışında bir hukuk normu ile mülkiyet hakkına getirilebilecek bir sınırlama, sınırlamada kamu yararı olsa dahi, Anayasa’nın 35.²³ ve 13.²⁴ maddesine aykırılık oluşturacaktır. Belirtilen bu hükümlerin ifade tarzı, mülkiyet hakkına getirilecek sınırlamaların mutlaka şekli anlamda kanun ile yapılması zorunluluğuna işaret etmektedir.²⁵

İşte Türk vergi sistemi bu yönüyle Sözleşme’den farklılık arz etmekte ve bir anlamda, mükelleflere AİHS’ne göre daha üst düzey, daha güvenceli bir koruma sağlamaktadır.²⁶ Bu anlamda söz konusu hükümlerde AİHS kapsamında bir değişiklik yapılmasına gerek yoktur. Çünkü AİHM, hukukiliği geniş yorumlayarak, kanunların altında yer alan düzenlemelerin, istikrar kazanmış yargı kararlarına dayanan içtihat yoluyla geliştirilmiş ilkelerin ve hatta örf ve adet hukukunun da hukukilik şartını sağladığını kabul etmektedir.²⁷ Verginin kanuniliği ilkesinin de düzenlendiği vergi ödevine ilişkin Anayasa’nın 73.²⁸ maddesinde de vergisel yükümlülüklerin aleniliği, hukuki belirliliği ve öngörülebilirliği sağlanmaya çalışılmış, kanunun kalitesine de önem verilmiştir.

Ardından, mükellefe yüklenen vergilerin mali güç ölçütüne uygun olarak belirlenmesi ilkesi konusunda mevzuatımızın mükellefler bakımından yeterli korumayı sağladığı sonucuna

²¹ Yukos v. Rusya Davası (20 Eylül 2011; 8 Mart 2012 final).

²² Bkz. 2013/8324 başvuru numaralı ve 23.02.2016 karar tarihli AYM bireysel başvuru kararı, parag. 52.

²³ “Herkes, mülkiyet ve miras haklarına sahiptir.

Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabilir.

Mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz.”

²⁴ “Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.”

²⁵ Bkz. 2013/3245 başvuru numaralı ve 11.12.2014 karar tarihli AYM bireysel başvuru kararı, parag. 36-38.

²⁶ Bkz. 2013/6842 başvuru numaralı ve 20.04.2016 karar tarihli AYM bireysel başvuru kararı, parag. 74.

²⁷ Bkz. 2014/6192 başvuru numaralı ve 12.11.2014 karar tarihli AYM bireysel başvuru kararı, parag. 41, 42, 47.

²⁸ “Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, mali gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür.

Vergi yükünün adaletli ve dengeli dağılımı, maliye politikasının sosyal amacıdır.

Vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülükler kanunla konulur, değiştirilir veya kaldırılır.

Vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülüklerin muaflik, istisnalar ve indirimleriyle oranlarına ilişkin hükümlerinde kanunun belirttiği yukarı ve aşağı sınırlar içinde değişiklik yapmak yetkisi Cumhurbaşkanına verilebilir.”

ulaşmıştır. Yüksek bir vergi oranının öngörülmesi halinde ilgili hükmün, Anayasa'nın 13, 35 ve 73/1. maddelerine aykırılık nedeniyle iptali mümkündür. Esas hatlarıyla Türk vergi sisteminde vergiler; gelir vergisinde artan oranlı tarifeye göre %15, %20, %27 ve %35, kurumlar vergisinde %22, KDV'de %1, %8 ve %18 ve ÖTV'de %1 ile son değişiklikler kapsamında %160 arasında değişen oranlarda alınmaktadır. Görüldüğü üzere sistemimizde, özellikle dolaysız vergiler bakımından yüksek bir vergi bulunmamaktadır. Bu nedenle kanaatimizce söz konusu hükümlerde AIHS kapsamında bir değişiklik yapılmasına gerek yoktur.

Daha sonra, vergi para cezalarının mükelleflerin mali durumları üzerinde aşırı bir yük yaratmaması ilkesi üzerinde durulmuştur. Vergi para cezalarının ölçülülük bakımından sistemimizde kanaatimizce, AIHS normları ve AIHM içtihatları ile uyumsuz olan ve değiştirilmesi gereken birkaç düzenleme bulunmaktadır. Vergi ziyayı bakımından; kaçakçılık oluşturmayan bir fiil dolayısıyla vergi ziyasına sebebiyet verildiği takdirde, mükellef hakkında ziyaa uğratılan verginin bir katı tutarında vergi ziyayı cezası kesilmektedir. Söz konusu kural, para değerindeki erimeyi dikkate almamakta, aynı kabahate eşit olmayan ceza uygulamasını ortaya çıkarmaktadır. Bu hüküm hem eşitlik hem de ölçülülük ilkesine aykırıdır. Vergi ziyasına kaçakçılığa neden olan fiillerle sebebiyet verilmesi halinde mükellef hakkında hem hapis cezası hem de üç kat idari para cezası uygulanmaktadır. Bu uygulamanın önleme amacı kapsamında, elverişli, gerekli ve orantılı olduğu söylenemez. Yüksek cezalara rağmen vergi kaçakçılığı suçunda bir azalmanın olmayışı da bunun göstergesidir. Vergi kaçakçılığı fiiline iştirak edenler de hapis cezasına ilave olarak bir kat vergi ziyayı cezası ile cezalandırılmaktadır.

Bu doğrultuda vergi ziyayı cezasının ölçülülük ilkesine uygun hale getirilmesi için bir kat ve üç kat ceza uygulamasından vazgeçilmesi, bunun yerine kayba uğratılan verginin belirli bir yüzdesi oranında vergi ziyayı cezası kesilmesi daha uygun olacaktır. Ayrıca, vergi ziyasında kanunen öngörülen bir üst sınır olması gerekmektedir. Böylelikle hem daha ölçülü bir sistem getirilmiş olacak hem de usulsüzlüğe ilişkin hükümlerle birlik sağlanacaktır. İlâveten ölçülülük ilkesi çerçevesinde vergi kaçakçılığı fiiline iştirak edenler bakımından sadece hapis cezası uygulanması bizce yeterlidir.

Usulsüzlük kabahatlerinde ise vergi ziyayından farklı olarak mükellef hakkında uygulanacak olan cezalar maktu olarak belirlenmiştir. Her yıl yeniden değerlendirilerek arttırılan bu cezalar bizce makuldür. Ayrıca usulsüzlükte mükellef hakkında bir takvim yılında kesilebilecek cezanın üst sınırının ne olduğuna ilişkin düzenlemeler de mevcuttur.

Ancak usulsüzlükler bakımından da ölçülülük ilkesine aykırı olan bir durum bulunmaktadır. Genel usulsüzlük cezalarını düzenleyen VUK'a bağlı cetvel mükellefleri çeşitli gruplara ayırmaktadır. Bu nedenle aynı usulsüzlük kabahatini işlemiş olan mükellefler sırf farklı gruplarda yer almaları nedeniyle farklı yaptırımlara maruz kalmaktadır. Böylesine bir gruplandırma eşitlik ve ölçülülük ilkelerine aykırıdır. Cezalar mükelleflerin mali durumlarına göre belirlenmelidir.

Bunun dışında, "tekerrür" adı verilen uygulama²⁹ da kimi zaman mükelleflerin mali durumları üzerinde ağır bir yük oluşturmaktadır. Özellikle vergi ziyayı cezasının tekerrür durumunda %50 oranında arttırılarak uygulanması mükellefleri mali açıdan zor durumda bırakmaya son derece müsaittir. Bu nedenle, ikinci ve sonraki fiiller nedeniyle kesilecek olan vergi ziyayı cezalarının, tekerrüre esas teşkil eden vergi ziyayı cezasının miktarı ile doğru orantılı

²⁹ Tekerrür müessesesi VUK m. 339'da şöyle düzenlenmektedir: "Vergi ziyasına sebebiyet vermektен veya usulsüzlükten dolayı ceza kesilen ve cezası kesinleşenlere, cezanın kesinleştiği tarihi takip eden yılın başından başlamak üzere vergi ziyasında beş, usulsüzlükte iki yıl içinde tekrar ceza kesilmesi durumunda, vergi ziyayı cezası yüzde elli, usulsüzlük cezası yüzde yirmibeş oranında arttırılmak suretiyle uygulanır."

şekilde artan oranlı bir tarifeye göre arttırılmasını öngören yeni bir düzenleme daha yerinde olacaktır. Eğer böylesine bir değişim yapılamıyorsa en azından, her iki kabahat fiili için de beş sene içinde tekrarın aranması ve tekerrür halinde de cezanın maksimum %25 oranında arttırılması, mükellef hakları bakımından daha doğru bir uygulama olacaktır.

Ele aldığımız bir diğer ilke de mükellef hakkında uygulanan vergi güvenlik tedbirlerinin makul olması ilkesidir. Vergi güvenlik tedbirlerinin makullüğü konusunda mevzuatımızda AİHS normları ve AİHM içtihatları ile uyumlu olmayıp değişmesi gereken bir düzenleme bulunmaktadır. AATUHK m. 35 f. 2’de limitet şirket ortağının şirketteki sermaye payını devretmesi halinde, payı devreden ve devralan şahısların devir öncesine ait amme alacaklarının ödenmesinden “müteselsilen sorumlu” oldukları ifade edilmektedir. Bu düzenlemenin amacı amme alacağının hızlı bir biçimde tahsilidir. Bu haliyle amacın meşru olduğu söylenebilir. Ancak bu meşru amacı gerçekleştirmek adına araç olarak kullanılan bu düzenleme elverişli değildir. Zira eski ortağın yeni ortağın işlemlerini kontrol etme hak ve yetkisi yoktur. Şayet eski ortağa yeni ortağın işlemlerini kontrol etme hak ve yetkisi verilseydi bu takdirde elverişli bir tedbirden söz edilebilirdi. İkinci olarak, uygulamada devlet, sorumluluk müessesesini seçime bağlı olarak uygulama olanağına sahip olduğundan, önlemin gerekli olduğu da söylenemez. Son olarak önlem orantılı da değildir. Çünkü devlet, daha az sınırlama getiren bir takım mekanizmalar vasıtasıyla da alacağına kavuşma imkânına sahiptir.

Vergisel düzenlemelerin geriye yürütülebilmesi de mülkiyet hakkı açısından önemli bir konudur. Anayasada vergisel düzenlemelerin geçmişe yürütülemeyeceğine ilişkin bir düzenleme bulunmadığından zaman zaman kimi ekonomik gerekçelerle, vergi düzenlemelerinin geçmişe yürütülmesine tanık olunabilmektedir. İşte böyle durumlarda konu Anayasa Mahkemesinin önüne taşındığında Mahkeme de tıpkı AİHM gibi, söz konusu düzenlemeyi, kendi şartları çerçevesinde, hukuki güvenlik ilkesi kapsamında değerlendirerek önüne gelen olayın şartlarına göre bir sonuca varmaktadır. Şayet geriye yürütülen vergisel düzenlemeler mükellef haklarını ihlal ediyorsa gerek Anayasa Mahkemesi gerekse de AİHM ihlal kararı verebilmektedir.

Mülkiyet hakkıyla ilgili olarak bir diğer mesele de mükellefe yapılan vergi iadesinde faiz uygulanması noktasında ortaya çıkmaktadır. Genel olarak bakıldığında mevzuatımızın her geçen gün AİHM içtihadı ile uyumlu hale getirilmeye çalışıldığını gözlemlemekteyiz. Ancak vergi mevzuatımızdaki düzenleme mükellef hakları bakımından yeterli değildir. Şöyle ki; mükelleflerin ödemekte geciktiği vergi borçları için halen aylık %1.40 (yıllık %16.8) gecikme faizi uygulanmaktadır. Buna karşın devlet haksız olarak tahsil ettiği vergiyi mükellefe iade ederken gecikme faizi oranında değil tecil faizi oranında faiz ödemektedir. Bu da halen aylık %1 (yıllık %12) olarak tespit edilmiştir. Kanaatimizce birbirine paralel düzenlemeler yapılması gerekmektedir. İlaveten, VUK m. 112/3-son’da yer alan hükme göre, dava açılması nedeniyle tahsili duran vergi ve cezaların mükellefler tarafından istenildiği takdirde davanın devamı sırasında kısmen veya tamamen ödenebilmesine imkân tanınmaktadır. Ancak para dava süresince Hazine tarafından kullanılmasına karşın, mükellefe faizsiz olarak iade edilmektedir. Bu düzenleme de mükellef haklarını ihlal etmektedir. Burada da mükellefe faiz ödenmesi gerekmektedir.

Mülkiyet hakkıyla ilgili önemli bir diğer konu da mükelleflere yapılan vergi iadesinin makul bir sürede yapılması, geciktirilmemesi hususudur. Mevzuatımızda haksız yere ödenen verginin iadesi konusunda, mükellef hakları bakımından Sözleşme’ye aykırılık oluşturan bir düzenleme bulunmaktadır. Mükellefin fazla ve yersiz olarak ödediği vergiyi iade alması için 1 yıl içinde düzeltme talebiyle vergi dairesine başvuru yapması gerekmektedir. Vergi dairesi başvuru üzerine çeşitli incelemelerde bulunacak ve incelemeler neticesinde de mükellefi haklı bulursa bu durumu kendisine bildirecektir. İşte mükellef, bu durumun kendisine

bildirilmesinden itibaren 1 yıl içinde iade için başvuru yapmak durumundadır. Aksi takdirde VUK m. 120 uyarınca hakkı sakıt olacaktır. Oysaki VUK m. 114 ve AATUHK m. 102 uyarınca, devletin vergi alacağında zamanaşımı süresi 5 yıl olarak öngörülmüştür. Mükellef hakları gereğince, devletin alacaklı olması durumu ile mükellefin alacaklı olması durumu arasında bu denli bir farklılığın bulunması kabul edilemez. Olması gereken, birbirine paralel düzenlemeler ile benzer sürelerin öngörülmesidir.

Son olarak yine mülkiyet hakkıyla bağlantılı olmak üzere, haksız çıkma zammı uygulaması bakımından da mevzuatımızda AİHS normları ve AİHM içtihatlarına aykırılık oluşturan birtakım düzenlemeler bulunmaktadır. AATUHK m. 58 uyarınca, kendisine idare tarafından ödeme emri tebliğ olunan kişi, böyle bir borcu olmadığı, kısmen ödediği veya zamanaşımına uğradığı sebeplerinden birine dayanarak, tebliğ tarihinden itibaren 15 gün içinde vergi mahkemesinde dava açabilir. Şayet itirazında tamamen veya kısmen haksız çıkarsa, hakkındaki itirazın reddolunduğu miktardaki amme alacağı %10 zamla tahsil edilir. Hakkı olduğunu düşünüp dava açan mükelleflerin, yapılan yargılama neticesinde haksız oluşuna karar verilmesi durumunda, mükellefler haksız çıkma zammı ile karşılaşarak, bir anlamda dava açtıkları için cezalandırılmaktadır. Bu durum, hem Anayasanın 2.³⁰ maddesi kapsamında hukuk devleti ilkesi hem de 36.³¹ maddesi kapsamında hak arama özgürlüğü ile bağdaşmamaktadır. Düzenleme daha önce üzerinde durulan Anayasa'nın 13. maddesine de aykırıdır. Zira mükellefin gereksiz yere dava açmasının önlenmesi için getirildiği varsayılan bu sınırlama 13. maddede belirtilen ölçülülük ilkesini ihlal etmektedir.

Sonuç itibariyle mülkiyet hakkının gereklerine uygunluğun sağlanabilmesi için mevcut düzenlemede yer alan %10 oranının indirilmesinin veya yapılamıyorsa en azından mükellefe uygulanabilecek en yüksek haksız çıkma zammının belirlenmesinin, alınacak zammın yapılan masraflarla ilişkilendirilmesinin (masraflarla orantılı olmasının) yerinde olacağı kanaatindeyiz. Bu şartların sağlanması halinde düzenleme AİHS normları ve AİHM içtihatlarına uygun hale gelecektir.

5 Sonuç

Çalışma kapsamında vergi mükelleflerinin hakları, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi normlarına, bunların yorumu ise Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarına dayandırılarak ortaya konmaya çabalanmıştır.

İlk bölümde, AİHS kapsamında mülkiyet hakkı ele alınmıştır. Bu kısımda mülkiyet hakkının önemi ve kapsamı üzerinde durulmuştur. Vergisel düzenlemelerle devletler, mükelleflerin mülkiyet hakkına müdahalede bulunmaktadır. Böylesine müdahaleler, AİHS normlarına uygun olduğu müddetçe mülkiyet hakkı ihlaline sebebiyet vermemektedir. Devletlerin, mülkiyetin kamu yararına uygun olarak kullanılmasını düzenlemek veya vergilerin ya da başka katkıların veya para cezalarının ödenmesini sağlamak için gerekli gördükleri yasaları uygulama konusunda geniş takdir yetkisi bulunmaktadır. AİHM de pek çok kararında devletlerin bu geniş takdir yetkisine saygı duyduğunu belirtmektedir.

Mülkiyet hakkı mutlak bir hak olmayıp sınırlandırılabilirliği gibi, devletlerin sınırlandırma konusunda sahip olduğu takdir yetkisi de sınırsız değildir. Devletlerin mülkiyet hakkı müdahalelerinde dikkat etmesi gereken birtakım ilkeler bulunmaktadır. İşte çalışmanın

³⁰ "Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devletidir."

³¹ "Herkes, meşru vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir. Hiçbir mahkeme, görev ve yetkisi içindeki davaya bakmaktan kaçınamaz."

ikinci bölümünde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinde görülen vergi davaları ışığı altında temel vergi ilkeleri tespit edilmiştir. Burada sırasıyla sekiz temel ilke ele alınmıştır.

Çalışmanın son kısmı ise Türk vergi sisteminin değerlendirilmesine ayrılmıştır. Mülkiyet hakkı kapsamında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi normları ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatları ile ortaya konan ilkeler bağlamında, vergi mevzuatımızda değişmesi gereken düzenlemeler ve yeni düzenleme önerilerine bu kısımda yer verilmiştir.

Çalışma neticesinde görülmüştür ki vergi hukuku uygulamamız, eksikleri olmakla birlikte, AİHS normlarının ve AİHM içtihatlarının çok gerisinde değildir. Bu nedenle AİHS ve AİHM içtihatları ile ortaya konan asgari ölçütlerin yakalanarak, bunların üzerine çıkılması zor değildir. Ancak çalışma kapsamında değinilen konularda uygulamamızın biraz daha geliştirilmesine, mükellef haklarına ilişkin standartların yükseltilmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

Kaynakça

Afanassiev, A. (2005). "Human Rights and Taxation in Europe: What is New?", *Eastern Europe Human Rights Law Journal*, Vol. 1, No. 1: 83-98.

Aktan, C. & Gencel, U. (2003). "Türkiye'de Geriye Doğru Vergileme ve Verginin Hukukiliği İlkesinin İhlali", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 1: 1-21.

Çoban, A. (2008). "Strasbourg'da Herküllere İhtiyacımız Var mı? Ulusal Takdir Yetkisi ve Evrensel Standartlar Arasında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi", *AÜHFĐ*, C. 57, S. 3: 187-223.

Gözübüyük, Ş. & Gölcüklü, F. (2011). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulanması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi*, 11. Ek Protokole Göre Hazırlanıp Genişletilmiş 9. Bası, Ankara: Turhan Yayınevi.

Grgic, A. vd. (2007). *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Mülkiyet Hakkı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Ek Protokollerinin Uygulanmasına İlişkin Kılavuz Kitap*, Belçika: Avrupa Konseyi İnsan Hakları El Kitapları No. 10.

Leigh, L. (2004). "Adil Yargılanma Hakkı ve Avrupa İnsan Hakları Antlaşması", *Adil Yargılanma Hakkı ve Ceza Hukuku Kunter'e Armağan*, (Çev.) Dursun, S., Ankara: Seçkin Yayınevi.

Sermet, L. (1998). *The European Convention on Human Rights and Property Rights*, Human Rights Files No. 11 rev., Council of Europe Publishing.

Van Dijk, P. & Van Hoof, F. (1998). *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*, 3. Edition, Netherlands: Kluwer Law International.

PRESENTATIONS OF THE YELLOW VESTS MOVEMENT IN INTERNET NEWSPAPER IN TURKEY

Salih TIRYAKI¹

Abstract

The Yellow Vests Movement, which started on 17 November 2018 in protest against the economic situation and fuel price hikes in France, has taken its place on the stage of history as a social movement which has been continuing for 23 weeks as of 20 April 2019. The fact that the movement does not act under a governance, the use of alternative media for organizing and incorporating the demands of identity as well as economic means enables this movement to be accepted within the new social movements. The economic foundations and conflictual identity of this movement have similarities with the old social movements.

Trying to understand the presentation of news about the Yellow Vests Movement's social demands in the internet newspaper held in Turkey is the objective of the study. In this research, the news published between 17 November 2018 and 25 April 2019 were examined. Using content analysis as a method, the topics such as news, language, photograph, the approach of the news to the demonstrators and the intensity of the news appearing in the newspapers were determined on the internet pages of the Hürriyet, Sözcü, Sabah and Posta Newspapers. According to the findings of the research, it was found that most of the news on the subject appeared in Hürriyet and Sabah newspapers, the news was intensified in December when the 6-month period examined, most of the news was informative and neutral.

Keywords: Yellow Vests Movement, New Social Movements, Social Movements, Internet Newspapers

TÜRKİYE'DEKİ İNTERNET GAZETELERİNDE SARI YELEKLİLER HAREKETİNİN SUNUMU

Özet

Fransa'da ekonomik durumu ve akaryakıt zamlarını protesto amacıyla 17 Kasım 2018 tarihinde başlayan Sarı Yelekliler Hareketi 20 Nisan 2019 tarihi itibarıyla 23 haftadır devam eden bir toplumsal hareket olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Hareketin, bir yönetim altında hareket etmemesi, alternatif medyanın örgütlenmek için kullanılması ve ekonomik olduğu kadar kimlik taleplerini de söylemlerinde barındırması yeni toplumsal hareketler içinde bu hareketin kabul görmesini sağlamaktadır. Bu hareketin ekonomik temelleri ve çatışmacı kimliği eski toplumsal hareketlerle benzerlikler de taşımaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, salih.tiryaki@selcuk.edu.tr

Toplumsal taleplerin iletilmesini sağlamak amacıyla gerçekleştirilen Sarı Yelekliler hareketinin Türkiye'deki internet gazetelerindeki haberlerin sunumunun anlaşılmaya çalışılması konunun amacını oluşturmaktadır. Araştırmada 17 Kasım 2018'den 25 Nisan 2019'a kadar yayımlanan haberler incelenmiştir. Çalışmada yöntem olarak içerik çözümlemesi kullanılarak, tirajı en yüksek Hürriyet, Sözcü, Sabah ve Posta gazetelerinin internet sayfalarında yer alan haberlerin, dili, fotoğrafı, haberin göstericilere yaklaşımı, haberlerin gazetelerde yer alma yoğunlukları gibi konular tespit edilmiştir. Araştırmanın bulgularına göre, konuyla ilgili en çok haberin Hürriyet ve Sabah gazetelerinde yer aldığı, haberlerin incelenen 6 aylık dönemde Aralık ayında yoğunlaştığı, haberlerin çoğunun bilgilendirme amaçlı olduğu ve genelinin tarafsız olduğu bulgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sarı Yelekliler Hareketi, Yeni Toplumsal Hareketler, Toplumsal Hareketler, İnternet Gazeteleri

Giriş

Toplumsal hareketler tarihsel bağlamında incelendiğinde, ilk toplumsal hareketlerde iktidarın ele geçirilmesi gibi bir amacın olduğu görülmektedir. Bu hareketlerdeki temel olgulardan biri de sınıfsal özellikte olmaları ve işçi sınıfının etkin biçimde içinde bulunduğu şartları değiştirme isteği olmuştur. Bu hareketler toplumsal yapıda çatışmacı özellikler taşımaktadır. 1968'li yıllardaki hareketler ise öğrencileri de içine katarak yeni taleplerle toplumsal hareketlere yön vermiştir. Gelir ve eğitim talepleriyle konularda çeşitlenme yaşamıştır. Sarı Yelekliler Hareketi öğrencilerin eğitim ile ilgili taleplerini de kapsayan bir yapıdadır. Kadınlar da gösterilerde etkin biçimde kadın kimliğini yansıtan argümanlarla yer almaktadır. Göçmenler ve diğer topluluklar da gösterilerde değişik söylemler ile bulunmaktadır ve bu durum göstericilerin çeşitliliğine işaret etmektedir.

Avrupa'nın 2. Dünya Savaşı sonrasında oluşan ekonomik çöküşünü, Amerika'nın da katkılarıyla çözmesi ve 1970'lere kadar uzanan süreçte sanayisini ve ekonomisini güçlü hale getirerek dışa bağımlılığın azalması ve hatta bazı dışa bağımlı olduğu ürünlerin ihracatçısı konumuna gelmesi, toplumsal refahı ve sosyal devleti güçlendirmiştir. 1970'ler Petrol Krizi ve Amerika'nın Vietnam'da yenilmesiyle birlikte dünyada ekonomik daralma ile sonuçlanan süreç, sosyal devleti de Avrupa'da olumsuz etkilemiştir. Daha önce dışarıdan emek gücünün Avrupa'ya olan transferi üretim için gerekli bir durum iken ekonomideki daralma işsizlik artışını da beraberinde getirmiştir. Bunun sonucu olarak liberalizmin yükselmeye başlaması ve merkez sağ görüşlü partilerin iktidara gelmesi söz konusudur. Tüm bu ekonomik ve siyasi ortam aynı zamanda, toplumsal hareketlere de yön vermiştir. Bu açıdan bakıldığında, Fransa'da gerçekleşen toplumsal hareketlerde de ekonomik koşulların izlerini görmek mümkündür.

Dünyada çapında, 2008'de yaşanan ekonomik bunalım Avrupa ülkelerinin ekonomilerini ve bu ülkelerdeki dezavantajlı grupları büyük ölçüde etkilemiştir. Bu sebeple, ekonomik eşitsizlikler ve gelir dağılımındaki adaletsizlikler daha gözle görülür hale gelmiştir. Daha önceleri göçmenleri ve dışlanmış grupları etkisi altına alan kriz merkezde konumlanan vatandaşlara doğru kaymaya başlamıştır. Yaşam pahalılığının ve enerji fiyatlarının artışı, tarımsal desteklerin ve sosyal yardımların kesilmesi öncelikle toplumun daha çok ekonomik açıdan alt tabakasını etkilemiştir. Sarı Yelekliler protestoları ile ortaya çıkan ise daha farklı bir yeni bir kavramı göstermektedir. Bu da çalışan kentli yoksullardır (Köse, 2018).

Sarı Yelekliler Hareketi'ne Avrupa'nın değişen koşulları altında gerçekleşen yeni ekonomik düzene bir tepki şeklinde yaklaşmak gereklidir. Bu yaklaşımın sebebi, dünyada ekonomik koşulların ve gelir imkanlarının değişimindeki adaletsiz dağılımın yol açtığı sorunlarla birlikte uluslararası ilişkilerde yer alan aktörlerin güç dengesinde durumlarını da

dahil etmek hareketin anlaşılması adına önemli bir yer işgal etmektedir. Bayraklı'ya göre, Sarı Yelekliler Hareketi ile ilgili olarak Avrupa'nın geneline yayılan bu tip toplumsal hareketlerin bu kıtanın dünya ekonomisinden aldığı ekonomik payın daralmasıyla ilgilidir. Avrupa'da daha önceleri refah düzeyinin daha yüksek olduğu, devlet imkanlarının daha geniş olduğu, zamanla sanayi üretiminin bu ülkelerden kaçtığı, ekonomik daralma yaşandığı ve yoksul halkın bu açıdan taşıdığı yükün arttığı görülmektedir (Bayraklı, 2018).

Başlangıçta Fransız Cumhurbaşkanı Macron kurtarıcı bir figür olarak iktidarda yerini almıştır. Fransa'daki ekonomik koşullardan halkı kurtarma vaadiyle destek alan Macron'un ekonomik politikaları daha sonra Fransız halkının tepkisini çekmiştir. Macron, iktidara geldikten sonra seçkin söylemleri ile öne çıkmış, bu halktan kopuk olma durumu, meydana gelen gösterilere %70 oranında halk desteği ile sonuçlanmıştır. Gösterilerde yer alanlar, daha çok sosyo- ekonomik olarak alt ve orta sınıflarda yer alan bireylerdir (Kurt, 2018).

Gösteriler, Kasım 2018'de başlamış ve bu çalışmanın yapıldığı Nisan 2019 itibarıyla devam etmektedir. Bu süreçte, göstericiler, zaman zaman şiddet içeren hareketler içinde yer alabilmekte ve yağma hareketlerine girişebilmektedir. Fransa güvenlik güçleri de bu gösterilere sert müdahalelerde bulunabilmekte ve bu durum da göstericilerin şiddet eğilimlerini artırabilmektedir. Gösterilerde çok sayıda kişi gözaltına alınmıştır. Göstericilerin Paris'in bazı bölgelerine girişleri yasaklanmıştır (<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/sari-yelekliler-23uncu-haftada-yine-sokakta-41189131>). Gösterilerin yasaklanmasına rağmen, göstericiler eylemlerine devam etmiştir. Gösterilerin önlenmesi adına polisle birlikte asker de görev yapmaktadır. Bu durum 1947'den beri, Fransa'nın kendi halkına karşı ordusunu görevlendirildiği bir eylem özelliği taşımaktadır (<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/sari-yelekliler-23uncu-haftada-yine-sokakta-41189131>). Bu durum da hareketin büyüklüğünün ve toplumdaki etkisinin ciddi bir sonucu olarak görülmüştür.

Fransa, bu duruma önceleri göstermiş olduğu duyarsız yaklaşımdan geri adım atarak, konuyla ilgili ekonomik önlemler alacağını açıklamıştır. İlk olarak akaryakıt ve elektriğe getirilen zamların askıya alındığı ilan edilmiş, buna ek olarak genel ekonomik düzenlemelere gidileceğini duyurulmuştur. Bu düzenlemeler arasında şirketlere ek vergi yükü getirmeden asgari ücrete 2019 itibarıyla aylık 100 Euro zam yapılması, fazla mesai ücretlerinden vergi alınmaması, 2 bin Euronun altındaki emeklilik maaşlarından kesinti yapılmaması yer almaktadır (Aslan, 2018). Bu önlemlerin Aralık 2018'de açıklanmasına rağmen gösteriler devam etmektedir. Bu da göstericilerin taleplerinin yeterince karşılanmadığını ve bu kriz durumunun bir süre daha devam edeceğini göstermektedir.

1 Literatür Taraması

1.1 Toplumsal Hareketler ve Özellikleri

Toplumsal hareketler, tek bir bakış açısıyla değerlendirilmemeli ve toplumsal hayatın her alanına yönelik çok katmanlı ve karmaşık özellikleri olan sosyal olgular olarak görülmelidir (Kurtbaş, 2017: 116). Bu açıdan sosyal hareketleri değerlendirmek ve açıklamak farklı bakış açılarının devreye sokulmasıyla mümkündür. Bir tarafta hareketi oluşturan bireyler ve grupların karmaşık yapısı diğer tarafta devlet ve bürokrasinin devam eden işleyişi ve bunların halkın gözünde şekillenmesini sağlayan medya, küresel güçler, yerel ve küresel sorunlar, sorunlardan etkilenen gruplar, değişiklik gösteren konular, eylemlerdeki çeşitlilik, sosyal medya ve internetin iletişimi artıran gücü ve diğer unsurlar toplumsal hareketlerin sadece bir kısmını açıklamak amacıyla kullanılabilir.

Yeni toplumsal hareketler için 1968 Hareketi bir milat kabul edilmektedir. Bu harekette, sistem karşıtlığına dayalı bir iktidar mücadelesinden öte özgürlük kaygıları ön plana çıkmaktadır. Bu hareket yeni toplumsal hareketleri kurumsallaştırmıştır. Bu hareketler Marksist ideolojiyi aşmayı hedeflemektedir (Arrighi vd., 1995: 97). Bu harekete bakış açısında önemli faktörlerden biri de çift kutuplu dünyada geniş yelpazede bir sistem eleştirisidir çünkü hareket baskıcı unsurlar olarak devlet ve bürokrasiyi hedef almaktadır.

Literatürde yer alan yeni toplumsal hareketler kavramı aslında toplumsal hareketlerin çağına uygun biçimde hareket etmesinden farklı bir şey gibi görünmemektedir. Eski olarak tanımlanan toplumsal hareketlerdeki, sınıf bazlı hareketler ve iktidarın ele geçirilmesi üzerine kurulu kaygılarla gerçekleştirilen hareketler zaman içinde kimlik temelli olarak ve belli konular üzerinde yoğunlaşarak devam etmiştir fakat yeni hareketlerdeki ekonomik yaklaşımlar hareketin sınıf bilincinden uzak olsa da bir şekilde gelir ve eğitim gibi eksiklikleri üzerine kurulabilmektedir. Eder (1985), yeni toplumsal hareketlerin eskiden tamamen bir kopuş olarak nitelendirilmeden, süreklilik bağlamında ele alan ise, yeni toplumsal hareketlerin eski ile benzeşen unsurları barındırdığını belirtmektedir (Demiroğlu, 2014: 138).

Küreselleşme ile birlikte ulus devletin gücünü kaybetmesi ve gelir dağılımındaki eşitsizliği artırması, küresel güçlerin devletin ötesine geçtiği durumların oluşması sıradan vatandaşlar üzerinde farklı etkiler yapmaktadır (Foran, 2015:105).

Sarı Yelekliler hareketi buna güzel bir örnek oluşturmaktadır. Şöyle ki, bu hareket içinde birlikte hareket eden kişilerde alt ve orta gelir seviyesine dahil olmalarıyla bağlantılı olarak herhangi bir sınıf bilinci olmaksızın ekonomik çıkarları için mücadele söz konusudur. Hareket, Fransa'da iktidarı hedef almakta ve gösteriler meydanlarda gerçekleşmektedir. Bu hareket bu açıdan, eski toplumsal hareketleri de çağrıştırmakla birlikte yeni toplumsal hareketlerin özelliklerini de taşımaktadır. Lideri olmayan bir hareket olması ve sosyal medya üzerinden örgütlenme ve iletişim kurma gibi özellikler bu duruma işaret etmektedir.

Çetinkaya'ya göre, yeni toplumsal hareketler ve eski toplumsal hareketler ayrımının önyargılara dayandığı görüşüne rastlanmaktadır ve 18. Yüzyıldan itibaren görülen hareketlerle, yeni olarak tanımlanan hareketler arasında ciddi benzerlikler olduğundan bahsetmektedir (Yaylacı, 2014: 67). Literatürde yeni toplumsal hareketlerin özellikleri şu şekildedir. Hareketler temelde mevcut küresel düzeni, devletin işleyişini, kamu politikalarını, bürokratik yapıları, yaşamın yozlaşmasını ve sistem tarafından dayatılan ilişkileri eleştirmektedir (Dede, 2018: 108).

Yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı sosyal hareketler ve siyasal yapı arasındaki dönüşümü simgelemektedir. Dolayısıyla Touraine yeni hareketleri, kendilerini devlet gücünü kontrol etme gücünden ayırdıkları ve sivil ilişkileri dönüştürmeye hedefledikleri için yeni olarak adlandırılmaktadır. Offe'ye göre, yeni sosyal hareketler Batı'da refah toplumuna yönelik tehditlerle birlikte ortaya çıkmıştır. Refahın kitlelere aktarımındaki bozulmalar bu hareketlere yol açmıştır. Mevcut siyasal düzenin hakim aktörleri, özel hayatın değerlerini ve siyasal katılımı değersiz hale getirmişlerdir (Çayır, 2016: 14- 15). Bu durum da 1970'li yıllarla birlikte yeni toplumsal hareketlerin fitilini ateşlemiştir.

**Yeni toplumsal hareketler, ideolojilerine göre değerlendirildiğinde, Habermas'ın, yeni çatışmaların bölüşüm sorunlarından değil, kültürel üretim, sosyal entegrasyon ve sosyalizasyon gibi yaşam biçimlerinin grameri sorunlarından doğduğunu ifade etmesi (Habermas, 1981: 33), yeni toplumsal hareketlerin ilgi alanları ile örtüşmektedir. Yenilenen toplumsal hareketler 'iktisadi ve sosyal, iç işlere ve askeri güvenlik' sorunlarından farklı olarak, 'yaşam kalitesi, eşit haklar, bireysel kendini gerçekleştirme, katılım ve insan hakları' konularına odaklanmaktadır (Karagöz, 2013: 135). Bu açıdan ideolojik temelli, Marksist eski toplumsal

hareketlerden farklı olarak yeni hareketlerde ideolojinin izlerinin belirsizleştüğinden bahsetmek mümkün görünmektedir.

Bu hareketler, işçi sınıfı hareketiyle ve kolektif hareket için bütünleştirici ve homojenleştirici bir unsur olarak Marksist ideoloji anlayışı ile tam zıt bir konumda yer almaktadır. Burada ideolojiden daha öte, değerler ve fikirler açısından bir çoğulculuk göstermekte ve pragmatik yönelimlere sahip olma eğilimi sergilemektedir (Jonston vd., 2016: 126).

Yeni toplumsal hareketler, konularına göre değerlendirildiğinde, Bu hareketlerde yalnızca doğa ile doğrudan ilgili olmayan kentsel çevre ile ilgili endişelerin yer aldığı ekolojik hareketler, insan hakları hareketleri, feminizm hareketi, kimlikle ilgili hareketler, barış hareketleri, mal ve hizmetlerin bölüşümü ile ilgili olan hareketler de yer almaktadır (Offe, 1985: 828).

Melucci'ye göre, yeni sosyal hareketler, şikayetler ve mobilize edici faktörler işçi sınıfı hareketini karakterize eden ekonomik konulardan çok kimlik sorunlarıyla ilişkili kültürel ve sembolik meseleler üzerinde yoğunlaşmaktadır (Johnston, 2016: 126). Toplumsal hareketler, esas itibarıyla üretim, bilgi, etik kurallar gibi başlıca kültürel kaynaklara uygulanan sosyal tahakküm ilişkilerini dönüştürmeye yarayan eylemlerdir. Bu anlamda sosyal hareketler, toplumun sorunlu yanlarına yönelik kültürel bir sorgulamadır. Hareketlerin hedefi, devlet, şirket, dini bir kurum, küresel bir kurum, sivil toplum veya tüm bunların birisinin ya da hepsinin bir kombinasyonu olabilmektedir (Kurtbaş, 2017: 63). Bu açıdan değerlendirildiğinde konuların ve katılımcıların değişkenlik göstermesi ve aynı toplumsal hareket içinde yer alması doğal bir sürece işaret etmektedir.

Yeni toplumsal hareketler, katılımcıları açısından değerlendirildiğinde belirli konular etrafında toplanan gruplardır. Yeni toplumsal hareketler Touaine'ye göre sivil toplumun içerisinde mücadele veren aktörler tarafından yönlendirilmektedir (Çayır, 2016: 14). Bu aktörler, neo liberalizmden olumsuz etkilenen işsizler ve güvencesiz çalışanlar, geleceklerinin yok olduğunu düşünen gençler ve öğrenciler, kazanılmış haklarını kaybeden çalışan kesimler, kentsel dönüşüm mağdurları, göçmenler, köylüler, mülteciler, ekolojik yıkımın mağdurları, ataerkil sistemle mücadele edenlerdir (Çetinkaya, 2015a: 13).

Yeni toplumsal hareketlerin toplumsal tabanının üç kısımdan oluştuğunu söylenmektedir: Bunlar, hizmet veya kamu sektörü çalışanlarının yer aldığı yeni orta sınıf, eski ve kırsal orta sınıfın unsurları ve iş hayatının dışında kalan insanlar bu gruba yer almaktadır (Offe, 1985: 831- 832), Yeni hareketler, yeni orta sınıftan, genç kuşaklardan ve daha yüksek eğitime sahip olan gruplardan daha fazla destek bulmaktadır (Habermas, 1981: 33).

Yeni sosyal hareketlerin niteliklerinden biri de katılımcılarının toplumsal rolleri ile açık bir ilişki sergilememesidir. Bu hareketlerde, sınıfsal yapıyı aşan bir eğilim söz konusudur. Katılımcıların arka planları, gençlik, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim ya da meslekler gibi yapısalıcı açıklamalarla karşılanamayan farklı toplumsal statülerle temellendirilememektedir (Johnston, 2016: 125). Özellikle yeni toplumsal hareketlere insanların katılımında kolektif kimliğe vurgu yapılmıştır (Çetinkaya, 2015: 39).

Eski bir toplumsal harekette yer almak için en azından hareketin yer aldığı sınıfa mensubiyet gereklidir ama yeni toplumsal hareketlerde örgüt ya da sınıf değil doğrudan katılım söz konusudur. Bu durum günümüzdeki toplumsal hareketlere daha önce görülmemiş bir küresellik kazandırmaktadır (Dirlik, 2015: 86- 87). Teknoloji ve iletişimdeki hızlı gelişim ve bu gelişimin toplumlar nezdinde yaygın kullanımı, çok sayıda kişi ve grubun birbirleriyle etkileşime girebilmesine olanak tanımaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde bu etkileşimin sonucu olarak katılımcıların aynı ideoloji, sınıf ve eğitim seviyesinde olmalarına gerek

kalmamaktadır. Katılımcılar, değişik yapılara mensup olabilir ve aynı hareket içinde insan kaynağını oluşturabilir. İnternetin gelişimiyle birlikte, insanlar farklı kişilerle iletişime geçebilmekte ve aynı benzer amaçlar için bir araya gelerek toplumsal hareketlerde yer alabilmektedir.

Yeni toplumsal hareketler, örgütlenme biçimlerine göre değerlendirildiğinde, eski toplumsal hareketlerin bir lider etrafında toplandığı görülürken, yeni toplumsal hareketler esnek bir yapıda hareket etmektedirler. Yeni toplumsal hareketler bir merkezden yönetilmemekte ve yerinde yönetim anlayışı uygulanmaktadır. Harekete katılımlar kişilerin kendi istekleriyle gerçekleşmekte ve uygulanacak hareketlerde ortak kararlar ön plana çıkmaktadır. Geçmişte hakim olan keskin ve hiyerarşik örgütlenme modelleri bugün artık yerini daha esnek, dağınık ve heterojen yapılara bırakmaktadır. Bunun nedeni, kısa zamanda etkin eylemler düzenleme gerekliliğinin esnek yapılar içerisinde daha kolay gerçekleştirilebileceğine olan inançtır (Işık, 2013:19).

Yeni toplumsal hareketler, hareket tarzlarına göre değerlendirildiğinde, genellikle ilk hareketlerdeki saldırganlık eğilimi yeni toplumsal hareketlerde kendini daha savunmacı bir biçimde ifade etme şeklinde gerçekleşmektedir. Eski hareketlerdeki düzene karşı olma hali şiddeti de uygulanabilir kılma noktasında daha esnektir fakat yeni hareketler genelde farklı protestolarla gündeme gelmektedir. Yine de yeni toplumsal hareketlerde, şiddetin hareket biçiminde yer almadığını söylemek mümkün değildir. Yeni toplumsal hareketlerde de eylem tarzının şiddetle, yağmayla ve yıkımlarla sonuçlanabileceği durumlar gözlenmektedir. Bu da her iki tanımlamadaki ortak özelliklerden birine daha işaret etmektedir.

1.2 Toplumsal Hareketler ve Medya

Toplumsal hareketlere medyanın yaklaşımı, takınacağı tavır ve gerçekleştireceği hareket tarzı toplumsal hareketlerin imajını, eylemlerini, alacağı destekleri, amacının anlatımını, halkın gözündeki meşruiyetini, devlet kurumları ve diğer kurumsal yapılarla ile iletişimini ve dolayısıyla başarı şansını doğrudan etkilemektedir. Güç ve bağımlılık ilişkisi bağlamında bakıldığında medya ve toplumsal hareketler, birbiriyle karşılıklı bağımlılık ilişkisindeki. Fakat eşit bir ilişkiden söz etmek mümkün değildir. Hareketler genellikle medyaya, medyanın toplumsal hareketlere olduğundan çok daha fazla bağımlıdır ve şüphesiz bu ilişkide güç dengesi medyadan yana görülmektedir (Gamson ve Wolfsfeld, 1993: 115).

Toplumun hareketlere desteğinin azalması bir yana, medyanın toplumsal hareketlere yaklaşımında hareketle ilgili dağınık bir imaj yaratılması, hareketin toplumun desteğinden büyük ölçüde yoksun bırakabilmektedir. Gezi Parkı örneğinde olduğu gibi, harekete sonradan dahil olan bazı unsurların medyada yer alması harekete olan halkın desteğini azaltmıştır. Çünkü halkın büyük çoğunluğunun gözünde meşruluk ancak basın süzgecinden geçen haberlerle sağlanmaktadır. Basının aracılığıyla toplumsal hareketin kimliklerin, mesajların, isteklerin ve soruların tanımı toplumsal harekete verilen desteği azaltmakta ya da artırmaktadır. Toplumun desteğini sağlayan bir toplumsal hareket şüphesiz destek görmeyen bir hareketten daha başarılı olacaktır.

Toplumsal hareketler açısından, gelişen internet teknolojileri, artık konvansiyonel medyaya olan ihtiyacı azaltmış gibi görünse de sosyal medyada yer alan haberler açısından da konvansiyonel medya önemli haber kaynağı niteliğini sürdürmektedir. Bunun dışında toplumun her kesimine hitap etmesi açısından hala medyaya bağımlılık durumunun devam etmekte olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Bu noktada, toplumsal hareketler bağlamında basın ve haber ilişkisi devreye girmektedir. Basın her türlü olayı haber haline getirmez. Haberin bazı unsurları bulunmaktadır. Girgin (2005: 5), haber olmaya değer bazı konuları başlıklar halinde ifade etmektedir ve bu başlıklar toplumsal hareketlerin haberleşme sürecinde de geçerli genel kabul görmüş başlıklardır:

Yenilgi, başarısızlık, karmaşa, gerilim: Toplumsal hareketlerin özellikle sokak eylemlerinde, karmaşa ve gerilimin yansıtıldığı çok sayıda içeriğe rastlamak mümkündür. Göstericilere, polis ve asker müdahalesi sıklıkla bu tip hareketlerin haberlerinde yer almaktadır. Bu sonuçlar doğrultusunda ortaya çıkan tarafların yenilgi ve başarısızlıkları da bu haber türünde sıkça işlenmektedir.

Ülkeye, kültüre, coğrafyaya yakınlık ve yerellik: Toplumsal hareketler genellikle daha çok eylemin yapıldığı ülkede haberleştirilmektedir çünkü hareketin yansımaları daha çok o kültür ve coğrafya ile ilişkilidir. Haberde yakınlık ögesi de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Örneğin, Türkiye’de Güney Amerika’daki bir hareketin potansiyel olarak haber olma ihtimali Avrupa’dan daha düşüktür ve ülke içindeki bir hareketin haber olmama ihtimali neredeyse hiç yoktur.

Yenilik, güncellik: Toplumsal hareketlerin her yaptığı eylem yenilik başlığında değerlendirilebilir. Hareket eskiden beri devam eden bir özellik taşırsa da her yaptığı hareket yeni bir habere konu olabilme ihtimali taşımaktadır. Örneğin Türkiye’de beş yüz haftanın üzerinde yapılan eylemler bile halen haber olarak basında yer alabilmektedir.

Başarı, toplum üzerine etki: Özellikle toplumsal hareket, yaptığı eylemlerle bir somut başarı elde etmişse bunun haberlerde yer alma olasılığı yüksektir. Diğer taraftan, toplumsal hareketlerin toplum üzerinde etki eden bir sonucu olmuştaysa bu da basın tarafından haberleştirilmektedir. Fransa’da akaryakıt zamlarının geri alınmış olmasının haberleştirilmesi bu kapsamda değerlendirilebilir.

Olağan dışılık: Toplumsal hareketlerin eylem ve protesto kısmı, gündelik hayatta her gün karşılaşılabilecek bir yapı arz etmemektedir. Burada özellikle yeni toplumsal hareketlerin eylem repertuarında yer alan renkli protestolar haberlerde sıkça yer almaktadır.

Yöntem

Çalışmada yöntem olarak içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi yöntemi tarafsız ve sistematik bir yöntem olarak görülmektedir (Koçak ve Arun, 2006: 22). Bu kapsamda tirajı en yüksek dört gazetenin internet sayfalarındaki Sarı Yelekliler Hareketi ile ilgili haberler içerik analizine tabi tutulmuştur.

Analiz ve Bulgular

Tablo 1’de yer alan haberlere dair analizler kapsamında, 17 Kasım 2018’den 25 Nisan 2019’a kadar yayınlanan toplamda 523 haber incelenmiştir. Haberlerin incelenen dönemdeki aylık dağılımlarına bakıldığında, en çok sayıda haberin Aralık 2018’de yayınlandığı görülmektedir. En az sayıdaki haber ise Nisan 2019’da yayınlanmıştır. Haberlerin türlerine göre yapılan incelemede ise, en çok bilgilendirmeye ve açıklamaya yönelik haberlerin yer aldığı görülmektedir. En az haber türü ise öneri getiren haberler şeklindedir.

Haberdeki fotoğraf sayıları incelendiğinde, haberlerin yarısından çoğunun tek fotoğrafla sunulduğu bulgulanmıştır. Sadece 14 adet fotoğrafsız haber yer almaktadır. Haberde kullanılan fotoğrafların yarısına yakını (%47.6) olumsuz fotoğraflardır, bunu yoğun olarak tarafsız

fotoğrafların kullanımı izlemektedir (%37.1). Haberlerin görselle olan uyumu incelendiğinde, fotoğrafların %91 gibi yüksek bir oranda haberle uyumlu biçimde sunulduğu bulgulanmıştır.

Tablo 1: Haberlerin Bazı Özelliklerine Göre Dağılımları

Zaman	Sayı	Yüzde	Geçerli Yüzde	Toplam Yüzde
Kasım, 2018	30	5.7	5.7	5.7
Aralık, 2018	283	54.1	54.1	59.8
Ocak, 2019	90	17.2	17.2	77.1
Şubat, 2019	52	9.9	9.9	87.0
Mart, 2019	47	9.0	9.0	96.0
Nisan, 2019	21	4.0	4.0	100.0
Total	523	100.0	100.0	
Haberin türüne göre				
Eleştiri	77	14.7	14.7	14.7
Bilgilendirme	298	57.0	57.0	71.7
Öneri	27	5.2	5.2	76.9
Açıklama	121	23.1	23.1	100.0
Total	523	100.0	100.0	
Fotoğraf Sayısına Göre Dağılımı				
Bir	294	56.2	56.2	56.2
İki	113	21.6	21.6	77.8
Üç ve daha fazla	102	19.5	19.5	97.3
Yok	14	2.7	2.7	100.0
Total	523	100.0	100.0	
Haber fotoğrafının özelliği				
Olumlu	66	12.6	13.0	13.0
Olumsuz	249	47.6	48.9	61.9
Tarafsız	194	37.1	38.1	100.0
Total	509	97.3	100.0	
Fotoğrafsız haber	14	2.7		
Haberin Görselle Uyumuna Göre Dağılımı				
Uyumlu	476	91.0	91.0	91.0
Uyumsuz	33	6.3	6.3	6.3
Total	509	97.3	97.3	
Fotoğrafsız haber	14	2.7		
Total	523	100.0		
Türkiye'deki bağ. Kur. göre Dağılımı				
Evet	20	3.8	3.8	3.8
Hayır	503	96.2	96.2	100.0
Total	523	100.0	100.0	
Haberlerin Destek. Göre Dağılımı				
Tarafsız	229	43.8	43.8	43.8
Fransa Hükümetini Destekleyen	97	18.5	18.5	62.3
Göstericileri Destekleyen	197	37.7	37.7	100.0
Total	523	100.0		
Haberin Kaynağına Göre Dağılımı				
Anonim	289	55.3	55.3	55.3
Kurum	114	21.8	21.8	77.1
Kişi	120	22.9	22.9	100.0
Total	523	100.0	100.0	

Bu haberlerin Türkiye'deki bir olayla bağlantılı sunulup sunulmadığı incelendiğinde, %3.8'inin Türkiye'deki bir olayla bağlantılı biçimde sunulduğu sonucuna ulaşılmıştır. Haberlerin tarafları destekleme durumlarına göre incelendiğinde, %43.8'inin tarafsız biçimde sunulduğu, %37.7'sinin ise göstericileri destekleyen haberlerden oluştuğu, %18.5 gibi bir oranda ise haberlerde Fransa hükümetini destekleyen haberlerin yayınlandığı bulgulanmıştır.

Haberin kaynağına göre dağılımı incelendiğinde, haberde anonim olan %55.3'lük bir bölüm görülürken, geri kalan haberlerin ise yaklaşık olarak eşit biçimde kişiler (%22.9) ve kurumlar (%21.8) kaynak gösterilerek yayımlandığı görülmektedir.

Tablo 2: Haberın Yayınlanma Tarihine Göre Dağılımı

Haberin Tarihi	Sabah		Sözcü		Hürriyet		Posta		Total	Total %
Kasım 2018	13	%7	5	%5	10	%5.3	2	%3.9	30	%5.7
Aralık 2018	92	%49.7	61	%61	104	%55.6	26	%51	283	%54.1
Ocak 2019	35	%18.9	14	%14	31	%16.6	10	%19.6	90	%17.2
Şubat 2019	18	%9.7	7	%7	22	%11.8	5	%9.8	52	%9.9
Mart 2019	16	%8.6	8	%8	17	%9.1	6	%11.8	47	%9.0
Nisan 2019	11	%5.9	5	%5	3	%1.6	2	%3.9	21	%4.0

Araştırma kapsamında incelenen Türkiye'nin en çok tirajlı 4 gazetesinin internet sitesinde yer almış toplam 523 haberin aylara göre sayısal verileri ve yüzdeler dağılımı yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Bu tabloya göre Sarı Yelekliler'le ilgili haberler en çok Aralık, en az Nisan ayında yayınlanmıştır.

Tablo 3: Haberın Türüne Göre Dağılımı

Haberin Türü	Eleştiri		Bilgilendirme		Öneri		Açıklama	
Sabah	34	%18.4	117	%63.2	5	%2.7	29	%15.7
Sözcü	9	%9	59	%59	3	%3	29	%29
Hürriyet	32	%17.1	94	%50.3	15	%8	46	%24.6
Posta	2	%3.9	28	%54.9	4	%7.8	17	%33.3
Total	77	%14.7	298	%57	27	%5.2	121	%23.1

Tablo 3'te haberlerin gazetelerinin internet sitesinde türüne göre dağılımları verilmektedir. Çalışmaya dahil edilen haberlerin türüne göre sayısal verileri ve yüzdeler dağılımı çapraz tablo analiziyle ortaya konulmuştur. Tabloya göre gazeteler internet sitesinde en çok bilgilendirme ve açıklama haberlerine yer vermiştir. Bunun yanında en az öneri ve eleştiri türünde haberlere yer verilmiştir.

Tablo 4: Haberin Gazetelerin İnternet Sitesinde Kullanılan Fotoğraf Sayısına Göre Dağılımı

Fotoğrafi Sayısı	Bir		İki		Üç ve daha fazla		Yok	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Sabah	119	%64.3	34	%18.4	24	%13	8	%4.3
Sözcü	56	%56	19	%19	24	%24	1	%1
Hürriyet	94	%50.3	51	%27.3	39	%20.9	3	%1.6
Posta	25	%49	9	%17.6	15	%29.4	2	%3.9
Total	294	%56.2	113	%21.6	102	%19.5	14	%2.7

Haberler, birlikte yayımlandıkları fotoğraf sayılarına göre incelendiğinde, en çok haberin tek bir fotoğrafla verildiği görülmektedir. Bunu 2 fotoğraflı haberler ve 3 veya daha fazla fotoğraflı haberler izlemektedir. Fotoğrafsız haberler ise çok düşük bir orana sahiptir.

Tablo 5: Haberde Kullanılan Görselinin Olumluluğuna Göre Dağılımı

Görselin Durumu	Olumlu		Olumsuz		Tarafsız	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Sabah	25	%14.1	100	%56.5	52	%29.4
Sözcü	4	%4	57	%57.6	38	%38.4
Hürriyet	32	%17.4	74	%40.2	78	%42.4
Posta	5	%10.2	18	%36.7	26	%53.1
Total	66	%13	249	%48.9	194	%38.1

Çalışmaya dahil edilen haberlerin ayrı ayrılıkta gazetelerin internet sitesinde görselinin olumluluğuna göre sayısal verileri ve yüzdelik dağılımı çapraz tablo analiziyle ortaya konulmuştur. Tablo 5'e göre Sabah ve Sözcü gazetelerinde daha çok olumsuz, Hürriyet ve Posta gazetelerinde daha çok tarafsız görsellerin kullanıldığı görülmektedir. Haberlerin sunumunda genel olarak olumsuz görseller kullanılmaktadır, bu tarz görselleri tarafsız görseller izlemektedir. Olumlu görseller ise en az biçimde haberlerde yer almıştır.

Tablo 6: Haberin Görselinin Uyumluluğuna Göre Dağılımı

Görselle Uyum	Uyumlu		Uyumsuz	
Sabah	167	%94.4	10	%5.6
Sözcü	98	%98	2	%2
Hürriyet	165	%89.7	19	%10.3
Posta	47	%95.9	2	%4.1
Total	476	%93.5	33	%6.5

Çalışmaya dahil edilen haberlerin ayrı ayrılıkta gazetelerin internet sitesinde görselle uyumuna göre sayısal verileri ve yüzdelik dağılımı çapraz tablo analiziyle ortaya konulmuştur. Tablo 6'ya göre araştırmada incelenmiş bütün gazetelerde daha çok haberle uyumlu görseller kullanılmıştır. En çok uyumsuz fotoğrafı ise %10.3'le Hürriyet ve %5.6'la Sabah kullanmıştır.

Tablo 7: Haberin Türkiye ile Bağlantı Kurulup Kurulmamasına Göre Dağılımı

	Bağlantı Kurulmuş		Bağlantı Kurulmamış	
Sabah	4	%2.2	181	%97.8
Sözcü	1	%1	99	%99
Hürriyet	8	%4.3	179	%95.7
Posta	7	%13.7	44	%86.3
Total	20	%3.8	503	%96.2

Çalışmaya dahil edilen haberlerin ayrı ayrılıkta gazetelerin internet sitesinde Türkiye'deki bir olayla bağlantı kurulmasına göre sayısal verileri ve yüzdelik dağılımı çapraz tablo analiziyle ortaya konulmuştur. Tablo 7'ye göre sadece %3.8 haberde bağlantının kurulduğu ve bunun en çoğunun %13.7'le Posta, en azının %1'le Sözcü'de olduğu görülmüştür.

Tablo 8: Haberin Gazetelerin İnternet Sitesinde Objektifliğine Göre Dağılımı

Haberin Objektifliği	Tarafsız		Fransa Hükümetini Destekleyen		Göstericileri Destekleyen	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Sabah	78	%42.2	34	%18.4	73	%39.5
Sözcü	46	%46	15	%15	39	%39
Hürriyet	79	%42.2	38	%20.3	70	%37.4
Posta	26	%51	10	%19.6	15	%29.4
Total	229	%43.8	97	%18.5	197	%37.7

Çalışmaya dahil edilen haberlerin ayrı ayrılıkta gazetelerin internet sitesinde objektifliğine göre dağılımı çapraz tablo analiziyle ortaya konulmuştur. Tablo 8'e göre bütün gazetelerin haberlerde daha çok tarafsız kaldığı görülmektedir. Tarafsızlık açısından %51 haberle ilk sırada Posta, son sıradaysa %42.2 haberle Sabah ve Hürriyet gazeteleri görülmektedir.

Tablo 9: Haberin Gazetelerin İnternet Sitesinde Objektifliğine Göre Dağılımı

Haber kaynağı	Anonim		Kurum		Kişi	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
Sabah	115	%62.2	47	%25.4	23	%12.4
Sözcü	57	%57	16	%16	27	%27
Hürriyet	97	%51.9	42	%22.5	48	%25.7
Posta	20	%39.2	9	%17.6	22	%43.1
Total	289	%55.3	114	%21.8	120	%22.9

Çalışmaya dahil edilen haberlerin kaynağına göre sayısal verileri ve yüzdeler dağılımı çapraz tablo analiziyle ortaya konulmuştur. Tablo 9'a göre %62.2 oranla en çok Sabah, %39.2 oranla en az Posta gazetesi anonim kaynak kullanmıştır. Haberlerde %25.4 oranla en çok Sabah gazetesi kurumları, %43.1 oranla Posta gazetesi kişileri kaynak olarak göstermiştir.

Sonuç

1968 ile birlikte anılmaya başlayan yeni toplumsal hareketler işçi ve gelir dağılımından daha çok kültürel ve özgürlük gibi konulara kaymıştır. Hareketler çift kutuplu dünyada, baskıcı komünist ve kapitalist yapılara karşı geliştirilen sistem eleştirileridir. Kapitalist dünyadaki özgürlük bu hareketlerin ortaya çıkmasına imkan sağlamıştır. Bu dönemden sonraki hareketler

yeni toplumsal hareketler olarak anılmaktadır. Aslında toplumsal hareketlerin bu tarzda sınıflanmasının temelinde gerçekçi bir yaklaşımdan söz etmek mümkün değildir. Toplumsal hareketler sadece zamanın şartlarına göre, oluşum, katılım, eylem tarzları ve iletişim şekilleri geliştirmektedir. 21. Yy da internet ve sosyal medyayı kullanmak yerine sadece broşürlerle eylem hazırlığı yapan bir toplumsal hareketten bahsetmek mümkün olmadığı gibi böyle bir hareketin başarı şansından da bahsetmek mümkün değildir. Toplumsal hareketler dinamik yapılar olarak toplumsal hayatla uyumlu biçimde değişim ve dönüşüm içindedir.

Toplumsal hareketler medya ile bağımlılık ilişkisi içindedir. Eylemlerin, mesajların halka doğru biçimde ulaştırılması hareketlere olan desteği ve kaynak mobilizasyonunu büyük ölçüde etkilemektedir. Halktan destek gelmemesi hareketin başarısızlığı ile sonuçlanma ihtimalini artırmaktadır. Bu açıdan medyanın kullanımı hareketin başarı ya da başarısızlığını belirleyebilmektedir. Halk hareketlerle ilgili olarak bilgi edinme yolu olarak medyayı takip etmektedir. Burada iki faktör devreye girmektedir. İlki ekonomi politik kapsamında gazetelerin daha çok çıkarlarını korumak adına iktidarların ve seçkinlerin isteklerini gözetmesidir. Bu toplumsal hareketlerin alternatif medya geliştirerek kendi haberlerini sunmalarıyla sonuçlanabilmektedir. Diğeri ise medyanın haber oluşturma kapasitesi ile bağlantılıdır. Medya her konuyu haberleştirmez. Haber olmanın bazı şartları vardır ve bu şartlar toplumsal hareketlerin eylem repertuarları ile örtüşmektedir. Toplumsal hareketin sokakta toplanması, bir alanı işgal etmesi, renkli görüntüler çizerek eylemlerde bulunması hareketlerin haber olmasını sağlamaktadır. Özellikle toplumsal hareket, coğrafi ve kültürel yakınlık, önemli ve sıradışı olma, yenilik doğurma gibi nedenlerle sıklıkla haberlere konu olmaktadır. Bazı toplumsal hareketler ülke sınırlarını aşacak biçimde diğer coğrafyalarda da ses getirecek biçimde basında haberler aracılığıyla sunulmaktadır.

Bu sunumların örneklerden biri de Fransa'da başlayan Sarı Yelekliler Hareketinin Türk basınında sunumudur. Bu çerçevede incelenen 523 haberde, en çok sayıda haberin Aralık 2018'de yayımlandığı görülmektedir. En az sayıdaki haber ise Nisan 2019'da yayınlanmıştır. Haberlerin türlerine göre yapılan incelemede ise, en çok bilgilendirmeye ve açıklamaya yönelik haberlerin yer aldığı görülmektedir. Haberdeki, görsel unsurlar incelendiğinde haberlerin genellikle fotoğrafla verildiği, çok az sayıda haberin fotoğrafsız sunulduğu ve kullanılan fotoğrafların çoğunun haberle uyumlu fotoğraflardan oluştuğu görülmektedir. Türk medyasında sunulan haberlerde Sarı Yelekliler Hareketi ile Türkiye'deki olayların bağlantı kurulduğu az sayıda habere rastlanmaktadır. Ayrıca, haberlerin %40'dan fazlası tarafsız biçimde sunulmuş, %40'a yakın bir kısmı ise göstericileri destekleyen haberlerden oluşmaktadır. Haberlerin yaklaşık %20'si Fransa hükümetini destekleyen haberlerdir. Haber kaynağı ise bu tip haberlerde de bir sorun olarak önümüzde durmaktadır. Haberlerin yarısından fazlasının kaynağı anonimdir, geri kalan haberlerde ise kaynak bir birine yakın oranlarda kurumlar ve kişiler biçimindedir.

Haberin kaynağına göre dağılımı incelendiğinde, haberde anonim olan %55.3'lük bir bölüm görülürken, geri kalan haberlerin ise yaklaşık olarak eşit biçimde kişiler (%22.9) ve kurumlar (%21.8) kaynak gösterilerek yayımlandığı görülmektedir.

Kaynakça

Arrighi, G., Hopkinks, T. K., Wallerstein, I. (1995), Sistem Karşıtı Hareketler (Çev: C. Kanat, B. Somay, S. Sökmen), Metis Yayınları: İstanbul.

Aslan, A. (2018). Sarı Yelekliler ve Avrupa'nın Stratejik Tercihleri, <https://www.setav.org/sari-yelekliler-ve-avrupanin-stratejik-tercihleri/> (Erişim: 22.04.2019).

Bayraklı, E. (2018). Macron Yoksulların Yükünü Arttırdı, Zenginlerin Hafifletti, <https://www.setav.org/macron-yoksullarin-yukunu-arttirdi-zenginlerin-hafifletti/> (Erişim: 26.04. 2019).

Çayır, K. (2016). Toplumsal Sahnenin Yeni Aktörleri: Yeni Sosyal Hareketler, Yeni Sosyal Hareketler (Ed: Kenan Çayır), 2. Baskı, Kaknüs Yayınları: İstanbul.

Çetinkaya, D. (2015a). Toplumsal Hareketler, Tarih, Teori ve Deneyim (Ed: Doğan Çetinkaya), İletişim Yayınları: İstanbul.

Çetinkaya, D. (2015). Tarih ve Kuram Arasında Toplumsal Hareketler, Toplumsal Hareketler Tarih, Teori ve Deneyim (Ed: Doğan Çetinkaya), İletişim Yayınları: İstanbul, 25-75.

Dede, A. (2018). Talepkar Bir Hareket Olarak Yeni Toplumsal Hareketler, Literatürk Yayınevi: Konya.

Demiroğlu, T. E. (2014). Yeni Toplumsal Hareketler: Bir Literatür Taraması, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 2 (1), 133-144

Dirlik, A. (2015). Pasifik Perspektifinde Toplumsal Hareketler: Çağdaş Radikal Siyasetin Soyağacı Üzerine Düşünceler, Toplumsal Hareketler Tarih, Teori ve Deneyim (Ed: Doğan Çetinkaya), İletişim Yayınları: İstanbul, 75-95.

Foran, J. (2015). Devrim ve Küreselleşme: Chiapas'tan Seattle ve Ötesine, Toplumsal Hareketler Tarih, Teori ve Deneyim (Ed: Doğan Çetinkaya), İletişim Yayınları: İstanbul, 95-123.

Gamson, W. ve Wolfsfeld, G. (1993). Movements and Media as Interacting Systems, Annals of the American Academy of Political and Social Science, Citizens, Protest, and Democracy, Vol. 528, 114-125.

Girgin, A. (2005), , Haber Yazmak, İstanbul: Der Yayınları

Habermas, J. (1981). New Social Movements. Telos, 1981(49), 33-37.

Işık, G. (2013). Yeni Toplumsal Hareketler ve Sanal Gerçeklik Boyutunda Gezi Parkı Eylemleri, Selçuk İletişim 8 (1), 19- 33

Johnston, H., Larana, E. ve Gusfield, J. R. (2016). Kimlikler, Şikayetler ve Yeni Sosyal Hareketler, Yeni Sosyal Hareketler (Ed: Kenan Çayır), 2. Baskı, Kaknüs Yayınları: İstanbul

Karagöz, K. (2013). Toplumsal Hareketler ve Dijital Aktivizm Hareketleri, İletişim ve Diplomasi (1), 132-157.

Köse, T. (2018). Avrupa'da Çevreden Merkeze Taşınan Kriz, <https://www.setav.org/avrupada-cevreden-merkeze-tasinan-kriz/> (Erişim: 26.04. 2019).

Kurt, V. (2018). Fransa: Siyasete Karşı Sokağın Sesi, <https://www.setav.org/fransa-siyasete-karsi-sokagin-sesi/> (Erişim: 25.04.2019).

Kurtbaş, İ. (2017). Toplumsal Hareketler Siyasası Teori Oluşum Dönüşüm, Detay Yayıncılık: Ankara.

Offe, C. (1985). "New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional, Politic", Social Research, 4 (2), 817-868

Yaylacı, G. F. (2014). Yeni Toplumsal Hareketler, Yeni Toplumsal Hareketler (Ed: Bilhan Kartal, Belkıs Kümbetoğlu), Anadolu Üniversitesi Yayınları: Eskişehir.

İnternet Kaynakları:

hurriyet.com.tr (Erişim, 27.4. 2019).

www.setav.org

COMMUNICATION FACULTY STUDENTS 'SOCIAL MEDIA USAGE HABITS: UŞAK UNIVERSITY SAMPLE

Emre Vadi BALCI¹, Yusuf ŞAHİN²

Abstract

When the new technological developments in the 20 th century, the shape of communication has changed, some new notions have started to be used , such as: “new communication, new media, social media”. With the emergence of new media facts, traditional journalism and media understanding have assumed to different formats and particularly, in the last 10 years, as the rapidly developing social media fenomenan affects many areas of our lives and also it has led to changing the press and journalism sectors. As McLuhan stated ‘Global Village’ concept has shapped nowadays, and communicating in interactive communication areas has started to come to a state. Because the usage of social media which makes possible interactive and fast communication environment, has reached intensive usage rate, it is necessary to evaluate communication in a new way.

In this study, it was aimed to examine the students' usage patterns of social media usage, the way of following the news agenda and the satisfaction that they get from using social media within the framework of Uses and gratifications theory of Uşak University Communication Faculty students. Survey technique was used in the field survey conducted with the students. In the questionnaire, it was found out how the students use the social media, which channels the news agenda was followed from and the satisfaction they obtained as a result of using social media. As a result of the study, it was determined that the students who participated in the survey had social media usage habits based on similar reasons and that communication faculty students expected to be future specialists of news-like communication environments should be aware of the social media accounts and tools has been achieved.

Keywords: New Communication Technologies, Social Media, Uses and Gratifications and Gratifivations Theory, Social Media Uses Habit

İLETİŞİM FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİNİN SOSYAL MEDYA KULLANIM ALİŞKANLIKLARI: UŞAK ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ

Özet

20. yüzyılda gelişen yeni teknolojilerle beraber iletişimin şeklide değişmiş, “Yeni iletişim, yeni medya, sosyal medya” gibi kavramlar sıkça kullanılır hale gelmiştir. Yeni medya olgusunun ortaya çıkmasıyla, geleneksel gazetecilik ve medya anlayışı değişen formatlara

¹ Doktor Öğretim Üyesi Uşak Üniversitesi İletişim Fakültesi, Yeni Medya Bölümü Öğretim Üyesi, emre.vadi@usak.edu.tr

² Uşak Üniversitesi İletişim Bilimleri Yüksek Lisans Öğrencisi, sahin Yusuf89@gmail.com

bürünmüş ve özellikle son 10 yılda hızla gelişen sosyal medya olgusu hayatımızın birçok alanını etkilediği gibi basın-gazetecilik sektörlerini de değişim içerisine sokmuştur. McLuhan'ının belirttiği gibi "Global Köy" kavramı günümüzde vücut bulmuş ve interaktif iletişim ortamlarında iletişim kurmak vazgeçilmez bir hal almaya başlamıştır. Etkileşimli ve hızlı bir iletişim ortamına olanak veren sosyal medyanın da son yıllarda yoğun kullanım oranlarına ulaşması iletişimi yeni bir çerçeve içerisinden değerlendirmeyi gerektirir hale gelmiştir.

Bu çalışmada, Uşak Üniversitesi İletişim Fakültesi öğrencilerinin, sosyal medya kullanım alışkanlıklarının, haber gündemini takip etme şekillerinin ve sosyal medya kullanımından elde ettikleri doyumlarının, "Kullanımlar ve Doyumlar" kuramı çerçevesinde incelenmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede öğrencilerle gerçekleştirilen saha araştırmasında anket yöntemi kullanılarak, öğrencilerin; hangi amaçlarla sosyal medyayı kullandığı, haber gündemini hangi kanallardan takip ettiği ve sosyal medya kullanımı sonucunda elde ettiği doyumlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda ankete katılan öğrencilerin, sosyal medya kullanım alışkanlıklarının benzer nedenlere dayandığı belirlenmiş ve haber benzeri iletişim ortamlarının gelecekteki uzmanları olmaları beklenen iletişim fakültesi öğrencilerinin, haber gündemini takip ederken geleneksel olarak kabul edilen kitle iletişim araçlarından çok yoğun bir şekilde sosyal medya hesaplarını ve araçlarını kullandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yeni İletişim Teknolojileri, Sosyal Medya, Kullanımlar Doyumlar Kuramı, Sosyal Medya Kullanım Alışkanlıkları

1 Giriş

Teknolojik araçlardaki hızlı değişim iletişim alanında da kendini göstermiş ve iletişimin yönü geleneksel medya olarak adlandırılan gazete, radyo, televizyondan yeni medya, sosyal medya, alternatif medya olarak adlandırılan medyaya kaymıştır. Bu gelişimle beraber insanlar dört bir yandan kitle iletişim araçları ile kuşatılmıştır. Günlük hayatta radyo, televizyon, gazete, akıllı cihazlar sayesinde insanlar enformasyona her an ulaşabilmektedir. Enformasyon kaynağının gelişmesi ve çeşitlenmesi ile beraber Web 0.2'nin ortaya çıkardığı internet ortamı sayesinde interaktif iletişim alanları artmıştır. Yeni medyanın en önemli özelliklerinden biri olan etkileşimli ortam sayesinde sınırlar ortadan kalkmıştır. Kullanıcılar yeni medyadan doyumlarını karşılayacak olan enformasyon kaynağını dikkate alırken doyuma ulaştıkları enformasyonu göz ardı etmişlerdir.

İnternet tabanlı teknolojilerin gelişmesiyle beraber ortaya çıkan sosyal medya izleyici ve okuyucu kitleye daha fazla özgürlük kazandırmış ve içeriklerin tüketiciler tarafından üretildiği bir ortam sunmuştur. Bütün bunlar Web 2.0 teknolojisi sayesinde olmuştur. Sosyal medyanın kullanım amaçlarına baktığımızda kişilerin yeni insanlarla tanışması, dostluklar kurması gibi amaçlar karşımıza çıkmaktadır. Bu özellikler sosyal medyayı geleneksel medyadan farklı bir boyuta taşımaktadır. Zaman ve mekandan bağımsız bir şekilde içerik oluşturan takipçiler daha katılımcı ve sosyal olmuştur. Sosyal medyanın bu yeni özellikleri pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalar içerisinde Kullanımlar ve Doyumlar araştırması büyük önem taşımaktadır. Bireylerin medyayı elde ettikleri doyuma göre takip ettiğini öne süren kullanımlar ve doyumlar kuramı üzerine pek çok saha araştırması yapılmıştır. Ülkemizde maalesef gerektiği kadar ilgi görmeyen bu kuram çerçevesinde yapılan çalışması sayısı azdır. Bunun sebebi ise saha çalışmasından kaynaklanan zorluklardır.

Bu çalışmada Uşak Üniversitesinde öğrenim görmekte olan İletişim Fakültesi öğrencilerinin haber gündemini takip ederken kullandıkları araçlar incelenecek ve kullanımlar

ve doyumlar kuramı çerçevesinde kullanıcıların sosyal medyadan edindikleri doyumların neler olduğu ortaya çıkartılacaktır. Çalışma genel olarak üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde literatür bağlamında sosyal medya ve kullanımlar doyumlar kuramı tartışılacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise saha çalışmasından elde edilen veriler analiz edilecek ve yorumlanacaktır. Çalışmanın son bölümünde ise çalışmanın sonucu ve öneriler yer alacaktır.

2 Literatür Araştırması

2.1 Sosyal Medya ve Değişen İletişim Ortamı

İletişim ve bilgi teknolojilerinde meydana gelen hızlı değişim ile birlikte bilgiye erişmek, onu kullanmak ve paylaşmak daha kolay hale gelmiştir. Günümüzde insanlar Web 1.0'in sunduğu imkanlarla beraber Web 2.0 araçlarını etkileşim, iletişim gibi çok farklı amaçlarla kullanmaktadır. Sosyal ağlar olarak adlandırılan sosyal medya Web 2.0 araçlarının gelişmesiyle beraber ortaya çıkmıştır. Sosyal ağlar içerisinde en sık kullanılan ve en çok bilinen sosyal ağlar Facebook, Twitter, Bloglar, Wiki ve Youtube'dir. Her bir sosyal ağın ortak özellikleri bulunsa da her biri farklı amaçlar için kullanılmaktadır (Alper, 2012, 71).

Sosyal ağlar günümüzde bilgilerin, becerilerin ve paylaşımların beğeniye sunulduğu, beğenilerin çevre ve kamu ile paylaşılması, yorum seçeneğinin getirdiği etkileşim sosyal ağlar sosyal etkileşimi perçinleyen yeni bir iletişim alanı olmuştur. Sosyal ağların kullanıcı sayısı 2013 yılında 1 milyar kadar iken bu sayı 2015 yılından sonra 2 milyarı geçmiş ve bu rakam hızla artmaya devam etmektedir (Korkmaz, 2013).

Sosyal medyanın teknik altyapısını oluşturan en önemli gelişme Web 2.0 olgusudur. Sosyal medya siteleri Web 2.0'nin gelişim sürecinde ortaya çıkmıştır ve sayıları her geçen gün artış göstermiştir. Facebook, Youtube, Twitter gibi popüler olan sosyal medya sitelerinin kullanıcı sayıları ülkelerin nüfuslarını geçmiş durumdadır. Web 2.0 teknolojisiyle birlikte ortaya çıkan yeni uygulamalar olan bloglar, wikiler, sosyal ağ merkezleri (facebook, myspace), web tabanlı iletişim biçimleri, ses paylaşımı, mikrobloglar, sosyal açıklamalar ve web sitelerinin yer imlerinden daha fazlasını kapsamaktadır. Burada sayılan Web 2.0 teknolojisinin getirdiği yeniliklerin en belirgin özelliği; farklı kaynaklardan bir çok bilgiyi tek çatı altında toplayıp kullanıcıya sunmasıdır (Genç, 2010:486).

Sosyal medya araçları, kullanıcılara bazı önemli imkanlar sağlamaktadır. Bunlardan birincisi sınırlı bir sistem içerisinde açık veya yarı açık profiller oluşturmak, ikincisi sosyal medyayı kullanan diğer kullanıcıların listesini oluşturma ve paylaşma ve son olarak da bağlantılı olduğu kullanıcıların ve diğer kullanıcıların hareketlerini listemedir (Boyd ve Ellison, 2008, 211). Bunların yanı sıra bu ağlar; bireylere kişisel bağımsızlığını geliştirme, farklı kişilerle iletişim kurma, kendini tamamlama, kişisel memnuniyetini sağlama fırsatı vermektedir. Aynı zamanda bu ağlar; teknolojiye artan bir şekilde bağımlılık, özel yaşamın gizliliğinin ihlal edilmesi ve kişisel mahremiyetin azalmasına da sebep olmaktadır (Tiryaki, 2015: 116).

Sosyal ağları oluşturan sosyal medyayı sınıflandırmak istediğimizde kısaca şu şekilde sınıflandırabiliriz (Özkutlu vd., 2014:25).

1. Sosyal ağlar: Facebook, Google Plus: Sosyal ağlar, sosyal medya alanı altında güçlü bir alanı temsil etmektedir. Sosyal ağ araçları, diğer sosyal medya araçlarının özelliklerini bünyelerinde bulundurlar. Bundan dolayı bir sosyal ağ sitesi, hem blog hem mikroblog hem de fotoğraf-video-ses paylaşım özelliğini bünyesinde barındırır (Akar, 2013:64).

2. Mikrobloglar: Twitter, Tumblr: Mikrobloglar, anlık mesajlaşmadan biraz uzun, blog gönderilerinden birazcık kısa içeriklerin paylaşıldığı sosyal medya mecralarıdır. Özellikle mobil cihazlar vasıtasıyla üretilen içerikler mikrobloglarda sıklıkla paylaşılmaktadır (Bostancı,2015: 62).
3. Fotoğraf paylaşım araçları: Instagram, Flickr, Pinterest: Fotoğraf paylaşım siteleri kullanıcıların fotoğraflarını paylaştıkları, puanladıkları, beğendikleri ve yorumladıkları sitelerdir. Bazı fotoğraf paylaşım siteleri tamamen profesyonellere hitap ederken çoğunluğu amatör kullanıcıya hitap eder. Bu sitelerin sunduğu fotoğraf albümü hazırlama özelliği ile kullanıcılar önemli olay ve günlerinin fotoğraflarını birbirleri arasında paylaşabilmektedirler (Bell, 2009: 59-62).
4. Video paylaşım araçları: Youtube, Dailymotion, Vimeo, Vidivoda: Video paylaşım siteleri multimedya mesajların paylaşılmasına imkan veren önemli paylaşım araçlarıdır. Bu siteler kullanıcılara resim, video ya da ses kaynaklarını yüklemesine imkan verir. Son yıllarda video paylaşım siteleri ya da bir başka deyişle içerik paylaşım sitelerinin kullanımı oldukça yaygınlaşmıştır (Akar, 2010: 67).
5. Profesyonel ağ siteleri: LinkedIn...

Kim ve arkadaşlarına (2010:218) göre, bütün sosyal medya platformlarının kendine has özellikleri vardır. Bu özellikleri 8 başlık altında toplamak mümkündür:

1. Kişisel profiller: Sosyal medya kullanıcılara açık ya da yarı açık profiller oluşturma imkanı verir (Bostancı,2015: 53).
2. Çevrimiçi bağlantı kurma:
3. Çevrimiçi gruplara katılma
4. Çevrimiçi bağlantılarla iletişim kurma
5. Kullanıcıların ürettiği içeriğin paylaşılması
6. Kullanıcıların görüşlerini ifade etmesi
7. Bilgileri bulma
8. Kullanıcıları tutma

İnternet teknolojisinin sosyal ağlara yaptığı katkı en çok çevrimiçi sosyal ağlarda kendini göstermektedir. Çevrimiçi ağlar kişilerarası iletişim en yoğun olarak yaşandığı yerlerdir. Kullanıcılar fikirlerini paylaşmak için sosyal medya ağlarında bir araya gelirler ve bir araya geldikleri bu ortam onlar için değerlidir. İnternet üzerinde kurulmuş olan sosyal ağlarda insanların birbirleriyle sohbet edebildikleri, paylaşım yapabildikleri, yeni arkadaşlıklar kurabildikleri, etkinliklerden haberdar olabildikleri ortamlardır. Kendilerini ifade etme amacıyla bu sosyal mekanları kullanan insanların sayısı ise her geçen gün artmaktadır (Başaran, 2010: 260). Bu artışın en önemli sebepleri sosyal medyanın taşıdığı bazı özelliklerdir. Sosyal medyanın ayırt edici özellikleri şunlardır:

- Sosyal medya dünyası içeriklerden oluşur. Sosyal medyada ortaya çıkan her bilgi bir içeriktir ve her içerik ise bir kaynaktır.
- Sosyal medyada geleneksel medyadan farklı olarak içerikler kullanıcılar tarafından oluşturulur.
- Sosyal medya geleneksel medya araçlarından ayrı olarak yaşayan dinamik bir yerdir. Çift yönlü bir etkileşim söz konusudur (Çetinöz, 2013:152).
- Sosyal medya kullanıcı odaklıdır ve burada herkesin söz hakkı vardır. Bu konuda herhangi bir kısıtlama söz konusu değildir. Doğru kullanıldığı takdirde reklam için etkili olmasına rağmen; bireyler üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri vardır.

- Sosyal medya mecralarında bilgi paylaşımı için herhangi bir maliyet söz konusu değildir.
- Sosyal medya hızlıdır. Haberlerin ulaşmasında ve toplumda duyulma hızına baktığımız zaman sosyal medya geleneksel medyadan tartışılmayacak biçimde daha hızlıdır.
- Sosyal medyaya erişim imkanı geleneksel medyadan daha kolaydır.
- Mobil telefonların kullanılmasıyla beraber sosyal medya kullanımında zaman ve mekana bağımlılık yok olmuştur.
- Sosyal medyada geleneksel medyadan daha çok izleyiciye, kitleye ulaşılabilir.
- Geleneksel medyanın aksine sosyal medyada herhangi bir sansürleme, filtreleme söz konusu değildir.
- Sosyal medyanın geleneksel medyaya göre en zayıf yanı güvenlik sorunudur. Sahte hesaplar açılarak sosyal medyada bulunulabilir.
- Son olarak sosyal medya bağımlılık yaratarak bireylerin uzun zamanları alabilir. Bu da sosyal medyanın bireyler üzerindeki olumsuz etkilerinden birisidir (Özkutlu vd., 2014:83-84).

2.2 Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı

Kullanımlar ve Doyumlar yaklaşımı, ilk olarak ElihuKatz tarafından yazılan bir makaleye konu olmuştur. Bu makalede Katz, Bernard Berelson'un öne sürdüğü "İletişim araştırmaları ölmüş gözüküyor" görüşüne tepki göstermiştir. Katz, bunun aksini düşünerek asıl ölmekte olan alanın kitle iletişimini ikna olarak çalışan alan olduğunu iddia etti. Kullanımlar ve Doyumlar yaklaşımı ilk olarak 1970 yıllarının başında ortaya çıkmıştır. Bu görüş Katz, JayBlumler ve Michael Gurevitch tarafından geliştirilmiştir. JayBlumler'in Kitle İletişimin Kullanımı'nda Çalışmalar adlı kitabında izleyiciler doyumlarını medya içeriği, medyaya maruz kalma ve farklı medyalara maruz kalmayı belirleyen sosyal yapı gibi üç kaynaktan karşılamaktadırlar. Etki araştırmaları olarak bilinen ilk dönem araştırmalarında, bireylerin pasif olması medyanın insanlara ne yatığı sorusunu ortaya çıkartırken; bireylerin aktif duruma geçmesi sonucunda insanların medya ile ne yaptığı sorusu tartışılır hale gelmiştir (Gülner ve Balcı, 2011: 27).

Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı Katz'ın yürüttüğü çalışmalara dayanmaktadır. Katz'a göre insanların toplumsal ve psikolojik ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyaçların sonucunda insanlar medyadan ve bir takım diğer kaynaklardan ihtiyaçlarını karşılamak için bazı beklentilere girerler. Medyaya maruz kalınca bazı ihtiyaçlarını giderirken medya etkisiyle bazı istenmeyen sonuçlarda ortaya çıkabilmektedir. Bu yaklaşıma göre kitle iletişim araçları izleyicileri birtakım ihtiyaçlarını gidermek için medya içeriklerini bilinçli bir şekilde kullanırlar. Bu kullanım sonrasında izleyicilerin ihtiyaçları karşılanır ve izleyiciler bu ihtiyaçlarında doyuma ulaşmış olurlar. Bu yaklaşımda medya içeriği ile izleyici arasında işlevsel bir ilişki olduğu kabul edilmektedir (Yaylagül, 2013: 71-72).

Blumer ve Katz'a göre, Kullanımlar ve Doyumlar çalışmalarının temelleri şunlara dayanmaktadır (Fiske, 1996:199).

- İzleyici aktiftir. Medyanın yayımladığı her şeyin edilgen bir alıcısı değildir. Program içeriğini seçer ve kullanır.
- İzleyiciler kendi gereksinimlerine en iyi doyumunu sağlayacak medyayı ve programları özgürce seçerler.
- Medya, program yapımcısı, programın kullanım biçimlerinin farkında olmayabilir ve farklı izleyiciler aynı programı farklı gereksinimlerini karşılamak amacıyla izleyebilir.

- Medya doyumun tek kaynağı değildir. Tatil, spor, dans gibi aktiviteler de medya gibi kullanılır.
- İnsanlar belirli durumlarda kendi çıkarlarının ve güdülerinin farkındadırlar ya da farkında olmaları sağlanabilir.
- Medyanın kültürel önemi konusundaki değer yargıları göz ardı edilmek zorundadır.

Rosengren'in 1974 yılında geliştirdiği kullanım ve doyum araştırması modelinde, temel gereksinimlerle başlayıp, doyuma sona eren bir model söz konusudur. Modelde, algılanan sorunlar, algılanan çözümler, dürtüler, kitle iletişim aracı kullanma ve diğer davranışlar arasındaki ilişki örgüsü, toplum ve bireysel niteliklerle de ilişkili biçimde doyuma götürmektedir.

Kullanımlar ve Doyumlar yaklaşımına göre medya izleyicileri izlenenleri çok farklı şekilde yorumlayıp verilmek istenen mesajın dışında kendince anlamlar çıkartabilmektedirler. Bu yaklaşımda izleyicilerin kendi mantığı ve öznel olması ön plana çıkartılmıştır. Öznel bireyler için medya ihtiyaçlarını karşılayacakları bir alandır.

Yaylagül, 2013' göre bu yaklaşımın gözden kaçırdığı nokta izleyicinin kontrolü elinde tutan esas güç olmadığıdır. Medya izleyiciler için tek kaynak değildir ve insanlar topluluklar halinde yaşadıkları için farklı iletişim süreçlerinden geçmektedirler. Ayrıca bu kuram izleyicileri birbirinden ayrı varlıklar olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda kitle iletişim araçlarının yaydığı mesajların nasıl ortak anlam oluşturduğu sorusu cevapsız kalmaktadır. Çünkü izleyiciler her zaman toplumsal yapı içerisinde bir sınıfın üyesidir ve kitle iletişim araçlarından aldığı mesajları tek başına çözümleyemez. İzleyiciler kitle iletişim araçlarından aldıkları mesajları içerisinde buldukları sosyal sınıflar etkisi altında yorumlar ve ona göre anlamlandırır (Yaylagül, 2013: 73).

Eğer kitle iletişim araçlarını izleyen kişiler araçlara bağlanırlarsa bu araçlar kişilerin temel gereksinimlerine ve ihtiyaçlarına hizmet ederler. Ancak bunun gerçekleşmesi için kitle iletişim araçlarının doğasının, yapısının birtakım kabullerden geçmesi gerekmektedir. İzleyiciler kendi düşünceleri etrafında gereksinimlerini belirlemekte ve ona göre kendi etkilerini aramaktadırlar. Bu da izleyicinin pasif durumdan aktif duruma geçtiğinin göstergesidir. Bu yaklaşım insanları pasif durumda olan basit insanlar olarak görmek yerine çevresinde etkili birer ajan olarak görmektedir. Bu ajanlar amaçlarına uygun bir şekilde tercihler yapma erkine sahiptirler. Kişi kendi enformasyonunu kendi yaratır (Erdoğan ve Alemdar, 2006:209).

Kullanımlar ve Doyumlar yaklaşımının bazı eksik yönleri de vardır. Bu eksikliklerden en önemlisi; insanların toplumsal dünya tarafından biçimlendirilmelerine karşın, kitle iletişim araçlarının mesajları karşısında birden yetkin bir seçme biçimlendirme yetisine kavuşmalarıdır. Bu şekilde iletişim araçları en zayıf ideolojik etmen haline gelmektedir. Bir diğer sorun ise, Kullanımlar ve Doyumlar yaklaşımının iletişim araçlarını tamamıyla işlevsel bir etkene indirgemesidir (Mutlu, 2008:192).

2.3 Sosyal Medya Kullanımı ve Sağladığı Doyumlar

1990'lı yıllardan itibaren kullanımlar ve doyumlar bakış açısıyla yeni medyanın izleyiciler üzerindeki etkisini keşfetmek için birçok çalışma yapılmıştır. Yaşadığımız dönemde gündelik yaşamın her alanında sıklıkla yer bulan, gündelik yaşam biçimimizi şekillendiren, toplumsal yaşamın birtakım gerekleri nedeniyle kullanım yoğunluğu artan tüm dijital teknolojiler yeni medya başlığı altında toplanabilir (Binark, 2007:12).

Günümüzde sosyal medya olarak adlandırılan yeni medya ortamları kullanıcıların gereksinimlerini çok daha etkin bir biçimde karşıladığı görülmektedir. Sosyal medya veya başka bir isimle yeni medya ortamlarının sunduğu çoklu medya özelliği sayesinde kullanıcılar gereksinimlerini konvansiyonel medyadan daha etkin bir şekilde karşılamaktadırlar. Ayrıca yeni medya ortamları insanlara heyecanlarını tatmin etme olanağı da vermiştir (Güngör, 2011:75).

Yeni medyanın hayatımızı kuşatan bu özellikleri göz önüne alındığı zaman özellikle internet ve sosyal medyanın ortaya çıkması kullanımlar ve doyumlar araştırmalarında önemli bir dönüm noktası olmuştur. İnternetin geleneksel kitle iletişim araçlarının aksine çift yönlü iletişime imkan vermesi nedeniyle izleyicinin aktifliği söz konusu olmuştur. Kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı da izleyicinin aktif olmasını temele alarak bu aracın incelenmesinde kullanılan önemli kavramsal bir kuramdır. Birçok araştırmacı, insanların interneti ve sosyal medyayı neden kullandığını ve sosyal medyadan elde edilen doyumları irdeleyen araştırmalar yapmışlardır. Bunun yanında bir çok araştırmada geleneksel medya ile yeni medyanın sunduğu doyumları karşılaştıran araştırmalar yapmışlardır (Uzun, 2013:89).

Özetle yeni iletişim teknolojileriyle ilgili kullanımlar ve doyumlar kuramı göz önüne alınarak yapılan çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalara baktığımız zaman karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır;

- YouTube’u izleme motivasyonları
- Kullanıcı kaynaklı medyanın sağladığı doyumlar
- Sosyal medyanın (Facebook, Twitter, Instgram, vd.) kullanımları ve doyumları
- E-posta, akıllı telefonlar ve anında mesajlaşma ile ilgili doyumlar (Uzun, 2013).

İnternet ve sosyal medya kullanım ve doyumları konusunda yapılan birçok araştırmanın sonucu incelendiğinde ortaya çıkan motivasyonlar bazı kategorilerde sınıflandırılabilir. McQuail’in medya kullanım motivasyonlarını sınıflandırdığı dört kategoriden ayrı olarak Muntinga ve arkadaşları sosyal medyadan elde edilen doyumları içeren iki kategori daha eklemiştir. Bunlar şunlardır:

- **Bilgi**
 - Bir kişinin doğrudan günlük yaşamında neler olup bittiğini keşfetme (gözetleme)
 - Merak ve ilgiyi tatmin etmek amacıyla tavsiyeler ve buna uygun olarak görüşler arama
 - Satın alma öncesinde bilgi edinerek riski azaltmak
- **Kişisel Kimlik**
 - Kendini ifade etme
 - Kendini takdim etme
 - Onaylanma
 - Kendine güven
- **Entegrasyon ve Sosyal Etkileşim**
 - Sohbet ve sosyal etkileşim
 - Destek ve tavsiye arama ya da sağlama
 - Bir gruba, sosyal kimliğe ait olma
 - Diğer bireylerin kullanımından dolayı sosyal medyayı kullanma isteği (sosyal baskı)

- **Eğlence**
 - Eğlenceli bulduğu için bir aktivitede bulunma
 - Rahatlama elde ettiği için bir aktivitede bulunma
 - Gerçeklerden kaçma
 - Boş zamanları doldurma
 - Sıkılmaktan kurtulma
- **Mükafat**
 - Bu motivasyon genellikle markalarla ilgili bir içeriği yaratmanın , o içeriğe katılmanın ve içeriği ürettikten sonra bir ödül getireceği (hediye, para) beklentisi ile ilgilidir.
- **Yetkilendirme**
 - Bu motivasyon bireylerin sosyal medyaya katılmalarının şirketler üzerinde kendi etkilerini göstermekten kaynaklanmasıyla ilişkilidir (Bireylerin çevirim içi olarak tüketici görüşlerini yazması ve karşılığında hizmetleri kusursuz hale getirmeyi zorlaması (Muntinga vd, 2001:192'dan akt: Yeniçaktı, N.T, 2017:87-88).

TÜİK'in 2016 yılında yayınladığı rapora göre; internet kullanım amaçları dikkate alındığında, 2016 yılının ilk üç ayında internet kullanan bireylerin %82,4'ü sosyal medya üzerinde profil oluşturma, mesaj gönderme veya fotoğraf vb. içerik paylaşırken, bunu %74,5 ile paylaşım sitelerinden video izleme, %69,5 ile online haber, gazete ya da dergi okuma, %65,9 ile sağlıkla ilgili bilgi arama, %65,5 ile mal ve hizmetler hakkında bilgi arama ve %63,7 ile İnternet üzerinden müzik dinleme (web radyo) takip etti <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24673> E.T: 10.04.2018).

3 Yöntem

Yöntem olarak saha araştırılmasının kullanıldığı bu çalışmanın temel amacı; Uşak Üniversitesi İletişim Fakültesi öğrencilerinin sosyal medyayı kullanım sıklıklarını ve sosyal medya kullanım amaçlarıyla çeşitli değişkenler arasındaki ilişkiyi ortaya koymak ve farklılıkları belirlemeyi amaçlayan betimleyici bir alan araştırmasıdır. Çalışmada saha araştırması yönteminin anket tekniği kullanılmıştır.

3.1 Araştırmanın Uygulanması, Evren ve Örneklem

Uşak Üniversitesi İletişim Fakültesi öğrencilerinin sosyal medyayı kullanım amaçları ve sıklıklarını ortaya koymak amacıyla hazırlanan bu çalışmanın evrenini; 2017 yılı Uşak Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde eğitim görmekte olan öğrenciler oluşturmaktadır. Örneklemine ise evren içinden rastgele seçilmiş 250 öğrenci oluşturmaktadır. Çalışmada özellikle iletişim fakültesi öğrencilerinin seçilmesinin nedeni ise, iletişim öğrencilerinin sosyal medyaya yönelik gerekli bilgi birikimlerinin çok olması ve diğer bölüm öğrencilerine göre bu mecrayı bilinçli kullanma ihtimallerinin daha yüksek olmasıdır.

Çalışmanın örnekleminin belirlenmesinde olasılıksız örneklem alma tekniklerinden amaçlı örneklem (Aziz, 2008: 55) alma tekniği kullanılmıştır. Uşak Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde bulunan Gazetecilik, Hakla İlişkiler ve Reklamcılık, Radyo, Sinema ve Televizyon, Yeni Medya bölümlerinde eğitim gören öğrencilere yüz yüze anket uygulanmıştır. İnceleme sonucunda 250 anket analiz için uygun bulunmuştur.

3.2 Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırma, literatür taraması açısından kaynakçada gösterilen kaynaklarla sınırlandırılmıştır. Araştırmanın uygulama bölümü ise 2017 yılında Uşak Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde yer alan bölümlerde (Gazetecilik, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık, Radyo, Sinema ve Televizyon, Yeni Medya) eğitim gören öğrencilerle sınırlandırılmıştır.

3.3 Verilerin Toplanması

Verilerin toplanmasında sosyal medya kullanım amaçlarını inceleyen anket formu kullanılmıştır. Anket örneği (Ek 1) de verilmiştir. Araştırmanın amacına uygun olarak 6 bölümden ve toplam 39 sorudan oluşan kodlama formunda;

- 1- İlk bölümde internet ve sosyal ağları kullanım sıklığını sorgulayan 3 soru,
- 2- İkinci bölümde sosyal medyanın kullanım süresini sorgulayan 3 soru,
- 3- Üçüncü bölümde sosyal medyayı kullanım nedenlerini sorgulayan 17 soru,
- 4- Dördüncü bölümde sosyal medyaya güven düzeyini içeren bir soru,
- 5- Beşinci bölümde kitle iletişim araçlarının özelliklerine göre tercih nedenlerini sorgulayan 13 soru,
- 6- Altıncı bölümde katılımcıların demografik değişkenlerini inceleyen 2 soru yer almaktadır.

3.4 Verilen Çözümlemesi ve Yorumlanması

Veri toplama aracı olarak kullanılan anket formlarının öğrenciler tarafından cevaplanmasının ardından gerekli kontrolden geçirilerek önceden hazırlanan SPSS formuna anket formlarındaki bilgiler kaydedilmiştir.

Verilerin çözümlemesinde SPSS programından yararlanılmıştır. Anket formundaki soruların birinci, üçüncü ve beşinci bölümdeki sorular 5'li likert tipte, diğer bölümlerde değişim göstermektedir. Bu likert tipli bölümler için öğrencinin (cevaplayıcı) verdiği cevapların skorları ortalamalarına göre değerlendirilerek yorumlanmıştır. Günümüzde yapılan birçok araştırmada nicel(sayısal) değişkenlerden ziyade nitel (sayısal olmayan) değişkenlerin dikkate alındığı gözlemlenmektedir. Ayrıca bazen nicel değişkenler uygun biçimde gruplandırma ile nitel değişken durumuna getirilebilir. İşte sayısal olmayan (nitel) değişkenlere ki-kare testi uygulanır. Normal dağılan bir ana kütlede rastgele çekilen hacimli örneklem için ki-kare istatistiği hesaplanır. Böylece ki-kare testi ile değişkenler arasında bağımsızlık ya da bir değişim olup olmadığı incelenebilir. Bu amaçla diğer sorulardan araştırma için en etkili olduğu düşünülen sorular yaş ve cinsiyet değişkenine göre ilişkileri incelenerek χ^2 (Khi Kare) testi ile analiz edilip $p < 0,05$ 'e göre sonuçlar yorumlanmıştır. Güvenilirlik bir ölçme aracında (testte) bütün soruların birbirleriyle tutarlılığını, ele alınan oluşumu ölçmede türdeşliğini ortaya koyan bir kavramdır. Ölçme araçlarının güvenilirliğini değerlendirmek amacıyla geliştirilmiş yöntemlere Güvenilirlik Analizi denilmektedir. Güvenilirlik analizi toplam puanlar üzerine kurulu ölçeklere (Likert Ölçeği) dayalı araçların güvenilirliğini ortaya koymaya yarayan Cronbach Alfa katsayılarını hesaplar. Cronbach Alfa Katsayısı, ölçekte yer alan soruların homojen bir yapıyı açıklamak üzere bir bütün oluşturup oluşturmadıklarını araştırır. Bu amaçla çalışmada çözümlenen veriler ışığında Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı incelenmiş ve 0,863 olarak bulunmuştur. Bu değer ölçeğin yüksek güvenilirlikte olduğunu göstermektedir.

4 Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde, 2017 yılında Uşak Üniversitesi İletişim Fakültesinde öğrenim görmekte olan İletişim Fakültesi öğrencilerinin ankete verdikleri cevaplar tablolanmış ve yorumlanmıştır. Değişkenler arasındaki farklılıklar ortaya çıkarılmış ve sosyal medya kullanıcıların haber gündemini takip ederken takip ettikleri medya araçları ile değişkenler arasındaki farklılıklar ve benzerlikler incelenmiştir.

Tablo 1. Çalışmaya Katılan Kişilere Ait Demografik Bilgiler

Demografik Bilgiler	Sayı	Yüzde
Cinsiyet		
Kadın	81	32,4
Erkek	169	67,6
Yaş		
18-20 Yaş Arası	158	63,2
21-23 Yaş Arası	84	33,6
24 Yaş Ve Üzeri	8	3,2

Ankete katılan kişilerin demografik bilgilerinin verildiği tablo 1’ de katılımcıların %32,4’sının kadın %67,6’sının erkek olduğu görülmektedir. Yaş bilgileri alınan katılımcılardan %63,2’ü 18- 20 yaş aralığında, %33,6 si 21-23 yaş aralığında, çalışmanın %3,2’lük dilimini 24 yaş ve üzeri katılımcılar oluşturmaktadır.

Tablo 2. İnternet ve Sosyal Ağların Kullanılma Sıklığına Ait Bilgiler

İnternet ve Sosyal Ağları Kullanma Sıklığı	Sayı	Yüzde
İnterneti Kullanma		
Hiç	1	0,40
Haftada 5 gün	5	2,00
Her gün	244	97,6
Sosyal Ağları Kullanma		
Hiç	1	0,4
Haftada 1 Gün	2	0,8
Haftada 3 Gün	19	7,6
Haftada 5 Gün	17	6,8
Her gün	211	84,4
Gazete Satın Alma		
Hiç	166	66,4
Haftada 1 Gün	47	18,8
Haftada 3 Gün	26	10,4
Haftada 5 Gün	11	4,4

Tablo 2 incelendiğinde, %97,6 ile interneti her gün kullanan katılımcıların oranı en yüksek oran olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal ağları her gün kullanan katılımcıların oranı %84,4 olarak belirlenirken gazeteyi her gün satın alan katılımcıların oranı %4,4 olarak belirlenmektedir. Sonuçlara bakıldığında, katılımcıların tamamına yakının düzenli olarak öncelikle interneti daha sonra sosyal medyayı kullandığı görülmektedir. Bu tablodan anlaşıldığı üzere kullanıcılar haberleri yoğun bir şekilde sosyal medyadan takip etmektedir.

Tablo 3. Sosyal Ağları Kullanmaya Başlama Sürelerine Ait Bilgiler

Sosyal Ağları Kullanmaya Başlama Süresi	Sayı	Yüzde
1 Yıldan Daha Az	6	2,4
1-2 Yıl	12	4,8
3-4 Yıl	40	16,0
5 Yıldan Daha Fazla	192	76,8

Tablo 3'e bakıldığında katılımcıların %76,8'sinin 5 yıldan uzun süredir, %16,0'sinin 3-4 yıldır, %4,8'nin 1-2 yıldır, %2,4'nin ise 1 yıldan daha az sosyal ağları kullandığı görülmektedir. Bu tablodan anlaşılacağı üzere katılımcıların %76,8 gibi büyük oranı uzun süredir sosyal medya kullanıcısı olarak dikkat çekmektedir.

Tablo 4. Günde Sosyal Ağları Kullanma Sürelerine İlişkin Bilgiler

Günde Sosyal Ağları Kullanma Süresi	Sayı	Yüzde
1-3 Saat	89	35,6
4-7 Saat	97	38,8
8-11 Saat	41	16,4
12 Saat ve Üzeri	23	9,2

Katılımcıların sosyal ağları günlük kullanım sürelerine ilişkin verilere incelendiğinde, %38,8'si sosyal ağları 4-7 saat kullanırken %35'si 1-3 saat kullanmaktadır. %9,20'ı da günlük sosyal ağları 12 saat ve üzerinde kullanmaktadır.

Tablo 5. Gündemi Takipte Kullanılan Kitle İletişim Araçlarının Sayısal Verileri

Gündemi Takipte Kitle İletişim Araçları	Sayı	Yüzde
Gazete	10	4,0
Televizyon	40	16,0
Sosyal Medya	200	80,0

Tablo 5'e göre, katılımcıların gündemi takip etmede en fazla kullandığı kitle iletişim aracının %80,0'lik oranla "sosyal medya" olduğu görülmektedir. Buradaki sonucu yorumlarken üniversitede eğitim gören öğrencilerin yoğunluk olarak devlet yurtlarında kaldıkları göz önüne alınırsa kullanıcıların çoğu mobil telefondan gündemi takip etmektedir.

Tablo 6. Sosyal Ağlara Güven Derecesinin Düzeylere Göre Sayısal Bilgileri

Sosyal Ağlara Güven Derecesi	Sayı	Yüzde
Düzy 1 (<i>En Düşük</i>)	36	14,4
Düzy 2	7	2,8
Düzy 3	38	15,2
Düzy 4	35	14,0
Düzy 5	72	28,8
Düzy 6	17	6,8
Düzy 7	30	12,0
Düzy 8	14	5,6
Düzy 9 (<i>En Yüksek</i>)	1	,4

Sosyal ağlara güven derecelerinin düzeyleri incelendiğinde Düzey 5 orta seviyesinin %28,8’lik en yüksek oranı olduğu görülürken Düzey 1’in temsil ettiği güvenin en düşük olduğu seviyede oran %14,4 ve Düzey 9’un en yüksek güven seviyesini temsil ettiği seviyede oranın %0,4 olduğu görülmektedir. Derecelendirme düzey seviyelerini üç gruba indirgeyerek bakıldığında güvensizliği temsil eden toplam oranın %48,8, orta seviye için oranın %24,0 ve güveni temsil eden toplam oranın %27,2 olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

4.1 Katılımcıların Sosyal Medyayı Kullanım Amaçları

Araştırmaya katılan üniversite öğrencilerinin sosyal medyayı ne amaçla kullandıklarını belirlemek için 17 maddeden oluşan bir ölçek kullanılmıştır. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı Cronbach’s Alpha= .798’dir.

Tablo 7. Katılımcıların Sosyal Medyayı Kullanım Amaçlarının Merkezi Eğilim İstatistikleri

Katılımcıların Sosyal Medyayı Kullanım Amaçları	Min.	Max.	\bar{X}	SD
Gündemdeki gelişmeleri takip etmek için	1	5	4.31	.87
Ani gelişen olaylardan haberdar olmak için	1	5	4.25	.99
Haberleri takip etmek için	1	5	4.23	.91
Bilinmeyen konular hakkında bilgi edinmek için	1	5	4.10	1.06
Zaman geçirmek için	1	5	4.02	.98
Kişilerle iletişimimi kolaylaştırdığı için	1	5	3.83	1.12
Araştırma yapmak için	1	5	3.74	1.20
Olaylara farklı yönden bakmamı sağladığı için	1	5	3.57	1.07
Ailem ve yakın çevremle olan ilişkiyi sağladığı için	1	5	3.28	3.01
Kendimi daha özgür hissettiğim için	1	5	3.22	1.52
Farklı kültürleri tanıma fırsatı verdiği için	1	5	3.18	1.14
Kendi yazdığım içerikleri paylaşmak için	1	5	3.10	1.36
Kendimi ifade etme ve duygularımı aktarma imkanı sağladığı için	1	5	2.97	1.42
Beni değişime açık hale getirdiği için	1	5	2.88	1.30
Benzer ilgilere sahip insanlarla konuşup hoş vakit geçirmek için	1	5	2.65	1.26
Ünlü kişileri daha yakından takip etmek için	1	5	2.43	1.34
Yeni insanlarla tanışmak ve daha kolay arkadaş bulmak için	1	5	2.26	1.25

Not: Bu ölçekte *Hiçbir zaman= 1, Her zaman=5* olarak kodlanmıştır.

Tablo 7 incelendiğinde; gündemdeki gelişmeleri takip etme ($\bar{X}= 4.31$), ani gelişen olaylardan haberdar olma ($\bar{X}= 4.25$), haberleri takip etme ($\bar{X}= 4.23$), bilinmeyen konular hakkında bilgi edinme ($\bar{X}= 4.10$), zaman geçirme ($\bar{X}= 4.02$) ve kişilerle daha kolay iletişim kurma ($\bar{X}= 3.83$) katılımcıların sosyal medyayı daha sık kullanım amaçları olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan benzer ilgilere sahip insanlarla konuşup hoş vakit geçirme ($\bar{X}= 2.65$), ünlü kişileri daha yakından takip etme ($\bar{X}= 2.43$), yeni insanlarla tanışmak ve daha kolay arkadaş bulma ($\bar{X}= 2.26$) gibi amaçlar için katılımcıların sosyal medyayı daha az kullandıkları görülmektedir.

4.2 Katılımcıların Gündemi Takip Etmede Kullandığı Kitle İletişim Araçları

Araştırmaya katılan üniversite öğrencilerinin gündemi (haberleri) takip etmede kullandıkları kitle iletişim araçlarını belirlemek için 13 maddeden oluşan bir ölçek kullanılmıştır. Ölçeğin güvenilirlik katsayısı Cronbach's Alpha= .779 olarak ölçülmüştür.

Tablo 8: Katılımcıların Gündemi (Haberleri) Sosyal Medyadan Takip Etme Nedenleri
Merkezi Eğilim İstatistikleri

Katılımcıların Gündemi Takip Etmede Kullandığı Kitle İletişim Araçları	Min.	Max.	\bar{X}	SD
Sosyal medya hesaplarımı günlük kontrol ederim	1	5	4.38	1.03
Sosyal medya sayesinde haberlere hızlı ulaşıyorum	1	5	4.29	.95
Haberleri ve gündemi internet haber sitelerinden takip ederim	1	5	4.04	.88
Dünyadaki gelişmeleri sosyal medya hesaplarımdan takip ederim	1	5	3.98	1.12
Sosyal medya ile haberlere daha detaylı erişim imkanı buluyorum	1	5	3.90	1.05
Haberleri sosyal medya hesaplarımdan takip ederim	1	5	3.84	.96
Sosyal medyanın gazeteciler için faydalı olduğunu düşünüyorum	1	5	3.75	1.10
Sosyal medyada gazetecilerin hesaplarını takip ederim	1	5	3.34	1.33
Haberleri televizyondan ve günlük gazetelerden takip ederim	1	5	2.70	1.06
Sosyal medyada okuduğum haberleri takipçilerimle paylaşıyorum	1	5	2.48	1.32
Sosyal medya hesaplarında tanık olduğum haberleri paylaşıyorum	1	5	2.46	1.29
Sosyal medyadan haberlerin linklerini paylaşıyorum	1	5	2.10	1.15
Sosyal medya ve internet sitelerindeki haberlere yorum yaparım	1	5	2.02	1.13

Not: Bu ölçekte *Hiçbir zaman=1*, *Her zaman=5* olarak kodlanmıştır.

Tablo 8 incelendiğinde, katılımcıların sosyal medya hesaplarını günlük kontrol etme ($\bar{X}=4.38$), sosyal medya sayesinde haberlere daha hızlı ulaşma ($\bar{X}=4.29$), haberleri ve gündemi internet haber sitelerinden takip etme ($\bar{X}=4.04$), dünyadaki gelişmeleri sosyal medya hesaplarımdan takip ederim ($\bar{X}=3.98$), sosyal medya ile haberlere daha detaylı erişim imkanı bulmak ($\bar{X}=3.90$), haberleri sosyal medya hesaplarımdan takip etme ($\bar{X}=3.84$) gibi nedenlerden katılımcıların gündemi (haberleri) takip etmede daha çok sosyal medyayı kullandıkları karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında katılımcıların, sosyal medyadan haberlerin linklerini paylaşma ($\bar{X}=2.10$), sosyal medya ve internet sitelerindeki haberlere yorum yapma ($\bar{X}=2.02$) gibi aktivitelerde ise daha az kullandıkları görülmektedir.

Tablo 9'a göre, çalışmaya katılan 18-20 yaş aralığındaki ve 21-23 yaş aralığındaki üniversite öğrencilerinin haberleri televizyondan ve günlük gazetelerden takip etme nedenleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir ($F=3.61$; $df.=2$; $p<.028$). Tukey testi sonucuna göre farklılığın kaynağı 18-20 yaş arasındaki ($\eta^2=2.83$) öğrenciler ve 21-23 yaş arasındaki ($\eta^2=2.45$) gençler arasında yaşanmaktadır. Diğer taraftan araştırmaya katılan öğrencilerin, haberleri sosyal medya hesaplarımdan takip ederim ($F=6.94$; $df.=2$; $p<.001$), sosyal medya hesaplarımı günlük kontrol ederim ($F=4.31$; $df.=2$; $p<.014$), sosyal medyada ve internet haber sitelerindeki haberlere yorum yaparım ($F=9.71$; $df.=2$; $p<.05$) gibi sosyal medyadan gündemi takip etme nedenleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu ortaya

çıkılmaktadır. Tukey testi sonucuna göre farklılığın kaynağı 24 yaş ve üzeri katılımcılar, 18-20 yaş arasındaki katılımcılara göre sosyal medyayı gündemi takip etmede daha çok kullanmaktadır.

Tablo 9: Yaşa göre gündemi sosyal medyadan takip etme nedenlerindeki farklılık

Gündemi sosyal medyadan takip etme	Yaş	N	\bar{X}	F	df	Sig.
Haberleri televizyondan ve günlük gazetelerden takip ederim	18-20 yaş arası	158	2.83	3.61	2	.028
	21-23 yaş arası	84	2.45			
Haberleri sosyal medya hesaplarımdan takip ederim	18-20 yaş arası	158	3.73	6.94	2	.001
	21-23 yaş arası	84	4.12			
Sosyal medya hesaplarımı günlük kontrol ederim	18-20 yaş arası	158	4.24	4.31	2	.014
	21-23 yaş arası	84	4.64			
Sosyal medyada ve internet haber sitelerindeki haberlere yorum yaparım	18-20 yaş arası	158	1.86	9.71	2	.000
	24 yaş ve üzeri	84	2.17			

Tablo 10. Cinsiyete göre gündemi sosyal medyadan takip etme nedenleri arasındaki farklılık

Gündemi sosyal medyadan takip etme	Cinsiyet	N	\bar{X}	SD	t-vaue	Sig.
Haberleri televizyondan ve günlük gazetelerden takip ederim	Kadın	81	2.95	.973	2.56	.011
	Erkek	169	2.59	1.08		
Haberleri ve gündemi internet haber sitelerinden takip ederim	Kadın	81	4.06	.796	.316	.752
	Erkek	169	4.02	.932		
Haberleri sosyal medya hesaplarımdan takip ederim	Kadın	81	3.88	1.01	.368	.713
	Erkek	169	3.83	.945		
Sosyal medya sayesinde haberlere daha hızlı ulaşıyorum	Kadın	81	4.38	.751	1.09	.277
	Erkek	169	4.24	1.03		
Sosyal medyadan haberlerin linklerini paylaşıyorum	Kadın	81	2.09	1.12	-.091	.928
	Erkek	169	2.10	1.16		
Sosyal medya hesaplarımı günlük kontrol ederim	Kadın	81	4.32	1.05	-.581	.562
	Erkek	169	4.40	1.02		
Sosyal medyada okuduğum haberleri takipçilerimle paylaşıyorum	Kadın	81	2.30	1.21	-1.49	.138
	Erkek	169	2.56	1.36		
Sosyal medyada ve internet haber sitelerindeki haberlere yorum yaparım	Kadın	81	1.75	1.00	-2.56	.011
	Erkek	169	2.14	1.17		
Sosyal medyanın gazeteciler için faydalı olduğunu düşünüyorum	Kadın	81	3.51	1.22	-2.45	.015
	Erkek	169	3.87	1.02		
Sosyal medyada gazetecilerin hesaplarını takip ederim	Kadın	81	3.49	1.30	1.29	.196
	Erkek	169	3.26	1.34		
Sosyal medya sayesinde haberlere daha detaylı ulaşma imkanı buluyorum	Kadın	81	3.94	.842	.439	.661
	Erkek	169	3.88	1.14		
Dünyadaki gelişmeleri sosyal medya hesaplarımdan takip ederim	Kadın	81	4.15	.896	1.63	.103
	Erkek	169	3.90	1.21		
Sosyal medya hesaplarımdan çevremdeki haberleri paylaşıyorum	Kadın	81	2.33	1.27	-1.10	.271
	Erkek	169	2.53	1.30		

Tablo 10'a göre araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyetine göre haberleri televizyondan ve günlük gazetelerden takip etme ($t= 1.56$; $sd.=248$; $p< .05$) aktiviteleri arasında anlamlı farklılık vardır. Analiz sonucuna bakıldığında kadın katılımcılar erkek katılımcılara göre haberleri daha çok televizyon ve günlük gazetelerden takip etmektedirler. Diğer yandan sosyal medyada ve internet haber sitelerindeki haberlere yorum yapma ($t=-2.56$; $sd.=248$; $p< .05$), sosyal medyanın gazeteciler için faydalı olduğunu düşünme ($t=-2.45$; $sd.=248$; $p< .05$) ile cinsiyet arasında da anlamlı farklılık söz konusudur. Sonuçlara bakıldığında erkek katılımcılar sosyal medyada ve internet haber sitelerindeki yorum yapma ve sosyal medyanın gazeteciler için faydalı olduğunu düşünme gibi nedenlerden dolayı kadın katılımcılardan daha çok gündemi sosyal medyadan takip ettiği ortaya çıkmaktadır.

5 Sonuç

Yapılan çalışmaya göre katılımcıların %85'den fazlasının interneti ve sosyal medyaları her gün kullandığı görülmektedir fakat gazete satın alma durumunda bu oran tam zıt bir şekildedir. Bu durum kişilerin gündemi çoğunlukla internet ve sosyal ortam üzerinden öğrendiği veya takip ettiği sonucuna işaret etmektedir. Sosyal medyadan haberleri takip etmeyi tercih eden kullanıcılar haberlere erişimde doyuma ulaştıkları görülmektedir. Kullanımlar ve Doyumlar Kuramının temel varsayımı olan izleyicilerin medya mesajları karşısında etkin hale gelmesi haberleri takip ederken sosyal medyadan yararlanan kullanıcıların sayıca üstün olması bu kuramı destekler niteliktedir.

Yapılan ilişki analizleri sonucunda ani gelişmelerden, haberlerden ve gündemden haberdar olma isteği olan kişilerin interneti ve sosyal medyaları daha sık kullandığı sonucuna ulaşılmıştır. Gazete satın alma ve haber gündemini takip etmenin oranları ise çok düşüktür. Bu durumun ise cinsiyet ya da yaşla ilişkili olmadığı görülmektedir. Ankete katılan kişilerin sosyal medyayı neden tercih ettiklerine baktığımız zaman ilk iki sırada gündemdeki gelişmeleri takip etme ve haberleri takip etme nedenlerini görmekteyiz. Kullanıcıların ani gelişen gelişmelerden habersiz kalmamak için sosyal medyayı kullanması da önemli bir yer kaplamaktadır. Kullanıcıların sosyal medyayı kullanma amaçları arasında dördüncü ve beşinci sırada ise bilgi edinme ve zaman geçirme amacı ön plana çıkmaktadır.

Kişilerin gündemi takip etmede kullandıkları iletişim araçlarına baktığımız zaman bireylerin daha çok haberleri sosyal medyadan takip ettikleri sonucuna ulaşabiliriz. Sosyal medya sayesinde haberlere hızlı ulaşım diyen kullanıcılar dünya gündemini sosyal medya hesaplarından takip etmektedirler. Haberleri ve gündemi sosyal medya hesaplarından takip etme oranında yüksek bir yoğunluk var iken sosyal medyaya duyulan güvenin az olması kullanıcıların doğru habere ulaşma konusunda bir sorunu olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak sosyal ağlara güven düzeyinin düşük olmasına rağmen gündemi takip etmede kullanılan kitle iletişim aracının en fazla sosyal medya olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

Akar, E. (2010). "Sanal Toplulukların Bir Türü Olarak Sosyal Ağ Siteleri- Bir Pazarlama İletişim Kanalı Olarak İşleyişi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Vol. 10, 107-122.

Akar, E. (2013). "Sosyal Medya", Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 60 – 70

Alper, A. (2012). Sosyal Ağlar (Editör: Ayfer Alper) Ankara: Pelikan Yayıncılık.

Aziz, A. (2008). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- Başaran, F. (2010), “İletişim Teknolojileri ve Toplumsal Gelişme, Ankara: Ütopya Yayınevi
- Bell, A. (2009). Exploring Web 2.0: Second Generation Interactive Tools-Blogs, Podcasts, Wikis, Networking, Virtual Worlds, And More, Georgetown: Katy Crossing Press, 59-62
- Binark, M. (2007). Yeni Medya Çalışmaları. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Body, D.M. and N. B. Ellison. (2008) “Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship”, Journal of Computer-Mediated Communication, 13 (1), 210-230.
- Bostancı, M. (2015), “Sosyal Medya ve Siyaset”, Konya: Palet Yayınları, 47-80
- Çetinöz, N. (2013). “Yeni İletişim Teknolojileri”, Editör: Yüzer, V., Mutlu M, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 150-170
- Erdoğan, İ ve Alemdar, K (2005) Öteki Kuram (Kitle İletişim Kuram ve Araştırmalarının Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi), Ankara: Erk Yayınları
- Fiske, J. (1996). İletişim Çalışmalarına Giriş (Çeviren: Süleyman İrvan). Ankara: Ark Yayınevi
- Genç, H. (2010). “İnternetteki Etkileşim Merkezi Sosyal Ağlar ve E-İş 2.0 Uygulamaları” Akademik Bilişim’ 10- XII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri, Muğla.
- Gülнар, Birol. Ve Balcı, Şükrü. (2011). Yeni Medya ve Küreselleşen Toplum. Konya: Literatürk
- Güngör, N. (2011). İletişim Kuramlar ve Yaklaşımlar, Ankara: Siyasal Kitapevi
- Kim, W., O-R. Jeong ve S-W Lee. (2010). “On Social Web Sites”, Information Systems, 35, 215-392
- Korkmaz, İ. (2013). “Facebook ve Mahremiyet: Görmek ve Gözetle(n)mek”, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 5 / Ekim 2012-Mart 2013, <http://yalova.edu.tr/Files/UserFiles/49/dergi/YSBD5-e-ergi.pdf>
- Mavnacıoğlu K (2009) İnternette Kullanıcıların Oluşturduğu ve Dağıttığı İçeriklerin Etik Açısından İncelenmesi: Sosyal Medya Örnekleri, Fırat Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve Etik Semp, 07-09 Ekim 2009, Elazığ.
- Mutlu, E. (2008). İletişim Sözlüğü. Ankara: Ayrac Kitapevi
- Özutku, F. Vd. (2014). Sosyal Medyanın ABC’si, İstanbul: Alfa Yayınları
- Tiryaki, S. (2015). Sosyal Medya ve Facebook Bağımlılığı, Konya: Literatürk Yayınları
- TÜİK Yazılı Medya İstatistikleri <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24673> E.T: 10.04.2018).
- TÜİK, 2006). Zaman Kullanım İstatikleri, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18627> , (20.04.2017).
- Uzun, R. (2013). İzleyici Merkezli Yaklaşımlar (Editör: Erkan Yüksel), İletişim Kuramları. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 80-115.
- Yaylagül, L. (2013) Kitle İletişim Kuramları (Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar), 5. Baskı, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Yeniçaktı, N.T. (2017), Sosyal Medya Facebook ve Twitter Motivasyonları, Konya: Literatürk Yayınları.

RELATION BETWEEN STRUCTURAL EMPOWERMENT PERCEPTION AND BURNOUT IN INSTRUCTORS

Esra ÖZCAN GENÇER¹, Alptekin SÖKMEN²

Abstract

The main purpose of this study was to determine the levels of burnout and structural empowerment perception of the instructors who work in vocational high schools at Gazi University and Hacı Bayram Veli University which is established with the units transferred from Gazi University. In addition, it was also investigated whether there was a significant relationship between the structural empowerment perception and burnout level. The universe of the research constitutes 150 instructors who work in relevant universities in 2019. Although a full count was aimed, feedback was received from 84 participants. Statistical package program was used to analyze the data obtained from the questionnaire used in accordance with the literature. As a result of data analysis, it was found that the structural empowerment perceptions and burnout of the instructors in the relevant universities were at moderate level. However, there was no significant relationship between the level of burnout and structural empowerment perception. On the basis of dimensions, it was found that there was a negative and significant relationship between the perception of structural empowerment and emotional exhaustion, whereas there was no significant relationship between depersonalization and feeling of personal accomplishment.

Keywords: Structural Empowerment, Burnout, Instructor

ÖĞRETİM ELEMANLARINDA YAPISAL GÜÇLENDİRME ALGISI VE TÜKENMİŞLİK İLİŞKİSİ

Özet

Bu çalışmanın temel amacı, Gazi Üniversitesi ve Gazi Üniversitesinden aktarılan birimlerle kurulan Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi meslek yüksekokullarında görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik ve yapısal güçlendirme algı düzeylerinin belirlenmesidir. Ayrıca, çalışmada yapısal güçlendirme algısı ile tükenmişlik düzeyi arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı da incelenmiştir. Araştırmanın evrenini, üniversitelerin ilgili birimlerinde 2019 yılında görev yapan 150 öğretim elemanı oluşturmaktadır. Tam sayım hedeflenmekle birlikte 84 katılımcıdan dönüt alınabilmektedir. Literatüre uygun olarak kullanılan

¹ Öğr. Gör, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Sosyal Bilimler MYO, esra.ozcan@hbv.edu.tr

² Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, alptekin.sokmen@hbv.edu.tr

soru kağıdından elde edilen verilerin analizinde istatistik paket programı kullanılmıştır. Verilerin analizi sonucunda, her iki üniversitede de öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algıları ve tükenmişliklerinin orta düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, katılımcıların yapısal güçlendirme algıları ile tükenmişlik düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Boyutlar bazında bakıldığında ise yapısal güçlendirme algısı ile duygusal tükenme arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki olduğu, buna karşın duyarsızlaşma ve kişisel başarı hissi arasında ise anlamlı bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yapısal Güçlendirme, Tükenmişlik, Öğretim Elemanı

1 Giriş

Küreselleşmenin etkisiyle yaşanan değişim ve gelişmeler ve artan rekabet sonucunda, sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmek, örgütlerin başlıca amaçlarından biri haline gelmiştir. Örgütlerin bu amaca ulaşabilmesi için önem vermesi gereken konulardan birinin insan kaynakları yönetimi olduğu açıktır. Son yıllarda önemi gittikçe artan insan kaynakları yönetimi uygulamalarından biri, personel güçlendirme kavramıdır.

Bu çalışma, yapısal güçlendirme algısı ile tükenmişlik ilişkisine açıklık getirmek üzere tasarlanmıştır. Araştırma, insanlarla sürekli iletişim halinde olma, yayın yapma ve başarılı olma konusunda baskı ve engellerle karşılaşma, değerlendirme ve yükselme kriterlerindeki uygunsuzluk, doyum vermeyen ödül yapısı, gelir düzeyindeki azlık, çalışmaların desteklenmemesi, yeterli saygı ve değer görememe vb. nedenlerle yüksek tükenmişlik düzeyine sahip olabileceği düşünülen meslek yükseköğretim elemanlarına yönelik yapılmıştır.

Çalışmanın bir diğer amacı ise Gazi Üniversitesi ve Gazi Üniversitesinden aktarılan birimlerle kurulan Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi meslek yükseköğretim elemanlarının tükenmişlik ve yapısal güçlendirme algı düzeylerinin belirlenmesidir. Gazi Üniversitesinde görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeyi ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesinde görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeylerinin farklı olacağı düşünülmektedir. Yeni kurulan üniversitede görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeyinin daha yüksek çıkacağı düşünülmesinin nedenleri arasında, öğretim elemanlarının isteği dışında yeni üniversiteye aktarılmış olması ve bunun kendilerini değersiz hissetmelerine yol açabileceği, henüz bir örgüt kültürünün oluşmamış olması, örgütsel bağlılığın olmaması ve güçlendirme algılarının zayıf olacağı düşüncesi sayılabilir.

Araştırma, Gazi Üniversitesi ve Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi meslek yükseköğretim elemanlarında 2019 yılında görev yapan 150 öğretim elemanına yönelik yapılmıştır.

Bu çalışma kapsamında, aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur:

H₁. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi meslek yükseköğretim elemanlarında görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeyi, Gazi Üniversitesi meslek yükseköğretim elemanlarında görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeyinden daha yüksektir.

H₂. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi meslek yükseköğretim elemanlarında görev yapan öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algı düzeyleri, Gazi Üniversitesi meslek yükseköğretim elemanlarında görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeyinden daha yüksektir.

H₃. Öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algıları ile tükenmişlik düzeyleri arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

H_{3a}. Öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algıları ile duygusal tükenme arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

H_{3b}. Öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algıları ile duyarsızlaşma arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

H_{3c}. Öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algıları ile kişisel başarı hissi arasında pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Araştırma için kullanılan anket formu katılımcılara internet ortamında gönderilmiş, 84 katılımcıdan dönüt alınmıştır. Anket formu, 3 kısımdan oluşmaktadır. Ankette demografik değişkenlere ilişkin 5 soru, literatürde yer alan ve geçerlik ve güvenirlik çalışmaları yapılmış; yapısal güçlendirme ölçeğine ilişkin 20 ifade ve tükenmişlik ölçeğine ilişkin 22 ifade bulunmaktadır.

Araştırmaya ilişkin sonuçlar aşağıda sunulmuştur. Araştırma, uygulamada kolaylık ve zaman kısıtlılığı nedenleriyle sadece ilgili üniversitelerin meslek yüksekokullarında görev yapan öğretim elemanlarına yönelik yapılmıştır. Örneklem genişletilerek yapılacak bir araştırma farklı sonuçlar verebilecektir.

2 Kavramsal Çerçeve

Personel güçlendirme, çalışanlara olaylar ve sonuçları üzerinde etki kazandırma sürecidir, şeklinde tanımlanabilir. Bowen ve Lawler, personel güçlendirme için, örgütün dört bileşenini personeli ile paylaşması gerektiğini belirtmiştir: örgütün performansına ilişkin bilgi, örgütün performansı ile ilgili ödüller, örgütsel performansı anlamak ve katkıda bulunmak için gereken bilgi ve örgütsel yön ve performansı etkileyen kararları verme yetkisi (Fernandez & Moldogaziev, 2015: 377).

Literatür incelendiğinde, personel güçlendirmenin psikolojik ve yapısal güçlendirme olarak iki ayrımla ele alındığı görülmektedir. Conger ve Kanungo, psikolojik güçlendirmeyi öz-yeterlik motivasyonu olarak tanımlamıştır. Thomas ve Velthouse, psikolojik güçlendirmenin dört alt boyutuyla ele alınması gereken bir motivasyon kaynağı olduğunu belirtmişlerdir: anlamlılık, yeterlilik (yetkinlik), kendi kaderini tayin (özerklik) ve etki (Thomas & Velthouse, 1990: 666, 671). Anlamlılık, bireyin yaptığı işe yüklediği anlam ile gereksinimleri arasındaki uyumu ifade etmektedir. Yeterlilik ya da öz-yeterlik, bireyin becerisi ve işleri yerine getirme yeteneğine olan inancıdır. Kendi kaderini tayin, bireyin işteki eylemleri başlatma ve düzenleme konusunda sahip olduğu karar yetkisini ifade etmektedir. Etki ise bir bireyin işteki stratejik ve idari sonuçları etkileyebilme derecesidir (Spreitzer, 1995: 1443, 1444).

Yapısal güçlendirme, çalışma ortamının koşulları ile ilgilidir. Kanter, bilgiye, kaynaklara, desteğe ve öğrenme ve gelişmeye erişim sağlayan çalışma ortamlarının güçlendirici olduğunu savunmaktadır. Laschinger ve arkadaşları, psikolojik güçlendirmenin yapısal güçlendirmenin bir sonucu olduğunu savunan Kanter teorisini geliştirmek için yaptıkları çalışmalarında yapısal güçlendirmeyi altı alt boyutu ile birlikte ele almışlardır: resmi güç, gayri resmi güç, fırsat, bilgi, destek ve kaynaklara algılanan erişim (Laschinger vd., 2001: 266). Bilgiye erişim boyutu, bir çalışanın; karar vermesini ve daha çabuk hareket etmesini sağlayacak olan örgüt politika, karar, hedef ve verileri hakkında bilgilere ulaşabilmesini, desteğe erişim boyutu, kendi kararlarını verme konusunda çalışma arkadaşları, yöneticiler ve diğerlerinden destek ve geribildirim

alabilmesini, kaynaklara erişim boyutu, gerekli para, ekipman ve işi yapacak zamana sahip olabilmesini, fırsatlara erişim boyutu ise, işyerinde eğitim ve kendini geliştirme ile ilerleyebilme fırsatlarına sahip olabilmesini ifade eder (Orgambidez-Ramos vd., 2017: 617). Bu erişimlere sahip olmak, örgüt içerisindeki resmi ve gayri resmi güç ilişkileri ile ilgilidir ve çalışanların görevlerini daha hızlı ve daha etkili bir şekilde gerçekleştirmelerine katkı sağlar. Resmi güç, iş ilişkilerinde, gayri resmi güç ise sosyal ilişkilerde güce sahip olmakla ilgilidir (Gilbert vd., 2010: 340).

Personel güçlendirmenin, örgütsel bağlılık, güven, etkinlik, etkililik, verimlilik ve iş doyumunu ile pozitif yönde anlamlı bir ilişkisinin olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur (Laschinger vd., 2001; Laschinger vd., 2006; Papathanasiou vd., 2014; Yagil, 2006). Bununla birlikte, çalışanların personel güçlendirme algılarının yüksek olduğu durumlarda, iş streslerinin azaldığı, adalet algılarının yükseldiği, işe karşı sorumluluk duygularının arttığı ve işleriyle ilgili daha olumlu duygulara sahip oldukları belirtilmiştir. Kendini daha güçlü hisseden çalışanın özgüveninin ve iş memnuniyetinin arttığı ve bunun da müşteri memnuniyetini olumlu şekilde etkilediği de ulaşılan sonuçlar arasındadır (Laschinger vd., 2001; Laschinger vd., 2006; Papathanasiou vd., 2014; Yagil, 2006). Ayrıca, yapısal güçlendirmenin, psikolojik güçlendirme üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu da görülmüştür (Laschinger vd., 2001).

Örgütlerde personel güçlendirmeye yeterince önem verilmemesi sonucunda ortaya çıkabilecek sorunlardan biri de çalışanlarda meydana gelebilecek olan tükenmişlik sendromudur. Tükenmişlik, hem birey hem de örgütler açısından yaşama önemli ölçüde negatif etki eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Tükenmişlik kavramını literatüre kazandıran Freudenberger, 1974 yılında yayınlanan makalesinde tükenmişliği çalışma hayatında enerji, güç ve kaynakları aşırı kullanmayı isteme neticesinde tükenme durumu olarak ele almış, tükenmişliğin yorgunluk, sık baş ağrısı, mide bağırsak bozuklukları, uykusuzluk ve nefes darlığı gibi fiziksel semptomlarla kendini gösterdiğini belirtmiştir (Heinemann & Heinemann, 2017: 2). Kavrama ilişkin çalışmaları ve geliştirdiği, kendi adıyla anılan, ölçek sayesinde bu konuda en fazla anılan isim olan Sosyal Psikolog Christina Maslach ise tükenmişliği, sürekli diğer insanlarla çalışmak durumunda olan bireylerde sıklıkla görülen, yoğun duygular ve stres sonucunda ortaya çıkan psikolojik sendrom olarak tanımlamıştır (Maslach & Jackson, 1981: 99; Maslach vd., 2001: 399).

Freudenberger, tükenmişliği, duygusal tükenme olarak ele alırken, Maslach ve Jackson (1981: 99) duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarıda azalma hissinden oluşan, üç bileşenli bir sendrom olarak ele almışlardır. Duygusal tükenme, tükenmişliğin bireysel stres boyutunu ve bireyin duygusal ve fiziksel kaynaklarında azalmayı ifade etmektedir. Bu boyut, tükenmişliğin en çok önem verilen ve araştırılan boyutudur. Duyarsızlaşma, tükenmişliğin kişiler arası boyutunu ve müşterilere yönelik negatif, katı tutumları ve işe karşı aşırı tepkili olmayı ifade etmektedir (Maslach & Goldberg, 1998: 64). Bu boyutta birey, hizmet sunduğu kişilere karşı duygudan yoksun, alaycı, küçümseyen, katı ve kayıtsız tutum ve davranışlar sergiler (Leiter & Maslach, 1988: 297). Kişisel başarıda azalma hissi ise tükenmişliğin öz değerlendirme boyutunu ve bireyin kendisini olumsuz değerlendirme eğilimini ifade etmektedir (Maslach & Goldberg, 1998: 64). Bu boyutta birey, kendisini yetersiz hisseder, işinde ilerleme kaydedemediğini, hatta gerilediğini, harcadığı çabanın bir işe yaramadığını ve çevresinde bir fark yaratamadığını düşünür (Leiter & Maslach, 1988: 298).

Maslach ve Jackson'a göre tükenmişlik, duygusal tükenme ile başlamakta, duygusal tükenmeye karşı bir baş etme stratejisi olarak bireylerde ortaya çıkan duyarsızlaşma ile devam etmekte ve duyarsızlaşan kişinin iş ve insan ilişkileri konusunda yetersizlik duygusu içerisine

girmesi ile sonuçlanmaktadır. (Leiter & Maslach, 1988: 300). Golembiewski'a göre ise süreç duyarsızlaşma ile başlamakta, duyarsızlaşma bireyin işe ilişkin performansına yansımakta ve kişisel başarıda düşme hissine yol açmakta ve bireyin duygusal tükenme yaşaması ile son bulmaktadır. Yapılan araştırmaların bazıları Maslach modelini desteklerken, bazıları da Golembiewski modelini desteklemişlerdir (Lewin & Sager,2007: 1217).

Tükenmişlik ile ilgili araştırmalar genellikle, tükenmişlik düzeylerinin yüksek olduğu düşünülen, insanlarla yüz yüze çalışan ve yoğun ilişkiler kuran hemşireler, doktorlar, öğretmenler, sosyal hizmet uzmanları vb. üzerine yapılmış, bu araştırmalarda tükenmişliğin nedenleri ve sonuçları üzerinde sıklıkla durulmuştur. Tükenmişliğin nedenleri arasında, fazla iş yükü ve mesai saatleri, algılanan eşitsizlikler, iş tatminsizliği, iş stresörleri, iş-kişiy uyumsuzluğu, müşteri saldırganlığı, müşterilerin olumsuz geri bildirimlerinin sıklığı, kaynakların kıtlığı, meslektaşlar, müşteriler ve yöneticilerle kişisel çatışmalar ve çalışan değerler sayılmıştır (Laschinger vd., 2006; Maslach v.d., 2001; Schermuly vd., 2011; Yagil, 2006).

Tükenmişliğin, fiziksel yorgunluk, uykusuzluk, artan uyuşturucu ve alkol kullanımı, moral bozukluğu, ruh sağlığı sorunları, aile yaşamında sorunlar, azaltılmış yaşam kalitesi, iş tatminsizliği, başarısızlık duygusu, meslektaşlara ve müşterilere kötü davranma, işten ayrılma, hizmet kalitesini azaltma, devamsızlığın artması, işe devamsızlık nedeniyle artan maliyetler, verimlilik ve performansın azalması, örgütsel bağlılığın azalması, üretkenlik ve etkinliğin azalması gibi sonuçlara yol açabileceği belirtilmiştir (Leiter v.d., 1988; Mardini & Mardini, 2014; Maslach v.d., 1981; Maslach v.d., 1998).

Yapısal güçlendirme ve tükenmişlik arasındaki ilişkiyi inceleyen ve çeşitli meslek gruplarına (sağlık çalışanları başta olmak üzere, öğretmenler, bankacılar, çeşitli sektörlerde hizmet sağlayıcıları vb.) yönelik yapılan araştırmaların çoğu, yapısal güçlendirmenin tükenmişlik veya boyutları üzerinde anlamlı ve negatif yönde bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur (Ben-Zur & Yagil, 2005; Guo vd., 2016; Laschinger v.d.,2006; Laschinger vd., 2009; Orgambidez v.d., 2017, Polatçı & Özçalık, 2013).

3 Yöntem

Bu araştırmada, Gazi Üniversitesi ve Gazi Üniversitesinden aktarılan birimlerle kurulan Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi meslek yüksekokullarında görev yapan öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algı ve tükenmişlik düzeyleri arasında anlamlı bir farkın olup olmadığının belirlenmesi amaçlanmıştır. Bununla birlikte, yapısal güçlendirme algısı ile tükenmişlik düzeyi ve tükenmişliğin boyutları arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı da incelenmiştir.

Araştırmanın evreni, Gazi Üniversitesi ve Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi meslek yüksekokullarında 2019 yılında görev yapan 150 öğretim elemanından oluşmaktadır. Araştırma için kullanılan anket formu katılımcılara internet ortamında gönderilmiş, 84 katılımcıdan dönüt alınmıştır.

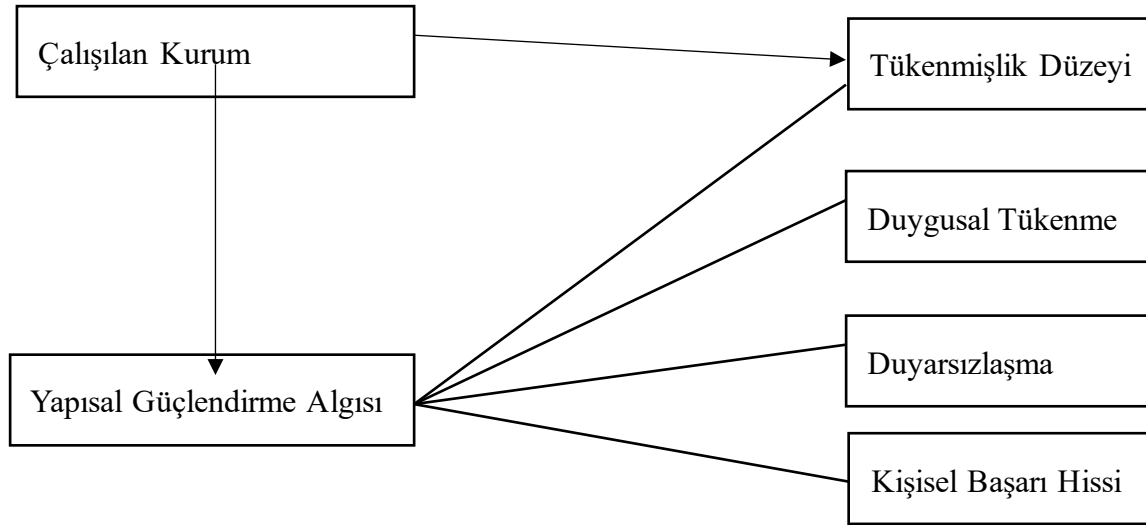
Bu araştırmada, veri toplama aracı olarak anket formu tercih edilmiştir. Anket formu, 3 kısımdan oluşmaktadır. Ankette demografik değişkenlere ilişkin 5 soru, literatürde yer alan ve geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmış; yapısal güçlendirme ölçeğine ilişkin 20 ifade ve tükenmişlik ölçeğine ilişkin 22 ifade bulunmaktadır.

İlgili üniversitelerdeki yapısal güçlendirme algısını ölçmek amacıyla, Laschinger tarafından geliştirilmiş, Türkçe'ye çevirisi, geçerlik ve güvenilirlik çalışması Sürgevil ve arkadaşları (2013) tarafından yapılmış olan, 6 alt boyut ve 20 maddeden oluşan Çalışma Etkililiği Koşulları Anketi-II (CWEQ-II) kullanılmıştır. Ankette, ilk üç ifade fırsatlara sahip olma ile ilgiliyken, sırasıyla bilgiye ulaşma, destek görme, kaynaklara, biçimsel güce ve biçimsel olmayan güce sahip olmaya ilişkin 3'er ifade ve genel güçlendirmeye ilişkin 2 ifade yer almaktadır. Değerlendirme, 5'li likert ölçeği ile yapılmıştır.

Öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeylerini ölçmek amacıyla ise Maslach ve Jackson tarafından geliştirilen, Türkçe'ye uyarlaması Ergin (1992) tarafından yapılmış olan 3 alt boyutlu, 22 maddelik Maslach Tükenmişlik Envanteri kullanılmıştır. Ankette ilk 8 ifade kişisel başarı hissini ölçmeye yönelikken, sırasıyla duygusal tükenmeyi ölçmeye ilişkin 9 ifade, duyarsızlaşmayı ölçmeye ilişkin 5 ifade yer almaktadır. Tükenmişliği değerlendirmek için 5'li likert ölçeği kullanılmıştır.

Bu çalışmada öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algıları ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin ortaya konulmasının amaçlanması, araştırmayı ilişkisel modele yöneltmiştir ve aşağıdaki araştırma modeli oluşturulmuştur.

Şekil 1. Çalışılan Kurum, Yapısal Güçlendirme Algısı ve Tükenmişlik Düzeyi İlişkisi

Uygulama sonucunda elde edilen verilerin çözümlenmesinde SPSS 25 paket programından (Statistical Package for the Social Science) yararlanılmıştır.

4 Bulgular

4.1 Güvenilirlik Katsayısı

Araştırmanın gerçekleştirilmesi amacı ile kullanılan anket formundaki ölçek ifadelerinin güvenilirliklerinin test edilmesinde Cronbach's Alpha tekniğine başvurulmuştur. Söz konusu

ifadelerin güvenilirlik düzeylerinin belirlenmesinde aşağıdaki değer aralıkları baz alınmıştır (Kalaycı, 2005: 405):

$\alpha < 0.50$	Ölçek güvenilir değildir.
$0.50 < \alpha < 0.60$	Ölçek düşük düzeyde güvenilirdir.
$0.60 < \alpha < 0.70$	Ölçek kabul edilebilir düzeyde güvenilirdir.
$0.70 < \alpha < 0.90$	Ölçek iyi düzeyde güvenilirdir.
$\alpha > 0.90$	Ölçek çok iyi düzeyde güvenilirdir.

Tablo 1. Cronbach's Alpha Tekniğine İlişkin Çözümleme Sonuçları

Boyutlar	Cronbach's Alpha Katsayısı	Madde Sayısı
Tükenmişlik Düzeyi	.86	22
Kişisel Başarı Hissi Alt Boyutu	.84	8
Duygusal Tükenme Alt Boyutu	.88	9
Duyarsızlaşma Alt Boyutu	.91	5
Yapısal Güçlendirme Algısı	.96	20

Tablo 1'e göre, her 2 ölçek formunda yer alan ifadelerin güvenilir olduğu söylenebilir.

4.2 Normallik Analizi

Araştırmada, anket yöntemi sonucu elde edilen verilerin çözümlenmesinde kullanılan bir diğer test tekniği de normallik testidir.

Tablo 2. Normallik Analizi

Kolmogorov-Smirnov Testi						
	Ankara Hacı Bayram Veli Gazi Üniversitesi					
	İstatistik	df	P	İstatistik	df	p
Tükenmişlik	,125	36	,167	,182	48	,000
Kişisel Başarı Hissi	,113	36	>,200	,125	48	,059
Duygusal Tükenme	,121	36	>,200	,160	48	,004
Duyarsızlaşma	,259	36	,000	,187	48	,000
Yapısal Güçlendirme Algıları	,111	36	>,200	,112	48	,177

Tükenmişliğin alt boyutu olan kişisel başarı hissi ve yapısal güçlendirme algıları ölçek toplamlarının normal bir dağılıma sahip olduğu ($p > .05$) fakat tükenmişlik toplamı ile diğer alt boyutlarının normal dağılıma uymadıkları ($p < .05$) Tablo 2’de görülmektedir. Bu nedenle parametrik varsayımları karşılayan değişkenler için Student’s t testi, karşılamayan değişkenler için ise Mann-Whitney U testi kullanılmıştır.

4.3 Örneklem İlişkin Bulgular

Tablo 3. Örneklem İlişkin Bulgular

Yaş Grubu	Kişi Sayısı (n)	Yüzde (%)
27-31 yaş	18	21,4
32-36 yaş	37	44,0
37-41 yaş	14	16,7
42 ve üzeri yaş	15	17,9
Cinsiyet		
Kadın	48	57,1
Erkek	36	42,9
Eğitim Durumu		
Lisans	8	9,5
Yüksek Lisans	29	34,5
Doktora	47	56,0
Kurumdaki Çalışma Süresi		
1 yıldan daha az	3	3,6
1-5 yıl	8	9,5
6-10 yıl	51	60,7
11-15 yıl	14	16,7
16 ve üzeri	8	9,5
Görev Yapılan Kurum		
Gazi Üniversitesi	48	57,1
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	36	42,9
Toplam	84	100,0

Araştırmaya toplam 84 kişi katılmıştır. Katılımcıların %21,4’ü 27-31, %44’ü 32-36, %16,7’si 37-41 ve %17,9’u 42 ve üzeri yaş grubunda; %57,1’i kadın ve %42,9’u erkek; %9,5’i lisans, %34,5’i yüksek lisans ve %56’sı doktora mezunu; %3,6’sı 1 yıldan az, %9,5’i 1-5 yıl, %60,7’si 6-10 yıl, %16,7’si 11-15 yıl ve %9,5’i 16 ve üzeri kıdeme sahip; %57,1’i Gazi Üniversitesi ve %42,9’u Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesinde görev yapmaktadır.

Tablo 4, araştırmaya katılan öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algıları ve tükenmişlik düzeylerinin bir bütün olarak yer aldığı ‘ortalama ve standart sapma’ değerlerini içermektedir.

Ortalama değer aralıkları şu şekilde sınıflandırılmıştır:

1,00-1,79 aralığında çok düşük,

1,80 2,59 aralığında düşük,

2,60-3,39 aralığında orta,

3,40-4,19 aralığında yüksek,

4,20-5,00 aralığında çok yüksek düzeyli (Özdamar, 2003: 32).

4.4 Hipotezlere İlişkin Bulgular

Tablo 4. Tüm Boyutların Ortalama ve Standart Sapma Sonuçları

	Tükenmişlik	Duygusal Tükenme	Kişisel Başarı Hissi	Duyarsızlaşma	Yapısal Güçlendirme Algıları
<i>Ort.</i>	2.66	3.14	2.42	2.36	3.11
<i>SS</i>	.493	.426	.610	.679	.844

Buna göre, katılımcıların tükenmişliklerinin ve yapısal güçlendirme algılarının orta düzeyli olduğu söylenebilir. Tükenmişlik boyutlarında, en yüksek ortalamanın duygusal tükenmede, en düşük ortalamanın ise duyarsızlaşmada olduğu görülmektedir.

Daha sonra, öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algı ve tükenmişlik düzeyleri, kurum değişkeni açısından ele alınmıştır. Tablo 5 incelendiğinde, Gazi Üniversitesi ve Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeyleri arasında, anlamlı derecede bir farklılığın olmadığı görülmektedir ($p=,439>0,05$).

Tablo 5. Çalışılan Kurumun Tükenmişlik Düzeyine Etkisi

	N	Ort.	SS	Mann Whitney U	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	36	2,59	,347	778,500	,439
Gazi Üniversitesi	48	2,72	,576		

Tablo 6 incelendiğinde, Gazi Üniversitesi ve Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde görev yapan öğretim elemanlarının kişisel başarı hissi alt boyutu ($p=,154$) ve duygusal tükenme alt boyutu puan ortalamalarının ($p=,488$) istatistiksel olarak anlamlı olmadığı, Gazi Üniversitesi'nde görev yapan öğretim elemanlarının duyarsızlaşma alt boyutu puan ortalamalarının Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde görev yapan öğretim elemanlarından anlamlı derecede yüksek olduğu ($p=,017$) görülmektedir.

Tablo 6. Çalışılan Kurumun Tükenmişlik Alt Boyutları Düzeyine Etkisi

Kişisel Başarı Hissi	N	Ort.	SS	Student t testi	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	36	3,95	,573	1,438	,154
Gazi Üniversitesi	48	3,78	,542		
Duyarsızlaşma	N	Ort.	SS	Mann Whitney U	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	36	1,47	,597	603,00	,017
Gazi Üniversitesi	48	1,95	,938		
Duygusal Tükenme	N	Ort.	SS	Mann Whitney U	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	36	2,00	,675	787,500	,488
Gazi Üniversitesi	48	2,21	,939		

Tablo 7'ye göre, Gazi Üniversitesi ve Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde görev yapan öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algıları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farkın olmadığı söylenebilir ($p=,104$).

Tablo 7. Çalışılan Kurumun Yapısal Güçlendirme Algısına Etkisi

	N	Ort.	SS	Student t testi	Asymp. Sig. (2-tailed)
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	36	2,93	,908	1,645	,104
Gazi Üniversitesi	48	3,24	,777		

Yapısal güçlendirme algısı ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin tespit edilebilmesi için yapılan analizin sonuçları Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8. Yapısal Güçlendirme Algısı ile Tükenmişlik Arasındaki İlişki

			Tükenmişlik	Yapısal Güçlendirme Algısı
Spearman's rho	Tükenmişlik	r	1,000	,063
		p	.	,285
		N	84	84
	Yapısal Güçlendirme Algısı	r	,063	1,000
		p	,285	.
		N	84	84

Tablo 8 incelendiğinde, iki değişken arasında, p anlamlılık değeri 0.285 olduğundan, anlamlı bir ilişkinin bulunamadığı görülmektedir.

Yapısal güçlendirme algısının tükenmişliğin boyutları (duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı hissi) üzerinde anlamlı bir etkisinin olup olmadığının tespit edilebilmesi için yapılan analizin sonuçları Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9. Yapısal Güçlendirme Algısı ile Tükenmişlik Boyutları Arasındaki İlişki

				Yapısal Güçlendirme Algısı
Spearman's rho	Duygusal Tükenme	r	,288	1,000
		p	,00	.
		N	84	84
	Duyarsızlaşma	r	,001	1,000
		p	,495	.
		N	84	84
	Kişisel Başarı Hissi	r	-,057	1,000
		p	,302	.
		N	84	84

Tablo 9 incelendiğinde, yapısal güçlendirme algısı ile duygusal tükenme arasında negatif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Yapısal güçlendirme algısı ile duyarsızlaşma ve kişisel başarı hissi arasında ise anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Tablo 10. Hipotezlerin Değerlendirilmesi

H₁. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi meslek yüksekokullarında görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeyi, Gazi Üniversitesi meslek yüksekokullarında görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeyinden daha yüksektir.	Desteklenmemiştir
H₂. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi meslek yüksekokullarında görev yapan öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algı düzeyleri, Gazi Üniversitesi meslek yüksekokullarında görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeyinden daha yüksektir.	Desteklenmemiştir
H₃. Öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algıları ile tükenmişlik düzeyleri arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.	Desteklenmemiştir
H_{3a}. Öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algıları ile duygusal tükenme arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.	Desteklenmemiştir
H_{3b}. Öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algıları ile duyarsızlaşma arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.	Desteklenmemiştir
H_{3c}. Öğretim elemanlarının yapısal güçlendirme algıları ile kişisel başarı hissi arasında pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.	Desteklenmemiştir

5 Sonuç

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2018 yılında Gazi Üniversitesinden aktarılan birimlerle kurulan yeni bir üniversitedir. Öğretim elemanlarının isteği dışında yeni üniversiteye aktarılmış olması ve bunun kendilerini değersiz hissetmelerine yol açabileceği, henüz bir örgüt kültürünün oluşmamış olması nedeniyle örgütsel bağlılığın da olmayacağı ve güçlendirme algılarının zayıf olabileceği varsayımlardan yola çıkarak Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesinde görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeylerinin Gazi Üniversitesinde görev yapan öğretim elemanlarına göre daha yüksek olabileceği düşünülmüş ve hipotez bu yönde geliştirilmiştir. Araştırma sonucunda, ilgili üniversitelerde görev yapan öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeyleri arasında anlamlı bir farkın olmadığı görülmüştür. Ancak, araştırma, uygulamada kolaylık ve zaman kısıtlılığı nedenleriyle sadece ilgili üniversitelerin meslek yüksekokullarında görev yapan öğretim elemanlarına yönelik yapılmıştır. Örneklem genişletilerek yapılacak bir araştırma farklı sonuçlar verebilecektir.

Araştırma sonucunda, her iki üniversitede de öğretim elemanlarının orta düzeyde tükenmişlik yaşadıkları görülmüştür. Bununla birlikte, öğretim elemanlarının yükseğe yakın düzeyde duygusal tükenme yaşadığı elde edilen sonuçlar arasındadır. Maslach'ın tükenmişliğin duygusal tükenme ile başlayıp duyarsızlaşma ve kişisel başarıda azalma hissi ile devam ettiği görüşünden yola çıkarak, zamanla diğer boyutlarda da artış görülebileceği düşünülebilir. Fiziksel yorgunluk, uykusuzluk, artan uyuşturucu ve alkol kullanımı, moral bozukluğu, ruh sağlığı sorunları, aile yaşamında sorunlar, azaltılmış yaşam kalitesi, iş tatminsizliği, başarısızlık duygusu, meslektaşlara kötü davranma, işten ayrılma, hizmet kalitesini azaltma, devamsızlığın

artması, işe devamsızlık nedeniyle artan maliyetler, verimlilik ve performansın azalması, örgütsel bağlılığın azalması, üretkenlik ve etkinliğin azalması gibi ciddi sonuçlara yol açabileceği yapılan araştırmalarla ortaya konan tükenmişlik sendromunun, bilgi üreten ve aktaran, ülkelerin gelişmesinde önemli katkıları olan öğretim elemanlarında yaşanıyor olması hem örgüt hem toplum açısından önemli bir sorundur.

Araştırmada, ayrıca, yapısal güçlendirme algısı ve tükenmişlik düzeyi ilişkisi de incelenmiş ve ilgili değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. İleride yapılacak çalışmalarda, öğretim elemanlarının yaşadığı tükenmişliğin nedenlerinin ve çözümlerinin araştırılması ve yöneticiler tarafından ilgili tedbirlerin alınması öğretim elemanlarının tükenmişlik düzeylerinin azaltılmasında katkı sağlayıcı olacaktır.

Kaynakça

- Ben-Zur, H. And Yagil, D. (2005). "The Relationship Between Empowerment, Aggressive Behaviours of Customers, Coping, and Burnout", *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 14(1), 81-99.
- Ergin, C. (1992). "Doktor ve Hemşirelerde Tükenmişlik ve Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin Uyarlanması", *VII. Ulusal Psikoloji Kongresi Bilimsel Çalışmaları*, (Ed.) Bayraktar, R. ve Dağ, İ., Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 143-154.
- Fernandez, S., Moldogaziev, T. (2015). "Employee Empowerment and Job Satisfaction in the U.S. Federal Bureaucracy: A Self-Determination Theory Perspective", *American Review of Public Administration*, 45 (4), 375-401.
- Gilbert, S., Laschinger, H. K. S. and Leiter, M. (2010). "The Mediating Effect of Burnout on the Relationship Between Structural Empowerment and Organizational Citizenship Behaviours", *Journal of Nursing Management*, 18, 339-348.
- Guo, J., Chen, J., Fu, J., Ge, X., Chen, M., and Liu, Y. (2016). "Structural Empowerment, Job Stress and Burnout of Nurses in China", *Applied Nursing Research*, 31, 41-45.
- Heinemann, L. V., Heinemann, T. (2017). "Burnout Research: Emergence and Scientific Investigation of a Contested Diagnosis", *SAGE Open*, 1, 12.
- Kalaycı, Ş. (2005). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Laschinger, H. K. S., Finegan, J., Shamian J. and Wilk, P. (2001). "Impact of Structural and Psychological Empowerment on Job Strain in Nursing Work Settings", *JONA*, 31 (5), 260-272.
- Laschinger, H. K. S., Wong, C. A. and Greco, P. (2006). "The Impact of Staff Nurse Empowerment on Person-Job Fit and Work Engagement/Burnout", *Nursing Administration Quarterly*, 30(4), 358-367.
- Laschinger, H. K. S., Finegan, J. and Wilk, P. (2009). "New Graduate Burnout: The Impact of Professional Practice Environment, Workplace Civility, and Empowerment", *Nursing Economics*, 27(6), 377-383.
- Leiter, M. P., Maslach, C. (1988). "The Impact of Interpersonal Environment on Burnout and Organizational Commitment", *Journal of Organizational Behaviour*, 9, 297-308.
- Lewin, J. E., Sager, J. K. (2007). "A Process Model of Burnout Among Salespeople: Some New Thoughts", *Journal of Business Behaviour*, 60, 1216-1224.
- Mardani, S. and Mardani, N. (2014). "The Impact of Psychological Empowerment on Job Burnout in Hospital Staff", *International Journal of Hospital Research*, 3(2), 69-78.

- Maslach, C., Jackson, S. E. (1981). "The Measurement of Experienced Burnout", *Journal of Occupational Behaviour*, 2, 99-113.
- Maslach, C., Goldberg, J. (1998). "Prevention of Burnout: New perspectives", *Applied & Preventive Psychology*, 7, 63-74.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B. and Leiter, M. P. (2001). "Job Burnout", *Annual Reviews of Psychology*, 52, 397-422.
- O'Brien, J. L. (2010). "Structural Empowerment, Psychological Empowerment and Burnout in Registered Staff Nurses Working in Out Patient Dialysis Center", *Rutgers, The State University of New Jersey*.
- Orgambidez-Ramos, A., Borrego-Ales, Y., Vazquez-Aguado, O. and March-Amegual, J. (2017). "Structural Empowerment and Burnout Among Portuguese Nursing Staff: An Explicative Model", *Journal of Nursing Management*, 25(8), 616-623.
- Özdamar, K. (2003). *Modern Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Eskişehir: Kaan Kitabevi.
- Papathanasiou, I. V., Fradelos, E. C., Kleisiaris, C. F., Tsaras, K., Kalota, M. A. and Kourkouta, L. (2014). "Motivation, Leadership, Empowerment and Confidence: Their Relation with Nurses' Burnout", *Mater Sociomed*, 26(6), 405-410.
- Polatçı S., Özçalık F. (2013). "Yapısal ve Psikolojik Güçlendirmenin İşyeri Nezaketsizliği ve Tükenmişliğe Etkisi", *İşletme Bilimi Dergisi*, 1(1), 17-34.
- Schermuly, C. C., Schermuly, R. A. and Meyer, B. (2011). "Effects of Vice-principals' Psychological Empowerment on Job Satisfaction and Burnout", *International Journal of Educational Management*, 25(3), 252-264.
- Spreitzer, G. M. (1995). "Psychological Empowerment in the Workplace: Dimensions, Measurement, and Validation", *Academy of Management Journal*, 38(5), 1442-1465.
- Sürgevil, O., Tolay, E., Topoyan, M. (2013). "Yapısal Güçlendirme ve Psikolojik Güçlendirme Ölçeklerinin Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizleri", *Journal of Yasar University*, 8(31), 5371-5391.
- Thomas, K. W., Velthouse, B. A. (1990). "Cognitive Elements of Empowerment: An "Interpretive" Model of Intrinsic Task Motivation", *The Academy of Management Review*, 15 (4), 666-681.
- Yagil, D. (2006). "The Relationship of Service Provider Power Motivation, Empowerment and Burnout to Customer Satisfaction", *International Journal of Service Industry Management*, 17 (3), 258-2

HYDROELECTRICITY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: THE CASE OF OECD COUNTRIES

Taner GÜNEY¹

Abstract

The aim of this study is to analyze the effects of hydroelectricity on sustainable development. For this purpose, the data of the OECD countries covering the period 1990-2015 were included in the two-stage GMM and IV (2SLS) analyzes. In this study, adjusted net savings variable, which is a good indicator of sustainable development, has been used. Because the adjusted net savings calculated by the World Bank is very closely related to the 2030 Sustainable Development Goals and sustainable development concept. According to the two-stage GMM and IV (2SLS) estimation results, hydroelectricity has a positive and statistically significant effect on sustainable development. The impact of hydroelectricity on sustainable development is further increased by considering net adjusted net savings per capita. Therefore, the higher the level of energy obtained from hydroelectric power, the higher the level of sustainable development. For this reason, it is important for OECD countries to implement hydroelectric power as a source of energy and implement measures and policies that increase hydropower production.

Keywords: Sustainable Development, Hydroelectricity, Panel Data Analysis

HIDROELEKTRİK VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA: OECD ÜLKELERİ ÖRNEĞİ

Özet

Bu çalışmanın amacı, hidroelektriğin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkilerini analiz etmektir. Çalışmada bu amaçla, OECD ülkelerinin 1990-2015 dönemini kapsayan verileri iki aşamalı GMM ve IV (2SLS) analizlerine dahil edilmiştir. Bu çalışmada çok iyi bir sürdürülebilir kalkınma göstergesi olan düzeltilmiş net tasarruf değişkeni kullanılmıştır. Çünkü Dünya Bankası tarafından hesaplanan düzeltilmiş net tasarruf hesaplaması 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve sürdürülebilir kalkınma kavramı ile çok yakından ilgilidir. İki aşamalı GMM ve IV (2SLS) tahmin sonuçlarına göre hidroelektrik, sürdürülebilir kalkınma üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Hidroelektriğin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisi, kişi başına düzeltilmiş net tasarruf dikkate alındığında ise daha da artmaktadır. Dolayısıyla hidroelektrikten elde edilen enerji düzeyi arttıkça, sürdürülebilir kalkınma düzeyi de yükselmektedir. Bu nedenle OECD ülkelerinin enerji kaynağı olarak

¹ Doç.Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, e-posta: tanerguney@kmu.edu.tr

hidroelektriği ön plana çıkararak ve hidroelektrik üretimini arttıran önlem ve politikaları hayata geçirmeleri önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Hidroelektrik, Panel Veri Analizi

1 Giriş

Enerji sektörü, insan faaliyetlerinden kaynaklanan en büyük hava kirliliği emisyonları kaynağıdır. Bu emisyonların büyük bölümü enerji üretiminde fosil yakıtların ve biyoenerjinin kullanılmasından kaynaklanmaktadır (Rafaj et al., 2018). Bununla birlikte tükenmekte olan enerji rezervleri, çevresel kaygılar ve üretim maliyetinin artmasıyla, sürekli artan enerji talebini karşılamak için ülkelerin geleneksel fosil yakıt bazlı enerji kaynaklarına bağımlı olmayı sürdürmesi çok zor gözükmektedir. Özellikle dünya enerji tüketiminin %63'üne ve karbon emisyonunun %37,2'sini sahip olan OECD ülkeleri için daha zor gözükmektedir. Karbon emisyonlarının, 2014'ten 2016'ya neredeyse hiç değişmeden % 1,6 arttığı dünyamızda, yenilenebilir enerji % 17 büyüme ile 10 yıllık ortalamanın üstünde rekor bir artış göstermiştir. Bu rekor artış içinde rüzgar enerjisi %21, hidroelektrik %0,9 ve nükleer enerji ise %1,1 artış göstermiştir. Yenilenebilir enerji, elektrik üretimindeki büyümenin neredeyse yarısını oluşturmuştur (% 49), geri kalanı ise kömür (% 44) ile sağlanmıştır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının küresel enerji üretiminde payı ise %7,4'ten %8,4'e yükselmiştir (BP, 2018). Bu artış OECD ülkeleri için çok değerlidir. Çünkü OECD ülkeleri %62,6 yenilenebilir enerji ve Çin dışarıda bırakıldığında %34,3 hidroelektrik tüketimi ile bu alanda dünya lideridir. Ancak bu konuda yapılan çalışmalar gösteriyor ki, sadece OECD ülkeleri değil, tüm ülkelerin hava kirliliğinin en aza indirilmesi, uzun vadeli ekolojik sürdürülebilirliğin korunması, temel ihtiyaçların karşılanması yani kısaca sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması için yenilenebilir enerji kaynaklarına ağırlık vermesi gerekmektedir (IEA, 2017). OECD ülkeleri için yapılan analizler, hidroelektrik tüketimi ve sürdürülebilir kalkınma arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu göstermektedir. İki aşamalı GMM ve IV (2SLS) tahminleri, hidroelektrik enerji tüketimi arttığında sürdürülebilir kalkınma seviyesinin artacağını göstermektedir.

2 Data ve Method

Bu çalışmada aşağıdaki model tahmin edilecektir.

$$\ln SD_{it} = \alpha_i + \delta_{it} + \beta_{1i} \ln HY_{it} + \beta_{2i} \ln Energy_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

burada, $i = 1, \dots$, paneldeki her ülke için N , $t = 1, \dots, T$, zaman dilimini belirtir ve ϵ stokastik hata terimini belirtir. α_i parametresi, ülkeye özgü sabit etkilerin olasılığını sağlar. 1990'dan 2015'e kadar olan 36 Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkesi paneli için Dünya Bankası'ndan (WB) ve BP Statistical Review of World Energy (SRWE) çevrimiçi veri tabanından yıllık veriler elde edildi. Bu çalışmada SD kişi başına düzeltilmiş net tasarrufu, HY hidroelektrik tüketimine eşdeğer petrol olarak ölçülmüş hidroelektrik tüketimini ve Energy petrol, doğal gaz ve kömür gibi fosil kaynaklardan elde edilen enerjiyi göstermektedir. SD, aşağıdaki formül kullanılarak bir ondalık ölçeğe dönüştürüldü ve daha sonra doğal logaritmik değer elde edildi.

$$\text{Standard SD Value} = \frac{\text{Year's Value} - \text{The Lowest Value}}{\text{The Highest Value} - \text{The Lowest Value}}$$

Bu çalışmada bu nedenle instrumental variable (2SLS) ve two-step GMM yöntemleri tercih edilmiştir. IV (2SLS) yönteminde uygun araç değişken bulmak güç olabilir. Bu sorunu aşmanın en iyi yolu literatürü takip ederek kullanılan araç değişkenleri çalışmaya dahil etmektir. Bu nedenle araç değişken olarak literatürde kullanılan latitude, ethno-linguistic fractionalisation (ELF), common law ve bir önceki dönemin yolsuzluğu (initial ICRG index) Gupta et al., 2002; Aidt, 2010; Güney, 2017; Güney, 2019) araç değişken olarak kullanılabilir. IV (2SLS) tahminlerinde içsellik probleminin belirlenmesi amacıyla Hausman testi (endogeneity), geçerli araç değişkenlerin kullanılıp kullanılmadığını belirlemek amacıyla Sargan testi (overidentification), araç değişkenlerin içsel değişken ile ilişkili olup olmadığını belirlemek amacıyla Anderson canonical LM testi (underidentification), araç değişkenlerin zayıf veya güçlü olup olmadığını belirlemek amacıyla Cragg-Donald Wald F testi (weakidentification) kullanılmıştır.

İki aşamalı GMM tahmincisi, sağlam çıkarımlar için tarafsız parametre tahminleri veren, verilen modellerin eşzamanlılık sorunları ve endojenlik sorunlarını açıklar. Enstrüman seti, Hansen'in J-istatistiklerinden belirgin bir sınırlama getirilerek kontrol edilen ve modellerde enstrümanların geçerliliği için önemsiz ki-kare istatistiklerden onaylanan kontrolörlerin ilk gecikmesi kullanılarak kullanılır (Khan vd., 2019: 775). Diğer bir deyişle, sistem GMM'de, aynı gecikmeli bağımlı değişken setleri araçsal değişkenler olarak kullanılmaktadır. İki aşamalı GMM'de ise, basit bir ilk fark GMM tahmincisinden daha iyi performans gösterir (Choi vd., 2019: 36). Two-step GMM tahminlerinde içsellik probleminin belirlenmesi amacıyla Hausman testi (endogeneity), araç değişkenlerin içsel değişken ile ilişkili olup olmadığını belirlemek amacıyla Kleibergen-Paap rk LM testi (underidentification), araç değişkenlerin zayıf veya güçlü olup olmadığını belirlemek amacıyla Kleibergen-Paap rk Wald F testi (weakidentification) kullanılmıştır. Tablo 1 değişkenlerin tanımlayıcı istatistiklerini göstermektedir.

3 Tahminler

Tablo 2 ve 3 enerji değişkenlerinin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisini göstermektedir. IV (2SLS) ve Two-step GMM tahminlerinde, tüm sütunlarda, Hausman endogeneity testlerinin istatistiksel olarak anlamlı olması enerji değişkenlerinin içsel olduğunu göstermektedir. İçsellik probleminin giderilmesi için araç değişkenler kullanılmıştır. Sargan ve Hansen J-testinin istatistiksel olarak anlamsız olması geçerli araç değişkenlerin kullanıldığını göstermektedir. Under identification testinin anlamlı olması araç değişkenlerin içsel değişken ile ilişkili olduğunu, weak identification testinin değeri ile Stock ve Yogo (2005) kritik değerlerinin karşılaştırılması sonucu ise araç değişkenlerin ilk sütunda "güçlü"², diğer sütunlarda "çok güçlü" olduğunu göstermektedir.

² If the Cragg-Donald F statistic exceeds the 10% maximal IV size reported in Stock and Yogo (2005), the instrument is considered as 'very powerful.' If it is between 10% and 15% maximal IV sizes, it is labeled as 'powerful.' If it is between 15% and 20% maximal IV sizes, it is considered as 'medium.' For the values between 20% and 25% maximal IV sizes, it is marked as 'weak'.

Tablo 2. Energy and SD/GNI

	IV(2SLS)	Two-step-GMM	IV(2SLS)	Two-step-GMM
Hydro-of total	0.619568* <i>0.130502</i>	0.471170* <i>0.119104</i>		
Hydro-ton			0.048842* <i>0.012633</i>	0.046179* <i>0.009223</i>
Energy-of total	0.284162** <i>0.108587</i>	0.164601 <i>0.101437</i>		
Energy-ton			-0.045009* <i>0.010962</i>	-0.044041* <i>0.009055</i>
Endogeneity (Hausman)	144.676 (0.0000)	60.465 (0.0000)	79.972 (0.0000)	64.652 (0.0000)
First-stage F	29.76 (0.0000)		16.25 (0.0000)	
Kleibergen-Paap rk LM		34.204 (0.0000)		29.557 (0.0000)
Kleibergen-Paap rk Wald F		13.020 ¹		10.804 ¹
Hansen J-test		1.518 (0.2180)		3.596 (0.0579)
Anderson canon. LM	28.425 (0.0000)		15.681 (0.0004)	
Sargan	0.425 (0.5145)		3.417 (0.0645)	
Cragg-Donald Wald F	8.174 ¹		9.695 ¹	
<i>N</i>	665	665	589	589
	initial ICRG index, religion, latitude	Cc, latitude, etc	initial ICRG index, religion, latitude	Rl, latitude, religion

Note: Italic values are standard error estimations; values in brackets are *p*- estimations; all estimations have a period and country dummy. ¹ Stock-Yogo (2005) weak identification test critical values for 10%, 15%, 20%, and 25% are 13.43, 8.18, 6.40, and 5.45 respectively. ^a instrumental variables: initial ICRG index, religion and latitude. * *p*< 0.001, ** *p*< 0.01, *** *p*< 0.5

Tahminler, hidroelektrik değişkenlerinin SD/GNI üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Yenilenebilir enerji göstergeleri olan Hydro-of total ve Hydro-ton'un SD/GNI üzerindeki etkisi yenilenebilir olmayan enerjinin etkisinden bir hayli fazladır. Dolayısıyla hidroelektrik enerji sürdürülebilir kalkınmayı

yenilenebilir olmayan enerjiye göre çok daha fazla arttırmaktadır ve bu nedenle hidroelektrik yenilenebilir olmayan enerjiye tercih edilmelidir. Tablo 3 Hydro-of total ve Hydro-ton'un kişi başına sürdürülebilir kalkınma (pcSD) üzerindeki etkisini göstermektedir.

Tablo 3. Energy and SDpc

	IV(2SLS)	Two-step-GMM	IV(2SLS)	Two-step-GMM
Hydro-of total	1.197409* <i>0.241369</i>	1.138847* <i>0.227110</i>		
Hydro-ton			0.131150* <i>0.028113</i>	0.127696* <i>0.028055</i>
Energy-of total	0.457109*** <i>0.196501</i>	0.39151*** <i>0.194545</i>		
Energy-ton			-0.110005* <i>0.026238</i>	-0.108092* <i>0.026219</i>
Endogeneity (Hausman)	187.936 (0.0000)	142.715 (0.0000)	114.819 (0.0000)	64.652 (0.0000)
First-stage F	28.35 (0.0000)		7.85 (0.0000)	
Kleibergen-Paap rk LM		34.204 (0.0000)		29.557 (0.0000)
Kleibergen-Paap rk Wald F		13.020 ¹		10.804 ¹
Hansen J-test		1.178 (0.2777)		3.596 (0.0579)
Anderson canon. LM	24.568 (0.0000)		15.681 (0.0004)	
Sargan	2.219 (0.1364)		3.687 (0.0548)	
Cragg-Donald Wald F	8.427 ¹		8.174	
<i>N</i>	665	665	589	589
	initial ICRG index, etc, latitude	Cc, latitude, etc	initial ICRG index, religion, latitude	RI, latitude, religion

Note: Italic values are standard error estimations; values in brackets are *p*- estimations; all estimations have a period and country dummy. ¹ Stock-Yogo (2005) weak identification test critical values for 10%, 15%, 20%, and 25% are 13.43, 8.18, 6.40, and 5.45 respectively. ^a instrumental variables: initial ICRG index, religion and latitude. * *p*< 0.001, ** *p*< 0.01, *** *p*< 0.5

Tablo 3'e göre Hausman endogeneity testi enerji değişkenlerinin içsel olduğunu, Sargan ve Hansen J-testleri geçerli araç değişkenlerin kullanıldığını, underidentification testi araç değişkenlerin içsel değişken ile ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Weakidentification testinin değerleri ile Stock ve Yogo (2005) kritik değerleri karşılaştırıldığında, tüm sütunlarda kullanılan araç değişkenlerin "çok güçlü" olduğunu göstermektedir. Tahminler, hidroelektrik değişkenlerinin pcSD üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Yenilenebilir enerji göstergeleri olan Hydro-of total ve Hydro-ton'un pcSD üzerindeki etkisi yenilenebilir olmayan enerjinin etkisinden bir hayli fazladır. Dolayısıyla hidroelektrik enerji sürdürülebilir kalkınmayı yenilenebilir olmayan enerjiye göre çok daha fazla arttırmaktadır ve bu nedenle hidroelektrik yenilenebilir olmayan enerjiye tercih edilmelidir. Diğer yandan enerji tüketim miktarları dikkate alındığında, yenilenebilir olmayan enerji tüketimi (Energy-ton) kişi başına sürdürülebilir kalkınmanın azalmasına neden olmaktadır.

4 Sonuç

Bu çalışmanın amacı, hidroelektriğin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkilerini analiz etmektir. Çalışmada bu amaçla, OECD ülkelerinin 1990-2015 dönemini kapsayan verileri iki aşamalı GMM ve IV (2SLS) analizlerine dahil edilmiştir. İki aşamalı GMM ve IV (2SLS) tahmin sonuçlarına göre hidroelektrik, sürdürülebilir kalkınma üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Hidroelektrik enerji tüketimi artığında, sürdürülebilir kalkınma düzeyi arttırmaktadır. İki aşamalı GMM ve IV (2SLS) tahmin sonuçlarına göre hidroelektrik, sürdürülebilir kalkınma üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Hidroelektriğin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisi, kişi başına düzeltilmiş net tasarruf dikkate alındığında ise daha da artmaktadır. Dolayısıyla hidroelektrikten elde edilen enerji düzeyi arttıkça, sürdürülebilir kalkınma düzeyi de yükselmektedir. Bu nedenle OECD ülkelerinin enerji kaynağı olarak hidroelektriği ön plana çıkaran ve hidroelektrik üretimini arttıran önlem ve politikaları hayata geçirmeleri önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Aidt Toke S. (2010). *Corruption and sustainable development*. CWPE 1061. Cambridge: Faculty of Economics and Jesus College, University of Cambridge.
- BP (2018), BP Statistical Review of World Energy. <https://www.bp.com/content/dam/bp/en/corporate/pdf/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2018-full-report.pdf>.
- Choi, C., Jung, H., & Su, L. (2019). "Population Structure and Housing Prices: Evidence from Chinese Provincial Panel Data." *Emerging Markets Finance and Trade*, 55(1), 29-38.
- Gupta, S., H. R. Davoodi, and R. Alonso-Terme (2002), "Does Corruption Affect Income Inequality and Poverty?" *Economics of Governance*, 3(1): 23-45.
- Güney T. (2017). "Governance and sustainable development: How effective is governance?." *The J of Int Trade & Eco Devel.* 26(3): 316-335.
- Güney, T. (2019). "Renewable energy, non-renewable energy and sustainable development." *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 1-9.
- IEA (2018) *World Energy Outlook*. IEA Publications, France.

Khan, H. U. R., Nassani, A. A., Aldakhil, A. M., Abro, M. M. Q., Islam, T., & Zaman, K. (2019). "Pro-poor growth and sustainable development framework: Evidence from two step GMM estimator". *Journal of Cleaner Production*, 206, 767-784.

Rafaj, P., Kiesewetter, G., Gül, T., Schöpp, W., Cofala, J., Klimont, Z., ... & Cozzi, L. (2018). "Outlook for clean air in the context of sustainable development goals." *Global Environmental Change*, 53, 1-11.

Stock, J., & Yogo, M. (2005). "Asymptotic distributions of instrumental variables statistics with many instruments." *Identification and inference for econometric models: Essays in honor of Thomas Rothenberg*. (Ed.) Stock, J. H., Yogo, M., & Andrews, D. W. Cambridge Univ Pr.

AN APPLICATION PROPOSAL FOR REINTEGRATION OF CASINOS TO TURKISH TOURISM

Alper ATEŞ¹, Halil SUNAR²

Abstract

Casinos are places where various gambling games are served as a service to satisfy people's desire for pleasure, entertainment and enrichment. The casino industry receives high revenues from these activities every year. In 2018, the total registered income from gambling activities worldwide is 480 billion dollars. According to the development trends of the gambling industry in previous years, this economic size is estimated to reach 525 billion dollars in 2023. Turkish tourism has been deprived of this enormous income by the prohibition of casinos in 1998. Although Turkey has been one of the top ten countries in the world in number of tourist arrivals for years, has not shown the same success in terms of tourism income. In order to achieve macro and micro economic targets, casinos need to be reactivated in order to achieve the targeted annual income of 70 billion dollars, to spread tourism activities throughout the year, to provide additional employment across the country and to reduce the income distribution differences between regions. In this study, an application proposal is explained how casinos offer to provide tourism to foreign tourists only without harming the social and economic structure of the Turkish people.

Keywords: Gambling Tourism, Casinos, Turkish Tourism.

KUMARHANELERİN TÜRK TURİZMİNE YENİDEN ENTEGRASYONUNA YÖNELİK BİR UYGULAMA ÖNERİSİ

Kumarhaneler, insanların zevk, eğlence ve zenginleşme isteklerini karşılamak üzere çeşitli kumar oyunlarının hizmet olarak sunulduğu yerlerdir. Kumarhane endüstrisi bu faaliyetlerden her yıl dünya genelinde yüksek gelirler elde etmektedir. 2018 yılında dünya genelinde kumar faaliyetlerinden elde edilen kayıtlı gelirlerin toplamı 480 milyar dolardır. Kumar endüstrisinin önceki yıllardaki gelişim trendlerine göre 2023 yılında bu ekonomik büyüklüğün 525 milyar dolara ulaşacağı tahmin edilmektedir. Gelen turist sayısına göre uzun yıllardır dünyada ilk on ülke içerisinde yer almasına rağmen hiçbir zaman turizm gelirleri açısından ilk ona giremeyen Türkiye turizmi, kumarhanelerin 1998 yılında yasaklanması ile bu muazzam gelirden mahrum kalmıştır. Türk turizmi için hedeflenen yıllık 70 milyar dolarlık gelirin elde edilebilmesi, turizm faaliyetlerinin tüm yıla yayılabilmesi, ülke genelinde ek istihdamın sağlanabilmesi ve bölgeler arası gelir dağılımı farklılıklarının azaltılabilmesi gibi

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi Turizm Fakültesi, alpera@selcuk.edu.tr

² Öğr. Gör., Giresun Üniversitesi Tirebolu MYO, halil.sunar@windowslive.com

makro ve mikro ekonomik hedeflere ulaşabilmek için kumarhanelerin tekrar faaliyete geçirilmesi gerekmektedir. Çalışmada, kumarhanelerin Türk Halkının sosyal ve ekonomik yapısına zarar vermeden, sadece yabancı turistlere hizmet sunacak şekilde turizme kazandırılmasına yönelik uygulama önerisi anlatılmaktadır. Bu kapsamda, kumarhanelerin açılması gereken bölgeleri, istihdam şartlarını, güvenlik ve kontrol prosedürlerini ve diğer esasları dünyadaki örnekler ile ilişkilendiren uygulama önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kumar Turizmi, Kumarhaneler, Türk Turizmi.

1 Giriş

Kumar, toplumu birçok yönden önemli derecede etkileyen belirli bir ekonomik faaliyet türüdür. Esas olarak bireylerin ve ailelerinin yaşamları üzerindeki olumsuz etkilerle öne çıkıyor olsa da; devletlerin, bölgelerin ve belediyelerin kamu bütçeleri üzerinde olumlu bir ekonomik etkiye sahiptir (Fiedor vd., 2017:104). Kumarhaneler, özellikle karmaşık ekonomik ve suç etkilerinden dolayı, ulusal ve yerel yönetimler için her zaman tartışmalı bir konudur (Nichols ve Tosun, 2017:1).

Kumarhaneler ve şans oyunları pazarı her türlü bahis ve oyun türünden oluşmaktadır. Kumarhane segmenti, kumarhanelerdeki kart oyunları, rulet ve slot makineleri; bahşiş ve giriş ücretleri kapsarken; yiyecek, içecek ve barınma gibi ek gelirler bu kapsam dışındadır. Piyango segmenti tüm devlet, özel ve hayırsever piyangolarını kapsar ve geleneksel çekilişler, kazı kazan oyunları ve piyango operatörleri tarafından sunulan benzer ürünleri içerir. Spor bahisleri ve ilgili bölüm, at yarışlarının, futbol maçlarının ve diğer etkinliklerin sonucundaki kumar oynamayı kapsar ve bahisçiler ve müşterek / toplayıcı bahis operatörleri tarafından sunulan kumar hizmetlerini içerir (Marketline, 2018:7).

2018 yılında dünya genelinde kumar faaliyetlerinden elde edilen kayıtlı gelirlerin toplamı 480 milyar dolardır. Kumar endüstrisinin önceki yıllardaki gelişim trendlerine göre 2023 yılında bu ekonomik büyüklüğün 525 milyar dolara ulaşacağı tahmin edilmektedir (statista.com). Gelen turist sayısına göre uzun yıllardır dünyada ilk on ülke içerisinde yer almasına rağmen hiçbir zaman turizm gelirleri açısından ilk ona giremeyen Türkiye turizmi, kumarhanelerin 1998 yılında yasaklanması ile bu muazzam gelirden mahrum kalmıştır. 2023'te Türkiye turizmi için hedeflenen yıllık 70 milyar dolarlık gelirin elde edilebilmesi, turizm faaliyetlerinin tüm yıla yayılabilmesi, ülke genelinde ek istihdamın sağlanabilmesi ve bölgeler arası gelir dağılımı farklılıklarının azaltılabilmesi gibi makro ve mikro ekonomik hedeflere ulaşabilmek için kumarhanelerin tekrar faaliyete geçirilmesi gerekmektedir.

2 Kumarhanelerin Etkileri

Kumar endüstrisinin benzeri görülmemiş bir şekilde büyümesi ve genişlemesi, birçok olumlu ve olumsuz ekonomik, sosyo-kültürel ve çevresel etkiye sahip olmuştur. Bu etkiler arasında, olumlu faydalar (kazanılmış gelirlerdeki artış, sosyal refahın iyileştirilmesi ve kamu tesislerinin tüketilmesi gibi) ve olumsuz sonuçlar (örneğin, mal fiyatlarındaki artış, suç oranlarındaki artış ve çeşitli kirleticilerin artması gibi) bulunmaktadır. Bu olaylar, doğrudan veya dolaylı olarak yerel sakinleri belirli bir dereceye kadar etkileyeceği için dikkate değer kabul edilmektedir (Shou ve Yeong, 2015: 285). Kumarhanelerin, ekonomiğe, toplumsal yapıya, suç oranlarına ve çevreye etkilerine yönelik birçok araştırma yapılmıştır (Christiansen, 1998; Eadington, 1999; McCartney, 2005; Kamat vd., 2016; Wu ve Wortman, 2009; Fiedor

vd., 2017; Nichols ve Tosun, 2017). Kumarhanelerin çok boyutlu etkileri temel olarak dört ana başlık altında incelenebilir.

2.1 Ekonomik Etkiler

Kumarhanelerin, ülke ekonomilerine olumlu finansal ve mali katkılarının olduğu bir çok çalışmada belirtilmiştir (Rephann vd., 1997; Eadington, 1999; Kang vd., 2008; Siu, 2007; Nichols vd., 2015; Walker, 2013; Wan, 2012). Hükümetlerin kumar faaliyetlerini yasallaştırmasındaki en önemli faktör, sağlanan ekonomik faydanın büyük olmasıdır (Walker, 2013: 9). Farmaki vd.'nin (2015), Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde turizmin gelişmesine yönelik yapmış oldukları çalışmada, sivil grupların kumarhanelerin sayısının artmasından rahatsız olduklarını fakat aynı zamanda kumarhanelerin önemli bir gelir kaynağı olduğunu kabul ettikleri sonuçlarına ulaşmışlardır. Diğer bir somu örnek ise 2002'de açılan kumarhaneleri le 2014 yılında yıllık kumarhane gelirlerini 2,1 Milyar dolardan 43,94 milyar dolara çıkaran Makao'dur. Raporlara göre, kumarhane olan bölgeler diğer turistik olmayan bölgelere kıyasla kişi başına düşen gelir artışını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde, oyun vergisinden elde edilen gelirdeki artış, Makao vatandaşlarının kendilerine sayısız finansal kaynak gibi faydalarının artmasına sebep olmuştur (Benton, 2015: 9-11).

Doğrudan ekonomik faydaların yanı sıra kumarhanelerin kurulması, şehirlerdeki rekreasyon, eğlence ve eğlence aktiviteleri ile ilgili başka fırsatları da artırabilir. Birçok kumarhane sunduğu oyun fırsatları ile restoranlar, barlar, perakende satış mağazaları ve diğer işletmeler için gelir kaynağı olma imkânları sunar.

2.2 Toplumsal Etkileri

Kumarhanelerin sosyal maliyetlerini inceleyen Walker (2007), bir maliyetin tanımı gereği, kumarhanelerin sosyal maliyeti olarak sayılması için özel veya kişisel olmaktan ziyade sosyal olması, toplumsal servette gerçek bir düşüşe neden olması ve maliyetin yalnızca kumarhanelerden kaynaklanması gerektiğini belirtmiştir. Long (1996), ABD'de yerel halkın kumarhanelerin gelişmelerine yönelik tutumlarını incelediği çalışmasında, halkın genel olarak kumarhanelerin istihdam üzerindeki etkilere dair olumlu düşüncelere sahip olduğunu, ancak trafik sıkışıklığı, kalabalık ve kumarın neden olduğu suçlar açısından olumsuz düşüncelere sahip olduğunu bulmuştur. Janes ve Collison (2004), kumar oyunlarının yaygın olduğu topluluklarında sorunlu kumar oyuncularının 1995'ten 2000 yılına aralığında arttığını keşfetmiştir. Ayrıca, bu bölgelerde, çocuk ihmal ve aile meseleleriyle ilgili sorunların bu dönemde daha da yaygınlaştığını tespit edilmiştir. Wu ve Chen (2015), sosyolojik açıdan kumarhanelerin etkisinin, yerel kabul alanlarında topluluklar arasındaki geleneksel ilişkileri değiştirdiğini ve bu etkilerin, insan ilişkilerinin daha güçlü olduğu sınırlı coğrafi alanlarda daha belirgin bir şekilde ortaya çıktığını tespit etmiştir.

2.3 Suç Oranlarına Etkileri

Kumarhanelerin faaliyet gösterdiği bölgelerde yapılan uzun süreli araştırmalar sonucunda, bu bölgelerde suç oranlarının yükseldiği sonucuna ulaşılmıştır (Grinols ve Mustard, 2006: 31). Kumarhanelerin bulunduğu bölgelerde kumar faaliyetleri ile çeşitli hırsızlık (araç, ev, otel odası ve yankesicilik), dolandırıcılık, sahtecilik, gasp, cinayet, uyuşturucu kullanımı, tecavüz ve fuhuş gibi suçların ilişkisi üzerine birçok araştırma yapılmıştır (Stitt vd., 2003;

Grinols ve Mustard, 2006; Nichols ve Tosun, 2017). Nichols ve Tosun'un (2017) ABD genelinde yapmış oldukları araştırmada kumarhane açılan bölgelerde, açılış tarihinden itibaren ilk iki yıl içerisinde suçların bazı bölgelerde belirgin bir şekilde artmaya başlamış olduğu fakat uzun dönemde (1990-2012) belirgin etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Grinols ve Mustard'ın (2006) bir bölgedeki kumarhane sayısı ve suç oranları arasındaki ilişkiyi olumlu ve olumsuz yönleriyle ele aldıkları araştırmalarında kumarhanelerin suçu azaltabileceği iki potansiyel durumu öne sürmüşlerdir. Bunlardan ilki, kumarhaneler düşük vasıflı çalışanlar için daha iyi iş fırsatları sunuyorsa, suç düşebilir. İkincisi, kumarhanelerden kaynaklanan ekonomik gelişmelerin suçu azaltabilecek etkileri olabilir. Öte yandan, Grinols ve Mustard, kumarhanelerin suç artışına neden olabileceği beş yol olduğunu söylemiştir. Birincisi, kumarhaneler yerel kaynak ekonomisini azaltarak ekonomik kalkınmaya zarar verebilir. İkincisi, kumarhaneler daha fazla suça neden olan suç gelirinin artmasına neden olabilir. Üçüncüsü, kumarhanelerin yayılmasıyla patolojik kumar artabilir ve bu daha çok suça yol açabilir. Dördüncüsü, kumarhaneler de suçluları bir bölgeye çekerek daha fazla suça yol açabilir. Son olarak, kumarhanelerin yerel halkta, suç işlemek için daha uygun bir değişikliğe neden olabileceğidir. (Grinols ve Mustard, 2006: 31-32).

2.4 Çevresel Etkiler

Lee ve Back (2006), kumarhane işletmelerinin doğal çevrenin ve ekolojik kaynakların, tarihi binaların ve kültürel mirasın korunması, toplu ulaşımın iyileştirilmesi, altyapıda iyileştirmeler, daha yüksek tıbbi standartlar, rekreasyonel alanların artışı ile kentin yeniden canlandırılması dahil olmak üzere olumlu yerel çevresel sonuçlar ürettiğini belirtmiştir. Wu ve Chen (2015), gittikçe daha da yaygınlaşan kumarhanelerin artan turistik ihtiyaçları karşılamak için (bazen denizde de) zorla değiştirilen imar planları nedeniyle çoğu zaman çevresel bozulmalara neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kumarhanelerin olumsuz çevresel etkileri, trafik sıkışıklığı, park etme zorluğu, çöp miktarının artması, toprak erozyonu, hava kalitesinin düşmesi, doğal güzelliklerin azalması, kamu altyapısının yetersiz kalması ve aşırı nüfus yoğunluğu olarak sıralanabilir (Shou ve Yeong, 2015: 288).

3 Kumar Turizmi

Kumarhaneler genellikle turistleri destinasyonlara çekmek için etkili bir araç olarak görülmektedir (Wong ve Rosenbaum, 2012: 32). Kumar bir eğlence ürünüdür ve sadece neşe sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda varış yerinin çekiciliğini de artırabilir (Luo vd., 2016: 3). Kumar destinasyonlarını ziyaret eden turistlerin kumar etkinliklerine bir dereceye kadar veya büyük ölçüde katılması muhtemeldir. Bu nedenle, kumar tecrübeleri varış yerindeki deneyimlerinin değerlendirilmesine katkıda bulunur (Masiero, 2017: 676).

Kumar turizmi, özel ilgi turizmi biçimlerinden biridir ve gün geçtikçe daha turizm faaliyetleri içerisinde yoğunlaşmaktadır. Kumar turizmi, kumarhane ziyaretçilerine sunulan eğlenme ve kazanma istekleri temelli deneyimlerden ilham alan turistlerin bir turu olarak tanımlanabilir (Bulatovic vd, 2017: 1).

Kumar turizmi kapsamında en çok turist çeken ve gelir sağlayan destinasyonlar sırasıyla; Makau Çin, Las Vegas ABD, Monte Karlo Monako, Atlantik City ABD, San Jose

Kosta Rika, Londra İngiltere, Marina Bay Singapur, KKTC, Bulgaristan, Karayipler, Güney Afrika Sun City olarak sayılabilir (statista.com).

4 Uygulama Önerisi

Kumar turizmi işletmelerinin başarısı, tesadüfen veya şanslı şartlarla ortaya çıkmaz, ancak çok adımlı planlara, turistik varış yerinin yenilenmesine, geliri kumar oynamaya hazırlıklı olmaya, stratejik ortaklar aramaya, çevresindeki bölgeyi daha cazip hale getirmeye yatırım yapmaya dayanır ve elbette, yeni rekabet edicilerin piyasaya girişlerinin sınırlandırılmasına bağlıdır (Metaxas ve Folinas, 2016: 12). Bu genel gereksinimler kapsamında Türkiye'deki mevcut turizm sektörüne kumarhanelerin yeniden entegre edilmesine yönelik yedi adımdan oluşan uygulama, Türk toplum değerlerini ve hassasiyetini gözetenek hazırlanmıştır. Hazırlanan uygulamanın ana hatları aşağıdaki gibidir:

i. Hedef Kütlenin Belirlenmesi: Türkiye'de kumarhanelerin yasal olduğu dönemde en büyük sorunlardan bir tanesi Türk vatandaşlarının kumarhanelerde yüksek meblağlarda kaybetmiş oldukları paralar neticesinde yaşanan istenmeyen olaylardır. Kumarhanelerin açılışı ile başlayacak dönemde kesinlikle Türk vatandaşlarının bu işletmelere girmeleri kesinlikle yasaklanmalıdır. Bu konuda geçmişte benzer uygulama ile başlanmış olsa da sonrasında Anayasa Mahkemesinin bu uygulamayı sonlandırması sonucu Türk vatandaşları da kumarhanelere giriş hakkı kazanmıştı. Kumarhanelerin açılacağı bölgelere veya işletme tiplerine bağlı olarak, bu durumun tekrar yaşanmasının önüne geçilebilmesi için; kumarhaneler açılmadan gerekli yasal düzenlemeler de yapılmalıdır. Açılacak kumarhaneler, sadece yabancılara yönelik olmalı; uyruğu fark etmeksizin 25 yaş altındakilere ve öğrencilere yasaklanmalıdır.

ii. Güvenlik ve Kontrol Protokolleri: Bir önceki adımda hedeflenen girişinin sağlanması için güvenlik ve kontrol süreci çok büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle günümüzün modern teknolojileri destekli ve çoklu denetim mekanizması ile oluşturulacak bir sistem kapsamında; girişlerin pasaport ile kontrol ve kayıt altına alınması, polis destekli kumarhanelere özel güvenlik birimlerinin kurulması, Mobese benzeri bir sistem ile Emniyet Genel Müdürlüğü'nün tüm kumarhanelerdeki güvenlik kameraları kayıtlarını belirli süreli depolaması ve izlemesi gibi uygulamalar hayata geçirilmelidir. Bu kontroller sadece müşterilere yönelik olmamalı, aynı zamanda kumarhanelerde istihdam edilecek kişiler de işe alınma süreciyle başlamak koşuluyla, çalışma sürelerinde denetlenmelidir.

iii. Mali ve Finansal Kontrol Protokolleri: Kumarhanelerin yaratmış olduğu en önemli tedirginliklerden bir tanesi de, bu işletmelerdeki parasal döngünün istenmeyen durumlar (kara para aklanması, vergi kaçırılması vb.) ortaya çıkarmasıdır. Olası olumsuz durumların önüne geçilmesi için kredi kartı, mobil ödeme yöntemleri öncelikli olmak üzere kasalarda nakit olarak pasaportlara bağlı olarak açılacak dijital hesap kartlarına bakiye yüklenmesi ile kayıt dışının engellenmesi, kumarhanelerin hasılat hesaplarının günlük olarak banka hesaplarına aktarılması yöntemleri uygulanmalıdır. Bu uygulamaların yanı sıra Maliye Bakanlığı, Kültür ve Turizm ile bağımsız denetim şirketlerinin üçlü denetimi ile muhasebe ve finansal kayıtların düzenli olarak belirli dönemlerde denetlenmesi gerekmektedir.

iv. Genel İşletme Protokolleri: Kumarhanelerin temelde hizmet üreten işletmeler olması nedeniyle, hedef kitlelerine yönelik sürdürmeleri gereken pazarlama faaliyetleri, beşeri ve fiziki kaynakların yönetilmesi, içinde bulunulan çevre ile olan ilişkilerin sürdürülmesi, genel yönetim faaliyetlerinin sürdürülmesi gibi sistematik düzenin oluşturulması gerekmektedir. Bu kapsamdaki protokoller, diğer protokollerin de etkin ve verimli bir şekilde işleyebilmesi için önem arz etmektedir.

v. Kuruluş Yeri Seçim Protokolleri: Kumarhane kuruluş seçiminde gelişmiş bölge ve gelişmemiş bölge olmak üzere iki uç nokta arasında seçim yapılabilir. Gelişmiş bir turizm bölgesinin alt yapı vb. diğer avantajları ile yeni kurulacak kumarhane için önemli bir destek unsurudur. Diğer bir opsiyon olan gelişmemiş bölgede kurulacak kumarhane, bölgenin gelişimine katkıda bulunacaktır. Kuruluş yeri seçimi aşamasında, sosyal, ekonomik, çevresel tüm faktörleri değerlendirecek konusunda uzmanlardan oluşan bir komisyon aracılığıyla karar alınması gerekmektedir. Bu seçim aşamasında öncelik verilmesi gereken durumlar, ihale şartnamesi uyarınca yolcu garantili havaalanı olan, turizmin ve ekonominin gelişmesinin hedeflendiği bölgeleri seçmek (Güneydoğu ve Doğu Anadolu öncelikli) çoklu fayda yaratacaktır. Türkiye'deki havalimanlarının uluslararası uçuşlarda önemli bir transfer merkezi olduğu göz önüne alındığında, Yeni İstanbul havalimanında, (SGH, Antalya ve Ankara) uluslararası uçuş bekleme ve transfer alanında bir kumarhane açılması da fark yaratacaktır.

vi. Yasal Düzenleme Protokolleri: Kumarhanelerin kuruluşu ve işleyişi aşamalarında yapılması gereken yasal düzenlemelerin bulunduğu protokollerdir. Bu protokollerin için hukuk alanında uzman kişilerden oluşan kamu ve özel sektörden insanların yer aldığı kurullar oluşturulmalıdır. Bu aşamada kumarhane bulunan ülkelerdeki yasal düzenlemeler Türkiye şartlarına göre uyumlaştırılarak, olası sorun veya entegrasyon durumlarında avantaj sağlayacak şekilde oluşturulmalıdır. Yasal düzenlemeler statik bir yapıda olmamalı; kumarhanelerin açılması ile edinilecek tecrübeler doğrultusunda güncellenmelidir.

vii. Sosyal Sorumluluk Destek Protokolleri: Kumarhaneler yaratmış oldukları finansal büyüklükler ile vergi gelirlerin artması ile kamu kaynaklarının artmasına neden olurlar. Artan vergi gelirleri ile devlet vatandaşlarına daha iyi imkânlar sağlayacak hizmetler sunacaktır. Bu klasik süreç haricinde kumarhanelere yönelik toplumdaki olumsuz algının ortadan kalkabilmesi için doğrudan kumarhanelerin desteklemiş oldukları sosyal sorumluluk projeleri yapılmalıdır. Kumarhane cirosunun belirli kısmının sosyal sorumluluk projelerine aktarımı sağlanmalıdır. Bu projeler, suç gelirlerinin engellenmesi çalışmaları, kumar bağımlılığı tedavi araştırma merkezleri kurulması destekleri, okullar ve hastaneler gibi toplumun tüm kesimlerinin faydalandığı birimlerin desteklenmesi ve ihtiyaç sahibi insanlara destek sağlanması gibi içeriklere sahip olmalıdır.

viii. Diğer Protokoller: İlk yedi başlıkta sınıflandırılmayan konuların değerlendirilip, uygulama revizesi öncesi ve sonrası değerlendirilmesi amacıyla oluşturulan protokoldür.

5 Sonuç

Uluslararası turizm pazarında markalaşmak isteyen Türkiye, 20 yılı aşkın süredir kapalı olan kumarhaneler nedeniyle hem yabancı hem de yerli turistlerin diğer ülkelere yönelmeleri sonucunda milyarlarca dolar gelirden mahrum kalmıştır. 2023 turizm hedeflerini 70 milyon turist, 700 milyar USD turizm geliri olarak güncelleyen Türkiye'nin bu hedefler kapsamında önündeki engelleri aşması gerekmektedir. Bu hedeflerin yanı sıra küresel ve ülkesel gelişmeler neticesinde ekonomik zorluklar yaşayan Türkiye'nin bu sıkıntıları aşabilmesi noktasında en önemli şansı kumar turizmi kapsamında kumarhanelerin yeniden hizmete açılmasıdır. Bu noktada tüm turizm sektörü paydaşlarının ve kamunun ortaklaşa hareket ederek, bireysel menfaatlerin ötesinde Türkiye'nin kazanımlarını gözeterek kararlar alması ve bu kararları ivedi bir şekilde hayata geçirmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Benton, C., (2015). *The Economic and Social Effects of Casino Development in Macau*, UNLV University Libraries: Theses, Dissertations, Professional Papers and Capstones.
- Bulatović, I., Stranjančević, A., Lacmanović, D., Raspor, A. (2017). "Casino Business in the Context of Tourism Development (Case: Montenegro)". *Social Sciences*, 6 (4), 146, pp. 2-16.
- Buultjens, J. (2006). "A Comparison of Wage Determination in New South Wales and Queensland (Australian) Clubs", *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 7 (2-3), pp.135-153.
- Christiansen, E. M. (1998). "Gambling and the American Economy", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 556, pp. 36-52.
- Eadington, W., R. (1999). "The Economics of Casino Gambling", *Journal of Economic Perspectives*, 13 (3), pp. 173-192.
- Farmaki, A., Altinay, L., Botterill, D., Hilke, S. (2015). "Politics and Sustainable Tourism: The Case of Cyprus", *Tourism Management*, 47, pp. 178-190.
- Fiedor, D., Szczyrba, Z., Šerý, M., Smolová, I., Toušek, V. (2017). "The Spatial Distribution of Gambling and its Economic Benefits to Municipalities in The Czech Republic", *Institute of Geonics, The Czech Academy of Sciences Journal*, 2017, 25 (2), pp. 104-117.
- Grinols, E., L., Mustard, D., B. (2006). "Casinos, Crime, and Community Costs", *The Review of Economics and Statistics*, 88 (1), pp. 28-45.
- Janes, P., L., Collison, J. (2004). "Community Leader Perceptions of the Social and Economic Impacts of Indian Gaming". *UNLV Gaming Research & Review*, 8, pp. 13-30.
- Kamat, K., Scaglione, M., Pillai, S., K., B., Chen, R., F. (2016). "The Socio, Economic, and Environmental Impacts of Casino Tourism in Goa", *Rev. Latino-Am. Turismologia / RLAT, Juiz de Fora*, v.2, n.1, pp.44-54.
- Kang, S., K., Lee, C., K., Yoon, Y., Long, P., T. (2008). "Resident Perception of The Impact of Limited Stakes Community-Based Casino Gaming in Mature Gaming Communities", *Tourism Management*, 29 (4), pp. 681-694.
- Lee, C., K., Back, K., J. (2006). "Examining Structural Relationships among Perceived Impact, Benefit and Support for Casino Development Based on 4 Year Longitudinal Data", *Tourism Management*, 27 (3), pp. 466-480.
- Long, P. (1996). "Early Impacts of Limited Stakes Casino Gambling on Rural Community Life", *Tourism Management*, 17 (5), pp. 341-353.

Luo, J., M., Lam, C., F., Fan, D., X., F. (2018). "The Development of Measurement Scale for Entertainment Tourism Experience: A Case Study in Macau", *Current Issues in Tourism*, Taylor & Francis Online, pp. 1-15.

MarketLine (2018). *Global Casinos & Gaming Industry Profile Report*, London: United Kingdom.

Masiero, L., Qian, J., Fong, D., Law, R. (2017). "Gambling Destinations and The Effect of Gambling Results on Tourist Satisfaction and Loyalty", *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 35(5), pp. 678-689.

McCartney, G. (2005). "Casinos as a Tourism Redevelopment Strategy - The Case of Macao", *Journal of Macau Gaming Research Association*, Iss. 2, pp. 40-54.

Metaxas, T., Folinias, S. (2016). *Gambling Tourism and Economic Development: Some lessons from Macao*, MPRA Paper No. 72397, <https://mpa.ub.uni-muenchen.de/72397/> (02.04.2019).

Nichols, W., M., Tosun, M., S. & Yang, J. (2015). "The Fiscal Impact of Legalized Casino Gambling", *Public Finance Review*, 43 (6), pp. 739-761.

Nichols, W., M. & Tosun, M. S. (2017). "The Impact of Legalized Casino Gambling on Crime", *Regional Science and Urban Economics*, 66, pp. 1-16.

Rephann, T., J., Dalton, M., Stair, A., Isserman, A. (1997). "Casino Gambling as an Economic Development Strategy", *Tourism Economics*, 3, pp. 161-183.

Shou, T., W. & Yeong, S., C. (2015). "The Social, Economic, and Environmental Impacts of Casino Gambling on The Residents of Macau and Singapore", *Tourism Management*, 48, pp. 285-298.

Siu, R., C., S. (2007). "Is Casino Gaming a Productive Sector? A Conceptual and Cross Jurisdiction Analysis", *Journal of Gambling Business and Economics*, 1 (2), pp. 129-146.

Stitt, B., G., Nichols, W., M., Giacopassi, D. (2003). "Does The Presence of Casinos Increase Crime Rates? An Examination of Casino and Control Communities", *Crime & Delinquency* 49(2), pp. 253-284.

Walker, D., M. (2003). *Methodological Issues in The Social Cost of Gambling Studies*, *Journal of Gambling Studies*, 19 (2), pp. 149-184.

Walker, D., M., (2013). *Casinonomics: The Socioeconomic Impacts of the Casino Industry*, NY: Springer Science Business Media

Wan, Y., K., P. (2012). "The Social, Economic and Environmental Impacts of Casino Gaming in Macao: The Community Leader Perspective", *Journal of Sustainable Tourism*, 20 (5), pp. 737-755.

Wong, I. A., Rosenbaum, M., S. (2012). "Beyond Hardcore Gambling: Understanding Why Mainland Chinese Visit Casinos in Macau", *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 36 (1), pp. 32-51.

Wu, S., T., Chen, Y., S., (2015), "The Social, Economic and Environmental Impacts of Casino Gambling on the Residents of Macau and Singapore", *Tourism Management*, vol. 48, pp 285-298.

Wu, S., W., Wortman, J. (2009). "Senior Citizen Gaming: More than just Buffets", *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 1 (4), pp. 344-354.

<https://www.statista.com/markets/409/topic/438/gambling> (02.04.2019)

THE FORMATION OF CREATIVE COMPETENCE OF STUDENTS IN CONDITIONS OF EDUCATIONAL ACTIVITY

Jumaş Janara ERKINOVNA¹

Abstract

Today's life situation requires the training of a competitive specialist. This is especially important in the field of education, as it is associated with the formation of future professionals and successful consolidation in the labor market. Since modern education has changed qualitatively, the importance is attached to the formation of a creative personality, ready for self-development, self-education, effective use of them in educational and professional activities. In this regard, there is a question about the introduction of creativity in a number of leading competencies in the preparation of the future specialist-teacher.

We consider it appropriate to use the concept of "creative", similar to the concept of "creative", but not identical to the concept of "creative", considering the scope of professional

Activity of the teacher, including in the process of learning professional tasks. However, nowadays in the scientific literature these concepts are often exchanged with each other. There is a need to determine that they are their nature and among themselves, or between them are different.

Keywords: Creativity, Competence, Creative Competence, Personality, Teacher.

ОҚУ ӘРЕКЕТІ ЖАҒДАЙЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйіндеме

Бүгінгі өмірдің жағдайы бәсекеге қабілетті маман даярлауды қажет етеді. Бұл әсіресе білім беру саласы бойынша өте маңызды, өйткені болашақ мамандардың қалыптасуымен және еңбек нарығында табысты бекітілуімен байланысты. Қазіргі білім беру сапалы өзгеретіндіктен, өзін-өзі дамытуға, өз бетінше білім алуға, оларды оқу және кәсіби қызметте тиімді қолдануға дайын креативті тұлғаны қалыптастыруға маңызды мән беріледі. Осыған байланысты болашақ маман – педагогты дайындау кезінде бірқатар жетекші құзыреттіліктерге креативтілік енгізу туралы мәселе туындайды.

Педагогтың кәсіби қызметін жүзеге асыру, оның ішінде кәсіби міндеттерді оқыту үдерісінде жеке тұлға саласын қарастыра отырып, «шығармашылық» ұғымына ұқсас, бірақ онымен бірдей емес «креативтік» ұғымын пайдалану орынды деп санаймыз. Дегенмен, қазіргі уақытта ғылыми әдебиетте бұл ұғымдар жиі бір-бірімен алмасады.

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ, қ.Алматы, zhanar83@bk.ru

Олардың табиғатын және арасында не ортақ, не әр түрлі екенін анықтау қажеттілігі туындайды.

Тірек сөздер: креативтілік, құзіреттілік, креативті құзіреттілік, тұлға, педагог.

Кіріспе

Кез келген қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының табыстылығы оның азаматтарының шығармашылық қабілеттеріне, шығармашылық потенциалдарында байланысты болады. Сондықтан да студент креативтілігін тиімді дамыту тек педагог өзінің жеке басының ерекшеліктеріне ғана емес, оқыту-тәрбие жүйесінің негіздейтін педагогтің креативтілік сипатына да тәуелді болады [<https://articlekz.com/kk/article/16043>].

«Креативтілік» терминін 1922 ж. бірінші қолданған Д. Симпсон, ол жеке тұлғаның ойлауда стереотиптерден бас тарту қабілетін білдіреді деп көрсетеді [<http://www.creativeconomy.ru/articles/21277>].

Американдық психолог Элис Пол Торренс: «креативтілік – индивидтің стандартты емес, шығармашылық ойлауға қабілеті, индивидтің проблемалар мен оларды шешу жолдарын іздестіруге сезімталдығы, икемді ойлауға және жаңа идеяларды ұсынуға қабілеті бар білімнің дисгармониясына сезімталдығы» [<http://www2.warwick.ac.uk/services/aro/dar/quality/coursespecs/view/glossary> / Last revised: Tue 11 Sep 2012]. Бұл анықтаманы психологиялық сөздікте берілген шығармашылықпен салыстыруға болады: «Шығармашылық – әлеуметтік маңызы бар жаңа материалдық және рухани құндылықтарды жасау бойынша қызмет. Жеке тұлғаның шығармашылық мүмкіндіктері – оның интеллектінің икемділігі, дамыған шығармашылық қиял мен түйсігі, үлгі стереотиптерді жеңу қабілеті, жаңа ізденіске деген жоғары мотивациясы, өзін-өзі белсендіруге деген жеке қажеттілігімен анықталады» [Психологиялық сөздік / ред. В.П. Зинченко, (1999). 440 б]. Осы құбылыстардың бір табиғатының куәсі болып табылатын креативтілік пен шығармашылық анықтамаларының кейбір тармақтары (ойлаудың икемділігі, жаңасын іздеуге ұмтылу, шаблондарды жеңу қабілеті) сәйкес келеді.

Бұл ретте авторлардың көпшілігі креативтілік деп ой және жеке ерекшеліктерінің кейбір жиынтығын, атап айтқанда шығармашылыққа, жаңа, стандартты емес ойлауға, түпнұсқалық және пайдалы идеялардың көп санын жинақтауға, қабылдауға және жасауға деген қабілеттілікті түсінеді.

Ф. Вильямстың анықтауын ұстанатын болсақ: «креативтілік – шығармашылық өнімділікті, атап айтқанда өзіндік идеяларды тудыру, ойлаудан дәстүрлі схемалардан ауытқу, проблемалық жағдайларды тез шешу қабілеттілігінде көрінетін жеке тұлғаның кейбір қасиеті немесе сипаттамасы» [Хуторской А.В. (2007), 639 б].

Сонымен қатар, қазіргі заманғы зерттеушілердің, шығармашылық және креативті үдерістердің мәндік сипаттамаларын анықтайтын қарама-қайшылықты атап өтуге болады. Мәселен, В. Н. Дружинин шығармашылықтың «өйткені» немесе «не үшін» ұстанымдары бойынша емес, «не болмаса да», яғни шығармашылық процесс кездейсоқ болып табылатынына және нормативті сипатқа ие екендігіне назар аударады [Дружинин, В. Н. (1994), 368 б]. О.Д. Никитиннің пікірінше, креативті үдерістің негізгі құрамдас бөлігі прагматикалық элемент болып табылады, яғни креативті қызметтің мақсаттарын, субъектілері мен әдістерін бастапқы түсіну [Никитин, О.Д. (2009), 180 б.].

Осы орайда авторлардың көпшілігі бір-бірімен ғана дами алатын шығармашылықтың екі бастауын қарастырады: жеке және іс-әрекеттік. Біздің ойымызша, соңғы тәсіл субъектінің креативті қызметі арқылы көрінеді. Оның сипаттамасына жан-жақты тоқталайық.

1. Білім беру үдерісі шеңберінде болашақ мұғалімдердің креативті құзыреттілігін қалыптастыру қарастырылғандықтан, оқу әрекеті ұғымын негізге аламыз: «оқу әрекеті арқылы оқытушының арнайы қойған оқу міндеттерін шешу арқылы білім алушының өзін-өзі дамыту, жалпылама әрекет тәсілдерін меңгеру бойынша іс-әрекет» [Зимняя, И.А. (2000), 384 б.].

Кез келген қызметте, оның ішінде креативті қызметте адамның қабілетін, оның осы қызметті жүзеге асыруға жеке мүмкіндіктерін ескеру маңызды.

Педагог үшін тағы бір маңызды іс-әрекет – басқа педагогтармен бірге білім алушының жеке даму бағдарламасын құру және жайлы білім беру ортасын жобалау оның әртүрлі жағдайларды талдау, синтездеу және алдын алу қабілетін талап етеді. Шығармашылық ойлау тәсілдерін меңгеру және осылайша жаңа (немесе субъективті жаңа) білім алу қабілеті мұғалімнің өзін-өзі дамуын қамтамасыз етеді, бұл педагогикалық қызметтің ажырамас бөлігі болып табылады.

Болашақ мұғалімдер жоғары оқу орнында білім алу барысында креативті іс-әрекет тәжірибесін алуға тиіс. Педагогтың жоғарыда аталған шеберлігі мен қабілеттерін қалыптастыру және дамыту оның кәсіби дайындығының негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Осының бәрі заманауи маманның ерекше маңызды кәсіби құзыреттілігі – креативті болуын білдіреді. Оқу барысында мұндай нәтижеге барлық студенттер қол жеткізе алмайды, ал креативті қызметке әр мұғалім, соның ішінде бастауыш мұғалім дайын болуы тиіс. Осылайша, педагогтың кәсіби құзыреттілігінің толық құқылы компоненті ретінде креативті құзыреттілікті дамыту қажеттілігі туындайды.

«Креативті құзырет» термині алғаш рет американдық ғалым Джозеф Чилтон Пирспен қолданы және қоршаған әлемді шығармашылық игеруді білдіреді. «Креативті құзыреттілік» түсінігін Р.Эпстайн алған білімді бейімдеп қолдануға, білім жүйесін өз бетімен толықтыруға және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуға дайын болу ретінде анықтады.

О. В. Соловьева мен Л. А. Халилова оқытушының креативті құзыреттілігін шығармашылық үшін қажетті білім, білік, дағды, қабілет және жеке қасиеттер жүйесі ретінде қарастырады [<http://ppir.idnk.ru>]. Осылайша, авторлар креативті түсінуге жеке көзқарасты ұстанады.

Болашақ бакалавр-мұғалімдердің креативті құзыреттілігін (КҚ) белгілі мәселелердің бастапқы шешімін табу, жаңа мәселелерді анықтау және оқытудың әдістерін қолдана отырып, оларды шешу қабілеттілігінде көрінетін тұлғаның интегративті динамикалық сапасы ретінде анықталады.

Креативтілікті түсінудің жеке аспектісі шеңберінде субъектінің тұлғаның креативті қасиеттерін дамытуға психологиялық бейімділігін ескеру маңызды (ойлаудың жүгіртпесі, білімділік, тәуекелге бейімділік, ойлаудың икемділігі).

Қандай да бір құзыреттілікті, оның ішінде креативті құзыреттілікті жобалауда оның дайындық кезеңдерін сипаттауды болжайды. Н.Ф. Ефремованың төрт аспектісін бөліп қарастырсақ:

1. Білім, білік, дағдыны меңгеруі (когнитивті аспект).

2. Білім, білік, дағдыны пайдалануға дайындық (мотивациялық аспект).
3. Әртүрлі жағдайларда құзыреттілік танытуға дайындық (мінез-құлық аспектісі).
4. Іс-әрекет нәтижесіне жауапкершілік (этикалық аспект) [Ефремова, Н.Ф. (2010), 216 б.].

Л. А. Халилова, педагогтың креативті құзыреттілігінің құрылымына мотивациялық-мақсатты компонент (педагогтың кәсіби ойлауының мақсаты мен уәждемесінің ерекшелігін, кәсіби өмірдегі педагогикалық қызметтің маңыздылығын көрсетеді), когнитивті компонент (болашақ оқытушының ойлау қызметінің ерекшеліктерін, қандай да бір ой компоненттерін пайдалану ерекшеліктерін, сондай-ақ туындаған мәселелер мен міндеттерді шешу тәсілдерін таңдау кезінде көрінетін креативті компонент кіреді.); іс-әрекеттік компонент (арнайы жүйе арқылы эвристикалық операция жасау ерекшеліктерін көрсетеді, педагогикалық практикада қалыптасқан кәсіби міндеттерді шешу тәсілдерін бейнелейді), тұлғалық компонент (педагог қызметінде көрінетін жеке сипаттамаларды бейнелейді, тұлғаның ерекшеліктеріне, сипатына, өмірлік тәжірибесіне, оқытушының құндылығына байланысты).

Бұл құрылымда автор айқын түрде рефлексивті компонентті бөлмейді, керісінше, ол мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің міндетті компоненті болып табылады, өйткені рефлексиясыз маманның өзін-өзі оқыту және өзін-өзі жетілдіру үдерісі мүмкін емес.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде креативті құзыреттіліктің мотивациялық компоненті педагогтың шығармашылық қызметке саналы оң көзқарасын, білім беру үдерісінің барлық субъектілерімен шығармашылық өзара қарым-қатынас қажеттілігін және бұл қажеттілікті білім алушыға беруге ұмтылысын білдіреді. Бұл компонентті болашақ мұғалімдердің креативті құзыреттілігін қалыптастырудың бірінші кезеңінде дамыту аса маңызды. Сонымен 1-2 курстарда студенттердің көптеген бейіндері бойынша тілдік білім алуда, сонымен бірге студенттер болашақ педагогтардың шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыру және креативті құзыреттілікті дамыту мүмкіндіктерін түсінуін, сондай-ақ мектеп оқушыларының алдында берілген мүмкіндіктерді ашуға дайын болуын білдіретін сауат ашуды оқытуда жүзеге асыра алады.

Осылайша, креативтілік оқу-тәрбие үдерісінде инновациялық тәсілдерді іздеуге, Кәсіби құзыреттілік иерархиясын өз бетінше меңгеруге ынталандырады. Қазіргі заманғы ЖОО білім беру студенттің креативтілігін көрсетуге жағдай жасауға бағытталған, ал бұл олардың иерархиясында кәсіби құзыреттілікті меңгерумен тығыз байланысты.

Егер жоғары мектептің психология және педагогика саласындағы заманауи зерттеулерге жүгінсек, ғылыми материалдардың басым бөлігі креативті құзыреттілікті әзірлеуге арналған. Студенттердің креативті құзыреттілігін қалыптастырудың жетекші идеясы-олардың тұлғалық және кәсіби дамуы.

Педагогикалық оқу орындары студенттерінің креативті құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемелік жүйесін құрудың тұжырымдамалық негізі бір жағынан педагогикалық білім беру мекемесіндегі білім берудің студенттердің жеке креативті қабілеттерін қалыптастыруға бағытталуы, екінші жағынан болашақ мұғалімдерді өздерінің болашақ оқушыларының қабілеттерін дамыту тәсілдеріне үйрету болып табылады [<http://www.ceninauku.ru/>].

Студенттің креативті құзыреттілігі кәсіби негізде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға және студенттердің өзіндік шығармашылық қабілеттерін

дамытуға негізделген тұлғаның интегралды көп факторлы сапасы болып табылады. Бұл кәсіби құзыреттілікпен күрделі диалектикалық байланыстағы жеке тұлғалық білім.

Студенттердің креативті құзыреттілігін қалыптастыруға студенттердің жеке және кәсіби жетілдірумен сүйемелденетін болашақ маманның креативті құзыреттілігін қалыптастыру кезеңдерінен (репродуктивті, жандандыратын, интегративті, шығармашылық) кезең-кезеңмен өту шартымен ғана қол жеткізіледі. Студенттердің креативті тұлғасын қалыптастыру мақсатында тиімді шығармашылық өзін-өзі танытуға және студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған белгілі бір әдістемелік жүйе құру қажет.

Қорытынды

Педагог – білім беру іс-әрекетінің субъектісі ретінде оқытудың небір жаңа әдіс-тәсілдерін, формаларын жүзеге асырушы басты тұлға. Сондықтан білім берудегі барлық оңды өзгерістер мұғалімнің жаңаша ойлау тәсілімен, жаңа шығармашылық іс-әрекеттерімен, жаңа педагогикалық гуманистік құндылықтармен тікелей байланысты болады.

Әдебиеттер

Нұржанова С.А. Жоғары оқу орындары студенттеріне қажет креативтілік сапасын қалыптастыру проблемалары. <https://articlekz.com/kk/article/16043>

Курочкина, А.Ю. Исследования креативности: постановка проблемы // Проблемы развития инновационно-креативной экономики
<http://www.creativeconomy.ru/articles/21277/>

Torrance, E.P. (1974). Torrance Tests of Creative Thinking. Scholastic Testing Service, Inc. University of Warwick, 2004, Course Specifications: Glossary of Terms relating to Course Specifications. <http://www2.warwick.ac.uk/services/aro/dar/quality/coursespecs/view/glossary/> Last revised: Tue 11 Sep 2012

Психологиялық сөздік / ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. 2-бас., өңд. және тол. — М.: Педагогика — Пресс, 1999. — 440 б.

Хуторской, А.В. Современная дидактика: учеб. пособие. Изд. 2-е. / А.В. Хуторской. — М.: Высшая школа, 2007. — 639 с.

Дружинин, В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. — СПб.: СПб. Питер, 1994. — 368 с.

Никитин, О.Д. Развитие креативности как основа профессиональной подготовки студентов педагогических вузов: дисс. ... кандидата пед. наук: 13.00.08 / Никитин Олег Денисович. — Москва, 2009. — 180 с.

Зимняя, И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов / И.А. Зимняя. — М.: Логос, 2000. — 384 с.

Соловьева, О.В., Халилова Л.А. Креативность в структуре педагогического мышления будущих преподавателей высшей школы. [Электронный ресурс] <http://ppip.idnk.ru>.

Ефремова, Н.Ф. Подходы к оцениванию компетенций в высшем образовании: учебное пособие / Н.Ф. Ефремова. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2010. — 216 с.

Брякова И. Е. Методическая система формирования креативной компетентности студентов-филологов педагогического вуза.- Март, 2012. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ceninauku.ru>

PROBLEMS IN CREATING MODERN METHODOLOGIC COMPLEX AND ELECTRONIC SOURCES ON NATIVE LANGUAGE

Karimboeva Shokhida BAXTIYAROVNA, Gulmanova Qunduz ERIMMATOVNA¹

Abstract

For the past 30 years, the scope of renewal and expansion of the Uzbek language in general education schools has been expanded. Especially the fact that granting the status of the state language to the Uzbek language, gaining independence became the basis of the content of education in the native language, the fundamental renewal of methods and the advancement of science. It can be said that extraneous factors influenced the development of the language, and it is obvious that they left their positive and negative features in the teaching of their native language. Transition from 11 years to compulsory and 3-year compulsory and 3-year compulsory and voluntary education, access to the test system, changing the alphabet, advantages and disadvantages of new theoretical interpretations in Uzbek linguistics on academic grammar and grammar, textbooks, usually, and Others The situation did not leave a negative press in the development of literacy of the new generation and method of teaching the native language. Reforms in the system of teaching foreign languages in the country have a direct impact not only on the competition between English, German or Russian, but also on the language of their native language. This necessitates the revision and updating of educational tools, teaching materials, quality.

Problem

This article emphasizes the need to improve educational literature in the native language of Uzbek, as well as a new generation of educational literature, teaching materials and their experience in the field of electronic literature, analysis of questionnaires studied by teachers and students in this regard. It is well known that modern educational literature is part of the educational and methodical complex, which consists of the main and additional components. The main parts of the EMC (educational-methodological complex) are additional parts, such as textbooks, manuals, textbooks, exercises, dictator collections. Textbooks on the native language are replenished, updated and improved in accordance with the requirements of the reform in the country. In particular, the “Mother tongue” for the 5th grade is published every four years. But the fact is that, although the printed literature is being improved for this class, there is not enough electronic literature. Our opinion is confirmed by the responses of teachers and students to surveys. Analysis of educational and methodological complexes, the state of e-learning resources allowed to find their strengths and weaknesses. Surely, that the native language plays an important role in the upbringing and development of the nation, show the achievements of science and technology and show the spirit of the times, the

¹ Master students at Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, scientific supervisor – PhD, docent Yuldasheva Sh. Sh.

main parts of the teaching and learning complexes must have a clear awareness about methods of teaching the native language and cover all effective approaches for its realization.

Keywords: mother language, educational-methodical complex, textbook, exercise book, electronic literature

ONA TILIFANIDAN ZAMONAVIY O‘QUV METODIK-MAJMUALAR VA ELEKTRON TA’LIMIY RESURLAR YARATISH, FOYDALANISH MASALALARI

Annotatsiya

O‘zbekiston umumta’lim maktablarida o‘zbek tilini ona tili sifatida o‘qitish borasida so‘nggi 30 yilda yangilanishlar, o‘zgarishlar miqyosi kengaydi. Ayniqsa o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, mustaqillikning qo‘lga kiritilishi ona tili ta’limi mazmuni, vositalar, metodlarining tubdan yangilanishi va fanning maqeyini yuksaltirish omili bo‘ldi. Aytish mumkinki, ekstralingistik omillar til rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa, bu ona tilini o‘qitishda ham o‘zining ijobiy va salbiy izlarini qoldirganligi yaqqol namoyon bo‘ladi. 11 yillik ta’limdan 9 yillik majburiy va 3 yillik majburiy-ixtiyoriy ta’limga o‘tish, qabul jarayoniga test tizimining kirib kelishi, alifboning o‘zgarishi, o‘zbek tilshunosligidagi yangi nazariy talqinlarning akademik grammatikalar va maktab grammatikasida aks etishidagi afzalliklar va kamchiliklar, darsliklarga aksariyat hollarda bir-birini inkor qiluvchi ma’lumotlarning o‘rin olishi va h.k. holatlar yangi avlod savodxonligi va ona tilini o‘qitish metodikasi taraqqiyotida o‘z salbiy muhrini qoldirmasdan qo‘ymadi. Mamlakatda xorijiy tillarni o‘qitish tizimidagi islohotlar nafaqat ingliz, nemis yoki rus tillari o‘rtasidagi raqobotga, balki ona tilining mavqeyi masalasiga ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatmoqda deyish mumkin. Bu esa ta’lim vositalari, o‘quv-metodik majmualar tuzilishi, sifatini ko‘rib chiqish va yangilashni taqozo qiladi. Mazkur maqolada o‘zbek tilini ona tili sifatida o‘qitishda o‘quv adabiyotlarini takomillashtirishning zaruriyati, yangi avlod o‘quv adabiyotlari, o‘quv-metodik majmualar va ularni elektron adabiyot sifatida taqdim qilish tajribalari, bu borada fan o‘qituvchilari va o‘quvchilarning fikr-mulohazalarini o‘rganish uchun olingan savolnomalar tahlili bayon qilinadi. Ma’lumki, zamonaviy o‘quv adabiyotlari asosiy va qo‘shimcha qismlardan iborat bo‘lgan o‘quv-metodik majmua tarkibiga kiradi. O‘MMning asosiy qismlari bu darslik, o‘qituvchi kitobi, mashq daftari kabilar sanalsa, mashqlar to‘plami, diktantlar to‘plami kabilar qo‘shimcha qismlardir. Ona tili darsliklari mamlakatda olib borilayotgan islohotlar talablariga ko‘ra to‘ldirilib, yangilanib, takomillashtirilmoqda. Xususan, 5-sinf uchun “Ona tili” darsligi har to‘rt yilda to‘ldirilib nashr qilinmoqda. Biroq e’tiborlisi shuki, mazkur sinf uchun bosma adabiyot mukammallashtirilayotgan bo‘lsa ham, elektron adabiyotlar bilan ta’minlash borasida sustkashlik seziladi. Fikrimizni fan o‘qituvchilari hamda o‘quvchilarning so‘rovnomalarga bergan javoblari ham tasdiqlaydi. O‘quv-metodik majmualar, elektron ta’lim resurslari holati bo‘yicha tahlillar ularning afzalliklari va kamchiliklarini aniqlash imkonini berdi. Shubhasiz, ona tili fani millat tarbiyasi va kamolotida muhim o‘rin tutishini inobatga olsak, o‘quv-metodik majmualarning asosiy qismlari ona tilini o‘qitishning aniq metodik konsepsiyasi va uni amalga oshirishning samarali usullarini o‘z ichiga olishi, ilmiy-texnik yutuqlarga muvofiq bo‘lishi, zamon ruhini aks ettirishi zarur.

Kalit so‘zlar: ona tili, o‘quv-metodik majmua, darslik, mashq daftari, elektron adabiyot

Anahtar Kelimeler: anadil, eʻgiting-metodik kompleks, ders kitabi, alıştırma kitabi, elektronik edebiyat

Kirish

Hammamizga ayon, butun dunyoda moddiy va ma'naviy hayotning barcha jabhalarida davom etayotgan globallashuv, integratsiyalashuv va migratsiya jarayonlari O'zbekistonda ham shoshilinch ravishda jamiyatning barcha sohalarini axborotlashtirish bo'yicha qulay shart-sharoitlar yaratishni taqozo qildiki, bu qabul qilingan qator hujjatlarda o'z ifodasini topmoqda (ΠΦ-4947, 2017). Ta'lim sohasidagi islohotlar pedagoglar oldiga muhim vazifalarni qo'yimoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 29- noyabrdagi PF-5264-son farmoniga ko'ra Innovatsiyani rivojlantirish vazirligining tashkil qilinganligi ta'lim jarayoniga innovatsiyalarni, axborot kommunikatsion texnologiyalarini joriy qilishdagi ishlarni yanada jadallashtirishni taqozo qilmoqda. O'zbekiston umumta'lim maktablarida o'zbek tilini ona tili sifatida o'qitish borasida so'nggi 30 yilda yangilanishlar, o'zgarishlar miqyosi kengaydi. (Adilova, 2006; Yusupova, G'oziyeva, 2013) Ayniqsa o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, mustaqillikning qo'lga kiritilishi ona tili ta'limi mazmuni, vositalar, metodlarining tubdan yangilanishi va fanning maqeyini yuksaltirish omili bo'ldi. Aytish mumkinki, ekstralingistik omillar til rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, bu ona tilini o'qitishda ham o'zining ijobiy va salbiy izlarini qoldirganligi yaqqol namoyon bo'ladi. 11 yillik ta'limdan 9 yillik majburiy va 3 yillik majburiy-ixtiyoriy ta'limga o'tish, qabul jarayoniga test tizimining kirib kelishi, alifboning o'zgarishi, o'zbek tilshunosligidagi yangi nazariy talqinlarning akademik grammatikalar va maktab grammatikasida aks etishidagi afzalliklar va kamchiliklar, darsliklarga aksariyat hollarda bir-birini inkor qiluvchi ma'lumotlarning o'rin olishi va h.k. holatlar yangi avlod savodxonligi va ona tilini o'qitish metodikasi taraqqiyotida o'z salbiy muhrini qoldirmasdan qo'ymadi. Mamlakatda xorijiy tillarni o'qitish tizimidagi islohotlar nafaqat ingliz, nemis yoki rus tillari o'rtasidagi raqobotga, balki ona tilining mavqei masalasiga ham to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatmoqda deyish mumkin. Bu esa ta'lim vositalari, o'quv-metodik majmualar tuzilishi, sifatini ko'rib chiqish va yangilashni taqozo qiladi. Mazkur maqolada o'zbek tilini ona tili sifatida o'qitishda o'quv adabiyotlarini takomillashtirishning zaruriyati, yangi avlod o'quv adabiyotlari, o'quv-metodik majmualar va ularni elektron adabiyot sifatida taqdim qilish tajribalari, bu borada fan o'qituvchilari va o'quvchilarning fikr-mulohazalarini o'rganish uchun olingan savolnomalar tahlili bayon qilinadi.

Ma'lumki, zamonaviy o'quv adabiyotlari asosiy va qo'shimcha qismlardan iborat bo'lgan o'quv-metodik majmua tarkibiga kiradi. O'MMning asosiy qismlari bu darslik, o'qituvchi kitobi, mashq daftari kabilar sanalsa, mashqlar to'plami, diktantlar to'plami kabilar qo'shimcha qismlardir.

Ona tili darsliklari mamlakatda olib borilayotgan islohotlar talablariga ko'ra to'ldirilib, yangilanib, takomillashtirilmoqda. Xususan, 5-sinf uchun "Ona tili" darsligi har to'rt yilda to'ldirilib nashr qilinmoqda. Biroq e'tiborlisi shuki, mazkur sinf uchun bosma adabiyot mukammallashtirilayotgan bo'lsa ham, elektron adabiyotlar bilan ta'minlash borasida sustkashlik seziladi. Fikrimizni fan o'qituvchilari hamda o'quvchilarning so'rovnomalarga bergan javoblari ham tasdiqlaydi. O'quv-metodik majmualar, elektron ta'lim resurslari holati bo'yicha tahlillar ularning afzalliklari va kamchiliklarini aniqlash imkonini berdi. Shubhasiz, ona tili fani millat tarbiyasi va kamolotida muhim o'rin tutishini inobatga olsak, o'quv-metodik majmualarning asosiy qismlari ona tilini o'qitishning aniq metodik konsepsiyasi va uni amalga oshirishning samarali usullarini o'z ichiga olishi, ilmiy-texnik yutuqlarga muvofiq bo'lishi, zamon ruhini aks ettirishi zarur. Bizning nazarimizda, o'quv-metodik majmualar va ularni elektronlashtirish masalasida xorij tajribalaridan samarali foydalanish zarur. Ayniqsa ona tilini

o'qitishda audio va video materiallarini elektron majmua tarkibiga kiritish taqozo qilinadi. Ona tilini o'qitishda mustaqil ta'limga alohida ahamiyat berilayotgan sharoitda o'z-o'zini rivojlantirishga xizmat qiluvchi audio va videodasturlar ham o'qituvchi, ham o'quvchi uchun birdek xizmat qiluvchi elektron o'quv-metodik majmuaning uzviy qismi sifatida muhim funksiyani bajara oladi.

Audiodasturlar shaxs kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi tufayli ta'lim jarayonida muhim vosita sifatida foydalanilmoqda. Darhaqiqat, ta'lim jarayonida axborotning elektron vositalariga murojaat qilmaydigan pedagoglar sanoqli desak, xatolashmaymiz. O'qituvchilar audio va video materiallarni dars va darsdan tashqari jarayonlarda foydalanish juda samarali ekanligini amalda isbotlashdi. Biroq ularning dars maqsadi va vazifalariga mosligini ta'minlash alohida e'tibor talab qiladi.

Respublikamizda til ta'limi uchun audiodasturlar va videomateriallarni yaratish va foydalanish metodikasi sohasida rivojlanish sust bormoqda. M.Tuxtamirzaev tahriri ostida yaratilgan "Til ta'limida audiovizual vositalar" metodik qo'llanmasining yaratilganiga 10 yildan oshgan bo'lsa (Tuxtamirzaev, 2002), ayni masala sohada olib borilgan tadqiqotlar doirasida asosiy muammoga yondosh masala sifatida tadqiq qilingan (Muhitdinova, 2015; Юлдашева, 2016). X.Muhiddinova ta'kidlaganidek, "afsuski, hozirgi kungacha o'zbek tilini boshqa millat vakillariga o'rgatish bo'yicha maxsus audio va videomateriallar majmuasi ishlab chiqilmaganligi, video materiallarni o'quv mashg'ulotlarida qo'llash metodikasi bo'yicha maxsus tadqiqot ishlari olib borilmaganligi tufayli dars jarayonida bu kabi autentik materiallardan samarali foydalanish kuzatilmayapti" (Muhitdinova, 2015). Albatta, bu masala ona tili ta'limi uchun ham dolzarbligicha qolmoqda. Vaholanki, til mashg'ulotlarida audio dasturlarni dars maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda yaratish hamda foydalanish nafaqat ko'rgazmalilikni ta'minlashga, balki ta'lim jarayonini o'zgartirishga olib keladi. Shuni e'tiborga olgan holda Nukus davlat pedagogika institutida pedagog-xodimlar, magistrant va talabalar hammuallifligida (Sh.Yuldasheva, O.Zaripov, M.Bekjanova, D.Smaylova, Q.Gulmanova, G.Yangiboeva, D.Urazboeva) 5-sinf ona tili ta'limi uchun elektron o'quv-metodik majmua (I qism) tayyorlanib 2015-yildan buyon Qoraqalpog'iston Respublikasi umumta'lim maktablarida tajriba-sinovdan o'tkazilmoqda.

Elektron majmuaning nazariy ma'lumotlarni bayon qilish qismida "O'zbek bolasi" (J.Mirsagatov), "Alla" (H.Oxunova), "To'y bola" (R.Komilov) kabi qo'shiqlardan, shuningdek, darslarning mustahkamlash qismi uchun tez aytishlar, ertaklar yozilgan audiomatnlar foydalanildi va ularning samaradorligi tajriba-sinovlarda aniqlandi. "Ayrim unililar va undoshlar imlosi" mavzusi (3-4-darslar) uchun tez aytishlar audiomatn sifatida tayyorlandi.

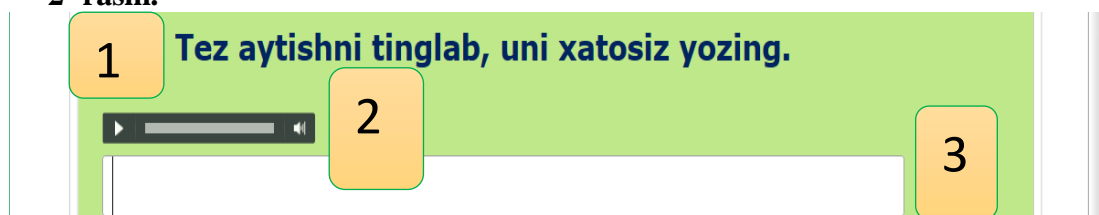
Elektron majmuadan mavzu (3-4-darslar) tanlanib, unga kirilgach, audiomatn uchun mos ramziy belgi chertilsa, audiomatn va topshiriq ochiladi:

1-rasm.

Audiomatni boshqarish paneli mavjud:

2- rasm.

1 – audiomatni to‘xtatish yoki ishga tushirish tugmasi.

2 – ovozni o‘chirish va yoqish tugmasi.

4 – tinglab, tez aytish matnini kiritish uchun bo‘sh joy.

Matn kiritilgach, uning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri bajarilganligi tekshiriladi:

3- rasm.

To‘g‘ri javob uchun rag‘batlantiriladi. Agar javob xato bo‘lsa, o‘quvchiga yana bir imkoniyat beriladi:

4- rasm.

Ikkinchi imkoniyatdan so'ng, o'quvchi "Natija" tugmasini chertadi. To'plangan ball ko'rsatiladi. O'quvchi xatosini "Natijani ko'rish" tugmasini chertish orqali bilishi mumkin:

5- rasm.

1 – to'g'ri javobni ko'rsatish tugmasi.

2 – o'quvchi javobi va to'g'ri javob.

5-sinf uchun tayyorlangan elektron majmuada "Gap bo'laklari" (61-dars) takrorlanadigan darsda WWW.ertak.uz saytidan yuklab olingan "Oltin tarvuz" audio ertagidan foydalanilgan. Mazkur audio ertakni tinglash va "Esse" topshiriqlarini (3 ta) bajarish jarayonida o'quvchilar matni qismlarga ajrata olishlari, bosh va ikkinchi darajali bo'laklarni, uyushiq bo'laklarni aniqlay olishlari zarur. Bo'sh o'ringa gap bo'laklari tahlil qilinib, tahlil matni kiritilishi kerak. Mazkur topshiriq uchun to'g'ri javoblar kiritib qo'yilmagan. O'quvchi javobi o'qituvchining elektron manziliga jo'natilishi yoki bosmaga chiqarilishi mumkin.

7- rasm.

Axborot kommunikatsiya vositalaridan dars jarayonida foydalanish o'qituvchidan ijodkorlikni, izlanishni talab etadi. Shu bois o'qituvchining o'zi ham mavzuga mos audio yoki

videomateriallarni tanlashi, dars jarayonida maqsadga muvofiq foydalanishi mumkin. Bu dars samaradorligining o'sishiga, o'quvchilarni fanga qiziqtirishga va ularning mustaqil fikrlashini o'stirishga, dunyoqarashini kengaytirishga yordam beradi.

Audiomatnlarni yaratish uchun o'qituvchi kompyuter dasturlarining ayrimlari bilan tanish bo'lishi kerak. Jumladan, video, audio bilan ishlovchi Windows Media Player, Vinamp va boshqa dasturlar mavjud.

O'rgatuvchi dastur yaratishda Camtasia Studio, iSpring Suit dasturlari yordamida kompyuterga ulanuvchi mikrofon qurilmasi orqali tasvirga olish bilan bir vaqtda, jarayonning sharhlab ketilishi (ovoz)ni ham yozib olish imkoniyati mavjud (Абдуқодиров, Хайитов, 2002; Зокирова, 2010; Шоймардонов, Хамидов, Файзиёва, 2015; Хамидов, 2009)

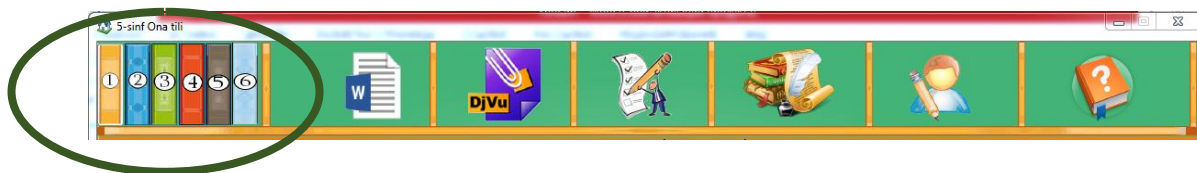
O'rgatuvchi dasturda savollarga to'g'ri javoblar, yordamchi ma'lumotlar va chuqurlashtirilgan ma'lumotlar bo'lishi kerak, bulardan o'quvchi xohlagan vaqtda foydalanishi mumkin.

N.Umarova o'zbek tilini o'rgatish uchun mo'ljallangan ta'limiy-elektron ishlanmalarga quyiladigan talablarni sanab berar ekan: "Til o'rgatish maqsadida yaratilgan ta'limiy-elektron ishlanma tarkibida turli lug'atlar bo'lishi shart, bevosita mavzu va mashg'ulot turidan kelib chiqqan holda o'zbek tilining izohli lug'ati, imlo lug'ati, omonimlar, sinonimlar, paronimlar, antonimlar lug'ati, morfem lug'at, etimologik lug'at va boshqa turdagi lug'atlarga murojaat qilish o'rinli. Masalan, yozma nutqni o'stirishga yo'naltirilgan ta'limiy-elektron ishlanmada imlo lug'ati alohida o'rin tutishi lozim, – deb hisoblaydi (Умарова, 2005). O'qituvchilar yuqorida sanab o'tilgan lug'atlarning PDF nusxalaridan foydalanib kelishmoqda. Biroq elektron adabiyotlar yaratishda lug'atlarning PDF nusxasidan emas, balki elektron lug'atlardan foydalanish qulay bo'ladi. Chunki foydalanuvchilar ixtiyoriy dars mavzusiga doir mashqlar va testlarni yechish jarayonida lug'atlarga tezkor o'tishlari, lug'atlarda izlash imkoniyatlari mavjud bo'lishi taqozo qilinadi.

Elektron lug'at – odatdagi lug'atlar asosida tuzilgan, multimedia vositalari bilan boyitilgan dastur. Elektron lug'at turli yo'nalishda tuzilishi mumkin, undan o'quvchi va talabalarning so'z boyligini oshirish, tarjima qilishda foydalaniladi (Умарова, 2005).

5-sinf ona tili ta'limi uchun yaratilgan elektron o'quv-metodik majmuadan 6 turdagi elektron lug'at o'rin olgan va majmuaning chap tomonidagi burchakda joylashtirilgan:

8- rasm.

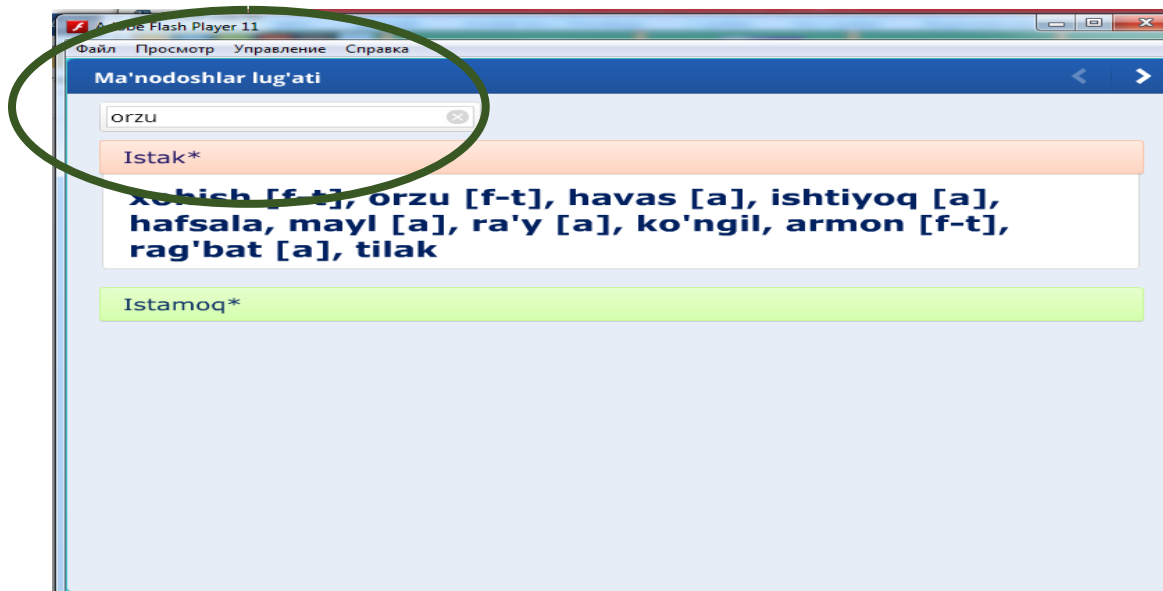

Bu lug'atlar quyidagi tartibda:

1. So'z tarkibi elektron lug'ati (Bu lug'at imlo lug'ati vazifasini ham bajaradi).
2. Ma'nodosh so'zlar elektron lug'ati.
3. Zid ma'noli so'zlar elektron lug'ati.
4. Shakldosh so'zlar elektron lug'ati.

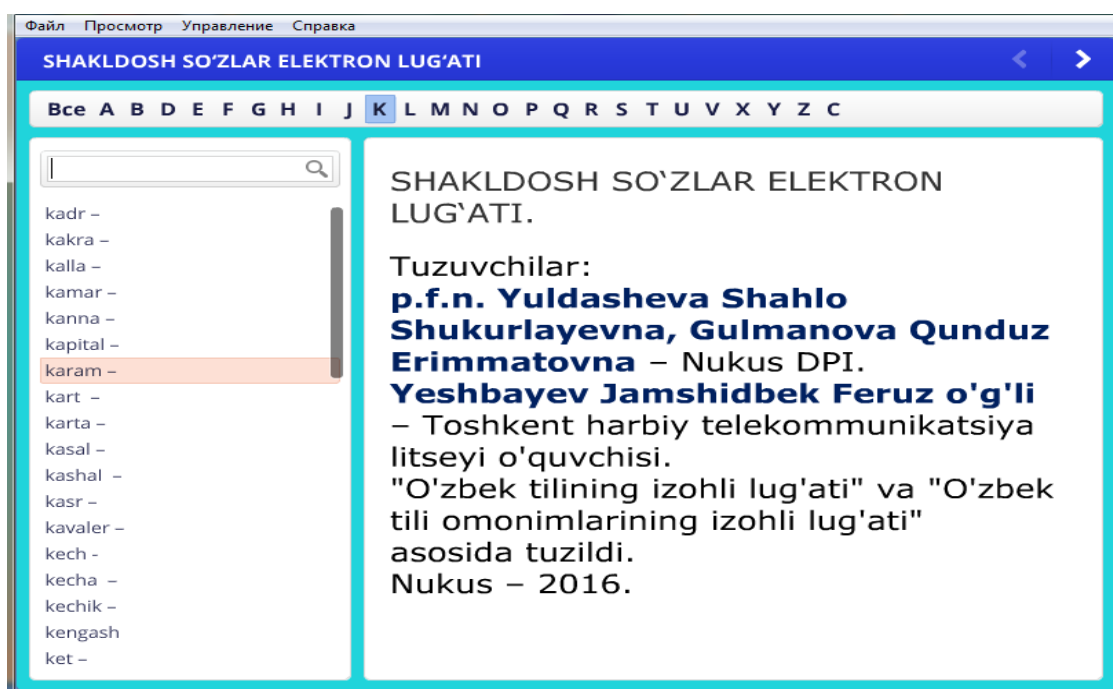
5. Iboralar elektron lug'ati.
 6. Tasviriy ifodalar elektron lug'ati
- Lug'atlarda "Izlash" tugmasi mavjud.

9- rasm.

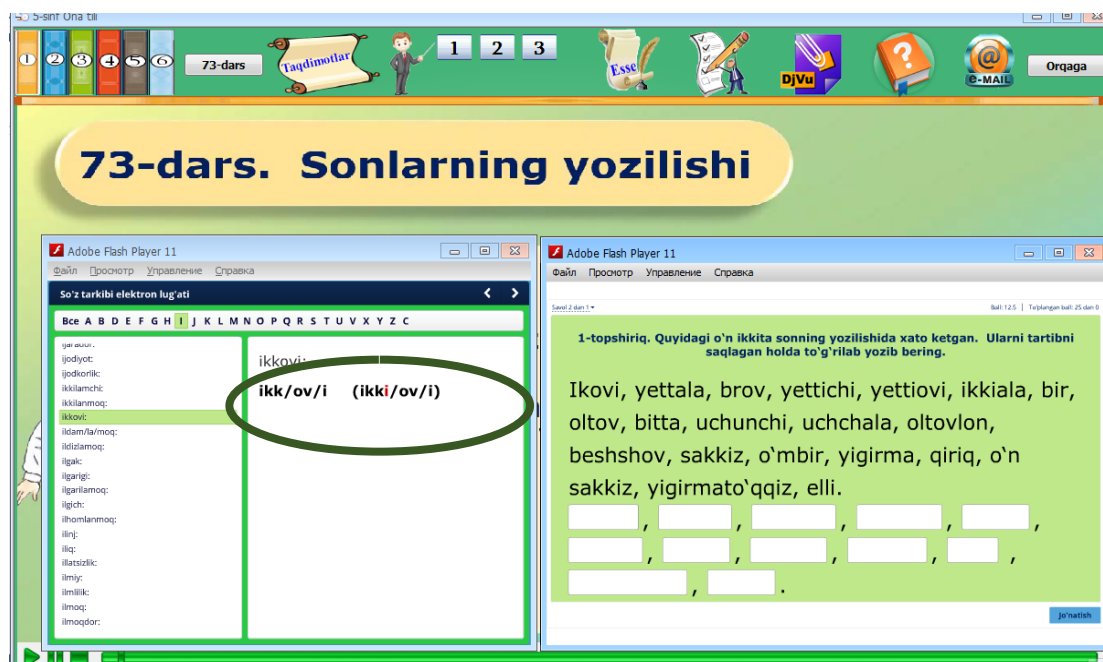
Chap tomondagi "Izlash" qismidan kerakli so'zni yozib, uning o'ng tomondagi izohi bilan tanishish mumkin.

10- rasm.

“So‘z tarkibi elektron lug‘ati”da so‘zning tarkibini aniqlashda qiyinchilik tug‘diradigan fonetik o‘zgarishlar: tovush tushishi, tovush orttirilishi, tovush almashishi e‘tiborga olingan. Har bir darsning ixtiyoriy qismida lug‘atlardan foydalanish mumkin:

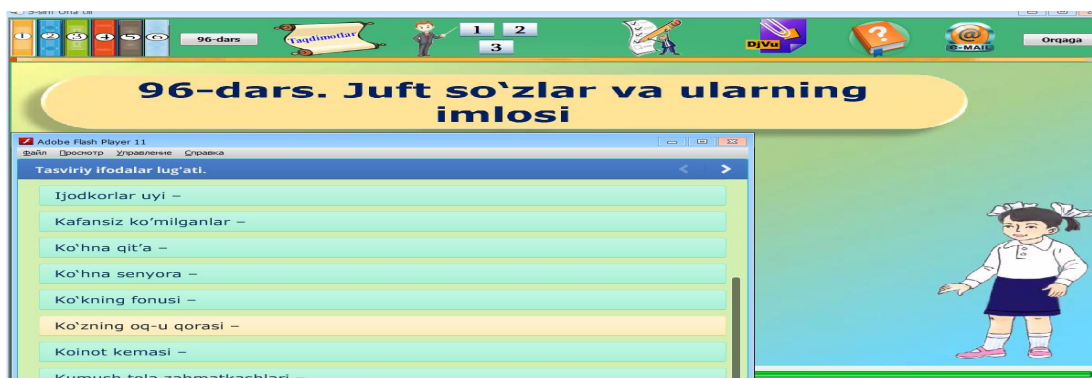
11- rasm.

So‘z tarkibi elektron lug‘atidan o‘rni bilan imlo lug‘ati sifatida foydalanish mumkin. Chunki so‘zlarning tarkibiy tuzilishi haqida qat’iy bilimga ega bo‘lish, asosga turli vazifadagi morfemalar qo‘shilishi natijasida yuz beradigan fonetik o‘zgarishlarni anglab olish, shubhasiz, yozuvdagi har xilliklarni bir shaklga keltirishga yordam beradi.

Elektron majmuaga kiritilgan lug‘atlarning ayrimlarida rasmlardan ham foydalanilgan. Xususan, “Tasviriy ifodalar elektron lug‘ati” shunday tuzilishga ega. Masalan, juft so‘zlar qatnashgan tasviriy ifodalarni izlab topish va ularning qaysi predmet uchun qo‘llanilishini o‘rganish jarayonida predmetga mos tasvir ham taqdim qilingan:

12- rasm.

13- rasm.

Tasvir hajmini oʻzgartirish imkoniyati mavjud.

Multimediya texnologiyalari, “Oʻn marta eshitgandan bir marta koʻrgan afzal” degan xalq maqolida aytilganidek, oʻquvchi tomonidan ovoz, matn, grafik tasvir uygʻunligidagi oʻquv materialining 80%ini eslab qolishiga erishish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

Абдуқодиров А., Хайитов А. (2002) *Ахборот технологиясига оид атамаларнинг изоҳли лугати*. Тошкент: ТДПУ. – 27 б.

Adilova S. (2006) *Oʻzbek tilini oʻqitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish*. Toshkent: TDPU – 96 b.

Muhitdinova X. (2015) *Til taʼlimida videomatnlar qanday uygʻunlashadi. //Til va adabiyot taʼlimi*. – №8. – B. 15.

Yusupova Sh., Gʻoziyeva O. (2013) *Ona tili oʻqitishda interfaol usullar va kompyuter dasturi*. – Toshkent: Bayoz. -134 b.

Зокирова Ф. ва б. (2010) *Электрон ўқув мажмуалар ва таълим ресурсларини яратиш методикаси. Методик қўлланма*. Тошкент: ОЎМТВ – 55 б.

Юлдашева Ш., Зарипов О., Бекжанова М., Смайлова Д., Гулманова Қ., Янгибоева Г., Уразбоева Д. (2016) *5-синф учун “Она тили” фанидан электрон ўқув-методик мажмуа*. Нукус. (Guvohnoma: DGU 04136)

Умарова Н. (2005) *Тил таълими ва таълимий-электрон шиланмалар // Тил ва адабиёт таълими*. Toshkent. – № 6. – Б. 75-79.

Хамидов В.С. (2009) *Taʼlim tizimida keskin burilishga sabab bolgan 4 dastur haqida*. <http://uz.infocom.uz/2009/12/21/talim-tizimida-keskin-burilishga-sababbolgan-4-dastur-haqida/>

ПФ-4947 (2017) Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. «Халқ сўзи» газетаси, 2017 йил 21 апрель 79-(6773)

Тўхтамирзаев М. (2002) *Тил таълимида аудиовизуал воситалар. Ўқув-методик қўлланма*. Тошкент: Зиё.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Шоймардонов Т.Т., Хамидов В.С., Файзиева М. (2015) *Электрон педагогика ва педагогинг шахсий, касбий ахборот майдонини лойиҳалаш модули бўйича ўқув-услугий мажмуа*. Toshkent. – 11-67 б.

FROM THE GAME TO THE PROPHECY

Rüçhan GÖKDAĞ¹

Abstract

Humanity has always developed various rituals based on prophecies about the future in order to take measures against future problems. With its impressive card layout, which has been adorned with various images and frequently used for mysterious personalities and epic elements, the tarot horoscope is one of the most preferred rituals due to its connotations. One of the factors underlying this choice is that two-way communication is more dominant than other rites. The effect that creates this multidirectional communication is that it is not wrong to interpret the cards, which are determined by the associations, as an opportunity to allow a cold reading of the person's personality infrastructure. In addition, another idea that is based on the observations of the researcher is that the expertise in any field and the internal terms in the field tend to be more convinced with the need of an opinion leader on the non-experts in the field (eg, the patient's credibility with the doctor).

The reason that pushed the researcher into this study has been the interest shown to the tarot fortune telling, besides the fortune-telling, magic and amulet observations around him. The aim of this research is to determine the factors underlying this interest in various contexts and to present this with various population scientific data. In addition, the focus of this study is on analyzing and reflecting the internal system of the tarot deck and tradition. It was aimed to draw attention to the superiority of the cards on the hiss cold reading kart by the attentive and associative drawings of the cards and to provide a superficial view of the participants' feelings on these cards.

Keywords: Tarot, Prophecy, Fale

OYUNDAN KEHANETE

Özet

İnsanlık daima gelecekteki problemlere karşı önlem alabilmek için gelecek hakkında kehanetlere dayalı çeşitli ritüeller geliştirmiştir. Bu ritüellerden birisi ise tarot falıdır. Çeşitli imgelerle süslenmiş, gizemli kişiliklere ve destansı ögelere sıkça yer veren etkileyici bir kart düzeni ile tarot falı, uygulanan kişilerde yarattığı çağrışımlar sebebi ile en çok tercih edilen ayinlerden birisi olma özelliğine sahiptir. Bu tercihin altında yatan etkenlerden birisi olarak diğer ayinlerle kıyaslandığında iki yönlü bir iletişimin daha ağır bastığı düşünülebilir. Bu çok yönlü iletişimi yaratan etki ise, çağrışımlarla belirlenen kartların, kişinin kişilik altyapısına dair yapılacak soğuk okumaya elverişli bir fırsat tanınması olarak yorumlanması hatalı olmaz. Ayrıca

¹ Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi, rgokdag@anadolu.edu.tr

araştırmacının gözlemlerinden yola çıkarak yapılmış bir diğer düşünce ise herhangi bir alandaki uzmanlığın ve alana dair içrek terimlerin, o alanda uzman olmayan kişiler üzerinde (Örneğin; Hastanın doktora olan itimadı), bir kanaat önderi ihtiyacı ile daha fazla ikna olma eğilimi göstermesidir.

Araştırmacıyı bu çalışmaya iten sebep ise çevresinde gözlemlendiği fal, büyü, muska gibi ayinlerin yanı sıra tarot falına gösterilen ayrı ve yoğun ilgi olmuştur. Bu ilginin altında yatan etkenleri çeşitli bağlamlarla belirlemek, bunu çeşitli nüfus bilimsel verilerle ortaya koymak bu araştırmacının amacını oluşturmaktadır. Ayrıca bu çalışmanın odağa aldığı ve yola çıktığı husus ise tarot destesi ve geleneğinin içrek sistemini çözümlenmek ve yansısını ölçmek değildir. Kartların özenli ve çağrışımlı çizimleri ile katılımcıların bu kartlar üzerinde hissettiklerine yüzeysel bir bakış sağlamak, bununla birlikte falı uygulayan ve uygulanan kişiler arasındaki kültürel ve insani ortak kodlar üzerinden sağlanan, falı uygulayan kişiye 'soğuk okuma' konusunda sağladığı üstünlüğe dikkat çekilmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarot, Kehanet, Fal

Giriş

15. Yüzyılda İtalya'da oyun amaçlı ortaya çıktığı bulgularına rastlanan tarot falı ve deste kitabı, 18. Yüzyıl Fransız Devrimi esnalarında kehanete dayalı bir fal sistemine dönüşmeye başlamıştır. (Sosteric.M,2014). Diğer ritüellerden farklı olarak nitelikli bir eğitimi gerektiren içrek bir sisteme sahiptir. Günümüzde çeşitli şekilde resmedilmiş kart desteleri ve kitapçıkları mevcuttur. Bununla beraber bu deste çeşitlerinin en gizemli sayılan ve satış açısından revaçta olan tarot destesi Aleister Crowley ve ressam arkadaşı tarafından tasarlanmış, Golden Dawn Cemiyeti tarafından halen satışta olan destelerdir. (oggito.com,2019) Tarot falına dair birçok tez geliştirilmiş ve araştırılma yapılmış olmasına rağmen içrek bir geleneğe sahip olması sebebiyle hakkında nitelikli bilgiye ulaşılması çok güçtür. İnsanlığın ortak yazgısı gelecek hakkında endişesi ve fikir sahibi olma isteği sınıfsal bir nitelik taşımadığından ait olduğu belirli bir sınıf olduğu söylenemez. Bu sebeple yapılmak istenen çalışmada ele alınan kümenin keskin ve sınırlı bir alanda olmaması bize çeşitli bağlamlarda ilinti kurma olanağı sunar. Bununla birlikte kişinin kişilik sınırları içerisinde ve norm dışı kabul edilmesi sebebiyle üstü örtük bir eylem olması hâlihazırda içrek bir sisteme sahip olan bir geleneğin çalışma sahasına girmeyi oldukça kısıtlı kılmaktadır. Medyada rastlanan büyü, falcılık, rukye gibi ayinlerin aksine tarot falının medyada da diğerlerine nazaran daha az yer kaplaması dikkat çeken başka bir husustur. Bu nedenle çalışmada farklı bir yol izlemeyi tercih eden araştırmacı, özenli bir biçimde resmedilmiş kart desenlerinin falın uygulandığı kişi üzerindeki hislerine yüzeysel bir bakış sağlamak amacıyla bu araştırmayı ele almıştır. Şüphe yok ki 'soğuk okuma' eyleminin büyük bir rol oynadığı belki de tamamını oluşturduğu fal ve türevleri unsurlarda, fal uygulanan kişilerin tepkileri izahın ya da kehanetin yönünü şekillendirmektedir. Özellikle sembol okuması buna çok müsait bir altyapı oluşturur. Örneğin; tarot sisteminde kartların kendisiyle birlikte açılış yönüne göre yorumlanması da mevcuttur. Kahve falındaki ortak geleneksel kodların (buğdayın bereketle bağdaştırılması gibi) aksine, katılımcının teyit olanağının oldukça düşük olduğu tarot falı, belirtilen sebeplerden ötürü iplerin tamamen falcının elinde olduğu bir fal çeşididir. Burada istenmekte ve beklenmekte olan sonuç ise salt bir his okumasından ziyade, batıl olmadığı yönündeki yoğun inançla ve dönütlerde 'gerçeklik payı bulunduğu' dair genel kanı altındaki Barnum (Snyder, C. R., Shenkel, R. J., & Lowery, C. R. ,1977) etkisine benzer bir durum çözümlenmesinde olumlu saptamalara ulaşmaktır.

1 Araştırmanın Problemi ve Önemi

Ülkemizde bir sektör haline gelmiş olan falcılık toplumun her kesiminde kendine yer vermiş olmakla oldukça yaygın ve popüler olmuştur dolayısıyla da toplumsal anlamdaki etkileri yanında, bireylerin yaşamının bir parçası haline gelen falcılık olgusuyla ilgili din psikolojisi alanında neredeyse yok denecek kadar az çalışma yapılmıştır ancak günümüzde sayıları her gün artan fal bakılan kafeler dolup taşmakta, fal baktırmak isteyen insanlar tarafından uzun kuyuklar oluşturmakta ve müşteri sayısını arttırmak isteyen işletmeciler kafelerinde falcı çalıştırmaktadır. Bu tür kafelerde yaptığımız gözlemlerde yaşadığı çeşitli problemleri için- bu daha çok aşk ve iş hayatıyla ilgili oluyor- falcıya gelip rahatlamaya çalışan, falcının yönlendirmesiyle hareket eden, fal sonuçlarına göre kararlar alan kişilerin çoğunluğunun üniversiteli gençler olmasının yanında bu kişilerin düzenli olarak falcılara gitmesi ve bu tür fal bakılan kafelerin çeşitli yayın organlarında reklamının yapılması gerçeği, konunun detaylıca incelenmesini gerekli kılmıştır. Metafizik unsurlara, suya ya da kahveye bakarak, gelecekte haber veren bir kişiye inanmak, iş ya da aşk hayatında önemli bir karar alacağı zaman fal baktırmak ve ya buna benzer durumların, insan davranışlarını derinden etkilediği, insan tutum ve tavırlarına yön verdiği bir gerçektir.

2 Çalışmanın Amacı

Çalışmanın genel amacı bireylerin bir ritüel olarak tarot okuma seanslarına katılımlarını etkileyen faktörleri belirlemektir. Bu amaca erişmek için aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmıştır.

1. Tarot falının insanların hayatlarındaki yeri nedir?
2. Hangi koşullarda bireyler tarot falı baktırma eğilimindedirler?
3. Baktırdıkları falın gerçekleşip gerçekleşmediğini takip etmekte midirler?
4. Fal seanslarında söylenenlerin seans sonrası takip edilme oranı nedir?
5. Tarot fal seanslarına yönelik ücret ödeme durumuna etki eden faktörler nelerdir?
6. Tarot seanslarında fakın bakıldığı ortam baktıran kişinin hisleri üzerinde bir etkiye sahip midir?
7. Tarot falı baktırmak ile bir doktora ziyaret arasında ki ilişki nedir?
8. Tarot fallarının doğru çıkması ile fal baktırma sıklığı arasında bir ilişki var mıdır?
9. Katılımcılar tarot seanslarında belirli bir görsele baktıkların ki hisleri ile kendilerine görsele yönelik açıklamaların verilmesi sonrası sahip oldukları hisleri hakkındaki düşünceleri nelerdir?

3 Yöntemler

Araştırma Evreni ve Örnekleme

Araştırmamızın evrenini Eskişehir'de 2018 Eylül - 2019 Mart ayları arasında ikamet eden bireylerin tümü oluşturmaktadır. Araştırmamızın örneklemini 2018 Eylül - 2019 Mart ayları arasında Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yunus Emre Kampüsü, Eskişehir Teknik Üniversitesi İki Eylül Kampüsü, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Meşelik Kampüsü ve

Eskişehir'in Kamusal Alanlarında bulunan bireylerin arasından tesadüfi örnekleme yöntemi ile rassal olarak seçilmiş 570 kişi oluşturmaktadır.

Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Frekans	Yüzde
Cinsiyet		
Erkek	216	39,3
Kadın	334	60,7
Eğitim Durumu		
İlköğretim/Ortaöğretim	17	3,1
Lise	49	8,9
Üniversite	416	75,6
Lisansüstü/Doktora	65	11,8
Sosyo-Ekonomik		
0-2500	406	73,8
2600-5000	88	16,0
5000-10000	40	7,3
10000+	13	2,4

Değişkenler	Frekans	Yüzde	
Medeni Durum			
Evli	73	13,3	
Bekar	445	80,9	
Boşanmış	17	3,1	
Mesken Durumu			
Geniş Aile *	49	8,9	
Çekirdek Aile**	292	53,1	
Yalnız	125	22,7	
Evlilik Beraberlik***	Dışı	83	15,1
Kardeş Sayısı (Siz Dahil)			
Hiç	62	11,3	
2	211	38,4	
3	138	25,1	
4	74	13,5	
5+	56	10,2	

(*)Dede, hala gibi ikincil dereceden akrabalarla aynı daire ya da apartman ya da komşu

(**)Anne, baba, çocuklar

(***)Ev arkadaşlığı

Tablo 1: Demografik Soruların Frekans Tabloları

Bu çalışmamızdaki cevaplayıcıların %39,3'ü erkek, %60,7'si kadındır. Cevaplayıcıların yaşlarının ortalaması 25,14'tür. Katılımcıların eğitim düzeylerinin sırasıyla %3,1 ile ilköğretim/ortaöğretim, %8,9 ile lise, %11,8 ile lisansüstü/doktora, %75,6 ile üniversite olduğu anlaşılmaktadır. Cevaplayıcıların sosyo-ekonomik düzeylerinin sırasıyla %2,4 ile 10000+, %7,3 ile 5000-10000 aralığında, %16,0 ile 2600-5000 aralığında ve %73,8 ile 0-2500 aralığında olduğu anlaşılmaktadır. Cevaplayıcıların medeni durumları sırasıyla %3,1 ile boşanmış, %13,3 ile evli ve %80,9 ile bekâr olarak tespit edilmektedir. Cevaplayıcıların mesken durumları sırasıyla %8,9 ile geniş aile, %15,1 ile evlilik dışı beraberlik, %22,7 ile yalnız, %53,1 ile çekirdek aile olduğu görülmektedir. Cevaplayıcıların kardeş sayıları sırasıyla %10,2 ile 5+, %13,5 ile 4, %25,1 ile 3, %38,4 ile 2 kardeş oldukları, %11,3'ünün ise kardeşinin olmadığını görülmektedir.

Model

Araştırmanın modeli Genel Tarama Modelidir

Veri Toplama Aracı

Çalışma için hazırlanan anket formunun ilk bölümünde katılımcıların cinsiyetleri, yaşları, eğitim durumları, mesken durumları, kardeş sayıları, daha önce yaşamlarının büyük bir kısmını geçirdikleri bölge, maddi durumları, sosyo-ekonomik seviyeleri, meslekler ve refah düzeyleri gibi demografik sorular sorulmuştur. İkinci bölümde ise literatürden yararlanarak

hazırlanmış anketin amaçlarına yönelik içerik soruları sorulmuştur. Anket toplam 28 sorudan oluşmaktadır.

Anket soruları toplam 20 anketör tarafından üniversite kampüslerinde ve kamusal alanlarda yüz yüze metotla 570 kişiye uygulanmıştır. Uygulanan 570 anket arasından 20 anket geçersiz kabul edilerek değerlendirmeye alınmamış ve 550 ankete düşürülmüştür. İstatistiksel yöntemler 550 anket üzerinde uygulanmıştır. Toplanan verilerin çok büyük bir kısmının kategorik olmasından dolayı verilerin analizinde kontenjans tabloları, ki-kare tabloları ve uyum analizinden yararlanılmıştır.

Uyum Analizi

Çok değişkenli istatistiksel tekniklerden biri olan uyum analizi basit olarak, kategorik veriler arasındaki ilişkilerin ayrıntılı biçimde analiz edilmesi ve elde edilen sonuçların iki boyutlu bir uzayda grafiksel olarak gösterilmesini sağlayan bir teknik olarak tanımlanabilir. Uyum Analizi, kategorik olarak elde edilmiş ya da kategorize edilerek tablolaştırılmış olan ve tablo gözelerindeki frekansların yetersizliği nedeniyle ki-kare analizinin yetersiz kaldığı, ki-kare analizi ile analiz edildiğinde değişken kategorileri arasındaki sıra, sütun gösterimlerinin önem sıralamalarının eşanlı yapılamadığı durumlarda, çapraz tablolarda göze frekanslarının yetersiz olması nedeniyle birleştirme yapılması gerektiği Gri İlişkisel Analiz ve Uyum Analizi İle Bir İşletmede Karşılaşılan kontenjans tablolarında ki-kare analizi yerine uygulanması tercih edilen bir yöntemdir (Özdamar, 2004:462). Uyum analizinde, değişkenlerin alabileceği değerlere karşılık gelen olasılık dağılımlarına ait bir varsayım ve modelin sınanacağı bir hipotez testi yoktur. Elde edilen sonuçlar, iki boyutlu haritalar üzerinde gösterilip rakamsal sonuçlara göre daha kolay incelenip yorumlanabilmektedir (Blasius ve Greenacre, 1994: 23; Clausen,1198:5). Bunların yanında faktör analizi gibi boyut indirgeme özelliği sayesinde de daha az veri kullanılarak analiz yapılmasını sağlamaktadır (Hair,1998:548)

İstatistikteki analizler sonucunda elde edilen veriler bulgular bölümünde tablolar halinde tartışılacaktır.

4 Bulgular ve Tartışma

Tablo 2: Cevaplayıcıların Refah Düzeyine Göre Frekans Tablosu

	Aile İdaresini Yürütüyorum		Yalnız Yaşıyorum		Ortak Paylaşım		Yalnızca Anne/Baba		Toplam	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Yetiyor	58	17,3	99	29,5	102	30,4	77	22,9	336	63,0
Yetmiyor	18	9,1	73	37,1	78	39,6	28	14,2	197	37,0
Toplam	76	14,3	172	32,3	180	33,8	105	19,7	533	100,0

“Refah Düzeyi” çoktan seçmeli sorusuna 336 (%63,0) cevaplayıcı yettiğini söylerken, 197 (%37,0) cevaplayıcı yetmediğini söylemektedir. 76 (%14,3) cevaplayıcı refah düzeyinde

aile idaresini yürüttüğünü, 172 (%32,3) cevaplayıcı refah düzeyinde yalnız yaşadığını, 180 (%33,8) cevaplayıcı refah düzeyinin ortak paylaşım olduğunu, 105 (%19,7) cevaplayıcı refah düzeyinin yalnızca anne/babadan olduğunu söylemektedir. Cevaplayıcıların %39,6'sı refah düzeyinin yetmediğini ve ortak paylaşım yaptığını belirtmektedir. Cevaplayıcıların %30,4'ü refah düzeyinin yettiğini ve ortak paylaşım yaptığını söylemektedir.

Tablo 3: Cevaplayıcıların Tarot Falını Batıl Bulma ve Uygulama Düzeylerine Göre Frekans Tablosu

	Uyguluyorum		Uygulamıyorum		Toplam	
	f	%	f	%	f	%
Evet, buluyorum	104	18,9	303	55,1	407	74,0
Hayır, bulmuyorum	94	17,1	53	9,6	147	26,7

“Tarot falını batıl (asılsız) buluyor musunuz? Her durumda uyguluyor musunuz?” çoklu yanıt sorusuna 407 (%74,0) cevaplayıcı arasından sırasıyla 303 (%55,1) cevaplayıcı evet, buluyorum ve uygulamıyorum, 104 (%18,9) cevaplayıcı evet, buluyorum ve uyguluyorum cevabını vermektedir. 147 (%26,7) cevaplayıcı arasından sırasıyla 94 (%17,1) cevaplayıcı hayır, bulmuyorum ve uyguluyorum, 53 (%9,6) cevaplayıcı hayır, bulmuyorum ve uygulamıyorum cevabını vermektedir.

Tablo 4: Cevaplayıcıların Belirli Problemlerinin Çözümüne Ulaşma Durumunda Tarot Etmenlere Başvurmama Düzeyine Göre Frekans Tablosu

	Çözülürse de Başvururum		Çözülürse Başvurmam		Yalnızca Baskı ve Yoğunluk Dönemlerinde Başvururum		Toplam	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Aile	26	4,7	168	30,5	46	8,4	240	43,6
İlişki	39	7,1	153	27,8	63	11,5	255	46,4
Ekonomik/Kariyer	26	4,7	149	27,1	46	8,4	221	40,2
Kişisel Kaygılar	32	5,8	146	26,5	54	9,8	232	42,2
Sağlık Endişesi	23	4,2	155	28,2	35	6,4	213	38,7
Diğer	14	2,5	103	18,7	35	6,4	152	27,6

“Hangi probleminiz çözüme ulaştığında tarot etmenlere başvuramazsınız?” çoklu yanıt sorusuna aile için cevaplayan 240 (%43,6) kişi arasından sırasıyla 168 (%30,5) cevaplayıcı çözümlerse başvurmam, 46 (%8,4) cevaplayıcı yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum, 26 (%4,7) cevaplayıcı çözümlerse de başvururum cevabını vermektedir. İlişki için cevaplayan 255 (%46,4) kişi arasından sırasıyla 153 (%27,8) cevaplayıcı çözümlerse başvurmam, 63 (%11,5) cevaplayıcı yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum, 39 (%7,3) cevaplayıcı çözümlerse de başvururum cevabını vermektedir. Ekonomik/kariyer için cevaplayan 221 (%40,2) kişi arasından sırasıyla 149 (%27,1) cevaplayıcı çözümlerse başvurmam, 46 (%8,4) cevaplayıcı yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum, 26 (%4,7) cevaplayıcı çözümlerse de başvururum cevabını vermektedir. Kişisel kaygılar için cevaplayan 232 (%42,2)

kişi arasından sırasıyla 146 (%26,5) cevaplayıcı çözülürse başvurmam, 54 (%9,8) cevaplayıcı yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum, 32 (%5,8) cevaplayıcı çözülürse de başvururum cevabını vermektedir. Sağlık endişesi için cevaplayan 213 (%38,7) kişi arasından sırasıyla 155 (%28,2) çözülürse başvurmam, 35 (%6,4) cevaplayıcı yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum, 23 (%4,2) cevaplayıcı çözülürse de başvururum cevabını vermektedir. Diğer seçeneği için cevaplayan 152 (%27,6) kişi arasından sırasıyla 103 (%18,7) cevaplayıcı çözülürse başvurmam, 35 (%6,4) cevaplayıcı yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum, 14 (%2,5) cevaplayıcı çözülürse de başvururum cevabını vermektedir.

Tablo 5: Cevaplayıcıların Hayatında Tarot Falının Kapladığı Yer ve Hissettirdiklerine Göre Frekans Tablosu

	Yaşamımı Buna Göre Şekillendiririm		Birkaç Gün Etkisinde Kalırım		Gün İçinde Etkisi Geçer		Toplam	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Çok İyi Hissediyorum	21	22,8	39	42,4	32	34,8	92	25,6
Çok Kötü Hissediyorum/Psikolojimi Etkiliyor	12	15,0	33	41,3	35	43,8	80	22,3
Hiçbir Etkisini Görmüyorum	18	9,6	10	5,3	159	85,0	187	52,1
Toplam	51	14,2	82	22,8	226	63,0	359	100,0

“Hayatınızda ne denli yer kaplıyor ve nasıl hissettiriyor?” çoktan seçmeli sorusuna 51 (%14,2) cevaplayıcı yaşamımı buna göre şekillendiririm, 82 (%22,8) cevaplayıcı birkaç gün etkisinde kalırım, 226 (%63,0) cevaplayıcı gün içinde etkisi geçer cevabını vermektedir. 92 (%25,6) cevaplayıcı arasından 21 (%22,8) cevaplayıcı çok iyi hissediyorum, yaşamımı buna göre şekillendiririm, 39 (%42,4) cevaplayıcı çok iyi hissediyorum, birkaç gün etkisinde kalırım, 32 (%34,8) cevaplayıcı çok iyi hissediyorum, gün içinde etkisi geçer cevabını vermektedir. 80 (%22,3) cevaplayıcı arasından 12 (%15,0) cevaplayıcı çok kötü hissediyorum, yaşamımı buna göre şekillendiririm, 33 (%41,3) cevaplayıcı çok kötü hissediyorum, birkaç gün etkisinde kalırım ve 35 (%43,8) cevaplayıcı çok kötü hissediyorum, gün içinde etkisi geçer cevabını vermektedir. 187 (%52,1) cevaplayıcı arasından 18 (%9,6) cevaplayıcı hiçbir etkisini görmüyorum, yaşamımı buna göre şekillendiririm, 10 (%5,3) hiçbir etkisini görmüyorum, birkaç gün etkisinde kalırım, 159 (%85,0) cevaplayıcı hiçbir etkisini görmüyorum, gün içinde etkisi geçiyor cevabını vermektedir.

Tablo 6: Cevaplayıcıların Tarot Falını Takip Edip Etmemeleri ve Gözlemedikleri Doğruluk Payı Düzeyinin Frekans Tablosu

	Doğru Çıkmadı		Doğru Çıktı		Bir Kısmı Doğru Çıktı Bir Kısmı Çıkmadı		Toplam	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Takip Etmedim	164	29,8	21	3,8	46	8,4	231	42,0
Takip Ettim	37	6,7	36	6,5	89	16,2	162	29,5
Toplam	201	36,6	57	10,4	135	24,5	393	71,5

“Bahsi geçen kehanetleri takip ediyor musunuz? Doğruluk payı gözlemlediniz mi?” çoktan seçmeli sorusuna 162 (%29,5) cevaplayıcı takip ettiğini söylerken 231 (%42,0) cevaplayıcı takip etmediğini söylemektedir. 201 (%36,6) cevaplayıcı bu kehanetlerin doğru çıkmadığını, 135 (%24,5) cevaplayıcı bu kehanetlerin bir kısmının doğru çıktığını, bir kısmının doğru çıkmadığını, 57 (%10,4) cevaplayıcı doğru çıktığını söylemektedir. Cevaplayıcıların %29,8’i bahsi geçen kehanetleri takip etmediğini ve bu kehanetlerin doğru çıkmadığını söylemektedir. Cevaplayıcıların %16,2’si bahsi geçen kehanetleri takip ettiğini ve bir kısmının doğru çıktığını, bir kısmının doğru çıkmadığını söylemektedir. Cevaplayıcıların %28,5’inin bu soruyu cevaplamadıkları görülmektedir.

Kontenjans Tabloları

Tablo 7: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Belirli Problemlerinin Çözümüne Ulaşma Durumunda Tarot Falına Başvurmama Düzeyinin İncelenmesi İçin Yapılan Kontenjans Tablosu Analizi

		Çözülürse de Başvururum		Çözülürse Başvurmam		Yalnızca Baskı ve Yoğunluk Dönemlerinde Başvururum		Toplam	
		f	%	f	%	f	%	f	%
Erkek	Aile	10	1,8	67	12,2	13	2,4	90	16,4
	İlişki	8	1,5	61	11,1	17	3,1	86	15,6
	Ekonomik/Kariyer	6	1,1	60	10,9	13	2,4	79	14,4
	Kişisel Kaygılar	6	1,1	58	10,5	15	2,7	79	14,4
	Sağlık Endişesi	5	0,9	61	11,1	10	1,8	76	13,8
	Diğer	6	1,1	45	8,2	13	2,4	64	11,6
Kadın	Aile	16	2,9	101	18,4	33	6,0	150	27,3
	İlişki	31	5,6	92	16,7	46	8,4	169	30,7
	Ekonomik/Kariyer	20	3,6	89	16,2	33	6,0	142	25,8
	Kişisel Kaygılar	26	4,7	88	16,0	39	7,1	153	27,8
	Sağlık Endişesi	18	3,3	94	17,1	25	4,5	137	24,9
	Diğer	8	1,5	58	10,5	22	4,0	88	16,0

Cevaplayıcılar arasından erkek olup problemi aile olan bireylerin %12,2’si, problemi ilişki olan bireylerin %11,1’i, problemi ekonomik/kariyer olan bireylerin %10,9’u, problemi kişisel kaygılar olan bireylerin %10,5’i, problemi sağlık endişesi olan bireylerin %11,1’i, diğer problemleri olan bireylerin ise %8,2’si çözülürse başvurmam cevabını vermişlerdir.

Cevaplayıcılar arasından kadın olup olup problemi aile olan bireylerin %18,4'ü, problemi ilişki olan bireylerin %16,7'si, problemi ekonomik/kariyer olan bireylerin %16,2'si, problemi kişisel kaygılar olan bireylerin %16,0'ı, problemi sağlık endişesi olan bireylerin %17,1'i ve diğer problemleri olan bireylerin %10,5'i çözülmüşse başvurmam cevabını vermişlerdir. Bu bağlamda cevaplayıcıların çok büyük bir kısmının aile, ilişki, ekonomik/kariyer, kişisel kaygılar, sağlık endişesi ve diğer problemleri çözülmüşse tarot etmenine başvurmayacağı vargısına varılabilir.

Tablo 8: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Verilen Görsele Bakıldığında (Savaş Arabası) Hissettikleri Düşüncelerin, Açıklamasını Okuduktan Sonraki Hisleriyle Uyuşma Düzeyinin İncelenmesi İçin Yapılan Kontenjans Tablosu Analizi

			Evet görsel ve açıklamada yakın hisler hissettim	Hayır açıklamadan sonra görsel hakkındaki fikrim değişti	Hayır başka bir hisle kartı kendime yakın hissettim	Toplam
Erkek	Olumlu Hissediyorum	f	13	25	21	59
		%*	22,0	42,4	35,6	100,0
		%**	34,2	56,8	47,7	46,8
	Olumsuz Hissediyorum	f	14	14	11	39
		%*	35,9	35,9	28,2	100,0
		%**	36,8	31,8	25,0	31,0
	Her İkisini de hissediyorum	f	11	5	12	28
		%*	39,3	17,9	42,9	100,0
		%**	28,9	11,4	27,3	22,2
Toplam	f	38	44	44	126	
	%*	30,2	34,9	34,9	100,0	
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	
Kadın	Olumlu Hissediyorum	f	23	42	30	95
		%*	24,2	44,2	31,6	100,0
		%**	25,6	44,32	44,1	37,5
	Olumsuz Hissediyorum	f	44	20	19	83
		%*	53,0	24,1	22,9	100,0
		%**	48,9	21,1	27,9	32,8
	Her İkisini de hissediyorum	f	23	33	19	75
		%*	30,7	44,0	25,3	100,0
		%**	25,6	34,7	27,9	29,6
Toplam	f	90	95	68	253	
	%*	35,6	37,5	26,9	100,0	
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	

Cevaplayıcılar arasından erkek olup görseli (Savaş Arabası) gördüğünde olumlu hissedenlerin %42,4'ü, görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini belirtmişlerdir. Erkek olup görseli gördüğünde olumsuz hissedenlerin %35,9'u hem görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duyduklarını hem de görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini belirtmişlerdir. İkisini de hissedenlerin %42,9'u, görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin önceki fikirleriyle uyuşmadığını ve başka bir hisle kartı kendilerine yakın hissettiklerini belirtmişlerdir. Cevaplayıcılardan kadın olup görseli gördüğünde olumlu hissedenlerin %44,2'si, ikisini de hissedenlerin %44,0'ı, görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini belirtmişlerdir. Kadın olup görseli gördüğünde olumsuz hissedenlerin %53,0'ı ise görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duyduklarını belirtmişlerdir.

Tablo 9: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Verilen Görsele Bakıldığında (Asılan Adam) Hissettikleri Düşüncelerin, Açıklamasını Okuduktan Sonraki Hisleriyle Uyuşma Düzeyinin İncelenmesi İçin Yapılan Kontenjans Tablosu Analizi

		Evet görsel ve açıklamada yakın hisler hissettim	Hayır açıklamadan sonra görsel hakkındaki fikrim değişti	Hayır başka bir hisle kartı kendime yakın hissettim	Toplam	
Erkek	Olumlu Hissediyorum	f	28	6	12	46
		%*	60,9	13,0	26,1	100,0
		%**	51,9	11,3	26,7	30,3
	Olumsuz Hissediyorum	f	15	37	20	72
		%*	20,8	51,4	27,8	100,0
		%**	27,8	69,8	44,4	47,4
	Her İkisini de hissediyorum	f	11	10	13	34
		%*	32,4	29,4	38,2	100,0
		%**	20,4	18,9	28,9	22,4
Toplam	f	54	53	45	152	
	%*	35,5	34,9	29,6	100,0	
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	
Kadın	Olumlu Hissediyorum	f	64	19	11	94
		%*	68,1	20,2	11,7	100,0
		%**	60,4	17,3	22,0	35,3
	Olumsuz Hissediyorum	f	20	75	31	126
		%*	15,9	59,5	24,6	100,0
		%**	18,9	68,2	62,0	47,4
	Her İkisini de hissediyorum	f	22	16	8	46
		%*	47,8	34,8	17,4	100,0
		%**	20,8	14,5	16,0	17,3
Toplam	f	106	110	50	266	
	%*	39,8	41,4	18,8	100,0	
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	

Cevaplayıcılar arasından erkek olup görseli (Asılan Adam) gördüğünde olumlu hissedenlerin %60,9'u, görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duyduklarını belirtmişlerdir. Erkek olup görseli gördüğünde olumsuz hissedenlerin %51,4'ü, görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini belirtmişlerdir. Erkek olup görseli gördüğünde her ikisini de hissedenlerin %38,2'si, görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin önceki fikirleriyle uyuşmadığını ve başka bir hisle kartı kendilerine yakın hissettiklerini belirtmişlerdir. Cevaplayıcılardan kadın olup görseli gördüğünde olumlu hissedenlerin %68,1'i ve her ikisini de hissedenlerin %47,8'i, görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duyduklarını belirtmişlerdir. Kadın olup görseli gördüğünde olumsuz hissedenlerin %59,5'i ise görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini belirtmişlerdir.

Tablo 10: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Verilen Görsele Bakıldığında (Kılıçların Altılısı) Hissettikleri Düşüncelerin, Açıklamasını Okuduktan Sonraki Hisleriyle Uyuşma Düzeyinin İncelenmesi İçin Yapılan Kontenjans Tablosu Analizi

			Evet görsel ve açıklamada yakın hisler hissettim	Hayır açıklamadan sonra görsel hakkındaki fikrim değişti	Hayır başka bir hisle kartı kendime yakın hissettim	Toplam
Erkek	Olumlu Hissediyorum	f	25	8	10	43
		%*	58,1	18,6	23,3	100,0
		%**	51,0	12,3	24,4	27,7
	Olumsuz Hissediyorum	f	11	43	18	72
		%*	15,3	59,7	25,0	100,0
		%**	22,4	66,2	43,9	46,5
	Her İkisini de hissediyorum	f	13	14	13	40
		%*	32,5	35,0	32,5	100,0
		%**	26,5	21,5	31,7	25,8
Toplam	f	49	65	41	155	
	%*	31,6	41,9	26,5	100,0	
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	
Kadın	Olumlu Hissediyorum	f	38	15	8	61
		%*	62,3	24,6	13,1	100,0
		%**	47,5	10,9	12,1	21,5
	Olumsuz Hissediyorum	f	23	103	39	165
		%*	13,9	62,4	23,6	100,0
		%**	28,8	74,6	59,1	58,1
	Her İkisini de hissediyorum	f	19	20	19	58
		%*	32,8	34,5	32,8	100,0
		%**	23,8	14,5	28,8	20,4
Toplam	f	80	138	66	284	
	%*	28,2	48,6	23,2	100,0	
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	

Cevaplayıcılar arasından erkek olup görseli (Kılıçların Altılısı) gördüğünde olumlu hissedenlerin %58,1'i, görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duyduklarını belirtmişlerdir. Erkek olup görseli gördüğünde olumsuz hissedenlerin %59,7'si ve erkek olup her ikisini de hissedenlerin %35,0'ı görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini belirtmişlerdir. Cevaplayıcılardan kadın olup görseli gördüğünde olumlu hissedenlerin %62,3'ü, görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duyduklarını belirtmişlerdir. Kadın olup görseli gördüğünde olumsuz hissedenlerin %62,4'ü ve kadın olup her ikisini de hissedenlerin %34,5'i görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkında fikirlerinin değiştiğini belirtmişlerdir.

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların daha önce tarot falı baktırıp baktırmama durumlarına ve sıklıklarına göre tarot falını uygulama düzeyleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistikî açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Daha önce hiç tarot falı baktırmadığını söyleyenlerin %93,6'sı uygulamıyorum, %6,4'ü uyguluyorum cevaplarını vermişlerdir. En az bir kez tarot falı baktırdığını söyleyenlerin %69,5'i uygulamıyorum, %30,5'i uyguluyorum cevaplarını vermişlerdir. Çok defa tarot falı baktırdığını söyleyenlerin %17,9'u uygulamıyorum, %82,1'i uyguluyorum cevaplarını vermişlerdir. İmkân buldukça tarot falı baktırım diyenlerin %26,1'i uygulamıyorum, %73,9'u uyguluyorum cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda cevaplayıcılardan daha önce hiç tarot falı baktırmadığını ve en az bir kez tarot falı baktırdığını söyleyenlerin çoğunlukla uygulamadığı, çok defa tarot falı baktırdığını ve imkân buldukça tarot falı baktırdığını söyleyenlerin ise çoğunlukla her durumda tarot falını uyguladıkları gözlemlenmiştir.

Tablo 11: Cevaplayıcıların Daha Önce Tarot Falı Baktırma Durumuna Göre Tarot Falının Her Durumda Uygulanıp Uygulanmama Düzeylerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Uygulamıyorum	Uyguluyorum	Toplam	
Hayır hiç	f	277	19	296	
	%*	93,6	6,4	100,0	
	%**	61,3	11,9	48,4	
En az bir kere	f	157	69	226	
	%*	69,5	30,5	100,0	
	%**	34,7	43,1	36,9	
Çok defa baktırdım	f	12	55	67	
	%*	17,9	82,1	100,0	
	%**	2,7	34,4	10,9	
İmkan buldukça baktırıyorum	f	6	17	23	
	%*	26,1	73,9	100,0	
	%**	1,3	10,6	3,8	
Toplam	f	452	160	612	
	%*	73,9	26,1	100,0	
	%**	100,0	100,0	100,0	
Pearson Chi-Square		197,684 ^a	Sig(p)	,000	*Tarot Falı Baktırma ** Tarot Falı Uygulama Durumu

Tablo 12: Cevaplayıcıların Aile Problemi Çözümüne Ulaştığında Tarot Etmenlere Başvurma Durumuna Göre Tarot Fallarının Dijital Platformda Kontrol Ettirilme Düzeylerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Sadece dijital platformlarda	Hem dijital ortamda hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm	Bunlardan hiçbirine başvurmam	Toplam	
Aile problemi çözüme ulaştığında tarot etmenlere başvurma	Çözülürse de başvururum	f	9	12	4	25
		%*	36,0	48,0	16,0	100,0
		%**	18,0	22,2	3,1	10,8
	Çözülürse başvurmam	f	35	32	94	161
		%*	21,7	19,9	58,4	100,0
		%**	70,0	59,3	73,4	69,4
	Yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum	f	6	10	30	46
		%*	13,0	21,7	65,2	100,0
		%**	12,0	18,5	23,4	19,8
Toplam	f	50	54	128	232	
	%*	21,6	23,3	55,2	100,0	
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	
Pearson Chi-Square		19,477 ^a	Sig(p)	,001	*Aile Problemi ** Dijital Ortamda Kontrol Edilme	

Tabloya bakıldığında cevaplayıcılardan aile problemi çözüme ulaştığında tarot etmenlere başvurup başvurmama durumlarına göre tarot fallarının dijital platformlarda kontrol ettirip ettirmeme düzeyleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Problem çözülürse de başvururum diyenlerin %36,0'ı sadece dijital platformlarda, %48,0'ı hem dijital ortamda hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm ve %16,0'ı da bunların hiçbirine başvurmam cevaplarını vermişlerdir. Problem çözülürse başvurmam diyenlerin %21,7'si sadece dijital platformlarda, %19,9'u hem dijital ortamda hem de gerçek

ortamda kontrol ettiririm ve %58,4'ü de bunların hiçbirine başvurmam cevaplarını vermişlerdir. Yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum diyenlerin %13,0'ı sadece dijital platformlarda, %21,7'si hem dijital ortamda hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm ve %65,2'si bunlardan hiçbirine başvurmam cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda problem çözülsede başvururum diyenlerin çoğunluğunun hem dijital ortamda hem de gerçek ortamda tarot falını kontrol ettirdiği, fakat çözülsede başvurmam ve yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum diyenlerin çoğunlukla bunlardan hiçbirine başvurmam cevaplarını verdikleri tespit edilmiştir.

Tablo 13: Cevaplayıcıların İlişki Problemi Çözümüne Ulaştığında Tarot Etmenlere Başvurma Durumuna Göre Tarot Fallarının Dijital Platformda Kontrol Ettirilme Düzeylerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

			Sadece dijital platformlarda	Hem dijital ortamda hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm	Bunlardan hiçbirine başvurmam	Toplam
İlişki problemi çözüme ulaştığında tarot etmenlere başvurma	Çözülürse de başvururum	f	8	22	9	39
		%*	20,5	56,4	23,1	100,0
		%**	13,6	37,3	6,9	15,8
	Çözülürse başvurmam	f	40	22	84	146
		%*	27,4	15,1	57,5	100,0
		%**	69,0	37,3	64,6	59,1
	Yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum	f	10	15	37	62
		%*	16,1	24,2	59,7	100,0
		%**	17,2	25,4	28,5	25,1
	Toplam	f	58	59	130	247
		%*	23,5	23,9	52,6	100,0
		%**	100,0	100,0	100,0	100,0
		Pearson Chi-Square	32,277 ^a	Sig(p)	,000	*İlişki Problemi ** Dijital Ortamda Kontrol Edilme

Tabloya bakıldığında cevaplayıcılardan ilişki problemi çözüme ulaştığında tarot etmenlere başvurup başvurmama durumlarına göre tarot fallarının dijital platformlarda kontrol ettirip ettirmeme düzeyleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Problem çözülsede başvururum diyenlerin %20,5'i sadece dijital platformlarda, %56,4'ü hem dijital ortamda hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm ve %23,1'i de bunların hiçbirine başvurmam cevaplarını vermişlerdir. Problem çözülsede başvurmam diyenlerin %27,4'ü sadece dijital platformlarda, %15,1 hem dijital ortamda hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm ve %57,5'i de bunların hiçbirine başvurmam cevaplarını vermişlerdir. Yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum diyenlerin %16,1'i sadece dijital platformlarda, %24,2'si hem dijital ortamda hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm ve %59,7'si bunlardan hiçbirine başvurmam cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda problem çözülsede başvururum diyenlerin çoğunluğunun hem dijital ortamda hem de gerçek ortamda tarot falını kontrol ettirdiği, fakat çözülsede başvurmam ve yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum diyenlerin çoğunlukla bunlardan hiçbirine başvurmam cevaplarını verdikleri tespit edilmiştir.

Tablo 14: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Tarot Fallarını Kontrol Ettirdikleri Ortamın İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara	Sadece ilgili kişilere	Her ikisine de	Diğer	Toplam
Erkek	f	32	29	16	49	126
	%*	25,4	23,0	12,7	38,9	100,0
	%**	32,0	27,6	26,2	44,5	33,5
Kadın	f	68	76	45	61	250
	%*	27,2	30,4	18,0	24,4	100,0
	%**	68,0	72,4	73,8	55,5	66,5
Toplam	f	100	105	61	110	376
	%*	26,6	27,9	16,2	29,3	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		9,201 ^a	Sig(p)	,000	*Cinsiyet **Kontrol Edilen Ortam	

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların cinsiyetlerine göre kontrol edilen falın danışılma yeri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Erkeklerin %25,4'ü sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara fal baktırdığını, %23,0'ı sadece ilgili kişilere fal baktırdığını, %12,7'si her ikisine de fal baktırdığını söylemişlerdir ve %38,9'u da diğer cevabını vermişlerdir. Kadınların ise %27,2'si sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara fal baktırdığını, %30,4'ü sadece ilgili kişilere fal baktırdığını, %18,0'ı her ikisine de fal baktırdığını söylemişlerdir ve %24,4'ü de diğer cevabını vermişlerdir. Bu bağlamda kadınlar genellikle sadece ilgili kişilere fal baktırırken, erkeklerin büyük bir kısmı sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara ve diğer yollarla tarot falını kontrol ettirdiği gözlemlenmiştir.

Tablo 15: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Tarot Falına Ücret Ödeme Durumunun İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet bir miktar ödüyorum	Hayır, sadece bazı ürünler temin ediyorum	Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	Toplam
Erkek	f	19	48	35	102
	%*	18,6	47,1	34,3	100,0
	%**	19,4	60,0	23,8	31,4
Kadın	f	79	32	112	223
	%*	35,4	14,3	50,2	100,0
	%**	80,6	40,0	76,2	68,6
Toplam	f	98	80	147	325
	%*	30,2	24,6	45,2	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
		Pearson Chi-Square 40,886 ^a	Sig(p) ,000	*Cinsiyet **Ücret Ödeme Şekli	

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların cinsiyetlerine göre tarot falı baktırma eylemine ücret ödeme durumu arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Erkeklerin %18,6'sı bir miktar para ödediklerini, %47,1'i sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %34,3'ü sadece mobil uygulamalar kullandıklarını söylemişlerdir. Kadınların ise %35,4'ü bir miktar para ödediklerini, %14,3'ü sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %50,2'si sadece mobil uygulamalar kullandıklarını söylemişlerdir. Bu bağlamda erkekler genellikle sadece bazı ürünler temin ediyorum derken kadınlar ise genellikle sadece mobil uygulamaları kullanıyorum cevabını verdikleri tespit edilmiştir.

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların mesken durumuna göre tarot falı baktırma eylemine ücret ödeme durumu arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Geniş ailede yaşayanların %32,1'i "evet bir miktar para ödüyorum", %28,6'sı "hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum" ve %39,3'ü "sadece mobil uygulamalar kullanıyorum" cevaplarını vermişlerdir. Çekirdek ailede yaşayanların %22,4'ü "evet bir miktar para ödüyorum", %21,8'i "hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum" ve %55,8'i "sadece mobil uygulamaları kullanıyorum" cevaplarını vermişlerdir. Yalnız yaşayanların %37,3'ü "evet bir miktar para ödüyorum", %30,7'si "hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum" ve %32,0'ı "sadece mobil uygulamaları kullanıyorum" cevaplarını vermişlerdir. Evlilik dışı beraberlik/ev arkadaşlığı şeklinde yaşayanların %42,1'i "evet bir miktar para ödüyorum, %22,8'i "hayır

sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %35,1’i “sadece mobil uygulamaları kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda geniş ailesi ve çekirdek ailesi ile yaşayan bireyler sadece mobil uygulamalar kullanırken yalnız yaşayan ve evlilik dışı beraberlik/ev arkadaşlığı şeklinde yaşayan bireylerin tarot falı bakımına bir miktar para ödediği gözlemlenmiştir.

Tablo 16: Mesken Durumuna Göre Cevaplayıcıların Tarot Falına Ücret Ödeme Durumunun İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet bir miktar para ödüyorum	Hayır, sadece bazı ürünler temin ediyorum	Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	Toplam
Geniş aile	f	9	8	11	28
	%*	32,1	28,6	39,3	100,0
	%**	9,2	10,0	7,5	8,6
Çekirdek aile	f	37	36	92	165
	%*	22,4	21,8	55,8	100,0
	%**	37,8	45,0	62,6	50,8
Yalnız	f	28	23	24	75
	%*	37,3	30,7	32,0	100,0
	%**	28,6	28,8	16,3	23,1
Evlilik dışı beraberlik/e v arkadaşlığı	f	24	13	20	57
	%*	42,1	22,8	35,1	100,0
	%**	24,5	16,3	13,6	17,5
Toplam	f	98	80	147	325
	%*	30,2	24,6	45,2	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
		Pearson Chi-Square 17,642 ^a	Sig(p) ,007	*Mesken Durumu **Ücret Ödeme Şekli	

Tablo 17: Refah Düzeylerine Göre Cevaplayıcıların Tarot Falına Ücret Ödeme Durumunun İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet bir miktar para ödüyorum	Hayır, sadece bazı ürünler temin ediyorum	Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	Toplam
Aile idaresini yürütüyorum	f	3	17	22	42
	%*	7,1	40,5	52,4	100,0
	%**	3,1	21,3	15,4	13,1
Yalnız yaşıyorum	f	40	35	38	113
	%*	35,4	31,0	33,6	100,0
	%**	41,2	43,8	26,6	35,3
Ortak paylaşım	f	39	17	51	107
	%*	36,4	15,9	47,7	100,0
	%**	40,2	21,3	35,7	33,4
Yalnızca anne/baba	f	15	11	32	58
	%*	25,9	19,0	55,2	100,0
	%**	15,5	13,8	22,4	18,1
Toplam	f	97	80	143	320
	%*	30,3	25,0	44,7	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0

Pearson Chi-Square 25,434^a

Sig(p) ,000

*Refah Düzeyi

**Ücret Ödeme Şekli

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların refah düzeylerine göre tarot falı baktırma eylemine ücret ödeme durumu arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistikî açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Aile iradesini yürüttüğünü söyleyenlerin %7,1'i "evet bir miktar para ödüyorum", %40,5'i "hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum" ve %52,4'ü "sadece mobil uygulamaları kullanıyorum" cevaplarını vermişlerdir. Yalnız yaşadığını söyleyenlerin %35,4'ü "evet bir miktar para ödüyorum", %31,0'ı "hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum" ve %33,6'sı

“sadece mobil uygulamaları kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Refah düzeyi ortak paylaşım olanların %36,4’ü “evet bir miktar para ödüyorum”, %15,9’u “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %47,7’si “sadece mobil uygulamaları kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Refah düzeyi yalnızca anne/baba olanların %25,9’u “evet bir miktar para ödüyorum”, %19,0’ı “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %55,2’si “sadece mobil uygulamaları kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda aile iradesini yürüten, refah düzeyi ortak paylaşım olan ve refah düzeyi anne/baba olan bireyler sadece mobil uygulama kullanırken, yalnız yaşayan bireylerin bir miktar para ödediği gözlemlenmiştir.

Tablo 18: Cevaplayıcıların Daha Önce Tarot Falı Baktırma Durumuna Göre Tarot Falına Ücret Ödeme Durumunun İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet bir miktar para ödüyorum	Hayır, sadece bazı ürünler temin ediyorum	Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	Toplam
Hayır hiç	f	8	40	51	99
	%*	8,1	40,4	51,5	100,0
	%**	8,2	50,0	34,9	30,6
En az bir kere	f	46	24	78	148
	%*	31,1	16,2	52,7	100,0
	%**	46,9	30,0	53,4	45,7
Çok defa baktırdım	f	35	13	16	64
	%*	54,7	20,3	25,0	100,0
	%**	35,7	16,3	11,0	19,8
İmkan buldukça baktırırm	f	9	3	1	13
	%*	69,2	23,1	7,7	100,0
	%**	9,2	3,8	0,7	4,0
Toplam	f	98	80	146	324
	%*	30,2	24,7	45,1	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		62,579 ^a	Sig(p)	,000	*Tarot Falı Baktırma **Ücret Ödeme Şekli

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların daha önce tarot falı baktırıp baktırmama düzeylerine göre tarot falı baktırma eylemine ücret ödeme durumu arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. cevaplayıcılardan daha önce hiç tarot falı baktırmayanların %8,1’i “evet bir miktar para ödüyorum”, %40,4’ü “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %51,5’i “sadece mobil uygulamaları kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. En az bir kez tarot falı baktırdığını söyleyenlerin %31,1’i “evet bir miktar para ödüyorum”, %16,2’si “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %52,7’si “sadece mobil uygulamaları kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Çok defa tarot falı baktırdığını söyleyenlerin %54,7’si “evet bir miktar para ödüyorum”, %20,3’ü “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %25,0’ı “sadece mobil uygulamaları kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. İmkan buldukça tarot falı baktırdığını söyleyenlerin %69,2’si “evet bir miktar para ödüyorum”, %23,1’i “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %7,7’si “sadece mobil uygulamaları kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda daha önce hiç tarot falı baktırmadığını ve en az bir kez tarot falı baktırdığını söyleyenlerin büyük kısmının sadece mobil uygulamaları kullandığı, çok defa ve imkan buldukça fal baktıranların ise büyük bir kısmının bir miktar para ödediği tespit edilmiştir.

Tablo 19: Cevaplayıcıların Tarot Fallarını Kontrol Ettirdikleri Ortama Göre Tarot Falına Ücret Ödeme Durumunun İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet bir miktar para ödüyorum	Hayır, sadece bazı ürünler temin ediyorum	Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	Toplam
Sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara	f	7	14	76	97
	%*	7,2	14,4	78,4	100,0
	**	7,4	17,9	53,1	30,7
Sadece ilgili kişilere	f	45	26	22	93
	%*	48,4	28,0	23,7	100,0
	**	47,4	33,3	15,4	29,4
Her ikisine de	f	30	9	19	58
	%*	51,7	15,5	32,8	100,0
	**	31,6	11,5	13,3	18,4
Diğer	f	13	29	26	68
	%*	19,1	42,6	38,2	100,0
	**	13,7	37,2	18,2	21,5
Toplam	f	95	78	143	316
	%*	30,1	24,7	45,3	100,0
	**	100,0	100,0	100,0	100,0

Pearson Chi-Square 90,194^a Sig(p) ,000 *Kontrol Edilen Ortam **Ücret Ödeme Şekli

Tabloya bakıldığında tarot falının kontrol edildiği ortama göre tarot falı baktırma eylemine ücret ödeme durumu arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara fal baktırdığını söyleyenlerin %7,2'si “evet bir miktar para ödüyorum”, %14,4'ü “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %78,4'ü “sadece mobil uygulamalar kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Sadece ilgili kişilere tarot falı baktırdığını söyleyenlerin %48,4'ü “evet bir miktar para ödüyorum”, %28,0'ı “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %23,7'si “sadece mobil uygulamalar kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Her ikisini de tercih ettiğini söyleyenlerin %51,7'si “evet bir miktar para ödüyorum”, %15,5'i “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %32,8'i “sadece mobil uygulamalar kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Diğer platformları kullandığını söyleyenlerin %19,1'i “evet bir miktar para ödüyorum”, %42,6'sı “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %38,2'si “sadece mobil uygulamalar kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara fal baktıran bireylerin çoğunlukla mobil uygulamaları tercih ettikleri, sadece ilgili kişilere ve her ikisine de fal baktırdıklarını söyleyen bireylerin de çoğunlukla bir miktar para ödedikleri ve diğer platformları kullanan bireylerin ise çoğunlukla sadece bazı ürünler temin ettikleri tespit edilmiştir.

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların hekim dışı tarot falından destek alıp almama düzeylerine göre tarot falı baktırma eylemine ücret ödeme durumu arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan hekime gitsem de ayinlere başvururum diyenlerin %55,8'i “evet bir miktar para ödüyorum”, %20,9'u “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %23,3'ü “sadece mobil uygulamaları kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Ayinlere başvurmayıp hekime gideceğini söyleyenlerin %26,5'i “evet bir miktar para ödüyorum”, %24,2'si “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %49,2'si “sadece mobil uygulamaları kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Hekime gitmeden ayinlere başvuracağını söyleyenlerin %26,3'ü “evet bir miktar para ödüyorum”, %36,8'i “hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum” ve %36,8'i “sadece mobil uygulamalar kullanıyorum” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda hekime gitsem de ayinlere başvururum diyenlerin çoğunlukla bir miktar para ödedikleri, ayinlere başvurmam hekime giderim diyenlerin çoğunlukla mobil uygulamaları kullandığı ve hekime gitmeden ayinlere başvurduğuna

söyleyenlerin ise hem bazı ürünler temin ettikleri hem de mobil uygulamaları kullandıkları tespit edilmiştir.

Tablo 20: Cevaplayıcıların Hekim Dışı Tarot Falından Destek Alma Düzeylerine Göre Tarot Falına Ücret Ödeme Durumunun İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet bir miktar para ödüyorum	Hayır, sadece bazı ürünler temin ediyorum	Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	Toplam
Hekime gitsem de ayinlere başvururum	f	24	9	10	43
	%*	55,8	20,9	23,3	100,0
	**	24,5	11,4	6,9	13,4
Ayinlere başvurmam hekime giderim	f	69	63	128	260
	%*	26,5	24,2	49,2	100,0
	**	70,4	79,7	88,3	80,7
Hekime gitmeden ayinlere başvururum	f	5	7	7	19
	%*	26,3	36,8	36,8	100,0
	**	5,1	8,9	4,8	5,9
Toplam	f	98	79	145	322
	%*	30,4	24,5	45,0	100,0
	**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		17,743 ^a	Sig(p)	,001	*Hekim Dışı Tarota Başvurma Durumu **Ücret Ödeme Şekli

Tablo 21: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Tarot Fallarının Hayatlarındaki Yerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Yaşamımı buna göre şekillendiririm	Birkaç gün etkisinde kalırım	Gün içinde etkisi geçer	Toplam
Erkek	f	26	17	77	120
	%*	21,7	14,2	64,2	100,0
	**	50,0	20,5	34,1	33,2
Kadın	f	26	66	149	241
	%*	10,8	27,4	61,8	100,0
	**	50,0	79,5	65,9	66,8
Toplam	f	52	83	226	361
	%*	14,4	23,0	62,6	100,0
	**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		12,740 ^a	Sig(p)	,002	*Cinsiyet **Hayatımızda Yer Kaplama Şekli

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların cinsiyetlerine göre tarot falının hayatlarında kapladıkları yer arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Erkeklerin %50,0'ı “yaşamımı buna göre şekillendiririm”, %20,5'i “birkaç gün etkisinde kalırım” ve %34,1'i “gün içinde etkisi geçer” cevaplarını vermişlerdir. Kadınların ise %50,0'ı “yaşamımı buna göre şekillendiririm” %79,5 “birkaç gün etkisinde kalırım” ve %65,9'u “gün içinde etkisi geçer” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda kadınların çoğunun birkaç gün etkisinde kaldığı görülürken kadınların ve erkeklerin aynı oranda yaşamlarını buna göre şekillendirdiği görülmektedir.

Tablo 22: Cevaplayıcıların Daha Önce Tarot Falı Baktırma Durumuna Göre Tarot Fallarının Hayatlarındaki Yerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Yaşamımı buna göre şekillendiririm	Birkaç gün etkisinde kalırım	Gün içinde etkisi geçer	Toplam
Hayır hiç	f	23	11	91	125
	%*	18,4	8,8	72,8	100,0
	%**	45,1	13,3	40,3	34,7
En az bir kere	f	9	31	115	155
	%*	5,8	20,0	74,2	100,0
	%**	17,6	37,3	50,9	43,1
Çok defa baktırdım	f	15	34	18	67
	%*	22,4	50,7	26,9	100,0
	%**	29,4	41,0	8,0	18,6
İmkan buldukça baktırıyorum	f	4	7	2	13
	%*	30,8	53,8	15,4	100,0
	%**	7,8	8,4	0,9	3,6
Toplam	f	51	83	226	360
	%*	14,2	23,1	62,8	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0

Pearson Chi-Square 77,862^a Sig(p) ,000 *Tarot Falı Baktırma **Hayatınızda Yer Kaplama Şekli

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların daha önce tarot falı baktırıp baktırmama durumlarına göre tarot falının hayatlarında kapladıkları yer arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan daha önce hiç tarot falı baktırmadığını söyleyenlerin %18,4'ü “yaşamımı buna göre şekillendiririm”, %8,8'i “birkaç gün etkisinde kalırım” ve %72,8'i “gün içinde etkisi geçer” cevaplarını vermişlerdir. En az bir kez fal baktırdığını söyleyenlerin %5,8'i “yaşamımı buna göre şekillendiririm”, %20,0'ı “birkaç gün etkisinde kalırım” ve %74,2'si “gün içinde etkisi geçer” cevaplarını vermişlerdir. Çok defa fal baktırdığını söyleyenlerin %22,4'ü “yaşamımı buna göre şekillendiririm”, %50,7'si “birkaç gün etkisinde kalırım” ve %26,9'u “gün içinde etkisi geçer” cevaplarını vermişlerdir. İmkan buldukça fal baktırdığını söyleyenlerin %30,8'i “yaşamımı buna göre şekillendiririm”, %53,8'i “birkaç gün etkisinde kalırım” ve %15,4'ü “gün içinde etkisi geçer” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda hiç fal baktırmamış ve en az bir kez fal baktırmış bireylerin gün içerisinde falın etkisinden çıktığı görülürken, çok defa ve imkan buldukça düzenli olarak fal baktıran bireylerin ise birkaç gün falın etkisinde kaldıkları görülmüştür.

Tablo 23: Tarot Fallarının Dijital Platformda Kontrol Ettirilme Düzeylerine Göre Tarot Fallarının Hayatlarındaki Yerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Yaşamımı buna göre şekillendiririm	Birkaç gün etkisinde kalırım	Gün içinde etkisi geçer	Toplam
Sadece dijital platformda	f	18	12	63	93
	%*	19,4	12,9	67,7	100,0
	%**	35,3	15,4	28,4	26,5
Hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm	f	13	34	27	74
	%*	17,6	45,9	36,5	100,0
	%**	25,5	43,6	12,2	21,1
Bunlardan hiçbirine başvurmam	f	20	32	132	184
	%*	10,9	17,4	71,7	100,0
	%**	39,2	41,0	59,5	52,4
Toplam	f	51	78	222	351
	%*	14,5	22,2	63,2	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0

Pearson Chi-Square 38,739^a Sig(p) ,000 *Dijital Ortamda Kontrol Edilme **Hayatınızda Yer Kaplama Şekli

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların tarot fallarını dijital platformda kontrol ettirip ettirmeme durumlarına göre tarot falının hayatlarında kapladıkları yer arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan sadece dijital platformda fal baktırdığını söyleyenlerin %19,4'ü “yaşamımı buna göre şekillendiririm”, %12,9'u “birkaç gün etkisinde kalırım” ve %67,7'si “gün içinde etkisi geçer” cevaplarını vermişlerdir. Hem dijital hem de gerçek ortamda fal baktırdığını söyleyenlerin %17,6'sı “yaşamımı buna göre şekillendiririm”, %45,9'u “birkaç gün etkisinde kalırım” ve %36,5'i “gün içinde etkisi geçer” cevaplarını vermişlerdir. Bunlardan hiçbirine başvurmayacağını söyleyenlerin %10,9'o “yaşamımı buna göre şekillendiririm”, %17,4'ü “birkaç gün etkisinde kalırım” ve %71,7'si “gün içinde etkisi geçer” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda sadece dijital platformda fal baktıran ve bunlardan hiçbirine başvurmayacağını söyleyen bireylerin çoğunluğunun gün içerisinde falın etkisinden çıktığı, hem dijital hem gerçek platformda falını kontrol ettiren bireylerin çoğunluğunun birkaç gün falın etkisinde kaldığı gözlemlenmiştir.

Tablo 24: Cevaplayıcıların Göre Tarot Falına Ücret Ödeme Durumuna Göre Tarot Fallarının Hayatlarındaki Yerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Yaşamımı buna göre şekillendiririm	Birkaç gün etkisinde kalırım	Gün içinde etkisi geçer	Toplam
Evet bir miktar para ödüyorum	f	15	46	37	98
	%*	15,3	46,9	37,8	100,0
	%**	34,1	61,3	18,2	30,4
Hayır, sadece bazı ürünler temin ediyorum	f	20	16	42	78
	%*	25,6	20,5	53,8	100,0
	%**	45,5	21,3	20,7	24,2
Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	f	9	13	124	146
	%*	6,2	8,9	84,9	100,0
	%**	20,5	17,3	61,1	45,3
Toplam	f	44	75	203	322
	%*	13,7	23,3	63,0	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
	Pearson Chi-Square	73,235 ^a	Sig(p)	,000	*Ücret Ödeme Şekli **Hayatınızda Yer Kaplama Şekli

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların tarot falı baktırma eylemine ücret ödeme durumuna göre tarot falının hayatlarında kapladıkları yer arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan bir miktar para ödediğini söyleyenlerin %15,3'ü “yaşamımı buna göre şekillendiririm”, %46,9'u “birkaç gün etkisinde kalırım” ve

%37,8'i "gün içinde etkisi geçer" cevaplarını vermişlerdir. Sadece bazı ürünler temin ettiklerini söyleyenlerin %25,6'sı "yaşamımı buna göre şekillendiririm", %20,5'i "birkaç gün etkisinde kalırım" ve %53,8'i "gün içinde etkisi geçer" cevaplarını vermişlerdir. Sadece mobil uygulamaları kullandığını söyleyenlerin %6,2'si "yaşamımı buna göre şekillendiririm", %8,9'u "birkaç gün etkisinde kalırım" ve %84,9'u "gün içinde etkisi geçer" cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda bir miktar para ödeyen bireyler genellikle birkaç gün etkisinde kaldığını söylerken sadece bazı ürünler temin eden ve mobil uygulama kullanan bireylerin gün içinde etkisinin geçtiğini söylediği gözlemlenmiştir.

Tablo 25: Cevaplayıcıların Daha Önce Tarot Falı Baktırma Durumuna Göre Uygulanan Falın Hissettirdiği İyilik Düzeylerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Çok iyi hissediyorum	Çok kötü hissediyorum/ psikolojimi etkiliyor	Hiçbir etkisini görmüyorum	Toplam
Hayır hiç	f	22	19	91	132
	%*	16,7	14,4	68,9	100,0
	%**	24,2	23,5	46,2	35,8
En az bir kere	f	28	40	89	157
	%*	17,8	25,5	56,7	100,0
	%**	30,8	49,4	45,2	42,5
Çok defa baktırdım	f	35	16	16	67
	%*	52,2	23,9	23,9	100,0
	%**	38,5	19,8	8,1	18,2
İmkan buldukça baktırıyorum	f	6	6	1	13
	%*	46,2	46,2	7,7	100,0
	%**	6,6	7,4	0,5	3,5
Toplam	f	91	81	197	369
	%*	24,7	22,0	53,4	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		59,703 ^a	Sig(p)	,000	
					*Tarot Falı Baktırma **Tarotun Nasıl Hissettirdiği

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların daha önce tarot falı baktırıp baktırmama durumlarına göre uygulanan tarot falının nasıl hissettirdiği arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan daha önce hiç tarot falı baktırmadığını

söyleyenlerin %16,7'si “çok iyi hissediyorum”, %14,4'ü “çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor” ve %68,9'u “hiçbir etkisini görmüyorum” cevaplarını vermişlerdir. En az bir kez tarot falı baktırdığını söyleyenlerin %17,8'i “çok iyi hissediyorum”, %25,5'i “çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor” ve %56,7'si “hiçbir etkisini görmüyorum” cevaplarını vermişlerdir. Çok defa fal baktırdığını söyleyenlerin %52,2'si “çok iyi hissediyorum”, %23,9'u “çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor” ve %23,9'u “hiçbir etkisini görmüyorum” cevaplarını vermişlerdir. İmkan buldukça düzenli olarak fal baktırdığını söyleyenlerin %46,2'si “çok iyi hissediyorum”, %46,2'si “çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor” ve %7,7'si “hiçbir etkisini görmüyorum” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda hiç tarot falı baktırmayan ve en az bir kez tarot falı baktırmış bireylerin çoğunlukla hiçbir etkisini görmedikleri, çok defa fal baktıran bireylerin genellikle çok iyi hissettikleri gözlemlenmiştir.

Tablo 26: Tarot Fallarının Dijital Platformda Kontrol Ettirilme Durumlarına Göre Uygulanan Falın Hissettirdiği İyilik Düzeylerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Çok iyi hissediyorum	Çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor	Hiçbir etkisini görmüyorum	Toplam
Sadece dijital platformda	f	24	19	50	93
	%*	25,8	20,4	53,8	100,0
	%**	26,4	24,1	26,6	26,0
Hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm	f	36	24	13	73
	%*	49,3	32,9	17,8	100,0
	%**	39,6	30,4	6,9	20,4
Bunlardan hiçbirine başvurmam	f	31	36	125	192
	%*	16,1	18,8	65,1	100,0
	%**	34,1	45,6	66,5	53,6
Toplam	f	91	79	188	358
	%*	25,4	22,1	52,5	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		50,402 ^a	Sig(p)	,000	*Dijital Ortamda Kontrol Edilme **Tarotun Nasıl Hissettirdiği

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların tarot fallarını dijital platformda kontrol ettirip ettirmeme durumlarına göre uygulanan tarot falının nasıl hissettirdiği arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Sadece dijital platformlarda fal baktırdığını söyleyen bireylerin %25,8'i “çok iyi hissediyorum”, %20,4'ü “çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor” ve %53,8'i “hiçbir etkisini görmüyorum” cevaplarını

vermişlerdir. Hem dijital hem de gerçek ortamda falını kontrol ettirdiğini söyleyen bireylerin %49,3'ü “çok iyi hissediyorum”, %32,9'u “çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor” ve %17,8'i “hiçbir etkisini görmüyorum” cevaplarını vermişlerdir. Bunlardan hiçbirine başvurmayacağını söyleyenlerin %16,1'i “çok iyi hissediyorum”, %18,8'i “çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor” ve %65,1'i “hiçbir etkisini görmüyorum” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda sadece dijital platformda falına baktıran ve bunlardan hiçbirine başvurmayacağını söyleyen bireylerin çoğunlukla hiçbir etkisini görmediği, falını hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettirdiğini söyleyen bireylerin çoğunlukla çok iyi hissettiği tespit edilmiştir.

Tablo 27: Cevaplayıcıların Kontrol Ettirdiği Falın Danışılma Yeri ile Uygulanan Falın Hissettirdiği İyilik Düzeylerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Çok iyi hissediyorum	Çok kötü hissediyorum/ psikolojimi etkiliyor	Hiçbir etkisini görmüyorum	Toplam
Sadece telefon/ bilgisayar tabanlı uygulamalara	f	13	17	69	99
	%*	13,1	17,2	69,7	100,0
	%**	14,4	21,5	39,0	28,6
Sadece ilgili kişilere	f	36	27	38	101
	%*	35,6	26,7	37,6	100,0
	%**	40,0	34,2	21,5	29,2
Her ikisine de	f	24	20	15	59
	%*	40,7	33,9	25,4	100,0
	%**	26,7	25,3	8,5	17,1
Diğer	f	17	15	55	87
	%*	19,5	17,2	63,2	100,0
	%**	18,9	19,0	31,1	25,1
Toplam	f	90	79	177	346
	%*	26,0	22,8	51,2	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		42,993 ^a	Sig(p)	.000	
				*Kontrol Edilen Ortam	
				**Tarotun Nasıl Hissettirdiği	

Tabloya bakıldığında kontrol edilen falın danışılma yeri ve tarot falının nasıl hissettirdiği arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Cevaplayıcılardan sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara diyenlerin %13,1'i "çok iyi hissediyorum", %17,2'si "çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor" ve %69,7'si "hiçbir etkisini görmüyorum" cevaplarını vermişlerdir. Sadece ilgili kişilere diyenlerin % 35,6'sı "çok iyi hissediyorum", %26,7'si "çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor" ve %37,6'sı "hiçbir etkisini görmüyorum" cevaplarını vermişlerdir. Her ikisine de diyenlerin %40,7'si "çok iyi hissediyorum", %33,9'u çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor" ve %25,4 ü "hiçbir etkisini görmüyorum" cevaplarını vermişlerdir. Diğer seçeneğini işaretleyenlerin %19,5'i "çok iyi hissediyorum", %17,2'si "çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor" ve %63,2'si "hiçbir etkisini görmüyorum" cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalar kullanan bireylerin hiçbir etkisini görmediği söylenirken her ikisine de başvuran bireylerin tarot falı baktırdıktan sonra kendilerini çok iyi hissettiklerini söylenebilir.

Tablo 28: Cevaplayıcıların Hekim Dışı Tarot Falından Destek Alma Düzeylerine Göre Uygulanan Falın Hissettirdiği İyilik Düzeylerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Çok iyi hissediyorum	Çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor	Hiçbir etkisini görmüyorum	Toplam
Hekime gitsem de ayinlere başvururum	f	28	11	4	43
	%*	65,1	25,6	9,3	100,0
	%**	30,8	13,6	2,1	11,8
Ayinlere başvurmam hekime giderim	f	53	68	178	299
	%*	17,7	22,7	59,5	100,0
	%**	58,2	84,0	92,7	82,1
Hekime gitmeden ayinlere başvururum	f	10	2	10	22
	%*	45,5	9,1	45,5	100,0
	%**	11,0	2,5	5,2	6,0
Toplam	f	91	81	192	364
	%*	25,0	22,3	52,7	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		57,867 ^a	Sig(p)	,000	
				*Hekim Dışı Tarota Başvurma Durumu	
				**Tarotun Nasıl Hissettirdiği	

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların hekim dışı tarot falından destek alıp almama düzeylerine göre tarot falının nasıl hissettirdiği arasında $p < 0.05$ düzeyinde istatistiki bir açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan hekime gitsem de ayinlere başvururum diyenlerin %65,1'i "çok iyi hissediyorum", %25,6'sı "çok kötü hissediyorum/psikolojimi

etkiliyor” ve %9,3’ü “hiçbir etkisini görmüyorum” cevaplarını vermişlerdir. Ayinlere başvurmam hekime giderim diyenlerin %17,7’si “çok iyi hissediyorum”, %22,7’si “çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor” ve %59,5’i “hiçbir etkisini görmüyorum” cevaplarını vermişlerdir. Hekime gitmeden ayinlere başvururum diyenlerin %45,5’i “çok iyi hissediyorum”, %9,1’i “çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor” ve yine %45,5’i “hiçbir etkisini görmüyorum” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda hekime gitse de ayinlere başvuran bireyler ayinlerden sonra kendilerini çok iyi hissederken hekime giden bireylerin hiçbir etkisini görmediği tespit edilmiştir.

Tablo 29: Cevaplayıcıların Daha Önce Tarot Falı Baktırma Durumuna Göre Bu Eylemi Uygulayan Kişinin Popüler Birisi Olması Fikrinin Etkileme düzeyinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Çok az etkiler	Çok fazla etkiler	Toplam
Hayır hiç	f	123	33	156
	%*	78,8	21,2	100,0
	%**	42,9	30,0	39,3
En az bir kere	f	127	34	161
	%*	78,9	21,1	100,0
	%**	44,3	30,9	40,6
Çok defa baktırdım	f	33	34	67
	%*	49,3	50,7	100,0
	%**	11,5	30,9	16,9
İmkan buldukça baktırıyorum	f	4	9	13
	%*	30,8	69,2	100,0
	%**	1,4	8,2	3,3
Toplam	f	287	110	397
	%*	72,3	27,7	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		35,779 ^a	Sig(p)	,000
				*Tarot Falı Baktırma ** Etkilenme Durumu

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların tarot falı baktırıp baktırmama durumlarına göre bu eylemleri uygulayan kişinin tanıdık bir sima olmasının fikirleri etkileme düzeyleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan daha önce hiç tarot falı baktırmadığını söyleyenlerin %78,8’i “çok az etkiler” ve %21,2’si “çok fazla

etkiler” cevaplarını vermişlerdir. En az bir kez fal baktırdıklarını söyleyenlerin %78,9’u “çok az etkiler” ve %21,1’i “çok fazla etkiler” cevaplarını vermişlerdir. Çok defa baktırdım diyenlerin %49,3’ü “çok az etkiler” ve %50,7’si “çok fazla etkiler” cevaplarını vermişlerdir. İmkan buldukça baktırım diyenlerin %30’8’i “çok az etkiler” ve %69,2’si “çok fazla etkiler” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda hiç tarot falı baktırmamış bireylerin ve en az bir kere tarot falı baktırmış bireylerin çok az etkilendiği görülürken çok defa tarot falı baktıran bireylerin ve imkân buldukça baktıran bireylerin çok fazla etkilendiği görülmüştür.

Tablo 30: Cevaplayıcıların Hekim Dışı Tarot Falından Destek Alma Düzeylerine Göre Bu Eylemi Uygulayan Kişinin Popüler Birisi Olması Fikrinin Etkileme düzeyinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Çok az etkiler	Çok fazla etkiler	Toplam
Hekime gitsem de ayinlere başvururum	f	16	27	43
	%*	37,2	62,8	100,0
	%**	5,7	24,5	11,0
Ayinlere başvurmam hekime giderim	f	250	76	326
	%*	76,7	23,3	100,0
	%**	89,0	69,1	83,4
Hekime gitmeden ayinlere başvururum	f	15	7	22
	%*	68,2	31,8	100,0
	%**	5,3	6,4	5,6
Toplam	f	281	110	391
	%*	71,9	28,1	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		29,440 ^a	Sig(p)	,000
				*Hekim Dışı Tarota Başvurma Durumu ** Etkilenme Durumu

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların hekim dışı tarot falından destek alıp almama düzeylerine göre bu eylemleri uygulayan kişinin tanıdık bir sima olmasının fikirleri etkileme düzeyleri arasında $p < 0.05$ düzeyinde istatistiksel bir açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan hekime gitsem de ayinlere başvururum diyenlerin %37,2’si “çok az etkiler” ve %62,8’i “çok fazla etkiler” cevaplarını vermişlerdir. Ayinlere başvurmam hekime giderim diyenlerin %76,7’si “çok az etkiler” ve %23,3’ü “çok fazla etkiler” cevaplarını vermişlerdir. Hekime gitmeden ayinlere başvururum diyenlerin %68,2’si “çok az etkiler” ve %31,8’i “çok fazla etkiler” cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda ayinlere başvurmam hekime giderim ve hekime gitmeden ayinlere başvururum diyen bireylerin çok az etkilendiği görülürken hekime gitmeden ayinlere başvururum diyen bireylerin çok fazla etkilendiği görülmüştür.

Tablo31: Cevaplayıcıların Hayatında Tarot Falının Kapladığı Yere Göre Cevaplayıcıların Tarot Falında Gözlemedikleri Doğruluk Payı Düzeyinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Bahsi geçen kehaneti takip ettim doğru çıkmadı	Bahsi geçen kehaneti takip ettim bir kısmı doğru çıktı	Bahsi geçen kehaneti takip ettim hepsi doğru çıktı	Toplam
Yaşamımı buna göre şekillendiririm	f	7	10	6	23
	%*	30,4	43,5	26,1	100,0
	%**	20,6	27,8	6,9	14,6
Birkaç gün etkisinde kalırım	f	8	19	33	60
	%*	13,3	31,7	55,0	100,0
	%**	23,5	52,8	37,9	38,2
Gün içinde etkisi geçiyor	f	19	7	48	74
	%*	25,7	9,5	64,9	100,0
	%**	55,9	19,4	55,2	47,1
Toplam	f	34	36	87	157
	%*	21,7	22,9	55,4	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		20,143 ^a	Sig(p)	,000	*Hayatınızda Yer Kaplama Şekli **Takip Etme Durumu

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların hayatında tarot falının kapladığı yer ve cevaplayıcıların tarot falında gözlemedikleri doğruluk payı düzeyi arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan ‘yaşamımı buna göre şekillendiririm’ cevabını veren bireylerin %30,4’ü tarot falının doğru çıkmadığını, %43,5’i bir kısmının doğru çıktığını, %26,1’i ise hepsinin doğru çıktığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan ‘birkaç gün etkisinde kalırım’ cevabını veren bireylerin %13,3’ü tarot falının doğru çıkmadığını, %31,7’si bir kısmının doğru çıktığını, %55,0’i hepsinin doğru çıktığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan ‘gün içinde etkisi geçer’ cevabını veren bireylerin %25,7’si tarot falının doğru çıkmadığını, %9,5’i bir kısmının doğru çıktığını, %64,9’u hepsinin doğru çıktığını söylemişlerdir. Bu bağlamda yaşamını buna göre şekillendiren bireyler tarot fallarının bir kısmının doğru çıktığını düşünürken, birkaç gün etkisinde kalan ve gün içinde etkisinin geçtiğini düşünen bireyler hepsinin doğru çıktığını düşünmekte oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 32: Tarot Falının Cevaplayıcılara Hissettirdiklerine Göre Cevaplayıcıların Tarot Falında Gözlemledikleri Doğruluk Payı Düzeyinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Bahsi geçen kehaneti takip ettim doğru çıkmadı	Bahsi geçen kehaneti takip ettim bir kısmı doğru çıktı	Bahsi geçen kehaneti takip ettim hepsi doğru çıktı	Toplam
Çok iyi hissediyorum	f	17	21	18	56
	%*	30,4	37,5	32,1	100,0
	%**	50,0	58,3	20,7	35,7
Çok kötü hissediyorum/ psikolojimi etkiliyor	f	4	14	30	48
	%*	8,3	29,2	62,5	100,0
	%**	11,8	38,9	34,5	30,6
Hiçbir etkisini görmüyorum	f	13	1	39	53
	%*	24,5	1,9	73,6	100,0
	%**	38,2	2,8	44,8	33,8
Toplam	f	34	36	87	157
	%*	21,7	22,9	55,4	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
	Pearson Chi-Square	31,393 ^a	Sig(p)	.000	*Tarotun Nasıl Hissettirdiği **Takip Etme Durumu

Tabloya bakıldığında tarot falının cevaplayıcılara hissettirdikleri ve cevaplayıcıların tarot falında gözlemledikleri doğruluk payı düzeyi arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan ‘çok iyi hissediyorum’ cevabını veren bireylerin %30,4’ü tarot falının doğru çıkmadığını, %37,5’i bir kısmının doğru çıktığını, %32,1’i ise hepsinin doğru çıktığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan ‘çok kötü hissediyorum’ cevabını veren bireylerin %8,3’ü doğru çıkmadığını, %29,2’si bir kısmının doğru çıktığını, %62,5’i ise hepsinin doğru çıktığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan ‘hiçbir etkisini görmüyorum’ cevabını veren bireylerin %24,5’i doğru çıkmadığını %1,9’u bir kısmının doğru çıktığını, %73,6’sı ise hepsinin doğru çıktığını söylemişlerdir. Bu bağlamda ‘çok iyi hissediyorum’ cevabını veren bireyler eşit bir şekilde dağılırken, ‘çok kötü hissediyorum’ ve ‘hiçbir etkisini görmüyorum’ cevaplarını veren bireylerin tarot fallarının hepsinin doğru çıktığını düşündüğü tespit edilmiştir.

Tablo 33: Cevaplayıcıların Verilen Görsele Baktığında (Savaş Arabası) Hissettikleri Düşüncelere Göre Görselin Açıklamasını Okuduktan Sonraki Hislerinin Önceki Hisleriyle Uyuşma Düzeyinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Tablosu

		Evet görsel ve açıklamada yakın hisler duydum	Hayır açıklamadan sonra görsel hakkındaki fikrim değişti	Hayır başka bir hisle kartı kendime yakın hissettim	Diğer	Toplam
Olumlu hissediyorum	f	36	67	51	3	157
	%*	22,9	42,7	32,5	1,9	100,0
	%**	28,1	48,2	45,5	11,5	38,8
Olumsuz hissediyorum	f	58	34	30	13	135
	%*	43,0	25,2	22,2	9,6	100,0
	%**	45,3	24,5	26,8	50,0	33,3
İkisini de hissediyorum	f	34	38	31	10	113
	%*	30,1	33,6	27,4	8,8	100,0
	%**	26,6	27,3	27,7	38,5	27,9
Toplam	f	128	139	112	26	405
	%*	31,6	34,3	27,7	6,4	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
		Pearson Chi-Square 26,767 ^a	Sig(p) ,000		*Görsel 1	
					**Açıklama 1	

Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların verilen görsele baktığında (Savaş Arabası) hissettikleri düşünceler ve görselin açıklamasını okuduktan sonraki hislerinin önceki hisleriyle uyuma düzeyi arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan görsele baktığında olumlu hisseden bireylerin %22,9'u görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duydıklarını, %42,7'si görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini, %32,5'i ise görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin önceki fikirleriyle uyuşmadığını ve başka bir hisle kartı kendilerine yakın hissettiklerini belirtmişlerdir. Cevaplayıcılardan görsele baktığında olumsuz hisseden bireylerin %43,0'ı görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duydıklarını, %25,2'si görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini, %22,2'si ise görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin önceki fikirleriyle uyuşmadığını ve başka bir hisle kartı kendilerine yakın hissettiklerini belirtmişlerdir. Cevaplayıcılardan görsele baktığında hem olumlu hem olumsuz hisseden bireylerin %30,1'i görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duydıklarını, %33,6'sı görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin

değiştiğini, %27,4'ü ise görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin önceki fikirleriyle uyuşmadığını ve başka bir hisle kartı kendilerine yakın hissettiklerini belirtmişlerdir. Bu bağlamda görsele baktığında olumsuz hisseden bireylerin açıklamayı okuduktan sonra önceki hisleriyle yakın hisler duydukları söylenirken, görsele baktığında olumlu hisseden ve hem olumlu hem olumsuz hisseden bireylerin açıklamayı okuduktan sonra önceki hislerinin değiştiğini düşündükleri tespit edilmiştir.

Tablo 34: Cevaplayıcıların Verilen Görsele Baktığında (Asılan Adam) Hissettikleri Düşüncelere Göre Görselin Açıklamasını Okuduktan Sonraki Hislerinin Önceki Hisleriyle Uyuşma Düzeyinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Tablosu

		Evet görsel ve açıklamada yakın hisler duydum	Hayır açıklamadan sonra görsel hakkındaki fikrim değişti	Hayır başka bir hisle kartı kendime yakın hissettim	Diğer	Toplam
Olumlu hissediyorum	f	92	25	23	4	145
	%*	63,4	17,2	15,9	2,8	100,0
	%**	57,5	15,3	24,2	9,1	31,3
Olumsuz hissediyorum	f	35	112	51	24	222
	%*	15,8	50,5	23,0	10,8	100,0
	%**	21,9	68,7	53,7	54,5	47,9
İkisini de hissediyorum	f	33	26	21	16	96
	%*	34,4	27,1	21,9	16,7	100,0
	%**	20,6	16,0	22,1	36,4	20,7
Toplam	f	160	163	95	44	463
	%*	34,6	35,2	20,5	9,5	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		104,442 ^a	Sig(p)	,000	*Görsel 2 **Açıklama 2	

Tablo A bakıldığında cevaplayıcıların verilen görsele baktığında (Asılan Adam) hissettikleri düşünceler ve görselin açıklamasını okuduktan sonraki hislerinin önceki hisleriyle uyuma düzeyi arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan görsele baktığında olumlu hisseden bireylerin %63,4'ü görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duyduklarını, %17,2'si görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini, %15,9'u ise görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin önceki

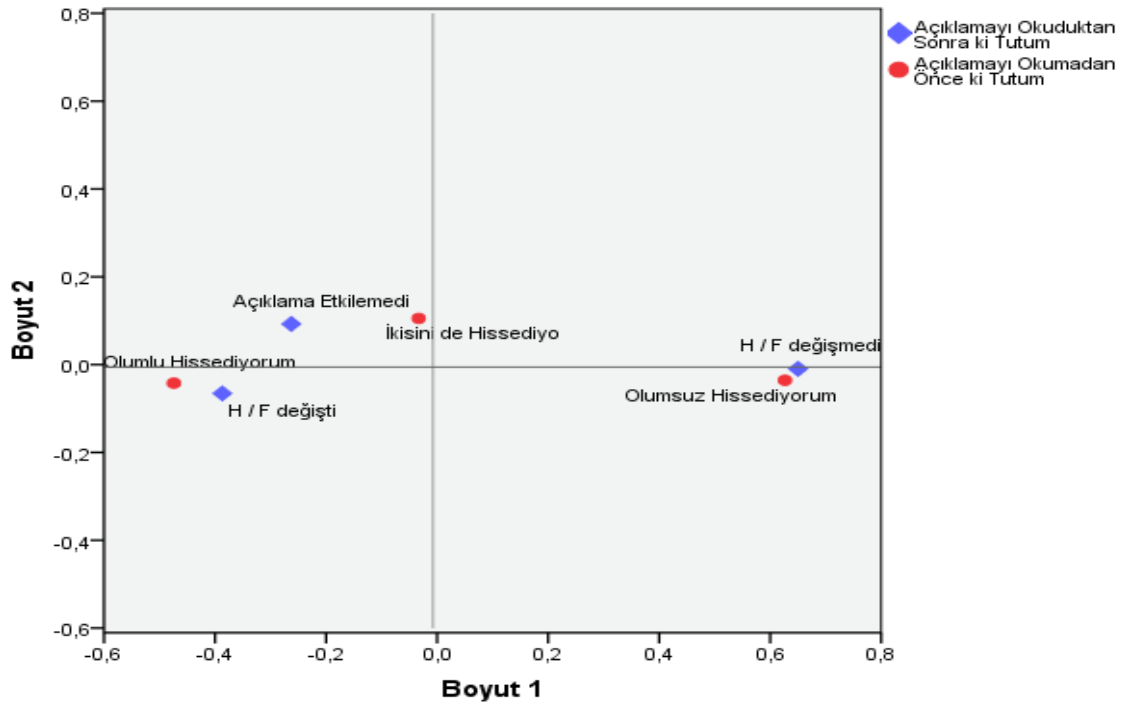
fikirleriyle uyuşmadığını ve başka bir hisle kartı kendilerine yakın hissettiklerini belirtmişlerdir. Cevaplayıcılardan görsele baktığında olumsuz hisseden bireylerin %15,8'i görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duyduklarını, %50,5'i görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini, %23,0'ı ise görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin önceki fikirleriyle uyuşmadığını ve başka bir hisle kartı kendilerine yakın hissettiklerini belirtmişlerdir. Cevaplayıcılardan görsele baktığında hem olumlu hem olumsuz hisseden bireylerin %34,4'ü görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duyduklarını, %27,1'i görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini, %21,9'u ise görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin önceki fikirleriyle uyuşmadığını ve başka bir hisle kartı kendilerine yakın hissettiklerini belirtmişlerdir. Bu bağlamda görsele baktığında olumlu hisseden bireyler ve hem olumlu hem olumsuz hisseden bireyler görsel ve açıklamada yakın hisler duyduğunu düşünürken, görsele baktığında olumsuz hisseden bireyler açıklamayı okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini düşünmektedirler.

Tablo 35: Cevaplayıcıların Verilen Görsele Baktığında (Kılıçların Altılısı) Hissettikleri Düşüncelere Göre Görselin Açıklamasını Okuduktan Sonraki Hislerinin Önceki Hisleriyle Uyuşma Düzeyinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Tablosu

		Evete görsel ve açıklamada yakın hisler duydum	Hayır açıklamadan sonra görsel hakkındaki fikrim değişti	Hayır başka bir hisle kartı kendime yakın hissettim	Toplam
Olumlu hissediyorum	f	63	23	18	104
	%*	60,6	22,1	17,3	100,0
	%**	48,8	11,3	16,8	23,7
Olumsuz hissediyorum	f	34	146	57	237
	%*	14,3	61,6	24,1	100,0
	%**	26,4	71,9	53,3	54,0
İkisini de hissediyorum	f	32	34	32	98
	%*	32,7	34,7	32,7	100,0
	%**	24,8	16,7	29,9	22,3
Toplam	f	129	203	107	439
	%*	29,4	46,2	24,4	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		85,941 ^a	Sig(p)	,000	*Görsel 3 **Açıklama 3

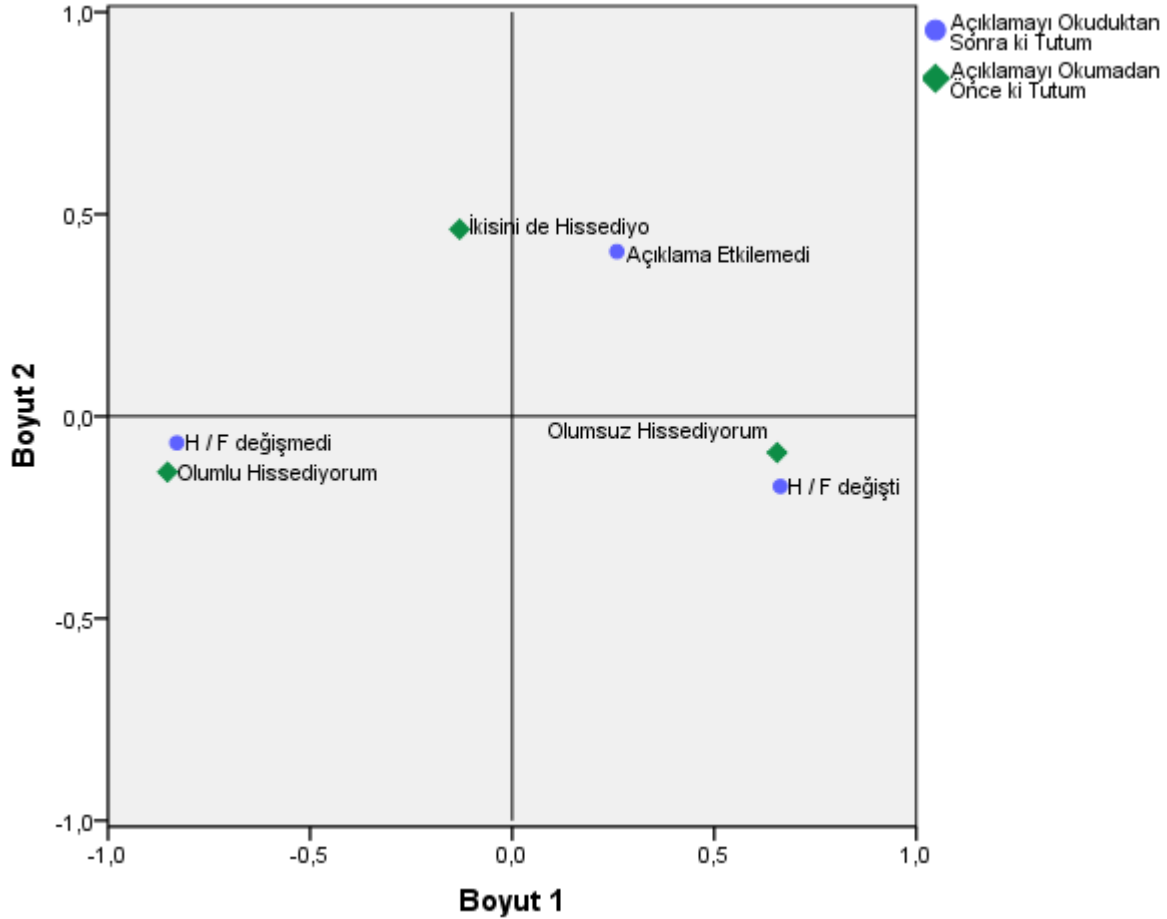
Tabloya bakıldığında cevaplayıcıların verilen görsele baktığında (Kılıçların Altılısı) hissettikleri düşünceler ve görselin açıklamasını okuduktan sonraki hislerinin önceki hisleriyle uyuma düzeyi arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan görsele baktığında olumlu hisseden bireylerin %60,6'sı görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duyduklarını, %22,1'i görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini, %17,3'ü ise görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin önceki fikirleriyle uyummadığını ve başka bir hisle kartı kendilerine yakın hissettiklerini belirtmişlerdir. Cevaplayıcılardan görsele baktığında olumsuz hisseden bireylerin %14,3'ü görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duyduklarını, %61,6'sı görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini, %24,1'i ise görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin önceki fikirleriyle uyummadığını ve başka bir hisle kartı kendilerine yakın hissettiklerini belirtmişlerdir. Cevaplayıcılardan görsele baktığında hem olumlu hem olumsuz hisseden bireylerin %32,7'si görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel ve açıklamada yakın hisler duyduklarını, %34,7'si görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin değiştiğini, %32,7'si ise görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin önceki fikirleriyle uyummadığını ve başka bir hisle kartı kendilerine yakın hissettiklerini belirtmişlerdir. Bu bağlamda görsele baktığında olumlu hisseden bireylerin açıklamayı okuduktan sonra önceki hisleriyle yakın hisler duydukları söylenirken, görsele baktığında olumsuz hisseden bireylerin görselin açıklamasını okuduktan sonra görsel hakkındaki fikirlerinin önceki fikirleriyle uyummadığı ve başka bir hisle kartı kendilerine yakın hissettikleri tespit edilmiştir.

Correspondance Analizi Yorumları

Şekil 1 Bireylerin "Savaş Arabası" Görselinin Açıklamasını Okumadan Önce ki ve Okuduktan Sonra ki Tutumları Arasındaki Correspondance Analizi

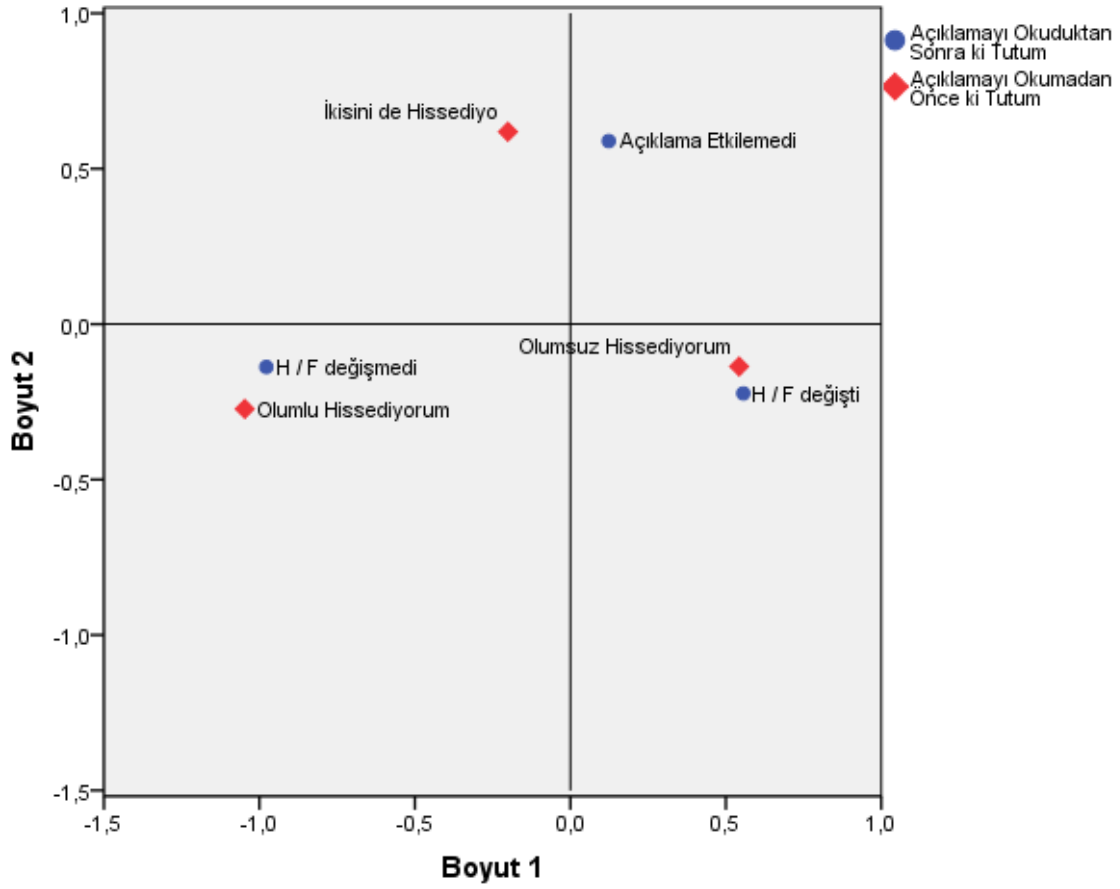
Sekil 1 incelendiğinde “Savaş Arabası” görselini gördüğü zaman olumlu hisseden bireylerin görselin açıklamasını okuduktan sonra ki hislerinin/fikirlerinin değiştiği, görseli gördüğü zaman olumsuz hisseden bireylerin görselin açıklamasını okuduktan sonra ki hislerinin/fikirlerinin değişmediği ve görseli gördüğü zaman hem olumlu hem de olumsuz hisseden bireylerin ise görselin açıklamasını okuduktan sonra açıklamadan etkilenmedikleri yorumu yapılabilir.

Şekil 2 Bireylerin "Asılan Adam" Görselinin Açıklamasını

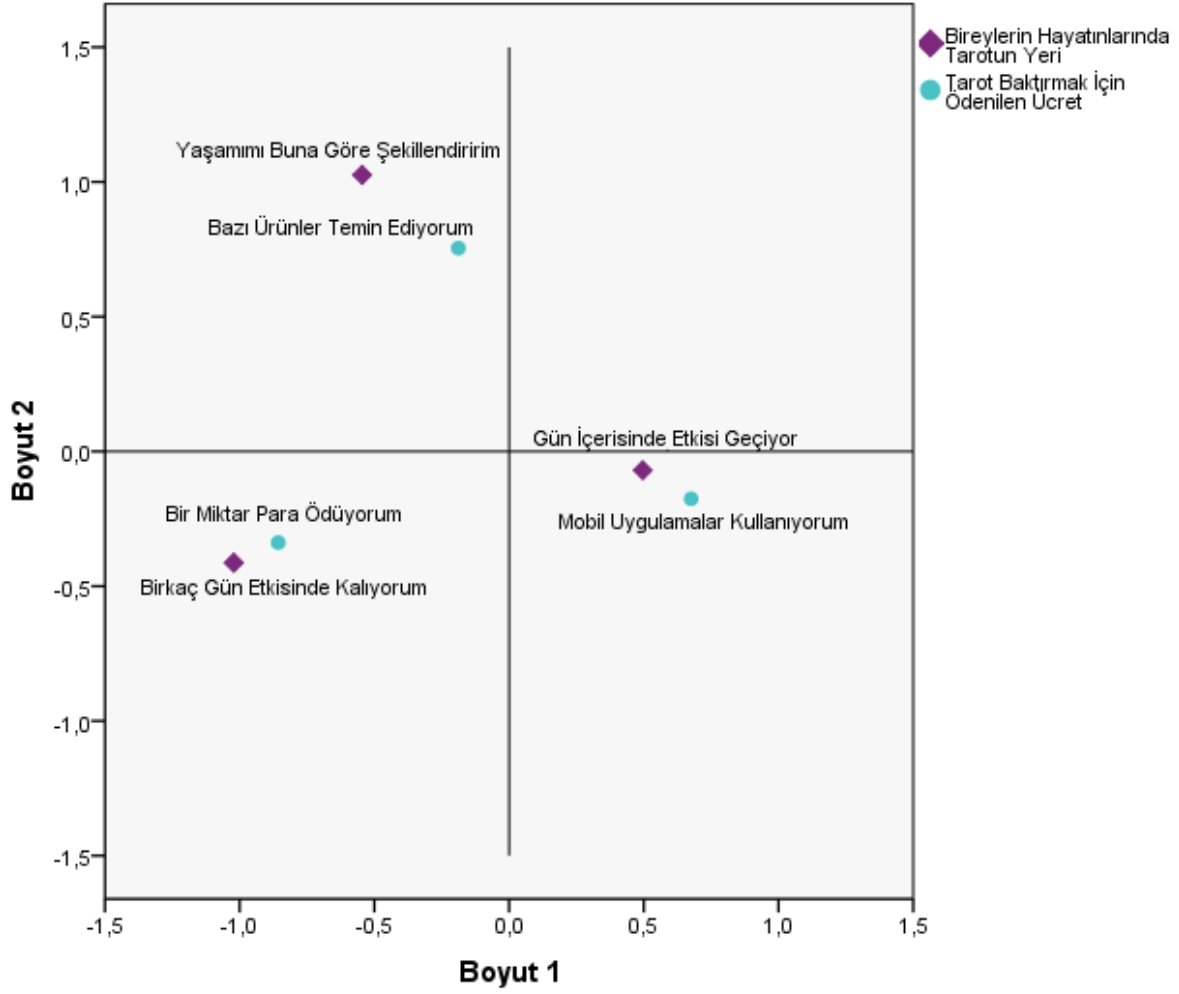
Okumadan Önce ki ve Okuduktan Sonra ki Tutumları Arasındaki Correspondence Analizi

Sekil 2 incelendiğinde “Asılan Adam” görselini gördüğü zaman olumlu hisseden bireylerin görselin açıklamasını okuduktan sonra ki hislerinin/fikirlerinin değişmediği, görseli gördüğü zaman olumsuz hisseden bireylerin görselin açıklamasını okuduktan sonra ki hislerinin/fikirlerinin değiştiği ve görseli gördüğü zaman hem olumlu hem de olumsuz hisseden bireylerin ise görselin açıklamasını okuduktan sonra açıklamadan etkilenmedikleri yorumu yapılabilir.

Şekil 3 Bireylerin "Kılıçların Altılısı" Görselinin Açıklamasını Okumadan Önce ki ve Okuduktan Sonra ki Tutumları Arasındaki Correspondence Analizi

Şekil 3 incelendiğinde "Kılıçların Altılısı" görselini gördüğü zaman olumlu hisseden bireylerin görselin açıklamasını okuduktan sonra ki hislerinin/fikirlerinin değişmediği, görseli gördüğü zaman olumsuz hisseden bireylerin görselin açıklamasını okuduktan sonra ki hislerinin/fikirlerinin değiştiği ve görseli gördüğü zaman hem olumlu hem de olumsuz hisseden bireylerin ise görselin açıklamasını okuduktan sonra açıklamadan etkilenmedikleri yorumu yapılabilir.

Şekil 4 Tarotun Bireyin Hayatında Kapladığı Yer ile Tarot Baktırmak İçin Ödedikleri Ücret Arasındaki Correspondence Analizi

Şekil 4 incelendiğinde yaşamlarını tarot ayinlerine göre şekillendiren bireylerin ayini gerçekleştiren uzman için bazı ihtiyaç ürünleri temin ettiği, birkaç gün ayinin etkisinde kalan bireylerin ayini gerçekleştiren uzmana bir miktar para ödedikleri ve gün içerisinde ayinin etkisinin geçtiğini söyleyen bireylerin ise bu tarz ayinler için mobil uygulamalardan yardım aldıkları söylenilebilir.

5 Sonuçlar ve Öneriler

1.Sonuç

Tarot falının bireylerin yaşamlarındaki yerinin ne olduğu sorusuna cevaplayıcıların tarot falını batıl bulma ve uygulama düzeylerine bakılarak cevap verildiğinde; çokta fazla bir yer tutmadığı (**Tablo 3**) görülmektedir. Tarot falını batıl bulup uygulamayan kişi sayısı tarot falını batıl bulup uygulayan kişi sayısından çok daha fazladır. Bunun yanı sıra diğer bir bulgu olarak bireylerin hayatında tarot falının kapladığı yer ve hissettirdiklerine göre verilen cevapları ayırtıran **tablo 5**'e bakıldığında; tarot falı baktıranlar arasında kendini iyi hissedenerin sayısı diğerlerine göre daha yüksek olmakla birlikte bu kişilerin çoğunluğu gün içerisinde etkisinin

geçtiğini söylüyorlar. Genel cevaplama oranına baktığımızda da cevaplayıcıların yaşamlarını fal sonuçlarına göre şekillendiren ve birkaç gün etkisinde kalanlara oranla gün içinde etkisinin geçeceğini düşünenlerin sayısı yine çoğunluktadır. Cinsiyet değişkenine göre cevaplayıcıların tarot fallarının hayatlarındaki yeri incelendiğinde kadınların erkeklere göre tarot falının etkisinde daha fazla kalıyorlar (**tablo 21**). Cevaplayıcıların daha önce tarot falı baktırma durumları incelendiğinde; en az bir kere tarot falı baktırmanın sayısı, hiç baktırmayanlara göre çoğunlukta iken imkân buldukça baktırım yanıtını verenler en az olarak gözlemlenmiştir (**tablo 22**).

2 Sonuç

Bireylerin hangi durumlarda tarot falı baktırmakta olduğu sorusuna yanıt aradığımızda **tablo 4**'e bakıldığında katılımcıların arasındaki ilişki problemlerinin çözüle dahi bireylerin tarot etmenlerine yöneldiği gözüküyor. Sorunun çözümlerse başvurmam yanıtını veren kişiler en çok aile problemlerine yanıt olarak bu tercihe yöneliyorlar. Yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerine tarot etmenlerine başvururum diyen kişiler ilişki problemlerinde bu tercihe daha fazla yönelmişlerdir. Cinsiyet değişkenine göre cevaplayıcıların belirli problemlerinin çözüme ulaşma durumunda tarot falına başvurup başvurmama düzeyinin incelenmesi sonucunda cevaplayıcılar arasından kadınların problemleri çözüle de tarot etmenlerine başvurma düzeyi erkeklere oranla daha fazladır. Kadınlar en çok kişisel kaygıları sebebiyle tarota yönelirken, erkekler ailesel durumlarda tarota yönelmişlerdir (**tablo 7**). Cevaplayıcıların daha önce tarot falı baktırma durumuna göre tarot falının her durumda uygulanıp uygulanmama düzeyleri incelendiğinde katılımcıların büyük çoğunluğu tarot falını gündelik hayatlarında uygulamadıklarını belirtmişlerdir örneğin çok defa baktırınlar bile genel olarak yaşamlarında tarot falı eylemini uygulamadıklarını belirtmişlerdir (**tablo 11**).

3 Sonuç

Bireylerin baktırdıkları tarot falında söylenenlerin gerçek yaşamda gerçekleşme ya da gerçekleşmeme durumunu izleyip izlemediklerine bakıldığında (bkz. **Tablo 6**) cevaplayıcıların büyük çoğunluğunun tarot falına baktırdıktan sonra söylenenlerin olup olmadığını takip etmedikleri gözüküyor. Tarot fallarının gerçek yaşamda doğru çıkma oranı çıkmama oranına göre bir hayli düşüktür. Cevaplayıcıların hayatında tarot falının kapladığı yere göre cevaplayıcıların tarot falında gözlemledikleri doğruluk payı düzeyi incelendiğinde yaşamlarını tarot sonuçlarını şekillendirenleri sayısı en az seçenek iken, gün içerisinde etkisinin geçtiğini söyleyenlerin sayısı en fazla bulunmuştur. Bahsi geçen kehaneti takip edip hepsinin doğru çıktığını söyleyen kişilerin birkaç gün tarot etmenlerinin etkisinde kaldıkları görülmektedir (**tablo 31**). Tarot falının cevaplayıcılara hissettirdiklerine göre bireylerin tarot falında gözlemledikleri doğruluk payı düzeyinin incelenmesi yanıtlarından çıkan sonuçlarda çok iyi hissedenlerin çoğunlukta olduğu seçenekte bahsi geçen kehaneti takip ettim bir kısmı doğru çıktı diyenlerin önce çıktığı görülürken, bahsi geçen kehaneti takip edip hepsi doğru çıktı sonucuna varanların çoğu tarot etmenlerinin hiçbir etkisini görmediklerini ifade etmişlerdir. Kendini kötü hissedenlerde de bu tercih en fazla yönelinen şıktır (**tablo 32**).

4 Sonuç

Cevaplayıcıların daha önce tarot falı baktırma durumuna göre uygulanan falın hissettirdiği iyilik düzeylerinin incelenmesi için tabloya bakıldığında cevaplayıcıların en fazla yöneldiği şık hayır hiç cevabı iken en az tercih edilen şık ise imkân buldukça baktırım şıkkıdır.

Çok defa baktıranlar çok iyi hissederken, hiç baktırmayanlar ise doğal olarak hiçbir etkisini görmediklerini belirtmişlerdir (**tablo 25**). Cevaplayıcıların daha önce tarot falı baktırma durumuna göre bu eylemi uygulayan kişinin popüler birisi olması fikrinin bireyleri etkileme düzeyinin incelenmesinde imkân buldukça baktıranların sayısı en az tercih edilirken, en az bir kere baktıranların yöneldiği seçenek en fazladır. En az bir kere baktıran kişiler çok az etkisini gördüklerini belirtirken; çok fazla etkilenen kişiler çok defa baktıranlardır (**tablo 29**).

5 Sonuç

Cevaplayıcıların tarot falına ücret ödeme durumunun farklı değişkenler açısından ne derecede etkilendiğinin incelenmesi durumunda kadınlar erkeklere oranla tarot falına daha fazla ücret ödeme eğilimi göstermişlerdir (tablo 15). Mesken durumuna göre bakıldığında tarot falına baktırma eğilimine ücret ödeme durumunda daha çok katılımcıların mobil uygulamaları tercih ettikleri ve aynı zamanda para karşılığında yapılan tarot baktırma düzeylerinin herhangi bir hediye verme düzeylerinden az olduğu görülmektedir (tablo 16). Refah düzeylerine göre analiz edildiğinde tarot falına ücret ödeme durumu arasında bir ilişki olduğu saptanmış olup gelir düzeyleri yükseldikçe düzenli veya ayda bir tarot falı baktırdıkları tespit edilmiştir. Daha düşük refah düzeylerinde ise tarot falını mobil uygulamalar üzerinden yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır (tablo 17). Cevaplayıcıların daha önce tarot falı baktırma durumuna göre tarot falına ücret ödeme durumunda ise düzenli tarot baktıranların nakit ödemekten ziyade daha çok bir hediye karşılığında tarot falı baktırdıkları saptanmıştır. Aynı zamanda düzenli tarot falı baktıran insanların mobil uygulamalar üzerinden herhangi bir ücret ödemediği sonucuna da ulaşılmıştır (tablo 18). Ankete katılanların tarot fallarını kontrol ettirdikleri ortama göre tarot falına ücret ödeme durumunun saptanmasında cevaplayıcılar en çok ücreti sadece bakan kişilere öderken, en az ücret telefon ve bilgisayar tabanlı uygulamalara ödenmiştir (tablo 19). Bireylerin tarot falına ücret ödeme durumuna tarot falının hayatlarındaki yerinin incelenmesinde sadece mobil uygulama kullananların sayısı çoğunlukta, sadece bazı ürünleri temin ediyorum yanıtını verenlerin kişilerin sayısı ise en azdır (tablo 24). Şekil 4 incelendiğinde yaşamlarını tarot ayınlarına göre şekillendirenlerin tarot uygulayan kişiye bazı ihtiyaç ürünleri temin ettiği, birkaç gün ayının etkisinde kalan bireylerin uygulayan kişiye bir miktar para ödedikleri ve gün içerisinde ayının etkisinin geçtiğini söyleyen bireylerin ise bu tarz ayınlar için mobil uygulamalardan yardım aldıkları söylenebilir.

6 Sonuç

Ankete katılanların aile problemleri çözüme ulaştığında tarot falına başvurma durumuna göre tarot fallarının dijital platformlarda kontrol ettirme düzeylerinin incelenmesinde bireylerin büyük çoğunluğunun aile problemleri ortadan kalktığında dahi tarot başvurmamalarını söylemişlerdir (tablo 12). Katılımcıların ilişki problemi çözüme ulaştığında tarot etmenlerine başvurma durumuna göre tarot fallarının dijital platform da kontrol ettirilme düzeylerinin incelenmesinde ilişki problemi çözüldüğünde de tarota başvurmamalarını söylemişlerdir (tablo 13). Cinsiyet değişkenine göre cevaplayıcıların tarot fallarını kontrol ettirdikleri ortamın incelenmesi için yapılan analizde kadınların büyük çoğunluğunun sadece telefon ve bilgisayar tabanlı uygulamalardan tarot fallarını kontrol ettirdikleri görülürken, erkeklerde en fazla görülen kontrol ortamı diğer seçeneğidir (tablo 14). Tarot fallarının dijital platformlarda kontrol ettirilme düzeylerine göre tarot fallarının hayatlarındaki yerinin incelenmesi için yapılan analizlerde hiçbir dijital ortama başvurmamayanların sayısı çoğunlukta en az sayı sadece dijital platformları kullananlardadır (tablo 23). Tarot fallarının dijital platformlarda kontrol ettirilme durumlarına göre uygulanan falın hissettirdiği iyilik düzeylerinin incelenmesi için

yapılan inceleme sonucunda çoğunluk bunlardan hiçbirine başvurmam seçeneğine yönelirken hem dijital hem gerçek platformlara yönelenlerin sayısı en az tercihtir. Sadece dijital platformları kullanan kişilerde en yüksek iyilik düzeyi seçeneği “hiçbir etkisini görmüyorum”dur (tablo 26). Cevaplayıcıların kontrol ettirdiği falın danışılma yeri ile uygulanan falın hissettirdiği iyilik düzeyleri incelendiğinde bireylerin çoğunlukla sadece ilgili kişilere tarot falını yaptırdıkları görülürken sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara yönelenler ise azımsanmayacak bir sayıdadır. Çok iyi hissedenlerin çoğunlukta olduğu seçenek ise sadece ilgili kişilere danıştıklarında ortaya çıkarken, çok kötü hissedenlerin de çoğunluğu sadece ilgili kişilere başvuranlardır (tablo 27).

7 Sonuç

Anketi cevaplayanların hekim dışı tarot falından destek alma düzeylerine göre tarot falına ücret ödeme durumunun incelenmesinde ayınlar yerine hekime gidenlerin sayısı çoğunlukta, hekime gitmeden ayine gidenlerin sayısının ise en az oranda olduğu görülmektedir (tablo 20). Cevaplayıcıların hekim dışı tarot falından destek alma düzeylerine göre uygulanan falın hissettirdiği iyilik düzeyleri analiz edildiğinde ise hekimleri gitmeden ayinlere başvuranların çoğunluğu kendilerini çok iyi hissetleri cevabını vermektedir (tablo 28). Cevaplayıcıların hekim dışı tarot falından destek alma düzeylerine göre bu eylemi uygulayan kişinin popüler birisi olması fikrinin bireyleri etkileme düzeyleri incelendiğinde ayinlere başvurmayıp hekime gidenler; en çok seçenek tercih edilen olarak çok az etkilendiklerini belirtmişlerdir. Çok fazla etkilenenlerin çoğunlukta olduğu seçenek ise hekime gitmesem de ayinlere başvururum diyenlerdir (tablo 30).

8 Sonuç

Tarot falının gerçekleşme düzeyiyle tekrarlanması arasında bir ilişki olup olmadığı analiz edildiğinde ise tablo 29 ve tablo 25 de daha önce yorumlanan bir şekilde tarot falında söylenenlerin güncel yaşamda ne kadar uygulanmakta olduğu paralellik göstermektedir. Tarot baktırma sıklığı arttıkça tarottan etkilenme ve tarotta söylenenlerin gerçekleşmesine olan inanç gittikçe güçlenmektedir.

9 Sonuç

Cinsiyet değişkenine göre cevaplayıcıların tarot kartı görsellerine verdikleri cevaplara bakıldığında cinsiyet farkı gözetilmeksizin birinci görselde (Savaş Arabası) çoğunlukla olumlu hissederken, ikinci (Asılan Adam) ve üçüncü (Kılıçların Altılısı) görselde olumsuz hissetleri dikkati çekmektedir. Açıklamadan sonra hislerinin ve fikirlerinin birinci ve üçüncü görselde değişiklik gösterirken, ikinci görsel için açıklamadan sonra fikirleri ve hisleri değişmemiştir (tablo 8,9,10). Savaş Arabası görseline verilen cevaplardan olumlu hissedenler bireylerin açıklamayı okuduktan sonra fikirlerini değiştirdikleri görülürken; olumsuz hissedenlerin ise açıklamayı okuduktan sonra fikirlerinin değişmediği bulunmuştur. Hem olumlu hem olumsuz hissedenler ise açıklamadan etkilenmemişlerdir (Tablo 33 ve Şekil 1). Asılan Adam görseline verilen cevaplar incelendiğinde olumlu hissedenlerin açıklamayı okuduktan sonra fikri değişmezken, olumsuz hissedenler ise açıklamayı okuduktan sonra fikirlerini değiştirmiştir. Hem olumlu hem olumsuz hissedenlerin ise açıklamadan etkilenmedikleri izlenmektedir (Tablo 34 ve Şekil 2). Kılıçların Altılısı görseline verilen cevaplar incelendiğinde ise olumlu hissedenlerin açıklamayı okuduktan sonra fikirleri değişmezken, olumsuz hissedenlerin fikirleri açıklamayı

okuduktan sonra değişmiştir. Hem olumlu hem olumsuz hissedenler ise açıklamadan etkilenmemiştir (Tablo 35 ve Şekil 3).

Öneriler

Sonuç olarak özetlersek bu çalışmanın genel amacı olan; bireylerin bir ayın olarak tarot falına baktırma eylemine olan yönelimlerinde etkili unsurları belirlemeye ve sizlere sunmaya çalıştık. Ancak bu çalışmanın sadece tarot falına baktırınlar açısından yapılması **araştırmanın sınırlılığdır**. Benzer bir çalışma tarot falı bakan kişilerle yarı yapılandırılmış görüşmeler ve gözlem yapma çalışmasıyla tamamlanmalı ve iki çalışma arasında korelatif ve transfer edilebilen sonuçlara varılarak sağlanmalıdır. Böylece bilim alanına ve ülkemizde bundan sonra yapılacak olan diğer çalışma ve araştırmacılara zemin hazırlanacaktır.

Kaynakça

Özdamar, Kazım (2004), Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi-2, Kaan Kitabevi, Eskişehir.

Greenacre Michael & J. Blasius, (1994), Correspondence Analysis in the Social Sciences, Academic Press Limited, USA.

Clausen S.E. (1998), Applied Correspondence Analysis-An Introduction, Sage Publication, USA.

Clausen Sten-Erik (1998), Applied Correspondence Analysis, Sage Publication, USA.

Hair, Joseph F., Rolph E. Anderson, Ronald L. Tatham, William C. Black, (1998), Multivariate Data Analysis, Upper Saddle River, N.J.: Prentice Hall, Fifth Edition, USA.

Sosteric, M. (2014). A Sociology of Tarot. *Canadian Journal of Sociology*, 39(3), 357-39 392. <https://oggito.com/icerikler/tarot-kartlarinin-sasirtici-ve-az-bilinen-kokeni/30206> "04.02.2019-13.00"

Snyder, C. R., Shenkel, R. J., & Lowery, C. R. (1977). Acceptance of personality interpretations: The " Barnum effect" and beyond. *Journal of consulting and clinical psychology*, 45(1), 104.

LANGUAGE PERSONALITY IN THE CONTEXT OF JOURNALISTIC DISCOURSE

Yersultanova Gaukhar TLEUKABULOVNA¹

Abstract

The phenomena of language personality is considered a conceptual setting for studying media discourse. Additional concepts of speech personality and speech behavior are discussed in the given article. As parameters, descriptions are highlighted as the qualitative characteristics of the speaker's language personality itself (type of language personality, type of speech culture, communication strategies, and tactics, language features, gender characteristics, levels of communication, speech behavior scenario) and genre organization parameters of media discourse (compliance with the "format", linguistic-cultural script, repertoire of genres). The authors come to the conclusion that such a multicomponent model will allow to fully describe one or another linguistic personality of media people consider factors determining its speech behavior.

Keywords: language personality, speech personality, speech behavior, media discourse, media persona.

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Резюме

Понятие языковой личности рассматривается как концептуальная среда для изучения медиакурса. Введены дополнительные понятия речевой личности и речевого поведения. В качестве параметров описания выделяются как качественные характеристики самой языковой личности говорящего (тип языковой личности, тип культуры речи, стратегии и тактики общения, языковые особенности, гендерные характеристики, уровни общения, сценарий речевого поведения) и жанровая организация. параметры медийного дискурса (соответствие «формату», лингвокультурный сценарий, репертуар жанров). Авторы приходят к выводу, что такая многокомпонентная модель позволит полностью описать ту или иную лингвистическую личность медиа, а также учитывать факторы, определяющие ее речевое поведение.

Ключевые слова: языковая личность, речевая личность, речевое поведение, медийный дискурс, медиаперсон.

¹ Linguistics PhD student Kazakh National Pedagogical University named after Abay.

Introduction

The role of the media has now increased enormously. Publicistic discourse has an increasingly tangible impact on various areas of life. The language and text of the newspaper already becomes the object of interdisciplinary research. Meanwhile, an interest in language personality as a dynamic, evolving phenomenon is found. The study of publicistic discourse allows expanding the understanding of language personality.

The concept of linguistic identity was represented by Yu. N. Karaulov at the end 1980s in the monograph “Russian language and language personality”. He drew on the term “language personality” proposed by V.V. Vinogradov in the work “On artistic prose” (1930), dedicated to the speech of a person science-fiction. On the one hand, the emergence of the concept of linguistic personality is a natural result of the increasing interest of the humanities and social sciences in the human personality and its value, on the other hand, linguistics takes a new level of development, which is characterized by an anthropocentric approach to language learning.

The basic category of the concept of Yu.N. Karaulov (1987) is a linguistic personality or “a set of abilities and characteristics of a person, which condition the creation of his speech works (texts)”. In the concept of linguistic personality, the connection of language with the individual consciousness of the individual, with a view of the world, is fixed. Therefore, the researcher separates the structure of the linguistic personality into three levels but emphasizes their interpenetration [2004, p. 37]:

- 1) zero, or verbal-semantic (lexical-grammatical);
- 2) the first, or linguo-cognitive;
- 3) the second, or motivational.

The first level is responsible for the production of texts, verbalization of thoughts in acts of communication. On the second “are” concepts that make up the individual picture of the world. The third characterizes the motives and goals of text-generation, which, as a result, determine the hierarchy of meanings in the language model of the world of the personality.

Without a complete and complex understanding of these three levels, it is difficult to understand the language personality perfectly. Therefore, it is necessary, firstly, to correctly evaluate the lexical and grammatical system of a language personality (specific or differentiated descriptions), secondly, it is necessary to create on the basis of texts (discourses) language picture of the world, or thesaurus. Thirdly, to identify the real goals or motives of language activity.

Verbal-semantic level of characteristics language personality, although considered null, however, it is a necessary basis for its development and functioning. This characteristic formed from the lexicon of the individual: individual words, the relationship between them covers all diversity of their grammatical-paradigmatic, semantic-syntactical and associative links. The individuality of this characteristic is determined by not only the degree of possession of this skill but also a violation of the normative rules of word formation, grammar and pronunciation. The given level allows us to describe the formal means of certain meanings.

Linguistic-cognitive level describes the characteristic for a linguistic person a picture of the world and its special hierarchy of values, which is formed by experiencing a number of environmental circumstances. Cognitive characteristics are associated with the intellectual sphere of man, his cognitive activity, involving thought processes. In the process of its

development, each individual develops ideas and concepts that reflect his vision of the “picture of the world”. In his mind, they are represented as a kind of hierarchy - a system of social and cultural values formed in the specific conditions of social experience and activity, which is reflected in the use of favorite colloquial formulas and individual speech patterns.

The motivational level of the structure of a language personality is more susceptible to individualization and contains “communicative-activity needs of the individual” [2, p. 53]. It includes ideas about the meaning of being, the goals of life of humanity and man as a species, the variable part consists of individual goals and motives. At the given level, it is necessary to investigate the ratio of intentions, personality motives with its speech behavior, which allows the theory of speech acts. Separating clear levels of organization of a language personality, Yu. N. Karaulov (1987) indicates that such a strict separation of levels is probably only theoretically, in practice there is an interpenetration and interaction of levels.

Subject's readiness to use language in its activities can be called speech (language) ability. A.A. Leontyev (1977) defined this ability as a set of psychological and physiological conditions that ensure the assimilation, production, and adequate perception of linguistic signs by members of the (given) linguistic group. He examines the process of generating the utterance (discourse), highlighting in it three phases of the intellectual act of the personality: orientation and planning of speech and non-speech actions, the formation of an action plan in speech form, control and correction of vocal acts.

Based on the psychological concept of A.A. Leontyev (1977), G.I. Bogin (1982) developed a parametric multicomponent model of speech ability. As parameters, he identifies the most important aspects of the language (phonetic, grammatical, lexical) and the main types of speech activities (speaking, listening, writing, reading). The levels of speech ability are arranged in accordance with the actual development of speech ability in ontogenesis or in the educational process, focused on the relatively complete learning of the language. G.I. Bogin (1984) identifies five levels of speech ability, unfolding in the direction from the lowest to the highest:

1. The level of correctness, which implies the knowledge of a sufficiently large lexical stock and the basic structural regularities of the language and thus allowing to build statements and produce texts in accordance with the elementary rules of the language.
2. The level of interiorization, which includes the ability to realize and perceive the statements in accordance with the internal plan of the speech act.
3. The level of saturation, allocated from the point of view of intension in the speech of the whole diversity, the whole wealth of expressive means in the field of phonetics, grammar, vocabulary.
4. The level of adequate choice, assessed in terms of compliance used in the expression of language means in the field of communication.
5. The level of adequate synthesis, considering the correspondence of the text generated by the personality to the whole complex of meaningful and communicative tasks laid in its basis.

According to the theory of the language personality of Yu. N. Karaulov, behind each text, stays a language personality which owns the language system [3]. Similarly, behind the journalistic discourse stays also a language system.

Creation and perception of the text are based on three levels: verbal-semantic, linguo-cognitive and pragmatic. After analyzing these levels, it can be concluded that at different levels the types of language personality in journalistic discourse appear in different ways.

1. At the verbal level, the addresser uses lexical and syntactic methods, thereby attracting addressees to take part in the discourse. In journalism, the vocabulary is distinguished by a strong evaluative coloring, nouns, and adjectives have a negative or positive load. Thus, the sender accurately and clearly expresses his thoughts.

The verbal-semantic characteristic is made up of the lexicon of the individual — the entire vocabulary and phrases that he uses in natural verbal communication.

2. At the cognitive level, a “picture of the world” is formed, reflecting the values of a person. Compound an individual picture of the world with a general picture of society forms a conceptual picture of the world.

Cognitive characteristics associated with the intellectual sphere of the person, cognitive activity a person suggesting thought processes. Each individual in the process of its development ideas and concepts are developed which reflect his vision of the “picture of the world”.

3. The last level is pragmatic, reflecting the intentions of the addressee. This is the most difficult level in the structure of language personality. The main objective of journalistic discourse at this level is to convince the addressees.

The pragmatic characteristic is determined by the goals and objectives of communication - the speaker's intention, his interests, motives and concrete communicative attitudes.

The language personality level model reflects a generalized personality type. In this culture, there can be many specific language personalities, they differ by variations in the meaning of each level in the personality of the composer. Thus, the language personality is a multi-layered and multicomponent paradigm of speech personalities. Whereby, the speech personality is a language personality in the paradigm of real communication, in the activity. At the level of the speech personality, both the national-cultural specificity of the language personality and the national-cultural specificity of communication itself are manifested.

The content of the linguistic personality usually includes the following components:

1) value, ideological, the component of the content of education, i.e. value system, or life meanings. The language provides an initial and in-depth view of the world, forms that linguistic image of the world and a hierarchy of spiritual ideas that underlie the formation of a national character and are realized in the process of linguistic dialogue communication;

2) culturological component, i.e. the level of the development of culture as an effective means of increasing interest in the language. The attraction of facts culture of the language being studied, associated with the rules of speech and non-speech behavior contributes to the formation of skills of adequate use and effective impact on a communication partner;

3) personal component, i.e. that is the individual, deep, that is in every person.

The parameters of language personality have only just started to develop. It is characterized by a certain stock of words that have a particular rank of the frequency of use, which fill in abstract syntactic models. If models are typical enough for a representative of a given language community, then the lexicon and speech patterns may indicate its belonging to

a certain society, indicate the accomplishment level, type of character, indicate gender and age, etc. The language repertoire of such personality, whose activity is connected with the fulfillment of a dozen social roles, should be learned with regard to the speech etiquette adopted in society. The linguistic personality exists in the space of culture, reflected in language, in the forms of social consciousness at different levels (scientific, everyday, etc.), in behavioral stereotypes and norms, in objects of material culture, etc. The decisive role in culture belongs to the values of the nation, which are concepts of meanings.

There are other concepts of language personality. So, S.N. Plotnikova (2008) highlights in it the following components: 1) a speaking person is a personality, one of those activities is a speech activity; 2) an actual language personality is a personality who manifests himself in speech activity, has a set of knowledge and ideas; 3) a speech personality is a personality who realizes himself in communication, chooses and implements one or another strategy and tactics of communication, the repertoire of means; 4) communicative personality is a specific participant in a particular communicative act, actually acting in real communication [5].

The study of the linguistic personalities of media personality, i.e., people who have become widely known due to the presence in the texts of the media, has relevance and significance. Media people, popularized and even mythologized in media discourse, become part of the picture of the world to mass audiences, opinion leaders, can influence decision making in various areas, so it is important to understand how their media images are formed.

Media personalities are present in the discourse of the media as their own personalities, through information about events, episodes of their life, and as linguistic personalities, i.e., they manifest themselves in texts. Thus, researchers of the media discourse have access to information about extralinguistic factors that influence the language personality, as well as an array of texts that can be analyzed from the point of view of the used language means.

However, to solve the problems of linguistic studies devoted to media discourse, the theory of language personality is insufficient. Moreover, analysis schemes, which are based on a consistent study of the levels of the structure of a language personality, can lead to incorrect conclusions.

The fact is that the personality, its actions, and statements in the discourse of the media are affected by the discourse conditions that influence, firstly, the deeds and statements, and secondly, invariably lead to changes in the original texts generated by the participants in the discourse. It turns out that the texts available to researchers cannot reflect the verbal-semantic level of the structure of the linguistic media personalities, and cannot serve as a complete material for the analysis of the first, cognitive level (Golev, 2006; Filippova & Sheminova, 2007).

Having considered these discourse conditions in more detail, we found out following approaches. First, they are related to the technical aspects of preparing media materials for publication. Only a small number of printed interviews, television and radio programs provide the audience with the opportunity to evaluate the speech of media people in their original form: as a verbatim transcript of a dictaphone recording or on the air. But even in these cases, the media have the opportunity to intervene, change directly the statements or impressions about it, using the visual range, additional effects. The rest of the materials provided to a mass audience include the speech of a media personality in a modified form. In the case of the publication of interviews in print or electronic publications, this is due to the inevitable distortion of the original text of the statements when translating it from oral to written. On television and on the radio, the changes are related to the time-keeping.

In addition, changes to the texts of statements may be stylistic in nature, in particular, the elimination of coarse language. The media as a whole is endeavoring to adjust speech, to its standardization. This is connected with the typological aspect: in quality media, for example, the language is more rationed, and the tabloid press allows some liberties, as in the author's texts, and in a direct speech of the heroes of the interview.

It is no secret that intentional changes in the style or the actual content of the initial utterance often take place in order to support one or another media figure. This can occur, for example, during the coordination of the text of the interview with the hero or his press service.

The technical aspect also influences the behavior of a person placed in a media discourse. Dictaphone, radio microphone or camera have different effects on people: an inexperienced interviewee can get lost, seem much less competent than they actually are. Prepared speakers know the answers journalists want - the phenomenon of fast-tapping of P. Bourdieu in action - and build the statement accordingly, often by missing important details, exaggerating, distorting information (Hlyzova, 2012; Gryshchenko, 2016).

As the researchers note, the very concept of "language personality" is still not precisely defined, which is associated with the complexity and multi-level nature of the problem itself (Adonina & Fisenko, 2015). In language personality, philosophical, sociological and psychological views are being refracted on a socially significant combination of physical and spiritual properties of a person. In linguistics, "language personality" refers to the personality of a speech - a person as a native speaker, taken from his ability to speak, i.e. the complex of the psychophysiological properties of the individual, allowing him to produce and perceive speech works (Bogin, 1984).

A non-rhetorical approach to discourse has emerged that reveals a text-generating chain of an event - a fact - an addresser - a text - an addressee - a picture of the world. At the linguistic level, the subject of study and understanding of political media texts becomes the embodiment of thought in speech through argumentation, composition, verbal and non-verbal means. Indicative of the non-profile genre in the formation of rhetorical modality: identical rhetorical features have the texts presented by speeches, addresses, modified interviews, televised debates, videos, billboards and stretch marks, traditional journalistic materials (informational notes, reports, interview) (Alekseeva, 2013).

Conclusion

Mass media discourse, as a process and result of the linguistic personality, has three levels of the organization - media-orientated, linguo-cognitive and motivational, which are in a hierarchical relation. Each level has its own peculiarities regarding the affirmation of the language personality in the socio-cultural space of contemporary media discourse, and together they subordinate the organization of the media discourse to four structural elements, ranging from general orientation, the establishment of referents and inter-referenced ties, and ending with the design of the sequence of events.

Being one of the active forms of cognition of reality, language gives us a real image of the world, which man has been striving to comprehend for many centuries. Based on this, there was a problem of studying the language personality, which is the core of the view of the world.

References

- Karaulov Yu. N. (1987). *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost* [Russian language and language personality]. Moscow.
- Adonina L. B., & Fisenko O. C. (2015). Yazykovaya lichnost kak tsennost i nositel obschechelovecheskih, etnicheskikh i individualnyih tsennostey [Language personality as a value and carrier of universal, ethnic and individual values]. *Aktualnyie voprosyi sotsialno-psihologicheskikh issledovaniy*, p. 25-28.
- Bogin, G. I. (1982). Kontsepsiya yazykovoy lichnosti [The concept of the language personality] (Unpublished doctoral dissertation). Moscow.
- Filippova, T. N., & Sheminova, N. V. (2007). Yazykovaya lichnost - emotsionalnaya lichnost. Yazykovaya lichnost: problemyi statusa i formirovaniya [A linguistic person is an emotional person. Linguistic identity: problems of status and formation].
- Golev, N. D. (2006). Yazykovaya lichnost kak nositel yazykovoy sposobnosti [Language personality as a carrier of language ability]. *Lingvopersonologiya: tipyi yazykovyih lichnostey i lichnostno-orientirovannoe obuchenie*. Barnaul; Kemerovo.
- Gryshchenko, O. (2016). Linguistic personality: Multiplicity and fake. *ZbIrnik naukovih prats*, 7, 105-110.
- Hlyizova, N. Yu. (2012). Massmedia kak sredstvo formirovaniya mediakompetentnosti vtorichnoy yazykovoy lichnosti [Mass media as means to form second language person's media competence]. *Magister Dixit*, 3, 143-147.
- Karasik, V. I. (2002). Yazykovoy krug: lichnost, kontseptyi, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd.
- Leontyev, A. A. (1977). *Rehevaya deyatelnostyu* [Speech activity]. Moscow: Prosveschenie.
- Plotnikova, S. N. (2008). Yazykovoe, diskursivnoe i kommunikativnoe prostranstvo [Linguistic, discursive and communicative space]. *Vestnik IGLU*, 1, 131-136.
- Rublik, T. G. (2007). Yazykovaya lichnost i eYo struktura [Language personality and its structure]. *Vestnik bashkirskogo universiteta*, 12(1), 105-107.
- Solganik, G. Ya. (2004). *Stilistika publitsisticheskoy rechi. Yazyk SMI kak ob'ekt mezhdistsiplinarnogo issledovaniya* [The style of journalistic speech. Media Language as an object of interdisciplinary research]. Moscow.
- Stolyarov, D. G. (2009). Yazykovaya lichnost, kommunikativnaya lichnost, kommunikativnyiy tipazh. [Language personality, communicative personality, communicative type]. *Teoreticheskie i prikladnyie aspektyi izucheniya rechevoy deyatelnosti*, 4, 217-222.
- Vitkovskaya, L. B. (2012). Yazykovaya lichnost zhurnalista i problemyi sotsiokulturnogo vozdeystviya SMI [The language personality of the journalist and the problems of socio-cultural impact of the media]. *Mediynnye strategii sovremennogo mira*, p. 392-394.

METHODICAL PROBLEMS OF MASTERING NEW LEXICAL UNITS IN THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

K. ALDASHEVA¹

Abstract

The research is aimed at summarizing the results of the project on the theme “Codification of neologisms in modern Kazakh language: cognitive and linguodidactic aspects”, carried out in M. Utemisov West Kazakhstan State University, within the framework of grant funding for scientific research for 2018-2020 of the Science Committee of the MES RK.

Study of new lexical units by students of secondary education system, awareness of the meaning of new words play a crucial role in broadening of students’ overall outlook of the Kazakh language, recognition of their language skills as the main indicator of national and universal values, respect for the language as well as formation of students as a linguistic personality and consolidation in their minds of the “prestigious image of the state language media”.

Keywords: new word, codification, education, methods

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ МЕНГЕРТУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Түйіндеме

Зерттеу ҚР Білім және Ғылым министрлігі Ғылым комитетінің 2018-2020 жылдарға арналған ғылыми жобаларды гранттық қаржыландыру бағдарламасы шеңберінде М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде орындалатын «Қазіргі қазақ тіліндегі неологизмдердің қалыптануы: когнитивтік және лингводидактикалық аспектілер» деп аталатын жоба нәтижелерін қортындылауға бағытталған.

Жалпы білім беру жүйесінде білім алушылардың жаңа лексикалық бірліктерді меңгеруі, олардың жаңа сөздерді танып-түсінуі мектеп оқушыларының ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың көрсеткіші ретіндегі қазақ тілі туралы ой-өрісінің кеңеюінде, тілге құрметпен қарауға тәрбиеленуінде, сондай-ақ оқушылардың тілдік тұлға ретінде қалыптасуында, заңнамалық құжаттарда көрсетілгеніндей, оларда «мемлекеттік тілде сөйлеушінің беделді бейнесін қалыптастыруда және орнықтыруда» маңызды рөл атқарады.

¹ PhD, M. Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan

Кілт сөздер: жаңа сөздер, кодификация, білім беру, әдістер.

1 Кіріспе

Қазіргі кезеңде қазақ әдеби тілінің динамикасында жаңа сөздерді / неологизмдерді жасау үшін сөзжасам модельдерінің барлық мүмкіндіктері айқындалған және олардың жалпы сипаттамасы, тиімділігі мен икемділігі сөзжасам бойынша еңбектерде жеткілікті дәрежеде тұжырымдалған. Сөзжасам модельдерінің қатарында қазақ тілінің семантикалық тынысын (төл сөздердің қайта жаңғыруы) игеру арқылы жасалған жаңа сөздер айрықша орын алады, олар өздеріне тән күрделі, лингвистикалық, лингвомәдени және сыртқы факторларға байланысты ерекшеліктері бойынша қалыптану және нормалану тұрғысынан жете зерделеуді қажет етеді.

Қазақ тілінде білім беретін жалпы орта білім беру жүйесінде жаңа сөздерді меңгертудің әдістемесі біршама дәрежеде қарастырылған. Дегенмен ұзақ уақыт бойында және кеңестік кеңістіктегі биліктің ықпалымен білім мазмұнының қалыптасқан жүйесі, негізгі ұғымдардың өзге тілде берілуі және олардың белгілі бір әлеуметтік топтың тілдік санасында бекітілуі ұлттық дүниетанымның айрықша дереккөзі және нәтижесі ретіндегі қазақ тілінің ауқымды әлеуетін танып-түсінуге елеулі кедергі жасағаны белгілі. Осыған байланысты және жалпы орта білім беру жүйесінде білім алушыларды лингвомәдени тілдік тұлға ретінде қалыптастыру мақсаттарында тілдің ішкі әлеуеті арқылы жасалған, қазақыландырылған жаңа лексикалық бірліктерді мектеп оқушыларының меңгеруі үшін әртүрлі әдістер мен тәсілдерді игеру ісі пәрменді түрде жаңартылуда.

Жаңа сөздерді меңгертудің әдістерін жүйелеу, оларды меңгертудің лингводидактикалық базасын қалыптастыру және осы мүддеде білім берудің жаңа технологияларына негізделген әдістер мен тәсілдерді бейіндік мектептердің білім беру стандарттарының көлеміне енгізу жалпы білім беру жүйесінің білім мазмұны мен тәрбиелік инфроқұрылымын айтарлықтай жаңғыртуға тиімді түрде ықпал етеді және ҚР Білім беру мен ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында көзделген міндеттердің іске асырылуына үлес қосады.

2 Негізгі бөлім

Қандайда болмасын ғылым саласының, білім беруге арналған пән салаларының тиімді, сындарлы бағытта дамуы үшін қажет болатын маңызды алғышарттардың бірі – әрбір ғылыми-біліми тармақтардың ұғымдық атауларының дұрыс қалыптасуы, ғылыми талдау, білім алу, білімді меңгеру, пәннің мазмұнын түсіну, қабылдау барысында нақты ұғым атауларының жүйелік байланыстары мен құрылымдық ерекшеліктерінің, мағынасының барынша түсінікті болуы. Бұл әсіресе орта білім беру жүйесіне арналған оқулықтар мен оқу құралдары үшін аса қажет, өйткені білімнің негізі орта білім беру жүйесінде орнығатындығы белгілі. Осы мәселеге байланысты тілдік фактілер қазақ орта мектептеріне арналған жаратылыстану, биология, физикалық география пәндерінен жинақталды.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесін дамытуда оқытудың мазмұны мен әдістерін жаңғырту мен жетілдіру маңызды рөл атқарады. Білім берудің мазмұнын іріктеу барысында әсіресе қазақ әдеби тіліндегі лексикалық инновацияларды арнаулы пәндермен (қазақ тілі мен әдебиеті) қатар жаратылыстану ғылымдары бойынша пәндермен ұштастыра меңгертудің әдістерін қалыптастыру да маңызды. Бұл мектеп

оқушысының қоғамдық-әлеуметтік белсенділігін, ұлттық ой санасын қалыптастыруға елеулі ықпал етеді.

Біздің еліміз тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңдерде орта білім беру, жоғары білім беру жүйесіне қатысты дидактикалық базаның негізінен орыс тілі материалдарына сүйенгендігі, олардың тікелей аударылған оқулықтар мен оқу құралдарының пайдаланылғаны белгілі. Тіл саясатына байланысты соңғы жылдары орта білім беру жүйесіне арналған оқулықтар мен оқу құралдары қайтадан жаңартылып, жаңа мазмұнда жазылып келеді. Олардың басты ерекшелігі ретінде ғылыми түсініктер мен ғылыми ұғымдардың қазақша баламасының берілуі екендігін атауға болады. Сөз дәлелді болуы үшін біз өз тарапымыздан қазақ тілінде жалпы білім беретін мектептің 5-10-сыныптарына арналған жаратылыстану, физикалық география және биология пәндері бойынша оқулықтардың құрамындағы жаңа сөздер мен қазақ тіліндегі терминдердің берілу ерекшеліктеріне, сандық көлеміне, түсіндірілуіне, оқушылардың оларды қалай түсініп қабылдайтындығына (қандай болмасын жаңа сөз алдымен «тосын» болып, анықтап алуды қажет етеді) сипаттамалық және статистикалық талдау жасадық. Статистикалық талдау үшін сауалнама құрастырылып, осы арқылы мектеп оқушыларының жаңа сөздер мен жаңа терминдерді қандай деңгейде қабылдайтындығына бақылау жасалынды. Өйткені оқушы пәннің тақырыбын оқып-меңгеру барысында онда кездескен тың лексеманы түсініп, өзінің коммуникативтік сөйлеу актісінде қолдана алатындай дәрежеге жетуі керек. Әйтпесе оқулықта алынған қазақ тіліндегі жаңа сөз (термин) бірқолданыс дәрежесінде қалып қояды. Жаңа сөздер мен қазақ тілінің өз әлеуеті арқылы жасалған терминдерді оқулықтарға енгізуде басты міндет – тек қазақшасын ұсыну ғана емес, сонымен қатар ол оқушының санасында орнығатын аталым болуы тиіс, осы арқылы қазақ тілінің коммуникативтік аясы кеңейе түседі.

3 Материалдар және әдістер

Мектеп оқулықтарынан (жаратылыстану, биология, физикалық география оқулықтары) жинақталған жаңа лексикалық тілдік бірліктердің ерекшеліктері мыналар:

Біріншіден:

– 6-9-сыныптарға арналған биология пәні бойынша 620 жаңа сөз және жаңа термин;

– 5-сыныпқа арналған жаратылыстану пәні бойынша 74 жаңа сөз және жаңа термин;

– 6-9 сыныптарға арналған физикалық география пәні бойынша 29 жаңа сөз және жаңа термин жинақталды.

Екіншіден:

– кейбір оқулықтардың (мысалы, 7-сыныпқа арналған биология оқулығының) кіріспе бөлімінде жаңа терминдер мен өсімдік және жануарлар атаулары есте сақтауды қажет ететіндіктен, олардың арнаулы белгімен белгіленіп, әр тақырып сайын көрсетіліп отыратындығы аталған;

– бірқатар оқулықтардың соңында қолданылған жаңа терминдер мен сөздердің тізімі және олардың түсіндірмесі берілген;

– мәтін ішінде кейбір жаңа сөздердің орысша баламасы жақша ішінде көрсетілген;

– биология терминдерін ұсынуда осы сала бойынша іргелі еңбектер, энциклопедиялар мен арнаулы салалық сөздіктер пайдаланылған;

– авторлар тарапынан ұсынылған жаңа сөздер бар.

Үшіншіден, қазақ әдеби тілінде орныққан, қолданылу жиілігі жоғары төл тілдік терминдер (мысалы, *алабота, қызылша, сексеуіл, долана, шие, өрік, таңқурай, құлпынай, айдаршөп, бүлдірген, итмұрын, сүйелшөп, жарғақша, мұртыша, өркен, көсек, қауашақ, дермене, түймедағы, бақбақ, итошаған, қырмызы, күлте, қоза, ойпат, шоқы, күннің қоралануы, тау жыныстары, асу, жанартау шымтезек, зымыран және т.б.*) типтес бұрыннан бар терминдер жаңа сөздер қатарына енгізілген жоқ (мұндай тілдік фактілер қазақ әдеби тілінің жаратылыстану, табиғат, өсімдік, жан-жануар атауларына қатысты төл тілдік фактілерге бай екендігін танытады).

Төртіншіден, аталған салалар бойынша мектеп оқулықтарында калька, жартылай калька жолымен жасалған терминдер мен терминдік тіркестер елеулі көлемде байқалады (мысалы, *биосфералық деңгей, клеткалық құрылым, клеткааралық сұйықтық, организмдік құрылым деңгейі, өздігінен реттелу, тұздар концентрациясы, элементарлық бірлік, функциялық бірлік, шектеуші фактор, биологиялық ырғақ және т.б.*). Бұлар құрылымы мен семантикасы жағынан айқын болғандықтан, жаңа сөздер мен жаңа терминдер қатарына, сондай-ақ сауалнама құрылымына енгізілген жоқ.

Бесінші, басқаша айтқанда, жаңа сөздер және жаңа терминдер ретінде қазақ тілінің өз ресурстары арқылы жасалғандаріріктелді, атап айтқанда, сөз біріктіру – амалы арқылы (*нәруыз; жүзбеқанат*); сөзжасам арқылы (*деңгейлегіш, жасуша, дәлелдеме*); семантикалық тәсіл арқылы (*ұлпа, зият*); сөз тіркестіру және сөз қосарлау арқылы (*сілемейлі қабық, кесінділеп телу*) тәсілдері бойынша дәстүрлі түрде топтастырылды.

Осылайша іріктелген жаңа сөздер мен жаңа терминдердің сипаты мыналарды көрсетті:

Сандық жағынан мол кездесетін жаңа сөздер мен терминдер сөз біріктіру амалы арқылы жасалған: *нәруыз / ақуыз, тұсбағар (компас), бытыранық, жасуның, түйнектамыр, гүлшанақ, гүлсидам, тозаңқап, бұршаққын, жүзбеқанат, желбағар (флюгер), жіпшумақ, қолтұқым, қызылтамыр (артерия), орамжапырақ, қырыққабат, бүркіттұмсық, қорыққор, сызбанұсқа, көзбұршақ (хрусталик), нақнұсқа, тәлімбақ (плантация), гүлшетен, бұршаққап, гүлшоғыр, жемтамыр, түйнектамыр, гүлшанақ, қостелімді, көптелімді, ұйқыбез, иінтірек, өсімдікжай, жемісқап, тозаңқапшық, тұқымбастама, мұктәріздестер, кеппешөп/кеппеөсімдік (гербарий), зерзат (объект), ойраншөп, гүлкекіре, алтыншар, еңлікгүл, түйетікен, түрөзгеріс, галамшар, топсеруен (экскурсия) және т.б.*

Сөзжасам тәсілі бойынша жасалғандар: *қышқылдылық, тітіркенгіштік, ырғақтылық, жарғақша (мембрана), ядрошық, қармалауыш, іріктеме, қалқангер, дәлелдеме, ілім, түзінді, қастауыш, дәмдеуіш, шендеуіш (шина), денешік (органонд), үлескі, езінді, жасымықша, сынауыр (пробирка), домаланғы (вольвокс), жайылма, өскініше, сырғыма, сараман (сарамандық жұмыс) және т.б.*

Сөз тіркестіру және сөз қосарлау арқылы жасалған жаңа сөздер мен терминдер: *уытты заттар, әдістемелік сұрыптау, сілемейлі қабық (слизистая оболочка), жабын ұлпа, өздігінен реттелу, серік-жасуша, тірек-қимыл жүйесі, жарғақша қабық (мембрана), кесінділеп телу; жанастыра телу, көзішелеп телу, өсімді мүше, тірек білім, жабынды мұздықтар, ұлғайтқыш әйнек және т.б.*

Семантикалық тәсіл арқылы жасалған, жаратылыстану, биология, физикалық география және әлеуметтік-қоғамдық терминдер: *ұлпа, тамызғы (пипетка), сауыр (кипарис), байлам, сілемей (слизь), тамшуыр, ілмек, қысқыш, қандауыр, уыт (токсин), сұрып, буда (грана), тәмсақ /қолтырауын (крокодил), зият (интеллект), жарғақша (мембрана) және т.б.*

Бірнеше мысал келтіруге болады:

Гүлсерік алты жапырақшадан құралады (Биология, 7-сынып, 131).

Саңырауқұлақ *тәлімбағын* (плантация) өсіруге пайдаланады (Биология, 9-сынып, 178). Солардың ішіндегі ең тиімдісі – қорықтар мен табиғи саябақтарды, *қорыққорлар* мен табиғат ескерткіштерін ұйымдастырып, ботаникалық бақтар мен жануарлар саябағын ашу (Биология, 9-сынып, 203).

Жаңа *қолтұқым* мен *іріктеме* алудың негізі неде? (Биология, 9-сынып). Зақымдалған жерді қозғалтпай *шендеуіш* (шина) салып, зақымдалған аяқты сау аяққа қосып таңу керек (Биология, 8-сынып, 90). Бұлшықеттер жиырылғанда, *иінтірек* сияқты әрекет етіп, сүйекті қозғалысқа келтіреді (Биология, 8-сынып, 96). Екінші тәжірибеге ішіне су құйылған 3 *сынауыр* (пробирка) немесе тарлау ыдыс алады (Биология, 8-сынып, 60). Тері бездері сұйық *түзінді* шығарады (Биология, 6-сынып, 201). *Топсеруен* кезінде, алыс жол жүргенде сан көбейіп кетпеу үшін (Физ. география, 6-сынып, 21). Қалпақшалы саңырауқұлақтың *нақнұсқасын* жасаңдар (Биология, 8-сынып, 37). Көкнәр ауланы сәндеу үшін *үлескілерде* әдейі өсіріледі (Биология, 8-сынып, 97). Жақсы жад – *зиятты* дамыту шартының кепілі (Жаратылыстану, 5-сынып, 29).

Жинақталған тілдік фактілерді сандық жинақтау, талдау барысында мынадай жайттар байқалды:

– оқу-ағарту саласы бойынша, оның ішінде биология, физикалық география, жаратылыстану салалары бойынша қазақ тілінің өз мүмкіндіктерін игеру мақсаты үшін сөз біріктіру амалы аса жиі жүзеге асырылады; осы салаларға қатысты жалпы ұғымдармен қатар сөз біріктіру амалы өсімдік, жануарлар атауын беруде кеңінен игерілген; әсіресе өсімдіктер атаулары негізінен сөз біріктіру арқылы жасалған (нарғызгүл, шатыршагүл, кірпішөп);

– сөзжасам және семантикалық тәсіл арқылы жасалған жаңа сөздер мен терминдердің де үлесі жоғары;

– сөз біріктіру, сөз қосарлау және сөз тіркестіру, сондай-ақ семантикалық тәсіл арқылы жасалған терминдер мен жаңа сөздер негізінен семантикалық құрылымы жағынан айқын деп есептеуге болады; мысалы, тұсбағар, топсеруен, өсімдікжай сияқты сөздердің мағынасы түсінікті деп есептеуге болады; сонымен қатар аталған салалар бойынша мектеп оқулықтарында мағынасы жағынан анықтауды, түсіндіруді қажет ететін сөздер де бар, мысалы, *домаланғы, үлескі, іріктеме*;

– жаңа сөздер мен қазақ тілінің өз ресурстары арқылы жасалған терминдердің қолданысында бірізгілік жоқ; мысалы, варианттар бар (нәруыз/ақуыз; тамшуыр/тамызғы; тәмсақ/қолтырауын; кеппешөп, кеппеөсімдік); кейбір сөздердің орысша баламалары да қатар қолданыған (клетка – жасуша, лупа – ұлғайтқыш әйнек, микрорганализм – микроағза – ұсақағза; организм – ағза; витамин – дәрумен, процесс – үдеріс).

Орта білім беру жүйесіне арналған оқулықтар мен оқу құралдары қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде мәртебесін арттыруда, қазақ тілінің коммуникативтік аясын кеңейтуде маңызды рөл атқарады. Мектеп оқушысы оқулықтармен диалогтік қарым-қатынасқа түседі. Олардағы мәтіндер мен тапсырмалардың мазмұны оқушының есінде ұзаққа сақталады. Алынған мәлімет білімді бекітумен қатар оқушының ұлттық мәдениеттен туындайтын ұғымдарды қабылдауға деген танымдық қабілетін арттырады және жүйелейді.

Оқушыға ұсынылатын мектеп оқулықтарының мазмұнындағы жаңа сөздер – ұлттық мәдениеттің белгісі. Олар адам когнициясында ұғымдық-образды ассоциация және рухани құндылық белгілері ретінде концептуалдануы керек. Концептуалдау дегеніміз – адамның ойсанасына келіп түсетін барлық ақпаратты пайымдап, танып, меңгеріп алатын танымдық қызмет және осының нәтижесінде концептілер жасалатындығын білдірсе, категорияландыру ұғымы адам ойлауының танымдық формалары арқылы когнитивті тәжірибелерді жинақтау, қорыту, осы тәжірибені жинақтап пайдалану дегенді айқындайды.

Орта мектепке арналған биология пәні бойынша оқулықта ұсынылған көптеген жаңа сөздер мен жаңа терминдердің қатарында *гүл* сөзі арқылы жасалған жаңа аталымдар бар. Қазақ ұғымында *гүл* – хош иісті өсімдіктің жалпы атауы; оның сыртқы нысаны, атқаратын қызметі, эмоцияға қатыстылығы, табиғат көрінісімен байланысы нәтижесінде: а) әдемілік, ажар, көрік (*гүл өссе – жердің көркі; өз ортасының гүлі*); ә) тазалық, пәктік (*он екіде бір гүлі ашылмаған*); б) табиғат көрінісінің бір белгісі (*гүл жару, гүл жазира, гүл шашу, гүл-бәйшешек, гүлге орану, гүл бақшадай жайнаған*); в) игілік (*гүлденген ел*) тәрізді бірнеше концептілік жүйе түзіледі. Сондықтан *гүл* сөзінің өз семантикасында айқындық пен нақтылық болғандықтан, биология оқулығындағы *гүлсазақ, гүлсидам, гүлшоғыр, гүлтостағанша, гүлдесте, гүлшоқ, гүлшанақ, гүлшетен, гүлсерік, гүл шірнесі, шырайгүл, бақытгүл, нарғызгүл, гүлкекіре, еңлікгүл, секпілгүл, баршынгүл, шатыршагүл* сияқты жаңа биологиялық терминдер қалыптануға және нормалануға барынша бейім болады.

4 Қорытынды

Төл тілдің өз ресурстарымен жасалған қазіргі қазақ тіліндегі жаңа сөздердің, ғылыми-техникалық терминдердің семантикалық-грамматикалық құрылымында когнитивті және кумулятивтік функция сақталған. Оның бірнеше себебі бар: тәуелсіз мемлекет талабы мен тіл саясатына сәйкес туындаған жаңа аталымдардың қай-қайсысы да – қоғамның қазақтілді мүшелерінің ұлттық пайымдауына, ұлттық-мәдени когнициясына негізделіп барып жасалған жаңа сөздер, қандайда бір жаңа сөз болсын, оның ішкі құрылымы мен сыртқы пішінінде қазақтілді жеке тұлғаның ұлттық лингвомәдени ортаға қатыстылығы көрініп тұрады. Сонымен қатар әсіресе қазақ төл сөздерінің семантикалық дамуы, өзгеруі арқылы жасалған жаңа сөздер ұлт мәдениетінің белгілерін тасымалдаушы қызметін атқарады (көзқаман, кәдесый, жәдігер, сауқат типтес сөздердің этимологиясы мен семантикасы ұлттық рухани құндылықтарды жеткізе алады).

Қорыта келгенде, орта білім беру жүйесінде жалпы білім беру үшін жасалған оқулықтардан (жаратылыстану, физикалық география, биология пәндері бойынша) жинақталған тілдік фактілер Қазақстандағы тіл саясатының, оның ішінде қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі коммуникативтік аясын кеңейті мақсатындағы іс-шаралардың дұрыс және қажетті бағытта жүргізіліп отырғандығын көрсетеді. Сонымен қатар мынадай мәселелерге назар аударуға тура келеді:

– қазақ тілтанымында неология мен неография мәселелері бойынша жеке ғылым саласы ретінде қалыптаса қоймаған, қазақ лингвистикасындағы зерттеулерге қарағанда, осы сала басқа ғылыми тармақтардың құрамдас бөлігі түрінде ішінара талданады;

– мектеп оқулықтарынан жинақталған тілдік фактілер қазақ тіліндегі жаңа сөздер мен жаңа терминдердің әлі де нормалану, кодификациялану сипатында екендігін көрсетеді, бұған дәлел ретінде білім беру жүйесінде жұмсалған (жұмсалатын) қазақ тілі

жаңа терминдерінің, жаңа сөздердің қатарында вариант қолданыстардың, олардың кейбірінің орыс тіліндегі баламасы арқылы түсіндірілетіндігін, емле жағынан да әртүрлі екендігін атауға болады.

Осы аталғандармен байланысты жалпы білім беру жүйесінде «Қазақ тілі» пәнін оқытуда жаңа сөздер туралы берілетін білімнің қатарында олардың қалыптануы мен нормалану үдерістері түсіндірілуі керек және жаңа сөздерді меңгерту білім алушылардың сөздік қорын молайтумен байланысты лингводидактикалық басты міндеттердің бірі ретінде қарастырылуы керек, сонымен қатар жаңа сөздерді меңгерту мектеп оқушысының сөз мәдениеті мен лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастырудың маңызды тармағы ретінде танылып, лингводидактикалық базадағы жаңа аталымдардың көлемі ұлғайтылуы тиіс.

Сонымен қатар ЖОББЖ-дағы «Қазақ тілі» оқулықтарында жаңа сөздермен байланысты дидактикалық базаның жеткілікті қамтылмауы, сондай-ақ оқушылардың менталды лексиконында, тілдік санасында жаңа сөздер көлемінің бәсең орнығуы мен коммуникативтік актідегі төмен қолданысы, жаңа сөздерге қатысты пәнаралық байланыстың жетіспейтіндігі анықталды. Осы мәселелердің шешімін табуда ЖОББЖ-да жаңа сөздерді меңгертуге бағытталған оқу бағдарламасын құру және оқытудың жаңа технологияларына негізделген тапсырмалар мен жаттығулар жүйесін ұсыну арқылы білім беру үдерісіне кешенді түрде енгізу қолға алынуы тиіс.

Қазақ тілі және әдебиеті пәндері бойынша білім беруде жаңа сөздердің табиғатына, олардың жасалу жолдарына ұдайы мән беріп отыру актуалды болып табылады. Аталған пәндер бойынша күнделікті білім беру практикасында және олардың лингводидактикалық базаларындағы әдіс-тәсілдерде жаңа сөздерді оқушының санасына ендіру, оларды күнделікті сөйлеу практикасында белсенді қолданудың қоғамдағы тілдік тұлға үшін маңызды екендігін мойындату, осылар арқылы ұлттық рухани құндылықтарды түсінетін жеке тұлғаны қалыптастыру маңызды болып табылады.

BIOTECHNOLOGY OF THE XXI CENTURY

Shalkar GULZHANAT¹, Amitova NAZERKE²

Abstract

This article reveals the trend of transition of the leading economies of the world from traditional industrialization to the economy based on knowledge and high technologies, and considers the importance of biotechnology development for Kazakhstan.

Keywords: Biotechnology, Economics, science, Biomedicine, agriculture

XXI ҒАСЫР БИОТЕХНОЛОГИЯСЫ

Түйіндеме

Бұл мақалада қазіргі уақытта өзекті мәселенің бірі әлемнің жетекші елдерінің экономикасының дәстүрлі индустриялықтан ұлттық индустриядан кейінгі, яғни білім мен жоғары технологияларға негізделген экономикаға ауысу тенденциясы баяндалады және биотехнологияны дамытудың Қазақстан үшін маңызы қарастырылады.

Тірек сөздер: Биотехнология, экономика, ғылым, биомедицина, ауыл шаруашылығы

Кіріспе

XXI ғасырдағы биотехнологияның басты мақсаты — өсімдіктердің жаңа сорттарын, жануарлардың асыл тұқымын, микроорганизмдердің штаммаларын шығару. Оны адам өміріне қажетті заттар өндіру үшін биологиялық нысандар мен процестерге бағытталған жаңа ғылымның және өндірістің сапасы деп қарауға болады. Биотехнология саласын дамыту XXI ғасыр жастарының басты міндеті!

Қазіргі кезде әлемнің жетекші елдерінің экономикасының дәстүрлі индустриялықтан ұлттық индустриядан кейінгі, яғни білім мен жоғары технологияларға негізделген экономикаға ауысу тенденциясы айқын байқалады. Тұрақтандырылған экономиканы құру үшін оны индустрияландыру қажет, ал тұрақты өсу аймағын қалыптастыру және тиімді экономиканы құру үшін жоғары технологияларды қолданатын ғылыми инновация керек. [1]

¹ K. Zhubanov Aktope regional state university (The Republic of Kazakhstan), 1st undergraduate, Shalkarova.00@mail.ru

² 1st undergraduate, naz1615@mail.ru

XXI ғасыр биотехнологияның өндірісі, ісікке қарсы дәрі-дәрмектер әзірлеп шығару биотехнологиялық зерттеулердің негізгі бағытын ұстайды. Жасап шығарылатын биотехнологиялық құралдардың жалпы санының 60 пайызға жетерлік препараттар қатерлі ісікті немесе соның әсерінен пайда болған ауруларды емдеуге арналған.

Биотехнологияның дамуы Қазақстанның бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіруіне септігін тигізеді. Ол емделудің тиімдірек жолын ұсынуға, сапалы тағаммен қамтамасыз етуге, жанармайдың көздеріне тәуелділікті төмендетуге мүмкіндік береді.

БҰҰ-ның ұйғарымы бойынша XXI ғасырда биотехнология жалпы барлық қызмет саласында дамуын, оның ішінде медициналық препараттар мен азық-түліктер өдіріруде, ауыл шаруашылығында, экология және энергетика салаларын дамуын қамтамасыз ететін болады. Жаңа биотехнологиялық тәсілдердің дамуы биотехнологиялық өнімдердің тауар нарығының қалыптасуына келді. Биотехнологияның экономикадағы ерекше тиімділігін ескере отырып, дамыған елдерде мемлекет және жеке капиталдар қаржыландыратын, ұлттық және халықаралық биотехнологиялық бағдарламалар жұмыс істеуде. Әлемдегі биотехнологиялық өндіріс нарығының жыл сайынғы өсімі 7%-ды құрайды. Қазіргі уақытта әлемдік биоиндустрия айналымының жартысынан көбі АҚШ-тың еншісіне тиеді. Бұл елдің мықты көшбасшылығының негізгі себептеріне мынадай факторлар кіреді:

- саланы жоғарғы мөлшерде қаржыландыру;
- білім беру және зерттеу мекемелерінің сан жағынан көптігі, сапасының жоғарылығы;
- білікті кадрлардың жеткілікті болуы;
- кәсіпкерліктің ұзақ мерзім бойы сыналуы.

Биотехнологияның даму дәрежесі бойынша АҚШ-тан кейінгі орынды Жапония алады. Бұл ел биоиндустрияның дәстүрлі салаларында көпші позицияны ұстана отырып, АҚШ-тан ең жаңа биотехнологиялық тәсілдерді пайдалану жағынан кейінде қалып отыр. Бірақ, бұл елде биотехнологияның дамуы мемлекеттік және жеке секторлардың тығыз ынтымақтастығы арқасында жүргізілуде және биотехнологиялық бағдарламалар үкіметтің тікелей қатысуымен жүзеге асырылады. Келесі биотехнологияның қарқынды дамуы Батыс Еуропа елдерінде байқалады. Болашақта бұл елдер осы саладағы қызметтерін үйлестіре отырып, биотехнологиялық өнімдер нарығының конъюктурасына айтарлықтай ықпал етулері әбден мүмкін.

Биотехнологияның Қазақстанда дамуы туралы айтар болсақ. Қазақстан өз биотехнологиясын дамыту-дамытпауынан тәуелсіз, жаһандану жағдайында әлемдік биоиндустрия өнімдерін қолданары анық. Қазақстан дамыған елдердің тәжірибе жүргізетін лабораториясына айналмауы керек. Қиындықтарға жол бермес үшін сенімді қорғаныс орнату керек, бұл үшін Қазақстанның импорттық және отандық 69 биотехнологиялық өнімдерді қадағалайтын жоғары білікті бақылау мен сараптама жасау арналары болуы тиіс. Биотехнология саласындағы басымдылыққа ұмтылуда Қазақстан өз экономикасының дамуындағы ерекшеліктері мен жетістіктерін ескеруі керек. [2]

Қазақстанды, қазіргі кезде, биотехнологиясы жете дамыған елдер қатарына қоса алмайтынымыз ащы да болса шындық. Қазақстан — енді дамып келе жатқан ел. Болашақта айтылған кемшіліктердің, алға қойылған мәселелердің шешілері анық. Ал елімізде биотехнологияның қарқынды дамуын жүзеге асыру үшін қазіргі таңда мемлекет

тарапынан қолдау керек. Шет елдердің білікті мамандарымен тәжірбие алмасуын ұлғайтып, білімді де білікті мамандар даярлауымыз керек. Мемлекет тарапынан қаржыландыру мәселесі де шешілгені жөн. Биотехнология — бұл жаңа заман талабы, жаңа заман ғылымы. Биотехнологияны дамыту барысында өндірістік — технологиялық, әлеуметтік — экономикалық, экологиялық проблемаларды шешуді алға қою қажет.

Қазіргі кезде көбірек кездесетін және қысқа мерзімді міндеттерді шешуден басқа, биотехнология ұзақ мерзімді проблемаларды шешудің, қалпына келмейтін қорларды пайдаланудан гөрі жаңартылған шикізатты пайдалануға көшуді қамтамасыз етудің негізгі көзі. Бұл заман талабына сай, табиғи минералдық қорлардың азаюына, ауа райының өзгеруіне және халық санының өсуінен пайдаланған жаһандық геосаяси міндет, және оны жалпы адамзаттың, әсіресе жекелеген мемлекеттер бірігіп шешуі керек. Әлемдегі дамыған елдер биотехнологияны дамытудың бағдарламаларын бекітіп те үлгерді. Бұл туралы осы салаға бөлінген қомақты қаржы салымдары, биотехнологиялық өнімдер рыногының жедел өсуі осыны растайды. [3]

Еуроодақта жан-жақты үйлестірілген, жан-жақты қамтылған Биотехнологияны дамыту стратегиясы жүргізілуде. 2001– 2009 жылдар ішінде оны іске асыру үшін 30 млрд. еуродан астам қаражат бөлінген болатын. 2010 – 2013 жылдарға тағы да 50 млрд. қаражат бөлу жоспарланған. 2020 жылға қарай Еуроодаққа кіретін мемлекеттердің химия өнеркісібінің 20 пайызға дейінгі қуаттары биошикізатпен жұмыс істейтін болады. Швеция 10-12 жыл ішінде биоотынға көшіп, мұнай өнімдерін пайдаланудан толықтай бас тартпақшы.[4]

XXI ғасыр биотехнологияның өндірісі, ісікке қарсы дәрі-дәрмектер әзірлеп шығару биотехнологиялық зерттеулердің басым бағытын ұстайды. Жасап шығарылатын биотехнологиялық құралдардың жалпы санының 60 пайызға жуық препараттар қатерлі ісікті немесе оның салдарынан туындаған ауруларды емдеуге арналған. Бұл бірін-шіден, интерферондар, интерлейкиндер, моноклонды антиденелер, ісік некрозы факторы және әртүрлі клиникалық зерттеулер сатысындағы алуан түрлі ген-инженерлік препараттар. Жасап шығарылатын биотехнологиялық өнімдер ішінде тағы бір жетекші топ вакциналар. Қазіргі уақытта АҚШ-та СПИД, гепатит, малярия, герпес, әртүрлі ісікті ауруларға және тағы басқа ауруларға қарсы күресуге арналған әртүрлі сатыда әзірленіп жатқан 14 ген-инженерлік вакциналар бар. Қазақстанда биотехнология жөніндегі ғылыми-техникалық бағдарлама шеңберінде Қазақстан Республикасының Ұлттық биотехнология орталығы (ҰБО) алдыңғы шептегі республиканың ғылыми орталықтары мен университеттерімен бірігіп, сондай-ақ Мәскеу, Новосібір мен Санкт-Петербург ғалымдарымен тығыз байланыса отырып, биотехнологияның басым бағыттары бойынша болашағы зор әзірлемелер жасау үстінде. Мәселен, «Вектор» мемлекеттік ғылыми орталығымен (Новосібір) бірге қан аздықты емдеудің бірден-бір тиімді препараты болып табылатын таблетка түріндегі адам эритропоэтинін, сондай-ақ қызылшаға қарсы микрокапсулалы вакциналар клиникалық сынақтан өткізуде. Мұндай вакцинаның тиімділігі оны балаларға 5 айлық кезінен бастап егуге болатындығында, ал қазіргі қолданылып жүрген қызылшаға қарсы вакцинаны сәбилерге 9 айлығынан бастап қана егуге рұқсат етіледі. Клиникаға дейінгі сынақтан өткізу процесі альфа, ангиогенин және эритропоэтин ісіктері некрозы факторын пайдаланудың негізінде жасалған жараны жазатын препараттарға жүргізілуде, олар трофикалық жараларды, күйіктерді, операциядан кейінгі ахуалды, инфаркттар мен церебральды тромбоздарды емдеуде тиімді. Биомедицина зерттеулерінде қол жеткізген жаңа тәсілдер бұрын дәстүрлі тәсілдермен емдеу мүмкін болмаған аурулардан айығуға жол ашады. Болашағынан зор үміт күттіретін бағыттардың бірі діңгек жасушаларын пайдаланудың негізіндегі регенеративті медицина. Діңгек жасушаларын зерттеп тану мен ұлпалық

трансплантология – биология мен медицина саласының анағұрлым тез дамып келе жатқан тармақтарының бірі. Мыңдаған ғылыми және клиникалық мекемелер барлық деңгейдегі көптеген жұмыстарды – молекулярлы жасушалы биологияны зерттеп білуден, ұлпалардың дақылдары мен зертханалық жануарларда жүргізілетін тәжірибелерден бастап, әртүрлі сатыдағы клиникалық сынақтан өткізулерді атқарып келеді. Ғалымдар жақын арада олардан ұлпалар мен донор органдардың орнына трансплантация үшін науқастарға қажетті толыққанды мүшелер жасап шығарамыз деген үмітте. Мұндай материалға медицинаның мұқтаждығы шексіз. Адамдардың 10-20 пайызы ғана мүшелерді ойдағыдай ауыстырып салудың арқасында айығады. Пациенттердің 70-80 пайызы ем қонбағандықтан, операцияны күтумен-ақ қайтыс болады. Бүгінде тек қана АҚШ-та жылына 400 млрд.-тан астам доллар ұлпалық зақымдануларды емдеуге жұмсалады. Мәселен, жұлынның генеративті терапиясы үшін жылына 8 млрд.-тан астам доллар және әр пациентке өмір бойы емделуіне 1,5 миллионнан астам доллар жұмсалады. Осылайша, биомедицина барлық ауруларды емдеу жолдарын ғана емес, сол сияқты зақымданған ұлпалар мен мүшелердің құрылымы мен қызметін қайта қалпына келтірудің технологиясын іздестіруде. Бұл бағытта адамның дінгек жасушаларын алудың жаңа әдістерін әзірлеп шығару жөнінде ҰБО-ның РҒА СБ цитология және генетика институтымен және «Вектор» МҒО (Новосібір), бірлесіп жүргізіп жатқан әзірлемелерінің келешегі зор. Бұл зерттеулер ұлпалар мен мүшелердің зақымдануы салдарынан болған ауыр науқастарды емдеу үшін регенеративті медицинада дінгек жасушаларын пайдалану мүмкіндігіне жол ашатындығы сөзсіз. Қазақстан үшінші мыңжылдыққа қарқынды дамып келе жатқан, алдына биік мақсаттар қоя білетін және өркениетті ел болуға жету үшін қажырлы еңбек ететін ел ретінде еңбекші. Медициналық биотехнологияның (биомедицинаның) дамуы дербес медицинаға – әрбір адамның жеке генетикалық ерекшеліктерін ескере отырып, емдеу мен аурудың алдын алу стратегиясына көшуге мүмкіндік береді. Қазіргі таңда дербес медицинада қолданыс тапқан молекулярлық технологиялар бір адам генінің көп мөлшерін және гендік вариацияларын зерттеп білуге мүмкіндік туғызады. Бұл зерттеулер полигенді аурулардың биологиялық түп-тамырын айқындауға себепші, ол ауруларға адамзаттың көптеген барлық аурулары: жүрек-тамыр, онкологиялық және нейродегенератив аурулары жатады. Бұл мәселені шешуде алынған деректердің едәуір қорына талдау жасауды қамтамасыз ететін биоинформатикаға көп көңіл бөлінеді. Молекулярлы технологиялар мен биоинформатика қосылып, ауруға шалдығуға бейімділігін жеке-дара болжауды, қиын жағдайларда диагноз қоюды қамтамасыз етуге, сондай-ақ жекелеген пациенттердің ауруы сипаты мен оның ауырлығын алдын ала болжауға жұмылдырылған. Тұқым қуалайтын аурулардың көпші-лігі ауыр, әрі созылмалы болып келеді. Бұл ауруларға шалдыққан науқастарға қызметтер көрсетуге мемлекет едәуір қаржы жұмсайды. Жатырда тұқым дамуындағы кемістіктерді, моноген және хромосома ауруларын ерте кезден болжап білу, тұқым қуалайтын ауруға шалдыққан балалардың туылуын алдын ала ескерту ана мен бала денсаулығын қорғау саласының өзекті мәселесі. Молекулярлы биологияның: геномика, протеомика, метаболомика және биоинформатика дамуының геном дәуірі кезеңіне сай келетін биотехнологияның озық үлгілі бағыттарын дамыту мақсатында және ғылыми орталықтардың ғылыми-өндірістік инфрақұрылымын дамыту мақсатында 2008 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық биотехнология орталығы жанынан Ұлттық ұжым-дық пайдалану ғылыми биотехнология зертханасы ашылды. Алға қойылған міндеттерге сай зертхана жоғары білікті кадрлар мен қызмет көрсететін персоналдан құралған, халық-аралық стандарттарға сай келетін қазіргі заманғы құрал-жабдықпен жабдықталған. Зертхана штаты геномика, биотехнология, молекулалық биология, молекулалық генетика, биомедицина, биоинформатика саласындағы жоғары білікті мамандардан тұрады. Зертхана

қызметкерлері АҚШ, Жапония, Франция, Израиль, Швейцария мен Ресей Федерациясының алдыңғы қатарлы ғылыми орталықтарында тағлымдамадан өтті. Қазірдің өзінде аталмыш зертхана адам асқазанында қатерлі ісіктің пайда болуын алдын-ала болжау үшін кешенді тест-жүйе әзірлеуге, онкологиялық зақымданулардың өршуі – генетикалық маркерлеріне кешенді талдау жасау жүйесін құруға, тұқым қуалайтын аурулардың скринингі үшін тест-жүйе, Қазақстан аумағында тараған туберкулез қоздырғышының мультирезистенттігін анықтау үшін тест-жүйе жасап шығаруға бағытталған перспективалы 8 жобаны іске асыруға кірісіп кетті. ҰБО-ның қосқан зор үлесі адам папилломасы вирустарын, В, С және G вирусты гепатиттерін, цитомегаловирусты инфекцияларды, 1 үлгілі және 2 үлгілі қарапайым ұшық вируссын, желшешек вируссын – белдемшелік ұшықты, адамның ұшық вируссын диагностикалау үшін, бұған дейін шетелден сатып алынып келген алғаш рет отандық диагностикалық тест-жүйе әзірлеп шығару болуға тиіс. Қазір Ұлыбританияда адамның ДНК деректер қоры жинақталған, әлемдегі осыған ұқсас мекемелердің ішінде аса ірі ерекше банк — UK Biobank ашылуда. Мұнда жарты миллион адамның гені сақталады, оларды гендер мен аурулардың өзара байланысын зерттеп-білу мақсатында адам өмірінің соңына дейін жіті қадағалап отырады. Озық үлгілі зерттеулердің қорытындылары ДНК талдауына UK Biobank арқылы неліктен кейбір адамдарда қатерлі аурулар пайда болатынына кең көлемде көз жеткізуге арналған. Мұндай зерттеулер әлемнің барлық дамыған елдерінде қолданылып келеді. Бүгінгі таңда генетиктер адамның жеке генетикалық паспортының көмегімен адам шалдығуы мүмкін аурулар туралы білуге қол жеткізді. Нақты бір адамның геномын зерттеу арқылы гендерінің бірізділігін және бар болуын толық көруге болады.

Адам генінің оның мінез-құлқымен байланысты екені бәрімізге бұрыннан белгілі. Мәселен, ол арқылы біз қан тобын анықтай аламыз, белгілі бір заңдылықтарға сәйкес ол ата-анамыздан бізге мирас болып қалады. Жақында ғалымдар адамның гені оның ауруларымен тығыз байланысты екенін тапты, гендер гипертоникалық аурулардың, жүрек ауруларының, миокард инфаркты, асқазан жарасы ауруының, атеросклероздың пайда болу мүмкіндігін анықтайды. Бүгінде ғалымдар аурулардың барлық түрі, сыртқы ортаның сол немесе өзге де жағдайларында байқалатын тұқым қуалайтын факторлармен анықталады деп санайды. Сол сияқты адамның ұзақ өмір сүруі мен көптеген басқа да өлшемдері алдын ала белгіленіп қойылған. Егер тұқым қуалайтын аурудың ауыр түрін көрсететін генді анықтау мүмкін болса, және оны қазіргі уақытта емдеуге келсе, онда мұндай генетикалық тестілеу аса қажет. Қазіргі уақытта адам туылған сәтінен бастап-ақ, генетикалық паспортын жасауға мүмкіндік беретін технологиялар бар. Бұл жағдайда адам өмірінде кездесетін бірқатар ауруларды ескертуге немесе оның өршуіне тосқауыл қоюға зор мүмкіндік бар. Осы мәселенің өзектілігіне байланысты Ұлттық биотехнология орталығында адам мүшелері мен ұлпаларын ауыстырып салу, бедеулік пен жүктілікті көтере алмау кезінде ұлпалық үйлесімді антигендерді типтендіру мен анықтауға арналған, сондай-ақ қант диабеті қаупін бағалау үшін жүйе әзірлеп шығаруға бағытталған зерттеулер жүргізілуде.[5]

Биотехнологияны дамыту Қазақстан үшін де өте маңызды. Елімізде ауыл шаруашылығы өндірісінде 2,4 млн.адам , тамақ өнеркәсібінде 1,2млн.адам жұмыс істейді.[6] Адамдардың сырқаттану деңгейі артып, жүрек тамыр, қатерлі ісік және т.б. аурулар кең тараған. Көптеген өнеркәсіп аймақтарында экологиялық жағдай өте асқынып кеткен. Сондықтан, биотехнологияның дамуы біз секілді болашақ жас дәрігерлер үшін өте маңызды.

Қазіргі таңда халық санының күрт өсуіне байланысты туындаған азық-түлік тапшылығы, энергия көздерінің және табиғи байлықтардың азаюы, адамдар арасындағы

әртүрлі аурулардың көбеюі, қоршаған ортаның ластануы осындай заман ағымынан туындаған өзекті мәселелердің бірталайын, қазіргі кездің өзінде биотехнология ғылымы ұсынған әдістер арқылы шешу мүмкін болып отыр.

Биотехнологияның қарқынды түрде дамуы азық-түліктердің жаңа түрлерін, әртүрлі ауруларға қарсы медициналық дәрі-дәрмектер, альтернативті энергия көздерін алу ауыл шаруашылығында өсімдіктердің зиянкестерімен күресу мен жаңа сұрыптарын шығару, мал өнімдерін арттыру және экологиялық апат салдарымен тиімді күресу әдістеріне қол жеткізуіне мүмкіндік тудырады. Мысалы, медицина саласының өзінде жаңа технологиялар, әртүрлі вакциналар, рекомбинантты ДНҚ өнімдері болып табылатын медициналық дәрі-дәрмектерін, атап айтқанда ДНҚ-сынамаларын зерттеу, ДНҚ-дарының белгілі ретпен орналасуын білу арқылы, гендік деңгейде кездесетін мутацияларды анықтауға болады.

Қорытынды

Биотехнология саласы ғылыми-техникалық прогресстің қуатты қозғаушы күші болып келе жатыр. Биотехнологияны пайдалана отырып, экономика жағынан маңызды заттарды шығаратын өндірістің ерекше бір саласы болып қалыптасуда. Азық-түлік, фармацевтикалық, химиялық өнеркәсіптері мен ауыл шаруашылығының болашақта дамуы биотехнологиясыз елестете алмаймыз. Елімізде өндірілетін медициналық препараттардың мөлшері алдағы уақытта артады деген ойдамыз. Біздің ойымызша өсімдіктердің жаңа сорттарын, жануарлардың асыл тұқымын, микроорганизмдердің штаммдарын шығару биотехнологияның дамуының негізгі себебі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

Егемен Қазақстан газеті, 27 сәуір 2014ж., 8 бет.

Класс time газеті, 19 желтоқсан 2014ж., 11 бет.

<http://baq.kz/news/928>

Астана хабары газеті, 31 қаңтар 2013, 2 бет

<http://stud.kz/referat/show/20316> (20.02.2019)

<http://enu.kz/repository/repository2012/damu-tendenciya.pdf> (20.03.2019)

FORMATION OF COMMUNICATIVE SKILLS OF PRESCHOOL CHILDREN WITH MILD MENTAL RETARDATION IN INCLUSIVE EDUCATION

К.м.н., доцент Каримова А.Т.¹, Уразалина С.²

Abstract

Mental retardation in children (oligophrenia) – a violation that is congenital or acquired character, the main feature of which is the pathological underdevelopment of the intellectual sphere. The disease to some extent affects all functions of the child's psyche, especially the cognitive sphere. The peculiarity of mental health in children with special needs is characterized primarily by underdevelopment of higher cortical functions, inertia of mental processes, underdevelopment of cognitive activity with a deficit of abstract thinking, communication processes. Children with a mild degree of oligophrenia are dependent on their parents, communication with others is difficult.

The formation of communicative competence of children with mental retardation contributes to full speech communication and their social adaptation. The formation of communicative needs in children with mental retardation is particularly relevant, as this category of children on their own it is not formed. In the article we consider the formation of communication skills of preschool children with mild mental retardation in inclusive education.

Keywords: mild mental retardation, inclusive education, communication skills, socialization, communication deficit.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ ДОШКОЛЬНИКОВ С ЛЕГКОЙ УМСТВЕННОЙ ОТСТАЛОСТЬЮ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Умственная отсталость у детей (олигофрения) – нарушение, которое носит врожденный или приобретенный характер, главной особенностью которого является патологическое недоразвитие интеллектуальной сферы. Заболевание в некоторой степени затрагивает все функции психики ребенка, в особенности познавательную сферу. Особенность состояния психического здоровья у детей с особыми потребностями характеризуется в первую очередь недоразвитием высших корковых функций, инертностью психических процессов, недоразвитием познавательной деятельности при дефиците абстрактного мышления, процессов общения. Дети с легкой степенью олигофрении бывают зависимы от родителей, общение с окружающими затруднено.

¹ К.м.н., доцент АРГУ им.К.Жубанова, ai_9ka@mail.ru

² АРГУ им.К.Жубанова, samal.urazalina@mail.ru

Формирование коммуникативной компетенции детей с умственной отсталостью способствует полноценному речевому общению и их социальной адаптации. Формирование коммуникативной потребности у детей с умственной отсталостью является особенно актуальным, так как у данной категории детей самостоятельно она не формируется. В статье мы рассмотрим сформированность коммуникативных навыков дошкольников с легкой умственной отсталостью в условиях инклюзивного образования.

Ключевые слова: легкая умственная отсталость, инклюзивное обучение, коммуникативные навыки, социализация, коммуникативный дефицит.

Введение

Во всем мире с каждым годом наблюдается тенденция к увеличению количества детей с ослабленным здоровьем и отклонениями в интеллектуальном развитии. Особенность состояния психического здоровья у детей с особыми потребностями характеризуется в первую очередь недоразвитием высших корковых функций, инертностью психических процессов, недоразвитием познавательной деятельности при дефиците абстрактного мышления, процессов общения.

В Казахстане более 200 тысяч человек с психическими заболеваниями состоит на учете, количество лиц с умственной отсталостью достигло 448 человек на 100 тысяч населения. По статистике 2014 года в нашей стране проживают 49353 ребенка с ограниченными физическими возможностями. Чтобы вырастить ребенка с умственной отсталостью родителям приходится возложить на алтарь его жизни и свое будущее. [1] Согласно современным научным представлениям, понятие "умственная отсталость" имеет собирательное значение, которое объединяет самые разные по своему происхождению формы патологии психической деятельности.

В это число включают формы умственной отсталости, связанные с повреждением мозга генетическими, органическими, интоксикационными и иными вредностями.

Выделяют формы, обусловленные влиянием неблагоприятных социальных и культурных факторов: неправильное воспитание, педагогическая запущенность, отрицательные соматические и психогенные влияния, дефекты зрения и слуха.

"Олигофрения" в специальной психологии понимается как стойкое нарушение познавательной деятельности, возникшее вследствие органического поражения головного мозга (наследуемого или приобретенного). *Олигофрения* (от греч. *olygos* - малый, *phren* - ум) является особой клинической формой *умственной отсталости*, характеризующаяся общим необратимым недоразвитием мозговых структур, и прежде всего наиболее поздно формирующихся в онтогенезе корковых мозговых структур, особенно лобных и теменно-височно-затылочных отделов коры головного мозга. [2]

При умственной отсталости органическая недостаточность мозга носит непрогрессирующий характер. Действия вредоносного фактора в большой мере уже остановилось, и ребенок способен к развитию, которое подчинено общим закономерностям формирования психики, но имеет свои особенности, обусловленные типом нарушений центральной нервной системы и их отдаленными последствиями (Термин "олигофрения" был введен в XIX в. немецким психиатром Э. Крепелином).

В современной международной классификации (МКБ-10) на основе психометрических исследований умственную отсталость подразделяют на четыре формы:

легкую (IQ в пределах 40-69),
умеренную (IQ в пределах 35-49),
тяжелую (IQ в пределах 20 - 34),
глубокую (IQ ниже 20)

Заболевание легкой степени – дебильность. При легкой степени IQ ребенка равняется 50-60. Внешне поведение таких детей не отличается от сверстников. Обучение проходит с некоторыми трудностями, так как внимание снижено, как и способность к концентрации. Память на удовлетворительном уровне. Такие дети не умеют распознавать эмоции окружающих, ведут себя замкнуто. В дошкольном возрасте им свойственны примитивные игры, неразвитая речь с бедным лексиконом. Школьников можно обучить письму, чтению и манипуляциям с числами. При легкой степени личность незрелая, ребенок не может принимать решения, не анализирует свои поступки. Познавательная деятельность не вызывает интереса, трудоспособность снижена. Дети с легкой степенью олигофрении бывают зависимы от родителей, общение с окружающими затруднено. [3]

Формирование коммуникативной потребности у детей с умственной отсталостью является особенно актуальным, так как у данной категории детей самостоятельно она не формируется. В связи с тем, что у этих детей часто отсутствует даже побуждение к речи, основное внимание в логопедической работе следует уделять развитию у ребенка потребности в речевом общении.

Проблемы речевой коммуникации детей с легкой умственной отсталостью рассматриваются на основе понимания речевой коммуникации как процесса организации социального взаимодействия с помощью речевых средств. Социальная природа речевой коммуникации обусловлена коммуникативной функцией речи.

Формирование коммуникативной компетенции детей с умственной отсталостью способствует полноценному речевому общению и их социальной адаптации.

Общение играет важную роль в развитии ребенка, начиная с самого раннего возраста, общение приобретает личностный характер и предполагает возможность тесного взаимодействия.

Общение является особой социальной потребностью, оно позволяет ребёнку комфортно жить в обществе людей, через общение ребёнок познаёт самого себя и окружающий мир людей. [4]

Умение общаться имеет важное значение для социализации личности. Социализация - это процесс и результат включения индивида в социальные отношения; двусторонний процесс, включающий в себя, с одной стороны, усвоение индивидом социального опыта путем вхождения в социальную среду, систему социальных связей в с другой стороны, процесс активного воспроизводства индивидом системы социальных связей за счет его активной деятельности, активного включения в социальную среду. Социализация по своему содержанию есть процесс становления личности, который начинается с первых минут жизни человека.

Основная задача в работе с детьми с нарушениями интеллекта максимально адаптировать их в процесс социальной интеграции, и овладение коммуникативными навыками является важнейшей составляющей в этом процессе.

Воспитание, является необходимым фактором развития общества, и необходимым компонентом этого воспитания должно быть коррекционное развитие умственно отсталых. Общество должно учитывать необходимость расширения возможностей строить правильные взаимоотношения совместной деятельности людей с нарушением интеллекта.

Проблемой развития навыков общения занимались многие выдающиеся российские и зарубежные ученые. Такие как, Леонтьев А.Н. Лисина М.И., Сильвестру А.И., Запорожец А.В. и М.И., Смирнова Е.О., Эльконин Д.Б.

При нормальном умственном развитии ребенка происходит, в основном быстрое речевое развитие, увеличение активного и пассивного словаря. Дети понимают разговорную речь и сами активно вступают в беседу, которая соответствует их возрастным особенностям, владеют навыками активной речи, необходимой для общения с окружающими, проявляют интерес к сверстникам и взрослым.

Общение, объединяя достижения ребенка становится особо важным условием социализации, а также условием воспитания всесторонне развитой личности.

На наш взгляд, назрела острая необходимость в понимании их проблем, уважении и признании их прав на дошкольное образование, желание и готовность включить их в детское сообщество, а не спрятать за стенами специального учреждения или оставить дома, сидящим у окна и наблюдающим за сверстниками.

Основная задача современного дошкольного образования – социализация в общество детей с особыми потребностями, в частности детей с легкой умственной отсталостью. Одно из основных условий успешной социализации детей с ЛУО является инклюзивное обучение, позволяющее существенно сократить изоляцию детей. Прежде всего, если ребенок с ЛУО изолирован от повседневной жизни своих здоровых сверстников, то вследствие этого он лишается возможности развить навыки, необходимые для жизни в обществе, для того, чтобы полноценно участвовать во всех аспектах жизни.

Совместная жизнь детей разных возможностей становится некоторым катализатором, усиливающим проявление того или иного начала межличностных отношений. Эти отношения могут быть основаны либо на помощи, поддержке, соучастии к детям с ЛУО, либо на их подавлении, обесценивании или игнорировании.

Для осуществления инклюзивного воспитания и обучения необходимо формировать у дошкольников умение строить взаимодействие на основе взаимопонимания и сотрудничества. Основой жизненной позиции общества должна стать толерантность.

Под совместной деятельностью подразумевается такая деятельность, в процессе которой осуществляется общение между её участниками, направленное на согласование усилий для достижения общей цели. Многочисленные психологические исследования показали, что объединение детей со сверстниками способствует осознанию средств, способов действий, интенсификации процессов планирования, контроля, оценки, целеполагания, возникновению рефлексии, более глубокому пониманию изучаемого объекта, децентрации. Выявлено также, что в совместной деятельности происходит не только развитие операционально-технических и когнитивных способностей, но и формирование личности. В то же время известно, что в структуре психического развития при интеллектуальных расстройствах перечисленные психологические новообразования относятся к наиболее дефицитарным. Поэтому проблема овладения детьми со

сниженным интеллектом совместной деятельностью в дошкольном возрасте отличается особой актуальностью. [5]

Дефицит в коммуникативной деятельности приводит к нежелательным последствиям в виде разобщенности, изолированности ребенка от сверстников, доминирования собственных интересов, неумению не только учитывать содержательную линию поведения, но понимать намерения собеседника или игрового партнера.

В настоящее время появляются новые формы специального образования, в частности, инклюзивное. И овладение социально желательными формами поведения детей, развитие социального взаимодействия у воспитанников в инклюзивных группах ДОУ является приоритетным направлением всей психолого-педагогической коррекционно-развивающей работы.

Значительное качественное своеобразие развития познавательной сферы и личности дошкольников с умственной отсталостью затрудняет, а зачастую делает невозможным их обучение в условиях полной инклюзии. Такой ребенок медленнее овладевает чтением, письмом, счетом, что требует специально организованных занятий. Известен опыт дозированной инклюзии таких детей, когда ребенок обучается совместно с нормально развивающимися сверстниками рисованию, музыке, ручному труду, физкультуре, а занятия русского языка, математики для него проводятся отдельно специальным педагогом (олигофренопедагогом).

Трудности формирования коммуникативных навыков, испытывающие учащиеся с умственной отсталостью: бедный социальный опыт, ограниченный круг общения, недоразвитие интеллекта и эмоционально-волевой сферы, отношение к себе, ситуации, связанной с общением, недоразвитие всех компонентов речи (от фонематического до семантического уровней), дефицитарность речемыслительных средств, отсутствие речевой инициативы.

Активизация коммуникативной деятельности дошкольников предполагает процесс побуждения учащихся к целенаправленному, энергичному общению.

При работе по развитию речевой коммуникации необходимо опираться на возможности умственно отсталых учащихся и, в первую очередь, развивать:

- способность ориентироваться в социальных отношениях и умения включаться в них;
- умение концентрировать внимание и реагировать на обращение окружающих;
- восприятие речи;
- умение подражать;
- умение соблюдать очередность в разговоре;
- умение применять навыки общения в повседневной жизни.

Для более успешной социализации умственно отсталых детей необходимы следующие коммуникативные умения:

- сотрудничать;
- слушать и слышать;
- воспринимать и понимать (перерабатывать) информацию;

- говорить самому.

Коммуникативные умения формируются двумя путями: в ходе разнообразной социальной практики, в которую личность включена и в ходе специальной подготовки к общению. Сущность опыта заключается в том, что коммуникативное развитие идет по разным линиям. Однако основным критерием интенсивности и успешности коммуникативного формирования личности является умение правильно и оптимально использовать свою речемыслительную деятельность в общении с другими людьми, средствами информации и с самим собой.

При формировании коммуникативных навыков у умственно отсталых детей, большое значение имеет игра.

Игра - это наиболее доступный, интересный для детей вид деятельности, способ переработки полученных из окружающего мира впечатлений, знаний. В игре ярко проявляются способности мышления и воображения ребенка, его активность, эмоциональность, развивающаяся потребность в общении. [6]

Театральные игры детей способствуют активизации разных сторон их речи – словаря, монолога, диалога, грамматического строя, совершенствованию звуковой стороны речи и др. Интенсивному речевому развитию служит именно самостоятельная театральная-игровая деятельность, которая включает в себя действие детей с кукольными персонажами, собственные действия по ролям и художественно-речевую деятельность (выбор темы, передача знакомого содержания, сочинение, исполнение песен от лица персонажей, их инсценировка и т. д.).

В результате применения средств театральная-игровой деятельности у учащихся улучшается монологическая, диалогическая речь. Кроме того, театрализованная деятельность является источником развития чувств, глубоких переживаний ребенка, способствует приобщению его к духовным ценностям, развивает его эмоциональную сферу, сопереживать разыгрываемые события, заставляет сочувствовать персонажам.

Заключение

Таким образом, формирование коммуникативных умений дошкольников с легкой умственной отсталостью – чрезвычайно актуальная проблема, так как степень сформированности данных умений влияет не только на результативность обучения детей, но и на процесс их социализации и развития личности в целом. Проблема воспитания и обучения детей с легкой умственной отсталостью в общеобразовательном пространстве требует особого и гибкого подхода, и я считаю, что основная задача педагога помочь детям с ЛУО стать полноценными членами общества, а их сверстникам принять «особенных» детей в свой окружение таким, какие они есть.

Список использованной литературы

- <https://liter.kz/ru/articles/show/3003>
<https://studlib.info/psikhologiya/826610-gorinov-v-v-d-m-n-professor/>
Руденский Е.В. Социальная психология: Курс лекций. - М.: ИНФРА-М, Новосибирск: НГАЭиУ, «Сибирское соглашение», 2009. - 224 с.
Бутенко В.Н. Межличностные отношения детей в инклюзивных группах детского сада Текст. / В.Н. Бутенко // Психология обучения. -2010. -№ 10.-С. 46-56.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Гаврилушкина О. П. Социальное взаимодействие современных дошкольников и проблема инклюзивного и интегрированного обучения // Материалы городской межвузовской научно=практической конференции «Равные возможности — новые перспективы». М.: МГПУ, 2010.

Заречная А. А Особенности совместной деятельности детей старшего дошкольного возраста с нормальным и задержанным психофизическим развитием // Журн. Психологическая наука и образование. 2009, № 5.

AT THE BEGINNING OF WORLD WAR II PRESIDENT İNÖNÜ'S EFFORTS TO CREATE UNITY IN DOMESTIC POLITICS

Ali ÇİFTÇİ¹

Abstract

In 1938, the death of Atatürk, the founding leader of the Republic of Turkey coincided with a period of tense of world politics. It was about to get out of the Second World War. İsmet İnönü, was elected as the 2nd President after Atatürk, entered efforts to create a union atmosphere in domestic politics. There were several reasons for this. Inonu has removed some of the important political characters that were very close to Atatürk and which İnönü did not like, from the center of power. However, he called on the former opponents to the party. These were the people who had been opposed to the CHP since the establishment of the Republic and then left the party. Kazım Karabekir and Rauf Orbay are the leading ones. Fethi Okyar, leader of the Free Republican Party in his attempt to start a multi party system, was also elected as a deputy from the Republican People's Party (CHP). The names such as Refik Saydam, Hüseyin Cahit Yalçın, Faik Ahmet Barutçu and Seyfi Düzgören were also brought to important places by İnönü. What was the purpose of İnönü's policy?

The first of all, the country is facing a stronger position in World politics as a country against the threat of war. The idea of strengthening the national unity that took place in an environment of international relations where blood pressure rises has played a role.

At the beginning, the country is facing a stronger position in World politics as a country against the threat of War. The idea of strengthening national unity has played a role in the international relations

In addition, İnönü's policy should have played a role in preventing possible opponents of former opponents such as Kazım Karabekir and Rauf Orbay. In fact, Karabekir and Orbay were the most important opposition figures in 1924 as the opposition party who established the Progressive Republican Party.

İnönü's relationship with Atatürk and some of his staff were disrupted. For this purpose, a new team close to him to secure and strengthen the environment has come to the fore.

Keywords: İsmet İnönü, Republican People's Party, opposition, national unity

2. DÜNYA SAVAŞI BAŞLARINDA CUMHURBAŞKANI İNÖNÜ'NÜN İÇ SİYASETTE BİRLİK OLUŞTURMA ÇABALARI

Özet

1938'de, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu lideri Atatürk'ün ölümü, Dünya siyasetinin gergin olduğu bir döneme rastgelmişti. İkinci Dünya Savaşı çıkmak üzereydi. Atatürk'ün yerine

¹ Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İİBF-SBKY, aciftci@gumushane.edu.tr

2. Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, iç siyasette bir birlik havası oluşturma çabalarına girmiştir. Bunun çeşitli sebepleri vardır. İnönü, Atatürk'ün sağlığında onun çok yakınında bulunan ve kendisinin sevmediği bazı önemli siyasi karakterleri iktidar merkezinden uzaklaştırmıştır. Bununla birlikte eski muhalifleri partiye çağırmıştır. Bunlar, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren CHP'de muhalif konuma geçen ve sonra da partiden ayrılan kişilerdi. Kazım Karabekir ve Rauf Orbay bunların başında gelmektedir. 1930 yılında çok partili hayata geçme denemesinde Serbest Cumhuriyet Fırkası lideri olan Fethi Okyar da CHP'den milletvekili seçilmiştir. Refik Saydam, Hüseyin Cahit Yalçın, Faik Ahmet Barutçu, Seyfi Düzgören gibi isimler de İnönü tarafından siyasete çekilmiş ya da siyasette önemli yerlere getirilmiştir. İnönü'nün bu politikasında amaç neydi?

Bunların başında, yaklaşan savaş tehlikesine karşı ülke olarak Dünya siyasetinde daha güçlü bir konumda bulunmak gelmektedir. Gerilen uluslararası ilişkiler ortamında milli birliği güçlendirme düşüncesi bunda rol oynamıştır.

Ayrıca İnönü'nün bu politikasında Kazım Karabekir, Rauf Orbay gibi eski muhaliflerin muhtemel rakipliğini önleme ihtimali de rol oynamış olmalıdır. Zira, Karabekir ve Orbay, 1924'te muhalefet partisi olarak Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'ni (TCF) kurmuş kişiler olarak potansiyel muhalif isimlerdi.

İnönü'nün, son yıllarda Atatürk'le ve onun kadrolarının bir kısmıyla arası bozulmuştu. Bunun için kendisine yakın yeni bir kadroyla iktidarını sağlama alma, etrafını güçlendirme amacı da gütmüştür.

Anahtar Kelimeler: İsmet İnönü, Cumhuriyet Halk Partisi, muhalefet, milli birlik

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu lideri Atatürk'ün ölümü Dünya siyasetinin kaos içinde olduğu bir döneme denk gelmişti. Atatürk sonrasında ülke içi siyasal birliğin sağlanması önem taşımaktaydı. Türkiye her ne kadar tek parti rejimi ile yönetiliyor olsa da yine de aynı parti içinde farklı grupların varlığı bilinmektedir. Bu nedenle de Atatürk sonrasında iç siyasi birliğin sağlanması bir yönüyle parti bütünlüğünün korunmasıyla da doğrudan ilişkilidir.

Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanlığına İkinci Adam olarak ünlenen İsmet İnönü seçilmiştir. İsmet İnönü, CHP'de birlik ve bütünlüğü sağlamak için yeni bir strateji geliştirmeyi tercih etmiştir. İnönü, bir yandan Atatürk'ün sağlığında onun en yakın çalışma arkadaşlarından önemli bazı isimleri saf dışı bırakırken diğer yandan Atatürk'ün siyaset dışında bıraktığı bir çok önemli ismi CHP'de siyasete davet ederek iç siyasette yeni dengeler kurmaya çalışmıştır.

Bu çalışmada İnönü'nün izlediği siyasetin anlamı ele alınmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken uluslararası ortamın Türkiye'nin iç siyasetine etkileri, Türk siyasal hayatında sıkça görülen hizipleşmelerin o dönem CHP'sindeki görünümü ve İnönü'nün politikasına yansımaları, Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki küskünlerin siyasal hayata dönüşleri birlikte değerlendirilecektir.

İsmet İnönü'nün İç Siyasette Bazı İsimleri Etkisizleştirme Politikası

CHP tek parti iktidarının hüküm sürdüğü 1930'larda az sayıdaki bağımsız milletvekili sayılmazsa Hükümet bu partidendi ve TBMM de bu partinin kontrolündeydi. Ancak ülkede temel siyasal kararların alınışında fiilen Atatürk'ün ve yakın çevresindeki az sayıdaki kişinin etkili olduğu bilinmektedir. Mutad Zevat veya Çankaya Çevresi de denilen bu kişiler sürekli Atatürk'ün yakınında bulunan kimselerdi. Bunların bazıları Şükrü Kaya, Salih Bozok, Nuri

Conker, Fuat Bulca, Kılıç Ali, Tevfik Rüştü Aras, Hasan Rıza Soyak, Mahmut Soydan, Falih Rıfki Atay, Cevat Abbas Gürer'dir.

Atatürk'ün ölümünden sonra, partinin Meclis grubuna ve bürokrasiye hakim olan İnönü'nün adı ordunun da desteğini alınca Cumhurbaşkanı adayları arasında öne geçmiş ve kolayca cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Atatürk'ün ölümünden sonra CHP 1. Olağanüstü Kurultayı'na Atatürk partinin kurucusu ve Ebedi Şef olarak ilan edilirken İsmet İnönü Değişmez Genel Başkan ve Milli Şef olarak kabul edilmiştir (Balcı, 2015:25). İnönü'nün Değişmez Genel Başkan seçilmesi gücünü hayli arttırmıştır. Bu güç onun, Atatürk'ün partideki bazı yakın arkadaşlarını tasfiye etmesini de kolaylaştırmıştır. Diğer yandan da tasfiye hareketiyle partideki gücünü pekiştirmiştir. Atatürk sonrasında İnönü'nün hükümette yaptığı değişiklikleri Karpat partinin sağ kanadının hükümeti kontrol altına alması olarak değerlendirmektedir (Karpat, 2017:161). Yakup Kadri Karaosmanoğlu ise Atatürk'ten sonra sarsılma ihtimali olan devlet otoritesinin ancak İnönü'nün tasfiye hareketiyle korunabileceğini kabul etmektedir (Karaosmanoğlu, 1984:167). Karaosmanoğlu, İnönü'nün tasfiye hareketinin bir kısmının kişisel çekişmelerden kaynaklandığını, bir kısmının ise Meclis tartışmalarında ve gazete yazılarında muhalefeti sert şekilde eleştirmelerinden meydana geldiğini ileri sürmektedir. Kişisel sebeplerle tasfiye edilenler arasında Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü Aras sayılabilir. Çünkü bu isimler, hem İnönü Hükümetinde bakan olmalarına rağmen ondan ziyade Atatürk'ten emir almaktaydılar hem de İnönü Başbakanlıktan ayrıldıktan sonra onun olası cumhurbaşkanlığının yolunu kapamak için planlar yapmışlardı.

Atatürk'ün ölümünden Bayar'ın istifası ve Refik Saydam'ın Başbakan oluşuna kadar olan dönemi "Geçiş Dönemi" olarak adlandıran Koçak ise bu dönemde uzlaşmacı tutum ve saldırgan-suçlayıcı bir tutum olmak üzere iki ana eğilimden söz etmektedir. İlki, eski muhaliflerin siyasete dahil edildiği siyasal yakınlaşmayı ifade eden barışçı, uzlaşmacı çabalarda somutlaşırken diğeri İnönü'nün Başbakanlıktan alınışından sonraki yönetimle hesaplaşma, ondan hesap sorma eğiliminde somutlaşmaktadır. Birincisi ile eş zamanlı yürütülen ikinci eğilimde suçlama, hesap sorma dürtüleri ön plandadır (Koçak, 2002:165). Hesap sorularının çoğu Atatürk döneminde Bayar Hükümeti'nde bakan yapılan kişiler ve onların icraatıdır. Saydam'ın Başbakan olmasıyla geçiş dönemi sona ermiş ve CHP'li önemli bir ismin nitelemesiyle "İnönü'nün mürüvvet siyaseti" (Uran, 1959:348) dediği dönem başlamıştır.

İnönü'nün Atatürk sonrasında safdışı bıraktığı Çankaya Çevresi'ndeki siyasetçilerin başında Şükrü Kaya gelmektedir. Kaya, 1927-1938 yılları arasında İçişleri Bakanlığı yapmıştır. Bu bakanlığın modernizasyonu, modern belediyecilik, mülki yönetimin geliştirilmesi, mübadele-iskân, toprak reformu konuları onun yaptığı önemli icraattandır. Laiklik ilkesinin Anayasaya girmesinde etkili olmuştur.

Mutad Zevat'tan olup İnönü'nün etkisiz bıraktığı isimlerden bir diğeri Tevfik Rüştü Aras'tır. Bu da Atatürk'ün 1925-1938 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı'nı yapmıştır. Atatürk dönemi dış politikasının yürütülmesinde, özellikle bölgesel barış çabaları kurulması ve SSCB ile iyi ilişkilerin korunmasında önemli bir isimdir. Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras'ın Hükümette tutulmasının İnönü'ye rağmen Atatürk tarafından sağlandığı bilinmektedir. İnönü, dış politikada kendisinin değil Atatürk'ün yönlendirmesine göre hareket etmesinden dolayı Aras'ı sevmezmiş (İnan, 2011:382). Atatürk'ün ölümüyle Cumhurbaşkanı seçilen İnönü, yeni hükümette Aras'ın yer almasına engel oldu. Aras, 1939'da sürgün sayılabilecek şekilde Londra Büyükelçiliğine atandı.

İnönü'nün Cumhurbaşkanlığında girilen ilk seçimler olan 1939 milletvekili seçimlerinde birçok önemli ismin tekrar milletvekili seçilmesine parti yönetimince izin verilmedi (Ahmad, 2011:89).

İnönü'nün Atatürk Döneminin Bazı Muhalif İsimlerini Siyasete Taşması

Cumhuriyetin ilanından 1 yıl sonra kurulan muhalif parti Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) en önemli iki ismi Genel Başkan Kazım Karabekir ile Rauf Orbay'dır. Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşanın en yakınındaki bu iki isim İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmışlardır. Yurtdışına çıkmış olan Rauf Orbay İstiklal Mahkemesi'nce gıyabında 10 yıl sürgün cezasına çarptırılmış, 1935'e kadar ülkeye dönmemiştir (Orbay, 1993:196,239). Karabekir ise beraat ettikten sonra 1927'den itibaren siyaset dışında kalmış, milletvekili seçilmemiş ve menkubiyete itilmiştir. Atatürk'ün **Nutuk**'ta TCF Programını en hain dimağların mahsulü olarak kötülediği, Karabekir ve Rauf Beyi mürtecilere ümit ve kuvvet vermekle suçladığı bilinmektedir (Atatürk, 1989:1186,1188).

İnönü Cumhurbaşkanı seçildikten hemen sonra Karabekir'in milletvekili seçilerek TBMM'ye girmesini sağlamıştır. İnönü, Atatürk'ün ölümünde onunla dargın olan Karabekir'in 1946'da TBMM Başkanı seçilmesini sağlamıştır (Baban, 2009:289). Rauf Orbay da 22 Ekim 1939'da Kastamonu'daki ara seçimde CHP'den milletvekili seçilmiştir (Orbay, 1993:250).

İstiklal Mahkemesi'nin 1926'da hakkında verdiği mahkumiyet kararının kaldırılması için mücadele eden Orbay, bu isteği kısmen yerine getirdikten sonra 1939'da milletvekili olarak CHP'ye dönmüştür (Orbay, 1993:250).

İnönü'nün yeni siyasal kadroda önem verdiği bir isim de Refik Saydam'dır. İnönü Hükümetlerinde görev alan ve CHP içindeki hizipleşmede İnönü'ye yakınlığı ile bilinen Refik Saydam 1937 yılı Eylül ayında İnönü ile kader birliği içinde bakanlığı bırakarak Hükümetten ayrılmıştır. Bayar Hükümetinde İnönü'nün isteği ile Dahiliye Vekili olan Saydam, aynı zamanda parti-devlet bütünlüğünden dolayı CHP'nin Genel Sekreteri de olmuş oluyordu. Kısa süre sonra da Bayar'ın yerine Başbakanlık makamına getirilmiştir. Saydam partinin Genel Başkan Vekilliğine de getirilmiştir (Koçak, 2002:165,166). Devlet dairelerinden Atatürk tablolarının indirilip İnönü posterlerinin asılması, paralara İnönü klişesinin basılması, İnönü'lü posta pulları basılması Saydam Hükümetinin ilk icraatı arasında sayılmaktadır.

Hüseyin Cahit Yalçın da İnönü'nün Atatürk sonrasında paye verdiği, itibarı iade edilerek milletvekili seçilmesini sağladığı isimlerdendir (Ahmad, 2011:89). Bilindiği gibi eski İttihatçılardan ve Cumhuriyetin ilk yıllarında bazı muhalif yazıları ve davranışlarıyla dikkat çeken Hüseyin Cahit, Atatürk zamanında birkaç defa İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmıştır (Baban, 2009:288). İlk yargılanması 1923 yılındaki Gazeteciler Davası dolayısıyladır. Yalçın, 1925'te ve 1926'da iki defa daha İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmıştır.

Faik Ahmet Barutçu, Milli Mücadele yıllarında Trabzon'da **İstikbal** gazetesini çıkararak başyazarı olduğu (Keskin, 2014:193) bu gazete ile Milli Mücadeleye destek vermiştir. Ancak **İstikbal**, Mustafa Kemal yönetimindeki Ankara'ya karşı İttihatçı lider Enver Paşa ve arkadaşlarının Türkiye'de tekrar yönetimi ele almaları yönünde yayımlar yapmıştır (Sarhan, 1993:58). Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Başkanı Hacı Ahmet Beyin oğlu olan Faik Ahmet, daha sonra TCF'nin Trabzon teşkilatlanmasında görev almıştır. Barutçu'nun **İstikbal** gazetesi 1925 yılında Tahrir-i Sükun Kanunu ile kapatılan gazeteler arasındadır.

İnönü'nün Atatürk'ün ölümünden sonra TBMM'ye dahil ettikleri arasında o da bulunmaktadır (Ağaoğlu, 2011:20). Barutçu kısa zamanda CHP'nin sayılı isimleri arasına girdi. 1950'lerde DP'nin iktidar yıllarında kararlı bir şekilde CHP sözcülüğü yaptı.

İnönü'nün yeni dönem politikaları içinde, 1930 yılındaki SCF denemesinden başarısızlıkla çıkan Ali Fethi Okyar Bolu milletvekili seçilerek tekrar CHP'ye dönmüştür. Müstakil milletvekili olarak bir süredir TBMM'de bulunan Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy da CHP üyeliğine kabul edilmişlerdir (Koçak, 2002:165).

İnönü'nün Mürüvvet Siyasetinin Sebepleri Nasıl Açıklanabilir?

İnönü'nün kadro tasfiyesi ve kadrolaşma hareketinin ilk göze çarpan sebebi dış siyasi gelişmelerdir. İnönü, Avrupa'da artan gerginlik ve yaklaşan savaş tehlikesine karşı Türkiye'nin daha güçlü bir konumda bulunmasını istiyordu. Bu nedenle Cumhuriyetin ilk yıllarında rejimle ters düşmüş ama hala hayatta bulunan potansiyel muhalifleri sistemin içine çekmiştir. Bu bir güç birliği hareketidir. Kazım Karabekir ve Rauf Beylerin siyaset dışında ve menkup kalmaları durumunda 1924 yılında olduğu gibi muhalif bir siyasi hareket başlatmaları ihtimali her zaman vardı. Böyle bir ihtimalin gerçekleşmesi ve kitlelerin bu harekete meyletmeleri durumunda ülke içinde siyasi bir ayrışma, belirsizlik ortaya çıkabilirdi.

İnönü'nün güç birliği siyasetinin bir başka muhtemel sebebi kendi konumuyla ilgili olabilir. Kendisi, Kazım Karabekir, Rauf Orbay gibi eski muhaliflerin muhtemel rakipliğini önleme düşüncesiyle hareket etmiş olabilir. Karabekir ve Rauf Bey, İnönü'nün yeni yönetimindeki CHP'ye muhalif bir siyasi parti kurmuş olsalardı İnönü'yü zorlayabilirdi. İnönü bundan endişe ve kuşku duymuş olmalıdır (Koçak, 2002:165). Kitleleri kolayca etkileyebilecek olan bu Kurtuluş Savaşı aktörleri siyasal dengeleri değiştirmekte zorlanmazdı. Kaldı ki, 1930 yılındaki SCF denemesinde İnönü, halkın kısa sürede bu partiye nasıl kaydığını bizzat gözlemlemiştir.

Hüseyin Cahit Yalçın gerçi bir siyasetçi değildi. Ancak kendisi, basın dünyasında kalemi kuvvetli ve etkili bir gazeteci olarak biliniyordu. Onun CHP'ye transfer edilmesi de anlamsız değildir. Yalçın'ın, yazılarıyla yapacağı muhalefet küçümsenmemelidir.

Atatürk'ün yakınındaki bir çok isimle çatışma yaşayan İnönü, onlarla uyumlu bir ekip kuramayacağını biliyordu. Dolayısıyla siyasetin tepesinde onlardan boşalttığı yeri yeni bir çevreyle doldurmalıydı. Onun, güç birliği, barış politikası veya mürüvvet siyaseti şeklinde nitelendirilen politikalarını anlamaya çalışırken bu husus da göz ardı edilmemelidir. Uzun yıllar yurt içinde ve yurt dışında itibardan düşmüş bir halde yaşayan eski muhaliflerin elinden tutarak onlara belli makamlar ve imkanlar sunuyordu. Bunun sayesinde kendisi de yeni bir çevre ediniyordu. Dolayısıyla, Atatürk döneminde büyük sıkıntılar yaşayan bu kişiler bir anlamda onun sağladığı fırsatlardan dolayı kendisine minnettar olacaklar, İnönü ise iktidarını sağlama almış olarak kendisini daha güçlü hissedecekti.

Kaynaklar

- Ağaoğlu, Samet, *Aşına Yüzler*, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2011.
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev: Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, 9. Basım, İstanbul, 2011.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1989.
- Baban, Cihad, *Politika Galerisi*, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2009.
- Balci, Meral, *Kasım Gülek*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.
- İnan, Arı, *Tarihe Tanıklık Edenler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, 2. Basılış, İstanbul, 1984.

- Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2017.
- Keskin, Ömer Ali, “Milli Mücadele’ye Giden Yolda Bir Gazetenin Doğuşu; “İstikbâl”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt: 4 Sayı: 2 / Temmuz 2014, ss. 183-198.
- Koçak, Cemil, “Siyasal Tarih (1923-1950)”, *İç. Türkiye Tarihi, Cilt 4 (Çağdaş Türkiye)*, Cem Yayınevi, 7. Basım, İstanbul, 2002.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni-Siyasî Hatıralarım*, Cilt 2, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.
- Sarihan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- Uran, Hilmi, *Hâtıralarım*, Yay. Yok, Ankara, 1959.

THE PLACE AND IMPORTANCE OF 12 JULY DECLARATION OF 1947 IN THE ESTABLISHMENT OF MULTI-PARTY POLITICAL LIFE

Ali ÇİFTÇİ¹

Abstract

The declaration of July 12, Turkey's multiparty political life transition period is one of the important stages of development. This Declaration was issued by President İsmet İnönü to eliminate the tension between the ruling party and the opposition party. Inonu aimed at eliminating the tension between the two parties by bringing together the Prime Minister Recep Peker, the leader of the CHP's ruling party, and Jalal Bayar, who was the leader of the opposition DP for 1.5 years. It was known that the leaders reached a consensus in the meeting at the Çankaya Presidential Palace.

According to the Reconciliation Declaration, President Inonu, who was officially the President of the CHP, declared that he was at equal distance to both political parties. This is very important for the opposition party to be accepted by the public and by the ruling party in terms of its legitimacy and legitimacy. At the time, however, there was only one party in the country, and İnönü was the president of the party in the presidential system. According to the Declaration of 12 July, the President further stated that the opposition party would live in collateral and that the government would make sure that it did not intend to oppress itself. This is a very important development in the establishment of multi-party politics. In the declaration, another important expression of the multi-party system is the need for an impartial and equal treatment of both parties. Because, there was an important activity in the CHP administration mechanism which has been dominating the country for 24 years.

The 12 July Declaration, which left permanent traces in Turkish political life, meant that the transition to multi-partyism was irrevocably accepted, even if it was not fully implemented. President İnönü's approach can also be considered as a precursor to the party-supernational understanding of the party in the Parliamentary Government System. As it is known, PHS has a moderating and conciliatory role for the president. President of state act as mediators and arbitrators between the parties in the struggle for power, which is accepted as one of the superiorities of PHS in comparison with other government systems.

Keywords: 12 July Declaration, multi-party political life, democracy, one party power,

¹ Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İİBF-SBKY, aciftci@gumushane.edu.tr

1947 TARİHLİ “12 TEMMUZ BEYANNAMESİ”NİN ÇOK PARTİLİ SİYASAL HAYATIN YERLEŞMESİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Özet

12 Temmuz Beyannamesi, Türkiye'nin çok partili siyasal hayata alışma devresinin önemli gelişme aşamalarından birisidir. Bu Beyanname, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından iktidar ve muhalefet partisi arasındaki gerginliğin giderilmesi amacıyla yayımlanmıştır. İnönü, çok partili siyasete taraftar olmayan CHP'li iktidarın Başbakanı Recep Peker ile 1.5 yıllık muhalefet partisi DP'nin lideri Celal Bayar'ı buluşturarak iki parti arasındaki gerginliği gidermeyi amaçlamıştır. Çankaya Köşkü'ndeki görüşmede liderlerin belli bir uzlaşmaya vardıkları bilinmektedir.

Uzlaşma Beyannamesine göre resmen CHP Genel Başkanı olan Cumhurbaşkanı İnönü, her iki siyasi partiye eşit mesafede olduğunu ilan etmiştir. Bu, muhalefet partisinin kamuoyunca ve iktidar partisince kabul görmesi ve meşruluğu açısından son derece önemlidir. Halbuki o sırada ülkede tek parti iktidarı vardı ve İnönü, partili cumhurbaşkanlığı sisteminde cumhurbaşkanıydı. 12 Temmuz Beyannamesi'ne göre Cumhurbaşkanı ayrıca, muhalefet partisinin teminat içinde yaşayacağını ve iktidarın kendisini ezme niyetinde olmadığından emin olacağını ifade etmiştir. Bu husus da, çok partili siyaset anlayışının yerleşmesinde çok önemli bir gelişmedir. Beynamede, çok partili sistemin yerleşmesini hedefleyen önemli bir başka ifade de idare mekanizmasının her iki partiye karşı tarafsız ve eşit muamelede bulunması gerektiğidir. Zira, ülkede 24 yıldır hakim olan CHP tek parti iktidarında idare mekanizması da bu partiye aitti.

Türk siyasal hayatında kalıcı izler bırakan 12 Temmuz Beyannamesi, tam olarak uygulanamasa da geri dönülemez şekilde çok partililiğe geçişin kabul edildiği anlamına geliyordu. Cumhurbaşkanı İnönü'nün bu çıkışı, Parlamenter Hükümet Sistemi'ndeki partilerüstü-tarafsız Cumhurbaşkanı anlayışının habercisi olarak da değerlendirilebilir. Bilindiği gibi PHS'de Devlet Başkanlarının ılımlılaştırıcı ve uzlaştırıcı rolü vardır. Devlet Başkanları, iktidar mücadelesinde çatışan taraflar arasında arabulucu ve hakem rolü oynarlar ki bu, diğer hükümet sistemlerine göre PHS'nin üstün yanlarından kabul edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: 12 Temmuz Beyannamesi, çok partili siyasal hayat, demokrasi, tek parti iktidarı

Giriş

Bilindiği gibi 1924 Anayasası çok partili siyasal hayata uygun bir zemin sağlamaktaydı. Bu nedenle 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) kurulması herhangi bir anayasal-hukuksal tartışmaya yol açmamıştır. Türkiye, Cumhuriyet döneminde 17 Kasım 1924'ten TCF'nin kapatıldığı 3 Haziran 1925 tarihine kadar çok partili siyasal hayatla tanışmıştır. 1924 Anayasası'na rağmen tek partili rejimin kurulması 4 Mart 1925 tarihinde çıkarılan 578 sayılı Takrir-i Sükun Kanunu'nun uygulamaya geçmesi ile olmuştur.

Doğal bir muhalefet partisi olan TCF'den sonra çok partili hayat denemesi 1930 yılında gündeme gelmiştir. Bizzat Atatürk tarafından kurgulanan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), kontrollü bir muhalefet partisi olarak yine TBMM içinde ve CHP'den koparak 12 Ağustos 1930'da kurulmuştur. SCF denemesinin istendiği gibi bir sonuç vermeyeceğinin anlaşılması üzerine 3 ay sonra, 17 Kasım 1930 tarihinde parti feshedilmiştir. Bu tarihten sonra 1945 yılına kadar ülke CHP tarafından tek parti rejimi ile yönetilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Dünya konjonktürünün zorlamasıyla çok partili hayata geçme tartışmaları başlamıştır. 1945

yılında Milli Kalkınma Partisi'nin (MKP) kurulmasıyla CHP dışında partiler sistemde varlık göstermeye başlamış, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin (DP) kurulmasıyla CHP'nin gerçek rakibi ortaya çıkmıştır. 1946'dan iktidarın el değiştirdiği 1950'ye kadar ülke siyasi ilişkiler bakımından sancılı yıllar geçirmiştir.

Bu çalışmada, Türkiye'de çok partili siyasi hayatın yerleşmesi aşamasında yaşanan çok sayıda olay arasından 1947 yılındaki 12 Temmuz Beyannamesi ele alınacaktır. "12 Temmuz Beyannamesi"nin konu olarak seçilmesinin sebebi, bu Beyanname'nin muhalefet partisinin 24 yıllık tek parti iktidarınca ve kamuoyunca kabul edilmesindeki ve bundan dolayı da çok partili hayatın yerleşmesindeki tartışılmaz öneminden kaynaklanmaktadır. Bir uzlaşmayı ilan eden belgede yer alan ifadelerden hareketle Beyanname'nin çok partili hayatın yerleşmesindeki yeri irdelenecektir.

12 Temmuz Beyannamesi'ne Giden Süreç

Türkiye, 2. Dünya Savaşı'nda tarafsız bir politika izlemiştir. Ama Almanya'nın ilerleme içinde olduğu yıllarda kamuoyunda Almanya yanlısı eğilimler güçlenmiştir. Bazı araştırmacılarca örtülü Almanya yanlılığı (Vatandaş, 2011:347) olarak nitelenen bu tutum savaşın sonuna doğru Türkiye için zararlı bir durum almıştır. Türkiye kamuoyunda Almanya yönünde bir eğilimin belirmesinin sebebi, Orta Asya'da Türk halklarını işgal altında tutan SSCB'nin Almanya tarafından işgal edilmesiydi. Savaşın sonunda SSCB, Türkiye'nin savaş içindeki zikzaklı tutumunu ve bir süre sürdürdüğü Almanya yanlısı tutumunu affetmedi ve Türkiye'den açıkça toprak ve Boğazlarda imtiyaz talebinde bulundu (Vatandaş, 2015:349). Sovyetler Birliği karşısında yalnız kalan Türkiye'ye ilk açık destek ABD'den geldi (Çavdar, 2013:30). SSCB'nin bu isteklerinden ürken Türk yöneticiler Batı İttifakıyla (ABD ve Avrupa) ilişkiler geliştirdiler ve Batı blokuna girmeye karar verdiler. Türkiye, savaştan galip çıkan Batılı ülkelerin çok partili siyasi sistemini de kendisine uyarlamak durumundaydı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, aşama aşama çok partili hayatı yerleştirmeye koyulmuştur.

Bunun ilk aşaması İnönü'nün 19 Mayıs 1945 Nutku'dur. Cumhurbaşkanı, ünlü nutkunda çok partili hayata **yeşil ışık** yaktığı sözlerinde şunları söyledi:

"Memleketimizin siyasi idaresi, Cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikâmette ilerlemeleri ve şartları ile gelişmeye devam edecektir. **Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren şartları kalktıkça**, memleketin siyaset ve fikir hayatında **demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir.** (...) Büyük Millet Meclisi'nin kudretli elinde olan millet idaresi, demokrasi yolunda gelişmesine devam edecektir." (<http://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonu-1944-1950.htm> (Erişim: 16.05.2019).

1945 yılı Mayıs ayında TBMM'deki **Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (ÇTK)** görüşmeleri ve bu sırada CHP Parti Grubuna Celal Bayar, Adnan Menderes ve arkadaşlarının verdiği **Dörtlü Takrir** de çok partili hayata geçişi tetiklemiştir. Çünkü, toprak zengini olan Menderes ve arkadaşları hem Meclis çalışmalarındaki müzakerelerin demokrasi ilkelerine uygun yürümediğini düşünüyorlar hem de Kanun tasarısında yer alan çok topraklı ailelerden bir kısım toprağın alınarak topraksız ve az topraklı ailelere verilmesine itiraz ediyorlardı. Takirde 1924 Anayasası'nın demokratik olduğu ama uygulanmadığı, artık anayasal hak ve özgürlüklerin tanınması, yasakçı rejimin daha fazla sürdürülmemesi gerektiği üzerinde

durulmuştur. Millet Meclisi'nin hükümeti fiilen kontrol etmesi, birden fazla partiye dayanan siyasi faaliyetlerin gelişmesine izin verilmesi de teklifte yer alan isteklerdi (Karpat, 2017:233). Takririn reddedilmesi üzerine Takrirciler CHP'den koptular. Bunlar bir süre sonra DP'yi kuracak olan kişilerdir.

İnönü'nün bir başka çıkışı da 1 Kasım 1945'teki TBMM'yi Açış Konuşması olmuştur. **Cumhuriyet**'in "Millî Şefin Tarihi Nutku" (**Cumhuriyet**, 2 Kasım 1945) başlığıyla verdiği habere göre İnönü, 1 Kasım'daki konuşmasında hükümet partisi karşısında bir muhalefet partisinin gereğine değinmiştir. Hatta daha da açık konuşarak bir siyasi kurul içinde arkadaşlarına taraftar olmayanların hizip şeklinde hareket ederek değil de açıktan durum almalarının daha doğru bir yol ve yapıcı tutum olacağını ifade etmiştir (Eroğul, 2014:8). Konuşma, Celal Bayarlara parti kurmaları için bir davet olarak yorumlanmıştır.

7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti kurulmuş (Eroğul, 2014:15-16) ve siyasi mücadelesine başlamıştır. MKP'den farklı olarak DP'nin kurulmasıyla birlikte siyaset hareketlenmiştir. DP derhal Anayasada ve kanunlarda siyasi mücadelenin eşit ve hakkaniyetli şartlarda yapılabilmesi için tek parti rejimine özgü kural ve uygulamaların değiştirilmesi mücadelesi başlatmıştır.

DP, 21 Temmuz 1946 seçimlerinde 59 milletvekili (Tuncer, 2003:362) ile TBMM'ye girmekle birlikte bu seçimler, iktidar-muhalefet ilişkilerinin gerilmesinin de başlangıcı olmuştur denilebilir. 1946 seçimleri tarihimizdeki ilk tek dereceli seçim olmuş ama açık oy gizli sayım usulü bu seçimde de devam etmiştir. Seçim, siyasi tarihimizdeki en tartışmalı seçimlerden birisi olmuş ve tarihe "usulsüz seçim" (Koç, 2013:111), "hileli seçim" (Tekin-Okutan, 2011:130), "şâibeli seçimler" (Tanör, 2011:341) olarak geçmiştir. DP seçimlerde hile yapıldığını ileri sürmüştü ve bunun mücadelesini yapmaya başlamıştır.

1946 seçimlerinden sonra gerginliği artıran bir başka gelişme CHP'li Recep Peker'in Başbakanlığa getirilmesi olmuştur. Türkiye'yi çok partili hayata taşıyan İnönü, dönemin ruhuna uygun düşmeyecek şekilde Başbakanlığa Peker'i getirmiştir. Halbuki R. Peker, tek partili sistem ve kuvvetli bir şef idaresi taraftarı, uzlaşmaya yanaşmayan, anlaşmazlıkların çözümünde şiddet kullanmaya eğilimli bir kimse olarak tanınıyordu (Karpat, 2017:258). Peker ve partideki sertlik yanlılarının dışında basında da bu sertliği körükleyen aşırıları vardı. Bunların basındaki sözcüsü, çok partili rejimi milletin bünyesine uygun bulmayıp tek parti hakimiyetini savunan ve çok partili demokrasiyi savunanlara ağır hücumlar yapan **Ulus** gazetesi başyazarı Falih Rıfkı Atay'dır (Erer, 1963:82).

Peker döneminde iktidar partisi - DP ilişkileri hep tartışmalı geçmiştir. İktidar partisi, DP'yi yasaları ihlal etmekle suçlarken muhalefet partisi DP'de CHP'yi anti-demokratik yönetim anlayışının temsilcisi olarak sunmuştur (Tekin-Okutan, 2011:131). İktidar partisi, DP'nin muhalefetini halkı isyana teşvik olarak ele alırken DP'liler ise CHP ile eşit şartlarda siyaset yapamamaktan şikayetçiydiler. 7 Ocak 1947'deki 1. Kongresi'nde DP iktidara meydan okuyarak **Hürriyet Misakı** adı altında bir belge açıklamıştır. Bu belgede DP'liler, bir takım istekleri ileri sürmüşler ve eğer Hükümet istedikleri yasal düzenlemeleri hayata geçirmezse sine-i millete döneceklerini ilan etmişlerdir (Tanör, 2011:341). İstekleri arasında Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığının birbirinden ayrılması, seçim mevzuatının değiştirilmesi, idarenin tarafsızlığının sağlanması, Anayasaya aykırı kanunların değiştirilmesi gibi hususlar vardı (Karpat, 2017:269). Peker Kabinesi bu yönde adım atmadı, daha da sertleşti. DP'lilerin bu hususlarda verdiği kanun teklifleri kabul edilmedi (Timur, 1994:57).

DP Kongresi'nden çıkan ve Genel Başkan Celal Bayar'ın ağzından gazetelere de yansıyan (**Cumhuriyet**, 8 Ocak 1947) bu istekler karşısında Peker'in sertleşmesiyle iki parti arasındaki ilişkiler iyice gerildi. Peker, 1947 Nisanında, basına ve muhalefet partilerine İstiklal

Mahkemeleri'nin kanunen hala mevcut olduğunu bile hatırlattı (Karpat, 2017:273). İlişkilerin çıkmaza girdiği bu ortamda Devlet Başkanı İnönü devreye girmiş ve Cumhurbaşkanı olarak çok partili sistemin temellerini atan resmi bir bildiri yayımlamıştır (Karpat, 2017:278). Bildiri, iki partinin lideri arasında bir uzlaştırma çabasının ürünü idi. Böylece 12 Temmuz Beyannamesi ortaya çıkmıştır. Burada İnönü partilerüstü bir tutum takınarak tarafsız kalma yoluna gitmiştir (Balcı, 2015:76). Metnin ortaya çıkmasında İnönü, partili arkadaşlarının görüşlerini de almış, onların isteği ile metnin ilk halinde bazı değişiklikler yapmıştır (Eraslan, 1998:147).

Cumhurbaşkanı'nın Beyanname'de Her İki Partiye Eşit Mesafede Olduğunu Belirtmesi

Cumhurbaşkanı İnönü'nün Peker ve Bayar ile 11 Temmuz günü yaptığı görüşmeden çıkan bildiri basında 12 Temmuz 1947 tarihinde yayımlandığı için bu adı almıştır.

İnönü'nün iki partiye eşit mesafede olduğu sözleri, Beyanname'ye "...İhtilalci bir teşekkül değil, bir kanuni siyasi partinin metotları ile çalışan muhalif partinin, iktidar partisi şartları içinde çalışmasını temin etmek lazımdır. Bu zeminde ben, Devlet Reisi olarak, kendimi her iki partiye müsavî derecede vazifeli görürüm..." (Karpat, 2017:278) şeklinde yansımıştır. Cumhurbaşkanı'nın partilere eşitliği hususu çok partili siyasal hayatın yerleşmesinde çok önemlidir. Cumhurbaşkanı'nın partilere eşitliği, rejimin tek partinin varlığı ile yola devam etmeyeceğini göstermekte, diğer partilere de siyaset yapma zemini açmaktadır. Böylelikle Türkiye'de artık çok partililik açısından geri dönülemez bir noktaya gelmiş olmaktadır.

Muhalefet Partisine Beyanname'de Verilen Güvenceler

Türkiye'de 1946 ile 1950 arasında çok partili sistemin yerleşmesi aşamasında DP, siyasete atıldıktan sonra sürekli iktidar partisinin baskılarıyla karşılaşmaktan şikayetçi olmuştur. 12 Temmuz Beyannamesi DP'nin bu isteklerine de cevap vermeyi amaçlayan uzlaşma ifadelerine yer vermektedir. Beyanname'ye göre Başbakan Peker, idare mekanizmasının muhalefet partisine baskı yaptığını kabul etmemekte, böyle bir baskıyı tasvip etmeyeceğini ifade etmektedir. İnönü, Peker'in, idarenin baskısını tasvip etmeyeceğini söylemesini muhalefet için bir teminat olarak anmaktadır. Bununla, demokrasinin en temel şartlarından olan iktidarın muhalefete tahammülü, muhalefetin varlığını kabul etmesi sağlanmaya çalışılmaktadır.

12 Temmuz Beyannamesi'nin müessisi olan İnönü, Beyanname'de DP'nin iktidar partisi ile aynı şartlarda siyasi faaliyette bulunmasını sağlamak gereğine değinirken şu ifadeleri kullanmaktadır: "...ihtilalci bir teşekkül değil, bir kanuni siyasi partinin metotları ile çalışan muhalif partinin, iktidar partisi şartları içinde çalışmasını temin etmek lazımdır...". İnönü burada "ihtilalci teşekkül", "kanuni siyasi parti" ifadelerine yer verirken iktidar partisinden DP'ye yönelik kaygılarına da kısmen hak verdiğini göstermekte ve DP'ye de bir siyaset yapma sınırı çizmektedir. DP kanuni çerçevede kalıp bir ihtilal teşekkülü gibi faaliyette bulunmadığı sürece CHP ile eşit şartlarda siyaset yapma imkanına sahip olacaktır.

Cumhurbaşkanı İnönü, Beyanname'nin sonuna doğru muhalefete verilen güvenceyi teyit edercesine "...muhalefet, teminat içinde yaşayacak ve iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih olacaktır..." ifadelerine yer vermektedir.

İdarenin Her İki Partiye Tarafsız ve Eşit Muamelede Bulunması Gereğine Değnilmesi

Beyanname'nin çok partili siyasal hayatın yerleşmesinde önemsenmesi gereken diğer bir yönü, idare olarak ifade edilen bürokrasinin iki partiye karşı olan konumuna ilişkin kısmıdır. Metinde hükümetin konumuyla ilgili olarak "...meşru ve kanuni siyasi partilere karşı tarafsız, eşit muamele mecburiyeti, siyasi hayat emniyetinin temel şartıdır..." ifadeleri kullanılmaktadır. Beyanname'de siyasi partilerle idare mekanizmasında çalışanlar arasındaki ilişkilere de bu bağlamda değnilmektedir. İdare mekanizmasında çalışanların, hangi siyasi parti işbaşına gelirse gelsin onların haklarına ve itibarlarına karşı adaletli bir zihniyette çalışacaklarına inandırmaları gerektiği ifade edilmektedir. İnönü bu ifadelerle hem idareyi uzun yıllardır elinde bulunduran iktidar partisine, bir gün seçimle iktidarı kaybedebileceği mesajı vermekte hem de idareyi fiilen elinde bulunduran bürokrasi mekanizmasının partiler arasında adaletli davranması gereğinin önemine değnilmektedir. İnönü bu düşüncesini, Kars'ta 18 Eylül 1947'de verdiği bir demeçte idare mekanizmasının en küçük jandarma karakoluna kadar partilere eşit gözle bakan tarafsız ve adaletli durumda olması gerektiğini hatırlatarak tekrarlamıştır (**Ulus**, 19 Eylül 1947).

12 Temmuz Beyannamesi'nin Uygulama Durumu

Çok partili sistemi yerleştirmeyi hedefleyen 12 Temmuz Beyannamesi'nde yer alan hususlar uygulama bulmuş mudur?

Basındaki yankılara bakıldığında Beyanname, başlangıçta hem iktidar yanlısı basında hem muhalefeti destekleyen basında olumlu bir gelişme olarak karşılanmıştır.

Türkiye'yi çok partili siyasal hayata geçirmede İnönü'nün kararlılığı "12 Temmuz" sonrası yaşanan olaylarda devam etmiştir. İnönü kararlı davranmak zorundaydı, çünkü bu, kendisinin başlattığı bir süreçti ve parti kavgalarına kayıtsız kalsaydı teşebbüs başarısızlıkla sonuçlanabilirdi. Zira, DP Hürriyet Misakı'nda Meclis'i terketme sinyalleri vermişti.

DP'de Osman Bölükbaşı, Kenan Öner, Sadık Aldoğan, Yusuf Hikmet Bayur ve Fevzi Çakmak gibi isimler CHP ile uzlaşmaya yanaşmak istemeyen isimlerdir. Bunlar zaman içinde DP'den ihraç edilmişler veya kendileri ayrılmışlardır. CHP içinde de daha bir yıl önce gündeme gelen CB ile parti başkanlığının ayrılması ve DP ile ilişkilerin düzenlenmesi konusunda ciddi görüş ayrılıklarının yaşandığı bilinmekteydi. Bu husus dönemin basınına yansımıştı (**Cumhuriyet**, 18 ve 22 Ocak 1947). 12 Temmuz uzlaşmasının da partide çok kabul gördüğü söylenemez. CHP'de uzlaşmaya yanaşmayan isim aslında en başta Başbakan Peker olmuştur. Peker, çok partili hayata taraftar olmadığını her vesile ile göstermiştir. Kendisini Beyanname ile de bağlı saymayan (Timur, 1994:60) Peker, muhalefete karşı tahammülsüzdü. Ayrıca Peker, Cumhurbaşkanı'nın parti çekişmelerinde tarafsız kalması gerektiğini düşünüyor, Beyanname'nin sadece partilere bir öğüt olduğunu düşünüyordu (Karpat, 2017:282-283). Bu durumda İnönü, Nihat Erim öncülüğünde 35'ler Hareketi'nin başlatarak Peker'in azınlığa düşürülmesini ve istifasını sağlamıştır. Peker'den sonra Hükümeti, muhalefete uyumlu çalışacak olan Hasan Saka kurmuştur. DP'den kopan sertlik yanlıları ise Temmuz 1948'de Millet Partisi'ni kurmuşlardır. Böylece 12 Temmuz Beyannamesi'nden sonra her iki partide de sertlik yanlıları tasfiye olmuştur. Bu, Beyanname'nin önemli siyasi sonuçlarından birisidir.

Sonuç

Cumhurbaşkanı İnönü, resmi olarak CHP Lideri olduğu halde 12 Temmuz Beyannamesi'ni yayımlamakla kendi partisi olan iktidar partisinin muhalefet partisi DP'ye karşı baskı uyguladığını kabul etmiş oluyordu. DP de Beyanname'yi kabul etmekle aslında yine Beyanname'de kendisi için ima edilen "ihtilalci teşekkül", kanun dışı hareket eğilimleri, aşırılıklar ve benzeri suçlamaları kabullenmiş oluyordu.

12 Temmuz Beyannamesi, çok kolay ortaya çıkmamış bir belge olsa da sonuçta siyasi partiler arasındaki ilişkileri normalleştirmiştir. Belge, partilerin siyasal hayatta eşit şartlarda rekabet edebilmesinin zeminini oluşturmada temel bir dönüm noktası olmuştur. Bu normalleşme, büyük ölçüde, her iki partinin de uzlaşmaya yanaşmayan kesimlerinin partilerinden bir şekilde tasfiye olmalarıyla veya etkin konumlardan uzaklaştırılmalarıyla sağlanmıştır. En başta Recep Peker'in başbakanlıktan uzaklaşması 12 Temmuz Beyannamesi'nin bir sonucudur. DP'den ayrılanlar da Millet Partisi adıyla yeni bir partide toplanmışlardır. Beyanname, adeta kendisinden sonraki dönemin siyasal anlamda bir kırmızı çizgisi olmuştur. İktidar ve muhalefet partisinde buna uyum sağlamak istemeyenler elimine edilmişlerdir. Her iki partinin yönetim kadrolarında da Beyanname'ye bazı itirazlar bulunmakla birlikte genel olarak Beyanname'nin ruhuna uygun davranmaları sayesinde parti mücadeleleri orta vadede rayına oturmuştur.

İnönü, Beyanname'nin yayımlanmasından sonra bundaki ilkelerin uygulama bulması için konunun takibini sürdürmüştür. Hem İnönü'nün kendisi hem de Hasan Saka Hükümeti'nin İçişleri Bakanlığı bürokrasinin partiler karşısında eşit muamelede bulunmasını sağlamaya çalışmıştır. İnönü, muhalefet partisi ile diyalogunu da sürdürerek samimiyetini ve işin takipçisi olduğunu göstermiştir. Buna karşılık ilerleyen haftalarda DP'den de Cumhurbaşkanı'nı karşılama törenlerinde bulunmak gibi jestlerde bulunularak iyi niyet gösterileri sergilenmiştir. Siyasal ortamı yumuşatmada ve çok partili siyasal hayatın yerleşerek gelenekleşmesinde önemli katkısı olan 12 Temmuz Beyannamesi İnönü'nün başarısı olarak tarihe malolmuştur.

Kaynaklar

- Balcı, Meral, *Kasım Gülek*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.
- Çavdar, Tefvik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi-1950'den Günümüze*, İmge Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2013.
- Eraslan, Cezmi, "Türkiye'de Çok Partili Siyasal Hayatın Kurulmasında Bir Dönüm Noktası: 12 Temmuz (1947) Beyannamesi", *Atatürk Yolu*, Cilt VI, Sayı: 22, Ankara, 1998, ss. 141-157.
- Erer, Tekin, *Türkiye'de Parti Kavgaaları*, Yay. Yok, Cilt 1, Yer yok, 1963.
- Eroğul, Cem, *Demokrat Parti, Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2017.
- Koç, Taylan, *Türkiye'de Siyasal Hayat*, Karahan Kitabevi, Adana, 2013.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, 20. Baskı, İstanbul, 2011.
- Tekin, Yusuf, M. Çağatay Okutan, *Türk Siyasal Hayatı*, Orion Kitabevi, Ankara, 2011.
- Timur, Taner, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1994.
- Tuncer, Erol, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler, (1877-2002)*, TESAV Yayınları, No: 24, 2. Baskı, Ankara, 2003.
- Vatandaş, Celaleddin, *Cumhuriyetin Tarihi*, Pınar Yayınları, 10. Basım, İstanbul, 2015.
- Ulus*, 19 Eylül 1947.
- Cumhuriyet*, 2 Kasım 1945. 8 Ocak 1947, 18 Ocak 1947, 22 Ocak 1947.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

<http://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonu-1944-1950.htm> (Erişim: 16.05.2019).

WEDDING AND WEDDING TOURISM AS A CULTURAL CASE

Balhun ERSÖZ¹, Çağrı SAÇLI²

Abstract

Especially in the last years when considering the economic effects of tourism. Especially in the last years, when economic factors of tourism are taken into consideration, countries make short and long term planning and investments by creating tourism product diversification strategies in order to get more income from the world tourism cake. In today's competitive market environment, innovative approaches need to be developed by using existing resources in the best possible way to take advantage of rivalries. These innovative approaches may be country-based or regional or city-based. The most important difference that distinguishes destinations from other destinations is the cultural identity of the destination. The subject of working in this context is the consideration of weddings, which is a cultural phenomenon based on customs and traditions, within the scope of tourism. The literature has been examined in order to use the weddings which express the cultural accumulation of tradition and customs from the past to the present day in terms of tourism. After that, the concept of wedding tourism was taken into consideration and wedding tourists and wedding types were tried to be determined.

Keywords: Wedding, Wedding Tourism, Culture Tourism, Event Tourism

KÜLTÜREL BİR OLGU OLARAK DÜĞÜN VE DÜĞÜN TURİZMİ

Özet

Turizmin ekonomik etkileri göz önünde bulundurulduğunda özellikle son yıllarda ülkeler, dünya turizm pastasından daha fazla gelir elde edebilmek amacıyla turistik ürün çeşitlendirme stratejileri oluşturarak kısa ve uzun vadeli planlamalar ve yatırımlar yapmaktadırlar. Rekabetin yoğun olduğu günümüz koşullarında rakiplere karşı avantaj sağlamak amacıyla var olan kaynakları en iyi şekilde kullanarak yenilikçi yaklaşımlar oluşturulması gerekmektedir. Bu yenilikçi yaklaşımlar ülke bazında olabileceği gibi bölgesel veya şehir bazında da olabilmektedir. Destinasyonları diğer destinasyonlardan ayıran en önemli özelliği destinasyona ait kültürel kimliğidir. Bu bağlamda çalışmanın konusu, örf ve adetlere dayalı kültürel bir olgu olan düğünlerin turizm kapsamında ele alınmasıdır. Geçmişten günümüze kadar gelen süre içerisinde örf ve adetlerden oluşan kültürel bir birikimi ifade eden

¹ İskenderun Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm ve Otel İşletmeciliği Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, Hatay/Türkiye, ersozbalhun@gmail.com

² Dr. Öğr. Üyesi, İskenderun Teknik Üniversitesi, Turizm ve Otel İşletmeciliği Y.O. Hatay/Türkiye, cagri.saccli@iste.edu.tr

düğünlerin turizm açısından kullanılması amacıyla alan yazın incelenmiş, düğün turizmi kavramı ele alınarak düğün turisti ve düğün türleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Düğün, Düğün Turizmi, Turistik Ürün, Kültür Turizmi, Etkinlik Turizmi

Giriş

Günümüzde uluslararası turizm hareketlerine katılan turistlerin sürekli değişen ihtiyaç ve beklentileri beraberinde yeni turizm çeşitlerinin oluşmasına sebep olmaktadır. Ülkeler de bu hareketlilik içerisinde mevcut potansiyel kaynaklarını avantaja dönüştürebilmek için alternatif turizm faaliyetlerine başvurumaktadırlar. Bunun bir sonucu olarak ülkeler, turizm politikalarını yeniden gözden geçirmek ve yapılandırmak zorundadırlar (Çolak, 2009: 1). Turizm sektöründe değişen ihtiyaç ve beklentilere rağmen deniz, kum, güneş üçlüsü ile rekabet etmenin güç olduğu günümüzde ziyaretçilerin daha fazla eğlenmesi, geceleme yapması ve daha fazla harcama yapılmasının sağlanması amacıyla ülkeler turistik ürün çeşitlendirmesine önem vermektedirler. Turistik ürün çeşitlendirmesine başvurulmasının diğer önem arz eden bir konusu ise turizmin mevsimsellik özelliğini ortadan kaldırmak ve turizm faaliyetlerini on iki aya yayılması sağlayabilmektir (Çulha, 2008: 1827). Tüm bu etmenler göz önünde bulundurulduğunda ülkeler kendine özgü değerleri turizm ürünü olarak pazarlamakta ve rakiplerine göre üstünlük kurmaya çalışarak, turizm pastasından daha fazla pay alabilmeyi amaçlamaktadır. Destinasyonlar yoğun rekabet ortamında rakiplerine üstünlük kurabilmek amacıyla kendi kimliklerini oluşturan kültürel değerlerini ön plana çıkartmaktadır. Turizm faaliyetlerinde kültür ile ilgili bütün ürünler kültür turizmi altında ele alınmaktadır (Richards, 1996; Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002: 6). Bu kültürel değerlerin turizm amaçlı kullanılması, değerlerin korunmasına ve gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli rol oynamaktadır (Doggett, 1993: 9; Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002: 7).

Kültürler arası etkileşim ve iletişimde, doğal, tarihi ve kültürel mirasın korunmasında ve paylaşılmasında, geçmişten günümüze birikim içeren çok kültürlü bir ortama erişimde ve söz konusu kültürel olguların gelecek kuşaklara aktarılma bilincinin geliştirilmesinde turizm ön plana çıkmaktadır (Pekin, 2011: 13). Turizm faaliyetlerine katılan kişi sayısının artmasıyla kültürler arası iletişim arttığı ve kültürlerin birbirlerinden etkilenmeye başladığı görülmektedir. Kültürlerin etkileşimi ile insanların farklı şeyler deneyimleme isteği ve merakı kültür turizminin çeşitli türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kültürel etkinliklerden birisi de düğün turizmidir. Düğünlerin kültürel birer olgu ve aynı zamanda bir etkinlik olmasından dolayı düğün turizminin sınırlarının belirlenmesi güçleşmektedir. Düğün turizmi yeni bir olgu olduğundan yerli alan yazında çok az olmak üzere yabancı alanyazında da az sayıda çalışma bulunmakta ve ilgili çalışmalar düğün planlama ve yönetimi konularına odaklanmaktadır (Blakely, 2008; Major vd., 2010; Schuman ve Amado, 2010).

Düğünlerin misafirleri düğün turizminin bir parçası olarak gösterilmektedir. Düğün töreninin ardından çiftler ile birlikte ziyaretçiler, otellerde konaklayan, restoranlarda yemek yiyen, ulaşım hizmetlerini kullanan, mekânları ziyaret eden ve manzaraya hayran kalan turistler haline gelmektedir. Bu nedenle, düğün turizmi sektörleri etkileyici miktarda ekonomik olarak büyüme göstermektedir. Düğün turizminin destinasyona doğrudan ve dolaylı olarak sağladığı birçok olumlu katkısı bulunmaktadır (Kim ve Kim, 2013). Düğün turizmi düğün ile ilgili dolaylı olarak düğün fotoğrafçısı, çiçekçiler, konaklama işletmeleri, video çekimi, araç kiralama, ikramlar, gelinlik damatlık satıcıları veya üretim yapan tuhafiyeler, kuaför gibi yan hizmetlere ekonomik yönde önemli katkılar sağlamaktadır. Turizm sektörü makro ve mikro çevresinde yaşanan olumlu veya olumsuz gelişmelerden hızlı bir şekilde etkilendiği için düğün turizmi kapsamında yapılan faaliyetlerin ulusal ve uluslararası bazda eş güdümlü olarak

gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Özellikle kriz dönemlerinde otellerin boş kalmaması için iç turizme yönelik yapılan memurlara taksitli tatil imkânı gibi teşvikler göz önünde bulundurulursa ulusal düğünler oldukça önemlidir. Türkiye genelinde 2018 yılında TÜİK verilerine göre 553 202 çift evlenmiş olması düğün turizminin iç turizm açısından da önemli bir pazar olduğunu gözler önüne sermektedir. Mevsimsellik özelliği nedeniyle kışın otellerin boş kalması oluşturulacak düğün paketleri sezonu tüm yıla yaymak amacıyla oteller tarafından alternatif pazar durumundadır. Türkiye’de yapılan III. Turizm Şurası Turizmde Ürün Çeşitliliği ve Sürdürülebilirlik Komisyonu’nda düğün turizmi kapsamında alınan kararlar doğrultusunda tanıtım ve pazarlamaya ilişkin faaliyetlerde öncelik verilmiştir.

Yapılan bu çalışmanın amacı kültürün bir parçası olan düğünlerin turizm kapsamında ele alınmasıdır. Amaç doğrultusunda düğün ile ilgili tüm alan yazın taranarak düğün turizmi kavramsal çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır.

2 Kavramsal Çerçeve

2.1 Kültür ve Turizm İlişkisi

Kültür kavramının geçmişte, tarımsal üretimi, ekip biçmeyi anlatan bir kavram olarak kullanıldığı görülmektedir. 19. yüzyıldan itibaren kültür kavramı, toplulukların becerileri, sanatları, gelenekleri ve yaşam biçimlerinin toplamı olarak ifade edilmeye başlanmıştır. (Usal ve Kuşluvan, 1998; Öter ve Özdoğan, 2005: 127). Türk Dil Kurumu (2019) tarafından yapılan tanıma göre kültür; “*Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü*” olarak ifade edilmektedir.

Kültür kavramının kendi başına bir çekicilik unsuru olması, turistlerin deniz güneş kum üçlüsünü sunan fazla ticarileşmiş bölgelerden kaçınmaya başlamaları (Altunel ve Kahraman, 2012; 7) alternatif turizm türlerinin tercih edilmeye başlanmasına neden olmuş (Bucak ve Özkaya, 2013; 30), bu durum kültürel seyahatleri ortaya çıkartmıştır (Saçlı ve Ersöz, 2019; 85). Kültür bir turizm aktivitesi olarak; insanların yeni bilgiler ve deneyimler kazanmak ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sürekli oturdukları yerden başka yerlere seyahat etmelerini ifade etmektedir (Richards, 1996; Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002: 6). Kültür turizmi tarihi eserleri ziyaret nedeniyle miras turizmi, güncel sanatsal etkinliklerden dolayı sanat turizmi, yaratıcı turizm, kentsel turizm gibi kavramlarla yakınlaşmakta, bu da kültür turizminin sınırını belirlemeyi güçleştirmektedir (Bonet, 2003; Öter ve Özdoğan, 2005: 128).

Ziyaretçiler kültürel mirası az veya çok olarak tüketmektedirler. Dünya turizm örgütü verilerine göre uluslararası kültür amaçlı seyahat eden turist sayısı toplam turist sayısının %37’sini oluşturmaktadır (Du Cluzeau, 2000; Öter ve Özdoğan, 2005: 128). Mckercher ve Du Cros (2000)’a göre kültür amacıyla seyahat eden turistler amaçları bakımından; amaçlı gezenler, kaşifler, çevreyi görmekle yetinenler, kültüre ilgisi zayıf olanlar, raslantısal ziyaretçiler olmak üzere beş gruba ayrılmaktadır (Öter ve Özdoğan, 2005: 129). Kültürel çekicilikler; tarih öncesi ve tarihi devirlere ait bilim din ve güzel sanatlarla ilgili olaylar, yerler ve objeler, dil, mimari tarz, spor ve eğlence aktiviteleri, yöresel mutfak, modern popüler kültür, el sanatları, endüstri alanları, ticari yerler, fabrikalar, folklor, gelenek, bilim-teknik, zanaatlar, ünlüler, festivaller, sergiler, kutlamalar, ses ve ışık gösterileri, fuar, yarışma, maç gibi pek çok şekilde ortaya çıkmaktadır (Boret, 1989; Aydın, 1992; Swarbrooke, 1999; Öter ve Özdoğan, 2005: 128).

Günümüzde teknolojiye yaşanan gelişmeler; özellikle ulaştırma, iletişim ve bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmeler beraberinde küresel bir kültürü meydana getirmektedir. Diğer toplumsal dönüştürücüler ile birlikte yerel ve gelenekselden küresel ölçekli bir toplumsallaşmaya yönelimi hızlandırma noktasında turizm sektörü devreye girmektedir (Akgül, 2004; Öter ve Özdoğan, 2005: 128). Kültürel mirasları ziyaret amacıyla seyahat eden ziyaretçilerin, deneyimler ile birikimler elde etmeleri sonucu bakış açılarında birtakım değişiklikler ve gelişimler ortaya çıkmaktadır. İnsanların ve toplumların inanç ve davranışlarında, değerlerinde, yaşam biçimlerinde, dilde ve sanatta değişimler turizmin kültürel etkileri olarak karşımıza çıkmaktadır (Doğan, 1987; Öter ve Özdoğan, 2005: 128).

Kültürel ürünün geçmişe ait olması zamansal uzaklık olarak ifade edilmekte iken yaşanan yerden uzak bir coğrafyada olması mekânsal uzaklığı ifade etmektedir. Bu uzaklıkların yanı sıra ileri sanat ve bilim eserlerini anlama çabaları zihinsel uzaklıkları ifade etmektedir (Amirou, 2000; Öter ve Özdoğan, 2005: 128). Günümüzde ziyaretçiler gittikleri destinasyonlarda yöresel lezzetleri tatmakta, yöresel kıyafetleri giyerek resimler çektirmekte, yörenin özgü değerlerini deneyimlemektedirler. Bu noktada kültür turizmi hem destinasyon imajına hem de yerel ekonomiye katkı sağlamaktadır fakat diğer bir yandan özellikle konaklama işletmelerinde yapılan Türk geceleri gibi etkinliklerin sıradanlaşması, küresel benzeşimi, kültür turizmine zarar vermektedir. Bu tür yaklaşımlar ziyaretçilerin olumlu veya olumsuz olarak destinasyon imajı algılamalarına neden olabileceği için son derece önemlidir (Öter ve Özdoğan, 2005: 128).

2.2 Dügün ve Dügün Turizmi Kavramı

Dügün kelimesinin kökeni Çağatayca ve Uygurca'da kullanım şekli olan bağlamak düğümlemek anlamına gelen “düğmek” kelimesinden gelmektedir (Yakıcı, 1991:33). Bu kaynağın dışında bir çeviri metninde “tüğün” olarak kullanılan, Divan-ü Lügati't-Türk'te geçen bağlama anlamına gelen “akd” kelimesine karşılık olarak gösterilmiştir. Bu durumu destekleyici olarak Kur'an tercümesinde “Felak” suresindeki “akd” kelimesini “tüğün” olarak çevrildiği görülmekte ve bu bağlamda düğünler ile ilgili “akd-i nikah” deyimini günümüzde de kullanılmaktadır (Yakıcı, 1991: 33). Sosyal hayatımızı büyük ölçüde etkileyen kültürel değerlerin en önemli göstergelerinden biride düğünlerdir (Yakıcı, 1991: 33; Eker, 1999: 63). Kavram olarak düğün, bireyin geçiş dönemi olarak kabul edilen evlilik hareketinin getirmiş olduğu önemli bir geleneğin adı olarak ifade edilmektedir (Yakıcı, 1991:33). Toplum içerisinde daha sonradan sünnet eğlenceleri de düğün olarak benimsenmiş ve düğün kavramı genişletilmiştir (Yakıcı, 1991: 33). Türk Dil Kurumu (2019)'na göre düğün kavramı; “Evlenme veya sünnet dolayısıyla yapılan tören, eğlence, cemiyet” şeklinde ifade edilmektedir.

Düğünler kişisel tercihlerin yanı sıra, aynı toplumun paydaşı olarak hüznü ve sevinci paylaşma, manevi olarak destekleme, sorumluluk duygusu, problemlere çözüm üretme, birlikte yaşamın gerektirdiği kurallara saygı gösterme ve benzeri ortak değerlerin sentezi durumundadır. Dügün törenleri, o topluma özgü olma vasfı kazandıran örf, adet ve uygulamalar, toplumların düzenini, paylaşmayı, birlik ve beraberliği sağlayan önemli etmenlerden birisidir (Eker, 1999: 63). Kültürel olarak düğün gelenekleri, örf ve adetleri, geçmişten günümüze aktarılmasında önemli bir yeri bulunmakta ve bu aktarımda düğün şarkıları, manileri, oyunlar vb. etkinlikler önemli rol oynamaktadır. Dügünler kültürel birer olgu ve aynı zamanda etkinlik olmasından dolayı düğün turizminin sınırlarının belirlenmesini güçleştirmektedir. Dügün turizmi kavramı, dünya çapında destinasyonlara çiftlerin genellikle evlenmek ya da düğünlerini kutlamak için yurtdışına seyahatlerini içeren ve her geçen gün büyüyen bir niş pazar olarak ifade edilmektedir (Rogerson, 2015: 3-4). Dügün turizmi kavramı yeni bir kavram olduğu için bazı yazarlar düğün turizmini sadece düğün amacıyla yapılan

uluslararası seyahatler (Major vd., 2010) olarak tanımlarken, gelin ve damadın yaşadığı yer dışında düğün törenlerini gerçekleştirmek veya bu törene katılmak için yapılan bütün seyahatler (Daniels ve Loveless, 2007: 87) olarak tanımlamışlardır. Düğün turisti kavramı ise, evlenmek veya bir akraba, arkadaş, tanıdık düğününe katılmak için seyahat eden kişi olarak ifade edilmektedir (Bertalla vd., 2018: 4). Major vd., (2010: 252) ve Vidauskaite (2015: 17-18) çalışmalarından yararlanılarak düğün turistleri ilk defa evlenenler, birden fazla evlenenler, evliliklerini yenileyenler, eş cinsel evlilikler, evliliklere tanıklık eden katılımcılar olmak üzere beş grupta toplanmaktadır.

Düğün törenleri özel bir an olarak kabul edildiğinden sonrasında tatil veya balayı ile devam etmesi gibi paket oluşturmada çiftler ile düğün planlamacıları arasındaki sosyal etkileşimler deneyim oluşturmaktadır. Düğün turizmi faaliyetlerinde turistler, düğün organizasyonları yapanlar ve bölge sakinleri hem değer yaratanlar hem de fayda sağlayıcılar olarak görülmektedir (Bertalla vd., 2018: 2). Bu paydaşların etkileşiminin çok değerli olduğu, ortak deneyimler olarak görülmekte ve uzun vadeli ekonomik bir etki yaratması açısından önem taşıdığı belirtilmektedir (Zhang vd., 2006; Kastenzholz vd., 2013). Düğün turizminin sağladığı faydalar incelendiğinde, en önemli faydaları destinasyon imajına katkı sağlamak ve kültürler arası dostlukların pekişmesine yardımcı olmasıdır (Mossberg, 2007).

Düğünler, her toplumun dil, din iklim ve benzeri nedenlerden dolayı kendi kültürlerine, gelenek ve göreneklerine göre şekillenmekte ve uluslararası farklılıklar olabileceği gibi yerel, bölgesel, ulusal farklılıklar da söz konusu olabilir. Bu nedenle yapılan bu çalışmada düğünleri turizm kapsamında ele almamız için ulusal (yerli) ve uluslararası (yabancı) olarak ikiye ayırmak daha doğru olacaktır.

2.2.1 Ulusal (Yerel) Düğünler

Kültürel değerlerin oluşturulmasında ve yaşatılmasındaki en etkili yöntem, eğlence unsurunun kullanılmasıdır. Eğlencenin aracı olarak kullanıldığı bu ortamlardaki amaç, toplumun paydaşları tarafından gelenek ve göreneklerin canlandırılması, etkinlik ve gösterim yoluyla gelecek nesillere doğru bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Aynı toplumun üyesi olarak bir arada bulunma mutluluğunu paylaşan bireyler, ayrıca yeme-içme, sohbet etme; taklit yoluyla geleneksel kültür yansıtan oyunları canlandırma; toplumsal yapının gerektirdiği sosyal normlara riayet ederek, gayri resmi olarak toplumsal eğiticilik fonksiyonunu yerine getirmektedirler (Eker, 1999: 62). Günümüzde Anadolu'da düzenlenen düğünlerde yaşanan birçok motif eski Türk kültürünün izlerini taşımaktadır (Yakıcı, 1991: 34). Düğünler de amaç aynıdır fakat yöreden yöreye, geçmişten günümüze farklılıklar gösterebilmektedir. Örnek olarak Trabzon'da evlenme kız isteme ile başlayarak, sırasıyla söz kesme, nişan, nikâh, gelin alma, gerdek ve yedileme aşamalarından oluşmaktaydı ve eskiden perşembe günü başlayıp cuma günü biten etkinliklerdi fakat günümüzde genel olarak bu uygulamaların bazılarının birleştiği bazılarının kalktığı görülmekle birlikte düğünler, Cuma ve cumartesi günleri yapılmaya başlanmış, özellikle cumartesi günü akşamı tercih edilmeye başlanmıştır (Çelik, 1995: 20). Başka bir örnek verilecek olursa, günümüzde söz kesme olarak bilinen merasimlerde kız ve erkek ailelerinin birbirleriyle çocukların evlenmesi konusunda anlaşmasını temsilen ve genel olarak aileler arasında yapılmaktadır. Eski Türklerde ise, söz kesme andlaşması "at üzerinde" yapılmaktaydı (Ögel, 1979: 182). Günümüzde düğün törenleri katılımcıların işlerinden, çocuklu ailelerin okul vb. sorumlulukları olduğundan, balayı ve tatil gibi nedenlerden dolayı genel olarak hafta sonları ve yaz aylarında yapıldığı görülmektedir. 2018 yılında TÜİK verilerine göre Türkiye genelinde 553 202 çift evlenmiştir. Turizmin en önemli nedenlerinden birini oluşturan eş dost akraba ziyaretleridir. Bu azımsanmayacak evlilik sayısı düğün etkinliklerine eş, dost, akraba gibi düğün yapan çiftin yakınlarının katılımıyla iç pazarda

bir hareketlilik oluşturmakta ve turizm aktivitelerinde ulusal düğünlerinde önemini artırmaktadır.

2.2.2 Uluslararası (Yabancı) Düğünler

Geleneksel düğünlerin maliyetinin fazla olması nedeniyle, çok fazla para harcamak istemeyen çiftler tarafından yurtdışı düğünleri tercih edilmektedir. Düğün öncesi hazırlıklar, düğün esnası ve düğün sonrasındaki balayı gibi faktörler göz önünde bulundurulduğunda yurtdışı düğünleri, düğün ile ilgili tüm etkinliklerin bir arada verebilen konseptler sunmaktadır (Unur vd., 2017: 154). Ulaşımındaki ağın genişlemesi ve seferlerin fazla olmasından dolayı seyahatlerdeki maliyetlerin azalması, unutulmaz ve benzersiz bir düğün gerçekleştirme isteği, sunulan alternatifli düğün paketlerinin fazla olması gibi etmenler çiftleri yurt dışı düğünlerine yönlendirmektedir (Major vd., 2010: 253). Yurtdışı düğünlerde villalar, efsanevi şatolar, göl evleri, ada konseptleri gibi birçok seçenek sunulmaktadır. Uluslararası düğün etkinliklerinde destinasyon seçimindeki en önemli kriter doğa ve manzardır (Kim ve Agrusa, 2005: 901). Düğün turizmi adı altında Hawaii, Karayipler, Meksika, Fiji, Seyşeller, Maldivler, Mauritius, Jamaika, Bali, Yeni Zelanda, Avrupa kıtası, özellikle İtalya, Yunan Adaları ve Kıbrıs gibi destinasyonlar ön plana çıkmaktadır. Düğün turistlerinin en büyük payını Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Almanya, İtalya, Fransa ve İskandinavya vatandaşları oluşturmaktadırlar (Unur vd., 2017: 154).

Düğün turizmi yeni bir olgu olduğundan alan yazında az çalışma bulunmakta ve ilgili çalışmalar düğün planlama ve yönetimi konularına odaklanmaktadır (Major vd., 2010; Schuman ve Amado, 2010; Blakely, 2008). Düğün turizminin değer yaratan hem de fayda sağlayan tarafları turistler, düğün organizasyonları yapan kurumlar ve bölge sakinleri (Bertalla vd., 2018: 2) olarak belirlenmesi bu paydaşların etkileşiminin çok değerli olduğu, ortak deneyimler olarak görülebilmesine ve uzun vadeli ekonomik bir etki yaratması ile büyük bir önem taşıdığı belirtilmektedir (Zhang vd., 2006; Kastenholz vd., 2013). Bertalla vd. (2018) çalışmasında Petritoli kasabasını düğün turizmi kapsamında incelemiştir. Petritoli ilk düğününü 2007 yılında Alman bir gelinin ailesinin emeklilik yıllarında yaşamak için ev satın aldığı köyde evlenmeye karar vermesiyle başlamıştır. Bu olay sonrası yerel yönetim tarafından restorasyon çalışmaları ve yeni yapılar ile Petritoli geliştirilerek imaj çalışmaları yapılmıştır. Yapılan tüm bu çalışmalar sonucu 2007-2015 yılları arasında içlerinde İsrail, Yeni Zelanda, ABD, Avustralya, Kanada ve Rusya'nın yanı sıra birçok farklı ülkeden aileleriyle ve misafirleriyle gelen 50 yabancı çiftin düğünlerine Petritoli ev sahipliği yapmıştır (Bertalla vd., 2018: 2).

Sonuç

Bilginin değerli olduğu günümüz çağında, rekabet koşullarının zorluğu ülkeleri yeni pazar arayışları, yeni ürünler oluşturmaya yöneltmektedir. Ülkeler de bu rekabet ortamında rakiplerine avantaj sağlamak ve turizm pazar paylarını artırabilmek adına mevcut kaynaklarını en iyi şekilde kullanabilmek için alternatif turizm çeşitlerine yönelmekte, yeni ürünler geliştirerek, ürün çeşitliliği için çalışmalar yapmaktadır. Yapılan bu çalışmanın amacı da cirosunun 165 milyar dolara ulaştığı belirtilen düğün sektörünün (Unur vd., 2017: 160) turistik bir ürün olarak ele alınması ve kültürün bir parçası olan düğünlerin, turizm kapsamında ele alınmasıdır. Amaç doğrultusunda düğün ile ilgili tüm alan yazın taranarak düğün turizmi kavramsal çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Büyük bir ekonomik getirisinin yanı sıra destinasyon markalaşması, pozitif yönlü bir imaj oluşturması, düğün destinasyonlarının gerek kalkınmasında gerekse tanıtımında ki etkileri, kültürler arası dostlukların pekişmesine sağladığı katkılar göz önünde bulundurulduğunda konunun önemini artmaktadır.

Düğün turizminde ürün çeşitliliği sağlanabilmesi açısından pazar bölümlendirmesi yapılmalıdır. Örnek olarak ziyaretçi profilleri ve destinasyonların yapıları baz alınarak Hint pazarı açısından Antalya, ABD ve Avrupa ülkeleri açısından Bodrum, Arap pazarı açısından Hatay ve Gaziantep değerlendirilmelidir.

Düğün turizminin bir turizm arzı olabilmesi için öneriler aşağıda sunulmaktadır:

- Düğün turizmi kavramı ülkemizde yeni bir kavram olmakla birlikte bilinirliğinin az olması nedeniyle tanıtım çalışmaları yapılmalıdır. Düğün turizmi kapsamındaki destinasyonları çeşitli etkinlikler, çeşitli görsel ve işitsel medya araçları aracılığı ile tanıtımları yapılmalı, düğün destinasyonu adı altında anılması sağlanmalıdır.
- Düğün turizmi kavramını sadece uluslararası değil aynı zamanda ulusal düzeyde de ele alınmalıdır.
- Düğün turizmi için acentalar bilgilendirilmeli ve kamu, özel sektör kurumları iş birliği ile gerekli teşvikler sağlanmalıdır.
- Düğün turizmi kavramsal olarak tanımlanmalı ve düğün turizmi destinasyonları hakkında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın ilgili web sitelerinde yer verilerek, bilgi ve erişiminin daha geniş kitlelere ulaşılması sağlanmalıdır.
- Dünyada önde gelen düğün organizatörlerinin ülkemizde ağırlanmalı ve turizm fuarlarına katılım sağlanarak yerinde tanıtımlar yapılmalıdır.

Kaynakça

- Akgül, O. (2004). Kültür Turizmi, İçinde A. Yüksel ve M. Hançer (Editörler), Turizm: İlkeler ve Yönetim (ss. 209-226). Ankara: Turhan Kitapevi.
- Altunel, M. C., ve Kahraman, N. (2012). “*Kültür Turisti Tipolojilerinin Belirlenmesi: İstanbul Örneği*”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 23(1), s.7-18.
- Amirou, R. (2000). *Imaginaire du Tourisme Culturel*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Aydın, İ. (1992). *Açıklamalı Turizm Terimleri Sözlüğü*. Aydın: Coşkun Matbaası.
- Bertella, G., Cavicchi, A., ve Bentini, T. (2018). The reciprocal aspect of the experience value: tourists and residents celebrating weddings in the rural village of Petritoli (Italy). *Anatolia*, 29(1), 52-62.
- Blakely, K. (2008). Busy brides and the business of family life: The wedding-planning industry and the commodity frontier. *Journal of Family Issues*, 29, 639–662.
- Bonet, L. (2003). *Cultural Tourism*, İçinde R. Towse (Editör), *A Handbook of Cultural Economics (187-193)*. Cheltenham-UK: Edward Elgar Publishing Inc.
- Boret, A. (1989). *Itinéraires de Tourisme Avec Annales*. Malakoff-France: L.T. Editions J.Lanore,.
- Bucak, T., ve Özkaya, E. (2013). “*Çanakkale İlinin Termal Turizm Potansiyeli*”, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, sayı: 5(2), s.7-23.
- Çelik, A. (1995). Trabzon, Bakü, Merv, Kızıl-Orda, Jambıl, Gagauz Düğünlerinde Gelin-Güvey Motifi. III. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi Bildirileri, 9-11.
- Çolak, O. (2009). Turistik Ürün Çeşitlendirme Kapsamında Kırsal Turizm Ve Kırsal Turizm İşletmeciliği: Şirince Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Çulha, O. (2008). Kültür Turizmi Kapsamında Destekleyici Turistik Ürün Olarak Deve Güreşi Festivalleri Üzerine Bir Alan Çalışması. *Journal of Yaşar University*, 3(12), 1826-1852.
- Daniels, M., ve Loveless, C. (2007). *Wedding planning and management*. Routledge.

- Doggett, L. (1993). Multi-cultural tourism development offers a new dimension in travel. *Business America*, 114(18), 8-10.
- Doğan, H. Z. (1987). *Turizmin Sosyo-kültürel Temelleri*. İzmir: Uğur Ofset Matbaacılık ve Ticaret.
- Du Cluzeau, C. O. (2000). *Le Tourisme Culturel*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Eker, G. Öğüt. (1999). ‘Küççe Düğünü’nün Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi. *Milli Folklor Uluslar Arası Halkbilimi Dergisi*, Yaz, (42).
- Kastenholz, E., Carneiro, M. J., Eusébio, C., & Figueiredo, E. (2013). Host–guest relationships in rural tourism: Evidence from two Portuguese villages. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 24(3), 367–380.
- Kim, S., ve Agrusa, J. (2005). The positioning of overseas honeymoon destinations. *Annals of tourism research*, 32(4), 887-904.
- Kim, Y., ve Kim, D. (2013). An investigation of Korean wedding industry and suggestions for its future development from the tourism perspective, *South Asian Journal of Tourism and Heritage*, 6(1), 11-20.
- Major, B., McLeay, F. ve Waine, D. (2010). Perfect Weddings Abroad. *Journal of Vacation, Marketing*, 16(3), 249-262.
- McKercher B. and Du Cros, H. (2002). *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage*. New York: Haworth Hospitality Press Inc.
- Mossberg, L. (2007). A Marketing Approach To The Tourist Experience. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 7(1), 59–74.
- Ögel, B. (1979). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yayınları, İstanbul.
- Öter, Z. ve Özdoğan, O. N. (2005). Kültür Amaçlı Seyahat Eden Turistlerde Destinasyon İmajı: Selçuk-Efes Örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 16(2).
- Öztürk, Y. ve Yazıcıoğlu, İ. (2002). Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Alternatif Turizm Faaliyetleri Üzerine Teorik Bir Çalışma. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 183-195.
- Pekin, F. (2011). *Çözüm: Kültür Turizmi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 32.
- Poon, A. (2009). Prospects for the British Market 2009. *Tourism Industry Intelligence*, 16(1), 1-4.
- Richards, G. (1996). *Cultural Tourism in Europe*, Wallingford, Oxford.
- Richards, G. (1996). The Scope And Significance Of Cultural Tourism. *Cultural Tourism in Europe*. 19-45.
- Rogerson, J. M. (2015). Wedding Tourism in South Africa: An Exploratory Analysis. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 4, 2.
- Saçlı, Ç. ve Ersöz, B. (2019). Şeb-i Arus Törenlerine Katılan Yerli Turistlerin Kültür Turisti Tipolojileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, 84-95.
- Schuman, F. R., ve Amado, C. (2010). Japanese Overseas Weddings In Guam: A Case Study Of Guam’s First Hotel Wedding Chapel. *South Asian Journal of Tourism and Heritage*, 3(1), 173–181.
- Swarbrooke, J. (1999). *Sustainable Tourism Management*. Wallingford: CABI Publishing.
- Türk Dil Kurumu (TDK). *Büyük Türkçe Sözlük*. <http://www.tdk.gov.tr>, Erişim Tarihi, 03.03.2019.
- Unur, K., Kanca, B., ve Ertaş, Ç. (2017). Yeni Bir Turistik Ürün Olarak Düğün Turizmi: Alanyazın İncelemesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. Özel Sayı 1-Ocak.
- Usal, A. ve Kuşlivan, Z. (1998). *Davranış Bilimleri: Sosyal Psikoloji*. 2. Baskı, Barış Yayınları, İzmir.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Vidauskaite, R. (2015). Destination Branding Through Wedding Tourism: The Case Of The Caribbean, Faculty Of Economics University of Ljubljana, Master Thesis, Slovenia.

Yakıcı, A. (1991). Düğün Kelimesi ve Kültürümüzdeki Yeri Üzerine. Millî Folklor Dergisi, (11), 33-35.

Zhang, .F., Inbakaran, R. I., ve Jackson, M. (2006). Understanding community attitudes towards tourism and host – Guest interaction in the urban – Rural border region. Tourism Geography, 8(2), 182–204.

ENTREPRENEUR NURSING EXPERIENCES AND RESOURCES

Aykut EKİYOR¹, Aynur YAZICI SORUCUOĞLU²

Abstract

Technological, political and social developments affect the health sector as well as other sectors. One of the reflections of these developments in the health sector is the change in the roles and functions of nurses. The importance of preventive services in the health sector affects the fields of activity of nurses and highlights their role as educator, consultant, decision maker, manager and entrepreneur in addition to their caregiving role. The health sector is an area that should be open to development and change. In this context, the entrepreneurship and innovation activities of nurses who constitute an important component of health care workers should be supported, nurses should be encouraged and professional development should be aimed.

The definition of entrepreneurial nurse is discussed in the literature from different perspectives. Entrepreneur nurse; care, education, research, management or consulting is considered to be the person who directly provides nursing services. The nurse, who serves on her behalf, is directly responsible for her patients or carries out nursing services on behalf of someone else.

In this study, it is aimed to determine the fields of activity, skills, experiences, resources and suggestions of entrepreneur nurses. In this context, a qualitative study was conducted for entrepreneur nurses. In the study, which is applied face to face interview technique; In order to determine the entrepreneurial characteristics of entrepreneurial nurses, semi-structured interview form was prepared according to some variables determined as a result of literature review. In the interview form, questions about entrepreneurship reasons, entrepreneurship incentives, entrepreneurship experiences and entrepreneurial resources were included. The sample of the study consisted of 22 nurses, who had entrepreneurship in different provinces in different fields of activity. Research data were analyzed by content analysis technique. According to the results obtained from the analyzes, it was determined that the entrepreneur nurses' activity areas were mostly related to the work they had done before, they were good in their profession and they could transform their loved ones into entrepreneurship. To transform nurses' occupations into entrepreneurship; It is understood that individual characteristics, abilities and experiences are effective.

Keywords: Entrepreneurship, Nurse, Health, Qualitative, Entrepreneur Nurse.

¹ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, aykutekiyor1974@yahoo.com

² Sağlık Bakım Hizmetleri Müdürü, Ankara İl Sağlık Müdürlüğü Sincan Dr. Nafiz Körez Devlet Hastanesi, aynursorucuoglu@gmail.com

GİRİŞİMCİ HEMŞİRELİK DENEYİMLERİ VE KAYNAKLARI

Özet

Teknolojik, politik ve sosyal gelişmeler diğer sektörler gibi sağlık sektörünü de etkilemektedir. Bu gelişmelerin sağlık sektöründeki yansımalarından birisi hemşirelerin rol ve işlevlerinde yaşanan değişimdir. Sağlık sektöründe koruyucu hizmetlerin ön plana çıkması hemşirelerin faaliyet alanlarını etkilemekte ve onların bakım verici rolünün yanı sıra eğitici, danışman, karar verici, yönetici ve girişimci rollerini ön plana çıkarmaktadır. Sağlık sektörü, gelişime ve değişime son derece açık olması gereken bir alandır. Bu bağlamda sağlık çalışanlarının önemli bir bileşenini oluşturan hemşirelerin girişimcilik ve yenilikçilik faaliyetleri desteklenmeli, hemşireler bu açıdan cesaretlendirilmeli ve mesleki gelişimlerinin sağlanması hedeflenmelidir.

Girişimci hemşire tanımı literatürde farklı açılardan ele alınmaktadır. Girişimci hemşire; bakım, eğitim, araştırma, yönetim veya danışmanlık gibi hemşirelik hizmetlerini doğrudan veren kişi olarak nitelendirilmektedir. Kendi adına hizmet veren hemşire, hastalarından doğrudan sorumludur veya hemşirelik hizmetlerini başkasının adına yürütmektedir.

Bu çalışmada girişimci hemşirelerin faaliyet alanları, yetenekleri, deneyimleri, kaynakları ve önerilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda girişimci hemşirelere yönelik nitel bir çalışma yapılmıştır. Yüz yüze görüşme tekniğinin uygulandığı çalışmada; girişimci hemşirelerin girişimcilik özelliklerini belirleyebilmek için literatür taraması sonucu belirlenen bazı değişkenlere göre yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşme formunda girişimcilik nedenleri, girişimciliği teşvik eden unsurlar, girişimcilik deneyimleri ve girişimcilik kaynakları ile ilgili sorular yer almıştır. Araştırmanın örneklemini farklı faaliyet alanlarında farklı illerde girişimcilik yapan 22 hemşire oluşturmaktadır. Araştırma verileri içerik analizi tekniği ile çözümlenmiştir. Analizlerden elde edilen sonuçlara göre girişimci hemşirelerin faaliyet alanlarının çoğunlukla daha önce yaptıkları işle ilgili olduğu, mesleklerinde iyi oldukları ve sevdikleri işleri girişimciliğe dönüştürebildikleri tespit edilmiştir. Hemşirelerin mesleklerini girişimciliğe dönüştürmede; bireysel özellikleri, yetenekleri ve tecrübelerinin etkili olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Hemşire, Sağlık, Nitel, Girişimci Hemşire.

1 Giriş

Küreselleşme, dünyada birçok yapısal değişimlere neden olmuştur. Ekonomide oluşan yapısal değişim ve teknolojik ilerlemeler uluslararası ortamda rekabet etmeyi gerektirmektedir. Gelişmeler istihdam olanaklarını kısıtlamaktadır. Bu nedenle ülkeler girişimciliğe önem vermekte ve desteklemektedirler (Bayram, 2014). Girişimci; bir mal veya hizmet üretmek, pazarlamak için kendine ait ya da başka kişi ve kurumlardan sağladığı sermaye ile üretim faktörlerini bir araya getiren, bu faaliyeti yaparken ortaya çıkabilecek kâr veya zarar etme riskini göze alan, ait olduğu topluma ve insanlığa katkıda bulunma coşkusuyla dolu kişidir (Ercan, 2017).

Bilinen en klasik girişimcilik yolu gelişen teknolojiyi kullanarak önceden üretilmemiş inovatif üretimler yapmaktır. Bununla birlikte ürünlerin pazarlama, dağıtım ve satış sonrasında yapılacak iyileştirmeler, tüketicilerin sürekli değişen beklentilerini önceden algılayıp hızlı çözümler üretmekte girişimcilik kapsamına girmektedir. Kimsenin göremediği fırsatları görüp

pazarda rekabetçi olma noktasında yeni pazarlar şüphesiz girişimcilere büyük üstünlük sağlamaktadır. Bundan dolayı girişimcilik; pazarlama, yönetim, finansman ve üretim arasındaki etkileşimi etkili bir biçimde uygulayabilme yeteneği olarak görülmektedir. Aynı zamanda ideal bir girişimci; kaynaklar ile öncelikli olanları iyi tespit eden ve bunu stratejik bir planlama ile hızlı bir şekilde aktif hale getiren birey olarak da tanımlanabilir (Küçükaltan, 2009: 25). Girişimciliğin ortaya çıkmasında çevresel ve toplumsal koşulların yanında kişilik özellikleri de büyük önem taşımaktadır. Girişimci kişiliğin özellikleri; güçlü sezilere sahip, çevresini gözlemleyebilen, hayal gücü gelişmiş, verilere ulaşabilecek bağlantılar ağına sahip, inandırıcılığı yüksek, yaratıcı, belirsiz durumlarda karar alabilen ve aldığı kararları azimle uygulayan, kendine güvenen nitelikler olarak sıralanmaktadır (Saygın, 2018).

Girişimcilik hızla değişen ekonomik şartlarda, yenilikler yaratmak suretiyle olumsuzluklara karşı itici bir güç olmaktadır. Girişimciler kaynakları etkin şekilde kullanarak, yenilikçi fikirler üreterek, istihdam olanağı sağlayarak ve çeşitli pazarlar oluşturarak ekonominin güçlenmesine büyük katkıda bulunmaktadır. Girişimcilik; günümüzde gelişmiş ülkelerin ekonomik temelini oluşturan büyük bir güçtür. Ülkeler, bu gücü şekillendirebildiği ölçüde ekonomilerini çeşitlendirebilmekte, üretimlerinde daha üst teknolojilerinin payını kullanmaları ile yeni ürünler ve yenilikçi süreçlerle ekonomik bağımsızlığını koruyabilmekte ve refah seviyesini artırabilmektedir. İşte bu noktada yeni iş fikirlerini hayata geçirebilecek genç beyinlere girişimcilik eğitimi vermek, girişimcilik kültürü oluşturabilmek ve bu yolda bireyleri teşvik etmek önem arz etmektedir. Genç nüfusun girişimcilik eğilimi arttıkça, girişimci bireylerin sayısı artacak, dolayısıyla ülkelerin gelişmişlik düzeyi doğru orantılı olarak artacaktır. Değişen ve gelişen teknolojinin etkisi ile oluşan rekabet ve bilgiye dayalı günümüz iş dünyasında, girişimci ve girişimcilik kavramları sıkça karşılaşılan kavramlar olmaya devam etmektedirler. Girişimcilik, girişimde bulunan kişilere başarı sağlamanın yanında, ülkenin gelişmesine ve kalkınmasına da katkı yaratmaktadır. Girişimcilik faaliyetlerinin, fikri emeğin en önemli boyutu olduğu düşünülmektedir (Balaban & Özdemir, 2008).

Girişimcilik ile ilgili yapılan çalışmaların daha geniş çerçevede ve birçok farklı sektörde gerçekleştirilmesi beraberinde yeni bakış açıları ve yeni değerlendirmeleri geliştirecektir. böylece girişimcilik yolunda atılması gereken adımlar ile ilgili çeşitli öneriler sunulabilecektir. Sektör bazlı araştırmaların yapılması ile birlikte elde edilen verilerin karşılaştırılması halinde hangi sektörlerde girişimcilik potansiyelinin daha yüksek olduğu ve hangi geliştirici önlemlerin alınması gerektiği ortaya konulabilecektir (Yüceol, 2018). Bu çalışmada girişimci hemşirelerin faaliyet alanları, yetenekleri, deneyimleri, kaynakları ve önerilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda girişimci hemşirelere yönelik nitel bir çalışma yapılmıştır.

2 Kavramsal Arka Plan

Hemşirelik mesleği; birey, aile, grup ve toplumun sağlığının geliştirilmesi, korunması, hastalık durumunda iyileştirilmesi ve yaşam kalitesinin artırılması amacıyla hemşirelerin yerine getirdiği bakım verme, hekimce hazırlanan tıbbi tanı ve tedavi planının oluşturulması ve uygulanması, güvenli ve sağlıklı bir çevre oluşturma, eğitim, danışmanlık, araştırma, yönetim, kalite geliştirme, işbirliği yapma ve iletişim sağlama rollerini kapsayan, mesleki eğitim yoluyla elde edilen; bilgi, beceri ve karar verme yeteneklerini kullanarak, insanları yaşadıkları ve çalıştıkları her ortamda doğum öncesinden başlayarak yaşamın tüm evrelerinde meslek standartları ve etik ilkeler çerçevesinde sunduğu hemşirelik bakımı, hemşirelik hizmetlerinin ve bu hizmetlerden sorumlu insan gücü kaynaklarının, diğer kaynakların ve bakım ortamının yönetimi ve risk yönetimini kapsamaktadır (Hemşirelik Yönetmeliği, 2010).

Teknolojik, politik ve sosyal gelişmeler diğer sektörler gibi sağlık sektörünü de etkilemektedir. Bu gelişmelerin sağlık sektöründeki yansımalarından birisi hemşirelerin rol ve işlevlerinde yaşanan değişimdir. Sağlık sektöründe koruyucu hizmetlerin ön plana çıkması hemşirelerin faaliyet alanlarını etkilemekte ve onların bakım verici rolünün yanı sıra eğitici, danışman, karar verici, yönetici ve girişimci rollerini ön plana çıkarmaktadır. Sağlık sektörü, gelişime ve değişime son derece açık olması gereken bir alandır. Bu bağlamda sağlık çalışanlarının önemli bir bileşenini oluşturan hemşirelerin girişimcilik ve yenilikçilik faaliyetleri desteklenmeli, hemşireler bu açıdan cesaretlendirilmeli ve mesleki gelişimlerinin sağlanması hedeflenmelidir.

Çok geniş alana sahip olan sağlık sektörü, hemşirelerin profesyonel hizmet sunmalarına ve uzman olarak çeşitli aktivitelerine olanak sağlamaktadır (Arslan & Şener, 2012: 140). Toplumda bir çok alana hizmet eden hemşirelik mesleğinin kendini geliştiren, yaratıcı olan, mesleğini girişimciliğe dönüştürecek topluma fayda sağlayacak hemşire girişimcilere ihtiyaç vardır. Girişimci hemşire tanımı literatürde farklı açılardan ele alınmaktadır. Girişimci hemşire; bakım, eğitim, araştırma, yönetim veya danışmanlık gibi hemşirelik hizmetlerini doğrudan veren kişi olarak nitelendirilmektedir. Kendi adına hizmet veren hemşire, hastalarından doğrudan sorumludur veya hemşirelik hizmetlerini başkasının adına yürütmektedir.

Girişimci olarak genellikle öngörülen kişi; dinamik, risk alabilen, bir iş girişiminin başarılı ya da başarısızlığını belirleyen özelliklerdedir. Bu görüş çerçevesinde ampirik çalışmaların çoğu girişimcilerin motivasyonu, kişisel karakteri ve kalımsal özellikleri ile iş performansı arasındaki ilişkileri üzerinde durmaktadır. Girişimsel davranışı, kişisel geçmiş, deneyim, kişilik, yetenek ve beceriler etkilemekle birlikte, girişimcilik; sosyal, politik, ekonomik, teknolojik ve kültürel koşullara bir tepkidir. Bu bağlamda, toplumun genel kurumsal yapısı, değerler sistemi, özellikle aile, akraba ve arkadaşlık çevresi, formel eğitim sistemi, politik, ekonomik ve yönetsel uygulamalar gibi alt faktörler dizisinin girişimciliğin oluşumunu, bireyin kişilik yapısını da biçimlendirerek etkilediği söylenebilir (Mungan, 2013: 9). Literatürde hemşirelerin daha önceki tecrübelerini kullanarak girişimci oldukları belirtilmektedir (Wall, 2013: 34). Arslan & Şener'in (2012) çalışmasında; girişimci hemşirelerin bireysel özellikleri; başarı için ihtiyaç duyulan güçlü benlik ve inanç gücü, risk alabilme, yaratıcı ve girişken olma, hayal kurabilme, kişisel disiplin, bağımsızlık ve hedefe yönelme, başarısızlık, belirsizlik ve kararsızlıkla başedebilme, dürüst, güvenilir, sabırlı ve istekli olma, iyi bir planlayıcı ve organizatör olma, ileriye görebilme şeklinde ifade edilmiştir.

3 Araştırmanın Amacı ve Problemi

Bu çalışmada girişimci hemşirelerin faaliyet alanları, yetenekleri, deneyimleri, kaynakları ve önerilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın problem cümlesi "Girişimci hemşirelerin ön plana çıkan özellikleri nelerdir?" olarak tasarlanmıştır.

3.1 Araştırmanın Yöntemi

Girişimci hemşirelerin özelliklerini belirlemek amacıyla Türkiye'nin farklı illerinde girişimcilik yapan hemşireler ile çalışma gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın örneklemini farklı faaliyetler yürüten 22 girişimci hemşire oluşturmaktadır. Araştırma nitel olarak belirlenmiştir. Nitel olarak belirlenen araştırmada veriler mülakat (görüşme) tekniği ile toplanmıştır. Nitel görüşmenin temel amacı araştırma konusunu deneklerin perspektifinden ele almak, deneklerin

bu perspektifi nasıl ve neden oluşturduklarını anlamaktır. Bu amaçla nitel görüşmeler daha az yapılandırılmış olmalı, açık uçlu sorularla yürütülmeli, deneklerin araştırma konusuna yönelik belirli düşüncelerini tespit etmeye yönelik olmalıdır (Gürbüz ve Şahin, 2016:422). Bu doğrultuda literatür taraması sonucu belirlenen değişkenlere göre yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşme formunda girişimcilik nedenleri, girişimciliği teşvik eden unsurlar, girişimcilik deneyimleri ve girişimcilik kaynakları ile ilgili sorular yer almıştır. Katılımcılara yüz yüze görüşme tekniği uygulanmıştır. Görüşmelerde katılımcılardan izin alarak kayıt cihazı kullanılmıştır. Görüşmeler 15 Ekim-30 Kasım 2017 tarihleri arasında yapılmıştır. Kayıtlar bilgisayara aktararak metne dönüştürülmüş, görüşme metinleri değişkenler çerçevesinde kodlanarak içerik analizi tekniği ile çözümlenmiştir.

Katılımcılar araştırmadaki görüşme sırasına göre numaralandırılmış ve metin içinde hemşirelerin ifadelerine yer verilirken bu numaralarla kodlanmıştır (Hemşire 1, Hemşire 2 gibi).

4 Araştırmanın Bulguları

Bu bölümde araştırmada elde edilen bulgular değerlendirilmiştir. Bulgular iki kısımda incelenmiştir. Birinci kısımda tanımlayıcı istatistiklere, ikinci kısımda ise girişimci hemşirelerin özelliklerine ilişkin analizler yer almaktadır.

4.1 Tanımlayıcı İstatistikleri

Tablo 1’de girişimci hemşirelerin demografik bilgileri gösterilmiştir.

Tablo 1: Girişimci Hemşirelerin Demografik Bilgileri

Değişkenler	Kategoriler	(n)	(%)
Meslek	Hemşire	22	100
Cinsiyet	Kadın	21	95,5
	Erkek	1	4,5
Eğitim Durumu	Lise	2	9,1
	Önlisans	4	18,2
	Lisans	13	59,1
	Lisansüstü	3	13,6
Meslekten Ayrılma Biçimi	Emekli	4	18,2
	İstifa	14	63,6
	Ücretsiz İzin	3	13,6
	Hemşirelik Mesleğini Hiç Yapmamış	1	4,5
Girişimcilik Alanı	Güzellik-Estetik Salonu	4	18,2
	Amigurumi	3	13,6
	Kreş Sahibi	2	9,1

Anne Baba Adaylarına Doğum ve Bebek Bakımına Hazırlık, Destek Çalışması ve Danışmanlık	1	4,5
Tıbbi Ürünlerin Satışı	1	4,5
Yazılım	1	4,5
Evde Yara Bakım Hizmetleri	1	4,5
Bebek ve Çocuk Giyim Mağazası	1	4,5
Evde Bakım Hizmetleri	1	4,5
Emlakçı	1	4,5
Spor Merkezi	1	4,5
Kronik Yara Tedavi	1	4,5
Evde Doğum Hizmetleri	1	4,5
Evde Yeni Doğan Hizmetleri	1	4,5
Kurumsal Eğitim Kurumu	1	4,5
Kafe İşletmecisi	1	4,5
Toplam	22	100

Girişimci hemşirelerin %95,5'i kadın, %4,5'i erkektir. Eğitim dağılımları; %59,1'i lisans, %18,2'si önlisans, %13,6'sı lisansüstü eğitim almıştır. Hemşirelerin %63,6'sı girişimci olmak için istifa etmişlerdir. Girişimci hemşireler çok farklı alanlarda faaliyet göstermektedirler (Tablo 1).

4.2 Girişimci Hemşirelere Yönelik Bilgiler

Bu bölümde hemşirelerin girişimci olma nedenleri, girişimciliği teşvik eden bilgi-becerileri, girişimcilikte karşılaştıkları zorluklar, girişimcilikte başarılı olmak için kaynakları, girişimcilik deneyimleri ve girişimciler için önerileri yer almaktadır.

4.2.1 Hemşirelerin Girişimci Olma Nedenleri

Hemşirelik, bilgi ve becerinin yanı sıra tecrübe gerektiren özverili bir meslektir. Hemşireler ister kamu ister özel sektörde çalışsın zaman zaman mesleklerini diledikleri gibi icra edememenin sıkıntısını yaşamaktadır. Genellikle sorun olarak değerlendirilebilecek bu durum zaman zaman hemşireleri girişimciliğe teşvik eden bir kaynak da olmaktadır. Bu çalışmada hemşirelerle yapılan görüşmelerde hemşireler girişimci olma nedenlerinde farklı değişkenleri öne çıkarmıştır. Her bir değişken hemşirelerden alıntılarla sıralanmıştır.

Tecrübe, İlgisi, Gerekliklik

Hemşire 1 bir nevi koruyucu sağlık hizmeti olan Ante-Natal (Doğum Öncesi) alanında eğitim olarak sektördeki bir boşluğu doldurmaya, tecrübe ve ilgisini geliştirmeye yönelmiştir.

“Kadın doğum ve bebek hemşiresi olarak uzun yıllar çalıştığım sırada bu çalışmanın gerekliliğini fark ettim; ilk Ante-Natal kurs çalışmasını 1988 yılında özel bir hastanede oluşturarak 3 yıl boyunca hastanede, daha sonra da Türkiye’de ilk kuruluş olan Hamile Eğitim Merkezi’nde sürdürdüm” (Hemşire 1).

Hemşire 11 ve hemşire 19 stoma bakımı, bası yaralarının bakımı, yeni doğan evde bakım gibi uzmanlık gerektiren hizmetlerde girişimciliklerini ortaya koymuştur.

“Profesyonel olarak yaptığım stoma ve yara bakım hemşireliğinde hizmeti hastaneye gelmeleri zor olan hastaların ayağına götürmek amacıyla başladım. İnsanların hayatını kolaylaştıran işleri çok seviyorum ve on iki yıllık tecrübem var” (Hemşire 11).

“Uzun süre yoğun bakım ve evde sağlık hizmetleri alanında hemşirelik yaptım bu dönemde açılan bası yaralarındaki çözümsüzlük ya da çok uzun süren ve zorlanılan tedavi süreci bu konunun farklı bir eğitim isteyen özellikli bir alan olduğunu fark etmemi sağladı” (Hemşire 19).

“Uzun yıllardır tek başıma yürüttüğüm yeni doğan evde bakım hizmetlerini kurumsallaştırmak ve standart oluşturarak tek elden yürütebilmek gerektiğini düşünerek bu işe girdim” (Hemşire 20).

Bilgi ve birikimlerine güvenen, çalışma yaşamını sonlandırmayı tercih etmeyen hemşireler, çalıştıkları kurumlardan emekli olduktan sonra da girişimciliğe yöneldiklerini ifade etmişlerdir.

Para Kazanmak, Ekonomik Olarak Fayda Sağlamak, Kendi İşinin Patronu Olmak, Esnek Çalışma Saatleri

İnsanların yaşam koşullarını iyileştirmek ve ekonomik gelirlerini artırmak isteği ile hareket ettikleri, girişimciliğin önemli motivasyonlarından birisinin daha fazla para kazanma arzusu olduğu bilinmektedir. Bu araştırmanın katılımcıları için daha fazla para kazanma arzusu, kendi işlerinin patronu olma ve çalışacakları zaman dilimini kendi inisiyatifleri ile belirlemek tercihi onları girişimciliğe yönlendirmiştir.

“Ekonomik katkılarından dolayı başladım. Şimdi ise hem para kazanmak hem de kendi işimin patronu olduğum için çok keyif alıyorum. Esnek çalışma zamanları benim için kolaylaştırıcı olmuştur” (Hemşire 7).

“Kendi işimi kurmak ve kimseye bağlı olmadan çalışmak istedim” (Hemşire 13).

“İçimdeki enerjinin artık paraya dönüşmesi gerektiğine karar verdim. Yeteneklerimin ve ticari bilgimin farkına vardım. Özgürlüğüme düşkün bir ruh yapım olduğu için daha fazla yönetilemeyeceğimi anladım ve girişimci olmaya karar verdim” (Hemşire 14).

Yaratıcılık, cesaret ve teşvik

Girişimcilik aynı zamanda cesareti gerektirir. Yaratıcı insanların çevrelerinin destek ve teşviği ile karşılaştıklarında girişimci faaliyetlere daha cesurca yöneldiği bir gerçektir.

“Aslında kızım için yaptığım oyuncaklar (amigurumi oyuncaklar, aktivite kitapları, bez bebekler) çevrem tarafından beğenilince hediye olarak yapmaya başladım. Sonrasında arkadaşlarımın desteği ile satış yapmam konusunda teşvik edildim. Eşim ve arkadaşlarımın desteği beni hep cesaretlendirdi” (Hemşire 3).

Değişim Yapmak

Çalışma yaşamının zorlukları, olumsuz koşullar ve zaman içinde yaşanan durağanlaşma insanları değişikliğe yönlendirebilir ya da değişimi zorunlu hale getirebilir. Hemşireler de mesleğin güçlükler ya da durağanlığı dolayısıyla girişimciliğe yönlendiklerini belirtmişlerdir.

“Stabil ve tam bağımlı olan meslek hayatımın monoton halinden çıkmak için sektör değiştirdim” (Hemşire 2).

Kendine Güven, Başarı

Hemen her girişimcilik başarısı bireyin kendine güvenmesi, başaracağına inanması ile ortaya çıkmakta ya da gelişmektedir. Bireyin kendisine, başaracağına inanması girişimciliğin önemli bir kaynağıdır. Hemşire 4 girişimciliğe henüz öğrenciyken başlamış ve öğrencilikte sorumluluklarının daha az olması başarıya odaklanmasını sağlamış.

“Öğrenci iken başladığım işte başarılı olduğumu görünce kendim gibi üniversite öğrencisi olan arkadaşlarımdan iş kurma teklifi aldım. Öğrenciyken girişimci olmanın en büyük avantajı giderlerinizin az olması (ev geçindirme, kira, çocuk vs. gideriniz yok) ve sizden kazanç beklentisinin olmaması başarıya odaklanıyorsunuz” (Hemşire 4).

Hobiyi Kazanca Dönüştürmek

Yeni iletişim teknolojileri yeni fırsatlara olanak sağlamaktadır. Sosyal medyanın gelişmesiyle bireyler farklı mecralarda temsil edilme, örgütlenme, konumlandırma ve üretici konuma geçebilme olanağına sahiptir. Atılan bir mesaj, paylaşılan bir fotoğraf ya da video insan hayatını değiştirebilmektedir. Hemşire 8’de dijitalleşmenin ve sosyal medyanın avantajlarından yararlandığını ifade etmiştir.

“Bebeğimle evde zaman geçirmek için hobi olarak ördüğüm bebekleri sosyal medya üzerinden satmaya karar verdim. Bebeklerimin daha çok kişi tarafından görülmesini istedim” (Hemşire 8).

Yaşam Kalitesini Artırmak, Çocuklarımızın Geleceği İçin Yatırım Yapmak

Yaşam koşullarını iyileştirmenin yanı sıra gelecek kuşakların da daha iyi koşullarda yaşamasını sağlamak hemşirelik mesleğinde de girişimciliğe yönelmede etkili olmaktadır.

“Türkiye şartlarında hayat kalitesini arttırmak ve çocuklarımızın geleceği için yatırım yapmak istediğim için girişimci oldum” (Hemşire 6).

Zorunluluk

“Üniversite hastanesinde çalıştığım dönemde 7,5 yıl çalışıp muvafakat alamadığım için (ailevi nedenlerden şehir değiştirmek zorundaydım) istifa etmek zorunda kaldım. Yaşadığım şehirde özel hastanelerde çok sıkıntı yaşadım özellikle diyaliz merkezinde hem yapılan haksızlıklar hem de vicdan mücadelesi nedeniyle meleğimi bırakmaya karar verdim” (Hemşire 13).

Rol Modeli Almak, Aile

“Ailemden yaptığımız işlerde her zaman daha iyisini yapmamız gerektiğini öğrendim. Başarılı ve kariyer sahibi bir annenin kızıyım. Benim bugünkü yerde olmamın tek sebebi ailemdir. Annem sürekli isinde hep yükselmeye ve başarılı olmaya çalıştı. Kendime annemi örnek aldım. İnsanın böyle bir rol modele sahip olması girişimci olmak için yeterince iyi bir nedendir” (Hemşire 16).

Motivasyon, Müşteri Memnuniyeti

En büyük desteği anneliğe hazırlanan kadınlardan aldım. Sonrasında baba adaylarının katılımı da arttı. Bu durum iyi bir iş yaptığımı inancımı güçlendiren motivasyonumu arttıran bir durum olmuştur (Hemşire 1).

4.2.2 Hemşirelerin Girişimci Olmasını Teşvik Eden Bilgi ve Beceriler

Girişimciliği teşvik eden birçok özellik bulunmaktadır. Her meslek grubunu farklı özellikler teşvik etmektedir. Genel anlamda girişimciliği teşvik eden unsurların başında kişilerin yetenekleri, yapacakları faaliyet ile ilgili deneyimleri ve risk alma becerisi gelmektedir. Hemşirelerin girişimci olmasını teşvik eden özellikler bu araştırmada aşağıdaki şekilde belirlenmiştir.

- Kişisel Yetenekler
- Girişimci Bir Ruha Sahip Olma,
- Cesaret
- Pazarlama, Üretim ve Satış Becerileri
- Başarılı Olma İsteği
- İş Hayatına Erken Atılma ve Kabul Edilme İsteği
- Sürekli Yeni Şeyler Öğrenme Merakı
- Eğitimler Almak
- Kişinin Kendini Geliştirmesi
- Aile ve Sosyal Çevre

Kişisel Yetenekler

Kişisel yetenekler; iyi bir gözlemci, işini seven, empati yapmayı bilen, tecrübe, bilgi ve deneyim, iletişim tekniklerini iyi kullanmak, zaman yönetimi ve kişinin azmi çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Hemşire 1 de girişimciliğinde gözlemciliğini ve iletişim beceresinin yüksek olmasını ön plana çıkarmayı başarabildiğini ifade etmektedir:

“İyi bir gözlemci ve işini seven, empati yapmayı bilen, 10 yıl boyunca yeni doğan ve kadın doğum hemşiresi olarak tecrübe, bilgi ve deneyimlerimi, sözsözsel olarak etkileyici bir üslupla, vücut dilini de kullanarak aktarabilen özelliğe sahiptim. Bilgi anonim ama onu sunuş ve insanların ilgi ve dikkatini uzun saatler boyunca canlı tutabilmek bir beceridir. Bu özelliğimin farkında idim” (Hemşire 1).

Girişimcilikte “kişinin azmi ve becerisi” (Hemşire 6)’nin önemini kavrayan hemşireler “sosyal çevrelerini” (Hemşire 12) de kullanarak kişisel özellikleri ile aile desteğini ve sosyal ağlarını bütünleştirmişlerdir. Görüşme yaptığımız hemşireler girişimci olmalarında; “sosyal zekalarının”, “merak ve ilgilerinin”, “bilgi ve becerilerinin”, “araştırmacı kişiliklerinin”, “teknolojik donanımlarının”, “teknik becerilerinin”, “iletişim ve pazarlama tekniklerini uygulayabilmelerinin” “yenilikçi özelliklerinin”, “üretime yönelmelerinin” ve “toplumsal rolleri hakkındaki farkındalıklarının” önemini vurgulamıştır.

“Seçtiğim iş kolunda mesleğimin getirilerini çokça kullandım. Özellikle uzun yıllar yeni doğan ve çocuk hemşireliği yapmış olmam nedeniyle onlar için sağlıklı ürünleri seçmek konusunda hiç zorlanmadım. Ayrıca hemşirelik iletişim konusunda öyle eğitici bir meslek ki gerek iş ilişkilerinde gerekse müşterilerle ilişkilerimde hiç iletişim sıkıntısı çekmedim. İnsanlara tahammül, zor durumlarda sabretmek ve kriz anlarında problem çözmeye yeteneklerim hep mesleğimin getirileri olmuştur” (Hemşire 13).

“Bilgi ve beceri çalışmak ve kendinizi geliştirmekle elde ediliyor. Hemşirelik gibi zor bir işi becerebilen herkes başka işleri de becerebilir. İnsan hayatı en önemli konudur” (Hemşire 17).

4.2.3 Hemşirelerin Girişimcilikte Karşılaştıkları Engeller ve Zorluklar

Bu kısımda hemşirelerin girişimcilikte karşılaştıkları engeller ve zorluklar belirlenmiştir. Her faaliyet alanının kendine özgü engelleri ve güçlükleri bulunmaktadır. Girişimcilerin karşılaştıkları engel ya da güçlükler; bireysel ve sektörel özellikler gibi mikro ve mikro düzeyli olabileceği gibi sosyo-kültürel, ekonomik ve politik çevreden ya da fiziksel çevre koşulları, küresel koşullar gibi nedenlerden ortaya çıkan makro düzeyli sorunlar da olabilmektedir. Hemşireler en fazla karşılaştıkları zorlukların çevreden gelen olumsuz tepkiler, ürünlerin pazarlanma sorunları, bürokratik engeller, vergi ve yasal düzenlemeler olduğunu, bunlara eşlik eden aşağıdaki sorunları dile getirmişlerdir.

- İşin Doğasından Kaynaklanan Güçlükler
- Para Kazanma Kaygısı
- Yapacağımız İşle İlgili Çevreden Gelen Olumsuz Tepkiler
- Toplumsal Cinsiyetçi Yaklaşımlar
- Önyargılı Yaklaşımlar
- Genç Girişimcilere Karşı Önyargılı Yaklaşımların Yaygınlığı
- Güven Oluşturma İlgili Sıkıntılar
- İlk Defa Kurulacak İşle İlgili Bürokratik İşlemler

- Özel Sektörde Sorumluluğun Daha Fazla Olması
- Devamlı Kendini Geliştirme ve Yenilikleri Takip Etme Zorunluluğu
- Üretilen Ürünün Pazarlanması, Satışı ve Ücret
- Malzeme Alımı Konusunda Sıkıntı Yaşanması
- Vergiler ve Giderler
- Yatırımın Kazanca Dönüşmesinin Uzun Süreç Alması
- Eğitim Almadığın Alanda Girişimci Olmak
- Yapılan İşin Kişiyeye Uygun Olmaması
- Girişimcilik Sürecinde Tek Başına Olmak ya da Kalmak
- Girişimci Olarak Piyasada Uzun Süre Kalabilme Zorlukları
- Kamudan İstifa Etmek
- Yurt Dışında Okumak ve Yabancı Dil Eğitimi Almak
- Sermaye, Mekân ve Çalışan Bulmak
- Yasal Düzenlemeler

Görüşme yaptığımız girişimciler, sektörel kaygılardan, mali koşullardan ya da sosyal çevrenin tepkilerinden dolayı psikolojik baskılar ve zor dönemler yaşadıklarını sıklıkla belirtmiştir. Hemşire 1 yaşadıklarını şu ifadelerle aktarmaktadır:

“Özel kuruluşta para kazanma kaygısı yüksek. Benim için bu dönem hayli zordu, piyasa hekimleri tarafından çalışmama sıcak bakılmadığı ve desteklenmediği gibi, alaycı ve “hamile eğitimi de neymiş” gibi küçümseyici ve hor görücü davranışlara da maruz kaldım. O başlangıç yıllarında doğumuna refakat ettiğim anne adaylarının yanında, kendi meslektaşım olan hemşirelerin bile bana gösterdiği tepki beni kıran ve en çok üzüldüğüm durumdur”.

Hemşire 19 kamudan istifa etmenin çevrede yarattığı olumsuz algılar üzerinde durarak inancının sonucunda ulaştığı başarılı noktaya vurgu yapmaktadır.

“Kamudan istifanın büyük aptallık olduğu yönünde tepkiler oldu. Biz buna memur zihniyeti ve garantcilik diyoruz. Kimileri de cesaretimden dolayı kutladılar. Sonuçta garanti bir maaş olmayacaktı, belki de başarısız olacaktım... Şimdi bir plastik cerrah ve hemşirenin kurmuş olduğu bir şirketin sahibiyim. İki farklı ilde yara birimi ve ayak sağlığı işletmemiz var Ayrıca bir de estetik kliniğimiz var”.

Girişimci hemşirelere göre, yeni bir alanda faaliyet göstermek bilinmeze bir yolculuk riski taşımaktadır ve çevre de bu konuda endişeli yaklaşmaktadır. Ayrıca bebeklere, çocuklara ya da kırılabilirliği yüksek, risk grubunda olan toplumsal kategorilere yönelik hizmet vermenin, doğrudan insan sağlığına dokunmanın güçlükleri girişimcilik yolundaki önemli zorluklardan birisi olarak yaşanmaktadır. Bu süreçte güveni geliştirmek ve yapılandırmak birincil öneme sahiptir. Katılımcı hemşireler güven geliştirmenin uzun zamana yayılabildiğini ve diğer koşulların gelişmesini olumsuz etkilediğini belirtmişlerdir.

Girişimciler için ülke koşulları sadece ekonomik ve politik yapısı ile değil sosyo-kültürel zemini ve insan ilişkilerinin niteliği açısından da belirleyicidir. Piyasa ve rekabet koşulları değerlerden ve normlardan uzaklaştıkça girişimci olabilmek veya girişimci kalabilmek zorlaşmaktadır. Hemşire 10'un ifadeleri birçok katılımcının düşüncelerini barındırmaktadır.

“Ülkemizde girişimci olarak kalabilmek çok zordur. Bu durum gelişmiş ülkelerde tam tersidir. Rekabet anlayışı kuraldışı. Sorumluluk anlayışının olmaması, buraya bakış açısının kaliteden daha ziyade ticari anlamda, ölçüsüz kazanma arzularının hâkimiyeti vardır. Engeller arasında, fazlaca müdahil olunması ve kalıcı bir sistem oturtulamaması ayrı bir zorluktur. Her türlü projede, taraflardan bir paydaş olmamaktadır. Karar ve politikada isabet yakalanmamaktadır”.

“Aslında politikalar değil ama prosedürler çok zorlayıcı oluyor. İşyeri açabilmek için çok yerden izin almanız gerekiyor. Bunlar gerçekten çok uzun, zor ve pes ettirici prosedürler oluyor” (Hemşire 17).

Girişimcilikte ya da bir mesleğin, işin icrasında, yaş ve cinsiyete dayalı engeller yazılı kurallarda yer almasa da reel hayatta durum tersi olabiliyor. Özellikle kadın yönetici ve girişimlere yönelik görünmeyen engeller literatürde “cam tavanlar” olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu araştırmanın çoğunluğunu oluşturan kadın katılımcılar da genç girişimci olmanın, kadın girişimci olmanın sonucunda çeşitli engellerle ve güçlüklerle karşılaştıklarını ifade etmişlerdir.

“Küçük sayılabilecek bir yaşta (17-18) yönetici olduğum için ve başarıyı yaşla bağdaştıran kurumlarla çalıştığım için dolay kendimi kanıtlamak için daha fazla çaba gösterdim” (Hemşire 4).

“Kadın için işler daha da zor olabiliyor. Kadın olarak işe başlamak zor ama şu an yanımda pek çok kadın ve erkek çalışanım var” (Hemşire 17).

4.2.4 Girişimcilikte Başarılı Olma Kaynakları

Girişimcilik bireyin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve kültürel yapının bir ürünüdür. Aile, toplumsal davranış örüntüleri, eğitimin kalite ve düzeyi ile genel ekonomik koşullar, bireyin girişimcilik ruhunu geliştirmesini ve sahip olduğu girişimci niteliklerini olumlu ya da olumsuz etkileyebilmektedir (Yetim, 2012). Bu çalışmada girişimci hemşireler başarı kaynaklarını farklı değişkenlerle ifade etmişlerdir.

- Bireysel Yetenekler,
- Bilgi ve Tecrübeler,
- İletişim Becerileri,
- Eğitimler,
- Kurslar,
- Sosyal Medya,
- Aile,
- Arkadaşlar,
- Sosyal Çevre,
- Meslektaş (Sosyal Ağlar),
- Yasal Düzenlemeler,
- Müşteriler,
- Nitelikli Çalışanlara Sahip Olmak,
- Kaliteli ve Güvenilir Destek Hizmetleri

Katılımcılar girişimcilikte öncelikle bireysel yetkinlik ve başarıya odaklanmışlar, bu nitelikleri girişimciliğin ilk adımı olarak değerlendirmişlerdir.

“İnancım, sabrım, niyetim ve işime duyduğum saygı başarı kaynaklarımdır. Okumak, gelişmeye yardımcı olacak seminerleri takip etmek, kendimi güncellemek, işimle ilgili yeni alanlar oluşturmak başarı kaynaklarımdandır. Örneğin youtube kanalımız var. Dört yıldır Karnaval Grupta “Babyjoyradyo” programı yapıyorum. Önümüzdeki günlerde çıkacak ve ilgi ile takip edilen ikinci kitabım olacak” (Hemşire 1).

Girişimci hemşireler, yasal mevzuata hâkim olmanın, teknolojiyi yakından takip etmenin, örgütün müşteri, tedarikçi, işbirlikçi ve çalışanları ile iyi ilişkiler ve aidiyet geliştirmenin girişimciliği olumlu etkilediğini düşünmekte.

“Hemşirelik bilgilerim ve internet kullanımım başarı kaynağım olmuştur (Hemşire 3). Öğrenme merakım, mükemmeliyetçilik ve maceracı olmam başarıyı sağlamıştır (Hemşire 4). İnternet bilgi desteği özellikle görsel bilgi donanımına sahip olmam başarı kaynağım olmuştur” (Hemşire 5).

“İşimi takip etmem, işimde başarıyı kolaylaştırmaktadır. Doğru insanlarla takım çalışmasını esas almak, başarıyı kolaylaştırıcı güçlü bir atmosfer oluşturmaktadır. Çalışanlarıma aidiyet duygusu vermekteyim. Bütün alanları, kendilerine ait olduğunu düşünmekte. Çalışanlarımın bütün performanslarını değerlendiriyorum. Gelecek kaygısı taşımamaktalar” (Hemşire 10).

“İşim kanunlara dayalı olduğundan, kanunları anlayıp doğru yorumlayabilmek çok önemlidir. Ayrıca biz işimizi sürekli teknolojinin yardımıyla başarıyla yapabiliyoruz. İşimizde kullandığımız bilgisayar programlarını iyi bilmek gereklidir” (Hemşire 16).

Girişimciliğin önemli bir motivasyonunun bireyin sahip olduğu sosyal sermaye olduğu bilinmektedir. Hemşireler de girişimcilik yolunda aile, arkadaş, tanıdık çevresinin desteğini aldıklarında daha güvenli ve cesaretli olduklarını belirtmiştir.

“Aileler ve çocuklardan gelen geri dönüşler, eşimin manevi ve maddi desteği, ailem ve arkadaşlarımdan desteği başarı kaynaklarımdır” (Hemşire 3).

“Arkadaşlarımdan, müşterilerim önemli kaynaklarımdır” (Hemşire 5).

“Yapmak istediğim işle ilgili ürün temin edebileceğim, ürün lojistiğini ve depolanma koşullarını sağlayacak kişileri tanıyarak başarılı olmamda büyük fayda sağladı” (Hemşire 15).

“Doğru insanlarla buluşmak başarı sağlıyor” (Hemşire 17).

Katılımcılar, girişimcilikte çeşitli kurum ve kuruluşların sağladığı kredilerinin kendileri için destek olduğunu anlatmaktadır. Hemşire 13’ün iş kurarken tek kaynağı esnaf kredisi olmuş.

“Esnaf kredisi işi kurarken tek kaynağımdı ve daha sonra ufak banka kredileri de kullandım. Para kazandıkça hem işimi büyütüyorum hem de borçlarımı ödüyorum. Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler (KOSGEB) desteğini de

alabilirsem borçlarımı ödeyip işimde çok daha başarılı olacağım” (Hemşire 13).

“KOSGEP gibi kuruluşlar girişimci olmayı teşvik eden güzel örneklerdir” (Hemşire 22).

4.2.5 Hemşirelerin Girişimcilik Deneyimleri

Girişimcilik araştırmalarında geçmişte elde edilen deneyimler önemli olmaktadır. Bu çalışmada da hemşirelerin çoğunun geçmişteki deneyimlerini girişimciliğe dönüştürdükleri görülmektedir.

- Müşteri Memnuniyeti ve Motivasyon
- İş Yaparken En İyiyi Öğrenmek,
- Sevgi,
- Güven,
- İşbirliği
- Deneme Yanılma Yoluyla Öğrenme
- Verimli Olmak
- İletişim ve Empati
- Cesaret
- Topluma Faydalı Bir Hizmet
- Deneyim Kazanmak
- Kendini Gerçekleştirme Fırsatı Bulmak
- Sorumluluk
- Mutluluk

Müşteri Memnuniyeti ve Motivasyon

Hep güzel geri dönüşler aldım, kimse hakkımda kötü söz etmedi (Hemşire 1). Çocukların yaptığım oyuncaklarla oynaması, oyuncaklarla çekilmiş fotoğraflar hoşuma gidiyor ve beni çok mutlu ediyor (Hemşire 3). İnsanlar dini, ekonomik ya da başka sebepten kendi ev ortamlarında doğumu tercih edebiliyor. Başta tek kişi olarak başladığım ancak şimdi doktor ve başka ebelerinde ekibimde olduğu çalışma arkadaşlarımla bu talebe cevap veriyoruz. Hem hizmet alanlar hem biz çalışanlar çok mutluyuz (Hemşire 7). Birçok kez ana haber bültenlerinde konuk olduk. Örneğin üç büyük hastanenin ayağını kesme kararı alınan bir genç hastamız şimdi yürüyor. Eşi üçüncü çocuğuna hamile, iki oğlu vardı. Şimdi kızmış heyecanla aradı. Deniz geliyor cinsiyet belli oldu. Adını Deniz koyacağız bu duygunu tarifi yok (Hemşire 19).

İş Yaparken En İyiyi Öğrenmek, Sevgi, Güven, İşbirliği

En önemli kuralım anne sütünü çok önemseydiğim için hiçbir koşulda mama firmaları ile çalışmam. Zaten öyle güzel bir iş yapıyorum ki karşılığı da mutluluk ve sevgi oluyor. Bu işi yaparak en iyi şekilde yapmayı öğrendim (Hemşire 1). Bebeğimden dolayı genellikle evde vakit geçirmek zorunda oluyordum. Kendime bir uğraş buldum ve sürekli deneyerek öğrendim. Bu uğraşımı sosyal ortama taşıdım. Çok fazla satış yapamıyorum aslında ama zamanla artacağını düşünüyorum (Hemşire 8).

Deneme Yanılma Yoluyla Öğrenme

İşe eğitim almadığımız farklı bir sektörde başlayınca hata yaparak öğreniyorsunuz. Her işi neden yaptığımı ya da neden yapamadığımı hep sorguladım. Yapamadıklarına takarım ve eninde sonunda yaparım yani sürekli denemekte istikrarlı olmak gerekiyor (Hemşire 4).

Verimli Olmak

Çok çalışmak değil, verimli çalışmak çok önemli. Kendi işine kendin sahip çıkarsan verimlilik artıyor (Hemşire 10).

İletişim ve Empati

İletişimi hep açık tutmak gerekiyor. Farklı kültürlerdeki insanlarla çalışabilmek ve çalışırken çıkan problemlerde kendinizi onların yerine koyabilmek çok önemli oluyor (Hemşire 16).

Cesaret

Girişimcilik bir ruh, ben parayla cesaret satın aldım (Hemşire 10). Serbest piyasada çalışmak kolay değildir. Memuriyeti bir fanus gibi düşünürsek serbest piyasa büyük bir okyanustur. Her tur insanla karşılaşır çalışıyorsunuz. Kendime olan inancım en büyük servetimdir (Hemşire 14).

Topluma Faydalı Bir Hizmet

Evde yatağa bağımlı hastaların hastaneden eve götürülmeleri oldukça zor ve pahalıdır. Ayağına hizmet götürmek hasta ve yakınlarının yaşam kalitesini olumlu etkiliyor (Hemşire 11).

Deneyim Kazanmak

Ürün temini, lojistiği, depolanması, tüketiciye sunulması, satıcı ve alıcı arasındaki ilişkiler ve ekonomiye dair oldukça güzel deneyimlerim oldu. Artık sponsorluk yapan firmalarım var. Ancak benim için inandığım ve güvendiğim firmalar haricinde tanımadığım deneyimlemediğim ürünleri tavsiye etmem. Çalıştığım firmalarla uzun yıllar boyunca iş birliğim devam eder. En önemli kuralım anne sütünü çok önemseydiğim için hiçbir koşulda mama firmaları ile çalışmam, Bu işi yaparak en iyi şekilde yapmayı öğrendim (Hemşire 10). Ürün temini, lojistiği, depolanması, tüketiciye sunulması, satıcı ve alıcı arasındaki ilişkiler ve ekonomiye dair oldukça güzel deneyimlerim oldu (Hemşire 15). Sistem kurana kadar işler zordur. Sistem kurulunca işler kolaylaşıyor. Girişimci kadın olmak daha zordur. Kendi işini kurmak harika bir duygu ama gerçekten çok zor (Hemşire 17). Deneyimlerimiz hayata tutunmaya çalışan küçük bebekler, heyecanlı anne ve babalar, endişeli gözlerdir (Hemşire 20).

Kendini Gerçekleştirme Fırsatı Bulmak

Çok farklı işlerde kendimi kanıtlama fırsatı buldum. Kendime olan güvenim beni başarıya götürdü (Hemşire 18). Oyuncakları yapabildiğimi gördükçe çocuğu olan bütün yakın uzak arkadaşlarımla çocukları içinde yapıp hediye ettim. Arkadaşlarımla ısrarı üzerine satışa geçtim (Hemşire 3). İşimi kuralı henüz bir yıl oldu. Bu süre içinde çok çalıştım çok yıprandım ama çok keyif aldım. Kendi işini kurmak harika bir duygu ama gerçekten çok zor (Hemşire 13).

Sorumluluk

Herkesin işinin iyi yapılmasından sorumlusunuz. İşimi iyi yaptığım için ve mezun ettiğim çocukları görmek beni çok mutlu ediyor (Hemşire 21). Çocuklarla uğraşmak çok güzel,

ama sorumluluğu da çok fazladır. Çocuk bakımının zor olan yanları var. Sorumluluk almak, ailenin güvenini kazanmak çok önemlidir (Hemşire 22).

Mutluluk

Devlette çalıştığım dan daha mutluyum. Devlette hemşireler için bir kariyer sisteminin olmaması insanları mutsuz ediyor. Zaten öyle güzel bir iş yapıyorum ki karşılığı da mutluluk ve sevgi oluyor (Hemşire 1). İnsanların hayatlarına dokunmak para kazanmak ve kazandırmak paha biçilemez (Hemşire 6). Çocuklar için yaptığım oyuncaklarla oynanması çok hoşuma gidiyor, oyuncaklarla çekilmiş fotoğraflar beni çok mutlu ediyor (Hemşire 9). İnsanlarla aktif halde iletişim halinde olmak güzeldi (Hemşire 12). İşimi iyi yaptığım için ve mezun ettiğim çocukları görmek beni çok mutlu ediyor. Devlette çalıştığım dan daha mutluyum (Hemşire 21). Sevimli bir işten para kazanmakta insanı mutlu ediyor. Küçük bebeklere anne sıcaklığını onlara göstermeye çalışmak çok güzel (Hemşire 22). Ben 20 yıllık meslek hayatımda hep fark yaratmak ve üretmek istedim ama olmadı. Altı yıldır mesleğimde daha mutluyum (Hemşire 19).

4.2.6 Hemşirelerin Girişimcilik Önerileri

Çalışmanın bu kısmında girişimci hemşirelerin önerilerine yer verilmiştir. Farklı alanlarda faaliyet gösteren girişimci hemşireler girişimci olmak isteyenlere ve girişimcilere bugüne kadar elde ettikleri tecrübelerine dayanarak öneriler sunmuşlardır. Bu önerileri maddeler halinde şu şekilde özetleyebiliriz:

- Vizyon sahibi olmak
- İnançlı olmak
- Sabırlı olmak
- Azimli olmak
- Kararlı olmak, pes etmemek, girişimcilik fikrinde ısrarla devam etmek
- Dinamik olmak
- Cesaret
- Çok çalışmak
- En iyiyi yapmak
- İşini sevmek
- Kişinin kendisini tanıması
- Risk alma
- Topluma fayda sağlamak
- Sosyal ağları korumak ve güçlendirmek
- Değişime yatkın ve istekli olmak
- Eğitim
- Tecrübe
- Yapılan işten keyif almak
- Girişimcilik süreçlerini bilmek (Malzeme Temini, Üretim, Pazarlama, Tanıtım Satış)
- Kendine güvenmek
- Doğru zamanda doğru kişilerle yola çıkmak ve doğru kararlar vermek
- Açık fikirli olmak ve sürekli yeni fikirler üretebilmek
- Bildiğiniz işi yapmak,
- Çalışana güvenmek, görev ve sorumluluk vermek

- Ülke koşullarını tanımak, hukuki süreçleri, yasal yolları bilmek
- Teknolojik gelişmeleri takip edebilmek
- Toplumun sosyo kültürel özelliklerinin farkında olmak
- Bulduğunuz ülkenin ekonomik koşullarını izleyebilmek
- Etkili iletişim kurabilmek
- Para kazanmak öncelik olmamalı

5 Sonuç

Girişimcilikle ilgili yapılan araştırmalarda başarılı girişimcilerin bazı ortak özellikleri olabileceği vurgulanmıştır. Bu ortak özellikler arasında, girişimcilik ruhuna sahip olmak ilk sırada yer almaktadır. Ayrıca başarılı girişimcilerde risk alabilme, sorumluluk üstlenme, dinamik bir kişilik, zengin bir bilinçaltı, hayal kurma yeteneği, kişisel misyona ve vizyona sahip olma, insanlarla üst düzeyde iletişim kurabilme yeteneği, yeniliğe ve değişime açık bir yapı, ihtiraslı ve büyük olma tutkusu, ekip ve takım çalışmasına yatkınlık, başarıya odaklanma gibi özelliklerin de bulunması gerekmektedir (Arslan, 2002; Erbatu, 2008).

Bu çalışmada girişimci hemşirelerin; girişimci olma nedenleri, girişimci olmalarını teşvik eden bilgi ve beceriler, girişimcilikte karşılaştıkları zorluklar, girişimcilikte başarı kaynakları, girişimcilik deneyimleri ve girişimcilik önerileri incelenmiştir. Girişimci hemşireler ile yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır.

Katılımcılar girişimci olma nedenlerini, tecrübe, ilgi, gereklilik, para kazanmak, ekonomik olarak fayda sağlamak, kendi işinin patronu olmak, esnek çalışma saatleri, çevre teşviki, cesaret, değişim yapmak, kendine güven, başarı, hobiye kazanca dönüştürmek, hayat kalitesini artırmak, çocukların geleceği için yatırım yapmak, zorunluluk, rol modeli almak, aile, motivasyonu ve müşteri memnuniyeti değişkenleri ile ifade etmişlerdir. Hemşireler ilgili yapılan çalışmalarda hemşirelerin daha önceki tecrübelerini kullanarak girişimci oldukları görülmüştür (Wall, 2013: 34).

Girişimci hemşirelerin girişimciliği teşvik eden bilgi ve becerileri; kişisel yetenekler (iyi bir gözlemci ve işini seven, empati yapmayı bilen tecrübe, bilgi ve deneyimler, iletişim tekniklerini iyi kullanmak, zaman yönetimi, kişinin azmi), girişimci bir ruha sahip olma, cesaret, pazarlama, üretim ve satış becerileri, başarılı olma isteği, iş hayatına erken atılma, kabul edilme isteği, sürekli yeni şeyler öğrenme merakı, eğitimler almak, kişinin kendini geliştirmesi ve aile değişkenleri olarak belirtmişlerdir. Girişimcilikle ilgili yapılan araştırmalarda başarılı girişimcilerin ortak özellikler arasında, girişimcilik ruhuna sahip olmak ilk sırada yer almaktadır. Ayrıca başarılı girişimcilerde; risk alabilme, sorumluluk üstlenme, dinamik bir kişilik, zengin bir bilinçaltı, hayal kurma yeteneği, kişisel misyona ve vizyona sahip olma, insanlarla üst düzeyde iletişim kurabilme yeteneği, yeniliğe ve değişime açık bir yapı, ihtiraslı ve büyük olma tutkusu, ekip ve takım çalışmasına yatkınlık, başarıya odaklanma gibi özelliklerin de bulunması gerekmektedir (Alkan, 2014: 5-6; Wall, 2013: 517; Arslan & Şener, 2012: 141). Bizim araştırmamızın sonuçları da literatürdeki çalışmaların sonuçlarını desteklemektedir.

Katılımcılar girişimcilikte karşılaştıkları engeller ve zorlukları; para kazanma kaygısı, yapacakları işle ilgili çevreden gelen olumsuz tepkiler, insanların önyargısı, ilk defa kurulacak işle ilgili bürokratik işlemler, güven oluşturma aşaması ile ilgili sıkıntılar, özel sektörde sorumluluğun fazla olması, devamlı kendini geliştirme ve yenilikleri takip etme zorunluluğu, üretilen ürünün pazarlanması, satışı ve ücret, malzeme alımı konusunda sıkıntı yaşanması,

vergiler, giderler, yatırımın kazanca dönüşmesinin uzun süreç alması, eğitim almadığı alanda girişimci olmak, yapılan işin kişiye uygun olmaması, tek başına girişimci olmak, girişimci olarak piyasada uzun süre kalabilme zorlukları, kamudan istifa etmek, yurt dışında okumak ve yabancı dil eğitimi almak, sermaye, mekân ve çalışan bulmak, kadın olmak ve yasal düzenlemeler değişkenleri ile açıklamışlardır. Tan (2006: 530) yapmış olduğu araştırmada, kadınların girişimcilik faaliyetlerinde karşılarına çıkan engelleri; toplumun kadınlar hakkındaki değer yargıları ve inanışları (%30), bilgi eksikliği (%23), rakiplerin engellemeleri (%20), sermaye bulma güçlüğü (%16) ile yasal ve bürokratik engeller (%11) olarak tespit etmiştir. Soysal (2010: 97)'in yaptığı araştırma sonucuna göre; kadın girişimciler en çok iş piyasası, ticaret, satın alma ve fiyatlandırma konusunda bilgi eksikliği duymaktadırlar. Araştırmada kadın girişimcileri engelleyen bir diğer faktör ise, yasal ve bürokratik engeller şeklinde belirtilmiştir. Arslan ve Şener (2012: 144-145) yaptıkları çalışmada girişimci hemşirelerin karşılaştıkları engelleri, özel ve kamu sağlık sigorta şirketlerinin her ikisinde de çalışanların ücretlerinin karşılığını alamamaları, meslekdaşlar arasında ortaklık dengesinin kestirilememesi, sermaye ve finans sağlama konusundaki sınırlılıklar ve hemşirelerin işletme konusunda deneyimlerinin olmaması olarak belirlemişlerdir. Ayrıca yeni tıbbi planlamalar yapabilmek için gerekli olan yasal şartların karmaşık olması, özel hemşirelik uygulamaları için profesyonel desteğin sağlanamaması ve hemşirelik ile ilgili özel uygulamalarda diğer sağlık personelinin tutumları da girişimcilik konusundaki engeller arasında olduğunu ifade etmişlerdir. Araştırma sonuçları bu araştırma sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir.

Girişimci hemşireler girişimcilikte başarı kaynaklarını; bireysel yetenekler, bilgi ve tecrübeler, iletişim becerileri, eğitimler, kurslar, sosyal medya, aile, arkadaşlar, sosyal çevre, sosyal ağlardan bulunan meslekdaşlar, yasal düzenlemeler, müşteriler, nitelikli çalışanlara sahip olmak, kaliteli ve güvenilir destek hizmetleri değişkenleri ile açıklamışlardır. Sosyo-ekonomik bir fenomen olarak girişimciliğin oluşumunu etkileyen ve kişisel faktörler olarak tanımlanan; bağımsızlık duygusu, liderlik yeteneği, yüksek başarı güdüsü, yaratıcı düşünebilme, hesaplı risk alabilme, fırsatları görebilme, doğru algılama ve hızlı karar verebilme yeteneği, esneklik, geniş bir hayal gücü ve vizyon sahibi olma gibi girişimci kişiliğe ilişkin tanımsal bir çerçeve oluşturmada esas alınabilecek nitelikler, girişimciliğin ortaya çıkmasını etkileyen içsel/kişisel faktörlerdir. Girişimci kişiliği oluşturan bu yapıcı öğeler aynı zamanda, girişimci bireyi diğer bireylerden farklı kılan temel niteliklerdir. Dolayısıyla, toplumu oluşturan bireylerin tamamının değil, yalnızca bir kısmının girişimci olabilmesinin açıklanmasında temel standartları oluşturmaktadırlar (Mungan, 2013). Geçmişten günümüze kadar yapılan birçok çalışma, girişimcilerin aile çevresi, ailenin işi, sosyal statü ve akrabalık ilişkileriyle ilgilenmiştir. Ailenin girişimci olması, özellikle de babanın kendi işine sahip olması, girişimciliği etkileyen önemli bir faktördür. Aile, çocuğun geleceğini sağlamaya ve yaşamına yön vermeye çalışır. Çocuğun aile içinde almış olduğu eğitim, görgü, ailesinin içinde bulunduğu ekonomik ve toplumsal sınıf ile sahip olduğu değerler, yaşamı boyunca onu doğrudan etkiler. Çocuğun üretken alanlarda faaliyet göstermesi için teşvik edilmesi, girişimcilik potansiyelini olumlu yönde etkilemektedir (Güney & Çetin, 2003). Literatürde Sosyal Ağ Kuramına göre bireyin davranışları sosyal ilişkilerine bağlıdır. Sosyal ağlar girişimcilik için gerekli olan kaynakları ve desteği sağlamaktadır (Akyazı, 2014: 17). Sosyal ağlar ayrıca sosyal sermayenin oluşturulması, sürdürülmesi ve geliştirilmesi açısından da destekleyici bir nitelik taşımaktadır (Yiğittürk Ekiyor, 2018: 400).

Katılımcılar girişimcilik deneyimlerini; müşteri memnuniyeti ile ilgili olumlu sonuçların motivasyon sağlaması, işi yaparken en iyiyi öğrenmek, sevgi, güven, işbirliği, deneme yanılma yoluyla öğrenme, verimli olmak, iletişim, empati, cesaret, topluma faydalı bir

hizmet, deneyim kazanmak, kendini gerçekleştirme fırsatı bulmak, sorumluluk, mutluluk değişkenleri ile ifade etmişlerdir. Psikolojik olarak bireylerin manevi değerleri, geçmiş tecrübeleri, bilinçaltından etkilenen davranışları girişimcilik tecrübelerini belirlemede önem arz etmektedir. Özgüven, risk alma, motivasyon gibi psikolojik özellikler girişimciliğin belirlenmesinde etkin rol oynamaktadır. Yüksek motivasyon, risk alma, sabır gibi özellikler nedeni ile girişimciler toplumda lider olarak algılanırlar (Saygın, 2018). Girişimcinin karakteristik yapısı onu diğer insanlardan ayıran başlıca özelliktir. Girişim sahiplerinin tutkulu, başarıya isteğine sahip, yaratıcı, hızlı karar alabilen kişiler olduğu gözlenmektedir. Girişimci kişiler risk alabilen ve çalışma hayatı boyunca karşılaşabileceği zorluklar ile mücadele edebilecek yapıda kişilerdir (Bozkurt, 2011: 197).

Girişimci hemşireler; girişimciler ve girişimci olmak isteyenlere; vizyon sahibi, inançlı, sabırlı, azimli, cesur, tecrübeli olmalarını, pes etmemelerini, çok çalışmalarını, en iyiyi yapmalarını, işlerini sevmelerini, kendilerini tanımalarını, risk almalarını, topluma fayda sağlamalarını, sosyal ağları kullanmalarını, değişime açık olmalarını, eğitime önem vermelerini, önceliklerini rasyonel belirlemelerini ve para kazanmanın öncelik olmamasını, yapılan işten keyif alınmasını, ailenin ve çevrenin desteğini, girişimcilik süreçlerini bilmelerini (malzeme temini, üretim, pazarlama, tanıtım satış gibi), kararlı olmalarını, kendilerine güvenmelerini, doğru zamanda doğru kişilerle yola çıkmalarını, doğru kararlar vermelerini, bir fikre sahip olmalarını, bildikleri işi yapmalarını, çalışanlarına güvenmelerini ve onlara görev ve sorumluluk vermelerini önermişlerdir. Girişimcilerin kişisel özellikleri ile elde ettikleri başarı arasında bir ilişki olduğu bilinmektedir. Başarılı girişimciler, risk alma eğilimli, belirsizliklere karşı toleranslı, iyimser, sorunlarla başa çıkabilen, liderlik vasfına sahip, yenilikçi, yaratıcı ve kendine güvenendir (Yılmaz & Sünbül, 2009: 197).

Araştırma örneklemindeki girişimci hemşirelerin girişimcilik alanları çoğunlukla daha önce yaptıkları işle ilgili olduğu görülmüştür. Mesleklerinde iyi oldukları ve sevdikleri işleri girişimciliğe dönüştürdükleri anlaşılmaktadır. Girişimciliğe dönüştürmede kişilerin bireysel özellikleri, yetenekleri ve tecrübeleri etkili olmuştur. Girişimci olmak isteyenlere kendilerini tanımaları, güvenmeleri ve çok çalışmaları önerilmektedir. Toplumda geniş bir hizmet potansiyeline sahip hemşirelik mesleğinde toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek, toplumun sağlığını koruyacak ve geliştirecek daha fazla sayıda girişimci hemşireye ihtiyaç vardır. Hemşireleri girişimciliğe yönlendirecek girişimcilik eğitimlerinin verilmesi önemlidir. Hemşirelere toplumsal değişimlere paralel olarak sağlık ile ilgili yeni çıkan alanlara yönlendirici çalışmalar yapılması gerekmektedir. Bu çalışma Türkiye'nin farklı illerinde ve farklı faaliyet alanlarında ki sınırlı sayıda girişimci hemşire ile yapılmıştır. Çalışmanın daha büyük kitlelerle yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

Akyazı, T.E. (2014). *Girişimcilik Sürecinde Sosyal Sermaye ve Sosyal Ağlar ile İç Girişimcilik Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray: Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alkan, M. (2014) *Girişimcilerin Girişimcilik, İnovasyon Yapma, İnovatif Düşünce ve İnovatif Girişimcilik Düzeylerinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arslan, H. & Şener, D.K. (2012). Hemşirelikte Yeni ve Önemli Bir Kavram: Girişimcilik, *İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Dergisi*, 20(2): 140-145.

Arslan, K. (2002). Üniversiteli Gençlerde Mesleki Tercihler ve Girişimcilik Eğilimleri *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6: 1–11.

Balaban, Ö. & Özdemir, Y. (2008). Girişimcilik Eğitiminin Girişimcilik Eğilimi Üzerine Etkisi: Sakarya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Örneği, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, (3)2: 134-148.

Bayram, G.N. (2014). *Girişimcilik Eğitiminin Girişimcilik Eğilimi Üzerine Etkisinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bozkurt, Ö. (2011). *Dünyada ve Türkiye’de Girişimcilik Eğitimi: Başarılı Girişimciler ve Öğretim Üyelerinden Öneriler*, Ankara: Detay Yayınları.

Erbatu, G. (2008). *Kültürel Boyutları İçerisinde Girişimcilik Eğilimi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ercan, S. (2017). *Duygusal Zekâ ile Girişimcilik Arasındaki İlişki: Karabük Üniversitesi Girişimcilik Bölümü Öğrencileri Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hemşirelik Yönetmeliği (2010). <http://www.resmigazete.gov.tr /eskiler /2010 /03 /20100308-4.htm>, (15.04.2018).

Güney, S. & Çetin, A. (2003). Kültürün Girişimciliğe Etkisi ve Türkiye’de Girişimcilik Kültürü, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1): 202.

Gürbüz, S. & Şahin, F. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe-Yöntem-Analiz*, 3. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Küçükaltan, D. (2009). Genel Bir Yaklaşımla Girişimcilik, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 1: 21-28.

Mungan, S. (2013). *Kadın Girişimcilik Değerleri ile Kadın Girişimcilik Algısı Arasındaki İlişkide Girişimcilik Eğitimlerinin Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Saygın, S. (2018). *Girişimcilik Ruhu Üzerinde Beş Büyük Faktör Kuramının Etkisi: Girişimcilik Eğitimi Verilen KOBİ’lere Yönelik Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Soysal, A. (2010). Türkiye’de Kadın Girişimciler: Engeller ve Fırsatlar Bağlamında Bir Değerlendirme, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 65(1): 84-114.

Tan, F.Z.S. (2006). Tarihi Akış İçinde Kastamonu Kadın Girişimciliği, *14. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*, Erzurum.

Yetim, N. (2012). Sosyal Sermaye Olarak Kadın Girişimciler: Mersin Örneği, *Ege Üniversitesi Ege Akademik Bakış, Ekonomi, İşletme, Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi Dergisi*, 2(2): 79-92.

Yılmaz, E. & Sünbül, A.M. (2009). Üniversite Öğrencilerine Yönelik Girişimcilik Ölçeğinin Geliştirilmesi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21: 195-203.

Yiğittürk Ekiyor, E. (2018). ABD’de Yaşayan Türk Göçmenlerin Türkiye İle Ulaşırını Bağları ve Sosyal Sermayeleri, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 53 (2) : 395-415.

Yüceol, N. (2018). *Girişimcilik Eğitimi Alan Kişilerin Girişimci Kişilik Özellikleri ve Girişimcilik Eğilimi Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Wall, S. (2013). Nursing Entrepreneurship: Motivators, Strategies and Possibilities for Profesional Advancement and Health System Change, *Nursing Leadership*, 20(2): 29-40.

Wall, S. (2013). Self- Employed Nurses as Change Agents in Health Care: Strategies, Consequences, and Possibilities, *Journal of Health Organization and Management*, 28(4): 511-531.

A CORPORATE APPROACH TO SOCIAL WORK SYSTEMS

Emin HASANLI¹, Mirelem İBRAHİMLİ²

Abstract

The principal purpose of Social Work is the protection of vulnerable population and the concept of ‘Social Security’ plays an important role in this course. Social security can be understood as a system of measures designed to protect vital human needs and this system provides monetary assistance to people with an inadequate or no income.

The understanding of the notion of ‘conceptual and categorical system’ is not an easy process, and it requires an independent effort and great endeavours. Furthermore, multidisciplinary approach is an important factor here. Appropriate fundamental scientific books published in our country and abroad can be useful in understanding the notion of ‘conceptual and categorical system’ as well.

Keywords: Social work, Social security, Social service, a corporate approach

SOSIAL İŞ SİSTEMİNE KURUMSAL YAKLAŞIM

Özet

Sosial işin əsas məqsədi aztəminatlı əhalinin müdafiəsidir və bu kursda “Sosial təhlükəsizlik” anlayışı mühüm yer tutur. Sosial təhlükəsizlik anlayışı dedikdə insanların mexanizm və şərait normativləri, rifah və xidmətlərinin müvafiq dəsti xəttinin təmin edilməsi istiqamətində, həyat ehtiyaclarını və mövcud fəaliyyətinin tələbatını mühafizə edəcək tədbirlər sistemi başa düşülür.

Sosial işin konseptual- kateqorial sistem anlayışının mənimsənilməsi heç də asan proses deyildir və bu müstəqil zəhmət və böyük səy tələb edir. Bundan başqa, (xüsusilə, bununla sıx əlaqədar olan) digər elmi fənlərarası yaxınlaşma vacibdir. Bu zaman sosial işin konseptual- kateqorial sistem anlayışının mənimsənilməsində ölkəmizdə və ya xaricdə fundamental əsaslı kitabların nəşr olunması böyük yardımçı ola bilər.

Anahtar Kelimələr: Sosial iş, Sosial sistem, Sosial güvənlik, Sosial hizmet, Kurumsal yaklaşım

İnstitutsional sahədə sosial iş tədris və praktiki fəaliyyəti baxımından ekspertlər tərəfindən istifadə olunan sahədə- konseptual və kateqorial sistemdə öz əksini tapmışdır.

¹ Azərbaycan Cumhurbaşkanı Yanında Kamu Yönetimi Akademisi'nin Doktora Öğrencisi, e.hesenli@gmail.com

² Bakü Avrasya Üniversitesi Doktora Öğrencisi, social-cultural-az@mail.ru

Nəzəriyyə, sosial kateqoriyalar və humanitar elm - sosial fəaliyyətin, sosial proseslərin və sosial münasibətlərin bilik bazasının elmi dərəcələridirlər.

Həssas qruplarla sosial iş sahəsində biz sözlərdən, bu və ya digər terminlərdən, konsepsiyalardan, kateqoriyalardan istifadə edirik. Söz hansısa predmetin, şəxsiyyətin, proseslərin və xüsusiyyətlərin adlandırılmasına xidmət edir. Termin də söz kimi hər hansı bir ixtisas üzrə elmi dərəcə tək dəyərlidir. Terminlər sistemi, adını çəkdiyimiz terminologiya hər hansı bir elmi dərəcənin əsaslandırılmasına xidmət edir. Konsepsiya (fəlsəfi baxımdan)-predmetlər və hadisələr arasında əhəmiyyətli xüsusiyyətləri əks etdirən təfəkkür formasıdır. Daha vacib, aparıcı, hər hansı bir elmin fundamental anlamı kateqoriya adlanır.

Hər bir elmin özünəməxsus terminologiyası və özünəməxsus konseptual – kateqorial sistemi vardır. O, hazırkı elmin təkmilləşdirilmiş formada meydana gəlməsini və onun inkişaf etdirilməsini, eləcə də digər (xüsusilə, ona yaxın) elmi intizam anlayışlarını özündə cəmləşdirir.

Bu eləcə də bu həssas qruplarla sosial işə aiddir. Eyni zamanda, bir-birinə bağlı olan elmi intizam anlayışının istifadə olunmasında hazırkı müvafiq spesifikanın öz obyektinə və predmetinə təminatı ona bir elm kimi xüsusi orijinalıq verir. Məsələn, kifayət edir ki, bu terminləri “adaptasiya”, “qarşılıqlı münasibətlər”, “aclıq”, “qrup”, “diagnostika”, “konflikt”, “şəxsiyyət”, “rəftar”, “reabilitasiya” və sairləri ilə müqayisə edək. Onların əsas mənalarının üst-üstə düşməsi daxili mənə kəsb edir və fəlsəfədə, sosiologiyada, sosial işdə, psixologiyada, sosial tibbdə, pedaqogikada və digər elmlərdə öz dəyərini malikdir.

Hər bir elmi intizamda (distiplində) olduğu kimi sosial işdə də, hazırkı anlayışın təsnifatına cəhd edilir. Burada institusionalıq başlıca amil olaraq qalır.

Bir qrupunu anlayış və terminlər təşkil edir ki, bu da bir elm kimi həssas qruplarda sosial iş də spesifik kateqoriyaya malik deyildir. Ən başlıcası konkret distiplinləri ilə əlaqədar olaraq onların arasından bu anlayışı ayırmaq olar. Məsələn, “sosial sfera”, “sosial münasibətlər”i – sosiologiyaya, pedaqogikaya və psixologiyaya; “reabilitasiya”nı – sosial tibbə və s. aid etmək olar.

İkinci qrup anlayış isə əsasən bütün sahələrdə sosial işə aiddir və eyni zamanda digər elmlərlə də istifadə olunur. Ən əsası bu anlayış sosial işin obyektini və əsas istiqamətlərini, onun texnologiyasını, sosial xidmət və təsisatı və eləcə də digər subyektlərini müəyyən edir. Onların arasında: “risk qrupu”, “əhalinin zəif sosial müdafiəsi olan təbəqəsi”, “fərdlərin və qrupların deviantla rəftarı”, “sosial müdafiə”, “sosial təhlükəsizlik”, “sosial dəstək”, “sosial yardım”, “uşaq və yeniyetmələr üçün sığınacaqlar”, “uşaqlara və ailələrə territorial yardım mərkəzləri”, “yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün sosial reabilitasiya mərkəzləri”, “əhalinin sosial müdafiəsinin idarə olunması” və s. vardır.

“Sosial işin əsasları” anlayışı və kateqoriyası kursu üçün bir neçə açar sözlərə nəzər yetirək. Hər şeydən öncə “sosial iş” anlayışına yanaşan, yaxın olan, eyni zamanda, onunla kəşişən, onunla oxşar olmayan “sosial müdafiə”, “sosial dəstək”, “sosial təhlükəsizlik” və digər anlayışlardan ibarətdir.

Sosial müdafiə dedikdə, cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı strukturlarında tədbirlərin yerinə yetirilməsi, yaşayış şəraitinin minimal müdafiəsinin təmin olunması, bütünlükdə əhalinin həyat təminatı və insanın fəal yaşayışının mühafizəsi anlayışı başa düşülür. Regionlarımızın inkişafı istiqamətində icra edilən uğurlu işlərin əsas məqsədi də məhz sosial inkişafın təməlinin daha güclü əsaslarla möhkəmləndirilməsinə yönəlmişdir(1).

Sosial dəstəyi - “əztəminatlı” sosial qruplar üçün kifayət edən, ayrı-ayrı ailələrin, şəxslərin öz həyat fəaliyyəti prosesində və aktivliyində ehtiyacı olan, lazımı yaşayış şəraitinin təminatı və ətraf mühitə nikbin yanaşması istiqamətində xüsusi tədbirlər kimi şərh etmək olar.

Sosial yardım – yardım, dəstək və xidmət sahəsində, həyat çətinliklərinin aradan qaldırılması və ya azaldılması, sosial statuslarının qorunub saxlanması, həyat fəaliyyətinin yararlılığı və eləcə də, cəmiyyətə adaptasiyası üçün əhalinin ayrı-ayrı qruplarına və ya fərdlərinə göstərilən sosial tədbirlərdir.

Sosial iş insan fəaliyyətinin müxtəlif növü kimidə baxmaq olar, cəmiyyətdə mövcud olan şəxslərin, ailələrin, sosial və digər qrup təbəqələrinin mövcud olan həyat təminatı və fəaliyyəti prosesində cəmiyyətin bütün vacib sferasında insan rolunun nikbinləşdirilməsindən və subyektiv yerinə yetirilməsindən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial iş fəaliyyətinin spesifik növü kimi ən azı insanı cəmiyyətdə inkişaf etdirir və əməyin bölünməsi nəticədə özündə üç komponenti ayrılmaz sürətdə birləşdirir: elm, tədris prosesi və əhalinin bu və ya digər qrup təbəqələrinin sosial təminat, yardım və müdafiəsi üzrə praktiki fəaliyyəti. Bu nöqtəyi nəzərdən ağılım və biliyin sistemləşdirilməsinin nəzəri və təkmilləşdirilməsi istiqamətində sosial işi geniş mənada elmi, tədris və praktiki fəaliyyətə bölmək olar.

Sosial işin praktiki fəaliyyət kimi (yardım, müdafiə və təhlükəsizlik baxımından) insan cəmiyyətinin əmələ gəlməsində, onun inkişafının müxtəlif mərhələlərində fərqli forma almasında lap öncələrdən yeri olmuşdur. Vaxt keçdikcə onun əsas əlamətləri müvafiq təhsil üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasında və sistematikasında eləcə də, bu sahədə daimi işlə təmin olunmasında professional xarakter daşıyır. Bu gün bütün dünyada qeyri – professional işlərin müxtəlif növləri professional sosial iş hesab olunur.

Sosial iş spektri son dərəcə müxtəlifdir. Bir qayda olaraq o genişlənmə tendensiyasına malikdir. Belə ki, məsələn, İsveçrədə son 70-80 ildə sosial yardım artırılmışdır. Əvvəllər ölkədə sosial yardım yaşlı və uşaq ailələrə verilirdi. Daha sonra bu xidmətə xəstə uşaqlara xidmət göstərənlər, yaşlı və invalid kəslərin evlərinə ərzaqların daşınmasına görə, xəstələrin, invalidlərin və yaşlıların təmizliyində köməkliliyə görə, yuma, evlərin yığışdırılması, ağır ev işlərinin görülməsinə görə, evlərdə saç kəsimi, manikür və pedikür xidmətlərinin göstərilməsinə görə, əyləncə tədbirlərinin təşkil edilməsinə görə, müalicəvi və idman gimnastikasına görə, ekskursiya xidmətinə görə, müxtəlif mənalarda gündəlik mərkəzlərin açılmasına görə (əqli cəhətdən geri qalanlar, əyyaş və narkomanlar üçün müalicə, idman, oyunlar və s.) daxil edilmişdir.

Məlumdur ki, bu ölçüdə iş yalnız böyük sosial işçi gücünə malik xüsusi hazırlanmış böyük klasifikasiyalı işçiləri, orta və ali təhsili olan, eləcə də bu və ya digər sahələr üzrə kurslarda tədris keçmiş, bu sahədə öz qəlbi və ürəyinin səsilə işləyən kütlə tərəfində yerinə yetirilə bilər.

İnsanların sosial təminatı və sosial mühafizəsi, bütünlükdə sosial iş cəmiyyətinin sosial inkişafının, bu və ya digər qruplar arasında münasibətlərin, həmçinin öz təmsilçilərinin həyat ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə şəraitin yaradılması və optimizasiyası üzrə müvafiq oriyentasiya və sistem tədbiri kimi dövlətin sosial siyasətini müəyyən edir. Bu kursun əsas kateqoriyasını sosial reabilitasiya tutur, hansı ki fərdin, ictimai institutların, sosial qrupların və subyekt kimi ictimai həyatın əsas sahələrində onların rolu başlıca sosial funksiya kimi başa düşülür.

Bu kursda “sosial təminat” anlayışı başlıca yer tutur, belə ki, sosial işin əsas obyektini əhalinin az təminatlı təbəqəsi təşkil edir. Sosial təminat anlayışı dedikdə tədbirlər sistemi, şərait və mexanizmin normativləri, rifah və müvafiq xidmətlərin təmin edilməsi istiqaməti başa düşülür.

Sosial işin əsas məqsədi aztəminatlı əhalinin müdafiəsidir və bu kursda "Sosial təhlükəsizlik" anlayışı mühüm yer tutur. Sosial təhlükəsizlik anlayışı dedikdə insanların mexanizm və şərait normativləri, rifah və xidmətlərinin müvafiq dəsti xəttinin təmin edilməsi istiqamətində, həyat ehtiyaclarını və mövcud fəaliyyətinin tələbatını mühafizə edəcək tədbirlər sistemi başa düşülür.

İctimai idarəetmə cəmiyyətdə nəzarət növlərindən birini özündə əks etdirir, onun funksiyası ictimai həyatın bütün iştirakçılarının sosial mövqeyinin tənzimləməsi, ictimai münasibətlərin subyektlərinin və obyektlərinin inkişaf şəraitinin təmin edilməsindən ibarətdir. İctimai işin təşkilində ictimai risk qrupuna uyğun onun spesifikasiyası nəzərə alınaraq, xüsusilə, davranış problemləri olanlara, uşaqlara və yaşlılara, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinə ictimai idarəetmənin mahiyyəti, mexanizm və əsas komponentlərinin izah olunması vacibdir.

Nəhayət, kursun daha bir mühüm anlayışı - "ictimai işçi" (yəni ictimaişünaslıq). Bu, kursun əsas fundamental anlayışlarından biridir. İctimai işçi - sosial iş sahəsində mütəxəssisdir; sosial iş sahəsində müəyyən peşə, ixtisas üzrə müştərək əməkdaşlıqdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, burada sosial işçi dedikdə (geniş mənada) bütün üç səviyyənin mütəxəssisləri: Bakalavr, mütəxəssis və magistrələr nəzərdə tutulmuşdur.

Sosial işin konseptual- kateqorial sistem anlayışının mənimsənilməsi heç də asan proses deyildir və bu müstəqil zəhmət və böyük səy tələb edir. Bundan başqa, (xüsusilə, bununla sıx əlaqədar olan) digər elmi fənlərarası yaxınlaşma vacibdir. Bu zaman sosial işin konseptual-kateqorial sistem anlayışının mənimsənilməsində ölkəmizdə və ya xaricdə fundamental əsaslı kitabların nəşr olunması böyük yardımçı ola bilər. Sosial dəstəyi - "aztəminatlı" sosial qruplar üçün kifayət edən, ayrı-ayrı ailələrin, şəxslərin öz həyat fəaliyyəti prosesində və aktivliyində ehtiyacı olan, lazımı yaşayış şəraitinin təminatı və ətraf mühitə nikbin yanaşması istiqamətində xüsusi tədbirlər kimi şərh etmək olar.

Sosial yardım – yardım, dəstək və xidmət sahəsində, həyat çətinliklərinin aradan qaldırılması və ya azaldılması, sosial statuslarının qorunub saxlanması, həyat fəaliyyətinin yararlılığı və eləcə də, cəmiyyətə adaptasiyası üçün əhalinin ayrı-ayrı qruplarına və ya fərdlərinə göstərilən sosial tədbirlərdir.

Sosial iş insan fəaliyyətinin müxtəlif növü kimidə baxmaq olar, cəmiyyətdə mövcud olan şəxslərin, ailələrin, sosial və digər qrup təbəqələrinin mövcud olan həyat təminatı və fəaliyyəti prosesində cəmiyyətin bütün vacib sferasında insan rolunun nikbinləşdirilməsindən və subyektiv yerinə yetirilməsindən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial iş fəaliyyətinin spesifik növü kimi ən azı insanı cəmiyyətdə inkişaf etdirir və əməyin bölünməsi nəticədə özündə üç komponenti ayrılmaz sürətdə birləşdirir: elm, tədris prosesi və əhalinin bu və ya digər qrup təbəqələrinin sosial təminat, yardım və müdafiəsi üzrə praktiki fəaliyyəti. Bu nöqtəyi nəzərdən ağılın və biliyin sistemləşdirilməsinin nəzəri və təkmilləşdirilməsi istiqamətində sosial işi geniş mənada elmi, tədris və praktiki fəaliyyətə bölmək olar.

Sosial işin praktiki fəaliyyət kimi (yardım, müdafiə və təhlükəsizlik baxımından) insan cəmiyyətinin əmələ gəlməsində, onun inkişafının müxtəlif mərhələlərində fərqli forma almasında lap öncələrdən yeri olmuşdur. Vaxt keçdikcə onun əsas əlamətləri müvafiq təhsil üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasında və sistematikasında eləcə də, bu sahədə daimi işlə təmin olunmasında professional xarakter daşıyır. Bu gün bütün dünyada qeyri – professional işlərin müxtəlif növləri professional sosial iş hesab olunur.

Sosial iş spektri son dərəcə müxtəlifdir. Bir qayda olaraq o genişlənmə tendensiyasına malikdir. Belə ki, məsələn, İsveçrədə son 70-80 ildə sosial yardım artırılmışdır. Əvvəllər ölkədə

sosial yardım yaşlı və uşaq aillərə verilirdi. Daha sonra bu xidmətə xəstə uşaqlara xidmət göstərən, yaşlı və invalid kəslərin evlərinə ərzaqların daşınmasına görə, xəstələrin, ivalidlərin və yaşlıların təmizliyində köməkliliyə görə, yuma, evlərin yığışdırılması, ağır ev işlərinin görülməsinə görə, evlərdə saç kəsimi, manikür və pedikür xidmətlərinin göstərilməsinə görə, əyləncə tədbirlərinin təşkil edilməsinə görə, müalicəvi və idman gimnastikasına görə, ekskursiya xidmətinə görə, müxtəlif mənalarda gündəlik mərkəzlərin açılmasına görə (əqli cəhətdən geri qalanlar, əyyaş və narkomanlar üçün müalicə, idman, oyunlar və s.) daxil edilmişdir.

Məlumdur ki, bu ölçüdə iş yalnız böyük sosial işçi gücünə malik xüsusi hazırlanmış böyük klasifikasiyalı işçiləri, orta və ali təhsili olan, eləcə də bu və ya digər sahələr üzrə kurslarda tədris keçmiş, bu sahədə öz qəlbi və ürəyinin səs ilə işləyən kütlə tərəfində yerinə yetirilə bilər.

İnsanların sosial təminatı və sosial mühafizəsi, bütünlükdə sosial iş cəmiyyətinin sosial inkişafının, bu və ya digər qruplar arasında münasibətlərin, həmçinin öz təmsilçilərinin həyat ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə şəraitin yaradılması və optimizasiyası üzrə müvafiq oriyentasiya və sistem tədbiri kimi dövlətin sosial siyasətini müəyyən edir. Bu kursun əsas kateqoriyasını sosial reabilitasiya tutur, hansı ki fərdin, ictimai institutların, sosial qrupların və subyekt kimi ictimai həyatın əsas sahələrində onların rolu başlıca sosial funksiya kimi başa düşülür.

Bu kursda "sosial təminat" anlayışı başlıca yer tutur, belə ki, sosial işin əsas obyektini əhalinin az təminatlı təbəqəsi təşkil edir. Sosial təminat anlayışı dedikdə tədbirlər sistemi, şərait və mexanizmin normativləri, rifah və müvafiq xidmətlərin təmin edilməsi istiqaməti başa düşülür.

Sosial işin əsas məqsədi aztəminatlı əhalinin müdafiəsidir və bu kursda "Sosial təhlükəsizlik" anlayışı mühüm yer tutur. Sosial təhlükəsizlik anlayışı dedikdə insanların mexanizm və şərait normativləri, rifah və xidmətlərinin müvafiq dəsti xəttinin təmin edilməsi istiqamətində, həyat ehtiyaclarını və mövcud fəaliyyətinin tələbatını mühafizə edəcək tədbirlər sistemi başa düşülür.

İctimai idarəetmə cəmiyyətdə nəzarət növlərindən birini özündə əks etdirir, onun funksiyası ictimai həyatın bütün iştirakçılarının sosial mövqeyinin tənzimləməsi, ictimai münasibətlərin subyektlərinin və obyektlərinin inkişaf şəraitinin təmin edilməsindən ibarətdir. İctimai işin təşkilində ictimai risk qrupuna uyğun onun spesifikasiyası nəzərə alınaraq, xüsusilə, davranış problemləri olanlara, uşaqlara və yaşlılara, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinə ictimai idarəetmənin mahiyyəti, mexanizm və əsas komponentlərinin izah olunması vacibdir.

Nəhayət, kursun daha bir mühüm anlayışı - "ictimai işçi" (yəni ictimaişünaslıq). Bu, kursun əsas fundamental anlayışlarından biridir. İctimai işçi - sosial iş sahəsində mütəxəssisdür; sosial iş sahəsində müəyyən peşə, ixtisas üzrə müştərək əməkdaşlıqdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, burada sosial işçi dedikdə (geniş mənada) bütün üç səviyyənin mütəxəssisləri: Bakalavr, mütəxəssis və magistrələr nəzərdə tutulmuşdur.

Sosial işin konseptual- kateqorial sistem anlayışının mənimsənilməsi heç də asan iş deyildir və bu müstəqil zəhmət və böyük səy tələb edir. Bundan başqa, (xüsusilə, bununla sıx əlaqədar olan) digər elmi fənləri öyrənmək və xüsusi ədəbiyyatları diqqətlə oxumaq lazımdır.

Sosial işin konseptual-kateqorial sistem anlayışının mənimsənilməsində ölkəmizdə və ya xaricdə fundamental əsaslı kitabların nəşr olunması böyük yardımçı ola bilər.

Fəaliyyət – sosial gerçəkliyin mövcudluğu və inkişafının, sosial aktivliyin təzahürü, ətraf mühitin məqsədyönlü əksi və transformasiyası üsulludur. Onun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: şüurluluq (məqsədi dərk etmə), məhsuldarlıq, ictimai xarakter.

Müxtəlif əsaslara görə, fəaliyyət - praktiki və mənəvi (onlar bir-birini təkrarlayırlar), iqtisadi, sosial, siyasi və s.; sinfi mübarizə, milli - azadlıq hərəkatı və s.; mütərəqqi və irtica; müsbət və mənfi; qanuni və qeyri-qanuni; mənəvi və əxlaqsız; yaradıcı və qeyri-yaradıcı, və s. fəaliyyət növlərinə bölünür.

Xüsusi (özəl) sosioloji nəzəriyyələrdə «fəaliyyət» kateqoriyası, fəaliyyət sahələri, onun sosial formaları və s. nəzərə alınaraq, konkretləşdirilir və əməliyyatlaşdırılır. Məsələn, səhiyyə sahəsində belə fəaliyyət – sağlamlığın qorunması, xəstəliklərin qarşısının alınması, müalicəsi və insan ömrünün uzadılması üzrə işlər; təhsil sahəsində – tədris, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması; elm sahəsində – təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisə və proseslər haqqında obyektiv biliklərin əldə edilməsi, əsaslandırılması və sistemləşdirilməsinə istiqamətlənən elmi-tədqiqat fəaliyyəti; mədəniyyət və istirahət sahəsində – istirahət və əyləncənin, yaradıcı və həvəskar fəaliyyətin təşkili; cəmiyyətin güc strukturlarında – xarici düşmən qüvvələrdən müdafiə, ölkədaxili qanun-qaydanın qorunması üzrə fəaliyyət və s.; penitensiar sistemdə – cinayətkarların cəzalanması və islah olunması üzrə fəaliyyət (pozitiv sosializasiya); məişət xidməti sahəsində – müvafiq təşkilat və müəssisələr tərəfindən ayrı-ayrı insanları qeyri-istehsal və istehsal xidmətlərinin göstərilməsi.

Fəaliyyətin xüsusi forması – sosial işdir ki, o da üç növdə olur: elmi, tədris və praktiki. Birinci fəsildə biz artıq ilk iki növ haqqında danışmışdıq. Bu paragrafda isə, sosial işin praktiki növünün qısa təhlili aparılacaq. Sosial iş - biliyin elə bir sahəsidir ki, burada əhəmiyyətli yeri empirik, tətbiqi komponent tutur. Burada, sosioloji tədqiqat nöqtəyi nəzərindən, obyektin, bu və ya digər sosioloji problemin daşıyıcısı, sosial reallığın konkret sahəsi, ictimai həyat subyektinin fəaliyyət sahəsi kimi izah edilməsi, vacibdir.

Deyilənləri nəzərə alaraq, sosial iş obyektlərinin qruplarını müəyyən edək və onların qısa xarakteristikalarını verək.

Sosial iş obyektlərinin birinci qrupu – mürəkkəb həyat situasiyasına düşmüş əhali qruplarıdır. Praktiki sosial iş barədə danışarkən, ilk növbədə, mürəkkəb həyat vəziyyətinə düşmüş əhali qruplarına göstərilən yardım, onların sosial müdafiəsi nəzərdə tutulur.

Böhran zamanı mürəkkəb həyat şəraitində yaşayan insanlar kifayət qədər çoxdur. Müxtəlif əsaslardan istifadə etməklə, belə qrup və obyektlərin təsnifatını verməyə çalışaq. İlk öncə, bu, sağlamlıq vəziyyətidir ki, insana və ya qrupa müstəqil olaraq, özünün həyati problemlərini tam şəkildə həll etməyə imkan vermir.

Belə qruplardan biri – əlillərdir (həm böyüklər, həm də uşaqlar). Onlara, Çernobil AES-da baş vermiş qəza, atom sınaqları zamanı radiasiyaya məruz qalmış şəxslər aiddirlər. Aydınır ki, əhalinin bu qrupu, sağlamlığının itirilməsi nəticəsində (bu və ya digər dərəcədə) çətin həyat vəziyyətinə düşmüşdür. Bu onun nəticəsidir ki, onların məruz qaldıqları şüalanma dozası, məhsuldar əməklə məşğul olmağa imkan vermir və daimi müalicə tələb edir. Bu qruplara, əlil uşaqları olan, xüsusi qeyd edilən ailələr, eləcə də, psixoloji çətinlikləri olan, psixoloji stress keçirdən, suisid əməllərinə meyilli qruplar (böyüklər və uşaqlar) da aiddirlər.

Ekstremal (müharibə) sosial şəraitdə aparılan xidmət və əmək

Bu əsaslarla, Böyük Vətən Müharibəsi iştirakçıları və onlara bərabər hesab edilən, Böyük Vətən Müharibəsi zamanı arxa cəbhədə çalışan şəxslər həmin kateqoriyaya aid edirlər. Onların həyat səviyyəsinin mürəkkəbliyi, həm yaşlarının çoxluğu, həm də bu insanların

sağlamlıq vəziyyəti ilə əlaqədar, çətinləşir. Onlara bilavasitə, Böyük Vətən Müharibəsində və dinc dövrdə həlak olan hərbi qulluqçuların dul qalan arvadları və anaları da aiddirlər. Bu siyahıya, faşist düşərgələrinin yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlarını da aid etmək olar. Dağlıq Qarabağın Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğalı nəticəsində zərər çəkmiş mülki vətəndaşlarla iş, həmçinin doğma torpaqlarını qoruyarkən yaralanan Azərbaycan əsgərləri ilə aparılan işlər də bu qəbildəndir.

İnsanların mürəkkəb həyat səviyyəsinə düşməsi səbəbi olan, onların qoca, pensiya yaşlı vaxtında olması (daha geniş – onların pensiya vəziyyəti). Buraya, yaşlı insanlar, və yalnız təqaüdçülərdən ibarət ailələr aiddir (yaşma, əlilliyinə və digər səbəblərə görə).

Deviant davranışın müxtəlif forma və növləri. Bu kateqoriyalara deviant davranışlı uşaqlar və yeniyetmələr; qəddar davranış və zorakılığa məruz qalmış, sağlamlıq və inkişafı təhlükədə olan uşaqlar; azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən, təhsil-tərbiyə müəssisələrindən qayıtmış şəxslər; alkoqoldan, narkotiklərdən suiistifadə edən insanlar aiddir.

Müxtəlif ailə kateqoriyalarının çətin, əlverişsiz vəziyyəti. Bununla əlaqədar, mürəkkəb həyat vəziyyətinə düşmüş əhali qruplarına aşağıdakıları aid etmək olar: qəyyumluğunda yetim uşaqlar və valideyin qayğısından məhrum qalan uşaqlar olan ailələr; aşağı gəlir səviyyəli uşaqlar; çoxuşaqlı ailələr; natamam ailələr; yeniyetmə valideynlər olan ailələr; gənc ailələr; boşanan ailələr; qeyri-əlvərişli psixoloji mikroiklimi, münaqişəli münasibətləri olan, pedaqoji cəhətdən zəif, yetərsiz ailələr.

Xüsusi vəziyyətdə olan gənclər (valideynini itirmiş, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar və s.) Bu səbəblərdən, uşaq evlərindən və internat məktəblərindən olan (maddi sərbəstlik və sosial yetkinlik yaşına çatana qədər); yetim və ya valideyin himayəsindən məhrum olan uşaqlar; nəzarətsiz uşaq və yeniyetmələr.

Sonuç

Praktiki fəaliyyətin bir növü kimi, sosial iş, özünün obyektivi və subyektinin xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Fəaliyyətin istiqamətləndiyi obyektədən asılı olaraq, sosial iş, dar mənada (obyekt – mürəkkəb həyatı situasiyaya düşmüş əhali qrup və təbəqələri), və geniş mənada (obyekt – bütün əhali, həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələri) təfsir edilir.

Ümumilikdə, sosial iş – inteqrasiya olunmuş fəaliyyət növüdür. Onun əsas obyektivi – bioloji, psixoloji və sosial komponentlərin orqanik birliyi olan insandır. Sosial işin məqsədi – sosial vəziyyət, sosial problemlərin spesifikasiyası nəzərə alınmaqla, müxtəlif (ilk öncə, sosial cəhətdən həssas olan) əhali təbəqələrinin sosial təminatlanmış qrup və fərdi maraq və tələbatlarının təmin edilməsidir.

Kaynakça

- Regionların Sosial-iqtisadi İnkişafı (2004-2008-ci illər). Bakü, 2006, 448 s.
Rəcəbli H. Sosial Terminlərin İzahlı Lüğəti, Bakü, Ünsiyyət Yayınları, 2000, 129 s.
Sarabski H. Köhnə Bakı, Bakü, “Şərqi-Qərb” Yayınları, 2006, 144 c.
Sərdarov M.Ə. Azərbaycanda Miqrasiya Prosesləri, Bakü, AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, 2004, 155 s.

INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOLOGICAL INTIMIDATION AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT: A RESEARCH OF DIFFERENT SECTORAL EMPLOYEES¹

Selin Susan TTNC², Serdar BOZKURT³

Abstract

In this study, the relationship between employees' perception of expressions related to the concept of psychological intimidation and organizational commitment is examined. The research was conducted on 110 participants working in different sectors. Questionnaire was used as data collection method. In the study, firstly, the scale of psychological intimidation developed by Çögenli and Asunakutlu (2014) was taken into consideration based on the typology of Leymann (1996). The second scale is the organizational commitment scale. This scale was developed by Allen and Meyer (1990) and the reliability of the scale was determined by zkutlu (2008). As a result of the research; there was a medium negative relationship between the perception of the employees about psychological intimidation behaviour and dimensions and organizational commitment and dimensions.

Keywords: Mobbing, Organizational Commitment, Variety of Sectors.

PSİKOLOJİK YILDIRMA DAVRANIŞLARI VE ÖRGÜTSEL BAĒLİLİK ARASINDAKİ İLİŞKİNİN FARKLI SEKTÖR ALIŞANLARI ARASINDA İNCELENMESİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

zet

Bu alışmada, çalışanların psikolojik yıldırma davranışlarıyla ilişkili ifadelere yönelik algıları ve örgütsel baĒlılıkları arasındaki ilişki incelenmiştir. Farklı sektörlerde çalışan 110 kişiye yönelik gerçekleştirilen araştırmada, veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Çalışmada ncelikle Leymann'ın (1996) tipolojisi doĒrultusunda genli ve Asunakutlu (2014) tarafından geliştirilen psikolojik yıldırma leği dikkate alınmıştır. İkinci lek ise örgütsel baĒlılık leğidir. Allen ve Meyer (1990) tarafından geliştirilen bu ölçeğin, güvenirlik çalışması ise zutku (2008) tarafından ortaya konulmuştur. Araştırma sonucunda; çalışanların psikolojik yıldırma davranışı ve boyutları ile örgütsel baĒlılık ve boyutları arasında orta düzeyde negatif yönde ilişkiler belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik Yıldırma, rgtsel BaĒlılık, Farklı Sektörler

¹ Bu alışma, Selin Susan TTNC'nn, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Serdar BOZKURT danıřmanlıĒında devam etmekte olan yüksek lisans tezinin bir bölümünden hazırlanmıştır.

² Yıldız Teknik Üniversitesi, S.B.E. Yüksek Lisans ğrencisi, susantutuncu@gmail.com

³ Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, serdarbozkurt34@gmail.com

Giriş

Psikolojik yıldırma ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiler son on yılda içerisinde birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu, esas olarak bu yapıların çalışanlar ve işverenler için öneminden kaynaklanmaktadır. Bu kavramlardan ilki çalışanın örgüt kalması yönündeki olumlu duygularının sonucunda gelişen bir tutum olan örgütsel bağlılıktır. Bu tutumun oluşumu süreci, örgüte giriş öncesi veya girişi takiben gelişen normatif baskıların birey tarafından içselleştirilmesiyle şekillenmektedir (Yousef, 2017). Bu şekillendirilme yaşamlarının önemli bir kısmını iş ortamında geçiren çalışanları her aşamada etkilemektedir. Çünkü çalışanların iş ortamında yaşamış oldukları farklı durum ve olaylar onların tüm yaşantıları üzerinde de etkili olabilmektedir. Diğer bir ifadeyle çalışan iş ortamında olumsuz bir durumla karşılaşsa, işe yönelik tutum ve davranışları da olumsuz yönde etkilenebilecektir. Örgütlerde özellikle psikolojik yıldırma (mobbing) davranışları, çalışanların işe karşı olan tutum ve davranışlarını olumsuz yönde etkileyen önemli kavramlardan biri olarak görülmektedir. Bu tip davranışlar çalışanların performansları üzerinde olumsuz bir etki yaratırken, çalışma arkadaşlarına ve yöneticilerine karşı algılarını da olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Psikolojik yıldırma davranışlarına maruz kalan çalışanların örgüte olan bağlılıkları zayıflayabilir (Karcıoğlu ve Çelik, 2012: 64). Bu bağlamda çalışmanın temel sorunsalı, “*çalışanların psikolojik yıldırma davranışlarına yönelik algıları ile örgütsel bağlılık ve boyutlarına yönelik tutumları arasında bir ilişki var mıdır?*” şeklinde belirlenmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Örgütsel Bağlılık

Literatürdeki referans grubu teorisinden, rol teorisinden ve makro bakış açısıyla organizasyonların politik varlıklar olduğu düşüncesinden hareketle bağlılığın, birden çok çıkış noktası bulunmaktadır. Bu noktada ifade edilen bağlılık, bir organizasyonun birden çok üyesinin o örgütün hedefleriyle özdeşleşme sürecidir (Reichers, 1985).

Organizasyon ve çalışanlar işbirliği çerçevesinde sıkı bir bağ kurmaktadır. Organizasyon çalışanlarına finansal ve psikolojik destek sağlarken, çalışanlar ise organizasyonun gelişmesini sağlamaktadır. Organizasyonların başarısı büyük ölçüde çalışanlarının bağlılıklarına ve desteklerine bağlıdır. Çalışanlar organizasyonlarına daha fazla bağlı kaldıkça, işgücü devir oranı azalırken, bu da organizasyonun maliyetlerini azaltır. Çalışan performansı ve verimliliği aynı zamanda yüksek bağlılık ortamında da gelişebilmektedir (Liou, 2008).

Örgütsel bağlılık kavramı Mowday, Porter ve Steers’in (1979) çalışmasında, çalışanın belirli bir organizasyonla özdeşleşmesinin ve ona gerekli katılımın sağlanmasına yönelik göreceli gücü olarak tanımlanmıştır. Bu kavram üç unsurla ilişkilendirilmiştir. Bu unsurlar; (1) çalışanın örgütün amaç ve değerlerini güçlü bir şekilde inancı ve kabulü; (2) organizasyon adına kayda değer bir çaba gösterme konusundaki isteklilik; ve (3) örgütün bir üyesi olma için güçlü bir arzu hissetme olarak ifade edebilir. Örgütsel bağlılık kavramı, Meyer ve Allen (1991) tarafından üç boyutta tanımlanmıştır. Bu boyutlar ise şu şekilde ifade edilebilir:

- *Duygusal bağlılık*, çalışanın örgütüne, kimliğiyle birlikte aidiyet duygusunu yansıtmaya anlamına gelmektedir. Duygusal yönden güçlü bir bağlılığı olan çalışanlar, organizasyonlarına duygusal olarak bağlı olduklarından çalışmaya devam ederler.
- *Devam bağlılığı*, çalışanın organizasyondan ayrılması sonucunda karşılaşacağı maliyetlerin farkındalığına yönelik tutumu ifade eder. Organizasyonu ile temel

bağlantısı devam bağlılığı doğrultusunda olan çalışanlar, başka alternatifleri olmadığından ya da ayrılmamanın oluşturacağı yüksek maliyetlerde dolayı organizasyonlarında kalmaya devam etmektedirler.

- *Normatif bağlılık* ise, ahlaki açıdan organizasyonda kalma konusunda bir norm olduğu için devam etmektedirler.

Çalışanların güçlü bir örgütsel bağlılığının bulunması; kişide örgüte ait olma duygusunu yükseltmekte, işteki güvence hissini arttırmakta ve bireyin örgüte faydalı olabileceğini düşünerek, örgüt içerisinde ve dışarısında amaç edinmesini sağlamaktadır (Mowday, Porter ve Steers, 1982). Bunun gerçekleşebilmesi için bazı faktörler ön plana çıkmaktadır. Literatürde bu faktörler; *kişisel, örgütsel ve örgüt dışı* olmak üzere üç grupta incelenmiştir. Bu faktörleri kısaca açıklamak gerekirse *kişisel faktörler*; işe yönelik beklentiler, psikolojik sözleşmeler ve bireysel özellikler; *örgütsel faktörler*; işin niteliği, yönetsel tarz, takım çalışması ve organizasyon kültürü ile *örgüt dışı faktörler* ise; yeni iş imkanları, ekonomik, sosyal ve sektörel durum olarak sıralanabilir (Gündoğan, 2009).

Psikolojik yıldırma (Mobbing)

Psikolojik yıldırma ya da günümüzde çalışma hayatında kullanılan adıyla mobbing kelimesi Merriam Webster sözlüğü'ne göre, kalabalık halinde saldırı ya da rahatsız etme davranışı olarak ifade edilmiştir (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/mobbing?src=search-dict-box>, 2019). İş hayatında ise bu kavram, çalışanların maddi veya manevi olarak zarara uğramasına neden olan farklı psikolojik yıldırma davranışlarını tanımlamaktadır (Karavardar, 2010). Psikolojik yıldırma, genellikle bir bireye karşı gerçekleştirilen ve onu yıldırmaya bir grup çalışanı içermektedir. Organizasyondaki diğer bireyler davranışların farkındadırlar, ancak sessiz kalmaktadırlar (Wachs, 2009).

Heinz Leymann İsveç'teki araştırmalarına dayanarak psikolojik yıldırma (mobbing) kavramını örgütlerde şiddetli bir yıldırma davranışı şekli olarak ortaya koymuştur. Psikolojik yıldırma, genellikle tek bir bireyden ziyade bir grup tarafından gerçekleştirilen psikolojik saldırganlık olarak tanımlanmaktadır. Teorik olarak psikolojik yıldırma, çalışanın işini etkileyen aşırı bir sosyal stres etkenidir. Bununla birlikte, normal seviyedeki sosyal stres kaynaklarının aksine, psikolojik yıldırma sistematik olarak bir bireyi hedef alıp onu rahatsız eden uzun süreli davranışlarla ilgili artan bir çatışma durumudur (Zapf, 1999).

Psikolojik yıldırma davranışları örgüt içinde sistemli bir şekilde sürdürülen duygusal saldırı ve yıpratma şeklinde gerçekleşmektedir. Örgütlerde özellikle bazı kişiler tarafından hedef alınan kişilere yönelik olarak uygulanan bu davranış bireysel ve örgütsel performansı olumsuz yönde etkilemektedir (Ertureten, Cemalcılar ve Aycan, 2013). Performans üzerinde etkili olduğu düşünülen psikolojik yıldırma davranışlarının belirlenmesinde literatürde Leymann tarafından ifade edilen beş temel konu üzerinde durulmaktadır. Bu konular şu şekilde sıralanabilir (Leymann, 1996: 171):

- Kişiler arasında anlaşmazlık ile başlayan süreç, zaman içerisinde çatışmalara dönüşebilmekte ve bu durum psikolojik yıldırma davranışlarının başlangıcı olabilmektedir.
- Agresif durumlar, psikolojik yıldırma davranışlarının başladığının temel bir göstergesidir.

- Psikolojik yıldırma vakalarında yönetimin tutumu önemlidir. Yönetimin psikolojik yıldırma davranışlarında hatalı veya yanlış yaklaşımları, bu tip davranışların daha da artmasına neden olabilmektedir.
- Yönetimin çatışmalara yönelik değerlendirmelerinde yanlış algıya sahip olması, mağdurun daha fazla zarar görmesine neden olabilir.
- Psikolojik yıldırma davranışlarından ciddi zarar gören çalışan, işten ayrılma sonrasında stres sonrası travma bozukluğu yaşayabilir. İşten ayrılan birey için yaşam standartlarını tekrar sağlayabilmek oldukça zor olmaktadır.

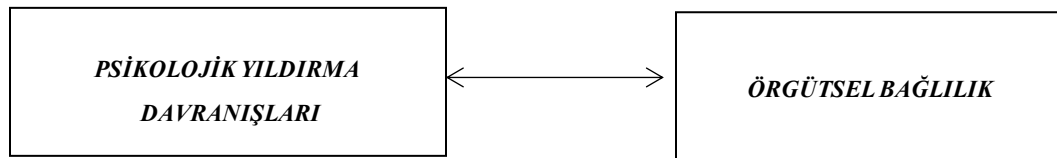
Hipotez Geliştirme

Psikolojik yıldırma davranışlarına yönelik çalışan algılamaları ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkilere yönelik literatürde farklı sonuçlar elde edilmiştir. Bu çalışmalardan, Tengilimoğlu, Akdemir-Mansur ve Dziegielewski'nin (2010) Ankara'daki bir üniversite hastanesinin idari personeline yönelik araştırmasında; çalışanların psikolojik yıldırma davranışlarına yönelik algıları ile örgütsel bağlılık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Beşoğlu ve Mehtap'ın (2016) çalışmasında ise öğretmenlerin maruz kaldıkları psikolojik yıldırma davranışlarının onların örgütsel bağlılıklarını azalttığını göstermektedir. Rehman vd.(2015) çalışmasında ise psikolojik yıldırma davranışları ile örgütsel bağlılık ilişkisi 400 üniversite çalışanı arasında test edilmiştir. Özellikle duygusal bağlılık boyutunda ilgili değişkenler arasında negatif yönde bir ilişki tespit edilmiştir. Cantisano, Dmoinguez ve Galan'ın (2006) acil servis çalışanlarına yönelik çalışmasında örgütsel bağlılık üzerinde genel olarak psikolojik yıldırmanın tek başına bir etkisi olmadığını, aynı zamanda kültürün bu etkide doğrudan bir rolü olduğunu göstermektedir. Yukarıda ifade edilen çalışmalardan da hareketle farklı sektör çalışanlarına yönelik bu çalışmada değişkenler arasında ilişki tekrardan test edilmek istenmiştir. Bu doğrultuda oluşturulan *araştırma hipotezi* şu şekildedir:

H₁: Çalışanların psikolojik yıldırma davranışlarına yönelik algıları ile örgütsel bağlılıkları arasında ilişki vardır.

Araştırma Metodolojisi

Araştırma kavramlar arasındaki ilişkileri tanımlayıcı niteliktedir. Literatür doğrultusunda geliştirilen araştırma modeli Şekil 1'de görülmektedir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Veri Toplama Aracı ve Ölçeklerin Güvenilirlik Analizi

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket kullanılmıştır. Araştırma kapsamında farklı sektörlerde görev yapan 110 kişiye ulaşılmıştır. Anket formunun oluşturulmasında ise iki ölçekten yararlanılmıştır. Bunlardan ilki, Leymann'ın (1996) tipolojisi doğrultusunda Çögenli ve Asunakutlu (2014) tarafından geliştirilen psikolojik yıldırma ölçeğidir. İkinci ölçek ise Allen ve Meyer (1990) tarafından geliştirilmiş ve Özutku (2008) tarafından güvenilirlik çalışması yapılmış örgütsel bağlılık ölçeğidir. Her iki ölçek de 5'li likert tipindedir. Bu ölçekteki ifadeler "1: Kesinlikle Katılmıyorum, 5: Kesinlikle Katılıyorum" şeklinde değerlendirilmiştir. Anket sorularının analizinde SPSS istatistik programı kullanılmıştır. Leymann'ın (1996) tipolojisine bağlı olarak Çögenli ve Asunakutlu (2014) tarafından geliştirilen tarafından geliştirilen psikolojik yıldırma ölçeği beş boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutlar; *kendini gösterebilmeye ve iletişime, kişinin psikolojik sağlığına, sosyal ilişkilere ve mesleki duruma yönelik saldırılar ile birlikte itibara yönelik saldırılar* şeklinde ifade edilmektedir. Bu araştırmada psikolojik yıldırma davranışlarının boyutlarına ilişkin Cronbach Alpha değerleri .85 ile .95 arasında hesaplanmıştır. Allen ve Meyer (1990) tarafından geliştirilen ölçek ise üç boyuttan oluşmaktadır. Örgütsel bağlılık boyutlarına ilişkin Cronbach Alpha değerleri .80 ile .92 arasında değişmektedir. Her iki ölçek için de güvenilirlik değerler sosyal bilimler açısından oldukça güvenilir olarak nitelendirilebilir (Kayış, 2005).

Bulgular ve Yorumlar

Tablo 1. Araştırma Katılımcılarının Demografik Nitelikleri

	Frekans	%
Cinsiyet		
Kadın	62	56,4
Erkek	48	43,6
Yaş		
20-29	61	55,5
30-39	37	33,6
40 ve üzeri	12	10,9
Medeni Durum		
Evli	48	43,6
Bekar	62	56,4
Eğitim Durumu		
Üniversite ve öncesi	75	68,1
Yüksek Lisans	35	31,8
Kıdem		
1 yıldan az	22	22,0
1-5 yıl	61	55,5
6-10 yıl	16	14,5
11 yıl ve üzeri	11	10
Sektör		
Otomotiv	22	22,0
İnşaat/Mimarlık	13	11,8
Finans-Bankacılık	14	12,7
Sanayi	23	20,9
Kamu	10	9,1
Hizmet sektörü (perakende, giyim vb.)	21	19,1
Diğer	7	6,4

Araştırma örnekleminde yer alan katılımcılara ilişkin bilgiler şu şekildedir: katılımcıların, %56,4'ü kadın, %55,5'i 20-29 yaş arasında, %56,4'ü bekar, %64,5'i üniversite mezunu, %55,5'i 1-5 yıldır aynı kurumda çalışmakta ve %22'si otomotiv sektöründe çalışmaktadır (Tablo 1).

Araştırma katılımcılarının psikolojik yıldırma ve boyutlarına ilişkin değerlendirmeleri şu şekildedir. Psikolojik yıldırma ifadelerine katılımcılar "*katılmıyorum*" ($\bar{X}=2.12$ $\sigma=.79$) şeklindeki yanıtı yakın cevap vermişlerdir. Sosyal ilişkiler ($\bar{X}=1.68$ $\sigma=.85$) ve psikolojik sağlık sorularına ($\bar{X}=1.53$ $\sigma=.74$) yönelik ifadeler ise "*kesinlikle katılmıyorum*" şeklindeki yanıtı yakın değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Araştırma katılımcılarının örgütsel bağlılık ve boyutlarına ilişkin değerlendirmeleri ise şu şekildedir: Örgütsel bağlılık için katılımcılar "*kararsızım*" ($\bar{X}=3.04$ $\sigma=.64$) seçeneğine yönelik yanıt vermişlerdir. Örgütsel bağlılığın duygusal bağlılık ($\bar{X}=3.05$ $\sigma=.90$) ve devam bağlılığı ($\bar{X}=2.90$ $\sigma=.79$) boyutlarında da katılımcılar "*kararsızım*" şeklindeki yanıtı yakın değerlendirmeler yapmışken, normatif bağlılık ($\bar{X}=3.25$ $\sigma=.85$) boyutunda ise "*katılıyorum*"a yakın değerlendirmede bulunmuşlardır.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistik Analizler

Değişkenler	Ort.	ss
<i>Psikolojik Yıldırma</i>	2.12	.79
<i>Kendini gösterebilme</i>	2.16	.90
<i>Sosyal ilişkiler</i>	1.68	.85
<i>İtibara saldırı</i>	2.73	.89
<i>Mesleki duruma saldırı</i>	2.34	1.02
<i>Psikolojik sağlık</i>	1.53	.74
<i>Örgütsel bağlılık</i>	3.04	.64
<i>Duygusal bağlılık</i>	3.05	.90
<i>Devam bağlılığı</i>	2.90	.79
<i>Normatif bağlılık</i>	3.25	.85

N=110

Araştırma hipotezinin testi için yapılan korelasyon analizi sonucunda psikolojik yıldırma davranışlarına yönelik çalışan algıları ile örgütsel bağlılık arasında negatif yönde orta düzeyde bir ilişki tespit edilmiştir ($p<.01$, $r= -.582$). Yine psikolojik yıldırmanın boyutları ile örgütsel bağlılık arasında $r= -.317$ ile $r= -.593$ arasında değişken orta düzeyde negatif yönlü ilişkiler tespit edilmiştir. Bu doğrultuda *H₁ hipotezinin kabul* edildiği görülmektedir.

Tablo 3. Psikolojik Yıldırma ve Boyutları ile Örgütsel Bağlılık ve Boyutları Arasındaki İlişkilere Yönelik Korelasyon Analizi

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Psikolojik yıldırma (1)	1									
Kendini gösterebilme (2)	.925**	1								
Sosyal ilişkiler (3)	.846**	.733**	1							
İtibara saldırı (4)	.773**	.714**	.524**	1						
Mesleki duruma saldırı (5)	.935**	.795**	.718**	.686**	1					
Psikolojik sağlık (6)	.733**	.625**	.694**	.405**	.606**	1				
Örgütsel bağlılık (7)	-.582**	-.580**	-.327**	-.535**	-.593**	-.317**	1			
Duygusal (8)	-.520**	-.514**	-.256**	-.510**	-.553**	-.234*	.888**	1		
Devam (9)	-.390**	-.392**	-.219*	-.395**	-.413**	-.112	.761**	.664**	1	
Normatif (10)	-.378**	-.378**	-.270**	-.244*	-.338**	-.389**	.500**	.206*	-.038	1

**p<.01, *p<.05, N=110

Sonuç ve Öneriler

Örgütlerde psikolojik yıldırma önemli örgütsel sorunlardan biri olarak görülmekte ve çalışanların örgüte olan bağlılık duygularını doğrudan etkileyebilmektedir. Bu araştırmada, çalışanların psikolojik yıldırma davranışlarına yönelik değerlendirmeleri ile örgütsel bağlılık düzeyleri arasındaki ilişki ele alınmıştır. Araştırma neticesinde, çalışanların psikolojik yıldırma davranışlarına ilişkin algıları ile örgütsel bağlılık düzeyleri arasında negatif yönde orta düzeyde ilişkiler tespit edilmiştir. Yine benzer sonuçlar ilgili değişkenlerin boyutları arasında da orta düzeyde negatif yönde ilişkiler bulunmuştur.

Çalışanların örgüt içinde psikolojik yıldırma davranışlarına maruz kalmaları örgüte devam etmeleri konusunda olumsuz bir etki yaratmaktadır. Psikolojik yıldırma davranışlarına maruz kalan bireylerin, organizasyonlarına yönelik tutum ve davranışları olumsuz yönde gelişebilmekte ve buna bağlı olarak da örgüte olan bağlılıkları azalabilmektedir. Çalışanların örgüte olan bağlılıklarının zayıflaması, performanslarını olumsuz yönde etkileyebileceğinden dolayı olarak da örgütsel verimlilik azalabilecektir. Bu nedenle örgütlerde psikolojik yıldırma davranışlarına yönelik önleyici tedbirlerin alınması ve organizasyon yönetimlerinin bu konudaki kesin kuralları önem kazanmaktadır. Organizasyon yönetimlerinin yıldırma davranışlarına izleyici konumunda olmaması ve örgüt çıkarlarını korumak adına, psikolojik yıldırma davranışlarını önleyici tedbirleri, insan kaynakları yönetimleriyle birlikte ortaya koyması gerekmektedir.

Kaynakça

Allen, N. J., ve Meyer, J. P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal of occupational psychology*, 63(1), 1-18.

Çögenli, M. Z., ve Asunakutlu, T. (2014). Akademisyenlere Yönelik Mobbing Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2),92-105

Beşoğul, Ç., ve Mehtap, Ö. (2003). Mobbingin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisinin incelenmesi: lise öğretmenleri üzerine bir araştırma. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (55), 146-157.

Ertureten, A., Cemalcılar, Z., ve Aycan, Z. (2013). The Relationship of Downward Mobbing with Leadership Style and Organizational Attitudes”. *Journal of Business Ethics*, 116 (1): 205-216.

Gündoğan T. (2009). *Örgütsel Bağlılık: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Uygulaması*, Uzmanlık Yeterlilik Tezi. T.C. Merkez Bankası İnsan Kaynakları Genel Müdürlüğü, Ankara.

Karavardar, G. (2010). Psikolojik Yıldırma ile Bazı Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişki. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5 (3), 212-233

Karcioğlu, F., ve Çelik, Ü. (2012). Mobbing (Yıldırma) ve Örgütsel Bağlılığa Etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(1), 59-75.

Kayış, A. (2005) “Güvenilirlik Analizi”, içerisinde Şeref Kalaycı (Ed.) *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, ss.403-419

Leyman, H. (1996). The Content and Development of Mobbing at Work. *European Journal of Work An Organizational*. 5(2):165-184.

Liou, S. R. (2008, July). An Analysis of The Concept of Organizational Commitment. In *Nursing forum* (Vol. 43, No. 3, pp. 116-125). Malden, USA: Blackwell Publishing Inc.

Meyer, J. P., ve Allen, N. J. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*, 1(1), 61-89.

Mowday, R. T., Steers, R. M., & Porter, L. W. (1979). The measurement of organizational commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 14(2), 224-247.

Mowday, R. T., Porter, L. W., & Steers, R. M. (1982). *Employee-organization linkages. The Psychology of Commitment, Absenteeism, and Turnover*. London, UK: Academic Press Inc.

Özutku, H. (2008). Örgüte duygusal, devamlılık ve normatif bağlılık ile iş performansı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *İstanbul Business Research*, 37(2), 79-97.

Rehman, F., Javed, F., Khan, A., Nawaz, T., ve Hyder, S. (2015). Determining the Effects of Mobbing on Organizational Commitment: A Case of Educational Sector in Pakistan. *Journal of Education and Practice*, 6(22), 101-105.

Reichers, A. E. (1985). A review and reconceptualization of organizational commitment. *Academy of Management Review*, 10(3), 465-476.

Tengilimoğlu, D., Mansur, F. A., ve Dziegielewski, S. F. (2010). The effect of the mobbing on organizational commitment in the hospital setting: A field study. *Journal of Social Service Research*, 36(2), 128-141.

Topa, G. C., Morales, J. D., ve Gallastegui, J. G. (2006). Mobbing: Its relationships with organizational culture and personal outcomes. *Psicothema*, 18(4), 766-771.

Yousef, D. A. (2017). Organizational commitment, job satisfaction and attitudes toward organizational change: A study in the local government. *International Journal of Public Administration*, 40(1), 77-88.

Wachs, J. (2009). Workplace incivility, bullying, and mobbing. *AAOHN Journal*, 57(2), 88-88.

Zapf, D. (1999). Organisational, work group related and personal causes of mobbing/bullying at work. *International Journal of Manpower*, 20(1/2), 70-85.

<https://www.merriam-webster.com/dictionary/mobbing?src=search-dict-box>, Erişim Tarihi: 10.05.2019

PERFORMANCE RANKING OF TURKISH COMPANIES IMPLEMENTING “IAS 41: AGRICULTURE” VIA TOPSIS METHOD

Merve ACAR¹

Abstract

In this paper, financial performance of companies applying “IAS 41: Agriculture” accounting standard and listed in BIST (Borsa Istanbul) are evaluated by TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) as a multi-criteria decision-making method. For decades, fair value accounting is one of more disputable topics in accounting literature. Since IAS 41 requires firms to use fair value accounting rules in preparing financial statements and measuring value of agricultural activities, this paper aims to shed some light on effect of fair value measurement on financial performance rankings. Within this starting point, 8 companies listed in BIST are analyzed and ranked within the frame of TOPSIS method between 2012-2018. These firms are examined and assessed in terms of eighteen financial ratios which are combined to obtain a financial performance score. According to the results performance rankings of the companies varies over time, but companies which apply IAS 41 during the sample period are listed as high performers at all the time.

Keywords: Performance Measurement, TOPSIS, IAS 41, Agricultural sector

1 Introduction

There are plenty of studies in the literature on evaluating efficiency or ranking efficiency (and/or financial performance) of companies. In determining efficiency, especially Data Envelopment Analysis, Malmquist Total Factor Productivity Index, TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution), Gray Statistics Method, Fuzzy TOPSIS, Artificial Intelligence Methods or Analytical Hierarchy Process are among the most representative models for multi-criteria decision making problems (Aydoğan, 2011; S.-J. Chen &

Hwang, 1992; Cummins, Tennyson, & Weiss, 1999; Cummins, Weiss, Xie, & Zi, 2010; Çonkar, Elitaş,

& Gökhan, 2011; Ding, Benyoucef, & Xie, 2005; Elitaş, Eleren, Yıldız, & Doğan, 2012; Hsu & Wen, 2000; Lee & Ou-Yang, 2009; Y.-M. Wang & Elhag, 2006).

Most of the time, investors or managers evaluate the companies and shape their decisions via using financial ratio analysis. In financial management and as well as financial accounting studies, almost every study focus on determining the association between the financial measures and also the effects of these measures on the performance of companies (K. H. Chen & Shimerda, 1981; Yalçın, Bayraktaroglu, & Kahraman, 2012). They allow the user to summarize and analyze the current situation (strengths, weaknesses, liquidity, growth)

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt University, macar@ybu.edu.tr

profitability, etc.) of the companies, help them for making decisions (Hitchner & Mard, 2003). However, traditional ratio analysis is not enough to measure financial performance most of the time (Tozum, 2002). Traditional performance measurement processes, based on accounting information, provide little support for organizations especially on their quality process, as they do not map all process performance improvements (Aydoğan, 2011). Multi-criteria decision making models allow users to combine quantitative and qualitative factors together. Thus, actors in economic environment can benefit from taking into consideration of all criteria about companies when evaluating the suppliers (Hwang & Yoon, 1981; Kao & Hung, 2007; Laitinen, 2002).

The remainder of this paper is organized as follows. After the first section (Introduction), in the second section, literature review on multi-criteria decision making models (special focus on TOPSIS) is reported. In the second section TOPSIS method is described with sample data and time period. Subsequently, in the next section (application and results) the ratios that are used in the performance evaluation of the firms are briefly explained and results of the application are presented. Finally the section with summary of results and suggestions for the future studies concludes the paper.

2 Literature Review

Hwang and Yoon (1981) developed the TOPSIS method which is a technique for order performance by similarity to ideal solution from a finite set of points. The main rule is that the best alternative would be the "shortest" distance from the positive ideal solution and the "furthest" distance from the negative ideal solution. There are a lot of studies that applied TOPSIS method to determine some decision criteria and rank companies in frame of these criteria.

Feng and Wang (2000) used TOPSIS method to calculate performance scores of outranking five major airlines. The final result shows that performance evaluation for airlines can be more comprehensive if financial ratios are taken into account.

Yurdakul and İç (2003), evaluated financial performance of five biggest automotive companies in Turkey between 1998-2001 via TOPSIS. Within the paper, they compare TOPSIS performance rankings with closing market prices for these companies and conclude that results are consistent.

Wang and Hsu (2004) evaluated ten computer companies in Taiwan Stock Market. They applied entropy method to determine the objective weights for each evaluation standard, and by using the TOPSIS method to compute the relative performance index of each Project and to sort the results. Kalogeras, Baourakis, Zopounidis, and van Dijk (2005), ranks agri-food firms in Greece between 1993-1998 on profitability and administrative aspects. Hao and Qing-Sheng (2006), proposed a model to choose the best proposal for manufacturing firms. They determine the four best choice by using TOPSIS in regard of 12 financial ratios. Shih, Shyur, and Lee (2007) used TOPSIS for hiring staff in a chemical company, and showed that TOPSIS is fairly strong method in determining criteria and ranking them.

Ertugrul and Karakasoglu (2009) use a fuzzy multi-criteria decision-making model to evaluate the financial performances of Turkish cement firms through an analytical hierarchy process and TOPSIS.

Demirelli (2010) determined the performance of state-owned commercial banks operating in Turkey during the period of 2001-2007. Because of local and global economic crises along with the sample period, the performance scores of commercial banks fluctuated.

Çonkar et al. (2011), analyzed 7 companies listed in Borsa Istanbul Corporate Governance Index in 2007 and 10 companies in 2008 by using TOPSIS. According to the results, TOPSIS performance ratings and corporate governance scores rating are not consistent with each other.

Akyüz, Bozdoğan, and Hantekin (2011), evaluate the 10 years' (1999-2008) financial performance of a joint stock company which is operating in the ceramics industry and being traded in BIST. According to the results financial performance of the ceramic sector is at the highest level in 2005. Performance rankings of the companies vary over time and there is not a consistent trend in these rankings.

Uygurtürk and Korkmaz (2012), analyzed financial performances of 13 basic metal industry enterprises whose shares are traded in BIST with TOPSIS method by using financial statements for the period 2006-2010. The result of the study, indicate that performance scores of the basic metal enterprises operating in the sector show variability in general during the period of analysis. They also set up two portfolios including the best and the worst financial performers (via TOPSIS) and compare the returns of these portfolios with TOPSIS performance rankings. Results show that, the companies which are ranked as best financial performers have higher returns than companies with lower performance ratings via TOPSIS.

Yalçın et al. (2012) propose a new performance evaluation approach to rank the companies of each sector in the Turkish manufacturing industry. The companies are ranked according to their own manufacturing sectors by using TOPSIS and VIKOR comparatively. According to the results performance rankings stay the same under both TOPSIS and VIKOR.

Bulgurcu (2012) used TOPSIS for evaluating the performances of technology firms in Turkey between 2009-2011. She also takes market values into consideration and compares them with TOPSIS criteria. According to the results, ranking results of TOPSIS and Market Value do not have the similar ranking results of technology firms between 2009-2011 in Turkey. However, the consistent firms in ranking results of TOPSIS for these years are similar to the consistent firms in ranking results of Market Value.

Önder ve Dağ (2013), proposed a supplier selection analysis model considering both Analytic Hierarchy Process and (TOPSIS) method to determine the appropriate supplier providing the most customer satisfaction for the criteria identified in the supply chain. In the paper, data taken from a wellknown cable manufacturing company in Turkey is used to illustrate the supplier selection procedure. Within this frame they set up a questionnaire to survey experts' opinions. The results show that cost, quality and availability are most important criteria for the company to evaluate suppliers. Also, they conclude that using multi criteria decision techniques such as AHP and TOPSIS methods provides a useful approach for Cable Company for selecting the best supplier.

In addition to these studies, TOPSIS method is used to evaluate capital management or organizational efficiency (Wu, Chang, & Lin, 2008), performance rankings of insurance sector

(Abidin & Cabanda, 2012; Akyüz & Kaya, 2013; Barros & Obijiaku, 2007; Chang, 2006; Cummins, Weiss, & Zi, 2003; Delhousse, Fecher, Perelman, & Pestieau, 1995; Diacon, 2001), inventory planning efficiency problems (Tsou, 2008), service quality of hotels, otel (Benitez, Martín, & Román, 2007), data mining (Dashti, Pedram, & Shanbehzadeh, 2010), facility location selection (Chu, 2002).

2.1 Some Important Highlights on IAS 41: Agriculture

The objective of IAS 41 is to regulate the accounting treatment, the representation in the financial statements and the disclosures for the agricultural activities. According to IAS 41.5, the agricultural activity is defined as the management by an entity of the biological transformation of biological assets for sale, into agricultural produce, or into additional biological assets. IAS 41 represents a set of rules for the registration and measurement of the biological assets and of the agricultural produce. This standard typical for the agricultural activities does not apply to the following elements (IAS 41, 2003):

- plots connected with the agricultural activity;
- intangible assets connected with the agricultural activity;
- government grants for biological assets that, as an exception, cannot be evaluated at fair value;
- term transactions with goods, connected with the agricultural activity;
- insurance contracts connected with the agricultural activity, such as the insurance against hail.

What is compelling about IAS 41 to be the starting point of this paper is its relevance to “fair value accounting”. Fair value accounting emerges and evolves so potently that it penetrates in many accounting standards, such as Financial Accounting Standard No 133 (derivatives) and No 157 (fair value measurements) in the USA; International Accounting Standards IAS 19 (employee benefits), IAS 39 (financial instruments), IAS 40 (investment property) and IAS 41 (agriculture) (Argilés, Garcia-Blandon, & Monllau, 2011; Elad*, 2004).

IAS 41 requires that increases or decreases in the fair value of biological assets, less estimated point-of-sale costs, be recognized as revenues or expenses in the income statement for the financial year in which the increments or decrements occur (Elad*, 2004). The meaning and significance of the fair value measurement in this case is that the value of these assets depends highly on physical changes and changes in market prices. Agricultural activity is at meteorological, medical and natural risk; this is why the nature of the agricultural sector requires the development of special assessment system. The reason for fair value measurement is that every biological transformation contributes to the future economic benefits expected from biological assets, so exact economic benefit is connected to every single phases, thereby it means the most exact method for determining the profit of agricultural activity (Dékán & Kiss, 2015).

Fair value accounting is very disputable subject and although some researchers report its positive aspects on financial reporting quality (Barth, Beaver, & Landsman, 1996; Bleck & Liu, 2007; Choy, 2006; Gigler, Kanodia, & Venugopalan, 2007) there are plenty of studies arguing its unreliable, manipulative and misleading information risk that it carries (Ball, 2006; Liang & Wen, 2007; Plantin, Sapiro, & Shin, 2008; Rayman, 2007; Watts, 2006). Thus, it is obvious that applying IAS 41 in financial statements will affect financial performance outcomes in either a positive or negative way. Within this view, this paper aims to shed light on effect of applying IAS 41 on financial performance rankings of a sample of companies operating in Turkey. There are numbers of companies applying IAS 41 during the whole research period, as well as some companies which stopped applying IAS 41 and some which are just started to apply fair value measurements on their biological assets. Thus, it will help us to determine the relative effect of applying “IAS 41: Agriculture” standard on financial performance ranking.

3 Data and Empirical Model

In this study TOPSIS method is used as a highly approved variation of Multi-Criteria Analysis methods. In the most clear way, TOPSIS is a performance ranking method which uses best and worst solution set and then ranks alternatives according to their closeness to the ideal solution. This method is found and developed by Yoon (1981) and Hwang and Yoon (1981). For TOPSIS method, the best alternative is the closest solution to ideal solution. In other words, this alternative is on the point which is the outermost solution from the anti-ideal solution.

The process of the TOPSIS begins to make original data matrix by using criteria value for each alternatives. The TOPSIS transforms this original matrix into normalized matrix and it has five steps after these applications over matrix to determine the ranking of firms (Bulgurcu, 2012). The sample of this study covers the 8 companies listed in Borsa Istanbul between 2012-2018. The companies are selected according to their implementation of “IAS 41: Agriculture” in preparing their financial statements. Of these 8 companies three of them are operating in “agriculture, forestry and fishing” sector and they all apply IAS 41. Other remaining five companies are operated in “manufacturing” sector and their relevance with IAS 41 is varies. Three companies in this group applied IAS 41 until year 2014, one company began applying IAS 41 starting with year 2016 and the other company is preparing financial statement with regard to IAS 41 during the whole sample period. Briefly, through this study financial ratios of 8 companies between 2012-2018 are analyzed and ranked within the frame of TOPSIS method.

TOPSIS method procedure steps are as follows:

Step 1. Forming Decision Matrix (A): Alternatives are positioned as decision points on lines and evaluation criteria about decision positioned on columns in the decision matrix. In the A_{ij} decision matrix, m shows decision point number and n shows evaluation factor number (Olson, 2004; Uygurtürk & Korkmaz, 2012).

$$A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix}$$

Step 2. Forming normalized decision matrix (R): Normalization aims at maintaining comparable scales (Hwang & Yoon, 1981) and after forming decision matrix, normalized decision matrix (R) is generated by using the formula given below:

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m a_{ij}^2}}$$

(1)

where, r_{ij} : $i: 1, 2, \dots, m$; criteria numbers

$j: 1, 2, \dots, n$; alternative numbers

$$R_{ij} = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & r_{mn} \end{bmatrix}$$

Step 3. Forming Weighted Normalized Decision Matrix (V): In this step firstly weighted values are determined according to purpose. V matrix is formed by multiplying elements in the R matrix each column with j w value (Monjezi, Dehghani, Singh, Sayadi, & Gholinejad, 2012). It is obtained as follows:

$$V_{ij} = \begin{bmatrix} w_1 r_{11} & w_2 r_{12} & \dots & w_n r_{1n} \\ w_1 r_{21} & w_2 r_{22} & \dots & w_n r_{2n} \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ \cdot & & & \cdot \\ w_1 r_{m1} & w_2 r_{m2} & \dots & w_n r_{mn} \end{bmatrix}$$

Step 4 Construction of Positive Ideal (A^+) and Negative Ideal (A^-) Solutions: To form the ideal solution set, weighted factors in the V matrix in other words biggest ones of the column values are (smallest value is selected if related evaluating factor have direction of minimization; such as criterias about cost or loss situations) selected.

$A^+ = (v_1^+, v_2^+, \dots, v_n^+)$ represents positive ideal solution set and $A^- = (v_1^-, v_2^-, \dots, v_n^-)$ represents negative ideal solution set.

Step 5. Calculation of Distance Between Alternatives: Distance between alternatives is obtained by n sized Euclidean Distance Approach. Distance from Positive Ideal (S^+) and Negative Ideal (S^-) solutions for each alternative are calculated by formulas which are given below respectively.

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^+)^2} \tag{3}$$

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2} \tag{4}$$

$i=1, 2, \dots, m$

S_i^+ ve S_i^- will be amounted as number of decision point (Çonkar et al., 2011).

Step 6. Calculation of Relative Closeness to the Ideal Solution: Distinction measurements are used to calculation of relative closeness (C_i^*) to the ideal solution has shown in the following (Olson, 2004; Tsou, 2008; T.-C. Wang & Chang, 2007).

$$C_i^+ = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^+} \quad (5)$$

$i= 1, 2, \dots, m$

C_i^+ get values between “0” and “1” ($0 \leq C_i^+ \leq 1$). $C_i^+= 1$ shows the absolute closeness of decision point to positive ideal solution and $C_i^+= 0$ shows the absolute closeness of decision point to negative ideal solution.

Step 7. Closeness of the alternatives to the ideal solution: Closeness of the alternatives to the ideal solution is sorted according to the value C_i^* , alternative which have highest C_i^* is chosen.

4 Application and Results

In this paper, the financial data of three agriculture, forestry and fishing companies and seven manufacturing companies, which are listed in BIST for seven-year time period between 2012 and 2018, are used. First of all, eighteen financial ratios as criteria are calculated from their balance sheet and income statements for each firms by using a ratio analysis method. Then, decision matrices (8 x 18) are formed separately between 2012-2018. The designated decision criteria determined to be used in the study have four components (Liquidity Ratios, Financial Structure Ratios, Operational Ratios, Profitability Ratios) and total eighteen financial ratios (sub-criteria) under these three main criteria are given below:

Liquidity Ratios:

- **C1:** Current Ratio (Current Assets / Short Term Liabilities) (Expected Effect on Financial Performance= “+”)
- **C2:** Acid Test Ratio ((Current Assets – Inventories) / Short Term Liabilities) (Expected Effect on Financial Performance= “+”)
- **C3:** Quick Ratio ((Cash and Cash Equivalentents + Marketable Securities) / Short Term Liabilities) (Expected Effect on Financial Performance= “+”) **Financial Structure Ratios:**

- **C4:** Total Debt / Total Assets (Expected Effect on Financial Performance= “-”)
- **C5:** Short Term Liabilities / Total Assets (Expected Effect on Financial Performance= “-”)
- **C6:** Long Term Liabilities / Total Assets (Expected Effect on Financial Performance= “-”)

- **C7:** Owner's Equity / Total Assets (Expected Effect on Financial Performance= "+")
- Operational Ratios:**
- **C8:** Inventory Turnover: (Cost of Goods Sold / Inventories) (Expected Effect on Financial Performance= "+")
 - **C9:** Owner's Equity Turnover: (Net Sales / Owner's Equity) (Expected Effect on Financial Performance= "+")
 - **C10:** Net Working Capital Turnover: (Net Sales / Net Working Capital) (Expected Effect on Financial Performance= "+")
 - **C11:** Tangible Assets Turnover: (Net Sales / Tangible Assets) (Expected Effect on Financial Performance= "+")
 - **C12:** Ready Assets Turnover: (Net Sales / Ready Assets) (Expected Effect on Financial Performance= "+")
 - **C13:** Asset Turnover: (Net Sales / Total Assets) (Expected Effect on Financial Performance= "+")
- Profitability Ratios:**
- **C14:** Net Income / Owner's Equity (Expected Effect on Financial Performance= "+")
 - **C15:** Net Income / Total Assets (Expected Effect on Financial Performance= "+")
 - **C16:** Gross Sales Margin / Net Sales (Expected Effect on Financial Performance= "+")
 - **C17:** Operational Profit / Net Sales (Expected Effect on Financial Performance= "+")
 - **C18:** Net Income / Net Sales (Expected Effect on Financial Performance= "+")

4.1. Analysis and Findings

Study by using financial ratios that shows performance ranking of companies implementing IAS 41 consists of 7 steps. Calculations in each step and grading of companies according to their general performance scores in 2012-2018 periods were given by tables.

Step 1: Forming of Decision Matrix (A): Matrix "A" contains decision points that need to be priorities graded on its lines and evaluation factors that will be used for decision on columns. Study has 8 decision points (companies) for 2012 and 18 evaluation factors (financial ratios). To serve as an example, only data about year 2015² were shown in Table 1.

Step 2: Forming normalized decision matrix (R): Normalized decision matrix is prepared by applying the formula (1) to Matrix "A". Results are reported under Table 3.

Step 3. Forming Weighted Normalized Decision Matrix (V): In this step, to determine the weights of criteria, all decision criteria are summed up (for year 2015, it is "-443,373"). Then by using the total value of criteria, weighted value of each criteria is calculated. For example, it is 1,15 for "Inventory Turnover ratio" (-509,738/-443,373).

Under, Table 4,5 and 6 other steps of TOPSIS procedure can be found. In the last step, performance indexes for year 2015 are ranked. According to the results, the best financial performers are companies B, A and C, respectively. It is important to note that these three companies are operating in "agriculture, forestry and fishing" sector and they all apply IAS 41 during the sample period.

² Sample year was chosen randomly.

Table 1. Decision Matrix “A” for 2015

2015 Year	CRITERIA																	
COMPANIES	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13	C14	C15	C16	C17	C18
A	0,09	0,08	0,04	0,32	0,31	0,29	0,33	-0,01	-0,04	0,04	-0,04	-0,03	-0,06	0,01	0,02	0,30	-0,09	-0,02
B	0,10	0,09	0,24	0,39	0,23	0,73	0,28	-0,01	-0,01	0,02	0,00	0,00	-0,01	-0,05	-0,06	0,30	-0,18	0,44
C	0,25	0,21	0,89	0,23	0,15	0,40	0,41	-0,01	0,11	0,15	0,18	0,01	0,23	0,19	0,36	0,60	0,16	0,14

2015 Year	CRITERIA																	
COMPANIES	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13	C14	C15	C16	C17	C18
A	0,61	0,50	0,02	0,44	0,33	0,11	0,56	-5,96	-0,04	0,16	-0,04	-3,55	-0,02	0,01	0,00	1	-0,91	-0,14
B	0,71	0,57	0,11	0,53	0,25	0,29	0,47	-4,34	-0,01	0,06	-0,01	-0,17	-0,00	-0,02	-0,01	1	-1,77	2,62
C	1,80	1,38	0,39	0,32	0,16	0,16	0,68	-4,72	0,11	0,59	0,23	1,21	0,08	0,09	0,06	1,99	1,58	0,84
D	0,60	0,44	0,02	0,79	0,69	0,10	0,21	-15,2	0,97	-0,73	0,40	12,09	0,20	-0,46	-0,1	1	-0,02	-0,47
E	1,65	1,01	0,05	0,22	0,17	0,05	0,78	-8,76	0,24	1,73	0,45	20,6	0,19	0,16	0,13	1	0,47	0,67
F	1,13	0,66	0,16	0,46	0,37	0,09	0,54	-3,65	0,30	3,37	1,07	2,79	0,16	0,04	0,02	1	0,51	0,15
G	6,41	6,13	0,01	0,14	0,07	0,07	0,86	-7,04	-0,05	-0,10	-0,07	-92,8	-0,04	-0,04	-0,03	1	0,8	0,86
H	0,54	0,54	0,00	0,64	0,54	0,09	0,36	-460	0,02	-0,02	0,04	80,7	0,01	-0,08	-0,03	1	-9,5	-5,20

Table 2. Normalized Decision Matrix “R” for 2015

D	0,09	0,07	0,05	0,57	0,65	0,25	0,12	-0,03	0,92	-0,19	0,32	0,10	0,60	-0,90	-0,53	0,30	0,00	-0,08
E	0,23	0,16	0,12	0,16	0,16	0,13	0,47	-0,02	0,23	0,44	0,36	0,16	0,57	0,32	0,71	0,30	0,05	0,11
F	0,16	0,10	0,35	0,34	0,35	0,24	0,32	-0,01	0,29	0,86	0,85	0,02	0,49	0,09	0,13	0,30	0,05	0,02
G	0,08	0,08	0,00	0,46	0,51	0,24	0,22	-1,00	0,02	-0,01	0,03	0,64	0,02	-0,17	-0,17	0,30	-0,96	-0,87
H	1,90	1,73	1,72	2,57	2,42	2,45	2,66	-1,11	1,47	1,30	1,65	0,17	1,71	-0,59	0,26	2,71	-0,89	-0,11

Table 3. Weighted Normalized Decision Matrix “V” for 2015

2015 Year	CRITERIA																	
Weights	-0,03	-0,03	0,00	-0,01	-0,01	0,00	-0,01	1,15	0,00	-0,01	0,00	-0,05	0,00	0,00	0,00	-0,02	0,02	0,00
COMPANIES	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13	C14	C15	C16	C17	C18
A	-0,0026	-0,0020	-0,0001	-0,0026	-0,0018	-0,0006	-0,0033	-0,0149	0,0001	-0,0005	0,0002	0,0013	0,0001	0,0000	0,0000	-0,0061	-0,0018	0,0000
B	-0,0031	-0,0022	-0,0004	-0,0031	-0,0013	-0,0016	-0,0028	-0,0108	0,0000	-0,0002	0,0000	0,0001	0,0000	0,0000	0,0000	-0,0061	-0,0036	0,0007
C	-0,0077	-0,0054	-0,0015	-0,0018	-0,0009	-0,0009	-0,0041	-0,0118	-0,0004	-0,0017	-0,0009	-0,0005	-0,0003	0,0001	0,0000	-0,0122	0,0032	0,0002
D	-0,0026	-0,0017	-0,0001	-0,0046	-0,0038	-0,0005	-0,0012	-0,0380	-0,0032	0,0021	-0,0015	-0,0045	-0,0008	-0,0006	0,0001	-0,0061	0,0000	-0,0001
E	-0,0071	-0,0040	-0,0002	-0,0013	-0,0009	-0,0003	-0,0047	-0,0219	-0,0008	-0,0050	-0,0017	-0,0077	-0,0007	0,0002	-0,0001	-0,0061	0,0010	0,0002
F	-0,0049	-0,0026	-0,0006	-0,0027	-0,0020	-0,0005	-0,0032	-0,0091	-0,0010	-0,0099	-0,0040	-0,0010	-0,0006	0,0001	0,0000	-0,0061	0,0010	0,0000

G	-0,0023	-0,0021	0,0000	-0,0037	-0,0030	-0,0005	-0,0022	-1,1485	-0,0001	0,0001	-0,0001	-0,0303	0,0000	-0,0001	0,0000	-0,0061	-0,0191	-0,0013
H	-0,0578	-0,0440	-0,0029	-0,0206	-0,0141	-0,0053	-0,0267	-1,2725	-0,0051	-0,0148	-0,0077	-0,0078	-0,0022	-0,0004	0,0000	-0,0551	-0,0178	-0,0002

Table 4. Ideal Positive (A⁺) and Ideal Negative (A⁻) Solution Set

	C1	C2	C3	C4	C5	C6	C7	C8	C9	C10	C11	C12	C13	C14	C15	C16	C17	C18
A⁺	-0,0023	-0,0017	0,0000	-0,02	-0,0141	-0,01	-0,00	-0,01	0,0001	0,0021	0,0002	0,0013	0,0001	0,0002	0,0001	-0,0061	0,0032	0,0007
A⁻	-0,0578	-0,0440	-0,003	-0,00	-0,0009	-0,00	-0,02	-1,27	-0,001	-0,015	-0,0077	-0,0303	-0,0022	-0,0006	-0,0001	-0,0551	-0,0191	-0,001

Table 5. Performance Indexes For Year 2015

COMPANIES	S ⁺	S ⁻	C ⁺	RANKING
A	0,024	1,261	0,981	2
B	0,023	1,265	0,982	1
C	0,026	1,264	0,980	3
D	0,036	1,238	0,972	6
E	0,030	1,254	0,976	5
F	0,026	1,267	0,979	4
G	1,140	0,153	0,119	7
H	1,267	0,033	0,025	8

Finally, in Table 6, financial performance rankings of whole companies applying IAS

41 are reported. Rankings are varied over time and there is not any pattern. However, company “E” is ranked in the best three performers (except 2015 and 2018). Company E is actually began applying IAS 41 in year 2016. As, IAS 41 is largely concerned with valuation, important effects (either negative or positive) are expected on period profit/loss. As for Company E, applying IAS 41 is seemed to affect financial performance in a good way. On the other hand, Company H stopped applying IAS 41 in 2013, and according to the results this valuation change can be one of the reasons for decreased performance. Companies A, B, C and D are applying IAS 41 for the whole sample period and their financial performance are ranked among the best four companies between 2012-2018. Thus, it must be supported with more evidence but at first glance, applying IAS 41 seems to affect the financial performance in a positive way.

Table 6. Performance Rankings for Whole Sample Period (2012-2018)

RANKING	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1	H	F	H	B	E	H	B
2	E	D	G	A	F	G	A
3	A	E	E	C	G	E	F
4	B	C	B	F	C	B	G
5	G	G	D	E	A	D	E
6	D	A	C	D	B	C	C
7	F	H	F	G	D	F	D
8	C	B	A	H	H	A	H

5 Conclusion

Nowadays, one of the most disputable issues in accounting is “fair value” measurements. In frame of fair value, “IAS 41: Agriculture” accounting standard is also requires to prepare financial statements by using fair value measurements. To see the effects of applying IAS 41 on performance rankings of companies listed in BIST, TOPSIS procedure is applied for 8 companies between 2012-2018 period. Measuring performance in industries and ranking financial performance of companies within some decision criteria have been an important research topic in recent years. In that way, TOPSIS provides, investors and managers with a useful display of performance ranking which is needed for decision-making and assessment about firms and sectors.

According to the results performance rankings of the companies varies over time, but companies which apply IAS 41 during the sample period are listed as high performers all the time. Besides, for the analyzed sample group it is observed that after termination of applying IAS 41, financial performance ranking decreases. Thus, with some confidence, it can be argued

that IAS 41 has possible positive effects on financial performance. However, results of the study should be determined by some caution as the sample size is relatively small.

In future studies, other multi-criteria methods or more advanced TOPSIS methods (such as fuzzy TOPSIS) can be used to evaluate the performances of companies applying IAS 41 or other companies which prepare financial statements largely relying on fair value measurements. On the other hand, it can be better to consider different criteria values and weight calculation methods, and to develop hybrid methods to increase the power of evaluation of financial performance.

References

- Abidin, Z., & Cabanda, E. (2012). Efficiency of non-life insurance in Indonesia. *Journal of Economics, Business and Accountancy Ventura*, 14(3), 197-202.
- Akyüz, Y., Bozdoğan, T., & Hantekin, E. (2011). TOPSIS Yöntemiyle Finansal Performansın Değerlendirilmesi Ve Bir Uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 73-92.
- Akyüz, Y., & Kaya, Z. (2013). Türkiye'de Hayat Dışı Ve Hayat/Emeklilik Sigorta Sektörünün Finansal Performans Analiz Ve Değerlendirilmesi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 13(26), 355-371.
- Argilés, J. M., Garcia-Blandon, J., & Monllau, T. (2011). Fair value versus historical cost-based valuation for biological assets: predictability of financial information. *Revista de Contabilidad*, 14(2), 87-113.
- Aydoğan, E. K. (2011). Performance measurement model for Turkish aviation firms using the rough-AHP and TOPSIS methods under fuzzy environment. *Expert Systems with Applications*, 38(4), 3992-3998.
- Ball, R. (2006). International Financial Reporting Standards (IFRS): pros and cons for investors. *Accounting and business research*, 36(sup1), 5-27.
- Barros, P., & Obijiaku, E. (2007). Technical efficiency of Nigerian insurance companies. Department of Economics. *Institute for Economics and Business Administration (ISEG), Technical University of Lisbon. Working Papers*(18).
- Barth, M. E., Beaver, W. H., & Landsman, W. R. (1996). Value-relevance of banks' fair value disclosures under SFAS No. 107. *Accounting Review*, 513-537.
- Benitez, J. M., Martín, J. C., & Román, C. (2007). Using fuzzy number for measuring quality of service in the hotel industry. *Tourism management*, 28(2), 544-555.
- Bleck, A., & Liu, X. (2007). Market transparency and the accounting regime. *Journal of Accounting Research*, 45(2), 229-256.
- Bulgurcu, B. K. (2012). Application of TOPSIS technique for financial performance evaluation of technology firms in Istanbul stock exchange market. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 62, 1033-1040.
- Chang, C.-P. (2006). Establishing a performance prediction model for insurance companies. *The Journal Of American Academy of Business*, 8(1), 73-77.
- Chen, K. H., & Shimerda, T. A. (1981). An empirical analysis of useful financial ratios. *Financial Management*, 51-60.
- Chen, S.-J., & Hwang, C.-L. (1992). Fuzzy multiple attribute decision making methods *Fuzzy multiple attribute decision making* (pp. 289-486): Springer.
- Choy, A. K. (2006). Fair value as a relevant metric: a theoretical investigation. *Available at SSRN 878119*.

- Chu, T.-C. (2002). Facility location selection using fuzzy TOPSIS under group decisions. *International journal of uncertainty, fuzziness and knowledge-based systems*, 10(06), 687-701.
- Cummins, J. D., Tennyson, S., & Weiss, M. A. (1999). Consolidation and efficiency in the US life insurance industry. *Journal of Banking & Finance*, 23(2-4), 325-357.
- Cummins, J. D., Weiss, M. A., Xie, X., & Zi, H. (2010). Economies of scope in financial services: A DEA efficiency analysis of the US insurance industry. *Journal of Banking & Finance*, 34(7), 1525-1539.
- Cummins, J. D., Weiss, M. A., & Zi, H. (2003). Economies of scope in financial services: A DEA bootstrapping analysis of the US insurance industry. *Unpublished manuscript, The Wharton School, Philadelphia, PA*.
- Çonkar, K., Elitaş, C., & Gökhan, A. (2011). İMKB Kurumsal Yönetim Endeksi'ndeki (Xkury) Firmaların Finansal Performanslarının Topsis Yöntemi İle Ölçümü Ve Kurumsal Yönetim Notu İle Analizi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 61(1), 81-115.
- Dashti, Z., Pedram, M. M., & Shanbehzadeh, J. (2010). *A multi-criteria decision making based method for ranking sequential patterns*. Paper presented at the Proceedings of the International MultiConference of Engineers and Computer Scientists.
- Dékán, I. O. M. T., & Kiss, Á. (2015). Measurement of Agricultural Activities According to the International Financial Reporting Standards. *Procedia Economics and Finance*, 32, 777-783.
- Delhousse, B., Fecher, F., Perelman, S., & Pestieau, P. (1995). Measuring productive performance in the non-life insurance industry: the case of French and Belgian markets. *Tijdschrift voor Economie en Management*, 40(1), 47-69.
- Diacon, S. (2001). The efficiency of UK general insurance companies. *CRIS Discussion paper Series. Centre for Risk & Insurance Studies. The University of Nottingham*.
- Ding, H., Benyoucef, L., & Xie, X. (2005). A simulation optimization methodology for supplier selection problem. *International Journal of Computer Integrated Manufacturing*, 18(23), 210-224.
- Elad*, C. (2004). Fair value accounting in the agricultural sector: some implications for international accounting harmonization. *European Accounting Review*, 13(4), 621-641.
- Elitaş, C., Eleren, A., Yıldız, F., & Doğan, M. (2012). *Gri İlişkisel Analiz ile Sigorta Şirketlerinin Performanslarının Belirlenmesi*. Paper presented at the 16. Finans Sempozyumu, Erzurum, Türkiye.
- Feng, C.-M., & Wang, R.-T. (2000). Performance evaluation for airlines including the consideration of financial ratios. *Journal of Air Transport Management*, 6(3), 133-142.
- Gigler, F., Kanodia, C., & Venugopalan, R. (2007). Assessing the Information Content of Markto-Market Accounting with Mixed Attributes: The Case of Cash Flow Hedges. *Journal of Accounting Research*, 45(2), 257-276.
- Hao, L., & Qing-Sheng, X. (2006). *Application of TOPSIS in the bidding evaluation of manufacturing enterprises*. Paper presented at the 5th International Conference on eEngineering&Digital Enterprise Technology, Guiyang, China.
- Hitchner, J. R., & Mard, M. J. (2003). *Financial valuation workbook* (Vol. 189): John Wiley & Sons.
- Hsu, C.-I., & Wen, Y.-H. (2000). Application of grey theory and multiobjective programming towards airline network design. *European Journal of Operational Research*, 127(1), 4468.
- Hwang, C.-L., & Yoon, K. (1981). Methods for multiple attribute decision making *Multiple attribute decision making* (pp. 58-191): Springer.
- IAS41. (2003). *IAS 41 Agriculture*. Retrieved from <https://www.ifrs.org/supportingimplementation/supporting-materials-by-ifrs-standard/ias-41/>

Kalogeras, N., Baourakis, G., Zopounidis, C., & van Dijk, G. (2005). Evaluating the financial performance of agri-food firms: A multicriteria decision-aid approach. *Journal of Food Engineering*, 70(3), 365-371.

Kao, C., & Hung, H.-T. (2007). Management performance: An empirical study of the manufacturing companies in Taiwan. *Omega*, 35(2), 152-160.

Laitinen, E. K. (2002). A dynamic performance measurement system: evidence from small Finnish technology companies. *Scandinavian journal of management*, 18(1), 65-99.

Lee, C. C., & Ou-Yang, C. (2009). A neural networks approach for forecasting the supplier's bid prices in supplier selection negotiation process. *Expert Systems with Applications*, 36(2), 2961-2970.

Liang, P. J., & Wen, X. (2007). Accounting measurement basis, market mispricing, and firm investment efficiency. *Journal of Accounting Research*, 45(1), 155-197.

Monjezi, M., Dehghani, H., Singh, T. N., Sayadi, A. R., & Gholinejad, A. (2012). Application of TOPSIS method for selecting the most appropriate blast design. *Arabian journal of geosciences*, 5(1), 95-101.

Olson, D. L. (2004). Comparison of weights in TOPSIS models. *Mathematical and Computer Modelling*, 40(7-8), 721-727.

Önder, E., & Dag, S. (2013). Combining analytical hierarchy process and TOPSIS approaches for supplier selection in a cable company. *Journal of Business, Economics and Finance (JBEF)*, 2, 56-74. Plantin, G., Sapra, H., & Shin, H. S. (2008). Marking-to-market: panacea or Pandora's box? *Journal of Accounting Research*, 46(2), 435-460.

Rayman, R. A. (2007). Fair value accounting and the present value fallacy: The need for an alternative conceptual framework. *The British Accounting Review*, 39(3), 211-225.

Shih, H.-S., Shyur, H.-J., & Lee, E. S. (2007). An extension of TOPSIS for group decision making. *Mathematical and Computer Modelling*, 45(7-8), 801-813.

Tozum, H. (2002). Performance evaluation of banks. *Journal of Banking and Finance*, 27, 1-9.

Tsou, C.-S. (2008). Multi-objective inventory planning using MOPSO and TOPSIS. *Expert Systems with Applications*, 35(1-2), 136-142.

Üygürtürk, H., & Korkmaz, T. (2012). Finansal performansın TOPSIS çok kriterli karar verme yöntemi ile belirlenmesi: Ana metal sanayi işletmeleri üzerine bir uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(2).

Wang, T.-C., & Chang, T.-H. (2007). Application of TOPSIS in evaluating initial training aircraft under a fuzzy environment. *Expert Systems with Applications*, 33(4), 870-880.

Wang, T. C., & Hsu, J. C. (2004). *Evaluation of the business operation performance of the listing companies by applying TOPSIS method*. Paper presented at the 2004 IEEE International Conference on Systems, Man and Cybernetics (IEEE Cat. No. 04CH37583).

Wang, Y.-M., & Elhag, T. M. (2006). Fuzzy TOPSIS method based on alpha level sets with an application to bridge risk assessment. *Expert Systems with Applications*, 31(2), 309-319.

Watts, R. L. (2006). What has the invisible hand achieved? *Accounting and business research*, 36(sup1), 51-61.

Wu, C.-R., Chang, C.-W., & Lin, H.-L. (2008). A fuzzy ANP-based approach to evaluate medical organizational performance. *Information and Management Sciences*, 19(1), 5374.

Yalçın, N., Bayraktaroglu, A., & Kahraman, C. (2012). Application of fuzzy multi-criteria decision making methods for financial performance evaluation of Turkish manufacturing industries. *Expert Systems with Applications*, 39(1), 350-364.

Yoon, K. (1981). Systems selection by multiple attribute decision making.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Yurdakul, M., & İç, Y. T. (2003). Türk Otomotiv Firmalarının Performans Ölçümü ve Analizine Yönelik Topsis Yöntemini Kullanan Bir Örnek Çalışma. *Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 18(1).

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CAREER EXPECTATIONS OF THE Y GENERATION AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT: A RESEARCH IN THE BANKING SECTOR

Demokaan DEMİREL¹, İsmail Mesut DENİZ², Ahmet GÜLŞEN³

Abstract

Organizational commitment refers to the adoption of the basic characteristics of organizational culture in line with organizational objectives and objectives. Organizational commitment is particularly important in the banking sector. Considering the high competition experienced in the banking sector, maintaining the qualified human resources in the enterprise has become one of the prerequisites for the sustainability of competition in the sector. When qualified staffs leave the company, businesses must bear certain costs. In addition to the cost elements such as advertisement, interview, training of the hired person, problems such as adjustment to working conditions, adaptation to the organizational culture and satisfactory performance can be revealed. Businesses often want to keep getting qualified employees instead of extra time and cost elements for staffs who will start new to the job. Compared to its predecessors, the more sense of being an individual, seeking flexibility in working conditions, and lack of loyalty in business, the Generation Y has found more space in business life which also increases the interest in organizational commitment. Therefore, in the study, a questionnaire based on a five-point Likert Scale was applied to Y Generation in the banking sector. The sample size of the study is 150 people. The study is carried out in operating public and private banks in the provincial borders of Kocaeli. The obtained data were analyzed and interpreted statistically by using SPSS program.

Keywords: Generation Y, Organizational Commitment, Career Expectations, Organizational Structure, Organizational Culture

Y KUŞAĞININ KARIYER BEKLENTİLERİNİN ÖRGÜTSEL BAĞLILIK İLE İLİŞKİSİ: BANKACILIK SEKTÖRÜNDE BİR ARAŞTIRMA

Özet

Örgütsel bağlılık, örgütsel amaç ve hedefler doğrultusunda örgüt kültürünün temel niteliklerinin benimsenmesini ifade etmektedir. Örgütsel bağlılık özellikle bankacılık sektöründe büyük önem arz etmektedir. Bankacılık sektöründe rekabetin yoğun olarak yaşandığı göz önüne alındığında, nitelikli insan kaynağının işletmede tutulabilmesi sektördeki rekabetin sürdürülebilmesinin ön koşullarından biri haline gelmiştir. Nitelikli bir çalışan

¹ Kocaeli Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Dr. Öğretim Üyesi (demokaan.demirel@kocaeli.edu.tr)

² Kocaeli Üniversitesi SBE Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi (imesut.deniz@gmail.com)

³ Kocaeli Üniversitesi SBE Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi (ahmetgulsen1905@hotmail.com)

işletmeden ayrıldığında işletmelerin belirli maliyetlere katlanmaları gerekmektedir. İlan, mülakat, işe alınan kişinin eğitimi gibi maliyet unsurlarının yanında işe alıma, örgüt kültürüne uyum sağlama, tatmin edici performans sergileme gibi problemler de ortaya çıkabilmektedir. İşletmeler çoğunlukla işe yeni başlayacak çalışanlar için ekstra zaman ve maliyet unsurları yerine mevcut nitelikli çalışana elde tutmak istemektedir. Kendisinden önceki kuşaklarla karşılaştırıldığında, birey olma bilinci daha yüksek, çalışma koşullarında esneklik arayan ve iş sadakati zayıf olan Y Kuşağının iş hayatında kendine daha fazla yer bulması örgütsel bağlılık konusuna olan ilgiyi artırmaktadır. Bahsi geçen kuşak özelliklerinin bir gereği olarak Y Kuşağının farklılaşan kariyer beklentilerinin örgütsel bağlılığın devamının sağlanması amacıyla işletmeler tarafından göz önünde bulundurulması büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın amacı, bankacılık sektöründe faaliyet gösteren Y Kuşağı'na mensup çalışanların kariyer beklentileri ile örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkileri ortaya koymaktır. Bu nedenle çalışmada bankacılık sektöründe çalışan Y Kuşağı'na beşli likert ölçeğine dayalı bir anket uygulanmıştır. Çalışmanın örneklem büyüklüğü 150 kişidir. Çalışma, Kocaeli il sınırlarında faaliyet gösteren kamu ve özel sektör bankalarında gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler, SPSS programıyla analiz edilerek çeşitli testlere tabi tutulmuştur ve yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Y Kuşağı, Örgütsel Bağlılık, Kariyer Beklentisi, Örgütsel Yapı, Örgütsel Kültür

1 Giriş

Çalıştığı örgütte kalmak için güçlü istek duyan, örgüt hedefleri kapsamında yüksek çaba gösteren, örgütün amaç ve değerlerini dayatma olmaksızın kabul eden ve içselleştiren kişiler için kullanılan örgütsel bağlılık kavramı (Koç vd., 2016: 174), Y Kuşağı'nın iş hayatındaki payının artması ile birlikte daha fazla gündeme gelen bir konu haline almıştır.

Genellikle 1980-2000 yılları arasında doğan nesli ifade eden Y Kuşağı (Huntley, 2006: 9), diğer sektörlerde olduğu gibi yoğun olarak istihdam edilmektedir. Kariyer beklentilerine önem veren ve örgütsel bağlılığı diğer kuşaklarla karşılaştırıldığında daha düşük olan Y Kuşağı'nın örgütte devamlılığının sağlanması, rekabetin yoğun olarak görüldüğü bankacılık sektörü açısından önem taşımaktadır. Bankacılık sektöründe çalışanların örgüt içinde tutulabilmesi rekabet ortamına uyum sağlayabilmelerini kolaylaştırmaktadır. Bunun gerçekleşebilmesi, Y Kuşağı'nın özelliklerine uygun uygulamalar geliştirilmesine bağlıdır. Y Kuşağı'nın özelliklerinin iyi tanımlanıp beklentilerinin ortaya konulması bu açıdan bir gereklilik haline gelmiştir.

Kariyer beklentisi kapsamında bakıldığında, Y Kuşağı bünyesinde barındırdığı özellikler kapsamında diğer kuşaklara göre daha yüksek bir kariyer beklentisi seviyesine ve farklılaşan isteklere sahiptir. Bu isteklerin yerine getirilmesi Y Kuşağı mensuplarının örgütsel bağlılığının devamını sağlamak açısından daha fazla öneme sahiptir. Bu kapsamda işletme yöneticilerine daha fazla görev düşmektedir. Yöneticilerin, Y Kuşağı'nın önceki kuşaklarla farkını iyi kavraması gerekmektedir. İşletmede Y Kuşağı'nın kariyer beklentilerinin karşılanmasında yönetici görevlerinin yanında diğer kuşaklara mensup olan tecrübeli kişiler tarafından yapılacak mentorluk, hem kariyer beklentisinin karşılanması hem de Y Kuşağı mensuplarının örgütsel bağlılığının sağlanması adına oldukça önemli olmaktadır.

Çalışmada öncelikle kuşak kavramı ve Y Kuşağı'nın genel özellikleri incelenmiş, daha sonra Y Kuşağı'nın kariyer beklentileri ve örgütsel bağlılık anlayışları açıklanmıştır. Y Kuşağı'nın kariyer beklentilerinin örgütsel bağlılık ile ilişkisini ortaya koymak amacıyla yapılan literatür taraması da dikkate alınarak veri toplama tekniklerinden anket yöntemi

uygulanıp Kocaeli il sınırları esas alınarak 150 Y Kuşağı bankacı üzerinde çalışma yapılmıştır. Çalışmanın temel problemi, Y Kuşağının kariyer beklentilerinin örgütsel bağlılık üzerinde ne gibi etkileri olduğu, kariyer beklentilerinin örgütsel bağlılığı arttırıp arttırmadığıdır. Yapılan çalışma sonucunda; kariyer beklentilerinin karşılanması durumunda Y Kuşağı bankacıların örgütsel bağlılığının arttığı görülmüş, kariyer beklentileri ile örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir istatistiksel ilişkinin bulunduğu görülmüştür.

2 Kuşak Kavramı

Toplumbilim terimleri sözlüğünde kuşak kavramı; yaklaşık 25-30 yıllık yaş kümelerini oluşturan bireyleri tanımlanmakta, zaman zaman nesil ve jenerasyon kelimeleri ile de ifade edilmektedir (Aydın ve Başol, 2014: 2). Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde kuşak kavramı; aşağı yukarı aynı yıllarda doğmuş, aynı çağın koşullarını, dolayısıyla birbirine benzer sıkıntıları, yazgıları yaşamış, benzer ödevlerle yükümlü olmuş kişiler topluluğu olarak tanımlanmaktadır. Tarih felsefesi ve kültür tarihi sözlüğünde ise; yeni bir anlayışta yeni bir yaşama duygusunda, yeni biçimlerde birleşen, eskiden belirgin çizgilerle ayrılan kişilerin topluluğu olarak tanımlanmaktadır (www.tdk.gov.tr, 28.05.2019). Karl Mannheim kuşak kavramı ile ilgili olarak; söz konusu topluluk için biçimlendirici yıllar boyunca (çocukluk ve ergenlik) göz önüne alındığında, topluluğun büyük çapta sosyal ve ekonomik değişime maruz kalması sonucunda benzer yaşayış evrelerinde bulunan toplulukların 'nesil' yani kuşak olarak tanımlanabileceğini belirtmiştir. Eyerman ve Turner ise bir nesli, son derece benzersiz ortaklıklar paylaşan ve kolektif bir kültürel hafızaya sahip topluluk olarak tanımlamışlardır. Dolayısıyla, bu tanımlamalardan hareketle, kuşak kavramının tanımlanmasında bir neslin sadece 25 yıllık doğum topluluk kümelerinden meydana geldiğini söylemek yanlıştır (Krahn ve Galambos, 2014: 93-94). Herşeyden önce kuşak kavramından söz edebilmek için bazı demografik ve sosyo-kültürel ortak özelliklerin belli sosyal yığınlar arasında bulunması gerekmektedir. İlgili topluluğun dönemin sosyal ve tarihsel koşullarından kaynaklanan aynı karakteristik özelliklere ve bu özelliklere dayanan değer yargılarına sahip olmaları gerekmektedir. Önemli olan nokta, dönemin sosyo-kültürel ve tarihi koşulların bireylerde yarattığı etkinin sonucunda ortaya çıkan karakteristik ve diğer kuşaklarda bulunmayan özelliklerdir (Şenturan vd., 2016: 172).

Literatürde kuşak kavramının sınıflandırılması incelendiğinde temel olarak dört adet kuşağın varlığından söz edilmektedir (Eisner, 2005: 4): Sessiz Kuşak, Bebek Patlaması, X Kuşağı ve Y Kuşağı. Bu sınıflandırmaya daha sonra Z Kuşağı da eklenmiştir (Tulgan, 2009: 5).

Yukarıda verilen tabloda; Sessiz Kuşak, Bebek Patlaması, X Kuşağı, Y Kuşağı, M Kuşağı ve Z Kuşağı mensuplarının doğum yılı aralıkları bulunmaktadır. Tablo incelendiğinde konu ile ilgili çalışmalarda bulunan araştırmacıların kuşakların hangi yılda doğduklarına ilişkin fikirlerinde farklılıklar görülmektedir. Bu kapsamda literatürde yer alan çalışmalarda kuşakların doğum yıllarının ne sebeple farklı ele alındığı daha anlaşılır olmaktadır. Ayrıca yaygın olarak araştırmacılar kuşakları; Sessiz Kuşak, Bebek Patlaması, X Kuşağı, Y Kuşağı ve Z Kuşağı olarak sınıflandırırken ilgili literatürde yaygın olarak rastlanmasa da Tsui, Şenbir, Tek ve Orel gibi araştırmacılar M Kuşağı'nın varlığından söz etmektedir. İlgili yazında kuşak mensuplarının doğum yıllarında uzlaşma olmadığı gibi, kuşak sayısında da akademik literatürde tam bir uzlaşma mevcut değildir.

Tablo 1. Kuşakların Akademik Literatürde Yorumlanması

Yazarlar	Yıl	SK	BP	X	Y	M	Z
Spitznas	1998	1925-1945	1946-1964	1965-1980			
Tapscott	1998		1946-1964	1965-1975	1976-2000		
Howe ve Strauss	2000	1925-1943	1943-1960	1961-1981	1982-2000		
Washburn	2000	1926-1945	1945-1964	1965-1981	1982-2003		
Zemke vd.,	2000	1922-1943	1943-1960	1960-1980	1980-1999		
Tsui	2001	1925-1945	1946-1964	1961-1981	1976-1981	1982-2000	
Lancaster & Stillman	2002	1900-1945	1946-1964	1965-1980	1981-1999		
Martin ve Tulgan	2002	1925-1942	1946-1960	1965-1977	1978-2000		
Senbir	2004	1929-1939	1945-1965	1965-1977	1977-1994	1994-2003	2003-
Kyles	2005	1900-1945	1946-1964	1965-1979	1980-1999		
Oblinger ve Oblinger	2005	-1946	1947-1964	1965-1980	1981-1995		1995-
Seçkin	2005	-1945	1946-1964	1965-1980	1980-1995		1995-
Tek ve Orel	2006	-1946	1946-1964	1965-1976	1977-1994	1995-2002	2003-2023
Crumpacker ve Crumpacker	2007	1929-1945	1946-1964	1965-1976	1980-1999		
Fleschner	2007	1925-1945	1946-1964	1965-1980	1981-2000		
Catsopuhes vd.	2009	-1946	1946-1964	1965-1971	1972-1980		
Haeberle vd.,	2009	1930-1944	1945-1964	1965-1979	1980-1999		1999-
Trower	2009	1925-1945	1946-1964	1965-1980	1981-2000		
Salahuddin	2010	1922-1943	1943-1960	1960-1980	1980-2000		
Twenge vd.	2010	1925-1945	1946-1964	1965-1980	1980-2000		2000-
Yelkikalan ve Altın	2010	1925-1945	1946-1964	1965-1979	1980-1994		
Zhang ve Bonk	2010	-1946	1946-1964	1965-1981	1980-		
Keleş	2011		1946-1964	1965-1979	1980-1999		
Williams ve Page	2011	1930-1945	1946-1964	1965-1976	1977-1994		1994-
Berk	2013	-1946	1947-1965	1966-1981	1982-1996		
Yüksekbilgili	2013	1925-1946	1946-1963	1963-1981	1980-		

(Şenturan vd., 2016: 173)

3 Y Kuşağı ve Kariyer Algıları

İşgücüne giren en büyük nesil olan Y Kuşağı'nın, paylaşılan sosyal ve tarihi deneyimlerin bir sonucu olarak diğer nesillerden bariz bir şekilde farklılıkları olduğu görülmektedir (Luscombe vd., 2013: 3). Aynı zamanda "Echo Boomers", "Milenyum Kuşağı", "Sıradaki Kuşak" ve "İnternet Kuşağı" olarak da adlandırılan (Reisenwitz ve Iyer, 2009: 92) Y Kuşağı'nı tanımlayan tarih aralığı ile ilgili tartışmalar olsa da yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere 1980-2000 aralığı üzerinde uzlaşa olduğu söylenebilmektedir.

Y Kuşağı, tipik olarak uyuşturucu, seks ve şiddet riski taşıyan tembel, kendi kendine ilgilenen çocuklar olarak gösterilmektedir. Y Kuşağı, dünyanın belirsiz ve korkutucu bir yer olduğunu hissetmek için atom bombasına veya nükleer yayılmaya ihtiyaç duymamış, dehşete kapılmak için diğer nesillerin aksine İkinci Dünya Savaşı'na, Kore'ye veya Vietnam'a ihtiyaçları olmamıştır. Onların “savaşları” kendi topraklarında yapılmıştır. Onların “düşmanı”, evlerinde, mahallelerinde, oyun parklarında ortaya çıkmıştır: onları etkilemek isteyen yetişkinlerden; aniden onları vurabilecek okul arkadaşlarına kadar farklı etkenler Y Kuşağı'nın yanı başındadır (Tulgan ve Martin, 2001: 1-2).

Y kuşağı, davranışları sıklıkla tartışılan, ancak tam olarak anlaşılmayan benzersiz ve etkili bir tüketici grubudur. Teknoloji ve internetten yoğun olarak etkilenen bu tüketici grubu, önceki nesillerden farklı olarak evrimleşmesi nedeniyle zorlu bir grup oluşturmuştur. Y kuşağı üyeleri çok erken yaşlarda bilgisayarlara aşına hale gelmiştir. Y kuşağı üyeleri, ebeveynlerinin çoğundan daha güvenilir, daha hoşgörülü bir anlayışa sahip olmakla birlikte bu nesil; bireysel, iyi eğitilmiş, teknolojik açıdan anlayışlı, sofistike, olgun ve yapılandırılmış olarak tanımlanmıştır. Y kuşağı, kendine özgü bir ifade biçimi olarak işlev görecektir. Önceki nesillerden daha fazla bir şekilde, bu topluluk, temel olarak teknolojik yeniliklerin bir sonucu olan materyalist ve tüketici kültürü ile karakterizedir (Valentine ve Powers, 2013: 597).

İş hayatında diğer kuşaklara nazaran daha fazla sayıda bulunan ve çok fazla beklentisi olan Y Kuşağı, günümüzde yavaş yavaş iş hayatına adım atan Z Kuşağı dikkate alınmadığında en genç, sosyal medya kullanımı oldukça yüksek, iletişim kurma becerisi fazla, özgürlüğüne düşkün ve diğer kuşaklarla karşılaştırıldığında tüketim kültürü gelişmiş bir nesil olarak karşımıza çıkmaktadır. Y Kuşağı; iş yeri ve sosyal yaşamını bir bütün olarak düşünmekte, işe giderek çalıştığı ortamda sosyalleştiğini düşünmektedir. Ailesi ve arkadaşları ile vakit geçirmek Y Kuşağı için çok önemlidir. Bu sebeple iş yerinde ekip çalışmasının varlığı, Y Kuşağı mensupları için önemli bir faktördür. Y Kuşağı teknoloji ve internet kullanımının yeterli olduğu, esnek çalışma saatleri olan, kılık-kıyafet konusunda rahat olabileceği, çalışma arkadaşları ile rahatça iletişim kurabileceği ortamı sağlayabilecek, sosyal aktivitelerin fazla sayıda düzenlendiği işletmelerde çalışmayı tercih etmektedir (Metin ve Kızıldağ, 2017: 347).

Kariyer beklentileri açısından karşılaştırıldığında Y Kuşağı'nın kariyer beklentileri diğer kuşaklara göre daha yüksektir. Kendi özellikleri kapsamında öğrenme ve alışma sürecinin beklenenden hızlı gerçekleşeceğini düşünerek yönetici olmak istemekte yani yaptığı işte kendisi için hızlı bir yükseliş öngörmektedir. Bu beklentiler karşısında Y Kuşağı amirlerine oldukça fazla sorumluluk yüklenmekte, beklentilerinin karşılanmadığını düşünen ya da olumsuzlukla karşılaşan Y Kuşağı mensubu artık beklentilerinin karşılanmadığına karar vererek iş değiştirme sürecini başlatabilmektedir. İşte bu sebeple eğer Y Kuşağı iyi bir şekilde yönetilemezse işletmeye yarardan çok zarar verme potansiyeline sahiptir. Y Kuşağı, bu sebeplerden dolayı kişisel olarak yönetilmeli, koçluk ve mentorluk gibi uygulamalardan söz konusu kuşağın yönetimi için faydalanılmalıdır. Ayrıca diğer kuşaklarla karşılaştırıldığında Y Kuşağı mensuplarının daha fazla girişimci ruha sahip olmaları nedeniyle, kendi işini kurmak isteyen kuşak mensubu sayısının oldukça fazla olduğu söylenebilmektedir. Y Kuşağı işletmede çalışıp işletme tarafından konulan kurallara uymak yerine, kendi kurdukları işletmelerde yeteneklerini ve yaratıcılıklarını kullanarak fikirlerini uygulamayı tercih etmektedirler (Metin ve Kızıldağ, 2017: 347 ve 348).

Y Kuşağı'nın araştırma kapsamında örgütsel bağlılığı ile ilgisi; Y Kuşağı'nın daha iyi anlaşılması ve özellikle işe alma ve elde tutma konusunda kuşağın işle ilgili beklenti ve hedeflerinin belirlenmesi oldukça önemlidir (Luscombe vd., 2013: 3).

4 Örgütsel Bağlılık

Örgütsel bağlılık, çalışanların kuruma karşı hissettikleri psikolojik bağlılık olarak nitelendirilebilmektedir. İşe duyulan sadakat, ilgi, örgütsel değerlere duyulan inançlar örgütsel bağlılığın oluşmasında büyük önem taşımaktadır. Bu bağlılık, çalışanın kurumu ile özdeşleşmesiyle ve örgütsel faaliyetlerin bir parçası olmasıyla, çalışanın kurum için fedakârlık yapmasını sağlar ve artık çalışan için kurumdan ayrılmak istenmeyen bir durum haline gelir. Bu bağlılık süreci, çalışanın kabulü ve onun psikolojik olarak nitelendirilen bir sözleşme ile işe girmesiyle başlar ve kurumun bir üyesi olarak amaçlar, hedefler ve işin gerekleri konusunda bilgi edinmesi ile gelişir. Buradan bakıldığında örgütsel bağlılık, bir kişinin belirli bir örgüt ile kimlik birliğine girerek oluşturduğu bir güç birliği olarak tanımlanabilmektedir (Gümüştekin vd., 2010: 4).

Örgütsel bağlılık, işyerinde devamsızlık, verimlilik ve yapılan işin kalitesi/oranını etkilediği için çalışma hayatında oldukça önemli bir yere sahiptir. Örgütsel bağlılığı yüksek olan çalışanların bütün örgütlerin başarılı bir biçimde işlemesi için en önemli faktör olduğu vurgulanmaktadır. Yüksek örgütsel bağlılık gösteren çalışanlarda, işten çıkma ve devamsızlık gibi durumlar gözlenmemekte ve bu durumla birlikte örgütsel rekabet artmaktadır (Genç, 2017: 38).

İyi bir takım oyuncusu olduğu bilinmesine rağmen Y Kuşağı'nın örgüte olan bağlılıklarını artırmak için daha fazla çabaya ihtiyaç duyulur. Y Kuşağı mensuplarının örgütsel bağlılığını artırmak için; çalışma ortamında sosyal aktivitelerin artırılması, sosyal medya kullanımının kısıtlanmaması, çalışanlara kendilerine değer verildiği hissi oluşturulması gereklidir. Ayrıca örgüt içi iletişim sürecindeki geribildirim kanallarının açık tutulması, çalışanların yetki ve sorumluluk alanlarının genişletilmesi, eğitim imkânlarının sağlanması, tatmin edici kazanım ve etkili bir ödül sisteminin geliştirilmesi, iş sürecinde söz sahibi olmaları yönünde katılımcı yönetsel uygulamalar izlenebilmektedir (Genç, 2017: 50-51).

Örgütsel bağlılık ve iş tutumları kuşaklar arası farklılık gösterebilmektedir. Literatür incelendiğinde X Kuşağı'nın örgütsel bağlılık düzeyi Y Kuşağı'na göre daha fazladır; ancak Y Kuşağı mensuplarının iş-yaşam dengesi kurulduğunda daha fazla örgütsel bağlılık sergilediği gözlenmiştir (Genç, 2017: 51).

Örgütsel bağlılık düzeyi düşük olan Y Kuşağı mensuplarının işte tutulabilmesi için işletmelerde bazı uygulamaların hayata geçirilmesi gerekmektedir (Akdemir vd., 2013: 19- 20): Öncelikle bilginin kurum içinde paylaşılması ve öğrenme gibi kavramların kurum kültürünün bir parçası haline getirilmesi gerekmektedir. İşletmede çalışmak çalışanlar için eğlenceli hale getirilmeli, çalışanlar işte bulunulan süreden çok iş üzerinde odaklanma sağlanmalıdır. Y Kuşağı'nın kendini tekrarlamayı sevmeyen bir kuşak olduğu göz önüne alınarak genel yapı ve sınırlılıklar belirlenmeli, amirlerin çalışan açısından motivasyon etkisi göz önünde bulundurularak amiri ile iyi ilişkiler sürdürmesi sağlanmalıdır. Y Kuşağı mensuplarını işte tutmanın başka bir yolu da işletmede bulunan Bebek Patlaması ve X Kuşağı mensubu tecrübeli kişilerin mentorluğundan faydalanmalarını sağlamaktır. Kitlesele ödüllendirme yerine kişisel ödül ve takdirin uygulanması, Y Kuşağı mensubu kişilerin kendini özel hissetmesini sağlar ve işletmeye duyulan örgütsel bağlılık düzeyinin artmasına neden olur.

5. 5 Araştırmanın Metodolojisi

Çalışmada, Y Kuşağı'nın kariyer beklentilerinin örgütsel bağlılık ile ilişkisi elde edilen bulgular kapsamında ortaya konulmaktadır. Bu amaçla veri toplama tekniklerinden anket yöntemi kullanılarak Kocaeli ili sınırları esas alınarak 150 kişilik banka çalışanı üzerinde

çalışma yapılmıştır. Çalışmada kullanılan anket soruları; “Y Kuşağının Motivasyon Beklentileri ve Örgütsel Bağlılığına Yönelik Bir Araştırma” başlıklı yüksek lisans tezinden (Genç, 2017: 67) alınarak belirlenen örneklem üzerinde uygulanmıştır. Anket sonucunda elde edilen bulguların analizi için SPSS programından yararlanılmış ve bu kapsamda birtakım istatistiki bulgulara ulaşılmıştır.

6 Bulgular ve Tartışma

Faktör analizi kapsamında, örneklemin analiz için yeterli olup olmadığının açıklanmasında KMO and Barlett testi uygulanmaktadır. Değer 1'e ne kadar yakınsa örneklem o kadar faktör analizine uygundur. KMO'nun aldığı değer 0,911 olduğundan örneklemin analiz için yeterli olduğu söylenebilir. Örneklem faktör analizine uygundur. Significant p value değeri $< 0,05$ ise veri seti faktör analizi için uygundur. Significant p değeri 0,000 olduğundan veri seti faktör analizi bakımından da uygun bulunmuştur.

6.1 Geçerlilik Analizi

Yapılan geçerlilik testleri sonucunda sorular üç boyuta dağılmıştır. Bu işlem ile likert tipi interval sorular 3 boyuta indirgenmiş ve çalışmada; örgütsel bağlılık, kurumsal sorumluluk bilinci ve kariyer beklentileri faktör ağırlıkları olarak ifade edilmiştir. Sonraki aşamada her bir boyut için ayrı ayrı güvenilirlik analizi yapılmıştır.

6.2 Güvenilirlik Analizi

Örgütsel bağlılık boyutu için yapılan güvenilirlik analizinde; değişkenin Cronbach alpha (&) değeri, 0,968 çıkmıştır. Cronbach Alpha değeri 0,70 üstü olduğu için güvenilir olduğu görülmektedir. Kurumsal sorumluluk bilinci boyutu için yapılan güvenilirlik analizinde; değişkenin Cronbach alpha değeri, 0,786 çıkmıştır. Cronbach alpha değeri 0,70 üstü olduğu için güvenilir olduğu görülmektedir. Kariyer beklentileri boyutu için yapılan güvenilirlik analizinde; değişkenin Cronbach Alpha değeri, 0,746 çıkmıştır. Cronbach Alpha değeri 0,70 üstü olduğu için güvenilir olduğu görülmektedir.

6.3 Normallik Testi

İnterval değişkenlerin normal dağılıp dağılmadıkları incelendiğinde; örgütsel bağlılık, kurumsal sorumluluk bilinci ve kariyer beklentileri interval değişkenlerinin Skewness ve Kurtosis değerleri -1,5 ile +1,5 arasında olduğundan verinin normal dağıldığı görülmektedir.

6.4 Korelasyon Analizi

Yapılan korelasyon analizinde değişkenler arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu sayede interval değişkenler arasında ne yönde ve ne kadar güçlü bir ilişki olduğu anlaşılabilir. Korelasyon analizi sonucunda; örgütsel bağlılık ile kurumsal sorumluluk bilinci arasında 0,600 değeri ile yüksek bir korelasyon yani anlamlı bir ilişki söz konusudur. Kariyer beklentisi ile kurumsal sorumluluk bilinci arasında -0,027 değeri ile iki değişken arasında korelasyon olmadığı, yani iki değişken arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir. Diğer taraftan, örgütsel bağlılık ile kariyer beklentileri arasında

-0,302 değeri ile iki değişken arasında da pozitif bir korelasyon olmadığı anlaşılmaktadır; yani bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

Tablo 2. Korelasyon Analizi

		ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	KARİYER BEKLENTİSİ
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	Pearson Correlation	1	,600**	-,302**
	Sig. (2-tailed)		,000	,000
	N	150	150	150
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	Pearson Correlation	,600**	1	-,027
	Sig. (2-tailed)	,000		,743
	N	150	150	150
KARİYER BEKLENTİSİ	Pearson Correlation	-,302**	-,027	1
	Sig. (2-tailed)	,000	,743	
	N	150	150	150

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

6.5 Verilerin Frekans Dökümleri

Çalışmada demografik değişkenlerin frekans dökümleri aşağıdaki gibidir:

Çalışmaya katılan 150 bankacının %43,3'ü 22-28 yaş arası, %32,7'si 29-35 yaş arası, %24'ü ise 36-42 yaş arası kişilerden oluşmaktadır. Bankacıların cinsiyet durumları göz önüne alındığında kadınların oranı % 37,3 iken; erkeklerin oranı % 62,7'dir. Bankacı grubun medeni durumları dikkate alındığında söz konusu kişilerin %48'inin evli, % 52'sinin ise bekar olduğu görülmektedir. Demografik değişkenlerden eğitim durumları dikkate alındığında bankacıların %9,3'ü lise mezunu, %8,7'si ön lisans mezunu, %68,7'si lisans mezunu, %12'si master ve % 1,3'ünün doktora mezunu olduğu görülmektedir. Bankacıların yaptıkları görev dikkate alındığında %34,7'sinin memur, %14,7'sinin şef, % 6'sının müdür yardımcısı, % 9,3'ünün müdür, % 10,7'sinin operasyonel işlem görevlisi, % 11,3'ünün bireysel müşteri temsilcisi, % 13,3'ünün ise ticari müşteri temsilcisi olarak görev yaptığı görülmektedir. Banka çalışanlarının çalıştıkları süreye bakıldığında %18'inin 1 yıldan az süredir çalıştığı, %45,3'ünün 1 ile 5 yıl arasında süreyle çalıştığı, % 18,7'sinin 6 ile 10 yıl arasında süreyle çalıştığı ve %18'inin ise 11 yıl ve üzeri süreyle bankada çalıştıkları görülmektedir. Banka çalışanlarının aldıkları ücret incelendiğinde %30,7'sinin 2000 TL ile 3000 TL arasında ücret aldıkları, %32'sinin 3000 TL ile 4000 TL arasında ücret aldıkları, %18'inin 4000 TL ve 5000 TL arasında ücret aldıkları ve son olarak % 19,3'ünün ise 5000 TL ve üzeri aylık kazanç elde ettikleri görülmektedir.

6.6 Bağımsız Örneklem t Testi Uygulamaları

Tablo 3. Bağımsız t Testi

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means	
		F	Sig.	t	df
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	Equal variances assumed	6,313	,013	-,593	148
	Equal variances not assumed			-,623	133,188
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	Equal variances assumed	,528	,469	,519	148
	Equal variances not assumed			,537	127,647
KARİYER BEKLENTİSİ	Equal variances assumed	,124	,725	-1,241	148
	Equal variances not assumed			-1,251	118,657

Demografik değişkenlerden cinsiyet için yapılan bağımsız t Testi'ne göre; örgütsel bağlılık ile ilişkisi açısından sig. Değeri $0,013 < 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojen değildir. Varyansların homojen olmaması durumunda gruplar arası fark olup olmadığına bakılırken sig. (2-tailed) değerinde alt satır dikkate alınmaktadır. Kurumsal sorumluluk bilinci sig. değeri $0,469$ ve kariyer beklentileri sig. değeri $0,725$ dikkate alındığında söz konusu varyansların homojen olduğu söylenebilir.

Sig. değerine bakılarak yapılan homojenlik testinin ardından Sig. (2-tailed) değerine bakılarak demografik değişken ile boyutlar arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığına karar verilir. Örgütsel bağlılık ile cinsiyet arasında homojenlik yoktur ve buna bağlı olarak Sig (2-tailed) $0,535 > 0,05$ olduğundan cinsiyet ile örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Erkeklerin örgütsel bağlılığının kadınlara göre daha yüksek olduğu bulunmuştur. Kurumsal sorumluluk bilinci (k>e) Sig. (2-tailed) değeri $0,604$ ve kariyer beklentilerinin (e>k) Sig. (2-tailed) değeri $0,217$ dikkate alındığında ($>0,05$), söz konusu boyutlar ile cinsiyet arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Kurumsal sorumluluk bilinci açısından kadınlar, erkeklere göre daha fazla kurumsal sorumluluk bilincine sahiptir. Kariyer beklentileri açısından bakıldığında ise erkeklerin kadınlara göre daha yüksek oranda kariyer beklentisine sahip olduğu anlaşılmıştır.

Tablo 4. Demografik Değişkenler İçin Bağımsız t testi

		t-test for Equality of Means		
		Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	Equal variances assumed	,554	-,12276	,20702
	Equal variances not assumed	,535	-,12276	,19717
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	Equal variances assumed	,604	,09435	,18163
	Equal variances not assumed	,592	,09435	,17578
KARİYER BEKLENTİSİ	Equal variances assumed	,217	-,22670	,18272
	Equal variances not assumed	,214	-,22670	,18127

Tablo 5. Medeni Durum İçin Bağımsız t Testi

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means	
		F	Sig.	t	df
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	Equal variances assumed	1,836	,178	-,389	148
	Equal variances not assumed			-,387	142,904
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	Equal variances assumed	,006	,936	,770	148
	Equal variances not assumed			,772	147,955
KARİYER BEKLENTİSİ	Equal variances assumed	10,034	,002	-1,076	148
	Equal variances not assumed			-1,087	143,677

Demografik değişkenlerden medeni durum için yapılan bağımsız t Testi'ne göre; kariyer beklentileri ile ilişkisi açısından sig. değeri $0,002 < 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojen değildir. Varyansların homojen olmaması durumunda gruplar arası fark olup olmadığına bakılırken sig. (2-tailed) değerinde alt satır dikkate alınmaktadır. Kurumsal sorumluluk bilinci sig. değeri 0,936 ve örgütsel bağlılık sig. değeri 0,178 dikkate alındığında varyansların homojen olduğu söylenebilir.

Tablo 6. Medeni Durum ve Kariyer Beklentileri t Testi

		t-test for Equality of Means		
		Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	Equal variances assumed	,698	-,07799	,20056
	Equal variances not assumed	,699	-,07799	,20144
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	Equal variances assumed	,442	,13533	,17565
	Equal variances not assumed	,441	,13533	,17521
KARİYER BEKLENTİSİ	Equal variances assumed	,284	-,19053	,17713
	Equal variances not assumed	,279	-,19053	,17534

Sig. değerine bakılarak yapılan homojenlik testinin ardından Sig. (2-tailed) değerine bakılarak demografik değişken ile boyutlar arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığına karar verilir. Kariyer beklentileri ile medeni durum arasında homojenlik yoktur ve buna bağlı olarak Sig (2-tailed) $0,279 > 0,05$ olduğundan medeni durum ile kariyer beklentileri arasında anlamlı bir farklılık yoktur. Bekârların kariyer beklentileri evlilere göre daha yüksek çıkmıştır. Kurumsal sorumluluk bilinci ($e > b$) Sig. (2-tailed) değeri $0,442$ ve örgütsel bağlılığın ($b > e$) Sig. (2-tailed) değeri $0,698$ dikkate alındığında ($> 0,05$), söz konusu boyutlar ile medeni durum arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir. Kurumsal sorumluluk bilinci açısından evli kişilerin bekârlara göre daha fazla kurumsal sorumluluk bilincine sahip olduğu söylenebilir. Örgütsel bağlılık açısından bakıldığında bekâr kişilerin evlilere göre daha fazla örgütsel bağlılık hissettikleri görülmektedir.

6.7 Anova Testi Uygulamaları

Tablo 7. Varyansların Homojenliği Testi

	Levene Statistic	df1	df2	Sig.
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	3,926	2	147	,022
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	,999	2	147	,371
KARİYER BEKLENTİSİ	4,550	2	147	,012

Demografik değişkenlerden yaş için yapılan Anova Testi'ne göre; örgütsel bağlılık ile ilişkisi açısından sig. değeri $0,022 < 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojen değildir. Kurumsal sorumluluk bilinci için sig. değeri $0,371 > 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojendir, kariyer beklentileri sig. değeri $0,012 < 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojen değildir.

Tablo 8. Yaş için Tek Yönlü ANOVA Testi

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	Between Groups	1,081	2	,540	,358	,700
	Within Groups	222,039	147	1,510		
	Total	223,120	149			
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	Between Groups	,082	2	,041	,035	,965
	Within Groups	171,566	147	1,167		
	Total	171,648	149			
KARIYER BEKLENTİSİ	Between Groups	6,479	2	3,240	2,822	,063
	Within Groups	168,725	147	1,148		
	Total	175,204	149			

Tek yönlü varyans analizi için hipotezler;

H0: %95 güvenle, grupların ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur.

H1:%95 güvenle, grupların ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. Bu kapsamda örgütsel bağlılık Sig. değeri $0,700 > 0,05$ olduğundan, “%95 güven aralığında örgütsel bağlılık ile yaş arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur (H1 reddedilir)”. Yaş arttıkça bireysel anlamda örgütsel bağlılık azalmaktadır. Diğer iki boyut için de sig. değeri $0,05$ ’den büyük olduğundan H1 hipotezi reddedilir. Örgütsel bağlılık ile yaş arasındaki ilişkiye bakıldığında bankacılar arasında yaş arttıkça örgütsel bağlılığın düştüğü görülmektedir. Kurumsal sorumluluk bilinci ile yaş arasındaki ilişki incelendiğinde, bankacılar arasında yaş arttıkça kurumsal sorumluluk bilincinin de arttığı görülmektedir. Kariyer beklentisi ile yaş arasındaki ilişki incelendiğinde, 22-28 yaş arasında kariyer beklentisi en üst düzeyde gerçekleşirken, 29-35 yaş arası kariyer beklentisi düşmekte, 36-42 yaş arasında ise 29-35 yaş arasına göre kariyer beklentisi daha yüksek seviyede seyretmektedir.

Tablo 9. Eğitim İçin Varyansların Homojenliği Testi

	Levene Statistic	df1	df2	Sig.
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	1,534	4	145	,195
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	2,640	4	145	,036
KARIYER BEKLENTİSİ	2,460	4	145	,048

Demografik değişkenlerden eğitim için yapılan Anova Testi’ne göre; örgütsel bağlılık ile ilişkisi açısından sig. değeri $0,195 > 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojendir. Kurumsal sorumluluk bilinci için sig. değeri $0,036 < 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojen değildir, kariyer beklentileri sig. değeri $0,048 < 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojen değildir.

Tablo 10. Eğitim İçin Tek Yönlü ANOVA Testi

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	Between Groups	12,744	4	3,186	2,196	,072
	Within Groups	210,376	145	1,451		
	Total	223,120	149			
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	Between Groups	3,742	4	,935	,808	,522
	Within Groups	167,907	145	1,158		
	Total	171,648	149			
KARİYER BEKLENTİSİ	Between Groups	9,599	4	2,400	2,101	,084
	Within Groups	165,605	145	1,142		
	Total	175,204	149			

H0: %95 güvenle, grupların ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur.

H1:%95 güvenle, grupların ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

Bu kapsamda örgütsel bağlılık Sig. değeri $0,072 > 0,05$ olduğundan, “%95 güvenle örgütsel bağlılık ile eğitim arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur (H1 reddedilir)”. Kurumsal sorumluluk bilinci sig. değeri $0,522$ ve kariyer beklentisi sig. değeri $0,084$ olup $0,05$ 'den büyük olduğundan H1 hipotezi reddedilir. Örgütsel bağlılık ile eğitim seviyesi ilişkisi incelendiğinde; ön lisans, master ve doktora yapmış banka çalışanlarının örgütsel bağlılık düzeyleri, lise ve lisans mezunu çalışanların örgütsel bağlılık düzeyine göre daha yüksektir. Kurumsal sorumluluk bilinci ile eğitim seviyesi ilişkisi incelendiğinde; ön lisans ve master mezunu banka çalışanlarının kurumsal sorumluluk bilinci, lise lisans ve doktora mezunu banka çalışanlarına göre daha yüksektir. Kariyer beklentisi ile eğitim seviyesi ilişkisi incelendiğinde; doktora ve master mezunu banka çalışanların kariyer beklentisi düzeyi lise, ön lisans ve lisans mezunu banka çalışanlarına göre oldukça düşüktür.

Tablo 11. Görev Değişkeni İçin Varyansların Homojenliği

	Levene Statistic	df1	df2	Sig.
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	2,750	6	143	,015
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	,707	6	143	,644
KARİYER BEKLENTİSİ	,978	6	143	,443

Demografik değişkenlerden görev için yapılan Anova Testi'ne göre; örgütsel bağlılık ile ilişkisi açısından sig. Değeri $0,015 < 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojen değildir. Kurumsal sorumluluk bilinci için sig. değeri $0,644 > 0,05$ olduğundan grupların varyansları

homojendir, kariyer beklentileri sig. değeri $0,443 > 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojendir.

Tablo 12. Görev değişkeni için Tek Yönlü ANOVA testi

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	Between Groups	9,190	6	1,532	1,024	,412
	Within Groups	213,930	143	1,496		
	Total	223,120	149			
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	Between Groups	7,125	6	1,187	1,032	,407
	Within Groups	164,523	143	1,151		
	Total	171,648	149			
KARİYER BEKLENTİSİ	Between Groups	6,033	6	1,006	,850	,534
	Within Groups	169,171	143	1,183		
	Total	175,204	149			

Tek yönlü varyans analizi için hipotezler;

H0: %95 güvenle, grupların ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur.

H1: %95 güvenle, grupların ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

Bu kapsamda örgütsel bağlılık Sig. değeri $0,412 > 0,05$ olduğundan, “%95 güvenle örgütsel bağlılık ile görev arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur (H1 reddedilir)”. Kurumsal sorumluluk bilinci sig. değeri $0,407$ ve kariyer beklentisi sig. değeri $0,534$ olup $0,05$ 'den büyük olduğundan H1 hipotezi reddedilir. Örgütsel bağlılık ile çalışanın görevi arasındaki ilişki incelendiğinde; banka çalışanı şef, operasyonel işlem görevlisi ve bireysel müşteri temsilcisinin örgütsel bağlılık düzeyi, diğer görevleri yerine getiren banka çalışanlarına göre daha düşüktür. Kurumsal sorumluluk bilinci ile çalışanın görevi arasındaki ilişki incelendiğinde; operasyonel işlem görevlisi, bireysel müşteri temsilcisi ve ticari müşteri temsilcisinin kurumsal sorumluluk bilinci düzeyi, diğer görevleri yerine getiren banka çalışanlarına göre daha düşüktür. Kariyer beklentisi ile çalışanın görevi arasındaki ilişki incelendiğinde; memur, müdür yardımcısı ve bireysel müşteri temsilcisinin kariyer beklentisi, diğer görevleri yerine getiren banka çalışanlarına göre daha düşüktür.

Tablo 13. Süre Değişkeni İçin Varyansların Homojenliği

	Levene Statistic	df1	df2	Sig.
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	2,161	3	146	,095
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	,477	3	146	,699
KARİYER BEKLENTİSİ	3,447	3	146	,018

Demografik değişkenlerden süre için yapılan Anova Testi'ne göre; örgütsel bağlılık ile ilişkisi açısından sig. Değeri $0,095 > 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojendir. Kurumsal sorumluluk bilinci için sig. değeri $0,699 > 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojendir, kariyer beklentileri sig. değeri $0,018 < 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojen değildir.

Tablo 14. Süre Değişkeni İçin Tek Yönlü ANOVA testi

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	Between Groups	1,774	3	,591	,390	,760
	Within Groups	221,345	146	1,516		
	Total	223,120	149			
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	Between Groups	4,011	3	1,337	1,164	,325
	Within Groups	167,637	146	1,148		
	Total	171,648	149			
KARİYER BEKLENTİSİ	Between Groups	1,304	3	,435	,365	,779
	Within Groups	173,900	146	1,191		
	Total	175,204	149			

H0: %95 güvenle, grupların ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur.

H1: %95 güvenle, grupların ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

Bu kapsamda örgütsel bağlılık Sig. değeri $0,760 > 0,05$ olduğundan, “%95 güvenle örgütsel bağlılık ile süre arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur (H1 reddedilir)”. Kurumsal sorumluluk bilinci sig. değeri $0,325$ ve kariyer beklentisi sig. değeri $0,779$ olup $0,05$ 'den büyük olduğundan H1 hipotezi reddedilir. Örgütsel bağlılık ile çalışanların kurumda çalışma süresi arasındaki ilişki incelendiğinde; ilk yıldan sonra örgütsel bağlılık düzeyi artmakta; ancak 5. yılın ardından banka çalışanları için örgütsel bağlılık düzeyi azalmaktadır. Kurumsal sorumluluk bilinci ile çalışanların kurumda çalışma süresi arasındaki ilişki incelendiğinde; 1-5 yıl arası, 11 yıl ve üzeri çalışan bankacıların kurumsal sorumluluk bilinci düzeyi, 1 yıldan az süre ile kurumda çalışan kişiler ile 6-10 yıl arası kurumda çalışan kişilerin kurumsal sorumluluk bilincine göre daha yüksektir. Kariyer beklentisi ile çalışanların kurumda çalışma süresi arasındaki ilişki incelendiğinde; ilk yıldan itibaren çalışanlar arasında kariyer beklentisi düzeyi her geçen yıl daha da azalmaktadır.

Tablo 15. Gelir için Varyansların Homojenliği

	Levene Statistic	df1	df2	Sig.
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	1,529	3	146	,209
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	,607	3	146	,612
KARİYER BEKLENTİSİ	,284	3	146	,837

Demografik değişkenlerden gelir için yapılan Anova Testi'ne göre; örgütsel bağlılık ile ilişkisi açısından sig. değeri $0,209 > 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojendir. Kurumsal sorumluluk bilinci için sig. değeri $0,612 > 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojendir, kariyer beklentileri sig. değeri $0,837 > 0,05$ olduğundan grupların varyansları homojendir.

Tablo 16. Gelir İçin Tek Yönlü ANOVA testi

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK	Between Groups	13,577	3	4,526	3,153	,027
	Within Groups	209,543	146	1,435		
	Total	223,120	149			
KURUMSAL SORUMLULUK BİLİNCİ	Between Groups	6,497	3	2,166	1,914	,130
	Within Groups	165,152	146	1,131		
	Total	171,648	149			
KARİYER BEKLENTİSİ	Between Groups	2,231	3	,744	,628	,598
	Within Groups	172,973	146	1,185		
	Total	175,204	149			

Tek yönlü varyans analizi için hipotezler;

H0: %95 güvenle, grupların ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yoktur.

H1: %95 güvenle, grupların ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

Bu kapsamda örgütsel bağlılık Sig. değeri $0,027 < 0,05$ olduğundan, “%95 güven aralığında örgütsel bağlılık ile gelir arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır (H0 reddedilir)”. Kurumsal sorumluluk bilinci sig. değeri $0,130$ ve kariyer beklentisi sig. değeri $0,598$ olup $0,05$ 'den büyük olduğundan H1 hipotezi reddedilir. Kurumsal sorumluluk bilinci ile gelir arasındaki ilişki incelendiğinde; en yüksek kurumsal sorumluluk bilincinin 5000 TL ve üzeri gelir elde eden çalışanlarda görülmekte ve diğer gelir grupları incelendiğinde gelir arttıkça kurumsal sorumluluk bilinci düzeyinin azaldığı görülmektedir. Kariyer beklentileri ile gelir arasındaki ilişki incelendiğinde; 2000-3000 TL arası gelir elde eden kişiler arasında kariyer beklentisi en az seviyede gerçekleşmişken, en yüksek kariyer beklentisinin ise 3000-4000 TL gelir elde eden banka çalışanları arasında olduğu görülmektedir.

7 Sonuç

Y Kuşağı ile ilgili yapılan çalışmalar sonucu oluşan literatür incelendiğinde araştırmacıların kuşaklara mensup olan kişilerin doğum yılı aralıkları konusunda fikir birliğine sahip olmadıkları görülmektedir. Bu duruma kuşaklara mensup olan kişilerin doğum yılı aralıklarında olduğu gibi kuşakların kategorize edilmesinde de rastlanılmaktadır. Örneğin; Oblinger ve Oblinger, Seçkin, Haeberle vd., Williams ve Page gibi araştırmacılar kuşakları Sessiz Kuşak, Bebek Patlaması, X Kuşağı, Y Kuşağı ve Z Kuşağı olarak sınıflandırırken, Tsui, Şenbir, Tek ve Orel gibi araştırmacılar Sessiz Kuşak, Bebek Patlaması, X Kuşağı, Y Kuşağı ve Z Kuşağı'na ek olarak M Kuşağı'nı da sınıflandırmaya dahil etmektedir. Literatürdeki bu farklılık dikkate alındığında, kuşakların sınırlarının net olarak belirlenmediği söylenebilir.

İşgücüne katılım oranı en yüksek olan Y Kuşağı'nın diğer kuşaklarla karşılaştırıldığında örgütsel bağlılık düzeyinin daha düşük olduğu söylenebilmektedir. Y Kuşağı'nın işgücüne daha fazla dâhil olması ile birlikte örgütsel bağlılık tartışmalarında artış meydana gelmiştir. Örgütsel bağlılığın artırılabilmesi için kuşağın özelliklerini dikkate alan uygulamaların geliştirilmesi gerekmektedir. Bu uygulamaların kuşak mensuplarının kariyer beklentilerine cevap verecek nitelikte olmasının örgütsel bağlılık üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu görülmektedir. Kişinin kariyerinde ulaşmak istediği noktayı ifade eden kariyer beklentilerinin karşılanma durumu ile Y Kuşağı'nın örgütsel bağlılığı arasında ilişki bulunmaktadır. Kariyer beklentilerinin karşılanması ve kişinin örgütsel bağlılık düzeyinin artırılması amacıyla yapılan uygulamalar genel olarak birbiri ile bağlantılı olup her iki amacı da gerçekleştirmeye yönelik ortaklıklar barındırmaktadır. Örgütsel bağlılık bireysel anlamda Y kuşağının örgütsel süreçler içinde çeşitli değişkenler göz önünde tutularak örgüt kültürünü özümsemesi ve kendi değerleri yönünde biçimlendirmesiyle yakından ilgilidir.

Gerçekleştirilen çalışma sonucu elde edilen veriler SPSS programı kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada korelasyon analizi sonucunda Y Kuşağı'nın örgütsel bağlılık düzeyi ile kurumsal sorumluluk bilinci arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu; ancak kuşağın kariyer beklentilerinin kurumsal sorumluluk bilinci ile anlamlı bir ilişkisinin söz konusu olmadığı görülmektedir. Ayrıca Y Kuşağı'nın kariyer beklentileri ile örgütsel bağlılık düzeyi arasında pozitif yönde bir korelasyonun olmadığı da ortaya çıkmıştır. Demografik değişkenler ile Likert tipi değişkenler arasındaki ilişkiyi anlamlandırmak için Bağımsız t Testi ve Anova testi kullanılmış ve analizler sonucu şu bilgilere ulaşılmıştır:

Demografik değişkenlerden cinsiyet ile Likert tipi değişkenlerin ilişkisi incelendiğinde; erkeklerin örgütsel bağlılığının kadınlara göre daha yüksek olduğu, kadınların erkeklere göre daha fazla kurumsal sorumluluk bilincine sahip olduğu ve erkeklerin kadınlara göre daha yüksek seviyede kariyer beklentisine sahip olduğu görülmektedir. Medeni duruma göre ilişki incelendiğinde; bekârların kariyer beklentileri evlilere göre daha yüksek olduğu, evli kişilerin bekârlara göre daha fazla kurumsal sorumluluk bilincine sahip olduğu, bekâr kişilerin evlilere göre daha fazla örgütsel bağlılık düzeyine sahip olduğu görülmektedir.

Yaş ile değişkenler arası ilişki incelendiğinde; yaş haddi yükseldikçe örgütsel bağlılık düzeyinin düştüğü ve kurumsal sorumluluk bilincinin arttığı görülmektedir. Ayrıca kariyer beklentisi 22-28 yaş arasında en üst düzeyde görülürken, diğer yaş gruplarında daha düşük seviyede gerçekleşmektedir. Eğitim seviyesi ile değişkenler arası ilişkiye bakıldığında; ön lisans, master ve doktora derecesine sahip Y Kuşağı mensuplarının örgütsel bağlılık düzeyi lise ve lisans mezunu kişilere göre daha yüksektir. Doktora ve master derecesine sahip Y Kuşağı mensuplarının kariyer beklentisi lise, ön lisans ve lisans derecesine sahip olan kişilere nazaran daha düşük seviyede gerçekleşmiştir. Çalışma süresi ile ilişkiye bakıldığında; ilk yıl örgütsel bağlılık düzeyi yüksek iken 5. yılın ardından çalışanların örgütsel bağlılık düzeyleri düşmektedir. Y Kuşağı mensuplarının kurumsal sorumluluk bilinci ele alındığında 1-5 yıl arası,

11 yıl ve üzeri çalışanların kurumsal sorumluluk bilinci, 1 yıldan az süre ile kurumda çalışan kişiler ile 6-10 yıl arası kurumda çalışan kişilere göre daha yüksek gerçekleşmektedir. Çalışanların kariyer beklentisi göz önüne alındığında ise Y Kuşağı mensuplarının kariyer beklentisinin ilk yıldan itibaren her geçen yıl azaldığı görülmektedir. Bunda örgüt içi çalışma koşullarına ilişkin psikolojik faktörlerin önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir.

Elde edilen bulgular ışığında; örgütsel bağlılık ile kariyer beklentileri arasında bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Y Kuşağı'nın kariyer beklentileri örgütsel bağlılığı artırmış; söz konusu kuşağın temel özellikleri ile; kariyer beklentileri ve örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu bağımlı (örgütsel bağlılık ve kariyer beklentileri) ve bağımsız değişkenler (Y Kuşağının Nitelikleri) arasındaki istatistiksel sonuçlara bakılarak ortaya çıkarılmıştır.

Kaynakça

- Akdemir, A., Konakay, G., & Demirkaya, H., vd. (2013). Y Kuşağının Kariyer Algısı, Kariyer Değişimi ve Liderlik Tarzı Beklentilerinin Araştırılması. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 11-41.
- Aydın, G. Ç., & Başol, O. (2014). X ve Y Kuşağı: Çalışmanın Anlamında Bir Değişme Var mı?, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 1-13.
- Eisner, S. (2005). Managing Generation Y. *S.A.M. Advanced Management Journal*, 70(4), 4-14.
- Genç, A. (2017). Y Kuşağının Motivasyon Beklentileri ve Örgütsel Bağlılığına Yönelik Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gümüştekin, G. E., Özler, D. E., & Yılmaz, F. (2010). 360 Derece Performans Değerleme Sisteminin Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Business and Economics Research Journal*, 1 (1), 1-20.
- Huntley, R. (2006). *The World According Y: Inside the New Adult Generation*. Maryborough: Allen&Unwin.
- Koç, M., Öztürk, L., & Yıldırım, A. (2016). A Study on Job Satisfaction and Organizational Commitment of X and Y Generations. *Research Journal of Business and Management*, 3(2), 173-183. doi:10.17261/Pressacademia.2016219839
- Krahn, H., & Galambos, N. (2014). Work values and beliefs of 'Generation X' and 'Generation Y'. *Journal of Youth Studies*, 17(1), 92-112. doi:10.1080/13676261.2013.815701
- Luscombe, J., Lewis, I., & Biggs, H. (2013). Essential Elements for Recruitment and Retention: Generation Y. *Education and Training*, 55 (3), 272-290. doi:https://doi.org/10.1108/00400911311309323
- Metin, S., Kızıldağ, D. (2017). X ve Y Kuşaklarının Kariyer Beklentilerinin Farklılaşması: Otomotiv Sektöründe Bir Araştırma. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (40), 340-363.
- Şenturan, Ş., Köse, A., Dertli, E., Başak, S., & Şentürk, N. (2016). X ve Y Kuşağı Yöneticilerinin İş Değerleri Algısı ve Farklılıkları Üzerine İnceleme. *Business and Economics Research Journal*, 7(3), 171-182. doi:10.20409/berj.2016321815
- Tulgan, B. (2009). *Not Everyone Gets a Trophy: How To Manage Generation Y*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Tulgan, B., & Martin, C. (2001). *Managing Generation Y: Global Citizens Born in the Late Seventies and Early Eighties*. Massachusetts, Amherst: HRD Press.
- Valentine, D., & Powers, T. (2013). Generation Y Values and Lifestyle Segments. *Journal of Consumer Marketing*, 30 (7), 597-606. doi:10.1108/13522751311326125

THE FORMATION OF SPEECH SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

R.S. ISMAGULOVA, A.B.KAMZAYEVA

Abstract

Basic communicative skills of primary school pupils through English language teaching include correctly communication and understanding in English and in their native language and formation socializing skills through communication in different situations of everyday life. Teaching English vocabulary, phrases and sentence needs to require to identify their linguistic peculiarities at formation communicative skills of primary school pupils. It is important to know the rules of the linguistic units for the formation of primary school pupils' speaking skills

Keywords: skills, communication, primary, English, formation

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аннотация

Ағылшын тілін оқыту арқылы бастауыш сынып оқушысы игеретін бастапқы коммуникативтік дағдыларға олардың ана тілдерімен қатар ағылшын тілінде де сауатты қарым-қатынас жасау, түсінісу, күнделікті өмірдегі түрлі жағдаяттарда тілдесім әрекеті арқылы әлеуметтену дағдыларын қалыптастыру жатады. Оқушылардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруда ағылшын тіліндегі сөз, сөз тіркестері мен сөйлемдерді оқыту, оның лингвистикалық ерекшеліктерін анықтауды қажет етеді. Бастауыш сынып оқушыларының тілдік қатынас кезінде жатық сөйлеу дағдыларының қалыптасуы үшін коммуникативтік тұлғалардың қолданылу заңдылықтары мен ережелерін меңгеруі қажет.

Тірек сөздер: дағды, қарым-қатынас, бастауыш, ағылшын тілі, қалыптастыру

Кіріспе

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында (2011)] бастауыш білім берудің базалық мазмұны үштілді білім беру саясаты шеңберінде іске асыру керектігін анықтап бере отырып, қоғам талабына сай қарым-қатынас жасай білетін, коммуникативтік дағдылары қалыптасқан тұлғаларды тәрбиелеуді міндеттейді. Яғни, жаһандық әлемге кіріккен қоғамның талабына сай, бәсекеге қабілетті, шет тілін меңгерген, коммуникативтік дағдылары қалыптасқан жас ұрпақтың өсіп- жетілуі жаңаша білім берудің міндеттері мен ұстанымдарын іске асыру арқылы жүзеге асады (Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, 2011).

Шет тілін оқыту арқылы бастауыш сынып оқушысы игеретін бастапқы коммуникативтік дағдыларға олардың ана тілдерімен қатар ағылшын тілінде де сауатты қарым-қатынас жасау, түсінісу, күнделікті өмірдегі түрлі жағдаяттарда тілдесім әрекеті арқылы әлеуметтену дағдыларын қалыптастыру жатады.

Жалпы, ағылшын тілін оқытуда үш түрлі мақсатқа қол жеткізу көзделеді: *білімділік, дамытушылық және тәрбиелік*. Білімділік мақсатты іске асыруда ағылшын

тілі сыртқы әлем мен қоршаған ортадан ақпарат алу мен білім жинаудың көзі болып табылады. Оқушылардың ойлау, қарым-қатынас жасау дағдыларымен қатар, тілдік білімді қолдану дағдылары мен біліктіліктерін қалыптастыру - дамытудың негізгі мақсаттарының бірі болып саналады. Оқушылардың қарым-қатынас жасай білуі мен ағылшын тілінде оқу мәдениетін үйренулері, сөйлеу, тыңдай білу, сұрай білу мәдениеті оқушылардың тәрбиелік деңгейін көтереді және ауызша және жазбаша түрде тәжірибеде қолдана білуі тәжірибелік мақсатты жүзеге асырады, сонымен қатар, ақыл-ой еңбектерін, эстетикалық талғамдары мен дүниетанымдарын да дамытуға болады.

Оқушылардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруда ағылшын тіліндегі сөз, сөз тіркестері мен сөйлемдерді оқыту, оның лингвистикалық ерекшеліктерін анықтауды қажет етеді. Тілді оқыту мен үйретуді бөліп қарау мүмкін емес, себебі сөйлеу тілдің лексикалық, грамматикалық минимумдарын меңгерумен бірге жүзеге асады. Тілдік жүйені құрайтын: фонема, морфема, сөз, сөз тіркесі, сөйлем және мәтін тілдік бірліктер деп есептелінеді, яғни тілдік қатынаста коммуникативтік тұлғалар рөлін атқарады. Жалпы тілдік бірліктер жөнінде анықтамалар мен түсініктер бойынша «тілдік бірліктерге мынадай белгілер тән: а) дербес мағынаны білдіреді немесе мағынаның жасалуына әсер етеді; ә) дайын күйінде тіркеседі және әрі қарай бөлшектенбейді; б) өзінің қасиеттерімен тілдік жүйені нұсқайды; в) бір ғана субъектіге қатысты болады» (Оразбаева Ф., 2011: 350 б.).

Ф.Ш. Оразбаева сөйлеу үрдісінде коммуникативтік тұлғаларды қолдану үшін оқушылардың сөйлеу дағдылары мен икемділіктері, коммуникативтік тұлғаларды шығармашылықпен қолдану қабілеттілігі болуы керек деп санайды. Бастауыш мектеп оқушыларының тілдік қатынас кезінде жатық сөйлеуге дағдылары мен іскерліктердің қалыптасуы үшін коммуникативтік тұлғалардың қолданылу заңдылықтары мен ережелерін меңгеруі қажет. Ғалым сөздің мынадай қатысымдық қасиеттерін атайды:

1) сөз адам санасында бейнеленген ұғымның жарыққа шығуын қамтамасыз етеді, 2) сөз басқа қатысымдық тұлғалардың жасалуына ұйытқы болады, 3) сөз өмір шындығын нақтылы мағына арқылы түсіндіре келіп, адам ойын екінші біреуге жеткізуге әсерін тигізеді, 4) сөз адамдар арасындағы тілдік қатынасты жүзеге асыруға негіз болады (Оразбаева Ф., 2011: 350 б.).

Сөздің осындай ерекшеліктерін сөз ұғымын, оның тура және ауыспалы мағыналық реңктерін, мағыналық түрлерін меңгеруге бастауыш мектеп оқушыларының сөйлеу дағдысын қалыптастыруда көңіл бөлу керек. Лексика саласын оқытуда тапсырмалар арқылы оқушыларда білімдік дағды қалыптастырған орынды. Мысалы, сөздердің бір ғана дыбысын өзгертіп беру арқылы оқушыларда сөздің мағынасын толық түсіну дағдылары жетіледі: *a cat - a bat - a rat, a pen - a hen, a cup - a cap* Сондай-ақ оқушыларға лексиканың омоним, синоним, антоним секілді құбылыстарын таныту арқылы сөздердің мағыналарын дұрыс түсінуін дамытады, оқушылардың лексикалық дағдылары қалыптасады: *cold - warm, good - bad, long-short, big - small*. Бастауышта сөз, сөз тіркестерін, сөйлемді игерту барысында оның фонемамен сабақтастығын дидактикалық ойындар, логикалық сөзжұмбақтар, түрлі тапсырмалар, анаграммаларды

шешу арқылы оқушылардың ойларын, пәнге деген қызығушылықтарын арттыра отырып, көрнекіліктерді қолдану арқылы тыңдалым, жазылым сипатындағы жұмыстарды ұйымдастыру арқылы меңгертуге болады. Сондықтан оқушылардың сөйлеу дағдыларын жетілдіруде сөз, сөз тіркесі, сөйлем, мәтін туралы тіл білімінің қол жеткізген, дәлелденген тұжырымдары басты рөл атқарады.

Демек, сөз - дыбыс пен мағынаның бірлігінен тұратын, әрі тілдік, әрі қатысымдық тұлға. Тіл білімінің әр саласы өзіндік дербестікке ие. Бұл салаларды біріктіретін, байланыстыратын – сөз. Фонетика ғылымы – сөздегі дыбысты қарастырса, грамматика ғылымы – сөз бен сөздің байланыстарын зерттейді. «Бастауыш мектептің оқыту үдерісінде сөз тіркесінің басқа тілдік бірліктермен байланысын таныту коммуникативтік дағдыларды қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі болып саналады. Өйткені тілде барлығы да бір-бірімен тығыз байланысты. Олардың ішкі сабақтастығы туралы білім оқушының сауаттылығының, тіл туралы, тілдік бірліктер туралы дүниетанымының дұрыс қалыптасуының, оларды дұрыс қолдана алуының кепілі болып табылады»(Селевко Г.К.,2005: 288 с).

Морфема – сөздің құрылымдық бөлшегі ғана емес, сонымен қатар дербес мағынаға ие тілдік бірлік. «сөз басқа сөздермен морфемалық байланысқа түсу арқылы белгілі бір ойды білдіреді» (Исаев С.,1992: 144 б).

«Бұл бағыттағы тапсырмаларды орындау нәтижесінде оқушылар сөздің түрлену, жаңа мағынаға ие болу үдерісіндегі қосымшалардың рөлін жете түсіне отырып, сөз тіркесін құрауда олардың шешуші маңызға ие болатынын аңғарады. Сөйлем құрау үшін сөздердің арасындағы қосымшалардың дәнекерлік қызмет атқаратынын білдіреді» (Лэндрет Г.Л.,1998: 203с). Демек, сөз жеке тұрғанда бір мағынаға ие болса, морфема жалғанғаннан кейін екінші бір басқа мағынаға ие болуымен қатар, сөздердің тіркесімділік қабілетін күшейтеді.

Тілді оқытуда оқушыларға сөздердің ауызша сөйлеудегі қолданылу ерекшелігі мен ережесін, тілдік қатысымда қолдану, сөз тіркестерін құрау үшін грамматикалық ережелерді де үйрету маңызды. Сөйлеу, ойды сөйлем арқылы жеткізу грамматикалық заңдылықтар мен лексикалық заңдылықтардың өзара бірлігі мен байланысы арқылы жүзеге асатындықтан, біртұтас пайдаланып, бірге оқыту тиімді болып табылады. «Тілдің грамматикалық құрылысы тіл деңгейлерінің көлемі жағынан да, мазмұны жағынан да әрі күрделісі, әрі ауқымды екені даусыз. Өйткені тілдің қоғамдық құбылыс ретінде өзіндік ерекшеліктері, атқаратын қызметіндегі сан алуан жүктері, даму барысындағы диалектикалық заңдылықтары – барлығы тілдің грамматикалық құрылысынан анық көрінеді» (Исаев С.,1992: 144 б).

Бастауыш сыныпта сөздер мен сөз тіркестерін сөйлеу барысында дұрыс меңгеріп, орынды қолдана білу арқылы ғана түсінісуге қол жеткізуге болады. Сөйлеу дағдысын қалыптастыруда суреттерге сұрақ қою арқылы оқушылар ойын жүйелі айтып, саналы сөйлеу дағдысына үйренеді. Мұғалімнің сұрағы оқушыларға тірек болуы керек. Сонымен бірге заттың аты мен қимылын білдіретін сөйлемдегі сөздердің байланысын айыра білу дағдысы грамматиканы оқыту барысында жүзеге асады. Өзара байланысқан сөздер сөз тіркесін құрайтынын, олардың әр сыңары белгілі бір сөз табынан болатынын түсіндіру артық болмайды. Сөз таптарын, сөйлемдегі сөз тіркесін игеруде түрлі тапсырмалар арқылы сөйлемдегі сөздерді байланыстыра алу дағдылары қалыптасады: *a little dog, a red pen, a blue pencil, a big table, this is a little dog, it is a red pen, it is a blue pencil, this is a big table* секілді сөз тіркестері мен сөйлемдерді құрату қажет және грамматикалық ойындарды ұйымдастыру оқушылардың қызығушылығын арттырады. Оқушылардың дұрыс сөйлеу дағдыларын сөйлемнің жасалу жолдарын үйрету арқылы

қалыптастыру олардың тілдік қатынаста өз ойын нақты әрі түсінікті жеткізуіне мүмкіндік береді. Сөйлем - тиянақты ойды білдіретін қатысымдық тұлға. Бастауыш мектептерде сөйлемдердің (хабарлы, сұраулы және лепті) түрлері оқытылады, яғни қарым-қатынас кезінде сөйлемдердің белгілі бір интонация арқылы сөйлеушінің қандай сезімде тұрғанын тану жолдарын үйретуі қажеттілігі туындайды. Демек, интонация арқылы оқушыларға хабарлы, сұраулы, лепті сөйлемдердің өзіндік ерекшеліктерін таныту, сөйлемді дұрыс құруға үйрету олардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға да ықпал етеді. Бастауышта сөздер мен сөз тіркестері, сөйлемдер арқылы айтылым дағдыларын қалыптастыра отырып, екі үш сөйлемнен тұратын мәтін құруды, оның логикалық байланысын түсінуді көздейді. Мұндағы басты мақсат - сөйлемдердің ара жігін ажырата білуге дағдыландыру. Бастауыш мектепте мәтіндер құрылымы жеңіл, жас ерекшеліктеріне, өзіндік психологиялық қабілеттеріне, түсінігіне, білім деңгейі мен дүние танымына сай болуы қажет. Мәтін арқылы оқушы мәдениетті, әдет-ғұрыптарды, жетістіктерді танып білуі тиіс, яғни оқушыны қызықтыратындай тәрбиелік мәні зор болуы тиіс. Тіл үйрену арқылы оқушы өзге тілде қарым-қатынас жасауға талпынады, оқушының топта, ұжымда сөйлей білу дағдылары, яғни коммуникативтік дағдылары қалыптасады, яғни оқушының қарым-қатынасы әлеуметтік сипатқа ие болады, нәтижесінде бұрын қиын деп саналатын амал-әрекеттер жеңіл орындалады. Оқушы жеке әрекеттерді орындау дағдысына жаттығу барысында төселіп меңгерсе, іс-әрекеттер мінсіз атқарылады. Дағды - әрекетті орындаудың қалыптасқан тәсілі. Ендеше, тыңдау, сөйлеу, жазу, оқу дағдыларын қалыптастыру оқушының тілді ауызша да, жазбаша да жақсы меңгеруін білдіреді. Ағылшын тілін тыңдап, түсіне білу мен сөйлей білу ауызша түрге жатса, жазбаша түрге жазу мен оқи білу жатады.

Ауызша және жазбаша сөйлесу актілерінде мотив, мақсат, коммуникативтік жағдай болуы қажет. Психология ғылымы сөйлеуді екі түрге (сырттай сөйлеу, іштей сөйлеу) бөліп қарастырады. Сөйлеудің ауызша және жазбаша сөйлеу түрлері бір-бірімен өзара тығыз диалектикалық байланыста болады, олардың негіздерінде сөйлеу органдарының қозғалысынан шығатын кинестетикалық сезімдер жатқандығын көрсетеді. Ал, кинестетикалық түйсіктер адамның сөйлеу, жазу әрекетінде өте маңызды, яғни мектеп жасындағы балалардың қозғалыс дағдыларының қалыптасуына байланысты бұлшық ет, қозғалыс сезгіштіктері дамиды. Жазу мен сөйлеу барысында түйсіну арқылы олардың қабылдаулары дамып, зейін өрісі кеңейеді, ойы, тілі дамиды. Сонымен қатар, шығарма, мазмұндама сияқты шығармашылық жұмыстарды жазу барысында бала қиялы дамиды, түрлі сезімге бөленеді (Выготский Л.С., 1999: 352 с).

Сөйлеу тілінің дамуы түйсіну, қабылдау, қиял, ес пен ойлау негізінде көзбен көру, құлақпен есту, мимен ойлау арқылы, ауызша тілдесу кезінде ақпарат есту арқылы, жазбаша тілдесу кезіндегі ақпарат көру арқылы қабылданады. Сондықтан жазбаша тілдесу көру арқылы қабылданып, түсіну дағдысын талап етсе, ауызша тілдесу тыңдай отырып, қабылдап, түсініп, жауап беру дағдысын талап етеді. Ауызша сөз бен жазбаша сөздің арасында үлкен айырмашылықтар бар, ол айырмашылықтар балалар тілінде айқын көрінеді, бұл айырмашылықтардың себебі жазбаша сөздің өзгешелігінде, оның механикалық құрылысының күрделілігінде. Жазып сөйлегенде логикалық байланыс күшті сақталады. Ауызша сөздің бағыты да, мазмұны да әңгімелесуші оқушылардың пікіріне байланысты өзгеріп отырады (Тәжібаев Т, 1993: 240б).

Ағылшын тілін оқытуда коммуникативтік мақсатқа жетуде сөйлеудің, яғни айтылым дағдысының қалыптасуының ролі өте зор. Сөйлеу екі жақты үрдіс, таңдап түсінуден және сөйлеуден тұрады. Сөйлеудің екі түрі бар:

1) диалогтық сөйлеу - екі немесе бірнеше адамның тілдесуі, сұрақ-жауап ретінде сөйлесіп қатысуы. Диалогтық сөйлеу мынандай психологиялық ерекшеліктерімен сипатталады: а) диалог сөз бөгелмей еркін айтылады, ә) кезектесіп айтылады, ықшам келеді, тек әңгімелесушілерге ғана түсінікті, б) диалогтың логикалық жағы (жоспарлылығы, дәлелділігі т.б) кемдеу болады; в) диалог ым-ишаралармен, бет пен көздегі мәнерлі қозғалыстармен (қолдың, ауыздың, көздің, қабақтың қозғалысы т.б.) толықтырылады. Оқушылардың жалпы, арнайы сұрақтарды қоя білуі және жауап бере білуі, бір нәрсемен келісетін не келіспейтіндігін білдіруі, өтініш айта алуы, сөйлеу барысында екі-үш реплика айта білуі қажет. Диалогтық сөйлеуді дамыту арқылы оқушылардың сөйлеу қарқынын жетілдіру мақсатындағы дискуссия, экскурсия, ойын, талқылау сабақтарының ролі мен ықпалы зор;

2) монологтық сөйлеу - бір адамның сөзі, баяндамашының сөзі, яғни бір адамның екінші адамға, не көп адамдарға қарап сөйлеуі; Монологтық сөйлеу мынандай психологиялық ерекшеліктерімен сипатталады: а) монолог белгілі жоспарға, мазмұнға сәйкес құрылады, даярлықты қажет етеді, ә) монологқа логикалық жағынан қатаң талаптар қойылады (сөздің мағыналылығы мен түсініктілігіне ерекше көңіл бөледі), б) монолог мәнерлі, адамға әсер ететін сәттерді (сөзді сазына келтіріп айту) көбірек қажет етеді. Ағылшын тілін оқытуда тілдік тірек (стимул, түрткі) арқылы оқушылардың білім, білік, дағдыларын дамыту көзделеді. Тілдік тіректер ойдың белгілі бір бағытта өрбуіне, сөйлеу барысында қате жібермеуге көмектеседі, сөз әрекетін ұйымдастырады. Тілдік тірек арқылы ағылшын тілінде монологтық сөйлеуге үйренуі арқылы оқушының еркін сөйлеу дағдысы қалыптасып, танымдық қызығушылығы, шығармашылық дағдылары да қалыптасады. Тіректерді коллаж түрінде беру оқушының зейінін аударуға, мұқият қарауға, ойын жинақтауға мүмкіндік береді. Жалпы, сөйлеу әрекеті мазмұндылығымен, мәнерлілігімен сипатталады, яғни айтылатын ойдың айқындылығы, мазмұны болмаса, мәні де болмайды. Сөздің мәнерлілігі - адамның эмоциялық қалпын білдіреді. Сөйлеу интонациясы мен артикуляциялық аппаратқа байланысты адамның сөйлеу мәнері әр түрлі психикалық көңіл-күйді (сұрау, бұйрық, қуану, өкініш, т.б.) көрсетеді. «Сөйлеу - тіл дыбыстарынсыз және олардың айтылу, қабылдау үрдістерінен тыс болуы мүмкін емес», яғни сөйлеу тек тіл бірліктерінің көмегімен сыртқа шығады (Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, 2011).]

Жер бетіндегі әр тіл дыбыстарының айтылуы өзгеше, бір-біріне ұқсамайтын жақтары бар: перцептивтік (дыбысталумен байланысты «бейнелерді») және артикуляциялық (сөйлеу аппараттарының қызметі мен орнына қатысты) базасы өзгеше. Ағылшын тілінің дыбыстарын айтудағы артикуляциялық өзгешелік сонда, жекелеген дыбыстардың айтылуы бір басқа болса, жазылуы тағы бір басқа, кейде жазылуы әртүрлі болғанмен, дыбысталуы бірдей сөздер де кездеседі. Бұндай ерекшелік ағылшын тіліне тән.

Е.И. Пассовтың пікірінше, айтылым дағдысы тілдік бірліктердің дұрыс дыбысталуын қамтамасыз ететін дағды параметрлерінде болатын синтезделген әрекетті іске асыру қабілеті және ол айтылым дағдыларын екі операциядан тұрады деп көрсетеді: 1) артикуляциялау, 2) интонациялау. Е.И Пассовтың тұжырымдауынша, айтылым дағдылары тілдік бірліктерді айту барысында сөйлеу дағдыларын қамтыса, сөйлеу аппараттарының қозғалуына қатысты қозғалыс дағдыларын да қамтиды. Айтылым дағдыларын бір дыбыстың айтылуы, яғни қарапайым дағды немесе бір сөздің, синтагманың айтылуы, яғни күрделі дағды деп саналады. Сөйлеудегі дауыс екпінін орынды қою, сөйлемді синтагмаларға дұрыс бөлу, дауыс ырғағын орфоэпиялық қалыпта жетілдіру сөз бен сөйлемдегі ойды дұрыс түсінуге ықпал етеді. Айтылым дағдыларын қалыптастыру бірнеше сатыдан өтеді:

1) қабылдау - танысу: а) айтудың прагматикалық аспектісімен танысу,ә) дұрыс дыбыстық бейнені жасау,б)имитация (тілдік бірліктерді есту мен айтылу байланысын бекіту);

2) түсінуді саралау (дифференциалдау) (дыбыстың айтылуын түсіну);

3) оқшауланған репродукция (кері байланысты нығайту);

4) біріктіру (айтылым дағдыларының барлық операцияларын нығайту)

(Пассов Е.И.,1991:184 с).

Сонымен, айтылым тыңдалымға кері үдеріс болып саналады. Тыңдалым кезінде үрдіс қабылдау формасынан түсінуге бағытталса, айтылымда үрдіс мазмұнынан формаға қарай жүреді. Айтылым бірнеше деңгейді қамтиды:

бастапқы (мұғалімнің қатысуымен сұрақтарға жауап беру);

орташа (көрнекілік арқылы мәтінге сүйену);

өзіндік (сөйлеуде күрделі құрылымдарды пайдалану).

Қорытынды

Қорыта келе, коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру барысында шет тілінде сөйлеу дағдыларының дұрыс қалыптасып дамуы қарым-қатынастың жетілуіне тікелей әсер ететіндігіне көз жеткіземіз. Айтылымда сөйлеуге үйрету сапалы болу үшін үйренетін шет тілінде сөйлеуге қажеттілік, қоршаған орта мен жағдайдың әсері, жеке адам қабілетін ескеру, сөйлеудің түпкі мақсатын айқындау тәрізді жағдайлар ескерілуі керек деп санаймыз. Оқушыларды бір-бірінен немесе мұғалімнен сол тілде қажетті ақпараттарын сұрауға; өзіндік ой-пікірлерін алмасуға; оқыған немесе тыңдаған материалдарға байланысты топтық әңгіме құруға, сипаттауға, әңгімелеуге, мазмұндауға, пікірталасуға, күнделікті өмірде таныса білуге үйрету, сөйлеуге баулу арқылы қарым-қатынас дағдылары қалыптасып жетіледі. Сонымен қатар оқушылардың коммуникативтік дағдыларын шет тілінде қарым-қатынасты бастауға, өз серіктесіне қарым-қатынастың жалғасын табу үшін стимул беруге де үйрете отырып қалыптастыру болашақ ұрпақтың өмірге бейімделіп, жан-жақты жетілуін, нарықтық бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Әдебиеттер

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы (2011)]

Оразбаева Ф. (2011)] Тіл әлемі. – Алматы: Ан Арыс, 350 б.

Селевко Г.К. (2005)] Педагогические технологии на основе активизации, интенсификации и эффективного управления УВП. – М.: НИИ школьных технологий, 288 с

Исаев С. (1992)] «Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар» Алматы: Ана тілі, 144 б.

Лэндрет Г.Л. (1998)] Игровая терапия: искусство отношений, М., 203с.

Выготский Л.С. (1999)] Мышление и речь. Изд.5, испр.М.:«Лабиринт», 352 с.

Тәжібаев Т(1993)]. Жалпы психология: оқу құралы, Алматы, 240б.

Пассов Е.И. (1991)] Коммуникативное иноязычное общение Текст.М,184 с.

FUNCTIONAL STYLISTIC FEATURES OF BUSINESS LETTERS IN FRENCH AND KAZAKH LANGUAGES

K.N. SHOKHAYEVA

Abstract

One of the main signs of the comprehensive development of any literary language is the formation and differentiation of its stylesheets. The Kazakh literary language is also one of those languages. It is known that the Kazakh-language literary language was developed in the second half of the 19th century. Business letters are the most common type of communication ever before. Telex, telephone, computer communication is very fast, but the quickest way is the letter itself: it is important in terms of volume, cost, effect, legality. Foreign countries pay special attention to the formal side of the letter. To keep your relationship with your colleague, you must adhere to the ethics of communication. The public is aware that this is the most important tool for dealing with this diverse, complex relationship in my life. Language is a social phenomenon. Therefore, his history and development will depend on the history and development of society. In this article the author emphasizes the similarities and peculiarities between the business correspondence in French, Kazakh languages and the uniqueness of the letters in each language, and also shows that business messages reflect the cultural features of each nation.

Keywords: Business letter, official style, epistolary genre, the component of connotation, functional peculiarities

ФРАНЦУЗ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ІСКЕРЛІК ХАТТАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛЬДЫ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме

Қандай да болмасын әдеби тілдің жан-жақты дамуының басты белгілерінің бірі – оның стильдік тармақтарының қалыптасуы және саралануы. Қазақ әдеби тілі де сондай тілдердің қатарына жатады. XIX ғасырдың екінші жартысына дейінгі қазақша жазбаларда әдеби тілдің ресми-эпистолярлық стилі ғана кең дамығаны мәлім. Іскерлік хаттар осы кезеңге дейін байланысты ең көп тарған түрі болып келеді. Телекс, телефон, компьютерлік байланыс өте тез, жылдам іске алайда хаттың да өз артықшылығы бар: ол көлемі, арзандығы, әсер, заң тұрғысынан тыңғылықтылығымен маңызды. Шет елдерде хаттың формалды жағына ерекше көңіл бөледі. Өйткені әріптесіңмен қарым-қатынасыңды ұшықтырмас үшін - хабар алмасу этикетін қатаң сақтау керек. Адам өміріндегі осы бір алуан қырлы, күрделі қарым-қатынасты жүзеге асырудың аса маңызды бірден-бір құралы тіл екені барша жұртшылыққа мәлім. Тіл - қоғамдық құбылыс. Сондықтан оның тарихы мен дамуы қоғамның тарихы мен дамуына байланысты болады. Бұл мақалада автор француз және қазақ тілдеріндегі іскерлік

хаттардың ұқсастықтары мен әр тілдегі хаттардың өздеріне ғана тән қайталанбас өзгешеліктерін баса айқындайды және сонымен қатар іскерлік хаттарда әр ұлтқа тән мәдени ерекшеліктердің көрініс табатынын көрсетеді.

Кілт сөздер: іскерлік хат, гонорификалық компонент, ресми стиль, эпистолярлық жазба, функциональды ерекшеліктер

Кіріспе

Латын тілі Францияның мемлекеттік тілі және халықаралық қатынастар, іскерлік тілі болады, сонымен қатар философия ғылымында да шексіз қолданылады. ХҮІ ғасырдың аяғынан бастап француз тілі іскерлік тіл ретінде латын тілімен таласқа түсе бастады. Франция королі Франциск I, 1539 жылы 15 тамызда Ордонанса Вилер-Котре деген атпен әйгілі бұйрықты шығарды. Ордонанс барлық ресми документтерде, іскерлік хаттарда, сот ісінде латын емес, тек қана француз тілін қолдануды бұйырды. Міне, осылай француз тілі заңды түрде Францияның мемлекеттік тілі болды.

Ал, енді ұлттық болмыстың бірінші белгісі болып табылатын құдіретті қалыптың бірегей бөлігі- мемлекеттік тілде іс жүргізу жөніндегі мәселеге тоқталайық. Себебі іс-қағаздарды дұрыс толтыру, әр түрлі құжаттарды сауатты жазу және іргелі дәрежеде кеңсе ісін жүргізу – егемен ел, тәуелсіз мемлекет мәдениетінің маңызды көрсеткіші. Алғашқы қадамдар аумалы-төкпелі 1921 жылдың өзінде ақ жасалған, келе-келе аяқсыз қалған. Бертінде, атап айтқанда, 1957 жылы Республикамыздың Министрлер кеңесі қазақ тілінде іс жүргізу жөнінде тағы да арнайы шешім қабылдаған. Бұл бағалы бастама әуелде қызу басталып, кейін тоқтап қалған. Әдеби тіл тарихын зерттеушілер ресми іс қағаздарын не документтер тілін әдеби тіл стильдерінің бірі ретінде қарайды. Қазақ тіл білімінде де бұл дау туғызбаған. Ал, енді сол ресми іс қағаздар стиліне нені жатқызып, нені жатқызбау керек деген мәселеде әр түрлі пікірлер бар. «Қазақ әдеби тілінің тарихы» оқулығының авторлары (Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісова Е. Алматы 1968) ресми іс қағаздары үлгісіне бұйрық, үндеу, указ, әр түрлі анықтама документтермен қатар, әкімшілік орындарына жазылған арыздарды, қызмет орындағы адамдардың өзара жазысқан хаттарын жатқызады. Татар әдеби тілінің тарихын зерттеуші В.Хаков жеке адамдардың өзара жазысқан хаттарын бұл стильдерден бөліп қарап, эпистолярлық стильге жатқызады. Қазақ ресми іс-қағаздары стилі ерте кезден келе жатқаны белгілі. Қазақ хан-сұлтандарының орыс әкімшілік орындарымен жазысқан хаттары, арыздары мен мәлімдемелі ХҮІІІ ғасырдан архивтерде көп сақталған. Солардың бір бөлімін яғни 1785-1828 жылдары жазылған қазақтың хан, сұлтан, старшиналарының хаттарын тарихшы, профессор М.П.Вяткин 1940 жылы «Материалы по истории Казахской ССР»(М; Л., 19406 Ү том)деген атпен жариялады. Осы іс қағаздарының стилі мен тілі жайында өз кезегінде М.П.Вяткин былай деп жазған болатын: «40 – жылдардағы шығыс тілдерінде жазылған документтер мазмұны жағынан біркелкілік болып келеді, олар түгелдей қазақ феодалдарының ресми хаттары мен оларға жазылған хаттар. Мысалы: Надыр шахтың ханы. Бұл хаттарда ресми хат жазысу шарттарының іздері сақталған. Документтер тілінде татар тілі элементтері басым, ал қазақ тіліне тән элементтер әлдеқайда аз... Бұл қазақ халқының көпшілік бұқарасына мүлде түсініксіз болды», - деп көрсетеді. Біздің қолымыздағы алғашқы документ – 1733 жылы Кіші, орта жүз қазақтарын өз қол астына алуын сұрап патшаға жазған Әбілқайыр ханның өтініші. Онда ресми документтерге тән стиль сақталған. Ол ең алдымен патша адресіне айтылған «*һиметті биік*», «*дәулеті артық*», «*жер жүзін билеген*», «*ақылды ұлы*», деген тәрізді мадақтаулардан көрінсе, екіншіден «*Ғарызымыз бұдыр*», «*баи салдым*», «*йарлық сізнің дүр*» сияқты ресми стильге тән сөз оралымдарынан да

байқалады. Хат көлемі шағын болса да, бірсыпыра араб, парсы тілдерінің сөздері орын алған. Жай халыққа бұрыннан таныс *даулет, ақыл, хәзірет, хузыр, бәнде* сияқты сөздермен қатар, ауызекі сөйлеу тілінде кездесе бермейтін *һиммет, бағда, әміррәһал, мәтибағ, ғайри* секілді сөздер ұшырайды. Қазақ хан-сұлтан, би старшиналары тарапынан патша үкіметі әкімшілік орындарына жазылған хат-қағаздар тілінің тағы бір ерекшелігі – оларда орыс сөздерінің едәуір қолданылғандығында. ХҮІІІ ғасырдағы қазақ көркем әдеби тілінде орыс сөздері мүлде жоққа тән болса, эпистолярлық жазбаларда біраз кездеседі. Ең алдымен бұларға лауазым аттары жатады: *генерал* сөзі аударылмай бірде *йнарал, жанарал*, тіпті бір жерлерде *генерал* түрінде келеді. Орыс сын есімдері аударылман сол күйінде алынады; *сиятельный, граф, губернатор*. Бұл Орта Азия хандықтарда ХҮІІІ ғасырдан бұрын қолданылып келе жатқан ресми эпистолярлық стильден қазақ даласында ХҮІІІ – ХІХ ғасырларда қолданылған ресми хат – хабарлар тілінің бір айырмашылығы. Баспадан шыққан материалдың көпшілігі дерлік – орыс әкімшілік орындарының халық арасына тарату үшін шығарған документтері, сондықтан олар көп жағдайда орыс тілінен қазақшаға аударылған аударма материалдар болып келеді. Осымен байланысты сол туыстағы аударманың дәрежесін, аудармашылардың көбінесе басқа ұлт уәкілдері (татар, башқұрт) болғанын да ескермеске болмайды. Ресми іс қағаздарының бірсыпыра үлгілері сол тұстағы қазақ тіліндей мерзімді баспасөз «Түркістан уәләятының» газеті мен «Дала уәләяты газетінде», басқа да облыстық ведомостыларда жарияланды. Қазақтың ресми-іскерлік тілі аз зерттелінген. 1961 жылы Г.Т.Мусабаев пен Б.А. Сулейманованың «Делопроизводстваның терминдері» деген іскерлік салада оқырмандарға пайдалы да, тиімді еңбегі зарық көрген. Сонымен қатар совет тюркологтары Н.А.Баскаков, С.К.Кеңесбаев, Г.Г.Мусабаев, Б.Б.Балақаев сияқтылардың еңбектері ресми-іскерлік сөйлеу стиліне бағытталған. Н.А.Баскаковтың пікірінше «Іскерлік стиль өзіне тән ерекшеліктері мен белгілері бола тұра ғылыми-публистикалық стильдің дамуымен тығыз байланысты» деген тұжырым айтады. Бұрынғы СССР халықтарының түркі тілдернің ресми –іскерлік құжаттар стилінің жасалуы келетін болсақ ол Кеңес дәрінде қазақ мемлекетінің құрылуымен және әкімшілік құқықтық және де басқа да мекемелердің құрылуына байланысты, іскерлік орыс тілі стилінің әсерімен пайда болды және дамыды. Профессор М.Балақаевтың пікірінше: «Тіліміздегі кітаби тіл элементтері, негізінен алғанда ескі шағатай тілі мен татар тілі элементтері араб және парсы тілінен ауысқан сөздер. Адамдардың өзара іс-қимылының кез келген басқа түрі сияқты іскерлік хат алмасу этикалық ережелер мен нормалардың жиынтығына негізделгенін есте сақтау қажет, олардың ең бастысы — серіктестікке әдептілік пен құрмет. Хаттың мақсаты наразылықты білдіру болса да, оның мәтінінде контрагентті ренжітуі мүмкін дөрекі сөздер мен әдепсіз сөздер болмауы тиіс. Өз адресатының қадір-қасиетін қолдауға қамқорлық жасау арқылы, осылайша өз жеке сақталады. Іскерлік хат алмасу және іскерлік қағаздар-өз ережелері мен белгіленген нысандары бар іскерлік қатынастардың ажырамас бөлігі. Барлық іскерлік қағаздар қысқа, нақты, ойластырылған және белгіленген нормаларға сәйкес болуы тиіс.

Р.Сыздықова «кітаби тілде» жазылған шығармаларға «негізінен, ислам дінінің қағидаларын түсіндіретін, уағыздайтын, тарихын баяндайтын аударма әдебиет пен қисса - жырларды» жатқызады да, ал сол тұстағы қазақ әдеби тілінде, оның публистикалық стилін де, тіпті жаңа жазба әдеби тілде кітаби тілдік элементтер болса, ол діни тақырыпқа жазылған қиссалар мен исламның 5 парызын түсіндірген шығармалардың әсері емес, әріден келе жатқан, бір кезде қазақтардың да ата-бабаларына ортақ болған, кейіннен ресми-эпистолярлық және іс қағаздары стилінде сақталған орта азиялық әдеби тілдің (түркінің немесе тікелей ықпалы деп тануымыз керек) - деп көрінеді.

XIX ғасырдың екінші жартысына дейінгі қазақша жазбаларда әдеби тілдің ресми-эпистолярлық стилі ғана кең дамығаны мәлім. Ғылыми – көпшілік әдебиетінің алғашқы нышаны ретінде «Шежіре» аталатын жазбалардың да некен-саяк болғанын жоққа шығаруға болмайды. Адамзат тек табиғаттың ғана емес қоғамның да жемісі. Сондықтан белгілі бір этностың, қоғамның, ұжымның мүшесі ретінде адамдар қоғамдасып, бір-бірімен тығыз байланыста, экономикалық, мәдени саяси, іскерлік қарым-қатынаста өмір сүреді. Адам өміріндегі осы бір алуан қырлы, күрделі қарым-қатынасты жүзеге асырудың аса маңызды бәрден-бір құралы тіл екені барша жұртшылыққа мәлім. Тіл - қоғамдық құбылыс. Сондықтан оның тарихы мен дамуы қоғамның тарихы мен дамуына байланысты болады.

Салыстырудың, бір нәрсеге теңеусіз еш нәрсенің ерекшелігін, ұқсастығын, айырмашылығын танып білуге болмайды. Салыстырмалы түрде зерттеу тіл жүйесін тереңірек (зерттеуге) түсінуге көмектеседі. Осы тұрғыда А. Потебля "Мысль о сравнении языков есть для языкознания такое же великое открытие как идея человечества для истории" деген екен. Бизнес жүргізуде іскерлік хат жазу барысында жалпы ұлттық стереотиптердің элементтері өте ерекше маңыздылыққа ие болады, себебі олар экономикалық қарым-қатынастың дамуына әсер ете алады. Мәдениет тіл арқылы көрінетіндігін де есте ұстаған жөн (Тіл - мәдениеттің мұқабасы, айнасы болып табылады).

Рон Теппер өзінің менеджерлерге арналған "Іскерлік хат жазу өнерін қалай үйрену керек" деген кітабына хаттардың мынадай түрлерін көрсетеді.

1. Қызметтік хаттар.

Кадр мәселесіне, мекеменің ішкі тәртібіне, жұмыс ережесіне байланысты нұсқаулар. Алғысхаттар мен құттықтаулар. Еске салулар, өтініштер, шаралар өткізу. Қызметтік хаттарға фирманың өз ішіндегі хат алмасулар да жатады. Фирманың сыртқы хаттары алты түрге бөлінеді: 1) Сауда-саттық келісімдер, келісім-шарттар, тағы да басқа осыған ұқсас хаттар, 2) Алғыс айтылған жауап хаттар, 3) Құттықтаулар, 4) Кешірім сұрайтын хаттар, 5) Талап ететін хаттар, сұрау салатын хаттар, 6) Көңіл айтулар. Хаттардың бұл алты түрін Рон Теппер екі категорияға бөлінді:

1. формальды.

2. формальды емес.

Жанрларға бөлуден көрініп тұрғандай, хаттарды топтастыруға олардың кімге арналғаны негіз болады. Егер ішкі қызметтік және сыртқы хат алмасу жанрларын жоғарыда келтірілген топтастырумен салыстырып қарасак, соңғыда алғыс, кешірім сұрау, құттықтау т.б. итуралы ешнәрсе жоқ екенін көреміз. Яғни, жек адамға қаратылған хат жоқтың қасы.

Әкімшіліктің жеке қызметкерге қатынасы мынадай түрде көрінеді: алғыс айтылған бұйрық жарияланады. Қызметкеріне жағымды көзқарасын бұйрық түрінде білдіру ешқандай қисынға келмейді бірақ дәстүр солай болды, түсінсек те оны бұзу қиын. Біздің іскерлік өмірімізде құттықтау адрестері де болды. Бірақ олар салтанатты мерейтойларға, қоғамда маңызды орны бар, белгілі адамдардың өміріндей "дөңгелек жастарға" арналып жасалды. Ондай хаттар қызметтік мінездеме стилінде құрылады. Топтастыруға қайта оралайық. Р. Теппердің кітабында алғыс хаттардың мынадай түрлері көрсетіледі: "Сіздің жақын арада өткен саяхатты ұйымдастыруға мүмкіндік бергеніңіз

үшін", "Жобаның жаңа әзірлемесі үшін", "Банкіге қосымша қаржы аударғаныңыз үшін"; "Компанияға басшылық жасағаныңыз үшін" т.б.

Салыстырудан көргеніміздей, батыстың іскерлік дәстүрлі хат алмасуында "адам факторын" белсенді түрде пайдаланылады. Хатта Сіз, Сізге сөздері жиі қайталанатынына, ал керісінше мен артық айтылмайтынына көңіл аударуға болады. Рон Теппердің кітабындағы коммерциялық хаттарды қарап отырсақ, олардың құрылымындағы ортақ бір нәрсені байқауға болады. Мәтіннің дамуына сәйкес, мақсаттары да өзгеріп отырады. Кітап авторы оны қағидалар түрінде көрсетеді. Ол қағидалардың әрқайсысын бір сөзбен беруге болады: 1. көңіл аудару, 2. қызығушылық туғызу, 3. өтініш, 4. іс-әрекет. Осындай құрылымның мәніне үңілейік. Журналистер мәтіннің басқы және соңғы бөліктері есте сақталатынын жақсы біледі. Тақырып қаншалықты қалыптан тыс, қысқа, өткір құрылса, соншалықты ол оқырманның есінде қалады, көпшілікті өзіне аударады, қызығушылық тудырады.

Дейл Корнегидің "Достарды қалай табуға және адамдарға қалай әсер етуге болады" деген атақты кітабында оқырманның көңілін қалай аударуға болатыны туралы кеңестер берілген. Бірақ кеңес бере отырып автор мына нәрсені қатты ескертеді: ешқандай да сиқырлыққа, мадақтауға, алдауға жол беруге болмайды, тек қана адамға шын жүректен шынайы көңіл бөлу, адамның жақсылығын көре білу оқырманның ықыласын аударады, онымен бірлесіп жұмыс істеуге қол жеткізеді, жарнама ісінің, іскерлік хат жазудың барлық белгілері психологиялық әсер етудің осындай ерекше үлгісін қолдана да бермейді. Кейбіреулері ұстамды, бірақ өз мақсатына жетуден қайтпайтын баяндау мәнерін пайдаланады. Көріп отырғанымыздай, "психологиялық сюжет" шешендіктің, тапқырлықтың барлық үлгісін сақтап құрылған: онда қисынды дәлелдемелер де, оқырманның сезімі мен ұятына әсер ету де, жеке бастың үлгісі де бар. Еш жерде хат иесінің әлеуметтік жағдайы баса көтерілмейді, хаттың жазылу мәнері сабырлы, сендіретіндей, қайырымдылық қатынасқа құрылған. Бұдан жақсы хат жазу бес минуттық шаруа емес, шаруашылықты қажет ететін көруге болады. Дегенмен бір адамның сөзі - айрықша әсерлі де, екінші сөзі - өзіне еш көңіл аудармайды. Поль Соппер "сөз өнерінің негіздері" деген кітабында сөздің айрықша болуынан дегенді айтады. "Ой сопылығы, - дейді ол, - өзіндік сөйлеуде ерекше сезіледі". Оның пікірінше, ерекше әсерлі болатындар - сезімдік қабылдауға бағытталған сөздер мен сөйлемдер. Қазақ тіліндегі іскерлік хаттар жазу стилінің едәуір өзгеріске ұшырағанын байқаймыз. Баяғы хан-сұлтандардың патшаға жазған хаттарынан біз татар, араб, парсы, шағатай тілдерінің элементтерін байқаймыз. Мысалы: "*һиметі биік*", "*Ғарызымыз бұдұр*", "*баш салдым*", "*йарлық сізнің дұд*" т.б. "*Дәулеті артық*", "*жер-жүзән билеген*", "*Мәрхаббат*", "*Аса құрметті*", "*Ұлы мәртебелі*" деген сөздерден біз жоғары стильде жазылғанын және хаттың мағынасынан И.А.Стерниннің 5 коннотативті компонентінің: гонорификалық эмоциональды, стилистикалық, экспрессивті, бағалау көрініс тапқандығын анық байқадық (қосымшаны қараңыз).

Ал қазіргі кезде жазылып жүрген қазақ іскерлік хаттарының жазылу стилінен орыс тілінің жемісті әсер еткенін байқаймыз. Хаттың сәлемдесу бөлігі "*Құрметті X Мырза*", "*Мырза*". Хаттың қоштасу бөлігі іскерлік хаттарға тән ізеттілік формуласы "*Сізге шынайы тілектес*", "*Құрметпен*", "*Мырзаға ең жақсы тілектер тілеймін*", "*Ізгі ниетпен*" деген сөздер жазылады. Біз бұдан орыс тілінен калька қолданылғанын көреміз. Орыс тіліндегі іскерлік хаттар "*Уважаемый*", "*Глубокоуважаемый*", "*С уважением*" деген сияқты сөздерді қазақ тіліне аудару барысында. Француз іскерлік хаттары осы күнге дейін жоғары стильде жазылуда. Француз іскерлік хаттырын зерттей келе біз И.А.Стерниннің 5 коннотативті компонентінің жүзеге асқанын байқадық. Ол:

1) Гонорификалық компонент. "Амандасу" бөлігінен (honorer француз сөзі "құрметтеу, қадірлеу, сыйлау") "Сіз", "Сен" қаратпа сөздер. Іскерлік хаттарда Сіз сыпайы сөзі қолданылады. 2) Стилистикалық пометалар 1. Жоғары, 2. Төменгі, 3. Нейтральды. Жоғары стилистикалық компонент "Қоштасу" бөлігінде сыпайылық формасынан көрінеді. "*Je vous prie d'agreer Monsieur mes salutations distinguees*", "*Veillez agreer Monsieur mes salutations devouees*" және т.б. формулалар 3) Бағалау 4) эмоцианалды 5) экспрессивті компоненттерді хат мәтінінің мазмұнынан байқауға болады.

Біздің ғылыми мақаламыздың нысанасы болып отырған француз және қазақ тіліндегі іскерлік хаттардан көрініс табатын И.А.Стернин ашқан 5 түрлі коннотативті компоненттің бірі - мағынаның стилистикалық компоненті. Бәрімізге белгілі адамдар арасындағы қарым-қатынастың мынандай түрлері бар:

- адресат таныс ресми қарым-қатынас
- адресат таныс емес
- адресат таныс бейресми (ресми емес) қарым-қатынас
- адресат таныс емес

Сонымен қатар коннотацияның стилистикалық компоненті мынандай формулада көрініс табатынында еске сала кеткен жөн: "кім - не - кімге - қайда - қандай қатынаспен - қандай жағдайда жазып отыр". Сөзіміз дәлелді болу үшін нақты мысалдар келтіре кетейік: Бірінші ресми қарым-қатынастың адресат таныс жағдайын алып қарастырайық; француз тілінде: Monsieur X ... (есімі) , Madame X (есімі) таныс емес жағдайда Monsieur, Madame, Messieurs ... etc.

Бейресми қарым-қатынаста адресат таныс жағдайды төмендегідей сөздер қолданады: (Mon cher ami, Cher X, Mon (ma) cher (chere) X; немесе адресаттың есімі. Сонымен қатар, атап айтар бір жайт, екі тілдегі іскерлік хаттарда коннотацияның гонорификалық компоненті де көрініс табады. Мысалы: ресми хаттарда адресатқа "Сіз" деп сөйлейді, ал адресат хат жазушыдан жасы үлкен болса ғана "Сіз" деген сөзді қолдануы мүмкін; Бұның өзі де екі адамның арасындағы қарым-қатынасқа байланысты, себебі адресат үлкен бола тұра кейбір хат жазушылар оған "сен" деп сөйлеуі мүмкін. Дос-жарандардың арасында жазылған хаттарда "сен" деп сөйлеу қолданылады. Гонорификалық компонент хаттың "қоштасу" бөлімінен де көрінеді. Мысалы: *Croie mon cher ami, ma tres sincere amitie. 2. bien amicalement; ton Claude.* Төменде біз француз тіліндегі іскерлік хаттарда ресми жағдайда қандай сыпайылық формулаларын және қандай сөйлем мүшелерді қолданған жөн, бейресми жағдайда қолданылатын сыпайылық формулалары мен фразаларға тоқталдық: Бір сөзді қайталаудан қашыңыз Іскерлік хаттардағы соңынан жазылған сыпайылық формуласы Өзінен жасы үлкен, дәрежесі, қызметі жоғары адамға жазылған хатты төмендегідей сыпайылық формуласымен аяқтайды. *Veuller agreer/ croire, M. (Mme) en l'expression de mes sentiments tres respectueux/ l'expression de mes respectueux hommages/ d'un homme a une femme seulement* Іскерлік құрметтеуді білдіру үшін: *Veillez agreer, M. (Mme) l'expression de ma consideration distinguee. Je vous prie d'agreer M. (Mme) l'expression de mon respectueux souvenir / de mes sentiments distinguees. Veillez agreer (revoir), M. l'expression de mes salutations distinguees (d'un homme a un homme) Veillez agreer Mme / mes respectueuses salutations (d'un homme a une femme) Recevez, M., mes salutations distinguees (d'une femme un homme)* Фразалар қысқа болуы керек. Мынандай сөйлемдерді пайдаланған дұрыс: *Il est interessant de noter que ... en l'etat actuel des choses ... Il faut souligner que ... ainsi donc; par la presente ... J'ai l'honneur de solliciter de votre bienveillance; "ecrivez plutot" pouvez vous avoir l'amabilite de ...* Мынандай болымсыз сөйлемдерді қолданбаңыз:

vous n'etes pas sans savoir que (vous savez, sans doute) il n'en fallait que plus pour / c'etait assez pour

Plutôt que	Ecrivez
J'ai bien reçu votre letter	Votre letter m'est bien parvenue
Je vous envoie en réponse à votre lettre	En réponse à votre lettre, je vous envoie.
J'ai tardé à vous écrire	Voici lonngtempsque je voulais vous écrire
Je souhaiterais recevoir	Pouvez-vous avoir l'amabilité de me faire parvenir
J'ignore ce que vous pensez de ma proposition	

Іскерлік сөйлеу тілі басқа функционалдық стильдермен салыстырғанда шағын стильдердің шеңберінде құжаттардың жеке жанрларының арасындағы айырмашылық айқын көрінуімен сипатталатындығын және стильдік белгілердің әр-түрлі деңгейінде көрініс табатындығын атап өту керек. Ресмилік (кейде ептілік, қулық) сыпайылық деп те атайды қарым-қатынастың іскерлік негізінен көрсетеді және еркінділікті шекттейді. Тілдік әдіс-тәсілдерді қатаң сұрыптау, соның ішінде лексиканы іріктеу арқылы коммерциялық корреспонденцияның ресмилігіне жетуге болады. Яғни ресми хаттарды тілдік әдіс-тәсілді лекцияны қатаң сұрыптай отырып жазады.

Қорытынды Қазақ, орыс, француз тілдерінің іскерлік хаттарының функционалдық-стилистикалық белгілерін талдай отырып біз коммерциялық корреспонденция үшін арнайы терминология жоқ деп айта аламыз. Бірақ коммерциялық корреспонденция заңдық, дипломатиялық финанстық және экономикалық тілдің арнайы лексикасын қолдану тән және біз қазақ іскерлік хаттарының жазылу стиліне Батыс елдері (Франция, Германия, Англия) сияқты елдердің жемісті ықпал еткенін көреміз. Француз іскерлік хаттарына жоғарғы стилистикалық пометалар тән. Ал қазақ іскерлік хаттарына нейтралді стиль тән. Кейбір экономикалық, дипломатикалық терминдерді аудармасыз сол калыпында берген жөн деп ойлаймыз. Іскерлік француз жіне қазақ тілдерінде жазылған іскерлік хаттарды салыстыра келе мынандай қорытындыға келдік: **1.** Біріншіден салыстырылып отырған екі тілде де іскерлік хат жазудың өзіне тән мемлекеттік стандарттары, үлгілері бар. Бұл барлық ілге тән универсалды белгі деп ойлаймыз. **2.** Француз тілінде қазақ тілінен бір айырмашылығы – ресми хаттардың “амандасу” бөлігі жоғарғы бейтарап түрде жазылады, яғни ресми хаттарда *cher M, Mme* сияқты қаратпа сөздер қолданылмайды. Француз тілінде ресми хаттарда егер адресат таныс емес болса, "*Monsieur, Mme, Messieurs*" деп бастайды, адресант таныс болса "*Mr X, Mr Ambassadeur etc*" сияқты үлгіде басталады. Қазақ тілінде қарапайым сөздерін "*Құрметті Сұлтан мырза*", "*Қымбатты Смит мырза*", "*Құрметті мырза*", "*мырза*", "*Ханым*". Жақсы кейіп білдіру құрылымы хаттың соңында "*Қоштасу бөлігінде*", "*Сізге шынайы тілектес*", "*Мырзаға ең жақсы тілектер тілеймін*", "*Ең жақсы тілектермен*", "*Менің игі тілектерімді қабыл алыңыз*" деген сөз сақталады. **3.** Сонымен қатар, екі тілдің іскерлік хаттарының тағы бір айырмашылығы: Француз тілі "қоштасу" бөлігіне жатқызылатын сыпайылық формулаларына өте бай; және сыпайылық формулалары өте күрделі құрылған. Мысалы: "*Veillez agréer Mr, l'expressions de mes sentiments distingués*": "*Croyez, Mme, en l'expression de mes sentiments très respectueux*" etc. Ал қазақ тілінде мұндай сыпайылық формулалары өте қарапайым үлгіде құрылған. Ресми хаттарда: *Құрметпен ...т.б. Ізгі ниетпен*, *Игі ниетпен*, *Ең жақсы тілектермен*, *менің игі тілектерімді қабыл алыңыз* бейресми хаттарда: *Сәлеммен ...н.* Тағы бір екі тілге басқа да тілдерге тән универсалды белгі – ауыз екі сөйлеу тілінде қолданылатын қарапайым сөздерді, жарған, диалект т.б. ресми-іскерлік хаттарда қолданылмайды.

Әдебиеттер тізімі

- Г.Г. Мусабаев, Б.А.Сулейменова «Делопроизводстваның терминдері» сөздігі Алматы,1961
- Д. Карнеги Как завоевывать друзей и оказывать влияние на анг Перевод с английского Алма Ата Ана тілі ,1992
- Р. Сыздықова , “XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің тарихы”, алматы 1984, 6 бөлім, 10 параграф
- Р. Сыздықова “История казахского литературного языка в XVIII-XIX веках”, Алматы 1984, глава 6, параграф 10
- Потебня А.А. «Мысль и язык» Харьков
- Потоцкая Н.П. Стилистика современного французского языка. Москва, Высшая школа ,1974,стр 34-44
- Соппер Поль. Л. «Основы Искусства речи» Ростов на Дону: Феникс,1995 г.
- Теппер Рон «Как овладеть искусством делового письма» Перевод с англ. яз.- Москва аудит ,1994
- Кожемякина В.А. Язык французских грамот XIII века. Основные особенности делового стиля на раннем этапе развития АКД. Москва ,1983Т 44-Т50,34
- Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі: филол. ғыл. д-ры... дисс. автореф. –Алматы, 2001. – 49 б.
- Әлкебаева Д. А. Қазақ тілінің прагмастилистикасы. –Алматы : Зият-Пресс, 2007. – 243 б

SOME PROBLEMS OF TEACHING UZBEK IN TURKIC AUDIENCE

Yusupova Gulara ATAXANOVNA¹, Kabulova Durdona SATIMOVNA², Urazbayev Pulat ZAYIROVICH³

Abstract

There is no single point of view on methodologists in teaching Uzbek in Russian and Turkic audiences, the principles of teaching, the approaches, content, techniques and methods of teaching. In addition, the fact that the curriculum and the corresponding hours of the audience to varying in each academic year which depend on the improvement of the length of the educational-methodical complex, but not on quality. The purpose of the article is to familiarize the pedagogical educational institutions with the current state of teaching the Uzbek language in the Turkic audience, ways of solving problems, the main forms and methods of teaching the Uzbek language to native languages according to a certain methodology; analyse the linguistic and vocabulary materials, as well as presenting the initial studies of the concept of teaching Uzbek to a Turkic audience. The authors develop present concept about teaching Uzbek on the basis of theoretical resources and practical experience, furthermore it was done empirical methods of gathering data such as: observing, interviewing, test, and survey. Materials learnt in details and pedagogical experience will help to refresh and rework the present methods of teaching Uzbek in Turkic audience. While teaching the Uzbek language, it is important to take into account linguistic peculiarities, syllabus, and coursebooks of kindred languages, moreover we are suggesting some developed manuals, books, multimedia softwares in teaching Uzbek. The delivered results of surveys on teaching the Uzbek language among teachers and lecturers in Higher Educational Institutions showed that it had still problems in practice teaching either Russian or Uzbek in the Turkic (Karakalpak, Kazakh, Turkmen) audience. According to surveys and interviews of students, most of them have difficulties in reading and listening to the Uzbek professional and scientific texts, especially during the lesson while debates because of first language acquisition students use their native language or some elements of Karluk dialect, which violating the rules of Uzbek spelling rules, or Karakalpak/Kazakh. Therefore, unlike the teaching of Russian groups we need to develop the concept of creating a unique teaching methodology Uzbek in the Turkic audience, creating alternative curricula, publications and multimedia applications, as well as deliver experiments on the development of compatible content, was developed.

¹ Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти ўқитувчиси. Teacher of Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz. guli0805@umail.uz;

² Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти катта ўқитувчиси. Great Teacher of Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz durdona.kabulova@mail.uz

³ Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти ўқитувчиси. Teacher of Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz.

Conclusions

From preliminary observation and analysis of the results it becomes clear that the preparation of students in the Uzbek language for professional activities is based on a differentiated approach to the curriculum based on the educational and methodological complex based on the characteristics of the related language and languages not related to kinship impedes the achievement of results and adversely affects the quality and effectiveness of education. Therefore, it is extremely important that a deep and focused study of the future theoretical and practical training of future teachers in the everyday, academic and professional areas of the Uzbek language. Of course, our conclusions do not allow us to make a final conclusion, because the multidimensional problem requires further development of our research, as well as the scope of our research on local and international experience.

Keywords: Uzbek language, language acquisition, teaching methodology, content of education, continuity, teaching tools.

O'ZBEK TILINI TURKIY AUDITORIYADA O'QITISHNING AYRIM MASALALARI

Annotatsiya

O'zbek tilini rusiyzabon va turkiy auditoriyada o'qitish prinsiplari, yondashuvlar, fanning mazmuni, vositalari, metod va usullari borasida metodistlarda yagona nuqtayi nazar mavjud emas. Shuningdek, o'quv rejalarining, shunga muvofiq auditoriya soatlari har o'quv yilida har xil o'zgarishga uchrayotganligi fanning o'quv-metodik majmuasini sifat jihatidan emas, aksincha hajm jihatdan yangilashni taqozo qilmoqda. Maqola maqsadi pedagogika yo'nalishidagi ta'lim muassasalarida turkiy auditoriyada o'zbek tilini o'qitishning mavjud ahvoli, yetilgan muammolarni hal qilish yo'llari, o'zbek tilini qardosh tillar vakillariga o'ziga xos metodika asosida o'qitishning asosiy shakllari, metodlari; lisoniy va nutqiy materialni tanlash masalalarini tahlil qilish hamda o'zbek tilini turkiy auditoriyada o'qitishning konsepsiyasini yaratishga oid dastlabki izlanishlarni taqdim qilishdan iborat. Mualliflar nazariy adabiyotlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, emperik ma'lumotlar yig'ish usullari: kuzatish, suhbat, test, shuningdek, savolnomalar o'tkazish, ma'lumotlarni qayta ishlash va pedagogik tajriba, ommaviy o'rganish metodlari yordamida turkiy auditoriya uchun o'zbek tilini o'qitishning metodik ta'minotini yangilash masalasiga urg'u berishgan hamda o'ziga xos metodikani ishlab chiqish bo'yicha mavjud g'oyalarni rivojlantirishgan. O'zbek tilini o'qitishda qardosh tillar xususiyatlari e'tiborga olinadigan o'quv dasturi, zamonaviy o'quv qo'llanma va darsliklar, multimediya ilovalari yaratish va ularga qo'yiladigan talablar haqidagi tavsiyalar keltirilgan. O'zbek tilini rus guruhlarida o'qitishdan farqli o'laroq turkiy auditoriyada o'qitishning o'ziga xos metodikasini yaratish bo'yicha konsepsiyani shakllantirish, muqobil o'quv dasturlari, bosma adabiyotlar va multimediya ilovalari yaratish, mos kontentni ishlab chiqishga doir sinov- tajribalarni tashkil qilish ishlari loyihalashtirildi. Xulosalarimiz qat'iy yakuniy fikrlarni aytish imkonini bermaydi, chunki muammoning ko'pqirrali ekanligi tadqiqotimizni yanada rivojlantirishni, mahalliy va xorijiy tajribalar, tadqiqotlar negizida izlanishlarimiz miqyosini kengaytirishni taqozo qilmoqda.

Kalit So'zlar: o'zbek tili, o'qitish metodikasi, ta'lim mazmuni, uzluksizlik, ta'lim vositalari.

Anahtar Kelimeler: Özbek dili, öğretim metodolojisi, eğitim içeriği, süreklilik, öğretim araçları.

Kirish

Xalqimizning muqaddas qadriyatlaridan biri bo'lmish ona tilimizning qonuniy maqomi haqida so'z yuritilganda shuni ta'kidlash o'rinliki, mazkur qonunni ishlab chiqishda demokratik va insonparvarlik prinsiplariga ko'proq rioya qilinganki, jumladan "qabul qilingan qonunda davlat tili bilan yurtimizdagi barcha millat va elatlarning tillarini rivojlantirish, davlat tomonidan himoya qilish, tili, dini va millatidan qat'iy nazar, har bir fuqaroning o'z ona tilida ta'lim, axborot, kerakli ma'lumot olish kabi huquqlarini kafolatlash masalalari aniq belgilab qo'yilgan edi" (Xo'janiyazov, Yuldasheva, 2008). Darhaqiqat, demokratik jamiyat, adolatli huquqiy davlat barpo etayotgan mamlakatimizda istiqomat qilayotgan barcha millat va elatlarning sha'ni va g'ururiga tegmaydigan, ularning insoniy va konstitutsiyaviy huquqlarini poymol qilmaydigan, teng huquqliligini ta'minlaydigan til qonuni qabul qilinishiga erishildi. Binobarin, O'zbekiston Respublikasi hududida 130 dan ortiq millat va elatlar vakillari istiqomat qilar ekan, yuksak minbarlardan e'tirof etilganidek, "o'zbek tilini davlat tili deb e'lon qilish, uni majburiy joriy qilish yoki boshqa tillar imkoniyatlarini pasaytirgan holda unga sun'iy ravishda alohida nufuz, obro' yaratishni anglatmaydi. Aksincha, bu tarixiy voqea ilk marta O'zbekiston tarixida uning hozirgi zamon til siyosati uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi" (Abdullayev, Bushuy, 2002). Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasiga murojaat qilar ekanmiz, uning 4-moddasida: "Qoraqalpoq tili va o'zbek tili Qoraqalpog'iston Respublikasining davlat tilidir" (QR Konstitutsiyasi, 1996), – deb qayd qilinganligi esa mamlakatimizda til siyosatining demokratik va insonparvarlik prinsiplarga asoslanayotganini yana bir karra yaqqol namoyon qiladi. Ana shu qonunlarga amal qilgan va ularning demokratik prinsiplarini chuqur anglab yetgan holda "o'z davlat tilini bilish, uni o'rganish yuksak ma'naviyat, Vatani va xalqiga sadoqat belgisi" (Karimov, 1997) sanalishini o'rgatish O'zbek tilini fan sifatida turli ta'lim muassasalarida o'qitishning maqsad va vazifalarini belgilab beradi.

Maqola maqsadi pedagogika yo'nalishidagi ta'lim muassasalarida turkiy auditoriyada o'zbek tilini o'qitishning mavjud ahvoli, yetilgan muammolarni hal qilish yo'llari, o'zbek tilini ta'lim qoraqalpoq, qozoq, turkman tilida olib boriladigan auditoriyada (bundan keyingi o'rinlarda turkiy auditoriyada jumlasini foydalaniladi – ta'kid bizniki: mualliflar) qardosh xalqlar vakillariga o'ziga xos metodika asosida o'qitishning asosiy shakllari, metodlari; lisoniy va nutqiy materialni tanlash masalalarini tahlil qilish hamda o'zbek tilini turkiy auditoriyada o'qitishning konsepsiyasini yaratishga oid dastlabki izlanishlarni taqdim qilishdan iborat. Maqolada nazariy adabiyotlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, emperik ma'lumotlar yig'ish usullari: kuzatish, suhbat, test, shuningdek, savolnomalar o'tkazish, ma'lumotlarni qayta ishlash va pedagogik tajriba, ommaviy o'rganish metodlari yordamida turkiy auditoriya uchun o'zbek tilini o'qitishning metodik ta'minotini yangilash masalasiga urg'u berilgan hamda o'ziga xos metodikani ishlab chiqish bo'yicha mavjud g'oyalar rivojlantirilgan.

"Davlat tili haqida"gi Qonunning qabul qilinishi tufayli mamlakatimiz hududida o'z madaniyati va an'alariga ega turli millat vakillari farzandlarining o'zbek tilini yanada samaraliroq o'rganishlari uchun yetarli shart-sharoit yaratildi, o'quv maskanlarida davlat tilini o'qitishga bo'lgan munosabat o'zgardi (Yuldasheva, 2013). Aslida mamlakatimizda rus sinf (guruh)larida o'zbek tilini o'qitish metodikasi bir asrdan ko'proq tarixga ega. O'zbek tilini o'qitish dastlab rus-tuzem maktablarida boshlangan. 1905-yildan e'tiboran Turkiston general-gubernatorining buyrug'iga muvofiq "Turkiston o'lkasida yashovchi rus jamoasining bolalari mahalliy tilni va yozuvini bilishi zarur" (Nazarova, 1992) bo'lib qoladi. Shu tariqa qanday maqsad ko'zlanmasin, rus bolalariga o'zbek tili o'rgatila boshlangan. Ta'lim boshqa tillarda (qozoq, turkman, qoraqalpoq, qirg'iz, tojik) olib boriladigan maktablarning 2 – 9-sinflarida o'zbek tilining asosiy fan sifatida o'qitilishi 1993-1994 o'quv yilidan boshlangan edi. Umumta'lim maktablaridan keyingi bosqichda, o'rta maxsus va oliy ta'limda o'zbek tilining rusiyabon guruhlarda o'qitilishi ham qariyb bir asrlik tarixga ega. O'zbek tilining fan sifatida

turli ta'lim yo'nalishlarida: moliya, texnika, tibbiyot, gumanitar, yuridika va boshqa sohalarda o'qitilishi ana shu sohalarga mos darslik va o'quv qo'llanmalar yaratish, o'z navbatida ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etgan. Mustaqillik yillarida o'zbek tili o'qitish metodikasining shakllanishi masalasi va oliy o'quv yurtlarining rus guruhlarida talabalar nutqini sohaviy atamalar bilan boyitish, kasbiy nutqini shakllantirish, o'zbekcha yozma nutqini o'stirishda ilmiy matnlarga tayanish, zamonaviy pedagogik va komp'yuter texnologiyalaridan foydalanish masalalari yoritilgan nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi va bu ishlar o'zbek tilini o'qitish metodikasi rivojiga ulkan hissa bo'lib qo'shildi (Dadajonova, 1996; Qurbonova, 2000; Akramova, 2001; Qoraxo'jayeva, 2002; Adilova, 2004; Jo'rayev, 2005; Umarova, 2007, Muhiddinova, 2011). Mazkur yutuqlarni e'tirof etgan holda ta'kidlash o'rinliki, oliy ta'limning rus guruhlarida o'zbek tilini o'qitishdan farqli o'laroq, ta'lim qoraqalpoq, qozoq, turkman, tojik tillarida olib boriladigan bakalavriat yo'nalishlarida o'zbek tilini davlat tili sifatida o'qitishda hal qilinishi lozim bo'lgan masalalar o'z yechimini kutib turibdi. Xususan, pedagogika institutlarida ta'lim rus, qoraqalpoq, qozoq, turkman, qirg'iz, tojik tilida olib boriladigan barcha guruhlar uchun bir xil o'quv dasturi (Хусанов, 2017) amal qilayotganligi, o'zbek tilini rusiyazbon va turkiy auditoriyada o'qitish prinsiplari, yondashuvlar, fanning mazmuni, vositalari, metod va usullari borasida metodistlarda yagona nuqtayi nazar mavjud emasligi o'zbek tili fani taraqqiyoti jadal islohotlardan bir necha qadam orqada qolib ketishiga sabab bo'lmoqda. Shuningdek, o'quv rejalarining, shunga muvofiq auditoriya soatlari har o'quv yilida har xil o'zgarishga uchrayotganligi tufayli fan o'qituvchilari sifatli o'quv-metodik majmuani yaratish, uni takomillashtirishdan ko'ra har safar ishni yangidan boshlash bilan band bo'lmoqda.

Ta'lim qoraqalpoq, qozoq, turkman tillarida olib boriladigan guruhlarda o'zbek tilining o'qitilishi o'tgan asrning 90-yillaridan boshlanganini hisobga olsak, oliy va o'rta maxsus ta'limda o'zbek tilini o'qitish metodikasi bo'yicha muayyan ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilishi taqozo qilinadi. Binobarin, sanoqli ishlarni mustasno qilganda (Qiyasova, 2004; Yuldasheva, 2008) faqat ilmiy maqolalarda va o'quv adabiyotlarida turkiy auditoriyada o'zbek tilini o'qitish muammosining turli qirralari tadqiq qilinmoqda, ilmiy-didaktik xulosalar o'rin olmoqda (Bo'ronov, 1997; To'xliyev, Qurboniyazov, 2012; Yuldasheva, Kabulova, Sabirova, 2013; Yuldasheva, Kabulova, 2016; Kabulova, 2016). Turkiy auditorida o'zbek tilini o'qitishda qardosh tillar xususiyatlari e'tiborga olinadigan o'quv dasturi, zamonaviy o'quv qo'llanma va darsliklar, multimediya ilovalari yaratish, o'quv adabiyotlarini yangi formatga o'tkazish bo'yicha tadqiqotlar boshlangan bo'lsa ham, til va nutqiy materialni tanlash borasida yakuniy xulosa mavjud emas. O'zbek tili fanidan oliy ta'limda dars beruvchi professor-o'qituvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalardan ma'lum bo'ldiki, amalda rusiyazbon va turkiy auditoriyada bitta o'quv dasturida o'qitilayotganligi sohada muammolar to'planib qolishiga sabab bo'lmoqda. Talabalar orasida o'tkazilgan so'rovnomalalar va suhbatlarga ko'ra, ularning aksariyati kasbiy va ilmiy uslubga oid o'zbekcha matnlarni o'qib, tinglab tushunishda muayyan qiyinchiliklarga duch kelishmoqda, dars jarayonida ayniqsa bahs-munozaralarda o'z ona tillarida yoki qarluq lahjasi shevalari ta'sirida o'zbek tili orfoepiyasi qoidalarini buzib, na o'zbek tili, na qoraqalpoq tili / na qozoq tili deb atab bo'lmaydigan qorishiq tilda muloqot qilish holatlari kuzatilmogda. Shu bois o'zbek tilini rus guruhlarida o'qitishdan farqli o'laroq turkiy auditoriyada o'qitishning o'ziga xos metodikasini yaratish bo'yicha konsepsiyani shakllantirish, muqobil o'quv dasturlari, bosma adabiyotlar va multimediya ilovalari yaratish, mos kontentni ishlab chiqishga doir sinov- tajribalarni tashkil qilish ishlari loyihalashtirildi. Dastlabki kuzatish va olingan natijalar tahlilidan ma'lum bo'ladiki, o'zbek tili fanidan talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda, avvalo, qardosh bo'lgan va qardosh bo'lmagan tillarning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'quv dasturiga differentsial yondashmaslik, bitta o'quv-metodik majmuaga tayanib qolish, muqobil darsliklar va o'quv qo'llanmalardan foydalanmaslik ta'limdan ko'zlangan natijaga erishishga to'sqinlik qiladi, ta'lim sifati va

samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham bo'lajak pedagoglarni o'zbek tilida kundalik, ilmiy va kasbiy sohalarida faoliyat olib borishga nazariy va amaliy tayyorlash masalasini chuqur va maqsadli tadqiq qilish dolzarb ahamiyatga egadir.

O'zbek tilini turkiy auditoriyada o'qitish kontsepsiyasi loyihasi va unga muvofiq yaratildigan o'quv-metodik majmua hamda elektron o'quv-metodik majmua quyidagi tuzilishda taqdim qilinishi mumkin:

Kirish.

O'zbek tilini o'rganishdagi muammolar:

- 1) talablarning kasbiy va ilmiy matnni o'qib, tushunish muammolari;
- 2) fanning mazmunini belgilashdagi muammolar;
- 3) leksik va grammatik minimumni aniqlash muammolari;
- 4) metodik xarakterdagi muammolar;
- 5) fanni o'qitishda kadrlar masalasi.

O'zbek tili fanining gumanitar fanlar tarkibidagi ahamiyati: o'zbek tili fani o'qituvchisi bilishi kerak bo'lgan fanlar: tilshunoslik, metodika, psixologiya, pedagogika, diagnostika, kvalemetriya.

Fanning maqsad va vazifalari:

Ekstralingvistik maqsadlar:

- talabning bakalavriat yo'nalishiga mos bilimlar bazasini shakllantirish: yo'nalishga mos ilmiy maqola yozish, ilmiy tadqiqot o'tkazishga yo'naltirish;
- yo'nalishga mos o'zbekcha-qoraqalpoqcha ixtisoslik atamalarini va kasbiy atamalarni o'rinli qo'llay olish ko'nikma va malakalarini shakllantirish;
- sohaga oid turli adabiyotlar: ilmiy maqola, tezis, referat, ma'lumot, daydjest, internet resurslaridan foydalana olish ko'nikmasini rivojlantirish.

Lingvometodik maqsadlar:

- turli tipdagi va shakldagi matnlarni o'qish, funktsional savodxonligini rivojlantirish;
- matnni o'qish asosida nutqiy faoliyatning o'qish, yozish, tinglash va gapirish faoliyatlarini mujassamlashtirishni takomillashtirish;
- matnni ixchamlash, kengaytirish ko'nikma va malakalarini rivojlantirish;
- ilmiy matnlarni: maqola, annotatsiya, avtoreferat, magistrlik dissertatsiyalarini tahlil qilish, shaxsiy munosabatini bildirish, shu asosda ilmiy matn kompozitsiyasi, mazmuni, strukturasi haqida bilimlarga ega bo'lish, ilmiy ijodga yo'naltirish;
- talabning oliy ta'limdagi tahsili va kasbiy faoliyatida foydalaniladigan rasmiy ish hujjatlari bilan ishlash ko'nikma va malakalarini rivojlantirish.

Fanni o'qitish prinsiplari:

- kommunikativ prinsip
- pedagogik maqsadga yo'naltirilganlik prinsipi
- integrativ prinsip
- talabalarga yo'naltirilgan prinsip

qo'llaniladigan metodlar:

- eslab qolishni kuchaytiruvchi samarali metodlardan foydalanish
- autentik, viziual tizimlardan foydalanish

Qo'llaniladigan texnologiyalar:

- har xil tipdagi o'quv topshiriqlari bilan ishlash (o'rganish, tanishish, izlanish, tomosha qilish);
- audioma'ruzalar bilan ishlash;
- sxema shakliga keltirilgan, ixchamlashtirilgan matnlar, intellekt xaritalar bilan ishlay olish;
- tezauruslar bilan ishlay olishga o'rgatish.

Fanning lingvodidaktik konsepsiyasini ishlab chiqish

Fanning lingvodidaktik konsepsiyasi ekstralingvistik, lingvistik, metodik tarkibdan iborat bo'ladi.

Ekstralingvistik tarkib:

- ilmiy sohani tanlash (informatika, matematika, fizika, ximiya, tarix, geografiya, tilshunoslik va h.k.);
- bakalavriat yo'nalishi bo'yicha o'quv rejalar va fan dasturlarini o'rganib chiqish;
- ixtisoslik fanlaridan dars beruvchi o'qituvchilar bilan suhbatlar tashkil qilish, konsultatsiyalar olish;
- kasbiy soha va ixtisoslikda muhim o'rin tutuvchi masalalarni o'quv materiali sifatida tanlash;
- turli kasb egalarining intervyulari bilan tanishish (leksik minimumni aniqlashga imkon beradi);
- talaba kitobiga kiritish mumkin bo'lgan adabiyotlar va ularning janrlarini aniqlashtirish (darsliklar, ma'ruz matnlari, jurnal maqolalari, ilmiy-ommabop maqolalar, annotatsiyalar, magistrlik dissertatsiyasidan parchalar, rasmiy ish hujjatlari namunalari, kundalik muloqotga oid parchalar)

Lingvistik tarkib:

- asosiy leksik, grammatik materialni ajratib olish uchun kasbiy va ixtisoslikka oid matnlarni, ish hujjatlari matnlarini lingvistik tahlil qilish.
- ixtisoslikka oid matnlardan kalit so'zlar va so'z birikmalarini o'rganish va tahlil qilish;
- matnning qismlari: gap, abzaslarni tahlil qilish;
- ilmiy manning kirish, asosiy qism, xulosa, tavsiya, foydalanilgan adabiyotlar, shuningdek ilovalar, illyustratsiyalar qismlarini lingvistik tahlil qilish;
- Ilmiy matndagi so'z birikmalarini va gaplarni sintaktik transpozitsiya metodi orqali tahlil qilish.

Fanning metodik tarkibi:

- turli nutqiy faoliyatlarda adresat va uning kompetensiyalariga xos xususiyatlarni e'tiborga oladi;
- fanning o'quv-metodik majmuasi bakalavriat ta'limida tahsil olayotgan umumta'lim maktablari yoki kasb-g'unar ta'limida o'zbek tilini A2 darajada o'rgangan o'zbek tiliga qardosh bo'lgan til vakili uchun mo'ljallanadi;
- o'quv-metodik majmua 190 soatga mo'ljallangan, 90 soat auditoriya soatlari, 100 soat mustaqil o'rganish uchun ajratiladi;

O‘quv majmua quyidagi qismlardan iborat bo‘ladi: talabalar kitobi, o‘qituvchi kitobi, multimedia ilovalari. Shuningdek, o‘quv-metodik majmuaning tuzilishida quyidagilarga e‘tibor qaratiladi:

- nazariy qism (qoidalar)
- mashqlar tizimi
- video va audio materaillar
- leksik materialni o‘rganish uchun tarqatma materiallar
- nazorat testlari
- ilovalar: atamalarning lug‘ati, mashqlar uchun kalit,

Albatta, o‘zbek tili fanini turkey auditoriyada o‘qitish konsepsiyasi bo‘yicha dastlabki qarashlarimiz, xulosalarimiz qat’iy yakuniy fikrlarni aytish imkonini bermaydi, chunki muammoning ko‘pqirrali ekanligi tadqiqotimizni yanada rivojlantirishni, mahalliy va xorijiy tajribalar, tadqiqotlar negizida izlanishlarimiz miqyosini kengaytirishni taqozo qilmoqda.

Adabiyotlar

Каримов И. А. (1997) *Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори*. Тошкент: Шарқ. Б.9.

Абдуллаев Ю., Бушуй А. (2002) *Язык и общество*. Ташкент: Фан. Стр. 295

Адилова С. (2004) *Ўзбек тили машғулотларини компьютер технологиялари воситасида таъкил этиши*: Пед. фан. ном. ... дис. Тошкент.

Акрамова Л. (2001) *Обучение письменной речи на базе научного текста по специальности в группах одаренных студентов медицинских вузов*: Автореф. кан. дис. ... пед. наук. Тошкент.

Дадажоновна Н. (1996) *Ўзбек тили таълими жараёнида олий ўқув юртларининг нофилологик ихтисосликларида ўқийдиган талабаларнинг нутқи устида ишлаш методикаси*: Пед. фан. ном. ... дис. Тошкент.

Жўраев М. (2005) *Ўзбек тилини давлат тили сифатида ўргатиш методикасининг шаклланиши (ОЎЮда давлат тили таълими мисолида)*: Пед. фан. ном. ... дис. Тошкент.

Muhiddinova X.C. (2011) *Таълим босқичларида ўзбек тили ўқитилиши узлуксизлигини таъминлашнинг илмий-методик асосларини такомиллаштириши*. Пед. фан. докт. ... дис. Тошкент.

Назарова С. (1992) *Ўзбек тили ўқитиш методикаси*. Тошкент: Ўқитувчи.

Умарова Н. (2007) *Талабаларнинг ўзбекча ёзма нутқини ўстиришида замонавий технологиялардан фойдаланиш методикаси*: Пед. фан. ном. ... дис. Тошкент.

Хо‘жаниёзов Е., Yuldasheva Sh. (2008) *O‘zbekiston Respublikasi “Davlat tili haqida”gi Qonunining demokratik tamoyillari*. //Fan va jamiyat. № 3-4. В. 30-31.

Қиясова Қ.Қ. (2004) *Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган касб-ҳунар коллежларида ихтисосий нутқни шакллантиришнинг методик асослари*: пед. фан. номз. ...дис. Тошкент. 203 б.

Қорахўжаева М. (2002) *Феъларни ўқитиш асосида нофилологик гуруҳлар талабаларининг касбий нутқини шакллантириши методикаси*: Пед. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 2002

Қурбонова Г. (2000) *Тиббиёт институтларининг рус гуруҳларида “Ўзбек тили” фанини ўқитиш жараёнида талабаларнинг ихтисосий нутқи устида ишлаш методикаси*: Пед. фан. ном. ... дис. –Тошкент,

Хусанов Н., Адурахмонова М., Лафасов У., Асилова Г. (2017) *Ўзбек тили*. Фан дастури (барча бакалавриат таълим йўналишлари учун). Тошкент.

- Qaraqalpaqstan Respublikasining Konstitutsiyasi.* (1996) Nokis: Qaraqalpaqstan.
Yuldasheva Sh., Kabulova D., Sabirova M. (2013) *O'zbek tili.* Nukus: Bilim.
Yuldasheva Sh., Kabulova D. (2016) *O'zbek tili.* Toshkent, Mumtoz so'z.
Kabulova D. (2016) *O'zbek tilidan didaktik materiallar.* Nukus.
To'xliiev B., Qurboniyozov G. (2012) *O'zbek tili.* (Oliy o'quv yurtlarining qoraqalpoq guruhi talabalari uchun). – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.

RELATIONSHIP BETWEEN SOIL CHARACTERISTICS AND FERTILITY IMPLICATIONS IN THE MOUNTAINOUS AGRICULTURAL LANDS

Nehayet SAMEDOVA¹, Mehmane SADIK²

Abstract

The principal aim of this research is to analyse the present state of the main physical-chemical and productivity indicators and their interrelationships of the agricultural soils in the mountainous areas on the example of Gedebe district. Soil samples were collected from the surface horizons (0-15 cm) located on the mountainous brown, mountainous black and mountainous meadow soil areas under the cultivation sections of various agricultural plants, hay fields and pasture zones in the various mountainous regions of the mentioned district. The geographic coordinates of the sampling points were determined by the Garmin GPS map 62s.

Keywords: Organic carbon, Nutritional elements, pH, Granulometric composition, Statistical analysis

DAĞLIK BÖLGELERDE TARIMA YARARLI TOPRAKLARIN FİZİKİ-KİMYEVİ ÖZELLİĞİ İLE VERİMLİLİK GÖSTERGELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN KARAKTERİSTİĞİ

Özet

Tədqiqat işinin məqsədi dağlıq zona kənd təsərrüfatı istifadəsində olan torpaqların əsas fiziki-kimyəvi və münbitlik göstəricilərinin müasir vəziyyətini və onlar arasındakı əlaqələri Gədəbəy rayonu timsalında təhlil etməkdir. Torpaq nümunələri rayonun ayrı-ayrı hissələrində dağ qəhvəyi, dağ-qara və dağ-çəmən qaratorpağabənzər torpaq tipləri areallarında müxtəlif kənd təsərrüfat bitkilərinin əkini altında, biçənək və örüş sahələrdə səth horizontundan (0-15 sm) toplanmışdır. Ümumilikdə 65 nöqtədən torpaq nümunəsi götürülmüş, nümunə nöqtələrinin coğrafi koordinatları Garmin GPS map 62s cihazı ilə müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: üzvi karbon, qida elementləri, pH, qranulometrik tərkib, statistik analiz

1 Giriş

Torpaq eroziyası əsas proseslərdir. Azərbaycan ərazisinin 42,5% -i eroziyaya məruz qalır (3,7 mln. ha). Torpaqların parçalanması otlaq ərazilərində də sürətlə artmaqdadır. Əsasən, torpaqların parçalanması növləri bölüşdürülə bilər. Təsirlər: a) əsasən suvarılmış əkinçilik ərazilərində torpaqların parçalanması nəticədə suyun idarə edilməsi və tədarükü nəticəsində yaranmışdır b) dağlıq ərazilərdə yarım çöllərdə torpaq və otlaqların parçalanması çökmə

¹ Gence Devlet Üniversitesi, Coğrafiya Bölümü, Araştırma Görevlisi, e-posta: revan.r2006@gmail.com

² Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Torpaqşınaslıq və Agrokimya Enstitüsü, e-posta: denizsadiq@mail.ru

ərazilərində başda olmaq üzrə aşırma səbəbiylə, c) dik dağlıq ərazilərdə meşələrin qırılması və eroziya, bu da öz növbəsində artım və çamur artmasına gətirib çıxarır d) sənaye və kəşfiyyat vasitəsilə texnogen zərər neft və təbii qazın istismarı, e) tənzimlənməmiş tikinti.

2 Tədqiqat Obyekti və Metodikası

Müasir kənd təsərrüfatını və torpaq resurslarını davamlı idarə etmək üçün detallı torpaq informasiyasının mövcudluğu və daima yenilənməsi zərurəti yaranmışdır. Azərbaycanın dağlıq regionlarında kənd təsərrüfatı istifadəsində olan torpaqların müasir vəziyyətinə aid yüksək məkan dəqiqliyinə malik informasiyalar əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Belə regionlardan biri də əlverişli relyef və iqlim şəraitinə malik olan, ərazisi demək olar ki, tamamilə kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə cəlb olunan Gədəbəy rayonudur. Gədəbəy rayonu kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında başlıca olaraq, heyvandarlıq və bitkiçilik (kartof, buğda, arpa, kələm, çuğundur və s.) məhsullarının istehsalında mühüm rol oynayır. Digər dağlıq ərazilərdə olduğu kimi, Gədəbəy rayonunda da heyvandarlıq və əkinçilik fəaliyyəti torpaqların eroziyaya uğramasına (Ələkbərov, 1961; Məmmədov, 2007, Məmmədov, 2009), münbitliyinin və məhsuldarlığın azalmasına və bir sıra ciddi ekoloji problemlərə gətirib çıxarmışdır (Aslanova, 1984).

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin normal inkişafı üçün əhəmiyyətli hesab olunan 20 qida elementindən üzvi karbon (C), azot (N), fosfor (P) və kalium (K) kəmiyyətə ən əhəmiyyətli elementlər hesab olunur və bitkinin böyüməsi, məhsuldarlığı məhz bu elementlərdən asılıdır (Tszoue, 2015). Üzvi karbon və azot başlıca qida elementləri olmaqla bərabər, torpaq keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin və davamlı idarə olunmasının əsas indeksləri kimi təmsil olunur (Liu, 2011). Torpaqdakı karbon və azotun miqdarı regional ekoloji sistemin evolyusiyasının və bu iki element arasındakı nisbət (C:N) torpaq keyfiyyətinin və qida elementləri dövriyyəsinin həssas göstəriciləri hesab olunur (Zhang, 2011). Digər tərəfdən, yer qabığında mövcud olan üzvi karbonun 75%-i, azotun isə 95%-i torpaqda cəmləşmişdir ki, müxtəlif bioiqlim şəraitlərində torpaq istifadə formaları fonunda atmosferdə karbon konsentrasiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir (Bruun, 2015).

Beləliklə, təqdim olunan tədqiqat işi Gədəbəy rayonunun mürəkkəb təbii-ekoloji şəraitini, bu regionda son illər kənd təsərrüfatında istifadə olunan torpaqların əsas fiziki-kimyəvi və münbitlik parametrlərinin genişmiqyaslı araşdırılmamasını əsas tutaraq, kənd təsərrüfatı istifadəsində olan bütün torpaqlarda (əkinəli, biçənək və örüş) fiziki-kimyəvi və münbitlik parametrlərinin müasir vəziyyətini xarakterizə etmək və onlar arasındakı əlaqələri təhlil etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Tədqiqatlar Azərbaycanın qərb dağlıq rayonu olan Gədəbəy ərazisində aparılmışdır. Geomorfoloji cəhətdən qismən mürəkkəb olub, ortadağlıq zonanı (1000-2000 m) əhatə edir, tektonik-denudasion, erozion-tektonik mənşəli relyef formaları, denudasion mənşəli çay dərələri və ən əsası bir sıra hamarlanmış səthlər regionun relyef mənzərəsini formalaşdırır (Müseiyibov, 1998).

Regionun geoloji quruluşunda Yura sisteminin müxtəlif tərkibli maqmatik və vulkanogen süxurları, xüsusilə də qranodioritlər, qranitlər, kvarts dioritlər, qabbro və qabbro dioritlər geniş yayılmışdır (Bayramov, 2008). Bu süxurların aşınma məhsulları və ellüvisi ilə bərabər, paleogen və neogen sistemlərinin müxtəlif yaruslarına aid olan çökmə mənşəli süxurlar da torpaq örtüyünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Kritallik əhəngdaşları və mergellərə də rast gəlinir (Müseiyibov, 1998).

3 Təhlil və Müzakirə

Tədqiqat obyektini dağlıq ərazi olmasında baxmayaraq, torpaqlar hələ qədim zamanlardan kənd təsərrüfatı döviyyəsinə cəlb olunmuşdur ki, bu da topoqrafik şəraitlə əlaqədar olaraq ərazidə eroziya proseslərinin geniş miqyasda inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən də kənd təsərrüfatı istifadəsində olan torpaqlar qranulometrik tərkibinə görə nəzərəçarpan müxtəliflik nümayiş etdirir. Toz fraksiyası lil, üzvi karbon və K-la zəif əlaqələrə malik olduğu halda, lil fraksiyası üzvi karbon, azot və pH-la nəzərəçarpan korrelyativ əlaqələr göstərdi.

Bir sıra tədqiqatçılar lil fraksiyasının miqdarının artması ilə torpaqda üzvi maddənin miqdarının artmasını əsaslandırmışdır. Bu asılılıq lil hissəciklərinin səthləri və üzvi maddə arasındakı rabitə, ikincinin parçalanmasını ləngitməsi və lil hissəciklərinin yüksək aqreqatlaşma formalaşdırmaq xassəsilə izah olunur. Oxşar iqlim şəraitlərində ağır qranulometrik tərkibli torpaqlar yüngül qranulometrik tərkibli torpaqlara nisbətən 2-4 dəfə daha çox üzvi maddəyə malik olur

Analiz nəticələri göstərir ki, tədqiqat obyektində torpaqda üzvi karbonun miqdarı geniş həddlər arasında dəyişir. Bu dəyişkənlik, relyef şəraiti, torpaq tipləri, torpaq istifadə formaları, eroziya dərəcəsi, becərilən kənd təsərrüfat bitkiləri ilə bilavasitə əlaqəlidir. Üzvi karbonun miqdarına görə tədqiq olunan torpaqlar az və orta dərəcədə təmin olunmuşdur və orta qiyməti 5.04% təşkil edir. Üzvi karbon azotla çox güclü müsbət, pH və CaCO₃-lə zəif əks korrelyativ əlaqələrə malikdir. Fosfor və kalium ilə üzvi karbon arasında əlaqə demək olar mövcud deyil. Azotun miqdarına görə bu torpaqlar zəif və orta dərəcədə təmin olunub. Azotla digər parametrlər arasında nəzərəçarpan əlaqələr üzvi karbonun fonunda baş verməkdədir.

Cədvəl 1: Torpaq analiz nəticələrinin statistik təhlili

Göstərici.	Qum (%)	Toz (%)	Lil (%)	C (%)	N (%)	C:N	pH	P mq/kq	K mq/kq	CaCO ₃ (%)
min	22	20	9	2.60	0.08	17.11	5.31	198.55	567.00	0.00
max	65	45	38	9.10	0.33	35.81	7.90	1569.12	6722.53	8.01
mean	41.35	34.28	24.37	5.04	0.19	26.22	6.32	597.99	2730.38	1.83
SD	11.17	6.00	7.69	1.77	0.06	4.05	0.71	248.05	1291.86	1.74
N=65										

Min-minimum, max-maksimum, mean-orta qiymət, SD-orta kvadratik meyletmə, N-müşahidə sayı,

Üzvi karbonun azota olan nisbəti (C:N) torpaqda üzvi qalıqların parçalanması və qida elementlərinin (dominant olaraq azotun) dövrünü üçün mühitin optimal olub-olmamasını göstərir. Bəzi nümunələrin toplandığı ərazilərdə uzunmüddətli monokultura mövcud olduğuna və eroziya prosesləri inkişaf etdiyinə görə C və N nisbəti yüksək qiymətlər alır, bu da qeyri-əlvərşli mühit hesab olunur.

Tədqiqat obyektində torpaqların mühit reaksiyası güclü turşuluqdan az qələviliyə qədər bir neçə qradasiyanı əhatə edir ki, bu da geniş çeşiddə bitkilərin becərilməsi üçün əlvərşli hesab

olunur. Ümumi fosforun miqdarı tədqiq olunan torpaqların fosforla təminatının ümumi mənzərəsini formalaşdırır bilər. Ümumi fosforun miqdarının əsas hissəsi bitkilər üçün mənimsənilə bilməyən formada olsa da müəyyən qismi mənimsənilən formaya keçmək qabiliyyətinə malikdir, bu da öz növbəsində torpaqların fosfor təminatı barədə ilkin əlamətləri formalaşdırır (Selles və b., 2011). Ümumi fosforun bəzi torpaq nümunələrində kəskin yüksək qiymətlərə malik olması mineral gübrələrin tətbiqi ilə izah olunur. Belə ki, yüksək fosfor konsentrasiyası yalnız əkin sahələrindəki torpaqlarda müşahidə olunmuşdur. Təəssüf hissi doğuran faktorlardan biri odur ki, ərazidəki torpaqlar yüksək potensial münbitliyə malik olsa da yerli sakinlər (və ya lokal sahələrə malik olan fermerlər) gübrələnmə proqramını demək olar ki, elmi əsaslandırılmadan tətbiq edirlər. Bu vəziyyət demək olar ki, rayon miqyasında müşahidə olunmaqdadır. Yerli fermerlər mineral gübrələri məhsuldarlığı yüksəltmək məqsədilə tətbiq etsələr də əslində regionda məhsuldarlığı məhətdləşdirən faktorlar torpaqda qida elementlərinin miqdarı ilə əlaqədar deyil. Mineral fosfor gübrəsinin bitki tərəfindən mənimsənilməyən artıq hissəsi torpaq mühitinin reaksiyasından asılı olaraq qısa zamanda minerallaşmaya məruz qalır və nəticədə mənimsənilə bilməyən formaya keçir (Selles və b., 2011) və ya qırt və axar sulara miqrasiya edir.

Tədqiq olunan torpaqlarda karbonatlıq CaCO_3 formasında analiz və təhlil olunmuşdur. Karbonatlılığın mənbələri, məkan yayılması haqqında elmi ədəbiyyatlarda kifayət qədər məlumatlara rast gəlmək mümkündür (Salayev, 1966; Salayev və b., 2004). Tədqiqat sahəsində səth horizontunda CaCO_3 çox cüzi miqdarda müşahidə olunur, bəzi hallarda müşahidə olunmur. Onun ən yüksək qiyməti karbonatlı süxurların səthə yaxın yerləşdiyi və əsasən də cənub baxarlı yamaclarda müşahidə olunur və 8.0%-ə çatmışdır. Torpağın mühit reaksiyası istisna olmaqla, CaCO_3 -ün digər parametrlərlə çox zəif korrelyativ əlaqələri aşkar olundu.

4 Sonuç

Çoxsaylı torpaq nümunələrinin kimyəvi analizlərinin nəticələri əsasında Gədəbəy rayonu miqyasında torpaqların üst qatında əsas fiziki-kimyəvi və qida elementlərinin müasir statusu öyrənilmiş, statistik analizi və onlar arasında korrelyativ əlaqələr təhlil olunmuşdur. Üzvi karbonun və ümumi azotun miqdarına görə tədqiq olunan torpaqlar az və orta dərəcədə təmin olunmuşdur. Üzvi karbon ümumi azotla çox güclü müsbət, lil fraksiyası ilə güclü müsbət, qum fraksiyası ilə mülayim əks, CaCO_3 -lə zəif əks korrelyativ əlaqələri aşkar edildi. Ümumi fosfor və kaliumun məkan paylanmasında kəskin nəzərə çarpan dəyişkənliklər aşkar edildi. Həm fosfor həm də kalium digər fiziki-kimyəvi göstəricilərlə zəif və çox zəif korrelyativ əlaqələrə malikdir və bu vəziyyət bir sıra faktorlarla- eroziya, əsassız gübrələmə tətbiqi, torpaq istifadə formaları əlaqədərdir.

Кайнакча

Асланова Р.Г. Изменение гумусного состояния горно-лесных и горно-степных почв Малого Кавказа под влиянием эрозийных процессов и его улучшение. Автореф.дисс.уч.степ.с/х.наук., Баку, 1984, 24 с.

Babayev M.P., Mammadov E.E., Aslanova R.H. Physical-chemical changes in Mountain-Forest Cinnamonic soils of Small Caucasus under anthropogenic influence. // *Annals of Agrarian Science, International Journal*, Vol-7, No-3, Tbilis, 2009, s. 43-47.

Babayev M.P., Məmmədov E.E. Kiçik Qafqazın dağ-qəhvəyi torpaqlarının antropogen təkamülünün bəzi xüsusiyyətləri. // AMEA-nın «Məruzələri» 2009, №2, LXV cild, s.155-160.

Bayramov A.A. və b. Azərbaycan Respublikasının geoloji xəritəsi (1:500 000). A.Əlizadə və b. (Red.) Bakı Kart.Fab., 2008.

Ələkbərov K.Ə. Azərbaycanca torpaq eroziyası və onunla mübarizə. Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1961, 218 s.

Hacıyev Q.Ə., Rəhimli V.Ə. Azərbaycan SSR inzibati rayonlarının iqlim səciyyəsi. Bakı, Elm, 1977, 269 s.

İsmayılov A. Torpaq ekoloji sistemin tədqiqində riyazi statistika və modelləşdirmə. Bakı, 2005, 296 s.

Liu M., Li Z.P., Zang T.L., Jiang C.Y., Che Y.P. 2011. Discrepancy in response of rice yields and soil fertility to long-term chemical fertilization and organic amendments, in paddy soils cultivated from infertile upland in subtropical China. *Agric.Sci.China*, 10, 259-266.

Мамедов З.Р. Эрозии почв северо-восточных склона Малого Кавказа и мероприятия по борьбе с ней. //Актуальные проблемы современной науки. Москва, № 6(50), 2009, ISSN 1680-2721, с.161-167

Məmmədov Q. Ş. Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı, «Elm», 2007, 854 s.

Müseiyov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı, «Maarif», 1998, 301 s.

Salayev M.E., Babayev M.P., Cəfərova Ç.M., Həsənov V.H. Azərbaycan torpaqlarının morfo-genetik profili (azərb. və rus dillərində). Bakı, «Elm», 2004, 202 s.

Салаев М. Э. Почвы Малого Кавказа. Изд. АН Азербайджанской ССР, Баку, 1966, 326 с.

STRUGGLE ON THE DEVELOPMENT ESTATION IN KAZAKHSTAN

U.Sh. ISMAGULOV¹, R.G. KARTMAGAMBETOVA²

Abstract

In the article the course of struggle of sights concerning development in Kazakhstan a cattle-breeding or an agricultural economy is stated. The solution of land problems in Kazakhstan, the unification of land management activities due to what kind of economy is given. Therefore, since the establishment of Soviet power in the country there was a struggle for the priority of traditional cattle breeding or sedentary agriculture.

Keyword: agriculture, nomadic pastures, land, resettlement

ҚАЗАҚСТАН ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУЫ БАҒЫТЫНДАҒЫ ТАРТЫСТАР (XX Ғ.20-30 ЖЖ.)

Түйіндеме

Мақалада Қазақстанда мал шаруашылығына немесе ауыл шаруашылығына қатысты көзқарастардың күресі туралы баяндалады. Қазақстанда жер мәселесінің шешілуі, жерге орналастыру шарасының бірыңғайлануы шаруашылықтың қай түріне басымдылық берілуіне байланысты болды. Сол себепті де Кеңес үкіметі орнаған кезден-ақ елде дәстүрлі мал немесе отырықшы-егін шаруашылығы басымдық алуы төңірегінде тартыс қалыптасты.

Тірек сөздер: ауыл шаруашылығы, көшпелі-жайылымдылық, жер, қоныстандыру

Кіріспе

Көшпелі-жайылымдық территорияның табиғи-тарихи жаратылысы жағдайын өзгертуге келмейтіндігі секілді осындағы қалыптасқан көшпелі мал шаруашылығы формасын жою да мүмкін емес еді. Бұл жөнінде А.Н.Жемчужников былай деп көрсетеді: «Шаруашылықтың бұл түрі алғашқы тұрмыстық мәдениет қалдығы болып табылмайды және де оған тұрмыстық ескі наным-сенім ретінде қарауға болмайды. Қырғыз (Қазақ) өлкесі үшін бізге егіншілік малшының өтуге тиіс шаруашылығының жоғарғы формасы сияқты мектептік түсінікті тастау керек. Табиғи-тарихи және тұрмыстық жағдайына байланысты мұнда тек қана көшпелі-жайылымдық шаруашылықты дамыту керек және

¹ K. Zhubanov Aktobe regional state university (The Republic of Kazakhstan), uzakbai_is@mail.ru

² K. Zhubanov Aktobe regional state university (The Republic of Kazakhstan), 1st years Master's students rgaisarovna@gmail.com

ол одақтың экономикалық күш-қуатын одан әрі көтеру мақсатындағы мемлекеттік шара болуы қажет» [1,95-96 бб.].

Одан әрі ол Қазақ өлкесінде көшпелі-жайылымдық шаруашылықты дамытудың мемлекеттік маңызы қалай өрнектелетінін бұрынғы Ферғана әскери губернаторы полковник П.П.Ивановтың 21.02.1917 жылғы баяндамасынан үзінді келтіріп көрсетеді. Онда: «Бізге көшпелі жер өңдеушілер керек емес, керісінше, осы көшпелілердің мал шаруашылығының мың жылдық тәжірибелерін, отырықшылыққа жарамсыз шөлді далада малды өсіру, асырау дағдыларын пайдалану керек. Сондықтан, бізге номад-малшыны дәріптеу қажет, оларға қысқы мал азығын дайындауға мүмкіндік беру керек. Олардың малын еш кедергісіз көбейту, тұқымын жақсартып отыру арқылы шаруашылықта өзінің маңызды орнын алуды қамтамасыз ету қажет»- деп келтірілді [1,96б.].

Кезінде су шаруашылығы қызметкерлерінің съезінде сөйлеген сөзінде С.Қожановта әр шаруашылық өзіндік ерекшелігімен маңызды болып келетіндігін, өздері түсінбейтін шаруашылықты «жабайылық» деп атауға болмайтындығын, керісінше, Покровский «Орыс мәдениетінің тарихы» еңбегінде ежелгі Ресейде мал шаруашылығы болмағандығын, оның (мал шаруашылығы) ресейліктер ауыл шаруашылығының тиімдірек формасына көшу кезінде сырттан келгендігін келтіргендігін атап көрсетеді, яғни қызығы, Ресейге мал шаруашылығы басқа жақтан шаруашылықтың тиімді түрі есебінде келген болып шығады және ол олай болса «жабайылық белгісі» болып табылмауы керек»-деп көрсетеді [2,6-7 бб.].

1920 жылдан бастап бұл дау-тартыс алғашқыда қазақ өлкелік жер бөлімінің, кейін Қазақ ЕХК, сондай-ақ қоғамдық ұйымдардың және де жоғарғы үкімет орындарының бас қосу, мәжілістерінде көтеріледі. 1922 жылы шілде айында өткен ҚазОАК III-сессиясы мынадай қорытынды жасайды: Өлкенің тарихи және табиғи жағдайларына байланысты Қырғыз (Қазақ) республикасындағы байырғы тұрғындарының тіршілік көзінің негізі мал шаруашылығы болып қала береді [3,59 б.].

Шынымен де Қазақстанда табиғи-тарихи жаратылысы жағынан алып қарағанда егін шаруашылығы басым шаруашылық кейіпін ала алмайтын еді. Өйткені, тиімді егіншілік ауданы болып жылына 300 мм аса ылғалдық түсетін солтүстік қаратопырақты зонаның (Алтай, Тянь-Шань тауларының етектері) шағын территориясы саналды. Егіншілік қызыл топырақты зонада да мүмкін деп есептелді, бірақ ол мұнда тек тұтынушылық маңызда болады. Себебі, жылдық ылғалдығы 300 мм. кем болғандықтан оның тиімділігі төмен делінді, сондықтан бұл жерде мал шаруашылығы берік, тұрақты деп саналып, аудан-мал-егін шаруашылығы ауданы ретінде қабылданады.

1925 жылы ақпан айында өткен Қазақстанның 1-ші жерге орналастыру съезінде, тамыз айында болған Қазақ өлкелік партия комитетінің жиналысында Қазақстанда мал шаруашылығының басым бағытта дамуы керектігі жөнінде айтылады [4]. Сол жылдың көктем, күз айларында өткізілген V Бүкілқазақтық съезде, өлкелік партия конференциясында да осы мәселе нақтыланады. Мысалы, съезд қаулысында «Қазақстан республикасы өзінің климаттық және топырақтық ерекшелігіне байланысты мал шаруашылығы басым ел болып табылады. Шаруашылықтың осы саласын одан әрі дамыту республиканың жалпы экономикалық қуатын көтеруге ықпал етеді»- деп көрсетіледі [5,338 б.].

1926 жылдың басында Қазақстан үкіметі РКФСР ХКК алдында Қазақстанды Одақтың мал шаруашылығы базасы ретінде бекіту жөнінде ұсыныс көтереді. Сол жылдың 2 наурызында РКФСР ХКК Қазақстан үкіметінің баяндамасын

тындап, ұсынысты мақұлдайды. Онда: «...Қазақстанның табиғи-тарихи тұрмыстық жағдайлары бәрінен бұрын оның халық шаруашылығының негізгі саласы және халықтың еңбегін пайдаланудың неғұрлым ұтымды түрі ретінде мал шаруашылығын дамытуға қолайлы. Қазақстанның Советтер Одағының халық шаруашылығында мал шаруашылығы ауданы ретінде принципті маңыз алатындығы танылсын»- деп көрсетіледі [6,44-45 бб.]. Алайда, жыл өтпей жатып-ақ басымдық берілуі тиіс шаруашылық түрі төңірегіндегі тартыстар қайта жанданады, 1927 жылы ол шиеленісе түседі.

1920 жылдардың ортасынан бастап үкімет пен партия елде астық мәселесін шешуге зор көңіл бөледі. Осы жолда Қазақстанның орасан зор территориясын егін шаруашылығына тарту мәселесі күн тәртібіне қойылады. Сол себепті, өлкеде егістікке жарамды бос жер анықтап, оған келімсектер орналастыру, колхоз, совхоздар құру сияқты шараларды жүргізу әрекеттері көтеріледі. Сөйтіп, осы мәселелер төңірегінде, яғни Қазақстанның болашағы жөнінде қарама-қарсы ой-пікірлер жаңа қарқын алады. Осы пікірлердің бірінде елдің социалистік бағытта дамуы, келесінде шаруашылықтың дәстүрлі қалпының сақталуы, тағы біреулерінде кеңестік кезеңде капиталистік деп көрсетілген нарықтық қатынас жолымен өркендеуі дәріптеледі. Одақта сол кезде шаруашылық формасы жөніндегі айтыс-тартыстарда аграрлық сала ғалымдары А.В.Чаяновтың, П.Н.Макаровтың, А.Н.Челинцевтің, А.А. Рыбниковтың, т.б. ұстанымдары аса көңіл аударарлық еді. Олар елде колхоз, совхоздарды дамытудан гөрі ауыл шаруашылығы кооперацияларына, жеке қожалық шаруашылықтарына, несие бөлу, товар алмасу мәселелеріне көңіл бөлу керектігін қуаттайды. Осы бағыттағы пікірлер профессор С.П.Швецовтың еңбектерінде де кездеседі. Ол малшы қазақ тек көшпелілікпен ғана айналысуы тиіс екендігі, себебі, қоршаған ортасы сол әрекетті талап ететіндігі, көшпелі тұрмысты жою мал шаруашылығын жойып қана қоймайды, сондай-ақ орасан зор территорияны құла дүз, қу далаға айналдырып жіберетіндігі жөнінде пайымдайды.

С.П.Швецов және оның пікірлерестері артта қалған халықтардың капитализмге соқпай социализмге өтуі жөніндегі лениндік қағидаға шек келтіреді. Мысалы, С.П.Швецов «табиғат секіrmелілікті мойындамайды, олай болса шаруашылық әрекеттер де оны мойындамайды» [7,99б.] десе, А.Н.Челинцев Қазақстанның капиталистік жолмен дамуы бағытын «Қазақстанның даму эволюциясы шаруашылықтың товарлығы және кірістігі арқылы жүреді, сондықтан, ауыл шаруашылығының алдағы уақыттағы да дамуы осы бағытта болады» деген позицияда көрсетеді [8,35 б.]. Осындай көзқарастар Қазақстанның ауыл шаруашылығы және жоспарлау органдарында қызмет істеген М.Сириус, М.Фаизов, А.Донич және т.б. сөйлеген сөздерінде, жазған мақалаларында кездеседі. Олар негізінен, жеке шаруашылықтардың басқа шаруашылық түрлерінен басымдығы, Қазақстанда капиталистік қатынастардың дамуы болатындығы жайында айтады [9].

1929 жылы Қазақстанның қоныстандыру шараларына «ашылғаны» белгілі. Осы шешім қабылданбай тұрып-ақ мерзімді басылым беттерінде Қазақстандағы бос жерлерге Кеңес Одағының орталық және батыс аудандарынан қоныстанушылар орналастыру қажеттілігі жөнінде материалдар шығып жатты. Солардың ішінен БКП(б) ОК бөлім меңгерушісінің орынбасары, сондай-ақ сол кезде БҚК төрағасының орынбасары қызметін қоса атқарған М.И.Лацис (Я.Ф.Судрабс) мақалаларын атап өтуге болады. Автордың өз мақалаларында үкімет пен партияның осы мәселеде ұстанған бағытын көрсетуші, оны қолдаушы, қорғаушы міндетін атқарғандығы айтпаса да түсінікті. Ол Кеңес үкіметінің қоныстандыру саясаты патша үкіметінің отаршылдық саясатының жалғасы екендігі, бұл саясаттың ұлтаралық қайшылықты шиеленістіре түсетіндігі,

қоныстандыруға белгіленген аймақтарда бос жер жоқтығы жөніндегі айтылған пікірлерге кеңестік қоныстандыру саясатының ерекшелігі, оның мақсат-міндеттері халық мүддесі болатындығы, оның прогрессивті мәні бар екендігі жайында қарсы тұжырымдар айтады және республикада жерге орналастыру жұмысының толық аяқталғанынан кейін ғана бос жерлерге қоныстанушылар жіберу керектігі жөніндегі пікірге ол бұл шараның ондаған жылдарға созылып кетуі мүмкіндігін, соған байланысты Одақтың, оның ішінде Қазақстанның экономикалық дамуына нұқсан келтіретіндігін алға тартады [10,6-12 бб.]. Қоныстандыру саясаты арқылы Қазақстанның жер ресурстарын игеруді жақтаушылар қатарында республика қызметкерлері де болғаны белгілі. Қазақстанда егістік жер көлемін ұлғайтуға қажетті бос жер көп, оларға келімсек-дихандарды орналастыруға және солар арқылы КСРО-ң астық ресурстарын көбейтуге болады деген пікірлерге қарсы М.Г.Сириус дәлелді тұжырымын білдіреді. Ол дәл осындай әрекеттің Америкада немен аяқталғанын 1926 жылы сол Америкада болып қайтқан профессор Кирсановтың хабарламасы арқылы береді: «Америка қолға алған құрғақ егіншілік және оған жаңа қоныстанушыларды тартудың ащы тәжірибесін көрсетіп өту артық бола қоймас. 80-жылдардан бастап (XIX ғ. Ұ.И.) сирек игерілген қуаң алқаптарға жаңа қоныстанушыларды тарту арқылы астық шаруашылығы фермаларын орнықтыру ісі кеңінен қолданылды. Әйтсе де 5-6 жылдан кейін құрғақшылық себебінен астық шықпай қалып, қоныстанушылар ол жерлерді тастап кетіп отырды. Одан кейінгі жылдарда Американың тәжірибе орындары қуаңшылықпен күресті жеңілдетуде топырақты, жер құнарлығын араға жыл салып жырту тәсілі арқылы жетілдіру бағытында көп жұмыстанады. Дегенмен, Америкадағы осы бағытта жүзеге асырылған тәжірибе шараларындағы үлкен жетістіктер ең қуаң аудандарға көңілдегідей демеу бола алмады. Енді АҚШ Егіншілік Департаменті өзінің 1925 жылға арналған жылнамасында (ежегодник) қуаң аудандарда егін шаруашылығын дамыту шарасын ірі қателік деп мойындап, осының негізінде қазіргі уақытта, керісінше, жайылымдық жүйеге көшушілерге қолдау көрсете отырып, фермерлерге қарыз және т.б. көмек беруден бас тартуда» [11,19-20 бб.]. Осы жағдайдың патшалық Ресей кезінде болғанын, ақыры нәтижесіз аяқталғанын ескерте келіп, М.Сириус мынадай қорытынды жасайды: «Жарты ғасырға созылған, профессор Кирсанов «ащы тәжірибе» деп атаған, осы тәжірибе бізге де сабақ болуы тиіс. Осы «ащы» тәжірибе нәтижесімен санаспаук, кешірімсіз көрсоқырлық болады. Ал бұл тәжірибе мынаны анық көрсетіп отыр: қуаң аудандарда егін шаруашылығын кеңейтуге қаржы шығаруда абайлау керек, өйткені, бұл шығындар бос әурешілік болуы мүмкін, яғни жаңадан пайда болған шаруашылықтырды жоюға немесе олардың ұйымдық құрылымын өзгертуге жаңа қаржы шығыны керек болуы ғажап емес. Мен ескертіп кеткендей, 49,5 градус оңтүстікке қарай Қоныстандыру Басқармасы құрған поселкелердің кей бөлігінің ізі де қалған жоқ, ал енді профессор Кирсановпен бірге біздің де қоныстандыру тәжірибемізде қоныстанушылардың тұрақтаған орындарын тастап кетушілік кездеседі, бірақ билік жұмысшы, шаруа қолында тұрған кезде олай болмауы керек» [11,20 б.]. Сөйтіп, үкіметті осы істе абай болу керектігін ескертеді.

Айта кетер жай, М.Сириус, А.Кенжин және т.б. пікірлері республика басшылығы ортасынан қолдау таба алады. 1928 жылы 8-мамырда БОАК Президиумына осы Президиум жанындағы ҚазАКСР өкілі Болғаев қол қойған хат түседі. Хатта қоныстанушылар жіберуге мүмкіншілік бар егін шаруашылығын дамытуға жарамды пайдаланылмай жатқан немесе ретсіз пайдаланудағы жері бар аудандарды анықтау мақсатында Қаз АКСР-да жер қорын зерттеуді ұйымдастыру жөніндегі РКФСР ХКК 1928 жыл 27-сәуірдегі қаулысын өзгерту жөнінде өтініш келтіріледі. Өтінішін негіздей отырып, автор мынадай дәлелдеме береді: «...Қазақстан территориясы өзінің табиғи-тарихи жаратылысы, климаттық, топырақтық-ботаникалық және гидрологиялық жағынан егіншілікке жарамсыз аудан болып табылады, ал бұл жағдай өз дегенінде оның

егіншілік отарлауға келмейтіндігін көрсетеді». Хатта одан әрі «...Қазақстанның табиғи-тарихи жаратылысы және тұрмыстық болмыс жағдайы халық шаруашылығының негізгі саласы және тұрғындар еңбегін пайдаланудың ең тиімді формасы болып табылатын мал шаруашылығын дамытуға ыңғайлы келеді» деп көрсетіледі [12,65-66 бб.]. Алайда хаттағы ұсыныстар Орталықтың, сондай-ақ жергілікті партия және кеңестік басқару органдары тарапынан үзілді-кесілді қабылданбай қалады.

М.Сириус, А.Кенжин, А.Донич, Болғаев, т.б. көзқарастарына өлкелік партия комитетінің басшылары Ф.И.Голощекин, І.Құрамысов, ҚазАКСР ХКК төрағасы О.Исаев, Мемлекеттік Жоспарлау басшысы А.М.Поволоцкий, т.б. тарапынан қарсылық білдірілді. Қазақстанда жер ресурстарын игеру ісінде, оның ауыл шаруашылық өндірісін көтеру ісінде, ауыл шаруашылығын социалистік үлгіде қайта құруда пайдаланылмай жатқан жарамды жерлерде астықты совхоздар құру үлкен маңызға ие болды. Совхоздар ұйымдастыру БКП(б) ОК Пленумының 1928 жыл шілде айындағы шешіміне байланысты басталады. Пленумда қабылданған қарарда РКФСР мен Украинада 4-5 жыл аралығында шаруа үлестеріне кесірі тимейтін аудандарда осы мерзім аяғында жылдық астық өндірісі 100 млн. пұт құрайтын есеппен ірі астық совхоздарын құру мәселесі айтылады. Совхоз құру төңірегінде тартыс өршиді. Осы әрекеттерге қарсылар басында А.Н.Чаянов, П.Н.Макаров, т.б. тұрды. 1928 жылы 14 мамырда РКФСР ЖХК шақырған ауыл шаруашылығы мамандары мен аграрлық ғалымдар бас қосуында А.Н.Чаянов жаңа шаруашылықты жүргізу, оны басқарудың қиын болатындығы, осы шараны жүзеге асыру қарқынының екпіні қорқытатындығы жөнінде айтады. П.Н.Макаров мамандар жетіспеуіне байланысты құрылар совхоз санын қысқартуды ұсынады [12,67-68 бб.].

Қазақ жерінен егіншілікке артық жер «табу» әрекеттері Н.М.Тулайков, В.П.Бушинскийлерге совхоз құруға жер бар деген тұжырым жасатады. Сондықтан да совхоздар құру шарасына қарсы топтар егіншілікке жарамды жерлердің тапшылығына байланысты Қазақстанды Одақтың мал шаруашылығы базасы ретінде бекіту керектігі жөніндегі пікірлерді қорғап бағады. 1927 жылы 15-20 мамыр аралығында Қызылорда қаласында өткен жоспарлау мекемелері қызметкерлерінің I-өлкелік бас қосуында басқа да мәселелермен қатар Қазақстан халық шаруашылығының 15 жылға арналған (1926-1941 жж.) бас жоспары талқыланады.

Бас қосуға қатысушы маман, қызметкерлердің дені мәселені таңылған көзқарас тұрғысынан емес, дамудың табиғи-тарихи қажеттілігі негізінде қарастырады. Сол себепті де жоспарлау әдісін таңдауда, Қазақстанда үстемдік алуы тиіс шаруашылық түрін белгілеуде Орталық мүддесінен шықпайтын бағыт ұстанады. Соған байланысты, олардың білдірген ой-пікірлері партия, кеңестік ұйымдары тарапынан мінбелерде, жарияланымдарда «зиянкестер әрекеті» есебінде қатал сынға ұшырайды. Осы жолда К.Павловтың бас қосу хаттамаларын талдаған мақаласын атап өтуге болады [13]. Аталмыш бас қосуда сөйлеген К.А.Чувелев бас жоспарды жасақтауда методологиялық негізге бірыңғай теоретикалық мазмұн беретін дедуктивтік емес, қатесі аз болады деп саналатын табиғи-тарихи жағдайға ыңғайланған эмпирикалық әдіске жүгінгендіктерін келтіріп өтеді.

Бұл әрекет, шынымен де К.Павловтың мазасыздана көрсетіп кеткеніндей, экономикалық дамуды қатаң әлеуметтік-таптық тұрғыда қарастыратын маркстік-лениндік әдісті мойындамау еді. Сондықтан, бас жоспар бойынша баяндама жасаушы М.Я.Рознер, М.Г.Сириус, Л.М.Воротовтардың «бас жоспар деректива емес, ол халық шаруашылығын дамыту бағытындағы гипотеза...» деп тұжырымдаулары бекер емес-ті [13,92 б.]. Сөйтіп, бас қосудағы осы ұстаным мал шаруашылығының үстем шаруашылық болып қалатындығын негіздеп береді. Баяндамалар бойынша жарыссөзге шыққан

Ж.Сұлтанбеков «Қазақстан мал шаруашылығы елі болды және осындай ел болып қала береді. Ауыл шаруашылығын ұйымдастыру жоспарына осы жағдай негізгі міндет болып кіргізілуі керек... Мал шаруашылығын бірінші кезекке көтерудің өзіндік себебі бар. Өйткені, осы сала Қазақстан ауыл шаруашылығында жетекші орында. КСРО мүддесі үшін Қазақстан шаруашылығының негізі болып мал шаруашылығы қала беруі тиіс» десе, ал С.Қаратілеуов «көшпелі шаруашылық кей аудандар үшін дағдыланғандықтан немесе мәдениеттің төмендігінен емес, жағдайға байланысты қалыптасқан жалғыз-ақ шаруашылық түрі болып табылатын органикалық құрылым» деген пікір» айтады [13,94-95,101-102 бб.].

Қазақстанда көшпелі мал шаруашылығының басымдықта болуы жөнінде айтқан сөйлеушілер пікірін РКФСР Мемлекеттік Жоспарлау Комиссиясының өкілі Такоев те қолдайды. Ол қоныстандыру ісіне қатысты айтқан сөзінде: «...Социалистік құрылыс процесінде мұндай мәселелер еш шиеленіссіз шешілуі керек. Мал шаруашылығына қажетті жер ауқымын сақтау қажет. Қоныстандыру мәселесі іс жүзінде жүзеге асыру жағынан емес, ол барынша зерттеп білу жағынан қарастырылуы тиіс. Жоспарда негізгі бағыт бар-ол мал шаруашылығын дамыту жобасы. Егер малдың санын өсіру шарасына оның сапасын жетілдіру әрекетін қоссақ, онда осы шаруашылықтың тәп-тәуір дамуына қол жеткіземіз. Басты нысана айқын, сол себепті де бас жоспардың құндылығын ешкім жоққа шығара алмайды» дейді [13,92б.]. Осы пікірде таптық тартысты, қоныстандыру шараларын қолдамайтындар ұстанымдарымен үндестік бар екендігін байқаймыз. Өз кезегінде бұдан ешқандай «зиянкестік топқа» жатпайтын Орталық өкілінің бас жоспардың негізгі жағдайлардың ескерілуімен дұрыс, дәлелді түрде жасақталғанын мойындағанын көреміз. Әрине, үкіметтің қазақ жерін егіншілікке барынша тарту, соған байланысты шеттен келімсектер келтіру мақсатынан таймағаны белгілі. Осы мәселе түрлі жиындардың күн тәртібінен айырықша орын алды. Қазақстанның жалпы экономикалық дамуы, жерге қатысты мәселелер І-қазақстандық ғылыми-зерттеушілік өлкетану съезінде (1930 ж., 6-13 сәуір) қарастырылады. Баяндама жасаған Н.М.Тулайков, И.Ф.Авиллов, Д.И.Павловтар Қазақстанда астық шаруашылығын дамыту керектігін, соған байланысты совхоздар құрып, сырттан келімсектер жайластыру қажеттігін барынша дәлелдеп бағады.

П.Л.Ясинскийдің «Қазақстандағы мал шаруашылығы және оның негізгі мұқтаждықтары» тақырыбында баяндамасы үкімет пен партия қызметкерлерінің көңілінен шыға қоймады. Олар әсіресе, П.Л.Ясинскийдің «Қазақстан табиғаты, оның жаратылыстық және климаттық жағдайы астық өнімдерін өндіруді дамытуда бірқатар тосқауыл болады. 250 мм. изогигетадан оңтүстікке қарай созылған орасан зор территория тек мал шаруашылығын дамытуға қолайлы» - деген пікірін залалды буржуазиялық тұжырым есебінде қабылдайды [14,52 б.].

Б.Н.Семевскийдің 1930 жылы 28 тамызда ҚазАКСР Мемлекеттік Жоспарлау Комиссиясы жанындағы экономикалық зерттеу институтында «Қазақстанның экономикалық дамуы теориясындағы ұлыдержавалық шовинизм» тақырыбында жасаған баяндамасы, баяндама бойынша сөйлегендер пікірлері егіншілікті дамытуға, қоныстандыруға қарсыларды сынауға бағытталғанымен, осы әрекеттердегі қайшылықтарды да айтып қалған еді. Мысалы, С.Аспендияров билік мүддесін қолдап сөйлегенімен, өз сөзінде отырықшыландыру жоспарында, жерді совхоздарға кесу тәртібінде түсінбеушіліктер болғандығын айтып өтеді. Мысал ретінде бұрынғы Петропавл округінде совхоз мүддесі үшін кей жайылым жерлердің кесіліп кетуін, қазақ шаруашылықтарын жедел түрде егіншілікке өтуге мәжбүрлегенін немесе олардың жайылымға деген мұқтаждығын тудырғанын алға тартады. Ол сондай-ақ мал өсіруші колхоздар жайында да өз көкірегінде қыжылы барлығын жасырмайды, өз сөзінде «...

колхоздарды 300-500 үйге дейін ірілендірудің қажеттілігі бар ма немесе мұнда басқадай жүйе қолданылуы керек пе еді? Мен айтып отырған аудандарда қазақтарды көшпелілер деп айтуға болмайды, себебі олар тек 1-1,5 шақырым қашықтыққа ғана көшеді. Дегенмен Қазақстанның басым бөлігінде мал шаруашылығы негізгі рөл атқарып қала береді» - дейді [15,155 б.]. Ал В.Н.Рытвинский Қазақстан тәжірибесіндегі экономикалық теорияда ұлыдержавалық шовинизмнің жарқын көрінісі патша үкіметінің Қоныстандыру Басқармасының әрекетінде байқалғанын (Щербина, Кузнецовтар экспедициялары) келтіре отырып, оның (шовинизмнің) қазір де орын алып отырғанын айтады. Оның айғағы ретінде совхоз құрылысына артық жер белгілеудегі, көшпелі және жартылай көшпелі тұрғындарды сол 40 жыл бұрынғы кездегідей олардың шаруашылық ерекшелігін ескермей отырықшыландырудағы қайшылықтарды келтіреді. Ол өз сөзінде отырықшыландырудағы кей қайшылықты әрекеттер қазақ шаруашылығының төменгі қабатын күйзелтіп батырақтардың көбеюіне және қазақ буржуазиясының дамуына соқтырғанын, кедейлердің күйзелісі кулак қожалықтарын одан әрі бекіте түскенін атап көрсетеді [15,157б.].

Қорытынды

Сөйтіп, шаруашылық дамудағы Қазақстанның ертеңі төңірегінде жан-жақты тартыс болғанын байқаймыз. Ауыл шаруашылығы мамандары қазақ жерінің табиғи-тарихи ерекшелігі мал шаруашылығын өркендетуге келетіндігін батыл дәлелдей алды. Әйтсе де ғылыми негіздемелер билік өктемдігінің ызғарына төтеп бере алмай, қазақ өлкесі жоғарыдан таңылған шаруашылық тәжірибесі алаңына айналып кете барды.

Әдебиеттер

Жемчужников А.Н. Движение на Восток. (к вопросам переселения, землеустройства и колонизации).М.,1927,143 с.

Вопросы сельскохозяйства и ирригации Туркестана/ материалы II-го Средне-Азиатского сельскохозяйственного съезда и III-го съезда работников водного хозяйства.Ташкент,1924.

Бюллетень III-сессии Кир.ЦИК.№1,8-июля 1922 г.Оренбург,1922.

Советский степь, 1925, 14 февраля, №370;12 августа, № 490

Вестник рабоче-крестьянского правительства КССР.Кзыл-Орда,1925.

Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері А.:Өнер,2003.-552б.

Швецов С.П. Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях.Л.,192.

ЧелинцевА.Н.Перспективы развития сельского хозяйства Казахстана. //НХК,1928,№4-5,1-39 с.

Соц.земледелие,1930,2 октябрь

Лацис М.И. Октябрь в землеустройстве и переселении // Социалистическое землеустройство. 1927, №1

Сириус М.Г.К вопросу о более рациональном направлении сельского хозяйства в Северном Казахстане //НХК.,1928,№6-8,с.15-36.

Ковальский С.Л. Из истории полемики конца 20-х,начала 30-х годов по поводу освоения земельных ресурсов Казахстана // Вопросы истории КазГУ.вып.У.А.,1973, с.59-70

Павлов К.Какой генеральный план готовили кондратьевцы для Казахстана. // Кондратьевщина в Казахстане.А.,1931,с.89-111.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Павлов К. Казахстан на путях самосознания.// НХК.,1930,№7-8,с.41-59.
НХК.,1930,№9-10,с.150-160.

THE SEVEN FACETS OF THE GREAT STEPPE: THE INTERTWINING OF TIME AND SPACE IN PROVERBS AND SAYINGS

Жазира Исаева Исақызы¹

Abstracts

This article deals with the concept of time and space, interpreted in language, based on associative proverbs and sayings of great steppes. This understanding is closely connected with the linguistic identity of the native speaker, with the recognition of the truth, as well as with the preservation of the language. The meaning of the word "time", which is found in proverbs and sayings, means semantic particles that constitute the actual lexical concept, "time", etc., also includes a set of concepts are also considered.

Keywords: proverbs, concepts, times, society, people, time, folk wisdom, ethnolinguistics

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ: МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК ТОҒЫСЫ

Түйіндеме

Бұл мақалада ұлы даланың мақал-мәтелдеріндегі ассоциативтік қатынастар негізінде тілдік санадағы уақыт пен кеңістік концептісі туралы түсінік қарастырылған. Ол түсініктің тіл иесінің ақиқат шындықты тануымен, образды ойлауымен тығыз байланыста болады және тілде бекіп, сақталатындығы зерделенген. Мақал-мәтелдер құрамында кездесетін «уақыт» тірек сөзінің мазмұндық құрылымына оның нақты лексикалық ұғымын түзуші мағыналық бөлшектер де, «заман» т.б. туралы ұғым-түсініктер жиынтығы да енетіндігі айқындалған.

Тірек сөздер: мақал-мәтелдер, концепт, заман, қоғам, адам, уақыт, этнолингвистика, халық даналығы т.б.

Кіріспе

Мақал-мәтелдер – халықтың өмірлік іс-тәжірибесі, күнделікті тірлік-тіршілігі барысында байқағандары мен барлағандарын, жасаған пайымдары мен түйген ойларын өткір де ықшам, ұтқыр да көркем тұрпатта бейнелейтін тілдік моделдер. Басқаша айтқанда, «мақал-мәтелдер – белгілі бір халықтың қоғам тіршілігінен, табиғат құбылысынан жасаған қысқаша қорытындысы, әлеуметтік және адамдар арасындағы қарым-қатынастарды белгілейтін заңы, жас ұрпақты тәрбиелейтін өсиеті, насихаты,

¹ Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор. Түркістан, Қазақстан, jazirhon79@mail.ru

оқулығы» [1,5-б.]. Тұрмыс-тіршіліктің барлық қырын қамтитындықтан, кез-келген тілдің паремиологиялық қорына әлеуметтік мазмұн тән [2, 38-б.].

Мақал-мәтелдердің құрамында айтылған ой-пікірдің логикалық түйінін арқалаушы, жалпы мазмұндық құрылымның құрамдық бөлшектерін айқындаушы, мақал-мәтелдің құрамындағы сөздердің барлығының басын қосып мағыналық біріктіруші, ұйытқы болушы қызмет атқаратын тірек сөз болады [3, 76-б.]

Тірек сөздердің білдіретін лексикалық мағынасы тіл иесінің санасында өзіне тура немесе жанама қатыстылықта келетін әрқилы ассоциациялық тізбектер тудыруға қабілетті болып, мағыналық кеңістік құрайтыны, яғни лексикалық фон түзетіні белгілі. Тірек сөздің лексикалық мағынасы мен фоны мақал-мәтелдің уақытқа бағышталған ауыс мағынасының да, әу бастағы прототиптік тура мағынасының да құрылымына түгелдей еніп, оның ұлттық-мәдени семантикасының арқауын, негізгі өзегін құрайды. Мәселен, «уақыт» сөзінің лексикалық ұғымына: 1) материяның үздіксіз дамуы мен өмір сүруінің объективті бір формасы; 2) сәт, кез, мезет; 3) ауыспалы мағынада заман, дәуір тәрізді мағына түзуші форманттар енеді [4, 433-434 бб.]. Мұның сыртында *зар заман, ақырзаман, заман талабы т.б.* сөзі тіл иесінің санасында қордаланған аялық білімге барып ұштасатын уақытқа байланысты айтылатын барлық сөздердің, бейнелі орамдардың білдіретін мағыналарымен ассоциативтік қарым-қатынасқа түседі, яғни «уақыт» концептісіне қатысты барлық ұғымды қамтиды.

Ассоциативтік қатынастар негізінде тілдік санада уақыт концептісі туралы жалпы түсінік қалыптасады. Ол түсінік тіл иесінің ақиқат шындықты тануымен, образды ойлауымен тығыз байланыста болады және тілде бекіп, сақталады. Мақал-мәтелдер құрамында кездесетін «уақыт» тірек сөзінің мазмұндық құрылымына оның нақты лексикалық ұғымын түзуші мағыналық бөлшектер де, «заман» туралы ұғым-түсініктер жиынтығы да енеді. Мәселен, *уақыт* сөзіне материяның үздіксіз дамуы мен өмір сүруінің объективті бір формасы, сәті, кезеңі, мезеті ретінде ауыспалы мағынада заман, дәуір тәрізді мағына түзуші форманттары еніп, қазақтың дүниенің паремиологиялық бейнесінде *Уақыт — білгенге қазына, білмегенге - быламық,* "Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің ырысы артық?". *Тойға барсаң, бұрын бар, бұрын барсаң орын бар* т.б. деп түйінделеді.

Дүниенің паремиологиялық бейнесінде мәңгілік уақытты адам жеке басының және қоғам өмірінің өлшемі етіп алады. Адамның іс-тәжірибесінің қортынды-нәтижесі мәңгілік уақыттың сәт, шақ, мезгіл, тәулік, апта, ай, жыл, ғасыр, дәуір, кезең т.б. болып келетін уақыт өлшемдерімен өлшенеді. Мәселен, *заман* да – уақыт қиындысы. *Заман* ұғымы арқылы нақты бір кезеңде бірлесе тіршілік етіп, бірігіп қоғам құрушы адамдар қауымдастығының қоғамдық, әлеуметтік, саяси, экономикалық, рухани, мәдени дамуы сипатталады, танылады. Әр индивид өз заманының түлегі. Ол өз заманының тіршілік-тынысымен өмір сүреді, өз заманының талабына, ыңғайына қарай тынымсыз еңбек етеді. Адамның жасампаздық рухы уақыт тезімен қабысып, әр заманның қоғамдық, әлеуметтік, рухани, мәдени өзіндік келбетін жасайды. Сол себепті «Адам – заманның көркі, Еңбек – адамның көркі болмақ. Тілде заманның «біршама ұзақ уақыт аралығы» деген лексикалық мағынасының сыртында оның фонын жасайтын, оны әр қырынан анықтайтын, айқындайтын *қазіргі заман, бұрынғы заман, ықылым заманнан бері, заман талабы, заман ыңғайы, замана көші, замандастар, ақыр заман, зар заман, тар заман, заман ағымы, о заман да бұ заман, заманың түлкі болса, тазы боп шал* т.б тілдік модельдер орын алады. Олардың әрқайсысының астарында адамзат қауымының белгілі уақыт аралығындағы іс-тәжірибесінің қортындысына қатысты білім жинақталады. «Адам – заманның көркі, Еңбек – адамның көркі» мақалы құрамындағы тірек компонент «адам»

сөзінің адамға қатысты барлық ұғым-түсініктер жиынтығынан тұратын жалпы мазмұны келесі компонент «заман» сөзінің лексикалық мағынасымен, фонымен және тіл иесі санасындағы заман мен адам арасындағы қатыстылыққа байланысты аялық біліммен логика-ассоциативтік қарым-қатынасқа түсіп, мақал-мәтелдің «заманның қозғаушы күші — адам, жай адам емес, тіршілік үшін маңдай терін төгіп, еңбектенуші адам» деген жалпы мағынасын қалыптастырады.

«Адам: Заман» қатыстылығы тілде адамзат тарихының белгілі бір даму кезеңіндегі әлеуметтік, қоғамдық, мәдени факторларды сипаттайтын кең ауқымды мағыналық-мазмұндық шоғырлардың бір-бірімен түйісі түрінде көрініс береді. Мәселен □*Заман қайғысы – адам қайғысы* мақалында *қайғы* сөзінің «адамның ішкі жан дүниесінің күйзелісі, қасірет шегуі, мұң арқалауы» деген лексикалық мағынасы «адам» және «заман» деген екі үлкен мағыналық шоғырлармен түйісіп, «зілзала, сел, тасқын, өрт тәрізді табиғи апаттар, соғыс, жаугершілік, ашаршылық т.б. әлеуметтік-саяси және экономикалық дағдарыстар сияқты ел басына түскен ауыртпалықтың салдары» болып ауқымын кеңейтеді. «Белгілі бір кезеңде қоғам өмірінде болған ауыр жағдайдың салдарынан сол кезеңде өмір сүрген халықтың, қалың жұртшылықтың қайғы-қасірет шегетіні, одан сол қоғамның мүшесі – жеке адам да қалыс қала алмайтыны» – ақиқат шындық өмірден түйген ой, жасалған тұжырым ғана емес, тарихи замана көшіндегі типтік жағдаят та. Олай болса □*Заман қайғысы – адам қайғысы* мақалын тіл иесі – этностың (ұлттың, халықтың) «*Заман – Қоғам – Адам*» үштігіне қатысты жасаған тұжырымдарының бірі, өмірлік типтік жағдаяттың тілде бекіген атауы деп түсінге болады.

“Адам” тірек компоненті өзінің жеке тұрып білдіретін лексикалық мағыналарының сипатына қарай мақал-мәтелдердің жиынтық мағынасына жалпылауыштық, нақтылауыштық, даралауыштық мән дарытады. Мәселен, □*Он адам жүрген жерде із қалады, жүз адам жүрген жерде – соқпақ, мың адам жүрген жерде жол қалады.* □*Адам болып туған соң, адам болып өлген абзал.* □*Адамды алдау – арыңның алдыңда қылмыс, Ағаны алдау – анаңның алдында қылмыс.* □*Атаңның баласы болма, Адамның баласы бол.* □*Адам көркі шүберек, ағаш көркі жапырақ.* □*Адам ойға тоймас, бөрі қойға тоймас. т.б.* □*Адам жүрген жермен адам жүреді, Біреу білмегенді біреу біледі* деп келетін мақал-мәтелдердің қалыптасуына адам сөзінің “жалпы адам баласы” деген жинақтауыштық мағынасы негіз болған болса, □*Адамның күні адаммен.* □*Адам адаммен адам.* □*Адам бір-біріне қонақ.* □*Ат аяғынан семіреп, адам құлағынан семіреп.* □*Ат жақсысын мақта, адам жақсысын жақта.* □*Адамына қарай сәлемі.* □*Жұмсақ ағаш құртқа жем, Жұмсақ адам жұртқа жем.* □*Адам қатесіз болмас, көл бақасыз болмас* тәрізді мақал-мәтелдердің жалпы мағынасының құрамына адам сөзінің “жалпы адам баласы” деген жинақтауыштық мағынасымен қатар, “белгілі бір әлеуметтік қауымдастықтың мүшесі, индивид” деген нақтылауыштық мағынасы да енеді. □*Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында.* □*Адамның ұяты бетінде, адамгершілігі ниетінде.* □*Темір сырын отта танытады, Адам сырын жоқта танытады.* □*Мың адам салған көпірді бір адам бұзады.* □*Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас, Жаман адамға мал бітсе, жанына қоңсы қондырмас, қондырса да оңдырмас* сияқты мақал-мәтелдер құрамындағы “адам” тірек компоненті олардың паремиологиялық жиынтық мағынасына даралауыштық мән дарытады.

Қорытынды

Бұл тақырыптық топтағы бейнелі орамдар уақыттың көз ілеспес жылдамдығын, оны босқа өткізіп, өмірді өксітпеді, алтын мезетті пайдалы іске арнауды уағыздайды.

Мысалы, *"Уақыт — білгенге қазына, білмегенге - быламық", "Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің ырысы артық?".* Тілдің бірліктері уақытты ұтымды пайдаланып, тынбай еңбек етсең, мол қазынаға кенелесің деген ұғымды білдіреді. Уақыт желден жүйрік. Уақыт – ақша, көп адамдар өз қарыздарын сонымен төлейді. Қорыта келгенде, уақыт мағыналық өрісіне енетін мақал-мәтелдердің қазақ тіл білімінде жұтаңдау кездесетіндігі аңғарылды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- Адамбаев Б. Қазақ халық әдебиеті: мақал-мәтелдер. – Алматы: Ғылым, 1996. -305 б.
- Короглы Х. Персидские пословицы и поговорки. –М., 1973. -С . 260. с. –Алматы, 1998. –156 б.
- Қайдар Ә.Т. Халық даналығы. – Алматы: Толағай, 2004. -560 б.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 9 том. «Ғылым», -Алматы, 1986 ж. 433-434 бб.

"INCLUSIVE EDUCATION AS A NEW PARADIGM OF STATE POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN»

Уразалина С.А.¹

Abstract

Inclusive education is the organization of the learning process in which all children, regardless of their physical, mental, intellectual, cultural, ethnic, linguistic and other characteristics, are included in the General education system. Education in a secondary school, among normally developing peers, enables a child with special educational needs, feel ordinary, the same as his friends, classmates, boys and girls in the yard. Now, children with disabilities in development cannot be given to closed boarding schools, and to determine the usual kindergartens and schools. One way to overcome the problems of children with special needs is to promote the idea of inclusive (inclusive or integrated education), which is referred to in the Convention on the rights of persons with disabilities, signed by Kazakhstan in 2008. Today the problem of inclusive education is relevant all over the world. This problem requires special attention, as the number of children with congenital and acquired malformations is growing every year. The article deals with the state of inclusive education in Kazakhstan.

Keywords: inclusive education, intellectual abilities, children with disabilities, Convention, special educational needs.

«ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК НОВАЯ ПАРАДИГМА ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ Республики Казахстан»

Аннотация

Инклюзивное образование — это такая организация процесса обучения, при которой все дети, независимо от их физических, психических, интеллектуальных, культурно-этнических, языковых и иных особенностей, включены в общую систему образования. Обучение в общеобразовательной школе, среди нормально развивающихся сверстников, дает возможность ребенку с особыми образовательными потребностями, чувствовать себя обычным, таким же, как его друзья, одноклассники, мальчишки и девочки во дворе. Теперь, детей с ограниченными возможностями в развитии можно не отдавать в закрытые интернаты, а определять в обычные детские сады и школы. Один из путей преодоления проблем детей с особыми потребностями – продвижение идеи инклюзивного (включающего или интегрированного образования), о котором говорится в Конвенции о правах инвалидов, подписанной Казахстаном в 2008 году. На сегодня данная проблема инклюзивного образования актуальна во всем мире. Данная проблема требует к себе акцентированного внимания, поскольку количество детей с врожденными

¹ АРГУ им.К.Жубанова, samal.urazalina@mail.ru

и приобретенными пороками развития с каждым годом растет. В статье рассматривается состояние инклюзивного образования в Казахстане.

Ключевые слова: инклюзивное образование, интеллектуальные способности, дети с ограниченными возможностями, конвенция, особые образовательные потребности.

Введение

В последние годы особую актуальность приобрели вопросы образования лиц с ограниченными возможностями здоровья, в том числе и лиц с нарушением интеллекта. **На данный момент в Казахстане проживают 674,2 тысячи лиц с ограниченными возможностями, из них 62 % приходится на людей трудоспособного возраста, 25,4 % — пенсионного возраста, 12,6 % — дети до 18 лет.** [1] На данный момент, назрела острая необходимость в понимании их проблем, уважении и признании их прав на дошкольное образование, желание и готовность включить их в детское сообщество, а не спрятать за стенами специального учреждения или оставить дома, сидящим у окна и наблюдающим за сверстниками. Коммуникативный дефицит приводит к нежелательным последствиям в виде разобщенности, изолированности ребенка от сверстников, доминирования собственных интересов, неумению не только учитывать содержательную линию поведения, но понимать намерения собеседника или игрового партнера. Общение является важнейшей социальной потребностью, оно позволяет ребёнку комфортно жить в обществе людей, через общение ребёнок познаёт самого себя и окружающий мир людей. Проблема формирования навыков общения у детей с умственной отсталостью особенно актуальна в настоящее время.

Умение общаться имеет важное значение для социализации личности. Социализация - это процесс и результат включения индивида в социальные отношения; двусторонний процесс, включающий в себя, с одной стороны, усвоение индивидом социального опыта путем вхождения в социальную среду, систему социальных связей в с другой стороны, процесс активного воспроизводства индивидом системы социальных связей за счет его активной деятельности, активного включения в социальную среду.

Социализация по своему содержанию есть процесс становления личности, который начинается с первых минут жизни человека. [2] Совместная жизнь детей разных возможностей становится некоторым катализатором, усиливающим проявление того или иного начала межличностных отношений. При формировании коммуникативных навыков у умственно отсталых детей, большое значение имеет игра.

Игра - это наиболее доступный для детей вид деятельности, способ переработки полученных из окружающего мира впечатлений, знаний. В игре ярко проявляются способности мышления и воображения ребенка, его активность, эмоциональность, развивающаяся потребность в общении. Основная задача состоит в том, чтобы помочь детям с ОВЗ, в частности с ЛУО стать полноценными членами общества, а их сверстникам принять «особенных» детей в свое окружение такими, какие они есть. [3]

В послании президента РК Н. А. Назарбаева говорится: «Надо усилить внимание нашим гражданам с ограниченными возможностями. Для них Казахстан должен стать безбарьерной зоной. Позаботиться об этих людях, которых немало, — наш долг перед собой и обществом.

Люди с ограниченными возможностями могут работать на предприятиях бытового обслуживания, пищевой промышленности, сельского хозяйства. Мы вовлечем

их в активную жизнь, они будут не просто получать пособия, а будут осознавать себя членами общества, полезными работниками». [4]

В настоящее время в Казахстане провозглашен принцип приоритета интересов личности над интересами общества через гарантированное соблюдение прав и свобод каждого. Отношение к лицам с ограниченными возможностями основывается на идее социальной реабилитации, которая предполагает достижение лицами с ограниченными возможностями максимальной самостоятельности и независимости в обществе.

Право на образование - это право любого человека. А образование детей - это основное и неотъемлемое условие их социализации, полноценного участия в жизни общества.

Основная задача современного дошкольного образования – социализация в общество детей с ограниченными возможностями здоровья, в частности детей с легкой умственной отсталостью. Одно из основных условий успешной социализации детей с ЛУО является инклюзивное обучение, позволяющее существенно сократить изоляцию детей. Прежде всего, если ребенок с ЛУО изолирован от повседневной жизни своих здоровых сверстников, то вследствие этого он лишается возможности развить навыки, необходимые для жизни в обществе, для того, чтобы полноценно участвовать во всех аспектах жизни. Именно поэтому в рамках программы развития образования на 2011-2020 годы в Казахстане предусмотрено постепенное развитие инклюзивного образования, чтобы дети с ограниченными возможностями действительно имели возможность полноценно учиться и получать знания наравне с остальными. Социальная адаптация – одно из приоритетных направлений инклюзивного образования в Казахстане.

Законодательство Республики Казахстан, в соответствии с основополагающими международными документами в области образования, предусматривает принцип равных прав на образование для лиц с ограниченными возможностями здоровья. В качестве основной задачи в области реализации права на образование детей с ограниченными возможностями здоровья рассматривается создание условий для получения образования всеми детьми указанной категории с учетом их психофизических особенностей.

Получение детьми с ограниченными возможностями здоровья и детьми-инвалидами образования является одним из основных и неотъемлемых условий их успешной социализации, обеспечения их полноценного участия в жизни общества, эффективной самореализации в различных видах профессиональной и социальной деятельности.

В связи с этим обеспечение реализации права детей с ограниченными возможностями здоровья на образование рассматривается как одна из важнейших задач государственной политики. [5]

Кроме того, в последние годы в Казахстане развивается процесс интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья в общеобразовательную среду вместе с нормально развивающимися сверстниками. Действующее законодательство в настоящее время позволяет организовывать обучение и воспитание детей с ограниченными возможностями здоровья в обычных дошкольных образовательных учреждениях, общеобразовательных учреждениях, учреждениях начального профессионального образования, других образовательных учреждениях.

Развитие инклюзивного образования с конца прошедшего столетия стало ведущим ориентиром образовательной политики многих развитых стран мира: США, Великобритании, Дании, Испании, Финляндии, Германии, Италии, Австралии и др. Дети с психофизическими нарушениями и отставаниями в развитии в этих странах успешно обучаются совместно с нормальными сверстниками в общеобразовательных организациях, в которых для их развития и социальной адаптации созданы соответствующие психолого-педагогические условия. Концептуальные подходы к развитию инклюзивного образования разработаны согласно основополагающим международным документам в области прав человека, с учетом тенденций и достижений мировой практики в сфере образования и приоритетных задач развития казахстанской системы образования.

В мировой практике инклюзивное образование основывается на индивидуальном подходе в обучении лиц с особыми образовательными потребностями: с ограниченными возможностями; мигранты, из семей беженцев, национальных меньшинств, оралманы; имеющие трудности в социальной адаптации в обществе (сироты, виктимные дети, с девиантным поведением, одаренные дети, из семей с низким социально-экономическим и социально-психологическим статусом); проживающие в отдаленных районах. Дети с особыми образовательными потребностями - это дети с ограниченными возможностями, ВИЧ, СПИД-инфицированные, с проблемами социальной адаптации в обществе, сироты, с девиантным поведением, дети из неблагополучных семей, беженцев, оралманов, национальных меньшинств и др. Значительную часть детей с особыми образовательными потребностями составляют дети с ограниченными возможностями в развитии. Это дети до 18-ти лет, имеющие физические и/или психические недостатки и вследствие этого - ограничение жизнедеятельности, препятствующие освоению образовательных программ без создания специальных образовательных условий.

Инклюзивное образование в отношении лиц с ограниченными возможностями стало одним из приоритетов Госпрограммы развития образования на 2011-2020 годы в отношении детей с ограниченными возможностями. Дети с ограниченными возможностями в развитии с рождения до 18 лет составляют 2,8% от общего числа детского населения.

По данным мировой статистики, дети с нарушениями в развитии занимают в среднем 10-12% от общего детского населения в развитых странах мира.

В Казахстане, процент выявляемости нарушений в развитии ребенка, 2,8%, и это серьезная проблема, которая подчеркивает необходимость развития системы диагностико-консультативной службы, в том числе скрининга психофизического развития детей в раннем возрасте. [5]

В Казахстане инклюзивное образование делает только первые шаги. В послании Президента Н. Назарбаева «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» отмечается, что необходимо «усилить внимание нашим гражданам с ограниченными возможностями. Для них Казахстан должен стать безбарьерной зоной. Позаботиться об этих людях, которых немало, – наш долг перед собой и обществом». [4]

Развитие инклюзивного образования в республике нашло отражение в «Государственной программе развития образования», в «Национальном плане действий по развитию инклюзивного образования» в рамках выполнения «Конвенции о правах инвалидов».

Вхождение Республики Казахстан в мировое образовательное пространство требует от педагогической общественности нового подхода на профессиональные задачи

и способы их решения. В Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы определены новые концептуальные подходы к образованию детей с ограниченными возможностями в развитии, внедрению в практику идей интегрированного обучения и воспитания детей с отклонениями в развитии совместно с нормально развивающимися сверстниками. Обеспечение равного доступа детей к различным программам воспитания и обучения, равного доступа детей с ОВЗ к образованию является одной из приоритетных задач. [6]. В связи с этим обеспечение реализации права детей с ограниченными возможностями здоровья на образование рассматривается как одна из важнейших задач государственной политики не только в области образования, но и в области демографического и социально-экономического развития РК» [7].

В современном мире интеграция детей с особыми образовательными потребностями в массовые образовательные учреждения — это глобальный общественный процесс, затрагивающий все высокоразвитые страны. Его основой является готовность общества и государства переосмыслить всю систему отношения к инвалидам и лицам с ограниченными возможностями здоровья. Образование — право каждого человека. Особое место в системе отечественного образования занимают дети с ограниченными возможностями. Вопросы обеспечения жизнедеятельности детей данной категории определены в Законах РК «Об образовании», «О правах ребенка в РК», «О социальной и медико-педагогической-коррекционной поддержке детей с ОВЗ», а также в ряде нормативных правовых актов. Имея в соответствии с Конституцией Республики Казахстан и Законом РК «Об образовании» равные со всеми другими детьми права на образование и творческое развитие, в жизни дети с ОВЗ нередко лишены возможности реализовать это право.

Основная задача — создание условий и оказание помощи в их социальной реабилитации и адаптации, подготовке к полноценной жизни в обществе. [8] Опыт зарубежных стран показывает, что создание доступных школ и совместное обучение способствует социальной адаптации инвалидов, их самостоятельности и независимости, а самое главное — изменяет общественное мнение к инвалидам, формирует отношение к ним как к полноценным людям. На сегодняшний период жизни в республике свыше 16 тысяч детей с ОВЗ интегрированы в среду нормально развивающихся сверстников, из них свыше 3000 детей дошкольного возраста посещают 395 детских садов, более 12000 детей школьного возраста обучаются в 769 общеобразовательных школах. В 2016-2017 учебном году 10% (495 д/с из 4910 д/с) детских садов внедрили инклюзивное образование, в них 6130 детей, 44,7% или 3289 школ создали условия для инклюзивного образования (в них более 40 тысяч детей). [9]

Создано 7 ресурсных центров по инклюзивному образованию (Актюбинская – 1, Акмолинская -1, Карагандинская – 1, ЗКО – 2, Кызылорда – 1, КАЗ НПУ- 1) для оказания научно-методической, организационно-консультативной помощи педагогам и родителям.

В Республике Казахстан функционирует 42 специальных детских сада и 435 специальных групп, в которых получают воспитание и обучение более 13 тысяч детей дошкольного возраста, 97 специальных школ и 2605 специальных классов при общеобразовательных школах, где обучаются около 25 тысяч школьников. Коррекционно-педагогическую поддержку детям с особыми образовательными потребностями оказывают: 13 реабилитационных центров, 149 кабинетов психолого-педагогической коррекции, 58 психолого-медико-педагогических консультаций. [10]

Социальная адаптация – одно из приоритетных направлений инклюзивного образования в Казахстане.

Законодательство Республики Казахстан, в соответствии с основополагающими международными документами в области образования, предусматривает принцип равных прав на образование для лиц с ограниченными возможностями здоровья. В качестве основной задачи в области реализации права на образование детей с ограниченными возможностями здоровья рассматривается создание условий для получения образования всеми детьми указанной категории с учетом их психофизических особенностей.

Таким образом, получение детьми с ограниченными возможностями здоровья и детьми-инвалидами образования является одним из основных и неотъемлемых условий их успешной социализации, обеспечения их полноценного участия в жизни общества, эффективной самореализации в различных видах профессиональной и социальной деятельности. В связи с этим обеспечение реализации права детей с ограниченными возможностями здоровья на образование рассматривается как одна из приоритетных задач государственной политики.

Список используемой литературы

Выступление Министра труда и социальной защиты населения РК на заседании Правительства РК о социальной защите инвалидов (г. Астана, 9 октября 2018 года) <http://www.zakon.kz/4941130-vystuplenie-ministra-truda-i-sotsialnoy.html>

Руденский Е.В. Социальная психология: Курс лекций. - М.: ИНФРА-М, Новосибирск: НГАЭиУ, «Сибирское соглашение», 2009. - 224 с.
Заречная А. А Особенности совместной деятельности детей старшего дошкольного возраста с нормальным и задержанным психофизическим развитием // Журн. Психологическая наука и образование. 2009, № 5.

Послание Главы государства Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее». 17.01.2014.

Государственная программа развития образования в РК на 2011-2020г.г. Указ Президента РК от 7 декабря 2010 года № 1118.

Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 07.12.2010 г. № 1118 //Казахстанская правда. — 2010. — № 153–154. — С. 10

Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.02.2014 г.)

Ребенок с задержкой психического развития, по материалам статьи И. Ю. Троицкой «Если в семье ребенок с задержкой психического развития», журнал «Виноград», № 1, 2009 г

Ералиева Х. С. Внедрение инклюзивного образования в Казахстане [Текст] // Инновационные педагогические технологии: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2016 г.). — Казань: БуК, 2016. — С. 26-28. — URL <https://moluch.ru/conf/ped/archive/190/10337/> (дата обращения: 24.10.2018) <http://egov.kz/cms/ru/articles/2F05inclsiveeducation/> инклюзивное образование

PROBLEMS OF TRILINGUAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN EDUCATIONAL ENVIRONMENT

S. AIBOLAT, NABIDULLIN, G. YERSULTANOVA, CH. ORDABAYEV

Abstract

Kazakhstan is a multinational country. Life has turned out so that people of different nationalities live here in one big friendly family, get acquainted with the languages of representatives of other nationalities, learn their languages. The most important strategic task of education in Kazakhstan is, on the one hand, preserving the best Kazakh educational traditions, on the other hand, providing graduates with international qualifications, developing their linguistic consciousness, based on mastering state, native and foreign languages.

Attention of the Leader of the Nation N.A. Nazarbayev to this component of state policy obviously deserves the most careful study and analysis, since it is in our republic that a unique project, initiated by him, is being implemented - the polylingualism. In the country, work on the spread of polylingualism has been going on since 2004. Over all these years, the introduction of polylingual has faced a number of problems. We discuss these problems in our article.

Keywords: polylingualism, multicultural environment, polylingual education, education space, language policy

Kazakhstan is located in the heart of Eurasia, at the intersection of the interests of large civilizations. There has always been a need for multiculturalism and tolerance. The great writer and poet Abay saw an important factor in language as a mean of the development of society. In his works, he says: "Having studied the language and culture of other nations, a person becomes equal among them, not being humiliated by useless requests." Abay called for learning Russian in order to "learn from their achievements," "to comprehend their science. Because Russians have become as they are, learning other languages, joining world culture" [1]. Shokan Ualikhanov believed that education should be European and universal.

These commandments are relevant now. Historical, geopolitical, socio-economic and cultural factors have highlighted the importance of learning international languages. The most important strategic task of education in Kazakhstan is, on the one hand, preserving the best Kazakh educational traditions and, on the other hand, providing graduates with international qualifications, developing their linguistic consciousness, based on mastering state, native and foreign languages.

"Kazakhstan should be perceived throughout the world as a highly educated country," the N. Nazarbayev said repeatedly, "whose population uses three languages. These are: the Kazakh language as the state language, Russian as the language of international communication, and English as the language of successful integration into the global economy" [2]. The integration of Kazakhstan into the world community today depends on the realization of a simple truth: the world is open to anyone who can master new knowledge through

mastering dominant languages. Thanks to the initiative of the Leader of Nation, our state implements the concept of polylingualism in education, because it is the polylingualism that will strengthen the competitiveness of Kazakhstan.

According to N. Nazarbayev, "... Kazakhstan is unique and strong in its multinationality. A unique polycultural space was formed on his land ... The multiculturalism of Kazakhstan is a progressive factor in the development of society. The Eurasian roots of the peoples of Kazakhstan allow us to combine Eastern, Asian, Western, European streams and create a unique Kazakhstan version of the development of multiculturalism."

N. Nazarbayev first voiced the idea of a trilingual Kazakhstan in 2004. And in 2007, in the Message to the People of Kazakhstan "New Kazakhstan in the New World", the Head of State proposed starting a phased implementation of the "Trinity of Languages" cultural project. It is from this moment that the implementation of a new language policy of independent Kazakhstan begins, which today can serve as an example for other countries of the world in terms of its popularity in society and its level of efficiency. Leader of Nation believes that for the success of modernization it is very important that every citizen to be useful to his Motherland. Modernization is needed for all Kazakhstanis. Only with this understanding can a broad public consensus and success be achieved [3].

Polylingualism as an important direction of human development was recognized a long time ago. Today it is impossible to imagine that somewhere else there are countries whose people would speak only one language. And in reality there are no civilized states where only one nation would live. For the normal functioning of any multi-ethnic state, the formation of bilingualism and polylingualism is very essential.

Polylingualism is "the use of several languages within a certain social community (first of all of the state); the use by an individual (or group of people) of several languages, each of which is selected in accordance with a specific communicative situation" [4].

Polylingualism is the basis for the formation of a multicultural personality. Polylingualism person is a person who speaks, understands and knows how to use foreign languages in various communication situations. Learning a foreign language is not the same as getting an education. It is possible to speak about multilingual education in cases when other academic disciplines are taught in the foreign language being studied, for example, the literature of the language being studied, regional geography, etc. [5]

Polylingualism competence is not just a knowledge of several foreign languages. Polylingualism competence is the knowledge of the system of linguistic knowledge, the ability to identify similar and different in the linguistic organization of various languages, an understanding of the mechanisms of functioning of the language and algorithms of speech actions, possession of metacognitive strategies and developed cognitive ability. Polylingualism competence is not the sum of knowledge of specific languages, but is a single complex (often asymmetric) configuration of competencies, on which the user relies. It improves the understanding of the methods and process of learning foreign languages and develops the ability to communicate and act in new situations. Polylingualism competence makes it possible and successful to independently master the basics of previously unknown languages, so polylingualism competence can be viewed not only as a knowledge of several foreign languages, but also as an ability to learn foreign languages, possession of a "sense of language", desire and ability to independently learn foreign languages.

Speaking of polylingualism, it is impossible not to mention the trend of the expansion of the English language. Currently, English is gaining widespread development in the world. The zone of active use of English is expanding. The peoples of the world are already alarming

at the expansion of English, which is expressed in the Englization of almost all the languages of the world [6].

The content of multicultural education is multidimensional and is distinguished by a high degree of interdisciplinarity, which makes it possible to consider the problems of multicultural education as part of academic disciplines. Undoubtedly, teachers use innovative methods, methods of forming interest in learning, methods of forming debt and responsibility in teaching, activate the process of language learning and contribute to the efficiency of learning Kazakh, Russian and foreign languages.

There is a certain experience in the implementation of polylingualism education in Nazarbayev Intellectual Schools, in which a model of trilingual education is being developed and implemented based on a layered system of learning languages. This model is based on the fact that students can fully understand oral and written speech in Kazakh, Russian and English. This should take into account not only the rules of introducing into the educational process of the second and third languages, but also the possibility of interactive methods of immersion in a foreign language environment.

Under the state program, new generation textbooks are published in the country in six languages: Kazakh, Russian, Uigur, Uzbek, Turkish, and German.

It should be noted that the introduction of polylingual education has caused a number of problems. The need for knowledge of several languages in the modern world and the demand for a society of a multicultural personality are obvious and are themselves a motivation for learning. However, the professional orientation of schoolchildren implies their trilingual training in basic subjects of a future specialty. For example, future chemists-technologists from the school bench should master three languages within a certain thematic minimum for the discipline "Chemistry", future economists should master knowledge of economics, economic theory in three languages, etc. However, Kazakhstan, in comparison with European countries, because of its geographical position does not have the conditions for the natural development of mass multilingualism with knowledge of the actively functioning world language.

Consequently, in the conditions of secondary education, it is necessary to organize the educational process in such a way that graduates have a sufficient level of multilingual competence for the subsequent continuous improvement of speech and communicative competence in three languages. This requires a special design of the learning process in non-language disciplines, which would contribute without an increase in hours in the curriculum to achieve both the implementation of the standard for mastering the content of the academic discipline and mastering three languages within the chosen discipline. This problem has not yet been solved in educational institutions of Kazakhstan.

However, there are successful solutions to the above problems on the introduction of polylingual education, as evidenced by the diagnosis of future graduates. Language development takes place in conditions of a qualitative strengthening of the process of both linguistic and cultural interaction. For example, knowledge of languages introduces the cultural heritage of the peoples of the studied languages, there is a rethinking of their own individuality, based on common human values. The introduction of such a model of training and education in the Kazakh school allows you to form a comprehensively harmoniously developed personality, able to freely navigate in the international space, fluent in Kazakh, English and Russian at a fairly good level. Practice shows that the majority of applicants connect their future profession with knowledge of the English language, consider knowledge of a foreign language necessary for obtaining prestigious work and advancement in the future, and believe that proficiency in several languages will help them strengthen their social status and take a decent position in

modern society. Multilingual society, in other words, to be communicatively adapted in any environment. All these factors indicate the joint functioning of the Kazakh, Russian and English languages in a single communicative and sociocultural space.

On the other hand, there are psychological and linguopedagogical difficulties associated with the individual characteristics of the students' personality, their ability to switch from one language to another, their level of learning and the amount of knowledge in the field of languages.

In the entire system of requirements for conditions and resource support for the implementation of programs in multilingual education, the main requirements are human resources. It is worth emphasizing that the training of English-speaking teachers for secondary, technical and vocational, higher education has become possible within the framework of the "Bolashak" international scholarship of the Leader of the Nation of the Republic of Kazakhstan. At the present stage of the implementation of the scholarship, emphasis is placed on the master's and doctoral training programs, as well as the training of technical and medical specialists who are most in demand in our country. In addition, at present scholarship holders have the opportunity to study in 630 leading universities in 32 countries of the world.[4]

Knowledge of Kazakh, Russian and foreign languages in modern society is becoming an integral component of the personal and professional activities of mankind. All of this, on the whole, creates the need for a large number of citizens who practically and professionally speak several languages and, therefore, have real chances to take a more prestigious position in society, both socially and professionally.

One of the tasks of introducing the younger generation to universal, global values, the formation of adolescents the ability to communicate and interact with representatives of neighboring cultures in the global space. In this regard, an understanding of the role of languages in the modern world poses the question of language learning and increasing the level of language training of students, as well as school teachers who need to know their native language and the language of international communication - English. The main goal facing teachers and students of the school is the development of a multicultural personality, who knows the customs and traditions of his people, speaks several languages, is able to carry out communicative - activity operations in three languages in all situations, striving for self-development and self-improvement.

The years of development of sovereign Kazakhstan show that bilingualism and polylingualism in society not only does not infringe upon the rights and advantages of the Kazakh language, but also creates all the necessary conditions for its development and progress. But it depends on the deeply thought-out language policy of N. Nazarbayev and the state and the ability of the citizens to preserve and develop the culture, history and language of the Kazakh people.

The concept of language policy of the Republic of Kazakhstan defines the Russian language as the main source of information on various fields of science and technology, as a means of communication with the near and far abroad. The development of the state, Kazakh, language, the preservation and development of Russian, the implementation of the policy of polylingualism education is a major, but difficult task. This task can be solved only together, by the efforts of all members of society.

References

- Abai Kunanbayev "Words of an Edification" (21-30).
[[http://www.abay.nabr.kz/index.php?page=content&id=106.](http://www.abay.nabr.kz/index.php?page=content&id=106)]
- Nazarbayev N.A. Social Modernization of Kazakhstan: Twenty Steps to the Society of Universal Labor // Kazakhstan's Truth. - 2012. - № 218-219. - July 10th.
- Nazarbayev N.A. New Kazakhstan in the new world // Kazakhstanskaya Pravda. - No. 33 (25278). - 2007 - March 1
- Chan Dinh LAM PERSONAL EDUCATION - AN IMPORTANT DEVELOPMENT STRATEGY OF KAZAKHSTAN // Successes of Modern Natural Science. - 2013. - № 7. - p. 130-132;
- Zhetpisbaeva B.A., Ayazbayeva S.S. Lingvodidaktichesky aspect of educational and methodical complexes in multilingual education // Vestn. Karagand. un-that. Ser. Pedagogy. - 2011. - № 2 (62). - p. 4-8.
- Education in a multilingual world: UNESCO Instruction Document. - Paris, 2003. - 38 p.

DEVELOPING LINGUISTIC AND SPOKEN INTERACTION COMPETENCE OF PRE-SERVICE TEACHERS VIA MODEL (ON EXAMPLE OF MULTIMEDIA SOFTWARE “SAVODXON”/EXPERT)

Yusupova Gulara ATAXANOVNA¹

Abstract

The methodological basis of this study is a systematic approach to the study and analysis of the problem of formation of speech and language competence of students, research on digitization of language learning in Uzbekistan and abroad. In fact, there was a need for collective studies that provide a holistic conceptual approach (scientific articles, monographs, textbooks), although there are significant studies on various aspects of the teaching of the Uzbek language in groups of other language groups. As a result of research conducted by the authors, the first version of the multimedia application Savodxon was created and tested in test mode in the Karakalpak and Kazakh language groups of the Nukus State Pedagogical Institute. The innovative and pedagogical project of the teacher of the Uzbek language is, first of all, a tool for self-development, professionalism, creativity and creativity, and, secondly, an opportunity to get acquainted with new educational prospects that go beyond traditional teaching methods in language teaching, and, with the Uzbek language in the Turkish audience. To a new level of learning quality. The problem of formulating the speech and language competencies of future teachers in teaching the Uzbek language in another language, particularly in the Turkic language, is closely related to the integration of traditional and electronic education and the creation of a modern educational model. In most cases, when individual-oriented education, as well as the personality of the student and the student are focused in the center of attention, the core of the educational process consists of two elements: the focus should be on the focus of attention.

Keywords: Uzbek language, speech competence, linguistic competence, blended learning, information communication

¹Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti o'qituvchisi. guli0805@umail.uz; ilmiy rahbar – p.f.n., dotsent Yuldasheva Sh.Sh.; Teacher of Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz. guli0805@umail.uz; scientific supervisor – PhD, docent Yuldasheva Sh. Sh. Maqola muallifi kongressda ishtirok etishga qulay sharoit yaratganligi uchun Nukus davlat pedagogika instituti rektori B. Otemuratovga va taqdim qilgan ishni tahlil qilgan anonim rensentlarga minnatdorchilik izhor qiladi.

BO‘LAJAK PEDAGOGLARDA O‘ZBEK TILIDAN NUTQIY VA LINGVISTIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH MODELINI (“SAVODXON” MULTIMEDIYA ILOVASI MISOLIDA)

Annotatsiya

Ishimizda o‘zbek tilidagi ta’lim resurslarini takomillashtirish va ularni yangi formatda yaratish muammosi, yechimlari, aralash ta’limning afzalliklari haqida so‘z yuritiladi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini talabalarda nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish masalasini o‘rganish va tahlil qilishga tizimli yondashuv, O‘zbekiston va xorijdagi til o‘qitishni raqamlashtirishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar tashkil qiladi. Quyidagi metodlardan foydalanildi: pedagogik dasturiy vositalarni sinovdan o‘tkazish, nazariy va amaliy ta’limning innovatsion faoliyat bilan integratsiyasi hamda turli fan sohalarining fanlararo integratsiyasi (pedagogika, filologiya, kompyuter texnologiyalari). Tadqiqotlar natijasida “Savodxon” multimedia ilovasining dastlabki versiyasi yaratilib, u test rejimida Nukus davlat pedagogika institutining ta’lim qoraqalpoq va qozoq tilida olib boriladigan guruhlarida sinovdan o‘tkazilmoqda. Innovatsion loyihaning birinchi bosqichi ishlab chiqilayotgan lingvodidaktik texnologiyaning samaradorligini baholashda va tanlangan didaktik materialning nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishdagi salohiyatini tahlil qilishda va adekvat metodik yechimlar topishda muhim komponent hisoblanadi. Aksariyat ishlarda shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim masalasi, o‘quvchi shaxsi va talaba shaxsi, ya’ni ta’lim oluvchi shaxsi diqqat-e’tibor markaziga olib chiqilayotgan bir paytda, ta’lim jarayoni yadrosi ikki unsurdan iboratligini, ta’lim oluvchi harakatga kelishi uchun ta’lim beruvchi ham e’tibor markaziga tortilishi zarurligini, uning ham kuch-quvvati, vaqtini tejash masalasi tadqiqotlardan chetda qolmasligini alohida ta’kidlash o‘rinlidir.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, nutqiy kompetensiya, lingvistik kompetensiya, aralash ta’lim, axborot kommunikatsiyalari

Anahtar Kelimeler: O‘zbek dili, konusma becerisi, dil becerisi, harmanlanmish o‘g‘renme, bilgi iletisimi

Kirish

Butun dunyoda ta’lim nufuzining, maqomining ortib borayotgani (uzluksiz ta’lim, ya’ni hadislarda aytilganidek, “beshikdan to qabrgacha ilm izlash”) fanlarni ham hajm, ham mazmun jihatidan yangilashni, o‘qitish metodlari va texnologiyalarni uzluksiz takomillashtirib, yangilab borishni, innovatsiyalar tatbiq qilishni, ta’lim jarayoni esa jahon bozorida kuzatilayotganidek, trend va megatrend darajasidagi o‘quv adabiyotlarni yaratishni taqozo qilmoqda. Bundan O‘zbek tili fani ham mustasno emas. Shu bois ishimizda o‘zbek tilidagi ta’lim resurslarini takomillashtirish va ularni yangi formatda yaratish muammosi, yechimlari, aralash ta’limning afzalliklari haqida so‘z yuritiladi.

Materiallar va Metodlar

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini talabalarda nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish masalasini o‘rganish va tahlil qilishga tizimli yondashuv, O‘zbekiston va xorijdagi til o‘qitishni raqamlashtirishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar tashkil qiladi. Tadqiqot obyekti talabalarda nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish va til ta’limini raqamlashtirishning nazariy asoslari va amaliy tajribalardir. Ishimizning asosiy metodi

o'rganilayotgan muammo bo'yicha ilmiy adabiyotlar va manbalar, dasturiy mahsulotlarni tahlil qilishdan iborat bo'ldi. Shuningdek, pedagogika yo'nalishida tahsil olayotgan talabalardan so'rovnomalar o'tkazildi. So'rovnomani o'tkazishda bo'lajak pedagoglarning o'zbek tilidan nutqiy va lingvistik kompetensiyalarini, o'zbek tilida kundalik, ilmiy va kasbiy sohalarida faoliyat olib borishga tayyorlik darajasini diagnostika qilish maqsad qilindi. Shu bilan birga quyidagi metodlardan foydalanildi: pedagogik dasturiy vositalarni sinovdan o'tkazish, nazariy va amaliy ta'limning innovatsion faoliyat bilan integratsiyasi hamda turli fan sohalarining fanlararo integratsiyasi (pedagogika, filologiya, kompyuter texnologiyalari), shuningdek, qo'yilgan muammoning yechimi sifatida pedagogik tajriba, til va nutq materiallarini tanlash, kuzatish, kommunikativ metodlardan foydalanildi.

Adabiyotlar Tahlili

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi uning barcha ta'lim muassasalarida o'quv fani sifatida o'qitilishiga asos bo'ldi (ЎзР ОК Ахборотномаси, 1989, 1991). Oliy ta'limda O'zbek tili davlat tili sifatida bakalavriyatning birinchi bosqichida o'qitiladi. O'quv fanining maqsad va vazifalari quyidagicha belgilab qo'yilgan:

“O'zbek tili” fanning maqsadi – talabalarning kundalik, ilmiy va kasbiy sohalarida faoliyat olib borishi uchun o'qitishning kommunikativ-nutqiy tamoyili asosida ularda fan bo'yicha egallangan bilim, ko'nikmalarni muloqot va ish faoliyati jarayonida qo'llash malakasini shakllantirishga qaratiladi.

Fanning vazifalari:

- nutqiy kompetensiyani rivojlantirish;
- og'zaki va yozma nutqda sohaviy terminlarni samarali qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish;
- ixtisoslikka oid matn tuzish, uni tahrir va tahlil qila olish malakalarini hosil qilish;
- sohaviy hujjatlarni tuzish, shu jumladan elektron hujjatlarni to'ldirish va rasmiylashtirish ko'nikmalarini shakllantirish.

O'zbekiston Milliy universiteti tomonidan ishlab chiqilgan, fan dasturi 90 soatga mo'ljallangan (Хусанов, 2017). Mazkur dasturga ko'ra talabalarga 45 ta nutqiy mavzuni o'rgatish nazarda tutilgan. Mazkur dastur (undan oldin amal qilgan dasturlar ham shu holat kuzatiladi) rus guruhlar uchun ham shuningdek, turkiy auditoriya uchun ham baravar qo'llanilmoqda. Mazkur holat mutaxassislarning haqli e'tirozlariga sabab bo'lmoqda. “O'zbek tili faqat og'zaki muloqot uchun o'rgatishga yo'naltirilayotganligi, vaholanki, O'zbekiston fuqarosi millatidan qat'iy nazar shu makonda tug'ilib voyaga yetib, shu yerda barobar huquqlarga ega bo'lib, kelajakda turli sohalarida, ma'muriy-boshqaruv tizimida ham teng faoliyat yuritishga haqli ekanligi, buning uchun ularga o'zbek tilini xorijiy til sifatida, ya'ni «ikkinchi til sifatida» emas, balki davlat tili sifatida o'qitilishi zarurligi, o'zbek tiliga o'rganilishi anchagina mehnat talab qiladigan zarur fan sifatida emas, balki avval o'qiganlari asosida biroz gapirsa yetadigan oson va eng yomoni unchalik muhim bo'lmagan fan sifatida munosabatda bo'lishga fan dasturlari, o'qitish metodikasi yo'l qo'yib berayotganligi” masalasi keskin bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda (Muhitdinova, 2013). Darhaqiqat, o'zbek tili fanini metodik jihatdan ta'minlashda muammolar bisyor, asosan amaliy mashg'ulotlardan iborat bo'lgan fan uchun ta'lim vositalarining yetishmayotganligi sir emas. Aksariyat hollarda “O'zbek tili” fanidan amaliy mashg'ulotlar uchun o'qituvchilar ma'naviy eskirgan mashqlar to'plamlaridan foydalanib keldilar va keyingi davrda vaziyat ijobiy tomonga o'zgarimoqda. Mazkur fandan 2011-yilda tasdiqlangan o'quv dasturi (Рафиев, 2011) va 2017-yilda amaliyotga kiritilgan o'quv dasturida tavsiya qilingan adabiyotlar ro'yxatini qiyoslasak,

manzara oydinlashadi. Yangi fan dasturida mamlakatimizda va xorijda chop qilingan eng so'nggi adabiyotlar foydalanishga tavsiya qilinganligi ayni muddao bo'lgan.

Qoraqalpoq guruhlariga mos keluvchi ta'lim vositalarini – o'quv qo'llanmalari, didaktik materiallar yaratish jadal bo'lmasa ham, davom etmoqda. Aslida uzoq yillar davomida turkiy ayditoriya uchun maxsus o'quv adabiyotlari yaratilmaganligi bois o'quv- metodik majmualardan foydalanilib kelindi. Oliy ta'lim uchun mo'ljallagan o'quv qo'llanma ilk bora 2012-yilda chop qilindi. (To'xliyev, Qurboniyazov, 2012). Mazkur adabiyot o'quv dasturiga to'la muvofiq kelmasa ham, fan o'qituvchilari tomonidan iliq kutib olindi. 2013-yilda ta'lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan guruhlar uchun o'quv dasturida ko'rsatilgan til va nutq materialini to'la qamrab olgan "O'zbek tili" o'quv qo'llanmasi chop etildi (Yuldasheva, Kabulova, Sabirova, 2013). 24 ta nutqiy mavzuni o'rganishga mo'ljallagan qo'llanma talabalarning quyi bosqichlarda o'zbek tilidan egallagan bilim, malaka va ko'nikmalarini mustahkamlash, tanlagan ixtisoslik doirasida davlat tilini puxta egallashlariga ko'maklashish, ular nutqini kasbiy atamalar bilan boyitish nazarda tutilgan. Bu o'quv qo'llanma 2016-yilda to'ldirilgan holda o'zgartirishlar bilan ikkinchi marta nashr qilindi (Yuldasheva, Kabulova, 2016) Mazkur qo'llanma amaldagi "O'zbek tili" fan dasturida asosiy adabiyot sifatida tavsiya qilingan (Хусанов, 2017).

O'quv qo'llanmada har bir nutqiy mavzu bo'yicha asosiy matn keltirilib, ularga qo'shimcha matn, ya'ni bayon qilingan o'quv materialini mustahkamlash va chuqurlashtirishga, amaliy ko'nikma va malakalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi o'quv materiali kiritilgan. O'rganilishi zarur bo'lgan grammatik qoidalar yuzasidan nazariy ma'lumot tushunarli, sodda tilda bayon qilingan. Nazariy ma'lumotlar bilan birgalikda izohlar, ilovalar, tayanch iboralar, tushuntirishlar, lug'atlar o'rin olgan. Har bir mavzu yuzasidan topshiriqlar, muammoli va qiziqarli savollar taqdim qilingan. Bunday materiallarning berilishi talabalarning egallagan nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llashga yordam beradi. Ayniqsa uyga vazifa sifatida taqdim qilinishi nazarda tutilgan topshiriqlarga alohida ahamiyat qaratilganligi, talabalarning imkoniyatlari hisobga olinganligini ta'kidlab o'tish o'rinlidir. O'zbek adabiy tili me'yorlariga rioya qilish, savodxonlik madaniyatini egallash bosh mezon ekanligiga katta e'tibor qaratgan holda yozma nutqni o'stirish, ayniqsa, rasmiy ish qog'ozlari, idora hujjatlari ustida mustaqil ishlash ko'nikma va malakalarini takomillashtirish yuzasidan bir qancha ish usullarini tavsiya qilganlar. Albatta, bu qo'llanmalar ta'lim jarayonida samarali foydalanilmoqda. Shunday bo'lsa ham, ilm-fan yangiliklari, fanni o'qitishdagi innovatsiyalar fan mazmunini uzluksiz boyitib borishni taqozo qilmoqda. Bunda bosma nashrlar bilan barobar elektron nashrlarning afzalliklari ham ortib borayotganligini e'tirof etish lozim. Bu ta'lim sohasidagi islohotlarning jamiyatni axborotlashtirish sohasidagi islohotlar mazmuni bilan bo'g'lanishi bois yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. P.f.n. Sh.Yuldasheva til ta'limida jahonda foydalanilayotgan kompyuter texnologiyalarining ijobiy jihatlari, sinalgan usullarni o'zbek tilini o'qitish jarayoniga tatbiq qilish nihoyatda kechiktirib bo'lmaydigan vazifalardan biri deb hisoblaydi va o'zbek tilini ona tili sifatida, davlat tili sifatida o'qitishda fan o'qituvchilari, metodistlar, talaba va magistrantlar jahon tajribalariga tayanib quyidagi ta'lim vositalarini yaratishni jadallashtirishlari lozim deb hisoblaydi: o'quv materiallari bosqichma-bosqich, mashq va topshiriqlar ketma-ketlikda taqdim qilinadigan o'rgatuvchi dasturlar, imlo va punktuatsiya qoidalarini mustahkamlashga yordam beruvchi elektron repititorlar, o'zbek tili imlo qoidalarining katologi va qisqacha elektron imlo lug'ati, o'zbek tilidan "Repititor-diktant" yoki interaktiv diktantlar, test dasturlari, o'zbek tilidan elektron jadvallar, o'zbek tilining elektron lug'atlari, o'rgatuvchi audiodasturlar (Yuldasheva, 2017). Darhaqiqat, ta'lim vositalarini yangi formatga o'tkazish davr talabiga aylandi.

Metodikada ta'lim boshqa tilda olib boriladigan guruhlarda o'zbek tilini o'qitishning turli qirralariga bag'ishlangan salmoqli ishlar (Ahmedova, Karimjonova, 2001; Mirzayev,

Boltayev, 2004; Adilova, 2004; Rasulov, Mirazizov, 2005; Adilova, To'xtamirzayev, 2007; Umarova, 2007) mavjud bo'lsa ham (dissertatsiyalar, ilmiy maqola, monografiya, o'quv qo'llanma) yaxlit konseptual ko'rinishda taqdim qiluvchi, umumlashtiruvchi tadqiqotga zaruriyat katta. Chunki o'zgarayotgan dunyo, o'zgarayotgan ta'lim shakllari, innovatsiyalar "O'zbek tili" fani zimmasiga yanada mas'uliyatliroq vazifalar yuklamoqda. Zero, davlat tilini o'rganish mamlakatimizda yashovchi har qanday millat vakilining madaniyati darajasini ko'rsatuvchi muhim omillardan hisoblanadi. Bo'lajak mutaxassisning kasbiy layoqati va mahorati hozirgi davrda o'z kasbi doirasida qo'llanadigan soha terminlarini, davlat tilida ish yuritish malakasini, nutq madaniyati asoslari hamda notiqlik me'yorlarini ham bilishni taqozo etmoqda. Shu bilan birga o'zbek tili o'qituvchisining maqomi ham tubdan o'zgarimoqda. Endilikda u yagona axborot manbasi va darsining oliy hakami vazifasini bajara olishi mumkin emas. Hozirda uning vazifalari talabalarning mustaqil bilimlarini tashkil qilish va qo'llab-quvvatlash, ular bilan muloqot qilish, shuningdek, talabalarning jamoaviy loyihaviy ishlarini olib borish bilan bog'lanmoqda. Ikkinchidan, o'zbek tili o'qituvchisi pedagogik dizayn mahoratini va yetarlicha kompyuter savodxonligini egallashi talab qilinmoqda. Ana shuni nazarda tutgan holda ko'p yillik tajribalarimizga asoslanib, shuningdek, til o'qitishda qo'llaniladigan raqamli ta'lim texnologiyalarini o'rganish va o'zbek tili ta'limi uchun metodik ta'minotni takomillashtirish va EO'MMLar yaratish jarayonini jadallashtirish orqali o'qitish samaradorligini oshirishni maqsad qildik.

Dastlab talabalarning nutqiy va lingvistik kompetensiyalarini shakllantirish masalasi yuzasidan izlanishlar boshlangan bo'lsa ham, mazkur muammoni tadqiqot markazida qo'ygan holda, u bilan uzviy bog'langan masalalarni ham hal qilish zaruriyati mavjudligi, busiz qo'yilgan muammo yechimiga yetib borish mushkul ekanligini nazarda tutib, uzoq muddatga mo'ljallangan loyihani yaratishga kirishdik. Loyihamizning birinchi bosqichi – tayyorgarlik davri bo'lib, bu davrda quyidagilar taxmin qilinadi.

1) nazariy (ilg'or tajribalarni o'rganish, talabalarda nutqiy kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy aspektlarini aniqlashtirish, loyihada ishtirok etuvchi professor-o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish dasturini ishlab chiqish);

2) metodik ishlar (fundamental va amaliy tadqiqotlar natijalarini tatbiq etish orqali talabalarning nutqiy kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi didaktik jarayonni loyihalash;

3) axborot izlash (til materiali va axborot-ma'lumot ta'minoti, nutq va matnlar, autentik materiallarni tanlash) didaktik axborot-kommunikativ vositalar audio, video, matnlar; badiiy, musiqa, tasviriy san'at asarlari; ommaviy axborot vositalari materiallari: reportaj va intervyular, hujjatli filmlar, reklamalar: buyumlar elektron multimediya materiallari: Microsoft Word matn muharririda tayyorlangan matnlar va Power Point taqdimotlari, kompyuter, Android yoki IOS uchun ilovalar va h.k.

Innovatsion loyihamizning birinchi bosqichida pedagoglar faoliyatini kuzatish, talabalardan olingan yozma ishlar, savolnomalarni o'rganish natijasida fanning metodik ta'minotini loyihalash masalasini hal qilishga kirishildi. Fanning bosh maqsadidan kelib chiqqan holda metodik ta'minot uchun til materiali va axborot-ma'lumot ta'minoti, nutq va matnlar, autentik materiallarni tanlashga va bu jarayonga axborot kommunikatsion texnologiyalarini jalb qilishga kirishildi. "Savodxon" multimedia ilovasining dastlabki versiyasi yaratilib, u test rejimida Nukus davlat pedagogika institutining ta'lim qoraqalpoq va qozoq tilida olib boriladigan guruhlarida sinovdan o'tkazilmoqda. Mazkur ilova tarkibiga kiritilayotgan interfaol mashq va diktantlar (an'anaviy diktantlarning 10ga yaqin turi jamlangan) til o'qituvchisining mashaqqatli mehnatini osonlashtiruvchi texnologiya sifatida tavsiya qilinmoqda.

“Savodxon” multimedia ilovasi ishlab chiqilayotgan lingvodidaktik texnologiyaning samaradorligini baholashda va tanlangan didaktik materialning nutqiy kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishdagi salohiyatini tahlil qilishda va adekvat metodik yechimlar topishda muhim komponent sifatida loyihamizda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbek tili fani o‘qituvchisining innovatsion pedagogik loyihadagi faoliyati birinchi navbatda o‘z-o‘zini rivojlantirish, kasbiy komponentligini, ijodkorlik va tashabbuskorlikni oshirish vositasi sanalsa, ikkinchidan, til o‘qitishdagi mavjud an’anaviy metodika chegaralaridan chiqib, o‘qitishning yangi istiqbollari bilan tanishishga imkoniyatni kengaytiradi, eng muhim, o‘zbek tilini turkiy auditoriyada o‘qitish sifatini yangi yuksak darajaga olib chiqish omili bo‘la oladi.

Xulosa

Ta’lim boshqa tilda olib boriladigan, xususan, turkiy tilli auditoriyada o‘zbek tili fanini o‘qitishda bo‘ljak pedagoglarning nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish masalasi an’anaviy va elektron ta’limni integratsiyalash, yangilangan ta’lim modelini yaratishga uzviy bog‘lanmoqda. Aksariyat ishlarda shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim masalasi, o‘quvchi shaxsi va talaba shaxsi, ya’ni ta’lim oluvchi shaxsi diqqat-e’tibor markaziga olib chiqilayotgan bir paytda, ta’lim jarayoni yadrosi ikki unsurdan iboratligini, ta’lim oluvchi harakatga kelishi uchun ta’lim beruvchi ham e’tibor markaziga tortilishi zarurligini, uning ham kuch-quvvati, vaqtini tejash masalasi tadqiqotlardan chetda qolmasligini alohida ta’kidlagan bo‘lar edik.

Адабиётлар

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги қонуни (янги таҳрирда) (1989, 1991) ЎЗР Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 26-28 сон, 453-модда; 11-сон, 273-модда.

Adilova S., To‘xtamirzayev M. (2007) *O‘zbek tili*. / Bakalavriatning barcha yo‘nalishlari rusiyazon talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. Toshkent: TDPU. 167 b.

Adilova S. (2004) *O‘zbek tili mashg‘ulotlarini kompyuter texnologiyalari vositasida tashkil etish* (Oliy ta’lim muassasalarining rusiyazon guruhlarida): ped fan nomz. ...dis. Toshkent: 160 b.

Ahmedova G.T., Karimjonova V.A. (2001) *O‘zbek tili*. Toshkent: Ijod dunyosi NU.

Mirzayev I., Boltayev M. *O‘zbek tili*. (2004) Oliy o‘quv yurtlarining rus guruhlarida talabalari uchun darslik. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti.

Rasulov R., Mirazizov A. (2005) *O‘zbek tili*. Oliy o‘quv yurtlari rus guruhi talabalari uchun darslik. Toshkent: Aloqach. 228 b.

Rafiyev A., Muhammedova S., Usmonov S., Lafasov U. (2011) *O‘zbek tili fanidan namunaviy dastur* (bakalavr yo‘nalishi uchun). Toshkent: O‘zMU, 2011. 20 b.

To‘xliiev B., Qurboniyozov G. (2012) *O‘zbek tili*. (Oliy o‘quv yurtlarining qoraqalpoq guruhi talabalari uchun). –Toshkent: A.Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.

Yuldasheva Sh., Kabulova D., Sabirova M. (2013) *O‘zbek tili*. Nukus, Bilim.

Yuldasheva Sh., Kabulova D. (2016) *O‘zbek tili*. Toshkent, Mumtoz so‘z.

Yuldasheva Sh. (2017) *O‘zbek tili ta’limida zamonaviy axborot texnologiyalari*. Ma’ruzalar to‘plami. Nukus.

Муҳитдинова Х. (2013). *Ўзбек тилини давлат тили сифатида ўқитишга доир мулоҳазалар*. http://fikir.uz/blog/talim_fan_taraqqiyoti/11531.html

Умарова Н.З. (2007) *Талабаларнинг ўзбекча ёзма нутқини ўстиришида замонавий*

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

технологиялардан фойдаланиш методикаси (техника олий ўқув юртларининг русийзабон гуруҳларида): Пед. фан. ном. ... дис. Toshkent.

Хусанов Н., Адурахмонова М., Лафасов У., Асилова Г. (2017) Ўзбек тили. Фан дастури (барча бакалавриат таълим йўналишлари учун). Тошкент.

THE IMPACT OF ECONOMIC GLOBALIZATION ON ECONOMIC GROWTH: LEAST DEVELOPED COUNTRIES

Taner GÜNEY¹

Abstract

The aim of this study is to analyze the impact of economic globalization and its sub-indicators on economic growth. In the period of 1970-2015, in 31 least developed countries, economic globalization has no statistically significant effect on GDP per capita. When the GDP per capita purchasing power parity is used as the indicator of economic growth, the economic globalization in the least developed countries is not effective on growth. As a result, according to two different economic growth indicators, the least developed countries cannot benefit from economic globalization. Therefore, the least developed countries need structural reforms that make the productive structure of the country's economy more competitive and efficient. In addition to increasing economic growth in terms of economic development of these countries, it is very important to take advantage of economic globalization, which also improves the level of international competition by increasing technological development and innovation.

Keywords: Economic Globalization, Growth, Developing Countries, Least Developed Countries, Panel Data.

EKONOMİK GLOBALLEŞMENİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: EN AZ GELİŞMİŞ ÜLKELER

Özet

Bu çalışmanın amacı ekonomik globalleşme ve alt göstergelerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz etmektir. 1970-2015 döneminde, 31 en az gelişmiş ülkede, ekonomik globalleşme kişi başına GSYİH üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir. Ekonomik büyüme göstergesi olarak kişi başına satın alma gücü paritesine göre GSYİH kullanıldığında ise, en az gelişmiş ülkelerde ekonomik globalleşme büyüme üzerinde etkili değildir. Sonuç olarak iki farklı ekonomik büyüme göstergesine göre, en az gelişmiş ülkeler ekonomik globalleşmeden hiç yararlanamamaktadır. Dolayısıyla en az gelişmiş ülkeler, ülke ekonomisinin üretken yapısını daha rekabetçi ve verimli hale getiren yapısal reformlara ihtiyaç duymaktadır. Ekonomik büyümeyi arttırmanın yanı sıra, teknolojik gelişme ve yenilikleri arttırarak ülkelerin uluslararası rekabet düzeyini iyileştiren ekonomik globalleşmeden yararlanmak, bu ülkelerin ekonomik gelişimi açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Küreselleşme, Büyüme, Gelişmekte Olan Ülkeler, En Az Gelişmiş Ülkeler, Panel Verileri.

¹ Doç.Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, e-posta: tanerguney@kmu.edu.tr

1 Giriş

Oldukça tartışmalı bir kavram olan küreselleşmeden gerçekten hangi ülkelerin yararlandığı, küreselleşmenin kimin lehine olduğu tartışmaları, bilimsel çevrelerce yaygın bir şekilde tartışılmaktadır (Villaverde and Maza, 2011). Araştırmacılar bu konuya, ülkelerin çeşitli ekonomik göstergelerini kullanarak, ekonomik globalleşmenin büyüme üzerindeki etkisine dair oldukça büyük bir literatürün oluşmasına yol açmışlardır. Bazı çalışmalar ekonomik özgürlüğün büyümeyi pozitif yönlü etkilediğini savunurken, bazı çalışmalar her ülkenin ekonomik globalleşmeden olumlu yönde etkilenmediğini dolayısıyla ekonomik globalleşmenin büyümeyi negatif yönlü etkilediğini savunmaktadır. Bu konuda oldukça başarılı çalışmalardan olan Bertelsmann Stiftung tarafından periyodik olarak yayınlanan raporlar olan Stiftung (2014), Böhmer (2016) ve Weiß et al. (2018), gelişmiş ve gelişmekte olan toplam 42 ülkede, ekonomik küreselleşmenin büyüme üzerindeki etkisini analiz ederek, hangi ülkelerin ekonomik küreselleşmeden daha yararlı çıktığını belirlemeye çalışmaktadır. Çalışmaya göre analizlere dahil edilen ülkeler genel olarak ekonomik globalleşmeden olumlu etkilenmektedir. Bu çalışmada ise, 31 en az gelişmiş ülkede ekonomik küreselleşme ve alt göstergelerinin iki farklı ekonomik büyüme göstergesi üzerindeki etkisi analiz edilerek, en az gelişmiş ülkelerin ekonomik küreselleşmeden nasıl yararlandığı tespit edilmektedir. 1970-2015 dönemini kapsayan analizlere göre, ekonomik büyüme göstergesi olarak kişi başına GDP kullanıldığında, ekonomik globalleşme en az gelişmiş ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde etkili değildir. Ekonomik büyüme göstergesi olarak kişi başına satın alma gücü paritesine göre GDP kullanıldığında ise, ekonomik globalleşme yine en az gelişmiş ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde etkili değildir. Dolayısıyla en az gelişmiş ülkeler ekonomik globalleşmeden yararlanamamaktadır.

2 Veri ve Metodoloji

Bu çalışmada ekonomik büyüme göstergesi olarak kişi başına GSYİH (Gdp) ve satın alma paritesine göre kişi başına GSYİH (Gdp(PPP)) değişkenleri kullanılmaktadır. Gdp değişkeni 2010 dolar kuruyla hesaplanmıştır ve 1970-2015 dönemini kapsayan veriler, Dünya Bankası (WB)'den alınmıştır. Gdp(PPP) değişkeninin 1990-2015 dönemindeki verileri WB'den alınmıştır. Ekonomik globalleşme göstergesi olarak KOF Swiss Economic Institute (KOF)'ten alınan globalleşme verileri kullanılmaktadır². KOF ekonomik globalleşme indeksi (Ecoglob), Tablo 1'de de görüldüğü gibi, *de facto* ve *de jure* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. *de facto* ekonomik globalleşme, ticari ve finansal akımlardan (Ecoglob_{defacto}) oluşmaktadır. *de jure* ekonomik globalleşme, ticari ve finansal akımlara getirilen kısıtlamalardan (Ecoglob_{dejure}) oluşmaktadır. Dolayısıyla ilk alt indeks ticari ve finansal akımları gösterirken, ikinci alt indeks bu akımlara getirilen kısıtlamaları dikkate almaktadır. Bu iki alt indeks de kendi içinde, temel olarak iki alt indeksin birleşiminden oluşmaktadır. Ecoglob_{defacto} değişkeninin ilk dalı ticari küreselleşme (trade_{defacto}), ikinci alt dalı finansal küreselleşme (finance_{defacto})'dir. Ticari akımları gösteren trade_{defacto} mal ticareti, hizmet ticareti ve ticaret ortağı çeşitlendirmesinden oluşmaktadır. Finansal akımları gösteren finance_{defacto} ise foreign direct investment, portfolio investment, international debt, international reserves ve international income payments değişkenlerinden oluşmaktadır. Ecoglob_{dejure} değişkeni de ticari küreselleşme (trade_{dejure}) ve finansal küreselleşme (finance_{dejure}) alt değişkenlerinden oluşmaktadır. Ticari akımlara getirilen kısıtlamaları gösteren trade_{dejure}, trade regulations, trade taxes ve tariffs değişkenlerinden oluşmaktadır. Finansal akımlara getirilen kısıtlamaları gösteren finance_{dejure} investment

² KOF (2016) ekonomik globalleşme ölçümünde, Dreher (2006) Dreher et al. (2008) gibi çalışmalardan yararlanmaktadır.

restrictions, capital account openness 1 ve capital account openness 2'den oluşmaktadır. Bu alt indekslerin hesaplandığı faktörlerin ayrıntısı Tablo 1'de verilmiştir. Tablodan da görüldüğü gibi indeksi, KOF ekonomik globalleşmeyi çok yönlü ölçen başarılı bir globalleşme göstergesidir.

Bu çalışmada dengesiz panel veri yöntemi ile (1) nolu multivariate model tahmin edilecektir. Sadece ekonomik globalleşme ve alt dallarının büyüme üzerindeki etkisine odaklanıldığı için herhangi bir başka bağımsız değişken kullanılmamıştır.

$$(1) \quad \text{Growth}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \text{Economic Globalization}_{it} + \varepsilon_{it}$$

Where i birim sayısını, t zaman aralığını, ε ise hata değerini ifade etmektedir. Growth göstergesi olarak Gdp ve Gdp(PPP) değişkenleri kullanılmaktadır. Economic Globalization göstergesi olarak Ecoglob kullanılmaktadır. Ecoglob'un alt dalları olan Ecoglob_{defacto} ile Ecoglob_{dejure}'nin, bu değişkenlerin alt dalları olan trade_{defacto}, finance_{defacto}, trade_{dejure} ve finance_{dejure}'nin de büyüme üzerindeki etkisi analiz edilecektir. Böylece büyümenin, ticaret ve finansal akımlardan mı yoksa bunlara uygulanan kısıtlamalardan mı daha çok etkilendiği ortaya çıkarılmış olacaktır. Diğer bir deyişle, Tablo 1'de gösterilen değişkenlerden hangilerinin ülkelerin büyüme oranı üzerinde etkili olduğu belirlenmiş olacaktır. Tablo 2 bu çalışmada kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikleri göstermektedir.

Table 1. KOF Economic Globalisation Index

Economic Globalisation (Ecoglob)	Economic Globalisation, <i>de facto</i> (Ecoglob _{defacto})	Trade Globalisation, <i>de facto</i> (trade _{defacto})	Sum of exports and imports in goods as share of GDP
			Sum of exports and imports in services as share of GDP
			Herfindahl-Hirschman concentration index for trade in goods. Constructed as the average of the sum of squares of trade partner shares in total exports and imports (inverted)
		Financial Globalisation, <i>de facto</i> (finance _{defacto})	Sum of stocks of assets and liabilities of foreign direct investments (% of GDP)
			Sum of stocks of assets and liabilities of international equity portfolio investments (% of GDP)
			Sum of inward and outward stocks of international portfolio debt securities and international bank loans and deposits (% of GDP)
	Includes foreign exchange, SDR holdings and reserve position in the IMF (% of GDP)		
	Economic Globalisation, <i>de jure</i> (Ecoglob _{dejure})	Trade Globalisation, <i>de jure</i> (trade _{dejure})	Sum of capital and labour income to foreign nationals and from abroad (% of GDP)
			Average of two subcomponents: Prevalence of non-tariff trade barriers and compliance costs of importing and exporting
			Income from taxes on international trade as percentage of revenue (inverted)
		Financial Globalisation, <i>de jure</i> (finance _{dejure})	Unweighted mean of tariff rates.
			Prevalence of foreign ownership and regulations to international capital flows
			Chinn-Ito index of financial openness
		Jahan-Wang index of openness of the capital account	

Kaynak: KOF, 2016.

Bu çalışmada (1) nolu modelin tahmini için System-GMM (Generalised Methods of Moments) yöntemi tercih edilmiştir. Dengesiz panellerde değişkenlerin birinci farkı alınırken bazı birimlere ait veriler tümüyle kaybolabilmektedir. Bu sorunun çözümü için Arellano ve Bover (1995) birinci fark yerine ileri ortogonal sapmalar yöntemini kullanmaktadır. Böylece veri kaybı en aza indirilmiş olmaktadır. Dinamik panel veri modellerinde bağımlı değişkenin gecikmeli hali açıklayıcı bir değişken olarak modele eklenmektedir. Ancak bu durumda gecikmeli değişken hata terimi ile korelasyonlu hale gelmekte ve yapılan tahminlerin tutarsız olmasına neden olabilmektedir (Mammi, 2012).

Table 2. Descriptive statistics of the variables

Variable	Obs.	Mean	Std. Dev.	Min .	Max.
Gdp	1276	6.2742	0.5028	4.7518	7.8741
Gdp(PPP)	772	7.1271	0.5726	5.8626	9.0178
Ecoglob	1425	34.623	12.280	10.219	66.014
Ecoglob _{defacto}	1425	37.439	17.315	3.7905	88.493
trade _{defacto}	1425	37.804	18.746	2.6288	89.278
finance _{defacto}	1425	37.117	18.791	3.5981	89.522
Ecoglob _{dejure}	1425	31.848	12.922	8.8111	69.155
trade _{dejure}	1379	30.674	12.894	5.8678	72.359
finance _{dejure}	1425	33.210	19.784	1.0000	90.490

Blundell ve Bond (1998) tarafından geliştirilmiş yöntem bu tip sorunların çözülmesi için geliştirilen Anderson ve Hsiao (1981), Arellano ve Bond (1991) ve Arellano ve Bover (1995) yöntemlerinden daha iyi olduğu ispatlanmıştır (Baltagi, 2005). Blundell ve Bond (1998) tarafından geliştirilen yöntemden daha gelişmiş olan Roodman (2006) yöntemi, çıktıda daha fazla test sonucu elde etmeye izin vermektedir. Heteroskedastisite ve otokorelasyon varlığında tutarlı tahminler elde edilebilmektedir. Değişkenlerin gecikme yapısının spesifikasyonu için Blundell ve Bond (1998) yönteminden daha esnektir ve değişkenlerin içsellik modellerine bilmektedir. İki aşamalı GMM tahmincisi, verilen modellerin eşzamanlılık sorunları ve endojenlik sorunlarını hesaba katarak, sağlam çıkarımlar için tarafsız parametre tahminleri verir. İçsellik problemi GSYİH ile ilgili çalışmalarda oldukça sık ortaya çıkabilmektedir. Birinci ve ikinci dereceden otokorelasyonun tespiti için AR(1) ve AR(2) kullanılırken, araç değişken olarak kullanılan bağımsız değişkenlerin maksimum gecikme uzunluğu 2 olarak uygulanmıştır. İkinci paragraf

3 Tahmin

Tablo 3, en az gelişmiş özellikte olan 31 ülkede, Ecoglob ve alt dallarının büyüme üzerindeki etkisini göstermektedir. Tablo 5'e göre Wald testi modellerin doğru olarak kurulduğunu gösterirken, AR(1) modellerde birinci dereceden otokorelasyon olduğunu, AR(2) ise ikinci dereceden otokorelasyonun olmadığını göstermektedir. Hansen-J testinin istatistiksel anlamsızlığı, modellerde içsellik probleminin giderilmesi için geçerli araç değişkenler kullanıldığını ifade etmektedir. Differences-in-Hansen testinin istatistiksel anlamsızlığı ise, içsellik probleminin giderilmesi için kullanılan enstrümental değişkenlerin yeterli olduğunu göstermektedir. Ekonomik globalleşme göstergelerinin büyüme üzerindeki etkisi, en az gelişmiş ülkelerde, diğer ülkelere göre en düşük düzeydedir. Tablo 5'e göre Ecoglob, Gdp ve Gdp(PPP) üzerinde istatistiksel olarak herhangi anlamlı bir etkiye sahip değildir. Dolayısıyla

ekonomik küreselleşme bu ülkelerde büyümeyi etkileyememektedir. Ecoglob alt dallarına bakıldığında, Ecoglob_{defacto} Gdp(PPP) üzerinde pozitif yönlü etkiye sahipken Gdp'yi üzerinde etkili değildir. Ecoglob_{dejure} ise büyüme değişkenlerini etkileyememektedir. Ecoglob'un en alttaki değişkenlere bakıldığında, sadece trade_{defacto} yani ticari akımlar ekonomik büyüme değişkenlerini pozitif yönlü etkilemektedir. Diğer alt değişkenler farklı etkilere sahiptir. finance_{defacto} Gdp'nin azalmasına neden olurken, Gdp(PPP) üzerinde etkili değildir. finance_{dejure} ise Gdp(PPP)'yi negatif yönlü etkilerken, Gdp'yi etkileyememektedir. Sonuç olarak, en az gelişmiş ülkelerde, ekonomik küreselleşme ekonomik büyümeyi etkileyemezken, ekonomik küreselleşme alt değişkenlerden sadece mal ve hizmet ticareti akımları iki ekonomik büyüme değişkeni üzerinde güçlü bir etkiye sahip olabilmektedir.

Tablo 3. Globalleşme ve Büyüme

	Dependent Variable					
	Gdp(per capita 2010 constant \$)			Gdp(PPP, per capita 2011 constant \$)		
Gdp _{it-1}	0.989806* 0.023510	0.962122* 0.030446	0.955151* 0.029315	1.006928* 0.008856	1.005873* 0.009570	0.996804* 0.007700
Ecoglob	-0.000141 0.000553			0.000237 0.000148		
Ecoglob _{defacto}		-0.000118 0.000254			0.000234*** 0.000097	
trade _{defacto}			0.000444*** 0.000211			0.000292*** 0.000136
finance _{defacto}			-0.00066*** 0.000341			-0.000012 0.000177
Ecoglob _{dejure}		0.000266 0.000302			-0.000040 0.000095	
trade _{dejure}			0.000418 0.000317			0.001047* 0.000182
finance _{dejure}			0.000000 0.000178			-0.000359** 0.00011
Constant	-3.205191 1.60955	-3.655982 1.568209	-4.66915*** 0.069866	-1.532537 0.861919	-1.546587* 0.07611	-1.51774*** 0.671491
Wald	97333.28 (0.0000)	72240.20 (0.0000)	17254.05 (0.0000)	192559.15 (0.0000)	1.18e+06 (0.0000)	531721.07 (0.0000)
AR(1)	-3.08 (0.002)	-2.96 (0.003)	-3.05 (0.002)	-2.58 (0.010)	-2.59 (0.000)	-2.42 (0.016)
AR(2)	-1.43 (0.151)	-1.43 (0.154)	-1.33 (0.185)	-0.16 (0.870)	-0.15 (0.879)	0.22 (0.826)
Hansen-J	28.79 (0.999)	28.23 (0.999)	24.71 (0.999)	30.83 (0.999)	30.74 (0.999)	29.61 (0.999)
diff-in-Hansen	27.42 (0.712)	25.95 (0.686)	19.77 (0.551)	30.94 (0.999)	30.93 (0.999)	29.52 (0.999)
N	1245	1245	1200	741	741	737
Country	31	31	30	31	31	30

Note: All estimations have a period and country dummy. * p< 0.001, ** p< 0.01, *** p<0.5

4 Sonuç

Bu çalışmanın amacı ekonomik globalleşme ve alt göstergelerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz etmektir. 1970-2015 döneminde, 31 en az gelişmiş ülkede, ekonomik globalleşme kişi başına GSYİH üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir. Ekonomik büyüme göstergesi olarak kişi başına satın alma gücü paritesine göre GSYİH kullanıldığında ise, en az gelişmiş ülkelerde ekonomik globalleşme büyüme üzerinde etkili

değildir. Sonuç olarak iki farklı ekonomik büyüme göstergesine göre, en az gelişmiş ülkeler ekonomik globalleşmeden hiç yararlanamamaktadır. Yapısal olarak düzgün çalışmayan en az gelişmiş ülke ekonomilerinin ekonomik globalleşmeye daha fazla ihtiyacı var gibi gözükmektedir. Dolayısıyla bu ülkeler de uluslararası ticaretin serbestleştirilmesini sağlayacak ulusal ve uluslararası düzenleme ve politikaları desteklemelidir. Daha da önemlisi, bu ülkeler, mal ve hizmet ticareti akımlarını arttıran ve bu akımlar önündeki engelleri en aza indiren yerel düzeydeki uygulama ve düzenlemelerle hayata geçirerek, ekonomilerinin uluslararası rekabete açılmasını sağlayacak reformları ön plana almalıdır. Ekonomik globalleşmeden sadece satın alma gücü paritesine göre GDP'nin pozitif etkilendiği gelişmiş ülkelerde de, ekonomik büyümeyi en fazla artırma gücüne sahip değişken yine, ticari ve finansal globalleşme önündeki engellerin düzeyidir. Sonuç olarak tüm ülkelerin, ticari ve finansal globalleşme önündeki engellerin en aza inmesini sağlayacak düzenleme ve politika uygulamalarında birlikte çalışması, tüm ülke ekonomilerinin daha da gelişmesini sağlayacak en önemli unsur durumundadır.

Kaynakça

- Anderson, T. W. & C. Hsiao (1981). "Estimation of dynamic models with error components." *Journal of the American Statistical Association*, 76(375), 598–606.
- Arellano, M. & S. Bond (1991). "Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations." *Review of Economic Studies*, 58(2), 277–297.
- Arellano, M. & O. Bover (1995). "Another look at the instrumental variable estimation of error-components models." *Journal of Econometrics*, 68(1), 29-51.
- Baltagi, Badi H. (2005). *Econometric analysis of panel data*. Canada: John Wiley & Sons.
- Böhmer, M., Claudia Funke, Andreas Sachs, Heidrun Weinelt and Johann Weiß (2016). *2016 Globalization Report: Who Benefits Most from Globalization?*. Bertelsmann Stiftung.
- Blundell, R. & S. Bond (1998). "Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models." *Journal of Econometrics*, 87(1), 115–143.
- Globalization Report 2016. *Who benefits most from globalization*. Bertelsmann Stiftung. <https://www.issuelab.org/resources/25872/25872.pdf>
- Dreher, A. (2006). "Does globalization affect growth? Evidence from a new index of globalization." *Applied economics*, 38(10), 1091-1110.
- Dreher, A., Gaston, N., & Martens, P. (2008). *Measuring Globalization – Gauging Its Consequences*. Berlin: Springer.
- KOF. (2016). KOF Index of Globalization, <http://globalization.kof.ethz.ch/>.
- Mammi, I. (2012) *Essays in GMM estimation of dynamic panel data models*. Lucca, Italy: IMT Institute for Advanced Studies.
- Stiftung, B. (2014). *Globalization Report 2014. Who benefits most from Globalization*. Bertelsmann Stiftung. Retrieved November, 17, 2014. <https://www.bfna.org/wp-content/uploads/2017/04/Globalization-Report-2014.pdf>.
- Villaverde, J. And Maza, A. (2011), "Globalization, Growth and Convergence", *World Economy*, 34(6): 952–971.
- Weiß, Johann, Andreas Sachs, Heidrun Weinelt (2018) *2018 Globalization Report: Who Benefits Most from Globalization?*. Bertelsmann Stiftung. https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/MT_Globalization_Report_2018.pdf.

ANALYSIS OF THE TOURISM INFRASTRUCTURE OF A DESTINATION THROUGH ONLINE REVIEWS: EXAMPLE OF İSKENDERUN

Halil SUNAR¹, Balhun ERSÖZ², Dilek EFE³

Abstract

People have become more influenced by technological developments as society has increased the importance it gives to science and the desire to make people's life easier. Especially the developments in mass media facilitated the access of people to information. In this case, consumers are trying to make their final decisions about getting a product and service through the social media applications where the opinions of the people who had experienced it before. It can provide insight to potential visitors as a consumer about the tourism sector's stakeholders, as well as to understand the wishes and expectations of the consumers that constitute the tourism supply and to have information about the shortcomings of the consumers. These platforms is TripAdvisor. The purpose of this study is to examine the positive and negative aspects of İskenderun's tourism infrastructure by reviewing online reviews within the Tripadvisor platform. As the method of research, on platforms, user comments about İskenderun transportation, accommodation businesses, beaches etc. elements of tourism infrastructure are examined. The interpretations were conducted through the MAXQDA program. The findings were interpreted and results and suggestions were given.

Keywords: TripAdvisor, Online Reviews, Visitors Experience

ÇEVİRİMİÇİ YORUMLAR ARACILIĞIYLA BİR DESTİNASYONUN TURİZM ALT YAPISININ İNCELENMESİ: İSKENDERUN ÖRNEĞİ

Özet

İnsanların hayatlarını kolaylaştırması ve insanların zaman içerisinde bilime verdikleri önemin artması sonucu teknoloji hızla gelişim göstermiş ve bu teknolojik gelişimlerden en çok etkilenen yine insanlar olmuştur. Özellikle kitle iletişim araçlarında yaşanan gelişmeler insanların bilgiye erişimini kolaylaştırmıştır. Bu durum tüketicilerin bir ürün ve hizmeti alma konusunda nihai kararlarını vermelerinde etkili bir hale gelmiştir. İnsanlar söz konusu ürünleri daha önce deneyimleyen kişilerin görüşlerinin aktarıldığı sosyal medya uygulamaları aracılığıyla bilgi sahibi olmaya çalışmaktadır. Özellikle turizm sektörünün paydaşları hakkında, tüketici konumundaki potansiyel ziyaretçilere fikir sağlayabildiği gibi turizm arzını oluşturan

¹ Öğr. Gör., E Posta: halil.sunar@windowslive.com, Giresun Üniversitesi, Tirebolu Mehmet Bayrak MYO, Giresun/Türkiye

² Yüksek lisans Öğrencisi, E Posta: ersozbalhun@gmail.com, İskenderun Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm ve Otel İşletmeciliği Bilim Dalı, Hatay/Türkiye

³ Öğr. Gör., E Posta: dilek.ef@iste.edu.tr, İskenderun Teknik Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik YO, Hatay/Türkiye

paydaşların tüketicinin istek ve beklentilerini anlayabilmelerine ve eksiklikleri konusunda bilgi sahibi olarak bu eksikliklerin giderilmesi noktasında gerekli planlamaların yapılabilmesini sağlamaktadır. Bu uygulama ve platformlardasın biri TripAdvisor uygulamasıdır. Yapılan bu araştırmanın amacı, Tripadvisor uygulaması aracılığıyla çevrimiçi yorumlar incelenerek İskenderun'un turizm alt yapısının olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koymaktır. Araştırmada yöntem olarak Tripadvisor uygulamasında İskenderun hakkında kullanıcılar tarafından yapılan ulaşım, konaklama işletmeleri vb. turizmin alt yapısını oluşturan unsurlar incelenmiştir. Yapılan yorumlamaların MAXQDA programı aracılığıyla analizleri gerçekleştirilmiştir. Elde edilen ve ön plana çıkan bulgular yorumlanarak sonuç ve öneriler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: TripAdvisor, Çevrimiçi Yorumlar, Ziyaretçi Deneyimi

1 Giriş

Teknolojinin gelişim gösterdiği alanların başında kitle iletişim araçları gelmektedir. Kitle iletişim araçlarında yaşanan gelişmeler ile internet kullanımının artması, bilgiye ulaşımı kolaylaştırma, kültürlerarası etkileşimi artırma ve elde edilmek istenen bilgi için farklı bakış açılarının görülebilmesi gibi bir çok olumlu katkı sağlamıştır. Dijital devrim olarak adlandırılan bu gelişmeler sonucu pazarlama, tanıtım, kampanya, satışlar vb. işlemler artık internet tabanlı gerçekleşmektedir. İnternetin etkisiyle tüketici konumunda olan bireyler alacakları ürün veya hizmet hakkında daha fazla araştırma yaparak hata paylarını en aza indirmeye çalışmaktadırlar. Bu duruma uyum sağlayan işletmeler, kendilerini katarken, uyum sağlayamayan işletmeler, kendilerini geliştiremediklerinden dolayı yok olmaktadır. Yaşanan bu gelişmeler her sektörü etkilediği gibi turizm sektörünü de etkilemektedir. Tüketici durumunda olan bireyler gidecekleri destinasyon hakkında bilgi edinmek amacıyla, daha önce deneyimleme imkanı bulmuş kişilerin deneyimlerinin ve önerilerinin paylaşıldığı sosyal medya uygulamaları, platformlarını kullanmaya başlamış ve bu uygulamalar popüler hale gelerek, kullanıcı sayısı her geçen gün artış göstermiştir. Potansiyel ziyaretçileri destinasyona çekme açısından, çevrimiçi yorumların yapıldığı platformlar stratejik bir önem arz etmektedir. İnternet aracılığıyla destinasyonlar ile ilgili hazırlanan web siteleri, potansiyel ziyaretçilerin tatil planlarını şekillendirmesinde bilgi kaynağı olmasından dolayı destinasyon imajının oluşmasında etkili olmaktadır (Çiçek vd., 2013: 2). Bu tarz içerikteki uygulamaların destinasyonun ziyaretçiler açısından nasıl algılandığını ölçebilmektedir. Söz konusu uygulamalar destinasyonları imajları açısından olumlu yönden etkilediği gibi olumsuz yönden de etkilemektedir. Ziyaretçi deneyimlerinin doğru analiz edilmesi ve ziyaretçilerin beklentilerini karşılama ve mevcut durumu iyileştirme çalışmaları gibi konular üzerinde destinasyon için son derece önemlidir (Sunar vd., 2018).

Yapılan bu araştırmanın amacı, Tripadvisor uygulaması aracılığıyla çevrimiçi yorumların incelenerek İskenderun'un turizm alt yapısının (ulaşım, konaklama işletmeleri vb.) olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koymaktır.

2 Kavramsal Çerçeve

2.1 İnternet, Sosyal Medya ve Çevrimiçi Yorumlar

II. Dünya Savaşı sonrasında hızla gelişen teknolojinin en önemli yeniliği ve etkisi internet başta olmak üzere kitle iletişim araçlarında yaşanmıştır. Kitle iletişim araçları ve internetin kullanımıyla birlikte insanların herhangi bir konuda ihtiyaçlarını giderme ve bilgiye ulaşma noktasında kolaylıklar sağlamaktadır. Bu gelişmeler ile bireyler, markalar ve işletmeler tarafından üretilen bilgiler üzerinden şekillenen geleneksel medyadaki faaliyetlerin yerine post

modern uygulamalar gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Post modern dönemde teknoloji ile birlikte internet tabanlı medya unsurları (sosyal medya), bilginin kullanıcılar tarafından üretilmesini ve dağıtılmasını sağlamıştır (Aydın, 2016: 18). Bu nedenlerden dolayı internet ve kitle iletişim araçları tüm sektörleri etkilemiş ve bu duruma paralel olarak internet tabanlı uygulamaların sayısı hızla artmıştır (Özdemir, 2007: 890). Bu durum beraberinde geleneksel medyada yeni teknolojinin gelişmesini getirmiş ve bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu gelişim ile bilgisayar tabanlı sistemler, mobil yaratıcılık gibi teknolojiler sosyal medya bileşenlerinin güç kazanmasını ve yaygınlaşmasını sağlamıştır (Köseoğlu, 2006: 152). İnternetin ve sosyal medyanın turizm sektörüne yansımaları olarak reklam, tanıtım ve pazarlama etkileri ön plana çıkmıştır. İnternet tabanlı uygulamalar ve platformlar aracılığıyla söz konusu bir destinasyonun kültürel, tarihi ve turistik çekiciliklerini ön plana çıkartarak, gerek bölgenin yöresel etkinliklerini tanıtmak gerekse bölgeyle ilgili ulaşım, konaklama, yeme-içme, eğlence vb. ihtiyaçlar ile ilgili bilgileri geniş kitlelere ulaştırılabilmektedir (Sarı ve Kozak, 2005: 258). Sosyal medya araçları ve internet tabanlı uygulamaların amacı “kullanıcılara bilgi sağlama, düşünce, ilgi ve bilgi paylaşma imkânı sunarak karşılıklı etkileşim oluşturan çevrimiçi araçlar ve web siteleri için kullanılan ortak bir terim” olarak ifade edilmektedir (Sayımer, 2008: 34).

“Digital in 2019 Global Overview” tarafından hazırlanan rapora göre 2019 yılı Ocak ayı itibari ile toplam dünya nüfusu olan yaklaşık 7,7 milyar kişinin %67’sine denk gelen yaklaşık 5,11 milyarı mobil telefon kullanıcısı, yine dünya nüfusunun %57’sine denk gelen yaklaşık 4,3 milyar kişi internet kullanıcısı, dünya nüfusunun %45’ine denk gelen yaklaşık 3,4 milyarı aktif sosyal medya kullanıcısı ve dünya nüfusunun %42’sine denk gelen yaklaşık 3,2 milyar kişi mobil sosyal medya kullanıcısı olduğunu belirtmiştir. 2019 yılı Ocak ayında 2018 yılına göre dünya nüfusu %1,1 (84 milyon), mobil kullanıcı sayısı %2 (100 milyon kişi) , internet kullanıcı sayısı %9,1 (367 milyon), aktif sosyal medya kullanıcı sayısı %9 (288 milyon), mobil sosyal medya kullanıcı sayısı %10 (297 milyon) artış göstermiştir.

Tüm bu istatistikler doğrultusunda gelişen internet kullanımı sanal mağazaların açılmasına sosyal medya araçları üzerinden ticaret tanıtımlarının gerçekleşmesine neden olmuştur. Buradaki en önemli neden ise maliyetin daha az olması ve kısa süre içerisinde daha geniş kitlelere ulaşılabilme imkanıdır (Saçlı vd., 2018: 37). İnternet ve kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması insanların işlerini kolaylaştırmakta ve bilinçlendirmekte iken bilgi kirliliği ve dolandırıcılık gibi nedenlerden dolayı bir güven sorununu da ortaya çıkartmıştır. Bu durumun neticesinde kullanıcıların ürün veya hizmet deneyimlerinin aktarıldığı çevrim içi yorum siteleri ortaya çıkmıştır. Alan yazın incelendiğinde çevrim içi yorumlar bir yandan işletme itibarı ve imajı açısından önemli iken diğer yandan kullanıcıların nihai kararlarını vermede önemli bir rol oynamaktadır (Litvin vd., 2008; Zhang vd., 2010; Jeong ve Jang, 2011).

Çevrim içi yorumlar 12 Eylül 2004 tarihinde internet üzerinden yayın yapan bir derginin Kriptonit kilidinin açılması ve kullanıcılarında görüşlerinin paylaşabileceğini belirtmesiyle, büyük bir yankı uyandırmış ve web günlüklerine yazı yazan bireylerinde bu durumu yaymasıyla ortaya çıkmıştır (Kirkpatrick ve Ryan, 2005). Bu sayede internetin yardımıyla, bilgiler artık sadece haber medyası veya büyük işletmeler tarafından kontrol edilmemektedir. Herkes düşüncelerini milyonlarca internet kullanıcısı ile paylaşabilir ve başkalarının kararlarını çevrimiçi iletişim yoluyla etkileyebilme imkanına sahip olmaktadır (Duan vd., 2008: 1007). İşletmeler ve kuruluşlar açısından bakıldığında, sosyal medya ve internet tabanlı uygulamaların yönetimi gerek imaj ve itibar açısından gerekse müşterilerin geri bildirimleri açısından son derece önemli bir hale gelmiştir.

2.2 TripAdvisor Uygulaması ve Destinasyon Olarak İskenderun

TripAdvisor, seyahat alanında, tüm dünya genelinde en geniş işletme kaydı yelpazesi (yaklaşık 7,7 milyon konaklama yeri, havayolu şirketi, deneyim ve restoran) olan, 661 milyonu aşkın yorum ve görüşün bulunduğu web tabanlı bir platformdur. Konaklama yeri bulma, uçuş ayarlama, yapılacak şeyler ve yemek mekanı bulma konusunda karar verme aşamasında olan gezginlere yardımcı olma görevini görmekte ve bu amaçla hizmet vermektedir (tripadvisor.mediaroom.com, 2019).

Hatay İli'nin 15 ilçesi arasında en popüler olan İskenderun, 248 335 nüfusa sahip olan ilçedir. Antik çağ öncesine kadar dayanan tarihi ile M.Ö. 2000'li yıllardan itibaren Hititler, Fenikeliler, Hattini Krallığı, Hurriler, Persler, Roma İmparatorluğu, Büyük Selçuklu Devleti, Eyyubiler, Memlük Devleti, Osmanlı Devleti gibi tarihteki önemli uygarlıkların himayesi altına girmiştir. İskenderun gerçek anlamıyla MÖ. 333 yılında, Asya seferine çıkmış olan Büyük İskender tarafından adını da "Alexandreia" (İskender'in Şehri) olarak kurulmuştur (www.iskenderun.gov.tr, 2019). İskenderun'u tarih boyunca önemli bir yer olmasının nedeni liman şehri olmasıdır. Gelişmiş sanayi ve fabrikaları, uzun sahili, bölgede Akdeniz ikliminin hakim olması, sulak arazilerinin ve toprak verimliliğinin olması, birçok medeniyete ev sahipliği yapması nedeniyle zengin bir mutfak kültürüne sahip olmasıyla ön plana çıkmaktadır.

3 Materyal ve Yöntem

Yapılan bu araştırmada TripAdvisor platformunda İskenderun hakkında kullanıcılar tarafından yapılan yorumlar aracılığıyla İskenderun'un turizm alt yapısının (ulaşım, konaklama işletmeleri vb.) olumlu ve olumsuz yönlerini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Yapılan araştırmada TripAdvisor internet web sitesi kullanıcılarının yapmış oldukları yorumlar ve değerlendirmeler üzerinden bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır. TripAdvisor uygulamasında İskenderun destinasyonu hakkında 20.04.2019 tarihine kadar turistik faaliyetler adı altında toplam 4091 sözcükten oluşan 128; 63 restoran hakkında 27 268 sözcükten oluşan 944; 26 konaklama işletmesi için 24 766 sözcükten oluşan 532 yorum ve değerlendirme olmak üzere toplam 56 125 sözcükten oluşan 1604 yorum ve değerlendirme bulunmaktadır. İskenderun hakkında TripAdvisor'da kullanıcılar tarafından yapılan yorumlar MAXQDA 2018 programına yüklenerek, yorumlarda kullanılan kelime sıklıkları incelenmiştir. Yapılan yorumlar ayrıca incelenerek olumlu ve olumsuz yönleri belirlenmiştir.

4 Bulgular

TripAdvisor sitesindeki yorumları konaklama işletmeleri bazında ele alarak Maxqda 2018 programında olumlu ve olumsuz olarak kodlanmış ve analizler gerçekleştirilmiştir. İskenderun hakkında TripAdvisor'da toplamda 1604 yorum ve değerlendirme ele alınmış, bu yorum ve değerlendirmelerin 1571'i Türkçe olmak üzere geri kalan 33 yorum ve değerlendirme ise İngilizce'dir. Bu yorumlar, 4091 sözcükten oluşmaktadır. Bu yorumlar olumlu ve olumsuz olmak üzere kodlanmış ve kelime bulutlarında ön plana çıkan sıklıklar doğrultusunda yorumlar incelenmiştir.

Tablo 1. İskenderun'un Tripadvisor Kullanıcıları Tarafından Değerlendirme Dağılımları

	Turistik Değerler	Restoranlar	Konaklama İşletmeleri	Toplam
Mükemmel	63	466	177	706
İyi	43	241	160	444
Orta	15	116	84	215
Kötü	6	45	38	89
Berbat	1	76	73	150
Toplam	128	944	532	1604

Tablo incelendiğinde turistik değerler, restoranlar ve konaklama işletmeleri için yapılan toplam 1604 yorumun yaklaşık %33,1'ini konaklama işletmeleri, %58,8'ini restoranlar, %8,1'ini de turistik değerler oluşturmaktadır. TripAdvisor'da İskenderun hakkında en fazla değerlendirme restoranlar hakkında yapılırken en az değerlendirme ise turistik değerler hakkında yapılmıştır. Toplam 1604 yorum ve değerlendirme yapılan bu değerler için ziyaretçi derecelendirmeleri incelendiğinde toplam değerlendirmelerin yaklaşık %44,1'i mükemmel, %27,6'sı iyi, %13,5'i orta, %5,5'i kötü, %9,3'ü berbat olarak değerlendirilmiştir. Restoranlar hakkında toplam ziyaretçi deneyimlerinin yaklaşık %74,8'i iyi veya mükemmel olarak değerlendirirken, %25,2'si de orta, kötü veya berbat olarak değerlendirmişlerdir. Turistik değerler hakkında toplam ziyaretçi deneyimlerinin yaklaşık %82,8'i iyi veya mükemmel olarak değerlendirirken, %17,2'si de orta, kötü veya berbat olarak değerlendirmişlerdir. Konaklama işletmeleri hakkında toplam ziyaretçi deneyimlerinin yaklaşık %63,3'ü iyi veya mükemmel olarak değerlendirirken, %36,7'si de orta, kötü veya berbat olarak değerlendirmişlerdir.

Resim 1. Turistik Değerler, Restoranlar ve Konaklama İşletmeleri İle İlgili Yorumların Maxqda Programı Aracılığıyla Kelime Bulutları

Yorumlar incelendiğinde turistik değerler olarak İskenderun'da sahili, deniz müzesi, tarihi binaları, anıt alanı, iskelesi, kiliseleri, camileri, alışveriş merkezleri, yamaç paraşütü etkinlikleri ve restoranları ön plana çıkmaktadır. Maxqda analiz programı ile yorum ve değerlendirmeler olumlu ve olumsuz olarak kodlanmış ve analizler gerçekleştirilmiştir. Turistik değerlerin olumlu yönleri incelendiğinde ziyaretçiler İskenderun'un gerek doğal güzelliği gerekse şehrin yapılaşması ve insanların yabancılara karşı olan olumlu tutumları gerekse kültürel miras yönünden zengin olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca olumlu olarak şehrin ağaçlandırılması, seyyar satıcıların olmaması, çevre düzenlemesi, sosyal alanların fazla olması, konaklama işletmelerinin birçoğunun şehir merkezinde olması ön plana çıkan değerlendirmelerdir. Olumsuz değerlendirmeler incelendiğinde sahilde çöp kovalarının yetersiz olması, otoparkların yetersiz olması, özellikle sahilde tuvaletlerin yetersiz olması ve hijyenik olmaması, şehir trafiğinin yoğunluğu ve buna bağlı olarak gürültünün fazla olması, yön levhalarının yetersiz olması, İskenderun ile ilgili hediyelik ürünlerin yok denecek kadar az

olması, sahilde Suriyelilerin olması ve sahildeki yeşil alanlarda nargile içilmesi, çok fazla dilenci olması ön plana çıkan değerlendirmelerdir.

Konaklama işletmeleri ile ilgili yorumlar incelendiğinde olumlu değerlendirmeler olarak otellerin genellikle şehir merkezinde veya şehir merkezine yakın olması, ulaşım sıkıntısının olmaması ön plana çıkan değerlendirmelerdir. Konaklama işletmeleri ile ilgili olumsuz değerlendirmeler ise, hizmet kalitesinin olmaması, kendilerine ait veya anlaşmalı otoparklarının olmaması, personellerin yetersiz ve ilgisiz olmaları, fiyatların yüksek olması, vaat edilen hizmetlerin yerine getirilmemesi veya eksik getirilmesi, camların yalıtımsız olması ve şehrin gürültüsüne maruz kalınması, konaklama işletmelerinin yan hizmetlerinin (çamaşırhane, ütü vb.) olmaması veya eksik olması, odalardaki temizliklerin yetersiz olması, gastronomi şehri olmasına rağmen kahvaltılarda ve yemeklerde yöresel lezzetlere yer verilmemesi, personellerin müşterilerin ihtiyaçlarını giderebilme noktasında veya şehir hakkında yeterli bilgi ve donanıma sahip olmaması ön plana çıkan değerlendirmelerdir.

Restoranlar ile ilgili yorumlar incelendiğinde olumlu değerlendirmeler olarak zengin bir mutfak kültürüne sahip olduğu, herşeyin lezzetli olduğu, özellikle İskenderun döneri, mezeleri, yöreye özgü çifte kavrulmuş koyu Türk kahvesi, kağıt kebabı, tepsi kebabı, kabak tatlısı, künefesi, içli köftesi, kaytaş böreği, jumbo karadesi, balık restoranları lezzetleri ön plana çıkmaktadır. Olumsuz yorumlar olarak ise, balık restoranların şehir merkezinde yeterli düzeyde olmaması, jumbo karadesin birçok restoranda menülerinde bulunmaması, restoranların otopark sorununun bulunması, personelin lezzetler hakkında yeterli bilgi ve donanıma sahip olmaması ön plana çıkmaktadır.

5 Sonuç ve Öneriler

İskenderun doğal liman şehri olması, balıkçılığı ve ekonomik anlamda gelişmiş olması, sahili, gün batımı, tarihi evleri, restore edilmiş tarihi kamu daireleri, kiliseleri, camileri vb kültürel bakımdan zengin bir destinasyon durumundadır. İskenderun ekonomik anlamda gelişmiş olsa da turizm sektöründe istenilen düzeyde ulaşamamıştır. Bu durumun en önemli nedeni İskenderun'un turizm alt yapı eksiklikleridir. Turizm potansiyeli olmasına rağmen ticaret ön planda tutulmuş ve çevre ilçeleri olan Arsuz'un tatil, yazlık gibi kavramlarla adlandırılması, Belen'in yayla olarak adlandırılması İskenderun açısından turizmi arka plana atılmasına neden olmuştur. Bu duruma örnek olarak İskenderun'un sahil destinasyonu olmasına rağmen plajının olmaması gösterilebilir. Ziyaretçi deneyimleri aracılığıyla yapılan araştırmada sonuç olarak İskenderun ile ilgili yorumlar incelendiğinde turizm faaliyetleri olarak inanç turizmi, gastronomi turizmi ve yamaç paraşütü sporları ön plana çıkmaktadır. İnanç turizmi açısından incelendiğinde İskenderun birçok medeniyete ev sahipliği yapmasından dolayı Camileri, Katolik, Ortadoks, Ermini, Rum ve Süryani kiliseleri, tarihi Fransız Mezarlığı gibi birçok inanç değerlerine sahip olmasına rağmen reklam ve tanıtımlarda yeteri kadar yer verilmediği görülmektedir. Ayrıca inanç turizmi kapsamındaki değerlerin ibadete açık olması nedeniyle her zaman gezilemediği ve bununla ilgili düzenlemelerinde bulunmadığı bir başka sonuçtur. Gastronomi turizmi açısından Hatay'ın UNESCO Gastronomi Şehri seçilmesinin önemli bir fırsat oluşturmaya ve İskenderun'un zengin bir mutfak kültürüne sahip olmasına rağmen İskenderun Döneri, künefe, kabak tatlısı, dışında yöreye özgü birçok lezzetin restoran menülerinde yer verilmemekte ve restoranların hizmet kalitesi noktasında birtakım eksiklikleri olduğu görülmektedir. Özellikle Jumbo Karadesi, kağıt kebabı, kaytaş böreği gibi lezzetlerinde restoran menülerinde ve şehrin tanıtımlarında yer verilmemekte ve bu konuda eksiklikler bulunmaktadır. İskenderun'da turizm faaliyetleri olarak ön plana çıkan ve 12 ay uçuş yapılabilen Türkiye'deki tek yer olan özellikle çevre illerden yoğun ziyaretçi çeken yamaç

paraşütü sporu ile ilgili alt yapı eksikliklerinin olduğu araştırmanın bir başka sonucudur. Araştırmada öneriler ise;

- Turizm faaliyetlerini geliştirebilmek konusunda öncelikli olarak mevcut kaynakların iyileştirilmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir.
- İlgili kurum ve kuruluşların iş birliği yaparak kültürel değerler planlı bir biçimde geliştirilmeli gerekli alt yapı eksiklikleri giderilmelidir.
- Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü İskenderun'un özellikle inanç turizmi, gastronomi turizmi ve yamaç paraşütü sporu adı altında anılması için bütün değerlerini reklam ve tanıtım kampanyalarına eklemelidir.
- Ziyaretçiler, tur rehberleri, acentalar gibi turizm paydaşlarının beklentileri hakkında bilgi toplanmalı ve gerekli iş birliği sağlanmalıdır.
- Kamu kurumları, özel sektör ve üniversite iş birliği ile eksiklikleri giderebilmek ve iyileştirme çalışmaları yapılarak değerlerin bilinirliği artırılmalı, çekici hale getirilmelidir.
- Restoranlar ve konaklama işletmeleri denetlenerek, çalışanlarını bilinçlendirmek amacıyla gerekli eğitimler verilerek hizmet kalitesi artırılmasına yönelik çalışmalar gerçekleştirilmelidir.

Bu önerilerin dışında, İskenderun için sportif olta balıkçılığı, bitki gözlemciliği, doğa yürüyüşleri gibi uygulanabilecek alternatif turizm türleri ile ilgili çalışmalar gerçekleştirilmelidir. İskenderun hakkında yapılacak sonraki çalışmalar için öneriler ise, belirli aralıklarla Tripadvisor gibi ziyaretçi deneyimlerinin aktarıldığı uygulama ve platformlar analiz edilerek bulgular ve sonuçlar karşılaştırılabilir.

Kaynakça

Aydın, B. (2016). Sosyal medyada restoran imajı: Tripadvisor örneği. *Journal of Multidisciplinary Academic Tourism*, 1(1), 13-30.

Çiçek, E. , Pala, U. ve Özcan, S. (2013) Destinasyon Tercihinde Web Sitelerinin Önemi: Yerli Turistler Üzerine Bir Araştırma, *Sosyoteknik Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi* Yıl:3 Sayı:5

Duan, W., Gu, B., ve Whinston, A. B. (2008). Do online reviews matter? —An empirical investigation of panel data. *Decision support systems*, 45(4), 1007-1016.

<http://www.iskenderun.gov.tr/ilcemizin-tarihcesi>, Erişim Tarihi: 22.03.2019.

<https://tripadvisor.mediaroom.com/TR-about-us>, Erişim Tarihi: 22.03.2019.

<https://wearesocial.com/blog/2019/01/digital-2019-global-internet-use-accelerates>,

Erişim Tarihi: 23. 03. 2019.

https://www.google.com/intl/tr_TR/maps/about/, Erişim Tarihi: 22.03.2019.

Jeong, E. ve Jang, S. S. (2011). Restaurant experiences triggering positive electronic word-of-mouth (eWOM) motivations. *International Journal of Hospitality Management*, 30(2), 356-366.

Kirkpatrick, D. ve Ryan, O. (2005). *Why there's no escaping the blog?* U.S. Edition Fortune, January 10th 2005.

Köseoğlu, Ö. (2006). *Bilgi İletişim Teknolojileri ve Yansımaları, İçinde: Bilgi İletişim Teknolojilerinin Pazarlamaya Etkisi*, Z.B. Akıncı Vural(ed.), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Litvin, S. W., Goldsmith, R. E. ve Pan, B. (2008). Electronic word-of-mouth in hospitality and tourism management. *Tourism Management*, 29(3), 458-468.

Özdemir, G. (2007) Destinasyon Pazarlamasında İnternetin Rolü, *Journal Of Yasar University* 2(8), 889-898.

Saçlı, Ç., Efe, D., Sunar, H. ve Ersöz, B. (2018). Turizmde Online Müşteri Deneyimleri ile İtibar Yönetimi Arasındaki İlişki ve Örnek Uygulamalar, 2. *Uluslararası Turizmin Geleceği Kongresi: İnovasyon, Girişimcilik ve Sürdürülebilirlik Kongresi*, Bildiriler Kitabı, ss. 34-40, 27-29 Eylül 2018 – Mersin.

Sarı, Y. ve Kozak, M. (2005) Turizm Pazarlamasına İnternetin Etkisi: Destinasyon Web Siteleri İçin Bir Model Önerisi, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* (9), 248-271.

Saymer, İ. (2008). *Sanal Ortamda Halkla İlişkiler*, Beta Yayınları, İstanbul

Sunar, H., Gökçe, F., Sürücü, Ö. Altınöz (2018). Hatay'ın Turizm Değerlerinin Online Müşteri Deneyimleri Aracılığıyla İncelenmesi, *Journal Of Recreation And Tourism Research*, 5(4), 63-71.

Zhang, Z., Ye, Q., Law, R. ve Li, Y. (2010). The impact of e-word-of-mouth on the online popularity of restaurants: A comparison of consumer reviews and editor reviews. *International Journal of Hospitality Management*, 29(4), 694-700.

ECOTOURISM PERCEPTIONS OF STUDENTS IN TOURISM EDUCATION

Nihat DEMİRTAŞ¹, Halil SUNAR², Zeynep Sıla ÖZŞEN³

Abstract

In today's world, due to the increase in population and the negative consequences of urbanization, people want to get away from the stress of the busy cities and the monotony of the working life. Ecotourism emerged as an alternative tourism as a result of these demands of people. Tourism education institutions that contribute to shaping the future of tourism have an important role with the educated human resources they provide to the sector. In this context, in order to contribute to the development of ecotourism, the students' perceptions of ecotourism were examined. The sample of the study consisted of 35 students who attended Tourism and Environment courses in Tourism and Hotel Management program at Ankara University Beypazarı Vocational School in the spring term of 2017-2018 academic year. A semi-structured interview technique was used as a data collection tool. The questionnaire consists of 2 chapters. The first section is intended to measure the participants' demographic information. The second section is formed to measure the perceptions of participants towards eco-tourism. The answers obtained from the questionnaires were analyzed with evaluated and the students' perceptions about ecotourism and their opinions about the development of ecotourism were determined. The results were interpreted and recommendations were given.

Keywords: Ecotourism, Tourism Education, Tourism and Environment

TURİZM EĞİTİMİ ALAN ÖĞRENCİLERİN EKOTURİZM ALGISI: BEYPAZARI MESLEK YÜKSEK OKULU ÖRNEĞİ

Özet

Günümüz dünyasında nüfus artması ve şehirleşmenin olumsuz sonuçlarından dolayı insanlar belirli bir dönemde olsa kalabalık şehirlerin verdiği stresten, çalışma hayatının monotonluğundan uzaklaşmak istegindedirler. İnsanların bu istek ve talepleri sonucunda alternatif turizm olarak ekoturizm ortaya çıkmıştır. Turizm geleceğinin şekillenmesinde katkı sağlayan turizm eğitim kurumları, sektöre sağladığı eğitilmiş insan kaynağı ile önemli bir role sahiptir. Bu kapsamda araştırmada ekoturizmin gelişmesine katkı sağlamak amacıyla, önlisans düzeyinde eğitim alan öğrencilerin ekoturizm algıları incelenmiştir. Araştırmanın örneklemini Ankara Üniversitesi Beypazarı Meslek Yüksekokulu'nda Turizm ve Otel İşletmeciliği programında 2017-2018 eğitim öğretim yılı bahar döneminde "Turizm ve Çevre" dersi alan

¹ Dr. Öğr. Üyesi, nihat.demirtas@iste.edu.tr, İskenderun Teknik Üniversitesi, Turizm ve Otel İşletmeciliği YO, Hatay

² Öğr. Gör., halil.sunar@windowslive.com, Giresun Üniversitesi, Tirebolu Mehmet Bayrak MYO, Giresun

³ Öğr. Gör., zsparlak@ankara.edu.tr, Ankara Üniversitesi, Beypazarı MYO, Ankara

35 öğrenci oluşturmaktadır. Nitel araştırma yöntemiyle gerçekleştirilen çalışmada veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Hazırlanan soru formu katılımcıların demografik bilgileri öğrenmeye yönelik bölüm ve 7 sorudan oluşan katılımcıların eko turizm algılarını ölçmeye yönelik olmak üzere 2 bölümden oluşmaktadır. Soru formlarından elde edilen yanıtlar değerlendirilerek öğrencilere ekoturizm algılamaları ve ekoturizmin geliştirilmesine yönelik düşünceleri belirlenmiştir. Elde edilen bulgular yorumlanarak sonuç ve öneriler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekoturizm, Turizm Eğitimi, Turizm ve Çevre

Giriş

İnsanların seyahat etme faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkan, farklı toplumları tanımak, görmek, dinlenmek, eğlenmek gibi amaçlarla yapılan gezilere ve bir bölgenin turist çekmek için uyguladığı kültürel, iktisadi ve toplumsal politikalara turizm denilmektedir (Doğan, 2011: 90; Artuğer vd., 2013; Karagiglioğlu ve Akbaba, 2016: 88; Alptekin, 2017: 55;). Günümüzde turizmin yarattığı ekonomik, sosyal, kültürel ve politik etkiler, özellikle uluslararası ekonomik ve politik ilişkilerde oynadığı rol giderek önem kazanmaktadır. Bu durum, yalnız uluslararası turizm hareketinden büyük pay alan gelişmiş ülkelerde değil, aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerde de turizme verilen önemi artırmaktadır (Emekli, 2005; Aktaran: Ateş, 2016: 111).

Turizm, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, teknolojinin de etkisiyle (ulaşım ve iletişim) boyut değiştirmiş ve toplumda geniş kitlelere hitap eder hale gelmiştir (Gündüz ve Dönmez, 2018:153). 1960'lı yıllardan 1990'lı yıllara kadar etkin olarak yapılan kitle turizm anlayışı doğal kaynakların yanlış kullanımı, doğal, kıyı alanlarının tahrip edilmesi, kültürel miraslarımıza yeterince sahip çıkılmaması (Ünal Ankaya vd., 2018) ve nüfusun hızlı olarak artması, şehir alanlarındaki düzensiz büyüme, şehirlerde yaşayan insanlar için olumsuz etkiler yaratmıştır. Bu etkiler insanları belirli zamanlarda kalabalık şehirlerin verdiği stresten, çalışma hayatının monotonluğundan uzaklaşma isteğini ortaya çıkarmış (Gökkyer vd., 2017: 178) ve alternatif turizm arayışlarını gündeme getirmiştir. Özellikle yaz aylarında yapılan kitle turizmine karşı, insanların daha doğaya dönük, tüm yıl boyunca yapabilecekleri turizm aktivitelerini içeren ekoturizm gelmektedir (Ünal Ankaya vd., 2018). Ekoturizm, sürdürülebilir turizmin bir alt bölümünü oluşturmaktadır. Yeşil turizm, alternatif turizm, doğa turizmi, yabanıl turizm, macera turizmi, kültürel turizm çeşitleri de ekoturizm kapsamında yer almaktadır (<http://www.yesilist.com/turkiye-apos-de-ekoturizm-cms>).

Ekoturizm kavramı ilk kez 1983 yılında Hector Ceballos-Lascurain tarafından ortaya atılmış ve ekoturizme şöyle bir tanım getirmektedir; “Bozulmamış, tahrip edilmemiş alanlarda doğaya dayalı seyahatlerdir” (Ceballos-Lascurain, 1996). Başka bir görüşe göre ise ekoturizm; kırsal ve dağlık alanlarda gerçekleştirilen, doğal dengenin korunması, yöre halkının ve kültürünün tanınmasını hedefleyen, yöre halkının sosyo-ekonomik refahını yükseltilmesi yoluyla küçük ölçekli işletmelerin sayısal olarak daha küçük turist gruplarına hizmet verdiği bir turizm faaliyetidir (Angelica vd., 2010).

Ekoturizm, çevre eğitimi ve çevrenin korunmasına katkı sağlayan bir turizm türü olarak çevresel duyarlılık ve çevre bilincinin artmasına da katkı sağlamaktadır (Düzgüneş ve Demirel, 2003; Karaküçük, 1999; Kimmel, 1999; Aktaran: Gökkyer vd., 2017:179). Diğer bir ifadeyle, doğal çevre ile turizm faaliyetini bağdaştıran, çevrenin olumsuz etkilenmesi konusunda sorumluluk güdüsü ile hareket etme esasına dayalı turizm faaliyetidir (Turizm Bakanlığı, 1999: 66). Eko turizmin sağladığı yararların yanı sıra zamanla kitle turizmine yönelme olması durumunda o bölgelerin taşıma kapasitesinin aşılması durumu söz konusu olabilmektedir. Bu

durum çevre kirliliğinden, gürültü kirliliğine, trafik sıkışıklığından, fiyatların artması ve güvenlik problemlerinin ortaya çıkmasına kadar turizmin bildik olumsuzluklarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002; 8). Bu çalışmanın amacı yukarıda belirtilen oluşabilecek olumsuzlukları ortadan kaldırmak için gerekli planlamaların yapılmasında, turizmde sürdürülebilirliğin sağlanmasında ve eko turizmin gelişmesine katkı sağlayacak tüm çalışmalara, her kademedeki turizm eğitimi alan öğrencilerin katılması gerekliliği görüşünden yola çıkılmıştır. Bu düşünceden hareketle araştırmada Beypazarı Meslek Yüksek Okulu, Turizm ve Otelcilik Programında “Turizm ve Çevre” dersi alan öğrencilerin perspektifinden eko turizmin nasıl algılandığı incelenmiş ve yapılan görüşmeler çözümlenerek bulgulara dönüştürülmüştür. Bu bulguların analizlerinde bazı sonuçlara ulaşılmış ve öneriler sunulmuştur. Ayrıca bu araştırma literatürde çalışılmamış bir konu olmasından dolayı çalışmanın literatüre ve gelecekte yapılacak olan çalışmalara önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Materyal ve Yöntem

Günümüz dünyasında nüfus artması ve şehirleşmenin olumsuz sonuçlarından dolayı insanlar belirli bir dönemlerde de olsa kalabalık şehirlerin verdiği stresten, çalışma hayatının monotonluğundan uzaklaşmak istedikleridir. İnsanların bu istek ve talepleri sonucunda alternatif turizm olarak ekoturizm ortaya çıkmıştır. Turizm geleceğinin şekillenmesinde katkı sağlayan turizm eğitim kurumları, sektöre sağladığı eğitilmiş insan kaynağı ile önemli bir role sahiptir. Bu kapsamda araştırmada ekoturizmin gelişmesine katkı sağlamak amacıyla, yapılan bu araştırmada Ankara Üniversitesi Beypazarı Meslek Yüksek Okulu, Turizm ve Otel İşletmeciliği Bölümü, “Turizm ve Çevre” dersi alan 35 öğrencinin eko turizm ile ilgili algılarını belirlemeye yönelik yapılmıştır. Örneklemin 35 öğrenci ile sınırlandırılmasının sebebi örneklemin kontrol edilebilir büyüklükte olması ve en doğru veriye ulaşılmak istenmesidir. Araştırmaya dâhil edilen öğrencilere turizm ve çevre dersini almadan önce ve aldıktan sonraki algılarını karşılaştırmak ve dersin algılarına etkisini ölçebilmek amacıyla 7 adet açık uçlu sorudan oluşan soru formu aracılığıyla veriler elde edilmiştir. Ayrıca formun ikinci bölümü katılımcıların demografik bilgilerini ölçmeye yönelik sorular bulunmaktadır. Dönem ortasında teorik bilgilerin pekiştirilmesi amacıyla doğa temelli etkinlikler düzenlenmiş ve gözlemler yapılmıştır. Yazılı doküman ve belgelerin analizi nitel araştırmada gözlemlerle elde edilen bilgilere destek amacıyla kullanılan bir bilgi toplama yöntemidir (Yıldırım, 1999: 10). Nitel araştırmada toplanan bilgiler de çeşitlilik gösterir. Toplanan bilgiler gözlem notları, görüşme kayıtları, dokümanlar, resimler ve diğer grafik sunumlar şeklinde olabilmekte ve bu yöntemlerle toplanan çeşitli türdeki bilgilerin kodlanması, analizi ve yorumlanması ise sistematik bir yaklaşımı gerektirmektedir (Coffey ve Atkinson, 1996; Wolcott, 1994). Bu nedenle araştırma elde edilen cevaplar sistematik bir biçimde ön plana çıkan, çarpıcı yanıtlar belirlenerek yorumlanmıştır.

Bulgular

Yapılan araştırma Ankara Üniversitesi Beypazarı Meslek Yüksekokulu’nda Turizm ve Otel İşletmeciliği programında 2017-2018 eğitim öğretim yılı bahar döneminde “Turizm ve Çevre” dersi alan 35 öğrenciye dönem başı, dönem ortası ve dönem sonu olmak üzere üç aşamada önceden hazırlanmış soru formları aracılığıyla ekoturizm ile ilgili görüşleri hakkında veriler elde edilmiştir. Yapılan araştırma öğrencilerin ders kapsamında verilen teorik bilgileri pekiştirebilmesi açısından doğa yürüyüşleri gibi doğa temelli etkinlikler gerçekleştirilmiştir. Bu

etkinlikler esnasında gözlemler yapılması derste işlenen konular ile ilgili örnekleri bulmaları istenmiştir. Soru formlarından elde edilen bulgular ise;

Araştırmaya katılan 35 öğrencinin 13'ü erkek, 22'si kadındır.

“S1. Turizm ve Çevre dersini almadan önce eko turizmle ilgili bilginiz var mıydı?” sorusuna ilişkin katılımcıların vermiş oldukları cevaplar:

Katılımcıların vermiş oldukları cevaplar incelendiğinde 13 erkek katılımcıdan 4'ü bilgisi olduğu 3'ünün kısmen bilgisinin olduğunu, 6 öğrencinin hiç bilgisi olmadığını belirtmişlerdir. Kadın katılımcılar ise, 17 katılımcı bilgisinin olduğunu, 2 katılımcının kısmen bilgisinin olduğunu ve 3 katılımcının da bilgisinin olmadığını belirtmişlerdir.

“S2. Ekoturizm kavramı sizin için ne ifade etmektedir?” sorusuna ilişkin katılımcıların vermiş oldukları cevaplar:

- Çevre ve kültür değerlerinin sürdürülebilirliğini savunan turizm türü,
- Doğal alanları ve kültürel çevreyi koruyarak kullanma,
- Çevre konusunda bilinçlendirmeyi amaçlayan turizm türü,
- Doğayı koruma amaçlı yapılan turizm türü,
- İnsanlarda doğaya karşı farkındalık oluşturarak, doğal ve kültürel kaynaklara sahip çıkmak,
- Doğa temelli turizm aktiviteleri ve doğaya, topluma saygı duymak olarak ifade etmişlerdir.

“S3. Sizce turizmin olumsuz etkileri nelerdir?” sorusuna ilişkin katılımcıların vermiş oldukları cevaplar:

Su kirliliği, olumsuz sosyal ve kültürel etkiler ve değişimler yaratması, hava kirliliği, gürültü kirliliği, atık sorunu, ekolojik bozulmalar, bitkilerin ve hayvanların doğal yaşam alanlarının gasp edilmesi, çevresel tehlikeler olarak ifade etmişlerdir.

“S4. Size göre ekoturizm ile ilgili yaşanan sorunlar nelerdir?” sorusuna ilişkin katılımcıların vermiş oldukları cevaplar:

Dünya coğrafyasının değişmesi, iklimin değişmesi, erozyonların oluşması, su kaynaklarının azalması, enerji kıtlığının başlaması, canlı çeşitliliğinin azalması, ulaşım (motorlu araçlar, botlar, yayalar), kalabalığın çevresel stres yaratması, çöpler (görsel kirlilik, vahşi hayvanların çöple beslenmeye başlaması), doğanın tahribi, habibat kaybı olarak ifade etmişlerdir.

“S5. Size göre ekoturizmin olumlu etkileri nelerdir?” sorusuna ilişkin katılımcıların vermiş oldukları cevaplar:

- Korunan alanlar ve yerel toplum için sermaye artışı sağlar,
- Bozulmuş tahrip edilmiş peyzajların restorasyonu için teşvik edici bir rol oynar,
- Yerel halkın refahının gözetilmesi,
- Geri dönüşü olmayan kaynakların en düşük düzeyde kullanılması,
- Koruma alanlarının muhafazası ve iyileştirilmesi için doğrudan bir gelir sağlar,
- Yerel, ulusal ve uluslararası korumacılık açısından bir temel oluşturur,
- Ziyaretçiler ve yerel halka bilinçlendirilmesini sağlar

“S6. Size göre turizm ve doğa ile ilgili yapılması gerekenler nelerdir?” sorusuna ilişkin katılımcıların vermiş oldukları cevaplar:

- Kaynakların sürdürülebilir kullanımı,
- Aşırı kullanımın ve atıkların azaltılması,

- Biyolojik çeşitliliğin muhafaza edilmesi,
- Yerel toplulukları dahil etme ve yerel ekonominin desteklenmesi,
- Turizm endüstrisi ve kamu arasında karşılıklı iletişim sağlanması,
- Çevre eğitimi,
- Bu konularda araştırmaların yapılması ve desteklenmesi gerekmektedir.

“S7. Ekoturizm ile ilgili önerileriniz nelerdir?” sorusuna ilişkin katılımcıların vermiş oldukları cevaplar:

Katılımcılar çevreyi koruyan, doğal, kültürel ve tarihi değerleri koruma-kullanma dengesinde sürdürülebilir kılan bir planlama anlayışı getirilmelidir. Ancak, bütünsellik durumunda ekoturizmin sürdürülebilirliği kalıcı olabilir. Bu nedenle, ekolojik turizm alanında yapılacak yeni akademik çalışmaların, örneğin yöresel ekolojik taşıma kapasitesinin veya doğal, tarihi ve kültürel kaynak envanterlerinin araştırılmasına yönelik olması önermişlerdir.

Sonuç ve Öneriler

Yapılan araştırma Ankara Üniversitesi Beypazarı Meslek Yüksekokulu’nda Turizm ve Otel İşletmeciliği programında “Turizm ve Çevre” dersi alan 35 öğrenci üzerinde gerçekleştirilmiştir. Turizm ve çevre dersi adı altında verilen teorik bilgilerin öğrencilere aktarılmasını test etmek amacıyla dönem başı, dönem ortası ve dönem sonu olmak üzere üç aşamada önceden hazırlanmış soru formları ile ölçülmeye çalışılmıştır. Ders kapsamında verilen teorik bilgilerin pekiştirilmesi amacıyla doğa temelli etkinlikler düzenlenerek farkındalık oluşturulmaya çalışılmıştır. Araştırmada sonuç olarak ders ana amacı ve alt amaçlarına ulaşmıştır. Öğrencilerden geri dönüş olarak teorik derslerin yanında uygulama yapılması akılda kalıcılığı ve farkındalığı artırdığı tespit edilmiştir. Bu nedenle doğa ile ilgili bilinçlendirme sadece ders kapsamında değil her alanda yapılması; doğa temelli aktivitelerin artırılması ve gerekli katılımın sağlanması için çalışmalar gerçekleştirilmelidir. Ayrıca doğaya ve çevreye duyarlı olmak bir iş değil her insan için bir sorumluluk teşkil etmekte ve bununla ilgili farkındalık yaratmak amacıyla tanıtım, reklam, kısa film vb. çalışmalar gerçekleştirilmelidir. Çevre ve turizm ile ilgili yapılacak gelecekteki çalışmalara öneri olarak ise, farklı derslerin verimliliğini ölçmek veya çevre ile ilgili farklı alanlarda farkındalık oluşturmak için etkinliklerin olduğu çalışmalar yapılarak yapılan bu çalışmanın bulguları ve sonuçları karşılaştırılabilir.

Kaynakça

Alptekin, D. (2017). “Türkiye’de Turizm ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisinin İncelenmesi”, *1. Uluslararası Turizmin Geleceği Kongresi: İnovasyon, Girişimcilik ve Sürdürülebilirlik Kongresi*, Mersin, 55-6.

Angelica, M. vd., (2010). “Ecotourism impacts in the Nicoya Peninsula, Costa Rica”, *International Journal of Tourism Research*, (12), 803-819.

Artuğer S. Özkoç A.G. ve Kendir H. (2013). Ta Tu Ta Tarım Turizm Takas Çiftliklerinin Pazarlanması ve Tanıtılması İçin Öneriler. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 3(1), 1-5. (Yayın No: 230053)

Ateş H.(2016). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Turizm Algısı ve Turizm Geliştirilmesi Stratejileri. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, Sayı: 1 (11).

Ceballos-Lascurain, H., 1996, “Tourism, Ecotourism and Protected Areas”, *The Ecotourism Society-IUCN-CEE*, Fransa.

Coffey, A. ve Atkinson, P. (1996) Making sense of qualitative data: Complementary research strategies, Newbury Park, CA: Sage.

Doğan, M. (2011). “Mengen ve Çevresinin Ekoturizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi: (22)*, 14-26.

Düzgüneş, E. ve Demirel, Ö. (2013). Maçka Bölgesi'nin Alternatif Turizm Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi, *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi* ISSN: 1309-9876 E-ISSN: 1309-9884 cilt/vol.3, sayı/no.7: 1-11, Malatya.

Emekli, G. (2005), “Avrupa Birliği'nde Turizm Politikaları ve Türkiye'de Kültürel Turizm”, *Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı: 14, 99-107.

Gökçer, E., Öztürk, M., Tekiner, F., Özsoy, H., (2017). “Bartın İlinde Yerel Halkın Ekoturizm ve Ekoturizm Alanlarına İlişkin Algılarının Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (3), 177-178.

Gündüz, B. ve Dönmez, Y. (2018). Üniversite Çalışanlarının Ekoturizm Algısı, *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 20 (2): 152-162.

<http://www.yesilist.com/turkiye-apos-de-ekoturizm-cms>(Tarih: 14.06.2011)

Karagliglioğlu, Ş. ve Akbaba, A. (2016) “Yerli Gastro turistlerin Eğitim Seviyeleri ve Yaş Gruplarına Göre Destinasyondaki Gastronomi Turizmi Etkinliklerine Katılımları: Gaziantep'i Ziyaret Eden Gastro turistler Üzerine Bir Araştırma”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4 (1), 87-95.

Karaküçük, S. (1999). *Rekreasyon Boş Zamanları Değerlendirme*, Gazi Yayınevi, 2. Baskı, Ankara.

Kimmel, R.J. (1999). Ecotourism as Environmental Learning, *The Journal of Environmental Education*, 30 (2):40-44

Turizm Bakanlığı, (1999), *Turizm Terimler Sözlüğü*, Ankara, s .66

Ünal Ankaya, F., Yazıcı, K., Balık, G., Aslan, B.G(2018). Dünyada ve Türkiye'de Ekoturizm, Sosyal-Kültürel ve Ekonomik Katkıları. *Ulusal Çevre Bilimleri Araştırma Dergisi*, Sayı1(2): 69-72

Wolcott, H. F. (1994) Transforming qualitative data: Description, analysis, and interpretation, Newbury Park, CA: Sage.

Yıldırım, A. (1999). Nitel araştırma yöntemlerinin temel özellikleri ve eğitim araştırmalarındaki yeri ve önemi. *Eğitim ve Bilim*, 23(112).

Yüksel Öztürk, İrfan Yazıcıoğlu, (2002), "Gelişmekte olan ülkeler için Alternatif Turizm Faaliyetleri Üzerine Teorik Bir Çalışma", *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, Ankara: Gazi Üni. Tic.ve Tur. Eğitim Fak. Yayını. S. 190.

IMPORTANCE OF INNOVATIVE STRATEGIES IN SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

Saime MEÇİKOĞLU¹, Eren DURMUŞ-ÖZDEMİR²

Abstract

In today's world, social enterprises create glimmer of hope with their innovative solutions to raising social problems. In recent years, to solve social problems and to change the un-functioning structures, successful social enterprises have leading roles with their innovative practices and changing powers. In securing the sustainability of those structures, in addition to donations, raising resources from activities including innovative strategies has significant importance. Scientific researches in social entrepreneurship put emphasis on the importance of raising resources in continuity of social enterprises. The purpose of this study is to point out the importance of innovative strategies in the sustainability of social enterprises by making in-depth face-to-face interviews with a group of selected social entrepreneurs from Turkey.

Keywords: Social entrepreneurship, innovative strategies, social entrepreneur.

SOSYAL GİRİŞİMLERDE YENİLİKÇİ STRATEJİLERİN ÖNEMİ³

Özet

Günümüz dünyasında her geçen gün artan sosyal sorunlar karşısında sosyal girişimler yenilikçi bir takım stratejiler ile alternatif çözümler yaratarak umut ışığı olmaktadır. Nitekim son yıllarda sosyal sorunların çözümünde ve işlemeyen yapıların değiştirilmesinde başarılı sosyal girişimlerin yenilikçi uygulamalar ile sosyal dönüştürücü gücü yeni yapıların kurulmasında yol gösterici olabilmektedir. Bu yapıların sürekliliğinin sağlanmasında gönüllü bağışlar yanı sıra kaynak yaratılmasına yönelik faaliyetlerin etkinliğinin sağlanmasında yenilikçi stratejilerin uygulanması ayrı bir hassasiyet taşımaktadır. Çünkü konu ile ilgili bilimsel araştırmalar sosyal girişimlerin devamlılığına dair temel sorunun kaynak yaratmak olduğu üzerinde durmaktadır. Bu çalışmanın amacı sosyal girişimlerin sürdürülebilirliğinde yenilikçi stratejilerin önemini Türkiye'den seçilmiş bir grup sosyal girişimci ile yüzyüze derinlemesine görüşmeler yoluyla ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal girişim, yenilikçi strateji, sosyal girişimci.

¹ Araştırmacı, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD, Antalya/Türkiye. saime.mecikoglu@gmail.com

D. Öğrt. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, Antalya/Türkiye. edurmus@akdeniz.edu.tr

², Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, , Antalya/Türkiye

³ Bu çalışma Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme ABD öğrencisi Saime MEÇİKOĞLU'nun "Türkiye'de Sosyal Girişimciliği Etkileyen Dinamiklerin Analizi" başlıklı tamamlanmış yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Tez Danışmanı: Dr. Öğrt. Üyesi A. Eren (DURMUŞ) ÖZDEMİR'dir.

1 Giriş

Mevcut sistemlerin her geçen gün derinleşen fakirlik, eşitsizlik, iklim değişikliği gibi küresel sorunlara çözüm bulamadığı günümüzde, sosyal girişimciliğin alternatif çözümler sunması umut ışığı olmaktadır. Sosyal sorunların çözümünde başarılı girişimlerin sosyal dönüştürücü gücü yeni yapılar kurulmasında yol gösterici olabilmektedir. Bu bakış açısı girişimciliğin bireycilik vurgusunu azaltmakta, kolektif girişimi su yüzüne çıkartmaktadır (Chell, 2007). Kolektif anlayış çerçevesinde gelişen sosyal girişimcilik kavramı mevcut kaynakları sosyal problem/lerin çözümü için bir araya getirebilen sosyal değişim araçları olarak tanımlanmaktadır. Mair ve Marti (2006) sosyal girişimciliği sosyal ihtiyaçları gidermek amacıyla farklı kaynakları bir araya getirerek yenilikçi bir çaba ile fırsat yaratan sosyal değişimler olarak tanımlamaktadır. Alan yazında sosyal girişimcilikte yenilikçi uygulamalara yönelik sınırlı sayıda araştırma olduğu gözlemlenmiştir. Özellikle ülkemizde sayıları hızla artan sosyal girişimcilerin faaliyetlerinin arka planında yer alan yenilikçi stratejilerin belirlenmesi faaliyetlerin sürdürülebilirliği açısından önemli görülmektedir. Bu çalışmanın amacı sosyal girişimlerin sürdürülebilirliğinde etkili olduğu gözlemlenen yenilikçi stratejilerin sosyal değişim yaratmadaki önemini nitel bir araştırma ile ortaya koymaktır. Bu noktadan hareketle çalışmada Türkiye genelinde aktif olarak faaliyetlerine devam ettiği tespit edilen 8 adet sosyal girişimci ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Veriler içerik analizi ile değerlendirilerek özgün sonuçlara ulaşılmıştır.

2 İlgili Alan Yazın İncelemesi

Fransızca kökenli olan bir kelime olan *girişimci* (entrepreneur) ilk kez 17. ve 18. yüzyılda kullanılmaya başlanmış olup, “sorumluluğu üzerine alma” anlamında kullanılmıştır. İlerleyen dönemlerde ekonomik gelişimi hızlandıran ve yeni iş yapma yolları arayan, maceraperest bireyler anlamında kullanılsa da 19. yüzyılda Fransız ekonomist Jean Baptiste Say girişimciyi, ekonomik kaynakları verimsiz alanlardan çekip yüksek üretkenlik ve daha büyük kazanç alanlarına kaydıran bireyler olarak tanımlamıştır. 20. yüzyılda Joseph Schumpeter bu tanıma “yenilikçiliği” ekleyerek girişimcinin toplumda değişimi yaratacak kişi ve kurumlar olarak kavrama farklı bir mana yüklemiştir. Peter Drucker girişimciyi kar motivasyonuna sahip kişiler olarak tanımlamamıştır. Drucker girişimcilerin değer yaratan değişim araçları olduğunu vurgulayarak sosyal girişimcilğe dair ilk sinyalleri vermiştir. Sosyal girişimcileri en geniş tanımlayan yazarlar arasında yer alan Dees’e (1998) göre sosyal girişimci, sosyal değer yaratmak ve korumak için bir misyon benimseyen, bu misyona hizmet edebilmek için hiç durmadan yeni fırsatları kovalayan, farkedenden ve nihai olarak mevcut kaynaklarla sürekli yenilik yaratan, cesur, hizmet ettiği kişilere hesap verebilme sorumluluğunu gerçekleştiren bireyler olarak tanımlanmaktadır. Mair ve Marti’ye (2006) göre sosyal girişimcilik sosyal değer yaratan faaliyetler bütünüdür. Yazarlara göre ekonomik değer yaratma girişiminin sürdürülebilirliğini ve finansal olarak kendine yeterliliğini sağlamak için gereklidir.

Alan yazında sosyal girişimcilik farklı düşünce okullarına göre çeşitli analiz düzeylerinde tartışılmaktadır. Sosyal girişimciliğin yenilikçiliğe dayalı olduğuna dair varsayımları bulunan sosyal yenilikçilik okuluna (social innovation school) göre, sosyal girişimciler sosyal değer üretmek için reform ve devrimler yapan bireyler olarak tanımlanmaktadır (Dees ve Anderson, 2003). Bu okulun öncülerinden Schumpeter’e (1934) göre sosyal değerlere ilişkin kaynaklar yeni süreçler ile ortaya çıkmaktadır. Kramer (2005) sosyal girişimciyi “*yeni fikirler, metotlar ve davranış değişiklikleri sunarak büyük ölçekli, kalıcı ve sistematik değişim yaratan, kar amacı güden ya da gütmeyen bir organizasyona liderlik eden kişi*” olarak tanımlamaktadır. Kramer’in bu tanımı Schumpeteryan girişimciliğin zamanla yenilikçiliğe uyumlu biçimde evrildiğine dair ipucu sunmuştur. Sosyal yenilikçilik düşünce

okulunun gelişiminde bilimsel çalışmalar yanısıra çeşitli kurumların da etkisi olmuştur. Bunlar arasında en önemlisi Ashoka'dır. 1980'li yıllarda Bill Drayton tarafından kurulan Ashoka, sosyal değişim için sıra dışı fikirlere sahip olan bireylerin bir araya geldiği bir organizasyon olarak tanımlanmaktadır. Kurum sosyal girişimleri sosyal değişimi yenilikçi yöntemler ile yaygınlaştıran özel girişimler olarak ele almaktadır. Ashoka'nın faaliyete başladığı yıllarda dünya genelinde artan sosyal sorunlar karşısında sınırlı kaynak sorunu sosyal girişimlerde yenilik stratejilerine yönelik uygulamaların önemini ortaya çıkartmıştır. Yenilikçi uygulamaları sosyal girişimciliğin merkezine alan diğer bir kuruluş ise 1998 yılında Klaus Schwab ve Hilde Schwab tarafından İsviçre'de kurulan "Schwab Foundation for Social Entrepreneurship" yani "Sosyal Girişimcilik İçin Schwab Vakfı" dır. Kuruluşun amacı sosyal girişimlerin dünyada dikkat çeken diğer kurum ve kuruluşlara yakın çalışmalar gerçekleştirerek geniş bir sosyal girişim ağı oluşturmaktır. Benzer faaliyetlere sahip diğer bir kurum da 1999 yılında Jeff Skoll tarafından kurulan "Skoll Vakfı" dır. Ashoka ve Oxford Üniversitesi ile stratejik ortaklığı bulunan vakfın misyonu adaletsiz sistemleri girişimcilik faaliyetleri ile düzenlemektir. Bu oluşumlar geleceğin sosyal girişimcilerini ve liderlerini yetiştirmek üzere lisansüstü eğitim vermekte, akademik araştırmalar yardımıyla yenilikçi faaliyetleri toplumda yaygınlaştırmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen organizasyonların ve bilimsel çalışmaların ortak noktası sosyal girişimciliğin yenilik ile ilişkisini ortaya çıkartmaktır. Nitekim sosyal girişimlerin büyük bir çoğunluğu organizasyon yapılarını yenilikçi olarak tanımlamaktadır. İlgili alan yazın da sosyal girişimciliğin, karmaşık sosyal ihtiyaçlarla baş etmede yenilikçi çözümlere başvurduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Johnson (2000) makalesinde niyet edilen sosyal sorunlara yeni çözümler üretebilmenin ve süreç içinde yenilikçi faaliyetler gerçekleştirilmesinin öneminden bahsetmektedir. Kanter (1999) sosyal yenilik (social innovation) kavramı ile işletmelerin hem yeni bir pazar değeri yaratacaklarını hem de sosyal ihtiyaca katkıda bulunacaklarını açıklamaktadır. Weerawardena ve Mort (2006) sosyal girişimcilerin yenilikçi stratejilere yönelik uygulamalar ile faaliyetlerinde beklenen sosyal etkiyi yarattığını belirtmişlerdir. Özetle sosyal girişimcilikte yenilikçi stratejilerin önemine dair alan yazında çeşitli araştırmalar bulunmasına rağmen, sosyal girişimlerin sürdürülebilirliğinde yenilikçi stratejilerin rolüne ilişkin sınırlı sayıda araştırmaya ulaşılmıştır. Bu nedenle mevcut araştırma sorusuna Türkiye'den seçilmiş bir grup sosyal girişimci ile yüzyüze derinlemesine görüşmeler yoluyla yanıt/lar aranmıştır.

3 Araştırma Süreci

Türkiye'de sosyal girişimcilik alanında yapılan akademik çalışmalar incelendiğinde özellikle nicel yöntemlere ağırlık verilmesi dikkat çekici bulunmuştur. Oysa keşfedici nitelikteki sosyal bilim araştırmalarında, nitel araştırma tekniklerinin derinlemesine bilgiye ulaşmayı sağlaması açısından önemi yadsınamayacak düzeydedir (Moisander ve Valtonen, 2006). Bu nedenle mevcut çalışmada sosyal ve ekonomik bir olgu olan sosyal girişimcilik faaliyetlerinin sürdürülebilirliğinde etkili olduğu varsayılan yenilikçilik stratejilerin önemini tespitinde nitel araştırma sürecinin alan yazına dikkate değer bir katkı sağlaması umulmaktadır. Nitel araştırma kapsamında görüşme, gözlem ve doküman incelemesi yoluyla veriler toplanmıştır. Çünkü nitel araştırma yöntemleri konuyu ilgili bireylerin bakış açılarından görebilmeye ve bu bakış açılarını oluşturan sosyal yapıyı ve süreçleri ortaya koymaya olanak vermektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 39-40). Dolayısıyla çalışmada tüm görüşmeler araştırmacılar tarafından birebir yürütülmüştür. Toplanan veriler içerik analizi ile değerlendirilerek bulgulara ulaşılmıştır.

Çalışma evrenini Türkiye genelinde faaliyet gösteren tüm sosyal girişimciler oluşturmuştur. Ancak sosyal girişimcilerin sayısına ilişkin kesin bilgileri sunacak resmi kurumların bulunmaması nedeni ile evrene ilişkin net bir sayıya ulaşılmamıştır. Bu yüzden araştırmada amaçlı örneklem modeli kapsamında kartopu örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Burada vurgulanması gereken nokta, alan araştırmasının amacının “belirli bir tanımlamaya tabi olmuş veya standardize edilmiş bir evrene” ulaşılmanın ötesinde, sosyal misyonu toplumsal sorunları çözmek olan ve yenilikçi süreçlerle sosyal ve ekonomik değeri yükselten girişimleri kartopu örnekleme ile belirleyerek sınırların ötesine geçebilmektir. Nihai olarak toplamda sekiz (KUSİF aracılığı ile 1 kişi, ASHOKA’ya üye 3 kişi, geri kalan 4 kişi kartopu örnekleme ile) sosyal girişimci ile görüşülmüştür. Görüşmelerde doyuma ulaşıldığı fark edildiğinde veri toplama sürecine son verilmiştir. Veri toplama sürecinde Türkiye’nin farklı coğrafi bölgelerinde ve farklı sosyal amaçlara hizmet eden sosyal girişimlerin seçilmesine özen gösterilmiştir.

4 Araştırma Bulguları

İçerik analizine göre araştırmaya katılan sosyal girişimcilerin %77,78’i toplumsal bir sorunu /ihtiyacı ortaya çıkartma potansiyeline sahip yenilikçi uygulamaları tercih ettiklerinden bahsetmiştir. Bulgular aynı zamanda sosyal girişimciliğin temel motivasyonunun yenilikçi çözümler getirmek olduğuna işaret etmiştir. Konu ile ilgili olarak SG7 bu durumu şu şekilde özetlemiştir: *“belirli bir sosyal sorun karşısında eski yöntemlerle çözüm aramaya kalktığınızda muhakkak bir yerlerde bir sorun ile karşılaşabiliyorsunuz. Çünkü adı üstünde “eski yöntem”. Böyle olunca eskisini uyguladığımız zaman bir sosyal girişimci olmuyorsunuz. Eskisini tekrar eden oluyorsunuz. Tekrar ederek sorunları çözümüleyemediğiniz gibi kaynak israfını da yaratmış olabiliyorsunuz. Bu nedenle her sosyal girişimcinin yenilikçi bir amacı olmalıdır... amacımız mevcut olanı korumak değil, yerine yeni bir şey koymak olmalıdır”*. Araştırmada görüşme yapılan bir başka girişimci SG4 de benzer ifadelerle işletmesinin kuruluş amacını *“bütün sistemi değiştirecek yenilik yaratıcı bir model”* üzerine inşa edildiğini belirtmiştir. Benzer şekilde SG1 sosyal misyonlarının *“çocukların hayatlarına yenilikçi çözümler getirmek”* olduğunu ve böylece pek çok yenilikçi uygulamaya başvurarak kimsenin fark etmediği sosyal sorunlara çözüm yaratabildiklerini ifade etmiştir.

Araştırmaya katılan sosyal girişimcilerin %94’ü faaliyetlerin sürdürülebilirliğinde yenilikçi uygulamaların öneminden bahsetmiştir. İçerik analizi sosyal girişimleri, sosyal veya çevresel sorun/lara sürdürülebilir yenilikçi çözüm/ler bulmak için oluşturulmuş iş modelleri olarak tanımladığına dair ipuçları sunmuştur. Konu ile ilgili olarak SG8 şunları ifade etmiştir: *“...sosyal girişimin bütünü bir risktir. Çünkü daha önce çözüm yaratılmamış bir sorunu çözmeye niyetleniyorsunuz. Bu niyetinize dair faaliyetlerinize başladığınızda belirli düzeyde kaynak kullanıyorsunuz. Kaynaklarınızı etkin kullanmalısınız ki sosyal etki yaratabilesiniz. Sosyal etki için yaratıcı ve yenilikçi stratejiler uygulamalısınız Bu da risk demektir. Bir sosyal girişimde risk yoksa yeterince yenilikçi de değildir. Yenilikçi değilseniz sosyal değer yaratmanız da mümkün değildir. Eğer bunu bir döngü olarak tanımlarsak: sosyal fayda için yenilikçi çözümler sunarız, yenilikçi çözümler ile sosyal faydayı yaratacak faaliyetleri ortaya çıkartırız. Aslında sürdürülebilir olmanın sırrı yenilikçi tavırlarda...”* SG8 ayrıca teknoloji ve inovasyon alanında çalışmalarla sosyal değer yaratmayı amaçladıklarını vurgulayarak *“yaptığımız her iş bir soruna yenilikçi bir yaklaşım getiriyorsa o konu üzerinde çalışmaya başlıyoruz ve bunu iş modeli haline getiriyoruz”* ifadesinde bulunmuştur. Benzer biçimde SG2 mobil uygulama formatında geliştirdikleri kişiselleştirilmiş bir *“sosyal fayda katılım modeli”* ile risk alarak yenilikçilik yaratan ilk girişim olduklarını belirtmiştir.

5 Sonuç

Dünyada ve ülkemizde son yıllarda sosyal girişimlere yönelen ilgi gün geçtikçe artmakta özellikle yenilikçi stratejiler ile birlikte çeşitli ulusal ve uluslararası platformlarda girişimlerin yarattığı sosyal değer tartışılmaya devam edilmektedir. Sosyal girişim tıpkı ticari girişimlerde olduğu gibi sorun ve fırsatları fark ederek risk alma ve böylece yenilikçi yollarla sorunları çözümlenmeyi gerekli kılan bir yapı sunmaktadır. Çünkü sosyallik anlayışı girişimcilik prensiplerinin kar maksimizasyonu yerine toplumsal sorunlara uyarlanmasını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla sosyal girişimler, sosyal sorunların çözümünde girişimcilik esaslı yenilikçi yöntemler benimseyen faaliyetler olarak tanımlanmaktadır. Besler (2010: 15-16) sosyal girişimciliği fırsat ve risklerin yer aldığı yenilikçi ve sosyal bir süreç olarak tanımlamaktadır. Yazar bu tanım kapsamında yenilikçi uygulamaların sosyal girişimlerdeki kritik önemini kaynak yaratma ve sürdürülebilir olma ile açıklamaktadır. Özetle alan yazın sosyal girişimcileri sosyal amaçları doğrultusunda yenilikçi çözümler yaratan kişiler olarak tanımlamaktadır. Bu doğrultuda mevcut çalışmada Türkiye’de sosyal girişimlerin sürdürülebilirliğinde etkili olduğu gözlemlenen yenilikçi stratejilerin sosyal değişim yaratmadaki önemi incelenmiştir.

Sosyal girişimciliğin somut verilerle kolay açıklanamayan soyut bir kavram olması, araştırılan ortama birebir katılımı ve gözlemleri gerekli kılmıştır. Sosyal ve makro düzeydeki olguların incelendiği, karmaşık ilişkilerin anlaşılmasına çalışıldığı keşfedici nitelikteki sosyal bilim araştırmalarında, nitel araştırma tekniklerinin derinlemesine bilgiye ulaşmayı sağlaması açısından önemi aşikârdır (Moisander ve Valtonen, 2006). Bu nedenle çalışmanın veri toplama, veri analizi sürecinde nitel araştırma yönteminden faydalanılarak Türkiye genelinde aktif olarak faaliyetlerine devam ettiği tespit edilen 8 adet sosyal girişimci ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, gözlem ve dokümanlar ile desteklenerek, elde edilen veriler içerik analizi ile değerlendirilmiştir. Çalışman evrenini Türkiye genelindeki tüm girişimler olarak belirlenmiştir. Ancak Türkiye’de ve dünya genelinde faaliyetleri ile oldukça dikkat çeken KUSIF ve ASHOKA’ya üye sosyal girişimcilerinden oluşan bir evrene ulaşılmak istense de resmi kaynaklı net bir sayıya ulaşılmamıştır. Nitel araştırmalarda genelleme yapma kaygısı bulunmadığından mümkün olduğunca evrende olması muhtemel tüm çeşitliliği, farklılığı ve zenginliği temsil edebilecek bütüncül bir çerçeve elde edilmeye çalışılmıştır. Bu yüzden araştırmada amaçlı örneklem modeli kapsamında kartopu örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Nihai olarak toplamda sekiz adet (KUSIF aracılığı ile 1 kişi, ASHOKA’ya üye 3 kişi, geri kalan 4 kişi kartopu örnekleme ile) sosyal girişimci ile görüşülmüştür.

Araştırma sonucunda sosyal girişimlerin sürdürülebilirliğinde yenilikçi stratejilerin önemli olduğuna dair ipuçları elde edilmiştir. Katılımcılar yenilikçi stratejilere yönelik uygulamalar ile faaliyetlerinde sürdürülebilirlik sağladıklarını ve sorunların çözümü ve/veya ihtiyaçların karşılanması için yenilikçi yaklaşımlar benimsemenin kritik önemini vurgulamıştır. Araştırma bulguları Güler’in (2011) yoksullukla mücadele sorunu karşısında sosyal girişimcilerin yenilikçi stratejilerin analiz edildiği araştırma bulguları ile örtüşmektedir. Güler (2011) yenilik stratejilerinin hem sosyal girişimcilik faaliyetlerinin sürdürülebilirliğinde hem de hedef kitlelerin sorunlarının çözümünde etkin bir role sahip olduğunu belirtmektedir. Bu tespit araştırmanın örnekleminde yer alan sosyal girişimcilerin ifadelerini büyük ölçüde yansıtmaktadır. Araştırma sonuçlarının ülkemizde sosyal girişimci olarak faaliyetlerine devam eden ve/veya başlayacak olan kişilere yol gösterici nitelikte olması umulmaktadır.

Kaynakça

- Besler, S. (2010). *Sosyal Girişimcilik*. Beta Yayıncılık, İstanbul.
- Chell, E. (2007). "Social Enterprise and Entrepreneurship: Towards a Convergent Theory of the Entrepreneurial Process". *International Small Business Journal*, 25:5.
- Dees, J. G. (1998). *The Meaning of Social Entrepreneurship*. Kauffman Center for Entrepreneurial Leadership Ewing Marion Kauffman Foundation.
- Dees, J. G., ve Anderson, B. B. (2003). "Framing a theory of social entrepreneurship: Building on two schools of practice and thought". *Research on Social Entrepreneurship: Understanding and Contributing to an Emerging Field. Research on Nonprofit Organizations and Voluntary Action (ARNOVA)*. Duke University, The Fuqua School of Business, 39-66.
- Johnson, S. (2000). "Social Entrepreneurship Literature Review". *Research Associate Canadian Centre for Social Entrepreneurship*, November; 1-17.
- Kanter, R. M. (1999). "From Spare Change to Real Change. The Social Sector as Beta Site for Business Innovation". *Harvard Business Review*, 77(3): 122-132.
- Kramer, M. (2005). *Measuring innovation: Evaluation in the field of social entrepreneurship*. Foundation Strategy Group, Boston, MA.
- Kümbül Güler, B. (2011). "Yoksullukla Mücadelede Sosyal Girişimcilik: Ashoka Üyelerinden Sosyal Yenilikçi Örnek Uygulamalar". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(3): 79-111.
- Mair, J. ve Marti, I. (2006). "Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight". *Journal of World Business*, 41: 36-44.
- Meçikoğlu, S. (2018) "*Türkiye'de Sosyal Girişimciliği Etkileyen Dinamiklerin Analizi*", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Moisander, J., ve Valtonen, A. (2006). *Qualitative marketing research: A cultural approach*. SAGE Publications, London.
- Schumpeter, J. (1934). *The theory of economic development*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (8. Baskı). Seçkin Yayıncılık, Ankara
- Weerawardena, J. ve Sullivan Mort, G. (2006). "Investigating social entrepreneurship: A multidimensional model". *Journal of World Business*, 41: 21-35.

ECONOMY LITERACY LEVELS DETERMINATION OF HEALTH ENTREPRENEURS

Aykut EKİYOR¹, Fatih ALTAN²

Abstract

In order to meet the needs of individuals and organizations, it has become a necessity to be informed about the current economic situation and to follow the economic agenda in the world and in the country. In this direction, the economy literacy, expressed as “the ability to interpret economic developments and the effects of these developments”, facilitates our understanding of the world in which we live, makes individuals more rational and direct participatory and facilitates our understanding of the limits and potential of economic policies.

It is seen that the need for economy literacy for entrepreneurs and business owners has increased in risk and trust profiles in the stages of business development and various researches. It is thought that innovation can be encouraged by a well-designed economic and financial education, and through this training, it is thought that entrepreneurs will have access to financial services and their use will be supported. In addition, it is suggested that it can increase financial management practices and help businesses grow.

In this study, it was aimed to determine the level of economic literacy of health entrepreneurs who have an important position and future for the economic development of countries. In this context, a quantitative study was conducted for health entrepreneurs. In the study where the survey technique was applied; In order to determine the economic literacy levels of health entrepreneurs, the economics literacy scale developed by Gerek and Kurt (2011) was applied. The scale used consists of four sub-dimensions (economic rationality, economic knowledge, social economic reflections, individual economic planning) and a 5-point Likert type consisting of 34 items. The sample of the study consists of 83 pharmacists active in Sivas. The data were analyzed by frequency, Mann-Whitney U and Kruskal-Wallis H Tests.

According to the results obtained from the analysis, it is understood that the participants have economic literacy at the intermediate level ($=3,75$). Analysis for; the highest average economic rationality ($=3,35$), the lowest average economic knowledge ($= 3,35$) dimensions, the gender and duration of participants and economic literacy levels were found to be significant differences.

Keywords: Health, Entrepreneur, Economics Literacy, Finance, Pharmacist.

¹Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, aykutekiyor1974@yahoo.com (Yazışma yapılacak yazar)

²Öğr. Gör., Erciyes Üniversitesi Halil Bayraktar Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Tıbbi Hizmetler ve Teknik Bölümü, fatihaltan91@gmail.com (Yazışma yapılacak yazar)

SAĞLIK GİRİŞİMCİLERİNİN EKONOMİ OKURYAZARLIĞI DÜZEYİNİN BELİRLENMESİ

Özet

Bireylerin ve aynı zamanda örgütlerin, gereksinimlerini karşılayabilmeleri için mevcut ekonomik durum hakkında bilgi sahibi olmaları, dünyadaki ve ülkedeki ekonomik gündemi takip etmeleri bir zorunluluk olmuştur. Ekonomi okuryazarlığı; ekonomik gelişmeleri anlayabilme ve yorumlayabilme becerisi şeklinde ifade edilmektedir. Ekonomi ya da finans okuryazarlığı, içinde bulunduğumuz dünyayı anlamamızı kolaylaştırmakta, bireyleri daha rasyonel olmaya ve katılımcılığa yöneltmektedir. Ekonomi politikalarının sınırlarını ve potansiyelini de anlamayı kolaylaştırmaktadır.

Yapılan çeşitli araştırmalarda işletmelerin gelişim aşamalarında girişimciler için ekonomi okuryazarlığı ihtiyacının risk ve güven profillerinde arttığı görülmektedir. İyi tasarlanan finansal eğitimle risk faktörünün azaltılacağı, inovasyonun teşvik edilebileceği, bu eğitim aracılığıyla girişimcilerin finansal hizmetlere erişiminin ve bu hizmetleri kullanımının destekleneceği düşünülmektedir. Ayrıca, finansal yönetim uygulamalarını artırabileceği ve işletmelerin büyümesine yardımcı olabileceği ileri sürülmektedir.

Bu araştırmada ülkelerin ekonomik gelişimi açısından önemli bir konuma ve geleceğe sahip olan sağlık girişimcilerinin ekonomi okuryazarlığı düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda sağlık girişimcilerine yönelik nicel bir çalışma yapılmıştır. Anket tekniğinin uygulandığı çalışmada; sağlık girişimcilerinin ekonomi okuryazarlık düzeylerini belirleyebilmek için Gerek & Kurt (2011) tarafından geliştirilen ekonomi okuryazarlığı ölçeği uygulanmıştır. Kullanılan ölçek, dört alt boyut (ekonomik akılcılık, ekonomi bilgisi, toplumsal ekonomik yansımalar, bireysel ekonomik planlama) ve 34 maddeden oluşan 5'li likert tipindedir. Araştırmanın örneklemini Sivas'ta faaliyet gösteren 83 eczacı oluşturmaktadır. Araştırma verileri Frekans, Mann-Whitney U ve Kruskal-Wallis H Testleri ile analiz edilmiştir.

Analizlerden elde edilen sonuçlara göre katılımcıların orta üstü düzeyde ($\bar{x}=3,75$) ekonomi okuryazarlığına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Analizlerde; en yüksek ortalamanın ekonomik akılcılık ($\bar{x}=3,35$), en düşük ortalamanın ekonomi bilgisi ($\bar{x}=3,35$) boyutları olduğu, katılımcıların cinsiyeti ve faaliyet süreleri ile ekonomi okuryazarlığı düzeyleri arasında anlamlı farklılıkların bulunduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Girişimci, Ekonomi Okuryazarlığı, Finans, Eczacı.

1 Giriş

Sadece bireylerin değil aynı zamanda birey gruplarından oluşan örgütlerin, gereksinimlerini karşılama noktasında mevcut ekonomik durum hakkında bilgi sahibi olmaları gerekmektedir. Ekonomi okuryazarlığı; “ekonomik gelişmeleri ve bu gelişmelerin etkilerini yorumlayabilme becerisi” olarak ifade edilmektedir. Ekonomi okuryazarlığı, içinde bulunduğumuz dünyayı anlamamızı kolaylaştırmakta, bireyleri daha rasyonel olmaya ve katılımcılığa yöneltmektedir. Ayrıca ekonomi politikalarının sınırlarını ve potansiyelini anlamamızı kolaylaştırmaktadır (Gerek & Kurt, 2011: 59).

Günümüzde gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler girişimciliği gelecek nesiller için bir umut kaynağı olarak nitelendirmektedir. Bunun sebebi olarak günümüz dünyasında yapılan girişimcilik faaliyetleri, global ekonomide gerçekleşen hızlı değişim, ülkeler için dezavantaj olan güç kaymaları ile mücadele etme, piyasaların kalitesini artırma; diğer ülkelerin siyasal,

ekonomik egemenliği altında olmamayı ve ülkenin refah düzeyini yükseltmeyi amaçlaması gösterilebilir.

Tüm bireyler açısından önemli bir konu hâline gelen ekonomi okuryazarlığı hükümetler, finans kuruluşları ve sivil toplum örgütleri tarafından desteklenmektedir. Bu doğrultuda çeşitli dernekler kurulmaktadır. Ülkemizde bu derneklere örnek olarak FO-DER (Finansal Okuryazarlık Derneği) verilebilir. Bu dernek 2012 yılında kurulmuş ve devlet, özel sektör ve diğer sivil toplum kuruluşları ile iş birliği yaparak ülke çapında bireylerin finansal okuryazarlık, finansal erişim farkındalıklarını ve olanaklarını oluşturabilmek için bilinçlendirme, eğitim, araştırma, uygulamalara destek ve politika üretimi çalışmaları yapmaktadır (www.fo-der.org, 2019).

Bu araştırmada ülkelerin ekonomik gelişimi açısından önemli bir konuma ve geleceğe sahip olan sağlık girişimcilerinin ekonomi okuryazarlığı düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Ekonomik gelişim açısından girişimciliğin payı oldukça önemlidir. Girişimciler içerisinde araştırma yapılan gruplar düşünüldüğünde sağlık girişimciliği henüz bakir bir alandır. Bu nedenle sağlık girişimcileri üzerinde gerçekleştirilen bu çalışmanın literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

2 Ekonomi Okuryazarlığı

Literatür incelendiğinde ekonomi okuryazarlığı kavramı konusunda henüz fikir birliğine varılmış bir tanım bulunmamaktadır. Farklı araştırmacılar, kurumlar ve yazarlar tarafından farklı şekillerde ve farklı isimlerde ifade edilmektedir. Bu kavramlar, ekonomi okuryazarlığı, finansal bilgi, finansal okuryazarlık, finansal eğitim, finansal yönetim, para yönetimi kavramlarının neredeyse tamamı araştırma ve uygulamalarda birbirinin yerine kullanılmaktadır [Policy Research Initiative (PRI), 2004: 5].

Ekonomi okuryazarlığı, ekonomiyi anlamayı ve hane halkının kararlarının ekonomik olaylardan nasıl etkilendiğini kapsayan oldukça geniş bir kavramdır [Beal & Delpachtra, 2003; Hogarth, 2002; Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD), 2011]. Bireylerin yaşamlarını sağlıklı, üretken ve verimli bir şekilde yürütebilmesi için gerekli yaşam becerilerinden birisi olan ekonomik yeterliliğin bir alanı olarak kabul edilebilecek olan ekonomi okuryazarlığının en genel tanımı ekonomik gelişmeleri, bu gelişmelerin etkilerini yorumlayabilme becerisi olarak verilebilir (Gerek & Kurt, 2008). Başka bir deyişle ekonomi okuryazarlığı, ekonomik sorunların yorumlanabilmesi ve çözüme kavuşturulabilmesinde çeşitli alternatifleri gözden geçirebilme, maliyet ve kârları tanımlayabilme, ekonomik koşullar ve kamusal politikalarda meydana gelen değişimlerin sonuçlarını inceleyebilme, ekonomik verileri toplayabilme ve organize edebilme, kâr ve maliyetleri belirleyebilme becerisidir [North Central Regional Educational Laboratory (NCREL), 2003].

Ekonomi okuryazarı olan bireyler daha rasyonel davranışlar sergilemektedir. Bu davranışlar: 1. Üretici, tüketici veya yatırımcı olarak kâr ve maliyetlerle kaynakların sınırlılığını değerlendirerek daha bilinçli kararlar almaktır. 2. Tüm metotların kâr ve zararını ölçerek, hizmetleri ve edinilen faydayı ayırt ederek değerlendirebilmektir. 3. Bireylerin davranışlarına yön veren ekonomik unsurlar tanımlayabilmektir. 4. Rekabetin, ticari engellerin, kıtlık ve bolluk ile üretici ve tüketici arasındaki etkileşimin fiyatlara yansımaları yorumlayabilmektir. 5. Kamu sektöründeki ve özel sektördeki ekonomi kurumlarının rollerini tanımlayabilmektir. 6. Gelir temelleri ile dağılımını ayılayabilmektir. Ayrıca risk, yatırım, işsizlik, enflasyon, faiz oranları gibi kavramları anlayabilmektir. 7. Alternatif kamu politikalarının fayda ve zararlarını değerlendirebilmektir. 8. Girişimciliğin önemini ve ekonomik sistem içerisindeki küçük ve büyük ölçekli işletmelerin rollerini anlayabilmektir (NCREL, 2003).

Ekonomi bilimi sınırlı kaynaklar ile sınırsız ihtiyaçların karşılanmasını temel almaktadır. Bireyler sınırsız ihtiyaçlarını sınırlı kaynaklar ile yönetebilmek ve maksimum faydayı elde edebilecek davranışlarında akılcı davranmak zorundadır. İster üretici olsun ister tüketicisi, mevcut sınırlı kaynaklarla maksimum fayda elde etmek ve akılcı kararlar almak için belirli düzeyde ekonomi ve finans bilgisine sahip olması gerekmektedir. Ekonomi ve finans konusunda belirli düzeyde bilgi sahibi olmak bireylerin aktif bir şekilde karar verme sürecine katılmasını sağlamaktadır. Demokratik toplumlarda ekonomi ve finans bilgisine sahip olan bireylerin verdiği kararlar oldukça önemlidir. Karar sürecine aktif bir şekilde katılabilmek için bireylerin ekonomi ve finans sisteminin işleyişi konusunda bilgi sahibi olması gerekmektedir. Küreselleşmeyle birlikte toplum yapıları karmaşık bir hâl almakta ve birbirlerine olan bağımlılıkları artmaktadır. Bu nedenle oldukça hızlı gelişen dünyada bireylerin ekonomi bilgisinin daha üst seviyelerde olması gerekmektedir (Hayta & Akhan, 2014: 208).

Çeşitli ülkelerde yapılan araştırmalara göre dünya genelinde finansal okuryazarlık düzeylerinin düşük olduğunu göstermektedir (Lusardi & Mitchell, 2011: 13). Literatür incelendiğinde ekonomi okuryazarlığının temel finansal ve işletme sonuçlarının güçlü bir öngörücüsü olduğu görülmektedir. Şirketleri büyütmenin alternatif yollarını belirlemeye yönelik yapılan akademik çalışmaların artmasının yanı sıra finansal becerileri ve iş becerilerini artırmaya yönelik de güçlü politikalar geliştirildi. Hükümetler ve özel şirketler dünya çapında ekonomi okuryazarlığı programlarına büyük ölçüde yatırım yapmaktadır.

Ekonomi okuryazarlığı bilgisinin yokluğu, kişilerin finansal hizmetleri ve gelir getiren hizmetleri etkili bir şekilde kullanımını, kişisel refahı ve sosyal katılımı engellemektedir. Ekonomi okuryazarlığının gelişmesi sosyal katılımı geliştirmekte ve finansal hizmet sektörünün ulusal refah için yaptıkları katkıyı artırmaktadır [Australia New Zealand Banking Group (ANZ), 2003]. Gathergood (2012: 590) İngiliz tüketicilerde özdenetim, finansal okuryazarlık ve aşırı borçlanma arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmada katılımcıların özdenetim eksikliği ve düşük finansal okuryazarlık düzeyi ile aşırı borçlanma düzeyi arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Girişimcilik gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin istihdam yaratmasına, teknolojik olarak ilerlemesine, verimliliğinin artmasına, ekonomisinin kalkınmasına ve büyümesine yardımcı olan güçtür. Girişimci etkinlik, bilginin ekonomik olarak bir üretime dönüştürülmesinde bir mekanizma olarak görülebilmektedir (Narea, 2016: 2). Girişimci; fırsatları sezerek elde eden ve bu fırsatları uygulanabilir ve pazarlanabilir fikirler hâline dönüştüren, buna zamanı çabası ve yetenekleri ile değer ekleyen, bunun için piyasadaki riskleri üstlenen ve bu çabalardan gelecek kazancı sezebilen gelişimci ve yenilikçi kişi olarak tanımlanmaktadır (Ulukan, 2001: 7).

Ekonomik ve Kalkınma İşbirliği Örgütü (OECD) (2015), ekonomi okuryazarlığının sadece girişimciler için değil aynı zamanda tüketiciler için de önemli olduğunu belirtmiştir. İyi tasarlanan bir finansal eğitimle inovasyonun teşvik edilebileceğini, girişimcilerin finansal hizmetlere erişiminde ve kullanması konusunda destek sağlayacağı öne sürülmektedir. Ayrıca finansal yönetim uygulamalarını artırabilir ve işletmelerin büyümesine yardımcı olabilir. Araştırmalarda girişimciler ve işletme sahipleri için ekonomi okuryazarlığı ihtiyacı risk ve güven profillerinde, işletmelerin gelişim aşamalarında artmaktadır. Ekonomi okuryazarlığı ihtiyacı, daha karmaşık finansal yönetim becerileri için mevcut temel finansal kavramları ve finansman seçeneklerini anlayarak giderilebilmektedir.

Girişimciler, yaşlarına ve faaliyette bulunduğu sektöre bakılmaksızın, kaynağı bulma, tahsis etme ve kullanma ile ilgili karar verme faaliyetlerinde düzenli olarak yer almaktadır. Bu gibi faaliyetlerin neredeyse her zaman mali bir takım risk ve sonuçları bulunmaktadır.

Girişimcilerin bu faaliyetlerde etkin olabilmesi için ekonomi okuryazarı olması gerekmektedir (Oseifuah, 2010).

Finansal okuryazarlığın yeni girişimcilerin hayatta kalması üzerindeki etkisini araştıran çalışmada Kanada'daki Kanadalı Genç İş Vakfı'nın bir programına katılan ve StartUp kredisi alan 509 genç girişimci çalışmaya dâhil edilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre finansal okuryazarlık düzeyi arttıkça finansal tabloların daha çok oluşturulduğu, finansal tabloyu daha sık üreten girişimcilerin krediyi geri ödeme olasılığının arttığı ve girişimlerini kapatma ihtimalinin azaldığı saptanmıştır (Wise, 2013: 30). Vietnamlı bireysel yatırımcıların finansal okuryazarlığını belirlemek amacıyla 231 Vietnamlı yatırımcı ile yapılan çalışmada çoğunun temel düzeydeki finansal okuryazarlıklarının çok yüksek fakat ileri düzeydeki finansal okuryazarlıklarının düşük olduğu belirlenmiştir (Dang, Nguyen & Tran, 2017: 205). Nijerya'da girişimcilerin iş performansı ile finansal okuryazarlık düzeyleri arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmada 386 girişimciye anket uygulanmış ve sonuç olarak işletme performansı ile finansal okuryazarlık arasında anlamlı ilişki olduğu saptanmıştır. İşletme performansının iyileştirilmesinde finansal okuryazarlığın önemli rol oynadığı ve girişimcilerin iş performansını artırmak için finansal okuryazarlık becerilerini geliştirmesi gerektiği savunulmuştur (Usama & Yusoff, 2018: 15).

Sağlık sektöründe girişimcilik son dönemlerde giderek artmaktadır. Diğer sektörlerde olduğu gibi sağlık sektöründe girişimcilik düşüncesi olan ya da bu alanda faaliyetlerini sürdüren girişimcilerin, maddi kaynaklarını en iyi şekilde yönetme ve gerçekleştireceği faaliyetler sonucunda doğacak olan olumsuz finansal sonuçları en aza indirebilmek için ekonomi okuryazarı olması oldukça önemlidir.

3 Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmada sağlık girişimcilerinden olan eczacıların ekonomi okuryazarlığı düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın problem cümlesi "Eczacıların ekonomik okuryazarlık düzeyi nasıldır?" şeklinde belirlenmiştir.

Sağlık girişimcilerinin ekonomi okuryazarlığı düzeylerinin araştırılması amacıyla Sivas'ta faaliyet gösteren eczacılara anket uygulanmıştır. Araştırmanın evreni, Sivas'ta faaliyet gösteren 120 eczacı oluşturmaktadır. Araştırmanın verileri 20 Ekim-20 Kasım 2017 tarihleri arasında toplanmıştır. Bu evren içerisinde basit tesadüf örneklem seçim yöntemi ile 90 kişiye anket formu dağıtılmış ve anket formlarından hatalı ve eksik olanlar çıkarılmış ve toplam 83 anket formu analize dâhil edilmiştir. Basit tesadüf örneklem yöntemi, olasılığa dayanan örnekleme tekniklerindedir. Araştırma evreni içerisindeki öğelerin her birine örnekleme seçilme için eşit şans verilir. Bu örneklem tekniğinin uygulanabilmesi için örneklem çerçeve listesinin araştırmacının elinde olması gerekir (Gürbüz & Şahin, 2016: 137).

Katılımcılara uygulanan anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların cinsiyet, eğitim düzeyi gibi kişisel bilgilerinin yanı sıra işletmenin faaliyet yılı, yıllık ortalama geliri ve çalışan sayısı gibi işletme profilini ortaya koymaya yönelik sorular bulunmaktadır. İkinci bölümde ise, katılımcıların ekonomi okuryazarlığı düzeylerini belirlemek amacıyla Gerek ve Kurt (2011) tarafından geliştirilen "Ekonomi Okuryazarlığı Ölçeği" bulunmaktadır. Bu ölçek, dört alt boyut ve 34 maddeden oluşan 5'li likert tipindedir. Alt boyutlar "ekonomik akılcılık" (9 Madde), "ekonomi bilgisi" (13 Madde), "toplumsal ekonomik yansımalar" (6 Madde) ve "bireysel ekonomik planlama" (3 Madde) konularını ele almaktadır.

Veriler IBM SPSS 22 paket programı kullanılarak değerlendirilmiştir. Yapılan normallik testleri sonucunda verilerin normal dağılım göstermediği belirlenmiş ($p < 0,005$) ve

analizlere parametrik olmayan testler ile devam edilmiştir. Verilerin analizinde tanımlayıcı istatistiklerin yanı sıra, Mann-Whitney U ve Kruskal-Wallis H testleri ile karşılaştırmalar yapılmıştır.

Araştırmanın hipotezleri aşağıdaki şekilde belirlenmiş ve test edilmiştir:

H₁: Eczacıların ekonomi okuryazarlığı yüksektir.

H₂: Eczacıların ekonomi okuryazarlığı ile cinsiyetleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H₃: Eczacıların ekonomi okuryazarlığı ile eğitim düzeyleri arasında anlamlı farklılık vardır.

H₄: Eczacıların ekonomi okuryazarlığı ile faaliyet yılları arasında anlamlı farklılık vardır.

4 Araştırmanın Bulguları

Bu bölümde araştırmada elde edilen bulgular tablolar yardımıyla sunulmaktadır. Bulgular üç kısımda incelenmektedir. Birinci kısımda tanımlayıcı istatistiklere, ikinci kısımda araştırma ölçeğinin güvenilirliğine ilişkin bulgulara, üçüncü kısımda ise araştırma hipotezlerinin testine ilişkin istatistiksel bilgiler yer verilmektedir.

4.1 Tanımlayıcı İstatistikler

Bu bölümde katılımcıların kişisel özelliklerine ve sahibi olduğu işletmenin özelliklerine ilişkin bilgiler tablolar yardımıyla ele alınmaktadır.

Tablo 1: Eczacıların Demografik Verileri

Cinsiyet	n	Yüzde(%)
Kadın	31	37,3
Erkek	52	62,7
İşletmenin Faaliyet Yılı	n	Yüzde(%)
1-5	15	18,1
6-10	19	22,9
11-15	17	20,5
16-20	12	14,5
21 ve Üzeri	20	24,1
Eğitim Düzeyi	n	Yüzde(%)
Lisans	65	78,3
Yüksek Lisans	18	21,7
İşletmenin Yıllık Ortama Geliri	n	Yüzde(%)
₺1.000.000'den az	83	100,0
₺1.000.001-8.000.000	0	0,0
₺8.000.000 - 40.000.000	0	0,0
₺ 40.000.000 ve üzeri	0	0,0
Toplam	83	100,0

Tablo 1'de katılımcıların demografik özelliklerinin yanı sıra işletme faaliyet yılı, işletmenin yıllık geliri gibi bazı değişkenler sunulmaktadır. Katılımcıların çoğunluğunun erkek

(%62,7) ve lisans (%78,3) düzeyinde eğitime sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca katılımcıların faaliyette bulunduğu işletmelerin %24,1'i "21 ve üzeri", %22,9'u "6-10", %20,5'i ise "11-15" yıldır faaliyet göstermektedir. Eczacıların sahip olduğu işletmelerin yıllık geliri ₺1.000.000'dan az olduğu tespit edilmiştir.

4.2 Ekonomi Okuryazarlığı Ölçeğine İlişkin Bulgular

Bu başlık altında katılımcıların ekonomi okuryazarlığına ilişkin görüşleri, aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerine göre analiz edilmekte ve bulgular değerlendirilmektedir.

Tablo 2: Ekonomi Okuryazarlığı Ölçeğinin Güvenilirlik Analizi

Alt Boyutlar	Cronbach's Alpha	Değişken Sayısı
Ekonomik Akılcılık	0,872	9
Ekonomi Bilgisi	0,863	13
Toplumsal Ekonomik Yansımalar	0,773	6
Bireysel Ekonomik Planlama*	0,477	3
Genel Ölçek	0,914	31**

Tablo 2’de Ekonomi Okuryazarlığı Ölçeği alt boyutlarına ilişkin güvenilirlik analizi sonuçları verilmiştir. Ekonomi Okuryazarlığı Ölçeği’nin Cronbach’s Alpha değeri 0,914 olarak belirlenmiştir. Bu değer ölçeğin güvenilirliğinin çok yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir. Alt boyutlara ilişkin güvenilirliğe bakıldığında ise; “Ekonomik Akılcılık” alt boyutu çok yüksek güvenilirliğe (Cronbach’s Alpha=0,872), “Toplumsal Ekonomik Yansımalar” boyutundaki güvenilirliğin ise yüksek düzeyde olduğu (Cronbach’s Alpha=0,773) görülmektedir.

“Bireysel Ekonomik Planlama” alt boyutunda 3 değişken bulunmaktadır. Bu değişkenler; “Kredi kartı kullanırken ödeme gücüne göre harcama yaparım” (20. soru), “Taksitlendirme yaparken gelirim göz önünde bulundururum” (30. soru) ve “Kredi kullanırken gelir-gider dengemi sağlayabilirim” (31. soru) şeklindedir. Anketin 31. sorusu, maddeler arasında negatif ortalama kovaryans verdiği için değeri negatif çıkmıştır. Bu durum güvenilirlik modeli varsayımlarını ihlal etmektedir. Bu nedenle bu değişken ölçekten çıkarılmıştır. Ayrıca anketin 20. sorusu boyut güvenilirliğini düşürmektedir. Bu nedenle “Bireysel Ekonomik Planlama” alt boyutu ölçekten çıkarılarak analizlere devam edilmiştir. “Bireysel Ekonomik Planlama” alt boyutunun çıkarılması sebebiyle ölçek 31 soru üzerinden değerlendirilmiştir.

4.3 Araştırma Hipotezlerinin Test Edilmesi

Bu bölümde araştırmada belirlenen hipotezler test edilmiştir.

Tablo 3: Eczacıların Ekonomi Okuryazarlığı

Alt Boyutlar	En Düşük	En Yüksek	\bar{x}	S.S.
Ekonomik Akılcılık	3,22	5,00	4,05	0,53
Ekonomi Bilgisi	2,46	4,46	3,35	0,54
Toplumsal Ekonomik Yansımalar	3,33	4,89	4,02	0,41
Genel Ölçek	3,06	4,74	3,75	0,43

\bar{x} =Ortalama; S.S.=Standart Sapma

Tablo 3’te eczacıların “Ekonomi Okuryazarlığı Ölçeği” toplam puan ortalaması ve alt boyutlardaki puan ortalamaları verilmiştir. Buna göre, eczacıların ekonomi okuryazarlığının orta düzeyde ($\bar{x}=3,75$) olduğu saptanmıştır. Katılımcıların “Ekonomi Okuryazarlığı Ölçeği” alt boyutlarına ilişkin puan ortalamalarına bakıldığında ise; “Ekonomik Akılcılık” alt boyutu ($\bar{x}=4,05$) en yüksek ortalamaya sahipken en düşük puan ortalaması “Ekonomi Bilgisi” alt boyutuna ($\bar{x}=3,35$) aittir. Test sonucunda tespit edilen ortalamalara göre; H_1 hipotezi ekonomi okuryazarlığı genel ölçek ortalamasına ve ekonomi bilgisi boyutuna göre reddedilirken, ekonomik akılcılık ve toplumsal ekonomik yansımalar boyutunda kabul edilmiştir.

Tablo 4: Eczacıların Ekonomi Okuryazarlığı ile Cinsiyet İlişkisi

	Cinsiyet	n	Medyan	U	p
Ekonomik Akılcılık	Kadın	31	43,31	796,0	0,925
	Erkek	52	41,22		
Ekonomi Bilgisi	Kadın	31	41,68	765,0	0,701
	Erkek	52	42,19		
Toplumsal Ekonomik Yansımalar	Kadın	31	52,55	479,0	0,002*
	Erkek	52	35,71		
*p<0,005					
n=Örneklem Sayısı; Medyan=Ortanca; U=Mann-Whitney U Test Değeri; p=Anlamlılık Değeri					

Tablo 4’te katılımcıların “Ekonomi Okuryazarlığı Ölçeği” alt boyutlarına ilişkin algılarının cinsiyete göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Mann-Whitney U testi sonuçları verilmiştir. Buna göre, eczacıların “Ekonomik Akılcılık” (U=796,0; p>0,005) ve “Ekonomi Bilgisi” (U=765,0; p>0,005) alt boyutlarına ilişkin algılarının cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermediği belirlenmiştir. Buna karşılık “Toplumsal Ekonomik Yansımalar” (U=479,0; p<0,005) alt boyutunda anlamlı farklılık bulunmaktadır. Kadınların “Toplumsal Ekonomik Yansımalar” alt boyutuna ilişkin algılarının (Medyan=52,55) erkeklerden (Medyan=35,71) daha yüksek olduğu saptanmıştır. Araştırmada belirlenen H_2 hipotezi toplumsal ekonomik yansımalar boyutunda kabul, ekonomik akılcılık ve ekonomi bilgisi boyutlarında reddedilmiştir.

Tablo 5: Eczacıların Ekonomi Okuryazarlığı ile Eğitim Düzeyi İlişkisi

	Eğitim Düzeyi	n	Medyan	X²	p
Ekonomik Akılcılık	Lisans	65	41,55	0,108	0,743
	Yüksek Lisans	18	43,64		
Ekonomi Bilgisi	Lisans	65	41,78	0,026	0,872
	Yüksek Lisans	18	42,81		
Toplumsal Ekonomik Yansımalar	Lisans	65	42,98	0,506	0,477
	Yüksek Lisans	18	38,47		
*p<0,005					
n=Örneklem Sayısı; Medyan=Ortanca; X²=Ki-Kare Değeri; p=Anlamlılık Değeri					

Tablo5’te katılımcıların “Ekonomi Okuryazarlığı Ölçeği” alt boyutlarına ilişkin algılarının eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal-Wallis H testi sonuçları verilmiştir. Buna göre, eczacıların, “Ekonomik Akılcılık” (X²=0,108; p>0,005), “Ekonomi Bilgisi” (X²=0,026; p>0,005),

“Toplumsal Ekonomik Yansımalar” ($X^2=0, 0,506$; $p>0,005$) alt boyutlarına ilişkin algılarının eğitim düzeyine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermediği tespit edilmiştir. Araştırmanın H_3 hipotezi tüm boyutlar açısından reddedilmiştir.

Tablo 6: Eczacıların Ekonomi Okuryazarlığı ile İşletme Faaliyet Yılı İlişkisi

	Faaliyet Yılı	n	Medyan	X^2	p
Ekonomik Akılcılık	1-5	15	49,30	6,296	0,178
	6-10	19	41,37		
	11-15	17	49,15		
	16-20	12	30,38		
	21 ve üzeri	20	38,03		
Ekonomi Bilgisi	1-5	15	51,23	7,424	0,115
	6-10	19	47,58		
	11-15	17	43,32		
	16-20	12	30,88		
	21 ve üzeri	20	35,33		
Toplumsal Ekonomik Yansımalar	1-5	15	51,97	23,536	0,000*
	6-10	19	43,37		
	11-15	17	48,79		
	16-20	12	53,75		
	21 ve üzeri	20	20,40		
*$p<0,005$					
n=Örneklem Sayısı; Medyan=Ortanca; $X^2=Ki-Kare$ Değeri; p=Anlamlılık Değeri					

Tablo 6’da katılımcıların “Ekonomi Okuryazarlığı Ölçeği” alt boyutlarına ilişkin algılarının işletme faaliyet yılı değişkenine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal-Wallis H testi sonuçları görülmektedir. Buna göre, katılımcıların “Ekonomik Akılcılık” ($X^2=6,296$; $p>0,005$) ve “Ekonomi Bilgisi” ($X^2=7,424$; $p>0,005$) alt boyutuna ilişkin işletme faaliyet yılı değişkenine göre anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Buna karşın “Toplumsal Ekonomik Yansımalar” ($X^2=23,536$; $p<0,005$) alt boyutu işletmenin faaliyet yılına göre gruplar arası anlamlı farklılıklar saptanmıştır. “Toplumsal Ekonomik Yansımalar” alt boyutunda “16-20 yıl” (Medyan=53,75) grubu en yüksek algıya sahipken, “21 ve üzeri” (Medyan=20,40) grubu en düşük algıya sahiptir. Test sonuçlarına göre; H_4 hipotezi toplumsal ekonomik yansımalar boyutunda kabul, ekonomik akılcılık ve ekonomi bilgisi boyutunda reddedilmiştir.

5 Tartışma

Bu çalışma Sivas ilinde faaliyet gösteren sağlık girişimcilerinin ekonomi okuryazarlığı düzeylerini belirlemek amacıyla yapılmış olup bu bölümde elde edilen bulgular mevcut literatür çerçevesinde tartışılmaktadır.

Eczacıların genel ölçek ortalamaları incelendiğinde orta düzeyde ($\bar{x}=3,75$) ekonomi okuryazarlığına sahip olduğu görülmektedir. En yüksek başarı “Ekonomik Akılcılık” ($\bar{x}=4,05$) alt boyutunda, en düşük başarı ise “Ekonomi Bilgisi” ($\bar{x}=3,35$) alt boyutunda elde edilmiştir. Güney Afrika’da yeni mikro işletme sahipleri üzerine yapılan finansal okuryazarlık araştırmasında girişimcilerin finansal okuryazarlık düzeyinin düşük olduğu belirlenmiştir (Fatoki, 2014: 151).

Eczacıların cinsiyeti ile ekonomi okuryazarlığı arasında genel ölçekte anlamlı farklılıklar bulunmamasına karşın alt boyutlarda anlamlı farklılıklar olduğu görülmektedir. Kadınların “Toplumsal Ekonomik Yansımalar” alt boyutuna ilişkin algılarının (Medyan=52,55) erkeklerden (Medyan=35,71) daha yüksek olduğu saptanmıştır. Literatür incelendiğinde ekonomi okuryazarlığı ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki olduğunu kanıtlayan çalışmalara rastlamak mümkündür (Chen & Volpe, 2002; Worthington, 2006; Dvorak & Hanley, 2010; Altan & Biçer, 2017). Bu çalışmaların çoğunda erkeklerin finansal okuryazarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Buna karşın literatürdeki bazı çalışmalar cinsiyet ile ekonomi okuryazarlık arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır (Adeleke, 2013; Jorgensen & Salva, 2010; Biçer & Altan, 2016).

Eczacıların eğitim düzeyi ile ekonomi okuryazarlığı arasında anlamlı farklılıklar bulunmamaktadır. Literatürdeki araştırmalar incelendiğinde eğitilmiş bireylerin ekonomi okuryazarlığı düzeylerinin yüksek olduğu buna karşın az eğitilmiş bireylerin ekonomi okuryazarlığı düzeylerinin düşük olduğu görülmektedir (Littlewood, 2010; Koenen & Lusardi, 2011; Altan & Biçer, 2017). Rana ve diğerleri (2014) tarafından yapılan araştırmaya göre, bilgi araştırma davranışının ve eğitim düzeyi arttıkça riskli varlıklara yatırım yapma eğiliminin arttığı saptanmıştır. Buna karşın Gibson ve diğerleri (2013) tarafından yapılan çalışmada finansal risk toleransı ve eğitim arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı saptanmıştır.

Eczacıların sahip olduğu işletmelerin faaliyet yılı ile ekonomi okuryazarlığı düzeyleri incelendiğinde anlamlı farklılıklar bulunmaktadır. Genel ölçekte “1-5 yıl” (Medyan=51,87) arasında faaliyet gösteren grubun ekonomi okuryazarlığı düzeyi daha yüksek iken, “21 ve üzeri” (Medyan=51,87) yıl faaliyet gösteren grubun ekonomi okuryazarlığı düzeyi en düşüktür.

6 Sonuç

Ekonomi okuryazarlığı son zamanlarda hükümetler tarafından oldukça önemli bir konu olarak görülmekte ve birçok ülkede bu doğrultuda gerekli politik düzenlemeler yapılmaktadır. Tüm bireylerin finansal refah ve güvenliği için ekonomi okuryazarı olması gerekmektedir.

Sağlık sektöründe maliyetler oldukça yüksektir. Ülkelerin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla’dan (GSYİH) sağlık sektörüne ayırdığı pay her geçen yıl artış göstermektedir. Maliyet artışları, yasal düzenlemeler, ulusal piyasalardaki gelişmeler sağlık girişimcilerini doğrudan etkilemektedir. Bu nedenle sağlık sektöründe faaliyet gösteren girişimciler açısından ekonomi okuryazarlığı oldukça önemlidir. Bu çalışmanın amacı sağlık girişimcilerinin ekonomi okuryazarlık düzeylerini belirlemektir. Ayrıca yapılan araştırma doğrultusunda bireylerin bu konudaki farkındalığının artmasına ve küresel bazda ekonomi okuryazarlığının gelişimine katkıda bulunacağına inanılmaktadır.

Araştırmaya katılan sağlık girişimcilerinin ekonomi okuryazarlığının orta düzeyde olduğu saptanmıştır. Bu bulgudan hareketle, araştırmaya katılan bireylerin ülkemizde ve dünyada meydana gelen ekonomik gelişmeler ve bu gelişmelerin sonuçları hakkında yeterli bilgiye sahip oldukları söylenebilir. Araştırmanın büyük çoğunluğunu erkekler ve lisans düzeyinde eğitime sahip olan bireyler oluşturmaktadır. Literatürde çalışmalar erkeklerin daha yüksek ekonomi okuryazarlığı düzeyine sahip olduğunu göstermekte iken bu çalışmada elde edilen sonuçlar kadınların erkeklerden daha yüksek düzeyde bilgiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İşletmelerin faaliyet yılı göz önüne alındığında 1-5 yıl arasında faaliyet gösteren işletme sahiplerinin daha yüksek ekonomi okuryazarlığı düzeyine sahip olduğu görülmektedir. Sektöre yeni giren sağlık girişimcilerinin ekonomi bilgilerinin daha yüksek olmasının nedeni ulusal ve uluslararası platformlarda finansal yönetim ve finans ile ilgili diğer konularda bilinçlendirme faaliyetlerinin artması sonucu meydana geldiği düşünülmektedir. Sağlık

girişimcilerinin ekonomi okuryazarlığını arttırmak için ilgili kurum ve kuruluşlar eğitim düzenleyebilir. Sağlık ile ilgili eğitim veren okullarda ekonomi okuryazarlığı dersleri verilebilir. Ekonomi okuryazarlığı konusunda çeşitli konferans, panel ve kurslar düzenlenebilir.

Bu araştırmada bazı kısıtlar bulunmaktadır. Araştırma sadece Sivas il merkezinde faaliyet gösteren sağlık girişimcileri üzerinde gerçekleştirildiğinden, ulaşılan sonuçlar bu araştırmanın örneklemini bağlamakta ve genelleme yapılamamaktadır. Daha sonraki araştırmalarda, ülke genelinde seçilmiş bir örneklem üzerinde ya da farklı ülkelerden örneklemeler seçilerek ikili karşılaştırmalar yaparak gerçekleştirilecek araştırmaların daha genel sonuçlara ulaşma ve daha detaylı değerlendirmeler yapmaya olanak sağlaması açısından önemli olabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

Australia New Zealand Banking Group (ANZ) (2003). ANZ Survey of Adult Financial Literacy in Australia – Final Report. Commissioned by the Australia New Zealand Banking Group from Ray Morgan Research (quoted as ANZ 2003) [Online] Available: <http://www.anz.com/aus/aboutanz/Community/Programs/FinLitResearch.asp>, (18.05.2019).

Adeleke, T. (2013). *The Effects of Gender and Gender Role on the Financial Literacy of College Students*, Wilmington, North Carolina: Oklahoma State University.

Altan, F. & Biçer, E. B. (2017). “Sağlık Bakanlığına Bağlı Hastanelerde Çalışan Sağlık Personelinin Finansal Okuryazarlık Düzeyinin Belirlenmesi: Sivas İli Örneği”, *Business & Management Studies: An International Journal*, 5(2): 481-499.

Beal, D. J., & Delpachitra, S. B. (2003). “Financial Literacy Among Australian University Students”, *Economic Papers*, 22(1): 65-78.

Biçer, E. B. & Altan F. (2016). “Üniversite Öğrencilerinin Finansal Okuryazarlık ile İlgili Tutum ve Davranışlarının Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(4): 1501-1517.

Bruhn, M., & Zia, B. (2011). *Stimulating Managerial Capital in Emerging Markets: The Impact of Business and Financial Literacy for Young Entrepreneurs*, Policy Research Working Paper 5642, USA: World Bank.

Chen, H. & Volpe, R. P. (2002). “Gender Differences in Personal Financial Literacy Among College Students”, *Financial Services Review*, 11: 289-307.

Çalışkan, A. & Akkoç, İ. (2012). “Girişimci ve Yenilikçi Davranışın İş Performansına Etkisinde Çevresel Belirsizliğin Rolü”, *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (1): 1-28.

Dang, P., Nguyen, L. & Tran, K. (2017). Are Vietnamese Individual Investors Financially Literate? A Preliminary Study, *Journal of Economics Business and Management*, 5(5): 205-212.

Dvorak, T. & Hanley, H. (2010). “Financial Literacy And The Design of Retirement Plans”, *The Journal of Socio Economics*, 39: 645-652.

Fatoki, O. (2014). The Financial Literacy of Micro Entrepreneurs in South Africa, *Journal of Social Sciences*, 40(2): 151-158.

Fo-Der (2019). *Finansal Okuryazarlık ve Erişim*, <https://www.fo-der.org/foder-hakkinda/>, (23.05.2019).

Gathergood, J. (2012). Self-Control, Financial Literacy and Consumer Over-Indepthedness, *Journal of Economic Psychology*, 33 (3): 590-602.

Gerek, S. & Kurt, A.A. (2008). *Economic Literacy of University Students: A Sample from Anadolu University*, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id.1137610, (20.05.2019).

Gerek, S. & Kurt, A. A. (2011). “Ekonomi Okuryazarlığı Ölçeğinin Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(1): 59-73.

Gibson, R., Michayluk, D. & Venter, G.V. (2013). “Financial Risk Tolerance: An analysis of Unexplored Factors”, *Financial Services Review*, 22 (1): 23-50.

Gürbüz, S. & Şahin, F. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe-Yöntem-Analiz*, 3. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Hayta, N. & Akhan, E. N. (2014). “İlköğretim Sosyal Bilgiler Derslerinde Ekonomi Okuryazarlığının Geliştirilmesi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18 (1): 205-230.

Hogarth, J. M. (2002). “Financial Literary and Family & Consumer Sciences”, *Journal of Family and Consumer Sciences*, 94(1): 14-28.

Jorgensen, B. L. & Savla, J. (2010). “Financial Literacy of Young Adults: The Importance of Parental Socialization”, *Family Relations*, 59: 465-478.

Koenen, T. B. & Lusardi, A. (2011). *Financial Literacy and Retirement Planning in Germany*, Working Paper 17110, www.nber.org/papers/w17110, (23.05.2019).

Liñán, F., Rodríguez-Cohard, J. C. & Rue-da-Cantuche, J. M. (2011). “Factors Affecting Entrepreneurial Intention Levels: A Role for Education”, *International Entrepreneurship and Management Journal*, 7 (2): 195-218.

Littlewood, M. (2010). *National Strategy for Financial Literacy and Retirement Savings: The New Zealand Experience*, New Zealand: Retirement Policy and Research Centre.

Lusardi, A. & Mitchell, O. S. (2011). *Financial Literacy around the World: An Overview. Working Paper 17107*, <https://www.nber.org/papers/w17107>, (25.05.2019).

Narea, J. O. (2016). *Entrepreneurial Traits And Innovation, Evidence From Chile*, Dissertation, Netherland: Maastricht University.

North Central Regional Educational Laboratory [NCREL] (2003). *21st Century Skills: Economic Literacy*, <http://www.careersmarts.com/21/engauge21st.pdf>, (22.05.2019).

OECD. (2011). *Improving Financial Education Efficiency: OECD-Bank of Italy Symposium on Financial Literacy*, https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/improving-financial-education-efficiency_9789264108219-en, (27.05.2019).

OECD. (2015). *Global Policy Research Symposium to Advance Financial Literacy: Harnessing Financial Education to Spur Entrepreneurship and Innovation*, <http://gflec.org/wp-content/uploads/2015/05/FinLit-Paris-May2015-DraftAgenda.pdf>, (20.05.2019).

Oseifuah, K. E. (2010). “Financial Literacy and Youth Entrepreneurship in South Africa”, *African Journal of Economic and Management Studies*, 1(2): 164-182.

Policy Research Initiative (PRI). (2004). *Financial Capability and Poverty Discussion Paper. Prepared by Social and Enterprise Development Innovations for the PRI Project “New Approaches for Addressing Poverty and Exclusion*, Ottawa: PRI.

Ulukan, C. (2001). *Aile İşletmelerinde Büyüme Süreci*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Usama, M. K. & Yusoff, W.F.W. (2018). The Relationship The Relationship Between Entrepreneurs' Financial Literacy And Business Performance Among Entrepreneurs of Bauchi State Nigeria, *International Journal of Entrepreneurship and Business Innovation*, 1(1): 15-26.

Rana, H.M., Khan, J. & Baig, A. A. (2014). "Information Searches as a Mediator between Income and Risky Decisionmaking Behavior and Influence of Education on Risky Decision-Making Behavior: A Study from Pakistan", *The Business & Management Review*, 4 (3): 81-93.

Wise, S. (2013). The Impact of Financial Literacy on New Venture Survival, *International Journal of Business and Management*, 8(23): 30-39.

Worthington, A. C. (2006). "Predicting Financial Literacy in Australia", *Financial Services Review*, 15: 59-79.

STUDIES ON THE RESOLUTION OF EDUCATION PROBLEMS IN THE PERIOD OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC (1918-1920)

Aida ALIYEVA¹

Abstract

The socio-cultural conditions were critical in Azerbaijan Democratic Republic on the eve of the country's establishment. The country was created on 28 May 1918 and its major task was to ensure territorial integrity and national independence. However, a special attention was also given to restructuring public education in accordance with the national platforms. The appropriate education policies of that time had a couple of goals, e.g. increasing the number of schools teaching in Turkish, preparing well-educated national staff who completed their higher and secondary education successfully.

In this paper, the appropriate education policies of the government is analysed in detail. The works completed in the field of education in Azerbaijan in the given period and the subsequent achievements are compared to the same indicators occurred in Azerbaijan under Tsarist Russia and Soviet rule.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, education, educational staff, public education

AZERBAIJAN HALK CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE (1918-1920) ÜLKEDE EĞİTİM SORUNLARININ ÇÖZÜMÜNE YÖNELİK ÇALIŞMALAR

Özet

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması arefesinde ülke sosyo-kültürel açıdan ağır durumda bulunuyordu. 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin izlediği politikaların merkezinde toprak bütünlüğü ve bağımsızlığın korunması meseleleri bulunsada, halk eğitiminin yeni milli platformda yapılandırılmasına da özel önem verilmişti. Cumhuriyet'in eğitim alanındaki çalışmaları eğitimin millileştirilmesi, Türkçe eğitim verilen okulların yaygınlaştırılması, yüksek ve orta öğretim düzeyinde eğitim gören milli kadroların yetiştirilmesine yönelmişti.

Bu makalede söz konusu dönemde hükümetin eğitim politikası geniş bir biçimde incelenmiştir. Eğitim alanında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde görülmüş işler ve sonuçları, Çarlık ve Sovyet dönemi ile kıyaslanarak artı ve eksileri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Eğitim, Eğitim kadroları, Halk eğitimi

¹Azerbaycan, Gence Devlet Üniversitesi, Araştırma Görevlisi, ay-ka20@hotmail.com

1 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması

Çar Rusyası'nın I Dünya Savaşı'nda askeri, ekonomik kriz içine girmesi, yüzlerle etnik grupun yaşadığı ülkede ciddi toplumsal sorunlara neden oldu. Çar yönetimine karşı başlayan isyan, 25 Ekim 1917 Romanovlar Hanedanı'nın devrilmesi ile sonuçlanan "Ekim Devrimi" adı ile tarihe kaydoldu. 25-26 Ekim'de gerçekleşen II Sovyetler Kurultayı'nda Vladimir İliç Lenin'in liderliğinde Bolşevik Sovyet yönetiminin temeli atıldı (Azerbaycan Tarihi, 2008a, s. 2366).

Rusya'da Bolşevik yönetimin kurulması Güney Kafkasya'da sosyo-politik yapıya ciddi etki yaptı, bölgede yaşayan halklar kendi devletlerini kurmak yönünde çalışmalarla başladılar. Bu süreçte Azerbaycan'da iki karşıt görüş ve bu görüşü savunanların politik ve askeri müdadelesi dikkati çekiyor. Bir tarafta bağımsız Azerbaycan devletinin kurulmasını savunanlar, diğer tarafta ise Bolşevik Rusyası'nın maşası olan ve Azerbaycan'ın Bolşevik Rusya'nın bir parçası olması için Moskova'nın direktivleri ile hareket eden Bolşevik ve Taşnaksütyuncu Ermeniler (Azerbaycan Tarihi, 2008a, 230).

1917 yılının sonuna gelindiğinde bu iki güç arasında Azerbaycan'ın yönetimini ele geçirmek uğrunda mücadele hızlandı. Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyeti'ne tabi olmak istemeyen ve Güney Kafkasya'yı anarşik durumdan kurtarmaya çalışan Gürcistan Sosyal Demokrat Partisi, Azerbaycan'ın Müsavat Partisi, radikal sağ Ermenilerin Taşnaksütyun Partisi ve sağcı Eserler'in temsilcilerinin katılımı ile 11 Kasım'da Tiflis'te gerçekleşen toplantıda Rusya Bolşevik yönetiminin bölgede oluşturmak istediği yeni iktidara destek vermeyeceklerini, "Bağımsız Transkafkasya Hükümeti" oluşturmak yönünde karar kabul ettiler. 15 Kasım'da Transkafkasya Komiserliği oluşturuldu. Komiserliğe Gürcü Y. Gegeçgori (Başkan) ve A. Çenkeli, Azerbaycan'dan F. H. Hoyski, M. Y. Caferov, X. Melikaslanov, Ermenilerden T. Ter-Gazaryan, H. Karçikyan, A. Agacanyan, sağcı eserlerden D. Donskoy dahil oldular (Azerbaycan Tarihi, 2010, s. 250).

Yeni devletin yasama meclisi – Müessisler Meclisi'ne seçimler 26 Kasım 1917'de gerçekleşti. Seçimlerden Menşevikler, Müsavatçılar ve Taşnakçılar oyların %73'ünü alarak seçimden zaferle ayrıldılar. Bolşevikler tüm Transkafkasya'da oyların sadece %4.4'ünü kazandılar ve ağır yenilgi aldılar (Hasanlı, 2009, s. 16).

1918 yılının Mayıs ayının sonuna kadar mevcut olan Transkafkasya Federe Devleti'nde kilit mevkilere Gürcüler getirildi. Cürçülerin ve Ermenilerin amacı Osmanlı ile savaşarak, Anadolu'nun doğu vilayetlerini ele geçirmektir. Azerbaycan vekilleri ise tüm baskılara rağmen, Ermeni ve Gürcülerin bu isteklerini engellemeye çalışıyorlardı (Azerbaycan Tarihi, 2010, s. 254). Çıkarları ciddi şekilde çakışan üç devletin bir arada kalması mümkün olmadığı için 26 Mayıs 1918'de Transkafkasya Meclisi son toplantısını gerçekleştirdi. Toplantıda Gürcü vekiller Transkafkasya Devletinin dağılmasının suçlusunun Müslüman vekiller olduğunu ileri sürerek Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan ettiler (Yakublu, 1999, s. 28).

28 Mayıs 1918 tarihinde Transkafkasya Meclisi'nin Azerbaycanlı temsilcileri olağanüstü toplantı yaptılar. Uzun süren müzakerelerden sonra Geçici Milli Meclis oluşturmak kararı alındı. Geçici Milli Meclis'in Başkanlığına Mehmet Emin Resulzade (Müsavat Partisi Başkanı) seçildi. Yürütme Komitesi Başkanlığına Fetali Han Hoyski seçildi (Azerbaycan Tarihi, 2008a, s. 259).

28 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis'te Azerbaycan Milli Şurası (Meclisi) Azerbaycan'ın egenemliği hakta "İstiklal Beyannamesi" kabul etti. Böylece, Azerbaycan devletçiliği tarihinde ilk Anayasa Akiti - "İstiklal Beyannamesi"nin kabul edilmesi ile Azerbaycan devleti Halk Cumhuriyeti biçiminde ilan edildi. 30 Mayıs'ya Azerbaycan'ın bağımsız devlet olması ile bağlı dünyanın siyasi merkezlerine telgrafla bilgi verildi. "İstiklal Beyannamesi"ni kabul eden Milli

Şura ilk hükümetin kurulmasını tarafsız Fetali Han Hoyski'ye havale etti. İlk hükümeti Müsavat, Müslüman Sosyalist Bloku, "Hümmet", "İttihat" ve tarafsızlardan oluşan 9 bakan temsil ediyordu (Hasanlı, 2009, s. 74).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesine rağmen, ilk hükümet Tifliste çalışmalarına başladı. Bunun sebebi Bakü dahil Azerbaycan topraklarının büyük kısmının Bolşevik Rusya'nın maşası olan Bakü Komiserliği'nin kontrolünde olmasıydı. Aynı dönemde Osmanlı ile AHC hükümetinin Batum Konfransı'nda imzaladıkları antlaşmaya dayanarak Haziran ayında Nuri Paşa'nın önderliğinde ilk Türk askeri birlikleri Azerbaycan'a gelmeye başladı. Nuri Paşa karargah olarak Gence şehrini seçti ve Azerbaycan'ı Bolşevik-Ermeni işgalinden kurtaracak Kafkas İslam Ordusu'nu buraya toplamaya başladı (Azerbaycan Cumhuriyeti, 1998, s. 104).

Nuri Paşa'nın komutasında Bakü istikametinde hücumla hazırlanan Kafkas İslam Ordusu'na 18.000 kadar asker dahil idi. Bunun 6.000 kadarı Türk Ordusu askerlerinden, 12.000 kadarı ise askeri eğitim görmemiş, aslında halk kuvveti adlandırılabilir yerel askeri birliklerden oluşuyordu. 19 Haziran 1918'de tüm Azerbaycan'ı kapsayan askeri olağanüstü hal ilan edildi (Hasanlı, 2009, s. 91).

Gence'de bu gelişmeler yaşanırken, Bakü'de bulunan ve başında Ermeni asıllı Stepen Şaumyan'ın bulunduğu Bakü Sovyeti Moskova'dan aldığı direktivle AHC'nin varlığına son vermek amacıyla Gence'ye 18 bin askerin katılımıyla hücum etmek kararı aldı. 10 Temmuz'da Bakü'den Gence'ye doğru ilerlemeye başlayan Bolşevik kuvvetleri 12 Temmuz'da Gökçay iline yaklaştılar. Kafkas İslam Ordusu ile Bolşevikler arasında iki hafta kadar devam eden çatışmalardan sonra, Türkiye'den gelen ek askeri takviye dengeleri Kafkas İslam Ordusu lehine değiştirdi. Gökçay çatışmalarından zaferle ayrılan Kafkas İslam Ordusu hızla Bakü'ye yaklaştı (Azerbaycan Tarihi, 2010, s. 263). Bakü civarında ve şehirde devam eden çatışmalardan zaferle ayrılan Türk-Müslüman birlikleri Rus, Ermeni ve yardıma gelen İngiliz askeri güçlerine rağmen, 15 Eylül 1918'de Bakü'yü düşman işgalinden kurtardı. 17 Eylül'de AHC hükümeti Bakü'ye taşındı. Çatışmalarda Kafkas İslam Ordusu'nun 4 bin asker ve subayı şehit oldu (İsmayilov, 1993, s. 138).

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılması, Azerbaycan'da bulunan Türk askeri varlığını da etkiledi. Taraflar arasında varılan ateşkes mütarekesi Osmanlı askerlerinin en kısa sürede Bakü'yü terketmesi, Antanta askerlerinin Bakü'yü işgal etmesine engel olmaması gibi maddeler içeriyordu. Varılan ateşkesten kısa süre sonra Bakü İngiliz güçlerinin denetimine geçti. İngiliz generali Tomson Bakü hariş diğer bölgelerinin AHC'nin kontrolünde olmasını kabul etmiş, Azerbaycan Savunma Bakanlığı'nın ve Genelkurmay Başkanlığı'nın, Azerbaycan'ın aynı zamanda askeri birliklerinin Bakü'den ayrılmasını talep etmişti (Nesibzade, 1996, s. 377).

16 Kasım 1918'de Milli Şura beş ay süren aradan sonra, çalışmalarına yeniden başladı. Azerbaycan hükümeti Parlamento'nun açılması ve ilk seçimlerin gerçekleştirilmesi ile çalışmalarını hızlandırdı. Açılacak ilk Parlamento'da 120 milletvekili bulunacaktı, bu yerlerin 80'i Müslüman Azerbaycanlılara, 21'i Ermenilere, 10 yer ise Ruslara tahsis edilecekti. Yahudi, Alman, Gürcü ve Lehler için ise birer yer ayrılmıştı (Azerbaycan Tarihi, 2008a, s. 377). Ülkede yaşayan tüm etnoslara ve cinsiyetine bakılmaksızın tüm vatandaşlara seçim hukuku tanınıyordu. Azerbaycan tüm Doğu'da kadınlara seçim hukuku veren ilk devlet olmuştur. İlk Azerbaycan Parlamentinə 120 millət vəkili seçilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin sonradan bu sayda Parlament yaratmaq mümkün olmadı.

7 Aralık 1918'de Azerbaycan Parlamentosu ilk kez çalışmalara başladı. Alimerdan Bey Topçubaşı ilk Parlamento Başkanı seçildi (Yakublu, 1999, s. 36). Hükümetin oluşturulması

görevi ise yeniden Hoyski'ye havale edildi. 26 Aralık'ta hükümet oluşturuldu ve Bakü'deki İngiliz valisi Tomson yeni hükümeti tanıdığını ilan etti.

Bu tarihten itibaren İngiliz komutanlığı Bakü'de uyguladığı kısıtlamaları kademeli olarak kaldırmaya başladı: polis, su şebekesi, petrol sanayii, maliye kurumu, basın üzerinde denetim kaldırıldı. Nisan 1919'da Bakü'de İngiliz Valiliği kaldırıldı ve Gence'de bulunan Azerbaycan askeri birlikleri Bakü'ye dahil oldu.

1919 yılının Nisan ayından başlayarak Paris Barış Antlaşması'nın hükümlerine uygun olarak İngiliz askeri varlığı Bakü'yü terketmeye başladı. İngilizlerin Azerbaycan'dan ayrılması milli hükümetin egemenliğini kuvvetlendirmesine rağmen, Bolşevik Rusyası'nın baskılarını attırdı.

Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınmasına rağmen, ülkenin kuzey sınırlarında Bolşevik Rusya gerilim giderek tırmanıyordu. 1920 yılının Ocak ayından itibaren, Bolşevik Moskova'nın baskıları Dış İşleri Komiseri G. Çiçerin üzerinden artmaya başladı. Ocak 1920 tarihinde RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin radyotelgrafla Azerbaycan hükümetine nota verdi. Nota hem yönetime, hem de Azerbaycan halkına müracaat, aynı zamanda tehdit niteliğindedir. Notada deniliyordu: "Biz Azerbaycan'ı ve Azerbaycan halkını ne kadar ki, geç değil, Denikin'e karşı mücadeleye sesliyoruz. Azerbaycan devletinin ve onun emekçi sınıflarının çıkarlarının doğru anlaşılması, Azerbaycan'ı bizim teklifimizi kabul etmeye mecbur etmelidir" (ACDA, fon 894, liste 10, iş 106, s.1, 3). Çiçerin Azerbaycan hükümetine gönderdiği notalarda sürekli tahrik edici ve baskıcı dil kullanıyor, ileride gerçekleşecek işgal için bahaneler üretmeye çalışıyordu. Bolşevik yönetiminin bu baskılarının temelinde Bakü petroleri duruyordu. Dünya petrol üretiminde önemli bir yere sahip olan Bakü, yeni kurulan Bolşevik Rusya için hayati önem taşıyordu. Yeni devletin yaşaması ve gelişmesi Bakü'nün işgal edilmesi ile doğrudan bağlıydı. Ankara Hükümeti'nin silah ihtiyacını karşılayan Bolşevik Moskova, Bakü'nün işgalinde Ankara'nın olumsuz yaklaşımını ortadan kaldırmıştı.

Bolşeviklere karşı önemli hissesi Çar ordusunun kalıntılarından oluşan büyük bir ordu toplayan ve Müttefik devletlerin her türlü desteğini arkasına alan General Denikin'in Bolşeviklere yenilmesi 1919 yılının sonunda savaştan kızıl oldunun zaferle ayrılacağına anlaşılmasına sebep oldu. Zor durumda kalan ve Kuzey Kafkasya'daki mevzilerini kaybederek güneye çekilen Denikin, daha önce kabul etmediği Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin bazımsızlığını tanımak zorunda kaldı ve onlardan Bolşeviklere karşı yardım talebinde bulundu (Musayev, 2003, s. 209). Nisan 1920'de eski Çar generali Denikin'in ordusunu hezimet uğratan 11. Kırmızı Ordu Azerbaycan sınırına dayandı. 15 Nisan'da Başbakan Hoyski Çiçerin'e gönderdiği itiraz notasında kırmızı ordunun Azerbaycan sınırında bulunmasının sebepleri ve amaçları ile ilgili bilgi verilmesini talep etti. Fakat Çiçerin bu notaya hiçbir önem vermedi. Aynı günlerde Ermeni A. Mikoyan başta olmakla Bakü Bolşevikleri Azerbaycan halkı adından XI Kırmızı Ordu'yu Azerbaycan'a davet ettiler. Türk hükümetinin daveti ile Azerbaycan'dan geçerek Anadolu'ya gideceklerini beyan eden 11. Kırmızı Ordu 26 Nisan'dan 27 Nisan'a geçen gece Azerbaycan'a dahil oldu ve Bakü'ye doğru ilerlemeye başladı. 27 Nisan 1920 günü Azerbaycan Parlamentosu Bolşeviklerden gelen tehdit karşısında yönetimi onlara bıraktı. Böylece, 23 ay devam eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti son buldu, 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi (Halk Gazetesi, Sayı 113, 2015).

Mayıs 1918'den Nisan 1920 tarihine kadar 23 aylık bir sürede mevcut olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti önemli çalışmalar gerçekleştirdi. Türkçenin resmi dil olarak kabul edilmesi, okulların millileştirilmesi, eğitim dilinin Türkçe olması, Bakü Devlet Üniversitesi'nin açılması gibi adımlar ulus inşasında önemli hamleler olarak kabul edilebilir (Azerbaycan Tarihi, 2008a, s. 402).

2 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Eğitim Politikası ve Sorunlar

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması arefesinde ülke sosyo-kültürel açıdan ağır durumda bulunuyordu. Bir kıyaslamada bulunacak olursak, 1914 yılında Azerbaycan'da bulunan toplam 976 okulda 73.100 öğrenci eğitim aldığı halde, 1919-1920 yıllarında bu rakam 666 okul ve 58.000 öğrenci olarak kayıtlara geçmiştir (Narodnoe Obrazovanie v Azerbaydjane - 1920-1927, 1928, s. 14). Bu durum, yeni kurulan devlete eğitim alanında giderek hızlanan çözülme sürecinin karşısının alınması görevini yükliyordu.

28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin izlediği politikaların merkezinde toprak bütünlüğü ve bağımsızlığın korunması meseleleri bulunsa da, halk eğitiminin yeni milli platformda yapılandırılmasına da özel önem verilmişti. Cumhuriyet'in eğitim alanındaki çalışmaları eğitimin millileştirilmesi, Türkçe eğitim verilen okulların yaygınlaştırılması, yüksek ve orta öğretim düzeyinde eğitim gören milli kadroların yetiştirilmesine yönelmişti.

Halk eğitiminin düzenlenmesi ve ülkede okul eğitiminin kaidelerinin belirlenmesi amacıyla 30 Haziran 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kararı ile Milli Eğitim Bakanlığı kurulmuştur. Bakanlık yüksek öğretim, orta ve ilk okulların millileştirilmesi, milli okulların yaygınlaştırılması çalışmalarını öncelikli hedef olarak belirlemiştir. Eğitimde gerçekleştirilen reformların uygulanmasının denetlenmesi için eğitim müfettişliği şubesi oluşturulmuştur. Değişik kurum ve vakıflara bağlı olarak açılan eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Yerel ve mahalli okullar birleştirilerek "ilk okul" olarak adlandırılmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde ülkede altı çeşit okul bulunuyordu (Abdullayev, 2005, s. 121-124):

1. Üç-dört yıllık ilk okullar;
2. Beş-altı yıllık ilk okullar;
3. Dört yıllık kız önlisans kolejleri;
4. Altı yıllık erkek okulları;
5. Yedi yıllık milli kız okulları;
6. Ticari, askeri, ekonomi okulları.

1919 yılının başında ülkede 637 ilk okul, 23 devlet orta okulu bulunuyordu. Bu okullardan 6 erkek gimnaziyası Bakü, Gence ve Nuha'da, 4 kız gimnaziyası Bakü'de, 5 "Realnı Okulu" Bakü, Salyan ve Şuşa'da, 4 kız Realnı Okulu" Bakü, Gence ve Şuşa'da faaliyet gösteriyordu. Aynı zamanda, Bakü'de politeknik okul ve ticaret okulu da vardı. Bakü'de bulunan "Realnı Okulu" ile Bakü'nün Balahanı semtinde bulunan kız gimnaziyası birleştirildi ve ilk kez karma eğitime geçildi.

Genel olarak, öğretmen hazırlayan eğitim seminaryaları hariç, 1919-1920 eğitim yılında Azerbaycan'ın orta okullarında 9.611 öğrenci eğitim almış, bu öğrencilerin 3.115'i Müslüman ailelerin çocukları olmuştur (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Marifçilik, <http://www.azadliq.info/12354.html>).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin eğitim alanında gerçekleştirdiği ilk icraatlardan biri hükümetin 27 Haziran 1918 tarihli karar ile Azerbaycan (Türk) dilinin devlet dili ilan edilmesi olmuştur (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Marifçilik, <http://www.azadliq.info/12354.html>). Azerbaycan hükümeti kurulduğu ilk günden itibaren,

milli kadroların yetiştirilmesine, bu amaçla eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasına özel önem vermiştir. Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı'nın gerçekleştirdiği icraatların başında okulların millileştirilmesi gelmiştir.

Türkçenin resmi dil olarak kabul edilmesi ve okullarda Türkçe eğitime başlanması, eğitim millileştirilmesinin temel kriterleri olmuştur. 1917 yılında kabul edilen millileştirme kararı 18 Ağustos 1918'de daha da geliştirildi ve yasalaştırılmıştı. Söz konusu yasada aşağıdaki hükümler yer almıştır (Kahramanova, 2005, s. 38-42):

a) İlk okullarda resmi dil olan Türkçe (Azerbaycan dili) zorunlu ve derinleştirilmiş şekilde öğretilmekle birlikte, eğitim dili ana dilde (Türkçe) yapılsın;

b) Orta okullarda ve denk okullarda da dersler devlet dili olan Türkçe gerçekleştirilsin. Türk dilinde eğitim yapmayan tüm ilk okullar kapatılsın;

c) Şayet, ilk okul 1. ve 2. sınıflarda Türkçe bilen öğrenci varsa, bu durumda söz konusu sınıflar millileştirilsin. Eğer bu sınıflarda Türkçe bilmeyenler varsa, bu durumda böyle öğrenciler için Türkçe sınıfları ile birlikte, Rusça sınıfları oluşturulsun. 3. ve 4. sınıflar için yoğunlaştırılmış Türkçe eğitim yapılsın ve bu sınıfların 2 yıl içinde tam Türkçe öğretime geçmeleri sağlansın;

d) Rusça eğitim görenlerden oluşan sınıflarda ise okulun sonuna kadar eğitim dili Rusça olmakla birlikte, bu sınıflarda Türkçe ayrıca ders olarak öğretilsin.

AHC'nin halk eğitimi alanında attığı başarılı adımlardan ve gerçekleştirdiği tarihi öneme sahip reformlardan biri olan okulların millileştirilmesi çok zor bir süreçten geçmiştir. "Milli hükümetin eğitimde millileştirme ile bağlı işlerini Başbakan Fetali Han Hoyski'nin imzaladığı "Temel, yüksek temel ve orta eğitim müesseselerinin millileştirilmesi" hatta 28 Ağustos 1918 tarihli kararı daha da genişletti. Bu kararla, tüm ilk okullarda eğitimin sadece ana dilde yapılması kararlaştırılıyor ve resmi dil olan Azerbaycan Türkçesi'nin okullarda öğretilmesi zorunlu hale getirilmiştir (Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), 1998, s. 225-226).

AHC hükümeti eğitim kurumlarının millileştirilmesi ile aynı anda, ülkede yaşayan azınlıkların dil ve kültürlerinin korunması ve geliştirilmesini sağlamak amacıyla, 7 Eylül 1918'de özel kanun kabul etti. Söz konusu kanunda, bir ilk okulda 10 öğrenciden fazla azınlık halklardan olan öğrenci bulunuyorsa, bu öğrencilere kendi ana dili ve ilahiyat derslerinin öğretilmesi öngörülmüştür (Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), 1998, s. 228). Bu fakt onu gösteriyor ki, daha o dönemde insan haklarına, özgürlük ve eşitlik ilkelerine AHC bir demokratik devlet olarak çok büyük önem vermiştir.

Eğitimin millileştirilmesi ile ilgili, genel bir eğitim reformunun yapılması zorunluluğu ortaya çıktı. Yürütülecek reform sürecinin mahiyeti eğitimi ve eğitim kurumlarını yeni şartlara adapte etmekten, kurulan milli devletin korunması ve güçlendirilmesine katkı sağlayacak genç kuşakların yetiştirilmesinden oluşuyordu. Bu amaçla, orta okullarda yeni ders programlarının hazırlanması için komisyonlar kuruldu. Söz konusu komisyonlar tarih ve coğrafya, Azerbaycan dili ve edebiyatı, matematik, ilahiyat derslerinden programlar hazırladılar. Programlardan birinin "Türk Halkları Tarihi" ders programı olmasının sebebi de toplumda yaşanan millileştirme süreci ile ilintiliydi. 1919 yılında söz konusu ders programı ve açıklama notları kullanıma hazır hale getirilmiştir (Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920), 1998, s. 162-163).

7 Kasım 1919'da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı ve bakan yardımcısı Hamit Bey Şahtahlı'nın Başkanlığı'nda Hükümet Reform Komisyonu oluşturulmuş, bu komisyon kısa sürede çok önemli projeler hazırlamıştır. Genel eğitim alanında reformların gerçekleştirilmesi, milli eğitim programı ve ders kitaplarının hazırlanması amacıyla, hükümetçe özel fen

komisyonları oluşturulmuştur. Bu komisyonların denetiminde hazırlanan ders kitapları, 1919 yılında basılarak okullara dağıtılmıştır. Bazı kitaplar daha önceki dönemde yayınlansa da, bir kısmı bu dönemde yazılmıştır. Söz konusu kitaplardan bazıları aşağıdakilerdir: Mahmud Mahmudbeyov, Türk Alfabeti ve İlk Kıraat, 1918; Reşid Efendiyev, Türk Kıraati, 1918; Mahmud Mahmudbeyov, Abbas Sehhet, Yeni Mektep, 1918; Hüseyin Cavid, Abdulla Şaiq, Edebiyat Dersleri, 1919; Abdulla Efendiyev, Son Türk Alfabeti, 1919; Türk Ediplerinden örnekler, Derleme, 1919 vs (İsmayılova, 2010, s. 13). 18 Eylül 1919'da AHC Parlamentosu'nun kararı ile halk okulları için Osmanlı'dan ders kitapları almak amacıyla Milli Eğitim Bakanlığı'na 1 milyon Manat kaynak ayrılmıştır.

Eğitimde millileştirme süreci ciddi zorluklar doğurmuştur. Pedagojik kadroların ve öğretmen açığının yüksek düzeyde olması, ders kitaplarının yetersizliği, acele alınan ve uygulamada sıkıntı doğuran kararlar, yanlışlar ve halkın önemli bir kısmının Rus ve diğer azınlıklardan oluşması, bu azınlıkların AHC'nin varlığına tahammül edememeleri eğitim sürecinde karşılaşılan sorunların başında gelmiştir. Fakat hükümet bu meselede kesin tavır takınmış ve tüm zorluklara rağmen, milli eğitim siyasetini sürdürmüştür. 1919 yılının sonunda ülkede bulunan tüm okullar, Bakü Politeknik Okulu ve Bakü Kommersiya Okulu, iki erkek ve üç kız ortaokulu (gimnaziya) hariç millileştirilmiştir (Kratie Svedeniya o Deyatelnosti Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya za 1919 god, 1990, s. 86-87).

Hükümet Çarlık Rusyası'nın sömürü politikasının ağır sonuçlarını kısa sürede aradan kaldırmak amacıyla Müslüman halkın eğitimine özel önem veriyordu. Eğitim Bakanlığı orta okullar müdürlerine gönderdiği 7 Eylül 1919 tarihli kararda Müslüman öğrencilerin ancak Türkçe eğitim yapılan hazırlık ve ilk okul sınıflarına kaydının yapılması emrediyordu. Eğitim dilinin Rusça olduğu sınıflara Müslüman öğrencilerin kayıt yaptırmalarına istisnai hallerde izin verilecekti (ACDEİA, fon 51, liste 1, iş 2, s. 319, 359). Okullara kayıt sırasında Müslüman öğrencilere bazı kolaylıklar sağlanıyor, bu yolla oransal olarak bu öğrencilerin sayının artırılması amaçlanıyordu. Alınan önlemler sonucunda Müslüman ve Türk öğrencilerin oranı giderek artmaya başlamış, 1914-1915 öğretim yılında Azerbaycan'da okuyan 9643 orta okul öğrencisinin sadece 1137'si Müslüman olduğu halde, 1919-1920 öğretim yılında 9611 öğrencinin 3115'i Müslüman olmuştu (Narodnoe Obrazovanie v Azerbaydjane, 1928, s. 16).

Eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması ve geliştirilmesi amacıyla, hükümet okullarının teknik olanaklarının artırılması, okul binaların onarılması, yeni okulların yapılması için kaynak ayırmıştır. Bu doğrultuda Zakatala, Göğçay ve Şuşa vs. şehirlerde yeni okul binaları yapmıştır. 1918 yılında Şamahı ve Göğçay bölgelerinde kayıtlı 108 okuldan sadece 10'u çalışır durumda olduğu halde, 1919-1920 öğretim yılında bu okulların 70 kadarında eğitim yapılmıştır. Bakü'de ise çalışır durumdaki okulların sayısı ihtiyacı karşılayacak düzeyde olmuştur (Gazeta Azerbaydjan, 1920, 132).

AHC döneminde kızların eğitim sürecine katılımları amacıyla yapılan işler sonuç vermiş, ülkede eğitim gören kız öğrencilerin oranı önceki dönemle kıyaslandığında ciddi oranda yükselmiştir. Örneğin, 1918-1919 öğretim yılında Gence Kız Gimnaziyası'nda sadece 4 Müslüman kız okuduğu halde, bir yıl sonra bu rakam 296'ya yükselmiştir (Nazarli, 1997, s. 127).

Azerbaycan hükümetinin çözüm bulduğu önemli sorunlardan biri de, öğretmenlerin maaş ve geçim sıkıntısı olmuştur. 1919 yılının Eylül ayında Parlamento memurların maaşlarının yeniden düzenlenmesi, belirli sisteme konulması yönünde kanun kabul etmiştir. Söz konusu kanuna göre, öğretmenlere önemli ayrıcalıklar tanınıyor, ek ders için ödenilecek ücretler artırılıyordu (ACDEİA, fon 51, liste 4, iş 1, s. 18-19). Yaşlı insanlar ve Türk-Müslüman olmayan vatandaşlar arasında okuma-yazma oranının yükseldilmesi ve devlet dilinin öğretilmesi meseleleri hükümetin gündeminde bulunan önemli bir mesele olmuş, bu doğrultuda

Eylül 1919`da halk kursları açılmış ve iş için 351.000 Manat mali kaynak ayrılmıştır (ACDEİA, fon 51, liste 4, iş 1, s. 352).

Her ne kadar AHC hükümeti eğitimde millileştirme sürecine büyük önem veriyorsa da, Rusça eğitimin bir asırdan aşkın bir sürede yapılması, bu dilde eğitimdek kısa sürede tam olarak vazgeçmeyi imkansızlaştırıyordu. Öğrencilerin önemli bir kısmının Rusça konuşuyor olması, Türkçe eğitim verecek öğretmen sayısının yetersiz olması, kısa sürede tam olarak Türkçe eğitime geçmeyi mümkün kılıyordu. Bu sebeplere dayanarak, hükümet Rusça eğitimi yeni kurulan devletin amaçlarına hizmet edecek şekilde yeniden düzenleme yolunu tercih etmiştir (Bakü Devlet Darülfünü`nun Tesisi, 1989, s. 11-17).

Söz konusu dönemde Rusça eğitimin devam ettirilmesini zorunlu kılan önemli etkenlerden biri de mevcut devlet ve arşiv dökümanlarının Rusça olmasıydı. Aynı zamanda daha önceki yıllarda yayınların ders kitaplarının tamamına yakını Rusçaydı. Türkçe kitapların sayısı az olmanın yanı sıra, talep edilen standartlardan çok uzaktı. Özellikle, kimya, tıp, biyoloji, fizik gibi ders alanlarda Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış kitap bulunmamaktaydı. Bu nedenle aydın kesimin büyük kısmı da, millileştirme sürecini desteklemekle birlikte, Rusça eğitimden de tam olarak vazgeçilmesine karşı çıkıyorlardı (Ahmedov, 2001, s. 7-15).

Kısacası, mevcut olduğu iki yıllık dönemde eğitimde önemli gelişmeler kaydeden AHC, ülkede eğitim düzeyinin yükseldilmesi için ciddi kaynaklar ayırmıştır. Büyük mali zorluklara rağmen, devletin Milli Eğitim Bakanlığı`na 102 milyon Ruble düzeyinde bütçe ayırmıştır. Bakanlığın geliri ise sadece 2 milyon Ruble civarındaydı. Ülkenin iç ve dış politikada zor süreçten geçtiği bir dönemde eğitim giderleri kısıtlanmamış, Bakü Üniversitesi`nin giderleri 3.5 milyondan 5 milyona çıkarılmış, öğretmenler maaşlarının 1.3 defa arttırılmıştır (Akhmedov, 1990, s. 72).

3 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Öğretmen İhtiyacının Karşlanması İçin Atılan Adımlar

AHC döneminde milli eğitim politikasının uygulanmasına katkı sağlayacak öğretmenlerin yetersiz olması, önemli sorunlardan birini oluşturuyordu. Bu sorunun çözümü için ilk önce öğretmen yetiştiren yeni seminariyalar açıldı, Osmanlı`dan öğretmenler davet edildi ve hızlandırılmış kurslar tesis edildi. 1918 yılının Eylül ayında Gazah Öğretmenler Semonariyası, 1919 yılının Eylülü`nde ise Bakü`de Erkek Öğretmenler Seminariyası açıldı. Aynı zamanda 1914 yılından çalışmaya başlayan Gəncə Öğretmenler Seminariyası milli temelde yeniden yapılandırıldı. 1919 yılının başlarında Azerbaycan`da 3 öğretmen yetiştiren seminariya bulunuyordu (Mardanov ve Guliyev, 2003, s. 41-42).

Azerbaycan hükümeti eğitim sisteminde köklü değişiklikler yapmak için öğretmenlerin sayısının ve kalitesinin yükseltilmesine büyük önem vermiştir. Öğretmen ihtiyacının karşılanması için Milli Eğitim Bakanlığı tarafından her yıl ülkenin değişik noktalarında dört öğretmen seminariyasının açılması kararlaştırılmıştır (ACDA, fon 95, liste 3, iş 1, s. 34.). Bu amaçla ilk başta Gori Öğretmenler Seminariyası`nın Müslüman Şubesi Gazah şehrine taşınmıştır. Müslüman şubesinin tüm kitapları, evrakları ve araç-gereçleri trene yüklenmiş 1 Eylül 1918`de Gazah şehrinin 9 km`liyinde bulunan Ağstafa kasabasına getirilmiştir. Tüm bunlar Gazah`da açılacak seminariyanın yeni müdürü Firudin Bey Köçerli`nin liderliği ve doğrudan katılımı ile gerçekleşmiştir. 17 Eylül`de Gazah Seminariyası`nda dersler başlamış, Azerbaycan`ın önemli aydınları ve öğretmenleri okulda öğretmen olarak çalışmaya başlamışlar (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Marifçilik, <http://www.azadliq.info/12354.html>).

Eylül 1919`da Bakü`de erkek öğretmen semineriyası açılmıştır. Fakat bu semineriyalar ihtiyacı karşılamak için yeterli değildi. AHC Parlamentosu`nun 19 Temmuz 1919`da kabul ettiği yasa ile Gazah, Nuha, Şuşa, Guba, Zakatala, Salyan, Gence ve Bakü`de öğretmen okulları açmış ve bu okullara devlet bütçesinden 2.390.000 Manat kaynak ayırmıştır (ACDA, fon 895, liste 3, iş 1, s.15). Okulların her birinde bir dönemde 50 öğretmen yetiştiriliyordu. Bu okullarda dersler esasen yurt dışından, özellikle Türkiye`den davet edilen öğretmenler eğitim veriyordu. Teknik eğitimin verilmesi için de çalışmalar yapılıyordu. Gence istasyonunda demiryolu ve telgraf hizmeti işçileri hazırlayan kurslar açılmıştı. Salyan`da açılacak hidroteknik eğitim müessesesinin projesi hazırlanmıştı (Gazeta Azerbaydjan, 1919, 42).

1919 yılının yazında ülkede ilk ve orta okullarda milli sınıflar için öğretmenler yetiştiren pedagoji kurslar açıldı. Hem erkek, hem de kız kursları Bakü, Gence ve Nuha`da, yalnız erkek kursları ise Şuşa, Gazah, Gusar, Salyan ve Zakatala`da çalışmaya başladı. Bakanlık bir taraftan yüksek, orta ve ilk okullar açıyor, diğer taraftan eğitilmiş kesimin oranını yükseltmek için kurslar düzenliyor, aynı zamanda ders kitaplarının hazırlanması ve tercümesi ile bağlı çeviri ve yayın işlerini düzenliyordu. Yurt dışında eğitim almak konusuna özel önem veren AHC hükümeti, 1 Eylül 1919 tarihinde 100 öğrencinin yabancı üniversitelerde lisans eğitimi görmeleri için karar kabul etti. Söz konusu kararda, devlet bursu ile yurt dışında eğitimini tamamlayacak bu öğrencilerin memlekete döndükten sonra devletin atayacağı kurumlarda dört yıl mecburi hizmet yapmaları zorunlu hale getiriliyordu (Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika, 1998, s. 100).

1 Eylül 1919`da Bakü Üniversitesi`nin tesis olunması hakta karar kabul eden hükümet, ülkede her alanda ihtiyaç duyulan uzman kadroların yetiştirilmesi için operativ kararlar kabul ederek bunları uygulamaya koymuştur. Bu doğrultuda, Ziraat Enstitüsü`nün kurulması ile bağlı kanun kabul edilmiştir (Azerbaycan Tarihi, 2008a, s. 397).

Milli Eğitim Bakanlığı`nın karşısında duran önemli sorunlardan biri de ilk okullar için öğretmen ihtiyacının karşılanmasıydı. 1919 yılının başlarında ülkede 673 ilk okul bulunuyordu (Akhmedov, 2001, s. 88). Hükümet, çok büyük boyutlarda bulunan öğretmen açığının kapatılması için ülkenin önemli şehirlerinde kısa süreli hızlandırılmış pedagojik kurslar açmıştı. Fakat bu kursların çok kısa süreli olması, buradan mezun olan öğretmenlerin bilgi düzeyini ve mesleki yeterliliğini ciddi surette olumsuz etkiliyordu. Dolayısıyla bu öğretmenlerin okullarda çalışmaya başlaması ile kalite düzeyi aşağı düşmeye başlamıştır. İlk okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak için açılan bu kurslar beklentileri karşılayadığı için bir süre sonra kapatıldı. Bu kursların yerine 1919 yılında devletin maliyeleştirdiği 15 yüksek okul açılmıştır (AHC Ansiklopedisi, 2005, s. 13).

Azerbaycan`da öğretmen ihtiyacının karşılanması için atılan önemli adımlardan biri de Eğitim (Pedagojik) Enstitüsü`nün açılması teşebbüsü olmuştur. Azerbaycan Gazetesi`nin 29 Nisan 1919 tarihli sayısında “Pedagojik Enstitüsü`nün açılmasına dair” haberde, Milli Eğitim Bakanlığı`na projesi hazırlanan ve 4 yıllık eğitim süresi öngörülen enstitünün 1919-1920 Akademik yılında açılması düşünülüyordu (Azerbaycan Gazetesi, 1919, 64). Haberde enstitüde eğitimin harçsız olacağı, fakat mezunların 4 sene zorunlu hizmete tabi tutulacağı belirtiliyordu. Pedagojik Enstitü`nün 1921 açılması ile lisans eğitilmiş ilk okul öğretmen ihtiyacı sorunu giderek çözüme kavuşmuştur.

1919 yılının yazında orta ve ilk okullara öğretmen yetiştiren kısasüreli kurslar açıldı. Hem erkek, hem de kadın öğretmen adaylarının eğitim gördüğü bu kurslar Bakü, Gence ve Nuha`da, Şuşa`da, Gazah`da, Gusar`da, Salyan`da ve Zakatala`da açılmıştı. Bu kursların her birinde 50 öğretmen adayı eğitim görmüştür. Bu adayların tamamı kursu bitirdikten sonra öğretmen olarak çalışmaya başlamışlar. 1919-1920 eğitim-öğretim yılında Eğitim Bakanlığı tarafından Göğçay`da Realni Rus Okulu`nun yanı sıra, Öğretmen Semineriyası`nın Bakü`de

kız, Nuha`da erkek ve kız, Şuşa`da erkek okulunun açılması ile bağlı yasa tasarısı parlamentoya sunulmuştur. Bu yasa tasarılarından birincisi parlamentodan geçmiş, diğerleri ise kabul edilmemiştir (Azerbaycan Tarihi, 2008a, s. 395).

Azerbaycan`da bu dönemde eğitim gelişmesinde Osmanlı`dan davet edilen öğretmenlerin de büyük katkısı olmuştur. AHC ile Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1918 tarihinde imzalanan Batum Antlaşması`da iki devlet arasında eğitim alanında işbirliği de öngörülmüyordu. 28 Ekim 1918`de Azerbaycan Cumhuriyeti`nin hükümet yetkilileri İstanbul`da – Osmanlı Devleti`nin Eğitim Bakanlığı`nda temaslarda bulundular (ACDA, fon 894, liste 10, iş 150, s.13-14). Görüşmelerde Azerbaycan tarafı Türkiye`den 50 öğretmen isteğinde bulunmuş, 1919 yılının Ekim ayında bu öğretmenler Azerbaycan`a gelip göreve başlamışlardı (Azerbaycan Tarihi, 2010, s. 271). Davet olunmuş öğretmenler halk eğitiminin yapılandırılması işi ile uğraşmış, ders kitapları, ders programlarının hazırlanmasında yer almış, millileştirilmiş okullarda öğretmenlik yapmışlar (Axmedov, 1969, s. 39-43). Azerbaycan Türkçesi ile ders kitaplarının yazılması ve basılması için özel komisyon oluşturulmuş ve Türkiye`den de ders kitapları getirilmiştir.

Kısacası, kurulduktan bir yıl sonra, yani 1919 yılında Azerbaycan`da 23 devlet yüksek öğretim kurumu açılmıştı: 6 erkek yüksek okulu, 4 kadın yüksek okulu, 5 Realni Rus okulu, 3 öğretmen seminariyası, 3 “Aya Nina” kız okulu, politeknik okul ve ticaret okulu. Bakü Kadın Öğretmen Seminariyası erkek öğretmen ihtiyacının yüksek olması sebebiyle, erkek öğretmen seminariyasına dönüştürülmüş, bu okulda eğitim gören 40 öğrenci için yurt imkanı sağlanmıştı (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Marifçilik, <http://www.azadliq.info/12354.html>).

4 Azerbaycan`da İlk Üniversite – Bakü Devlet Üniversitesi`nin Açılması

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yönetiminin karşısında duran önemli meselelerden biri yüksek eğitimli milli kadroların yetiştirilmesi idi. Bu amaçla Bakü Devlet Darülfünunu (Üniversitesi), Ziraat Enstitüsü ve Devlet Konservatuvarı gibi yüksek öğretim kurumlarının açılması yönünde hükümet ciddi şekilde çaba harcamıştır. Fakat yeni kurulan devletin mali olanakları bu üç projenin kısa sürede gerçekleştirilmesine müsait değildi. Bu nedenle projelerden sadece birinin – Bakü Devlet Üniversitesi`nin açılması mümkün oldu.

12 Ağustos 1919`da AHC Parlamentosu`nda ülkede ilk üniversitenin tesis edilmesi ile bağlı yasa tasarısının ilk müzakeresi yapıldı. V. İ. Razumovski bu konuda şöyle yazıyor: “bu gelişme, Resulzade`nin sayesinde, Onun çalışkanlığı, eğitime desteği ile mümkün oldu” (Atakişiyev, 1991, s. 85). Bu konu ile ilgili belgelerden de anlaşılıyor ki, 1 Eylül 1919`da kabul edilmiş yasaya göre, Bakü`de tarih-edebiyat ve tıp fakülteleri olan devlet üniversitesi tesis edilmişti (Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), 1998, s. 101-103). Üniversite`de dersler 15 Kasım 1919`da başlamıştı. Azerbaycan tarihinde ilk üniversite açılmış, Avrupa ve Asya`nın birleştiği noktada yeni bir çağdaş atılım gerçekleştirilmiştir. Bu konuda detaylı çalışma yapan V. İ. Razumovski bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklıyor: “Biz kendimizi bu büyük tarihi olayın iştirakçısı olduğumuz için çok mutli hissediyor” (Bakü Devlet Darülfünü`nun Tesisi, 1989, s. 25).

“Bakü Devlet Darülfünunu Hakta” Kanun ve Darülfunun`un beş bölüm, 72 maddeden oluşan tüzüğü detaylı tartışmalardan sonra AHC Parlamentosu`nda kabul edilmiştir. Üniversitenin mütevelli heyeti ise Darülfünün Rektörü olarak oybirliği ile V. İ. Razumovski`yi seçmişti (<http://www.azadliq.info/12354.html>). Tarih-Edebiyat Fakültesi`nin Dekanı ünlü tarihçi-yazar Prof. Dr. N.A.Dubrovski seçilmiş, Tıp Fakültesi`nin Dekanı görevine ise İ. İ. Şirokogorov atanmıştı. İ. İ. Şirokogorov`un olmadığı zamanlarda ise bu görevi geçici olarak Prof. Dr. A. M. Levin yürütmüştür.

Üniversite'nin Tarih-Edebiyat Fakültesi'nde "Osmanlı Edebiyatı" ile bağlı dersleri Mehmet Emin Resulzade ve Milli Eğitim Bakanı R. Kaplanov okutmuştur. Azerbaycan Dili'nin grameri dersini M. A. Şahtahtlı öğretiyor, "Türk dili" dersini ise M. R. Mirzayev yürütüyordu. Üniversite'ye geçici görev yapmak için Moskova Üniversitesi'nden, Rostov, Yekaterinoslav, Kharkov ve Rusya'nın diğer şehirlerinde bulunan üniversitelerden ünlü bilim adamları, profesörler davet edilmişti (ACDA, fon 51, liste 6, iş 1, s.1-3.).

1919-1920 Akademik Yılı'nda Bakü Devlet Üniversitesi'nde 1094 öğrenci eğitim alıyordu (Bakü Devlet Darülfünü'nun Tesisi, 1989). Belgeler gösteriyor ki, üniversitenin öğrenci kontenjanı sadece ekreklerden oluşmamış, her iki cinsin temsilcileri burada eğitim almışlar. Üniversite'ye kabul olmak için tek bir koşul bulunuyordu, bu koşul orta öğretim kademesini bitirmektir. Üniversite'ye dersleri dinlemek ve uygulama derslerinde yer almak için isteğe bağlı olarak vatandaşlar "özgür dinleyici" statüsünde kabul ediliyorlardı. Öğrencilerin ve özgür dinleyicilerin ödedikleri ücretler 500 Manat kadardır (Aliyeva, 2010, s. 72).

İlginç noktalardan biri, Tarih-Edebiyat Fakültesi'nin 509 öğrencisinden sadece 12'si Müslüman Azerbaycan vatandaşıydı. Tıp Fakültesi'ne 10 kız öğrencinin kabul olması, ülkede kadın doktorlara büyük ihtiyaç duyulduğu bir dönemde önemli bir olay olarak kabul edilmiştir (Azerbaycan Tarihi, 2008a, 398).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu dönemde AHC hükümeti tüm Azerbaycan vatandaşları için hukuk eşitliği ilkesine uygun olarak tüm olanakların sağlanmasına azami gayret ediyordu. Bakü Devlet Üniversitesi'nin ilk öğretmen kontenjanının büyük çoğunluğunun Rus kökenli bilim adamlarından oluşması bu isteğin göstergesidir (Cavadov, 1999, s. 34). Daha sonraki dönemlerde Bakü Devlet Üniversitesi Azerbaycan'ın gelişmesinde önemli rol oynayan kardoların yetiştirilmesinde müstesna hizmetler vermiştir.

Sonuç

1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile 100 yıla yakın bir süre sonra yeniden bağımsızlığını kazanan Azerbaycan halkı ana dilde eğitimin belirleyici olduğu bir eğitim sistemi ile tanışmıştır. Bu süreçte eğitim dili Türkçe olmuş, eğitim yaygınlaştırılmış, öğretmen ihtiyacının karşılanması için okulların sayısı ve kapasitesi arttırılmıştır. 1920 yılına kadar devam eden 2 yıllık dönemde en önemli tarihi gelişmelerden biri ülkede ilk üniversitenin - Bakü Devlet Üniversitesi'nin kurulması olmuştur.

1920 yılında Azerbaycan'da Sovyet yönetimi kurulmuştur. Sovyet yönetimi halkın genel eğitim düzeyinin ve kültürel düzeyinin yükselmesi için topyekun çalışma başlatmıştır.

Kaynakça

- Abdullayev, K. (2005). *Russkiy Yazık v Azerbaydjane*, Baku. Mutarcim Yayınları.
Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, fon 51, liste 6, iş 1, sayfa 1-3.
Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, fon 894, liste 10, iş 106, s.1, 3
Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, fon 894, liste 10, iş 150, s.13-14
Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, fon 895, liste 3, iş 1, s.15
Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, fon 95, liste 3, iş 1, s. 34.
Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Edebiyat ve İncenanat Arşivi, fon 51, liste 1, iş 2, sayfa 319, 359.
Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Edebiyat ve İncenanat Arşivi, fon 51, liste 4, iş 1, sayfa 18-19.

- Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Edebiyat ve İncenanat Arişivi, fon 51, liste 4, iş 1, sayfa 352.
- Akhmedov, C. (1990). *Oçerki İstorii Şkol i Pedagogičeskoj Mıslı v Azerbaydjane*. Baku.
- Akhmedov, G. M. (2001). *Tezisi i Stati na Russkom Yazıke*. Cilt 4, Baku, İzdatelstvo AMU.
- Axmedov, G. M. (1969). K istorii “Russko-Tatarskix” Şkol v Azerbaydjane. *Sovetskaya Pedagogika Dergisi*, 9, 39-43.
- Aliyeva, G. (2010). Azerbaycan`da Halk Cumhuriyeti Döneminde Rusça Eğitim. *Tarih ve Onun Problemleri Dergisi*, 4, 2010, 68-76.
- Azerbaycan Cumhuriyeti*. (1998). Edt: N. Ağamalıyeva, Bakü, Elm Yayınları.
- Azerbaycan Gazetesi*, Sayı 64, 29 Nisan 1919.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Marifçilik*.
<http://www.azadliq.info/12354.html>; 13 Ocak 2019 tarihinde erişilmiştir.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin Ansiklopedisi*. (2005). Cilt 2, Bakü, Lider Yayınları.
- Azerbaycan Tarihi*. (2008). Cilt 5, Bakü, Elm Yayınları.
- Azerbaycan Tarihi*. (2010). Edt: A.E. Rızayev. Bakü, Bakü Üniversitesi Yayını.
- Azerbaydjanskaya Demokratıçeskiye Respublika (1918-1920)*. (1998). Zakonadatelme Aktı (Sbornik Dokumentov), Baku, İzdatelstvo “Azerbaydjan”.
- Bakü Devlet Darülfünü`nun Tesisi*. Belgeler Toplusu. (1989). Bakü, ADU Yayını.
- Cavadov, C. (1999). *Azerbaycan`da Hayır İşleri Hareketi (XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyıl)*. Bakü, Elm Yayınları.
- Halk Gazetesi*, 8 Ocak 1992; 24 Mayıs 1994; 4 Eylül 2001; 28 Mayıs 2015.
- Hasanlı, C. (2009). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin Dış Politikası*. Bakü, Garisma MMC Yayınları.
- İsmayilov, R. (1993). *Azerbaycan Tarihi*. Bakü, Azerneşr Yayınları.
- Kahramanova, A. F. (2005). *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Döneminde Halk Marifinin Teşkilı Yolları*. Bakü. Elm Yayınları.
- Kratie Svedeniya o Deyatelnosti Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya za 1919 god.* (1990). İzv. AN Azerb. SSR, Seriya İstorii, Filosofii i Prava, No: 2
- Mardanov, M. ve Guliyev, C. (2003). *Azerbaycan Eğitimi Halk Cumhuriyeti Yıllarında (1918- 1920)*. Bakü, Çaşioğlu Yayınları.
- Musayev, İ. (2003). *Azerbaycan`ın Dış Politikası*. Bakü, Çaşioğlu Yayınları.
- Narodnoe Obrazovanie v Azerbaydjane - 1920-1927*. (1928). Baku, Azerneşr Yayınları.
- Nazarlı, A. (1997). Deyatelnost Pravitelstva ADR v Oblasti Srednego Obrazovaniya. *Trudi Nauçnoy Konferensii, Posvyaşennoy Dnyu Vosstanovleniya Azerbaydjanskoy Gosudarstvennosti*.
- Nesibzade, N. (1996). *Azerbaycan`ın Dış Politikası (1918-1920)*. Bakü, Ay-Yıldız Yayınları.
- Yakublu, N. (1999). *Azerbaycan Milli İstiklal Mücadelesi ve M. E. Resulzade*, Bakü, Adiloğlu Yayınları.

EVALUATIONS ON THE NEW PUBLIC SERVICE APPROACH

Mehmet Akif ÖZER¹, Özge DİDAR TEPELİ²

Abstract

In recent years, changes in the concept of classical public service have started to be seen in the developed public administration understanding in many developed countries. The process of globalization in recent years has changed the roles of nation-states and most of this process is influenced by classical public administration. In the face of these developments, the nation-state has never been insufficient. The change in the approach of public service from the areas most affected by this negativity occurs at several points. First of all, it is necessary to redefine the services that the state needs to carry out, and the administration should see some of the public services to private individuals; In the public services carried out by him, cases of preferring special management instead of public are encountered. Another change of understanding is observed in the financing of public services. The practice of obtaining a price for the benefit of those who have been abandoned and the understanding that the public service is unrequited is becoming widespread. This process leads to a new public management approach.

In this way, the new public service approach that places the citizen in the framework of the concept of democratic citizenship and civil society, which comes up with the effects of the new public administration, focuses on serving the citizen as well as focusing on serving the citizen, the public interest is not a product but a goal, not a customer but a service to the citizen at the same time, the citizen should be given importance. Principles governing the relationship between the state and the citizen in democratic citizenship; they provide for the provision of a state guaranteeing the interests and rights of citizens. In the approach, the primary duty of the public official is not to control the society, but to help the citizen and to protect its common interests. Public employees must direct their careers to serve the public and the citizens.

In this study, we examine the new public service approach which is directly affected by the basic principles and starting points of the new public management thinking and how this approach can change the public service delivery processes especially in developed countries.

Keywords: Public Service, New Public Service, Efficiency

YENİ KAMU HİZMETİ YAKLAŞIMI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Özet

Son yıllarda dünyanın gelişmiş bir çok ülkesinde değişen kamu yönetimi anlayışı kapsamında klasik kamu hizmeti anlayışında da değişimler görülmeye başlanmıştır. Son

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Ün. İİBF Kamu Yön. Böl. Öğretim Üyesi, (akifozer@yahoo.com)

² Arş. Gör., Doktora Öğrencisi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara Hacı Bayram Veli Üni. (ozgedidar@gmail.com)

yillarda yaşanan küreselleşme süreci, ulus devletlerinin rollerini değiştirmekte, bu süreçten ise en çok klâsik kamu yönetimi etkilenmektedir. Bu gelişmeler karşısında ulus devlet daha önce hiç olmadığı kadar yetersiz kalmaktadır. Bu olumsuzluktan en fazla etkilenen alanlardan kamu hizmeti konusunda yaklaşım değişikliği birkaç noktada ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce devletin yürütmesi gereken hizmetlerin yeniden belirlenmesi gerekmekte, bunun yanında idarenin kamu hizmetlerinden bazılarını özel kişilere gördürmesi; kendisinin yürüttüğü kamu hizmetlerinde de kamu yerine özel yönetimi yeğlemesi olguları ile karşılaşmaktadır. Bir başka anlayış değişikliği de kamu hizmetlerinin finansmanında gözlemlenmektedir. Kamu hizmetinin karşılıksız olduğu anlayışı terk edilip yararlananlardan yararlanmaları karşılığı bir bedel alınması uygulaması yaygınlaşmaktadır. Bu süreci yeni kamu yönetimi anlayışı yönlendirmektedir.

Bu şekilde yeni kamu yönetiminin etkisiyle gündeme gelen, demokratik vatandaşlık ve sivil toplum gibi kavramların çizdiği çerçevede vatandaşı merkeze yerleştiren yeni kamu hizmeti yaklaşımı, vatandaşa hizmet etmek üzere odaklanmanın yanında kamu yararının bir ürün değil bir amaç olduğunu, müşteriye değil vatandaşa hizmet edildiğini, sadece verimliliğe değil aynı zamanda vatandaşa da önem verilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Demokratik vatandaşlıkta, devlet ve vatandaş arasındaki ilişkilerde geçerli olan ilkeler; devletin, vatandaşların çıkarlarını ve haklarını garanti eden bir düzen sağlanmayı öngörürler. Yaklaşımında kamu görevlisinin birincil görevi toplumu kontrol etmek değil, vatandaşa yardım etmek ve onun ortak çıkarlarını korumaktır. Kamu çalışanları kariyerlerini halka ve vatandaşa hizmet edecek şekilde yönlendirmek zorundadırlar.

Bu çalışmada yeni kamu yönetimi düşüncesinin temel ilke ve çıkış noktalarından doğrudan etkilenen yeni kamu hizmeti yaklaşımı incelenecek ve bu yaklaşımın özellikle gelişmiş ülkelerde kamu hizmeti sunum süreçlerini nasıl değiştirebileceği sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Hizmeti, Yeni Kamu Hizmeti, Etkinlik

1 Giriş

20. yüzyılın genelinde kamu sektörünün ve özel sektörün yönetim yapılarında ve sitillerinde çok fazla farklılık olmamış, özel sektörde büyük şirketler hiyerarşik ve Weber'in öngördüğü şekliyle bürokratik örgütlenmeleri oluşturmuşlardır. 1950-60'lı yıllar arasında özel sektörün etkin yönetim mekanizmaları bürokrasinin eleştirilen yönlerinden olumsuz etkilenmeye başlamıştır. Bunun sonucunda özel sektör de yeni arayışlar içine girmiş ve kamu sektörünün başarısızlık nedenlerini aramaya başlamıştır (Hughes, 1998:56).

Ciddi mali krizlerin arkasından; yönetim pratikleri, değerleri, rolleri ve hacmi ile ilgili anti devletçi düşünceler, bu süreçte artmaya başlamıştır. Görülen bu ideolojik ve politik saldırılar çerçevesinde kamu bürokrasisi mali sorunlarının çözümünde önemli bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. Tasarruf ve özelleştirme politikaları ile birlikte rollerin yeniden tanımlanması, ekonomik liberilizasyon ve piyasacılık ile yeni değerlerin ve pratiklerin gündeme gelmesi, birçok ülkenin resmi politikası olmuştur (Ömürgönülşen, 1997:530). Bu dönemde filizlenmeye başlayan kamu işletmeciliği anlayışı bu gelişmelerden etkilenerek hantal kamu sektörüne yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Bu çabalar ABD'de 1960'ların ortasında Chicago Ekonomi Okulu ve Kamu Tercihi Okulu düşüncelerinde ön plâna çıkmıştır (Lane, 2000:3). Hareket daha çok siyaset teorisi ışığında gelişmiş, tartışma alanlarının odağına demokrasiyi ve eşitliği almıştır. Yönetim sisteminde bu kavramların statüleri ve fonksiyonları ile ilgilenilmiştir (Waldo, 1984:17).

1980 öncesi yönetsel reformlar, geleneksel kamu yönetimi çerçevesinde yönetimin idari yeteneğini geliştirmeyi teknik bir faaliyet olarak değerlendirmiştir. Böylece bu dönemde görülen iflaslar, ekonomik bakış açısının yanında politik ve ideolojik bir sorun olarak da görülmüştür (Ömürgönülşen, 1997:529). Bu dönemde birçok batılı devlet, yönetim yapılarını ve süreçlerini yeniden yapılandırmaya başlamışlardır. Bu reformlar kamu yönetiminde devrimsel değişiklik olarak nitelendirilmiş ve yüzyıla damgasını vuran Weberyana bürokrasi modelinden kamu işletmeciliğine dönük paradigma değişikliğini içermiştir (Martin, 1988:319).

2 Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımı

Bilindiği gibi klasik kamu hizmetinin başlıca özellikleri, bunların bireylerin yararlanmalarına açık etkinlikler olmaları, kamuya yönelik ve kamuya yararlı işlev görmeleridir. Bir hizmetin kamu hizmeti olarak yürütülmesi ancak yasama organının izni ile olabilmekte, kamu hizmetlerinin kamu kuruluşlarınca, yalnız kamu hukuku kurallarına göre yürütülmesinin yanında hizmetin niteliğine göre, özel hukuk kuralları uyarınca da yürütülebilmesi mümkün olmaktadır. Kamu hizmetlerinin görülmesinde süreklilik, eşitlik, değişkenlik ve uyum gibi ilkelere uyulması da (Bozkurt vd, 1998:129) bir zorunluluk olarak görülmektedir. Bu klasik bakış açısı son yıllarda yeni kamu hizmeti yaklaşımı ile değişmeye başlamıştır. Çalışmanın bu aşamasında kamu hizmetinde görülen bu değişimi ve gelişimi inceleyeceğiz.

2.1 Kavramsal Çerçeve ve Yaklaşımın Gelişimi

Son yıllarda özellikle yeni sağ yaklaşımlarla gündeme gelen ve yeni kamu yönetimi düşüncesi ile zirveye çıkan yeni kamu hizmeti yaklaşımı birçok ülkede ilgi görmekte ve bu ülkelerde uygulamaya aktarılmaya çalışılmaktadır.

İnsanlık tarihine bakıldığında ilk çağlardan bugüne kadar bütün toplumlarda kişinin yaşamını düzenleyen bir teşkilat ve bir otoritenin varlığı görülmektedir (Versan, 1990:3). Sosyal bir gelişme ile bugünkü şeklini almış ve devlet olarak adlandırılan bu otoritenin amacı, bireyler için gerekli ve yararlı olan işleri başarmak, insanların mutluluğuna çalışmak yani hukuki deyimle kamu hizmetlerini görmektir. Devlet veya diğer kamu tüzel kişileri, kendileri veya gözetim ve denetimleri altında genel kolektif ihtiyaçları karşılamak ve kamu yararını sağlamak için kamu hizmetlerini yürütmekte (Versan, 1990:72) ve ilgili hizmetleri kamunun emrine sunmaktadırlar.

Başka bir deyişle bu faaliyetler, bir kamu kurumunun ya kendisi tarafından ya da yakın gözetimi altındaki bir özel girişimci aracılığıyla kamuya sağlanan hizmetlerdir. Bir hizmetin kamu hizmeti sayılabilmesi için; hizmetin kamuya yöneltilmesi ve kamuya yararlı olması; diğeri de hizmetin kamu kuruluşlarınca ya da ilgili kamu kuruluşunun sıkı denetimi altında özel hukuk kişilerinca yürütülmesi gerekmektedir (Bozkurt vd, 1998:128). Kamu hizmeti uzun yıllar idare hukukunun temel kavramı olarak görülmüştür. Özellikle 1960-70 yılları arasında kamu hizmeti zorlama, açık verme, bürokrasi, devletleştirme gibi kavramlarla eş anlamlı görülmüş, etkinlik, verimlilik ve dinamizmi simgeleyen özel girişimin karşıtı gibi algılanmıştır (Tan, 1988:73).

Kavramın önemi 1970'lerden başlayarak 1980'lerin başlarında kamu kesiminin genişlemesine karşı çıkıp devletin küçülmesinden yana görüşlerin yoğunlaştığı süreçte daha da artmıştır. Bu dönemde kamu hizmetinin siyasal ve idari boyutları belirlenirken üç temel hedef saptanmıştır. Bunlar kamu kesiminin küçültülmesi, devletin rolünün yeniden tanımlanması ve kamu kesiminin etkin hale getirilmesidir (Bozkurt vd, 1998:128). Bu süreçte kamu hizmeti ile

İlgili öngörüler de yeniden belirlenmiştir. İlk hedef için kamu giderlerini ve kamu personeli sayısını azaltmak, mali reform yapmak, ikinci hedef için hukuki düzenlemeleri azaltmak, refah devletini kurumsallaştırmaktan çıkarmak, üçüncü hedef için de bütçe reformları yapmak, özel sektörün işletmecilik yöntemlerini kabul etmek ve özelleştirme stratejilerini belirlemek, (Bozkurt vd, 1998:128-129) kamu hizmeti anlayışının da yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Bu süreçte bazı ülkelerde görüldüğü gibi devletin sanayi ile ve ticaretle uğraşmayıp ekonomiden çekilmesi, yalnızca altyapı yatırımları ile uğraşıp daha çok düzenleyici ve yönlendirici konumda kalması da (Tan, 1988:177) bu değişim sürecini etkilemiştir.

Dünyada son yıllarda yaşanan küreselleşme süreci, ulus devletlerinin rollerini değiştirmekte, bu süreçten ise en çok klâsik kamu yönetimi etkilenmektedir. Bu gelişmeler karşısında ulus devlet daha önce hiç olmadığı kadar yetersiz kalmaktadır (Kemp, 1998:9). Bu olumsuzluktan en fazla etkilenen alanlardan kamu hizmeti konusunda yaklaşım değişikliği birkaç noktada ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce devletin yürütmesi gereken hizmetlerin yeniden belirlenmesi gerekmekte, bunun yanında idarenin kamu hizmetlerinden bazılarını özel kişilere gördürmesi; kendisinin yürüttüğü kamu hizmetlerinde de kamu yerine özel yönetimi yeğlemesi olguları ile karşılaşmaktadır. Bir başka anlayış değişikliği de kamu hizmetlerinin finansmanında gözlemlenmektedir. Kamu hizmetinin karşılıksız olduğu anlayışı terk edilip yararlananlardan yararlanmaları karşılığı bir bedel alınması uygulaması yaygınlaşmaktadır. İdare karşısında kişilerin idare edilen veya kamu hizmetinden yararlanan değil, müşteri konumunda bulunduğundan söz edilmesi, bu anlayış değişikliğinin bir başka sonucudur (Tan, 1988:179). Ayrıca bu süreçte kamusal faaliyetler topluma, günlük hayata ve sosyal rollere uygun olarak tüketici tercihleri doğrultusunda değişime uğramakta, insanlar yüksek kaliteli hizmetler üzerinde odaklaşmakta, eskisinden daha fazlasını ummakta ve yönetimlerden bunların karşılamaını istemektedirler. Mevcut bilgi ve becerilerin etkin kullanımı için yöntemler aranmakta, iç ve dış kaynaklardan en iyi politikaların elde edilmesi ve bunlardan yüksek faydanın sağlanması amaçlanmaktadır. Yönetimler kendilerini iç ve dış ortamda rekabet yapabilecek şekilde hizmet bölüşümlerinde ve düzenleyici fonksiyonlarda optimal dağılımı aramaktadırlar. Ayrıca halkın isteklerine göre gerekli sorumluluk mekanizmalarının kurulması için daha çok çaba harcamaktadırlar (Kemp, 1998:6-7).

Son yıllarda kamu hizmeti anlayışındaki değişim dünya geneline yayılmaya başlamıştır. Birçok ülkede devlet aktif değişim ajanı olmaktan çok bunu hızlandıran bir unsur olarak algılanmaktadır. Sık sık görülen kamu hizmetlerine müdahaleler, kamu kuruluşları özelleştirilerek azaltılmaktadır. Piyasa rekabeti sağlanarak ekonomik yapılanma sağlamış, özel sektör genişlerken kamu sektörü farklı üretim alanlarında daha çok düzenleyici olarak kalmıştır (Haque, 2001:73). Ancak bu durumun bir sonucu olarak görülen kamu hizmetlerindeki piyasa odaklı süreç, çeşitli sorunlara yol açabilmektedir. Kamu mal ve hizmetlerinin üretiminde serbestleştirme, liberalizasyon, sözleşmecilik gibi pazar odaklı yöntemlerin kullanılması farklı düzenlemeleri ve yeni koordinasyon sağlayan kuruluşları gerektirmektedir. Bu yeni yöntemleri değerlendirmek ve kontrol altında tutmak gerekmekte, bunun için de yeni yapılanmalara gerek duyulmaktadır. Örneğin Kanada'da Özelleştirme ve Düzenleme Birimi, Fransa'da Kamu Hizmetleri Yeniden Yapılanma Komitesi, Portekiz'de Yönetimi Modernleştirme Sekreterliği gibi yeni birimler oluşturulmaktadır (Haque, 2001:75). Bu birimlerin öncelikle kamu kuruluşlarının kamu hizmetlerini özelleştirme deneyimlerini iyi incelemeleri gerekmektedir. Bu şekilde süreç içinde yer alan kuruluşların örgütsel kültür analizlerinin de (Romzek-Johnston, 2001:173) yapılması mümkün olmaktadır.

Yeni kamu hizmeti yaklaşımı bilgi çağında bu anlayışın felsefi özünü oluşturan müşteri odaklılığın gelişmesi paralelinde yaygınlaşmıştır. Küreselleşme ile birlikte görülen bireycilik, girişimcilik, rekabetçilik gibi piyasa eksenli değerler çevresindeki yeniden yapılanma arayışları, giderek büyüyen kamu kesiminin savurganlığının ve kaynak kullanımındaki

verimsizliğin ekonomi için bir yük haline gelmesi, bundan ülkelerin rekabet gücünün olumsuz yönde etkilenmeleri nedeniyle yönetimin yeniden düzenlenmesinde ve kamu hizmetlerinin sunulmasında özel sektör kuruluşlarındaki gibi esnek ve yalın örgütlenmenin gerekliliği, kârlılık ve verimlilik gibi piyasa temelli insan odaklı ilke ve uygulamaların popülaritesi (Saran, 2001:21) bu anlayışın günümüzdeki konumuna ulaşmasına yol açmıştır. Bu durum kamu sektörünün yapı ve pratiklerinde görülen örgütsel değişimin (Breton-Temple, 1999:455) etkilerinin çok kapsamlı olduğunu da delilidir.

Yeni kamu hizmeti yaklaşımında kamu hizmeti imtiyazı da önemini korumaktadır. Yönetimin bir kamu hizmetinin görülmesini tüm kâr ve zararı kendisine ait olmak üzere bir özel kişiye vermesi ve o özel kişinin de gördüğü hizmet karşılığı, yararlananlardan bir bedel alması biçimindeki uygulamayı gerektiren bu araç, özellikle 19. yüzyıl başlarında geniş uygulama bulmuş, ancak daha sonraları gündemden düşmüş, günümüzde ise yeniden güncellik kazanmaya başlamıştır. Kamu sektörü finansman yetersizliği, teknoloji ihtiyacı, hizmetin yürütülmesinin gerektirdiği bürokratik yükten kurtulmak gibi nedenlerle bu yola başvurulmaktadır (Bozkurt vd, 1998:129). Ancak imtiyazı alan kuruluşlarla ilgili sorunlar ve sürecin denetiminin zorluğu, bu yönetime de çok sık başvurulmasını engellemektedir.

Yeni kamu hizmeti uygulamalarında özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde piyasa odaklı reformlar paralelinde ortaya çıkan özerk kamu kurumları ile ilgili sorunlar da çok sık ortaya çıkmaktadır (Haque, 2001:75). Piyasa ekonomisi, kitle iletişimi ve kamu özgürlükleri gibi duyarlı sektörlerde düzenleme ve denetim fonksiyonlarına sahip olarak oluşturulan bu kuruluşlara (Bozkurt vd, 1998:20) mali ve yönetsel özerklik verilince, sorumluluk mekanizmalarında sorunlar yaşanmakta, zamanla atanmışlar imkânlarını kullanarak seçilmişlerin etkinliklerini kırabilmektedirler. Özerkliğin verilmesi partizanlığa ve kamu çıkarlarının özel çıkar yerine kullanılmasına da neden olabilmektedir. Ayrıca bakanların belirledikleri özerk kuruluş yöneticileri kendilerini yasamadan çok bakana karşı sorumlu görmekte, sonuçta denetim tam yapılamayınca birçok olumsuzluk ortaya çıkmaktadır (Haque, 2001:75). Bu durumda da söz konusu uygulamalara, toplumda ve yönetimde ihtiyatla yaklaşılması gerektiği düşünülmektedir.

2.2 Yeni Kamu Yönetimi ve Kamu Hizmeti

Yeni kamu yönetimi düşüncesinin arka planında özel sektörde görülen analitik yönetim, politik yönetim, liberal yönetim ve piyasa odaklı yönetim gibi yaklaşımlar bulunmaktadır. Klasik yönetim kavramı; süreçlere, yöntemlere ve kurallara göre işlerin yapılması anlamına gelirken, işletme yönetimini örnek alan yeni kamu yönetimi; hedeflerin ve önceliklerin belirlenmesi, bunların gerçekleştirilmesi için uygulama planlarının yapılması, insan kaynaklarının etkin kullanılması, performans değerlendirme ve yapılan işlerden sorumluluk alma hususlarında yoğunlaşmaktadır. Bu yeni anlayışta kamu sektörü, mal ve hizmet sunmaktan daha çok mal ve hizmet alıcısı veya kamu hizmetinin sunulmasını kolaylaştırıcı/düzenleyici rol üstlenmektedir.

Yeni kamu yönetimi düşüncesinde; küçülmek, iş yönetimi teorisini kamu yönetimine uyarlamak, girişimci yönetimler mantığını kamu yönetimine aktarmak, yerleşmek, bürokrasiyi azaltmak ve özelleştirmek gibi temel ilkeler bulunmaktadır. Bu anlayışta yönetim fonksiyonu üçe ayrılmaktadır. Bunlar; politika/strateji fonksiyonu içerisinde genel politikalara karar verme ve kaynakların bunlara göre tahsis edilmesi, satın alıcı fonksiyonu içerisinde politikalara ulaşmada hizmetleri satın almak için sözleşmelerin hazırlanması, yönetilmesi ve sözleşme yapıcı fonksiyonu içerisinde ise müşterilere hizmet sağlanması fonksiyonları şeklinde belirtilebilir. Bu kapsamda kamunun satın alıcı fonksiyonu, kamu hizmetlerinin sağlanmasında

rekabetin ve verimliliğin daha iyi olduğu düşünüldüğü özel sektöre vurgu yapar. Dolayısıyla, kamu kendisinin sağlamasından vazgeçebileceği hizmetleri özel sektörden sağlama yoluna gidebilir. Kamu kurumları da alımlarında saydamlığı, rekabeti, eşit muameleyi, güvenilirliği, gizliliği, kamuoyu denetimini, ihtiyaçların uygun şartlarla ve zamanında karşılanmasını ve kaynakların verimli kullanılmasını sağlamakla görevlidirler.

Son yıllarda yeni kamu yönetimi düşüncesinin yaygınlaşmasıyla, birçok ülkede yayım, temizlik, yemek hazırlama ve dağıtım, toplantı, organizasyon, sergileme, koruma ve güvenlik, mesleki eğitim, fotoğraf, film, fikri ve güzel sanat, bilgisayar sistemlerine yönelik hizmetler ile yazılım hizmetlerini, taşınır ve taşınmaz mal ve hakların kiralanmasını ve benzeri diğer birçok hizmet özel sektörden temin edilmeye başlanmıştır (Parlak, 2010:85-86). Bu durum ise kamunun sunduğu klasik hizmetlerde de değişim yaşanmasına yol açmıştır.

2.3 Yeni Kamu Hizmetinin Özellikleri

Yukarıda belirttiğimiz şekliyle yeni kamu yönetiminin etkisiyle gündeme gelen, demokratik vatandaşlık ve sivil toplum gibi kavramların çizdiği çerçevede vatandaşı merkeze yerleştiren yeni kamu hizmeti yaklaşımı, vatandaşa hizmet etmek üzere odaklanmanın yanında kamu yararının bir ürün değil bir amaç olduğunu, müşteriye değil vatandaşa hizmet edildiğini, sadece verimliliğe değil aynı zamanda vatandaşa da önem verilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Demokratik vatandaşlıkta, devlet ve vatandaş arasındaki ilişkilerde geçerli olan ilkeler; devletin, vatandaşların çıkarlarını ve haklarını garanti eden bir düzen sağlanmayı öngörürler. Yaklaşımda kamu görevlisinin birincil görevi toplumu kontrol etmek değil, vatandaşa yardım etmek ve onun ortak çıkarlarını korumaktır. Kamu çalışanları kariyerlerini halka ve vatandaşa hizmet edecek (Göküş, 2010:211-213) şekilde yönlendirmek zorundadırlar.

Yeni kamu hizmeti yaklaşımında geleneksel kamu yönetiminin yukarıdan aşağıya kontrol üzerine kurulu yaklaşımı yerine, kamu görevlisinin birincil görevinin toplumu kontrol etmek değil, vatandaşa yardım etmek, onun ortak çıkarlarını korumak olduğu yaklaşım alır. Bu kapsamda kamu örgütlerinde görevlilerin müşteri veya tüketiciye değil, vatandaşa hizmet edecek biçimde örgütlenmesi gerekmektedir. Bu anlayışta kamu görevlileri müşteriye değil demokrasiye hizmet ederler. Kamu yönetimi piyasa ve tüketici kadar demokrasi ve vatandaş kavramlarına da dayanmalıdır (Genç, 2010:152-154). Bu kapsamda yeni kamu hizmeti yaklaşımının bazı özelliklerini şöyle sıralayabiliriz (Göküş, 2010:211-213):

-Bizzat hizmet sunumundan ziyade hizmetlerde yönlendirmek gerekir. Bu yaklaşımda kamu çalışanı vatandaşı sıkı bir şekilde sorgulamak ve yönlendirmek yerine onlara yardımcı olarak ortak çıkarların paylaşılmasını sağlamaktır. Yönetim birçok konuda çeşitli gruplarla etkileşim içine girerek karar vermektedir.

-Temel amaç üretim değil kamusal çıkardır. Kamu yöneticileri, kamu çıkarlarının paylaşılması fikrinin gelişmesine bütüncül bir katkıda bulunmalıdır. Amaç, bireysel tercihler tarafından yönlendirilen hızlı çözümlerin bulunmasından ziyade, ortak çıkarların yaratılması ve sorumlulukların paylaşılmasıdır.

-Stratejik düşünmek ve demokratik davranmak yeni kamu hizmeti yaklaşımının bir başka özelliğidir. Kamu politikaları ve programları ile kamusal ihtiyaçlar ancak ortak çaba ve işbirliği süreciyle başarılabilir.

-Yeni kamu hizmeti yaklaşımında hizmet müşteriye değil vatandaşlaradır. Kamusal çıkar ön plandadır. Bu nedenle, devlet memurları sadece müşterilerin taleplerine cevap vermezler. Vatandaşlar arasında işbirliği ve güven ilişkileri de geliştirmeye çalışırlar.

-Hesap verilebilirlik basit bir olgu değildir. Kamu görevlileri özel sektördeki görevlilere göre daha dikkatli olmalıdır. Bunu yaparken vatandaş çıkarlarında, politik kurallarda, profesyonel standartlarda, topluluk değerlerinde hukuka uygunluk gözetilmelidir.

-Sadece verimlik değil aynı zamanda değerli insana vurgu yapılmalıdır. Kamu kuruluşları ve diğer organizasyonlar katılımı özendirmeli, bütün insanlar için saygıya dayalı paylaşılan liderliği ve işbirliği sürecini hayata geçirmelidir.

2.4 Yeni Kamu Hizmetinin İlkeleri

Kamu hizmeti anlayışındaki değişimin hizmetin kalitesini artıracak ve verimliliğe önem veren amaçlara öncelik verilecek şekilde olması gerektiği belirtilmektedir. Gerekirse bu süreçte özelleştirme aracılığıyla ve hizmetlerin rasyonel dağılımının da yapılması suretiyle üreticilerin bürokratik gücü ele geçirmelerinin sağlanması önerilmektedir (Thompson, 2000:202). Bu şekilde ortaya çıkan yeni kamu hizmeti yaklaşımının ilkeleri de şu şekilde belirtilebilir: (Denhardt-Denhardt, 2001:398)

-Yeni anlayışta kamu görevlisinin temel görevinin vatandaşa yardım etmekten, toplumu yeni gelişmeler doğrultusunda yönlendirmekten ve denetlemekten çok onların çıkarlarına cevap vermek olmalıdır.

-Kamu yöneticisi paylaşılmış kamu çıkarı olgusunu ortaya çıkarabilmelidir. Hedef bireysel tercihlere göre hızlı çözümler bulmak olmamalı, çıkarların ve sorumlulukların paylaşılması sağlanmalıdır.

-Politikalar ve programlar kamu ihtiyaçlarını karşılamalı ve bu toplu çaba ve süreçler aracılığıyla gerçekleştirilmelidir.

-Kamu çıkarı paylaşılmış değerlerle ilgili bireysel çıkarların bir araya getirilmesinden çok, diyalogun bir sonucu olmalıdır. Bundan dolayı kamu görevlileri tüketicilerin taleplerini karşılamaktan çok onlarla aralarında işbirliğine dayalı ilişkiler kurma çabasında olmalıdırlar.

-Kamu görevlileri özel sektör yöneticilerine göre çok daha dikkatli olmalıdırlar. Yazılı kanunlara ve anayasaya karşı hata yapmamalıdırlar. Toplumsal değerlere, politik normlara, profesyonel standartlara ve vatandaş çıkarlarına dikkat etmelidirler.

-Kamu kuruluşları ve bağlı oldukları birimler uzun dönemde başarılı olabilirler. Ancak bu süreçte herkesin birbirine saygı duyduğu, paylaşılmış liderliğe dayanılırsa ve işbirliği süreci gerçekleştirilirse, bu mümkün olabilir.

-Kamu çıkarı, kamu görevlileri ve vatandaşlar; topluma, “halkın parasını kendisinininki gibi kullanan” girişimci yöneticilerin yaptığının daha fazla katkı sağlarsa daha iyi gelişir.

Bu ilkelerin esas olduğu yeni kamu hizmeti yaklaşımı konusundaki ilk uygulamalı çalışmalardan biri Paul Lihgt tarafından ABD’de yapılmıştır. Çalışmada yirmi farklı kamu yönetimi bölümünden mezun bin kişi üzerinde uygulanmıştır. Buna göre devlet merkezli kamu hizmetinin yerini artık çok sektörlü hizmet sunumu almaktadır. Devlet merkezli kamu hizmeti artık mezunlar için çekici gelmemektedir. İşgücü artık mesleğini ve sektörünü daha sık biçimde değiştirmekte, güvenlikten çok iş üzerinde odaklanmaktadır. Genç (Amerikalı) çalışanlar artık bir şeyleri değiştirmek için uzun süre beklemek yerine işleri üzerinde etkili olmayı istemektedirler. Devlet merkezli kamu hizmeti artık devletin yetenekle rekabet etmesini gerektiren yeni kamu hizmetiyle yer değiştirmektedir (Genç, 2010:152-154). Çalışmada elde edilen bu sonuçlar ile yukarıda ilkelerini belirttiğimiz yeni kamu hizmeti yaklaşımı örtüşmektedir.

3 Sonuç

Yeni kamu hizmeti yaklaşımına göre, demokratik bir toplumda demokratik değerler yönetim sistemi içerisinde yüceltilmesi gereken kavramlardır. Etkinlik ve verimlilik daha geniş bir perspektiften ele alınarak demokrasi, toplum ve kamu yararı çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir. Bu yaklaşımda; demokratik kamu hizmetini ortaya çıkarmak, hesap verilebilirliği arttırmak ve vatandaşları korumak için; profesyonel değişime, kurumsal reformlara katılıma ve vatandaşlık kurumunun güçlendirilmesine vurgu yapılmaktadır. Yeni kamu hizmeti yaklaşımı ile kamu hizmetlerinde müşteri kavramı yerine vatandaş kavramı kullanılmakta ve küresel çıkarlar yerine kamu yararı ön plana çıkartılmaktadır. Bu şekilde küreselleşme sürecinde kamu hizmetleri konusunda ortaya çıkan bir takım olumsuzlukların yeni kamu hizmeti yaklaşımı ile ortadan kaldırılabilmesi belirtilmektedir (Göküş, 2010:211-213). Ancak söz konusu olumsuzlukların ortadan kaldırılabilmesi için yeni kamu hizmeti yaklaşımının hâkim olduğu bir kamu yönetimi modeli kurulması gerekmektedir. İlgili yazında bu modelde bulunması gereken özellikler de şu şekilde belirtilmektedir: (Genç, 2010:154-156)

-İdare eden değil, hizmet eden kamu yönetimi: Günümüzde yaşanan hızlı değişimler karşısında devlet hala önemli bir role sahiptir ancak topluluğa yön veren kamu politikaları; çok sayıda grubun ve çıkarın tamamen farklı şekillerde birleşen, etkileşim halindeki girişimlerinin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Burada devlet hala önemli bir oyuncudur ancak rolü farklılaşmış, topluluğa, özel sektör örgütleri ve sivil toplum örgütlerine yön veren, topluluğun karşılaştığı sorunlara çözüm üreten bir aktördür. Bu süreçte devletin rolü gündem oluşturmaktan, sorunun çözümü veya tarafı olan oyuncuları bir araya getirmek ve birlikte çözüm üretmeye doğru kaymıştır. Yeni kamu hizmeti yaklaşımında kamu görevlileri veya seçilmişler artık vatandaşın istekleri karşısında sadece evet veya hayır demek yerine birlikte çalışarak nasıl yapılması gerektiğini araştıracaklardır. Bu yeni rol kamu görevlisine sadece yönetsel kontrol değil, çatışma çözümü, arabuluculuk gibi sorumluluklar da getirmektedir.

-Kamu yararını ürün değil amaç gören kamu yönetimi: Kamu yöneticileri kolektif, paylaşımcı bir kamu yararı anlayışı oluşturmalıdır. Hedef, bireysel tercihlerle kolay çözümler bulmak değil, ortak fayda ve sorumluluk ortaya çıkarmak olmalıdır. Yöneticiler vatandaşların müzakere edebilecekleri, görüşlerini paylaşabilecekleri, talepleri anlayabilecekleri ve geniş bir ölçekte kamu yararı düşüncesini geliştirebilecekleri bir alan oluşturmalıdır.

-Stratejik düşünüp demokratik hareket eden kamu yönetimi: Kamu yönetiminde fikirlerin, stratejik öngörülerin ortaya konulması kadar bunun kamu kurumlarında uygulanması ve tüm paydaşların katıldığı süreçlerle istenilen yönde hayata geçirilmesi de büyük önem taşımaktadır. Bu şekilde oluşturulacak katılım mekanizmasıyla yeni bir sorumluluk anlayışı da kurulacak, farklı konularda işbirliği yapmak için de kamuoyunda istek oluşacaktır. Bunun için vatandaşları yetkilendiren, cesaretlendiren, sorumluluk veren bir liderlik anlayışına da ihtiyaç vardır. Vatandaş, devletin ulaşılabilir, duyarlı, ihtiyaçları karşılamak üzere kurulmuş olduğunu ve kendisine fırsatlar yaratmak için çalışıyor olduğunu anlamalıdır.

-Tüketiciye değil vatandaşa hizmet eden kamu yönetimi: Yeni kamu hizmeti yaklaşımında vatandaş vurgusu önemlidir. Vatandaş, ne geleneksel kamu yönetimi anlayışının önerdiği gibi bağımlı bireydir ne de yeni kamu yönetiminin önerdiği gibi kendi çıkarının peşinde koşan müşteridir. Vatandaş, hak ve yükümlülüklerle sahip, siyasal sisteme etki etme gücüne sahip bireydir. Yeni kamu hizmeti, devlet ve vatandaşlar arasındaki ilişkiyle şirketle müşterisi/tüketicisi arasındaki ilişkinin aynı olmadığını savunur. Kamu sektöründe müşteriyi/tüketiciyi belirlemek sorundur. Çünkü devlet ortalama bir müşteriden fazlasına, hizmet bekleyenlere, aktif olarak istemeyenlere, gelecek nesillere, talep edenin akraba ve arkadaşlarına ve diğerlerine de hizmet eder. Ayrıca devlet bazı tüketicilerin taleplerini diğerlerinin önüne geçirecek yeteneğe ve kaynaklara sahiptir. Özel sektörde bu mümkün

değildir. Kamu hizmetinin kalitesinin artan önemine rağmen yeni kamu hizmeti anlayışı devletin öncelikle müşterinin bencil, kısa dönemli isteklerine cevap vermemesi gerektiğini savunur. Bunun yerine vatandaş olarak hareket eden insanlar kendileriyle ilgili sorunları, kısa dönemli çıkarlarının arkasındaki taahhütlerini, kendi çevrelerinde olup bitenlere karşı sorumlu olduklarını daha geniş bir topluluğa göstermelidir. Bunlar etkili ve sorumlu vatandaşlığın tanımlayıcı unsurlarıdır. Devlet vatandaşın ihtiyaçlarına ve çıkarlarına cevap vermelidir. Bu cevap basit, yasal bir cevap değil geniş, detaylı biçimde olmalıdır. Bireyler sadece yasa önünde vatandaş değildir, kendi toplumları tarafından teşvik edilir veya topluluk faaliyetlerine katılırlar. Yeni kamu hizmeti yaklaşımı çok daha fazla insanı vatandaş olarak sorumluluklarını yerine getirmesi ve onların seslerini daha fazla dinlemesi konusunda devleti teşvik eder.

-Hesap verebilirliği ciddi alan kamu yönetimi: Kamu görevlileri piyasaya göre daha dikkatli olarak yasalara ve anayasaya, topluluk değerlerine, siyasi ilkelere, profesyonel standartlara ve vatandaş çıkarlarına uygun hareket etmelidir. Geleneksel kamu yönetiminde yöneticiler doğrudan siyasilere karşı sorumludur. Yeni kamu hizmeti yaklaşımında ise kamu yöneticileri; kamu yararından, hukuktan, medyadan, toplumsal değerler ve standartlardan, demokratik normlardan ve vatandaşlardan etkilenmeli ve sorumlu tutulmalıdırlar. Böylece müzakere süreci oluşturulabilir, aktif vatandaşlık ve hesap verebilirlik güçlendirilebilir.

-Sadece verimlilik değil, değerli insan için çalışan kamu yönetimi: Yeni Kamu hizmeti yaklaşımı; insanlarla, insanlar sayesinde yönetmenin önemine vurgu yapar. Yönetim sistemini kurmada verimlilik artırımı süreci, süreç mühendisliği, performans ölçümü önemli araçlardır. Ancak yeni kamu hizmeti yaklaşımında insan davranışını kontrol etmeye yönelik bu türden rasyonel çabaların eğer örgütün üyelerinin değerlerine ve ilgilerine yeterince önem verilmezse uzun dönemde başarısız olur. Ayrıca bu yaklaşımla sonuç alınsa bile sorumlu, bağlı, sivil düşünceli çalışanlar veya vatandaşlar oluşturamayacaktır. Eğer kamu görevlileri vatandaşa saygılı davranmazsa kamu kurumlarını yönetenlerden de saygı göremeyeceklerdir.

-Kamu hizmetine girişimcilikten daha fazla önem veren kamu yönetimi: Yeni kamu yönetimi kamu yöneticilerinin bir şirket yöneticisi gibi hareket etmelerini önerir. Bu şekilde verimliliği artırma ve tüketicinin ihtiyaçlarını karşılamanın yollarının daha net biçimde ortaya konulacağı varsayılır. Oysa yeni kamu hizmeti yaklaşımında kamu yöneticilerinin kendi kurumlarının ve programlarının sahipleri olmadığı açıkça kabul edilmektedir. Devlet, vatandaşların sahip olduğu bir kurumdur. Bu yaklaşımda kamu yöneticilerinin zihniyeti, kamu programları ve kaynaklarının kendilerine ait olmadığıdır. Aksine kamu yöneticileri kamu kaynaklarının, kamu örgütlerinin koruyucusu, demokratik vatandaşlık ve diyalogun sağlayıcısı, vatandaşın hizmetkârı olduklarını kabul ederler. Bu kar ve verimlilik üzerinde odaklanan işletmecilik yaklaşımından oldukça farklıdır. Buna göre yeni kamu hizmeti yaklaşımı, kamu yöneticilerinin sadece gücü paylaşmadıklarını, insanlarla birlikte çalıştıklarını, çözüm ürettiklerini iddia eder. Kamu yöneticisinin rolündeki bu değişim, kamu görevlilerinin karşılaştığı sorunların ve güçlüklerin türlerini derinden farklılaştırmıştır. Öncelikle kamu yöneticileri kendi programları ve kaynakları hakkında bilgiye sahip olmalıdır ve bu süreci yönetebilmelidir. Bu dar bakış açısı vatandaşa fayda sağlamaz. Vatandaşa hizmet etmek için kamu yöneticileri sadece kendi kurumlarının kaynaklarını bilmek veya yönetmek değil, aynı zamanda diğer destek ve yardım kaynaklarını, vatandaş bağlılığını ve süreçteki toplulukları da dikkate almalıdır. İkinci olarak kamu yöneticileri risk aldıklarında maliyetine katlanacakları, kaybetme durumunda zararını kendi omuzlarına alacakları şirket sahipleri değildir. Kamuda risk farklıdır. Yeni kamu hizmeti yaklaşımında riskler ve fırsatlar demokratik vatandaşlık ve paylaşılan sorumluluk çerçevesine yerleştirilir. Çünkü başarısızlığın sonuçları tek bir şirketle sınırlı değildir. Bu nedenle kamu yöneticileri toplum için en iyi kararın ne olacağına tek başlarına karar vermezler. Başarısızlıkta maliyet tüm topluma çıkar.

Kaynakça

- Bozkurt, Ömer & Turgay Ergun & Seriyeye Sezen (1998). Kamu Yönetimi Sözlüğü, Ankara:TODAİE Yay., 1998.
- Denhardt, Robert B. & Janet V. Denhardt (2001). “The New Public Service: Putting Democracy First”, National Civil Review, V.90, I.4.
- Erbaş, Özgür & C. Işık Yavuz&Bayazıt İlhan (2012). Soru ve Yanıtlarıyla Sağlıkta Kamu Özel Ortaklığı, Türk Tabipler Birliği, Ankara.
- Genç, Neval (2010). “Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımı”, Türk İdare Dergisi, S.466.
- Göküş, Mehmet (2010). “Küreselleşme Sürecinin Kamu Hizmetine Yansıması”, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt 14, Sayı 20.
- Haque, M. Shamsul (2001). The Diminishing Publicness of Public Service Under the Current Mode of Governance”, Public Administration Review, Vol. 61, Issue 1.
- Hughes, Owen (1998). Public Management & Administration, ST. Martin’s Press, USA.
- James, Thompson (2000). “Quasi Markets and Strategic Change in Public Organization”, Jeffrey L. Brudney (Ed.), Advancing Public Management, New Developments in Theory, Methods and Practice, USA:Georgetown University Press.
- Kemp, David (1998). “Public Administration in the New Democratic State”, Australian Journal of Public Administration, V.57, S.2.
- Lane, Jan&Erik (2000). New Public Management, Routledge, London, England.
- Martin, Denis Saint (1988). “The New Managerialism and the Policy Influence of Consultants in Government: Governance”, An International Journal of Policy And Administration, Vol.2, Issue 3.
- Ömürgönülşen, Uğur (1997). “The New Public Management”, AÜSBF Der., C.52, Ocak&Aralık, No:1&4.
- Parlak, Müslüm (2010). “Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı ve Kamu Hizmeti Alımları”, Dış Denetim, Ekim Aralık.
- Romzek, S. Barbara & Jocelyn M. Johnston (2001). “Reforming State Social Services Through Contracting: Linking Implementation and Organizational Culture”, Jeffrey L. Brudney (Ed.), Advancing Public Management, New Developments in Theory, Methods&Practice, USA.
- Saran, Ulvi (2001). “Küresel Değişim Dinamiklerinin Kamu Yönetimi Alanındaki Etkileri”, Türk İdare Dergisi, Y.73, S.433.
- Tan, Turgut (1988). “İdarede Yeni Ussallık Arayışları ve Hukuk”, Kamu Yönetimi Disiplin Sempozyumu Bildirileri, 2. C., TODAİE, Ankara.
- Vakur, Versan (1990). Kamu Yönetimi, Der Yay., 10. Basım, İstanbul.
- Waldo, Dwight (1984). The Administrative State, Second Edition, Holmes & Meier Publishers Inc., Newyork, USA.

ADOPTION AND FAMILY COUNSELING WITH ADOPTED FAMILIES

Hanife AKGÜL¹

Abstract

In need of care; orphans or children who cannot be cared for by their families can be cared for under the supervision and supervision of public institutions and organizations, and care and personal development of these individuals can be provided by their families. In this study, the adoption of the babies and children in need of care by parents and the effects of counseling for the families who are adopting or will be investigated are investigated and examined. In the study, firstly, related concepts are defined and analyzed. Then, the social service model of adoption methods is examined. Then, counseling methods and practices for adopted families are discussed. In this context, the effectiveness and competencies of the families who receive counseling support and those who cannot receive counseling support are analyzed. In this study, descriptive research method was applied.

Keywords: Adoption, Family Counseling, Adopted Family

EVLAT EDİNME VE EVLAT EDİNMIŞ AİLELERLE AİLE DANIŞMANLIĞI

Özet

Bakıma muhtaç olan; kimsesiz ya da aileleri tarafından bakılamayan bebek ya da çocukların kamu kurum ve kuruluşlarının gözetim ve denetiminde bakımlarının yapılabildiği gibi bu bireylerin aileler tarafından da bakım ve kişisel gelişimleri sağlanabilmektedir. Bu çalışmada bakıma muhtaç bebek ve çocukların aileler tarafından evlat edinilmesi ve evlat edinmiş ya da edinecek ailelere yönelik danışmanlığın etkileri araştırılmakta ve incelenmektedir. Çalışmada önce konu ile ilgili kavramlar tanımlanmakta ve analiz edilmektedir. Sonra evlat edinme yöntemlerinden sosyal hizmet modeli incelenmektedir. Daha sonra da evlat edinmiş ailelere yönelik danışmanlık yöntem ve uygulamaları ele alınmaktadır. Bu kapsamda danışmanlık desteği alan aileler ile danışmanlık desteği alamayan ailelerin etkinlik ve yetkinlikleri analiz edilmektedir. Çalışmada betimsel araştırma yöntemi uygulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Evlat Edinme, Aile Danışmanlığı, Evlat Edinmiş Aile

1 Giriş

Modern çağda değişen aile dinamikleri ile ailelerin giderek küçülmesi ve parçalanması ailelerin çocuga yönelik bakım sorumluluğunu yerine getirememesine, korunmaya ihtiyacı olan

¹Dr. Öğretim Üyesi, ÇOMÜ Eğitim Fakültesi, hanifeakgul@comu.edu.tr, hanifeakgul38@gmail.com

çocuğun bakımının kamusal bakım hizmet modelleri aracılığıyla yapılmasına neden olmuştur. Korunmaya ihtiyacı olan çocuk, Çocuk Koruma Kanununun 3.maddesinde bedensel, zihinsel, ahlaki, sosyal ve duygusal gelişimi ile kişisel güvenliği tehlikede olan, ihmal veya istismar edilen ya da suç mağduru olan çocuk olarak tanımlanmıştır. Korunmaya muhtaç çocuğun bakımı en yaygın biçimde bakım kuruluşlarında sağlanır.

Yörüköğlü (1983), kurumlarda yetişen ve büyüyen çocukların hayata hazırlanamadıkları, yetişkinlikte olması gereken bireysel sorumluluk alma, girişkenlik gibi bir dizi beceriden yoksun olduklarını; yuvalardaki bebeklerde ve çocuklarda kurum hastalığı (hospitalism) olarak da tanımlanan bir sendrom görüldüğünü ve bu sendroma bağlı olarak çocukların sıska, donuk bakışlı, çevresiyle ilgisini kesmiş, parmak emen, yerinde sallanan çocuklar olduklarını ifade eder. Stein ve Ark. (1996) korunma altında olan bir çok çocuğun, genel popülasyonda olduğundan daha sık psikiyatrik semptom oranları, gelişimsel gecikmeler, genel bilişsel yetersizlikler ve riskli bağlanma davranışları gösterdiklerini söyler. Daha güncel olarak Üstüner ve Ark. (2005) ve Şimşek ve Ark. (2008)'nin çalışmaları, kurum bakımında büyüyen çocukların aile yanında büyüyen çocuklara göre daha fazla saldırgan davranışlar, depresyon, anksiyete, hiperaktivite gibi duygusal ve davranışsal sorunlar gösterdiğini ortaya koymuştur. Böylece bu tür çalışmalar kurum bakımı altındaki çocukların aile tipi (koruyucu aile, evlat edinme, gönüllü aile) hizmet modelleri ile desteklenmesinin çocuğun psikososyal gelişimini olumlu yönde etkilediğini gösterir.

2 Sosyal Hizmet Modeli Olarak Evlat Edinme

Aile yanında sağlanan bakım modellerinden koruyucu aile hizmeti, çeşitli nedenlerle öz ailesi yanında bakımları sağlanamayan çocukların kendi aile ortamlarında eğitim, bakım ve yetiştirilme sorumluluğunu kısa veya uzun süreli olarak ücretli veya gönüllü statüde devlet denetiminde paylaşan, hissettikleri toplumsal sorumluluğu gösterebilen uygun aile ya da kişilerdir (AÇVSHBA, 2019a). Bu uygulamanın esası çocuğun sağlıklı aile ortamında büyüüp gelişmesini ve diğer ihtiyaçların aile ortamında karşılanmasını sağlamaktır. Karatay (2017) koruyucu aile bakımının esas olarak modern öncesi yaygın çocuk koruma sistemi olan büyük yatılı kurumların eleştirisi üzerinden ve onlara alternatif olarak ortaya çıktığını, koruyucu ailenin toplumun içinde yaygın olan besleme, evlatlık veya ahretlik gibi uygulamaların profesyonel bir düzeyde yeniden üretilmesi olduğunu ifade etmiştir. Koruyucu aile hizmetinde evlat edinmede olduğu gibi velayet devri yapılmamakta, devlet koruması altındaki çocuğun sorumluluğu paylaşılmaktadır. Bu nedenle, çocuğun oturma yerinin değişmesi gibi konularda resmi makamların bilgilendirilmesini gerektirmektedir.

Bu çalışmanın konusu olan bir diğer uygulama modeli de çocuğun evlat edindirilmesidir. Evlat edinme, durumu evlat edindirilmeye uygun bir çocukla, durumu evlat edinmeye uygun kişi/şerh arasında kalıcı ve yasal bağlar sağlanarak çocuk-ebeveyn ilişkisinin kurulmasıdır (AÇVSHBA, 2019b). Evlat edindirme geçmişte dinî, siyasi, ekonomik, psikolojik, sosyal ve ahlaki amaçlar içerisinde daha çok evlat edinen ailenin sürekliliğini sağlama aracı olarak işlev görmüşken günümüzde bu işlev değişmiştir. Artık evlat edindirmenin asıl amacı çocukları olmayanlara bir varis bulmak ve onların evlat özelemlerini gidermekten ziyade aile yuvasından yoksun korunmaya muhtaç çocuklara en uygun aile ve çevresinin sağlanmasıdır (Işık, 2005). Ülkemizde evlat edinme hizmetleri Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmekle beraber Türk Medeni Kanunu uyarınca evlat edinme doğrudan biyolojik anne-babanın rızasıyla da olabilmektedir. Bu şekilde doğrudan evlat edinmeler nedeniyle ülkemizde evlat edinilen çocuk sayısı tam olarak belirlenmemektedir ancak Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün 2018 verilerine göre yılda ortalama 500 çocuk evlat edindirilmektedir.

Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler kurumları aracılığıyla evlat edinmek üzere başvuru yapanlar yerleşim yerlerinde bir sosyal hizmet görevlisi tarafından ziyaret edilerek haklarında sosyal inceleme başlatılır. İncelemede karar vermeye yardımcı olacak her türlü belge talep edilebilir. Başvuru sahiplerinin ve varsa birlikte yaşadıkları başka kişilerin kişilik, eğitim, kültürel özellikleri, ekonomik güçleri, sağlık durumları, aile bireylerinin birbirleriyle ve çevreleri ile olan ilişkileri, küçükten beklentileri, evlât edinmeye bakış açıları, bakım, eğitim ve yetiştirme konularına yaklaşımları, evlât edinmek istedikleri küçüğün özellikleri, başvuru sahiplerinin veya varsa altsoylarının tavır ve düşünceleri en az beş görüşme sonucu değerlendirilir. Evlat edinmesi uygun görülen müracaatçılara kendi istedikleri özelliklerde en fazla 3 çocuk gösterilir. Businger ve Ark. (2018)'nin Brezilya'da yaptıkları bir çalışmanın bulgularına göre evlat edinme başvurularının çoğunluğu öncelikle iki özellik üzerinde duruyor: Çocukta olması istenen maksimum yaş ve çocuğun sağlık durumu. Türkiye'de cinsiyet de bu özellikler arasında sayılabilir. Evlat edinmesi uygun görülen müracaatçılara hukuki işlemleri tamamlanmadan önce "Evlat Edindirme Geçici Bakım Sözleşmesi" düzenlenerek bir yıl süreyle misafir olarak çocuk yerleştirilir. Çocuğun ailede misafir olarak kaldığı süre içinde görevli sosyal hizmet uzmanı, aile ziyaretleri yaparak, ailenin çocuğa yaklaşımını denetlemenin yanı sıra danışmanlık hizmeti de verir. Evlat edinen kişi ve ailelere mahkeme kararının kesinleşmesinden sonra, çocuğu kendi nüfus kütüğüne kaydettirme işlemleri hakkında bilgi verilir.

Türk Medeni Kanunu'nun 309. maddesi gereği, küçüğün evlat edinilebilmesi için ana-babasının rızası gerekmektedir. Ancak kim olduğu ya da uzun süreden beri nerede oturduğu bilinmeyen ana ve/veya babanın rızası aranmaz (TMK m. 311/b.1). Böylece yasalar, çocukla ilgilenmeyen, onunla herhangi bir kişisel ilişki içinde olmayan ana-babasının rızasının aranmasına gerek görmemektedir. Hukukta ana-baba ile çocuk arasındaki soy bağı ilişkisinin bilinmesi ve korunması esas olduğundan evlat edinme ile ilgili kayıtlar, belgeler ve bilgiler mahkeme kararı ile veya evlat edinilen çocuğun isteği doğrultusunda açıklanmaktadır. İkizler (2007)'nin Almanya'daki uygulamasını anlattığı bebek sandığı ve anonim doğumda ise ayrıncı nokta annenin kimliğinin anonim kalması yanı bilinmemesidir. Dünyada pek çok ülkede hastaneler, dernekler ve vakıflar aracılığıyla yapılan bebek sandığını İkizler (2007) şöyle tanımlamaktadır:

"Annenin kimseye sormadan ve kimseden önceden izin almadan içine bebeğini bırakabileceği, bir bebeği alabilecek büyüklükteki kapalı mekân ifade eder. Bu düzenek, genellikle içini gösteren cam ya da benzerimaddelerden imal edilmekte, sıcak tutulmakta (ısıtılmakta), bu hizmetis sağlayın kuruluşun binasının dış yüzeyine yerleştirilmektedir. Böylece bebesandığının dışarıdan açılır kapağı binanın dışında kalmaktadır. Buraya gelen ve sandığı kullanmak isteyen bir anne, kapağı açmakta bebeğini içeriye bırakmaktadır. Annenin bebeği bıraktıktan sonraya kapağı kapatması ile birlikte sistem kapağı kilitlemekte, böylece dışarıdan açılarak bebeğin sandıktan çıkarılması engellenmiş olmaktadır. Anne tarafından bebek konularak kapak kapatıldıktan, annenin uzaklaşmasına olanak verecek bir süre geçtikten sonra bir alarm devreye girmekte, bu alarm sayesinde sandığa bebek konulduğunu öğrenen kuruluş görevlilerince bebek alınmakta ve sağlık vb. açılardan gerekli bakımı yapılmaktadır. (...) Annenin çocuğunun geri alma ihtimaline karşı 8 hafta kadar bir süre beklendikten sonra evlat edinmeyle ilgili işlemler başlatılmaktadır."

Bu uygulama, terk bebeklerin hayatta kalmasını sağlamak açısından işlevsel görünmektedir. Özellikle Türkiye gibi kürtaj uygulamasının kısıtlı veya yasak olduğu ülkelerde kadınların resmi kayda geçmemek adına usulsüz ve sağlıksız koşullarda doğum yaptığı, yeni doğanı camii avlusu, umumi tuvalet, çöp kutusu gibi yerlere terk ettiği bilinmektedir. Bebek sandığı benzeri bir uygulamanın olmasının hem kadın sağlığı hem de terk bebeklerin sağlıklı ve uygun ortamlarda evlat edindirilmesi için ülkemize de uyarlanabilme koşulları tartışılmalıdır. Öte yandan bebek sandığına terk edilen bebeğin biyolojik ailesinin bilinmemesi

ileriki yıllarda kökenini, anne-babasını öğrenemeyen yetişkin bireylerde psikolojik sorunlara neden olabilir. Daha önce de belirtildiği üzere Türk hukukunda, evlat edinen ile evlatlık arasında soy bağı ilişkisi kurulması, gerçek ana-baba ile çocuk arasındaki soy bağı ilişkisini ortadan kaldırmamaktadır. Bu konuyla bağlantılı olarak Rosenfeld ve Ark. (2006) evlat edinmeyle ilgili iki anlayışın söz konusu olduğunu; bir yandan, çocuğun biyolojik ebeveyni tarafından ilk terkinin "ilkel bir yara" açacağını ve bunun kişiliğini, gelecekteki bağlanma olanaklarını engelleyeceğini vurgulayanlar; diğer taraftan, biyolojik bağın aile köklerine bağlanmak için gerekli olmadığını, yeni aileye bağlanmanın çocuğun gelişimini sağlayacağını ileri sürenler olduğunu ifade eder.

3 Evlat Edinmiş Ailelerle Danışmanlık

Evlat edinme yukarıda da anlatılmaya çalışıldığı gibi uzun ve karmaşık bir süreçtir. Evlat edinen çiftin öncelikle üreme yeteneğinin olmadığını kabullenmesi, ardından evlat edinme başvurusu yaparak belirsiz bir süreye ve sonuca tahammül göstermesi oldukça zorlu ve sancılıdır. Linville ve Lyness (2007) evlat edinme süresince sağlık profesyonellerine özellikle de aile terapistlerine aileye destek sağlamak için çok iş düştüğünü, bu desteğin bilhassa evlat edinmeye hazırlık sürecinde gerekli olduğunu belirtir. Sosyal hizmet uzmanları ile işbirliği içinde aileyi yeni üyenin katılımı için hazırlamak ailenin yeni bir aile yaşam döngüsü basamağına geçmesini kolaylaştırır.

Atasay (1998)'a göre eşinin doğurganlığını engellemiş olma kaygısı kısır çiftlerde yaygındır. Bu kaygıdan kurtulmak için boşanma, böylece eşinin doğurganlığına kavuşmasına yol açma sık karşılaşılan bir durum olduğu gibi evlat edinerek evliliklerini onaran ve sürdüren çiftler de vardır. Bu yüzden Atasay (1998) evlatlığı evliliğin yürütülmesini sağlayan ve eşler için yapı harcı görevi gören bir nesne olarak değerlendirmenin olası olduğunu söyler. Linville ve Lyness (2007) aile terapistlerinin kimi ailelerle bu aşamada, kısırlık tedavisi ile ilgili yaralar ve kayıplar ile çiftin güçlü yanları ve kaynaklarının çalışılabileceğini söyler.

Bahçıvan-Saydan (2014) aile görüşmelerinde ve terapilerinde amacın evlat edinme ile ilgili olarak ailenin yaşadığı korkular, sırlar ve mitlerin ele alınması olduğunu vurgular. Yine bunla bağlantılı olarak ebeveynlerin evlat edindikleri gerçeğini çocuklarına aktarıırken yaşadıkları gerginliği, sıkıntıyı, çatışmayı azaltıp bu konunun aile içinde konuşulabilir hale gelmesini sağlamak da aile danışmanlığı uygulamaları açısından önemlidir.

Evlat edinilen çocuk açısından bakıldığında ise birincil bakım verenden yoksun olarak kurum bakımında geçirilen her gün ruhsal olarak yaralayıcıdır. Evlat edinme ile bebeğin veya çocuğun sağlıklı bir aile ortamına girmesi ve evlat edinmek için uzun ve zorlu süreçten geçmiş ve nihayet hayaline kavuşan ebeveynlerin onu her anlamda sarıp sarmalamasıyla karşılıklı olarak yaralar onarılır. Atasoy, (1998) eski toplumlarda evlat edinmenin bir törenle yapıldığı ve bu törenlerden bazılarının annenin kendi çocuğuna sahip olduğunu vurgular şekilde doğuma benzerlik gösterdiği ya da çocuğun babanın kanından emdiği sahneleri olduğunu söyler. Evlat edinmede ebeveynler ile çocuğun ilk karşılaşmasının sembolik olarak ne kadar önemli olduğu çocuğa evlat edinildiği bilgisini verirken de görülür. Çocuk tıpkı doğumunu dinler gibi onu evlat edinen ebeveynleri ile ilk temasını da tüm ayrıntıları ile duymak ister.

Merz ve McCall (2010) davranış problemi oranlarının evlat edinme yaşı ile birlikte önemli ölçüde arttığını öyle ki, ilk 18 aydan daha uzun bir süre boyunca kurumsal yoksunluğa maruz kalan çocukların, hiç kurumsallaşmamış çocuklardan daha yüksek davranış problemi oranlarına sahip olduğunu ifade eder. Öte yandan Altınoğlu-Dikmeer, (2009), evlat edinilmiş çocuklar üzerinde yaptığı çalışmada yaşamlarının ilk bir yılı içinde evlat edinilen çocuklarla,

daha sonraki dönemlerde evlat edinilen çocuklar arasında davranış sorunları ya da bağlanma açısından anlamlı bir fark bulunmadığını söyler.

Evlat edinilmiş çocuklarda duygusal ve davranışsal sorunların evlat edinme yaşından ziyade çocuğun evlat edinildiğini öğrenme yaşı ile ilişkili olduğu Bahçivan-Saydam (2014)'ın klinik gözlemlerinde ve Altınoğlu-Dikmeer (2009)'ın araştırmasında tespit edilmiştir. Çocuğun evlat edinildiğini öğrenme yaşı arttıkça sorun davranışları da arttığı görülmüştür. Sosyal hizmet kuruluşlarından evlat edinen ailelerle yapılan görüşmelerde ailenin çocuğa evlat edinmiş olduklarını söylemelerinin gerekleri açıklanır ve çocuk ortalama olarak okul çağına gelmeden bu bilginin paylaşılması, çocuğun bu konudaki merakının giderilmesinin önemi anlatılır.

Evlat edinilen çocuğa evlat edinildiğini açıklamak evlat edinilmiş birçok çift için kendi yaralanmalarını tekrar hatırlama anlamı taşır. Dolayısıyla evlatlık çocuk evlat edinen çift için potansiyel travma nesnesidir (Atasoy, 1998). Bahçivan-Saydam (2014)'e göre çocuğa biyolojik kökeni hakkında açıklama yapmanın zamanı ve şekli konusunda farklı görüşler mevcuttur; önemli olan açıklamanın çocuğun anlayabileceği, psikolojik olarak taşıyabileceği düzeyde olması ve onun için yeni bir anlam kazanan aile ortamında kendini güvende hissetmesidir.

Her çocuk gibi evlat edinilmiş çocuk da 3-5 yaş civarında çevresinde hamile kadın gördüğünde “anne ben senin karnından mı çıktım” türünden sorular sorar. Evlat edinmiş anne ve babanın bu sorulara sevecen, doğal, sakin, açık, kapsayıcı ve basit bir şekilde yanıtlanması, onun karnında değil kalbinde büyüdüğünü belirten hikayeler anlatması önerilir. Bahçivan-Saydam (2014) çocuğa bu bilgiyi açıklamada acele etmek, merak ettiği kadar fazla açıklama yapmanın, öğrenmesi için ısrarcı olmanın çocukta agresyon, regresyon ve bilinç bulanıklığına sebep olabileceği konusunda uyarır. Çocuk büyüdükçe benzeri soruları tekrar tekrar ve farklı aile bireylerine sorduğunda tutarlı ifadelerle karşılaşması önemlidir, bu konuyu istediği zaman konuşabileceğini hissetmesi çocuğun güven duygusunu sarsmaz.

4 Sonuç ve Değerlendirme

Evlat edinmiş ailelerle aile danışmanlığı veya terapisi yürütülürken ailenin evlat edinmede hangi aşamada olduğuna göre ailenin ihtiyaçlarını belirlemek yararlı olur. Aile hazırlık sürecindeyse çiftin biyolojik olarak çocuk sahibi olamama ile ilgili hayal kırıklıkları, evlat edinerek aileye yeni bir üye katma ile ilgili kaygıları çalışılabilir.

Konu ile ilgili literatürde ailelerin en çok da çocuğa evlat edinilmiş oldukları bilgisini verme kaygısıyla ya da bu bilgiyi verdikten sonra çocuğun tepkileri üzerine ruh sağlığı uzmanlarına başvurdukları yer alır. Ailelerin evlat edindikleri çocukla ilgili yaşadıkları süreci başından beri hissettikleri duyguları da içine katarak çocuğa aktarmalarını sağlamak, örneğin, kurum ne zaman aradı?, telefon geldiğinde ebeveyn ne yapıyordu, ne hissetti?, ilk karşılaşma nasıl oldu?, Ne giyinmişlerdi?, kucaklarına alınca ne hissettiler?...vb bilgileri iletmeleri için aileleri cesaretlendirmek önemlidir. Çocuk bilgiyi detaylı olarak ilk aldığı anda sindirmekte zorlanabilir, inkar edebilir, yas tepkileri verebilir. Ailenin bu durumu anlayışla karşılayıp ihtiyaç hissettiğinde çocuğun yanında olması önemlidir. Bahçivan-Saydam (2014) odağın, çocuğun gereksinimlerinin olması, çocuğun talebinin bilginin aktarımında belirleyici olması gerektiğini ifade eder.

Kaynakça

Altınoğlu-Dikmeer, D. İ., (2009). Emotional and behavioral problems in relation with the attachment securities of adopted vs. Non-adopted children and the child rearing practices of

their parents. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Ankara.

Atasoy, A.Z. (1998). Evlat edinmiş bir annenin evlat edinmesi. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 5, 84-92.

Bahçıvan-Saydam, R. (2014). Evlat edinme ve sır sorunsalı: Vaka örnekleri ile gözden geçirme. *Yansıtma Dergisi*, 21,67-82

Bussinger, R. V., Merçon-Vargas, E.A., Nascimento, D. B., Edinete, M. R. (2018). What characteristics are accepted in the child by Brazilian adoption applicants? A latent class analysis, *Children and Youth Services Review*, 95, 125–133.

AÇVSHBA. (2019a). Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. Koruyucu Aile. <https://koruyucu.ailevecalisma.gov.tr/koruyucu-aile-nedir> (29.05.2019).

AÇVSHBA. (2019b). *Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. Evlat Edinme*, <https://www.ailevecalisma.gov.tr/tr-tr/sss/cocuk-hizmetleri-genel-mudurlugu/evlat-edinme-hizmeti/>, (29.05.2019).

Işık, M. (2005). *Evlat Edinme*. Ankara: Adalet Yayınları.

İkizler, M. (2007) Hukuki Boyutu ile Almanya’da Bebek Sandığı ve Anonim Doğum Uygulamaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Cilt: 9, Özel Sayı*, 683-719.

Karatay, A. (2017) Türkiye’de Koruyucu Aile: Kökenleri, Gelişimi ve Bugünü, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 389-427.

Linville, D. & Lyness, A.P. (2007). Twenty american families': stories of adaptation adoption of children from russian and romanian institutions. *Journal of Marital and Family Therapy*. 33, 1, 77-93.

Merz, E. C. & McCall, R.B. (2010). Behavior Problems in Children Adopted from Psychosocially Depriving Institutions. *J Abnorm Child Psychol*. 38, 459–470 DOI 10.1007/s10802-009-9383-4.

Rosenfeld Z., Burton J., Coster L., Duret I. (2006). Adoption et construction identitaire, *Cahiers critiques de thérapie familiale et de pratiques de réseaux*, 2 (37), 157-171. DOI :10.3917/ctf.037.0157.

Stein, E., Evans, B., Mazumdar, R., & Rae-Grant, N. (1996). The mental health of children in foster care: A comparison with community and clinical samples. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 41(6), 385-391.

Şimşek Z., Erol N., Öztop D., Özer-Özcan Ö. (2008). Kurum Bakımındaki Çocuk ve Ergenlerde Davranış ve Duygusal Sorunların Epidemiyolojisi; Ulusal Örneklemde Karşılaştırmalı Bir Araştırma. *Türk Psikiyatri Dergisi*, (19) 3, 235-246.

Üstüner S., Erol N., Şimşek Z. (2005) Koruyucu aile bakımı altındaki çocukların davranış ve duygusal sorunları. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 12 (3): 130–140.

Yörükoğlu, A. (1983). *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

GELECEĞİN ARAYIŞINDA: FAL, BÜYÜ, MUSKA, RUKYE

Rüçhan GÖKDAĞ¹

Abstract

From the moment people appeared on the stage of history, they always wondered about the aftermath and the mysterious. He used every conceivable technique to make the unknown known. (1) The use of such a technique necessitates mastery of various rituals, while at the same time it requires a person with a strong communication aspect who can evaluate this dominance. The need for an opinion leader for the societies in themselves, as in every field, in the spiritual spheres, has also allowed the people with the above knowledge to be deemed worthy and that this tradition has been carried through different rituals in different cultures throughout the ages.

Increasing confidence in rational information along with the Information Age and simultaneous data sharing with a global communication network reduce the interest and value given to such rituals by attracting information from the center to the individual, but maintains a considerable presence in the regions where the tradition is protected. The reason for this research was the increase in the popularity of various rituals in the environment and in the media, and the observations about the results of this popularity. In the electronic surveys made due to these observations; The participants stated that the rituals of the rituals were due to many factors. In this respect, it is thought to shed light on the Sociology of Communication studies and literature information in the field of Communication Sciences. The aim of this study is to guide the researchers who will conduct a more in-depth study of the relationship of the variables. The aim of this study is to reveal the factors and factors that push the person between fortune and magic to individuals under the main theme, regardless of gender and sexual orientation.

Keywords: Fale, Health, Sorcery, Amulet, Rukieh

Özet

İnsanlar tarih sahnesine çıktığı andan itibaren hep sonrayı ve gizemli olanı merak etmiştir. Bilinmeyeni bilinir kılmak için de akla gelebilecek her türlü tekniği kullanmıştır. (1) Böyle bir tekniğin kullanımı çeşitli ritüeller geleneğine hâkim olmayı zorunlu kılarken, aynı zamanda bu hakimiyeti değerlendirebilecek iletişim yönü kuvvetli bir kişiye de ihtiyaç duyar. Topluların kendilerine, her alanda olduğu gibi, manevi alanlarda da bir kanaat önderine ihtiyaç duyuşu, yukarıdaki birikime sahip kişilerin ayrıca değerli sayılmasına ve bu geleneğin çağlar boyu, farklı kültürlerde, farklı ritüellerle taşınmasını sağlamıştır.

Bilgi Çağı ile birlikte rasyonel bilgiye olan güvenin artışı ve küresel bir iletişim ağı ile eşzamanlı veri paylaşımı bilgiyi merkezden bireye çekerek bu tarz ritüellere ilgiyi ve verilen değeri azaltsa da, geleneğin korunduğu bölgelerde azımsanamayacak derecede varlığını korumaktadır. Araştırmacıyı bu çalışmaya iten sebep ise çevresinde ve medyada çeşitli

¹ Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi, rgokdag@anadolu.edu.tr

ritüellere olan rağbetin artışı ve bu rağbetin doğurduğu sonuçlar hakkındaki gözlemi olmuştur. Bahsi geçen gözlemler nedeniyle yapılan elektronik anketlerde; katılımcılar, bu ritüellere olan rağbetin pek çok etkenden kaynaklandığını düşündüklerini belirtmişlerdir. Konu ile ilgili öncelikli olarak İletişim Bilimleri alanındaki İletişim Sosyolojisi araştırmalarına ve kaynak bilgilerine ışık tutulması düşünülmüş ve bu alanda nüfus bilimsel verilerle (yaş, cinsiyet, eğitim, vb.) bu ilgiyi etkilediği düşünülen değişkenlerin ilişkisi yönünde daha derinlemesine araştırma yapacak araştırmacılara da yol göstermesi hedeflenmiştir. Bu çalışmanın amacı, cinsiyet ve cinsel yönelim göz etmeksizin kişiyi fal ve büyüye iten unsurları ve etmenleri ana tema başlıkları altında ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Fal, Büyü, Gelenek, Muska, Rukye

Giriş

Yeryüzündeki tüm canlılar yaşamını güvenli bir planda yaşama gayreti gösterir. Mevsimlere göre göç eden, doğanın akışına göre yaşam alanını şekillendiren canlılar daima geleceğini güvence altına almak isteği ve dürtüsü ile bunu yapar. Ancak bakir doğaya karşı kendi maddi ve manevi kültürünü geliştiren insanın yaşam planını şekillendiren tek şey doğanın akışı değil insan temelli zihinsel süreçler de olmuştur (Ekonomik Kaygı, Düşünsel Sistemler vb.). Bu zihinsel süreçlerle birlikte insan, gelecek, yani gizemli olanın buğusunu açık bir görüntüye kavuşturmak istemiş, bunun içinse birtakım ayinlere başvurmuştur. Bu ayinlerin temelini oluşturan fal, büyü ve türevleri unsurlar varoluşundan beri yaşamını anlamlandırma çabası içinde olan bireyin, geleceğini öğrenmek ve geleceğin kendisine getireceği bilinmeyen olayları kontrol etmek amacıyla başvurduğu bir pratiktir. (2) Bu ayinler farklı toplulukların farklı edimlerinden kalıntılar bulundursa da yaşadığımız coğrafyada Türk-Şaman dönemi edimleri ve İslam öncesi Arap coğrafyası ritüellerinden kalan edimlerin ağırlıkta olduğu gözlemlenmektedir. (3,4) İlahi ve beşeri tüm kanunlarda yasaklanmış olan fal, (5) her iki şekilde de insanın önünde bir engel teşkil etmemiş, aksine bu ‘kehanetlerin’ habercisi kişiler toplumda önemli bir değere sahip olmuştur. Ayrıca fal, ait olduğu toplumdaki bir özelliğe, görünümüne, yapıya, ihtiyaca, eğilime ve düşünce biçimine işaret etmesi açısından ait olduğu topluma dair önemli bir veridir ve araştırılması o topluma dair önemli ipuçları verebilir (6). Toplumsal sorunlara eğilen bazı sanat yapıtlarında da geleneksel, refah açısından düşük düzeyde yaşayan bireylerin fal, büyü, muska, rukye (okuyup-üfleme) gibi ayinlere eğilimi oluşuna bir ayna tutulmuştur. Bu açıdan ele alındığında fal ve türevlerine olan ilginin ve bu unsurların bireyin, bireyin oluşturduğu toplumun geleceğe bakışındaki kaygısını da ele alabilmek adına mühim bir kaynak imkanını bizlere sunar. Bu düşünceden hareketle araştırmacı, hem batıl inançların toplumun akıbeti ile ilişkisini hem de toplumun akıbetinin batıl inançlara olan eğilimini denetlemek adına bu araştırmayı yapmayı gerekli görmüş, bu yöndeki eğilimlerin sosyo-kültürel yapının, dini, siyasi ve toplumsal normların ne denli ilişkili olduğunun da denetlemesini yapmıştır. Böylece bu çalışma bireylerin fal, büyü vb. inanışları nasıl değerlendirdiklerini ortaya koyarak ilerideki çalışmalara ışık tutarken, aynı zamanda yararlanabilecekleri bir kaynağı İletişim alanına katmaktadır.

Sorun ve Çalışmanın Önemi

- İnsanlar, sık sık yaşadıkları, genellikle aşk ve iş hayatıyla ilgili olan sorunlarına çözüm aramak için bu yerlere gelir ve falcılardan yardım alırlar.
- İnsanlar falcıların tavsiyesi ve rehberliği ile rahatlamaya çalışırlar ve falcıların yardımı ile yaşamlarına ilişkin yeni kararlar alırlar.

- Ülkemizde bir sektöre dönüşen falcılık ve büyücülük toplumda zemin kazanmış para ve ün kazanmanın, insanları kendisine hayran bıraktırmanın popüler bir aracı haline gelmiştir. Ayrıca bu ritüel ve ayinleri uygulayan bireyler belirli bilimsel kaynaklara dayandırmadan hurafe ve dedikoduları sanki dinin genel kuralları gibi bir riyakarlık ve sahtekarlık içine girmekte ve insanları duygusal ve maddi açıdan sömürmektedir. Araştırmada yapılan literatür incelenmesinde falcılık ve büyücülük ile ilgili çıkarılan genel kitapların dışında; bilimsel araştırma ve çalışmalara ulaşılamamıştır. Bu araştırma zinciriyle hiç olmazsa genç araştırmacılara bilimsel çalışmalarında yol gösterici ve motive edici olmak amacını güdülmüştür.

Amaçlar

Bu çalışmanın genel amacı; bireylerin fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellerine katılmalarını sağlayan faktörleri bulmaktır. Bu genel amaca ulaşmak için, araştırmada cevap bulmak amacıyla aşağıdaki araştırma soruları geliştirilmiştir.

- 1) Fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellerin uygulanmasında ve yapılmasında sosyo-ekonomik düzey, ücret ödeme, mesken durumu, refah durumu ve cinsiyet gibi demografik etmenlerin saptanması.
- 2) Fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellerin bireyin hayatında ne denli yer kaplayıp, kaplamadığını ve kaplıyorsa; hangi alanlarda etkilendiğinin araştırılması.
- 3) Fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellerin bireyleri uygulama öncesi ve sonrasında nasıl bir duygu durumuna soktuğunun araştırılması.
- 4) Bireyleri fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellere iten ve uygulatan etmenlerin araştırılması.
- 5) Fal, büyü, rukye, muska gibi ayin ve ritüellerin uygulanmasında birey ya da bireyleri çeşitli normların etkileyip etkilemediğinin tespit edilmesi.

Yöntemler

Araştırma Evreni ve Örnekleme

Araştırmamızın evrenini Eskişehir’de 2018 Ekim-2019 Mayıs ayları arasında ikamet eden bireylerin tümü oluşturmaktadır. Araştırmamızın örneklemini 2018 Ekim-2019 Mayıs ayları arasında Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yunus Emre Kampüsü, Eskişehir Teknik Üniversitesi İki Eylül Kampüsü, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Meşelik Kampüsü ve Eskişehir’in Kamusal Alanlarında bulunan bireylerin arasından tesadüfi örnekleme yöntemi ile rassal olarak seçilmiş 650 kişi oluşturmaktadır.

Tanımlayıcı İstatistikler

Bu çalışmamızdaki cevaplayıcıların %59,5’i kadın, %40,5’i erkektir. Cevaplayıcıların yaşlarının ortalaması 24,78’dir. Cevaplayıcıların eğitim düzeylerinin sırasıyla %3,1 ile ilköğretim, %9,2 ile lise, %16,3 ile yüksek lisans/doktora, %71,4 ile üniversite olduğu anlaşılmaktadır. Cevaplayıcıların sosyo-ekonomik düzeylerinin sırasıyla %7,3 ile 5000+, %13,7 ile 2500-5000 aralığında ve %31,7 ile 1000-2500 aralığında ve %46,0 ile 0-1000 aralığında olduğu anlaşılmaktadır. Cevaplayıcıların medeni durumları sırasıyla %2,9 ile boşanmış, %12,3 ile evli ve %83,8 ile bekar olarak tespit edilmektedir. Cevaplayıcıların mesken

durumları sırasıyla %6,9 ile geniş aile, %11,6 ile evlilik dışı beraberlik, %21,3 ile yalnız, %59,0 ile çekirdek aile olduğu görülmektedir. Cevaplayıcıların kardeş sayıları sırasıyla %3,9 ile 5, %5,8 ile 4, %21,0 ile 3, %28,9 ile 2 kardeş oldukları, %17,1'inin ise kardeşinin olmadığı görülmektedir.

Tablo 1: Demografik Soruların Frekans Tabloları

Değişkenler	Frekans	Yüzde
Cinsiyet		
Kadın	368	59,5
Erkek	251	40,5
Eğitim Durumu		
İlköğretim	19	3,1
Lise	57	9,2
Üniversite	442	71,4
Yüksek Lisans/Doktora	101	16,3
Sosyo-Ekonomik		
0-1000	285	46,0
1000-2500	196	31,7
2500-5000	85	13,7
5000+	45	7,3

Değişkenler	Frekans	Yüzde
Medeni Durum		
Evli	76	12,3
Bekar	519	83,8
Boşanmış	18	2,9
Mesken Durumu		
Geniş Aile *	43	6,9
Çekirdek Aile**	365	59,0
Yalnız	132	21,3
Evlilik Dışı Beraberlik***	72	11,6
Kardeş Sayısı (Siz Dahil)		
Hiç	106	17,1
2	241	38,9
3	130	21,0
4	36	5,8
5	24	3,9

(*)Dede, hala gibi ikincil dereceden akrabalarla aynı daire ya da apartman ya da komşu

(**)Anne, baba, çocuklar

(***)Ev arkadaşlığı

Model

Araştırmanın modeli Genel Tarama Modelidir

Veri Toplama Aracı

Çalışma için hazırlanan anket formunun ilk bölümünde katılımcıların cinsiyetleri, yaşları, eğitim durumları, mesken durumları, kardeş sayıları, maddi durumları, sosyo-ekonomik seviyeleri, meslekler ve refah düzeyleri gibi demografik sorular sorulmuştur. İkinci bölümde ise literatürden yararlanarak hazırlanmış anketin amaçlarına yönelik içerik soruları sorulmuştur. Anket toplam 28 sorudan oluşmaktadır.

Anket soruları toplam 20 anketör tarafından üniversite kampüslerinde ve kamusal alanlarda yüz yüze metotla 650 kişiye uygulanmıştır. Uygulanan 650 anket arasından 31 anket geçersiz kabul edilerek değerlendirmeye alınmamış ve 619 ankete düşürülmüştür. İstatistiksel yöntemler 619 anket üzerinde uygulanmıştır. Toplanan verilerin çok büyük bir kısmının kategorik olmasından dolayı verilerin analizinde kontenjans tabloları, ki-kare tabloları yararlanılmıştır.

Bulgular

Tablo 2: Cevaplayıcıların Refah Düzeyine Göre Frekans Tablosu

	Aile İdaresini Yürütüyorum		Yalnız Yaşıyorum		Ortak Paylaşım		Yalnızca Anne/Baba		Toplam	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Yetmiyor	36	13,7	101	38,5	75	28,6	50	19,1	262	43,8
Yetiyor	46	13,7	100	29,8	112	33,3	78	23,2	336	56,2
Toplam	82	13,7	201	33,6	187	31,3	128	21,4	598	100,0

“Refah Düzeyi” çoktan seçmeli sorusuna 262 (%43,8) cevaplayıcı yetmediğini söylerken, 336 (%56,2) cevaplayıcı yettiğini söylemektedir. 82 (%13,7) cevaplayıcı refah düzeyinde aile idaresini yürüttüğünü, 201 (%33,6) cevaplayıcı refah düzeyinde yalnız yaşadığını, 187 (%31,3) cevaplayıcı refah düzeyinin ortak paylaşım olduğunu, 128 (%21,4) cevaplayıcı refah düzeyinin yalnızca anne/babadan olduğunu söylemektedir. Cevaplayıcıların %38,5’i refah düzeyinin yetmediğini ve yalnız yaşadığını belirtmektedir. Cevaplayıcıların %33,3’ü refah düzeyinin yettiğini ve ortak paylaşım yaptığını söylemektedir.

Tablo 3: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinlere Batıl Bulma ve Uygulama Düzeylerine Göre Frekans Tablosu

	Uygulamıyorum		Uyguluyorum		Toplam	
	f	%	f	%	f	%
Evet, buluyorum	319	51,5	89	14,4	408	65,9
Hayır, bulmuyorum	165	26,7	79	12,8	244	39,4

“Fal, büyü, muska vb. ayinleri batıl (asılsız) buluyor musunuz? Her durumda uyguluyor musunuz?” çoklu yanıt sorusuna 319 (%51,5) cevaplayıcı evet, buluyorum ve uygulamıyorum, 89 (%14,4) cevaplayıcı evet, buluyorum ve uyguluyorum cevabını vermektedir. Aynı soruya 165 (%26,7) cevaplayıcı hayır, bulmuyorum ve uygulamıyorum, 79 (%12,8) cevaplayıcı hayır, bulmuyorum ve uyguluyorum cevabını vermektedir.

Tablo 4: Cevaplayıcıların Belirli Normların Etkisinde Olma Düzeylerine Göre Frekans Tablosu

	Evet, Normlar Sebebiyle Yapmam		Hayır, Normlar Olsa da Yaparım		Toplam	
	f	%	f	%	f	%
Bireysel	207	33,4	189	30,5	396	64,0
Dini	219	35,4	159	25,7	378	61,1
Etik	154	24,9	139	22,5	293	47,3
Hukuki	139	22,5	125	20,2	264	42,6
Ahlaki	159	25,7	132	21,3	291	47,0
Toplumsal/Sosyal	123	19,9	166	26,8	289	46,7
Geleneksel	116	18,7	160	25,8	276	44,6

“Uygularken/uygulamazken sebebi olarak dini-hukuki-bireysel-toplumsal-ahlak-etik normların etkisini görüyor musunuz?” çoklu yanıt sorusuna bireysel için cevaplayan 396 (%64,0) kişi arasından sırasıyla 189 (%30,5) cevaplayıcı hayır, normlar olsa da yaparım, 207 (%33,4) cevaplayıcı evet, normlar sebebiyle yapmam cevabını vermektedir. Dini için cevaplayan 378 (%61,1) kişi arasından sırasıyla 159 (%25,7) cevaplayıcı hayır, normlar olsa da yaparım, 219 (%35,4) cevaplayıcı evet, normlar sebebiyle yapmam cevabını vermektedir. Etik için cevaplayan 293 (%47,3) kişi arasından sırasıyla 139 (%22,5) cevaplayıcı hayır, normlar olsa da yaparım, 154 (%24,9) cevaplayıcı evet, normlar sebebiyle yapmam cevabını vermektedir. Hukuki için cevaplayan 264 (%42,6) kişi arasından sırasıyla 125 (%20,2) cevaplayıcı hayır, normlar olsa da yaparım, 139 (%22,5) cevaplayıcı evet, normlar sebebiyle yapmam cevabını vermektedir. Ahlaki için cevaplayan 291 (%47,0) kişi arasından 132 (%21,3) cevaplayıcı hayır, normlar olsa da yaparım, 159 (%25,7) cevaplayıcı evet, normlar sebebiyle yapmam cevabını vermektedir. Toplumsal/sosyal için cevaplayan 289 (%46,7) kişi arasından sırasıyla 123 (%19,9) cevaplayıcı evet, normlar sebebiyle yapmam, 166 (%26,8) cevaplayıcı hayır, normlar olsa da yaparım cevabını vermektedir. Geleneksel için cevaplayan 276 (%44,6) kişi arasından sırasıyla 116 (%18,7) cevaplayıcı evet, normlar sebebiyle yapmam, 160 (%25,8) cevaplayıcı hayır, normlar olsa da yaparım cevabını vermektedir.

Tablo 5: Cevaplayıcıların Belirli Problemlerinin Çözümüne Ulaşma Durumunda Fal, Büyü, Muska Gibi Etm enlere Başvurmama Düzeyine Göre Frekans Tablosu

	Çözülürse de Başvururum		Çözülürse Başvurmam		Yalnızca Baskı ve Yoğunluk Dönemlerinde Başvururum		Toplam	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Aile	39	6,3	250	40,4	47	7,6	336	54,3
İlişki	60	9,7	213	34,4	68	11,0	341	55,1
Ekonomik/Kariyer	38	6,1	229	37,0	47	7,6	314	50,7
Kişisel Kaygılar	45	7,3	219	35,4	77	12,4	341	55,1
Sağlık Endişesi	29	4,7	238	38,4	46	7,4	313	50,6

“Hangi probleminiz çözüme ulaştığında fal, büyü, muska vb. etmenlere başvuramazsınız?” çoklu yanıt sorusuna aile için cevaplayan 336 (%54,3) kişi arasından sırasıyla

250 (%40,4) cevaplayıcı çözülürse başvurmam, 47 (%7,6) cevaplayıcı yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum, 39 (%6,3) cevaplayıcı çözülürse de başvururum cevabını vermektedir. İlişki için cevaplayan 341 (%55,1) kişi arasından sırasıyla 213 (%34,4) cevaplayıcı çözülürse başvurmam, 68 (%11,0) cevaplayıcı yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum, 60 (%19,7) cevaplayıcı çözülürse de başvururum cevabını vermektedir. Ekonomik/kariyer için cevaplayan 314 (%50,7) kişi arasından sırasıyla 229 (%37,0) cevaplayıcı çözülürse başvurmam, 47 (%7,6) cevaplayıcı yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum, 38 (%6,1) cevaplayıcı çözülürse de başvururum cevabını vermektedir. Kişisel kaygılar için cevaplayan 341 (%55,1) kişi arasından sırasıyla 219 (%35,4) cevaplayıcı çözülürse başvurmam, 77 (%12,4) cevaplayıcı yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum, 45 (%7,3) cevaplayıcı çözülürse de başvururum cevabını vermektedir. Sağlık endişesi için cevaplayan 313 (%50,6) kişi arasından sırasıyla 238 (%38,4) çözülürse başvurmam, 46 (%7,4) cevaplayıcı yalnızca baskı ve yoğunluk dönemlerinde başvururum, 29 (%4,7) cevaplayıcı çözülürse de başvururum cevabını vermektedir.

Tablo 6: Cevaplayıcıların Belirli Unsurların Etkisinde Kalarak Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlere Yakınlaşma ya da Uzaklaşma Düzeyine Göre Frekans Tablosu

	İtiyor		Uzaklaştırıyor		Toplam	
	f	%	f	%	f	%
Medya Haberleri	79	12,8	275	44,4	354	57,2
Komşu/Akraba Anlatıları	152	24,6	226	36,5	378	61,1
Komşu/Akraba/Arkadaş İsteği	204	33,0	179	28,9	383	61,9

“Hangi unsurlar sizi bu ayinlere itiyor ya da bu ayinlerden uzaklaştırıyor?” çoklu yanıt sorusuna medya haberleri için cevaplayan 354 (%57,2) kişi arasından sırasıyla 275 (%44,4) cevaplayıcı uzaklaştırıyor, 79 (%12,8) cevaplayıcı itiyor cevabını vermektedir. Komşu/akraba anlatıları için cevaplayan 378 (%61,1) kişi arasından sırasıyla 226 (%36,5) cevaplayıcı uzaklaştırıyor, 152 (%24,6) cevaplayıcı itiyor cevabını vermektedir. Komşu/akraba/arkadaş isteği için cevaplayan 383 (%61,9) kişi arasından sırasıyla 204 (%33,0) itiyor cevabını vermişken 179 (%28,9) cevaplayıcı uzaklaştırıyor cevabını vermektedir.

Tablo 7: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemleri ve Sonuçlarını Gizli Tutma veya Çevresiyle Paylaşma Tercihine Göre Frekans Tablosu

	Kimseye Önermem		Öneririm		Toplam	
	f	%	f	%	f	%
Gizli Tutarım	204	33,0	80	12,9	284	54,1
Sadece Arkadaşlarıma Söylerim	138	22,3	176	28,4	314	50,7
Sadece Aileme Söylerim	120	19,4	79	12,8	199	32,1
Sadece Eşime/Sevgilime Söylerim	105	17,0	71	11,5	176	28,4

“Eylemi ve sonuçlarını gizli tutar mısınız yoksa çevrenizdekilere söyler ve önerir misiniz?” çoklu yanıt sorusuna 284 (%54,1) cevaplayıcı arasından sırasıyla 204 (%33,0) cevaplayıcı gizli tutarım, kimseye önermem, 80 (%12,9) cevaplayıcı gizli tutarım, öneririm cevabını vermektedir. 314 (%50,7) cevaplayıcı arasından sırasıyla 176 (%28,4) cevaplayıcı sadece arkadaşlarıma söylerim, öneririm cevabını verirken, 138 (%22,3) cevaplayıcı sadece arkadaşlarıma söylerim, kimseye önermem cevabını vermektedir. 199 (%32,1) cevaplayıcı arasından sırasıyla 120 (%19,4) cevaplayıcı sadece aileme söylerim, kimseye önermem

cevabını verirken, 79 (%12,8) cevaplayıcı sadece aileme söylerim, öneririm cevabını vermektedir. 176 (%28,4) cevaplayıcı arasından sırasıyla 105 (%17,0) cevaplayıcı sadece eşime/sevgilime söylerim, kimseye önermem cevabını verirken, 71 (%11,5) cevaplayıcı sadece eşime/sevgilime söylerim, öneririm cevabını vermektedir.

Tablo 8: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemleri Takip Edip Etmemeleri ve Gözlemledikleri Doğruluk Payı Düzeyinin Frekans Tablosu

	Doğru Çıkmadı		Bir Kısmı Doğru Çıktı		Hepsi Doğru Çıktı		Toplam	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Takip Etmedim	210	74,5	69	24,5	3	1,1	282	57,3
Takip Ettim	63	30,0	139	66,2	8	3,8	210	42,7
Toplam	273	55,5	208	42,3	11	2,2	492	100,0

“Bahsi geçen kehanetleri takip ediyor musunuz? Doğruluk payı gözlemlediniz mi?” çoktan seçmeli sorusuna 282 (%57,3) cevaplayıcı takip etmediğini söylerken 210 (%42,7) cevaplayıcı takip ettiğini söylemektedir. 273 (%55,5) cevaplayıcı bu kehanetlerin doğru çıkmadığını, 208 (%42,3) cevaplayıcı bu kehanetlerin bir kısmının doğru çıktığını, 11 (%2,2) cevaplayıcı hepsinin doğru çıktığını söylemektedir. Cevaplayıcıların %74,5’i bahsi geçen kehanetleri takip etmediğini ve bu kehanetlerin doğru çıkmadığını söylemektedir. Cevaplayıcıların %66,2’si bahsi geçen kehanetleri takip ettiğini ve bir kısmının doğru çıktığını söylemektedir.

Ki-Kare Tabloları

Tablo 9: Sosyo-Ekonomik Durum Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlere Ücret Ödeme Durumunun İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evete bir miktar para ödüyorum	Hayır, sadece bazı ürünler temin ediyorum	Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	Toplam
		f	f	f	f
0-1000	f	28	42	134	204
	%*	13,7	20,6	65,7	100,0
	%**	34,6	44,7	57,8	41,1
1000-2500	f	24	33	67	124
	%*	19,4	26,6	54,0	100,0
	%**	29,6	35,1	28,9	30,5
2500-5000	f	23	10	22	55
	%*	41,8	18,2	40,0	100,0
	%**	28,4	10,6	9,5	13,5
5000+	f	6	9	9	24
	%*	25,0	37,5	37,5	100,0
	%**	7,4	9,6	3,9	5,9
Toplam	f	81	94	232	407
	%*	19,9	23,1	87,0	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0

Pearson Chi-Square 24,748^a Sig(p) ,000 *Sosyo-Ekonomik Düzeyi **Ücret Ödeme Şekli

Tablo 9’a bakıldığında sosyo-ekonomik seviye ve cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi eylemlere ücret ödeme durumu arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan ‘evet bir miktar para ödüyorum’ cevabını verenlerin

%34,6'sı 0-1000 TL sosyo-ekonomik düzeye, %29'sı 1000-2500 TL sosyo-ekonomik düzeye, %28,4'ü 2500-5000 TL sosyo-ekonomik düzeye, %7,4'ü 5000 TL'den fazla sosyo-ekonomik düzeye sahiptir. Cevaplayıcılardan 'hayır, sadece bazı ürünler temin ediyorum' cevabını verenlerin %44,7'si 0-1000 TL sosyo-ekonomik düzeye, %35,1'i 1000-2500 TL sosyo-ekonomik düzeye, %10,6'sı 2500-5000 TL sosyo-ekonomik düzeye, %9,6'sı ise 5000 TL'den fazla sosyo-ekonomik düzeye sahiptir. Cevaplayıcılardan 'sadece mobil uygulamaları kullanıyorum' cevabını verenlerin %57,8'i 0-1000 TL sosyo-ekonomik düzeye, %28,9'u 1000-2500 TL sosyo-ekonomik düzeye, %9,5'i 2500-5000 TL sosyo-ekonomik düzeye, %3,9'u 5000 TL'den fazla sosyo-ekonomik düzeye sahiptir. Bu bağlamda cevaplayıcıların sosyo-ekonomik düzeyleri arttıkça, bir miktar para ödeme eylemlerinin azaldığı görülmektedir.

Tablo 10: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinlere Ücret Ödeme Durumuna Göre Bu Ayinlerin Hayatlarında Ne Denli Yer Kapladığının İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Yaşamımı buna göre şekillendiririm	Birkaç gün etkisinde kalırım	Gün içinde etkisi geçer	Toplam
Evet bir miktar para ödüyorum	f	7	36	30	73
	%*	9,6	49,3	41,1	100,0
	%**	25,0	46,8	19,9	28,5
Hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum	f	10	22	27	59
	%*	16,9	37,3	45,8	100,0
	%**	35,7	28,6	17,9	23,0
Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	f	11	19	94	124
	%*	8,9	15,3	75,8	100,0
	%**	39,3	24,7	62,3	48,4
Toplam	f	28	77	151	256
	%*	10,9	30,1	59,0	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
	Pearson Chi-Square	33,190 ^a	Sig(p)	,000	*Ücret Ödeme Şekli **Hayatınızda Yer Kaplama Şekli

Tablo 10'a bakıldığında fal, büyü, muska gibi ayinlerin cevaplayıcıların hayatlarında ne denli yer kapladığı ve bu ayinlere ücret ödeme durumları arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan 'yaşamımı buna göre şekillendiririm' cevabını verenlerin %25,0'ı fal, büyü, muska gibi ayinlere bir miktar para ödediklerini, %35,7'si sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %39,3'ü ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan 'birkaç gün etkisinde kalırım' cevabını verenlerin %46,8'i bu ayinlere bir miktar para ödediklerini, %28,6'sı sadece bazı ürünler temin

ettiklerini, %24,7'si ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan 'gün içinde etkisi geçer' cevabını verenlerin %19,9'u bu ayın bir miktar para ödediklerini, %17,9'u sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %62,3'ü ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Bu bağlamda birkaç gün etkisinde kalan bireylerin bir miktar para ödemeye, gün içinde etkisinin geçtiğini düşünen bireylerin ise sadece mobil uygulamalar kullanmaya daha eğilimli oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 11: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklıklarına Göre Bu Eylemlerin Cevaplayıcılara Nasıl Hissettirdiğinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Çok iyi hissediyorum	Çok kötü hissediyorum/ psikolojimi etkiliyor	Hiçbir etkisini görmüyorum	Toplam
Hayır, hiç bulunmadım	f	11	36	63	110
	%*	10,0	32,7	57,3	100,0
	%**	17,2	36,0	43,4	35,6
En az bir kere bulundum	f	23	41	67	131
	%*	17,6	31,3	51,1	100,0
	%**	35,9	41,0	46,2	42,4
Çok defa bulundum	f	22	22	9	53
	%*	41,5	41,5	17,0	100,0
	%**	34,4	22,0	6,2	17,2
İmkan buldukça yaparım	f	8	1	6	15
	%*	53,3	6,7	40,0	100,0
	%**	12,5	1,0	4,1	4,9
Toplam	f	64	100	145	309
	%*	20,7	32,4	46,9	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		43,267 ^a	Sig(p)	,000	
					*Bulunma Sıklığı
					** Eylemin Nasıl Hissettirdiği

Tablo 11'e bakıldığında fal, büyü, muska gibi eylemlerin cevaplayıcılara nasıl hissettirdiği ve cevaplayıcıların bu eylemlerde bulunma sıklıkları arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistikî açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde hiç bulunmayanların %10,0'ı kendilerini bu eylemlerden sonra çok iyi hissettiklerini, %32,7'si çok kötü hissettiklerini, %57,3'ü hiçbir etkisini görmediklerini

söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu eylemlerde en az bir kere bulunanların %17,6'sı eylemden sonra çok iyi hissettiklerini, %31,3'ü çok kötü hissettiklerini, %51,1'i ise hiçbir etkisini görmediklerini söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu eylemlerde çok defa bulunanların %41,5'i eylemden sonra çok iyi hissettiklerini ve çok kötü hissettiklerini, %17,0'ı ise hiçbir etkisini görmediklerini söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu eylemleri imkan buldukça yapanların %53,3'ü eylemden sonra çok iyi hissettiklerini, %6,7'si çok kötü hissettiklerini, %40,0'ı hiçbir etkisini görmediklerini söylemişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi eylemlerde daha sık bulunan bireylerin kendilerini bu tarz eylemlerden sonra çok iyi hissettikleri, daha az bulunan bireylerin ise hiçbir etkisini görmedikleri tespit edilmiştir. Fal, büyü, muska gibi eylemlerden sonra çok kötü hisseden bireylerin büyük bir kısmının bu tarz eylemlerde daha az bulunduğu veya hiç bulunmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 12: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemleri Uygularken Hissettikleri ile Eylemin Nasıl Hissettirdiğinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Çok iyi hissediyorum	Çok kötü hissediyorum/ psikolojimi etkiliyor	Hiçbir etkisini görmüyorum	Toplam
Uygularken kendimi iyi hissediyorum	f	42	10	12	64
	%*	65,6	15,6	18,8	100,0
	%**	32,6	18,9	12,5	23,0
Uygularken kendimi kötü hissediyorum	f	44	27	25	96
	%*	45,8	28,1	26,0	100,0
	%**	34,1	50,9	26,0	34,5
Uygularken hislerimden emin olamıyorum	f	43	16	59	118
	%*	36,4	13,6	50,0	100,0
	%**	33,3	30,2	61,5	42,4
Toplam	f	129	53	96	278
	%*	46,4	19,1	34,5	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0

Pearson Chi-Square 28,829^a

Sig(p) ,000

*Eylemi Uygularken Hissedilen

** Eylemin Nasıl Hissettirdiği

Tablo 12'ye bakıldığında cevaplayıcıların fal büyü muska gibi eylemleri uygularken nasıl hissettiklerine göre bu eylemin nasıl hissettirdiği arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan eylemi uygularken kendini iyi hissettiğini söyleyenlerin %32,6'sı "çok iyi hissediyorum", %18,9'u "çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor" ve %12,5'i "hiçbir etkisini görmüyorum" cevaplarını

vermişlerdir. Eylemi uygularken kendini kötü hissettiğini söyleyenlerin %34,1'i "çok iyi hissediyorum", %50,9'u "çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor" ve %26,0'ı "hiçbir etkisini görmüyorum" cevaplarını vermişlerdir. Eylemi uygularken hislerinden emin olmadığını söyleyenlerin %33,3'ü "çok iyi hissediyorum", %30,2'si "çok kötü hissediyorum/psikolojimi etkiliyor" ve %61,5'i "hiçbir etkisini görmüyorum" cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda eylemi uygularken hislerinden emin olamayan bireylerin hiçbir etkisini görmedikleri görülürken, eylemi uygularken kendini iyi hissedenen bireylerin uygulama sonrasında kendilerini çok kötü hissettiği gözlenmiştir.

Tablo 13: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Bulunup Bulunmama Durumuna Göre Eylemin Sonrasında Hissettiklerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		İyi hislerle çıkarım	Kötü hislerle çıkarım	Toplam
Hayır hiç bulunmadım	f	44	46	90
	%*	48,9	51,1	100,0
	%**	25,0	44,2	32,1
En az bir kere bulundum	f	72	49	121
	%*	59,5	40,5	100,0
	%**	40,9	47,1	43,2
Çok defa bulundum	f	46	7	53
	%*	86,8	13,2	100,0
	%**	26,1	6,7	18,9
İmkan buldukça yaparım	f	14	2	16
	%*	87,5	12,5	100,0
	%**	8,0	1,9	5,7
Toplam	f	176	104	280
	%*	62,9	37,1	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
	Pearson Chi-Square	25,271 ^a	Sig(p)	,000
				*Bulunma Sıklığı **Ayınlerden Sonra Hissedilen

Tablo 13'e bakıldığında cevaplayıcıların daha önce hiç fal, büyü, muska gibi eylemlerde bulunup bulunmadıkları ve eylemin sonrasında hissettikleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan bahsi geçen eylemlerde hiç bulunmadığını söyleyenlerin %48,9'u iyi hislerle çıkarım, %51,1'i kötü hislerle çıkarım

cevaplarını vermişlerdir. Bahsi geçen eylemlerde en az bir kez bulunduğunu söyleyenlerin %59,5'i iyi hislerle çıkarım, %40,1'i kötü hislerle çıkarım cevaplarını vermişlerdir. Bahsi geçen ayinlerde çok defa bulunduğunu söyleyenlerin %86,8'i iyi hislerle çıkarım, %13,2'si kötü hislerle çıkarım cevaplarını vermişlerdir. Bahsi geçen ayinleri imkân buldukça yaptığını söyleyenlerin %87,5'i iyi hislerle çıkarım, %12,5'i kötü hislerle çıkarım cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi eylemlerde bulunma sıklıkları arttıkça iyi hislerle çıktığını söyleyen bireylerin sayısının da arttığı görülmektedir.

Tablo 14: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Bulunup Bulunmama Durumuna Göre Eylemi ve Sonuçlarını Arkadaşlarına Söyleme Önerme Düzeylerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Kimseye önermem	Öneririm	Toplam
Hayır hiç bulunmadım	f	55	41	91
	%*	57,3	42,7	100,0
	%**	40,1	23,3	30,7
En az bir kere bulundum	f	72	72	144
	%*	50,0	50,0	100,0
	%**	52,6	40,9	46,0
Çok defa bulundum	f	9	46	55
	%*	16,4	83,6	100,0
	%**	6,6	26,1	17,6
İmkân buldukça yaparım	f	1	17	18
	%*	5,6	94,4	100,0
	%**	0,7	9,7	5,8
Toplam	f	137	176	313
	%*	43,8	56,2	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		36,868 ^a	Sig(p)	,000
				*Bulunma Sıklığı **Önerme Durumu

Tablo 14'e bakıldığında cevaplayıcıların daha önce hiç fal, büyü, muska gibi eylemlerde bulunup bulunmadıkları ve eylemin sonuçlarını arkadaşlarına söyleme-önerme düzeyleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan bahsi geçen eylemlerde hiç bulunmadığını söyleyenlerin %57,3'ü kimseye önermem, %42,7'si öneririm cevaplarını vermişlerdir. Bahsi geçen eylemlerde en az bir kez bulunduğunu

söyleyenlerin %50'si kimseye önermem, %50'si öneririm cevaplarını vermişlerdir. Bahsi geçen eylemlerde çok defa bulunduğunu söyleyenlerin %16,4'ü kimseye önermem, %83,6'sı öneririm cevaplarını vermişlerdir. Bahsi geçen eylemleri imkân buldukça yaptığını söyleyenlerin %5,6'sı kimseye önermem, %94,4'ü öneririm cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi eylemlerde bulunma sıklıkları arttıkça cevaplayıcıların arkadaşlarına söyleme-önerme yüzdelerinin de arttığı gözlemlenmiştir.

Tablo 15: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlere Ücret Ödeme Durumuna Göre Eylemi ve Sonuçlarını Ailelerine Söyleme Önerme Düzeylerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Kimseye önermem	Öneririm	Toplam
Evet bir miktar ödüyorum	f	12	28	40
	%*	30,0	70,0	100,0
	%**	11,5	38,4	22,6
Hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum	f	32	15	47
	%*	68,1	31,9	100,0
	%**	30,8	20,5	26,6
Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	f	60	30	90
	%*	66,7	33,3	100,0
	%**	57,7	41,1	50,8
Toplam	f	104	73	177
	%*	58,8	41,2	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		17,661 ^a	Sig(p)	,000
				*Ücret Ödeme Şekli **Önerme Durumu

Tablo 15'e bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi ayinlere ücret ödeme ve sonuçlarını ailelerine söyleme-önerme düzeyleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan bir miktar para ödediğini söyleyenlerin %30'u kimseye önermem, %70'i öneririm cevaplarını vermişlerdir. Para ödemediğini, sadece bazı ürünler temin ettiğini söyleyenlerin %68,1'i kimseye önermem, %31,9'u öneririm cevaplarını vermişlerdir. Sadece mobil uygulamaları kullandığını söyleyenlerin %66,7'si kimseye önermem, %33,3'ü öneririm cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda bir miktar para ödediğini söyleyenler ailelerine söyler ve önerirken, sadece bazı ürünler temin ettiklerini ve sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söyleyen bireylerin kimseye önermedikleri gözlemlenmiştir.

Tablo 16'ya bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi eylemlere ücret ödeme durumu ve bu eylemleri takip edip etmeme durumları arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki

açından anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlere bir miktar para ödeyen bireylerin %24,4'ü bu eylemleri takip etmediğini, %75,6'sı ise takip ettiğini söylemişlerdir. Fal, büyü, muska gibi eylemlere para ödemeyip sadece bazı ürünleri temin eden bireylerin %54,4'ü bu eylemleri takip etmediğini, %45,6'sı takip ettiğini söylemişlerdir. Fal, büyü, muska gibi eylemlere para ödemeyip sadece mobil uygulamaları kullanan bireylerin %66,2'si bu eylemleri takip etmediğini, %33,8'i takip ettiğini söylemişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi eylemlere bir miktar para ödeyen bireylerin bu eylemleri takip ettiği, para ödemeyip sadece bazı ürünler temin eden ve para ödemeyip sadece mobil uygulamaları kullanan bireylerin ise bu eylemleri takip etmediği tespit edilmiştir.

Tablo 16: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlere Ücret Ödeme Durumuna Göre Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemleri Takip Edip Etmeme Durumlarının İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Takip etmedim	Takip ettim	Toplam
Evet bir miktar ödüyorum	f	20	62	82
	%*	24,4	75,6	100,0
	**	9,5	35,4	21,3
Hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum	f	49	41	90
	%*	54,4	45,6	100,0
	**	23,3	23,4	23,4
Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	f	141	72	213
	%*	66,2	33,8	100,0
	**	67,1	41,1	55,3
Toplam	f	210	175	385
	%*	54,5	45,5	100,0
	**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		41,739 ^a	Sig(p)	,000
				*Ücret Ödeme Şekli **Takip Etme Durumu

Tablo 17'ye bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi eylemleri çevrelerine önerme dereceleri ve bu eylemleri uygulayan kişinin tanıdık veya popüler olmasının cevaplayıcıların fikirlerini etkileme durumu arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. 1:az 5:çok olmak üzere cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemleri çevresine söylemeyen ve önermeyen bireylerin %51,5'i bu eylemleri uygulayan kişinin tanıdık veya popüler birisi olmasından '1' derecede etkilendiğini, %15,7'si '2' derecede etkilendiğini, %18,7'si '3' derecede etkilendiğini, %9,7'si '4' derecede etkilendiğini, %4,5'i ise '5' derecede etkilendiğini söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemleri

çevresine söyleyen ve öneren bireylerin %23,6'sı bu eylemleri uygulayan kişinin tanıdık veya popüler birisi olmasından '1' derecede etkilendiğini, %12,1'i '2' derecede etkilendiğini, %23,6'sı '3' derecede etkilendiğini, %15,5'i '4' derecede etkilendiğini, %25,3'ü ise '5' derecede etkilendiğini söylemişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi eylemleri çevresine söylemeyen ve önermeyen bireylerin bu eylemleri uygulayan kişinin tanıdık veya popüler birisi olma durumundan çok az etkilendiği, fal, büyü, muska gibi eylemleri çevresine söyleyen ve öneren bireylerin ise bu eylemleri uygulayan kişinin tanıdık veya popüler birisi olma durumundan çok etkilendiği tespit edilmiştir.

Tablo 17: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemleri Çevrelerine Önerme Derecelerine Göre Bu Eylemleri Uygulayan Kişinin Tanıdık veya Popüler Olmasının Cevaplayıcıların Fikirlerini Etkileme Durumunun İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		1	2	3	4	5	Toplam
Söylemem ve önermem	f	69	21	25	13	6	134
	%*	51,5	15,7	18,7	9,7	4,5	100,0
	%**	62,7	50,0	37,9	32,5	12,0	43,5
Söyler ve öneririm	f	41	21	41	27	44	174
	%*	23,6	12,1	23,6	15,5	25,3	100,0
	%**	37,3	50,0	62,1	67,5	88,0	56,5
Toplam	f	110	42	66	40	50	308
	%*	35,7	13,6	21,4	13,0	16,2	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		40,270 ^a		Sig(p)		,000	
						*Söyleme Önerme Durumu	
						**Etkileme Derecesi	

Tablo 18: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinleri Uygulama Düzeylerine Göre Bu Ayinlere Ücret Ödeme Durumunun İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet bir miktar para ödüyorum	Hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum	Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	Toplam	
Hayır fal, büyü, muska vb. ayinleri batıl bulmayıp uygulama durumu	Uygulamıyorum	f	10	28	68	106
		%*	9,4	26,4	64,2	100,0
		%**	27,0	66,7	73,1	61,6
	Uyguluyorum	f	27	14	25	66
		%*	40,9	21,2	37,9	100,0
		%**	73,0	33,3	26,9	38,4
	Toplam	f	37	42	93	172
		%*	21,5	24,4	54,1	100,0
		%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		24,375 ^a	Sig(p)		,000	
				*Batıl Bulup Uygulama Durumu		
				**Ücret Ödeme Şekli		

Tablo 18'e bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi ayinleri batıl (asılsız) bulmayıp uygulama düzeyleri ve bu ayinlere ücret ödeme durumları arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan 'evet bir miktar para ödüyorum' cevabını verenlerin %27,0'ı bu ayinleri uygulamadığını söylerken, %73,0'ı bu ayinleri uyguladığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan 'hayır, sadece bazı ürünler temin ediyorum' cevabını verenlerin %66,7'si bu ayinleri uygulamadığını söylerken, %33,3'ü bu ayinleri uyguladığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan "sadece mobil uygulamaları kullanıyorum" cevabını verenlerin %73,1'i bu ayinleri uygulamadığını söylerken, %26,9'u bu ayinleri uyguladığını söylemişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi ayinleri batıl bulmayıp uygulamayanların çoğunluğunun sadece mobil uygulamaları kullandığı, bu ayinleri batıl bulmayıp uygulayanların çoğunluğunun ise fal, büyü, muska gibi ayinlere bir miktar para ödediği tespit edilmiştir.

Tablo 19: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinlere İten veya Ayinlerden Uzaklaştıran Unsurlar ile Eylemi Uygularken Hissettiklerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

			Uygularken kendimi iyi hissediyorum	Uygularken kendimi kötü hissediyorum	Uygularken hislerimden emin değilim	Toplam
Komşu/akraba/ arkadaş isteği bu ayinlere itiyor	f		70	29	36	135
	%*		51,9	21,5	26,7	100,0
	**		70,7	58,0	49,3	60,8
Komşu/ akraba/ arkadaş isteğinin bu ayinlere itme veya uzaklaştırma	f		29	21	37	87
	%*		33,3	24,1	42,5	100,0
	**		29,3	42,0	50,7	39,2
Toplam	f		99	50	73	222
	%*		44,6	22,5	32,9	100,0
	**		100,0	100,0	100,0	100,0

		Pearson Chi-Square	8,282 ^a	Sig(p)	,016	*Komşu/Akraba/Arkadaş İsteği
						**Uygularken Hissedilen

Tablo 19'a bakıldığında ayinlere iten veya ayinlerden uzaklaştıran unsurlar ve eylemi uygularken hissettikleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan komşu/akraba/arkadaş isteğinin bu ayinlere ittiğini söyleyenlerin %51,9'u "uygularken kendimi iyi hissediyorum", %21,5'i "uygularken kendimi kötü hissediyorum" ve %26,7'si "uygularken hislerimden emin değilim" cevaplarını vermişlerdir. Komşu/akraba/arkadaş isteğinin bu ayinlerden uzaklaştırdığını söyleyenlerin %33,3'ü "uygularken kendimi iyi hissediyorum", %24,1'i "uygularken kendimi kötü hissediyorum" ve %42,5'i "uygularken hislerimden emin değilim" cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda eylemi uygularken kendini iyi hisseden bireylerin komşu/akraba/arkadaş isteklerinin

onları bu eyleme ittiği söylenirken, uygularken hislerinden emin olmadığını söyleyen bireylerin komşu/akraba/arkadaş isteklerinin bu eylemden uzaklaştırdığı söylenebilir.

Tablo 20: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinlere İten veya Ayinlerden Uzaklaştıran Unsurlar ile Eylemi Uyguladıktan Sonra Hissettiklerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

			İyi hislerle çıkarım	Kötü hislerle çıkarım	Toplam
Komşu/ akraba/ arkadaş isteğinin bu ayinlere itme veya uzaklaştırma	Komşu/akraba/ arkadaş isteği bu ayinlere itiyor	f	90	45	135
		%*	66,7	33,3	100,0
		%**	68,7	49,5	60,8
	Komşu/akraba/arkadaş isteğinin bu ayinlerden uzaklaştırıyor	f	41	46	87
		%*	47,1	52,9	100,0
		%**	31,3	50,5	39,2
Toplam		f	131	91	222
		%*	59,0	41,0	100,0
		%**	100,0	100,0	100,0
		Pearson Chi-Square	8,351 ^a	Sig(p)	,004
					*Komşu/Akraba/Arkadaş İsteği
					**Uygulama Sonrasında Hissedilen

Tablo 20'ye bakıldığında ayinlere iten veya ayinlerden uzaklaştıran unsurlar ve eylemi uygularken ve sonrasında hissettikleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan komşu/akraba/arkadaş isteğinin bu ayinlere ittiğini söyleyenlerin %66,7'si iyi hislerle çıkarım, %33,3'ü kötü hislerle çıkarım cevaplarını vermişlerdir. Komşu/akraba/arkadaş isteğinin bu ayinlerden uzaklaştırdığını söyleyenlerin %47,1'i iyi hislerle çıkarım, %52,9'u kötü hislerle çıkarım cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda komşu/akraba/arkadaş isteğinin bu ayinlere ittiğini söyleyen cevaplayıcıların büyük bir kısmının iyi hislerle çıktığı komşu/akraba/arkadaş isteğinin bu ayinlerden uzaklaştırdığını söyleyen cevaplayıcıların ise daha büyük çoğunluğunun kötü hislerle çıktığı gözlemlenmiştir.

Tablo 21: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinlere İten veya Ayinlerden Uzaklaştıran Unsurlar ile Eylemi ve Sonuçlarını Arkadaşlarına Söyleme-Önerme Düzeylerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

			Kimseye önermem	Öneririm	Toplam
Komşu/ akraba/ arkadaş isteğinin bu ayinlere itme veya uzaklaştırma	Komşu/akraba/ arkadaş isteği bu ayinlere itiyor	f	55	98	153
		%*	35,9	64,1	100,0
		%**	50,0	70,0	61,2
	Komşu/akraba/arkadaş isteğinin bu ayinlerden uzaklaştırıyor	f	55	42	97
		%*	56,7	43,3	100,0
		%**	50,0	30,0	36,8
Toplam		f	110	140	250
		%*	44,0	56,0	100,0
		%**	100,0	100,0	100,0
		Pearson Chi-Square	10,377 ^a	Sig(p)	,001
					*Komşu/Akraba/Arkadaş İsteği
					**Önerme Durumu

Tablo 21'e bakıldığında ayinlere iten veya ayinlerden uzaklaştıran unsurlar ve eylemin sonuçlarını arkadaşlarına söyleme-önerme düzeyleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan komşu/akraba/arkadaş isteğinin bu ayinlere ittiğini söyleyenlerin %50'si kimseye önermem, %70'i öneririm cevaplarını vermişlerdir. Komşu/akraba/arkadaş isteğinin bu ayinlerden uzaklaştırdığını söyleyenlerin %50'si kimseye önermem, %30'u öneririm cevaplarını vermişlerdir. Bu bağlamda arkadaşlarına öneren-söyleyen bireylerin, komşu/akraba/arkadaş isteklerinin bu ayinlere ittiği tespit edilmiştir. Kimseye önermediğini söyleyen bireylerin ise komşu/akraba/arkadaş isteklerinin bu ayinlere hem ittiği hem de uzaklaştırdığı tespit edilmiştir.

Tablo 22: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinleri Tercih Etme Sebeplerine Göre Bu Ayinlere Ücret Ödeme Durumunun İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet bir miktar para ödüyorum	Hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum	Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	Toplam
Keyfi	f	36	41	155	232
	%*	15,5	17,7	66,8	100,0
	%**	44,4	45,6	67,4	57,9
Rastlantsal	f	8	10	19	37
	%*	21,6	27,0	51,4	100,0
	%**	9,9	11,1	8,3	9,2
Kişisel Kaygılar	f	13	6	24	43
	%*	30,2	14,0	55,8	100,0
	%**	16,0	6,7	10,4	10,7
Ekonomik/ Kariyer Kaygılar	f	4	3	2	9
	%*	44,4	33,3	22,2	100,0
	%**	4,9	3,3	0,9	2,2
Sağlık Endişesi	f	5	5	2	12
	%*	41,7	41,7	16,7	100,0
	%**	6,2	5,6	0,9	3,0
İlişki/ Evlilik Problemleri	f	12	4	11	27
	%*	44,4	14,8	40,7	100,0
	%**	14,8	4,4	4,8	6,7
Diğer	f	3	21	17	41
	%*	7,3	51,2	41,5	100,0
	%**	3,7	23,3	7,4	10,2
Toplam	f	81	90	230	401
	%*	20,2	22,4	57,4	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		56,011 ^a	Sig(p)	,000	*Ayinlere İten Sebep **Ücret Ödeme Şekli

Tablo 22'ye bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebepleri ve bu ayinlere ücret ödeme durumları arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan bu ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebebi 'keyfi' olanların %15,5'i bu ayinlere bir miktar para ödediklerini, %17,7'si sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %66,8'i ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebebi 'rastlantısal' olanların %21,6'sı bu ayinlere bir miktar para ödediklerini, %27,0'ı sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %51,4'ü ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebebi 'kişisel kaygılar' olanların %30,2'si bu ayinlere bir miktar para ödediklerini, %14,0'ı sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %55,8'i ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebebi 'ekonomik/kariyer kaygılar' olanların %44,4'ü bu ayinlere bir miktar para ödediklerini, %33,3'ü sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %22,2'si ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebebi 'sağlık endişesi' olanların %41,7'si bu ayinlere bir miktar para ödediklerini ve sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %16,7'si ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebebi 'ilişki/evlilik problemleri' olanların %44,4'ü bu ayinlere bir miktar para ödediklerini, %14,8'i sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %40,7'si ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi ayinleri tercih etmedeki ilk sebebi keyfi, rastlantısal ve kişisel kaygılar olan bireylerin daha çok mobil uygulamaları tercih ettiği görülürken, ekonomik/kariyer kaygılar, sağlık endişesi ve ilişki/evlilik problemleri gibi bir sorun sebebiyle bu ayinleri tercih eden bireylerin bir miktar para ödemeye daha eğilimli oldukları görülmüştür.

Tablo 23: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinleri Batıl (Asılsız) Bulma ve Uygulama Durumuna Göre Bu Eylemlerin Cevaplayıcılara Nasıl Hissettirdiğinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

			Çok iyi hissediyorum	Çok kötü hissediyorum/ psikolojimi etkiliyor	Hiçbir etkisini görmüyorum	Toplam
Evet ¹ batıl buluyorum	Uygulamıyorum	f	16	38	79	133
		%*	12,0	28,6	59,4	100,0
		%**	4(7,5)	64,4	79,8	69,6
	Uyguluyorum	f	17	21	20	58
		%*	29,3	36,2	34,5	100,0
		%**	51,5	35,6	20,2	30,4
Toplam		f	33	59	99	191
		%*	17,3	30,9	51,8	100,0
		%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Hayır ² batıl bulmuyorum	Uygulamıyorum	f	6	26	44	76
		%*	7,9	34,2	57,9	100,0
		%**	18,2	55,3	84,6	57,6
	Uyguluyorum	f	27	21	8	56
		%*	48,2	37,5	14,3	100,0
		%**	61,8	44,7	15,4	42,4
Toplam		f	33	47	52	132
		%*	25,0	35,6	39,4	100,0
		%**	100,0	100,0	100,0	100,0
		Pearson Chi-Square ¹	12,580 ^a	Sig(p)	,002	*Batıl Bulma Durumu
						**Eylemin Nasıl Hissettirdiği
		Pearson Chi-Square ²	36,629 ^a	Sig(p)	,000	

Tablo 23'e bakıldığında fal, büyü, muska gibi ayinlerin cevaplayıcılara nasıl hissettirdiği ve cevaplayıcıların bu ayinleri batıl (asılsız) bulma ve uygulama durumları arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi ayinleri batıl bulup bu eylemleri uygulamayanların %12,0'ı çok iyi hissediyorum cevabını, %28,6'sı çok kötü hissediyorum cevabını, %59,4'ü hiçbir etkisini görmüyorum cevabını vermişlerdir. Bu ayinleri batıl bulup uygulayanların ise %29,3'ü çok iyi hissediyorum cevabını, %36,2'si çok kötü hissediyorum cevabını, %34,5'i hiçbir etkisini görmüyorum cevabını vermişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi ayinleri batıl bulmayıp uygulamayanların %7,9'u çok iyi hissediyorum cevabını, %34,2'si çok kötü hissediyorum cevabını, %57,9'u hiçbir etkisini görmüyorum cevabını vermişlerdir. Bu ayinleri batıl bulmayıp uygulayanların ise %48,2'si çok iyi hissediyorum cevabını, %37,5'i çok kötü hissediyorum cevabını, %14,3'ü hiçbir etkisini görmüyorum cevabını vermişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi ayinleri batıl bulan bireylerin çoğunun daha az etkisini gördüğü söylenirken, batıl bulmayanların çoğunun ise bu ayinlerde çok iyi hissettiği söylenebilir. Aynı zamanda cevaplayıcılar bu ayinleri batıl bulsalar da bulmasalar da ortalama 3 bireyden birisinin bu eylemlerde çok kötü hissettiği vargısı yapılabilir.

Tablo 24: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinler Arasından En Çok Hangisiyle İlgilendiklerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Kahve Falı	Büyü	Tarot	Muska	Rukye	Toplam
Kadın	f	253	3	27	6	26	315
	%*	80,3	1,0	8,6	1,9	8,3	100,0
	%**	69,1	17,6	77,1	27,3	54,2	64,5
Erkek	f	113	14	8	16	22	173
	%*	65,3	8,1	4,6	9,2	12,7	100,0
	%**	30,9	82,4	22,9	72,7	45,8	35,5
Toplam	f	366	17	35	22	48	488
	%*	75,0	3,5	7,2	4,5	9,8	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		37,738 ^a	Sig(p)		,000		
				*Cinsiyet			
				**Fal Türü			

Tablo 24'e bakıldığında cevaplayıcıların cinsiyetlerine göre fal, büyü, muska gibi eylemlerden en çok ilgilendikleri alanlar arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Kadınların %80,3'ü en çok kahve falya ilgilendiklerini, %1,0'ı en çok büyü ile ilgilendiklerini, %8,6'sı en çok tarot ile ilgilendiklerini, %1,9'u en çok muska ile ilgilendiklerini, %8,3'ü en çok rukye (okuyup üfleme) ile ilgilendiklerini söylemişlerdir. Erkeklerin ise %65,3'ü en çok kahve falya ilgilendiklerini, %8,1'i en çok büyü ile

ilgilendiklerini, %4,6'sı en çok tarot ile ilgilendiklerini, %9,2'si en çok muska ile ilgilendiklerini, %12,7'si en çok rukye (okuyup üfleme) ile ilgilendiklerini söylemişlerdir. Bu bağlamda kadınların kahve falı ve tarota olan ilgi düzeylerinin daha fazla olduğu, erkeklerin ise büyü, muska ve rukyeye olan ilgi düzeylerinin daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 25: Cinsiyet Değişkenine Göre Kahve Falının Kontrol Edildiği Ortamın İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Sadece dijital platformlarda	Hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm	Bunlardan hiçbirine başvurmam	Toplam
Kadın	f	97	101	137	335
	%*	29,0	30,1	40,9	100,0
	%**	77,0	74,8	49,1	62,0
Erkek	f	29	34	142	205
	%*	14,1	16,6	69,3	100,0
	%**	23,0	25,2	50,9	38,0
Toplam	f	126	135	279	540
	%*	23,3	25,0	51,7	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		41,127 ^a	Sig(p)	,000	*Cinsiyet **Dijital Platformlarda Kontrol Edilme

Tablo 25'e bakıldığında cinsiyet değişkeni ve kahve falının kontrol edilme yeri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan 'sadece dijital platformda' cevabını verenlerin %77,0'ı kadın, %23,0'ı erkektir. Cevaplayıcılardan 'hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm' cevabını verenlerin %74,8'i kadın, %25,2'si erkektir. Cevaplayıcılardan 'bunlardan hiçbirine başvurmam' cevabını verenlerin ise %49,1'i kadın, %50,9'u erkektir. Bu bağlamda kadınların erkeklere göre hem dijital hem de gerçek ortamda kahve falını kontrol ettirdiği varsısına varılabilir.

Tablo 26: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklıklarına Göre Kahve Falının Kontrol Edildiği Ortamın İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Sadece dijital platformda	Hem dijital hem de gerçek ortamda	Bunlardan hiçbirine başvurmam	Toplam
Hayır hiç bulunmadım	f	46	23	162	231
	%*	19,9	10,0	70,1	100,0
	%**	36,5	17,3	58,3	43,0
En az bir kere bulundum	f	66	55	100	221
	%*	29,9	24,9	45,2	100,0
	%**	52,4	41,4	36,0	41,2
Çok defa bulundum	f	12	40	11	63
	%*	19,0	63,5	17,5	100,0
	%**	9,5	30,1	4,0	11,7
İmkan buldukça yaparım	f	2	15	5	22
	%*	9,1	68,2	22,7	100,0
	%**	1,6	11,3	1,8	4,1
Toplam	f	126	133	278	537
	%*	23,5	24,8	51,8	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
		Pearson Chi-Square 117,674 ^a	Sig(p) ,000	*Fal, Büyü Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklığı **Dijital Platformlarda Kontrol Edilme	

Tablo 26'ya bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi eylemlerde bulunma sıklıkları ve kahve falının kontrol edildiği ortam arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde daha önce hiç bulunmayanların %19,9'u sadece dijital platformda kontrol ettiririm cevabını, %10,0'ı hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm cevabını, %70,1'i bunlardan hiçbirine başvurmam cevabını vermişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde en az bir kere bulunanların %29,9'u sadece dijital platformda kontrol ettiririm cevabını, %24,9'u hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm cevabını, %45,2'si bunlardan hiçbirine başvurmam cevabını vermişlerdir. Cevaplayıcılardan bu eylemlerde daha önce çok defa bulunanların %19,0'ı sadece dijital platformda kontrol ettiririm cevabını, %63,5'i hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm cevabını, %17,5'i bunlardan hiçbirine başvurmam cevabını vermişlerdir. Cevaplayıcılardan bu eylemleri imkan buldukça yapanların %9,1'i

sadece dijital platformda kontrol ettiririm cevabını, %68,2'si hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm cevabını, %22,7'si ise bunlardan hiçbirine başvurmam cevabını vermişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi eylemlerin içerisinde bulunma sıklığı arttıkça, kahve falını hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettirmenin oranının arttığı tespit edilmiştir.

Tablo 27: Cevaplayıcıların Kahve Falı Baktırma Sıklıklarına Göre Kahve Falının Kontrol Edildiği Ortamın İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Sadece dijital platformda	Hem dijital hem de gerçek ortamda	Bunlardan hiçbirine başvurmam	Toplam
Haftada 2-3 kere	f	9	18	2	29
	%*	31,0	62,1	6,9	100,0
	%**	7,4	13,4	1,0	6,3
Haftada bir kere	f	8	19	6	33
	%*	24,2	57,6	18,2	100,0
	%**	6,6	14,2	2,9	7,1
Ayda bir ya da iki kere	f	48	61	34	143
	%*	33,6	42,7	23,8	100,0
	%**	39,3	45,5	16,5	31,0
Senede bir kere	f	57	36	164	257
	%*	22,2	14,0	63,8	100,0
	%**	46,7	26,9	79,6	55,6
Toplam	f	122	134	206	462
	%*	26,4	29,0	44,6	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		103,741 ^a	Sig(p)	,000	
					*Fal Baktırma Sıklığı **Dijital Platformlarda Kontrol Edilme

Tablo 27'ye bakıldığında cevaplayıcıların kahve falı baktırma sıklıkları ve kahve falının kontrol edildiği ortam arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan kahve falını haftada 2-3 kere baktıranların %31,0'ı sadece dijital platformda kontrol ettiririm cevabını, %62,1'i hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm cevabını, %6,9'u bunlardan hiçbirine başvurmam cevabını vermişlerdir. Cevaplayıcılardan kahve falını haftada bir kere baktıranların %24,2'si sadece dijital platformda kontrol ettiririm cevabını, %57,6'sı hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm cevabını, %18,2'si bunlardan hiçbirine başvurmam cevabını

vermişlerdir. Cevaplayıcılardan kahve falını ayda bir ya da iki kere baktıranların %33,6'sı sadece dijital platformda kontrol ettiririm cevabını, %42,7'si hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm cevabını, %23,8'i bunlardan hiçbirine başvurmam cevabını vermişlerdir. Cevaplayıcılardan kahve falını senede bir kere baktıranların %22,2'si sadece dijital platformda kontrol ettiririm cevabını, %14,0'ı hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettiririm cevabını, %63,8'i bunlardan hiçbirine başvurmam cevabını vermişlerdir. Bu bağlamda haftada 2-3 kere kahve falı baktıran bireylerin, kahve fallarını hem dijital hem de gerçek ortamda kontrol ettirdiği, senede bir kere kahve falı baktıran bireylerin ise bunlardan hiçbirine başvurmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 28: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Kontrol Ettiği Falın Danışılma Yerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara	Sadece ilgili kişilere	Her ikisine de	Diğer	Toplam
Kadın	f	126	50	70	52	298
	%*	42,3	16,8	23,5	17,4	100,0
	%**	78,8	48,1	75,3	51,0	64,9
Erkek	f	34	54	23	50	161
	%*	21,1	33,5	14,3	31,1	100,0
	%**	21,3	51,9	24,7	49,0	35,1
Toplam	f	160	104	93	102	459
	%*	34,9	22,7	20,3	22,2	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		39,471 ^a	Sig(p)	,000	*Cinsiyet **Kontrol Edilen Ortam	

Tablo 28'e bakıldığında cinsiyet değişkeni ve cevaplayıcıların kontrol ettirdiği falın danışılma yeri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Kadınların %42,3'ü sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara fal baktırdığını, %16,8'i sadece ilgili kişilere fal baktırdığını, %23,5'i her ikisine de fal baktırdığını söylemişlerdir ve %17,4'ü de diğer cevabını vermiştir. Erkeklerin ise %21,1'i sadece telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara fal baktırdığını, %33,5'i sadece ilgili kişilere fal baktırdığını, %14,3'ü her ikisine de fal baktırdığını söylemişlerdir ve %31,1'i de diğer cevabını vermiştir. Bu bağlamda kadınların genellikle telefon/bilgisayar tabanlı uygulamalara fal baktırdığı, erkeklerin ise genellikle ilgili kişilere fal baktırdığı ve diğer metotlara başvurduğu tespit edilmiştir.

Tablo 29: Mesken Durumuna Göre Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Dini Normların Etkisinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet, dini normlar sebebiyle yapmam	Hayır, dini normlar olsa da yaparım	Toplam
Geniş aile	f	18	12	30
	%*	60,0	40,0	100,0
	%**	8,3	7,6	8,0
Çekirdek aile	f	154	72	226
	%*	68,1	31,9	100,0
	%**	71,0	45,6	60,3
Yalnız	f	28	50	78
	%*	35,9	64,1	100,0
	%**	12,9	31,6	20,8
Evlilik dışı beraberlik/ ev arkadaşlığı	f	17	24	41
	%*	41,5	58,5	100,0
	%**	7,8	15,2	10,9
Toplam	f	217	158	375
	%*	57,9	42,1	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		29,808 ^a	Sig(p) ,000	*Mesken **Dini Norm Etkisi

Tablo 29'a bakıldığında cevaplayıcıların mesken durumu ve fal, büyü, muska gibi eylemlerde dini normların etkisi arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan geniş aileye sahip olan bireylerin %60,0'ı dini normlar sebebiyle fal, büyü, muska gibi eylemleri yapmayacağını, %40,0'ı ise dini normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan çekirdek aileye sahip olan bireylerin %68,1'i dini normlar sebebiyle fal, büyü, muska gibi eylemleri yapmayacağını, %31,9'u ise dini normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan yalnız yaşayan bireylerin %35,9'u dini normlar sebebiyle fal, büyü, muska gibi eylemleri yapmayacağını, %64,1'i ise dini normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan evlilik dışı beraberlik/ev arkadaşlığı yaşayan bireylerin %41,5'i dini normlar sebebiyle fal, büyü, muska gibi eylemleri yapmayacağını, %58,5'i ise dini normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Bu bağlamda geniş ailesi ve çekirdek

ailesi ile yaşayan bireylerin dini normlardan, yalnız ve evlilik dışı beraberlik/ev arkadaşlığı yaşayan bireylere göre daha çok etkilendiği tespit edilmiştir.

Tablo 30: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklıklarına Göre Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Dini Normların Etkisinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet, dini normlar sebebiyle yapmam	Hayır, dini normlar olsa da yaparım	Toplam
Hayır hiç bulunmadım	f	122	39	169
	%*	75,8	24,2	100,0
	%**	55,7	24,7	42,7
En az bir kere bulundum	f	79	72	151
	%*	52,3	47,7	100,0
	%**	36,1	45,6	40,1
Çok defa bulundum	f	11	37	48
	%*	22,9	77,1	100,0
	%**	5,0	23,4	12,7
İmkan buldukça yaparım	f	7	10	17
	%*	41,2	58,8	100,0
	%**	3,2	6,3	4,5
Toplam	f	219	158	377
	%*	58,1	41,9	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		49,143 ^a	Sig(p)	,000

*Fal, Büyü Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklığı

**Dini Norm Etkisi

Tablo 30'a bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi eylemlerde bulunma sıklıkları ve fal, büyü, muska gibi eylemlerde dini normların etkisi arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde hiç bulunmadığını söyleyen bireylerin %75,8'i dini normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %24,2'si ise dini normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde en az bir kere bulunan bireylerin %52,3'ü dini normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %47,7'si ise dini normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde çok defa bulunan bireylerin %22,9'u dini normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %77,1'i ise dini normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemleri imkan buldukça yapan bireylerin %41,2'si dini normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %58,8'i ise dini

normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi eylemlerde hiç bulunmadığını ve en az bir kere bulunduğunu söyleyen bireyler, dini normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını söylerken, çok defa bulunan ve imkan buldukça bulunan bireyler, dini normlar olsa da yapacağını söylemişlerdir.

Tablo 31: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklıklarına Göre Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Etik Normların Etkisinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet, etik normlar sebebiyle yapmam	Hayır, etik normlar olsa da yaparım	Toplam
Hayır hiç bulunmadım	f	77	34	111
	%*	69,4	30,6	100,0
	%**	50,0	24,6	38,0
En az bir kere bulundum	f	60	62	122
	%*	49,2	50,8	100,0
	%**	39,0	44,9	41,8
Çok defa bulundum	f	11	32	43
	%*	25,6	74,4	100,0
	%**	7,1	23,2	14,7
İmkan buldukça yaparım	f	6	10	16
	%*	37,5	62,5	100,0
	%**	3,9	7,2	5,5
Toplam	f	154	138	292
	%*	52,7	47,3	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		27,151 ^a	Sig(p)	,000

*Fal, Büyü Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklığı
**Etik Norm Etkisi

Tablo 31'e bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi eylemlerde bulunma sıklıkları ve fal, büyü, muska gibi eylemlerde etik normların etkisi arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde hiç bulunmadığını söyleyen bireylerin %69,4'ü etik normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %30,6'sı ise etik normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde en az bir kere bulunan bireylerin %49,2'si etik normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %50,8'i ise etik normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska

gibi eylemlerde çok defa bulunan bireylerin %25,6'sı etik normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %74,4'ü ise etik normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemleri imkan buldukça yapan bireylerin %37,5'i etik normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %62,5'i ise etik normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi eylemlerde hiç bulunmadığını söyleyen bireyler, etik normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını söylerken, en az bir kere bulunan, çok defa bulunan ve imkan buldukça bulunan bireyler ise etik normlar olsa da yapacağını söylemişlerdir.

Tablo 32: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklıklarına Göre Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Ahlaki Normların Etkisinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet, ahlaki normlar sebebiyle yapmam	Hayır, ahlaki normlar olsa da yaparım	Toplam
Hayır hiç bulunmadım	f	76	33	109
	%*	69,7	30,3	100,0
	%**	47,8	25,2	37,6
En az bir kere bulundum	f	65	57	122
	%*	53,3	46,7	100,0
	%**	40,9	43,5	42,1
Çok defa bulundum	f	13	30	43
	%*	30,2	69,8	100,0
	%**	8,2	22,9	14,8
İmkan buldukça yaparım	f	5	11	16
	%*	31,3	68,8	100,0
	%**	3,1	8,4	5,5
Toplam	f	159	131	290
	%*	54,8	45,2	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		23,979 ^a	Sig(p)	,000

*Fal, Büyü Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklığı
**Ahlaki Norm Etkisi

Tablo 32'ye bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi eylemlerde bulunma sıklıkları ve fal, büyü, muska gibi eylemlerde ahlaki normların etkisi arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde hiç bulunmadığını söyleyen bireylerin %69,7'si ahlaki normlar sebebiyle bu

eylemleri yapmayacağını, %30,3'ü ise ahlaki normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde en az bir kere bulunan bireylerin %53,3'ü ahlaki normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %46,7'si ise ahlaki normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde çok defa bulunan bireylerin %30,2'si ahlaki normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %69,8'i ise ahlaki normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemleri imkân buldukça yapan bireylerin %31,3'ü ahlaki normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %68,8'i ise ahlaki normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi eylemlerde hiç bulunmadığını ve en az bir kere bulunduğunu söyleyen bireyler, ahlaki normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını söylerken, çok defa bulunan ve imkân buldukça bulunan bireyler, ahlaki normlar olsa da yapacağını söylemişlerdir.

Tablo 33: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklıklarına Göre Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Toplumsal/Sosyal Normların Etkisinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet, toplumsal/sosyal normlar sebebiyle yapmam	Hayır, toplumsal/sosyal normlar olsa da yaparım	Toplam
Hayır hiç bulunmadım	f	66	38	104
	%*	63,5	36,5	100,0
	%**	53,7	23,0	36,1
En az bir kere bulundum	f	46	77	123
	%*	37,4	62,6	100,0
	%**	37,4	46,7	42,7
Çok defa bulundum	f	10	36	46
	%*	21,7	78,3	100,0
	%**	8,1	21,8	16,0
İmkân buldukça yaparım	f	1	14	15
	%*	6,7	93,3	100,0
	%**	0,8	8,5	5,2
Toplam	f	123	165	288
	%*	42,7	57,3	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
	Pearson Chi-Square	35,953 ^a	Sig(p)	,000

*Fal, Büyü Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklığı

**Toplumsal/Sosyal Norm Etkisi

Tablo 33'e bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi eylemlerde bulunma sıklıkları ve fal, büyü, muska gibi eylemlerde toplumsal/sosyal normların etkisi arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde hiç bulunmadığını söyleyen bireylerin %63,5'i toplumsal/sosyal normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %36,5'i ise toplumsal/sosyal normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde en az bir kere bulunan bireylerin %37,4'ü toplumsal/sosyal normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %62,6'sı ise toplumsal/sosyal normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde çok defa bulunan bireylerin %21,7'si toplumsal/sosyal normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %78,3'ü ise toplumsal/sosyal normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemleri imkan buldukça yapan bireylerin %6,7'si toplumsal/sosyal normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %93,3'ü ise toplumsal/sosyal normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi eylemlerde hiç bulunmadığını söyleyen bireyler, toplumsal/sosyal normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını söylerken, en az bir kere bulunan, çok defa bulunan ve imkan buldukça bulunan bireyler ise toplumsal/sosyal normlar olsa da yapacağını söylemişlerdir.

Tablo 34: Cinsiyet Değişkenine Göre Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Geleneksel Normların Etkisinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet, geleneksel normlar sebebiyle yapmam	Hayır, geleneksel normlar olsa da yaparım	Toplam
Kadın	f	58	100	158
	%*	36,7	63,3	100,0
	%**	50,0	62,5	57,2
Erkek	f	58	60	118
	%*	49,2	50,8	100,0
	%**	50,0	37,5	42,8
Toplam	f	116	160	276
	%*	42,0	58,0	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		4,293 ^a	Sig(p)	,038
				*Cinsiyet **Geleneksel Norm Etkisi

Tablo 34'e bakıldığında cevaplayıcıların cinsiyetlerine göre fal, büyü, muska gibi eylemlerde geleneksel normların etkisi arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir

ilişki bulunmuştur. Kadınların %36,7'si geleneksel normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %63,3'ü ise geleneksel normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Erkeklerin %49,2'si geleneksel normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %50,8'i ise geleneksel normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Bu bağlamda kadınlar geleneksel normlar olsa da fal, büyü, muska gibi eylemleri yaparım deseler de erkekler için böyle bir genelleme yapılamaz.

Tablo 35: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklıklarına Göre Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Geleneksel Normların Etkisinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet, geleneksel normlar sebebiyle yapmam	Hayır, geleneksel normlar olsa da yaparım	Toplam
Hayır hiç bulunmadım	f	66	36	102
	%*	64,7	35,3	100,0
	%**	56,9	22,6	37,1
En az bir kere bulundum	f	39	80	119
	%*	32,8	67,2	100,0
	%**	33,6	50,3	43,3
Çok defa bulundum	f	10	31	41
	%*	24,4	75,6	100,0
	%**	8,6	19,5	14,9
İmkan buldukça yaparım	f	1	12	13
	%*	7,7	92,3	100,0
	%**	0,9	7,5	4,7
Toplam	f	116	159	275
	%*	42,2	57,8	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		37,199 ^a	Sig(p)	,000

*Fal, Büyü Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklığı

**Geleneksel Norm Etkisi

Tablo 35'e bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi eylemlerde bulunma sıklıkları ve fal, büyü, muska gibi eylemlerde geleneksel normların etkisi arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde hiç bulunmadığını söyleyen bireylerin %64,7 geleneksel normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %35,3'ü ise geleneksel normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde en az bir kere bulunan

bireylerin %32,8'i geleneksel normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %67,2'si ise geleneksel normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemlerde çok defa bulunan bireylerin %24,4'ü geleneksel normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %75,6'sı ise geleneksel normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi eylemleri imkan buldukça yapan bireylerin %7,7'si geleneksel normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını, %92,3'ü ise geleneksel normlar olsa da bu eylemleri yapacağını söylemişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi eylemlerde hiç bulunmadığını söyleyen bireyler, geleneksel normlar sebebiyle bu eylemleri yapmayacağını söylerken, en az bir kere bulunan, çok defa bulunan ve imkan buldukça bulunan bireyler ise geleneksel normlar olsa da yapacağını söylemişlerdir.

Tablo 36: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinleri Tercih Etme Sebeplerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Keyfi	Rastlantısal	Kişisel kaygılar	Ekonomik/kariyer kaygılar	Sağlık endişesi	İlişki/evlilik problemleri	Diğer	Toplam
Kadın	f	193	21	41	2	7	23	30	317
	%*	60,9	6,6	12,9	0,6	2,2	7,3	9,5	100,0
	%**	69,7	45,7	75,9	22,2	53,8	71,9	45,5	63,8
Erkek	f	84	25	13	7	6	9	36	180
	%*	46,7	13,9	7,2	3,9	3,3	5,0	20,0	100,0
	%**	30,3	54,3	24,1	77,8	46,2	28,1	54,5	36,2
Toplam	f	277	46	54	9	13	32	66	497
	%*	55,7	9,3	10,9	1,8	2,6	6,4	13,3	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square				31,946 ^a	Sig(p)		,000		
						*Cinsiyet			
						**Ayinlere İten Sebep			

Tablo 36'ya bakıldığında cevaplayıcıların cinsiyetlerine göre fal, büyü, muska gibi ayinleri ilk kez tercih etme sebepleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan bu ayinleri ilk kez tercih etme sebebi 'keyfi' olan bireylerin %69,7'si, ilk kez tercih etme sebebi 'rastlantısal' olan bireylerin %45,7'si, ilk kez tercih etme sebebi 'kişisel kaygılar' olan bireylerin %75,9'u, ilk kez tercih etme sebebi 'ekonomik/kariyer kaygılar' olan bireylerin %22,2'si, ilk kez tercih etme sebebi 'sağlık endişesi' olan bireylerin %53,8'i, ilk kez tercih etme sebebi 'ilişki/evlilik problemleri' olan bireylerin %71,9'u, ilk kez tercih etme sebebi 'diğer' olan bireylerin %45,5'i kadınlardan oluşmaktadır. Cevaplayıcılardan bu ayinleri ilk kez tercih etme sebebi 'keyfi' olan bireylerin %30,3'ü, ilk kez tercih etme sebebi 'rastlantısal' olan bireylerin %54,3'ü, ilk kez tercih etme sebebi 'kişisel kaygılar' olan bireylerin %24,1'i, ilk kez tercih etme sebebi 'ekonomik/kariyer kaygılar' olan bireylerin %77,8'i, ilk kez tercih etme sebebi 'sağlık endişesi' olan bireylerin

%46,2'si, ilk kez tercih etme sebebi 'ilişki/evlilik problemleri' olan bireylerin %28,1'i, ilk kez tercih etme sebebi 'diğer' olan bireylerin %54,5'i ise erkeklerden oluşmaktadır. Bu bağlamda kadınların fal, büyü, muska gibi ayinleri ilk kez tercih etme sebepleri keyfi, kişisel kaygılar, sağlık endişesi ve ilişki/evlilik problemleriyken erkeklerin bu ayinleri ilk kez tercih etme sebepleri rastlantısal, ekonomik/kariyer kaygılar ve diğer problemler olarak tespit edilmiştir.

Tablo 37: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklıklarına Göre Cevaplayıcıları Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinlere İten veya Bu Ayinlerden Uzaklaştıran Unsurlardan Komşu/Akraba Etmeninin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Komşu/akraba arasındaki anlatılar bu ayinlere itiyor	Komşu/akraba arasındaki anlatılar bu ayinlerden uzaklaştırıyor	Toplam
Hayır hiç bulunmadım	f	43	107	150
	%*	28,7	71,3	100,0
	%**	28,5	47,3	39,8
En az bir kere bulundum	f	60	97	157
	%*	38,2	61,8	100,0
	%**	39,7	42,9	41,6
Çok defa bulundum	f	35	18	53
	%*	66,0	34,0	100,0
	%**	23,2	8,0	14,1
İmkan buldukça yaparım	f	13	4	17
	%*	76,5	23,5	100,0
	%**	8,6	1,8	4,5
Toplam	f	151	226	377
	%*	40,1	59,9	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0

Pearson Chi-Square 32,614^a Sig(p) ,000 * Fal, Büyü Gibi Eylemlerde Bulunma Sıklığı
**Komşu/Akraba Arasındaki Anlatılar

Tablo 37'ye bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi eylemlerde bulunma sıklıklarıyla cevaplayıcıları fal, büyü, muska gibi ayinlere iten veya bu ayinlerden uzaklaştıran unsurlardan komşu/akraba etmeni arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi ayinlerde daha önce hiç bulunmayanların %28,7'si komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %71,3'ü bu ayinlerden

uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi ayinlerde en az bir kere bulunanların %38,2'si komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %61,8'i bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi ayinlerde çok defa bulunanların %66,0'ı komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %34,0'ı bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi ayinlerden imkan buldukça bulunanların %76,5'i komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %23,5'i bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Bu bağlamda komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlerde hiç bulunmayan ve en az bir kere bulunan bireyleri bu ayinlerden uzaklaştırdığı, çok defa bulunan ve imkan buldukça bulunan bireyleri ise bu ayinlere ittiği tespit edilmiştir.

Tablo 38: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinler Arasından En Çok Hangisiyle İlgilendiklerine Göre Cevaplayıcıları Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinlere İten veya Bu Ayinlerden Uzaklaştıran Unsurlardan Komşu/Akraba Etmeninin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Komşu/akraba arasındaki anlatılar bu ayinlere itiyor	Komşu/akraba arasındaki anlatılar bu ayinlerden uzaklaştırıyor	Toplam
Kahve falı	f	97	146	243
	%*	39,9	60,1	100,0
	%**	67,8	79,3	74,3
Büyü	f	3	8	11
	%*	27,3	72,7	100,0
	%**	2,1	4,3	3,4
Tarot	f	11	12	23
	%*	47,8	52,2	100,0
	%**	7,7	6,5	7,0
Muska	f	11	4	15
	%*	73,3	26,7	100,0
	%**	7,7	2,2	4,6
Rukye	f	21	14	35
	%*	60,0	40,0	100,0
	%**	14,7	7,6	10,7
Toplam	f	143	184	327
	%*	43,7	56,3	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		11,910 ^a	Sig(p) ,018	*Fal Türü **Komşu/Akraba Arasındaki Anlatılar

Tablo 38'e bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi ayinlerden en çok hangisiyle ilgilendiklerine ve cevaplayıcıları bu ayinlere iten veya uzaklaştıran unsurlardan komşu/akraba etmeni arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi ayinlerden en çok kahve falıyla ilgilenen bireylerin %39,9'u komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %60,1'i bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi ayinlerden

en çok büyüyle ilgilenen bireylerin %27,3'ü komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %72,7'si bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi ayinlerden en çok tarotla ilgilenen bireylerin %47,8'i komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %52,2'si bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi ayinlerden en çok muskayla ilgilenen bireylerin %73,3'ü komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %26,7'si bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi ayinlerden en çok rukiyeyle ilgilenen bireylerin %60,0'ı komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %40,0'ı bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Bu bağlamda en çok kahve falı ve büyüyle ilgilenen bireyleri komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlerden uzaklaştırdığı, en çok muska ve rukiyeyle ilgilenen bireyleri komşu/akraba etmeninin bu ayinlere ittiği tespit edilmiştir.

Tablo 39: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinlerin Devamı için Yapılan Ödevleri Yerine Getirme Durumuna Göre Cevaplayıcıları Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinlere İten veya Bu Ayinlerden Uzaklaştıran Unsurlardan Komşu/Akraba Etmeninin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Komşu/akraba arasındaki anlatılar bu ayinlere itiyor	Komşu/akraba arasındaki anlatılar bu ayinlerden uzaklaştırıyor	Toplam
Hayır böyle bir ödevle denk gelmedim	f	110	174	284
	%*	38,7	61,3	100,0
	**	73,8	84,1	79,8
Evet fakat korkup bıraktım	f	14	2	16
	%*	87,5	12,5	100,0
	**	9,4	1,0	4,5
Evet yapmaya devam ettim	f	9	3	12
	%*	75,0	25,0	100,0
	**	6,0	1,4	3,4
Ödev aldım fakat uygulamadım	f	12	4	16
	%*	75,0	25,0	100,0
	**	8,1	1,9	4,5
Diğer	f	4	24	28
	%*	14,3	85,7	100,0
	**	2,7	11,6	7,9
Toplam	f	149	207	356
	%*	41,9	58,1	100,0
	**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		36,220 ^a	Sig(p)	,000

*Verilen Ödevi Yerine Getirme Şekli
**Komşu/Akraba Arasındaki Anlatılar

Tablo 39'a bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi ayinlerin devamı için yapılan ödevleri yerine getirme durumu ve cevaplayıcıları bu ayinlere iten veya uzaklaştıran unsurlardan komşu/akraba etmeni arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan fal, büyü, muska gibi ayinlerin devamı için yapılan ödevlere daha önce hiç denk gelmeyen bireylerin %38,7'si komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %61,3'ü bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ödevlere denk gelen fakat korkup bırakan bireylerin %87,5'i komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %12,5'i bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ödevlere denk gelen ve yapmaya devam eden bireylerin %75,0'ı komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %25,0'ı bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ödevlere denk gelen fakat uygulamayan bireylerin %75,0'ı komşu/akraba etmeninin fal, büyü,

muska gibi ayinlere ittiğini, %25,0'ı bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Bu bağlamda bu ödevlere daha önce hiç denk gelmeyen bireyleri komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, bu ödevlere denk gelen fakat korkup bırakan, denk gelen ve yapmaya devam eden ve denk gelip uygulamayan bireyleri ise komşu/akraba etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlerden uzaklaştırdığı tespit edilmiştir.

Tablo 40: Cevaplayıcıların Refah Düzeylerine Göre Cevaplayıcıları Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinlere İten veya Bu Ayinlerden Uzaklaştıran Unsurlardan Komşu/Akraba/Arkadaş Etmeninin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Komşu/akraba/ arkadaş isteği bu ayinlere itiyor	Komşu/akraba/arkadaş isteği bu ayinlerden uzaklaştırıyor	Toplam
Yetmiyor	f	96	66	162
	%*	59,3	40,7	100,0
	%**	47,5	37,3	42,7
Yetiyor	f	106	111	217
	%*	48,8	51,2	100,0
	%**	52,5	62,7	57,3
Toplam	f	202	177	379
	%*	53,3	46,7	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		4,039 ^a	Sig(p)	,044
				*Refah Düzeyi **Komşu/Akraba/Arkadaş İsteği

Tablo 40'a bakıldığında cevaplayıcıların refah düzeyleri ve cevaplayıcıları bu ayinlere iten veya uzaklaştıran unsurlardan komşu/akraba/arkadaş etmeni arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan refah düzeyi yeterli olmayan bireylerin %59,3'ü komşu/akraba/arkadaş etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %40,7'si bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan refah düzeyi yeterli olan bireylerin %48,8'i komşu/akraba/arkadaş etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %51,2'si bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Bu bağlamda refah düzeyi yeterli olmayan bireyleri komşu/akraba/arkadaş etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiği, refah düzeyi yeterli olan bireyleri ise komşu/akraba/arkadaş etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlerden uzaklaştırdığı tespit edilmiştir.

Tablo 41: Cevaplayıcıların Kahve Falı Baktırma Sıklıklarına Göre Cevaplayıcıları Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinlere İten veya Bu Ayinlerden Uzaklaştıran Unsurlardan Komşu/Akraba/Arkadaş Etmeninin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Komşu/akraba arasındaki anlatılar bu ayinlere itiyor	Komşu/akraba arasındaki anlatılar bu ayinlerden uzaklaştırıyor	Toplam
Haftada 2-3 kere	f	17	6	23
	%*	73,9	26,1	100,0
	%**	8,7	4,3	6,9
Haftada bir kere	f	18	5	23
	%*	78,3	21,7	100,0
	%**	9,2	3,6	6,9
Ayda bir ya da iki kere	f	75	31	106
	%*	70,8	29,2	100,0
	%**	38,5	22,1	31,6
Senede bir kere	f	85	98	183
	%*	46,4	53,6	100,0
	%**	43,6	70,0	54,6
Toplam	f	195	140	335
	%*	58,2	41,8	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		23,397 ^a	Sig(p)	,000
				*Fal Baktırma Sıklığı **Komşu/Akraba Arasındaki Anlatılar

Tablo 41'e bakıldığında cevaplayıcıların kahve falı baktırma sıklıkları ve cevaplayıcıları bu ayinlere iten veya uzaklaştıran unsurlardan komşu/akraba/arkadaş etmeni arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan kahve falını haftada 2-3 kere baktıran bireylerin %73,9'u komşu/akraba/arkadaş etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %26,1'i bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan kahve falını haftada bir kere baktıran bireylerin %78,3'ü komşu/akraba/arkadaş etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %21,7'si bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan kahve falını ayda bir ya da iki kere baktıran bireylerin %70,8'i komşu/akraba/arkadaş etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %29,2'si bu ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan kahve falını senede bir kere baktıran bireylerin %46,4'ü komşu/akraba/arkadaş etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiğini, %53,6'sı bu

ayinlerden uzaklaştırdığını söylemişlerdir. Bu bağlamda kahve falını haftada 2-3 kere baktıran, haftada bir kere baktıran ve ayda bir ya da iki kere baktıran bireyleri komşu/akraba/arkadaş etmeninin fal, büyü, muska gibi ayinlere ittiği, kahve falını senede bir kere baktıran bireyleri ise komşu/akraba/arkadaş etmeninin bu ayinlerden uzaklaştırdığı tespit edilmiştir.

Sonuçlar

1. Sonuç

Fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellerin uygulanmasında ve yapılmasında sosyo-ekonomik düzey, ücret ödeme, mesken durumu, refah durumu ve cinsiyet etmenleri incelendiğinde sosyo-ekonomik düzey azaldıkça bireylerin mobil uygulamaları tercih ettiği görülmektedir (**Tablo 9**). Refah düzeylerinin yetmediğini söyleyen bireylerin ise fal, büyü, muska, rukye gibi ayinleri uygulamalarında komşu, akraba ve arkadaşlarının onları bu ayinlere ve ritüellere itmesinden kaynaklandığı görülmüştür (**tablo 40**). Mobil uygulama üzerinde ayin ve ritüel uygulayan bireylerin çoğunluğunun bu durumu ailelerine söylemeyip, önermediği sonucuna varılmıştır (**Tablo 15**). Yapılan ayin ve ritüellere bir miktar para ödediğini söyleyen bireylerin ayin ve ritüelden sonra falın doğru çıkıp, çıkmama durumunu takip etmekte oldukları görülmüştür (**Tablo 16**). Fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellerden erkeklerin ve kadınların da daha çok kahve falını tercih ettikleri sonucuna varılmıştır (**Tablo 24**). Kadın bireylere bakıldığında ayin ve ritüelleri uyguladıkları ortamlar arasında; sadece dijital platformlara yönelenlerin sayısı, hem dijital hem gerçek ortama yönelenler ve her ikisine de başvurmam diyen kadınların eşit sayıda olduğu görülse de; erkekler genellikle hiçbirine başvurmamayı tercih etmektedirler (**Tablo 25**). Kadınların uygulanan ayin ve ritüelleri sadece dijital platformlarda ve hem dijital platformlarda hem de ilgili kişilere danıştığı görülürken erkeklerin yapılan ayin ve ritüelleri sadece ilgili kişilere danıştığı görülmüştür (**Tablo 28**).

2.Sonuç

Fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellerin bireyin hayatında ne denli yer kaplayıp, kaplamadığı ve kaplıyorsa hangi alanları etkilediğinin incelenmesi için yapılan araştırma sonucunda uygulanan ayin ve ritüelin gün içerisinde etkisinin geçtiğini söyleyen bireylerin uyguladıkları ayini mobil uygulama üzerinden uyguladıkları görülmüştür (**Tablo 10**). İmkân buldukça ayin ve ritüel uygulayan bireylerin bu davranışı arkadaşlarına da önerdiği görülmektedir (**Tablo 14**). Ayin ve ritüeli gerçekleştiren kişinin tanıdık/popüler bir sima olmasından çok etkilendiğini söyleyen bireylerin ayin ve ritüelleri çevresine önerdiği görülmüştür (**Tablo 17**). Uygulanan ayin ve ritüellerin uygulanma sıklıkları incelendiğinde çok defa uyguladım ve imkân buldukça uyguladım diyen cevaplayıcıların ayin ve ritüellerde hem gerçek hem dijital ortamı tercih ettikleri görülmüştür (**Tablo 26**). Kahve falı baktırma sıklığı arttıkça cevaplayıcıların hem dijital hem gerçek ortamda kahve falı baktırdıkları sonucuna varılmıştır (**Tablo 27**).

3.Sonuç

Fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellerin bireyleri nasıl bir duygu durumuna soktuğunun incelenmesi için yapılan araştırma sonucunda bu tür ayinlerde çok defa bulunduğunu belirten bireylerin bir kısmı kendini çok iyi hissettiğini söylerken; aynı orandaki diğer kısmı ise kendilerini çok kötü hissettiklerini söylemiştir (**Tablo 11**). Uygulanan ayin ve ritüellerde uygulanma esnasında kendini kötü hissettiğini söyleyen bireylerin ayin sonrasında kendini iyi hissettiği görülürken ayin veya ritüeli uygularken kendi hislerinden emin olmadığını

söyleyen bireylerin ayin veya ritüel sonrasında hiçbir etki hissetmediği dikkat çekmektedir (**Tablo 12**). Birçok defa ayin ve ritüel uygulayan bireylerin büyük bir çoğunluğunun ayin sonrasında iyi hislerle ayini sonlandırdıkları görülmüştür (**Tablo 13**). Komşu, akraba veya arkadaşları tarafından bu ayinlere ve ritüellere itildiğini söyleyen bireylerin ayini uygularken kendilerini iyi hissettikleri ve ayin sonucunda iyi hislerle ayini sonlandırdıkları görülmektedir (**Tablo 19 ve Tablo 20**).

4.Sonuç

Bireyleri fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellere iten ve uygulatan etmenlerin incelenmesi için yapılan araştırma sonucunda erkeklerin ve kadınlarında uygulanan ayinleri keyfi sebepten uyguladıkları sonucuna ulaşılmıştır (**Tablo 36**). Keyfi sebepten ötürü uygulayan bireylerin büyük bir çoğunluğunun sadece mobil uygulamaları kullandıkları görülmüştür (**Tablo 22**). Uygulanan ayin ve ritüelleri batıl bulmayıp uygulayanların ayinlere bir miktar para ödedikleri görülmektedir (**Tablo 18**). Uygulanan ayinleri batıl bulup uygulayanların ayinlerin kötü hissettirdiğini/psikolojilerini bozduğunu söylerken uygulanan ayin ve ritüelleri batıl bulmayıp uygulayanların ise ayinlerin kendilerini çok iyi hissettirdiğini söylediği görülmüştür (**Tablo 23**). Komşu/akraba arasındaki anlatılar beni bu tür ayinlere itiyor diyen cevaplayıcıların büyük bir çoğunluğunun kahve falını tercih ettiği görülmektedir (**Tablo 38**). Uygulanan ayin ve ritüel sonucu ödevle karşılaşan bireylerin bu tür ayinlere komşu ve akraba arasındaki anlatılarla yöneldiği görülmüştür (**Tablo 39**). Komşu ve akraba arasındaki anlatılarla bu tür ayinlerden uzaklaştığını söyleyen bireylerin kahve falı baktırma sıklıklarının az olduğu görülmektedir (**Tablo 41**).

5.Sonuç

Fal, büyü, rukye, muska gibi ayin ve ritüellerin uygulanmasında çeşitli normların etkisinin olup olmadığının incelenmesi için yapılan araştırma sonucunda bireylerin dini normların etkisinde kalıp çoğunlukla böyle bir ortamın içerisinde bulunmadıkları bilgisine ulaşılmıştır (**Tablo 30**). Dini normlar sebebiyle yapmayan bireylerin büyük bir kısmının çekirdek ailesiyle yaşadığı görülmüştür (**Tablo 29**). Etik normlar sebebiyle bu tür ayinlere yönelmem diyen bireylerin sayısı etik normlar olsa da yaparım diyen bireylere neredeyse eşit olduğu görülmüştür (**Tablo 31**). Hayır böyle bir ayinde daha önce bulunmadım cevabını veren bireylerin bulunmama sebeplerinin ahlaki normlar olduğunu söyledikleri görülmüştür (**Tablo 32**). Bu tür ayin ve ritüellerin içerisinde çok defa bulunan ve imkân buldukça bu tür ayinlerin içerisinde bulunurum diyen bireylerin çoğunlukla toplumsal ve sosyal normlar olsa da yaparım dediği görülmüştür (**Tablo 33**). Kadınlar ve erkeklerde geleneksel normlar sebebiyle yapmam diyen bireylerin sayısı eşit olduğu görülse de, geleneksel normlar olsa da yaparım diyen bireylerin çoğunluğunun kadın olduğu görülmüştür (**Tablo 34**).

Öneriler

Sonuç olarak özetlersek bu çalışmanın genel amacı olan; bireylerin fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellerin uygulanmasında ve yapılmasında etkili olan unsurları belirlemeye ve sizlere sunmaya çalıştık. Ancak bu çalışmanın sadece bu tür ayin ve ritüelleri uygulayanlar açısından yapılması **araştırmanın sınırlılığıdır**. Benzer bir çalışma bireylerin fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüelleri gerçekleştiren kişilerle yapılandırılmış ya da yarı yapılandırılmış görüşmeler ve gözlem tekniklerini kullanarak farklı bir araştırma planlanmalıdır. Böylece daha önce yaptığım çalışmalarla paralel bir biçimde ve bilgi

transferleriyle bu araştırma geliştirebilir ve bu alanda araştırma yapmayı düşünen birçok bilim insanına yol gösterici ve zemin yaratıcıdır. Çünkü bu alanda Türkiye’de yeteri kadar bilimsel araştırma olmadığını ve kitle iletişim araçları kullanılarak bu hurafe ve hikayelerin toplum içinde aktarımı giderek artmakta ve bu bireyler arası iletişimde birçok psikolojik sorunları ve aile problemlerinin baş göstermese neden olabilmektedir. Çünkü hurafe ve dedikodular dine öğelere dayandırıldığı için bireyler tarafından daha katı sosyal tutumlara ve zor çözümlenebilecek kişiler arası ilişki sorunlarına yol açmakta ve sağlık iletişimi açısından bireysel ve toplumsal travma haline gelme tehlikesini taşımaktadır. (7)

Kaynakça

- Özdamar, Kazım (2004), Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi-2, Kaan Kitabevi, Eskişehir.
- HAIR, Joseph F., Rolph E. Anderson, Ronald L. Tatham, William C. Black, (1998), Multivariate Data Analysis, Upper Saddle River, N.J.: Prentice Hall, Fifth Edition, USA.
- Sümer, N. (2016). Cahiliye Araplarında Falcılık. *MİLEL VE NİHAL inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi*, 13(1), 134-157.
- Güngör, İ. (2005). Popüler kültür ürünü olarak fal. *İletişim*, 21, 169-202.
- Sümer, Necati, (2016). Cahiliye Araplarında Falcılık, Milel ve Nihal, 13 (1), 134-157.
- İnan, A. (1952). Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(4), 19-30.
- Gökdağ, R. (2019) From A Game to Prophecy

THE RELATIONSHIP BETWEEN JOB AUTONOMY, WORKAHOLISM AND ORGANIZATIONAL IDENTIFICATION: A STUDY ON HOTEL EMPLOYEES

Nuran AKŞİT AŞIK¹

Abstract

The aim of this study is to examine the relationship between job autonomy, workaholism and organizational identification and to analyze whether job autonomy and workaholism affect on organizational identification level of employees. The sample of this descriptive study comprises of 393 participants working in hotel businesses in Ayvalık and Edremit. To collect data for the study, the survey technique was used. Data were collected via a demographic data form, “Job Autonomy Scale”, “Workaholism Scale” and “Organizational Identification Scale”. Data were analysed using correlation, regression, independent samples t test and One Way ANOVA. Findings of the research indicate that employees’ of job autonomy and organizational identification levels are above the average but workaholism level is below the average. The correlation analysis findings show that a positive and high level correlation between job autonomy and organizational identification and a positive and medium level correlation between workaholism and organizational identification. The findings obtained from the study show that work autonomy and workaholism positively affect the level of organizational identification and that work autonomy can be used as a tool for increasing the level of identification of employees.

Keywords: Job Autonomy, Workaholism, Organizational Identification, Hotel Employees.

İŞ ÖZERKLİĞİ, İŞKOLIKLIK VE ÖRGÜTSEL ÖZDEŞLEŞME İLİŞKİSİ: OTEL ÇALIŞANLARI ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA

Özet

Bu çalışmanın amacı, iş özerkliği, işkoliklik ve örgütsel özdeşleşme arasındaki ilişkiyi incelemek, iş özerkliği ve işkolikliğin örgütsel özdeşleşmeyi etkileyip etkilemediğini analiz etmektir. Tanımlayıcı tipteki çalışmanın örneklemini, Ayvalık ve Edremit’te faaliyet gösteren otel işletmelerinde çalışan 393 kişi oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Veriler, demografik bilgi formu, “İş Özerkliği Ölçeği”, “İşkoliklik Ölçeği” ve “Örgütsel Özdeşleşme Ölçeği” aracılığıyla toplanmıştır. Verilerin analizinde frekans, yüzde, standart sapma, Pearson korelasyonu, basit doğrusal regresyon, bağımsız gruplar t testi ve tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır. Araştırma bulguları, çalışanların iş özerkliği ve örgütsel özdeşleşme düzeylerinin ortalamanın üzerinde, işkoliklik seviyesinin ise ortalamanın altında olduğunu göstermektedir. Yapılan korelasyon analizi bulguları, iş özerkliği ile örgütsel

¹ Doç. Dr. Balıkesir Üniversitesi, nuran@balikesir.edu.tr

özdeşleşme arasında yüksek düzeyde pozitif bir ilişki, işkoliklik ile örgütsel özdeşleşme arasında ise orta düzeyde pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Araştırmadan elde edilen bulgular, iş özerkliği ve işkolikliğin örgütsel özdeşleşme düzeyini olumlu etkilediğini ve çalışanların özdeşleşme düzeylerinin artırılmasında özellikle iş özerkliğinin bir araç olarak kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İş Özerkliği, İşkoliklik, Örgütsel Özdeşleşme, Otel Çalışanları.

1 Giriş

Küreselleşme ve bilgi çağında yaşanan hızlı değişim nedeniyle, otel işletmeleri yoğun rekabetin yarattığı baskıya maruz kalmaktadır. Bu durum çevresel koşullara uyum sağlamak ve rekabet yeteneğini arttırmak isteyen otel işletmelerinin değişimini zorunlu kılmaktadır. Özellikle hizmet kalitesinin temel belirleyicisi olan işgörenler için özendirici uygulamalara başvurmak, otel işletmeleri açısından her geçen gün daha önemli hale gelmektedir. Bu nedenle sadece işini iyi yapan çalışanlara sahip olmak yeterli olmamakta, örgütün çıkarlarını kendi çıkarları gibi gören ve çalıştığı örgütle özdeşleşmiş çalışanlara gereksinim duyulmaktadır (Aşık, 2017: 346).

Sosyal kimlik teorisine göre, bireyler kendilerini, değer yargılarına uyan bir grubun üyesi olarak görmektedir (Dutton vd., 1994: 240). Sosyal özdeşleşme olarak nitelenen bu durumun örgüt ortamındaki uzantısı olan örgütsel özdeşleşme kısaca çalışanın kendisini çalıştığı örgütle aynı özelliklerle tanımlama derecesidir (Katrinli vd., 2009: 67). Örgütsel özdeşleşme, başarı ve başarısızlıkta dâhil olmak üzere, çalışanla örgüt arasındaki bilişsel bağın oluşturduğu ait olma algısı olarak tanımlanmaktadır (Ashforth ve Mael, 1989: 23). Patchen (1970) örgütsel özdeşleşmeyi, çalışanların örgütle dayanışma içerisinde olması, çalıştıkları örgütü desteklemeleri ve örgütteki diğer bireylerle ortak özelliklere sahip olmaları olarak ifade etmektedir (akt. Kesen, 2015: 540).

Örgütsel özdeşleşme, son yıllarda bireysel ve örgütsel düzeydeki etkileri nedeniyle önemli araştırma konularından biri haline gelmiştir (Wiesenfeld vd., 2001: 214). Çalışanların üyesi olduğu örgütle kendilerini tanımladıkları sosyal kimliğin bir şekli olan örgütsel özdeşleşme çalışanlar için önemlidir. Çünkü çalışanlar başkalarıyla bu kimlikle iletişim kurar, iş ve özel yaşamlarına yön verirler (Myers vd., 2016: 3). Diğer taraftan işbirliği, katılım, örgütün menfaatlerini koruma, içsel motivasyon, iş performansı, yaratıcı davranış, iş tatmini, işe uyum gibi pozitif davranışları teşvik eden örgütsel özdeşleşme örgütler için de önemlidir. Yapılan araştırmalar, örgütsel özdeşleşmenin, iş tatmini, motivasyon, verimlilik, performans, örgütsel bağlılık, işbirlikçi davranışlar ve örgütsel vatandaşlık davranışı ile doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Mael ve Ashforth, 2001; Harris ve Cameron, 2005; Kitapçı vd., 2005; Cole ve Bruch, 2006). Örgütsel özdeşleşmenin, çalışanların öğrenme motivasyonlarını artırdığı ve inisiyatif kullanma becerilerini geliştirdiği belirlenmiştir (Sonnentag, 2003; Çakınberk vd., 2011). Örgütleriyle güçlü biçimde özdeşleşen çalışanlar, örgütün yararına olan davranışların aynı zamanda kendi yararlarına da olacağını düşünmekte, örgüt adına daha çok çaba sarf etmektedir (Mael ve Ashforth, 1992; Dutton vd., 1994; Van Knippenberg ve Sleebos, 2006; Immordino, 2010). Örgütsel özdeşleşmenin oluşumunda çalışanların işiyle özdeşleşmesi de etkili olmaktadır. Bu noktada, iş özerkliği ve işkoliklik davranışlarının örgütsel özdeşleşme ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir.

İşte kullanılacak yöntemin seçilmesi ve yapılacak olan işin programlanmasını ifade eden iş özerkliği, kısaca çalışanların işlerini kontrol etme ve etkileme derecesi olarak tanımlanmaktadır (Esser ve Olsen, 2012: 444). Başka bir ifade ile iş özerkliği, işin yerine getirilmesi sırasında, çalışana prosedürleri seçme konusunda özgürlük, bağımsızlık, takdir

yetkisi verilmesi ve çalışanın girişimleri konusunda cesaretlendirilmesidir (Hachman ve Oldham, 1976; Antoncic ve Hisrich, 2004; Kuratgo vd., 2007; Iliopoulou ve While, 2010; Robbins ve Coulter, 2012).

Çalışanın iş yaşamında inisiyatif kullanmasına fırsat veren iş özerkliği, işin kalitesini, çalışanların motivasyonunu, memnuniyetini ve üretkenliğini de etkilemektedir (Esser ve Olsen, 2012: 446). Yapılan işle ilgili hesap verme yükümlülüğü konusunda çalışana artı bir avantaj sağlayan iş özerkliği, çalışanın örgütsel faaliyetler konusunda söz sahibi olmasını sağlar. Yapılan araştırmalar, iş özerkliğine sahip olan çalışanların örgütsel bağlılık ve örgütsel vatandaşlık düzeylerinin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (Esser ve Olsen, 2012; Ingersoll, 2007). Buradan hareketle iş özerkliğinin çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeylerini de olumlu etkileyeceği öngörülmekte, iş özerkliği yüksek olan çalışanların örgütsel özdeşleşmesinin de yüksek olacağı düşünülmektedir.

Çalışanların işe ve örgüte karşı tutumunu etkileyen bir diğer kavram olan işkoliklik, kişinin iş yerinde çok uzun saatler geçirmesi, sürekli işiyle meşgul olması ve işe karşı bir bağımlılık duyması olarak tanımlanmaktadır (Temel, 2006: 106). Ancak özel ölçütlerin olmaması nedeniyle net bir işkoliklik tanımı yapılamamıştır. Bu durum işkolikliğin farklı bakış açılarıyla ele alınmasına yol açmaktadır. Bazı araştırmacılar işkolikliğini hem çalışanlar hem de çalıştıkları örgüt açısından olumlu sonuçları olan bir durum olarak değerlendirirken (Macklowitz, 1980; Peiperl ve Jones, 2001), bazıları olumsuz sonuçlara yol açan bir hastalık olarak nitelendirmektedir (Oates, 1971; Killinger, 1991; Porter 1996; Burke, 2001). Bir grup araştırmacı ise işkolikliğin olumlu ve olumsuz biçimlerinin birbirinden bağımsız olarak ele alınması gerektiğini düşünmektedir (Spence ve Robbins, 1992).

İşkolikliğini olumlu olarak değerlendiren araştırmacılara göre, işkolik çalışanlar işini severek yapmakta ve çalışmaktan mutlu olmaktadır (Machlowitz, 1980; Russo ve Waters, 2006). İşkolikliğini kontrolsüz bir çalışma dürtüsü olarak nitelendiren araştırmacılar işkolikliğini, bazı fiziksel ve psikolojik sorunlara neden olan bir hastalık olarak ele almaktadır (Oates, 1971; Killinger, 1991; Porter 1996; Burke, 2001; McMillan vd., 2001; Porter, 2001; Snir, vd., 2006; Douglas ve Morris, 2006; Bardakçı ve Baloğlu, 2012). İşkolik bireylerin yaşadığı duygusal boşluk, iletişim güçlüğü, aile ilişkilerini aksatma gibi sorunlar bireyin sağlığını, mutluluğunu, sosyal yaşamını olumsuz etkilemekte ve çalışma verimliliğini azaltmaktadır (Russo ve Waters 2006: 433). Bu açıklamalar çerçevesinde, işkolikliğin olumlu değerlendirilmesi halinde çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeylerini olumlu etkileyeceği, olumsuz bir durum olarak ele alındığında ise örgütsel özdeşleşme düzeyini düşüreceği söylenebilir.

Otel işletmelerinde çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeyleri, hizmet kalitesinin artırılması ve müşteri tatmininin sağlanması açısından önemlidir. Ancak otel işletmelerinin mevsimlik özellik göstermesi, çalışma saatlerinin standartların üzerinde olması, işin karmaşık ve bütünlük olması gibi sorunların çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeylerini olumsuz etkilediği düşünülmektedir. Bu nedenle örgütsel özdeşleşme düzeyini olumlu etkileyen diğer faktörlerin yanı sıra çalışanların yaptıkları işe yönelik tutum ve davranışlarının da bilinmesi gerekmektedir. Buradan hareketle gerçekleştirilen çalışmanın amacı, otel çalışanlarının iş özerkliği ve işkoliklik düzeyinin örgütsel özdeşleşme üzerine etkisinin araştırılmasıdır. Ayrıca üç değişkenin çalışanların demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğinin incelenmesi araştırmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır. Yapılan yazın taramasında benzer bir çalışmaya rastlanmamış olması nedeniyle, araştırmanın hem yazına, hem de uygulayıcılara katkı sağlaması beklenmektedir.

2 Yöntem

Betimsel türdeki araştırmada, değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek için genel tarama modellerinden, korelasyon türü ilişkisel tarama kullanılmıştır.

2.1 Örneklem

İş özerkliği, işkoliklik ve örgütsel özdeşleşme ilişkisinin belirlenmesi amacıyla yapılan bu çalışmanın evrenini, Ayvalık ve Edremit'te faaliyet gösteren otel işletmelerinin çalışanları oluşturmaktadır. Otel işletmelerinde çalışan işgören sayısı tam olarak belirlenemediği için, örneklem büyüklüğü alınması zaruri hale gelmiştir. Bu amaçla, öncelikle evrendeki örneklem sayısının hesaplanmasında, otel işletmelerinde çalışması gereken personel sayısını hesaplamaya yönelik Ağaoğlu (1992) tarafından belirlenen katsayıdan yararlanılmıştır. İki ilçedeki turizm işletme belgeli otellerin toplam yatak sayısı 5482 (www.turizm*****) olduğu belirlenmiştir. Yatak başına çalışması gereken ortalama personel sayısı katsayısı en üst sınır (0,59) olarak alınmıştır. Buna göre evrendeki birey sayısı 3235 (5482x0,59) olarak belirlenmiştir. Örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında basit tesadüfi örnekleme ve $(n=Nt^2pq/d^2(N-1)+t^2pq)$ formülü kullanılmıştır (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2004: 48). Formüle;

n: Örnekleme alınacak birey sayısı,

N: Hedef kitledeki birey sayısı,

p: İncelenen olayın gerçekleşme olasılığı,

q: İncelenen olayın gerçekleşmeme olasılığı,

t: 0,05 düzeyinde, t tablosuna göre bulunan teorik değer,

d: Olayın görülüş sıklığına göre kabul edilen \pm örnekleme hatasını ifade etmektedir.

Formüle göre yapılan hesaplama $[(3235 \times (1,96)^2 \times (0,50 \times 0,50)) / (0,05)^2 \times (3235 - 1) + (1,96)^2 \times (0,50 \times 0,50)]$ sonucunda örneklem büyüklüğünün en az 343 kişi olması gerektiği belirlenmiştir. Ancak daha fazla çalışana ulaşmak ve olası hatalar için önlem almak amacıyla 400 anket formu bastırılarak araştırmacının önceden tanıdığı çalışanlara teslim edilmiştir. Kendi kendine yanıtlama yöntemi ile doldurulan anketlerin tamamı elden teslim alınmıştır. Ancak tek seçeneğin işaretlendiği 7 anket formu değerlendirilme dışı bırakılmış ve 393 anket analiz edilmiştir. Araştırma verileri 1 Nisan-13 Mayıs 2018 tarihleri arasında toplanmıştır.

2.2 Ölçekler

Bu araştırmada, veri toplama aracı olarak dört bölümden oluşan anket kullanılmıştır. Anketin birinci bölümü, katılımcıların demografik özelliklerine belirlemeye yönelik 6 sorudan oluşmaktadır. İkinci bölümde, iş özerkliği düzeyini ölçmek amacıyla, Ilardi vd. (1993) tarafından geliştirilen ve toplam 21 maddeden oluşan, temel psikolojik ihtiyaçlar ölçeğinin 7 maddelik bölümü yer almaktadır. Ölçeğin Türkçe'ye uyarlaması Gözükara vd. (2016) tarafından yapılmıştır.

Üçüncü bölümde, Scaufeli vd. (2006) tarafından geliştirilen, Doğan ve Tel (2011) tarafından Türkçeye uyarlanan 17 maddelik DUWAS (Dutck Work Addiction Scale) işkoliklik ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin özgün formu 4'lü Likert tipi (1-Asla, 4-Daima) derecelendirmeye sahip olmakla birlikte, diğer ölçekler ile uyumlu olması açısından 5'li Likert tipinde (1=Hiçbir Zaman, 5=Her Zaman) olarak düzenlenmiştir. Anketin dördüncü ve son bölümünde ise, Mael,

ve Ashforth (1992) tarafından geliştirilen, Tak ve Aydemir'in (2004) Türkçe'ye uyarladığı toplam 6 maddeden oluşan örgütsel özdeşleşme ölçeği bulunmaktadır.

İş özerkliği ve örgütsel özdeşleşme ölçekleri 5'li Likert tipinde, (1= Hiç Katılmıyorum, 5=Tamamen Katılıyorum) olarak derecelendirilmiştir.

2.3 Veri Analizi

Araştırma verilerinin analizinde SPSS 22.0 istatistik paket programı kullanılmıştır. Analizlerde betimleyici istatistiklerin yanı sıra değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek için Pearson korelasyonu ve çok değişkenli regresyon analizinden yararlanılmıştır. Değişkenlerin çalışanların demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek için öncelikle verilere normallik sınaması yapılmıştır. Bu amaçla verilere Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro Wilk testleri uygulanmış ve verilerin normal dağılım gösterdiği ($p>0,05$) belirlenmiştir. Verilerin normal dağılım göstermesi, analizlerde parametrik testlerin kullanılmasına imkan tanımaktadır. Bu doğrultuda çalışanların cinsiyet ve medeni durumları için bağımsız gruplar t-testi, yaş, eğitim, çalıştığı pozisyon ve hizmet yılı için ise tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır. ANOVA analizi sonucunda gruplar arasındaki farklılığın hangi gruptan kaynaklandığını belirlemek için Scheffe çoklu karşılaştırma testinden yararlanılmış ve tüm analizlerde anlamlılık düzeyi $p<0,05$ olarak kabul edilmiştir.

3. Bulgular

3.1 Ortalama, Standart Sapma ve Faktör Analizi Bulguları

Araştırma verilerinin analizine geçmeden önce, ölçeklerin yapı geçerliliğinin sınıanabilmesi için faktör analizi uygulanmıştır. Verilerin faktör analizine uygun olup olmadığını belirlemek için öncelikle Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) katsayısı hesaplanmış ve Bartlett Sphericity testi yapılmıştır. KMO katsayıları ve Bartlett Sphericity test değerleri, iş özerkliği ölçeği için (KMO=0,704; $\chi^2=418,825$; $p<0,05$), işkoliklik ölçeği için (KMO=0,887; $\chi^2=1560,148$; $p<0,05$) ve örgütsel özdeşleşme ölçeği için (KMO=0,852; $\chi^2=808,430$; $p<0,05$) olarak hesaplanmıştır. Araştırma verilerinin ölçüm güvenilirliğini test etmek için, Cronbach Alfa katsayısı hesaplanmıştır. İş özerkliği ölçeği için $\alpha=0,73$, işkoliklik ölçeği için $\alpha=0,83$ ve örgütsel özdeşleşme ölçeği için $\alpha=0,77$ olarak hesaplanan Cronbach Alfa değerleri, ölçeklerin ölçüm güvenilirliğinin yeterli olduğunu göstermektedir. Değişkenlere ait diğer analizler Tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1. Değişkenlere Ait Ortalama, Standart Sapma ve Faktör Analizi Bulguları

Değişkenler	Ort.	S. S.	KMO	χ^2	A. Vary.	C. Alfa
İş Özerkliği	3,25	,5719	0,704	418,825	53,86	0,73
İşkoliklik	2,83	,6418	0,887	1560,148	56,21	0,83
Örgütsel Özdeşleşme	3,08	,5731	0,852	808,430	48,97	0,77

Tablo 1’de görüldüğü gibi, çalışanların iş özerkliği düzeyi ($\bar{x}=3,25$) ortalamasının biraz üzerindedir. Bu durum otel işletmelerinde çalışanların işleri konusunda az da olsa bağımsız davranabildiğini göstermektedir. Ancak otel işletmelerinde otomasyon sistemlerinin kullanılması ve bazı işler için standart uygulamaların olması iş özerkliğini sınırlayan unsurlar olarak değerlendirilebilir.

Araştırmaya katılanların örgütsel özdeşleşme ($\bar{x}=3,08$) düzeyleri ortalamaya çok yakındır. Bu durumun, araştırmanın yapıldığı otellerin mevsimlik olması nedeniyle, işgücü devir hızının yüksek olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Katılımcıların işkoliklik düzeyi ($\bar{x}=2,83$) ortalamasının altındadır.

3.2 Demografik Bulgular

Katılımcılara ait demografik özellikler Tablo 2’de verilmektedir.

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Dağılımı (n=393)

Değişkenler	Gruplar	f	%
Cinsiyet	Kadın	144	36,6
	Erkek	249	63,4
Medeni Durum	Evli	166	42,2
	Bekâr	227	57,8
Yaş	18-25 yaş	127	32,3
	26-30 yaş	119	30,3
	31-40 yaş	100	25,4
	41-50 yaş	40	10,2
	51 yaş ve üzeri	7	1,8
Eğitim Durumu	İlköğretim	53	13,4
	Ortaöğretim	165	41,8
	Ön Lisans	140	35,4
	Lisans ve Lisans Üstü	37	9,4
Çalıştığı Pozisyon	Üst Kademe	16	4,1
	Orta Kademe	60	15,3
	Alt Kademe Yönetici	74	18,8
	Çalışan	243	61,8
Hizmet Yılı	5 Yıldan Az	226	57,5
	6-10 Yıl	110	28,0
	11-20 Yıl	41	10,4
	21 Yıl ve üzeri	16	4,1

Tablo 2'ye göre araştırmaya katılanların %63,4'ü erkek, %36,6'sı ise kadın olup, %57,8'i bekâr, %42,2'si evlidir. Çalışanların %32,3'ü 18-25 yaş aralığında, %30,3'ü 26-30 yaş aralığında, %25,4'ü 31-40 yaş aralığında, %10,2'si 41-50 yaş aralığında ve %1,8'i ise 51 yaş ve üzerindedir. Araştırmaya katılanların %61,8'i çalışan, %18,8'i alt kademe, %15,3'ü orta kademe ve %4,1'i üst kademe yöneticisi olarak çalışmaktadır. Katılımcıların %57,5'i 5 yıldan az, %28'i 6-10 yıl arası, %10,4'ü 11-20 yıl arası ve %4,1'i 21 yıl ve üzerinde hizmet yılına sahiptir.

3.3 Korelasyon ve Regresyon Analizi Bulguları

Tablo 3. Değişkenlere Ait Korelasyon Analizi Bulguları

	İş Özerkliği	İşkoliklik	Örgütsel Özdeşleşme
İş Özerkliği	1		
İşkoliklik	0,285**	1	
Örgütsel Özdeşleşme	0,703**	0,530**	1

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Tablo 3'te görüldüğü gibi çalışanların iş özerkliği ile ve işkoliklik düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı, doğrusal yönde ve zayıf bir ilişki olduğu görülmektedir ($r=0,285$; $p<0,01$). İş özerkliği ve örgütsel özdeşleşme arasında pozitif ve yüksek düzeyde ($r=0,703$; $p<0,01$), bir ilişki göze çarparken, işkoliklik ile örgütsel özdeşleşme arasında ise ($r=0,530$; $p<0,01$) orta düzeyde ve pozitif bir ilişki söz konusudur. Elde edilen bulgular, iş özerkliği ile örgütsel özdeşleşme arasındaki ilişkinin daha yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir.

Tablo 4. İş Özerkliği ve İşkolikliğin Örgütsel Özdeşleşme Düzeyine Etkisi (Regresyon Analizi)

	B	S. S.	Beta	t	Sig.
Sürekli Değişken	,430	,109		3,938	0,00*
İş Özerkliği	,601	,033	,600	18,244	0,00*
İşkoliklik	,245	,022	,359	10,917	0,00*
R= ,782 D.R ² = ,610 F= 307,903 *p<,05					

İş özerkliği, işkoliklik ve örgütsel özdeşleşme arasındaki ilişki belirlemek üzere yapılan regresyon analizi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($F=307,903$; $p<0,00$). İş özerkliği ve işkoliklik, birlikte örgütsel özdeşleşmenin %61'ini açıklamaktadır ($D.R^2=,610$; $p<0,05$). Ayrıca iş özerkliği düzeyinde meydana gelen bir birimlik artış, örgütsel özdeşleşme üzerinde %60,1'lik bir artışa neden olmaktadır ($\beta=-,601$; $p<0,05$). Bununla birlikte işkoliklikte meydana gelen bir

birimlik artış, çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeyini %24,5 oranında artırmaktadır. Her iki değişken birlikte değerlendirildiğinde, örgütsel özdeşleşme üzerinde iş özerkliğinin, işkolikliğe göre üzerinde çok daha etkili olduğu görülmektedir.

3.4 Bağımsız Örneklem t Testi ve ANOVA Analizi Bulguları

Otel çalışanlarının iş özerkliği, işkoliklik ve örgütsel özdeşleşme düzeylerinin demografik özellikler açısından farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla bağımsız gruplar t testi (Independent Sample t-Test) ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) analizinden yararlanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda değişkenlerin, çalışanların medeni durumu, yaşı, eğitimi ve hizmet yılı açısından farklılık göstermediği belirlenmiştir. Bununla birlikte örgütsel özdeşleşme düzeyinin, çalışanın cinsiyetine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterdiği belirlenmiştir.

Tablo 5. Değişkenlerin Cinsiyetine Göre Farklılık Gösterip Göstermediğine Dair Bağımsız Gruplar t Testi Bulguları

Değişken	Gruplar	n	Ortalama	S. S.	t	df	P
Özdeşleşme	Kadın	144	3,17	,5982	2,497	279,308	0,01*
	Erkek	249	3,02	,5517			

Tablo 5 'de yer alan bağımsız gruplar t-testi sonucunda, erkek çalışanlar ile kadın çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeyleri arasındaki farklılık istatistiksel olarak anlamlıdır (t=2,497; p<0,05). Buna göre kadın çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeyleri ($\bar{x}=3,17$), erkek çalışanların örgütsel özdeşleşme düzeylerinden ($\bar{x}=3,02$) daha yüksektir. Kadınların erkeklere göre daha duygusal davranmalarının, örgütsel özdeşleşmenin yüksek olmasında etkili olduğu düşünülmektedir.

Tablo 6. Değişkenlerin Çalışılan Pozisyona Göre Farklılık Gösterip Göstermediğini Belirlemek Üzere Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Bulguları

Değişkenler	Gruplar	n	Ort.	S. S.	Vary. K.	K. T.	K. O.	F	P
İş Özerkliği	Üst Kademe Yön.	16	3,62	,8110	G. Arası G. İçi	5,165	1,722	5,441	0,00
	Orta Kademe Yön.	60	3,44	,7089					
	Alt Kademe Yön.	74	3,16	,4669					
	Çalışan	243	3,21	,5287					
Örgütsel Özdeşleşme	Üst Kademe Yön.	16	3,28	,6404	G. Arası G. İçi	3,567	1,189	3,695	0,01
	Orta Kademe Yön.	60	3,27	,6213					
	Alt Kademe Yön.	74	3,01	,4508					
	Çalışan	243	3,04	,5801					

Tablo 6'da, iş özerkliği, işkoliklik ve örgütsel özdeşleşme düzeylerinin çalışan pozisyona göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçları görülmektedir. Çalışılan pozisyona göre işkoliklik düzeyinde anlamlı bir farklılık olmamasına rağmen, iş özerkliği ($F=5,441$; $p<0,05$) ve örgütsel özdeşleşme ($F=3,695$; $p<0,05$) ortalamaları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Söz konusu anlamlı farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını belirlemek üzere tamamlayıcı post-hoc analiz tekniklerine geçilmiştir.

ANOVA sonrası hangi post-hoc çoklu karşılaştırma tekniğinin kullanılacağına karar vermek için öncelikle Levene's testi ile grup dağılımlarının varyanslarının homojen olup olmadığı sınanmış, varyansların homojen olduğu saptanmıştır ($p>0,05$). Bu nedenle varyansların homojen olması durumunda yaygın olarak kullanılan Scheffe çoklu karşılaştırma tekniği tercih edilmiştir. Buna göre iş özerkliği açısından üst kademe yöneticileri ile orta ve alt kademe yöneticileri arasında üst kademe yöneticileri lehine istatistiksel olarak anlamlı ($F=5,441$; $p<0,05$) bir farklılık saptanmıştır. Bu durum, üst kademe yöneticilerinin iş özerkliği düzeyinin, farklı kademelerdeki diğer yöneticilere göre daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Üst kademe yöneticilerde iş özerkliğinin daha yüksek olması normal olarak değerlendirilebilir. Üst kademe yöneticilerinin karar verme yetkisine sahip olması, iş özerkliği düzeyini olumlu etkileyecektir.

Örgütsel özdeşleşme açısından farklılık orta kademe yöneticileri ile çalışanlar arasında, orta kademe yöneticileri lehine istatistiksel olarak anlamlıdır ($F=3,695$; $p<0,05$) belirlenmiştir. Buna göre orta kademe yöneticilerin örgütsel özdeşleşme düzeyleri çalışanlara göre daha yüksektir.

4 Sonuç ve Öneriler

Otel çalışanlarının iş özerkliği ve işkoliklik düzeyinin örgütsel özdeşleşmeye etkisinin belirlenmesi amacıyla yapılan bu araştırma, Ayvalık ve Edremit'te faaliyet gösteren turizm işletme belgeli otel işletmelerinde çalışan 393 kişi üzerinde yürütülmüştür. Araştırma bulguları, çalışanların iş özerkliği düzeyinin ortalamanın üzerinde olduğunu göstermektedir. Olumlu olarak değerlendirilebilecek bu sonuç, sınırlı da olsa çalışanların yaptıkları işle ilgili karar alabildiklerini, işi yaparken aktif bir rol üstlendiklerini ve sorumluluk almaktan kaçınmadıklarını göstermektedir. Otel çalışanlarının bu şekilde davranmalarının, inisiyatif kullanma, yaratıcı uygulamalar geliştirme, risk alma ve karar verme becerilerinin gelişmesi gerek bireysel gerekse örgütsel düzeyde birçok olumlu katkı sağlayabilir. Benzer biçimde çalışanların örgütsel özdeşleşme algısı da beklentinin altında kalmış olmakla birlikte, ortalamanın üzerindedir. Araştırmanın yapıldığı otellerin çoğunun mevsimlik çalışıyor olmasının, örgütsel özdeşleşmeyi olumsuz etkileyebileceği düşünülmektedir. Bu nedenle örgütsel özdeşleşmenin ortalamanın üzerinde olması olumlu olarak değerlendirilebilir. Çalışanların işkoliklik düzeyi ortalamanın altında kalmıştır. Bu durum çalışanların fiziksel ve ruhsal sağlıkları açısından olumlu olarak değerlendirilebileceği, performans açısından olumsuz olarak nitelendirilebilir.

Yapılan korelasyon analizi bulguları, çalışanların iş özerkliği algısı ile örgütsel özdeşleşme düzeyleri arasında pozitif yönde ve yüksek düzeyde bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. İşkoliklik ile örgütsel özdeşleşme arasında ise orta düzeyde ve pozitif bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Regresyon analizinden elde edilen bulgular, iş özerkliğinin örgütsel özdeşleşme üzerindeki olumlu etkisinin işkolikliğe göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. Tüm bulgular birlikte değerlendirildiğinde, otel işletmelerinde iş özerkliğinin çalışanların örgütle özdeşleşmesini etkileyen önemli bir faktör olduğu söylenebilir. Otel işletmelerinde

çalışanlar uzun ve yoğun iş saatleri, müşterilerden kaynaklanan sorunlar, aşırı yorgunluk vb. nedenlerle yoğun baskı altında çalışmaktadırlar. Tüm bu olumsuzlukların önlenmesi ve örgütsel özdeşleşme düzeyinin artırılması için iş özerkliği etkili bir araç olarak kullanılabilir. İş özerkliği, çalışanların öz yeterlilik inançlarını ve yaratıcılıklarını geliştireceği için işin kendisi ve çalışma koşullarının kısıtlayıcı etkisini azaltacağı söylenebilir. Böylece hem bireysel başarı motivasyonu hem de yöneticilerin takdir ve teşvikleri örgütsel özdeşleşmeyi güçlendirecektir.

Araştırma bulguları iş özerkliği, işkoliklik ve örgütsel özdeşleşme düzeylerinin medeni durum, yaş ve hizmet yılı değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık göstermediğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte örgütsel özdeşleşme düzeyinin cinsiyete göre farklılık gösterdiği ve kadın çalışanların özdeşleşme düzeyinin erkek çalışanlara göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Daha önce İşcan (2006) tarafından yapılan çalışmada da kadın çalışanların özdeşleşme düzeyinin daha yüksek olduğu belirlenmiş olmakla birlikte, bazı çalışmalarda da erkek çalışanların özdeşleşme düzeyinin daha yüksek olduğu vurgulanmaktadır (Kurtulmuş ve Karabıyık, 2016; Çakınberk vd., 2011; Özdemir, 2010).

İş özerkliği ve örgütsel özdeşleşmenin çalışılan pozisyona göre anlamlı bir farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Araştırmaya katılan üst kademe yöneticileri ile orta ve alt kademeleri arasındaki farklılık istatistiksel olarak anlamlı olup, üst kademe yöneticilerinin özerklik düzeyi daha yüksektir. Bu durum özerklik algısının yetki ve karar alma mekanizmaları ile yakından ilgili olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca örgütsel özdeşleşme düzeyleri açısından orta kademe yöneticileri ile işgörenler arasında anlamlı bir farklılık olduğu ve orta kademe yöneticilerin daha yüksek özdeşleşmeye sahip oldukları görülmektedir. Elde edilen bu sonucun, mevsimlik çalışma nedeniyle alt kademelerde işgören devir hızının daha yüksek olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Her araştırmada olduğu gibi bu araştırmanın da bazı kısıtları bulunmaktadır. Bunlardan biri araştırmada zaman ve mekân sınırlamasına gidilmesidir. Bu durum araştırma verilerinin genellenmesini güçleştirmektedir. Ancak daha önce yapılan çalışmalarda, üç değişkenin birlikte ele alındığı bir çalışmaya rastlanmamış olması nedeniyle elde edilen verilerin önemli olduğu ve daha sonra yapılacak araştırmalara ışık tutacağı öngörülmektedir. Bu araştırmada iş özerkliği, işkoliklik ve örgütsel özdeşleşme yalnız iş odaklı ele alınmıştır. Ancak üç değişken de, kişilik yapısı, liderin özellikleri gibi, bazı faktörlerden etkilenebilmektedir. Bu yüzden gelecekteki çalışmalarda iş ve iş dışı faktörlerin birlikte ele alınarak incelenmesi önerilmektedir.

Kaynakça

- Antoncic, B. and Hisrich, R.D. (2004). "Corporate Entrepreneurship Contingencies and Organizational Wealth Creation", *The Journal of Management Development*, 23, 5/6: 518-550.
- Ashforth, B.E. and Mael, F. (1989). "Social Identity Theory and the Organizations", *Academy of Management Review*. 14: 20-39.
- Aşık, N.A. (2017). "Pozitif ve Negatif Duygulanım ve İş Doyumunun Örgütsel Özdeşleşmeye Etkisi: Otel Çalışanları Üzerine Bir Araştırma", *Business & Management Studies: An International Journal*, 5(2): 345-362 doi:http://dx.doi.org/ 10.15295/bmij.v5i2.112.
- Bardakçı, S. ve Baloğlu, M. (2012). "İlköğretim ve Ortaöğretim Kurumlarında Görev Yapan Okul Yöneticilerinin İşkoliklik Eğilimleri", *Education & Science/Eğitim ve Bilim*, 37(164): 46-57.
- Burke, R. J. (2001). "Workaholism Components, Job Satisfaction, and Career Progress", *Journal of Applied Social Psychology*, 31(11): 2339-2356.

- Cole, M. S. and Bruch, H. (2006). "Organizational Identity Strength, Identification and Commitment and Their Relationship to Turnover Intention: Does Organizational Hierarchy Matter?", *Journal of Organizational Behavior*, 27: 585-605.
- Çakınberk, A., Derin, N. ve Demirel, E. T. (2011). "Örgütsel Özdeşleşmenin Örgütsel Bağlılıkla Biçimlenmesi: Malatya ve Tunceli Özel Eğitim Kurumları Örneği", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 3(1): 89-121.
- Douglas, E. J. and Morris, R. J. (2006). "Workaholic, or Just Hard Worker?", *Career Development International*, 11(5): 394-417.
- Dutton, J., Dukerich J. and Harquail, C. V. (1994). "Organizational Images and Membership Commitment", *Administrative Science Quarterly*, 34: 191-206.
- Esser, I. and Olsen, K. M. (2012). "Perceived Job Quality: Autonomy and Job Security Within a Multi-Level Framework", *European Sociological Review*, 28(4): 443-454.
- Gözükara, İ., Çolakoğlu, N. ve Abamor, E. (2016). "İş Özerkliği ve İşkoliklik", *Ekonomi, Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(1): 65-74.
- Harris, G. E. and Cameron, J. E. (2005). "Multiple Dimensions of Organizational Identification and Commitment As Predictors of Turnover Intentions and Psychological Well-Being", *Canadian Journal of Behavioural Science*, 37(3):159-169.
- Iliopoulou, K.K. and While, A.E.(2010). "Professional Autonomy and Job Satisfaction: Survey of Critical Care Nurses in Mainland Greece", *Journal of Advance Nursing*, 66(11): 2520-2531.
- Ingersoll, R. M. (2007). "Short on Power Long on Responsibility", *Educational Leadership*, 65(1): 20-25.
- İşcan Ö. F. (2006). "Dönüştürücü Etkileşimci Liderlik Algısı ve Örgütsel Özdeşleşme İlişkisinde Bireysel Farklılıkların Rolü", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 11: 160-177.
- Katrinli A, Atabay G, Günay G, ve Güneri B (2009). "Exploring The Antecedents of Organizational Identification: The Role of Job Dimensions, Individual Characteristics and Job Involvement", *Journal of Nursing Management*, 17(1): 66-73.
- Kilinger, B. (1991). *Workaholics: The Respectable Addicts*. New York: John Wiley.
- Kitapçı, H., Çakar, N. G. ve Sezen, B. (2005). "The Combined Effects of Trust and Employee Identification on Intention to Quit", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 3: 1-20.
- Van Knippenberg, D. and Sleebos, E. (2006). "Organizational Identification Versus Organizational Commitment: Self-Definition, Social Exchange, and Job Attitudes", *Journal of Organizational Behavior*, 27(5): 571-584.
- Kuratko, D. F., Hornsby, J. S. and Goldsby, M.G. (2007). "The Relationship of Stakeholder Salience, Organizational Posture, and Entrepreneurial Intensity to Corporate Entrepreneurship", *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 13(4): 56-72.
- Kurtuluş, M. ve Karabıyık, H. (2016). "Farklılıkların Yönetiminin Öğretmenlerin Örgütsel Özdeşleşmesine ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi", *International Journal of Human Sciences*, 13 (1): 1324-1341.
- Machlowitz, M. (1980). *Workaholics, Living With Them, Working With Them*. NY: Addison Wesley Publishing Company.
- Mael, F. and Ashforth, B. E. (1992). "Alumni and Their Alma Mater: A Partial Test of The Reformulated Model of Organizational Identification", *Journal of Organizational Behavior*, 13(2): 103-123.
- Mael, F. A. and Ashforth, B. E. (2001). "Identification in Work, War, Sports, and Religion: Contrasting The Benefits and Risks", *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 31(2): 197-222.
- McMillan, L. H., O'driscoll, M. P., Marsh, N. V. and Brady, E. C. (2001). "Understanding Workaholism: Data Synthesis, Theoretical Critique, and Future Design Strategies", *International Journal of Stress Management*, 8(2): 69-91.

- Myers, K. K., Davis, C. W., Schreuder, E. R. and Seibold, D. R. (2016). "Organizational Identification: A Mixed Methods Study Exploring Students' Relationship with Their University", *Communication Quarterly*, 64(2): 1-22
- Oates, W. (1971). *Confessions of a Workaholic: The Facts About Work Addiction*, NY: World Publishing Company.
- Özdemir, A. (2010). "Örgütsel Özdeşleşmenin Algılanan Örgütsel Destek, Cinsiyet ve Kıdem Değişkenlerine Göre İncelenmesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(1), 237-250.
- Patchen, M. (1970). *Participation, Achievement and Involvement on the Job*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Peiperl, M. and Jones, B. (2001). "Workaholics and Overworkers: Productivity or Pathology?", *Group & Organization Management*, 26(3): 369-393.
- Porter, G. (1996). "Organizational Impact of Workaholism: Suggestions for Researching The Negative Outcomes of Excessive Work", *Journal of Occupational Health Psychology*, 1: 70-84.
- Porter, G. (2001). "Workaholic Tendencies and The High Potential for Stress Among Co-Workers", *International Journal of Stress Management*, 8(2): 147-164.
- Robbins, S. P. and Coulter, M. (2012). *Management*, England: Pearson Education Limited.
- Russo, J. A. and Waters, L. E. (2006). "Workaholic Worker Type Differences in Work-Family Conflict: The Moderating Role of Supervisor Support and Flexible Work Scheduling", *Career Development International*, 11(5): 418-439.
- Schaufeli, W.B., Taris, T.W. and Bakker, A. (2006). Dr. Jekyll and Mr. Hyde: "On The Differences Between Work Engagement and Workaholism", in R. Burke (Ed.): *Research Companion to Working Time and Work Addiction* (pp: 193-217). Edward Elgar: Northampton, MA.
- Spence, J. T. and Robbins, A. S. (1992). "Workaholism: Definition, Measurement, and Preliminary Results", *Journal of Personality Assessment*, 58(1): 160-178.
- Snir, R., Harpaz, I. and Burke, R. (2006). "Workaholism in Organizations: New Research Directions", *Career Development International*, 11(5): 369-373.
- Sonnentag, S. (2003). "Recovery, Work Engagement, and Proactive Behavior: A New Look at the Interface Between Nonwork and Work", *Journal of Applied Psychology*, 88(3): 518-528.
- Tak, B. ve Aydemir, B. A. (2004). "Örgütsel Özdeşleşme Üzerine İki Görgül Çalışma", *12. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*, Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Temel, A. (2006). "Organizasyonlarda İşkolizm ve İşkolik Çalışanlar", *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 8(2): 104-127.
- Wan-Huggins, V. N., Riordan, C. M. and Griffeth, R. W. (1998). "The Development and Longitudinal Test of a Model of Organizational Identification", *Journal of Applied Social Psychology*, 28(8): 724-749.
- Wiesenfeld, B. M., Raghuram, S. and Garud, R. (2001). "Organizational Identification Among Virtual Workers: The Role of Need for Affiliation and Perceived Work-Based Social Support", *Journal of Management*, 27(2), 213-229.
- Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2004). "*SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*", Ankara: Detay Yayıncılık.

HOW TO REDUCE THE JOB DISSATISFACTION IN TOURISM ESTABLISHMENTS: A CONCEPTUAL FRAMEWORK

Şerif Ahmet DEMİRDAĞ¹

Abstract

In every type of establishments, the success, efficiency and effectiveness of employees and organizations depends on a number of different determinants. These determinants may be related to the organization, the employee, his/her colleagues, the external environment, and even some organizational issues. One of them is “job satisfaction” or “dissatisfaction”, which is very important for both the organization and the employee. There is no doubt that people can be happier and more committed when they are highly satisfied in their jobs. Therefore, they become more effective, productive and more creative individuals both for themselves and for the organization. The aim of this paper is to expose the phenomenon of job satisfaction and job dissatisfaction which are very important for the organizations by evaluating previous studies and to develop the suggestions for organizations about how to reduce the job dissatisfaction.

Keywords: Job satisfaction, Dissatisfaction, Tourism establishments.

1 Introduction

The only aim of any establishments which are profitable or not is to survive in the business life in accordance with the principles of efficiency and effectiveness. However, it is possible to talk about intense competition in almost every sector in the information age we live in. Intense competition is also inevitable in tourism which is a type of service sector, because of the high availability of substitution facilities. Within the conditions of intense competition, especially the success of the service providers depends on the resources they have and the most effective use of these resources. The most important of these resources in the service sector, which can be considered as both capital and resources, is the human factor. Tourism is a dynamic sector which has its own characteristics and can be affected directly or indirectly by many factors. Some of these characteristics are as follow: consumers of tourism often cannot try the products they bought in advance; most of the tourism products are intangible and cannot be stored; the preferences and requests of the consumers change constantly; production and consumption are simultaneous and distribution system works in reverse. Such basic characteristics of the tourism sector indicate how important the employees are with fulfillment of services.

Especially after the Industrial Revolution, the facilities (e.g. shortening of working hours; the increase in the annual permit; mechanization; technology etc.) brought to the business

¹ Dr., Giresun University Bulancak Kadir Karabaş School of Applied Sciences (The Department of Tourism and Hotel Management), serif.demirdag@giresun.edu.tr

life some obligations for establishments to use the labor in the most efficient and effective way in order to obtain the highest benefit from their employees. Establishments try to reduce employee turnover rate, to keep qualified and highly satisfied personnel in the organization. Because, employee turnover and each new recruitment means cost for establishments. As each organization has a different culture and a different climate, a new employee cannot adapt quickly and require orientation for a while time. The qualified, fully equipped and satisfied employee lead the organization to success and goal. In the service sector, having the right and qualified personnel and reaching the organizational goals and targets are directly proportional. Especially in terms of tourism establishments, many of the products are intangible and an interaction between the consumers who buy the services and the employees who provide the services. In other words, employees are in a face-to-face relationship with consumers rather than managers and/or owners. In this case, it can be said that the services and activities offered in the tourism establishments are risky at a certain rate because they are based on labor. This risk factor can only be minimized by the fact that employees enjoy in work and be satisfied with their jobs. Predictably, individuals who are satisfied with their job become more committed to their work, adopt the goals and targets of the organization more and work more effective and efficiently. Furthermore, individuals who are satisfied with their job will also have a life satisfaction and have a positive effect on other people around them. On the other hand, job dissatisfaction can lead to negative individual and organizational consequences after a certain period of time such as the tendency to leave, high job turnover, inefficiency, absenteeism, tardiness, occupational accidents, life dissatisfaction, alienation, stress, burnout, harming the organization, psychological and other health problems. This paper investigates possible causes and possible consequences of job dissatisfaction in tourism establishments, which directly affect the effectiveness of organizations. Hereby, in the context of the conceptual framework, the concept of job dissatisfaction in accordance with the aim and subject of this paper and the current situation in the tourism sector have been tried to be evaluated by examining the studies carried out on job satisfaction and dissatisfaction.

2 Job Dissatisfaction and Its Possible Causes and Consequences in Tourism

The organizational behavior of the employees, the commitment to organization and being satisfied with their jobs are very important in working life. It would be appropriate to clarify the concept of job satisfaction before defining the concept of job dissatisfaction. Job satisfaction is an individual's positive assessment of his / her job and the high achievements and low-cost systems provided by the organization can provide a high level of satisfaction (Rusbult & Farrell, 1983: 430). Satisfaction is an important determinant of the labor market as it reflects various aspects of the workplace (Freeman, 1977: 1). Job satisfaction can be defined as situations that result in a person evaluating their work or work experience with pleasurable or positive emotions (Clark, 1996: 190). Job satisfaction may be characterized as an attitude of people to enjoy or dislike their work (Bruck et al., 2002: 338). Job satisfaction defines the emotions, attitudes and preferences of employees related to their work and various factors affect the employees' feelings about job satisfaction (Chen, 2008: 106). There are three important dimensions of job satisfaction; first, job satisfaction is a kind of emotional response to situations occurring in the workplace and can only be expressed as it is intangible; second, the degree of job satisfaction can often be expressed by the extent to which the outputs meet the expectations of employees; and the third is job satisfaction represents a wide range of work-related attitudes such as work, wages, promotion opportunities, management style etc. (Luthans, 1995: 170-172). Regardless of the type of activity, the motivation of staff is very important in every

organization. Because, job dissatisfaction and inefficiency may occur when employees are not motivated or not involved in organizational decisions. This situation may affect the work environment of the employees and can reduce their productivity (Sims, 2004: 16). As Farrell (1983: 597) has stated, the job dissatisfaction is a kind of additional forms of decline for establishments and attention to job dissatisfaction not only helps to guide the organization but also may prevent further decay in the organization. Managers in each organization want employees to have high levels of job satisfaction and make efforts in this direction. Because, in order to achieve organizational aims and objectives, it is of vital importance that human factor and their job satisfaction at high level. Therefore, it is necessary to have sufficient knowledge about the factors affecting job satisfaction in order to ensure or increase the job satisfaction of the employees (Akıncı, 2002: 4).

Both the service providers and buyers/users of these services are the human factor in the tourism sector. So, in the tourism sector the desires and needs of people as socio-psychological beings differ. Therefore, each employee in the organization has different demands and expectations from their works. Employees' job satisfaction or dissatisfaction can be influenced by a single factor and can also be affected by many factors. These factors can be related to the personal characteristics of the employees as well as the organizational and working conditions.

Kaya (2004: 38) examined the factors affecting job satisfaction in four categories with the help of a figure. According to her study, the factors affecting job satisfaction are demographic variables (*gender, age, educational status, marital status, experience time, nationality*); employee characteristics (*personality traits, ability, level of knowledge, experience, position at work, conflict between roles, task prominence, recruitment, intelligence, internal and external satisfaction*); result variables (*loafing, intent to leave, organizational commitment, life satisfaction, morale, productivity*) and, establishment's and work's characteristics (*environment, salary, level of difficulty of work, promotion possibilities, internal properties of work, appropriate reward system, level of human relations, company characteristics, institution type, working hours and conditions, content and nature of work, monetary awards, efficient use of employees, negative sensuality, external use of resources, communication, collectivism, fear of losing job*).

As mentioned above, it is expected that job satisfaction levels can be different between male and female because they are different in terms of social and physical structure. Considering the variables of age and marital status, there may be significant differences between job satisfaction or dissatisfaction of young and older employees. The level of job satisfaction of employees with different levels of education may vary depending on different situation and conditions. For example, employees with higher education levels can be considered to have higher satisfaction when their expectations are met. Job satisfaction levels of employees who have worked for many years in a company and those newly recruited can also vary. Individuals who have experience for many years may experience job dissatisfaction due to factors such as customary and burnout while individuals may experience high level job satisfaction with desire and will.

The tourism sector brings together people with different structures, different cultures, different nationalities and different personality traits in terms of both service providers and buyers/users. Each person has different personality traits, so the level of desire, expectation and satisfaction may differ. On the other hand, since most of the activities in the tourism sector are based on labor, standardization can be more difficult than other sectors. The ability factor also has a significant impact on the job satisfaction levels of employees. It may be considered that

the satisfaction levels of the employees who are good at work, who do well and who have the ability are higher than the ones who do not. The hierarchical structure within the organization and the positions of the employees also affect job satisfaction. As a matter of fact, it is obvious that the satisfaction levels of the employees with low status and the manager staff will vary. On the other hand, ambiguities in positions or roles often leads to conflicts and negatively affects job satisfaction. The recruitment of new employees can help reduce the workload per person in the organization as well as increase productivity. It is obvious that the individual with reduced workload will be more satisfied from his work and will be more productive. The fact that employees have sufficient intelligence can make things easier and more practical in organizations and this can affect the job satisfaction of the employees.

Overall, job satisfaction and result variables are actually in a cycle. The employees can have intent to loafing who experiences dissatisfaction with his job. Employees who have intent to leave cannot be satisfied with their jobs, and employees who have no satisfaction with their jobs can have intent to leave. Some positive organizational affects such as justice, commitment, trust, climate, morale, productivity, motivation factors can affect the job satisfaction of the employees on the positive way. In addition, life satisfaction and job satisfaction are closely related. An individual who is pleasant and happy in his life is generally has a high level of job satisfaction and this situation is mutual, so, an individual who is pleasant and happy in his work is generally has a high level of life satisfaction.

Factors such as the characteristics, conditions, competition power, limitations and environment-working conditions of the organization, work and/or establishments also affect job satisfaction. In other hand, insufficient wage levels, lack of organizational communication, social disturbances, political instability, and other adversities in the social life of the employees are among the factors that can lead to job dissatisfaction of the employees (Arisoy, 2007: 103). The unfair reward system within the organization also leads to job dissatisfaction and employees attempt to restore equality by changing their performance in the quantity and quality of production or opposing this situation (Locke & Latham, 1990: 243). Adams (1965: 272) argues that in equity theory, a fair distribution system or a fair share of prizes is essential for employees in relation to distribution justice to ensure job satisfaction for employees.

According to behavioral scientists, when an employee has job dissatisfaction, he either conforms to the production norms of the organization, he leaves the organization or limits the production which is the most dangerous option for the organization (Aksu, 1995: 86). Job dissatisfaction may result in lax and disregardful behavior on employees (Farrell, 1983: 598).

When the related literature is examined, it is seen that individuals who experience job dissatisfaction face with some problems both organizationally and individually. Considering the individual dimension, important problems such as psychological, physical and mental disorders, stress, exhaustion, estrangement, alienation, frustration, tension, fatigue, addiction, sleep disorders and insecurity can be seen. Considering the organizational dimension, also important problems can be seen such as absenteeism, tardiness, job turnover, intent to leave, unconcerned to work or organization, desire to harm the organization, accidents at work, blocking production. Thereby, many academic studies (Greene, 1972; Seashore and Taber, 1975; Freeman, 1977; Farrell, 1983; Rusbult and Farrell, 1983; Iaffaldano and Muchinsky, 1985; Arvey et al., 1989; Locke and Latham, 1990; Odom et al., 1990; Adams et al., 1996; Clark, 1996; Oshagbemi, 1997; Judge et al., 2000; Turnley and Feldman, 2000; Aiken et al., 2002; Bruck et al., 2002; Sarker et al., 2003; Torres and Kline, 2006; Tutuncu and Kozak, 2007; Chen, 2008; Kim et al., 2009; Poulston, 2009; Way et al., 2010; Frye, 2012; Lee and Lee, 2012;

AlBattat and Som, 2013; AlBattat et al., 2014; Güçer and Demirdağ, 2014; Güçer et al, 2016 etc.) conducted on job satisfaction and dissatisfaction support these beliefs above-mentioned.

3 Conclusion and Suggestions

In this paper, it was tried to reveal the importance of job satisfaction and the possible causes and consequences of job dissatisfaction by evaluating previous studies. In conclusion, it can be said that job satisfaction or dissatisfaction can have significant implications on the health of employees and the organization. In accordance with the purpose and subject of the study, some suggestions have been developed for the hotel establishments and other related parties and presented below:

- Above all, suitable working conditions should be developed for the employees and the existing conditions should be improved in the hotel establishments. Appropriate working conditions, both physically and psychologically, can have a significant impact on job satisfaction of employees.

- Like feedback on how things work, managers should also get feedback on the current status of employees and how they feel. Behaviors such as giving employees the right to say, allowing them to say their thoughts, and ensuring that they participate in the decisions can have a significant effect on the job satisfaction of the employees.

- Practices such as equal and fair behavior of managers, equal opportunities and adequate wage policies have a significant impact on the job satisfaction of employees.

- Managers should enable employees to use and present their knowledge, skills and abilities for high level of satisfaction.

- As it is known, the activities carried out in hotel establishments are continuous and sometimes they can be intensive and tiring. For this reason, non-business social activities can be organized for employees to increase the concentration, morale and motivation.

References

Adams, J. S. (1965). "Inequity in Social Exchange", *Advances in Experimental Social Psychology*, 2(1): 267-299.

Adams, G. A., King, L. A. & King, D. W. (1996). "Relationships of Job and Family Involvement, Family Social Support, and Work-Family Conflict with Job and Life Satisfaction", *Journal of Applied Psychology*, 81(4): 411-420.

Aiken, L. H., Clarke, S. P., Sloane, D. M., Sochalski, J. & Silber, J. H. (2002). "Hospital Nurse Staffing and Patient Mortality, Nurse Burnout, and Job Dissatisfaction", *JAMA*, 288(16), 1987-1993.

Akıncı, Z. (2002). "Turizm Sektöründe İşgören İş Taminini Etkileyen Faktörler: Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama", *Akdeniz University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 4(1): 1-25.

Aksu, A. (1995). *Otel İşletmelerinde İşgören Devir Hızının Verimlilikle Olan İlişkisinin Değerlendirilmesi ve Antalya Yöresi'nde Bir Uygulama*, Master Thesis, Antalya: Akdeniz University.

AlBattat, A. R. S. & Som, A. P. M. (2013). "Employee Dissatisfaction and Turnover Crises in the Malaysian Hospitality Industry", *International Journal of Business and Management*, 8(5): 62-71.

AlBattat, A. R. S., Som, A. P. M. & Helalat, A. S. (2014). "Higher Dissatisfaction Higher Turnover in the Hospitality Industry", *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 4(2): 45-52.

Arısoy, B. (2007). *Örgütsel İletişimin Motivasyon ve İş Tatmini Üzerine Etkileri*, Master Thesis, İstanbul: Marmara University.

Arvey, R. D., Bouchard, T. J., Segal, N. L. & Abraham, L. M. (1989). "Job Satisfaction: Environmental and Genetic Components", *Journal of Applied Psychology*, 74(2): 187-192.

Bruck, C. S., Allen, T. D. & Spector, P. E. (2002). "The Relation Between Work-Family Conflict and Job Satisfaction: A Finer-Grained Analysis", *Journal of Vocational Behavior*, 60(1): 336-353.

Chen, L. H. (2008). "Job Satisfaction Among Information System Personnel", *Computers in Human Behaviour*, 24(1): 105-118.

Clark, A. E. (1996). "Job Satisfaction in Britain", *British Journal of Industrial Relations*, 34(2): 189-217.

Farrell, D. (1983). "Exit, Voice, Loyalty, and Neglect as Responses to Job Dissatisfaction: A Multidimensional Scaling Study", *Academy of Management Journal*, 26(4), 596-607.

Freeman, R. B. (1977). "Job Satisfaction as An Economic Variable", *National Bureau of Economic Research*, Working Paper No: 225, 1-13.

Frye, W. D. (2012). "An Examination of Job Satisfaction of Hotel Front Office Managers According to Extrinsic, Intrinsic, and General Motivational Factors", *International Journal of Business and Social Science*, 3(18): 40-52.

Greene, C. N. (1972). "The Satisfaction-Performance Controversy", *Business Horizons*, 15(5): 31-41.

Güçer, E. & Demirdağ, Ş. A. (2014). "Organizational Trust and Job Satisfaction: A Study on Hotels", *Business Management Dynamics*, Vol.4, No.1, 12-28.

Güçer, E.; Pelit, E.; Demirdağ, Ş. A. & Arslantürk, Y. (2016). "The Effects of Managers' Business Ethics Applications on Employees' Job Satisfaction: A Study on Hotels in Turkey", *Macrothink Institute – Business Management and Strategy*, 7(1): 206-234.

Iaffaldano, M. T. & Muchinsky, P. M. (1985). "Job Satisfaction and Job Performance: A Meta-Analysis", *Psychological Bulletin*, 97 (2): 251-273.

Judge, T. A., Bono, J. E. & Locke, E. A. (2000). "Personality and Job Satisfaction: The Mediating Role of Job Characteristics", *Journal of Applied Psychology*, 85(2): 237-249.

Kaya, İ. (2004). *Otel İşletmelerinde İşgörenlerin İş Tatmininin Ölçülmesi ve İş Tatmininin İşgörenlerin İşlerini Bırakma Tutumları Üzerine Etkileri*, Master Thesis, Mersin: Mersin University.

Kim, B. P., Murrmann, S. K. & Lee, G. (2009). "Moderating Effects of Gender and Organizational Level Between Role Stress and Job Satisfaction Among Hotel Employees", *International Journal of Hospitality Management*, 28(4): 612-619.

Lee, C. & Lee, J. W. (2012). "Analysis of the Relationships between the Hospitality Workforce and Job-Satisfaction Factors according to Age, Gender, Native Language and Racial-Ethnicity", *Tourism & Hospitality*, 1(5): 1-8.

Locke, E. A. & Latham, G. P. (1990). "Work Motivation and Satisfaction: Light at the End of the Tunnel", *Psychological Science*, 1(4): 240-246.

- Luthans, F. (1995). *Organizational Behavior*, 3rd Edition, New York: Mc. Graw Hill Publishing.
- Odom, R. Y., Boxx, W. R. & Dunn, M. G. (1990). "Organizational Cultures, Commitment, Satisfaction and Cohesion", *Public Productivity & Management Review*, 14(2): 157-169.
- Oshagbemi, T. (1997). "Job Satisfaction and Dissatisfaction in Higher Education", *Education + Training*, 39(9): 354-359.
- Poulston, J. M. (2009). "Working Conditions in Hospitality: Employees' Views of the Dissatisfactory Hygiene Factors", *Journal of Quality Assurance In Hospitality & Tourism*, 10(1): 23-43.
- Rusbult, C. E. & Farrell, D. (1983). "A Longitudinal Test of the Investment Model: The Impact on Job Satisfaction, Job Commitment, and Turnover of Variations in Rewards, Costs, Alternatives, and Investments", *Journal of Applied Psychology*, 68(3): 429-438.
- Sarker, S. J., Crossman, A. & Chinmeteeputuck, P. (2003). "The Relationships of Age and Length of Service with Job Satisfaction: An Examination of Hotel Employees in Thailand", *Journal of Managerial Psychology*, 18(7): 745-758.
- Seashore, S. E. & Taber, T. D. (1975). "Job Satisfaction Indicators and Their Correlates", *American Behavioral Scientist*, 18(3): 333-368.
- Sims, M. B. (2004). *Employee Satisfaction and Performance: A Study of the RC Hotel Company Kitchen Environment*, Master Thesis, Louisiana: B. S. Nicholls State University.
- Torres, E. N. & Kline, S. (2006). "From Satisfaction to Delight: A Model for The Hotel Industry", *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 18(4): 290-301.
- Turnley, W. H. & Feldman, D. C. (2000). "Re-examining the Effects of Psychological Contract Violations: Unmet Expectations and Job Dissatisfaction as Mediators", *Journal of Organizational Behavior*, 21(1): 25-42.
- Tutuncu, O. & Kozak, M. (2007). "An Investigation of Factors Affecting Job Satisfaction", *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 8(1): 1-20.
- Way, S. A., Sturman, M. C. & Raab, C. (2010). "What Matters More? Contrasting the Effects of Job Satisfaction and Service Climate on Hotel Food and Beverage Managers' Job Performance", *Cornell Hospitality Quarterly Human Resources*, 51(3): 379-397.

APPROACHES TO RECONCEPTUALIZE PERMANENT ESTABLISHMENT IN INTERNATIONAL TAXATION AND ASSESSMENT OF TURKEY

Eda ÖZDİLER KÜÇÜK¹, Yaşar ÇAKMAK²

1 Introduction

In the end of the nineteenth century “permanent establishment” was defined as the place where economic activities were carried out. For this period of large industrial production permanent establishment was not possible to think separate from a workplace and the physical space. Similarly, the “permanent establishment model” to help prevent double taxation agreements in international taxation, which is currently available in the OECD, has been point out a physical location or business agency. The digital economic activity is actual it is clear that the definition of a workplace based on the OECD's traditional permanent establishment model is insufficient. The redefinition of the permanent establishment concept could remove a significant problem in the taxation of the digital economy. In this way aggressive taxation planning issues will be reduced and untaxed economic assets will be taxed.

In this study, the model of taxation of digital economic activities in accordance with the OECD model will be explained in an exemplary case, in accordance with the regulations that are planned or made to be made on taxation of digital economic activities in Turkish tax legislation.

2 Definition of the Permanent Establishment in the Literature

There are three main approaches on permanent establishment concept which are Richard L. Doernberg's Base Erosion Approach, Philippe Hinnekens's Virtual Permanent Establishment Approach and Reuven S. Avi-Yonah's Refundable Withholding Approach. These three approaches will be briefly explained in the study.

The base-erosion approach, is which also known as the withholding approach, Doernberg suggests the internet based activities to achieve significant revenue for companies are not resident without prior acquaintance, should be accepted as a physical establishment (Hoffart, 2007: 113). This approach firstly arises from the loss of the tax base for electronic trade importer countries and secondly from the possibility of double taxation of taxpayers and governments (Pinto, 2006). Doernberg's approach is based on creating opportunities without permanent establishment conditions in the source country taxation for the digital economy companies.

¹ Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi

² İçişleri Bakanlığı Daire Başkanı-Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye (Kamu Ekonomisi) doktora öğrencisi

This approach, developed by Hinnekens, tries to loosen the principles of permanent establishment. Hinnekens's approach attempts to establish a taxation relationship with the source country even without a permanent establishment. The principle of providing taxation is recommended to the source country through a virtual establishment without a permanent establishment. In this approach permanent establishment conditions are canceled in the source country and permanent establishment condition to the presence of electronic commerce and secondly commercial activities become a subject of the taxation authority of the source country. (Pinto, 2006: 27-28).

In this approach developed by Avi-Yonah, the sum of the single-rate withholding tax to be collected for electronic commercial activities if the total sales are below a certain threshold that the withholding may be reimbursed by the collecting country (Pinto, 2006: 27-33). The approach based on benefit principle it is recommended that the country of jurisdiction has passive incomes and active income (commercial gains) of the source country has the authority to tax.

3 Comparison of OECD and Turkey's Approach

In the report prepared by the OECD, it is pointed out that digital economy companies can sell products without any physical work in the country of origin is a taxation problem (OECD, 2014: 124). It has been stated that the permanent workplace status in Article 5 of the OECD model agreement should be changed with different options. In the same way, it was emphasized that the important principle of digital asset in taxation should be used (OECD, 2014: 145). Moreover, it was emphasized that permanent establishment conditions could be replaced by significant digital assets in the fight against tax issues. In addition, the OECD has presented in the same report that the withholding tax on digital transactions could be collected through financial institutions in order not to burden the local consumers (OECD, 2014: 147).

Turkey uses both source and residence basis in tax practice at the same time like many other countries. The definition of legal center or business center in terms of both income tax and corporate tax is based on the criteria of determining the workplaces with the criteria of "brick and mortar" in the modern tax system determined in the 20th century. It is not possible to tax the transboundary commercial transactions in terms of both types of taxes. In terms of limited liability, for example, to tax the income earned by the digital economy company the gain must obtain through a permanent establishment in Turkey or permanent representative or representatives. This is an obstacle to taxation. For determining the place where the income is earned by digital economy companies, payment must be examined whether taken place in Turkey (Akçaoğlu, 2011: 194).

Article 129 of the draft bill of tax procedure code proposal extends the existing PE provision. According to this, the channels in which digital activities are performed such as mobile vehicles, electronic media or fields are counted as PE. Article 130 defines the PE in electronic environment (Kavak, 2016: 25).

With the Code No. 6745 entered into force in 2016, the regulations concerning withholding have been introduced in Article 11 of the Code No: 213 and Article 15 and 30 of the Code No: 5520. Turkish Corporate Tax Code also changed with the same code and The 15th and 30th articles related to withholding have been added "from the payments under the seventh clause of the Article 11 of the Tax Procedure Code".

For the taxation of digital economic activities in Turkey it is recommended to make an arrangement as in the example:

Sample Application:

A: Multinational social media company,

B: A local bank operating in Turkey,

C: a local restaurant business operating in Turkey,

A's activities in Turkey will be considered within the scope of the definition of electronic business in the draft Tax Procedure Code. Let us assume that C is paying the TL 100 advertising fee for a social media advertisement that he buys from A with the financial instruments provided by B. In this case, B Bank will cut the TL 15 from TL 100 within the framework of the recommended withholding tax regulation. B Bank shall pay the remaining TL 85 to Company A and shall declare TL 15 and shall deposit it to the tax office for A. With this application it will be possible to tax the digital economic activities appropriately in Turkey in accordance with OECD recommendations and to register the tax-avoiding digital economy firms.

4 Conclusion

An additional administrative arrangement needs to be put in place to fully implement the changes to be made or to be made in the Tax Procedure Code, Turkish Corporate Tax Code and Income Tax Code. According to proposed regulation income derived from electronic operations in Turkey will be accepted presumption of the existence of the digital workplace. Thus, 15% withholding tax shall be applied to the electronic operating income, whether or not the workplace is registered. In this way effective taxation of digital activities and registration of firms will be ensured, tax injustice suffered by conventional companies will be eliminated and above all, tax administration will be able to tax a significant economic area.

Keywords: Tax, Digital economy, Withholding, OECD, BEPS

ULUSLARARASI VERGİLENDİRMEDE İŞYERİNİN YENİDEN TANIMLANMASINA İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR VE TÜRKİYE DEĞERLENDİRMESİ

1 Giriş

19. Yüzyıl sonunda “daimi işyeri” kavramı iktisadi faaliyetlerin yürütüldüğü mekanlar olarak tanımlanmıştır. Endüstriyel üretimin yaygın olduğu bu dönem için işyeri kavramı ile fiziksel mekanı birbirlerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Aynı paralelde uluslararası vergilendirmede çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarına yardımcı olmak adına OECD tarafından oluşturulan “daimi işyeri modeli” (permanent establishment) fiziksel bir mekanı ya da işyeri temsilciliğini işaret etmektedir. Dijital ekonomik faaliyetlerin yoğunluk kazandığı günümüzde ise, OECD'nin geleneksel daimi işyeri modelini temel alan işyeri tanımının yetersiz olduğu anlaşılmaktadır. Daimi işyeri kavramını yeniden tanımlanması, dijital ekonominin vergilendirilmesinde önemli bir sorunu ortadan kaldıracaktır. Bu yolla ülkeler arasındaki agresif planlaması sorunları azalacak ve vergilendirilmeyen ekonomik varlıklar vergilendirilmiş olacaktır.

Bu çalışmada Türk vergi mevzuatında dijital ekonomik faaliyetlerin vergilendirilebilmesine ilişkin yapılması düşünülen ya da yapılan düzenlemeler çerçevesinde, OECD modeline de uygun şekilde dijital ekonomik faaliyetleri vergilendirme modeli bir örnek durum üzerinden anlatılacaktır.

2 Literatürde Daimi İşyeri Tanımı

Vergilendirme yetkisinin belirlenmesinde işyeri tanımına ilişkin Richard L. Doernberg'in "Matrah Aşındırması Yaklaşımı", Philippe Hinnekens'in "Sanal Daimi İşyeri Yaklaşımı" ve Reuven S. Avi-Yonah'ın "İade Edilebilir Stopaj Yaklaşımı" savdukları modellerle dikkat çekmektedir. Bahse konu bu üç yaklaşım çalışmada kısaca açıklanacaktır.

Doernberg tarafından geliştirilen matrah-aşındırması yaklaşımı, literatürde sabit oranlı stopaj yaklaşımı olarak da bilinmektedir. Doernberg bahse konu yaklaşımında internet temelli faaliyetlerin mukim olmayan firmalara herhangi bir fiziksel işyeri şartını karşılayan ikametgah koşulu olmaksızın ciddi gelir elde etmelerine imkan tanıdıklarını ileri sürmektedir (Hoffart, 2007: 113). Bu yaklaşım birincisi elektronik ticari ürün ithal eden ülkelerin, elektronik ticaret işlemlerinden doğan vergi matrahını kaybetmelerinden ve ikincisi vergi ödeyenlerin ve hükümetlerin çifte vergileme olasılığından doğmaktadır (Pinto, 2006). Doernberg'in yaklaşımı işyeri koşulunu oluşturmaksızın faaliyette bulunan dijital ekonomi firmalarının vergilendirilmesinde kaynak ülkesine imkan yaratılmasına dayanmaktadır.

Hinneken tarafından geliştirilen bu yaklaşımda, daimi işyeri prensipleri gevşetilmeye çalışılmaktadır. Hinneken's'in yaklaşımında sabit bir işyeri olmaksızın bile kaynak ülke ile vergilendirme ilişkisi kurulmaya çalışılmaktadır. Sabit bir işyeri olmaksızın kaynak ülkeye sanal bir işyeri üzerinden vergilendirme yetkisi sağlanması prensibi önerilmektedir. Hinneken kaynak ülkesindeki sabit işyeri koşulu ortadan kaldırılarak sabit işyeri koşulunu elektronik ticaretin varlığına bağlamakta ve ikinci olarak ticari faaliyetler kaynak ülkesinin vergilendirme yetkisinin bir öznesi olmaktadır (Pinto, 2006: 27-28).

Avi-Yonah tarafından geliştirilen bu yaklaşımda, elektronik ticari faaliyetler için tahsil edilecek tek oranlı stopaj vergisi toplamı, eğer yükümlünün toplam satışları belli bir eşğin altında kalmışsa tahsilatı yapan ülke tarafından iade edilebilmesini öngörür (Pinto, 2006: 27-33). Fayda prensibini esas alan yaklaşımda ikamet ülkesinin pasif gelirleri, kaynak ülkesinin ise aktif gelirleri (ticari kazançları) vergilendirme yetkisine sahip olması önerilmektedir.

3. OECD ve Türkiye'nin Yaklaşımlarının Karşılaştırılması

OECD tarafından hazırlanan raporda dijital ekonomi firmalarının kaynak ülkesinde herhangi bir fiziksel işyeri olmaksızın ürün satabilmesinin bir vergilendirme sorunu olduğu işaret edilmektedir (OECD, 2014: 124). OECD Model anlaşmanın 5. Maddesindeki daimi işyeri statüsünün farklı opsiyonlarla değiştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Aynı şekilde vergilendirmede önemli dijital varlık ilkesinin de kullanılması gerektiği vurgulanmıştır OECD, 2014: 145). Dahası vergi sorunları ile mücadelede daimi işyeri şartının yerini önemli dijital varlığın alabileceği vurgulanmıştır. Ayrıca OECD dijital işlemlere ilişkin stopaj vergisi uygulanmasının da, yerel tüketicilere yük oluşturmaması bakımından finansal kuruluşlar aracılığı ile tahsil edilebileceğini aynı raporda seçenekler arasında sunmuştur (OECD, 2014: 147).

Türkiye vergi uygulaması bakımından pek çok ülkede olduğu gibi hem kaynak esasını hem de ikametgah esasını aynı anda kullanmaktadır. Gerek Gelir Vergisi, gerekse de Kurumlar Vergisi bakımından sınır-aşan ticari işlemlerin vergilendirilmesi imkan dahilinde değildir.

Konuyu dar mükellefiyet açısından ele almak gerekirse, örneğin dijital ekonomi firmasının elde ettiği gelirin vergilendirilebilmesi için bu kazancın Türkiye’de bir işyeri ile veya daimi temsilci ile veya temsilciler vasıtasıyla elde edilmesi gerektiği düzenlenmektedir. Bu durum vergilendirme açısından bir engel oluşturmaktadır. Gelirin elde edildiği yerin belirlenmesi için, dijital ekonomi firmalarının sattığı ürünlerin ödemesinin Türkiye’de yapılıp yapılmadığına bakılmalıdır (Akçaoğlu, 2011: 194).

Vergi Usul Kanunu teklif tasarısı taslağının 129. maddesinde halen yürürlükte olan iş yeri hükmü genişletilerek daha önce sayılmayan mobil araçlar, elektronik ortam veya alanlar gibi dijital faaliyetlerin icra edildiği mecralar da işyeri olarak sayılmakta, 130. Maddede ise elektronik ortamda iş yeri tanımı yapılmaktadır (Kavak, 2016: 25).

2016 yılında yürürlüğe giren 6745 sayılı Kanunla 213 sayılı VUK 11. Maddesinde ve 5520 sayılı KVK 15. ve 30. Maddelerinde tevkifatla ilgili düzenlemeler getirilmiştir. Aynı kanunla KVK’da da değişikliğe gidilmiş ve tevkifatla ilgili 15. Ve 30. Maddelerine “Vergi Usul Kanununun 11 inci maddesinin yedinci fıkrası kapsamına giren ödemelerden” ifadesi eklenmiştir.

Türkiye’nin dijital ekonomik faaliyetleri vergilendirebilmesi için örnekteki gibi bir düzenleme yapılması önerilmektedir.:

Örnek Uygulama:

A: Çok uluslu sosyal medya firması,

B: Türkiye’de faaliyette bulunan yerel bir banka,

C: Türkiye’de faaliyette bulunan yerel bir restoran işletmesi,

A’nın Türkiye’deki faaliyetleri VUK tasarısındaki elektronik işyeri tanımı kapsamında kabul edilecektir. C’nin A’dan satın alacağı bir sosyal medya reklamı için ödemesi gereken 100 TL reklam ücretini B’nin sağladığı finansal araçlarla ifa ettiği kabul edildiğinde, B Bankası önerilen stopaj vergisi düzenlemesi çerçevesinde 100 TL’den 15 TL’yi kesip 85 TL’yi A firmasına ödeyecek ve 15 TL’sini beyan edip A adına vergi dairesine yatıracaktır. Bu uygulama ile dijital ekonomik faaliyetlerin OECD önerilerine de uygun şekilde Türkiye’de vergilendirilmesi ve vergiden kaçınan dijital ekonomi firmalarının kayıt altına alınması mümkün hale gelecektir.

4. Sonuç

VUK, KVK ve GVK’da yapılan ya da yapılması düşünülen değişiklikleri tam olarak hayata geçirmek üzere ilave bir idari düzenlemenin uygulamaya alınması gerekmektedir. Çalışmamızda önerilen düzenleme ile Türkiye’de elektronik faaliyetlerden elde edilen gelir dijital işyerinin varlığına karine kabul edilerek, işyeri tescili yapılsın ya da yapılmasın elde edilen elektronik faaliyet gelirlerinin %15 stopaj kesintisine tabi tutulması, dijital faaliyetlerin etkili şekilde vergilendirilmesine, firmaların iade almak adına Türkiye’de işyeri tescili ya da temsilci tayininde bulunarak kayıt altına alınmasına, konvansiyonel firmaların maruz kaldığı vergi adaletsizliğinin giderilmesine ve her şeyden önemlisi vergi idaresinin önemli bir ekonomik alanı vergilendirebilmesine imkan sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vergi, Dijital ekonomi, Stopaj, OECD, BEPS

References

Articles/Periodicals;

Hoffart, B. (2007). “Permanent Establishment in The Digital Age: Improving and Stimulating Debate Through an Access to Markets Proxy Approach”, *Northwestern Journal of Technology and Intellectual Property* Volume 6: 104-121.

Reports

OECD (2014), *Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy*, OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, OECD Publishing.

Thesis

Akçaoğlu, E. (2011). *Elektronik Ticaretin Vergilendirilmesi Ulusal ve Uluslararası Perspektiften Gelir Üzerinden Alınan Vergiler Bakımından Bir İrdeleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Internet Source

Kavak, A. (2016). *Vergi Usul Kanunu Tasarısı Üzerinde Yapılan Çalışma*, http://www.istanbulymmo.org.tr/dosyalar/2016_02_VUK_TasariCalismasi.pdf, (17.05.2019).

Conferences / Proceedings

Pinto, D. (2006). “The Need to Reconceptualize The Permanent Establishment Threshold” 18th Annual Conference of the Australasian Tax Teachers’ Association, 30 Ocak-1 Şubat 2006, Melbourne, Australia.

Codes / Other Legislation

Turkish Corporate Tax Code (2006), Access address:

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5520.pdf>

Tax Procedure Code (1961), Access address:

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.213.pdf>.

Presidential Decree No. 476, Access address:

<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/12/20181219-6.pdf>

THE EFFECT OF PERCEIVED LEADERSHIP IN SOCIAL LOAFING BEHAVIOR OF KITCHEN DEPARTMENT EMPLOYEES: THE CASE OF ANTALYA¹

Kubilay AYDEMİR², Yasin KELEŞ³

Abstract

The quality of the services provided in the tourism sector is one of the important determinants in the satisfaction level of a given destination. Food service both in the hotel and the outside of the hotel takes an important place amongst these services. Malfunctions in the kitchen will reflect directly to the consumer negatively. One of the most important problems in the systematical work in a kitchen can be considered as social loafing behavior. Leader behavior has a crucial role in preventing the social loafing behavior of employees. In this context, the aim of the study is to determine the effect of perceived leadership behaviors on social loafing behavior. In this study, which adopted a quantitative method, the data were obtained by applying a questionnaire to 476 employees working in the kitchen department of five star hotels operating in the Kundu region of Antalya province. The questionnaire consisted of the scale about five leadership styles, scale of social loafing behavior and questions in order to obtain demographic information of respondents. Correlation analysis performed according to the data shows that significant relationships between all types of leadership and social loafing behavior were determined. As a result of the simple linear regression analyzes conducted in order to determine the effect of each type of leadership on social loafing behavior, it has been concluded that leadership behaviors reduce the social loss behavior.

MUTFAK DEPARTMANI ÇALIŞANLARININ SOSYAL KAYTARMA DAVRANIŞINDA ALGILANAN LİDERLİĞİN ETKİSİ: ANTALYA ÖRNEĞİ

Özet

Turizm sektöründe verilen hizmetlerin niteliği, bir destinasyondan duyulan tatminde önemli belirleyiciler arasındadır. Gerek otel gerekse otel dışında verilen yemek hizmeti, bu hizmetler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Mutfakta yaşanan aksaklıklar, tüketiciye doğrudan olumsuz yansımacaktır. Mutfak çalışma düzeninde en önemli sorunlardan biri, sosyal kaytarma davranışı olarak değerlendirilebilir. Çalışanların sosyal kaytarma davranışlarının önüne geçilmesinde de lider davranışlarının rolü dikkate değerdir. Bu kapsamda araştırmanın amacı, algılanan liderlik davranışlarının sosyal kaytarma davranışı üzerindeki etkisini belirleyebilmektir. Nicel yöntem benimsenen bu çalışmada veriler Antalya ili Kundu bölgesinde faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmelerinin mutfak departmanında görev yapan 476 çalışana anket uygulanarak elde edilmiştir. Uygulanan anket beş liderlik türüne yönelik ölçek ile sosyal kaytarma davranışı ölçeği ve demografik bilgilerden oluşmaktadır. Elde edilen veriler doğrultusunda gerçekleştirilen korelasyon analizi, bütün liderlik türleri ile sosyal kaytarma davranışı arasında anlamlı ilişkiler tespit edildiğini göstermektedir.

¹ Bu çalışma, Kubilay AYDEMİR'in Dr. Öğr. Üyesi Yasin KELEŞ'in tez danışmanlığında devam eden yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği ABD

³ Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Turizm Fakültesi

Her bir liderlik türünün sosyal kaytarma davranışı üzerindeki etkisini belirleyebilmek amacıyla gerçekleştirilen basit doğrusal regresyon analizleri sonucunda, liderlik davranışlarının sosyal kaytarma davranışını azalttığı yönünde sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Liderlik, Sosyal kaytarma, mutfak departmanı çalışanları

Giriş

Gelişmiş ekonomilerin en önemli alanlarından biri olan hizmet sektöründe rekabet koşulları gün geçtikçe ağırlaşmaktadır. Sanayide olduğu gibi hizmet sektöründe de işletmeler bir yandan güncel gelişmeleri takip ederken aynı zamanda daha nitelikli hizmet sunabilmek için çalışmalarını sürdürmektedir. Özellikle hizmet sektöründe önemli bir yere sahip olan turizm sektöründe hizmet kalitesi büyük önem taşımaktadır. İnsanların seyahat tatminlerinde sunulan hizmetler oldukça önemli olup seyahat tatmini belirleyen hizmetlerden biri de yemeklerdir (Zağbarlı ve Akbaba, 2015: 6635). Bu bağlamda yemeklerin malzemelerinin hazırlanması, yemeklerin pişirilmesi ve servis edilmesine kadar olan süreç örgütler açısından oldukça önemlidir. Yemeklerin kaliteli olması için yiyecek içecek bölümü çalışanlarının çalışma ortamları oldukça önemlidir. Çalışma ortamındaki olumsuzluklar gerek fiziksel gerekse yönetime dayalıdır.

Çalışanlar işlerini yaparken gerek örgütsel gerekse çevresel ve bireysel birçok etmeden etkilenmekte ve bu durum performanslarına yansımaktadır. Bu etmenler; duygusal zekâ (Gürbüz ve Yüksel, 2008), örgüte duygusal ve devam bağlılığı, lider üye etkileşimi (Özutku vd, 2008), örgütsel özdeşleşme (Turunç ve Çelik, 2010), Öz yeterlilik (Erkuş, 2013), ücret ve çalışma koşulları (Yıldız vd, 2014), örgütsel etik, örgütsel güven (Altaş ve Kuzu, 2013), örgütsel destek (Akkoç vd, 2012), örgütsel vatandaşlık (Çelik ve Çıra, 2013), liderlik yönelimleri (Akbaba ve Erenler, 2008), örgütsel iklim (Tutar ve Altınöz, 2010), psikolojik sermaye (Akdoğan ve Polatçı, 2013), ilişki ve görev yönelimli liderlik algılamaları (Özdevecioğlu ve Kanıgür, 2009), örgütsel sinizm (Kahya, 2013), örgütsel hizmet odaklılığı (Kuşluyan ve Eren, 2008), iletişim tarzı (Erkuş ve Günlü, 2009), duygular ve liderlik stilleri (Korkmaz, 2005), liderlik tarzları (Çekmecelioğlu, 2014) aile çatışma düzeyi ve örgütsel sadakat (Çelik ve Turunç, 2009), gibi etmenlerdir. Bu faktörlerin bazıları çalışanların iş performansını yükseltirken, bazıları düşürmektedir. Çalışanların performanslarının düşmesine sebep olan faktörlerden biri de sosyal kaytarma davranışıdır (Yıldız vd, 2016: 106).

Sosyal kaytarma davranışı bireylerin liderlere ve iş arkadaşlarına atfedilen adaletsizliğe tepki vermenin bir yolu ve diğer grup üyelerini algıladığı zaman motivasyonun düşmesi olarak tanımlanmaktadır (Luo vd, 2012). Kanten (2014) ise sosyal kaytarmayı işgörenlerin grup halinde çalışırken, bireysel olarak çalıştıkları zamana göre daha az çaba sarf etme eğiliminde bulunmaları olarak açıklamaktadır. Genel anlamda sosyal kaytarma davranışı, çalışanların bireysel olarak yapılan işlerde performansının ve motivasyonlarının yüksek olmasına karşılık diğer iş arkadaşlarıyla birlikte çalışırken iş performansı ve motivasyonlarının düşme eğiliminde olması olarak değerlendirilebilir (Chen vd, 2014: 654; Karau, 2012: 486; Akgündüz ve Eryılmaz, 2017: 42; Yıldız vd, 2016:103; Doğan vd, 2012: 56; Şeşen ve Kahraman, 2014: 44).

Sosyal kaytarma davranışının azalması, çoğalması veya engellenmesi için en önemli etmen lider davranışlarıdır. Alanyazın incelendiğinde lider davranışlarının farklı biçimlerde ele alındığı görülmektedir; Ceylan ve Yılmaz (2011) yaptıkları çalışmada lider davranışlarını işe yönelik ve kişiye yönelik olarak iki boyutta ele alırken; Cemaloğlu (2007) dönüşümcü ve işlemci lider davranışları, Filiz ve Gedikoğlu (2009) kültürel, öğretimsel, dönüşümsel ve vizyoner lider davranışları, Cemaloğlu ve Kılınç (2012) etik liderlik davranışı, Telli vd (2012) Otokratik, demokratik, serbesiyetçi ve katılımcı lider davranışları, Şentürk ve Sağnak (2012)

yapıyı kurma ve anlayış gösterme davranışları, Cerit (2008), hizmet yönelimli liderlik davranışı, Arıkan (2003) ekip, orta yolcu, görev ve cılız liderlik davranışları, Korkmaz ve Gündüz (2011) ise dağıtımcı liderlik davranışı olarak ele almıştır. Bu araştırma liderlik davranışları, çalışan odaklı, vizyoner, ilişki odaklı, risk alan ve kontrol odaklı liderlik davranışı olarak 5 boyutta ele alınmıştır. Söz konusu liderlik davranışlarını kısaca açıklamak gerekirse; Çalışan odaklı liderlik davranışı, işgörenlerin isteklerini ön planda tutan, motive eden ve aldığı kararlara işgörenleri dahil eden (Tsui vd., 2006: 117), Vizyoner liderlik davranışı, işgörenlerini etkileme yöntemi üretebilen (Kearney vd., 2019: 2), İlişki odaklı liderlik davranışı, örgütün amaçlara ulaşması için işgörenlerle iki taraflı ilişki kuran (Avcı ve Topaloğlu, 2009: 10), Risk alan liderlik davranışı, işgörene insiyatif sağlayarak yenilikçi olmaları konusunda önderlik eden (Goleman vd., 2002: 22), Kontrol odaklı liderlik davranışı ise, işgörenleri sürekli denetleyen (Tsui vd., 2006: 117) liderlik davranışlarıdır. İlgili alanyazında liderlik davranışlarının etkisinin incelendiği bir çok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar;

Tengilimoğlu ve Yiğit (2005) yaptığı çalışmada liderlik davranışlarının iş doyumunu pozitif yönde etkilediğini, Taşkiran (2011), liderlik davranışlarının örgütsel sessizliği negatif yönde etkileyerek azalttığı, Arslantaş ve Pekdemir (2007) çalışmasında dönüşümcü liderliğin alt boyutlarından ilham verme ve zihinsel teşvik boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde pozitif yönlü bir ilişkisi olduğu sonucuna varmıştır. Korkmaz (2007), dönüşümsel liderliğin örgüt sağlığını pozitif yönde etkilediğini, Uğurlu ve Üstüner (2011) de etik liderlik davranışının örgütsel bağlılığa pozitif yönde etkisi olduğunu, Teyfur vd., (2013) yaptıkları çalışmada etik liderlik davranışlarının örgütsel güveni pozitif yönde etkilediği, Özdevecioğlu ve Kanıgür (2009) ise ilişki ve görev yönelimli liderlik algılamalarının çalışanların görev ve bağlamsal performansları üzerinde pozitif yönde bir ilişkisi olduğu, Apak ve Gümüş (2015) ün yaptığı çalışmada ise; yöneticilerin liderlik özelliklerinin çalışanların motivasyonunu ve iş performansını yükselttiği sonucuna, Baysak vd., (2015) liderlik özelliklerinin stresin bireyler üzerindeki olumsuz etkilerini azalttığı, Lok ve Crawford (2004) yaptığı çalışmada liderlik tarzlarının iş tatmini üzerinde pozitif yönde anlamlı bir ilişkisi olduğu, Hitz at all (2015) yaptığı çalışmada liderlik tarzlarının kaliteyi etkilediği sonucuna varmıştır. Yukarıdaki çalışmalardan da görüldüğü üzere liderlik davranışlarının birçok etmen üzerinde pozitif yönlü etkisi vardır. Buna göre liderlik davranışlarının sosyal kaytarma davranışına negatif yönlü bir etki yaparak sosyal kaytarma davranışını azaltması veya engellemesi öngörülmektedir. Liderlik davranışları ile sosyal kaytarma önüne geçilerek hizmet kalitesi yükseltilebilir ve yiyecek içecek bölümü çalışanlarının performansları artırılabilir. Bu noktadan hareketle, bu çalışmada algılanan liderlik davranışlarının sosyal kaytarma üzerindeki etkisi incelenecektir.

Bu araştırmanın amacı, mutfak departmanı çalışanlarının sosyal kaytarma davranışında algılanan liderliğin etkisinin belirlenmesidir. Bu doğrultuda araştırmanın hipotezleri şu şekildedir;

- H₁:** Çalışan odaklı liderlik davranışının, çalışanların sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.
- H₂:** Vizyoner liderlik davranışının, çalışanların sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.
- H₃:** İlişki odaklı liderlik davranışının, çalışanların sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.
- H₄:** Risk alan liderlik davranışının, çalışanların sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.
- H₅:** Kontrol odaklı liderlik davranışının, çalışanların sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

Yöntem

Araştırma nicel olup veriler anket formu ile elde edilmiştir. Araştırmanın evrenini Antalya ili Kundu bölgesinde faaliyet gösteren beş yıldızlı otel işletmelerinin mutfak departmanı çalışanları oluşturmaktadır. Antalya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü 2019 verilerine bakıldığında, Kundu bölgesinde faaliyet gösteren 21 adet beş yıldızlı otel bulunmaktadır. Buna göre araştırmada örneklem alınmamış olup tam sayım yoluna gidilmiştir. Araştırmacı tarafından bizzat 21 adet beş yıldızlı otel işletmesinin mutfak departmanlarına çalışana ulaşılmış olup 476 işgörene anket uygulanmıştır. Anketin ilk bölümünde katılımcıların demografik bilgilerine yer verilmiş olup, ikinci bölümünde 21 ifadeden oluşan Ceo Liderlik Davranışları ölçeğine, üçüncü bölümde ise, 13 ifadeden oluşan sosyal kaytarma ölçeğine yer verilmiştir. Araştırmada yer alan Ceo Liderlik Davranışları ölçeği ve Sosyal kaytarma ölçeği 5’li Likert tipi ile derecelendirmiştir. Anket formunda yer alan ilk ölçek, temeli Hart ve Quinn (1993)’in çalışmasına dayanan ve daha sonra Tsui vd., (2006) tarafından “risk alma, ilişki odaklılık, çalışan odaklılık, vizyonerlik ve kontrol odaklılık” olmak üzere beş boyut olarak geliştirilen CEO liderlik davranışları ölçeğidir. Bu ölçeği Avcı ve Topaloğlu (2006) yılında Türkçeye uyarlamıştır. Sosyal kaytarma ölçeği ise, George (1992) tarafından geliştirilmiş olup, tek boyut ve 10 ifadeden oluşturulmuştur. Daha sonra Liden vd. (2004) tarafından geliştirilerek 13 ifadeden oluşan tek boyutlu ölçek olarak uyarlanmıştır. Bu ölçek Türkçe’ye Ilgın (2010) tarafından geçerlenmiştir.

Bulgular

Ceo liderlik davranışları ile sosyal kaytarma davranışı arasındaki ilişkiyi belirlemek amacı ile değişkenler arası ilişkilere yönelik gerçekleştirilen kolerasyon analizine ilişkin bilgiler tablo 1 de verilmiştir. Korelasyon katsayısının 0,30’un altında olması durumunda “düşük”, 0,30-0,69 arasında orta ve 0,70 ve daha büyük değerler için “yüksek” şeklinde (Çokluk vd. 2012, s.52) nitelendirilmiştir.

Tablo 1: CEO Liderlik Davranışları Boyutlarıyla Sosyal Kaytarma Davranışı Boyutu Arasındaki İlişkiye Ait Kolerasyon Matrisi

	\bar{x}	s.s.	1	2	3	4	5	6
1. Çalışan Odaklı L.	3,45	1,012	-					
2. Vizyoner Liderlik	3,42	1,005	0,754**	-				
3. İlişki Odaklı L.	3,48	1,034	0,784**	0,734**	-			
4. Risk Alan L.	3,52	1,082	0,753**	0,739**	0,737**	-		
5. Kontrol Odaklı L.	3,67	1,029	0,748**	0,710**	0,703**	0,745**	-	
6. Sosyal Kaytarma	2,94	0,812	-0,301**	-0,263*	-0,0230**	-0,237	-0,313**	-

** $p < 0,001$ * $p < 0,05$

Tablo 1 incelendiğinde, Ceo liderlik davranışları alt boyutlarının kendi aralarındaki ilişkilerin tamamında pozitif yönlü anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Ceo liderlik davranışları boyutlarının tamamının birbiri ile ilişkileri kuvvetlidir. Bu kuvvetli ilişkilerden en düşük

kontrol odaklı liderlik davranışı ile çalışan odaklı liderlik davranışı arasında ($r=0,703^{**}$), en yüksek ise çalışan odaklı ile ilişki odaklı liderlik davranışları boyutu ($r=0,784^{**}$) arasında görülmektedir. Ortaya çıkan bu sonuçlar doğrultusunda liderlik davranışlarının herhangi bir boyutunda görülen artışın, diğer bütün boyutların kuvvetli artış göstermesine sebep olacağı söylenebilir.

Tablo 1’de görüldüğü üzere kolerasyon katsayıları, Ceo liderlik davranışları boyutlarından çalışan odaklı liderlik davranışı boyutu ile sosyal kaytarma davranışı arasında negatif yönlü orta kuvvette ($0,30 < r < 0,69$) ilişki olduğunu göstermektedir ($r=-0,301^{**}$). Vizyoner liderlik davranışları ile sosyal kaytarma davranışı arasındaki kolerasyon analizlerine bakıldığında, negatif yönlü düşük kuvvette ($0,30 < r < 0,69$) bir ilişki olduğu görülmektedir ($r=-0,263^*$). Bir diğer liderlik davranışı boyutu olan ilişki odaklı liderlik davranışı ile sosyal kaytarma davranışı arasında negatif yönlü düşük kuvvette ($0,30 < r < 0,69$) bir ilişki tespit edilmiştir ($r=-0,230^{**}$). Risk alan liderlik davranışı ile sosyal kaytarma davranışı arasında ise, negatif yönlü düşük kuvvette ($0,30 < r < 0,69$) bir ilişki saptanmıştır ($-0,237$). Son olarak kontrol odaklı liderlik davranışı ile sosyal kaytarma davranışı arasındaki kolerasyon analizine bakıldığında, kontrol odaklı liderlik davranışları ile sosyal kaytarma davranışı arasında negatif yönlü orta kuvvette ($0,30 < r < 0,69$) bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır ($-0,313^{**}$).

Araştırmada Ceo liderlik davranışları boyutlarıyla sosyal kaytarma davranışı üzerindeki etkiyi belirlemek amacıyla basit doğrusal regresyon analizleri yapılmıştır. Tablo 2’de Ceo liderlik davranışlarının alt boyutlarından çalışan odaklı liderlik davranışının sosyal kaytarma davranışı üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan regresyon analizi sonucuna yer verilmiştir.

Tablo 2: Çalışan Odaklı Liderlik Davranışının Sosyal Kaytarma Davranışı Üzerindeki Etkisine İlişkin Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonucu

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	b_j	$S(b_j)$	T	P	R^2	ANOVA
Sosyal Kaytarma	Sabit	3,784	0,127	29,861	0,000***	0,091	F=47,330 p=0,000***
	Çalışan Odaklı L.	-0,242	0,035	-6,880	0,000***		

** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$ b_j : Katsayı $S(b_j)$: Standart Hata

Tablo 2’deki bulgulara göre bağımlı değişken (sosyal kaytarma) ile bağımsız değişken (çalışan odaklı liderlik davranışı) arasındaki ilişkiye ait basit doğrusal regresyon modeli aşağıda verilmiştir.

$$\text{Sosyal Kaytarma} = 3,784 + -0,242 \text{ Çalışan Odaklı Liderlik Davranışı}$$

Tablo 2’de sosyal kaytarma davranışının algılanan liderlik davranışları boyutlarından çalışan odaklı liderlik davranışı boyutu üzerindeki etkisine ilişkin gerçekleştirilen basit doğrusal regresyon modelinin anlamlı olduğunu göstermektedir ($F=47,330$; $p < 0,001$). Ayrıca tablo 2’deki belirtme katsayısına (R^2) göre işgörenlerin sosyal kaytarma davranışı üzerindeki değişimlerinin %9,1’inin ($R^2=0,091$), çalışan odaklı liderlik davranışlarından kaynaklandığını göstermektedir. Bu durumda:”**H1** Çalışan odaklı liderlik davranışının sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır” hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 3’te Ceo liderlik davranışları alt boyutlarından vizyoner liderlik boyutunun sosyal kaytarma davranışı üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik basit doğrusal regresyon analizi sonucuna yer verilmiştir.

Tablo 3: Vizyoner Liderlik Davranışının Sosyal Kaytarma Davranışı Üzerindeki Etkisine İlişkin Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonucu

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	b_j	$S(b_j)$	T	p	R^2	ANOVA
Sosyal Kaytarma	Sabit	3,674	0,128	28,737	0,000***	0,069	F=35,114 p=0,000***
	Vizyoner L.	-0,212	0,036	-5,926	0,000***		

** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$ b_j : Katsayı $S(b_j)$: Standart Hata

Tablo 3'teki bilgilere göre bağımlı değişken (sosyal kaytarma) ile bağımsız değişken (Vizyoner liderlik davranışı) arasındaki ilişkiye yönelik basit doğrusal regresyon modeli aşağıda verilmiştir.

$$\text{Sosyal Kaytarma} = 3,674 + (-0,212) \text{ Vizyoner Liderlik}$$

Tablo 3'te sosyal kaytarma davranışının algılanan liderlik davranışları alt boyutlarından vizyoner liderlik davranışı boyutu üzerindeki etkisine ilişkin gerçekleştirilen basit doğrusal regresyon modelinin anlamlı olduğunu göstermektedir ($F=35,114$; $p < 0,001$). Ayrıca tablo 3'teki belirtme katsayısına (R^2) göre işgörenlerin sosyal kaytarma davranışı üzerindeki değişimlerinin %6,9'unun ($R^2=0,069$), vizyoner liderlik davranışından kaynaklandığını göstermektedir.

Tablo 4'te Ceo liderlik davranışları alt boyutlarından ilişki odaklı liderlik davranışı boyutunun sosyal kaytarma davranışı üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik basit doğrusal regresyon analizi sonucuna yer verilmiştir:

Tablo 4: İlişki Odaklı Liderlik Davranışının Sosyal Kaytarma Davranışı Üzerindeki Etkisine İlişkin Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonucu

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	b_j	$S(b_j)$	T	p	R^2	ANOVA
Sosyal Kaytarma	Sabit	3,577	0,127	28,059	0,000***	0,053	F=26,565 p=0,000***
	İlişki Odaklı L.	-0,181	0,035	-5,154	0,000***		

** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$ b_j : Katsayı $S(b_j)$: Standart Hata

Tablo 4'teki bulgulara göre bağımlı değişken (sosyal kaytarma) ile bağımsız değişken (ilişki odaklı liderlik davranışı) arasındaki ilişkiye yönelik basit doğrusal regresyon modeli aşağıda verilmiştir.

$$\text{Sosyal Kaytarma} = 3,577 + (-0,181) \text{ İlişki Odaklı Liderlik}$$

Tablo 4'te sosyal kaytarma davranışının algılanan liderlik davranışları alt boyutlarından ilişki odaklı liderlik davranışı boyutu üzerindeki etkisine ilişkin geliştirilen basit doğrusal regresyon modelinin anlamlı olduğunu göstermektedir ($F=26,565$; $p < 0,001$). Ayrıca tablo 4'teki belirtme katsayısına (R^2) göre işgörenlerin sosyal kaytarma davranışı üzerindeki değişimlerinin %5,3'ünün ($R^2=0,053$), ilişki odaklı liderlik davranışlarından kaynaklandığını göstermektedir.

Tablo 5'te Ceo liderlik davranışları alt boyutlarından Risk alan liderlik davranışı boyutunun sosyal kaytarma davranışı üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan regresyon analizi sonucuna yer verilmiştir.

Tablo 5: Risk Alan Liderlik Davranışının Sosyal Kaytarma Davranışı Üzerindeki Etkisine İlişkin Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonucu

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	b_j	$S(b_j)$	T	p	R^2	ANOVA
Sosyal Kaytarma	Sabit	3,573	0,124	28,922	0,000***	0,056	F=28,128 p=0,000***
	Risk Alan L.	-0,178	0,033	-5,304	0,000***		

** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$ b_j : Katsayı $S(b_j)$: Standart Hata

Tablo 5'teki bulgulara göre bağımlı değişken (sosyal kaytarma) ile bağımsız değişken (Risk alan liderlik davranışı) arasındaki ilişkiye yönelik basit doğrusal regresyon modeli aşağıda verilmiştir.

$$\text{Sosyal Kaytarma} = 3,573 + -0,178 \text{ Risk Alan Liderlik}$$

Tablo 5'te sosyal kaytarma davranışının algılanan liderlik davranışları alt boyutlarından risk alan liderlik davranışı boyutu üzerindeki etkisine ilişkin geliştirilen basit doğrusal regresyon modelinin anlamlı olduğunu göstermektedir (F=28,128; $p < 0,001$). Ayrıca tablo 5'teki belirtme katsayısına (R^2) göre işgörenlerin sosyal kaytarma davranışı üzerindeki değişimlerinin %5,6'sının ($R^2=0,056$), risk alan liderlik davranışından kaynaklandığını göstermektedir.

Tablo 6'da Ceo liderlik davranışları alt boyutlarından Kontrol odaklı liderlik davranışı boyutunun sosyal kaytarma davranışı üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan regresyon analizi sonucuna yer verilmiştir.

Tablo 6: Kontrol Odaklı Liderlik Davranışının Sosyal Kaytarma Davranışı Üzerindeki Etkisine İlişkin Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonucu

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	b_j	$S(b_j)$	T	p	R^2	ANOVA
Sosyal Kaytarma	Sabit	3,854	0,131	29,369	0,000***	0,098	F=51,545 p=0,000***
	Kontrol Odaklı L.	-0,247	0,034	-7,180	0,000***		

** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$ b_j : Katsayı $S(b_j)$: Standart Hata

Tablo 6'daki bulgulara göre bağımlı değişken (sosyal kaytarma) ile bağımsız değişken (kontrol odaklı liderlik davranışı) arasındaki ilişkiye yönelik basit doğrusal regresyon modeli aşağıda verilmiştir.

$$\text{Sosyal Kaytarma} = 3,854 + -0,247 \text{ Kontrol Odaklı Liderlik}$$

Tablo 6'da sosyal kaytarma davranışının algılanan liderlik davranışları alt boyutlarından kontrol odaklı liderlik davranışı boyutu üzerindeki etkisine ilişkin geliştirilen basit doğrusal regresyon modelinin anlamlı olduğunu göstermektedir (F=51,545; $p < 0,001$). Ayrıca tablo 6'da belirtme katsayısına (R^2) göre işgörenlerin sosyal kaytarma davranışı üzerindeki değişimlerin %9,8'inin ($R^2=0,053$), kontrol odaklı liderlik davranışlarından kaynaklandığını göstermektedir.

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırmada mutfak departmanı çalışanlarının sosyal kaytarma algılarına liderliğin etkisini belirlemek amacıyla kolerasyon analizi yapılmıştır. Yapılan kolerasyon analizi sonucunda araştırma kapsamında yer alan Antalya ile Kundu bölgesinde yer alan beş yıldızlı otel işletmelerinin mutfak departmanında çalışan işgörenlerin sosyal kaytarma algıları ile liderlik davranışları alt boyutları arasında anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Her bir liderlik türünün sosyal kaytarma davranışı üzerinde etkisini belirleyebilmek için yapılan basit doğrusal regresyon analizi sonucunda, liderler kontrol odaklı liderlik davranışı sergilediklerinde sosyal kaytarma davranışı diğer liderlik türlerine oranla daha az görülürken, çalışan odaklı, vizyonerlik, ilişki odaklı ve risk alan liderlik davranışlarını sergilediklerinde sosyal kaytarma davranışının daha çok görüldüğü sonucuna varılmıştır. Ayrıca yapılan basit doğrusal regresyon analizlerinin sonucuna göre; H₁ Çalışan odaklı liderlik davranışının çalışanların sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır, H₂ Vizyoner liderlik davranışının, çalışanların sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır, H₃ İlişki odaklı liderlik davranışının, çalışanların sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır, H₄ Risk alan liderlik davranışlarının, çalışanların sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır, H₅ kontrol odaklı liderlik davranışının, sosyal kaytarma davranışı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır hipotezlerinin tamamı desteklenmiştir.

Konu ile ilgili alanyazın incelendiğinde, lider davranışları ile sosyal kaytarma davranışı arasındaki ilişkiye yönelik çalışmaya rastlanamasa da, söz konusu ilişkiyi hem lider davranışlarına hem de sosyal kaytarmaya temel oluşturan kuramlarla açıklamak mümkündür. Örneğin: Hersey ve Blachard (1977)'in durumsallık kuramına göre, lider davranışlarını çalışanların isteklerine göre belirlemelidir. Böylelikle işgörenlerin verimliliği artacaktır. Ancak liderin işgörenlerin beklentileri dışında davranışlar sergilemesi durumunda sosyal kaytarma yapacaklarını söylemek doğru olacaktır.

Sosyal kaytarma davranışı da temel oluşturan kuramlarla açıklamak mümkündür. Örneğin, Sosyal etki teorisine göre (Latane vd., 1970); bireyler gruptaki diğer işgörenlerden etkilenerek kendi davranışlarını şekillendirmektedir. Eğer mutfaktaki işgörenlerden sosyal kaytarma davranışında bulunanlar var ise, diğer işgörenler de bu durumdan etkilenerek sosyal kaytarma davranışında bulunacaklardır.

Otel işletmelerinin hizmetlerinde en önemli çıktı müşteri tatminidir. Müşteri tatmini sağlamak için ise yemekler belirleyici rolü oynamaktadır. Bu da sosyal kaytarma davranışının önemini ortaya çıkarmaktadır. İşgörenlerin sosyal kaytarma davranışında bulunmamaları için ise liderlerin davranışları büyük önem taşımaktadır. Liderler yönettikleri ekiplerin özelliklerine göre liderlik davranışlarını düzenleyerek sosyal kaytarma davranışının önüne geçebilir. Böylelikle işletmeler, devir hızını daha aza indirgeyerek diğer işletmelere karşı avantaj elde edecektir.

Kaynakça

- Akbaba, A., & Erenler, E. (2008). "Otel İşletmelerinde Yöneticilerin Liderlik Yönelimleri ve İşletme Performansı İlişkisi." *Anatolia: Turizm Arastirmalari Dergisi*, 19(1).
- Akgunduz, Y., & Eryilmaz, G. (2018). "Does Turnover İntention Mediate the Effects of Job Insecurity and Co-worker Support on Social Loafing?." *International Journal of Hospitality Management*, 68, 41-49.
- Akkoç, İ., Çalışkan, A., & Turunç, Ö. (2012). "Örgütlerde Gelişim Kültürü ve Algılanan Örgütsel Desteğin İş Tatmini ve İş Performansına Etkisi: Güvenin Aracılık Rolü." *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1), 105-135.

Altaş, S. S., & Kuzu, A. (2013). “Örgütsel Etik, Örgütsel Güven ve Bireysel İş Performansı Arasındaki İlişki: Okul Öncesi Öğretmenleri Üzerinde Bir Araştırma.” *Elektronik Mesleki Gelişim ve Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 29-41.

Apak, S., & Gümüş, S. (2015).” A Research About The Effect of The Leadership Qualities of Public Administrators on The Motivation of The Employees.” *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 210, 368-377.

Arıkan, S. (2003). “Kadın Yöneticilerin Liderlik Davranışları ve Bankacılık sektöründe Bir Uygulama”. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1).

Arslandaş, C. C., & Pekdemir, I. (2007). “Dönüşümcü Liderlik, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Örgütsel Adalet Arasındaki İlişkileri Belirlemeye Yönelik Görgül Bir Araştırma.”

Baysak, B. ve Yener, M. İ. (2015). “Algılanan Liderlik Tarzı ile Hastane Çalışanları Üzerindeki Algılanan Stres Arasındaki İlişki.” *Procedia-Sosyal ve Davranış Bilimleri*, 207, 79-89.

Cemaloğlu, N. (2007). “Okul Yöneticilerinin Liderlik Stilleri ile Yıldırma Arasındaki İlişki”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33(33), 77-87.

Cerit, Y. (2008). “İlköğretim Okulu Müdürlerinin Hizmet Yönelimli Liderlik Davranışlarının Öğretmenlerin Tükenmişliklerine Etkisi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 14(4), 547-570.

Chen, F., Liming, Z., Joseph, Latimer. (2014). “How Much Has My Co-Worker Contributed The Impact Of Anonymity And Feedback On Social Loafing in Asynchronous Virtual Collaboration”. *International Journal Of Information Management*. 5(652-659).

Çekmecelioğlu, H. G., & Ülker, F. (2014). “Lider-üye Etkileşimi ve Çalışan Tutumları Üzerindeki Etkisi: Eğitim Sektöründe Bir Araştırma.”

Çelik, M., & Çıra, A. (2013). “Örgütsel Vatandaşlık Davranışının İş Performansı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisinde Aşırı İş Yükünün Aracılık Rolü.” *Ege Akademik Bakış*, 13(1), 11-20.

Çelik, M., & Turunç, Ö. (2009). “Aile-iş Çatışması, İş Stresi ve Örgütsel Sadakatin İş Performansına Etkisi: Savunma Sektöründe Ampirik Bir Çalışma”. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 8(2), 217-245.

Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G., & Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik: SPSS ve LISREL Uygulamaları*. Pegem Akademi.

Doğan, A., Bozkurt, S., & Demir, R. (2012). “Sosyal Kaytarma Davranışı ile Algılanan Görev Görünürlüğü Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma.” *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(24), 53-80.

Erkus, A. ve Findikli, MA (2013). “Psikolojik Sermayenin Tatmini, Performans ve Davranış Ayrımı Niyeti Vardır. Bir Psikolojik Sermayenin İş Tatmini, İş Performansı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi Üzerine Bir Araştırma.” *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 42 (2), 302.

Erkuş, A., & Günlü, E. (2009). “İletişim Tarzının ve Sözsüz İletişim Düzeyinin Çalışanların İş Performansına Etkisi: Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma.” *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20(1), 7-24.

Güçer, E., Pelit, E., Demirdağ, Ş. A., & Keleş, Y.” Sosyal Kaytarmanın İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma.” *Journal Of Business Research Turk*. 9(2). 34-36.

Gürbüz, S., & Yüksel, M. (2008). “Emotional Intelligence in Workplace: Its Relation With Job Performance, Job Satisfaction, Organizational Citizenship Behavior, and Some Demographic Factors.” *Doğuş University Journal*, 9(2), 174-190.

Kahya, C. (2013). “Örgütsel Sinizm, İş Performansını Etkiler Mi? İş Tatmininin Aracılık Etkisi.” *Global Journal of Economics and Business Studies*, 2(3), 34-46.

Kanten, P. (2014). İşyeri Nezaketsizliğinin Sosyal Kaytarma Davranışı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisinde Duygusal Tükenmenin Aracılık Rolü.” *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 11-26.

Karau, S., (2012). Sosyal Loafing ve Kolaylaştırma. İnsan Davranışları Ansiklopedisi.2(486-492).

Keleş, Y., & Tuna, M. (2014). *Örgütsel Adaletin Duygusal Emek Üzerindeki Etkisi: Antalya'daki Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Korkmaz, E., & Gündüz, H. B. (2011). “İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Dağıtımçı Liderlik Davranışlarını Gösterme Düzeyleri”. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 1(1), 123-153.

Korkmaz, M. (2005).” Duyguların ve Liderlik Stilllerinin Öğretmenlerin Performansı Üzerinde Etkisi.” *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 11(3), 401-422.

Korkmaz, M. (2007). “Liderlik Stilllerinin Örgüt Sağlığı Üzerindeki Etkileri.” *Eğitim Araştırmaları Çeyrek*, 30 (3), 22.

Kuşlivan, S., & Eren, D. (2008). Hizmet İşletmelerinde Rekabet Üstünlüğü Aracı Olarak Örgütsel Hizmet Odaklılık. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 5(4).

Lok, P., ve Crawford, J. (2004). “Örgüt Kültürü ve Liderlik Tarzının İş Tatmini ve Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisi: Ülkeler Arası Bir Karşılaştırma.” *Yönetim Geliştirme Günlüğü*, 23 (4), 321-338.

Özdevecioğlu, M., & Kanıgür, S. (2009). “Çalışanların İlişki ve Görev Yönelimli Liderlik Algılamalarının Performansları Üzerindeki Etkileri.” *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2009(1), 53-82.

Özutku, H., Ağca, V., & Cevrioğlu, E. (2008). “Lider-üye Etkileşim Teorisi Çerçevesinde, Yönetici-ast Etkileşimi ile Örgütsel Bağlılık Boyutları ve İş Performansı Arasındaki ilişki: Ampirik Bir İnceleme.” *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2).

Pelit, E., Keleş, Y., & Çakır, M. (2009). “Otel İşletmelerinde Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma.” *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 19-30.

Şentürk, C., & Sağnak, M. (2012). “İlköğretim Okulu Müdürlerinin Liderlik Davranışları ile Okul İklimi Arasındaki İlişki. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(1), 29-43.

Şeşen, H., & Kahraman, Ç. (2014). “İş Arkadaşlarının Sosyal Kaytarmasının, Bireyin İş Tatmini, Örgütsel Bağlılık ve Kendi Kaytarma Davranışlarına Etkisi.” *İş ve İnsan Dergisi*, 1(1), 43-51.

Tahaoğlu, F., & Gedikoğlu, T. (2009). “İlköğretim Okulu Müdürlerinin Liderlik Rollerini. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*”, 15(2), 274-298.

Taşkıran, E. (2011). Liderlik ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki Etkileşim.

Telli, E., Ünsar, A. S., & Oğuzhan, A. (2012). Liderlik Davranış Tarzlarının Çalışanların Örgütsel Tükenmişlik ve İşten Ayrılma Eğilimleri Üzerine Etkisi: Konuyla İlgili Bir Uygulama. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, 2(2), 135-150.

Tengilimoğlu, D., & Yiğit, A. (2005). “Hastanelerde Liderlik Davranışlarının Personel İş Doyumuna Etkisini Belirlemeye Yönelik Bir Alan Çalışması.” *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 8(3).

Teyfur, M., Beytekin, O. F., & Yalçınkaya, M. (2013). “İlköğretim Okul Yöneticilerinin Etik Liderlik Özellikleri ile Okullardaki Örgütsel Güven Düzeyinin İncelenmesi izmir il Örneği”. *Dicle University Journal of Ziya Gokalp Education Faculty*, 21.

Turunç, Ö., & Çelik, M. (2010). “Çalışanların Algıladıkları Örgütsel Destek ve İş Stresinin Örgütsel Özdeşleşme ve İş Performansına Etkisi.” *Yönetim ve Ekonomi. Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 183-206.

Tutar, H., & Altınöz, M. (2007). “Örgütsel İklimin İşgören Performansı Üzerine Etkisi: Ostim İmalat İşletmeleri Çalışanları Üzerine Bir Araştırma.” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(02), 196-218.

Uğurlu, C. T., & Üstüner, M. (2011). “Öğretmenlerin Örgütsel Bağlılık Düzeylerine Yöneticilerinin Etik Liderlik ve Örgütsel Adalet Davranışlarının Etkisi.” *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 41(41).

Yıldız, M. L., İşçi, E., & Taşçı, S. (2016). “İzlenim Yönetimi Taktiklerinin Sosyal Kaytarma Üzerine Etkisi: Sağlık Sektöründe Bir Araştırma.” *Aurum Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 103-120.

Yıldız, S., Savcı, G., & Hüsnü, K. A. P. U. (2014). “Motive Edici Faktörlerin Çalışanların İş Performansına ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi.” *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 233-249.

Yılmaz, A., & Ceylan, Ç.B. (2011). “İlköğretim Okul Yöneticilerinin Liderlik Davranış Düzeyleri ile Öğretmenlerin İş Doyumu İlişkisi”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 17(2), 277-394.

Zagralı, E., & Akbaba, A. (2015). “Turistlerin Destinasyon Seçiminde Yöresel Yemeklerin Rolü: İzmir Yarımadası'nı Ziyaret Eden Turistlerin Görüşleri Üzerine Bir Araştırma”. *Journal of Yaşar University*, 10(40), 6633-6644.

SAĞLIĞA ‘DIŞARIDAN’ ÇÖZÜM ARAYIŞI: FAL, BÜYÜ, MUSKA VE RUKYE

Rüçhan GÖKDAĞ¹

Abstract

In order to prevent disruption of life, the species of life aims to live within able healthy boundaries and to remain within these limits necessitates some basic needs. In cases where the basic requirements of the body are left incomplete (for example, low water consumption causes weakness and headache), physical discomfort occurs, and psychological disruptions occur when physical functioning is at stake. In the case of poor health, all species have an instinctive attempt to deal with it (such as the cat's tendency to eat green plants when it suffers from digestive problems). However, human, natural treatment methods and medical methods, as well as health problems with the superstition tried to bring solutions to disruptions. The rituals like magic, magic, amulet and rukya, and the expectation of physical or mental treatment, lead to delayed recovery or complete failure, leading to negative consequences.

The aim of this study was to observe the concentration of the researchers in the environment, in the media and in various sources, to observe the intensity of referring to non-physician methods in the search for health and to observe the negative elements that these methods cause / could be. As a result of these observations, some data were obtained by means of electronic questionnaires and one-to-one interviews, and factors causing these trends were tried to be determined. In this respect, it is thought to shed light on health communication research and resource information in the field of Communication Sciences, and also to the researchers who will conduct a more in-depth study of the relationship of variables with scientific data (age, gender, education, socioeconomic level, etc.) in this area. guidance.

In the light of the data obtained, it was found that the tendencies of the people involved in the process of superstition as participant, observer or practitioner were related to the religious and political norms.

Keywords: Health, Fale, Sorcery, Amulet, Rukieh

Özet

Canlı türü yaşamın aksamaması adına türüne ‘sağlıklı’ sınırlar içerisinde yaşamak amacı güder ve bu sınırlar içerisinde kalabilmek bazı temel ihtiyaçları beraberinde zorunlu kılar. Vücudun temel gereksinimlerinin eksik bırakıldığı noktalarda (Örneğin, az su tüketiminin halsizlik ve baş ağrısına sebep olması gibi) fiziksel rahatsızlıklar baş gösterir, fiziksel işleyişin tehlikede olduğu durumlarda ise psikolojik aksamalar ortaya çıkar. Sağlığın kötü şekilde seyrettiği durumlarda tüm türler buna karşı içgüdüsel olarak (kedinin sindirim problemi çektğinde yeşil bitki tüketmeye yönelmesi gibi) imkanları dahilinde bir tedavi girişiminde bulunsa da, insanın sağlık konusundaki arayışı ise doğa öğeleri ile tedaviden günümüz tıp

¹ Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi, rgokdag@anadolu.edu.tr

sistemine kadar uzun bir birikimi kapsamaktadır. Ancak insan, doğal tedavi yöntemleri ve tıbbi yöntemler dışında batıl inanışlarla da sağlıktaki aksamalarına çözüm getirmeye çalışmıştır. Fal, büyü, muska ve rukye gibi ayinler ile fiziksel ya da ruhsal tedavi beklentisi, iyileşmenin gecikmesi ya da tamamen sonuçsuz kalmasına sebep olmakta ve olumsuz sonuçlara yol açmaktadır.

Bu çalışmanın amacı araştırmacının çevresinde, medyada ve çeşitli kaynaklarda gözlemediği, kişilerin sağlık arayışında hekim dışı yöntemlere başvurulma yoğunluğunu ve bu yöntemlerin sebep olduğu/olabileceği olumsuz öğeleri gözlemlemesi olmuştur. Bu gözlemler sonucunda elektronik anket ve birebir görüşmeler yoluyla bazı veriler elde edilmiş, bu eğilimlere sebep olan etkenler saptanmaya çalışılmıştır. Konu ile ilgili öncelikli olarak İletişim Bilimleri alanındaki Sağlık İletişimi araştırmalarına ve kaynak bilgilerine ışık tutulması düşünülmüş ve bu alanda nüfus bilimsel verilerle (yaş, cinsiyet, eğitim, sosyoekonomik seviye vb.) batıl inanışlara olan eğilimin etkilediği düşünülen değişkenlerin ilişkisi yönünde daha derinlemesine araştırma yapacak araştırmacılara da yol göstermesi hedeflenmiştir.

Elde edilen veriler ışığında katılımcı, gözlemci ya da uygulayıcı olarak batıl inanış eylemleri sürecine dahil olan kişilerin, bu eylemlere eğilimlerinin, dini ve siyasi normlarla ilişkili olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Fal, Büyü, Muska, Rukye

Giriş

İnsanın gelecek hakkındaki kaygılarından doğan fal, büyü ve benzeri batıl inanışları insanlık tarihiyle birlikte sürmektedir. Bu kaygının temelini geleceğin gizemini ve buğusunu açığa çıkarmak isteği (1) oluştursa da insan bu ayinlere sağlığına kavuşmak ve tedavi olabilmek amacıyla da eğilim göstermiştir. Eğitim düzeyinin, cinsel ve dinsel takıntılarının, ilaç kullanımına yönelik olumsuz düşüncelerin (2) bu ayinlere olan eğilimi ve yönelimi arttırdığı düşünülmektedir. Ancak geçmişte daha özelleştirilmiş mekanlarda bazı önkoşullara ihtiyaç duyan fal ve benzeri unsurların popüler kültür yapısında sokak aralarına sızması ve her tabakadan insanın erişim alanında olan bir tüketim aracına dönüşmesi ve fal, büyü ya da türevlerine eğilimi olan bireylerin toplumsal çekince ile karşılaştığı noktaları telefon uygulamaları doldurmasıyla, 'kimliksiz' veya 'anonim' erişimlerle bu unsurlara eğilim de artış göstermiş, bu sebeple direkt olarak nüfus bilimsel verilerle bağdaşamayacağı saptanmıştır (3). Fal ve türevleri, nüfus bilimsel verilerle paralel bir eğilimden çok, ait olduğu toplumdaki bir özelliğe, görünüme, yapıya, ihtiyaca, eğilime ve düşünce biçimine işaret etmesi açısından ait olduğu topluma dair önemli bir veridir ve araştırılması o topluma dair önemli ipuçları verebilir (4)

Neredeyse her toplumun gelecekte haber verme yöntemleri vardır ve bu yöntemler çeşitlilik gösterir. Bütün büyük dinler, falcılığı ve gelecekte haber vermeyi kınar ve kişinin özgür iradesinin olabilecekleri etkilemeyeceğini öne süren her tür kahinliği yasaklarlar. Birçok başarılı şifacının yalnızca dokunarak, ya da düş gücüne ulaşan bazı basit yollarla şifa dağıttığına ilişkin kuşku yoktur. İrlandalı Valentine Graterakes ya da Greatrakes bunlardan biriydi. Otuz dört yaşındayken rüyasında sürekli, dokunarak guatrı iyileştirme gücü olduğunu gördü. Bunu denedi ve başarılı oldu, ardından bunu sayısız hastalıklarda kullandı. (5)

Bu düşünceden hareketle araştırmacı, hem batıl inançların toplumun akıbeti ile ilişkisini hem de toplumun akıbetinin batıl inançlara olan eğilimini denetlemek adına bu araştırmayı yapmayı gerekli görmüş, bu yöndeki eğilimlerin sosyokültürel yapının, dini, siyasi ve toplumsal

normların ne denli ilişkili olduğunun da denetlemesini yapmıştır. Böylece bu çalışma bireylerin fal, büyü vb. inanışları nasıl değerlendirdiklerini ortaya koyarak ilerideki çalışmalara ışık tutarken, aynı zamanda yararlanabilecekleri bir kaynağı İletişim alanına katmaktadır.

Ölüyü diriltmek, büyü bozmak, hastalığı tedavi etmek izin verilen büyü biçimleriydi, örneğin ruhsal büyü. Efsaneye göre, Hristiyanlar kadar Müslümanlar arasında da saygı duyulan Aziz George son kez ölmeden önce, ölüp birkaç kez yeniden dirildi. (6)

İlk zamanlarda, büyük olasılıkla, çoğu Viking okur yazar değildi. Harflerden korkmalarına şaşırılmamak gerek. Diğer ilk toplumların arasında, en çok Vikingler el yazısının majik güçleri olduğunu sanırdı. Okuma yazma bilenler arasında belirli yazılar yalnızca iletişim kurmak için kullanılırdı, ancak bununla birlikte, çoğunlukla bazılarının majik güçleri olduğuna inanılırdı ve bunlara rune'ler denirdi. Bunlar, yalnızca sırrını öğrenmiş olanların yorumlayabileceği zar atma falcılığında kullanılabilirdi. Diğerlerinin. Zarar vermek istenilen kişiye ters telkin yoluyla kötü etki yarattığı sanılırdı. (7)

Sorun ve Çalışmanın Önemi

- Ülkemizde bir sektöre dönüşen falcılık, büyücülük, muskacılık toplumda zemin kazanmış ve popüler bir araç haline gelmiştir.
- İnsanlar, sık sık yaşadıkları, genellikle aşk ve iş hayatıyla ilgili olan sorunlarına çözüm aramak için bu yerlere gelir ve falcılardan yardım alırlar.
- İnsanlar falcıların tavsiyesi ve rehberliği ile rahatlamaya çalışırlar ve falcıların yardımı ile yaşamlarına ilişkin yeni kararlar alırlar.
- Ülkemizde bir sektöre dönüşen falcılık ve büyücülük toplumda zemin kazanmış para ve ün kazanmanın, insanları kendisine hayran bıraktırmanın popüler bir aracı haline gelmiştir. Ayrıca bu ritüel ve ayinleri uygulayan bireyler belirli bilimsel kaynaklara dayandırmadan hurafe ve dedikoduları sanki dinin genel kuralları gibi bir riyakarlık ve sahtekarlık içine girmekte ve insanları duygusal ve maddi açıdan sömürmektedir. Araştırmada yapılan literatür incelenmesinde falcılık ve büyücülük ile ilgili çıkarılan genel kitapların dışında; bilimsel araştırma ve çalışmalara ulaşılabilmiştir. Bu araştırma zinciriyle hiç olmazsa genç araştırmacılara bilimsel çalışmalarında yol gösterici ve motive edici olmak amacını güdülmüştür.

Amaçlar

Bu çalışmanın genel amacı; bireylerin sağlıkla ilgili kaygı, endişe ve sorunlarından ötürü fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellerine katılmalarını sağlayan faktörleri bulmaktır. Bu genel amaca ulaşmak için, araştırmada cevap bulmak amacıyla aşağıdaki araştırma soruları geliştirilmiştir.

1) Yaşanılan bölgede edinilen kültürel özelliklerin ayin ve ritüel seçimindeki etkisinin araştırılması.

2) Fiziksel/psikolojik problem yaşayan bireylerin, probleme yönelik çözüm arayışlarında daha önce gerçekleştirdikleri ayinlere karşı geliştirdikleri tutumun incelenmesi.

3) Bireylerin mesken/aile profilinin ayinlerde bulunma sıklığını etkileyip etkilemediğinin ölçülmesi.

4) Bireylerin yaşadıkları kaygı ve endişelerle fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellere yönelimlerinin incelenmesi.

Yöntemler

Araştırma Evreni ve Örneklemi

Araştırmamızın evrenini Eskişehir’de 2018 Ekim-2019 Mayıs ayları arasında ikamet eden bireylerin tümü oluşturmaktadır. Araştırmamızın örneklemini 2018 Ekim-2019 Mayıs ayları arasında Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yunus Emre Kampüsü, Eskişehir Teknik Üniversitesi İki Eylül Kampüsü, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Meşelik Kampüsü ve Eskişehir’in Kamusal Alanlarında bulunan bireylerin arasından tesadüfi örnekleme yöntemi ile rassal olarak seçilmiş 650 kişi oluşturmaktadır.

Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 1: Demografik Soruların Frekans Tabloları

Değişkenler	Frekans	Yüzde
Cinsiyet		
Kadın	368	59,5
Erkek	251	40,5
Eğitim Durumu		
İlköğretim	19	3,1
Lise	57	9,2
Üniversite	442	71,4
Yüksek Lisans/Doktora	101	16,3
Sosyo-Ekonomik		
0-1000	285	46,0
1000-2500	196	31,7
2500-5000	85	13,7
5000+	45	7,3

Değişkenler	Frekans	Yüzde
Medeni Durum		
Evli	76	12,3
Bekar	519	83,8
Boşanmış	18	2,9
Mesken Durumu		
Geniş Aile *	43	6,9
Çekirdek Aile**	365	59,0
Yalnız	132	21,3
Evlilik Dışı Beraberlik***	72	11,6
Kardeş Sayısı (Siz Dahil)		
Hiç	106	17,1
2	241	38,9
3	130	21,0
4	36	5,8
5	24	3,9

(*)Dede, hala gibi ikincil dereceden akrabalarla aynı daire ya da apartman ya da komşu

(**)Anne, baba, çocuklar

(***)Ev arkadaşlığı

Bu çalışmamızdaki cevaplayıcıların %59,5’i kadın, %40,5’i erkektir. Cevaplayıcıların yaşlarının ortalaması 24,78’dir. Cevaplayıcıların eğitim düzeylerinin sırasıyla %3,1 ile ilköğretim, %9,2 ile lise, %16,3 ile yüksek lisans/doktora, %71,4 ile üniversite olduğu anlaşılmaktadır. Cevaplayıcıların sosyo-ekonomik düzeylerinin sırasıyla %7,3 ile 5000+, %13,7 ile 2500-5000 aralığında ve %31,7 ile 1000-2500 aralığında ve %46,0 ile 0-1000 aralığında olduğu anlaşılmaktadır. Cevaplayıcıların medeni durumları sırasıyla %2,9 ile boşanmış, %12,3 ile evli ve %83,8 ile bekar olarak tespit edilmektedir. Cevaplayıcıların mesken durumları sırasıyla %6,9 ile geniş aile, %11,6 ile evlilik dışı beraberlik, %21,3 ile yalnız, %59,0 ile çekirdek aile olduğu görülmektedir. Cevaplayıcıların kardeş sayıları sırasıyla %3,9 ile 5, %5,8 ile 4, %21,0 ile 3, %28,9 ile 2 kardeş oldukları, %17,1’inin ise kardeşinin olmadığı görülmektedir.

Model

Araştırmanın modeli Genel Tarama Modelidir

Veri Toplama Aracı

Çalışma için hazırlanan anket formunun ilk bölümünde katılımcıların cinsiyetleri, yaşları, eğitim durumları, mesken durumları, kardeş sayıları, daha önce yaşamlarının büyük bir kısmını geçirdikleri bölge, maddi durumları, sosyo-ekonomik seviyeleri, meslekler ve refah düzeyleri gibi demografik sorular sorulmuştur. İkinci bölümde ise literatürden yararlanarak hazırlanmış anketin amaçlarına yönelik içerik soruları sorulmuştur. Anket toplam 28 sorudan oluşmaktadır.

Anket soruları toplam 20 anketör tarafından üniversite kampüslerinde ve kamusal alanlarda yüz yüze metotla 650 kişiye uygulanmıştır. Uygulanan 650 anket arasından 31 anket geçersiz kabul edilerek değerlendirmeye alınmamış ve 619 ankete düşürülmüştür. İstatistiksel yöntemler 619 anket üzerinde uygulanmıştır. Toplanan verilerin çok büyük bir kısmının kategorik olmasından dolayı verilerin analizinde kontenjans tabloları, ki-kare tabloları ve uyum analizinden yararlanılmıştır.

Uyum Analizi

Çok değişkenli istatistiksel tekniklerden biri olan uyum analizi basit olarak, kategorik veriler arasındaki ilişkilerin ayrıntılı biçimde analiz edilmesi ve elde edilen sonuçların iki boyutlu bir uzayda grafiksel olarak gösterilmesini sağlayan bir teknik olarak tanımlanabilir. Uyum Analizi, kategorik olarak elde edilmiş yada kategorize edilerek tablolaştırılmış olan ve tablo gözlemlerindeki frekansların yetersizliği nedeniyle ki-kare analizinin yetersiz kaldığı, ki-kare analizi ile analiz edildiğinde değişken kategorileri arasındaki sıra, sütun gösterimlerinin önem sıralamalarının eşanlı yapılamadığı durumlarda, çapraz tablolarda göze frekanslarının yetersiz olması nedeniyle birleştirme yapılması gerektiği Gri İlişkisel Analiz ve Uyum Analizi İle Bir İşletmede Karşılaşılan kontenjans tablolarında ki-kare analizi yerine uygulanması tercih edilen bir yöntemdir (Özdamar, 2004:462). Uyum analizinde, değişkenlerin alabileceği değerlere karşılık gelen olasılık dağılımlarına ait bir varsayım ve modelin sınanacağı bir hipotez testi yoktur. Elde edilen sonuçlar, iki boyutlu haritalar üzerinde gösterilip rakamsal sonuçlara göre daha kolay incelenip yorumlanabilmektedir (Blasius ve Greenacre, 1994: 23; Clausen,1198:5). Bunların yanında faktör analizi gibi boyut indirgeme özelliği sayesinde de daha az veri kullanılarak analiz yapılmasını sağlamaktadır (Hair,1998:548)

İstatistiksel analizler sonucunda elde edilen veriler bulgular bölümünde tablolar halinde tartışılacaktır.

Bulgular

“Refah Düzeyi” çoktan seçmeli sorusuna 262 (%43,8) cevaplayıcı yetmediğini söylerken, 336 (%56,2) cevaplayıcı yettiğini söylemektedir. 82 (%13,7) cevaplayıcı refah düzeyinde aile idaresini yürüttüğünü, 201 (%33,6) cevaplayıcı refah düzeyinde yalnız yaşadığını, 187 (%31,3) cevaplayıcı refah düzeyinin ortak paylaşım olduğunu, 128 (%21,4) cevaplayıcı refah düzeyinin yalnızca anne/babadan olduğunu söylemektedir. Cevaplayıcıların %38,5’i refah düzeyinin yetmediğini ve yalnız yaşadığını belirtmektedir. Cevaplayıcıların %33,3’ü refah düzeyinin yettiğini ve ortak paylaşım yaptığını söylemektedir.

Tablo 2: Cevaplayıcıların Refah Düzeyine Göre Frekans Tablosu

	Aile İdaresini Yürütüyorum		Yalnız Yaşıyorum		Ortak Paylaşım		Yalnızca Anne/Baba		Toplam	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Yetmiyor	36	13,7	101	38,5	75	28,6	50	19,1	262	43,8
Yetiyor	46	13,7	100	29,8	112	33,3	78	23,2	336	56,2
Toplam	82	13,7	201	33,6	187	31,3	128	21,4	598	100,0

Tablo 3: Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinleri Tercih Etme Sebeplerine Göre Bu Ayinlere Ücret Ödeme Durumunun İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Evet bir miktar para ödüyorum	Hayır sadece bazı ürünler temin ediyorum	Sadece mobil uygulamaları kullanıyorum	Toplam			
		f	%*	%**	f	%*	%**	f
Keyfi	f	36	41	155	232			
	%*	15,5	17,7	66,8	100,0			
	%**	44,4	45,6	67,4	57,9			
Rastlantısal	f	8	10	19	37			
	%*	21,6	27,0	51,4	100,0			
	%**	9,9	11,1	8,3	9,2			
Kişisel Kaygılar	f	13	6	24	43			
	%*	30,2	14,0	55,8	100,0			
	%**	16,0	6,7	10,4	10,7			
Ekonomik/ Kariyer Kaygılar	f	4	3	2	9			
	%*	44,4	33,3	22,2	100,0			
	%**	4,9	3,3	0,9	2,2			
Sağlık Endişesi	f	5	5	2	12			
	%*	41,7	41,7	16,7	100,0			
	%**	6,2	5,6	0,9	3,0			
İlişki/ Evlilik Problemleri	f	12	4	11	27			
	%*	44,4	14,8	40,7	100,0			
	%**	14,8	4,4	4,8	6,7			
Diğer	f	3	21	17	41			
	%*	7,3	51,2	41,5	100,0			
	%**	3,7	23,3	7,4	10,2			
Toplam	f	81	90	230	401			
	%*	20,2	22,4	57,4	100,0			
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0			
Pearson Chi-Square		56,011 ^a	Sig(p)	,000	*Ayinlere İten Sebep **Ücret Ödeme Şekli			

Tablo 3'e bakıldığında cevaplayıcıların fal, büyü, muska gibi ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebepleri ve bu ayinlere ücret ödeme durumları arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan bu ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebebi 'keyfi' olanların %15,5'i bu ayinlere bir miktar para ödediklerini, %17,7'si sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %66,8'i ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebebi 'rastlantısal' olanların %21,6'sı bu ayinlere bir miktar para ödediklerini, %27,0'ı sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %51,4'ü ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebebi 'kişisel kaygılar' olanların %30,2'si bu ayinlere bir miktar para ödediklerini, %14,0'ı sadece bazı ürünler temin

ettiklerini, %55,8'i ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebebi 'ekonomik/kariyer kaygılar' olanların %44,4'ü bu ayinlere bir miktar para ödediklerini, %33,3'ü sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %22,2'si ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebebi 'sağlık endişesi' olanların %41,7'si bu ayinlere bir miktar para ödediklerini ve sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %16,7'si ise sadece mobil uygulamaları kullandıklarını söylemişlerdir. Cevaplayıcılardan bu ayinleri tercih etmelerindeki ilk sebebi 'ilişki/evlilik problemleri' olanların %44,4'ü bu ayinlere bir miktar para ödediklerini, %14,8'i sadece bazı ürünler temin ettiklerini, %40,7'si ise sadece mobil uygulamaları kullandıkları söylemişlerdir. Bu bağlamda fal, büyü, muska gibi ayinleri tercih etmedeki ilk sebebi keyfi, rastlantısal ve kişisel kaygılar olan bireylerin daha çok mobil uygulamaları tercih ettiği görülürken, ekonomik/kariyer kaygılar, sağlık endişesi ve ilişki/evlilik problemleri gibi bir sorun sebebiyle bu ayinleri tercih eden bireylerin bir miktar para ödemeye daha eğilimli oldukları görülmüştür.

Tablo 4: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Fal, Büyü, Muska Gibi Ayinleri Tercih Etme Sebeplerinin İncelenmesi İçin Yapılan Ki-Kare Testi Sonuçları

		Keyfi	Rastlantısal	Kişisel kaygılar	Ekonomik/ kariyer kaygılar	Sağlık endişesi	İlişki/ evlilik problemleri	Diğer	Toplam
Kadın	f	193	21	41	2	7	23	30	317
	%*	60,9	6,6	12,9	0,6	2,2	7,3	9,5	100,0
	%**	69,7	45,7	75,9	22,2	53,8	71,9	45,5	63,8
Erkek	f	84	25	13	7	6	9	36	180
	%*	46,7	13,9	7,2	3,9	3,3	5,0	20,0	100,0
	%**	30,3	54,3	24,1	77,8	46,2	28,1	54,5	36,2
Toplam	f	277	46	54	9	13	32	66	497
	%*	55,7	9,3	10,9	1,8	2,6	6,4	13,3	100,0
	%**	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Pearson Chi-Square		31,946 ^a		Sig(p)		,000			
						*Cinsiyet			
						**Ayinlere İten Sebep			

Tablo 4'e bakıldığında cevaplayıcıların cinsiyetlerine göre fal, büyü, muska gibi ayinleri ilk kez tercih etme sebepleri arasında $p < 0,05$ düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cevaplayıcılardan bu ayinleri ilk kez tercih etme sebebi 'keyfi' olan bireylerin %69,7'si, ilk kez tercih etme sebebi 'rastlantısal' olan bireylerin %45,7'si, ilk kez tercih etme sebebi 'kişisel kaygılar' olan bireylerin %75,9'u, ilk kez tercih etme sebebi 'ekonomik/kariyer kaygılar' olan bireylerin %22,2'si, ilk kez tercih etme sebebi 'sağlık endişesi' olan bireylerin %53,8'i, ilk kez tercih etme sebebi 'ilişki/evlilik problemleri' olan bireylerin %71,9'u, ilk kez tercih etme sebebi 'diğer' olan bireylerin %45,5'i kadınlardan oluşmaktadır. Cevaplayıcılardan bu ayinleri ilk kez tercih etme sebebi 'keyfi' olan bireylerin %30,3'ü, ilk kez tercih etme sebebi 'rastlantısal' olan bireylerin %54,3'ü, ilk kez tercih etme

sebebi ‘kişisel kaygılar’ olan bireylerin %24,1’i, ilk kez tercih etme sebebi ‘ekonomik/kariyer kaygılar’ olan bireylerin %77,8’i, ilk kez tercih etme sebebi ‘sağlık endişesi’ olan bireylerin %46,2’si, ilk kez tercih etme sebebi ‘ilişki/evlilik problemleri’ olan bireylerin %28,1’i, ilk kez tercih etme sebebi ‘diğer’ olan bireylerin %54,5’i ise erkeklerden oluşmaktadır. Bu bağlamda kadınların fal, büyü, muska gibi ayinleri ilk kez tercih etme sebepleri keyfi, kişisel kaygılar, sağlık endişesi ve ilişki/evlilik problemleriyken erkeklerin bu ayinleri ilk kez tercih etme sebepleri rastlantısal, ekonomik/kariyer kaygılar ve diğer problemler olarak tespit edilmiştir.

Kontenjans Tabloları

Tablo 5: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Belirli Problemlerinin Çözümüne Ulaşma Durumunda Fal, Büyü, Muska Gibi Etmenlere Başvurmama Düzeyinin İncelenmesi İçin Yapılan Kontenjans Tablosu Analizi

		Çözülürse de Başvururum		Çözülürse Başvurmam		Yalnızca Baskı ve Yoğunluk Dönemlerinde Başvururum		Toplam	
		f	%	f	%	f	%	f	%
Kadın	Aile	24	3,9	151	24,4	28	4,5	203	32,8
	İlişki	44	7,1	125	20,2	46	7,4	215	34,7
	Ekonomik/Kariyer	23	3,7	133	21,5	33	5,3	189	30,5
	Kişisel Kaygılar	27	4,4	130	21,0	51	8,2	208	33,6
	Sağlık Endişesi	18	2,9	144	23,3	30	4,8	192	31,0
	Diğer	10	1,6	56	9,0	17	2,7	83	13,4
Erkek	Aile	15	2,4	99	16,0	19	3,1	133	21,5
	İlişki	16	2,6	88	14,2	22	3,6	126	20,4
	Ekonomik/Kariyer	15	2,4	96	15,5	14	2,3	125	20,2
	Kişisel Kaygılar	18	2,9	89	14,4	26	4,2	133	21,5
	Sağlık Endişesi	11	1,8	94	15,2	16	2,6	121	19,5
	Diğer	11	1,8	59	9,5	16	2,6	86	13,9

Cevaplayıcılar arasından kadın olup problemi aile olan bireylerin %24,4’ü, problemi ilişki olanların %20,2’si, problemi ekonomik/kariyer olanların %21,5’i, problemi kişisel kaygılar olanların %21,0’ı, problemi sağlık endişesi olanların %23,3’ü, diğer problemleri olanların ise %9,0’ı çözümlerse başvurmam cevabını vermişlerdir. Cevaplayıcılar arasından erkek olup problemi aile olan bireylerin %16,0’ı, problemi ilişki olanların %14,2’si, problemi ekonomik/kariyer olanların %15,5’i, problemi kişisel kaygılar olanların %14,4’ü, problemi sağlık endişesi olanların %15,2’si, diğer problemleri olanların ise %9,5’i çözümlerse başvurmam cevabını vermişlerdir. Bu bağlamda cevaplayıcıların çok büyük bir kısmının aile, ilişki,

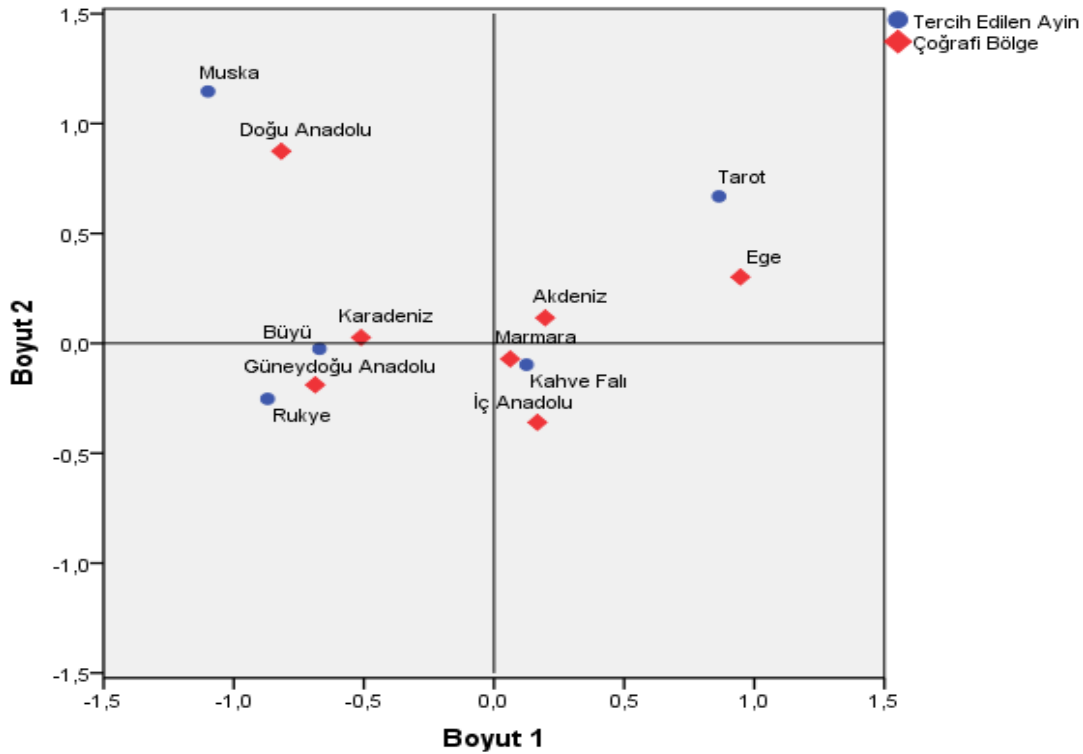
ekonomik/kariyer, kişisel kaygılar, sağlık endişesi ve diğer problemleri çözümlerse fal, büyü, muska gibi etmenlere başvurmayacağı varlığına varılabilir.

Tablo 6: Cinsiyet Değişkenine Göre Cevaplayıcıların Belirli Normların Etkisinde Olma Düzeylerinin İncelenmesi İçin Yapılan Kontenjans Tablosu Analizi

		Evet, Normlar Sebebiyle Yapmam		Hayır, Normlar Olsa da Yaparım		Toplam	
		f	%	f	%	f	%
Kadın	Bireysel	122	19,7	119	19,2	241	38,9
	Dini	141	22,8	96	15,5	237	38,3
	Etik	85	13,7	89	14,4	174	28,1
	Hukuki	81	13,1	75	12,1	156	25,2
	Ahlaki	85	13,7	82	13,2	167	27,0
	Toplumsal/Sosyal	68	11,0	103	16,6	171	27,6
	Geleneksel	58	9,4	100	16,2	158	25,5
Erkek	Bireysel	85	13,7	70	11,3	155	25,0
	Dini	78	12,6	63	10,2	141	22,8
	Etik	69	11,1	50	8,1	119	19,2
	Hukuki	58	9,4	50	8,1	108	17,4
	Ahlaki	74	12,0	50	8,1	124	20,0
	Toplumsal/Sosyal	55	8,9	63	10,2	118	19,1
	Geleneksel	58	9,4	60	9,7	118	19,1

Cevaplayıcılar arasından kadın olup norm olarak bireysel seçen bireylerin %19,7'si, norm olarak dini seçen bireylerin %22,8'i, norm olarak hukuki seçen bireylerin %13,1'i ve norm olarak ahlaki seçen bireylerin %13,7'si 'evet, normlar sebebiyle yapmam' cevabını vermişlerdir. Cevaplayıcılar arasından erkek olup norm olarak bireysel seçen bireylerin %13,7'si, norm olarak dini seçen bireylerin %12,6'sı, norm olarak etik seçen bireylerin %11,1'i, norm olarak hukuki seçen bireylerin %9,4'ü, norm olarak ahlaki seçen bireylerin %12,0'ı 'evet, normlar sebebiyle yapmam' cevabını vermişlerdir. Cevaplayıcısı kadın olup etik normu seçen bireylerin %14,4'ü, toplumsal/sosyal normu seçenlerin %16,6'sı ve geleneksel normu seçen bireylerin %16,2'si 'hayır, normlar olsa da yaparım' cevabını vermişlerdir. Cevaplayıcısı erkek olup toplumsal/sosyal normu seçen bireylerin %10,2'si ve geleneksel normu seçen bireylerin %9,7'si 'hayır, normlar olsa da yaparım' cevabını vermişlerdir. Bu bağlamda kadınların etik, toplumsal/sosyal ve geleneksel normların, erkeklerin ise toplumsal/sosyal ve geleneksel normların etkisinde daha az kaldığı tespit edilmiştir.

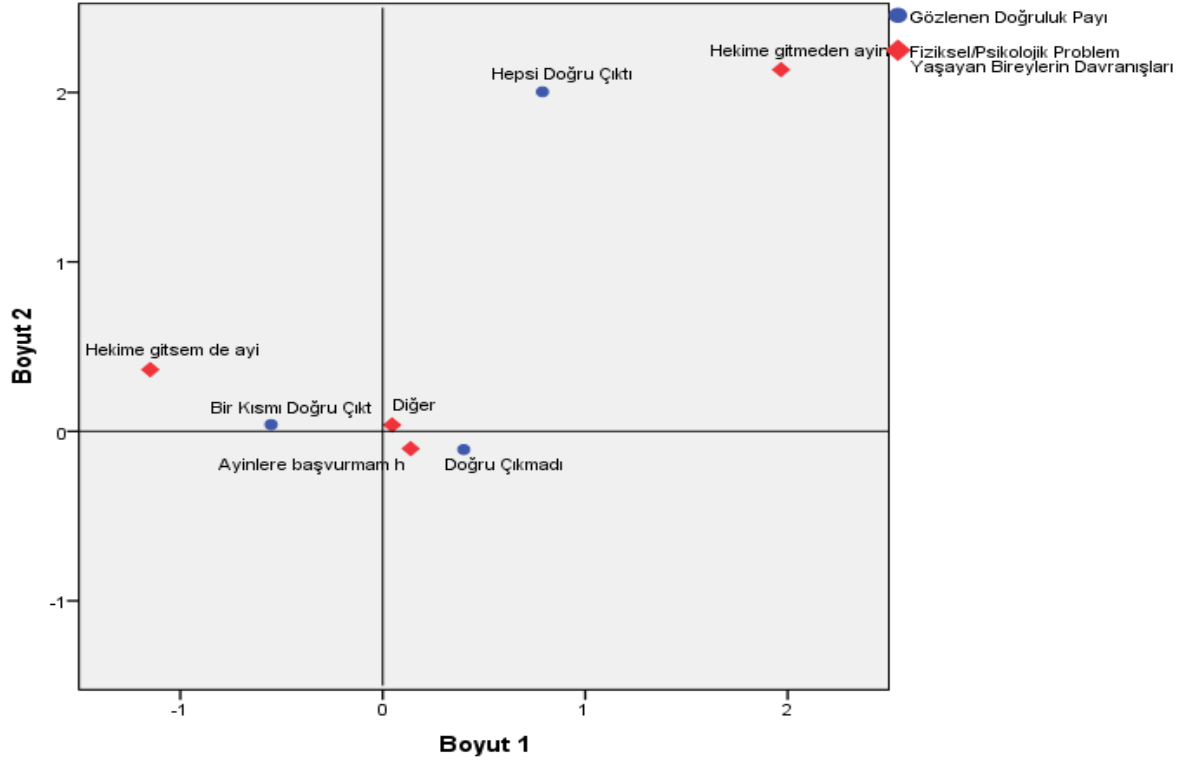
Correspondance Analizi Yorumları

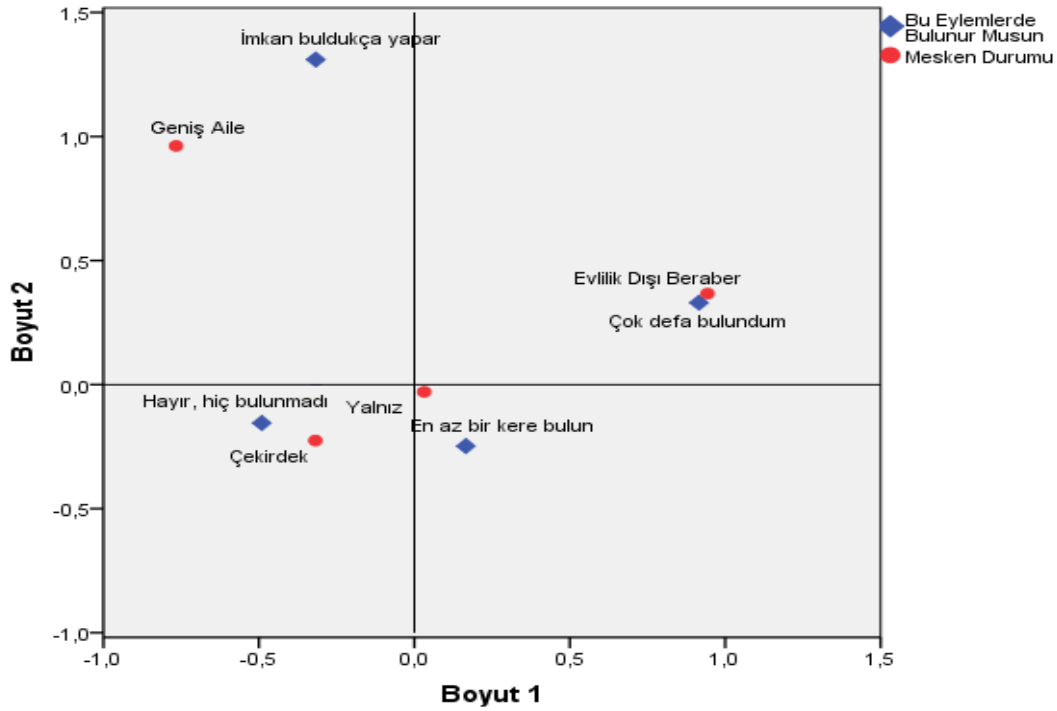
Şekil 1 Bireylerin Tercih Ettikleri Ayınlar ile Yaşadıkları Bölge Arasındaki Correspondence Analizi

Şekil 1 incelendiğinde Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan bireylerin muskayı daha sık tercih ettiği yorumu yapılabilir. Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan bireylerin büyü ve rukye ayinlerini daha sık tercih ettikleri yorumu yapılabilir. İç Anadolu, Marmara ve Akdeniz bölgelerinde yaşayan bireylerin kahve falını daha sık tercih ettikleri yorumu yapılabilir. Ege bölgesinde yaşayan bireylerin ise tarot falını daha sık tercih ettikleri yorumu yapılabilir.

Şekil 2 incelendiğinde daha önce yapılmış olan ayinlerde geçen kehanetlerin hepsinin doğru çıktığını düşünen bireylerin fiziksel/psikolojik problem yaşadıklarında hekime gitmeden ayinlere başvururken, doğru çıkmadığını düşünen bireyler ayinlere başvurmadan hekime gittikleri yorumu yapılabilir. Daha önce yapılmış olan ayinlerde geçen kehanetlerin kısmen doğru çıktığını düşünen bireyler ise hekime gitse bile ayinlere de başvurduğu yorumu yapılabilir.

Şekil 2 Bireylerin Daha Önce Başvurdukları Ayimlerde Geliştirdikleri Tutum ve Fiziksel/Psikolojik Problemlere Yönelik Çözüm Arayışları Arasında Yapılan Correspondence Analizi

Şekil 3 Ayinlerde Bulunma Sıklığı ve Mesken Durumu Arasında Yapılan Correspondence Analizi

Şekil 3 incelendiğinde fal, büyü, muska gibi ayinleri imkan buldukça yapan bireylerin geniş aileleri ile yaşadığı, çok defa bulunan bireylerin evlilik dışı beraberlikleri olduğu, en az bir kere bulunan bireylerin yalnız yaşadığı, hiç bulunmamış bireylerin ise çekirdek aileleri ile yaşadıkları yorumu yapılabilir.

1.Sonuç

Yaşanılan bölgede edinilen kültürün ayin ve ritüel seçimindeki etkisini araştırmak için yapılan araştırma sonucunda Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan bireylerin muskayı daha sık tercih ettiği görülürken; Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan bireylerin büyü ve rukyeyi daha sık tercih ettikleri görülmüştür. İç Anadolu, Marmara ve Akdeniz bölgelerinde yaşayan bireylerin kahve falını daha sık tercih ettiği görülürken Ege bölgesinde yaşayan bireylerin ise tarot falını daha sık tercih ettiği görülmüştür (**Şekil 1**)

2.Sonuç

Fiziksel/psikolojik problem yaşayan bireylerin, probleme yönelik çözüm arayışlarında daha önce gerçekleştirdikleri ayinlere karşı geliştirdikleri tutumun incelenmesi için yapılan araştırma sonucunda daha önce yapılmış ayinlerde geçen kehanetlerin hepsinin doğru çıktığını düşünen bireylerin fiziksel/psikolojik problem yaşadıklarında hekime gitmeden ayinlere başvururken, doğru çıkmadığını düşünen bireyler ayinlere başvurmadan hekime gittikleri sonucuna varılmıştır. Daha önce yapılmış olan ayinlerde geçen kehanetlerin kısmen doğru çıktığını düşünen bireyler ise hekime gitse bile ayinlere de başvurduğu görülmüştür (**Şekil 2**).

3.Sonuç

Bireylerin mesken durumunun ayinlerde bulunma sıklığını etkileyip etkilemediğini ölçmek için yapılan araştırma sonucu fal, büyü, muska gibi ayinleri imkan buldukça yapan bireylerin geniş aileleri ile yaşadığı, çok defa bulunan bireylerin evlilik dışı beraberlikleri olduğu, en az bir kere bulunan bireylerin yalnız yaşadığı, hiç bulunmamış bireylerin ise çekirdek aileleri ile yaşadıkları sonucuna varılmıştır (**Şekil 3**).

4.Sonuç

Bireylerin yaşadıkları kaygı ve endişelere yönelik yapılan araştırma sonucunda kadınların ve erkeklerin büyük birçoğunun keyfi sebeplerden ötürü bu tür ayinlere yöneldiği görülürken diğer sebeplerden bu tür ayin ve ritüellere yönelen kadın ve erkeklerin hepsi endişeleri çözüme kavuşursa ayinlere başvurmayacağını söyledikleri görülmüştür. Yaşanılan kaygı ve endişelerden keyfi, rastlantısal, kişisel kaygılarda cevaplayıcılar yapılacak olan ayin için mobil uygulamalara yönelirken ekonomik/kariyer, sağlık, ilişki/evlilik problemleri ise bireylerin yapılacak olan ayin için bir miktar para ödemeyi haklı bulduğu kaygı/endişe türleridir (**Tablo 3, Tablo 4, Tablo 5 ve Tablo 6**).

Öneriler

Sonuç olarak özetlersek bu çalışmanın genel amacı olan; bireylerin fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüellerin uygulanmasında ve yapılmasında etkili olan unsurları belirlemeye ve sizlere sunmaya çalıştık. Ancak bu çalışmanın sadece bu tür ayin ve ritüelleri uygulayanlar

açısından yapılması **araştırmanın sınırlılığdır**. Benzer bir çalışma bireylerin fal, büyü, muska, rukye gibi ayin ve ritüelleri gerçekleştiren kişilerle yapılandırılmış ya da yarı yapılandırılmış görüşmeler ve gözlem tekniklerini kullanarak farklı bir araştırma planlanmalıdır. Böylece daha önce yaptığım çalışmalarla paralel bir biçimde ve bilgi transferleriyle bu araştırma geliştirebilir ve bu alanda araştırma yapmayı düşünen birçok bilim insanına yol gösterici ve zemin yaratıcıdır. Çünkü bu alanda Türkiye’de yeteri kadar bilimsel araştırma olmadığını ve kitle iletişim araçları kullanılarak bu hurafe ve hikayelerin toplum içinde aktarımı giderek artmakta ve bu bireyler arası iletişimde birçok psikolojik sorunları ve aile problemlerinin baş göstermesine neden olabilmektedir. Çünkü hurafe ve dedikodular dine öğelere dayandırıldığı için bireyler tarafından daha katı sosyal tutumlara ve zor çözümlenebilecek kişiler arası ilişki sorunlarına yol açmakta ve sağlık iletişimi açısından bireysel ve toplumsal travma haline gelme tehlikesini taşımaktadır.

Kaynakça

- Gökdağ, R. (2019) From A Game to Prophecy
- Uğuz, F., Karababa, F., & Aşkın, R. (2007). Obsesif Kompulsif Bozukluk için Yardım Aramada İlk Başvuru Yerlerinin Değerlendirilmesi. *Genel Tıp Dergisi*, 17(1), 29-33.
- Gökdağ, R. (2019) From A Game To Prophecy
- Güngör, İ. (2005). Popüler Kültür Ürünü Olarak Fal. *İletişim*, 21, 169-202.
- W. B. Crow (2002) Büyünün Cadılığın ve Okültizmin Tarihi, *Dharma Yayınları*, 335
- W. B. Crow (2002) Büyünün Cadılığın ve Okültizmin Tarihi, *Dharma Yayınları*, 184
- W. B. Crow (2002) Büyünün Cadılığın ve Okültizmin Tarihi, *Dharma Yayınları*, 148
- Gökdağ, R. (2019) From A Game To Prophecy

INTRODUCTION TO THE PHILISOPHY OF DIALOGUE

Hüseyn İBRAHİMOV¹, Leyla ABİYEVA²

Abstract

The principles for modernisation of scientific-cultural activities can be actualized in the light of numerous novelties observed in the contemporary socio-cultural life. Modernization issues constitute an essential importance for these processes. Today integration processes are characterised with several distinctive features, in particular, they are multidimensional and they cover larger spheres of the socio-cultural life of the world people. Undoubtedly, one of the important factors facilitating sustainable cultural development is our historically rich material and cultural heritage, and the process of transformation of this heritage into political and cultural factors. Keeping such issues on the political-legal and scientific-methodological agendas in our country has already turned it into a centre of dialogue for the discussion of contemporary problems of various cultures.

The President of Azerbaijan Republic, Mr. Ilham Aliyev developed the principal idea of this stage at the domestic and also international level, and laid down the foundation of the “Baku Processes” by recommending to organise global intercultural dialogue in 2008.

Analysis of the successful Azerbaijani model of multiculturalism involve several aspects in this paper. First of all, scientific-social notion of cultural diversity is paid a due attention. Then, contemporary problems of cultural crossing and the significance of “Baku Processes” in this sphere and direction are discussed. Finally, modern scientific paradigms and cultural progress tendencies are also examined in the paper.

Keywords: multiculturalism, cultural crossing, Baku Processes, toleration, modernisation

DIALOG FELSEFESİNE GİRİŞ

Özet

Elmi- mədəni fəaliyyətin modernləşməsi prinsipləri müasir dövrdə sosio-mədəni həyatın yenilikləri zəminində aktuallaşa bilər. Bu proseslərin mahiyyətində modernizasiya məsələləri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə inteqrasiya prosesi çoxtərəfli olması və dünya xalqlarının sosio-mədəni həyatını daha geniş əhatə etməsi ilə səciyyələnir. Sözsüz ki, davamlı mədəni inkişafa təsir edən mühüm amillərdən biri də tarixən zəngin maddi-mədəni irsimiz və bunun siyasi-mədəni mühit faktorlarına çevrilməsi prosesidir. Bu kimi məsələlərin siyasi-hüquqi və elmi-metodoloji baxımdan gündəmdə saxlanılması ölkəmizi mədəniyyətlərin

¹ Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Felsefe Enstitüsü, husib@mail.ru

² Dr., Azərbaycan Devlet Neft ve Sanayi Üniversitesi Öğretim Üyesi

müasir problemlərinin dialoqu məkanına çevirmişdir. Bu mərhələnin əsas ideya xəttini həm də beynəlxalq zəmində inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev hələ 2008-ci ildə dünyamiqyaslı qlobal mədəniyyətlərarası dialoq axtarıqlarını təklif edərək “Bakı Prosesi”nin təməlini qoydu.

Məqalədə Azərbaycanın uğurlu multikulturalizm modeli bir neçə aspektdən təhlil edilir. Mədənimüxtəliflik anlayışının elmi - ictimai əhəmiyyətinə nəzər yetirilir. Müasir mərhələdə mədəniyyətlərin kəsişməsi məsələləri və bu istiqamətdə “Bakı Prosesi”nin əhəmiyyəti açıqlanır. Müasir elmi paradıqları və mədəni inkişaf meylləri araşdırılır.

Anahtar kelimələr: Çokkültürlülük, Kültürlerin kəsişməsi, Bakı Süreci, Hoşgörü, Modernizasyon

Elmi- mədəni, sosial-iqtisadi fəaliyyətin modernləşməsi prinsipləri müasir dövrdə sosio-mədəni həyatın yenilikləri zəminində aktuallaşa bilər. Bu proseslərin mahiyyətində modernizasiya məsələləri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə inteqrasiya prosesi çoxtərəfli olması və dünya xalqlarının sosio-mədəni həyatını daha geniş əhatə etməsi ilə səciyələndir. Sözsüz ki, davamlı mədəni inkişafa təsir edən mühüm amillərdən biri də tarixən zəngin maddi-mədəni irsimiz və bunun siyasi-mədəni mühit faktorlarına çevrilməsi prosesidir. Bu kimi məsələlərin siyasi-hüquqi və elmi-metodoloji baxımdan gündəmdə saxlanılması ölkəmizi mədəniyyətlərin müasir problemlərinin dialoqu məkanına çevirmişdir. Bu mərhələnin əsas ideya xəttini həm də beynəlxalq zəmində inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev hələ 2008-ci ildə dünyamiqyaslı qlobal mədəniyyətlərarası dialoq axtarıqlarını təklif edərək “Bakı Prosesi”nin təməlini qoydu. Müqayisələr göstərir ki, digər mədəniyyətlərin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, tarixini dərinlən öyrənmədən, onlara qarşı tolerant münasibət və onların nümayəndələrinə hörmət göstərmək, qarşılıqlı anlaşma, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunu qurmaq mümkün deyil. Dünyada bütün dövlətlər açıq formatda sülh danışıqlarını təqdir edirlər. Ancaq gizli şəkildə hələ də müharibə təhrikləri, bilvasitə silahlandırma posesləri davam edir. Multikulturalizmin fənlərarası tənli predmetinə çevrilməsi və ideoloji mexanizmlərinin qurulması dünyaya bu gün çox lazımlı konsepsiya olaraq bu kimi halları azalda bilər.

Azərbaycanda həm elmi, eləcə də sosio-mədəni islahatlar zəminində həyata keçirilən multikulturalizm məsələləri genişlənərək multikultural maarifçilik konsepsiyasına çevrilmişdir. Bu konsepsiyanın Beynəlxalq əhəmiyyətinin genişlənməsində Azərbaycanın I Vitse-Prezidenti Mehriban xanım Əlievanın misilsiz tarixi rolu olmuşdur. Məhz onun maddi-mədəni irsimizin öyrənilməsi və dünyada tanındılmasına istiqamətlənmiş böyük diqqəti ölkəmizdə və regionda mədəni inkişaf hərəkatına səbəb oldu. Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan mədəniyyət siyasəti müasir dövrdə mədəniyyətlərarası dialoq fəlsəfəsi zəminində dünya dövlətlərini düşündürərək regionda bir araya gətirməkdədir. Bu həm də sosial-siyasi proseslərin təkamülündən irəli gələn milli inkişaf strategiyasının nəticəsidir. Bu strategiyanın təməlinə hüquqi-demokratik Azərbaycan dövləti və onun davamlı inkişaf strategiyası dayanır. Aparılan uğurlu mədəniyyət siyasəti zəminində ölkəmizdə multikulturalizm artıq həyat tərzinə çevrilmişdir. “Bakı Prosesi” isə bu mərhələnin başlanğıcı kimi nəinki ölkəmiz üçün eləcə də bəşəriyyət üçün vacib siyasi-mədəni hadisədir. VI Bakı Humanitar Forumu və bu forumda “Bakı Prosesi – İnsan təhlükəsizliyi, sülh və davamlı inkişaf naminə mədəniyyətlərarası dialoq: 10 ilin dərsləri” Multikulturalizm siyasəti cəmiyyətdə sabitliyin təminatı amili kimi” müzakirə mövzuları mədəniyyətlərin kəsişməsində həm də ehtimal ediləcək problemlərin qabaqcadan aradan qaldırılması ideyalarını artırır.

Ölkəmizdə gedən sosio-mədəni islahatlar zəminində həyata keçirilən multikulturalizm məsələləri bu gün genişlənərək multikultural maarifçilik konsepsiyasına çevrilmişdir. Bu konsersiyanın Beynəlxalq əhəmiyyətinin genişlənməsində Ölkəmizin I Vitse-Prezidenti Mehriban xanım Əlievanın tarixi rolu olmuşdur. Respublikamızın I Vitse-Prezidentinin maddi-mədəni irsimizin öyrənilməsi və dünyada tanıtılmasına istiqamətlənmiş sistemli, ardıcıl fəaliyyəti mədəni inkişaf hərəkatına səbəb olmaqla multikulturalizmin xarici siyasətimizdə böyük uğur qazanmasına səbəb olmuşdur.

Müqayisələr göstərir ki, digər mədəniyyətlərin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, tarixini dərindən öyrənmədən, onlara qarşı tolerant münasibət və onların nümayəndələrinə hörmət göstərmək, qarşılıqlı anlaşma, mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunu qurmaq mümkün deyil. Dünyada bütün dövlətlər açıq formatda sülh danışıqlarını təqdir edirlər. Ancaq gizli şəkildə müharibə təhrikləri, bilvasitə silahlandırma posesləri bu gün davam edir. “Təcavüzkar dövlətlərlə əlaqələrin kəsilməsi”nə qoşulma hərəkatları bu gün gözə çarpmır. Ermənistan tərəfində İşğal edilmiş Dağlıq Qarabağdakı Azərbaycanın maddi-mədəni irsinin mənv edilməsi Beynəlxalq ictimaiyyəti ciddi narahat etmir. Bu kimi faktlar mədəniyyətlərin beynəlxalq dialoqunun yeni mərhələsində aktual problemlərdir.

İngilis yazıçısı Q.K.Çesterton söyləyirdi:”Dözümlülük –artıq heç nəyə inanmayan insanların xeyirxahıdır”. Bir qrup insanlar tolerantlığı dözümlülük kimi başa düşürlər. Digərləri isə dözümlülüğü tolerantlıqdan fərqləndirərək qeyd edirlər ki, bu başqasını anlamaq bacarığıdır və onun düşüncə təzi ilə barışmaqdır. Buna görə də bu anlayış daha universaldır. Müasir tolerantlıq məfhumu mədəni dözümlülük, multikulturalizm, siyasi mədəniyyət anlayışları ilə daha düz mütənasibdir. Multikulturalizm etnik fərqliliyin saxlanılmasını və bu sahədə institut və qanunların yaradılmasını nəzərdə tutur. Prosesə nəzər yetirdikdə görmək olar ki, tolerantlıq və multikulturalizm anlayışları oxşar kateqorial aparat daşıyıcısıdır. Eyni zamanda hər iki anlayış mədəni siyasətin metodologiyasında vacib əhəmiyyət kəsb edərək müasir insanın dəyərlər sistemini müəyyən edir. Akademik Ramiz Mehdiyev yazır: “Cəmiyyət insan şəxsiyyətinin inkişafını təmin edən, adamlarda mənlük və ləyaqət, haqq-ədalət, qanuna hörmət hissləri doğuran biliklər sisteminin zəruriliyinə daim ehtiyac duyur. Belə sistemi yalnız keçmiş və bu gün barədə dərindən fikirləşmək, gələcək üçün proqnozlar vermək sayəsində qurmaq olar. Bundan ötrü fikir, hisslər, intuisiya və sair xüsusiyyətlərin sintezi gərəkdir. Mənəviyyatla birləşməyən bilik təhlükəli ola bilər”. Bu baxımdan multikulturalizmin elmi metodoloji bazasının yaradılıb möhkəmləndirilməsi məsələləri də müasir elmi-ictimaiyyəti düşündürür. Yanlış məlumatlandırma siyasəti-müasir dünyada sabitliyə təhdid kimi VI Beynəlxalq Bakı Humanitar Forumunun bu kimi sessiya mövzusu ətrafında müzakirələr də gösərdi ki, dialoq siyasəti axtarırlarında mənəviyyat amilinin önə çəkilməsi nəzəriyyələrinin qlobal paradıqmaya çevrilməsi prosesinin problemləri də çoxdur. Bu baxımdan əsasları 2008-ci ildə qoyulan Bakı Prosesi və bunun Azərbaycanın Beynəlxalq multikulturalizm siyasətində rolu və əhəmiyyəti elmi-ictimaiyyəti dərindən düşündürməlidir.

Bəzi dövlətlər multikulturalizm siyasətini dünya siyasi-mədəni mühiti zəminində, bəziləri isə dar etnoərazi qrup çərçivəsində həyata keçirirlər. Multikulturalizm tolerantlıq olmadan, başqalarının fərqliliyini qarşılıqlı olaraq qəbul etmədən təsviredilməzdir. Müxtəlif xalqlar arasında razılıq axtarışı bu gün müasir cəmiyyətin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir və multikulturalizm bu problemin həllində mühüm vasitədir.

Multikulturalizm anlayışında tədqiqatçı D. Martuçellinin fikrincə, 4 aparıcı ideya var:

- a) ədalətlik bərabərliyi- hər kəsin mənafeyini nəzərdə tutur.
- b) fərqlilik bərabərliyi –şəxsi və ümumi maraqların birləşməsini nəzərdə tutur

c) fərqlilik azadlığı – müstəqil qərarların mümkünlüyünü nəzərdə tutur

d) ədalətlik azadlığı – hər bir ayrı fərdin mənafeinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

Deməli, VI Bakı Bakı Humanitar Forumundan irəli gələrək, digər baxışlara, dəyərlərə, vərdislərə dözümlülük müasir dövrün beynəlxalq əhvali-ruhiyyəsinə çevrilməli, tolerantlıq böyük çoxmillətli dövlətlər üçün siyasi həyat tərzini daşımalıdır.

Mədəniyyətlərin kəsişməsindən vüsət alan pozitivizm tolerantlığın digərlərinə məhəbbətlə yanaşı, özünə yüksək inamla da yanaşmanın metodologiyasını tələb edir. Bu hər hansı bir cəmiyyətin hüquqi şüur səviyyəsi, milli mədəniyyətin əsl gücü və yaxud zəifliyi məhz bu keyfiyyətin təzahürü nəticəsində özünü göstərir. Hər bir ölkənin dünyada baş verən, o cümlədən qloballaşma proseslərinə qoşulmasının özünəməxsusluğu mövcuddur. Müasir dünya dəyərləri sistemi qloballaşır, ölkələr inteqrasiyaya doğru gedir, sosial və siyasi proseslər belə desək ümumiləşir. Azərbaycan belə dünya reallığına istiqamətlənmiş pragmatik mədəni tərəqqi kursunu əsas götürərək son on ildə humanizmi və sülhü mədəniyyətlərin həll etməli olduğu beynəlxalq proqrama çevirə bilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyətlərin kəsişməsindən başlanan pozitivizm tolerantlığın digərlərinə məhəbbətlə yanaşı, özünə yüksək inamla da yanaşmanın metodologiyasını tələb edir. Bu hər hansı bir cəmiyyətin hüquqi şüur səviyyəsi, milli mədəniyyətin əsl gücü və yaxud zəifliyi məhz bu keyfiyyətin təzahürü nəticəsində özünü göstərir. Hər bir ölkənin dünyada baş verən, o cümlədən qloballaşma proseslərinə qoşulmasının özünəməxsusluğu mövcuddur. Müasir dünya dəyərləri sistemi qloballaşır, ölkələr inteqrasiyaya doğru gedir, sosial və siyasi proseslər belə desək ümumiləşir. Müasir elm belə dünya reallığına istiqamətlənmiş pragmatik mədəni tərəqqi kursunu əsas götürərək humanizmi və sülhü mədəniyyətlərin həll etməli olduğu beynəlxalq proqrama çevirməyə səsləyən konsepsiyaları hədəfə götürməlidir. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, ölkədə milli və dini dözümlülüyün, tolerantlığın yüksək səviyyədə olması faktıdır və bu, Azərbaycan xalqının güc mənbəyidir: "Hər bir cəmiyyətin gücü onun dini və milli müxtəlifliyindədir". Əlbəttə, bu sözlər Prezident İlham Əliyevin strateji mövqeyini dəqiq nümayiş etdirir. Zəngin tarixi və mədəni irsi, dini və sosial tolerantlıq ənənələri olan Azərbaycan hazırda, mədəniyyətlərarası dialoq, dünya mədəniyyətlərinin və sivilizasiyaların qarşılıqlı təsiri məkanına uğurla transformasiya olunur, özünün zəngin təcrübəsini dünya ictimaiyyətinə təklif edir(9). Bu tezislər həm də dünyanı pozitiv inteqrasiyaya yeni çağrışlardır.

İnteqrasa zamanı dialoq mədəniyyəti elə bir prosesdir ki, bu zaman mütləq milli-mənəvi dəyərlərin tənəzzül etməməsi və aşınmaması istiqamətində olduğu mövqeyindən asılı olaraq hər bir vətəndaş öz vəzifəsini yerinə yetirməli, bu yöndə bütün bilik və bacarığını səfərbər etməlidir. Bu məsələ həm də alim və tədqiqatçıları da narahat etməli, onlar məntiqli fikir və ideyalarını irəli sürməlidirlər. Doğrudur, bu istiqamətdə bəzi tədqiqat işləri işıq üzünə görüb, lakin bu hələ kifayət deyildir. Əsas aktualıq kəsb edən odur ki, necə etmək lazımdır ki, bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz, əxlaqi qaydalarımız dünyanı öz ağuşuna almış bu prosesi daha da zənginləşdirsin, eyni zamanda türk dünyası mədəniyyətlərinin regional dialoquna təkan versin. Ancaq əksər ölkələrin timsalında bunun şahidi oluruq ki, qlobal-neqativ inteqrasiya prosesi ayır-yarı mədəniyyətlərə, millətlərin özünəxas dəyərlərinə, elmi-mədəni mühitinə zərbə vurmuş, yad elementlərin milli mədəniyyətlərin tərkibinə daxil olmasına səbəb olmuş, bu mədəniyyətlərin zəifləməsi istiqamətində cəhdlər olmuşdur. Azərbaycan dövləti XX əsrdə ikinci dəfə məhz belə bir dövrdə öz müstəqil siyasətini qurmuşdur. Ümummillə lider Heydər Əliyevin dediyi kimi: "Azərbaycanın böyük elmi yaranmış, Respublikamızın milli mədəniyyəti yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Azərbaycan öz mədəniyyəti, elmi, yüksək təhsili ilə böyük bəşəri keyfiyyətlərini bütün dünyaya nümayiş etdirə bilmişdir". (1 s.71-72).

Hər bir ölkənin dünyada baş verən, o cümlədən qloballaşma proseslərinə qoşulmasının özünəməxsusluğu mövcuddur ki, bu amildə də ölkə rəhbərinin siyasi kursunun mühüm əhəmiyyəti vardır. Yəni, dünya sistemi qloballaşır, ölkələr inteqrasiyaya doğru gedir, sosial və siyasi proseslər belə desək ümumiləşir.

Müasir qloballaşma şəraitində cəmiyyətdə gedən bütün islahatlar sosio-mədəni prosesləri əhatə edən uzunmüddətli perspektiv kimi, obyektiv şəkildə insanların həyat tərzinə də əsaslı təsir göstərir. İkinci tərəfdən isə, bu çoxcəhətli islahatlar təbəqələşmə prosesini sürətləndirir. Müasir sosio-mədəni hadisələrin, tarixi müasir inkişaf paradıqlarının dinamikasının tədqiq edilməsi cəmiyyətin yenidən təşkilində və idarə olunmasında müasir proseslərin öyrənilməsi zərurətini daha da aktualaşdırır. Siyasi mədəniyyət heç də mücərrəd bir proses kimi məkan və zamandan açılı olaraq formalaşmır. Sosial reallıq, cəmiyyətdəki və şəxsiyyətlər arasındakı münasibətlər, mənəvi və əxlaqi dəyərlər sistemi, ictimai rəy və ənənələr siyasi mədəniyyətin formalaşmasına təsir göstərir. Müasir siyasi mədəniyyət mədəni siyasət ideyalarının həm də beynəlxalq aləmdə qəbul etdirilməsi formasıdır. Eyni zamanda Azərbaycan hökuməti və BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı tərəfindən mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində liderlik xidmətlərinə görə “Bakı prosesi mükafatı”nın təsis edilməsi təşəbbüsü irəli sürülmüşdür. Mədəni dialoq mühiti eyni zamanda siyasi mədəniyyətin liberal demokratik bazasını yaradır. Siyasi mədəniyyət sistem daxilində siyasi təsisatların qarşılıqlı münasibətlərini, eləcə də onların sosial sistemin başqa ünsürləri ilə əlaqələrini normalar, sərvətlər, ənənələr vasitəsilə tənzimləyir. Siyasi mədəniyyət bir tərəfdən siyasi sistemin legitimliyini və səmərəli işini təmin edirsə, digər tərəfdən o, siyasətçilərin və onların təmsil etdikləri qüvvələrin “oyun qaydalarından” tutmuş geniş xalq kütlələrinin siyasi proseslərə münasibətində olan səviyyəni bildirir. Siyasi mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi potensialının tərkib hissələrindən biridir. Onu ümumi mədəniyyətdən ayırmaq müəyyən mənada şərtidir, çünki mənəvi mədəniyyətin hüquqi, əxlaqi, estetik və s. sahələri bu və ya digər formada siyasi mədəniyyətə daxildir. Bakı Prosesi ilə başlanan dialoq mühiti müasir mərhələdə dünya dövlətləri arasında siyasi mədəniyyətin inkişafının ən mühüm şərtlərindən biri siyasi plüralizmin həyat normasına çevrilməsinə geniş imkan yaradılması və aşkarlığın genişlənməsi ilə yaddaqalandır. Azərbaycanda siyasi mədəniyyət plyuralizmin geniş spektrini əhatə edərək bu gün mədəniyyətlərin dialoq axtarıları özündə ehtiva edir. Eyni zamanda bu siyasi mədəniyyət modernləşmə fəlsəfəsinin tələblərinə uyğun inkişaf edir. “Azərbaycanda modernləşmənin birinci mərhələsi 1994-cü ildə aparıcı beynəlxalq neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından başlanır. (4 s. 74)”. Azərbaycan və dünya ölkələri arasında mədəni əlaqələrin həm tarixi həm də müasir əlaqə körpüsü vardır. Bu əlaqələr çərçivəsində mədəniyyətlərin dialoqunun axtarışı həm də mühüm geosiyasi əhəmiyyət daşıyır. Hazırda həm də qloballaşmanın postmodern düşüncə dövrü yaşayırıq, onu həm də informasiya dövrü adlandırırlar, buna görə də ictimai məsuliyyətin də rolu, imkanları artır ki bu da milli dövlətçilik maraqlarımızın yalnız korporativ əsaslarla deyil, ailə institutu çərçivəsində müdafiəsinə köklənməlidir. Cəmiyyətdə baş verən sosio-mədəni paradıqların bu baxımdan qlobal və innovation problemlərinə aid olan və yeni ideyaların tətbiq olunmasının araşdırılması da zəruri əhəmiyyətə malik olur. Müasir fəlsəfi araşdırmalar kontekstində sosio-mədəni paradıqların nəzəri cəhətdən təhlilində görürük ki, nəinki sosial fəlsəfə elmində, həm də ictimai həyatda, praktikada problemlərin öz əməli həllində, tətbiqində müəyyən boşluqlar vardır(8 s.84).

Tarixi proses boyu mövcud olan sivilizasiyaların yanaşı yaşaması milli və dini-konfensiya qonşu, insanların həyat normalarının və dünya duyumlarının birgə formalaşdığı prosesdir. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq “Roma klubu”nda birləşən alimlərin bəşəriyyəti böyük sürətlə öz inkarının məhvinə doğru getməsi haqqında mülahizələri bəşəriyyətin qlobal probleminə diqqəti artırdı. Bu proseslər özlüyündə qlobal problemlərin axtarıları yolunda ciddi çağırışlar idi. *Azərbaycanda minilliklər boyu dinc yanaşı yaşamış fərqli dil, din və mədəniyyət*

daşıyıcıları varlıqlarını günümüzədək qorumuş, hazırda isə cəmiyyətdə bu yöndə mövcud olan pozitiv münasibətə çox mühüm çalar – dövlət siyasəti əlavə olunmuşdur ki, bu da respublikamızda multikultural mühitin uğurlu perspektivlərini təmin edir. Lakin Qərbdə dünyasında təqdim olunan multikulturalizm həmin ölkələrə sığınmış qaçqın və ümumilikdə gəlmələrə olan hörmət və ehtiramdan deyil, sadəcə dözümlü münasibətdən ibarətdir (5.46). Dözümlülük özlüyündə fiziki hadisə deyil, tam mənasında mədəni proses olaraq özündə kompleks mədəni təsirləri birləşdirir.

Artıq dünya birliyi haqlı olaraq dialoqun fəlsəfəsini bəşəriyyətdə daha zəngin və güclü dəstək olacaq mədəniyyətlərdə axtarırlar. Bunu da qeyd etməliyik ki, mədəni siyasətin həyata keçirilməsinin modernləşmə axtarışları həmin prinsiplərə söykənir.

Kaynakça

Aliyev, H., Müstəqillik Yolu: Seçilmiş Fikirlər. Bakü, Azərbaycan Universiteti Yayını, 1997, 136 s.

Alizade A. “Dəqiq İdeoloji Məqsəd”, Multikulturalizm Dergisi, Sayı 1, 2016.

Mehdiyev, R., “Azərbaycançılıq – milli ideologiyanın kamil nümunəsi”, Multikulturalizm Dergisi, Sayı 1, 2016.

Mehdiyev, R., Azərbaycan: Qloballaşma Dövrünün Tələbləri, Bakü, XXI-Yeni Neşrlər Evi, 2005, 463 s.

Qurbanlı, M., “Azərbaycan Multikulturalizm Modeli Dünya Səviyyəsində Ən Mükəmməl Örnək Kimi Qəbul Olunur”, Multikulturalizm Dergisi, Sayı 1, 2016. Chesterton, K.G., The Man Who Was Thursday, 1908.

Azərbaycan Gazetesi, 03 Ekim 2014, Sayı 142 (2587).

İbrahimov, H, Məmmədov, Ş, Müasir İctimai Həyat Paradıqları, Bakü, Nafta-Press Yayınları, 2015, 125 s.

Bakü Prosesi ve Onun Multikultural Əhəmiyyəti, <http://www.azadinform.az/news/a-113398.html>, Son Erişim: 16 Mayıs 2016.

THE EFFECT OF CONSUMERS OF THE APPROACH TO THE DESIGN OF WEBSITES ON THE ONLINE PURCHASING: EXAMPLE OF TRAVEL AGENCIES¹

Ali Rıza AKSOY², Evren GÜÇER³

Abstract

The objective of this study; is to determine the point of view of consumers about the travel agents web sites designs and to make assessments which could make some contribution to the sector and literature towards the correlation of their views on this subject with their online purchasing intentions. In the study, it has been aimed to determine the role and the significance of web site design in online purchasing and to bring about constructive proposals.

In the scope of the research a questionnaire developed has been applied online and by method of face-to-face interview with customers of A group travel agents exercising activity in Ankara city center, these being 414 persons in total. The data obtained have been assessed by using SPSS package program. As result of the study it has been seen that there is a correlation in positive direction between the quality of the web site and repurchasing intention and online purchasing intention. In addition to making some contribution to literature the results of the study bear some significance regarding the tourism and travel industry marketing people, too.

Keywords: Web Site Design, Online Purchasing Behavior, Consumer Behavior, Travel Agencies

TÜKETİCİLERİN WEB SİTELERİ TASARIMINA BAKIŞ AÇISININ ONLINE SATIN ALMA NİYETİ ÜZERİNE ETKİSİ: SEYAHAT ACENTALARI ÖRNEĞİ

Özet

Bu çalışmanın amacı; tüketicilerin seyahat acentaları web siteleri tasarımlarına bakış açılarını belirlemek ve bu konudaki görüşlerinin online satın alma niyetleri ile olan ilişkisine yönelik sektöre ve literatüre katkı sağlayabilecek değerlendirmeler yapılmasıdır. Çalışmada, online satın almada web site tasarımının rolü ve öneminin saptanması ve buradan yola çıkarak yapıcı öneriler getirilmesi amaçlanmıştır. Araştırma kapsamında oluşturulan anket toplam 414

¹ Bu bildiri “Tüketicilerin Web Siteleri Tasarımına Bakış Açısının Online Satın Alma Niyeti Üzerine Etkisi: Seyahat Acentaları Üzerine Bir Araştırma” adlı yüksek lisans tezinden faydalanarak hazırlanmıştır.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Seyahat İşletmeciliği ve Turizm Rehberliği Ana Bilim Dalı Seyahat İşletmeciliği ve Turizm Rehberliği Bilim Dalı, aliaaksoy34@hotmail.com

³ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi, evren.gucer@hbv.edu.tr

kişi olmak üzere Ankara il merkezinde faaliyet gösteren A grubu seyahat acentası müşterilerine yüz yüze görüşme yöntemiyle ve online olarak uygulanmıştır. Elde edilen veriler SPSS paket programı kullanılarak değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda, web site kalitesinin yeniden satın alma niyeti ve online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür. Çalışmanın sonuçları literatüre katkı sağlamakla birlikte, turizm ve seyahat endüstrisi pazarlamacıları açısından da önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Web Site Tasarımı, Online Satın Alma Davranışı, Tüketici Davranışı, Seyahat Acentaları

1 Giriş

Bu çalışmanın amacı, tüketiciler açısından web site tasarımının online satın alma niyetini ne ölçüde etkilediğini belirlemek ve seyahat işletmeleri müşterilerinin inceledikleri web siteleri tasarımları hakkındaki değerlendirmeleri araştırmaktır. Araştırma kapsamında belirlenen durumun online satın alma niyeti üzerinde nasıl bir etkisi olduğunun üzerinde durulmaktadır.

İletişim teknolojilerini yapısı gereği en fazla kullanan sektörler arasında seyahat ve turizm sektörü gelir. Bunun temel sebebi ise hizmet sektörü olduğundan zamana karşı hassas olmasıdır. Turistik ürünlerin daha sonra kullanılmak üzere saklanması gibi bir durum olmadığı için üreticiler, tüketiciler ve araçlar arasında güçlü bir iletişim ağı kurulmalıdır. Bu bağlamda bilgi ve iletişim teknolojisine turizm sektörünün taşıyıcısı denilebilir (Bayram,2008:1).

Tüketiciler internet sayesinde aradıkları ürün ya da hizmetlere kolay bir şekilde ulaşabilmektedir. Tüketicinin satın alma süreci bir ürün ya hizmete duyduğu ihtiyaç ile başlar. Tatil rezervasyonu için internet üzerinden bilgi arayıp ve alternatifleri karşılaştırarak doğru satın alma kararını verebilmektedir. Tüketicinin online satın alma sürecinde diledikleri web site özelliklerini öğrenmesi, işletmelerin mevcut web sitelerini yenilemelerinde çok etkili olmaktadır (Arslan Ayazlar,2011:2).

Web sitelerinin hem tüketicilere hem de işletmelere sağladığı birçok fayda vardır. Web sitesi şirkete birçok fayda sağlamaktadır. Şirketlerin web sitesi oluşturulmalarının temelinde bu faydaları yakalamak vardır. E- ticarete, pazarlama ile uğraşanlar web site tasarımlarına ciddi anlamda önem vermektedirler. Tüketicilerin bir işletmenin web sitesini kullanmalarının temel nedeni bir ürün ya da hizmet hakkında bilgi edinmek veya satın almaktır. Bu sebeple işletmelerin web sitelerinde ürün ya da hizmetleri hakkındaki bilgilerinin sunumunda titiz davranmaları gerekir (Bayram,2008:3).

Bu araştırma Ankara ilinde faaliyet gösteren A grubu seyahat acentalarının internet siteleri aracılığıyla en az bir defa tatil rezervasyonu yaptırmış müşterilere uygulanmıştır. Bu kapsamda internet siteleri aracılığıyla en az bir defa tatil rezervasyonu yaptırmış basit tesadüfi yöntemle belirlenmiş 590 kişiye ulaşılabilmektedir. Ancak eksik ve hatalı yanıtlandırılan anketler kapsam dışında bırakıldığı için 414 veri analize tabi tutulmuştur. Çalışma sonunda elde verilerin, seyahat acentalarının tanıtım ve pazarlama faaliyetleri ile web site tasarımcılarının site tasarımlarının geliştirilmesi, konuyla ilgili literatür eksikliğinin giderilmesi ve sonraki dönemde konuya ilişkin diğer çalışmalara fikir verebilmesi açısından önemli bir etken olarak görülmektedir.

2 Tüketici Davranışları, Elektronik Ticaret Ve Web Site Kavramları Hakkında Genel Bilgiler

Çalışmanın bu bölümünde, tüketici davranışları, elektronik ticaret ve web site kavramları hakkında bilgi verilecektir.

2.1 Tüketici Davranışları

Tüketici davranışı; “tüketicilerin ihtiyaç ve isteklerini tatmin etmek için, tüketim sürecinde yürüttükleri davranışların tümüdür” (İslamoğlu ve Altunışık,2003:7). Diğer bir tanımlamaya göre ise;” tüketici davranışları, tüketicilerin ürün ve hizmetleri satın alma ve kullanmaları ile ilgili oluşumları ortaya çıkaran süreçlerdir” (Erdem,2006:69).

Tüketici davranışları pazarlama kavramının esas mevzuları arasında yer almaktadır. Bu sebeple pazarlamanın görevi, tüketicilerin ihtiyaç ve isteklerini tespit edip ve sonrasında onları memnun edecek mal ve hizmetleri geliştirmektir. Pazarlamanın başarılı olabilmesinde, sadece tüketicilerin isteklerinin tespit edilmesinin bir önemi olmayıp bunun yanı sıra o isteklerin sebepleri de ortaya çıkarılmalıdır (Cömert ve Durmaz,2006).

Tüketici davranışları turizm olayını meydana getiren ürünün tanıtımını, geliştirilmesi ve satılması gibi pazarlama çalışmalarını desteklemektedir. Pazarlama çalışmalarının verimliliğini artırabilmek adına işletmelerin tüketicilerin turizm ürünlerini satın alma kararlarının temel nedenlerini iyi anlamaları gerekmektedir (Demir,2010:10).

Özellikle turizm işletmeleri ve destinasyonlarının ulusal ve uluslararası düzeyde yoğun rekabet halinde olmaları, tüketicilerin ürün ve marka tercihlerinin sebeplerini, tutum ve inançları ile hayat tarzlarını anlamamanın önemli bir faktör olduğunu göstermektedir (Tinsley ve Lynch,2001).

Bilgi teknolojilerinin gelişmesine bağlı olarak internet kullanımı günlük yaşamın önemli parçası haline gelmiştir. İnternet bireylerin yaşam tarzını değiştirdiği gibi alışkanlıklarını da değiştirmiştir. Bu değişim tüketicilerin satın alma davranışlarına da yansımakla birlikte, tüketicileri fiziksel mağazalar yerine sanal mağazalara yönlendirmeye başlamıştır. Sanal mağazalarda normal mağazalara göre zaman sınırı olmadığından tüketiciler istedikleri saatte alışveriş yapabilmeye imkanına sahiptirler. Sanal mağazalar ile birlikte mesafe kavramı ortadan kalkmış tüketiciler dilediği yerden dilediği ürünü satın alma imkanına sahip olmuşlardır (Mürütsoy,2013:33).

İnternet kullanımındaki artış tüketiciler kadar işletmeleri de önemli ölçüde etkilemektedir. Yeni müşterilere sahip olmak, ürün veya hizmetleri online olarak sunmak, müşteriye özel iletişimde bulunmak, ismarlama üretim, promosyon, satış sonrası takip gibi işletme faaliyetleri online ortamda gerçekleştirilmektedir. İnternet aracılığıyla işletmeler yeni pazarlara dahil olabilmekte ve rekabet avantajı sağlamaktadırlar. İşletmeler sahip oldukları etkinliklerini online ortama transfer etmeye devam edeceklerdir (Aksoy, 2009:23,24).

2.2 Elektronik Ticaret

“Elektronik ticaret, her türlü malın ve servisin bilgisayar teknolojisi, elektronik iletişim kanalları ve ilgili teknolojiler (akıllı kart, EFT, POS terminalleri, faks gibi) kullanarak satılması ve satın alınmasını kapsayan bir kavramdır” (Erbaşlar ve Dokur,2008:3).

WTO'nun (Dünya Ticaret Örgütü) tanımına göre; "E-ticaret, mal ve hizmetlerin üretim, reklam, satış ve dağıtımlarının telekomünikasyon ağları üzerinden yapılmasıdır" (Ekici ve Yıldırım,2010:63).

E-ticaretin güçlü bir aracı olan internetin önemli bir özelliği ise ticareti yapılabilir hizmet sayısının artmasındaki konumudur. İnternet sayesinde, seyahat, sağlık, mimarlık, muhasebe ve eğitim olmak üzere çok sayıda hizmetin ulusal ve uluslararası düzeyde ticareti yapılabilir duruma gelmiştir (Mızrak,2009:57).

Bilgi teknolojilerindeki gelişmeler tüm sektörlerde hissedildiği gibi turizm sektöründe de önemli ölçüde hissedilmektedir. İnternetin bireylerin yaşamlarında önemli bir yere ulaşması, merkezi rezervasyon sistemlerinin ve dağıtım kanallarının artması, turizm işletmelerinin de bu yoğun rekabet ortamında bulunmasını sağlamıştır (Yıldırım,2014:43).

Turizm sektörü bir bütün olarak elektronik ticaretin imkanlarından faydalanmaktadır. Bu kapsamda turizm sektöründe; seyahat işletmeleri, yiyecek-içecek işletmeleri, ulaştırma ve konaklama işletmeleri gibi birçok bölümde elektronik ticaret uygulamalarından faydalanmaktadır (Tuncel,2016:43).

2.3 Elektronik Ticaret

"Web sitesi, internet sayesinde dünya ile iletişim kurmamızı sağlayan bir dijital platformdur". Web sitelerinin temel amacı; toplumdaki bilgiler toplayıp, topluma bilgiler sunan bir paylaşım merkezi olmasıdır." Web siteleri sayesinde istenilen bir konu hakkında metin, ses ve video biçimlerinde bilgi sunabilirsiniz (Yağcı,2016:12).

Etkili bir web sitesine olmak, ticari amaçla online ortamda bulunan işletmelerin pazarlama politikalarının önemli bir parçası durumuna gelmiştir. Fiziki mağazalar aracılığıyla yapılan pazarlama faaliyetlerinin büyük bir kısmı, web sitesi aracılığıyla online mağazalarda da faaliyetlerini gerçekleştirmektedir. Reklam, satış promosyonları, markalama ve satış sonrası destek gibi faaliyetler web siteleri yardımıyla daha düşük maliyetle ve etkili bir şekilde gerçekleştirilebilmektedir. İyi tasarlanmış ve etkili bir web sayfası pek çok pazarlama faaliyetine destek olacaktır (Aksoy,2018:57).

İnternetin bilgi teknolojilerinin gelişmesine paralel olarak artış göstermesinin pazarlama yöntemlerine yeni fikirler kazandırdığı görülmektedir. Pazarlama odaklı kullanılan internetin kullanıcılar ile ara yüzünü web siteleri oluşturmaktadır. İnternet ticari faaliyet için büyük bir potansiyele sahiptir. İnternet kapsamına e-posta, dosya transferi, web site gibi uygulamalar dahil olmakla beraber web sitesi dahil olanlar içinde en önemli uygulamalardan birisidir (Cheung ve Huang,2002).

Web sitesinin performansı ile online ortamda gerçekleştirilen faaliyetlerin başarısı aynı doğrultudadır. Zayıf ve yetersiz bir web sitesi oluşturmak, online ortamda yeterli seviyede başarılı faaliyet için uygun değildir. Çünkü, web siteleri bilgi elde etme ve işlem yapma özelliklerinin haricinde, işletme ile müşteri arasındaki en önemli iletişim aracıdır. Bir web sitesi iki temel performans göstergesi ile değerlendirilir. Bunlar ise, yönetimin tatmin seviyesi ve ziyaretçi sayısıdır. Yöneticilerin internet hakkındaki tutumları ve algılamalarındaki farklılıklar nedeniyle yönetim değerlemesi subjektif bir gösterge olarak nitelendirilebilir. Ziyaretçi sayısı ise daha objektif bir başarı faktörüdür. Ziyaretçi sayısı tek başına bir anlam ifade etmese de, web sitesini ilk ziyaret ve tekrar ziyaret oranları, web sitesinin performansının değerlemesinde daha anlamlıdır (Aksoy,2018:56).

Başarılı bir sanal mağaza oluşturabilmek için pek çok bileşen bir araya getirilmelidir. Kullanıcıların bulmakta zorluk yaşamadığı bir konumlandırma, anlaşılabilirliği kolay ve etkileyici bir tasarım, ürün ve hizmetler için yeterli seviyede bilgi sunumu ve güvenlik başarılı bir sanal mağaza için gerekli olan bileşenlerdir (Deniz,2001).

3 Seyahat Acenteleri Hakkında Genel Bilgiler

“Seyahat acenteleri, seyahat etmek isteyen kişilerin seyahate ilişkin ihtiyaçlarını karşılayan ticari kuruluşlardır. Bunun sonucu olarak seyahat acenteleri, tur düzenleme, enformasyon, transfer, kongre ve fuar organizasyonu, araç kiralama, bilet satış gibi hizmetleri sunmaktadırlar” (İçöz,2001:47).

Seyahat acentelerinin Dünya Turizm Örgütüne göre tanımı ise şu şekildedir (Hacıoğlu,2006:39): “Perakendeci seyahat acenteleri halka, seyahatler, konaklama ve ulaştırma hizmetleri hakkında gerekli bilgileri verirler. Belli bir komisyon karşılığında ise hizmet-seyahat üreticilerinin ürünlerini belli fiyatlarla halka satış için aracılık yaparlar”.

Ekonomik ve sosyal bakımdan önemli bir yere sahip olmakla birlikte, turizm sektörünün baş aktörlerinden olan seyahat acenteleri, turizme daha geniş bir sosyal kesimin katılımını sağlayarak, kitle turizminin yaygınlaşmasına da katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda turizmin artan ekonomik ve sosyal etkileri sonucu kültürler arası etkileşim gerçekleşmekte ve medeniyetler arası uzlaşma kültürü hakim olmaktadır (Alaeddinoğlu ve Can,2007).

Bilgi iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte seyahat işletmeleri daha hızlı bilgi veren ayrıca ürün ve hizmet konusunda daha çok seçenek sunarak, turistlerin isteği doğrultusunda hizmet veren işletmelere dönüşmektedir. “Seyahat acentelerinin temel amacı; edindiği bilgilerle müşterilerine, en hızlı ve faydalı hizmeti sunabilmektir” (Çevik,2009:55).

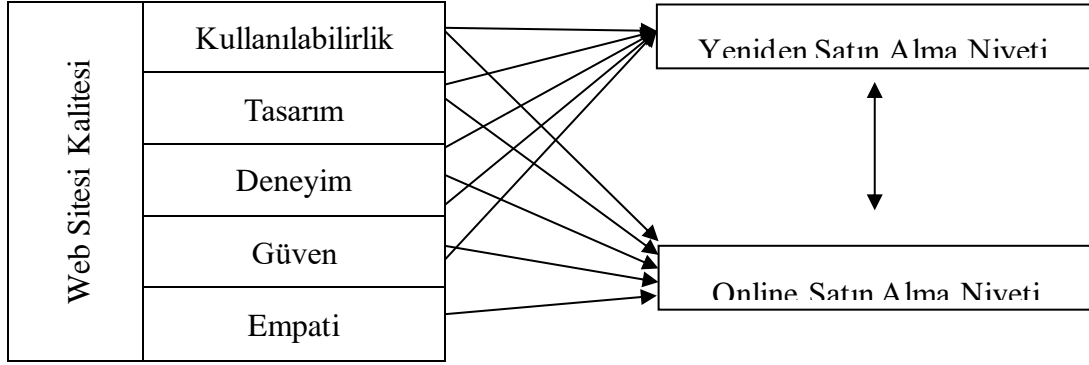
Seyahat endüstrisinde, bireylerin seyahat kararı alabilmeleri için dinamik bilgi yönetimi gerekmektedir. Seyahat kararına yönelik dinamik bilgi yönetimi açısından, seyahat seçeneklerini içeren yazılı olarak veya elektronik ortamdan sağlanabilecek bilgi tasarımı gerekmektedir. Bu bağlamda müşterilere profesyonel hizmet sağlayan seyahat seçeneklerini bütçe ve zevk faktörleri kapsamında değerlendirerek karar vermeye katkıda bulunan seyahat acenteleri önem taşımaktadır (Ahipaşaoğlu ve Arıkan,2003).

4 Yöntem

Çalışmanın bu bölümünde, öncelikle araştırmanın modeli ve hipotezleri açıklanacaktır. Sonrasında araştırmanın örnekleme, varsayımları, araştırmada kullanılan ölçekler, veri toplama yöntemi ve verilerin analizi hakkında bilgi verilecektir.

4.1 Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Bu çalışmada, tüketicilerin web siteleri tasarımına bakış açılarının online satın alma niyeti üzerine etkisini tespit etmek amacıyla keşfedici korelasyon modeli kullanılmıştır. Şekil 3'ten de görülebileceği üzere, online satın alma niyeti ve yeniden satın alma niyetinin belirlenmesinde ve söz konusu bağımlı değişkenlerin web site kalitesini oluşturan kullanılabilirlik, tasarım, deneyim, güven ve empati bağımsız değişkenlerine göre farklılaşım farklılaşmadığının belirlenmesi üzerine oluşturulmuştur.

Şekil 1. Araştırmanın Modeli**Araştırma modeline dayanarak kurulan hipotezler şu şekilde ifade edilebilir:**

H1: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından kullanılabilirlik ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır

H2: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından kullanılabilirlik ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur

H3: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından tasarım ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır

H4: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından tasarım ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur

H5: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından deneyim ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır

H6: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından deneyim ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur

H7: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından güven ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır

H8: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından güven ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur

H9: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından empati ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır

H10: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından empati ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır.

H11: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından kullanılabilirlik ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır

H12: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından kullanılabilirlik ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur

H13: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından tasarım ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır

H14: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından tasarım ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur

H15: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından deneyim ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır

H16: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından deneyim ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur

H17: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından güven ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır

H18: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından güven ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur

H19: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından empati ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır

H20: Web sitesi kalitesi alt boyutlarından empati ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır

H21: Yeniden satın alma niyeti ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır

H22: Yeniden satın alma niyeti ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur.

4.2 Araştırmanın Örneklemi

Araştırma Ankara ilinde faaliyet gösteren A grubu seyahat acentalarının internet siteleri aracılığıyla en az bir defa tatil rezervasyonu yaptırmış müşterilere uygulanmıştır. Bu kapsamda internet siteleri aracılığıyla en az bir defa tatil rezervasyonu yaptırmış basit tesadüfi yöntemle belirlenmiş 590 kişiye ulaşılabilmektedir. Ancak eksik ve hatalı yanıtları kapsayan anketler dışında bırakıldığı için 414 veri analize tabi tutulmuştur. Anketler, doğrudan araştırmacı ve anketörler tarafından fiziksel ortamda katılımcılara sunulmuştur. Yeterli vakti olmadığını dile getiren katılımcılara ise anket elektronik ortamda sunulmuştur.

4.3 Varsayımlar

Araştırmaya katılan bireylerin turizm olayını gerçekleştirmek için yeterli boş zaman ve maddi güce sahip oldukları ve turizm olayına katılım için istekli oldukları varsayılmıştır.

Araştırma anketine katılan bireylerin, ifadeleri anlamlı bir şekilde algılayıp cevap verdikleri varsayılmaktadır.

4.4 Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Bu çalışmada verilerin toplanması amacıyla kullanılan ölçek anket tipinde olup 2 ana bölümden oluşmaktadır. Anketin ilk bölümünde tüketicilerin demografik bilgilerini elde etme yönünde ifadeler yer almaktadır. Birinci bölümde demografik bilgilerin yanı sıra tüketicilerin internette satın alma alışkanlıklarına yönelik sorular yer almaktadır. İkinci bölümde ise tüketicilerin web site kalitesi, yeniden satın alma niyeti ve online satın alma niyetlerini ölçmeye yönelik ifadeler bulunmaktadır.

4.4.1 Web Sitesi Kalitesi Ölçeği

Web sitesi kalitesinin boyutlarının ölçülmesinde Barnes ve Vidgen'in (2002) geliştirdiği WebQual ölçeğinden faydalanılmıştır. Ölçek "kullanılabilirlik", "tasarım", "güven", "deneyim" ve "empati" olmak üzere 5 altboyuttan meydana gelmektedir. Parasuraman vd (1985,1988) 'nin ortaya koyduğu SERVQUAL ölçeğinden yararlanılarak geliştirdikleri ölçekleri, kullanılabilirlik, bilgi kalitesi ve hizmet kalitesi olarak üç boyuttan oluşmaktadır. Kullanılabilirlik boyutu, web sitesinin kullanılabilirliği ve tasarımına ilişkin kalitesine belirlemektedir. Bilgi kalitesi boyutu ise, web sitesinde bilgilerin kullanıcının amaçlarına hizmet etmesi anlamına gelmektedir. Son olarak ise hizmet kalitesi, tüketicilerin bilgi güvenliğinin olması ve tüketiciye işletme ile online iletişim imkanı sunmasıdır. Literatüre göre web sitesi kalitesinin bağlı olduğu özellik bulunmaktadır. Bunlar, web sitesinin bilgi, sistem ve hizmet kalitelerinin yüksek olmasıdır. Çalışmada kullandığımız WebQual ölçeğinin boyutları da belirtilen bu özellikleri kapsadığından çalışmada kullanılması uygun görülmüştür.

4.4.2 Yeniden Satın Alma Niyeti Ölçeği

Katılımcıların yeniden satın alma niyetini belirlemeye yönelik sorular Yoo ve Donthu (2001) tarafından geliştirilmiş olan SITEQUAL ölçeğindeki niyet sorularından derlenmiştir. Satın alma niyeti, tüketicinin bir web sitesinden alışveriş yapma olasılığını ifade etmektedir (Poddar vd,2009). "Genel olarak web sitesinden aldığım hizmetten memnun kaldım", "Web sitesinden edindiğim deneyim tatmin edicidir", "Siteden satın alma işlemi yerinde bir karar olarak görüyorum", "Web sitesinin işlemlerini yerine getirebilme kapasitesinden memnun kaldım", "Kısa zamanda yine bu web sitesinden tatil rezervasyonu yaptıracam", "Bu site aracılığıyla tatil rezervasyonu yaptırmayı dostlarıma tavsiye ederim" önermeleri ile tüketicilerin tatil rezervasyonu yaptırdıkları web sitesinden yeniden satın alma niyetleri ölçülmeye çalışılmıştır. Yoo ve Donthu (2001) niyet önermeleri ile ilgili güvenilirlik katsayısının $\alpha=96$ olduğunu belirtmiştir.

4.4.3 Online Satın Alma Niyeti Ölçeği

Bu çalışmada kullanılan online satın alma niyeti ölçeği Poddar, Donthu ve Wei (2009) ve Crespo, Bosque ve Sanchez (2009)'in çalışmalarından faydalanılarak oluşturulmuştur. Her iki çalışmada da ölçekler Taylor ve Todd (1995) ve Gefen ve Straub (2000) çalışmalarından faydalanılarak oluşturulmuştur. Bu çalışmada 4 sorulu bir online satın alma niyeti ölçeği kullanılmaktadır. "Muhtemelen yakın zamanda yeni medyalar üzerinden tatil araştırıp satın alacağım", "Yakın zamanda yeni medyalar üzerinden tatil araştırıp satın almayı umuyorum", "Yakın zamanda yeni medyalar üzerinden tatil araştırıp satın alma niyetindeyim", "Yakın zamanda yeni medyalar üzerinden kesinlikle tatil araştırıp satın alacağım" önermeleri ile tüketicilerin online satın alma niyetleri ölçülmeye çalışılmıştır. Crespo, Bosque ve Sanchez (2009) ve Poddar, Donthu ve Wei (2009)'in çalışmalarında kullandıkları ölçeğe ait güvenilirlik analizi sonuçları ($\alpha=0,86$ / $\alpha=0,91$) ölçeğin kullanılabilir ve kabul edilebilir olduğunu göstermektedir.

4.5 Veri Toplama Yöntemi

Bu araştırma, 2018 yılı Haziran-Aralık aylarında Ankara ilinde faaliyet gösteren A grubu seyahat acentalarından gerekli izinler alınarak, müşterilere e-posta ve yüz yüze olmak

üzere uygulanmıştır. Ankara ilinde faaliyet gösteren toplam 756 adet A grubu seyahat acentası bulunmaktadır (www.tursab.org.tr). Ancak bu çalışmada Ankara il merkezinde faaliyet gösteren, güncel web sitesine sahip ve müşteri portföyü yüksek olan acentalar aracılığıyla toplam 590 müşteriden geri dönüş alınmış olup hatalı doldurulan anketler çalışma kapsamına alınmamıştır. Bu kapsamda geçerli olan 414 adet anket elde edilmiştir.

4.6 Verilerin Analizi

Araştırmadan elde edilen veriler SPSS 21.0 (Statistical Package for Social Sciences) paket programı ile analiz edilmiştir. Tanımlayıcı istatistikler olarak ortalama, standart sapma ve yüzdelik dağılımlar verilmiştir.

Anketlerden elde verilen iki aşamada analiz edilmiştir. İlk aşamada tüketicilerin demografik özellikleri, internet kullanım alışkanlıkları ve internetten rezervasyon yapma tatile çıkıp çıkmadıkları ile en son ne zaman rezervasyon yaptıklarının yüzde (%) dağılımlarını belirlemek için frekans analizi yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise web sitesi kalitesi boyutları ile yeniden satın alma niyeti ve online satın alma niyeti arasındaki ilişkiyi belirlemek için pearson korelasyon analizi yapılmıştır.

Korelasyon analizi iki değişken arasında doğrusal bir ilişkinin varlığını tespit etmek ve varsa bu ilişkinin yönünü ve derecesini tespit etmek için kullanılır. Verilerin normal dağılım gösterdiği çalışmalar için pearson korelasyon katsayısı kullanılırken verilerin normal dağılmadığı çalışmalarda ise spearman korelasyon katsayısı kullanılır. ‘‘Korelasyon katsayısı negatif ise iki değişken arasında ters ilişki vardır, yani değişkenlerden bir artarken diğeri azalmaktadır denir. Korelasyon katsayısı pozitif ise, değişkenlerden biri artarken diğeri de artmaktadır’’ yorumu yapılır.

Korelasyon analizinde;

$r < 0.2$ ise çok zayıf ilişki yada korelasyon yok

$r = 0.2-0.4$ arasında ise zayıf korelasyon

$r = 0.4-0.6$ arasında ise orta şiddette korelasyon

$r = 0.6-0.8$ arasında ise yüksek korelasyon

$r = 0.8 >$ ise çok yüksek korelasyon olduğu yorumu yapılır (www.p005.net).

5 Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde, toplanan verilerin analizi sonucunda elde edilen bulgulara ve yorumlanmasına yer verilmiştir.

5.1 Demografik Özellikler ve İnternet Tercihlerine İlişkin Bulgular

Tablo 1. Katılımcıların Cinsiyetine Göre Dağılımı

		n	Yüzde (%)
Cinsiyet	Erkek	227	54.8
	Kadın	187	45.2
	Toplam	414	100.0

Yapılan çalışmaya katılan bireylerin %54,8’i erkek, %45,2’si kadın olmak üzere toplam 414 kişiden oluşmaktadır (Tablo 1).

Tablo 2. Katılımcıların Yaşına Göre Dağılımı

		n	Yüzde (%)
Yaş	18-25	111	26.8
	26-35	122	29.5
	36-45	78	18.8
	46-55	58	14.0
	56 ve üzeri	45	10.9
	Toplam	414	100.0

Katılımcıların yaş ortalaması incelendiğinde %29,5’inin ‘‘26-35’’ yaş aralığında olduğu görülmektedir. Bunu %26,8 ile ‘‘18-25’’, %18,8 ile ‘‘36-45’’ yaş aralığı takip etmektedir (Tablo 2). Çalışmaya katılanların %56,3’ünün 18 ile 35 yaş aralığında olduğu denilebilir.

Tablo 3. Katılımcıların Eğitim Durumuna Göre Dağılımı

		n	Yüzde (%)
Eğitim Durumu	İlkokul	2	0.5
	Ortaokul	15	3.6
	Lise	80	19.3
	Üniversite	229	55.3
	Lisansüstü	88	21.3
	Toplam	414	100.0

Katılımcıların eğitim durumları incelendiğinde %55,3 ile üniversite mezunu olduğu görülmektedir. Bunu %21,3 ile lisansüstü, %19,3 ile lise mezunları takip etmektedir (Tablo 3). Çalışmaya katılanların %76,6’sının yükseköğrenim mezunu olduğu denilebilir. Bu kapsamda eğitim durumu ile online satın alma davranışı arasında pozitif ilişki olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Katılımcıların Mesleğine Göre Dağılımı

		n	Yüzde (%)
Meslek	Emekli	49	11.8
	Memur	107	25.8
	Öğrenci	74	17.9
	Ev hanımı	12	2.9
	İşçi	75	18.1
	Diğer	97	23.4
	Toplam	414	100.0

Katılımcıların mesleki durumları incelendiğinde %25,8’inin “memur” olduğu görülmektedir. Bunu %23,4 ile diğer meslek grupları, %18,1 ile işçiler, %17,9 ile öğrenciler, %11,8 ile emekli grubu ve %2,9 ile ev hanımları takip etmektedir (Tablo 4).

Tablo 5. Katılımcıların Aylık Hane Halkı Gelirine Göre Dağılımı

		n	Yüzde (%)
Aylık Hanehalkı Geliri	0-1603 TL	72	17.4
	1603-2000 TL	35	8.5
	2000-2500 TL	42	10.1
	2500-3000 TL	36	8.7
	3000-3500 TL	41	9.9
	3500-4000 TL	56	13.5
	4000 TL üzeri	132	31.9
	Toplam	414	100.0

Katılımcıların gelir durumu incelendiğinde, %31,9’unun aylık hane halkı gelirinin “4000 TL ve üzeri” olduğu görülmektedir. Bunu %17,4 ile “0-1603 TL”, %13,5 ile “3500-4000 TL” aylık hane halkı geliri olan grup takip etmektedir (Tablo 5). Çalışmaya katılanların en fazla olduğu gelir grubu “4000 TL ve üzeri” olduğu görülmektedir. Bu kapsamda bireylerin gelir durumlarının online satın alma davranışı üzerinde etkili olduğu denilebilir.

Tablo 6. Katılımcıların Günlük İnternet Kullanım Sıklığına Göre Dağılımı

		n	Yüzde (%)
Günlük İnternet Kullanma Sıklığı	1 saatten az	25	6.0
	1-3 saat	138	33.3
	4-6 saat	175	42.3
	7 saat ve üzeri	76	18.4
	Toplam	414	100.0

Katılımcıların büyük bir çoğunluğunun aktif internet kullanıcısı olduklarına karşılık, katılımcıların %42,3'ü günlük internet kullanımının "4-6 saat" olduğunu belirtmektedirler. Bunu %33,3 ile günlük "1-3 saat", %18,4 ile "7 saat ve üzeri" ve en son %6 ile "1 saatten az" günlük internet kullanımına sahip olan katılımcılar takip etmektedir (Tablo 6).

Tablo 7. Katılımcıların İnterneti En Fazla Kullanma Nedenine Göre Dağılımı

		n	Yüzde (%)
İnterneti En Fazla Kullanma Nedeni	Haberleşme/Sosyal ağlar	226	54.6
	Bilgi arama	64	15.5
	Satın alma	39	9.4
	Eğlence	34	8.2
	Uçak bileti	38	9.2
	Diğer	13	3.1
	Toplam	414	100.0

Yapmış olduğumuz çalışmaya katılanların büyük bölümünün (%54,6) interneti en fazla "haberleşme ve sosyal ağlar" için kullandığı görülmüştür. Bunu %15,5 ile "bilgi arama", %9,4 ile "satın alma", %9,2 ile "uçak bileti", %8,2 ile "eğlence" ve son olarak %3,1 ile "diğer" seçeneğini işaretleyen katılımcılar takip etmektedir (Tablo 7).

Tablo 8. Katılımcıların İnternette En Fazla Satın Aldıkları Ürüne Göre Dağılımı

		n	Yüzde (%)
İnternette En Fazla Satın Alınan Ürün	Kitap	48	11.6
	Giyim	84	20.3
	Tatil	49	11.8
	Elektronik eşya	32	7.7
	Uçak bileti	174	42.0
	Hiç almadım	5	1.2
	Diğer	22	5.3
	Toplam	414	100.0

Yapmış olduğumuz çalışmaya katılanların büyük bölümünün (%42) internette en fazla "uçak bileti" satın aldığı görülmüştür. Bunu %20,3 ile "giyim" ve %11,8 ile "tatil", %7,7 ile "elektronik eşya", %5,3 ile "diğer" ve son olarak %1,2 ile "hiç almadım" diyen katılımcılar takip etmektedir (Tablo 8). Çalışmaya katılanların büyük bir bölümünün (%53,8) turizm ürünleri satın aldığı denilebilir.

Tablo 9. Katılımcıların İnternette Ürün Satın Alma Sıklığına Göre Dağılımı

		n	Yüzde (%)
İnternette Mal/Hizmet Alma Sıklığı	Hiç almadım	25	6.0
	1-2 ayda bir	146	35.3
	Ayda 2-3 kez	54	13.0
	Yılda 1-2 kez	113	27.3
	Yılda 3-4 kez	76	18.4
	Toplam	414	100.0

Çalışmaya katılanların internette ne sıklıkla mal/hizmet aldığı incelendiğinde %35,3 ile “1-2 ayda bir”, %27,3 ile “yılda 1-2 kez”, %18,4 ile “yılda 3-4 kez”, %13 ile “ayda 2-3 kez” internette mal/hizmet satın aldığı, %6’sı ise hiç almadığını ifade etmiştir (Tablo 9).

Tablo 10. Katılımcıların Online Satın Almada Kendilerini Rahat Hissetme Durumuna Göre Dağılımı

		n	Yüzde (%)
İnternette Alışveriş Yaparken Rahat Hissetme Durumu	Evet	309	74.6
	Hayır	105	25.4
	Toplam	414	100.0

Katılımcıların %74,6’sı internette alışveriş yaparken kendilerini rahat hissettiklerini, %25,4’ü ise rahat hissetmediklerini ifade etmiştir (Tablo 10).

Tablo 11. Katılımcıların Web Sitelerinin Alışveriş İçin Kolay Bir Yol Olup Olmadığına İlişkin Algılarına Göre Dağılımı

		n	Yüzde (%)
Web Siteleri Alışveriş İçin Kolay Bir Yol Mudur?	Evet	367	88.6
	Hayır	47	11.4
	Toplam	414	100.0

Çalışmaya katılanlardan %88’6’sı web sitelerinin alışveriş için kolay bir yol olduğunu, %11,4’ü ise kolay bir yol olmadığını ifade etmiştir (Tablo 11).

Tablo 12. Katılımcıların Tatil Ürünü Almadan Önce Tavsiyelere Bakıp Bakmama Durumuna Göre Dağılımı

	n	Yüzde (%)
Tatil Ürünü Almadan Önce Tavsiyelere Bakma Durumu	Evet	366 88.4
	Hayır	48 11.6
	Toplam	414 100.0

Çalışmaya katılanların %88,4’ü tatil ürünü satın almadan önce internette ürün ile ilgili tavsiyelere baktığını, %11,6’sı ise hiç bakmadığını ifade etmiştir (Tablo 12). Bu kapsamda tatil ürününü satın almaya karar verme aşamasında olan katılımcıların büyük bir çoğunluğunun daha önce benzer tatil ürünlerini deneyimlemiş ve tavsiyelerini bildirmiş olan müşterilerin memnuniyet durumunu dikkate alarak karar verdikleri görülmektedir. Bu durumda daha önce tatil ürünlerini kullanıp değerlendirme yapan önceki müşterilerin memnuniyet derecelerinin bir sonraki müşterilerin satın alma kararlarını etkilediği görülmektedir.

Tablo 13. Katılımcıların Ürün Hakkında Karar Vermeden Önce Baktıkları Site Sayısına Göre Dağılımı

	n	Yüzde (%)
Ürün Hakkında Karar Vermeden Önce Kaç Siteye Bakıldığı	Hiç bakmam	38 9.2
	1-3	173 41.8
	4-6	126 30.4
	7 ve üzeri	77 18.6
	Toplam	414 100.0

Çalışmaya katılanlardan %41,8’si satın alacağı ürün hakkında karar vermeden önce ‘1-3’ siteye baktığını, %30,4’ü ‘4-6’ siteye baktığını, %18,6’sı ‘7 ve üzeri’ siteye baktığını, %9,2’si ise hiç bakmadığını ifade etmiştir (Tablo 13). Çalışmaya katılanların %72,2’sinin bir ürün hakkında karar vermeden önce 1 ile 6 web site arasında incelemelerde bulunduğu denilebilir.

Tablo 14. Katılımcıların Ürün Satın Alma Tercihinde En Fazla Güvendikleri Şeye Göre Dağılımı

	n	Yüzde (%)
Ürün Satın Alma Tercihinde En Fazla Güvenilen Şey	Aile	64 15.5
	Arkadaş	88 21.3
	Müşteri yorumları	166 40.1
	Kendi düşüncelerim	79 19.1
	Diğer	17 4.1
	Toplam	414 100.0

Katılımcılardan %40,1’i ürün satın alma tercihlerinde en fazla güvendikleri şeyin ‘müşteri yorumları’ olduğunu, %21,3’ü ‘arkadaş’, %19,1’i ‘kendi düşünceleri’, %15,5’i ‘aile’, %4,1’i ise ‘diğer’ sebepler olduğunu ifade etmiştir (Tablo 14). Bu kapsamda katılımcıların ürün satın alma tercihinde bulunurken en fazla güvendikleri unsur müşteri

yorumları olmuştur. Buna göre, ürün satın almaya karar verme aşamasında olan katılımcıların büyük bir çoğunluğunun daha önce benzer ürünleri deneyimlemiş ve tavsiyelerini bildirmiş olan müşterilerin memnuniyet durumunu dikkate alarak karar verdikleri görülmektedir. Bu durumda daha önce benzer ürünleri kullanıp değerlendirme yapan önceki müşterilerin memnuniyet derecelerinin bir sonraki müşterilerin satın alma kararlarını en fazla etkilediği görülmektedir.

Tablo 15. Katılımcıların İnternette Rezervasyon Yaptıkları Siteyi Seçmelerindeki En Önemli Nedene Göre Dağılımı

	n	Yüzde (%)
İnternette Rezervasyon Yapılan Siteyi Seçmedeki En Önemli Neden	Arkadaş tavsiyesi	117 28.3
	Arama motorları	57 13.8
	Müşteri yorumları	151 36.5
	Başka bir sitedeki reklam	43 10.4
	Diğer	46 11.1
	Toplam	414 100.0

Katılımcıların %36,5'i internette rezervasyon yaptıkları siteyi seçmelerindeki en önemli nedenin "müşteri yorumları" olduğunu, %28,3'ü "arkadaş tavsiyesi", %13,8'i "arama motorları", %10,4'ü "başka bir sitedeki reklam", %11,1'i ise diğer nedenler olduğunu ifade etmiştir (Tablo 15). Bu kapsamda katılımcıların büyük bir çoğunluğu %36,5'i internette rezervasyon yapılan siteyi seçmelerinin en önemli nedeninin müşteri yorumları olduğunu belirtmişlerdir. Müşteri yorumları (Tablo 20)'de de belirtildiği gibi katılımcıların ürün satın alma tercihlerinde en fazla güvendikleri unsurun yine müşteri yorumları olmuştur. Bu bağlamda, müşteri yorumları hem ürün tercihinde etkili olurken hem de satın almaya karar verilen ürün ya da hizmeti karşılayabilecek web sitesini tercih etmede en fazla etkili olan unsurdur denilebilir.

5.2 Web Sitesi Kalitesine İlişkin Bulgular

Web sitesi kalitesinin boyutlarının ölçülmesi amacıyla Burnes ve Vidgen (2002) tarafından geliştirilmiş olan WebQual ölçeği kullanılmıştır. Ölçek "kullanılabilirlik", "tasarım", "deneyim", "güven" ve "empati" olmak üzere 5 altboyuttan meydana gelmektedir. Her bir altboyuta ilişkin katılımcıların algıları (Tablo 16)'de görülmektedir. Tablodan da görüleceği üzere katılımcılar en yüksek ortalama puanı "tasarım" altboyutundan (3.51 ± 1.22), en düşük ortalama puanı ise "kullanılabilirlik" altboyutundan (3.45 ± 1.27) elde etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle katılımcıların web sitesi kalite boyutlarından tasarıma ilişkin algılarının daha olumlu,

kullanılabilirliğe ilişkin algılarının ise diğerlerinden daha olumsuz olduğu görülmüştür. Elde edilen bulgulara göre, web sitesindeki bilginin kullanılabilirliği boyutu ile tüketicilerin web sitesi kalitesine ilişkin algılarının artmasında anlamlı ve olumlu bir ilişki olduğu görülmektedir (3.45 ± 1.27).

Tablo 16. Katılımcıların Web Sitesi Kalitesine İlişkin Algıları

	n	X±ss
Kullanılabilirlik	414	3.45±1.27
Tasarım	414	3.51±1.22
Deneyim	414	3.49±1.21
Güven	414	3.49±1.27
Empati	414	3.48±1.26

5.3 Yeniden Satın Alma Niyetine İlişkin Bulgular

Katılımcıların yeniden satın alma niyetini belirlemeye yönelik sorular Yoo ve Donthu (2001) tarafından geliştirilmiş olan SITEQUAL ölçeğindeki niyet sorularından derlenmiştir. Bu bağlamda toplam 6 sorudan oluşan yeniden satın alma niyeti ölçeği geliştirilmiştir. Katılımcıların yeniden satın alma niyetlerini belirlemeye yönelik olarak ise; “Genel olarak web sitesinden aldığım hizmetten memnun kaldım”, “Web sitesinden edindiğim deneyim tatmin edicidir”, “Siteden satın alma işlemi yerinde bir karar olarak görüyorum”, “Web sitesinin işlemlerini yerine getirebilme kapasitesinden memnun kaldım”, “Kısa zamanda yine bu web sitesinden tatil rezervasyonu yaptıracağım”, “Bu site aracılığıyla tatil rezervasyonu yaptırmayı dostlarıma tavsiye ederim” önermeleri ile ölçülmeye çalışılmıştır. Ölçekten elde edilen ortalama puanlar (Tablo 17)’de görülmektedir.

Tablo 18. Yeniden Satın Alma Niyetine İlişkin Bulgular

	N	X±ss
Yeniden Satın Alma Niyeti	414	3.43±1.28

Katılımcıların yeniden satın alma niyeti düzeylerinin ortalamasının üzerinde olduğu (3.43 ± 1.28) görülmüştür (Tablo 18). Katılımcıların büyük bir çoğunluğunun kullandıkları web siteleri aracılığıyla gerçekleştirdikleri online satın alma sonrasında web sitesi kalitesine bağlı olarak yeniden satın alma niyeti düzeylerinin yüksek olduğu görülmektedir. Kullanıcıların yeniden satın alma niyeti düzeylerinin belirlenmesinde etkili olan web site kalitesi boyutları ile yeniden satın alma niyeti arasındaki ilişkiler ile ayrıca katılımcıların yeniden satın alma niyeti ile online satın alma niyeti arasındaki ilişkiler Tablo 20’de detaylı olarak incelenmiştir.

5.4 Online Satın Alma Niyetine İlişkin Bulgular

Bu çalışmada kullanılan online satın alma niyeti ölçeği Poddar, Donthu ve Wei (2009) ve Crespo, Bosque ve Sanchez (2009)’in çalışmalarından faydalanılarak oluşturulmuştur. Her

iki çalışmada da ölçekler Taylor ve Todd (1995) ve Gefen ve Straub (2000) çalışmalarından faydalanılarak oluşturulmuştur. Bu çalışmada 4 sorulu bir online satın alma niyeti ölçeği kullanılmaktadır. “Muhtemelen yakın zamanda yeni medyalar üzerinden tatil araştırıp satın alacağım”, “Yakın zamanda yeni medyalar üzerinden tatil araştırıp satın almayı umuyorum”, “Yakın zamanda yeni medyalar üzerinden tatil araştırıp satın alma niyetindeyim”, “Yakın zamanda yeni medyalar üzerinden kesinlikle tatil araştırıp satın alacağım” önermeleri ile tüketicilerin online satın alma niyetleri ölçülmeye çalışılmıştır.

Tablo 19. Online Satın Alma Niyetine İlişkin Bulgular

	n	X ± ss
Online Satın Alma Niyeti	414	3.38±1.33

Katılımcıların online satın alma niyetlerinin ortalamasının üzerinde olduğu (3.38±1.33) görülmüştür (Tablo 19). Katılımcıların büyük bir çoğunluğunun kullandıkları web siteleri aracılığıyla gerçekleştirdikleri online satın alma sonrasında web sitesi kalitesine bağlı olarak online satın alma niyeti düzeylerinin yüksek olduğu görülmektedir. Kullanıcıların online satın alma niyeti düzeylerinin belirlenmesinde etkili olan web site kalitesi boyutları ile online satın alma niyeti arasındaki ilişkiler ile ayrıca katılımcıların online satın alma niyeti ile yeniden satın alma niyeti arasındaki ilişkiler Tablo 20’de detaylı olarak incelenmiştir.

5.5 Web kalitesi, Yeniden Satın Alma ve Online Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişkilere Dair Bulgular

Web kalitesi altboyutları ile yeniden satın alma ve online satın alma niyeti arasındaki ilişkiyi belirlemek için yapılan Pearson Korelasyon analizi neticesinde Tablo 20’de görülen sonuçlar elde edilmiştir.

Buna göre yeniden satın alma niyeti ile web sitesi kalitesi altboyutları arasında pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($r>0.8$; $p<0.001$). Yine tablodan görüleceği üzere online satın alma niyeti ile web kalitesi altboyutları arasında pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($r>0.8$; $p<0.001$). Bununla birlikte yeniden satın alma niyeti ve online satın alma niyeti arasında da pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki vardır ($r>0.8$; $p<0.001$).

Yapılan korelasyon analizi sonuçlarına göre, araştırma kapsamında kurulun hipotezler incelenmiştir. Web site kalitesi altboyutlarından kullanılabilirlik ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir ($r>0.8$; $p<0.001$). Bu kapsamda H1 hipotezi (*H1: Web sitesi kalitesi altboyutlarından kullanılabilirlik ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır*) kabul edilmiştir.

Tablo 20. Web Kalitesi, Yeniden Satın Alma Niyeti ve Online Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişkiler

		Kullanılabilirlik	Tasarım	Danışmanlık	Güven	Empati	Yeniden Satınalma Niyeti	Online Satınalma Niyeti
	r	1						
Kullanılabilirlik	p							
	n	414						
	r	.925**	1					
Tasarım	p	.000						
	n	414	414					
	r	.925**	1.000**	1				
Danışmanlık	p	.000	.000					
	n	414	414	414				
	r	1.000**	.925**	.925**	1			
Güven	p	.000	.000	.000				
	n	414	414	414	414			
	r	.976**	.943**	.943**	.976**	1		
Empati	p	.000	.000	.000	.000			
	n	414	414	414	414	414		
	r	.911**	.900**	.900**	.911**	.915**	1	
Yeniden Satınalma Niyeti	p	.000	.000	.000	.000	.000		
	n	414	414	414	414	414	414	
	r	.880**	.872**	.872**	.880**	.884**	.932**	1
Online Satınalma Niyeti	p	.000	.000	.000	.000	.000	.000	
	n	414	414	414	414	414	414	414

Web site kalitesinin altboyutlarından tasarım ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki görülmektedir ($r>0.8$; $p<0.001$). Bu kapsamda H3 hipotezi (*H3: Web sitesi kalitesi altboyutlarından tasarım ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır*) kabul edilmiştir. Elde edilen bulgu literatür ile örtüşmektedir. Örnek olarak, Wolfenbarger ve Gilly 'göre (2003) tüketicilerin web site kalite algılamalarında, tatmin düzeylerinde ve satın alma niyetleri üzerindeki etkide en büyük rolün web site tasarımına ait olduğunu belirtmişlerdir.

Web sitesi kalitesinin altboyutlarından deneyim ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki görülmektedir ($r>0.8$; $p<0.001$). Bu kapsamda H5 hipotezi (*H5: Web sitesi kalitesi altboyutlarından deneyim ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır*) kabul edilmiştir.

Web sitesi kalitesinin altboyutlarından güven ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki görülmektedir ($r>0.8$; $p<0.001$). Bu kapsamda H7 hipotezi (*H7: Web sitesi kalitesi altboyutlarından güven ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır*) kabul edilmiştir.

Web sitesi kalitesinin altboyutlarından empati ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki görülmektedir ($r>0.8$; $p<0.001$). Bu kapsamda H9 hipotezi (*H9: Web sitesi kalitesi altboyutlarından empati ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır*) kabul edilmiştir.

Web sitesi kalitesinin altboyutlarından kullanılabilirlik ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki görülmektedir ($r>0.8$; $p<0.001$). Bu kapsamda H11 hipotezi (*H11: Web sitesi kalitesi altboyutlarından kullanılabilirlik ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır*) kabul edilmiştir.

Web sitesi kalitesinin altboyutlarından tasarım ile online satın alma niyeti arasında da pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki görülmektedir ($r>0.8$; $p<0.001$). Bu kapsamda H13 hipotezi (*H13: Web sitesi kalitesi altboyutlarından tasarım ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır*) kabul edilmiştir. Elde edilen bulgu literatür ile örtüşmektedir. Örneğin, Poddar vd. (2009) araştırmasında web sitesi kalitesi ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu söylemektedir.

Web sitesi kalitesinin altboyutlarından deneyim ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki görülmektedir ($r>0.8$; $p<0.001$). Bu kapsamda H15 hipotezi (*H15: Web sitesi kalitesi altboyutlarından deneyim ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır*) kabul edilmiştir.

Web sitesi kalitesinin altboyutlarından güven ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki görülmektedir ($r>0.8$; $p<0.001$). Bu kapsamda H17 hipotezi (*H17: Web sitesi kalitesi altboyutlarından güven ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır*) kabul edilmiştir.

Web sitesi kalitesinin altboyutlarından empati ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki görülmektedir ($r>0.8$; $p<0.001$). Bu kapsamda H19 hipotezi (*H19: Web sitesi kalitesi altboyutlarından empati ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır*) kabul edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre yeniden satın alma niyeti ve online satın alma niyeti arasında da pozitif yönlü, çok yüksek düzeyde ve anlamlı bir ilişki görülmektedir ($r>0.8$; $p<0.001$). Bu kapsamda H21 hipotezi (*H21: Yeniden satın alma niyeti ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki*

vardır) kabul edilmiştir. Yapılan istatistiksel analizler neticesinde hipotezlerin kabul ve red durumları (Tablo 21)'de görülmektedir.

Tablo 21. Hipotezlerin Kabul ve Red Durumları

H1: Web sitesi kalitesi altboyutlarından kullanılabilirlik ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	KABUL
H2: Web sitesi kalitesi altboyutlarından kullanılabilirlik ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur	RED
H3: Web sitesi kalitesi altboyutlarından tasarım ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	KABUL
H4: Web sitesi kalitesi altboyutlarından tasarım ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur	RED
H5: Web sitesi kalitesi altboyutlarından deneyim ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	KABUL
H6: Web sitesi kalitesi altboyutlarından deneyim ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur	RED
H7: Web sitesi kalitesi altboyutlarından güven ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	KABUL
H8: Web sitesi kalitesi altboyutlarından güven ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur	RED
H9: Web sitesi kalitesi altboyutlarından empati ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	KABUL
H10: Web sitesi kalitesi altboyutlarından empati ile yeniden satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	RED
H11: Web sitesi kalitesi altboyutlarından kullanılabilirlik ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	KABUL
H12: Web sitesi kalitesi altboyutlarından kullanılabilirlik ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur	RED
H13: Web sitesi kalitesi altboyutlarından tasarım ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	KABUL
H14: Web sitesi kalitesi altboyutlarından tasarım ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur	RED
H15: Web sitesi kalitesi altboyutlarından deneyim ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	KABUL
H16: Web sitesi kalitesi altboyutlarından deneyim ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur	RED
H17: Web sitesi kalitesi altboyutlarından güven ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	KABUL
H18: Web sitesi kalitesi altboyutlarından güven ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur	RED
H19: Web sitesi kalitesi altboyutlarından empati ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	KABUL
H20: Web sitesi kalitesi altboyutlarından empati ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	RED
H21: Yeniden satın alma niyeti ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	KABUL
H22: Yeniden satın alma niyeti ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki yoktur.	RED

6 Sonuç ve Öneriler

Yapmış olduğumuz çalışmada gelişen teknolojinin turizm endüstrisinde ortaya çıkardığı yeniliklere bağlı olarak seyahat acentalarının web site kalitelerinin müşteri perspektifinden

değerlendirilmesi ve ulaşılan sonucun müşterilerin online satın alma niyetleri üzerine etkisinin değerlendirilmesi amacıyla yürütülen bu çalışmanın; seyahat acentalarının tanıtım ve pazarlama faaliyetleri ile web site tasarımcılarının site tasarımlarının geliştirilmesi, konuyla ilgili literatür eksikliğinin giderilmesi ve sonraki dönemde konuya ilişkin diğer çalışmalara fikir verebileceği düşünüldüğünden, büyük önem arz etmektedir.

Çalışmaya katılan erkek ve kadın müşterilerin sayısı birbirine yakınken, katılımcılarının çoğunluğunun 18-35 yaş aralığında ve 4000 TL ve üzeri aylık hane halkı gelirin e sahip olduğu saptanmıştır. Diğer bir ifadeyle, bireylerin yaş ve gelir durumlarının online satın alma davranışı üzerinde etkisi olduğu sonucuna varılabilir. Araştırma sonuçlarına göre, katılımcıların eğitim durumlarına bakıldığında büyük bir çoğunluğunun yükseköğrenim mezunu olduğu saptanmıştır. Elde edilen bu sonuç ise, eğitim durumu ile online satın alma davranışı arasında anlamlı bir ilişki vardır şeklinde yorumlanabilmektedir. Yine araştırmaya katılan bireylerin büyük bir çoğunluğunun aktif internet kullanıcısı oldukları saptanmıştır. Bu kapsamda online satın alma davranışı ile aktif internet kullanıcısı olma arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna varılabilir.

Yürütülen çalışma kapsamında katılımcıların büyük bir çoğunluğu tatil ürünü satın almadan önce internetten ürün ile ilgili tavsiyelere baktığı görülmektedir. Bu kapsamda tatil ürününü satın almaya karar verme aşamasında olan katılımcıların büyük bir çoğunluğunun daha önce benzer tatil ürünlerini deneyimlemiş ve tavsiyelerini bildirmiş olan müşterilerin memnuniyet durumunu dikkate alarak karar verdikleri görülmektedir. Bu durumda daha önce tatil ürünlerini kullanıp değerlendirme yapan önceki müşterilerin memnuniyet derecelerinin bir sonraki müşterilerin satın alma kararlarını etkilediği sonucuna varılabilir. Çalışmaya katılanların büyük bir çoğunluğunun ürün satın almaya karar vermeden önce 1 ile 6 web sitesi arasında incelemelerde bulunduğu görülmektedir. Tüketiciler, inceledikleri web sitesi tasarımlarının zayıf olması nedeniyle web siteleri tekrar ziyaret etme veya web siteleri aracılığıyla işlem yapma konusunda isteksiz davranabilirler (Aksoy,2018:56). Bu kapsamda, tüketicilerin ürün satın almak için inceledikleri web siteleri arasında karar vermelerinde etkili olan unsurlardan birisinin web sitesinin tasarım kalitesi olduğunu söylemek mümkündür.

Yapılan araştırma kapsamında katılımcıların büyük bir çoğunluğunun ürün satın alma tercihinde ve internetten rezervasyon yaptıkları web sitesini seçmelerindeki en önemli nedenin müşteri yorumları olduğu görülmüştür. Bu bağlamda, müşteri yorumları hem ürün tercihinde etkili olurken hem de satın almaya karar verilen ürün ya da hizmeti karşılayabilecek web sitesini tercih etmede de önemli düzeyde etkili olan unsurdur sonucuna varılabilir.

Yapmış olduğumuz çalışmadan elde edilen verilerin analizi neticesinde web sitesi kalitesi alt boyutları ile yeniden satın alma niyeti ve online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü, çok kuvvetli ve istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki olduğu, web sitesi kalitesine ilişkin tüketici algılarının olumlu olma düzeyindeki artışa bağlı olarak yeniden satın alma ve online satın alma niyetinin de arttığı görülmüştür. Yapılan istatistiksel analiz neticesinde aynı zamanda yeniden satın alma niyeti ile online satın alma niyeti arasında pozitif yönlü, çok kuvvetli ve istatistiksel açıdan anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Elde edilen tüm bulgular ve araştırma konusuyla ilgili yapılmış çalışmalar ışığında aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

Web siteleri tasarlanırken, temel hareket noktasını tüketici olarak kabul etmek ve tüketicilerin bakış açılarıyla yapılan değerlendirmelere önem vermek, web sitesi yönetimini daha başarılı hale getirebilir. Tüketici odaklı değerlendirmelerde, web sitesi kalite boyutlarının

sadece başarımlar açısından değil, önem açısından da değerlendirmelerini öğrenmek işletmeye ekstra faydalar sağlayabilir. Bu sayede, işletme kaynakları sınırlı olduğu için, web siteleriyle ilgili her faktöre tüketicinin verdiği kadar önem vererek, o oranda başarımın yükseltilmeye çalışılması hem kaynakların daha verimli kullanılmasını hem de müşterilerin olumlu bir şekilde değerlendirdiği bir web sitesine sahip olmayı kolaylaştırabilecektir.

Bütün bu nedenlerle, tüketici odaklı olarak yapılan web siteleri ile ilgili çalışmalarını dikkate almak, işletme ve web sitesi yönetimini daha başarılı hale getirebilecek ve tüketicilerin isteklerine cevap verebilecektir.

Kaynakça

Ahipaşaoğlu, S. ve Arıkan, İ. (2003). *Seyahat İşletmeleri Yönetimi ve Ulaştırma Sistemleri*, Detay Yayıncılık, Ankara.

Aksoy, R. (2009). *İnternet Ortamında Pazarlama*, Ankara, Seçkin Yayıncılık,

Aksoy, R. (2018). *E-Pazarlama (4. Baskı)*, Seçkin Akademik ve Mesleki Yayınlar, Ankara.

Alaeddinoğlu, F. ve Can, A.S. (2007). *Türk Turizm Sektöründe Tur Operatörleri ve Seyahat Acenteleri*, G.Ü. Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:2, s. 63.

Arslan Ayazlar, R. (2011). *Elektronik Satın Almada Web Sitesi Özelliklerinin Bilişsel Çelişki Üzerine Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.

Barnes, S.J. ve Vidgen, R.T. (2002). *An Integrative approach to the assessment E-Commer Quality*, Journal of Electronic Commerce Research, 3(3), s.114-127.

Bayram, M. (2008). *Elektronik Ticarete Web Site Tasarımının Önemi: Türkiye Otel Web Sitelerinin Değerlendirilmesi*Yayınlanmış, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Cömert, Y. ve Durmaz, Y. (2006). *Tüketicinin Tatmini ile Satın Alma Davranışlarını Etkileyen Faktörlere Bütünleşik Yaklaşım ve Adıyaman İlinde Bir Alan Çalışması*, Journal of Yasar University, 1(4), ss.351-375.

Cheung, W.M. ve Huang, W. (2002). *An investigation of commercial usage of the World Wide Web: a picture from Singapore*, International Journal of Information Management, 22, 337-388.

Crespo, A., del Bosque, R., & del los Salmones-Sanchez, M. M. G. (2009). *The influence of perceived risk on Internet shopping behavior: a multidimensional perspective*. Journal of Risk Research, 12(2) 259-277.

Çevik, S. (2009). *Turizm Pazarlamasında Bilgi İletişim Teknolojileri: Seyahat Acentaları İnternet Siteleri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Deniz, R.B. (2002). *Yeni Bir Pazarlama Yöntemi Olarak Elektronik Posta Pazarlaması*, İstanbul Kültür Üniversitesi Dergisi, 2.1-10.

Demir, Ş. Ş. (2010). *Turizmde Tüketici Davranışları Modelini Oluşturan Aşamalar Arasındaki İlişki: Turistler Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Ekici M. ve Yıldırım A. (2010). *E-Ticaret*, Ankara, Savaş Yayınevi.

Erbaşlar, G. ve Dokur, Ş. (2008). *Elektronik Ticaret*, Ankara, Nobel Yayınevi.

Erdem, A. (2006). *Tüketici Odaklı Bütünleşik Pazarlama İletişimi*, Ankara, Detay Yayıncılık.

Gefen, D & Straub, D. (2000). *Managing user trust in B2C e-services*, *E-service Journal*, 2(2) 7-24.

- Hacıoğlu, N. (2006). *Seyahat Acenteliği ve Tur Operatörlüğü*, Ankara, Nobel Yayın. İnternet: <https://www.tursab.org.tr/uye-acentalar> (17.04.2019).
- İnternet: <http://www.p005.net/analiz/korelasyon-analizi>, (21.04.2019).
- İslamoğlu, A.H. ve Altunışık, R. (2008). *Tüketici Davranışları*, İstanbul, Beta Yayıncılık.
- Mürütsoy, M. (2013). *İnternet Tüketicisinin Satın Alma Davranışlarının İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Mızrak, N. Y. (2009). *Hizmet Ekonomisi, İnternet ve Elektronik Ticaret*, Ankara, İmaj Yayınevi.
- Tinsley, R ve Lynch, P. (2001). *Small Tourism Business Network and Destination Development*, International Journal of Hospitality Management, 20(4):367-378.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V.A. ve Berry, L.L. (1985). *A Conceptual Model of Service Quality and Its Implications for Future Research*, Journal of Marketing, c.49, s.41-50.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V.A. ve Berry, L.L. (1988). *SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Service Quality*, Journal of Retailing, 64(1), s.12-40.
- Poddar, A., Donthu, N. ve Wei, Y. (2009). *Web Site Customer Orientations, Web Site Quality, And Purchase Intentions: The Role Of Web Site Personalit*, Journal Of Business Research, c. 62, ss. 441-450.
- Yıldırım, H.Y., (2014). *Turizm Sektöründe E-Ticaret Uygulamaları: Ankara İlindeki Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Yağcı, S. (2016). *Üniversite Web Sitelerinin Kullanılabilirlik Sorunları Üzerine Bir Araştırma: Başkent Üniversitesi Web Sitesinin İncelenmesi* Yayınlanmış, Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi, Ankara.
- Yoo, B. ve Donthu, N. (2001). *Developing A Scale To Measure The Perceived Quality Of An Internet Shopping Site (SITEQUAL)*, Quarterly Journal of Electronic Commerce, c. 2, s. 1, ss. 31-47.
- Taylor, S. & Todd, P. (1995). *Decomposition and crossover effects in the theory of planned behaviour: a study of consumer adoption intentions*, International Journal of Research in Marketing, 12,2, 137-155.
- Tuncel, V. (2016). *Turizm Sektöründe E-Ticaret Boyutlarının Konaklama İşletmelerinde İncelenmesi; Samsun İli Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Wolfenbarger, M. ve Gilly, M.C. (2003). *eTailQ: Dimensionalizing, Measuring And Predicting Etail Quality*, Journal of Retailing, c. 79, ss. 183-198.

REPRESENTATION OF MUSLIMS IN EUROPE

Seyit TAŞER¹

Abstracts

Nowadays, people from different religions and different nationalities can live together in different countries in global world. Economic or extraordinary reasons push people to live in different countries and people leave their country due to some necessities. The result of this is the immigrant population, which is particularly concentrated in countries that need labor. While some of the population lives in peace in certain periods, some changes can be observed from time to time. Thus, migrants and the rights of migrants are an important issue.

When the population is classified according to religion in the world, Muslims are second in terms of density. A part of the Muslim population, especially Europe's term to be expressed as an immigrant. There is a certain Muslim population in countries such as Canada and Australia, especially in Europe and the Americas. It is known that demographic studies are carried out in Europe in terms of the intensity of the Muslim population in these countries and their change in the coming years. However, this study will focus on the political rights of this population. The right to vote and to be elected at the beginning of political rights. In the context of the right to be elected, it is important that all elements living in a country be represented. First of all, research will be carried out about Europe in terms of population and countries with strong economy. Muslims' representation in the assembly of these countries it will be tried to be made with the available data and determinations will be made.

Keywords: Europe, Muslim, Population, Representation

AVRUPA'DA MÜSLÜMANLARIN TEMSİLİ

Günümüzde global dünyada her ülkede farklı milletten farklı dinden insanlar bir arada yaşayabilmektedir. Ekonomik veya olağanüstü nedenler insanları farklı memleketlerde yaşamaya itmekte, insanlar bazı mecburiyetler nedeniyle ülkesinden ayrılmaktadır. Bunun sonucu ise özellikle işgücüne ihtiyaç duyan ülkelerde yoğunlaşan göçmen nüfustur. Bu nüfus bazı dönemlerde bazı şartlar çerçevesinde huzur içerisinde yaşarken, zaman zaman mevcut durumda değişimler gözlenebilmektedir. Böylece göçmenler ve göçmenlerin hakları önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dünyada dine göre nüfus tasnif edildiğinde yoğunluk bakımından Müslümanlar ikinci sırada gelmektedir. Müslüman nüfusun bir kısmı da bilhassa Avrupa'nın tabiriyle ifade edilecek olursa göçmen olarak yaşamlarını sürdürmektedir. Başta Avrupa ve Amerika kıtası ile Kanada ile Avusturalya gibi ülkelerde belli oranlarda Müslüman nüfus bulunmaktadır. Bu ülkelerdeki Müslüman nüfusun yoğunluğu ve gelecek yıllardaki değişimi noktasında Avrupa'da demografik çalışmalar yürütüldüğü bilinmektedir. Fakat burada üzerinde durulacak husus, bu

¹ Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, A.K. Eğitim Fakültesi

nüfusun siyasi hakları kapsamında olacaktır. Siyasi hakların başında seçme ve seçilme hakkı gelmektedir. Seçilme hakkı çerçevesinde de bir ülkede yaşayan tüm unsurların temsil edilebilmesi önem arz eder. Öncelikle Avrupa'da nüfusu itibariyle yoğunluk olan ve ekonomisi güçlü olan ülkeler kapsamında araştırma yapılacaktır. Müslümanların bu ülkelerin meclisindeki temsil gücü hakkında elde edilebilen veriler ışığında tespitler yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa, Müslüman, Nüfus, Temsil

Giriş

Tarihsel veya kronolojik olarak geçmişten günümüze doğru ilerledikçe hak kavramının ifadesi ve terminolojik mahiyeti üzerine daha fazla kafa yorulduğu ve çalışma yapıldığı söylenebilir. Hak kavramı üzerine araştırmalar artmakla birlikte uygulamada tarihle günümüz arasında kıyas yapabilmek çok boyutlu bir incelemeyi gerektirir. Hakların doğal haklar, sosyal ve siyasi haklar olmak üzere çeşitli kısımları bulunur. Doğal haklar insanın dünyaya gelmesiyle doğumdan itibaren hatta anne karnında başlayan doğal olarak elde edilen ve vazgeçilemez nitelikte bir haktır. İnsanın kendi yaşamına müdahalesi dahi bu hakka müdahale olarak görülür. Doğal haklar anayasal belgelere belli bir dönemde girmiş olup, diğer haklardan daha öncelikli olarak yer bulmuştur. Anayasaların tam olarak tekamül edip hukuk tarihi literatürü açısından önem arz etmesi 18. asrın sonlarına rastlar. Bunun yanı sıra Medine Sözleşmesi de tarihte hemen ilk olma niteliği taşıyan bir anayasal belge olarak temel haklara vurgu yapmıştır. Tarihin ilerleyen dönemlerinde özellikle Sanayi İnkılabı ve sonrasında yaşam koşullarının değişimi, kentleşme ve sonuçları ile ilgili olmak üzere sosyal haklar gündeme gelmeye başlamıştır. İşçi sınıfının doğması ve ağır çalışma koşullarının etkisiyle sosyal hakların verilmesi ve geliştirilmesi üzerine planlamalar yapılmış olduğu anlaşılır. Günümüze biraz daha yaklaştığımız zaman ise siyasi haklar üzerinde durulmuştur. Seçimlerin yapılması, siyasi partilerin oluşumu, anayasaların yazılması, meclislerin kurulması seçme hakkının daha geniş bir kesime verilmesi gerekliliği siyasi hakların önemini artırmıştır. Bu bağlamda özellikle kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınması 20. yüzyıl başları veya ortalarına tekabül etmiş, dolayısıyla haklar konusunun gelişimi tarihten günümüze belli bir sıra takip etmiştir.

Yine günümüze doğru gelişen başka bir husus küreselleşen dünyadır. Gelişen ulaşım ve iletişim imkanları ile ekonominin sosyal hayatın önemli bir parçası haline gelmesi insanların farklı ülkelerde bulunmasını gerektirmektedir. Bunun dışında uzmanlaşmanın iş sektöründe belirleyici bir rol oynaması, insanları belirli departmanlarda çalışma sürecine zorlamaktadır. Böyle olunca birey hangi uzmanlık alanına sahipse o alanın gerektirdiği ihtiyacı karşılamak ve kendi ihtiyaçlarını da daha rahat bir şekilde giderebilmek maksadıyla kısa süreli veya kalıcı bir göç gerçekleştirmektedir. Bu gelişmeler üzerinde etkili olan bir başka neden de daha iyi yaşama imkânlarına sahip olma isteğidir. Bunun neticesinde de insan sirkilasyonu yoğun bir şekilde gerçekleşmektedir. Tabi yalnız iş amaçlı olarak değil sağlık, turizm vb. nedenlerle de insanlar aktif bir yaşam sürmektedirler. Yaşanan göç hadiseleri sonrasında Avrupa'da, Amerika'da, Kanada'da, Avusturalya'da veya Birleşik Arap Emirlikleri gibi verilebilecek çok sayıda örnek kapsamında farklı dil, din veya ırktan insanlar aynı ülkede yaşam sürebilmektedir. Mesela Birleşik Arap Emirlikleri'nde Hintli nüfus ciddi bir oranı teşkil etmektedir. Yine örneğin İtalya'da Pakistan'dan veya Hindistan'dan çok sayıda göçmen bulunmaktadır. İspanya'da da Hintli ve Senegalli çok sayıda çalışan bulunmaktadır.

Göç hadiselerinin neticesinde dünya ülkelerinde değişen bir nüfus yapısı söz konusudur. Bu değişim demografik çalışmaların inceleme alanı dâhilindedir. Nüfusun sosyal, ekonomik, idari açıdan dağılımları üzerinde durulduğu gibi dini bakımdan bir değerlendirme de yapılagelmektedir. Hangi ülkede hangi dinden veya mezhepten ne kadar insan yaşadığına dair

çeşitli veriler ortaya konulmaktadır. Bu verilerin ise siyasi bakımdan da büyük öneme sahip olduğunu belirtmek gerekir. Geleceğe yönelik planlamalar yapılırken bunların dikkate alındığı bilinmektedir.

Gerek sosyal gerekse siyasi hakların çeşitli ülkelerde yaşayan toplumların tamamına eşit bir düzeyde verilir verilmediği ile ilgili husus meselenin diğer bir boyutunu oluşturmaktadır. Zira bilhassa Avrupa’da ırkçı yaklaşımlar kapsamında o ülkeye gelen göçmenlere uygulanan politikalar daha katı bir anlayış içerebilmektedir. Böyle olunca yaşam koşulları açısından daha zor bir süreçle karşılaşılabilir. Müslümanların yaşadıkları zorluklar başta ibadet ve din hürriyeti alanındaki kısıtlamalardır.

Bu çalışmada özellikle Avrupa’da ve Avrupa’nın öne çıkan ülkelerinde yaşayan Müslüman göçmenlerin siyasi haklara sahip olup olmadıkları üzerine bir inceleme yapılacaktır. Siyasi haklar içerisinde yalnız seçme hakkı değil seçilme hakkı da söz konusudur. Avrupa’da seçme hakkını sağlayan çeşitli partiler bulunabilmektedir. Fakat orada yaşayan göçmenlerin duygu ve düşüncesine uygun bir parti bulunmuyorsa seçme hakkının da bir anlamı olmayacaktır. Avrupa’daki Müslümanların siyasi haklar kapsamında temsil imkânlarının bulunup bulunmadığına dair tespitler yapabilmek kapsamlı bir araştırma yapmayı gerektirmektedir. Bunun yapılabilmesi için her ülkede ne kadar Müslüman nüfus var buna bakmak lazımdır. Tabi yalnız nüfus hakkında bilgi sahibi olmak yeterli değildir. Aynı zamanda o ülkenin meclisinde toplam kaç vekil bulunmaktadır? kaç siyasi parti vardır? bu partilerde veya mecliste Müslüman üye veya milletvekili sayısı nedir? şeklindeki sorulara yanıt bulunması da gerekecektir. Böylece, genel nüfus içerisinde Müslüman nüfusun oranı ile vekiller içerisinde Müslümanların oranı bakımından bir tutarlılık var mı? Buna bakılacaktır.

Böyle bir incelemenin yapılabilmesi için çok çeşitli verileri gözden geçirmek gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında elimizdeki kaynaklardan öncelikli olanı bu konuda yazılmış makale veya kitaplardır. Bunun dışında güncel veriler için internetteki bilgilere başvurulmuştur. Ayrıca Fransa ve Almanya’da yaşayan tanıdıklardan alınan bilgiler de değerlendirme kapsamına alınmıştır. Bu konuda inceleme yapmaya başladıktan sonra hazırlanmış birkaç rapora tesadüf edilmiştir. Raporun biri, “Siyasal Mühendislik ve Avrupa’da Dindar Muhafazakar Müslümanların Dışlanması” başlığı altındadır. Burada önemli veriler ve bilgiler paylaşılmıştır. Fakat bu ve buna benzer çalışmaların sayısının daha da artması meselenin dünya kamuoyuna duyurulması ve farkındalığın oluşması için gereklidir. Avrupa’nın bilhassa XIX. asır boyunca Osmanlı Devleti’nde yaşayan azınlıklara verilmesi istenilen çeşitli haklar için baskı yaptığı bilinmektedir. Nitekim 1856 Islahat Fermanı ile verilen hakların kapsamı oldukça geniş olmuştur. Osmanlı meclislerinde üye bulundurabilecek olan gayr-ı müslimler, kendi eğitim kurumlarını, kiliselerini de açabilecekti. Böyle olunca gayr-ı müslim azınlığın Osmanlı kurumları içerisinde etkin bir rol oynadıkları görülmüştür. Şark Meselesi, Oryantalizm, Doğu’ya Hücum gibi kavramlar kapsamında doğuda daha faal bir şekilde hareket etmeye başlayan Avrupa, aynı zamanda gayr-ı müslim azınlığı da bahane ederek Osmanlı kurumlarına nüfuz etmeye çalışmıştı.

Türkiye’nin de ülke dışında yaşayan 5 milyona yakın insanı bulunmaktadır (Şener,2018,8). Bu rakam Avrupa’daki bazı ülkelerin toplam nüfusuna eşdeğerdir. Diğer taraftan diğer Müslümanların sayısı da ilave edildiği takdirde, bu büyüklükteki bir nüfusun siyasi haklarının değerlendirilmemesi veya bu konuya gereğince vurgu yapılmaması düşündürücüdür. Siyasi haklardan biri de, siyasi parti kurabilme hürriyetidir. Bu noktada değerlendirildiği zaman Avrupa’da bazı siyasal partilerle karşılaşılacaktır.

Müslüman partilere bakıldığı zaman, Hollanda’da DENK, Almanya’da BIG ve ADD görülür. Bunun yanında meclislere bu partilerin girebilmeleri noktasında baraj engel teşkil edebilmektedir. Müslüman nüfus bu durumda çeşitli alternatiflere yönelebilmektedir.

Bunlardan biri menfaatlerini koruyabileceğe inandıkları liberal veya farklı ideolojiye mensup bir partiyi desteklemektir. Diğeri yasal mevzuatların Müslümanları koruyacak şekilde düzenlenmesine çalışmaktır. Başka taraftan aday belirleme süreçleri de oldukça önemlidir ve bu konuda girişimlerde bulunulabilir (Şener,2018,10,11).

Avrupa'da Büyüyen Müslüman Nüfusu başlıklı yazı 2017 tarihinde Avrupa ülkelerindeki Müslüman nüfusun oranlarına yer verir. Buna göre Fransa'da %8.8; Almanya'da %6.1 ; İngiltere'de %6.3 ;İsveç'te 8.1; Norveç'te 5.7; Hollanda'da %7 ;Belçika'da %7.6; Avusturya'da 6.9 şeklinde oranlarda Müslüman nüfus yaşam sürmektedir. (<https://www.pewforum.org>) Günümüzde bu oranların biraz da yükselmiş olması ihtimalini de değerlendirmek gerekir. Ayrıca Avrupa'da öne çıkan ülkeler göz önüne alındığında %10 civarı bir ortalamadan söz edilebilir.

Demografik çalışmalar kapsamında 2050'de nüfusun nasıl şekilleneceği ile ilgili tahminler de yürütülmektedir. Burada düşük orta ve yüksek göç miktarları çerçevesinde rakamlar oluşturulmuştur. Buna göre Müslim ve gayr-ı Müslim yani toplam nüfusta kısmen düşme bekleniyor. Gayr-ı Müslim nüfusta da 50 milyona yakın düşme olacağı tahmin edilirken, Müslim nüfus Avrupa'da 10 ila 50 milyon seviyesinde artması beklenmektedir. (<https://www.pewforum.org>).

Avrupa'da siyasi yapıya bakıldığı zaman Almanya hariç birçok ülkede yeşil veya aşırı sol partilerin güçlenmekte olduğu görülür. Merkez sağ ve sol partilerin dışlayıcı ve içe kapanık bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Bu siyasi yapıda hangi tür siyasi parti olursa olsun zaman zaman asimilasyoncu politikalar üretmektedirler (Bezci,2016,17). Aşırı çizgide olan partiler dini ve siyasi sembollerini kullanarak siyasi tehdit oluşturmaktadırlar. Bu siyasi partiler neopopülizm yapmakta bir bakıma göçmenlere karşı aynı görüşte olanların desteğini almak maksadıyla medyayı kullanarak kendisini duyurmaktadır (Aktaş, 2014,35)

Avrupa'da diğer alanlarda olduğu gibi siyasi alandaki sınırlandırmalar da 11 Eylül sonrası ötekileştirme siyasetinin tezahürü olmuştur. Avrupa'da siyaset yapan Müslümanlar önyargı, ayrımcılık ve karalama kampanyaları ile karşı karşıya gelmektedir. Örneğin Londra Belediye Başkanlığı için aday olan Müslüman siyasetçi Sadık Khan'a aşırı veya radikal şeklinde ithamlar öne sürülmüştür. Yine buna benzer şekilde diğer Müslüman siyasetçilerle ilgili olarak da çeşitli suçlamalarda bulunulmuştur (163).

Almanya federal meclisinde 709 vekil bulunmaktadır. Bunların sekizi Müslüman olarak bilinirler, fakat Müslümanlıkla uzaktan yakından bir alakaları yoktur. En popüler olanı Cem Özdemir'dir. Müslümanların Almanya'da kurduğu üç parti var, bunlar daha çok yerel ve Avrupa meclisi seçimlerine katılmaya çalışmaktadırlar. BIG (Inovasyon ve adalet için ittifak) 2010: Haluk Yıldız - 18.000 secmen, 2000 parti üyesi, herhangi bir mecliste koltuk yok ADD (Alman demokratlar ittifaki) 2016: Remzi Aru - 40.000 secmen, 1560 parti üyesi, herhangi bir mecliste koltuk yok AfM (Göçmenler için alternatif) 2019: Fatih Zingal 2015 yılında Hollanda'da kurulan parti: Denk (Düşünmek): Tunahan Kuzu - Hollanda meclisinde 3 Milletvekili bulunmaktadır, 3700 parti üyesi bulunmaktadır.

Fransa'da yaşayan Türk aileden elde edilen güncel bilgilere göre Fransa meclisinde 577 vekil bulunmaktadır. Ayrıca 348 de senatör görev yapmaktadır. Bu vekillerden birkaç tanesi Arap'tır. Fakat bunlar asimile olmuş durumdadırlar. Müslümanların kurmuş olduğu doğrudan bir parti bulunmamaktadır. Bununla birlikte Sarkozy Yüksek İslam Konseyi'ni kurmuştur. Burada hemen her Müslüman toplumdaki temsilciler yer almaktadır. Bunun dışında bilhassa Müslümanları temsil eden bir parti olmadığı gibi Müslümanların gönlüne uygun olarak oy verebileceği bir parti de bulunmamaktadır.

Fransa'da 2010 senesinde de bu konuda bir inceleme yapılmış olduğu anlaşılır. Buna göre, Fransız Parlamentosunda Müslüman kökenli bir vekil bulunmamaktadır. Fransa'da yaşayan Müslümanların oranı dikkate alınmış olsaydı 48 vekil bulunması gerekirdi denilmektedir. Kadın milletvekili olarak Belçika'dan Mahinur Özdemir bölgesel bir mecliste tek Müslüman vekil olarak karşımıza çıkar. Fakat kendisi istifaya zorlanmıştır. Belçika ve Hollanda Müslüman azınlıkların pek çok seçim döneminde orantılı temsil edildiği yegane iki Batı Avrupa ülkesidir. Buna karşın Fransa, İtalya ve İspanya'da Müslüman azınlıklar siyasette ciddi anlamda yetersiz temsil edilmekte olup ulusal yasama organlarında ya hiç bulunmamakta ya da çok az Müslüman kökenli milletvekili bulunmaktadır (Şener,2018,17-20)

Sonuç

Çalışmada elde edilen bulgulara bakıldığı zaman Avrupa'da Müslümanların siyasi hakları bağlamında sorunlar olduğu görülmektedir. Diğer taraftan siyasi haklar sosyal haklardan sonra gelir ki, Müslümanların sosyal haklar açısından dahi istenilen düzeyde olmadığı bilinmektedir. Avrupa'da Müslümanlar nüfuslarına oranla çeşitli ülkelerin meclislerinde yer bulamamıştır. Bu oran düşük olsa belki tolere edilebilir. Fakat birkaç istisna hariç tutulacak olursa meclislerde neredeyse hiç Müslüman vekil bulunmamaktadır.

Demokrasiyi, hürriyeti, insan haklarını sürekli ifade eden Avrupalı devletlerin uygulamada bunu gösteremediği anlaşılır. Fakat burada daha önemlisi bu durumun Türkiye tarafından daha yüksek sesle dile getirilmesi gereğidir. Zira Avrupa geçmiş tarihlerde gayr-ı Müslimlere haklar verilsin diye direttiği. Şimdi ise durum tersine dönmüştür. Müslüman devletlerin Avrupa'da yaşayan Müslümanlara gereken hakların verilmesini yüksek sesle belirtmeleri gerekir.

Kaynakça

Aktaş, Murat (2014) Avrupa'da Yükselen İslamofobi ve Medeniyetler Çatışması Tezi, Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi cilt:13(1).

Aktürk Şener (2018), Siyasal Mühendislik ve Avrupa'da Dindar Muhafazakâr Müslümanların Dışlanması, Seta, İstanbul.

Avrupa'da Göç ve İslamofobi (2017), Ed. Bünyamin Bezci, Sakarya Üniversitesi.

Kepenek, Büşra (2017), Avrupa'da İslam Düşmanlığı ve İslamofobi, Ed. Bünyamin Bezci, Sakarya Üniversitesi.

<https://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>

DETERMINATION AND COMPARISON OF THE PRIORITIES OF TOURIST PRODUCT PERCEPTIONS OF SOCIAL MEDIA USERS ACCORDING TO DEMOGRAPHIC VARIABLES WITH AHP METHOD

Halil SUNAR¹, Alper ATEŞ², Balhun ERSÖZ³

Abstract

In addition to the facilitating effect of changing and developing technology on people's daily lives, these technologies enable people to acquire new habits. Especially, the development of mass media provided quicker access to more people in the tourism sector, and these potential tourists were able to access more information by researching the product before buying the tourist product. As a result of this development process, the social media platforms, which are seen as an interactive source of information and the number of users increasing day by day, have gained importance in terms of both the suppliers and the demanders in the tourism sector. As a result of the widespread use of web-based technologies, the link between tourist product image and technology has strengthened and technological systems have been used as a tool for creating an effective image in destination marketing. Social media platforms have a positive impact on customer satisfaction as a result of its advantages such as easier and faster learning of customer requests and needs, effective customer service delivery, and lower prices of products with lower costs. The aim of this study is to determine tourist typologies on social media and to compare tourist product perceptions of a destination according to demographic variables with Analytic Hierarchy Process method.

Keywords: Analytic Hierarchy Process, AHP, Social Media, Tourist Product, Tourist Typologies

AHS YÖNTEMİYLE SOSYAL MEDYA KULLANICILARININ TURİSTİK ÜRÜN ALGILAMALARININ DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLERE GÖRE ÖNCELİKLERİNİN BELİRLENMESİ VE KARŞILAŞTIRILMASI

Özet

Değişen ve gelişen teknolojinin, insanların günlük yaşamlarındaki sorumluluklarını yerine getirme noktasında kolaylaştırıcı etkisinin yanı sıra bu teknolojiler insanların yeni alışkanlıklar kazanmalarını sağlamaktadır. Özellikle kitle iletişim araçlarının gelişimi turizm sektöründe daha fazla kişiye hızlı erişim sağlamış ve aynı zamanda potansiyel turist olan bu kişilerin turistik ürünü satın almadan önce o ürün hakkında araştırmalar yaparak daha fazla bilgiye erişebilme imkânını doğurmuştur. Bu gelişim süreci sonucunda interaktif bir bilgi

¹ Öğr. Gör., halil.sunar@windowslive.com, Giresun Üniversitesi, Tirebolu Mehmet Bayrak MYO, Giresun

² Dr. Öğr. Üyesi, alpera@selcuk.edu.tr, Selçuk Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, Konya

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, ersozbalhun@gmail.com, İskenderun Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm ve Otel İşletmeciliği Bilim Dalı, Hatay

kaynağı olarak görülen ve her geçen gün kullanıcı sayısı artan sosyal medya platformları, turizm sektöründe hem arz edenler hem de talep edenler açısından oldukça önem kazanmıştır. Web tabanlı teknolojilerin yaygın kullanımı sonucunda turistik ürün imajı ve teknoloji arasındaki bağ güçlenmiş ve teknolojik sistemler destinasyon pazarlamasında etkili bir imaj yaratma aracı olarak kullanılmaya başlamıştır. Sosyal medya platformları, müşteri istek ve ihtiyaçlarının daha kolay ve daha hızlı öğrenilmesi, etkin bir şekilde müşteri hizmetinin sunulmasına yardımcı olması, azalan maliyetlerle müşterilere daha düşük fiyatlarla ürün sunulması gibi sağladığı avantajlar sonucunda müşteri tatminini olumlu yönde etkilemektedir. Bu araştırmanın amacı, sosyal medya üzerinden turist tiplerinin belirlenmesi ve demografik değişkenlere göre bir destinasyonun turistik ürün tercihi algılamalarını Analitik Hiyerarşi Süreci (AHS) yöntemiyle öncelik değerlerine göre karşılaştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Analitik Hiyerarşi Süreci, AHS, Sosyal Medya, Turistik Ürün, Turist Tipolojileri

Giriş

Günümüzde teknoloji ile birlikte kitle iletişim araçlarında yaşanan gelişmeler neticesinde internet ortaya çıkmış ve internetin kullanımının artması beraberinde akıllı cihazları ortaya çıkartmıştır. İnternetin taşınabilir cihazlara taşınması sosyal medya mecralarını ortaya çıkartmıştır. İnsanlar ihtiyaçlarını karşılama noktasında sosyal medya üzerinden daha önce bir ürünü deneyimlerini aktarması, memnuniyet düzeyi ve ürün hakkında bilgi edinme açısından sosyal medya araçları oldukça önem arz etmektedir. Dijital devrim olarak adlandırılan bu gelişmeler sonucu pazarlama, tanıtım, kampanya, satışlar vb. işlemler artık internet tabanlı gerçekleşmektedir. Turizm sektörü açısından incelendiğinde bu durum insanlar gittikleri yerlerin sosyal medya aracılığıyla deneyimlerinin fotoğraflarını paylaşarak, konum işaretleme yaparak, aldığı ürün ve hizmet hakkında çevrim içi yorumlar yaparak bilgi niteliğinde paylaşımlar yapmaktadır. Benzer paylaşımlar ve yorumlar bir yandan işletme itibarı ve imajı açısından önemli iken diğer yandan kullanıcıların nihai kararlarını vermede önemli bir rol oynamaktadır (Litvin vd., 2008; Zhang vd., 2010; Jeong ve Jang, 2011). “Digital in 2019 Global Overview” tarafından hazırlanan rapora göre 2019 yılı Ocak ayı itibarı ile toplam dünya nüfusu olan yaklaşık 7,7 milyar kişinin %45’ine denk gelen yaklaşık 3,4 milyarı aktif sosyal medya kullanıcısı ve dünya nüfusunun %42’sine denk gelen yaklaşık 3,2 milyar kişi mobil sosyal medya kullanıcısı olduğunu belirtmiştir.

Yapılan bu araştırmanın amacı sosyal medya kullanıcılarının turistik ürün algılamalarının demografik değişkenlere göre önceliklerinin belirlenerek, karşılaştırılmasıdır. Araştırmanın amacına uygun olarak Analitik Hiyerarşi Süresi (AHS) yöntemi kullanılmıştır.

Kavramsal Çerçeve

Analitik Hiyerarşi Süreci

Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden biri olan analitik hiyerarşi süreci ilk olarak 1968 yılında Myers ve Alpert ikilisi tarafından ortaya atılmış, 1971’de Saaty, ülkesinin Savunma Bakanlığıyla ortak bir çalışma yapmışlardır. Bu çalışma ile ulusun refah düzeyine katkısına göre, endüstrilere elektrik dağıtımının oranlanması problemiyle ilgili bir çalışma yapmıştır (Saaty T., 1972). Yöntemin teorik gelişimi, 1974 ve 1977’de ise Profesör Thomas Lorie Saaty tarafından bir model olarak geliştirilerek karar verme problemlerinin çözümünde kullanılabilir hale gelmesini sağlamıştır. Saaty, 1980 yılında “The Analytic Hierarchy Process” adlı kitabında yöntemi konu almış ve detaylı olarak açıklamıştır (Saaty T. L., 1980). Belton ve Gear,

1982 yılında ikili karşılaştırmalar yöntemindeki sorunları ayrıntılı bir şekilde tanımlayarak yenilenmiş AHS modelini açıklamıştır (Belton ve Gear, 1982). Bu doğrultuda 1994 yılında Thomas Saaty'de düzenlemeleri uygun görerek ideal AHS modeli olarak kabul etmiştir. AHS karar vericilerin karmaşık problemleri, problemin ana hedefi, kriterleri, alt kriterler ve alternatifleri arasındaki ilişkiyi gösteren bir hiyerarşik yapıda modellemelerine imkân sağlamaktadır (Karabıçak vd., 2016; Yıldırım ve Yeşilyurt, 2014: 58; Uzun ve Kazan, 2016).

AHS bir karar verme ve tahminleme yöntemi olup, kararı etkileyen kriterler ve kriterlere göre karar noktalarının önem değerleri açısından, ikili karşılaştırmalar yapılmaktadır. Yöntem sonucunda kriterler önem değerlerine göre sıralanmaktadır (Turgut, 2015: 73-74).

AHS hiyerarşilerin oluşturulması, üstünlüklerin belirlenmesi, mantıksal ve sayısal tutarlılık ölçülmesi olmak üzere üç temel prensip üzerinde gerçekleştirilerek, değerlerinin (üstünlüklerin) sentezi işlemi gerçekleştirilmektedir.

Tablo 1. AHP Önem Ölçeği

Önem Düzeyi	Tanım	Açıklamalar
1	Eşit Önemli	İki aktivite amaca eşit oranda hizmet etmektedir.
3	Zayıf Önemli	Tecrübe ve yargılar, zayıf olarak iki aktiviteden biri lehinedir.
5	Kuvvetli Önemli	Tecrübe ve yargılar, kuvvetli olarak iki aktiviteden biri lehinedir.
7	Çok Kuvvetli Önemli	Tecrübe ve yargılar, çok kuvvetli olarak iki aktiviteden biri lehinedir.
9	Aşırı Derecede Önemli	Kanıtlar bir aktivitenin diğerinden olabilecek en yüksek seviyede üstün olduğu yönündedir.
2,4,6,8	Ara Değerler	Yukarıdaki değerler arasında kararsız kaldığı durumlarda kullanılacak değerler

Kaynak: Saaty, 1990: 15.

AHS yöntemi kolay uygulanabilirliği, karmaşık problemleri anlaşılır ve basit hale getirebilmesi, nicel ve nitel verilerin beraber inceleyebilme yeteneği, grup kararlarında uygulanabilirliği, tutarlılığın analiz edilme avantajları sunmaktadır. AHS yönteminin dezavantajları ise yöntemin öznellik içeren yapısından dolayı kesin verilere ulaşmada sıkıntılar oluşabilmekte ve seçeneklerden ekleme veya çıkarma yapıldığı zaman sonuç ağırlık sıralaması değişebildiğinden çelişki oluşturmaktadır (Turgut, 2015: 74).

Materyal ve Yöntem

Yapılan bu araştırmada sosyal medya kullanıcılarının turistik ürün tercihi algılamalarının demografik değişkenlere göre önceliklerinin belirlenerek, karşılaştırılmasıdır. Araştırmanın amacına uygun olarak Analitik Hiyerarşi Süresi (AHS) yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmada yöntem olarak anket tekniği kullanılmıştır. Arıca (2018) çalışmasında kullandığı ölçek incelenerek araştırmanın amacına uygun olduğu belirlenerek uyarlanmıştır.

Hazırlanan anket formu demografik bilgiler, turistik ürün tercihi algılamalarını ölçmeye yönelik ve kriterler arası öncelik vektörlerini belirlemeye yönelik olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Demografik bilgiler bölümünde cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu ve aylık gelir düzeyi olmak üzere 5 soru bulunmaktadır. Anketin ikinci bölümünde turistik ürün kaynakları ve imajı 7 önerme, turistik ürün hizmetleri ve fiyatları ile ilgili 7 önerme, arayış ve keşfetme isteği ile ilgili 5 önerme, rekreatif faaliyetler 4 önerme olmak üzere toplamda 23 önerme bulunmaktadır. Ölçeğin orijinalinde eğlence 2 önerme, sağlık ve spor 2 önerme olarak ele alınmış fakat sosyal bilimlerde 3 önermenin altındaki ölçekler genel olarak tercih edilmediği için rekreatif faaliyetler adı altında bu boyutlar birleştirilmiştir. Anket formunun üçüncü bölümünde ise turistik bölgenin kaynakları ve imajı, turistik bölgedeki hizmetler ve fiyatlar, arayış ve keşfetme isteği, rekreatif faaliyetler boyutlarının AHS yöntemi ile önceliklerinin belirlenmesi amacıyla ikili karşılaştırma tablosu yer almaktadır. Yapılan çalışmada 4 boyut 23 ifade için 5'li likert ölçek kullanılmıştır. Bu bağlamda; (1) Kesinlikle katılmıyorum, (2) katılmıyorum, (3) kararsızım, (4) katılıyorum ve (5) kesinlikle katılıyorum anlamlarını taşımaktadır. Anket çalışması Ocak- Mart 2019 tarihleri arasında çevrimiçi ve mail yoluyla gerçekleştirilmiştir. 371 anket dönüş yapmış, hatalı veya eksik olan ve katılımcılar tarafından doldurulan ikili karşılaştırmalarda tutarlılık oranları hesaplanarak tutarlılık oranı %10'dan büyük olan anketler verilerin doğru analiz edilmesi açısından çıkartılarak 211 anket SPSS 24.0 programı ve AHS yardımı ile analizleri gerçekleştirilmiştir.

Bulgular

Ölçeklerin güvenilirliğine yönelik en yaygın olarak kullanılan ölçüt Cronbach Alpha iç tutarlılık değeridir. İç tutarlılık değeri yöntemi ölçekteki ifadelerin homojenliği ile ilgilidir (Işık ve Tırak, 2016: 322). Güvenilirlik bir testin veya ölçeğin ölçmek istediği şeyi tutarlı ve istikrarlı bir biçimde ölçme derecesini ifade etmektedir. Güvenilir olmayan bir ölçekle elde edilen veriler faydası yoktur (Çokluk vd. 2010: 122).

Tablo 2. Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Turistik Ürün Tercihi	Önerme Sayısı	Cronbach's Alpha Değeri
Turistik ürün kaynakları ve imajı	7	0,848
Turistik ürün hizmetler ve fiyatlar	7	0,928
Arayış ve keşfetme isteği	5	0,742
Rekreatif faaliyetler	4	0,846
Toplam	23	0,784

Yapılan çalışmada anket formunda yer alan 23 ifadeye ve alt boyutlarına güvenilirlik testi uygulanmıştır. Cronbach Alpha değeri hesaplanırken %5 hata payı ile ölçeğin güvenilirliği %78 olarak hesaplanmıştır.

Kalaycı (2014)'ya göre Cronbach Alpha değeri 0.80 ile 1.00 arasında ise ölçek yüksek güvenilirliktedir. 0,60 ile 0,80 arasında ise oldukça güvenilir olduğunu belirtmiştir. Güvenilirlik testi sonucu, araştırmanın analizlerinin yapılması ve araştırılması hususunda güvenilirlik sorununun olmadığı tespit edilmiştir.

Yapılan anket çalışması neticesinde değerlendirmeye alınan 211 adet anketin demografik özelliklerini belirlemeye yönelik soruların cevapları tabloda yer almaktadır.

Tablo 3. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Cinsiyet	f	%
Erkek	114	54
Kadın	97	46
Medeni Durum	f	%
Evli	147	69,7
Bekâr	64	30,3
Yaş Aralığı	f	%
...-25	112	53,1
26-35	66	31,3
36-45	13	6,2
46-55	12	5,7
56+...	8	3,8
Aylık Gelir Düzeyi	f	%
1500 TL ve daha az	70	33,2
1501 TL-3000 TL	39	18,5
3001 TL-5000 TL	48	22,7
5001 TL-7500 TL	33	15,6
7500 TL ve Üzeri	21	10
Eğitim Durumu	f	%
İlköğretim	12	5,7
Lise	83	39,3
Önlisans/Lisans	99	46,9
Lisansüstü	17	8,1

Araştırmaya katılanların genel özelliklerinin yer aldığı Tablo incelendiğinde, 211 katılımcının 114'ü erkek, 97'si kadındır. 211 katılımcının medeni durumu sorusunda 147'si evli, 64'ü bekâr yanıtını vermişlerdir.

Araştırmaya katılan 211 katılımcının yaş aralıkları incelendiğinde katılımcıların 112'si 25 ve 25 yaşından küçük olduğunu, 66'sı 26-35 yaş aralığında, 13'ü 36-45 yaş aralığında, 12'si 46-55 yaş aralığında olduğu ve 8'i 56 ve üzeri yaş grubunda olduklarını belirtmişlerdir.

Araştırmaya katılan 211 katılımcının gelir durumları incelendiğinde 211 katılımcının 70'i 1500 TL ve daha az gelir düzeyine, 39'u 1501 TL-3000 TL arasında gelir düzeyine, 48'i 3001 TL-5000 TL arasında gelir düzeyine, 33'ü 5001 TL-7500 TL arasında gelir düzeyine ve 21'i 7501 TL ve üzeri gelir düzeyine sahip olduklarını belirtmişlerdir.

Araştırmaya katılan 211 katılımcının eğitim durumları incelendiğinde katılımcıların 12'si İlköğretim düzeyinde, 83'ü Lise düzeyinde, 99'u Önlisans/Lisans düzeyinde, 17'si Lisansüstü düzeyinde eğitim aldıklarını belirtmişlerdir.

Faktör Analizi

Arıca (2018) çalışmasında kullandığı ölçekte eğlence 2 önerme, sağlık ve spor 2 önerme olarak ele alınmış fakat sosyal bilimlerde 3 önermenin altındaki ölçekler genel olarak tercih edilmediği için rekreatif faaliyetler adı altında bu boyutlar birleştirildiği için anket verilerinin geçerliliği test edilmiştir. Bir araştırmada bir ölçeğin geçerliğini test etmek için faktör analizi tekniğinden yararlanılabilmektedir (Şencan, 2005: 773). Faktör analizi yapabilmek için verilerin öncelikle Kaiser Meyer Olkin (KMO) ve Bartlett's testleri uygulanmıştır. Bartlett's testi küresellik testi olarak bilinse de, bu test maddelerin/ değişkenlerin tutarlılığını ifade etmektedir (Pett vd., 2003: 77).

KMO testi ise verilerin faktör analitik modeliyle modellenip modellenemeyeceğine ilişkin ölçütü ifade etmektedir. KMO değeri genellikle araştırmacılar tarafından alt sınır olarak kabul edilen değer 0,50'dir. KMO değeri bu değer altına düştüğünde ise veri faktörlenemez (Field, 2000).

Tablo 4. Ölçeğin Kaiser Meyer Olkin (KMO) ve Bartlett's Değerleri

	KMO	Bartlett's	p
Turistik Ürün Tercihi	0,786	0,000	<,001

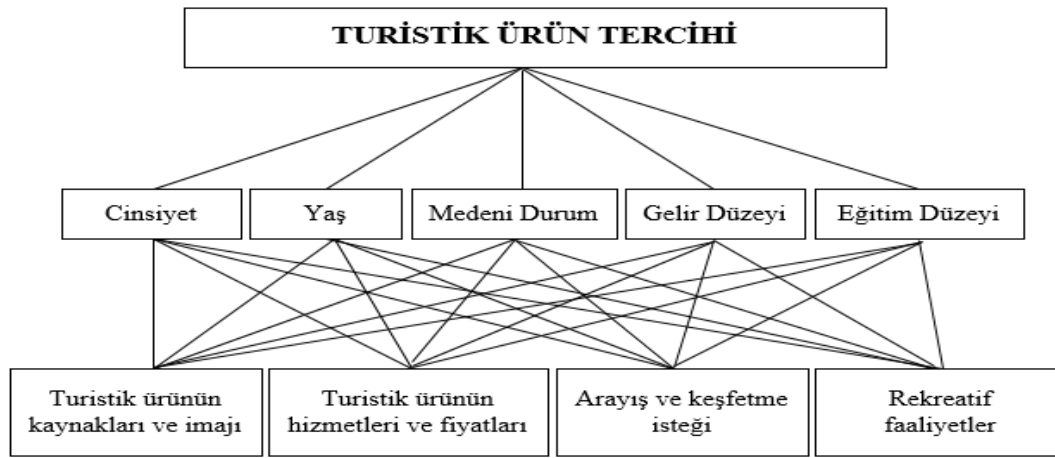
Verilere uygulanan testler sonucunda KMO değeri 0,786 olarak hesaplanmış ve ölçeğin Bartlett's testi değerleri 0,000 olarak hesaplanmıştır. KMO değeri 0,5'ten büyük olduğu ve Bartlett's değeri 0,001'den küçük olduğu için değişkenler arasında yüksek korelasyonlar mevcut olduğu için verilerin faktör analizi yapılmasına uygun olduğu kabul edilmiştir.

Tablo 5. Asal Bileşen Faktör Analizi Sonuçları

	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Faktör 4
TÜHF1	,870			
TÜHF7	,869			
TÜHF4	,857			
TÜHF2	,839			
TÜHF3	,817			
TÜHF6	,783			
TÜHF5	,782			
TÜKİ4		,754		
TÜKİ2		,745		
TÜKİ5		,725		
TÜKİ1		,722		
TÜKİ6		,699		
TÜKİ3		,689		
TÜKİ7		,685		
RF1			,920	
RF4			,912	
RF2			,888	
RF3			,515	
AKİ2				,757
AKİ4				,750
AKİ3				,692
AKİ1				,649
AKİ5				,636
<i>Özdeğer</i>	5,322	3,929	2,751	2,082
<i>Açıklanan Varyans (%)</i>	23,140	17,081	11,961	9,054

SPSS 24.0 analiz programı ile yapılan faktör analizi sonucunda 23 önerme 4 faktör altında toplanmıştır. 7 önermeden oluşan turistik ürün hizmetler ve fiyatlar bileşeni bu ölçekte ölçülmeye çalışılan özelliğin %23,140'ını açıklamakta, 2. bileşen olan 7 önermeden oluşan turistik ürün kaynakları ve imajı bileşeni bu ölçekte ölçülmeye çalışılan özelliğin %17,081'ini açıklamakta ve 3. bileşen olan 4 önermeden oluşan rekreatif faaliyetler bileşeni bu ölçekte ölçülmeye çalışılan özelliğin %11,961'ini açıklamakta, 4. bileşen olan 5 önermeden oluşan arayış ve keşfetme isteği bileşeni bu ölçekte ölçülmeye çalışılan özelliğin %9,054'ünü açıklamaktadır. Toplamda bu ölçek ölçülmeye çalışılan turistik ürün tercihi özelliğinin %61,237'sini açıklamaktadır.

Şekil 1. Demografik Özelliklere Göre Turistik Ürün Belirleme Karar Hiyerarşisi

Tablo 6. Katılımcıların Değişkenlere Göre Turistik Ürün Tercihi Boyutları Ortalamaları

Değişken		n	TÜKİ	TÜHF	AKİ	RF	Toplam
			Ort.	Ort.	Ort.	Ort.	Ort.
Cinsiyet	Erkek	114	4,10	3,43	3,79	3,33	3,70
	Kadın	97	4,58	3,53	4,19	3,92	4,06
Yaş	...-25	112	4,41	3,45	3,96	3,69	3,89
	26-35	66	4,27	3,52	3,98	3,53	3,85
	36-45	13	4,35	3,25	4,23	3,46	3,83
	46-55	12	4,16	3,34	4,00	3,52	3,76
	56+...	8	3,76	4,10	3,77	3,37	3,80
Medeni Durum	Evli	147	4,44	3,38	3,99	3,56	3,87
	Bekâr	64	4,06	3,69	3,95	3,70	3,86
Gelir Düzeyi	-1500	70	4,10	3,55	4,08	3,40	3,80
	1501-3000	39	4,48	3,41	4,13	3,71	3,94
	3001-5000	48	4,48	3,29	4,03	3,75	3,89
	5001-7500	33	4,38	3,60	3,67	3,65	3,86
	7500-.....	21	4,33	3,61	3,67	3,66	3,85
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	12	4,61	4,46	4,33	4,60	4,50
	Lise	83	4,18	3,74	4,01	3,65	3,92
	Önlisans/Lisans	99	4,37	3,14	3,92	3,36	3,72
	Lisansüstü	17	4,52	3,42	3,90	4,07	3,97

Tablo 7. Demografik Değişkenlere Göre Turistik Ürün Tercih Boyutlarının Ağırlık Değerleri

Değişken		n	Kriterler ve Ağırlıkları			
			TÜKİ	TÜHF	AKİ	RF
Cinsiyet	Erkek	114	0,32	0,34	0,16	0,15
	Kadın	97	0,29	0,39	0,15	0,13
Yaş	...-25	112	0,31	0,37	0,15	0,14
	26-35	66	0,31	0,36	0,15	0,14
	36-45	13	0,32	0,33	0,16	0,16
	46-55	12	0,30	0,36	0,15	0,14
	56+...	8	0,31	0,35	0,16	0,14
Medeni Durum	Evli	147	0,30	0,37	0,15	0,14
	Bekâr	64	0,32	0,36	0,15	0,14
Gelir Düzeyi	-1500	70	0,32	0,34	0,15	0,15
	1501-3000	39	0,29	0,38	0,15	0,14
	3001-5000	48	0,29	0,38	0,15	0,14
	5001-7500	33	0,31	0,36	0,15	0,14
	7500-.....	21	0,32	0,38	0,14	0,13
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	12	0,25	0,46	0,14	0,11
	Lise	83	0,31	0,36	0,15	0,14
	Önlisans/Lisans	99	0,31	0,36	0,15	0,14
	Lisansüstü	17	0,31	0,34	0,17	0,15

Araştırmaya 211 katılımcının cinsiyet, yaş, medeni durum, gelir düzeyi ve eğitim düzeyi değişkenlerine göre turistik ürün tercihi boyutları önem dereceleri farklılık göstermektedir. Erkek katılımcıların turistik ürün kaynakları ve imajı, arayış ve keşfetme isteği, rekreatif faaliyetler öncelik değerleri kadın katılımcılara göre daha yüksek iken, turistik ürün hizmetleri ve fiyatları ile ilgili öncelik değerleri erkek katılımcılara göre daha yüksektir.

Yaş değişkenine göre turistik ürün kaynakları ve imajı öncelik değeri en yüksek 36-45 yaş gurubundaki katılımcılar oluşturmakta iken, turistik ürün hizmetleri ve fiyatları öncelik değeri en yüksek olan 25 ve altındaki yaş gurubu; arayış ve keşfetme isteği, rekreatif faaliyetler ile ilgili öncelik değeri en yüksek olan 36-45 yaş gurubundaki katılımcılar oluşturmaktadır.

Katılımcıların medeni durumlarına göre turistik ürün kaynakları ve imajı öncelik değeri bekâr katılımcılar evli katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmekteyken, turistik ürün hizmetleri ve fiyatları ile ilgili evli katılımcıların öncelik değeri daha yüksektir. Katılımcıların arayış ve keşfetme isteği, rekreatif faaliyetleri öncelik değerleri medeni durumlarına göre farklılık göstermemektedir.

Katılımcıların gelir düzeylerine göre turistik ürün kaynakları ve imajı öncelik değeri en yüksek 1500 TL ve altı, 7500 TL ve üzeri gelir düzeyine sahip katılımcılar oluştururken, turistik ürün hizmetleri ve fiyatları öncelik değeri en yüksek olan 1501 TL -3000 TL ve 3001 TL -5000 TL gelir düzeyine sahip katılımcılar oluşturmaktadır.

Katılımcıların eğitim düzeylerine göre turistik ürün kaynakları ve imajı öncelik değeri ilköğretim mezunu olan katılımcılar diğer gruplara göre öncelikleri değeri daha düşük iken, turistik ürün hizmetleri ve fiyatları öncelik değeri daha yüksektir. Katılımcıların arayış ve keşfetme isteği, rekreatif faaliyetleri ile ilgili Lisansüstü eğitim düzeyinde olan katılımcıların diğer gruplara göre öncelik değerleri daha yüksek olduğu görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırmanın amacı, sosyal medya kullanıcılarının turistik ürün tercihi algılamalarının demografik değişkenlere göre önceliklerinin belirlenerek, karşılaştırılmasıdır. Bu amaç

doğrultusunda araştırmanın amacına uygun olarak AHS yöntemi kullanılarak turistik ürün tercihi değişkenleri boyutları olan turistik ürün kaynakları ve imajı, turistik ürün hizmetleri ve fiyatları, arayış ve keşfetme isteği, rekreatif faaliyetler boyutları katılımcıların demografik değişkenlerine göre öncelik değerleri hesaplanarak karşılaştırılmıştır.

Araştırmada sonuç olarak cinsiyet, yaş, medeni durum, gelir düzeyi ve eğitim düzeyi değişkenlerine göre turistik ürün tercihi boyutları önem dereceleri farklılık göstermektedir. Erkek katılımcılar, kadın katılımcılara göre turistik ürün kaynakları ve imajı, arayış ve keşfetme isteği, rekreatif faaliyetler öncelik değerleri daha yüksek iken, kadın katılımcıların turistik ürün hizmetleri ve fiyatlarına erkek katılımcılara göre daha öncelik değeri daha yüksektir. 25 ve altındaki yaş gurubundaki katılımcıların turistik ürün hizmetleri ve fiyatları öncelik değeri diğer yaş gruplarına göre daha yüksektir. Bekâr katılımcılar evli katılımcılara göre turistik ürün kaynakları ve imajı öncelik değeri daha yüksek iken, turistik ürün hizmetleri ve fiyatları ile ilgili öncelik değerleri daha düşüktür. Başka bir ifadeyle evli katılımcılar turistik ürün ile ilgili hizmetleri ve fiyatları daha çok önemsemektedir. Katılımcıların eğitim düzeylerine göre turistik ürün kaynakları ve imajı öncelik değeri ilköğretim mezunu olan katılımcılar diğer gruplara göre öncelikleri değeri daha düşük iken, turistik ürün hizmetleri ve fiyatları öncelik değeri daha yüksektir.

Analizler yapılırken demografik değişkenlere göre öncelik değerleri ile hesaplanacağı zaman toplamı ve boyutların ortalama değerlerinde değişiklik meydana getireceği için katılımcıların daha net, daha ayrıntılı bilgi elde etmesini sağlamaktadır. Katılımcılar tarafından ölçeğin boyutların önceliklerinin belirlenmesi için hazırlanan ikili karşılaştırma matrislerinin nasıl doldurulacağı noktasında net ve anlaşılır bir açıklama yapılması gerekmektedir. Bu durumun en önemli nedeni ise her karşılaştırma matrisinin tutarlılık oranları hesaplandığından ve tutarlı olmayanların analizlere dâhil edilmediğinden dolayı bir taraftan en doğru veriye ulaşılmasını sağlarken diğer taraftan analize dâhil edilmeyen anket sayısını artırmaktadır. Bundan sonraki yapılacak olan çalışmalara öneriler ise; yapılan bu araştırmada öncelikleri belirlenen ölçek boyutları, katılımcıların boyut önermelerine vermiş oldukları cevaplar ile ağırlıklandırılarak toplam algıya etkisi ölçümlenerek karşılaştırmalar yapılabileceği ve bunun dışında turizm alanında yapılacak olan çalışmaların da hazırlanan ölçeklerine de ölçek boyutları arasında ikili karşılaştırma matrisleri uygulanarak katılımcıların görüşleri daha ayrıntılı bir şekilde analizler gerçekleştirilebileceği ön görülmektedir.

Kaynakça

Reşat, A. (2018). Turistik Bölge Seçimini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi: Batman İlinde Yaşayan Gençler Üzerine Bir Araştırma, SADAB II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 21-23 Ekim 2018, Antalya, ss.609-624.

Belton, V. ve Gear, T. (1982). On a Shortcoming of Saaty' s Method of Analytic Hierarchies. *Omega*, 11(3): 226-230

<https://wearesocial.com/blog/2019/01/digital-2019-global-internet-use-accelerates>, Erişim Tarihi: 23. 03. 2019.

Jeong, E. ve Jang, S. S. (2011). Restaurant experiences triggering positive electronic word-of-mouth (eWOM) motivations. *International Journal of Hospitality Management*, 30(2), 356-366.

Karabıçak Ç, Boyacı Aİ, Akay MK, Özcan B. (2016). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ve Karayolu Şantiye Yeri Seçimine İlişkin Bir Uygulama, Kastamonu, 2016.

Litvin, S. W., Goldsmith, R. E. ve Pan, B. (2008). Electronic word-of-mouth in hospitality and tourism management. *Tourism Management*, 29(3), 458-468.

- Saaty, T. (1972). An Eigenvalue Allocation Model for Prioritization and Planning Energy Management and Policy Center. University of Pennsylvania.
- Saaty, T. (1990). How to make A Decision: The Analytic Hierarchy Process. European Journal of Operational Research, 48(1): 9-26.
- Saaty, T. L. (1980). The Analytic Hierarchy Process. Pittsburg: RWS Publications
- Turgut, Emre Çağlar. (2015). Tedarik Zinciri Yönetiminde AHP ve Bulanık AHP Yöntemi Kullanılarak Tedarikçilerin Performansının Ölçülmesi, Yeni Yöntem Önerileri ve Uygulamaları, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Üretim Yönetimi ve Endüstri İşletmeciliği Programı Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Uzun S, Kazan H. (2016). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinden AHP TOPSIS ve PROMETHEE Karşılaştırılması: Gemi İnşada Ana Makine Seçimi Uygulaması, İstanbul.
- Yıldırım, B. H, Yeşilyurt C. (2014). Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi Yaklaşımı ile Proje Değerlendirme Kriterlerinin Önceliklendirilmesi: Kalkınma Ajansı Örneği, İstanbul, 2014. 58.
- Zhang, Z., Ye, Q., Law, R. ve Li, Y. (2010). The impact of e-word-of-mouth on the online popularity of restaurants: A comparison of consumer reviews and editor reviews. *International Journal of Hospitality Management*, 29(4), 694-700.
- Işık, Z. ve Tırak, L. (2016). İş Tatmini İle İş-Aile Çatışması İlişkisi: Palandöken-Sarıkamış Örneği, *VIII. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi*: 317-328, 28 Nisan – 01 Mayıs 2016, Avanos, Nevşehir
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. ve Büyüköztürk, Ş. (2010). Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik, Spss ve Lisrel Uygulamaları. Ankara: Pegem Akademi.
- Kalaycı, Ş. (2014). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Şencan, H. (2005). *Güvenilirlik ve geçerlilik*. Hüner Şencan.
- Pett, M. A., Lackey, N. R. ve Sullivan, J. J. (2003). *Making Sense Of Factor Analysis*. Sage Page.
- Field, A. (2000). *Discovering Statistics Using SPSS For Windows*. London, Thousand Oks, New Delhi: Sage Publications.

THE IMPACT OF PSYCHOLOGICAL PROBLEMS EXPERIENCED IN INTERNSHIP BY TOURISM STUDENTS ON THEIR ORGANIZATIONAL SILENCE

Yasin KELEŞ¹, Şerif Ahmet DEMİRDAĞ²

Abstract

Tourism is a multi-facet dynamic sector with its impact on economic development and employment. In many parts of the world, tourism education is given at different levels, particularly in secondary education and higher education institutions. In most of these institutions established to train qualified personnel for the sector, there is a compulsory internship for students to get to know the sector better and gain experience. In these compulsory internship applications, students may sometimes face certain problems and cannot express these problems; and they complete their internships with negative feelings towards the sector. The aim of the study is to determine the effects of the psychological problems experienced in the internship of the undergraduate students who have received tourism education on their organizational silence. The data collected from 233 undergraduate tourism students in two different universities by using survey technique. The findings show that the psychological problems experienced by the students in their internships have a significant effect on their organizational silence.

Keywords: Tourism education, internship, Psychological problems, Organizational silence.

TURİZM ÖĞRENCİLERİNİN STAJDA YAŞADIKLARI PSİKOLOJİK SORUNLARIN ÖRGÜTSEL SESSİZLİKLERİNE ETKİSİ

Özet

Turizm, ülkelerin ekonomik kalkınmasına ve istihdama etkisi ile çok yönlü dinamik bir sektördür. Öyle ki, dünyanın pek çok yerinde turizmin alt bölümleri ile ilgili ortaöğretim ve yükseköğretim kurumları başta olmak üzere farklı düzeylerde turizm eğitimi verilmektedir. Sektör için nitelikli personel yetiştirmek üzere kurulan bu kurumların çoğunda, öğrencilerin sektörü daha yakından tanması ve tecrübe edinmeleri için zorunlu staj bulunmaktadır. Söz konusu zorunlu staj uygulamalarında öğrenciler bazen birtakım sorunlarla karşı karşıya kalabilmekte ve bu sorunlarını çoğu zaman dile getirememekte; sektöre yönelik olumsuz duygularla stajlarını tamamlamaktadırlar. Bu araştırmanın amacı turizm eğitimi alan lisans

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, yasin.keles@omu.edu.tr

² Öğr. Gör. Dr., Giresun Üniversitesi, serif.demirdag@giresun.edu.tr (Yazışma yapılacak yazar)

öğrencilerinin stajlarında yaşadıkları psikolojik sorunların örgütsel sessizlikleri üzerindeki etkisini belirleyebilmektir. Bu amaçla iki üniversitede öğrenim gören ve staj yapmış olan 233 lisans öğrencisine anket uygulanmıştır. Elde edilen bulgular, öğrencilerin stajlarında yaşadıkları psikolojik sorunların örgütsel sessizlikleri üzerinde önemli bir etki oluşturduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Turizm eğitimi, Staj, Psikolojik sorunlar, Örgütsel sessizlik

1 Giriş

Herhangi bir alanda verilen eğitim, o alanla ilgili nitelikli personel yetiştirmenin yanı sıra insanların genel ve beşerî yeteneklerini geliştirme, bilgi düzeyini artırma ve böylelikle topluma faydalı kişiler yetiştirme amacı taşımaktadır. Turizm eğitimi verilen kurumlarda, teknik bilgi ve beceriye sahip kalifiye işgücü yetiştirmenin (Aymankuy & Aymankuy, 2013: 3) yanında, farklı bakış açısı ve farklı kültürlere sahip olan insanların bir araya gelmesiyle iletişimi kuvvetli, olaylara geniş açıdan bakabilen ve yönetsel becerilere sahip olan sosyal ve beşerî yönden güçlü bireyler yetiştirilmesi hedeflenmektedir (Pelit vd., 2016: 269). Bu hedefe ulaşmak için gerek okullarda verilen eğitim gerekse staj süresi boyunca elde edilen deneyim oldukça önemlidir. Ancak çoğu turizm öğrencisi için ilk deneyim niteliğinde olan zorunlu staj uygulamalarında, öğrenciler birtakım sorunlarla karşılaşabilmektedir. Bu sorunlar öğrencilerde önemli travmalar oluşturmakta hatta sektörde kalma isteklerini dahi zedeleyecek (Beggs vd., 2008; Demirdağ vd., 2016; Duman vd., 2006; Jiang ve Tribe, 2009; Keleş, 2018; Kuşluyan ve Kuşluyan, 2000; Pelit vd., 2016) duruma getirmektedir.

Turizm öğrencilerinin stajlarda yaşadıkları sorunlar çalışma koşullarına ilişkin fiziksel sorunların yanı sıra kişisel ve psikolojik yönlü olabilmektedir. Çalışma koşullarına yönelik fiziksel sorunlar; genel olarak uzun çalışma saatleri ile ücret ve terfi olanaklarındaki yetersizlikler (Kuşluyan ve Kuşluyan, 2000; Maxwell vd., 2010) olarak değerlendirilebilir. Kişisel sorunlar, özel hayat ile çalışma yaşamının uyumsuzluğu (Jiang ve Tribe, 2009) ve işyeri kaynaklı kötü ilişkiler olarak genellenebilir. Psikolojik sorunlar ise yönetici ve çalışma arkadaşları ile etkileşim sonucunda oluşan ve çalışma ortamına ilişkin bakış açısını şekillendiren sorunlar olarak değerlendirilebilir. Örneğin; düşük statü nedeniyle ciddiye alınmama, geçiştirilme ve hatta aşağılanma hissi kaynaklı yaşanan sorunlar, staj yapan öğrencilerde çalışma ortamına yönelik oluşan psikolojik sorunlardan bazılarıdır. Öğrenciler karşılaştığı bu sorunlar karşısında farklı nedenlere (başarılı olma, göze batmama, iyi ilişkiler kurma vb.) bağlı olarak bazen sessiz kalmayı tercih etmektedir. Özellikle turizm sektörüne ilişkin ilk izlemin edinildiği staj dönemlerinde yaşanan sorunlar dolayısıyla ortaya çıkan sessizlik, turizm sektöründe nitelikli eğitim almış gençlerin çalışmasına yönelik olumsuz tutumlar oluşturacağı muhtemeldir.

Sessizlik, örgüt ve çalışanları olumsuz olarak etkilemekte ve örgütlerde sessizliğin etkileri, genellikle çalışanların fikirlerine katkıda bulunmama, sorunları görmezden gelmek, olumsuz geribildirimden kaçınmak, bilgilerin filtrelenmesi ve sorunlar karşısında tepkisizlik olarak ortaya çıkmaktadır (Pelit vd., 2015: 85). En önemli rolü insan faktörünün oynadığı bir hizmet sektörü olan turizm sektöründe örgütlerin sessizleşmesi; kalitesiz hizmet sunumu, yeniliklere kapalı olmak ve sürekli artan rekabet ortamında dezavantajlı duruma gelmek anlamını taşımaktadır. Gelecek turizm sektörünün potansiyel yöneticileri, işgörenleri ve temsilcileri niteliğindeki turizm öğrencileri için de durum aynıdır. Bu noktadan hareketle, araştırmada turizm eğitimi alan öğrencilerin stajlarında karşılaştıkları psikolojik sorunların örgütsel sessizlikleri üzerindeki etkisi incelenmiştir.

2 Örgütsel Sessizlik ve Turizm Sektöründeki Mevcut Durum

Çalışanlar genellikle işleri, işlerin işleyişi ve örgütleriyle ilgili daha yapıcı düşünce, bilgi ve fikirlere sahiptirler. Bazen bu çalışanlar sahip oldukları düşünce, bilgi ve fikirlerini doğrudan ifade edebilirken, bazı zamanlarda ise sessizliğe bürünürler ve sahip oldukları düşünce, bilgi ve fikirlerini ifade etmekten kaçınırlar (Van Dyne vd., 2013: 1359). Oysa, çevresel zorluklara cevap verebilen, kendisine güvenen, örgüt inançlarına ayak uydurabilen, sahip olduğu bilgi ve tecrübeyi açıkça paylaşabilen örgüt üyeleri, örgütlerin hayatta kalabilmeleri açısından oldukça önemli bir rol oynamaktadır (Vakola & Bouradas, 2005: 441). Çalışanlar, kurum ve kuruluşların başarısı için kritik olan önemli değişim, yaratıcılık, öğrenme ve yenilik kaynakları olarak görülmektedir. Ancak, birçok çalışan, kurum ve kuruluşlarındaki konularla ilgili görüş ve endişelerini dile getirmemeyi de tercih edebilmektedir (Huang vd., 2005: 459). Bu noktada, örgütsel sessizlik olarak nitelendirilen örgütsel bir sorun kendisini göstermeye başlamaktadır.

Modern örgütlerde yaygın olarak görülen ve örgüt yönetimi için kritik bir konu haline gelmiş olan örgütsel sessizlik, örgütsel performansı ve verimliliği bozabilecek veya iyileştirebilecek örgüt üyelerinin davranışsal bir seçimidir (Bagheri vd., 2012: 48; Wang & Hsieh, 2013: 784). Örgütsel sessizlik ile örgütsel karar verme arasında doğrudan bir ilişki olmasına rağmen, örgütsel sessizlik örgütün gelişimini olumsuz yönde etkiler, çünkü örgütsel sessizlik örgütün hataları inceleyemediği ve düzeltemediği olumsuz geri bildirimlerin önünü keser. Genel olarak örgütsel sessizlik, “çalışanların olumsuz geri bildirim almaları konusunda endişeli olmaları” ve “yöneticiler tarafından sunulan üstü kapalı fikirler” sonucunda ortaya çıkmaktadır (Miller, 1972; Panahi vd., 2012: 736). Örgütsel sessizlik, her ne kadar örgüt üyelerinin fikir ve bilgilerini kasıtlı olarak ifade etmemesi anlamında kullanılsa da örgüt üyelerinin sessizlik motivasyonları dikkate alındığında, farklı faktörlere bağlı olarak doğasının farklı olduğu söylenebilir (Ahangar vd., 2015: 297). Örgütsel sessizliğe neden olan faktörler yönetsel, örgütsel ve kişisel olmak üzere genel olarak üç grupta incelenmektedir. Yöneticilerin olumsuz geribildirimleri, yöneticilerin çalışanlara olan inancı, yöneticilerin sorunlarla başa çıkamaması, çalışanların yöneticilerine güvenmemesi gibi faktörler *yönetsel faktörler*; karar verme prosedürleri, adil olmayan ücretler, örgütsel verimsizlik ve zayıf örgüt performansı gibi faktörler *örgütsel faktörler*; işini kaybetme korkusuyla sessiz kalmayı tercih etme, çalışanların alçakgönüllü olması, başkalarına saygı duyması, sağduyulu olması, edepli olması, başkasının imajını zedelemekten kaçınması, olumsuz etiketlenmiş ya da sürekli izleniyor olması, zarar görmüş ilişkiler, misilleme ya da ceza alma korkusu, diğerleri üzerinde olumsuz etki bırakma endişesi gibi faktörler ise *bireysel faktörler* olarak sınıflandırılmaktadır (Shojaie vd., 2011: 1732-1733).

Önemli bir örgütsel konu olan örgütsel sessizlik konusunda, turizm alanında yapılmış pek çok çalışmaya rastlamak mümkündür. Örneğin, Erol ve Köroğlu (2013) tarafından gerçekleştirilen çalışmada dönüşümcü liderlik ile örgütsel sessizlik arasında negatif yönlü, etkileşimli ve tam serbesti tanıyan liderlik ile örgütsel sessizlik arasında ise pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Akgündüz (2014)'ün yaptığı çalışmada, yöneticiye duyulan güven boyutunun örgütsel sessizlik üzerinde daha fazla etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kılıçlar ve Harbalıoğlu (2014)'nin araştırmasında, örgütsel vatandaşlık ve örgütsel sessizlik arasında negatif yönlü ve zayıf bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Salha vd. (2016), çalışanların örgütsel sessizliğinin örgütsel bağlılıklarını negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Yirik vd. (2016)'nin çalışmasında algılanan örgütsel adalet arttıkça, örgütsel sessizliğin azaldığı yönünde sonuçlara ulaşılmıştır. Benli ve Cerev (2017), tükenmişliğin duygusal tükenmişlik boyutu ile örgütsel sessizlik arasında pozitif yönlü ilişki tespit etmiştir. Örucü ve Kambur (2017), örgütsel güven ve örgütsel sessizlik arasında negatif yönlü anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Güçer vd. (2018)'nin çalışmasında ise kadın

işgörenlerin karşılaştığı sorunların örgütsel sessizlikleri üzerinde çok kuvvetli ve pozitif yönlü ilişki olduğu saptanmıştır.

Araştırma sonuçlarından da anlaşılacağı üzere örgütsel sessizliğin olumsuz örgütsel faktörlerden etkilendiğini; olumsuz örgütsel sonuçları ise tetiklediğini belirtmek gerekir. Buna göre turizm öğrencilerinin stajlarda yaşadığı psikolojik sorunların da örgütsel sessizliği arttırması muhtemeldir. Bu doğrultuda araştırmanın temel hipotezi şu şekilde geliştirilmiştir.

H₁: Lisans düzeyinde turizm eğitimi alan öğrencilerin stajda karşılaştığı psikolojik sorunların örgütsel sessizlikleri üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkisi vardır.

3 Araştırmanın Yöntemi

Nicel yöntem benimsenen bu araştırmanın evrenini Giresun ve Ondokuz Mayıs Üniversitelerinde öğrenim gören ve staj yapmış öğrenciler oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplamak amacıyla anket tekniğinden yararlanılmıştır. Öğrenci işlerinden alınan bilgilere göre Giresun Üniversitesi'nde 262, Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde ise 126 öğrenci olmak üzere toplam 388 öğrenci staj yapmıştır. Buna göre ilgili üniversitelerde staj yapan 388 öğrenci için dağıtılan anketlerden 137'si Giresun, 108'i de Ondokuz Mayıs Üniversitesi olmak üzere 241 tanesi geri dönmüş ve 233'ü geçerli sayılmıştır.

Uygulanan anket üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların bazı bireysel özelliklerini belirlemeye yönelik 5 ifade (cinsiyet, staj süresi, staj yapılan işletme, maaş durumu ve görevi) yer almaktadır. İkinci bölümde öğrencilerin stajda karşılaştığı sorunları belirlemeye yönelik Doğan (2012), Pelit vd. (2016) ve Güçer vd. (2018) tarafından kullanılmış olan 3 faktörden (psikolojik, fiziksel ve kişisel) oluşan ölçeğin 9 ifadeden oluşan psikolojik sorunlar boyutu kullanılmıştır. Anketin üçüncü bölümünde katılımcıların örgütsel sessizlik düzeyini belirlemek amacıyla Erenler (2010) ve Pekerşen vd. (2016) tarafından kullanılmış olan 12 ifadeden oluşan ölçekten yararlanılmıştır. Anketin ikinci ve üçüncü bölümlerinde yer alan ifadeler 5'li Likert tipi derecelendirmeye göre tasarlanmıştır.

Öğrencilerin stajda karşılaştığı psikolojik sorunları belirlemeye yönelik ifadelerin yer aldığı tek boyutlu ölçeğin katsayısı $\alpha=0,857$, örgütsel sessizlik ölçeğinin ise $\alpha=0,919$ olarak hesaplanmıştır. Ölçeklere ilişkin veriler yüzde, frekans, ortalama ve standart sapma değerleri ile betimlenmiş olup değişkenler arası ilişkiler korelasyon analizi ile sunulmuş, hipotez testi ise basit doğrusal regresyon analizi ile test edilmiştir.

4 Bulgular

Araştırma kapsamında incelenen 233 turizm lisans öğrencisinin bazı bireysel özelliklerini belirlemeye yönelik frekans ve yüzde dağılımları Tablo 1'de ayrıntılı olarak gösterilmektedir.

Tablo 1'de görüldüğü üzere, katılımcıların %45,9'unu kadın, %54,1'ini erkek öğrenciler oluşturmaktadır. Öğrencilerin tamamlanan staj süreleri dikkate alındığında, öğrencilerin %53,6'sı 30-59 gün arası staj yapmıştır. Öğrencilerin %30,0'u 60-90 gün arası stajlarını tamamlamışken; %16,3'ü ise 90 günden fazla staj yapmıştır. Öğrencilerin staj yaptıkları işletme türü göz önüne alındığında, katılımcıların büyük bir çoğunluğunun (%54,9) beş yıldızlı otellerde staj yapmış oldukları görülmektedir. Öğrencilerin staj döneminde aldıkları ücret incelendiğinde, 2018 yılında işletmelere sağlanan stajyer desteği ile stajyer öğrencilerin %48,9'u 2018 yılında stajyer ücreti olarak belirlenen en az 435,27 TL almıştır. Stajyerlerin %13,7'si maaş almadan, %8,2'si stajyer maaşından daha düşük ve %29,2'si ise daha yüksek

ücret almıştır. Öğrencilerin %52,4'ü servis ve bar hizmetleri, %8,2'si kat hizmetleri, %16,3'ü önbüro, %12,9'u acente görevlisi ve %10,3'ü ise diğer departmanlarda stajlarını tamamlamıştır.

Tablo 1. Katılımcıların Bireysel Özelliklerine İlişkin Bulgular

Değişkenler	Gruplar	f	%	Değişkenler	Gruplar	f	%
Cinsiyet	Kadın	107	45,9	Maaş Durumu (Stajyer maaşı)	Stajyer maaşı aldı	114	48,9
	Erkek	126	54,1		Maaş almadı	32	13,7
Staj Süresi (Tamamlanan)	30-59 gün arası	125	53,6		Daha düşük aldı	19	8,2
	60-90 gün arası	70	30,0		Daha yüksek aldı	68	29,2
	90 günden fazla	38	16,3	Stajda Yaptığı İş (Görevi)	Servis ve Bar Hiz.	122	52,4
Staj Yaptığı İşletme Türü	5 yıldızlı oteller	128	54,9		Kat Hizmetleri	19	8,2
	4 yıldızlı oteller	33	14,2		Önbüro Hizmetleri	38	16,3
	3 yıldızlı oteller	43	18,5		Acente Görevlisi	30	12,9
	Seyahat acenteleri	29	12,4		Diğer	24	10,3

Lisans düzeyinde turizm eğitimi alan öğrencilerin stajları döneminde karşılaştıkları psikolojik sorunlara ilişkin ortalama ve standart sapma değerleri ile değişkenler arasındaki ilişkileri gösteren korelasyon analizi Tablo 2'de sunulmuştur:

Tablo 2. Öğrencilerin Stajda Karşılaştığı Psikolojik Sorunlar ve Örgütsel Sessizlik Arasındaki İlişkiye Yönelik Korelasyon Matrisi

	\bar{x}	s.s.	1	2
Stajda Yaşanan Psikolojik Sorunlar	1,83	0,77	-	
Örgütsel Sessizlik	1,98	0,87	0,798**	-

** $p < 0,001$

Tablo 2'de de görüldüğü gibi lisans düzeyinde turizm eğitimi alan öğrencilerin staj dönemlerinde gerek karşılaştıkları psikolojik sorunların ($\bar{x}=1,83$) gerekse örgütsel sessizlik düzeylerinin ($\bar{x}=1,98$) aritmetik ortalamaları düşük çıkmıştır. Bu bulgular iki olumsuz değişkenin de düşük olması nedeniyle olumlu olarak değerlendirilebilir. Buna göre öğrencilerin çok fazla psikolojik sorun yaşamadıkları ve yine çok fazla örgütsel sessizlik eğiliminde olmadıkları şeklinde yorumlanabilir. Ancak iki değişken arasındaki ilişki incelendiğinde, korelasyon katsayısı pozitif yönlü ve kuvvetli bir ilişkiye ($r=0,798$, $p < 0,001$) işaret etmektedir. Öğrencilerin staj döneminde karşılaştığı psikolojik sorunlar ile örgütsel sessizlikleri arasındaki ilişkinin ve etkinin yönünü, şiddetini ve derecesini belirlemek ve matematiksel bir modelle açıklamak amacıyla gerçekleştirilen basit doğrusal regresyon analizleri Tablo 3'te sunulmuştur:

Tablo 3. Öğrencilerin Stajda Karşılaştığı Psikolojik Sorunlar ve Örgütsel Sessizlik Düzeyleri Arasındaki İlişki ve Etkiye Yönelik Basit Doğrusal Regresyon Analizi

Bağımsız Değişken	β_j	S(b _j)	t	p	R ²	F/p
Sabit	0,326	-	3,656	0,000*	0,636	F=404,137 p=0,000*
Stajda Yaşanan Psikolojik Sorunlar (PS)	0,903	0,798	20,103	0,000*		

*: p<0,001; Bağımlı Değişken: ÖS (örgütsel sessizlik); Bağımsız Değişken: PS (psikolojik sorunlar); r: Korelasyon Katsayısı, R²: Belirlilik Katsayısı

Tablo 3'teki bulgulara göre, bağımlı değişken (örgütsel sessizlik) ile bağımsız değişken (Stajda yaşanan psikolojik sorunlar) arasındaki ilişkiye ait basit doğrusal regresyon modeli aşağıda verilmiştir:

$$\text{Örgütsel sessizlik} = 0,326 + 0,903 \times \text{PS}$$

Tablo 3 incelendiğinde, öğrencilerin stajlarında yaşadıkları psikolojik sorunların örgütsel sessizlikleri üzerindeki etkisine yönelik uygulanan basit doğrusal regresyon modelinin anlamlı olduğu görülmektedir (F=404,137; p=0,000<0,001). Tablodaki değerlere göre, staj döneminde karşılaşılan psikolojik sorunlara ait katsayının, regresyon modeli üzerinde çok önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Belirlilik katsayısı olan R²=0,636 değeri, stajda karşılaşılan psikolojik sorunlar açısından modelin açıklanma oranının %63,7 olduğu anlamına gelmektedir. Başka bir ifade ile öğrencilerin stajlarındaki örgütsel sessizliklerinin %63,7'si, yaşadıkları psikolojik sorunlardan kaynaklanmaktadır. Buna göre, araştırmanın hipotezi, “*H₁: Lisans düzeyinde turizm eğitimi alan öğrencilerin stajda karşılaştığı psikolojik sorunların örgütsel sessizlikleri üzerinde pozitif yönlü anlamlı bir etkisi vardır*” desteklenmiştir.

5 Sonuç ve Öneriler

Lisans düzeyinde turizm eğitimi alan öğrencilerin stajları süresinde yaşadıkları psikolojik sorunların örgütsel sessizlik etkisi üzerindeki etkisini belirleyebilme amacıyla yapılan bu çalışmada, gerek stajlarda yaşanan psikolojik sorunlar gerekse örgütsel sessizlik düzeylerinin düşük çıkması çalışmada tespit edilen olumlu sonuçlar olarak değerlendirilebilir. Öğrencilerin okulda aldıkları eğitimin ardından sektörde genellikle ilk tecrübelerini oluşturan stajlarda ne kadar az sorun yaşarlarsa, bilgileri artırmanın, bakış açılarını genişletmenin ve düşündüklerini dile getirmenin önü açılacaktır. Hatta bu şekilde kazanılan deneyim, öğrencilerin turizm sektörüne yönelik bakış açılarını olumlu yönde etkileyecektir.

Araştırmadaki değişkenlere ilişkin ortalama değerlerin düşük olmasına rağmen araştırmanın temel hipotezinin test edildiği basit doğrusal regresyon analizinin anlamlı olması ve hipotezin desteklenmesi, önemli bir sonuçtur. Öyle ki öğrencilerin örgütsel sessizlik düzeylerindeki değişimlerin %63,6'sının stajda yaşanan psikolojik sorunlara dayandığı ortaya çıkmıştır. Bu sonuç gerek mesleğin ilk basamağında olan ve eğitim alırken hizmet veren öğrenciler gerekse amaçlarına ulaşmaya çalışan örgütler için önemli sorunlara yol açabilir. Daha önceki çalışmalarda da örgütsel sessizliğin örgüt ile ilgili olumsuz koşullardan kaynaklandığı, örgüt içi olumlu hususların örgütsel sessizliği azalttığı ve örgütsel sessizliğin olumsuz sonuçlar doğurduğuna yönelik sonuçlar elde edilmiştir (Erol ve Köroğlu, 2013; Kılıçlar ve Harbalıoğlu, 2014, Salha vd., 2016; Yirik vd., 2016; Benli ve Cerev, 2017; Örucü ve Kambur, 2017; Güçer vd., 2018). Buna göre, örgütsel sessizliğin olumsuz sonuçlarının

önüne geçebilmek için birtakım örgütsel önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu doğrultuda sektörde görev yapan yöneticilere bazı öneriler sunmakta fayda vardır:

- Stajyer öğrenciler, gelecekteki turizm sektörüne yön verecek olan potansiyel turizm çalışanlarıdır. Onları en alt kademede çalışanlar olarak görüp, bilinçli bir şekilde küçük görmek, en ağır işleri vermek ya da önemsememek yerine, onları rotasyona dahil ederek farklı birimlerde çalışmalarını sağlanabilir.

- Katılımcı yönetim anlayışı ile öğrencilerin yeni fikir ve önerilerinden yararlanılabilir ve ayrıca öğrencilerin şikayetlerine de kulak verilmelidir. Böylelikle, fikirleri dikkate alınan öğrencilerin psikolojik sorun yaşama eğilimlerinin azalmasıyla örgütsel sessizlik davranışı göstermeyecekleri düşünülebilir. Bu doğrultuda sektöre yönelik olumsuz duygularının da azalacağı muhtemeldir.

- Öğrencilerin staj dönemine başlamadan önce staj yapacakları işletmeler ile öğrencilerin iş tanımlarının yazılı olduğu iki tarafı bağlayıcı bir belge düzenlenebilir. Böylelikle öğrenciler staj döneminde ne yapacakları hakkında bilgi sahibi olabilir ve karşılaşacakları olası sorunlar en az düzeye indirilebilir.

Kaynakça

Ahangar, S. G., Boroumand, M. R. & Hami, M. (2015). "Relationship between Organizational Indifference and Organizational Silence in Employees of Youth and Sport Offices in Mazandaran Province", *International Journal of Sport Studies*, 5(3): 296-300.

Akgündüz, Y. (2014). "Otel Çalışanlarının Örgütsel Sessizliği Tercih Etmelerinde Örgütsel Güvenlerinin Etkisi", *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(1): 184-199.

Aymankuy, Y. & Aymankuy, Ş. (2013). "Turizm İşletmeciliği Eğitimi Alan Öğrencilerin Turizm Sektöründeki İstihdamla İlgili Görüşleri ve Sektördeki Kariyer Beklentileri (Balıkesir Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu Örneği)", *Akademik Bakış Dergisi*, 2013(35): 1-21.

Bagheri, G., Zarei, R. & Aeen, M. N. (2012). "Organizational Silence (Basic Concepts and Its Development Factors)", *Ideal Type of Management*, 1(1): 47-58.

Beggs, B., Ross, C. M. & Goodwin, B. (2008). "A Comparison of Student and Practitioner Perspectives of the Travel and Tourism Internship", *Journal of Hospitality, Leisure, Sport and Tourism Education*, 7(1): 31-39.

Benli, A. & Cerev, G. (2017). "Örgütsel Sessizlik ve Tükenmişlik İlişkisi: Turizm Çalışanları Örneği", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30): 411-433.

Demirdağ, Ş. A., Kamber, S. S. & Aydın, İ. (2016). "Turizm Sektöründe Staj Yapmış Turizm Öğrencilerinin Eğitim Seviyelerine Göre İş Tatmin Düzeylerinin Karşılaştırılması", 3. *International Congress on Social Sciences, China to Adriatic*, October 27-30, 2016, Antalya.

Doğan, İ. (2012). *İşyerinde Psikolojik Taciz ve Yıldırmamanın İşten Ayrılmalar Üzerine Etkisi: Bankacılık Sektöründe Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Duman, T., Tepeci, M. & Unur, K. (2006). "Mersin'de Yükseköğretim ve Ortaöğretim Düzeyinde Turizm Eğitimi Almakta Olan Öğrencilerin Sektörün Çalışma Koşullarını Algılamaları ve Sektörde Çalışma İsteklerinin Karşılaştırmalı Analizi", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17(1): 51-69.

Erenler, E. (2010). *Çalışanlarda Sessizlik Davranışının Bazı Kişisel ve Örgütsel Özelliklerle İlişkisi: Turizm Sektöründe Bir Alan Araştırması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erol, G. & Köroğlu, A. (2013). "Liderlik Tarzları ve Örgütsel Sessizlik İlişkisi: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma", *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 10(3): 45-64.

Güçer, E., Keleş, Y., Demirdağ, Ş. A. & Çelikkanat, N. (2018). “Kadın İşgörenlerin Karşılaştığı Sorunların Örgütsel Sessizlikleri Üzerindeki Etkisi: Bodrum’daki Otel İşletmelerinde Bir Araştırma”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2): 1-18.

Huang, X., Van de Vliert, E. & Van der Vegt, G. (2005). “Breaking the Silence Culture: Stimulation of Participation and Employee Opinion Withholding Cross-Nationally”, *Management and Organization Review*, 1(3): 459-482.

Jiang, B. & Tribe, J. (2009). “Tourism Jobs - Short Lived Professions: Student Attitudes Towards Tourism Careers in China”, *Journal of Hospitality, Leisure, Sport and Tourism Education*, 8(1): 4-19.

Keleş, Y. (2018). “Neden Turizm Eğitimi? Lisans Düzeyinde Turizm Öğrencilerine Yönelik Bir Araştırma”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(4): 219-236.

Kılıçlar, A. & Harbalioglu, M. (2014). “Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki: Antalya’daki Beş Yıldızlı Otel İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma”, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(1): 328-346.

Kuşlivan, S. & Kuşlivan, Z. (2000). “Perceptions and Attitudes of Undergraduate Tourism Students Toward Working in The Tourism Industry in Turkey”, *Tourism Management*, 21(3): 251-269.

Maxwell, G. A., Ogden, S. M. & Broadbridge, A. (2010). “Generation Y’s Career Expectations and Aspirations: Engagement in the Hospitality Industry”, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 17(1): 53-61.

Miller, J. G. (1972). “Living systems: The Organization”, *Behavioral Science - Journal of The Society for General Systems Research*, 17(1): 1-182.

Örücü, E. & Kambur, E. (2017). “Otel Çalışanlarında Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Güven İlişkisi: Bandırma İlçesi Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(52): 1109-1123.

Panahi, B., Veisheh, S. M., Divkhar, S. & Kamari, F. (2012). “An Empirical Analysis on Influencing Factors on Organizational Silence and Its Relationship with Employee’s Organizational Commitment”, *Management Science Letters*, 2(2012): 735-744.

Pekershen, Y., Çakır Keleş, M. & Ata Kuduban, Ş. D. (2016). “Otel İşletmeleri İşgörenlerinin Örgütsel Sessizlik Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma: Trabzon, Ordu ve Giresun İllerindeki 3, 4 ve 5 Yıldızlı Otel İşletmeleri Örneği”, *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2016(1): 301-320.

Pelit, E., Demirdağ, Ş. A., Gökçe, Y. & Kılıç, İ. (2016). “Turizm Öğrencilerinin Sektöre Yönelik Tutumlarının Kariyer Yapma İsteklerine Etkisi: Staj Yapan Öğrenciler Örneği”, 3. *International Congress on Social Sciences, China to Adriatic*, October 27-30, 2016, Antalya.

Pelit, E., Güçer, E. & Demirdağ, Ş. A. (2016). “Kadın İşgörenlerin Karşılaştığı Sorunların İş Bırakma Eğilimlerine Etkisi: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15): 43-65.

Pelit, E., İstanbullu Dinçer, F. & Kılıç, İ. (2015). “The Effect of Nepotism on Organizational Silence, Alienation and Commitment: A Study on Hotel Employees in Turkey”, *Macrothink Institute - Journal of Management Research*, 7(4): 82-110.

Salha, H., Cinnioğlu, H., Yazıt, H. & Yenişehirlioğlu, E. (2016). “İşgörenlerin Örgütsel Sessizlik Düzeylerinin Örgütsel Bağlılıklarına Etkisi: Tekirdağ’daki Yiyecek İçecek İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma”, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3): 5-15.

Shojaie, S., Matin, H. Z. & Barani, G. (2011). “Analyzing the Infrastructures of Organizational Silence and Ways to Get Rid of it”, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 30(2011): 1731-1735.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Vakola, M. & Bouradas, D. (2005). "Antecedents and Consequences of Organisational Silence: An Empirical Investigation", *Employee Relations*, 27(5): 441-458.

Van Dyne, L., Ang, S. & Botero, I. C. (2003). "Conceptualizing Employee Silence and Employee Voice as Multidimensional Constructs", *Journal of Management Studies*, 40(6): 1359-1392.

Wang, Y. D. & Hsieh, H. H. (2013). "Organizational Ethical Climate, Perceived Organizational Support, and Employee Silence: A Cross-Level Investigation", *Human Relations*, 66(6): 783-802.

Yirik, Ş., Uslu, A., Sancar, M. F., & Kutukız, D. (2016). "Otel İşletmelerinde Örgütsel Sessizlik ve Örgütsel Adalet İlişkisi: Antalya Örneği", *Yenifikir Dergisi*, 7(16): 7-15.

SOCIAL ACCOUNTING: THERE IS AN ALTERNATIVE

Canol KANDEMİR¹

Abstract

In contrast to the mainstream western and liberal thinking in the discipline of accounting resting upon Pacioli as the founder and the Venetian Method, social accounting seems to have a greater explanatory power of the economic reality. From this point of view, accounting is moving away from a partisan and subordinate instrument or intermediary providing useful information to financial markets for investment and credit decisions within the economic process, and turning into an equitable, impartial and balanced mediator, institution and profession calculating economic values and particularly profit generated from business operations given externalities, allocating them to beneficiaries, settling social and economic disputes or calculative and allocative conflicts between stakeholders, thus seeking not only for the wealth accumulation of corporate owners, but also the humanitarian, environmental, sustainable socio-economic and cultural development.

Keywords: Accounting Truth, Critical and Social Accounting, Business Entity

SOSYAL MUHASEBE: BİR SEÇENEK VAR

Özet

Muhasebe alanında kurucu Pacioli ve Venedik Yöntemi'ne dayandırılan batılı ve liberal anakım düşüncenin tersine sosyal muhasebe ekonomik gerçekliği daha yüksek açıklama gücüne sahip görünmektedir. Bu bakımdan muhasebe, ekonomik süreç içinde salt yatırım ve kredi kararlarında finansal piyasalara yararlı bilgiler arz eden taraf ve bağımlı teknik bir araç ya da aracı olmaktan uzaklaşmakta, sosyal ve ekonomik kararlarda doğru bilgilendirmenin yanında şirket faaliyetlerinden kaynaklanan ekonomik değerleri ve özellikle karı dışsallıkları dikkate alarak hesaplayan ve hak sahipleri arasında paylaşım, çıkar sahipleri arasında hesaplama ve dağıtımına bağlı sosyal ve ekonomik sorunları ya da hesaplama ve dağıtım anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturan, dolayısıyla yalnızca şirket sahiplerinin servet birikimini değil, aynı zamanda insani, çevresel, sürdürülebilir sosyo-ekonomik ve kültürel kalkınmayı da hedefleyen adil, tarafsız ve dengeli bir hakem, kurum ve meslek durumuna gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe Gerçekliği, Eleştirel ve Sosyal Muhasebe, Şirket Kişiliği

¹ Dr. Öğr. Üyesi, T.C. Çağ Üniversitesi, ckandemir@cag.edu.tr

1 Giriş

Çağdaş demokrasiler frenler (kontroller) ve dengeler yönetimi ya da rejimi olarak tanımlanmaktadır. Kontrolların etkin olması ve işlerliği, çağdaş demokrasilerin sosyal refah ve güvenlik sağlayabilmesi için yaşamsal önem taşımaktadır. Erklerin dağıtılması ve bunların birbirlerini dengelemesi de aslında erklerin birbirlerini kontrol edebilmesi içindir, çünkü her türlü erkin demokratik olarak kullanılması ya da monarşik ve oligarşik amaçlarla kötüye kullanılmaması güvence altına alınmak istenmekte, demokratik sistemler kendisine karşı bu türden kötüye kullanmaları gerçek bir tehdit olarak kabul ederek kendilerini korumaya çalışmaktadır. Bu aşamada ise kontrol sistemleri ve kurumlarının en önemli bileşenlerinden biri olan ve toplumun ve ekonominin adil hakemi konumunda algılanan muhasebenin işlevlerini tam bağımsız biçimde yerine getirebilmesi, tüm finansal bilgi kullanıcılarına belirli bir mesafeden hizmet verebilmesi ve nötr bilgiler üretebilmesi beklenmektedir. Ancak geleneksel, teknik ve asosyal muhasebenin şirketlerin ekonomik gerçekliğine dar açılı, sermayedarlardan yana, toplumu ya da toplumun çoğunluğunu muhasebe denkleminden dışlayan ve nesnellik (gerçeklik) kaygısı olmayan yaklaşımı daha geniş açılı, toplumu ya da toplumun çoğunluğunu muhasebe denklemine dahil eden ve nesnellik kaygısı olan bir muhasebenin olup olmayacağı tartışılmasına ve giderek araştırılmasına neden olmuştur. Ana akım ekonomi ve muhasebe bu tür olabilirlik tartışma ve araştırmalarını görmezlikten gelse de, devrevi olarak yaşanan muhasebe krizleri geleneksel finansal muhasebenin yetersizliğini ortaya koymuş, ister istemez başka bir muhasebenin mümkün olup olmadığı ve yeni bir muhasebe gereksiniminin nasıl karşılanması gerektiğinin yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır.

Bu çerçevede yapılan çalışma ile önce sosyal, politik, ekonomik ve tarihsel bağlamı içinde muhasebe gerçekliğinin nasıl anlaşılması gerektiği ortaya konulmuş ve daha sonra sosyal muhasebenin nasıl doğduğu, ne yapmak istediği ve geleneksel, teknik ve finansal muhasebeye bir seçenek durumuna gelmesine yol açan özellikleri gösterilmiştir.

2 Muhasebe Gerçekliği

Muhasebe, genellikle ekonomik karar alma sürecini desteklemek amacıyla finansal verilerin saptanması, ölçülmesi, özetlenmesi ve analiz edilmesi biçiminde tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım muhasebe disiplini nötr, teknik ve değer yargılarından uzak bir uygulama olarak ele almakta ve tekniklerin öğrenilmesine odaklanmaktadır. (Mook, 2013:5) Böyle bir muhasebe ise çoğu zaman nesneleştirilmekte, insansızlaştırılmakta ve toplumun dışında düşünülmekte, gerçekte ise sosyal bir uygulama olarak muhasebe toplum refahı ve bireylerini etkilemekte, bu etki her zaman açık ve doğrudan görülme de, ancak muhasebe ile bağlantılı her faaliyetin sosyal sonuçları olmaktadır. (Ordeltje, 2004:269-75) Buna muhasebenin temel konusunun insanın ekonomik ve ticarî faaliyetleri olduğu, muhasebede gelir ve refah olgularının mutlak değerler değil, değer yargıları niteliğinde olduğu, tanımlayıcı değil, hüküm ve norm ifade edici, nesnel değil, öznel, tekil değil, çoğul olduğu eklenebilmektedir. Dolayısıyla muhasebenin sosyal, ekonomik ve politik amaçları belirlendikten sonra muhasebe kurallarının geliştirilmesi işinin teknik uzmanlığa kaldığı düşüncesi doğrulanmamıştır. Söz konusu düşünce, muhasebe eğitiminde politikaya yeterince önem verilmemesi ve politik konular ihmal edilerek sorunun görece olarak daha az önemli ve teknik yönlerinin öne çıkarılması ile giderek kökleşmiştir. (Gerboth, 1973:478-80) Bununla birlikte, muhasebe tümüyle teknik bir konu olmaktan çok daha fazlasıdır, çünkü muhasebe teknik ve uygulamaları sosyal ve kurumsal değişime temelden bağlı bulunmakta, kurumlar içinde gerçekleştirilen muhasebe uygulamalarının işlevselliği ile muhasebenin sosyal konumu ve amaçları birbirleriyle ilişkili değerlendirilmektedir. (Hopwood

& Miller, 1994:133) Muhasebe bir yandan yasalar, standartlar, düzenlemeler, mesleki ilke ve kararlar ile oluşan hukuksal bir çerçeve, bir yandan meslek faaliyetlerini düzenleyen dinamik bir sistem ve süreç, öte yandan ekonomik süreç ve üstyapı ile ilişkili teorik bir aygıt olarak ekonomik sürecin aracısı konumunda karın çıkar grupları arasında, ekonomik kaynakların ise sermaye piyasalarında dağıtım işlevlerini görmektedir. (Oguri, 2005:89) Geniş anlamda ise muhasebe uzmanlaşmayı, değişimi, rekabeti, anlaşmazlıkları çözüme kavuşturan ve sosyal düzeni yeniden inşa eden uygulamaları, gelenekleri ve ideolojileri göz önüne almaktadır. Bu bağlamda, muhasebenin sosyal işlevini öne çıkaran ayırıcı özelliği ekonomik değişim sürecinde yaşanan anlaşmazlıkların çözümünde hakemlik yapması olmaktadır. Zaten muhasebe ekonomi, antropoloji, sosyoloji, felsefe ve diğer disiplinlerle ilişkilendirildiği zaman salt defter ve kayıt tutma işi olarak anlaşılammakta, başta servetin yeniden dağılması sürecinde karşılaşılabilecek anlaşmazlıklar olmak üzere sosyal anlaşmazlık ve çelişkilerin çözümünde kapitalizmin hakemi sayılmaktadır. Bu nedenle, milyonlarca insanın yaşamını etkileyen en karmaşık sorunlarda muhasebe politika ve uygulamaları tek başına sorumlu değilse de, bilinenden daha belirleyici ve sorumlu olduklarından muhasebe soyut, yalıtılmış, teknik bir konu olarak değil, daha çok sosyal değişimin arkasındaki etkili bir güç olarak değerlendirilmektedir. Tarihsel olarak da, muhasebecilerin kimseye zararı olmayan kayıt memurları olmadığı, fakat sosyal mücadelelerde arabulucu, eşitsiz alışverişlerin mimarı, yabancılaşmanın araçları ve başkalarının yaşam deneyimlerine el konulmasında suç ortağı olabildikleri ve dolayısıyla muhasebedeki temel sorunların sistemik ve kurumsal olduğu saptanmaktadır. Son tahlilde, muhasebe salt nesnel ve teknik bir uzmanlık alanı olmayıp tersine sosyal, insani ve ahlaki yetersizlikler taşımaktadır. (Tinker, 1985:xv-xvii-xxi,103,204-7)

Ekonomi ve politika ile doğrudan ilişkili olmakla birlikte muhasebe geçmişte gerçeğin peşinde koşan bir alan değerlendirilmiştir. (Gerboth, 1973:478) Muhasebenin teknik bir uygulama, meslek ve nötr (tarafsız) bir araç olarak ulusal ve uluslararası standartlar çerçevesinde geçerli (ilgili) ve nesnel (manipüle edilmemiş) finansal bilgi vermesi öngörülmüştür. Bu yaklaşıma göre, muhasebe karar vericilere (yönetici ya da politikacılara) belirli hedeflere ulaşmak için aldıkları kararlarda nötr biçimde destek olmaktadır. (Ezzamel vd., 2008:2-3) Ekonomik hesaplamaların bir alt biçimi olarak muhasebe anılan teknik işlevlerini "hesaplama" kavramı ile tanımlanabilecek geniş bir çerçevede yerine getirmekte, sosyal otoritesini de büyük ölçüde finansal rakamlarla uyumlu böyle bir nesnellik ve tarafsızlıktan almaktadır. Bir teknoloji ve araç olma özelliği sayesinde muhasebe, politik çıkarlar ve oyunlar ile tartışmadan uzak bir meşruiyete sahip olduğunu iddia edebilmektedir. Nitekim nesnellik ve meşruiyete ilişkin soru işaretlerine rağmen muhasebe Batı toplumlarında ekonomik ve sosyal yaşamı yönetmenin önde gelen aracı ve giderek içsel ve yapısal bir bileşeni olarak kabul edilmektedir. Liberal demokratik batılı toplumlar ekonomiyi kendi yasa ve düzenlilikleri olan ayrı ve özel bir alan, bireyi de temel bir sorumluluk noktası olarak belirlediği için muhasebe merkezi bir konuma sahip olmaktadır. Düşük maliyet, rekabetçilik, verimlilik, karar alma, sorumluluk gibi düşünceler kurumlar, süreçler ve bireyler için bir gerçeklik durumuna geldikçe, muhasebenin hesaplama araçları gelişmekte ve yaygınlık kazanmaktadır. Muhasebe değişen hesaplama uygulamalarının verdiği bilgiler yardımıyla ekonomik süreçleri finansal anlamda görünür ve somut kılmakta, ürettiği finansal rakamlar aracılığıyla ekonomik süreçlerin sınırlarını belirlemekte ve ekonomik alanı yeniden ve yeniden oluşturmaktadır. Ekonomik politikalar ile birbirinden ayrı düşünülemeyen hesaplamalar ise belirli ajan ya da aktörler tarafından kurumsallaşmış bir ortamda yapılmaktadır. Ekonomik düşüncelerin kullandığı sınıflandırmalar ve kavramlar değiştikçe, ekonomik hesaplamalar da değişmek zorunda kalmaktadır. Muhasebe hesaplamalar aracılığıyla ürettiği bilgi ve raporların yarattığı ekonomik sonuçlar nedeniyle kurumların sınırlarını aşmakta ve daha geniş sosyal ve ekonomik işlevler

üstlenmekte, böylelikle yaşamı, sosyal gerçekliği, bireysel ve kurumsal kararları, faaliyetlerin yönetimi ve örgütlenmesini etkileyen sosyal ve kurumsal bir uygulamaya dönüşmektedir. Bu koşullar altında, sosyal ve ekonomik yaşamın içine nüfuz eden muhasebeyi ekonomik faaliyetlerle ilgili gerçekleri belgeleyen ve raporlayan nötr bir araç olarak görmek gittikçe zorlaşmaktadır. (Hopwood & Miller, 1994:1-4,10-1, 14, 27-29,40-1)

3 Sosyal Muhasebe: Karşılaştırmalı Bir Çözümleme

Geleneksel muhasebe gerek muhasebenin işlevleri, gerek muhasebe düzenlemelerinin oluşum süreci ve gerekse ekonominin bir uzantısı olması nedeniyle uygulamadaki gerçekliği tam olarak kavrayamamış ve olgular ile disiplinler ve kurumlar arası ilişkileri daha doğru yansıtan düşüncelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Muhasebe bir araç ya da teknik değil, sosyo-ekonomik ve politik bir kurum ya da organizma olarak kabul edildiği zaman ise temel bir paradigma değişikliğine ihtiyaç ortaya çıkmış, başka bir anlatımla geçerli düşünüş, anlayış ve ekonomik ilişkileri değiştirip geçmişte kalmış ihtişam, güç, egemenlik ve sömürünün yerine saygı, yardımlaşma ve işbirliğini koymak gerekmiştir. (Briloff, 1976:427) Nitekim ekonomik sistemler doğanın sınırlarını tanımak ve bu sınırlar içinde faaliyet göstermek, toplumsal olarak kabul edilebilir bir gelir dağılımı ve hoş görülmesi zor olan eşitsizliği yok edecek bir toplum amaçlamak zorunda olmuş, hızlı ve sınırsız büyüme ise sözü edilen eşitsizliği saklamış ve hoş görülmesine neden olmuştur. (Chwastiak & Lehman, 2008:318) Bu çerçevede, piyasa mekanizması tüketim mallarının arzında başarılı olmuştur, ancak bu mekanizma çağdaş toplumların karşılaştığı birtakım sosyal sorunların çözümünde başarılı olamamıştır. (Belkaoui, 1984:37,50-1,93) Sözü edilen başarısızlıkların kısa dönem iş devreleri, gelir eşitsizliği, tekellerin varlığı, kamu mallarının yetersiz arzı, kamu hizmet kalitesinin bozulması ve maliyetlerinin artması, eksik ve asimetrik bilgi, ahlaki tehlikeler, yararlı ve zararlı dışsallıklar gibi bir dizi nedeni bulunmuştur, ancak en önemli neden ekonomik ajanlar arasında hesaplanmamış dışsallıkların yansıtılması ve içselleştirilmesindeki başarısızlık olarak belirlenmiştir. Başka deyişle, ürünün fiyatı, üretim ve tüketim faaliyetlerinin yol açtığı tüm marjinal sosyal fayda ve maliyetleri içermemiş, böylelikle piyasa mekanizması kaynakların verimsiz biçimde dağılmasına ve birtakım sosyal sorunların çözülememesine yol açmıştır. Piyasa sisteminde öncelikle özel kesimin kamu yararına çalışması, toplumun kaynaklarının verimli dağıtılması ve ahlaki duyarlılıkları dikkate alan bir gelir dağılımı gibi stratejik sorunlarda başarısız olması, birtakım optimal sosyal çıktının elde edilmesi için kamu kesiminin piyasanın başarısızlığını kapatacak biçimde devreye girmesi ve gerekirse malın kamu malı olarak devlet eliyle üretilmesi, ek/özel vergilerin konulması, dışsal maliyeti düzetmeye ya da dışsal yararı arttırmaya teşvik verilmesi, idari düzenleme yetkisinin ya da ikna gücünün kullanılması gibi kollektif eylemler ile ekonomik amaçlara ulaşılmasını dayatmıştır. Bu bağlamda, ilk olarak ekonomik karar alma sürecinin sosyal amaçlar ve insani değerlerle uyumlu ve bütünleşik olması için sosyal ve ekonomik değerlerin de bu sürece katılması ve ekonomik ölçütlerle sosyal değerlerin bütünleştirilmesi düşünülmüş, burada insan mutluluğunun maksimizasyonu ve dünyaya, doğaya ve insanlığa verilen zararın minimizasyonu amaçlanmıştır.

Muhasebenin özgürleştirici ve demokratik olması, büyük ve güçlü kurum ve örgütlerin hesap verilebilirliğini ve saydamlığını arttıracak biçimde tasarlanması özendirilmiş, ancak mevcut muhasebe bunlardan hiçbirini yapmadığı gibi gerçekte bu amaçlara karşı faaliyet göstermiştir. (Gray, 1998:208) Geçerli (ortodoks) geleneksel muhasebeyi değiştirme önerileri iyi niyetli olsa da, söz konusu değişim ya da yenileşme) muhasebe mesleği devlet ve şirketler

tarafından kayıtsızlık, direnç ve hoşnutsuzluk ile karşılanmış, değişime karşı hoşnutsuzluk yapısal tutuculuk, değişimle baş etme beceriksizliği ya da kazanılmış finansal ve entellektüel çıkarlardan kaynaklanmıştır. (Gray, 2001:12) Daha da önemlisi, finansal topluluğun çok büyük politik gücü göz önünde bulundurulduğunda finansal sistemin etkili biçimde düzenlenmesi olasılığı çok yüksek görünmemiştir. Değişimin hegemonik Amerikan ekonomisinden başlamak zorunda olduğu açık olmakla birlikte böyle bir değişim yeterli olmamış, aynı zamanda uluslararası anlaşmalar yapılması zorunluluğu da ortaya çıkmış, ancak bunu yapmak da fazlasıyla zorlaşmıştır. Bu arada, ulusal hükümetler kendi bölgelerindeki piyasaları bağımsız biçimde düzenlemekte istekli görünmemiştir, çünkü kendi ulusal piyasalarının küresel rekabetçiliğini teşvik etme kaygısı taşımış ve şirketleri kaçırarak bu rekabette kaybetmekten çekinmiştir. (Dore, 2008:12) Buna karşın, muhasebe bir meslek kimliği kazanmadan önce ve sonra uzun ve karmaşık bir tarihe sahip olan sosyal bir işlev olmuş, dolayısıyla muhasebenin çok sesli bir olgu olarak muhasebeyi meslek olarak yapanların ve muhasebe meslek örgütlerinin ekonomik çıkarlarından ayrıştırılması ve çok sesli düşüncelere izin vermesi gerekmiştir. (Williams, 2004:517) Gerçekte muhasebe uygulaması sosyal ve tarihsel bir bağlam içinde sosyal çatışmaları çözümleyen bir araç, sosyal bileşenler arasında gerçekleşen değişimin koşullarını değerleyen bir aygıt ve sosyal seçimlere aracılık eden ve değerlendiren kurumsal bir mekanizma olmuştur. Muhasebenin sosyal anlaşmazlık çözücüsü olması onu sosyal çatışmanın taraflarından biri durumuna getirmemiş, dolayısıyla muhasebe çağdaş uygulamalar onu tepkisel ve tutucu olarak düşünse de yapısal olarak tutucu, yenilikçi ya da köktenci olmamış, politik spektrum boyunca farklı muhasebe türleri ve bu arada sosyal olarak eleştirel ve köktenci bir muhasebe inşa etmek ve farklı değer teorilerine (ekonomik değişimin koşullarının belirlenmesine) göre farklı muhasebe seçenekleri geliştirmek mümkün olmuştur. Çağdaş muhasebe sistemleri, sosyal hegemonya ve yabancılaşmayı ortaya çıkarmayı başaramamış, bu nedenle muhasebe sistemleri sosyal gerçekliğin önemli boyutlarını gizleyen bir tür ideoloji olarak algılanabilmiştir. Ancak sosyal çatışmaları, baskıyı ve yabancılaşmayı ortaya çıkarabilen muhasebe (hesap verilebilirlik) sistemleri kurmak mümkün olduğundan muhasebe sömürücü ve açgözlü olmak zorunda olmamış, tam tersine yapıcı ve özgürleştirici olabilmıştır. (Tinker, 2004: xvi, xxi,81-2)

Günümüzde artık şirketler sosyal ve çevre dostu davranışlar sergilemeye zorlanmış, sosyal ve çevresel ihtiyaçlar pahasına ekonomik büyüme peşinde koşmakta ısrarcı olan şirketler uyarılmış, sürdürülebilirliğin sağlanması için sosyal, ekonomik ve çevresel başarımlar (triple bottom lines) arasında güçlü bir bağlantı olduğu savunulmuştur, çünkü piyasa güçleri salt kar/zarar ve servet yaratılmasını değil, yaşam kalitesini önemli ölçüde etkileyen diğer bileşenleri de kapsamış ve sürdürülebilir olmayan şirketlerin finansal ve teknik olarak da başarılı olamayacağı kabul edilmiştir. (Saravanamuthu & Tinker, 2003:57) Söze konu şirketler ekonomi ya da topluma öncelik verme seçenekleri ile karşı karşıya gelmiştir. Ekonomik düşünme yaklaşımı (kıt kaynakların en verimli biçimde dağıtımının yapılması, belirli bir fiziksel altyapı çerçevesinde en yüksek çıktıyı elde etmek için gereken makinaların tasarlanması ve optimum biçimde kullanılması ve üretimin örgütlenmesinde optimum işgücü ve makina bileşimini bulmak amacıyla ekonomiye başvurulması) şirket kaynaklarının dağılımının değerlendirilmesinde piyasa ve fiyat sistemine güvenmiş ve bireysel tatmini fayda ve maliyetler açısından sağlamayı amaçlamıştır. Bu yaklaşıma karşı toplumun ihtiyaçlarına ve kamusal çıkarlara odaklanan başka bir yaklaşım (toplumsal düşünme) bulunmuş ve toplumun bütün bireylerini içine alacak biçimde sosyal adaletin bilinçli olarak sağlanmasını ve kamu ve özel kesimin büyüklük olarak dengelenmesini amaçlamıştır. (Belkaoui, 1984:12-3)

Muhasebenin ne olduğundan çok ne olması gerektiği ya da ne olabileceği üzerinde durulduğunda, muhasebenin çıkar sahipleri topluluğunu ve sosyal sorumlulukları daha geniş ölçekte yansıtabileceği ya da temsil edebileceği değerlendirilmiştir. Nitekim sosyal muhasebe, öncelikle geleneksel finansal muhasebenin etkili ve köktenci bir eleştirisini yapmış, ancak salt eleştirmekle kalmamış, mevcut uygulamanın kötü aşırılıklarını azaltmaya ve sosyal olarak iyi yolları ve bilgileri sağlamaya çalışmıştır. Bu çerçevede, sosyal muhasebede en çok kullanılan yaklaşım, hesap verilebilirlik ve saydamlık düşünceleri olmuş, bu yaklaşım bir demokraside yönetim hakkında bilgi edinme haklarına dayanmış, giderek gizli ve karmaşık duruma gelen bir dünyada toplumun geleceğini belirleyen kurumların saydamlığında orantılı bir artışı savunmuştur. Kurumları etkileyen ve etkilenenler çıkar sahipleridir ve demokratik hesap verilebilirlik açısından çıkar sahiplerinin kurumlarla paylaştıkları tüm ilişkiler bilgi edinme potansiyeli taşımıştır. Bu aşamada, söz konusu çıkarların önceliklendirilmesi sorununun ve kurumların ve devletin böyle bir hesap verilebilirliği gerçekleştirmede gösterdiği isteksizliğin aşılması gerekmiştir. Geleneksel muhasebe, gerçekte demokrasinin işlevsel olmadığı ve daha çok statükonun demokratik olmayan hegemonyasını desteklediği temeline dayanmış, sosyal muhasebe ise muhasebenin işlevini demokrasinin bir parçası olmaya yönelik olarak yeniden ahlaki, mesleki ve sosyal temeller üzerinde kurma çağrısı olmuş, bunu yapmak için geçerli yasalara ek olarak ve biçimsel açıdan hem ahlaki sorumluluğun ve hem de yasa benzeri (quasi-law) kurallardan doğan hesap verilebilirlik zorunluluğunun kabul edilmesi gerekli değerlendirilmiştir. Bu nedenle, toplum ve kurumlar arasındaki ilişkileri yansıtmayan ve bütünlüklü olmayan bir hesap verilebilirlik yaklaşımı birtakım sorumlulukları ön plana çıkarır iken, kurumların üzerine düşen potansiyel ve gerçek sorumluluğun diğer bileşenlerini arka plana atmış, bu nedenle sosyal muhasebe genelde genişlik ve derinliğini arttırmaya zorlanmıştır. Tam bir hesap verilebilirlik (a full accountability), kurumların çıkar sahipleriyle ilişkilerinde verili belirli ayrıcalıklar ya da öncelikleri kabul etmemiştir, çünkü herhangi bir grubun diğerleri karşısında ayrıcalıklı olduğu kabul edildiğinde genellikle örtülü olarak içinde yaşanan ve istenen toplum hakkında belirli bir teori de kabul edilmiştir. Muhasebe geleneksel olarak hissedarlara ve biraz daha az olmakla birlikte kurumların diğer bileşenlerine öncelik ya da ayrıcalık tanımış, buna seçenek olarak örneğin işçiler ve gelecek kuşaklara öncelik verilebilmiş, her bir durumda iyi bir toplumu oluşturan ve bu topluma nasıl ulaşılacağını gösteren düşüncelerin etkili olduğu birtakım ahlaki, sosyal ve politik seçimler temel oluşturmuştur. (Gray, 1998:205-6,209-11) Sonuç olarak, sosyal muhasebe yasaları, ahlaki ve toplumu temel alarak muhasebeye demokrasiyi getirmiş, yönetenlerin sorumluluğunu genişletmiş ve onlardan hesap sorulmasına bir araç olmuştur. (Wolk vd, 2008:41-2)

Ekonomik değişim işlemleri ekonomik kullanım değerlerinin (insan refahını geliştirme kapasitesinin) transfer edilmesi olduğundan bu işlemlerin ikinci derecedeki etkilerini (dışsallıkları) da kapsamıştır. (Tinker, 2004:84-6) Nitekim ekonomik faaliyetlerin çoğu üçüncü kişileri ve bir bütün olarak toplumu etkileyen sosyal maliyetler ve dışsallıklar üretmiştir. Sosyal maliyetler ekonomik faaliyetlerin üreticiler ya da kullanıcılar gibi ilgili olanlardan çok bir biçimde toplum tarafından üstlenilen ve dizginlememiş ya da sınırlandırılmamış ekonomik faaliyetler dolayısıyla üçüncü kişiler ya da genel kamu tarafından katlanılan tüm dolaylı ve dolaysız maliyetleri olmuş ve çağdaş toplumlarda çoğu politik eylemin özünü oluşturmuştur. Kirlilik, işsizlik, enerji üretimi, iş kazaları ve hastalık bu tür sorun alanları arasında gelmiştir, çünkü insan yaşamı ve sağlığının nasıl değerlendirilmesine ilişkin değerlendirmeler yapılmasını gerektirmiştir. Söz konusu sosyal maliyetler insan sağlığına verilen zarar, varlık değerlerinin erimesi ya da yok olması ya da doğal varlıkların erkenden tükenmesi biçiminde olabilmektedir. Sosyal maliyetlerin oluşması ve onu yaratan ekonomik faaliyet ile doğrudan ilgili olanlara yeniden yüklenmesi ya da toplumun yüklediği maliyetlerin en sonunda kim/kimler tarafından

ödeneceği sorununun çözülmesi politik bir sorun olmuş ve giderek politikanın en önemli sorunlarından biri durumuna gelmiştir. Bu tür maliyetlerin hesaplanmasında sosyal maliyetlerin nedensellik ilişkileri içinde doğasını saptamak, sorumluları ve etkilenenleri belirlemek, sosyal maliyetlerin oluşumunda zaman ögesini dikkate almak, sosyal maliyetlere neden olan süreç ve koşulların fiziksel analizinde var olan bilimsel belirsizlikler ve sosyal değerlerin kabul edilebilir uygulama sınırlarını etkilemesi gibi zorluklar ve sorun alanları olsa da sosyal maliyetlerin varlığını kabul etmek bile başlı başına önemli sayılmıştır. Gerçekte sorun, salt sosyal maliyetlerin parasal sorumluluğunun toplumun bir kesiminden öbürüne kaydırılması olmayıp bu tür maliyetlerin azaltılması ve giderek önüne geçilmesi olarak belirlenmiştir. (Ullman, 1983:xiii,3-8,13) Geleneksel muhasebe görüş alanını ekonomik sonuçlarla (mali, idari ve milli gelir ile ilgili sonuçlar) ile sınırlandırmış, sosyo-ekonomik muhasebe ise bunlara ek olarak sosyal sonuçları da içine alırken sosyo-ekonomik muhasebe, kamusal faaliyet ve şirket faaliyetlerinin sosyal ve ekonomik sonuçlarını ölçmüş ve çözümlenmiş, yaşam kalitesinin sayısallaştırılması ve toplumsal amaçlarla uyumlu sosyal raporların üretilmesi hem şirket, hem de ulusal düzeyde muhasebenin bir amacı durumuna gelmiştir. Sosyo-ekonomik muhasebe, ekonomik ve kamusal birimlerin toplam başarımlarının ve toplumun bireylerinin yaşam kalitelerine katkılarının ölçülmesine yönelik bir çalışma olarak mikro düzeyde kendi faaliyet ortamlarında şirketlerin örgütsel davranışlarının ölçülmesi ve raporlanmasını, makro düzeyde ise toplumun ekonomik ve sosyal başarımının ölçülmesini ve açıklanmasını amaçlamıştır. Sosyal fayda ve maliyetlerin parasal ve nicel olarak muhasebeleştirilmesi, parasallaştırmaya seçenek olarak öyküleştirilerek (nitel) açıklanması ya da finansal tablo ve raporların ekleri ve dipnotlarında belirtilmesi çalışmaları yapılmış, aynı doğrultuda sosyal ya da çok boyutlu gelir tabloları oluşturulmuştur. (Belkaoui, 1984:3-7,9-11,118-50,175)

Değişen şirket yapısı ve davranışı, dışsallıklar ve finansal bilgi kullanıcılarının bütün toplumu içerecek biçimde genişlemesi muhasebenin sosyalleşmesini hızlandırmıştır. (Briloff, 1976:21-3, 1972:8-11,41) Bu bağlamda, sosyal etkenler ve önceliklerin ekonomik kararlarda dikkate alınması gerektiği düşüncesi ile dışsallıklar muhasebe uygulamalarına da girmeye başlamıştır, çünkü eğer girişimcinin maliyetleri, görünmeyen üretim maliyetlerinin (olumsuz dışsallıklar ya da dışsal zararların) maliyet hesaplarına dahil edilmemesi ve dolayısıyla toplumun omuzlarına yüklenmesi yoluyla gerçek üretim maliyetlerini ölçmekte başarılı olmaz ise, geleneksel fayda/maliyet matematiği yalnızca yanıltıcı olmamış, büyük ölçekli bir soygunun yasal ve kurumsallaşmış bir perdesi durumuna gelmiştir. Ekolojik ve çevresel maliyetlerin şirketin maliyet ve fiyatlama modellerine dahil edilebilmesi ise ancak muhasebe mesleğinin kişilik ve değişim işlemi ile ilgili dar ve sınırlı varsayımlarının değiştirilmesine dönük köklü bir değişiklik yapılabilmesi ile mümkün olmuş, bu bakımdan maliyetlerde etkinliğin üretimin yarattığı toplam etki açısından ölçülmesi gerekmiştir. Şirketlerin faaliyet sonuçları salt karlarla ölçülmemiş, tam tersine iş ortamı, işçilerin refahına yönelik ilgisi, tesis ve işyerlerinin yerleşik olduğu topluluklar ile ekolojik ilişkileri, ülkenin ivedi gereksinimlerine karşı gösterdiği duyarlılık, insan yerleşimlerinin yeniden inşa edilmesine yaptığı katkılar, ekonomik sistemin kazanımlarından tam olarak yararlanma isteğinde olan geniş toplum kesimlerini dışlayan sosyal ve ekonomik engellerin ortadan kaldırılmasına duyduğu isteklilik, üretim teknolojisinin sosyal ve fiziksel olarak zararlı ürünler üretmesinden kaçınmak gibi ticari ve sınai faaliyetlerinin geniş ölçekli etki ve yansımaları bakımından da sorumlu olduğu düşünülmüştür. Nitekim tüketim çılgınlığı ve çevrenin yok olması sorununun kaynağında kar güdüsü ve onun kitlesel üretime ve dağıtıma endekslenmiş birikim isteği yatmıştır. Muhasebeyi sosyalleştiren başka bir olgu da, finansal bilgilerin genel amaçlı ve yansız olarak hazırlanması gerekliliği olmuştur. Ancak finansal tablolar, tüm kullanıcılara yönelik genel amaçlı raporlar olarak adlandırılmasına ve bilinmesine karşılık uygulamada belli gruplara ve ağırlıklı olarak

yatırımcı ve alacaklılara yönelik özel raporlar durumuna gelmiş, başka kullanıcılara da hitap edilmesi durumunda yatırımcı ve alacaklıların bundan olumsuz etkileneceği savunulmuş, giderek kullanıcılar için doğrudan ve dolaylı ayrımı yapılmış, standart oluşturucu kurulların da tüm finansal bilgi kullanıcılarına eşit olarak davranılmasını beklense de uygulamada bazı kullanıcılar diğerlerinden daha eşit olmuştur.

Küresel ve ulusal ölçeklerde değişime direnilmesine karşılık geleneksel ve marjinalist muhasebenin zayıflıkları ve pozitivizm ve neoklasik ekonomiye dayanan fayda/maliyet analizi gibi teknokratik karar verme araçlarından duyulan hoşnutsuzluk muhasebede yeni arayışlara yol açmıştır. (Brown, 2009:315) Muhasebenin sosyalleşmesi şirketlerin ve giderek tüm ekonominin sosyalleşmesi ile eşzamanlı gerçekleşmiştir. Gerçekte sosyal sorumluluk, ekonomik başarıya ya da kar maksimizasyonundan başka amaçlar ve güdüler olmasını gerektirmiştir, çünkü şirketler salt ekonomik ve sosyal yükümlülüklerle sahip olmamış, aynı zamanda politikada, toplumun refahında, eğitimde, çalışanlarının mutluluğunda ve ilgili olduğu sosyal çevresi ile de ilgilenmek ve iyi bir yurttaş gibi adil bir şekilde hareket etmek durumunda kalmış, dolayısıyla sosyal sorumluluk çemberi ekonomik olan ve olmayan konuları kapsamına almıştır. Şirket kurumsal bir yurttaş olarak tanımlandığında bireysel düşünmeyi bir yana bırakması ve sosyal düşünmeye çabalaması beklenmiş, sosyal düşünmenin ise belirli düzeyleri söz konusu olmuştur. Şirketlerin sosyal başarımının ölçülmesi için dört temel alan (topluma katkılar: genel olarak kamunun yararlanması için planlanan toplum odaklı faaliyetler, insan kaynaklarına katkılar: çalışanların yararlanması için planlanan faaliyetler, ürün ve hizmet katkıları: müşterilerin yararlanması için planlanan faaliyetler, fiziksel kaynaklar ve çevreye katkılar: şirketin bütün çevresine yararlı olması planlanan faaliyetler) önerilmiştir. Bu çerçevede, şirketin toplam başarımı çıkar sahiplerine katkı (kar), insan kaynaklarına katkı (yeni bilgi ve beceriler), kamuya katkı, çevreye katkı ve tüketiciye katkılar (ürün ve hizmetler) kapsamış, dolayısıyla sosyal muhasebe uygulamalarında bir şirket ilk olarak önceliklerine (ekonomi, toplum ya da uygun bir bileşke) karar vermek durumunda kalmıştır. (Belkaoui, 1984:74-6,126)

Toplumun şirketlerden beklentileri ve dolayısıyla önceliklerinde açık bir değişiklik yaşanmış, üretim miktarı artık temel sorun olmaktan çıkmış, şirketi gözetim altında tutan birçok kurum olması dolayısıyla şirketin üretim yöntemi ve son ürününün sosyal çevrenin niteliği ile ilgili olması zorunluluğu bulunmuştur. Bu nedenle, kurumsal sosyal muhasebe geçici bir istek konusu olmayıp toplumun artan sosyal maliyetler ortaya çıkıp çıkmadığı ve başkalarına aktarılıp aktarılmadığını belirlemek amacıyla şirket eylem ya da eylemsizliklerinin muhasebeleştirilmesine yönelik uzun vadeli ihtiyacına dayandırılmış, buradan hareketle şirketin muhasebe kayıtlarının toplumun talep ettiği sosyal projelerin parasal maliyetleri ve yükümlülüklerini yansıtmaları gerekmiştir. Şirketlerin karlılık ve sosyal amaçları arasında uygun bir denge belirlenmesi sorumluluğu kamunun seçilmiş temsilcilerinde, başka bir deyişle politik sürecin üzerinde olmuştur. Mevcut yasalara uyum sağlanması ve bunların zorunlu kıldığı güncel raporlamadan temel olarak şirketler, elde edilen sonuçların faydalarını ölçmek ve yasalar, düzenlemeler, ikna çalışmaları, vergi teşvikleri gibi yollarla en düşük maliyet ile bu faydaları talep etmekten ise devlet sorumlu görülmüştür. Geçmiş deneyimler göstermiştir ki, kirliliğin kontrolü, ürün güvenliği, işçi güvenliği ve refahı, olumlu/yapıcı eylemler ve diğer alanlardaki önemli sosyal gelişmeler şirketlerin kendilerini eleştirdikleri muhasebe uygulamalarından (deneyimlerinden) değil, daha çok yargısal yetkilerle güçlendirilmiş kamu kuruluşlarınca geliştirilen oldukça açık ve kesin başarıya standartlarının bir sonucu olmuş, dolayısıyla şirketlerin hazırladıkları sosyal raporlar bağımsız üçüncü kişilerin (muhasebeciler, mühendisler, kamusal düzenleyici kuruluşlar gibi) denetiminden geçmediği için birkaç istisna

dışında yönetimin bireysel çıkarlarını yansıtmış ve sosyal muhasebe uygulamaları söz konusu raporların kamunun (düzenleyici ve standart oluşturucu kurulların) zorunlu kıldığı standartlara uyum sağlamak amacıyla sosyal maliyetler ve şarta bağlı yükümlülükleri açıklayacak biçimde yapılandırılması ile uygulama olanağı bulabilmiştir. (Belitsky, 1983:27,32) Finansal verilerin sosyal ve çevresel raporlar olarak belirlenen ve geleneksel finansal raporlarla birlikte yayımlanan bağımsız raporlar ile birlikte harmanlanması, salt bir ekonomik varlıktan fazlası olan ilgili kurumların sosyal olarak yeniden yapılandırılmasına yardımcı olabilmış, bu tür bir yeniden yapılandırma kapitalizmin yeniden tanımlanması ve şirket faaliyetlerinin çarpıcı biçimde yeniden tanımlanmasına ihtiyaç duyulan yeni bir oyun için önem kazanmıştır. 20.yüzyıl'ın sonunda sosyal ve çevresel muhasebe kurumsal gelenek, hukuk ve göreneklerle ilişkilendirilecek ve politikanın isteksizliğine ve kurumların gönüllü uygulamalarına bırakılmayacak düzeyde önem kazanmıştır, çünkü sosyal muhasebe hesap verilebilirlik, demokrasi, sürdürülebilirlik ve sosyal adalet ile ilgili bir kavram ve uygulama olmuştur. Toplum, bir kurum üzerinde etki sahibi olan ya da o kurumdan etkilenen çıkar sahibi kişi ya da topluluklar olarak anlaşılmalı, hesap verilebilirlik ise toplumu odak noktası durumuna getirmiş ve bir kurumun faaliyetlerinin meşruiyeti ve belki de var olma hakkını sorgulamıştır. Herhangi bir sosyal muhasebe yaklaşımı, temel aldığı toplum içindeki sosyal konularda yaşanan değişimi izleme ve bunlara duyarlı olma yeterliliğinde olmak zorunda kalmıştır. Öte yandan, yargı şirketlerin işçiler, politik ve sosyal amaçlı bağışlar ve yönetim gibi konularda açıklama yapması gereken alanları giderek arttırmış, aynı biçimde şirketler özellikle çevre ve tüketiciler, ürün güvenliği, toplumla ilişkiler gibi konularda gönüllü açıklama yaptıkları alanları genişletmiştir. Şirketlerce halihazırda üretilen verilerin yeniden düzenlenmesi, ihmal edilebilecek düzeyde maliyet karşılığında sosyal bir muhasebeye ilk yaklaşma çalışması olmuş, bu verilerin sosyal ve çevresel raporlar adı altında bağımsız olarak belirlenen ve geleneksel finansal raporlar ile birlikte yayımlanan yeni raporlar üretilmesi için harmanlanması, ilgili kurumların sosyal olarak yeniden yapılandırılmasını desteklemiş, böyle bir yeniden yapılandırma kurumsal faaliyetlerin çarpıcı biçimde yeniden tanımlanması olduğu kadar kapitalizmin yeniden tanımlanması anlamına gelmiştir. (Gray, 2001:9-11,14)

Sosyal muhasebe birçok biçimde kullanılabilir bir araç niteliği kazanmıştır. Bir kez, şirketin başarımlar düzeyini gösterebilmiş, şirket gerçekliğine farklı bir açıdan bakma seçeneği sunmuş, ikincisi faaliyetlerin itici gücü olabilmış, iktidar yapısı ve ilişkilerini ortaya çıkarabilmiş, dışsallıklar ve sürdürülebilirlik hakkındaki öğrenme sürecini hızlandırmış, son olarak sosyal muhasebe uygulamaları ekonomik, sosyal ve çevresel etkenleri göz önünde bulundurarak geleneksel ve teknik muhasebeden farklı bir anlatı (öykü) sunmuştur. Sosyal muhasebe bir kişilikten (şirketten) diğerine (kullanıcılara) tek yönlü bilgi akışına dayanmamış, daha çok tüm ilgili bileşenlerin meydan okumasına izin veren açıklık ve irade gerektiren bir iletişim sürecine dönüşmüştür. Sosyal muhasebenin makro amaçları arasında etik vekalet, sürdürülebilirlik, çevresel sorumluluk, adil ticaret, yenileşme, demokratik yönetim, çıkar sahiplerinin katılımcılığı, sosyal sorumluluk, hesap verilebilirlik, etik ticaret, çevre koruması ve sürdürülebilirliğe uygun tedarik politikaları belirtilmiştir. Sosyal muhasebe ile saydamlık, hesap verilebilirlik ve çıkar sahiplerinin katılımı ilkeleri arasında yapısal bir bağlantı bulunmuş, dolayısıyla sosyal muhasebe demokrasi projesine bir katkı yapmış, ancak bireysel ve kurumsal zayıflıklar adaletsizlik kaynağı olduğundan demokrasi ideal bir noktaya ulaşmamış ve fakat olanın üzerinde konumlanarak olması gerekene ulaşma projesi olmuştur. Eleştirinin şiddetle yasaklandığı otoriter rejimlerin tersine demokratik toplumlar statükonun derin bir analizini ve demokrasi projesinin geliştirilmesi için yanlışlardan öğrenmeyi talep etmiş, demokratik ideallere giden yolda kısmi gelişmeler sağlanmasında saydamlık (görme) ve hesap verilebilirlik (bireylerin ve kurumların etik ve öngörülebilir biçimde davranma taahhütleri) ilkeleri kilit bir

görev yerine getirmiş, her ikisi de toplumun demokratik yönetişime katılabilmesi için statükoya ilişkin bilgilerin paylaşılması zorunluluğu göstermiştir. Burada ihtiyaç duyulan, sosyal muhasebede olduğu gibi bireylerin, grupların ve kurumların bir bileşimi ve tüm bu etki ajanlarının dünyayı nasıl etkilediklerinin açık bir biçimde tartışılması olmuştur. Görüldüğü gibi, sosyal muhasebe enerjisini demokratik ilkelerden ve özellikle hesap verilebilirlik, saydamlık ve katılımdan almış, bireylerin ve kurumların başkalarının refahı ve toplumun kaynaklarına yönelik derin sorumluluğunun önemini vurgulamış ve kurumların toplumun sosyal yapısına yönelik sorumluluk ve ilgisinin sistematik çözümlemesi ve geniş bir spektrumda çıkar sahiplerinin tartışmalara katılmaya çağırılması yoluyla demokratik sivil toplumun canlı ve karşılıklı iletişime dayalı boyutlarını da içermiştir. (Mook & Pstross, 2013:249-53,257) Sosyal muhasebe demokratik kurallara ve yeni çoğulculuğa dayanmış, bireylere ve gruplara sorunları tartışma, eleştirme ve çözüme olanağı vermiş, demokratik diyalog ve sorumluluğu geliştirmek için üçlü kar hanesi, tam maliyet muhasebesi, sessiz/gölge hesaplar gibi yeni çevresel ve sosyal görüşler geliştirilmiştir. Ayrıca rapor hazırlanırken çıkar sahiplerinin ilgisini arttıran, şirket ile daha çok ilgilenmesini sağlayan, farklı bakış açılarını ve güç dinamiklerini dikkate alan çok boyutlu ve daha katılımcı sosyal kurumlar geliştiren yaklaşımlar da olmuştur. (Brown, 2009:317) Aynı kapsamda sosyal fayda ve maliyetlerin parasal (nicel) olarak muhasebeleştirilmesi, parasallaştırmaya seçenек olarak öyküleştirilerek (nitel) açıklanması ya da finansal tablo ve raporların ekleri ve dipnotlarında belirtilmesi çalışmalarını çerçevesinde sosyal ya da çok boyutlu gelir tabloları da oluşturulmuştur. (Belkaoui, 1984:118-50)

Şirket faaliyetlerini ve sorumluluklarını daha geniş ölçekte ele alan sosyal muhasebe ve denetim yaklaşımı, muhasebe usul ve yöntemlerinin yaşam kalitesi ile ilgili daha az görünür öğelerini de yansıtmamanın yollarını aramıştır, çünkü şirket kararlarının toplumsal sonuçları da bulunmuş, şirketin kaynak kullanımını çevre ve toplum üzerinde yararlı ve genellikle zararlı dışsallıklar yaratmıştır. Nitekim şirketlerin kirlenme, kötü tasarım, yetersiz kalite kontrol, tesis güvenliği ve çalışma koşulları ile sonuçlanan kararlar nedeniyle meydana gelen ölüm, yaralanma, fiziksel acılar, işe alma, işten çıkarma, istihdam ve yer seçimi kararları kar, refah ve kişisel özgürlük yoksunlukları yaratmış, bunun yanısıra reklam, propaganda, terfiler, tenziller, yasadışı uygulamalar konusundaki kararları ile işçiler, tüketiciler, tedarikçiler ve başkaları üzerinde baskı, kontrol, zor uygulamak gibi ödül ve ceza beklentilerini yöneterek verdiği kararların toplumsal sonuçları bulunmuş, dolayısıyla şirketin kaynak kullanımını çevre ve toplum üzerinde kimi zaman yararlı ve genellikle zararlı dışsallıklar yaratmış, şirket finansal raporlama sürecinin söz konusu dışsallıkları da yansıtmaması gerektiği düşünülmüştür. (Briloff, 1976:20) Söz konu dışsallıklar, marjinal maliyet fiyatlandırmasında ($P=MC$) dikkate alınmayan sosyal maliyetler olmuştur. Öte yandan, özel fayda ve maliyetler kaynakların en iyi kullanıldığı seçeneklerin özel üretici şirkete değerini ölçer iken, sosyal fayda ve maliyetler kaynakların en iyi kullanım seçeneklerinin topluma olan değerini (Net Sosyal Faydalar=Sosyal Faydalar-Sosyal Maliyetler) ölçmüştür. (Net Özel Faydalar=Net Sosyal Faydalar) olduğunda piyasa mekanizmasının kaynak dağılımını verimli bir biçimde ve kamu yararına gerçekleştirdiği, bu eşitlik olmadığında piyasa sistemi maksimum sosyal refahı sağlamada başarısız olduğu kabul edilmiştir. Bu bağlamda, mikro-sosyal muhasebe öncelikle şirketlerin net sosyal katkısını belirlemek ve ölçmek istemiş, ikinci olarak, bireylerin, toplulukların, sosyal kesimlerin ve gelecek kuşakların kaynak ve güç statüsünü etkileyen şirket strateji ve uygulamalarının kamunun çoğunluğu tarafından paylaşılan sosyal öncelikler ve bireylerin yasal istekleri ile uyumlu olup olmadığını saptamış ve son olarak şirket sosyal amaçları ile ilgili politika, program, başarımlar ve katkıları sosyal taraflara açıklamıştır. Bu çerçevede yalnızca özel maliyet ve faydalar değil, aynı zamanda farklı kesimleri etkileyen dışsallıklar (sosyal fayda ve maliyetler) içselleştirilmiştir. (Belkaoui, 1984:94,190)

Sosyal muhasebe sosyal bir ekonomi ve sosyal bir şirketten başka etik yatırımcı ve muhasebeci gerektirmiştir, çünkü sosyal bir muhasebenin etik duyarlılığı olan muhasebeciler tarafından uygulanması daha olası bulunmuştur, çünkü etik olarak duyarlı muhasebeci işlev ve sorumluluklarını insan yaşamı açısından servetin adil biçimde dağılması, yaşam düzeyinin yükselmesi, müreffeh ve gelişmiş bir toplum gibi kabul edilebilir amaçlarla uyum içinde yerine getirebilen, muhasebe ilke ve kurallarını uygulamaktan daha fazlasını, daha üst ve yüce adil ve müreffeh bir düzen ve toplum amacına yönelik olarak yerine getirebilmiştir. (Duska, 2005:411) Bu nedenle, sosyal muhasebe sosyal sermaye piyasalarına yönelik ilgiyi yeniden uyandırmıştır, çünkü duyarlılığı yüksek hayırsever kapitalistler (philanthrocapitalists) ve sürdürülebilirliğe ve toplam etkiye önem veren, tümleşik bir değer arayan yatırımcılar (impact investors) bilgi asimetrisinden kaynaklanan piyasa yetersizlikleri ve yetersiz saydamlıktan düş kırıklığına uğramıştır. Böylece sosyal muhasebe, bugüne dek salt finansal nitelikteki başarımların değerlendirilmelerine sosyal ve çevresel etkileri de katarak finansal muhasebeyi ve sermaye piyasalarını sürdürülebilirlik amaçlarına daha uyumlu duruma getiren bir hesap verilebilirlik aracı konumuna yükselme olanağı elde etmiş ve finansal muhasebenin dikkate almadığı dışsallıkların neden olduğu yetersizliklerin önemini vurgulayan ve bunların toplum olarak verilen kararlar üzerindeki yansımalarına önem veren eleştirel muhasebe bütünlüğünden hareket etmiştir. (Ruff, 2013:230)

Herşeye karşın, ekonomik ve ticari faaliyetlerin çevre kirliliği, yenilenebilir olmayan doğal kaynakların tükenmesi, fabrika kapatmaların yerel ve bölgesel etki yaratması, ürün güvenliği ve niteliğinin arttırılması, olumlu/yapıcı eylemler, insan kaynakları kullanımının diğer boyutları, yerel etkinlikler, kentsel gelişme ve yenilenme gibi sosyal sonuçları konusundaki bilinç bu faaliyetlerin daha kapsamlı fayda/maliyet analizlerinin yapılmasına yönelik bir istek uyandırmış, sosyal muhasebe bu gereksinimin karşılanması için bir yöntem geliştirilmesinde yapılan temel girişimlerden birisi olmuştur. Bir şirketin sosyal başarımının ölçülmesi için öncelikle sosyal olarak ilgili faaliyetlerinin belirlemesi ve şirketin geçerli koşullarda ne yaptığının bir dökümünün çıkarılması, ikinci olarak belirlenen sosyal olarak ilgili her bir faaliyet için harcanan çabaların kapsamının saptanması ve şirketin girişilen eylemler ve kullanılan kaynaklar bakımından ne kadar çaba harcadığının bulunması ve üçüncü olarak sosyal maliyetleri azaltmak ya da yok etmek amacıyla girişilen sosyal eylem ya da süreçlerin sonuçlarının ölçülmesi ve son olarak da elde edilen sonuçların toplum için nasıl bir değer taşıdığı değerlendirilmesi gerekmiştir. Bu değerlendirme, elde edilen ilk sonuçların alt alta yazılmasından daha fazlasını oluşturmuş ve çoğu zaman ikinci ve üçüncü derecede sonuçlar, vazgeçilen seçenekler ve yeri değiştirilen faaliyetleri de göz önüne almış, Sosyoekonomik Faaliyet Tablosu, Sosyal Finansal Tablolar, Sosyal Denetim ve Sosyal Başarımlar (Performance) Endeksi sosyal muhasebenin bu kapsamda ele alınabilecek katkıları arasında değerlendirilmiştir. (Belitsky, 1983:15-6,19-24)

Tüm bu sosyal muhasebe yaklaşımlarında, muhasebenin sosyal ve ekolojik sistemlere zarar veren uygulamalara karşı kazanılacak kültürel bir devrimde önemli bir işlev görebileceği düşünülmüştür. (Birkin, 2005:185) Bu bağlamda, şirketin finansal tablolarının şirket amaçları yanında toplumun ortak amaçlarını da dikkate aldığı daha farklı ve gelişmiş bir nitelik kazanabileceği, finansal tabloların şirketin içinde bulunduğu sosyal çevredeki işlevinin yerine getirilmesinde önemli olan ve toplum üzerinde etkisi olan faaliyetleri raporlamayı amaçladığı, faaliyet raporlarının ise bir tür sosyal kontrol işlevi görmesi ve çevre ve istihdam uygulamaları ile şirketin yaptığı kural dışı uygulamalar konusunda kapsamlı bilgiler vermesi gerektiği savunulmuştur. Çoğu insan sözü edilen raporlardaki açıklamaları yatırımcıya rasyonel kararlar alırken yardımcı olması için değil, kamunun talep ettiği sosyal politikaları destekleme aracı

olduğu için kullanmış ise de, bu raporlarda şirketin sosyal sorumluluk düzeyini kararlarında dikkate alan yatırımcıların karar alma sürecini kolaylaştıran açıklamalar yapılması ve bu kapsamda şirket yönetiminin plan, tahmin ve değerlendirmeleri ile bunların dayanak ve temellerinin de açıklanacak finansal bilgiler kapsamına alınması önerilmiş, başka bir anlatımla açıklanacak finansal bilgilerin yatırım kararları için geçerli bilgiler olabilmesi için konuya geniş bir açıdan yaklaşılması ve ekonomik olguların hissedar ve yatırımcılara yönetimin bildiği düzeyde aktarılması gerekmiştir. (Briloff, 1976:24,27;1972:9,44)

Bununla birlikte sosyal ve çevresel muhasebenin çıktıları bile kesin ve tartışılmaz gerçeği, doğru yanıtı vermemek, tartışmaya açık olmak, kesin kapanış yapılmamak, karar verme süreçlerine dürüst ve bilgili yurttaş katılımı sağlamak, geçici kapanışlar ile tartışma ve diyalogu özendirilmesi gerektiği düşünülmüştür. (Brown, 2009:318) Bu çerçevede, katılma ve saydamlığa öncelik tanıyan ve üretimin sosyal niteliğini geleneksel kar/zarar muhasebesinden daha açık biçimde gösteren katma değer, sosyal muhasebe uygulamalarını destekleyen bir yaklaşım olarak sermayenin, yönetimin ve emeğin ortak çabası ile tüm şirketin yarattığı bir değer olduğu için üretimin daha rasyonel biçimde kontrol edilmesi ve daha uyumlu ve işbirliğine açık üretim faaliyeti için bir araç olarak görülebilmektedir. (Hopwood ve Miller, 1994:213-25) Çoğulcu muhasebe (Macintosh, 2005:131-4) (heteroglossic accounting) ya da diyalogcu muhasebe (Brown, 2009:316,324-8) (dialogic accounting) de katılımcı ve özgürlükçü bir finansal ve sosyal raporlama yeterliğine sahip yeni yaklaşımlar olarak önerilmiştir. Bu çerçevede çoğulcu muhasebe raporları açık uçlu olmuş, diyaloga izin vermiş ve çok yönlü bakış açılarını yansıtmış, muhasebeci geçmiş ve gelecekteki tüm işlem ve olayları son, kesin, değişmez ve tek bir rapora sıkıştırmamış, biçimsel olarak tek bir rapor olmakta birlikte farklı ses, yöntem ve görüşleri de içermiş, sorunlara, anlaşmazlıklara ve çelişiklere de yer vermiş, hakikati orada bir yerde bulmayı ya da keşfetmeyi beklememiş ve fakat inşa etmiş ve oluşturmuştur. Diyalogcu muhasebede ise, muhasebe hissedar değerini ve yönetilebilir diğer amaçları en çoklaştıran bir grup teknik olarak değil, demokratik etkileşim potansiyelini arttıran, çoğulcu toplumun gereksinmelerine yanıt veren, çıkar sahiplerinin farklı değer ve çıkarlarına uyumlu çok sesli bir yapı olarak anlaşılmış, bu anlayışa göre nesnellik (tarafsızlık) finans kapitalin bir iddiası olarak kabul edilmiş, nesnellik iddiasının tersine politika muhasebede meşru bir kurum olarak değerlendirilmiş, heterojenliği kabul ederek ve sermaye piyasalarına öncelik tanımayarak kamu çıkarlarının çoğulcu bir ifadesine olanak vermiş ve araçsal düşüncenin etkisi sınırlandırmıştır. Ancak muhasebe bilgi ve raporlarının farklı anlamlar içermesi ve kullanıcıların aklında farklı çağrışımlar yapması kabul edilebilir bulunduğu bireylere, bölümlere ve merkezlere ilişkin sorumluluk çıkarılması ya da hesap sorulması olanağı hemen hemen ortadan kalkmaktadır, çünkü bu durumda kendi içinde tutarlı ve anlamlı olduğu sürece herhangi bir muhasebe uygulamasının ya da teorisinin yanlış olduğu iddia edilememiş, belki bunlar tartışma ya da eleştiri konusu olabilmiş, ancak sonuç olarak herhangi bir yaptırıma ya da düzeltme tabi tutulamamış, yaratıcı ve yenilikçi yöntemleri de içerebilen muhasebe uygulamaları belirli kullanıcılar tarafından anlamlı, tutarlı ve doğru olarak algılandığı sürece gerçeklikten ya da doğruluktan sapma ya da usülsüzlük olarak kabul edilememiş, herhangi bir sorgulama ya da hesap sorma sürecinden geçirilememiştir.

Muhasebenin kendine özgü, politik, ideolojik, nesnel olmayan ve sanatsal bir alan olduğunu kabul etmek önemli olmuştur. Muhasebenin sosyal boyutunun ihmal edilmesi ya da önemsizlenmesi muhasebe öğrenenler ve gelecek kuşaklara adil davranılmaması anlamına gelmiştir, çünkü yanlış ve eksik bilgilendirilen gelecek kuşaklar böylesine bilgilere dayalı muhasebe karar ve eylemlerinin sonuçlarına katlanmak durumunda kalacaktır. Bu nedenle, muhasebe alanında özgür ve bağımsız düşünceyi özendirmek için müfredatın yenilenmesi,

öğrencilerin eleştirel teoriye alıştırılması ve muhasebe tarihiyle ilgilenmeye yönlendirilmesi, sosyal muhasebe konularında diyalog ve öğrenme amaçlı ağ oluşumu ve ortam yaratma çabalarının özendirilmesi, uygulamacı muhasebecilerin farklı muhasebe uygulamalarını benimsemeleri ve deneyimlemelerine yönelik çalışma atölyeleri ve tartışma meclisleri de önerilmiştir. (Mook & Pstross, 2013:255-6) Ayrıca sosyal muhasebe deneyiminde uygulamada yaşanan sorunlar da göz önünde bulundurularak daha iyi ve kapsamlı uygulamalar yapılması gerekmektedir. (Gray, 2001:11; 1998:206) Bir kez, sosyal konular ve bu arada sosyal konuların muhasebeleştirilmesi son derece karmaşık bulunmuştur. İkincisi, sosyal muhasebenin acımasızca eleştirmesi gerektiği kabul edilmiştir, çünkü eğer sosyal muhasebe zorluk çıkarmıyor ve kurumların istenmeyen biçimde yeniden incelenmesine neden olmuyor ise büyük olasılıkla iyi bir sosyal muhasebe olarak değerlendirilmemiş, başka deyişle eğer sosyal muhasebe hesap verilebilirlik, dolayısıyla demokrasi ve/veya sürdürülebilirlik ve dolayısıyla adalet konuları ile ilgili değil ise temel amacında başarısız sayılmıştır. Sosyal muhasebe, çıkar sahiplerine hesap verme yükümlülüğünün yanında sürdürülebilirlik raporlamasına açık olmayı ve kendi kendine hesap vermeyi de amaçlamak durumunda olmuştur. Sonuçta, sosyal muhasebe hem içeridekilere hem de dışarıdakilere hesap verme eylemi olmuş, dolayısıyla bir tür denetimi (özdenetimi) de içermiştir. Ayrıca geçerli uygulamanın (geleneksel muhasebenin) kötü yönlerini azaltmak ve sosyal olarak iyi bilgi açıklanmasını sağlamak sosyal muhasebeye düşmüş, ancak burada sosyal muhasebe için bile çoğunlukla ileriye yönelik özdisiplin (politik olarak kabul edilebilir olan beklentisi) sınırlandırıcı olmuştur.

4 Sonuç ve Genel Bir Değerlendirme

Muhasebe, saf anlamda ve sadece teknik bir uygulama ya da bilim değildir; fakat daha çok sosyal, ekonomik ve kurumsal bir uygulama olarak kabul edilmektedir. Kendisini çevreleyen ekonomik ve politik dinamiklerden ve dolayısıyla ekonomik ve politik sistem seçenek ve türlerinden doğrudan etkilenmektedir. Görev ve sorumluluklar muhasebesi ve hatta sonrasında gelen çift yanlı muhasebe devriminden bu yana muhasebe beşeri ve maddi kaynakları kontrol etme aygıtı ya da sistemi olmuştur. Bir yandan şirket yönetimlerinin hakikat rejimlerini meşrulaştırmak ve bilimsel ve zorunlu göstermek, diğer yandan işçilerin hakikat rejimlerini desteklemek ve pekiştirmek için kullanılabilir. Ayrıca muhasebe özel bir dil olduğu için farklı bağlamlara göre farklı anlamlar yüklenebilir. Muhasebenin basit bir kayıt uğraşından hakikat üreten bir rejime dönüştüğü tarihsel süreç, onun kendi başına işletme sınırlarına hapsedilecek bir teori ve pratik olarak değil, içinde bulunduğu çevresel dinamikler ve toplumla etkileşim halinde, hatta büyük ölçüde onlar tarafından belirlenen ve dönüp çevresini ve toplumu etkileyen bir araç olduğunu ve muhasebe bilgileri üretilirken muhasebenin temel özelliklerinin sosyal, ekonomik ve politik güç ilişkilerinden önemli derecede etkilendiğini göstermektedir. Sözü edilen karşılıklı ilişkileri tanıma ve açıklamada sosyal muhasebe teknik muhasebeden daha çok yeterliliğe ve ekonomik gerçekliği daha yüksek açıklama gücüne sahip görünmektedir, çünkü muhasebe bilgi kullanıcıları salt hissedarlar ve dolayısıyla finansal piyasalar ve kuruluşlardan oluşmamakta, başka çıkar sahipleri ve tüm toplumu içine almaktadır. Aynı biçimde, muhasebe bilgisi üreticileri olarak şirketleri yalnızca hissedarların sahibi olduğu ekonomik bir kişilik olarak değil, faaliyetlerinden etkilenen tüm meşru çıkar sahiplerine sorumluluğu olan sosyal bir kişilik olarak düşünmek gerekmektedir. Böyle bir bakış açısıyla muhasebe, ekonomik süreç içinde salt yatırım ve kredi kararlarında finansal piyasalara yararlı bilgiler arz eden taraflı ve bağımlı teknik bir araç ya da aracı olmaktan uzaklaşmakta, sosyal ve ekonomik kararlarda doğru bilgilendirmenin yanında şirket faaliyetlerinden kaynaklanan ekonomik değerleri ve özellikle karı dışsallıkları dikkate alarak hesaplayan ve hak sahipleri arasında paylaştıran, çıkar sahipleri arasında hesaplama ve

dağıtımına bağlı sosyal ve ekonomik sorunları ya da hesaplama ve dağıtım anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturan, dolayısıyla yalnızca şirket sahiplerinin servet birikimini değil, aynı zamanda insani, çevresel, sürdürülebilir sosyo-ekonomik ve kültürel kalkınmayı da hedefleyen adil, tarafsız ve dengeli bir hakem, kurum ve meslek durumuna gelmektedir. Sosyal muhasebe düşüncesi, geleneksel finansal muhasebeyi yalnızca eleştirmekle kalmamış, gerçekçi ve gerçekleştirilebilir çözümler de önermiş ve sosyal amaçlı ve kamu yararına çalışan sosyal ekonomi kuruluşlarından başlamak üzere bir dizi çözümü de uygulamaya aktarmıştır. Sosyal muhasebe düşüncesi ve uygulamaları muhasebe kurumunu tek boyutlu olmaktan uzaklaştırdığı gibi yönetimi de sermaye ve emek arasında özerk ve dengeli bir konumda davranmaya özendirme yeterliliğine sahip bulunmaktadır. Böyle bir muhasebe olasılıkla 21. yüzyılın başında küresel finansal coşku sona erdiğinde sosyal ulus-devlet ve ekonomilerin ayrılmaz bir parçası ve aynı zamanda anaakım muhasebeye uygulanabilir bir seçenek olabilecektir. Bununla birlikte, sosyal bir muhasebe için sosyal bir ekonomi ve politika bir önkoşul gibi görünmektedir, çünkü muhasebe başlangıcından bugüne sosyo-ekonomik ve politik altyapı tarafından belirlenen sosyal ve ekonomik bir üstyapı kurumu ve uygulaması olarak kabul edilmektedir. Bu çalışma kendine özgü tarihsel ve teorik bağlamı içinde muhasebenin salt finansal ve teknik bir uygulama olmadığını, aynı zamanda sosyal, politik ve ekonomik bir kurum ve uygulama olduğunu ve daha önemlisi sosyal ve politik dinamik ve güçlerin teknik ve finansal olguları belirli kullanıcılar, bileşenler, sınıflar ya da çıkar sahipleri yararına çarpıttığını göstermektedir.

Ekonomide ve onun bir uzantısı olarak muhasebede tek, standart ve evrensel bir sistem, rejim ya da model arayışları genel kabul görmemiştir, çünkü uluslar, yönetimler ve kültürler arasında tek bir ortak paydaya indirgenmesi imkan ve ihtimal dahilinde olmayan sosyal, ekonomik, politik ve kültürel farklılıkların varlığı ortadan kaldırılamamıştır. Farklı muhasebe sistemlerini tek tip ve boyutlu bir muhasebeye indirgemeye çalışmak tek bir ekonomik sistemin uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Oysa kapitalist sistem içinde bile farklı modellerde ekonomiler bulunmuştur ve bu farklılıkların yok edilmesi gerçekçi olmamıştır. Ne kadar farklı ekonomik sistem ve sistem içi ne kadar çok farklılık varsa bunlara uygun farklı muhasebeler olmuştur. Bunun için öncelikle ekonomide özel ya da kamu kesiminin sistemden dışlanması ya da zayıf düşürülmesi saplantısından uzaklaşmak ve her ülkenin kendi tarihsel ve sosyo-ekonomik koşulları özelinde uygun bileşimler ya da modeller bulmaya çalışmak gerekmiştir. Öte yandan, finansal muhasebeyi teknik olarak iyileştirmek ve giderek yetkinleştirmek bugüne kadar karşılaşılan sorunların çözümünde yeterli olmamıştır, çünkü muhasebe salt bir araç ya da mekanizma değil, sosyal, ekonomik ve politik bir kurum olmuş ve yaşamın, ekonominin, politikanın ve toplumun içinde yaşayan bir organizma olarak kendisini çevreleyen ortama ya da üst sistemlere yapısal ve kurumsal olarak bağımlılık göstermiştir. Başka bir anlatımla, ekonomik ve politik tercihler hangi muhasebenin seçileceği ve uygulanacağını da belirlemiştir. Bu nedenle, muhasebeyi salt içerden değiştirmenin ve düzeltmenin belirli bir noktaya kadar etkili olabileceği, bunun yerine muhasebenin karşılaştığı sorunları ekonomik, sosyal ve politik sorunlardan bağımsız görmemek, dolayısıyla muhasebeyi içeriden değiştirmeye çalışırken, ekonomi ve politikayı da dışarıdan eşzamanlı olarak değiştirmeye, demokratikleştirmeye ve sosyalleştirmeye çalışmanın daha anlamlı, gerçekçi ve sonuç alıcı bir davranış biçimi olacağı değerlendirilmiştir.

Kaynakça

Belitsky, B. (1983). The Structure of Social Costs, *Social Costs in Modern Society (Ed.) J.E. Ullman*, Westport-Connecticut: Quorum Books-Greenwood Press

- Belkaoui, A. (1984), *Socio-Economic Accounting*, Westport-Connecticut: Quorum Books-Greenwood Press
- Briloff, A.J. (1972). *Unaccountable Accounting: Games Accountants Play*, New York: Harper and Row Publishers.
- Briloff, A.J. (1976). *More Debits than Credits: The Burnt Investor's Guide to Financial Statements*, New York: Harper and Row Publishers.
- Briloff, A.J. (1981). *The Truth about Corporate Accounting*, New York: Harper and Row Publishers.
- Briloff, A.J. (2000). *Garbage In/Garbage Out: A Critique of Fraudulent Financial Reporting: 1987-1997 (the COSO Report), the SEC Accounting Regulatory Process (AAERs)*, <http://aux.zicklin.baruch.cuny.edu/critical/>.
- Brown, J. (2009). Democracy, sustainability and dialogic accounting technologies, *Critical Perspectives on Accounting*, 20, 313-42.
- Catchpole, L. & Cooper, C. & Wright, A, (2004), Capitalism, states and ac-counting, *Critical Perspectives on Accounting*, 15, 1037-58.
- Chwastiak, M. & Lehman, G. (2008). Accounting for war, *Accounting Forum* 32, 313-26.
- Compin, F. (2008). The role of accounting in money laundering and money dirtying, *Critical Perspectives on Accounting* 19, 591-602.
- Dore, R. (2008). Financialization and the global economy, *Industrial and Corporate Change*, Volume 17, Number 6, October.
- Duska, R.F (2005), The Good Auditor–Skeptic or Wealth Accumulator? Ethical Lessons Learned from the Arthur Andersen Debacle, *Journal of Business Ethics*, 57: 17-29.
- Duska, R.F. (2005), The Responsibilities of Accountants, The Geneva Papers, www.palgrave-journals.com/gpp, 1018-5895/05, 410-24.
- Ezzamel, M. & Hyndman, N. & Johnsen, A. & Lapsley, I. (2008). *Accounting in Politics: Devolution and Democratic Accountability*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Gerboth, D.L. (1973), Research, Institution and Politics in Accounting Inquiry, the *Accounting Review*, Vol. XLVIII, July, No.3, 475-82.
- Gray, R. (1998), Imagination, A Bowl of Petunias and Social Accounting, *Critical Perspectives on Accounting* 9.
- Gray, R. (2001). 30 years of social accounting, reporting and auditing: What (if anything) have we learned, *Business Ethics: A European Review*, Volume 10, Number 1, January.
- Hopwood, A. & Miller, P. (1994). *Accounting as Social and Institutional Practice*, New York: Cambridge University Press.
- Macintosh, N.B. (2005), *Accounting, Accountants and Accountability: Poststructuralist Positions*. New York: Routledge.
- Mook, L & Pstross, M. (2013), Social Accounting: Lessons Learned for the Road Ahead, *Accounting for Social Value (Ed.) Laura Mook*, 1st Edition, Toronto: University of Toronto Press.
- Mook, L. (2013). Social Accounting for the Social Economy, *Accounting for Social Value (Ed.) Laurie Mook*, 1st Edition, Toronto: University of Toronto Press.
- Oguri, T. (2005). Functions of accounting and accounting regulation: alternative perspectives based on Marxian economies, *Critical Perspectives on Accounting* 16, 77-94.
- Ordelheide, D. (2004), The Politics of Accounting, *the Economics and Politics of Accounting: Institutional Perspectives on Research Trends, Policy and Practice*, New York:

Oxford University Press.

Ruff, K. (2013). The Role of Intermediaries in Social Accounting: Insights from Effective Transparency Systems, *Accounting for Social Value (Ed.) Laurie Mook*, 1st Edition, Toronto: University of Toronto Press.

Saravanamuthu, K & Tinker, T. (2003). Politics of Managing: the dialectic of control, *Accounting, Organizations and Society* 28.

Sterling, R.R. (1979). *Toward a Science of Accounting*, Vernon, Houston-Texas: Scholars Book.

Sunder, S. (2005). Minding our manners: Accounting as social norms, *The British Accounting Review* 37, 367-87.

Tinker, T. (1985). *Paper Prophets: A Social Critique of Accounting*, New York: Prager Publishers.

Tinker, T. (2004). *Paper Prophets: Fraudulent Accounting and Failed Audits*, Washington DC: Beard Books.

Tinker, T. (2004). The End of Business Schools? More than Meets the Eye, *Social Text* 79, Vol.22, No.2, Summer.

Williams, P.F. (2004). Recovering Accounting as a Worthy Endeavor, *Critical Perspectives on Accounting* 2.

Wolk, H.I & Dodd, J.L & Rozycki, J.J. (2008). *Accounting Theory: Conceptual Issues in a Political and Economic Environment*, 7th Edition, Thousand Oaks, California: Sage Publications.

PROMISES ON WORKING LIFE IN THE PARTY DECLARATIONS IN THE NOVEMBER 2015 GENERAL ELECTIONS

Fatma FİDAN¹, Veysel Çağrı ARIK²

Abstract

Elections with different expectations and priorities, as well as politicians who aspire to the power of power, are the times when they find themselves directly in politics. Electoral declarations as one of the means of reaching political parties and voters; It consists of convincing promises about why parties should be preferred by voters.

In this study November 1, 2015 in according to the general election results in Turkey who are entitled to representation by passing the 10% threshold of 4 political party is the election manifestos evaluated these parties work was researched with promises of document analysis and content analysis for the life, result in section promises a comparative It was investigated.

Keywords: Turkish General Election, November 2015, The Election Declarations, The Working Life, The Promise

KASIM 2015 GENEL SEÇİMLERİNDE PARTİ BİLDİRGELERİNDE ÇALIŞMA HAYATINA İLİŞKİN VAATLER

Özet

Seçim dönemleri iktidar erkine talip olan politikacılar kadar farklı beklentiler ve öncelikleri olan seçmenlerin de kendilerini siyasette direkt söz sahibi olarak buldukları zamanlardır. Siyasi partilerin seçmenlere ulaşma ve propaganda araçlarından biri olarak seçim bildirgeleri; partilerin seçmenler tarafından neden tercih edilmesi gerektiğiyle ilgili ikna edici vaatlerden oluşmaktadır.

Bu çalışmada, 1 Kasım 2015 tarihinde Türkiye’de yapılan genel seçim sonuçlarına göre %10 seçim barajını geçerek temsil hakkı kazanan 4 siyasi partinin seçim bildirgeleri değerlendirilmiş olup, bu partilerin çalışma hayatına ilişkin vaatleri doküman analizi ve içerik analizi yöntemleriyle araştırılmış, sonuç bölümünde vaatler karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Genel Seçimleri, Kasım 2015, Seçim Bildirgeleri, Çalışma Hayatı, Vaat

¹ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ffidan@sakarya.edu.tr

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, v.cagriarik@gmail.com

1 Giriş

1.1 Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada, genel seçimlere katılmış ve %10 seçim barajını aşma başarısı göstermiş siyasi partilerin seçim bildirgelerinde çalışma hayatına ilişkin vaat ve hedeflerinin karşılaştırmalı olarak ortaya konması amaçlanmıştır. Bu bağlamda siyasi partilerin çalışma hayatına ilişkin vaatleri; gelir dağılımı, ücretler, işsizlik, örgütlenme, iş sağlığı ve güvenliği, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, eğitim gibi unsurlar temelinde incelenmiş olup, değerlendirmeye alınmıştır.

1.2 Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi

Doküman incelemesi yöntemiyle araştırmanın konusunu oluşturan kavramlar için toplanan yazılı belgelerin incelenmesi sonucu veri elde edilir (Yıldırım & Şimşek, 2008: 227). Araştırmada kullanılan bildirgeler pdf formatında siyasi partilerin internet sitelerinden bilgisayar ortamına kaydedilmiş ve tüm araştırma çalışması bu veri seti üzerinden tamamlanmıştır.

Elde edilen verilerin toplandıktan sonra bu verileri belirli kavramlar dahilinde bir araya getirerek açıklamaya yardım edecek bağıntılara ulaşmak ve bunları okuyucuya anlamlı bir şekilde ulaştırmak içerik analizini oluşturur. İçerik analizi öncesinde bulguları bir araya getirmeden kullanılan terimler tanımlanmalıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 227).

Araştırma konusu kapsamında incelenen vaatler araştırmacıların belirlediği 46 anahtar kelimenin ilgili partilerin seçim bildirgeleri üzerinde ara/bul komutu ile aratılmasıyla vaatler tespit edilmiştir. Bu kelimeler; gelir dağılımı, yoksulluk, sosyal güvenlik, sosyal hak, sosyal destek, sosyal yardım, emeklilik, ücret, asgari ücret, maaş, işsizlik, istihdam, kadın, kadın istihdamı, işsizlik ödeneği, işsizlik fonu, işsizlik sigortası, İşkur, iş yasası, iş kanunu, sendika, sendikal hak, örgütlenme, grev, lokavt, iş sağlığı ve güvenliği, kaza, iş kazası, iş cinayeti, meslek hastalığı, meslek hastalıkları, işçi sağlığı, çalışma hayatı, çalışma şartları, çalışma koşulları, çalışma süresi, çalışma süreleri, esnek, esneklik, iyileştirme, çalışma düzeni, çalışma biçimi, çalışma biçimleri, meslek eğitimi, mesleki eğitim ve eğitim programıdır.

Araştırmanın evreni 1980 yılı sonrası Türkiye’de genel seçimlere katılmış ve %10 seçim barajını aşmış siyasi parti bildirgeleridir. Araştırma örneklemini ise 1 Kasım 2015 seçimlerine katılmış ve %10 seçim barajını aşmış 4 siyasi partiler ve incelenen seçim bildirgeleri; Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), Huzur ve İstikrarla Türkiye’nin Yol Haritası; Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Önce İnsan, Önce Birlik, Önce Türkiye; Halkların Demokratik Partisi (HDP), Büyük İnsanlık, Büyük Barış; Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Huzurlu ve Güvenli Gelecek’tir.

2 Seçim Beyannamelerinin İncelenmesi

2.1 Adalet ve Kalkınma Seçim Beyannamesinin İncelenmesi

3 Kasım 2002 yılında yapılan genel seçimler ile birlikte 7 Haziran 2015 yılına kadar ülkeyi tek başına iktidar olarak yöneten Adalet ve Kalkınma Partisi, 7 Haziran seçimleriyle meclisteki en fazla koltuk sayısına ulaşmış ancak tek başına iktidar olamamış, ilerleyen yaklaşık altı aylık süreç boyunca meclisteki diğer partiler ile ittifak sağlanamayıp hükümet kurulamadığı için 1 Kasım 2015’te yeniden seçim yapılmış ve bu seçimler sonucunda aldığı %49,50 oy oranı ve kazandığı 317 milletvekili ile yeniden tek başına iktidar görevini üstlenmiştir (Resmi Gazete, 2015: 2310).

Toplamda 290 sayfa ve 6 ana başlık ile beraber ek iki başlık bulunan AKP'nin Huzur ve İstikrarla Türkiye'nin Yol Haritası isimli seçim beyannamesi incelendiğinde, alt başlıkların bazılarının inceleme konumuzun kapsamı olan; “Kadın”, “Nitelikli Eğitim”, “Sosyal Koruma ve Yoksullukla Mücadele”, “Çalışma Hayatı”, “Sosyal Güvenlik”, “Yatırımlar” ve “İstihdam” olduğu görülmektedir. Beyanname diğer tüm beyannameler içerisindeki en kapsamlı ve detaylı olarak hazırlanmış beyanname dir. Tüm beyanname içeriğinde iktidar partisinin önceki dönem icraatları “Neler Yaptık” alt başlıklarında, seçim vaatleri ise “Neler Yapacağız” alt başlığında verilmiştir.

Çalışma kapsamında içerik analizi metoduyla seçim bildireleri incelenirken kullanmak üzere seçmiş olduğumuz 46 anahtar kelimedenden 12sine rastlanmamıştır. Bu kelimeler; “işsizlik ödeneği”, “işsizlik fonu”, “işsizlik sigortası”, “iş yasası”, “grev”, “lokavt”, “iş cinayeti”, “meslek hastalığı”, “meslek hastalıkları”, “işçi sağlığı”, “çalışma süresi”, “çalışma düzeni” ve “çalışma biçimi”dir.

2.2 Cumhuriyet Halk Partisi Seçim Beyannamesinin İncelenmesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin en köklü ve kurucu partisi olma özelliğini taşıyan Cumhuriyet Halk Partisi, Kasım 2002 seçimleriyle birlikte devam ettiği ana muhalefet partisi olma durumunu 1 Kasım 2015 seçimlerinde aldığı %25,32lik oy oranı ve kazandığı 137 milletvekili ile seçimlerden ikinci parti olarak çıkarak (Resmi Gazete, 2015: 2310) devam ettirmiştir.

Toplamda 228 sayfalık, genel başlıklar altında madde madde vaatlere yer verilen Önce İnsan, Önce Birlik, Önce Türkiye isimli seçim bildirgesini içerik analizi yöntemiyle incelediğimizde belirlenen 46 kelimedenden 6sına rastlanmamıştır. Bu kelimeler; “iş kanunu”, “lokavt”, “meslek hastalığı”, “çalışma şartları”, “çalışma biçimi” ve “çalışma biçimleri”dir. “İyileştirme” anahtar kelimesi ise bildirmede toplamda 7 kez kullanılmış fakat çalışma konumuz ile bir ilişkisi yoktur.

2.3 Halkların Demokrasi Partisi Seçim Beyannamesinin İncelenmesi

1 Kasım 2015 seçimlerine katılımıyla parti olarak 7 Haziran sonrası ikinci kez genel seçimlere katılan ve farklı isimlerle yaklaşık 30 yıllık bir parti geçmişine sahip olan Halkların Demokrasi Partisi (BBC, 2018), aldığı %10,76 oy oranı ve kazandığı 59 milletvekili ile en çok milletvekiline sahip üçüncü parti olmuştur ((Resmi Gazete, 2015: 2310).

Basılı halde bildirgesine ulaşamadığımız ancak internet sitesinden paylaştıkları 30 sayfalık Büyük İnsanlık Büyük Barış adlı seçim bildirgesiyle HDP, incelenen parti bildireleri arasında en az içeriğe sahip olandır. Bildirge içerisinde belirlediğimiz 46 anahtar kelimedenden 14üne arama sonucunda rastlanılmamış, bu kelimeler “gelir dağılımı”, “sosyal hak”, “sosyal yardım”, “işsizlik ödeneği”, “İşkur”, “meslek hastalığı”, “meslek hastalıkları”, “çalışma hayatı”, “çalışma şartları”, “çalışma süreleri”, “çalışma düzeni”, “çalışma biçimi”, “çalışma biçimleri”, “meslek eğitimi” ve “eğitim programı”dır.

2.4 Milliyetçi Hareket Partisi Seçim Beyannamesinin İncelenmesi

Demokratik Sol Parti ve Anavatan Partisi ile koalisyon ortağı olan, 3 Kasım 2002 seçimlerine gitme kararı sonrası %10 seçim barajını geçemeyerek bir dönem mecliste temsil edilemeyen ancak 2007 seçimleriyle beraber mecliste temsil edilmeye devam eden Türkiye'nin köklü partilerinden Milliyetçi Hareket Partisi (Hürriyet, 2002), 1 Kasım 2015 seçimlerinde

%11,90 oy oranına sahip olmasına rağmen 40 milletvekiliyle mecliste temsil edilen dördüncü ve son parti olmuştur (Resmi Gazete, 2015: 2310).

MHP'nin Huzurlu ve Güvenli Gelecek adlı 268 sayfalık seçim bildirgesi araştırma kapsamına dahil ettiğimiz 46 kelime ile incelendiğinde, bu anahtar kelimelerden 18'ine rastlanılmamıştır. Bu kelimeler; “kadın istihdamı”, “işsizlik ödeneği”, “işsizlik fonu”, “işsizlik fonu”, “İşkur”, “iş yasası”, “iş kanunu”, “sendikal hak”, “grev”, “lokavt”, “iş cinayeti”, “meslek hastalığı”, “çalışma koşulları”, “çalışma süresi”, “çalışma düzeni”, “çalışma biçimi”, çalışma biçimleri”, “meslek eğitimi” ve “eğitim programı”dır.

3 Seçim Beyannamelerinde Çalışma Hayatına İlişkin Vaatlerin İncelenmesi

3.1 Seçim Beyannamelerinde Gelir Dağılımı Konulu Vaatler

Refahın ülke geneline dengeli bir şekilde yayılması amacıyla AKP; en başta geri kalmış bölgeler olmak üzere tüm bölgelerde yerel potansiyellerin etkili bir şekilde kullanılarak nitelikli rekabet ortamı yaratılacağını, bölgesel düzeydeki analizler sonrası 26 adet bölgesel ve ulusal düzeyde yatırım ortamı değerlendirme raporları hazırlanacağı, bu raporlar sonrasında kalkınma programlarının bölgelerin ihtiyaçlarına göre çeşitlenip çoğaltılacağını, Anadolu'da büyüme odakları genişletilerek rekabetçi şehirler oluşturup, bu şehirlerdeki gelişmelerin çevre illere yayılacağını, orta gelişmişlik düzeyindeki illerde girişimciliğin destekleneceği, kırdan kente göçün önlenmesi için bölgelere özel istihdam politikaları uygulanacağı bu doğrultuda ülke sınırlarını paylaşan bölgelerde komşu ülkeler ile ortaklaşa kalkınma programları hazırlanacağını (AKP, 2015: 219-224), GAP, DAP, KOP, DOKAP gibi süregelen bölgesel eylem projelerine destek verilerek kamu yatırımlarıyla gelirin dengeli dağılımı (AKP, 2015: 149) vadedilmiştir.

Yoksullukla mücadelede elde edilen başarıların sürdürülmesi ve gelirin tabana ve daha geniş kitlelere yayılması amacıyla ihtiyacı olan ihtiyaç duyan tüm vatandaşlara sosyal destek yardımı verileceğini ve bu desteklere duyulan ihtiyacın gün geçtikçe azaltılacağını (AKP, 2015: 83), bu amaçla; sosyal hizmet ve yardım kuruluşları arasında iş birliği arttırılacak ve kurulacak olan Aile Bilgi Sistemi ile sosyal yardım hesaplamalarında aile büyüklüğü dikkate alınarak aile büyüklüğünü koruyan bir model hayata geçirilecek ve hak temelli bir sosyal yardım sistemi kurulacak, bu amacı destekleyen bir Sosyal Yardım Kanunu çıkarılacağı, sosyal yardım ve sosyal hizmet dahilinde evde bakım hizmetlerinin yeniden düzenleneceği, sosyal transferler ve vergi düzenlemeleri hususunda yine en yoksul kesimin gözetilmeye devam edileceği (AKP, 2015: 86) vadedilmiştir.

Önceki iktidar dönemlerinde de kalkınmanın en önemli göstergelerinden biri olan sosyal güvenlik politikasını temel politikalarından biri olarak belirleyen AKP, geçmiş iktidarlardan döneminde elde edilen sosyal güvenlik kazanımlarının korunarak ilerlemeye devam edileceği ve güncel uluslararası mevzuatlara göre düzenlemeler yapacağını, sosyal gruplara yapılan desteklerin mümkün olduğunca arttırılacağını, istihdam edilen sosyal destek alan vatandaşlarımızın işveren tarafından ödenen sigorta primlerinin karşılanacağını, emeklilerin gelir seviyesinin mümkün olduğu kadar iyi bir seviyeye getirileceğini (AKP, 2015: 109, 114-115), bu doğrultuda; emekli aylıklarından kesilen sosyal güvenlik destek primi kesintisinin tamamen kaldırılacağını, TOKİ ile emeklilerin aylık 250 TL ve 240 ay vade ile kira öder gibi konut sahibi yapılacağını, prim yapılandırılmalarının ekonomik kriz ve doğal afet gibi olağanüstü durumlarda uygulanmayacağı (AKP, 2015: 117) vadedilmiştir.

Gelir ve servet dağılımdaki adaletsizliklerin, eşitsizlik ve yoksulluğun başlıca kaynağı olarak gören ve bu sorunu aşmada sosyal politikaları etkin bir biçimde kullanacağını beyan

eden CHP (CHP, 2015: 88), çeşitli meslek grupları ve yapacağı yardımların özelliklerini belirtip vaatlerini; esnafın lehine olacak şekilde sosyal güvenlikteki ayırımların giderileceği (CHP, 2015: 83), mevsimlik tarım işçilerinin emeklilik zamanları geldiğinde gerekli şartların sağlanması konusunda kolaylıklar sağlanacağı ve yaşlılıklarında gelir güvencesine sahip olacakları (CHP, 2015: 74), 3,2 milyon yurttaşın genel sağlık sigortası kapsamına alınacağı, sosyal desteklerin iki katına çıkarılıp yardım çeşitliliğinin arttırılacağı, sadece aynı yardım değil nakit yardımı seçeneğinin de sunulacağı ve bu kapsamda 9,6 milyon yurttasha ilk kez nakit desteği sağlanacağı, aile sigortası uzmanları istihdam edilerek yoksulluk envanteri hazırlanacağı ve sosyal desteklerin gerçek ihtiyaç sahiplerine ulaştırılacağı, 5 milyonu aşkın vatandaşın ilk kez sosyal destek kapsamına alınacağı, toplamda 16,7 milyon vatandaş ve 3,7 milyon aileye sosyal destek yardımları yapılacağı ve hiçbir ailenin gelirinin 720 TL altına düşürülmeyeceği (CHP, 2015: 91-92) şeklinde sıralamıştır.

İstihdam yaratan ve üretimde eşit bir şekilde pay alınan üretimde sürecinde yer almayan yoksulların, öncelikli olarak sosyal koruma programları ile desteklenerek yoksulluğun azaltılacağını ve sonrasında ekonomiye katılmaları için verilen teşvikler ile yoksulluğun ortadan kaldırılarak gelirin tabana adil bir şekilde yayılmasını amaçlayan MHP (MHP, 2015: 180); her ailenin en az bir üyesine iş bulunacağı ve iş bulunana kadar Aile Desteği ödeme programıyla öncelikli olarak ailedeki kadınlara en fazla asgari ücretin yarısı kadar destek sağlanacağı, muhtaç durumdaki ailelere verilecek HİLALKART'lara sosyal destek ödemelerinin yatırılacağı ve alışveriş yapabileceği bu kartların ile çevredeki küçük esnafa kullanılabileceğini, bu şekilde küçük esnafın da destekleneceği, ödeme gücü olmayan ailelerin belirli bir tüketime kadar elektrik faturalarının devlet tarafından ödeneceğini, evi olmayan muhtaç ailelere konut verileceği, verilemeyen durumlarda ise 250 TL kira yardımı yapılacağı, kamuya ait kırsal arazilerinin tarım üretimi ve istihdam yaratılması amacıyla yoksul vatandaşlara tahsil edileceği ve büyük ya da küçükbaş hayvan desteği verileceğini, her ne ad ile veriliyor olursa olsun kendi iktidarları döneminde sosyal yardımların kesintisiz devam edeceğini, 65 yaş aylıklarının 300 TL'ye yükseltileceğini ve yaşlısına bakmakla yükümlü kişilerin sosyal bakım yardımı ile destekleneceğini, 18 yaşın üzerinde ve kendi ihtiyaçlarını karşılamayacak durumda olan engellilerin aylıklarının 600 TL'ye, diğer engelli aylıklarının ise 400 TL'ye yükseltileceğini (MHP, 2015: 183-184) vadetmiştir.

Sosyal refahın tesisinin orta direğin canlandırılması ve yoksul kesimin üretici konuma getirilmesiyle sağlanacağını vadeden MHP, bu kapsamda kendi işini kurmak isteyen girişimcilere finansman, danışmanlık ve pazar desteği sağlayacağını, vergilerin tabana yayılacağını ve yoksul kesimin vergi yükünün hafifletileceğini, tarım ve ormancılıkla uğraşan, yevmiyeli işçi olarak kendi hesabına çalışan ve yoksulluktan en fazla etkilenen eğitim düzeyi düşük kesimin uygulanacak olan meslek eğitim ve beceri kazandırma programlarıyla tarım dışı sektörlerde istihdam edilmelerine imkan sağlanacağını (MHP, 2015 : 181) vaat edilmiştir. Ülkemizin sahip olduğu potansiyel harekete geçirilerek ve bölgesel gelişmişlik farklarının giderileceği (MHP, 2015 : 169), bu amaçla kamu-özel sektör işbirliğinin geliştirileceği (MHP, 2015: 181) vadedilmiştir.

Yoksul kesimin üretici konuma getirilme noktasında ise kendi işini kurmak isteyen girişimcilere; finansman, danışmanlık ve pazar desteği verileceği, günlük ödemelerle tarım ve ormancılık sektöründe çalışan ve eğitim seviyesi düşük vatandaşların yoksulluktan en az etkilenenler olmasını önlemek amacıyla bu kişilerin mesleki eğitim sonrası farklı sektörlerde istihdam edileceği, verginin tabana yayılacağı ve yoksul kesimin vergi yükünün hafifletileceği (MHP, 2015: 181) vaat edilmiştir. Bununla birlikte bölgesel kalkınma projelerinin hızla tamamlanarak bölge potansiyelinin harekete geçirileceği, yaratılan istihdam ile bölge insanının yoksulluktan kurtulacağı ve kente göçün önleneceği (MHP, 2015: 172), terör olaylarından zarar görmüş bölge halkına yardımlar yapılacağı (MHP, 2015: 183) vadedilmiştir.

Yoksulluk tanımını yaparken sadece gelir adaletsizliği değil diğer sosyal haklara ulaşamama vurgusu yapan HDP, bu nedenle yoksulluğu ortadan kaldırmak için hiçbir ayırt gözetmeksizin her yurttaşın sosyal güvenlik kapsamına alınacağını, gerekli sosyal destek, yardım ve korucuyu hizmetler sunacağını ve bu kapsamda vaatlerini (HDP, 2015: 17); temel güvence paketi ile belirli ölçeklerde her evin su, elektrik ve yakıt verileceği, konut sahibi olmayan kiracılara 250 TL kira yardımı yapılacağı (HDP, 2015: 15), ev içi emeğinin sosyal güvenlik kapsamına alınmasıyla evde çalışan kadınlara emeklilik hakkı tanınacağı (HDP, 2015: 17), ev işçilerinin İş Kanunu ve İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu kapsamına alınarak on günden az çalışanlar dahil sigorta hakkı tanınacağı (HDP, 2015: 21), tarım işçilerinin tamamının da İş Kanunu ve sosyal güvence altına alınacağını (HDP, 2015: 18), eşi vefat etmiş ya da boşanmış kadınlara ücret desteği verileceği (HDP, 2015: 6) şeklinde sıralamıştır. Bunlar ile beraber tersine göçün teşvik edilerek gelir dağılımdaki adaletsizliğin giderileceğini ve dönüş yapanların üretime katılmaları için maddi destek verileceğini (HDP, 2015: 14), mali kaynaklar dağıtılırken yerel yönetimlere ayrılan kaynakların arttırılacağını (HDP, 2015: 18), kırdan kente dönüşün önüne geçmek için istihdam politikaların geliştirileceğini vadetmiştir (HDP, 2015: 23).

3.2 Seçim Beyannamelerinde İşsizlik ve İstihdam Konulu Vaatler

İstihdamı sadece ekonomik bir gösterge olarak değil, ekonomik büyümenin sosyal refaha yansımaları olarak gören AKP'nin istihdam alanındaki temel yaklaşımı daha fazla ve daha nitelikli iş imkanı sağlamaktır (AKP, 2015: 151), bu doğrultuda önceki iktidarları döneminde istihdamın arttırılması ve iş ortamının iyileştirilmesi amacıyla yatırımlara önem verdiğini belirten iktidar partisi, seçim bildirgesinden yeni dönemde de yatırımlarına ara vermeden devam edeceğini (AKP, 2015: 147), bu doğrultuda 2015 yılı yatırım programına 11 yeni yatırım projesi eklediklerini, toplamda 89 OSB projesine yer verdiklerini, Artvin ve Hakkari'de kuracakları OSB'ler ile OSB olmayan il kalmayacağını ve 2023 yılına kadar 70 yeni OSB bölgesi kurarak 1 milyon ilave istihdam yaratacaklarını (AKP, 2015: 207) vadetmiştir.

Ulusal İstihdam Projesi kapsamında 2023 yılına gelindiğinde işsizliğin %5'e indirileceği, istihdamın %50'lere çıkarılacağı, tarım dışı sektörde kayıt dışı istihdamın %15'e indirileceği, kadınların iş gücüne katılım oranının %38 düzeyine çıkarılacağı hedeflenmekle birlikte (AKP, 2015: 153), KOBİ'lerin finansmana ulaşmalarında kolaylık sağlanacağı, esnafa düşük faizli kredi uygulamasının devam edeceği ve buna ek olarak sıfır faizli en çok 30 bin TL tutarında geri ödemeli finansman desteği verileceği, basit usulde çalışan küçük esnafın 8 bin TL'ye kadar kazançlarının vergi kapsamı dışında tutulacağı (AKP, 2015: 208-209) vadedilmiştir.

Fiziksel yatırımlar ile beraber insana yapılan yatırımların arttırılması gerektiğini ve bu doğrultuda yapılacak etkili bir eğitim reformuyla rekabet ortamını geliştirerek sorunların çözülmesini hedefleyen CHP, (CHP, 49-50); aktif ve pasif iş gücü politikalarını etkin bir biçimde kullanacağını, İş-Kur'un etkin bir biçimde kullanılacağını huzurlu bir yatırım ortamı tahsis etmeyi, istihdam üzerindeki kamu yükünü azaltmayı vadetmiştir (CHP, 2015: 64).

Girişimcilik Üniversiteleri kurulacağı ve bu üniversitelerin her birinde en az 100 öğretim üyesi, 50 eğitim planlamacısı ve koordinatörü istihdam edilerek 1000 öğrenciye verilen eğitimler sonucu kısa vadede 50 bin kişiye yazılım geliştirme ve üretilen yazılımı ticari ürüne dönüştürme becerisi kazandırılacağı, bu sayede yeni kurulan şirketlerin üçe katlanarak en az 150 binin üzerine çıkacağı ve bu şirketler ile 500 bin yurttaşa istihdam imkanı yaratılacağı ve Uzmanlaşmış Meslek Edindirme Merkezleri (UMEM) kapsamında üniversite mezunu genç işsizlere bilişim eğitimi verilerek istihdam yaratılacağı (CHP, 2015: 60-63) vadedilmiştir.

Merkez Türkiye projesi yatırımıyla Türkiye'nin dünyanın önemli bir lojistik üssü ve yüksek katma değerli iş üreten merkezi olacağı, proje ile 20 yılda toplam 200 milyon dolarlık bir yatırım yapılacağı, doğrudan ve dolaylı olarak 2 milyon 200 bin insanın ILO'nun tanımladığı sosyal haklar ve en üst standartlarla uyumlu çalışma koşullarında istihdam edileceği, bu sayede gelir adaleti, işsizlik ve istihdam konularına katkı sağlanacağı (CHP, 2015: 57) vadedilmiştir.

Akılcı bir biçimde hesaplanmış ve sadeleştirilmiş teşvik programıyla KOBİ'lere destek öncelenmiş, esnafa ve KOBİ'lere ödediği yıllık vergi ve prim miktarınca faizsiz kredi imkanı tanınmış (CHP, 2015: 54, 56), bununla birlikte KOSGEB'in projelere destek miktarının arttırılarak iş yerlerine özel uygulamalara gidileceği, esnafın da şirketler gibi kira, araç gideri vb. masraflarının vergiden düşüleceği, uzun süreli ve düşük faizli krediler ile esnafın kira öder gibi dükkan sahibi olacağı, esnafın konsept çarşılar ve sanayi sitelerinde örgütlenmeleri ve ortak malzeme ve hizmet kullanımıyla mevcut giderlerinin arttırılacağı (CHP, 2015: 82) vadedilmiştir.

İşsizlikle mücadele ve istihdamı merkez alarak büyüme hedefleyen Türkiye ekonomisi için önceliğin rant ekonomisinden üretim ekonomisine geçiş olduğunu vurgulayan MHP, bu geçişin sağlanması için temel olarak girişimcilerin yatırım yapmasına uygun bir ortam yaratılması gerektiğini, bunun için yabancı sermayenin ülke güvenliği ve rekabet ortamını zedelememek kaydıyla katma değer ve istihdam yaratacak yatırımlarının özendirileceği, verilecek eğitimler ile esnaf ve sanatkarlara ihtisas kimliğiyle beraber mensubiyet bilinci kazandırılacağı, yeni açılacak AHİKENT merkezleriyle bireylerin kendi becerileri doğrultusunda iş imkanına kavuşacakları bir ortam yaratılacağı, kendi işlerini yapmak için desteklenecekleri, yeni iş yeri açarak istihdam yaratanların beş yıl süreyle gelir vergisinden ve kendileri için ödedikleri sigorta primlerinden masraflarını devletin karşılayacağı (MHP, 2015: 172-176), KOBİ'lerin destekleneceği ve bu doğrultuda; esnafın makine ve donanımlarını yenilenmesi maksadıyla yapacağı yatırımlardan KDV alınmayacağı, işbirliği projeleriyle örgütlenmeye özendirilecekleri, insan gücü kapasitelerini arttırmaları konusunda üniversiteler ve STK'lar aracılığıyla eğitim programlarına yönlendirilecekleri (MHP, 2015: 146-147), yatırım yapma ve işçi çalıştırmaya yönelik girişimlerin hızlandırılması, bürokratik işlemlerin sayısı ve süresini azaltmak maksadıyla sigorta ve maliyeye ilişkin bürolar açacaklarını, kayıtlı istihdam özendirilerek kayıt dışı istihdama verilen cezaların arttırılarak caydırıcı olacağı (MHP, 2015: 178) vadedilmiştir.

Üretim sürecinde işsizliğin büyümesinde en önemli sebebin esnek, güvencesiz ve taşeronluk temelli istihdam politikalarının öne çıkması olarak gören HDP, insan onuruna yaraşır güvenceli işi ve güvenceli geleceği her emekçinin vazgeçilmez hakkı olduğunu görerek (HDP, 2015 : 20), para politikalarının önceliğinin istihdam artışı olacağını (HDP, 2015 : 18), istihdam odaklı yeni yaşam atölyeleriyle iş garantili meslek eğitimi ve meslek edindirme programları uygulayacağını, işsizlik fonunun amacına uygun kullanılacağını (HDP, 2015: 17), köy koruculuğu sisteminin kaldırılarak köy korucularının farklı işlerde istihdam edileceği (HDP, 2015 : 10-14), esnafın vergi yükünün azaltılacağı, daha fazla AVM açılmasını engellemek ve esnafa rekabet konusunda destek olmak amacıyla şehir merkezlerinde daha fazla AVM ruhsatı verilmeyeceği, KOBİ'lere sıfır faizli finansman desteğiyle beraber üretimin sağlıklı bir şekilde gelişmesi ve istihdam artışını (HDP, 2015 : 18) ve kriz bahanesiyle işten çıkarılmaların son bulacağını (HDP, 2015 : 22) vadedmiştir.

Evde bakım hizmetleri yoluyla kadın istihdamının destekleneceğini (AKP, 2015: 116) vadeden AKP, kadın istihdamı konusunda çalışma modelleri oluşturarak, önceki verilen teşviklerin devam edeceğini ve kadın girişimcilik programlarının uygulanacağını (AKP, 2015: 153-154), bu doğrultuda; eğitim, yönlendirme ve finansman destekleri sağlayacaklarını, 100

bin TL'ye kadar 5 yıl vadeli krediler için Kredi Garanti Fonu aracılığıyla %85 oranında kredi kefaleti imkanı verileceği, meslek kurslarına katılan kadınlar için çocuk bakım odaları açılacağını, kadınların iş hayatında tutunmalarının kesintisiz devamı için ucuz ve kaliteli kreş olanaklarını geliştireceklerini, doğum sebebiyle ücretsiz izinde geçen sürelerin memuriyet kıdem hesaplamalarında değerlendirileceğini, kadın çalışanların tam ücretli çalışma haklarını doğum sayısına bağlı olarak; ilk çocukta 2 ay, ikinci çocukta 4 ay, üç ve üzeri çocukta 6 a yarı zamanlı olmak üzere, kısmı çalışma haklarının ise çocuğun okula başlama yaşına kadar verileceğini vadetmiştir (AKP, 2015:90).

Kadın istihdamının artırılması konusunda kadınlara verilen desteklerin artırılacağını, bu amaçla aile sigortası ödemelerinin kadınlara yapılacağını belirten CHP, kadın yoğunluklu ortakların olduğu KOBİ'lere verilen desteklerin %50 seviyesinden %67'ye çıkarılacağını ve işlerin büyütülmesi amacıyla kullanılan kredilerin %33'ünün Kredi Garanti Fonu ile karşılanacağını, BİST'e kayıtlı şirketlerin yönetim ve karar alma kademesindeki kadın sayısının artırılacağını, kadınların istihdama katılım oranlarının kısa vadede %40 uzun vadede %60'a çıkarılacağını, kadınlardan sorumlu bakanlık çalışanlarının %70'inde kadınların çalışacağını, doğum borçlanması hakkının doğum yaptığı dönemde sigortalı olmayan annelere de tanımlanacağını, tarım işçiliği ve ev işçiliği gibi kadınların yaptıkları işlerin kayıt altına alınacağını, bakım hizmeti veren kadınların sosyal güvenlik kapsamına alınacağını, "eşit işe eşit ücret" ilkesinden hareketle kadınların emeğinin tam karşılığını alacaklarını vadetmiştir (CHP, 2015: 100-101).

Dezavantajlı grupların, gençlerin ve kadınların, uzun süreli işsizlerin istihdam edilmesi konusunda teşvik politikaları uygulayarak bu kapsamda istihdam edilen her ilave işçi için işveren sigorta priminin devlet tarafından karşılanacağını, askerliğini yapan gençlere yarısı hibe olmak üzere 50 bin TL'ye kadar destek verileceğini vadeden (MHP, 2015: 177), girişimci kadınlara yarısı hibe olmak üzere finans desteği verileceğini ve çalışmayan ev hanımlarının mesleki beceri kazandırılarak istihdam edileceğini (MHP, 2015: 198) vadetmiştir.

Kadın istihdamının artırılması için gerekli düzenlemelerin yapılacağını (HDP, 2015 : 17) vurgulayan HDP, mevsimlik kadın işçilerin çalışma ve barınma koşullarını iyileştirerek buldukları yerde iş olanakları yaratılacağı (HDP, 2015: 5), kadın istihdamı önündeki en önemli engel olan bakım hizmetlerini toplumsallaştırarak ve kadınların eğitime erişimleri sağlanarak kadın istihdamının artırılacağını (HDP, 2015 : 23) vadetmiştir.

3.3 Seçim Beyannamelerinde Örgütlenme Konulu Vaatler

CHP; demokratik bir toplumun temeli ve zenginliğin kaynağı olarak örgütlü toplumu ve çoğulculuğu gördüğünü (CHP, 2015: 33), sendikaya üyelik hakkı, toplu sözleşme ve grev hakkını bir bütün olarak ele alıp ILO sözleşmelerini asgari norm olarak kabul edip işçilerin hak arama yollarının önündeki engellerin kaldırılacağını (CHP, 2015: 98), çalışanların sendikal haklarını kullandıkları için iş güvencesinden mahrum edilmeyeceğini (CHP, 2015: 99), MHP; çoklu danışma mekanizmalarıyla sorunların iyi niyet çerçevesinde çözüleceğini, sendikaların eğitim ve araştırma faaliyetlerine ağırlık vereceğini, örgütlenme önündeki engellerin kaldırılacağını (MHP, 2015; 194), konuyu meslek grupları temelinde ele alan HDP; üretici köylü sendikalarının destekleneceğini (HDP, 2015: 19), emeklilerin ve mevsimlik tarım işçilerinin örgütlenmesi (HDP, 2015: 21) ve kamu emekçilerinin toplu sözleşme ve grev haklarının kullanılması önündeki engellerin kaldırılacağını (HDP, 2015: 22) vaat etmiştir. AKP'nin ise konulu ile ilgili herhangi yeni bir vaadi bulunmamakla beraber, geçmiş iktidar dönemlerinde yaptıklarından bahsetmeyi tercih etmiştir (AKP, 2015: 108-109).

3.4 Seçim Beyannamelerinde Çalışma Koşullarının İyileştirilmesi Konulu Vaatler

Haftalık çalışma süresinin; CHP tarafından 40 saat (CHP, 2015: 94), HDP tarafından 35 saat olacağı (HDP, 2015: 22); MHP, yeni işçi istihdamıyla sürelerin arttırılmasının önüne geçeceğini (MHP, 2015: 178); AKP ise mevcut süreleri aşan işverene para cezası keseceğini (AKP, 2015: 108), CHP mevcut iş yasasının tüm işçilerin dahil edileceği Temel İş Yasası dönüştürüleceği ve uluslararası standartları gözeticeğini (CHP, 2015: 93) vaat etmiştir. Çalışma ortamlarının iyileştirilmesinde HDP ve MHP mevsimlik işçiler ve madencilere öncelik verirken (HDP, 2015: 5,21; MHP, 2015: 192), CHP tersane ve inşaatları da dahil etmiştir (CHP, 2015: 97). AKP hariç diğer partiler taşeron işçiliği kaldıracağını (CHP, 2015: 96, MHP, 2015: 193, HDP, 2015: 20),

Kadınların iş hayatından kopmalarını engellemek için CHP; ulaşım ve güvenlik sorunlarını çözeceklerini, bu kapsamda sokak aydınlatmalarının yetersizliklerinin giderileceğini, iş yerinde emzirme odaları ve kreş olanaklarını arttıracığını (CHP, 2015: 101); AKP ise meslek kurslarına katılan kadınlar için çocuk odaları (AKP, 2015: 90), kaliteli ve hesaplı kreşler (AKP, 2015: 154) yaptıracağını ve babalık izni için gerekli mevzuat düzenlemeleri yapacağını (AKP, 2015: 109) vaat etmiştir.

3.5 Seçim Beyannamelerinde Eğitim Konulu Vaatler

CHP, mesleki eğitimin riskli işlerde çalışanlar için zorunlu kılacağını, işini kaybedenler, kadın, genç işsizler için kısa süreli eğitim programları uygulanacağını (CHP, 2015: 98); AKP, kadın girişimcilerin desteklenmesi amacıyla eğitim programları hazırlayacağını (AKP, 2015: 153); MHP ise gençler, kadınlar, yoksullar, engelliler ve uzun süredir işsiz olanların iş bulmaları için iş istihdam garantili eğitim programları verileceğini (MHP, 2015: 179) vaat etmiştir.

CHP, İş-Kur ve özel sektör işbirliğinde vasıfsız işçilerin becerilerini arttırma amaçlı uzun süreli bir program uygulanacağı ve program boyunca asgari ücret ödemesi ödeyeceğini (CHP, 2015 : 97); HDP, iş garantili meslek edindirme programları uygulayacağını (HDP, 2015: 17); AKP, işletmelerde mesleki eğitim birimleri kuracaklarını (AKP, 2015: 108); MHP ise mesleki eğitim veren firmaların teknik ve mali açıdan destekleneceğini, mesleki eğitim vereceklerini (MHP, 2015: 174, 147) vaat etmiştir. OSBlerde yatılı meslek okulları kurulacağı ve yaygınlaştırılacağı AKP ve CHP'nin ortak vaadidir (AKP, 2015: 69; CHP, 2015: 98,139).

3.6 Seçim Beyannamelerinde Ücretler Konulu Vaatler

AKP, asgari ücretin 1300 TL olması için teklif vereceğini ve yapılan işe göre farklılaştırılacağını (AKP, 2015: 115); CHP, asgari ücretin 1500 TL olacağını ve asgari ücret hesaplamalarına enflasyon farkı ve refah payının dahil edileceğini (CHP, 2015: 64-94); HDP, asgari ücretin ilk etapta 2000 TL olacağını (HDP, 2015: 22) ve MHP asgari 1400 TL olacağını (MHP, 191) vaat etmiştir. CHP ve MHP asgari ücretliden gelir vergisi almayacağını beyan ederken (CHP, 2015: 64; MHP, 2015: 192), AKP ise gelir vergisinden muaf olacak asgari ücretlilerde üç çocuk şartı aramıştır (AKP, 2015: 138).

AKP, tüm bağkur ve işçi emeklilerine önümüzdeki dönem fazladan 1200 TL ödeme yapılacağını (AKP, 2015: 115); MHP, emeklilere mart ve eylül aylarında iki aylık net asgari tutarında ödeme yapılacağını (MHP, 191); CHP ise dini bayramlarda birer maaş ikramiye verileceği ve milli gelir artışından refah payı alacaklarını, üç ayda bir ödenen 65 yaş ödeneğinin 600 TL'den 900 TL'ye çıkarılacağını (CHP, 2015: 110, 114); HDP, emekli maaşının 2000 TL

olacağını ve CHP ile aynı vaatte bulunarak diğer çalışanlar ile emekli maaşı arasındaki adaletsizliğin giderileceğini vaat etmiştir (HDP, 2015: 25; CHP, 2015: 126).

4 Sonuç

Tablo 1. Partilerin Gelir Dağılımı Konulu Vaatleri

AKP	• Geri kalmış bölgeler başta olmak üzere tüm bölgelerde rekabet gücünün arttırılacağı, yerel potansiyelin harekete geçirileceği kalkınma politikalarına yer verilecek.• Ülke genelinde çok merkezli ve dengeli bir kalkınma bölgeleri oluşturulacak. Bu merkezler sonrası çevre illerin gelişiminin de hızlandırılacağı.• Yapılan araştırmalarla bölgesel potansiyellere odaklanarak kalkınma gerçekleştirilecek.• 26 bölgesel yatırım ortamı değerlendirme raporuyla beraber bir bütün olarak ulusal düzeyde yatırım raporu oluşturulacak.• GAP, DAP, KOP, DOKAP gibi kamu yatırımları bölgesel gelişmişlik farklarını azaltmada etkin bir biçimde kullanılacak.• Yatırımlar hız kesmeden devam edecek, 2015 yılında 11 yeni proje olmak üzere toplam 89 OSB projesine yer verilecek ve Türkiye’de OSB olmayan il kalmayacak.• Sosyal Hizmet ve yardım kuruluşları arasındaki işbirliğini arttırmak amacıyla Aile Bilgi Sistemi kurulacak.• Sosyal yardımlarda aile büyüklüğü esas alınacak.• Hak temelli bir sosyal yardım sistemi oluşturulması amacıyla Sosyal Yardım Kanunu çıkarılacak.• Dengeli ve sürdürülebilir bir Sosyal Güvenlik sistemi oluşturulacak, dünyada değişen şartlar ve gelişen standartlara göre yeniden düzenlenecek.• Emeklilerin gelir seviyesi yükseltilecek, diğer sosyal gruplara verilen destekler arttırılacak.• Sosyal destek alan ve istihdam edilen vatandaşın işveren destek primleri devlet tarafından ödenecek.• Ailesinde çalışan olmayan ailelere toplum yararına çalışmalarda faaliyet göstermeleri için öncelik verilecek.• Sosyal güvenlik destek kesintilerinin emekli aylıklarından alınmasına son verilecek.• Emekliler için TOKİ kapsamında 240 ayda, aylık 250 TL ödeyerek sahip olacakları konut projeleri gerçekleştirilecek.
CHP	• Fiziksel yatırımlar insana yapılan yatırımlar ile desteklenecek.• Huzurlu bir yatırım iklimi oluşturulacak, iş gücü politikaları etkin bir biçimde kullanılacak, istihdam üzerindeki kamu yükü azaltılacak, kamu hizmetlerinde dezavantajlı grupların istihdamına ağırlık verilecek, İş-Kur etkin bir biçimde kullanılarak refah tabana yayılacak.• Sosyal yardımlar iki katına çıkarılacak, yardımların kapsamı genişletilecek.• Aynı yardım ile beraber nakit yardımı da yapılacak.• Hiçbir hane geliri 720 TL altına düşürülmeyecek.• Sosyal güvenlikte esnaf aleyhine olan farklılıklar giderilecek.• Mevsimlik tarım işçilerinin yaşı geldiğinde emekli olmalarının önü açılacak, yaşlıklarında gelir güvencesi sunulacak.• Kadınlara daha fazla destek verilecek ve aile sigortası ödemeleri öncelikli olarak kadınlara yapılacaktır.

HDP	• Yerel yönetimlere aktarılan kaynaklar arttırılacak.• Kırdan kente göçün engellenebilmesi için istihdam politikaları geliştirilecek.• Her hanenin belirli bir seviyeye kadar su, yakıt ve elektrik harcamaları ücretsiz olacak.• Mülkü olmayan kiracılara 250 TL kira desteği verilecek.• Kadınlar sosyal desteklere doğrudan başvurabilecek.• Eşi vefat etmiş ya da boşanmış kadınlara ücret desteği verilecek.• Ev içi emek sosyal güvenlik kapsamına alınacak, ev kadınlarına emeklilik hakkı verilecek.• Ev işçilerinin 10 günden az çalışsalar dahi sigorta hakkından yararlanabilecekleri düzenlemeler yapılacak.• İş Kanunu ve sosyal güvence kapsamına tüm tarım işçileri de dahil edilecek.
MHP	• Orta direk canlandırılacak, yoksul kesim üretici konuma getirilecek.• Kendi işini kurmak isteyen girişimcilere finansman, danışmanlık ve pazar desteği verilecek.• Yevmiyeli işçiler, verilecek mesleki eğitimler ve beceri kazandırma programlarıyla tarım dışı sektörlerde istihdam edilecek.• Bölgesel gelişmişlik farkları giderilecek, bu konuda kamu-özel sektör işbirliği geliştirilecek.• Bölgesel kalkınma projelerine hız verilecek, köyden kente göç engellenecek, terör olaylarından zarar görmüş bölge halkına yardım yapılacak.• Sosyal yardım kesilmeyecek, sosyal yardım alanlara verilmeye devam edilecek.• Her ailede en az bir bireye iş bulunana kadar, en fazla asgari ücretin yarısı kadar sosyal koruma programıyla aile desteklenecek, ödemeler öncelikli olarak ev hanımlarına yapılacak.• 65 yaş aylıkları 300 TL'ye yükseltilecek.• Yaşlısına bakmakla yükümlü muhtaç kimselere "sosyal bakım yardımı" verilecek.• Kamuya ait kullanılabilir tarım alanları tarımsal üretim ve istihdam amacıyla büyükbaş ya da küçükbaş hayvan desteğiyle beraber yoksul vatandaşlara verilecek.• Evi olmayan muhtaçlara ev verilecek, kirada olanlara 250 TL kira yardımı yapılacak.• Ödeme gücü olmayan ailelerin 200 kwh elektrik tüketiminin %75i devlet tarafından karşılanacak.• Öğrencilere ilköğretim süresinde beslenme desteği verilecek.• 18 yaşını dolduran ve destek almadan hayatını devam ettiremeyen engelli aylıkları 600 TL'ye, diğer engelli aylığı ve 18 yaş altındaki engelli yakını aylıkları 400 TL'ye çıkarılacak.• Muhtaç ailelere aylık temel ihtiyaçlarını karşılayacakları ve diğer sosyal yardım ödemelerinin yükleneceği HİLALKART verilecek.

Refahın topluma dengeli bir şekilde dağılmasının hedeflendiği gelir dağılımı konulu vaatlerde tüm partiler yapacakları yatırımlar ve bütçelerden ayrılacak kaynaklar ile öncelikli olarak bölgesel kalkınmayı ve sonrasında bu bölgelerin diğerleriyle rekabet edebilir hale gelmeleri konularında birbirine benzer vaatlerde bulunmuşlardır. Sosyal destek yardımlarında ise farklılığa giden partilerden; AKP önceki dönemlerde yaptığı yardımların devam edeceği eksinde vaatlerini sıralamış, emekliler için vaatlerini belirginleştirmiş, CHP sosyal yardım miktarlarını ve türlerini arttırarak gelir adaletsizliği sorununu çözeceği üzerinde durmuş, MHP ve HDP temel enerji ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması konusunda benzer vaatlerde bulunurken belirli meslek gruplarından da vaatlerinde bahsetmiştir.

Tablo 2. Partilerin İşsizlik ve İstihdam Konulu Vaatleri

AKP	• 30 bin liraya kadar faizsiz krediler ile esnaf desteklenmeye devam edecek, düşük faizli kredi uygulamalarına devam edilecek. • KOBİ'lerin finansmana kolay erişimleri sağlanacak. • Basit usulde vergilendirilen esnafın yıllık 8 bin TL'ye kadar kazançlarından vergi alınmayacak. • 2023 yılında işsizlik %5'e, tarım dışı sektörde kayıt dışı istihdam %15e indirilecek, istihdam %50ye, kadın istihdamı %38e çıkarılacak. • Kadın istihdamına yönelik girişimcilik programları uygulamaya konulacak, program kapsamında eğitim, finansman, yönlendirme destekleri verilecek. • Doğum sebebiyle izinler, ücretli ve süreli çalışma hakları yeniden düzenlenecek. • Evde bakım hizmetleri yoluyla kadın istihdamı arttırılacak.
CHP	• Merkez Türkiye projesi ile 20 yılda toplam 200 milyar dolarlık yatırım gerçekleştirilecek ve 200 bin yurttaşının istihdamı sağlanacak. • KOBİ'lere, esnaf ve sanatkarlara sıfır faizli kredi desteği verilecek, iş yeri masraflarının vergiden düşmeleri sağlanacak. • Konsept çarşılar ve sanayi siteleri halinde esnafın örgütlenmesine destek olunacak, ortak malzeme ve hizmet kullanımıyla giderlerinin düşürülmesine yardımcı olunacak. • Üniversite mezunu genç işsizlere Meslek Edindirme Merkezleri (UMEM) ile bilişim eğitimi verileceği, böylelikle 50 bin kişi istihdam edilerek 500 bin kişiye yeni istihdam olanakları yaratılmasının önü açılacak. • Kadın girişimcilere 33 bin TL'si hibe olmak üzere 88 bin TL finans desteği verilecek. • Kadınların işgücüne katılımı kısa vadede %40 uzun vadede %60 oranına çıkarılacak. • BİST'e kayıtlı şirketlerde yönetim ve denetim kadrosundaki kadın istihdamı %33e çıkarılacak. • Tarım sektörü, ev hizmetleri, evden çalışma gibi çoğunlukla kadınların yaptıkları işler kayıt altına alınacak, bakım hizmeti veren kadınlar sosyal güvenlik kapsamına alınacak. • Kadın kooperatifleri desteklenip çeşitlendirilecek. • Kadınlara yönelik meslek kursları iş gücü ihtiyaçları ve kursiyerlerin becerilere göre yeniden düzenlenecek.
HDP	• Para politikaları öncelikli olarak istihdam artışı amaçlanarak belirlenecek. • İş garantili mesleki eğitim ve meslek edindirme programları uygulanacak. • İşsizlik fonu amacına uygun kullanılacak. • Mevsimlik kadın işçilere buldukları yerlerde iş imkanı sunulacak. • Kadınların bakım yükü azaltılacak ve kadınların eğitime ulaşmaları kolaylaştırılarak istihdam edilmeleri arttırılacak. • Köy koruculuğu kaldırılacak korucular farklı işlerde istihdam edilecek. • Esnafın vergi yükü azaltılacak, şehir merkezlerine yeni AVM ruhsatı verilmeyerek esnaf desteklenecek. • KOBİ'lere sıfır faizli finansman desteği verilecek. • Kriz bahanesiyle işten çıkarılmalara son verilecek.
MHP	• Esnaf ve sanatkarlar desteklenecek, eğitim programlarıyla esnafa mensubiyet bilinci oluşturulacak. • Esnafın finansmana kolay ulaşması sağlanacak, ürünlerine pazar bulabilmesi için özel teşvikler verilecek. • KOBİ'lerin yenileme amaçlı makine, teçhizat, donanım yatırımlarından KDV alınmayacak. • AHİKENT merkezleriyle meslek eğitimi ve iş imkanı sağlanacak. Yeni işyeri açan ve istihdam yaratanlar beş yıl boyunca gelir vergisinden muaf tutulacak, sigorta primleri devlet tarafından ödenecek. • Kayıtlı istihdam özendirilecek, kaçak yabancı istihdamı için caydırıcı cezalar getirilecek. • Askerliğini yapan gençlere yarı hibe olmak üzere 50.000 TL'ye kadar destek verilecek. • Çalışmayan ev hanımları mesleki beceri kazandırılarak istihdam edilecek. • Kadın girişimcilere yüzde ellisi hibe olmak üzere finans desteği verilecek. • Dezavantajlı gruplar, uzun süreli işsizler, gençler ve kadınları istihdamın işveren sigorta primleri devlet tarafından karşılanacak.

Tüm partiler KOBİ'lere finansman desteğinde uzlaşmış ve belirli miktarlara kadar faizsiz krediler vereceklerini taahhüt etmişlerdir. Bununla birlikte esnaflar ve KOBİ'lerin çeşitli alanlarda destekleneceği ortak vaatlerdendir. AKP ve CHP yapacağı yatırımları detaylandırırken, MHP yatırım için elverişli bir ortam yaratılacağından bahsetmiş, HDP ise yatırımlara hiç değinmemiştir. MHP yatırımlardan ziyade girişimcilerin desteklenmesi üzerinde durmuştur. Aynı zamanda CHP ile birlikte esnafların ortak çalışma alanlarında beraber faaliyet gösterecekleri ve birlik olabilecekleri yatırım ortamından bahsetmiştir. Kayıt dışı istihdam çözümünde işveren yüklerinin azaltılacağı, istihdam edenin teşvik edileceğinden bahsedilmiştir. Bununla birlikte tüm partiler kadın istihdamını desteklemiş, hibe ve eğitim programlarıyla bir süreklilik yaratmayı taahhüt etmişlerdir.

Tablo 3. Partilerin Örgütlenme Konulu Vaatleri

CHP	• Grev hakkı, toplu sözleşme hakkı ve sendika üyeliği bir bütün olarak ele alınıp ILO sözleşmeleri asgari norm olarak kabul edilecek.• İşçilerin hak arama mücadelelerinin önü açılacak.• Sendikalı işçi ve memurların, iş yeri sendika temsilcilerinin ve sendika yöneticilerinin çalışma hakları ve çalışma koşulları güvence altına alınacak.
HDP	• Çiftçilerin kuracağı üretici köylü sendikaları desteklenecek.• Emeklilerin örgütlenmesi önündeki engeller kaldırılacak.• Mevsimlik tarım işçilerine örgütlenme özgürlüğü tanınacak.• Kamu emekçilerinin toplu sözleşme ve grev hakkının kullanılması önündeki engeller kaldırılacak.• İşe iade davasını kazanan işçilerin bir an önce işe başlamaları sağlanacak.• Sendika barajı kaldırılacak.
MHP	• İş uyuşmazlıkları iyi niyetli yaklaşımlarla çözülecek.• Örgütlenme önündeki engeller kaldırılacak.• Sendikaların eğitim ve araştırma faaliyetlerine ağırlık vermeleri sağlanarak iş hayatında meydana gelen değişimlere uyum sağlayacağı programlar geliştirilecek.• Çağdaş normlara uygun sendikal haklar ile çalışma barışı sağlanacak.

Tüm partiler örgütlenme konusundaki mevcut engel ve baskıların giderileceğini, sendikalı çalışanların iş güvencesinin korunacağından bahsederken MHP sorunların çözümünde iyi niyetli yaklaşım vurgusu yapmış, HDP ise konuya en detaylı yaklaşan parti olmuş, örgütlenme hakkını detaylandırmıştır. AKP ise yeni bir vaatte bulunmamış, seçim bildirgelerinde örgütlenme ile ilgili yaptıklarından bahsetmeyi tercih etmiştir.

Tablo 4. Partilerin İş Sağlığı ve Güvenliği Konulu Vaatleri

AKP	• AB ve ILO standartlarında oluşturulan İş Sağlığı ve Güvenliği Mevzuatı etkili bir biçimde uygulanacak.• İş Sağlığı ve Güvenliği Eylem Planı hayata geçirilecek.
CHP	• İş yeri hekimi ve iş güvenliği uzmanlarına tam bir iş güvencesi verilecek ve işten çıkarılmaları iş müfettişi/işçi temsilcisinin onayına tabi olacak.• Tersaneler, madenler, inşaatlar başta olmak üzere iş yeri güvenliği etkin hale getirilecek.• Koruyucu hekimlik ön plana çıkarılacak, önlenemeyen hastalıkların tedavisi ücretsiz hale getirilecek.• Meslek hastalıkları ve çalışma ortamları ILO standartlarına göre yeniden belirlenecek, gerekirse meslek hastalıkları hastaneleri kurulacak.• Ölümlü ve yaralanmalı kazalarda ihmali olan işverenlere özgürlüklerini kısıtlayıcı cezalar verilecek.• Mevsimlik tarım işçileri her türlü riske karşı sosyal güvenlik kapsamına dahil edilecek.

HDP	• İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Konseyi oluşturulacak, sendikalar ve işçiler denetimde etkin rol oynayacak. • İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, Ceza Kanunu ve tüm mevzuat yeniden düzenlenerek iş cinayetlerine sebep olan sorumlular cina yetten yargılanacak. • İş cinayetlerine son verilecek.
MHP	• İş Güvenliği Düzenleme ve Denetleme Kurulu oluşturulacak. • TCK ve diğer kanunlar ile caydırıcı cezalar getirilecek. • İş kazası sonucu bağlanan iş göremez gelirin e alt sınır getirilecek. • Maden ocaklarında teknolojiden yararlanılacak.

İş sağlığı ve güvenliği konusunda AKP dışındaki tüm partiler ihmallerin ağır bir biçimde TCK'da yapılacak düzenlemeler ile cezalandırılacağını vurgulamış ve meslek gruplarına göre vaatlerini sıralamıştır. Uluslararası standartlar tüm partiler tarafından gözetilmiştir.

Tablo 5. Partilerin Çalışma Koşullarının İyileştirilmesi Konulu Vaatleri

AKP	• Çalışma sürelerinin aşılması durumunda işverenlere idari para cezası kesilecek. • Babalık iznine ilişkin mevzuat düzenlemesi yapılacak. • Yabancıların çalışma izniyle ilgili otomasyon sistemi kurulacak. • Meslek kurslarına katılacak kadınları teşvik etmek için çocuk oyun ve bakım odaları yapılacak. • Yerel yönetimler ve özel sektör desteğiyle kaliteli ve ucuz kreş imkanları sağlanacak.
CHP	• İş Yasası, Temel İş Yasası olarak yeniden düzenlenecek, hiçbir meslek grubu kapsam dışında kalmayacak. • Çalışma koşulları ILO, Avrupa Sosyal Şartı ve diğer AB mevzuatıyla uyumlu hale getirilecek. • Kamuda taşeron işçiliğe son verilecek. Özel sektör bu konuda özendirilecek. • Haftalık çalışma süresi 40 saate indirilecek. • Kayıt dışı yabancı ve göçmen işçilikle mücadele edilecek. • Ebeveyn izni uygulaması yaygınlaştırılacak. • Bebek emzirme odaları tüm iş yerleri için yaygınlaştırılacak. • İş yerlerinde kreş açma yükümlülüğün e sadece kadın çalışan sayısına göre belirlenmeyecek, tüm çalışanlar dikkate alınacak. • Kadınların çalışma hayatına engel olan ulaşım ve güvenlik sorunları çözülecek.
HDP	• Güvencesiz çalışmaya son verilecek. • İş hayatında yaş ve tecrübeden doğan hiyerarşi ortadan kaldırılacak. • Taşeronluk kaldırılacak, taşeron işçilere kadro verilecek. • Özel sektörde asıl işveren ile alt işveren arasındaki sorumluluk farkı kaldırılacak. • Madenlerde güvenli çalışma ortamı sağlanana kadar üretim durdurulacak ve çalışanların ücretleri ödenecek. • Mevsimlik tarım işçileri güvenli bir biçimde çalışma ortamlarına taşınacak. • Resmi haftalık çalışma saati 35 saate düşürülecek.
MHP	• Haftalık çalışma saatlerinin yerine sorunun yeni işçi istihdamıyla beraber çalışma saatlerinin esnetilmesiyle çözülecek. • Mevsimlik ve kampanya işlerinde çalışan tarım işçilerinin çalışma koşulları iyileştirilecek. • Taşeron işçilere kadro verilecek, çalışma şartları iyileştirilecek, tüm hakları genişletilecek.

Haftalık çalışma saatlerinin düşürülmesiyle ilgili bir vaadi bulunmayan AKP, kuralsız fazla çalışma uygulayan işverene idari para cezası kesileceğini, CHP çalışma saatlerinin haftalık 40, HDP ise 35 saate indirileceğini, MHP ise fazla çalışma sorununu ek istihdam ile çözeceğinden bahsetmiştir. AKP ve CHP ebeveyn izinleri konusunda ortak kanaate varmış ve

benzer taahhütler vermiş, AKP hariç tüm partiler taşeron işçiliği kaldıracağını vaat etmiş, CHP konuyu kamu ile sınırlı tutmuştur. Çeşitli meslek grupları vaatlerde önceliklidir.

Tablo 6. Partilerin Eğitim Konulu Vaatleri

AKP	• Özel sektör işletmelerinde mesleki eğitim birimleri kurulacak, mesleki eğitimin kalitesi arttırılacak. • Mesleki ve teknik lise mezunlarının istihdamı özendirilecek, istihdam süreçlerinin planlandığı politikalara önem verilecek. • OSB'lerde kurulacak meslek lisesi sayısı arttırılacak. • Ortaokul ve liselerde bireysel yeteneklere göre öğrencileri yönlendirecek bir rehberlik sistemi oluşturulacak. • Temel eğitimden ortaöğretime geçiş sınavlarında ve üniversite sınavlarında temel beceriler ölçülecek. • İş gücü piyasasının ihtiyaç duyduğu temel beceriler tespit edilip temel eğitimin tüm kademelerinde müfredat güncellemesi yapılacaktır. • Kadın girişimcilerin desteklenmesi için eğitim programları hazırlanacaktır.
CHP	• Meslek içi eğitimler öncelikli olarak riskli işlerde çalışanlar başta olmak üzere zorunlu hale getirilecek. • İş-Kur ve özel sektör iş birliğiyle gerçekleştirilecek olan uzun süreli eğitim programında 800 bin yurttaş ka demeli olarak katılım sağlayacak ve 9-12 ay süreyle asgari ücret alarak kurslara devam edecek. • İllere göre ihtiyaç duyulan mesleklerin çıkarılacağı istihdam haritaları oluşturulacak, mesleki eğitim okullarının coğrafi dağılımı bu haritalara göre belirlenecek. • OSB ve sanayi sitelerinde çıraklık merkezi ve yatılı okullar kurulacaktır. • Mesleki Eğitim Yüksek Enstitüsü kurulacaktır ve meslek eğitimleri bu enstitü bünyesinde yürütülecek.
HDP	• İş garantili mesleki eğitim ve meslek edindirme programları uygulanacaktır.
MHP	• Ortaöğretim kurumları ve yüksekokullarında koordine bir mesleki eğitim verilecek. • Çıraklık eğitimi verilecek. • Girişimcilik eğitimi, istihdam garantili programlar, mesleki danışmanlık vb. mesleki eğitim kursları verilecek. • Mesleki eğitim veren firmalar desteklenecek.

AKP, CHP ve MHP mesleki eğitim veren firmaların destekleneceğini, eğitim sistemiyle piyasaların etkileşimi sağlayacaklarını vadederken, CHP ücretli ödemeli eğitim programıyla vaadini detaylandırmış, HDP ise tek vaatte bulunmuştur.

Tablo 9. Partilerin Ücretler Konulu Vaatleri

AKP	• Asgari ücret net 1300 TL olacak. • Tüm işçi ve bağkur emeklilerine yıllık ilave 1200 TL verilecek.
CHP	• Asgari ücret net 1500 TL olacak. • Emeklilere Ramazan ve Kurban Bayramlarında birer maaş ikramiye verilecek.
HDP	• Asgari ücret 2000 TL olacak. • Emekli aylıkları 2000 TL olacak, intibak yasasıyla ücret adaletsizlikleri giderilecek.
MHP	• Asgari ücret 1400 TL olacak. • Emeklilere Mart ve Eylül ayında iki net asgari ücret tutarında ödeme yapılacaktır.

Tüm partiler asgari ücret vaatlerini net miktarlar üzerinden belirmiş ve HDP dışında diğer üç parti emekliler için farklı tutarlarda ikramiyeler ödeneceğinden bahsetmişlerdir.

Kaynakça

AKP. (2015). *Huzur ve İstikrarla Türkiye'nin Yol Haritası*. 1 Kasım 2015 Genel Seçimleri Seçim Beyannamesi. Ak Parti Yayınları.

CHP. (2015). *Yaşanacak Bir Türkiye*. Seçim Bildirgesi 2015.

MHP. (2015) *Toplumsal Onarım ve Huzurlu Gelecek*. 2015 Seçim Beyannamesi.

HDP. (2015). *Büyük İnsanlık Büyük Barış*. 1 Kasım 2015 Seçim Bildirgesi.

Yıldırım, A.& Şimşek, H. (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

BBC. (2018). *HEP'ten HDP'ye 28 yılda yaşananlar*.

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43019313>, (7.4.2019)

Hürriyet. (2002). *Bahçeli'den 3 Kasım resti; Seçim olmazsa çekiliriz*. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/bahceliden-3-kasim-resti-secim-olmazsa-cekiliriz-86347> , (13.3.2019)

Resmi Gazete. (2015). *Karar No: 2310*. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/11/20151112M1-1.pdf>, (12.4.2019)

FUZZY AND CLASSIC FMEA (FAILURE MODE EFFECT ANALYSIS) COMPARISON OF RISK METHODS AND IMPLEMENTATION STUDY

Şenay KEÇECİ¹, Mustafa YAĞIMLI²

Abstract

In this study; electric and welding works, during the elevator machinery assembly inside an elevator shaft in a construction site has been analysed separately using blurry and classic analysis method and Failure Modes and Effects Analysis, later to compare results obtained from these methods. In traditional risk analysis methods, due to various knowledge, experience and judgments of various professionals conducting the analysis, there are some discrepancies and differences in terms of categorizing occupational hazards. In recent years, significant amount of new methods combining classic risk analysis methods and blurry analysis methods have been developed in order to reduce similar problems. Fuzzy FMEA and Mamdani min-max methods has been used and Matlab Fuzzy Logic Designer method has been carried out. Danger levels of some occupational hazards that are selected in accordance with risk priority numbers obtained using Classic FMEA, have been rearranged using Fuzzy FMEA

Keywords: Risk analysis, FMEA, Fuzzy FMEA

BULANIK VE KLASİK HTEA RİSK ANALİZ YÖNTEMLERİNİN KARŞILAŞTIRMASI VE UYGULAMA ÇALIŞMASI

Özet

Yapılan çalışmada bir yapı şantiyesinde asansör kuyusunda, asansör makine montaj hazırlık süreçlerinde yürütülen elektrik ve kaynak işlemleri faaliyetleri, bulanık ve klasik, hata türü ve etkileri analiz (HTEA) yöntemleriyle ayrı ayrı incelenmiş ve elde edilen bulgular karşılaştırılmıştır. Geleneksel risk analiz yöntemlerinde, analizi gerçekleştiren ekipte yer alan uzmanların bilgi ve deneyimlerine göre değişebilen yargıları vb. nedenlerle analiz sonucunda tehlikelerin sınıflandırmasında farklılıklar ve çelişkiler ortaya çıkabilmektedir. Son yıllarda bu ve benzeri sorunları en aza indirmek için klasik risk analiz yöntemleri ile bulanık mantığın birbirine entegre edildiği çok sayıda çalışma yapılmaktadır. Bulanık HTEA, Mamdani min-max metodu kullanılarak Matlab Fuzzy Logic Designer ile gerçekleştirilmiştir. Klasik HTEA ile elde edilen risk öncelik sayısına göre bazı tehlikelerin seviyesi bulanık HTEA ile elde edilen sonuçlara göre yeniden düzenlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Risk Analiz, HTEA, Bulanık HTEA

¹ Gedik Üni., İş Güvenliği, Doktora Öğrencisi, senaykececi@hotmail.com

² Gedik Üni., Dr. Öğretim Üyesi, mustafa.yagimli@gedik.edu.tr

1 Giriş

Dünyada ve ülkemizde iş sağlığı güvenliği (İSG) uygulamalarında risk analiz çalışmaları önemli yer tutmaktadır. Risk analiz, İSG ile ilgili tehlikelerin, kimlerin nasıl zarar görebileceğinin belirlenmesi, risklerin analiz edilip alınacak önlemlere karar verilmesi ve bu önlemlerin uygulanması ile tehlikelerin, riskler ve önlemlerin sürekli izlenip gerekiyorsa güncellenmesini kapsayan süreçlerin bütünüdür (Labodova A.,2003). İşyerinde var olan ya da dışarıdan gelebilecek tehlikelerin belirlenmesi ve bertaraf edilmesi amacıyla gerçekleştirilen risk analiz çalışmaları 6331 sayılı İSG Kanunu ile zorunlu hale getirilmiştir (T.C. Resmi Gazete, 2012). İlgili kanun gereği her ne kadar yasal bir zorunluluk olsa da, işletmeler gerek insan sağlığı ve can güvenliği gerekse ürün, hizmet ve verimliliği sağlanmasında proaktif bir yaklaşımla katkıda bulunan risk analiz çalışmalarını güncel tutarak, işyerlerinin tehlike sınıflarına uygun olarak periyodik bir şekilde yenilemektedirler.

Kantitatif ve kalitatif olmak üzere iki gruba ayrılan risk analiz yöntemlerinde, kantitatif yöntemler riskin hesaplanırken sayısal yöntemlere başvurulmasını esas alırken kalitatif yöntemler tehdidin meydana gelme olasılığı, tehdidin etkisi gibi faktörlere sayısal değerler vererek ve bu değerlerin matematiksel, mantıksal metotlar ile incelenmesini esas almaktadır. Hata Türleri ve Etki Analizi (HTEA), Risk Değerlendirme Karar Matrisi (L ve X tipi matris), Fine-Kinney, Neden-Sonuç Analizi gibi yöntemler sık kullanılan risk analiz yöntemleri arasında yer almaktadır.

İşletmeler faaliyet alanları, kullanılan malzeme ve ekipmanlar, yapılan iş ve işlemler vb. faktörleri göz önünde bulundurarak yukarıda bir kısmına yer verilen risk analiz yöntemlerinden kendilerine en uygun risk analiz yöntemi seçerek uygulamaktadırlar (Özkılıç, 2005). Bu çalışmada bir yapı şantiyesinde, asansör kuyusunda asansör makine montaj hazırlık süreçlerinde yürütülen elektrik ve kaynak işlemleri faaliyetleri, bulanık ve klasik HTEA yöntemleriyle ayrı ayrı incelenmiş ve elde edilen sonuçlar karşılaştırılmıştır.

2 Kavramsal Çerçeve

Geleneksel risk analiz yöntemlerinde risk kavramı, sadece olasılık ve şiddet faktörleri ile belirlenmekte olup maliyet, çevre, verimlilik, motivasyon kayıpları vb. gibi faktörler göz önünde bulundurulmamaktadır. Ayrıca analizi gerçekleştiren ekipte yer alan uzmanların bilgi ve deneyimlerine göre değişebilen yargıları nedeniyle analiz sonucunda tehlikelerin sınıflandırmasında farklılıklar ve çelişkiler ortaya çıkabilmektedir. Son yıllarda bu ve benzeri sorunları en aza indirmek için, klasik risk analiz yöntemleri ile bulanık mantığın birbirine entegre edildiği çok sayıda çalışma ile karşılaşmaktayız.

Yapılan bir çalışmada, bulanık hata türü ve etkileri (HTEA) analizi yöntemiyle bir hastanenin satın alma sürecinin iyileştirilmesi amaçlanmış, belirlenen 28 hata türünün önceliklendirilmesinde bulanık HTEA yaklaşımının, yönetim süreçlerinde yararlı olabileceğine ilişkin sonuçlar sunulmuştur (Kumru ve Kumru, 2010). Sağlık sektöründe yapılan bulanık HTEA çalışmasında, tesbit edilen tehlikeler bulanık if-then kuralları ile kategorize edilmiş ve uygulama örneğinde başarılı sonuçlar elde edilmiştir (Kahraman ve arkadaşları, 2013). İş ekipmanlarıyla ilgili olarak yapılan bir risk analiz çalışmasında, vinç operasyonlarında risk seviyesinin belirlenmesi için kullanılan olasılık, şiddet ve keşfedilebilirlik parametrelerinin ağırlıklarının belirlenmesinde bulanık HTEA yönetmi uygulandığı görülmektedir (Mandal, 2014). Klasik HTEA yönteminde kullanılan olasılık, şiddet ve farkedilebilirlik parametrelerini kullanarak gerçekleştirilen bulanık HTEA yöntemi ile madencilik sektöründe yapılan bir çalışmada daha hassas risk skorları elde edildiği görülmektedir (Özfirat, 2014). HTEA tekniği

ile yapılan bir başka çalışmada ise risklerin önceliklendirilmesi, bulanık ağırlık ortalamaları kullanılarak Zhang tarafından gerçekleştirilmiştir (Zhang, 2011).

3 Yöntem ve Gereç

3.1 Hata Türü Etkileri Analizi (HTEA)

Hata Türleri ve Etkileri Analizi HTEA – (Failure Mode and Effect Analysis - FMEA) sistemde oluşabilecek hataları ve riskleri tahmin eden, meydana geldiklerinde nasıl bir etki yaratacaklarını öngören ve iyileştirme çalışmaları içeren bir tekniktir. HTEA hem kalitatif hem de kantitatif bileşenleri içermesi ve riski üç parametre değerlendirmesi ile diğer risk analiz yöntemlerinden ayırt edilmektedir (Kara-Zaitri, Keller ve Fleming, 1992).

3.2. HTEA Uygulamalarında Karşılaşılan Güçlükler

HTEA uygulamalarında karşılaşılabilen bazı güçlükler söz konusudur. Karşılaşılan güçlüklerin başlıcaları şunlardır:

- Veri kaynaklarının olmaması ya da eksik olması,
- Ortak bir standart olmaması dolayısıyla kavram kargaşası,
- Yönetim ve organizasyonda yer alan kişilerin yöntemin kullanılmasında gönülsüz olmaları (Yaylalı, 2008)

Yöntemin iki temel olumsuzluğundan birincisi, hataların önlenmesine yönelik iyileştirmelerin saptanmasında yapılan değerlendirmenin kısmen subjektif olmasıdır. Şiddet, olasılık ve keşfedilebilirlik parametrelerindeki puanlama kuralları uygulama yapan bir birimden bir diğerine göre değişebilmektedir. Bazı çalışmalarda çözümler, öncelik belirleme grubundan bağımsız başka gruplara devredilmekte, bu durum da çalışmanın bütünlüğünü bozarak etkinliğini azaltabilmektedir (Eryürek ve Tanyaş, 2003).

3.3 HTEA Bileşenleri

3.3.1 Ortaya çıkma değerinin belirlenmesi

Tablo 1: Zararın Ortaya Çıkma Olasılığı

Hata Oluşma Sıklığı	Hatanın Olasılığı	Derece
Çok Yüksek: Kaçınılmaz Hata	1/2''den fazla 1/3	10, 9
Yüksek: Tekrar Tekrar Hata	1/8 1/20	8, 7
Orta: Ara Sıra Olan Hata	1/80 , 1/400	6, 5
	1/2000	4
Düşük: Nispeten Az Olan Hata	1/15000 1/150000	3, 2
Pek Az: Olası Olmayan Hata	1/150000''den düşük	1

Kaynak: (Pillay ve Wang, 2003)

3.3.2 Şiddet Değerinin Belirlenmesi

Tablo 2: Şiddetin derecelendirme tablosu

ETKİ	ŞİDDETİN ETKİSİ		DERECE
Uyarısız Yüksek Tehlike	Gelen	Felakete yol açabilecek etkiye sahip ve uyarısız gelen potansiyel hata	10
Uyarısız Tehlike	Gelen	Yüksek hasara ve toplu ölümlere yol açabilecek etkiye sahip ve uyarısız gelen potansiyel hata	9
Çok Yüksek		Sistemin tamamen hasar görmesini sağlayan yıkıcı etkiye sahip ağır yaralanmalara, 3. derece yanık, akut ölüm vb. etkiye sahip hata	8
Yüksek		Ekipmanın tamamen hasar görmesine neden olan ve ölüme, zehirlenme, 3. derece yanık, akut ölüm vb. etkiye sahip hata türü	7
Orta		Sistemin performansını etkileyen, uzuv ve organ kaybı, ağır yaralanma, kanser vb. yol açan hata	6
Düşük		Kırık, kalıcı küçük iş görmezlik, 2. derece yanık, beyin sarsıntısı vb. etkiye sahip olan hata	5
Çok Düşük		İncinme, küçük kesik ve sıyrıklar, ezilmeler vb. hafif yaralanmalar ile kısa süreli rahatsızlıklara neden olan hata	4
Küçük		Sistemin çalışmasını yavaşlatan hata	3
Çok Küçük		Sistemin çalışmasında kargaşaya yol açan hata	2
Yok		Etki yok	1

Kaynak: (Pillay ve Wang, 2003)

3.3.3 Keşfedilebilirlik Değerinin Belirlenmesi

Tablo 3: Zararın farkedilebilirlik olasılığı

FARK EDİLEBİLİRLİK OLASILIĞI	DERECE	
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği mümkün değil	10	10
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği çok uzak	9	9
Potansiyel hatanın nedeninin saptanabilirliği uzak	8	8
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği çok düşük	7	7
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği düşük	6	6
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği orta	5	5
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği yüksek orta hama	4	4
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği yüksek	3	3
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği çok yüksek	2	2
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği hemen hemen kesin	1	1

Kaynak : (Pillay ve Wang, 2003)

3.3.4 Risk Öncelik Sayısının Belirlenmesi

Risk öncelik sayısı (RÖS), belirlenen ortaya çıkma, şiddet ve keşfedilebilirlik parametreleriyle elde edilen bir değerdir. Bu değer, süreç içindeki risklerin büyükten küçüğe doğru sıralanması için kullanılır. $RÖS = \text{Olasılık} \times \text{Şiddet} \times \text{Keşfedilebilirlik}$ şeklinde hesaplanır.

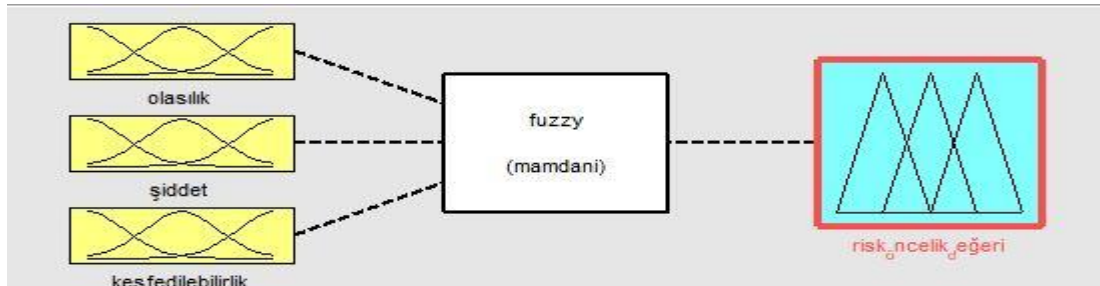
RÖS değerlerine göre önleyici düzenleyici faaliyetler şu ölçütlere göre yapılmaktadır:

- $RÖS < 40$ ise önlem almaya gerek yoktur.
- $40 \leq RÖS \leq 100$ önlem alınmasında fayda vardır.
- $RÖS > 100$ ise mutlaka önlem alınması gerekir.

3.2 Bulanık HTEA

Klasik HTEA risk analiz yönteminde parametrelerinin puanlandırılması sırasında karşılaşılan belirsizliği ortadan kaldırmak için olasılık, şiddet ve keşfedilebilirlik parametreleri bulanıklaştırılmış ve karar kuralları oluşturulmuştur.

Şekil 1'de görüldüğü gibi Bulanık HTEA yaklaşımında olasılık, şiddet ve keşfedilebilirlik parametreleri girdi olarak, risk öncelik değeri de çıktı olarak alınmıştır. Mamdani min max metodu kullanılarak Matlab Fuzzy Logic Designer programında üyelik fonksiyonları girdiler ve çıktı için oluşturulmuş ve karar kuralları kodlanmıştır.

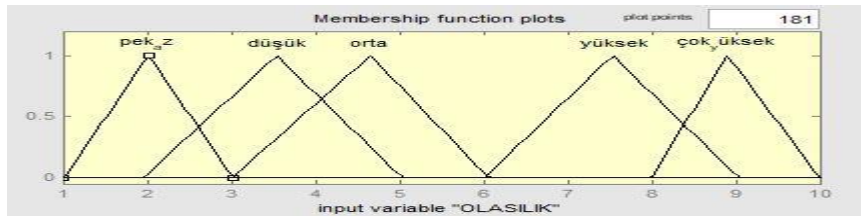

Olasılık, şiddet ve keşfedilebilirlik girdileri ile risk öncelik değeri çıktısı için oluşturulan üyelik fonksiyonlarına dair bilgiler Tablo 4, 5, 6 ve 7'de, bulanık diyagramlar ise Şekil 1, 2, 3 ve 4'de yer almaktadır. Üyelik fonksiyonları oluşturulmasında parametreye ait değer tablosunda yer alan, bir alt ve bir üst değerden yararlanılmıştır. Örneğin Tablo 4'de bulunan olasılık parametresinde yer alan 'yüksek: tekrar tekrar hata' bulanıklaştırılırken 'çok yüksek: kaçınılmaz hata' ya ait '9' değeri ve 'orta: ara sıra olan hata'ya ait '6' değeri üyelik fonksiyonuna dahil edilerek üyelik fonksiyonu (9, 8, 7, 6) olarak belirlenmiştir. Parametrelere tablolarında en alt ve en üst seviyedeki üyelik fonksiyonunda yer alan alt ve üst değerler en alt ve en üst seviyedeki değerler ile aynı tutulmuştur.

Tablo 4: Olasılık parametresi için bulanık ölçek

Olasılık	Klasik HTEA Değeri	Bulanık HTEA Değeri
Çok Yüksek: Kaçınılmaz Hata	10 - 9	10 - 9 - 8
Yüksek: Tekrar Tekrar Hata	8 - 7	9 - 8 - 7 - 6
Orta: Ara Sıra Olan Hata	6 - 5 - 4	6 - 5 - 4 - 3
Düşük: Nispeten Az Olan Hata	3 - 2	5 - 4 - 3 - 2
Pek Az: Olası Olmayan Hata	1	1 - 2 - 3

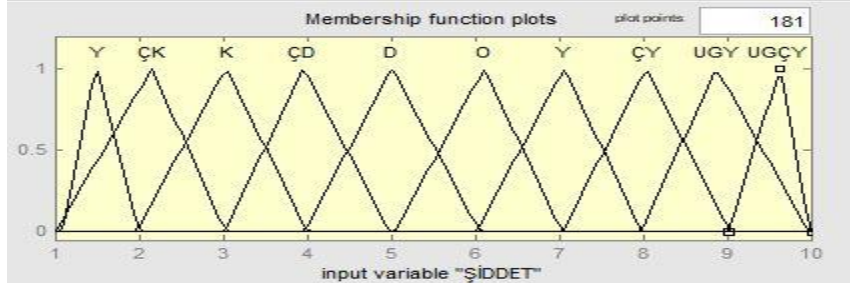
Kaynak : (Pillay ve Wang, 2003)

Şekil 1: Olasılık parametresi bulanık diyagramı

Tablo 5: Şiddet Parametresi İçin Bulanık Ölçek

Şiddet	Klasik HTEA Değeri	Bulanık HTEA Değeri
Uyarısız Gelen Çok Yüksek Tehlike (UGÇY)	10	10 - 9
Uyarısız Gelen Yüksek Tehlike (UGY)	9	10 - 9 - 8
Çok Yüksek (ÇY)	8	9 - 8 - 7
Yüksek (Y)	7	8 - 7 - 6
Orta (O)	6	7 - 6 - 5
Düşük (D)	5	6 - 5 - 4
Çok Düşük (ÇD)	4	5 - 4 - 3
Küçük (K)	3	4 - 3 - 2
Çok Küçük (ÇK)	2	3 - 2 - 1
Yok (Y)	1	2 - 1

Kaynak : (Pillay ve Wang, 2003)

Şekil 2: Şiddet Parametresi Bulanık Diyagramı

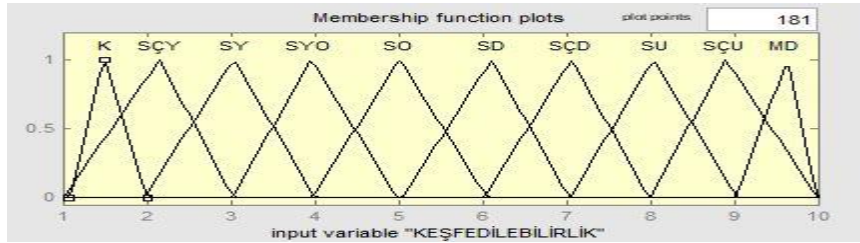

Tablo 6: Keşfedilebilirlik Parametresi İçin Bulanık Ölçek

Şiddet	Klasik HTEA Değeri	Bulanık HTEA Değeri
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği mümkün değil (MD)	10	10 – 9
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği çok uzak (SÇU)	9	10 – 9 – 8
Potansiyel hatanın nedeninin saptanabilirliği uzak (SU)	8	9 – 8 – 7
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği çok düşük (SÇD)	7	8 – 7 – 6
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği düşük (SD)	6	7 – 6 – 5
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği orta (SO)	5	6 – 5 – 4
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği yüksek ort.(SÇY)	4	5 – 4 – 3
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği yüksek (SY)	3	4 – 3 – 2
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği çok yüksek (SÇY)	2	3 – 2 – 1
Potansiyel hatanın nedeninin ve takip eden hatanın saptanabilirliği hemen hemen kesin (K)	1	2 – 1

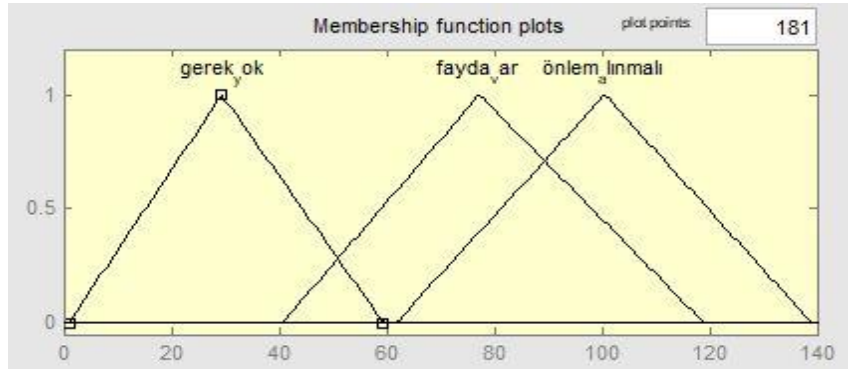
Kaynak : (Pillay ve Wang, 2003)

Şekil 3: Keşfedilebilirlik Parametresi Bulanık Diyagramı

Tablo 7: Risk Öncelik Sayısı İçin Bulanık Ölçek

Klasik HTEA Risk değeri	Risk Durumu	Bulanık HTEA Üyelik Fonksiyon Aralıkları
$RÖS < 40$	önlem almaya gerek yok	0 – 40 – 60
$40 \leq RÖS \leq 100$	önlem alınmasında fayda var	40 – 60 – 120
$RÖS > 100$	mutlaka önlem alınmalı	60 – 120 – 140

Şekil 4: Risk Öncelik Sayısı Bulanık Diyagramı

4 Bulgular

Çalışmanın bu kısmında bir yapı şantiyesinde elektrik ve kaynak işlerinde iş sağlığı ve iş güvenliği yönünden oluşabilecek potansiyel tehlike ve riskler araştırılmıştır. Öncelikle klasik HTEA yöntemiyle risklerin olasılık, şiddet ve farkedilebilirlik değerleri belirlenmiş ve risk öncelik sayıları elde edilmiştir. Daha sonra aynı çalışma bulanık HTEA yöntemiyle yinelenmiştir. Aşağıda her iki yöntemle elde edilen bulgulara ayrı ayrı yer verilmiştir.

4.1 Klasik HTEA

Tablo 8: Elektrik ve Kaynak İşlerinde Klasik HTEA

Sıra	Tehlike	O	Ş	K	RÖS Değeri	RÖS açıklaması
1	Elektrik panoları topraklamasının olmaması	3	4	3	36	önlem almaya gerek yok
2	Kaçak akım rölesi olmaması	2	6	2	24	önlem almaya gerek yok
3	Asansör kuyusunda kabloların açıkta taşınması	4	6	3	72	önlem alınmasında fayda var
4	Kuyunun aydınlatma tesisatının asansör makinesini besleyen devreden ayrı olmaması	4	6	4	96	önlem alınmasında fayda var
5	Asansör kuyu çevresinde kabloların açıkta taşınması	3	5	2	30	önlem almaya gerek yok
6	Yüksekte kaynak işleri yapılması	5	7	3	105	mutlaka önlem alınmalı

7	Elektrik panoları üzerinde tehlike uyarı, ikaz işaretleri olmaması	3	4	3	36	önlem almaya gerek yok
8	Elektrik panoları ve önlerinde yalıtkan paspas bulunmaması	4	6	2	48	önlem alınmasında fayda var
9	Kaynak işleri	5	8	3	120	mutlaka önlem alınmalı
10	Elektrik panoları kilitli olmaması	4	7	3	84	önlem alınmasında fayda var

4.2 Bulanık HTEA

Tablo 9: Elektrik ve Kaynak İşlerinde Bulanık HTEA

Sıra	Tehlike	RÖS Değeri	RÖS açıklaması
1	Elektrik panoları topraklamasının olmaması	66	önlem alınmasında fayda var
2	Kaçak akım rölesi olmaması	81	önlem alınmasında fayda var
3	Asansör kuyusunda kabloların açıkta taşınması	82	önlem alınmasında fayda var
4	Kuyunun aydınlatma tesisatının asansör makinesini besleyen devreden ayrı olmaması	116	mutlaka önlem alınmalı
5	Asansör kuyu çevresinde kabloların açıkta taşınması	38	önlem almaya gerek yok
6	Yüksekte kaynak işleri yapılması	116	mutlaka önlem alınmalı
7	Elektrik panoları üzerinde tehlike uyarı, ikaz işaretleri olmaması	81	önlem alınmasında fayda var
8	Elektrik panoları ve önlerinde yalıtkan paspas bulunmaması	82	önlem almaya gerek yok
9	Kaynak işleri	124	mutlaka önlem alınmalı
10	Elektrik panoları kilitli olmaması	116	mutlaka önlem alınmalı

5 Tartışma

5.1 Bulanık ve Klasik HTEA Karşılaştırma Tablosu

Tablo 10'da, Klasik HTEA'de, belirlenen tehlikeler ve bu tehlikelerin ait olduğu prosesler için HTEA bileşenleri olasılık, şiddet ve keşfedilebilirlik değerleriyle, risk öncelik sayıları ve bu seviyelerin açıklamaları yer almaktadır.

- 1., 2., 5. ve 7. tehlikeler sırasıyla 36, 24, 30, ve 36 puanları ile $RÖS < 40$ aralığında yer aldığından 'Önlem almaya gerek yok'
- 3., 4., 8. ve 10. tehlikeler sırasıyla 54, 96, 48 ve 84 puanları ile $40 \leq RÖS \leq 100$ aralığında yer aldığından 'Önlem alınmasında fayda var'
- 6. ve 9. tehlikeler sırasıyla 105 ve 120 puanları ile $RÖS > 100$ aralığında yer aldığından 'Mutlaka önlem alınmalı'

ölçütlerine göre klasik HTEA sonuçları elde edilmiştir.

Tablo 10: Elektrik ve Kaynak İşlerinde Bulanık ve Klasik HTEA Karşılaştırması

Sıra	Tehlike	Klasik HTEA RÖS Değeri	RÖS açıklaması	Bulanık HTEA RÖS Değeri	RÖS açıklaması
1	Elektrik panoların topraklamasının olmaması	24	Önlem almaya gerek yok	66	Önlem alınmasında fayda var
2	Kaçak akım rölesi olmaması	36	Önlem almaya gerek yok	81	Önlem alınmasında fayda var
3	Asansör kuyusunda kabloların açıkta taşınması	72	Önlem alınmasında fayda var	82	Önlem alınmasında fayda var
4	Kuyunun aydınlatma tesisatının asansör makinesini besleyen devreden ayrı olmaması	96	Önlem alınmasında fayda var	116	Mutlaka önlem alınmalı
5	Asansör kuyu çevresinde kabloların açıkta taşınması	30	Önlem almaya gerek yok	38	Önlem almaya gerek yok
6	Yüksekte kaynak işleri yapılması	105	Mutlaka önlem alınmalı	116	Mutlaka önlem alınmalı
7	Elektrik panoları üzerinde tehlike uyarı, ikaz işaretleri olmaması	36	Önlem almaya gerek yok	81	Önlem alınmasında fayda var
8	Elektrik panoları ve önlerinde yalıtkan paspas bulunmaması	48	Önlem alınmasında fayda var	82	Önlem alınmasında fayda var
9	Kaynak işleri	120	Mutlaka önlem alınmalı	124	Mutlaka önlem alınmalı
10	Elektrik panoları kilitli olmaması	84	Önlem alınmasında fayda var	116	Mutlaka önlem alınmalı

Tablo 4’de yer alan bulanık olasılık, Tablo 5’de yer alan bulanık şiddet ve Tablo 6’da yer alan bulanık keşfedilebilirlik parametreleri için belirlenen üçgen üyelik fonksiyonları dikkate alınarak Tablo 10’da yer alan tehlikelere bulanık HTEA uygulanmıştır.

Bulanık ve klasik HTEA karşılaştırma tablosu, Tablo 10’da görüldüğü üzere:

1, 2 ve 7 no’ lu tehlikeler “Önlem almaya gerek yok” seviyesinden, bir üst seviye olan ‘Önlem alınmasında fayda var’ seviyesine, 4 ve 10 no’ lu tehlikeler ‘Önlem alınmasında fayda var’ seviyesinden, bir üst seviyeye ‘Mutlaka önlem alınmalı’ seviyesine geçmiştir. 3, 5, 6, 8 ve 9 numaralı tehlikelerden kaynaklanan risklerin değerlerindeki artış düzeyi değişiklik yaratacak düzeyde değildir.

6 Sonuç

6331 sayılı İSG kanunu sürekli gelişmekte ve yenilenmekte olan mevzuat çalışmalarıyla, önleyici yaklaşımı teşvik etmektedir. Önleyici yaklaşım unsurlarından biri olan risk analiz çalışmaları, iş sağlığı ve iş güvenliği uygulamaların yürütülmesinde rehberlik etmektedir. Risk analiz yöntemlerinin sonuçları arasında ortaya çıkabilen farklılıklar, mevcut ya da potansiyel tehlikelerin hatalı önceliklendirilmesi veya yanlış sınıflandırması neden olmaktadır. Yapılan çalışmada bir yapı inşasında asansör kuyusunda, kaynak ve elektrik işleri faaliyetlerinde iş sağlığı ve güvenliği yönünden oluşabilecek tehlikeler Klasik HTEA yönteminden hareketle bulanık mantık çerçevesinde yeni bir yaklaşımla, Bulanık HTEA yöntemiyle ele alınmış ve karşılaştırılmıştır. Değişen 5 adet risk öncelik seviyesine göre önleyici düzenleyici faaliyetlerin önceliklendirilmesinde uzman görüşleri arasındaki tutarsızlık ve farklılıklara hassasiyet kazandırıldığı görülmektedir.

Kaynakça

- Eryürek, Ö. ve Tanyaş, M. (2003). Hata Türü ve Etkileri Analizinde Maliyet Odaklı Yeni Bir Karar Verme Yaklaşımı, İTÜ Dergisi, (2), 6, ss.31-40.
- Kahraman, C., Kaya, İ., & Şenvar, Ö. (2013). Healthcare failure mode and effects analysis under fuzziness. *Human and Ecological Risk Assessment: An International Journal*, 19(2), 538-552.
- Kara-Zaitri, C., Keller, A., Fleming, P. (1992) A smart failure mode and effect analysis package. Proc. Annual Reliability and Maintainability, Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri, Nevada Üniversitesi, Las Vegas.
- Kumru, M. & Kumru, P. Y. (2010). Hastanelerde satın alma sürecinin iyileştirilmesi: Bir örnek uygulama, II. Uluslararası Sağlıkta Performans ve Kalite Kongresi Bildiriler Kitabı, 171- 183.
- Labodova A., 2003. Implementing Integrated Management Systems Using A Risk Analysis Based Approach. *Journal of Cleaner Production*, 12, pp.: 571-580.
- Mandal S., Maiti J., Risk Analysis Using FMEA: Fuzzy Similarity Value and Possibility Theory Based Approach, *Expert Systems with Applications*, 41, 3527-3537, 2014.
- T.C. Resmi Gazete. 29 Aralık 2012. sayı 28512. İş Sağ. ve Güv. Risk Değ. Yönetmeliği.
- Özfarat, P. M. (2014). Bulanık Önceliklendirme Metodu Ve Hata Türü Ve Etkileri Analizini Birleştiren Yeni Bir Risk Analizi Yöntemi. *Gazi Üni. Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 29(4).
- Özkılıç, Ö. (2005). İş Sağlığı ve Güvenliği. Yönetim Sistemleri ve Risk Değerlendirme Metodolojileri. TİSK Yayınları. İstanbul. sf.:36-45.
- Yaylalı, Ç., (2008). Kalite İyileştirmede Hata Türü ve Etkileri Analizi ve Bir Üretim Sürecinde Uygulama, Yüksek Lisans Tezi, Konya : Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Zhang Z., Chu X., Risk Prioritization in Failure Mode and Effects Analysis Under Uncertainty, *Expert Systems with Applications*, 38, 206-214, 2011.

RELATIONSHIP BETWEEN INTERPERSONAL TRUST AND RELIGIOUSNESS IN ADULTHOOD PERIOD¹

Abdulvahit İMAMOĞLU², Ayşe Selin DOKUR³

Abstract

The aim of this study is to determine the level of individual's religiousness level on interpersonal trust in adulthood and to examine the relationship between religiousness and interpersonal trust. In order to obtain the data, a questionnaire form which was prepared by Ahmet Onay (2004) and İbrahim Demirci (2018) was used. In line with the stated purpose, a questionnaire was applied to 280 adults between the ages of 20-40 years living in Osmaniye city center between the years of 2018-2019. The statistical analyzes applied to the data obtained in accordance with the purpose of the study were carried out with SPSS v.21 package program. In this study, the relationship between individual's interpersonal trust and level of religiousness was examined and a comparison was made between religiousness and interpersonal confidence according to demographic characteristics. According to the results of the survey, there was a positive relationship between individuals' interpersonal trust and level of religiousness. Accordingly, as individual's levels of religiousness increase, interpersonal trust is increasing. As a result, this study is expected to identify and analyze the interrelation of religiousness and sense of interpersonal trust and to contribute to the studies conducted or related to the subject.

Keywords: Adulthood, Religiousness, Trust

YETİŞKİNLİK DÖNEMİNDE KİŞİLERARASI GÜVEN VE DİNDARLIK İLİŞKİSİ

Özet

Bu araştırmanın amacı, yetişkinlik döneminde bireyin dindarlık düzeyinin kişilerarası güven duygusu üzerinde ne derece etkili olduğunun belirlenmesi ve dindarlık ile kişilerarası güven duygusu arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Verilerin elde edilmesi için Ahmet Onay (2004) ve İbrahim Demirci (2018) tarafından geliştirilen ölçekten faydalanılarak hazırlanan anket formu kullanılmıştır. Belirlenen amaç doğrultusunda, 2018-2019 yılları arasında Osmaniye Merkez İlinde yaşayan 20-40 yaş arası 280 yetişkine anket uygulaması yapılmıştır. Araştırmanın amacına uygun olarak elde edilen verilere uygulanan istatistiksel analizler SPSS v.21 paket programıyla yürütülmüştür. Çalışmada bireylerin, kişilerarası güven duygusu ile dindarlık düzeyleri arasında ki ilişki incelenmiş, demografik özelliklere göre dindarlık ile kişilerarası güven duygusu arasında karşılaştırılma yapılmıştır. Anket sonuçlarına göre, bireylerin kişilerarası güven duygusu ve dindarlık düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre, bireylerin dindarlık düzeyleri arttıkça kişilerarası güven duygusu

¹ Bu makale "Yetişkinlik Dönemi Kişilerarası Güven ve Dindarlık İlişkisi" adlı tezden faydalanılarak hazırlanmıştır.

² Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, abdulvht@sakarya.edu.tr

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı, dokurselin@gmail.com.

da artmaktadır. Sonuç olarak bu çalışmanın, kişilerarası güven duygusu ile dindarlığı ilişkilendirerek tespit ve tahlillerde bulunması, konuyla alakalı yapılmış yahut yapılacak çalışmalara katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yetişkinlik, Dindarlık, Güven

1 Giriş

Bu çalışmanın amacı, yetişkinlik dönemindeki bireyin dindarlığının kişilerarası güven duygusu üzerinde ne derece etkili olduğunun belirlenmesi ve dindarlık ile kişilerarası güven duygusu arasındaki ilişkinin incelenmesidir.

Yetişkinlik döneminde bireyin sağlıklı toplumsal ilişkiler ve bireysel anlamda olumlu psikolojik tutumlar geliştirebilmesi açısından kişilerarası güven duygusu önem arz etmektedir. Nitekim bebeklik, çocukluk ve ergenlik dönemlerinde zihinsel ve psiko-sosyal gelişimle aynı doğrultuda ilerleyen ve bireylerin sağlıklı benlik gelişimine sahip olmaları açısından bir temele oturtulması gereken güven duygusu, bireyin çevresiyle kurduğu sosyal ilişkilerin olgunlaştığı, insanın her anlamda geliştiği yetişkinlik dönemine pozitif veya negatif etki edebilecek duygulardan biridir.

Belirli bir çevrenin içine doğan birey gerek fiziki ihtiyaçlarını karşılamak gerekse psiko-sosyal gereksinimlerini tamamlamak amacıyla devamlı başkalarıyla etkileşim hâlinde bulunur. Gereksinim duyduğu çoğu ihtiyaçlarını başkalarıyla kurduğu bu ilişki sayesinde temin eder. Dolayısıyla kişilerarası güven duygusu, bireylerin karşılıklı olarak sosyal etkileşiminin bir sonucu olmakla beraber kültürel, ahlâkî ve dinî değerlerle de ilişkili bir olgudur. (Hökelekli, 2013b, s. 209)

Öte yandan din, insanın içinde bulunduğu dünyayı keşfetmesi, anlamlandırması ve yön göstermesi bakımından bireyi psikolojik olarak etkileyen bir unsurdur. İnsanlara sadece ruhsal olarak değil aynı zamanda toplumsal/sosyal alanda da birtakım düzenlemeler ile yardımcı olur. Bu anlamda din, bireylerin kişisel yaşamları ve sosyal ilişkilerinde “çift yönlü mekanizma” (Koç, 2018, s. 8) olarak görev yapan güven duygusu üzerinde de etkili olan önemli bir mekanizmadır. İnananlara başkalarına güvenme ve güvenilir bir Müslüman olmaları konusunda emir ve tavsiyelerde bulunur. Din, inanan kişi ile inanılan arasındaki ilişkiyi güven temeli üzerine kurmuştur. Diğer taraftan din, toplumla arasındaki bağlantıyı da güven esasına dayandırmıştır. O hâlde dinde, yaratıcıdan insana, ondan da insanlar arasına yönelik dönüşümlü bir güven söz konusudur. (Yavuz, 2013, s. 201)

Buradan hareketle araştırmamız, kişilerarası güven duygusu ile dindarlığı ilişkilendirerek tespit ve tahlillerde bulunması ve konuyla alakalı yapılmış veya yapılacak araştırmalara katkı sağlaması açısından önem arz etmektedir.

2 Yetişkinlik Dönemi Kişilerarası Güven ve Dindarlık İlişkisi Kuramsal Çerçeve

Din gerek inanç gerekse toplumsal hayat açısından inananlar için bazı kurallar ve düzenlemeler ile sağlam bir yapı kurmaya çalışmakta, bu yapının sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için müntesiplerinden belli kurallara uymasını emretmektedir. İnanıldığı dinin emir ve yasaklarına dikkat eden bireyde, hayatının her alanında dinin şemsiyesi altında bulunmaktadır. Bu anlamda din ile dindarlık kavramları arasında kuvvetli bir bağ olmakla birlikte, dindarlık kavramının bireysel boyutu da bulunmaktadır. Din gibi dindarlıkta kişiden kişiye değişiklik gösterdiği için onun tanımlanması ve açıklanması bazı güçlükleri beraberinde getirmektedir. Dindarlık kavramının açıklanmasında ki başka bir zorluk ise bu kavrama farklı

disiplinlerin farklı bakış açılarıyla yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Örneğin; din bilimleri, dindarlığı açıklarken dinde bulunan inanç esaslarını temel almakta; sosyoloji, dinin toplumsal işlevi ve dînî gruplara bağlılık açısından ele almakta; psikoloji ise dinin bireyin yaşamındaki etkisi ve dînî bağlılığın boyutları çerçevesinde açıklamaktadır. (Turan, Kişilik ve Dindarlık, 2017 , s. 109; Köse & Ayten, Din Psikolojisi, 2016, s. 110) Bu anlamda dindarlık; inanç, duygu ve düşünsel yönüyle “kişisel”, davranış yönüyle ise “toplumsal” bir kavramı ifade etmektedir. Her ne kadar genel geçer bir tanımlamasının yapılması güç olsa da dindarlık, bir kişinin ya da bir grubun gündelik hayatında dinin önemini ifade eden, aynı zamanda bireyin dine inanma ve bağlanma seviyesini gösteren bir kavram olarak tanımlanabilmektedir. (Hökelekli, 2013a, s. 43; Yılmaz, 2014, s. 40; Onay, 2004a, s. 17) Diğer bir ifadeyle dindarlık kavramı, dinin bireyin yaşamına nüfuz etme derecesi şeklinde nitelenebilmektedir. (Tekin, 2006, s. 53)

Yukarıda bahsedildiği üzere dindarlığın kapsamlı yapısından hareketle, Fichter, G. Lenski, Stark ve Glock gibi sosyologlar dindarlığın çok boyutlu olarak incelenmesi gerektiğini ifade etmektedir. (Köktaş, 1993, s. 50-51) Dindarlığın tek bir ifade şeklinin incelenmesi onun tanımlanmasında yeterli olmamakta, diğer boyutlarının da ele alınması gerekmektedir. Dünya üzerinde bulunan bütün dinlerin birbirlerinden farklı formlara sahip olmalarıyla birlikte, dindarlığın kendisini ortaya koyduğu genel boyutlar açısından dikkate değer benzerliklerinin olduğunu vurgulayan Glock, bu tespitinden hareketle dindarlığın çok daha kapsamlı ve fonksiyonel tanımlanması gerektiğini söylemekte ve dindarlığı beş boyutta ele almaktadır. (Glock, 1998, s. 253-255) Bunlar; dînî inanç, dînî ibadet, dînî duygu (tecrübe), dînî düşünce ve dînî etki boyutlarından oluşmaktadır.

İnsan doğumundan hayatının sonuna kadar gelişim ve değişim içerisinde bulunmaktadır. Yalnızca fiziki, bilişsel ve psiko-sosyal anlamda farklılaşmaya uğramayan birey, yaşamının her safhasında dînî anlamda da gelişmeye devam etmektedir. Bebeklik, çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik dönemlerinin her aşamasında farklı bir dînî tecrübe ve değişimden geçen kişi, içinde bulunduğu gelişim döneminin getirmiş olduğu ödevlerden etkilenmektedir. (Mehmedoğlu, 2004, s. 163; Kayıklık, 2005, s. 23)

Araştırmamızın örneklemini oluşturan yetişkinlik döneminde bireyin dindarlığında geçmiş yaşantıları ve tecrübeleri etkili olmaktadır. Nitekim çocukluk dönemi, yetişkinlik döneminde kişinin göstermiş olduğu dînî tavırda etkisi en çok hissedilen dönem olmaktadır. (Allport, 2004, s. 71) Bununla birlikte bireyin gençliğindeki din ile ilgili fikirleri de yetişkinlik dönemi dînî özelliklerinin belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Ergenlik döneminin son bulmasıyla kişi yetişkinliğe adım atmakta, bu dönemin özelliği olan şüphecilikten kısmen uzaklaşarak dînî anlamda çok daha istikrarlı ve stabil bir görüş benimsemektedir. (Hökelekli, 1993, s. 282; Özbaydar, Din ve Tanrı İncancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, 1970)

Araştırmada, dindarlık ve yetişkinlik le beraber ele alınan bir diğer kavramsa kişilerarası güven duygusudur. Güven, bireyin doğumundan ölümüne kadar en çok ihtiyaç duyduğu duygulardan birisidir. Çünkü insan; bedensel ve ruhsal açıdan bireysel, çevresiyle devamlı iletişim hâlinde olma ve diğer insanlarla ortak bir yaşam sürdürme noktasında da sosyal bir varlıktır. Bu anlamda güven duygusu bireyin sağlıklı benlik algısı geliştirmesinde ve diğer insanlarla kurduğu iletişimde gereksinim duyduğu duygulardan biridir. Güven duygusunun hayatın her aşamasında gerekli olması, bu duygunun insan doğasında doğuştan yani kalıtsal olarak var olduğunun göstergelerindedir. Bireyde kendiliğinden var olan güven duygusu, çevre tarafından desteklendikçe ilerleme gösterir. (Hökelekli, 2013b, s. 211-213) Psikoloji ve sosyal psikoloji literatürü incelendiğinde, Erik Erikson'un geliştirdiği “Psiko-Sosyal Gelişim Teorisi” ve Abraham Maslow tarafından geliştirilen “İhtiyaçlar Hiyerarşisi” teorisiyle güven duygusunun bireyin ruhsal ve sosyal ilişkilerinde önemini ortaya konulmuştur.

Güven duygusu, özü itibarıyla daha çok kişilerarası bir süreci ifade etmektedir. Toplum içine doğan ve bu yüzden yalnız yaşayamayan, yaşamını sürdürebilmek için başkalarına ihtiyaç duyan birey için çevresindeki insanlarla kurduğu iletişimde güven duygusu önem taşımaktadır. Kişilerarası güvenin oluşabilmesi için de karşılıklı olması gerekmektedir. Bu durum ise bireylerin hem karşılıklı birbirlerine güvenebilmeleri hem de birbirlerine karşı güvenilir olması anlamı taşımaktadır. (Richo, 2012, s. 68)

Bireyin ebeveyni, eşi, arkadaşları ve öğretmeni başta olmak üzere etrafında kendisi için önemli olan kişilere duyduğu güven olarak isimlendirilen kişilerarası güven duygusu, toplumun mihenk taşı olarak görülmektedir. Bu açıdan kişilerarası güven duygusu insanın işlevselliğini vurgulamakla birlikte toplumsal işlevselliğinde pek çok yönünü etkilemesi bakımından psiko-sosyal bir olgu olarak ele alınmaktadır. (Kurt, Sayıl, & Kındap Tepe, 2013, s. 106) Nitekim devamlı karşılıklı iletişim halinde bulunan bireyler, birbirlerine karşı güven duygusu geliştirirken davranışlar, tutumlar ve beklentiler gibi olay ve olgulardan etkilenmektedirler. (Asunakutlu, 2002, s. 2)

Özünde inanç, güven, güvenilirlik, sadakat ve emniyet gibi ana değerler bulunduran din, inananlar için yol gösterici nitelik taşımaktadır. Dinde hem güvenin hem de güvenilir olmanın esas kaynağı Allah olmakla birlikte sadece yüce yaratıcıdan ibaret sayılmamakta aynı zamanda güven duygusu, insanlar arasındaki temel ilişkilerle de bağlantılı görülmektedir. Bu açıdan Allah'a iman etmiş ve onun emir ve yasaklarını yerine getirmede dikkatli olan bir birey, nasıl ki Allah'a güven duyuyorsa, Allah'ın yarattığı diğer insanlara da güven duyması ve onlara karşı güvenilir olması gerekmektedir. Çünkü din, gerçekleştirmek istediği amacını kişilerarası güven duygusu temeline oturtmaktadır. (Yavuz, 2013, s. 198) Temel referans kaynağı Kur'an olan İslâm dini, kişisel ve toplumsal yaşamda huzur ve güveni destekleyici pek çok prensipleri kapsamaktadır. Kur'an ve sünnet perspektifinde hareket eden inanan bir birey ise güven içinde yaşamakta, imanından aldığı güçle kendini güvende yani emniyette hissetmekte ve güvenilir bir birey olmaya gayret göstererek çevresinde de güven verebilmektedir. Bu noktadan hareketle, Allah'a kalpten bağlılık ve minnettarlık duymak, kişiyi rahatlatmakta, kendisini güvende hissetmesine imkân sağlamaktadır. (Sert, 2008, s. 197-210) O hâlde inancın esasında dindar bir birey için diğer bütün duygulara kaynak olan güven duygusu yer almakta ve bu güven duygusu inancın dünya üzerindeki sosyal yansımalarından birini oluşturmaktadır. (Kurt A. , 2000, s. 2)

Sonuç olarak, inanan ile arasında güven temeline dayalı ilişki kuran din, dindar bireylere sunduğu emir ve tavsiyelerle güven duygusunun önemini vurgulamaktadır. Kendisini güvende hissetmesine yardımcı olan, başkalarına güvenebilmenin yollarını açan ve güvenilir olmanın önemini hissettiren dine inanan bireyde, dine bağlanma ve inanma açısından teslimiyetçi bir yapı gösterebilmektedir. Bu anlamda bireyin dindarlığı, diğer duygulara temel teşkil eden güven duygusunu da etkileyebilmektedir.

3 Araştırmanın Metodolojisi

3.1 Araştırmanın Kapsamı

Bu çalışma, 2018-2019 yılları arasında Osmaniye'de yaşayan 20-40 yaş arası yetişkin ile sınırlandırılmıştır. 40 yaşından büyük olan ve Osmaniye merkez dışında yaşayan diğer bireyler araştırma kapsamına dâhil edilmemiştir.

3.2 Araştırmanın Hipotezi ve Varsayımları

Yetişkinlerde kişilerarası güven ve dindarlık ilişkisi ile ilgili yapılan çalışmalar göz önüne alınarak araştırmanın hipotezi ve varsayımları oluşturulmuştur. Araştırmamızın ana hipotezi, “*Yetişkinlik döneminde dindarlık ile kişilerarası güven duygusu arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Dindarlık arttıkça kişilerarası güven duygusu da artmaktadır.*” olarak belirlenmiştir. Bu hipotez ile ilgili olarak varsayımlar şöyle sıralanmıştır:

- 1)Bireylerin medenî durumu ile dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark vardır.
- 2)Bireylerin meslekleri ve dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark vardır.
- 3)Bireylerin yaşları ve dindarlık düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlı bir fark vardır.
- 4)Cinsiyet faktörüne göre bireylerin dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark vardır.
- 5)Medenî duruma göre bireylerin kişilerarası güven duygusu düzeyleri arasında anlamlı bir fark vardır.
- 6)Cinsiyete göre bireylerin kişilerarası güven duygusu düzeyleri arasında anlamlı fark vardır.

3.2 Araştırmanın Yöntemi

Kişilerarası güven duygusu ile dindarlık ilişkisinin incelendiği bu çalışmanın teorik kısmında dökümantasyon (belge inceleme) yöntem ve tekniklerinden, uygulama kısmında ise tarama (survey) metodu olan anket ve gözlem tekniklerinden faydalanılmıştır.

3.2.1 Bilgi Toplama Araçları

Araştırmadaki bilgiler 2018-2019 yılında Osmaniye İli Merkez İlçesinde uygulanan “Kişisel Bilgi Formu”, “Dînî Yönelim Ölçeği” ve “İlişkilerde Güven Ölçeği” ile elde edilmiştir.

3.2.1.1 Sosyo-Demografik Bilgi Formu

Sosyo-Demografik Bilgi Formu bireylerin dindarlık ve kişilerarası güven duygusu durumlarıyla ilişkili olduğu düşünülen altı bağımsız değişkenden oluşmaktadır. Oluşturulan formda, araştırma örneklemini temsil etmesi hedeflenen yetişkinlerle ilgili yaş, cinsiyet, meslek, medenî durum, eğitim düzeyi ve yaşamının büyük çoğunluğunun geçtiği yer gibi bilgiler yer almaktadır.

3.2.1.2 Dînî Yönelim Ölçeği

Araştırmamızda, yetişkinlerin dindarlığını ölçmek amacıyla Ahmet Onay tarafından geliştirilen “Dînî Yönelim Ölçeği” kullanılmıştır. 18 sorudan oluşan ölçekte dînî yönelim dînî duygu, dînî düşünce, dînî davranış olmak üzere toplam üç alt boyutta değerlendirilmiştir. (Onay, 2002, s. 189) Dînî Yönelim Ölçeği, her zaman, çoğu zaman, bazen, hiçbir zaman şeklinde seçenekleri olan dört likertli bir ölçme aracıdır. Ölçeğin alt ve üst puan sınırları belirlenirken aritmetik ortalamalar dikkate alınarak düzenlenmiştir. Her madde 1-4 arasında olmak üzere derecelendirilmiştir. Her bir boyut, o boyuta ait soruların aritmetik ortalaması hesaplanarak puanlanmıştır. Puanın yüksek oluşu (aritmetik ortalama), yükselen dînî yönelim düzeyini gösterirken, düşmesi de azalan dînî yönelim düzeyini göstermektedir. Ölçeğin örnekleminize ilişkin elde edilen güvenilirlik katsayıları aşağıda tablo şeklinde verilmiştir.

Bu örnekleme ölçeğinin toplam iç tutarlık katsayısı $\alpha = .86$ bulunmuştur. İç tutarlılık katsayıları Düşünce alt ölçeğinde $\alpha = .74$; Davranış alt ölçeğinde $\alpha = .73$ ve Duygu alt ölçeğinde $\alpha = .67$ bulunmuştur. Ölçek, bu araştırmanın örneklemini için de güvenilir bir ölçektir.

3.2.1.3 İlişkilerde Güven Ölçeği

Araştırmamızda, yetişkinlerin kişilerarası güven duygusu düzeyini nicel olarak ölçmek amacıyla İbrahim Demirci tarafından geliştirilen “İlişkilerde Güven Ölçeği” kullanılmıştır. 10 sorudan oluşan ölçekte ilişkilerde güven; güven ve güvenilirlik olmak üzere iki alt boyutta değerlendirilmiştir. (Demirci, 2017) İlişkilerde Güven Ölçeği, bana hiç uygun değil, bana uygun değil, bana biraz uygun, bana oldukça uygun, bana tamamen uygun şeklinde seçenekleri bulunan beş likertli ölçme aracıdır. Ölçek, güven ve güvenilirlik boyutlarıyla ilişkilerde güveni değerlendirmektedir. Her alt boyut kendi içinde puanlanmaktadır. Her madde 1-5 olmak üzere derecelendirilmiştir. Puanlar arttıkça ilgili özellik artmakta, puanlar azaldıkça ilgili özellik azalmaktadır.

Bu örnekleme ölçeğinin toplam iç tutarlık katsayısı $\alpha = .82$ bulunmuştur. İç tutarlılık katsayıları Güven alt ölçeği için $\alpha = .71$; Güvenirlik alt ölçeği için $\alpha = .80$ bulunmuştur. Ölçek, bu araştırmanın örneklemini için de güvenilir bir ölçektir.

3.3 Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini, Osmaniye ili Merkez İlçesinde yaşayan yetişkinler oluşturmaktadır. Örneklemini ise kota örnekleme yöntemiyle belirlenmiş 20-40 yaş arası 280 yetişkin oluşturmaktadır. Araştırma, evrenin tamamına ulaşılması, zaman, maliyet ve kontrol açısından zor olacağından dolayı evreni temsil eden örneklem üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmamızın amacı ve kapsamı çerçevesinde kota örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Hedef kitlenin yaş, cinsiyet ve yaşamının büyük kısmını geçirdiği yer vb. özellikleri dikkate alınarak anket çalışması yapılmıştır.

3.4 Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen veriler SPSS v. 21 istatistik programı ile istatistiksel analize tabi tutulmuştur. Verilerin analizi yapılmadan önce araştırmada kullanılan veri toplama araçlarından alınan puanların normal dağılım gösterip göstermediği, Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilks normallik testleri ile hesaplanmış, her iki testte de veri toplama araçlarından alınan puanların normal dağılım göstermedikleri tespit edilmiştir. Bu nedenle verilerin istatistiksel analizleri yürütülürken parametrik olmayan istatistiksel analiz yöntemleri kullanılmıştır. Ölçeklerden alınan puanlar arasındaki korelasyonların hesaplanmasında Spearman korelasyon analizi, gruplar arası karşılaştırmalarda ise Mann Whitney U Testi ve Kruskal Wallis H yürütülmüştür.

4 Bulgular

Araştırmamızın bu kısmında çalışmanın amaçlarına uygun olarak yapılan istatistiksel analizler yer almaktadır. İlk olarak araştırmanın katılımcılarının demografik özelliklerine ilişkin frekans dağılımları ve yüzdeler verilmiştir. İkinci olarak katılımcıların demografik özelliklerine göre ölçeklerden aldıkları ortalama puanların karşılaştırıldığı Mann Whitney U

testi ve Kruskal Wallis H testi bulguları verilmiştir. Üçüncü olarak ölçeklerden alınan puanlar arasındaki ilişkilerin ele alındığı Spearman korelasyon analizi bulguları verilmiştir.

4.1 Yetişkinlerin Sosyo-Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Frekans Dağılımları ve Yüzdeleri

			Kadın	Erkek	Toplam
Yaş	20-30 yaş	n	94	76	170
		%	67.1	54.3	60.7
	31-40 yaş	n	46	64	110
		%	32.9	45.7	39.3
Medeni Durum	Evli	n	71	70	141
		%	50.7	50.0	50.4
	Bekar	n	69	70	139
		%	49.3	50.0	49.6
Eğitim Durumu	Lise ve altı	n	39	44	83
		%	27.9	31.4	29.6
	Üniversite ve üstü	n	101	96	197
		%	72.1	68.6	70.4
Meslek	Öğrenci	n	18	22	40
		%	12.9	15.7	14.3
	Memur	n	36	30	66
		%	25.7	21.4	23.6
	Serbest Meslek	n	18	23	41
		%	12.9	16.4	14.6
	Esnaf	n	12	42	54
		%	8.6	30.0	19.3
	Ev Hanımı	n	33	0	33
		%	23.6	0.0	11.8
İşçi	n	23	23	46	
	%	16.4	16.4	16.4	
Yaşamının çoğunun geçtiği yer	Köy	n	10	11	21
		%	7.1	7.9	7.5
	İlçe	n	11	5	16
		%	7.9	3.6	5.7
	Şehir	n	110	108	218
		%	78.6	77.1	77.9
Büyükşehir	n	9	16	25	
	%	6.4	11.4	8.9	
Toplam	n	140	140	280	
	%	100.0	100.0	100.0	

Katılımcıların %50'si (140 kişi) kadın, %50'si (140) erkektir. %60,7'si 20-30, %39,3'ü 31-40 yaşlarında, %50,4'ü evli, %49,6'sı bekârdır. Katılımcıların %29,6'sı lise ve altı eğitim düzeyindeyken, %70,4'ü üniversite ve üstü düzeyde eğitime sahiptir. Katılımcıların %14,3'ü öğrenci, %23,6'sı memur, %14,6'sı serbest meslek, %19,3'ü esnaf, %11,8'i ev hanımı, %16,4'ü işçi olduklarını bildirmişlerdir. Katılımcıların %7,5'i yaşamının büyük çoğunluğunu köyde, %5,7'si ilçede, %77,9'u şehirde ve %8,9'u büyük şehirde geçirdiklerini bildirmişlerdir.

4.2 Yetişkinlerin Demografik Özellikleri Bakımından Dini Yönelim ve İlişkilerde Güven Düzeyleri

Tablo 2’de yetişkinlerin cinsiyetlerine göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve Mann Whitney U testi bulguları verilmiştir.

Tablo 2. Yetişkinlerin Cinsiyetlerine Göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve İlişkilerde Güven Ölçeğinden Aldıkları Ortalama Puanlar, Standart Sapmalar ve Mann Whitney U Testi Bulguları

	Cinsiyet	N	ORT	SS	U	z	p
DYÖ-Toplam	Kadın	140	60.86	6.988	8648.00	-	.088
	Erkek	140	59.13	8.052		1.704	
DYÖ-Düşünce	Kadın	140	28.59	3.363	8773.50	-	.125
	Erkek	140	27.80	3.933		1.535	
DYÖ-Davranış	Kadın	140	17.75	3.025	8582.50	-	.071
	Erkek	140	16.97	3.493		1.806	
DYÖ-Duygu	Kadın	140	14.52	1.902	9319.50	-	.460
	Erkek	140	14.36	2.029		1.806	
İGÖ-Toplam	Kadın	140	43.40	5.322	9492.00	-	.648
	Erkek	140	42.94	5.813		1.806	
İGÖ-Güven	Kadın	140	20.76	3.275	9734.50	-	.922
	Erkek	140	20.62	3.788		1.806	
İGÖ-Güvenirlilik	Kadın	140	22.64	2.867	8932.50	-	.190
	Erkek	140	22.32	2.710		1.311	

*p<.05

Yetişkinlerin cinsiyetlerine göre Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Aynı şekilde ölçeğin alt boyutları olan Düşünce, Davranış ve Duygu alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanların cinsiyete göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir.

Elde edilen bulgulara göre “Cinsiyete göre bireylerin dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark vardır.” varsayımımız doğrulanmamıştır.

Literatürü incelediğimizde Türkiye’de yapılmış olan çalışmalarda birbirinden farklı sonuçlar çıktığı görülmüştür. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bulguyu destekleyen, dindarlık düzeyini etkilemede cinsiyetin anlamlı bir fark ortaya çıkarmadığı tespit edilen çalışmalar olmakla birlikte (Özbaydar, Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, 1970, s. 59; Yapıcı, Ruh Sağlığı ve Din, 2007) kadınların erkeklere göre daha az dindar olduğu saptanan çalışmalara da rastlanmıştır. (Uysal, 2006a, s. 145; Kula, Kimlik ve DİN: Ergenler Üzerine Bir Araştırma, 2001, s. 151; Onay, 2004b, s. 172)

Yetişkinlerin cinsiyetlerine göre İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Aynı şekilde ölçeğin alt boyutları olan Güven ve Güvenirlilik alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanların cinsiyete göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir.

Araştırmamızdan elde edilen bulguya göre “Cinsiyete göre bireylerin kişilerarası güven duygusu düzeyi arasında anlamlı bir fark vardır.” varsayımımız doğrulanmamıştır.

Tablo 3’te yetişkinlerin yaş gruplarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve Mann Whitney U testi bulguları verilmiştir.

Tablo 3. Yetişkinlerin Yaş Gruplarına Göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve İlişkilerde Güven Ölçeğinden Aldıkları Ortalama Puanlar, Standart Sapmalar ve Mann Whitney U Testi Bulguları

	Yaş Grubu	N	ORT	SS	U	z	p
DYÖ-Toplam	20-30 yaş	170	59.62	7.726	8600.50	-	.256
	31-40 yaş	110	60.56	7.333			
DYÖ-Düşünce	20-30 yaş	170	28.08	3.930	9335.00	-.023	.982
	31-40 yaş	110	28.36	3.247			
DYÖ-Davranış	20-30 yaş	170	17.23	3.157	8820.50	-.804	.421
	31-40 yaş	110	17.56	3.479			
DYÖ-Duygu	20-30 yaş	170	14.31	2.036	8246.50	-	.082
	31-40 yaş	110	14.64	1.841			
İGÖ-Toplam	20-30 yaş	170	43.12	5.715	9297.00	-.080	.936
	31-40 yaş	110	43.25	5.357			
İGÖ-Güven	20-30 yaş	170	20.66	3.573	9260.50	-.136	.892
	31-40 yaş	110	20.74	3.492			
İGÖ-Güvenirlilik	20-30 yaş	170	22.46	2.921	9147.50	-.313	.754
	31-40 yaş	110	22.51	2.583			

*p<.05

Yetişkinlerin yaş gruplarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Aynı şekilde ölçeğin alt boyutları olan Düşünce, Davranış ve Duygu alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanların yaş gruplarına göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir.

Yetişkinlerin yaş gruplarına göre İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Aynı şekilde ölçeğin alt boyutları olan Güven ve Güvenirlilik alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanların yaş gruplarına göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 4’te yetişkinlerin medeni durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve Mann Whitney U testi bulguları verilmiştir.

Tablo 4. Yetişkinlerin Medeni Durumlarına Göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve İlişkilerde Güven Ölçeğinden Aldıkları Ortalama Puanlar, Standart Sapmalar ve Mann Whitney U Testi Bulguları

	Medeni Durum	N	ORT	SS	U	z	p
DYÖ-Toplam	Evli	141	61.25	6.506	7939.00	-	2.751
	Bekar	139	58.72	8.355			
DYÖ-Düşünce	Evli	141	28.57	3.031	9116.00	-	1.022
	Bekar	139	27.81	4.203			
DYÖ-Davranış	Evli	141	17.89	3.218	8059.50	-	2.581
	Bekar	139	16.82	3.275			
DYÖ-Duygu	Evli	141	14.78	1.586	8080.00	-	2.647
	Bekar	139	14.09	2.239			
İGÖ-Toplam	Evli	141	43.30	5.717	9404.50	-	-.585
	Bekar	139	43.04	5.430			
İGÖ-Güven	Evli	141	20.87	3.616	9046.50	-	1.119
	Bekar	139	20.52	3.456			
İGÖ-Güvenirlilik	Evli	141	22.44	2.799	9629.50	-	-.257
	Bekar	139	22.52	2.788			

*p<.05

Yetişkinlerin medeni durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları toplam puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [U=7939.00; z=-2.751; p=.006]. Evlilerin dini yönelim ortalamaları (ort=61.25) bekarların ortalamalarından (ort=58.72) anlamlı şekilde yüksektir.

Yetişkinlerin medeni durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeği Davranış alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur [U=8059.50; z=-2.581; p=.010]. Evlilerin dini davranış yönelimi ortalamaları (ort=17.89) bekarların ortalamalarından (ort=16.82) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Yetişkinlerin medeni durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeği Duygu alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur [U=8080.00; z=-2.647; p=.008]. Evlilerin dini duygu yönelimi ortalamaları (ort=14.78) bekarların ortalamalarından (ort=14.09) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur.

Yetişkinlerin medeni durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeği Düşünce alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır.

Elde edilen bulgulara göre, “*Medeni duruma göre bireylerin dindarlık düzeyleri arasında anlamlı fark vardır.*” varsayımımız doğrulanmaktadır. Evli olan bireylerin dindarlık düzeylerinin, bekar olanlara göre daha yüksek olduğu görülmüştür.

Medeni duruma göre dini yönelim alt ölçeği olan Davranış ve Duygu alt boyutlarıyla dindarlık düzeyleri arasında anlamlı fark bulunmuştur. Buna göre evli olan bireylerin dini davranış ve dini duygu düzeylerinin bekarlara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte dini düşünce alt boyutunda evli olan bireyler ile bekâr olan bireyler arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Türkiye’de yapılan bazı araştırma sonuçları da bizim bulgularımızı desteklemektedir. (Uysal, 2006a, s. 147; Karaca, 1997, s. 348; Yıldız, 2006, s. 175) tarafından yapılmış alan araştırmalarında da evli katılımcıların genel dindarlık düzeyleri ile bekâr katılımcıların dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark tespit edilmiştir. Buna göre evli bireylerin dindarlık düzeyleri bekâr bireylerin dindarlık düzeyinden yüksek çıkmıştır.

Yetişkinlerin medeni durumlarına göre İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Aynı şekilde ölçeğin alt boyutları olan Güven ve Güvenirlik alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanların medeni durumlarına göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir.

Araştırmadan elde edilen bulgulara göre “*Medeni duruma göre bireylerin kişilerarası güven duygusu arasında anlamlı bir fark vardır.*” varsayımımız doğrulanmamıştır.

Tablo 5’te yetişkinlerin eğitim durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve Mann Whitney U testi bulguları verilmiştir.

Tablo 5. Yetişkinlerin Eğitim Durumlarına Göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve İlişkilerde Güven Ölçeğinden Aldıkları Ortalama Puanlar, Standart Sapmalar ve Mann Whitney U Testi Bulguları

	Eğitim Durumu	N	ORT	SS	U	z	p
DYÖ- Toplam	Lise ve altı	83	60.30	7.827	7772.00	-653	.5
	Üniversite ve üstü	19	59.86	7.482			
DYÖ- Düşünce	Lise ve altı	83	27.93	3.702	7651.00	-859	.3
	Üniversite ve üstü	19	28.30	3.666			
DYÖ- Davranış	Lise ve altı	83	17.82	3.379	7252.00	-	.1
	Üniversite ve üstü	19	17.17	3.234			
DYÖ- Duygu	Lise ve altı	83	14.55	2.073	7514.50	-	.2
	Üniversite ve üstü	19	14.39	1.920			
İGÖ- Toplam	Lise ve altı	83	42.59	5.766	7481.50	-	.2
	Üniversite ve üstü	19	43.42	5.479			
İGÖ- Güven	Lise ve altı	83	20.11	3.551	7034.00	-	.0
	Üniversite ve üstü	19	20.94	3.509			
İGÖ- Güvenirlik	Lise ve altı	83	22.48	3.054	7750.50	-	.4
	Üniversite ve üstü	19	22.48	2.678			

*p<.05

Yetişkinlerin eğitim durumlarına göre Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Aynı şekilde ölçeğin alt boyutları olan Düşünce, Davranış ve Duygu alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanların eğitim durumlarına göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir.

Yetişkinlerin eğitim durumlarına göre İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Aynı şekilde ölçeğin alt boyutları olan Güven ve Güvenirlilik alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanların eğitim durumlarına göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 6’da yetişkinlerin mesleklerine göre Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar, Kruskal Wallis Testi ve Mann Whitney U testi bulguları verilmiştir.

Tablo 6. Yetişkinlerin Mesleklerine Göre Dini Yönelim Ölçeğinden Aldıkları Ortalama Puanlar, Standart Sapmalar, Kruskal Wallis Testi ve Mann Whitney U Testi Bulguları

		N	ORT	SS	χ^2	p	z
DYÖ- Toplam	Öğrenci	40	58.30	8.603	8.189	.146	
	Memur	66	59.24	9.542			
	Serbest Meslek	41	60.39	6.935			
	Esnaf	54	60.56	5.907			
	Ev Hanımı	33	62.88	5.413			
	İşçi	46	59.46	6.716			
DYÖ- Düşünce	Öğrenci	40	27.73	4.535	2.249	.814	
	Memur	66	27.86	4.300			
	Serbest Meslek	41	28.27	3.202			
	Esnaf	54	28.54	3.190			
	Ev Hanımı	33	28.94	2.936			
	İşçi	46	28.07	3.316			
DYÖ- Davranış	Öğrenci	40	16.63	3.119	9.001	.109	
	Memur	66	17.27	4.002			
	Serbest Meslek	41	17.46	3.075			
	Esnaf	54	17.33	2.868			
	Ev Hanımı	33	18.79	2.736			
	İşçi	46	17.04	3.134			
DYÖ- Duygu	Öğrenci	40	13.95	2.287	11.95 9	.035*	Ev Hanımı>Öğrenci z=-3.010; p=.003
	Memur	66	14.11	2.419			
	Serbest Meslek	41	14.66	1.682			
	Esnaf	54	14.69	1.658			
	Ev Hanımı	33	15.15	1.523			
	İşçi	46	14.35	1.636			

*p<.05

Yetişkinlerin mesleklerine göre Dini Yönelim Ölçeği Duygu alt ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmuştur [$\chi^2_{(5)}=11.959$; $p=.035$]. Farkın kaynağının tespit edilmesi amacıyla yürütülen Mann Whitney U testi sonucunda, ev hanımlarının dini duygu ortalamaları (ort=15.15) öğrencilerin ortalamalarından (ort=13.95) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur ($z=-3.010$; $p=.003$). Ev hanımlarının dini duygu ortalamaları (ort=15.15) memurların ortalamalarından (ort=14.11) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur ($z=-2.571$; $p=.010$). Ev hanımlarının dini duygu ortalamaları (ort=15.15) işçilerin ortalamalarından (ort=14.35) anlamlı şekilde yüksek bulunmuştur ($z=-2.538$; $p=.011$). Diğer ortalamalar arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Yetişkinlerin mesleklerine göre Dini Yönelim Ölçeğinin diğer alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır.

Elde edilen bulgulara göre, “*Mesleklere göre bireylerin dindarlık düzeyleri arasında anlamlı fark vardır.*” varsayımımız doğrulanmaktadır. Ev hanımlarının dînî duygu ortalamaları öğrencilerin, memurların ve işçilerin ortalamalarından anlamlı şekilde yüksek çıkmıştır. Dînî yönelim ölçeğinin Düşünce ve Davranış alt boyutlarında ise meslekler arasında anlamlı bir fark tespit edilmemiştir.

Konuyla alakalı yapılmış bazı çalışmalar da meslekî farklılıkların dindarlık düzeyinde etkili olduğunu ortaya koymuştur. Türker tarafından yapılmış bir araştırmaya göre sağlık personellerinin dindarlık düzeyleri en düşük, işçilerin dindarlık düzeyleri ise en yüksek çıkmıştır. Yani işçilerin diğer meslek gruplarına göre dindarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu bulunmuştur. (Türker, 2018, s. 63-64) Koç’un çalışmasında ise din görevlilerinin iç güdümlü dindarlık modeline sahip olma eğilimlerinin, başta avukatlar ve doktorlar olmak üzere öğretmenler ve serbest meslek sahiplerinden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. (Koç, 2008, s. 133) Bununla birlikte (Aydın, Dînî İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri (Doktora Tezi), 1995, s. 166; Aydemir, Dindarlık ve Mutluluk İlişkisi (İlk Yetişkinlik Dönemi), 2008, s. 50)’in yapmış olduğu çalışmalarda ise meslekî gruplar arasında dindarlık düzeyleri açısından anlamlı bir farklılık görülmemiştir.

Tablo 7’de yetişkinlerin mesleklerine göre İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar ve Kruskal Wallis testi bulguları verilmiştir.

Tablo 7. Yetişkinlerin Mesleklerine Göre İlişkilerde Güven Ölçeğinden Aldıkları Ortalama Puanlar, Standart Sapmalar ve Kruskal Wallis Testi Bulguları

		N	ORT	SS	χ^2	p
İGÖ- Toplam	Öğrenci	40	42.60	5.448	5.160	.397
	Memur	66	42.62	6.368		
	Serbest Meslek	41	44.51	4.760		
	Esnaf	54	43.89	5.226		
	Ev Hanımı	33	43.64	4.212		
	İşçi	46	42.09	6.218		
İGÖ- Güven	Öğrenci	40	20.43	3.615	5.849	.321
	Memur	66	20.55	3.954		
	Serbest Meslek	41	21.51	3.115		
	Esnaf	54	21.00	3.555		
	Ev Hanımı	33	20.91	2.626		
	İşçi	46	19.89	3.695		
İGÖ- Güvenirlilik	Öğrenci	40	22.18	2.531	5.836	.323
	Memur	66	22.08	2.999		
	Serbest Meslek	41	23.00	2.540		
	Esnaf	54	22.89	2.560		
	Ev Hanımı	33	22.73	2.362		
	İşçi	46	22.20	3.371		

* $p<.05$

Yetişkinlerin mesleklerine göre İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Aynı şekilde ölçeğin alt boyutları olan Güven ve Güvenirlilik alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanların eğitim durumlarına göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 8’de yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar, Kruskal Wallis testi bulguları verilmiştir.

Tablo 8. Yetişkinlerin Yaşamlarının Çoğunun Geçtiği Yere Göre Dini Yönelim Ölçeğinden ve Aldıkları Ortalama Puanlar, Standart Sapmalar, Kruskal Wallis Testi Bulguları

		N	ORT	SS	χ^2	p
DYÖ-Toplam	Köy	21	61.62	4.444	6.525	.089
	İlçe	16	58.88	6.742		
	Şehir	218	60.44	7.053		
	Büyükşehir	25	55.40	12.055		
DYÖ-Düşünce	Köy	21	28.95	2.269	3.752	.290
	İlçe	16	27.50	2.781		
	Şehir	218	28.34	3.467		
	Büyükşehir	25	26.72	5.983		
DYÖ-Davranış	Köy	21	17.86	2.535	6.904	.075
	İlçe	16	17.25	3.276		
	Şehir	218	17.55	3.181		
	Büyükşehir	25	15.40	4.163		
DYÖ-Duygu	Köy	21	14.81	1.692	7.267	.064
	İlçe	16	14.13	1.708		
	Şehir	218	14.56	1.829		
	Büyükşehir	25	13.28	2.951		

*p<.05

Yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Aynı şekilde ölçeğin alt boyutları olan Düşünce, Davranış ve Duygu alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanların yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 9’da yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar, standart sapmalar, Kruskal Wallis testi bulguları verilmiştir.

Tablo 9. Yetişkinlerin Yaşamlarının Çoğunun Geçtiği Yere Göre İlişkilerde Güven Ölçeğinden Aldıkları Ortalama Puanlar, Standart Sapmalar, Kruskal Wallis Testi Bulguları

		N	ORT	SS	χ^2	p
İGÖ-Toplam	Köy	21	42.14	5.062	5.323	.150
	İlçe	16	41.31	5.462		
	Şehir	218	43.44	5.718		
	Büyükşehir	25	42.88	4.558		
İGÖ-Güven	Köy	21	20.29	3.068	2.181	.536
	İlçe	16	19.75	3.606		
	Şehir	218	20.82	3.587		
	Büyükşehir	25	20.56	3.477		
İGÖ-Güvenirlilik	Köy	21	21.86	2.555	5.648	.130
	İlçe	16	21.56	3.098		
	Şehir	218	22.62	2.847		
	Büyükşehir	25	22.32	2.135		

*p<.05

Yetişkinlerin yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları ortalama puanlar arasında anlamlı fark bulunmamıştır. Aynı şekilde ölçeğin alt boyutları olan Güven ve Güvenirlilik alt ölçeklerinden aldıkları ortalama puanların yaşamlarının çoğunun geçtiği yere göre farklılaşmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 10’da yetişkinlerin yaşları ile Dini Yönelim Ölçeği ve alt ölçeklerinden aldıkları puanlar ile İlişkilerde Güven Ölçeği ve alt ölçeklerinden aldıkları puanlar arasındaki Spearman korelasyon analizi bulguları verilmiştir.

Yetişkinlerin yaşları ile Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları toplam puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.153$; $p=.010$). Yetişkinlerin yaşları arttıkça dini yönelimleri artmaktadır.

Yetişkinlerin yaşları ile Dini Yönelim Ölçeği Davranış alt ölçeğinden aldıkları puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.127$; $p=.033$). Yetişkinlerin yaşları arttıkça dini davranışları artmaktadır.

Yetişkinlerin yaşları ile Dini Yönelim Ölçeği Duygu alt ölçeğinden aldıkları puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.188$; $p=.002$). Yetişkinlerin yaşları arttıkça dini duyguları artmaktadır. Yetişkinlerin yaşları ile Dini Yönelim Ölçeği Düşünce alt ölçeğinden aldıkları puanlar arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır.

Tablo 10. Yetişkinlerin Yaşları ile Dini Yönelim Ölçeği ve İlişkilerde Güven Ölçeğinden Aldıkları Puanlar Arasındaki Spearman Korelasyon Analizi Bulguları

		Yaş
DYÖ-Toplam	r	.153*
	p	.010
DYÖ-Düşünce	r	.055
	p	.355
DYÖ-Davranış	r	.127*
	p	.033
DYÖ-Duygu	r	.188**
	p	.002
İGÖ-Toplam	r	.014
	p	.820
İGÖ-Güven	r	.018
	p	.762
İGÖ-Güvenirlilik	r	.007
	p	.909

*p<.05; **p<.01

Elde edilen bulgulara göre, “Bireylerin yaşları ve dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark vardır.” varsayımımız doğrulanmaktadır. Buna göre kişilerin yaşları arttıkça dînî yönelim ölçeğinde bulunan Dînî Duygu ve Dînî Davranış alt boyutlarında artış olduğu tespit edilmiştir. Dînî düşünce alt boyutunda ise herhangi bir farklılık tespit edilmemiştir. Yani bireylerin yaşları arttıkça dînî düşüncelerinde artış görünmemiştir.

Batı’da yapılan araştırmaların sonucu, yirmili yaşların başlarında dînî aktivite de azalma meydana geldiğini ancak 30-35 yaşlarından itibaren az da olsa dînî faaliyetlerde artış olduğunu göstermektedir. (Argyle & Beit-Hallahmi, 1992, s. 316-318)

Uysal’da yetişkinlik döneminde din ile ilgili yerli ve yabancı kaynakları değerlendirdiği çalışmada, yapılan araştırmalar neticesinde yaş ilerledikçe dînî inanç, duygu, düşünce ve davranışlarda bir yoğunlaşma olduğunu ifade etmektedir. (Uysal, 2006b, s. 225) Aynı zamanda Özbaydar tarafından yürütülmüş olan din ve tanrı inançlarının gelişmesi üzerine yapılan bir çalışmada da kadınların erkeklere oranla, orta sosyal sınıfa mensup olanların da aşağı ve yukarı sosyal sınıfa mensup olanlara oranla daha dindar olduğu tespit edilmiştir. (Özbaydar, Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, 1970) Onay ise çalışmada 18 yaşından 26 yaşına doğru ilerledikçe dindarlık düzeyinde azalma olduğunu ortaya koymuştur. (Onay, 2004b, s. 172)

Literatürde bulgularımızı destekleyen bir başka çalışma ise Çelik tarafından yapılmıştır. Araştırmasında, “kendinizi dindarlık bakımından hangi gruba sokarsınız?” sorusuna verilen cevaplardan, dindarlık kategorisine girenlerde en yaygın yaş grubu 55-60 yaş aralığında ki kişiler çıkmıştır. 18-40 yaş arasındaki kişiler kendilerini orta derecede dindar olarak değerlendirmiştir. Erken yaş döneminde ki kişiler ise kendilerini daha çok dine karşı ilgili ya da az ilgili olarak tanımlamışlardır. (Çelik, 2002, s. 231)

Yetişkinlerin yaşları ile İlişkilerde Güven Ölçeği ve alt ölçekleri olan Güven ve Güvenirlilik puanları arasında anlamlı ilişki bulunmamıştır.

4.3 Yetişkinlerin Dini Yönelimleri ve İlişkilerde Güven Düzeyleri Arasındaki İlişkiler

Tablo 11’de yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeğinden ve İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları puanlar arasındaki Spearman korelasyon analizi bulguları verilmiştir.

Tablo 11. Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeği ve İlişkilerde Güven Ölçeğinden Aldıkları Puanlar Arasındaki Spearman Korelasyon Analizi Bulguları

		İGÖ-Toplam	İGÖ-Güven	İGÖ-Güvenirlilik
DYÖ-Toplam	r	.257**	.184**	.287**
	p	.000	.002	.000
DYÖ-Düşünce	r	.238**	.167**	.261**
	p	.000	.005	.000
DYÖ-Davranış	r	.165**	.126*	.185**
	p	.006	.034	.002
DYÖ-Duygu	r	.263**	.183**	.302**
	p	.000	.002	.000

*p<.05; **p<.01

Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları toplam puanlarla İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları toplam puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.257$; $p=.000$). Yetişkinlerin dini yönelimleri arttıkça ilişkilerde güven düzeyleri artmaktadır.

Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları toplam puanlarla İlişkilerde Güven Ölçeği Güven alt ölçeğinden aldıkları puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.184$; $p=.002$). Yetişkinlerin dini yönelimleri arttıkça güven düzeyleri artmaktadır.

Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeğinden aldıkları toplam puanlarla İlişkilerde Güven Ölçeği Güvenirlilik alt ölçeğinden aldıkları puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.287$; $p=.000$). Yetişkinlerin dini yönelimleri arttıkça güvenirlilik düzeyleri artmaktadır.

Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeği Düşünce alt ölçeğinden aldıkları puanlarla İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları toplam puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.238$; $p=.000$). Yetişkinlerin dini düşünceleri arttıkça ilişkilerde güven düzeyleri artmaktadır.

Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeği Düşünce alt ölçeğinden aldıkları puanlarla İlişkilerde Güven Ölçeği Güven alt ölçeğinden aldıkları puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki

bulunmuştur ($r=.167$; $p=.005$). Yetişkinlerin dini düşünceleri arttıkça güven düzeyleri artmaktadır.

Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeği Düşünce alt ölçeğinden aldıkları puanlarla İlişkilerde Güven Ölçeği Güvenirlik alt ölçeğinden aldıkları puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.261$; $p=.000$). Yetişkinlerin dini düşünceleri arttıkça güvenirlik düzeyleri artmaktadır.

Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeği Davranış alt ölçeğinden aldıkları puanlarla İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları toplam puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.165$; $p=.006$). Yetişkinlerin dini davranışları arttıkça ilişkilerde güven düzeyleri artmaktadır.

Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeği Davranış alt ölçeğinden aldıkları puanlarla İlişkilerde Güven Ölçeği Güven alt ölçeğinden aldıkları puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.126$; $p=.034$). Yetişkinlerin dini davranışları arttıkça güven düzeyleri artmaktadır.

Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeği Davranış alt ölçeğinden aldıkları puanlarla İlişkilerde Güven Ölçeği Güvenirlik alt ölçeğinden aldıkları puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.185$; $p=.002$). Yetişkinlerin dini davranışları arttıkça güvenirlik düzeyleri artmaktadır.

Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeği Duygu alt ölçeğinden aldıkları puanlarla İlişkilerde Güven Ölçeğinden aldıkları toplam puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.263$; $p=.000$). Yetişkinlerin dini duyguları arttıkça ilişkilerde güven düzeyleri artmaktadır.

Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeği Duygu alt ölçeğinden aldıkları puanlarla İlişkilerde Güven Ölçeği Güven alt ölçeğinden aldıkları puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.183$; $p=.002$). Yetişkinlerin dini duyguları arttıkça güven düzeyleri artmaktadır.

Yetişkinlerin Dini Yönelim Ölçeği Duygu alt ölçeğinden aldıkları puanlarla İlişkilerde Güven Ölçeği Güvenirlik alt ölçeğinden aldıkları puanlar arasında pozitif yönde anlamlı ilişki bulunmuştur ($r=.302$; $p=.000$). Yetişkinlerin dini duyguları arttıkça güvenirlik düzeyleri artmaktadır.

Araştırmamızdan elde edilen bulgulara göre, “*Yetişkinlik döneminde dindarlık ile kişilerarası güven duygusu arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Dindarlık arttıkça kişilerarası güven duygusu da artmaktadır.*” şeklinde ki ana hipotezimiz doğrulanmaktadır.

Literatürde, konumuz ile ilgili yapılmış çalışmalarda elde ettiğimiz bulguları destekler mahiyettedir. 2014 yılında Celalettin Vatandaş ve arkadaşları tarafından yapılan “Türkiye’de Gençliğin Güven Bunalımı” adlı araştırma kapsamında 15-28 yaş arası gençlerin dini değerlerinin, onların genel psikolojisi ve insanlara duydukları güven arasında az da olsa anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Araştırmada, dindarlık düzeyi zayıfladıkça gençlerin başkalarına duydukları güvensizlik oranı düzgün bir şekilde artış göstermiştir. Aynı şekilde beş vakit namaz kılma düzeyi zayıfladıkça gençlerin insanlara karşı güvensizlik oranında artış tespit edilmiştir. (Vatandaş, Can, Yıldırım, & Mahitapoğlu, 2014, s. 98)

Batı’da da güven duygusunun önemini gösteren ve çalışmamızın mahiyeti açısından dikkate alınması gereken bazı çalışmalar yapılmıştır. Örneğin; Rogers tarafından yürütülmüş bir çalışmada kişilerarası güven duygusu gelişmiş bireylerin, hayatlarında mutsuz olma ve çatışma yaşama ihtimallerinin daha düşük olduğu bulunmuştur. (Kurt, Sayıl, & Kındap Tepe, 2013, s. 106)

Özdikmeli-Demir, Sayıl ve Kumru'nun yapmış olduğu başka bir çalışmada da ergenlik dönemindeki gencin anne babasına duyduğu güven ile akademik başarısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur. Benzer şekilde kişilerarası güven duygusu yüksek olan çocuklarda ve ergenlerde psikolojik uyum ve akran ilişkileri, sosyal sorumluluk ve ahlâkî davranışları arasında olumlu yönde ilişki olduğu görülmüştür. Kişilerarası güven duygusu düşük olan çocuklarda ise depresyon ve intihar riskinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. (Kurt D. , 2010, s. 98)

5 Sonuç

Yetişkinlik döneminde kişilerarası güven ve dindarlık ilişkisinin incelendiği bu araştırmada, ilk olarak sosyo-demografik değişkenler olan yaş, cinsiyet, medenî durum, eğitim durumu, yaşamın büyük çoğunluğunun geçirildiği yer ve meslek gibi değişkenler ile kişilerarası güven ve dindarlık arasında ki ilişkiler, daha sonra ise kişilerarası güven ve dindarlık olgusu arasında ki ilişki ortaya konulmuştur. Araştırmadan elde edilen verilere göre, sosyo-demografik değişkenler ile kişilerarası güven ve dindarlık arasında ki ilişkilerde kullanılan ölçekten alınan toplam puanlar ve ölçeğin alt boyutundan alınan puanlar arasında farklı sonuçlar elde edilmiştir.

Araştırmadan elde edilen verilere göre; 20-30, 31-40 olmak üzere iki kategoride ele aldığımız yaş grubuna göre, yetişkin bireylerin dindarlık düzeyleri arasında anlamlı bir fark çıkmıştır. Yetişkinlerin yaşları ilerledikçe dînî yönelim ölçeğinin alt boyutları olan dînî duygu ve dînî davranış alt boyutlarında artış olduğu saptanmıştır. Dînî düşünce alt boyutunda ise herhangi bir farklılık tespit edilmemiştir. Buna göre 20 yaşından 40 yaşına doğru ilerledikçe yetişkin bireylerin dindarlık düzeylerinde artış olduğu görülmüştür. Otuzlu yaşlardan itibaren yetişkinlerin hayatının daha düzenli ve stabil olması onların dindarlık düzeyinin de artmasına yol açmış olabilir.

Çalışmada, medenî durum ile dindarlık düzeyi arasındaki analizde evli bireylerin dindarlık düzeyi bekârların dindarlık düzeyinden yüksek çıkmıştır. Medenî duruma göre dînî yönelim ölçeğinin duygu ve davranış alt boyutları arasında anlamlı fark görülürken, düşünce alt boyutu arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Evlilik, bireylerin hayatını belli bir düzene oturttuğu için, kişilerin dine ayıracak daha çok vakitleri olmuş olabilir. Bununla birlikte yetişkinlerin çocuklarına örnek olmak istemeleri de dindarlık düzeylerinin yüksek çıkmasına sebep görülebilir.

Meslek grubu ve dindarlık düzeyi arasındaki analizde, ev hanımlarının dînî duygu puanının sırasıyla öğrenci, memur ve işçilerden daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dînî davranış ve dînî düşünce alt boyutunda ise anlamlı bir fark bulunmamıştır.

Kişilerarası güven ve sosyo-demografik değişkenler arasındaki ilişki incelendiğinde bunlar arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir.

Araştırmamızda, yetişkinlik dönemi kişilerarası güven ve dindarlık arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bireylerin dindarlık düzeyi arttıkça kişilerarası güven düzeyi de anlamlı şekilde artış göstermiştir. Güven, kişilerarası ilişkilerde çok önemli bir olgudur. Zira insanlar toplumsal ilişkilerini güven duygusu temelinde geliştirirler. İnsan için hem ruhsal hem de sosyal anlamda temel teşkil eden güven duygusu, bu anlamda kişilerarası bir süreci de ifade etmektedir. Bununla birlikte dinde bireyin ruhsal sağlığı ve toplumsal düzen açısından güven duygusuna çok önem vermiş, bu konuda müntesiplerine pek çok emir ve tavsiyelerde bulunmuştur. Bireylerin kendilerini güvende hissetmelerini sağlayan din, onların başkalarına güvenme ve güvenilir olmaları hususunda da dikkat etmelerini istemiştir. O hâlde

din, insanların ilişkilerinde güven duygusunu destekleyici bir olgudur. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bulgularda bu durumu desteklemektedir.

Kaynakça

- Allport, G. W. (2004). *Birey ve Dini*. (B. Sambur, Çev.) Ankara: Elis Yayınları.
- Argyle, M., & Beit-Hallahmi, B. (1992). Yaş ve Din. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(4), 319-331.
- Asunakutlu, T. (2002). Örgütsel Güvenin Oluşturulmasına İlişkin Unsurlar ve Bir Değerlendirme. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(9).
- Aydemir, R. E. (2008). *Dindarlık ve Muthuluk İlişkisi (İlk Yetişkinlik Dönemi)*. Samsun.
- Aydın, A. R. (1995). *Dinî İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri (Doktora Tezi)*. Samsun.
- Çelik, C. (2002). *Şehirleşme ve Din*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Demirci, İ. (2017). *Huzurlu ve Mutlu Yaşamın Değerler ve Karakter Güçleri Bağlamında Karma Bir Araştırmayla İncelenmesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Glock, C. Y. (1998). Dindarlığın Boyutları Üzerine. Y. Aktaş, & M. Köktaş (Dü) içinde, *Din Sosyolojisi* (s. 252-274). Konya: Vadi Yayınları.
- Hökelekli, H. (1993). *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hökelekli, H. (2013a). *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Hökelekli, H. (2013b). *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsani Değerler*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Karaca, F. (1997). *Psikolojik Açından Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi (Yayınlanmamış Doktora Çalışması)*. Erzurum: Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kayıklık, H. (2005). Bireysel Yaşamda Dinsel Değişim. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(2), 5-23.
- Koç, M. (2008). *Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ile Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki (Doktora Tezi)*. Bursa.
- Köktaş, M. E. (1993). *Türkiye'de Dinî Hayat (İzmir Örneği)*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Köse, A., & Ayten, A. (2016). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kula, N. (2001). *Kimlik ve Din: Ergenler Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Kurt, A. (2000). Sosyal Güven ve Din. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(9).
- Kurt, D. (2010). *Algılanan Psikolojik Kontrol ile Gencin Psiko-Sosyal İşlevselliği Arasındaki İlişkiler: Kişilerarası Güven İnancı ve Bağlanmanın Rolü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurt, D., Sayıl, M., & Kındap Tepe, Y. (2013). Ana Babanın Psikolojik Kontrolü ile Gencin Yalnızlığı Arasındaki İlişkide Kişilerarası Güven İnancı ve Bağlanmanın Rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*, 28(71), 105-116.
- Mehmedoğlu, A. U. (2004). *Kişilik ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Onay, A. (2002). Dinî Yönelim Ölçeği: Ölçek Geliştirmede Yöntem, Teorik Altyapı, Geçerlilik ve Güvenilirlik. *İslâmiyat Dergisi*, 5(4), 181-192.
- Onay, A. (2004a). *Dindarlık Etkileşim ve Değişim "Üniversite Öğrencileri Örnekleme"*. İstanbul: DEM Yayınları.
- Onay, A. (2004b). *Dindarlık Etkileşim ve Değişim*. İstanbul: DEM Yayınları.
- Özbydar, B. (1970). *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Richo, D. (2012). *Sevgi ve İçtenliğe Açılan Kapı: Güven Duygusu*. (E. M. Koç, Çev.) İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık.

- Sert, H. E. (2008). Kur'ân-ı Kerîm Işığında Güven Duygusunun Kaynağı Olarak Müslümanlık Bilinci. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(2), 197-225.
- Tekin, M. (2006). Dindarlık Bağlamında Almel-i Sâlih Kavramına Sosyolojik Bir Yaklaşım. H. Hökekleli (Dü.) içinde, *Dindarlık Olgusu (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)* (s. 49-63). Bursa: KURAV Yayınları.
- Turan, Y. (2017). *Kişilik ve Dindarlık*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Türker, N. Y. (2018). *Yetişkinlerde Dindarlık ve Psikolojik Sağlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa .
- Uysal, V. (2006a). *Türkiye'de Dindarlık ve Kadın*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Uysal, V. (2006b). Yetişkinlikte Dindarlık ve Kültürel Arka Planı. M. F. Bayraktar (Dü.) içinde, *Yetişkinlik Dönemi Eğitimi ve Problemleri* (s. 86). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Vatandaş, C., Can, B., Yıldırım , H., & Mahitapoğlu, M. (2014). *Türkiye'de Gençliğin Güven Bunalımı*. İstanbul: Sekam Yayınları.
- Yapıcı, A. (2007). *Ruh Sağlığı ve Din*. Adana: Karahan Yayınları.
- Yavuz, K. (2013). *Günümüzde İncanın Psikolojisi*. Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- Yıldız, M. (2006). *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Yılmaz, H. (2014). *Din ve Dindarlık*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.

THE IMPACT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION ON TOURISM: THE COUCHSURFING EXAMPLE

Meltem KAYA¹, Çağrı SAÇLI²

Abstract

With globalization, the interactions of international relations and different cultures are becoming increasingly intense. Therefore, intercultural sensibility is important both academically and socially. The objective of this study is to investigate the effects of the technology that was developed in parallel with the development and change of the world order in the tourism sector and contribute to the information in said field. With globalization, there is a significant increase in the role and effect of technology in the virtual environment. The virtual environment allows individuals in the tourism industry to share their experiences in a positive or negative way with the individuals who will carry out the potential tourist movement. In this way, the tourism industry plays an important role in intercultural communication.

Keywords: Intercultural Communication, Tourism, Couchsurfing

KÜLTÜRLERARASI İLETİŞİMİN TURİZME ETKİSİ: COUCHSURFING ÖRNEĞİ

Özet

Küreselleşme ile birlikte uluslararası ilişkilerin, birbirinden farklı kültürlerin etkileşimleri gittikçe daha yoğun bir hal almaktadır. Dolayısı ile kültürlerarası duyarlılık hem akademik açıdan hem de toplumsal açıdan önem arz etmektedir. Bu çalışma, gelişen ve değişen dünya düzenine paralel olarak gelişim gösteren teknolojinin turizm sektöründe yarattığı etkiler üzerinde inceleme yapmayı ve söz konusu alanda mevcut bilgilere katkı sağlamayı hedeflemektedir. Yapılan bu araştırma couchsurfing ile ilgili yerli ve yabancı alanyazında literatür taramasından oluşmaktadır. Küreselleşme ile birlikte teknolojinin sanal ortamdaki rolü ve etkisinde önemli düzeyde artış sağlandığı görülmektedir. Sanal ortam, turizm sektöründe bireylerin yaşadıkları deneyimleri olumlu ya da olumsuz şekilde, potansiyel turizm hareketini gerçekleştirecek bireylerle paylaşımlarına olanak sağlamaktadır. Bu sayede turizm endüstrisi kültürlerarası iletişimde önemli rol oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültürlerarası iletişim, Turizm, Couchsurfing

¹ Iskenderun Technical University, Institute of Social Sciences, Department of Tourism and Hotel Management, Iskenderun/Turkey, meltemkaya0931@gmail.com

² Iskenderun Technical University, School of Tourism and Hotel Management, Department of Tourism and Hotel Management, Iskenderun/Turkey, cagri.saccli@iste.edu.tr

Giriş

21. yy küreselleşme ile beraber meydana gelen gelişmeler dolayısı ile turizm sektörünün de yakından etkilendiği görülmektedir. Dünya Turizm Örgütü'nün verilerine bakıldığı zaman 1965'ten günümüze dünyada turizm faaliyetlerine katılan insan sayısında sürekli olarak artış görülmektedir. Özellikle henüz gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri dolayısı ile elde edilen katkı payları dikkate alındığında, artan rekabet ortamında olan ülkelerin turizm endüstrisinden daha fazla pay elde edebilmek adına kıyasıya bir mücadele verdikleri bilgisine rastlanılmaktadır (Gökçe vd., 2017: 1471; Ateş vd., 2017: 1250). Bu tarz durumlar, turistlerin turizm hareketi beklenti ve tercihlerinde değişimler yaratmaktadır. Böylelikle ortaya çıkan bu durum sonunda ülkelerin turizm adına belirledikleri politikalarında etkilendiği görülmektedir. Genel olarak deniz-kum-güneş üçlüsü de dahil olmak üzere turizm faaliyetlerine yönelik yatırımlar dışında mevcut turizm çeşitlerinden ziyade farklı turizm çeşitlerinin gelişmesine yönelik çalışmaların sürdürüldüğü görülmektedir. Turistlerin seyahatleri esnasında, sadece deniz, kum ve güneş faktörlerini tercih etmeyip, daha farklı özel ilgi alanlarına da yöneldikleri görülmektedir. Din, sağlık, kültür, dinlenme ve eğlenme gibi faktörler kişilerin turizme katılma sebepleri arasında önem arz eden unsurlar olmaktadır (Uygur ve Baykan, 2007: 30). Söz konusu bu durum, ziyaret hareketini gerçekleştiren kişilerin profilinin çeşitlenmesine ve farklı ziyaretçi profilleri için hizmet veren turizm türlerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Durgun, 2007: 93). Bu çalışmanın konusu olan couchsurfing, dünya üzerinde bir ağ olmakla birlikte, katılım sağlayan bireyler ile yerel topluluklar arasındaki bağı kurmaktadır. Yabancı bir şehre yolculuk yapan bireylere kanepeler aramaktadır. Bu sayede kendi kanepeleri ile sitedeki katılımcılara reklam yapmaktadır. 2004 senesinde kurulan Couchsurfing hiçbir biçimde kar amacı gütmemektedir. 2009 senesinde ise milyonlarca üyeye sahip bir site olarak varlığını sürdürmektedir. Bu çalışmanın önemi ise, literatürde couchsurfing ile ilgili yeterli çalışmanın bulunmamasıdır.

Kültür ve Kültür Turizmi

Kültür tanımının yapılması, kavramın içeriğine bir kısıtlama getirmektedir. Kültür kavramı için, Antropologlar Kroeber ve Amerikalı Kluckholn beraber yayın yaptıkları bir antropolojide farklı 164 adet tanım derlemiştirler (1952). Herhangi bir kavram ile alakalı çeşitli tanımlara kolay bir şekilde rastlanılmaktadır ve bu durum söz konusu sözcüğe tanımlanma yapılması hususunda olumsuz bir etki yaratmaktadır. Kluckholn ve Kroeber'in yayınlarının bulunduğu derlemede kültür kavramının tarihi boyutunu incelemektedirler.

Kültür kelimesi köken olarak 'Cultura' kelimesinden gelmektedir. Latince'de Colera, ekip biçmek veya sürmek; Cultura sözcüğü ise Türkçedeki 'ekin' sözcüğünün karşılığı olmaktadır. XVIII. Yüzyılda antropoloji alanındaki gelişmeler ile birlikte kapsamlı bir kavram, farklı bir yaşam biçimini ifade etmektedir. Kültür sözcüğü Tylor'a göre; inançları, töreleri, hukuku, morali ve bilgileri yani bireyin toplum aracılığı ile alışkanlıklarını içeren karmaşık bir bütün olmaktadır (Soysal 1985: 236). Tylor kültür sözcüğü ile maddi kültürden ziyade manevi kültürü ifade ettiği görülmektedir. 'Kültür, doğanın yarattıklarına karşılık, insanoğlunun yarattığı her şeydir' (Güvenç 1970a). Kültür sözcüğü sadece doğanın insan vasıtasıyla işlenmesi olmamakla beraber bizzat kişinin sosyal, teknik istidat, ahlaki, entelektüel ve kabiliyetlerin geliştirilmesi anlamına da gelmektedir (Abadan, 1956: 174). Toplum hayatının bulunduğu alanda kesinlikle bir kültüründe olduğunu savunan (Topçuoğlu, 1975:52), toplum ve kültürü birbirinden ayrı kalamayan iki kardeşe benzettiğini, kültürün mutlak suretle bir nüfusta yaşadığını belirtmektedir. Kültür birliği tek başına hudut ve ırk birliğinden daha fazla önemli olduğunu ifade eden (Topçuoğlu, 1975: 88) toplumlarını birbirinden ayıran önemli bir özellik olduğunu ifade etmektedir. Kültür kavramı yapı olarak kapsamlı olmakla birlikte;

Kültür kavramını sosyal açıdan bir etkileşim ürünü olarak görmekte olan Winston (1933:209), kültür sözcüğünü davranışların, duygu ve düşüncelerin maddi elemanları gibi simgelerden ortaya çıkan sembollere dayalı bir bütün olarak tanımlamaktadır (White, 1949: 363).

Kültür turizmi, kişilerin turizm etkinlikleri sırasında bir destinasyonun geçmiş zamanda sahip olduğu kültürleri öğrenmek ve tanımak amacıyla gerçekleştirdiği turizm etkinliklerini kapsar. Turistlerin deniz-kum-güneş dahilindeki tatil turizmi dışında, kültürel açıdan zengin destinasyonları görmek, dünyadaki yaşam biçimlerini öğrenmek ve seyretmek, söz konusu bu değerleri yaşamları boyunca bir anı olarak saklama isteği gün geçtikçe artmaktadır denebilir.

Bireylerin eski kültürlerin, medeniyetlerin bıraktıkları izleri görme isteklerinin yanında sahip oldukları kültürlerin dışında kalan kültürlere de ilgi duydukları görülmektedir (Arıncı, 2002: 101). Bu sebeple turistler ziyaretlerini, destinasyonların kültürel çekiciliklerini görmek amacıyla gerçekleştirmektedirler. Kültür ve birçok farklı turizm kaynaklarının birleşmesi ile birlikte ülkeler çeşitli kazançlar elde etmektedirler (MacDonald ve Jolliffe, 2003: 308).

Aslına bakılacak olursa, kültür turizmi temelde çok çeşitli nedenlere dayanmaktadır. Bu nedenler şu şekilde sıralayabiliriz; eski uygarlıkların, eski sanat eserlerinin, tarihi yapıların, müzelerin ve onlara ait geriye kalan kalıntıların görülmesi, araştırma yapılması, keşif ve dini amaçlı seyahatler ile (Toskay, 1993: 156), yerel mutfak, genel mimari ve orijinal özellikler, kütüphaneler, tiyatro ve sinema, festival ve fuarlar, lisan ve edebi çalışmalar, müzik ve dans, alt kültürleri tanıma, bireylerin bilgi ve görgülerini arttırmaya yönelik seyahatlerdir (Kızıllırmak ve Kurtuldu, 2005: 102). Kültürlerarası iletişim, farklı kültüre ait insanlar arasında etkileşim ve kavram aktarımları, kültürel anlamda farklılıkların korunması, yabancının anlaması ve izah etmesi ve benzeri konuları araştırma sahası olmaktadır (www.iletisim.hacettepe.edu.tr, 2019.) Kültürlerarası iletişim; kırsal ve bölgesel, toplumsal, dilsel, farklılıklar dolayısı ile birbirinden farklı davranış ve iletişim biçiminde ortaya çıktığı görülmektedir. İletişime kurulan bireyler ile vedalaşma sırasında toplumsal olarak bir kural şeklini alan bazı dilsel davranış şekillerinden faydalanılmaktadır. Sosyal yaşamda da olduğu gibi 'iletişim rutinleri' olarak tanımlanan bazı davranışlar, iletişimde bulunan bireylerin cinsiyetlerine, sosyal konumlarına, samimiyet düzeylerine, kendi aralarında sergiledikleri ilişki tutumlarına, yaşlarına ve eğitim seviyeleri zeminine göre biçimlenmektedir. Benzer olayla ilgili olarak kullanılmakta olan lisan ile ilgili yapılar, gösterilen tutum ve davranışlar, farklı kültürlerde ve farklı toplumlarda değişiklikler gösterebilmektedir. Bununla birlikte, aynı kültürdeki bireylerin iletişim tutumlarında bile büyüdükleri hem kırsal hem de kentsel çevreye göre değişiklikler görmek mümkün olmaktadır (Selçuk, 2005: 2).

Couchsurfing (Kanepe Sörfü)

Couchsurfing 200.000'den daha fazla şehirde, seyahat deneyimlerini, yaşamlarını ve dünyalarını couchsurfing üyeleri paylaşan ve toplamda 14 milyon bireyin bir araya gelerek oluşturduğu küresel bir topluluk olmaktadır. Literatürde kanepe sörfü olarak da karşılaşılan couchsurfing alternatif turizm çeşidine bakıldığında zaman 2004 yılında kurucuları Daniel Hoffer, Sebastian Le Tuan, Bassani da Silveria ve Casey Fenton tarafından küçük çaplı bir tutku projesi olarak başlandığı bilgisine ulaşılmaktadır.

İzlanda'da yaşamını sürdüren bir grup öğrencinin e-posta adresi, herhangi bir bölgede ikamet etmekte olan kişilerin evlerini tanımadıkları kişiler ile paylaşma düşüncesini doğurduğu görülmektedir. Couchsurfing 200 000'den daha fazla şehirde, seyahat deneyimlerini, yaşamlarını ve dünyalarını couchsurfing üyeleri ile paylaşmakta olan toplamda 14 milyon bireyin bir araya gelerek oluşturduğu küresel bir topluluk olduğu görülmektedir.

Kültürlerarası İletişim

Kültürlerarası iletişimde öncelikle ‘kültür’ ve ‘iletişim’ kavramlarını tanıtmak gerekmektedir. ‘Kültür’ kelimesi Hall’in ifadesi ile “kültür iletişim, iletişim de kültürdür”. Fakat Birdwhistell bu görüşe katılmayıp, kültür ve iletişim kavramlarının, kalıplaşmış bir şekilde karşılıklı ilişkinin açıklanmasıyla alakalı metodun birbirinden farklı iki yönünü de gösteren sözcükler olduğunu belirtmektedir. Birdwhistell’e göre, kültür kavramının herhangi bir yapıyı ifade etmesi durumunda, iletişim kavramı süreç dolaylarına yoğunlaşmıştır (turkoloji.cu.edu.tr, 2019).

Kültürlerarası iletişim kavramı, birbirinden farklı kültüre sahip bireyler arasında etkileşim ve kavram aktarımları, kültürel anlamda farklılıkların korunması, yabancıların anlaması ve izah etmesi ve benzeri konuları araştıran çalışma sahası olmaktadır (www.iletisim.hacettepe.edu.tr, 2019.) Kültürlerarası iletişim; toplumsal, dilsel, kırsal ve bölgesel farklılıklar dolayısı ile farklı davranış ve iletişim şekli biçiminde ortaya çıkmaktadır. İletişime girilen bireyler ile vedalaşma esnasında toplumsal olarak bir kural haline dönüşen bazı dilsel davranış biçimlerinden faydalanılmaktadır. Sosyal yaşamda ‘iletişim rutinleri’ olarak açıklanan bazı davranışlar, iletişimde bulunan insanların sosyal konumlarına, cinsiyetlerine, kendi aralarında sergiledikleri ilişki tutumlarına, samimiyet düzeylerine, yaşlarına, eğitim seviyeleri zeminine göre şekillenmektedir. Yine benzer olayla alakalı olarak kullanılan lisan ile ilgili yapılar, gösterilen davranış ve tutumlar, farklı kültürlerden farklı kültürlere veya farklı toplumlardan farklı toplumlara değişiklikler gösterebilmektedir. Buna ek olarak, aynı kültüre sahip bireylerin iletişim tutumlarında bile büyümüş oldukları hem kırsal hem de kentsel çevreye göre değişiklikler olduğu söylenebilir (Selçuk, 2005: 2).

Sonuç

Artan rekabet ortamında turizm gelirlerinden daha fazla pay elde edebilmek için sürekli olarak faaliyetlerde bulunan ülkeler, şehirler rakiplerine karşı avantaj sağlayabilmek adına alternatif turizm çeşitlerine yöneldikleri görülmektedir. Bu süreçte ülkeler veya şehirler sahip oldukları kültürel değerleri, doğal kaynakları ve teknolojileri yoğun bir şekilde kullanmaya başlamışlardır. Bu süreç içerisinde bireyler de kontrolsüz şekilde kullanılan kaynakların yarattığı olumsuz etkilerin bilincine varmış ve bireyler sürdürülebilir turizm faaliyetleri ve daha yerel, doğal olana doğru tercihlerini değiştirmişlerdir. Günümüzde hızla gelişen teknoloji, kolaylaşan ulaşım ve iletişim olanakları ve küreselleşmenin etkisiyle turizm faaliyetleri uluslararası boyutlar kazanmış ve turistler bu olanaklardan yararlanarak turizm faaliyetlerini sürdürebilirlik ve paylaşım mottosuyla gerçekleştirmeye başlamışlardır. Geçmişten günümüze turist hareketlerine bakıldığında bireyleri turizm faaliyetlerine iten en önemli etkenlerden birinin kültüre ait unsurlar olduğu görülmektedir (Saçlı ve Ersöz, 2019: 2-3). Tüm bu nedenler bir araya geldiğinde bireyler, farklı kültürleri tanımak, söz konusu kültürlere sahip olan bireylerle iç içe bir deneyim sağlayabilmek adına, kaynakların doğru kullanılması ve ekonomik nedenlerde göz önünde bulundurularak alternatif turizm çeşitlerinden biri olan kanepeler misafirperverliği hizmetlerinden yararlanmayı tercih etmeye başlamışlardır. Bu açıdan bakıldığında dünyanın farklı noktalarında ve Türkiye’de de oldukça yoğun bir şekilde kullanılan bu turizm türünün önemi yadsınamaz bir noktadadır. Yerli alan yazında henüz yeterince çalışılmayan bir konu olması ve Türkiye’de bu turizm çeşidinin henüz yeterince aktif olarak kullanılmaması bu çalışmanın önemini vurgulamaktadır.

Kaynakça

- Abadan, Y. (1956). *Kültür Mefhumu Ve Değişimi*. Yücel Mecmuası, 10, 174.
- Arınç, P. C. (2002). *Selçuk'ta Kültür Turizmi*, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Durgun, A. (2007). *Isparta Turizminin SWOT Analizi*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3(5), 93-109.
- Gökçe, F., Cihangir, Serhan İ., Sunar, H. ve Summak, Erhan M. (2017). *Kreatif Turizm Ve Hatay'da Var Olan Potansiyeli Üzerine Bir Araştırma*, Social Sciences Studies Journal, Vol:3, Issue:7, pp.1470-1479
- Güvenç, B. (1970). *Kültür Kuramında Bütüncülük Sorunu Üzerine Bir Deneme*. Hacettepe Basımevi.
<http://www.iletisim.hacettepe.edu.tr/kultur.shtml>, 01.04.2019
- Kızıllırmak, İ. ve Kurtuldu, H. (2005). *Kültürel Turizmin Önemi ve Tüketici Tercihlerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Çalışma*. Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, 1:100-120.
- Mac Donald, R. ve Jolliffe, L. (2003). *Cultural Rural Tourism*, Annals of Tourism Research 30, (2), 307-322.
- Saçlı, Ç. ve Ersöz, B. (2019). *Festival Katılımcılarının Destinasyon İmajı Algılarını Oluşturan Faktörlerin Belirlenmesi: Adana Şalgam Ve Kebap Festivali Örneği*. Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 7 (1): 185-204.
- Saçlı, Ç. ve Ersöz, B. (2019). *Şeb-İ Arus Törenlerine Katılan Yerli Turistlerin Kültür Turisti Tipolojileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 41, 84-95.
- Selçuk, A. (2005). *Kültürlerarası İletişim Açısından Gündelik İletişim Davranışları*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (13), 1-17.
- Soysal, İ., (1985). "İletişim İnkılabı Ve Milli Kültür", Erdem Dergisi, 1(1), 236.
- Topçuoğlu, H., (1975). *Genel Sosyoloji Ders Notları*. Felsefe Bölümü
- Toskay, T. (1993). *Turizm*. İstanbul: Der Yayınları.
- Uygur, S. M., ve Baykan, E. (2007). *Kültür Turizmi ve Turizmin Kültürel Varlıklar Üzerindeki Etkileri*. Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı, 2, 30-49.
- White, L. A. (1949). *The Science of Culture, A Study of Man and Civilization*.

THE EFFECT OF THE PSYCHOLOGICAL EMPOWERMENT ON ORGANIZATIONAL CREATIVITY: A STUDY IN HOTEL BUSINESSES

Nuran AKŞİT AŞIK¹

Abstract

The aim of this study is to determine that the effect of hotel employees' psychological empowerment perceptions on their organizational creativity. In the research, psychological empowerment was has been examined in terms of meaning, competence, impact, self determination. The questionnaire form developed in the scope of this study was applied to the employees of hotel businesses in Balıkesir. The questionnaire form used in this research

¹ Doç. Dr. Balıkesir Üniversitesi, nuran@balikesir.edu.tr

consists of three parts. In the first part, there are demographic characteristics related to employees, in second part, psychological empowerment scale and in third part organizational creativity scale. Data was collected through self-administered questionnaires form. Total 400 questionnaires were distributed and 371 were returned as filled. The measurement tools of descriptive statistics (percentage, frequency, arithmetic mean and standard deviation), factor and reliability analysis, the Pearson correlation and regression analysis were used to analyze the data. For data analysis, SPSS software was used. According to the findings of the research, the surveyed hotel employees' perceptions on both psychological empowerment and organizational creativity are above the average. It was found that a medium level and positive relationship between psychological empowerment perception and organizational creativity. The results indicated that psychological empowerment positively effecting to organizational creativity. According to the findings, the competence which is a dimensions of the psychological empowerment plays most important role increasing organisational creativity of employees.

Keywords: Psychological Empowerment, Organizational Creativity, Hotel Employees.

Özet

Bu çalışmanın amacı, otel işletmelerinde çalışanların psikolojik güçlendirme algılarının örgütsel yaratıcılıklarına etkisinin incelenmesidir. Araştırmada, psikolojik güçlendirme, anlamlılık, yeterlilik, özerklik ve etki boyutları açısından ele alınmıştır. Bu doğrultuda, çalışma kapsamında geliştirilen anket formu Balıkesir'de faaliyet gösteren otel işletmelerinde çalışan işgörenlere uygulanmıştır. Araştırmada kullanılan anket formu üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışanlarla ilgili demografik özellikler, ikinci bölümde "Psikolojik Güçlendirme Ölçeği" ve üçüncü bölümde ise "Örgütsel Yaratıcılık Ölçeği" yer almaktadır. Veriler, kendi kendine cevaplama yöntemiyle doldurulan anket formu aracılığıyla toplanmıştır. Otelere toplam 400 anket formu bırakılmış ve 371'i doldurulmuş olarak geri alınmıştır. Verilerin analizinde betimsel istatistikler (frekans, yüzde, aritmetik ortalama ve standart sapma), faktör ve güvenilirlik analizi, Pearson korelasyonu, regresyon analizi, Mann Whitney U ve Kruskal Wallis testlerinden yararlanılmıştır. Veri analizi için SPSS 21.0 paket programı kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, anket uygulanan otel çalışanlarının gerek psikolojik güçlendirme algıları, gerekse örgütsel yaratıcılık düzeyleri ortalamanın üzerindedir. Psikolojik güçlendirme algısı ile örgütsel yaratıcılık arasında orta düzeyde pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca gerçekleştirilen regresyon analizi sonucunda, psikolojik güçlendirmenin örgütsel yaratıcılığı olumlu yönde etkilediği belirlenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, psikolojik güçlendirmenin yeterlilik boyutu, örgütsel yaratıcılığı arttırmada en önemli rolü oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik Güçlendirme, Örgütsel Yaratıcılık, Otel Çalışanları.

PSİKOLOJİK GÜÇLENDİRMENİN ÖRGÜTSEL YARATICILIĞA ETKİSİ: OTEL İŞLETMELERİNDE BİR ARAŞTIRMA

1 Giriş

Günümüzde, iki işletmeyi birbirinden farklı kılan en değerli varlıklar olarak nitelendirilen çalışanlar, bir işletmenin rekabet gücünün ve başarısının temel belirleyicisi olarak kabul edilmektedir (Obeidat vd., 2012; Arunkumar ve Renugadevi, 2013; Muda vd., 2014). Özellikle emek yoğun özellik taşıyan ve müşterilerle yoğun etkileşim gerektiren hizmet sektörü

açısından, yetenekli ve iyi yetişmiş işgücü, her geçen gün daha fazla önem kazanmaktadır. Piyasa koşullarında ürün ve süreç açısından taklit edilemeyen tek şey çalışanların sahip olduğu bilgi, beceri ve yetenektir (Elnaga ve Imran, 2014). Dolayısıyla tüm hizmet işletmelerinde olduğu gibi otel işletmelerinde de, çalışanların ürün ve hizmet kalitesinin artırılması ve müşteri memnuniyetinin sağlanması büyük ölçüde çalışanların performansına bağlıdır (Al Azmi vd., 2012; Han, Abualoush vd., 2018). Bu nedenle otel işletmelerinde çalışanların başarı ve performans düzeylerini artıracak uygulamaların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bu uygulamalardan biri, psikolojik güçlendirmedir.

Psikolojik güçlendirme, çalışanların kendileri hakkındaki inanç sistemlerini değiştirme, özgüven kazanmalarını sağlama ve içsel motivasyonlarından faydalanmalarını teşvik eden bir stratejidir (Forrester, 2000: 67). Otel işletmeleri, hem hizmet kalitesinin artırılması hem de müşteri tatmininin sağlanması bakımından yoğun çaba sarf eden çalışanlar üzerinde baskı yaratmaktadır. Ayrıca ağır çalışma koşulları, üretimin ve tüketimin eş zamanlı olması, müşterilerden kaynaklanan sorunlar, düşük ücret, iş-aile yaşamı çatışmaları gibi birçok problem çalışanların fiziksel ve psikolojik olarak yıpranmasına yol açmaktadır (Suliman, 2001; Kateb vd., 2015). Yaşanan bu sorunların giderilmesi psikolojik güçlendirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Çalışanların kendisini psikolojik olarak güçlü hissetmeleri olarak nitelendirilen psikolojik güçlendirme çalışanların tutum ve davranışlarını etkilemektedir. Psikolojik güçlendirme, çalışanların inisiyatif kullanma, motivasyon ve öz yeterliliklerini artırmaktadır. Böylece çalışanların, kendilerini güçsüz hissettikleri zorlu işleri başarabilmek için daha fazla çaba sarf etmeleri ve bir durum ya da sorunla başa çıkabilmek için yeni yaklaşım ve davranışlar geliştirmeleri mümkün olacaktır. Dolayısıyla karar verme, motivasyon ve sorun çözme yetenekleri gelişen çalışanların yaratıcılıklarının da gelişebileceği, psikolojik güçlendirmenin örgütsel yaratıcılığı geliştiren bir uygulama olarak ele alınabileceği düşünülmektedir. Bu varsayımdan hareketle gerçekleştirilen çalışmanın amacı, otel işletmelerinde çalışanların psikolojik güçlendirme algıları ile örgütsel yaratıcılıkları arasındaki ilişkiyi incelemek ve psikolojik güçlendirme ve boyutlarının örgütsel yaratıcılık üzerine etkisini araştırmaktır. Araştırmanın bir diğer amacı ise psikolojik güçlendirme boyutları ile örgütsel yaratıcılığın çalışanların demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemektir.

Yapılan literatür taramasında, yapısal ve psikolojik güçlendirme ayrımını içeren çalışmaların sayıca yetersiz olduğu ve genel olarak iki kavramın birlikte ele alındığı gözlenmiştir. Personel güçlendirme kavramının yaratıcılık üzerindeki etkisini inceleyen araştırmalar da mevcuttur (Unsworth, vd., 2005; Webster, 2006; Çavuş, 2006; Öğüt, vd., 2007; Hacımustafaoğlu, 2008; Sun, vd., 2012) Ancak otel işletmelerinde psikolojik güçlendirmenin, örgütsel yaratıcılığa etkisini inceleyen bir araştırmaya rastlanmamıştır. Son yıllarda literatür açısından, çok önemli iki kavramın aralarındaki ilişkinin değerlendirilmesi bakımından araştırmanın önemli olduğu düşünülmekte, yazına ve uygulayıcılara katkı sağlaması beklenmektedir.

2 Kavramsal Çerçeve

2.1 Psikolojik Güçlendirme

Çalışanların güçlendirilmesi, davranışsal ve bilişsel boyut olmak üzere iki temel yaklaşımla ele alınmaktadır. Yapısal güçlendirme olarak adlandırılan davranışsal boyut, gücün üst yönetimden orta kademe yöneticilere ve buradan alt kademe çalışanlara aktarılmasıdır (Psoinos vd. 2000; Randolph ve Sashkin, 2002). Çalışanların güçlendirme algılarını bilişsel boyutta ele alan psikolojik güçlendirme ise, örgütteki güçlendirme uygulamalarının başarılı olması için çalışanlar tarafından deneyimlenmesi gereken psikolojik bir durum olarak

tanımlanmaktadır (Spreitzer, 1995; DeCicco vd., 2006; Kluska vd., 2004). Başka bir ifadeyle, çalışanlarda güçsüzlüğe neden olan durumların tanımlanması ve ortadan kaldırılması ile onlarda özyeterlilik hislerini artırarak güçlü hissettiren sürece psikolojik güçlendirme denir psikolojik güçlendirme, çalışanların yapısal güçlendirme koşullarını psikolojik olarak yorumlama ve anlamlandırma biçimidir (Laschinger vd., 2004: 528-529).

Psikolojik güçlendirme, çalışanların işlerine uyumunu sağlayan, motivasyon, iş doyumunu ve öz yeterlilik duygularını artıran bir unsur olarak nitelendirilmektedir (Conger ve Kanungo, 1988; Thomas ve Velthouse, 1990). Psikolojik güçlendirmeyi değerlendirmek için çok boyutlu bir ölçme aracı geliştiren Spreitzer (1995), çalışanların motivasyonunu büyük oranda etkileyen psikolojik güçlendirmeyi, anlam, yeterlilik, özerklik ve etki olmak üzere dört boyutta ele almıştır. Bu boyutlar aşağıda açıklanmaktadır (Hu ve Leung, 2003; Laschinger vd., 2004; Ceylan vd., 2005):

Anlamlılık (Meaning): Bir görevin yapılış amacının, işgören için taşıdığı değeri ifade eden anlamlılık, çalışanların yaptıkları işi önemseme ve işlerinin önemli olduğunu düşünme düzeyleriyle ilgilidir. Anlamlılık çalışanın kendi değerleri, inançları ve davranışları ile yaptığı işin gerekleri arasındaki uyum olarak da tanımlanmaktadır.

Yeterlilik (Competence): Yeterlilik, çalışanların işlerini iyi yapabilmeleri konusunda yeteneklerine ve kendilerine olan inanç ve güven düzeyini ifade etmektedir.

Özerklik (Self-Determination): Özerklik, çalışanların yaptığı işi başlatma, sürdürme ve düzeltme ile ilgili konularda inisiyatif kullanabilmeleri ve belirli sınırlar dâhilinde özgürce hareket edebilmeleridir.

Etki (Impact): Etki bireyin örgütsel sonuçlar üzerindeki kontrol yetkisine sahip olma derecesini ifade etmektedir.

Thomas ve Velthouse'a (1990) göre, bu dört boyut birlikte, psikolojik güçlendirmeyi bilişsel olarak açıklamaktadır. Söz konusu boyutlardan birinin eksik olması, çalışanın güçlendirilme algısını azaltabilmektedir (Spreitzer, 1995: 1443). Bu nedenle psikolojik güçlendirmenin gerçekten oluşabilmesi ve içsel motivasyonun artırılabilmesi için, çalışanların tüm boyutlara yönelik algılarının yüksek olması gerekmektedir.

2.2 Örgütsel Yaratıcılık

Yaratıcılık, kısaca sorunların çözümü için, yeni ve yararlı fikirler üretme yeteneği olarak tanımlanmaktadır (Amabile vd., 1996; Budak ve Budak, 2004; Yılmaz, 2010; Rice, 2006). Önceleri yalnız bireysel bir eylem olarak kabul edilen yaratıcılık çabalarının, örgütsel sistem, prosedür ve süreçlere katkı sağlayacağı ve bireysel yaratıcılığı daha da güçlendirerek örgütsel boyuta ulaştıracağı belirtilmektedir (Amabile vd., 1996; Bharadwaj ve Menon, 2000: 426). Örgütsel yaratıcılık, karmaşık sosyal sistemlerde, birlikte çalışan bireyler tarafından değerli ve yararlı, yeni ürün, hizmet, fikir ve süreçlerin oluşturulması olarak tanımlanmaktadır (Woodman vd., 1993: 293). Örgütsel yaratıcılık, mevcut örgütsel, teknolojik, sosyal ve fiziksel sınırları genişletmeyi ve yenilemeyi gerektirir. Dolayısıyla örgütsel yaratıcılık, örgütün geçmişinde var olan bilgileri, mevcut ya da gelecekteki duruma uyarlayarak kullanabilme sürecidir (Sözbilir ve Yeşil, 2015: 90).

Örgütsel yaratıcılığın gelişmesi için, öncelikle azimli, cesur, kararlı, hoşgörülü, özgür, kültürel birikimi yüksek ve çoklu düşünebilme becerisine sahip çalışanlara gereksinim duyulmaktadır. Ayrıca örgütün yaratıcılığı desteklemesi ve örgüt üyelerinin birbirleriyle olumlu etkileşiminin sağlanması gerekmektedir (Eren ve Çekmecelioğlu, 2002: 887). Özellikle müşteri tatmininin artırılması için ürün ve hizmetin sürekli yenilenmesi gereken otel işletmeleri

açısından örgütsel yaratıcılık çok daha önemlidir (Seçilmiş vd., 2017: 151). Bu nedenle otel işletmelerinde çalışanların belirli bir alanda değişim ve gelişimini sağlayacak yaratıcılığa sahip olmaları için desteklenmesi gerekmektedir.

Yapılan araştırmalar, psikolojik güçlendirmenin, çalışanların iş performansını, iş tatminini, bireysel yaratıcılığını, örgütsel bağlılık ve örgütsel vatandaşlık düzeyini olumlu etkilediğini ortaya koymaktadır (Conger ve Kanungo, 1988; Thomas ve Velthouse, 1990; Organ ve Ryan, 1995; Allen ve Meyer, 1996; Spreitzer vd., 1997; Kirkman ve Rosen, 1999; Wat ve Shaffer, 2005; Pelit vd., 2011; Erdem vd., 2016).

Yapısal güçlendirme ve örgütsel yaratıcılık ilişkisini araştıran çalışmalarda, güçlendirilen çalışanların daha yaratıcı ve yenilikçi olacağı vurgulanmıştır (Velthouse; 1990; Ögüt vd., 2007). Hacımustafaoğlu, (2008) tarafından yapılan çalışmada yapısal güçlendirmenin boyutları ile örgütsel yaratıcılık arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu belirtilirken, Unsworth vd. (2005) güçlendirmenin yaratıcılık isteğini harekete geçirdiğini ifade etmiştir.

Psikolojik ve yapısal güçlendirme ile örgütsel yaratıcılık ilişkisini inceleyen ve Sun vd. (2012) tarafından yapılan bir diğer çalışmada, yapısal güçlendirme ile yaratıcılık arasında dolaylı, psikolojik güçlendirme ile yaratıcılık arasında ise doğrudan ve olumlu bir ilişki olduğu ifade edilmiştir. Webster'ın (2006) yaptığı araştırmada, psikolojik açıdan güçlendirilmiş çalışanların işlerinde daha yaratıcı olduğu tespit edilmiştir.

3 Yöntem

Araştırma betimsel nitelikte olup, ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır.

3.1 Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Balıkesir'de faaliyet gösteren otel işletmelerinin çalışanları oluşturmaktadır. Söz konusu otel işletmelerinde çalışan kişi sayısı, yöneticilerin bilgi vermekten kaçınması nedeniyle tam olarak tespit edilememiştir. Otel yöneticileri/ sahipleri ile görüşülerek izin alındıktan sonra on adet otel işletmesine 400 anket formu bırakılmış ve yaklaşık bir ay sonra 371 tanesi doldurulmuş olarak teslim alınmıştır. Otel işletmelerine bırakılan anketler katılımcılar tarafından kendi kendine yanıtlanma yöntemiyle doldurulmuştur. Doldurulmuş olan anketlerin 13 tanesi eksik bilgi içerdiği ve okunmadan doldurulduğu düşünüldüğünden değerlendirmeye alınmamış, geri kalan 358 anket analize tabi tutulmuştur. Böylece anketlerin geri dönüş oranı %89,5 olmuştur. Araştırma verileri 5 Nisan 2018-3 Mayıs 2018 tarihleri arasında toplanmıştır.

3.2 Ölçme Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak kullanılan anket üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Spreitzer (1995) tarafından geliştirilen "Psikolojik Güçlendirme Ölçeği" (Psychological Empowerment Instrument-PEI) kullanılmıştır. Sürgevil vd. (2013) tarafından Türkçeye uyarlanan ve dört boyuttan oluşan ölçekte, her bir boyutta üç madde olmak üzere, toplam 12 ifade yer almaktadır. Ölçeğin alt boyutları, kendi içlerinde değerlendirilerek her bir boyut ayrı ayrı değerlendirilebildiği gibi, tüm boyutların birlikte ele alınmasıyla toplam psikolojik güçlendirme puanı elde edilmektedir.

Anketin ikinci bölümünde, Çavuş (2006) tarafından literatür taraması yöntemiyle oluşturulan ve 21 maddeden oluşan örgütsel yaratıcılık ölçeği yer almaktadır. Ölçekte yer alan tüm maddeler olumlu ifadelerden oluşmakta, ters kodlanan madde bulunmamaktadır. Anketin son bölümünde ise katılımcıların demografik bilgilerini tespit etmeye yönelik 5 soru yer almaktadır.

Psikolojik güçlendirme ve örgütsel yaratıcılık ölçekleri, 5'li Likert Ölçeği ile derecelendirilmiştir (1=Hiç Katılmıyorum; 5=Tamamen Katılıyorum). Ölçeklerden alınan yüksek puanlar, psikolojik güçlendirme algısı ve örgütsel yaratıcılık düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir.

3.4 Verilerin Analizi

Araştırmadan elde edilen veriler, SPSS 21.0 programı yardımıyla analiz edilmiştir. Verilerin analizinde, yüzde, frekans, aritmetik ortalama, standart sapma, Pearson korelasyonu ve çok değişkenli regresyon analizi kullanılmıştır. Analize geçmeden önce, verilerin normal dağılıp dağılmadığını belirlemek için, Shapiro Wilk testi uygulanmış ve verilerin normal dağılım göstermediği ($p < 0,05$) belirlenmiştir. Bu nedenle psikolojik güçlendirme ve örgütsel yaratıcılığın demografik değişkenlere göre farklılık göstermediğini belirlemek için, nonparametrik testler tercih edilmiştir. İki değişkenli gruplar arasındaki farklılığın test edilmesinde Mann Whitney U testi, ikiden fazla değişkenli gruplar arasındaki farklılığın belirlenmesi için ise Kruskal Wallis testi kullanılmıştır. Ayrıca farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığının belirlenmesi için nonparametrik post-hoc testlerinden çoklu karşılaştırma (Pairwise Comparison) testinden yararlanılmıştır.

3.5 Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizleri

Araştırmada kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliğinin test edilmesi için yapılan açıklayıcı faktör analizine geçmeden önce, ilgili analizin uygulanabilmesi için gerekli olan ön koşulların sağlanıp sağlanmadığı test edilmiştir. Yapılan hesaplamalar sonucunda elde edilen ait katsayılar, psikolojik güçlendirme ($KMO=0,86$; $\chi^2=1706,98$; $p < 0,01$) ve örgütsel yaratıcılık ($KMO=0,87$; $\chi^2=1474,24$; $p < 0,01$) ölçeklerinin örneklem yeterliliğinin iyi düzeyde olduğunu ve verilerden anlamlı faktörler elde edilebileceğini göstermektedir (Leech vd., 2005: 82). Verilere uygulanan temel bileşenler analizi ve varimax döndürme sonucunda, psikolojik güçlendirme ölçeği için, toplam varyansın %62,1'ini açıklayan dört faktörlü bir yapı elde edilmiş ve literatüre uygun olarak adlandırılmıştır. Örgütsel yaratıcılık ölçeği için faktör yüklerinin toplam varyansı açıklama yüzdesi %54,6 olarak hesaplanmıştır. Psikolojik güçlendirme ölçeğinin boyutlarına ilişkin diğer analiz bulguları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Psikolojik Güçlendirme ve Boyutları ile Örgütsel Yaratıcılığın Ortalama, Standart Sapma ve Faktör Analizi Bulguları

Değişkenler	Ort.	S. S.	KMO	χ^2	A. Vary.	C. Alfa
Anlamlılık	3,38	0,811	0,65	136,10	9,7	0,64
Yeterlilik	3,43	0,877	0,66	222,42	34,5	0,72
Özerklik	3,15	1,119	0,74	409,11	5,2	0,82
Etki	3,63	0,801	0,67	184,13	12,6	0,69
Psikolojik Güçlendirme (Tüm Ölçek)	3,40	,6835	0,86	1706,98	62,1	0,86

Örgütsel Yaratıcılık Ölçeği	3,28	,4607	0,87	1474,24	54,6	0,81

Araştırma verilerinin güvenilirlik düzeyinin belirlenmesi için Cronbach Alfa katsayısından yararlanılmıştır. Bir ölçeğin Cronbach Alpha değerinin 0,60'ın üzerinde olması ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir (Özdamar, 2002: 673). Tablo 1'de yer alan, psikolojik güçlendirme ($\alpha=0,86$) ve örgütsel yaratıcılık ($\alpha=,81$) ölçeklerinin güvenilirlik katsayıları, verilerin ölçüm güvenilirliğinin iyi düzeyde olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılanların psikolojik güçlendirme boyutlarına ilişkin ortalamaları değerlendirildiğinde, etki boyutunun ($x^2=3,63$) ortalaması en yüksek düzeydedir. Bunu sırasıyla yeterlilik ($x^2=3,43$), anlamlılık ($x^2=3,38$) ve özerklik ($x^2=3,15$) boyutları izlemektedir. Katılımcıların psikolojik güçlendirme ($x^2=3,40$) ve örgütsel yaratıcılık ($x^2=3,28$) düzeylerinin de ortalamanın üzerinde olması olumlu olarak değerlendirilebilir.

Araştırmaya katılanların %37,2'si kadın, %62,8'i erkek çalışanlardan oluşmaktadır. Çalışanların % 33,2'si 18-25 yaş, % 29,6'sı 26-30 yaş, % 26,3'ü 31-40 yaş, %9,2'si 41-50 yaş ve %1,7'si 51 yaş ve üzeri yaş grubunda yer almaktadır. Katılımcıların %42,5'i lise, %29,9'u önlisans, %14,5'i lisans, %7'si ortaokul ve %6,1'i ilkokul mezunudur. Ayrıca katılımcıların %58,1'i 5 yıldan az, %27,9'u 6-10 yıl, %10,1'i 11-20 yıl ve %3,9'u 21 yıl ve daha uzun süredir çalışmaktadır. Katılımcıların %27,4'ü diğer departmanlarda, %22,9'u restoran/barda, %22,6'sı kat hizmetlerinde, %18,7'si kat hizmetlerinde ve %8,4'ü önbüroda çalışmaktadır.

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişkenler	Gruplar	F	%
Cinsiyet	Kadın	133	37,2
	Erkek	225	62,8
Yaş	18-25 yaş	119	33,2
	26-30 yaş	106	29,6
	31-40 yaş	94	26,3
	41-50 yaş	33	9,2
	51 yaş ve üzeri	6	1,7
Eğitim Durumu	İlkokul	22	6,1
	Ortaokul	25	7,0
	Lise	152	42,5
	Ön Lisans	107	29,9
	Lisans	52	14,5
Çalışma Süresi	5 Yıldan Az	208	58,1
	6-10 Yıl	100	27,9
	11-20 Yıl	36	10,1
	21 Yıl ve Üzeri	14	3,9
Çalıştığı Departman	Ön Büro	30	8,4
	Mutfak	67	18,7
	Restoran/Bar	82	22,9
	Kat Hizmetleri	81	22,6
	Diğer	98	27,4

Tablo 3. Psikolojik Güçlendirme ve Boyutları ile Örgütsel Yaratıcılık İlişkisi

	Anlamlılık	Yeterlilik	Özerklik	Etki	Psikolojik Güçlendirme
Anlamlılık	1				
Yeterlilik	0,35**	1			
Özerklik	0,43**	0,54**	1		
Etki	0,33**	0,57**	0,38**	1	
Psikolojik Güçlendirme	0,66**	0,81**	0,74**	0,80**	1
Örgütsel Yaratıcılık	0,33**	0,60**	0,44**	0,43**	0,59**

**p<0,01

Tablo 3'te verilen korelasyon matrisinde, psikolojik güçlendirme ve boyutları ile örgütsel yaratıcılık arasında istatistiksel olarak anlamlı ($p<0,01$) ve doğrusal yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Psikolojik güçlendirme ile örgütsel yaratıcılık arasında orta düzeyde ($r=0,59$), pozitif ve anlamlı bir ilişki göze çarpmaktadır. Ayrıca psikolojik güçlendirme boyutlarından anlamlılık ($r=0,33$), özerklik ($r=0,44$) ve etki ($r=0,43$) boyutu ile örgütsel yaratıcılık arasında düşük düzeyde bir ilişki vardır. Psikolojik güçlendirmenin yeterlilik boyutu ($r=0,60$) ile örgütsel yaratıcılık arasındaki orta düzeyde ve pozitif ilişkinin diğer boyutlara göre daha güçlü olduğu söylenebilir.

Tablo 4. Psikolojik Güçlendirme ve Boyutlarının Örgütsel Yaratıcılık Üzerine Etkisini Belirlemeye Yönelik Regresyon Analizi

Değişkenler	B	S. S.	Beta	t	Sig.
Sürekli Değişken	1,93	0,10		18,597	0,00*
Anlamlılık	0,05	0,03	0,08	1,707	0,08
Yeterlilik	0,23	0,03	0,44	7,940	0,00*
Özerklik	0,07	0,03	0,13	2,451	0,01*
Etki	0,04	0,02	0,10	1,993	0,04*
R= ,626 D.R ² = ,386 F= 56,995 p<0,05					

Tablo 4'te psikolojik güçlendirme boyutlarının, bağımlı değişken olan örgütsel yaratıcılık üzerindeki etkisine ilişkin regresyon analizi bulguları verilmektedir. Analizlerin bu aşamasındaki ilk modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir ($F=56,995$; $p<0,05$). Buna göre, psikolojik güçlendirme boyutlarından örgütsel yaratıcılığı en çok etkileyen boyut yeterliliktir ($\beta=0,23$, $p<0,05$). Ayrıca özerklik ($\beta=0,07$, $p<0,05$) ve etki ($\beta=0,04$, $p<0,05$) boyutları da örgütsel yaratıcılık üzerinde etkili olmakla birlikte, anlamlılık boyutunun ($\beta=0,05$; $p>0,05$) istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir.

Regresyon analizi bulgularına göre, psikolojik güçlendirme boyutları, birlikte örgütsel yaratıcılığın toplam varyansının %38,6'sını ($D.R^2=0,386$) açıklamaktadır. Ayrıca çalışanların yeterlilik düzeyindeki bir birimlik artış, örgütsel yaratıcılığı %23,3, özerklik algısındaki bir birimlik artış ise örgütsel yaratıcılığı %7,3 oranında artırmaktadır. Örgütsel yaratıcılığı en az etkileyen boyut ise etki boyutu olup, etki düzeyindeki bir birimlik artışın örgütsel yaratıcılığı %4 oranında artırdığı belirlenmiştir.

3.6 Mann Whitney U Testi ve Kruskal Wallis Testi Bulguları

Tablo 5. Gruplar Arasındaki Farklılığı Belirlemeye Yönelik Kruskal Wallis Testi Bulguları

Değişkenler	Gruplar	n	Sıra Ortalaması	χ^2	df	p
Yeterlilik	Ön Büro	30	175,25	34,736	4	0,00*
	Mutfak	67	242,75			

	Restoran/Bar	82	160,98			
	Kat Hizmetleri	81	179,60			
	Diğer	98	152,97			
Etki	18-25 Yaş	119	149,07	21,408	4	0,00*
	26-30 Yaş	106	181,90			
	31-40 Yaş	94	196,12			
	41-50 Yaş	33	230,47			
	51 Yaş ve Üzeri	6	200,00			
Etki	5 yıldan az	208	168,38	8,522	3	0,04*
	6-10 Yıl	100	186,67			
	11-20 Yıl	36	219,19			
	21 ve üzeri Yıl	14	191,46			
Özerklik	Ön Büro	30	149,07	63,878	4	0,00*
	Mutfak	67	249,60			
	Restoran/Bar	82	167,74			
	Kat Hizmetleri	81	205,02			
	Diğer	98	129,63			
Örgütsel Yaratıcılık	İlkokul	22	118,48	20,654	4	0,00*
	Ortaokul	25	162,62			
	Lise	152	169,49			
	Ön Lisans	107	212,37			
	Lisans ve Üstü	52	175,07			
Örgütsel Yaratıcılık	Ön Büro	30	182,65	14,012	4	0,00*
	Mutfak	67	216,89			
	Diğer	98	156,73			
	Restoran/Bar	82	182,33			
	Kat Hizmetleri	81	172,09			

Psikolojik güçlendirme boyutları ve örgütsel yaratıcılığın katılımcıların demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediği belirlemek amacıyla, verilere Mann Whitney U testi ve Kruskal Wallis testleri uygulanmıştır. Yapılan Mann Whitney U testi sonucunda, psikolojik güçlendirme boyutları ve örgütsel yaratıcılığın cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir. Kruskal Wallis Testi sonucunda ise katılımcıların psikolojik güçlendirmenin yeterlilik, etki, özerklik boyutlarının ve örgütsel yaratıcılık düzeylerinin yaş, çalışma süresi, eğitim durumu ve çalışılan departmana göre anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 5'te verilmektedir.

Tablo 5'de psikolojik güçlendirme boyutları ve örgütsel yaratıcılığın katılımcıların demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan Kruskal Wallis testi bulguları verilmektedir. Çalışılan departmana göre anlamlı bir farklılık gösteren yeterlilik boyutu açısından, en yüksek sıra ortalaması mutfakta çalışanlara aittir. Yapılan çoklu karşılaştırma testine göre gruplar arasındaki anlamlı farklılık mutfak çalışanlarından kaynaklanmaktadır.

Etki boyutu çalışanların yaş gruplarına ve çalışma süresine göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. Yaş gruplarına göre 41-50 yaş grubunda yer alan çalışanların sıra ortalamaları en yüksek, 18-25 yaş grubunda olanların sıra ortalamaları en düşük düzeydedir. Yapılan post-hoc testi sonucunda, farklılığın 18-25 yaş grubundaki çalışanlar ile 31-40 yaş ve 41-50 yaş grupları arasında olduğunu belirlenmiştir. Başka bir ifade ile 31-40 yaş ve 41-50 yaş grubunda yer alan çalışanların, örgütsel sonuçlar üzerindeki kontrolü 18-25 yaş grubundaki çalışanlara göre daha yüksektir. Katılımcıların çalışma süresi değişkenleri açısından etki boyutunun anlamlı bir farklılık gösterdiği ve 11-20 yıldır çalışanlar ile 5 yıldan daha az süredir çalışanlar arasındaki farklılığın anlamlı olduğu gözlenmiştir. Buna göre 11-20 yıldır çalışmakta olan

katılımcıların örgütsel sonuçlar üzerindeki etki düzeyi, 5 yıldan daha kısa süredir çalışanlardan daha yüksektir.

Özerklik boyutu, işgörenlerin çalıştığı departmana göre anlamlı bir farklılık göstermekte olup, en yüksek sıra ortalaması mutfak, en düşük sıra ortalaması ise diğer departmanlara aittir. Yapılan çoklu karşılaştırma testi sonucunda, anlamlı farklılığın mutfak çalışanları ile kat hizmetleri, önbüro ve diğer departmanlardan kaynaklandığı belirlenmiştir. Dolayısıyla işini yaparken en çok inisiyatif kullanan ve özgür hissedilen grubun mutfakta çalışanlar olduğu söylenebilir.

Katılımcıların örgütsel yaratıcılık düzeyleri de çalışanların eğitim durumuna ve çalıştığı departmana göre anlamlı bir farklılık göstermekte olup, gruplar arasındaki farklılık önlisans mezunları ile ilkökul ve lise mezunu olanlardan kaynaklanmaktadır. Buna göre önlisans mezunu olanların örgütsel yaratıcılık düzeyleri, ilkökul ve lise mezunlarına göre daha yüksektir. Katılımcıların çalıştığı departmana göre, mutfak departmanında çalışanlar ile diğer departmanlarda çalışanlar arasında anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir. Bulgular mutfakta çalışanların örgütsel yaratıcılık düzeylerinin, muhasebe, güvenlik vb. olarak çalışanlara göre daha yüksek olduğunu göstermektedir.

4 Sonuç

Psikolojik güçlendirmenin örgütsel yaratıcılığa etkisini inceleyen bu çalışma, Balıkesir’de faaliyet gösteren otellerde çalışan 358 işgören üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular, çalışanların psikolojik güçlendirme ve örgütsel yaratıcılık düzeylerinin ortalamasının üzerinde olduğunu göstermektedir. Psikolojik güçlendirme boyutlarından, en yüksek ortalama etki boyutuna, en düşük ortalama ise özerklik boyutuna aittir. Bu durum çalışanların, yaptıkları işi ya da çalıştıkları bölümdeki olayları kontrol etme ya da etkileme yetilerinin yüksek olduğunu göstermekle birlikte, işlerini yaparken yeterince özgür ve bağımsız olamadıklarını ortaya koymaktadır. Başka bir ifade ile çalışanların işlerini nasıl yapacaklarına dair karar verme yetkisi ortalamasının biraz üzerinde iken, işin sonuçları üzerindeki kontrollerinin daha iyi düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Otel işletmelerinin kat hizmetleri, ön büro, muhasebe, güvenlik, restoran/bar bölümlerinde yapılan işler büyük ölçüde standardize edilmiştir. Bu nedenle çalışanların işin yapılma şekli üzerinde değişiklik yapma olanakları sınırlıdır. Dolayısıyla özerklik boyutunun diğer boyutlara göre daha düşük olması bu durumla açıklanabilir. Ancak çalışanların psikolojik güçlendirme ve örgütsel yaratıcılık düzeylerinin ortalamasının üzerinde olması yine de olumlu olarak değerlendirilebilir.

Araştırma bulguları, psikolojik güçlendirme boyutlarından anlamlılık, özerklik ve etki ile örgütsel yaratıcılık arasında istatistiksel olarak anlamlı, düşük düzeyde ve pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte yeterlilik boyutu ile örgütsel yaratıcılık arasında orta düzeyde ve pozitif bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bu sonuç, çalışanların işle ilgili yetenek ve becerilerinin geliştirilmesinin, yaratıcılıklarını da olumlu etkilediğini ve çalışanların kendilerine olan inancının yaratıcı düşüncelerine katkı sağladığını göstermektedir. Örgütsel yaratıcılık üzerinde en etkili psikolojik güçlendirme boyutu yeterliliklerdir. Ancak anlamlılık boyutunun örgütsel yaratıcılık üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Buna göre, çalışanların yaptığı işe atfettiği önemden ziyade, kendini yeterli hissetmesi ya da özgüvenlerinin yüksek olmasının örgütsel yaratıcılığı daha çok teşvik ettiğini söylemek mümkündür.

Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, psikolojik güçlendirme boyutları ve örgütsel yaratıcılık cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermezken, yeterlilik, etki ve özerklik ve örgütsel yaratıcılık düzeyleri yaş, çalışma süresi, eğitim durumu ve çalışılan departmana göre

farklılık göstermektedir. Yeterlilik, özerklik ve örgütsel yaratıcılık bakımından mutfak çalışanlarının sıra ortalamasının, diğer departmanlara göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu durum mutfakta çalışanların inisiyatif kullanma şansının daha yüksek olması ile açıklanabilir. Etki boyutu çalışanların yaş ve çalışma süresine anlamlı bir farklılık göstermektedir. Bu durum, genel olarak çalışma süresi ve yaş arttıkça çalışanların yaptıkları işe ait örgütsel sonuçları kontrol etme yetisinin de arttığını ortaya koymaktadır. Bu sonuç, çalışanların yaşı ve çalışma hayatında geçirdiği sürede kazandıkları deneyimin, psikolojik güçlenme ve yaratıcılık üzerindeki etkisini ortaya koyması açısından önemlidir. Araştırmadan elde edilen bir diğer bulgu, çalışanların örgütsel yaratıcılıklarının eğitim durumuna göre farklılık göstermesidir. Bulgular önlisans mezunlarının yaratıcılık düzeylerinin en yüksek düzeyde olduğu ortaya koymaktadır.

Psikolojik olarak güçlendirilen ve örgütsel yaratıcılığı yüksek olan çalışanların, otel işletmelerinin başarısını doğrudan etkileyeceği açıktır. Bu nedenle her iki konuda çalışanların gelişmesine katkı sağlayacak önlemler almak gerekmektedir. Öncelikle çalışanların kendini güvende ve güçlü hissedeceği bir örgüt iklimi oluşturmak, çalışanların motivasyon ve özgüvenini arttıracaktır. Ayrıca, katılımcı yönetim anlayışı ya da öneri sistemi ile çalışanların kararlara katılmasını sağlamak, çalışanların kendini geliştirmesine katkı sağlayacaktır. Otel çalışanlarının psikolojik olarak güçlendirilmesi ve örgütsel yaratıcılıklarının geliştirilmesi için yapılması gereken en önemli şeylerden biri de, işgörenin doğru işte çalıştırılmasıdır. Çalışanın uzmanlık alanında çalışması ve işini sevmesi içsel motivasyonunu arttırdığı gibi yaratıcılığını da teşvik edeceği düşünülmektedir.

Otel işletmelerinde yapılan işlerde temel ilke ve standartlardan vazgeçmeksizin çalışanlara işle ilgili özgürlük tanımak, özellikle işin yapılma yöntemi konusunda bağımsız davranmalarına fırsat vermek, hem yetenek ve becerilerinin artırılmasını hem de yaratıcılıklarının gelişmesini sağlayacaktır. Bu amaçla heterojen gruplar oluşturarak çalışanların farklı bakış açılarını paylaşmalarını sağlamak, yaratıcı düşünce eğitimleri vermek çalışanların psikolojik olarak güçlenmesini sağlayacak ve yaratıcılıklarını arttıracaktır.

Son olarak araştırmanın bazı kısıtlarından da söz etmek gerekmektedir. Çalışmanın en önemli kısıtı, araştırmanın yalnız şehir otellerinde çalışanlar üzerinde yapılmış olmasıdır. Bu nedenle araştırmanın farklı bölgelerde ve özellikle resort otellerde tekrarlanmasının yazına daha fazla katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Abualoush, S., Bataineh, K., and Alrowwad, A. (2018). "The Role of Knowledge Management Process and Intellectual Capital as Intermediary Variables Between Knowledge Management Infrastructure and Organization Performance", *Interdisciplinary Journal of Information, Knowledge and Management*, 13: 279-309.

Allen, N. J. and Meyer, J. P. (1996). "Affective, Continuance, and Normative Commitment to the Organization: An Examination of Construct Validity", *Journal of Vocational Behavior*, 49(3): 252-276.

Al Azmi, N., Al-Lozi, M., Al-Zu'bi, Z. and Dahiyat, S. (2012). "Patients Attitudes Toward Service Quality and Its Impact on Their Satisfaction in Physical Therapy in KSA Hospitals", *European Journal of Social Sciences*, 34(2): 300-314.

Amabile, T. M., Conti, R., Coon, H., Lazenby, J. and Herron, M. (1996). "Assessing the Work Environment for Creativity", *Academy of Management Journal*, 39(5): 1154-1184.

Arunkumar, K. and Renugadevi, M. R. (2013). "Antecedents and Consequences of Employee Engagement- A Hypothetical Approach", *Journal of Business and Management* 9(3): 52-57.

Bernardi, R., Cakici, R., Elliott, D., Erdem, A., Erdem, E., Ikizler-Cinbis, N., ... and Plank, B. (2016). "Automatic Description Generation From Images: A Survey of Models, Datasets and Evaluation Measures", *Journal of Artificial Intelligence Research*, 55: 409-442.

Bharadwaj, S. and Menon, A. (2000). "Making Innovation Happen in Organizations: Individual Creativity Mechanisms, Organizational Creativity Mechanisms or Both?", *Journal of Product Innovation Management*, 17(6): 424-434.

Budak G, Budak G.(2004). *İşletme Yönetimi*, İzmir: Barış Yayınları.

Ceylan, A., Çöl, G. ve Gül H. (2005). "İşin Anlamlılığını Belirleyen Sosyal-Yapısal Özelliklerin Güçlendirmeye Olan Etkileri ve Sonuçları Üzerine Bir Araştırma", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6(1): 35-51.

Conger, J. A. and Kanungo, R. N. (1988). "The Empowerment Process: Integrating Theory and Practice", *Academy of Management Review*, 13(3): 471-482.

Çavuş, M. F. (2006). *İşletmelerde Personel Güçlendirme Uygulamalarının Örgütsel Yaratıcılık ve Yenilikçiliğe Etkileri Üzerine İmalat Sanayiinde Bir Uygulama*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

De Cicco, J., Laschinger, H. and Kerr, M. (2006) "Perceptions of Empowerment and Respect: Effect on Nurses Organizational Commitment in Nursing Homes" *Journal of Gerontological Nursing*, 32(5): 49-56.

Elnaga, A. A., and Imran, A. (2014). "The Impact of Employee Empowerment on Job Satisfaction: Theoretical Study", *American Journal of Research Communication*, 2(1): 13-26.

Erdem, H., Gökmen, Y. ve Türen, U. (2016). "Psikolojik Güçlendirme Boyutlarının İş Performansı Üzerine Etkisinde Örgütsel Bağlılığın Aracılık Rolü: Görgül Bir Araştırma", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(2): 161-176.

Eren, E. ve Çekmecelioğlu, H. (2002). "Örgüt Yaratıcılığı ve Verimliliğinin Sağlanmasında Örgüt İkliminin Rolü", *10. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiri Kitabı*, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, 885-901.

Hacımustafaoğlu, M. F. (2008). *Personel Güçlendirme Algılarının Bireysel Yaratıcılığa Etkisi ve Otel İşletmelerinde Bir Uygulama*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hu, S. L. Y. and Leung, L. (2003). "Effects of Expectancy-Value, Attitudes, and Use of the Internet on Psychological Empowerment Experienced by Chinese Women at the Workplace", *Telematics and Informatics*, 20(4): 365-382.

Kateb, M., Swies, R., Obeidat, B. and Maqableh, M. (2015). "An Investigation on the Critical Factors of Information System Implementation in Jordanian Information Technology Companies", *European Journal of Business and Management*, 7(36): 11-28.

Kirkman, B. L. and Rosen, B. (1999). "Beyond Self-Management: Antecedents and Consequences of Team Empowerment", *Academy of Management Journal*, 42(1): 58-74.

Kluska, K. M., Laschinger, H. K. S. and Kerr, M. S. (2004). "Staff Nurse Empowerment and Effort-Reward Imbalance" *Nursing Leadership*, 17(1): 112-128.

Laschinger, H.K.S., Finegan, J.E., Shamian, J. and Wilk, P. (2004). "A Longitudinal Analysis of the Impact of Workplace Empowerment on Work Satisfaction", *Journal of Organizational Behavior*, 25(4): 527-545.

Leechh, N. L., Barrett, K. C. and Morgan, G. A. (2005). *SPSSfor Intermediate Statistics, Use and Interpretation*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Muda, I., Rafiki, A., and Harahap, M. R. (2014). "Factors Influencing Employees' Performance: A Study on the Islamic Banks in Indonesia", *International Journal of Business and Social Science*, 5(2): 73-80.

Pelit, E., Öztürk, Y. ve Arslantürk, Y. (2011). “The Effects of Employee Empowerment on Employee Job Satisfaction: A Study on Hotels in Turkey”, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 23(6): 784-802.

Rice G. (2006). “Individual Values, Organizational Context, and Self-Perceptions of Employee Creativity: Evidence from Egyptian Organizations”, *Journal of Business Research*, 59: 233-241.

Seçilmiş, C., Kodaş, B. ve Kodaş, D. (2017). “Örgütsel Öğrenme Yeteneği ve Yaratıcılık Süreci İlişkisi: Eskişehir’deki Mutfak Çalışanları Üzerine Bir Araştırma”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(3): 150-167.

Spreitzer, G. M. (1995) “Psychological Empowerment in the Workplace: Dimensions, Measurement and Validation” *The Academy of Management Journal*, 38(5): 1442-1465.

Spreitzer, G. M., Kizilos, M. A. and Nason, S. W. (1997). “A Dimensional Analysis of The Relationship Between Psychological Empowerment and Effectiveness Satisfaction, and Strain”, *Journal of Management*, 23(5): 679-704.

Sözbilir, F. ve Yeşil, S. (2015). “Kurumsal Yaratıcılık: Yaratıcılığı Etkileyen Faktörler Açısından Türkiye’de Bir Kamu Kurumunda Alan Araştırması”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(4): 87-111.

Sürgevil, O., Tolay, E. ve Topoyan, M. (2013). “Yapısal Güçlendirme ve Psikolojik Güçlendirme Ölçeklerinin Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizleri”, *Journal of Yasar University*, 8(31): 5371-5391.

Obeidat, B., Sweis, R., Zyod, D. and Alshurideh, M. (2012). “The Effect of Perceived Service Quality on Customer Loyalty in Internet Service Providers in Jordan”, *Journal of Management Research*, 4(4): 224-242.

Organ, D. W. and Ryan, K. (1995). “A Meta-Analytic Review of Attitudinal and Dispositional Predictors of Organizational Citizenship Behavior”, *Personnel Psychology*, 48(4): 775-802.

Öğüt, A., Aygen, S. ve Demirsel, M. T. (2007). “Personel Güçlendirme İnovasyonu Hızlandırır mı? Antalya İli Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerine Yönelik Görgül Bir Araştırma”, *Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Mayıs (Özel Sayı): 163-172.

Özdamar, K. (2002) *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi*, (4. Basım), Eskişehir: Kaan Kitabevi.

Psoinos, A, Kern, T. and Smithson, S. (2000). “An Exploratory Study of Information Systems In Support of Employee Empowerment”, *Journal of Information Technology*, 15(3): 211-230.

Randolph, W. A. and Sashkin, M. (2002). “Can Organizational Empowerment Work in Multinational Settings?”, *Academy of Management Executive*, 16(1): 102-115.

Suliman, A. M. (2001). “Work Performance: Is It One Thing or Many Things? The Multidimensionality of Performance in a Middle Eastern Context”, *International Journal of Human Resource Management*, 12(6): 1049-1061.

Sun, L. Y., Zhang, Z., Qi, J. and Chen, Z. X. (2012). “Empowerment and Creativity: A Cross-Level Investigation”, *The Leadership Quarterly*, 23: 55-65.

Thomas, K. W. ve Velthouse, B. A. (1990). “Cognitive Elements of Empowerment”, *Academy of Management Review*, 15(4): 666-681.

Unsworth, K. L., Wall, T. D. and Carter, A. (2005). “Creative Requirement: A Neglected Construct in the Study of Employee Creativity?“, *Group & Organization Management*, 30(5), 541-560. <https://doi.org/10.1177/1059601104267607>.

Velthouse, B. A. (1990). “Creativity and Empowerment: A Complementary Relationship”, *Review of Business*, 12(2), 13-18.

Wat, D. and Shaffer, M. A. (2005). "Equity and Relationship Quality Influences on Organizational Citizenship Behaviors: The Mediating Role of Trust in the Supervisor and Empowerment", *Personnel Review*, 34(4): 406-422.

Webster, C. (2006). "An Empirical Analysis of The Relationships Between The Interactive Use of Performance Measurement Systems, Creativity and Performance: The Intervening Role of Psychological Empowerment". In *Monash University, EAA and AFAANZ Conferences For Their Comments*, Vol. 72.

Woodman, R. W., Sawyer, J. E. and Griffin, R. W. (1993). "Toward a Theory of Organizational Creativity", *Academy of Management Review*, 18(2): 293-321.

Yılmaz E. (2010). "The Analysis of Organizational Creativity in Schools Regarding Principals' Ethical Leadership Characteristics", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2: 3949–3953

ANALYZING THE RELATIONSHIP BETWEEN MARKET ORIENTATION AND BUSINESS PERFORMANCE: MODERATING EFFECT OF FIRM SIZE

Tülay KORKMAZDEVİRANİ¹

1 Introduction

Customer needs and expectations change over time. Companies that want to keep up with evolving expectations of customers should emphasize tracking marketplace needs. In other words, they have to be market-oriented. As market orientation is one type of competitive behavior and strategic approach for companies, the effect of market orientation on organization performance is considered to be a rich working area in terms of management and marketing literature (Narver & Slater, 1990; Kohli & Jaworski, 1990; Mason et. al., 2006). Some studies report empirical support for the positive relationship between market orientation and business performance (Narver & Slater, 1990). However, there have been studies encounter mixed results (Deshpandé et. al., 1993; Jaworski & Kohli, 1993; Hart & Diamantopoulos, 1993; Narver & Slater, 1990; Noble et. al., 2002; Pelham, 2000). Furthermore, most of the studies examining the effect of market orientation on business performance focused on business to consumer (B2C) markets. The relationship between market orientation and business performance in business-to-business (B2B) sectors remain to be empirically investigated (Ellinger et. al., 2008). Further studies are needed to understand the relationship between market orientation and performance in business-to-business sectors. The purpose of this study is to examine the effect of market orientation on business performance in B2B markets. The study also analyzes the moderating effects of firm size on the relationship between market orientation and business performance.

2 Literature Review

Market orientation is defined as “*the set of beliefs that puts the customer's interest first, while not excluding those of all other stakeholders such as owners, managers, and employees in order to develop a long-term profitable enterprise*” (Deshpandé et. al., 1993: 27). Jaworski and Kohli (1993) define market orientation as the priority placed on generating, disseminating, and interpreting information about customer needs. Market orientation is more of a culture than an individual process. It is the values, beliefs, norms and behaviors of companies, together with the systems, structure, and control of the organization. If a company's management primarily takes the outside-in perspective and focus on the market needs and wants when guiding the brands, it can be said that the company is market-oriented. Narver and Slater (1990) mention three behavioral components of market orientation: customer orientation, competitor orientation, and inter-functional coordination. These components contribute to the positive impact of the market orientation on the company's performance by gathering market information as well as spreading the collected information within the organization.

¹ Dr., Baskent University, tkorkmaz@baskent.edu.tr

Market orientation provides an organization with a potential foundation for better performance than its competitors. Han et.al., (1998) found that market orientation affects business performance through innovativeness. Hult et.al. (2005) study findings indicate that market orientation has a positive effect on business performance. There are also studies focusing on the effect of market orientation on the financial performance of the firms. Narver & Slater (1990) found a positive relationship between market orientation and return on investment (an objective financial measure of performance). Market orientation positively and significantly related to sales growth and profitability (Pelham, 2000). Recent researches also indicate that market orientation also offers a powerful tool in industrial (B2B) marketing (Beverland & Lindgreen, 2006; Ellinger et. al., 2008).

H1: Market orientation is positively associated with business performance.

H1a: Market orientation is positively associated with market performance.

H1b: Market orientation is positively associated with financial performance.

H2: Firm size moderated the relationship between market orientation and business performance

H2a: Firm size moderated the relationship between market orientation and market performance.

H2b: Firm size moderated the relationship between market orientation and financial performance.

3 Methodology

In a sample of 212 employees, we measured market orientation, perceived market performance and perceived financial performance. MO is measured with a 10-item scale based on a scale proposed by Deshpande & Farley (1998). Market performance and financial performance were measured using scales adapted from Wong & Merrilees (2008). Data were analyzed using the **moderated** hierarchical regression analyses. According to the study results, market orientation has no significant effect on market performance. H1a was rejected. Therefore, no need to test the hypothesis related to the moderation effect of firm size on the relationship between market orientation and market performance. However, it was found that market orientation has a significant and positive effect on financial performance ($\beta=0.694$, $t=6.859$, $p<0.001$). Study results also indicated that firm size moderated the relationship between market orientation and financial performance ($\beta=-0.041$, $t=-2.350$, $p<0.05$) in that it was stronger for smaller organizations than for larger ones. In other words, the impact of the market orientation on relative firm financial performance is stronger when the firm size is small.

4 Conclusion

Results from this study provide support for a strong linkage between market orientation and financial performance in business-to-business markets. The study also sheds light on the firm size as a moderator of the market orientation–performance relationships. As the size of the company increases, the effect of market orientation on financial performance becomes less. This may be due to other factors affecting performance in larger companies that are expected to be more institutional. However, focusing on customer needs and wants in small and medium-sized companies may be the cause of a more noticeable increase in organizational financial performance.

Keywords: Market Orientation, Business Performance, Financial Performance, Market Performance, Firm Size.

References

- Beverland, M.B. & Lindgreen, A. (2006). "Implementing market orientation in industrial firms: A multiple case study", *Industrial Marketing Management*, 35(3): 383-393
- Deshpandé, R., Farley, J. U., & Webster Jr, F. E. (1993). "Corporate culture, customer orientation, and innovativeness in Japanese firms: A quadrad analysis", *Journal of Marketing*, 57: 23-27.
- Deshpandé, R. & Farley, J. U. (1998), "Measuring Market Orientation: Generalization and Synthesis," *Journal of Market Focused Management*, 2 (1), 213-32
- Ellinger, A.E., Ketchen, D.J., Hult, G.H., Elmadağ, A.B. & Richey, R.G. (2008). "Market orientation, employee development practices, and performance in logistics service provider firms", *Industrial Marketing Management*, 37(4): 353-366.
- Han, J.K., Kim, H. & Srivastava, R.K. (1998). "Market orientation and organizational performance: Is innovation a missing link?" *Journal of Marketing*, 62 3-45.
- Hart, S. & Diamantopoulos, A. (1993), "Marketing research activity and company performance: evidence from manufacturing industry", *European Journal of Marketing*, 27, 5: 54-73.
- Hult, G. T. M., Ketchen, D.J. & Slater, S. (2005). "Market orientation and performance: an integration of disparate approaches", *Strategic Management Journal*, 26: 1173-1181
- Jaworski, B.J. & Kohli, A.K. (1993). "Market Orientation: Antecedents and Consequences". *Journal of Marketing*, 57, 53-70.
- Kohli, A. K., & Jaworski, B. J. (1990). "Market orientation: the construct, research propositions, and managerial implications" *Journal of Marketing*, 1-18.
- Narver, J. C., & Slater, S. F. (1990). "The effect of a market orientation on business profitability. *Journal of Marketing*, 54: 20-35.
- Noble, C. H., Sinha, R. K., & Kumar, A. (2002). "Market orientation and alternative strategic orientations: A longitudinal assessment of performance implications", *Journal of Marketing*, 66(4): 25-39.
- Mason, K., Doyle, P. & Wong, V. (2006). "Market orientation and quasi-integration: Adding value through relationships", *Industrial Marketing Management*, 35 (2): 140-155
- Pelham, A. M. (2000). "Market Orientation and Other Potential Influences on Performance in Small and Medium-Sized Manufacturing Firms, *Journal of Small Business Management*, January:48-67.
- Wong, H.Y., & Merrilees, B. (2008). The performance benefits of being brand-orientated. *Journal of Product & Brand Management*, 17(6), 372-383

MARKET ORIENTATION AND BRAND ORIENTATION IN THE NONPROFIT SECTOR

Tülay KORKMAZDEVİRANİ¹

1 Introduction

Strategic orientation is defined as the guiding principles that influence a firm's marketing and strategy making activities (Noble, et. al., 2002: 25). Market orientation and brand orientation are the two most discussed and compared strategic orientations in both marketing and business literature. The main difference between market orientation and brand orientation comes from the company's approach to the brand and the market. The market orientation has outside-in perspective whereas the brand orientation has inside-out perspective.

Unlike profit organizations, few academic research has been conducted on strategic approaches of Non-Profit Organizations (NPO) (Muyanegara, 2011) However, the NPOs have to compete with other companies to gain donors' support who are becoming increasingly reluctant to provide resources to support the general operating expenses of an organization (Lowell et al. 2001). Nowadays, many nonprofits have recognized the importance of marketing and branding activities in ensuring competitive advantage.

This study theoretically discusses the relative effects of alternative strategic orientations (market orientation versus brand orientation) that reflect different managerial priorities for non-profit organizations. The study will also focus on which strategic approach is more appropriate for NPOs.

2 Literature Review

The main principle of market orientation is satisfying consumer needs and wants. Market-oriented firms primarily focus on market needs and expectations. Kohli and Jaworski (1990) define market orientation as the organization-wide generation of market intelligence that pertains to current and future customer needs, dissemination of intelligence across departments, and organization-wide responsiveness: NPOs external customers are beneficiaries and donors. A market-oriented NPO tries to understand the needs of its customers – beneficiaries and donors and designs its programs to meet the customers' needs. NPOs make modifications in the programs based on their customer feedback. According to Gainer and Padanyi (2002), understanding and meeting the donors' expectations improves their satisfaction and creates a positive attitude toward NPOs. On the other hand, Modi (2012) couldn't find any empirical evidence that market-oriented NPOs were able to attract higher resources from their donors. However limited studies exist in the nonprofit context examining the relationship between market orientation and performance (Modi & Mishra, 2000; Morris et. al., 2007; Wood et.al., 2000).

¹ Dr., Baskent University, tkorkmaz@baskent.edu.tr

Brand orientation was used first by Urde (1994) and defined as “*an approach in which the process of the organization revolves around the creation, development, and protection of brand identity in an ongoing interaction with target customers with the aim of achieving lasting competitive advantage*” (Urde, 1999:117). Brand orientation is a concept of how the organization considers itself as a brand (Hankinson, 2001). Ewing and Napoli (2005) expanded the concept of brand orientation for non-profits. Nonprofit Brand Orientation (NBO) was defined as an “*organizational wide process of generating and sustaining a shared sense of brand meaning that provides superior value to stakeholders and superior performance to the organization*” (Ewing & Napoli, 2005: 842).

NPOs are also facing fierce competitions like profit organizations. If an NPO is brand-oriented, it focuses on creating brand value and getting a distinctive place in the customer’s minds. Brand orientation is a driving force that directs non-profits to activities aimed at creating a strong brand identity. Strong brands come from strong values. Donors feel closer to the charity which has values that are compatible with theirs. At this point, those who have clearly defined their brand values and have reflected these values into society through effective communication are more preferred. Building a successful brand can help non-profit organizations differentiate from the other non-profits (competitors) and gain respect from their customers (Wong & Merriless, 2005). NPOs which create strong brands may receive higher support from society and their customers.

Muyanegara (2011) analyzed the relationship between market orientation, brand orientation, and perceived benefits in the non-profit sector from the perspective of the customers. He found that respondents' perception of an organization's brand orientation does not lead to perceived benefits directly. However, perceived brand orientation positively affects perceived benefits through perceived market orientation. More theoretical and empirical analyze is necessary to understand the effect of market orientation and brand orientation on non-profit organizations outputs (performance, satisfaction, etc).

3 Conclusion

Although market orientation and brand orientation appear to be two different strategic options, hybrid combinations can create synergy for NPOs to gain competitive advantage. Hankinson (2001) noted that the interests of the market should not damage the core brand identity. NPOs should take into consideration not only market expectations but also branding values as well. The strategic approach of NPOs seems to be hybrid. Brand oriented NPOs could add market focus to their brand-identity driven approach. On the other hand, market-oriented NPOs could add branding vision to their market-driven approach.

Keywords: Market Orientation, Brand Orientation, Non-profit Organizations

References

- Gainer, B. & Padanyi, P. (2002). “Applying the marketing concept to cultural organizations: An empirical study of the relationship between market orientation and performance”, *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 7: 182–193.
- Ewing, M.T. & Napoli, J. (2005). “Developing and validating a multidimensional nonprofit brand orientation scale”, *Journal of Business Research*, 58: 841–853
- Hankinson, P. (2001). “Brand orientation in the top 500 fundraising charities in the UK”, *Journal of Product & Brand Management*, 10: 346–360.

Kohli, A. K., & Jaworski, B. J. (1990). "Market orientation: the construct, research propositions, and managerial implications" *Journal of Marketing*, 1-18.

Modi, P. & Mishra, D. (2010). "Conceptualising market orientation in non-profit organisations: Definition, performance, and preliminary construction of a scale", *Journal of Marketing Management*, 26: 548–569.

Modi, P. (2012). "Market orientation in nonprofit organizations: Innovativeness, resource scarcity, and performance", *Journal of Strategic Marketing*, 20:1, 55-67

Morris, M., Coombes, S., Schindehutte, M. & Allen, J. (2007). "Antecedents and outcomes of entrepreneurial and market orientations in a non-profit context: Theoretical and empirical insights", *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 13(4): 12–39.

Muyanegara, R. C., (2011). The relationship between market orientation, brand orientation and perceived benefits in the non-profit sector: a customer-perceived paradigm. *Journal of Strategic Marketing*, 19(5):429-441

Noble, C.H., Sinha, R.K. & Kumar, A. (2002). Market orientation and alternative strategic orientations: A longitudinal assessment of performance implications. *Journal of Marketing*, 54(April): 25–39

Urde, M. (1994), "Brand orientation: a strategy for survival", *Journal of Consumer Marketing*, 11(3): 18-32.

Urde, M. (1999). Brand orientation: A mindset for building brands into strategic resources. *Journal of Marketing Management*, 15(1–3): 117–133

Wood, V., Bhuian, S. & Kiecker, P. (2000). "Market orientation and organizational performance in nonprofit hospitals", *Journal of Business Research*, 48: 213–226.

Wong, H.Y. & Merrilees, B. (2005). "A brand orientation typology for SMEs: a case research approach", *Journal of Product & Brand Management*, 14(3): 155-62.

RENEWABLE ENERGY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: EVIDENCE FROM OECD COUNTRIES

Taner GÜNEY¹

Abstract

The aim of this study is to analyze the effects of renewable energy on sustainable development. For this purpose, the data of OECD countries covering 1990-2015 period were included in the IV (2SLS) analyzes. In the literature, GDP is used as a sustainable development indicator. In this study, the adjusted net savings variable which is a very good sustainable development indicator is used besides GDP. Adjusted net savings calculation is very closely related to the 2030 Sustainable Development Goals and the concept of sustainable development. According to the results of IV (2SLS) estimation, renewable energy is much more effective on GDP than energy obtained from fossil sources. Considering the adjusted net savings per capita, non-renewable energy is negatively affects sustainable development, renewable energy affects positively. Therefore, while renewable energy leads to an increase in the level of sustainable development, non-renewable energy causes a decrease in the level of sustainable development.

Keywords: Sustainable Development, Renewable Energy, Non- Renewable Energy, Endogeneity, Panel Data Analysis

YENİLENEBİLİR ENERJİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA: OECD ÜLKELERİ ÖRNEĞİ

Özet

Bu çalışmanın amacı, yenilenebilir enerjinin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkilerini analiz etmektir. Bu amaçla, OECD ülkelerinin 1990-2015 dönemini kapsayan verileri IV (2SLS) analizlerine dahil edilmiştir. Literatürde sürdürülebilir kalkınma göstergesi olarak GDP kullanılmaktadır. Bu çalışmada GDP'nin yanı sıra çok iyi bir sürdürülebilir kalkınma göstergesi olan düzeltilmiş net tasarruf değişkeni de kullanılmaktadır. Düzeltilmiş net tasarruf hesaplaması 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve sürdürülebilir kalkınma kavramı ile çok yakından ilgilidir. IV (2SLS) tahmin sonuçlarına göre yenilenebilir enerji, sürdürülebilir kalkınma üzerinde fosil kaynaklardan elde edilen enerjiye göre çok daha fazla etkilidir. Kişi başına düzeltilmiş net tasarruf dikkate alındığında ise fosil kaynaklardan elde edilen enerji tüketimi kişi başına düzeltilmiş net tasarrufu negatif yönlü, yenilenebilir enerji pozitif yönlü etkilemektedir. Dolayısıyla yenilenebilir enerji sürdürülebilir kalkınma düzeyinin yükselmesine neden olurken, fosil kaynaklardan elde edilen enerji sürdürülebilir kalkınma düzeyinin düşmesine neden olmaktadır.

¹ Doç.Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, tanerguney@kmu.edu.tr

Anahtar kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Yenilenebilir Enerji, Yenilenemez Enerji, İçsellik, Panel Veri Analizi

1 Giriş

Fosil yakıtlar ve yenilenebilir enerji ile ilgili çalışmalar, karbon emisyonunun en aza indirilebilmesi için yenilenebilir enerji kaynaklarının tercih edilmesi gerektiğini göstermektedir. Bunun yanında yapılan çalışmalar, 2100 yılına gelindiğinde, sürdürülebilir üretim yöntemleri ve insani kalkınma yatırımlarına yönelik tercihler, 2010 yılına göre elektrik üretiminde yenilenebilir enerji arzının daha fazla olmasına neden olacaktır. Yapılan projeksiyonlara göre 2100 yılında, toplam enerji arzının %30 ile %65 arasında yenilenebilir enerjiden oluşabileceği ve karbon emisyonunun bu nedenle önemli ölçüde düşebileceği öngörülmektedir (Van Vuuren et al., 2017). Bu çalışmada da nu nedenle, dünyanın en büyük yenilenebilir enerji tüketicisi durumundaki OECD ülkeleri (The Organisation for Economic Co-operation and Development) ele alınmıştır (BP, 2018). Bu konuda öncü bir çalışma olan Güney (2019), sürdürülebilir kalkınma değişkeni olarak düzeltilmiş net tasarrufu kullanarak, yenilenebilir enerjinin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Bu çalışmada GDP ile birlikte, çok iyi bir sürdürülebilir kalkınma göstergesi olan düzeltilmiş net tasarruf değişkeni kullanılmıştır. Bu çalışma iki farklı enerji tüketiminin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Bunlar geothermal, solar, tides, wind, biomass, biofuels gibi yenilenebilir kaynaklardan elde edilen enerji tüketimi, oil, coal and natural gas gibi kaynaklardan elde edilen fosil yakıt tüketimidir. OECD ülkeleri için 1990-2014 dönemi için elde edilen IV (2SLS) tahminleri, yenilenebilir enerjinin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisinin yenilenebilir olmayan enerjiye oranla bir hayli fazla olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla yenilenebilir enerji sürdürülebilir kalkınma düzeyinin yükselmesine neden olmaktadır. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınma açısından, OECD ülkeleri yenilenebilir enerji tüketimini tercih etmeli fosil yakıt tüketimini azaltmalıdır.

2 Veri ve Method

Bu çalışmada dengesiz panel veri yöntemi ile (1) nolu model tahmin edilecektir. Bu çalışmada sadece yenilenebilir ve yenilenebilir olmayan enerjinin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisine odaklanıldığı için herhangi bir başka bağımsız değişken kullanılmamıştır. Aşağıda açıklandığı gibi, sürdürülebilir kalkınma göstergesi olarak üç, yenilenebilir enerji göstergesi ve non-renewable energy göstergesi olarak birer değişken kullanılmaktadır.

$$\text{Sustainable Development}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \text{Renewable}_{it} + \beta_2 \text{Energy}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Where i birim sayısını, t zaman aralığını, ε ise hata değerini ifade etmektedir. Renewable yenilenebilir enerji değişkenini ifade ederken, Energy non-renewable enerjiyi ifade etmektedir. Bu çalışmada sürdürülebilir kalkınma değişkeni olarak GDP ve düzeltilmiş net tasarruf değişkeni kullanılmaktadır. Düzeltilmiş net tasarruf bu nedenle GDP'ye göre daha iyi bir sürdürülebilir kalkınma göstergesidir. Aidt (2009), Aidt (2010), Güney (2017) Spaiser et al. (2018) ve Güney (2019) düzeltilmiş net tasarrufu sürdürülebilir kalkınma göstergesi olarak kullanmıştır. (2) nolu eşitlikte de gösterildiği gibi Ans hesaplamasında, önce brüt tasarruftan (Gs) üretilen sermayenin aşınma payının (Dep) çıkarılması ile ulusal net tasarruf elde edilmektedir. Böylece bugünkü toplumun net refahı ölçülmüş olmaktadır. Ulusal net tasarrufa (Gs-Dep) kamunun eğitim için yaptığı harcamaları eklendikten sonra (E), karbondioksit emisyonu zararının (CD) ve doğal sermayenin kullanılması sonucu doğal sermayeden elde edilen ranttaki azalmanın (R) çıkarılması ile düzeltilmiş net tasarruf, yani Ans elde edilmiş olur.

R'deki natural capital variables consist of bauxite, copper, gold, iron ore, lead, nickel, phosphate rock, silver, tin, zinc, oil, coal, gas, and wood. World Bank (WB) Hamilton ve Clemens (1999) ve Hamilton (2005) gibi çalışmalardan faydalanarak, cari dolar kuru ve GNI'ye olan oranı olarak iki farklı Ans hesaplamaktadır. Bu çalışmada Ans'nin GNI'ye oranı (SD/GNI) kişi başına Ans (pcSD) kullanılmıştır. pcSD, çok yüksek negatif ve pozitif değerlerden oluştuğu için aşağıdaki formülle standart değerlere dönüştürülmüştür. pcSD böylece 0 ile 1 arasında değerler almaktadır.

$$\text{Standard Value} = (\text{Year's Value} - \text{The Lowest Value}) / (\text{The Highest Value} - \text{The Lowest Value}) \quad (3)$$

OECD ülkeleri için SD/GNI, pcSD ve kişi başına GDP (constant 2010 US\$)'nin doğal logaritması değişkenlerinin 1990-2015 yıllarını kapsayan verileri World Bank (WB)'den alınmıştır. Yenilenebilir enerji değişkenlerini electricity production from renewable sources (Reenergy), excluding hydroelectric, includes geothermal, solar, tides, wind, biomass, and biofuels. Yenilenebilir olmayan enerji (Energy) değişkeni olarak fossil fuel consumption which comprises coal, oil, petroleum, and natural gas products. Sonuç olarak bu çalışmada sürdürülebilir kalkınma göstergesi olarak pcGDP, SD/GNI ve pcSD, yenilenebilir enerji değişkeni olarak Reenergy, yenilenebilir olmayan enerji değişkeni olarak ise Energy kullanılmaktadır. OECD ülkeleri için bu değişkenlerin 1990-2015 dönemini kapsayan verileri WB'den alınmıştır.

Enerji değişkenleri ile GDP ve sürdürülebilir kalkınma değişkenleri arasındaki ilişki analiz edilirken bu değişkenler arasında içsellik probleminin giderilmesi gerekir. Bu çalışmada bu nedenle IV (2SLS) yöntemi tercih edilmiştir. Ülkenin hukuki kodunun ortak hukuka girip girmediğini göstermek için yasal kurumlar için vekaleten (common law) kukla bir değişken kullanıyoruz. Veriler WB'den alınmıştır. Latitude değişkeni ülkenin ekvatora uzaklığını gösterir. Veriler La Porta et al., (1999)'dan alınmıştır. Bir önceki dönemin yolsuzluğunu ifade eden initial ICRG index verileri WB'den alınmıştır. ELF ethnicity dil ve din değişkenlerinden oluşmaktadır. Ülkelerin ethnicity dil ve dinsel farklılığı arttıkça değişkenlerin değerleri 1'e yaklaşırken, tersi durumunda 0'a yaklaşmaktadır. Değişkenlerin verileri Alesina et al. (2003)'den alınmıştır. IV (2SLS) tahminlerinde içsellik probleminin belirlenmesi amacıyla Hausman testi (endogeneity), geçerli araç değişkenlerin kullanılıp kullanılmadığını belirlemek amacıyla Sargan testi (overidentification), araç değişkenlerin içsel değişken ile ilişkili olup olmadığını belirlemek amacıyla Anderson canonical LM testi (underidentification), araç değişkenlerin zayıf veya güçlü olup olmadığını belirlemek amacıyla Cragg-Donald Wald F testi (weakidentification) kullanılmıştır. Tablo 1 değişkenlerin tanımlayıcı istatistiklerini göstermektedir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

Variable	Obs.	Mean	Std. Dev.	Min .	Max.
SD/GNI	807	0.100	0.067	-0.267	0.383
pcSD	807	7.033	2.889	-7.951	10.470
pcGDP	907	10.21	0.690	8.544	11.625
Reenergy	936	0.051	0.073	0.000	0.654
Energy	934	0.743	0.190	0.102	0.985
Latitude	936	47.12	10.45	23.40	64.80
ELF	936	0.303	0.155	0.070	0.661
Common law	720	1.268	0.611	-0.726	2.100
Initial ICRG index	720	1.251	0.794	-0.761	2.469
Ethnicity	936	0.251	0.193	0.001	0.712
Religion	936	0.418	0.229	0.004	0.824
Language	936	0.240	0.195	0.002	0.643

3 Analizler

Tablo 2 Reenergy, ve Energy değişkenlerinin pcGDP üzerindeki etkisini göstermektedir. Tablo 2, 3 ve 4'te ilk ve üçüncü sütunda country ve year etkileri olmadan elde edilen tahmin sonuçları yer alırken iki ve dördüncü sütundaki tahminlerde country ve year etkileri dummy olarak yer almaktadır. IV (2SLS) tahminlerinde, tüm sütunlarda, Hausman endogeneity testlerinin istatistiksel olarak anlamlı olması enerji değişkenlerinin içsel olduğunu göstermektedir. İçsellik probleminin giderilmesi için araç değişkenler kullanılmıştır. Bir ve üçüncü sütunlarda, Sargan testinin istatistiksel olarak anlamsız olması geçerli araç değişkenlerin kullanıldığını göstermektedir. Country ve year dummy'sinin eklendiği ikinci ve dördüncü sütunlarda ise bu testler istatistiksel olarak anlamlıdır. Under identification testinin anlamlı olması araç değişkenlerin içsel değişken ile ilişkili olduğunu, weak identification testinin değeri ile Stock ve Yogo (2005) kritik değerlerinin karşılaştırılması sonucu ise araç değişkenlerin ilk sütunda "güçlü"², diğer sütunlarda "çok güçlü" olduğunu göstermektedir. IV (2SLS) tahminleri, bağımsız değişkenlerin pcGDP üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Yenilenebilir enerji göstergeleri olan Reenergy pcGDP üzerindeki etkisi non-renewable enerjinin etkisinden bir hayli fazladır. Dolayısıyla yenilenebilir enerji sürdürülebilir kalkınmayı non-renewable enerjiye göre çok daha fazla arttırmaktadır ve bu nedenle yenilenebilir enerji non-renewable enerjiye tercih edilmelidir. Bununla birlikte, bu çalışmanın dördüncü bölümünde de değinildiği gibi, GDP bir ekonomide belirli bir dönemde üretilen nihai mal ve hizmetlerin piyasa fiyatlarından değerini gösteren, bir akış değişkendir. Yenilenebilir olmayan enerji göstergesi olan Energy GDP'yi pozitif yönlü etkiliyor olmasına rağmen, GDP yenilenebilir olmayan enerjinin neden olduğu sermaye stoklarının azalış miktarını veya kaynakların kirletilen miktarını içermemektedir. Bu nedenle birer sürdürülebilir kalkınma göstergesi olarak SD/GNI ve pcSD tercih edilmiştir.

Tablo 3 Reenergy ve Energy'nin SD/GNI üzerindeki etkisini göstermektedir. Tablo 3'e göre IV (2SLS) tahminlerinde endogeneity testi enerji değişkenlerinin içsel olduğunu, Sargan testleri geçerli araç değişkenlerin kullanıldığını, underidentification testi araç değişkenlerin içsel değişken ile ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Weakidentification testinin değerleri ile Stock ve Yogo (2005) kritik değerleri karşılaştırıldığına, tüm sütunlarda kullanılan araç değişkenlerin "çok güçlü" olduğunu göstermektedir.

IV (2SLS) tahminleri Reenergy değişkeninin SD/GNI üzerinde, pozitif yönlü ve istatistiksel olarak %0.001 anlamlılık düzeyinin bile altında, anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Yenilenebilir olmayan enerji göstergesi olan Energy'nin SD/GNI üzerindeki etkisi ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. Dolayısıyla yenilenebilir enerji sürdürülebilir kalkınma düzeyinin artmasına neden olurken non-renewable enerjinin böyle bir etkisi bulunmamaktadır. Üstelik Tablo 4'e göre Reenergy pcSD üzerinde de pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı etkisini sürdürürken, Energy pcSD üzerinde negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Bu sonuca göre non-renewable energy düzeltilmiş net tasarrufun GNI'ye oranını etkileyemezken, kişi başına düzeltilmiş net tasarrufun azalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılabilmesi için yenilenebilir enerjinin artırılması, non-renewable enerjinin ise azaltılması gerekmektedir.

² If the Cragg-Donald F statistic exceeds the 10% maximal IV size reported in Stock and Yogo (2005), the instrument is considered as 'very powerful.' If it is between 10% and 15% maximal IV sizes, it is labeled as 'powerful.' If it is between 15% and 20% maximal IV sizes, it is considered as 'medium.' For the values between 20% and 25% maximal IV sizes, it is marked as 'weak'.

Tablo 2. Reenergy and pcGDP

	IV (2SLS)	
Reenergy	30.51929* <i>4.935963</i>	22.67938* <i>3.181388</i>
Energy	3.33399** <i>1.090939</i>	2.412278** <i>0.7474635</i>
Constant	5.925284* <i>1.050298</i>	257.9262* <i>43.78449</i>
Country Effect, Year Effect		yes
First stage F	126.81*	131.35*
Sargan	1.057 (0.3038)	34.176 (0.0000)
Endogeneity test	475.393*	320.176*
Underidentification test	34.957*	48.063*
Weak identification test	12.181 ^a	17.027 ^a
Instruments	Common Law, Initial ICRG Index, Latitude	Common Law, Initial ICRG Index, Latitude
Observations	718	718

Note: The italic values are heteroskedasticity-consistent standard errors. The values in brackets are p estimates. ^a Stock ve Yogo (2005) weak identification test critical values for 10%, 15%, 20%, and 25% are 13.43, 8.18, 6.40, and 5.45 respectively. * $p < 0.001$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.05$, **** $p < 0.01$.

Dünyanın en büyük yenilenebilir enerji tüketicisi olan OECD ülkeleri için elde edilen bu tahmin sonuçları bu açıdan çok önemlidir. Tablo 4'e göre endogeneity testi enerji değişkenlerinin içsel olduğunu, Sargan testleri geçerli araç değişkenlerin kullanıldığını, underidentification testi araç değişkenlerin içsel değişken ile ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Weakidentification testinin değerleri ile Stock ve Yogo (2005) kritik değerleri karşılaştırıldığında, ilk sütunda kullanılan araç değişkenlerin "medium", diğer sütunlarda kullanılan araç değişkenlerin "güçlü" olduğunu göstermektedir.

Tüm bu sonuçların ardından, yenilenebilir ve yenilenebilir olmayan enerjinin sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisi için GDP'nin kullanılması, sürdürülebilir kalkınma açısından yanıltıcı sonuçlar verebilmektedir. Bu çalışmanın literatür kısmında değinildiği gibi, bu çalışmada elde edilen tahminler, yenilenebilir enerjinin etkisi daha yüksek olsa da, hem yenilenebilir hem de yenilenebilir olmayan enerjinin GDP'yi pozitif etkilediğini göstermektedir. Dolayısıyla OECD ülkeleri için yenilenebilir enerjinin tercih edilmesi gerekmektedir ancak yenilenebilir olmayan enerjinin azaltılması gerektiği gibi bir sonuç ortaya çıkmamaktadır. Ancak sürdürülebilir kalkınma göstergesi olarak, GDP'nin artmasına neden olan enerji kullanımı nedeniyle, sermaye stoklarının azalışı ve kirletilen kaynakları da dikkate alan, düzeltilmiş net tasarruf gibi bir değişkenin kullanılması daha doğru sonuçlar

verebilmektedir. Bu çalışmada elde edilen tahminler bunu doğrulamaktadır. Sürdürülebilir kalkınma göstergesi olarak düzeltilmiş net tasarruf kullanıldığında, yenilenebilir enerji tüketiminin artırılması gerekirken, yenilenebilir olmayan enerjinin azaltılması gerekmektedir. Fosil yakıtların neden olduğu çevre kirliliği bilindiği için bu sonuçlar daha doğrudur. Dolayısıyla OECD ülkeleri için, politika yapıcıların, fosil kaynaklardan elde edilen enerjinin ciddi oranda azaltılmasını sağlayacak her türlü düzenlemeyi hayata geçirmesi gerekmektedir. Bunun için kamunun enerji altyapısına ve yenilenebilir enerji teknolojisine yapılacak yatırımlar ile enerji verimliliğini artıracak araştırma ve projeler desteklenmesi yararlı olacaktır. Bunun yanında, yenilenebilir enerji üretimini artırmak için yenilenebilir enerji projeleri desteklenmelidir. Bu yatırımları kolaylaştıran ve daha cazip hale getiren yasal ve vergisel düzenlemelerin hayata geçirilmesine ihtiyaç vardır.

Table 3. Reenergy and SD/GNI

	IV (2SLS)	
Reenergy	1.160434* <i>0.1876093</i>	1.238763* <i>0.183615</i>
Energy	0.0481517 <i>0.053450</i>	0.043254 <i>0.049413</i>
Constant	-0.004667 <i>0.047871</i>	17.78959* <i>2.725218</i>
Country Effect, Year Effect		yes
First stage F	99.38*	99.79*
Sargan	1.630 (0.2018)	1.953 (0.1623)
Endogeneity test	146.001*	145.539*
Underidentification test	53.855*	62.061*
Weak identification test	19.416 ^a	22.610 ^a
Instruments	Initial ICRG Index, Religion, Latitude	Initial ICRG Index, Religion, Latitude
Observations	665	665

Note: The italic values are heteroskedasticity-consistent standard errors. The values in brackets are p estimates. ^a Stock ve Yogo (2005) weak identification test critical values for 10%, 15%, 20%, and 25% are 13.43, 8.18, 6.40, and 5.45 respectively. * $p < 0.001$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.05$, **** $p < 0.1$.

Tablo 4. Reenergy and pcSD

	IV (2SLS)	
Reenergy	0.89056** <i>0.394035</i>	0.96027*** <i>0.433595</i>
Energy	-0.851655* <i>0.199058</i>	-0.928164* <i>0.193732</i>
Constant	0.750361* <i>0.168197</i>	15.20123* <i>5.609809</i>
Country Effect, Year Effect		yes
First stage F	26.08*	24.51*
Sargan	0.530 (0.4665)	0.858 (0.3543)
Endogeneity test	262.507*	290.161*
Underidentification test	21.117*	24.497*
Weak identification test	7.226 ^a	8.402 ^a
Instruments	Common Law, Religion, Ethnicity	Common Law, Religion, Ethnicity
Observations	665	665

Note: The italic values are heteroskedasticity-consistent standard errors. The values in brackets are p estimates. ^a Stock ve Yogo (2005) weak identification test critical values for 10%, 15%, 20%, and 25% are 13.43, 8.18, 6.40, and 5.45 respectively. * $p < 0.001$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.05$, **** $p < 0.01$, ***** $p < 0.1$.

4 Sonuç

Dünyanın en büyük yenilenebilir enerji tüketicisi durumundaki OECD ülkeleri için, 1990-2015 dönemi verileri ile yürütülen IV (2SLS) tahminleri, iki farklı yenilenebilir enerji değişkeninin sürdürülebilir kalkınma göstergesi olarak kullanılan GDP ve düzeltilmiş net tasarruf üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Tahmin sonuçlarına göre geothermal, solar, tides, wind, biomass, and biofuels gibi kaynaklardan üretilen yenilenebilir enerji ve coal, oil, petroleum, and natural gas products gibi fosil kaynaklardan üretilen enerjiye göre sürdürülebilir kalkınma üzerinde çok daha fazla etkilidir. Kişi başına düzeltilmiş net tasarruf dikkate alındığında, fosil kaynaklardan elde edilen enerji tüketimi kişi başına düzeltilmiş net tasarrufu negatif yönlü etkilerken, yenilenebilir enerji pozitif yönlü etkilemektedir. Bu nedenle 2030 SDG hedeflerine ulaşmak için ülkelerin fosil kaynaklardan elde edilen enerji yerine yenilenebilir enerjiye çok daha fazla ağırlık vermesi gerekmektedir. Fosil kaynaklardan elde edilen yenilenebilir olmayan enerji tüketimini olabildiğince azaltmalı hatta hiç tüketmemelidir. Bu sayede, bugünkü toplum kendi ihtiyaçlarını karşılarken, gelecekteki kuşakların da kendi ihtiyaçlarını karşılamasına yetecek

kadar kaynağı geleceğe ulaştırmış olacaktır. Diğer bir deyişle enerji tüketiminde yenilenebilir enerjinin tercih edilmesi ile bugünkü toplumun gelecekteki toplum üzerindeki zararlı etkisi en aza ineceği için, nesillerarası eşitlik ancak bu şekilde sağlanmış olacaktır.

Kaynakça

Aidt, T. S. (2009). "Corruption, institutions, and economic development." *Oxford review of economic policy*, 25(2), 271-291.

Aidt Toke S. (2010). *Corruption and sustainable development*. CWPE 1061. Cambridge: Faculty of Economics and Jesus College, University of Cambridge.

Alesina, A., Easterly, W., Devleeschauwer, A., Kurlat, S., & Wacziarg, R. (2003). "Fractionalization." *Journal of Economic Growth*, 8, 155-194.

BP (2018), *BP Statistical Review of World Energy*.
<https://www.bp.com/content/dam/bp/en/corporate/pdf/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2018-full-report.pdf>.

Güney T. (2017). "Governance and sustainable development: How Effective is Governance?." *The J of Int Trade & Eco Devel*. 26(3): 316-335.

Güney, T. (2019). "Renewable Energy, Non-Renewable Energy and Sustainable Development." *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 1-9.

La Porta, R., F. L. de-Salines, A. Shleifer, and R. W. Vishny. (1999). "The quality of government." *J. Ecs., Law & Org.* 15(1): 222-279.

Spaiser, V., Scott, K., Owen, A., & Holland, R. (2018). "Consumption-based accounting of CO2 emissions in the sustainable development Goals Agenda." *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 1-8.

Stock, J., & Yogo, M. (2005). "Asymptotic distributions of instrumental variables statistics with many instruments." *Identification and inference for econometric models: Essays in honor of Thomas Rothenberg*. (Ed.) Stock, J. H., Yogo, M., & Andrews, D. W. Cambridge Univ Pr.

Van Vuuren, D. P., Stehfest, E., Gernaat, D. E., Doelman, J. C., Van den Berg, M., Harmsen, M., ... & Girod, B. (2017). "Energy, land-use and greenhouse gas emissions trajectories under a green growth paradigm." *Global Environmental Change*, 42, 237-250.

A BEHAVIORAL ANALYSIS OF THE TURKISH BANKING IN THE FINANCIALIZATION PROCESS

Şenol KANDEMİR¹

Abstract

Having traced the Turkish banking' actions and behavioral shifts in the financialization process, it was determined that the Turkish banking industry tried to build a relatively sound financial structure well prepared for potential crises and financial stress episodes by assessing risks and opportunities of financialization in a balanced manner, and thus endeavored to avoid being a cause or stimulus of an economic crisis, but the financial situation accompanied by a high degree of financial leverage and open positions remained to create a systemic financial fragility in both the banking industry and national economy.

Keywords: Financialization, Behavioral Shifts, Banks' Profit Motives

FINANSALLAŞMA SÜRECİNDE TÜRK BANKACILIĞI'NIN DAVRANIŞSAL ÇÖZÜMLEMESİ

Özet

Türk bankacılığının finansallaşma sürecindeki davranışlarının ve davranış değişikliklerinin izi sürüldüğünde, bu endüstrinin finansallaşmanın getirdiği riskleri ve getirileri dengeli bir yaklaşımla değerlendirerek olası krizlere hazırlıklı görelî sağlam bir finansal yapı oluşturmaya ve bu yolla genel bir ekonomik krize neden olmaktan kaçınmaya büyük çaba gösterdiği, ancak yüksek düzeyli kaldıraç ve açık pozisyonların eşlik ettiği finansal durumun hem bankacılık endüstrisinde ve hem de ulusal ekonomide sistemik bir finansal kırılganlık yaratmayı sürdürdüğü belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Finansallaşma, Davranış Değişiklikleri, Bankaların Kar Güdülleri

1 Giriş

Finansallaşma kavramının literatürde birçok tanımı yapılmıştır. Örneğin, Epstein' e göre (2015:174) finansallaşma, finansal piyasaların, amaçların, kurumların ve elitlerin ekonominin ve yönetim kurumlarının işleyişinde, ulusal ve uluslararası boyutta giderek artan önemini göstermektedir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, T.C. Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Ekonomi ve Maliye Bölümü, senolkandemir@cag.edu.tr

Finansallaşma literatürüne önemli en önemli katkıları sağlayan teorisyenlerden Lapavitsas (2009: 60), finansallaşmayı kapitalist ekonomilerin yaşadığı bir dönüşüm olarak tanımlamakta ve birbiriyle ilişkili üç özelliğinden bahsetmektedir.

-İlk olarak, büyük şirketler, kendi finansal kapasitelerini geliştirdikleri için bankalara olan ihtiyaçları azalmıştır.

-İkinci olarak; bankalar, faaliyetlerini firmalardan hanehalklarına doğru kaydırmıştır.

-Son olarak da; hane halkları, artan oranlarda finansal işlemlerde bulunmakta ve finansal piyasalara katılmaktadır.

Dore (2002:166), finansallaşmayı toplam ekonomik aktivitede finansal endüstrinin hâkimiyetinin artması, şirketlerin yönetimlerinde finansal kontrollerin olması, toplam varlıklarda finansal varlıkların bulunması, özellikle öz kaynaklarda finansal varlıkların yer alması, şirket stratejik kararlarında borsaların yönlendirici olması ve iş döngüsünde borsada yaşanan dalgalanmaların belirleyici faktör olması olarak tanımlamaktadır.

Orhangazi' ye göre (2008: 134), Keynesyen ekonomi politikalarının yaygın bir biçimde uygulandığı "altın çağ" da (1940-1970), finansal faaliyetler katı bir denetim mekanizması altında uzun vadeli yatırım ve ekonomik büyüme ihtiyaçlarının hizmetine sokulmuşken, 1980 sonrasında kontroller giderek ortadan kalktı. Bunun sonucu olarak finansal piyasa, kurum ve faaliyetlerin boyutlarının ve ekonomi içerisindeki önemlerinin giderek artması, iktisat literatüründe finansallaşma kavramı ile tanımlanmaya başlandı.

Finansallaşma alanında yapılan bütün çalışmalarda kapitalizmi finansallaşmaya ulaştıran nedenler farklı açıklansa da, 1970'li yılların sonu ya da 1980'lerle başlayan süreç "kapitalizmin finansallaşması" olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde yaşanan finansallaşma sürecinde; finansal piyasa, kurum ve faaliyetlerin boyutları ve ekonomi içerisindeki önemleri giderek artmış, finansal olmayan işletmeler, finansal piyasalarla bütünleşmiş, finansal olmayan işletmeler, giderek artan ölçülerde finansal faaliyette bulunmaya başlamışlar, bu, reel yatırımlarda bir yavaşlamaya neden olmuş, finansal piyasalar, finansal olmayan işletmelerin karar alma mekanizmaları üzerinde daha etkin rol oynamışlardır.

Finansallaşma süreci doğal olarak belirli davranış değişikliklerini beraberinde getirmektedir. Finansallaşmanın başlangıç aşaması olarak nitelendirebileceğimiz finansal altyapı oluşturma aşaması tamamlandığında, ekonomik ajanların birbirleriyle iletişim ve etkileşimde bulunmak için gerekli mekanizmalara sahip oldukları varsayılmaktadır. Finansal altyapı oluşturulduktan sonra, piyasa aktörlerinin/ajanlarının değişimin öncülüğünü üstlenmeleri gerekmektedir. Bu bakımdan finansal altyapı tamamlandıktan sonra finansal derinleşme ve finansal genişleme beraberce yürüyen aşamalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sak'a göre (1995: 46-49) ekonomik ajanların optimuma doğru yaklaşımlarında, değişim hızları ise, yavaş olma eğilimindedir. Asimetrik bilgi ortamında, ekonomik ajanlar bilgi taşıyıcıları olarak fiyat göstergelerine öncelik tanımaktadırlar. Bu durum ise, ajanların özel bilgilerine daha az önem vermelerine ve karar verme sürecinde fiyatların ağırlığının olması gerekenden daha fazla değerlendirilmesine neden olmaktadır.

Gerçekte, her birey diğerinin düşüncelerini anlamayı ve tahmin etmeyi tercih etmektedir. Bu işlem, fiyatların bilgi içeriğini daha düşük gösterir. Sonuçta, optimuma yaklaşım yavaşlamış olur. Ekonomik ajanlar, belirli bir gecikme ile tepki vermektedirler. Ekonomik ajanların karar alma yöntemleri ve referans noktaları yavaş değişmektedir. Bu nedenle, asimetrik bilgi ortamı koşullarında, ekonomik ajanlar yavaş öğrenmektedirler. Yavaş gelişme

ve değişim, görüldüğü üzere, fiyat sisteminin bilgileri açıkladığı inancının bir sonucudur. Fiyat sisteminin bilgileri başarılı bir biçimde topladığı ve aktardığı inancı değişimin yavaş gerçekleşmesine neden olmaktadır.

Asimetrik bilgi ortamında optimuma doğru yavaş gelişme süreci, aynı zamanda ekonomik ajanların miyopluklarının da temelini oluşturur. Ekonomik ajanlar, dağıtım sürecinde kendi bilgi içeriklerini yok eden fiyat göstergelerine daha fazla ağırlık tanıdıklarında, görüş uzaklıkları azalmaktadır.

Samur'a göre (2011:140) Rasyonel Kabarcıklar Kuramı, açıklamalardan birisidir. Eğer rasyonel kabarcıklar var ise, başka bir anlatımla temel bilgilere değil de, öteki insanların beklentilerine ilişkin beklentilere dayanıyor ise, süreç kısa vadeli kararlar üretmektedir. Miyopluk ya da kısa vadecilik, ekonomik ajanların sınırlı sermaye tabanları ile gittikçe yoğunlaşmaktadır. Ekonomik ortamın belirsizliği arttıkça, ortamın artan risklerine karşı korunmak için daha fazla sermaye gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık, ekonomik ajanların sermaye tabanları sınırlı ya da hızlı bir biçimde arttırılamıyor ise, görüş ve karar aralığı kısalmaktadır.

Finansallaşma sürecinde, statüko değiştikçe, belirsizlik artmaktadır. Büyüyen bir ekonomide, ekonomik ajanlar kendilerini büyüyen varlıklar, eriyen sermaye/varlık oranları ve bilançonun borçlar bölümünde ödünç alınmış büyüyen fonlar ile karşı karşıya bulmaktadırlar. Genişleyen varlık tabanı, ekonomik ajanların kısa vadeli kazançları toplamaya eğilim göstermelerine yol açmaktadır. Belirsizlik ortamında, sınırlı sermaye olması ile ilgili olarak, iki faktör önemli bulunmaktadır. Bu durumda, ya sermaye tabanı fiziki kısıtlamalara bağlı olarak hızlı bir biçimde arttırılmaktadır ya da ekonomik ajanlar, miyopluk hastalığı yüzünden sermaye tabanlarını yükseltme isteğinde olmamaktadır.

Psikolojik araştırmalar (Tversky, 1986) bunun nedenleri üzerinde açıklama denemesinde bulunmuşlardır.² Gönderme yapılan çalışmada, yaşanmış olan son krizden sonra zaman geçtikçe miyopluk hastalığının ortaya çıkmasına ilişkin subjektif/öznel olasılık azalmaktadır. Miyopluk hastalıkları riskinin olduğundan daha düşük görüldüğü ya da hiç dikkate alınmadığı durumlarda kararlar, uzun vadeli sonuçlar düşünülmeden, yalnızca kısa vadeli kazançlar hedeflenerek verilmektedir. Böylesine bir ortamda, hastalık riskini dikkate alan ekonomik ajanlar, risk primleri ve fiyatları daha yüksek olacağı için piyasa dışına itilmektedirler.

Miyopluk hastalığı nedeniyle uzun vadeli faaliyetler yerine kısa vadeli kazançlar/faaliyetleri tercih eden finansal aktörlerin/bankaların bu davranışlarının değişmesi ancak asimetrik bilgi ortamının (tam bilgi ortamına doğru) iyileştirilmesi ile mümkündür. Bu noktada bankacılık sistemi açısından en akılcı ve pratik çözüm regülasyon olarak görülmektedir.

Düzenleyici kuruluşlar aracılığıyla piyasanın sıkı kurallara tabi tutulması, bilgi üretiminin arttırılması, piyasanın disiplin altına alınması, gözetilmesi, denetlenmesi ve bu yolla bankaların esas faaliyetlerine dönerek uzun vadeli kazançlara yönelmesi mümkün olabilmektedir. Bu ise serbestliğe/kuralsızlığa alışmış bir sistemin kurallara bağlı olarak faaliyette bulunmasını gerektirir ki, bu değişim bankaların kısa vadede kendiliğinden başarabilecekleri bir durum

² Tversky, A. and Kahneman, D. (1986). "The Framing of Decisions and the Psychology of Choice", In Rational Choice, ed.J.Elster Oxford: Basil Blackwell.

değildir. Bu noktaya gelinceye kadar bankaların faaliyetlerinde kararsızlık/kırılganlık yaşamaması ve dolayısıyla ekonomiyi kararsızlığa sürüklemesi söz konusu olabilir.

2 Finansallaşma Sürecinde Türk Bankacılığı'nın Davranış Dinamikleri

2.1 Finansallaşmanın 1. Evresi (1980-1989)

Bu dönemim başlangıcını 24 Ocak 1980 Kararları oluşturmaktadır. Bu kararlarla birlikte Türkiye Ekonomisi iç finansal serbestleşmeyi/finansallaşmayı sağlamaya yönelik politika ve kararları uygulamaya koymuştur. 1980–1982 döneminde otoriteler, rekabetçi ekonomik ortamın gelişmesi olarak tanımladıkları uygulamalarla, kısa bir zaman içinde finansal sistemin kaynakların dağıtımındaki etkinliğini yükselteceğini umut etmişlerdir. Ancak 1982 banker krizi bu yöndeki umutları yok etmiş ve reform çabaları, piyasa sisteminin çalışması için gerekli olan kurumsal yapının yaratılmasına harcanmaya başlanmıştır. Bu nedenle, (1983–1989) arasında, serbestleşme programı daha denetimli biçimde uygulanmıştır.

1980'de başlatılan değişim süreci, finansal serbestleşme ve bankacılık sektörüne girişi kolaylaştırma eşliğinde rekabetin artırılması çerçevesinde finansal piyasaların geliştirilmesini hedeflemiştir. 24 Ocak Kararlarının finans sistemi yönünden gerekçesi, finans sisteminin devletin yoğun baskısı altında olması ve bu nedenle esas görevini yapamaması olmuştur. Finansal baskı şu öğelerden oluşmaktaydı: mevduat ve ikraz faizleri üzerine konulan tavanlar, negatif reel faiz hadleri, kredi tayınlaması ve öncelikli sektörler için sübvansiyonlu krediler, finansal gelirler ve işlemlerin yüksek oranda vergilendirilmesi, yüksek rezerv ve likidite oranları ve yüksek aracılık maliyetleri, bankalar ve finansal olmayan kesim arasında iç içe geçmiş ortakların çokluğu, finansal olmayan şirketlerin doğrudan borç senedi ve hisse senedi yoluyla finansman başvurmak yerine banka kredilerine aşırı yaslanmaları; banka portföylerinin kalite düşüklüğü, gelişmemiş sermaye piyasaları, merkezi hükümet ve KİT'lerin açık finansman fazlasıyla başvurmaları, yabancı bankaların yurtiçi girişlerine engel konulması, dış finansal operasyonlara ve yabancı aktif tutmaya getirilen kısıtlamalar. (Berksoy&Boratav, 1993:119)

Finansal serbestleşme, Temmuz 1980'de, mevduat ve kredi faiz oranları üzerindeki tavan oranların kaldırılması ve mevduat sertifikası uygulaması ile başlamıştır. Aynı anda, enflasyonu denetim altına almak amacıyla bir sıkı para politikası uygulamaya konmuştur.

Çelebican'a göre (t.y.:290) mevduat sertifikası bankaların tasarrufları kendilerine çekebilmelerinin yeni bir yöntemi olarak 1980 yılının ortalarında uygulanmaya başlamıştır. Uygulamanın ilk üç ayında 38 bankanın 27' i vadeli mevduat karşılığında hamiline yazılı vadeli mevduat hesabı ya da mevduat sertifikası verebilecekleri duyurmuşlardır. Kısa sürede bu sayı 31' e çıkmıştır. Uygulamaya başlanılan (4.6.1980) ilk ayın sonunda 2 milyar TL mevduat sertifikası çıkartılmışken, yılsonunda bu tutar, 18 milyar TL' ye, 1981 Temmuz ayı sonu itibarıyla ise 77 milyar TL' ye çıkmıştır.

Kazgan'a göre (1995: 128-129) bankerlerin kurdukları sistem, tahvil ihraç eden şirketin bütün tahvillerini büyük bir fiyat indirimi ile alıp, tasarruf sahiplerine resmi faizin çok üstünde bir faiz geliri ile satmaları şeklinde işlemekteydi ve şirketlere tahvil çıkartma ve satma olanağı vermekteydi. Bu aslında Yıldırım'a göre (1998: 218-219) ponzi finansmandan başka bir şey değildi. Bu sistem gelen paranın çıkan paradan yüksek olmasına dayanmaktaydı. Gelen paranın fazla olması ise verilecek faiz oranlarına bağlıydı. Faiz oranlarını sabit tutmak mümkün değildi. Çünkü tasarruf sahipleri bir süre sonra bu faiz oranlarına alıracak ve sistemi çevirecek ölçüde para getirmeyeceklerdi. Bu dönemde faizler yoğun rekabet nedeniyle yükselmeye devam etmiş,

bankerlerde ponzi finansman sistemi gereği faizi sürekli tırmandırmak zorunda kalmışlardır. İşte mevduat sertifikaları tam bu dönemde hem bankalara hem de bankerlere bir çözüm olmuştur. Banka tahvili olarak adlandırılabilir bu sertifikalara bir yandan bankalar dört elle sarılırlarken, bir yandan da şirket tahvili satmakta zorlanan bankerler satacak yeni bir kâğıt bulmuşlardır. Ölçsüz biçimde bu sertifikaları bankerlere toplu ve indirimli olarak satan bankalar, ihtiyaç duydukları ve kendilerinin toplayamayacakları büyüklükte kaynaklar elde etmişlerdir. Kendilerinin satamayacakları kadar sertifikayı bankerler aracılığıyla pazarladılar. Ancak sürekli açık finansman yöntemiyle çalışan bankerlerin durumu devam ettiremeyecekleri anlaşıldığından piyasayı düzenleyici, kuşkuları giderici önlemler alınmaya başladı. Bu durum banker piyasasını olumsuz etkilemiş ve bankerler kamuoyunda tartışılır hale gelmiştir. Bu durum, bankerlere yatırılan paranın önce yavaşlamasına sonra ise durmasına yol açtı. Bunun sonucunda bankerlerin bazıları batmaya, bazıları ise kaçmaya başladı. (Yıldırım, 1998: 218-219)

Balkanlı'ya göre (2004: 68) toplam istemdeki düşüş, şirket kazançlarını çarpıcı biçimde düşürmüştür. Darboğaza giren zayıf firmaların yaptıkları borçlanmalar, bu şirketlerin bilançolarını daha da bozmuş ve faiz oranlarını yukarıya doğru çeken bir faktör olmuştur. Bu arada, özellikle küçük ve finansal yönden zayıf bankalar, geri dönme olasılığı düşük krediler için çok sert bir mevduat toplama rekabetine girmişlerdir. Enflasyon oranındaki düşme eğiliminin de etkisiyle, reel mevduat faiz oranları 1982'de % 20'ye çıkmıştır. Kararsız bir ekonomik ortamda, rekabetin dinamiklerine tabi olarak faaliyet göstermek konusunda, ne politika oluşturanlar, ne finansal araçlar, ne de şirketler hazırlıklı olamamışlardır.

Kamu otoriteleri ve özellikle Merkez Bankası, bankaların hareketlerini yakından izleme becerisini gösterememişlerdir. Kazgan'a göre (2002: 135) sonuçta, finansal piyasalardaki gelişmeler, 1982'de büyük bir krize yol açmış ve finansal serbestleşme süreci kısmen geri alınmıştır. Hükümet müdahale ederek 5 küçük bankayı kapatmış, bu bankaların varlık ve yükümlülükleri kamu bankaları tarafından üstlenilmiştir. 1983'de, Merkez Bankası mevduat faiz oranlarını yeniden kontrol etmeye ve belirlemeye başlamıştır. (Sönmez, 1992: 28-29)

1980-1982 döneminde otoriteler, rekabetçi ekonomik ortamın gelişmesi olarak tanımladıkları uygulamalarla, kısa bir zaman içinde finansal sistemin kaynakların dağıtımındaki etkinliğini yükselteceğini umut etmişlerdir. Ancak 1982 banker krizi bu yöndeki umutları yok etmiş ve reform çabaları, piyasa sisteminin çalışması için gerekli olan kurumsal yapının yaratılmasına harcanmaya başlanmıştır. (Sak vd., 2001: 567-568) Bu nedenle, (1983-1987) arasında, serbestleşme programının ikinci evresi daha denetimli biçimde uygulanmıştır.

Tellalbaş'na göre (2011: 22) finansallaşmanın 1. döneminin hemen başında piyasa giren bankerler finansal alışkanlıkların halka yaygınlaşmasında bilinci belirleyici bir rol oynamışlardır. 1980'lerin başında faiz oranlarının serbest bırakılması ile birlikte yükselen faiz oranları ücretlilerin tasarruflarını, emeklilerin emekli ikramiyelerini ve birçok ailenin konut ve diğer taşınmazlarını satarak bankerlere yatırım yapmalarına yol açmıştır. (Coşkun, 2012: 67-68)

Ergüneş'e göre (2008: 148), bu dönemde büyük holdingler "örgütlenmemiş sermaye piyasası" olarak adlandırılabilir banker piyasasına da el atmışlardır. Dönemin büyük holding bankaları bankerlere mevduat sertifikası pazarlatmışlardır. Kuruluşları herhangi bir hukuki düzenlemeye bağlı olmayan bankerler, düşük faiz politikalarının yarattığı boşluğu doldurmuş ve mevduatlara verdikleri yüksek faizlerle önemli paralar toplamışlardır. O dönemde bankerlerin bir bölümü, borsa bankeri gibi faaliyet göstererek hisse senedi ve tahvil pazarlarken,

diğer bir bölümü de piyasa bankerliği yaparak faizle para alıp karşılığında çek ve senet vermişlerdir.

Bu dönemde, tahvil ve para piyasasında denetimsiz bir şekilde faaliyette bulunan bankerlerin faiz yarışına kattıkları ivme, bankacılık sisteminin yaşadığı en büyük sorun olmuştur. Bankerlerin faaliyetlerinin tam anlamıyla ponzi tipi finansman modeline dayalı olması sürecin devamlılığını engelleyen neden olmuştur. Yeterli bir asgari sermayeye bile sahip olmayan, tamamen sisteme giren nakit paraya bağlı olarak faaliyetlerini sürdüren bankerlik sistemi finans sisteminin de geleceğini tehdit eder hale gelmiştir. Bu nedenle, bankerlerin faaliyetlerinin sınırlandırılmasına yönelik olarak, Maliye Bakanlığında ruhsat alma ve izin zorunluluğu, bankerlerin verecekleri faiz oranlarının belirleme yetkisinin Maliye Bakanlığına verilmesi, yapılacak reklamların TCMB denetimine alınması ve bankerlerin bono ve çek karşılığı faizle mevduat toplamasının yasaklanması ve son olarak Kasım 1981’ de bankerlerin mevduat sertifikası pazarlamalarının yasaklanması vb. önlemler alınmıştır. Bu önlemler banker sisteminin sonunu getirmiştir. Ergüneş’e göre (2008: 155), 1981 yılında her 45.000 kişiye 1 banker düşmektedir. Ardı ardına yaşanan banker iflaslarından sonra oluşan tasfiye masalarında 164 bankerin tasfiyesi gündeme gelmiştir. Büyük çoğunluğu küçük tasarruflardan oluşan mağdur bankerzede sayısı 135.000’ dir. 1983 banker krizi nedeniyle mağdur olan bankerzedelere ödemeler 1989 yılına kadar sürmüştür.

Yaşanan banker krizi, bankacılık sistemindeki tekeli yapıyı güçlendirmiş, sanayi/ticaret sermayesi ile banka sermayesinin bütünleşme sürecini hızlandırmış ve ulusal bankacılığı marjinalleştirmiştir. (Artun, 1987: 75-76) Banker krizinin meydana gelmesine yol açan ekonomi politikaları, faiz politikası başta olmak üzere, şirketler kesiminin dışsal finansman gereksinimini önemli ölçüde artırmış banka dışı bir fon aktarma mekanizması oluşturulamamıştır. (Akyüz, 1987: 96-97)

1982 krizindeki etkisi ile menkul değerler piyasalarını kırmak ve geliştirmek amacıyla 1982’de Sermaye Piyasası Kurulu oluşturulmuş ve Kurul, 1983’de çalışmaya başlamıştır. 1981 tarihli Sermaye Piyasası Yasası, Sermaye Piyasası Kurulu’nu, hisse senedi ve borç senedi birincil piyasalarının oluşturulması için yetkilendirmiştir. Yasa, taşınır değer çıkartılabilmesi için bir 'açıklık sistemi'nden çok 'liyakat sistem'ini öngörmüştür. Buna göre, Sermaye Piyasası Kurulu, ihraççının finansal sağlamlığı tatmin edici değil ise, ihraç istemini reddetme yetkisine sahiptir. 1983’de ise, yasa gücünde bir kararname ile ikincil piyasa faaliyetleri düzenlenmiş, bu çerçevede 1985 yılında İstanbul Menkul Kıymetler Borsası yeniden açılmış ve 1986’da çalışmaya başlamıştır. (Sak vd., 2001: 569-572) Aynı yıl genişleyen bankacılık faaliyetlerine fon bulma kolaylığı sağlamak amacıyla Bankalararası Para Piyasası (Interbank) yürürlüğe girmiştir.

Türkiye’deki taşınır değerler piyasaları düzenlemesinin iki ayırıcı özelliği vardır. Birincisi, bankaların rolü konusundadır. Düzenleme, bankaları gerek birincil, gerekse ikincil piyasalardaki herhangi bir faaliyetle uğraşmaktan alıkoymamıştır. Tam tersine, bazı durumlarda, örneğin yatırım fonlarının kurulması ve yönetilmesinde, bankalara tekel konumu tanımıştır. İkincisi, menkul değerler piyasasındaki gelişmeleri etkili bir biçimde izlemek ve denetlemek için merkezi bir otorite, yani Sermaye Piyasası Kurulu’nu yaratmış ve onu görevlendirmiştir. Reform sahipleri, çıkış noktasında hiç düşünmedikleri böyle bir tercihe, yani Sermaye Piyasası Kurulu’nun isterse kullanabileceği düzenleme yetkisine, özellikle banka-dışı finans kuruluşlarının kamuoyundaki güvenilirliğini büyük ölçüde sarsan 1982 kriz deneyimi nedeniyle adeta zorlanmışlardır. (Sak ve vd., 2001: 569)

Reform paketinin ikinci önemli bileşeni, 1985 tarihli yeni bankacılık yasasının yürürlüğe girmesidir. Yeni bankacılık yasası ile 1982 krizinde aniden kendisini gösteren yapısal zafiyetin iyileştirilmesi amaçlanmıştır. Yeni yasa, bankalara asgari sermaye tabanı koşulunu getirmiştir. 1989'da % 5 olan ve 1992'de % 8'e yükseltilecek bir sermaye yeterlilik oranı belirlenmiştir. Oran, birincil ve ikincil sermaye ve risk ağırlıklarının belirlenmesinde, Dünya Bankası bünyesindeki Uluslararası Ödemeler Bankası ilkeleri kullanılarak hesaplanmıştır. Tek bir müşteriye verilebilecek kredi miktarı, bankanın ödenmiş sermayesinin % 10'u ile sınırlanmıştır. İştirak yatırımları, sermayenin % 100'ü ile sınırlandırılmıştır. Yasa, bankaların tek tip hesap çizelgesi kullanması koşulunu da getirmiştir. (Ekinci, 1997: 249)

1983'de, 1982 krizi sırasında bankaların karşılaştığı likidite sorunlarının yeniden ortaya çıkmasını önlemek, piyasaların güvenli ve düzenli işleyişini temin etmek için TMSF kurulmuştur. (Sak vd., 2001: 573)

Ancak, sigorta sisteminin kapsama alanı sınırlı kalmıştır. İlk 25 milyon TL'nin % 100'ü, ikinci 25 milyon TL'nin % 60'ı ve 50 milyon TL'nin üzerindeki mevduatlar kapsama alınmamıştır. Yasa, hükümetin, bankaları devralmalarına, gerektiğinde yeni sermaye koymalarına ve bankaların verimsiz varlıklarını satın almalarına izin vermemiştir. Hükümet, yasaya göre, sorunlu bankaların yönetimlerini değiştirme ve likiditelerini iyileştirmeleri için önlemler alma yetkilerine sahip olmuştur. Yeni yasa şüpheli kredilerin ayrıca kayıt altına alınmasını şart koşmuş, karşılık ayrılması yoluyla batık ve şüpheli kredilerin kapatılması zorunlu tutulmuştur. Son olarak, yasa, tek düzen muhasebe sistemi ve bağımsız dış denetim uygulamalarını getirmiştir. Yeni bankacılık yasası, ayrıca, bankaların yasalara uymalarını ve finansal durumlarını incelemek için bankalar yeminli murakıplarını yetkilendirmiştir. 1986'da kurulan Merkez Bankası Banka Gözetim Birimi, bankalar dışında da gözetim yapmıştır. Merkez Bankası'nın gözetimi, sermaye yeterliliği, varlık kalitesi, karlılık ve likidite üstünde yoğunlaşmıştır.

Son olarak, bankalar, Merkez Bankası ve Hazine tarafından yetkilendirilen bağımsız denetim kuruluşlarına yılda bir kez dış denetim yaptırmakla yükümlü tutulmuşlardır. Merkez Bankası (MB), 1986'da bir bankalararası para piyasası kurmuştur. 1987'ye kadar, Merkez Bankası gözü kapalı bir aracı olmuş, ancak daha sonra kısa vadeli likidite sorunları çözmek için işlem yapan simsar gibi davranmaya başlamıştır. 1987'de, MB açık piyasa işlemleri yapmaya başlamıştır.

Döviz cephesinde, 1984'de, bankalara kendi kurlarını günlük olarak açıklama yetkisi ve döviz cinsinden mevduat tutma izni verilmiştir. Bankalara da yurtdışında döviz tutma izni verilmiştir. Aynı yıl, bankalara, MB'nca belirlenen sınır aralığında döviz kurlarını belirleme hakkı tanınmıştır.

Finansallaşmanın ilk evresinin sonunda, 2. dönemde yaşanacak gelişmelerin temeli atılmıştır. Merkez Bankası, 1988'de bir döviz ve banknot piyasası açmıştır. Döviz kurları, piyasalarda, bankalar ve ilgili öteki kuruluşların katılımıyla belirlenmiştir. Bu piyasalar aynı zamanda MB'nin döviz politikasını yönlendirmesinde önemli rol oynamıştır. (DPT, 1990: 16)

1980–1990 döneminde, Türkiye'de finansal sistem hızla büyümüştür. Toplam finansal varlıklar içinde toplam taşınır değerlerin payı, 1982'de % 22'den, 1985'de % 25'e ve 1990'da % 43'e çıkmıştır. 1980–1990 döneminde izlenen ekonomik politikalar, kamu kesimi borçlanma gereğini azaltmada başarılı olamamıştır. Kamu kesimi borçlanma gereğinin düşürülememesi ve fakat kamu kesimi finansmanında daha çok iç finansal piyasalara güvenilmesine inanan otoritelerin bu amaçları, kamu kesimi taşınır değerlerinin pazarlanabilirliğini arttırmaya yönelik

bir dizi önlemin alınmasını hızlandırmıştır. Birinci önlem, bankaları portföylerinin bir kısmında devlet kâğıdı tutmaya zorlamaktır. Bu amaca ulaşmak için, bankalar, likidite zorunluluklarına karşılık devlet kâğıtları tutmak ile yükümlü olmuşlardır. Bu nedenle, mevduat hacmindeki genişleme ile yakından ilişkili olarak, bu kâğıtlar için bir istem ortaya çıkmıştır. İkinci önlem, devlet kâğıtlarının çekiciliğini arttırmayı hedeflemiştir. 1985'de başlatılan ihale sisteminden sonra, getiri oranları piyasa tarafından belirlenmeye başlanmıştır. Son olarak, söz konusu kâğıtların getirileri gelir vergisinden bağışık tutulmuş, bu ise bu kâğıtlara yönelik istemi çarpıcı biçimde arttırmıştır. Bunun sonucunda, kamu kesimi, menkul değerler piyasalarındaki büyümeden yararlanmıştır. Kamu kesimi, birincil ve ikincil piyasaları egemenliği altına almıştır. 1990'lara yaklaşırken, her iki piyasadaki kamu kesimi payı düşmeye başlamış ise de, ortalama 3/4 düzeyinde seyretmiştir.

1986'dan itibaren, Hazine piyasaya menkul değer arz eden en önemli aktör olmuştur. Ancak, kamu kesimi borçlanma gereğinin azalmaması ve finansal piyasaların derinliğinin olmaması, tekel konumuna karşılık Hazine'yi olumsuz bir konumda sıkıştırmış ve faiz oranlarını yüksek tutmuştur.

Devlet kâğıtları için ihale sisteminin getirilmesi, bu durumu kurumlaştırmıştır. Her ne kadar alıcıları yüksek faiz oranları için anlaşma yapmakla suçlamak yaygın olsa da, bankalar da, ihale piyasalarındaki eğilimleri gördükten ve Hazine'nin kamu kâğıtları satmak zorunda olmasını algıladıktan sonra anlaşmaya gitmeksizin yüksek faizlerden hoşnut kalmışlardır. Yüksek kamu açıkları, derinliği olmayan piyasalar üzerinde baskı yapmıştır. Bunun birinci sonucu, özel kesimin piyasalardan dışlanması ve kaynak sıkışıklığına girmesidir. Sermaye piyasalarının teşvik edilmesi ve özellikle hisse senedi ve öteki taşınır değer ihraçlarına daha fazla başvurmaları için şirketler dünyasının uyarılmasına karşılık, sonuçlar doyurucu olmaktan uzaktır. Yüksek kamu kesimi açıkları ve kamu finansman biçiminin ikinci etkisi, bankacılık sektörü üzerinde olmuştur. Bankalar fonlarını, güvenli bir yatırım aracı olarak kamu kâğıtlarına yatırmışlardır. Kamu kesiminin borçlanma gereksinimi geçici ve dönemsel olmadığından, Hazine'nin piyasalardaki kalıcı varlığı, bankaları, kredi portföylerindeki dalgalanmalara karşı korumaktadır.

2.2 Finansallaşmanın 2. Evresi (1989-2001)

1989'da, döviz işlemleri ve uluslararası sermaye hareketleri bütünüyle serbestleştirilmiştir. 1989 yılında kabul edilen 32 sayılı karar ile Türk Lirası konvertible hale getirilerek, Türk parası ile ilgili işlemlerde yeni düzenlemelere gidilmiştir. Mali piyasalarda sağlanan bu serbestleşme sonucu döviz kurları artık cari işlemler dengesi açıklarına veya fazlalarına bağlı olarak değil sermaye hareketlerine göre değişen bir fiyat haline gelmiştir. Bu kararname ile ayrıca yabancı sermaye konusunda da özgürlükler getirilmiş, dışarıda yerleşik kişilerin yetkili kurumlardan izin almak kaydıyla yurt içinde iştirakleri, şube veya irtibat büroları açmak suretiyle yatırım yapmaları serbest bırakılmıştır. (Kazgan vd., 1999: 402) 1990'da, bankalar, kendi döviz kurlarını belirlemede tümüyle serbest bırakılmıştır.

1989'da, sermaye hesabının tamamıyla serbestleştirilmesi ve TL'nin tam konvertibiliteye geçirilmesiyle birlikte, ulusal ekonomiye çok büyük miktarda kısa vadeli sermaye girişi yaşanmıştır. Her ne kadar, resmi bir döviz yönetimi politikası olmasa da, hükümet döviz kurunu, enflasyonist beklentileri denetim altında tutmak için, nominal çapa olarak kullanmıştır. (Kazgan, 2002:274-275) Ancak döviz kurunun enflasyon hedeflerine ulaşmak amacıyla bu biçimde kullanılması deflasyonist sonuçlara yol açmış, reel ekonomide

ciddi dalgalanmalar yaratmıştır.(Boratav, 2003: 178-185) 1990 sonrası dönemin en önemli özelliği, finansal gelirlerindeki artış ve gelir dağılımında bu yöndeki kaymalardır. Bu gelirlerinin asıl kaynağı, kamu kesiminin temel dengelerinde verdiği büyük açıklar olarak saptanmaktadır. Gelir-gider açığının, sermaye gelirlerinin vergilendirilmesi ve çalışan sınıflar için daha adil bir vergi yükü belirlenmesi yoluyla finanse edilmesi olanaklı ise de, devletin stratejik tercihi, sermaye gelirlerinin vergilendirilmesinden kaçınılması ve kayıtdışı özel faaliyetlere kayıtsız kalınarak artık aktarılması biçiminde gerçekleşmiştir. (Boratav&Yeldan, 2001: 3-41)

Dönemin başında, kamu kesiminin finansal piyasalardaki payı yüksek kalmayı sürdürmüştür. Firmaların finansman davranışları önemli bir değişiklik göstermemiş, bankacılık kesiminden kredi finansmanı ve firmalar arası borçlanma egemenliğini sürdürmüştür. Bunun yanı sıra, özel kesim hisse senetlerinin toplam finansal varlıklar içindeki payı düşmüştür. Bu biçimde, menkul değerlerin GSMH'ye oranındaki kamu üstünlüğü, yeni çıkarılan tahvil ve hazine bonoları ile sürmüştür. Ticari bankacılık sistemi, devlet iç borçlanma senetlerinin asıl müşterisi oldukları için de, portföylerdeki özel toplam menkul değer payı azalmıştır. Aslında, pozitif reel faiz oranları ve döviz hesabı açma olanakları nedeniyle, özel hanehalkları için finansal derinleşmenin ilerlemesi, artan döviz tevdiat hesapları ve para (TL) ikamesi anlamına gelmiştir. Bu nedenle, finansal derinleşmenin 1980'ler Türkiye'sindeki öncüleri olarak kamu kesimi menkul değerleri ve döviz tevdiat hesaplarını saymak gerekmektedir. Finansal değişim yönünde tüm bu olaylar yaşanırken, Türk Bankacılık Sistemi ve finansal kuruluşlar, üretim ve imalat faaliyetlerinden giderek uzaklaşmışlardır. Finans sektörünün reel sektörden kopmasını reel sektörün reel sektörden kopması izlemiştir. Reel sektörün karlarının önemli bir bölümü faaliyet dışı karlara kaymıştır.(Yentürk, 2003: 38)

Kamu harcanabilir gelirin küçülmesi kamu kesimi borçlanmasında büyük bir darboğaz doğurmuştur. Bu nedenle, finansal derinleşme aşaması, kamu kesiminin borçlanma gereksinimleri tarafından biçimlendirilmiştir. Sonuç olarak, devlet tahvili ve hazine bonolarının yüksek faizleri, finans kesiminin reel ekonomi üzerindeki egemenliğini hazırlamıştır. Genel ekonomi ise bir kısır döngüye hapsolmüştür: Yüksek faiz oranları ve ucuz döviz (Değerli TL) bir yanda, sermaye kaçış tehditleri öte yanda, reel faiz oranlarındaki yükselme sürmüştür. Cari işlemler üzerindeki olumsuz sonuçların kararsızlaştırıcı etkileri aşırı derecede artınca, reel devalüasyon kaçınılmazlaşmış, bu ise eğer para ikamesi olgusunun ve sermaye kaçışlarının sürmesi istenmiyorsa, faiz oranlarının biraz daha yukarıya çekilmesini gerektirmiştir. Sürecin bu biçimde devamı, birliğinde zincirleme biçimde yerli paranın aşırı değerlenmesini, dışalımın ucuzlamasını, dışsatım ve üretici reel endüstrilerin aleyhine, yurtiçi tüketimin hızlanmasını getirmiştir. (Boratav&Yeldan, 2001: 3-41)

Özet olarak, dönemin başında, sermaye hesabının tamamıyla serbestleştirilmesi ve TL'nin tam konvertibiliteye geçirilmesiyle birlikte, ulusal ekonomiye çok büyük miktarda kısa vadeli sermaye girişi yaşanmıştır. Her ne kadar, resmi bir döviz yönetimi politikası olmasa da, hükümet döviz kurunu, enflasyonist beklentileri denetim altında tutmak için, nominal çapa olarak kullanmıştır. Ancak döviz kurunun enflasyon hedeflerine ulaşmak amacıyla bu biçimde kullanılması deflasyonist sonuçlara yol açmış, reel ekonomide ciddi dalgalanmalar yaratmıştır. 1990 sonrası dönemin en önemli özelliği, finansal gelirlerindeki artış ve gelir dağılımında bu yöndeki kaymalardır. Bu gelirlerinin asıl kaynağı, kamu kesiminin temel dengelerinde verdiği büyük açıklar olarak saptanmaktadır. Gelir-gider açığının, sermaye gelirlerinin vergilendirilmesi ve çalışan sınıflar için daha adil bir vergi yükü belirlenmesi yoluyla finanse edilmesi olanaklı ise de, devletin stratejik tercihi, sermaye gelirlerinin vergilendirilmesinden

kaçınılması ve kayıtdışı özel faaliyetlere kayıtsız kalınarak artık aktarılması biçiminde gerçekleşmiştir.

İkinci dönemde, Türk Bankacılık Sistemi ve finansal kuruluşlar, üretim ve imalat faaliyetlerinden giderek uzaklaşmışlardır. Finans sektörünün reel sektörden kopmasını reel sektörün reel sektörden kopması izlemiştir. Reel sektörün karlarının önemli bir bölümü faaliyet dışı karlara kaymıştır. Kamu harcanabilir gelirin küçülmesi kamu kesimi borçlanmasında büyük bir darboğaz doğurmuştur. Bu nedenle, finansal derinleşme aşaması, kamu kesiminin borçlanma gereksinimleri tarafından biçimlendirilmiştir.

Sonuç olarak, DİBS'lerin yüksek faizleri, finans kesiminin reel ekonomi üzerindeki egemenliğini hazırlamıştır. Genel ekonomi ise bir kısır döngüye hapsolmüştür: Yüksek faiz oranları ve ucuz döviz (Değerli TL) bir yanda, sermaye kaçış tehditleri öte yanda, reel faiz oranlarındaki yükselme sürmüştür. Cari işlemler üzerindeki olumsuz sonuçların kararsızlaştırıcı etkileri aşırı derecede artınca, reel devalüasyon kaçınılmazlaşmış, bu ise eğer para ikamesi olgusunun ve sermaye kaçışlarının sürmesi istenmiyor ise, faiz oranlarının biraz daha yukarıya çekilmesini gerektirmiştir. Sürecin bu biçimde devamı, birliğinde zincirleme biçimde yerli paranın aşırı değerlenmesini, dışalımın ucuzlamasını, dışsatım ve üretici reel endüstrilerin aleyhine, yurtiçi tüketimin hızlanmasını getirmiştir.

2.3 Finansallaşmanın 3. Evresi (2001 Sonrası Dönem)

Finansallaşmanın üçüncü aşaması, bankacılık sisteminin regülasyonu politikaları çerçevesinde, finansal sistemin reel ekonominin önüne geçtiği, finansal sistem ile reel sektör arasındaki ilişkilerin zayıfladığı, yatırım bankacılığı ve bankacılık hizmet gelirlerinin ön plana çıktığı, ticari kredilerin yerine bireysel bankacılık hizmetlerinin ikame edildiği 2001 sonrası dönemdir. Türk Bankacılık Sistemi'nin 2000 Kasım Şubat ve 2001 Şubat Krizlerinden sonra gösterdiği gelişmeler 1980'den sonra gösterdiği gelişmelerden ciddi biçimde farklılık göstermektedir. Türk Bankacılık Sistemi 2000 yılı sonrası ciddi bir regülasyon (düzenleme) dönemine girmiştir. Bankaların yeniden yapılandırılması, finansallaşma ilgili önemli bir gelişmedir. Devlet, bireylerin gelirlerinin finansallaşması ve artan borçlanma oranlarına karşın finansal karın artışını finansal liberalleşme ile birlikte desteklemektedir. (Ergüder, 2016:24)

1980-2001 yılları arasında dönem, finansal sistemde yaşanan rejim değişikliği nedeniyle (kontrollü bir rejimden liberal bir rejime doğru) yeni davranış kalıplarının öğrenilmesi ve yeni kurumların biçimlenmesini gerektirdiğinden kaçınılmaz biçimde kararsızlıklar göstermiştir. Yaşanan kararsızlıklar ekonomiyi sık sık krizlere sürüklemiştir. İşte bu noktada finansal piyasaların BDDK öncülüğünde gerçekleşen regülasyonu ile bankaların karar ve davranışlarının düzenlenmesi ve disipline edilmesi amaçlanmıştır. Son tahlilde regülasyon düzenlemeye konu olan bankaların davranışlarının değiştirilmesini hedefler. Çünkü bankaların davranışlarının finansal sektörün kararlılık ve güvenirliliği üzerinde büyük rolü vardır. BDDK yaptığı düzenlemelerle bir taraftan belirli davranış kuralları oluşturmuş, bir taraftan bu kurallara uyulup uyulmadığını izlemiş, bir taraftan da bankaların davranışlarını denetim yaparak gözetlemiştir.

2000 yılı başında kronik yüksek enflasyonun düşürülmesi ve ekonomide sürdürülebilir bir büyüme ortamının sağlanması amacıyla kapsamlı bir ekonomik istikrar programı uygulamaya konulmuştur. Program çerçevesinde sıkı bir maliye politikası ve kapsamlı yapısal reform uygulaması hedeflenmiştir. Ayrıca kronik enflasyon döneminin bir sonucu olan yüksek enflasyon beklentilerinin hızla aşağı çekilmesi amacıyla döviz kurları hedeflenen enflasyona

göre belirlenerek önceden açıklanmıştır. Bu alınan önlemlerin yeterli olmaması nedeniyle 2001 Ekonomik krizi patlak vermiştir. Kriz sonrasında ekonomide yapısal bir dönüşüm süreci başlatılmıştır. Uygulamaya konan “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” ile mali sistemin iyileştirilmesi ve yapısal reformların hızlanarak devam ettirilmesi temel öncelik olmuştur.(TCMB, 2015:25-26)

2001 ve sonrasında bankacılık sisteminde alınan önlemleri bankacılık reformu olarak değerlendiren Alper&Öniş’e göre (2002:9), devlet, bankacılıkta yeterli düzenleme ve ihtiyatlı denetim olmadığı halde finansal sistemi serbestleştirmiştir. Parti sisteminin oldukça parçalı bir yapıya sahip olduğu 1990’ lar boyunca birbirini izleyen koalisyon hükümetleri, bankacılık sektörünü düzenleyecek ve mali istikrarını sağlayacak önlemleri almak için gerekli kapasiteye ve dürtülere sahip değillerdi. Söz konusu önlemler hem finansal serbestleşmenin hem de sermaye hesabının serbestleşmesinin başarısı için büyük önem taşıyordu.

Türk Bankacılık Sistemi’nin 2000 Kasım Şubat ve 2001 Şubat Krizlerinden sonra gösterdiği gelişmeler 1980’den sonra gösterdiği gelişmelerden ciddi biçimde farklılık göstermektedir. Yay’a göre (2013:105) bankacılık sisteminin regülasyonu, kamu otoritesinin, kendi amaç fonksiyonları doğrultusunda finansal sistemdeki kurum, kuruluş ve bireyleri yönlendirmek amacıyla koyduğu kurallar bütünüdür. Yeniden yapılandırma mekanizmaları genellikle kamu müdahalesini gerektirmesine rağmen, piyasanın bu konuda kendi çözümleri de vardır. Bu çözümler sermaye artırımını, satış ya da birleşme ve mevduat koruması olmadan iflastır. Doğal olarak bunlar kamuya maliyet yüklemeyen çözümlerdir. Buna rağmen kamu müdahalesi genellikle gerekmektedir. Çünkü çok sayıda mevduat ve kredi kontratının kontrolsüzce iptali hiç de ‘ekonomik’ olmamaktadır. Genellikle bir bankanın likidite edilmesi bile daha az bir maliyete yol açmaktadır.

1998-2001 yıllarında yaşanan dalgalanmanın sonrasında, Türk Bankacılık Sisteminde bugün dahi devam eden düzenleme çalışmalarının başlangıcını 4389 sayılı Bankalar Kanunu ve bu kanunla kurulması kararlaştırılan BDDK oluşturmaktadır. Kanun koyucu böylece, bankacılık sisteminin düzenleme ve denetiminde bağımsız otorite anlayışını kurmaya çalışmıştır. BDDK kurulmadan önce TCMB hem para politikasını yürütmekte, hem de TMSF’yi yönetmekteydi. 4389 sayılı Bankalar Kanunu ile birlikte bankaların düzenlemesi, denetim ve gözetimi BDDK’ya verilmiştir. Banka kurma, bankaların her türlü faaliyetlerinin denetlenmesi, bankaların gözetlenmesi gibi yetkiler Hazine Müsteşarlığından, idari ve mali yönden özerk bir kurum olan BDDK’ya devredilmiştir.

2000 ve 2001 yılında yaşanan krizlerden sonra Türk Bankacılık Sisteminin yeniden yapılandırması sürecine yoğun bir şekilde girilmiştir. Söz konusu sürecin başlangıcını ise 15 Kasım 2000 tarihli 4063 Sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, Türkiye Halk Bankası Anonim Şirketi ve Türkiye Emlak Bankası Anonim Şirketi Hakkında Kanun” olarak gösterebiliriz. Kamu bankalarının finans sisteminde önemli paya sahip olmaları ve tüm sistemi etkileme gücüne sahip bulunmaları nedeniyle Kamu Bankalarının siyasi etkiden uzaklaştırılması ve çağdaş ticari bankacılık yapabilmeleri amaçlanmıştır. Nihai amaç kamu bankalarının yeniden yapılandırılıp özelleştirilmesi olarak belirlenmiştir. Ancak salt kanunun çıkarılması yeterli olmamış, kamu bankalarının yönetimleri bir türlü siyasi etkiden uzak tutulamamıştır.

Kamu bankalarının riskli faaliyetlerinin devam etmesi, finansal kırılganlığı arttırmış ve bu durum Şubat 2001 krizinin ortaya çıkmasında büyük bir rol oynamıştır. Mayıs 2001’de “Bankacılık Sektörü Yeniden Yapılandırma Programı” hazırlanmış ve kamuoyuna duyurulmuştur. Bu programın temel hedefi, “kamu bankalarını mali sistem içinde bir

istikrarsızlık unsuru olmaktan çıkarmak, mali sistemin istikrarı ve kamu maliyesine getirdikleri yükün azaltılması bakımından TMSF bünyesindeki bankaların sorunlarını en kısa sürede çözüme kavuşturmak ve yaşanan krizlerden olumsuz yönde etkilenen bazı özel bankaların sağlıklı bir yapıya kavuşmalarını sağlayacak düzenlemeleri gerçekleştirmektedir.”(BDDK, 2001:13)

Erdoğan’a göre (2002:139) yeniden yapılandırma programı 4 temel unsura dayandırılmıştır. Bunlar; kamu Bankalarının mali ve operasyonel açıdan yeniden yapılandırılması, TMSF bünyesindeki bankaların devir, birleşme, satış ve tasfiye yoluyla en kısa sürede çözümlenmesi, yaşanan krizlerden olumsuz yönde etkilenen özel bankaların sağlıklı bir yapıya kavuşturulması, bankacılık sektöründe gözetim ve denetim çerçevesinde güçlendirecek ve sektörün daha etkin ve rekabetçi bir yapıya ulaşmasını sağlayacak düzenlemelerin gerçekleştirilmesi.

2001 sonrası regülasyon döneminde Türk Bankacılık Sistemi’nde görülen davranış dinamiklerini/değişikliklerini şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Bankacılık Sisteminde sermaye yabancılaşmaya başlamıştır. Karakaş’a göre (2009:359, 366), küresel finans piyasalarıyla bütünleşme finans sektörünü artan rekabete maruz bırakırken, 2001 sonrasında bankacılık sisteminde güçlü yabancı banka sermayesiyle işbirliği eğilimi görülmüştür. Bazıları bu mekanizmayı büyüme ve “en büyük bankalardan biri” statüsü kazanmak için kullanırken, diğer bazıları ise bankacılık piyasasındaki pozisyonlarını güçlendirmek amacıyla kullanmışlardır. Bu sürece TMSF’ ye devredilen bankaların devlet teşviki ile elden çıkartılması politikası da yardımcı olmuştur.

Tablo 1. Türk Bankacılığında Yabancı Sermayenin Payı (2015)

Banka Adı	Ödenmiş Sermayesi (Milyon TL)	Yabancı Sermayenin Payı	
		(Milyon TL)	(%)
T.C. Ziraat Bankası A.Ş.	5.000	0	0
Türkiye İş Bankası A.Ş.	4.500	0	0
Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	4.200	2.094	49.85
Akbank A.Ş.	4.000	0	0
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	4.347	0	0
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	1.250	0	0
Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O.	2.500	0	0
Finans Bank A.Ş.	3.000	3.000	100
Denizbank A.Ş.	1.816	1.816	100
Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	2.204	464	21.04
ING Bank A.Ş.	3.486	3.486	100
Türk Eximbank	2.500	0	0
Odea Bank A.Ş.	1.496	1.496	100
HSBC Bank A.Ş.	652	652	100
Şekerbank T.A.Ş.	1.158	1.094	94.47
T. Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.	1.750	0	0
İller Bankası A.Ş.	10.484	0	0
Alternatifbank A.Ş.	620	620	100
Fibabanka A.Ş.	848	76	8.96
Anadolubank A.Ş.	600	0	0
Burgan Bank A.Ş.	900	900	100
Citibank A.Ş.	34	34	100
Aktif Yatırım Bankası A.Ş.	863	0	0
İstanbul Takas ve Sak. Bank. A.Ş.	600	0	0
ICBC Turkey Bank A.Ş.	420	420	100

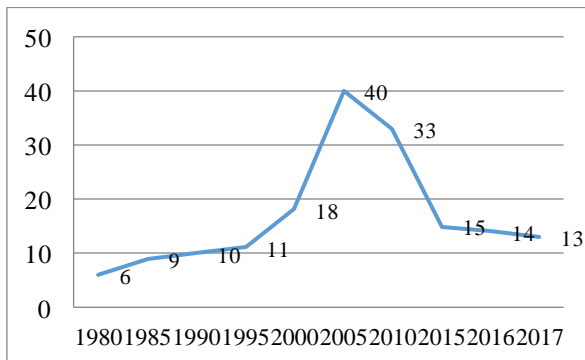
Turkland Bank A.Ş.	650	650	100
Bank of Tokyo	528	528	100
Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.	160	0	0
Intesa Sanpaolo S.p.A.	677	677	100
Arap Türk Bankası A.Ş.	440	282	63.99
Birleşik Fon Bankası	461	0	0
Deutsche Bank A.Ş.	135	135	100
Bank Pozitif Kre. ve Kalk. Ban. A.Ş.	337	337	100
Turkishbank A.Ş.	175	60	34.29
The Royal Bank of Scotland Plc.	108	108	100
Robobank A.Ş.	684	684	100

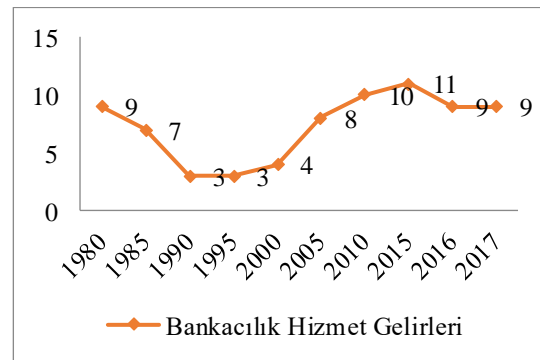
Tablo 1. Türk Bankacılığında Yabancı Sermayenin Payı (2015) (Devamı)

Banka Adı	Ödenmiş Sermayesi (Milyon TL)	Yabancı Sermayenin Payı	
Nurol Yatırım Bankası A.Ş.	45	0	0
JP Morgan Chase Bank N.A.	100	100	100
Societe Generale (SA)	135	135	100
Bank Mellat	157	157	100
Pasha Yatırım Bankası A.Ş.	255	255	100
GSD Yatırım Bankası A.Ş.	50	0	0
Merrill Lynch Yatırım Bank A.Ş.	50	50	100
Diler Yatırım Bankası A.Ş.	60	0	0
Habib Bank Limited	30	30	100
Standart Char. Yat. Bank. A.Ş.	40	40	100
Adabank A.Ş.	80	0	0
Toplam	64.584	20.380	20.380/64584=0.32

Kaynak: TBB, Bankalarımız Yıllıkları (2001-2015)

2. KKBG' nin giderek azalması bankaların menkul kıymet yatırımlarını azaltmış, buna bağlı olarak bankacılık hizmet gelirlerine verilen önem artmıştır. 2001 sonrasında uygulanan sıkı maliye politikası karşılığında kamu kesimi borçlanma gereğinin gittikçe düşmesi ile kamu menkul kıymet ihracı da düşmüştür. Bu durumun bankacılık sektörünün açısından sonucu, bankaların menkul kıymet ticareti ile kar elde etmek yerine bankacılık hizmet gelirleri yoluyla ile kar elde etmek zorunda kalmaları olmuştur.

Şekil 1. Bankacılık Kesimi* Menkul Kıymetleri/Toplam Aktifler

 Kaynak: BDDK, Interaktif Aylık Bülten
 *Mevduat Bankaları

Şekil 2. Belli Başlı Gelir Kalemlerinin Toplam Gelir İçindeki Payı

Kaynak: BDDK, Aylık Interaktif Bültenler, TBB, Bankalarımız Yıllıkları

3. Bankacılık sistemi elde ettiği kaynakları ticari kredilerden daha çok bireysel krediler ve kredi kartlarına yönlendirmiştir. 2001 sonrasında Türk Finans Sisteminde yaşanan finansallaşma özelinde, kredilerin sektörel dağılımda en dikkat çeken gelişme bireysel krediler ve kredi kartlarında görülmektedir. Tellalbaş'na göre (2017:11), 1980'li yılların sonlarında Türkiye'de kullanılmaya başlayan tüketici kredileri 2000'li yıllardan itibaren hızla büyümeye başlamıştır. Bankaları bu yapısal değişime iten etkenler arasında özellikle 1980'li yıllarda özellikle Washington Uzlaşısı'nda alınan karara paralel olarak gelişmekte olan ülkelerin finansal piyasalarının serbestleşmesinin sağlanması, akabinde deregüle edilip finansal küreselleşmeye adaptasyonun sağlanması amaçlanmıştır.

Tablo 2. Kredilerin Sektörel Dağılımı

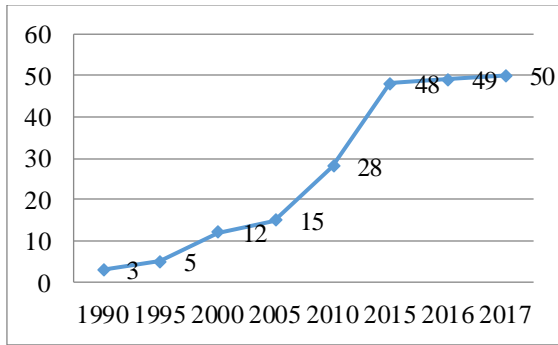
	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2017
Tarım-Balıkçılık	23,5	14,7	16,0	18,8	9,6	4,5	4,2	4,1	4,3
Maden.-Taş Ocakçılığı	-	-	-	-	-	1,1	1,0	1,4	1,2
İmalat Sanayi	-	-	-	-	-	22,8	19,6	18,4	18,5
Elekt.-Gaz-Su Üre. Dağ.	-	-	-	-	-	0,5	3,0	5,8	6,7
İnşaat	-	-	-	-	-	3,7	5,5	7,5	9,0
Top. ve Per. Ticaret	-	-	-	-	-	8,9	10,5	14,3	15,8
Otelcilik	-	-	-	-	-	1,8	2,1	2,8	3,1
Taş.-Depo.-Haber.	-	-	-	-	-	2,5	4,4	4,7	6,3
Finansal Aracılık	-	-	-	-	-	5,5	6,5	2,5	2,9
Emlak Kom.-Kiralama	-	-	-	-	-	2,3	2,3	4,5	5,5
Sağlık-Sosyal Hizmetler	-	-	-	-	-	0,5	0,8	0,7	0,8
Eğitim	-	-	-	-	-	0,2	0,3	0,4	0,4
Sav.-Ka. Yön.-Sos. Güv.	-	-	-	-	-	2,3	2,8	1,9	2,2
Diğer Hizmetler	-	-	-	-	-	3,1	2,4	1,9	0,1
<i>Sanayi</i>	35,4	32,4	-	-	-	-	-	-	-
<i>Yatırım</i>	-	-	2,7	3,6	5,1	-	-	-	-
<i>İşletme</i>	-	-	27,5	25,4	-	-	-	-	-
<i>Mahalli İdareler</i>	1,2	0,9	-	-	-	-	-	-	-
<i>Bankalar Arası</i>	0,4	0,2	2,7	5,9	4,3	-	-	-	-
<i>Ticaret</i>	25,4	26,2	12,9	21,7	17,4	-	-	-	-
<i>Gayrimenkul</i>	1,6	5,8	6,3	3,2	1,7	-	-	-	-
<i>Diğer</i>						-	-	-	-
Ferdi Konut	-	-	-	-	-	8,1	11,1	9,7	9,2
Ferdi Otomobil	-	-	-	-	-	4,0	1,0	0,4	0,4
Ferdi Diğer	-	-	-	-	-	6,2	11,5	10,5	10,0
Kredi Kartları (Nakit + Gayrinakdi)	-	-	-	-	-	12+26	9+17	7+11	6+9
Toplam Bireysel+KK (Nakdi)						30,3	33,4	27,6	25,6

Kaynak: BDDK, Aylık Interaktif Bültenler

4. Finansal hizmetlerde alternatif erişim mekanizmaları alışılmış mekanizmalara göre daha fazla genişleme göstermiştir. 2001 yılı sonrasında finansal hizmetlere erişim kanallarında görülen artış da dikkat çekicidir. ATM'lerin Türk Bankacılık Sektörüne giriş yaptığı 1990'lardan günümüze kadar gösterdiği niteliksel ve niceliksel değişimler bireylerin finansla hizmetlere ulaşmada ATM'lerin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Türk Bankacılık Sisteminde günümüzde şube sayısının yaklaşık 4 katına ulaşan ATM'lerde hemen

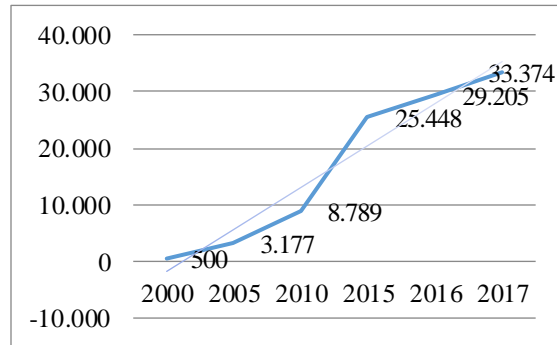
hemen bütün bireysel bankacılık hizmetleri verilebilmektedir. Öte yandan bankalar tarafından uygulanan ortak ATM uygulaması finansal hizmetlere erişimi daha da kolaylaştırmış, bir yandan da bankaların bankacılık hizmet gelirlerine yeni bir tür eklenmiştir. İnternet Bankacılığını kullanarak finansal hizmetlere erişim de teknolojideki gelişmelere bağlı olarak artış göstermiştir. TBB verilerine göre, internet bankacılığının başladığı 1990' lı yılların sonunda 400.000 kişi civarında olan aktif kullanıcı sayısı günümüzde 34 Milyon kişiye ulaşmış durumundadır.

Şekil 3. Bankacılık Sisteminde ATM Sayısı (Bn)

Kaynak: TBB, Bankalarımız Yıllıkları

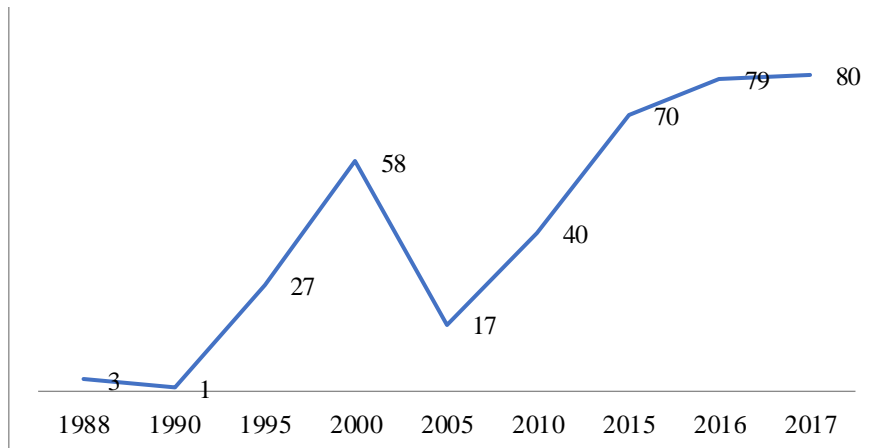
Şekil 4. İnternet Bankacılığı Aktif Müşteri Sayıları (Bn)

Kaynak: TBB, İstatistik, İnternet Bankacılığı Verileri

5. Türev ürünlerdeki önemli artış, bankaların farklı finansal araçlar/yenilikler yoluyla karlarını artırmak niyetinde olduğunu göstermektedir. Finansal küreselleşme ve deregülasyonla birlikte bankaların serbestleşmesine paralel olarak bankacılık sektöründe bilanço dışı işlemlerin toplam aktiflere oranı 1990'lı yıllarda %100'lerde iken 2017 yılında ise %600 seviyesine ulaşmıştır. Nazım hesaplar içinde türev finans ürünlerin gelişimi dikkat çekicidir. Türk finans sektöründe türev ürünlerin gelişiminde bankalar ön planda olmuştur. Bu gelişme dünyadaki gelişime paralellik göstermektedir.

Şekil 5. Türev Finansal Araçlar/Toplam Bilanço Dışı İşlemler

Kaynak: TBB, Bankalarımız Yıllıkları, (1988-2017)

6. Yatırım bankacılığı gelirleri geleneksel bankacılık gelirlerine göre ön plana çıkmıştır. Finansallaşma açısından karlılık kalemleri içindeki sermaye piyasası işlemlerinden elde edilen gelirler ve türev işlemlerden elde edilen gelirlerin büyük önem gösterir. Son 25-30 yılda sermaye piyasası işlemlerinin yapılmaya başlaması ile birlikte, bu işlemlerden elde edilen gelirler de rakamsal olarak artmıştır. Her ne kadar gelirler istikrar göstermese de net kar içindeki payları önemli boyutlara ulaşmıştır. Türkiye’de bankalar, 1989 yılı sonrasında türev varlıklar/işlemler alım-satımı yaparak geleneksel yatırım bankacılığı işlemlerini arttırmışlardır. Bu yolla elde edilen yatırım bankacılığı hizmet gelirleri de paralel olarak artış göstermiştir.

Tablo 3. Bankaların* Maliyet ve Gelir Yapısı (Toplam İçindeki Payı)

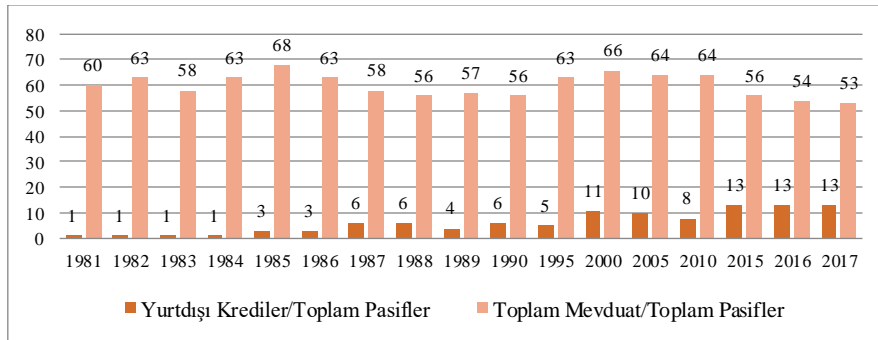
	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017
Verilen Faiz	36,2	78,1	71,1	92,4	80,7	49,3	48,6	47,8	47,3	51,0
Verilen Ücret ve Komisyonlar		0,2	0,4	1,1	1,3	2,70	2,58	3,10	2,7	2,8
Personel Giderleri	39,0	9,8	14,8	12,2	7,1	11,0	14,6	11,3	10,4	9,6
Karşılıklar ve Amortismanlar	4,0	2,3	4,7	4,8	4,4	15,5	12,7	15,2	23,7	19,0
Vergi	6,4	1,5	1,6	1,4	1,1	6,7	6,5	3,9	4,5	4,7
Kambiyo Zaranı	-	-	0,7	6,4	11,0	-	-	4,3	2,0	-
Sermaye Piyasası Zararı		-	-	-	-	-	0,27	-	-	4,8
Diğer	9,9	1,1	6,4	7,9	6,0	14,7	14,8	14,5	13,9	12,8
Alınan Faizler	65,6	78,7	84,2	86,7	95,1	77,7	76	79	82,2	83,7
Alınan Ücret ve Komisyonlar		6,8	5,3	4,0	1,1	12,1	14	13,5	11,4	11,2
Kambiyo Kan	4,1	8,0	-	-	-	1,6	0,6	-	-	0,4
Sermaye Piyasası Karları	-	-	4,2	8,8	6,5	2,5	-	0,7	0,9	-
Diğer	12,5	3,3	6,3	7,9	6,0	6,2	9,3	6,8	4,8	4,0

Kaynak: BDDK, İnteraktif Aylık Bültenler

(*) Mevduat Bankaları

7. Banka kaynakları arasında mevduatın göreceli önemi azalırken yurtdışından alınan kredilerin önemi artmıştır. 2001-2017 döneminde bankacılık sisteminin yurt dışından aldığı krediler yaklaşık 13 kat artmıştır. 2008 küresel kriz döneminde yurt dışı kredilerde bir miktar azalma olsa da artış eğilimi kriz sonrasında da devam etmiştir. Bankaların 2008 yılı krizi ertesinde yurtdışı kredi olanaklarının daralmasının nedeni, kriz ortamında finansal kuruluşların uzun vadeli kredi verme eğilimlerinin azalması ve bunun neticesinde özellikle sendikasyon kredilerinin vadesinin sekürütizasyon kredilerine göre (bankaların alacaklarını teminat göstererek yaptıkları borçlanmalar) daha uzun olması nedeniyle bu kredilerdeki azalıştır. 2008 sonrasında ise bu yolla elde edilen kaynaklarda yeniden bir artış görülmektedir.

Şekil 6. Banka Bilançolarında Pasif Kalemlerindeki Gelişmeler (1981-2017)

Kaynak: TBB, Bankalarımız Yılları (1980-2017)

8. Holding Bankacılığı etkisini kaybetmekle birlikte sistem içerisinde hala önemli bir paya sahiptir. 1980' lerde başlayan finansal serbestleşme süreci, özel sektörün finansal sektördeki yatırımlarını arttırmakla birlikte, banka kaynaklarının kural dışı kullanımının oldukça fazla yaşandığı holding bankacılığının da gelişmesi, bu tabloyu olumsuz etkilemiştir. Dönem içinde sını kar-ticari kar bağlantısı güçlenmiş ve holding bankacılığı yaygınlaşmıştır. Bu dönemde kurulan bankaların en önemli özelliği, büyük bölümünün holding bankası olması ve topladıkları kaynakların önemli bir bölümünü kendi holding şirketlerine kar unsurunu gözetmeksizin kullandırmalarıdır. Bankaların aktif kalitesini gösteren önemli bir gösterge olan, bankaların dâhil oldukları grup içindeki şirketlere, iştiraklere ve ana sermayedarlara kullandığı kredilerin toplam krediler içindeki payının yüksek olması kredi riskini arttıran bir unsur olmuştur. 1980-2001 yılları arasında söz konusu oran sürekli bir artış göstermiştir.

Holding bankacılığının getirdiği olumsuzluklar (banka kaynaklarının kural dışı kullanımı, grup kredilerinin payının tehlikeli biçimde artması, kredi riskinin artması) 2000'lerin başında TMSF'nin hem banka sayısı, hem de ekonomik ve sosyal maliyeti açısından büyük bir devralma operasyonu ile sonuçlanmıştır. Bununla birlikte, az sayıda sermayedarın ve belli grupların bankaya sahip olmalarının çekiciliğinin sürdüğü ve bankacılık sistemi içinde holding bankacılığının hala etkin olduğu görülmektedir.

4 Sonuç ve Genel Bir Değerlendirme

1970'lerden bugüne dünya ekonomisi çok çarpıcı bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşüm çerçevesinde hükümetlerin, dolayısıyla devletin, politikanın ve toplumun etki ve gücü azalırken piyasaların kaybedenler etki ve gücü artmış, ulusal ve uluslararası finansal işlemlerin hacmi çok hızlı biçimde büyüme göstermiş, son tahlilde dünya ekonomisinin büyük bölümünde finansal olaylar ve faaliyetler giderek daha önemli olmaya başlamıştır.

Bu dönemde yaşanan finansallaşma sürecinde; finansal piyasa, kurum ve faaliyetlerin boyutları ve ekonomi içerisindeki önemleri giderek artmış, finansal olmayan işletmeler, finansal piyasalarla bütünleşmiş, finansal olmayan işletmeler, giderek artan ölçülerde finansal faaliyette bulunmaya başlamışlar, bu, reel yatırımlarda bir yavaşlamaya neden olmuş, finansal piyasalar, finansal olmayan işletmelerin karar alma mekanizmaları üzerinde daha etkin rol oynamışlardır.

Finansallaşma olarak nitelendirilen bu olgu ve süreç finansal serbestleşme ve küreselleşme ile uyum içinde yerküre üzerinde önemli sayıda insana büyük zarar verirken finansal sermaye ve bu arada bankalar söz konusu olgu ve süreçten cömertçe kazanç sağlamıştır.

Tablo 4. Dünyada Finansal Büyüme

	1980	2007	2012	2017
Dünya GSYİH (Trilyon Dolar)	10	64	69	81
Dünya Finansal Varlıkları (Trilyon Dolar)	12	154	165	179

Kaynak: Allianz, 2018:16.

Türkiye ekonomisinin finansal serbestleşme sürecinin başladığı ve sürdüğü 1980'lerden 2001 krizine kadar olan dönemde Türk bankaları temel olarak kamu borçlanmasına kaynak sağlamanın rahatlığını yaşamış, devlet iç borçlanma senetlerinden önemli ve yüksek miktarda

faiz getirisi elde edebilmiş, ancak söz konusu krize kadar finansal piyasaların fırsat ve diğer olanaklarından yararlanmak bir yana yanlış değerlendirdiği için 2001 krizinden en büyük zararı görmüştür.

Öte yandan, Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisi ile uyum içinde finansallaşmanın yoğun etkisine girdiği 2000'lerin başında Türk bankalarının karlılıkları ve dolayısıyla süreklilikleri büyük ölçüde kamu kesiminin ana finansörü olmaya dayalı olmaktan çıkmış ve faiz arbitrajı yoluyla yurtdışı finansal piyasalardan borçlanarak yurtiçi tüketim ve yatırımların finansmanına dayalı olmaya başlamıştır. Söz konusu temel davranış değişikliği ile eşzamanlı olarak Türk bankacılık endüstrisinin düşen kar oranlarını ve rekabet gücünü artırıcı davranışlar içine girdiği gözlemlenmiş ve bu çerçevede yabancı sermaye ile ortaklıklar kurulması, teknolojinin yenilenmesi, şubeleşmenin rasyonalizasyonu, risk ve kriz yönetiminin güçlendirilmesi ve bankacılık hizmetlerinin kapsam ve niteliğinin yükseltilmesi amacıyla ciddi proje ve uygulamalar gerçekleştirmiştir. Başka bir anlatımla, bankalar finansal piyasalarda edilgen ve bilgisiz olmayan katılımcılardan görece olarak etkin ve bilgili oyunculara dönüşmüştür.

Bu bağlamda, Türk bankalarının geleneksel finansal araçlara ek olarak giderek artan biçimde yeni kuşak türev araçlara yatırım yapmaya başladığı ve genel olarak tüm finansal araç yatırımlarının toplam aktif büyüklüğü, krediler ve karlılık üzerinde olumlu etkilere sahip olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte, bankaların finansal olmayan kuruluşlar kadar dış kaynağa bağımlı ve borçlu olması finansal kırılganlık oluşturmayı sürdürmüş, düşük kur-yüksek faiz koşullarının değiştiği durumlarda önemli kur riskleri ve kambiyo zararları ortaya çıkarmıştır.

Özellikle 2008 küresel finans krizinden sonra spekülasyon nitelikli kısa vadeli sermaye akımlarının yükselen ve gelişmekte olan varış ülkelerinden gelişmiş çıkış ülkelerine yönelmesiyle birlikte uluslararası finansal piyasalardan borçlanmak daha da zorlaşmış ve Türk bankaları değişen piyasa ortamına yurtiçi kredi musluklarını kısarak ve maliyeti yüksek dış kredilere dayalı yurtiçi kredi faizlerini artırarak uyum sağlamıştır. Görece uzun süren küresel kriz karşılık olarak verilen kredi kısıntısı tepkisi yeni ortama uyum için yeterli bulunmamış ve bankalar bilançolarındaki mevcut dış kredi stoğunun ve dolayısıyla açık pozisyonların azaltılması için de çaba gösterilmeye başlanmıştır.

Son tahlilde, Türk bankacılığının finansallaşma sürecindeki davranışlarının ve davranış değişikliklerinin izi sürüldüğünde, bu endüstrinin finansallaşmanın getirdiği riskleri ve getirileri dengeli bir yaklaşımla değerlendirerek olası krizlere hazırlıklı görece sağlam bir finansal yapı oluşturmaya ve bu yolla genel bir ekonomik krize neden olmaktan kaçınmaya büyük çaba gösterdiği, ancak yüksek düzeyli kaldıraç ve açık pozisyonların eşlik ettiği finansal durumun hem bankacılık endüstrisinde ve hem de ulusal ekonomide sistemik bir finansal kırılganlık yaratmayı sürdürdüğü belirlenmiştir.

Kaynakça

Akyüz, Y. (1987). *Türkiye'de Mali Sistem Aracılığıyla Kaynak Aktarımı: 1980 Öncesi ve Sonrası*, Kuruç, B. ve dğr., Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler: Türkiye Ekonomisi 1980-1985, İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Allianz, Global Wealth Report, 2017.

Alper, C.E., & Öniş, Z. (2002). "Soft Budget Constraints, Government Ownership of Banks and Regulatory Failure: The Political Economy of the Turkish Banking System in the

Post-Capital Account Liberalization Era”. http://www.econ.boun.edu.tr/content/wp/ISS_EC_02_02.pdf:10-2.

Artun, T. (1987). *Türk Mali Sistemi 1980-1984: Değişim ve Maliyeti*, Kuruç, B. ve dğr. Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler: Türkiye Ekonomisi 1980-1985, İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Balkanlı, A.O. (2004). *Küresel Ekonomi Koşullarında Türkiye'nin Dışa Açılması ve Gelişme Sorunu, 1980-2002*, İstanbul: Filiz Kitabevi.

BDDK (2001). *Bankacılık Sektörü Yeniden Yapılandırma Programı*. Mayıs:13.

Belitsky, B. (1983). *The Structure of Social Costs, Social Costs in Modern Society* içinde (Ed.) Ullman, J.E., *Quorum Books*, Greenwood Press, Westport, Connecticut.

Belkaoui, A. (1984). *Socio-Economic Accounting*, Quorum Books, Greenwood Press, Westport- Connecticut.

Berksoy, T. ve Boratav, K. (ed.). (1993). *Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar*, İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Boratav, K. (2003). *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002*, İstanbul: İmge Kitabevi.

Boratav, K. ve Yeldan E. (2001). “Financial Liberalization, Macroeconomic Stability and Patterns of Distribution, <http://yeldane.bilkent.edu.tr/B&YCEPA2002.PDF>.”

Coşkun, Y. (2012). “Repo ve Ters Repo Düzenlemeleri: Banker Krizi Sonrası Ortaya Çıkışı ve Finansal Başarısızlık Dersleri Işığında Politika Önerileri”, *Business and Economics Research Journal*, Volume 3, Number 1, s. 59-90.

Çelebican, G. (t.y.) *Mevduat Sertifikası*. www.dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/306/2892.pdf

Dore, R. (2002). “Stock market capitalism and its diffusion”, *New Political Economy*, C. 7, s. 1, 115–121.

DPT (1990). *1980'den 1990'a Makroekonomik Politikalar, Türkiye Ekonomisi'ndeki Gelişmelerin Analizi ve Bazı Değerlendirmeler*, Ankara: DPY Yayınları.

Ekinci, N.K. (1997). *Financial Liberalization Under External Debt Constraints, The Case of Turkey*, in Experiences with Financial Liberalization, GUPTA Kanhaya L., Kluwer Academic Publishers, s. 249.

Ergüder, B. (2016). “Türkiye’de Finansallaşma ve Hukuk: İstanbul Tahkim Merkezinin Kuruluşu”, *Finans, Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 612.

Ergüneş, N. (2008). *Bankalar, Birikim, Yolsuzluk, 1989 Sonrası Türkiye’de Bankacılık Sektörü*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Kazgan, G. (2002). *Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul.

Kazgan, H. (1995). *Tarih Boyunca İstanbul Borsası*, İstanbul: İMKB Yayınları.

Kazgan, H. (1999). *Osmanlıdan Günümüze Türk Finans Tarihi*, Cilt 2, İstanbul: İMKB Yayınları.

Lapavitsas, C. (2009), *Finansallaşmanın Krizi, Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi* (Çev. Tuncel Öncel), İstanbul: Yordam Kitap.

Orhangazi, Ö. (2008). “Keynesgil Finansal Düzenlemelerden Finansallaşmaya: İktisat Literatürü ve ABD Ekonomisinin Finansallaşmasına Tarihsel Bir Bakış”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 35 (Haziran), s. 133-159.

Sak, G. (1995). *Public Policies Towards Financial Liberalization: A General Framework and an Evaluation of the Turkish Experience in the 1980's*, Ankara: SPK Yayınları.

Sak, G., Sönmez G., Erkal, F. (2001). *Türkiye İş Bankası Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Samur, C. (2011). “Finansal Kabarcıklar Teorisi ve Finansal Krizler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 61, Sayı 1.

Sönmez, M. (1992). *100 Soruda 1980’lerden 1990’lara Dışa Açılan Türkiye Kapitalizmi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

TCMB (2015). Finansal İstikrar Raporu, 25-26.

Yay, T. (2003). *Bankacılık Kesiminde Regülasyon, İktisadın Dama Taşları III*, İstanbul: İÜ Yayınları.

Yentürk, N. (2003). *Körlerin Yürüyüşü, Türkiye Ekonomisi ve 1990 Sonrası Krizler*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yıldırım, A. (1998). *Bankerler Krizi ve Kastelli. 75 Yılda Paranın Serüveni*, İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları.

A RESEARCH ON THE RELATIONSHIP BETWEEN CONCEPTUAL ART AND OBJECT IN ART

Eren GÖRGÜLÜ¹

Abstract

Photography was an invention that changed the world with an image that existed before itself and could not reach the credibility of any image. In the century we live and in parallel with technological developments, the photograph, which has entered almost every area of social life, has become a tool that human beings often use in their lives. As a result of the continuous use of photo-based images, photographs have become the documents we take advantage of and make use of. Indeed, the fact that photographic images exist in every aspect of our lives makes it impossible to reduce it to a single definition. Conceptual photography has influenced the use of photography and its use in the artistic production of art and the artist in the relationship of photography with other fields. The impact of 20th century modern art movements has influenced the formation of conceptual art. Along with being one of the periods of both modernism and postmodernism, the conceptual process in art represents as a bridge between the two. In this study, the works of Joseph Kosuth, who is one of the leading representatives of conceptual art trend, are evaluated within the scope of object relationship in the art and photography.

Keywords: Photograph, Conceptual Art, Conceptual Photograph, Joseph Kosuth.

KAVRAMSAL SANAT VE SANATTA NESNE İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Özet

Fotoğraf, kendinden önce var olan ve hiçbir görüntünün inandırıcılığına yetişemediği bir imge üretimiyle dünyayı değiştiren bir icat olmuştur. Yaşadığımız yüzyılda da toplumsal hayatın hemen hemen her alanına giren fotoğraf, özellikle teknolojik gelişmelere paralel olarak insanoğlunun hayatı içerisinde sıklıkla kullandığı bir araç haline gelmiştir. Fotoğraf temelli görüntülerin sürekli olarak kullanılması sonucunda, fotoğraflar faydalandığımız ve kullandığımız belgeler halini almıştır. Nitekim fotoğrafik görüntülerinin hayatımızın her alanında var olması, onun tek bir tanıma indirgenmesini olanaksız kılmaktadır. Kavramsal fotoğraf, fotoğrafın diğer alanlarla olan ilişkisinde sanatın ve sanatçının kendi sanatsal üretiminde fotoğrafı kullanım biçimini ve yaklaşımını etkilemiştir. 20. Yüzyıl modern sanat akımlarının etkisi kavramsal sanatın oluşum sürecinde etkili olmuştur. Sanatta kavramsal süreç hem modernizm hem de postmodernizm dönemleri arasında yer almakla birlikte ikisi arasında

¹ Öğretim Görevlisi, Kırklareli Üniversitesi Lüleburgaz MYO, Grafik Tasarım Programı, erengorgulu@gmail.com

bir köprü görevi üstlenmektedir. Bu çalışmada kavramsal sanat akımının önde gelen temsilcilerinden olan Joseph Kosuth'un çalışmaları sanatta nesne ilişkisi ve fotoğraf üzerinden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fotoğraf, Kavramsal Sanat, Kavramsal Fotoğraf, Joseph Kosuth.

Kavramsal Sanat

Sanat nedir? İçeriği nasıl ve kim tarafından belirlenir? Sanat üretiminin genel geçer kuralları var mıdır? Estetik, sanat nesnesinin bu vazgeçilmez kurallarından birisi midir? Sanat nesneye gereksinim duyar mı? Sanatın neyi konu alacağını belirlemek mümkün müdür? XX. yüzyılın başlarından itibaren sanatın ne olduğuna ilişkin geleneksel düşüncenin radikal bir biçimde sorgulandığı sanatta yepyeni bir dönemin başlamasına sebep olmuştur. Sanatın günümüze kadar devam eden bu dönüşümü ise modernizm ve postmodernizm olarak iki başlık altında sınıflandırılmıştır ve 1960'lı yıllarda etkisini gösteren Kavramsal Sanat tam da bu iki dönem arasında bir köprü oluşturmuştur (Göktaş, 2014:24). Dolayısıyla kavramsal sanat bu köprü görevini üstlenirken genel anlamdaki sanat fikrine ve sanatsal üretimin herhangi bir nesne ile sınırlandırılmayacağını ve tek bir sunum şekli ile düşünülmemeyeceği üzerinde durmaktadır. Bu sebeple kavramsal sanatı tanımlamaya çalışırsak eğer karşımıza geniş bir anlatım biçimi ortaya çıkmaktadır. İnsan ilişkileri ve insanların birbiriyle olan ilişkilerinden, doğada var olan bir şekli veya bir biçimi, parçayı biçimlendirmeye, davranışlardan, mekan içerisinde izleyici ile etkileşime giren işlere, yaşam içerisinde var olan biçimlerin düzenlenmesine kadar anlamın oluşturduğu biçimlerden bahsedilebilir.

Kavram Sanatı sonuçta bize, kendi hareketlerimizin ve tepkilerimizin bilincine varmamızı öğretir. Bütün sanat türleri bu potansiyele sahiptir. Zaman zaman bir tabloyu gördüğümüzde, bir müzik dinlediğimizde, bir kitap okuduğumuzda, bir film seyrettiğimizde, çevremizde olup bitenleri anlayışımızın ve kavrayışımızın değiştiğini fark ederiz. Kavramsal Sanat, alışık olduğumuz toplumsal çevrenin koşullandırılmalarından arınmış olarak, az ya da çok belirgin bir biçimde idrak edilir. Kavramsal Sanat'la herhangi bir galeride karşılaşabileceğimiz gibi, onu televizyon ekranında, gazetelerde, caddelerde de bulabiliriz. En etkili Kavram Sanat eserleri, her gün rastlanan şeylerle onlara en uygun gelen düşünceleri bir araya getirerek, -tıpkı üç boyutlu bir resmi oluşturan iki slaydı üst üste getirerek şaşırtıcı bir perspektif elde etmemiz gibi-, gerçeğin derinliğini görmemizi sağlar. Eğer bir Kavram Sanat eseri yaratabileceğimizi hissetmeye başlamışsak, gündelik sıradan hayatın tanıdık görünümünü altındaki zengin anlamların varlığına göğsümüzü açmışız demektir. (O zaman bu hayatın o kadar da gündelik, sıradan, alışılmış olup olmadığını; yarattığı görüntünün bu denli tanıdık, bildik olup olmadığını kendimize sormaya başlarız.) Sanata, o rahatına alıştığımız tepkileri göstermemizi engelleyen Kavramsal Sanat, ona (sanata) yaklaşımımızda sanatı aşan şeyler üzerinde de yeniden düşünmemizi ister. Böylece alışılmış kalıpları yıkar, kendine özgü sorgulama biçiminde biz de onunla işbirliği yapmış oluruz. Öne sürdüğü fikri benimseyebiliriz; ama onu biçimlendiremeyiz, satamayız, yeniden üretemeyiz veya onu bir kâğıt tutacağı gibi kullanamayız (Lynton, 1982, 340:341).

Kavramsal yaklaşım genel olarak postmodern bir sanat üretim biçimi olarak görülse de, bu hareketin kökenleri modernist akımlara dayanmaktadır. Empresyonizm'den, Kübizm'e, Fütürizm'e oradan Dadacılar, Pop Sanat'a ve Minimal Sanat'a kadar gelen süreç içerisinde Kavramsal yaklaşımın ilkeleri oluşturulurken yararlandığı sanat hareketleri olmuşlardır. Ancak bu hareketler içerisinde Kavramsal Sanat'ta ayırt edici bir özelliğe sahip biçimler Marcel

Duchamp'ın hazır nesnelere, Sürrealist Nesnelere, Pop Art'ın objeye yaklaşımları sayılabilir. Özellikle Duchamp'ın geleneksel sanat anlayışını, boya, fırça ve kalemi terk ederek, sıradan günlük nesnelere (hazır-yapıt) seçmesi başlangıç noktası olarak görülebilir. Dolayısıyla biçimden uzaklaşmakla birlikte sanatı zihinsel bir sorgulama alanına taşımakla birlikte sanat ve yaşam arasındaki sınırları kaldırmıştır. Ayrıca sanat ve sanatçı arasındaki ilişkiyi değişime uğratan Duchamp, izleyiciyi sanatı sorgulaması gereken bir süreç içine dahil etmiş ve sanatçıya atfedilen kutsallığın değişiminde etkili olmuştur.

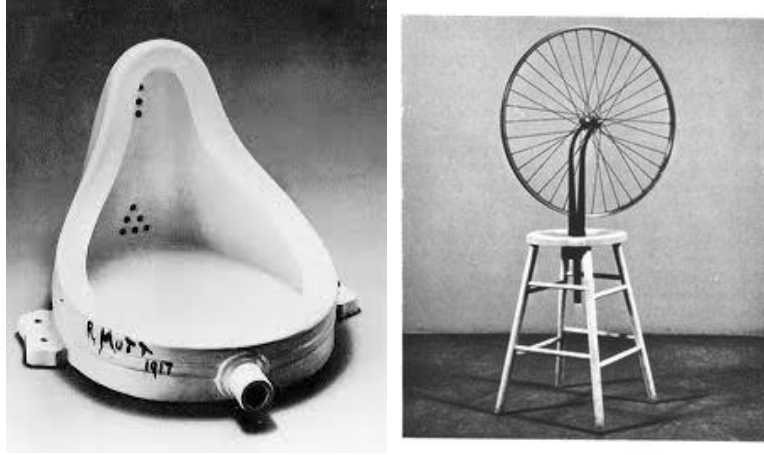
1913 yılında beyaz bir zemin üzerine siyah bir kare yerleştiren Rus sanatçı Kazimir Maleviç, resmin belli nesnelere gösterme, temsil etme uğraşına tümüyle sırt dönerek salt kendiliğinde anlam bulan bir sanatsal anlayışın öncülüğünü yapmıştır. Maleviç böylece sanatı temsil olgusunun ideolojik işlevinden ayırmış, işlevselliğinden arındırmıştır. Minimalist malzeme dağarcığı içinde tuğla, sunta, fiberglas vb. malzemeler çoğunlukla endüstriyel yöntemlerle sanat yapmak için kullanılmıştır. Minimalist sanatçıların her biri üç boyutlu nesnelere kurgulamakla ilgilenmiş, resim yada heykel gibi alışlagelmiş ifade biçimlerinin ötesinde bir sanatsal ifadenin arayışını duyurmuşlardır. Duchamp'ın hazır nesnesi, Minimalistlerce en yalın haliyle algılanmış, sanat karşıtı tavrı ya da gündelik nesneyi yücelten boyutunun dışında bir anlam içerisinde düşünülmüştür. Üç boyutluluk söz konusu olduğu için heykelle ilişkilendirilen her türlü geleneksel yöntemi (yontmak, modle etmek, yapıştırmak vb.) reddederek malzemeyi kullanmanın yeni yollarını aramışlardır (Antmen, 2014:181-182).

Görsel 1: Man Ray, Indestructible Object, 1923. Meret Oppenheim, Object, 1936.

Kavramsalcuların yıkmaya çalıştığı başlıca görüşlerden birisi II. Dünya Savaşı'nın sonrasının "Soyut-Dışavurumculuk" ve "Boyasal Resim Sonrası Soyutlama" akımlarının kuramcısı Clement Greenberg'in (1909-1994) "Modernizm ve Biçimcilik Kuramları" olmuştur. "Greenberg, Biçimci Sanatı ve Estetiği savunurken, Kavramsal Sanat biçimi ve estetiği reddetmiş; Greenberg göstergeyi (boyayı, malzemeyi) öne çıkarırken, Kavramsal Sanat değil boya ve tuval, sanatta nesneyi yadsımıştır. Her iki görüş arasındaki en önemli fark ise, estetizmin sanatın 'nasıl', Kavramsal Sanatın 'niçin' yapıldığı sorularına verdiği yanıtlardır (Özayten, 1997: 971). Kavramsal Sanatın referans noktası olarak aldığı önerme, sanat nesnesinin maddeliği yerine daha çok bir "kavram" olduğu düşüncesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanatın nesneye bağımlılığının karşısına düşünce ve fikri temel alması her şeyin sanat nesnesine dönüşebilmesini sağlamaktadır. Germaner'e (1997:48) göre; "diğer yandan Kavramsal sanatçılar, düşünceye hizmet eden bir sanatın görsellikle ilgili bağlarını koparmasını, sanatın nesneden kurtulmasını gerekli görmüşler, bu anlamda görselliğin yok

oluşuna yönelik sanatsal olaylar ve imal edilmiş işler ortaya koymuşlardır. Kavramsal sanatçılar arasındaki ortak yön, “seyredilmek için bir yapıt meydana getirmek istememeleridir. Yapıtlarıyla kavramlar ve analizler öneren bu sanatçılar, seyirciyi bunları anlamaya, çözmeye, kendi düşüncesiyle tamamlamaya çağırırlar”.

Görsel 1: Marcel Duchamp, Fountain 1917, Bicycle Wheel, 1913.

Kavramsalcılık, sanatın estetik bir olgudan çok düşünsel bir üretim biçimi olduğunu iddia eden söyleyişle, etkileri günümüze dek süren sanatın kendini çözümlediği bir süreçte yeni bir tanımlama ifadesi olmuştur. Dil üzerine yoğunlaşan ve malzemesi kavram olan bir çeşit sanata gönderme yapmak üzere kullandığı “Kavram Sanatı” (Concept Art) terimi, birkaç yıl içerisinde “Kavramsal Sanat” (Conceptual Art) adıyla yer değiştirerek Sol LeWitt tarafından tanımlanan yeni bir dönemin ifadesi olmuştur. Sol LeWitt ayrıca Kavramsal Sanatın mantıksal olmak zorunda olmadığını da vurgulamıştır ve yapıtın sanatçının elinden çıktıktan sonra diğer tüm okumalara da açık olduğunu beyan etmiştir: “Farklı kişiler, aynı şeyi farklı biçimde algılayabilir” (Antmen, 2014: 197).

Joseph Kosuth

Art ant Language grubunun Amerikalı üyesi Kosuth, sanatın sanat olma halinin zaten kavramsal bir durum olduğunu öne sürerek; ‘dil yoksa, sanatta yoktur’ der. Kosuth, “Felsefenin Sonra Sanat” başlıklı makalesinde, şöyle yazmaktadır: 20. Yüzyıl “felsefenin sonu, sanatın başlangıcı” olarak tanımlanabilecek bir dönemi yaşamaya başlamıştır. Doğal olarak ben burada bir yönelimi söz konusu ediyorum. Öte yandan, elbette Duchamp’tan önceki sanatta da bir “sanatsal durum” vardır. Bununla birlikte, öbür işlevleri ve varoluş nedenleri, sanat olmak bakımından işleyişi, sanatsal durumunu son derece kısıtlamıştır (Kosuth, 2016). Toledo Müzesi Tasarım Okulu’nda eğitim gördükten sonra 1965-1967 yılları arasında New York Görsel Sanatlar Okulu’nda güzel sanatlar üzerine çalışmalarına devam etmiştir. Kavramsal Sanat’ın en önemli temsilcilerinden olan Kosuth, Antropoloji ve Felsefe üzerine de çalışmalar yapmıştır. Dil ve sanat arasındaki ilişkileri sorgulamasının ardından sanat ile düşünce arasındaki bağın sanat/nesne ilişkisinden önemli olduğunu söylemektedir. Kosuth’a göre özellikle Duchamp’tan sonra sanatın farklı bir sorunla karşı karşıya kaldığını, sanatın biçimden çok işlev sorununun ortaya çıktığını düşünmektedir.

Görsel 2: Joseph Kosuth, “Cam Kelimeler Materyal Tanımlanan”, “Beş Beşleme” 1965.

Cam malzemeyi tercih ettiği bu çalışmasında sanatçı özellikle malzemenin saydam ve renksiz olmasını istemiştir. Her bir kelime kare biçimde tasarlanmış bir levha üzerinde herhangi bir kaide veya eserin sunulmasına ilişkin bir veri kullanılmadan sergilenmiştir. Camın tam ortasında yer alan kelimeler yani dili bir sanat nesnesi olarak kullanmıştır. Dolayısıyla sanat ve dil arasındaki ilişkileri iletişim konusuna getirmektedir. Sanatçının üretmiş olduğu işlerde sadece yapılan işin üzerine bir düşünceden çok dilin sanat ile olan ilişkisi üzerine de sorgulama yapılabilir. Göktan (2014:59-60) şöyle açıklamaktadır; “Söylenen sözcükler kendi dilbilim sistemleri içinde anlam oluştururken, Kosuth’a göre sanat da dil gibi var olduğu bağlam içerisinde anlamını bulmaktadır. Bu bağlamda sanat yapma fikri olarak sanatın doğasını sorgulamak Kosuth’un işlerinde ısrarla üzerinde durduğu bir konu haline gelmiştir. Kosuth’a göre: “bugün bir sanatçı olmak, sanatın doğasını sorgulamak anlamına gelir. Resmin doğasını sorgulayan biri, sanatın doğasını sorgulayamaz... Çünkü ‘sanat’ kelimesi genel, ‘resim’ kelimesi ise özeldir. Resim bir sanat dalıdır. Resim yapıyorsanız, sanatın doğasını (sorgulamıyor) hâlihazırda kabul ediyorsunuz demektir”.

Görsel 3: Joseph Kosuth, “Bir ve Üç İskemle”, 1965

Kosuth’un ‘Bir ve Üç sandalye’ (1965) yapıtını Rıfat Şahiner (2008:148-149) şöyle anlatır: Düzenleme; katlanabilir bir iskemle, iskemlenin bir fotoğrafı ve sözlükten alınmış ve iskemleyi açıklayan bir metinden oluşmaktadır. İskemle, bir ‘gösterge nesne’ olarak konumlandırılırken, arkada duvara asılı olarak duran fotoğraf ve sözlük tanımı, nesneyle ilgili farklı çağrışım noktalarını açıklamaktadır. Nesnenin kendisi, fotoğrafik imgesi ve tanımıyla, onu farklı açılardan irdeleyen bir gösterge dizgesidir gördüğümüz. Bu kavramsal alan, kendisi olarak karşımızda duran gösterge (iskemle), onun herhangi zamana ait ama artık kendi olmayan fotoğrafı ve yine aynı nesneyi çağrıştıran tanımla, nesneye ilişkin tüm düz ve yan anlamlar

döngüsel olarak kapanımlı bir hal almakta ve deşifre edilmektedir. Görme, algılamada okumadan önce gelen bir süreçtir. Yani, Kosuth ilkin nesnenin kendisini, sonra fotoğrafını ve en son olarak da anlamsallığını içerimleyen bir metinle, kodlama yoluna gitmiş, böylece düzenlemenin nasıl okunacağını da imlemiştir. Burada iskemle gösteren, tanım gösterilendir; her ikisinden oluşan bütün de göstergedir. Kosuth iskemlenin fotoğrafını ekleyerek denklemi hafif karmaşıklaştırmıştır. Bu da nesnenin kendisinin seyirci tarafından algılanması için etkin bir yöntemdir. Sanatçı böylelikle sanatın, semiyotik'in tersine bilimsel ilkelere indirgenemeyeceğini anımsatmaktadır. Kosuth'un kullandığı sözlükten alınmış tanımların fotoğrafik büyütmeleri, bilginin gereksiz yere yinelenen tekrarlarını gösterir. Sanatçının, çalışmalarında sürekli kullandığı sözcükler zorunlu elemanlardır. İçinde bulunduğumuz yüzyıl, birçok nedenlerden dolayı diğer zamanlardan farklıysa da temel farklılıklardan biri, sahip olduğu iletişim kapasitesidir (Şahiner, 2008:148-149).

Görsel 4: Joseph Kosuth, "Bir ve Üç Kürek", 1965

Kosuth, örneklerde görüldüğü üzere (görsel 4) "Bir ve Üç Fotoğraf" da, çalışmanın solunda yer alacak şekilde yerleştirilmiş bir fotoğraf, bu fotoğrafa ait bir fotoğraf ve fotoğraf nesnesini tanımlayacak bir metin alanı düzenleyerek bir araya getirmiştir. Birbirinden farklı nesnelere yine bu sergileme biçimiyle bir araya getirip kullanmıştır. İzleyici burada her bir nesne için farklı bir ilişki olduğunu ve bu ilişkiler arasındaki bağlantıları düşünmeye çalışmaktadır. Bu sayede sanatın işlevi üzerinden bir sorguya giden ve sanat nesnesini bilgi nesnesi haline getiren sanatçı, değişen sanat anlayışına farklı bir açıdan bakmayı sağlamıştır.

Görsel 5: Joseph Kosuth, "Bir ve Üç Fotoğraf", 1965.

Sonuç

Sanatçının gerçekleştirdiği sanat fikirleri modern sanat hareketlerinden etkilenecek oluşan kavramsal sanat içerisinde biçimsel sorunların yeniden değerlendirilmesi ve bunun sonucunda da ortaya çıkan bir sanat sürecine dönüşmektedir. İzleyicinin dikkatini tek bir noktaya değil de, düşüncenin somut biçimi olan nesneyi, nesnenin tanımını ve nesnenin fotoğrafı arasında gerçekleşen gerilim üzerine yerleştirmektedir. Kuspit (2005:83) bu şekilde üretim gerçekleştiren sanatçılar için şöyle söylemektedir; “Güzel bir fikri berbat etmek zordur, der, ama kavramsal sanatçı için sıradan her fikir sırf sıradan olması nedeniyle “güzel”dir, işte bu nedenle ona göre, ustalıkla ve güzellikle kurtarılması gereken düşünce diye bir şey yoktur”. Dolayısıyla hem sanat nesnesi hem de sanatçının konumu kavramsal sanat anlayışının sorgulamalarıyla farklı bir yere konumlandırılmıştır. Sanatçının çalışmaları üzerinden bir değerlendirme yaptığımızda burada fotoğrafın özellikle kavramsal sanat içerisinde ayrı bir yerinin olduğu da görülebilmektedir. Krauss (2013:49) kavramsal sanat içerisinde fotoğraf kullanımıyla ilgili olarak şunları söylemektedir; “Kavramsal sanatın büyük bir bölümü fotoğrafa başvuruyordu. Bunun, büyük bir olasılıkla, iki nedeni vardı. İlki kavramsal sanatın sorguladığı sanat, söz gelimi yazınsal ya da müziksel olmaktan çok, görseldi ve fotoğraf görsel alana bağlı kalmanın bir yoluydu. Ama ikincisi (güzelliği de zaten buradaydı), bu alanda kalışının kendisi özgül değildi. Fotoğraf yapısal bir öğeye bağımlı olması nedeniyle özerklik ya da özgüllük fikrine derinden karşı olarak anlaşılıyordu”. Kavramsal sanatın en temel başarılarının ardında fotoğrafın yer aldığı söylenebilir. Geleneksel sanat nesnesi biçiminin yerine gelen nesnelere genellikle fotoğraf biçiminde ya da fotoğraflar sayesinde oluşturulmuştur.

Kaynakça

- Antmen, A. (2014). 20.yy Batı Sanatında Akımlar, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Aydemir, C. (2013). Fotoğraf Neyi Anlatır?, “*Fotoğraf’ı Yeniden Keşfetmek*”, Rosalind E. Krauss, Hayalperest Yayınları, İstanbul.
- Germaner, S. (1997). Post Modern Tepki: Conceptual Art (Kavramsal Sanat) 1960 Sonrası Sanat – Akımlar, Eğilimler, Gruplar, Sanatçılar, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Gökten, M.Ç. (2014). Kavramsal Fotoğraf, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Plastik Sanatlar Ana Sanat Dalı, Doktora Tezi, Kocaeli.
- Kuspit, D. (2005). Sanatın Sonu, Metis Yayınları, İstanbul.
- Lynton N. (1982). Modern Sanatın Öyküsü, Türkçesi: Prof.Dr. Cevat Çapan, Prof.Dr. Sadi Öziş, Remzi Kitabevi, İstanbul
- Özayten, N. (1997). Kavramsal Sanat, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Yem Yayın, İstanbul.
- Şahiner, R. (2008). Postmodern Kırılmalar, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul.
- <http://www.sanattanimitopluluğu.org/Felsefenin%20Sonu%20Sanatın%20B.htm>

DIEGO VELAZQUEZ'S THE LAS MENINAS PAINTING AND THE RELATIONSHIP BETWEEN PHOTOGRAPHY AND PAINTING

Eren GÖRGÜLÜ¹

Abstract

The relationship between painting and photography began with Camera Obscura and has progressed rapidly since the day the photograph was invented. While photography creates changes in painting art, it is also influenced by it. The photograph, which tries to establish itself in both the social and artistic fields, has turned to the traditional subjects of the art of painting in the Pictorialist period. Production of photos by taking inspiration from the paintings has been carried out by many artists in the historical process. Today, as two different artistic disciplines, photography and painting serve both imaginary and visual arts and provide mutual opportunities to each other. Especially the use of photography by many artists during and after the postmodern period has come true thanks to the features of photograph which is being easily reached, reinterpreted and offer different production possibilities. Therefore, the concept of reproduction that is prominent among these features has allowed the repetition of a work that was previously produced in the art history. Diego Velazquez's Las Meninas (The Bridesmaids) painting discussed within the scope of the study is evaluated considering the relation between photograph and painting.

Keywords: Photograph, Painting, Les Meninas, Diego Velazquez.

DIEGO VELAZQUEZ'İN LAS MENINAS TABLOSU ve FOTOĞRAF RESİM İLİŞKİSİ

Özet

Resmin fotoğrafla olan ilişkisi Camera Obscura ile başlamıştır ve fotoğrafın icat edildiği tarihten bugüne hızlı bir şekilde artarak ilerleme kaydetmiştir. Fotoğraf, resim sanatında değişiklikler meydana getirirken, resim sanatından da etkilenmiştir. Hem toplumsal hem de sanatsal alanda kendini kabul ettirmeye çalışan fotoğraf, Piktoryalist dönemde resim sanatının geleneksel konularına yönelmiştir. Resimden ilham alarak fotoğraf üretmek tarihsel süreç içerisinde birçok sanatçı tarafından gerçekleştirilmiştir. Günümüzde ise birbirinden iki farklı sanat disiplini olarak hem düşsel hem de görsel sanatlara hizmet eden fotoğraf ve resim, karşılıklı olarak birbirlerine imkânlar sağlamaktadırlar. Özellikle fotoğrafın postmodern dönem ve sonrasında birçok sanatçı tarafından kullanılması fotoğrafın kolay ulaşılan, tekrar yorumlanabilen, farklı üretim imkânları sunabilen özellikleri sayesinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu özellikler içerisinde öne çıkan yeniden üretim kavramı sanat tarihinde daha

¹ Lecturer Eren Görgülü, Kırklareli University Lüleburgaz VS, Graphic Design Program, erengorgulu@gmail.com

önceden üretilen bir işin yeniden tekrarlanmasına olanak sağlamıştır. Çalışma kapsamında ele alınan Diego Velazquez'in Las Meninas (Nedimeler) tablosu fotoğraf ve resim ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fotoğraf, Resim, Les Meninas, Diego Velazquez.

Giriş

Yunanca ışık anlamındaki “phôs, phôtos” ve yazmak anlamındaki “graphein” den gelen fotoğraf, objelerin görüntüsünü ışık etkisiyle üretme ve bazı maddeler üzerinde sabitleme sanatıdır (Bellone, 2010:10). Tanımdan yola çıkarak fotoğrafın resim sanatı ile ilişkisinin en temel düzeyde belirdiği görülebilir. Fotoğrafın icadını takip eden yıllarda fotoğrafın farklı sanat dalları arasında sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir. Sanat alanları içerisinde kendine ayrı bir yer edinen fotoğraf birçok sanat disiplini hem etkileyerek hem de etkilenerek gelişimine devam etmiştir. İlk başlarda resim ile sıklıkla ilişkilendirilen fotoğrafı daha çok ressamlar kullanmıştır. Fotoğrafın resim ile iç içe başlayan serüveni sonucunda resim sanatında kullanılan birçok kavram fotoğraf sanatı içinde yerini almaya başlamıştır. Kompozisyon, perspektif, kontrastlık vb. gibi kavram doğrudan resim sanatı ile ilişkilidir. Terry Barrett (2017:48) fotoğrafın resim ile ilgili kavramlar hakkında şöyle söylemektedir; “Fotoğraf, resim ve çizim gibi daha eski sanat biçimlerinden şu unsurları devralmıştır: nokta, çizgi, şekil, ışık ve değer, renk, doku, kitle, mekan ve hacim”. Bu gibi tanımlamalar Fotoğraf ile resmin, fotoğrafçılarla ressamların ortak üretim alanları içinde bir değer olarak görülmektedir. Fotoğrafın icadından sonraki ilk yıllarda ortaya çıkan bu durum ile ilgili olarak Susan Sontag (2011:112-114) şöyle söyler; “Ancak 1840’lardan itibaren, ressamlarla fotoğrafçıların birbirlerini karşılıklı olarak her yolla etkilemiş ve birbirlerinden usul-yordam çalmış olmalarına rağmen, fiilen yaptıkları işlemler birbirlerine temelden zıttı. Ressam kurar iken, fotoğrafçı ortaya çıkarıyordu. O zamana değin resim sanatının tekelinde bulunan gerçekçi görüntü oluşturma görevini devralan fotoğraf, resmi en büyük modernist işinden –soyutlamadan- kurtarmıştı. Fakat fotoğrafın resim üzerinde etkisi, aynı derecede keskin ve belirgin değildi”.

Mekanik yolla üretimin odağında olan fotoğraf ve resim ilişkileri Oscar Rejlander'in “Two Ways Of Life” farklı bir konuma taşınmıştır. The Two Ways of life, otuz fotoğraf negatifinin soylu bir Viktorya dönemi tablosu oluşturacak şekilde bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Fotoğrafta yer alan figürlerin dengelenmiş düzeni ve mimari sahnelemeyi andırmak için örnek alınan model Raphael'in School of Athens adlı resmidir (Görgülü ve Odabaş, 2018:73). Rejlander “Two Ways Of Life” adlı fotoğrafını yaptığı zaman (1857), fotoğrafçılık ve sanat ilişkileri üzerine günümüze dek sürecek bazı konuların tartışılması için son derece uygun bir örnek yarattığını herhalde bilmiyordu. Bu resimlerde temsil edilen (iki yol) bir gencin hayatında yapacağı, birbiriyle çelişen en temel seçimde karşısına çıkan alternatifleri gösterir: Birisi iyilik, doğruluk, çalışkanlık, dürüstlük, vs... ikincisi; kötülük, sefahat, yalancılık, kumar, vs. Hayatın iki yolu birçok negatiften oluşan kompozit bir fotoğraf, bir resim. Aynı ayrı insan grupları en sonda elde edilmek istenen büyük kompozisyon göz önünde tutularak fotoğraflanmış, sonra da bu fotoğraflar tek tek basılıp yapıştırılarak Hayatın iki yolu elde edilmiştir (Topçuoğlu, 1993:14-15).

Velazquez'in Nedimleri

Ressamlar tarafından halen Camera Obscura'nın kullanıldığı bir dönemde yapılan Velazquez'in Nedimler tablosu, algılandığı biçimiyle fotoğrafın etkisini resimsel boyutta gösterebilecek itibarlı ve etkileyici bir çalışma olarak değerlendirilebilir. Böyle bir etkiyi ortaya

çıkarıcı biçimlerin başında, resim içerisinde resim hissi vermesi, gerçek ile yanlış arasında bir konumda kendini konumlandırması ve izleyiciye farklı perspektifler sunması gelmektedir. Ayrıca saray üyesi bir grup figür içerisinde kendisinin olduğu yeni bir gerçekliğe taşıdığı görülmektedir.

Görsel 1: Oscar Gustav Rejlander, “Hayatın İki Yolu” (The Two Ways of Life), 1857. (İkinci Versiyon)

Resmin merkezinde küçük bir kız figürü olarak tasvir edilen prenses görülmektedir. Yanlara doğru açılan resim incelenmeye devam edildiğinde prenses figürünün yanlarında nedime figürleri, resmin sağ tarafında iki çüce figürü, sol tarafta ise Velazquez'in kendisi resmedilmiştir. Arka planda yer alan aynada görülen figürlerin ise Velazquez'in tuvaline aktardığı kral ve kraliçe olduğu tahmin edilmektedir. Anlık yaşamsal görüntü tıpkı bir fotoğrafın yaptığı gibi anda dondurulmuş ve bu görüntü barındırdığı toplumsal, kültürel özellikleri ile birlikte yaratılan sahnenin kahramanlarını olduğu kadar bu kompozisyonu oluşturan ve tıpkı fotoğraf makinesindeki deklanşöre basan kişi gibi eylemi gerçekleştiren kişiyi de sahneye dâhil etmiştir (Tokdil, 2017:476).

Görsel 2: Diego Velazquez, Las Meninas (Nedimeler), 1656.

Nedimeler tablosunun belki de izleyiciye en farklı gelecek figürleri arka duvarda asılı olarak duran ayna ve aynanın üzerindeki kişilerin görüntüsüdür. Aynada yer alan kişilerin silüetleri İspanyol Kralı IV. Philip ve eşi Mariana'ya aittir. Bu tabloya kral ve kraliçe farklı bir şekilde dahil olmuşlardır. Özellikle aynadan yansıyan bu silüetlerin sanat tarihi içerisinde yine önemli bir yere sahip olan Van Eyck'in Arnolfini Düğünü adlı esere gönderme yaptığı düşünülmektedir. Tablonun izleyiciye göre solunda kalan ve büyük bir tablo önünde bulunan kişi Velazquez'in kendisidir. Buradaki yansıma sanatçının hem izleyiciye hem de kral ve kraliçeye bakmasıyla tanımlanabilir. Sanatçı kraliyet ailesini ve kendi benliğini gösterecek şekilde çalışmasını betimlemiştir. Resmin merkezinde yer alan figür kralın kızı olan Margarita'dır. Tabloya adını veren nedimeler ise Margarita'nın etrafında yer almaktadırlar. Resmin sağında yer alan sarayın cücesi Margarita'nın zarafetini ve güzelliğini ortaya çıkararak şekilde zıtlık barındırmaktadır. Resimde aynı zamanda cücenin yanında saray soytarısı bulunmakta arka planda da prensese eşlik eden yaşlı kadın ve koruyucu yer almaktadır. Tabloda izleyiciye görünen perspektiften en uzakta duran kraliçenin kâhyası olarak bilinen kişi vardır. Resim mekân bağlamında değerlendirildiğinde saray içerisinde bir atölye ortamının bulunduğu ve Velazquez'e ait eserlerin bulunduğu bir oda şeklinde yapıldığı görülmektedir. Resmi en ilginç kılan ayrıntılardan biri izleyicinin konumlandırıldığı alandır. Farklı bir açıdan düşünüldüğünde izleyici kral ve kraliçenin yerinde durmaktadır. İzleyici hem resmin içerisinde hem de resmin dışında durabilmektedir. Böyle bir illüzyon ve kurgulanan gerçeklik/yansıma ikilemi izleyiciyi etkilemektedir.

Resmi oluşturan figürler incelendiğinde birden fazla odak noktasının varlığından sözedilebilir. Öncelikle tablonun merkezinde yer alan Margarita, sanatçının kendisi ve kral ile kraliçenin yansımasının bulunduğu ayna görüntüsüdür. Bu parçalar tek bir kompozisyon içerisinde sunulduğunda izleyici üzerinde bir gerilim yaratmaktadır. Sanat tarihinin en etkili eserleri arasında yer alan Las Meninas tablosu bu tarihsel süreç içerisinde birçok sanatçıya ilham kaynağı olmuştur. Bu örneklerden en bilineni ise İspanyol ressam Pablo Picasso'nun 1957 yılında yapmış olduğu Las Meninas'ın 58 ayrı versiyondan oluşan serisidir.

Görsel 3: Pablo Picasso, Las Meninas, 1957.

Picasso, Guernica tablosundaki gibi yaşanan gerçekliği eserine kendi söylem dili üzerinden betimlemiş ve anlatmıştır. Velazquez'in tablosunu yapmış olduğu zamanı sanat bağlamı içerisinde koparmış ve izleyiciye yaşadığı yüzyıl perspektifinden yeniden yorumlayarak bir eser üretmiştir. Bunun bir örneğini 1950'li yılların sanat tarihi açısından

bakıldığında etkili bir şekilde söylem dili bulunan Pop Art akımının önemli temsilcilerinden Richard Hamilton tarafından üretilmiştir. Hamilton kendi dönemine ait sosyolojik, kültürel ve sanatsal yapısı hakkında izleyiciye daha farklı figürler sunmaktadır. Hamilton'un yeniden üretiminde yer alan imgeler Velazquez'i referans noktası olarak alsa da izleyici sanatçının eserlerinde yer alan figürleri doğrudan Pablo Picasso'nun resimleriyle bağdaştıracak şekilde algılar. Resmi oluşturan her bir figür Picasso'nun eserlerine gönderme yapmaktadır. Özellikle kralın kızı ve Nedimeler Picasso'nun alışılmış biçimlerinden esinlenmiş olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla özellikle postmodern sanat anlayışına uygun olarak niteleyebileceğimiz işlerin resim ve yeniden üretim ilişkisi içerisinde oluştuğunu söyleyebiliriz. Postmodern süreç içerisinde sanatın farklı şekilde algılanması, sanat yapının çok yönlü ve çok dilli olmasına olanak sağlamıştır. 1960 sonrası sanatta etkili bir şekilde hissedilen postmodern anlayış ile kavramsal önermelerin önü açılmış sanat yapıtına ilişkin uzam ve zaman algısında değişimler meydana gelmiştir.

Görsel 4: Richard Hamilton, Picasso's Meninas, 1973

Benjamin'in 1930'da ifade ettiği gibi, sanat yapıtı, kendisine özgü niteliklerden bazılarını yitirmiş, dolayısıyla da anlamında ver varlık koşullarında bir dönüşüm ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, sanat yapıtının gerçeklikten koptuğunu ve artık kaynak ya da model olarak doğayı değil, daha önce üretilmiş olanı seçtiğini gözlemliyoruz. Yani sanat, artık biriciklik (unicum) ve sonsuzluk iddiasını yitirip, farklı bir oluş biçimine evrildi (Şahiner, 2013:145). Sanat yapıtındaki gerçekleşen bu değişiklik sanatsal üretiminde değişmesine zemin hazırlamıştır. Sarup (2004:189) şöyle söylemektedir; "Sanatsal üretimde özgünlük ile dahillik görüşünün yıkılmasıyla beraber, bu görüşlerin yerini bundan böyle sanatın yalnızca yinlemeye dayalı bir etkinlik olabileceği görüşü aldı". Yenilemeye ve yeniden üretmeye dayalı sanat anlayışı özellikle daha önce bahsettiğimiz Postmodern sanat içerisinde önemli bir konu haline gelmiştir. Fotoğrafın çoğaltılabilir bir araç olarak kullanılması da orijinal olanın sorgulanmasında önemli bir araç olmuştur.

Görsel 5: Joel-Peter Witkin, Las Meninas, 1987.

Velazquez'in tablosu ile Witkin'in eseri karşılaştırıldığında, iki çalışmayı deneyimlerken ortaya çıkan anlam, izleyicinin kişisel çıkarımlarıyla değil eser sahibi sanatçılardan toplanan verilerin bir araya gelecek şekilde değerlendirilmesi ve tanımlayıcı bir ilişki kurulmasıyla oluşturulmalıdır. Dolayısıyla izleyici orijinal sanat eseri ile kopya edilen sanat eseri arasında gidip gelen anlam üretimini kendi okumaları ile gerçekleştirmelidir. Witkin çalışmasını İspanyol Barok ressam Diego Velazquez'in bir tablosu olan "Las Meninas"dan esinlenmiştir. Fotoğrafın arka tarafında yer alan Velazquez'in duvardaki diğer tabloları gibi İspanyol resminden etkilerde açıkça görülebilir. Özellikle Pablo Picasso'nun Guernica'sından esinlenmiş bir heykelin varlığı doğrudan algılanabilir. Fotoğraf bir açıdan resmin varlığına gönderme yaparken bu figürleri aynı anda korumaya çalışıyor gibi durmaktadır. Witkin, resimde yer alan birçok farklı figürü (genç kız, köpek, kapı ve duvardaki bazı resimler) aynı bakış açısıyla düzenlenmiştir. Sanatçı burada orijinal sanat eserinin gerçekte konusuyla değil de görünüşüyle ilgileniyor hissi vermektedir.

Sonuç

Velazquez'in resmi sanat tarihinde hem önemli bir yere sahiptir hem de bir dönüm noktasını temsil eder. Kraliyet sarayı ve resimlerin rollerine ilişkin görsel ve mekana ait sembolik çıkarımlar, o zamanın hiyerarşik sistemini ve sanatçının eserine olan çabasını göstermektedir. Sanat tarihi açısından incelediğimizde Las Meninas birçok sanatçıya ilham kaynağı olmuş ve yeniden üretilmiştir. İzleyici açısından bakıldığında eserler birbirlerini takip etmektedir. Nitekim Velazquez'den sonra Picasso'nun Velazquez'in eserini kendi söylem dili üzerinden yeniden ürettiği görülmektedir. Arkasından Hamilton'nun Pop Art akımı içerisinde yeniden yorumladığı ve ayrıca Witkin tarafından gerçekleştirilen fotoğraf ile birlikte yeniden yorumlanmıştır. Kuşkusuz Las Meninas oldukça kopya edilmiş, başka sanatçıların eserlerinde gönderme yapılmış önemli bir çalışmadır. Resmin fotoğraf ve yeniden üretim ile yeni anlamlar üretilebilmektedir. Artık eserler üretimi gerçekleştiren sanatçılardan bağımsızlaşmaktadır. Las Meninas sanat tarihi boyunca yeniden kurgulanmış bir eserdir ve yine yeniden yorumlanabilir.

Kaynakça

- Barrett, T. (2017). *Fotoğrafi Eleştirmek İmgeleri Anlamaya Giriş*, Hayalperest Yayınları, İstanbul.
- Bellone, R. (2010). *Fotoğraf*, Dost Kitabevi, Ankara.
- Görgülü, E., ODABAŞ, O. (2018). *Fotoğraf Resim ve Yeniden Üretim İlişkisi Bağlamında Amerikan Gothic*, Akdeniz Sanat Dergisi, Cilt:12, Sayı:22.
- Sarup, M. (2004). *Post- Yapısalcılık ve Postmodernizm*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Sontag, S. (2011). *Fotoğraf Üzerine*, Angora Kitaplığı, İstanbul.
- Şahiner, R. (2013). *Sanatta Postmodern Kırılmalar*, Ütopya Yayınevi, Ankara.
- Tokdil, E. (2017). *Velazquez'in Nedimler Tablosuna Postmodern Estetik ve Yeni Medya Açısından Yeni Bir Yaklaşım*, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl:5 Sayı:53.
<https://www.museoreinasofia.es/en/exhibitions/joel-peter-witkin>

Görsel Kaynakça

- Görsel 1: <https://www.flickr.com/photos/wildcardpoet/1184969319>
- Görsel 2: <http://community.artauthority.net/work.asp?wid=123627&pos=22>
- Görsel 3: <https://www.pablocicasso.org/las-meninas.jsp>
- Görsel 4: <https://www.tate.org.uk/art/artworks/hamilton-picassos-meninas-p07659>
- Görsel 5: <https://www.museoreinasofia.es/en/collection/artwork/meninas-self-portrait-after-velazquez>

LANDSCAPE-ECOLOGICAL INVESTIGATION AND EVALUATION OF THE SLOPES OF SMALL CAUCASUS MOUNTAINS ON THE BASIS OF SATELLITE IMAGERY

Letafet İSMAYILOVA¹, Tevekkül SADIGOV²

Abstract

This paper examines and discusses differential properties of natural landscapes on various slopes and foothills of Small Caucasus Mountain Range, in particular those of Garaarhac, Goshgardağ, Qaflandag, Shakarbeyliag, Qaflanqaya, Chingildaghetc., on the basis of the analysis of Satellite Imagery taken from Landsat - 7,8 orbital station in different years. The impacts of anthropogenic transformation on the flat-forest, forest-desert, desert and low mountain landscapes, deviations from the principle of vertical differentiation, features, degradation and evolution stages of formation of the repetitive landscapes on various vertical structures and levels are evaluated in a systematic manner.

Keywords: Small Caucasus Mountains, ecological conditions, landscape investigations

KÜÇÜK KAFKAS DAĞLARININ YAMAÇLARININ LANDŞAFT-EKOLOJİ KOŞULLARININ UYDU YARDIMI İLE İNCELENMESİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Özet

Müxtəlif illərdə “Lansat-7,8 orbital stansiyasından çəkilmiş kosmik şəkillərin təhlili əsasında Kiçik Qafqazın Qaraarxac, Qoşqardağ, Qaflandağ, Şəkərbəylidag, Qaflanqaya, Çinqıldag və s. silsilələrinin müxtəlif yamaclarında və dağətəyi maili düzənliklərdə təbii landşaftların diferensasiya xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Antropogen transformasiyanın düzən-meşə meşə-çöl, çöl, alçaq dağlığın meşə landşaftlarında yaratdığı fəsadlar, şaquli diferensasiyanın pozulması, müxtəlif şaquli struktur tiplərində təkrar-törəmə landşaftlarının formalaşma xüsusiyyətləri, deqradasiyası, inkişaf mərhələləri sistemli şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Anahtar Kelimələr: Küçük Kafkas Dağları, Ekoloji koşullar, Landşaft incelemeşi

Kiçik Qafqazın müxtəlif dağ sistemlərində və dağ ətəyi maili düzənliklərində təbii-antropogen landşaftların müasir struktur-funksional xüsusiyyətlərini tədqiq etmək üçün “Lansat-7,8” orbital stansiyasından 1999-2017-ci illərdə çəkilmiş kosmik şəkillərin deşifrəlməsi və regionda aparığımız vüzial tədqiqatlar nəticəsində landşaft tipləri, yarım tipləri və növləri

¹Öğretim Görevlisi, Gence Devlet Üniversitesi, Azerbaycan, letafet-ismayilova@mail.ru

²Öğretim Görevlisi, Gence Devlet Üniversitesi, Azerbaycan, tevekkul1979@mail.ru

müəyyənləşdirilmişdir. Əldə etdiyimiz məlumatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, torpaqların özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın yaradılması antropogen komplekslərin, təkrar-törəmə modifikasiyaların payını artırmış, landşaftların morfoloji diferensiasiyasını artırmış, təbii sərhədlərin və landşaftların paylanma qanunauyğunluqları pozulmuşdur. Nəticədə alçaq dağlıqda və dağətəyi maili düzənliklərdə landşaftların təbii və antropogen dinamikası sürətlənmişdir.

Kosmik şəkillərin təhlili və sistemli müşahidələr əsasında antropogen təsirlərin həcmi və istiqamətini nəzərə almaqla Kiçik Qafqazın Qaraarxac, Qoşqardağ, Qaflandağ, Şəkərbəylidağ, Qaflanqaya, Çınqıldağ və s. silsilələrinin müxtəlif yamaclarında müxtəlif istifadə xüsusiyyətlərini əks etdirən iri miqyaslı müasir landşaft xəritəsi tərtib edilmişdir. Bu xəritədə təbii landşaftların transformasiyasının və dinamikasının ən mühüm aspektləri və onların törətdiyi problemlər öz əksini tapmışdır. Təsərrüfat təsirlərinin həcmi sistemli şəkildə təhlil etməklə landşaftları transformasiya dərəcəsinə görə onları qruplara ayırmışdır. Tədqiq etdiyimiz regionda Kiçik Qafqazın alçaq dağlıq və dağətəyi rayonlarında ekogeografi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən 5 landşaft qrupu ayırmışdır:

1. praktiki olaraq dəyişilməyən epizodik istifadə edilən komplekslər;
2. ekoloji tarazlığını saxlayan müxtəlif dərəcədə transformasiya olunan, qeyri-müntəzəm istifadə olunan komplekslər;
3. Ekoloji tarazlığı tənzimlənən kəskin transformasiya olunmuş süni komplekslər;
4. kəskin transformasiya olunmuş müntəzəm istifadə olunan texnogen komplekslər;
5. kəskin transformasiya olunmuş müntəzəm istifadə edilən selitəp kompleksləri və s. təbii-antropogen landşaft kateqoriyaları ayrılmışdır. [2]

Tədqiq olunan regionun alçaq dağlığı müəkkəb təbii-antropogen landşaft kompleksləri ilə fərqlənir. Hamar yaylaların və hündür maili düzənliklərin çəmən-kolluq, meşə-kolluq meşə landşaftlarında əsasən dəmyə əkin, selitəp komplekslər, bağ plantasiyalar heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı olan aqrolandşaftlar üstünlük təşkil edir. Burada antropogenləşmə əmsalı 0,4-0,6 arasında tərəddüd edir. Bu ərazi respublikada ən çox dəyişmiş və təkrar –törəmə landşaftlara malik regiondur.

Müxtəlif dövrlərə aid kosmik şəkillərin təhlili ilə müəyyən edilmişdir ki, təbii meşələrin 50-60%-i çəmən və meşə-kolluqlarla əvəz olunmuşdur. [7]

Dəyişilmə dərəcəsinə görə regionun landşaft vahidlərini bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1. Praktiki olaraq dəyişilməyən epizodik istifadə edilən komplekslərə Kiçik Qafqazın hər iki yamaclarında (şimal-şərq və cənub-şərq) əsasən yararsız kəskin parçalanmış dik sıldırım dağ yamaclarında, çay dərələrində, kollu-daşlı istifadəsiz gətirmə konuslarında rast gəlmək olar.

Epizodik istifadə edilən komplekslər eyni zamanda regionun dağətəyi düzənliklərinin yarım səhralarından tutmuş regionun yüksək dağ zirvələrinin daşlı-çınqıllı subnival komplekslərinə qədər olan bütün qurşaqlarında yayılır.

Bu komplekslərin yüksəklik qurşaqları üzrə şaquli diferensiasiyasında kəskin regional fərqlər müşahidə edilir. Belə ki, yüksəklik artdıqca onların payı da müvafiq olaraq artır. 600 m mütləq hündürlüyə qədər olan dağətəyi maili düzənliklərdə onların payı 10% olduğu halda, 1200-1800 metr yüksəkliklərdə bu göstərici 30-35%, 1800-2800 m.-dən mütləq yüksəkliklərdə 40-45%, 2800 m.-dən yüksəklikdə yerləşən komplekslərdə isə 50-60% təşkil

edir. Bütövlükdə tədqiq edilən regionda qeyd edilən komplekslərin sahəsi 350 min hektardan artıq ərazini əhatə edir və onların 60 %-ə yaxını praktiki olaraq istifadə edilmir. [2]

2. Ekoloji tarazlığını saxlayan müxtəlif dərəcədə transformasiya olunan, qeyri-müntəzəm istifadə olunan komplekslər tədqiq olunan regionda çox böyük məkanda yayılmışdır. Regionun kəskin və orta dərəcədə parçalanmış, pozulmuş, müxtəlif dərəcədə eroziyaya məruz qalmış, yuyulmuş dağ yamaclarının, hündür su ayrıcların qırılmış meşələrin çoxillik dinamikasını müşahidə etmək olar. Hazırda bu meşələrin qəhvəyi dağ meşə, bozqırlaşmış çəmən qonur-meşə torpaqlarındakı çəmən-kolluqlar və təkrar çəmənlər, əsasən otlaq-biçənək kimi və yaxud da xırda areallı əkin sahələri kimi istifadə olunur. Məhz onların kəskin transformasiyasına görə hazırda bu ərazi vahidlərinə təkrar-törəmə, təbii-antropogen landşaftlar kimi də baxmaq olar.

3. Ekoloji tarazlığı tənzimlənən kəskin transformasiya olunmuş süni komplekslər. Onların əksəriyyəti zahiri görünüşünə görə təbii kompleksləri xatırlatsa da, uzun tarixi dövrlər ərzində dəyişilərək antropogen modifikasiyalara çevrilmişlər.

2015-ci ildə regionun alçaq dağlığın və dağətəyi meşələrin ən azı 50%, orta dağlığın isə 60-70%-ə yaxını təkrar-törəmə landşaftlarla əvəz edilmişdir.

Kosmik şəkillərin təhlili göstərir ki, Kiçik Qafqazın orta və alçaq dağ yamaclarında meşələr bütöv qurşaq əmələ gətirmir, meşələrin əksəriyyəti uzunsov zolaq şəklində çay dərələri və onun yamacları boyu uzanır. Kəskin dəyişilmiş meşələr iri talalarla biçənək, əkin sahələri ilə kiçik hissələrə parçalanmışdır. Kəndlərin yaxınlığında isə meşələr tamamilə talalarla əvəz olunmuşdur. Təbii xüsusiyyətini saxlayan meşələrin isə dik yamaclarda parçalanmış dərələrdə mənimsənilməsi çətin olan sahələrdə qaldığını müşahidə etmək olar.

Kaynakça

Azərbaycan Respublikasının Mili Atlası. Bakı, 2014.

2. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikası Təbii Landşaftların Optimallaşdırılması. Bakı, Az TU mətbəəsi, 2012, 216 s.

Əzizov Q.Z., Həsəneliyev Ə. Azərbaycanda suvarmanın tarixi. Bakı, 2001, 102 s.

İsmayılova N. S., Qəribov Y.Ə. Samur – Dəvəçi ovalığı və Qusar maili düzənliyinin müasir aqrroiqqasiya landşaftları (monoqrafiya). Bakı, RedNLine, 2015, 192 s.

Будагов Б.А. Современные естественные ландшафты Азербайджанской ССР “ЭЛМ” 1988, 136 с

Гарибов Я. А., Исмаилова Н.С. Антропогенная нагрузка на равнинные ландшафты Азербайджана // Тр Географического общества Дагестана. Вып. 37.- Махачкала, 2009. с.19-22.

7. Мусеилов М.А. Ландшафты Азербайджанской Республики, Баку. – Изд-во БГУ, 2013, 151 с.

AZERBAIJANI FOLKLORE FROM PAST TO PRESENT

Mirelem İBRAHİMLİ¹, Emin HASANLI²

Abstract

Azerbaijani folklore, carrying many similar features of the folklore heritage of other Turkish peoples, is also distinguished by its specific peculiarities. The history of the folklore heritage of Garabakh province, constituting historical territories of Azerbaijan, goes back a thousand years. The collection of the Garabakh folklore dates back to the nineteenth century. Of course, there are many other folklore examples collected on the Garabakh territories, which are related to previous periods. However, folklore examples of Garabakh started to be covered by the press from the nineteenth century.

There are various opinions in literary criticism with regards to folklore. Most considerations, however, focus on the fact that folk literature is one of the first sources of written works and literature, and highlight its educative value.

This article discusses the history of Azerbaijani folklore dating back millennia and its national-cultural sources.

Keywords: Azerbaijani Folklore, Karabakh Folklore, folk literature

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE AZERBAYCAN FOLKLORU

Özet

Azərbaycan folkloru türk xalqları folkloru içərisində oxşar xüsusiyyətləri ilə bərabər, özünəməxsus cəhətləri ilə də seçilir. Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Qarabağın folklorunun yaşı min il öncəyə gedib çıxır. Qarabağ folklorunun toplanılması tarixi isə əsasən XIX əsrdən başlayır. Əlbəttə bu dövrə qədərki bir çox əlyazmalarda Qarabağdan toplanmış bu bölgəyə aid xeyli folklor nümunələri vardır. XIX əsrdə artıq mətbuat səhifələrində Qarabağ folkloru ilə bağlı məlumatlar çap olunmağa başlayır.

Bu məqalədə keçmiş min illərə dayanan Azərbaycan folklorunun tarixi inkişafı, onun milli-mədəni qaynaqları araşdırılmışdır.

Anahtar kelimələr: Azərbaycan folkloru, Karabağ folkloru, Halk edebiyatı

Azərbaycan folkloru türk xalqları folkloru içərisində oxşar xüsusiyyətləri ilə bərabər, özünəməxsus cəhətləri ilə də seçilir. Bu da təbiidir. Çünki folklorun formalaşmasına bir çox yerli və coğrafi amillər təsir göstərir. Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Qarabağın folklorunun

¹ Bakü Avrasya Universiteti Doktoru Öğrencisi, social-cultural-az@mail.ru

²Azərbaycan Cumhurbaşkanı Yanında Kamu Yönetimi Akademisi'nin Doktoru Öğrencisi, e.hesenli@gmail.com

yaşı min il öncəyə gedib çıxır. Qarabağ folklorunun toplanılması tarixi isə əsasən XIX əsrdən başlayır. Əlbəttə Bu dövrə qədərki bir çox əlyazmalarda Qarabağdan toplanmış bu bölgəyə aid xeyli folklor nümunələri vardır. XIX əsrdə artıq mətbuat səhifələrində Qarabağ folkloru ilə bağlı məlumatlar çap olunmağa başlayır. “Tiflis xəbəri”ndə, eləcə də həmin əsrin ortalarında nəşr olunan bir çox digər mətbuat orqanlarında Qarabağ və onun tarixi-etnoqrafik mənzərəsi haqqında məlumatlara rast gəlirik. Bu baxımdan “Kafkaz” qəzetinin mövqeyini xüsusi qeyd etmək olar.(5) Çünki bu qəzetdə ardıcıl olaraq folklor nümunələri, o cümlədən Qarabağ folkloruna aid örnəklər rus dilinə tərcümə edilərək çap olunmuşdur. Qarabağ folklorunun toplanıb nəşr olunduğu ən zəngin qaynaqlardan biri “Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu”- QƏXTMT – SMOMPK məcmuəsidir. Bu toplunun 1881-1929-cu illərdə 46 cildi nəşr olunmuşdur. Topluda Azərbaycanın başqa bölgələri ilə yanaşı, Qarabağ bölgəsindən toplanmış folklor nümunələri də öz əksini tapmışdır.

İnsan əcdadının sosiallaşması, mənəviləşməsi birinci növbədə dilin inkişafını tələb edirdi. Varlığın, təmasda olduğu ətraf mühitin, hazırladığı əşyaların dəyərləndirilməsi, ifadə edilməsi üsulu dil olmadan hər hansı inkişaf mümkün deyildi. Quruçay abidələrindən, ondan yaxın-uzaq məsafələrdəki abidələrindən tapılan əmək alətləri, yaratmış olduğu mədəniyyət nümunələri onu istehsal edən insanların təfəkküründə təkrar-təkrar canlanıb, dildə dönə-dönə ifadə olunub, təhlil olunduqdan sonra yaranmışdır. (6) Qarabağ folkloru Azərbaycan tarixinin canlı salnaməsidir.

Xalqın milli mentalitetinin formalaşması və özünüdərkində folklor xüsusi böyük rolunu oynayır. Eyni zamanda bütün dünya xalqlarının şifahi ədəbiyyatının oxşar xüsusiyyətləri də çoxdur. Beləki bir çox xalqların atalar sözləri bəzən eyni tipli vəziyyətləri də əks etdirir. Onlar yalnız məntiqi məzmunun ötürüldüyü obrazlara görə fərqlənilir. Atalar sözləri aforizmlər kimi birbaşa və ya digər məzmununda ifadə planına malikdirlər. Atalar sözlərinə sirayət edən tibbi görüşlər özündə xalq təbabətinin əldə etdiyi çoxillik nailiyyətləri ehtiva edir. Xalq həyatının bütün sahələrini özündə əsk etdirən şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi atalar sözlərində xalq təbabəti ilə əlaqədar müəyyən fikirlərin olması elmi nöqtəyi-nəzərindən də diqqətəlayiqdir və aktualıq kəsb edərək tədqiqə ehtiyacı vardır. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət məsələlərinin öyrənilməsinin elmi nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyəti vardır. Xüsusən elmi biliklərin, tibbi görüşlərin təsiri ilə formalaşan xalq ənənələrinin xüsusiyyətlərinin araşdırılmasının özünə məxsus yeri qeyd edilməlidir.

Bəzən folklor motivlərinin sadəcə olaraq zahiri əlaməti deyil, bütün ruhu ilə müasir zamanəyə müəyyən söz demək səviyyəsinə qaldırılmışdır. Nəticə olaraq nağıl, atalar sözləri və sairə vasitəsilə müasir insanlara öz keçmişini xatırlatmaq, vətən, xalq məhəbbəti aşılamaq, xəyanətə barışmamaq təbliğ olunmuşdur.(1)

Qarabağ folklorşünaslığında “Arpa çayı aşdı, daşdı” mahnısının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu digər türkdilli xalqların da folkloruna hopmuşdur. Sevgi, və sadıqlıq kimi keyfiyyətlər bu misralarda dərin əsər məzmunu xatırladır. Bu ruhunda əfsanə motivləri əsas, aparıcı yer tutsa da, onun ifadə etdiyi məna həm müasirdir, həm də daha zəngin və təbiidir. Təsadüfi deyil ki bu folklor nümunəsi Qarabağ folklorunda dərin iz buraxmışdır. Poemada əfsanədən tarixə də nəzərlər yaxınlaşır. Bütün bunlar küll halında əfsanələr, tarix, təbiət, ümumən folklor və zamanəmiz haqqında çox söz deyir(2).

Məlum bir həqiqətdir ki, hər hansı sənətkar folkordən bəhrələnmərkən özünün daha çox eşidib inandığı, qəlbinə və varlığına hakim kəsilən variantları bədii əsərinə gətirir. Bir çox folklor janrımızda poemada motiv eyni olsa da, mövzu tam başqa şəkildə tamamlanır.

Ədəbiyyatşünaslıqda folklor haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əksər mülahizələr xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyat üçün ilk məxəzlərdən biri olması, onun tərbiyəvi əhəmiyyəti

ilə bağlıdır. Xalq ədəbiyyatını, xüsusi ilə əfsanə və əfsanə motivlərini tədqiq edən Ə. Axundov, H. Zeynalli, Y.V. Çəmənəzəminli, M. Təhmasib, H. Araslı, M. Seyidov, kimi tanınmış klassik folklorşünas alimlərin ənənələrini davam etdirən prof. V. Vəliyev, P. Əfəndiyev, A. Nəbiyev və digər folklorşünasların da əfsanələr haqqında dəyərli mülahizələri vardır.

Azərbaycan folklorşünaslığında əfsanələrin təsnifində mühüm fəaliyyət göstərən professor V. Vəliyev olmuşdur. Vəliyev, Azərbaycan əfsanələrini maraqlı bir təsnifərdə təqdim edir: (3)

1. Əsatirlə bağlı əfsanələr;
2. Təbiət hadisələri və heyvanlar, bitki və ağaclarla bağlı əfsanələr;
3. Tarixi hadisə, şəxsiyyət abidələrlə bağlı əfsanələr;
4. Dini əfsanələr;
5. Qədim dövr ədəbiyyatımız və Nizami yaradıcılığı ilə bağlı olan əfsanələr.

Müxtəlif çox haqlı olaraq birinci və ikinci qrupa daxil olan əfsanələrin daha qədim dövrlərlə əlaqədar olduğu fikrini söyləyir. Bizcə, bölgünün ikinci qrupuna aid olan “Yanardağ” haqqındakı əfsanələri də daha qədim əfsanələr adlandırsaq, səhv etmərik (4).

Yeri gəlmişkən, əfsanə mövzusu ilə bağlı bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır. Xarakterindən asılı olmayaraq poemalarımızda geniş şəkildə istifadə olunan əfsanə motivləri sadəcə olaraq təkrarlanmır, nəql olunmur. Təsvir olunan hadisələrə, əhvalat və vəziyyətlərə müasir münasibət bildirilir. Daha doğrusu, romantik əfsanə motivləri poemalarımızda sanki realizm tülünə bürünür. Bir növ əfsanə motivlərində tarixilik-müasirlik yaşayır. Bu baxımdan da qədim tarixi əfsanələrdə xalq ruhu, milli namus məsələləri əsas yer tutduğundan bu əbədi ideyalar bütün dövrlər üçün aktualdır. kara gəlmiş, müasir sənətin, bədii ədəbiyyatın əlindən tutmuşdur. Qabilin “Yanardağ” poemasında olduğu kimi:

Odlar yurdunun uzaq keçmişindən əfsanələr pıçıldayan yanardağı dinləyərkən bizə çox şey bəlli olur. Yurdumuzun hər qarış torpağı vaxtı ilə belə yanan məskənlərdən ibarət olub. “odlar yurdu”, “yanar odlar ölkəsi” kimi ifadələrlə tanınmış, Azərbaycan üçün od həmişə müqəddəs olmuş, ulularımız oda tapınmış, od siqlətli cavanlarımız düşmənin bağırmı od kimi yandırmış və od müqəddəsliyi, köksündə od yanan dağlarımız, torpaqlarımız bugünkü nəslə babalarımızdan yadigar kimi qorunub saxlanmışdır. Odlu bağlı adət-ənənələrinin indi də qorunub saxlanması bütün bu deyilənləri təsdiqləyir və odun bu xalq üçün, doğrudan da qədimlərdən müqəddəs və toxunulmaz olmasını əyaniləşdirir. Azərbaycan xalqının öz tarixi köklərinə, milli dəyərlərinə bağlılığını məhv etmək üçün ideoloqlar mədəni irsi ögey münasibət yaratmaq üçün proletkültçülük metodlardan istifadə edirdilər. 1930- cu illərdə əvvəllər rəsmi şəkildə qeyd olunan, hətta 1921-ci ildən qeyri-iş günü elan edilən Novruz bayramının “əksinqilabi xarakteri üzə çıxarılmış”, onun keçirilməsinə qadağa qoyulmuşdur. “Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra Novruz bayramı dövlət səviyyəsində qeyd olunmağa başladı ki, bu da tarixi köklərə qayıdışın, milli-mənəvi dəyərlərə qayğının güclənməsini şərtləndirdi” (5,14). 30-cu illərin əvvəllərində milli musiqi alətləri olan tar, kamança, saza qarşı geniş kampaniya başlanmışdır. Bu mövzuda açıq diskussiya-“tarın məhkəməsi” keçirilmişdir. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikası məhdud çərçivədən çıxıb yeni suveren dövlətin statusuna uyğun formalaşmağa başlayıb. “Müstəqillik illərində Azərbaycan xalqının mənəvi potensialı daha da zənginləşmiş, milli mədəniyyət və incəsənət azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında inkişaf etmişdir” (4,7). Azərbaycan müstəqillik qazandığı 19 il ərzində müxtəlif mədəni mərhələlərdən keçib. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, mədəniyyətimizin çətin dövrləri olmuşdur. Bu çətinliklər mədəni davranışa çox təsir göstərirdi. Mədəniyyətşünaslıq elmi o dövrdə axsaya-axsaya qalmışdı. 1993 – cü ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin

yenidən hakimiyyətə gəlişi ilə həmişə olduğu kimi, mədəniyyətimizə qayğı artdı. Bu anlayış respublikanın sosial həyatının prioritetinə çevrildi. Mədəniyyət və incəsənət xalqları, millətləri yaxınlaşdırən, onların bir-birini sözsüz başa düşməsinə yardımçı olan əvəzsiz ünsiyyət vasitəsidir. Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti öz qədimliyinə, zənginliyinə və milli köklərimizlə sıx bağlılığına görə diqqəti cəlb edir. Xüsusilə, XX əsrdə ölkə mədəniyyəti özünün intibah dövrünə qədəm qoyaraq dünya arenasına çıxmışdır. Mifologiyanın, nağılların genezisində monoqrafiyalar, ayrı-ayrı folklor janrlarının təhlilinə isə çoxlu sayda məqalələr həsr edən pedaqoqalimin növbəti kitabı məhz Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının müasir aktual problemlərinə həsr olunmuşdur. Alim girişdə şifahi xalq yaradıcılığının xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Folklor janrlarını altı qrupda ümumiləşdirən tədqiqatçı mərasim folklorunun spesifikliyindən danışır lirik üsluba-xalq nəğmələrinə keçir. Bu bölmədə mövsüm və mərasim nəğmələri, əkinçi nəğmələri-holovlar, ovçu nəğmələri, balıqçı nəğmələri, ipəkçi 5 nəğmələri, hana nəğmələri və bayatılar müqayisəli şəkildə araşdırılır. Müəllif dramatik üslubun janrları bölməsində xalq dramalarının, oyun və tamaşaların əlamətlərini göstərir. Dərs vəsaitinin ən maraqlı hissəsi epik üslubun janrlarına həsr olunan bölmədir. Burada atalar sözü və məsəllər, rəvayətlər, əfsanələr, lətifələr, nağıllar, aşiq yaradıcılığı-qəhrəmanlıq (xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları) və məhəbbət dastanları haqqında orijinal fikirlər irəli sürülür. Elmdə hələ tam janrlaşmamış formaları şərti olaraq “folklorun kiçik janrları” adlandırırlar. Alim bu silsiləyə daxil olan inanclar, andlar, alqış və qarğışlar, əfsunlar, fallar, türkcəyələr və yuxularla bağlı folklorşünaslıqda mövcud olan mübahisə və mülahizələri ümumiləşdirib öz orijinal qənaətlərini irəli sürür. Müəllif uşaq folklorunun oxşamalar, laylalar, sanamalar, düzgülər, acıtmalar, uşaq nəğmələri, tapmacalar, yanıltmaclar, çaşdırmalar və uşaq nağılları kimi janrlarının da spesifikliyini, ənənəvi folklorlardan fərqlənən xüsusiyyətlərini ön plana çəkir. Dərs vəsaiti ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün olduqca yararlıdır, həm də düşüncə tipi və güclü erudisiyası ilə fərqlənən tədqiqatçılar üçün yazılmışdır. Ramazan Qafarlı, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor 6 GİRİŞ “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” şifahi yaradıcılıq statusu, dərslük məzmununu qazanan vaxtlarda onun bütün sahələri hələ öz inkişafını tapmamışdı, nağılşünaslıq, dastançılıq, mifologiya hələ tam öyrənilməmişdi, yaxud müstəqil elm sahəsinə çevrilməmişdi. XX əsrin sonlarından şifahi xalq ədəbiyyatı öz inkişafında yeni aparıcı meyillərə yer verdi, onun elmi məzmunu dərslük üçün sığmadı və şifahi xalq ədəbiyyatı öz yerini güclü inkişafda olan folklor anlayışına verdi. Folklor şifahi xalq ədəbiyyatını üstələdi. Buna görə də belə hesab edirəm ki, tələbələrə şifahi xalq ədəbiyyatından əvvəl folkloru öyrənmək lazımdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı folkloru düşüncə tipi kimi öyrənmə bilməz, folklor isə şifahi xalq ədəbiyyatını milli sərvət kimi öz içində alır. Bütün dünya xalqlarında folklor ümumillik təşkil edir, şifahi xalq ədəbiyyatı isə xüsusiyyətdir. Xüsusinin ümuminin içində öyrənmək nəticə verir. Folklor elmdir, şifahi xalq ədəbiyyatının isə belə statusu yoxdur. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” adı da şərti xarakter daşıyır. Bu anlayış folklor düşüncəsi və mifologiya ilə birlikdə folklor elminin tərkib hissəsidir. Ona görə də şifahi xalq ədəbiyyatını Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi saymaq vizual görünüşüdür. Əslində onları fərqləndirən cəhət ayrı-ayrı qanunauyğunluqlara malik olmalarıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatını ədəbiyyatın qanunları içində öyrənmək kökündən səhvdir. Növ və janr məsələsini nəzərdə tutaram. Folklorada növ və janr yox, üslub və janr məsələləri öyrənilir. Folklorada üslub janryaradıcı xüsusiyyətə malikdir. Xalq ədəbiyyatının-folklorun formalaşmasında, onun ayrı-ayrı bədii nümunələrinin də yaranmasında başlıca amil kollektiv-fərd münasibətləridir. Fərdin yaradıcılıq meyili kollektivin imkanları daxilində açılır, üzə çıxır, cilalanmaya məruz qalır və ağıza düşür. Folklorun inkişaf mərhələlərini aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirmək olar: folklor informasiyalar məzmunundan ibarət olub müasirliyə xidmət edir; folklor millilikdən fəvqəlbəşəriyyə qədər inkişaf edir; folklor başqa elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə özünün sürətli inkişafını təmin edir; folklorun tarixi Azərbaycan xalqının düşüncə tarixidir; folklor başqa elm sahələrini inkişaf etdirmək imkanına malikdir (tarix, etnoqrafiya, mifologiya,

ədəbiyyat, riyaziyyat); folklorun öyrənilməsində dialektologiyanın, psixologiyanın, etikanın, ilahiyatın, antropologiyanın və s. elmlərin imkanlarından istifadə etmək mümkündür. Şifahi xalq ədəbiyyatı anlayışını folklor anlayışından fərqləndirən əsas cəhət ağız ədəbiyyatı olaraq birinin növ, digərinin üslub törəmələrinə malik olmasıdır. Bu nə deməkdir? Folklorun bir elm kimi inkişafı şifahi xalq yaradıcılığı, şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor və folklorşünaslıq mərhələlərindən keçərək sabitləşir. Şifahi xalq yaradıcılığı fərdin və kollektivin yaratdığı bədii nümunələrdir, folklor yaradılan bu bədii nümunələrin hansı üslubda olmasını təyin edir, onları seçir, ayırır, janrlara bölür, folklorşünaslıq isə onların elmi təbiətini öyrənir. Şifahi yaradıcılıq ənənələri Azərbaycan söz sənətində daha güclü inkişaf etdiyi üçün türk xalqlarının bu sənət xəzinəsindən bəhrələnməsi həmişə aktuallıq daşmışdır. Bu yaradıcılıq tipologiyası hər şeydən əvvəl 8 folklor janrlarında özünü göstərir. Xalqların şifahi yaradıcılıqlarının əlaqə və zənginliklərini öyrənmək üçün janr sistemi əsas göstəricidir. Xalqların şifahi yaradıcılığına fikir versək, görərik ki, şifahi xalq yaradıcılığı üslubları, üslublar da janrları əmələ gətirir. Bu Mədəniyyət və incəsənətimizin bugünkü səviyyəyə gəlib çatmasında, dünya xalqları tərəfindən tanınaraq sevilməsində olan himayədarı, qayğıkeşi, Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin xidmətləri olduqca böyükdür. Bir dövlət başçısı kimi Heydər Əliyev daim sənətkara qayğı göstərir, istedadları tapıb üzə çıxarır, onları dəstəkləyir, yeni yaradıcılıq uğurlarına ruhlandırır. O, respublikamızda ilk dəfə olaraq məktəb yaşlı uşaqlar arasında böyük istedadın cürcütlərini aşkar edərək onların ən istedadlarını fərqləndirmək üçün “Qırmızı kitab” açdırdı və ora adı düşən hər kəsə Prezident təqaüdü təyin etdi. Bu şərəfli təqaüdə layiq görülən neçə-neçə yeniyetmə hazırda mədəniyyət və incəsənətin müxtəlif sahələrində çalışaraq böyük uğurlar qazanırlar. Ulu öndərin incəsənət xadimləri ilə hər bir görüşü əlamətdar, tarixi hadisəyə çevrilirdi. Bu gün Azərbaycanın həyatında yeni bir mərhələ yaşanmaqdadır. Prezident İlham Əliyevin son bir neçə ildə mədəniyyətimizlə bağlı qərarları bizi yeni mədəni anlayışa çağırır: “Azərbaycan xalq sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında” (2004), “İfaçıların, fonogram istehsalçıların və yayım təşkilatlarının hüquqların qorunması haqqında Beynəlxalq Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə” (2005), “YUNESKO-nun qeyri maddi mədəni irsin qorunması haqqında Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə” (2006) Azərbaycan Respublikasının Qanunları buna bariz nümunədir. Mədəniyyət sahəsində Azərbaycan Respublikası YUNESKO (Birləşmiş Millətlərin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı), İSESKO (İslam Konfransının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı), Avropa Şurası kimi beynəlxalq və regional qurumlarla əməkdaşlıq edir və layihələrdə iştirak edir. Cəmiyyətimiz bütövlükdə mədəni həyatın və ayrı-ayrılıqda onun hər bir mərhələsinin –mədəni dəyərlərin yaradılması, qorunub saxlanması, yayılması və mənimsənilməsi (qəbul edilməsi) proseslərinin tənzimlənməsində amiranəlik metodlarının yolverilməzliyi barədə razılığa nail olmuşdur. Mədəniyyətin müxtəlif növ-maddi, maliyyə, kadr və informasiya resurslarından istifadə etməklə və yalnız diqqətlə düşünülmüş, yaxşı hazırlanmış və müasir tələblərə cavab verən qanunvericilik vasitəsilə idarə olunmasını qəbul edilmişdir. Bu səbəbdən, mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsinin ən əsas vasitələrindən biri olan hüquqi cəhətdən mükəmməl qanunların hazırlanması, qəbul edilməsi və tətbiq olunması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Mədəni sərvətin qorunub saxlanması və istifadəsi ölkənin əsas Qanununda-Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının maddələrində öz əksini tapmışdır: mədəniyyət hüququ (maddə 40), yaradıcılıq azadlığı (maddə 51), tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması (maddə 77). “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” (1998), “Kinematografiya haqqında” (1998), “Memarlıq fəaliyyəti haqqında” (1998), “Kitabxana işi haqqında” (1998) və s. Mədəniyyət üzrə mütəxəssislər Avropa Şurasının mədəniyyət prioritetlərinin, eləcə də Azərbaycanın reallıqları və spesifik özəlliklərinin hökmən əks edilməsinə çalışırlar. Bunda da əsas məqsəd səmərəli və təsirli, zamanın ruhuna uyğun, mədəniyyət fəaliyyətinin bütün subyektlərinin hüquq və maraqlarını təmin edən, müasir daxili və xarici tələblərə cavab verən qanunlar yaratmaq olmuşdur. Bütün bu qanunların hamısında xüsusi olaraq qeyd edilir ki, əgər

mədəniyyət sahəsini tənzimləyən milli normativ hüquqi aktlarla Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr arasında zidiyyət olarsa, o halda həmin dövlətlərarası müqavilələrin müddəaları tətbiq olunur. Bu vəziyyət məhz beynəlxalq hüquqi normaların bizim cəmiyyət (dövlət) üçün prioritet təşkil etdiyini bir daha təsdiqləyir. Cəmiyyətin yetkinliyinin, onun inkişaf səviyyəsinin bir çox hallarda mədəniyyət strukturlarının rəngarəngliyi, yəni onun formal və qeyri-formal sosial strukturlarını təşkil edən mədəniyyət maraqlarının məcmusunun say və keyfiyyəti ilə xarakterizə edildiyi nəzərə alınaraq, hazırlanan və qəbul edilən bütün qanunlar sosial rəğbət qazanan mədəniyyət tələbatları plüralizminin formalaşmasına və təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarına “Mədəniyyət haqqında” (1998) kimi bütövlükdə mədəniyyət sahəsini tənzimləyən qanun və “Kinematografiya haqqında” (1998), “Muzeylər haqqında” (2000), “Nəşriyyat işi haqqında” (2000) və s. bu kimi mədəniyyət fəaliyyətinin konkret sahə və növləri ilə bağlı olan qanunlar daxildir. Mədəniyyət haqqında qanunda, hər şeydən əvvəl, dövlət siyasətinin prinsipləri, məqsədləri və vəzifələri ifadə olunmuş, həmin sahədə mərkəzi (dövlət) və yerli (bələdiyyələr) icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətləri müəyyən edilmişdir. Bu qanunla hər bir şəxsin yaradıcılıq hüquqları və azadlıqları, beynəlxalq əlaqələrin və əməkdaşlığın inkişafı, habelə mədəniyyət sahəsində dövlətin anti-inhisar siyasəti, milli özünəməxsusluğun, o cümlədən həm Azərbaycan xalqının, həm də tarixən Azərbaycan Respublikasında yaşayan etnik qrupların mədəni irsinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi, mədəniyyət fəaliyyəti ilə məşğul olan ictimai birliklərin və təşkilatların yaradılması imkanları təmin olunur. Dövlətin bu sahəyə müdaxiləsi zorakılığın, irqi, milli və dini ayrı-seçkiliyin, dözülməzliyin, pornoqrafiya və narkomanıyanın təbliğinin qadağan edilməsi ilə şərtlənir.

Bu cür qadağaların real şəkildə fəaliyyət göstərə bilməsi məhkəmə proseduru vasitəsilə təmin edilir. Mədəniyyət fəaliyyətinə digər müdaxilə formalarına qanunla icazə verilmir. Bir sözlə, mədəniyyət fəaliyyəti və onun inkişafı ilə bağlı bir çox məsələlər həmin qanun çərçivəsində ümumi şəkildə həll edilmişdir. Azərbaycanın mədəniyyət siyasətinin prioritet problemlərindən birinə-mədəni irsin qorunub saxlanılmasına gəldikdə isə, bu məsələ artıq hüquqi planda “Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi haqqında” (1998), “Milli Arxiv Fondu haqqında”(1999), “Kitabxana işi haqqında” (1998) qanunların qəbul edilməsi sayəsində həll edilmişdir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi ilə bağlı bütün problemlərin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi beynəlxalq konvensiyalara, o cümlədən “Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyası (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən 1993-cü il tarixində qəbul edilmişdir), “Arxeoloji abidələrin mühafizəsi haqqında” 1992-ci il Avropa Konvensiyası, “Mədəni dəyərlərin qanunsuz olaraq ölkəyə gətirilməsi, ölkədən çıxarılması və mülkiyyət hüququnun qanunsuz olaraq başqasına verilməsinin qadağan olunması və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında” 1970-ci il Paris Konvensiyası (30 sentyabr 1997-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmişdir), “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında” YUNESKO-nun 1972-ci il Paris Konvensiyasını (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən 16 dekabr 1993-cü il tarixində qəbul edilmişdir), “Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında” Avropa Konvensiyasını (Azərbaycan Respublikası tərəfindən 20 oktyabr 1999-cu il tarixli qanunu ilə qüvvəyə minmişdir). “Oğurlanmış və qeyri-qanuni aparılmış mədəni dəyərlər haqqında” (1995) konvensiyalara, həmçinin YUNESKO-nun və onun nəzdində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların (İKOM, İKOMOS və İKKROM) və mədəni dəyərlərin mühafizəsi məsələləri ilə geniş şəkildə məşğul olan digər beynəlxalq qurumların layihə və tövsiyələrinə uyğun olaraq həll edilmişdir.

Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sahəsində normativ fəaliyyətin işlənilməsinə və gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Belə ki, son 15 il ərzində Azərbaycan ölkələr arasında tamamilə təhlükəsiz mədəni mübadilə üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən və

yerinə yetirilməsi yalnız müasir beynəlxalq hüquq normalarına riayət edilməklə mümkün olan bir sıra beynəlxalq mədəniyyətlərin inkişafı üzrə konvensiyalara qoşulmuşdur.

Kaynakça

Atalar sözü (top. Ə. Hüseynzadə). B. Yazıçı, 1981,336s.

Əhməd Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. B. Elm, 2012,368s.

http://az.wikipedia.org/wiki/D_vitamini

Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. B. Elm, 1992, 156 s.

Gəncəvi N. Yeddi gözəl. B. Elm, 1983,360 s.

Xalq təbabəti xəzinəsindən. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1992, 224 s.

EVALUATION OF PARTICIPATION BANKING IN TURKEY OVER PERFORMANCE AND POSITIONING AND SUGGESTIONS FOR GROWTH

Orkun BAYRAM¹

1 Introduction

Although the vast majority of the population in Turkey is Muslim, participation banking has been assuming very low market share among the entire banking market. Due to the inappropriate nature of interest-based banking products at conventional banking and the Islamic beliefs being against the use of these types of banking products, it could be expected that the participation banking sector should have at least as much market share as the conventional banking; however, in Turkey the reality have been just the opposite. It is required to determine the causes of this situation and to develop solutions for making the necessary improvements. To satisfy this requirement, in this study, we used two different methods to detect the problems and propose solutions. First, interviews were conducted with senior executives from the sector and the current situation of the sector was described. Moreover, evaluations on the human capital and positioning of the participation banking were obtained, along with potential innovations and transferrable applications from the other countries.

2 Literature Review

For Islamic banking, what matters most would be working without the factor of interest, and this should be very much absorbed by all the shareholders and stakeholders of Islamic banking activities (ez-Zerqa, en-Neccar, 2009: 26; Nyazee, 2016: 73). While the participation banking is forming and alternate finance system to the conventional banking with interest, it can also actually form an integrated economical system as a whole (Dikkaya and Kutval, 2015: 77; Kuforiji, 2019: 71; Abdul-Rahman, 2010: 13). A very important advantage of Islamic banking practices is the fact that their interest-free working principle provides stability in times of economic crisis, and this phenomenon caused an increase in the interest for participation banking activities (Rasid, Nizam and İsmail, 2014: 59). This phenomenon is evaluated through the comparison of critical ratios for participation banks and conventional banks during the times of economic crisis (Aysan, Dolgun and Turhan, 2013: 100).

Another reason for the rising interest in participation banking is the investment desire in this sector by the Gulf countries through their oil sales (Atar, 2017: 1039). While the investments come from different countries, the participation banking activities also developed in a different way in different countries. According to the statistics obtained in 2017, the countries where participation banking has the highest share in terms of market share are Iran, Sudan, and Brunei. In Iran the market share of participation banking is 100%; thus, all of the

¹ Dr. Lecturer, Antalya Bilim University, orkun.bayram@antalya.edu.tr

banking activities in Iran and Sudan are within the scope of Islamic banking, whereas in Brunei the market share of Islamic banking is slightly lower than 50% (Atar, 2017: 1041).

3 Findings

In the interview results, it was presented that the participation banking sector in Turkey cannot express the differences between interest-based and their products to their customer base and product range and technological infrastructure has been shown to be insufficient compared to traditional banking practices. Furthermore, the fact that the sector is focused on foreign capital and the problems related to having human resource with the necessary sensitivity towards participation banking are demonstrated. As for the solution proposals, it is necessary: to focus on the training and development activities of human resources on Islamic banking oriented sensitivities; to follow the technological developments; to introduce financial technology oriented innovations; to improve the product range; and to promote these products to the customer masses in a healthy way by focusing on customer relationship management. The need for standardization of participation banking regulations is also indicated. Then, survey was conducted with employees of various companies and institutions and also with households as prospective participation banking customers. Through the survey, semantic differential profile evaluations were made for participation banks and traditional banks. Assessments of differences in scale compared to traditional banks showed that participation banks in Turkey were only able to make a positive difference from the perspective of customer intimacy and sentiment; and in most of the other aspects traditional banks have a better image.

4 Conclusion

Participation banking is a relatively newly emerging field in the world, especially compared to the conventional interest-based banking practices. Due to the fact that the business model of participation banking is interest-free, it is quite resilient at times of economic crisis. However, there are a lot of improvement opportunities for this banking sector. Especially, if the concerns for short-term profitability are evaded, then this type of banking model could be a huge support for entrepreneurs if the profit/loss share principle is applied in its full. Since with this mindset, the entrepreneurs could be trained and their activities could be thoroughly followed up. Therefore, this is a promising sector which has not reached its true potential yet.

Keywords: Participation Bank, interest, market share, penetration and positioning, issues and solutions

References

- Abdul-Rahman, Y., (2010), *The art of Islamic banking and finance: tools and techniques for community based banking*. New York, USA: Wiley & Sons.
- Atar, A., (2017), “Başlangıcından Günümüze Dünyada ve Türkiye’de İslâmi Bankacılığın Genel Durumu”, *Journal of History Culture and Art Research*, 6(4), pp. 1029-1062.
- Aysan, A. F., Dolgun, M. H., and Turhan, M. I., (2013), “Assessment of the participation banks and their role in financial inclusion in Turkey”, *Emerging Markets Finance and Trade*, 49(5), pp. 99-111.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Dikkaya, M., and Kutval, Y., (2015), *Katılım Bankacılığı Türkiye Örneği*, Ankara, Turkey: Savaş Publishing.

ez-Zerqa, M. A., en-Neccâr, A. M. A., (2009), *İslâm düşüncesinde ekonomi, banka ve sigorta*, (H. Karaman, Trans.), İstanbul: İz Publishing.

Kuforiji, John Oluseyi, (2019), *The essentials of Islamic banking, finance, and capital markets*, Lanham, Maryland: Lexington Books.

Nyazee, Imran. Khan, (2016), *Concept of Riba and Islamic Banking*, Malaysia: Islamic Book Trust.

Rasid, S. Zaleha A., Nizam, Mohamad A. and İsmail, W. Khairuzzaman W, (2014), *Weathering the Global Crisis: Can the Traits of Islamic Banking System make a Difference?*, Singapore: Partridge.

MEKTEB-İ SULTANİ İSSUE IN THE PRESS (1910)

Seyit TAŞER¹

Abstract

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (1869) is a comprehensive text which contains almost all aspects of education in the period when our history of education is evolved from madrasah to school. In this regulation, the opening of the sultany schools was said and the contents and program of the school were mentioned. Then Galatasaray Sultany was opened.

Tevfik Fikret, one of the significant and prominent names in our history of literature, was also administrator of Galatasaray Sultany in the constitutional monarchy period. This school one of the most important educational institutions in the history of Turkish education from 1868. Tevfik Fikret accepted the administration of the Galatasaray Sultany. His activities in this school were reflected in the period newspapers. Another issue reflected in the press was Tevfik Fikret left the school administration due to some problems. This incident is not limited to resigning alone the attitude of the government administration was started to be questioned, and over time teachers, parents and even the state officials were involved. The reasons and results of the resignation and other developments and the feelings, thoughts and expressions in the press will be included in this study. Both Galatasaray Sultanisy and Tevfik Fikret's management process was reflected in the work of Vahdettin Engin. But in this study student mobility in the school and its causes and consequences will be examined.

Keywords: Ottoman, Press, Galatasaray Sultani

DÖNEMİN BASININDA MEKTEB-İ SULTANİ MESELESİ (1910)

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (1869) eğitim tarihimizin medreseden mektebe doğru evirildiği süreçte, eğitimin hemen bütün hususlarını içerecek şekilde oldukça kapsamlı biçimde hazırlanmış bir metindir. Bu nizamnamede sultani mekteplerinin açılmasından söz edilmiş, mektebin içeriğine ve programına değinilmiştir. Akabinde de Galatasaray Sultanisi açılmıştır.

Edebiyat tarihimizin önemli ve öne çıkan isimlerinden Tevfik Fikret, aynı zamanda Türk eğitim tarihinin güzide eğitim kurumlarından biri olan Galatasaray Sultanisinde idarecilik görevini II. Meşrutiyet dönemine tesadüf eden yıllarda yürütmüştü. Tevfik Fikret'in Galatasaray Sultanisindeki idarecilik görevini, kabul edişi, bu okuldaki görev süreci gibi konular dönemin gazetelerine de yansımıştı. Basına yansıyan diğer bir husus da yaşanan bazı sorunlar nedeniyle Tevfik Fikret'in okul idareciliğinden ayrılması olmuştur. Bu hadise yalnız haliyle bir ayrılışın ötesine geçmiş, burada maarif idaresinin tutumu sorgulanmaya başlanmış ve zamanla başta öğrenciler olmak üzere öğretmenler, veliler ve hatta devlet erkânı meseleye dâhil olmuşlardı. İstifanın ve istifaya bağlı gelişmelerin sebep ve sonuçları ile konuyla ilgili basında yer bulan duygu, düşünce ve ifadeler bu çalışmada yer verilecektir. Gerek Galatasaray Sultanisi gerekse Tevfik Fikret'in müdürlük süreci Prof. Dr. Vahdettin Engin'in çalışmalarına

¹ Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, A.K. Eğitim Fakültesi.

yansımıştır. Burada daha özel olarak, mektepte meydana gelen öğrenci hareketliliği ile bunun sebep ve sonuçlarına basında yer bulduğu çerçevede yer verilecektir.

Anahtar Kavramlar: Osmanlı, Basın, Galatasaray Sultanisi

Giriş

Tevfik Fikret'in Galatasaray Sultanisi Müdürlüğünden istifa ederek ayrılması birçok çevrede olduğu gibi özellikle öğrenciler nezdinde tepkiyle karşılanmıştı. Öğrenciler bu tepkilerini derslere girmeyerek göstermek istemişlerdi. Konuyla ilgili olarak maarif nezaretinden öğrencilere telkinlerde bulunulmuştu. Tepkiler ve çeşitli çevrelerin konuya yaklaşımları kamuoyunu yaklaşık bir ay meşgul etmişti.

Tevfik Fikret'in istifası ve bunun yol açtığı etkiler dönemin gazetelerinde farklı başlıklar altında duyurulmuştu. Bu başlıklar Sultani Meselesi, Sultani Hadisesi, Mekteb-i Sultani Müdür ve Muallimleri, İttihad ve Terakki Fırkasında Mekteb-i Sultani Meselesi şeklinde sıralanabilir.

Konuyla ilgili olarak Türk Eğitim Tarihi ile doğrudan ve dolaylı olan bazı eserlerde bu gelişmelerden genel hatları ile söz edilir. Diğer taraftan konunun ayrıntıları bulunmaktadır. Bunlar, istifanın sebebi, öğrenci tepkileri, öğretmen, veli ve eğitim yöneticilerinin konuya yaklaşımları şeklinde belirtilebilir. Bunun dışında meselenin kamuoyunda nasıl yer bulduğu ve gazetelerin konuya yaklaşımlarındaki farklılıklar diğer hususlardır.

Meselenin önemli bir boyutunu teşkil eden öğrenci hareketliliği eğitim tarihi açısından önem taşımaktadır. Öğrenci hareketliliği ve öğrencilerin okul disiplin kurallarına aykırı hareketlerinde toplu halde davranmalarında siyasi sebeplerin de rol oynayacağı düşünülebilir. Galatasaray Sultanisi'ndeki mesele ise, bir idarecinin istifasına bağlı tepkisel gelişmeler olarak görünmektedir.

Tevfik Fikret Hakkında

Tevfik Fikret, 23 Aralık 1867'de İstanbul'da dünyaya gelmişti (Nabi,1967,1). Tevfik Fikret, baba tarafından Çankırı'nın Çerkeş köyünden gelme bir ailenin oğludur. Annesi Hatice Refia Hanım ise, Sakızlı Rum ailesinden gelmektedir ve Fikret on iki yaşında yetim kalmıştır. Tevfik Fikret'te görülen ruhi trajedinin kısmen anne tarafından geldiği fikri vardır. Tevfik Fikret'te çok fazla hassasiyet, çekingenlik, mahcupluk yanında şeker ve romatizma gibi hastalıklar da bulunuyordu. Düzene önem veren Tevfik Fikret, evinde ve hayatında her şeyi yerinde görmek isteyen bir tutum içerisinde idi. Tevfik Fikret, 1888 senesinde Galatasaray Sultanisini derece ile bitirmişti. Ardından Hariciye İstişare kalemine kâtip olmuştu. 1890 senesinde Ticaret Mektebi'nde Türkçe ve Fransızca derslerini yürütmüş, 1892'de ise Galatasaray'a Türkçe muallimi olmuştu. Tevfik Fikret'in 1896-1897 yılına kadar II. Abdülhamid'e karşı menfi bir tavır takınmadığı görülür (Kaplan, 2007,60-75).

Tevfik Fikret "Yeni Mekteb" i kurmak istemiş, bu mektepte yeni insan tipi yetiştirmeyi gaye edinmişti. Bu mektebin diğer bir gayesi çocuğu hayata hazırlayıcı bir eğitim vermektir. Fikret çalışan insanın üstünlüğü fikrini ön plana getirmekteydi. Tevfik Fikret, çocuğa dayakla eğitim vermenin yanlış olduğu görüşünde idi (Kaplan, 2007s.183-188).

Tevfik Fikret, Meşrutiyetin ilanına kadar Robert Koleji'ndeki muallimliği ile geçinmişti(Ertaylan, 1963, 47). 28 Aralık 1908-9 Nisan 1910 tarihleri arasında Mekteb-i Sultani müdürlüğünü yürütmüştü. Bu dönemde II. Abdülhamid zamanındaki bürokratlar tasfiye edilirken, İttihat ve Terakki kendi düşüncesinden olanları çeşitli kademelere yerleştirmekte idi. Abdurrahman Şeref Bey'den sonra kısa bir müddet Emrullah Efendi'nin görev yaptığı Mekteb-

i Sultanî müdüriyetine Mustafa Azmi Bey ve ardından yine bir görev değişimi ile Tevfik Fikret gelmişti(Engin,2006;237,238,239). Tevfik Fikret, Salih Keramet'e yazdığı 21 Ocak 1908 tarihli mektupta, mekteb-i sultanî müdüriyetine tayini dolayısıyla, hakkında gösterilen muhabbetten dolayı teşekkür etmiş, mekteb-i sultanînin gelişmesi için elinden geleni yapacağını ifade etmişti. Tevfik Fikret'in 14 Nisan 1912 tarihli yine Salih Keramet'e gönderdiği mektupta, Satı Bey'in ricasıyla Ümit ve Azim isimli bir dergi çıkartacaklarından bahsetmiştir (Parlatır, 2000;390, 409).

Tevfik Fikret sultanî mektebinde öncelikle binanın tamir işlerini hızlandırdı, öğrencileri kendine güvenen bireyler olarak yetiştirmeyi amaçladı, tiyatro ve konferans salonu yaptırdı, sınıf, yemekhane ve yatakhanelerde bir düzen kuruldu, mektebe laboratuvarlar, anfi, kütüphane, eczane ve revir gibi birimler kazandırdı (Engin,2006;240,241).

Emrullah Efendi Maarif Nezareti'ne tayin olununca, bu dönemde öğretmen tayini meselesi ve konferans salonuna yöneltilen eleştiriler ve öğretmenlerden yevmiye kesme cezası verilmesi nedeniyle Tevfik Fikret istifa etmişti (Engin,2006,242).

Bu olay üzerine okulun öğrenci temsilcileri Dâhiliye ve Maarif Nezaretleri nezdinde girişimlerde bulunmuş fakat bir netice elde edilememiştir. Sonuç itibariyle Salih Zeki Bey müdüriyete tayin edilmişti(Engin,2006,243).

Bu sırada okulda mubassır olan Konstantinids Efendi'nin öğrencilerden birini dövmesi dikkatleri tekrar okula yöneltmişti. Bunun üzerine öğrenciler okula devam etmeme kararı almıştı. Sadrazama telgraf çeken öğrenciler amaçlarının Tevfik Fikret'in müdüriyetine getirtilmesini sağlamak olduğunu açıklamışlardı(Engin,2006,244).

Makalede, öğretmenlerin istifası, velilerin Tevfik Fikret'in görevine devam etmesi gerektiği konusundaki söylemleri, Tevfik Fikret'in Tanin gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Bey'e gönderdiği mektup, ki bu mektupta Tevfik Fikret, Robert Koleji'nin kendisine açmış olduğu özgürlüğe davet edici kollarına yönelmeyi tek çare olarak gördüğünden bahsetmiştir (Engin,2006,247). Makalede Tanin gazetesinin öğrencilerin otel odalarında kaldığı gibi konulara yer veriliyordu (Engin,2006,248). Tevfik Fikret 19 Ağustos 1915'te ölmüştü(Engin,2006,252).

Basında Yer Bulan Konuyla İlgili Haberler

Tevfik Fikret'in istifası ardından maarif nezareti konu hakkında verdiği yarı resmi beyannamede şairin yerine alim geldi şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Bu ifade bazı eleştiriler de almıştır. Tevfik Fikret ile istifa eden bir diğer isim de ders nazırı Keramet Bey'dir. Bu gelişme sonrasında talebeleri iyi bir şekilde idare etmek gerekirken muallimler de konuya dâhil olmuşlar ve muallimlerden bir kısmı derse girmemiştir. Hatta talebeler de, tahrirat müdürü Zühdü Bey derse girdiğinde ayağa kalkmamışlardı. Zühdü Bey konferans mahallinin kapatılacağını söyledikten sonra mektepte disiplinin daha da artırılabileceğini beyan etmiştir. Mübaşirlerden birinin de bir öğrenciyi darb etmeye kalktığı haberi yayılınca mekteb-i sultanî öğrencileri ayaklanmışlardır (Tanin- 3 Rebülahir 1328-31 Mart 1326-13 Nisan 1910).

Bu gelişmenin akabinde beş altı yüz civarında talebenin ikişer ikişer mektebi terk ederek evlerine gittikleri bilgisi verilir. Dersler okutulmamıştır. Elbette ki, talebenin idari işlere müdahale etmiş olması uygun görülmez. Talebenin muallim veya mübaşirleri istememe gibi bir hakkının olamayacağı belirtilmiştir. Hatta talebeler sadrazama bir telgraf çekmişlerdir. Mektebi terk ettiklerini amaçlarının hükümete muhalefet değil, Tevfik Fikret'e karşı iyi hislerinin bir neticesi olarak kabul edilmesi gerektiğine değinmişlerdir. (Tanin- 3 Rebülahir 1328-31 Mart 1326-13 Nisan 1910).

Bu gelişmeler olurken mekteb-i sultaniden çıkan talebelerin şayet gün içerisinde öğlene kadar mektebe dönmedikleri takdirde kayıtlarının silineceği mekteb-i sultani müdürlüğü vekaletinden ifade edilmiştir (Tanin- 3 rebülahir 1328-31 Mart 1326-13 Nisan 1910).

Gençlerden eve gidenler olduğu gibi sokakta dolaşıp duranlar da vardı denilerek, bu durumun öğrenciler açısından bir kayıp olduğuna işaret edilmiştir(Tanin-4 Rebiülahir 1328 – 1 Nisan 1326- 14 Nisan 1910).

Tanin gazetesi sultani hadisesi şeklinde haberi neşr ederken özellikle Tefvik Fikret'i haklı gösterecek şekilde yazılar yayınlamakta ve buraya gelen öğrencilerin Tefvik Fikret'in eğitimine emanet edildiğini belirtmektedir(Tanin-4 Rebiülahir 1328 – 1 Nisan 1326- 14 Nisan 1910)

5 Nisan'da mekteb-i sultani meselesi gündeme gelmiş ve ittihat ve terakki fırkası toplanarak konuyu müzakere etmiştir. Ertesi gün de Maarif Nezaretinden yapılan açıklamada; geçen Salı günü mektepten çıkmış olanların geri dönmeleri için verilen süre zarfında talebenin önemli bir kısmının geri döndüğüne işaret edilir. Gelmeyen talebelerin ise tehdit edilerek okula gitmelerine engel olduğu bilgisi paylaşılır. Bu öğrenciler için de iki gün daha süre verilmiştir(Tanin 6 Nisan 1326 - 19 Nisan 1910). Öğrencileri okula gitmemeleri konusunda yönlendirme yaparak tehdit edenlerin iyi niyetli olmadıkları aşikârdır. Özellikle meselenin daha da büyümesini isteyen provakatif amaçlı hareket eden insanlar oldukları söylenebilir. Burada yapılması gereken, zaten okula dönen ekseriyet öğrencinin yanı sıra dönmeyenlerin de ikna edilerek kendilerinin eğitim olanaklarından geri kalmamalarının sağlanmasına çalışmaktır. Aksi istikamette söylenen söz ve yapılan davranışların iyi niyetli olmadıkları söylenebilir.

Bu sırada Mekteb-i Sultani müdürlüğünde vekaleten bulunan Salih Zeki Bey'in de bu göreve asaleten atandığı bilgisi verilir. (Sada-i Millet, 6 Nisan 1326, 2)

İlk anda ifade edildiği üzere altı yüz civarında talebe mektepten ayrılmıştı. Fakat bunların beşyüzü geçen sayıda mektebe geri döndükleri bilgisi verilir. Verilen sürede dönmeyenlerin kayıtları silinmiştir. Gelmeyen öğrencilerin sayısının otuz civarında olduğu bilgisi paylaşılır. Bundan sonra mektepte itaate daha büyük önem verileceği anlaşılır(Sada-i Millet , 11 Nisan 1326, 2).

Yeni Gazeteye göre Maarif Nezaretinin derse devam etmeyen muallimlerle ilgili ücrette kesinti uygulamasını Tefvik Fikret tenkit ederek istifa etmiştir. Bununla birlikte kendisine devam etmesi yönünde bakanlığın da bir tebligatı olmuştur. Fakat Tefvik Fikret istifasında ısrarcı olmuştur(Yeni Gazete-10 Nisan 1910-28 Mart 1326).

Yeni Gazetede Emrullah Efendi ile Tefvik Fikret arasındaki ihtilafa yer verilir. Bu durumda aralarının bir an evvel düzelmesi için çalışılmıştır. Diğer taraftan hadise 15 Nisan'a gelindiğinde henüz çözülememiştir. Hatta bazı öğretmenler istifa edebileceklerini beyan etmişlerdir (Yeni Gazete 2 Nisan 1326,15 Nisan 1910). Yalnız iş bu noktaya varmadan beş gün kadar sonra çözüm sağlanmıştır.

Meselenin daha fazla büyümediği anlaşılır. Zira 20 Nisan 1910 tarihli haberde mektebi sultani meselesinde maarif nazırlığının görüşü kabine tarafından da onaylandığı için mesele bitmiştir, denilmektedir. Talebenin zaten tamamına yakını mektebe dönmüştür. Mektepte dersler devam etmektedir(Yeni Gazete 7 Nisan 1326-20 Nisan 1910). Dolısıyla mektepte bir süre karışıklığa neden olan Tefvik Fikret'in okul müdürlüğünden istifa etmesi meselesi zaman içerisinde çözülmüştür. İlk anda öğrenci ve öğretmenlerden bazıları tepki göstermiş, okuldan ayrılanlar olmuştur. Fakat öğrencilere yapılan uyarılar ile okula tayin edilen yeni idareci ile ve ayrıca maarif nazırlığının konuyla ilgili süreci takip ederek hükümetçe bu konuda aynı duruşun sergilenmesi nihayetinde mesele kapanmıştır.

Sonuç

Tevfik Fikret'in Galatasaray Sultanisindeki idarecilik görevinden istifası meselesine farklı bakış açısı ile bakıldığı zaman farklı yorumlar yapılabilir. Zira istifa etmesi ardından kendisine öğrenci ve öğretmenler tarafından destek çıkılması Tevfik Fikret'i haklı gibi gösterebilmektedir. Fakat maarif nezaretinin belli mevzuatları uyması gereken kuralları ve belli bir işleyişi bulunmaktadır. Dolayısıyla yazar ve şair de olmuş olsa bu kurallar bağlayıcıdır ve uyulması gerekmektedir. Bununla birlikte Tevfik Fikret bu kuralları sorgulamış kendince uygun görmemiştir. Fakat devlet kurumlarının işleyişinde böyle bir usul bulunmamaktadır. Diğer taraftan derse girmemiş muallimlerin ücretinde kesinti yapılması doğal bir uygulamadır. Yani hak ve hukuğa uygundur.

Tevfik Fikret meselesi gazetelerde taraflı olarak yer bulmuştur. Özellikle Tanin olayları hep Tevfik Fikret'in penceresinden görmüş ve şairi haklı çıkaracak argümanları ortaya koymak üzere hareket etmiştir. Konuyla ilgili uzun uzadıya yazılar yayınlamıştır. Diğer gazeteler Saday-ı Millet ve Yeni Gün ise daha kısa ve olayı özet tarzında ele almış, herhangi bir gelişme varsa bundan bahsetmiştir. Bununla birlikte Yeni Gün gazetesinin de Tevfik Fikret'i destekleyen yazılar yayınladığı görülür.

Kaynakça

Sürelî yayımlar

Tanin

Saday-ı Millet

Yeni Gün

Kitap ve Makaleler

Engin, Vahdettin, (2006), Tevfik Fikret'in Mekteb-i Sultani Müdürlüğü ve Eğitimci Kişiliği, Biyografya 7-Tevfik Fikret, Bağlam Yay., İstanbul.

Ertaylan, İsmail Hikmet, (1963), Tevfik Fikret, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri, T. Emekli Öğretmenler Cemiyeti, İstanbul.

Kaplan, Mehmet (2007), Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Nabi Yaşar (1967) , Tevfik Fikret Hayatı, Sanatı Şiirleri, Varlık Yay., İstanbul.

Parlatır, İsmail (2000), Tevfik Fikret-Dil ve Edebiyat Yazıları, TDK, Ankara.

EVALUATIONS OF STUDENTS OF TOURIST GUIDANCE FOR SUMMER INTERNSHIP: THE EXAMPLE OF AFYON KOCATEPE UNIVERSITY

Elbeyi PELİT¹, Ali KABAKULAK², Özcan ZORLU³

Abstract

The aim of this study is to evaluate the opinions of the students who have received tourism guidance education at the undergraduate level on the compulsory summer internship. For this purpose, survey method was used in the process of obtaining the research data. The population of the study consisted of the Afyon Kocatepe University, Tourist Guidance Department students who completed their compulsory internship in 2017-2018 summer education period. As the researchers were the internship coordinators in this department, data were collected by using the whole counting method by face-to-face interviews with all students in the internship interviews conducted on 26 November 2018 in the related faculty. Within the scope of the research, the internship process of the students' opinions about the internship, the professional contribution of the internship, the contribution of tourism guidance training to the internship were examined in three dimensions. According to the results, it is observed that there is a low level of wages in the opinions of students about their internships. It has been found out that the internship has a positive effect on the personal development of students' contributions to their professional development, and that internship increases students' communication skills and self-confidence levels, and they have a more detailed understanding of the sector. In addition, it is among the results of the study that tourist guidance education given in the university is the most important contribution of the students to the internship process and their responsibility and development of disciplined work consciousness.

Keywords: Tourism Education, Tourism Guidance, Tourist Guide, Vocational Training.

TURİST REHBERLİĞİ ÖĞRENCİLERİNİN YAZ STAJINA YÖNELİK DEĞERLENDİRMELERİ: AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ

Özet

Bu araştırmanın amacı, lisans düzeyinde turizm rehberliği eğitimi alan öğrencilerin, gerçekleştirdikleri zorunlu yaz stajına ilişkin görüşlerinin değerlendirilmesidir. Söz konusu bu amaç doğrultusunda araştırma verilerinin elde edilmesi sürecinde anket yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini, Afyon Kocatepe Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm Rehberliği bölümünde öğrenim gören ve 2017-2018 yılı yaz döneminde zorunlu stajını gerçekleştirmiş/tamamlamış öğrenciler oluşturmaktadır. Araştırmacıların söz konusu bölümde

¹ Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Turizm Fakültesi, elbeyipelit@aku.edu.tr

² Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Turizm Fakültesi, alikabakulak@aku.edu.tr

³ Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Turizm Fakültesi, ozcanzorlu@aku.edu.tr

staj koordinatörü olmalarından dolayı araştırmada örneklem alınmayarak tam sayım yöntemi kullanılmıştır. İlgili fakültede 26 Kasım 2018 tarihinde gerçekleştirilmiş olan staj mülakatları kapsamında tüm öğrencilerle yüz yüze görüşülerek veriler toplanmıştır. Araştırma kapsamında öğrencilerin staja ilişkin görüşleri *staj süreci*, *stajın mesleki katkısı*, *turizm rehberliği eğitiminin staja katkısı* olarak üç boyutta incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, öğrencilerin gerçekleştirmiş olduğu stajlara ilişkin görüşlerinde en olumsuz durum olarak ücret düşüklüğü göze çarpmaktadır. Stajın öğrencilerin mesleki gelişimlerine yönelik katkılarında en olumlu durum olarak kişisel gelişim noktasında faydası olduğu ve stajın öğrencilerin iletişim becerilerini ve özgüven düzeylerini arttırdığı, ayrıca sektöre dair daha ayrıntılı fikir sahibi oldukları ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra, üniversitede verilen turist rehberliği eğitiminin, öğrencilere staj sürecinde en önemli katkısının sorumluluk ve disiplinli çalışma bilincinin gelişmesi olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm Eğitimi, Turizm Rehberliği, Turist Rehberi, Mesleki Staj.

1 Giriş

Turizm sektörü, değişimin sürekli ve hızlı yaşandığı bir yapıya sahip olduğu için öğrencilerin hem turizm hem de turist rehberliği konusunda güncel bilgi ve birikimi sağlamaları gerekmektedir. Bu da teorik olarak öğrenilen bilgileri uygulamaya dönüştürmekle yani staj ile mümkün olmaktadır (Mankan, 2015: 735) Bu doğrultuda öğrencilerin okullarda elde ettikleri teorik bilgilerin uygulamaya dönük kullanılması ve beceri kazanmada en önemli adım staj olarak nitelendirilebilir.

Nitelikli insan gücü, artan rekabet ortamında var olabilmenin temel şartlarından biridir. Bu da ancak etkin ve kaliteli turizm eğitim ve öğretimiyle (Ünlüönen, 2000: 218) ve turizm okulları mezunlarının sektörde çalışmalarını ile sağlanabilir (Pelit ve Güçer, 2006: 143). Turizm eğitimi kademelerinin her seviyesinde teori ile pratik birlikte yürütüldüğü zaman eğitimde bir bütünlük sağlanır. Bu konu her eğitim için geçerli olmakla birlikte emek yoğun bir hizmet endüstrisi olan turizmde ayrı bir önem taşımaktadır (Sarı, 2007: 26). Turizmde istihdam edilen personelin eğitilmiş olması ve aldığı eğitimin kaliteli olması turizmde hizmet kalitesinin artırılması ile doğrudan ilgilidir, kaliteli hizmet ise sektörün rekabetçi başarısı için son derece önemlidir (Duman, Tepeci ve Unur, 2006: 51). Bu açıdan bakıldığında turizm sektörünün gelişmesinde önemli bir noktada yer alan turist rehberliği mesleğinin kaliteli bir şekilde icra edilebilmesi de üniversitelerde alınan eğitimin yanı sıra uygulamaya dönük eğitimlerle mümkündür. Çünkü turist rehberliği mesleği doğası gereği daha çok uygulama yapılarak öğrenilebilecek bir meslektir. Söz konusu bu uygulamalarda eğitim-öğretim müfredatının önemli bir parçası olan/olması gereken staj faaliyetlerinin önemli bir yeri vardır. Bu kapsamda bu çalışmada, Afyon Kocatepe Üniversitesi Turizm Rehberliği bölümü öğrencilerinin 2017-2018 eğitim öğretim yılında turizm sektöründe yapmış oldukları stajlar esnasında ortaya çıkan sorunların neler olduğu, üniversitede alanla ilgili olarak alınan eğitimin ve derslerin ve staj süresince kendilerine katkılarının ne derecede olduğu gibi hususlar üzerinde durulmuştur.

2 Kuramsal Çerçeve

Turizm, ülkelere, ekonomiye katkısı ve gelişmekte olan ülkeler için büyük istihdam olanakları sunması nedeniyle sürekli olarak gelişmekte olan önemli bir sektördür (Avcıkurt, Alper ve Geyik, 2009: 57). Turizm sektöründe gelişimin sağlanabilmesi ve rekabetin sürdürülebilmesinde bu sektörün çalışanları hayati öneme sahiptirler. İyi bir eğitim almış ve alanında deneyimli çalışanlar yalnızca işletmeler arasındaki rekabetin değil, aynı zamanda

bölgesel, ulusal ve uluslararası rekabetin de önemli aktörleridir (Emir vd., 2008: 273). Sektörlerdeki gelişmeler, nitelikli çalışan gereksinimini arttırmaktadır. Böylelikle mesleki eğitim önem kazanmaktadır. Mesleki eğitimin iş dünyasının gereksinimlerini karşılamaında sektör ve eğitim kurumu arasında uyum görevi gören stajlar önem kazanmaktadır (Mankan, 2015: 735). Staj, bireylerin, öğrenim hayatları sırasında öğrendikleri mesleki bilgilerini iş yaşamında kullanması ve denemesi olarak ifade edilebilir (Çetin, 2005: 167). Öğrenciler teorik eğitim almak ile birlikte mesleklerine ilişkin pratik eğitim de almaktadırlar (Uysal ve Zorkirişçi, 2013: 94). Pratik eğitim öğrencilere, yaparak öğrenme deneyimi sağlamakta ve teori ile pratik arasındaki boşluğu doldurmakta, çok faydalı öğrenme deneyimi sunmakta, kişisel ve sosyal etkinlik duyguları yaratmakta, daha fazla iş teklifi almalarında avantaj sağlamaktadır (Alpert, 2009: 4).

Turizm eğitiminin her kademesinde öğrencilerin pratik bilgi ve becerilerle donatılması zorunludur. Her ne amaçla ve hangi mesleki kademedede kullanılırsa kullanılsın, turizm eğitiminin her kademesinde teori ile uygulama birbirini tamamlayarak bir bütün oluşturacak şekilde yürütülmek zorundadır. Çünkü turizm sektörünün çok dinamik bir yapıya sahip olması, bu alanda verilen eğitimin de dinamik bir yapıya sahip olmasını gerektirmektedir. Diğer bir ifadeyle verilen eğitimin sadece teorik olması yeterli değildir. Verilen eğitimin başarılı olması için uygulamalı eğitime de yer veriliyor olması gerekmektedir (Pelit ve Güçer 2006: 143). Söz konusu bu eğitimde en önemli uygulamalarından biri, öğrencilerin bizzat mesleki eğitim gördükleri alanla ilgili sektörde gerçekleştirmiş oldukları stajlardır. Staj, Türk Dil Kurumu'na (2018), kişinin mesleki bilgisini artırmak için geçici olarak bir kurumun bir veya birçok bölümünde çalışarak geçirdiği dönem olarak tanımlanmaktadır. Staj işbaşı eğitim-öğretim uygulaması olup eğitim-öğretime uygun olarak öğrencilerin öğrenimleri süresince kazandıkları bilgi ve deneyimleri pekiştirdikleri faaliyetlerdir. Stajını etkin bir şekilde ve nitelikli işyerlerinde tamamlayan birçok öğrenci, bu sayede kariyer hedeflerine de ulaşabilmektedir (Dolmacı ve Duran, 2017: 254). Ayrıca staj sayesinde sektöre ilişkin yenilikleri tanıyarak mezun olunduktan sonra çalışma hayatı için önemli bir tecrübe ve referans kazanılmış olmaktadır (Çetin, 2005: 154). Kısacası işyerlerindeki staj uygulaması, üniversite-sektör işbirliğini güçlendirecek bir tedbirdir. İşletmeler açısından önemli istihdam kaynaklarından bir tanesi kuşkusuz üniversitelerin staj programları ve bu programlar sayesinde tanıdıkları öğrencilerdir. Ayrıca birçok işletme kendi bünyelerinde üniversite öğrencilerine yönelik staj programlarına sahiptir. Bu staj programları işletmelerin bazı özel projelerini gerçekleştirmelerini sağlamak ya da mevcut işgücüne takviye olması amacıyla yapılır. Hangi amaçla olursa olsunlar stajlar şirketler açısından öğrencilerle iletişim kurmanın ve sürdürmenin en etkili yollarından birisidir (Çaylan vd., 2016: 246).

Turizm alanındaki gelişmelerle birlikte, bu alandaki eğitim ve turist rehberlerinin yetiştirilmesi de aynı ölçüde önem kazanmıştır. Turist rehberleri turizmin geliştirilmesi ve ülkenin gerekli şekilde tanıtımının yapılması açısından çok önemli bir konuma sahiptirler. Öyle ki ülkeler, aşırı rekabetçi turizm pazarında turistik çekiciliğe sahip olmanın yanı sıra profesyonel turist rehberlerine de ihtiyaç duymaktadır (Pelit ve Katırcıoğlu, 2018: 75). Nihayetinde turist rehberleri turistik deneyimin oldukça önemli araçları arasında yer almaktadır (Yarcan, 2007: 35). Ev sahibi ülkelerin resmi olmayan elçileri olarak turist rehberleri için önemli olan, kapsamlı bilgi ve konuya ilişkin güçlü bir kavrayış, analitik beceriler, tarihi kültürel alanlar için karşılaştırmalı bir bakış açısı ve sürekli öğrenme ve kişisel zenginleşme taahhüdü gibi entelektüel niteliklerdir. Ziyaretçilerin kullandıkları dillerde iletişim kurma ve sunum yapma becerisi, grupları yönetme ve organize etme kapasitesi, duruş ve göz teması ve hikâye anlatma becerisi gibi nitelikler de temel mesleki özellikler arasında yer almak durumundadır (Sandaruwani ve Gnanapala, 2016: 65; Pelit ve Katırcıoğlu, 2018: 77). Aynı zamanda iyi yetiştirilmiş turist rehberleri seyahat acenteleri ve tur operatörlerinin karlılığının

arttırılması ve müşteri memnuniyetinin sağlanması noktasında da önemli bir konuma sahiptir (Avcıkurt, Alper ve Geyik, 2009: 57). Bu kapsamda bu mesleği yerine getiren/getirecek kişilerin eğitiminin içeriği büyük önem taşımaktadır. Turist rehberliği, sadece teorik olarak öğrenilip yapılabilecek bir meslek değildir. Eğitimle teorik olarak kazanılan becerilerin uygulamayla pekiştirilmesi gerekir. Turizm rehberliği açısından da staj, öğrencilerin üniversite eğitimleri sırasında aldıkları teorik eğitimi pratiğe dökme imkânı verir. Teorik eğitim ile pratik uygulamaların bir arada yapılması tecrübe kazanmayı sağlar. İş hayatına ilişkin mevcut problemleri tanıma, bu problemlerle başa çıkabilme, çalışılan işletmenin örgütü içinde iyi bir iletişim kurabilme, müşterilerin isteklerini ve beklentilerini gözlemleme, anlama ve onlarla nasıl sağlıklı iletişim kurulabileceğini bulmak açısından önemli bilgiler sağlayabilir (Dalkılıç ve Ebeoğlugil, 2018). Eker ve Zengin (2016) turist rehberlerinin üzerinde durduğu en önemli hususlardan birinin okullarda verilen eğitimin uygulamalı eğitim ile desteklenmesi gerekliliği olduğunu belirtmektedir. Bu kapsamda turist rehberi adayları, mikrofonla turistlere nasıl hitap edilmesi gerektiğini, turistlerle göz temasının nasıl kurulacağını, rehber-şoför ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini, rehberin diğer sektör çalışanlarıyla nasıl ilişkiler kurması gerektiğini, yönetme ve organize etme becerilerinin geliştirilip yabancı dil konuşma becerisinin arttırılması, gruba hâkim olma gibi yetkinliklere staj esnasında uygulama yaparak tecrübe etme imkânına sahip olabilecektir.

6326 sayılı Turist Rehberliği Meslek Kanunu'nun 3.maddesinin 1. fıkrasının d bendinde de belirtildiği üzere *“birlikler tarafından Bakanlığın gözetim ve denetimi altında düzenlenen uygulama gezisini tamamlamak ve gezi sonunda yapılan sınavda başarılı olmak”* (TUREB, 2018), Kültür ve Turizm Bakanlığının belirlemiş olduğu uygulama gezilerini de turist rehberlerinin tecrübe kazanmaları, gidilen yol güzergâhlarını öğrenmeleri, mola noktalarını bilmeleri, uygulama gezisi boyunca gidilen yerlerle ilgili hem otobüs içi hem de ören ve müze yerlerinde yapacakları anlatımlar mesleğe başlamadan önce almış oldukları teorik eğitimi pratiğe dökmelerinde önem arz etmektedir. Uygulama gezisi bir anlamda mesleğe ön hazırlık (staj) olarak da değerlendirilebilir. Dolayısıyla mesleğe ön hazırlık yapan turizm rehberliği öğrencileri profesyonel turist rehberlerinin yanında yardımcı rehber (apranti) olarak çalışarak, seyahat acentelerinin operasyonlarında staj yaparak üniversite eğitimleri ile öğrendikleri teorik bilgiyi pratik bilgiyle harmanlayarak öğrenilen bilgi ve uygulamaların daha kalıcı hale gelmesini sağlayabilirler. Ayrıca turizm rehberliği öğrencileri rehber yanında tura çıkarak, acente, otel vb. gibi yerlerde staj yaparak üniversite eğitiminden sonra iş bulma noktasında daha az sorun yaşarlar. Stajlarını yapmış ve çalışmaya devam etmiş öğrencilerin iş devir hızları az; işten ayrılma niyetleri düşük ve işe bağlılıkları fazla olacaktır. Bu nedenle staj (mesleğe ön hazırlık) üniversite öğrenimleri süresi içinde öğrencilerin mutlaka tecrübe etmesi gereken önemli bir uygulamadır. Bu noktada öğrencilere önemli kazanımları olan staj faaliyetlerinin etkinliğinin istenen biçimde olup olmadığının tespitine dönük araştırmaların önemi büyüktür. Özellikle bu konudaki araştırmalar sayesinde eksiklikler belirlenerek gerekli tedbirlerin alınması noktasında önemli ölçüde veri kaynağı sağlayacaktır.

3 Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın temel amacı lisans düzeyinde turizm rehberliği eğitimi alan öğrencilerin, gerçekleştirdikleri zorunlu yaz stajına ilişkin görüşlerinin değerlendirilmesidir. Konuyla ilgili gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde (Pelit ve Güçer, 2006; Emir vd., 2008; Emir, Pelit ve Aslan, 2010; Tutan, 2010; Türkseven, 2012; Aymankuy ve Aymankuy, 2013; Pak, 2015; Akay vd., 2018) genelde turizm alanının değişik bölümlerinde (turizm işletmeciliği, konaklama işletmeciliği, seyahat işletmeciliği vb.) eğitim görmekte olan öğrencilerin staj değerlendirmeleri ile ilgili oldukça fazla çalışma bulunmakla birlikte, turizm rehberliği alanında eğitim gören

öğrencilerin bu konuya ilişkin sorunlarının belirlendiği sınırlı sayıda çalışma (Eker ve Zengin, 2016) olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda turizm rehberliği öğrencilerinin, sektörde yapmış oldukları stajlardan memnun olma durumları, almış oldukları mesleki turizm eğitiminin staj süresince işe yönelik olarak kendilerine sağladığı katkılar-avantajlar ile stajın öğrencilerin mesleki gelişimlerine ve sektöre bakış açılarına katkılarının ne olduğunun ortaya konulması araştırmanın alt amaçlarını teşkil etmektedir. Söz konusu bu alt amaçlar doğrultusunda, araştırmada cevap alınması planlanan araştırma soruları ise şu şekilde geliştirilmiştir:

1 Turizm rehberliği öğrencilerinin yapmış oldukları stajlardan memnun olma düzeyleri nedir?

2 Stajların, turizm rehberliği öğrencilerinin mesleki gelişim ve sektöre bakış açılarına katkısı nedir?

3 Turizm rehberliği öğrencilerinin üniversitede almış oldukları mesleki eğitim, onlara staj süresince işe yönelik olarak ne tür katkılar-avantajlar sağlamıştır?

Araştırma, Afyon Kocatepe Üniversitesi Turizm Fakültesi, “Turizm Rehberliği” bölümünde öğrenimine devam etmekte olan ve 2017-2018 eğitim-öğretim yılı sonu yaz döneminde zorunlu yaz stajlarını (60 iş günü) yapmış olan öğrencilerin, staj esnasında karşılaştıkları olumlu-olumsuz etkenler ile varsa bu konu ile ilgili sorunları ortaya koymak ve öneriler geliştirmek bakımından önem taşıyan, durum saptayıcı bir araştırma niteliğindedir. Çalışmanın içeriğinde de yer verildiği üzere, üniversite düzeyinde turizm eğitimi alan öğrencilerin staj algılamaları ve yapmış oldukları stajları değerlendirmeleriyle ilgili olarak, birçok araştırma yapılmasına rağmen, bu araştırma evrenini oluşturan Turizm Rehberliği öğrencilerinin turizm işletmelerinde yapmış oldukları stajları değerlendirmeleriyle ilgili, derinlemesine bir araştırmanın yapılmaması söz konusu evrenin, staj değerlendirmelerinin ne olduğunun ortaya çıkarılması ve böylelikle çözüm önerileri geliştirilmesi bu araştırmayı önemli kılan diğer bir husus olmakla birlikte, niçin böyle bir araştırmaya ihtiyaç duyulduğunun da cevabını vermektedir.

4 Yöntem

Araştırmanın evrenini, Afyon Kocatepe Üniversitesi Turizm Fakültesi, “Turizm Rehberliği” bölümlerinde okuyan ve 2017-2018 eğitim-öğretim yılı yaz döneminde, turizm işletmelerinde stajlarını yapmış olan öğrenciler (62 kişi) oluşturmaktadır. Araştırmacıların ilgili fakültede staj komisyonu üyesi olması, staj yapan tüm öğrencilerle yüz yüze görüşme imkânını yaratmış ve araştırmada örneklem alınmayarak evrenin tamamına ulaşılmıştır. Evrende yer alan tüm öğrenci sayısı kadar (62) çoğaltılıp dağıtılan anketlerin tamamı geri dönmüş, 4 anket çeşitli nedenlerle (eksik kodlama vb.) değerlendirme dışı bırakılmıştır. Böylelikle toplam 58 anket değerlendirmeye alınmıştır.

Araştırmada veri toplamak amacıyla yüz yüze görüşme yöntemi ve anket tekniklerinden yararlanılmıştır. Araştırmada ilk olarak, araştırma evreninde yer alan tüm öğrencilerle yüz yüze, teker teker görüşülmüş, yapmış oldukları stajların genel değerlendirilmesi alınmıştır. Veri toplamada kullanılan anket üç bölümden oluşturulmuş, ilk bölümde öğrencilerin bazı demografik özelliklerine yer verilmiştir. Anketin ikinci bölümünde konuyla ilgili olarak Pelit ve Güçer (2006)’in daha önceki konuyla ilgili çalışmalarından yararlanarak oluşturduğu ölçekten yararlanılmıştır. İlgili ölçekte öğrencilerin gerçekleştirmiş oldukları stajlardan memnuniyetini değerlendirmeye yönelik 14; stajların mesleki eğitimlerine katkısına yönelik 9

ve okulda almış oldukları mesleki eğitimin staj süresince kendilerine sağladığı katkıları ortaya koymaya yönelik de 7 olmak üzere toplam 30 ifade yer almaktadır. Bu bölümdeki sorular, beşli Likert tipi derecelendirmeli ölçek şeklinde oluşturulmuştur. 26 Kasım 2018 tarihinde gerçekleştirilmiş olan staj mülakatları kapsamında evrende yer alan öğrenciler ile yüze görüşülerek ankete ilişkin genel bilgiler verilmiş ve böylelikle, ankette yer alan ifadelerin öğrenciler tarafından tam olarak anlaşılması sağlanmıştır. Öğrencilerin yapmış oldukları stajları değerlendirmelerine yönelik görüşleri ile ilgili ankette verilen her bir boyuta ilişkin ifadelerle ilgili görüşlerinin yüzde, frekans ve aritmetik ortalamaları ve standart sapma değerleri hesaplanarak tablo halinde sunulmuştur.

Öğrencilere uygulanan ölçeğe yönelik güvenilirlik analizlerinin iç tutarlılık kat sayıları Cronbach's Alpha (α) kat sayısı hesaplanarak analiz edilmiştir. Bu doğrultuda, staj esnasında öğrencilerin memnuniyet düzeylerine ilişkin güvenilirlik kat sayısı 0,743; öğrencilerin yapmış oldukları staja ilişkin güvenilirlik kat sayısı 0,794; öğrencilerin almış oldukları mesleki eğitimin staja katkısı ölçeğine ilişkin güvenilirlik kat sayısı ise 0,856 olarak hesaplanmıştır. Kullanılan ölçeğin geneline ait güvenilirlik kat sayısı ise 0,828 olarak hesaplanmıştır. Kalaycı (2017: 404) güvenilirlik kat sayısını alfa kat sayısına bağlı olarak yorumlamış ve $0.80 \leq \alpha \leq 1.00$ ise ölçek yüksek oranda güvenilirdir şeklinde yorumlamıştır. Bu bilgiye dayanarak ölçek için güvenilirlik düzeyinin yüksek olduğu belirtilebilir.

5 Bulgular ve Tartışma

Öğrencilerin turizm işletmelerinde yapmış oldukları stajları değerlendirmelerine ilişkin görüşlerinin belirlenmesine yönelik yapılan bu çalışmada değerlendirmeye alınan toplam 58 anket bulgularına göre, araştırmaya katılan öğrencilerin %77,6'sı kadın, %22,4'ü erkeklerden oluşmaktadır. Araştırmaya katılan öğrencilerin 48,3'ü beş yıldızlı otellerde, %41,4'ü seyahat acentesinde, %10,3'ü ise müze rehberliği, yer hizmetleri vb. yerlerde stajlarını yapmışlardır. Araştırmaya katılan öğrencilerin %17,4'ü acentede ofis elemanı, %24,1'i diğer alanlarda, %15,5'inin restoranda, %10,3'ü ön büro bölümünde, %8,6'sı otel rehberliğinde, %6,9'u müşteri ilişkileri bölümünde ve %5,2'sinin de kat hizmetleri bölümünde staj yaptıkları ortaya çıkmıştır. Araştırmaya katılan öğrencilerin %41,4'ünün 3. sınıf, yine % 41,4'ünün 2. sınıf ve %15,5'inin ise 1. sınıf olduğu belirlenmiştir.

Araştırmaya katılan turizm rehberliği öğrencilerinin yarısından fazlası stajlarını turist rehberliği mesleğiyle doğrudan ilgili olmayan alanlarda yapmışlardır. Dolayısıyla turizm rehberliği öğrencilerinin bir an önce stajlarını bitirmek için turizm sektöründe, fakat farklı işletme/bölümlerde gerçekleştirdikleri söylenebilir. Farklı işletmelerde/bölümlerde staj yapmak genel olarak turizm sektörü hakkında rehberlik öğrencilerine katkı sağlayacaktır. Fakat turist rehberliği mesleği gruba hitap edebilme, mikrofonla konuşabilme ve sunum yapabilme, gezilecek yerler hakkında detaylı bilgiler verebilmeyi gerektiren bir meslek olduğundan sürekli uygulama yapılması, mümkünse acentede çalışılması ve turist rehberi ile beraber tura çıkılması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Tablo 1. Öğrencilerin Yapmış Oldukları Stajlardan Memnun Olma Durumlarına İlişkin Görüşlerinin Yüzde, Frekans, Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

İFADELER	Hiç Katılmıyorum		Az Katılmıyorum		Orta Düzeyde Katılmıyorum		Çok Katılmıyorum		Tamamıyla Katılmıyorum		Ortalama	Standart Sapma
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%		
STAJ ESNASINDA	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%		
Aldığım ücretten memnundum.	17	29,3	6	10,3	16	27,6	11	19,0	8	13,8	2,7	1,41
Günlük çalışma saatlerim azami 8 saat olarak planlanmıştı.	13	22,4	9	15,5	7	12,1	7	12,1	22	37,9	3,2	1,63
Fazla mesai durumlarında gerekli mesai ücretini alıyordum.	30	51,7	3	5,2	10	17,2	4	6,9	9	15,5	2,2	1,55
Sigorta imkânım vardı.	10	17,2	2	3,4	3	5,2	12	20,7	31	53,4	3,8	1,51
İşe başlamadan önce oryantasyon (Hizmet içi) eğitim gördüm.	9	15,5	11	19,0	12	20,7	8	13,8	18	31,0	3,2	1,46
Barınma (personel yatakhane, lojman vs.) imkânım vardı.	24	41,4	3	5,2	5	8,6	3	5,2	21	36,2	2,8	1,83
Personel yatakhane, banyo ve tuvaletlerde tatmin edici şartlar (hijyen vb.) mevcuttu.	22	37,9	11	19,0	7	12,1	5	8,6	13	22,4	2,5	1,60
Personel yemekleri sağlık, temizlik (hijyen) ve çeşitlilik açısından yeterliydi.	16	27,6	8	13,8	9	15,5	11	19,0	12	20,7	2,9	1,54
Yöneticiler tüm çalışanlara adil davranıyordu.	3	5,2	10	17,2	15	25,9	12	20,7	17	29,3	3,5	1,24
Stajyer olmamdan dolayı yöneticilerimin görev dışı işler vermesi gibi bir durum yaşamadım .	11	19,0	5	8,6	15	25,9	11	19,0	16	27,6	3,2	1,44
Görevimle ilgili işlerde önerilerim dikkate alınıyordu.	7	12,1	5	8,6	14	24,1	18	31,0	13	22,4	3,4	1,28
Çalışma arkadaşlarımdan bana karşı tutum ve davranışlarından memnundum.	2	3,4	3	5,2	12	20,7	14	24,1	27	46,6	4,0	1,09
İşle ilgili herhangi bir sorun esnasında rahatlıkla çalışma arkadaşım/arkadaşlarımdan yardım isteyebiliyordum.	1	1,7	3	5,2	6	10,3	11	19,0	37	63,8	4,3	0,98
Staj esnasında haftada en az 1 (bir) gün izin imkanım vardı.	2	3,4	1	1,7	4	6,9	9	15,5	42	72,4	4,5	0,95
Genel Ortalama											3,31	
Cronbach's Alpha											0,743	

Tablo 1'de, öğrencilerin gerçekleştirdikleri staj uygulamasından memnuniyet düzeyi değerlendirilmektedir. Tabloda yer alan katılım derecelerine bakıldığında en yüksek

ortalamaya sahip ifadenin “staj esnasında haftada en az 1 (bir) gün izin imkanım vardı” ($\bar{X}=4,5$) olduğu görülmektedir. İlgili ölçekteki en düşük ortalama ifade ise “fazla mesai durumlarında gerekli mesai ücretini alıyordum” ($\bar{X}=2,2$) olmuştur. İlgili ölçekteki genel ortalama ise ($\bar{X}=3,3$) olarak belirlenmiştir. Burada ortaya çıkan sonuçlar Pelit ve Güçer, 2006; Güzel, 2010; Aymankuy ve Aymankuy, 2013; Pak, 2015 tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. Mesai ücretlerine ilişkin turizm rehberliği öğrencilerinin yaklaşık %57’si olumsuz görüş belirtmiştir. Ancak Erdem vd., (2018) tarafından turizm eğitimi alan öğrencilerin memnuniyet düzeylerini ölçen araştırmanın sonucunda öğrencileri en çok memnun eden konu ücret olarak ifade edilmiştir. Bu sonuç bu araştırmanın sonucuyla örtüşmeyip dikkate değer bir bulgu olmuştur. Ayrıca bu araştırmanın sonucu stajla ilgili çalışmalara yeni bir boyut kazandırmıştır.

Tablo 2. Stajların Öğrencilerin Mesleki Gelişimlerine Katkılarına İlişkin Öğrenci Görüşlerinin Yüzde, Frekans, Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerler

İFADELER	Hiç Katılmıyorum		Az Katılmıyorum		Orta Düzeyde Katılmıyorum		Çok Katılmıyorum		Tamamıyla Katılmıyorum		Ortalama	Standart Sapma
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%		
YAPMIŞ OLDUĞUM STAJ	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%		
Almış olduğum teorik eğitimi uygulama imkânı sağladı.	6	10,3	8	13,8	11	19,0	15	25,9	18	31,0	3,5	1,34
Sektörü tanıma olanağı sağladı.	1	1,7	1	1,7	6	10,3	20	34,5	30	51,7	4,3	0,86
Alanımla ilgili yeni gelişmeleri uygulama düzeyinde görme imkânı sağladı.	3	5,2	3	5,2	12	20,7	17	29,3	22	37,9	3,9	1,13
Yabancı dilimi geliştirmeme katkı sağladı.	10	17,2	14	24,1	14	24,1	8	13,8	12	20,7	2,9	1,38
Bu mesleği (turist rehberliği) sevmeme fayda sağladı.	12	20,7	5	8,6	13	22,4	12	20,7	15	25,9	3,2	1,47
İnsanlarla (tanımasam da) olan iletişimimin gelişmesine katkı sağladı.	1	1,7	1	1,7	8	13,8	16	27,6	31	53,4	4,3	0,90
Farklı kültürleri tanıma ve deneyimleme imkânı sağladı	1	1,7	2	3,4	14	24,1	17	29,3	24	41,4	4,0	0,98
Kendime olan güven duygusunun gelişmesine katkı sağladı.	-	-	2	3,4	6	10,3	21	36,2	29	50,0	4,3	0,80
Okulu bitirince bu mesleği yapma düşüncesine olumlu yönde katkı sağladı.	7	12,1	2	3,4	23	39,7	10	17,2	16	27,6	3,4	1,27
Genel Ortalama											3,72	
Cronbach's Alpha											0,794	

Stajın öğrencilerin mesleki gelişimine katkısını ele alan Tablo 2 incelendiğinde, n staj uygulamasının öğrencilere sektörü tanıma, iletişim becerilerinin gelişmesi, kendilerine olan güven duyguları ($\bar{x}=4,3$) gibi hususlarda olumlu katkı sağladığı görülmektedir. Bununla birlikte, öğrencilerin özellikle “yabancı dilimi geliştirmeme katkı sağladı” ifadesine ilişkin görüşlerinde, diğer ifadelere oranla daha yüksek düzeyde bir olumsuz görüş bildirmeleri, bir önceki bölümde verilen staj esnasındaki memnuniyetsizlik” bulgusuyla örtüşmektedir. Bu yargıya ilişkin hesaplanan aritmetik ortalama ise ($\bar{x}=2,9$) gibi düşük bir değerdir. Bu sonuç, “bir işgörenden maksimum düzeyde verim alabilmek onun işinden tatmin olma durumu diğer bir deyişle işini sevmesi ile doğru orantılıdır” görüşünün hâkim olduğu günümüz modern örgütlerinde, özellikle emek-yoğun bir sektör olan turizm sektörünün gelecekteki istihdamının nicel ve nitel kalitesi açısından düşündürücüdür. Bu konuda özellikle işletme yöneticileri ve eğitim kurumlarına büyük işler düşmektedir.

Bu çalışmanın sonuçlarıyla Pelit ve Güçer (2006), Sarı (2007) ve Akay vd. (2018) tarafından yapılan çalışmaların sonuçları örtüşmektedir. İlgili çalışmalarda yapılan stajın yabancı dili geliştirmede yardımcı olmadığı ortaya çıkmıştır. Öte yandan, Türkseven (2010) tarafından yapılan araştırma sonucunda stajın yabancı dili geliştirmesi konusunda öğrencilerin olumlu görüş bildirdikleri (%53.3) ortaya çıkmıştır. Bu sonuç araştırmanın sonucuyla farklılık göstermektedir. Ayrıca Akay vd. (2018) tarafından yapılan çalışmada, öğrencilerin yaptıkları stajın mesleki açıdan kendilerine olan güvenlerini arttırdığını (3,76), yapılan stajın iş yaşamlarını tanımalarında yardımcı olduğunu (3,99) da ortaya koymaktadırlar. Öğrencilerin staj sayesinde; kendilerine güvenlerinin yüksek oranda arttığı ve iş yaşamını yerinde görme imkânı ile daha yakından tanımalarına yardımcı olduğu da söylenebilir. Bu sonuçlar araştırma sonucuyla örtüşmektedir.

Emir, Arslan ve Kılıçkaya (2008) tarafından Afyon Kocatepe Üniversitesi Turizm İşletmeciliği öğrencilerinin staj uygulamaları hakkındaki görüşlerini belirlemek üzerine yaptıkları çalışmada stajın öğrencilerin, turizm sektörünü tanımalarına katkı sağladığı, kendilerine olan güven duygusunu geliştirdiği ve insan ilişkileri konusunda kendilerini geliştirdiği ortaya çıkmıştır. Bu durum insan ilişkilerinin önemli olduğu turizm sektörü için, kendine olan güvenin artmış olması da turizm rehberliği mesleğini icra edecek öğrenciler için çok önemli bir kazanımdır. İlgili çalışmanın sonuçlarıyla bu çalışmanın sonuçları örtüşmektedir.

Yine, öğrenci görüşleri arasında dikkat çeken bir başka konu ise, turizm işletmelerinde stajyer olarak çalışmanın bu mesleği (turist rehberliği) sevmeme fayda sağladı hususudur ki, bu noktada gerek öğrencilerin görev yaptıkları birimler, gerekse staj süresinin kısalığı unsurunu da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Tablo 3’de sunulan ve okulda alınan mesleki eğitimin, staj süresince işe yönelik olarak öğrencilere sağladığı katkıların ne olduğuna ilişkin, anketin derecelendirmeli ifadeleri içerisinde yer alan “sorumluluk almama ve disiplinli çalışmama katkı sağladı”; “konuklar - çalışma arkadaşlarım ve yöneticilerimle olan ilişkilerde hitap ve davranışsal açıdan olumlu katkı sağladı”; “görevimi yerine getirirken olumlu yönde fayda (kolaylıklar) sağladı” ifadelerine ilişkin öğrenci görüşlerinin çoğunluğu olumludur. Bu sonuçlar, üniversitede verilen eğitimin katkıları arasında yer almakla birlikte “turizm/turist rehberliği eğitimi almayan çalışanlara göre daha çabuk terfi imkânı sağladı.” ifadesine ilişkin öğrenci görüşlerinin, yüzdelerden de anlaşılacağı üzere, olumludan ziyade olumsuzda yoğunlaşması, sektörün kalifiye elmanlara önem vermesi gerektiği görüşüyle örtüşmemektedir. Ayrıca ““üniversitede almış olduğum mesleki yabancı dil eğitimi uygulamada bana katkı sağladı.” ifadesi de üniversitelerin dil eğitimi konusunda kendilerini geliştirmeleri gerektiği konusunda üniversitelere fikir verecektir. Bu nedenle, turizm işletmelerinin özellikle alanında mesleki

eğitim almış kişilere, onların sektöre yönelik motivasyonlarını artırıcı nitelikte terfi olanakları hazırlamaları, üniversitelerinde dil eğitimlerini daha çağdaş metotlarla ve yoğun olarak öğrencilere sunması gerekmektedir. Aksi takdirde çalışmanın önceki bölümlerinde de belirtildiği üzere, söz konusu kalifiye personelin başka alanlara kayması gündeme gelecektir ki, sürekli gelişmeye açık ve kalifiye eleman gereksinimi bulunan turizm sektörü bu lükse sahip değildir.

Tablo 3. Okulda Alınan Eğitimin Staj Süresince Öğrencilere Sağladığı Katkılara İlişkin Öğrenci Görüşlerinin Yüzde, Frekans, Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

İFADELER	Hiç Katılmıyorum		Az Katılmıyorum		Orta Düzeyde Katılmıyorum		Çok Katılmıyorum		Tamamıyla Katılmıyorum		Ortalama	Standart Sapma
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%		
ÜNİVERSİTEDE MESLEKİ EĞİTİM ALMIŞ OLMAK												
Görevimi yerine getirirken olumlu yönde fayda (kolaylıklar) sağladı.	3	5,2	5	8,6	11	19,0	24	41,4	15	25,9	3,7	1,10
Üniversitede almış olduğum mesleki yabancı dil eğitimi uygulamada bana katkı sağladı	21	36,2	9	15,5	13	22,4	8	13,8	7	12,1	2,5	1,41
İşlerin işleyişi hakkında önceden bilgi sahibi olmamı sağladı.	4	6,9	7	12,1	14	24,1	15	25,9	17	29,3	3,5	1,23
İşlerin işleyişi hakkında öneri getirmemde olumlu katkı sağladı.	5	8,6	10	17,2	14	24,1	18	31,0	11	19,0	3,3	1,22
Konuklar, çalışma arkadaşlarımla ve yöneticilerimle olan ilişkilerde hitap ve davranışsal açıdan olumlu katkı sağladı.	2	3,4	1	1,7	14	24,1	18	31,0	22	37,9	4,0	1,01
Sorumluluk almama ve disiplinli çalışmam katkı sağladı.	2	3,4	-	-	7	12,1	17	29,3	32	55,2	4,3	0,94
Turizm/turist rehberliği eğitimi almayan çalışanlara göre daha çabuk terfi imkânı sağladı.	10	17,2	6	10,3	22	37,9	8	13,8	12	20,7	3,1	1,33
Genel Ortalama											3,51	
Cronbach's Alpha											0,856	

Yapılan literatür taramalarında turizm rehberliği öğrencilerinin stajlarına ilişkin bilgi eksikliği olduğu fark edilmiş, bundan dolayı da bu çalışma sadece turizm rehberliği bölümü öğrencilerine uygulanmıştır. Bununla birlikte yapılan çalışmalar genel olarak turizm eğitimi alan öğrencileri kapsadığından ve genel çalışmalar olduğundan turizm rehberliği bölümlerinde okuyan öğrencilerin yaşamış oldukları sorunlar daha geri planda kalmış ve farklı bölümlerde okuyup staj yapan öğrencilerle ortak sorunları olmasına rağmen sadece turist rehberliği mesleğine özgü ortaya çıkan/çıkabilecek sorunlar geri planda kalmıştır. Turizm rehberliği öğrencileri üzerine yapılan bu çalışma, öğrencilerin geri planda kalan sorunlarını daha görünür

kılmak ve ilgililerin dikkatini çekmesini sağlamak açısından faydalı olacağı düşünülmektedir. Turizm rehberliği öğrencilerine yönelik çalışmaların eksikliğinin olması da ayrıca bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

6 Sonuç ve Öneriler

Staj, eğitim hayatının vazgeçilmez bir parçasıdır. Teorik olanı pratiğe dönüştürme imkânı sağlar. Pratiğe dönüşen uygulamalar öğrenmeyi kolaylaştırır ve dolayısıyla da öğrenilen şeylerin birçoğunun daha kalıcı olmasını sağlar. Bu nedenle eğitim hayatı boyunca staj uygulamalarını yapmak öğrenciler açısından önem taşımaktadır. Yapılan bu araştırmanın sonucunda da turizm rehberliği öğrencilerinin çalıştıkları turizm sektörüne dair bilgilerini arttırdığı ve sektöre dair fikir edindiği belirlenmiştir. Staj esnasında öğrencilerin en çok olumlu baktıkları durumun haftalık izinleriyle ilgilidir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en önemli sebep Devlet'in son yıllarda çalışma hayatı koşullarında yapmış olduğu düzenlemeler, kaçak çalışmanın önüne geçmede vermiş olduğu mücadelenin ve yasaların daha uygulanabilir olmasından ve çalışma yaşamına entegre edilmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Yine turizm rehberliği öğrencilerinin turizm sektöründe staj esnasında iletişim becerilerinin ve kendilerine olan güvenlerinin arttığı ortaya çıkmıştır. Nitekim öğrencilerin hizmet ve emek yoğun bir sektör olan turizmde sürekli insanlarla bir arada olması ve turistlerin ruh hallerinin sürekli değişkenlik göstermesi çok sık farklı sorunla karşılaşmalarına neden olmaktadır. Turizm rehberliği öğrencileri ne kadar çok sorunla karşılaşip onları çözmeye çabalarsa ya da sorunların çözüm yöntemlerini kavratsa o kadar fazla şey öğreneceğinden zaman içinde turistlere karşı nasıl davranmaları gerektiğini öğrenmekte ve zamanla sorunlarla baş edebilecek sabrı ve tecrübeyi kendilerinde gördüklerinden özgüvenli bir şekilde sorunlara yaklaşmakta ve sorunları etkili iletişim ve sahip oldukları tecrübeyle kolaylıkla çözebilmekteler. Ayrıca üniversitede turizm rehberliği bölümünde mesleki eğitim almış olmanın öğrencilere staj yaparken sorumluluk kazandırdığına ve öğrencileri disiplinli çalışmaya yönlendirdiğine dair bulgular ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla öğrencilerin, staj öncesinde sektörle ilgili genel bilgilere sahip olmalarından dolayı turizm sektöründe çalışabilmenin ciddi sorumluluklar getirdiğini ve disiplinli çalışmanın da önemli olduğunu kavradığı söylenebilir. Ancak, üniversitede mesleki eğitim almış olmanın yabancı dil konusunda yetersiz kaldığı da ifade edilmiştir. Bu durumun önüne geçebilmek için yabancı dili konuşmaya yönelik ders saatlerinin artırılması gerekmektedir. Ayrıca farklı ülkelerden verilen yabancı dili yerel olarak konuşan kişiler üniversitelere davet edilmeli, öğrencilere yabancı dillerde eğitimler verilmeli ve öğrencilerin yabancı dili akıcı bir şekilde konuşmaları özendirilmelidir. Böylelikle öğrencilerin bu noktaya bakış açılarında ciddi bir farklılaşma olacağı ifade edilebilir. Genel olarak özetlenirse, öğrencilere staj öncesinde turizm sektörüne ait genel bilgiler verilmesinin yanı sıra ayrıca sektör temsilcileri okullara davet edilerek ilk kaynaktan bilgi almaları sağlanmalı ve öğrencilerin akıllarında oluşabilecek tüm sorular (ücret, konaklama, işin içeriği ve tanımı vb.) içtenlikle cevaplandırılmalıdır. Stajyer öğrencilere yasal olarak tanınan haklar kanunda belirtildiği şekilde işletilmeli ve öğrencilerin sadece iş becerileri değil aynı zamanda kişisel olarak kendilerini geliştirmeleri de sağlanmalıdır. Müfredat açısından genel değerlendirme yapıldığında, öğrencilerin çağın gereklerine uygun bir şekilde özellikle yabancı dil konusunda öncelikle konuşma becerilerini geliştirmeleri sağlanmalı, ayrıca turist rehberliği öğrencilerine ender dillerde (Çince, İsveççe, İzlandaca vb.) eğitimler verilmelidir. Müfredat yeniden gözden geçirilerek turist rehberliği mesleğini daha teknolojik ve daha etkili sunumlar yapabilecek şekilde revize edilmesi önerilir. Teknik gezilere ağırlık verilip birinci sınıftan itibaren turizm rehberliği öğrencilerinin topluluk önünde konuşması sağlanabilir ve daha sonraki dönemlerde yabancı dilde anlatımlar teşvik edilebilir.

Stajların daha verimli olması için diğer öneriler ise; eğitim kurumları ile sektörler arasında işbirliğinin gelişmesi, sektör gereksinimlerinin göz önünde olması gerekliliği, stajlarda denetimin olması, gönüllü ve faydacı yaklaşımın belirlenmesi ve staj sürelerinin uzun olması şeklinde sıralanabilir (Özel ve Karagöz, 2014: 39).

Elde edilen önemli bulgular ve ilgili alan yazına yapılan katkılarla birlikte, sosyal bilimler alanında gerçekleştirilen diğer çalışmalar gibi bu araştırmanın da birtakım sınırlılıkları bulunmaktadır. Araştırmada verilerin görece olarak küçük bir evrenden elde edilmesi ve Türkiye genelinde turizm/turist rehberliği eğitimi alan öğrenci sayısının çokluğu göz önüne alınarak araştırma sonuçlarının mevcut evren ile sınırlı tutulması uygun olacaktır. Bununla birlikte verilerin elde edilmesi sürecinde anket tekniğinin temel alınması derinlemesine analiz sağlayacak kapsamlı görüşmelerin gerçekleştirilmemiş olması araştırmanın bir diğer kısıtıdır. Ayrıca konu ile ilgili değerlendirmelerin gerçekleştirilmesi sürecinde stajın gerçekleştirildiği işletmenin temsilcilerinin görüşlerine yer verilmemesi bir diğer kısıt olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla konu ile ilgili olarak ilerleyen dönemde gerçekleştirilecek çalışmalarda bu sınırlılıkların dikkate alınması; mevcut araştırma sonuçlarının da bu kısıtlar bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Akay, B., Uslu, A. ve Sancar, M. F. (2018). Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Staj Döneminde Yaşadıkları Sorunlar: Lisans ve Ortaöğretim Turizm Öğrencileri Örneği. *OPUS – Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8 (Gençlik Araştırmaları Özel Sayısı), 212-236.
- Alpert, A., Heaney, J. & Kuhn, K. A. (2009). “Internships in Marketing: Goals, Structures and Assessment – Student, Company and Academic Perspectives”, *Australasian Marketing Journal (AMJ)*, 17 (1), 36-45, <https://doi.org/10.1016/j.ausmj.2009.01.003>.
- Avcıkurt, C., Alper, B. ve Geyik, S. (2009). “Education and Training of Tourist Guides in Turkey”. *Journal of Management and Education*, 1, 57-63.
- Aymankuy, Y. ve Aymankuy, Ş. (2013). “Turizm işletmeciliği eğitimi alan öğrencilerin turizm sektöründeki istihdamla ilgili görüşleri ve sektördeki kariyer beklentileri: Balıkesir üniversitesi turizm işletmeciliği ve otelcilik yüksekokulu örneği”. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Akademik Bakış Dergisi*, 35, 1-21.
- Çaylan Özer, D., Akpınarlı, V. ve Devenci D. A. (2016). “Öğrencilerin Staj Programları ile İşe Alım Süreci: Denizcilik Sektöründe “Rotamız Arkas Projesi” Örnek Olay İncelemesi”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (1), 241-264.
- Çetin Ş. (2005). “Öğrenci Stajlarında Yararlanılan Dersler Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme, Mersin Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu Örneği”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 16 (2), 153-169.
- Dalkılıç, N. ve Ebeoğlu, F. (2018). “Sigortacılık Bölüm Öğrencilerinin Staj Değerlemesi Üzerine Bir Uygulama”. *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 81-95.
- Dolmacı, N. ve Duran, Y. (2017). “Önlisans Düzeyinde Öğrenim Gören Öğrencilerin Zorunlu Staj Uygulamasına İlişkin Görüşleri, Sorunları ve Çözüm Önerileri: Isparta Meslek Yüksekokulu Örneği”. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (21), 254-267.
- Duman, T., Tepeci, M. ve Unur, K. (2006). “Mersin’de Yükseköğretim ve Orta Öğretim Düzeyinde Turizm Eğitimi Almakta Olan Öğrencilerin Sektörün Çalışma Koşullarını Algılamaları ve Sektörde Çalışma İsteklerinin Karşılaştırmalı Analizi”. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 51-69.

Eker, N. ve Zengin, B. (2016). “Turist Rehberliği Eğitiminin Değerlendirilmesi: Profesyonel Turist Rehberleri Üzerine Bir Uygulama”. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 5 (4), 65-74.

Emir, O., Arslan, S. ve Kılıçkaya, Ş. (2008). “Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Programı Öğrencilerinin Staj Uygulamaları Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi: Afyon Kocatepe Üniversitesi Örneği”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 2, 273-291.

Emir, O., Pelit, E. ve Arslan, S. (2010). “Turizm alanında önlisans eğitimi alan öğrencilerin staj öncesi ve sonrası görüşlerinin karşılaştırılması (Afyon Kocatepe Üniversitesi Örneği)”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (33), 141-165.

Erdem, B., Akgöz, E. ve Gündoğdu, İ. (2018). “Lisans Düzeyinde Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Uluslararası Staj Deneyimlerine İlişkin Memnuniyet Algıları: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Örneği”. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6 (2), 74-98.

Güzel, F. (2010). “Turizm Öğrencilerinin Staj Döneminde Edindikleri Motivasyonun Herzberg Teorisine Göre Değerlendirilmesine Yönelik bir Araştırma”. *Journal of Yaşar University*, 5 (20), 3415-3429.

Kalaycı, Ş. (2017). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri 8. Baskı*, Ankara: Dinamik Akademi Dağıtım.

Mankan, E. (2015). “Mesleki Önlisans Programlarında Staj Eğitiminin Önemi: Bülent Ecevit Üniversitesi Çaycuma Meslek Yüksekokulu Örneği”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (10), 734-741.

Pak, Ö. (2015). *Türkiye’de Mesleki Turizm Eğitimi ve Zorunlu Staj: Turizm Meslek Lisesi Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pelit, E. ve Güçer, E. (2006). “Turizm Alanında Öğretmenlik Eğitimi Alan Öğrencilerin Turizm İşletmelerinde Yaptıkları Stajları Değerlendirmeleri Üzerine Bir Araştırma”. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 139-164.

Pelit, E. ve Katırcıoğlu, E. (2018). “Turist Rehberliği Mesleğinde Taraflar Açısından Yaşanan Sorunlar Üzerine Bir Değerlendirme”. *Turist Rehberliği Dergisi (TURED)*, 1 (2), 74-94.

Pelit, E., Demirdağ, Ş. A., Gökçe, Y. ve Kılıç, İ. (2016). “Turizm Öğrencilerinin Sektöre Yönelik Tutumlarının Kariyer Yapma İsteklerine Etkisi: Staj Yapan Öğrenciler Örneği”. *3rd International Congress on Social Sciences, China to Adriatic Congress Book*, 265-284.

Sandaruwani, J. R. C. and Gnanapala, W. A. C. (2016). “The role of Tourist Guides and Their Impacts On Sustainable Tourism Development: A Critique On Sri Lanka”. *Tourism, Leisure and Global Change*, 3, 62-73.

Sarı, H. (2007). *Ortaöğretim Düzeyinde Mesleki Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Staj Sürecine Adaptasyonu Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TDK, STAJ, (2018). http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c1649b95c2f19.85227061. (16.12.2018).

Tekbalkan, M. (2015). “Önlisans Düzeyinde Turizm Eğitimindeki Staj Uygulamasına Yönelik Öğrencilerin Bakışları: Ondokuz Mayıs Üniversitesi’nde Bir Uygulama”. *Electronic Journal Of Vocational Colleges- 4. Umyos Özel Sayısı*, 16-22.

TUREB, YASA, (2018). <http://www.tureb.org.tr/tr/Page/Detail/60>. (16.12.2018).

TURİZM, STAJ, (2018). http://turizm.aku.edu.tr/wp-content/uploads/sites/22/2015/11/yaz_staji_uygulama_rehberi.pdf. (15.01.2019).

Tutan, E. (2010). *Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Staj Döneminde Maruz Kaldıkları Mobbing (Psikolojik Yıldırma) Ankara İlinde Bir Uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türkseven, E. (2012). *Turizm Eğitiminde Yaşanan Staj Sorunları: Lisans Öğrencilerinin Görüşlerine Yönelik Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uslu, A., Sancar, M. F., Kutukız, D. ve İlter, E. Ü. (2017). “Turizm Alanında Önlisans ve Lisans Öğrenimi Gören Öğrencilerin Staj Hakkındaki Görüşleri: Siirt Üniversitesi ve Batman Üniversitesi Örneği”. *Journal of Recreation and Tourism Research*, 4(3), 81-92.

Ünlüönen, K. (2000). “Turizm İşletmeciliği Öğretmenlik Programlarının Öğrenci Beklentileri ve Algılamaları Açısından Değerlendirilmesi”. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (3) 218-238.

Yarcan, Ş. (2007). “Profesyonel Turist Rehberliğinde Mesleki Etik Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme”. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 18 (1), 33-44.

Yenipınar, U. ve Zorkirişçi, A. (2013). “Türkiye ve Avrupa Birliği Ülkelerinde Turist Rehberliği Eğitimi”. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2), 111-136.

THE EFFECTS OF TOURISM GUIDANCE STUDENTS' ATTITUDES TOWARD SECTOR ON THEIR DESIRE TO CAREER: THE EXAMPLE OF AFYON KOCATEPE UNIVERSITY

Elbeyi PELİT¹, Ali KABAKULAK²

Abstract

The aim of this study is to determine the effect of the job attitudes of the tourism guidance department students on their career aspirations. The population of this study, which uses two scales (job attitude and desire to pursue a career) as a method of data collection, consists of tourism guidance students studying at Afyon Kocatepe University Tourism Faculty in the spring term of 2017-2018 academic year. The research was performed by the integer method. A total of 231 students from the first, second and third class participated in the study. According to the results of the study, it was determined that the job attitudes of the tourism guidance students were slightly higher than the intermediate level and the career aspirations were slightly higher than the intermediate level. A significant, positive and strong relationship was found between the job attitude of the tourism guidance students and their willingness to make a career. In addition, it was found that job attitude had a strong effect on the willingness of tourism guidance students to make career.

Keywords: Job Attitude, Career, Tourism Guidance, Tourism Guidance Students.

TURİZM REHBERLİĞİ ÖĞRENCİLERİNİN MESLEKİ TUTUMLARININ KARIYER YAPMA İSTEKLERİ ÜZERİNE ETKİSİ: AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ

Özet

Bu çalışmanın amacı turizm rehberliği bölümü öğrencilerinin mesleki tutumlarının kariyer yapma istekleri üzerine etkisinin belirlenmesidir. Veri toplama yöntemi olarak iki ölçekten (mesleki tutum ve kariyer yapma isteği) yararlanılan bu çalışmanın evrenini 2017-2018 eğitim öğretim yılı bahar döneminde Afyon Kocatepe Üniversitesi Turizm Fakültesinde öğrenim gören turizm rehberliği öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırma tamsayım yöntemiyle yapılmıştır. Araştırmaya birinci, ikinci ve üçüncü sınıftan toplam 231 öğrenci katılmıştır. Araştırmadan çıkan sonuçlara göre, turizm rehberliği öğrencilerinin mesleki tutumlarının orta düzeyin biraz üzerinde olduğu ve kariyer yapma isteklerinin de yine orta düzeyin biraz üzerinde olduğu belirlenmiştir. Turizm rehberliği öğrencilerinin mesleki tutum ile kariyer yapma istekleri arasında anlamlı, pozitif ve kuvvetli bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca mesleki tutumun

¹ Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Turizm Fakültesi, elbeyipelit@aku.edu.tr

² Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Turizm Fakültesi, alikabakulak@aku.edu.tr

turizm rehberliği öğrencilerinin kariyer yapma istekleri üzerinde kuvvetli bir etkisi olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mesleki Tutum, Kariyer, Turizm Rehberliği, Turizm Rehberliği Öğrencileri.

1 Giriş

Turizm, dünyada çok hızlı gelişme gösteren, iş alanları yaratan ve ekonomilere sağlamış olduğu katkılardan dolayı çok önemli bir sektör olarak görülmektedir. Turizme atfedilen bu önem hem Dünya hem de Türkiye turizminde kendini göstermektedir. Dünya Turizm Örgütünden elde edilen verilere göre 2018 yılında turizm olayına katılan toplam 1.4 milyar kişi olduğu ve bu sayının da 2030 yılında 1.8 milyar kişiye ulaşması öngörülmektedir (UNWTO, 2019). Türkiye açısından incelendiğinde, Türkiye'ye gelen turist sayısı Ocak-Ekim 2018 döneminde %22 oranında artış göstererek yaklaşık 36 milyon kişiye ulaşmış ve ülkeye giren döviz miktarı da %13 artış göstererek yaklaşık 23 milyar dolar ekonomiye katkı sağlamıştır (KTB, 2019). Ekonomik girdileri çok büyük olan turizm sektöründe Türkiye'nin de içinde yer aldığı Akdeniz bölgesinde yer alan diğer ülkelerle rekabet edebilmek için kalifiye eleman yetiştirmek hayati öneme sahiptir. Bu da öncelikle iyi bir eğitim sisteminin olmasıyla mümkündür. Sistemli, kaliteli, dünyadaki gelişmeleri takip edebilen ve teorik derslerin yanında uygulamalı eğitimin bir arada sunulduğu bir eğitim sistemine sahip olmak ve bunu en alt düzeyden en üst seviyeye yani üniversiteye kadar yaymak da önemlidir. Turizm eğitimi de en alt kademedен başlanarak doktora seviyesine kadar her dönemde öğrencilere sunulmalıdır. Turizm eğitimi sadece teorik olarak değil aynı zamanda uygulama da gerektirmektedir. Turizm eğitimi içinde yer alan turizm rehberliğinde de durum aynıdır. Çünkü turist rehberliği mesleği dinamik bir meslektir ve uygulama gerektirmektedir. Bu nedenle turizm rehberliği bölümünde eğitim gören öğrencilerin sektörü ve mesleği tanımaları hem sektöre hem de turist rehberliği mesleğine karşı tutumlarını ve kariyer yapmalarını da etkileyecektir. Turizm rehberliği öğrencilerinin rehberlik mesleğine karşı tutumları aynı zamanda rehberlik mesleğinin sürdürülebilir olup olmaması açısından da önem taşımaktadır. Türkiye'de turizm sektörünün gelişmesi, rekabet edebilirlik seviyesinin yüksek olması, Türkiye'nin tanıtımının doğru bir şekilde yapılabilmesi de turist rehberliği mesleğini yapmakta olan ve yapmayı düşünen öğrencilerin mesleki tutumlarının olumlu olması ve rehberlik mesleğini devam ettirmesi ilgili kurum ve kuruluşlar tarafından sunulacak imkânlarla olacaktır. Böylelikle turist rehberliği mesleğine karşı olumlu tutumlar gelişebilecek ve rehberlik bölümlerinde eğitim alan öğrencilerin de kariyer yapma isteklerinin artacağı düşünülmektedir.

2 Kuramsal Çerçeve

Eğitim, tüm canlılar için önemli bir durumdur. Eğitim çok erken zamanlarda başlar ve ölünceye kadar devam eder. Eğitim, yeni yetişen kuşakları topluma hazırlayan, kişisel gelişimleri boyunca tutum, davranış, yetenek ve becerilerinde gözlenebilir bir değişim meydana getirme süreci olarak ifade edilebilir (Hacıoğlu vd., 2008; Hayes ve Ninemeier, 2008; Taşkın, 2008). Pedagoglara göre eğitim insanın var oluşundan itibaren kendiliğinden ya da bilerek (kasti) meydana gelebilir ve bu durum formel ve informel eğitim olarak adlandırılır (Fidan, 2012: 4). Eğitimin bir diğer kolu mesleki eğitimidir. Buradan hareketle mesleki eğitim, bireylere belirli bir meslekle ilgili olarak bilgi, beceri ve iş alışkanlıkları kazandıran ve bireylerin yeteneklerini çeşitli yönleriyle geliştiren bir süreç (Akoğlan Kozak ve Kızıllırmak, 2001) olarak tanımlanabilmektedir. Bu noktada turizm eğitimi, turistlere ön yargısız yaklaşan ve turizm kaynaklarını (arkeolojik alanları, antik kentleri, doğal güzellikleri, tarihi alanları vb.) koruma

bilinci oluşturarak, turistlere adil ve eşit hizmet prensibini benimsemiş, konukseverliği temel alan bilince sahip bireyler yetiştirmeyi amaçlayan turizme yönelik eğitim sürecidir.(Pelit, Demirdağ, Gökçe ve Kılıç, 2016).

Mesleki turizm eğitimi içinde en önemli kollardan biri de turist rehberliği eğitimidir. TUREB (2018), Turist rehberini, T.C. vatandaşı olan, 18 yaşını doldurmuş, üniversitelerin turist rehberliği bölümlerinin önlisans, lisans veya yüksek lisans bölümlerinden mezun olmuş, en az bir yabancı dil bilen, ikamet edilen şehirden sorumlu olan meslek odasına kayıtlı, Kültür ve Turizm Bakanlığının belirlemiş olduğu Anadolu turu gezisini yapmış, çalışma kartı ve ruhsatnameye sahip olan kişi olarak tanımlamıştır. Turist rehberliği eğitimi, Türkiye’de örgün ve yaygın eğitim olmak üzere iki şekilde uygulanmaktadır. Örgün eğitim, üniversiteler tarafından verilen lisansüstü, lisans (4 yıllık) ve ön lisans (2 yıllık) eğitimlerini kapsamaktadır. Yaygın eğitim ise, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından açılan sertifika programlarını kapsamaktadır (Eker ve Zengin, 2016: 68).

Ülkelerin destinasyonlarının rekabet edebilirliklerinin artması ve diğer destinasyonlara karşı üstünlük sağlaması, kaliteli hizmet sunulması, müşteri memnuniyeti yaratılması ve turistlerde tekrar ziyaret etme isteği yaratılması, iyi eğitim almış, yetenekli, yüksek motivasyona sahip ve turizm sektöründe ve turist rehberliği mesleğinde çalışma arzusuna bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de turizm sektöründe ve turizm-turist rehberliği mesleğinde böylesine önemli bir işgücünü ancak okullar ya da farklı seviyelerdeki eğitim merkezleri yaratabilir (Kuşluvan ve Kuşluvan, 2000: 251). Eker ve Zengin (2016) tarafından turist rehberlerinin bakış açısı ile Türkiye’deki turist rehberliği eğitiminin mesleğin uygulanması konusunda yeterli olup olmadığının ortaya konması amacıyla bir araştırma yapılmıştır. Bu kapsamda 12’si oda başkanı olmak üzere, 40 rehber ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Araştırma neticesinde profesyonel turist rehberlerinin yetiştirilmesinde eğitim kurumlarının hayati bir yeri olduğu sonucuna varılmıştır.

Türkiye’deki örgün eğitim incelendiğinde, Yüksek Öğretim Kurumundan (2019) elde edilen verilere göre Türkiye’de toplam 26 turizm rehberliği bölümü (lisans), 5 seyahat işletmeciliği ve turizm rehberliği bölümü (lisans), 26 turist rehberliği (önlisans) bölümü mevcuttur. 31 lisans programı için ayrılan kontenjan sayısı 1970 olarak belirlenmiş, ancak; 1644 kontenjan dolmuştur. 326 kişilik öğrenci kontenjanı boş kalmıştır. Önlisans programları için ayrılan kontenjan sayısı 1672 olarak belirlenmiştir. 1672 kişilik öğrenci kontenjanından 1181 kontenjan dolarken 491 kontenjan boş kalmıştır. Ayrıca birçok üniversite tarafından son dönemlerde önlisans ve lisans eğitimine ilave olarak tezli ve tezsiz yüksek lisans programları da hızlı bir şekilde çoğalma eğilimine girmiştir. Tezli ve tezsiz yüksek lisans programlarının artması, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından açılan turist rehberliği kurslarına katılmaları yerine rehber adaylarının yükseköğretim kurumlarından mezun olmaları rehberlik mesleği için olumlu karşılanırken aynı zamanda bazı olumsuzlukları da beraberinde getirdiği İRO tarafından dile getirilmiştir. Özellikle tezsiz yüksek lisans programlarından mezun olan rehber adaylarının almış oldukları eğitim kalitesinin yetersiz oluşundan, öğretim elemanlarının turizm/turist rehberliği bölümü mezunu olmamaları, ilgili bölümlerde ders veren hocaların alanlarının uzmanı olmaması ya da rehberlik alanında yetersiz bilgi ile mezun verilmesi gibi pek çok şikâyet ile karşılaşıldığı ifade edilmiştir (IRO, 2019). Ayrıca, turist rehberliği eğitiminin tek çatı altında toplanamayışı turizm rehberliği öğrencilerinin mesleğe yönelik tutumlarında ve turist rehberliği mesleğinde kariyer yapma isteklerinde farklılaşmaya sebebiyet verebilmektedir. Bunun nedeni olarak lisans mezuniyeti olan bir rehberlik bölümü öğrencisinin Bakanlık tarafından verilen altı aylık kısa bir eğitimi tamamlayarak aynı yasal haklara sahip olması, aynı taban yevmiyeyi alması lisans mezunu olan rehber adaylarının ve sektörde halen turist rehberliği mesleğini icra eden rehberlerin mesleki tutumunu olumsuz etkilediği İstanbul

Rehberler Odası tarafından yüksek lisans programlarıyla ilgili kamuoyu açıklamasında ifade edilmiştir (IRO, 2019).

Bunun yanı sıra turist rehberliği eğitimi veren okullar, turizm endüstrisi için nitelikli iş gücünün temel kaynağı olarak görülmektedir. Dolayısıyla bu okullarda öğrenim gören turizm-turist rehberliği öğrencilerinin meslekle ilgili avantaj ve dezavantajları bilmeleri tutumlarının oluşmasına, bu tutumların olumlu ya da olumsuz olması da turist rehberliği mesleğini yapip yapmamaları noktasında büyük önem taşımaktadır (Şahin ve Acun, 2016). Aksi takdirde turizm sektörü için nitelikli iş gücü olarak değerlendirilebilecek olan turist rehberi adaylarının farklı alanlara yönelme ihtimali artacak ve bu durumdan hem turizm sektörü hem de diğer turizm paydaşları olumsuz yönde etkilenecektir (Solmaz ve Erdoğan, 2012: 569). Rehberlik mesleğinin uzun zamandır uğraşmış olduğu ciddi sorunların varlığı ve 2012 yılında çıkarılan 6326 sayılı kanun ve 2014 yılında çıkarılan yönetmeliğin kronikleşen sorunlara kalıcı bir çözüm bulunamaması (kaçak rehberlik faaliyetleri, taban altı yevmiye ile tura çıkılması, sigortanın olmayışı, emekliliğin olmaması ya da geç olması vb. sorunlar) bunula birlikte rehberlik bölümünde okuyan öğrencilerin gelecek kaygısı, yükselme olanaklarının yada gelişme imkanlarının yeterli olmaması rehber adaylarının turizm sektöründe çalışmasına engel teşkil etmektedir (Yeşiltaş vd., 2014: 1296). Bu sorunlar olumsuz mesleki tutumları tetiklerken aynı zamanda turizm/turist rehberliği öğrencilerinin, turist rehberliği mesleğinde de kariyer yapma isteklerini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu nedenle turizm rehberliği öğrencilerinin mesleğe karşı tutumlarının ortaya konulması ve kariyer hedeflerinin belirlenmesi amacıyla bu çalışma gerçekleştirilmiş ve rehberlik bölümü öğrencilerinin mesleki tutumlarını ve kariyer yapma isteklerini arttırmak için öneriler getirmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın amacı turizm rehberliği bölümünde öğrenim gören öğrencilerin turist rehberliği mesleğine yönelik tutumlarının meslekte kariyer yapma istekleri üzerindeki etkisini araştırmaktır. Bu kapsamda literatür taraması yapılarak daha önce mesleki tutum ve kariyer yapma isteği ile ilgili çalışmalara ulaşılmıştır. Ulaşılan çalışmalarda turist rehberliği mesleğine yönelik çok az sayıda çalışma olduğu saptanmıştır. Ayrıca mesleki tutum ile ilgili yapılan çalışmalarda (Tolga, Korkmaz ve Atay, 2015; Şahin ve Acun, 2016) turizm rehberliği bölümlerinde eğitim alan öğrencilerin mesleki tutumlarının, rehberlik bölümünü isteyerek seçen, bölümü tercih etmeden önce meslek hakkında bilgi sahibi olan ve 1. sınıf öğrencilerin mesleğe yönelik tutumlarının daha olumlu olduğunu ortaya koyarken Yılmazdoğan vd. (2015: 1344) tarafından yapılan araştırmada mesai saatlerinin maksimum düzeyde olması, düşük ücret verilmesi, iş güvencesinin olmaması; mevsimlik iş olması, kariyer beklentilerinin ve tercihlerinin değişmesi turizm öğrencilerinin içinde yer alan turist rehberliği öğrencilerinin sektörden ayrılmasına neden olan önemli etkenler olarak ifade edilmiştir (Şahin ve Acun, 2016: 566). Yapılan çalışmaların az sayıda olması, tutumların da sık değişmesi ve turizm rehberliği bölümünde okuyan öğrencilerin zaman içerisinde değişen ülke ve çevre şartlarının mesleğe bakış açılarına nasıl yansıdığını ve bu yansımanın turizm-turist rehberliği mesleğine okullarından mezun olduktan sonra devam edip etmeme durumlarını ortaya koymak amacıyla araştırma kapsamında aşağıda yer alan hipotez ve araştırma soruları geliştirilmiştir

H1. Turizm rehberliği öğrencilerinin turist rehberliği mesleğine yönelik tutumları, turist rehberliği mesleğinde kariyer yapma isteklerini etkilemektedir.

Yukarıda verilen araştırma hipotezi kapsamında araştırmada yanıt aranacak sorular şunlardır:

1. Lisans düzeyindeki turizm rehberliği öğrencilerinin turizm sektörüne yönelik tutumları nedir?

2. Lisans düzeyindeki turizm rehberliği öğrencilerinin turizmde kariyer yapma istekleri nedir?

3. Lisans düzeyindeki turizm rehberliği öğrencilerinin turizm sektörüne yönelik tutumları, öğrencilerin bireysel özelliklerine göre anlamlı farklılıklar göstermekte midir?

4. Lisans düzeyindeki turizm rehberliği öğrencilerinin turizm sektöründe kariyer yapma istekleri, rehberlik öğrencilerinin bireysel özelliklerine göre anlamlı farklılıklar göstermekte midir?

5. Lisans düzeyindeki turizm rehberliği öğrencilerinin turist rehberliği mesleğine yönelik tutumları ile kariyer yapma istekleri arasında anlamlı bir ilişki vardır mıdır?

6. Lisans düzeyindeki turizm rehberliği öğrencilerinin turist rehberliği mesleğine yönelik tutumları turist rehberliği mesleğinde kariyer yapma istekleri üzerindeki etkisi nedir?

3 Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı turizm rehberliği öğrencilerinin mesleki tutumlarının kariyer yapma isteklerine etkisini incelemektir. Bu araştırmanın önemi ise, turizm-turist rehberliği bölümlerinde okuyan öğrencilerin mesleki tutumlarını ve kariyer yapma isteklerini ortaya koyan ender çalışmalardan biri olması ve literatürdeki eksikliğin giderilmesi noktasında turizm rehberliği öğrencilerinin ve turist rehberlerinin mesleki tutumlarını belirlemede ve ilgili kurum ve kuruluşlara katkı sunması beklenen bir çalışma olduğu için önem arz etmektedir. Ayrıca araştırmanın, konuyla ilgili yapılacak ileriki çalışmalara ve turizm paydaşları tarafından yapılacak plan ve politikalara yön verebilecek öneriler sunması açısından da önem taşımaktadır.

4 Yöntem

Araştırmanın bu bölümünde; veri toplama yöntemi, evren ve örneklem ile araştırmada kullanılan analiz tekniklerine yer verilmiştir.

4.1 Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada öncelikle turizmde ve turizm-turist rehberliğinde mesleki tutum ve kariyer yapma istekleri ile ilgili literatür taraması yapılmış ve elde edilen sonuçlar/çıkarımlar doğrultusunda kuramsal çerçeve oluşturulmuştur. Uygulama aşamasında nicel veri toplama yöntemlerinden anket tekniğinden faydalanılmıştır. Uygulanan anket üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde turizm rehberliği bölümü öğrencilerinin demografik özelliklerini ölçmek (cinsiyet, medeni durum, yaş, öğrenim durumu, sınıf, lise türü, bölümü isteyerek seçip seçmediği, meslek hakkında bilgisi olup olmadığı, gelinen şehir, ikamet edilen yer) amacıyla 10 kapalı uçlu soru soru yöneltmiştir.

Anketin ikinci bölümünde turizm rehberliği bölümü öğrencilerinin mesleki tutumlarını belirlemek amacıyla Üstüner (2006) tarafından geliştirilen, geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları Terzi ve Tezci (2007) tarafından yapılmış, Şahin ve Acun (2016) tarafından turizm rehberliği öğrencilerine uyarlanmış 34 ifadeyi içeren mesleki tutum ölçeğinden yararlanılmıştır (Şahin ve Acun, 2016). Bu ölçeğin derecelendirmesi de 5’li Likert derecelemesi olarak kullanılmış olup ölçekteki ifadeler; 1: Hiç Katılmıyorum, 2: Katılmıyorum, 3: Orta Düzeyde Katılıyorum, 4: Katılıyorum, 5: Tamamıyla Katılıyorum” şeklinde sıralanmıştır.

Anketin üçüncü bölümünde ise, turizm rehberliği bölümü öğrencilerinin kariyer yapma isteklerini ölçmeye yönelik kullanılan ölçek, Duman vd. (2006)'nin, Riegel ve Dallas (1998), METARGEM (2000) ve Kusluvan ve Kusluvan (2003)'ün çalışmalarından yararlanarak geliştirdiği ölçekten faydalanılarak, Pelit vd. (2016) tarafından çalışmanın amacına uygun hale getirilerek uygulanan anket kullanılmıştır. Bu bölümde yer alan ifadelerle olan katılım düzeyini ölçmek üzere her bir ifade beşli Likert tipi derecelendirmeye göre tasarlanmıştır (1: Hiç katılmıyorum, 2: Az katılıyorum, 3: Orta düzeyde katılıyorum, 4: Çok katılıyorum, 5: Kesinlikle katılıyorum). Mesleki tutum ve kariyer yapma isteği ölçekleri tek boyut altında incelenmiştir.

4.2 Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Afyon Kocatepe Üniversitesinde eğitim alan turizm rehberliği bölümü öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmada tüm öğrencilere ulaşma imkânı olmasından dolayı örneklem almaya ihtiyaç duyulmamıştır. Bu nedenle araştırmada tam sayım yöntemi kullanılmıştır. Tam sayım, evrenin sınırlı ve dar kapsamlı olduğu durumlarda evrenin tamamına ulaşılabilecek durumlarda kullanılan bir örneklem yöntemidir (Ural ve Kılıç, 2018: 30). Bu araştırmada tamsayım yapılması amaçlanmış, 231 öğrenciye ulaşılmıştır. Veri toplama aracı olarak kullanılan anketler katılımcılara yüz yüze dağıtılarak toplanmış ve geri dönen anketlerin tamamı araştırmaya dâhil edilmiştir bu kapsamda 231 adet anket değerlendirmeye alınmıştır. Değerlendirmeye alınan söz konusu anketlere katılan öğrencilerin %58'ini kadınların ve %42'sini ise erkeklerin oluşturduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya dâhil edilen öğrencilerin %98,7'si bekâr, %1,3'ü evlidir. Yaş ortalamaları incelendiğinde %26,4'ü 17-19 yaş arasında, %66,2'si 20-22 yaş aralığında, %3,9'u 23-25 yaş aralığında olduklarını belirtirken %3,5'i ise 26 yaş ve üzerinde olduklarını ifade etmişlerdir. Öğrencilerin %48,5'i normal öğretim öğrencisi iken %51,5'i ikinci öğretim öğrencisi olduklarını belirtmişlerdir. Staj yapan turizm öğrencilerinin %42,9'u 1. sınıf, %37,2'si 2. sınıf ve %19,9'u ise 3. sınıf öğrencileridir. Henüz Afyon Kocatepe Üniversitesi Turizm rehberliği bölümünde 4. Sınıf öğrencisi bulunmadığından araştırmaya sadece birinci, ikinci ve üçüncü sınıflar dâhil edilmiştir.

Mezun olunan okul türüne göre veriler incelendiğinde %77,1'i Anadolu lisesi, %12,6'sı düz lise, %8,2'si diğer okul türlerinden mezun olduklarını belirtmişken %2,2'lik çok düşük bir oran turizm meslek lisesi çıkışlı olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların %70,1'i turizm eğitimi almayı bilinçli ve istekli olarak tercih ederken, diğer %29,9'u ise bölümü istemeden tercih ettiğini belirtmiştir. Bu aşamada en önemli etken turizm eğitimi verilen bölümlerin bazı bölümlere oranla giriş puanının düşük olması ve öğrencilerin herhangi bir lisans programına kayıt yaptırmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Turizm rehberliğini tercih eden öğrencilerin yaklaşık dörtte üçü (%72,3) rehberlik mesleği hakkında fikir sahibi olarak bu bölüme geldiklerini, %27,7'sinin ise rehberlik mesleğiyle ilgili herhangi bir bilgisi olmadan bu bölümü tercih ettikleri ortaya çıkmıştır. Bu durumun oluşmasındaki en önemli sebeplerden biri de turizm rehberliği bölümünün yabancı dil puanıyla (DİL-1) öğrenci alıyor olması ve genel olarak öğrencilerin İngilizce öğretmenliği, İngiliz Dili ve Edebiyatı, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı, Almanca, Fransızca Öğretmenliklerine yerleşememeleri durumunda sene kaybetmemek ve tekrar sınava girmek istememelerinden dolayı seçtikleri ifade edilebilir. Turizm rehberliği bölümünü tercih eden öğrencilerin geldikleri şehirlerle ilgili veriler incelendiğinde %9,5'lik oranla en fazla Afyonkarahisarlıların tercih ettiği bunu da sırasıyla Manisa (%8,7), İstanbul ve İzmir (%7,8) ve Balıkesir-Aydın (%5,6) takip etmiştir. İkamet ettikleri yer bakımından incelendiğinde öğrencilerin %42,4'lük kısmı ilçe merkezinde ikamet ederken bu oranı %42 ile il merkezi, %10 köy ve %5,6'sı ise köy yerleşimlerinde yaşadıklarını belirtmişlerdir.

4.3 Veri Analiz Yöntemi

Araştırma kapsamında elde edilen veriler SPSS paket programı kullanılarak bilgisayar ortamında analiz edilmiştir. Araştırmada ilk olarak turizm rehberliği öğrencilerine ait demografik özellikleri içeren frekans ve yüzde dağılımları ile ortalama ve standart sapma değerleri verilmiştir. İki kategoriden oluşan değişkenler arasındaki farklılıkların analizleri için t-testi uygulanırken, ikiden fazla olan diğer değişkenler için varyans (ANOVA) analizi uygulanmıştır. Turizm öğrencilerinin sektöre yönelik tutumları ile bu tutumların kariyer yapma istekleri arasındaki ilişki/etkinin belirlenmesine yönelik korelasyon ve regresyon analizi uygulanmıştır. Araştırmanın takip eden bölümünde, araştırma verilerine uygulanan analizlerden elde edilen bulgulara ve yorumlarına yer verilmiştir. Ölçeklere uygulanan faktör analizlerine ilişkin sonuçlar incelendiğinde mesleki tutum ölçeğine ait KMO değeri 0,959; kariyer yapma isteğine ilişkin faktör analizi sonucunda ise KMO değeri 0,910 olarak belirlenmiştir. Mesleki tutum ölçeği toplam varyansın 50,033'lük kısmını açıklarken (özdeğer=50,003), kariyer yapma isteği ölçeği ise toplam varyansın 54,776'lık (özdeğer=54,776), kısmını açıklamaktadır. Güvenilirlik analizlerine ilişkin iç tutarlılık kat sayıları Cronbach's Alpha (α) kat sayıları hesaplanarak analiz edilmiştir. Mesleki tutum ölçeğine ilişkin güvenilirlik kat sayısı (Cronbach's Alpha) 0,959 olarak hesaplanmıştır. Kariyer yapma isteği ölçeğine ilişkin güvenilirlik kat sayısı ise (Cronbach's Alpha) 0,899 olarak hesaplanmıştır. Kalaycı (2017: 404) güvenilirlik kat sayısını alfa kat sayısına bağlı olarak yorumlamış ve $0.80 \leq \alpha \leq 1.00$ ise ölçek yüksek oranda güvenilirdir şeklinde yorumlamıştır. Bu bilgiye dayanarak her iki ölçek için güvenilirlik düzeylerinin yüksek olduğu gözlemlenmiştir.

5 Bulgular ve Tartışma

Katılımcıların turizm sektörüne yönelik tutumlarını belirlemeye yönelik uygulanan tutum ölçeğindeki her bir ifadeye ilişkin frekans ve yüzde dağılımları ile aritmetik ortalama ve standart sapma değerlerine Tablo 1'de ayrıntılı olarak yer verilmektedir.

Tablo 1'e göre mesleki tutum ölçeğinde ($\bar{x}=3,44$) yer alan "rehberlik mesleğini yerine getirirken başarılı olmayı önemserim" ifadesine verdikleri cevaplar incelenmiştir. Turizm rehberliği bölümü öğrencilerinin bu ifadeye %3,9'u "hiç katılmıyorum", %15,6'sı "orta düzeyde katılıyorum", %31,2'si "çok katılıyorum", %45,9'u ise "tamamıyla katılıyorum" şeklinde cevap verdikleri anlaşılmaktadır. İlgili ifadeye ilişkin aritmetik ortalama değeri ($\bar{x}=4,12$) ise rehberlik bölümü öğrencilerinin bu konuya ilişkin görüşlerinin mesleki tutum ölçeğinin diğer ifadelerine göre daha yüksek değerlendirilen ifade olduğunu gösterdiğinden en olumlu ifade olduğu söylenebilir. "Rehberlik yapan insanlara sempati duyarım" ifadesi ($\bar{x}=4,00$) ise ölçekteki en olumlu ikinci ifade olmuştur. Bu ifadeye verilen cevaplar incelendiğinde rehberlik bölümü öğrencilerinin bu ifadeye %5,6'sı "hiç katılmıyorum", %6,9'u "az katılıyorum", %13,4'ü "orta düzeyde katılıyorum", %29'u "çok katılıyorum", %45'i ise "tamamıyla katılıyorum" şeklinde cevap verdikleri anlaşılmaktadır. Yine bu sonuç Şahin ve Acun (2016) ile Kabakulak (2018) tarafından yapılan araştırma sonucuyla örtüşmektedir.

Araştırmaya katılan turizm rehberliği bölümü öğrencilerinin mesleki tutum ölçeğinde yer alan "rehberlik mesleği bana sıkıcı geliyor" ifadesine verdikleri cevaplar şu şekildedir: Turizm rehberliği bölümü öğrencilerinin bu ifadeye %59,3'ü "hiç katılmıyorum", %20,8'i "az katılıyorum", %13,4'ü "orta düzeyde katılıyorum", %1,3'ü "çok katılıyorum", %5,2'si ise "tamamıyla katılıyorum" şeklinde cevap verdikleri anlaşılmaktadır. İlgili ifadenin aritmetik ortalaması ($\bar{x}=1,72$) olarak ortaya çıkmıştır. Bu sonuç Şahin ve Acun (2016) tarafından yapılan araştırmanın sonucuyla örtüşmektedir. Rehberlik öğrencileri turist rehberliği mesleğini sıkıcı

bulmadıkları sonucu bu araştırmada bir kez daha tescillenmiştir. Kabakulak (2018) tarafından turist rehberlerinin mesleki tutumlarını araştıran çalışmada turist rehberlerinin turist rehberliği mesleğini sıkıcı bulmadıkları sonucuna ulaşmıştır. Bu sonuç araştırma sonuçlarıyla örtüşmektedir.

Tablo 1: Katılımcıların Turizm Rehberliği Mesleğine Yönelik Tutumlarına İlişkin Frekans ve Yüzde Dağılımları ile Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Rehberlik Mesleğine Yönelik Tutum	Dağılım	Hiç (1)	Az (2)	Orta (3)	Çok (4)	Tamamıyla (5)	\bar{X}	ss.
Rehberlik mesleği bana sıkıcı geliyor.	f	137	48	31	3	12	1,72	1,08
	%	59,3	20,8	13,4	1,3	5,2		
Rehber olmayı kendime yakıştıyorum	f	15	30	56	46	84	3,66	1,26
	%	6,5	13,0	24,2	19,9	36,4		
Tekrar bir meslek tercihinde bulunmam gerekse rehberliği tercih ederim.	f	36	47	87	24	37	2,90	1,25
	%	15,6	20,3	37,7	10,4	16,0		
Rehberliğin yaşam tarzıma uygun olduğunu düşünüyorum.	f	20	45	60	47	59	3,34	1,28
	%	8,7	19,5	26,0	20,3	25,5		
Rehberliğin kişiliğime uygun olduğunu düşünüyorum.	f	15	33	61	51	71	3,56	1,24
	%	6,5	14,3	26,4	22,1	30,7		
Rehberlik mesleğini seçtiğime pişman olmadım.	f	17	39	54	64	57	3,45	1,23
	%	7,4	16,9	23,4	27,7	24,7		
Rehberlikte başarılı olduğuma inanıyorum.	f	13	29	67	70	52	3,51	1,13
	%	5,6	12,6	29,0	30,3	22,5		
Rehberlik mesleğini seçmiş olmaktan hoşnudum.	f	19	27	61	70	54	3,48	1,20
	%	8,2	11,7	26,4	30,3	23,4		
Rehberlik mesleğinde karşılaştığım zorlukları aşabileceğime inanıyorum.	f	11	29	73	67	51	3,51	1,11
	%	4,8	12,6	31,6	29,0	22,1		
Zor şartlar altında dahi rehberlik yapmak isterim.	f	35	58	65	48	25	2,87	1,21
	%	15,2	25,1	28,1	20,8	10,8		
	f	13	36	67	73	41	3,40	1,12

Rehberlik mesleğinin gereklilikleri konusunda kendime güveniyorum.	%	5,6	15,6	29,0	31,6	17,7		
Rehberliğe karşı özel bir yeteneğim olduğum kanısındayım.	f	21	46	79	49	36	3,14	1,17
	%	9,1	19,9	34,2	21,2	15,6		
Rehberliğin bana uygun bir meslek olduğunu düşünüyorum.	f	19	29	72	64	47	3,39	1,18
	%	8,2	12,6	31,2	27,7	20,3		
Rehberliğin bir şeyler üretip yaratmam için bana fırsatlar vereceğini düşünüyorum.	f	13	19	69	76	54	3,60	1,10
	%	5,6	8,2	29,9	32,9	23,4		
Rehberliği profesyonel bir şekilde yürütebileceğime inanıyorum.	f	11	34	66	68	52	3,50	1,13
	%	4,8	14,7	28,6	29,4	22,5		
İnsanlara gezdikleri bölgeyi tanıtacak olma düşüncesi beni mutlu ediyor.	f	12	19	34	76	90	3,92	1,15
	%	5,2	8,2	14,7	32,9	39,0		
Rehberlik yapan insanlara sempati duyuyorum.	f	13	16	31	67	104	4,00	1,17
	%	5,6	6,9	13,4	29,0	45,0		
Rehber olduğumu düşünmek beni mutlu ediyor.	f	17	21	44	60	89	3,79	1,25
	%	7,4	9,1	19,0	26,0	38,5		
Bir meslek tercih etme durumunda olanlara rehberliği tavsiye ederim.	f	19	48	71	49	44	3,22	1,21
	%	8,2	20,8	30,7	21,2	19,0		
Rehberliğin çalışma koşulları bana çekici geliyor.	f	25	48	77	43	38	3,09	1,21
	%	10,8	20,8	33,3	18,6	16,5		
Rehberlik yapan kişilerle sohbet etmekten hoşlanırım.	f	12	18	40	59	101	3,95	1,18
	%	5,2	7,8	17,3	25,5	43,7		
Bilgili ve yeterli bir rehber olduğumu düşünüyorum.	f	11	30	63	68	58	3,57	1,14
	%	4,8	13,0	27,3	29,4	25,1		
Rehberliğin toplumda bana saygınlık kazandıracığına inanıyorum.	f	13	16	59	70	73	3,75	1,14
	%	5,6	6,9	25,5	30,3	31,6		
Rehberlik mesleğinin bana sıkıntılar yaşatmasından endişe duyuyorum.	f	17	50	72	51	41	3,21	1,18
	%	7,4	21,6	31,2	22,1	17,7		
	f	22	36	83	53	37	3,20	1,17

Rehberlik mesleğinin devamlılığı bana güven veriyor.	%	9,5	15,6	35,9	22,9	16,0		
Rehberlik mesleğinde yapabileceğim çok şey olduğunu düşünüyorum.	f	10	24	54	81	62	3,69	1,10
	%	4,3	10,4	23,4	35,1	26,8		
Rehberlik mesleğini yerine getirirken başarılı olmayı önemserim.	f	8	9	36	72	106	4,12	1,03
	%	3,5	3,9	15,6	31,2	45,9		
Rehberlik mesleği ile ilgili konularda konuşur, tartışırım.	f	9	22	53	71	76	3,79	1,11
	%	3,9	9,5	22,9	30,7	32,9		
Halen gerçekleştirdiğim rehberlik mesleğini isteyerek seçtim.	f	21	41	47	47	74	3,48	1,34
	%	9,1	17,7	20,3	20,3	32,0		
Rehberlik mesleğini yaparak, muhataplarıma vereceğim bilgileri gurur verici buluyorum.	f	9	18	43	78	83	3,90	1,09
	%	3,9	7,8	18,6	33,8	35,9		
Rehberlik mesleği ile ilgili konularda konuşmaktan hoşlanırım.	f	9	21	50	67	84	3,84	1,13
	%	3,9	9,1	21,6	29,0	36,4		
Rehberlik mesleğine çevre tarafından yeterli değerin verildiğine inanıyorum.	f	58	58	62	27	26	2,58	1,28
	%	25,1	25,1	26,8	11,7	11,3		
Genel							3,44	

Ölçekteki diğer düşük ortalamaya sahip ifade ise “Rehberlik mesleğine çevre tarafından yeterli değerin verildiğine inanıyorum” olduğu belirlenmiştir. Turizm rehberliği bölümü öğrencilerinin bu ifadeye %25,1’i “hiç katılmıyorum”, %25,1’i “az katılıyorum”, %26,8’i “orta düzeyde katılıyorum”, %11,7’si “çok katılıyorum”, %11,3’ü ise “tamamıyla katılıyorum” şeklinde cevap verdikleri anlaşılmaktadır. İlgili ifadenin aritmetik ortalaması ($\bar{x}=2,58$) olarak ortaya çıkmıştır. Bu sonuç Roney ve Öztin (2007) tarafından turizm lisans öğrencileri üzerine yapılan çalışmanın sonucuyla ve Kabakulak (2018) tarafından yapılan çalışmanın sonucuyla örtüşmektedir. Mesleki tutum ölçeğinin genel ortalaması ($\bar{x}=3,44$) olarak ifade edilmiştir. Turizm rehberliği öğrencileri rehberlik mesleğini genel olarak olumlu değerlendirdikleri ifade edilebilir. Bu sonuç Tolga, Korkmaz ve Atay (2015), Şahin ve Acun (2016), Eser (2017) ve Kabakulak (2018) tarafından yapılan tutum çalışmalarının sonuçlarıyla uyumluluk göstermektedir. Turizm rehberliği bölümü öğrencilerinin mesleki tutum ölçeğine verdikleri cevaplar hakkında genel bir değerlendirme yapıldığında; turizm rehberliği bölümü öğrencilerinin mesleki tutumlarının orta düzeyin biraz üzerinde olduğu ifade edilebilir.

Tablo 2’de katılımcıların turizm rehberliği mesleğinde kariyer yapma isteklerinin düzeyini belirlemeye yönelik uygulanan ölçekteki her bir ifadeye ilişkin frekans ve yüzde dağılımları ile aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri yer almaktadır.

Tablo 2: Katılımcıların Turizm Rehberliği Mesleğinde Kariyer Yapma İsteklerine İlişkin Frekans ve Yüzde Dağılımları ile Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Kariyer Yapma İsteği	Değişim	Kesinlikle Katılmıyor	Katılmıyor	Orta Düzeyde	Çok Katılıyorum	Tamamıyla Katılıyorum	\bar{X}	ss.
Mezun olunca turizm sektöründe çalışacağımı düşünüyorum.	f	22	24	68	56	61	3,47	1,25
	%	9,5	10,4	29,4	24,2	26,4		
Turizm sektöründe uzun yıllar çalışabilirim.	f	21	37	55	65	53	3,39	1,25
	%	9,1	16,0	23,8	28,1	22,9		
Mezun olduktan sonra ne iş yapacağımı biliyorum.	f	26	27	53	64	61	3,46	1,30
	%	11,3	11,7	22,9	27,7	26,4		
Turizm sektöründe kariyer yapmanın bana kazandıracak çok şey olduğunu düşünüyorum.	f	13	21	58	72	67	3,68	1,14
	%	5,6	9,1	25,1	31,2	29,0		
Bu mesleği seçmem benim için çok doğru bir karardı.	f	24	40	63	59	45	3,26	1,24
	%	10,4	17,3	27,3	25,5	19,5		
Kendi geleceğimin turizm sektörünün geleceği ile ilgili olduğunu düşünüyorum.	f	23	31	68	56	53	3,36	1,25
	%	10,0	13,4	29,4	24,2	22,9		
Turizm sektöründeki iş olanakları ile ilgileniyorum.	f	19	23	63	68	58	3,53	1,20
	%	8,2	10,0	27,3	29,4	25,1		
Sürekli iş yeri değiştirmeyi sevmiyorum.	f	17	14	41	50	109	3,95	1,24
	%	7,4	6,1	17,7	21,6	47,2		
Farklı bir sektörde kariyer yapacağımı düşünmüyorum.	f	54	45	71	38	23	2,70	1,26
	%	23,4	19,5	30,7	16,5	10,0		
Arkadaşlarla turizm sektöründeki iş olanakları hakkında genellikle olumlu konuşuruz.	f	28	39	95	45	24	2,99	1,12
	%	12,1	16,9	41,1	19,5	10,4		
Genel							3,38	

Tablo 2 incelendiğinde, en yüksek aritmetik ortalamaya sahip olan ifadenin ($\bar{X}=3,95$) ile “sürekli işyeri değiştirmeyi sevmiyorum” olduğu görülmektedir. Bu ifadeye katılımcıların %47,2’si tamamen katıldığını, %21,6’sı çok katıldığını, %17,7’si orta düzeyde katıldığını belirtirken, geriye kalan %13,4 katılımcı ise hiç katılmadığı ve az düzeyde katıldığını

belirtmiştir. Bu sonuç Pelit vd., (2016) tarafından yapılan çalışmanın sonucuyla örtüşmektedir. Yüksek ortalamaya sahip bir diğer ifade ise ($\bar{x}=3,68$) “Turizm sektöründe kariyer yapmanın bana kazandıracığı çok şey olduğunu düşünüyorum” ifadesidir. Araştırmaya katılan öğrencilerin %60,2’si turizm sektöründe kariyer yapmanın öğrencilere çok şey kazandıracığı yönünde “çok katılıyorum” ve “tamamen katılıyorum” seçeneklerini işaretlediği görülmektedir. Katılımcıların %25,1’i orta düzeyde katılım sağlarken %9,1’i ise az düzeyde katılım sağlamıştır. Söz konusu ifadeye hiç katılmayanların oranı ise %5,6’dır.

Aritmetik ortalaması düşük olan ve gerek turizm sektörü gerekse öğrenciler açısından dikkat çeken bir ifade de ($\bar{x}=2,70$) “farklı bir sektörde kariyer yapacağımı düşünmüyorum” ifadesidir. Öğrencilerin %23,4’ü bu ifadeye hiç katılmadığını, %19,5’i az düzeyde katıldığını, %30,7’si orta düzeyde, %16,5’i çok ve %10,0’u ise tamamen katıldığını bildirmektedir. Bu sonuç Richardson (2008) tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarıyla ters düşmektedir. Richardson tarafından lisans öğrencilerinin sektörde kariyer yapmaları üzerine yaptığı araştırmada turizm sektörünü tecrübe eden öğrencilerin %43,6’sının turizm ve ağırlama hizmetlerinde çalışmayacağı konusunda görüş birliği olduğu ortaya çıkmıştır.

Turizm rehberliği öğrencilerinin rehberlik mesleğinde kariyer yapmak istedikleri ortaya çıkmıştır. Bu sonuç Tolga, Korkmaz ve Atay (2015) tarafından yapılan araştırmanın sonucuyla örtüşmektedir. Bu sonuca göre turizm rehberliği öğrencilerinin meslekte kariyer yapmaya istekli oldukları şeklinde değerlendirilebilir. Buna neden olan faktörler mesleğin çekicilikleri ve sunduğu fırsat ve imkânlar şeklinde ifade edilebilir.

Turizm rehberliği eğitimi alan öğrencilerin turizm rehberliği mesleğine yönelik tutumlarının turizm rehberliği mesleğinde kariyer yapma isteklerine olan ilişkinin yönünü ve şiddetini belirlemek amacıyla “Korelasyon Analizi” yapılmış ve Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3: Turizm Rehberliği Öğrencilerinin Mesleki Tutumları ile Kariyer Yapma İstekleri Arasındaki Korelasyon Matrisi

Mesleki Tutum (MT)	r/p	Kariyer Yapma
	r	0,723**
	p	0,000
	n	231

** : Korelasyon 0,01 seviyesinde anlamlı bir fark vardır.

Yapılan korelasyon analizinde turizm rehberliği öğrencilerinin mesleki tutumları ile kariyer yapma istekleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Korelasyon analizden elde edilen sonuca göre mesleki tutum ile kariyer yapma isteği arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($p<0,01$). Değişkenler arasında pozitif yönlü ve kuvvetli bir ilişki ($r=0,723$) vardır. Kalaycı (2017: 116) $0,70 \leq r \leq 0,80$ arasında bir değer alıyorsa değişkenler arasında yüksek derecede ilişki olduğundan bahsetmiştir.

Yapılan regresyon analizinde “kariyer yapma isteği” bağımlı değişken, “sektöre yönelik tutum” ise bağımsız değişken olarak analiz edilmiştir. Tablo 4’teki sonuçlara göre, turizm rehberliği öğrencilerinin mesleki tutumları ile kariyer yapma istekleri arasındaki basit doğrusal regresyon modeli anlamlı bulunmuştur ($F=251,461$; $p<0,05$).

Tablo 4: Turizm Rehberliği Öğrencilerinin Mesleki Tutumlarının Kariyer Yapma İstekleri Üzerindeki Etkiye Ait Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişken	b _j	S(b _j)	t	p	ANOVA
Sabit	0,532	0,184	2,884	0,004	F=251,461
Mesleki Tutum (MT)	0,828	0,052	15,858	0,000	p=0,000*

Bağımlı değişken: Kariyer Yapma İsteği (KYİ), *p<0,05; b_j: Beta Katsayı; S(b_j): Standart Hata; R²:0,523

Tablo 4'teki regresyon analizi sonucundan elde edilen bulgulara göre turizm rehberliği öğrencilerinin mesleki tutumları ile kariyer yapma istekleri arasındaki regresyon modeli üzerinde etkisinin önem arz ettiği ifade edilebilir (p<0,05). Bağımlı değişken (kariyer yapma isteği) ile bağımsız değişken (mesleki tutum) arasındaki ilişkiye ait basit doğrusal regresyon modeli izleyen kısımda verilmiştir: **KYİ= 0,532 + 0,828.MT**

Kurulan söz konusu modele göre, mesleki tutumda bir birim artış turizm rehberliği öğrencilerinin kariyer yapma isteklerinde 0,828 artış yaratmaktadır. Turizm rehberliği öğrencilerinin mesleki tutum (p=0,000) düzeyi arttıkça turizm rehberliği öğrencilerinin kariyer yapma istekleri (p=0,004) pozitif ve olumlu yönde artmaktadır. Bu noktadan hareketle araştırma çerçevesinde belirlenen “*turizm rehberliği öğrencilerinin turist rehberliği mesleğine yönelik tutumları, turist rehberliği mesleğinde kariyer yapma isteklerini etkilemektedir*” şeklinde belirlenen araştırma hipotezi desteklenmiştir. Bu sonuca paralel olarak Kuslivan ve Kuslivan (2000), Kuslivan ve Kuslivan (2003), Duman vd. (2006), Pelit ve Güçer (2006), Ulama vd. (2015)'nin çalışmalarında varılan “turizm sektörüne yönelik tutumun sektörde kariyer yapma algısını etkilediği” ve bu araştırma kapsamında belirlenen araştırma hipotez ile paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Pelit vd. (2016) tarafından turizm öğrencilerinin mesleki tutumlarının kariyer yapma istekleri üzerine etkisini araştırdıkları çalışmada turizm eğitimi alan öğrencilerin sektöre yönelik tutumlarının alt boyutları ile kariyer yapma isteği arasındaki çoklu doğrusal modelinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Kabakulak (2018) tarafından turist rehberlerinin mesleki tutumlarının araştırıldığı çalışmada turist rehberlerinin mesleki tutumlarının iyi düzeyde olduğu bununda turist rehberlerine iş doyumunu sağlamlarına yardımcı olduğu dolayısıyla da turist rehberliği mesleğinde dolaylı olarak kariyer yapmaya devam edebilecekleri şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte turizm rehberliği eğitimi alan öğrencilerin de sektöre yönelik tutumları ne kadar güçlü ve olumlu yönde olursa sektörde kariyer yapma isteklerinin de aynı oranda güçlü ve olumlu yönde olacağı kesindir.

Öte yandan Aksu ve Köksal (2005) tarafından Akdeniz Üniversitesi Turizm ve Otel İşletmeciliği öğrencilerinin mesleki tutum ve turizm sektöründe kariyer yapma isteklerini araştırdıkları çalışmada öğrencilerin genel olarak olumsuz tutumlara sahip oldukları ve turizm sektöründe kariyer yapmaya sıcak bakmadıkları belirlenmiştir. Yine Richardson (2008)'in turizm öğrencileri üzerine yapmış olduğu çalışmanın sonucunda turizm sektöründe çalışan öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun olumsuz mesleki tutumlardan dolayı turizm sektöründe kariyer yapmayacakları ortaya çıkmıştır. Aksu ve Köksal ile Richardson tarafından yapılan araştırmaların sonuçlarıyla bu araştırmanın sonucunun örtüşmediği ortaya çıkmıştır.

6 Sonuç ve Öneriler

Araştırma kapsamında ilgili literatür taranmış, benzer ve farklı çalışmalar belirlenerek bulunan sonuçlarla karşılaştırılıp tartışma yapılmıştır. Ayrıca değişkenlerle ilgili kavramsal tanımlamalar yapılmıştır. Daha sonra turizm rehberliği öğrencilerinin demografik özelliklerine

ait yüzde, frekans, ortalama ve standart sapmaları sunulmuştur. Ardından araştırma kapsamında belirlenen değişkenler arasında (mesleki tutum ile kariyer yapma isteği) ilişki olup olmadığını tespit etmek için korelasyon analizi; mesleki tutumun kariyer yapma isteği üzerindeki etkisi tespit etmek için ise basit doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır. Yapılan analizler sonucunda mesleki tutum ile kariyer yapma isteği arasında anlamlı ve pozitif yönde kuvvetli bir ilişki olduğu; mesleki tutumun kariyer yapma isteği üzerinde kuvvetli bir etkisi olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Bu sonuçların bu şekilde ortaya çıkmasında 2012 yılında çıkarılan “6326 sayılı Turist Rehberliği Meslek Kanunu” ve 2014 yılında çıkarılan “29217” sayılı yönetmeliğin de etkisinden söz edilebilir. Dolayısıyla turist rehberliği mesleği uzun çabalar sonunda meslek statüsüne kavuşturulmuş ve Devlet nezdinde meslek olarak tanınmıştır. Bu durum turist rehberliği mesleğinin saygınlığını arttırmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak turizm-turist rehberliği mesleğini seçen öğrencilerin mesleğe bakış açılarının daha olumlu hale geldiği ifade edilebilir. Ayrıca turizm rehberliği öğrencilerinin mesleki tutumlarının orta düzeyin üzerinde ortaya çıkması 2016 yılında yaşanan krizler ve sorunlardan sonra gelen turist sayısı, elde edilen döviz geliri vb. durumlar sayesinde verimli bir döneme girilmesi ve öğrencilerin aileleriyle birlikte katıldıkları turlarda rehberlik mesleğini eğlenceli bir meslek olarak görmelerinden kaynaklanmış olabilir. Bu durum üniversite çağında olan gençlerin rehberlik mesleğine yönelmelerine ve meslekte kariyer yapmak istemelerine de vesile olabilmektedir.

Ancak, çıkarılan yasa ve yönetmelikler her ne kadar turist rehberliği mesleğine yasal zemin kazandırmış olsa da yasada ve yönetmelikte yer alan boşluklar (denetlemelerin az olması ya da hiç olmaması, yasal güvence bakımından herhangi bir güvence sunmaması, emekliliğin olmaması veya çok geç olması vb.) bir dizi problemler doğurmaktadır. Bu nedenle TUREB’in yasal zeminde daha aktif olması ve hâlihazırda mesleği icra eden rehberlerin, rehber adaylarının mesleki şartlarının iyileştirilmesi için daha fazla gayret etmesi gerekmektedir. Ayrıca TUREB ve bölgesel rehber odaları denetimleri sıkılaştırıcı önlemler almalı ve kaçak rehberlik faaliyetlerin önüne geçmelidir. Böylelikle turist rehberleri en az taban yevmiye ile tura çıkacak ve çalışılan gün sayıları fazlalaşacaktır. Bu durum turist rehberlerin maddi olarak rahatlatacağından mesleğin devamlılığı ve yeni rehberlerin mesleğe karşı tutumlarının olumlu olmasını, iş doyumunu sağlamalarını ve meslekte kariyer yapmalarını arttıracak, işten ayrılma niyetlerini de en aza indirecektir. Ayrıca Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın yaygın diller olan İngilizce, Almanca, Fransızca vb. dillerden kurslar açmaması ve çalışma kartı vermemesi, sadece nadir dillerden kurslar düzenlemesi ve çalışma kartlarını vermesi yine mesleğin kalitesini artırıcı ve rehberlik mesleğini özendirici bir davranış olacaktır. TÜRSAB ile TUREB belirli aralıklarla bir araya gelerek hem kaçak acentecilik faaliyetleri hem de kaçak rehberlik faaliyetlerinin en aza indirilmesi veya tamamen bitirilmesi noktasında işbirliği yapmaları hem turizm sektörü hem de turizm rehberliği mesleğinin devamı için olumlu gelişmeleri de beraberinde getirecektir.

Ayrıca turizm rehberliği öğrencilerinin mesleğe karşı olumlu tutumlar geliştirmeleri ve mesleğe devam etmeleri için eğitim kurumlarına da bazı görevler düşmektedir. Turizm rehberliği bölümlerinde verilen derslerin sektörle ve meslekle daha uyumlu olması, olumlu tutumların gelişmesini sağlayacaktır. Ayrıca dil eğitimine daha fazla ağırlık verilmesi ve teorik eğitim yerine uygulamalı eğitimin artırılması ve pratiği teşvik eden derslerin müfredata eklenmesi turizm rehberliği öğrencilerini mesleğe başlamadan önce daha iyi hazırlanmaları açısından fayda sağlayacak ve olumlu tutumları geliştirecek ve turizm-turist rehberliği öğrencilerinde mesleği yapma isteği yaratabilecektir. Belirli zaman aralıkları içinde sektör tecrübesi olan ve eylemliler olarak mesleği icra eden turist rehberleri okullara davet edilerek öğrencilerle söyleşiler düzenlenmesi ve bu buluşmaların sürekli hale getirilmesi önerilir. Böylelikle turist rehberi adayları doğrudan sektör ve meslekle ilgili gelişmeler, sorunlar,

avantajlar ve dezavantajlar hakkında bilgi sahibi olabilir ve meslekle ilgili öğrencilerin herhangi bir fikri yoksa bir fikir edinebilirler, kendilerini edindikleri bilgiler doğrultusunda yönlendirebilirler.

Kaynakça

Akoğlan Kozak, M. ve Kızıllırmak, İ. (2001). Türkiye’de Meslek Yüksekokulu Turizm-Otelcilik Programı Öğrencilerinin Turizm Sektörüne Yönelik Tutumlarının Demografik Değişkenlere Göre Değişimi: Anadolu, Akdeniz ve Karadeniz Teknik Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 12 (1), 9-16.

Aksu, A. A. & Köksal, C. D. (2005). Perceptions and attitudes of tourism students in Turkey. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 17 (5), 436-447, <https://doi.org/10.1108/09596110510604869>

Duman, T., Tepeci, M. ve Unur, K. (2006). Mersin’de Yükseköğretim ve Orta Öğretim Düzeyinde Turizm Eğitimi Almakta Olan Öğrencilerin Sektörün Çalışma Koşullarını Algılamaları ve Sektörde Çalışma İsteklerinin Karşılaştırmalı Analizi. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 51-69.

Eker, N. ve Zengin, B. (2016). Turist Rehberliği Eğitiminin Değerlendirilmesi: Profesyonel Turist Rehberleri Üzerine Bir Uygulama. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 5 (4), 65-74.

Eser, S. (2017). *Kişilik Özelliklerinin Mesleğe Yönelik Tutuma Etkisinde Öğrenme Stilleri ve Akademik Motivasyonun Aracılık Rolü: Lisans Turizm Rehberliği Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, Mersin.

Fidan, N. (2012). *Okulda Öğrenme ve Öğretme (3. Baskı)*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Hacıoğlu, N., Kaşlı, M., Şahin, S. ve Tetik, N. (2008). *Türkiye’de Turizm Eğitimi*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Hayes, D. & Ninemeier, J. D. (2008). *Human Resources Management in the Hospitality Industry*. New Jersey: John Wiley & Sons Inc.

IRO, 2019, TURAÇIKARKEN, <http://iro.org.tr/tr/212-page-tezsiz-yuksekk-lisans-programi-ve-rehberlik-egitimi-uzerine-kamuoyu-aciklamasidir.aspx>, (Erişim Tarihi: 15.02.2019).

Kabakulak, A. (2018). *Kişilik Özelliklerinin Mesleki Tutum ve İş Doyumuna Etkisi: Turist Rehberleri Üzerine Bir Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.

Kalaycı, Ş. (2017). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri (8. Baskı)*. Ankara: Dinamik Akademi Dağıtım.

KTB, 2019, TURİZMİSTATİSTİKLERİ, <http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>, (Erişim Tarihi: 09.03.2019).

Kuşluyan, S. & Kuşluyan, Z. (2000). Perceptions and Attitudes of Undergraduate Tourism Students towards Working in the Tourism Industry in Turkey, *Tourism Management*, 21 (3), 251-269. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(99\)00057-6](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(99)00057-6).

Pelit, E. ve Güçer, E. (2006). Turizm Alanında Öğretmenlik Eğitimi Alan Öğrencilerin Turizm İşletmelerinde Yaptıkları Stajları Değerlendirmeleri Üzerine Bir Araştırma. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 139-164.

Pelit, E., Demirdağ, Ş. A., Gökçe, Y. ve Kılıç, İ. (2016). Turizm Öğrencilerinin Sektöre Yönelik Tutumlarının Kariyer Yapma İsteklerine Etkisi: Staj Yapan Öğrenciler Örneği. *3rd International Congress on Social Sciences, China to Adriatic Congress Book*, 265-284.

Richardson, S. (2008) Undergraduate Tourism and Hospitality Students Attitudes Toward a Career in the Industry: A Preliminary Investigation, *Journal of Teaching in Travel & Tourism*, 8:1, 23-46, DOI: 10.1080/15313220802410112.

Roney, S.A. ve Öztin P. (2007). Career Perceptions of Undergraduate Tourism Students: A Case Study in Turkey. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport and Tourism Education*, 6(1), 4-17.

Solmaz, A. S. ve Erdoğan, Ç. (2012). Turizm Eğitimi Alan Ön Lisans ve Lisans Öğrencilerinin Turizm Endüstrisine Bağlılık Düzeylerini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. 14. *Ulusal Turizm Kongresi*, Kayseri.

Şahin, S. ve Acun, A. (2016). Turizm Rehberliği Öğrencilerinin Mesleğe Yönelik Tutumları. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (2), 563-580. <https://dx.doi.org/10.21547/jss.256711>.

Taşkın E. (2008). *Müşteri İlişkileri Eğitimi (3. Baskı)*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Terzi, A. R., Tezci, E. (2007). Necatibey Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Tutumları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 52 (52), 593-614.

Tolga, Ö., Korkmaz, H. ve Atay, L. (2015). Lisans Düzeyindeki Turist Rehberliği Öğrencilerinin Mesleki Tutumlarına Yönelik Bir Araştırma. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 12 (2), 26-41.

Ulama, Ş., Batman, O. ve Ulama, H. (2015). Lisans Düzeyinde Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Kariyer Algılamalarına Yönelik Bir Araştırma: Sakarya Üniversitesi Örneği. *Bartın Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (12), 339-366.

UNWTO, 2018, WORLDTOURISMBAROMETER, http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/unwto_barometer_jan19_presentation_en.pdf, (Erişim Tarihi: 24.01.2019).

Ural, A. ve Kılıç, İ. (2018). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile Veri Analizi (5. Baskı)*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Üstüner, M. (2006). Öğretmenlik Mesleğine Yönelik Tutum Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 45 (45), 109-127.

Yeşiltaş, M., Akdağ, G., Çeken, H., Gürlek, M. (2014). Kariyer Uyum Yetenekleri Turizm Sektörüne Bağlılığı Etkiler mi? Lisans Düzeyinde Turizm Eğitimi Alan Öğrencilere Yönelik Bir Uygulama. 15. *Ulusal Turizm Kongresi*, Ankara.

Yılmazdoğan, C. O., Seçilmiş, C., Çiçek, D. (2015). The Effect of Corporate Social Responsibility Perception on Tourism Students Intention to Work in Sector. *Procedia Economics and Finance*, 23, 1340-1346.

YÖK-Yüksek Öğretim Kurulu, (2019). TERCİH ATLASI, <https://yokatlas.yok.gov.tr/tercih-sihirbazi-t4-tablo.php?p=dil> (Erişim Tarihi: 15.03.2019).

MEDIATION IN THE SOLUTION OF THE GLOBAL TERROR PROBLEM: THE EXAMPLE OF NORTHERN IRELAND

Fulya KÖKSOY¹

Abstract

The terror problem, which has been seen as the solely states' own problem for many years, has turned into a global problem especially after the terrorist attacks of September 11, 2001. It is seen that various actors play a role in solving this problem. At this point, it is seen that the mediation, which is an effective mechanism for peaceful resolution of conflicts, is used as an important tool in eliminating the terror problem in different geographies. While it was very important for the parties to reach the point of mutually hurting stalemate for resolving the terrorism problem that had affected Northern Ireland in the 1990s, in addition to it the role played by mediators had a great impact. In this context, the functioning of the mediation mechanism in the global terror problem is discussed in a regional plane. In other words, the mediation mechanism used to solve the terrorism problem in Northern Ireland is analyzed. The aim of this study is to reveal the effectiveness of mediation, which is an effective mechanism for the successful resolution of the Northern Ireland problem in the elimination of the terror problem in different geographies.

Keywords: Global Terror Problem, Northern Ireland, Mediation

KÜRESEL TERÖR SORUNUNUN ÇÖZÜLMESİNDE ARABULUCULUK: KUZEY İRLANDA ÖRNEĞİ

Özet

Uzun yıllar salt devletlerin kendi sorunu olarak görülen terör sorunu, özellikle 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrasında küresel bir soruna dönüşmüştür. Söz konusu sorunun çözülmesi noktasında çeşitli aktörlerin rol oynadığı görülmektedir. Bu noktada uyuşmazlık ve çatışmaların barışçıl bir şekilde çözümünde etkin bir mekanizma olan arabulucunun, farklı coğrafyalarda yaşanan terör sorununun bertaraf edilmesinde önemli bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir. 1900'lü yıllarda Kuzey İrlanda'yı etkisi altına alan terör sorununun çözülmesinde tarafların karşılıklı açmaz noktasına ulaşması son derece önemliken buna ek olarak arabulucuların oynadığı rol büyük bir etki yaratmıştır. Bu bağlamda çalışmada küresel terör sorununda arabuluculuk mekanizmasının işlerliği bir bölge düzleminde ele alınmaktadır. Bir diğer ifadeyle Kuzey İrlanda özelinde yaşanan terör sorunun çözülmesinde kullanılan arabuluculuk mekanizması analiz edilmektedir. Bu yönde bir çalışma oluşturulmasındaki amaç ise Kuzey İrlanda sorununun başarıyla çözülmesinde etkili bir mekanizma olan arabulucunun, farklı coğrafyalarda süren terör sorununun bertaraf edilmesindeki etkinliğini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Küresel Terör Sorunu, Kuzey İrlanda, Arabuluculuk

¹ Dr. Öğr.Üyesi, Batman Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası İlişkiler A.B.D., fulya.koksoy@batman.edu.tr

1 Giriş

11 Eylül 2001 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) askeri ve ekonomik iki önemli simgesine gerçekleştirilen saldırılar sonrasında küresel bir boyut kazanan terör sorunu, dünyanın farklı coğrafyalarını etkileyen önemli bir mesele olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda 21. Yüzyılın bir barış yüzyılı olmadığı ve yakın-orta dönemde de olamayacağı aşikardır. Halihazırda 2018 yılında yayımlanan küresel barış endeksi raporunda son 10 yılda dünya barışında kademeli bir düşüş (Global Peace Index, 2018) yaşandığının ortaya konması da bu durumu kanıtlar niteliktedir. Farklı türlere sahip (etnik, dini, siber, ulusal, uluslararası vb.) terör olgusunun hangi düzeyde gerçekleşirse gerçekleşsin devlet, toplum, birey ve uluslararası arenada yer alan tüm aktörler bağlamında derin etkilere sebebiyet verdiği yadsınamaz bir gerçekliktir.

Dünyanın farklı coğrafyalarında devam eden söz konusu sorun, Kuzey İrlanda'da derin acıların yaşanmasına neden olmakla beraber barışın sağlanması çerçevesinde ortaya çıkan süreç analiz edilmesi gereken önemli bir örneği oluşturmaktadır. Esas olarak kökeni 1600'lü yıllara dayanan Kuzey İrlanda özelinde yaşanan söz konusu sorun, 1900'lü yıllarda yükselişe geçmiş ve sorunun çözüme kavuştuğu 1998 yılına dek ada büyük kayıplar yaşamıştır. Bir bütün olarak son derece hassas bir konuyu teşkil eden küresel terör sorununun çözülmesinde, çatışmada yer alan tarafların karşılıklı açmaz noktasına – tarafların büyük kayıplar vermeleri ardından artık sert güç politikaları bağlamında sorunun çözüme kavuşamayacağına yönelik gelişen mantalite-ulaşmaları çok önemli bir hususu teşkil etmektedir. Öte yandan bu noktaya erişilmesinde çatışmada yer alan aktörlerin tutum, davranış ve eylemlerine ek olarak sürecin çözüme kavuşmasında üçüncü tarafın oynadığı rol büyük bir etkiye sahiptir. Nitekim yaşanan süreç tıkanma noktasına gelse bile başarılı bir arabuluculuğun süreci yeniden hızlandırdığı ve taraflar arasında kalıcı bir çözüm sağlanması için uygun ortam yarattığı Kuzey İrlanda örneğinde de gün yüzüne çıkmaktadır.

Kuzey İrlanda'da yaşanan terör sorunu; nedenleri, sonuçları ve bir bütün olarak başarıya ulaşan çözüm süreci nedeniyle küreselleşen terörü anlamak için önemli bir örnek olay özelliği taşımaktadır. Bu bağlamda, bir anda oldu bittiye getirilemeyecek kadar derin ve farklı perspektiflerden bakmayı gerektiren küresel terör sorununu Kuzey İrlanda özelinde analiz eden bu çalışmada öncelikle söz konusu soruna tarihsel bir bağlamda yaklaşılmaktadır. Bu noktada Kuzey İrlanda'da yaşanan sorunun geçmişten günümüze ne gibi süreçlerden geçerek çözüme kavuştuğu ele alınmaktadır. Akabinde söz konusu sorunun çözüme kavuşmasında etkin olan üçüncü tarafa/arabuluculuğa ilişkin kavramsal bir çerçeve ortaya konmakta ve arabuluculuğun Kuzey İrlanda'da yaşanan terör sorununun bertaraf edilmesindeki etkisi analiz edilmektedir. Kuzey İrlanda sorununun başarıya ulaşmasında etkili bir mekanizma olan arabuluculuğun, farklı coğrafyalarda devam eden terör sorununun çözülmesinde etkisini ortaya koymak ise bu çalışmanın gün yüzüne çıkmasındaki başat amacı oluşturmaktadır. Terörün henüz küreselleşmediği bir dönemde yaşanan ancak başarıya ulaşılmasında arabuluculuğun yadsınamaz etkisi bulunan Kuzey İrlanda örneğinin, farklı coğrafyalarda küreselleşerek devam eden terör sorununun çözümündeki işlevini ortaya koymak bu çalışmanın gün yüzüne çıkmasındaki başat amacı oluşturmaktadır.

2 Tarihsel Bir Bağlamda Kuzey İrlanda'da Terör Sorunu

Kuzey İrlanda'da yaşanan terör sorunu tarihsel olarak köklü bir arka plana sahiptir. Bu bağlamda yaşanan sorunun kökenleri, Fransa ve İspanya'nın sağladığı destek ekseninde Katolik nüfusun ayaklanma olasılığını ortadan kaldırmak için Birleşik Krallık yönetiminin İngiliz ve İskoç Protestan göçmenleri Ultser olarak bilinen İrlanda'nın kuzeyine yerleştirerek, Katoliklere

karşı ekonomik ve siyasi açıdan üstünlük elde etmeye başladıkları 1600'lü yıllara kadar gitmektedir (Çemrek ve Metkin, 2013:277). Söz konusu dönemde toprakların yüzde 60'ından fazlasına sahip olan Katolikler, büyük oranda toprak kaybetmeye başlamıştır. Bu bağlamda ada, Katolik yerliler ve sonradan adaya yerleşen Protestanlar arasında yaşanan gerilim süreci içine girmiştir (Şöhret, 2013:45). Ada'da yaşanan 1642 yılındaki iç savaşta ise Katoliklerin, ülkelerine göçmen olarak yerleştirilen Protestanlara karşı gerçekleştirdikleri kırım (Eriş, 2000:328) önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Nitekim bu kırım nedeniyle Protestanlarda “kuşatılmışlık kompleksi” olarak nitelendirilen bir durum oluşmuş (Şenocak, 2006:68) ve bunun çerçevesinde Protestanlar tarih boyunca Katoliklerle dolu bir toplumda katliama maruz kalma endişesiyle karşılaştıkları bir sürece girmiştir (Özçağatay, 1998:27). Bununla beraber, Katoliklerin iç savaşta desteklediği Katolik Kral II. James tahtı devralarak Katolik unsurların yeniden canlanmasını ve Katoliklerin elinden alınan toprakların geri verilmesini sağlamaya çalışmıştır. Ancak Kral II. James'in Katolikler için sergilemeye çalıştığı bu olumlu çabası, Meclis'in tepkisini çekmiş ve Meclis etrafında belirginleşen Protestan muhalefet tarafından Protestan William of Orange'a krallık teklif edilmiştir (Gürses, 1997:25-26; Şöhret,2013:46). Öte yandan, Protestanlar tarafından desteklenen Protestan William of Orange'ın 1690 yılında yaşanan Boyne Savaşı ile Kral II. James'i mağlup etmesi ekseninde İrlanda'da somut bir Protestan egemenliği süreci başlamıştır (Eriş, 2000:329; Tully, 2009:3). Bununla beraber isyanların artması ve İrlanda'daki halk hareketlerinin güçlenmesi çerçevesinde Birleşik Krallık, 1801 yılında “Birlik Yasası'nı” kabul ederek İrlanda Adasını Birleşik Krallık'ın bir parçası haline dönüştürmüştür (Çemrek ve Metkin, 2013:277). Her ne kadar birlik yasası her iki taraf içinde ekonomik beklentilerin artmasında rol oynasa da Protestanlar iyiden iyiye güçlenirken, adanın güney bölümü büyük bir ekonomik felakete sürüklenmiştir (Şöhret, 2013:49).

Diğer taraftan, 1845'lerden itibaren İrlanda'da özerk bir yönetimi savunan ve bu amacın gerçekleşmesi için silahlı mücadeleye başvuran Katolik örgütlenmelerin oluşmaya başladığı görülmektedir. Nitekim İngiliz yönetimini yıkararak, adanın bağımsızlık kazanması amacıyla (Hoffman, 2006:8) hareket eden ve “Fenian” ismiyle anılan örgüt, 1870-1916 yılları arasında gerçekleştirdiği eylemleri ile bir anlamda adanın karşı karşıya kaldığı iç silahlı çatışma gerçeğinin temellerini atmıştır. Fenianların tarih sahnesine karışması ardından 1891 yılında James Connolly liderliğinde İrlanda Cumhuriyetçi Sosyalist partisi kurularak yeni bir hareket örgütlenmiştir (Eriş, 2000:332). Ek olarak 1905 yılında Arthur Griffith tarafından, Sinn Fein Partisi kurulmuştur (Gürses, 1997:42). Katoliklerin bu örgütlenmelerine cevaben Protestanlar ise 1902 yılında Bağımsız Orange Teşkilatını, 1913 yılında da silahlı bir örgüt olan Ulster Gönüllü Birliği/Gücü'nü (Ulster Volunteer Force-UVF) kurmuş, Katolikler ise İrlanda Gönülleri (Irish Volunteers) örgütünü oluşturmuştur (Ataman, 2004:201).

Kapsamlı tarihi bir geçmişe sahip olan Kuzey İrlanda Sorunu ekseninde 1916 yılında bağımsız bir İrlanda kurulması isteğiyle İrlandalı Cumhuriyetçiler ayaklanarak Paskalya Ayaklanmasını başlatmıştır. Bu ayaklanmanın liderlerinin, Birleşik Krallık askeri güçleri tarafından öldürülmesi akabinde ise ayaklanma bir bağımsızlık savaşına dönüşmüştür (Democratic Progress Institute, 2015:10). Bağımsızlık mücadelesi için önemli bir merkez haline gelen Sinn Fein Partisi ve İrlanda Gönüllüleri'nin 1919 yılında isimlerini değiştirerek (Şenocak, 2006:74) bu partinin askeri kanadını oluşturan *Irish Republican Army*- IRA'ya dönüşmesi ise İrlanda Cumhuriyeti'nin kuruluşuna hız kazandırması nedeniyle önem arz

etmektedir. Nitekim 1919 yılında Birleşik Krallık ve IRA arasında yaşanan savaş sonrası, 1921 yılında imzalanan İngiltere-İrlanda Anlaşması ile ada ikiye bölünmüş, Birleşik Krallık Ultser haricindeki bölgelerden çekilmeye başlamış ve bu ekseninde Katoliklerin çoğunluk olduğu Güney bölge İrlanda Cumhuriyeti ismiyle bağımsızlığına kavuşmuştur (Çemrek ve Metkin, 2013:283). Daha detaylı bir anlatımla, 1921 yılında adanın ikiye bölünmesi ekseninde İrlanda'nın güneyinde Katolik çoğunluk ve Protestan azınlık ile İrlanda'nın kuzeyinde Protestan çoğunluk ve Katolik azınlıktan oluşan bir portre ortaya çıkmıştır (Democratic Progress Institute, 2015:10-11). Diğer yandan bazı Katoliklerin bölünmeye karşı olmaları çerçevesinde İngiltere-İrlanda anlaşmasını kabul edenleri “vatan haini” ilan etmeleriyle, Katolikler arasında da 1922- 1932 tarihleri arasında devam edecek bir iç savaş ortamı yaşanmıştır (Çemrek ve Metkin, 2013: 283). Bununla beraber, anlaşma sonrasında IRA içinde de bölünmeler söz konusu olmuştur. Bu bağlamda, bir grup 1930'lu yıllarda Sinn Fein siyasi partisi etrafında faaliyetlerine devam ederken, bu mücadelenin silahlı bir şekilde yapılması gerektiğini savunanlar ise Geçici İrlanda Cumhuriyet Ordusu'nu (Provisional Irish Republican Army-PIRA) kurmuştur (White, 1998:172). Bu bağlamda çalışmada IRA ile kastedilen örgüt, aslında silahlı mücadeleyi sürdüren PIRA örgütüdür. Nitekim PIRA da IRA adını kullanmaktadır (Çemrek ve Metkin, 2013:285).

1922- 1966 yılları arasında, Protestanlar ve Katolikler arasında sosyal ve ekonomik alanlarda uçurumun iyiden iyiye belirginleştiği, Kuzey İrlanda hükümetlerince Katolik İrlandalıların haklarına bir dizi kısıtlama getirildiği ve buna binaen Birlikçi Protestanların yüksek oranda haklara sahip olduğu bir dönem manzarasıyla karşılaşılmaktadır (Richardson, 2007:66). Genel bir değerlendirme doğrultusunda adada ki güç dengesi Protestan halk lehinde işlemekte ve bu noktada Katoliklerin güvenlik ihtiyaçlarını sağlama konusunda en önemli ve etkin gücü IRA temsil etmektedir (Özçağatay, 1998:74).

1960'ların sonuna kadar Katolikler ve Protestanlar arasında yaşanmayan şiddet olayları yeniden alevlenmeye başlamıştır. Bu noktada 1969 yılında başlayıp 1998 yılında imzalanan Hayırlı Cuma Anlaşmasına kadar geçen sürede güç, toprak anlamındaki eşitsizlik, din, yoksulluk, Birlikçi veya Cumhuriyetçi olma gibi sebepler çerçevesinde “Sıkıntı Yılları” (*Troubles Period*) baş göstermiştir (Democratic Progress Institute, 2015:11-12). 1972 yılında aise Katoliklerin gösterisi esnasında Birleşik Krallık askerleri tarafından 13 kişinin ölmesi ile sonuçlanan (Gürses, 1997:32) ve tarihe “Kanlı Pazar” olarak geçen eylemler, yaşanan şiddet olaylarını iyice arttırmıştır. 1970'ler boyunca IRA'nın şiddet eylemlerini arttırması ekseninde Birleşik Krallık ve İrlanda Cumhuriyeti arasında başlayan çözüme yönelik görüşmeler, 1985 yılında İngiliz-İrlanda Anlaşması'nın imzalanması ile sonuçlanmıştır. Ancak, imzalanan Anlaşma şiddeti azaltmayıp, hem Protestanların Birleşik Krallık'ın ihanetine uğradıkları varsayımıyla ayaklanmalarına neden olmuş hem de süreci engellemek isteyen IRA'nın şiddet eylemlerini arttırmıştır. Bu süreçte yaşananlar ise 1990'lara gelindiğinde diyalog sürecinin başlamasına neden olmuş ve 1993 yılında Birleşik Krallık ve İrlanda başbakanı arasında imzalanan bildiri sonrasında (Downing Street Declaration) IRA ve Protestan paramiliter gruplar ateşkes ilan etmişlerdir. Ancak her ne kadar 1994 yılında IRA ateşkes ilan etse de IRA'nın silahsızlanması konusunda yaşanan sorun, ateşkesin 1996 yılında bozulmasına neden olmuştur. Son kertede ise 1998 yılında Hayırlı Cuma Anlaşması'nın imzalanması ekseninde Kuzey İrlanda sorunu büyük ölçüde çözüme kavuşmuştur. Bununla beraber 2001 yılında başlatılan IRA'nın silahsızlandırılma süreci 2005 yılında tamamlanmıştır. Bu bağlamda IRA, mücadeleye silahsız olarak ve barışçıl bir ekseninde devam edeceğini açıklamıştır (Çemrek ve Metkin, 2013:286-291).

3 Terör Sorununda Arabuluculuk

Çatışan taraflar arasında barışın sağlanması sürecinde takip edilen bazı prosedürel aşamalar bulunmaktadır. Nitekim silahlı bir grupla doğrudan müzakere masasına oturmak mümkün ve mantıklı olmayan bir durumu teşkil etmektedir. Bu noktada müzakere sürecine doğru gidilmesinin bir düşünce olarak ortaya çıkışında dahi üzerinde durulması gereken birçok aşama bulunmaktadır (Powell, 2015:111). Bu prosedürel aşamalar ise ön görüşmeler, barış müzakeresi, barış anlaşması, onaylama ve uygulama süreçlerinden oluşmaktadır. Bu noktada, hem mevcut sorunların çözülmesi ve ön görüşmeler aşamasından müzakere aşamasına geçilmesinde hem de bir bütün olarak müzakere sürecinde üçüncü tarafın (arabulucu) oynadığı rol önem arz etmektedir. Her ne kadar süreç içinde neden arabulucuya ihtiyaç var? ve/veya neden bir arabulucunun oynayacağı rol kabul edilsin? gibi sorular oluşabilse de ve üçüncü tarafın süreç içinde oynayacağı rolün kabulü bir devletin içişlerine dışsal bir müdahale gibi algılanabilse de (Touval, 1992:255) eğer üçüncü bir tarafın süreç içine dahil etmeyi reddetmenin getireceği maliyet, bu üçüncü tarafı kabul etmenin getireceği maliyetten daha fazla ve artık bir açmaza girilmiş ise taraflar üçüncü tarafın süreç içine dahil edilmesini kabul etmektedir (Sahavedan, 2006:258). Nitekim arabuluculuk, üçüncü tarafın desteği altında çatışan tarafların ortak karar verdikleri bir çözüme ulaşma süreci olarak ifade edilmektedir (Jeong, 2000:181; Kressel, 2014:817). Bir başka ifadeyle arabuluculuk, tarafsız bir üçüncü tarafın çatışan taraflara ortak bir çözüm bulmaları için yardımcı olup, yol gösterdiği bir süreci belirtmektedir (Akça, 2009:26). Bununla beraber arabuluculuk ve dolayısıyla üçüncü tarafın rolü ekseninde ortaya konulan nihai amaç, taraflar arasında uzlaşının yaratılması için muhaliflerin algı, seçim ve davranışlarını değiştirmektir (Sahavedan, 2006:289). Bu bağlamda arabulucu; taraflar arasında iletişimin kurulması, geliştirilmesi ve sürdürülmesi, bütün aşamaların ne yönde ilerleyeceğinin belirlenmesi, taraflar arasında bilgi alışverişinin sağlanması, karşılıklı zarar görülen açmazın analiz edilmesi ve bu noktada ortaya konulan sonuçların kabul edilmesinin sağlanması ve tarafların işbirliği ve müzakereye yönelmeye ikna edilmesi gibi görevleri ifa etmektedir (Zartman, 1995:19; Curle,1986). Arabulucunun bu görevlerine ek olarak, çatışan tarafların bakış açılarının ortaya konulacağını ve her bir tarafa adil yaklaşılacağını garanti etmek ve tüm taraflarla yakın bir ilişki kurarak ortaya çıkan gerilimleri azaltmak gibi görevleri olduğu da ifade edilmektedir (Horowitz, 2007:54). Diğer taraftan arabulucunun görevleri; öngörüşmeler, müzakere süreci ve barış anlaşması sonrası aşamaları çerçevesinde de ele alınmaktadır. Buna göre:

- 1) Ön Görüşmeler Aşaması: Taraflar arasında iletişim kurulması noktasında muhaliflerin isteklilik düzeyini belirlemek; mümkün olan çözümlerin taslağını oluşturmak; taraflar arasında güven duygusunu inşa etmek; taraflar arasındaki belirsizlikleri çözümlenmek, müzakere sürecine geçilmesini sağlamak.
- 2) Müzakere Süreci: Taraflar arasında fayda odaklı çözümlere ulaşılmasına yardımcı olmak; yeni seçenekler sunmak; devamlılığı olan çözümler üretilmesinde ve müzakere sürecinin tıkanmasına karşı garantör rolü oynamak.
- 3) Barış Anlaşması Sonrası: Anlaşma koşullarının yerine getirilmesi konusunda taraflara güvence sağlamak; taraflar arasında yeni ilişkilerin tesis edilmesine yol açmak (Mitchell, 2008:84).

Arabulucu, ikili bir ilişkiyi üç taraflı bir ilişki haline dönüştürmektedir. Ancak eğer taraflar üçüncü tarafı bir zorlama ve baskı çerçevesinde kabul etmişlerse, arabulucunun ilişkilerin gelişim göstermesine yönelik çabası hüsrarla sonuçlanabilmektedir (Bayer, 2009:58). Benzer şekilde tarafların müzakere masasına oturmasında tek etken üçüncü tarafın zorlaması ve baskı ise, müzakere süreci raydan çıkabilmektedir (Babbitt ve Hampson, 2011:48). Öte yandan, taraflar arasında nihai bir anlaşma yapılmasına yardım eden

arabulucunun önemi, üçüncü taraf olmadan bir anlaşmaya varılmasının güç olması ile de ilişkilendirilmektedir. Arabulucunun etkisi ile taraflar arasında bir anlaşma sağlanması olasılığının, arabulucu olmadan bir anlaşmaya varılması olasılığına göre iki kat daha fazla olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu noktada önemli olan, yukarıda da ifade edildiği gibi arabulucunun tarafları anlaşma yapmaya zorlaması değil, birtakım zorlukları bertaraf ederek anlaşmaya varılmasını kolaylaştırabilmesidir (Powell, 2015:182).

Etkili bir arabuluculuğun, sadece arabulucunun çatışma ve çatışma çözümüyle ilişkili bilgi ve yetenek düzeyine bağlı olmadığını aynı zamanda arabulucunun prestiji, otoritesi ve farklı seçenekleri sunabilme yeteneği ile de ilgili olduğu vurgulanmaktadır (Bercovitch ve Jackson, 2009:23). Paul Wehr (1979:64-67) ise arabulucunun başarı elde etmesi noktasında; çatışma durumu hakkında yeterli bilgiye, muhaliflerin konumlarını anlayabilme yeteneğine, aktif dinleme yeteneğine, zamanı iyi yönetebilme kabiliyetine, etkili iletişim becerilerine ve kriz yönetimi yetisine sahip olmasının önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca bazı akademisyenler arabulucunun tarafsız olması gerekliliğine odaklanırken, (Young, 1967:81; Miller, 2005:49) bazıları ise tarafsızlık olgusunun çok da yararlı olmadığı ve ayrıca tarafsızlığın başarılı bir müdahale için olmazsa olmaz bir koşul olmadığı (Özerdem, 2013:116) bunun aksine arabulucunun tarafları ikna etme ve farklı seçenekleri ortaya koyabilme yeteneğinin daha önemli olduğunu ifade etmektedir (Bercovitch ve Jackson, 2009:36). Diğer taraftan arabulucunun tarafsız olmaması gerekliliğine vurgu yapan Marttli Ahtisaari ise tarafsız bir arabulucunun sadece çatışan tarafları ve onların bakış açılarını dinleyen bir aktör anlamına gelebileceğine ancak tarafsızlık ve yansızlık terimlerinin de hassas olduğuna vurgu yaparak, arabulucuyu “dürüst aracı” rolüyle ilişkilendirmektedir (Powell, 2015:203). Bununla beraber, taraflar arasında uzlaşmaya gidilirken, üçüncü tarafın “ödüllendirme, cezalandırma ve tarafları teşvik etme” konularında bir güce sahip olmasının önemli olduğu vurgulanırken, (Özerdem, 2013:115) arabulucudan en fazla beklenen unsurun ise sabır olduğu ifade edilmektedir (Powell, 2015:206, 252).

4 Kuzey İrlanda Sorununun Çözülmesinde Arabuluculuk

Kuzey İrlanda yaşanan terör sorununun çözülmesi safhasında ve dolayısıyla barış müzakere süreci bağlamında arabulucuların oynadığı rol önem arz etmektedir. Nitekim arabulucular doğrudan çatışmayı sonlandırmaları da çatışma çözümüne yapmış oldukları katkı yadsınamayacak önemdedir. Bu noktada öncelikle Birleşik Krallık ve İrlanda Cumhuriyeti'nin süreci başlatması ardından özellikle ABD'nin oynadığı rolün son derece önemli olduğu görülmektedir.

ABD'nin İrlanda'ya yönelik ilgisinin altında Amerika'da yaşayan İrlandalıların etkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda ABD'de İrlanda vatandaşları tarafından kurulan İrlanda Kuzey Yardım Komitesi (Irish Northern Aid Committee-NORAID), İrlanda Ulusal Yönetimi (The Irish National Caucus-INC) ve İrlanda'nın Dostları (Friends of Ireland) isimli lobi kuruluşları Kuzey İrlanda sorunuyla ilişkili olmuştur (Guelke, 1996:522). Ayrıca söz konusu lobilerin en büyük etkisinin ise, Kuzey İrlanda sorununun uluslararası bir platforma taşınması hususunda ortaya çıktığı görülmektedir (Cochrane, 2007:216). Diğer taraftan Amerikalılar için Yeni İrlanda Gündemi (*Americans for a New Irish Agenda- ANIA*) isimli bir başka baskı grubu, Kuzey İrlanda sorunu kapsamında rol oynamıştır. Nitekim Birleşik İrlanda hedefi dışında Kuzey İrlanda'daki çatışmanın sona ermesi amacına sahip olması noktasında diğer baskı gruplarından ayrılan ANIA, Bill Clinton'a verdiği başkanlık seçimleri desteği ekseninde Sinn Fein lideri Gerry Adams'a vize verilmesini sağlamıştır (Cochrane, 2007:219-220; Guelke, 1996:533; Dempsey, 1999:107,113). Nitekim ANIA'nın baskısı sonucu IRA'nın henüz ateşkes ilan etmediği 1994'den önce Gerry Adams'a ABD ziyareti için vize verilmesi, Adams'a IRA'yı

şiddetten uzaklaştırması ve siyasi olarak çözüm konusunda hareket edilmesi hususunda önem arz etmektedir (Powell, 2015: 172; Cochrane, 2007:221). Aynı zamanda ABD'nin Gerry Adams'a vize vermesi hususu, Birleşik Krallık'ın Kuzey İrlanda'daki soruna yönelik bakış açısının yumuşamasına neden olduğu da vurgulanmaktadır (Çınar, 2017:141). Bu gelişmeyi takiben Kuzey İrlanda sorununun çözülmesine ilişkin girişimlerini hızlandıran Clinton yönetimi, 1995 yılında Kuzey İrlanda'ya ziyarette bulunarak Gerry Adams ile görüşmüştür (Cochrane, 2007:222; Kapaklıkaya, 2009: 86). Bununla beraber Hayırlı Cuma Anlaşması'nın imzalanmasından sonra Bill Clinton ve Tony Blair, sorunun çözülmesi ve anlaşmanın uygulanmasına ilişkin görüşmelerde bulunmuştur. Ayrıca IRA ile müzakerelerin her ne olursa olsun devam etmesi gerektiğini vurgulayan Clinton'ın bu kararlı tutumu, Hayırlı Cuma Anlaşması sürecinde yaşanan sorunların giderilmesinde de etkili olmuştur (Powell, 2009:182). Diğer taraftan 11 Eylül saldırıları sonrasında "teröre karşı savaş stratejisi" ekseninde sert politikalar içerisine giren George W. Bush yönetimi, Kuzey İrlanda'daki çatışma çözümü sürecini desteklemiştir. Aynı zamanda ABD'nin IRA'yı terör örgütleri listesine alması, ABD'de IRA'yı destekleyen baskı gruplarının da etkisini azaltmıştır (Cochrane, 2007:225-226).

Lobilere ek olarak kişisel bağlamda üçüncü tarafın rolüne ilişkin bir değerlendirme yapmak gerekirse, Büyük Britanya her ne kadar bu sorunu kendi iç sorunu olarak görenek dış müdahaleye karşıt olsa da John Major hükümetinin bu konudaki bakış açısının değişmesini takiben sürece dahil olan ABD'li senatör George Mitchell'in süreçte oynadığı öncelikli rolün önemi ortaya çıkmaktadır (Powell, 2015:179). Kuzey İrlanda'daki çatışmada yer alan tarafların şiddetten uzaklaşarak müzakere sürecine dahil olmaları yönünde politikalar izleyen George Mitchell, Kuzey İrlanda sorununun çözüm sürecinde ve özellikle 1990'lı yıllarda önemli bir arabulucu rolü oynamıştır.1995-2001 yılları arasında ABD Kuzey İrlanda Özel Elçisi görevini ifa eden Mitchell, özellikle silahların bırakılması konusu üzerinde çalışmalar yapmıştır. Nitekim bu konuda yayınlanan "Mitchell Raporu ve Prensipleri" süreç içinde önem arz etmiştir (Democratic Progress Institute, 2012:62-63). Bununla beraber, IRA ve Birleşik Krallık arasındaki müzakerelerde baş müzakereci ve dönemin İngiltere başbakanı Tony Blair'in baş danışmanı olan ve babasını IRA'nın kurduğu pusu ekseninde kaybeden Jonathan Powell'in oynadığı arabuluculuk rolü son derece önemlidir. Bir diğer ifadeyle 1997'de Tony Blair'in İngiltere başbakanı olmasıyla beraber Jonathan Powell Kuzey İrlanda'daki çatışma çözümünde baş müzakereci olarak süreç içerisinde yer almıştır. Bir bütün olarak Kuzey İrlanda'daki politikacılarla ve özellikle Birlikçi kesimle dostane ilişkiler kuran Powell, çatışma ve çatışma çözümünde yer alan taraflarla yaptığı görüşmeler çerçevesinde taraflar arasındaki sorunların giderilmesine yönelik çalışmalar yapmıştır (Mediateur, 2015:17-18,22). 1997-2007 yılları arasında taraflar arasında arabuluculuk rolü oynayan Powell, 1997 yılında IRA liderleri Gerry Adams ve Martin McGuinness ile ilk görüşmesini yapmış, Kuzey İrlanda sorununun barışçıl bir şekilde çözüme kavuşturulması ve IRA'nın silahsızlanması üzerinde büyük bir rol oynamıştır (Mediateur, 2015:22). Öte yandan, 1998 yılında Hayırlı Cuma Anlaşması'nın imzalanmasının akabinde başlayan uygulanma sürecinde de taraflar arasında arabuluculuk rolü oynayan Powell, silahların bırakılması konusunda Sinn Fein ve UUP partilerinin lideriyle görüşerek bu konuda adım atılmasını sağlamıştır.

Britanya hükümeti ile IRA arasında gerçekleşen müzakere sürecinde etkin bir rol oynayan bir diğer isim Derry'li iş adamı Brendan Duddy'dir (O'Kane, 2015:401). Bu noktada Duddy'nin arabuluculuk yapma konusundaki etkisi, özellikle 1970'li yıllarda başlayan gizli müzakere süreci içerisinde ve 1990'lı yıllar boyunca söz konusu olmuştur (Democratic Peace Institute, 2012:50-52). Ayrıca uyuşmazlıkların çözümü ve şiddetin sona erdirilmesi yönünde bir perspektife sahip olan Duddy, her ne kadar kendini Cumhuriyetçi olarak tanımlasa da objektif ve tarafsız duruşu sebebiyle her iki kesim tarafından kabul görmüştür (The Guardian,

2008). Nitekim taraflar arasındaki gizli görüşmelere ev sahipliği de yapan Duddy'nin (O'Dochartaigh, 2011:56) özellikle 1991 yılında Martin McGuinness ve Britanya İstihbarat Örgütü'nden Michael Oatley'in görüşmelerinde oynadığı rol yadsınamayacak önemlidir (The Guardian, 2008). Bu isimlere ek olarak süreçte yine etkin arabuluculuk rolü ifa eden bir diğer isim ise Katolik papaz Alex Reid'dir. 1969 yılından itibaren Cumhuriyetçi fraksiyonla yakın ilişkiler içinde olan Reid, 1988 yılında SDLP lideri John Hume ile Sinn Fein lideri Gerry Adams'ın görüşmeye başlamasında önemli bir arabulucu rolü oynamıştır. İnanç grubundan bir aktörün başarılı arabuluculuğuna iyi bir örnek olarak gösterilen Reid, bazı kesimler tarafından sürecin başlatıcısı olarak ifade edilmektedir (Democratic Progress Institute, 2012:53-54; Rogelio, 2004:702). Din adamlarının süreçte oynadığı arabuluculuk için bir diğer önemli adım ise 1974 yılında İrlanda Cumhuriyeti'nin Clare eyaletinin Feakle bölgesinde sekiz Protestan din adamının IRA'nın devam eden şiddet eylemlerinin sona erdirilmesi amacıyla Cumhuriyetçi kesimin önde gelen liderleri ile gizli bir toplantı gerçekleştirilmesidir (Democratic Progress Institute, 2013:34). Ayrıca bu görüşmeler çerçevesinde IRA 1974 yılı Noel'i ve 1975 yılı yılbaşı dönemi için geçici olarak ateşkes ilan etmiştir (Democratic Progress Institute, 2013:34).

Kuzey İrlanda sorununun çözüm sürecinde yumuşak güç politikaları çerçevesinde etkin rol oynayan bir diğer aktör Avrupa Birliği'dir (AB). AB'nin uzun dönemli hedefleri açısından Kuzey İrlanda'da demokrasi ve insan haklarının geliştirilmesi önem arz etmekte ve bu noktada AB, komşuluk politikaları ekseninde sorunun çözümünde rol oynamaktadır (Hayward ve Murphy, 2012:441).

1973 yılında İrlanda'nın AB üyesi olmasıyla beraber gelişen ilişkilere paralel olarak AB'nin Kuzey İrlanda'daki sorunla yakından ilgilenmeye başladığı görülmektedir. Bu noktada özellikle 1980'lerin başından itibaren o zamanki ismiyle Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Kuzey İrlanda'da iki toplum arasında yaşanan sorunun uzlaştırılmasına odaklanmaktadır (Tannam, 2012:56). Bununla beraber 1985 yılında imzalanan İrlanda-İngiltere Anlaşması'nın oluşturulup, uygulanmasında önemli bir etkisi bulunan AET, 1989 yılında anlaşmanın uygulanması için bütçeden 15 milyon Euro tahsis etmiştir (Hayward ve Murphy, 2012:443; Arthur, 2010:193-194). Bu noktada 1990'lı yılların başından itibaren AB yapısal fonlarının Kuzey İrlanda'ya aktığı görülmektedir (Kapaklıkaya, 2009:88). Diğer taraftan 1994 yılında AB Komisyon Başkanı'nın hazırladığı ve temel amacı ekonomik kalkınma ve barış inşası olan Barış Programı çerçevesinde Kuzey İrlanda'nın sorunlarına odaklanılmıştır. Ayrıca bu program doğrultusunda Kuzey İrlanda'da ekonomik canlanmanın, toplumsal kapsayıcılığın ve uzlaşının sağlanması için maddi destek yapılmıştır (Hayward ve Murphy, 2012:445). Bununla beraber 2007 yılında AB Komisyonu altında Kuzey İrlanda'daki barış sürecinin desteklenmesi için Kuzey İrlanda Görev Gücü (Northern Ireland Task Force) oluşturulmuştur (Hayward ve Murphy, 2012:446). İngiltere ve İrlanda Cumhuriyeti arasındaki yakın ilişkilerin bir yansıması olan AB'nin yardım programları çerçevesinde Kuzey İrlanda'ya 1995 yılında 500 milyon Euro (Barış 1 Programı), 1998 yılında 500 milyon Euro (Barış 2 Programı) ve 2007 yılında 224.8 milyon Euro (Barış 3 Programı) yardım yapılmıştır (Tannam, 2012:57).

Kuzey İrlanda sorununun çözümünde hem çatışan taraflar arasında iletişim kanalları oluşturmaya çalışan hem de ekonomik yardım paketleriyle bölgenin gelişimine odaklanan AB, Birleşik Krallık tarafından kendi iç sorunu olarak görülen bu soruna müdahil olurken dengeli bir politika izlemeye özen göstermiştir (Hayward ve Murphy, 2012:444). Bu noktada barış süreci öncesinde sınırlı bir rolü olan AB, 1990'lar boyunca hem Birleşik Krallık hem de İrlanda Cumhuriyeti'nin isteği doğrultusunda daha proaktif bir şekilde süreç içinde yer almıştır (Tannam, 2012: 59).

Kuzey İrlanda'daki çatışmanın çözümü ve barışın tesis edilmesinde sivil toplum kuruluşlarının (STK) rolü de son derece belirgindir. Özellikle çatışmaların başladığı 1960'ların

sonundan itibaren sivil toplum örgütlerinin daha da aktif hale geldiği görülmektedir. Bu noktada sorunun çözümüne yönelik pek çok girişimde bulunan STK'lar, geçmişle yüzleşme ve geçmişin yaralarını sarma konusunda birçok projeyi hayata geçirmeye çalışmıştır (Aktoprak, 2015:344; Democratic Progress Institute, 2014:13). Bununla beraber Hayırlı Cuma Anlaşması'nın imzalanması sürecinde sivil toplumu içine alan bir mekanizmanın geliştirilmesi ile STK'ların anlaşmanın uygulanması safhasında da önemli rol oynadıkları vurgulanmaktadır. Örneğin, Kuzey İrlanda Kadın Koalisyonu, müzakere sürecinde yer alarak, kadınların görüşlerinin temsil edilmesini sağlamıştır (Democratic Progress Institute, 2014: 14-15). Diğer taraftan STK'ların, hem Hayırlı Cuma Anlaşması'nın insan hakları ve eşitlik, polislik hizmetleri, adli reform ve dil gibi bölümlerinde önemli bir uzmanlık kaynağı rolü oynadığı hem de kadınlar, gençler, şiddet mağdurları, siyasi mahkumlar ve aileleri, eski militanlar ve zorunlu göçe maruz bırakılanlara güvenli bir alan sağlama ve yeniden şiddete dönülmemesi konularında katkı sağladıkları ifade edilmektedir (Democratic Progress Institute, 2014:18-19).

Kuzey İrlanda'daki çatışma sürecinde ve uzlaşımın sağlanmasında rol oynayan bir diğer aktör kilise'dir. Bu noktada hem Katolik hem de Protestan Kilisesi farklılıkların uzlaştırılması ve her iki toplumun birbirine yönelik olumsuz bakış açısının giderilmesi hususunda rol oynamıştır. Barış ve uzlaşımın sağlanmasına yönelik mesajlar veren Kiliseler, şiddet kınamıştır. Bununla beraber müzakere süreci içerisinde de yer alan Kiliseler, bu bağlamda arabuluculuk rolü oynamıştır (Northern Ireland Foundation, t.y.). Ancak bu esnada belirtilmesi gereken bir diğer önemli husus ise Kiliselerin çatışmanın tırmandığı dönemde çatışmanın sonlanmasına yönelik adımlar atmamasıdır (Çınar, 2017:234). Bu bağlamda Katolik Kilisesi'nin IRA'yı yasal bir yapı olarak değerlendirmesi ekseninde IRA'nın halk tarafından da meşru olarak algılanmasına sebep olduğu vurgulanmaktadır (Barnes, 2005:61). Diğer taraftan Protestanlık içinde Presbyterianizm mezhebi dini özgürlüklerin korunması için şiddeti meşru görmektedir (Barnes, 2005:62). Bu noktada hem Katolik hem de Protestan Kilisesi, şiddetin önlenmesinde gerekli adımları yeterince atmadıkları için halk tarafından eleştirilmiştir (Bell, 2013:73).

Kiliseler, Kuzey İrlanda'da çatışmanın tırmanması sürecinde sorunun çözümlenmesine yönelik etkili olamaması da müzakere ve sonrasındaki barış inşa sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bir başka ifadeyle çatışmanın ortaya çıkmasında din faktörü etkili olmakla beraber, çatışma sonrası süreçte hem Katolik hem de Protestan Kilisesi'nin önemli rol oynamaları ekseninde yine din faktörü etkili olmuştur (Power, 2005:55). Çatışma yıllarında barıştan söz eden rahipler kınanırken, bu durum Hayırlı Cuma Anlaşması ile beraber değişmeye başlamıştır. Böylece bireysel olarak din adamlarının, barış sürecinde çok daha aktif oldukları görülmektedir (Çınar, 2017:235). Hatta Kiliselerin çatışma sonrası süreçte STK'ların bir parçası gibi davranmaları sağlanarak İşlet (make it work) ismiyle bir sivil toplum kuruluşu kurulmuş ve kiliselerin de içinde yer aldığı bir yapı oluşturulmuştur (Democratic Progress Institute, 2015:83; Çınar, 2017:235). Diğer taraftan 1996-1999 yılları arasında Kuzey Fora adı altında iki mezhebe sahip dokuz kilisenin bir araya gelip etkileşim içine girmesi, toplumsal farklılıkların bir arada olabileceğini göstermesi noktasında toplumun barış sürecini kabulü konusunda etkili olmuştur (Power, 2005:58). Fora Kilisesi'nden sonra toplumlar arasında iletişim kanallarını güçlendirme, karşılıklı ortak anlayış ve saygının tesisi hedefi doğrultusunda Armagh Kilisesi Forumu oluşturulmuştur (Power, 2005:61). Bu noktada bu kilise birlikleri ve forumları tarafsız oluşumlar oldukları vurgusunu yaparak, halkın barış sürecine ve kiliselere yönelik güvenini artırmaya çalışmıştır (Power, 2005:62).

Kuzey İrlanda'daki çatışma çözümü aşamasında, bölgedeki Katoliklerin yaşamları üzerinde kilit rol oynayan Katolik Kilisesi, Cumhuriyetçi mücadelenin radikalleşmesi ve her türlü şiddet eylemine karşıt bir duruş sergilemektedir. Bununla beraber, çatışma çözümü aşamasında arabuluculuk rolü oynayan Kilise ile Sinn Fein arasındaki iletişim ağı, Sinn Fein'in 1986 yılında yalıtılmışlık politikasını terk etmeye başlamasıyla güçlenmiştir. Nitekim

1990’larda hem Sinn Fein hem de Katolik Kilisesi ortaya koydukları barışa yönelik tutumları doğrultusunda ortak bir zeminde hareket etmişlerdir (Mitchell, 2006: 40-46).

Kiliseler bağlamında değinilmesi gereken ve yaptıkları çalışmalar ile arabuluculuk ve uzlaştırıcı rolü oynayan bir diğer oluşum Filzroy-Clonard Dostluk Grubu’dur. 1981 yılında Belfast’ta bulunan Filzroy (Protestan) ve Clonard (Katolik) kiliseleri arasında kurulan bu dostluk grubu, Kuzey İrlanda’da farklı inançlara sahip olanları dostluk ve ortaklık çerçevesinde birbirlerini anlama ve birbirlerine saygı gösterme ortak paydasında birleştirmek için çeşitli çalışmalar yapmaktadır (Power, 2005:198-199). Bu noktada Dostluk Grubu, Sinn Fein ve Birlikçiler arasında gerçekleşen gizli görüşmelerin yapılmasında arabuluculuk rolü oynamıştır. Ayrıca 1993 yılında Sinn Fein ile Birlikçi Parti arasında yapılan barış çalıştayında taraflara sorunlarını tartışmalarını ve ateşkes çağrısında bulunmaları gerekliliğinin altı çizilmiştir. Bununla beraber, IRA’nın 1994 yılında ilan ettiği ateşkes altında Dostluk Grubu’nun başat arabuluculuk rolü bulunmaktadır. 1999 yılında barış müzakere sürecindeki etkinliği ve katkılarından dolayı *Pax Christi* Uluslararası Barış Ödülü verilen dostluk grubu, resmi ve gizli görüşmelere ve 1990’lı yıllarda devam eden barış müzakere sürecine katkı sağlamıştır (Fitzroy, 2012; Democratic Progressive Institute, 2012:59-61).

5 Sonuç

11 Eylül 2001’de Amerika’nın askeri ve ekonomik iki önemli simgesine gerçekleştirilen saldırılar sonrası niteliği ve önemi konusunda ciddi değerlendirmelere tabi tutulan ve küresel etki bırakan terör ve terörizm, 21. Yüzyıl’ın başında temel bir tehdit haline dönüşmüştür. Esas itibarıyla 1990’larda ikincil düzeyde bir güvenlik sorunu olarak görülen terör sorunu yeni yüzyılda küresel bir boyut kazanarak yeni fay hatlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dünyanın hemen her coğrafyasını bir hortum gibi içine alan söz konusu sorun Kuzey İrlanda’ya da 1990’lı yıllarda etkilemiştir.

Bu minvalden hareketle çalışma, terörün henüz küreselleşmediği bir dönemde-20.yüzyıl- son derece etkili bir mekanizma olup, başarıya ulaşılmasında itici bir güç olan arabuluculuğun işlerliğini ve çözüme kavuşmuş önemli bir örneğin çıktılarını 21. Yüzyılda küreselleşen terör sorununa yansıtmak amacıyla oluşturulmuştur.

Teknolojinin çığır açan bir boyutta gelişmesi hiç şüphesiz terör ve terörizm olgularına da yansımıştır. Bir diğer ifadeyle teknolojik ilerlemeyle beraber teknik boyutta yaşanan değişim terör örgütlerinin faaliyet çapının genişlemesine sebebiyet vermektedir. Ancak teknik olmayan-sorunun çözümü noktasında kullanılan araçlar- bağlamda değişim olmadığı aksine çözüm mekanizmalarından biri olan arabuluculuğun yeni yüzyılda da son derece etkili olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu noktada etkili bir arabuluculuğun, başarıya ulaşılmasında önemli bir mekanizma olduğuna ilişkin rasyonel genelleme, 20 yüzyıldan 21. Yüzyıla doğru yansımaktadır.

Terör Sorununun bertaraf edilmesinde Kuzey İrlanda’daki arabuluculuğun önemi bağlamında başta ABD ve ABD’li siyasetçilerin oynadığı rol ile beraber Birleşik Krallık’ta özellikle Tony Blair hükümetinin sergilediği çözüme yönelik politikalar önem arz etmektedir. Bununla beraber Britanya hükümeti ve IRA arasında 1970’li yıllarda başlayan gizli görüşmelerden 1998 yılında imzalanan Hayırlı Cuma Anlaşması’na kadar geçen sürede, arabulucular son derece etkin ve önemli bir rol oynamıştır. Bu noktada Kuzey İrlanda’daki çatışma çözümünde siyasi liderlerin ve çatışan tarafın temsilcilerinin (Track I), uluslararası örgütlerin-AB (Track II) ve sivil toplum kuruluşlarının, kiliselerin (Track III) arabuluculuk rolü oynadıkları görülmektedir. Bir bütün olarak Kuzey İrlanda sorunu çözüm sürecinde rol oynayan bireyler ise şu şekildedir:

Kuzey İrlanda Çatışma Çözümünde Kilit Rol Oynayan İsimler:

- a. Gerry Adams: 1983 yılından itibaren Sinn Feinn Partisi Genel Başkanıdır.
- b. Martin McGuinness: Sinn Fein Partisi'nde siyasetçi olan McGuinness, IRA'nın eski liderlerindedir. 8 Mayıs 2007'den Ocak 2017'ye kadar Kuzey İrlanda Birinci Bakan yardımcısı olarak görev yapan McGuinness, 21 Mart 2017'de vefat etmiştir.
- c. General de Chastelain: Eski Kanada Genel Kurmay Başkanı, Kanada'da ABD büyükelçisi ve 1997-2011 yılları arasında Uluslararası Bağımsız Silahsızlanma Komisyonu (The Independent International Commission on Decommissioning-IICD) başkanı olarak görev yapmıştır.
- d. Brendan Duddy: Derryli bir işadamı olan Duddy, siyasi çevreyle olan yakın ilişkileri ekseninde Kuzey İrlanda'daki müzakerelerde bir arabulucu olarak faaliyet göstermiştir.
- e. John Hume: 1970 yılında kurulan SDLP partisinin kurucusudur. 1979 yılında Avrupa Parlamentosuna milletvekili seçilen Hume, 1985 yılında imzalanan İrlanda-İngiltere Anlaşmasına son şeklini verenlerdendir. 1988 yılı itibariyle Gerry Adams ile görüşmelere başlayan Hume, 1998 yılında David Trimble ile birlikte Nobel Barış Ödülü almıştır.
- f. Ian Paisley: 1971 yılında kurulan DUP Partisi'nin kurucusu olarak 2008 yılına kadar parti liderliğini yürütmüştür. 8 Mayıs 2007'den 5 Haziran 2008'e kadar Birinci Bakan görevini ifa etmiştir.
- g. David Trimble: 1995-2005 yılları arasında UUP Partisi'nin Genel Başkanı olan Trimble, Britanyalı bir siyasetçidir. 1998'den 2002 yılına kadar Kuzey İrlanda Birinci Bakanı olarak görevini sürdürmüştür.
- h. Jonathan Powell: Baş müzakereci, Blair'in baş danışmanı.
- i. George Mitchell: 1980-1995 yılları arasında ABD'de senatörü (Democratic Progress Institute, 2013:68-70).

Sonuç olarak, terör sorunun bertaraf edilmesinde her ne kadar tarafların askeri güce dayanarak sorunu çözemeyeceklerine ilişkin karşılıklı açmaz noktasına ulaşmaları önem arz etse de üçüncü tarafın-etkili bir arabulucunun- oynadığı rol yadsınamayacak ölçüde etkili bir mekanizmayı teşkil etmektedir. Bu çerçevede, Kuzey İrlanda sorunun çözümünde etkili olan söz konusu mekanizmanın dünyanın farklı coğrafalarında yaşanan benzer sorunlar bağlamında kullanılması somut bir reçete sunmasa da çözüme yönelik çok önemli bir adımı oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Akça, Çağatay, (2009), "Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarından Arabuluculuk ve Uzlaştırma", *Hukuk Gündemi*, S.10, ss.35-36.
- Aktoprak, Elçin, (2015), "Din ve Millet: Kuzey İrlanda Örneğinde Bir Azınlık Milliyetçiliği Olarak Katoliklik", *Alternatif Politika*, C.7, S.2, ss.329-350.
- Arthur, Paul, (2010), "The Role of European Union as a Peace Builder: Northern Ireland Case Study", *Peace and Conflict Studies*, C.17, S.1, ss.174-204.
- Ataman, Muhittin, (2004), "Kuzey İrlanda: Bir Etnik ve Dini Milliyetçilik Sorunu", Kemal İnat, Burhanettin Duran ve Muhittin Ataman (Edt.), *Dünya Çatışma Bölgeleri*, Ankara: Nobel Yayıncılık, ss. 207-218.
- Babbitt, Eileen ve Hampson, Fen O., (2011), "Conflict Resolution as a Field of Inquiry: Practice Informing Theory", *International Studies Review*, C.13, ss.46-57.

Barnes, Philip, (2005), “Was the Northern Ireland Conflict Religious?”, *Journal of Contemporary Religion*, C.20, S.1, ss.55-69.

Bayer, Reşat, (2009), “Barış ve İhtilaf Çözümü”, Nimet Beriker (Edt.), *Çatışmadan Uzlaşmaya: Kuramlar, Süreçler ve Uygulamalar*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss.33-69.

Bell, John, (2013), “For God, Ulster or Ireland? Religion, Identity and Security in Northern Ireland”, <http://conflictresearch.org.uk/wp-content/uploads/OU-For-God-Ulster-or-Ireland-Final-Report-March-2013.pdf>, (11.04.2019).

Bercovitch, Jacob ve Jackson, Richard, (2009), *Conflict Resolution in the Twenty-First Century: Principles, Methods and Approaches*, USA: The University of Michigan Press.

Cochrane, Feargal, (2007), “Irish-America, the End of the IRA’s Armed Struggle and the Utility of Soft Power”, *Journal of Peace Research*, C.44, S.2, ss. 215-231.

Curle, Adam, (1986), “In the Middle: Non-Official Mediation in Violent Situations”, http://www.c-r.org/downloads/mediation_curle.pdf, (15.05.2019).

Çemrek, Murat ve Metkin, Kısmet, (2013), “Kuzey İrlanda: Bitmeyen Bir Barış Hikayesi”, ”, Nezir Akyeşilmen (Edt.), *Barışı Konuşmak: Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, ss. 277-293.

Çınar, Yusuf, (2017), *Çatışmayı Dönüştürme Safhasında Rehabilitasyon Süreci: Kuzey İrlanda Örneği*, İstanbul: Bilgesam Yayınları.

Democratic Progress Institute, (2012), “ Çatışmaların Çözümünde Sivil Toplumun Arabuluculuğu”, <http://www.democraticprogress.org/wp-content/uploads/2012/12/civil-society-mediation-in-conflict-resolution-turkish-version-1.pdf>, (05.04.2019).

Democratic Progress Institute, (2013), “Hayırlı Cuma Anlaşması”, <http://www.democraticprogress.org/wp-content/uploads/2014/02/TURKISH-PDF.pdf>, (22.03.2019).

Democratic Progress Institute, (2014), “Çatışma Çözümünde Sivil Toplumun Rolü”, http://www.democraticprogress.org/wp-content/uploads/2014/04/Turkish_Civil-Society-Roundtable-in-Urfa-PROOF2.pdf, (08.03.2019).

Democratic Progress Institute, (2015), “Çatışma Çözümünde İrlanda Tecrübesi”, <http://www.democraticprogress.org/wp-content/uploads/2015/05/DPI-Roundtable-Women-visit-to-Ireland-Feb-2015-TUR.pdf>, (11.04.2019).

Dempsey, George, (1999), “The American Role in the Northern Ireland Peace Process”, *Irish Political Studies*, C.14, ss.104-117.

Eriş, Emrah, (2000), “IRA”, Ümit Özdağ ve Metin Öztürk (Edt.), *Terörizm İncelemeleri: Teori, Örgütler, Olaylar*, Ankara: ASAM Yayınları, ss. 325-371.

Fitzroy, (2012)” Fitzroy-Clonard Fellowship”, http://www.fitzroy.org.uk/Articles/125832/Fitzroy_Presbyterian_Church/About_Us/Ministries/Fitzroy_Clonard_Fellowship.aspx, (15.05.2019).

Global Peace Index, (2018), <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/06/Global-Peace-Index-2018-2.pdf>, (25.05.2019).

Guelke, Adrian, (1996), “The United States, Irish Americans and the Northern Ireland Peace Process”, *International Affairs, Ethnicity and International Relations*, C.72, S.3, ss.521-536.

Gürses, Emin, (1997), *Ayrılkçı Terörün Anatomisi IRA-ETA-PKK*, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Hayward, Katy ve Murphy, Mary, (2012), “The (Soft) Power of Commitment: The EU and Conflict Resolution in Northern Ireland”, *Ethnopolitics*, C.11, S.4, ss.439-452.

Hoffman, Michael H. G., (2005), “Logical Argument Mapping: A Method for Overcoming Cognitive Problems of Conflict Management”, *The International Journal of Conflict of Management*, C.16, S.4, ss.304-334.

Hough, Philip, (2011), “Guerrilla Insurgency as Organized Crime: Explaining the So-Called Political Involvement of the Revolutionary Armed Forces of Colombia”, *Politics and Society*, C.39, S.3, ss.379-414.

Jeong, Ho Won, (2000), *Peace and Conflict Studies: An Introduction*, USA: Ashgate.

Kapaklıkaya, İbrahim, (2009), *Kürt Açılımı: Kuzey İrlanda Perspektifi*, İstanbul: Ağaç Kitapevi Yayıncılık.

Kressel, Kenneth, (2014), “The Mediation of Conflict: Context, Cognition and Practice”, Morton Deutsch, Peter T. Coleman ve Eric C. Marcus (Edt.), *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice*, San Francisco: Jossey-Bass Publishers, ss.817-848.

Mediateur, (2015), “The Mediative Side of a Chief Negotiator: Challenges and Benefits of Insider Mediators”, http://www.themediateur.eu/resources/debriefings/item/download/83_8ed80c1e8d8384e960c12466d026da3b+&cd=2&hl=tr&ct=clnk&gl=tr, (16.03.2019).

Mitchell, Claire, (2006), *Religion, Identity and Politics in Northern Ireland: Boundaries of Belonging and Belief*, UK: Ashgate Publishing Company.

Mitchell, Christopher, (2008), “Mediation and the Ending of Conflicts”, John Darby ve Roger Mac Ginty (Edt.), *Contemporary Peacemaking: Conflict, Peace Processes and Post-War Reconstruction*, New York: Palgrave Macmillan, ss.77-86.

Northern Ireland Foundation, (t.y.), “Churches”, <https://northernireland.foundation/sharedfuture/research/churches/>, (10.04.2019).

O’Dochartaigh, Niall, (2011), “IRA Ceasefire 1975: A Missed Opportunity for Peace”, http://www.academia.edu/1607343/IRA_Ceasefire_1975_a_missed_opportunity_for_peace, (06.04.2019).

O’Kane, Eamonn, (2007), *Britain, Ireland and Northern Ireland since 1980*, New York: Routledge.

O’Kane, Eamonn, (2015), “Talking to the Enemy? The Role of the Back-Channel in the Development of the Northern Ireland Peace Process” *Contemporary British History*, C.29, S.3, ss.401-420.

Özçağatay, Levent, (1998), *Kuzey İrlanda ve IRA: Silahlı Mücadeleden Siyasal Çözüm*, İstanbul: Papirüs Yayınevi.

Özerdem, Alpaslan, (2013), *Barış İnşası Kuram ve Uygulaması*, Ankara: Nobel Yayıncılık.

Powell, Jonathan, (2009), *Great Hatred Little Room, Making Peace in Northern Ireland*, London: Vintage Books.

Powell, Jonathan, (2015), *Teröristlerle Konuşmak: Silahlı Çatışmalar Nasıl Sona Erdirilir?*, Nuray Önoğlu (Çev.), İstanbul: Aykırı Yayıncılık.

Power, Maria, (2005), “Building Communities in a Post Conflict Society: Churches and Peace Building Initiatives in Northern Ireland since 1994”, *The European Legacy*, C.10, S.1, ss.55-68.

Richardson, Louise, (2007), “Britain and the IRA”, Robert Art ve Louise Richardson (Edt.), *Democracy and Counterterrorism: Lessons from the Past*, USA: USIP Press, ss.63-103.

Rogelio, Aronso, (2004), “Pathways out of Terrorism in Northern Ireland and the Basque Country: The Misrepresentation of the Irish Model”, *Terrorism and Political Violence*, C.16, S.4, ss.695-713.

Sahadevan, P., (2006), “Negotiating Peace in Ethnic Wars”, *International Studies*, C.43, S.3, ss.239-266.

Şenocak, Hasan E., (2006), *Avrupa Terör Örgütleri ve Ülke Uygulamaları*, Ankara: Platin Yayıncılık.

Şöhret, Mesut, (2013), “Etno-Dinsel Milliyetçilik Bağlamında İrlanda Sorunu”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, Vol.2, S.4, ss.39-76.

Tannam, Etain, (2012), “The European Union and Conflict Resolution: Northern Ireland, Cyprus and Bilateral Cooperation”, *Government and Opposition*, C.47, S.1, ss.49-73.

The Guardian, (2008), “Talking to the Enemy: The Secret Intermediaries who Contacted the IRA”, <https://www.theguardian.com/politics/2008/mar/18/northernireland.northernireland>, (05.04.2019).

Touval, Saadia, (1992), “Gaining Entry to Mediation in Communal Strife”, Manus I. Midlarsky (Edt.), *The Internationalization of Communal Strife*, London: Routledge, ss.255-273.

White, Jonathan, (1998), *Terrorism: An Introduction*, CA: Wadsworth Group.

Zartman, William I., (1995), “Dynamics and Constraints in Negotiations in Internal Conflicts”, I. William Zartman (Edt.), *Elusive Peace: Negotiating an End to Civil Wars*, Washington DC: Brookings Institution, ss.3-29.

READING MARKETING COMMUNICATION FROM THE FRAMEWORK OF INNOVATION: SECTORAL APPROACHES AND OPPORTUNITIES

Korhan MAVNACIOĞLU¹

Abstract

In today's competitive environment, brands are aiming to differentiate themselves from their competitors and to create a positive perception among consumers by using marketing communications. Consumers can be reached through various communication tools most particularly by public relations and advertising. The focal point of marketing communications covers the aspects as understanding consumer, being customer-focused and being built upon persuasion. As a result of the new technologies and sectorial developments, innovative approaches have gained great importance. The efforts aimed for marketing products/services resulting from innovation, have stimulated marketing communications. Changes in the brand preferences and the emergence of "new consumer" concept have also brought innovation to the forefront. Moreover, the traditional marketing communication activities have started to be transformed in an innovative way. In Turkey, the transformation has not reached the desired levels because of the sector, agencies and consumers. Transformation requires a long term process. This study, explores the use of innovation in marketing communication context and the approach of the sector towards innovation.

Keywords: Innovation, Marketing Communications, New Consumer

İNNOVASYON ÇERÇEVESİNDEN PAZARLAMA İLETİŞİMİNİ OKUMAK: SEKTÖREL YAKLAŞIMLAR ve FIRSATLAR

Özet

Günümüzün rekabetçi şartları içerisinde markalar pazarlama iletişimi faaliyetleri gerçekleştirerek farklılaşmaya ve tüketiciler nezdinde olumlu algı oluşturmaya çalışmaktadırlar. Pazarlama iletişimi çatısı altında yer alan halkla ilişkiler, reklam faaliyetleri başta olmak üzere çeşitli iletişim faaliyetleri ile tüketicilere ulaşılmaktadır. Pazarlama iletişimi faaliyetlerinin odak noktasında; tüketiciyi anlamak, müşteri odaklı olmak ve iknaya dayalı olmak gibi unsurlar yer almaktadır. Hem gelişen yeni teknolojiler hem de yaşanan sektörel gelişimler sonucu yenilikçi yaklaşımlar önem kazanmıştır. İnovatif projeler sonucu ortaya çıkan ürün ve hizmetlerin pazarlanmasına yönelik yapılan çalışmalar pazarlama iletişimini hareketlendirmiştir. Tüketicilerin marka tercihlerinde ortaya çıkan değişiklikler ve Yeni Tüketici kavramının ortaya çıkması da pazarlama iletişimi faaliyetlerinde inovasyonu ön plana çıkarmıştır. Bunun yanında geleneksel pazarlama iletişimi faaliyetlerinin inovatif bir yaklaşımla kabuk değiştirmesi gündeme gelmiştir. Türkiye'de sektör, ajanslar ve tüketicilerden

¹ Dr. Öğr. Üye, İstanbul Medipol Üniversitesi İletişim Fakültesi, korhan@medipol.edu.tr

kaynaklı bir şekilde bu değişimin hızı istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Pazarlama iletişimi sektöründeki yerleşik kalıpların dönüşmesi uzun vadeli bir süreci kapsamaktadır. Çalışma kapsamında pazarlama iletişimi faaliyetlerinde inovasyonun nasıl kullanıldığı ve sektörün inovasyona olan yaklaşımı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İnovasyon, Pazarlama İletişimi, Yeni Tüketici

Kaynakça

- ELÇİ, Ş. (2006). İnovasyon Kalkınma ve Rekabetin Anahtarı (Genişletilmiş 1. Baskı), İstanbul, Nova Yayıncılık.
- Keeley L., Pikkell R., Quinn B., Walters H. ve Wiley (2015). İnovasyonun On Tipi (Çev. Gamze Sart), Ankara, Nobel Yayıncılık.
- Kırım A. (2008). Arman Kırım'dan İnovasyon Dersleri, İstanbul, OM Yayıncılık.
- Drucker P. (2017). İnovasyon ve Girişimcilik, İstanbul, Optimist Yayıncılık.
- Yılmaz H. (2015). Stratejik İnovasyon Yönetimi, İstanbul, Beta Yayınevi.
- Radjou N., Prabhu J. (2015), Tutumlu İnovasyon Daha az İle Daha Çok Nasıl Yapılır? (Çev. Onur Çelik), İstanbul, Beyaz Yayınları.
- Altun Ş. (2007). İnovasyonla Başarıyı Yakalayan Türkler, İstanbul, Mediacat Kitapları.
- Altun Ş. (2008). A'dan Z'ye Türkiye'de İnovasyon Manzaları, İstanbul, Doğu İletişim Yayınları.

DIGITIZATION AGRICULTURE

X.X. KUSAYINOV¹, Y.A. TURGAYEV², E.M. NYSSANBAYEVA³

Abstract

The article considers the main directions and development, digital position of state regulation of agriculture of the Republic of Kazakhstan. The authors assessed the potential of agriculture of Kazakhstan to expand and deepen the integration process. The authors analyzed the gross output of agricultural production in different regions of Kazakhstan, by categories and types of farms. The authors identified the main directions of improvement of the organizational-economic mechanism of state regulation of the agrarian sector of the Republic of Kazakhstan with the use of modern economic tools.

Keywords: agricultural, digital, animal husbandry, region, development.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ЦИФРЛАНДЫРУ

Түйіндеме

Мақалада Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің негізгі бағыттары мен дамуы, цифрландыру жағдайы қарастырылған. Интеграциялық үдерістерді кеңейту және тереңдету үшін Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығының әлеуеті бағаланған. Ауыл шаруашылығы өндірісінің жалпы шығарылымы Қазақстанның түрлі аймақтары бойынша, шаруашылықтардың санаттары мен түрлері бойынша талданған. Қазіргі заманғы экономикалық құралдарын пайдалана отырып, Қазақстан Республикасының аграрлық секторын мемлекеттік реттеудің ұйымдастырушылық-экономикалық механизмін жетілдірудің негізгі бағыттары анықталған.

Тірек сөздер: ауыл шаруашылығы, аймақ, цифрландыру, даму, мал шаруашылығы.

Кіріспе

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының (бұдан әрі – Бағдарлама) мақсаттары орта мерзімді перспективада Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада

¹ Dr. K. Zhubanov Aktobe regional state university (The Republic of Kazakhstan), kusayinov@mail.ru

² K. Zhubanov Aktobe regional state university (The Republic of Kazakhstan), enysanbaeva@bk.ru

³ K. Zhubanov Aktobe regional state university (The Republic of Kazakhstan), batyr.erlan@mail.ru

Қазақстанның экономикасын болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасау болып табылады.

Ауыл шаруашылығы – азық-түлік және экономикалық қауіпсіздікті, сондай-ақ әсіресе ауылдық жерлерде мемлекеттің еңбек әлеуетін қамтамасыз ететін Қазақстан экономикасының маңызды салаларының бірі. 2016 жылғы деректер бойынша ауыл, орман және балық шаруашылығының ЖҚҚ мемлекеттің ЖІӨ 4,6% құрады, салада еліміздегі жұмыс істейтін халықтың 18% қамтылған.

Ауыл шаруашылығы өнімдерінің (қызметтерінің) жалпы шығарылымы 2016 жылы жалпы республика бойынша 3 684,4 млрд. теңгені құрады, бұл 2015 жылғы дәрежеге қарағанда 5,4%-ға жоғары. 2016 жылы егін шаруашылығы өнімдері өндірісінің өсуі 7,5% және мал шаруашылығы өнімдерінің - 2,8% құрады. Дегенмен, ауыл шаруашылығы өсудің іске асырылмағын әлеуетіне ие сала болып қала беруде.

Ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің оң динамикасына қарамастан, жалпы өндіріс көлемі тұтыну мен халық табысының өсу қарқынынан артта қалуда, ал еңбек өнімділігінің және өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің төмен деңгейде сақталуы өнім шығаруды өсіруге мүмкіндік бермейді, бұл ішкі тұтытуда импорттың жоғары үлесін негіздейді. Қазақстанның ДСҰ-ға кіруімен сыртқы нарықтарда бәсекеге қабілеттілікті арттыруға талаптар да күшейтілді.

АҚШ, Канада және Австралия сияқты дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, цифрлық технологиялар осы дәстүрлі саланы түбегейлі өзгертеді. Заманауи геоақпараттық жүйелер мен IoT қоса алғанда, түрлі қайнар көздерден алынатын үлкен деректер топырақтың азып-тозуынсыз әрі ресурстарды ұтымды пайдаланумен жоғары өнімді алуға мүмкіндік береді. Өнеркәсіптік заттар интернеті қашықтықтан басқара отырып, автоматтандырылған фермаларды құруға мүмкіндік береді. Дамыған логистика жүйесі мен электрондық сауда ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапасын сақтай отырып, тіпті оларды шағын фермерлік шаруашылықтарға да соңғы тұтынушыға дейін жеткізудің өзіндік құнын төмендетуге мүмкіндік береді. Бұл ұлт денсаулығын сақтау тұрғысынан да, экспорттық әлеуетті іске асыру тұрғысынан да экологиялық таза өнімді өндіруді сақтау мен дамытудың маңызды факторы болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларды қолданатын ауыл шаруашылығы өндірушілерінің үлесі көп емес, бұл өнімділіктің өсуін және шығыстардың қысқаруын шектейді. Бұдан басқа, ауыл шаруашылығына арналған жерлер не мақсаты бойынша пайдаланылмайды, не тиімсіз пайдаланылады, және бұл оны үлкен аумақ, халықтың тығыз орналаспағандығы және жерлердің жай-күйі мен пайдалануды мониторингтеудің қажетті инфрақұрылымының болмауы салдарынан қысқа және ұзақ мерзімді перспективада талдау мен болжаумен бақылауға қиын.

Балық шаруашылығы кіріс көзі, экономикалық өсімге, тұрғындардың жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етуге, балық өнімінің экспортын арттыруға, басқа да әлеуетті мүмкіндіктер арналған мен биологиялық алуантүрліліктің жаңартылатын қайнар көзі ретіндегі база түрінде үлкен маңызға ие. Балықты бақылаусыз заңсыз аулау және оның көлеңкелі айналымы балық қорларының жойылуына және азық-түлік өнімнің дефицитіне әкеліп соқтыруы мүмкін, балықтың көлеңкелі айналымын анықтау қажеттілігі туындауда.

Цифрлық технологиялардың көмегімен ауыл шаруашылығында түрлендірудің үлкен әлеуеті бар, және цифрландырудың ауқымды бағдарламасы жағдайында ауыл шаруашылығы дамудың сапалы жаңа деңгейіне шығуға және ел экономикасының

драйвері болуға қабілетті. Ауыл шаруашылығын цифрландыру бағдарламасының іске асырылатын іс-шаралардың негізгі бағыттары шығымдылық пен еңбек өнімділігінің артуы, еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін сақтау болып табылады.

Қазіргі таңдағы еліміздің ең маңызды қолға алынған бағдарламалардың бірі - ауыл шаруашылығын цифрландыру. Елбасы өзінің Қазақстан халқына арнаған соңғы Жолдауында аграрлық салаға қатысты нақты тапсырмаларды жүзеге асыру міндеттерін айқындап, «ақылды технологиялар» есебінен 5 жыл ішінде ондағы еңбек өнімділігін кем дегенде 2,5 есеге арттыру қажеттігіне ерекше көңіл бөлді. Әрине бұл тапсырмаларды орындау үшін кешенді шараларды ғылыми негізде жүзеге асыру қажет. Оның ішінде саланы цифрландыру, оны цифрлы технологияларға көшіру ерекше орын алмақ. Себебі олар бүгінгі замандағы бүкіл адамзаттың, өмірдің барлық салаларының, соның ішінде экономиканың қарқынды дамуының негізі болып отыр. Еліміздің экономикасының негізгі тіректерінің бірі осы болмақ. Экономиканың тірегі саналатын агроөнеркәсіп кешенін цифрландыру арқылы ел табысын еселей түсу – маңызды міндет. Себебі бүгінде көптеген дамыған елдер бұл салада әлдеқайда алға озып, цифрлы технологияның игілігін барынша көріп отыр. Бірақ біздің елде бұл саланы цифрландыру әлі де кемшін. Әсіресе ең байлығымыз – ауылшаруашылық жерлерін өз деңгейінде игере алмай отырғанымыз рас. Сондықтан бұл бағытқа барынша көңіл бөліп, арнайы цифрландыру бағдарламасын қабылдаудың мәні зор.

Цифрландыру және дәл егіншілік технологиясы туралы сөз болғанда, көпшілігі оларды экономиканың аграрлық секторындағы бүгінгі күні қордаланған мәселелерден құтқаратын жол деп есептейді. Өкінішке орай, бұл түсінік дұрыс емес.

Өйткені цифрландыру және дәл егіншілік технологиясы өндірісті басқарудың тиімділігін арттырудың, өндірістік қызметтен ең жоғары пайда алу мақсатында қолда бар материалдық-техникалық, қаржылық, шикізаттық және еңбек ресурстарын тиімді пайдаланудың құралы ғана болып табылады.

Жалпы, Қазақстанның ең үлкен байлығы – ауылшаруашылық жерлері. Сол жерді тиімді игеріп, дұрыс қолданудың бірден-бір жолы оны ғарыштық басқару. Иә, осыдан 2-3 жыл бұрын Жер кодексі талқыланғанда жер мәселесі үлкен резонанс тудыруының бір себебі де осы бақылаудың кемшіндігінен еді. Яғни жер қалай игеріліп жатқанын шаруалар толық білмеді. Ал оны ғарыштық технологиямен мониторинг арқылы бақылау мүмкіндігі бар, дамыған елдер соны пайдаланып отыр. Ғалымдар дабыл қағатын тағы бір жайт – Қазақстанның ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігі бүгінде өзіндік қуатымен салыстырғанда екі есеге төмен.

Ал бұдан шығудың қандай жолы бар? Біріншіден, заманауи негізде нүктелі жер өңдеуді қолға алу керек, дейді мамандар. Алқаптардың электронды карталары, нақты метеодеректер, сенсорлар және датчиктер, ғарыш мониторингі және басқа да шешімдерді пайдалана отырып, дәлме-дәл егіншілік элементтерін енгізу аясында агроқұры-лымдарда нақты технологияларды енгізудің экономикалық моделін әзірлеу, оны субсидиялаудың жаңа жүйесін енгізуді жоспарлау, қанатқақты шаруа-шылықтарды анықтап, фермерлерді ауылшаруашылық университеттерімен, ғылыми-зерттеу институттарымен және ауыл шаруашылығын цифрландыру, технологиялар әзірлеумен айналысатын әлемдік компаниялармен бірлесе оқыту.

Екінші – шаруашылықтарда нүктелі жер өңдеу технологиясының экономикалық моделін әзірлеп, оларға үйрету және кеңінен тарату, ауылшаруашылық техникасын жедел жаңарту. Үшінші – мал шаруашылығын дамыту. Мал басының 57-60 пайызы үй шаруашылығында шоғырланғандықтан, өнімнің 72 пайызы да осы жерде өндіріледі.

Сондықтан ұсақ фермерлердің ірі бордақылау алаңдары бар шаруашылықтармен кооперациясын ынталандыру арқылы мал өнімінің сапасы мен тауарлық көрсеткіштерін жақсартып, ет экспортының көлемін арттыру. Төртінші – суармалы жерлерді үдемелі игеру. Қазір суармалы жер көлемі 2,5 млн-нан 1,1 млн гектарға қысқарды.

Шын мәнінде, аталған жаңа технология өз жемісін өндірісті жүргізудің қазіргі кездегі белгілі әдістемелерін толығымен меңгерген шаруашылықтарда ғана әрбір алқаптың топырақтық, агрохимиялық және фитосанитарлық әртектілігін жою арқылы бере алады. Сонымен қатар осы технологияны енгізудің ең негізгі шартының бірі ол шаруашылықтардың қажетті техника мен технологиялық құралдардың соңғы заманауи түрлерімен жабдықталуы екенін естен шығармау керек. Себебі ескі техникамен бұл істі жүзеге асыру мүмкін емес.

Басқаша айтқанда, біздің ғалымдарымыз меңгерген бұл технология – ресурстарды ұтымды пайдалану есебінен өндірістің тиімділігін бірнеше есеге арттырып, сол арқылы өндірілетін өнімнің өзіндік құнын төмендетіп, сапаның ең жоғары шегіне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл аталған технологияның шаруашылықтарда қолданылуы олардың технологиялық даму деңгейіне байланысты кезең-кезеңмен ғана жүзеге асырылады деген сөз. Сондықтан да Ауыл шаруашылығы министрлігінің оны енгізуді базалық шаруашылықтардан бастап, кейіннен олардың тәжірибесін өндіріске жаппай тарату жөніндегі шешімі орынды екені сөзсіз.

Біріншісі – мемлекеттік органдарға арналған мәліметтер базасы. Оларға ол өздерінің бақылау қызметтерін жүзеге асыру, АӨК-тің заңнамалық және нормативтік базасын жетілдіру мен әкімшілік сипаттағы қажетті шешімдерді қабылдау үшін қажет. Нақтырақ айтқанда, олар осы мәліметтерді ғарыштан алынған суреттермен салыстыра отырып, әрбір шаруашылықтың егістік жерлерді пайдалануының жер заңнамасының талаптарына сәйкестігін толығымен бақылау мүмкіндігіне ие болады. Осылайша, бүгінгі күннің ең өзекті мәселелерінің бірі – жерді пайдалану процестеріне мемлекет тарапынан қатаң бақылау орнатылады.

Сондай-ақ ғарыштық сурет арқылы орман алқаптарын жалға алушылардың ормандарды кесу мен қалпына келтіру жөніндегі өз міндеттемелерін уақтылы орындауын, орман ресурстарын пайдалану мен олардың жай-күйін бақылауды жүзеге асыруға болады. Сонымен қатар көктемгі еріген қар суының деңгейін болжау арқылы су басу қаупі бар аймақтарды, сондай-ақ ол суларды суаруға пайдалану мақсатында бөгеттер, тоғандар мен су қоймаларын салу аймақтарын анықтау мүмкіндігі пайда болады. Яғни бұл Мемлекет басшысының тәуекелді егін шаруашылығы жағдайында еріген қар суларының баға жетпес суару көзі және де оларды тиімді пайдалану жөніндегі ойын жүзеге асыруға тікелей жол ашылады деген сөз.

Екінші – ол агроөнеркәсіптік кешендер субъектілеріне дәл егіншілік технологияларын енгізуге арналған мәліметтер базасы. Жерді пайдаланудың қазіргі жай-күйіне қатысты көптеген қордаланған мәселелердің анықталғанын да айта кету керек. Атап айтқанда, жерді жасырын қосарлы жалға беру, жерге қатысты құқықты белгілейтін құжаттардың дұрыс ресімделмеуі, әсіресе ұсақ шаруа қожалықтары мен фермерлік шаруашылықтарда егіс айналымдарының мүлде болмауы, жерді нысаналы мақсатын өзгертпестен пайдалану және тағы басқа фактілердің орын алғандығы айқындалуда.

Ауыл шаруашылығы министрлігі тапсырмаларына сәйкес, дәл егін шаруашылығы технологияларын қанатқақты режимде енгізу үшін Ақмола, Қарағанды, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстары әкімдерімен бірлесе отырып, 9 негізгі шаруашылық таңдалып алынды. Осы күндері университет ғалымдары тарапынан

аталған шаруашылықтардың техникалық парктерінде тексеріс жұмыстары жүргізіліп, оларды қажетті жабдықтармен және қосымша опциялармен жете жабдықтауға ұсынымдар берілуде. Республикалық ғылыми-әдістемелік орталықтың агрохимиялық қызметінің күшімен және университет ғалымдарының ғылыми жетекшілік жасауы барысында негізгі шаруашылықтардың егіс алқаптарынан топырақ сынамалары іріктелініп алынып, талданады және олардың агрохимиялық картограммасы жасалынауда. Сонымен қатар ғалымдарының көмегімен осы егіс алқаптарының фитосанитарлық карталары жасалып, минералды тыңайтқыштарды саралап сіңірудің электронды картасы құрастырылып жатыр. Алайда осы атқарылып жатқан жұмыстар АӨК-ті цифрландыру бағытындағы кешенді істердің бір бөлігі ғана. Оларды толығымен орындау құзырлы мемлекеттік органдар тарапынан тиісті шараларды жүзеге асыруды қажет етеді.

Біріншісі – ол мемлекеттік деңгейде кеңістіктік деректердің ұлттық инфрақұрылымын құру және жоғарыда көрсетілген АгроИҚД-ның құрамына бүгінгі АӨК-тің барлық салаларындағы бытыраңқы мәліметтер базаларын бір жүйеге келтіру. Ол үшін министрлік пен Үкімет тарапынан қажетті ұйымдастыру, заңнамалық негіздерді жасау жұмыстары жүргізілуі тиіс.

Екіншісі – ол ауылдық елді мекендердің көбінде ұялы байланыс пен ғаламтор жүйесі тұрақты түрде жұмыс істемейді. Ал ұялы байланыс пен ғаламторсыз дәл егін шаруашылығы технологияларын енгізу мүмкін емес. Себебі қолданылатын техника мен технологиялық жабдықтар жерсеріктік навигация арқылы ғана жұмыс істей алады.

Үшіншісі – ол өндірісті ауа райының нақты болжамымен қамтамасыз ету мәселесі. Ауа райының нақты болжамынсыз, әсіресе бір айлық болжам мәліметтерінсіз, дәл егіншілік технологияларынан ауқымды нәтиже күту мүмкін емес екенін есте ұстау қажет. Біздің «Қазгидромет» қызметінің қазіргі таңдағы мүмкіндіктері тек 60% ғана ықтималдықпен болжам жасай алады. Ал дамыған елдерде, мәселен, АҚШ, ЕО елдерінде, Қытайда метеоқызметтер 80% дәлдікпен ауа райын, ең бастысы, жауын-шашын мөлшерін болжап бере алады. Олар бұл жетістікке елдің ауқымды аумағын жергілікті метеостансалар желісімен қамту нәтижесінде қол жеткізген. Жекелеп алғанда, мысалы, Қытайда жергілікті метеостансалар елдің барлық аумағында әр 10 шақырым сайын орнатылған. Бізге де осындай гидрометқызмет жүйесін қалыптастыру қажет. Егер біз көктемгі және жазғы маусымдардағы жауын-шашындарды тиімді пайдалана білсек, республикадағы дәнді дақылдардың өнімділігін бірнеше есеге өсіруге болады.

Қорытынды

Демек, қазіргі замандық цифрлы технологиялар немесе еліміздің ауыл шаруашылығын цифрлы форматқа көшіру дегеніміз Алланың байтақ далалы Қазақстанға беріп отырған үлкен мүмкіндігі. Бұл технологияларды енгізуден басқа бізде ауыл шаруашылығын дамытудың басқадай жолы да жоқ. Жуықта бір ресейлік сарапшы өз елінің аграрлық секторындағы ахуалдың өте ауыр екендігін жаза келе, бізге саланы жеделдетіп цифрландыру қажет, егер бұлай болмаса, біз оның ажалын ғана көре аламыз деді. Өте қатты айтылған сөз, бірақ мұнда шыңғырған шындықтың бар екендігін де ешкім жоққа шығармас.

Әдебиеттер

«Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері». Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 10.01.2018 жылғы // <http://www.akorda.kz/>

Попов Н.А. Экономика сельского хозяйства. – М.: ЭКМОС, 2016.

Агропромышленный сборник Казахстана: Статистический сборник. Астана: Елорда, 2017

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы.

Есполов Т. И., Сулейменов Ж. Ж. Аграрлық экономика : оқулық. – Алматы, 2013.

Тасмағанбетов И. Агропромышленный комплекс: время реальных дел. // Казахстанская правда. – 2014. – 7 февраля.

Сәбиров А.М. Ауыл шаруашылығы дағдарыстан шығу бағытындағы кейбір ұсыныстар. // Жаршы. – 2017.

PHYSICAL TRAINING OF PRIMARY SCHOOLS ON THE BASIS OF PHYSICIANS 'PHILOSOPHY

**Ospankulov Ernar ERLANOVICH¹, Kenesbayev Serik MUKHTAROVICH², Elmira
WAYDULLAEVA³**

Abstract

In the article the modern state of life makes high demands on the protective force, the ability of the human body, the level of physical development. Physical culture of school-age children actively affects the development of its motor abilities, contributes to the effective stimulation of optimal functional, morphological changes in the growing body the school, along with the incentive is devoted to the problem of individualization of physical training of pupils at the age the training of teachers of Physical Training to the use of innovative technologies of the development of physical qualities. During the research the technology of physical training was developed and approved, based on the features of the constitution and structure of a motility of pupils.

Keywords: Physical Development, Physical Properties, Motor Abilities, Organism, Teenagers, Diagnostics, Physical Development.

ДЕНЕ БІТІМДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ НЕГІЗІНДЕ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ДАЯРЛЫҒЫН ЖЕКЕЛЕНДІРУ

Түйіндеме

Мақалада қазіргі заман өмір жағдайы адам ағзасының қорғаныс күшіне, қабілеттілігіне, дене дамуының деңгейіне жоғары талаптар қоюда. Мектеп жасындағы балалардың дене тәрбиесі оның қозғалыс қабілеттерінің дамуына белсенді әсер етіп, өсіп келе жатқан ағзаға жаратымды функционалды, морфологиялық өзгерістерді тиімді етіп ынталандырумен қатар мектеп оқушыларының дене тәрбиесін дараландыру және дене тәрбиесі мұғалімдерін дене қасиеттерін дамытудың инновациялық технологияларын қолдануға дайындау мәселелері қарастырылған. Зерттеу барысында оқушылардың дене бітімінің ерекшеліктері мен моторикасының құрылымын есепке алуға негізделген физикалық дайындық технологиясы әзірленді және сынақтан өткізілді.

Тірек сөздер: Дене дамуы, дене қасиеттері, қозғалыс қабілеттері, ағза, жасөспірімдер, диагностика, денебітімі.

¹ Dr., Almaty city, KazNPU named after Abai, Kazakhstan, emar_erke@mail.ru

² Prof., Doctor of Pedagogical Sciences

³ Dr., Philosophy, Senior Lecturer

Кіріспе

Қазіргі заман өмір жағдайы адам ағзасының қорғаныс күшіне, қабілеттілігіне, дене дамуының деңгейіне жоғары талаптар қояда. Мектеп жасындағы балалардың дене тәрбиесі оның қозғалыс қабілеттерінің дамуына белсенді әсер етіп, өсіп келе жатқан ағзаға жаратымды функционалды, морфологиялық өзгерістерді тиімді етіп ынталандырады. Оқушылардың дене тәрбиесі әрбір оқушының дене бітімі жағынан жан-жақты дамуын, бұлшық еттерінің болаттай берік болуын, жүрек қантамыр жүйелерінің, тыныс алу жолдарының, ас қорыту мүшелерінің қалыпты жұмыс істеуін, өзіндік өсуін, денсаулығын қалыптастыруды қамтамасыз етуі тиіс. Соңғы жылдары мектеп жасындағы балалардың дене даярлығы ахуалының көрсеткіштері бірнеше есеге төмендеп кеткені байқалады, соған байланысты белсенді қозғалыс әрекеттерінің жеткіліксіздігі жасөспірімдердің әртүрлі ауыруларға шалдығуына себеп. Дене шынықтыру және спорт мамандарының айтуынша, қозғалыс даярлығы жасөспірімдер денсаулығының негізгі компоненті, ал оны әрі қарай жетілдіру, дамыту мектептегі дене тәрбиесінің негізгі міндеті болып табылады. Осыған байланысты дене тәрбиесінде жаңа стратегияларды құру мен қолдану қажеттілігі керек, бір жағынан медико-биологиялық және психолого-педагогикалық білімдердің өзара пікірталас деңгейінен өтуге бағытталған және дене тәрбиесінің заманауи тәжірибесі екінші жағынан. Бұл стратегияның негізгі принциптері әр адамның ағзасының жеке типтік ерекшеліктерінің мазмұны мен жағдайы, дене сапаларының сенситивті даму кезеңдерін есепке алу, адамның белсенді қозғалыс мүмкіндігі мен қабілеттілік формасына байланысты және типтік нормативтер негізінде дене даярлықтарын бағалау болып табылады [Г..А.Единак.-М., 1992. -25с]. Осы стратегияны мектеп дене тәрбиесінде қолдану үшін дене даярлығының жаңа технологияларын құру мен енгізу арқылы, мектеп оқушыларының дене сапаларының даму деңгейін жаңа әдіс-тәсілдермен құралдар, бағдарлау мен диагностика арқылы жүзеге асырылады. Осы технологияларды тиімді қолдану үшін педагогика мен физиологияның заманауи жетістіктеріне де негізделген, тәжірибеде жекелеген тәсілдерді қолданатын жоғары деңгейлі мамандарды қажет етеді. Сонымен қатар мамандар пікірінше бұл тәсіл мектеп оқушыларының қозғалыс даярлығы және дене дамуы деңгейін есепке алу, олардың жас, жыныс ерекшеліктерін ескеру негізінде жүзеге асырылады. Дене шынықтыру сабағында оқушылармен жеклеп жұмыс істеуде оқытушылардың 61,5% -ы балалардың жалпы ерекшелігін сипаттайтын факторларды (сынып, жынысы, денсаулық жағдайы), ал 38,5% - ы оқушылардың дене жағдайларының жалпы және жеке өзгеріс динамикасын ескереді.

Дене бітімі ерекшелігі және оның құрылымын есепке алумен негізделген дене тәрбиесі технологиясымен таныссыз ба? деген сауалға 99 % оқытушылар жауап айтуға қиналды. Бұдан кейін оқытушылардың пікірінше осы жаңа технологияны оқушылардың туа біткен ерекшеліктерін есепке алып жүзеге асыру керектігін мақұлдады. Осы қажеттілікке байланысты міндеттер қойылды:- оқушылардың жеке-типтік ерекшеліктерін ескеретін, дене даярлығының технологиясын құру және ғылыми негіздеу.

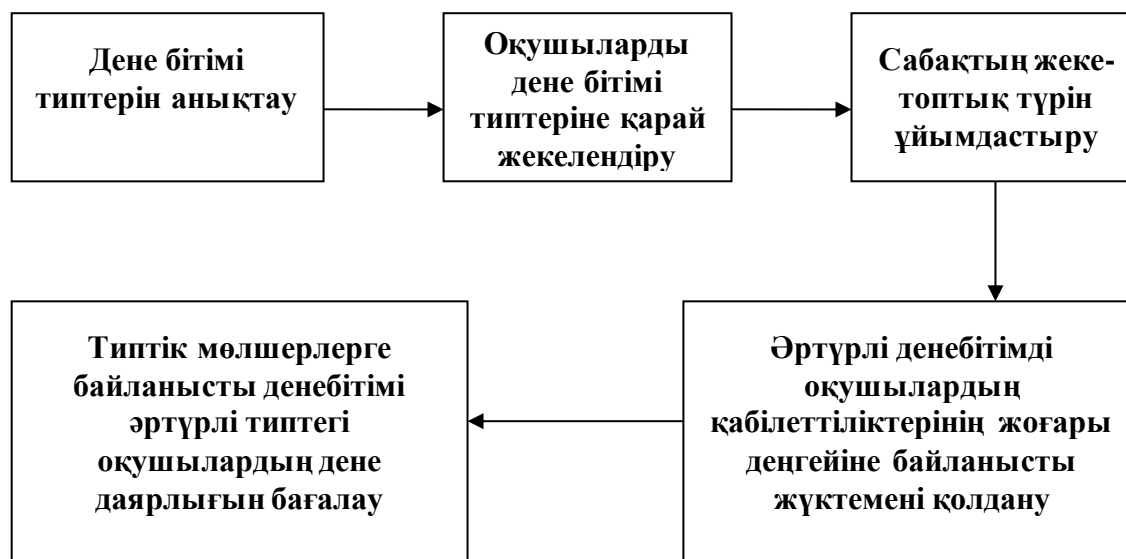
Соңғы жылдардағы зерттеу қорытындыларының көрінісі дене тәрбиесінің негізгі типтік белгілері, дене бітімінің ерекшелігі және онымен тығыз байланыстағы дене сапаларының айқындалу деңгейі болып табылады. Біз өткізген педагогикалық бақылау, дене бітімі әртүрлі типтегі оқушылар берілген қозғалыс тапсырмаларын әрқалай орындаумен көрсетті. Дене бітімі астено-торакалды типтегі оқушылар бәсең, ұзақ уақыт бойына орындауды қалады, бұлшық ет типтегі оқушылар шапшаңдық-күш жұмыстарын орындады, дигестивтік типтегі оқушылар жеңіл атлетикалық жаттығуларды көңілсіз, ал лақтыру және салмақпен жұмыс істеу жаттығуларын орындады, бұл әрине заңдылық

көптеген адамдар өздері қалаған жаттығу жұмыстарын орындайды. Сынақтан өткізілген оқушылардың дене даярлықтары айқындалды, дене бітімдері астено-торакалды типтегі оқушылардың төзімділік, ал бұлшық ет және дигестивтік типтегі оқушылардың шапшаңдық – күш қозғалыс сапаларының дамуын көрсетті. Бұл ерекшеліктер биологиялық себептермен, дене құрылымы мен функциясының табиғи әртүрлілігіне байланысты және ағзаның дамуы мен өсу қарқыны айқындалды. Содан соң белгіленген дене бітімі оқушылар үшін тиімді қозғалыс режимдері айқындалды. Оқушылардың дене мүмкіндіктерін жоғарылату үшін қолдану, дене бітімдері әртүрлі типтегі оқушылардың дене сапаларын әрі қарай жетілдіруге бағытталған дене жаттығуларының көлемі, жалпы дене жүктемесінің 60% - н құрайды. Мұндай тәсілдің тиімділігі зерттеу кезеңінде бұлшық ет қабілеттілігі мен дене даярлығының өзгеруін, анықталған типтегі дене бітімдері дамыған оқушыларға бағытталғаны анықталды [Зайцева В.В.-М., 1995. - 47с].

Зерттеу барысында оқушылардың дене сапасын дамыту технологиясы құрылды, оның негізгі мазмұны оқытушы мен оқушы әрекеттерінің біркелкілігін анықтау болып табылады: оқушылардың денебітімі ерекшелігінің сәйкестігі, жеке – топтық сабақтарды ұйымдастыру, дене жүктемесін қолдану, типтік мөлшерлерге байланысты оқушылардың дене даярлығын бағалау. Осы технологияны енгізудегі дене мәдениеті оқытушысының әрекеттер құрылымы 1- ші кестеде берілген.

Осы технологияның бағдар мақсаты оқушылардың дамуы мен қалыптасуын табиғи қабілеттілікпен байланыстыру болып табылады.

Концепциясы - әртүрлі денебітімдегі типтер әртүрлі деңгейдегі дене сапаларын дамытуда және дене қабілеттерін жетілдіру айналысушының жеке әдістері мен құралдары негізінде құрылуы қажет. Сабақ мазмұнының ерекшелігі әртүрлі типтегі оқушыларға қозғалыс бағдарламасы арқылы дамыған дене сапаларына әсер етуі қажет.

1- кесте. Дене бітімі ерекшеліктерін есепке алу негізіндегі оқушылардың дене даярлығы технологиясын енгізудегі оқытушының әрекет құрылымы

Сабақ жүргізудің жеке-топтық тәсілін және айналмалы машықтану әдістерін қолданудың ерекшелігі, дене даярлықтарын бағалау, денебітімдерінің ерекшеліктерін есепке алу қатаң түрде түрлерін стандартқа сай жүргізіледі.

Тәжірибе жүзінде осы технологияны іске асыруда біркелкі 3 кезенді өтуді ұсынамыз: 1) оқушыларды типтік денебітімі бойынша жекелендіру; 2) оқушылардың денебітімі ерекшелігін ескере отырып, дене жүктемесінің әсерін жүзеге асыру; 3) оқушылардың дене даярлығын типтік мөлшерге сай бағалау. Бірінші кезеңде оқушылармен дене мәдениеті сабағы барысында, денебітімі ерекшелігіне байланысты топтарды құру. Денебітімі түрлерін әртүрлі соматотиптердің морфофункционалды сипаттарына сай В.Г.Штефко, А.Д. Островскидің классикалық схемасы негізінде анықтау [Штефко В.Г. А.Д. Островский. – М.-Л.: Гос. мед. издат., 1992. -79 с].

Астеникалық түрі. Кеуде қуысы бәсең дамып төмен қарай жіңішкерген. Эпигастралды бұрышы айқын. Жауырындары айқын білініп кішкене бүкірлеу. Құрсақ ішке тартылған. Бөксе сүйектері айқын сипатталып тұр. Мұндай балалардың аяқ-қолдары ұзын, сүйектері жіңішке болып келеді. Теріасты май еттерінің аздығы айқын, иық және қабырға сүйектерінің айқын көрінуі анықталды. Бұлшық еттерінің дамуы бәсең.

Торакалды түрі. Денебітімі жіңішке. Кеуде қуысы цилиндр типті. Эпигастралды бұрышы тура. Арқа сүйектері тура, жауырыны кішкене айқын көрінеді. Құрсағы ішке тартылып тегіс. Бұлшық еттерінің даму сипаты орташа.

Бұлшықеттік түрі. Бұл түрлер жақсы айқындалған сүйек және иық дамуының ерекшелігімен сипатталады. Кеуде қуысы дөңгелек, цилиндр тәрізді барлық ұзындығы бірдей диаметрде. Эпигастралды бұрышы тура. Арқа сүйек, бұлшық еттері жақсы дамыған. Құрсақ бұлшық еттері жақсы дамыған, біркелкі. Бұлшық ет көлемі жақсы дамыған.

Дигестивті түрі. Бұл тип теріасты майларының көп көлемін айқындайды. Кеуде қуысы қысқа, төмен қарай кеңейген. Эпигастралды бұрышы тура. Қаңқасы салмақты. Арқа сүйектерінің бұлшық еттерінің дамуы айқын көрінеді. Құрсақ бұлшық еттерінің дамуы айқын көрініп тұр. Тері асты майларының жиналу көлемі айқын бай қалады. Сүйек құрылымдары мүлдем көрінбейді.

Ғылыми зерттеу және оқушылардың тәжірибе жұмыстарын жүргізуде, астеникалық және торакалды денебітімі түрлері бірлеседі, нәтижесінде оқушыларды үшке бөлуге болады: астено-торакалды, бұлшықетті және дигестивті денебітім түрлер.

Типтік топтарды құрғаннан соң екінші кезеңге өтеміз, бұл жерде дене даярлығы технологиясын жүзеге асыру үшін дене сапаларының дамуын және денебітімінің ерекшеліктері ескеріліп, сабақты ұйымдастырудың жеке-топтық тәсілін қолдануды ұсынамыз. Денебітімдері бірдей оқушылар әрбір топты құрайды. Сонымен қатар сабақты ұйымдастырудың жеке тәсілдері де қолданылады. Осы және басқа да жағдайларда да машықтанудың айналмалы әдісі қолданылады [Левушкин С.П. Ульяновск: ИПК ПРО, 2003. 144с.]

Үшінші кезеңде оқушылардың дене даярлығын бағалау жүзеге асырылады. Көп жағдайларда мұғалім мөлшерлік нәтижелерге қарап қозғалыс тапсырмаларын бағалайды, бұл дегеніміз баланың артта қалған дене сапаларына көбірек көңіл бөлуін анықтайды. Мұндай жаттығулар балалар үшін кішкене күрделілеу, неге дегенде олардың бұлшық еттері, басқа да физиологиялық жүйелері мұндай жүктемеге дайын емес. Бұл әрекет кейбір жағдайларда тиімді болуы мүмкін [С.И. Касымбекова, Ю.Г. Тилеугалиев, С.Тайжанов. Алматы, 2000ж.- 47 с.]

Қорыта келе оқушылардың денебітімі және қозғалыс сапасының ерекшеліктерін ескеріп дене сапасын дамыту технологиясын мектеп тәжірибесіне енгізу нәтижелері осы технологияның тиімділігін айқындады.

Сонымен қатар жүргізілген зерттеулер мен жоғары сынып оқушыларының жеке-типтік ерекшеліктері ескере отырып, дене даярлығы технологиясын дене мәдениетінің оқу процесіне енгізу біріншіден, оқушылардың дене даярлығының басқа тәсілдерімен салыстырғанда осы технологияның тиімділігін; екіншіден осы технологияны білім беру мекемелерінде енгізу мүмкіндігін көрсетті.

Зерттеу барысында алынған талдау материалдары мынадай тәжірибелік ұсыныстар енгізді:

1. Оқушылармен дене шынықтыру сабағында денебітімі ерекшелігіне байланысты топтарды құру ұсынылды.

2. Осы технологияны қолдану кезінде сабақтың 60% -ын алдыңғы қатар қозғалыс сапасын дамытуға бөлу керек: денебітімі астено-торакалды типті оқушылар үшін – төзімділікті, бұлшықетті және дигестивтік соматотиптер үшін шапшаңдық – күш сапасын. Астено-торакалды типті оқушылар үшін сабақтың 20% көлемін шапшаңдық – күш қабілеттерін дамытуға, ал бұлшықетті және дигестивтік соматотипті оқушылар үшін сабақтың 20% көлемін төзімділікті дамытуға бөлу қажет. Ал сабақтың қалған 20%-н басқа дене сапаларын дамытуға бөлу қажет.

3. Дене даярлығын бағалау кезінде оқушылардың денебітімі ерекшелігін ескере отырып сынама мөлшерін қолдану қажет.

4. Жоғары сынып оқушыларына жеке-типтік тәсілді толық оқу жылы бойына қолдану қажет.

5. Оқушылардың дене даярлығы процесін басқаруды жетілдіру үшін олардың жеке тіркеу картасының нәтижесін қолдану қажет.

6. Жеке-типтік тәсілді сабақта, секцияларда және өзіндік сабақтарда қолдануға болады.

Пайдаланған әдебиеттер

Единак Г.А. Индивидуализация процесса развития двигательных качеств юношей 15-17 лет разных соматических типов на уроках физической культуры: автореф. дис.... канд. пед. наук / Г.А.Единак.-М., 1992. -25с.

Зайцева В.В. Методология индивидуального подхода в оздоровительной физической культуре на основе современных информационных технологии: автореф. дис.... канд. пед. наук / Зайцева В.В.-М., 1995. - 47с.

Штефко В.Г. Схемы клинической диагностики конституциональных типов / Штефко В.Г. А.Д. Островский. – М.-Л.: Гос. мед. издат., 1992. -79 с

Левушкин С.П. Оптимизация физического состояния школьников 7-10 лет на основе влияния мышечных нагрузок различной направленности / Левушкин С.П. Ульяновск: ИПК ПРО, 2003. 144с.

Программа по физической культуре для 5-11 классов С.И. Касымбекова, Ю.Г. Тилеугалиев, С.Тайжанов. Алматы, 2000ж.- 47 с.,

KAZAKHSTAN'S CITIZENS IMPROVED WELLBEING, IMPROVED QUALITY OF LIFE

Gulsim ADILOVA¹

Abstract

In October this year, the Message of the President should be decided before the people and authorities of Kazakhstan, in connection with the adoption of appropriate goals, plans and measures and their change in society. Thanks to the foresight of the head of state, we have achieved great success in the shortest possible time. The main goal of our President is to improve the welfare of Kazakhstan, improve the quality of life. The new economic policy demonstrates how to achieve this basic goal. Each message is a logical continuation of the previous message, taking into account the changes in the current situation. A short review to compare and assess the importance of priorities in domestic and foreign policy in the messages.

Keywords: Republic, message, state, population, President.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАРДЫҢ ӘЛ-АУҚАТЫН ЖАҚСARTУ, ӨМІР САПАСЫН КҮШЕЙТУ

Түйіндеме

Алдымыздағы жылдың қазан айындағы президент Жолдауы Қазақстан халқының және билігінің алдындағы шешілуге тиісті мақсат-міндеттер, жоспарлар мен шаралар қолданылуына және олар қоғамның өзгеруіне байланысты өзгеріп отыруына міндетті болуда. Елбасының көрегендігі арқасында аз уақытта толағай табыстарға жетіп келеміз. Біздің елбасымыздың негізгі мақсат – қазақстандықтардың әл-ауқатын жақсарту, өмір сапасын күшейту болып табылуда. Жаңа экономикалық саясат осы негізгі мақсатты шешу жолын көрсетіп отырады. Әр Жолдау оның алдындағы Жолдаудың қалыптасқан жағдайдағы өзгерістерді есепке ала отыра жасалған логикалық жалғасы болып табылады. Жолдаулардағы ішкі және сырқы саясаттардағы басымдықтардың маңызын бағалау және салыстырмалы талдау мақсатын-да жасалынған шағын шолу.

Кілт сөз: республика, жолдау, мемлекет, халық, президент.

Кіріспе

Президенттік Республика — бұл Республика бірлігімен тұтастығының символы болып табылады. Кейбір президенттік республикаларда президентпен бірге премьер-министр үкіметті басқарады. Көбіне оны президенттің өзі тағайындайды, ал қалған министрлерді

¹ Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, adilova.gulsim@mail.ru

Премьер-министрдің өзі Парламенттің келісімімен тағайындайды. Республиканы президент басқарғанымен, мемлекеттік заң шығару билігі парламенттің қолында. Және де парламент белгілі қызметкерлерді және Жоғары сотты тағайындаған уақытта да келісімін береді. Парламенттің заңдары бір ауыздан қабылдана қоймайды, оның заңдары екі рет тексеріледі, содан барып президент veto құқығын қолданып, қабылданған заңдарға қол қояды. Конституциялық сот заңның конституцияға сәйкестігін тексереді, ал сот билігі ерекше сот органдарының қолында. Сот қызметкерлері Президенттік Республикада белгілі уақытқа немесе өмір бойы тағайындалады. Біздің мемлекетті басқару нысанымыз 1995 жылдың 30 тамызында қабылданған Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-бабында көрсетілген: «Қазақстан Республикасы — президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет».

Президенттік басқару нысандары әр елде әр түрлі болады. Президенттік басқаруға тән мынандай сипаттарды айтуға болады:

1. Президентті Парламентсіз сайлау және үкіметті құру тәсілі;
2. Үкіметтің Парламенттің алдында емес, Президенттің алдындағы жауаптылығы;
3. Парламенттік республикаға қарағанда, мемлекет басшысының өкілеттілігінің көбірек кеңдігі [1].

Президенттік Республика қазіргі кездегі мемлекеттік басқарудың бір нысаны ретінде Қазақстан Республикасында парламентаризммен қатар, Президенттің қолына мемлекеттің басының және үкіметтің басшысының өкілеттігін жинап береді. Және де осы орайда мемлекет басшысы елді басқара отырып өзінің еліне деген жаңа жаңалық, жаңа талпыныс, жаңа қарқын болатын жолдауларын жариялап отырады. Жолдауларының бірі 2018 жылдың 5 қазанында жарыққа шыққан: «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты жолдауы болатын. Осы жолдаудың барысында өзінің кішкене талдауымды жүргізіп өтсем. Бұл жолдаудың төмендегідей тармақтары бар:

1 Халық Табысының Өсуі

2010 жылдың өзінде «Бизнестің жол картасы – 2020» бағдарламасы іске қостылғандығы мен өңірлерге жұмыс сапарларының барысында мұның тиімділігіне көз жеткізгендігін айтып өткен. Және осы «бағдарламаның қолданылу мерзімін 2025 жылға дейін ұзарту керек», - деп айтты. Экономикада бәсекелестікті дамыту және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы мен табиғи монополиялардың қызметі үшін белгіленетін тарифтер саласында тәртіп орнату мақсатымен батыл шаралар қабылдау керек екендігін екінші кезеңде атап өткен. Коммуналдық қызмет пен табиғи монополияларды реттеу салаларында тарифтің жасалуы және тұтынушылардан жиналған қаржының жұмсалуды әлі күнге дейін ашық еместігін және монополистердің инвестициялық міндеттемелеріне тиімді мониторинг пен бақылау жүргізілмей отырғандығын осы жолдауда көрсетіп өткен. Бизнесті заңсыз әкімшілік қысымнан және қылмыстық қудалау қаупінен қорғауды арттыра түсу керек. Негізгі міндеті көлеңкелі экономикамен күрес болуға тиіс Қаржы мониторингі комитетіне функцияларын бере отырып, Экономикалық тергеу қызметін қайта құру қажеттігін, «қолма-қол ақшасыз экономикаға» бет бұруымыз керетігін көрсетіп өткен болатын. Экспортқа бағытталған индустрияландыру мәселесі экономикалық саясаттың негізгі элементі болуға тиіс. Үкімет өңдеу секторындағы экспорттаушыларға қолдау көрсетуге баса мән беруі қажеттігін, біздің сауда саясатымызда селкостық болмауға тиіс екендігімізді және оған біздің тауарларымызды

өңірлік және әлемдік нарықта ілгерілететін белсенді сипат дарыту керектігін айтып өтті. Сонымен қатар, халық тұтынатын тауарлардың ауқымды номенклатурасын игеріп, «қарапайым заттар экономикасын» дамыту үшін кәсіпорындарымызға көмектесу қажет екендігін айтып өтті. Агроөнеркәсіп кешенінің әлеуетін толық іске асыру керек. Мемлекеттік қолдаудың барлық шараларын елімізге заманауи агротехнологияларды ауқымды түрде тартуға бағыттау қажеттігін көрсетті.

2 Тұрмыс Сапасын Арттыру

Әл-ауқатымыздың екінші бір сипаты – өмір сүру деңгейінің артуы.

Білім берудің, денсаулық сақтау саласының, тұрғын үйдің сапасы мен қолжетімділігі, жайлы және қауіпсіз жағдайда өмір сүру мәселелері әрбір қазақстандық отбасына қатысты.

Осыған орай, Үкімет әлеуметтік секторға, қауіпсіздік пен инфрақұрылымға мән бере отырып, бюджет шығыстарының басымдықтарын қайта қарауға тиіс. Бұл бағыттарда мектеп оқитын оқушыларға қатысты «Жол картасын» әзірлеп, педагогтар үшін Келесі жылы «Педагог мәртебесі туралы» заңды әзірлеп, қабылдау қажет деп санайтынын және бұл құжатта мұғалімдер мен мектепке дейінгі мекемелер қызметкерлері үшін барлық игілікті қарастырып, жүктемені азайтуға, жөнсіз тексерістер мен міндеттен тыс функциялардан арашалауға тиіс екендігін көрсетті.

3 Өмір Сүруге Жайлы Орта Қалыптастыру

Жайлылық дегеніміз – ең алдымен, тұрғын үйдің қолжетімділігі, ауланың әдемілігі мен қауіпсіздігі, тіршілікке және жұмыс істеуге қолайлы елді мекеннің және сапалы инфрақұрылымның болуы.

4 Азаматтар Сұранысына Бейімделген Мемлекеттік Аппарат

Жаңа кезең жағдайында мемлекеттік аппарат қалай өзгеруге тиіс екендігіне аса қатты көңіл бөлінген.

«Сапа» – мемлекеттік қызметші өмірінің жаңа стилі, ал өзін-өзі жетілдіру – оның басты қағидаты болуға тиіс жіне жаңа формацияның мемлекеттік қызметшілері мемлекет пен қоғам арасындағы алшақтықты қысқартуға тиіс делінді. Бұл арқылы тұрақты кері байланыс орнығып, мемлекеттік саясаттың нақты шаралары мен нәтижелері қызу талқыланып, жұртшылыққа ашып түсіндіріледі. Ең бастысы – олар бұл жағдайды тек жалақыны көбейту ғана емес, бәрінен бұрын, жұмыстарының тиімділігін арттыру деп түсінуі керек. Тиімсіз шығындарды оңтайландыру және басшылық құрамын қысқарту есебінен төменгі және орта буындағы қызметкерлердің жалақысы 2 - 2,5 есе өскендігін көрсетеді.

5 Тиімді Сыртқы Саясат

Қазақстанның табысты жаңғыруын қамтамасыз ету үшін бастамашыл белсенді сыртқы саясатты одан әрі жүзеге асыру қажетігі айтуда. Біздің бейбітсүйгіш бағытымыз бен осы саладағы нақты айқындалған қағидаттарымыз өзін-өзі толық ақтап отырғандығын, сонымен қатар, қазіргі күрделі жағдайда Қазақстан Республикасының

сыртқы саясаты бейімделуді және ұлттық мүддені прагматизм қағидаттарына сәйкес ілгерілетуді талап ететіндігін көрсетті. Барлық кезеңде де табысқа деген нық сенім мен халықтың бірлігі ғана ел тағдырын шешкендіктен, біз бірлескен күш-жігеріміздің арқасында ғана біз ұлы асуларды бағындыра аламыз деп көрсетті.

6 Әрбір Қазақстандықтың Еліміздегі Өзгерістер Үдерістеріне Атсалысуы

Әрбір қазақстандық жүргізіліп жатқан реформалардың мәнін және олардың Отанымызды өркендету жолындағы маңызын жете түсінуге тиістігі мен реформаларды табысты жүзеге асыру үшін қоғамымыздың ортақ мақсатқа жұмылуы аса маңызды екендігін. Және «Рухани жаңғыру» бағдарламасы жаппай қолдауға ие болып, қоғамдағы жаңғыру үдерістеріне зор серпін бергендігін және бұл бастаманы әрі қарай жалғастырып қана қоймай, оның аясын жаңа мазмұнмен және бағыттармен толықтыру қажеттілігін көрсетті. Жастар мен отбасы институтын кешенді қолдау мемлекеттік саясаттың басымдығына айналуға тиіс екенін және жастардың барлық санатын қолдауға арналған шараларды толық қамтитын әлеуметтік сатының ауқымды платформасын қалыптастыру керек екенін айтып өтті. Және де осы 2019 жылды Жастар жылы деп жариялауға ұсынас жасады және осы жылжылы деп жарияланды [2].

Қорытынды

«Елбасы айтты: -Ізгіліктің нышаны-

Ел пайдасы үшін құрақ ұшады» ,- деп Жүсіп Баласағұнидің жазып кетуінің өзінде үлкен мағына береді [3].

Сол себепті, біздің елбасы да елдің қамы үшін осы билекте отырған уақытында қаншама жолдаулар жариялап және соны жүзеге асырды. Елдің деңгейін көтеріп, жақсы жетістіктерге жеткізді. Және соңғы жолдаудың мақсаты халықтың тұрмыстық жағдайын жақсарту, табысын көбейту болды. Осы тақырып аясында көптеген шаралар іске асырылып жатыр, оның бастамасы басталды. Халықтың жалақылары мен зейнеткерлердің зейнет ақылары көтерілді. Сонымен қатар, жүкті әйелдер мен жас сәбилерге берілетін жарналарды да көтеру үстінде. Бұл жерде Жолдаулар арасында уақыт аралағының болуы және арнайы тақырыптық болмауы (Елдегі жағдай, ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары) негізге ала отырып, сол уақыт аралығында орындауына тапсырма беріледі. Және «Рухани жаңғыру» бағдарламасы қолдауға ие бола отырып, қоғамдағы жаңғыру үдерістеріне зор серпін беруде және осы сияқты жаңғырту жобаларын тұрақты жасап тұратын болсақ, еліміздің жағдайы жақсарып, дамыған елдердің қатарына қосылуы мүмкін болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

<https://bigox.kz/memleketin-baskaru-nysanynyn-erekshelikteri/>
http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nanazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-5-kazan
Құтты білік., А.Қ.Егеубай., «Өлке» баспасы., 2006ж

QUESTIONS OF IMPROVING QUALITY OF NATIVE LANGUAGE AS SUBJECT

Yuldasheva Shakhlo SHUKURLAEVNA¹, Rejepova NASIBA, Rakhimboeva SHODIA²

Abstract

Critical analysis, assessment and quality improvement are becoming increasingly important in all aspects of the Republic of Uzbekistan in the name of progressive development. Simplification of documents, elimination of excessive bureaucracy, to facilitate the work of the teacher, even if, as in all areas of the education system, also to raise the level of the quality of education requires a difficult period of structural work. The **purpose** of this article is to monitor the progress of international experience in evaluating students' educational achievements in the field of teaching their native language and to provide initial research on how to clarify the nature of international programs, to clarify. To solve the problem, the authors turned to the analysis of theoretical literature and practical experience, observations, conversations and data processing methods. Teaching literacy, life or tangible stories that help students cope with the problems of everyday life, as well as understand images, graphics, charts, tables, find, compare, evaluate, summarize, read, expand knowledge, teachers do not fully realize the need to encourage active participation in public life. This indicates that it is extremely necessary for teachers to develop manuals, non-standard tasks and notebooks. Naturally, in our study, only some issues of the evaluation of educational achievements in the native language were analyzed using international quality assurance programs. The subject in the future will require a wider range of studies, including pedagogical experiments.

Keywords: the native language, quality of education, assessment, reading ability.

¹ Head of the department the Uzbek Language at Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz (P.Seytov Str., Nukus city, Karakalpak Republic), docent, candidate of pedagogical sciences, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-9797-8635>, mamura2010@umail.uz; authors responsibilities: Head of the project; to prepare methodological ground; data analysis and text analysis. Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti O'zbek tili kafedrasini mudiri (Qoraqalpog'iston Respublikasi, Nukus shahri, P.Seyitov ko'chasi, r/j), pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9797-8635>, mamura2010@umail.uz; muallifning hissasi: ilmiy rahbarlik; metodikani ishlab chiqish; ma'lumotlarni tanqidiy tahlil qilish va matnni qayta ko'rib chiqish.

² Students at Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, authors responsibilities: to study methodology, to deliver experiment; to collect data and evidence, to do initial version of the text, to format data. Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti talabarlari. Mualliflarning hissasi: metodikani o'rganish, tajribalar o'tkazish; ma'lumotlar va isbot-dalillar yig'ish, matnning dastlabki versiyasini rasmiylashtirish, rasmiylashtirilgan ma'lumotlarni tahlil qilish.

ONA TILIDAN TA'LIM SIFATINI BAHOLASHNING AYRIM MASALALARI HAQIDA

Annotatsiya

Jadal taraqqiyot yo'lidagi O'zbekiston Respublikasining har bir sohasida tanqidiy tahlil, baholash, sifatni takomillashtirish masalalari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Hujjatlarning soddalashtirilishi, ortiqcha qog'ozbozlikka barham berilishi o'qituvchi mehnatini yengillashtirgan bo'lsa ham, barcha sohalarda bo'lgani kabi uzluksiz ta'lim tizimida ham ta'limning sifat darajasini yuqori ko'tarishdek mashaqqatli davr tizimli ishlarni taqozo qilmoqda. Maqola maqsadi ona tili ta'limida o'quvchilarning ta'limiy yutuqlarini baholashga xalqaro tajribalarni tatbiq qilish jarayonini kuzatish va fan o'qituvchilarini xalqaro dasturlar mohiyatini anglashda ikkilantirayotgan masalalarni aniqlashtirish, oydinlashtirish, xalqaro baholash dasturlariga muvofiq topshiriqlarni yaratishga oid dastlabki izlanishlarni taqdim qilishdan iborat. Qo'yilgan muammoning yechimi uchun mualliflar nazariy adabiyotlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, kuzatish, suhbat, ma'lumotlarni qayta ishlash metodlariga murojaat qildilar. Pedagogik jarayonni kuzatishdan ma'lum bo'lmoqdaki, aksariyat fan o'qituvchilarida nostandart topshiriqlarni yaratish bo'yicha ko'nikma va malaka, o'quvchilar BKMLarini xalqaro dasturlar asosida baholashni amalga oshirish uchun mashg'ulotlarni tashkil qilish mahorati yetarli emas. Jumladan, fan o'qituvchilari PISA topshiriqlarini juda oddiy – bir muqobil javobli yoki ko'p muqobil javobli, rasmi testlar tarzida tayyorlashadi. O'quvchilarni kundalik hayotda duch keladigan muammolarni hal qilishga yo'naltiruvchi hayotiy yoki to'qima voqealar aks etgan yaxlit tutash matnlar, shuningdek, rasm, grafika, sxema, jadvallardagi ma'lumotlarni tushunishga, zarur axborotni izlash, qiyoslash, baholash, xulosalashga, o'qish orqali o'rganish, bilimlarini kengaytirish, ma'lumotlarni qo'llashga, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishga da'vat qilish uchun tuzish zarurligini o'qituvchilar to'la anglay olmayptilar. Bu esa o'qituvchilar uchun uslubiy qo'llanmalar, o'quvchilar uchun nostandart topshiriqlar to'plamlarini, mashq daftarlarini yaratishga zaruriyat katta ekanligini ko'rsatmoqda. Umuman, o'qish savodxonligida ikki jihatga e'tibor qaratiladi: matnga asoslanish va matndan tashqari bilimlarga tayanish. Tabiiyki, ishimizda ta'lim sifatini baholashning xalqaro dasturlari bo'yicha ona tili fanidan ta'limiy yutuqlarni baholash masalalarining bir qismigina tahlilga tortildi. Mavzu kelgusida yana keng miqyosdagi tadqiqotlarni, jumladan, pedagogik eksperimentlarni taqozo qiladi.

Kalit so'zlar: ona tili, ta'lim sifati, baholash, o'qish savodxonligi

Kirish

Jadal taraqqiyot yo'lidagi O'zbekiston Respublikasining har bir sohasida tanqidiy tahlil, baholash, sifatni takomillashtirish masalalari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda (Мирзиёев, 2017). Hujjatlarning soddalashtirilishi, ortiqcha qog'ozbozlikka barham berilishi, vakolatiga kirmaydigan ishlar, tadbirlar bilan band qilishdan xalos qilinganligi o'qituvchi mehnatini yengillashtirgan bo'lsa ham, barcha sohalarda bo'lgani kabi uzluksiz ta'lim tizimida ham ta'limning sifat darajasini yuqori ko'tarishdek mashaqqatli davr tizimli ishlarni taqozo qilmoqda.

So'nggi yillarda xorij ta'lim tizimidan o'quvchilarning kompetentligini aniqlash, o'qish savodxonligi, ta'limiy yutuqlarni baholash, funktsional savodxonlik kabi yangi tushunchalar kirib keldi. Fan o'qituvchilarida qator savollar paydo bo'lmoqda: Xo'sh, nima uchun O'zbekiston ta'lim tizimiga o'quvchilarning ta'limiy yutuqlarini baholashning xalqaro

dasturlari joriy qilinmoqda, qanday maqsad ko‘zlanmoqda, o‘qish savodxonligi nima, funksional savodxonlik nimani anglatadi? “PISA topshiriqlari” nima? Topshiriqlar mazmuni qanday bo‘lishi kerak?

O‘quvchi va o‘qituvchilarning kompetensiyalarini, pedagogik jarayonni diagnostika qilish qanday amalga oshiriladi? Nima uchun o‘quvchilarning ta‘limiy yutuqlarini baholashning xalqaro dasturlarini tatbiq qilish davlat ahamiyatiga molik masalaga aylandi va shu kabilar.

Maqola maqsadi ona tili ta‘limida o‘quvchilarning ta‘limiy yutuqlarini baholashga xalqaro tajribalarni tatbiq qilish jarayonini kuzatish va xalqaro dasturlar mohiyatini anglashda fan o‘qituvchilarini ikkilantirayotgan masalalarni aniqlashtirish, oydinlashtirish, xalqaro baholash dasturlariga muvofiq topshiriqlarni yaratishga oid dastlabki izlanishlarni taqdim qilishdan iborat.

Materiallar va metodlar. Qo‘yilgan muammoning yechimi uchun mualliflar nazariy adabiyotlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, kuzatish, suhbat, ma‘lumotlarni qayta ishlash metodlariga murojaat qildilar.

Muhokamalar va natijalar. Mamlakatimizda xorijiy tillarni chuqur o‘rgatishni yo‘lga qo‘yishning afzalliklaridan biri shu bo‘ldiki, ona tili va boshqa o‘quv fanlarining o‘qitish mazmunini takomillashtirish, DTS va o‘quv dasturlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida yangidan ishlab chiqish, ilg‘or o‘qitish texnologiyalarini tatbiq qilish, bilim, malaka ko‘nikmalarni nazorat qilish va baholash bo‘yicha innovatsiyalarni joriy qilishga keng yo‘l ochildi (ЎЗР БМҚ 187-сон, 2017). Ta‘limda kompetensiyaviy yondashuvning qaror topishi pedagogik jarayonni diagnostika qilish, nazorat va baholash bo‘yicha kvalimetriyani tatbiq qilish muammosini ko‘ndalang qo‘ymoqda. Rossiya ta‘lim tizimidagi ЕГЭ (единый государственный экзамен – yalpi davlat imtihoni), Qozog‘iston tajribalari o‘quvchilarning ta‘limdagi yutuqlarini baholovchi PISA, PIRLS, TIMSS kabi xalqaro dasturlar rivojlangan davlatlarda ta‘lim sifatini yanada oshirishdagi mezon sifatida keng qo‘llanilayotganining boisi ham ana shunda. Mamlakatimizda ham o‘quvchilarning o‘qish, matematik va tabiiy-ilmiy savodxonligini baholashning xalqaro dasturlarini tatbiq qilish davlat ahamiyatiga molik masalaga aylandi, 2019- yilga “Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili” deb nom berilib, davlat dasturi muayyan bandlari ana shu masala ijrosini ta‘minlashga bag‘ishlangani bejiz emas (ПФ-5635, 2019).

Mamlakatimizda 2018-2019 o‘quv yiliga tayyorgarlik davrida fan o‘qituvchilari ilk marotaba kompetensiyaviy yondashuvga muvofiq keluvchi o‘quvchilarning ta‘limiy yutuqlarini baholashning xalqaro dasturlari bilan tanishdilar va ana shu dasturlarga muvofiq keluvchi topshiriqlarni, testlarni yaratish muammosiga duch keldilar. Ta‘limiy saytlarda, telegramm kanallarida fan o‘qituvchilari tomonidan tuzilgan PISA testlari namunalari bilan almashish kampaniyasi avj oldi. Dastlabki PISA testi sifatida taqdim qilingan topshiriqlarni tahlil qilish, pedagogik jarayonni kuzatishdan ma‘lum bo‘lmoqdaki, aksariyat fan o‘qituvchilarida nostandart topshiriqlarni yaratish bo‘yicha ko‘nikma va malaka, o‘quvchilar BKMLarini xalqaro dasturlar asosida baholashni amalga oshirish uchun mashg‘ulotlarni tashkil qilish mahorati yetarli emas. Jumladan, fan o‘qituvchilari PISA topshiriqlarini juda oddiy – bir muqobil javobli yoki ko‘p muqobil javobli, rasmi testlar tarzida tayyorlashadi. Xalqaro dasturlarga mos topshiriqlarning o‘quvchilarni kundalik hayotda duch keladigan muammolarni hal qilishga yo‘naltiruvchi hayotiy yoki to‘qima voqealar aks etgan yaxlit tutash matnlar, shuningdek, rasm, grafika, sxema, jadvallardagi ma‘lumotlarni tushunishga, zarur axborotni izlash, qiyoslash, baholash, xulosalashga, o‘qish orqali o‘rganish, bilimlarini kengaytirish, ma‘lumotlarni qo‘llashga, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishga da‘vat qilish (Ковалева, 1999a; Ковалева, 2000f; Пентин, 2018) uchun tuzish zarurligini o‘qituvchilar to‘la anglay

olmayptilar. Bu esa o'qituvchilar uchun uslubiy qo'llanmalar, o'quvchilar uchun nostandart topshiriqlar to'plamlarini yaratishga zaruriyat katta ekanligini ko'rsatmoqda. Ayniqsa o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlar bo'yicha mutaxassislar tayyorlovchi pedagogika institutlari, malaka oshirish, qayta tayyorlash hududiy mintaqaviy va tarmoq markazlarining o'quv dasturlariga xalqaro tadqiqotlar natijalariga asoslangan holda o'zgartirish hamda qo'shimchalar kiritib borish, funktsional savodxonlik, kvalemetrik diagnostika mazmun-mohiyatiga bag'ishlangan bitiruv malakaviy ishlari, magistrlik dissertatsiyalarini, o'quv loyihalarini tayyorlashga e'tibor qaratish zarur.

The Programme for International Student Assessment – PISA (o'quvchilarning ta'limdagi yutuqlarini baholash xalqaro dasturi), Progress in International Reading and Literacy Study – PIRLS (matnni o'qish va tushunish darajasini aniqlovchi xalqaro tadqiqot), Trends in International Mathematics and Science Study – TIMSS (Maktab o'quvchilarining matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan o'zlashtirish darajasini baholash, xalqaro monitoring) kabi bir qator xalqaro dasturlarni tatbiq qilish mamlakatimiz xalq ta'limi sohasidagi kuchli va kuchsiz tomonlarni xolisona aniqlash, o'quv jarayonini takomillashtirish bo'yicha yo'nalishlar va strategiyani belgilab olish imkonini beradi. Buni MDH mamlakatlari, xususan, Rossiya Federatsiyasida olib borilgan tadqiqotlardan ham yaqqol ko'rish mumkin (Ковалева, Красновский, 2004c; Каспаржак, 2004; Цукерман, 2010; Ковалёва, 2016d; Ковалева, 2017h).

2021- yilda o'tkaziladigan navbatdagi xalqaro dastur va tadqiqotlarda mamlakatimiz o'quvchilarining ishtirok etishi ko'zda tutilgan bo'lib, fan o'qituvchilarning zarur metodik adabiyotlar bilan o'z vaqtida ta'minlanmasligi tufayli O'zbekiston baholash reytingida qanday o'rinni egallashini tasavvur qilish muammo miqyosi va murakkabligini, olib boriladigan tadqiqotlar nechog'li muhim ekanligini ravshan ko'rsatib turibdi. Ta'lim sifatining xalqaro qiyosiy tadqiqotlarini o'rganib chiqish shuni ko'rsatadiki, 2000 – 2009- yillarda PISA tadqiqotlarining markazida o'qish savodxonligi turganligi alohida ta'kidlanmoqda (Ковалева, 2002b; Ковалева, Красновский, 2004c; Отчет, 2004).

Rossiya tajribalarini o'rganish, topshiriqlarni tahlil qilib aytish mumkinki: topshiriqlar, albatta, nomlanishi kerak. Masalan, "Graffiti" (2009) unda ikkita xat qiyoslanib savollarga javob berilishi kerak (Ковалева, Красновский, 2004c).

Ularning strukturasi quyidagicha:

1. Muallif haqida ma'lumot.
2. Topshiriqning umumiy tavsifi.
3. Manbalar.
4. O'qituvchiga tavsiyalar.
5. Topshiriq matni.
6. Savollar.
7. Topshiriqqa umumiy sharh va izohlar.
8. Javoblar varaqasi va baholash uchun tavsiyalar.

Psixolog Aleksandr Poddyakovning tahlillariga ko'ra 2012- yildan e'tiboran interaktiv topshiriqlar qo'llanila boshlangan (Поддьяков, 2012). Interaktiv topshiriqlar o'quvchilardan mustaqil tadqiqot talab qiladi. Farazlar, eksperimentlar orqali tekshirish va h.k. xullas, analitik topshiriqlar (topshiriq shartini ko'zni yumib, xayolan bajarish)dan farq qilib, interaktiv topshiriqlarda o'quvchi qo'li bilan ushlab ko'rib, ko'zi bilan kuzatib va h.k. tarzda bajarishni

talab qiladi. Interaktiv topshiriqlarni bajarish uchun umumiy metodik printsipl mavjud, bunda maxsus tayyorlangan obyekt yoki tizimni o'rganish taklif qilinadi, masalan xonada harakatlanayotgan robot-changyutgich. Harakatlanayotganiga qarab turib, xonadagi boshqa buyumlar o'rtasidagi munosabatlar uchun qoidalar ishlab chiqish taklif qilinadi.

Kollobarativ topshiriqlar interaktiv topshiriqlarni hamkorlikda ishlash deb talqin qilinmoqda (Поддъяков, 2012). Masalan, virtual ekzotik baliqlarning yangi akvariumda yaxshi yashab ketishi uchun zarur bo'ladigan harorat va yorug'lik kabilarni ikki o'quvchi birgalikda tanlashi va hal qilishi, xullas, yangi axborot yaratishi kerak bo'ladi. Buning uchun ular bir-birini tushunishi, qo'llab-quvvatlashi, ishontirishi kerak.

Umuman, o'qish savodxonligida ikki jihatga e'tibor qaratiladi: matnga asoslanish va matndan tashqari bilimlarga tayanish (Ковалева, Красновский, 2004c; Каспаржак, 2004; Ковалева, 2017h; Пентин, 2018). Shu o'rinda matnni o'qish va o'rganish bo'yicha xalqaro baholash dasturlarini tatbiq qilishga an'anaviy usullardan foydalanish, O'zbekiston pedagogikasida mavjud bo'lgan quyidagi jihatlarni e'tiborda tutish zarurligini ta'kidlashni o'rinni deb bilamiz. Ona tili va adabiyot o'qitish metodikasi tarixida mumtoz o'rinni egallagan A.Avloniyning pedagogik tajribasida (Ulug'bek Dolimov, 2008) ifodali o'qish metodiga katta ahamiyat bergan. Avloniy tavsiya qilgan ifodali o'qishning (deklamatsiya (individual o'qish), xor bo'lib o'qish, rollarga bo'lib o'qish) birinchidan, o'quvchilarda kitobga, so'z san'atiga havas uyg'otsa, ikkinchidan, o'quvchilar faolligini keskin oshiradi, ya'ni dars davomida o'quvchilarning deyarli hammasi faqat tinglovchi emas, ishtirokchi sifatida qatnashadi, ularning butun harakati bir masalani yoritishga qaratiladi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, funksional savodxonlik masalasining OTMLar istiqboli bilan bog'liq quyidagi jihatlarni diqqat markaziga qo'yish taqozo qilinmoqda:

1. O'zbekiston pedagogikasi tarixida sinalgan, an'anaviy baholash va xorijiy tajribani sintezlash va milliy baholash tizimini yaratish uchun tadqiqotlarni kuchaytirish;
2. Maktab o'quvchilari savodxonligini va bilimlarni amaliyotda qo'llash qobiliyatini baholovchi xalqaro dasturlarning imkoniyatlari va O'zbekiston ta'lim tizimida foydalanishning maqsadga muvofiqligi nafaqat xalq ta'limi tizimi doirasida, balki shu tizimni kadrlar bilan ta'minlovchi pedagogika institutlari ishtirokida keng miqyosdagi muhokamalarni talab qiladi.
3. Fan o'qituvchilari xalqaro baholash dasturlariga muvofiq keluvchi topshiriqlarni yaratishga metodik jihatdan tayyorlanishi va institutda maktab o'qituvchilari uchun xalqaro baholash dasturlariga mos topshiriqlarni yaratish uchun metodik yordam beradigan maslahat markazining tashkil qilinishi maqsadga muvofiq bo'lar edi.
4. Qoraqalpog'istonda ta'lim 5 tilda olib borilishini inobatga olib, 5 ta tilda xalqaro baholash dasturlari bo'yicha o'quvchilar ta'lim sifatini baholashga mo'ljallangan veb-sahifani ishga tushirish va onlayn-olimpiadalar tashkil qilib borish zarur.
5. Umumta'lim maktablari o'quvchilarining funksional savodxonligi xalqaro baholash dasturlari tajribalariga asoslanib nazorat qilinishi va baholanishi amaliyotga kiritilar ekan, demak, o'qitish metodikasi fanlari mazmuni takomillashtirilishni kun tartibiga qo'yish zarur.
6. O'quvchilar yutuqlarini baholash dasturlariga mos topshiriqlarni dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanish metodikasi ishlab chiqilishi zarur.
7. Ona tili va adabiyot o'qitishda xalqaro baholash dasturlarini tatbiq qilishning nazariy va amaliy asoslari mahalliy hamda xorijiy manbalar asosida ishlab chiqilib, monografik tadqiqot yaratilishi maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Xulosalar

Tabiiyki, ishimizda ta'lim sifatini baholashning xalqaro dasturlari bo'yicha ona tili fanidan ta'limiy yutuqlarni baholash masalalarining bir qismigina tahlilga tortildi.

Mavzu kelgusida yana keng miqyosdagi tadqiqotlarni, jumladan, pedagogik eksperimentlarni taqozo qiladi. Bu esa juda ko'p masalalarni oydinlashtirishga, ta'lim sifatiga xizmat qilishi mumkin. Xususan, umumta'lim maktablari hamda akademik litseylarda ona tili va adabiyot o'qitish jarayoniga pedagogik va innovatsion texnologiyalar, pedagogik kvalemetriyani joriy etishda; oliy va o'rta maxsus pedagogik o'quv yurtlari uchun darslik, qo'llanmalarda til va nutq savodxonligi muammolariga bag'ishlangan muammolar hamda ularning yechimlarini berishda; bakalavriat, magistraturada metodikani o'qitishni takomillashtirishda; ona tili va adabiyot o'qitish metodikasi fani bo'yicha qayta tayyorlash va o'qituvchilar malakasini oshirish kurslarida ma'ruzalar o'qish jarayonida, umumta'lim maktablarida xalqaro baholash dasturlari bo'yicha reyting aniqlash jarayonida namunaviy topshiriqlar va ularni baholash mezonlarini tayyorlashda unumli foydalanish mumkin.

Adabiyotlar

Мирзиёев Ш.М. (2017) *Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак*. Тошкент, Ўзбекистон.

ЎзР ВМК 187-сон. (2017) *Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги "Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида"ги 187-сонли Қарори*. Манба: www.lex.uz

ПФ-5635-сон. (2019) *2019 йил 17 январдаги "2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини "Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили"да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида"ги ПФ-5636-сон фармони*. Манба: www.lex.uz

Dolimov Ulug'bek. (2008) *Jadid maktablari: ularda ona tili va adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy hamda amaliy asoslari*. Ped. fan. dokt. ... dis. Toshkent.

Каспаржак А.Г., Митрофанов К.Г., Поливанова К.Н. И др. (2004) *Новый взгляд на грамотность. По результатам международного исследования PISA-2000. Часть II. Новые требования к содержанию и методике обучения в российской школе*. М.: Логос, 2004.

Ковалева Г.С. и др. (1999а) *Изучение знаний и умений учащихся в рамках международной программы ПИЗА. Общие подходы*. ИОСО РАО

Ковалева Г.С. и др. (2002b) *Основные результаты международного исследования образовательных достижений учащихся PISA 2000 (краткий отчет)*. ИОСО РАО

Ковалева Г.С., Красновский Э.А. (2004с) *Новый взгляд на грамотность. По результатам международного исследования PISA-2000. Часть I. Грамотность чтения*. avkrasn.ru/article-4198.html М.: Логос, 2004.

Ковалёва Г. (2016d) *Международное исследование PISA: рейтинг России*. rosuchebnik.ru/material/issledovaniya-pisa...rossii/

Ковалева Г.С. (2016e) Система оценки образовательных достижений учащихся. *docplayer.ru*›...*Sistema...shkole...fgos...s-kovaleva.html*

Ковалева Г.С., Красновский Э.А., Краснокутская Л.П., Краснянская К.А., (2000f) Международная программа PISA 2000: примеры заданий. *ru.b-ok.org*›*book/793176/a4c3c9*

Ковалева Г. С. (2017h) *Научно-методическое сопровождение подготовки, проведения и анализа результатов сравнительных международных исследований, в том числе PISA, TIMSS, PIRLS.* *instrao.ru*› *images/Gosud...Госзадание...Ковалева...PISA...*

Ковалева Г.С., Красновский Э.А., Краснокутская Л.П., Краснянская К.А. (2016g) *Результаты международного сравнительного исследования PISA в России.* //Практика. Стр. 114-156. <http://programma.x-pdf.ru/16raznoe/590729-1-gs-kovaleva-krasnovskiy-krasnokutskaya-krasnyanskaya-rezultati-mezhdunarod-nogo-sravnitel'nogo-issledovaniya-pisa-rossi.php>

Отчет. (2004) Основные результаты международного исследования образовательных достижений учащихся pisa-2003. <https://epdf.tips/-pisa-2003.html>

Пентин А.Ю., Ковалёва Г.С., Давыдова Е.И., (2018) Смирнова Е.С. Особенности Международных исследований timss и PISA. chem.msu.su/rus/books/2018/science-education-2018...

Поддьяков А. (2012) Решение комплексных проблем в PISA-2012 и PISA-2015: взаимодействие со сложной реальностью. № 6 (62) Образовательная политика. *edupolicy.ru*›...*content...2013/11/Poddjakov...6.2012.pdf*

ACTUAL PROBLEMS OF PROFILE TRAINING COURSE OF GEOMETRY IN HIGH SCHOOL

Kagazbaeva ASPET¹, Rakhimova GULZADA²

Abstract

This article deals with the issues of specialized education in secondary schools in a gradual transition to 12-year education, one of the pressing problems in Kazakhstan today. Are some topical issues of implementation of profile education in the system of education and training profile of the geometry course in secondary school.

Keywords: profile training, geometry, 12-year school, natural-mathematical direction, education system.

ОРТА МЕКТЕПТЕГІ ГЕОМЕТРИЯ КУРСЫН БЕЙІНДІ ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме

Бұл мақалада Қазақстанда қазіргі кезде өзекті мәселенің бірі 12 жылдық оқытуға біртіндеп көшу жағдайындағы жалпы орта білім беретін мектептердегі бейінді оқыту мәселелері қарастырылады. Білім беру жүйесіне бейінді оқытуды енгізудің кейбір өзекті мәселелері және жалпы білім беретін орта мектепте геометрия курсы бейінді оқыту жайында баяндалады.

Тірек сөздер: бейіні оқыту, геометрия, 12-жылдық мектеп, жарастылыстану-математикалық бағыт, білім беру жүйесі.

Кіріспе

Қазақстанның білім жүйесінде 2015-2016 оқу жылынан бастап кезең-кезеңмен 12 жылдық білім беру жүйесіне көшуінің себебіне байланысты, бейінді оқыту түрін заманға сай қолдануды туындатып отыр. Мектептегі білім беруді жаңғыртудың маңызды міндеттерінің қатарына балаларды жан-жақты дамыту, олардың жеке, шығармашылық қабілеттерін, іскерліктері мен дағдыларын дамытуды, өздігінен білім

алуын қамтамасыз етуді, өсіп келе жатқан ұрпақтың қоғам мен мемлекет өмірінің тез өзгеріп отыратын әлеуметтік жағдайларына дайындап, бейімдеуді қалыптастыруды жатқызуды болады. Бұл міндеттерді шешудің тиімді жолдарының бірі - мектепте білім

¹Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov (The Republic of Kazakhstan), aspet-k@mail.ru

²Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov (The Republic of Kazakhstan), 1st course undergraduate, r-gulzada@mail.ru

беру мазмұнын дараландыру және саралау. Бейінді оқыту мектептің жоғары сатысында жүзеге асады, себебі бұл кезеңде жоғары сынып оқушысы бейіндік сыныбын өз іскерліктеріне, қызығушылықтарына және нақты бір салаға өзін бағдарлау негізінде таңдайды. Әлемнің барлық дамыған елдеріндегі жоғары сыныптар бейінді болып табылады.

Бейінді оқыту туралы жаңа идеяны толық түсіну, сонымен қатар оны жүзеге асыру үшін бұл кезге дейінгі білім беру жүйесіндегі жалпы әлемдік тәжірибені қарастыру қажет, сонымен қатар жетістіктері мен қателіктерін де ескерген дұрыс. Л. О. Филатованың зерттеулеріне сүйене отырып, білім беруді дамыту үдерістері мен оның маңызды құрамдас бөлігі – бейінді оқыту мәселелеріне талдау жасау ғылым мен тәжірибенің негізгі ізденісі адамның даму мүмкіндіктеріне, оның әлеуметтенуі мен бейімделуінің табыстылығына бағдарланғанын көрсетеді [1] .

Қазақстанда бейінді оқыту идеясын жүзеге асыруда пайда болатын проблемалардың бірі бейіндік сыныптарға ауысатын оқушыларда болашақ кәсіби мамандығына деген қызығушылықтың қалыптаспауы. Яғни, кейбір оқушылар кәсіптік қызметті таңдай алса, кейбіреулері күмәнданады, қалғандары болашақ мамандық таңдауында неге тоқталатынын білмейді. Бұл мәселелердің туындауы бейіналды дайындау жұмыстарының бағыты да үзіліссіз жүргізілмейінен десе де болады. Қазақстанның білім беру жүйесінде болып жатқан осы мәселелерге сәйкес педагогикалық кадрларды даярлау және олардың біліктілігін арттыру жүйесін одан әрі жетілдіру қажеттілігі туындайды. Ол үшін бейінді оқытудың ерекшеліктерін ескере отырып, магистрлік бағдарламалар негізінде қажетті мамандандарды жеткілікті түрде даярлауды жолға қойған дұрыс. Сонымен қатар, мұғалімдер біліктіліктерін арттыруды да осы мәселе бойынша жетілдіру қажеттігі туындайды.

Жалпы, 12-жылдық білім-бакалавр-магистр жүйесінің негізгі талабының бірі – 12-жылдық білім беру жүйесіндегі бейіндік сыныптарда тек магистр дәрежесін алған мұғалімдер ғана сабақ бере алады, ал бакалавр мамандығын бітірген болашақ мұғалімдер тек негізгі мектепте ғана жұмыс жасаулары керек. Мұндай дәрежеге әлі қол жеткізілді деп айта алмаймыз. Осыған байланысты, тағы бір шешуін талап ететін мәселе - ол педагогикалық кадрлардың дайындығының сапасын арттыру болып табылады. Білікті педагог қана оқушыларды өзіндік шығармашылық жұмыстарда бағыттап алады; ақпараттық технологияларды пайдалана біледі; оқушылардың кәсіби таңдауына ықпал ете алады; оқыту барысында оқушылардың пәнге деген, соның ішінде геометрия пәніне (кәсіби қалыптасуда өзіндік ерекше орны бар пән ретінде) қызығушылығын артыра алады; оқу үдерісін тиімді өткізу үшін түрлі әдістерді қолдана алады. Бейінді оқыту идеясын жүзеге асыруда ауыл мектептеріндегі білім беру сапасын арттырудың да маңызы зор. Бейінді оқытуды жүзеге асыру ресурстардың жетіспеушілігімен де күрделене түседі.

Бейінді оқытуды жүзеге асырудың негізгі құралы пәндік оқыту. Математика салаларының ішінде геометрия пәнін оқыту мәселесі бүгінгі таңда ең өзекті мәселелердің бірі болып отыр. «21 ғасырда орта білім беретін мектептерде геометрия курсы оқыту, соның ішінде бейінді оқыту өзекті ме?» - деген сұрақ кейінгі кезде көп қойылып жүр. Бұл сұраққа жауапты геометрия ғылымның бастамасынан іздестіріп көрейік.

Геометрия - ежелгі математика ғылымының бірі. Бұл ғылым практикалық іс-әрекет пен адамдардың мұқтажы негізінде пайда болды. Геометрияның пайда болуы, мысалы, жер учаскелерін белгілеу, жолдарды, ғимараттар мен басқа да құрылыстарды салу кезінде орындауға тура келген түрлі өлшеу жұмыстарымен байланысты болды. Осы қызметтің нәтижесінде геометриялық өлшеулер мен құрылыстарға байланысты әртүрлі

ережелер туындап, біртіндеп жинақталды. Кейіннен геометриялық фигураларды зерттеумен айналысатын дербес ғылым ретінде қалыптасты [2]. Сондай-ақ, геометрияның география, физика, астрономия, биология сияқты ғылымның түрлі салаларында кеңінен қолданылғанын атап өткен жөн. Геометрияның ережелері мен заңдарын білу астроном, сәулетші, дизайнер, конструктор, инженер, психолог, модельер және т.б. сияқты мамандықтарда маңызды болып есептеледі. Математиканың ғылым болып қалыптасуына, оның әртүрлі даму кезеңдеріне геометрияның қосқан үлесі оның маңыздылығын ешқашан жоймайды. Олай болса, геометрияны ғылым ретінде зерттеу және мектеп пәні ретінде қарастыру адамзат үшін әрқашан өзекті болады деген қорытындыға келуге болады.

Жалпы орта білім беретін мектептерде физика-математикалық бағыт бойынша бейіндік пәндердің мазмұны келесілерді қамтамасыз етуі керек:

- 1) математиканы, информатиканы, физиканы, графика мен жобалауды, модельдеуді практикада қолдану бағыттылығын;
- 2) математиканы, информатиканы, физиканы, графика мен жобалауды, модельдеуді болмысты танудың ғылыми әдісі ретінде меңгертуді;
- 3) білім алушыларда математикалық және физикалық модельдеу аппаратын білу құзыреттіліктерін қалыптастыратын метапәндік білім, білік, дағдыларды меңгертуді;
- 4) түрлі сипаттағы қолданбалы физика-математикалық модельдерді құрастыра алатын практикалық дағдыларды меңгертуді;
- 5) басқа білім деңгейлеріндегі білім мазмұнымен сабақтастықты;
- 6) өз бетімен білім алу білігі мен қабілеттерін дамытуды, өз бетімен негізгі білім модульдері бойынша жобалық зерттеулер жүргізуді, олардың нәтижелерін талдау мен негіздеуді;
- 7) білімін таңдап алынған бейін бойынша алдағы білім деңгейлерінде жалғастыра алға дайындығын, кәсіби өзіндік келбеті қалыптасқан тұлға болуға даяр болуын [3].

Сонымен 12 жылдық мектептегі жаратылыстану-математикалық бағытта бейіндік-бағдарлы оқытуды дамытудың басым бағыттарын келесідей тұжырымдауға болады:

- оқушылардың жекелей қабілеттері мен бейімділіктерін ертерек айқындау және тұлғалық пен кәсіби қалану болашағын ертерек жоспарлау;
- жоғары сынып оқушыларының өздігінен практикалық іс-әрекет ету мен өзін-өзі дамыту бойынша білімдерін қолдану үшін түйінді құзыреттіліктері мен қабілеттерін дамыту;
- бейіндік мектепте оқуға ынтаны күшейту, жаңашыл ойлау мен сыни тұрғыдан ойлауды, өзіндік білім алуды қалыптастыру;
- білім беру мазмұнының қолданбалы сипатын нығайту және білім беру үдерісі үшін оқу-өндірістік жағдай жасау арқылы оқушылардың тереңдетілген түрдегі кәсіби-бейімделген оқуын ұйымдастыру [4];
- жоғары мектеп компонентін «Бейіндік мектеп» бағдарламасының мазмұнына кіріктіру жолымен, жаратылыстану-математикалық бағытта оқушылардың жоғары оқу орнында оқуларын жалғастыру үшін оңтайлы жағдаймен қамтамасыз ету [5];

– кредиттік оқыту жүйесінің элементтерін енгізу және кәсіптік мектеп пен өндіріс саласының арасындағы әлеуметтік серіктестікті дамыту жолымен инновациялық технологиялар мен қазіргі заманғы өндірістің бастапқы негіздерін игерту;

– ауыл жастарының мүдделерін ескере отырып, ауылды сақтау мен дамыту мақсатында мамандықтардың алғашқы деңгейін ертерек игерулері үшін ауылдық аймақтарындағы оқушыларға жағдайлар жасау;

– еліміздің индустриалдық-инновациялық дамуын және экономиканың дамуының өңірлік ерекшеліктерін ескере отырып, өмірлік келешектерді саналы түрде анықтауға оқушыларды дайындау;

– типтік оқу жоспарының вариативтік компоненті мазмұнын кеңейту жолымен оқыту мазмұнын саралау және жеке білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру;

– оқушылардың жаңашылдықпен ойлауын және креативтілігін, өздігінен ғылыми-зерттеу және жобалау іс-әрекеттерін жасау, өздігінен білім алу дағдыларын қалыптастыру.

Жалпы орта білім деңгейінде математиканы оқыту қандай мақсаттарға жетуге бағытталғандығы келесі кестеде қарастырылған (Кесте 1) [6]:

Кесте-1

Жалпы орта білім деңгейінде математиканы оқыту мақсаттары					
салалас пәндер мен қолданбалы есептерді шығару және сипаттау үшін математикалық модельдерді құрастыру мен зерттеу	математикалық материалдар бойынша есептерді шығару алгоритмдерін өздігінен құру және орындау	практикалық жағдайларда қолдануға қажетті математикалық білім мен біліктер жүйесін дамыту	практикалық есептерді шығару құралы ретінде математикалық тілді меңгеру	практикалық сипаттағы есептеулерді орындау	математикалық формулаларды қолдану және жеке жағдайларды жалпылау негізінде математикалық формулаларды өздігінен құру

Жарастылыстану-математикалық бағыттағы мектептерде геометрия курсының оқытудың мақсаты геометрия курсы тандаған оқушылардың кейінгі уақытта білім алуын жалғастыруын, мектепте алған білімін қолдануын қамтамасыз ету және жоғары оқу орындарында оқуды жалғастыруға дайындық мақсатында оқу бағдарын қамтамасыз ету. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математикалық бағыттағы геометрия курсының негізгі мазмұндық-әдістемелік бағыттары келесі суретте келтірілген (1-сурет):

1-сурет

Бейіндік мектептегі геометрия курсы 7-10 сыныптардағы геометрия курсының жүйелі стереометриялық жалғасы болып табылады. Бейіндік білім беру деңгейінде:

- оқушылардың бұған дейін оқылған геометриялық фигуралар туралы білімдері тереңдетіледі;
- кеңістіктік геометриялық фигуралардың қасиеттерін оқып білуге қажетті геометриялық әдістердің жиынтығы кеңейтіледі;
- геометрияның аксиомалары және қалыптасқан кеңістіктік түсініктер негізінде оқушылардың кеңістіктік елестетулері дамытылады [7] .

Қорытынды

Бейіндік оқытуды енгізу – қазіргі білім беру саласындағы реформаның негізгі бағыттарының бірі. Мақсаты: мемлекет қойған міндеттерге қол жеткізу, бейінді оқыту идеясын практикалық қолдану барысында туындаған проблемаларды шешу. Осыған орай, оқушылардың геометриялық білімдерін жаңа талаптарға сәйкес жетілдіру, оқу белсендігін, қызығушылығын арттыру, шығармашылық, сыни ойлауды дамыту мен қалыптастыру мәселелерін ары қарай зерттеуді жалғастыру. Сондықтан да геометрия оқу пәні мазмұнын бағдарлы саралаудың құралы ретінде және жоғары сыныптарда бағдарлы оқытуды жүзеге асыру үшін білім беру үдерісіне қатысушылардың күшін жұмылдырудың құралы ретіндегі аспектілерін қарастыруы маңызды. Ал жаңа бейіндік мектеп құру – жауапкершілікті талап ететін, білім мазмұнын қалыптастыру мен білім беруді тиімді ұйымдастырудың формаларын таңдауды, мамандарды қарқынмен даярлауда сапалы өзгерістердің болуын қалайтын маңызды үдеріс.

Әдебиеттер

Филатова Л.О. Профильное обучение в зарубежных странах: Экономический вестник. -Том 3, № 1. - Ростов: Ростовского государственного университета, 2005.-С.144.

Атанасян Л.С. Учебник геометрии 7-9 класс //Учебник для общеобразовательных организаций.-Москва: Просвещение, 2014. - С. 3.

Бейіндік мектеп: 12 жылдық білім беру жағдайындағы даму болашағы// Әдістемелік құрал,- Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013.- 9 б.

Дуйсебек А.Т. Современные векторы трансформации методологии и содержания образования // 12 жылдық білім беру, №5, 2011.– С.50-53.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.- 27.07.2007.

Дуйсебек А.Т. Совершенствование естественнонаучного образования в контексте современных требований //«Білім-Образование» спецвыпуск образование: общество, наука и технология XXI века». – Усть-Каменогорск, июнь 2012 г.–С.14-16.

Жаратылыстану-математикалық бағытта бейіндік оқытудың әдістемелік ерекшеліктері //Әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 31 б.

PREVENTION OF DELINQUENCY

J.B. SHAYAKHMETOVA¹

Abstract

The prevention of juvenile delinquency is one of the leading directions in the entire fight against crime in society. Her warning is essential to safeguard the moral health of the younger generation. The fight against juvenile delinquency is based on measures of a general social nature, recognized to ensure an adequate standard of living, well-being, culture, upbringing and education of citizens.

Keywords: crime, minor, prevention, state, prevention

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ПРАВОНАРУШЕНИЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Резюме

Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних представляет собой одно из ведущих направлений всей борьбы с преступностью в обществе. Ее предупреждение является существенным условием охраны нравственного здоровья подрастающего поколения.

Борьба с преступностью несовершеннолетних базируется на мероприятиях общесоциального характера, признанных обеспечить надлежащий уровень жизни, благосостояния, культуры, воспитания и образования граждан.

Ключевые слова: преступность, несовершеннолетние, предупреждение, государство, профилактика.

Введение

Воспитание высоконравственного, любящего свою Родину подрастающего поколения является неотложной задачей государства. Указывая на важность правильного воспитания подрастающего поколения Елбасы отметил: «Если мы намерены строить цивилизованное общество, где торжествуют идеи права и нравственности, то каждый гражданин со школьных лет должен усвоить их элементарные начала.

Актуальность борьбы с преступностью среди несовершеннолетних на современном этапе обусловлена тем, что ее уровень в значительной степени определяет состояние и перспективы преступности в целом. Существующие явления объективного и субъективного характера, поражающие преступность в нашей стране, пока еще не

¹ Candidate of Legal Sciences., Professor, Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov

устранены. Причины или условия, при которых правонарушения несовершеннолетних продолжают иметь место, разнообразны.

Предупреждение правонарушению несовершеннолетних можно представить как систему, пресекающую связи формирования и функционирования криминогенных процессов в обществе; в связи между этими процессами и формированием личности; связи между личностью и ситуацией совершения преступлений.

Сегодня, в реальной жизни есть все основания утверждать об отсутствии постоянных организационно отлаженных функциональных связей между деятельностью всех субъектов, осуществляющих борьбу с преступностью несовершеннолетних.

Давно сказано, что лучше предупреждать преступления, чем за него наказывать. В этом-главная цель всякого положительного законодательства, которое является искусством вести людей к возможно большому счастью или к возможно меньше несчастью, если говорить об общем итоге добра и зла в жизни. Не только в специальной юридической литературе, но и в различных нормативных актах, так же в общей периодической печати ныне часто встречаются такие термины как «предупреждение», «предохранение», «профилактика», «предотвращение» и др. применительно к правонарушению и к иным антиобщественным, негативным явлениям.

В криминологической литературе предлагаются различные классификации мер предупреждения преступности. Вся система мероприятий может быть классифицирована по самым разнообразным критериям и основаниям; например, по содержанию, объему, масштабу, объектам воздействия, механизму действия, интенсивности или же по целям и уровню, масштабам применения и характеру, содержанию и субъекту предупредительной деятельности и т.д..

А.Б.Сахаров по так называемому «уровню» выделил две подсистемы профилактики; меры общесоциального (экономического, политические, идеологические) и специального (в основном правовые) характера.

Давая развернутую систему профилактики А.И.Алексеев, предлагает четыре уровня: подсистема первого уровня охватывает общие и специальные меры (профилактика преступлений); предупреждение и пресечение преступлений образуют подсистему второго уровня; общая и индивидуальная профилактика- подсистему третьего уровня, а индивидуальная профилактика в отношении ранее судимых и несудимых обеспечивает подсистему четвертого уровня.

Три уровня профилактики предлагает В.Н.Кудрявцев; а) решение крупных социально- экономических задач, оказывающих определенное влияние на структуру, динамику и состояние преступности; б) воздействие на конкретные социальные факторы, в рамках которых складываются конфликтные ситуации; в) индивидуальное воздействие. В современных условиях, по уровню, различают общесоциальное и специально-криминологическое предупреждение преступности (соответственно общесоциальные и специально-криминологические мероприятия).

Общесоциальное предупреждение преступности связано с развитием и совершенствованием политических, экономических, социальных и иных институтов нашего общества, где борьба с преступностью и ее предупреждение не является главной целью, поскольку оно создает предпосылки ограничения преступности и тем самым противодействует криминогенным факторам, ее продуцирующим. Иными словами, создают базовые предпосылки для реализации мер специального криминологического предупреждения преступности.

По мнению Н.Г.Кобец: «Социальная профилактика может быть определена как разновидность управления, представляющая собой систему социально-экономических, общественно-политических, организационных, правовых и воспитательных мероприятий, направленных на выявление, устранение и борьбу с другими антиобщественными поступками, формирование правомерного поведения граждан и должностных лиц, перевоспитание (ресоциализацию) нарушителей социальных норм».

Меры, направленные непосредственно на устранение, нейтрализацию или ослабление криминогенных факторов, а так же исправление лиц, совершивших преступления или могущих совершить, специально-криминологическое предупреждение преступности.

Специально- криминологические меры предупреждения преступности должны осуществляться государственными органами, общественными и частными организациями (объединениями), другими организациями и гражданами. Их предназначенность и целенаправленность на борьбу с преступностью отличает эти меры от мер общесоциального предупреждения преступности.

Необходимо отметить, что выше перечисленные меры предупреждения преступности взаимообусловлены и взаимосвязаны. Воздействие специально-криминологических мер эффективно в том случае, если они будут дополняться общесоциальности мерами и наоборот.

1. В настоящее время общепризнанной является классификация мер предупреждения преступности следующая: по а) содержанию; б) объему; в) масштабу; г) объекта воздействия; д) механизму действия; е) интенсивности.

Остановимся на индивидуальном и специальном предупреждении преступности, поскольку общепредупредительная профилактика преступлений охарактеризована нами прежде.

Индивидуальная профилактика преступлений-«...совокупность мер убеждения и принуждения, применяемых по отношению к конкретным носителям антиобщественных установок и ориентаций, а также мер воздействия на негативные явления и элементы их среды».

Цель данной профилактики заключается в устранении конкретных причин преступлений, в том числе и искоренение антиобщественных взглядов у людей, ведущих ненадлежащий образ жизни, который впоследствии может привести к совершению преступлений.

Индивидуальная профилактика представляет собой конкретизацию общесоциальных и специальных криминологических мер в отношении отдельных лиц, которые; а) не совершили противоправных действий, но находятся в неблагоприятных условиях и под влиянием их могут совершить такие действия; б) ведут антиобщественный образ жизни, совершают уголовно ненаказуемые правонарушения, характеризуются формированием мотива и умысла на совершения преступления, подготовкой конкретного преступления; в) начали осуществления преступления, но не довели его до конца; г) совершали преступление и могут допустить рецидив.

Специальная предупредительная деятельность- комплекс мер административно-правового, оперативно-розыскного, а также уголовно-правового характера, направленный на выявление и нейтрализацию причин и условий отдельных видов преступлений, используемых криминально-активными лицами в своей, преступной деятельности или- это деятельность, направленная на предупреждение преступлений со

стороны определенной категории лиц, объединенных общими, для них присущими специфическими признаками или свойствами.

Заключение

Исходя из вышеуказанного, классификацию профилактики преступлений несовершеннолетних можно проводить по следующим основным признакам; по содержанию или по характеру мер, по времени ее осуществления, по субъекту профилактики, и по кругу объектов профилактики.

Официальные оценки правительственных структур, исследования многих аспектов деятельности государственных органов и общественных организаций, направленных на борьбу с преступлениями и иными правонарушениями несовершеннолетних, проведенные учеными-криминологами, свидетельствуют о серьезных недостатках воспитательно-профилактической деятельности, указывают на необходимость ее коренного улучшения, требуют поиска новых путей и подходов к пониманию самих проблем, связанных с этой деятельностью.

Именно общесоциальное предупреждение преступности является самым эффективным и гуманным способом борьбы с преступностью вообще, и несовершеннолетних в частности. Благополучие молодежи с раннего детства, прежде всего, должно быть в центре любой программы предупреждения преступности несовершеннолетних.

Литература

Назарбаев Н. Казахстан 2030. Послание Президента страны народу Казахстана. Алматы, 1999 г.

Чукмаитова Д.С. Предупреждение преступности (Тезисы лекции). Алматы, 1998 г.

Криминология: учебник. Общая часть. СПб., 1992 г.

Сахаров А.Б. Социальная система предупреждения преступлений // Сов. гос. и право. 1972.

Алексеев А.И. Индивидуальная профилактика рецидива преступлений. М.: Юрид. лит., 1973 г.

Кудрявцев В.Н. Социально-психологические аспекты антиобщественного поведения // Вопросы философии. 1974 г.

Криминология / Под. ред. Н.Ф. Кузнецовой. Изд. Зерцало. 1996 г.

Кобец Н.Г. Предупреждение правонарушений в производственном коллективе. М.: Юрид. лит., 1982 г.

Криминология: учебник / Под. ред. Б.В. Коробейникова, Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. М.: Юрид. лит., 1988 г.

Каиржанов Е.И. Профилактика преступлений несовершеннолетних органами внутренних дел. Караганда, 1983 г.

ORGANIZATION OF INDEPENDENT COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS IN HISTORY LESSONS

Khalilov KANAT¹

Abstract

Today, the world is entering a new post-industrial civilization. We are witnessing global transformations in all spheres of public life: in the economic, social, political and spiritual spheres. Therefore, education must keep pace with the times.

The purpose of modern education is to form a creative, creative and competitive specialist, able to develop and make non-standard decisions. Modern teacher in the classroom should not broadcast ready-made knowledge to the student and should create conditions for self-study of educational material through the developed system of individual and group assignments. The purpose of this study is to study the ways of independent cognitive activity of students in the classroom.

Keywords: Teacher, student, cognitive activity, methodology, independent student's work, tasks.

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Аннотация

В наши дни мир вступает в новую постиндустриальную цивилизацию. Мы являемся свидетелями глобальных преобразований во всех сферах общественной жизни: в экономической, социальной, политической и духовной сферах. Поэтому в ногу со временем должно идти и образование.

Целью современного образования является формирование креативного творчески активного и конкурентноспособного специалиста, способного выработать и принимать нестандартные решения. Современный преподаватель на уроке не должен транслировать уже готовые знания студенту а должен создавать условия для самостоятельного изучения учебного материала, через разработанную систему индивидуальных и групповых заданий. Целью данного исследования является изучение способов самостоятельной познавательной деятельности студентов на уроке.

Ключевые слова: Преподаватель, студент, познавательная деятельность, методика, самостоятельная работа студента, задания.

¹ M.A. Almaty College of Economics, Kazakhstan, kanat_khalilov@mail.ru

Введение

Современное общество ставит перед образованием цель, подготовить специалистов готовых к решению сложных творческих задач и проблем. От работника требуется креативность, способность разрабатывать и принимать нестандартные решения. К тому же требованием времени стала необходимость постоянного повышения своей квалификации путём самообразования, усовершенствование своих способностей и управление личной познавательной деятельностью. Поэтому актуальным в современном образовании становится самостоятельная познавательная деятельность студента. Преподаватели должны научить студента заниматься самообразованием и при необходимости разрабатывать свою программу познавательной деятельности.

В педагогике существует определение самостоятельной работы. Самостоятельная работа – это работа, которая выполняется без активного участия преподавателя, но по его заданию и в специально предоставленное для этого время. При выполнении заданий преподавателя студент сознательно стремится достигнуть поставленной цели, употребляя все свои знания и способности (Педагогические технологии, 2004: 344).

Существуют разнообразные формы самостоятельной деятельности студентов. Они различаются по целям и по формам применения на разных этапах урока. По видам самостоятельные работы подразделяются: по степени самостоятельности упражнения, творческие работы. По дидактическому назначению подразделяются на самостоятельные работы для получения новых знаний, для повторения, для проверки знаний.

Целью данной работы является показать возможности самостоятельной работы студентов на этапе изучения нового материала на примере одного урока.

Преподаватель во время подготовки к уроку должен сформулировать главную ведущую и теоретическую идею урока. Основной же задачей студентов будет определение главной идеи урока путем самостоятельных репродуктивных и творческих заданий. Преподаватель на данном этапе урока не информирует студентов о главной идее урока, он не транслирует готовые знания, а дает возможность студентам самим определить её.

Учащиеся выполняют задания в группе, микрогруппе и индивидуально, ведь перед ними стоит сложная проблемная ситуация вызов, которую они должны решить и найти ответ используя все свои знания, умения и навыки. Определение главной ведущей идеи урока самостоятельно, будет способствовать развитию интереса к теме, такая работа будет развивать познавательные способности студентов. Информация, полученная самостоятельно, будет для студента ценной и поэтому он никогда её не забудет.

Регулярно проводимые таким образом занятия систематизируют знания, формируется логическая цепь исторических событий определяющих друг друга. Как считают, ведущие ученые педагоги мышление может развиваться только в процессе самостоятельной деятельности. В ходе выполнения самостоятельной работы студенту будут прививаться навыки научного поиска, развиваются лидерские качества, творческий подход к работе. Процесс творчества, в который приобщается студент, включает открытие нового: новых объектов, новых знаний, новых проблем, новых методов их решения. При репродуктивных методах студенты не могут выработать умений и навыков самостоятельного научного поиска. Студент будет приобретать уже имеющиеся готовые знания, которые большинству будут непонятными и неинтересными (Столяренко, 2003:444).

Рассмотрим на примере эти утверждения. Дисциплина «Всемирная история» тема урока «Причины Первой мировой войны». Преподаватель определил главную ведущую идею которую должны будут определить студенты. На этом уроке студенты должны найти основные причины Первой мировой войны. Причинами войны являются:

Первая мировая война началась вследствие обострения противоречий между ведущими странами мира в начале 20 века. Был закончен территориальный раздел мира между европейскими державами. Соперничество за колонии и борьба за могущество заставило европейские державы искать союзников, результатом этого стало создание двух военных блоков. С одной стороны это были Германия, Австро-Венгрия и Италия создавшие Тройственный союз с другой Антанта в которую входили Великобритания, Франция и Россия. При этом Германия и её союзники стремились изменить существующий мировой порядок, а страны Антанты сохранить имеющуюся мировую иерархию.

Для самостоятельного определения причин Первой мировой войны преподавателем были разработаны следующие задания.

1. Работа с картой (групповая работа).

На контурной карте студенты отмечают колониальные владения европейских держав в начале 20 века разными цветами (Великобритания, Франция, Россия, Германия, Испания, Португалия, Австро-Венгрия, Нидерланды, Бельгия). Студенты отмечают метрополии, колонии и полуколонии и под руководством преподавателя делают вывод по заданию.

2. Работа с таблицами, статистическими данными начала 20 века (выполняется в микрогруппах).

Студенты, используя статистические данные, определяют социально-экономическое развитие европейских держав в конце 19 и в начале 20 века. Заполняют таблицу, в которой, отмечают территорию держав, население, крупные монополии, развитие промышленности, военные данные - армия, флот, вооружения. Студенты с участием преподавателя сравнивают уровень развития великих держав и их потенциал.

3. Работа с терминами (индивидуальная работа).

Студенты должны написать определения терминов. Метрополия, колония, полуколония, капитализм, империализм, шовинизм, национализм, антисемитизм, милитаризм, расизм, экспансия, аннексия. Преподаватель вместе со студентами делают вывод по заданию.

4. Крылатые выражения о войне. Прочитать и дать свои комментарии о цитате. (выполняется в микрогруппах).

- “Немало давнишних войн было, если докопаться до сути вещей, войнами за соль, перец или селедку... Несомненно ... что именно проблемами полезных ископаемых, горючего, сырья, рынков сбыта и промышленных кредитов определялись действия людей и стран, вступивших в войну в 1914 г...” историк Л. Февр.

- “События лета 1914 года показывают, что за редким исключением все политические лидеры были настроены чрезвычайно решительно. Многие жаждали войны. ... Империалистические устремления Франции и Великобритании сыграли свою роль в развертывании войны. Никто из них не хотел иметь в лице Германии мощного политического и экономического конкурента. ... нельзя не учитывать стремлений держав к господству и наживе...” *историки В. Дайест, П. Лиддл.*

- “Вечный мир – это мечта, даже далеко не прекрасная, война же составляет необходимый элемент в жизни общества. В войне проявляются высшие добродетели человека, которые иначе дремлют и гаснут” *фельдмаршал Х. Мольтке.*

- Мы готовы пойти на встречу, интересам других великих держав в Южной Азии, надеясь на то, что будут признаны и наши собственные интересы. Одним словом: мы не хотим вытолкать никого в тень, но требуем места под солнцем для себя. *Рейхсканцлер Германской империи Б. фон Бюлов.*

Закончив самостоятельную работу, студенты делают общий вывод и определяют причины Первой мировой войны.

Заключение

Многие преподаватели на уроках применяют активные методы обучения, к которым относится самостоятельная работа. Эти методы развивают активную мыслительную и практическую деятельность в процессе усвоения новых знаний. Они предполагают использование методов направленных не на изложение готовых знаний и их воспроизведение, а на самостоятельное овладение знаниями и навыками. В ходе урока студенты должны выработать способности к самостоятельной деятельности. Преподаватели в ходе своих занятий должны научить студента этим навыкам. Мы считаем, что самостоятельная познавательная деятельность должна стать необходимым атрибутом современного образования, как школьного так и профессионального (Никишина, 2008: 91).

Также преподаватель на уроках должен постоянно развивать интеллектуальную инициативу студентов и придерживаться следующих правил:

- все студенты должны усвоить материал, овладеть умениями и навыками;
- студенты должны знать, что преподаватель верит в их силы и способности;
- преподаватель должен убедить студентов, что лучше самому приобретать знания и умения;
- преподаватель должен вызвать интеллектуальное напряжение у студентов, поощрять их познавательную активность, делать акцент на понимание, а не на механическое запоминание.

Таким образом, процесс самостоятельного понимания главной идеи новой темы будет способствовать развитию творческой, интеллектуальной личности.

Литература

- Кукушина (2004), Педагогически технологии, Москва.
Столяренко, Людмила (2004), Педагогика, Ростов на Дону.
Никишина, Ирина (2007), Инновационные педагогические технологии и организация учебно-воспитательного и методического процессов в школе, Волгоград.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Әлімов, Асхат (2009), Интербелсенді әдістерді жоғарғы оқу орындарында қолдану, Алматы.

Хейфец, Владимир и др. (2018), История новейшего времени: учебник и практикум для академического бакалавриата, Москва.

PEDAGOGICAL BASIS OF TEACHING THE ORTHOGRAM OF THE KAZAKH LANGUAGE FOR FUTURE PHILOLOGISTS

M.D.TALDIBAEVA¹

Abstract

The article deals with a pedagogical basis of teaching the orthogram of the Kazakh language for future philologists.

The methodology of teaching the Kazakh alphabet through a modeling system is a new initiative. Therefore, the basic modeling principles, parameters, model development principles are defined only through regarding the modeling system as a new teaching technology. Relying on the scientifically-motivational modeling basis, the possibility of teaching the Kazakh orthography via the first type of modeling, i.e. conditional modeling has been shown.

The methodology of teaching the orthography in the Kazakh linguistics is a linguo-pedagogical trend which has not been fully developed and still requires further investigation. Therefore, in the article, an explanation for the term of orthography has been given and modeling the differential features of orthography, which is a mandatory component of the content of the orthography rules, has been suggested for the purpose of mastering the Kazakh orthography.

Keywords: model, design, design method, Kazakh orthography, orthogram.

БОЛАШАҚ ФИЛОЛОГ МАМАНДАРҒА ҚАЗАҚ ТІЛІ ОРФОГРАММАСЫН ОҚИТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйіндеме

Мақалада болашақ филолог мамандарға қазақ тілі орфограммасын оқытудың педагогикалық негіздері сөз болады. Қазақ орфографиясын модельдеу жүйесі арқылы оқыту әдістемесі жаңа бастама. Сондықтан қазақ орфографиясын шартты модельдеу тәсілі арқылы оқыту тиімді. Модельдеу жүйесін оқытудың жаңа технологиясы ретінде қарастырыла отырып, модельдеудің негізгі заңдылықтары, параметрлері, модель құру принциптері анықталды. Модельдеудің ғылыми-танымдық негіздемесіне сүйене отырып, модельдеудің бірінші түріне табан тіреу арқылы, яғни шартты модельдеу арқылы қазақ емлесін оқытуға болатыны көрсетілді. Қазақ тіл білімінде орфографияны меңгерудің әдістемесі жіті дами қоймаған, әлі де зерттеуді қажет ететін лингвопедагогикалық тенденция. Сондықтан мақалада қазақ орфографиясын игерту үшін алдымен орфограмма ұғымына түсініктеме беріп, орфографиялық ережелер

¹ PhD student of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, 03_marzhan_03@mail.ru, marzhan.taldybayeva@iktu.kz

мазмұнының міндетті компоненті болып табылатын орфограмманы модельдеу ұсынылды.

Кілт сөздер: модель, модельдеу, модельдеу әдісі, қазақ орфографиясы, орфограмма.

Кіріспе

Жаңа кезеңге көтерілген қоғамның бүгінгі даму жағдайында рухани жаңғыру идеясының қағидаларына сәйкес ұлттық ғылымның негізін салған Алаш арыстарының оқытумен, тәрбие берумен байланысты ой-тұжырымдары негіз болып алынады. Сонымен бірге әлемдік білім кеңістігіндегі соны бағыттар басшылыққа алынып, болашақ маман даярлау үдерісіндегі оқыту жүйесін жаңартуға негіз болды. Сондықтан зерттеу жұмысының педагогикалық негіздерін айқындауда білім беру үдерісінде тұлғаның құндылықтық бағдарын күшейте отырып оқыту мәселесіне айрықша назар аударылды. Оқытудың ұстанымдарын, бағыттарын, әдістері мен тәсілдерін, оқыту формаларын түрлендіру талаптарын айқындау кезінде студентті болашақ ел жастарын тәрбиелейтін тұлға, қоғамның дамуына өз үлесін қоса алатын, өзіндік өмірлік позициясы бар, өз пікірі мен көзқарасын еркін жеткізе білетін азамат етіп тәрбиелеуге мән беріліп отырды. Осылайша оқу мен тәрбиенің бірлігі арқылы филолог-мұғалімнің кәсіби-интеллектуалдық әлеуетін дамыту көзделді.

Қазақ тіліндегі орфограммалардың анықтамалық сипаттамасын жасауда, салалық тірек ұғымдарды орфографиялық параметрлер бойынша топтастыруда, орфографиялық ұғымдарды таратып түсіндіруде түрлі нұсқаларды дайындауға үйрену студенттерді бір теорияны әртүрлі қырынан ашып, түсіндірудің жолдарын табуға дағдыландырады. Мысалы, теориялық мағлұматты негіздеп түсіндіруде «орфография» ұғымының мән-мағынасын аша білу маңызды. Студентке орфографияның:

біріншіден, қоғам тұтынатын жазудың тарихи қалыптасқан жүйесі екенін;

екіншіден, әртүрлі жазу нұсқасы пайда болғанда бірізді жазу үлгісін ұсынатын ережелер жүйесі екенін;

үшіншіден, тілдің ішкі ерекшелігіне сәйкес қабылданған ережелердің тәртібі екендігін;

төртіншіден, дұрыс жазу мен бірізді жазу үлгісін қалыптастыру мәселелерін қарастыратын тіл білімінің бір тармағы екендігін модельге салып бере алса, оны сипаттап айтуға және оны дәйектеп түсіндіруге үйренсе, онда оның тілдік ұғымы да қалыптасады, коммуникативтік дағдылары да бірге жетіледі, педагог ретінде теорияны жеңілдетіп түсіндіру іскерлігі де қалыптасады.

Түпкі мақсаты тұрғысынан орфография жазу үдерісіндегі дұрыстықты басшылыққа алады. Бұл жазылған мәтінді адресатқа түсінікті етіп жеткізудің қарекеті болып саналады. Олай болса, орфографияны модельдеп оқытуда *түсініктілік туралы түсінікті білім берудің заңдылықтарын басшылыққа алу* педагогикалық ұтымды шарттардың бірі болып саналады. Ол түсініктілік біршама қалыптасқан, сол жазбаны оқитын және жазатын адамдардың қолдары мен көздері үйренген жазу тәртібі арқылы дамып, таратылады. Сондықтан студенттің университет қабырғасында модельдеп оқыту жолымен бұл сала бойынша меңгерген емле принциптеріне сәйкестендірілген тілдік-коммуникативтік дағдылары олардың ертеңгі кәсіби білігінің де бір компоненті болып қызмет ететін болады. Өйткені мультимедиялық сипаттағы түрлі ақпараттық технологиялар көмегімен орындалатын модельдеу тапсырмалары студенттердің көрнекі

ойлау, жүйелі ойлау және өз ойын жүйелі жеткізу мүмкіндіктерін танытумен қоса, олардың заманауи технология құралдарын оқу үдерісінде ұтымды қолдануға үйретеді (Н.Амиржанова, 2013:259). Бұл орайда, Word, Excell және т.б. бағдарламалар тілінде модель жасаудың, оны қарапайым түрде де, Prisi форматында да тартымды етіп жеткізу амалдарын үйренеді. Сонымен қатар студенттердің кәсіби білігін қалыптастыру бағытында жасаған жоба жұмыстарын серіктестік (партнерлік) сабақ түрінде өткізуге үйренуі де тиімді саналады.

Ғалымдардың пайымдауынша, «орфографиялық қырағылық - білім алушының функционалдық сауаттылығының қалыптастырудың алғышарты. Ол үшін әуелі студент бойында орфограммалар жайлы нақты ұғымдық тезаурус қалыптастыру маңызды. Мысалы, студенттерге мынадай мәтін беріледі де, осы мазмұн бойынша теориялық мәліметтерді модельдеу тапсырылады:

Орфограмма – орфографиялық бірліктердің негізгісі. Қазақ тілінде орфограмманың мынадай төрт түрі бар:

1) әріп-орфограмма (басшы (башшы емес), жұмысшы (жұмышшы емес), хатшы (хатчы емес);

2) босаралық-орфограмма (еш, әр, кей, қай, қайсы, әлде, бір тәрізді сөздер зат есіммен бірге келгенде босаралықпен жазылады: қай адам, қай жылдары, әр күні, бір жылы т.б.);

3) босаралықсыз-орфограмма – сөздің екі сыңары да өз мағынасынан ауытқып, жаңа, басқа мағынаға көшіп тұрған сөздердің жазылуы және еш, әр кей, қай әлде, бір деген сөздер есімдіктермен, үстеулермен тіркесіп келгенде босаралықсыз жазылуы;

4) дефис-орфограмма (қазақ тіліндегі қос сөздердің жазылуы осы орфограмма бойынша жазылады: бірде-бір, жап-жақсы, он-оннан және т.б.).

Орфограммалар мынадай жерлерде кездеседі:

- дыбыстың естілуі бойынша жазылмайтын тұста;
- дыбыс дұдамал естілген жағдайда (әлсіз позицияда);
- жазуда қиындық тудыратын жағдайда;
- емле ережелеріне сүйене отырып жазуда (Н.Уәли, 1993:71).

Бұл мәтінмен жұмыс жасаудың ұтымдылығы:

біріншіден, мәтінмен жұмыс арқылы студент өзіндік ой түюге дағдыланады;

екіншіден, теориялық ойлауы дамытылды;

үшіншіден, бір аядағы тірек ұғымдардың аражігін ажырата алуда негізгі белгілерді саралап, топтап үйренді;

төртіншіден, кез келген мәтіндегі ақпаратты ең тиімді жолмен модельдеу дағдылары қалыптасады. Осындай тиянақты ұғым қалыптасқан жерде дизорфографияның алдын алу оң шешім табады. Бұл жерде де студенттің өздігінен орындайтын жұмыс бағыттарының қатарында орфографиялық қырағылықты дамыту маңызды орын алады. Бұл студенттердің ережелерді саналы меңгеру және оларды қолдану ептілігін дамытады.

Орфографиялық қырағылық сөздегі әрбір дыбысты ажыратумен қатар, оның қай позицияда тұрғандығын айыра білу білігімен тығыз байланысты. Орфографиялық қырағылыққа ие болу сөздегі әлсіз позицияларды нақты байқап, шұғыл шешім қабылдау

іскерлігімен бара-бар. Орфограммаларды жазу барысында олардың айырым белгілерін дәл байқап, оның жазылу ережесін жылдам табу және оң шеше алуы негізгі орфографиялық дағдыны қалыптастырады.

Орфограммалардың айырым белгілері – орфограммалардың өзіндік белгілері, нышандары. Сондықтан олар студенттің орфограмманы іздеп табуына тірек болады. Білім алушының сөйлеу және есту зейінін белсендіреді, дыбысталған сөзді мұқият тыңдауға мүдделі етеді. Өкінішке орай, орфограммалардың айырым белгілеріне сүйене отырып, орфограмманы табу ептілігіне үйрететін, сауаттылыққа әкелетін білімдегі теориялық мәліметтердің резервтері орта және жоғарғы мектеп тәжірибесінде жеткілікті пайдаланылмайды. Сондықтан үздіксіз білім беру жүйесіндегі қазақ тілін меңгертуде, әр кезеңдегі білім алушылардың *жас және психологиялық ерекшеліктерін ескеру* ұстанымына сәйкес бұл мәселе әлі де жүйелі зерделеуді қажет етеді. Мысалы, ол латын графикасын ендіру үдерісінде де жан-жақты талданып, зерттеуді қажет ететін лингводидактикалық мәселе болып қала бермек. Балабақшада, бастауыш сыныптарда жазуды үйрету кезеңінің алғашқы қадамдарынан бастап орфографияның орфограмма бірліктерімен жүйелі жұмыс жүргізу күн тәртібіне жіті қойылуы тиіс. Әрине, қазіргі білім беру жүйесінде бұл мәселе ішінара қарастырылғанымен, оның түйткілді мәселелері толық шешім тапқан жоқ. Сол себепті студенттерге *тілдік ұғымдарды саналы игертуді функционалдық сауаттылық қалыптастырудың басты тетігі ретінде ұйымдастыру* маңызды педагогикалық шарттың бірі болып саналады. Ол білім алушыларды нақты оқу материалдарын модельдеуде өздерінің жаңа идеяларын ұсынуға, танымдық белсенділік көрсетуге ұмтылдыруы қажет. Өйткені орфограмманың дифференциалды белгілері, орфограмма типтері туралы білімді модельдеп меңгерту бұл бағыттағы білімдерді жинақтап түсінуге, түсіндіруге толық мүмкіндік береді.

Орфографиялық ұғымдарды меңгертуде модельдеу тапсырмалары рөлдік ойын түрлерімен сабақтастырылып, оқыту үдерісінде *білімнің саналылығы* ұстанымы басшылыққа алынды. Ал, педагогикалық шарт ретінде *ынтымақтастыққа негізделген оқыту* жүйесі алынды. Мақсат әртүрлі рөлдерге бейімделе отырып, студентті топта жұмыс жасай алуға, көшбасшылық қабілеттерін дамытуға, өзіне жүктелген әрбір міндетті дұрыс түсініп орындауға баулу болды. Бір мәселе төңірегінде айтылатын түрлі көзқарастарды саралап, оларға құрметпен қарауға үйрету болды. Түрлі деңгейдегі проблемаларды бірлесе шешуге ынталандыра алу, белсенділік танытуға үйрену студенттің келешекте өзінің алдындағы шәкірттерінің бойында ұжымшылдық қасиеттерді оята алуына, болашақ шәкірттердің бойында адамгершілік нормаларын қалыптастыруға, өзара түсіністікке жетуіне ықпал ететіні ескерілді.

Орфографиялық модельдеумен байланысты тапсырмалар баспасөз конференциясы және пікірсайыс, ойталқы түріндегі сабақтарда өз нәтижесін көрсетті. Мысалы, студенттерге латын таңбасын енгізу жағдайындағы қазақ тілінің орфографиясына байланысты таласты пікірлермен танысу тапсырылды. Студенттер топқа бөлініп, әр топ белгілі бір ғалымдардың зерттеулерімен, олардың баспасөз бетінде жарияланған мақалаларымен, ақпараттық құралдарда берген сұқбаттарымен мұқият танысты. Ғалымдардың ой-пікірлері бойынша авторлық ой-пікірлердің моделі құрылымданды. Орталарынан сол ғалымның рөлінде сөйлейтін студентті тағайындады. Қалғандары оның идеяларын жақтаушылары рөлінде топтық пікірсайысқа қатысты. Студенттер үшін аса қызығушылық тудырған бұл тапсырма бойынша, біріншіден, қазіргі күнгі тілдік таңбаны ауыстыруға қатысты біріне-бірі қайшы келетін ондаған пікірлердің барынан хабардар болды әрі олардың пікірлеріндегі негізгі идеяларды, теориялық тұжырымдарды салыстыруға мүмкіндік туды. Студенттердің ақпараттық күзиреттілігін дамытуға басымдылық берілетін бұл жұмыстарды орындау арқылы олар мәтінмен

жұмысқа қойылатын талаптармен танысты, талдау дағдылары дамытылды: маңызды мен қосалқы ақпараттарды ажырата білу, оларды өңдеу, талдау, бағалау дағдылары жетілдірілді. Алынған ақпараттарды топтап, жүйелеп беру тәсілдерін үйренді.

Болашақ тіл мамандарының әлеуметтік белсенділігін қалыптастыруда да бұл бағыттағы жұмыстардың пайдасы көп болды:

біріншіден, қоғамның сауаттылығына қатысты бұл мәселені сырттай бақылаушы болып қалмай, оны өз бойларынан өткізіп, объективті баға беруге, осы мақсатта талдау жасауға дағдыландырылды;

екінші жағынан, олар өздеріне жүктелген міндетті орындау үшін ғалымдардың рөліне еніп, тиісті жағдаяттан шыға білуге үйренді;

үшіншіден, «қоғамның белсенді мүшесі ретінде әлеуметтік жауапкершіліктің мәнін білді. Өзінің ұлттық, халықтық мәні зор мәселелерге болашақ интеллигенция өкілі ретінде мүдделі екенін сезінді, оған атсалысудың қажеттігін, маңыздылығын түсінді» (Леонтович А.В., 2002:64). Нәтижесінде орфография тек жазу ережелері ғана емес, халықтың сауаттылық деңгейін қалыптастыратын аса маңызды сала екенін түсінді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, кәсіби білім берудің басты мақсаты – білім алушының қабілеті мен қызығушылығына қарай кәсіби әрекетті игеруіне, белгілі бір мамандықтың иесі болуына жағдай жасау, мүмкіндік беру. Ал кәсіби білім әр адамның өзін-өзі тануының, маман ретінде қалыптасуының, өзін-өзі көрсете білуінің, яғни ішкі мүмкіншілігі мен қабілетінің ашылуының құралы болуға тиіс. Сол себепті зерттеу жұмысының педагогикалық негіздерін айқындауда студенттің өзі игерген білімдерін болашақ кәсіби саласында қолдануына мүмкіндік беретін педагогикалық шарттар арнайы қарастырылды. Оларды ұйымдастырудағы педагогикалық ұстанымдар айқындалды. Өйткені заманауи білім беру жүйесі білім алушылардың өздігінен ойлау, түрлі көзқарастарды салыстыру, өз ойын дұрыс жүйелеп, әртүрлі қайнар көздерден тиісті ақпараттарды табу, алған деректерге, заңдылықтар мен ғылыми тұжырымдарға, қажет жерінде өзінің жеке тәжірибесіне сүйене отырып, өз пікірін дәйектей білу дағдыларын дамытуды мақсат етіп қойып отыр. Бұл факторлар білім беру саласындағы ішкі қайшылықтарды шешуге, социумдағы жаңа қажеттіктерді қанағаттандыру жолын табуға ұмтылған әртүрлі әлеуметтік-педагогикалық бастамалардың өріс алуына мүмкіндік береді. Нәтижесінде олар оқытудың жаңа технологиялары деңгейінде танылады.

Әдебиеттер

Уәлиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1993.–162 б.

Амиржанова Н. Новизна и эффективность обучения казахской орфографии путем системы алгоритмов// «Педагогтың кәсіби өсуі – білім берудің жаңа сапасын қамтамасыз етудің басты шарты». – Алматы, 2013. 6 секция. – С 258-310.

3 Леонтович А.В. Исследовательская деятельность учащихся: Сборник статей. М., МГДД(Ю)Т, 2002. 110 с., библ. 98.

RESEARCH OF THE TOURIST-HOTEL BUSINESS MARKETING ENVIRONMENT

C.C. SAMIEV¹

Abstract

This article contains the results of the research in the hotel and travel services market. Samarkand city is represented on the tourist market with numerous historical, architectural and cultural sights. In the following article provided a detailed analysis of the flow of foreign and local tourists, the dynamics of changes in these flows by months. In addition, information is provided on the change in the occupancy rate of hotels in the Samarkand region, which allows us to conclude that the tourist flows are seasonal, there were also studied some factors affecting the marketing environment of tourism.

Keywords: Tourism, Tourist Flows, Hotel Occupancy, Marketing Environment Factors. X

ИССЛЕДОВАНИЕ ФАКТОРОВ МАРКЕТИНГОВОЙ СРЕДЫ ТУРИСТСКО-ГОСТИНИЧНОГО БИЗНЕСА ГОРОДА САМАРКАНДА

Аннотация

Данная статья содержит результаты исследований автора на рынке гостинично-туристических услуг. Город Самарканд представлен на туристическом рынке многочисленными историческими, архитектурными и культурными достопримечательностями. В статье приводится подробный анализ потоков иностранных и местных туристов, динамика изменения этих потоков по месяцам. В дополнение к этому приведена информация об изменении степени заполняемости гостиниц Самаркандской области, что позволяет сделать вывод о сезонности туристических потоков. Автором изучены некоторые факторы, влияющие на маркетинговую среду туризма.

Ключевые слова: туризм, потоки туристов, заполняемость гостиниц, факторы маркетинговой среды.

Самарканд — один из древнейших городов мира. Известен с середины 1 тысячелетия до н. э. как Мароканд, упоминается в хрониках эпохи Александра Великого как легендарный согдийский Афрасиаб, а во времена Чингисхана уже обрел свое современное имя. В эпоху Амира Тимура и его внука Улугбека город именовался не

¹Doctoral researcher International Tourism University “Silk Road”, sirojsamiyev93@gmail.com

иначе как Великий Самарканд. В XIV—XV вв. город вступил в период невиданного расцвета — возводятся цитадель и крепостные стены, прокладываются широкие улицы, возводятся грандиозные архитектурные ансамбли — Эль-Регистан, Шахи-Зинда, мавзолей Гур-Эмир Биби-Ханым, а по периметру город опоясывается гигантским кольцом из 13 колоссальных парков и садов.

Самарканд поражает убранством своих зданий-памятников, именно здесь искусство глазурированной облицовки достигло своей высшей точки — нет ни малейшего участка поверхности зданий без декора. И такого безудержного обилия многоцветных орнаментальных росписей, позолоты и глазурированных облицовок, не знает ни одна архитектура мира ни до, ни после. Ярким примером служит медресе Тилля-Кари (XVII в.), получившая даже название «Вызолоченная» благодаря интерьеру купольного зала, выполненного росписью «кундаль». Такого сплошного золочения столь огромных поверхностей не знали даже прославленные мастера Тимура.

Главная достопримечательность города — одна из красивейших площадей мира Регистан (Эль-Регистан, XV—XVII вв.), окруженная таким количеством величественных древних зданий, минаретов и мавзолеев, что сама площадь кажется гигантским выставочным залом истории. Особенно впечатляюща на ней встреча восхода солнца, когда глубокие тени создают самые фантастические комбинации форм и проявляют самые незаметные на первый взгляд особенности узора филигранной резьбы по камню, украшающей стены и порталы окружающих площадь строений.

В южной части городища Афрасиаб протянулся уникальный некрополь Шахи-Зинда, улица-кладбище, образованная стоящими по обеим сторонам мечетями и мавзолеями XI—XV веков. Ближе к центру города возвышаются гигантские развалины мечети Биби-Ханым, возводившейся по приказу Тимура, как самое большое здание Востока. Её купол в древности сравнивали с небесным сводом, а арку портала — с Млечным Путем. Здесь же неподалеку находится и мавзолей самого Тимура и его потомков — Гур-Эмир, поражающий своими совершенными пропорциями и соразмерностью форм, напоминающих гигантский голубой тюльпан. Панели его внутренних стен выполнены из желто-зеленого мрамора, расписаны синей краской и отделаны позолотой так, что в подкупольном пространстве создается эффект мерцания и воздушности всего внутреннего объема усыпальницы.

История Самарканда — насчитывает приблизительно 2750 лет и архитектурные памятники относящиеся к временам правления династии Тимуридов имеют такую же важность, как и архитектурные шедевры древнего Египта, Китая, Индии, Греции и Рима

Данные таблицы свидетельствуют о неравномерности туристических потоков по месяцам, что подтверждает сезонность туризма в Самарканде.

Так максимальное количество иностранных туристов приходится на май и сентябрь месяцы, а минимальное их количество — на зимние месяцы.

Основной причиной этому можно назвать недостаточное развитие маркетинговой среды туризма по обеспечению защиты туристов от негативных климатических условий жарким летом и в зимних условиях. Распределение местных туристов более равномерное. Наиболее загруженными являются май, август сентябрь и октябрь. Мы считаем, что это тоже связано с климатическими условиями Самарканда.

Таблица 1. Сведения о туристических потоках по Самаркандской области за 2017 год

№	Месяцы	Прием		Отправка
		Зарубежные	Местные	Местные
1	январь	1 890	2 646	197
2	февраль	1 627	2 277	186
3	март	4 867	8 420	370
4	апрель	10 857	17 820	652
5	май	14 841	26 862	923
6	июнь	6 662	10 280	426
7	июль	6 655	11 322	457
8	август	10 554	24 801	862
9	сентябрь	15 050	22 876	804
10	октябрь	8 235	20 935	746
11	ноябрь	3 854	7 251	612
12	декабрь	3 045	4 832	545
	Всего	88137	160322	6 780

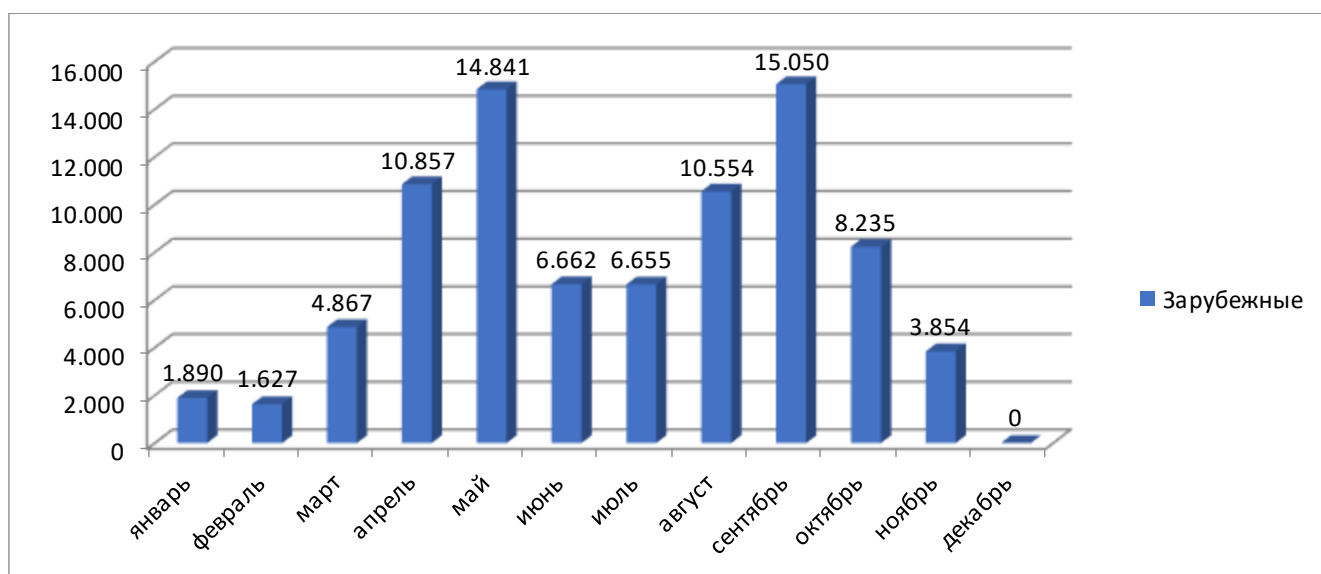

Рис.1. Распределение приема иностранных туристов по месяцам 2017 года.

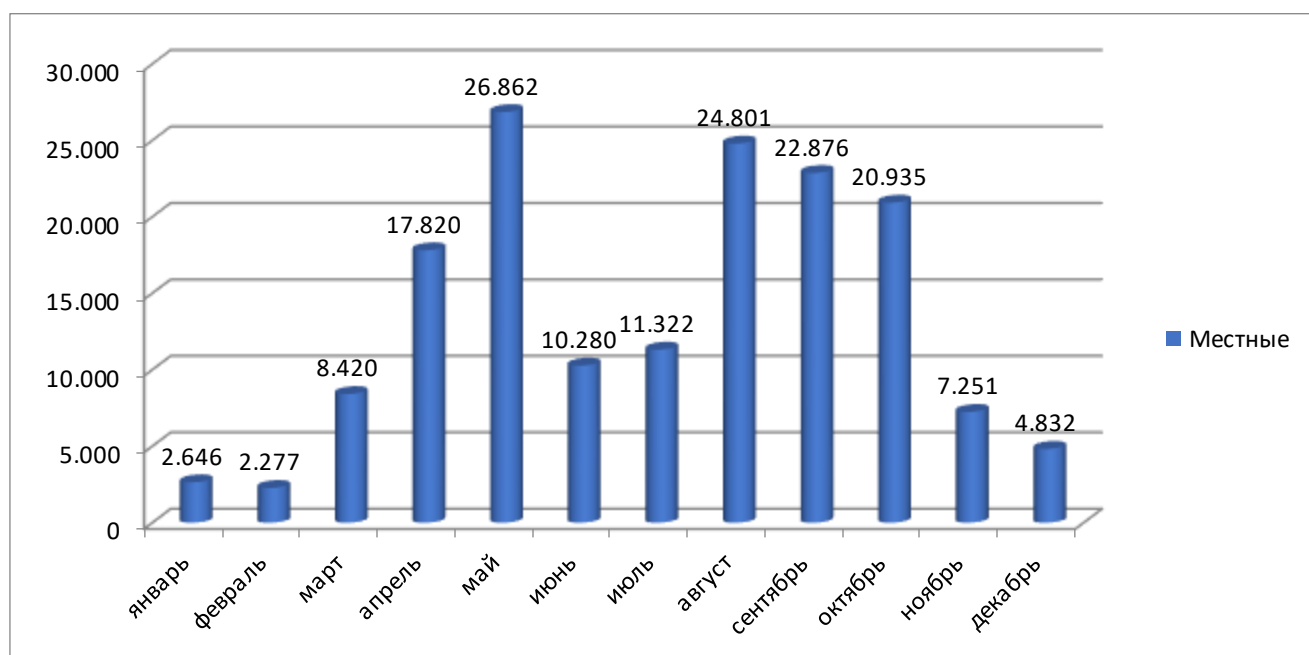

Рис.2. Распределение приема местных туристов по месяцам 2017 года.

Таблица 2: Сведения об уровне заполнения гостиниц Самаркандской области за 2017 год

№	Месяцы	Кол.мест	Занято	Свободно	%
1	январь	3 800	8 123	102 637	7,3
2	Февраль	3 717	8 060	102 700	7,2
3	Март	7 941	15 402	95 358	13,9
4	Апрель	16 275	32 542	78 218	29,3
5	Май	20 947	42 438	68 322	38,3
6	Июнь	10 264	21 256	89 504	19,1
7	Июль	11 174	25 433	85 327	22,9
8	Август	16 155	34 171	76 589	30,8
9	Сентябрь	21 978	47 152	63 608	43,2
10	Октябрь	6 758	32 523	78 237	29,3
11	Ноябрь	2 403	10 808	99 952	10,0
12	декабрь	1 919	7 440	103 320	7,1
	Всего	123 331	285 348	1 043 772	21,47

Как видно из приведенных в таблице данных, наибольшая заполняемость номеров приходится на май и октябрь. Иногда заполняемость достигает 43%. В другие месяцы эффективность гостиниц значительно ниже.

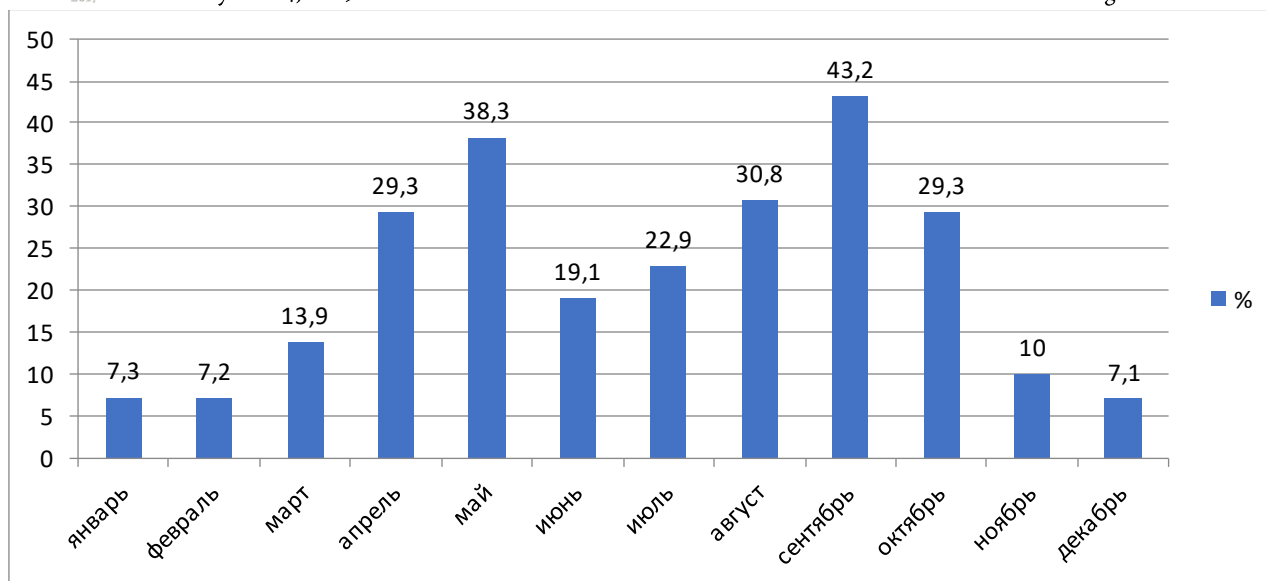

Рис.3. Показатели заполняемости гостиниц Самарканда по месяцам 2017 года.

Таблица 3

Показатели развития внутреннего туризма по решению Президента Республики Узбекистан в Самарканде за 2017 год

Категория местных туристов	Ответственные организации	Всего прием
Всего местных туристов	-	160 322
В том числе согласно Постановлению Президента	-	116 780
Учащиеся	Союз молодежи	9 820
Студенты	Союз молодежи	3 850
Молодые семьи	Фонд "Махалла" и Комитет женщин	6 650
Работники среднего возраста	Профсоюзы и крупные работодатели	8 410
Пожилые граждане	Фонд "Нуроний"	6 305

Как видно из приведенных таблиц, в 2017 году активно пропагандируется внутренний туризм, что является положительным фактором внешней маркетинговой среды.

Под влиянием ряда объективных и субъективных факторов: природно-климатических, экономических, социальных (наличие свободного времени),

демографических, психологических (традиции, мода), материально-технических (развитие сети учреждений размещения, питания, транспорта и др.). формируется сезонность туристического спроса и предложения. Все указанные факторы, особенно природно-климатические условия, определяющие сезонную неравномерность спроса на туристическое обслуживание. их учета необходимо менеджеру турфирмы для разработки предложения и принятия мер для снижения неравномерности спроса на туристические услуги.

Еще одна особенность туризма заключается в том, что на его развитие влияет значительно большее количество заинтересованных сторон, чем в любом другом виде деятельности человека. Среда осуществления туристической деятельности охватывает клиентов, предприятия-поставщики, производителей отдельных туристских и нетуристских услуг, исполнительные органы и учреждения, местные органы власти, социальные фонды, общественные и другие организации и т.п., которые влияют или могут влиять на нее. Туристические организации не могут ожидать от участников рынка, что все они будут вести себя одинаково. Например, есть определенные противоречия между владельцами гостиниц, местными жителями и туристами. Кроме того, заинтересованные организации могут делиться на несколько групп по интересам: отелям на горнолыжном курорте, вероятно, выгодно сокращение однодневного туризма, а владельцам подъемников, наоборот, выгодно увеличение потока туристов. Даже внутри одной группы (например, среди представителей гостиничных комплексов) прослеживаются различные интересы. Так, крупные отели обычно меньше заинтересованы в предложении курортного сервиса, поскольку они имеют все необходимое для размещения и организации отдыха гостей у себя, а небольшие гостиницы заинтересованы в том, чтобы турфирма улучшала курортное предложение и сама организовывала соответствующие меры. Важной составляющей являются отношения между отдыхающими и местными жителями. Уменьшать различия, уравнивать интересы различных групп можно за счет взвешенного планирования и координации развития туризма с участием заинтересованных сторон, руководствуясь общепринятыми нормами и ценностями.

Внешние эффекты туристского продукта, также можно представить как специфику туристской индустрии. Туризм оказывает значительное влияние на такие сферы, как экономика, экология, политика, социальная жизнь, которые соответственно тоже влияют на туризм. Прибыль от туризма принимает участие в местном экономическом кругообороте и создает дополнительный (мультипликационный) эффект. За счет туризма обеспечивается занятость населения, создается инфраструктура, строятся новые объекты культуры и отдыха. Туристы создают нагрузку на инфраструктуру, природную среду, объекты культуры и отдыха, что может вызвать недовольство местных жителей. Если не учитывать эти негативные эффекты, не определять пути их преодоления, туризм не сможет выполнять роль активизатора экономики. В связи с этим, необходимо планировать и формировать инфраструктуру туризма при участии всех заинтересованных сторон, организаций.

Резюме

Кроме того, есть определенная специфика общения туриста с окружающими. Повседневная жизнь туриста отражает особенности жилья, работы, свободного времени и т.п.. Отпуск, проведенный в путешествии, - это встречи с другими путешественниками и местными жителями. Отношение путешественника к ним и его мотивы определяются тем, как человек привык жить, работать, которые она

возможности организации свободного времени. Как правило, чем больше в повседневной жизни человек чувствует ограниченность природных ресурсов, чем больше она обязана выполнять определенные нормы поведения, тем больше у него желания выбрать для отдыха неизвестную страну.

Список использованной литературы

- Конституция Республики Узбекистан. - Т., «Узбекистан», 2009.
«О туризме». Закон Республики Узбекистан 20 августа 1999 года.
Постановление Президента Республики Узбекистан. «Об организации деятельности государственного комитета Республики Узбекистан по развитию туризма» 2 декабря 2016 года, № УП-2666.
Боголюбов В.С., Орловская В.П. Экономика туризма: Учебное пособие. 3-е изд.. М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 192 с.
Дурович А.П. Маркетинговые исследования в туризме: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2008. – 384 с.
Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Национальные модели развития туризме. –Т.: Гос. Науч. Изд-во «Национальная энциклопедия Узбекистана», 2006. – 386 с.
Чудновский А.Д. «Туризм и гостиничное хозяйства», - М: ЭКМОС, 2000-400 с.

ACTUAL PROBLEMS OF CONSIDERATION AND RESOLUTION OF INDIVIDUAL LABOR DISPUTES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Issayeva Ainur ZHENISOVNA¹

Abstract

This article deals with topical issues and other issues of the consideration and resolution of individual labor disputes. The legislation of the Republic of Kazakhstan provides for specific methods for the consideration and resolution of individual labor disputes. In this article, we note that there are currently four remedies for individual labor disputes. First, the emergence of labor disputes between the parties; Secondly, the importance of consideration and decision-making in the labor disputes commission and topical issues within the competence of the existing conciliation commissions and ways to solve them; Third, the issues of resolving and resolving individual labor disputes. Fourth, focusing and analyzing labor disputes through mediation procedures.

Keywords: Labor, dispute, mediation commission, claimant, respondent, employer, employee, court, authority, appeal, cassation

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖЕКЕ ЕҢБЕК ДАУЛАРЫН ҚАРАУ ЖӘНЕ ШЕШУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме

Бұл мақалада жеке еңбек дауларын қарау және шешудің өзекті мәселелерін мен өзге істерден ерекшеліктері зерттеледі. Қазақстан Республикасының заңнамасымен жеке еңбек дауларын қарау және шешудің ерекше тәсілдері қарастырылған. Мақалада, қазіргі уақыттағы жеке еңбек дауларын қараудың төрт құқықтық тәсілі бар екендігін атап өткіміз. Біріншіден, еңбек дауларын тараптардың өзара тікелей келіссөздеріге келуі; Екіншіден, еңбек даулары бойынша келісу комиссияларында қарау мен шешудің маңыздылығы және қазіргі таңдағы келісу комиссияларының құзыретіндегі өзекті проблемалар мен оларды шешу жолдары; Үшіншіден, жеке еңбек дауларын сотта қарау мен шешу мәселелері, Төртіншіден, еңбек дауларын медиация рәсімдері арқылы қарау мен шешу тәсілдерне тоқталып, талданады.

Тірек сөздер: Еңбек, дау, келісу комиссиясы, медиация, талапкер, жауапкер, жұмыс беруші, жұмысшы, сот, инстанция, апелляция, кассация

Нарықтық экономиканың қазіргі жағдайында жұмыс беруші мен жұмыскер арасындағы еңбек қатынастары жиі тараптардың мүдделері мен қажеттіліктерінің сәйкес

¹ Doctoral PhD Zhansugurov Zhetysu State University, Taldykorgan, Kazakhstan, ayim_09@mail.ru

келмеуімен ұласып жатады. Еңбек заңнамасының нормаларын әртүрлі түсіндіру көп жағдайда ең осал жері болып табылады. Соның салдарынан жеке еңбек дауларының санының артуы байқалады.

Жеке еңбек даулары, олардың ерекшеліктері, қарау тәртібі көптеген қазіргі заманғы Қазақстандық заңгер теоретиктердің зерттеу тақырыптарына айналған. Мысалы, з.ғ.д., профессор Е.Н. Нұрғалиева, з.ғ.к. Д.Ажинурина, з.ғ.к. Ж.С. Бердиярова, з.ғ.к. еңбектері аталмыш тақырыпқа арналған.

Қазақстан Республикасының Конституциясымен, қолданыстағы заңнамалармен рұқсат етілген тәсілдерді қолдана отырып жүзеге асырылатын еңбек дауларына құқық танылған [1].

Жеке еңбек даулары дегеніміз – жеке еңбек дауларын қарау бойынша органға шағым берілген еңбек құқығының, ұжымдық шарттың, келісімдердің, жерігілікті нормативтік актілердің, еңбек шартының (оның ішінде жеке еңбек жағдайларын орнату немесе өзгерту туралы) нормалары бар еңбек заңнамасы мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді қолдану бойынша жұмыс беруші мен жұмыскер арасындағы реттелмеген келіспеушіліктер.

Жеке еңбек дауларын қарау тәртібіне өтуден бұрын жалпы «дау» ұғымының анықтамасына назар аударғымыз келеді. С. И. Ожеговтың орыс тілінің түсіндірме сөздігі бойынша дау – 1). тараптардың әрқайсысы өз пікірін жақтайтын сөз жарысы, әлденені талқылау. Дау жүргізу. Ғылыми талқылау. Табиғатпен күреске түсу. 2). Сотпен шешілетін келіспеушіліктер. Мұра туралы дау. Сот дауы. Даусыз (ауызекі тілде) – әрине, сөзсіз [2].

Ушаковтың орыс тілінің түсіндірме сөздігінде берілген анықтамаға сәйкес дау – 1). Тараптардың әрқайсысы өз пікірін жақтайтын, өзінің айтқанының дұрыс екендігін дәлелдейтін өзара салғыласуы, сөз жарысы (ауызша не жазбаша). Дауласуды бастау. Сөзжарысын жүргізу. Қызу пікірталастыру. Ғылыми пікірталастар. 2). Әлденеге ие болу үшін өзара шағым түсіру (әдетте сотта). Мұра туралы дау. Иелік туралы дау. Даусыз (ауызекі тілде) – әлбетте, сөзсіз [3].

Сонымен, жалпы мағынасында жеке еңбек дауы тараптардың әрқайсысы өз пікірін, өзінің көзқарасының дұрыстығын дәлелдейтін келіспеушілік болып табылады.

Кез-келген даудың негізінде мүдделердің, пікірлердің, көзқарастардың қайшылығы тұрады. Осы жерде Ушаковтың орыс тілінің түсіндірме сөздігінде «қайшылық» ұғымына берілген анықтамасы қызығушылық тудырады. Онда «қайшылық» ұғымына «келіспеуші дауласушы тараптар арасындағы қақтығыс» ретінде анықтама берілген. Яғни себептер мен салдарлар тізбегінде қайшылық – себеп, дау – оның салдары. Жеке еңбек дауы да осы ережеден тысқары емес.

Осының негізінде «жеке еңбек дауларын қараушы органдар дауды шеше отырып оған себеп болған қайшылықты да шеше алады ма?» деген сауал туындайды.

Еңбек дауларының, атап айтқанда жеке еңбек дауларының өзіндік ерекшелігі бар. Бұл жерде сөз еңбек қатынастарының «адами факторларында» болып отыр. Адамдар өз уақытының басым бөлігін жұмыста, яғни еңбек ұжымында өткізеді, сондықтан аталған субъектілердің арасындағы қарым-қатынастар қалыпты және салауатты болғаны жөн. Бұл жағдайдағы тараптардың қайшылығының шешудің өзі туындаған даудан «жағымсыз із» қалмай, ұжымдағы жұмыс атмосферасының қалыпты сақталуы үшін өте маңызды болып табылады.

Жоғарыда қойылған сауалға жауап беру үшін Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес жеке еңбек дауларын қарау мен шешудің тәртібін қарастырайық.

Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінің 159-бабына сәйкес еңбек дауларын еңбек даулары бойынша келісу комиссиялар және соттар қарайды [4].

Жеке еңбек дауларын еңбек даулары бойынша келісу комиссияларда қарау тәртібі Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексімен реттеледі [4].

Еңбек даулары бойынша келісу комиссиясы – жұмыс беруші мен жұмыскерлер өкілдерінің бірдей санынан тепе-тең негізде ұйымдарда, оның филиалдары мен өкілдіктерінде құрылатын, тұрақты жұмыс істейтін орган болып табылады.

Еңбек даулары бойынша келісу комиссия құзыретіне барлық жеке еңбек даулары кірмейтінін атап өткен жөн. Мысалы, еңбек даулары бойынша келісу комиссиясы Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінің және өзге де нормативтік-құқықтық актілермен қараудың өзгеше тәртібі бекітілген дауларды қоспағанда, жеке еңбек дауларын қарау бойынша орган болып табылады. Еңбек кодексінің 159-бабына сәйкес жұмыскерлердің немесе бұрын еңбек қатынастарында тұрған адамдардың не жұмыс берушінің келісу комиссиясына жүгінуі олардың арасында туындаған жеке еңбек дауын сотқа дейін реттеу тәртібінің міндетті сатысы болып табылады. Егер жеке еңбек дауының тарабы келісу комиссиясының шешімімен толықтай немесе оның бір бөлігіне келіспейтін болса, дау реттелмеген болып есептеледі және келісу комиссиясының шешімімен келіспейтін тарап келісу комиссиясының шешімі орындалмаған жағдайдағы сияқты, еңбек дауын шешу үшін сотқа жүгінуге құқылы.

Еңбек даулары бойынша келісу комиссиясына шағымданар алдында жұмыскердің тікелей өзінің немесе оның өкілінің қатысуымен жұмыс берушімен тікелей келіссөздер жүргізу арқылы келіспеушіліктерді реттеуге әрекет жасалу керек [4]. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінде аталмыш ережесі басым көпшілігінде декларативті сипатта болады, өйткені Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінде келіспеушіліктерді шешуге әрекет еткендігін дәлелдеуді талап етпейді [4], сонымен қатар Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінде еңбек дауы бойынша келісу комиссиясының жұмыскер (шағымданушы) дауды өз бетінше реттеуге әрекет жасағандығының дәлелдемелерін ұсынбаған жағдайда оның арызын қабылдаудан бас тартуы көзделмеген. Сөйте тұра, міндетті алдын-ала бітістіру рәсімдері жоқ деп те айтуға болмайды, өйткені Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінде келісу комиссиясына шағымданғанға дейін дауласушы тараптарға келіссөздер жүргізу қажеттілігін бекітеді. Сөйтіп, жұмыс берушімен алдын-ала келіссөздер жүргізу туралы ереженің абсолютті сипаты болмайды [5, 88 б.].

Яғни, Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінде жеке еңбек дауларын қарау бойынша органдарға жүгінгенге дейін дауды келіссөздер арқылы реттеу талабы тараптар үшін өзара қолайлы шешім қабылдауға, уақыт пен қаражаттарды үнемдеуге, дауды арнайы органдарда қараудың салдары болып табылатын қажетсіз күйбелеңнің алдын алуға мүмкіндік болып табылады. Жеке еңбек дауларын келіссөздер арқылы реттеу жағдайында тараптар арасындағы қайшылықты реттеу жөнінде айтуға болады.

Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінің 159-бабына сәйкес еңбек даулары бойынша келісу комиссиясы жұмыскерлер мен жұмыс берушінің өкілдерінің тең санынан құралады [4]. Осы жайтты ескеретін болсақ, дауды еңбек даулары бойынша келісу комиссиясында қарауды толық көлемде объективті деп атауға болмайтынын

айтқанымыз жөн, өйткені оның құрамына жұмыс беруші мен жұмыскерлердің өкілдері кіреді, демек олар бір ұйымда жұмыс жасайтын адамдар.

Сондай-ақ, еңбек даулары бойынша келісу комиссиясы Қазақстан Республикасы ұйымдарының барлығында дерлік бар деп айту қиын екендігін де айтуымыз керек.

Еңбек дауларын қарау бойынша келісу комиссиясына жүгінудің сөзсіз оңтайлы жағы – олардың жеке еңбек дауларын қарау үшін заңмен белгіленген мерзімдері. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінің 159-бабына сәйкес еңбек даулары бойынша келісу комиссиясы жеке еңбек дауын жұмыскер арыз түсірген күннен бастап он бес жұмыс күн ішінде қарауы тиіс.

Еңбек даулары бойынша комиссия шешімді жасырын дауыс беру арқылы отырысқа қатысушы комиссия мүшелерінің қарапайым көпшілік дауысымен қабылдайды. Еңбек даулары бойынша келісу комиссиясының шешіміне сотқа шағымдануға болады.

Еңбек даулары бойынша келісу комиссиясы ерекше құқықтық мәртебеге ие. Еңбек даулары бойынша келісу комиссиясының құқықтық жағдайы оның қалыптастырылуы мен әрекет етуінің, шешімдерді қабылдауының тәртібіне байланысты айқындалады. Еңбек даулары бойынша келісу комиссиясы жеке еңбек дауларын қарау бойынша тұрақты әрекет ететін дербес орган болып табылады, оның шешімдері әлдекімнің бекітуін талап етпейді. Жалпы құзыреттегі соттармен тең мемлекеттік-биліктік құзыреттерге ие бола отырып, бұл орган шын мәнінде қоғамдық орган болып табылады [6].

Соттың еңбек даулары бойынша келісу комиссиясына қатысты не қадағалаушы, не бақылаушы құзыреттері жоқ және ол сотпен дауды қарау барасында іс бойынша дәлелдемелердің бірі ретінде бағаланатын еңбек дауы бойынша келісу комиссиясының шешімдерін қайта қарауға, өзгертуге немесе күшін жоюға құқығы жоқ. Қазақстан Республикасы заңнамаларының нормаларымен еңбек дауы бойынша келісу комиссиясының заңды күшіне енген шешімі дауласушы тараптармен заңмен белгіленген мерзімде ерікті түрде орындалмаса, оны орындауға мемлекеттік мәжбүрлеу мүмкіндігі қарастырылған.

«Қазіргі уақытта дауды еңбек даулары бойынша келісу комиссияларында қарау өзекті және қажетті болып табылады ма?» деген сауал туындайды. Әрине, бірқатар теріс жақтарының болса да (субъективті құрамы, ұйымда еңбек даулары бойынша келісу комиссиясының болмауы және т.б.) дауды еңбек даулары бойынша келісу комиссиясында қараудың бірқатар оң жақтары да бар: дауды қарау мерзімдері, ақысыздығы, еңбек даулары бойынша келісу комиссиясы шешімдеріне шағымдану мүмкіндігі. Яғни, дауды еңбек даулары бойынша келісу комиссиясында қарау жеке еңбек дауын сотқа дейінгі тәртіппен шешудің ерекше мүмкіндігі. Бұл жұмыскердің қаржылық шығындарын, тараптардың уақытын үнемдейді және қанағаттанарлықсыз шешім қабылданған жағдайда сотқа шағымдану мүмкіндігі бар.

Жеке еңбек дауларын қарау бойынша екінші орган сот болып табылады. Жеке еңбек дауларын қарау тәртібі Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінде, Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде, заңға тәуелді актілерде, мысалы «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» 2017 жылғы 6 қазандағы № 9 Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында қарастырылған [7].

Қазіргі уақытта жеке еңбек дауларын қарау жергілікті соттардың құзырында.

Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінің 159-бабына сәйкес тікелей соттармен қаралатын даулар мен сотқа дейінгі тәртіппен қаралатын даулар бар. Мысалы тікелей соттармен қаралатын дауларға келесі шағымдар бойынша даулар жатқызылады:

1) жұмыскердің – еңбек шартының тоқтатылу негізіне қарамастан жұмыс орнын қайта қалпына келтіру туралы, жұмыстан шығару күні мен себебінің мәтінін өзгерту туралы, басқа жұмысқа ауыстыру туралы, мәжбүрлі жұмыста болмау уақыты үшін ақы төлеу немесе ақысы төмен жұмысты орындау уақыты үшін жалақыдағы айырмашылықты төлеу туралы, жұмыскердің жеке мәліметтерін өңдеуде және қорғауда жұмыс берушінің заңға қайшы әрекеттері (әрекетсіздігі) туралы;

2) жұмыс берушінің - егер Қазақстан Республикасы заңдарымен өзгеше көзделмеген болса, жұмыскердің жұмыс берушіге келтірген зиянын өтеу туралы.

Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі тараптардың жеке еңбек дауын қарау үшін сотқа шағымдана алатын мерзімдері нақты анықталған. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінің 160-бабына сәйкес жұмыскер жеке еңбек дауын шешу үшін сотқа өзінің құқықтарының бұзылғандығы туралы білген немесе білуге тиіс болған күннен бастап үш ай мерзімде, ал жұмыстан шығару туралы даулар бойынша – оның қолына жұмыстан шығару туралы бұйрық көшірмесі не еңбек кітапшасы берілген күннен бастап бір ай мерзім ішінде шағымдана алады. Жұмыс беруші оған жұмыскермен келтірілген зиянды өтеу туралы дау бойынша келтірілген зиян анықталған күннен бастап бір жыл ішінде сотқа шағымдануға құқығы бар. Аталған мерзімдерді дәлелді себептермен өткізіп алған жағдайда бұл мерзімдер сотпен қайта қалпына келтіріле алады. Бұл жерде мерзімді өткізіп алу туралы мәселе дауды қарауда сот отырысында шешілуі тиіс екендігін атап өту маңызды. Судьяның мерзімді өткізіп алу себептері бойынша шағымды қабылдаудан бас тартуы заңсыз болып табылады. Сондай-ақ, қазіргі уақытта аталған мерзімдерді қалпына келтіру үшін қандай себептер дәлелді, қандай себептер дәлелсіз екендігі заңмен анықталмағандығын да айтуымыз қажет. Бұл мәселені сот өзі шешеді.

Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінің 393-бабына сәйкес еңбек қатынастарынан туындайтын талаптар бойынша, сондай-ақ азаматтық-құқықтық сипаттағы еңбек шартының талаптарын орындамау немесе тиісінше орындамау бойынша талап арызбен сотқа шағымдануда жұмыскерлер баж салығы мен сот шығындарын төлеуден босатылады.

Еңбек дауын қарау туралы сотқа берілген шағым жоғары тұрған инстанцияға (төменгі сатыдағының шешімінің күшін жоятын) берілетін арыз болып табылмайды. Сондықтан еңбек даулары бойынша келісу комиссиясы шешімдеріне шағымданғанда сот бұл шешімнің күшін жоя алмайды, өзгерте алмайды немесе өз күшінде қалдыра алмайды, ол дауды тек мәні бойынша шешеді.

Жұмысқа қайта алу туралы талап арыздар бірінші сатылы соттарда судьяның жалғыз өзімен қаралады, ал кассациялық және қадағалаушы сатыларда – төраға және екі судьяның қатысуымен қаралады. Қалған еңбек дауларын судья жалғыз өзі қарайды. Дау қатысушыларының келісімімен сот жұмыс орнын қайта қалпына келтіру бойынша істерді де жалғыз өзі шеше алады.

Жеке еңбек дауларын сотта қарау процесінің өзін реттейтін нормалар Қазақстан Республикасының азаматтық процесілік кодексінде қарастырылған. Қазіргі қолданыстағы Қазақстан Республикасының азаматтық процесілік кодексінде жеке еңбек дауларын қарауға арналған арнайы нормалар қарастырылмағандығын атап өткен жөн, бұл, яғни, оларды қарау сапасына сөзсіз әсер етеді. Оған қоса, сот еңбек істері бойынша

Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын басшылыққа алады, мысалы, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» 2017 жылғы 6 қазандағы № 9 нормативтік қаулысы және оған енгізілген өзгерістер мен толықтырулар [7].

Сот еңбек дауын істің мән-жайларына және заңнамаға сәйкес шешеді. Шешімінде ол қандай талаптар, қандай негізде, қандай көлемде, қай жауапкерге қатысты шешім қанағаттандаруға жататындығын және қай бөліктері бойынша қанағаттандарылусыз қалдырылатынын көрсетеді.

Сотта талаптарды өзгерту, оларды ұлғайту немесе азайту, талап арыздың пәні мен негізін өзгерту, талап арыздан бас тарту тек талапкердің өз құзырында. Егер талап арыздың мәні де негізі де бір уақытта өзгертін болса, онда бұл мүлдем басқа жаңа талап арыздың берілуіне әкеліп соқтырады.

Сот еңбек дауын қарай отырып қолда бар барлық материалдардың негізінде шешеді. Сөйте тұра, ол еңбек даулары бойынша келісу комиссиясының алдында қабылдаған шешімі бойынша ақиқатты анықтау үшін зерттегенімен, онымен еш байланысты болмайды. Сот талапкердің қойған талаптарының шегінен де шығуы мүмкін, егер ол сол талап арыздан туындайтын болса. Мысалы, сот талапкер өз талап арызында көрсетпесе де, жұмыстан заңсыз шығарылғанның жұмыс орнын қайта қалпына келтіруде мәжбүрлі жұмыста болмау уақыты үшін ақы өндіруі мүмкін.

Дауды сотта қарау нәтижесінде қайшылықты шешу туралы айта отырып, дауды сотта шешу бітімгерлік келісіммен де аяқталуы мүмкін екендігін жеке атап өтеміз (ҚР АПК 39-бабы) [8]. Бітімгерлік келісім – өзара тиімді жағдайларды бекітетін процессуалдық құжат. Оның негізінде талапкер мен жауапкер азаматтық істі сотпен қарау мен шешуді тоқтатуға келісім береді [9]. Бітімгерлік келісімнің шарттары заңнамаға, жұмыскерлердің еңбек құқықтарына және ұйымның мүдделеріне қайшы келмеуі тиіс. Бітімгерлік келісімді бекіту немесе одан бас тарту туралы анықтама сотпен кеңесу бөлмесінде келісімнің заңдылығы туралы мәселе талқыланған соң қабылданады. Осылайша, еңбек дауын бітімгерлік келісім жасау арқылы шешу тараптар арасындағы қайшылықтың өзін шеше алады, өйткені бітімгерлік келісім арқылы екі тараптың да мүдделерін қанағаттандыратын құқықтық құрал болып табылады.

Қазақстан Республикасының қазіргі құқықтық ғылымында, қазіргі уақыттағы Қазақстан Республикасының еңбек кодексінде айтылмаған, жеке еңбек дауларын шешудің тағы бір жаңа тәсілі бар. Ол – медиация рәсімдері.

2011 жылдың 28 қаңтарынан бастап №401-IV «Медиация туралы» Қазақстан Республикасының заң [9], «Медиация туралы» ҚР заңының қабылдануына байланысты Қазақстан Республикасының жекелеген заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР заңы күшіне енді. Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша оқытудан өткізу қағидасын бекіту туралы» 2011 жылғы 3 шілдедегі № 770 Қаулысы.

Медиация – тараптардың ерікті келісімі бойынша жүзеге асырылатын, олардың өзара қолайлы шешімге қол жеткізуі мақсатында медиатордың (медиаторлардың) жәрдемдесуімен тараптар арасындағы дауды (дау-шарды) реттеу рәсімі.

Медиация туралы заңның 1-бабына сәйкес медиация рәсімдері жеке еңбек дауларына қатысты қолдануға жарамды [9].

Жеке еңбек дауын реттеу тәсілі ретінде медиация рәсімдерінің келесі ерекшеліктері бар.

Медиация рәсімдері медиатордың тәуелсіздігімен, бейтараптылығымен және істің нәтижесіне мүдделі еместігімен сипатталады. (Медиация туралы заңның 9-бабы).

Аталған заңға сәйкес медиация рәсімдерінің өзіне қатысты көптеген мәселелерді тараптар өз бетінше шешеді. Осындай мәселелерге мерзімдері, медиатор таңдау, медиация рәсімдерін өткізу тәртібі және т.б. жатқызылады.

Медиация рәсімі құпиялы болып табылады. Медиация туралы заңның 8-бабына сәйкес медиация рәсімдерін өткізу барысында Қазақстан Республикасының заңдарында көзделгендерден басқа жағдайларда, медиатордан медиация барысында белгілі болған мәліметтер туралы және тараптар өзге туралы келіспеген болса, аталған рәсімге қатысты ақпараттың барлығының құпиялылығы сақталады [9].

Медиация рәсімдері ақысыз болуы мүмкін. Медиация туралы заңның 22-бабының 2-бөлігіне сәйкес медиация рәсімдерін өткізуге байланысты қызмет медиатормен, медиаторлармен ақылы да жәнетегін де негізде жүзеге асырылады, медиация рәсімдерін өткізуді қамтамасыз ету бойынша қызметті жүзеге асыратын ұйымдардың қызметі ақылы негізде жүргізіледі.

Аталған рәсімдердің ең негізгі ерекшелігі – медиация рәсімдері дау тараптарының өзара қолайлы шешім қабылдауы мақсатындағы дауды реттеу тәсілі болып табылады.

Қорытындылай келе және біз мақаланың басында қойған сұрақты еске түсіре отырып, қазіргі уақытта жеке еңбек дауларын реттеудің төрт құқықтық тәсілі бар екендігін атап өткіміз келеді:

1. тараптардың тікелей келіссөздері;
2. дауларды еңбек даулары бойынша келісу комиссияларында қарау мен шешу;
3. дауларды сотта қарау мен шешу;
4. дауларды медиация рәсімдері арқылы қарау мен шешу.

Барлық аталған тәсілдер жеке еңбек дауын шешу үшін құрылған. Тараптардың қайшылықтарының өзін шешуге келетін болсақ, оны шешу үшін тараптармен екі жақтың да мүдделерін ескеретін өзара тиімді шешім қабылдануы тиіс. Жеке еңбек дауларын шешудің барлық тәсілдері бірдей бұл талаптарға жауап береді деп айту қиын. Мысалы, сот шешімді қолданыстағы заңнама негізінде, тараптардың мүдделерін емес, істің барлық мән-жайын ескере отырып қабылдайды. Сот тараптардың қайсы бірінің талаптарына қайшы келетін заңды және негізді шешім шығарады. Осылайша, жеке еңбек дауын сотта қарау мен шешуде барлық уақытта бірдей тараптардың екеуіне де қолайлы, яғни қайшылықты шешетін шешім қабылданбайды. Дәл осыны дауды еңбек даулары бойынша келісу комиссиясында қарау мен шешу туралы да айтуға болады.

Тікелей келіссөздер жүргізуде жеке еңбек дауларын қарау бойынша органдарға жүгінер алдында тараптар туындаған келіспеушіліктерді өз бетінше реттеуге әрекет жасайды. Оған қол жеткізу мүмкін болмаған жағдайда туындаған қайшылықты реттеу туралы тікелей айтуымызға болады.

Тараптармен сот процесінің кез-келген кезеңінде, сонымен қатар атқару өндірісі кезеңінде қабылдануы мүмкін бітімгерлік келісім жөнінде бөлек айтып өткіміз келеді.

Бұл құжатта тараптар үшін өзара тиімді жағдайларды бекітеді және сол арқылы қайшылықты шешеді.

Жеке еңбек дауын шешуде қайшылықты реттеу тәсілі, сөзсіз, медиация рәсімі болып табылады. Бұл рәсім тараптардың өзара қолайлы шешім қабылдауына бағытталған.

Қазіргі уақытта, Қазақстан Республикасының заңнамасымен жеке еңбек дауларын қарау және шешудің ерекше тәсілдері қарастырылған. Олар тек дауды ғана шешіп қоймай, сонымен қатар туындаған қайшылықтың өзін де шешеді, ал бұл тараптардың алдағы уақыттағы еңбек қатынастары үшін де, тұтастай ұйым үшін де өте маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

Қазақстан Республикасы Конституциясы [Электрон.ресурс]. – 2019. – URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (дата обращения: 25.02.2019) - интернет источники

Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. Издательство «Азъ», 1992 г.

Толковый словарь русского языка: в 4 т./ Под ред. Д. Н. Ушакова. Т. 1. М., 1935; Т. 2. М., 1938; Т. 3. М., 1939; Т. 4. М., 1940.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. [Электрон.ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (дата обращения: 25.02.2019) - интернет источники

Ахметов А., Ахметова Г. Еңбек құқығы. Оқулық. – Алматы: Нұр-пресс, 2005. - 405 б.

Костян И. А. Процессуальные особенности рассмотрения и разрешения индивидуальных трудовых споров // Законы России: опыт, анализ, практика, 2007 — № 4.

«Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» 2017 жылғы 6 қазандағы № 9 Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысы

Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377>

Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV «Медиация туралы» заңы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401>

THE IMPORTANCE OF CORRECTIVE-LEVEL TEACHING FOR OVERCOMING THE FEAR OF FOR SCHOOL-AGE CHILDREN WHO STUTTER

G.I. TURETAYEVA¹, A.T. BEKMYRAT²

Abstract

Stammering is an impairment in the speed and rhythm of speech due to a damage of the talking mechanism's muscles. When at the age of 2 to 4 years children learn to speak, there are 5% of them start stammering. Approximately 40% of this will be lost before the school threshold naturally, and the remaining 40% will disappear when they are young. This is said to be safe stuttering; therefore, 80% of the stammering occurred in childhood are naturally lost. It is a serious problem for the child to overcome the stammering. Fear is one of the reasons causing stammering of children from psychologically point. The theoretical analysis and synthesis of the researches devoted to a problem of fears of the stammering pupils is presented in article. Age features and gender distinctions of fears at age difference are considered. Psychological and clinical classifications of fears are analyzed. Major factors of emergence of fears at with stutter pupils are discussed. Several methods of teaching the elimination stutter are described by stages.

Keywords: Stammering, Classification, Teenager, Fears, Phobia

ТҰТЫҚПАСЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ҚОРҚЫНЫШЫН ЖОЮДА ТҮЗЕТЕ – ДЕНГЕЙЛЕП ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйіндеме

Тұтықпа - сөйлеу аппаратының бұлшық еттерінің тыртысу салдарынан, сөйлеудің жылдамдығы мен ырғақтылығының бұзылуы. 2-4 жас аралығындағы балалардың сөйлеуді үйрену мезгілінде мөлшермен 5% балада тұтығу құбылысы пайда болады. Мұның 40% тұтықпасы мектеп табалдырығын аттаудан бұрын табиғи жоғалады, ал қалған 40% жастық мезгілге барғанда ғана жоғалады. Мұны қатерсіз тұтықпа дейді, сондықтан, 80% баланың тұтықпасы табиғи түрде жоғалады. Тұтықпадан айығу бала үшін үлкен қиындық болып табылады. Өйткені тұтықпа психологиялық бұзылыс та болып табылады. Психологиялық тұрғыда балаға үлкен зарарын тигізетін тұтықпаның пайда болу себептерінің бірі – қорқыныш. Мақалада тұтықпасы бар жасөспірімдердің қорқыныш мәселесіне арналған зерттеулердің теориялық талдауы мен қорытындысы ұсынылған. Жасөспірімдік жастағы қорқыныштардың жас ерекшеліктері мен гендерлік айырмашылықтары да қарастырылады. Қорқыныштың психологиялық және клиникалық

¹ Associate Professor of the Department of Preschool and Special Education, Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Kazakhstan. turetayeva@gmail.com

² 1st year student of the specialty "Defectology", Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Kazakhstan. bek.aidos@bk.ru

жіктелуі талданады. Жасөспірімдерде қорқыныштың пайда болуының негізгі факторлары ұсынылады. Және де қорқыныштың әсерінен тұтықпаның пайда болуына қандай әсерін тигізілетіні айтылады. Тұтықпаны жоюда дейгейлеп оқытудың бірнеше әдістемелері баяндалады.

Тірек сөздер: Тұтығу, Классификация, Жасөспірім, Қорқыныш, Фобия

Адамның қол-аяғын буып, дәрменсіз ететін ең қатерлі дұшпандардың бірі – қорқыныш. Ештеңеден қорықпайтын, қорқыныштан ада пенде болмайды. Үрей мен қорқыныш біздің көлеңкеміз сияқты өле-өлгенше қыр соңымыздан қалмай, өмір жолымызда үнемі белгілі дәрежеде ықпалын тигізіп отырады.

Ертеңгі күнім не болады, жұмыстан қысқарып қалсам қайтемін, дұрыс сөйлей алмасам жұрт не дейді деген сияқты үрейлі ойлардан арыла алмай үнемі қорқыныш құрсауында жүретіндер көп. Солардың бірі тұтықпасы бар балалар. Олар сөйлер алдында айналамды қоршаған жандар күлмей ме деген үрейді қалай жеңетінін білесіз бе? Тіпті бұл қорқыныш атауы сол тұтықпаның пайда болуының себептерінің бірі. Қорқыныш және тұтықпа, оларды жеңу жолдары туралы ғылыми негізделген ақпараттарға шолу жасайық.

Қорқыныш – адамның өміріне, оның құндылықтарына қауіп төндіретін нақты немесе елестететін қауіп нәтижесінде пайда болатын теріс эмоция. Көптеген қорқыныштар жас ерекшеліктеріне байланысты және уақытша сипатқа ие. А.И. Захаровтың мәліметтері бойынша, 3 жастан 16 жасқа дейінгі балалар мен жасөспірімдер: бөлмеде, пәтерде жалғыз қалудан; тоңаушылардың шабуылдарынан, ауырып қалу, ауру жұқтырудан, өлімнен, қандай да бір адамдардың ата-анасының өлтіруден, анасын немесе әкесі оны жазалаудан, ертегі жағымсыз кейіпкерлерден, мектепке кешігуден қорқу, ұйықтау, қорқынышты түстерден, қараңғылықтан, жануарлар мен жәндіктерден, көлік және апаттан, биіктіктен, тереңдіктен, тығыз үй-жайдан, су мен өрттен, соғыстан, үлкен алаңдардан, дәрігерлерден (мысалы: ине шаншудан), қан, ауырсыну, күтпеген, өткір дыбыстардан қорқады. Бақытсыздық, ауру, жарақат, өлім қорқыныштары өте қауіпті әрі бұларды баланың санасына тудыртатын ересектер болып табылады [1, 335 б.].

Отандық және шетелдік психологияда қорқыныш феноменін зерттеу мәселелерімен Қ. Қ. Өмірбекова, В. И. Гарбузов, А. И. Захаров, А. С. Спиваковская, Г.С. Оразаева, И. Я. Медведева, В.Н. Мясичев, З. Фрейд, К. Изард, Д. Айне және т.б. зерттеулер жүргізді.

Қорқыныш шартты түрде ситуациялық және жеке болып бөлінеді: ситуациялық қорқыныш ерекше, өте қауіпті немесе таң қалатын жағдайда туындайды, мысалы, табиғи апат, ит шабуылы және т.б.; жеке басына қатысты қорқыныш адамның мінез-құлқының белгілері бойынша алдын-ала анықталады, мысалы, оның күдікті сезімін жоғары қойса, жаңа ортада немесе бөтен адамдармен байланыста қорқыныш пайда болады. Қорқыныштар да нақты және елесті, эмоциональды және созылмалы болып бөлінеді. Нағыз және эмоциональды қорқыныш ситуацияға байланысты, ал елесті және созылмалы қорқыныш жеке қасиеттерге байланысты.

Қорқыныш адамның алдағы қауіп туралы ескертіп, қорқыныштың себебіне назар аударуға, оны болдырмау жолдарын іздеуге ынталандыру үшін туындайды. Үрей, қорқыныш түрінде жан күйзеліске жеткен кезде, ол қашуға, өз-өзін қоршауға, қорғаныстық агрессияға әкеп соқтыруы мүмкін. Адамның әлеуметтік дамуында

қорқыныш тәрбиелеу құралының бірі болып табылады: мысалы, көркем мінез-құлқын реттеудегі фактор ретінде қорқынышты қолданады.

Ю.В. Щербатых барлық қорқынышты үш топқа бөліп, келесі жіктеуді ұсынды: биологиялық - тікелей адам өміріне қауіп төндіретін; әлеуметтік - өзінің әлеуметтік мәртебесін өзгертудегі қорқынышы; экзистенциалды - барлық адамдарға тән қорқыныш [2, 512 б.]. Табиғи қорқыныш өзін-өзі сақтау инстинктімен байланысты, олардың арасына ата-анасының өлімінен және өз өлімінен қорқыныш, құбыжықтар, елестер, жануарлар, қараңғылар, қозғалыстағы көлік, биіктік, тереңдік, тұйық кеңістік, өрт, қан, ауырсыну, күтпеген қоңыраулар және т. б. бар. Әлеуметтік қорқыныш әлеуметтік мәртебеге немесе жеке тұлғаның өзін-өзі бағалауы (көпшілік алдында сөйлеудің, әлеуметтік байланыстардың, жауапкершіліктің және т.б. қорқынышы) төмен түсіруден пайда болады. Экзистенциалды қорқыныштар адамның өмірі, өлімі және өмір сүруінің мәселелерін қозғайтын мәселелер туралы ойға негізделген, осындай қорқыныштар арасында өлім, уақыт, адам өмірінің мәніне және т. б. қорқынышты білдіреді. Араласқан аралық түрдегі қорқыныштар екі қорқыныш шекараларын алады: аурудан қорқу – бірінші және екінші қорқыныш тобының шекарасында; тереңдіктен қорқу (мысалы, суға түсу кезінде) – бірінші және үшінші топтың шекарасында, жақындардың жоғалу қорқынышы – екінші және үшінші топтың шекарасында және т. б.

Тұтықпасы бар балалардың жасөспірімдік жаста қорқыныштың пайда болуынан сол жас кезеңінің ерекшеліктерімен байланысты. Жасөспірімдік жаста жек тұлға болу қажеттілігі өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу ретінде әрекет етеді және өзімен бірге мазасыздық, үрей сезімдерімен жүріп, басқа біреу болу, соған ұқсау немесе өзін-өзі бақылауды жоғалтуы мүмкін. Жеке тұлға ретінде бола алмау негізінде өзгеруден қорқу. Сондықтан эмоциялық сезімтал, әсерлі жасөспірімдер үшін психикалық және физикалық ауытқушылықтан қорқу тән, бұл басқа адамдардың физикалық кемшіліктеріне ұнатпау немесе жеке "көріксіз" фигура мен бет және т.б. туралы беймәлім ойларда көрінуі мүмкін [3, 448 б.]. Өзгерудің қорқынышы ағзадағы жыныстық жетілу кезеңінде толқушы қозғалыстар болып жатуына байланысты физиологиялық шарттылыққа ие. Жасөспірімдік жасында ең жоғарғы деңгейде соғыс қорқынышы. Жасөспірімдерде шабуыл және өрт қорқынышы болады, әсіресе, ұлдарда ауырып қалу қорқынышы, қыздарда – тұйық болып қалу айқын болып табылады. Барлық аталған қорқыныштар қауіптік сипатқа ие және өзін-өзі сақтау инстинктіне өлім туралы еске ала тұрып пайда болады. Жасөспірім жастағы қыздарда ұлдарға қарағанда қорқыныш көп. Қорқыныштардың көбеюі кіші жасөспірімдерде ата-аналармен эмоциялық жылы, тікелей қарым-қатынас болмауымен немесе ересектердің жасөспірімдермен ашулы, суық қарым-қатынас жасаумен байланысты. Қыздар үшін ата-аналар арасындағы өзара түсіністіктің болмауы ер балаларға қарағанда әлдеқайда маңызды, ата-аналар көңіл-күйдегі депрессивті үрдістердің пайда болуына ықпал ететін жаракат салатын фактор болып табылады. Жасөспірімнің тұрақты қорқынышы өзін қорғауға қабілетсіздігін көрсетеді. Үрейленуге қорқыныштың өсуі өзіне сенімсіздік және ересектермен өзара түсіністіктің жоқтығы туралы куәландырады [4,336 б.].

Невротикалық қорқыныш жасы үлкендердің эмоциялық қарқындылығы мен кернеулігінен өзгешелеу; ұзақ немесе тұрақты ағыммен және жеке тұлғаның дамуына қолайсыз әсерден; ауыр күйзелістен; басқа невротикалық бұзылулармен және уайымдармен өзара байланыстан; мінез-құлқында тек қорқыныш объектісін болдырмау арқылы ғана емес, сонымен қатар барлық жаңа және белгісіз, яғни реактивті-қорғаныш мінез-құлқының дамуымен; ата-аналық қорқынышпен неғұрлым берік байланысымен; оларды жоюдың салыстырмалы күрделілігімен ерекшеленеді.

Невроздық қорқыныш нерв-психикалық қатынаста байқалады және қорқыныштың жаңа түрі болып табылмайды. Невротикалық қорқыныш ұзақ, шешілмейтін уайымдардан немесе күрделі психикалық күйзелістерден туындайды. Көбінесе жалғыздық, қараңғылық және жануарлардан қорқыныш невротикалық триада қорқынышы ретінде байқалады. Невроз кезіндегі көптеген қорқыныш өзіне деген сенімділіктің жеткіліксіздігі, психологиялық қорғаныштың жоқтығымен түсіндіріледі, бұл баланың көңіл-күйіне теріс әсер етеді, басқа балалармен өзара іс-қимылда проблемалар туғызады. Бұл балаларға шабуылдан, оттан, өрттен, қорқынышты армандардан, аурудан (қыздарда), апаттан (ұлдарда) қорқумен тығыз байланысты аффективті әрекет тән. Жоғарыда аталған қорқыныштар айқын және тұрақты сипатпен ерекшеленеді, олардың негізінде жатқан өлім қорқынышын көрсетеді. Шын мәнінде, бұл қорқыныш жалғыз қалудан, мүлдем ешкім болмаудан қорқу дегенді білдіреді, өйткені отта, өрт кезінде жоғалуға, табиғи апат кезінде өлуге, түсінде өлуге немесе шабуыл кезінде немесе ауру салдарынан мертігуге болады. Қорқыныш неврозының негізінде жатқан өлімнен қорқу баланың өзі шеше алмайтын ата-аналарымен қарым-қатынаста елеулі проблемалардың бар екендігін түсіндіреді.

Көбінесе қорқыныш фабуласы бойынша көрінеді. Б. Д. Карвасарский (1980) қорқыныштың 8 негізгі тобын ажыратады: 1) әртүрлі формада көрінетін шектеулі кеңістіктен қорқу, мысалы, клаустрофобия – жабық кеңістіктен қорқу, сондай-ақ ашық кеңістіктен қорқу-аграфобия; 2) қоғамдық өмірге байланысты социофобиялар: адамдардың қатысуымен ұялудан қорқу, көпшілік алдында қорқыныш, бөтен адамдардың қатысуымен қандай да бір әрекет жасауға қорқу және т. б.; 3) нозофобия-қандай да бір аурумен ауыру қорқыныш. 4) танатофобия – өлімнен қорқу; 5) жыныстық қорқыныш; 6) өзіне немесе жақындарына зиян келтіруден қорқу; 7) "қарама-қарсы" фобиялар, мысалы, қоғамдағы әдепсіз сөздерді қатты айтудан қорқу; 8) фобофобиялар, немесе қорқыныштың өзінен қорқу, мысалы, шошынып кетуден қорқу [5, 448 б.].

Фобиялар белгілі бір объектілермен немесе жағдайлармен байланысты қарқынды, иррационалдық қорқыныш ретінде әрекет етеді және маңызды болып табылады. Фобиялар бір жағдайларда шартты эмоциялық реакциялар түрінде, басқаларында – индивидтің белгілі бір ынталандыруларға биологиялық бейімді реакциялары түрінде қарастырылады.

В. И. Гарбузовтың пікірінше, өлім туралы ой балалардың фобияларының көп бөлігінің негізінде жатыр. Бұл фобиялар өлімнен қорқу туралы тікелей мәлімдемеді көрініс береді, немесе қорқынышты белгілеу кезінде – жұқтыру, ауыру, өткір заттардан қорқу, көлік, биіктік, қараңғылық, ұйқы, жалғыздық және т. б. Ата-аналардың өлімінің қорқынышы бала үшін ата-аналарсыз өмір сүрудің мүмкін еместігін, олардың қолдауын, қамқорлығын, қорғауын және сүйіспеншілігінен айырылып қалу ретінде түсіндіріледі [6, 176 б.].

Спецификалық фобиясы бар балаларға шамалы қауіп немесе қауіп төндіретін, мүлдем қауіп немесе қауіп төндірмейтін нәрсе алдында шамадан тыс патологиялық қорқыныш тән. Мұндай бұзылулары бар бала қорқатын объектілерді немесе жағдайларды болдырмауға ұмтылады, үрейленуге ұшырайды, өзінің қорқыныш объектісімен соқтығысудан қауіптенеді, ал онымен соқтығысқан кезде оның қорқынышын қамтиды, бұл физиологиялық қозуға және қашу реакциясына әкеледі. Бала оны қорқытатын нәрсе оған үлкен қауіп төндіретіне сенімді. Үлкендердің баланы қауіпсіздікке сендіру әрекеттері нәтижесіз. Спецификалық фобиядан зардап шегетін ересектермен салыстырғанда, балалар өздерінің қорқыныштарының шамадан тыс және негізсіздігін түсінбейді.

Э. Мэш жұмысында спецификалық фобия үшін келесі диагностикалық өлшемдер ұсынылған: ерекше объектімен немесе жағдайлармен соқтығысу немесе алдын алу нәтижесінде туындайтын айқын көрінетін, тұрақты шамадан тыс немесе ақталмаған қорқыныштың болуы; қорқынышты стимулмен соқтығысу процесінде үнемі үрей ұстамасында немесе қақтығыс кезінде байқалатын қорқыныш реакциясы пайда болады; адам оның қорқынышы шамадан тыс немесе негізсіз екенін түсінеді; фобикалық жағдайдан аулақ болу, ол туындаған кезде қатты алаңдаушылық немесе азап шегеді [7, 511 б.]. Ерекше фобиялар фобиялық реакция фокусының және болдырмау тәсілдерінің негізінде 4 түрге бөлінеді: жануарлармен байланысты - жануарлар немесе жәндіктер; табиғи ортамен байланысты - биіктік, қараңғылық, найзағай немесе су сияқты табиғи орта объектілері; қанмен, инъекциямен, жарақаттармен байланысты; жағдайлық - ерекше жағдайлар (ұшақпен ұшу, эскалатормен сапар, жабық бөлмеде болу) және т. б.

Балалар мен жасөспірімдерде ең көп таралған органикалық бұзылыстардың біріне F9 АХЖ-10 бөлімінде ұсынылған жүйелік бұзылулар жатады: "Басқа мінез-құлықтық және эмоционалдық бұзылулар, әдетте бала және жасөспірім жаста басталады". Жүйелік бұзылулар арасында жиі тұтығу, анықталады. Жүйелі көріністермен неврозға ұқсас бұзылулар бас миының ерте зақымдануы салдарынан резидуалды-органикалық церебральды жеткіліксіздіктің патогенетикалық механизмдерін көрсетеді.

Қазіргі заманғы эмоционалдық-еріктік саласын зерттеулерде тұтығумен ауыратын жасөспірімдерде пубертаттық кезеңге дейін тұрақты қайталама невротикалық бұзылулардың жоқтығы байқалды. Оның келуімен құрылымдалған логофобиялық синдром жағдайлардың 70-75 %-ы зерттеледі (В.В. Ковалев, 1979, 1995; Б.З. Драпкин, 1984; А.У. Гайфулин, 1984; В.Г. Казаков, 1984; Ю.Л. Фрейдин, 1984).

К. Ю. Ретюнский өз жұмысында тұтықпасы бар жасөспірімдерде невротикалық (депрессивті-фобиялық) синдромның құрылымына талдау жасап, төрт негізгі белгіні көрсетті;

- екіншілік невротикалық бұзылыстарды қолдайтын жүйелік бұзылулардың болуы байқалады. Тұтықпада тікелей сөйлеудің тырысуы және бұл жеке бастың күйзелуінің себебі болып табылды;
- фобикалық компонент; ұзаққа созылатын тұтықпа кезінде қысқа мерзімділігімен және төзімділігімен ерекшеленетін әртүрлі айқындылық дәрежесіндегі логофобиялық реакциялар анықталады; 11-12 жасқа жеткенде айқын қорқыныш сөйлеу жағдайларындағы тұтықпа пайда болады, бұл кезде балалар әдеттен тыс жағдайлардан, эмоционалды қанық жағдайда қарым-қатынастың кез келген мүмкіндігінен қашады; 12 жаста логофобиялық реакциялар синдромы реттілікке ие болады;
- тұлғаның ерекше дәрменсіздігіне субдепрессивті реакциясы; әдетте, жүйелі бұзылысқа жасөспірім тұлғасының қалыптасатын реакциясы тек субдепрессивті деңгейде болады; субдепрессия ерекше фобиялық уайымдармен және қысқа мерзімді болады; жасөспірімдердің көңіл-күйі төмен болады және қандай да бір нәрсемен айналысуды қаласа, өзінің жеткіліксіз дамымаған, сенімсіздігімен ойға алып, ешнәрсе жасамайды.
- "оқшалану, қашу" мінез-құлқы түріндегі пассивті-қорғаныс реакциялары; "оқшалану, қашу" мінез-құлқының тұтығу кезінде жасөспірімдердің эмоционалды қанық жағдайда сөйлеуді болдырмауға немесе шектеуге

ұмтылуымен көрінеді, бұл логофобиялық күйзелісті көрсетпеу үшін жасайды [8, 34 б.].

Мектеп жағдайында тілдік коммуникативтік іс-әрекетке қойылатын талаптар логофобияның қалыптасуына ықпал етеді. Зерттеу мәліметтеріне сәйкес, созылып бара жатқан тұтықпада барлық жасөспірімдер күрделі сөйлеу жағдайларымен тікелей соқтығысу кезінде, яғни мектептегі оқытудағы бастауыш сыныптарда алғашқы қысқа мерзімді және тұрақсыз логофобиялық күйзелістерді байқалады [9]. Реніш сезімімен субдепрессивті уайымдар, өзіндік аз құндылық идеялары бар бала қарым-қатынас жасау рефлексияларына түскенде сөйлеуде тұтығу барлық жасөспірімде басым сипатқа ие. Логофобиялық күйзелістер күрделі, ұзақ сөйлемдермен сөйлеу барысында пайда болады. Тұтығу айналадағы адамдарға күлкіліг жағымсыз әсер етеді деген үрей, қорқыныш болады және бұл санадағы үнемі ойға айналады. Логофобиядан басқа, жасөспірімдер сөйлеу белсенділігінің жағдайын болдырмау түрінде "пассивті-қорғаныстық типті" қорғаныш реакцияларына жүгінеді. Олар түрлі "амалдарды" қолданады, мысалы, сыныптастарының қатысуымен ауызша жауаптардан бас тартып, мұғалімдерге жазбаша түрде жауап беру, дүкендерге, темір жол кассаларына барудан, телефон арқылы сөйлесуден бас тартады. Ресейлік зерттеушілер әзірлеген невротикалық даму туралы теориялық ережелер негізінде (О.В. Кербиков, 1965; Н.И. Фелинская, 1968; Н.Д. Лакосина, 1979, 1994; Б.Д. Карвасарский, 1980, 1990) диагностикалық өлшемдер тұжырымдалды: невротикалық жағдайдың ұзақтығы; клиникалық көріністің тұрақтылығы; көңіл-күйдің жалпы аясының өзгеруі; аса құнды идеялар; тұлғалық құрылымдардың өзгеруі; аса құнды идеялардың генерациялануы салдарынан жеке тұлғаның қызметінің, өмір салтының өзгеруі. Созылмалы, бірнеше жыл бойы жүйелі бұзылулардың болуы және олармен байланысты ерекше дәрменсіздіктің болуына байланысты психотрагмиялық күйзелістердің әсері тұлғаның екінші рет невротикалық бұзылуының және тұрақты әлеуметтік дезадаптацияның қалыптасуына алып келуі мүмкін. Невротикалық реакциялар невротикалық жай-күйде және невротикалық дамуға өзгеру процесінде жүйелік бұзылулар ағымының ұзақтығымен анықталады және онтогенездің жасына байланысты сыни кезеңдерімен сәйкес келеді. Осылайша, әртүрлі психологиялық зерттеулерде жасөспірімдік жастағы қорқыныш ерекшелігіне көзқарастың кең спектрі ұсынылады, яғни қорқыныш түрлері көрсетіледі, олардың мазмұны мен көрініс беру дәрежесі ашылады, гендерлік айырмашылықтар атап көрсетіледі, осы жас кезеңінде қорқыныш генезисі мәселелері талқыланады, қорқыныштың пайда болуының ішкі психологиялық алғышарттары талданады, сондай-ақ баланың әлеуметтік жағдайының өзгеру мәніне, оның қорқынышын күшейтетін социумдағы өзара қарым-қатынасының ерекшеліктеріне назар аударылады. Сол арқылы коррекциялық түзету пен психотерапевтік жұмыс жүйесі әзірленеді.

Тұтықпасы бар балаларға коррекциялық түзету жасау үшін кезең-кезеңімен комплексті деңгейлеп жүргізу маңызды болып табылады. Себебі, тұтықпа тек логоневрозға қатысты емес әлеуметтік ортасына, психикасына (үрей, қорқыныш, жасқану) да қатысты.

Психологтар, дәрігерлер мен логопедтердің әзірлеген бірнеше деңгейлеп оқытылатын әдістемелер бар, мұнда ең көп қолданылатын түрлері:

Силивестровтың әдістемесі

Сабақтың ұзақтығы 3-4 ай, барлығы 32-36 сабақ өткізілуі қажет. Бұл әдістеме үш кезеңнен тұрады:

Дайындық кезеңі - балаға мүлдем тыныш жағдай жасалынады және сөйлеу қарым-қатынасы шектелінеді;

Жаттығу кезеңі – тыныш сөйлеуден дауыстап сөйлеуге, тыныш ойындардан эмоционалдық ойындарға ауысу біртіндеп болады. Бұл кезеңде сабаққа тек қана балалар ғана емес, олардың ата-аналары да қатысады;

Бекіту кезеңі – дауысты ұзақ әңгімелесу мен оқу немесе тыңдау жүргізіледі.

Смирнованың әдістемесі

Осы әдістеме бойынша сабақтар күн сайын таңертеңгі сағат 20 минуттан өткізіледі. Барлық жаттығулар ойын түрінде өткізіледі және 30 аптаға есептелген, бұл бір оқу жылын құрайды. Смирнов әдісі көмектеседі: өз-өзіне деген сенімділікті артырады; бұлшық ет тонусын босаңсытып алу; тіл ырғағы мен қарқыны сезімін дамытады; қолдың ұсақ моторикасын жетілдіреді; сөйлеу және қозғалыс үйлесімін дамытады.

Выгодской, Успенской и Пеллингертың әдістемесі

Емдеу курсы 2-3 айға есептелген, онда 36 сабақ өткізіледі. Әдістemeniң негізі – балалардың өз бетінше сөйлеу дағдыларын қалыптастыратын ойын жағдайларын кезең-кезеңмен деңгейлеп жасау. Тек содан кейін ғана маман балаларға қарым-қатынастан сөз сөйлеуге көмектеседі. Логопед балалармен бұлшықеттерді босаңсытуға және эмоциялық шиеленісті жоюға көмектесетін арнайы жаттығуларды міндетті түрде орындайды.

Тұтықпаны емдеу – бұл дәрігер, психолог, логопед пен пациенттің бірлескен жұмысын қамтитын күрделі процесс. Өзара сенім мен проблеманы жеңуге деген ниет адам өмірінің жоғары сапасын анықтайтын жақсы нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Основы специальной психологии : учебное пособие / А.К. Акименко [және басқалары], М., 2013. 335 бет.

Щербатых Ю.В. Психология страха: популярная энциклопедия / Ю.В. Щербатых. - М., 2007. 512 бет.

Захаров А.И. Дневные и ночные страхи у детей / А.И. Захаров. - СПб., 2000. 448 бет.

Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия / А.И. Захаров. - СПб., 2000. 336 бет.

Карвасарский Б.Д. Неврозы: Руководство для врачей / Б.Д. Карвасарский. - М., 1980. 448 бет.

Гарбузов В.И. Нервные дети: советы врача / В.И. Гарбузов. - Л., 1990. 176 бет.

Мэш Э. Детская патопсихология. Нарушения психики ребенка / Э. Мэш, Д. Вольф; ағыл. ауд. - М.; СПб., 2007. 511 бет.

Ретюнский К.Ю. Невротические нарушения у подростков при системных расстройствах с затяжным течением (заикание, тики, энурез) / К.Ю. Ретюнский // Практическая психология и логопедия. 2004. № 2. 34-41 бет.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Бурмистрова Е.Д., Шипова Л.В. Особенности страхов у подростков с заиканием
/ Е.Д. Бурмистрова, Л.В. Шипова // Психология, социология и педагогика. 2015. № 10
[Электронды ресурс]

CAUSALITY OF CRIMINAL BEHAVIOR IN CRIMINAL SCIENCE

K.S. ERGALIEVA¹

Abstract

Causality, as is well known, is an objectively existing relationship, a relationship between two or more phenomena, in which one of them (cause) gives rise to others (effects). The causes of crime and the conditions conducive to it are united by the common term for the determination of crime, i.e. objective dependence of its causation from other phenomena of nature and society.

Keywords: Causation, determination, crime, law, criminology.

ПРИЧИННОСТЬ ПРЕСТУПНОГО ПОВЕДЕНИЯ В КРИМИНОЛОГИИ

Резюме

Причинность, как известно, объективно существующая связь, зависимость между двумя или несколькими явлениями, при которой одно из них (причина) порождает другие (следствия). Причины преступности и условия, ей способствующие, объединяются общим термином детерминации преступности, т.е. объективной зависимости причинной обусловленности ее от других явлений природы и общества.

Ключевые слова: Причинность, детерминация, преступность, право, криминология.

Введение

Проблема причинности – одна из самых сложных проблем.

Гершель Джон Фредерик Вильям (1792-1871) английский астроном, физик математик, стихийный материалист, задачей всех наук считал необходимость определять причинность. Он поставил себе целью найти правила, облегчающие нахождение таких связей. Таких правил, по его мнению, пять:

1. Неизменность связи причины и следствия;
2. Неизменность отсутствия следствия при отсутствии причины;
3. Возрастание или уменьшение следствия с возрастанием или уменьшением истинности причины;

¹ Master of Law, Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov

4. Непосредственность следствия причины во всех случаях ее прямого, беспрепятственного действия;

5. Уничтожение следствия с уничтожением причины.

Причинная связь явлений состоит в том, что одно явление с необходимостью вызывает другое явление. Всякое явление, как бы оно не было незначительно, имеет свою причину, т.е. нет беспричинных явлений. Отсюда ни какое явление не может произойти из ничего «само по себе», наоборот, всякое явление обусловлено какой-нибудь причиной. Так же нет и причины, которая не вызвала бы определенного следствия. Причинность не только характеризует определенные события, влияющие друг на друга, но и выражает определенный механизм, который вызывает изменение явления.

Категория причинности объединяет более трех десятков (по уровню современного исследования) связей, охватывает не только причину, но и условие, результат (следствия), связь между ними и обратную связь между следствием и причиной. Считается, что всякая причина действует с различными условиями. Каково же различие между причиной и условием.

Но причина- явление, порождающие следствие, обеспечивает определенное развитие события, которое необходимо для наступления следствия.

В криминологической литературе приводятся данные наиболее распространенных, типичных обстоятельствах, порождающих преступность. Но в разных своих сочетаниях и проявлениях указанные обстоятельства могут порождать различные виды преступности, по-разному определять ее качественные и количественные характеристики. Поэтому следует всегда анализировать конкретные условия жизни деятельности людей в разных регионах, изменения этих условий, а также предшествующие там состояния преступности.

Важна не только сама по себе констатация связи какого-то обстоятельства с преступным поведением, но и выявление характера этой связи: в каких своих конкретных проявлениях, в совокупности с какими иными факторами и в каких ситуациях то или иное обстоятельство порождает преступное поведение. Именно это позволяет целенаправленно разрабатывать предупредительные меры с учетом конкретных условий места и времени.

А.И.Долгова, как нам представляется, права в том, что преступность любого общества надо изучать конкретно, исходя из особенностей места, времени, обстоятельств, порождающих преступность. Это необходимо и для практических целей-определения системы социальных субъектов и предупредительных мер.

Однако в общем тезисе В.И.Кудрявцева, видимо, речь идет о другом, об общем понятии причинности в криминологии.

Из указанного вытекают некоторые выводы:

Во-первых, антиобщественные явления, в т.ч. преступность, имеют свои причины лишь в рамках социальных отношений, а потому носят главным образом социальный характер. Главная особенность социального детерминизма в связях между людьми. В целом это охватывает экономические условия жизни, человеческую психологию, потребности, интересы, цели и мотивы поведения, взаимоотношения людей в малой и большой социальной группе (семья, производственные отношения, ближайшее

окружение); взгляды, убеждения и ценностные ориентации. Следовательно, проблемы причин преступности должны изучаться только через призму многих социальных институтов.

Во-вторых, методологически неверно указать на какую-то единственную причину преступлений или преступности. Причинность в криминологии комплексное явление. Конечно, здесь могут быть выделены решающие, главные, коренные и второстепенные, поверхностные, внешние и внутренние, объективные и субъективные причины.

В- третьих следовательно, к проблеме причин преступности допустим и многосторонний, что подтверждает сама история поисков ее объяснения.

Причинность как генетическая детерминация, детерминация порождающая и обуславливающая, предполагает непосредственную связь причины и следствия, их необратимость и каузальную жесткость. Причинность является определяющим ядром теории детерминизма, выступая учением, объясняющим сущность процессов протекания явлений бытия. Причинность так же, как и детерминизм, выступая учением, объясняющим сущность процессов протекания явлений бытия. Причинность так же, как и детерминизм, не имеет до сих пор однозначной научно-философской дефиниции. Так, Большая Советская Энциклопедия определяет причинность как « Генетическую связь между отдельными состоянием видеть и форм материи в процессах ее движения и развития. На основании причинность организуется материально- практическая деятельность человека, и вырабатываются научные прогнозы. Причинность всеобщая и объективна, то есть она есть присущее самим вещам внутреннее отношение, и не существует явлений, которые не имели бы своих причин, как не явлений, которые не порождали бы тех или иных следствий». « Взаимная связь явления, в возникновении и развитии которых одно служит причиной, другой – следствием».

Принципиально важным в понимании роли процессов причинности в прикладных, и в том числе криминологических исследованиях является сочетанность причин и условий явления как исходный тезис возможности воздействия на объективные процессы бытия через воздействие на их причины и (или) условия. Принцип « причинность - значит предсказуемость « есть наглядное подтверждение причинности как связующего звена между теорией и практикой. « Учение о причинности не утверждает, что нечто, порождаемое причиной, произойдет при всех условиях с неотвратимостью. Изменяя условия, можно изменить и следствия данной причины: создавая условия, при которых возникают противоборствующие причинные тенденции, можно даже пресекать ранее сложившийся ход событий, останавливать действие прежней причины и создавать новые возможности.

Совершенно справедливо указывает А.И.Долгова, нет и не может быть создано учения о всеобщих, стабильных, тотальных причинах и условиях преступлений, поскольку они, являясь, как и сама преступность, социальным явлением, вместе с обществом переживают свой генезис[6]. Более того, спецификой социальной детерминации, разновидностью которой является криминогенная, выступает опережение события сознанием, предвосхищение события, должно возникнуть в результате причинно-следственных комбинаций, в создании субъекта процесса, что неминуемо приводит нас к необходимости признания возможности сознательного формирования причин и условий того или иного явления, события, факта в целях его наступления, что невозможно в природе, но ярко проявляется в человеческом обществе. Сформировать полный и точный список причин преступлений принципиально невозможно, поскольку он всегда будет неполным и несовершенным, в тоже время какие-то его компоненты будут постоянно устаревать, исчезать. Потому, говоря о

причинах и условиях преступлений, необходимо четко определять тот пространственно-временной континуум, который выступает полем исследования, для четкого построения схемы причинно условно-следственных связей социальных отношений и конкретного преступления либо преступлений как явления.

Также немаловажным вопросом в подобных исследованиях выступает вопрос уяснения критерия, основания классификации причин и условий преступлений.

Заключение

В содержание понятия «причины и условия конкретного преступления» в криминологии включаются типичные для преступников особенности формирования личности, ее социального положения, особенностей психологии личности, а также комплекс внешних объективных обстоятельств, в которых существует преступник. По причинами преступлений в криминологии понимаются социальные, экономические, психологические и другие объективно существующие факторы, которые порождают и постоянно воспроизводят преступность и преступления как следствие своего действия. Это базовый, основной элемент в проблеме существования преступлений.

Литература

- Н.И.Кондаков, Логический словарь-справочник, - М.,1975
А.И.Долгова. Криминология: Краткий курс.-М.,2001г.
Большая Советская Энциклопедия.(в 30 томах). Гл.ред А.М.Прохоров.
Изд. 3-е.М.: Советская Энциклопедия, 1975-г.20.Плата- Проб. 1975 г.
Советский Энциклопедический Словарь /Научно- редакционный совет:
А.М.Прохоров, М.С.Гиляров, Е.М.Жуков и др.-М.: Советский Энциклопедия, 1980 г.
Философский Энциклопедический Словарь.-М.? ИНФРФ-М.1999; Юридический
Энциклопедический Словарь /Гл.ред. А.А.Сухарев.-Изд.-е, доп.-М.: Советская
Энциклопедия,1987 г.

PROBLEMS IN TEACHING MORPHOLOGY AS ONE OF THE ASPECTS OF SUBJECT “MODERN UZBEK LITERARY LANGUAGE”

Atiyazov Saparbay JUMAMURATOVICH¹

Abstract

The problem of teaching language levels, especially morphology in different educational institutions, is always relevant. Recently, in the system of higher education of Uzbekistan, the problem of morphological education in preparing students for their professional and pedagogical activity requires separate study. In most cases, teaching morphology in higher education shows that there are almost no differences in the content of the “Mother Tongue” and “Modern Uzbek literary language” sub-stages, almost a repetition. However, in the context of “Modern Uzbek literary language” students should have knowledge of the scientific foundations of the school’s philological education and their knowledge of the problems and achievements of science. Within the internationally recognized student assessment programs, potential teachers will be able to master the skills and skills, develop methodologies and algorithms for morphological analysis, formulate students’ functional literacy in morphology, the ability to perform educational tasks and the content of school grammar in the subject, morphology logic. Thus, a comprehensive modernization of the morphological educational process from pedagogical universities to the methods and technologies of teaching and learning becomes a demand of time.

In this article, we define students’ competences in studying morphology on the subject “Modern Uzbek Literary Language”, improve the content and structure of science, choose methods and methods, educational technologies, organize independent work of students, monitor and evaluate; teaching students to conduct linguodidactic analysis, assessing the effectiveness of functional literacy of students, focusing morphology on course work.

Keywords: Uzbek language, morphology, content of education, competence, lingvodidactic analysis.

Anahtar Kelimeler: Özbek dili, morfolojisi, eğitim içeriği, yeterlilik, dilbilimsel analiz.

¹ Teacher, Nukus State Pedagogical Institute. saparbay1600@umail.uz; scientific supervisor – PhD, docent Yuldasheva Sh. Sh.

“HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI” FANI TARKIBIDA MORFOLOGIYANI O‘QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Annotatsiya

Turli ta’lim muassasalarida til sathlarini, ayniqsa, morfologiyani o’qitish masalasi har bir davrda o’ziga xos dolzarflik kasb qilib kelmoqda. So’nggi davrda O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida talabalarni kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashda morfologiya o’qitish masalasi alohida tadqiqotni taqozo qilmoqda. Muammo. Aksariyat hollarda oliy ta’limda morfologiyani o’qitishda quyi bosqichlardagi “Ona tili” va “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” fanlari mazmunidan ko‘p farqlanmaslik holatlari, deyarli takrorlash amalga oshirilayotganligi kuzatiladi. Vaholanki, “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” fani doirasida talabalar maktab filologik ta’limi mazmunining ilmiy asoslarini va fandagi muammolar, yutuqlar haqida bilimlarga ega bo‘lishi zarur. Qo‘yilgan muammoning yechimi uchun mualliflar nazariy adabiyotlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, kuzatish, suhbat, ma’lumotlarni qayta ishlash metodlariga murojaat qildilar. Umumta’lim maktablari o‘quvchilarining ta’limiy yutuqlarini baholashning xalqaro dasturlari amaliyotga kiritilayotgan sharoitda bo‘lajak pedagoglar morfologiyadan o‘quvchilarning funksional savodxonligini shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi interaktiv mashq va topshiriqlarni bajarish hamda yaratish bo‘yicha fan doirasida ko‘nikma, malakalarni egallashi, morfologik tahlilning usul va algoritmlarini amalga oshira olishi, “Ona tili” ta’limi sohasidagi o‘quv topshiriqlarini bajara olishi, bu borada maktab grammatikasining mazmuni bilan o‘zi o‘rganayotgan oliy ta’lim morfologiyasining nazariy masalalarini qiyoslay olishi talab qilinadi. Demak, pedagogika yo‘nalishidagi OTMlarda morfologiyani o‘qitish jarayonining me‘yoriy-huquqiy ta‘minlanishidan to ta’lim vositalari, o‘qitish metodikasi va texnologiyalarigacha keng qamrovda takomillashtirish davr talabiga aylanmoqda. Mazkur maqolamizda “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” fani tarkibida morfologiyani o‘rganishda talabalarda shakllantiriladigan kompetentsiyalarni aniqlashtirish, fanning mazmuni va tuzilishini takomillashtirish, metod va usullar, o‘qitish texnologiyalarini tanlash, talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish, nazorat va baholashlarni amalga oshirish; talabalarni lingvodidaktik tahlilga, o‘quvchilarning funksional savodxonligini baholash topshiriqlarini bajarishga o‘rgatish, morfologiyadan kurs ishini bajarishga yo‘naltirish kabi masalalar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit So‘zlar: o‘zbek tili, morfologiya, ta’lim mazmuni, kompetentsiya, lingvodidaktik tahlil.

Kirish

Ta’lim jarayonidagi barcha katta-yu kichik unsurlarni takomillashtirmasdan, an’anaviy usulda o‘qitish, monoton darslar bilan mustaqil fikrlovchi, davlat va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladigan malakali kadrlarni tayyorlash ishida siljish qila olmaymiz. Kreativ va kognitiv fikrlovchi, kasbiy kompetensiyaga ega yoshlarni tarbiyalash uchun fanlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish, innovatsion texnologiyalarni tatbiq qilish nihoyatda ahamiyatlidir. Bola tarbiyasini tug‘ilmasdan oldin boshlashni tavsiya qilganlaridek, malakali kadrlar tayyorlashni nafaqat oliy ta’lim bosqichida, balki quyi bosqichlardan maqsadli amalga oshirishning beqiyos nafini ta’kidlab o‘tirishning hojati bo‘lmasa kerak. Bu esa ta’limning har bir bosqichi o‘zaro uzviy bog‘langanligini yana bir karra namoyon qiladi. Buni ta’lim bosqichlarida, xususan oliy ta’limda tilshunoslikning morfologiya sathini o‘rganish misolida batafsilroq ko‘rib chiqamiz. Turli ta’lim muassasalarida til sathlarini, ayniqsa, morfologiyani o‘qitish masalasi har bir davrda o‘ziga xos dolzarflik kasb qilib kelmoqda. So’nggi davrda O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida talabalarni kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashda

morfologiya o'qitish masalasi alohida tadqiqotni taqozo qilmoqda. Aksariyat hollarda oliy ta'limda morfologiyani o'qitishda quyi bosqichlardagi "Ona tili" va "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanlari mazmunidan ko'p farqlanmaslik holatlari, deyarli takrorlash amalga oshirilayotganligi kuzatiladi. Oliy ta'lim o'quv jarayonini takomillashtirish uchun talabalarda maktab ta'limidagi stereotiplarni qayta shakllantirish, ularni oliy ta'limga moslashtirish, kognitiv faoliyatda yangi ko'nikmalarni talab qiladigan oliy ta'limning xususiyatlarini hisobga olish juda muhimdir. Binobarin, bu oliy ta'limda beriladigan bilimlar hajmini quyi bosqich mazmunidan sal murakkablashtirib, salgina kengaytirib taqdim qilishni anglatmaydi. Vaholanki, "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fani doirasida talabalar maktab filologik ta'limi mazmunining ilmiy asoslari va fandagi muammolar, yutuqlar haqida bilimlarga, muayyan kompetensiyalarga ega bo'lishi zarur. Mazkur maqolamizda "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fani tarkibida morfologiyani o'rganishda talabalarda shakllantiriladigan kompetensiyalarni aniqlashtirish, fanning mazmuni va tuzilishini takomillashtirish, metod va usullar, o'qitish texnologiyalarini tanlash, talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish, nazorat va baholashlarni amalga oshirish; talabalarni lingvodidaktik tahlilga, o'quvchilarning funksional savodxonligini baholash topshiriqlarini bajarishga o'rgatish, morfologiyadan kurs ishini bajarishga yo'naltirish kabi masalalar haqida so'z yuritiladi. Qo'yilgan muammoning yechimi uchun nazariy adabiyotlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, kuzatish, suhbat, ma'lumotlarni qayta ishlash metodlariga murojaat qilindi.

O'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lim yo'nalishi o'quv rejasidan o'rin olgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fani tarkibida tilshunoslik sathlari ketma-ketlikda o'rganiladi. Jumladan, morfologiya sathi fan tarkibida markaziy o'rin egallaydi. Mazkur sath leksikologiya sathiga asoslangan holda grammatikani boshlab beradi, shuningdek, talabalarni sintaktik sathni o'rganishga tayyorlaydi (Jamolxonov, 2005; Ne'matov, Rasulov 1995). Bu esa morfologiyaning maqsadi nafaqat so'z turkumlari va grammatik shakllar haqidagi bilimlarni o'rganishdan iborat emasligini ko'rsatadi, balki tilning turli sathlarni bog'lovchi, turli til birliklari o'rtasida munosabatlarni o'rganuvchi, ayniqsa grammatika va leksika o'rtasida bog'liqlikni o'rnatuvchi sifatida o'ta muhim vazifani bajarishini namoyon qiladi. Bu maqsad va vazifalar ijrosi esa til materiallariga turli yondashuvlardan baravar ravishda foydalanilishiga uzviy bog'lanadi. Jahondagi til o'rganish, o'rgatishning eng asosiy yondashuvlaridan biri bu akademik yondashuv sanaladi. Ya'ni o'zbek morfologiyasining asosida turgan lingvistik tadqiqotlar va ularning mualliflarining u yoki bu masalaga doir nazariy qarashlarini, nuqtayi nazarlarini o'rganish va talabalarni muhokama va munozaraga tortish, aytish mumkinki, ilmda qaysidir masala bo'yicha qanday nuqtayi nazarlar taqdim etilgan va ularning mualliflarining dalillari qanaqa?" degan savolga javob izlashga yo'naltirishdan iborat bo'lishi kerak. Amaliyotda esa ayniqsa bo'lajak o'qituvchilar tayyorlanishida akademik yondashuv u qadar sezilmaydi. Morfologiyaning asosiy tushunchalari, so'z turkumlari, grammatik shakllar haqida ma'lumot berish bilan cheklaniladi. Bizning nazarimizda akademik yondashuv asosida morfologik materiallarni taqdim qilishda nazariy ma'lumotlarni amaliy mashg'ulotlar bilan uzviy bog'lagan holatda talabalarning mustaqil ishlariga ko'proq urg'u berish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ya'ni morfologiyaning nazariy tushunchalarini oz miqdordagi ma'ruzalar orqali yetkazish, atamalarning terminologiyasi ustida ish olib borish, bunda morfologiya sohasida ilmiy asarlari bilan mashhur o'zbek tilshunos olimlarning ishlariga murojaat qilish, jumladan, G'.Abdurahmonov, A.Hojiev, Y.Tojiev, Sh.Rahmatullaevalarning (Abdurahmonov, Mamajonov. 1992: Qilichev, 2005) nuqtayi nazarlarini o'rganish, so'nggi davrda olib borilgan tadqiqotlarni tahlilga tortish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Lisoniy tahlil, xususan, grammatik tahlil ma'ruzalarda o'rganilgan nazariy materialni mustahkamlovchi va takrorlash vazifasini bajaruvchi muhim vosita sifatida oliy ta'limdagi mashg'ulotlarning uzviy qismiga aylantirilishi zarur. Amaliyotda esa ayniqsa bo'lajak o'qituvchilar tayyorlanishida akademik yondashuv u qadar sezilmaydi. tadqiqotlarni tahlilga tortish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Lisoniy tahlil,

xususan, grammatik tahlil ma'ruzalarda o'rganilgan nazariy materialni mustahkamlovchi va takrorlash vazifasini bajaruvchi muhim vosita sifatida oliy ta'limdagi mashg'ulotlarning uzviy qismiga aylantirilishi zarur (Sayfullayeva, 2009; Qilichev, 2005)).

Morfologiyani o'qitishda muvaffaqiyatga erishish uchun deyarli barcha pedagoglarga ancha tanish va "o'rtoq" bo'lib qolgan pedagogik texnologiyalarni oliy ta'lim jarayoniga tatbiq etishni yanada jadallashtirish taqozo qilinadi. Jarayonning jadallashtirishiga to'siq bo'layotgan bir jihat mavjudki, bu pedagog-xodimlarda fanni o'qitishni metodik ta'minlashga e'tiborning sustligi, oliy ta'limda qo'llash uchun mo'ljallangan zamonaviy metodlar tasnifi va ularning mazmun-mohiyatini yoritib beruvchi o'quv-uslubiy qo'llanmalarni yaratishga yetarli darajada ahamiyat berilmayotganligida ko'rinadi. Umumta'lim maktablari o'quvchilarining ta'limiy yutuqlarini baholashning xalqaro dasturlari amaliyotga kiritilayotgan sharoitda bo'lajak pedagoglar morfologiyadan o'quvchilarning funksional savodxonligini shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi interaktiv mashq va topshiriqlarni bajarish hamda yaratish bo'yicha fan doirasida ko'nikma, malakalarni egallashi, morfologik tahlilning usul va algoritmlarini amalga oshira olishi, "Ona tili" ta'limi sohasidagi o'quv topshiriqlarini bajara olishi, bu borada maktab grammatikasining mazmuni bilan o'zi o'rganayotgan oliy ta'lim morfologiyasining nazariy masalalarini qiyoslay olishi talab qilinadi. Demak, pedagogika yo'nalishidagi OTMLlarda morfologiyani o'qitish jarayonining me'yoriy-huquqiy ta'minlanishidan to ta'lim vositalari, o'qitish metodikasi va texnologiyalarigacha keng qamrovda takomillashtirish davr talabiga aylanmoqda.

Morfologiyani o'qitishda muvaffaqiyatga erishish uchun deyarli barcha pedagoglarga ancha tanish va "o'rtoq" bo'lib qolgan pedagogik texnologiyalarni oliy ta'lim jarayoniga tatbiq etishni yanada jadallashtirish taqozo qilinadi. Jarayonning jadallashtirishiga to'siq bo'layotgan bir jihat mavjudki, bu pedagog-xodimlarda fanni o'qitishni metodik ta'minlashga e'tiborning sustligi, oliy ta'limda qo'llash uchun mo'ljallangan zamonaviy metodlar tasnifi va ularning mazmun-mohiyatini yoritib beruvchi o'quv-uslubiy qo'llanmalarni yaratishga yetarli darajada ahamiyat berilmayotganligida ko'rinadi. Umumta'lim maktablari o'quvchilarining ta'limiy yutuqlarini baholashning xalqaro dasturlari amaliyotga kiritilayotgan sharoitda bo'lajak pedagoglar morfologiyadan o'quvchilarning funksional savodxonligini shakllantiruvchi, rivojlantiruvchi interaktiv mashq va topshiriqlarni bajarish hamda yaratish bo'yicha fan doirasida ko'nikma, malakalarni egallashi, morfologik tahlilning usul va algoritmlarini amalga oshira olishi, "Ona tili" ta'limi sohasidagi o'quv topshiriqlarini bajara olishi, bu borada maktab grammatikasining mazmuni bilan o'zi o'rganayotgan oliy ta'lim morfologiyasining nazariy masalalarini qiyoslay olishi talab qilinadi. Demak, pedagogika yo'nalishidagi OTMLlarda morfologiyani o'qitish jarayonining me'yoriy-huquqiy ta'minlanishidan to ta'lim vositalari, o'qitish metodikasi va texnologiyalarigacha keng qamrovda takomillashtirish davr talabiga aylanmoqda.

Ta'lim tizimining barcha komponentlari mamlakat buguni va istiqboli uchun, yuqori malakali va kasbiy kompetentga ega kadrlarga bo'lgan ehtiyojni ta'minlash uchun xizmat qilishi shubhasizdir. Shu sababli ham tizimdagi har bo'g'in va uning har bir unsuriga alohida e'tibor qilish, fanlarning mazmun-mohiyatini mamlakat va dunyo ehtiyojlariga bog'liq ravishda takomillashtirish, har bir fanning ta'lim oluvchilar tomonidan mukammal egallanishi uchun qayg'urish, ular tafakkurining tadrijiy taraqqiyotiga xizmat qilishiga erishish yo'llarini izlab topish ta'lim sohasidagi amalga oshirilayotgan islohotlar yo'nalishi bilan mutanosiblikni yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar

- Abdurahmonov G., S. Mamajonov., (1992) O'zbek tili va adabiyoti.
Jamolxonov H., (2005) Hozirgi o'zbek adabiy tili, Toshkent: Talqin
Ne'matov H., Rasulov R., (1995) O'zbek tili sistem leksiklogiyasi asoslari. Toshkent: O'qituvchi.
Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova V., Yunusova Z., Abuzalova M. (2009) Hozirgi o'zbek adabiy tili, Toshkent
Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A., I. Rasulov, X. Doniyorov. (1989) "Hozirgi o'zbek adabiy tili", I qism, Toshkent: O'qituvchi
Qilichev Э. (2005) Hozirgi o'zbek adabiy tili: o'zbek filologiyasi bakalavr ixtisosligi uchun qo'llanma. Buxoro

MODERNIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION IN KAZAKHSTAN

Gulsim ADILOVA¹

Abstract

Modernization in the scientific literature (modernization; from modern – modern) is designated as a historical long process of innovation in politics, Economics and culture, leading to the social evolution of society, its structural and functional classification to growth in the direction of the formation of modern society. Modernization is also defined as a process of fundamental changes that do not replace the system, but mobilize the existing potential for the intensive development of the state. The modernization process is step-by-step, multifactorial, historically invariant and reversible; it has a regional and civilized peculiarity and passes with different speed and intensity in different social internal systems and at different stages of development. The ultimate goal of modernization is to transform the state into a system capable of self-development and sustainable renewal of its mechanisms, bringing it in line with the needs of the time. What directions are in the management of the state, what strategic plans are put in the way of future development of the state. In this article I was engaged in the theoretical analysis of literary sources. To solve the above problems, the sources of specialized literature on this topic were studied.

Keywords: State; state management; modernization; strategic plan.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ

Түйіндеме

Ғылыми әдебиетте Жаңғыру (modernization; от modern – заманауи) қоғамдық әлеуметтік эволюциясына, оның құрылымдық және функционалдық жіктелуінің заманауи қоғамның қалыптасуы бағытына қарай өсуіне алып келетін саясаттағы, экономикадағы және мәдениеттегі инновациялардың тарихи ұзақ процесі ретінде белгіленеді. Сондай-ақ жаңғыруды мемлекетті қарқынды дамыту мақсатында жүйені ауыстырмайтын, бірақ қолда бар әлеуетті жұмылдыратын іргелі өзгерістер процесі ретінде анықтайды. Жаңғыру процесі сатылы, көпфакторлы, тарихи инвариантты және қайтымды болып табылады; ол өңірлік және өркениетті ерекшелікке ие және әртүрлі қоғамдық ішкі жүйелерде және дамудың әртүрлі кезеңдерінде әртүрлі жылдамдықпен және қарқындылықпен өтеді. Жаңғырудың түпкі мақсаты мемлекетті өзін-өзі дамытуға және өз тетіктерін тұрақты жаңалап отыруға қабілетті жүйеге айналдыру, уақыт талабына сәйкес келтіру болып табылады. Мемлекетті басқаруда қандай бағыттар қолданыста, мемлекеттің болашақ даму жолында қандай стратегиялық жоспарлар қойылды. Бұл мақалада әдебиет көздерімен теориялық талдаулармен айналыстым.

¹ Aktope Regional State University named after K.Zhubanov , adilova.gulsim@mail.ru

Жоғарыда аталған мәселерді шешу үшін осы тақырып бойынша арнайы әдебиет көздері зерттелінді.

Кілт сөз: Мемлекет; мемлекетті басқару; модернизация; стратегиялық жоспар;

Кіріспе

Мемлекеттің басқарудың түпкі мәні тұрғысынан қандай болса оның ұғымының, белгілерінің, нысандарының, механизмінің, атқаратын қызметтерінің мазмұны да сондай болады. Демек, осы тұрғыдан алып қарайтын болсақ, мемлекетті оқып білуді оның мәнін ашып көрсетуден бастағанмыз дұрыс болады. Егер басқарушы күштер өз қызметтерінде жалпы даму заңдылықтарын білуді басшылыққа алуға қабілеттілік танытпаса, сондай-ақ өздері басқарып отырған халықтың жағдайын, даму деңгейін, дәстүрін, оның үміттерін ескермесе онда қоғамды басқару өзінің алдына қойған міндеттерін толық атқара алмайды. *Конфуцийдің идеяларында да осы тұрғыға аса қатты мін беріліп аталып көрсетілген: «Осындай этикалық теориялары негізінде Конфуций өзінің саяси тұжырымдамасын дамытты, бұл орайда ол: “Билеуші – билеуші, ал бағынышты – бағынышты, әке – әке, ал ұл – ұл болу керек”, – деген атақты сөзі кеңінен мәлім. Конфуцийдің мемлекетті “адамгершілікпен басқару” теориясы оған дейін де болған идеяға – басқарушы билігін құдіреттендіру идеясына сүйенді. Соған сүйене отырып, оны дамытты әрі негіздеді. “Басқару – түзету деген сөз” деген қанатты сөзбен тұжырымдалатын негізгі принцип “чжень мин” ілімінде көрініс тапқан. Мұнда Конфуций қоғам және қоғамдағы әр нәрсені өз орнына қою қажеттігін, әркімнің міндетін қатаң да дәл анықтау керектігін айтты. Конфуций айтуы бойынша мемлекет – үлкен отбасы. Ол ел билеушілерін халықты заңдар мен жазалаулар негізінде емес, ізгілік жасаушылар жәрдемімен биік адамгершілік, имандылық қасиеттер танытатын тәртіпті үлгі ету жолымен басқаруға үндеді. Халықты салық, салғырт салумен қинамай, әдет құқығы негізінде басқаруды қош көрді. Ең бастысы – шынайы принципті әрқашан басқарушы қатаң ұстануға тиіс деп білді, сонымен бірге адамдар мен олардың игіліктеріне қамқорлық көрсету – басқарушы парызы. Адамдардың байлық пен мәртебені бәрінен жақсы көріп, кедейлік пен жасқанбаушылықты жек көретіндерін дана билеуші жақсы білуге тиіс. Билеуші үшін – кісі сеніміне ие бола білу өте қажет. Осы пайымынан туындайтын: “Билікке қалай жетуге болады?” – деген сұраққа Конфуций: “Халықтың сүйіспеншілігіне қол жеткіз, – деп жауап берген, – сонда сен билікке жетесің, егер халықтың сүйіспеншілігін жоғалтсаң, онда билікті де жоғалтып аласың”-деп айтқан болатын [1].*

Және де бұл ойшылдың сөзінен біз мемлекетті басқару бағытында не нәрселерді санамызға сақтауымыз керек екендігі анық болып көрініп отыр. Басшы елдің жағдайын жақсы танып, олармен жақсы байланыс орнатып бірге түрлі жұмыстарды атқаруымыздың керек екендігін. Сонымен қатар, халық басшының басшы екенін сезініп және басшы халықын түсінген елде бірлік болатынын да көрсете кеткен. Мемлекетті - үлкен отбасы,- деп алып, отбасындағы әкенің рөліне басшыны қойып және бол басшының жасаған ісіне, сөзіне жәрдем беріп, елдің абыройын өсіруіміздің керек екендігін айып отыр.

Бүгінгі күні Қазақстан өз мемлекеттілігі дамуының маңызды кезеңін басынан кешіру-де. Бұл кезең түбірлі саяси, әлеуметтік – экономикалық және рухани өзгерістерді жүзеге асырудың, адамның құқықтары мен бостандықтары өзінің ең жоғары құндылығы болып табылатын азаматтық қоғам мен демократиялық, әлеуметтік, құқықтық

мемлекетті қалып-тастырудың өтпелі кезеңінен бастау алады. Кеңес Одағы ыдырағанда дейінгі уақытпен салыстырғанда Қазақстан мемлекетінің функциясының өзгеруі және дамуы осы міндеттерді атқарумен тікелей байланысты болады.

Иә, бүгінде бүкіл әлем осы бір арал-мемлекеттің әр адымын аңдып, содан үлгі алып отыр. Басты бағыт-бағдарымыз бен ұстанымымыз үндесетін біз де көп жағдайда осы елдің тәжірибесіне үңілдік. Қазақстан өзінің болашаққа нақ қадамдарын дамыған елдерге қарау арқылы жасап отырды, соның бірегейі Сингапур мемлекеті болатын. "Тәуелсіздіктің 25 жылында біз Сингапурмен тығыз қарым-қатынас жүргізіп келеміз және сіздердің елдеріңізді әрдайым өзіндік бағдар ретінде бағалаймыз. Сингапур қала-мемлекет екеніне қарамастан, әлемнің көптеген елдері үшін дамудың тиімді үлгісі бола білді. Біздің мемлекет құрудағы жолдарымыз көп жағдайда ұқсас. Осыған байланысты түрлі бағдарламалар мен стратегиялар әзірлеу және іске асыру барысында сіздің елдің тәжірибесін мұқият зерделеп отырамыз", – деді Қазақстан Президенті. Сингапур әу баста дербес деген аты болмаса, малайлардан бөлініп, елеусіз ғана жатқан ел еді. Тіпті тәуелсіздігін алған 1965 жылы ауыз судың өзін сырттан тасып ішетін шағын ғана балықшылар қалашығы болатын. Бүгінде көз ілеспес жылдамдықпен дамып, аз уақыттың ішінде шығыстың жауһарына айналды. Даму қарқыны бойынша «жарық жылдамдығын еңсерген» деп айдар тағылған бұл ел ішкі жалпы өнім жөнінен де әлемнің алдыңғы легінен орын алады. Үшінші әлем елдерінің қатарынан шығып қана қоймай, талайға үлгі болатын деңгейге жеткен Сингапурды «XX ғасырдың экономикалық феномені» деп те тегін атамайды. Сондықтан оның тәжірибесін кімнің де болсын үйренгісі келері хақ. Осынау «экономикалық ғажайыптың» авторы – мемлекеттің негізін салушы тұлға, елдің бірінші премьер-министрі Ли Куан Ю. Ли Куан Ю мен Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың арасындағы достық екі елді жақындастырып қана қоймай, ортақ мақсатқа ұйыстыра түсті. Тіпті 1991 жылдың өзінде Ли Куан Ю біздің бола-шағымыздың жарқын боларын болжап: «Егер ел тізгінін Нұрсұлтан Назарбаев ұстаса, Қазақстанның биік шыңдарды бағындыратынына кәміл сенемін», – деген болатын. Қазақстан мен Сингапур арасындағы ынтымақтастықты одан әрі нығайту мақсатында арнайы барған «Нұр Отан» партиясы Төрағасының Бірінші орынбасары Мұхтар Құл-Мұхаммед алдымен билеуші Халықтық іс-әрекет партиясымен тығыз байланыс орнатуды көздеді. Өйткені дәл осы партияның басшылығымен сингапурлықтар ғаламат жетістіктерге қол жеткізді. Сондықтан оның тәжірибесі Қазақстан үшін де аса маңызды. Бұл партия елдің саяси және әлеуметтік өмірінде маңызды рөлге ие. Бірінші кезекке халыққа жақын әрі ашық болуды қоятын партияның басты құндылықтары: әділдік, көп ұлттылық, меритократия және қажырлы еңбек. Осыған орай «Нұр Отан» партиясы Төрағасының Бірінші орынбасары Халықтық іс-әрекет партиясының Бас хатшысы Ли Куан Юдің ұлы, 2004 жылдан бері елдің премьер-министрі қызметін абыроймен атқарып келе жатқан Ли Сянь Лунмен кездесті. Жас кезінде әуелі Ұлыбританияның әйгілі Кембридж университетін, кейін АҚШ-тың атақты Гарвардтың бітіріп, кемел білім алған Ли мырза әке даңқының көлеңкесінде қалып қоймай Сингапурды дөңгелете билеп тұр. Ол тіпті әлемдік сарапшы-лар тарапынан бірнеше рет «ең үздік премьер-министр» деген баға да алып үлгерді. Сингапур Үкіметінің басшысы Қазақстанның әлемдік қауымдастықтағы орнын, стратегиялық жағдайын, географиялық орналасуын, барлық көршілес елдермен ынтымақтастық қарым-қатынаста болуын және табиғи ресурстарға бай екендігін назарға алып, еліміздің бұдан да зор табысқа кенелуіне мүмкіндігі мол екенін жеткізді. Бұл жөнінде премьер-министр: «Қазіргі таңда біздің елдеріміздің тауар айналымы көңіл көншітпейді. Егер қолымызда бар мүмкіндіктің бәрін ұтымды пайдалана білсек, бұл көрсеткіштің жақсаратынына сенімдімін. Сингапур сапарының екі жақ үшін де пайдалы екеніне және партияаралық ынтымақтастықтың маңыздылығына тоқталған Мұхтар Құл-Мұхаммед: «Сингапур

мемлекетінің негізін салушы Ли Куан Ю бірнеше рет Қазақстанға келіп, біздің Елбасымыз туралы өте жоғары пікірде болды. Мұндай үрдіс саясаткерлердің бүгінгі буынынан да байқалады. Бұл елдің табысын Батыстың ең дамыған елдері әлдеқашан мойындап, бүгінде Сингапурден үйренуде. Елдегі саяси тұрақтылық пен экономикалық реформаның табысты жүргізілуіне Халықтық іс-әрекет партиясының қосқан үлесі зор. Біз Батысқа қарап бас шұлғи бермей, осындай азиялық, шығыстық дәстүрдегі партиялардан да үйренуіміз керек. Сол үшін «Нұр Отан» сингапурлық әріптестерімен жан-жақты қарым-қатынас орнатуды бастап кетті», – деді. Осылайша, әлемге озық тәжірибесімен үлгі болған Сингапур мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастық партиялық деңгейге көтеріліп, одан әрі нығая түсті. Ең бастысы, сапар барысындағы келіссөздерде айтылған басымдықтарға екі тарап та мүдделі екендіктерін танытты. Ендеше, жаһанның көшін бастаған ел еңсерген биіктерге Қазақстанның да қол жеткізетін күні алыс емес, – деп айтқан болатын [2]. Біз дамушы ел болғанымыз үшін, дамыған елдердің жүрген іздерімен аяқ басқымыз керек және адымдап басып келеміз. Еліміздің тұңғыш президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың еліміздің дамуына үлкен үлесін қосты. Еліміздің тағында 28 жыл отырып елімізді бүкіл әлемге таныстырды. Және де болашаққа үлкен қадымдар бастырды, сол қадымдарды жалғастыру біздің мойынымызда болып отыр.

«Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани сананы жаңғырту» бағдарламалық мақаласында жаңғыртуды экономикалық өрлеуге немесе технологиялық жетілдіруге жинақтау – бұл жалпы өзгерістер жобасының бір бөлігі ғана екеніне көңіл бөле отырып, жаңғырту процестері шеңберінде еліміздің рухани қайта өрлеуінің тұжырымдамалық бейнесін жеткізеді.

Қазақстанның Тұңғыш Президенті – Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы қазақстандықтардың менталитетінің сапалы тұрғыдан өзгеру стратегиясын ашып көрсетеді. Бұл ретте осы жылдың 12 сәуірінде жарыққа шыққан бұл мақала 2017 жылдың 31 қаңтарынан бастау алған «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Жолдауы, сонымен қатар 2017 жылдың 10 наурызында жарияланған билік тармақтары арасындағы өкілеттіктерді қайта бөлу бойынша конституциялық өзгертулер жобасымен бірге президенттік мәтіндердің үштігін құрап отыр. Президенттің Бағдарламалық мақаласы жаңа саяси лексиканы қолданысқа енгізіп отыр. Мұнда жаңа түсініктер мен ұғымдық мәндер, сонымен қатар бұрындары қолданылған, бірақ жаңа үлгіде ұсынылып отырған ұғымдар пайдаланылған» [3]. Осындай мақалалар және жолдауларды шығару арқылы біздің еліміздің болашағының жарқын болуан көздейді. Сол жобаларды жүзеге асыру барысында бүкіл халық болып қызмет етуіміз керек. Жоғарыда айтып өткендей біз бір – отбасымыз және сол отбасының болашағын жарқын болуы басшы мен халықтың қолында болмақ.

Мемлекеттің даму болашағы үшін алдағы 5-10 жылдыққа мемлекет басшылығы жоспарлар құрады, оны біз стратегиялық жоспарлар деп атаймыз. Стратегиялық жоспарлау дегенімізге шағын түсінік қалдыратын балсақ, басшы қабылдаған әрекеттер мен шешімдер жиынтығы және сол арқылы ұйымның өз мақсатына жетуі үшін басшы арнайы стратегияны іздестіреді .

Бірқатар еліміздің болашаққа нық қадам басуы үшін қойылған «**Қазақстан – 2050**» стратегиялық жоспарына тоқтала кетсек:

2012 жылы желтоқсанда Мемлекет басшысының ел халқына Жолдауында Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы таныстырылды. Оның басты мақсаты – мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ

еңбектің негізінде берекелі қоғам құру, Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарында болуы [4].

Бұл мақсаттарға қол жеткізу үшін «Қазақстан – 2050» Стратегиясы жеті ұзақмерзімді басымдықтарды іске асыруды қарастырады. Олар төмендегі кестеде көрсетілген:

Кесте 1. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы жеті ұзақ мерзімді басымдықтарды

p/c	Стратегия басымдықтары
1	Жаңа бағыттың экономикалық саясаты – пайда алу, инвестициялар мен бәсекеге қабілеттіліктен қайтарым алу принципіне негізделген түгел қамтитын экономикалық прагматизм.
2	Кәсіпкерлікті – ұлттық экономиканың жетекші күшін жан-жақты қолдау.
3	Әлеуметтік саясаттың жаңа принциптері – әлеуметтік кепілдіктер және жеке жауапкершілік.
4	Білім және кәсіби машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары.
5	Мемлекеттілікті одан әрі нығайту және қазақстандық демократияны дамыту.
6	Дәйекті және болжамды сыртқы саясат – ұлттық мүдделерді ілгерілету мен аймақтық және жаһандық қауіпсіздікті нығайту.
7	Жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыз табысының негізі.

Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру мақсатында ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев үстіміздегі 2018 жылдың 5 қазанында төмендегідей деп өз жолдауын бастады: «Біз Еуразия өңірінің қаржылық, іскерлік, инновациялық және мәдени орталығы ретінде қалыптасуын қамтамасыз етіп, жаңа елордамыз – Астананы салдық.

Халық саны 18 миллионнан асып, өмір сүру ұзақтығы 72,5 жасқа жетті.

Біз берік экономикалық негіз қалыптастырдық.

Соңғы 20 жыл ішінде елімізге 300 миллиард АҚШ доллары көлемінде тікелей шетел инвестициясы тартылды.

Экономиканы өркендетудің негізі саналатын шағын және орта бизнес нығайып келеді.

Дүниежүзілік Банктің бизнес жүргізу жеңілдігі рейтингінде Қазақстан 190 елдің ішінде 36-шы орынға көтерілді.

Біз әрдайым сыртқы сын-қатерлерге дер кезінде назар аударып, оларға дайын бола білдік.

Соған байланысты, мен елімізді жаңғырту жөнінде қажетті бағдарламалық бастамалар жасадым.

Олардың жүзеге асырылуы табысты дамуымыздың негізгі факторына айналды.

Біздің стратегиялық мақсатымыз – 2050 жылға қарай әлемдегі озық дамыған 30 елдің қатарына қосылу.

2014 жылы еліміздің инфрақұрылымын жаңартатын «Нұрлы жол» кешенді бағдарламасын іске асыруды бастадық.

Үш жыл бұрын «100 нақты қадам» – Ұлт жоспарын жарияладық.

Содан кейін еліміздің Үшінші жаңғыруына кірістік.

Оның басты міндеті – Қазақстанның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін экономикалық өсімнің жаңа моделін құру.

Еліміздің орнықты дамуы өмір сүру деңгейін одан әрі арттыруға деген зор сенім ұялатады.

Біз жаңа міндеттерді атқаруға дайынбыз» [5].

Жалпы айтқанда, елімізді өрге сүйрейтін қазіргі елбасымыз ұсынып жатқан стратегиялық жоспарлар даму халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуға оң ықпалын тигізетіндігі ақиқат. Бұл жоспарларды жүзеге асыруға халық болып атсалысуымыз керек. «Жұмыла көтерген жүк жеңіл», - дегендей бүкіл билік пен халық бірігіп қызмет қылса елімізді жақын арада дамыған елдер қатарынан көруіміз бек мүмкін болмақ.

“Мемлекетте халық ең бастысы болып табылады, – деді ол, – одан кейін топырақ пен дән рухтары, ал ең соңғы орында ел басшысы тұрады”. Жалпы алғанда, Конфуций ізбасарларына қатаң әлеуметтік жіктелу идеясын, сондай-ақ, қоғам мүшелері міндеттерін отбасындағы қызмет бөлу тәрізді [[иерархия|иерархиялық бөлініске салуды жақтау идеясын қорғау тән. Мемлекет – халық игілігін қамтамасыз ету және қажет тәртіпті орнату құралы. Солай бола тұра, мемлекет бәрін қамтитын және баршаға ортақ, бәрі орындауға міндетті, бірақ бет-бейнесіз заңға да, тиран-билеушінің озбырлығына да сүйенбеу керек, керісінше, мемлекет – билеуші мен оның көмекшілерінің даналығына, ізгілік-мейірімділігіне арқа сүйеуге тиіс. Конфуцийдің саяси доктринасына әр заманда әрдайым мұқият көңіл бөлініп отырды. Конфуций мен оның ізбасарларының ілімінде бейнеленген идеялар осы күнге дейін Қытай саяси мәдениетінің аса маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Конфуцийді жазбаларына сүйініп қарайтын болсақ, елді басқаруда елдің болашағы үшін билек пен халық әрқашан бірлікте жұмыс жасап талпынуы керек екенін айтып отырады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, мемлекет басқаруда жасаланылып жатқан түрлі стратегиялық жоспарларды, жолдауларды халыққа тек ғылыми түрде ғана емес, белгілі салаларға, тұрғындарға байланысты етіп түсінікті жеткізу керек деп ойлаймын. Сол кезде біздің халықпен арақатынасымыз жақсы болып, бүкіл ұйықтап жатқан халық оянып жоспарларды іске асыруда кішкене болсын көмек көрсететін еді. Әйтпесе, кейбір мемлекет тұрғындарының болашаққа қадам үшін қандай жұмыстар жасалынып жатқанын білмейді. Тек қана біз болашаққа жасалынатын жоспарларда халық санын ғана емес, халықтың санасын, сапасын өсіру мақсатында да жұмыс жасауымыз керек. Айтпақ ойым, жаңғырту мақсатында халықтың сапасының, санасының өсуі арқылы біз

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

халықтың қызығушылығын оятып, түрлі ғалымдардың,білікті адамдардың көзін аша аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

<https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%D2%B1%D2%A3-%D0%B7%D1%8B>

<https://sputniknews.kz/politics/20160928/248021.html>

БАҚ үшін ақпараттық жариялауға арналған әдістемелік құрал «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», 2017,108б

http://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs

Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан, Айқын газеті,06.10.2018ж

MASS MEDIA AND PR IN KAZAKHSTAN

З.Ж.Қойгелдиева, М.Х.Дулати ТарМУ

Abstract

It is said about rapidly developing of the PR model of Kazakhstan. If we take the PR model in an informational way, and it is about advertising and PR information connections it will be the direct product which serves the marketing's interest.

The article deals with the effective ways of accessing to advertising, PR, and journalism information.

It is impossible to form the positive image of any object without using the means of mass media. With the help of publishing PR people develop the communications with the society and a direct connection with the population. Nowadays in managing sphere it is impossible to work without PR, and it is important for the people of the managing, organizing, communicating with the population sphere. Because it is impossible to manage without coming to understanding with colleagues, customers and so on. From this point of view PR is considered as a real strategic communication.

Keywords: Advertising, PR, Society, Journalism, Press, Mass Media, Communications.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛЫ ЖӘНЕ PR

Түйіндеме

Қазақстандық PR-моделі қазіргі кезеңде қарыштап дамығаны туралы айтылады. PR-моделін ақпараттық бағытта алатын болсақ, біз жарнамалық және PR-дың ақпараттық байланысы туралы айтылса, онда бұл маркетингтік нарықтың мүддесіне қызмет жасайтын тікелей туындысы болып табылады,

Мақалада жарнама, PR және журналистика ақпаратқа қол жеткізудің тиімді жолдары туралы айтылады. Бұқаралық ақпарат құралдарының араласуынсыз кез келген объектінің жағымды имиджін қалыптастыру мүмкін емес. Баспасөз арқылы PR адамдар мен қоғаммен арасындағы байланысты жүзеге асырады және жұртшылықпен тікелей байланыс қызметін атқарады. Қазіргі басқару қызметінде PR-сыз жұмыс істеу мүмкін емес және басқару, ұйымдастыру, қоғаммен тікелей байланыс жасау салаларының қызметкерлері үшін оның маңызы зор. Өйткені серіктестерімен, тұтынушылармен өзара түсіністікке қол жеткізіп алмай басқару қызметін жүргізу мүмкін емес. Осы тұрғыдан келгенде, PR шын мәніндегі стратегиялық коммуникация болып табылады.

Тірек сөздер: Жарнама, PR, қоғам, журналистика, баспасөз, бұқаралық ақпарат құралдары, коммуникация.

Кіріспе

Еліміздің жағымды бет-бейнесін жасауда патриотизмді қалыптастыруда ақпараттық байланыстарды тиімді пайдалану маңызды орын алады, ал бұл үдерістегі маңызды тетіктің бірі - жұртшылықпен байланыс.

Бәрімізге белгілі, қазіргі PR әрбір мемлекеттің маркетинг жүйесінде ғана емес, қоғамның барлық салаларында маңызды рөлге ие салаға айналып отыр. Қазіргі таңда заманауи ғылым мен коммуникациялық үдеріс заманында жарнама және PR өзара тығыз байланыста дамып келеді. Сондықтан PR және журналистиканың өзара қарым-қатынасы коммуникативтік процесс туралы ғылымдағы өзекті мәселеге айналып отыр. Жарнама және PR туралы түрлі көзқарастар XX-шы ғасырдың аяғында, яғни 90-шы жылдары Ресейде пайда болды. Сол кезеңге ақпараттық дәуірге енді аяқ басып келе жатқан мемлекет үшін бұл құбылыс керек жағдай еді. Оның үстіне осы процесс енді ғана дамып келе жатқан нарыққа, жаңадан қалыптасып келе жатқан ақпараттық қоғамға табиғи жауап болды.

Содан жарты ғасыр өткеннен кейін Ресейде PR-ды қоғамдық ақпарат жүйесі ретінде құру идеясы орнықты, ал бұл модель, PR корпоративтік мүдделері аудиторияның көзқарастарын мұқият зерделеп, осы көзқарастарға негізделген кезде, асимметриялық диалогтық жүйеге айналды. Ал XX-шы ғасырдың 60-шы жылдары, шындыққа, ақпаратқа және мүдделерді үйлестіруге негізделген төртінші консенсус PR-моделі анықталды.

PR – қазіргі заманғы бизнестің ең басты бөлігі болып саналады. Европаның өзінде жетекші PR агенттіктерінің бір жылғы кірісі жүздеген млн. долларды құраған. Қазақстандық PR-моделі қазіргі кезеңде қарыштап дамуда. PR-моделін ақпараттық бағытта алатын болсақ, біз жарнамалық және PR-дың ақпараттық байланысы туралы айтылса, онда бұл маркетингтік нарықтың мүддесіне қызмет жасайтын тікелей туындысы болып табылады.

PR және жарнама бұқаралық ақпарат, сонымен бірге бұл ақпараттың маркетингтік мүдделерге, сатып алу, сату мақсатына және тұтынушылардың мүдделеріне қатысты мақсаттарға толығымен бағынады деген фактімен анықталады.

Жарнама дегеніміз, бұл ақпарат, кімге жарнамаланады, оны кімге хабарландырады, қандай жағдайда, қандай баға, өнім қалай лицензияланғаны және тағы басқалары туралы сұраққа дәстүрлі жауап береді. Осыған байланысты тұтынушылық қызығушылықты ынталандыру тұрғысынан - жарнамадағы ақпараттың қанықтылығы қолжетімді.

PR-дың ақпараттық бағытына келетін болсақ, PR - бұл, негізінен, корпоративтік ақпараттық бағыт. Корпорация мүддесі үшін ақпараттық компонент саясат пен коммерциядағы PR әрекеттерінің мақсаттарына сәйкес келеді. Олардың ақпараттық бағыты бар, ақыл мен ойға бай азық береді. Дегенмен бұл ақпарат жеке немесе корпоративтік қызығушылық аясында өмір сүреді, бұл ақпарат жеке мүдде мен жалпыәлеуметтік мүдделерді сәйкестендіруге арналған. Және бұл жарнамалық және PR-дың ақпараттық қызметінің деструктивті компоненттерінің бірі. Әрине, тікелей жарнамалық манипуляциялар бар екендігі дау тудырмайды, ол жарнамада іске жарамсыз және зиянды тауар ұсынылады.

Мысалыға алатын болсақ, ұсынылатын бірқатар дәрілердің жарнамасы шын мәнінде, зиянды болып табылады: себебі ол жерде берілген мәліметтер ұсынылған дәрінің фармацевтикалық қасиеттерін толық бермейді және көпшілік адамдарға оны қолдануды таңады, жарнамада оның жанама зияндықтары туралы мәлімет берілмейді.

Осы мысалдан жарнаманың ақпараттық қанықтылығы әлеуметтік коммуникативтік ақпараттық саясаттың нәтижесі және жарнама сапасына тиісінше бақылау болмағандығының көрсеткіші деуге болады. Сондықтан жарнама және PR тақырыбы, түрлі көзқараста болуы заңды, себебі жарнаманың да, PR-дың да басты міндеті ақпараттық-коммуникациялық болғанымен, пайда болу кезеңі әр түрлі уақытты қамтиды. Қазақстан Республикасында PR қызметі жаңадан қалыптасуына байланысты фирмалар мен ұйымдардың маркетингтік, консалтингтік жарнама агенттіктері мен PR агенттіктерінің саны аз. Бірақ, даму қарқыны бұрынғыға қарағанда өсіп келеді.

Зерттеуші ғалым Ж.Бекболатұлының пікірінше, Қазақстандық PR агенттіктердің саны өсуде. Журналистика және PR дегенде әртүрлі пікірлер бар. Осы әртүрлі пікірлерге және пиаршылар мен журналистердің пікірін қосыңыз. Журналистер шығармашылық адамы болғандықтан, олар еркін ойлы, мені бар азаматтар ретінде көрінеді.

Жарнама, журналистика және PR-дың өзара байланысы келесі жағдайдармен анықталады. Біріншіден, осы өзара іс-қимыл бірыңғай ақпараттық-коммуникативтік кеңістік арқылы берілген, оның аясында жарнама, журналистика және PR бірлесе жұмыс жасайды. Дегенмен, осы векторлар мақсатына қарай өзара бөлінеді және ерекшеленеді. Жарнаманың мақсаты тауарлар мен қызметтерді ұсынумен, тұтынушылардың қызығушылығын қолдаумен байланысты. Журналистика азаматтық және әлеуметтік қызығушылықпен байланысты, соған байланысты оның мақсаты адамдарды шындыққа бағыттап отырып ақпараттандыру, туындаған мәселеге байланысты шешімді табуға бағыттау.

Осы тұрғыдан келгенде, бүгінгі күні біз таза жарнама, таза PR және таза журналистика табиғатта болмайды деп айта аламыз. Олардың барлығы өзара байланыста бола отырып, өзінің автономдылығын сақтайды. Дегенмен, олар ақпараттық процестің үрдісі, автономдық ерекшеліктерді сақтай отырып, осы интеграциялық үдерістер үнемі бір-бірімен күшейтіліп, көбейтіледі және байытылады. Себебі журналистика жарнамамен толығады, өзінің жұмысында жарнамалық слогандарды басшылыққа алады, ал PR жарнаманың да журналистканың да іс-қимылдарын есепке алады. Өйткені журналистика, жарнама және PR тұтынушысы бір ғана аудитория болады. Сондықтан осы үшеуінің басы бір жерге қосылады және бір-бірімен әркез байланысты болады.

Бұқаралық ақпарат құралы PR үдерісінде ерекше рөл атқарады. Бұқаралық ақпарат құралдарының араласуынсыз кез келген объектінің жағымды имиджін қалыптастыру мүмкін емес. Баспасөз арқылы PR адамдар мен қоғаммен арасындағы байланысты жүзеге асырады және жұртшылықпен тікелей байланыс қызметін атқарады. Қазіргі басқару қызметінде PR-сыз жұмыс істеу мүмкін емес және басқару, ұйымдастыру, қоғаммен тікелей байланыс жасау салаларының қызметкерлері үшін оның маңызы зор. Өйткені серіктестерімен, тұтынушылармен өзара түсіністікке қол жеткізіп алмай басқару қызметін жүргізу мүмкін емес. Осы тұрғыдан келгенде, PR шын мәніндегі стратегиялық коммуникация болып табылады. Онда белгілі бір мақсатқа қол жеткізу үшін жүзеге асырылуы тиіс іс-шаралар ұзақ уақытқа жоспарланады, қандай да бір ұйымның немесе жеке тұлғаның мүддесін көздейтін ақпараттық басымдықтар айқындалады. Сөйтіп PR басқару процесінің маңызды бөлігіне айналады. Осы жұртшылықпен байланысты жүзеге асырушы ақпарат көздерінің бірі – мерзімді баспасөзде жарияланған материалдарды автордың прагматикалық ұстанымына, көтеретін тақырыбына, қамтылатын деректердің алуан түрлілігіне, мақсатты түрде бағытталған аудиториясының сипатына, сондай-ақ қоғам өміріндегі жалпы халықтық,

халықаралық т.б. шаралардың қарсаңында немесе олардан кейін, яки жариялану уақытына сәйкес позитив және негатив бағыттағы PR мәтіндер деп бөлуге болады.

PR бұқаралық ақпарат құралдары үшін қажет, себебі, егер ол болмаса, журналистер өз жұмысында қолданатын жаңалықтар жасайды. Газеттер, журналдар, теледидар PR-менеджерлері дайындаған ақпараттық материалдарды: суреттер мен сұхбаттар, пресс-релиздер, баспасөз жиынтықтары және т.б. үнемі қолданады.

Бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен қоғамдық пікір бүгінгі күні ең алдымен әлеуметтік, экономикалық және саяси өмірдің объективті фактілері әсерінен және қазіргі заманғы виртуалдылықтың арқасында қалыптасады. Интернеттің және басқа да виртуалды нысандардың арнайы қызметін ескере отырып, қоғамдық пікірді қалыптастыруға тікелей өмір тәжірибесінің ықпалы азаяды деп сенімді айта аламыз. д

Осы жерде PR-ақпараттың ақпараттан айырмашылығына келер болсақ, PR-ақпарат дегеніміз - бұл ұйымның, тұлғаның тиімді коммуникациялық ортасын қалыптастыру мақсатында қызмет ететін ақпарат. Кез келген ақпараттың негізі факт болып табылады. PR-да, әлеуетті тұтынушы үшін оның мінез-құлық әрекеттерін ынталандыруға бағытталған ең тартымды ақпарат. Бұл шындықтың нақты «сегменті», ол PR-дың негізгі тақырыбы үшін қолайлы коммуникациялық ортаны құру мақсатын көздейді. Журналистикада факт - автордың пікіріне байланысты ұсынылған субъективті шындық. Көріп отырғанымыздай, бүгінгі баспасөзді Кеңес үкіметі кезіндегі цензуралық БАҚ-тан ерекшелендіретін айрықша белгілердің бірі – осы PR-мәтіндерінің белсенді түрде қолданылуы. Мұның өзі сөз бостандығы, ой еркіндігі сияқты ұғымдардың қазіргі оқырман үшін үйреншікті қолданыстарға айналғандығын дәлелдейді.

Қорытынды

Біз мақаламызда қаралып отырған жарнама, PR және журналистика ақпаратқа қол жеткізудің тиімді жолдары туралы айтылады. Қоғаммен байланыс қызметі ортаның моральдық жағдайын жақсартады, жаңа таланттарды сіздің компанияңызға қарай тартады, компанияңыздың құндылығын сезінуге көмектеседі.

PR қызметі - билік пен қоғам арасындағы байланыстырушы алтын көпір, ұйым мен қоғамның арасындағы коммуникацияны орнықтырудағы басқарудың түрі. Олай болса, мұндай құралды игеруге баршамыз мүдделіміз. Күнделікті бұқаралық ақпарат құралдары мен әдебиеттерден және өмірден байқағанымыздай, PR-дың әлемдік аренада алатын рөлі ерекше. Алдағы уақытта елімізде PR қызметін барлық салаларда дамытуды жолға қою керек деп санаймыз.

Әдебиеттер

- Бекболатұлы Ж. PR және жарнама. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 22 б
Bulletin KazNU. Filology series. №1-2(141-142). 2013
«ПРАВО ЗНАТЬ: история, теория, практика» №3–4 (51–52) март–апрель 2001 г.

PECULIARITIES OF COURT PROCEEDINGS WITH THE PARTICIPATION OF FOREIGN PERSONS

A.K.MUIDENOVA¹, B.A.SERIYEV²

Abstract

The author notes that general rules of representation are used for foreign persons, however, there are a number of special features and for example wide range of people, including lawyers and consuls of foreign states has the right to represent the interests of foreign persons in court.

Within the consideration of the issue regarding the lawyer monopoly, the author believes that it cannot be used for all categories of cases, since this restricts a foreign person, whose rights and legal interests are violated, in choosing a representative. The author thinks that the lawyer monopoly is possible only in the consideration and resolution of cases involving foreign persons if the foreign rules are used.

Keywords: Foreign persons, civil proceedings, court proceedings, process, lawyer.

A court proceeding or a trial is a procedural legal relationship in which the persons involved in the case and the court realize the procedural opportunities provided to them and perform procedural obligations in order to resolve the dispute, as well as to make a legal and reasoned decision. At this stage, it is necessary to be based on the regulations of the Convention for protection of human rights and fundamental freedom, which proclaims the right to a fair trial, in particular «in the case of a dispute regarding the civil rights and obligations, everyone has the right for the fair and public trial within the reasonable time and the impartial court established on the basis of the law» [1].

When considering cases with a foreign element, the courts in the Republic of Kazakhstan and in other countries, in principle, apply the law of their country in resolving civil procedural matters. At the same time, there are cases when this or that concept refers to the Kazakhstan law to the substantive law, and according to the law of any foreign state - to the process, or vice versa. A foreign law, as a rule, is not applicable in a Kazakhstan court on issues that are considered procedural under Kazakhstan law. And vice versa, the fact that this norm is considered procedural in another country does not prevent its application by a Kazakhstan court if under Kazakhstan law it is considered as a norm of substantive civil law.

The stage of consideration and resolution of a civil case with the participation of foreign persons causes a number of peculiarities and, first of all, it concerns the representation. In accordance with article 13 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan [2], «everyone is guaranteed the right to receive qualified legal assistance, such assistance is provided to citizens

¹ Doctoral student, Zhansugurov Zhetysu State University, Taldykorgan, Kazakhstan, alia_akerke@mail.ru

² Candidate of law sciences, professor, I. Zhansugurov Zhetysu State University, Taldykorgan, Kazakhstan, seriev_bolat@mail.ru

in various forms, including in the form of legal representation in civil cases». According to article 57 of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan [3], «citizens shall have right to conduct their case in the court in person or via their representatives. Personal participation in the case does not deprive the citizen of the right to have a representative in this case». R.Sidorov considers that «judicial representation in civil proceedings is intended to provide legal assistance to citizens and organizations, to help protect their rights and legally protected interests; the participation of a judicial representative in civil proceedings contributes to clarifying the actual relationships of the parties, manifesting initiatives and activity of participants in the trial» [4, p.3].

It should be noted that the participation of representatives of foreign persons is carried out in accordance with the general rules, however, there are a number of peculiarities of the representation of this category of persons, for example, wide range of people, including lawyers and consuls of foreign states, has the right to represent the interests of foreign persons in court. According to the Law of the Republic of Kazakhstan «On advocacy and legal aid» dated July 5, 2018 No.176-VI LRK, the lawyers of a foreign state can provide legal assistance on the territory of the Republic of Kazakhstan regarding the law of this foreign state [5]. We agree with Z.Kh. Baymoldina, that «a foreign lawyer is not an expert in Kazakhstan law, but as for the issues of applying the rules of the law of his country; such lawyer is certainly more competent than a Kazakhstan lawyer» [6, p. 85]. Therefore, the following question arises: which of the judicial representatives will be more effective in protecting the rights and legal interests of a foreign person on the territory of the Republic of Kazakhstan? In our opinion, everything depends on the essence of the dispute itself, namely the type of legal relationships, of course, in the cases related to insurance, where there are a lot of certain nuances that are not familiar to Kazakhstani legal system, the participation of a foreign representative will be more effective because he has relevant knowledge in this area.

However, we will take into consideration that there are certain restrictions related to the provision of legal assistance for foreigners, for example, foreign lawyers are not allowed to provide legal assistance on the territory of the Republic of Kazakhstan regarding the issues that are related to state secrets. Abdulina Z.K., Baissalov A.D. believe that these restrictions are quite justified and are not discriminatory in nature [7, p.33]. We agree with this statement due to the fact that we can talk about the interests of the Kazakh state. Different countries have their own limitations on the provision of legal assistance by foreign representatives, for example, the Law of the Azerbaijan Republic dated December 28, 1999 No.783-IQ «On lawyers and advocacy activities» provides that «a foreign lawyer can provide legal assistance only by giving some advice and conclusions on the application of the laws of the state where a foreign person was born or the international legal rules, as well as by representing the interests of the principal at the stage of executed proceedings in civil and criminal cases, the cases related to economic disputes, administrative offenses in accordance with international treaties supported by Azerbaijan» [8]. Most scientists say that only a lawyer should act as a representative in the cases where a foreign person participates. This opinion is justified by the presence of specificity and certain nuances in cases involving persons of foreign origin, therefore only a lawyer can provide properly qualified legal assistance. The issues of the lawyer's monopoly are being discussed in the science of civil procedure law for a long time, and this applies to all categories of cases. Proponents of such monopolization believe that only participation of the lawyers in the court will help to solve the problem of the legal aid quality, that is, the provision of legal aid will have to protect citizens from unskilled assistance [9].

In our opinion, the implementation of representation only by lawyers is advisable within the framework of consideration and resolution of civil cases with the participation of foreign persons, only in the case when the court applies the rules of foreign law in the consideration

and resolution of the dispute. Due to the fact that the application of such rules causes great difficulties for the court, since the practice of their application has not been formed yet and it is impossible to oblige the judges to know the right of another state, namely lawyers, including foreign ones, by virtue of the burden of proof on the maintenance of a foreign right to parties will be able to properly establish the content of foreign rules and the rules for their application, since such representative has special knowledge in the field of jurisprudence. As for the cases when Kazakhstani norms are applied in the consideration of cases involving a foreign element, there is no need for lawyers to participate, and such monopoly will only limit persons whose rights and legal interests are violated in choosing a representative for the case. Perhaps only the participation of lawyers within the framework of these legal relationships, regardless of the applicable rules, is more effective for the arbitration process, due to the presence of economic entities that have greater financial capabilities, unlike the parties in the case in the courts of general jurisdiction.

According to Kazakhstan legislation, courts of general jurisdiction consider and resolve disputes arising from civil, family, labor, housing, land relations over the use of natural resources and environmental protection and other legal relations, including relations based on the subordination of one party to the other, if these cases, according to the Code of Civil Procedure of the Republic of Kazakhstan are referred to the jurisdiction of the court. The jurisdiction of the court of general jurisdiction and the arbitral tribunal includes consideration of disputes with foreign persons. According to paragraph 6 of article 24, 215 Code of Civil Procedure of the Republic of Kazakhstan courts consider and resolve cases involving foreign citizens, stateless persons, foreign organizations, organizations with foreign investments, international organizations.

Summarizing the institute of representation, we believe that if foreign rules are chosen on the case as an applied right, then only Kazakhstani or foreign lawyers will implement representation. Based on this, article 58 of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan should be supplemented as follows:

«Article 58. Representation under instructions

1. Representatives under instructions in the court can be the following persons:

7. If a court applies foreign rules on the case involving foreign persons, only lawyers (Kazakhstani or foreign) can be representatives of foreign persons».

In other cases, representatives of foreign persons whose rights have been violated can be any legally competent persons with properly formalized authority to conduct the case. However, the parties should pay attention to knowledge of certain legal issues, based on the stage of consideration and resolution of cases involving foreign persons, for example, compliance with the regulations on international jurisdiction, application of rules for the provision and legalization of foreign evidence, etc.

References

«Convention for protection of human rights and fundamental freedom», concluded in Rome, November 11, 1950.

Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995 (with amendments).

The Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2015 No.377-V LRK.

Sidorov R.A. Representation in civil proceedings: abstract of dissertation on a scientific degree of candidate of law. - Tver, 2002. - p.3.

Law of the Republic of Kazakhstan «On advocacy and legal aid» dated July 5, 2018 No.176-VI LRK.

Baymoldina Z.Kh. Civil procedure law of the Republic of Kazakhstan, Volume 1, General part (topics 1-15) - Almaty: KazSLA, 2001.

Abdulina Z.K., Baissalov A.D. Civil procedure law of the Republic of Kazakhstan. - Astana: Daneker, 2005.

Law of the Azerbaijan Republic dated December 28, 1999. No.783-IQ «Lawyers and advocacy activities» [Electronic resource]. – URL: <http://base.spinform.ru/>.

Vereshchagin A.N. Evaluation of the lawyer monopoly validity. // Economic policy. - 2017. – No. 2. - p. 152-179.

FROM THE HISTORY OF AKTOBE TEACHING INSTITUTE

D.K. ABENOV¹, M.K. SAGITZHAN, B.O. KANAPIN²

Abstract

The article deals with the history of Aktobe Regional State University named after Zhubanov in 1935-1950. More precisely, it tells the story of a two-year teacher's institute, the composition and number of students and teachers, as well as the history of the reorganization of the institute at each period.

Keywords: specialized school, institute, preparatory course, pedagogical, contingent.

АҚТӨБЕ МҰҒАЛІМДЕР ИНСТИТУТЫ ТАРИХЫНАН

Аннотация

Мақалада Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 1935-1950 жылдар аралығындағы тарихы қарастырылған. Атап айтқанда, екі жылдық мұғалімдер институты болып құрылған, студенттер мен оқытушылар құрамы мен саны, институттың әр кезеңдегі қайта құрылу тарихы баяндалады.

Түйін сөздер: училище, институт, даярлық курс, педагогикалық институты, контингент.

Кіріспе

Қаламыздағы жоғары оқу орындарының бірі Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 80 жылдан астам тарихы бар. Университет өзінің тарихын 1935 жылы ашылған Ақтөбе мұғалімдер институтынан бастау алады. Қазақ КСР комиссариатының 1934 жылғы 15 желтоқсандағы №163 қаулысымен 1935 жылы 1 қаңтарда Ақтөбе облысындағы алғашқы жоғары білім беретін мұғалімдер институты ашылды. Институттың алғашқы директоры болып Қазан қаласындағы мұғалімдер семинариясын бітірген, батыс өңіріндегі ағарту жұмыстарын ұйымдастырушылардың бірі Залиев Нұғман бекітілді. Ақтөбе облыстық атқару комитеті Н. Залиевке оқытушылар құрамын білікті кадрлармен ұйымдастырып және алғашқы 70 студентті іріктеп алып, 1935 жылдың қаңтар айында жұмысты бастап кетуді тапсырды. Ең бірінші мәселе оқытушы кадрларды іріктеп, оқу процесін жүргізуде болды. Алғашқы оқу жылында профессор Х.А.Басымов, доценттер А.Б.Некрасов, Г.Б.Тонгши, И.Г.Белакановтар жұмыс жасады. КСРО ғылым ағарту комиссариаты сол кезеңдегі жетекші жоғары оқу

¹ Department of "History and Religious Studies" of K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Kazakhstan. Aben_60@mail.ru

² Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, 1st year undergraduates specialty 6M011400 "History", Kazakhstan. liuka.996@mail.ru

орындарының түлектері Ю.Таласбаевты (Ташкент мемлекеттік университетінің география факультетінің түлегі), Т.М.Хабибулинді (Қазан мемлекеттік университетінің физика-математика факультетін бітірген), А.Е.Спиринцовты (Герцен атындағы Ленинград педагогикалық институтының түлегі) Ақтөбе мұғалімдер институтына жолдамамен арнайы жұмысқа жіберді.

Залиев Нұғманнның ұйымдастыруымен 1935 жылы 1 қаңтарда құрамы тарих және физика-математика факультетінен тұратын екі жылдық Ақтөбе мұғалімдер институты өз жұмысын бастады. Кейінірек институтта 1935-1936 оқу жылында тіл факультеті ашылды. Алғашқы контингенті 70 студентті қабылдады. Оның 49-ы қазақтар болды. 1935 жылдың қыркүйегінде студенттерді екінші рет қабылдап, даярлық бөлімі ашылды. Мұғалімдер институтының алғашқы корпусы Красноармейская көшесі №14 үйде орналасты. Ол қазіргі

№6 қазақ орта мектебі мен Орталық базар арасы, ұзындығы 30 метрдей қызыл қыштан салынған. Жатақханалар үшін мекемелерге арналған үйлер белгіленіп, бөлінді, бірақ та студенттердің негізгі жатақханасы Сталин (қазіргі Алтынсарин) көшесі №7 үйдегі ғимарат болып саналды (Нурышев, 2006: 188).

Архив құжаттарына сүйенсек, 1936 жылы 10 маусымда Ақтөбе облыстық комитетінің мектеп бөлімінің инспекторы С.К.Головиннің жазған есеп беру жазбасында 1935-1936 оқу жылындағы институттың жағдайы туралы айтылады. Оның жазуынша, негізгі курста барлығы 5 топ, 99 студент бар: қазақтар – 54, оның 9-ы қыздар; орыстар – 32, оның 20-сы қыздар; қалғаны басқа ұлт өкілдері (әсіресе татарлар) – 12, оның 7-уі қыздар. БКП (б) мүшелер саны – 2, БЛКЖО (б) мүшелері – 51, партияда жоқтар саны – 45. Әлеуметтік жағдайы бойынша 19 жұмысшы, 42 колхозшы, 27 ерікті шаруа (крестьян-единоличник) және 11 қызметші (служащий).

Сонымен қатар жазбада оқытушылар құрамы да көрсетілген. Институтта 10 штаттық, 5 қоса атқарушылық, барлығы 15 мұғалім жұмыс жасады. Оның ішінде қазақтар – 3, татарлар – 2, орыстар – 6, ал басқа ұлт өкілдері – 4. Головин институтқа кем дегенде 5 оқытушының керектігін айтып, ерте және ортағасыр тарихының мұғалімдері мүлдем жоқ екендігін жазған.

Институтта бір және екіжылдық даярлық курстары болды. Біржылдық курста 40 адам білім алған: 38 қазақ, оның 12-сі әйелдер. Ал екіжылдық курста 30 адам оқыған: 28 қазақ, оның 20-сы әйелдер.

Сондай-ақ бірнеше үйірмелер де жұмыс жасады: қазақ және орыс музыкасы үйірмесі, пианинода ойнау, би, қазақ және орыс хор үйірмелері

Студенттер арасындағы ұлтаралық келіспеушіліктерді, орыс ұлтының қазақтарды менсінбеушілігін анық байқауға болады. Мысалы, жазбада орыстар мен қазақтардың бөлек отыратыны, орыстардың қазақтармен билеуден қашатыны, Елек өзеніне демалысты ұйымдастырғанда көп қазақ студенттерінің жиналғанын көрген орыстардың барлығы дерлік бармай қалғандығы, орыс студенттері қазақ оқытушыларымен амандасуды қажет деп те санамай, бірақ өз кезегінде орыс оқытушыларымен өздерін сыпайы ұстайтыны туралы жазылған жолдардан көруге болады.

Институт 1936 жылы 170 студенттің 100-ін жатақханаға орналастырса, қалған 70 студент 30-40 р. сомасында жеке пәтер немесе бөлме жалдап тұрады. 100 студентті 5 түрлі жатақханаға шашып тастады. Оның 30-ы колхозшылар үйінде тұрды.

С.К.Головин институттың жұмысын тұрақтандыру үшін 150 адамдық жатақхана, кабинеттерді толық әрі дұрыс жабдықтау, ерте және ортағасыр тарихы, орыс тілі мен

әдебиет пән мұғалімдерінің қажеттілігін айта кетіп, өз жұмысын дұрыс атқара алмай жүргендер Залиевті, жаңа заман тарихы оқытушысы Незайнутдинова, даярлық кластарының орыс тілі мұғалімі Колмакованы жұмыстан босату керектігін жазған (АОМА).

Өзінің есеп беру жазбасында Головин сабақ беру процесінің, мұғалімдердің методикасын, сондай-ақ әр пәннің өткізген сабақ тақырыбына дейін талдаған. Бұл институттың алғашқы оқу жылының сипаттамасы болатын.

Залиев Нұғманды 1936 жылы Орынбор қаласындағы мұғалім курсының директорлығына ауыстырды. Ақтөбе мұғалімдер институтының директоры болып профессор Шейнессон Семен Германович тағайындалады. Институт жұмысына көптеген жаңалықтар енгізді. Жаңадан кафедралар ашты. Сол кезеңдерде Қазақстанда жоғары оқу орындар ашылып, жұмыстар жасап жатты. Материалдық жағдайлары төмен болды. 1930-1940 жылдар арасында саяси құғындау орын алып, білімді адамдар соның зардаптарына ұшырады. Институттың алғашқы директоры 1937 жылы тұтқындалып, 1938 жылы атылды. С.Г.Шейнессон 1937 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына жіберіліп, кейін қуғындалды.

Москва қаласындағы Плеханов атындағы халық шаруашылығы институтының экономика факультетінің түлегі Құрманғали Оспанов 1937 жылы институт директоры болып тағайындалды. 1940 жылы тамыз айында Қ.Оспанов неміс және ағылшын тілдер бөлімі бар шет тілдер факультетін ашуға ұсыныс жасап ашты. Соның нәтижесінде Орынбордағы шет тілдердің жоғары республикалық курсы Ақтөбе қаласына көшірілді (Нағымова, 2013: 356).

Ұлы Отан Соғысы жылдарында институтты басқарған Кантемиров Дзандар Салангереевич (1941-1943 жж.), Пак Наум Федорович (1943-1947 жж.) ауыр жағдайларға қарамастан оқу процесін ұйымдастыра білді. 1941 жылы шілдеде институтты тіл, физика-математика және тарих факультетінің 67 студенті бітірді. Осы уақытқа дейін институт 3 рет түлек шығарды, орта мектептерге 240 жас мамандар даярлап берді. Соңғы екі жылда студенттерді қабылдау жақсы жүріп, 1940-1941 оқу жылында студенттер контингенті 300 адамға дейін өсті. Институтта 35 оқытушы және оқу-көмекші қызметкерлері бар 7 кафедра жұмыс жасады. Сондай-ақ көп жылдық тәжірибесі бар, студенттер алдында сыйлы, құрметті оқытушылар жеткілікті. Олар: педагогика ғылымдарының кандидаты, кафедра жетекшісі А.Е.Спиринцов, С.Байтаков, Ж.Доскараев, М.Р.Решетов, П.А.Севрин және тағы басқалары.

Кітапхана қоры жалпы соммасы 100 мың рубль болатын маркстік-лениндік классиктердің, басқа ғылым салалары классиктерінің еңбектері, көркем әдебиет, арнайы пәндер бойынша оқулықтардан тұрды.

Білім ордасы өз білім алушыларына арналған студенттік асхана, киім жуатын бөлме, және басқа да қажетті жағдайлары қарастырылған жатақханалары бар. Институттың оқу корпусы 1941 жылы шілде айына дейін Красноармейская көшесі №44 үйдегі әскери ведомствоның ғимаратын алды. Ал 1941 жылы Ақтөбеге көшірілген шағын әскери заводқа институт корпусының берілуіне байланысты институт жатақхана үшін салынған Сталин (қазіргі Алтынсарин) көшесі №7 үйге орналасады.

Хор үйірмесі, драмалық үйірмесі, үрмелі ішектік оркестр, спорт және денешынықтырумен айналысу студенттердің күнделікті тұрмысына айналды. Шахмат үйірмесі бойынша институт бірнеше рет жеңімпаз атанса, 1939 жылы футбол және шаңғы командалары облыс бойынша бірінші орынды, ал хоккей командасы 1940 жылы Республикалық кубокты жеңіп алды (АОМА).

Соғыстың басталған жылдары, яғни алғашқы екі жылда Отанды қорғау үшін кеңес армиясының қатарына 34 оқытушылар мен студенттер алынды. Соғыс болып жатқан аймақтардан көшіп келгендердің (эвакуация) ішінен 15 мұғалім Ақтөбе мұғалімдер институтында жұмыс істеді. Соғыс жылдарында студенттердің құрамы азайды. Көшіп келгендердің ішінен жоғары оқу орындарында оқып жүрген 15 студент институтта өздерінің білімдерін жалғастырды. Ақтөбе мұғалімдер институтынан Ұлы Отан Соғысы жылдары әскер қатарына алынғандар Отан алдындағы борыштарын абыроймен атқарды. Үкіметтің марапаттарына ордендер мен медальдарына ие болып, Кеңес Одағы Батыры атағын алғандар да болды. Соның бірі Қожабай Жазықов (1945 ж.) алды. Ақтөбе педагогикалық училищесін бітірген, бастауыш мектебінің мұғалімі 1942 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылған кіші командирлік құрам мектебін тәмамдаған. Соғыстан кейін Ақтөбе педагогикалық институтына түсті. Мектеп мұғалімі, директоры, білім бөлімінің меңгерушісі, аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары болды. 1998 жылы Ақтөбе қалалық мәслихатының шешімімен Донский көшесін Қожабай Жазықовтың есімімен атап, батыр атағына құрмет көрсетіп есте қалдырды.

Ұлы Отан Соғысы аяқталғаннан кейінде Ақтөбе мұғалімдер институты негізгі және орта мектептер үшін мұғалімдер даярлау бағытындағы жұмыстарын жалғастыра берді.

Институттың оқу корпусы болмай, біраз қиындықтар көрді. 1945 жылы тамыз айындағы облыстық атқару комитетінің шешімімен Дзержинский (қазіргі Қобыландин) көшесі, №2 Ақтөбе педагогикалық техникумының оқу корпусы институтқа берілді.

1945 жылы қарашада Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі президиумының шешіміне сәйкес институтқа Қазақ КСР-не еңбек сіңірген Мәдениет қайраткері, ақын жерлесіміз Нұрпейіс Байғаниннің есімі берілді.

Соғыстан кейінгі жылдары Қазақ КСР Үкіметі қазақ жастарының арасынан, әсіресе қыздарынан, мұғалімдер даярлаудың жоспарларын жасады. «Қазақ ССР-інде арнаулы және жоғары білім беруді дамыту туралы» КСРО Министрлер Кеңесінің 1947 жылы 16 қарашадағы №3801 қаулысымен Ақтөбе мұғалімдер институты Н. Байғанин атындағы қыздар педагогикалық институты болып қайта құрылды. Бұл республикадағы қазақ қыздарына жоғары білім беретін екінші жоғары оқу орны болды. Бұған дейін 1944 жылы Алматыда мемлекеттік қыздар институты ашылған болатын.

Н.Байғанин атындағы қазақ қыздар мұғалімдер институтының директоры болып әр жылдары Ж.А.Алимбаев (1948 жыл тамыз – қазан), З.М.Баймұхамедова (1948 жыл қазан – 1952 жыл мамыр), Х.Ж.Науанов (1952 жыл мамыр – қыркүйек), Қ.Б.Балниязова (1952 жыл қыркүйек – 1954 жыл тамыз) қызмет атқарды.

Жаңадан ашылған институтқа Қазақстан Үкіметі ерекше көңіл бөліп, оқу ғимаратын жоспарлап, салып беруді жүзеге асырды. Ол корпус 1956 жылы пайдалануға берілді. Қазіргі кезде Әйтеке би көшесіндегі бұл оқу корпусында Қазақ-Ресей халықаралық университеті орналасқан.

Жаңа ғимарат оқу кабинеттері, 120 орындық жатақхана және асханамен жабдықталды. Оқу ғимараты құрылысының жобалық-қаржылық құжаттарын әзірлеуде Одақ, Республика және облыс басшыларының алдына дер кезінде мәселе қойып, оның жүзеге асырылуына зор еңбек сіңірген Баймұхамедова Зида Мырзагелдіқызы болатын (Кенжебаев, 2006: 252).

1947-1948 жылдары тарих, тіл және әдебиет, физика-математика факультеттері (орыс-қазақ бөлімі) болса, 1950 жылы жаратылыстану-география факультеті ашылды. 1945-1946 оқу жылында 245 студент болса, 1951-1952 оқу жылында 294 студент, 29 оқытушы болды (Тәжібаев, 1999: 200).

1948-1949 оқу жылында оқытушылар құрамы жасақталып, Қазақ КСР Ағарту Министрлігінің жолдамасымен іргелі оқу орындарын бітірген білікті жастармен толықтырылды. Институттың тарих, тіл және әдебиет, физика-математика факультеттері алғашқы оқу жылында 267 студент қабылдады.

Директор Баймұхамедова Зида Мырзагелдіқызы кезінде институтта жалпы тарих және КСРО тарихы, маркстік-лениндік, қазақ тілі және әдебиеті, орыс тілі және әдебиеті, педагогика оқу кабинеттері мен бір лаборатория жұмыс жасап тұрды. Оқу жоспарында факультатив (қосымша) пәндері, оның ішінде музыка және ән сабағы, тігін және тігу сабағы болды. Институт республиканың орталау және орта қазақ мектептерінің 5, 6, 7 сыныптарына арнап мұғалімдер даярлады. Көптеген пәндер қазақ тілінде жүргізілді. Тек барлық оқу жоспарының 5 %-ын ғана алатын орыс тілі мен әдебиеті сабағы барлық факультеттерде орыс тілінде өткізілді (АОМА).

Институтта оқитын студент қазақ қыздары толық мемлекет қарамағында болды, тегін тамақтанды. Жатақхана мәселесі шешіліп, жағдайлары біршама жақсарды.

Қорытынды

Бұл мақаламызда Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің тек ең алғаш «мұғалімдер институты» болып ашылған жылынан бастап 15 жылдық тарихын ғана қысқаша қарастырып кеттік. Батыс өңіріндегі алдыңғы қатарлы атаулы жоғары оқу орны сонау Кеңес үкіметі кезеңінен күні бүгінгі Тәуелсіз мемлекет шағымызға дейін елімізде білім беру саласында жас мамандарды даярлау мақсатында өзінің айрықша зор үлесін қосты, қосып келеді де. Әр азамат қандай білім саласында оқысын, ол өзінің туған өлкесінің тарихын, білім алып жатқан қара шаңырағының тарихын, өз өңірінің тарихи ескерткіштерін білген жағдай да ғана мемлекетке, халыққа қызмет жасайтындай патриот ретінде дами түседі. Сондықтан да университетіміздің 80 жылдық тарихын жазу біздің мақсатымыз деп білеміз.

Әдебиеттер

Нурышев Г.Ж., Султанғалиева Г.С., Шалабаева Д.Н. (2006), *История высшего педагогического образования в Актюбинского области*, Ақтобе.

Ақтөбе облысы мемлекеттік архиві (АОМА.), 13 қор, 5- тізбе. 388 іс.

Нағымова М.М. (2013), *Жоғары оқу орындарындағы оқу-тәрбие үрдісіне элективті таңдау курсының енгізу мәселелері*, БҚМУ Хабаршысы №2 (50), Орал, б.100-106.

АОМА, 13 қор, 1-тізбе, 388 іс.

Кенжебаев К.К., Ниязбаев К.А., Бекбауова А.У. (2016), *Парасат биігінде*, Шымкент: «Жебе» баспаханасы.

Тәжібаев М. Қ. (1999), *Ақтөбе облысының тарихы /1864-1991/*, Ақтөбе.

7. АОМА, 13 қор, 3-тізбе, 294 іс.

THE NATIONAL-CULTURAL CHARACTER OF TURKIC LANGUAGE PHRASEOLOGIES ASSOCIATED WITH THE CUSTOMS IN THE WORLD OF NUMBERS

E.T. KYDYRMOLDINA¹, K.S. KALIBAEVA², A.A. OMAROVA³

Abstract

This article reveals the peculiarities of phraseological units with numerical components in the traditions and customs of turkic languages. The use of phraseological units with numerical components in the Turkic languages is revealed from the viewpoint of cognition.

Keywords: customs, numbers, phraseologisms, national-cultural aspect

ТҮРКІ ТІЛДЕРІ САНДАР ӘЛЕМІНДЕГІ ӘДЕТ-ҒҰРЫПҚА БАЙЛАНЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ СИПАТЫ

Түйіндеме

Мақалада әдет-ғұрыпқа байланысты сан компоненті қатысқан фразеологизмдер қарастырылды. Сонымен қатар, мақалада қазақ және түркі тілдеріндегі нумеративтердің морфологиялық жағынан тым ұқсастығын, тек фонетикалық жағынан біраз айырмашылықтарын көрсететін біршама фразеологизмдер салыстырылынып талданды.

Тірек Сөздер: салт-дәстүр, сандар, тұрақты сөз тіркестері, ұлттық мәдени аспект

Кіріспе

Дүниенің тілдік бейнесінде «сан» макроконцептісін тіліміздегі барлық сандар және сан ұғымын беретін сөздер, олардың поэтикалық, атауыштық, символдық, бейнелілік, пайымдық мағыналарда жұмсалуынан туындаған тіл бірліктерінің (фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, сөз-бейнелер т.б.) жиынтығы түзеді десек, оның концептуалдық-семантикалық жүйесі этномәдени ақпараттық құрылымдағы құндылықтық сипатқа байланысты іштей микроконцептілерге жіктеледі. Яғни, тілдегі сандардың барлығы не болмаса кез келгені емес, мазмұндық-мағыналық өрісі ұлттың ділдік және діни тұғырына, этникалық болмысына қатысты ауқымды ұғым-түсініктерді қамтитын сандар ғана концепті ретінде зерттеу нысанына іліне алады. Олай болса, мағыналық астарында көне салттар мен ескі наным-сенімдерге, ырым-рәсімдерге, жөн-жосық, заңнамалық көне дәстүрлерге, тұрмыстық мәдениеттің ертеден жалғасып келе

¹ Doctoral candidate of KazNPU named after Abai, elmira_amangeldi@mail.ru

² Professor of KazNPU named after Abai, azka12015@bk.ru

³ SJ Teacher of the NSF named after SD Asfendiyarov, ali4ka87@mail.ru

жатқан элементтеріне қатысты ақпараттарды құрайтын бір, үш, жеті, тоғыз, он үш, жиырма бес, қырық, қырық тоғыз, елу,

алпыс үш, ондық, жүздік, мыңдық, түмен сияқты сан атаулары мен егіз, қос, жалғыз, көп сияқты сандық ұғымды беретін сөздер дербес микроконцептілік құрылымдарды құрайды. Сандар жүйесін жан-жақты қарастыру-этнолингвистикалық табиғатын, этнопедагогикалық және этнопсихологиялық аспектілерін жете тану үшін де қажет. Соңғы жылдары лингвистикасында, әсіресе, кейінгі жылдары, тілдің танымдық, когнитивтік қызметіне баса көңіл бөлінуде. Белгілі бір этностың өзіндік дүниетанымынан тұрмыс – салт ерекшеліктерінен туындаған арнайы сөзқолданымдар сандар жүйесінде аса мол. Гордлевский бұл туралы: «Түркі тілдеріндегі сан атауларының өзі халықтың рухани мәдениеті мен тарихына, ұлттық дүниетанымына байланысты шыққан» (Гордлевский, 1961:64) -деп жазды.

I. Кеңесбаев: «Фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер сияқты тұрақты сөз тізбектерінің жасалуына *жеті, үш, тоғыз, қырық* т.б. бірқыдыру сан есімдер ұйытқы, түп қазық бола алады. Оның негізгі себебі халықтың ежелгі ұғым-түсінігімен, салт-санасымен ұштасып жатыр. Бұл сөздердің тіркес ішінде нақты сандық мағынада қолданылуы шарт емес»-дейді (Кеңесбаев, 1977:621). Түркі халықтарында сандар жүйесі этнолингвистикалық арналардың барлығында табылады. Әсіресе, тұрақты теңеулерде, бір зат пен екінші затты өзара салыстыру, бір – біріне балау арқылы оларды сипаттау. Осы сияқты мақсаттан туындап тұрақтыланған тіркестердің бәрі адамның іс - әрекетін, сымбатын, қалып – күйі сияқты қасиеттері сипаттауға негізделеді. Мысалы, Жерден жеті қоян тапқандай. Жирден жиде қоян тапқандай – (қуану); Екі көзі төрт болу – ишки көзі төрт болу (қорку);

Алты бақан тебу. Алты ағашың басын біріктіріп арқан байлап, әткеншек теуіп ойнайтын ұлттық ойын. Бұл ойыннан қазақ халқының салт – дәстүрін көруге болады. Мысалы, Тоғжанның жеңгесі мен Ербол алтыбақан тебу қонақтың жолы деп, әткеншекке Абайды отырғызды. (М. Әуезов).

Бұл фразеологизмдерде алты сандық мәнде қолданылса, мақал – мәтелдерде ол тиянақсыз санның ұғымын білдіріп тұрады. Мысалы, Ақыл – алтау, ой – жетеу,

Алтау ала болса, ауыздағы кетеді,

Төртеу түгел болса, төбедегі келеді.

Жеті ата – қазақ халқының дәстүрлі салт-санасындағы адамның ата жағынан тегі таратылуының нақтылы жүйесі. Бала өзінен бастап әкесі, атасы, бабасы, т.б., жеті атасының нақтылы есімдерін кішкентай кезінен жаттап өседі. Бұлардан тараған ұрпақ бір атаның балалары саналады. Ал екінші жағынан баладан тарайтын ұрпақ әкеден төмен қарай жалғаса береді. Жеті атаға толмай жақын-жуықтар бір-бірінен қыз алыспайды. Жеті атаға толғанның өзінде, бір рудың жастары некелесетін жағдай туса, ру ақсақалдары бір пәтуға келіп, боз биені сойып, баталасып барып рұқсат ететін болған. Ататек атаулары: ата, әке, бала, немере, шөбере, шөпшек, немене. Бұдан әрі туыстық атаулар: жүрежат, туажат, жұрағат, жат жұрағат, жегжат, жамағайын болып кете береді. Соңғы түйіндеуші ұрпақ, әдетте, ру есіміне тіркеледі. Немесе, керісінше, руынан бастап сатылап өз әкесіне яки өзіне дейін таралады. Өз ата-бабасын, жеті атасына дейін білу әрбір азамат үшін міндет болған және сол білігі арқылы ол өз халқының дәстүрін жалғастырған. Мұның өзі қазақтардың этнографиялық ерекшеліктерін танытады, әрі оның қиын-қыстау кезеңдерде тегінен көз жазып қалмауына және басқа халықтармен ассимиляцияға түспеуіне себепші болады. Жеті санына әлем халықтары көзқарасымен қарар болсақ, онда бұл санды Пифагоршылар Афинамен байланыстырған. Ежелгі Египет

философиясы мен астрономиясында ол өмірлік екі санның үш пен төрттің қосындысы ретінде қарастырылды. Үш адам - әке, шеше, бала өмірдің негізін қалайды. Ал төрт – бұл жарық, жел, жаңбыр, ылғалдылық жерді жеміс беруге дайындайды. Пифагордың ойы бойынша, үш пен төрттің қосындысы (үшбұрыш пен төртбұрыш символдары), аяқталғанның, тәмамдалғанның, қорытындының белгісі деп санаған. Сондықтан жеті саны қасиетті сан, өйткені адам баласы қоршаған ортаны (жарықты, дыбысты, иісті, дәмді) басындағы жеті «тесік» (екі көз, екі құлақ, мұрынның екі танауы, аузы) арқылы түйсінген. Жапондарда жеті қайырымды құдай, адам өмірінде жеті рет сәттілік болады. Христиан дінінде жеті саны – сенім, үміт, қайырымдылық, әділеттілік, сабырлық, ақылдылық және рухтың күші. Жеті саны – жалпы жер бетіндегі халықтар ұғымы бойынша қасиетті сан. Түркі тілдеріндегі жеті санының символикалық мағынасы үш санынан асып түспесе, кем емес. Жеті саны туралы моңғолтанушы, фразеология саласының маманы Г.Ц.Пюрбеев былай дейді: «Наибольшее употреблений в тексте эпоса «Джангар» падает на «магическую» семерку». Число семь имеет «мистическое сакральное значение при описании нижнего мира – семи стран преисподней, семи адов, сияния семи солнц», при описании обрядных действий, обряда присяги, клятвенных формул, при гиперболизации действий богатырей» (Пюрбеев, 1988:10). Жеті саны түркі халықтары үшін мифтік дүниемен байланысы бар қасиетті ұғым болып табылады.

Сан есімдер шығу, пайда болуы жағынан халық тарихы, әдет - ғұрпы, салт – санасы, мәдени өміріне тікелей байланысты. Мысалы, жеті қат жердің асты - жиде қат жир асты, жеті қат көк – жиденше қат кук. Он сегіз мың ғалам – он сәкіз миң аләм; қырық жамау – қирик ямақ.

Этнос болмысын танып білуде, тұрақты сөз тіркестердің бойынан дүниетаным, рухани мәдениет, наным – сенім туралы көп мағлұмат аламыз. Мысалы, Бір қатының кесірі қырық есекке жүк – бір хотуннің кәсири қирик ишәккә жүк. Бұл мақалдың мотиві «Ғаер қатын» дастанда кездеседі. Сегіз қырылы, бір сырлы . – сәккіз қирик бір сирлик. Он екі де бір гүлі ашылмаған - он гүлиннің бір гүлі ечилмиған. Жүзді айдап, бірді жетелейді - йүзни айдап бирни йетәкләп. Бұл мысалдардан қазақ және түркі тілдеріндегі нумеративтердің морфологиялық жағынан аса ұқсастығын, тек фонетикалық жағынан біраз айырмашылықтарын байқауымызға болады.

Тоғыз жолдың торабы. Сан жолдың түйіскен, көп жолдың ұласып, тоғысқан жері.

Тоғыз беру – қазақтың байырғы тұрмас – салтына байланысты қалыптасқан сөз тіркесі. Тоғыз берудің түрлері: сый , жол – жоралғы, үйлену тойындағы айып , бас бәйге үшін тігілген.

Алтыбақан тебу – ұлттық ойын болғанымен, оның салт – дәстүрлік маңызы одан әрі жоғары тұр. Кешкілік ауылдың қыз – жігіттері аулықтау жерге алтыбақан құрып, ойын – саулық жасайды. Бұл жастардың өнерін, көзқарасын, ойын қалыптастыруда, зор тәрбиелік қызмет атқарады.

Абылайдың алты ағашы. Ұмыт болған ойын түрі.

Бес табан, төрт табан – асық ойындардың аттары.

Тоғыз құмалақ ойнау – терең ойды талап ететін, халық қалдырған ойын. Тоғыз аяқ, тоғыз табақ - әдет – ғұрып. Құда түскендегі жарастық көңіл – күйді білдірген. Құда түсу кезінде қонақ сыйларын қазақ тоғыз аяқ деп атаған.

Қырық аяқ ойын – екі топқа бөлініп, бірінің белін бірі құшақтап көнбеге дейін жарысады.

Ауылдың алты ауызы.

Қазақтың салтымен байланысты пайда болған «ауылдың алты ауызы». Ауылдың алты ауызы – қонақ алдында ауыл адамының әуелі ән бастап беру салты.

Үш орындық - жастардаң қазір ойнайтын ойыны.

Қырқынан шығару. Кішкене баланың дүниеге келгенен кейін қырқын беру дәстүрі.

Қырқын беру – қирқини беру адам дүниеден өткеннен кейін қырық күн шырақ жағу.

Қазақ халқы қыздың жасауына аса мән бөліп, жасауды алты жастан жинасаң асады, жеті жастан жинасаң жетеді деген екен.

Жеті айлық бала дүниеге келгенде сүйінші отыз жеті, ал тоғыз айлық болғанда – сүйінші қырық жеті- деп айтқан.

Тоғыз туралы ұғымдар, түрлі сенімдер ырым – салттар моңғол халқында өзгеше орын тепкен. Кейінен түркі елдерінен татар, қырғыздарға өткен. Өзбекте *туккиз товок* немесе *туккиз* – *туккиз* деген салт бар. Ол үйлену тойында әйел адамдарға ұсынылатын тоғыз түрлі тағамнан тұратын тарту. *Тоғыз* сөзінің қазақтың ескі салтынан орын тепкенін *тоғыз беру* сөз тіркесі толық айқындайды. Тоғыз берудің жолы, жүйесі мынандай: бір рудың екінші руға, бір кісінің екінші кісіге төлейтін айыбы ретінде, жол жоралғы жөнімен және қадірлі қонаққа, сыйлы кісіге сый – құрмет жолымен берілді.

Тоғыз беру шарты бойынша тоғыздың құрамында тоғыз түрлі зат болуы қажет. Тоғыз өзі іштей *бір тоғыз, екі тоғыз т.с.с., жанды, жансыз тоғыз* деп бөлінеді.

Тәуке ханның «Жеті жарғысында» ұры қатаң қылмыс жазасына тартылуға, ұрлап алғанын қайтаруға және «тоғыз» айыбын тартуға міндетті болды. *Әйб* араб тілінен ауысқан. Қылмыс жасап, жазалы болғаны үшін заттай төлінетін ақы. «Тоғыз» айыбы мына түрде белгіленген: *бас тоғыз* немесе *түйе бастаған тоғыз*: бір түйе, құлынымен екі бие, екі құнан – дөнен, төрт жылқы; *орта тоғыз* немесе *ат бастатқан тоғыз*: бесті ат, екі құнан, екі тайынша, төрт қой; *аяқ тоғыз* немесе *өгіз бастатқан тоғыз*: екі тайынша, үш қой, үш қозы.

Тоғыз бие тарту қып

Алдына алып баралық. (Қамбар батыр 31- б)

Бұдан басқа, қайым айтыс сайысында жеңілген жақ *тоғыз тартуым* деп торғын орамалдың шетіне күміс жүзік не күміс теңге түйіп басым түскен жаққа сый – құрмет көрсетеді. Бұл тарту – *тоғыздың* нақ өзі болмаса да, орнына берілетін кәдесі. Мысалы:

Қыз тұрып қалтаға салды,

Суырып тоғыз қабат күміс алды.

Тоғыз қабат күмісті қыз берген соң.

Өлеңі екеуінің тамдалды. (Айтыс I. 107- б)

С.Л. Фукс *тоғыз* туралы былай деп жазады: «Тоғыз өзінің шығу төркіні жағынан ұрлық пен өлтірудің құны ретінде қолданылған, бірақ XIX ғасырда тоғыз өзінің негізгі мағынасын жоғалтып, кез келген қылмыстың құны ретінде қолданылған» (Фукс, 1981:102).

Ақселеу Сейдімбеков ұлыстың ұлы күні бүкіл қағанаттың үміт – тілегін тәңірге жеткізетін : «тоғыз күй тарту» дәстүрі болғандығын айтады. Тоғыз күй тарту – тоғыз беру салтына байланысты да болуы мүмкін. Себебі ғалым айтып тұрғандай тәңірге арналған әрі сый, әрі үміт – тілек іспетті. (Сейдімбеков ,197:90).

«Тоғыз аяқ, тоғыз табақ» - әдет – ғұрып. Бұл ойын құда түскенде жарастық көңіл – күйді білдірген. Құда келгендегі қонақ сыйларын халық тоғыз аяқ, тоғыз табақ деп атаған. Құйрық – бауыр асататын – қонақ асы берілген. Мұнда құйрық май мен бауыр туралып, оған қосымша айран араластырылып, қайтар жолда жесең де жейсің, жемесең де жейсің деген ойын кәде жасаған. Бұдан тек кәді беріп қана құтылған. Бұл ойын – кәде *тоғыз беру* салтына байланысты туындаған деуге де болады.

Ханға арналатын сыйлық, берілетін тарту *бір тоғыз* немес үш тоғыз деп аталған. Татарлар қалыңдыққа берілетін сыйлықты орамал, шаршыны тоғыз деп атаған. Шағатайлықтар үлкен той – думанда қонақ тамағын төгіп алса, сол ішіп отырған ыдысымен толтыра, *тоғыз аяқ* тамақты «айып» ретінде ішкізетін болған.

В. Хинц түрік, моңғол халықтарындағы *тоғыз* ұғымымен байланысты мынандай ескі сенімдерін, әдет – ғұрпын келтіреді: «А) Аспан *тоғыз* қабат болады, құдай соның ең жоғарғысы *тоғызыншы* қабатында тұрады.

ә) *Тоғыз* беру заңы – Шыңғысханнан басталады.

Б) Хан деген атақ – *тоғыз атадан* бері хан болып келе жатқан кісіге ғана беріледі.

В) тоғыз жайындағы дәстүр мен ұғым Ресейге ықпалын тигізіп, «хан» сайлайтын болса *тоғыз жыл* қызмет етуге міндетті болған дейді» (Хинц ,1988: 10).

Тоғыз құмалақ – малшы математикасы аталған ойын. Тоғыз құмалақтың ойын тәртібінде де «құту» (айып алу), «құтылу» (айып тарту) мағынасы бар. Осыған қарағанда, бұл ойын сол *тоғыз* санының қасиетімен ұштасып жатса керек.

Қырық санының қолданылуы да көптеген салт-дәстүрмен тығыз байланысты. Мысалы, баланы қырқынан шығару. Ескіде сәби дүниеге келгеннен кейінгі қырық күнге дейінгі уақытты қауіп – қатерлі кезең деп санап, осы аралықты баланы тіл – көз тимес үшін көпшілікке көрсетпеген. Ал ұйғыр халқында қирқи чикмақ. Туғулған гөдәккә қириқ күн болмақ.

Қырық қасық сумен шомылдыру. Қириқ қошук субилән чолмидиру. Сәби дүниеге келгеннен кейін , қырық күн өткен соң, ыдыстың түбіне күміс салып, қырық қасық суға түсіріп, шашын алады.

Қыркын беру. Қиркидин чикиру. Адамның өмірден өткенде, қырық күн өткен соң, ас беріп, еске алады.

Түркі халықтарында адамның дүниеге келгеннен кейінгі алғашқы қырық күні қиын болып есептелсе, дүниеден өткеннен соңғы қырық күні де ауыр мезгіл болып саналған.

Қазақ халқының өзіндік салт – дәстүрі қалың малдан байқалады. Қалың мал мөлшері «отыз жеті», «қырық жеті» болады. Қырық жеті малдың санын көрсетпейді, қырық рет жеті, қырық аптаға (40x70=280) тең дегенді білдіреді. Бұл сәбидің ана құрсағында болу мерзімі. Қырық жетінің көрінісі былай сипатталады. Жеті қат көк бар. Әр көктің қырықтан періштесі бар, қырық түрлі жақсылығы бар. Адам баласын қолдап тұратын өз иесі, планетасы болады. Ана құрсағындағы баланың өсу кезеңінің әрбір күні періштесінің бақылауында болады. Яғни, төленетін қалың мал періштелер қызметінің

өтеуі іспетті түсіндіріледі. Сәби дүниеге келген кезінде, «періштесі күлдіріп жатыр», «періштесі қақты» деген тіркестер қолданылады.

Қырық саны эпостық жырларда өзге сандардан ерекше көп қолданылады. Қобыланды жырында қыз Құртқаны ұзатқан кезде оған жасау ретінде қырық түйе қазына, қырық құл мен қырық күң беріледі. Қалмаққа қарсы аттанатын Қараман батырдың серіктері – қырық. Қобыланды күресетін Қызыл ердің бойы – қырық бес кез. Тайбұрылға Құртқа қырық күн құлықтың сүтін емізеді. Тайбұрылдың қырық үш күн кемдігі бар. Қобыланды мен Қарашаш бет алған қалмақтар бекінісі қырық күншілік жерде, Қазан – қырық қақпалы- шаһар. Қобыланды батыр қырық мың атты қызылбасты қырық кісідей көрмейді.

Қырық санын аңыздар мен ертегілерде көп кездестіруге болады. Мысалы, қырық ауыз өтірік, бойы бір қарыс, сакалы қырық қарыс, қырқына шыдағанда, қырық біріне шыдамай, отыз күн ойын, қырық күн тойын жасау т.б.

Қырық күн шілде. Жаздың ыстық кезі.

Қырық жыл қырғын болса да. Қандай қиын – қыстау жағдай болса да. Түркі халықтарында бұл санда көптік мағынасы байқалмайды .

Қырық саны адамның сыртқы көрінісін немесе жай – күйін мінезін сипаттағанда қолданылады. Мысалы, Қырық құбылу – сөзінде тұрмау. Сан алуан күйге түсу. Татьяна әнін шырқағанда, Әйгерімнің дауысы қырық құбылды, дауысы аса әсем, шарықтап шықты (М.Әуезов).

Қырық қалта. Қу, айлакер, екі жеп биге шыққысы келетін адамдар жайлы айтылады.

Қырық иттің құйрығын түйістірген қу – мұнда аса қу, айлакер адам туралы айтылған.

Қырық қабатталып отыру – ренжіп отыру. Ал, татар тілінде мұндай адамды қырық катлы деп айтады. Ал өзгеше жаратылған, асылдың сынағын қырықтың қылауынан дейді. Мысалы,

Есілді өрлей қалың тал шығатын,

Тілімді менің айтқан алшы қатын,

Қырық темірдің қылауы қосылған жер,

Өзіңе, ашық сенсең баршы қатын. (Б.ғ.ж I т.)

Қырық жамау. Сау тамтығы жоқ ескі зат.

Адамның ішкі сезім, көңілін білдіреді. Мысалы:

Жүрегім менің қырық жамау,

Қиянатшыл дүниеден.

Қайтып аман қалсын сау,

Қайтқаннан соң әрнеден. (А. Құнанбаев)

Қарақалпақ тілінде қырық жарық – жаралану, жарылып кету тұрақты тіркесі бар. Бұл қазақ тілінде кездеспейді. Татар тіліндегі *қырық чое –қырылсын*, бұл қазақ тіліндегі қырық пышақ бөлу тіркесіне сай келеді. *Қырыққа ярана алман бит инде* - қазақ тіліндегі қырыққа бөлінейін бе деген тіркесіне сәйкес келеді. Ұйғыр тілінде *имани қириқ гәз учмақ* тіркесі кездеседі: яғни имана қырық рет ұшу, қорқып кету.

Қорытынды

Қорыта келе түйетініміз, түркі халықтарының наным-сенімі мен салт- дәстүрінде молынан ұшырасатын сан компонентті тұрақты тіркестер этностың болмысынан хабар береді. Сандар әлеміне деген қызығушылық, сандар бойында жасырынған құпияларды шешу сол ұлт менталитетінің, табиғаты мен танымының сырын ашуға жол ашады. Сандар әлемінде жасырынған деректер мен тың дүниелерді салыстыра зерттеп, тереңіне үңілу түбі бір түркі халықтарын жақындата түсетіні даусыз мәселе.

Әдебиеттер

- Гордлевский Владимир (1961), Избранные сочинения , II том , Москва
Кеңесбаев Ісмет (1977),Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі ,Алматы.
Пюрбеев Григорий (2015), Эпос «Джангар», Москва
Фукс С.(1981), «Обычное право казахов в ХVIII – первой половине XIX века»,
Алма – Ата.
Сейдімбек Ақселеу (1997), Қазақ әлемі, Алматы.
Хинц В. (1970), Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему,
Москва.

METHODS IN PRE-SERVICE TEACHING PROCESS: PEDULIARITY OF BLENDED-LEARNING

Yuldasheva Shakhlo SHUKURLAEVNA¹

Abstract

The people of Uzbekistan did not inherit their descendants from the desperate need to seek knowledge even from China. In our time, we are deeply aware of the fact that the value of education is higher than that of carpets and diamonds. Competition has a strong impact not only on the economy, finances, production, but also on languages and their teaching methods. It is not necessary to indicate that a foreign language and the status of a native language are subject to a wide audience. The aim of the article is to improve the methods of teaching the Uzbek language, without exception, of centuries-old traditions and the improvement of comprehensive development, updating some elements to meet the requirements of the past and future. The solution of the problem was generalization, analysis, observation, interviewing, questioning, methods of collective use of theoretical literature, data processing and teaching experience, improving the curriculum of the Uzbek language and literature in the direction of teaching the Uzbek language in the direction of bachelor, existing ideas on technology were developed. Taking into account the fact that writing and evaluating written work in the language preparation process is a time consuming process, it requires automation of monitoring and evaluation, solving the problem of e-learning and developing tasks, and integrating complex teaching methods using quadrature, psychology and digital technologies. So, what should be taught in the methodology? How much do g'u need to learn? How to teach? How can g'u rate this without looking for answers to g'ur questions? like a science that answers a question. Therefore, we have every reason to say that we must acquaint students with these questions. Naturally, he seeks to promote respect and dignity. The greater the degree of research, dissertations, dissertations, monographs and textbooks in the field of teaching and the theory of teaching, the methods of teaching the Uzbek language, what questions await their researcher and his.

Keywords: pedagogy, methodology, e-learning, blended learning, assessment

¹ Head of the department the Uzbek Language at Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz (P. Seytov Str., Nukus city, Karakalpak Republic), docent, candidate of pedagogical sciences, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9797-8635>, mamura2010@umail.uz;

PEDAGOG KADRLAR TAYYORLASH TIZIMIDA O‘QITISH METODIKASI: ARALASH TA‘LIMNING AFZALLIKLARI

Annotatsiya

O‘zbek xalqi ilmni Chindan, Xitoydan bo‘lsa ham, izlash kerakligini avlodlarga bejiz meros qoldirmagan. Bizning asrimizda ta‘limning qadr-qimmati dur-u javohirlardan, olmosdan ham ortib ketayotganligini kundun kunga chuqurroq anglab bormoqdamiz. Raqobat nafaqat iqtisod, moliya, ishlab chiqarish sohalari, balki tillar va ularni o‘qitish metodikasiga tobora kuchli ta‘sir ko‘rsatmoqda. Maqola maqsadi o‘zbek tilini o‘qitish metodikasini asriy an‘analardan uzmagun, davr va kelajak talablaridan kelib chiqqan holda takomillashtirish, har tomonlama rivojlantirish, ayrim unsurlarni yangilash masalasidir.

Ishda qo‘yilgan muammoning yechimi sifatida nazariy adabiyotlarni umumlashtirish, tahlil qilish, kuzatish, suhbat, ommaviy o‘rganish metodlaridan foydalanildi, ma‘lumotlarni qayta ishlash va pedagogik tajriba yordamida o‘zbek tili va adabiyoti bakalavr ta‘lim yo‘nalishida o‘qitiladigan o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi fanidan o‘quv dasturini takomillashtirish, fanni o‘qitishni texnologiyalashtirish bo‘yicha mavjud g‘oyalar rivojlantirildi. Til ta‘limida yozma ishlarni o‘tkazish va baholash ko‘p vaqt, kuch-quvvat talab qiladigan jarayon ekanligini inobatga olsak, nazorat va baholashni avtomatlashtirish, elektron mashq va topshiriqlar ishlab chiqish muammosini hal qilish va aralash ta‘limni tatbiq qilish metodikani kvalimetriya, psixologiya va raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashtirishni taqozo qilmoqda. Demak, metodikadagi “Nimani o‘qitish kerak?”, “Qancha o‘qitish kerak?”, “Qanday o‘qitish kerak?” degan savollargagina javob izlab qolmasdan, uni “Qanday baholash kerak?” degan savolga javob beruvchi fan sifatida takomillashtirish asosiy vazifamizga aylanmoqda. Shuning uchun talabalarni mazkur masalalar bilan tanishtirish zarur deyishimizga barcha asoslar mavjud. O‘zbek tili, ta‘lim va tarbiya nazariyasi, metodikasi sohasidagi izlanishlar, tadqiqotlar, himoya qilingan dissertatsiyalar, monografiya va o‘quv adabiyotlarining salmog‘i qanchalik ko‘p bo‘lmasin, o‘zbek tilini o‘qitish metodikasida hal qilinishi o‘z tadqiqotchisi va fursatini kutib turgan masalalar shu qadar bisyor.

Kalit So‘zlar: pedagogika, metodika, elektron ta‘lim, aralash ta‘lim, baholash

Anahtar Kelimeler: pedagoji, metodoloji, e-og‘renme, harmanlanmish og‘renme, degerlendirme

Kirish

Statistik ma‘lumotlar rivojlanayotgan mamlakatlarda oliy ma‘lumotli shaxslar ishlayotgan aholining 20-30%ini tashkil qilayotganligi, 32 million aholisi bo‘lgan O‘zbekistonda yoshlarning oliy ta‘limga jalb qilinishi, ta‘lim olish imkoniyati darajasining past ko‘rsatkichlarda ekanligini (Akbarov, 2018) ko‘rsatib turganligi bois O‘zbekiston oliy ta‘lim sohasida tub o‘zgarishlarni amalga oshirmoqda. Aholini oliy ta‘limga talab va ehtiyoj darajasida qamrab olish, ayniqsa xorijiy talabalar salmog‘ini oshirish, xalqaro dasturlarni joriy qilish, ta‘limga investitsiyalar jalb qilish, ta‘limni raqamlashtirish, oliy ta‘lim muassasalari o‘rtasida sog‘lom raqobatni shakllantirish, milliy va xalqaro reyting masalalari keng muhokamalarga sabab bo‘lmoqda. O‘zbek xalqi ilmni Chindan, Xitoydan bo‘lsa ham, izlash kerakligini avlodlarga bejiz meros qoldirmagan. Bizning asrimizda ta‘limning qadr-qimmati dur-u javohirlardan, olmosdan ham ortib ketayotganligini kundun kunga chuqurroq anglab bormoqdamiz. Raqobat nafaqat iqtisod, moliya, ishlab chiqarish sohalari, balki tillar va ularni o‘qitish metodikasiga tobora kuchli ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Maqola maqsadi o'zbek tilini o'qitish metodikasini asriy an'analardan uzmaganda holda davr va kelajak talablaridan kelib chiqqan holda takomillashtirish, har tomonlama rivojlantirish, ayrim unsurlarni yangilash masalasidir. Ishda qo'yilgan muammoning yechimi sifatida nazariy adabiyotlarni umumlashtirish, tahlil qilish, kuzatish, suhbat, so'rovnomalar, ommaviy o'rganish metodlaridan foydalanildi, ma'lumotlarni qayta ishlash va pedagogik tajriba, yordamida o'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lim yo'nalishida o'qitiladigan o'zbek tilini o'qitish metodikasi fanidan o'quv dasturini takomillashtirish, fanni o'qitishni texnologiyalashtirish bo'yicha mavjud g'oyalarni rivojlantirildi.

Bo'lajak o'qituvchilarning nazariy masalalar bilan bir vaqtda, metodikaga xos fanlarni chuqur o'rganishi alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur holat "O'zbek tilini o'qitish metodikasi" fanini metodik ta'minlash bo'yicha amalga oshiriladigan vazifalarni aniqlashtirish va zamonaviy ta'lim kontentini ishlab chiqishni jadallashtirishni taqozo qilmoqda. Albatta, tilshunos olimlar va uslubchilar, ilg'or o'qituvchilar tomonidan o'quv-uslubiy tavsiyalar, adabiyotlar tayyorlanishi va chop ettirilishi borasida yutuqlarimiz mavjud. Jumladan, Respublika ta'lim markazi tomonidan "O'zbek tilini o'qitish metodikasi", "Ona tili ta'limida uzviylik", "Nutq madaniyatini o'rganish", "Til va adabiyot o'qituvchilarining vazifalari", "O'zbek tili" (mustaqil o'rganuvchilar uchun), "Ona tili fanidan plakatlarni to'plami", "O'zbek tili fanidan adabiy-ma'rifiy matnlarni to'plami" kabi qator qo'llanmalar yaratilib (Qiyosova) ta'lim muassasalariga yetkazilib berilmoqda. O'zbekistonda ta'lim jarayoniga tatbiq qilinayotgan zamonaviy metod va usullarning ilmiy-metodik asoslari bir qancha metodist olimlar – A.G'ulomov, A.Ne'matov, M.Saidov, M.Mahmudov, Sh.Yusupova, T.Ziyodovlar tomonidan tadqiq qilinib, ularning tavsiyalari asosida yaratilgan darslik va qo'llanmalar, ilmiy-metodik maqolalar respublika miqyosida ommalashtirilmoqda, foydalanilmoqda.

"O'zbek tilini o'qitish metodikasi" fani 5111200 – o'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lim yo'nalishi o'quv rejasining umumkasbiy fanlar blokidan o'rin olgan bo'lib, bir necha yillardan buyon talabalarga 2 semestr davomida o'qitilib kelingan bo'lsa, 2017-2018 o'quv yilidan e'tiboran 4 semestr davomida o'qitila boshlandi. Albatta, bu bejiz emas. Zero, o'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi bo'yicha yetuk kadrlar tayyorlash talabalarini – bo'lajak o'qituvchilarni metodika va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning nazariy va amaliy masalalari bilan yanada kengroq tanishtirishni taqozo qiladi. Mazkur fan ta'lim bosqichlarida olib boriladigan dars turlari, ona tilini o'qitishning turli zamonaviy metod va usullaridan foydalanish jarayoni, o'quvchilarga ona tilidan bilim va malaka berish yo'llari, ona tili ta'limining asosiy vazifasi bo'lgan o'quvchilarning fikrlash salohiyatini, aqliy rivojlanishini, mantiqiy tafakkurini o'stirish, o'zini, o'zgalarni va borliqni til vositasida anglashni hamda fikr va his-tuyg'ularini ona tilining keng imkoniyatlari doirasida bayon eta olishga o'rgatish jarayonlarining mohiyatini tushunishda talabalarni zarur bo'lgan bilimlar bilan qurollantiradi. Umumta'lim maktablari uchun mutaxassislar yetkazib beruvchi oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi umumkasbiy fanlar qatorida o'zbek tilini o'qitish metodikasi fanini takomillashtirish bo'yicha kun tartibida turgan masalalar bisyor. Biz e'tibortalab bir nechta masalalarni sanab o'tmoqchimiz:

1. Fanning me'yoriy-huquqiy hujjatlarini takomillashtirish. Fan dasturi 2016-yildan buyon har yili yangidan tasdiqlanayotgan bo'lsa ham deyarli o'zgarishlar sezilmaydi va uni qayta yaratishga zaruriyat katta (Saparniyazova, Yusupova, 2017).

2. O'quv adabiyotlari eski qolipda bo'lib, yangi avlod darsliklari va o'quv adabiyotlariga mos yangilanishi, yangi formatda taqdim qilish ishini kechiktirib bo'lmaydi. Bilamizki, maktab dasturlari, maktab ta'limi keskin o'zgarishlarga duch kelmoqda. Maktabga o'qituvchi tayyorlash tizimidagi "O'zbek tilini o'qitish metodikasi" fanining metodik ta'minoti

esa eskirganligicha qolib bormoqda. Avvalo, mazkur fan uchun 2012-yilda yaratilgan darslikni yangi formatda qayta yaratish zarur (G'ulomov, Qodirov, Ernazarova, 2012). Asosiy adabiyot sifatida tavsiya qilingan o'quv qo'llanma yaratilganiga ham 10 yildan ortiq fursat o'tdi (To'xliyev, Shamsiyeva, Ziyodova, 2006). So'nggi yillarda dunyodagi, ta'limdagi integrasiyaning fanlar rivojiga ta'siri bu o'quv qo'llanmani ham yangilashni taqozo qilayotganligi yaqqol ko'rinib turibdi.

3. O'zbek tilini o'qitish metodikasiga xorij tajribalarini tatbiq qilishni yangi darajaga ko'tarish zarur. Metodist olimlarning ingliz, rus tilini o'qitish metodikasining ilg'or tajribalarini fan doirasida muayyan darajada foydalanilayotganligi sezilarli, albatta. Biroq boshqa tillar, masalan, koreys tilini, shuningdek, turkiy tillarning o'qitilishida jahonda to'plangan tajriba ham fan rivojiga salmoqli ta'sir tekkizishi mumkin.

Hozirgi kunda O'zbekistonda bakalavrlar va magistrlar tayyorlash tizimiga almashuv dasturlari tatbiq qilinmoqda. Biroq negadir o'zbek tili va adabiyoti mutaxassislari tayyorlash borasida mutaxassislarning xorijda malaka oshirish va stajirovkasini tashkil qilish hamda xorijdan mutaxassislar jalb qilishda sustkashlik mavjud. Aslida ta'limda almashuv dasturlarini ajdodlarimiz keng va samarali qo'llaganligini tarix zarvaraqlaridan yaqqol ko'rishimiz mumkin, Ulug'bek o'z madrasasiga dunyoning bir qator o'lkalaridan allomalar jalb qilgan bo'lsa, XX asr oxirida Xeva xonligida Muhammad Rahimxon Feruz, Asfandiyor davrida Qozondan muallimlar jalb qilinganligi yaxshi ma'lum. Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona vodiysi talabalarining Qrim va Turkiyaga jo'natilishi; Qozon, Turkiya, Bog'chasaroydan darsliklar, turli o'quv kitoblari olish, muallimlar jalb qilish tarixini eslash kifoya (Dolimov, 2008). Ular negizida Abdulla Avloniy va Abdurauf Fitratlar tomonidan yaratilgan darsliklar, ona tili va adabiyotini o'qitish bo'yicha zamonaviy pedagogika fanining ham nazariy, ham amaliy masalalarini yorituvchi ilmiy asarlar dunyoga kelganligidan yaxshi xabardormiz.

4. "O'zbek tili o'qitish metodikasi" fanini takomillashtirishda, eng avvalo, mazkur fanning boshqa fanlar bilan aloqasi masalasini qayta ko'rib chiqish zarur. Chunki ta'limning turli shakllari fan mazmuni va uni o'qitish metodikasiga ta'sir ko'rsatayotganligi tufayli biz so'z yuritayotgan fanning ko'pgina adabiyotlarda qayd qilib kelinganidek, uning masalalari endilikda "falsafa, tilshunoslik turkumidagi fanlar, didaktika, ruhshunoslik fanlari bilan uzviy bog'liqligida" (G'ulomov, Qodirov 2001; To'xliyev, Shamsiyeva, Ziyodova, 2006) hal qilinishi mumkin bo'lmay qoldi. Savol paydo bo'ladi: Xo'sh, o'zbek tilini o'qitish metodikasi fani yana qaysi fanlar bilan uzviy bog'lanyapti, qaysi fanlarning yutuqlaridan samarali foydalanish zarur?

Albatta, "O'zbek tilini o'qitish metodikasi" pedagogika turkumidagi fan bo'lganligi uchun ham, ijtimoiy fanlar guruhiga kiradi va ijtimoiy fanlarning asosini tashkil etadigan falsafa bilan chambarchas bog'lanadi. O'quvchiga o'z ona tilini o'rgatish tafakkur bilan chambarchas bog'langan. Chunki til hodisalarining o'quvchi ongida voqelanishi tafakkur orqali yuzaga chiqadi. Til va tafakkurning aloqadorligi ona tili darslarida ijodiy tafakkur sohibini tarbiyalash muammosini hal qilishga ko'maklashadi. Abdulla Avloniyning muallimlarga qarata aytgan quyidagi so'zlari e'tiborga loyiq: "Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko'b zamonlardan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, g'ayratlik bo'lishiga sabab bo'ladi. Bu tarbiya muallimlarning yordamiga so'ng daraja muhtojdurki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog'liqdur" (Avloniy, 2013). Bu qarashlar palak ostiga yashiringan qovundek, uzoq yillar ona tilining bosh maqsadiga aylanmagan bo'lsa, 90-yillardagi islohotlar ona tilining bosh maqsadini belgilashda markaziy o'ringa qo'yildi.

"O'zbek tili o'qitish metodikasi" fani pedagogika turkumidagi fan sanalsa-da, ammo uning ilmiy asosini tilshunoslik fanlari tashkil qiladi. Tilshunoslikdagi yutuqlar, hatto uning

kamchiliklari ham, me'yoriga yetmagan ayrim tadqiqotlar ham maktab grammatikasida chalkashliklarga sabab bo'layotganligini keng jamoatchilik muhokama qilmoqda. Aslida "O'zbek tili o'qitish metodikasi" fani til ilmi sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlardan nimani ajratib olib o'quvchiga o'rgatish lozimligini hal qiladi. Shuning uchun ham ona tilini o'qitish metodikasi amaliy tilshunoslik deb qaralishi bejiz emas. Demak, "O'zbek tilini o'qitish metodikasi" sohasidagi mutaxassislar ana shu mas'uliyatni e'tibor markaziga qo'yishlari taqozo qilinmoqda.

Metodikadagi "Nimani o'qitish kerak?", "Qancha o'qitish kerak?", "Qanday o'qitish kerak?" degan savollargagina javob izlab qolmasdan, uni "Qanday baholash kerak?" degan savolga javob beruvchi fan sifatida takomillashtirish asosiy vazifamizga aylanmoqda. Ona tili "Nima uchun o'qitiladi, nega shunday o'qitiladi, nima o'qitiladi, qanday o'qitiladi, ona tili ta'limi qanday tashkiliy shakllar vositasida amalga oshiriladi?" kabi savollar qatoriga bugungi kunga kelib "o'quvchilarning ta'limiy yutuqlari qanday baholanadi?", "Baholashni avtomatlashtirishni qanday amalga oshiramiz?" degan savollar qo'shildi. Bu esa o'zbek tilidan o'quvchining og'zaki va yozma nutqini, kompetensiyalarini baholash mezonlarini ishlab chiqish, nazorat va baholashni avtomatlashtirish, elektron mashq va topshiriqlar ishlab chiqishga uzviy bog'lanadi, bu esa o'zbek tilini o'qitish metodikasining kvalimetriya, informatika va axborot texnologiyalari fanlari bilan bog'lanayotganligini ko'rsatmoqda. Demak, mazkur bog'lanishni ham ilmiy o'rganish va tavsiflash zarur.

5. "Nimani o'qitish" hal qilingach, uni "Qanday o'qitish?" masalasi ko'ndalang bo'ladi. Bu ta'lim metodlari va texnologiyalari bilan uzviy bog'lanadi. U.Dolimov madrasalarda ta'limning tashkil etilishi va o'qitish usullari haqida so'z yuritar ekan, madrasalar qadimdan oliy o'quv yurti maqomida bo'lganligi, VIII – IX asrlarda o'quvchilar, asosan, masjidlarda o'qitilib, talabalarga o'qitish jarayonida aytib turilgani, talabalar yozishganini, bu usul «imlo» usuli deb yuritilganligi haqida ma'lumot beradi. Olim shveysariyalik arabshunos olim Adam Mes yozdirib qoldirgan ma'lumotlarni keltiradi: «O'qitishda yangi usullarning vujudga kelishi yangi turdagi o'quv muassasalarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Avval aytib turib yozdirish, ya'ni «diktoverka» («imlo») usuli o'qitishda eng yuqori daraja hisoblangan bo'lsa, X asrdan boshlab, «tadris» («sharh», «izoh») usuli yetakchi bo'lib qoldi. «Tadris» usuli o'sha davrda qabul qilingan ilmiy munozara bilan uzviy bog'liq edi, masjidlar esa munozara uchun muvofiq emas edi. Natijada, bu davrga kelib madrasa vujudga keldi (Dolimov, 2008). Agar mazkur ma'lumotlarni diqqat bilan o'rganib, tahliliga kirishsak, zamonaviy pedagogik texnologiyalar deb ataluvchi yangiliklar paydo bo'lguncha, oliy ta'limda "imlo" usuli ustunlik qilganligiga o'zimiz guvohmiz. Aksariyatimiz talabalik desak, domlaning aytib turib yozdirish, ya'ni "imlo" uslubida tahsil olgan davrimizni xotirlaymiz, "tadris" – ilmiy munozara tarixda madrasalarimizda ustunlik qilgan bo'lsa ham, O'zbekiston oliy ta'limida unga ko'p urg'u berilmaganligini tan olish kerak. Vaqti-vaqti bilan foydalanish, davomli bo'lmagan yoki tor doiradagi mutaxassislar, olimlar bu uslubni joriy qilishda davomchilar bo'lishgan, masalan professor G'.Abdurahmonov kabi olimlarning pedagogik faoliyatini misol qilish mumkin. Afsuski, "imlo" uslubidagi ustunlik hali ham sezilarli darajadadir. Biz zamonaviy uslublar bilan bir qatorda asriy ildizlarimizdan uzilmagan holda tadris kabi uslublarimizni yana rivojlantirishimiz, agar qardosh turkiy mamlakatlarda saqlanib, iste'molda bo'lsa chuqur tadqiq qilib, amaliyotga tatbiq qilishimiz zarur. Shu o'rinda texnologiyalar borasida ham hal qilishni ortga surib bo'lmaydigan masalalar mavjud. O'zbek tilini o'qitishda ham boshqa fanlarda bo'lganligi kabi shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari foydalanilmoqda. Bunda asosan o'quvchiga yo'naltirilgan ta'limga urg'u beriladi. Ma'lumki, o'quvchiga yo'naltirilgan ta'limda o'quvchilar bilimlarning faol "bunyodkorlari" bo'lishi, metodlar qobiliyatlar foydasiga xizmat qilishi; qanday ta'lim olish, fanlar integratsiyalashuvi, hamkorlik va qo'llab-quvvatlash, kichik guruhlardagi ishlar va o'qituvchining fasilitatorlik vazifasi e'tibor markaziga qo'yiladi. Xullas,

o'quvchiga yo'naltirilgan ta'lim ustun qo'yilib, o'qituvchiga yo'nalgan ta'limda o'quvchilar passiv ravishda bilimlarni qabul qilayotganlar hisoblanishi, «Barcha uchun bir xil narsa to'g'ri keladi» qabilidagi umumiy ishlarning ustunlik qilishi, bir fanga (predmetga) yo'nalganlik, raqobat va individual ishlash qo'llab-quvvatlanishi, o'qituvchi axborot beruvchi va qaror qabul qiluvchi sifatida, bola bir o'zi yoki katta guruhda ishlashi shu ta'limning asosiy kamchiliklari sifatida ko'rsatib kelinmoqda. Biroq, bizningcha, haqiqiy holat aslida bunday emas. Nemis xalqida "bitta o'qituvchi ikkita kitobdan afzal" degan maqol bejiz qo'llanmaydi. O'zbek xalqida esa ustoz ko'rmagan shogird har maqomga yo'rg'alar, deyishadi. Agar o'quvchiga yo'naltirilgan ta'lim juda "zo'r" bo'lganda o'qituvchiga hojat qolmas edi. Vaholanki, o'qituvchi degan kasb mavjud, kelajakda ham yashab qoladi. Bizningcha, o'zbek tilini o'qitish metodikasida texnologiyalarni o'quvchiga yo'naltirilgan yoki talabaga yo'naltirilgan texnologiyalar tarzida emas, balki ham o'qituvchi, ham o'quvchiga yo'naltirilgan texnologiyalar sifatida takomillashtirish zarur. Hozircha ularni qisqa va qulay nomlash bo'yicha qat'iy fikrimiz mavjud bo'lmasa ham, aytish mumkinki, bu o'qituvchi maqomi uchun ham, o'quvchi shaxsi uchun ham, ta'lim kafolati, natijasi uchun ham muhim ahamiyat kasb qilishi mumkin.

6. O'zbek tilini o'qitish metodikasi fanini faqat ona tilini o'qitish metodikasiga aylantirmaslik, uni universallashtirish masalasi. Ma'lumki, o'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lim yo'nalishi bitiruvchilari ona tili va adabiyoti, o'zbek tili (davlat tili) fanlaridan, shuningdek, ayrim hollarda o'zbek tilini intensiv o'qitish kurslarida dars berishadi. O'zbek tilini o'qitish metodikasi mazmunida esa faqat ona tili o'qitish metodikasi masalalarining o'rin olganligi bitiruvchining kelajak kasbiy faoliyatida ayrim to'siqlarni paydo qilmoqda. Ona tilini o'qitish metodikasi bilan qurollangan bitiruvchi o'zbek tili (davlat tili) fanidan dars berar ekan, o'zbek tilini davlat tili sifatida o'qitish metodikasidan yetarli bilim, ko'nikma va malakaga ega emasligi tufayli muammolar paydo bo'lmoqda, zarur metodika o'rniga boshqasini qo'llash o'qituvchiga ham, o'quvchiga ham, ota-onaga ham, jamiyatga ham qanday zarar keltirishini tasavvur qilish qiyin emas. Bu xuddi, bosh og'rig'ini tomoq og'rig'i, burun og'rig'i bilan chalkashtirib tashxis qo'yib davolashdek gap. Ona tili o'qitish metodikasini egallagan shaxs o'zbek tili (davlat tili) fanidan dars berish uchun yana o'qish, malaka oshirish uchun vaqt va mablag'ni qayerdan topsin? Demak, biz yaratmoqchi bo'lgan yangi o'quv dasturi, yangi formatdagi adabiyotlar 3 qismga ajratilishi maqsadga muvofiq bo'ladi:

- 1) o'zbek tilini ona tili sifatida o'qitish metodikasi;
- 2) o'zbek tilini davlat tili sifatida o'qitish metodikasi;
- 3) o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish metodikasi.

O'zbek tilini o'qitish metodikasi mundarijasini shunday qismlarga ajratish bo'lajak o'qituvchini va jamiyatni ko'pgina muammolardan xalos qilishi mumkin.

7. O'zbek tilini o'qitish metodikasi bo'yicha milliy ta'lim kontentini yaratish va uni texnologiyalashtirish, raqamlashtirish, o'qitishda aralash ta'limni tatbiq etish masalasi. Axborot asri, raqamli texnologiyalar katta sifat o'zgarishlariga, ta'lim shakllarining xilma-xilligiga olib kelmoqda. Binobarin, pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligini hozirgi zamon talablari darajasiga muvofiqlashtirish tez yuz beradigan jarayon emas. Bu masalalar oliy ta'lim infrastrukturasi bilan, eng muhimi esa ta'lim oluvchi kasbiy faoliyati uchun zarur fanlar va uning ta'lim mazmuni bilan to'g'ridan to'g'ri bog'lanadi. Zamonaviy ibora bilan aytganimizda, ta'lim kontentini yaratish masalasi diqqat markaziga qo'yiladi. Bu xuddi dehqonning dalaga ketmonini shaylab chiqqanidek, oshpazning kafgirini, nonvoyning tandirdan to rapida-yu

chakichlarigacha hozirlashidek, bog'bonning gulqaychisini, sartaroshning taroq-qaychisi va boshqa ashyolarni avaylab-asraganidek, takomillashtirganidek kabi. Fan o'qituvchisida ta'lim kontentiga ana shunday munosabat paydo bo'lmas ekan, an'analar asralib, shu bilan birga u boyitib borilmas, unga milliy ruh berilmas ekan, ta'limning jozibadorligi haqida kuyinish befoyda. Darhaqiqat, "Raqamli O'zbekiston – 2030" konsepsiyasining amalga oshirilishi interaktiv sinf doskalari, planshetlar va boshqa texnikalardan foydalaniladigan taraqqiylashayotgan ta'lim muassasalariga, tezkor internet xizmatidan tashqari, birinchi navbatda mazkur texnologiyalar uchun munosib kontent yaratishga daxldor. "Kontent San-Fransisko yoki Gonkongdagi mutaxassislar tomonidan yozilgan bo'lishi kerak emas, balki bizning milliy mahsulot bo'lmog'i darkor. Ta'lim muhim g'oyaviy tarkibga ega. Har qaysi millat unga o'z qiziqishlarini qo'shadi. Shu nuqtayi nazardan kelajak ta'lim tizimi kontenti bu – yana axborot xavsizligi va g'oyaviy immunitet masalasini ham ko'ndalang qo'yadi» (Allamjanov, 2016), degan fikrlar bejiz o'rtaga tashlanmayapti. Bu muhokamalar, qarashlar, zamonaviy o'qitish texnologiyalari, ular bilan bog'liq metodik yondashuvlar bo'lajak o'qituvchilar tayyorlash tizimi uchun nihoyatda ahamiyatlidir.

Pedagogika institutlarining o'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lim yo'nalishi o'quv rejasida mavjud bo'lgan umumkasbiy va ixtisoslik fanlarini o'qitish jarayonini loyihalash va rejalashtirish talabalarning mustaqil ishlarini tashkil qilish ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar uchun metodik ta'minotni yaratish, o'quv topshiriqlarini ishlab chiqish bilan uzviy bog'lanadi. Nukus davlat pedagogika instituti o'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lim yo'nalishi talabalari bilingvizm sharoitida faoliyat olib boruvchi bo'lajak o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilari sanaladi. Shuni hisobga olgan holda tilshunoslik fanlari va til o'qitish jarayoniga aralash ta'limni joriy qilish bo'yicha o'ziga xos metodika ishlab chiqilmoqda. Mazkur metodika mustaqil bilim olish va o'rganishni hamda nazoratni amalga oshirishni ta'minlaydigan, talabani ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan elektron ko'rinishdagi o'quv-metodik manbalar, didaktik vositalar va materiallar, mezonlarni o'z ichiga oladi. Nazariy ta'lim va amaliy jarayonlarning fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyasini ta'minlash, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni rivojlantirish va modernizatsiya qilish; talabalarni mustaqil ta'lim olish, axborot yig'ish, uni xotirada saqlash, qayta ishlash va undan foydalanish, boshqalarga yetkazish, o'zlashtirgan bilimlarini amaliyotda qo'llay bilishga o'rgatishga yo'naltirilgan ma'ruza matni, dars ishlanmalarini yanada takomillashtirishni; ijodiy mashqlar turlari, keystadilarni, nazorat topshiriqlarini ishlab chiqish, ularni elektron mashq va topshiriqlarga aylantirish orqali ta'lim oluvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, og'zaki va yozma nutqining savodli bo'lishiga erishishga qaratilgan texnologiyalarni tatbiq qilish bo'yicha pedagog-xodimlar, magistrantlar hududning tajribali fan o'qituvchilari bilan hamkorlik qilmoqdalar.

O'zbek tilini o'qitishda aralash ta'limni tatbiq etishda yuzaga kelayotgan muammolarning yechimini topishda, avvalo, ta'lim jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni joriy qilishni aniqlashtirish, zaruriy axborot infratuzilmasini yaratish, shuningdek, pedagog kadrlar texnologik kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilmoqda. O'zbek tilini o'qitish jarayonida kognitiv va kasbiy kompetentlikni rivojlantirishni hisobga olish mutaxassis tayyorlashning asosiy prinsipi sifatida belgilanishi zarurligi alohida e'tiborga olinmoqda.

Zamonamiz pedagoglari shunday davrda faoliyat ko'rsatmoqdaki, o'zi va o'quvchilarning turmush tarzi, yurish-turishi, kiyinishi, muomala-munosabatlarida, eng muhimi ta'lim-tarbiyaga munosabatida oldingi davrlar o'lchovlari bilan o'lchab bo'lmas darajada o'zgarishlarga guvoh bo'lmoqda. Jamiyat hayotidagi islohotlar ta'lim sohasida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Tizimga kirib kelayotgan innovatsiyalar oqimiga qarab olimlarimiz bundan bir necha o'n yillardan keyin xotiraga asoslangan ta'limdan voz kechilishini, kelajakda ta'lim gajetlar va internet texnologiyalariga asoslanishini ham bashorat qilishmoqda (Mitio

Kaku, 2018). Bunday sharoitda bolalar ta'limi xizmatlari faol tarzda rivojlanishi, yaqin 10 – 15 yilda, ehtimol, hozir tizimdan tashqari deb ataluvchi ta'lim chegarasiz bo'lib qolishi mumkinligi, onlayn pedagogika singari xizmat yuzaga kelishi, darsliklar yoshi olti yoki oltmish bo'lishidan qat'iy nazar, aniq bir o'quvchining ehtiyojidan kelib chiqib tuzilishi, unda ta'limga oid surat, matn, tasvir, topshiriq, materiallar saralanishi kabilarni hisobga olsak o'qitish metodikasi va uni amalga oshiruvchi pedagog oldida yangi muammolar, masalalar ko'ndalang bo'lishini tasavvur qilish qiyin emas.

Shuning uchun talabalarni mazkur masalalar bilan tanishtirish zarur deyishimizga barcha asoslar mavjud. O'zbek tili, ta'lim va tarbiya nazariyasi, metodikasi sohasidagi izlanishlar, tadqiqotlar, himoya qilingan dissertatsiyalar, monografiya va o'quv adabiyotlarining salmog'i qanchalik ko'p bo'lmasin, o'zbek tilini o'qitish metodikasida hal qilinishi o'z tadqiqotchisi va fursatini kutib turgan masalalar shu qadar bisyor.

Adabiyotlar

Dolimov Ulug'bek. (2008) *Jadid maktablari: ularda ona tili va adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy hamda amaliy asoslari*. Ped. fan. dokt. ... dis. Toshkent.

O'zR QHT. (2017) *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini rivojlantirish bo'yicha HARAKATLAR STRATEGIYASI" to'g'risidagi farmoni*. 6-son, 70-modda; – 20-son, 354-modda.

Avloniy Abdula. (2013). *Turkiy guliston yoxud axloq*. Toshkent.

Akbarov Azamat. (2018) *Oliy ta'lim davlat ravnaqi uchun kishan yoki oliy ta'limda global yangi yo'nalishlar*. <http://kun.uz>

Allamjonov Komil. (2016) *Kelajak raqamli ta'lim ortida*. <http://xabar.uz>

Saparniyazova M., Yusupova T. (2017) *O'zbek tilini o'qitish metodikasi fani dasturi*. Toshkent, 2017.

Uzluksiz ta'lim tizimi uchun o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi (2010). Toshkent: Sharq.

Yusupova Sh. (1998) *Ona tili ta'limi samaradorligini oshirishda ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish*: ped. fan. nomz. Diss. Toshkent. –B. 48.

G'ulomov A., Qodirov M. (2001). *Ona tili o'qitish metodikasi*. – Toshkent. 379 b.

G'ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M., Bobomurodova A., Alavutdinova N., Karimjonova V. (2012). *Ona tili o'qitish metodikasi*. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2012, 380 b.

To'xliyev V., Shamsiyeva M., Ziyodova T. (2006). *Ona tili o'qitish metodikasi*. – Toshkent: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jang'armasi nashriyoti. 192 b.

Qiyosova A. *Ona tilini o'qitish va o'rganish takomillashmoqda*. [https:// O'za.uz](https://O'za.uz).

Mitio Kaku. (2018) *Ta'lim endi xotiraga tayanmaydi*. Toshkent, Ma'rifat, 15 mart. <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/fan/1102.htm>

METHODOLOGICAL APPROACHES TO FORMATION OF MANAGEMENT COMPETENCE OF TEACHERS OF PHYSICAL CULTURE

SN RYSKALIYEV¹

Annotation

In the article, the author tried to consider the methodological level of the problem of formation of managerial competence of teachers of physical culture that meet modern requirements.

The teacher-innovator, he is a Methodist, Manager and his main activity is to provide the quality of education.

As the analysis of the literature shows, the teacher, who has formed an innovative managerial competence is the Manager of a holistic educational process.

Conducted as a part of the study revealed that there were five main approaches that have made a significant contribution to the development of management theory and practice: scientific approach, system approach, process approach, situational, program-target approach. In particular, the implementation of these actions will be considered and disclosed.

Besides, some works define the stages of managerial competence of the teacher-Manager: the lowest level-administrative abilities; the next level-leadership abilities; the maximum level-special managerial abilities that depend on specific management activities. A special place is occupied by the stage of self-control, which consists of elements of time management, the formation of a healthy lifestyle, overcoming stressful situations.

Keywords: teacher of physical culture, managerial competence, methodology, methodological approaches, management of the learning process.

ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ АМАЛДАРЫ

Аннотация

Мақалада автор қазіргі заман талаптарын сай келетін жаңашыл дене мәдениеті мұғалімдерінің басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесінің әдіснамалық деңгейін қарастыруға тырысқан.

Жаңашыл мұғалім ол-әдіскер, менеджер және басты қызметі білім сапасының қолжетімдігін қамтамасыз ету.

Әдебиеттер талдауы көрсеткендей жаңашыл басқарушылық құзыреттілігі қалыптасқан мұғалім: тұтас оқу – тәрбие үдерісінің менеджері деп көрсетуге болады.

¹ Doctoral student of the Kazakh Academy of Sport and Tourism, sayat813@mail.ru

Зерттеудің аясында жүргізілген ізденістер, басқару теориясы мен тәжірибесін дамытуға айтарлықтай үлес қосқан бес негізгі тәсіл пайда болғанын анықтады: ғылыми амал, жүйелілік амал, үрдістік амал, жағдаяттық, бағдарламалық – мақсаттық амал. Аталмыш амалдардың жүзеге асырылуы нақты қарастырылып, ашылады.

Сонымен қатар, біршама еңбектерде педагог-менеджердің басқарушылық құзыреттілігінің сатылары анықталады: төменгі сатысы ол – администраторлық қабілет; келесі саты – көшбасшылық қабілет; ең жоғары саты – арнайы менеджерлік қабілет, ол нақты басқарушылық қызметке байланысты. Ерекше орында – өзін бақылау сатысы алады, ол уақытты басқару элементтерінен, салауатты өмір салтын қалыптастырудан, стресстік жағдайларды жеңе білуден тұрады.

Кілт сөздер: дене мәдениеті мұғалімі, басқарушылық құзыреттілік, әдіснама, әдіснамалық амалдар, оқыту үрдісін басқару.

Кіріспе

Жаңа мұғалім тек «оқытып» қана қоймай, бірінші кезекте шәкіртінің өзін-өзі дамытуына, өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі тануына жағдай жасайды, ол ешқашан бағдарламаның, сабақ жоспарының өзгеріп жататынына үрейленбейді, себебі, жаңа мұғалімнің кәсіби басқарушылық дағдысы бойында болады, ол – мұғалім – әдіскер, мұғалім – менеджер, және мектепте осындай мұғалімдерге сұраныс артуда. Білімнің сапасы, қолжетімділігі мен тиімділігі «мұғалімнің жаңа сапасынан» басталады.

Сонымен қатар, басқару қазіргі кезде тек жүйенің қауіпсіздігін сақтау ғана емес, ең алдымен дамуы, ол бәсекеге қабілеттілікке басты кілт болып табылады.

Бүгінгі таңда оқушылардың білім сапасы ең басты педагогтың басқарушылық іс-әрекетіне, басқарушылық құзыреттілігіне тәуелді.

Білім беру жүйесіндегі басқару – бұл оқу- тәрбие үдерісінің сапасын арттыруға бағытталған басқарудың принциптері, әдістері, ұйымдастыру формалары мен технологиялық тәсілдерінің кешені. Осы анықтама аясында әрбір педагог оқу танымдық процестің менеджері (оны басқару субъектісі ретінде), ал басқарушы – тұтас оқу – тәрбие үдерісінің менеджері деп көрсетуге болады.

Әдебиеттер талдауы көрсеткендей, білім беру жүйесінде басқару, сондай-ақ кез келген бизнес-кәсіпорынындағы басқаруды қоса алғанда, принциптері, әдістері, бақылау және құралдары, жалпы заңдар әрекет етеді. Алайда, оқу орындарының көпшілігінде білім басқарудың негізгі мақсаты, әдетте, коммерциялық кірісті дамыту емес өзін-өзі дамытуы.

Басқару – бұл маманның өз қызметін атқаруға көмектесетін білімі. Басқару менеджерлердің ұжымы ретінде адамдардың белгілі бір санатына басқару жұмыстарын жүргізетін әлеуметтік класс болып табылады. Бүгінде бұл қызмет мамандыққа айналғанын айқын көруге болады. Тиімді басқару көрсеткіші ол – шеберлік, аман қалу үшін қарсы тұру, өсу, даму.

Сонымен қатар, зерттеуіміздің аясында жүргізілген ізденістер, басқару теориясы мен тәжірибесін дамытуға айтарлықтай үлес қосқан бес негізгі тәсіл пайда болғанын анықтады [1].

Басқару теориясы мен әдістемесін дамытудағы негізгі әдіснамалық амалдарды төмендегі суретте көруге болады (сурет-1).

Аталмыш әдіснамалық амалдарға нақтырақ тоқталатын болсақ:

1. Басқаруда ғылыми амал адам факторларын ескермеді, қызметкерлерді еңбек өнімділігін арттыру, өнімділікті жоғарылату, үзілістер мен қысқа демалуды ұйымдастыру, шынайы өндірістік стандарттарды белгілеу, орындалған жұмыстарға сәйкес сыйақы белгілеу, қызығушылығын

Сурет- 1 Басқару теориясы мен әдістемесін дамытудағы негізгі әдіснамалық амалдарды

арттыру мақсатында ынталандыру жүйелі түрде көрініс тапты. қызметкерлерді оқыту; міндеттерді орындаудың ең жақсы әдістерін анықтау үшін қолданылған ғылыми талдау.

2. Үрдістік амал менеджментті басқару үдерісінің функциясы үздіксіз өзара әрекеттер сериясы ретінде қарастырды. Әр функцияның өзіндік процесі болады, себебі іс-әрекеттің өзара байланысты сериясынан тұрады. Бұл концепция Анри Файолюға тиесілі. Ол 5 бастапқы функцияны белгілеген: жоспарлау, ұйымдастыру, басқару, үйлестіру, бақылау. Заманауи әдебиеттерде келесі функцияларды қарастырады: жоспарлау, ұйымдастыру, басқару, ынталандыру, жетекшілік ету, үйлестіру, бақылау, байланыстыру, зерттеу, бағалау, шешім қабылдау, жалдау, өкілдік ету, келіссөздер жүргізу немесе келіссөздер жүргізу.

3. Басқарудағы жүйелік амал менеджерлерге ұйымның сыртқы әлеммен тығыз байланыста болатын бөліктерінің бірлігін ұйымдастыруды жеңілдетеді. Бұл теория басқарудың теориясы мен практикасына үстемдік беретін барлық мектептердің үлестерін біріктіруге әр уақытта көмектеседі.

4. Жағдаяттық амал ғылымның нақты жағдайлары мен шарттарына тікелей қолдану мүмкіндіктерін пайдалана отырып, басқару теориясына үлкен үлес қосты. Ситуациялық тәсілдің орталық нүктесі - бұл жағдай және белгілі бір уақытта ұйымға қатты әсер ететін жағдайлардың белгілі бір жиынтығы. Жүйелі сияқты ситуациялық көзқарас нұсқаулықтардың қарапайым жиынтығы емес, бұл ұйымдық проблемалар мен олардың шешімдері туралы ойлау тәсілі. Ол ұйымның мақсаттарына қол жеткізу үшін

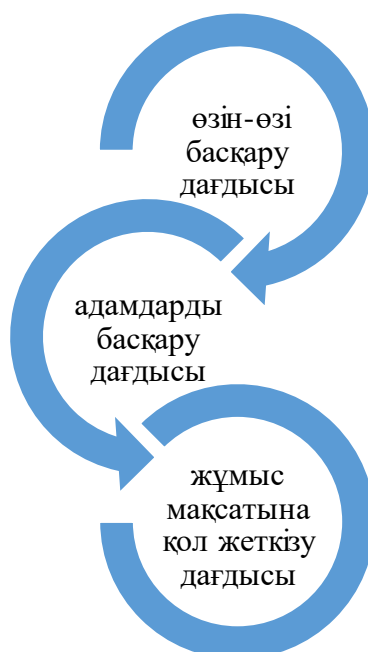
белгілі бір жағдайлармен нақты техниканы және ұғымдарды «байланыстыруға» тырысады.

5. Бағдарламалық-мақсаттық амал. Бірінші кезекте, бірқатар зерттеушілер мектепті басқаруда осы көзқарасқа назар аударады, олардың ішінде М.М. Поташник, П.И. Третьяков, Т.И. Шамова, Л.И. Фишман және т.б.

Қарастырылып отырған мәселемізге сәйкес шетелдің тәжірибесін зерттеу барысында, біз педагогтың басқарудағы табыстылығы үш бірдей дағдылардан тұратынын көре аламыз: өзін бақылау, адамдарды бақылау және жұмыс мақсаттарына жету қабілеті

Педагогтың табыстылығы үш бірдей маңызды дағдылардың құралады: өзін-өзі басқару дағдысы, адамдарды басқару дағдысы, жұмыс мақсатына қол жеткізу дағдысы (сурет -2).

Сурет -2 Педагогтың табыстылығының маңызды дағдылары

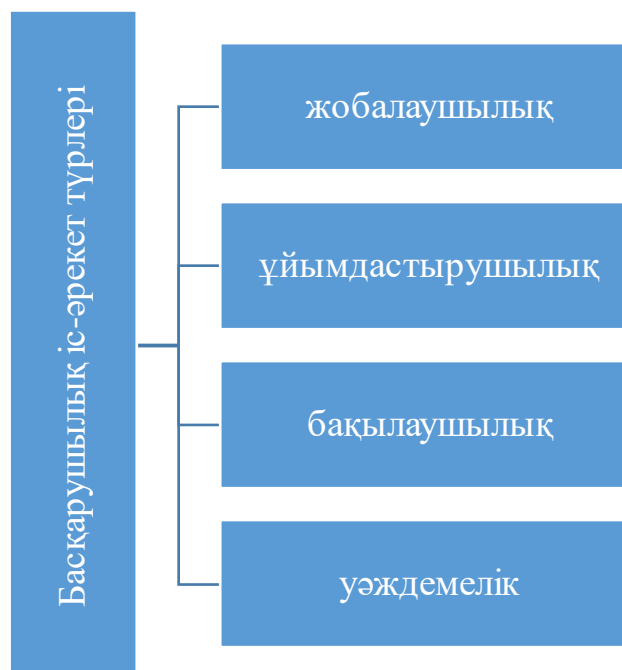
Бұл үш басқару қабілеті әрқашан тепе-теңдікте болуы керек, менеджердің қабілеттілік тізбегінде болуы тиіс. Педагог-менеджердің біріктірілген қабілетінің желісі мақсаттарды нақты белгілеу қабілетінен басталады. Қабілеттіліктің еш біреуі басқаларға қарағанда маңызды болмайды; олардың барлығы кем дегенде аз мөлшерде ұсынылуы тиіс.

Зерттеуімізге жақын пікір білдірген ғалым С. Вилсон «Менеджердің басқарушы дағдылар демонстрациясы оның бағыныштыларын ынталандырады және болашақ мансапты жоғарылату үшін жақсы негіз болады», - деп қарастырады.

Басқару үрдіс ретінде қарастырылады, дәлірек айтқанда, дәйекті үрдіс немесе менеджердің әрекет ету тізбегі. Педагог -менеджердің жұмысының тиімділігі, тиісінше, осы үдерістің үздіксіздігін, тұтастығын және толықтығына байланысты.

Сонымен қатар, аталмыш мәселені зерттеумен айналысатын ғалымдар бүгінгі педагогтың басқарушылық іс-әрекетінің түрлерін қарастырады (сурет-3).

Сурет-3 Педагогтың басқарушылық іс-әрекетінің түрлері

Сонымен қатар, біршама еңбектерде педагог-менеджердің басқарушылық құзыреттілігінің сатылары анықталады:

Төменгі сатысы ол – администраторлық қабілет: бұйрықтарды ойлау және жіберу, болашақтағы стратегиялық жоспарды алдын ала болжау, ұйымда жұмыс жағдайын жасау, қиын жағдайларды шешу, қоластындағыларды оқыту.

Келесі саты – көшбасшылық қабілет. Оның ең негізгі қасиеті – басқаларға әсер ету. Менеджердің деңгейі басқару мақсаттарына байланысты, ол өз кезегінде мақсаттың айқындылығын, жоспарлауды, мәселені шешуді, оқытуды, кері байланысты, жұмыстың орындалуын қадағалап отырады. Бұл қабілеттер ұйымның «өмірін» қолдап және сақтап отырады. Жұмыс топтарын басқару қабілеті топ мүшелерімен қанағаттану, жұмыс топтарының жұмыс істеуін және үйлесімділігін жақсартуда көрініс табады. Бұл топты табысты жоспарлауға және басқаруға қабілетті дағдылар болып табылады.

Ең жоғары саты – арнайы менеджерлік қабілет, ол нақты басқарушылық қызметке байланысты. Ерекше орында - өзін бақылау сатысы алады, ол уақытты басқару элементтерінен, салауатты өмір салтын қалыптастырудан, стресстік жағдайларды жеңе білуден тұрады.

Қорытынды

Қорыта келе, басқару теориясы мен практикасында білім беру парадигмасы өзгеруімен байланысты ұжымды басқаруда түбегейлі өзгерістер орын алуда. Бұл

бағыттағы өзгерістер тек Қазақстанда емес әлемдік тәжірибеде дамыған елдер арасында да әртүрлі формада кездеседі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

Белоус, С.В. Система управления деятельностью учреждения дополнительного образования детей: нормативно-правовое обеспечение учебного процесса: из опыта работы МОУ ДОД г. Йошкар-Олы «Детской школы искусств и ремесел «Гармония»: методическое пособие / С.В. Белоус. – Йошкар-Ола: Стринг, 2008. – 500 с.

Ю.В. Васильев Педагогическое управление в школе: методология, теория, практика. М.: Педагогика, 1990. - 144с.

В.С. Лазарев, В.С. Мартиросян Б.П. Введение в педагогическую инноватику: монография. – РАО, 2004

THE DEFINITION OF THE TERM STRATEGIC MANAGEMENT IN THE EDUCATION SYSTEM OF THE REPUBLIC KAZAKHSTAN

ZH. BALTABAYEVA¹, A. ABIBULAYEVA²

Abstract

Strategic priorities for socio-economic growth of the Republic of Kazakhstan are connected with the industrial and innovative development. For that reason Kazakhstan make education an important resource for the new economy of country.

In the Law of the Republic of Kazakhstan «About Education», one of the main principles of the state policy in the field of education specifies the democratic nature of education management, transparency of the education system (The law of the Republic of Kazakhstan «About education», 2007). The second chapter of the document is devoted to the management of the education system and determines the competence of the Government of the Republic of Kazakhstan, the authorized body of the local representative and executive bodies in the field of education, information support of education system management bodies, the state guarantees in the area of education, language training and education (The law of the Republic of Kazakhstan «About education», 2007).

Firstly, we review the definition of the term strategic management in the education system. Secondly, we describe the difference between strategic planning and strategic management and the answer on the three crucial questions about the management.

Keywords: management, strategic management, strategic planning, Education, development of education.

Introduction

The modern system of education is going through a transformation. Education is a high priority for Kazakhstan and in accordance with paragraph 2, Article 30 in the Constitution of the Republic of Kazakhstan (1995) was written: All citizens shall have the right to receive free general secondary, technical and vocational education, and on a competitive basis a free post-secondary, higher and post-higher education provided that the education at these levels is received for the first time". It leads to the development of new strategies that give to governments and universities to develop science, to introduce innovative technologies, to increase the potential and attractiveness of the national education systems (T. Bush, L. F. Frederiksen, S. Hemlin, K. Husted).

The main indicators of human development it is the development of education in the country. The major goal of Kazakhstani education it is a people of new formation and transformation of Kazakhstan into a country with competitive human capital. Integration of

¹ PhD student of Eurasian National University L.N. Gumilyov, zhaniyat93@gmail.com

² Professor of Eurasian National University L.N. Gumilyov, asyoka_93@mail.ru

Kazakhstan's higher education in the European educational space is provided by the successful introduction of mandatory, recommendatory and facultative parameters of Bologna process (Y. Kubeyev, L. Shkutkina, S. Karstina, 2017).

The state policy of the Republic of Kazakhstan in the field of education are covering changes in the system of education management also in the structure, content and technologies of education and training, organizational, financial and economic mechanisms.

The management in the sphere of education is functioning of all educational institutions and administrative structures of national and regional importance to ensure high quality education in the real economy through the implementation of the idea of continuous education and effective monitoring, ensure access to education, improving educational technologies and the introduction of advanced experience, expanding the range of educational services, updating the content of educational programs in accordance with the actual demands of the consumers (students, employers) and the priorities for the development of society (Y. Kubeyev, L. Shkutkina, S. Karstina, 2017).

The head of an educational institution in terms of innovative governance should be an expert in the sphere of professional development, and also having the ability to set goals of professional activity and to solve the challenges which faced with their own views and attitudes. The head of any educational institution should be based on modern achievements of management, advanced experience of domestic and foreign educational organizations. They should change attitudes towards the professional competencies of management staff of educational organizations, in connection with the new requirements to the qualification of the heads of such organizations, this is dictated not only by changes in the Kazakhstan education system, but the influence in the global educational space.

The Review of Literature

The use of strategic management in many areas has been able to increase the efficiency of institutions and centers and plays an effective role in their success. William Darden from Hershey National Track Company take its success into account of strategic management. Alfred Thomas Chandler, professor at Harvard University, published its studies over large American corporations and explained their senior executive managers' strategic decision-making process. He also demonstrated that how strategic decisions can lead to excel in a competitive environment (Fardar, 2000; Ghaffarian & Zavareh, 2011).

Education is one of the most important topics in the field of education; therefore, much research has been done on the development of strategic management at educational centers. The impact of the strategic management on higher education system includes content, teachers' capabilities, teaching methods, assessment of academic achievement, academic resources, and physical environment of universities (Shahab Fard, Arab Mokhtari, & Rajae Pour, 2010).

Coleman (2004) pointed out that if universities run well, they will be more efficient to provide higher education for students. The success of some developing countries such as Japan is that its training provides opportunity for even the slowest learners to achieve a relatively high level of efficiency. Bloom (1968) stated that 98 per cent of students can progress as well as 25 per cent of good ones on the top part of the pyramid. Deming (1994) believed that there was a direct relationship between students' progress and the quality of an educational system. Therefore, it is the responsibility of management that to understand educational system' different levels with all their complexity.

Problems of strategic management, its role and the results were studied by many foreign and Kazakh scientists. Issues in the field of strategic management in education are considered by scholars, such as Ch. Cheng, M. Cheung, Maria-Jose Latorre-Medina, P. Pozner, J.J. Rendon, Kazakh scholars E. Kozybayev, G. Minzhayeva, Zh. Umirbekova and Russian academics A. Kuznetsova, V.D. Markova. At the same time the problems of strategic management education and its contribution to the Republic of Kazakhstan are studied insufficiently and require further focused attention.

The Definition of the Term Strategic Management in the Education System

Strategy defines a company's position, makes trade-offs, and forges among activities (Porter, 1996). A strategy is the pattern or plan that integrates an organization's major goals, policies, and action sequences into a cohesive whole (Mintzberg et al., 1996). Strategic planning is defined as "the process of developing and maintaining a strategic fit between the organization and its changing marketing opportunities (Kotler and Murphy, 1981)". Drucker (1993, p.125) once noted that "strategic planning is the continuous process of making present entrepreneurial (risk-taking) decisions systematically and with the greatest knowledge of their futurity; organizing systematically the efforts needed to carry out these decisions; and measuring the results of these decisions against the expectations through organized, systematic feedback".

Strategic management is a system of thinking and management that provides coordination of the goals, opportunities of the organization, interests of the state, owners and managers.

The dynamism of changes in the environment, increased competition for resources, globalization of business processes, growing customer needs, the development of information technologies that make it possible to instantly spread and receive information, the wide availability of modern technologies, the changing role of human resources, and a number of other reasons led to an increase importance of strategic management.

There is no single universal management, and, as a result, a common strategy for all organizations. Each organization has its own characteristics; therefore, the strategy development process for each company is unique, as it is related to its position in the market, depends on the development dynamics and competitiveness of the industry, the capabilities and potential of competitors, the competitiveness of products or services produced by the company, social, political, technological and many other environmental factors. At the same time, we can talk about some generalized principles of strategic management, approaches, rules and procedures for developing an organization's strategy.

The term strategy is a multifaceted concept. In different situations different functional meaning is put into it. This is an idea that represents a competitive advantage, a set of guidelines in the life of the organization, and, finally, a general action program that identifies the priorities of problems and resources for achieving the main goal. According to Kuntz, she formulates the main goals and the main ways to achieve them in such a way that the organization receives a single direction of movement. Strategic management is a decision-making process, a systematic approach to managing strategic changes, including positioning a organization through strategy and planning its capabilities, a strategic response in real time through problem management and systematic monitoring during the implementation of strategies.

At the same time, strategic management can be viewed as the art and science of developing, implementing, and evaluating cross-functional solutions to achieve your goals.

Quite often there is a substitution of the concept of "strategic management" by the term "strategic planning". This is not entirely legitimate, since strategic planning is a part of strategic management.

Strategic management, in contrast to strategic planning, is primarily a system focused on real-time management, with an emphasis on change accounting. An important part of strategic management is the process of implementing, evaluating and monitoring strategies.

According to experts in the field of strategic management S.A. Kuznetsova and V.D. Markova the conceptual difference between strategic planning and strategic management is as follows:

- content in strategic management increases the measure of uncertainty of the external environment while simultaneously weakening the signals of changes and, consequently, decreases the content of the management system. This leads to the development of more sensitive information systems for monitoring the external environment;
- strategic management is characterized by a fast response to changes in the external environment within planned periods;
- the reaction of strategic management to the external changes is dual: long-term and operational at the same time;
- the long-term reaction is laid in strategic plans, operational - is implemented outside the planned cycle in real time;
- in strategic management, the external environment is not considered as something given and unchanging, to which the organization must adapt. Rather, methods and strategies for changing the external environment are considered;
- strategic management includes elements of all previous management systems, i.e., involves budgeting, using extrapolation to assess relatively stable factors, applying elements of strategic planning, as well as improvements needed to adapt strategic decisions made in real time.

Strategic management is an area of science and management practice, a scientifically based synthesis of processes of strategic analysis, forecasting, planning and implementing strategic goals and strategic objectives of an organization in the context of rapid changes in the external environment. The most important task of strategic management in the long term is to ensure the sustainability of development and the high competitiveness of an organization, the most efficient use of all its resources, and above all, human potential.

According to experts in the field of strategic management, its essence lies in the answer to three crucial questions:

- 1) what is the position of the organization at the present time;
- 2) in what position organization would like to be in three, five, ten years;
- 3) how to achieve desired position?

Before deciding where to go next, managers must understand the current situation in which the organization is located and answer the first of the above questions, which requires an information base that provides the process of making strategic decisions with appropriate data to analyze past, present and future situations. The second question reflects such an important

feature of strategic management as its focus on the future. To answer it, it is necessary to clearly define what to strive for, what goals to set. The third issue of strategic management is related to the implementation of the chosen strategy, during which the two previous stages can be adjusted. The most important components or limitations of this stage are the existing or available resources, the management system, organizational structure and personnel that will implement the chosen strategy.

Strategic management is considered as a set of strategic management decisions that determine the long-term development of the organization, as well as specific actions that ensure the organizations rapid response to changes in the external environment, which may entail the need for a strategic maneuver, revision of goals and adjustment of the overall direction of development.

The basis of strategic management is strategic decisions, which include:

- restructuring of the organization;
- introduction of new products or new technology;
- change in the structure of production, organizational and legal form, organizational structure of management, interaction with consumers;
- development of new markets.

The subject of strategic management are the fundamental, basic processes of the organization, its external position, and resource potential. The basis of strategic management is strategic decisions.

Strategic decisions are management decisions that must:

- be focused on foreseeing changes, being the basis for making operational decisions;
- take into account the growing uncertainty of the external environment;
- be focused on the long-term perspective of the organization;
- be scientifically justified, since the result, as a rule, depends more on the quality of the decision than on the speed of its adoption.

Examples of strategic decisions for an organization include:

- organization reengineering;
- introduction of a fundamentally new technology;
- changing organizational structure;
- change of legal status;
- integration processes;
- access to new markets, etc.

Conclusion

Strategic management has achieved a lot of things and made progress since 1979. In this way strategic management – is an adaptation to the external conditions a system-forming element of any strategy which provides all actions that can ensure an effective adaptation of an organization for changing environmental conditions, taking into account its strengths and

weaknesses, as well as the opportunities and threats caused by these conditions. According to Pozner (2000), if we need successful educational transformation we should pay attention to strategic management.

During the last two decades Kazakhstani education system has been reorganized from educational management to a strategic management which is directed for the future. In integrated dynamic global market place we need educational transformations and changes. Education is a key factor of economic growth which contains a major investment into human capital.

References

Bush T. Preparing new principals: Professional and organizational Socialization. *Educational Management Administration & Leadership*. 2016, vol. 44, issue 1, pp. 3–5. DOI: <http://doi.org/10.1177/1741143215620317>

Coleman, T. (2004). Theories of leadership. In M. Thurlow, T. Bush & M. Coleman (Eds.), *Leadership and strategic management in South African schools*. London: Commonwealth Secretariat.

Fardar, D. (2000). *Strategic management* (A. Parsayian & M. Arabi, Tran.) Tehran: Cultural Center Press. Ghaffarian, V., & Zavareh K. (2011). *Strategy, a 360 degrees view: Principals of strategy implementation and assessment*. Tehran: Industrial Management Institute.

Frederiksen L. F., Hemlin S., Husted K. The role of knowledge management in R&D: a survey of Danish R&D leaders' perceptions and beliefs. *International Journal of Technology Management*. 2004, vol. 28, issue 7-8, pp. 820–839. DOI: <http://dx.doi.org/10.1504/IJTM.2004.005785>

The law of the Republic of Kazakhstan «About education». Almaty, 2007. <http://www.zakon.kz>

Y. Kubeyev, L. Shkutkina, S. Karstina. Development of management education in Kazakhstan at the present stage. Vol. 7, No. 4, 2017, ISSN 2226-3365.

FEATURES OF TEACHING PHONETICS AND ORTHOGRAPHY OF NATIVE LANGUAGE IN CONDITIONS OF BILINGUALISM AT SCHOOL

Jumamuratova Sevara SAPARBAEVNA¹

Abstract

The majority of the world's population are members of bilingualism, especially in a bilingual environment in which two thirds of children growing up in a bilingual environment require that a native language teacher has theoretical and practical knowledge of language intervention and transposition of the native language, as well as the methodology of teaching native language multilingualism. Although in the world there are thousands of students studying bilingual language in the humanities, this also demonstrates the need to conduct research in the field of teaching the native language in Uzbek. One of the most important reasons for the lack of monitoring results in determining the effectiveness and efficiency of pupils' mother tongue can be assessed as the inability of students to master the knowledge of bilingualism, polynevisism, and the lack of methodologies and teaching methods for most teachers in their teaching methods. The results of written instruction in the Uzbek language class of the native language of secondary schools are also confirmed. In the same class, the results of supervisory work carried out in most classes, such as Uzbeks, Kazakhs, Karakalpaks, and other ethnic groups, as well as the translation of Russians or other students with a linguistic language into the Uzbek language, were very low. Our work focuses on the use of methods and techniques for the development of speech and language competences in the native language, focusing on bilingualism in teaching native language and grammar, teaching methods and teaching our teachers methodological guidelines for classroom and extracurricular activities.

Keywords: Uzbek language, phonetics, orthography, competence, bilingualism

BILINGVIZM SHAROITIDA MAKTABDA ONA TILI FONETIKA VA IMLOSINI O'QITISHNING O'ZIGA XOSLIGI

Annotatsiya

Butun dunyo aholisining aksariyati bilingvizm vakillari sanalishi, ayniqsa 2/3 foiz bolalarning tug'ilganidanoq ikki tilli muhitda o'sishi, ta'lim olishi ona tili fani o'qituvchisining tillar interferensiyasi va transpozitsiyasining ona tili ta'limidagi ahamiyati haqidagi nazariy-amaliy bilimlarga, ona tilini ko'p tillilik sharoitida o'qitish metodikasiga ega bo'lishini taqozo etadi. Jahonda gumanitar sohada bilingvizm sharoitidagi o'quvchilar nutqini tadqiq qilish bo'yicha minglab ishlar mavjud bo'lgani holda, o'zbek tilining ona tili sifatida o'qitilishi

¹ Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти талабаси. sjumamuratova@list.ru: илмий раҳбар – п.ф.н., доцент Ш.Ш.Юлдашева. Student at Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, sjumamuratova@list.ru scientific supervisor – PhD, docent Yuldashaeva Sh. Sh.

borasida ham mazkur masala alohida tadqiqotlar olib borish zarurligini ko'rsatmoqda. Mamlakatimizda o'quvchilarning ona tili fanidan samaradorlik va o'zlashtirishni aniqlash bo'yicha monitoring natijalari yuqori ko'rsatkichlarga yetmayotganligining muhim sabablaridan biri ham o'qitish jarayonida o'quvchilarning bilingvizm, polilingvizm sharoitida ta'lim olayotganligi, aksariyat o'qituvchilarning metodikasida bilingv-o'quvchilarga ta'lim berish bo'yicha usul va metodlarning yetishmasligida deb taxmin qilish mumkin. Fikrimizni umumta'lim maktablarining o'zbek tili ona tili sifatida o'qitiladigan sinflarida o'tkazilgan yozma ishlar natijalari ham tasdiqlamoqda. Muayyan bir sinfda o'zbek va qozoq yoki qoraqalpoq, yoki boshqa bir biror millatga mansub o'quvchilar tahsil olayotgan, shuningdek, ta'lim tili rus yoki boshqa til sanalgan o'quvchining ta'lim o'zbek tili bo'lgan sinfga o'tkazilishi kabilar ko'p kuzatilgan sinflarda o'tkazilgan nazorat ishlari natijalari juda past bo'ldi. Ishimizda ona tili darslarida fonetika va imloni o'qitishda bilingvizmni e'tiborda tutgan holda o'quvchilarda nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan metod va usullar, o'qitish texnologiyalarini tanlash, o'qituvchilarga dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarga mos metodik ko'rsatmalar tayyorlash borasidagi tajribalarimiz bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, fonetika, imlo, kompetentsiya, bilingvizm

Anahtar Kelimeler: Özbek dili, fonetik, imlo, yeterlilik, iki dillilik

Kirish

Butun dunyo aholisining aksariyati bilingvizm vakillari sanalishi, ayniqsa 2/3 foiz bolalarning tug'ilganidanoq ikki tilli muhitda o'sishi, ta'lim olishi ona tili fani o'qituvchisining tillar interferensiyasi va transpozitsiyasining ona tili ta'limidagi ahamiyati haqidagi nazariy va amaliy bilimlarga, ona tilini ko'p tillilik sharoitida o'qitish metodikasiga ega bo'lishini taqozo etadi. Jahonda gumanitar sohada bilingvizm sharoitidagi o'quvchilar nutqini tadqiq qilish bo'yicha minglab ishlar mavjud bo'lgani holda, o'zbek tilining ona tili sifatida o'qitilishi borasida ham mazkur masala alohida tadqiqotlar olib borish zarurligini ko'rsatmoqda. O'quvchilarning ona tili fanidan samaradorlik va o'zlashtirishni aniqlash bo'yicha monitoring natijalari yuqori ko'rsatkichlarga yetmayotganligining muhim sabablaridan biri ham o'qitish jarayonida o'quvchilarning bilingvizm, polilingvizm sharoitida ta'lim olayotganligi, aksariyat o'qituvchilarning metodikasida bilingv-o'quvchilarga ta'lim berish bo'yicha usul va metodlarning yetishmasligida deb taxmin qilish mumkin. Fikrimizni umumta'lim maktablarining o'zbek tili ona tili sifatida o'qitiladigan sinflarida o'tkazilgan yozma ishlar natijalari ham tasdiqlamoqda. Muayyan bir sinfda o'zbek va qozoq, qoraqalpoq yoki boshqa bir biror millatga mansub o'quvchilar tahsil olayotgan, shuningdek, ta'lim tili rus yoki boshqa til sanalgan o'quvchining ta'lim o'zbek tili bo'lgan sinfga o'tkazilishi kabilar ko'p kuzatilgan sinflarda o'tkazilgan nazorat ishlari natijalari juda past bo'ldi. Mazkur holat ona tili darslarida fonetika va imloni o'qitishda bilingvizmni e'tiborda tutgan holda o'quvchilarda nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan metod va usullar, o'qitish texnologiyalarini tanlash, o'qituvchilarga dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarga mos metodik ko'rsatmalar tayyorlashni jadallashtirish zarur, degan qarorimizni mustahkamladi. Shuningdek, rus tilini bilingvizm sharoitida chet tili sifatida o'qitish metodikasiga oid, migratsiya jarayonlarining til ta'limiga ta'siri masalalari tadqiqiga bag'ishlangan ishlar bilan tanishish (Дьячков, 1992; Шаулов, 2009) ona tili o'qitish metodikasida mazkur masala nechog'li muhim ahamiyat kasb etishi mumkinligi borasidagi fikrlarimizni o'rtaga tashlash fursati yetganligini ko'rsatdi.

Ma'lumki, o'zbek va qoraqalpoq tillari turkiy tillar oilasiga mansub tillar bo'lib, o'zbek tili qarluq guruhiga, qoraqalpoq tili esa qipchoq-no'g'ay guruhiga mansubdir. Bu har ikki

tilning fonetikasi, leksikasi, soʻz yasalishi, grammatikasi va stilistikasida behad koʻp oʻxshashliklar va oʻz navbatida tafovutlar mavjudligida yaqqol namoyon boʻladi. Bu holat interferensiyani, ayniqsa, fonetik interferensiyani hisobga olish zarurligini koʻrsatadi. «Ona tili fonologik sistemasi koʻnikmalarini undan farqli boʻlgan ikkinchi til fonologik sistemasiga olib kirish natijasida fonetik interferentsiya sodir boʻladi. Soʻzlovchi nutqidagi fonetik interferentsiya tinglovchi uchun oʻzgacha aksent sifatida namoyon boʻladi» (Зокіров, 2007). Taʼlim qoraqalpoq tilida olib boriladigan sinflarda oʻzbek tilini davlat tili sifatida oʻqitish boʻyicha bajarilgan dissertatsiyalarda metodistlar fonetik interferensiyani «qarindosh tillarda yanada kuchli boʻlishini, masalan, qoraqalpoq oʻquvchilarning oʻzbek tili tovushlarini ona tili tovushlariga oʻxshatib talaffuz qilishini: *chang* emas *shang*; *shokila* emas *chokila*; *otam* emas *atam*, *charchashni* emas *sharshashni* kabilarni» diqqat-eʼtiborda tutish va mos ish usullarini foydalanishni tavsiya qilishadi (Юлдашева, 2008). Mazkur ishlarni bilingv-oʻquvchilarga ona tili oʻqitish mashgʻulotlariga ham tatbiq qilish samara berishi mumkin.

Ona tilini oʻqitishda bir necha turkiy tillar vakillari aralash, ayniqsa, oʻzbek va qoraqalpoq bilingvizmi sharoitida taʼlim olayotgan oʻquvchilar uchun fonetik, leksik, grammatik materialning taqdim qilinishida va imloni oʻrgatishda mushtarakliklar hamda farqli jihatlarni ajratib olish oʻqituvchi mehnatini engillashtiradi. Bunda M.Boʻronov (Boʻronov, 1998) va Sh.Boʻronovning har ikki tildagi ayni xususiyatlar ochib berilgan ishlariga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir, yaʼni «Oʻzbek va qoraqalpoq tillari fonetikasi va leksikasining tipologik tahlilidan kelib chiqib, ularni 4 turga ajratish mumkin:

I. Oʻzbek va qoraqalpoq tillari uchun ham tovush va ham maʼno jihatdan bir xil boʻlgan soʻzlar.

II. Oʻzbek va qoraqalpoq tillarida maʼno jihatdan bir xil boʻlib, tovush jihatdan farqlanuvchi soʻzlar.

III. Oʻzbek va qoraqalpoq tillarida tovush va semantik jihatdan qisman farqlanuvchi soʻzlar.

IV. Oʻzbek va qoraqalpoq tillarida tovush jihatdan oʻxshash boʻlib, maʼno jihatdan tomomila farqlanuvchi soʻzlar» (Boʻronova, 2002).

5-sinfda oʻzbek tili talaffuzi va imlosiga bagʻishlangan «Unli tovushlar talaffuzi va imlosi», (A, I, E unllarining talaffuzi va imlosi, U unlisining talaffuzi va imlosi, O, Oʻ unlisining talaffuzi va imlosi) «Undosh tovushlar talaffuzi va imlosi», «Ayrim jarangli undoshlar talaffuzi va imlosi», (V, D undoshlari, J, V, Z undoshlari, G, Gʻ undoshlari, Ng, Sh, Ch harfiy birikmalarining talaffuzi va imlosi; R, F, S undoshlari, X, H undoshlari), «Yonmayon kelgan bir xil undoshlar talaffuzi va imlosi», «Qator undoshlar imlosi», «Urgʻu» singari mavzular oʻrganilganda yuqoridagi tasnifdan kelib chiqqan holda materialni tanlash yaxshi natijalarga yetaklaydi.

Oʻtkazilgan nazorat ishlar va suhbatlardan maʼlum boʻldiki, oilasida qoraqalpoq tilining taʼsiri kuchli boʻlgan, asosan qoraqalpoq tilida muloqot qiladigan aksariyat oʻquvchilar Uu, Oʻoʻ, Ii unllari bilan bogʻliq imlo xatolarini bartaraf qilishda qiynalishadi. Masalan, uzbek (oʻzbek), ilim (ilm) kabilar. Shuning uchun unli va undoshlar talaffuzi va imlosida quyidagi jihatlarni eʼtiborga olish, ilmiy tadqiqot va dissertatsiyalar (Boʻronova, 2002) natijalariga tayanish fan oʻqituvchilarini har kungi mashgʻulotlarda oʻquvchilarning xatolari ustida ishlash, yozma ishlar oʻtkazish va uni tahlil qilish mashaqqatidan xalos qiladi.

Aa unlisi: o'zbek tilida xat, aql, ayb so'zlaridagi a tovushi qoraqalpoqcha xat, aqil, ayip so'zlaridagi a kabi talaffuz qilinadi. *Ata (ota), al (ol), adam (odam), shay (choy)* kabi so'zlardagi a harfi o'zbek tilidagi a harfi talaffuzidan farqlidir.

O'zbek tilida *muomala, munosabat, muhokama* kabi so'zlarda a tovushi i tovushiga yaqin talaffuzi qilinadi (*muomila, munosibat, muhokima*). Ammo har vaqt a yozish kerak.

Ii unlisi: o'zbek tilida deyari hamma so'zlarda aniq eshitiladigan, ba'zan juda qisqa aytiladigan tovush. O'zbek tilidagi *bilan, bilak, tilak* kabi so'zlarda i unlisi bilinar-bilinmas talaffuz qilinadi, qoraqalpoq tilidagi *ilim, bilek, tilek* singari so'zlarda i tovushi aniq talaffuz qilinadi.

Esda tuting! *Ilm, fikr, xalq* kabi so'zlarda qo'sh undosh orasida i tovushi aytilsa ham yozuvda yozilmaydi. Qoraqalpoq tilida esa *ilim, pikir, xaliq* tarzida i yoki i orttirilib yoziladi.

Oo unlisi: O'zbek tilidagi o unlisi qoraqalpoq tilidagi o bilan shaklan bir xil. Ammo ularning talaffuzi tamomila farqli. Masalan, o'zbek tilidagi *qol* (qolmoq) so'zi qoraqalpoq tilida *qal* tarzida talaffuz qilinadi, biroq *qo'l* (tana a'zosi), *bo'l* (bo'lmoq) tarzida talaffuz qilingan so'zlarda qoraqalpoq tilidagi o tovushiga moslik mavjud. Qoraqalpoq tilidagi o harfi o'zbek tilidagi **u**, ba'zan **o'** tovushlarining vazifasini bajaradi. Masalan, *olar (ular), oqi (o'qi)*

O rus tilidan kirgan so'zlarda o' tarzida talaffuz qilinadi: *oktabr, kod, telefon, tonna, kurort* kabi. *Konstitutsiya, biologiya* kabi so'zlarda esa a tarzida aytiladi, *direktor, traktor* kabi so'zlarda i tarzida aytiladi. Ammo o yoziladi.

O'o' unlisi: o'zbek tilida o' harfi so'zning birinchi bo'g'inida keladi: *o'rik, to'g'ri, to'lqin, so'z* kabilar. O'zbek tilida o' unlisi qoraqalpoq tilidagi o' unlisi bilan vazifadoshdir. Qoraqalpoq tilidagi o' tovushi o'zbek tilidagi u va o' tovushlarining vazifasini bajaradi. *o'z – o'z, k'o'z – ko'z; o'mir – umr, o'nimli – unumli.*

Ba'zi so'zlarda qoraqalpoq tilidagi o unlisi bilan mos keladi. *O'ra Osiyo – Orta Aziya, bo'lgan – bolgan* kabilar.

Uu unlisi:

Uu unlisi **un, buloq, uyqu** kabi so'zlarda, shuningdek, *qovun, sovun* kabi oldingi bo'g'inida o kelgan so'zlarning ikkinchi bo'g'inida keladi.

Ee harfi *el, ekin, aeroport, duel* kabi so'zlarda yoziladi.

Adres, teatr, telefon, delegatsiya, sentner kabi so'zlarda e kuchsizlanib i ga yaqin talaffuz qilinadi, biroq e yoziladi.

Mazkur har ikki tildagi farqli va mushtarak jihatlarining tavsifi muayyan qoidalarni ishlab chiqishga asos sifatida foydalanilishi mumkin.

O'zbek va qoraqalpoq tillarida tovushlar miqdoridagi va talaffuzidagi farqli jihatlar, o'zbek tilida mavjud bo'lmagan qoraqalpoqcha tovushlarni e'tiborga olish «o'zbek tilidagi aksariyat jarangli undoshlarning qoraqalpoq tilida jarangsiz (unsiz dawissiz) /bog' – baq, ketdi – ketti/ yoki, aksincha, o'zbek tilida jarangsiz undoshlar qo'llanadigan so'zlar qoraqalpoq tilida jarangli (unli dawissiz) /tuz – d'uz, kuz – g'uz/ bilan aytilishi va yozilishi o'quvchilarning imlo savodxonligini rivojlantirib borishda diqqat markazida tutilishi lozim.

Qator kelgan unilarni imlosini o'rganishda shunga e'tibor qaratish zarurki, bu holatning boshqa tillardan kirib kelgan so'zlarga mansubligi tufayli qator unilarni (oa, ao, ia, ai, io, aa)ni og'zaki nutqda yo bir cho'ziq unliga aylantirish (masalan, muallimni malim), yoki qator kelgan unilarni o'rtasiga ayrim undoshlarni qo'shish yo'li bilan tilimizga moslashtirishga harakat qilinadi. Masalan: soat so'zi Farg'onada *shohat*, Toshkentda *sog'at* tarzida talaffuz qilinadi. Ana shu masala qator unilarni yozuvda aks ettirishga doir mashqlar majmuasini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, qo'sh va qator undoshlar

imlosini bilingv-o'quvchilarga o'rgatishning o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda metodik tavsiyalar yaratilishi taqozo qilinmoqda.

Xulosa. Ona tili fanini o'qitishda bilingv-o'quvchilar uchun o'ziga xos metodikani ishlab chiqish masalasi bir maqola doirasida hal qilinishi mumkin muammo emas, mazkur muammo tadqiqotlar miqyosini yanada kengaytirishni talab qiladi.

Adabiyotlar

Бўронов М. (1998) *Ўзбек тили ўқитиши методикасининг баъзи масалалари*. Нукус: Билим. 112 б.

Бўронова. Ш. (2002) *Таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг 5-синфларида ўзбек тилини ўқитишининг методик асослари*. Номзодлик диссертациясига ёзилган автореферат. Тошкент.

Дьячков М.В. (1992) *Проблемы двуязычия (многоязычия)*. Москва: Институт национальных проблем в МО РФСР. 102с.

Зокиров М.Т. (2007) *Лингвистик интерференция ва унинг ўзбек-тожик билингвизмида намоён бўлиши: филол. фан. номз. дис...автореф.* Тошкент.

Шаулов А.В. (2009) *Особенности обучения русской орфографии в условиях билингвизма*. Культурная жизнь Юга России. №2 стр. 105-106. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-obucheniya-russkoy-orfografii-v-usloviyah-bilingvizma>

Юлдашева Ш.Ш. (2008) *Давлат тили таълимида ўқувчилар нутқий малакаларини ўстиришининг илмий-методик асослари (таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган академик лицейлар мисолида)*. пед. фан. номз. ...дисс. Тошкент. 166 б.

KAZAKH INTELLIGENTSIA, WHO STUDIED IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY IN THE MADRASAH “GALIA”

R.G.KARTMAGAMBETOVA¹, R.U.BOLIMBETOV²

Abstract

In this article entitled "Kazakh intelligentsia, who studied in the late XIX – early XX century in the madrasah "Galia" and their fate "examines the fate of Kazakh children studying in the madrasah "Galia" of Ufa, as well as their contribution to the development of statehood, education and science, culture in the Kazakh steppe. Studied the fate of representatives of the Kazakh intelligentsia, who are graduates of the madrasah "Galia", such as: B. Maylin, S. Donentaev, G. Tulepbergenov A. Ul. Ramazanova, N. Manaev, M. Turganbaev, M. Orazayev, M. Maldibaev, T. - M.: Nauka, 1989. Kairov, T. Temirbekov, N. Kuzembaev, A. Zhanturin, as well as members of S. the First State Duma S. Beremzhanov, S. Kalenov, V. Bokeikhanov.

Keyword: Madrasah "Galia", Kazakh intelligentsia, sources, contribution, writers, Duma deputies.

XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА «ҒАЛИЯ» МЕДРЕСЕСІНДЕ БІЛІМ АЛҒАН ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫ

Түйіндеме

«XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында «Ғалия» медресесінде білім алған қазақ зиялылары және олардың тағдыры» деп аталатын бұл мақалада Уфадағы «Ғалия» медресесінде білім алған қазақ балалары туралы, сонымен қатар олардың қазақ даласында мемлекеттіліктің, білім мен ғылымның, мәдениеттің дамуына қосқан үлестері жайында баяндалады. Медресе түлектері болып табылатын қазақ зиялылары арасынан М.Жұмабаев, Б.Майлин, С.Дөнентаев, Ж.Тілепберген, А.Рамазанов, Н.Манаев, М.Тұрғанбаев, М.Оразаев, М.Малдыбаев, Т.Жомартбаев, Ғ.Қайыров, Т.Темірбеков, Н.Күзембаев, С.Жантөриндер, сонымен қатар Бірінші Мемлекеттік думаның депутаты болып саналған А.Бірімжанов, А.Қалменов, Ә.Бөкейхан және Ш.Қосшығұловтың тағдырлары қарастырылады.

Тірек сөздер: «Ғалия» медресесі, қазақ зиялылары, деректер, қосқан үлесі, жазушылар, Дума депутаттары.

¹ K. Zhubanov Aktobe regional state university (The Republic of Kazakhstan), rgaisarovna@gmail.com

² K. Zhubanov Aktobe regional state university (The Republic of Kazakhstan), rakhat_0718@mail.ru

Кіріспе

Тарихымыздың тереңіне үніліп, біраз ақтаңдақтарды орнын толтыру үшін ғалымдарымыз барынша жұмыс жүргізуде. Соның ішінде, медреселерде білім алған қазақ зиялыларының қызметі жайлы мәселе қазіргі күнге дейін қызығушылықты туғызып отыр.

Уфадағы (Башқұртстан) «Ғалия» (арабша «Ұлық») медресесі қазақтың талай қаймағын қанаттандырып, ұлттық элита өкілдеріне айналдырды. Медресені бітірген сол түлектер Қазақ жеріне оқу-білімнің дәнін септі. Міржақып Дулатовтың «Осы күні қазақ арасындағы тәуір мұғалімдердің көбі «Ғалия» медресесінің жемісі» дейтіні содан [1, 78 б]. Бұл пікірді тарих ғылымдарының докторы, профессор Хайыржан Бекхожин да қуаттаған болатын. Ол 1964 жылы шыққан «Қазақ баспасөзінің даму жолдары» жинағында «Ғалияны» бітірген 154 қазақ шәкірттің Қазақ даласында төте оқу мектептерін ашып, бала оқытқаны жайлы дерек келтірді [2, 26 б]. Өкінішке қарай, 12 жыл ғана өмір сүрген «Ғалияның жемістері» де ерте солды. Медресе түлектерінің 70 пайызы 1938-1939 жылдардағы қанды қырғынның құрбаны болды. Ахмет Байтұрсынұлы «Ғалия» медресесінің шәкірттерімен, 1912 жыл «Ғалия» медресесі 1906 жылы ашылды. Мұнда тек діни білім ғана емес, араб, түрік, орыс, татар тілдері оқытылды. Алгебра, физика, тарих, география, психология, педагогика, гигиена, дидактика, әдебиет пәндері, тіпті денешынықтыру, музыка сабақтары да өтті.

Деректерде «Ғалияның» негізін қалаған башқұрт ағартушысы Зия Камали деп жазылып жүр. Рас, ол кісі ұзақ жыл бойы «Ғалияның» ректоры болды. Уфадағы «Ғұсмания» медресесін бітіріп, кейін Каирдағы (Мысыр) атақты әл-Азһар университетін тамамдаған. 1904-1906 жылдары өзі оқыған «Ғұсманияда» дәріс берген. 1906-1919 жылдары «Ғалия» медресесінің ректоры болып, ислам негіздері мен тарихынан сабақ берген. Алайда медресеге қаржы салған, аяғынан тік тұрғызған басқа адамдар. Деректерде «Ғалия» медресесі уфалық көпес Садрий Назиров пен уфалық жер иеленуші Суфия Жантөрина-Тевкелеваның қаржысына салынғаны айтылады. Суфия – татар зиялысы, ірі жер иеленуші, полковник, кезінде Дума депутаты болған Құтлы-Мұхаммед Тевкелевтің қызы. Суфияның жұбайы – қазақтың қайраткер ұлдарының бірі Сәлімгерей Жантөрин. Сәлімгерей Сейітханұлы – Есім ханның тікелей ұрпағы. Сәлімгерейдің атасы Ахмет Жантөрин Орынбор қазақтары Шығыс бөлігінің сұлтаны, полковник болған.

Арғы атасы Жантөре Ішкі орда ханы Бөкей Нұралыұлының күйеу баласы-тұғын. Сейітхан да кейін сүйек жаңғыртып, Бөкей ордасының ханы Жәңгір Бөкейұлының қызы Хадишаны алған. Сонда Сәлімгерей Жәңгір ханның жиені болады. Сәлімгерей Жантөрин – «Иттифақ әл-муслимун» (Мұсылмандар одағы) партиясын құрғандардың бірі [3, 37 б].

1906 жылы Қазақ даласынан шыққан тұңғыш төрт депутат – Ахмет Бірімжанов (Торғай облысы), Алпысбай Қалменов (Орал облысы), Әлихан Бөкейхан (Семей облысы) және Шаймардан Қосшығұловпен (Ақмола облысы) бірге, Бірінші Мемлекеттік думаның депутаты болды. Сәлімгерей Думаға Уфа губерниясы атынан сайланды. Кейін, Уфадағы «Мұсылман қайырымдылық қоғамының» төрағасы болды. Руханиятты қаржыландырды. «Мұсылман әлемі», «Миллет» газеттері, «Ғалия» медресесі, Уфадағы жетімдер мен қарттар үйіне ақша аударып отырды. Иә, Сәлімгерей мен Суфия Жантөриндер қайырымдылықтан қаржы аяған жоқ. Үш қабатты «Ғалия» медресесін тұрғызарда қажетті 42 мың рубльдің 18 мыңын Жантөриндер отбасы күйған. Бұдан бөлек, жыл сайын медресенің басқа да қажеттіліктерін өтеп беріп отырған. Сәлімгерейдің өзі медресенің Қамқоршылар кеңесінің төрағасы болды. Жалпы алғанда, Жантөриндер отбасы медресеге 50 мың рубль ақша салды. Сәлімгерейден бөлек «Ғалияның» құрылысына Садрий Назиров – 10 мың, Жәңгір ханның жиені Гүлсім Тевкелева – 3 мың,

орынборлық Рамеевтер отбасы 500 рубль қаржы салды. «...Сәлімгерей Жантөрин медресенің ішкі жұмыстарына басшылық жасады. Содан болар, көптеген қазақтар балаларын дәл осы «Ғалия» медресесіне беруге асықты. «Ғалия» медресесінен әр жылдары Мағжан Жұмабаев, Бейімбет Майлин, Сәбит Дөнентаев, Жиенғали Тілепбергенов, Абылай Рамазанов, Нұғыман Манаев, Манан Тұрғанбаев, Мұхаметғали Оразаев, Мұстақым Малдыбаев, Тайыр Жомартбаев, Ғабдулхамит Қайыров, Түсіпбек Темірбеков, Нығметолла Күзембаев және тағы басқа қазақ қоғамына еңбегі сіңген танымал тұлғалар түлеп ұшты» дейді тарих ғылымының докторы, профессор Нұрбек Шаяхметов [4, 22 б]. Олар «Ғалиядан» тек ілім-білім жиып қана қойған жоқ.

Оқу орнының қабырғасында жүріп, ағартушылықпен айналысты, газет-журнал шығарды, жинақтарын бастырды, саясатқа араласа бастады. Соның мысалы ретінде 1915 жылы апталық «Садақ» қолжазба журналы дүниеге келді. Журналдың мақсаты медреседе оқып жатқан қазақ жастарын әдебиетке баулу болатын. «Садақтың» алғашқы редакторы Бейімбет Майлин, кейін Жиенғали Тілепбергенов болды. Бұл жайлы Тұрсынбек Кәкішев: «Ғалия» шәкірттерінің өз заманында не тындырғандарын жүйелей сөз етсек, ең алдымен қолжазба «Садақ» журналының 40 шақты санын 1913-1918 жылдары шығару арқылы мәдениетімізге үлкен олжа сыйлағанын айрықша атау қажет, – деген еді. Рас, олардың басты олжасы да осы «Садақ» еді. Одан бөлек «Ғалияның» шәкірттері қазақ балаларына арнап «Әліппе, яки төте оқу» деген кітап шығарды. Бұл кітап жайлы «Айқап» журналының 1911 жылғы санында сүйінші хабар жарияланды. Деректерде «Ғалия» медресесінде 200-ге жуық қазақ оқығаны айтылады. Тұрсынбек Кәкішев: «...Ең аз дегенде екі жүздей қазақ жастары жоғары оқу деңгейіндегі медреседен білім алып, елге пайдалы еңбек етті деп шамалауға болады. Олардың қайсыбірінің аты-жөні белгілі, хабар да бар», – дейді. «Қазақ зиялылығын көрсету үшін жоғары білім алғандарды анықтап, мәдениетіміздің биік өресін жоғарғыларға білдірмей көп еңбек еткен азамат Ғалым Ахмедов болғанына ешкім дау айта алмас. Медресе «Ғалияны» бітіргендерден 76 кісінің аты-жөнін баспасөзге жариялады. Солардың ішінде Әбушахман Бөкеев, Ғабдрахман Сұлтанов, Сермұхамбет Қыпшақбайұлы, Ахмет Мәметов, Жұмағали Бейсенбаев, Балқожа Сүлейменов, Нұрахмет Ақылбеков, Сәдуақас Жандосұлы, Кенжеғали Ғабдуллин, Бекмұхамбет Серкебаев, Төреахмет Қожымов, Әшкей Жақаев, Айтмағамбет Жұманов, Жармұхамбет Тіленшиннің аттары аталып, көрсетілген» деп жазды Тұрсынбек Кәкішев [5, 22 б].

«Ғалияның» шәкірттері қоғамның түрлі саласына кірпіш болып қаланды. Ел басына күн туғанда Алаштың ақ туының астына біріккен қазақ зиялыларының көпшілігі осы «Ғалияның» түлектері еді. Олар елдің қоғамдық-саяси өміріне араласып, ұйқыдағы жұртты оятты. «Ғалияның» түлектері ішіндегі елге танымалы – Мағжан Жұмабаев пен Бейімбет Майлин. Мағжан Қызылжардағы медресені бітірген соң, Абайша айтқанда, «білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен» деген оймен Уфаға барып, «Ғалияға» қабылданады. Мұнда 1910-1913 жылдары білім алды. Сол жерде ұстазы, татар жазушысы Ғалымжан Ибрагимовтың көзіне түсіп, сол кісінің бағыттауымен өлең жазуға ден қойды. Оның «Шолпан» атты алғашқы өлеңдер жинағы медреседе оқып жүргенде Қазаннан басылып шықты. Бейімбет Майлин де «Шұғаның белгісі» повесін осы «Ғалияда» оқып жүрген кезінде жазды. Өзі шығаратын «Садақ» журналының үш нөміріне бөліп жариялады. Бейімбет «Ғалияда» 1914-1916 жылдары оқыды. Бейімбеттен кейін «Садақтың» редакторы болған, жазушы-драматург Жиенғали Тілепбергенов те «Ғалиядан» түлеп ұшты. Ол мұнда 1915-1916 жылдары оқыды. Жиенғали бұл кезде «Қазақ» пен «Айқапқа» мақалалары жиі жарияланып тұрды. Медресені бітіргеннен кейін елге келіп мұғалім, одан соң журналист болды. «Ұран» газеті авторларының бірі, кейін «Кедей», «Бостандық туы» газеттерін басқарды. Оқу-ағарту бөлімінде, баспаларда

басшылық қызмет істеді. 1933 жылы дүние салды. «Ізбасар» деген кітабы жарық көрді. «Садаққа» еңбегі сіңген тағы бір ғалиялық – бөкейордалық Нұғыман Манаев. Ол Уфада алдымен «Шарқ» (Шығыс) баспасында еңбек етті. Бес жылдан кейін, яғни 1912 жылы «Ғалияға» қабылданды. Медреседе оқи жүріп Нұғыманның шығармашылық қабілеті оянды. «Айқап» журналының тұрақты авторы атанды. Медресе шәкіртінің «Иман-Ислам» оқулығы шықты. Кейін «Садақ» журналын шығаруға мұрындық болды. Медресені бітірген 1916 жылы «Қазақ» газетіне мақалалары шығып тұрды. 1917 жылы Бөкей ордасында «Ұран» газеті ашылғанда, бас редактордың орынбасары болды. Бұдан кейін мұғалімдіктен мемлекет қайраткеріне дейін көтерілді. Қазақ Халық ағарту комиссариатының комиссары болды. Оны бұл қызметінен 1930 жылы Голощекин босатты. Бұдан кейінгі өмірін шығармашылыққа арнады. Аудармамен айналысты, оқулық жазды. 1937 жылы тұтқындалып, ату жазасына кесілді [6, 12 б].

Бөкей ордасынан шыққан тағы бір қазақ – Ахмет Мәметов (Ахметқали Мамытұлы). Қазақтың батыр қызы Мәншүк Мәметованың әкесі. Ол да – «Ғалия» медресесінің түлегі. Медреседе оқи жүріп, Қазаннан екі кітабын жарыққа шығарды. Медреседен кейін, Саратовтағы медицина университетін бітірді. Ахмет Мәметов – қазақ журналистикасының нар тұлғаларының бірі. «Айқап», «Қазақ», «Қазақстан» басылымдарына қоғамдық-саяси тақырыптағы мақалалары жарияланды. «Ойыл уәләяты» үкіметі құрылғанда ол «Еркін қазақ» газетінің редакторы болды. Сәкен Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу» романында бұл жайлы: «Күнбатыс Алашорда» (Батыс бөлімі) сөйтіп, өзінше істей берді. Айтқандайын, Ойыл қаласында газет шығарды. Газетінің аты жаңылмасам, «Жаңа қазақ» (Еркін қазақ) болса керек. Шығарушысы – Ахмет Мәметұлы деген дәрігер», – деп жазады [7, 78 б]. Алашорда автономиясы құлағаннан кейін Ахмет білім берумен, халықты емдеумен айналысты. Соңында сталиндік репрессияның құрбаны болды. Қазақтың батыр қызы Мәншүк Мәметованың майданға аттанып, жауға қарсы соғысудағы басты мұраты әкесінің «халық жауы» еместігін дәлелдеу болатын. Әнші Ермек Серкебаевтың әкесі, Алаш қайраткерлерінің бірі Бекмұхамед Серкебаев та – «Ғалияның» шәкірті. Медреседе Мағжан Жұмабаевпен бірге оқыған. «Ғалияның» қабырғасында жүріп «Шытымыр» сатиралық журналын шығарды. «Қазақ» газеті шыға бастады. «Қазақ» газетіне өлеңдері жарияланып тұрды. Бекмұхамед Серкебаевтың «Кітапхана жұрнағы» деген өлең кітабы 1910 жылы Қазаннан жарық көрді. 1912 жылдан бастап пьеса жазуға ден қойды. «Кедей сөзі», «Бостандық туы» газеттерінде қызмет істеді. Басында әдеби шығармалар жазғанымен, 1927 жылдан бастап кейінгі өмірін білім беруге арнады [8, 87 б]. Жұмабай Шаяхметов, Иса Байзақов, Ісләм Жарылғапов, Қайнекей Жармағамбетов осы Бекмұхамедтен оқып, хат таныған. 1976 жылы өмірден озды. «Ғалияны» бітірген қазақтардың қатары мұнымен бітпейді.

Сонымен, біздің мақсатымыз оқыған қазақ жастарының қандай қайраткер азамат болып жетілгенін, сол жақта алған білімін өздерінен кейінгі буынға дарытып, қазақтың болашағы, азаттығы үшін жан бергенін кейінгі ұрпаққа жеткізу болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

Иманбаева С. Міржақып Дулатов – Алаштың жарық жұлдызы. - Алматы, 2001. - 142 б.

Бекхожин Қ. Қазақ баспасөзінің даму жолдары (1860–1930 жылдар). — Алматы, 1964. – 215 б.

Әбжанов Х.М., Әлпейісов Ә. Қазақ интеллигенциясы мен мәдениеті туралы. - Алматы: Респ. мәдениет қызметкерлерінің мамандығын арттыру. институты, 1992. -127 б.

Шаяхметов Н. Қазақстандағы 20-30 жылдардағы репрессиялау саясаты және қазақ зиялыларының тағдыры. //Ураз Джандосов - выдающийся государственный деятель и просветитель./Материалы научной конференции.- Алматы, 1999. – Б. 20-23.

Кәкішев Т. Толғам. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.- 254 б.

Асанова С.А. К вопросу о понятии "национальная интеллигенция" //Вопросы истории, историографии и источниковедения Казахстана / Сб. статей молодых ученых. Выпуск IV, Алматы, 1993. - С. 11-12.

Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. - Алматы, 1977. – 387 б.

Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. - А. 2004. - 179 б.

THE INFLUENCE OF ART THERAPY METHODS ON THE DEVELOPMENT OF EMOTIONS IN PRESCHOOL CHILDREN

Nurlan MERUYERT¹

Abstract

One of the important areas of psychotherapy is currently art therapy. Art therapy is a new type of developing psychotherapeutic methods. This type of therapy currently has great prospects. When entering the primary Art therapy, it is used only for patients who are sick or in a rest home, currently the scope and range of its application are expanding. That is, this therapy allows not only to develop the creative state of a person, but also to reveal the possibilities of human qualities.

Keywords: art therapy, isotherapy, psychotherapy, pedagogy, emotion.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЭМОЦИЯСЫНЫҢ ДАМУЫНА АРТ-ТЕРАПИЯ ӘДІСІНІҢ ЫҚПАЛЫ

Түйіндеме

Психотерапияның маңызды салаларының бірі қазіргі таңда арт-терапия болып табылады. Арт-терапия даму үстіндегі психотерапиялық әдістердің жаңа түрі болып келеді. Аталған терапияның түрі қазіргі таңда үлкен жетістіктерге ие. Алғашқы Арт-терапия түсінігі енгізілген кезде оны тек сырқат, ауру, немесе демалыс үйіндегі емделушілерге ғана қолданған болса, қазіргі кезде оның қолданыс аясы, шеңбері кеңеюде. Яғни бұл терапия адамның шығармашылық жағдайын дамытып қана қоймай, адамның бойындағы қасиеттердің мүмкіндігін түсініп ашуға да жағдай жасайды.

Тірек Сөздер: арт-терапия,изотерапия, психотерапия, педагогика, эмоция.

Кіріспе

Қазіргі таңда әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жағдайында жүріп жатқан жаңару үрдістері ықпалынан қоғамда эмоциялық атмосфера тұрақтанбай келеді. Бүгінгі күнде қарыштап дамып жатқан технология, түрлі бұқаралық ақпараттар құралдары, соның ішінде ғаламтор желілеріндегі агрессиялық сипаттағы алуан түрлі компьютерлік ойындар, бейне фильмдер, мультфильмдер балаларда эмоциялық мінез-құлықтық бұзылыстардың дамуына септігін тигізуде. Бұл бұзылыстар балада тұрақсыз көңіл-күй (қызбалы немесе депрессивті), мінез ерекшеліктері (ашушаң, ызакор, күйгелек немесе тым жағымпаз, жарамсақ), кейбір жағдайларда әлеуметтік қолайсыз күйлер (агрессия,

¹ K. Zhubanov Aktobe regional state university (The Republic of Kazakhstan), 1st years undergraduate nurlanova_meruert@mail.ru

қорқыныш, фобия т.б.) түрінде көрінеді. Сондықтан, балада кездесетін осындай эмоциялық бұзылыстарға дер кезінде диагностика жүргізіп, оларды түзету бала денсаулығы және оның келешек өмірі, отбасы мен біртұтас қоғам үшін аса маңызды. Бала сезімдерін қалыптастыру - психологиялық-педагогикалық мәселе. Әсіресе, ересек мектепке дейінгі жаста балалар қарым-қатынасында мейірімділікті, кішіпейілділікті дамытуға, бір-біріне көмек көрсету, қамқор болу, жаман қылықтарға қарсы тұру сияқты ізгі қасиеттерді қалыптастыруға аса мән берілу қажет.

Мектепке дейінгі кезеңде эмоциялық сфераны дамыту – баланың үлкендермен және құрбы құрдастарымен қарым-қатынасы сипатына байланысты. Белгілі психолог және педагогтар Запорожец А.В., Кошелев А.Д., Симонов В.П., Флерина Е.А., Чумичева Р.М., Выготский Л.С. және т.б. пікірінше, бала нормалар мен талаптардың шын мәнін түсінуі үшін, оларды эмоциялық тұрғыда бағалауы үшін үлкендер мен тәрбиешілердің түсіндірмелері мен нұсқаулары жеткіліксіз. Бұл түсіндірмелер баланың жеке практикалық тәжірибесінде, оның іс-әрекетінде, жүріс-тұрысында бекітілуі қажет [1]. Балалар өз эмоцияларын түсініп, оларды қадағалауға қабілетті бола бермейді, бұл дегеніміз мінез-құлық ырықсыздығына әкеледі. Оның үстіне балаларда жоғары психикалық қызметтер, эмоциялық-тұлғалық өрісі: эмоциялық күйлер дифференциациясы, өзін-өзі басқару, реттеу, ым-ишара тәсілдері (бет бұлшықеттері қимылдарының мәнерлігі) және пантомимикалық тәсілдер (барлық дененің мәнерлі қимылдары, артикуляция, ұсақ моторика) жеткілікті дамымаған, мұның барлығы балалардың коммуникативті мүмкіндіктерін төмендетеді. Аталған мәселелерді балабақшадағы жұмыс тәжірибемізде байқау – балалардың эмоциялық өрісін дамытудың, психикалық денсаулығын жақсартудың тиімді әдіс- тәсілдерін іздестіру туралы сауалдар тудырды. Бұл ізденісіміз мектепке дейінгі жастағы балалармен жұмыс жасауда үлкен нәтижелілігімен ерекшеленетін арт-терапия әдісін таңдауға мүмкіндік берді.

Қазіргі уақытта психотерапияның маңызды салаларының бірі ол арт-терапия болып саналады. Арт-терапия әдісі даму үстіндегі психотерапия әдістерінің жаңа түрі болып есептеледі. Қазақстан Республикасында арт-терапиялық және арт педагогикалық қызметтер дамудың бастапқы сатысында тұр деп айтуға болады. Арт-педагогиканы және әр түрлі санаттағы адамдармен арт-терапияны тәжірибелейтін қазіргі орталықтар мен қызметтердің тәжірибесін жинақтай отырып, біз нақты мақсаттар, әсіресе, арт-педагогиканың түзетім әдісі ретінде пайдаланудағы мәселелері саласындағы алдын алу мақсатында емес екеніне көз жеткіземіз. Көп жағдайда олар коммуникативтік кедергілерді жеңу, бейімсіздік, ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға көмек көрсету мәселелерін шешеді. Бұл сала Қазақстанда әлі де болса толығымен зерттелмеген деп айтуға толық негіз бар, яғни енді ғана таралып келе жатыр. Осы орайда мамандардың, соның ішінде жаппай білім беру, арт-терапия және арт-педагогика әдістерін қолдануға қызығушылығы бар екеніне қарамастан, арт-терапиялық және арт-педагогикалық қызметтерге және халықтың әр түрлі санаттарын сүйемелдеуге (балалар, жасөспірімдер, мүгедектер және т.б.) сұраныстар бар, дегенмен, көмек пен қолдаудың осы бағыттарының қыр-сырын білетін, тәжірибеде арт-әдістерді қолдана алатын мамандардың жетіспеушілігі байқалады. Арт-терапия арт-педагогикалық қызметке қарағанда білім беру және психологиялық қызметтер нарығында кеңінен ұсынылған, бірақ белгілі бір жағдайларға байланысты (қымбат, жарнамалау және т.б.) жастар оларды пайдаланбайды.

Шығыс даналығы бойынша «сурет мың сөзбен жеткізе алмайтынды жеткізеді». В.С.Мухина және басқа да зерттеушілердің айтуынша сурет бала үшін әнер емес, сөйлеу болып табылады. Суреттің әрбір сызығының, әрбір түсінің өзіндік сипаты, өзіндік көңіл-

күйі бар. Олардың көмегімен бала өзінің ішкі әлемінде болып жатқан барлық дүниені жеткізеді. Мұның барлығы арт-терапияның баланың эмоциялық өрісінің дамуымен тығыз байланысты екендігін дәлелдейді. Бала сурет сала отырып, қуанышқа, өзара түсіністікке, табыстарға толы ғажайып ертегі әлеміне түседі [2,3].

Психолог Эдит Крамердің айтуынша арт-терапия – бұл адамның шығармашылық потенциалын ашумен және өзінің ішкі әлемін танумен байланысты әдіс [4].

Копытин А.И. және Свистовская Е.Е пікірінше, «...көп жағдайда арт-терапияның психопрофилактикалық, әлеуметтендіруші және дамытушы бағыттылығы басым, сондықтан оны білім беру мекемелері іс-әрекетінде, реабилитациялық жобаларда және әлеуметтік жұмыста қолданудың маңызы зор» [5].

Халықаралық психология ғылымдары академиясының Астана қаласындағы Қазақстандық филиалының бастамасы бойынша жүзеге асырылып келеді, ал бұған дейін Алматы, Атырау қалаларында интегративті арт-терапия бойынша сертификациялық бағдарлама іске қосылған. Интегративті Арт-терапия-өзіне емдік әсер ету өнерінің терапиясын өткізгісі келетіндерге арналған бағдарлама. Осыған орай суретшілердің авторлық әдістемелері де бар. Мысалы, Бақтыбек Талқамбаевтың "Әр адамға Арт-терапия" патенттелген авторлық әдістемесін айтуға болады. Әдістеме ежелгі білімге негізделген және суретшінің өзінің 20 жылдық тәжірибесімен салыстырылған, оның көркем полотенелері табиғатпен қарым-қатынас жасау барысында, ежелгі мәдениетті зерттеу барысында пайда болатын импровизациялық ою-белгі жүйелерін ұсынады. Бейнелеу және қолданбалы өнер студиясының директоры – суретші Жазира Жанабаеваның "Көк Тасбақа" атты Мандалотерапия әдістемесін айтуға болады. Жеке драмасын бастан кешірген ересектер және аутизмге, сал ауруына шалдыққан немесе ауыр психологиялық жарақат алған балалармен жұмыста қолданылады.

Арт-терапия әдісімен айналысу үлкен кәсіби дайындықты, психотерапия аймағында іргелі білімді талап ететін қиын іс-әрекет болып есептеледі. Қазіргі кезде әлеуметтік жұмыста арт-терапия саласында мамандар дайындау қажеттігі өзекті мәселе болып отыр. Арт-терапия жөніндегі білімді елімізде дәл қазіргі күнде тек қана психологтар ғана емес, сонымен қатар педагогтар мен әлеуметтік қызметкерлер - қарт адамдарға, жасөспірімдерге, психикалық ауру адамдарға және тағы басқа да әлеуметтік қажет ететін әлеуметтік әлсіз топтарға қолдану маңызды және қажет екендігі дәлелденуде. Алғашқыда арт-терапия түсінігі енгізілген кезде оны тек сырқат ауру адамдарға немесе демалыс үйіндегі емделушілерге ғана қолданған болса, кейін келе оның қолданыс шеңбері кеңейді. Арт-терапия әдісі адамның шығармашылық жағдайын дамытып қана қоймай, адамның бойындағы ресурстарының мүмкіндігін түсініп ашуға да жағдай жасайды. Бұл әдістің мақсаты адамның шығармашылық әрекетіндегі әсемдігі емес, сол кезеңдегі басынан өткен сезімдерді, қобалжуларды бейне арқылы жеткізу болып табылады. Түс көрген адамның айтқандай: «мен мұны сезініп тұрмын бірақ қалай айтарымды және бейнелерімді білмеймін», яғни өз ішіндегі сезімі немесе қобалжуы сияқтыларды қағаз бетіне түсіру болып табылады. Психоаналитикалық бағыттың негізін салушы З.Фрейд айтқандай бұл барлық уақытта оңай емес. Яғни бұдан шығатын қорытынды толығымен сезімдерді жеткізе білгенде ғана, арт-терапия өз мақсатына жетіп, тиімді болары сөзсіз [6].

Арт-терапия бұл психикалық және психосоматикалық ауруларды өнермен емдеу болып табылады. Адам өзінің бойындағы орын алып отырған жағымсыз эмоцияларынан, ойлары мен сезімдерінен шығармашылық іс-әрекеті арқылы айығады.

Арт-терапияның негізгі бағыттарының бірі *изотерапия* – баланың өзінің сезімдері мен эмоцияларын суреттің көмегімен көрсету болып табылады. Изотерапия-бұл адамға бар шығармашылық әлеуетті сыртқа шығаруға, проблемаларды шешудің қосалқы тәсілдерін табуға, ішкі энергияны босатуға көмектесетін әдіс. Изотерапия-бейнелеу шығармашылығымен, сурет салумен терапия, қазіргі уақытта және оң қарым-қатынасты қалыптастыру, сондай-ақ оқыту, әлеуметтік бейімделу қиындықтары бар балалар мен жасөспірімдерді психологиялық түзету үшін қолданылады [7].

Изотерапия әдісінің қолданылуы көп жағдайда психотерапиялық қызметті атқарады, ол арқылы бала өзінің психологиялық қиындықтарын шешеді, эмоциялық теңдікті қалпына келтіреді және оның мінез-құлқындағы ауытқуларды жоюға мүмкіндік береді. Изотерапияның әдістерінің бірі бұл *«жобалық сурет»* әдісі де маңызды орынға ие. Бұл әдіс екі жақты сипатқа ие екендігімен қызықты болып табылады. Бұл бір жағынан диагностикалық әдіс, ал екінші жағынан психокоррекциялық ықпал ететін техникаларға ие.

Жобалық сурет әдісі. Бұл әдіс индивидуалдық түрде және топтық жұмыста да қолданыла береді. Жобалық сурет әдісінің негізгі міндеті клиенттердің күйзелістері мен ауызша қиын жеткізілетін мәселелерді мойындау мен айқындауда болып табылады. Суреттердің тақырыптарын басқару және бағыттау арқылы, баланың көңілін нақты маңызды мәселеге аударуға болады. Бұл көбінесе балалар қорқынышын коррекциялауда тиімді болып табылады [8].

Жобалық суретте Станислав Кратохвилдің келесі әдістемелері қолданылады:

1. Еркін сурет салу (әркім қалаған суретін салады).
2. Коммуникативті сурет салу.
3. Бірігіп сурет салу.
4. Қосымша сурет салу.

Дайын суретпен жұмыс жасаудың негізгі екі тәсілі бар:

1. Барлық суретті бір уақытта талқылау, қарау және салыстыру, ортақ және айырмашылықты мазмұнды топ мүшелерімен бірігіп табу.
2. Әрбір суретті жеке-жеке талдау (сурет қолдан-қолға өтеді және қатысушылар оның психологиялық мазмұны туралы ойын айтады).

Изотерапия арқылы қорқынышты жою. Сурет салу балалардың, соның ішінде жетім балалардың елестету, икемділік пен ойлаудың қолайлылығы сияқты қасиеттердің дамуына мүмкіндік береді. Шындығында, сурет салуды ұнататын балалардың фантазиясы басқалардан ерекшеленеді, өз ойлары мен сезімдерін икемді бейнелей алады. Олар сурет персонажы орнына өзін оңай қоя алады және оған өзінің көзқарасын да жеңіл зерттейді. Баланың өмірінде мектепке дейінгі жас – ең маңызды кезең болып табылады. Дәл осы кезеңде оның мінез-құлқы қалыптасады, ол қоршаған әлемді саналы түрде қабылдай бастайды және оны қағазға сурет түрінде бейнелейді.

Изотерапия әдісін мектеп жасына дейінгі балаларға жүргізу арқылы, бірнеше жетістіктерге жетуге болады. Ендігі кезекте изотерапия әдісін жүргізуде қол жеткізетін негізгі мақсатына тоқталып өтсек:

- Агрессияға болмаса басқа да негативті сезімдерге әлеуметтік шығар жолды табуға мүмкіндік береді. Суреттермен, мүсіндермен жұмыс жасау күштеуді бәсеңдетудің қауіпсіз түрі болып табылады.

- Емдеу процесін жеңілдетеді. Түсініксіз ішкі шиеленістер және қобалжулар көбінесе көру бейнелерінің көмегімен вербалды психотерапия кезінде сөзбен айтқанға қарағанда көрсету оңай болып табылады. Вербалды емес қарым-қатынас санадан тез шығады.
- Интерпретацияға және диагностикалық қорытындыларға материалдар алуға болады. Көркем шығарманың өнімі арқылы емделуші мәселенің бар екенін жоққа шығарады, яғни оны жеңілдетеді. Терапевтке емделушінің көркем жұмыстың стилі және мазмұны, емделуші туралы ақпарат береді, сол арқылы терапевт өзінің еңбектеріне интерпретация жасау арқылы емделушіге көмек көрсетеді.
- Емделушінің дағдыға айналған ойлары мен сезімдерімен жұмыс жасау. Кей кездері вербалды емес амал, бірден-бір күшті қобалжулармен сендірулерді анықтауға, көрсетуге мүмкіндік береді.
- Терапевт пен емделушінің арасындағы қарым-қатынасты жақсарту үшін көркем ісәрекетке бірлесіп қатысу олар арасындағы тиімді қарым-қатынасқа, эмпатия және өзара түсінушіліктің туындауына алып келеді.
- Клиенттің ішкі қадағалау сезімін жоғарылату. Суреттермен картиналардан жұмыс болмаса, мүсін соғу жұмыстарында түстерді және формаларды тәртіпке салу қарастырылмайды.
- Клиентті зейінді қабылдауға және сезімдерді шоғырландыруға бейімдеу. Таңдамалы өнермен жұмыстар ауқымды мүмкіндік тәжірибе жасауға, кинестетикалық және көру түйсіктеріне, қабылдау қабілеттіліктерінің дамуына қолайлы жағдай жасайды.
- Клиенттің көркемдік қабілеттерін дамыту және өзін-өзі бағалауын арттыру. Арт-терапияның соңғы өнімі клиентті қанағаттану, рахат алу сезімі, ол жасырын таланттың көрінуінің және олардың дамуының нәтежесі [9].

Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған изотерапия аясында пайдалануға болатын бірнеше техникаларды ұсынуға болады:

1. Егер мектепке дейінгі жастағы бала гиперактивті болса, өз қимылдарын өз бетімен үйлестіре алмаса, онда "түрлі-түсті беттер" деп аталатын жаттығуды өткізуге болады:

- балаға альбом парақтары мен түрлі-түсті бояулар беріледі;
- ол барлық жапырақтарды біркелкі бояйды.
- боялған жапырақтарды қабырғаға ретімен іліп отыруы қажет.

2. Егер балада қоршаған ортамен қарым-қатынасында кедергілер болса, сіз онымен "шеңбердегі еркін сурет" жаттығуын өткізе аласыз. Бала қағаз бетінде шеңбер салу керек, содан кейін осы шеңбердің ішінде оның анасы, әпкесі, әжесі, әкесі қалайтын нәрселердің барлығын салуы керек.

3. Егер бала өзін басқа балалармен агрессивті ұстаса, оған бұл агрессияны басқа арнаға бағыттауға көмектесіңіз. Онымен бірге "бор-сарбаз" ойынын ойнаңыз. Ойын барысы: бормен тақтаға бірнеше штрихты жасау. Кім көп жасай алады, ол жеңді.

4. Егер бала бір нәрседен қатты қорықса, оған қағазға сол қорқыныштың бейнесін салуды ұсыныңыз. Баланың салған суретіне назар аударып, қандай мәселеге көмек керектігін аңғарып, қорқынышты жоюға көмектесесіз.

Қорынтынды

Қоғамда сан түрлі әлеуметтік мәселелер туындап отырады. Осындай шешімі қиын жағдайларда әлеуметтік жұмыскерлер саласына байланысты көптеген әдіс пен тәсілдерді қолдана отырып, қоғамның әлжуаз да, әлсіз, көмекке мұқтаж жандарына көмек көрсетеді. Осы көмектерді ұсыну мен қолдануда түрлі әдіс пен тәсілдер кешені қолға алынады. Солардың бірі психотерапияның негізгі салаларының бірі арт-терапия, соның ішіндегі ең ауқымды тараған изотерапия әдісі қолданылады. Бұл әдістің тарихы сонау кең ауқымды алып жатыр. Арт-терапия әдісінің дамуына көптеген шет ел ғалымдары өз үлестерін аямай қосты. Ал оның дамуына үлес қосқан олар: ең біріншіден арт-терапия терминін ғылымға енгізген: Адриан Хиллдан, сонымен бірге Маргарет Наубург, З. Фрейд, К. Юнг, Эдит Крамер болып табылады. Жалпы арт-терапия батыста және Ресейде мектеп жасына дейінгі мекемелерде, мүгедек балалар және жетім балалар үйлерінде жиі қолданысқа ие болып жүрген әдістің бірі [10]. Арт-терапия әдісі Қазақстанда қазіргі уақытта мектеп жасына дейінгі мекемелерде жиі қолданылып жүр. Бұл мекемелерде балаларға сурет салдыру арқылы оларға қандай әлеуметтік, психологиялық және педагогикалық көмек қажеттігін анықтай аламыз.

Қорыта келе, изотерапия әдісі арқылы мектеп жасына дейінгі мекемедегі балалардың ақыл-ойындағы, мінез-құлқындағы, қабылдауы мен ойлауындағы ауытқулар және адамдармен қарым-қатынасқа түсудегі қиындықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Олардың эмоциялық және психикалық көңіл-күйін бақылап, қажет болған жағдайда шара қолдануға ықпал етеді.

Әдебиеттер

Урунтаева Г.А. Дошкольная психология: Учебное пособие – 5-е изд., – М.: Издательский центр «Академия», 2001 – 336 с.

Сидоренко М.Н. Возможности арт-терапии в развитии и коррекции эмоционально-поведенческой сферы детей дошкольного возраста //Интернет ресурс: <http://sibac.info/index.php>. Социальная сеть работников образования nsportal.ru

Алиева С.А. Арт-терапия в коррекции эмоциональных проблем дошкольников. // Интернет-журнал «Талантливый педагог» № 4 (2013)

Эдит Крамер. Арт-терапия с детьми. Издательство: «Генезис», 2013 – 320 с.

Копытин А.И., Свистовская Е.Е. Арт-терапия детей и подростков. – М.: «Когито Центр», 2007 – 197 с.

З. Фрейд «Введение в психоанализ» - 1915.

Иванов И. Энциклопедия коллективных творческих дел. — М., 2009.

Грегг М.Е. Тайный мир рисунка. – СПб., 2003. // Осипова А.А. –

Кокоренко В.Л. Арт-технологии в подготовке специалистов помогающих профессий. – СПб.: Речь, 2005. – 101 с.

Адриан Хилл «Арт-Терапия у детей» -1958.

ANALYTICAL AND ENVIRONMENTAL CONTROL OF NATURAL AND MAN-MADE OBJECTS

Z.Z. YAKHSHYEVA,¹ A.A. BAKAKHONOV², D.U. IŠANKULOVA³, B. ZIYEEV⁴,
I.B. TOŠPULOTOVA⁵

Abstract

Amperometric titration is currently finding even greater practical application in various fields of analytical chemistry: in ecology, analysis of environmental objects; mineral raw materials and products of its processing, natural waters and industrial solutions, soils, pharmaceuticals, various organic compounds and others. Therefore, the role of the amperometric method in determining various metals in natural and man-made objects is especially important, since the application of this method of analytical control differs in its rapidity in combination with sufficient simplicity and availability of equipment.

Keywords: control, amperometric titration, organic reagents, functionally analytical groups, natural and man-made objects.

АНАЛИТИКО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТРОЛЬ ПРИРОДНЫХ И ТЕХНОГЕННЫХ ОБЪЕКТОВ

Аннотация

Амперометрическое титрование в настоящее время находит еще большее практическое применение в самых различных областях аналитической химии: в экологии, анализе объектов окружающей среды; минерального сырья и продуктов ее переработки, природных вод и промышленных растворов, почв, фармацевтических препаратов, различных органических соединений и др. и поэтому особенно важна роль амперометрического метода при определении различных металлов в природных и техногенных объектах, поскольку применение этого метода аналитического контроля отличается экспрессностью определений в сочетании с достаточной простотой и доступностью аппаратуры.

¹ Д.х.н., доц. Джиззакский государственный педагогический институт имени Абдулла Кадирий, Узбекистан, 110100, Джиззак, проспект Ш.Рашидова, тел.: (+99891)565-90-88, E-mail: yaxshiyeva67@mail.ru

² Соискатель. Джиззакский государственный педагогический институт имени Абдулла Кадирий, Узбекистан, 110100, Джиззак, проспект Ш.Рашидова,

³ Соискатель Джиззакский государственный педагогический институт имени Абдулла Кадирий, Узбекистан, 110100, Джиззак, проспект Ш.Рашидова, тел.: (+99891)565-90-88, E-mail: yaxshiyeva67@mail.ru

⁴ Преподаватель. Джиззакский государственный педагогический институт имени Абдулла Кадирий, Узбекистан, 110100, Джиззак, проспект Ш.Рашидова,

⁵ Студент 3-курса. Джиззакский государственный педагогический институт имени Абдулла Кадирий

Ключевые слова: контроль, амперометрическое титрование, органические реагенты, функционально аналитические группы, природные и техногенные объекты.

Актуальность.

Методы амперометрического титрования с применением капельного ртутного электрода, а также твердых микро- и макроэлектродов различных конструкций за последнее время получили широкое распространение в практике научных и заводских лабораторий. (Геворгян А. М., Яхшиева З. З., 2010: 85 - 88). Такое пристальное и усиленное внимание химиков-аналитиков и экологов к амперометрии, а также быстрое внедрение новых амперометрических методов в повседневную аналитическую практику объясняется тем, что они обладают многими существенными преимуществами по сравнению с другими методами объемного анализа. (Сонгина О.А., Захаров В.А., 1979:104, 143-149).

Главнейшими из этих достоинств являются следующие:

1. Амперометрическими методами можно точно оттитровывать даже весьма разбавленные растворы, в том числе и такие, содержащие сравнительно большие количества посторонних индифферентных электролитов.
2. Титрования можно проводить на основе большого числа самых разнообразных реакций. Необходимо лишь, чтобы используемая реакция протекала стехиометрически, не слишком медленно и чтобы, по крайней мере, одно из вступающих в реакцию веществ давало бы диффузионный анодный или катодный ток.

Таким требованиям удовлетворяют, следовательно и могут быть использованы для амперометрического титрования-многие реакции неорганических ионов с различными избирательно действующими реактивами, в том числе – с органическими реагентами.

Цель работы: Дальнейшее развитие методов амперометрического титрования, основанных на применении органических реактивов, несомненно, позволит во многих случаях значительно упростить и ускорить проведение анализа сложных по составу объектов, без снижения точности получаемых результатов. (Bard, Allen J., Lamy R. Faulkner., 2000: 12-18), (Кристиан Г., 2009:255).

Тем не менее, перед теорией амперометрических титрований стоят свои специфические проблемы, отличные от задач теории полярографии. Такие задачи возникают, прежде всего, в связи с необходимостью разработки и обоснования различных способов определения эквивалентной точки по экспериментальной кривой титрования. Далее, теория амперометрии должна дать общее выражение для ошибки титрования, обусловленной неточностью обычного графического определения эквивалентной точки; установить характер влияния различных факторов на форму кривой титрования; указать на удобный способ решения вопроса о возможности или невозможности получения результата титрования с определенной степенью точности по заданным условиям титрования и значению константы равновесия используемой реакции. Наконец, к числу задач, стоящих перед теорией амперометрии, относится разработка способов определения по кривой титрования числовых значений различных констант, таких как константа равновесия реакции, растворимость выпадающего при титровании осадка и прочее. (Харитонов Ю.Я., 2010:148-157; 302; 309-340).

Оценка метода: Амперометрическое титрование обладает одной важной особенностью: электродная реакция титруемыми и титрующими веществами будет протекать совершенно независимо от того, какой материал выбран для индикаторного электрода и какой установлен на нем потенциал, если, конечно, компоненты раствора не взаимодействуют с материалом электрода. Поэтому выбирая тот или иной потенциал индикаторного электрода, можно добиться селективной электродной реакции и следовательно, наблюдать за изменением силы тока при анализе исследуемого раствора для определения данного соединения в присутствии других веществ. (Yakhshieva Z., 2015: 151-154).

Возможности амперометрического титрования весьма широки также вследствие того, что можно проводить не только с ртутным, но также и различными по природе твердыми электродами. Особенно удобен вращающийся платиновый электрод, позволяющий использовать реакции восстановления (при высоких положительных значениях потенциала, выполнение его на ртутном электроде невозможно) и разнообразные «анодные» реакции. Преимущество анодных приемов заключается в том, что при положительных значениях потенциала исключается восстановление многих катионов, присутствовавших в исследуемом растворе и устраняется влияние растворенного кислорода, который также не может восстанавливаться при потенциалах более положительных, чем $-0,65$ В.

Характерной чертой амперометрического титрования также является и то, что дает возможность определять различные вещества в разбавленных растворах и при этом исключаются применение цветных индикаторов, а следовательно устраняются и погрешности, часто связанные с их использованием. Этот метод подобно потенциометрическому и кондуктометрическому титрованиям, позволяет проводить определения в мутных и окрашенных растворах. При этом необходимо иметь ввиду, что чувствительность амперометрического метода значительно выше потенциометрического, так как при больших разбавлениях скачок потенциала уже не может достигнуть заметного значения.

Поскольку в амперометрическом титровании могут быть использованы самые разнообразные химические реакции, то поэтому легко и просто можно подобрать тот или иной подходящий реактив для определения большинства элементов периодической системы. В этом аспекте перспективы этого метода значительно расширяются благодаря введению в практику анализа аналитической химии различных по природе органических реагентов, преимуществу комплексообразующего действия которых, при использовании в качестве чувствительных и избирательных титрантов общеизвестны.

В прикладном плане амперометрическое титрование в настоящее время находит еще большее практическое применение в самых различных областях аналитической химии: в экологии, анализе объектов окружающей среды; минерального сырья и продуктов ее переработки, природных вод и промышленных растворов, почв, фармацевтических препаратов, различных органических соединений и др. Особенно важна роль амперометрического метода при определении различных металлов в неводных и смешанных средах.

Немалую роль для внедряемых методик аналитического контроля играет экспрессность определений в сочетании с достаточной простотой и доступностью аналитической аппаратуры. Титриметрические методы анализа, использующие визуальные способы индикации точки эквивалентности, до сих пор относятся к одним из наиболее известных и широко применяемых средств серийного аналитического

контроля состава природных и промышленных объектов, а также органических матариалов. (Отто М., 2008: 321- 344).

Простота выполнения в сочетании с возможностью повышения их селективности и экспрессности путем изменения природы титранта и титруемой среды поставила титрометрию, в частности амперометрию, в один ряд со многими другими перспективными аналитическими методами анализа. Однако с метрологической точки зрения возможности индикаторных титриметрических методов ограничены чувствительностью способа индикации точки эквивалентности, селективностью применяемого титранта и точностью дозировки реагента.

К наиболее точным способам индикации конечной точки титрования относятся электрохимические методы, в частности, амперометрические с одним или двумя поляризованными индикаторными электродами. (Budnikov G., Maystrenko V., Vyacheslav M. 2003: 423-450).

Наиболее важными особенностями амперометрического титрования являются:

- возможность селективного определения ионов различных металлов в одной аликвотной части по току окисления или восстановления как титруемых катионов, так и титранта или же продуктов их взаимодействия;
- возможность повышения селективности метода путем выбора материала электрода, состава испытуемого раствора и титранта;
- простота и точность установления конечной точки титрования при выполнении определения.

Однако, в процессе развития метода амперометрического титрования ионов металлов и других соединений в водных, неводных и смешанных растворах возникают проблемы, решение которых расширило бы возможности этого метода анализа, а также способствовало бы его более широкому внедрению в аналитическую практику.

Важнейшей из этих проблем является селективное определение нескольких элементов или соединений в одной аликвоте анализируемой пробы без проведения дополнительных операций: концентрирования, разделения и маскирования мешающих катионов. (Васильев В.П., Кочергина Л.А., Орлова Т.Д., 2004: 24-37; 267-289).

Одним из перспективных направлений решения указанной проблемы является использование вместо воды других растворителей или их смесей, в сочетании с избирательно действующими реагентами. В связи с этим амперометрическое титрование в неводных и смешанных средах имеет следующие важные преимущества, по сравнению с таковыми в водных растворах:

-при титровании в неводных и смешанных средах существенно расширяется номенклатура селективных органических титрантов, поскольку многие хелатообразующие реагенты-титранты, хорошо растворимые в органических растворителях и их смесях, практически не растворяются в воде;

-при титриметрическом определении ионов металлов и соединений в сложных органических материалах плохо растворимых в воде с использованием на завершающей стадии анализа титрования водных растворов требуется, как правило, проведение минерализации испытуемой пробы или же экстракционного отделения определяемых катионов с последующим их переводением в водную фазу, что усложняет весь анализ и значительно увеличивает время его выполнения. Использование же неводных и смешанных растворов позволяет гораздо легче и проще решить подробную

аналитическую задачу. Дополнительным и необходимым фактором при этом является возможность более широкого выбора органических титрантов, образующих устойчивые халаты с определяемым ионом металла;

- титрование в неводных и смешанных средах расширяет область применения амперометрического титрования для анализа органических объектов с одновременным улучшением метрологических характеристик анализа за счет исключения дополнительных стадий анализа, направленных на разрушение органической матрицы или экстракцию определяемых ионов металлов.

Выводы

Таким образом, разработка новых вариантов эффективных и совершенных методик амперометрического титрования ионов металлов как с одним, так и с двумя индикаторными электродами в неводных и смешанных средах с применением в качестве титрантов аналитически активные органические реагенты значительно расширяют области и возможности использования электрохимических методов исследований при анализе природных объектов и промышленных материалов.

Литература

Геворгян А. М., Яхшиева З. З. Оптимизация условий амперометрического определения некоторых благородных металлов раствором тиаоацетамида. // Хим. пром. - 2010. Т. 87. № 2. - С. 85 - 88.

Сонгина О.А., Захаров В.А. Амперометрическое титрование. // – М.; Химия. – 1979. – С.104, 143-149.

Bard, Allen J., Larry R. Faulkner. Electrochemical methods: Fundamentals and Applications. // Wiley. – 2000. –V.2. – P. 12-18.

Кристиан Г. Аналитическая химия. // М.: Мир. – 2009. – Т.1. – С.255.

Харитонов Ю.Я. Аналитическая химия. Электрохимические методы анализа. // – М: Высшая школа. - 2010. - Кн. 2. - С.148-157; 302; 309-340.

Yakhshieva Z. Amperometric determination of some metals sulfur-containing organic reagents in non-aqueous, and mixed aqueous media. // Austrian Journal of Technical and Natural Science. Austria. -2015. -№ 5-6. -P. 151-154

Отто М. Современные методы аналитической химии. // М.: Техносфера. - 2008. – С. 321- 344.

Budnikov G., Maystrenko V., Vyacheslav M. Fundamentals of modern electrochemical analysis. // М: The World. – 2003. – P. 423-450.

Васильев В.П., Кочергина Л.А., Орлова Т.Д. Аналитическая химия. // . –М.: Дрофа, 2004. – С. 24-37; 267-289.

ABOUT THE PECULARITIES OF THE JOURNALISTIC DISCOURSE

G.T. ERSULTANOVA¹

Abstract

The article deals with the journalistic discourse, and its main functions. The article discusses several approaches to define the phenomena “discourse”. The focus of a journalistic discourse always on mass media, especially Newspapers, as they represent written style of a journalistic style. The main function of this discourse is to inform, but there are other several functions.

Keywords: a journalistic discourse, style, functions, informative and communicative function

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ДИСКУРСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме

Бұл мақалада, публицистикалық дискурстың ерекшеліктері мен оған отындық және шетелдік ғалымдардың берген анықтамаларымен қоса аталған дискурстың негізгі қызметтеріне шолу жасалынады. Публицистикалық стиль қоғамдық қарым-қатынастың кең саласына қызмет ететін функционалдық стильдер қатарына жатады.

Кілт сөздер: публицистикалық дискурс, стиль, хабарлау, коммуникативті қызмет

Кіріспе

Публицистиканы ғалымдардың ғылыми-зерттеу объектісі ретінде қарастыруы жалғасып келеді. Оның себебі де белгілі – публицистика заманауи танымның негізгі құралы, адамның әлеуметтік іс-әрекеттерінің басты көрсеткіші десек те артық болмас. Жалпы алғанда, публицистиканың мәні мен ерекшелігін баспасөз дискурсын талдау арқылы айқындай отырып, онда берілген ақпарат стилін, жарнама тілін, терең немесе қарапайым тіл деңгейін, тілдегі жаңа сөзжасам құрамын анықтай аламыз. Оның үстіне, публицистикалық дискурстың бүгінгі таңда маңыздылығы артпаса, кеміген жоқ деп ойлаймыз, оның прогрестік әрі коммуникация саласындағы рөлі басым екені көбімізге мәлім.

Публицистиканың аса маңызды қызметінің бірі – хабарлау. Публицистика қазіргі қоғам өмірінің маңызды мәселелеріне арналған шығарма сияқты. Ол саяси және идеологиялық қызмет атқарады, қоғамдық тәртіпке үгітші, насихатшы, ұйымдастырушы ретінде және ақпараттарды жеткізіп отыратын құрал ретінде қызмет етеді.

¹ Doctorate Student, KazNPU named after Abai Specialty "Linguistics"

Публицистикалық мәтіндердегі ақпарат фактілерді ғана білдіріп қоймады, сонымен қатар одан авторлардың пікірі, көңіл күйі де байқалады. Бұл – публицистикалық стильдің ғылыми стильден ерекшелігі. Публицистикалық шығармаларда автор белгілі бір құбылысты толықтай жан-жақты суреттеуге талпынады, қоғам мүшелерін қызықтыратын құбылыстарды жазуға тырысады. Газет қоғамдық қызығушылық туғызарлық нәрселерді басты назарға алып, барынша кең ауқымда бейнелейді. Тілші миллиондаған пікірлестердің сөзін, позициясын сөйлейді. Публицистикалық стильдің іске асырылып жатқан қызметі публицистиканың идеологиялық бағытына байланысты.

Публицистикалық стильдің өзіндік қызметі бар, атап айтқанда:

- *Ақпараттық қызмет* автордан публицистикалық мәтіннің, яғни автордың өзі үшін емес, адресат үшін қызық әрі қажет мәлімет болуы талап етіледі. Эстетикалық нормалар ақпараттың дәл әрі нақты болуын қадағалайды.
- *Ықпал ету қызметінің* мақсаты қоғамдық мақсаттарға қайшы келмей, ал ықпал ету түрі қатал субъективті баға ретінде қабылдануына байланысты.
- *Коммуникативті қызмет* мәдени-тілдік нормалардың басым көпшілігін кез-келген стильде айқындайды. Публицистикада тілдің түсінікті және бейнелі болуына ерекше мән беріледі. Мәтіннің қабылдаушы адресатқа түсінікті болуы көзделіп, жеке адамның ерекшеліктері ескеріледі.
- *Экспрессивті қызметті* жүзеге асыруда тілдік нормалардың сақталуы қадағаланады. Көңіл-күйді білдіру публицистің алдына қойған ең бірінші мақсаты болмауы тиіс, саясат не әдеп арнасынан шығып кетпеуі шарт.
- *Эстетикалық қызмет* әдеби стильмен салыстырғанда, публицистикалық стиль үшін міндетті емес, алайда мүмкіндігінше мәтіннің эстетикалық сапасына журналист те, шешен де назар аударғаны жөн.

А.Байтұрсынұлы «Қазақ» газетінің беташар мақаласында газеттің (публицистиканың) 4 түрлі қызметін атайды: «Әуелі газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі, екінші газет – жұртқа қызмет ететін нәрсе жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдары газет арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып тұрады. Үшінші, газет – халыққа білім таратушы. Төртінші, газет – халықтың даушысы. «Жұртым» деп, халықтың арын арлап, зарын зарлап, намысын жоқтайтын азаматтары газет арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шоқытпасқа тырысады (Тіл тағылымы. А., 1992. – 156 б).

Қазақ тіл ғылымында публицистикалық дискурсты тануда түрлі зерттеулер жүргізілуде. Публицистикалық стильдің негізгі жанры болып есептелетін тұңғыш қазақ газеттерінің тілін Б. Әбілқасымов, 1920 жылдардағы мерзімді баспасөз тілін С.Исаев, қоғамдық публицистикалық стильді О.Бүркітов, т.б. ғалымдар зерттеген. Белгілі ғалым Н.Уәли «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты ғылыми еңбегінде публицистикалық дискурс және оның тілдік, коммуникативтік нормалары мәселелеріне назар аударып, жаңа бағыт-бағдарлар тұрғысынан публицистикалық стильдің сөз мәдениетімен арақатынасын тиянақты зерттеген.

Бұқаралық ақпарат құралдарының вербалды әрекетін ақпараттық іс-әрекет деп қана қарастырмай, Кубрякова мен Цуриковтың пікірі бойынша, ең алдымен, «БАҚ – бұл ерекше жолмен өңделген ақпаратты арнайы - көпшілікке-адресатқа түсіндіру және тарату мақсатын көздейтін құрал. Осы тұрғыдан қарастырғанда БАҚ дискурсы белгілі бір білім құрылымдары мен әлемді бағалау тәсілін көрсетеді, адресатты шынайы өмірде

белгілі бір түсінікке және ең бастысы, алдағы уақытта мінез-құлықты қалыптастыруға бағыттайды (Вербальная деятельность СМИ как особый вид дискурсивной деятельности. // Язык СМИ как объект дисциплинарного исследования. Часть 2, М., 2004).

А.Олянич бұқаралық ақпарат дискурсы субъектінің немесе индивидтің ерекше түрде ұйымдастырылған сөйлеу ағынының таныстыру құрылымына негізделетінін атап көрсетеді, оның мақсаты ұтымды әсер қалдыру (әсер етушілердің мінез-құлықтарының әсер ету үшін өзгеруі). Зерттеушінің пікірі бойынша, мұндай құрылымның қалыптасу процесі адамға тән физиологиялық жағынан шартты және танымдық тұрғыдан қоршаған әлем туралы ақпаратқа қажеттілікке тікелей тәуелді және осы әлемде болжанатын өзгерістердің өзгеру динамикасына негізделген, яғни ол үшін осының бәрі маңызды. (Вербальная деятельность СМИ как особый вид дискурсивной деятельности. // Язык СМИ как объект дисциплинарного исследования. Часть 2, М., 2004).

Қазіргі қазақ баспасөзінде оқырманның назарын аудартып, мақаланы оқып шығуға «мәжбүр ету» мақсатымен ұлттық танымды көрсететін, эмоционалдық бояуы қанық, бедерлі оралымдарды қолдануға ұмтылыс дәстүрге айналып келе жатқанын айта келіп, мысал ретінде «Сақтансаң сақтайды» («Құдай сақтанғанды сақтайды») (Е.Қ., 22.05.04); «Күлшелі бала сүйемке жақсы» Ж.А.), «Түйені түгімен жұту жеңіл-желпі диета болып қалды» (Ж.А., 22.11.05); «Дымды түсінбейтін депутаттар» (Т., 02.06.05), «Әр әнші өз қазанында қайнап жүр» (Ж.А., 01.01.04) т.б. қолданыстарды келтіреді. Соңғы жылдары ұлттық таным тақырыпаттарда ғана емес, мәтіннің ішінде де жиі қолданылатын тәсілдің біріне айналып келеді. Мысалы, Мемлекеттің *тайқазанын* толтыру солардың мойнына ілінгендей... («Жас Алаш» газеті, 20.01.2015, №5). Ондықты түйіндеп, жылқы жылының *түндігін* жапты. («Қазақстан ZAMAN» газеті, 08.01.2015, №1). Сын айтам, шын айтам дегендердің *тілін кісендеп, ауыздарына қақпақ* қоймады. Әйтсе де, шаңырағы құлап ортаға түскенімен, «*ортақ ошақтың*» оты әлі толық сөніп біткен жоқ. Анда-санда қоңыр дауысын бір шығарып қойғаны болмаса, «*өзгенің қазанында қайнап бара жатқанын*» сездіртіп-ақ отырды («Қазақстан ZAMAN» газеті, 08.01.2015, №1). Қазақтың *тулақ* боп қалған рухының қайта жарқылдауына 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінің молынан ықпал еткендігі шындық («Қазақстан ZAMAN» газеті, 15.01.2015, №2). Алпауыт мемлекетте қалыптасқан күрмеуі қиын ахуал *шаңырағымызды* шайқалтып, экономикамызды тұралатып кетпей ме деген күпті көңілде жүрген жандар аз емес. Қазақстанда іргесі бекем, *керегесі* кең, *шаңырағы* биік мемлекеттік жүйе қалыптасқан. Сол *шаңырақтың* астында үш тармақты билік жемісті жұмыс жасап келеді. (ЕҚ, 18.01.2014 №18). *Жалбағайды жұтып жеуге, жалмақайды түтіп жеуге* дәтіміз де, тәбетіміз де баратын сықылды... («Қазақстан ZAMAN» газеті, 22.01.2015, №3). Егер мұның барлығы ақыр аяғы «*шелек жалағандардың*» сотталуымен тынатын болса, онда бұл биліктің заңдылығына селкем түсіріп, сенімді азайтады («Қазақ үні» газеті, 20 наурыз, 2012). Алқа билер соты *қолжаулық* болғаны ма? *Қолжаулық* болған алқа билер соты, жазықсыздан жазықсыз тағдыры талқан болған азаматтар, бейбіт күнде зар жылаған аналар (А.Адаевтың анасы «Батыр ана» атағының иегері), жесір қалған әйел, жетім қалған жас сәбилер... Бұл іске Жоғарғы Сот қалай қарайды екен?.. Бір уайым, бір үміт («Егемен Қазақстан» газеті, 01.06.2015). Қазақ тілі – жалған оппозиция қожайындарының саудаға салатын *қолжаулығы* емес! («Қазақ үні» газеті, 25.05.2014).

БАҚ дискурсы аясында немесе А.Кибриктің анықтауы бойынша, оны «медиа дискурс» (Презентационная теория дискурса. Волгоград, 2004) деп түсіндіреді, оның бір түрі ретінде публицистиканы атап көрсетеді.

Публицистикалық дискурста қоғамдық және саяси қайраткерлердің газет пен журналдардағы сөздері, интернеттегі мақалалары мен жарияланымдары кіреді, сонымен қатар радио және телеарналардағы саясат, барлық салалар бойынша, қоғамдық өмірде болып жатқан оқиғалар туралы, атап айтқанда білім, экономика, мәдениет сияқты салалардағы ақпараттарды жатқызуға болады.

Э.Г.Ризельдің ойы бойынша, публицистика стилі насихаттау мен үгіттеу стиліне жатады. Оның айтуынша, өз міндетін ойдағыдай жүзеге асыру үшін публицистік стиль сендіру жағынан іскерлік немесе ресми және эмоционалдық пәрменге ие болуы керек. Сондықтан оның тілдік кейпінің, образының біріне шындықтың, терминдердің, жаңа «тірек сөздердің» өзекті белгілері арқылы берілетін нақты материалдарды жатқызуға болады (Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. М., 1987).

Зерттеушінің айтуынша, адресатқа эмоционалды әсер етудің құралы - бұл лексика, эмоционалды сипаттағы фразеология, көптеген троптар мен салыстыру, сатира, ирония, бүкпелеу сияқты тәсілдер, сонымен қатар сөздердің эмоционалды тәртібі. Э.Г. Ризель баспа тілі әсерсіз болмауы керек дейді (Очерки по стилистике немецкого языка, М., 1963.).

Публицистикалық мәтін әдетте автордың дербес тұлғасын айқын бейнелейді. Ол ашық және эмоционалды бояуы бар фактіге байланысты автордың қатысын білдіреді. Газет тілі иландыруды оқушыға немесе тыңдаушыға эмоциялық жолмен ықпал ету арқылы жүзеге асырады, сол себепті автор хабарлап отырған ақпаратқа деген өз көзқарасын білдіріп отырады. Сонымен қатар автор өзінің көзқарасын ғана емес, белгілі бір әлеуметтік топтың (мысалы, партияның) пікірін де білдіре алады. Стандарттылық публицистикалық стильді ғылыми және іскери тілге жақындатады. Публицистикалық стиль үшін *өлшеусіз өсу, уақытша көтермелеу, арнайы келу, аса кең өріс* сияқты тіркестер стандартты қолданыс болып табылады. Экспрессивтілікке ұмтылу сөйлеу формасының көркем стиль мен сөйлеу тіліне тән қарапайым да бейнелі болуына негізделеді. Ықпал етуші қызметіне сәйкес публицистика баға бере отырып, қайта жасайды. Осы мақсатта ауыспалы мағынадағы арнайы лексика: *қылмыс инкубаторы, милитаризм конвейері, техникалық прогресс жолы*, спорттық лексика: *раунд, тур, сайлауалды марафон*, әдеби жанрлардың атаулары, театр лексикасы: *халық драмасы, қанды трагедия, саяси фарс, демократияның пародиясы* және т.с.с. қолданылады. Газет өз фразеологиясын туғызады. Тұрақты тіркестер газеттік стандарттар мен бұлжымайтын тіркестердің арсеналы болып табылады. Мысалы: *ұрпақтар жалғастығы, гасырлар қойнауы, жасампаз партия* және т.б. Бұл жалпытілдік фразеологизмдер болуы мүмкін, бірақ жаңа мазмұнмен толықтырылған және газетте жоғары сапаға ие болған. Оларды өз ішінен жағымды және жағымсыз деп жіктеуге болады. Публицистикалық стильдің экспрессивтілікпен байланысты стильдік белгісі – стандарттың болуы.

В.Г. Костамаров «Газет бетіндегі орыс тілі» (1971) атты маңызды, терең шығармасында публицистикалық дискурста екі бастаманың кездесетінін айтып кетеді, оның бірі – интеллектуалды, екіншісі - эмоционалды, қазіргі публицистикалық стиль ерекшелігін зерттеуге арналған жұмыстар осыны негізге алады. Оның пікірінше, газет бетіндегі коммуникация процесінің мәні алуан түрлі сегменттердің кезектесіп тұруынан құралады, олар өз ара «стандартты-экспрессивті қарама-қайшылықта» болады. Олай болмаған жағдайда байланыс күрт төмендеп, газет тілі өз міндеттерін орындай алмайды» (Русский язык на газетной полосе. М., 1971). В.Г. Костамаров газет коммуникациясын жалпы коммуникациямен салыстырады, «тілдегі образдылық пен стандарттың ара қатысы тілдесудің интеллектуалды және эмоционалды жағымен байланысып, әрдайым

күрделі қатынаста жүреді». Коммуникативтік актілер, әдетте, мінез-құлық немесе эмоционалды ахуал жайында хабар беретін болып немесе сананың жағдайы мен маңызы жайында баяндайтын болып бөлінеді. Коммуникацияның ерекше тәсілдері адамның рухани өмірінің барлық саласына қатысты: эмоционалды және ақыл-ой және зияткерлік өрісі, бұл екі сала бір-бірінен абсолютті түрде бөлінбейді, олар рухани өмірдің әртүрлі салаларын білдіреді, сонымен қатар түрлі коммуникацияны білдіреді.

В.Г.Костамаров, Н.М.Амосовтың болжамдарына сүйене отырып, адамның миындағы ақпаратты өңдеу екі бағдарламаның өзара әрекеттестігі арқасында жүзеге асырылады деп атап көрсетеді, олар - зияткерлік және эмоция. Сонымен қатар, «екпіннің жылжуы» түрлі адамдарда да байқалады, бұл нормадан ауытқу болып саналмайды деп қорытынды жасайды. (Русский язык на газетной полосе. М., 1971).

Бір мезгілде интеллектуалдық және эмоционалды негіздердің қатар болуы, басқа да функционалды стильдерге тән көрсеткіш болып саналады, мысалы, ғылыми, көркем және ресми стильдерге де, дегенмен, В.Г.Костамаровтың пікірі бойынша, газет коммуникациясы эмоционалды қалыпты зияткерлік сенімді бір жақты және синтездік жылжу түрінде береді. Ғалым газет тілінің сапасына стандарт теріс ықпал етеді деген кейбір тілшілердің пікірлерін ескермейтін сияқты, себебі ол публицистикалық стильдің ерекшелігі стандарт пен экспрессияның алмасып келіп отыруында дейді. Бұл жағдайда, бірізді стандарттар болмаған жағдайда, адам миы берілген уақыт ішінде өзі тудырған дүниесінің қандай да бір үлесін де меңгере алмас еді дейді. Өмірдің қиындауы, технологиялық прогреске қатысты өмір қарқынының артуы адам миының ақпарат легіне қорғаныстық реакциясын сақтау, оның шарты - жүйеге келтіру, қорытындылау, және ұйымдастыру». Көптеген зерттеушілер модальділікті публицистік дискурстың басты сипаты деп санайды – «(автордың айтқан сөзінің мазмұнына көзқарасы)», ол сезімталдық, бейнелілік, субъективтілік және объективтілік деңгейіне байланысты және т.б. ... сөйлеудің жалпы нышаны, оның бастысы- сапасы, жазбаша сөйлеудің өзіндік интонациясы».

Т.Г. Добросклонская модальдікті ақпараттық-аналитикалық мәтіндердің маңызды ерекшеліктерінің бірі ретінде анықтайды, оның қатарына публицистік мәтіндер кіреді. Ол бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәтіндерде кездесетін модальділіктің ерекше түрін бөліп көрсетеді, ол - идеологиялық модальділік, атап айтқанда, жалпы тілдік әмбебап модальділік категориясы «Модальділік категориясы шындыққа (объективті әдіспен) деген көзқарас пен сөйлеушінің айтылған хабарға (субъективті әдіс) деген түрлі көзқарасы» деп тұжырым дасайды. (Вопросы изучения медиатекстов. Опыт исследования современной английской медиаречи. Издание второе, стереотипное. М., 2005)

Субъективті модальділік бағалау ұғымымен тығыз байланысты: «субъективті модальділіктің мағыналылық негізін кең мағынада алынған бағалау ұғымы құрайды, оған тек логикалық (интеллектуалдық, тиімді) саралау ғана емес, сондай-ақ эмоциялық (иррационалды) реакцияның көптеген түрі жатады». Идеологиялық модальділік категориясының көмегімен көптеген бағалау талаптары ішінен белгілі бір саяси көзқарастар мен идеологиялық құндылықтар негізінде қажеттілерін бөліп қарастыруға болады.

М.Г.Клушиннің публицистикалық стилі аясында Г.Г.Костамаровтың пікіріне сүйене отырып, Г.Я. Солганик пен басқа ғалымдар екі ішкі стильді бөліп қарастырады: ақпараттық стиль, оған ақпараттық жанр сәйкес келеді және аналитикалық, көркем-публицистикалық және жарнамалық жанрлардағы мақалалар (Общие особенности

публицистического стиля // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования под ред. М.Н. Володиной, Учебное пособие, М., 2003.).

Зерттеушілердің пікірінше, публицистік ішкі стиль «саяси-идеологиялық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени қарым-қатынастар» болып табылады. Зерттеуші кез келген тарихи кезеңде БАҚ –қа тән бес ортақ белгілерді ұсынады: 1. Сөздік; 2. «Өзінікі / өзгенікі» деген оппозицияға негізделген құндылық шкаласы; 3. Белгілі бір көзқарастан тұратын шынайы өмірдегі оң және теріс егжей-тегжей фактілерді және құбылыстарды іріктеу мен жіктеуде қолданылатын «бағалаудың» ерекше лингвистикалық құралдары; 4. БАҚ-та тираждалатын идеолемалар; 5. Автордың кейпі. Н.И.Клушина сонымен қатар бұл белгілерге қосымша тілдік ойындардың, дәйексөз және мысқылдың рөлін атап көрсетеді. (Общие особенности публицистического стиля // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования под ред. М.Н. Володиной, Учебное пособие, М., 2003.).

Көптеген зерттеушілер ақпаратты қолдану бос уақытты өткізудің маңызды бір бөлігіне айналғанын атап көрсетеді, оның бәрі көпшілікті дүрліктіру мақсатында, бұрмалаушылыққа төзімділіктен, хабарланған фактілердің шынайы мәнін асыра пайдаланудан, «қызу» тақырыптарға деген қызығушылықтың артуынан туындайды. Я.Бодрийяр баспасөз тіліндегі стратегиялар туралы жазған кезде: «шынайы болсын, бір мезгілде аяқталған жалған оқиға болсын, шынайы қайғылы оқиға болсын, вирустың уыттылығының дәлелі іспетті немесе жүз пайыз алдайтын бүгінгі күні ең жақсы стратегия - тұрақсыздық және алдау, бұл көпшілік арасында шексіз қызығушылық тудырады және осылайша оқырмандар арасында үлкен сұранысқа ие болады» деген ойды білдірді (Прозрачность зла. М., 2000.).

Баспасөз дискурсы саласы бойынша отандық және шетелдік зерттеушілердің пікірлерін ескере отырып, келесідей қорытындылар жасалуы мүмкін: а) Тиісті дискурса сай публицистикалық мәтіндерге газеттер мен журналдардағы саяси, экономикалық және мәдени бағыттағы мақалалар кіреді. б) Мұндай мәтіндер бейнелеп сөйлеу мен стандартқа қатысты ерекшеліктерге ие болады, оған модальділікті (идеологиялық), автор кейпін, авторға тән сөздік қорын, тираждалатын БАҚ, «өзінікі / өзгенікі» оппозициясына жүгінетін құндылықтар шкаласын енгізуге болады.

Әдебиеттер Тізімі

А.Байтұрсынұлы Тіл тағылымы. А., 1992. –156 б.

Кубрякова Е.С., Цурикова Л.В. Вербальная деятельность СМИ как особый вид дискурсивной деятельности. // Язык СМИ как объект дисциплинарного исследования. Часть 2, М., 2004.

Олянич А.В. Презентационная теория дискурса. Волгоград, 2004.

Кибрик А.Е., Нариньяни А.С. Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. М., 1987.

Ризель Э. Очерки по стилистике немецкого языка, М., 1963.

Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе. М., 1971.

Добросклонская Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов. Опыт исследования современной английской медиаречи. Издание второе, стереотипное. М., 2005

Клушина Н.И. Общие особенности публицистического стиля // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования под ред. М.Н. Володиной, Учебное пособие, М., 2003.

Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. М., 2000.

FORMS OF PATRIOTIC EDUCATION OF STUDENTS ON THE BASIS OF THE IDEA "MANGLIK YEL"

А.Ж. ТАҒАТАРОВА

Abstract

In educational institutions of Kazakhstan, the content of the educational process on the basis of the nationwide idea “Magilik El” is implemented through certain forms. In the specific process under consideration, the form is the means of organizing the educational process, the methods of organizing collective and individual activity of students on the basis of the national idea “MANGLIK YEL”. In terms of educational organizations, mass (themed evenings, sporting events, territory refining events), group (sections, clubs, studios, clubs), individual (conversations, consultations, individual tasks) are used.

Keywords: patriot, role-playing games, patriotism, family, methods

«МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ФОРМАЛАРЫ

Түйіндеме

Қазақстанның білім беру ұйымдарында «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының негізіндегі тәрбие процесінің мазмұны белгіленген формалар арқылы іске асырылады. Нақты процесте қарастырылатын тәрбие жұмысының түрі – «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының негізінде тәрбие процесін ұйымдастыру тәсілдері, оқушылардың қызметін шығармашылық және жеке ұйымдастыру тәсілдері. Білім беру ұйымдарының жағдайында бұқаралық (тақырыптық кештер, спорттық жарыстар, аймақты жақсарту жөніндегі іс-шаралар), топтық (секциялар, үйірмелер, студиялар, клубтар), жеке (сұхбаттар, кеңестер, жеке тапсырмалар) жұмыстар қолданылады.

Тірек сөздер: *патриот, рөлдік ойын, патриотизм, отбасы, әдістер*

Кіріспе

«Мәңгілік ел» идеясының көтерілуі мен «Мәңгілік ел қақпасының ашылуы өте орынды. Себебі, бұл жаһандық жағдайда елдігімізді, тұтастығымызды сақтау үшін аса қажет, үлкен идея деп білемін. «Мәңгілік ел» идеясы төңірегінде біздің қазақ халқы титулды ұлт, ал біздің жерімізді мекендеуші өзге этностар сол ұлттың төңірегінде топтасып, әрмен қарай бейбіт өмір сүріп, саяси тұрақтылықты сақтауы тиіс. Ол үшін қазақ халқы бекем болса дейміз. Қай жағынан мықты болуы керек? Алдымен өз тілін құрметтеу, үйрету тетіктерін жетілдіруі қажет [1]. Астанада Елбасы: «Мен мәңгілік ел ұғымын ұлтымыздың ұлы бағдары, Қазақстан 2050 стратегиясының түпқазығы етіп алдым. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі оны ұстап тұру аса қиын екенін барлығымыз

білеміз. Бұл әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың басынан кешкен тарихи шындығы. Өзара алауыздықпен жан-жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға жібергенін-де білеміз. Тіршілік тезіне төтеп бере алмай, жер бетінен ұлт ретінде жойылып кеткен елдер қаншама? Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуіміз керек. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – «Мәңгілік ел» біздің өзіміздің қолымызда. Ол үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек.

Байлығымыз да, бақытымыз да болған мәңгілік тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек. «Қазақстан 2050» мәңгілік елге бастайтын ең абыройлы, ең мәртебелі жол. Осы жолдан айнымайық, сүйікті халқым! Әрбір күніміз мерекелі, әрбір ісіміз берекелі болсын. Дамуымыз жедел, келешегіміз кемел болсын. Жарқын іспен күллі әлемді таң қылып, Жасай берсін елдігіміз мәңгілік!», – деп аяқтады өз Жолдауын [2].

Бұқаралық және топтық іс-шараларды дайындау және өткізу әдістемесі әдістемелік мәдениет деңгейімен және іс-шараны ұйымдастырушылардың қызығушылығымен анықталатын жеке сипатқа ие.

Патриотизм, яғни елжандылық - ғасырлар бойы қалыптасқан терең сезім. Патриоттық сезім қазіргі ұлт пайда болғанға дейінгі кезден басталады. Оның негізіне бірігу идеясы жатады. Ол халықтар арасындағы ізгілікті өзара қарымқатынасқа құрылады [3, 46].

Жастарға патриоттық тәрбие беруді жүзеге асырудың мынадай формалары ұсынылады: экскурсия, саяхат, тақырыптық кештер, брейн-рингтер, дөңгелек үстел, қызықты, іскерлік, рөлдік ойындар, қабырға газеті, конференциялар, олимпиадалар, кездесулер, фестивалдар, викториналар, тренингтер, КТК, көрмелер, конкурстар.

Білім беру ұйымдарында, әсіресе жоғары сыныптарда оқушылар әртүрлі іс-шаралар мен қоғамдық-саяси, көркем, еңбек, спорттық, еріктілік, туристік, экологиялық және т.б. түрлі қызмет түрлеріне өздері ұйымдастырушылар болады. Әрбір қызмет түрінің өз мақсаты, міндеті, мазмұны болады. Оларды процесте іске асырушылар осы қызмет түріне қатысушылар болып табылады. Тәрбие жұмысын ұйымдастырушылар іс-шараның негізгі мақсатын ұсыну қажет.

Сынып сағаттарын өткізудің бірнеше түрлерін қарастырайық.

Патриоттық тәрбиедегі рөлдік ойын – патриоттық мақсаттардың практикалық тәжірибелері мен өмірлік құндылықтарын дамытатын тәрбие процесінің неғұрлым тиімді белсенді формаларының бірі. Рөлдік ойындар үшін тақырып таңдау сынып сағаттарын өткізудің осы формасына тән «рөлдік» және «ойын» деген екі негізгі сөзге байланысты алдын ала анықталады. «Рөлдік» сөзі барлық қатысушылар ерекшеленетін құрама бөліктерге бөлінеді дегенді білдіреді және өзгешеленіп және өз бетінше қолданыстағы бөлімдердің өзара іс-әрекетін білдіретін тұтас қандайда бір құрылымды құрайды. Ойынның мұндай түрінің өзара іс-әрекеті қоғамдық процестерге арналған. Сондықтанда рөлдік ойын қоғамдық проблемалар мен әрекеттерді тәрбиелеу тұрғысынан меңгеруге барынша қолайлы, ойынның рөлдерін бөлу формасы сыныпты нақты қоғамға немесе жекелеген қоғамдық процестерге сәйкестендіреді, оқу формасында қоғамды немесе оның жекелеген процестерін қайталауға, көшіруге, ұқсатуға болады.

Рөлдік ойындардың мынадай тақырыптары ұсынылады:

1. Мен Қазақстанның азаматы және патриотымын.

2. Азаматтық және патриотизм.
3. Мәңгілік Ел – бұл Тәуелсіздік және Астана.
4. Мәңгілік Ел – бұл Тарих, Мәдениет пен Тіл бірлігі.
5. Қазақстанның мәңгілік жері – Ұлы Дала Елі!
6. Мәңгілік Ел – бұл тіл мен мәдениет, тарихтағы ортақтық.
7. Біз - Үлкен Ел - Үлкен Отбасымыз.
8. Оқушының құқықтары мен міндеттері.
9. Қазақстан Республикасы азаматтарының әлеуметтік-экономикалық құқықтары мен міндеттері.
10. Отан неден басталады?
11. Қазақстан Республикасы азаматтарының саяси құқықтары.
12. Зияткерлік меншік және оны қорғау.

Рөлдік ойындарды өткізу үшін қатысушылар шын мәнінде, мазмұны жағынан рөлдерді дайындап қана қоймай, нақты кейіпкерлерді, нақты тұлғаларды және олардың өмірдегі рөлдерін (партия көшбасшысы, мектеп директоры, белгілі кәсіпорынның директоры және т.б.) ұсынуы қажет. Бұл эмоциялық ойын.

Іскерлік ойын – еркін меңгеру дағдыларын және жинақталған біліммен жедел құрамдастыруды, сондай-ақ, практикалық тәжірибені дамытатын тәрбие процесінің қарапайым және тиімді белсенді формасы; қойылатын міндеттерді анықтау қабілеті және оларды шешуде өз бетінше немесе командада жұмыс істеу; кәсіпқойлар командасында, яғни ұжымда жұмыс істеу қабілеті және тәсілі.

Іскерлік ойындар үшін тәрбие міндеттері түрінде баяндалған нақты немесе арнайы құрастырылған жағдаяттар келеді. Ойын ережесі осындай міндеттер нақты өмірде бар шектеулері мен мүмкіндіктерді қайталаудан тұрады.

Қатысушылар әртүрлі қоғамдық мүдделермен қоғамдық субъектілерді ұсынатын рөлдік ойындардан айырмашылығы, іскерлік ойында барлық қатысушылар бір қоғамдық мүддеде болады, немесе олардың қоғамдық мүдделерінің айырмашылықтарының мәні жоқ. Олардың мүддесі – жүктелген міндетті тиімді шешу. Іскерлік ойында кәсіпті ойнау керек, тақырып кәсіптік салаға қатысты болу керек.

Іскерлік ойындарға арналған үлгілік тақырыптар:

1. XXI ғасырдың көшбасшылары.
2. Еуразияшылдық және Қазақстан идеясы.
3. Мәңгілік Ел - бұл инновация негізінде тұрақты экономикалық өсім.
4. Мен Қазақстандықпын.
5. Отанымыздың белгілі ұлдары.
6. Менің ата тегімнің тарихы.
7. Қазақстанның Елтаңбасы, туы, әнұраны.
8. Менің көшемнің тарихы және т.б.

Тәрбие әдістері – тұлғаның рухани, этикалық, эстетикалық, және күш-қуат қасиеттерін мақсатты бағытталған қалыптастыруды жүзеге асыратын педагогикалық жұмыс тәсілдері. *Тәрбие әдістері* – тұлғаны қалыптастыру мақсатында тәрбиеленушіге қарым-қатынас жүйесі мен тәртіптері, бала мен педагог арасындағы өзара әрекеттестік тәсілдері.

Жоғарыдағы айтылғандардан тәрбие жүйесінің жалпы әдістерін ұсынамыз:

- тұлғаның санасын қалыптастыру әдістері;
- іс-әрекет түрлерін ұйымдастыру және тұлғаның қоғамдық тәртібі тәжірибесін қалыптастыру әдістері;
- тұлғаны әрекеті мен тәртібін ынталандыру және уәждеу әдістері;
- тәрбиедегі бақылау, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау әдістері.

«Мәңгілік Ел» идеясы контекстінде тұлғаның патриоттық тәрбиесін қалыптастыру әдістеріне жан-жақты тоқталамыз.

Кез келген іс-әрекет неғұрлым тиімді болады және сапалы нәтижелер береді, ол үшін белсенді әрекет етуге ықпал ететін барлық күш-жігерін жұмсауға дайын болатындай тұлғаның күшті, мықты, терең уәждері болуы керек, кейбір кездесетін қиыншылықтарды, қолайсыз жағдайларды және басқа да жағдайларды артқа тастап, жоспарланған мақсаттарды іске асыру үшін алға қарай ұмтылу қажет. Әрекет уәждемесі оның ынтасымен тығыз байланысты. Ынталандыру – ойлануға қозғау салуға, итермелеуші күшке, сезімге түрткі болу. Тұлғаға ықпал етуді күшейту және нығайту мақсатында патриоттық тәрбиелеу факторы ретінде ынталандырудың әртүрлі әдістері пайдаланылады, олардың арасында жарыстар, мадақтаулар, жазалау және т.б. барынша көп тараған түрлері болып табылады.

Мысалы, *ынталандыру әдісін ұлы, танымал адамдардың үлгісінде тәрбиелеу кезінде пайдалануға болады.* Ұлы тұлғалар – саяси не болмаса рухани қызметі қоғамның қажеттілігін толық көрсеткен және оның дамуына айрықша әсер еткен, қызметі мемлекеттен тыс жерлерге таныс және бүкіләлемдік маңыз бен танымалдылыққа ие болған адамдар. Сондықтан кез келген мемлекеттің тарихы неғұрлым жарқын және әсерлі көрініс беруі ұлы адамдардың істерімен байланысты болуы кездейсоқ емес. Заман ағымына қарай ұлы адамдардың өмірі мен қызметін зерделеу егер бұл адамдар тек тарихты қана жасап қоймай, мәдени құндылықтардың, адамгершілік принциптер мен аталған қоғамның салт-дәстүрлердің жетекшісі болып табылса айрықша мәнге ие болады.

Даңқты тарихқа ұлы бабаларымызды қосу адамда өз еліне, өзінің ұлы тарихына, ұлы адамдарына деген мақтаныш сезімін қалыптастырады. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті студенттерінің алдында жасаған өз лекциясында Елбасы Н.Ә. Назарбаев біздің ата-бабаларымыз Қазақстанның ұлан байтақ жерін қорғап, оны ұрпаққа мұра ретінде, сондай-ақ, төл мәдениетін және өмірді қабылдау мен танудың ерекше рухын тастап кетті. Бұл бостандықты сүю және дала айбыны рухы тарихтың қатал бетбұрыстарына жол бермеді, оны кейінгі ұрпақ сақтап қалды. *Сол себепті, Қазақстан тарихында ұлы тұлғалардың өмірлік іс-әрекет тарихы Жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыру факторларының бірі болып табылады. «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы арқылы оқушыларды тәрбиелеудің маңызды шартына тәрбиелеу жағдайларының нақты соңғы нәтижесіне бағдарлау, білім беру процесінің сапасын арттыру; оқушылардың шығармашылық белсенділігіне тірек болу; тәрбие процесінде ынталандырудың, мадақтау мен жазалаудың үйлесімді жүйесін тиімді пайдалануды, жастардың әлеуметтік қамқорлығы туралы мәселелерді шешумен бірге тәрбиелік ықпал ету міндеттерінің байланысын; тәрбие жұмысында мектеп оқушыларымен жұмыс жасауда мұғалімдердің белсенді ұстанымын; тәрбие жұмысын оңтайлы жоспарлауды және т.б. жатқызуға болады.*

Патриотизм – Отанымыздың бостандығы мен тәуелсіздігі жолында ғасырлар бойы қалыптасқан неғұрлым терең сезімдердің бірі, сондықтан сынып жетекшісі,

педагог, мұғалім өзінің тәрбиеленушісіне аталған сезімдерді бере білуі қажет, сонда ғана біздің қоғамымыз ұйымшыл және толерантты болады. Мұғалімдердің өздерінің Отанға және оның құндылықтарына деген патриоттық қатынасы көп үлгі бола алады.

Ұсынылатын сабақ әзірлемелері
«Мен - өз Отанымның патриотымын»
тақырыбы бойынша бірыңғай білім беру сабағы
1-4-сыныптар

Мақсаты:

- Оқушыларда тұлғаның азаматтық қасиеттерін қалыптастыру;
- Қоршаған ортаға деген төзімділігін тәрбиелеу.

Міндеттері:

- оқушылардың «Мәңгілік Ел» патриоттық актісін жүзеге асырудағы белсенділігін қалыптастыру және арттыру;
- Жаңа Қазақстандық Отаншылдықты нығайту;
- білім алушылардың Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік жылдарында жеткен жетістіктері мен табыстары туралы білімдерін тереңдету, ой-өрістерін кеңейту;

Құрал-жабдықтар:

- «Қазақстан-2050 Стратегиясы: бір халық – бір ел – бір тағдыр» плакаттары;
- «Менің Отаным – Қазақстан», «Мен – Қазақстан азаматымын», «ҚР Конституциясы»;
- шарлар, гүлдер.

Сынып жетекшісі:

– Қымбатты балалар, мен сендерді алғашқы оқу күнімен, Білім күнімен құттықтаймын. Сендерге жаңа жаңалықтар, жаңа білім, жаңа табыстар мен жетістіктер тілеймін. Көңіл-күйлерің көтеріңкі болсын! Сәт-сапар! Міне, жазғы демалыс та аяқталып, алғашқы қоңырау соғылды. Енді 9 ай бойы біз білім алып, оқып, сабақтарда және сабақтан тыс іс-шараларда бір-бірімізбен қарым-қатынаста болуға тура келеді. Бұл дегеніміз – 1085 оқу сағаты, 210 оқу күні. Бұл тізімді ары қарай жалғастыра беруге болады, бірақ біз мына сұраққа жауап беріп көрейік: «Сендер осыншама уақыт бойы кіммен болғыларың келеді: мектептегі досыңмен бе, әлде ешқашан көмекке келмейтін, «Қал-жағдайың қалай?» деп сұрамайтын, сабақты айтып жібермейтін, үзіліс кезінде сенімен сөйлеспейтін адаммен бе?». Әрине, жауап анық – досыңмен.

Оқушы:

– Достық – әркімге, әр істе бізге көмекші. Барлығымызға жақсы, адал дос керек!

Ән. «Берік достық».

Сынып жетекшісі:

– Балалар, бүгінгі сабағымыздың тақырыбы: «Мен өз Отанымның патриотымын». Неге біз бұлай айта аламыз? Себебі, «бір халық, біртұтас ұлт» - бұл барлығымызға ортақ ұлттық мүдделер. «Бір халық» – бұл біз бірге өткен қиындықтармен жеңістер! Бұл біздің ортақ келешегіміз – игілікті және өсіп- өркендеген Қазақстан! Мұның барлығы –

Стратегияны табысты жүзеге асыру үшін біртұтас қоғам керек деген сөз. Жиырма бес жылда Қазақстан жаңа тәуелсіз мемлекеттер үшін ұлттық жетістіктің үздік үлгісі бола алды. Бұл – барлық қазақстандықтардың еңбексүйгіштігі мен бірлігінің нәтижесі. Бұл – тек күшті халықтың ұлы қабілеті. Біз осындай халық, біртұтас ұлт бола алдық және осы биігімізде қалуымыз керек! Қазақстан – бұл біртұтас ұлт, біртұтас халық, бір мүдде. Алдымызда ұлы жоспарлар тұр. Оларды іске асыру жаһандық өзгерудің күрделі жағдайларында өтпек. Бұған бүгіннен бастап дайын болуымыз керек және бар күшімізбен халықтың біртұтастығын қамтамасыз етуіміз керек. Өйткені, бізде бір халық – бір ел – бір тағдыр! Қазақстан 140 ұлыс пен 17 конфессия өкілдері үшін ортақ үйіне айналды. Біздің Қазақстанның ұлттық, ұлыстық, мәдени және діни жағынан әртүрлілігіне қарамастан, елімізде бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтап қалғанымызды мойындаймыз. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың саясаты көптеген ұлыстарды мәдениет пен діндерді біріктіреді. Біздің елімізді «өркениеттер тоғысы» деп атайды. Қазақстан ислам, христиан және буддизм сияқты ірі әлем діндерінің арасындағы көпір болып табылады. Ғасырлар бойы мұнда әртүрлі халықтар мен ұлт өкілдері бірге өмір сүріп, еңбек етті. Өзара баю мен өркендеуге ықпал ететін берік мәдени байланыстар орнады.

Әртүрлі діндер мен рухани дәстүрлері бар барлық Қазақстан халқы атынан біздің ортақ үйімізде бейбітшілік пен келісімді ары қарай сақтап қалуға ұмтылысымыз бен ұстанымымызды білдіреміз. Біз Отанмыздың басты байлығы – әлемдік үлгі ретінде әділетті түрде мойындалған азаматтық бейбітшілік пен конфессияаралық келісімді, біздің көпұлтты мемлекетіміздегі мәдениеттер мен діндердің ара қатынасын қолдауға әзірміз. Біз Отанды сүйе, қазақстандықтардың ұлттық салт-дәстүрлері мен үрдістерін құрметтеуге бар күш-жігерімізді саламыз. Біз ортақ үйіміз Қазақстанның көркеюі, өркендеуі, дамуы, әл-ауқаты мен жағдайының жақсаруы жолында, бейбітшілік жолында қолымыздан келгеннің барлығын жасаймыз.

Оқушылар Қазақстан туралы өлеңдер оқиды.

Сынып жетекшісі:

– Біздің барлығымызды, барлық ұлттың адамдарын маңызды ұғымдардың бірі біріктіреді: БІЗ – Қазақстан халқы. Біз біртұтас елміз және біздің күшіміз бен жетістігіміз осыда.

Балалар, енді Қазақстан туралы не білетінімізді тексерейік. Кішігірім сұрақ-жауап өткізіп, сендердің білімдеріңді тексерейік.

1. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Рәміздері (Ту, Елтаңба, Әнұран)
2. Ұлттық валюта (Теңге)
3. Ақындар жарысы (Айтыс)
4. Қазақстан Республикасының тұңғыш ұшқыш-ғарышкері (Т.Әубәкіров)
5. Қазақ фольклоріндегі, халық ертегілеріндегі әзіл әңгімелер кейіпкері (Алдар көсе)
6. Қазақтардың ұлттық үйлері (Киіз үй)
7. Мұсылмандардың қасиетті кітабы (Құран)
8. Ұлттық сусын (Қымыз)
9. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті (Н.Назарбаев)
10. Қазақстан Республикасының Конституция күні (30 тамыз)
11. Түйелер тізбегі (Керуен)
12. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні (16 желтоқсан)
13. Қазақстан халықтарының бірлігі күні (1 мамыр)

14. «Шаңырақ» ненің нышаны? (Шаңырақ – отбасы, жанұя)
15. Ғарышты зерттеу бойынша қала-орталық (Байқоңыр)
16. Қазақтың ұлттық аспаптары (Домбыра, сыбызғы, қобыз)

Сынып жетекшісі:

– Біздің еліміздің көркеюі, өсіп-өркендеуі үшін мемлекет ішінде тұрақтылық, онда тұратын халықтар арасында достық пен келісім болуы қажет. Және де осы іс-шарамызды Қазақстан туралы мына өлең шумақтарымен аяқтағым келеді.

Оқушы:

Қазақ елі қашаннан да жыр елі,
Тарихында тұлғалар көп киелі.
Қазақстан аясында бұрыннан
Бірнеше ұлт бірге өмір сүреді.
Бір-бірімен тату-тәтті тұрады,
Бәрінің де Қазақстан тұрағы.

Қорытынды

Еліміздегі «Мәңгілік елдің» үлкен идеологиялық негізі болуы шарт. Идеологиялық негіз недентұрады? Сөз жоқ, біріншіден, тіл мәселесі. Мемлекеттік тілді өз тұғырына қондыру керек. Одан кейін тарихи сананы қалыптастырғанымыз абзал. Біз өз тарихымызбен мақтанатын елміз. Біздің тарих ұялмайтындай, ешбір тарихтан кем емес, қажет болатын болса, тіпті әлемдегі ең алдыңғы қатарлы өркениеттердің сапында болған, кешегі ұлы түркілердің ұрпағы, арғы дәуірлерде ұлы мәдениет жасаған этностың қазіргі жалғасы дейтін тарихи сананы өзіміздің ғана емес, осы елде тұратын ұлт өкілдерінің де санасына сіңіруіміз керек.

Әдебиеттер

Еңсенев Қ. Бәйтерек түбіндегі бас қосу. Мемлекеттігіміздің арқауы — Мәңгілік ел // Астана, Ақшамы, 20 наурыз, 2014. — 9-б.

Шағатай А. Мәңгілік ел — Қазақ халқының ұлттық идеясы — Н.Ә. Назарбаев // VNews.kz. 17.01.2014. — 3-п.

«Мәңгілік Ел». Жоғары оқу орнына арналған оқулық. М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К. Жампейсова және т.б. Абай атындағы ҚазҰПУ – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2015. – 336 б.

PROGRESS STUDY OF THE TERM META-SUBJECT IN EDUCATION

Ж.А.ЖҰМАБАЕВА

Abstract

In given article treatment of the concept “metasubject” was specified which is understood as the set of fundamental objects of educational areas, including base values of culture, scientific ideas, principles, knowledges, the ways of thinking and activities distinguished by fundamentality, multi-purpose capability, интегрированностью, result of development of which become personal assigned base values, metaknowledges, metaabilities.

Keywords: meta-subject, meta-activity, meta-knowledge, meta-abilities, meta-method

БІЛІМ БЕРУДЕГІ МЕТАПӘН ҰҒЫМЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Түйіндеме

Бұл мақалада білім беру аймақтарының фундаментальді нысандарының сабақтастығы ретінде түсіндірілетін, базалық мәдени құндылықтар, ғылыми идеялар, ұстанымдар, білім, ойлау және қызмет көрсетудің негізгі құндылықтарын қамтитын білім беру салаларының іргелі нысандарының жиынтығы ретінде, іргелілік, әмбебаптылығымен, кіріктірілгенімен ерекшеленетін, нәтижесі метабілік, метабілім, базалық құндылықты игеру болып табылатын «метапән» ұғымының зерттелу жайы анықталды.

Тірек Сөздер: метапән, метаәрекеттілік, метабілім, метабілік, меташеберлік

Кіріспе

Біз тұрып жатқан әлем өте күрделі, оны түсіну үшін мектептен басқа бірнеше жылдар бойы жоғары оқу орындарында алған білім де жеткіліксіз болады. Өйткені біз көптеген жылдар бойы жекеленген пәндерді олардың арасында ешқандай байланыс болмаса да оқып-үйренеміз. Қазіргі кезде «метапәндік», «метапәндік оқыту» ұғымы аса танымал түсінікке ие болуда. Өйткені метапәндік тәсілдеме жаңа стандарттардың негізіне енгізілген. Қатардағы мұғалім метапән ұғымын түсіне қоймайды, метапән тәсілдемесін сабақта қалай қолдануға болатынын түсінбейді. Көбісі жобалық әрекет дегенді түсініп үлгерген жоқ, енді метажабамен оқыту пайда болды. Сол себепті осы ұғымға қатысты сұрақтар әлі де көп туындауда. Әрине, көптеген мұғалімдер метапән тәсілдемесін еркін меңгеріп алды. Алайда метапәндік тәсілдеме барлық мұғалімдерге түсінікті болуы үшін ауқымды жұмыс атқару қажет. Сондықтан, ең алдымен, метапән ұғымын теориялық тұрғыда және оны сабақта қолдану практикасы тұрғысынан түсініп алу керек.

«Мета» (грек тілінде «мета» – артында, арқылы, тыс тұратын) – жалпыға бірдей, кіріктірілгенді түсіндіруде қолданылатын сөз бөлігі. «Мета» сөзі бөлшегін тұңғыш рет Андроник Родосский Аристотельдің еңбектерін жүйеге келтіре отырып, «Метафизика» болмысының түпнегізі туралы ілім атауында қолданды. Жалпы метафизика түсінігі «физика» немесе «табиғаттан» кейінгі ретінде аударылады, яғни метафизика дегеніміз – болмыстың басты себебі туралы, жалпы барлық бастама туралы ілім (Дылгырова, 2014:8).

Зерттеушілердің пікірі бойынша, отандық педагогикада «метапәндік тәсіл ХХ ғасырдың соңында, Ю.В. Громыко мен А.В. Хуторскийдің еңбектерінде даму алып, ал 2008 жылы Ресей Федерациясының жаңа білім беру стандарттары бағдарларының бірі болып танылды» (Балашова, 2009:63). Бұл ұғымның ұзақ тарихына қарамастан, заманауи ғылымда оның мағынасы туралы бірыңғай түсінік жоқ, әр түрлі ғылыми мектептер оны әр түрде қарастырады.

Білім берудегі метапәнділік құбылысын зерттей отырып, ғалымдар білім берудегі метапәнділік – бұл «метапән», «метаәрекеттілік», «метабілім», «меташеберлік (метатәсіл)» шекараларын шектеулі анықтайтын түсініктер кешенін қолданатындарын атай кеткен жөн. Олардың анықтауларын заманауи ғылыми зерттеулерге жүгіне отырып, қарастырайық.

Ғалымдар (Н.В. Громыко, Л.Г. Петерсон, А.В. Хуторский және басқалары) оқу үрдісіндегі метапәнділікті білім берудің ерекше мазмұнымен жұмыс істеудегі оқушының әрекеті ретінде қарастырады. Олардың пікірі бойынша, метапән – бұл пәннің ерекше, әрекеттілік «кесіндісі» емес, бірақ та пәннің негізін құрайтын бөлігі. Мұндағы метапән «түпкілікті білім беру нысандарымен аталған, «бастапқы мағыналар» қатары топтастырылған ерекше оқу пәні» ретінде түсіндіріледі (Хуторской, 2008:256).

А.А. Устиловская «оқушылардың ақиқаттағы тәжірибеде түсіну, ойлау, әрекет ету, байланыстар мен рефлексияда мүмкін болатын, метапәндердің мазмұндарын жүзеге асырудың тәсілдері мен құралдарын меңгеруі» – метапәндерді оқытудың мақсаты болып табылады деп атап көрсетті (Устиловская, 2011:120). Сонымен, метапәндердің әмбебаптылығы – пәндерден тыс, олардан жоғары болатын, бірақ та ерекше пән материалымен жұмыс істегенде байқалатын, ойлау жұмыстарының тәсілдеріне, техникаларына, сызбалары мен үлгілеріне оқушыларды оқытуда, үйретуде болып отыр.

Ғалымдар білім беру мазмұнының метапәнділігін білім беру үрдісін ұйымдастырудың әрекеттілік түрі ретінде ғана емес, сондай-ақ кейбір оқу пәндерінің (метапәндердің) және метапәнділік тақырыптарды «әр түрлі ғылымдар (оқу пәндері) білімдері (фактілері, заңдары, заңнамалары) арасындағы ішкі байланыстарды анықтау, орнату және ұғыну» деңгейіндегі мазмұн ретінде қарастыруды ұсынады (Болтаева, 2013:407).

А.В. Хуторскийдің пікірі бойынша, метапәнділікті осылай анықтау тәсілі негізінде – адамға ғана лайықтылық ұстанымы болады, «адамның өзіне-өзі және сыртқы дүниеге деген өзінің ішкі әлеуетін анықтауы мен жүзеге асыру» үрдісі білім алудың мағынасы болып табылады. «Адамдағы ішкі және сыртқы байланыстар, оның микро және макродүниесі – болмыс пен адамның түпкілікті, бастапқы негіздемелеріне жататын әрекеттер арқылы қамтамасыз етіледі. Білім берудің метапәнділік мәні тап осы негіздемелерде болады» (Хуторской, 2012). Осы теорияға сай, адам өзіне-өзі білім берудің субъектісі болады, А.В. Хуторскийдің теориясы бойынша, оның негізгі мақсаты – табысты нәтижелерге жетуде адамның өзін-өзі жүзеге асыруы.

Адамға лайық білім беру идеологиясы шеңберінде метапәнділік мазмұны мынадай элементтерден тұрады (Громыко, 2001:208):

-оқытылатын болмыстың нақты нысандары, сондай-ақ түпкілікті білім беру нысандары;

-оқытылатын болмыс туралы жалпы мәдени білімдер, сондай-ақ іргелі мәселелер;

- жалпы пәндік шеберліктер, дағдылар, әрекеттердің жинақталған тәсілдері

- негізгі (метапәндік) білім беру құзыреттіліктері.

Сонымен, А.В. Хуторский, Ю.В. Громыко, Н.В. Громыко және т.б. метапәндік мазмұн элементтерін «көлденең деңгейі жағынан пәнаралық байланыстарды», «тігінен оқытудың кейбір сатыларын» біріктіретін, жалпы білім берудің жүйелік негізі ретінде қарастырады. Сондықтан да, білім берудің метапәндік мазмұны жалпы білім берудің міндетті компоненті болуы керек. Білім беру мазмұнының метапәндік компонентінің мәнін толық түсіну үшін «метаәрекеттілік» түсінігіне жүгінген абзал.

М.Н. Ахметова метаәрекет «бейне мен ойдан әрекетке көшуге көзделген» (Ахметова, 2014:164), нәтижесінде «өзінің өзділігін көрсету», өзін қоршаған дүниеден бөліп көрсету, сонымен қатар «бұл дүниеге ену» ниеті жүзеге асырылады деп пайымдайды. Д.Б. Богоявленская метаәрекет шеңберінде «оқушы өзінің ізденушілік, шығармашылық әрекеттері туындайтын, өзінің осы әрекеттердің шынайы субъектісі болатын «жағдаяттан» жоғары тұрып, өз әрекеттерін өзі анықтайды» деп атап көрсетті.

В.В. Сериков метаәрекетті «индивидтің тұлғалық қызмет етуі» ретінде бейнелейді, өйткені мұндай әрекет өздігінен таза пәндік әрекет бола алмайды. «Адам білім алу үрдісінде білімді қолдану тәжірибелерін, танымдылық және практикалық мәселелерді шешу тәсілдерін, шығармашылық тәжірибелерді меңгеруі сияқты, ол «тұлға болу» тәжірибесін де, яғни арнайы тұлғалық қызметтерді атқаруды (талғамдылық, рефлексия, мағынасын анықтау, өзін-өзі жүзеге асыру, әлеуметтік жауапкершілік және т.с.с.) меңгеруі керек».

А.А. Кузнецовтың пікірі бойынша, метаәрекет – «пәннен тыс болатын» әмбебап әрекет болып табылады. Сонымен қатар, автор кез-келген пәндік әрекеттерде: мәселе, мотив, мақсат, гипотеза, алдын-ала болжаушылық, талдау, ұйымдастыру, жүйені құру, ойды жүзеге асыру, рефлексия – әмбебап сипатта болады деп атап көрсетеді (Почерней, 2013).

Зерттеуші К.С. Лущикова метаәрекетті оның негізінде болатын пәндік әрекетпен байланыстырады. Бұл бағыт біздің зерттеуімізге орай қызығушылық танытты, өйткені метаәрекет – әрекеттерді жүзеге асыру тәсілдері бойынша және орындалатын әрекеттері бойынша әмбебап сипатта болатын әрекет әрі пәндік әрекетпен тікелей байланысқан.

Адамның метаәрекеті метабілімдер мен метатәсілдерді меңгеру деңгейлерімен анықталады. Т.И. Фисенконың анықтауы бойынша, метабілімдер – бұл «білім туралы, оның құрылысы мен құрылымы туралы мағлұматтар; білімді алу туралы мағлұматтар, яғни танымның тәсілдері мен әдістері (когнитивтік шеберліктер) және біліммен жұмыс істеу мүмкіндіктері туралы мағлұматтар». Зерттеушінің пікірі бойынша, «ғылыми тараптан алғанда метабілімдер – дүние туралы біртұтас сурет, адамды «білетінен» «ойлаушыға» айналдыратын, оның даму негізінде болады, «дүниенің біртұтас суреті құрылымы». Метабілімдер немесе білімдер туралы мағлұматтар – танымдылық

әрекеттердің міндетті әрі ерекше белгісі. Олар жасанды жүйеде әр кезде де, мысалы, «мәліметтер қорында сызбалар түрінде, мәліметтер қорында немесе өнімділік жүйелеріндегі басқару стратегиялары түрінде» болған. М.П. Горев пен В.В. Утемовтың пікірлері бойынша, метабілімдер «негізгі білім беру саласының негізгі белгілері, солардың арқасында танымның нақты саласы болады және олар туралы білімдер жүйесі құрастырылады». Е.В. Оспенников өз диссертациясында метабілімді «танымның қоғаммен жасалған (жалпы, арнайы) әдістемесі, мәдени мұраның құрылымы туралы ұғымдар жүйесі, оларды әр түрлі ақпараттарды тасушыларда сақтау мен жазу тәсілдері» ретінде анықтайды. Осы түсінікті жинақтау келе, метабілімді «оқу материалдарын меңгерудің тәсілдері мен әдістері туралы білім (ойлау әрекеттерінің тәсілдері мағынасы туралы білім); оқу тапсырмалары, кез-келген мәтіндер түрлерінің құрылымдары мен мазмұндарын талдай білу шеберліктері; теоремалар, тапсырмалар мен анықтамалардағы және т.б. негізгілерді анықтай білу шеберліктері; танымдылық нысандарын топтастыра білу шеберліктері; танымдылық нысандарын салыстыра білу шеберліктері» ретінде анықтаған А.В. Позднякованың тұжырымымен келіспеуге болмайды.

Зерттеушілер әмбебап сипатта болатын білімдерді қолдану тәсілдерін метатәсілдер деп атайды, адам олардың көмегімен «мәселелерді шешудің мазмұнды тәсілдерін табуға ықпал ететін стереотипті емес жоспарлар мен бағдарламаларды құрады, мәселелерді шешеді». Ю.В. Громыко метатәсілдерді реттеуші және ақпараттық шеберліктерді кіріктірумен теориялық, сыни, шығармашылық немесе бейнелі деңгейде ойлаудың тәсілдерінің бірі ретінде сипаттайды. Берілген метатәсілдер, жалпы оқулық, пәннен тыс шеберліктер мен дағдылар – білім беру мазмұндарына қатысты әмбебап сипатта болатын меташеберліктер болып табылады. Заманауи ғылымда оларға мыналар жатады:

- қорытындылау, жүйелеу деңгейіндегі теориялық ойлау, түсініктерді анықтау, топтастыру, дәлелдеу және т.с.с ;

- талдау, гипотезаларды ұсыну, қорытындыны тұжырымдау, ұқсастықтарды анықтау, себеп-салдар байланыстарын анықтау, маңыздылықты талдау, салыстыру, салғастыру, қарсы қою, шынайы жағдайларда қолдану, қарсы дәлелдерді қою, бағалау мен нақтылық шеберліктерінен тұратын сыни ойлау (Асмолова, 2010:152);

- басқалардан өзгеше шешімге, интеллектуалдық жаңалыққа деген айқын ынтамен, идеяларының басқаларға ұқсамайтындығымен, бейтривиалдықпен және сонылығымен ерекшеленетін шығармашылық ойлау;

- ойлау сапалығы (жылдамдылық, икемділік, тереңділік және т.с.с.);

- ақпараттармен жұмыс істеу шеберлігі (іздену, талдау, қайта жасау, түсіндіру, бағалау, сақтау, ұсыну, қолдану және т.б.);

- ретті шеберлік (әрекеттер туралы білімдерді қолдану тәсілдерін (әдістерін, жолдарын) меңгеру, мақсатты болжау, жоспарлау, нәтижелерді, үрдістер мен жағдайларды болжау, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі түзету, өзін-өзі бағалау).

Зерттеу жұмысымызға қатысты И.Н. Почернейдің көзқарасына тоқталып өтелік, ол меташеберлікті «шеберліктердің басқа түрлерінің табысты қалыптасуының ажырамас бөлігі болып табылатын әрі әмбебап сипатта болатын, жалпы оқу, пәнаралық (пәндерден тыс) танымдылық шеберліктер мен дағдылар, берілген метатәсілдер» ретінде анықтайды (Ильина, 1968:253).

Метаәрекет пен оның компоненттері: метабілімдер, метатәсілдер мен меташеберліктердің мәнін ашатын ғылыми ережелерді қорытындылай келе,

оқушылардың оқу әрекеттерінің жалпы құрылымын, ғалам бейнесін қалыптастыру, білімді меңгеру үрдістерінің басты психологиялық жағдайлары мен механизмдерін ашып көрсететін, Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи теориясы мен білім берудегі жүйелік-әрекеттелік бағыт (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин, Д.Б. Эльконин және т.б.) – білім берудегі жеке құбылыс ретіндегі олардың әдістемелік негізі болып табылатындығын атап өткен жөн.

Л.С. Выготский психиканың мәдени-тарихи ұстанымын суреттей келе, оның оқу арқылы әлеуметтік-мәдени тәжірибе алуы үрдісі тәрізді дамуын негіздеді. Л.С. Выготскийдің пайымдауы бойынша, өзін-өзі оқыту – әрекеттің ерекше түрі, ал оның субъектісі – өзін-өзі қалыптастыру, мәдениет тәжірибелерін тұлғалық меңгеру тәсілдерін ұғыну үрдістеріне белсенді қатысушы – оқушының өзі болып табылады. А.Н. Леонтьев әрекетті тұлғалық және танымдық дамудың қозғаушы күші ретінде қарастырды, ал ондағы мотивациялық-мәндік орта түпкілікті негіз бола алады. Бұл ретте «әрекеттердің кейбір түрлері жетекші болып, тұлғаның одан әрі дамуында маңызды, ал кейбіреулері – аз рөл атқарады. Кейбіреулері дамуда басты рөл, ал енді біреулері – бағыну рөлін атқарады». Ғалымдар оқушылардың оқу әрекеттерін меңгеруін оқытудың барлық компоненттерін: танымдық және оқу мотивтерін; оқу мақсатын; оқу тапсырмаларын; оқу әрекеттері мен жұмыстарды (бағдар алу, материалды өңдеу, қайта жасау, бақылау мен бағалауды) меңгеру деп қарастырды. Оқу әрекеттері негізінде пәннен тыс, метапәндік сипатта болатын әмбебап оқу әрекеттерін оқушының меңгеруі мен дамытуы болады. Басқаша сөзбен айтқанда, «әмбебап оқу әрекеттеріне негізделген әрекет – бұл алған білімдерді саналы түрде меңгеру мен оларды қолдана білу қабілеттілігіндегі әрекет...».

А.Г. Асмоловтың пікірі бойынша, ғалымдардың зерттеулері тәрбиелеу мен оқытудағы негізгі нәтиже ретінде әмбебап оқу әрекеттерін (бұдан әрі – ЭОЭ) анықтауға ықпал етті, бұл – «оқушылардың білімді, шеберліктер мен дағдыларды меңгеруі үшін кең мүмкіндіктерді қамтамасыз ететін тұлғаның үйлесімді дамуының, ғаламды тануға, оқып-білуге, ынтымақтастыққа, өзін-өзі дамыту және өз бетінше білімін жетілдіруге деген тұлғаның ынтысы, дайын екендігі мен құзыреттілігінің көрсеткіші» (Давыдов, 1992:26).

Әрекеттердің метапәндік тәсілдері немесе «әмбебап оқу әрекеттерінің қалыптасуы – кең мағынада «тапсырмаларды (мәселелерді) шешуге арналған тәсілдер мен амалдарды таңдау, мақсатқа жету жағдайлары мен өз мүмкіндіктерін саралай білуді білдіретін, «білім ала білу шеберлігі» ретінде, ал «тар мағынада – бұл жаңа білімдерді меңгеруді қамтамасыз ететін, әрекеттер тәсілдерінің жиынтығы, әрекеттер үрдісін ұйымдастыру арқылы шеберліктерді қалыптастыру» ретінде түсіндірілетін МББС-ының мақсатты бағдарларының бірі болып табылады.

ЭОЭ дамыту тұжырымдамасы жүйелік-әрекетті бағыт негізінде (А.Г. Асмолов, Л.С. Выготский, П.Я. Гальперин, В.В. Давыдов, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин және т.б.) А.Г. Асмоловтың жетекшілік етуі арқылы авторлар тобымен: А.Г. Асмолов, Г.В. Бурменская, И.А. Володарская, О.А. Карабанова, Н.Г. Салмина және С.В. Молчановпен жасалды. Тұжырымдаманың мақсаты – ЭОЭ-ін балалардың жас мөлшері мен жеке ерекшеліктері, МББ-ының талаптарына сәйкес білім алушылардың арнайы даму деңгейлерінен тұратын, метапәндік нәтижелерді анықтау арқылы білім берудің нәтижелерін нақтылау мен білім беру мазмұндарын жаңалау.

Тұжырымдамаға сәйкес әмбебап оқу әрекеттері құрылымына төрт топ кіреді:

Тұлғалық – оқушылардың құндылық-мағыналы бағдарларын (қабылданған этикалық ұстанымдарға сай жағдаяттар мен іс-қылықтарды салыстыра білу шеберлігі,

моральдық нормаларды білу және т.с.с.) және әлеуметтік рөлдер мен тұлға аралық қарым-қатынастар бағдарларын қамтамасыз етеді;

Реттеуші – оқушылардың өз оқу әрекеттерін ұйымдастыруын қамтамасыз етеді.

Танымдылық – жалпы оқу, логикалық әрекеттерден, мәселелерді қою мен шешуден, ақпараттармен жұмыс істеуден тұрады.

4. Коммуникативтік – әлеуметтік құзыреттілікті және араласу немесе әрекеттерде серіктестің көзқарасын есепке алуды, басқа адамдарды есту және ести білу шеберлігін, ересектермен және құрдастарымен табысты өзара әрекеттер мен ынтымақтастықты, ұжымдық талқылауға қатысуды қамтамасыз етеді.

Тұжырымдама авторларының пікірі бойынша, ӘОӘ-інің метапәндік сипатта болуында олардың әмбебап сипаты байқалады, өйткені тұлғаның жалпы мәдени, тұлғалық және танымдық дамуы мен өзін-өзі дамытуының біртұтастығын жүзеге асырады; білім беру үрдісінің барлық сатыларының бірізділігін қамтамасыз етеді; әрекеттің арнайы-пәндік мазмұнына қарамастан оқушының кез-келген әрекетін реттеу мен ұйымдастыру негізінде болады (Громыко, 2001:208).

С.Г. Воровщиков әмбебап оқу әрекеттерінің үш тобын қарастырды: оқу-басқарушылық, оқу-ақпараттық және оқу-логикалық шеберліктер, зерттеуші олар жалпы оқу шеберліктеріне қатысты бір-біріне ұқсас деп тұжырымдайды.

Білім беру мазмұнының метапәндік компоненті мен білім берудегі метапәндік құбылыстың кейбір маңызды сипаттамаларын негіздеуде әрекеттік құрастырушыларды анықтау – оларды зерттеудің әдістемелік бағытын нақтылауға ықпал ететін «болу» және «бар болу» сияқты философиялық категорияларға қатысты қарастырудың мақсатқа сәйкес екендігін көрсетті.

Философ Э. Фроммның пікірі бойынша, «болу» категориясы «білім беру мәселесіне қатысты арнайы мәртебені алу үшін, мысалы, орта білім туралы аттестаты бар мектеп түлегі үшін «мектеп әр оқушыға арнайы мәдени меншік көлемін беруді өзіне мақсат етіп қояды». Э.В. Ильенковтың пайымдауынша, «болу» категориясы «жадыға жүктеуге болатындай, дайын күйіндегі ақиқат білімдерді, ал одан кейін, емтиханда оларды сол күйінде жадыдан шығару», бұны зерттеуші «білім берудің бейімделген-пәндік моделі деп атады. Сонымен, «болу» категориясы негізінде білім берудің мазмұндары мен дәстүрлерін, нормаларын жеткізу мен көшіру болатын, білім берудің білімдік-бағдарлық моделінің бейнесі болып табылады.

Ал екінші ғалымдар, философтар тобы негізінде «бар болу» категориясы болатын білім беруді сипаттайды. А.В. Хуторскойдің пікірі бойынша, «бар болу» үлгісіндегі оқытудың оқушының білім үрдісінің субъектісі болатын, тұлғалық, нәтижелі, ашатын сипаты болады». В.В. Давыдов пен Л.Г. Петерсонның ойынша – оқу әрекеттері, ал Ю.В. Громыконның пікірінше – ойлау әрекеттері осындай білім берудің жүйелік құрастырушы бөлігі болып табылады (Выготский, 1991:146).

Білім берудегі метапәнділік мәселесіне қатысты ғалымдардың көзқарастарын зерттеу – салыстыру-салғастыра талдау әдісі негізінде біздің зерттеуіміз үшін жалпы, сындарлы бағыттарды анықтауға ықпал етті (кесте 1).

Кесте 1 Білім берудегі метапәнділікті анықтауды талдау

Авторы, авторлар тобы	Әдістемелік бағыттар	Негізгі түсініктер	Негізгі ғылыми идеялар
Асмолов А.Г., Бурменская Г.В., Володарская И.А., Карабанова О.А., Салмина Н.Г., Молчанов С.В.	Жүйелік-әрекеттілік бағыт, Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи теориясы	Білім берудегі метапәндік нәтижелер, әмбебап оқу әрекеттері	Нәтижелерге деген талаптарды өзгерту арқылы білім беру мазмұндарын жаңарту
Хуторской А.В.	Тұлғалық-бағдарлы бағыт, Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи теориясы, білім берудің адамға лайықты ұстанымы	Білім берудің метапәндік, әрекеттілік және тұлғалық мазмұны, оқушының білім алудағы жетістіктері, эвристикалық оқыту, метапән	Білім беруге әрекеттердің, байланыс және ойлау тәсілдері мен техниканы енгізу арқылы оның мазмұнын жаңғырту
Громыко Ю.В., Громыко Н.В.	Метапәндік бағыт, ойәрекеттік бағыт	Ойәрекеттік педагогика, метапәндер	Ойәрекеттік ұйымдастыру айналасына білім беру мазмұнын құру (білім, сызба, тапсырма, мәселе, мағына және т.б.)

Білім берудегі метапәнділікті анықтауды талдау ғылымда метапәнділік мәселесін қарастыруда бірнеше бағыттардың қалыптасқандығы туралы қорытынды жасауға ықпал етті: кейбір метапәндерді анықтау мен жасау арқылы оларды оқытудің арнайы технологияларын жасау (А.В. Хуторской, Ю.В. Громыко, Н.В. Громыко) және білім берудің пәнаралық нәтижелерін қалыптастыру, яғни қарапайым мектеп пәндерін оқыту барысында метапәндік, пәнаралық оқытуды жүзеге асыру (А.Г. Асмолов, Г.В. Бурменская, С.Г. Воровщиков және басқалар) (Ломкина, 2013:192).

Қорытынды

Білім берудегі метапәнділіктің кейбір сипаттамаларын негіздеуде ғалымдардың көзқарастарын қорытындылай келе, осы мәселеге қатысты авторлық көзқарасты анықтайық. Ғалымдар бағыттарының біркелкі еместігіне қарамастан, білім берудегі метапәнділіктің жалпы сипаттамаларын атап өтуге болады:

1. Метапәнге біріктірілуі мүмкін білім берудің негізгі салаларының «түпкілікті нүктелері» ретіндегі метабілімдер жүйесін құрастыру арқылы адамзаттың мәдени-тарихи тәжірибесі болып табылатын, білім беру салаларының іргелі нысандарын анықтау мен кіріктіру негізінде таным саласы беріледі.

2. Білім алушылар әрекеттерінің негізін метатәсілдерді – реттеуші және ақпараттық шеберліктерді кіріктіру арқылы бейнелі, шығармашылық, сыни немесе

теориялық деңгейде ойлау тәсілдері құрайды. «Әмбебап оқу әрекеттері» түсінігіне синонимдік болып табылатын және білім беру мазмұнына қатысты әмбебап сипатта болатын меташеберліктер білім алушылар үшін берілген метатәсілдер бола алады.

3. Білім алушылардың жетістігі – бұл әлеуметтік қарым-қатынастар жүйесінде жүзеге асырылатын, тұлғаның алған құндылықтары, нормалар мен мәдениет тәжірибесі және өзіне әрекеттердің интериоризациялаған тәсілдерін біріктірген метапәндік нәтиже.

Әдебиеттер

Дылгырова, Р.Д. *Идеи метапредметности в истории педагогики*/ Р.Д. Дылгырова//*Учёные записки*. - 2014. - № 5. - С.6-13.

Балашова, А.И. *К вопросу о развитии универсальных учебных действий*/ А.И. Балашова, И.А. Ермолаева, А.Ф. Потылицына//*Муниципальное образование: инновации и эксперимент*. - 2009, - №5. -С.69-73

Хуторской, А.В. *Педагогическая инноватика: учеб. пособие для студ.высших учеб. заведений* /А.В. Хуторской.- М.: Изд. центр «Академия», 2008.- 256 с.

Устиловская, А.А. *Принцип построения учебных и методических пособий в мыследеятельностном подходе*//*сборник материалов III Межрегиональной конф. «Мыследеятельностная практика образования - создание новой Российской педагогики»*. - Ярославль: ООО «Найс», 2011. - С. 120-124.

Болтаева, Г.С. *Возможности реализации метапредметного подхода в начальной школе*/Г.С. Болтаева // *Молодой ученый*. - 2013.- №12. - С.406-409.

Хуторской, А.В. *Метапредметное содержание образования с позиций человекосообразности* / А.В. Хуторской// *Вестник Института образования человека*. - URL: <http://eidos-institute.ru/journal/2012/0302.htm>(дата обращения: 18.12.2014).

Ахметова, М.Н. *Метаобразы и метадействия в обучении: проблемы, гипотезы, решения*/ М.Н. Ахметова. - Казань: Бук, 2014. - 164 с.

Почерней, И.Н. *«Метаумение» как категория педагогического тезауруса (опыт определения)*/ И.Н. Почерней// «Magister Dixit» - научно-педагогический журнал Восточной Сибири. – 2013. - №2 URL: <http://md.islu.ru/node/616> (дата обращения:19.08.2016).

Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе. От действия к мысли: пособие для учителя/А.Г. Асмолов, Г.В. Бурменская, И.А. Володарская и др.; под ред. А.Г. Асмолова. 2-е изд. – М.: Просвещение, 2010. – 152 с.

Ильина, Т.А. *Педагогика: учебное пособие для студентов пед. институтов*/Т.А. Ильина. – М.: Просвещение, 1968. – 572 с.

Давыдов, В.В. *Психологическая теория учебной деятельности и методов начального обучения, основанных на содержательном обобщении* /В.В. Давыдов. - Томск: Пеленг, 1992. - 111 с.

Громыко, Ю.В. *Метапредмет «Знак»: учебное пособие для учащихся старших классов*/Ю.В. Громыко. – М.: Пушкинский институт, 2001. – 208 с.

Выготский, Л.С. *Педагогическая психология*/Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – С.374-390.

Ломакина, Г.Р. *Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования: проблемы реализации и практического применения* / Г. Р. Ломакина // *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*. - 2013. - № 3 (27). - С. 185-193.

DISTRIBUTION AREAS OF *HELICHRYSUM MARACANDICUM* POPOV EX KIRP. IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

A.N. KHUJANOV¹

Abstract

The article provides analysis of the distribution of *Helichrysum maracandicum* Popov ex Kurs. on botanical and geographical areas of Uzbekistan.

Keywords: *H. maracandicum*, botanical-geographic area, TASH., flora, genus.

HELICHRYSUM MARACANDICUM POPOV EX KIRP. НИНГ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БЎЙЛАБ ТАРҚАЛИШ АРЕАЛЛАРИ

Абстракт

В статье приводится анализ распределения видов *Helichrysum maracandicum* Попов ex Кирп.по ботанико-географическим районам Узбекистана.

Ключевые слова: *H. maracandicum*, ботанико-географический район, TASH, флора, род.

Ҳозирги кунда Республикамиз флорасида 4384тур тарқалган бўлиб шундан 400 ортиқ доривор ўсимликлар тиббиётда кенг ишлатилади (flog.uz). Одатда доривор ўсимликлар: тинчлантирувчи, уйқу келтирувчи, оғриқ қолдирувчи, яраларни тузатувчи, қон тўхтатувчи, сафро ҳайдовчи ва бошқа хусусиятларга эгадир (Тўлаганов, Юлдашев, 2011: 3-92). Ана шундай қимматли доривор ўсимлик Самарқанд ўлмасўти *Helichrysum maracandicum* Попов ex Кирп. (ўзбекча-бўзноч, тожикча-хамишабахор, ғозичой, гулғози) ҳисобланади.

Бу ўсимлик *Asteraceae* оиласи *Helichrysum* Mill. туркумига мансуб ҳисобланиб биринчи бўлиб П. Миллер (Miller, 1754) фанга киритган. Кейинчалик бу туркум устида П. Декандоль (De Candolle, 1837) ишлар олиб борилган. Кейинги йилларда эса бу тадқиқодлар Кирпичников томонидан давом эттирилган (Кирпичников, 1959: 314-366, 1960. 404-430). У Бентама систематикасига асос солди, унга кўра барча ер юзида тарқалган *Helichrysum* туркум турлари *Helichrysum* секциясига киришини аниқлаган. Ўзбекистон флорасида бу туркум систематикаси М.Набиев томонида ўрганилган (Флора Узбекистана, 1962: 78–81).

Helichrysum Mill. туркуми турлари Ер юзида 500 дан ортиқ тури тарқалган бўлиб 30 га яқин турлари манзарали ўсимлик ҳисобланиб собиқ МДХ да 16 тури (Флора СССР,

¹ Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ботаника институти. plant_2018@mail.ru

1959: 404–431), Ўрта Осиёда 8 та тури (Определитель растений Средней Азии, 1993: 464–467), Ўзбекистон флорасида 4 тур *H. arenarium* Moench., *H. maracandicum* Popov ex Kirp., *H. mussae* Nevski., *H. nuratavicum* Krasch. Учрайди (Флора Узбекистана, 1962: 78–81). *H. arenarium* Moench. Эрежепов томонидан “Қороқолпоқ флораси” китобида келтирилган лекин хозирда бу тур йўқолиб кетган (Ережепов, 1978: 180-181). *H. arenarium* Moench. турини Россия давлатларида тиббиётда кенг қўлланилади. *H. nuratavicum* Krasch. эндем хисобланиб, Ўзбекистон Республикаси “Қизил китобига”га киритилган.

H. maracandicum тиббиётда асосан холетсицит ва гипохолетсицит касалликларини даволашда куруқ ва суюқ экстрактлари қўлланилади. Гулининг таркибида флавоноидлар (37.20%), изогелихризин, гелихризин (Кукенов, 1984: 60–61), гликозидлар, кумаринлар, церинлар, витамин К, мум ва аччиқ танид, эфир мойи (0.08-0.11% гуллаган вақтда) учрайди (Ходжиматов, 1989: 67-69., Ҳайдаров Қ., Ҳожиматов Қ 1992, 198-200). Бундан ташқари, япон олимлари антикаркиноген бирикмалари устида кимёвий текширишлар олиб борганлар (Тогу Ягура., Томоко Motomiya., 2008: 174-178).

Ўзбекистонда аҳоли томонидан, асосан, жигар, ўт пуфаги, ўт йўллари касаллик, ўт пуфагини тонусини оширишда, ошқозон ва ошқозон ости беши секрецияга оид функциясини кучайтиришда, сафро хайдовчи, ошқозон ва буйрак касалликларида дамламаларидан фойдаланилади.

H. maracandicum Ўрта Осиё (Тян-Шан, Помир-Олой) илмий дала тадқиқотларимиз натижасида республикамизнинг Тошкент, Наманган, Қашқадарё, Сурхондарё ҳамда Самарқанд вилоятининг Зарафшон тоғ тизмасида денгиз сатҳидан 1000-2500 м баланд бўлган жойларда учраши маълум бўлди.

H. maracandicum турининг илмий номлари ва бирламчи маълумот манбалари International Plants Names Index халқаро каталоги бўйича, Ўзбекистон Миллий Гербарийси (TASH) фондида сақланаётган, 1926 йилдан бошлаб йиғилган 100 дан ортиқ намуналари ўрганилди. *H. maracandicum* тарқалишини акс эттирувчи хариталар ГАТ орқали амалга оширилди. Турларнинг ботаник-географик бирликлар бўйича тарқалиши Р.В. Камелин (Камелин, 1973. 27-131) ҳамда К.Ш. Тожибаев ва бошқ., (Тожибаев., 2016. 1105-1132) бўйича, дала тадқиқотлари А.В. Щербаков, С.Р. Майоровлар (Щербаков., Майоров, 2006: 48) томонларидан ишлаб чиқилган маршурутли методлардан фойдаланилган ҳолда олиб борилди.

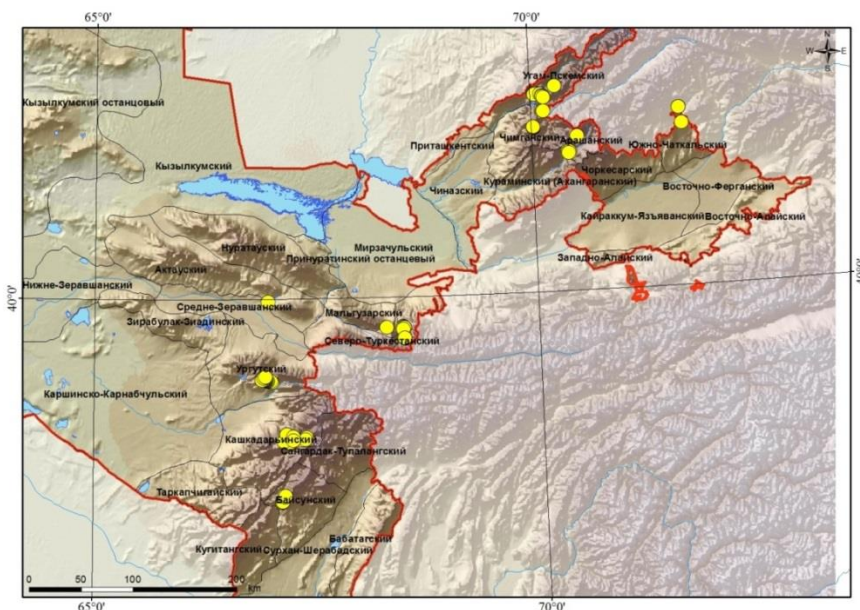
H. maracandicum қўп йиллик ўсимлик бўлиб, бўйи 15-75 см, бир нечта вегетатив поялар ҳосил қилади. Пояда барглари кетма-кет жойлашган, баргининг учки қисми ўткирлашган. Саватчаси лимонранг сариқ, ярим шарсимон ёки гуллаган вақтида шарсимон, диаметри 8-10 мм, гултожбарглари узулиги 0.6 мм, эни 0.1 мм тўқ сариқ рангда. Уруғининг шакли призмасимон, жигарранг баъзан қора рангда бўлиб 1000 дона уруғининг оғирлиги 0.08 гр. тенг. Июнь-июл ойлари гуллаб, июль-август ойлари уруғи пишиб етилади. Асосан уруғи ва илдиз бачкилари орқали кўпаяди (Флора Узбекистана, 1962: 78–81).

Юқоридаги маълумотлардан маълумки ушбу тур доривор хусусиятга эгаллиги учун флорамизда тарқалган алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, унинг устида тадқиқодлар олиб боришни мақсад қилдик.

Ўзбекистон ботаник-географик районлаштириш ва унинг ўсимликлар хилма-хиллиги маълумотлар базасини тузиш натижасида Ўзбекистон ҳудудида 2 провинция 16 округ ва 38 ботаник-географик районларга (1 расм) ва ҳар бир ботаник-географик районнинг табиий-географиклари, ўсимликлар қоплами, ботаник тадқиқодларнинг

тарихи, чегралари тавсифланган (Тожибаев, Бешко, Попов, 2016: 1105-1132). Бу ишларни асосан Миллий гербарий (TASH) фондида сақланилаётган гербарий намуналари ва бевосита олиб борилган дала тадқиқодлар натижасида амалга оширилган. Мазкур амалга оширилган тадқиқодлардан фойдаланилган ҳолда Ўзбекистон флорасида тарқалган *Helichrysum* Mill туркуми *H. maracandicum* Ўзбекистоннинг ботаник-географик районлари бўйича тарқалиши таҳлили амалга оширилди.

TASH фондидаги гербарий намуналари таҳлили шуни кўрсатадики, *H.maracandicum* энг кўп Угом-Пском, (Ғарбийчотқол, Чимганский), Қурама (Охонгорон), Шимолий Туркистон Ургут, Қашқадарё, Бойсун, Жанубий Чотқол (Алабугинский) ботаник-географик районларидан терилган аниқланди. Ўрганилган барча намуналарнинг географик координаталари Google Earth дастури асосида аниқланиб, ArcGIS 10.0 бўйича турнинг тарқалиш харитаси тузилди.

Расм 1: *Helichrysum maracandicum* тарқалиши (гербарий этикеткалари маълумотлари)

Округлар	Терилган гарбарийлар сони (дона)	%
1 Ғарбий-Тиёншон	53	73,7
2 Кўхистон	10	13,8
3 Ғарбий Ҳисор	7	9,6
4 Фарғона	2	2,9
жами:	72	100

Жадвал 1: *Helichrysum maracandicum* Попов ex Кірг.нинг округлари бўйича тақсимланиши (%)

Мазкур турнинг Ўзбекистоннинг ботаник-географик округ ва районлари бўйлаб тарқалиш спектори ва дала тадқиқотлари шуни кўрсатдики, *H.maracandicum* ғарбий Тияншан округида энг кўп (73,7%), Фарғона округида энг кам (2,9%) ва қолган Кўхистон, Ғарбий Ҳисор, округларида тарқалганлиги кўриш мумкин.

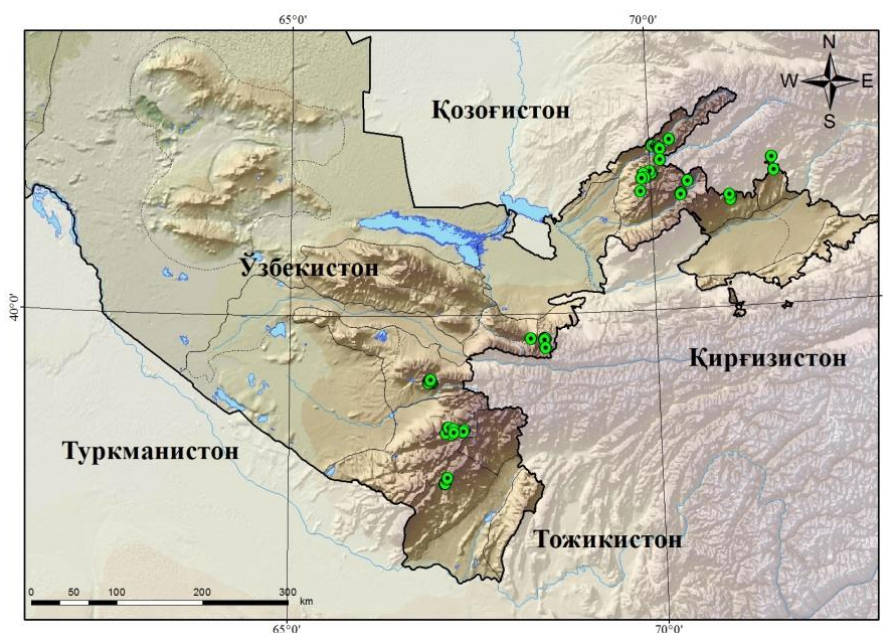
Мазкур маълумотлар асосида *H.maracandicum* хозирги табиатдаги тарқалиш регионлари устида илмий дала тадқиқодларини амалга оширилди. Бунинг натижасида Сурхандарё (Мачай, Қизилнаур қишлоқлари), Қашқадарё вилояти Яккабоғ тумани Қизилсув дарёси атрофлари (Вори қишлоғи атрофлари), Самарқанд вилояти Ургут тумани (Омонкўтон қишлоғи Тахтақарача довони атрофлари), Жизах вилояти Зомин

миллий боғи ва кўрикхонасида, Тошкент вилояти Охангорон тумани тоғли худудларида (Эртош), ҳамда Ғарбий Тиёншондаги Угом ва Писком тизмаларини айрим (Хумсон, Сижжак, Буручмулло, Нанай, Испар, Писком қишлоқлари ва боқалар) худудларида тарқалганлиги аниқланди.

Бундан ташқари *H.maracandicum* Ўзбекистон худудидатик минтақалар бўйича тарқалишини ўрганиш натижасида чўл ва яйлов минтақаларида учрамаслиги, асосан адир ва тоғ минтақаларида тарқалганлиги маълум бўлди (2-жадвал).

	Тизмалар номи	Чўл	Тик минтақалар		
			Адир (800-1200 м)	Тоғ (1200-2800 м)	Яйлов (2800 м <)
1	Угом тизмаси	-	+	+	-
2	Писком тизмаси	-	+	+	-
3	Қурама тизмаси	-	-	+	-
4	Туркистон тизмаси	-	-	+	-
5	Зарафшон тизмаси	-	+	+	-
6	Хисор тизмаси	-	-	+	-

Жадвал 2: *Helichrysum maracandicum* баландлик минтақалари бўйича тарқалиши (К.З.Закиров методи асосида)

Расм 2: *Helichrysum maracandicum* тарқалиши Ўзбекистон худудларида тарқалиши

Дала тадқиқодлари натижаси шуни кўрсатдики *H. Maracandicum* охири вақтларда инсонлар томонидан доривор ўсимлик сифатида кўплаб йиғиб олиними, ерларни аҳоли томонидан ўзлаштирили, чорвачиликни ривожланиши натижасида тарқалган ареаллари кескин қисқариши, популяциялар таркибида турларнинг сонини камайиб кетганлиги кузатилди.

Миллий гербарий (TASH) фондида сақланилаётган гербарий намуналарини ўрганиш натижасида ҳамда илмий дала тадқиқодлар натижасида Ўзбекистон ботаник-географик районлар бўйлаб тақсимланишини таҳлил қилиш бўйича келтирилган маълумотлардан хулоса қилинганда, *H.maracandicum* Тошкент, Жиззах, Самарқанд,

Қашқадарё ва Сурхандарё вилоятларида аниқланди. Бундан ташқари Фарбий Тиёншон округида энг кўп тарқалганлиги (73,7%), ҳамда тик минтақалари бўйича адир ва тоғ минтақалида учраш аниқланди.

Фойдаланилган Адабиётлар

Ережепов С.Е. (1978). Флора Каракалпакии, ее хозяйственная характеристика, использование и охрана. Издательство «Фан» УзССР, – Ташкент. С. 300.

Камелин Р.В. (1973). Флорогенетический анализ естественной флоры горной Средней Азии.-Л.: Наука. С.353.

Кирпичников М. Э. (1959). Род цмин, бессмертник - *Helichrysum* Mill // Флора СССР. М.; Л., - Т. XXV. С. 404-430.

Кирпичников М. Э. (1960). Обзор видов рода *Helichrysum*, произрастающих в СССР // Бот. мат. гербария Бот. ин-та АН СССР. М.; Л., - Т. XX. С. 314-366.

Кукунов М.К. (1984). Флавоноидсодержащие растения юга-востока Казахстана. – Алма-Ата. С. 60–61.

Определитель растений Средней Азии (1993). Ташкент, – Т. X. С. 464–467.

Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Попов В.А. (2016). Ботанико-географическое районирование Узбекистана. Ботанический журнал Т. 101. №10. С. 1105-1132.

Тўлаганов М., Юлдашев А (2011). Ўзбекистонда кенг тарқалган фойдали ўсимликлар. – Тошкент. 3-92 б.

Флора СССР (1959). –М.–Т. XXV. С. 404–431.

Флора Узбекистана (1962). – Ташкент,–Т. VI. С. 78–81.

Ходжиматов М (1989). Дикрастущие лекарственные растения Таджикистана. – Душанбе, 176 с.

Ходжиматов М (1989). Дикрастущие лекарственные растения Таджикистана. – Душанбе, С. 67-69.

Ҳайдаров Қ., Ҳожиматов Қ (1992). Ўзбекистон ўсимликлари. – Тошкент, Б. 198-200.

Miller P. H. 1754. The Gardener's Dictionary, ed. 4. London.

Щербаков А.В., Майоров С.Р (2006). Инвентаризация флоры и основы гербарного дела (Методические рекомендации). – Москва: Товарищество научных изданий КМК, С.48.

Toru Yagura., Tomoko Motomiya., Michiho Ito., Gisho Honda., Akira Iida., Fumiyuki Kiuchi., Harukuni Tokuda., Hoyoku Nishino (2008). Anticarcinogenic compounds in the Uzbek medicinal plant, *Helichrysum maracandicum* // J Nat Med 62:174-178 DOI 10.1007/s11418-007-0223-y.

www.floruz.uz, www.ipni.org

ASSESSMENT OF POPULATION STATE OF *HELICHRYSUM MARACANDICUM* POPOV EX KIRP. ARE GIVEN

A.N. KHUJANOV

Abstract

In the thesis conducts assessment of coenopopulations *Helichrysum maracandicum* Popov ex Kirp in Uzbekistan.

Keywords: *H. maracandicum*, Cenopopulation.

HELICHRYSUM MARACANDICUM POPOV EX KIRP. НИНГ ПОПУЛЯЦИЯЛАРИ ХОЛАТИНИ БАҲОЛАШ

Абстракт

В статье проводятся оценка ценопопуляции *Helichrysum maracandicum* Popov ex Kirp.

Ключевые слова: *H. maracandicum*, Ценопопуляция.

Саноат тармоқлари ва қишлоқ хўжалигининг ривожланиб бориши ҳамда табиий майдонларнинг кенг миқёсда ўзлаштирилиши экологик мувозанатнинг бузилишига олиб келмоқда. Натижада ўсимлик турларининг миқдори камайиб кетиш хавфи туғилмоқда. Республика қўриқхоналарида муҳофаза қилинаётган турларнинг умумий ҳолати нисбатан яхши бўлишига қарамай, кўплаб ёввойи турларнинг табиий захиралари кескин равишда камайиб бормоқда.

Ана шундай қимматли доривор ўсимлик Самарқанд ўлмасўти *Helichrysum maracandicum* Popov ex Kirp. (ўзбекча-бўзноч, тожикча-хамишабахор, ғозичой, гулғози) ҳисобланади. *H.maracandicum Asteraceae* оиласи *Helichrysum* Mill. туркумига мансуб бўлиб туркум турлари ер юзида 500 дан ортиқ тури тарқалган бўлиб 30 га яқин турлари манзарали ўсимлик ҳисобланиб собиқ МДХ да 16 тури (Флора СССР, 1959: 404–431), Ўрта Осиёда 8 та тури (Определитель растений Средней Азии, 1993: 124-131), Ўзбекистон флорасида 4 тур *H. arenarium* Moench., *H. maracandicum* Popov ex Kirp., *H. mussae* Nevski., *H. nuratavicum* Krasch. Учрайди (Флора Узбекистана, 1962: 78–81). *H.nuratavicum* Krasch. эндем ҳисобланиб, Ўзбекистон Республикаси “Қизил қитобига”га киритилган (Ўзбекистон Республикаси «Қизил қитоби», 2017: 356).

*H. maracandicum*кўп йиллик ўсимлик бўлиб, бўйи 15-75 см, бир нечта вегетатив поялар ҳосил қилади. Пояда барглари кетма-кет жойлашган, баргининг учки қисми ўткирлашган. Саватчаси лимонранг сариқ, ярим шарсимон ёки гуллаган вақтида шарсимон, диаметри 8-10 мм, гултожбарглари узулиги 0.6 мм, эни 0.1 мм тўқ сариқ

рангда. Уруғининг шакли призмасимон, жигаранг баъзан қора рангда бўлиб 1000 дона уруғининг оғирлиги 0.08 гр. тенг. Июнь-июл ойлари гуллаб, июль-август ойлари уруғи пишиб етилади. Асосан уруғи ва илдизи орқали кўпаяди.

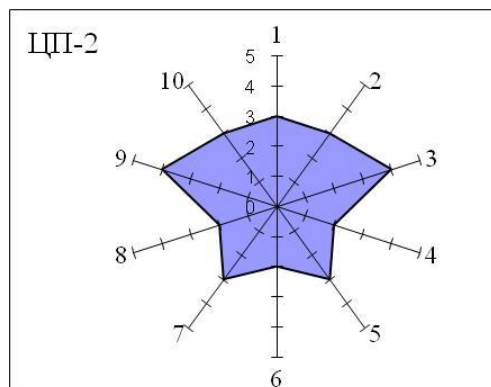
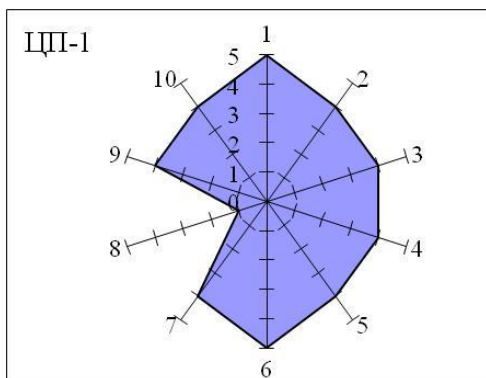
H. maracandicum аҳоли томонидан, асосан, жигар, ўт пуфаги, ўт йўллари касаллик, ўт пуфагини тонусини оширишда, ошқозон ва ошқозон ости беши секрецияга оид функциясини кучайтиришда, сафро ҳайдовчи, ошқозон ва буйрак касалликларида дамламаларидан фойдаланилади (Ҳайдаров, Ҳожиматов 1992: 198-200).

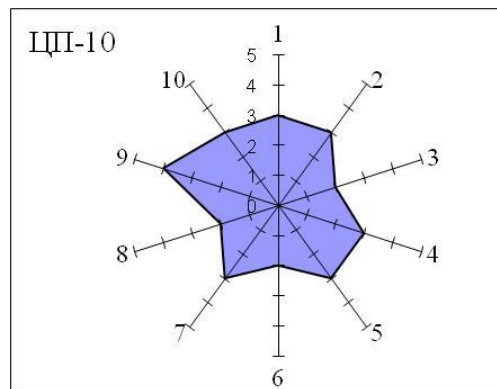
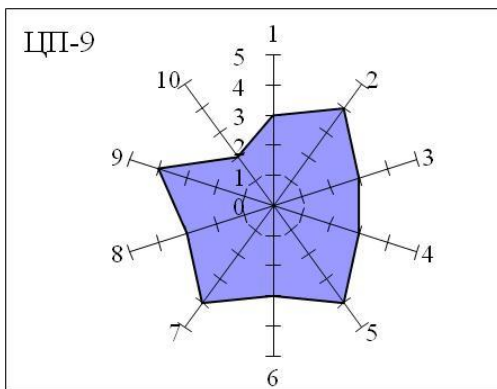
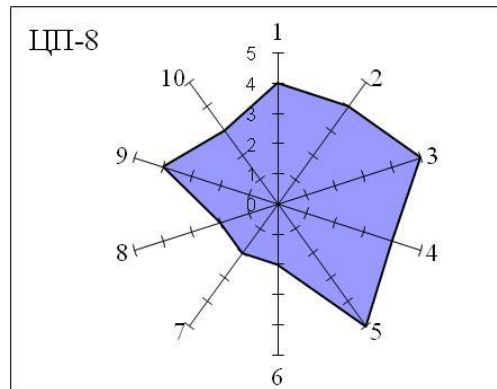
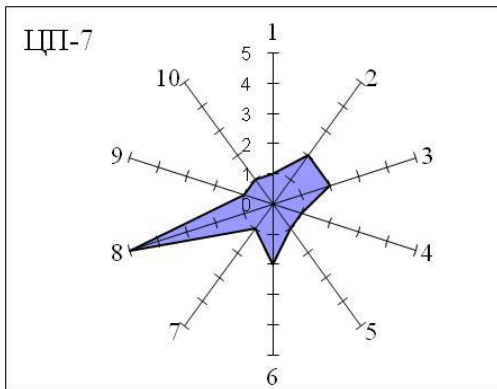
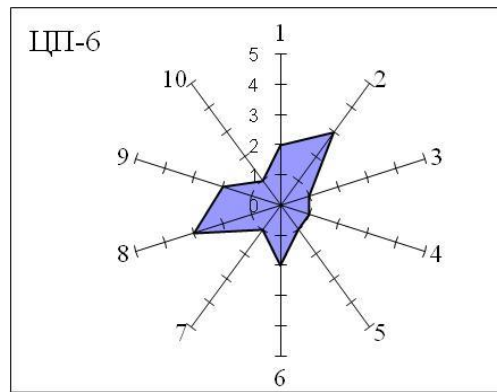
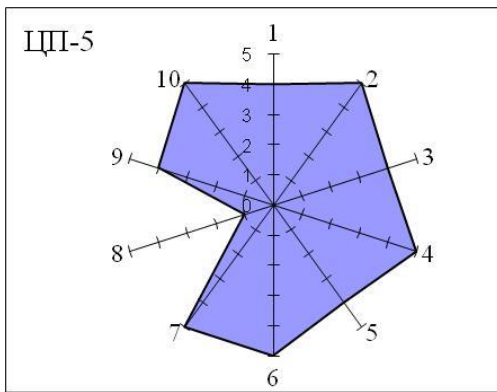
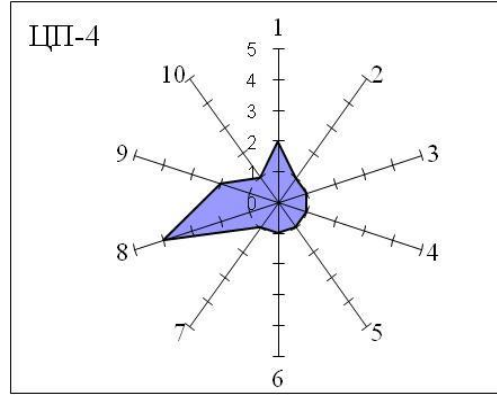
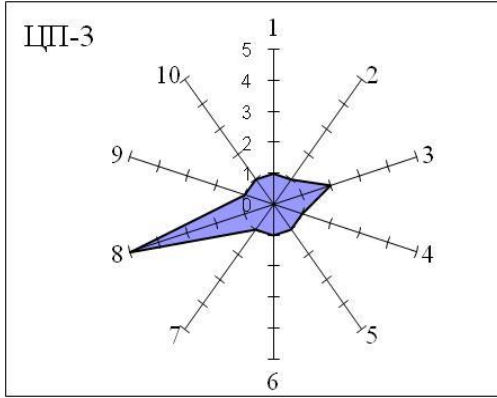
Бироқ, ҳозирги кунгача республикамизда тарқалган *Helichrysum* туркуми турлари ценопопуляциялари, табиий захираларини ўрганишга бағишланган тадқиқотлар олиб борилмаган. Ценопопуляциялар замонавий ҳолатини ўрганиш борасидаги тадқиқотлар, турнинг экологик оптимумини популяция ва организм белгилар даражасида ўрганиш имконини беради. Олимларнинг таъкидлашларича, ценопопуляциялар ҳолатини баҳолашда индивидуал ва популяция оптимумларни фарқлаш тақозо этилади. Чунки организм ва популяция белгиларнинг максимал қиймати ҳар доим ҳам мос келавермайди, айрим ҳолларда эса бутунлай тесқари қийматга эга бўлиши ҳам мумкин. Бугунга келиб олимлар томонидан бир қатор методик қўлланмалар ишлаб чиқилдики, улар ёрдамида ценопопуляцияларни оптимал, критик ва пессимал ҳолатларини аниқлаш мумкин. Биз ўрганилган

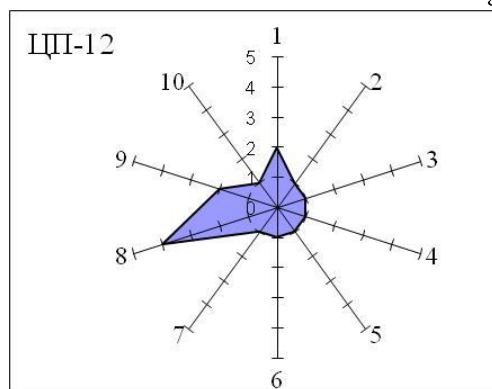
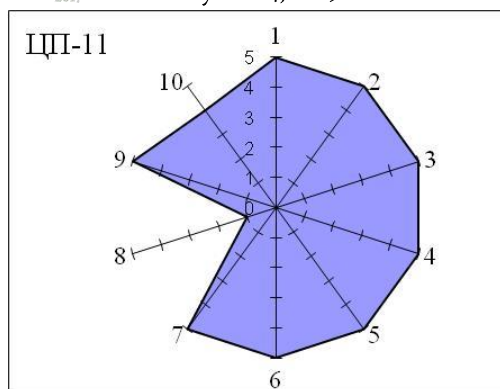
H. maracandicum ценопопуляцияларини баҳолаш учун организм ва популяция белгиларга асосланган Л.Б. Заугольнова томонидан таклиф этилган метод асосида амалга оширилди (Заугольнова, Смирнова, Комаров, Ханина, 1993: 402-414).

Тадқиқотлар давомида *H. maracandicum* нинг 12 та ценопопуляцияси баҳоланди. Ценопопуляциялар ҳолатини баҳолаш учун бир қатор организм ва популяция белгилар ўрганилди. Ўрганилган белгиларнинг ўртача қийматлари орасидаги фарқлар ишончилиги Стьюдент мезонига мувофиқ баҳоланди. Ценопопуляцияларда белгиларнинг ишончилилик даражасининг 2,0 дан кам бўлиши, қиёсланаётган ценопопуляцияларнинг организм кўрсаткичлари бир-бирига яқинлигини ифодалайди. Белгиларнинг 2,0 ёки ундан юқори кўрсаткичга эга бўлиши ўртача қийматлар орасидаги фарқнинг юқорилигини англатади. Ҳар бир организм белгилар учун барча ценопопуляциялардан генератив ёшдаги 10 тупнинг ўртача қиймати олинди.

Ценопопуляциялар ҳолатини баҳолаш учун ҳар бир белги диапозони бир хил ҳажмга эга 5 та гуруҳга бўлинди. Сўнг ҳар бир гуруҳга балл берилди, унга кўра энг паст балл энг паст кўрсаткичга тегишлидир. Ценопопуляциялар ҳолатини баҳолашга оид натижалар кўп ўқли диаграммада акс этирилган.

Хулоса қилиб олиб борилган тадқиқотлар давомида бирорта ценопопуляцияларда белгиларнинг максимал кўрсаткичи қайд этилмади. Нисбатан 1, 5, 11 ценопопуляциялар оптимал шароитга яқин эканлиги қайд этилди. Бу эса йил давомида ёғин миқдорининг етарли бўлиши ўсимликнинг ўсиш ва ривожланишига ижобий таъсир этганлигини кўрсатади. Бундан ташқари *H. maracandicum* ни табиатдаги тарқалиш ареалларини кўриқлашни кучайтириш ва кўпайтириш чора тадбирларини ишлаб чиқиш ишларини олиб бориш кераклигини кўрсатади.

Фойдаланилган Адабиётлар

- Флора СССР (1959). –М.–Т. XXV. С. 404–431.
- Определитель растений Средней Азии. –Ташкент: Фан Уз ССР, 1993. Т. XI. С. 124-131.
- Флора Узбекистана (1962). – Ташкент,.–Т. VI. С. 78–81.
- Ҳайдаров Қ., Ҳожиматов Қ (1992). Ўзбекистон ўсимликлари. – Тошкент, Б. 198-200.
- Заугольнова Л.Б., Смирнова О.В., Комаров А.С, Ханина П.Г (1993). Мониторинг фитопопуляций. Успехи соврем. Биологии. 113, (4). С. 402-414.
- Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби» (2017). – Тошкент: Chinor ENK, Т.1. 356 б.

LATIN ALPHABET OF THE KAZAKH: HEMINATES-DOUBLE CONSONANTS

A. ALDAŞ¹

Abstract

In accordance with the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan, the spelling rules of the Kazakh language were approved on the basis of the new alphabet. The orthographic principle fixes the adaptation of words, included in the dictionary from other languages - the terms of science and technology, to the laws of pronunciation of the Kazakh language. Part of the same terms form words (heminate) that have double vowels in the middle or at the end of a word.

Keywords: alphabet, spelling, orthography, double vowels, adaptation

ЛАТЫННЕГІЗДІ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИ: ГЕМИНАТ ДАУЫССЫЗДАРДЫҢ ЕМЛЕСІ

Түйіндеме

Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығына сәйкес Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері бекітілді. Емле ережелерінде сөздік құрамға өзге тілден енген сөздердің – ғылым мен техника терминдерінің қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына қарай бейімделуі орфографиялық қағида түрінде бекітілген. Шеттілдік терминдердің бір бөлігін сөз ортасында және сөз соңында қайталама дауыссыздары бар (геминаттар) сөздер құрайды.

Тірек сөздер: *әліпби, емле, ереже, қайталама дауыссыздар, бейімдеу*

1. Кіріспе

Қазірге дейінгі қазақ орфографиялық нормалары бойынша шеттілдік сөздер құрамындағы қайталама дауыссыздар жазба коммуникацияда сақталғанымен, олараның айтылмайды, кейде анық дыбысталады. Бұл ғылыми тұрғыдан геминаттардың бірінің акустикалық-артикуляциялық жақтан нық дыбысталмайтындығы арқылы дәлелденеді. Шеттілдік сөздердегі қайталама дауыссыздардың бірі графема түрінде бар, алайда сөздің мағынасын танытушы, мағынаны айқындаушы қызметіне ие емес.

Латыннегізді әліпби бекітілгеннен кейін әсіресе қазақы саналы қалың жұртшылықтың көптен күткен «Жаңа әліпби негізіндегі емле ережелері» талқылаудың, сараптаудың әлденеше сатысынан өтіп барып, орталық басылымда жарияланды. Ғылыми зерделеуге, практикалық тұрғыдан екшеуге талай мәрте түскен Емле ережелерінің нұсқасында, бір қарағанда, тілдің табиғи, нормалық ерекшеліктерінің

¹ Doctor of philological sciences, professor, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

барлығы да қамтылған тәрізді болып көрінгенімен, тарата түсіндіретін жекелеген маңызды тұстары баршылық. Соның бірі – қазақ әдеби тілінің сөздік құрамындағы шеттілдік сөздердің жазылуы.

Жаңа емле ережелерін жазу үдерісінде қазақ әдеби тілінің құрамындағы транскрипцияланғандарды, сондай-ақ әсіресе соңғы кезеңде дендеп енген өзге тілден енген сөздерді / терминдерді саралап, дәлдеп көрсетудің қажеттігі айқын көзге түсті. Сондықтан кірме сөздер // халықаралық терминдер // интернационал сөздер // интертерминдер // шет тілдерден енген сөздер // бейбалама сөздер тіптессаналуан атаулар пайда болды. Сондықтан өзге тілден енген сөздерді даралап атаудың қажеттігі туындады. Кірме сөздер және шеттілдік сөздер (*орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздердің баламасы ретінде*) деп аталатын терминдер ұсынылып, олар алқалы, жауапты топтардың мәжілісінде мақұлданды да, Емле ережелерінде осылайша сараланып көрсетілді.

Кірме сөздер – қабылдаушы тілде фонетикалық жағынан бейімделген, қабылдаушы тіл жүйесіне енген, тілдің төл иесі үшін бөгде тіл сөзі екендігі байқалмайтын сөздер[2].

Шеттілдік сөздер – тілдің лексикалық жүйесінің ерекше саласын құрайтын, өздерінің «шетелдік» бейнесін сақтаған, сондықтан да тілді пайдаланушыларға «шетелдік» қасиеті көрініп тұратын, тілдік санада шетел сөздер ретінде қабылданатын сөздер[2].

Кірме сөздер – қазақ тілінің айтылу заңдылықтары арқылы мейлінше меңгерілген, таңба-жазуы арқылы басқа тілдің сөзі екендігі аңғарылмайтын, нормаланған сөздер (*пойыз* – «поездқа» сөзінен қалыптасқан; *кәмпит* – итал. confetto, лат. confectus; *жәрмеңке* - пол. jarmark // нем. jahrmarkt – жыл сайынғы базар; араб-парсы сөздері – *абырой, пешене, ғылым, әмір, пәрмен, газиз*).

Шеттілдік сөздер) – қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына сәйкес келмейтін немесе таңба-жазуы арқылы өзге тілдің элементі екендігі айқын байқалатын (*коллегия, джентельмен, дебют, дирижер, сенат, джинсы, чипсы, хот-дог*) сөздер.

Алдымен қысқа шолу түрінде, көпшілік интуитивті түрде білетін мәліметтерге назар аудартамыз.

Қазақ әдеби тілінің сөздік құрамында шеттілдік сөздердің болуы және олардың тілде орнығып, нормалық қалыпқа айналуы - қоғамдық-тарихи факторлар тұрғысынан қарағанда да, тілдің даму сипатын сараптағанда да заңды құбылыс. Ұлт тілінің бірнеше ғасыр бойындағы дамуында құрылымы мен мазмұны сан алуан өзге тілге тән тілдік бірліктер сөздік құрамға енді және өзге тілдерден сөз қабылдаудың аумағы кеңейе түсіп, бұл үдеріс қарқынды түрде одан әрі жалғасуда.

Шеттілдік сөздер қазақ қоғамында коммуникативтік жағынан маңызды рөл атқарады, тілдік, сөйлеу жағдаяттарының барлық деңгейіне де араласады. Тілге ену жолдары мен қарқындылығы жағынан да шектеусіз. Мәселен, 2014 жылы жарияланған 31 томдық екітілді терминологиялық сөздіктің қай томын сараласаңыз да, оларда тіркелген терминдердің кем дегенде 50%-ы шеттілдік терминдер екендігіне оңай көз жеткізуге болады.

Тілдік санаға (қолданыс аясына) әбден орныққаны соншалықты, шеттілдік сөздердің басым көпшілігі қазақтілді қоғам мүшесінің когнитивті санасында әбден бекіген.

Өзге тілден енген атауларды, терминдердің түпнұсқадағы тұрпатын сақтай отырып жазу білім индексінің жоғары дәрежесі ретінде қалыптасқан; олар – қоғам мүшесінің кәсіби қызметіне, қоғам мүшесінің кәсіби білімі үшін қажетті тілдік бірліктер.

Екпінді күшті басқа да факторлардың ықпалымен қатар жазба коммуникациядағы ауқымды қолданысының әсерінен (осы ретте жазба коммуникацияның тіпті қазақтың төл сөздерінің айтылуына да әсері бар екендігін атап өтуге болады) қазақтілді адамның өзі шет тілге тән артикуляциялық базаның сипаттарын – шеттілдік сөздің айтылуындағы сөз ырғағын, әсіресе интонация мен екпінді дәл сақтап келді және бұның коммуникативтік актінің негізгі, ресми түрлерінде бұзылуы білімдік- танымдық индекстің, сөз мәдениетінің төмендігімен байланыстырылады. Мәселен, қазақы тілді адам коттедж дегенді коттэдж[тэ]; тоннель дегенді тоннэль[нэ] түрінде, сондай-ақ аккумулятор, профессор, композитор сөздерін аккумулятр (тыр), професср (сыр), кампазитр (тыр) түрінде дыбыстайды, яғни өзге тілдегі екпін арқылы соңғы буындағы дауысты дыбыстың редуциялануы сақталады.

Шеттілдік сөздердің орфограммасы мен орфэпиялық заңдылықтары қазақ қоғамының негізгі өкілдерінің когнитивті санасында әбден орныққандықтан, қазақ тілі емлесінің негізгі ережелерін түзу барысындағы ғалымдар мен жалпы жұртшылық арасында кеңінен талқылау жүргізілді, сөз болып отырған мәселе төңірегінде бірнеше пікірлер пайда болды; олар мыналар: а) кирилше қалпын сақтау; ә) ағылшын тіліндегі таңбалануына мейлінше жақындату; б) шеттілдік сөздердің түгелдей дерлік қазақша баламасын жасау; в) шеттілдік сөздерді түгел дерлік қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына бағындыру.

Осы себепті жаңа емле Ережелерінде шеттілдік сөздердің жазылуы жан-жақты көрсетілді және олардың емлесінде мүмкіндігінше қазақ тілінің табиғи заңдылықтарына қарай айтылуы негіз болды.

2. Негізгі бөлім

Шеттілдік сөздердің емлесі жаңа Ережелерде ауқымды орын алады және бұл – Ережелердің жаңалықтарының бірі.

Атқарылған жұмыстар барысында шеттілдік сөздер алдымен белгілі бір моделдерге қарай топтастырылды. Осының нәтижесінде бұрынғы кирилше әліпбидегі өзгетілдік таңбалардың (В әрпінен бастап Я-ға дейін) төл тілдің табиғи заңдылықтарымен қалайша дыбысталаатыны біршама бір ізге түсірілді, айтылу заңдылықтарының артикуляциялық айырмашылықтары екшеленді. Бұл мәселелер жөніндегі ғылыми негіздер, практикалық ұсыныстар әлі де талдану үстінде.

Нақты бір моделдерге жинақтау барысында қазақ әдеби тілінің сөздік құрамына енген, күнделікті ресми ауызша / жазбаша коммуникацияға араласатын шеттілдік сөздердің елеулі бір бөлігін сөз ортасында және сөз соңында қолданылған қайталама дауыссыздары (тіл ғылымында геминат дыбыстар деп аталады) бар терминдер құрайтындығы анықталды және олардың жазылуын реттеудің қажеттігі айқын көзге түсті.

Сөз ортасында және сөз соңында қайталама дауыссыздары (сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, гг, дд, кк, уу) бар терминдер қазіргі қазақ тілтанымындағы лексикографиялық еңбектерден (нормативті, екітілді, түсіндірме сөздіктерден, анықтамалықтардан) «толық құқыққа ие» терминдер ретінде орын алып отыр және олар ғылыми, ресми мәтіндерде, мерзімді басылымдарда, визуалды ақпарат көздерінде (жарнамалар, маңдайшалар,

кеңінен қолданылады. Мәселен, *аксессуар, аппаратура, аккредитив, апелляция, дилемма, касса, новелла, балласт, коррупция, коэффициент, масса, агрессия, коммуникация, терроризм, оппонент, баннер, оппозиция, корректор, антенна, бриллиант, триллер, иллюзия, оперетта, агрессия, аттракцион, пицца, колледж, параллель, идилия, коррозия, симметрия, аккредитация, аттестат, стеллаж, массаж, масс-медиа, хлорофилл, аппендицит, дифференциал, спагетти, коммуникация, хобби, холл, конгресс, сумма, коммерция типтестер қазақ тілін төл тілім деп білетіндерге графема жағынан да, мағына-мазмұны жағынан да мейлінше таныс. Анна, Кирилл, Филипп, Виолетта, Пикассо, Калькутта, Канны, Одесса, Донбасс, Esentaimall* тәріздес онимдер қатары да қазақ әдеби тілінің қолданысында бар. Олардың емлесі де, орфоэпиялық нормасы да, жоғарыда айтылғанындай, өзге тілдің заңдылықтарына бағындырылған.

Әлемдік лингвистикадағы орфография ғылымына қатысты еңбектерде көрсетілгендер тәрізді сөздердің орфографиялық-орфоэпиялық ерекшеліктері жеке-дара таратылып айтылмайды. Дегенмен орыс тіл білімінің орфограф-мамандары Д.Розенталь, Н.Валгина және М.Фомина «орыс тілін созылыңқы дауыссыздар тән емес, сондықтан аппарат, терраса, аппетит, корректор, коммерция дегендерді айтуда бір дыбыс сақталады» деген тұжырым ұсынады [1]. Тағы бір зерттеушілер қайталама дауыссыздар айтылуда сақталуы мүмкін, бірақ бұл сөйлеуді «әдейі кітабилендірудің» салдары деген пікір білдіреді. 1964 жылы орыс тілі емлесінің ережелерін редакциялаған орфографиялық комиссия «егер айтылуда анық дыбысталмаса, шеттілдік сөздердегі қосар дауыссыздарды түсіріп жазу керек» деген шешім шығарып, бұған асимилиация, дифференциация деген мысалдарды дәлел етеді. Алайда орыс әдеби тілінің орфографиялық нормаларында бұл өзгеріссіз қалған, осы тұрпатында қазақ тілінде де қалыптасқан. [2].

Қосар дауыссыздары бар өзге тілден енген сөздерді жүйелеу барысында осындай ерекшеліктерге ие тілдік қабаттың тағы бір легін сөз соңында қайталама дауыссыздары бар шеттілдік сөздер (*грамм, металл*), сондай-ақ араб-парсы тілінен енген сөздер (*махаббат, раббым, мүдде, қисса, әлқисса, ләззат, жаннат, әккі (әккі адам), күллі, кәззап, құдды, тәкаппар, молла, әдді (әддісі жоқ), ассалаумағалайкум, әлейкумассалам, Ахметтолла*) құрайтындығы анықталды.

Сөз соңындағы қайталама дауыссыздардың емлесі қазақ орфографиясы ғылымында алғаш рет академик Р. Сыздықтың еңбектерінде жүйеленді. «Қазақ тілінің анықтағышында» академик Р.Сыздық қосарлама дауыссыздардың атау күйінде өзгеріссіз жазылатындығын (*кросс, класс, металл*), алайда оларға қазақ тілінің қосымшалары жалғанғанда, дауыссыздың бірі түсірілетіндігін (*кросқа, класқа, металға*) болатындығын сол кезеңдердегі саясат – тіл - емле қарым-қатынасына сәйкестендірді [3]. Бұл қағида одан әрі 1983 жылы бекітілген емле ережелерінде нақтыланды. Ал шеттілдік сөздердегі, араб-парсы сөздеріндегі сөз ортасындағы қосар дауыссыздардың қалайша жазылатындығы ортологиялық құралдарда кең дәрежеде қамтылмаған.

Ғалым Н.Уәли сөз ортасындағы қосар дыбыстарға арнайы тоқталмағанымен, «*класс, металл, прогресс, грамм, берил, масс-медиа, конгресс-холл, пресс-релиз* т.б. атаулардың да орфографиялануын ережеде қайта қарау керектігі – сөз аяғының «геминант» дыбыстарға аяқталуы қазақ тілінің дыбыстық заңымен сәйкеспейтіндіктен, болашақ ережеде бұндай терминдер *клас - klas, метал - metal, прогрес - progres, грам - gram, берил - beril, мас-медиа - mas-media, конгрес-хол - kongres-*

hol, pres-релиз - pres-reliz түрінде орфографиялануы қажет деп есептейміз» түрінде қорытындылады [4].

Түпнегізі араб-парсылық сөздер қазақ әдеби тілінде айтарлықтай көлемде орын алған және олардың қазақ тілінің айтылу заңдылықтарына қарай игерілгендігі белгілі. Араб-парсы тілдерінен енген тілдік бірліктердің қатарында сөз ортасында қосар дауыстылары бар сөздер соншалықты көп емес. Солай бола тұрса да олардың емлесіне назар аудартуға тура келеді, өйткені түпнегізі роман-герман тілдері болып саналатын қосар дауыссыздары бар тілдік бірліктердің жазылуын бір моделге түсіру *барысында махаббат, раббым, мүдде, қисса, әлқисса, ләззат, жаннат, әккі(әккі адам), күллі, кәззан, құдды, тәкаппар, молла, әдді (әддісі жоқ), Ахметолла тәрізді тілдік бірліктерде қосар дауыстылардың сақталуын емле арқылы нақтылау, қазіргі дейін қалыптасып келген дәстүрлі емле нормасын қалыптандыру қажеттігі айқындалды; басқаша болған жағдайда – қосардың бірі түсірілгенде, мағынасы айқын емес орфограммалар түзілетіндігі көрінді (жаннат – жанат ішік; құдды – құды; мүдде – мүде, қисса – қиса).*

3. Қорытынды

Қазақ әдеби тілінің сөздік қорында, терминжүйеде қайталама дауыссыздар арқылы жазылатын шеттілдік сөздер бар.

Олар көпбуынды, екібуынды сөздерде, сондай-ақ сөз соңында және антропонимдер мен топонимдерде кездеседі.

Қазақ әдеби тілінің құрамындағы қайталама дауыссыздар арқылы жазылатын шеттілдік сөздер роман-герман тілдерінен орыс тілі арқылы енген терминдер.

Роман-герман тілдерінің көпшілігінде қайталама дауыссыздар жазылғанымен, көп реттерде олар анық айтылмайды, кейде анық дыбысталады. Әлемдік лингвистикадағы фонология қатысты еңбектерде жазуда көрініс тапқан қайталама дыбыстардың ауызша коммуникацияда айтылуының себебін кітаби тілдің ерекшеліктерімен байланыстырады. Ал қайталама дауыссыздардың анық айтылмайтындығы ғылыми тұрғыдан геминаттардың бірінің акустикалық-артикуляциялық жақтан нық дыбысталмайтындығы арқылы дәлелденеді. Демек, қайталама дауыссыздардың бірі графема түрінде көріне тұрса да, сөздің мағынасын танытушы, мағынаны айқындаушы қызметіне ие емес.

Орфография ғылымында міндетті түрде тексерілетін, сақталатын; тексерілуі, сақталуы міндетті емес; айтылмайтын дыбыстардың емлесі болады.

Қазақ тілінің табиғи айтылу заңдылықтарына сәйкес шеттілдік сөздер құрамындағы қайталама дауыссыздардың айтылу ерекшеліктері, осы себепті жазуда қайталама дауыссыздардың сақталуы немесе сақталмауы: а) сөзді буынға бөлудегі заңдылықтар; ә) қайталама дауыссыздың маңайында ашық дауыстының болуы; б) қайталама дауыссыздардың бірін түсіріп жазған жағдайда сөз мағынасына нұқсан келетіндігі; в) төл сөздермен омоним қатар түзіп, жазба және ауызша коммуникацияда екіұдай мағына тудыратындығы арқылы түсіндіріледі.

Белгілі бір моделдерін қалыптастыру және орфограммасын реттеу мақсаттарында сөз ішінде қайталама дауыссыздары бар шеттілдік сөздерді шартты түрде бірнеше топқа бөлуге болады. Олар мыналар:

Ауызша әдеби тілде, әлеуметтік-мәдени қарым қатынаста кең тараған, сондай-ақ ғылым мен өндірістің, оқу-ағартудың қазақ жеріндегі негізгі салаларының атауларының

қолданылу жиілігі жоғары болуы арқылы қазақ тілінің заңдылықтарына қарай бейімделген және бейімделе бастаған шеттілдік сөздер; оларда сөз ішіндегі қайталама дауыссыздардың бірі түсіріледі: профессор, режисер, колоквиум, комиссия, колеж, апендицит, бриллиант, апелляция, аппликация, стелаж, иллюзия, иллюзионист, акорд, аксесуар, параллель, дифференциал, грамматика, металлургия, силабус, аттракцион.

Екі немесе бірбуындышеттілдік сөздерде сөз ортасындағы қайталама дауыссыздар сақталады: баннер, масса, касса, тонна, вилла, сумма, саммит, гамма, муссон, миссия, пресса, бассейн, доллар, шиллинг, миссис, хобби, перрон.

Байқалып отырғанындай, шеттілдік сөздердің емлесін қазіргі қоғамның талабына, ұлттық мүдделерге сәйкес реттеуде, кодификациялауда ғылыми-практикалық бірқатар проблемалар бар. Олардың бастылары «Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелерінде» әбден сарапталып, белгілі бір моделдер арқылы бірізділенді [5]. Ал Ереже – жазу теориясына негізделген заңнамалық құжат; Ережелер жинағында басты моделдер қамтылады. Сондықтан шеттілдік сөздердің орфографиялануындағы проблемалар ортологиялық құралдардың негізгі типтерінде ғылыми-практикалық дәйектемелер арқылы дәлелденетін болады.

Пайдаланылған Әдебиеттер

Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык: Учебник / Под редакцией Н.С. Валгиной. – 6-е изд., перераб. и доп. – Москва: Логос, 2002. – 528 с.

Мурзин Л. Н. Норма, речевой прием и ошибка с динамической точки зрения // Речевые приемы и ошибки: типология, деривация, функционирование. – М., 1989. – 133 с.

Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елдорда, 2000. – 532 б.

Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия // Монография. – Алматы, 2019. – 220 б.

Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері. – «Егемен Қазақстан» газеті, 2019 жыл, 5 ақпан.

ATTRIBUTIVE PHRASES AS DESCRIPTIVE ELEMENT OF SCIENTIFIC STYLE'S SEMANTIC-STYLISTIC FEATURES

Eshbay KHUJANIYAZOV¹

Abstract

In each style, language profiles have their own functions, semantic and stylistic features. This is a vivid expression in the scientific method of forming relationships, as well as in the formation of lexical content. The purpose of the article is to explain the features of semantic and stylistic features in the scientific style of the Uzbek language of attribute associations as a language-forming language. The study focuses on theoretical literature and scientific and methodological texts, data processing method and the use of attributes in scientific and methodical texts as a language-forming tool of the language. The article attributes attribution to language as a means of expression. The use of these compounds in scientific form and semantic features. They explain the specific features of their composition. Attribute combinations are considered as methods of interpersonal communication, based on the fact that their study is of great importance for the methodology. Attribute attributes include Adjective + Noun, Pronoun + Noun, Numeral + Noun, etc. , are usually a combination of styles that reflect style properties in a scientific manner. Their study helps to identify quantitative and qualitative methods of functional methods, to present them as separate systems, to study the interdisciplinary distribution of language tools.

Keywords: attributive phrases, functional styles, stylistics, interstyle in-branch, semantic circles.

АТТРИБУТИВ БИРИКМАЛАР – ИЛМИЙ УСЛУБ СЕМАНТИК-СТИЛИСТИК БЕЛГИЛАРИНИНГ ИФОДАЧИСИ

Аннотация

Ҳар бир услубда тил бириклари ўзининг алоҳида вазифасига, семантик-стилистик хусусиятларига эга бўлади. Бу илмий услубда атрибутив бирикмаларнинг нутқ талабига мос шаклланишида, лексик тўлғазилишида ўзининг ёрқин ифодасини топади. Мақола **мақсади** атрибутив бирикмаларнинг ўзбек тили илмий услубидаги семантик-стилистик белгилар ифодачаси, услуб ҳосил қилувчи тил воситаси сифатидаги хусусиятларини очиқ беришдан иборат. Ишда назарий адабиётлар ва илмий услубга хос матнларни таҳлил қилиш, маълумотларни қайта ишлаш методлари ёрдамида илмий усулга оид матнларда атрибутив бирикмаларнинг услуб ҳосил қилувчи тил воситаси эканлиги масаласига урғу берилди. Мақолада атрибутив бирикмалар услуб ҳосил қилувчи тил воситалари сифатида олиб қаралган. Бу бирикмаларнинг илмий услубда қўлланилиши,

¹ Ph.D., Associate Professor

семантик ўзига хослиги кўрсатиб берилган. Улар тузилишининг илмий услубга хос томонлари очиб берилган. Атрибутив бирикмалар услубларни услублараро фарқловчи, шакллантирувчи восита сифатида олиб қаралган, уларни ўрганиш услубшунослик учун катта аҳамиятга эгаллиги асосланган. Атрибутив бирикмаларнинг сифат+от, олмош+от, сифатдош+от, сон+от ва ҳ.к. типлари илмий услубда услуб хусусиятларини акс эттирувчи бирикмалар сифатида намоён бўлади. Уларни ўрганиш вазилавий услубларнинг миқдор ва сифат кўрсаткичларини аниқлашга, уларни алоҳида тизимлар сифатида тасаввур қилишга, тил воситаларининг услублараро тақсимланишини билиб олишга ёрдам беради.

Калит сўзлар: атрибутив бирикма, вазилавий услублар, услуб, услубшунослик, семантик доира

Anahtar Kelimeler: Özbek dili, öğretim metodolojisi, eğitim içeriği, süreklilik, öğretim araçları.

Кириш

Ҳар бир услубда тил бириклари ўзининг алоҳида вазилависига, семантик-стилистик хусусиятларига эга бўлади. Бу илмий услубда атрибутив бирикмаларнинг нутқ талабига мос шаклланишида, лексик тўлғазилишида ўзининг ёрқин ифодасини топади.

Ишда назарий адабиётлар ва илмий услубга хос матнларни таҳлил қилиш, маълумотларни қайта ишлаш методлари ёрдамида илмий услубга оид матнларда атрибутив бирикмаларнинг услуб ҳосил қилувчи тил воситаси эканлиги масаласига урғу берилади. Мақолада атрибутив бирикмалар услуб ҳосил қилувчи тил воситалари сифатида олиб қаралган. Бу бирикмаларнинг илмий услубда қўлланилиши, семантик ўзига хослиги кўрсатиб берилган. Улар тузилишининг илмий услубга хос томонлари очиб берилган. Атрибутив бирикмалар услубларни услублараро фарқловчи, шакллантирувчи восита сифатида олиб қаралган, уларни ўрганиш услубшунослик учун катта аҳамиятга эгаллиги асосланган.

Илмий услубда атрибутив бирикмаларнинг вазилависи, конкретлаштиришнинг шакл ва усуллари, алоҳида ўзига хосликка эга. Чунки бу услубнинг асосий хусусияти объектив борлиқни мантиқ нуқтаи назаридан таҳлил қилишдир. Ундаги ҳар бир ифода киши ақлига, мантиқий фикрлашига йўналтирилган бўлади. У ўз объекти ҳақидаги тушунчаларни фақат конкрет формадагина эмас, балки маълум гипотезалар, тахминлар, умумий тушунчалар, мавҳумликлар шаклида бериши ҳам мумкин. Унда ҳар бир фикр конкрет кузатишга, тажрибага асосланган бўлса ҳам, ўша конкрет ҳолатдан умумийлик идрок қилиниб, барча шунга ўхшаш ҳолатлар ҳақида фикр юритилади. Мавҳумлик илмий тафаккурнинг олий формасидир. У барча конкрет ҳолатларни умумлаштиради. Шунинг учун ҳам илмий услубнинг асосий хусусияти унинг абстрактлилигида кўринади (Кожина, 1972а: 102). Нутқда ҳар бир сўз атрибутив бирикмалар воситасида умумий тушунчани билдиришдан конкрет, яқка тушунчаларни билдиришга ўтилади. Илмий услубда бу унчалик акс этмайди. Юқоридаги бирикмаларда атрибутив бирикмаларнинг ҳоким компоненти аниқ конкретлаштирилмаган. Бу тушунчалар тилда қандай умумий маъноларни билдирган бўлсалар, улар нутқда ҳам ўша маънода қолган. Бу илмий нутқнинг асосий хусусиятларидан бўлиб, К.Гаузенблас сўзи билан айтганда "...фанда мисоллар предметлар синфи сифатида намоён бўлади" (Кожина, 1972а: 69).

Илмий нутқнинг мавҳум характери унда махсус терминологиянинг, мавҳум лексика, мураккаб тузилмаларнинг кўп қўлланилишида кўринади. Бу тўғри, аммо

бутунлай эмас. Унда ҳар хил тил бирликлари қўлланилади. Умумхалқ тилида мавжуд бўлган барча лексик қатлам унда иштирок қилиши мумкин. Бу услубнинг характери унинг бир-иккитагина элементида кўришиб қолмасдан, балки унинг умумий тузилишида, таркибида ва нутқ тизимининг барча воситаларида кўринади (Кожина, 1966б: 167).

Илмий услубда ҳар бир от олдида турган конкретлаштирувчи элемент унинг якка, конкрет белгиларини кўрсатмайди, балки ўша предметдаги барча, умумий белгилар тўғрисида фикр юритади. Атрибутив бирикмалардаги бу мавҳумлик, умумийлик ҳар бир атрибутив бирикмада яққол кўзга ташланади. Масалан: Бирор жисмга бир қанча кучлар қўйилган бўлса, булар кучлар системаси деб аталади. Жисмнинг ҳаракати бирор сабаб билан чекланган бўлса, бу жисм эркиз жисм дейилади. (Ўрозбоев, 1959: 30). Бу мисоллардаги жисм, кучлар, сабаб сўзлари ўзларига конкретлаштирувчи унсур олган бўлса ҳам, улар текстда ҳеч қандай конкретлиқка эга бўлмаган, яъни уларда алоҳида якка жисмлар, кучлар, сабаблар ҳақида фикр юритилмайди. Улар шаклий жиҳатдан конкретлаштирувчига эга бўлсалар ҳам ўзларининг умумий маъноларида қолганлар. Шунинг учун ҳам илмий нутқда конкретлаштириш бадий ва оғзаки нутқ услубларидаги конкретлаштиришга бутунлай ўхшамайди. Бу илмий услубнинг ўзига хос вазифасидан келиб чиқади.

Илмий услуб баёни абстракт тафаккурнинг меваси эканлиги атрибутив бирикмаларнинг ўзига хос шаклланишида ҳам кўринади. Унинг мавҳумлиқ, умумийлик характери ҳар бир бирикмада ўз ифодасини топади. Бу илмий услубда тизимли характерга эга. Шунинг учун ҳам ҳар бир сўз бирикмаси ўша тизимнинг бир элементи ўлароқ унинг ўзига хос хусусиятини юзага чиқарувчи тил бирликлари сифатида намоён бўлади. Хусусан текис шакллар, ингичка сим, қатта қулайлик, маълум нукта, қаттиқ таянч, актив куч, ихтиёрий нукта, номаълум реакция каби бирикмаларда предмет ва уни конкретлаштирувчи белги билдирувчи сўзлар ҳам мавжуд. Аммо уларда оғзаки ва бадий услубдаги конкретлаштириш умуман йўқ. Унда умум нарса ва ҳолатлар ҳақида фикр юритилган. Демак, бу услубда том маънодаги конкретлаштириш ҳам йўқ. Фақат бир тушунчанинг иккинчи тушунчага муносабатигина умумий тарзда билдирилиши мумкин.

Атрибутив бирикмалар ҳам илмий нутқ характерини маълум даражада ўзида акс эттиради. Бу, айниқса, унинг таркибидаги аниқловчи компонентнинг қўлланилишида яна ҳам ёрқинроқ кўзга ташланади. Маълумки, предмет бадий нутқда ўзининг аниқ белгилари билан конкретлаштирилади. Бу белги унинг бошқа белгиларидан ажралиб турадиган ва предметни онгда тасаввур қилиш учун энг хос белгидир. Бундан ташқари у бадий услубда эстетик таъсир қилишга йўналтирилади, унга муаллифнинг муносабати аниқ билиниб туради. Илмий нутқда бу ҳолат умуман йўқ. Бадий нутқда аниқловчилар сўзни махсус образ сифатида шакллантиради. Илмий услубдаги аниқлаш бир томонлама, чекланган, фаннинг махсус йўналиши бўйичадир. Буни иккала услубда бир сўзга нисбатан қўлланилган аниқловчилар мисолида ҳам кўрсатиш мумкин. Масалан М. Қориевнинг “Ўрта Осиё иқтисодий географияси” номли асарида сув сўзига қуйидаги аниқловчилар қўлланилган: ер ости сувлари, минерал сувлар, хлорид-натрийли сувлар, 800 млн. куб. м. сув, энг кўп сув, босимли ва босимсиз сувлар, қудук сувлари, грунт сувлари, оқар сувлар, чучук сув, сизиб ўтган сув, қатламлараро сув, карст сув, дарё сувлари, маҳаллий сувлар, йиллик мавжуд сув, буғланиб кетадиган сув, шўр сув, кўзда тутилган сув, тупроқ юзига чиққан сув, мавсумий сувлар. Бунда фаннинг характерига мос ҳолда сувнинг табиий белгилари қайд қилинган. Бадий услубда эса у бир қултум сув, тўғондан пастга оқаётган сув, сап-сарик япроқлар билан қопланган сув, тўлғаниб оқаётган сув, ҳамиша лиммо-лим сув, сал қалқиса қирғоққа чопадиган сув, кафтида қолган сув, ингичка кумуш уқа каби сув, чалов ҳиди анқиб турган сув, салқин сув,

тиндирилган сув каби қўлланилган. Кўринадики, бунда сув аниқ, тасаввур қилиш учун тасвирланган бадиий детал, у аниқ белгилари билан намоён бўлган, у ҳар хил сифатдошлар, жонлантиришлар, ўхшатишлар билан бетакрор образ даражасига кўтарилган.

Бу таққослашнинг ўзиёқ аниқ кўрсатиб турибдики, сув сўзи бадиий услубда кишининг диққатини жалб қилувчи, фикр, сезгилар уйғотувчи бир образ, картина. Илмий услубда унинг фақат табиий белгилари санаб ўтилган. Бу, албатта, иккала услубнинг ўз объектига ҳар хил муносабатидан келиб чиқади. Шунингдек, бу услубларда аниқловчи бўлакнинг коммуникатив вазифаси ҳам бир хил эмас. Бадиий услубда аниқловчи компонентга алоҳида эстетик вазифа юкланган. У нутқ жараёнида коммуникатив зарур бўлмаса ҳам қўлланилади ва услубнинг образлилик, картиналилик, тасвирланаётган объектга муаллифнинг муносабати каби услубий хусусиятларининг ифодачиси сифатида майдонга чиқади. Мисоллар: Чол ташлаган суякни кемириб ётган итнинг қулоқлари диккайди. Кўзойнак таққан учувчи кабинадан қўлини чиқариб силкитди. Бу бизнинг эзгу ва бебаҳо даламиз. Келтирилган гаплардаги таги чизилган аниқловчилар коммуникация учун нозарур бўлиб, фақат услубий мақсадлар учун қўлланилган. Бадиий услубдаги аниқловчиларнинг 80 – 85 % и факультатив аниқловчилардир. Илмий услубда факультатив аниқловчилар 0 – 25 % дан ошмайди. (Полишук, 1972: 10). Демак бу услубда асосан зарурий аниқловчилар ишлатилади. Факультатив аниқловчилар тадқиқотларнинг тарихига тўхталганда, асарларнинг кириш ва хулоса қисмларидагина учрайди.

Илмий нутқнинг ўзига хос характери яна шундаки, бу услубда атрибутив бирикмаларнинг аниқловчи компоненти умумий тушунчаларни билдирувчи махсус сўзлар билан ифодаланади. Бундай сўзларга тегишли, асосий, махсус, алоҳида, айрим, маълум, бирон, муайян, муҳим, турли, кўп, қуйидаги кабилар киради. Бу сўзлар атрибутив бирикмаларнинг конкретлаштирувчи компоненти сифатида фақат илмий услубдагина қўлланилади. Улар бадиий услубга хос эмас.

Илмий услубнинг асосий характери М. Н. Кожинанинг таъкидлаганидек, умумий мавҳумлиликда кўринади (Кожина, 1972а: 173). Мазкур услубда мавҳумлилик тизимли характерига эга. Бу мазкур услубнинг майда унсурларидан тортиб барча қурилишида ўз аксини топади. Атрибутив бирикмалар ҳам илмий услубнинг ўша мавҳумлилик характерини юзага чиқарувчи бирликлардир. Бундаги атрибутив бирикмаларни уларнинг характерига қараб 5 та типга бўлиш мумкин.

1. Ҳоким сўзда ифодаланган тушунча махсус илмий терминология билан конкретлаштирилган атрибутив бирикмалар.
2. Бирикмада ифодаланаётган белги ҳоким сўзда ифодаланган предметда мавжуд, аммо у бир томонлама фан характерига мос, чекланган йўналишдагина ифодаланадиган атрибутив бирикмалар.
3. Илмий услуб характерига мос мавҳум сўзлар билан шаклланган атрибутив бирикмалар.
4. Ҳоким сўзда ифодаланаётган тушунчанинг белгиси бошқа предметларга таққослаш орқали ойдинлаштириладиган атрибутив бирикмалар.
5. Лексикализациялашган атрибутив бирикмалар.

Биринчи гуруҳ атрибутив бирикмалар илмий услуб учун энг характерли бирикмалар ҳисобланади. Бу бирикмаларнинг характери тўғридан-тўғри фан ва унинг предметига боғлиқ. Ҳар бир фаннинг ўзига хос махсус терминологияси мавжуд. Бу ҳол

ҳар бир соҳада ўзига хос бирикмаларни майдонга келтиради. Улар фанлараро маълум ўхшашликларига эга бўлса ҳам ҳар бир фан доирасида янги семантик мазмун касб этади. Масалан, илмий нутқда метод, система, алоқа, модда, функция, фаолият, куч, жисм, назария, йўл, ядро, ҳужайра, жадвал, қисм, шакл, шароит, вазифа, анализ каби сўзлар тез-тез қўлланилади. Бу сўзлар ҳар бир фанда ўша мазмунга хос янги-янги сўз бирикмаларини ҳосил қилади. Булар: гуморал система / физиология/, нуллик система /механика/, контекстуал шароит /тилшунослик/, органик бирикмалар / химия/, составли бирикмалар / тилшунослик/, ижтимоий шароит / тарих/, объектив алоқа /тилшунослик/, диалектик алоқа / фалсафа/ савдо йўли /география/. Битишув йўли / тилшунослик /. Бундай мисоллар илмий услубда ниҳоятда кўп. Буларнинг маъноси қайси фан соҳасида ишлатиладиган бўлса, контекстга таянган ҳолда таҳлил қилинади.

Иккинчи тип бирикмаларда белги ўша предметнинг ўзида мавжуд бўлади. Бу бирикмалар бу жиҳатдан бадиий услубдаги предметнинг ўзига хос белгиларини ифодаловчи бирикмаларга ўхшайди. Аммо фарқ шундаки, бадиий услубда предмет белгиси муаллиф идроки асосида берилиши мумкин. Поэтик талаб нуктаи назаридан унинг илғаб бўлмайдиган белгилари ҳам тасвирланиши мумкин. Илмий услубда бундай бирикмаларнинг белги билдириш даражаси ниҳоятда чекланган. Унда предметларнинг фақат табиий белгиларигина билдирилади. Масалан: юмшоқ жинс, совуқ ҳаво, юқори температура, кучи зилзила, юпқа пластинка ва бошқалар. Бу бирикмаларнинг ишлатилишида ҳам фан предмети катта роль ўйнайди. Белги ўша фанларнинг объекти, предметларнинг таҳлил қилиниши нуктаи назаридан берилиши мумкин.

Учинчи тип бирикмалар илмий услубнинг мавҳумлилик, умумийлик белгиларини юзага чиқарувчи бирикмалардир. Булар мавҳум лексика ҳисобланган терминологиядан, мавҳум сўзлардан шуниси билан фарқ қиладики, улар бирор ном ёки тушунчаларни ифода қилмайди, балки сўз бирикмалари составида мавҳумликни ошириш учун хизмат қилади. Бундай бирикмаларга бирор нукта, қандайдир сирт, муайян жисм, маълум доира, бир қанча куч, ихтиёрий нукта кабилар киради.

Тўртинчи гуруҳ атрибутив бирикмаларда белги бошқа предметларга қиёслаш натижасида кўрсатилади. Бундай бирикмаларда белги ўхшатиш, метафора воситасида амалга оширилади. Илмий услубда ҳам ўхшатиш, метафора кенг қўлланилади. Лекин бу услубда ўхшатишнинг асосий хусусияти шундаки, у бадиий услубдагидек образли тизим билан боғланмайди. Бадиий услубда ўхшатиш нутқнинг образли системасига уйғунлашиб, тизимли характерга эга. Илмий нутқда у системалилик касб этмайди. Бунда предметнинг шакли ва тузилишини аниқ, тўғри ифодалаш учун уни бошқа предметларга қиёс қилади. Демак, бунда предмет предметга қиёс қилинади. Шунинг учун ҳам илмий услубда ўхшатишнинг бошқа формалари билан бир қаторда -симон формасидан кенг фойдаланилади: эллипсисмон бўғим, тароқсисмон мускул, камбаласисмон суяк, ғалвирсисмон суяк, найзасисмон чуққилар, зовсисмон чуқур водийлар ва ҳ. Бадиий услубда бу бутунлай бошқа. Ундаги ўхшатишлар кутилмаган таъсир уйғотувчи ўхшатишлардир.

Лексикализациялашган атрибутив бирикмалар илмий услубнинг характерли хусусияти бўлиб, у барча фанларда мавжуд. Ҳар бир фаннинг ўзига хос лексикализациялашган бирикмалари бор. Уларнинг иштирокисиз илмий услубни тасаввур қилиб бўлмайди. Бундай бирикмалар илмий услубнинг стабил, стандарт формада бўлишини ва унинг фанлараро уйғунлашишига шароит туғдиради. Улар: а) моддалар номларини: сульфат кислота, натрий нитрат; б) географик жой номларини: Ўрта Осиё, Орол денгизи; в) ижтимоий тузум, ҳодиса номлари: марказий қўмита ижроия қўмита; г) ҳар хил илмий тушунчалар: вектор миқдор, призматик стержен каби номларни билдиради. Бундай бирикмаларнинг кўплари сифат+от қолипли атрибутив бирикмалар

шаклида бирикади. Шу сабабли ҳам А.А.Реформатский бундай атрибутив бирикмаларни термин ҳосил қилишнинг идаел намунаси деб ҳисобласа (Реформатский, 1961: 31) О.Д.Митрофанова эса уларни “атрибутив-дефинитив”, “атрибутив-квалификатив” бирикмалар деб атайди (Митрофанова, 1973: 90). Академик В.В. Виноградов бундай бирикмаларни “фразеологик бирикмаларнинг эркин эквиваленти” эканлигини таъкидлайди ва улар турғун бирикмалар бўлса ҳам, уларнинг тарқибини осон алмаштириш мумкинлигини ва бу типдаги бирикмалар илмий услубнинг характерли белгиларини кўрсатишини қайд этади (Виноградов, 1950: 42).

Илмий услубнинг яна бир характерли томони, унда ихчам конкретлаштириш бўлмайди. Ихчам конкретлаштириш бадий услубга хос хусусият. Унда тасвир объектининг энг ажралиб турадиган, ўша предметни кўз олдимизда намоён қилувчи асосий бир белгиси таъкидланади. Бу белги предметнинг бошқа белгиларидан устун, ажралиб турадиган белгисидир. Ўша белги орқали предмет тўғрисида аниқ тасаввур туғилади. Бу белги қанчалик мувақфққиятли илғаб олинган бўлса, унинг стилистик эффекти ҳам юқори бўлади.

Илмий услуб материалларининг кўрсатишича, сифат-от бирикмаси бу услубда миқдор жиҳатдан кўп бўлса ҳам семантик-стилистик жиҳатдан ниҳоятда чекланган даражада қўлланилади. Бу илмий услубнинг вазифаси ва ўша соҳадаги тил бирликларининг ихтисосланиш характери билан боғлиқ. Илмий коммуникация ва илмий информацияни баён қилиш учун тил бирликларининг доираси кенг бўлиши шарт эмас. Бу илмий услубнинг вазифаси ва ўша соҳада тил воситалари ихтисосланиши характери билан боғлиқ. Бу ҳолат сифат+от бирикмасининг мазкур услубдаги семантик доираларида яққол кўзга ташланади. Чунончи, тобе компоненти аслий сифатлар билан ифодаланган атрибутив бирикмалар бадий услубда 43 та семантик доирани ташкил қилган ҳолда, илмий услубда бу 10 та хилдагина учрайди.

Тобе компоненти нисбий сифатлардан ифодаланган атрибутив бирмаларнинг семантик доираси ҳам илмий услубда бадийга нисбатан анча кам. Ваҳоланки, нисбий сифат+от типли бирикмалар миқдори илмий услубда бадийга нисбатан икки марта кўп бўлишига қарамасдан, уларнинг семантик ҳар хиллиги бадийда 33 та – гуруҳда, илмийда эса 8 та турда учрайди. Бу ҳам илмий услубнинг монотон характерини кўрсатиб туради.

Илмий услубда олмош+от бирикмаси ўз функцияси ва қўлланиши хусусиятлари билан бадий услубдаги ўша тип бирикмалардан тубдан фарқ қилади. Чунки бу тип бирмаларнинг пайдо бўлиши, тузилиши ҳар доим контекст билан боғлиқ. Улар сўз бирикмаларининг бошқа типларига унчалик ўхшамайди. Айниқса, унинг аниқловчи бўлаги контекстсиз маъносиздек кўринади. Шунинг учун ҳам бундай бирикмаларни доим контекстга таянган ҳолда таҳлил қилиш зарур. Фақат контекстгина унинг қандай вазифада қўлланганлигини аниқлаб беради. Айниқса, бу ҳолат тобе компоненти кўрсатиш олмошларидан ифодаланган атрибутив бирикмаларда яққол кўзга ташланади. Бу услубда кўрсатиш олмош+от типли атрибутив бирикмаларнинг асосий вазифаси услубнинг асосий хусусияти – изчилликни таъминлашга бўйсундирилган. Бунда бу бирикмаларнинг синтактик функцияси фаоллашиб, номинатив функцияси бирмунча пассивлашади ёки иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам бу услубда тобе компоненти кўрсатиш олмоши билан ифодаланган атрибутив бирикмаларнинг 90 % и (барча қўлланилганга нисбатан) баёнда изчилликни таъминлаш учун хизмат қилади. Бу тип бирикмалар илмий контекстнинг жипслигини, боғлиқлигини таъминловчи ўзига хос воситадир. Улар контакт ва дистант ҳолдаги изчилликни амалга ошира олади. Бу қисм, бу натижа, бу формула, бу айният, бу ҳол, бу тарз, бу хусусда,

шундай масалалар, мазкур ҳодисалар типдаги бирикмалар контакт ва дистант ҳолдаги боғлиқликни, изчилликни таъминлайди.

Хулоса

Атрибутив бирикмаларнинг сифат+от, олмош+от, сифатдош+от, сон+от ва ҳ.к. типлари илмий услубда услуб хусусиятларини акс эттирувчи бирикмалар сифатида намоён бўлади. Уларни ўрганиш вазифавий услубларнинг микдор ва сифат кўрсаткичларини аниқлашга, уларни алоҳида тизимлар сифатида тасаввур қилишга, тил воситаларининг услублараро тақсимланишини билиб олишга ёрдам беради.

Адабиётлар

- Баҳодиров М. (1963). *Тупроқшунослик*. Тошкент: Фан.
- Виноградов В.В. (1950). *Идеалистические основы синтаксической системы проф. А.М.Пешковского*. «Вопросы синтаксиса русского языка». Москва.
- Кожина М.Н. (1972а). *О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими*. Пермь.
- Кожина М. Н. (1966б). *О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики*. Пермь.
- Митрофанова О.Д. (1973). *Язык научно-технической литературы*. Москва.
- Полишук Г. Г. (1972). *О стиле в функционировании коммуникативно-факультативных определений*. «Вопросы стилистики» Межвузовский науч. Сборник. Саратов, №4 стр 10.
- Реформатский А.А. (1961). *Термин как член лексической системы языка*. «Конференция по применению структурных и стилистических методов исследования словарного состава языке» сборник. Москва, С. 31.
- Ўрозбоев М. Т. (1959). *Назарий механика асосий курси*. Тошкент: Ўқитувчи
- Қодиров М. (1973). *Ўрта Осиё табиий географияси*. Тошкент: Ўқитувчи

METHODS OF FORMATION OF SPEECH SKILLS IN ELEMENTARY SCHOOL

Karışeva Janar BERIKOVNA¹

Abstract

To achieve the communicative goal, speaking plays an important role in language learning. Through speaking, the student expresses his opinion, communicating with the teacher and other students, and if he is involved in the discussion, where he expresses emotion to what he heard, proves his understanding. Therefore, through the development of oral speech in the early stages of learning the student learns the culture of communication with other people.

Formation of oral speech of the student is one of the main objectives of the content of this knowledge, because in the process communicative communication cognitive and creative ability of the student develops. Skill formation speaking student demonstrates a joint activity between teacher and student.

Keywords: speaking skills, interactive method, dialogue, cognitive activity, participation activity.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Түйіндеме

Коммуникативті мақсатқа жетуде ауызша сөйлеудің рөлі өте зор. Ауызша сөйлеу арқылы оқушы бір-бірімен, мұғаліммен, өзін қоршаған адамдар тобымен түсінісуі өз ойларын айтады, дәлелдейді, пікір алысуы, естіген, айтылған хабарға өз көңіл-күй қатынасын білдіреді. Өйткені тілді оқытудың бастапқы деңгейінде сөйлеу қабілетін жетілдіру арқылы оқушылардың өзін қоршаған айналасындағы адамдармен қарымқатынас мәдениетіне үйретеді. Оқушының тілінде ауызша сөйлеуді қалыптастыру-берілетін білім мазмұнының негізгі мақсатының бірі, өйткені олардың коммуникативтік қарым-қатынасы нәтижесінде танымдық, шығармашылық қабілеті шыңдалып жетіле түседі. Оқушының ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастырғанда мұғалім мен оқушының, олардың бір-бірінің арасындағы біріккен әрекетті көрсетеді.

Тірек сөздер: *ауызша сөйлеу дағдысы, интерактиві әдісі, диалогтік оқыту әдісі, танымдық белсенділік, қатысымдық белсенділік.*

¹ KazNPU named after Abai, Almaty, zhkb89@gmail.com

Кіріспе

Тілді оқытуда оқылым немесе жазылым әрекетімен шектеліп қалуға болмайды, себебі біз өмірде тыңдалым әрекетіне көп ұшырасамыз. Қарапайым ғана мысал ретінде, кішкене баланың алғаш тілі шығып, сөйлей бастағанда ешқандай грамматикалық тұлғалардың көмегінсіз айналасындағы жақындарымен тіл табысады. Сол секілді ең алдымен қоғаммен қарым-қатынас, тыңдау және сөйлеу маңызды. Қоғам-адамдардан құралатын топ болса, адамдар арасындағы қарым-қатынас тіл арқылы жүзеге асатыны белгілі. Тыңдалым – адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынасқа түсу кезіндегі басты құралдардың бірі. Тыңдау арқылы адам айнала қоршаған дүниені танып, әртүрлі іс-әрекеттерге жауап береді.

Тыңдалым - (аудирование) терминінің білдіретін мағынасы – «есту арқылы түсіну». Бұл термин айтылған не техникалық аппараттарға жазылған аудиомәтіндегі сөздерді, сөйлемдерді тыңдай білудің нәтижесінде қабылдау және түсіну деген ұғымды білдіреді.

Тыңдалымды жете меңгеру оған қатысты мынадай белгілерді үйретумен байланысты: 1. Басқа дыбыстардан тілдік дыбыс толқынын, олардың ерекшеліктерін ажырата білу; 2. Аудиолық тілдік тұлғалардың мағынасы мен мәнін дұрыс қабылдай білу; 3. Мәтіннен қажетті деректі тауып, пайдалана білу; 4. Тыңдалымға қатысты негізгі көрсеткіштерді жан-жақты меңгеру [Оразбаева Ф.Ш. (2014 ж), 58 б].

Тыңдалым (аудирование) терминін тіл біліміне ағылшын психологы Браун енгізген. Тыңдалым – бұл айтушының сөйлеуін түсіну, пайымдау және қабылдау процесі. Тыңдалымның басты мақсаты – сөйлеуші сөзінің мазмұнын, ауызша айтылымдағы негізгі ойды түсіну. Осыған орай, тыңдалым төмендегідей түрлерге: сөйлеуде қажет немесе қызықты ақпараттар таңдалған - таңдаулы тыңдалым (выборочное аудирование), сонымен бірге таныстыру тыңдалымы (ознакомительное аудирование), детальды тыңдалым (детальное аудирование) бөлінеді [www.wikipedia.kz].

Тыңдалым әрекеті арқылы тілді оқыту барысында маңызды фактор аудиомәтін болып табылады. Е.В. Носонович, О.П. Мильруд, К.С. Кричевская, Г.И. Воронин сынды орыс ғалымдары аудиомәтіндерді түрлі топтарға бөліп қарастырады. Оның ішінде К.С. Кричевская күнделікті тұрмысымызда кездесетін жағдаяттарға қатысты аудиомәтіндерді «прагматикалық материалдар» деп топтастырып, төмендегідей классификация жасайды:

1. Оқу-кәсіптік ортадағы қарым-қатынас.
2. Қоғамдық-мәдени ортадағы қарым-қатынас.
3. Тұрмыстық ортадағы қарым-қатынас.
4. Сауда-саттықтағы қарым-қатынас.
5. Отбасы тұрмысындағы қарым-қатынас.
6. Спорт және денсаулық саласындағы қарым-қатынас. Жалпы кез келген прагматикалық материалдарды тыңдата отырып, соған сай жасалған қызықты жаттығулар, ойындар арқылы оқушының сөздік қорын молайта және тілдік қарым-қатынасқа еркін түсе білуге дағдыландыра аламыз.

Мұғалімнің оқушылар мен педагогикалық мәдени қатынасты сауатты ұйымдастыра білуі шетел тілін оқыту үдерісінің тиімділігінің, білім беру сапасының

кепілі. Сонымен қатар оқушыларға тілді оқытудың бастапқы деңгейінде ауызша сөйлеуге қалыптастыру барысында оқушының жеке тұлға ретіндегі өзіндік ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік туындайды. Ауызша сөйлеуді дамыту үшін оқушылардың сөздік қорын дұрыс жинақтауына ерекше мән беру қажет. Өйткені ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда оқытудың объектісі ретінде сөз әрекеті алынады. Ал психологтар сөз, сөйлеу әрекеті адамның тілді қарым-қатынас құралы ретінде пайдалануы деп қарастырады. Сөз әрекетінің өзін психологтар іштей және дауыстап сөйлеу деп екіге бөледі. Ф.Б. Бабаев іштей сөйлеу арқылы адам дауыстап сөйлеуге дайындалатынын айтады [Баев Ф.Б. (1970), 380б]. Оқушы сөйлегенде, сөзін белгілі бір тыңдаушыға бағыттайды. Сөйлеу үшін адам алдымен не туралы айтатынын біліп, сол жайында сөзін сабақтайды

Психологтар дағдыларға қоса оқушы өз ойын дәл жеткізуге септігін тигізетін іс-қимыл, дауыс ырғағы т.б. да қолдану қажет деп есептейді. Сөйлеудің негізі ой болып табылатынын айта келе И.А. Зимняя оқушыларды әуелі қызықтыру, талпындыру арқылы ойландыруға жағдай жасау керек екендігін айтады [Зимняя И.А. (1982), 200б]. Ол үшін түрлі таяныштар, суреттер, жағдайлар, қосымша материалдар қолданылады.

Орынды, тиімді, қолданылған әдіс - тәсілдер арқылы ғана сабақтың алдына қойылған мақсатына жетіп, оқушылардың танымдық шығармашылық қабілетін жетілдіреді. Бірнеше әдістерді бірлікте қолданылғаны қатысымдық негізде құрылып, қатысымдық негізде жүзеге асырылады. Оқыту әдістемесінде қатысымдық әрекеттің теориялық, және әдіснамалық негіздерін ғылыми қарастырған ғалым Ф.Ш. Оразбаева: «Қатысымдық әдіс – тілдік қатынас теорияларын іс жүзінде асырушы барлық іс-әрекеттер мен тәжірибелердің жиынтығы», - деп тұжырымдайды [Оразбаева Ф.Ш. (2000), 63 б].

Диалогтік оқыту технологиясы үйретуші мен үйренушінің бір-бірімен пікір алмасуын, тіл арқылы сөйлеуін қамтамасыз ете келіп, адам мен адамның өзара түсінуіне жол ашады ол екі не одан да көп адамның арасындағы тығыз қарым-қатынастың, белсенді іс-әрекеттің н, тижесінде болады. Диалогтік технология оқушы мен мұғалімнің жеке-жеке міндеттерін даралап қарастырады, бірақ олардың алдына қойған мақсаттарының ортақ болуын талап етеді және оқыту жүйесінде бірнеше ұтқыр әдіс - тәсілдерді біріктіреді. Диалогтік технологияның ерекшелігі – тілді үйретуді күнделкті дағдылы жағдайда іске асырады. Диалогтік технологияда белгілі бір тілде сөйлеуді үйретіп оның қатынас құрамында қолданылатынын оқытады. Қорыта келгенде, қатысымдық әдіс – мұғалім мен оқушы арасындағы тілдік қатынасты іске асыратын, оқушылардың тіл мәдениеті мен сайлау түрлерін дамытып, тілін машықтандырып жетілдіретін оқыту әдістерінің бірі. Демек қатысымдық әдісті оқушылардың ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру әдістерінің негізі деп қарастыру жөн

Оқыту барысында оқушылар бір-бірімен тығыз танымдық қатысымдық байланысқа түседі және осы арқылы бір-бірін оқытады, үйретеді, өздерін еркін сезінеді. Оқушылардың ауызша сөйлеу дағдысын қалыптастыруда интерактивті әдістер арқылы оқушылар сабақта белсенді іс-әрекеттер жасап, берілген тапсырмалар мен өтілген материалдарды еркін түрде ұжым болып шешеді, бір-біріне үйретіп, оқытады. Интерактивті әдістер арқылы өтілген сабақтарда төмендегі мәселелерді ескере отырып, оқушылардың төрт жақты белсенділігін арттыруға толық мүмкіндік туындайды.

1. Оқушылардың қимыл белсенділігін арттыру жолдары:

- Оқушылар түсінбеген жерін орнынан тұрып, екінші оқушыдан еркін сұрауы; жақсы оқитын оқушы өзінің микротобындағы нашар оқитын оқушыларға үйретуі, оқушылар тапсырма бойынша бір-бірімен (өздерінің микротоптарында) сөйлеп, ақылдасып отыруы.

- Оқушылардың тапсырманы орындап болғаннан кейін өзара бірін-бірі тексеруі.

2. Оқушылардың әлеуметтік белсенділігін арттыру жолдары:

- Оқушылар өзара оқушы-оқушы не оқушы-мұғалім түрінде бір-біріне сұрақтар беруі.
- Сабақта өзара пікір алмасуы; қиын сұрақтарға қарсы топтың оқушылары жауап беру еркіндігінің болуы.

3. Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру жолдары:

- Оқушылар қарсы жақтың пікіріне өзіндік пікір айта алуға.
- Келіспеген жағдайда өзінің көзқарасын дәлелдеуге.
- Өзінің микротобындағы жолдастарының өздеріне қосымша ендіруге не пікірге қосылатыны жөнінде өзіндік пікір білдіруіне еркіндік жасалуы.

4. Оқушылардың қатысымдық белсенділігін арттыру жолдары:

- сабақ барысында оқушылар бір-бірімен еркін тілдік қатынасқа шығуы;
- жауаптарын бірге жоспарлауы;
- сөйлеген сөздерін нақты әрі қысқа жеткізуі;
- айтар ойларының болуы;

Оқушылардың белсенділігін күшейтетін интерактивті әдіс пен қатар дәстүрлі ойын әдісі болып саналады [Аскарова С.А., Раева Ж.М., (2014), 63 б.].

Қорытынды

Мақсатқа жету үшін ынталандырушы және қолдаушы ортаны құра отырып, қажетті тілдік дағдыларды дамыту керек. Мұндай ортада оқушылар тілдесімнің түрлі формаларын қолдана отырып, өз пікірін еркін білдіре алады. Оқыту процесінде оқушылардың сыныптастарымен, мұғалімдермен және көпшілікпен ауызша және жазбаша қарым-қатынасында тілді сауатты пайдалануын мадақтап отыру қажет.

Әдебиеттер

Оразбаева Ф.Ш. (2014 ж), Тіл влемі: мақалалар, зерттеулер. —: Ан-Арыс, (2009). Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Педагогика ғылымдары» сериясы, №3(43), - 58 б. Алматы

www.wikipedia.kz

Баев Ф.Б. (1970), Внутренняя речь и коммуникация: В книге “Новые исследования в психологии и возрастной физиологии”. – М.: Просвещение, – 380 с.

Зимняя И.А. (1982), Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языку в школе. – М.: Высшая школа, –200 с.

Оразбаева Ф.Ш. (2000), Тілдік қатынас теориясы және әдістемесі. – Алматы

Аскарова С.А., Раева Ж.М., (2014), Шетел тілін оқытудың бастапқы деңгейінде сөйлеу дағдыларын қалыптастыру әдістері. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Педагогика ғылымдары» сериясы, №3(43), 63 б.

THE BENEFICIAL EFFECT OF PHOSPHORUS IN CEREALS BREED IN MARTUK DISTRICT

M.Zh. MAKHAMBETOV¹, N.E. TASHIGUL²

Abstract

The article studies the influence of phosphorus fertilizers on the grasses of the Martuk district. There are 61 species of little-known, endangered plant species. For example: wheat, oats, strawberries, etc. In the course of research, classical chemical methods of fertilizer chemistry were used, as well as modern physical and chemical methods, standard methods for determining the composition and properties of fertilizers. As a result, the chemical and physico-chemical properties of new types of organo-mineral fertilizers were determined, the optimal conditions for their production were determined, the technology of obtaining organo-mineral fertilizers was developed, the prototypes were identified; the agrochemical properties of the obtained fertilizers were determined in various soil and climatic conditions in vegetation experiments.

Keywords: Martuk district, phosphate and potash fertilizers, agricultural crops

МӘРТӨК АУДАНЫНДАҒЫ АСТЫҚ ТҰҚЫМДАСТАРЫНА ФОСФОРДЫҢ ЖАҒЫМДЫ ӘСЕРІ

Түйіндеме

Мақалада Мәртөк ауданындағы астық тұқымдастарына фосфор тыңайтқыштарының әсерін зерттелінген. Мұнда аз кездесетін, жойылып кету қаупі бар өсімдіктердің 61 түрі кездеседі. Мысалы: бидай, сұлы, орман бүлдірген т.б. Зерттеу жұмыстарын орындау кезінде тыңайтқыштар химиясының классикалық химиялық әдістері, сонымен қатар тыңайтқыштың құрамы мен қасиетін анықтау үшін заманауи физика-химиялық әдістер, стандартты әдістемелер қолданылды. Нәтижесінде орғано-минералды тыңайтқыштардың жаңа түрлерінің химиялық және физика-химиялық қасиеттері айқындалды, оларды алудың оңтайлы жағдайлары анықталды, орғано-минералды тыңайтқыштарды алудың технологиясы жасалынды, тәжірибелік үлгілер идентификацияланды; алынған тыңайтқыштардың агрохимиялық қасиеттері вегетациялық тәжірибелерде әртүрлі топырақ және климат жағдайында айқындалды.

Тірек сөздер: Мәртук ауданы, фосфор мен калий тыңайтқыштары, ауыл шаруашылық дақылдары.

¹ Assoc. Prof. Dr., Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, Department of Biology, Kazakhstan, muratkim.87@mail.ru

² Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, "Biology", Kazakhstan, nurzhan9601@mail.ru

Мәртөк ауданы – Ақтөбе облысының солтүстігіндегі әкімшілік-аумақтық бөлік. Аудан аумағында құрғақ дала белдеміне тән топырақ жамылғысы қалыптасқан. Далалы және құрғақ далалы аймақта орналасқан. Аудан территориясының топырақ жамылғысы қаратопырақты және қоңыр-каштанды.

Ауданда 300-ден аса өсімдік түрі бар, оның ішінде боз, бетеге, кара жусан, ши, қамыс, құрақ, бұталы өсімдіктер өседі. Аз кездесетін, жойылып кету қаупі бар өсімдіктердің 61 түрі кездеседі. Мысалы: бидай, сұлы, орман бүлдіргені, алтай қошқаргүлі, таушымылдық және т.б.

Ауыл шаруашылығы дақылдарынан мол өнім алу үшін топырақта оларға қажетті минералдық және органикалық заттар жеткілікті мөлшерде болу керек, ал топырақтағы қоректік заттардың мөлшері шексіз емес, олар жыл сайын өсімдіктің өніміне қарай жұмсалып, белгілі бір шамасы кемиді. Сондықтан егістік жерден тұрақты және жоғары өнім алу үшін ол жерлерге қосымша тыңайтқыш енгізу агротехникалық маңызды шара болып саналады.

Тыңайтқыштарды қолдану дақылдың өнімін арттырып қана қоймай, оның сапасына да елеулі әсер етеді [1,2].

Мысалы, фосфор мен калий тыңайтқыштары қант қызылшасының тамырындағы қант мөлшерін шамамен 0,5 пайыздан 1,2 пайызға дейін арттырады. Азот тыңайтқышы бидай дәнінің құрамындағы белокты көбейтеді.

Фосфор өсімдіктер мен жануарлардың тіршілігінде аса маңызды рөл атқарады. Ол РНҚ, ДНҚ және аденозинтрифосфаттың, соңында организмге берілу үшін жинақталатын энергия қорының құрамына енеді. Жануарлар мен адамдардың сүйектерінде 90% дейін, бұлшық етте - 10% дейін, ал жүйкеде 1% дейін фосфор жинақталады.

Фосфор бұлшық ет пен сүйектік тіннің құрылымына қатынасады. Ол жетіспеген жағдайда жалпы жұмысқа қабілеттілік төмендейді, жүйке ауруы асқынып, зат алмасуы бұзылады.

Өсімдіктер фосфорды фосфат түріндегі жерден (топырақтан) алады, организмдер өлген соң фосфор жерге оралады. Фосфордың мөлшері жеткілікті болу үшін егіндікке фосфор тыңайтқыштарын береді. Құрамында фосфоры бар қосылыстар ауыл шаруашылығында, медицинада, өнеркәсіптерде, құрылыста, металлургияда, техникада және де күнделікті тұрмыста қолданылады.

Фосфор – өсімдіктер қорегінде маңызды элементтердің бірі, сондай-ақ ақуыздың құрамына кіреді. Егер де азот топырақта ауамен толықтырылуы мүмкін жолмен бекітілсе, фосфаттар – топыраққа тек тыңайтқыш түрінде салынады.

Фосфор жеткіліксіз болып, өсімдіктің азот қорегі шамадан тыс көп болса, онда ол керісінше өсімдікке кері әсер етеді, яғни өсімдіктің пісуі кешеуілдейді және бәрі бір мезгілде тегіс піспейді, өсімдік масағы, жапырақтары жығыла бастайды, ауа райының қолайсыз жағдайына қарсыласу мүмкіндігі кемиді. Оның үстіне, мысалы, күздік бидай қысқы суыққа төзімсіз болады. Қант қызылшасының қанттылығы азаяды. Фосфор протоплазма мен клеткалар ядросының құрамына кіреді. Оның азоттан айырмашылығы ақуыздың құрамына тікелей кірмейді, бұл нуклеин қышқылының бір бөлігі болып саналады және жай ақуызға қосылып, күрделі нуклеопротеид ақуызын түзуге ықпал етеді, биологиялық реакцияны тездететін көптеген ферменттердің құрамына кіреді, өсімдіктерде көмірсулардың пайда болуына қатысады. Өсімдік организмнің тіршілік етуіне қоректік элементтердің бірде-біреуі фосфордай жан-жақты қатыса алмайды.

Олардың қорегін реттей отырып, өсімдіктің өсіп даму қарқынын және өнімнің сапасын өзгертуге болады. Фосфордың кейбір органикалық қосылыстары өсімдік организмінде энергияны бір жерге жинақтайтын аккумулятор рөлін атқарады. Күзде астық дақылдары егісіне сапалы фосфор тыңайтқышы енгізілсе, олардың қысқы суыққа төзімділігі артады, өсімдік қынабының түсуі азаяды, сөйтіп, сабағының бойлап өсуіне жағдай жасалады.

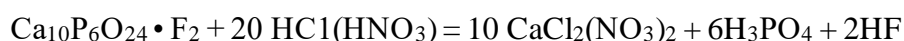
Күл элементтерінің ішінде фосфор ерекше орын алады. Әдетте күл элементтері астық дақылдарының сабанында, ал фосфор астықтың көбінесе дәнінде (тұқымында) болады. Азот сияқты, фосфор да өсімдіктің репродуктивті органдарына (жеміс салатын органдарына) жиналады, өйткені өсімдіктің репродуктивті органдарында органикалық заттар синтезделеді. Өсімдік тіршілігінің бастапқы кезеңінде және өсімдік өсіп дами бастаған мерзімде фосфор тыңайтқышының үлкен маңызы бар. Фосфор тыңайтқышы өсімдіктің тамыр жүйесінің дамуын тездетеді. Өсімдіктің тамыр жүйелерінің дамуы арқасында өсімдік қоректік заттарды жақсырақ пайдаланады, ылғалды бойына көбірек сіңіреді, ал бұл өсімдіктің жер бетіне өсіп шыққан бөлшектерінің қаулап өсуіне қолайлы әсер етеді. Өсімдікке фосфор жетіспей, зәрушілікке ұшыраса, онда өсімдіктің сабағы мен жапырағының өсуі тоқтайды, тұқым құрамайды. Сонымен бірге өсімдіктің жапырақтарының шеткі жиектері ширатылады, жапырақтарда күрең теңбілдер пайда болады, зақымдалған жерлерінің ұлпалары түсе бастайды. Фосфорды өсімдік топырақтан фосфат күйінде қабылдайды.

Ал ол өсімдік денесінде пайда болатын эфирдің және басқа да органикалық қосындылардың, кейбір ферменттердің, нуклеопротеидтердің және т.б. құрамына енеді.

Фосфор ұны - құрамында P_2O_5 17 пайыз болатын тікелей әсер ететін тыңайтқыш. Фосфор ұны ГОСТ 5716–74 ұлттық стандартына сәйкес келеді. Минералды шикізат құрамында фосфордан басқа кальций, күкірт, магний және кремний кездеседі. Олардың ауылшаруашылық дақылдарының өсуіне ықпал ететіні белгілі. Фосфор ұнын көптеген сынақтан өткізу оның дәнді дақылдардың өнімділігін 50 пайызға, ал майлы дақылды 80 пайызға арттыратыны дәлелденген[3].

Фосфор оксидіне P_2O_5 есептегендегі жалпы фосфордың массалық үлесін анықтау

Фосфатты минералдар және жыныстарды құрайтын басқа да минералдар концентрлі, сондай-ақ әлсіз минералды және органикалық қышқылдарда жеңіл ыдырайды. Қышқылдарда фосфатты минералдардың ыдырауы мына реакцияға негізделген:

Әдістің мәні

Әдіс фосфат-ионды магний-аммоний-фосфат түрінде магнезиалды қоспамен тұнбаға түсіруге негізделген. 700–800° С температура кезінде магний пирофосфатына алмасып күл ретінде тұнбаға түседі, әрі қарай 1000-1050°С температурада магний пирофосфатын күйдіреміз және өлшейміз.

Реагенттер:

ГОСТ 4461-77 бойынша *азот қышқылы*, тығыздығы 1,40 г/см³; ГОСТ 3118-77 бойынша *тұз қышқылы*, тығыздығы 1,15- 1,19 г/см³; *Лимон қышқылы* — талдау үшін таза; *Вагнер реактиві* (магнезиалды қоспа)

Дайындау:

55 г MgCl₂ · 6H₂O және 70 г NH₄Cl аз ғана су мөлшерінде ерітеміз, 100 мл 25% аммиак қосамыз және ерітінді көлемін дистилденген сумен 1 л дейін жеткіземіз. Алынған ерітіндіні 3-4 күн қойып, сосын фильтрлейміз.

ГОСТ 5850–72 бойынша фенолфталеин (индикатор), массалық үлесі 0,1 % фенолфталеиннің спирттік ерітіндісі.

Негізгі ерітіндіні дайындау

Фосфорит үлгісін алдын ала келіде ұсақтап, 0,5 мм електен өткіземіз. Өлшендінің шамамен 1 г жылуға төзімді көлемі 100 мл стақанға салып, аз ғана су мөлшерімен ылғалдаймыз және 50 мл «патша шарабын» (1 көлем концентрлі азот қышқылы және 3 көлем концентрлі тұз қышқылы) қосамыз. Стақанды сағаттық шынымен жауып, 30 минут плиткада қайнатамыз.

Оттан алып, көлемі 250 мл өлшегіш колбаға күлсіз фильтр («көк лента») арқылы сүзіп, қалғанын ыссы сумен шаямыз. Ерітінді көлемін 250 мл дейін жеткіземіз.

Талдау жүргізу

Алынған ерітіндіден 20-25 мл аликвота алып, 250 мл стақанға құямыз. Оған шамамен 1 г лимон қышқылын, 2-3 тамшы фенолфталеин, 20-25мл Вагнер ерітіндісін және аммиак ерітіндісін фенолфталеиннің түсі ашық көк түс болғанша қосамыз. Түскен тұнбаны түнге қалдырамыз. Ертеңіне күлсіз фильтр («көк лента») арқылы сүзіп, тұнбаны сумен жуамыз (жуатын су мөлшері 100-150мл), фильтрді тұнбамен бірге 700-800°С температурада алдын ала қыздырылған тигельге салып, электрлік плиткада күлге айналдырамыз. Одан соң тигельді муфельді пеште тұрақты салмаққа дейін 1000-1050°С температурада қыздырамыз (тұнба қара нүктелерсіз ақ болуы тиіс), эксикаторда суытып, сосын өлшейміз.

Фосфор пентаоксидіндегі (P₂O₅) фосфордың массалық үлесін процентпен есептейміз:

$$X = \frac{0,6379 \cdot a \cdot V_1 \cdot 100}{n \cdot V},$$

мұндағы *a* – қалдық салмағы, г; *V* – ерітіндінің жалпы көлемі, мл; *V*₁ – аликвоталық бөлік, мл; *n* – өлшенді, г; 0,6379 - Mg₂P₂O₇- тын P₂O₅-не есептеу коэффициенті (1-кесте).

Қортынды

Нәтижесінде орғано-минералды тыңайтқыштардың жаңа түрлерінің химиялық және физика-химиялық қасиеттері айқындалды, оларды алудың оңтайлы жағдайлары анықталды, орғано-минералды тыңайтқыштарды алудың технологиясы жасалынды, тәжірибелік үлгілер идентификацияланды; алынған тыңайтқыштардың агрохимиялық қасиеттері вегетациялық тәжірибелерде әртүрлі топырақ және климат жағдайында айқындалды.

1-кесте P_2O_5 -тің жалпы массалық үлесін анықтау

№ үлгілер	n, г	a,г	V, мл	V ₁ , мл	X(%)
1	1,0000	0,0286	250	25	18,2
2	1,0000	0,0297	250	25	18,9
3	1,0000	0,0279	250	25	17,8
4	1,0000	0,0291	250	25	18,5
Орташа мәні					18.4

Әдебиеттер

Жакирова Н.К., Нұрлыбаев И.Н. Аммофосфаттардың ерігіштігін зерттеу //Химиялық технология бойынша халықар. конф. тез. баянд. - М, 2007. - Т.5. - Б.110-111.

Будков В.А., Адрианов С.Н., Шаброва Е.В. Құрамында фосфор бар орғано-минералды тыңайтқыштарды дайындау технологиясы //Құнарлық. – 2009. – № 5. – Б. 24-25.

Жакирова Н.К., Нұрлыбаев И.Н. Химия и технология низкотемпературных полифосфатных удобрений. Алматы,2015г.-с.242.

Запевалов М.В. Құс саңырығын залалсыздандыру және түйіршіктелген органоминералды тыңайтқыштар өндіру /ЧМАУ. – 2009. – №5. – Б. 124-129.

THE EVALUATION OF RESTORATION DYNAMICS OF DEGRADED PASTURE ECOSYSTEMS OF ATYRAU REGION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

M.Zh. MAKHAMBETOV¹, N.E. TASHIGUL²

Abstract

This article discusses the assessment of the dynamics of restoration of degraded pasture ecosystems of Atyrau region of the Republic of Kazakhstan. In particular, we will talk about the degradation in the administrative regions: Kurmangazinsky, Makhambet and Kyzylkoginsky, as well as the dynamics of the restoration of vegetation and the process of natural restoration of sand on the Narynkum.

Keywords: degradation, Atyrau, ecology, the recovery of plants, soil restoration.

ОЦЕНКА ВОССТАНОВИТЕЛЬНОЙ ДИНАМИКИ ДЕГРАДИРОВАННЫХ ПАСТБИЩНЫХ ЭКОСИСТЕМ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В данной статье рассматривается оценка динамики восстановления деградированных пастбищных экосистем Атырауской области Республики Казахстан. В частности, мы расскажем о деградации в административных районах: Курмангазинском, Махамбетском и Кызылкогинском, а также динамике восстановления растительного покрова и процессе естественного восстановления песка на Нарынкуме.

Ключевое слово: деградация, Атырау, экология, восстановление растений, восстановление почвы.

Атырауская область характеризуется высокими значениями площадей пастбищ умеренной и сильной сбитости. Наибольшее проявление деградации наблюдается в

Курмангазинском, Махамбетском и Кызылкогинском административных районах (таблица 1) [1].

¹ Assoc. Prof. Dr., Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, Department of Biology, Kazakhstan, muratkim.87@mail.ru

² Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, 1st year student of "Biology", Kazakhstan, nurzhan9601@mail.ru

Таблица 1 – Характеристика деградированных пастбищ

Административные районы	Доминирующая группа пастбищ	Площадь пастбищ, тыс. га	Деградировано пастбищ, %, тыс.га
1	2	3	4
Курмангазинский	кустарниково-полынно-злаковые	1794,8	56,4(1012,2)
Индерский	чернополынные и кокпеково-полынные	983,3	42,3 (415,9)
Макатский	полынно-биюргуново-кейреуковые	321,0	46,6 (149,6)
Махамбетский	солянково-полынные	810,5	54,8(444,1)
Жылыойский	биюргуново-чернополынные и кокпеково-полынные	2191,3	48,3 (1058,4)
Кзылкогинский	полынно-злаковые	2219,6	49,0 (1087,6)
Исатайский	полынно-злаковые (еркеково-полынные)	1223,2	47,4 (579,8)
Итого деградировано пастбищ			4747,6

В своих исследованиях Б.Д. Таубаев [2-4] приводит, что 20-30% песков Нарынкум разбиты до барханного состояния.

В другой работе Б.Д. Таубаева [5] количество деградированных пастбищ в Атырауской области насчитывает более 6 млн га, не приводя к тому никаких доказательств.

Таблица 3 – Деградированные земли Атырауской области, тысяч гектаров [6]

Сбитых, всего		Из них										
средн е	сил но	1 – со вторичной растительностью				2 - засоренные				3 –		
		эфемеровые		сорнополынные		Прочие		непоедаемые растениями		ядовитыми растениями		скот о сбой
		средн е	сил но	средн е	сил но	сре дне	сил но	сред не	сил но	сред не	сил но	
2653,8	1552,2	421,8	817,5	1 471,3	212,1	106,5	79,0	22,1	125,1	632,1	257,6	60,9

В настоящее время в Атырауской области по данным агентства РК по управлению земельными ресурсами [6], на основании геоботанического картирования в масштабе 1:50 000 до 1991 года, деградированных земель составляет 4206 тыс га. Из них 2653,8

тыс га средне деградированных и 1552,2 тыс га сильно деградированных земель (таблица 3). Однако эти цифры вызывают сомнение по той причине, что эти цифры были получены на основе геоботанических исследований, проведенных до 1991 года.

В монографии «Экология и нефтегазовый комплекс» [7] приводятся самые разные цифры опустынивания «60-70% площади области (7,12 – 8,3 млн га); 38-40% площади области (4,75 млн га); около 77% (9,13 млн. га) в том числе коренное изменение растительности на площади 5,9 млн. га, что составляет 49% площади области».

1.5 Восстановительная динамика растительности

В результате интенсивного ведения сельскохозяйственного производства к концу XX века около четверти всех пастбищ находилось на последних стадиях «сбоя» и практически не использовалось, а еще одна четверть их была сильно нарушена и нуждалась в щадящем режиме использования [8].

Направление и скорость процесса восстановления нарушенной растительности зависят от физико-географических условий, типа биогеоценоза, типа нарушения, его масштаба, интенсивности и периодичности.

Демутационная или восстановительная динамика – это изменения, происходящие в фитоценозах после каких-либо экзо- или эндогенных нарушений растительного покрова. В результате нарушений возникают источники доступных ресурсов для выживших особей и новых колонистов. Таким образом, оказывая влияние на условия сосуществования растений, различные типы нарушений имеют большое значение для поддержания видового разнообразия фитоценозов [9].

Различные внешние нарушения приводят к тому, что большинство биоценозов представляют собой промежуточные звенья сукцессии, замыкающиеся климаксом, однако лишь климаксовые (и некоторые субклимаксовые) сообщества поддерживают устойчивый круговорот и баланс органики.

Все ряды и циклы сукцессии завершаются на уровне ландшафта, и в отсутствие серьезных возмущающих изменений биоты ландшафта способны к самоподдерживанию в течение неограниченного срока. Чем крупнее и внутренне гетерогеннее единица растительного покрова, тем выше ее "буферность" по отношению к циклическим внешним изменениям, тем более она способна адаптироваться за счет внутренних ресурсов путем сопряженного экотопического и географического "маневрирования" местных популяций контрастных групп видов [10].

Большое количество наблюдений после прекращения выпаса, сенокосения, распашки, пожаров характеризуют восстановление нарушенной растительности, как и ее деградация, происходит через ряд стадий, в течение которых наблюдается демутация основных признаков сообщества: продуктивности, структуры и состава, позиций доминантов и т. п. В результате фитоценоз возвращается к стабильному состоянию, близкому к исходному (коренному). Восстановительные пастбищные сукцессии протекают сходным образом, независимо от их зональной принадлежности, будь то степи или пустыни. Восстановленная структура растительного покрова определяется скоростью сукцессионных изменений в разных почвенно-геоморфологических условиях, что приводит к пространственному чередованию и сочетанию сообществ различного сукцессионного статуса [11].

Опираясь на фундаментальные принципы экологии, были разработаны научные основы и эффективные методы восстановления продуктивности деградированных

аридных земель путем создания весенне-летних и осенне-зимних пастбищных агрофитоценозов с высевом смеси зонально типичных видов кормовых кустарников, полукустарников и трав.

Неотъемлемым элементом стратегии устойчивого развития пастбищного животноводства является экологическое восстановление деградированной части естественных пастбищных экосистем, которые составляют 50-60% от общей площади пастбищ. На основе биогеоценотических принципов разработаны эффективные методы экологической реставрации с использованием зонально типичных жизненных форм и доминантных видов кормовых растений при частичной обработке почвы; экологически различающихся видов для подсева в существующие флористически неполноценные травостои; методов экологического восстановления пастбищных экосистем на песках и вторично засоленных почвах.

Важным условием сохранения природных кормовых угодий и повышения их продуктивности является обеспечение нормального роста, развития, а также естественного, вегетативного и семенного возобновления ценных кормовых видов растений, входящих в состав пастбищных растительных сообществ [12].

В качестве объекта изучения были выбраны пастбищно-сенокосные экосистемы территории Атырауской области. В основу диссертационного исследования положены материалы, собранные соискателем при изучении территории в 2013-2018 годах, полевые заметки и наблюдения автора за динамикой растительности и состоянием биоразнообразия в климаксовых и деградированных экосистемах.

В 1992-94 годах была деградирована в основном растительность песчаных массивов. Деградация солянковой растительности наблюдалась на очень ограниченных территориях, на участках концентрации скота и не представляла значимую проблему. К сообществам антропогенного происхождения, представляющим одну из стадий пастбищной дигрессии, относятся бургуновые сообщества, чаще встречающиеся в южной части массива песков Нарынкум. Разрастается бургун в результате пастбищного сбоя, заменяя многолетние виды, такие как еркек, полыни белоземельную и Лерховскую.

На сбитых участках закрепленных песков по межбугровым понижениям в северо-западной части Курмангазинского района иногда встречаются австрийскополынные сообщества. Они представлены одним антропогенным австрийскополынно-эфемеровым сообществом. Поедается полынью скотом плохо, это типичный засоритель пастбищ, изредка встречающийся в песках.

Развитие сообществ эбелека в песках связано с хозяйственной деятельностью человека, поэтому эбелековые модификации распространены в местах интенсивного выпаса скота - водопоев, летних стоянок и представлены двумя антропогенными сообществами: эбелеково-эфемеровым и эбелеково-шагырово-эфемеровым.

В окрестностях п. Исатай растительность сложена еще не сформировавшимися временными разнотравными группировками из солянок Паульсена (*Salsola paulseni*), натронной (*Salsola nitraria*), сведы высокой (*Suaeda acuminata*), лебеды татарской (*Atriplex tatarica*), бургунна (*Anabasis salsa*), сирении (*Syrenia siliculosa*), костра кровельного (*Bromus tectorum*), адраспана (*Peganum harmala*), гелиотропа (*Heliotropium arguzioides*), аристыды перистой (*Aristida pennata*), шагыра (*Artemisia arenaria*), местами с участием полыни белоземельной и кустарников, селитрянки Шобера (*Nitraria schoberi*), жузгуна (*Calligonum aphyllum*), тамариска (*Tamarix*).

В песках Нарынкум встречаются сорнотравные сообщества, представляющие собой крайнюю стадию деградации песчаных пастбищ, которые распространены в местах интенсивного выпаса скота - возле водопоев, населенных пунктов, летних стоянок и животноводческих построек: сорнотравно-лерховскополынные, молочаево-полынные, адраспаново-шагыровые, адраспаново-эфемеровые, итсигеково-эфемеровые.

Для песков Нарынкум нами выявлены следующие основные стадии естественного восстановления, причем для разных типов песков стадии они несколько отличаются друг от друга.

На грядово-барханных песках:

I – аристидовые → аристидово-кияковые → кияковые → кияково - разнотравные → кияково – шагырово – жузгуновы → жузгуново- шагырово - кияковые → жузгуново – полынно – еркековые;

II – жузгуновы → жузгуново – полынно – еркековые → жузгуново – еркеково – полынные

III –шагыровые → полынно – еркековые → еркеково – полынные;

IV - бургуновы → бургуново-эфемеровые (полынь метельчатая (*Artemisia scoparia*), костер кровельный (*Bromus tectorum*), мятлик луковичный (*Poa bulbosa*)) → зеленополынные (шагыр, бургун) → зеленополынно-эфемеровые (шагыр, полынь маршала (**Artemisia marschalliana**), костер кровельный (*Bromus tectorum*), мятлик луковичный (*Poa bulbosa*), осока вздутоплодная (*Carex physodes*)) → полынно-эфемеровые (шагыр, маршала (**Artemisia marschalliana**), сантолиновая (*Artemisia santolinifolia*), костер кровельный (*Bromus tectorum*), мятлик луковичный (*Poa bulbosa*), осока вздутоплодная (*Carex physodes*)) → полынно-эфемерово-еркековые (шагыр, полынь маршала (**Artemisia marschalliana**)).

На бугристых песках: I - разнотравные с преобладанием сирени, тысячелистника, гелиотропа → зеленополынно – разнотравные (шагыр, бургун) → зеленополынные (шагыр, бургун) → зеленополынно-эфемеровые (шагыр, полынь маршала (*Artemisia marschalliana*), костер кровельный (*Bromus tectorum*), мятлик луковичный (*Poa bulbosa*), осока вздутоплодная (*Carex physodes*)).

II - кустарниково-эremosпартоново- разнотравные по пескам (жузгун, курчавка, тамариск, сирения, тысячелистник, гелиотроп, шагыр, бургун) → кустарниково-шагырово - эremosпартоновые по пескам (жузгун, курчавка, тамариск) → кустарниково-полынно-эфемеровые с эremosпартоном (жузгун, курчавка, тамариск, шагыр, полынь маршала (**Artemisia marschalliana**), мятлик, осока вздутоплодная (*Carex physodes*)).

На мелкобугристых песках: солянковы → солянково – разнотравные → разнотравно – эфемеровы → шагырово – эфемеровы → смешаннополынно-эфемеровы → смешаннополынно-- еркековы, смешаннополынно – еркековы → еркеково – разнополынные → еркеково – белоземельнополынные.

Заключение

Результаты исследования показали, что в песках Нарынкум процесс естественного восстановления идет с большой скоростью, которые выявили для для разных типов песков стадии восстановительных сукцессии.

На остальных песках территории области наблюдаются такие же восстановительные сукцессии растительности до исходного и исходно-подобного состояния. Как показывает анализ всего материала, восстановительные сукцессии приводят к выпадению таких многолетних растений как адраспан (*Peganum harmala*), итсигек (*Anabasis aphylla*) и других сорных и ядовитых растений. Таким образом, восстановительные сукцессии являются той необходимой основой, которая обеспечивает оценку современного состояния пастбищ и способствует повышению их продуктивности.

Список использованных источников

Крылова В.С. Проблема деградации почвенно-растительного покрова Атырауской области в ландшафтах сельскохозяйственного использования. Вестник КазНТУ. 84-89 с.– Алматы. – 2010.

Таубаев Б.Д. Рациональное использование и охрана песчаных пастбищ Западного Казахстана / Региональный выпуск «Вестник МАНЭБ» Том 13, 2008, № 5. – с. 34 – 38

Таубаев Б.Д. Ресурсно-экологическая оценка состояния песчаных пастбищ Нарынских песков / Региональный выпуск «Вестник МАНЭБ» Том 13, 2008, № 5. – с. 43-46

Таубаев Б.Д. Пастбищный потенциал экосистем Нарынских песков / Региональный выпуск «Вестник МАНЭБ» Том 13, 2008, № 5. – с.47-49]

Таубаев Б.Ж. Оценка современного состояния песчаных пастбищ Нарынских песков // Каспийский регион: политика, экономика, культура. Астрахань, 2004, № 1, - С. 55-59.

Земельные ресурсы Республики Казахстан. Статистический отчет за 2010 год. Астана: Агентство РК по управлению земельными ресурсами, 2011. – 191 с.

Диаров М.Д., Гилязов Е.Г., Димеева Л.А., Большов А.А., Жмыхов А.А., Ергалиев Т.Ж., Диарова М.А. Экология и нефтегазовый комплекс: в 7 т. / под ред. М.Д.Диарова. – Алматы: Фалым, 2003. – Том 2. Почвенно-растительный покров. Природно-заповедные зоны. – 234 с.

Горшкова А. А. Устойчивость к выпасу различных типов пастбищ // Сенокосы и пастбища Сибири: Сб. науч. трудов НИИ кормов СО РАСХН. — Новосибирск: Наука, 1989. — С. 4–12.

Батчаева О.К. Восстановительная динамика и горизонтальная структура Альпийских фитоценозов северо-западного Кавказа (на примере Тебердинского заповедника): дис. ... канд. биол. наук. – Ставрополь, 2005 г., 108 с.

Саллагаров А. Д., Олейникова Д. В. Региональные особенности антропогенной трансформации травяной растительности высокогорных ландшафтов северного склона Западного Кавказа. Биологическое и ландшафтное разнообразие Северного Кавказа и особо охраняемых природных территорий: Сборник. М.; Ставрополь. 2006, с. 170-173

Г. Т. Кандалова, Г. И. Лысанова. Восстановление степных пастбищ Хакасии // География и природные ресурсы. - 2010. - № 4. - С. 79-85

Туманян А.Ф. Агроэкологические и геоботанические аспекты деградации и повышения продуктивности фитоценозов в аридной зоне Прикаспия. Диссертация на соискание ученой степени доктора сельскохозяйственных наук. Астрахань, 2005. – 315 с.

ECOLOGY IS A COMMON PROBLEM FOR A NATION

Ecol. B.C. J.S. BEYEKEKENOVA

Abstract

The causes of emerging environmental problems in the modern society and ways to solve them. Propagation of nature in ecology with wide disclosure of ecology theme. It contains suggestions on the prevention of environmental problems, by systematizing, differentiating all materials about environmental disasters. One of the major global problems of today's ecosystems in the conditions of growing anthropogenic impact on ecosystems is to emphasize that we can not achieve positive results without the support of all groups and people in stabilization of the ecological situation.

Keywords: progress, problem, erosion, biocenosis, condensate, diesel.

ЭКОЛОГИЯ- ҰЛТҚА ОРТАҚ ПРОБЛЕМА

Түйіндеме

Қазіргі қоғамдағы қалыптасқан экологиялық проблемалардың пайда болу себептері және оны шешу жолдары. Экология тақырыбын барынша кең ауқымда аша отырып, табиғатты қорғауға насихаттау. Экология апаттары туралы барлық материалдардың жүйелеп, саралау арқылы, экологиялық проблемалардың алдын алу жөнінде өз ұсыныстарымды қосу. Экологиялық жүйелерге күн сайын өсіп жатқан антропогендік әсер жағдайында Жер биосферасын сақтау-қазіргі заманның ең негізгі ғаламдық проблемаларының бірі екеніне, экологиялық жағдайдың тұрақтануына барлық топтар мен халықтың қолдауы болмаса, оңды нәтижеге жете алмайтынымызға тоқталу.

Тірек сөздер: прогресс, проблема, эрозия, биоценоз, конденсат, дизель.

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық прогрестің қарыштап алға басуы адамзат өмірін жақсартуға тікелей игі ықпал етумен қатар, қоршаған орта-табиғатқа орны толмас орасан зор зиян тигізіп отыр. Соған орай бұл күнде атмосфераның гидросфераның, литосфераның үздіксіз ластануын тежеп тоқтау болмай жатқандығы да шындық. Осыған байланысты қоршаған ортаны қорғау және табиғи қалпында сақтау мәселелері бүкіл дүниежүзі елдерінің алдында тұрған ең маңызды міндеттердің біріне айналып отыр.

Қоршаған ортаның антропогендік жолмен ластануына себеп болатын көздерге қара және түсті металлургия, транспорт, электр энергетикасы, ауыл шаруашылығы, мұнай-газ, түсті металлургия, тұрғын-коммуналдық шаруашылық, мұнай-газ, көмір, химия өндірістері, ауыл шаруашылық салалары жатады.

Экологиялық жүйелерге күн сайын өсіп жатқан антропогендік әсер жағдайында Жер биосферасын сақтау-қазіргі заманның ең негізгі ғаламдық проблемаларының бірі. Экологиялық қауіпсіздік және қалыпты даму көптеген елдердің негізгі проблемасы болып отыр. Қазақстанда туып отырған кризисті экологиялық жағдай, жалпы қолайсыз әлеуметтік-экологиялық жағдай мен елдегі табиғат пайдалану саясатының нәтижесі. Дүниежүзілік тәжірибе көрсеткендей, табиғат ортасын бұзып және табиғат ресурстарын сарқылу есебінен, қоғамның экономикалық тұрақты дамуын қамтамасыз ету мүмкін емес. Сонымен қатар, күшті экономикамыз қоршаған ортаның қажетті сапасын сақтау мүмкін емес.

Экология-бүкіл адамзат баласының шалыс басқан әрбір-іс-әрекетіне келешекте шек қоятын, оның тыныс-тіршілігіне тікелей ат салысатын ғылымның жаңа саласы. Ол қоршаған ортаны кесапат жағдайлардан, кейбір көлденең оқиғалардан сақтауға, табиғат пен арадағы теп-теңдік қалпына келтіруге бағытталған маңызды мемлекеттік және әлеуметтік шара.

Еліміздің экологиялық жағдайын қалыпты ұстап, табиғат байлығын сақтау және оны молайту тек бүгінгі күннің қажеттілігінен туындамайды, ол ертеңгі күннің проблемаларына да жауап береді. Сондықтан бұл мәселе Қазақстанның 2030 жылға дейінгі ұзақ мерзімді дамуына арналған бағдарламада басым міндеттердің бірі ретінде көрсетілген.

Қоршаған ортаның қазіргідей ауыр жағдайында еліміздің келешек иелерінің экологиялық сауатын көтеру бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселелерінің бірі болып отыр. Республика қалаларында атмосфераның ластануының көбейе түсуі туған табиғат тепе-теңдігінің бұзылуына әкеліп соғуы, адам денсаулығына айтарлықтай зиянын тигізуде және қоршаған ортаның ластануына байланысты әр түрлі аурулардың пайда болуы, т.б. жағдайлардың айта берсек соның ішінде республика халқының өміріне кез-келген сыртқы қатармен бірге экологиялық қауіп-қатердің тигізер әсері өзекті мәселеге айналып отыр. Қоғамның тұрақты дамуына деген беталыс экологиялық проблемаларды шешуден бастау алады. Еліміздегі осындай ірі экологиялық ластанудың ошақтарын есепке алып, оны жою бойынша тиісті бағдарламалар жүргізілсе, орындалатын негізгі міндеттердің бірі болып саналады. Мұнда қарастырылатын мәселелер ішінде экология және табиғи ресурстардың қоғамда қалай пайдаланылып жатқандығы сөз болады, табиғат пен адам арасындағы кейбір елеулі қайшылықтар салыстырмалы түрде көрсетіледі. Сонымен қатар, еліміздегі экологиялық дағдарыстың орын алуы. Бүгінде экология ең бір өзекті мәселелердің қатарына шығып отыр.

Ғаламдық жылыну себептерінің толық ашылмауы жер шары тұрғындарын, мамандар мен ғалымдарды барынша алаңдатып отыр.

Сол себепті, ядролық сынақтарды болдырмау, жаппай қырып-жою қаруларын түп тамырымен жою бағытында Қазақстан тарапынан жүргізіліп жатқан барлық бастамаларға әлемдік қоғамдастық әлі де қолдау-көмек көрсеткені қажет. Бұл өз кезегінде ғаламдық қауіпсіздікке де өз ықпалын тигізер еді.

Адамдардың ластанған суларды пайдаланудың аймақта онкологиялық аурулардың артуына әсері бар.

Онкологиялық аурулардың көрсеткіші бойынша Қызылорда облысының республикада алдыңғы орын алуын да сонымен байланыстырады.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басталған шағында адамзат қоғамының даму мәселесі адам мен табиғаттағы қарым-қатынасының дұрыс жүргізілмеуінің

арқасында мүлдем шиеленісіп кетті. Осы жағдайды саналы азаматтың барлығы түсіну қажеттігін және әрбір азаматтың өмір сүру барысында табиғат қорларын пайдалану үрдісінде оны таза, мол қазыналы көркем қалпында мәңгілікке сақтау ешбір кезек күттірмейтін мәселе екенін мемлекет деңгейінде түсінудің қажеттілігін Президентіміз Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстан-2030» бүкіл халыққа Жолдауында бірнеше рет айтып өтті.

Қазіргі кезде Семей полигоны, Арал қасіреті, Байқоңыр ғарыш аймағында және тағы басқа, жерлердегі экологиялық апаттар орын алууда.

Қазіргі кезең- экологиялық жағдайдың шиеленген сәті. Қазақстан жерінің экологиялық жағдайын тәуір деп айтарлықтай емес. Солардың ішінде экологиялық шырғалаңға түскен Арал өңірі бәрінен ерекше тұр. Арал теңізінің кепкен табанынан үздіксіз көтеріліп миллиондаған тонна тұз аралас шаң-тозаңды, әр түрлі химиялық заттармен қаныққан, суы ішуге жарамсыз Сырдариясын, аппақ соры бұрқыраған егістік, шабындық, жайылымдық жерлерін айтсақ та жеткілікті. Айнала қоршаған ортаны ластаушы "Байқоңыр" ғарыш айлағының өзі не тұрады?

Қазіргі өркениетті даму барысында адамзат ғаламдық деп аталатын бірқатар проблемаға кездесті. Қазіргі кезеңнің ғаламдық проблемаларының мәні неде және олардың қандай түрлері бар? Ғаламдық проблемалар деп бір елдің немесе мемлекеттер тобының ғана емес бүкіл адамзат бірлестігінің өмірлік мүдделерін қамтитын және олардың теріс салдары бүкіл өркениетке қауіп төндіретін бірқатар жалпы дүниежүзілік құбылыстар мен процестерді айтады. Олар адамзат қоғамының тіршілік әрекетінің әр алуан жақтарын әсер етеді-дүниежүзілік саясат пен экономикаға, мемлекет аралық және ұлтаралық қатынастарға, бұқаралық салаға адамдардың тіршілік ету жағдайына тікелей байланысты. Дүниежүзілік ғаламдық проблемаларға мыналар жатады.

Қазақстанада экономиканың дамуының негізі болып минералды-шикізат комплексі болып саналады. Яғни бұнда тау-кен, энергетика, металлургия және негізгі ластағыштары. Қазіргі бар технологиямен минералдық ресурстарды өндірген, тасымалдаған және өңдеген кезде олардың тозына және экологиялық жағдайына әсер етеді. Көмір, мұнай, газ, металл және тағы басқа табиғат ресурстарының кен орындарын игерген кезде жер қабаттарында белгілі бөлігі қалып қояды. Әдетте мұнайдың 35-40% қоры алынады, ал алдыңғы қатарлы технологияны қолданғанда 80%-ке жеткізуге мүмкіндік туады.

Интинсивті мұнай өндіру аймақтарында биогеохимиялық провинция түзілетін процес жүруде, онда токсикалық заттар құрамының барлық нормалары жоғары болады. Жыл сайын Республикада 50 мың тонна мұнай шламы және мазутталған топырақ пайда болады. Мысалы Каспий маңы аумағында мазутталған жердің жалпы ауданы 200 мың гектар, ал төгілген мұнай көлемі миллиондаған тонна.

Республикада ядролық отынды өндіру, тасымалдау, игеруге ерекше орын берілген.

Казатомпром әкімшілігі берілгені бойынша жыл сайын 2, мың тоннадай уран өндіріледі, бұл дүниежүзілік өндірістің 5%-ын құрайды және 2005 жылда 7%-ке жетеді. Дүниежүзілік тәжірибеден белгілі жерден уран өндіргенге қарағанда, қалдықты көму 10 есеге қымбат. Біздің елде осы кезге дейін экологиялық талаптарға жауап беретін ұлттық радиомагильник жоқ, ядролық қалдықты жоюдың сенімді технологиясы жоқ. Сондықтан да күрделі проблема болып ядролық қалдықтарды экологиялық қауіпсіз сақтау және оларды өңдеу саналады.

1-кесте Ғаламдық проблеманың пайда болу себептері

Әлемдік экологиялық проблемалар	Пайда болу себептері	Шешу жолдары
Халық санының артуы	Табиғат ресурстарын барынша пайдалану	Демографиялық тұрғыда реттелу, қолайлы мекендерге қоныс аудару
Климаттың өзгеруі(озон қабатының есілуі, қышқылдық жауындардың пайда болуы)	Атмосферадағы газдардың тепе-теңдігінің бұзылуы, климаттың жылынуы	Қалдықсыз немесе аз қалдықты жаңа технологияны енгізу,экологиялық мониторинг
Су ресурстарының тапшылығы	Суды барынша пайдалану және ластану, ақаба сулардың көбеюі	Суды пайдалану технологиясын жақсарту және жауапкершілікті арттыру,экологиялық мониторинг
Жарамсыз жерлердің көбеюі	Ландшафтылардың жарамсыздануы және климаттың өзгеруі	Жерді тиімді пайдаланудың жаңа экотехнологиясы,экологиялық сараптама жүргізу
Жер ресурстарының тозуы	Топырақ эрозиялылары, ластануы мен құнарсыздануы	Жерді пайдалануды қайта түлету, экотехнология экологиялық сараптама
Биокөптіліктің азаюы	Адамның іс- әрекеттері, табиғи биоценоздың жойылуы,түрлердің азаюы	Табиғи ландшафтыларды қайта түлету,экожоспарлау,жер сіндіру,экологиялық мониторинг
Өндірістік және тұрмыстық қалдықтардың көбеюі	Өндірістік қалдықтармен ластануы	Қайта өңдеу немесе қалдықсыз технологияға көші,экотехнология экологиялық мониторинг,сараптама
Табиғи ландшафтылардың азаюы	Улы заттардың шығарылуы орта сапасының нашарлауы,түрлі қауіпті аурулардың көбеюі.	Табиғи ландшафтыларды қайта түлету,экожоспарлау,экологиялық мониторинг,экологиялық сараптама,экологиялық төлқұжаттар әзірлеу

Қалдықтардың негізгі массасы Қарағанды,Алматы,Өскемен қалаларында жинақталған.Ақтөбе облысында құрамында өте қауіпті токсикалық алты валентті хром,ал Жамбыл облысында- фтор,фосфор және Шығыс Қазақстан облысында- ауыр металдар тұздары қалдықтары жинақталған.

Пайдасы мен зияны көп темір тұлпар

Қалада тек жеңіл автокөлік қана жүріп қоймай ,жүк тасушы автокөліктер де жүреді.Осылардың бірі бензинмен жүретін болса,екінші біреуі дизельді отынмен жүреді.Қазіргі кезде автокөліктер пайдаланатын жанармайлардың сапасы әр түрлі. Сапасы төмен жанармайдың арзандығына қызығып пайдаланатын автокөлік иелері қоршаған ортаға қаншама зиян келтіріп жатқанын біле бермейді.Атмосфералық ауаның ластануы адам денсаулығы мен қоршаған табиғи ортаға әртүрлі зиян келтіретінін біреу білсе, біреу біле бермейді.

Автомобиль шығатын газдардың адам денсаулығына әсері

2-кесте

№	Зиянды заттар	Адам денсаулығына кері әсері
1	Көміртек оксиді	Қанның оттегімен қанықтырылуын тежейді, ойлау қабілеті нашарлайды, қатты уланған жағдайда есінен тану мен қазаға ұшырау
2	Қорғасын	Қан айналымы, жүйке және жыныс мүшелеріне әсер етеді. Балаларда ойлау қабілеті төмендейді. Әсіресе сүйектерде және басқа ұлпадарда жиналады.
3	Азот оксиді	Вирусты ауруларды (тұмау тәрізді) организмнің тез қабылдап алуын күштеді, бронхид және пневмония ауруын туғызады.
4	Токсикалық шығарынды	Рак тудырады, жыныс қызметін бұзады. Нәрестелер кеміс болып дүниеге келеді.

Ауаның ластануының негізгі себебі, жанармайдың толық және біркелкі жанбауынан болады. Жанармайдың бар болған 15%-ы ғана автомобильді қозғауға жұмсалса, ал қалған 85%-ы ауаға шығарылады. Соның нәтижесінде адам организміне кері әсерін тигізеді.

Автокөліктер табиғи газбен жүрсе, тиімді болар еді. Газды пайдалану саны 1985 жылы-512 болса, 1995 жылы-1838-ге жетті. Сондай-ақ автомобильдің қозғағышының жану камерасы бұл улы заттарды синтездеп, оларды атмосфераға шығаратын өзгеше бір химиялық реактор. Тіптен ауадағы зиянсыз азоттың өзі жану камерасына түскенде, азоттың улы тотығына айналады.

Іштен жану қозғағышының (ІЖҚ-ДВС) жанармайдан шыққан газдарында 170-тен астам зиянды компоненттер бар, олардың 160-жуығы қозғағышта жанармайдың толық жанбауынан пайда болған көмірсутектердің туындылары болып табылады. Жанармайдан шыққан газдарда зиянды заттардың болуы жанармайдың түрлері мен жану жағдайына тікелей байланысты. Жанармайдан шыққан газдар, автомобильдің механикалық бөлшектері мен покрывшаларының, сондай-ақ жол жабындары антропогендік тектегі атмосфералық ластағыш заттардың жартысына жуығын құрайды.

Жанармайдан шыққан газдың құрамы қолданылатын жанармайдың, майдың түріне, қозғағыштың жұмыс режиміне, оның техникалық жағдайына, автомобильдің қозғалу жағдайына және тағы басқаға байланысты.

Бензин құйғыш түтіктен бензиннің бәрін құю мүмкін емес, оның аздаған мөлшері болса да, жерге төгілетінін әрбір көлік жүргізушісі біледі. Алайда, ойланып қарасақ қазіргі кезде жер бетінде қаншама автомобиль бар десеңші. Жыл санап оның мөлшері арта береді, соған орай атмосфераға да зиянды заттардың бөлініп шығуы көбейеді. Автомобильге құйған кезде төгілген бензиннің 300гр ғана, қанша ауаны ластайды. Осы мәселені шешудің қарапайым жолы-жер бетінен бірде-бір тамшы бензиннің төгілуіне мүмкіндік бермейтін жаңа конструкциялы май құйғыш автоматтарды жасау.

Экологиялық қауіпсіздікті және еліміздің халқының жағдайын жақсарту үшін Қ.Р.-ның экологиялық қауіпсіздігінің 2004-2015 жылдарға арналған концепциясы шығарылды. Жаңа концепцияда экономика және қоғамды экологияландыруға көңіл бөлген және өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы дамуының салалық бағдарламасын өндіріс күштерін орналастыру сызбасын қала құрлыс және басқа масштабты бағдарламаларды әзірленген кезде, олардың қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына әсері, сұрақтары көрсетілген. Қоршаған ортаның ластануын төмендетудің 2009-2018 жылдардағы арналған кешенді бағдарламасын іске асыру арқасында ауа біршама тазарған түрі бар. Мамандар дерегінше, жыл соңына дейін ауаға тасталатын зиянды газдар 8-10 мың тоннаға дейін қысқарады деген болжам жасалған. Жыл сайын атмосфераға 237 мың тонна улы газдар тасталады екен, соның 190 мың көліктерге тиесілі. Әзірге, еліміз бойынша Алматы қаласында ғана газанализаторлар мен түтін өлшеу құралдары орнатылған екен. Жыл басынан бері Жол сақшылары мен экологтар 23 мыңнан астам заң бұзушылықтарды анықтап отыр.

Қоршаған ортаны сауықтыру жөніндегі сұрақтар біздің Республикамыздың белгілі бір аумақтарына ғана қатысты емес. Көптеген экологиялық проблемалар бізге мұраға қалды, олар бізге көрші облыстарға да қатысты және транс шекаралық сипат алады. Экологиялық проблемалардың тізілімін жасау табиғатты пайдалануды басқаруын ұйымдастыру үшін стратегиялық жоспарлау принципі бойынша елеулі қадам болып табылады. Бұл тізілім бірінші кезекте, жергілікті атқарушы биліктерімен табиғатты қорғау шараларын жоспарлау жұмыстарын жасауға көмектеседі

Экологиялық жағдайдың тұрақтануына барлық топтар мен халықтың қолдауы болмаса, онды нәтижеге жете алмаймыз.

Туған өлкеміз жердегі экологиялық хал-ахуал туралы жан-жақты мағлұмат беру, оны жақсарту әдістерін ойластыру, әсем табиғаттың тепе-теңдігін сақтау басты мақсатым. Әрбір өлкенің өзіне тән сол жердің ауа райы, тарихы ерекшеліктері бар. Судың, топырақтың, ауаның бүліну себептерін, адамдардың денсаулығын жақсартуда іс-шаралар алу қажет.

Экологиялық жағынан туған жердің табиғатын қорғауда оның ластануына жол бермеу үшін мына жағдайларға көңіл бөлу керек деп есептеймін.

- Қала орталығында жүк көлігінің жүруіне тыйым салу;
- Жолайырықтардың салынуы;
- Көліктерден шығатын улы газдың таралу деңгейін бақылау;
- Құрлыс алаңдарын бақылау;
- Қаланы көгалдандыру;
- Автокөліктердің барлығын табиғи газбен немесе сутегімен жүру жағдайына көшіру. Себебі жанармайдың бар болғаны 15%-ы ғана автомобильді қозғауға жұмсалса, ал қалған 85%-ы ауаға шығарылады. Табиғи газдың 90%-ы жұмсалады;
- Терек ағашты көптеп отырғызу. Себебі терек ағашы 20% шамасында дыбысты, шуды бәсеңдетеді және жалпақ жапырақты болғандықтан оттегін көп бөлінеді. Мысалы, 25 жылдық терек ағашы жазғы 5 ай ішінде 44 кг жуық көмірқышқыл газын сіңіретіндігін айтсақ, онымен теңесетін өсімдік табу оңайға түспес;
- Жиде ағашын көптеп отырғызу. Себебі жиде ағашы улы заттарды өзіне ең көп сіңіретін өсімдік. Сонымен қатар тамырынан топырақтың құнарлығын арттыратын азотты қосылыстар бөледі;

- Жанармай құю станцияларының қауіпсіздік ережесін қатаң сақтауын бақылау.Себебі атмосфералық ауаға көмірсутектердің түсуі тек автокөліктердің жұмыс нәтижесінде ғана болмайды,сондай-ақ бензин құйған кезде де болады;
- Өндіріс қалдықтарымен оны тұтынуды басқару жүйесін енгізу,бұрынан келе жатқан ластануды жоюды жалғастыру;
- Экологиялық мәліметтердің сараптамасы мен жинақтау үрдістерін автоматтандырудың аймақтық мониторингтік жүйесін жүзеге асыру;
- Қоршаған орта компоненттерінің жай-күйі мониторингінің автоматтық бекеттері мен бақылаудың телеметриялық жүйесін дамыту;
- Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі шаралардың қаржыландырылуы ұлғайса, экологиялық мәселелердің шешілуіне қаражат бөлінсе;
- Өнеркәсіптік кәсіпорындардың экологиялық ашықтылық деңгейін кеңейту;
- Мемлекеттік органдардың,өнеркәсіптік кәсіпорындардың, үкіметтік емес ұйымдардың ішінен қатысушылардың санын жоғарылатудың тұрақты дамуы жөніндегі,аймақтық жұмыс,барлық жұмыс түрлерінде,білім берудің барлық деңгейлерінде экологиялық ағартушылық жұмысын жүзеге асыру.Қоршаған ортаны қорғау облысындағы жобалардың жүзеге асуына қоғамдық ұйымдар мен тұрғындарды ынталандыру,экология мәселесі бойынша шешім қабылдағанда көпшіліктің ойын назардан қалдырмау қажет.

Сөз сонымда бүгінгі баяндамамды қортындылай келе сонау Алтайдан Атырауға дейінгі кең байтақ қазақ елінің сұлу да,әсем табиғатын қорғау,оны экологиялық жағдайға душар етпеу,әрбір алаш жұртының міндетті парызы.Қоршаған ортаға табиғатқа зиян келтіргеніміз ол өзімізге,келешек ұрпаққа,жан-жануарға,тіпті болашаққа балта шапқанмен тең.Сондықтан өз өлкеміздің баға жетпес асылы табиғатты сақтай білейік.

Әдебиеттер

- Г.Б.Бейсеева,М.Е.Алимжанова «Экология,туризм,өлкетану»,Алматы 2002 ж.
- Б.Бретшнойдер,И.Курфюрст «Охрана воздушного бассейна от загрязнений:технология и контроль».
- Пер.с англ.(Под ред.А.Ф.Туболкина.-Л:Химия.198-288с).
- А.К.Бродский,«Жалпы экологияның қысқаша курсы»1997ж.
- М.С.Гиляров зоологический метод диагностики почв.-М.,Наука,1965г,273с.
- Интернет сайт www.tarbie.kz.
- М.С.Гиляров.Особенности почвы,как среды обитания и её значение в эволюции насекомых6-М6 19496 420с.
- Қ.Құрманов«Жасыл әлем» 1997жыл.
- «Методические рекомендации по определению размеров платежей за загрязнение атмосферного воздуха вредными выбросами автомобилей» Алматы,1992 год.
- Г.С.Оспанов,Г.Т.Бозшатаева«Экология»-Алматы,Экономика,2002жыл.
- Сағымбаев «Экология негіздері»,1995жыл.
- Ж.Серікбаева«Өлке экологиясы»,Қызылорда 2001жыл.
- «Химия және биология»1986ж.№1.
- «Экологиялық білім бағдарламасы»,Алматы 1999жыл.
- М.Ш.Алипов.Экология және тұрақты даму. Алматы 2012.
- Глобальный экологический кризис, Фридман В.С., 2017.
- Газовые топлива и их компоненты, свойства, получение, применение, экология, Бакулин В.Н., Брещенко Е.М., Дубовкин Н.Ф., Фаворский О.Н., 2016.

THE IMPORTANCE AND ROLE OF EMOTIONAL SPHERE IN MENTAL HEALTH PRESCHOOL CHILD

Svetlana DOSZHANOVA¹, Nurlan MERUYERT²

Abstract

The article describes the problem of the need to study the internal factors affecting the mental health of children, the formation of the original prosperous psyche. The emotional sphere of a preschooler is considered as a powerful regulator of the psyche of a child, and, accordingly, of his health. Art therapy (isotherapy) is mentioned by the authors in the role of a tool of psychological influence by art, which determines the well-being conditions for the psyche of preschool children with mental retardation.

Keywords: mental health, mental retardation, emotional well-being, correctional and developmental work, art therapy.

ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ В ПСИХИЧЕСКОМ ЗДОРОВЬЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

В статье излагается проблема необходимости изучения внутренних факторов, влияющих на психическое здоровье детей, становление исходно благополучной психики. В качестве мощного регулятора психики ребёнка, а соответственно и его здоровья, рассматривается эмоциональная сфера дошкольника. Арт-терапия (изотерапия) упоминается авторами в роли инструмента психологического воздействия искусством, определяющим благополучные условия для психики детей дошкольного возраста с задержкой психического развития.

Ключевые слова: психическое здоровье, задержка психического развития, эмоциональное благополучие, коррекционно-развивающая работа, арт-терапия.

Эмоциональная сфера человека, особенно детей, является одной из основных регуляторных систем, обеспечивающих основные стороны жизнедеятельности организма. Действуя в предметном мире, ребенок переживает то, что с ним происходит, определенным образом относится к тому, что его окружает. Переживания им этого отношения к окружающему миру составляет сферу его чувств и эмоций. Эмоциональная сфера детей во многом определяет их жизнедеятельность и характер психического развития.

¹ K. Zhubanov Aktobe regional state university (The Republic of Kazakhstan), sveta1108@inbox.ru

² 1st years undergraduate nurlanova_meruert@mail.ru

Задержка психического развития (ЗПР) - одна из наиболее распространенных форм психических нарушений, это нарушение нормального темпа психического развития. Термин «задержка» подчеркивает временной характер нарушения, то есть уровень психофизического развития в целом может не соответствовать паспортному возрасту ребенка. Данная группа детей не относится к группе умственно отсталых, так как в пределах имеющихся знаний они обнаруживают достаточную способность к обобщению, широкую «зону ближайшего развития». Конкретные проявления ЗПР у ребенка зависят от причин и времени ее возникновения, степени деформации пострадавшей функции, ее значения в общей системе психического развития.

Анализ исследований по проблеме психического здоровья детей дошкольного возраста позволил выделить следующие наиболее важные группы причин, обуславливающие возникновение ЗПР:

- причины биологического характера, препятствующие нормальному и своевременному созреванию мозга;
- общий дефицит общения с окружающими, вызывающий задержку в усвоении ребенком общественного опыта;
- отсутствие полноценной, соответствующей возрасту деятельности, дающей ребенку возможность посильного «присвоения» общественного опыта, своевременного формирования внутренних психических действий;
- социальная депривация, препятствующая своевременному психическому развитию.

Все отклонения у таких детей со стороны нервной системы отличаются изменчивостью и диффузностью, имеют временной характер, т.е. в отличие от умственной отсталости, при ЗПР наблюдается обратимость интеллектуального дефекта.

Как биологические, так и социальные факторы, способствующие возникновению ЗПР у детей-дошкольников, затрудняют полноценное развитие организма, задерживают становление личностно развитого индивидуума и неоднозначно формируют социально зрелую личность.

В соответствии с классификацией К.С.Лебединской традиционно различают четыре основных варианта ЗПР:

1. Задержка психического развития *конституционального происхождения* (гармонический психический и психофизический инфантилизм). В данном варианте на первый план в структуре дефекта выступают черты эмоционально-личностной незрелости. Инфантильность психики часто сочетается с инфантильным типом телосложения, с «детскостью» мимики, моторики, преобладанием эмоциональных реакций в поведении. Снижена мотивация в интеллектуальной деятельности, отмечается недостаточность произвольной регуляции поведения и деятельности.

2. Задержка психического развития *соматогенного генеза* у детей с хроническими соматическими заболеваниями. Детей характеризуют явления стойкой физической и психической астении. Наиболее выраженным симптомом является повышенная утомляемость и истощаемость, низкая работоспособность.

3. Задержка психического развития *психогенного генеза*. Вследствие раннего органического поражения ЦНС, особенно при длительном воздействии психотравмирующих факторов, могут возникнуть стойкие сдвиги в нервно-психической сфере ребенка. Это приводит к невротическим и неврозоподобным нарушениям, и даже

к патологическому развитию личности. На первый план выступают нарушения в эмоционально-волевой сфере, снижение работоспособности, несформированность произвольной регуляции. Дети не способны к длительным интеллектуальным усилиям, страдает поведенческая сфера.

4. *Задержка церебрально-органического генеза.* Этот вариант ЗПР, характеризующийся первичным нарушением познавательной деятельности, является наиболее тяжелой и стойкой формой, при которой сочетаются черты незрелости и различные по степени тяжести повреждения ряда психических функций. Эта категория детей в первую очередь требует квалифицированного комплексного подхода при реализации воспитания, образования, коррекции.

В зависимости от происхождения (церебрального, конституционного, соматогенного, психогенного), а также от времени воздействия на организм ребенка вредоносных факторов, задержка психического развития дает разные варианты отклонений в эмоционально-волевой сфере и познавательной деятельности [1].

Для детей дошкольного возраста с задержкой психического развития характерны неравномерность (мозаичность) нарушений различных психических функций: недостаточность развития восприятия, неспособность к концентрации внимания на существенных (главных) признаках объектов, логическое мышление по сравнению с памятью у таких детей может быть более сохранным, отмечается отставание в речевом развитии. С помощью взрослого дети с ЗПР могут выполнять предлагаемые им интеллектуальные задания на близком к норме уровне, хотя и в замедленном темпе.

Игровые действия детей бедны и невыразительны, что является следствием схематичности, недостаточности представлений детей о реальной действительности и действиях взрослых. Недостаточность представлений, естественно, ограничивает и задерживает развитие воображения [2].

Дети с задержкой психического развития отличаются эмоциональной неустойчивостью, они с трудом приспосабливаются к детскому коллективу, им свойственны резкие колебания настроения. На первый план в развитии таких детей выступает замедленность становления эмоционально-личностных характеристик. Эти дети, как правило, очень обидчивы и вспыльчивы, часто без достаточных оснований могут нагрубить, обидеть, проявить жестокость, наряду с этим дети с ЗПР легко переходят от смеха к слезам и наоборот. Выявленное недоразвитие эмоционально-волевой сферы проявляется в примитивности эмоций и их неустойчивости. Эмоционально-волевая незрелость представлена органическим инфантилизмом.

М.С.Певзнер в своих клинико-психологических исследованиях [3] сделала вывод, что при различных вариантах задержки психического развития у детей выраженными остаются инфантильные черты психики, обуславливая имеющееся разнообразие эмоциональных и поведенческих реакций ребенка [3].

В зависимости от формы ЗПР такие дети отличаются, как правило, эмоциональной неустойчивостью, вспыльчивостью, конфликтностью, трудностью самоконтроля, агрессивностью, немотивированным расстройством настроения. Им характерны тревожность, страхи, тики, пугливость, робость, внушаемость.

Повышенный уровень тревожности может свидетельствовать о недостаточной эмоциональной приспособленности ребенка к тем или иным условиям (социальной ситуации). Повышенный уровень агрессивности, в свою очередь, в большинстве случаев соответствует высокому уровню тревожности [4].

Обобщая вышеизложенное, ЗПР необходимо рассматривать как сложное полиморфное нарушение, при котором страдают разные компоненты эмоционально-волевой, социально-личностной, познавательной, коммуникативно-речевой, моторной сфер. Специфические особенности развития этой категории детей негативно влияют на своевременное формирование всех видов дошкольной деятельности: изобразительной, игровой, конструктивной, предметной, продуктивной, познавательной, речевой, а в дальнейшем и учебной деятельностью. Полиморфность нарушений и разная степень их выраженности определяют различные возможности детей в овладении основной образовательной программой на дошкольном этапе. Однако без специальной коррекционной педагогической помощи такие дети оказываются психологически не подготовленными к школе по всем параметрам.

С точки зрения гуманистического подхода, психическое здоровье есть сохранение человеком способности к творческому приспособлению, саморазвитию и обогащению своей личности и личности другого, её индивидуализации. Поэтому обоснованным является растущий интерес к терапии творчеством, или арт-терапии, что объясняется ориентацией этого вида психокоррекции на присущий каждому человеку внутренний потенциал здоровья и силы, её акцент на естественное проявление чувств, настроений, эмоций.

Одним из наиболее значимых методов коррекции нарушений эмоциональной сферы, детских страхов и повышенной тревожности в детском возрасте является изотерапия, трактуемое как психологическое воздействие искусством.

Вопросу коррекции эмоциональной сферы творческим самовыражением посвящены наиболее значимые труды ученых (Э.Крамер, М.Наумбург, А.Хилл, М.В.Киселева, А.И.Копытин, Л.Д.Лебедева и др.) [5], которые позволяют построить концепцию эффективной работы по гармонизации эмоциональной сферы детей-дошкольников методами и средствами, наиболее адекватными и доступными для использования. Так, А.И.Копытин считает, что большинство детей затрудняются в словесном описании своих чувств, мыслей, потребностей и проблем, поэтому наиболее естественно выразить их в различных формах творческой активности.

Ряд авторов показали возможность применения арт-методов для детей с более или менее выраженными нарушениями развития (Копытин А.И., Киселева М.В., Мамайчук И.И., Сучкова Н.О.). Возможность обновления содержания процесса изобразительного творчества с целью психолого-педагогической коррекции представляет феномен педагогической арт-терапии, научные основы которой разработаны Л.А.Аметовой, Е.Л.Зелениной, Л.Д.Лебедевой [6].

Наиболее распространена в психокоррекционной работе с дошкольниками изотерапия, которая применяется и при наличии психосоматических расстройств (Г.В.Бурковский, Р.Б.Хайкин), и личностных нарушений (А.И.Захаров, О.А.Карабанова). Изотерапия является для детей наиболее доступным и привлекательным видом деятельности, которая может быть средством не только педагогической, но и психотерапевтической коррекционной работы с детьми дошкольного возраста (Т.Г.Казакова, Т.Е.Комарова, Г.В.Лабунская, В.В.Лебединский, М.Монтессори, Я.А.Коменский, И.Песталоцци, К.Д.Ушинский, Н.Э.Фаас, Ф.Фребель и др.) [7].

Изотерапия – лечебное воздействие, коррекция посредством изобразительной деятельности. Изотерапия по форме организации может быть индивидуальной и групповой. Изотерапия широко используется в психокоррекционной практике как в

разных областях медицины: психиатрии, терапии, так и в медицинской и специальной психологии. Применение изотерапии в медицине обусловлено лечебно-реабилитационными задачами, а в психологии – в большей мере коррекционно-профилактическими.

Именно художественная (изобразительная) деятельность субъекта, посредством которой осуществляется коррекция личностных проблем, идеально подходит для работы с детьми, имеющими эмоциональные нарушения. Здесь актуально соединение изотерапии с коррекционно-развивающим обучением, так как последнее направлено на исправление каких-либо недостатков и дефектов ребенка с одновременным развитием, раскрытием его потенциальных возможностей.

Рисуночная терапия, как указывает О.А.Карабанова [8], рассматривается, в первую очередь, как проекция личности ребенка, как символическое выражение его отношения к миру. В связи с этим важной и ответственной задачей для психолога, проводящего изотерапию, является задача разделения в детском рисунке тех его особенностей, которые отражают уровень умственного развития ребенка и степень овладения им техникой рисования, с одной стороны, и особенностями рисунка, отражающими личностные характеристики, с другой. В работе с детьми могут быть использованы разнообразные техники рисования: рисование пальчиками, рисование ладошкой, рисование песком, кляксография, монотипия, пейзажная, пластилинография и др.

Г.В.Фадина отмечает, что у детей старшего дошкольного возраста с задержкой психического развития наблюдается несовершенство цветоразличения и таких компонентов восприятия, как избирательность, целостность, осмысленность, точность. Эти отклонения в развитии не обеспечивают полноценную изобразительную деятельность детей. Нарушение пространственных ориентировок сказывается на рисовании предметов, человека и их расположении на бумаге. Ограниченность образов-представлений затрудняет сюжетное и предметное рисование, лепку, аппликацию. Несформированность самоконтроля не позволяет им уточнять и сравнивать свое изображение с образцом и давать вербальную оценку [9].

Особенностью изотерапии в работе с детьми старшего дошкольного возраста с задержкой психического развития является то, что изотерапия используется для создания положительной мотивации, помогает преодолеть страхи детей перед трудностями, помогает создать ситуацию успеха, а также воспитывает чувство взаимопомощи, взаимовыручки, помогает детям развивать фантазию, используя различные цветовые гаммы, различные материалы для работы. Изотерапия имеет огромное коррекционное значение при развитии мелкой моторики пальцев рук, участвует в согласовании межполушарных взаимоотношений. Рисуя, ребенок получает возможность не только ситуативно уменьшить излишнее возбуждение, тревожность, агрессивность, недоверие, но и обрести уверенность в себе, положительные переживания и образцы поведения.

Изотерапия как вид коррекции через творческое самовыражение - основное свое значение приобретает при влиянии на творческое начало ребенка, т.к. не ограничивает свободы саморазвития и самовыражения, но в то же время структурирует творческий процесс, поэтому к возможностям изотерапии можно отнести как развитие инициативности ребенка, так и активизацию становления произвольности психических процессов.

В формировании нарушений эмоциональной сферы детей-дошкольников приоритетная роль принадлежит социальным факторам: неблагоприятным условиям воспитания и окружения, неадекватным условиям обучения, а также негативным процессам, происходящим в макросоциуме. И на определенных этапах развития личности каждый из факторов может доминировать, что неизбежно приведет к фрустрации тех или иных потребностей ребенка. В связи с этим, психокоррекция, направленная на достижение психического здоровья, должна применять комплексный подход, рассматривая личность как многоуровневое единство.

Арт-терапия – это один из самых интересных и творческих методов психологической работы, использующий возможности искусства для достижения положительных изменений в эмоциональном, интеллектуальном и личностном развитии человека. Арттерапевтические методики в психокоррекции способствуют гармонизации личности детей с проблемами через развитие способностей самовыражения и самопознания, обеспечивают коррекцию психоэмоционального состояния ребенка, психофизиологических процессов посредством соприкосновения с искусством.

Библиография

Лебединская К.С. Основные вопросы клиники и систематики задержки психического развития // Актуальные проблемы задержки психического развития. М., 1982.

Лубовский В.И. Задержка психического развития // Специальная психология / Под ред. В.И.Лубовского. - М., 2003.

Певзнер М.С. Клиническая характеристика детей с задержкой психического развития // Дефектология. - 1980. - №3.

Никишина В.Б. Причинная обусловленности ЗПР у детей. - Ярославль, 2000.

Лебедева Е.Н. Использование нетрадиционных техник в формировании изобразительной деятельности дошкольников с задержкой психического развития. – М.: Классике Стиль, 2004. – 72 с.

Медведева Е.А., Левченко И.Ю., Комиссарова Л.Н., Добровольская Т.А. Арт-педагогика и арттерапия в специальном образовании: учеб. для студентов сред. и высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 246 с.

Рыбакова С.Г. Арт-терапия для детей с задержкой психического развития. – Спб.: Речь, 2007. – 144 с.

Карabanова О.А. Возрастная психология. Конспект лекций. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 238 с.

Фадина Г.В. Диагностика и коррекция задержки психического развития детей старшего дошкольного возраста: Учебно-методическое пособие. – Балашов: «Николаев», 2004. – 68 с.

DISTRIBUTION OF SPECIES OF THE GENUS *ASTRAGALUS* L. IN THE TERRITORY OF ARAL SEA REGION

D. M. TAZHETDINOVA¹, A. S. ESANKULOV²

Abstract

The geographical distribution of representatives of the genus *Astragalus* L. has been studied. Based on the analysis of all herbarium specimens stored in the largest herbaria of Central Asia (TASH), Russia (LE) and Karakalpakstan branch, a database was compiled using geoinformation systems (GIS) and mapped for all species. An analysis founded 34 species in the southern Aral Sea region. *Astragalus testiculatus* Pall. and *Astragalus winkler* Trautv. were found to be new to the region of Aral Sea or flora of the Karakalpakstan. Rare endangered species identified.

Keywords: flora, *Astragalus*, Aral Sea region, rare species, GIS.

ASTRAGALUS L. ТУРКУМИ ТУРЛАРИНИ ЖАНУБИЙ ОРОЛ БЎЙИ ХУДУДЛАРИДА ТАРҚАЛИШИ

Аннотация

Мақолада, Ўзбекистон флорасидаги *Astragalus* L. туркуми турларининг жанубий Орол бўйи худудларида тарқалиши ёритиб берилган. Бунда TASH, LE ва Қорақалпоғистон филиалида сақланаётган гербарий намуналари ва сўнги йилларда олиб борилган тадқиқотлар асос қилиб олинган. Шунингдек тарқалиши бўйича ГАТ хариталари тузилган. Тадқиқотлар таҳлили натижасида жанубий Орол бўйи худудларида 34 та тур учраши аниқланган. Орол бўйи яъни, Қорақалпоғистон флораси учун янги *Astragalus testiculatus* Pall. ва *Astragalus winkleri* Trautv. турлар рўйхатга олинган. Худудда тарқалган камёб турлар ҳақида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: флора, *Astragalus*, Орол буйи, камёб турлар, GIS.

Кириш

Ҳозирда глобал иқлим ўзгаришлари таъсири, антропоген, биотик ва абиотик омиллар таъсири натижасида юзага келган экосистемалардаги ўзгаришлар биохилма-хиллик бўйича тадқиқотлар, хусусан, худудларни флора таркиби ва биологик ҳужжатларни аниқлашга кўпроқ этибор бериш зарурлигини талаб қилади. Орол муаммосига боғлиқ мазкур худудни маҳаллий ўсимликлар биохужжатлари, ўсимликлар популяциясини ҳозирги ҳолатини аниқлаш, сақлаб қолиш ва барқарор фойдаланиш

¹ Uzbekistan Republican Fanlar Akademiya shi Botany Institute. dilarom.tajetdinova@yahoo.com

² Uzbekistan Republican Fanlar Akademiya shi Botany Institute. aesankulov@mail.ru

масалалари глобал биохилма хилликни саклаш нуқтаи назаридан долзарб муаммолардан биридир.

Орол денгизи кумли курук климатга эга худуд ҳисобланиб, Сармат денгизининг бир қисми бўлиб ҳисобланган. Орол буйи худудлари Устюртни шарқий, Қўйи Амударёни шимолий ва Қизилқумни шарқи-ғарбий қисмларини қамраб олади. Ўзбекистонда Орол буйи худудлари административ жиҳатидан асосан Қорақалпоғистон Республикаси худудига туғри келади.

Ўзбекистон худудини ботаник-географик районлаштириш схемаси (Тожибаев ва б., 2018: 1114–1117) бўйича Орол буйи худудлари Устюрт, Қизилқум ва Жанубий Орол бўйи округларини ўз ичига қамраб олади.

Адабий маълумотларда (Флора Ўзбекистана, 1962: 78–81) Орол буйи худудлари учун *Astragalus* туркумини 26 (*A. orbiculatus* Ledeb., *A. flexus* Fisch., *A. farctus* Bunge, *A. campylorrhynchus* Fisch. et C.A. Mey., *A. harpilobus* Kar. et Kir., *A. corrugatus* Bertol., *A. bakaliensis* Bunge, *A. commixtus* Bunge, *A. oxyglottis* Stev. ex M.Bieb., *A. cornubovis* Lipsky, *A. ammophilus* Kar. et Kir. (*A. persepolitanius* Boiss.), *A. cinerascens* M.Pop. (*A. remanens* Nabelek), *A. turbinatus* Bunge, *A. lehmannianus* Bunge, *A. erioceras* Fisch. et C.A. Mey., *A. subbijugus* Ledeb., *A. turczaninowii* Kar. et Kit., *A. amarus* Pall., *A. ammotrophus* Bunge, *A. lasiophyllus* Ledeb., *A. scabrisetus* Bong, *A. ammodendron* Bunge, *A. paucijugus* Schrenk, *A. unifoliolatus* Sirj. Et Rech.f., *A. villosissimus* Bunge) турлари тарқалиши қайд этилган. Кейинчалик С.С. Каволевская, М.Г. Пахомова, Д. Ли (Определитель растений Средней Азии, 1981: 101–202) томонидан Орол буйи худудларида *A. filicaulis* Fisch. et C.A. Mey., *A. tribuloides* Delile, *A. kelifi* Lipsky, *A. chiwensis* Bunge, *A. leiophysa* Bunge ва *A. ustiurtensis* Bungening тарқалиши ҳақида маълумотлар мавжуд.

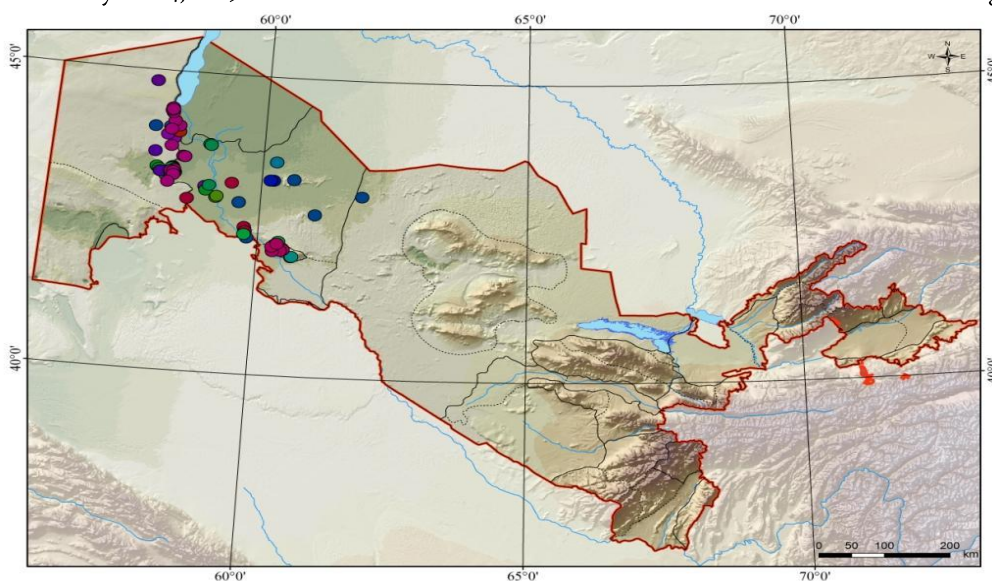
1988 йилга келиб Б. Шербаев Қорақалпоғистон флорасини ўрганиш жараёнида астрагалларни 34 та турини рўйхатга олган (Флора и растительность Каракалпакии, 1988: 195-198).

Тадқиқот ишлари Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ботаника институтида бажарилаётган «Ўзбекистон табиий флорасининг икки уруғпаллали ўсимликларининг систематикаси» ва «Ўзбекистон флорасидаги Fabaceae (дукакдошлар) оиласининг систематик ревизияси» номли лойиҳалари доирасида олиб борилди. Ўрганилган барча намуналарнинг географик координаталари *Google Earth* дастури асосида аниқланиб, *ArcGIS 10.0* бўйича турнинг тарқалиш харитаси тузилди.

Юқорида келтирилган маълумотлар ва Ўзбекистон Миллий гербарий (TASH)си, Россия гербарийси (LE), Қорақалпоғистон филиали гербарий фондида сақланаётган намуналардан фойдаланилган ҳолда, Орол буйи худудлари флорасида тарқалган туркум турларининг сонига аниқлик киритиш, округнинг ботаник-географик районлари бўйича тақсимланиши таҳлил қилиш асосий мақсадларимиздан бири саналади.

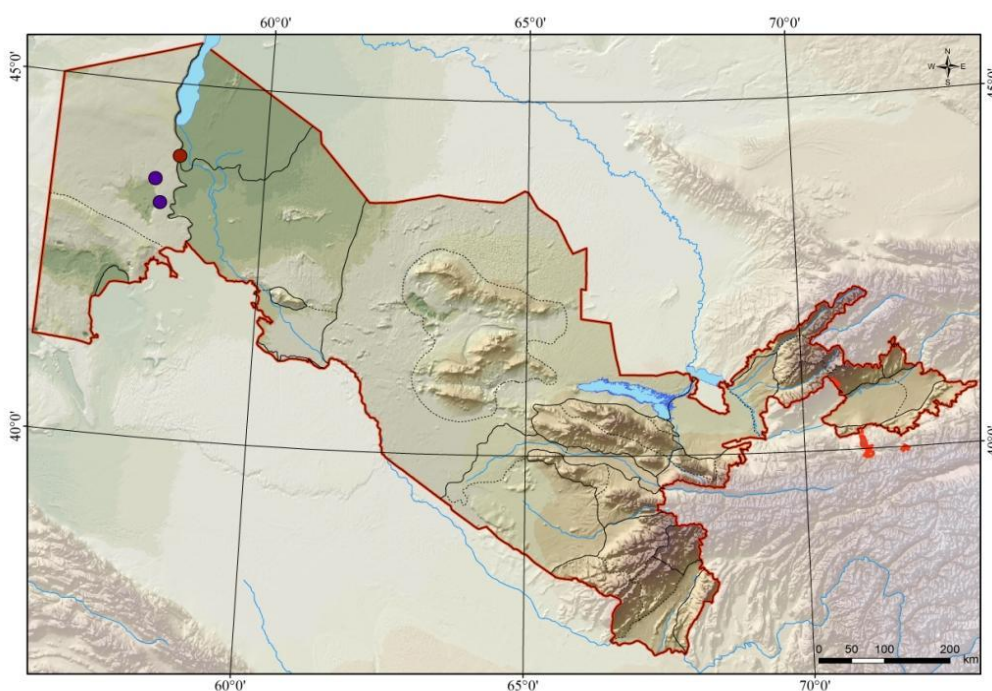
Ҳозирги вақтда Ўзбекистон флорасидаги Fabaceae (дукакдошлар) оиласининг систематик ревизияси” лойиҳаси доирасида олиб борилган тадқиқотлар натижасида Ўзбекистон флорасида *Astragalus* туркумининг 278 тури тарқалганлиги аниқланган. Шундан 32 та тури эндем турлар бўлиб ҳисобланади (Хасанов, Эсанкулов, 2018: 27–31).

Ўзбекистон табиий флорасининг икки уруғпаллали ўсимликлари систематикаси» лойиҳаси бўйича TASH, LE ва Қорақалпоғистон филиалларини гербарий маълумотлари таҳлил қилинди (расм 1).

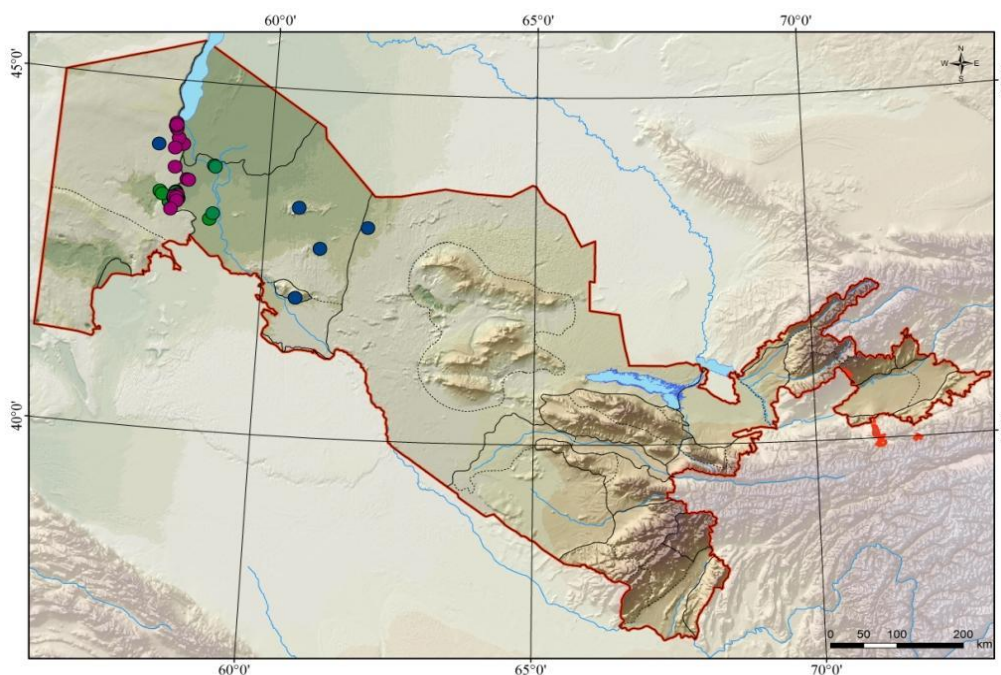
1-расм: *Astragalus* L. туркуми турларини Орол бўйи ҳудудларида тарқалиши.
(гербарий этикеткалари маълумотлари асосида).

Ўзбекистон Миллий гербарийси маълумотларини таҳлил қилиш натижасида *Astragalus testiculatus* Pall. ва *Astragalus winkleri* Trautv. турларини янги Қорақалпоғистон ҳудудидан тарқалган намуналари топилди (расм 2.).

2-расм: *Astragalus testiculatus* Pall. ва *Astragalus winkleri* Trautv. турларини тарқалиши.

Ўзбекистон ҳудудини ботаник-географик районлаштириш бўйича таҳлил қилганимизда Ўзбекистон флорасида учрайдиган *A. lehmannianus*, *A. erioceras*, *A. amarus*, *A. lasiophyllus*, ва *A. ammodendron* турлари мазкур ҳудуднинг фақат Орол бўйида, яъни Устюрт, Қизилқум ва Жанубий Орол бўйи округларида тарқалганлиги маълум бўлди (расм 3.).

3-расм: *Astragalus* L. туркумининг камёб турларини Орол бўйи ҳудудларида тарқалиши

Хулоса

Ўзбекистон Миллий гербарий (TASH)си, LE ва Қорақалпоғистон филиалларини гербарий фондида сақланилаётган гербарий намуналарини ўрганиш ҳамда адабий маълумотлар таҳлиллари натижасида жанубий Орол бўйи ҳудудида *Astragalus* L. туркуми турларини 34 та тури тарқалганлиги аниқланди.

Тарқалиш ҳудуди бўйича таҳлиллар натижаси *A. lehmannianus*, *A. erioceras*, *A. amarus*, *A. lasiophyllus*, ва *A. ammodendron* турларини Ўзбекистон ҳудуди учун камёб турлар эканлигини кўрсатди.

Таҳлиллар натижасида *Astragalus testiculatus* Pall. ва *Astragalus winkleri* Trautv. турлари жанубий Орол бўйи яъни, Қорақалпоғистон флораси учун янги эканлиги аниқланди.

Ўзбекистон ботаник-географик районлар бўйлаб тақсимланишини таҳлил қилиш бўйича келтирилган маълумотлардан хулоса қилинганда, асосан турлар Устюрт ва Қизилқум округида тарқалганлигини кўрсатди.

Адабиётлар

Каволевская С.С., Пахомова М.Г., Ли Д. (1993), Род *Astragalus* L. // Определитель растений Средней Азии, Ташкент, 6.

Тожибаев К.Ш., Бешко Н.Ю., Попов В.А. (2016), Ботанико-географическое районирование Узбекистана. Ботанический журнал, С. Петербург, 101,10. 1105-1132.

Флора Узбекистана (1962), Ташкент, 6.

Шербаяв Б.Ш. (1988), Флора и растительность Каракалпакии, Нукус: Каракалпакстан.

Khasanov F., Esankulov A. (2018) Conspectus of genus *Astragalus* L.S.L. (Fabaceae) in flora of Uzbekistan, Узбекский биологический журнал, Ташкент, 4.27-31.

ACTUAL PROBLEMS OF TRAINING OF QUALIFIED SPECIALISTS IN THE SYSTEM OF TECHNICAL AND PROFESSIONAL EDUCATION IN ACCORDANCE WITH THE REQUIREMENTS OF THE LABOR MARKET

E.B. ASKARBEKOV¹

Abstract

The state program of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 takes into account the increasing competitiveness of the education system.

The dynamics of the modern scientific and technical process poses new challenges for the education system. The most important thing is to form the personality of a competent specialist who is able to adapt to his workplace and continuous changes in technology throughout the technical chain. To date, the labor market occupies a special place shortage of highly qualified, in-demand, quality professionals.

Therefore, in this significant period, when the responsible task assigned to him, the reforms in the field of education that require new, significant and high-quality pedagogical methods, the teacher should serve the education of a capable specialist, whose experience has been accumulated for many years, corresponds to the labor market.

Keywords: labor, market, specialist, partnership, Kazakhstan

ЕҢБЕК НАРЫҒЫ ТАЛАПТАРЫНА САЙ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ БІЛІКТІ МАМАНДАР ДАЙЫНДАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме

Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруды басты назарға қояды.

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үдерістің қарқыны, білім беру жүйесінің алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Ең бастысы – өз жұмыс орнына және бүкіл техникалық тізбекте технологияның үздіксіз өзгерістеріне бейімделе алатын құзыретті маман тұлғасын қалыптастыру міндеті туындады. Бүгінгі таңда еңбек нарығында жоғары білікті, талапты, сапалы мамандар тапшылығы ерекше орын алуда.

¹ PhD, Senior Lecturer, Kazakh National Agrarian University, Kazakhstan, erik_ab82@mail.ru, phone: +77015965599.

Мақалада білім саласындағы реформалар, педагогикалық әдіс-тәсілдердің тың, мәнді, әрі сапалы болуын талап ететін мамандар дайындаудағы әдіс-тәсілдер қарастырылады.

Кілт сөздер: Еңбек, нарық, маман, серіктестік, Қазақстан.

Кіріспе

Елбасымыздың халыққа жолдауында берілген Қазақстанның әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына кіру тұжырымдамасында алдағы жұмыстың ұзақ мерзімді басымдықтары белгіленген. Осы жолдағы басым бағыттардың бірі сапалы бірегей білім беру жүйесі бар ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс, құзыретті маман қалыптастыруды бәсекеге қабілетті, білімді, азаматтар тәрбиелеуді жүктейді.

Адамның жеке басы және оның бойындағы адамгершілік құндылықтардың, кәсіби шеберліктерінің дамып, жетілуіне оқыту процесіндегі білімнің әсері зор. ХХІ ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен аттау үлкен үміттің басты нышаны болып табылады.

Жас ұрпаққа сапалы білім және өнегелі тәрбие беру – бүгінгі күннің басты мәселесі. Тәуелсіз мемлекетімізге қажетті еңбекқор, кәсібін терең түсінетін, білімі мен іскерлігін жан-жақты қолдана білетін мамандарды дайындау – оқу орындарының алдында тұрған негізгі талап. Ахмет Байтұрсыновтың айтуынша «Әуелі бізге елді түзетуді оқыту ісін түзетуден бастау керек. Неге десек, болашақ та, билік те, халық та оқумен түзеледі» (Байтұрсынұлы, 1991:136).

Қазіргі кезде кәсіптік білім беру мекемелерінде студенттің білім алуына 5 түрлі жағдай елеулі әсерін тигізеді:

1. отбасы,
2. колледж,
3. қоғам,
4. ақпарат құралдары,
5. қоршаған орта құндылықтары.

Еңбек нарығына қажетті мамандарды дайындаудың қолайлы жүйесін қалыптастыру үшін оқытудың мазмұнын, әдісі мен формасын айқындап, мақсатын анықтап алу керек. Сонымен қатар студенттер өздерінің таңдап алған мамандықтарына қызығушылығын арттырып, іскерлік дағдыларын қалыптастырып, білім алуға деген қызығушылықтарын дамытуы қажет. Әсіресе студенттердің оқуға деген ынтасының бәсеңдеуін, өзінің қабілетіне деген сенімсіздіктің бой алуына жол бермеу керек.

Әдістемелік әлеует

Әлемдік білім кеңістігіне толығымен кірігу білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеруді талап етеді. Осы талаптарды жүзеге асыру үшін шәкірттер мен мамандарды қазіргі қоғам үрдісіне сай инновациялық технологиялармен білім беру негізінде меңгерту қажет. Инновациялық технологияны жүйелеу мәселесін А.Я. Савельев, В.М.Максимов және т.б ғалымдар қарастырды. В.М.Максимов өзінің

зерттеулері бойынша келесі жіктеулерді ұсынады: құрылымдық-логикалық технология, интеграциялық технология, ойындар технологиясы, тренингтік технология, ақпаратты технология, диалогтық технология.

Швед педагогы И.Г. Песталлоцци «оқыту кезінде бас, жүрек, қол бірге қарастырылуы қажет» (Песталлоцци: 2001:12) деп айтқан. Сол үшін білімгерлер баспен ойлап, жүрекпен түсініп, қолдарымен істеуі керек. Ол үшін әрбір ұстаз мына қағидаларды ескеруі қажет:

- баланың бойындағы құмарлығын, қызығушылығын жойып алмай, оның үнемі алға жылжуға деген талап-тілектерін жетілдіру;
- білімді өзбетімен алуға жағдай жасау;
- өзін-өзі дамытатын тұлға қалыптастыру.

Шын қызықтырған нәрсе ғана адамды өзіне ие етеді. Бір кәсіпке, не өнерге талпыну үшін адамға бәрінен бұрын табандылық керек.

Дүние жүзілік ғылым мен мәдениеттің қорына зор үлес қосқан Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы шексіз. Оның оқу-білім, тәлім-тәрбие мәселелері жәйлы айтқан пікірлерінің құятын үлкен бір арнасы адам атаулының гуманистік, ізгілік қасиеттерге баулу мәселесіне келіп тіреледі. Білім мен өнерді меңгергеннен кейін адамда іскерлік пен өз бетінше әрекеттену, одан соң парасаттылық пайда болады, адам біртіндеп логикалық ойлауға машықтанады. Егер адам әрекетіне, не істеп жатқанына өзінің зейінің аудармаса, бірде-бір психикалық процесс мақсатқа дәл бағытталып жемісті болып шықпайды.

Оқу орындарында білім алудың алғашқы кездерінде студент оқу-тәрбие процесінің объектісі ретінде көбірек әрекет етеді. Бой үйрету барысында ол жаңа шарттар мен міндеттерді игеруі шарт. Студенттің оқу-тәрбие ісінің объектісі ретінде қалыптасуына іздемаздық, жұмыс көлемі мен мәнінің артуы, ынта ықыласы пайда болуы көмектеседі.

Осы орайда бүгінгі студенттердің іскерлі дағдысын қалыптастырудың бірнеше жолдары ұсынылады:

1. Студенттердің орындаған өзіндік бақылау жұмыстарын өздерін тексертіп, бағалату, бірақ оның өзіне қойылатын қорытынды баға - өзінің орындаған жұмысы мен тексерген жұмысының сапсына негізделіп қойылады.

Бұл тәсілдің басты ерекшелігі:

- өзіндік жұмыста қарастырылған тақырыпты қайталап, білімін нақтылайды;
- біреудің білімін бағалау арқылы өз білім көрсеткішін айқындай» түседі;
- жіберген қателіктерін түсінеді және тапқан қателеріне талдау жасайды;
- көтеріңкі баға қою не өте қатаң бағалау – студентті оқытушының алдындағы және өзінің жұмысын тексерген курстасының алдындағы жауапкершілігін түсініп, әділ болуына ықпалын тигізеді.

2. Үлгерімі нашар студентке тақтада шығарылған есепті түсіндірту:

- оны да тақырыптан тыс қалдырмай еңбекке баулу;
- сөйлеу, өз ойын басқаларға жеткізе білуге тәрбиелеу;
- намысын оятып, жігерлендіру.

3. Студентке әрбір практикалық сабақ алдында, сол күнгі тақырып көлемінде қайталап, материалдарға өте қысқа, нақты шолу жасату:

- қарастырылатын тақырыпты қайталау негізінде, білім қорын толықтырады;
- олардың теорияны толық меңгеруі практикалық сабақтың өз деңгейінде өтуіне ықпалын тигізеді. «Естігенімді ұмытамын, көргенімді түсінемін, өз жасағанымды есте сақтаймын» деген қытай мақалы да осыған дәлел.

Психологтардың пайымдауынша біз оқығанымыздың 10%, естігеніміздің 20%, көргеніміздің 30%, көріп және естігеніміздің 50%, айтқанымыздың 80%, айтып және жасағанымыздың 90% есте сақтаймыз (Жұмабаев, 2008:21).

Сондықтан, бұл тәсілдің тиімділігі студенттердің болашақта білімді де білікті маман болып қалыптасуына зор әсерін тигізері сөзсіз.

Әлеуметтік серіктестік

Біліммен ғылымды өз дәрежесінде меңгермеген елдер ғана әлемдік дамудың алдында озық көштің бойда ұстар тұсында болады. Өйткені бүкіл рухани мұраттың материалдық базасы экономиканы өркендету ісінде ғылыммен техниканың шешуші рөл атқаратыны ақиқат. Осы салада өз бетімен шығармашылық әрекет жасауға қабілетті мамандар даярлауда жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Сондықтан Республикада өндіріске қажетті мамандар әзірлеу деңгейін көтеру, оның сапасын арттыру қажеттілігі туып отыр. Бұл міндет ендігі жерде әлеуметтік серіктестік және теория мен практиканың үйлесімділігі негізінде жүзеге асырылмақ. Сонымен қатар бүгінде елімізде мамандарды даярлаудың сапасын арттыруда әлеуметтік серіктестікпен білім беру жүйесін де жан жақты өрістету өмір мен өндірістің өз сұранысын туындатып отырғаны да аян. Бұл техникалық жұмысшы кадрлар әзірлеу ісінің бүгінгі заманға озық жүйесі. Мұндай жағдайда арнаулы оқу орындарындағы теориялық білім беру тәсілдері өндірістік кәсіп орындарда практикалық қадамдар мен тығыз ұштастырыла жүргізіледі.

Техникалық және кәсіптік білім беру саласында әлеуметтік серіктестіктің байланысы арқылы білім алушылардың таңдаған мамандық туралы түсініктері қалыптасады, оқу процесінде алған теориялық білімдерін тәжірибеде пайдалану дағдыларын тереңдетеді, өндірістік жағдайда шешім қабылдау іскерлігі қалыптасады.

Бәсекеге қабілетті мамандарды даярлаудың сапасын арттыруда әлеуметтік серіктестіктің рөлі маңызды. Студенттер әлеуметтік серіктестіктермен келісім-шартқа отырған кезде төмендегідей құжаттар дайындалады: келісім – шарт, бұйрық, жолдама, күнделік, сынақ актісі, т.б

Жасалған шарттар осы мекемедегі студенттердің өндірістік оқуы мен тәжірибесінің өтуін, бітірушінің жұмысқа орналасуын қамтамасыз етеді, сондай-ақ колледждің оқу- материалдық базасын нығайтуды қарастырады. Кейбір мекемелермен өздері берген материалдардан бұйым жасауға немесе жөндеу жұмыстарына тапсырыстар қабылдау да жүзеге асады.

Қорытынды

Бүгінгі күні кәсіптік білімді жетілдіру – экономикалық дағдарыстан шығудың басты кепілі болып табылады. Себебі, егер мамандар сұранысқа сай келіп тұрса, мемлекеттегі жұмыссыздық азаяды, сонымен бірге мемлекет экономикасында оң өзгерістер орын табады.

Ол үшін колледждердегі әлеуметтік серіктестікті ұйымдастыру және колледж түлектерін әрі қарай жұмысқа орналастыруға көмектесетін қызметтің дұрыс жұмыс істеуі мен оқытудағы әдістемелік база тиісті деңгейде болуы тиіс.

Аталған қағидалардың нәтижесінде кәсіптік білім алған мамандар:

- өзгеріліп тұратын экономикалық жағдайларда икемді бейімделе біледі;
- өз бетінше білім алып, оны тәжірибеде, түрлі мәселелерді шешуде дұрыс қолдана алады;
- өз бетінше сыни тұрғыдан ойлай білу, өмірдегі кездесетін қиындықтарды жеңе білу, оларды

- жеңу үшін қазіргі технологияларды тиімді пайдалану жолдарын іздейді;
- жаңа идеяларды генерациялалауға қабілетті болу, шығармашылық тұрғыдан ойлай білу қасиетіне ие болады.

Әдебиеттер

Байтұрсынұлы, Ахмет (1991), Тіл – құрал, Алматы.

Пестолоцци, Генрих (2001), Как Гертруда учит своих детей, Москва.

Жұмабаев, Мағжан (2008), Психология, Астана.

TOOLS AND TECHNIQUES FOR CORRECTING THE STAMMERING OF THE PRESCHOOL CHILDREN

G.I. TOURETEVA¹, A.T. BEKMYRAT²

Abstract

Stammering is one of the most frequent, difficult and long-lasting correctional disorders in children. It is characterized by a complex symptom and often ineffective correction. Occasionally, during the period of speech formation (2-6 years), it limits the communicative abilities of the child, alters the personality development of the person, and makes them more difficult for the social adaptation. For a long time the study of the stammering was carried out with regard of clinical, physiological, psychological, psycholinguistic and psychological-pedagogical principles. The scientific information about stammering is given in the article. It is discussed about overcoming fears and frightening of the preschool children with stammering.

Keywords: stuttering, pre-school children, correction, fear

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДАҒЫ ТҰТЫҚПАНЫ ТҮЗЕТУДІҢ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ЖОЛДАРЫ

Түйіндеме

Тұтықпа балаларда жиі кездесетін, күрделі және ұзақ уақыт коррекция жүргізілетін сөйлеу бұзылыстарының бірі болып табылады. Ол күрделі симптомокомплекспен және көптеген жағдайларда түзетудің жоғары емес тиімділігімен сипатталады. Сөйлеудің неғұрлым белсенді қалыптасу кезеңінде (2-6 жас) пайда бола отырып, баланың коммуникативтік мүмкіндіктерін шектейді, тұлғаның қалыптасуын бұрмалайды, әлеуметтік бейімделуді қиындатады. Мақалада тұтықпаның жөнінде ғылыми ақпарат беріледі. Мектепке дейінгі жастағы тұтықпасы бар балалардағы қорқыныш пен үрейді жоюда турасында баяндалады.

Тірек сөздер: тұтығу, мектеп жасына дейінгі балалар, түзету, қорқыныш

¹ Kazakhstan. Associate professor of preschool and special education Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, candidate of pedagogical science. turetayeve@gmail.com

² Kazakhstan. Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, 1st year student of specialty "Defectology", bek.aidos@bk.ru

Тұтықпа әлемге кең таралған тіл кемшіліктерінің бірі. Өйткені, статистикалық мәліметтер бойынша 20 оқушы мен 100 ересектердің біреуі тұтықпамен зардап шегетіні анық. Тіпті, 1995 жылдан бастап халықаралық деңгейдегі тұтықпасы бар адамдардың қауымдастығы (International Stuttering Association, ISA) құрылған. Бұл ұйым тұтықпа туралы кеңінен ақпараттандыру мақсатында жылына екі рет ақпараттық бюллетень шығарады, арнайы сайт жүргізеді және де түрлі конференциялар, семинарлар, кездесулер мен іс-шаралар өтгізеді. ISA қолдауымен 22 қазан – дүниежүзі бойынша тұтықпасы бар адамдар күні болып есептеледі.

Тұтықпаның қазіргі заманда ерекше орынға иеленуі оның ауқымды, күрделі бұзылыстарының бірі болып табылатындығының дәлелі. Қазіргі кездегі логопедияда тұтығу – сөйлеу аппараты еттерінің дірілдеп тырысу салдарынан болған сөйлеу шапшаңдығының бұзылумен анықталады. Сөйлеу кезінде сөйлеу мүшелерінің (ерін, тіл, таңдай, жұтқыншақ, көкірек еттері, диафрагма, ішкі еттер) бұлшық еттерінің дірілдеп тырысуымен байқалады. Тұтықпа өзінің дамуында кенеттен пайда болатын қысқа мерзімдік мүдірістен бастап, адамның қарым-қатынасқа түсуіне орасан зор қауіп төндіретін тұлғалық проблемаға әкеп соғуы ықтимал. Мәселен, баланың психологиясын жарақаттайды, толыққанды өсіп келе жатқан баланың тәрбие процесін тоқтатады, айналасымен әсіресе балалар арасындағы қарым-қатынасын қиындатады.

Бастапқы кезде тұтығу тез сөйлегенде немесе толғанып сөйлегенде пайда болады. Көп жағдайда сөйлемнің бастапқы сөздерін айтуда қиналады. Және де сөйлеу тілінің қысқа бөлімдерін айтуда байқалады: қосымша, жұрнақ-жалғау, шылау, үстеу, одағай, қаратпа сөздер т.б. Одан әрі «коммуникативті қысым» тұтықпаны асқындыра түседі. Бала өзінің тұтығып сөйлегеніне өз ортасында мән бермейді, ұялмай сөйлейді. Сөйлеу барысында ешқандай қорқыныш сезімі болмайды, бірақ кенеттен пайда болған толғаныстан, жаңа ортада тұтықпасы өршіп кетеді. Қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түсуге кедергілер мен ырықсыз қимылдардан есебінен біртіндеп шиеленісті жағдаяттар көбейеді. Тұтықпасы бекіп, созылмалы күйге ауысады. Балада барлық сөйлеу түрінде тұтығып, ылғи ілеспелі қимыл- қозғалыстар мен эмоционалды реакциялар пайда болады:

- тұтықпаны тосу (антиципация);
- белгілі бір дыбыс, сөздерді айтудағы қиындықтар;
- мінез көрсету
- логофобия (сөйлеуден қорқу);
- сұраққа-жауап берулен қашу. [1, 43 б.]

Тұтықпаның асқинуы сөйлесуден бас тартуға әкеледі, нәтижесінде қарым-қатынасқа түсу ортасы азаяды. Бұл оның жоғарғы психикалық дамуына кері әсерін тигізеді. Өзін өзге де өзі сияқты құрбыларынан «ерекше» санайды, құрбыларымен аса байқампыздықпен, абайлап араласады. Нәтижесінде бала мен ата-ана, құрбылар, сыныптастар арасындағы түсініспеушілік әсерінен өзінің толыққанды екендігіне күмәнмен қарайды. Ашулану, шошу сөзімдері жиіленіп, жүйкеге салмақ түседі. Баланың мектептегі тұйықтығына, ынжықтығына, ебедейсіздігіне байланысты оқу үлгерімі нашарлайды.

Арнайы әдебиеттерде тұтықпаның механизміне қатысты әр түрлі көзқарастар кездеседі. Ерте заманда тұтықпаны бас миы мен тілдің ылғалдылығының кемшіліктерінің салдарынан болатын ауру деген түсініктер болған. 19 ғасырдың аяғында тұтықпаны күрделі психофизикалық бұзылу деген пікір тұрақтала бастады. Кейбір

авторлардың пікірінше, ақаулықтың негізінде физиологиялық бұзылыстар біріншілік, ал психологиялық көріністер екіншілік сипат алды деген. Ал көптеген зерттеушілер психологиялық ерекшеліктері көрініс табады, ал физиологиялық көріністер соның салдарынан болады деп есептейді.

Тұтықпа балаларды клиникалық зерттеу нәтижесінде В.С.Кочергина тұтықпаны симптом да емес, синдром да емес, ол орталық нерв жүйесінің ауруы деп тұжырымдайды. Тұтықпаның пайда болуына бас ми қыртысының жүйке процестерінің өзара қатынастарының бұзылуының маңызы зор. Қазіргі уақытқа дейін тұтықпаның механизмін зерттеушілер тек клиникалық және физиологиялық жағынан ғана емес, нейрофизиологиялық, психологиялық тұрғыдан қарастыруға әрекеттеніп келеді.

Нейрофизиологиялық зерттеудің мағлұматтары (И.В. Данилов, И.М. Черепанов) бойынша тұтығушының доминантты жарты (сол жақ) шары сөйлеу кезінде өзінің басқарушы, жетекші ролін толық тұрақты атқара алмайды. Р.М.Боскис тұтықпаны баланың сөйлеу тілінің дамымыуына жатқызады және оның негізінде күрделі сөйлеуді өңдеп құрастырумен байланысты туындайтын сөйлеу қиыншылықтары жатады деп есептейді. Р.Е. Левина тұтықпаны сөйлеу тілінің дамымауы деп қарастырып оның мәні сөйлеу тілінің коммуникативтік функциясының бұзылуы деп біледі. [2, 199 б.]

Тұтықпаны сәтті түзету, уақытылы диагностикалауға байланысты. Түзету сабақтары топтық және жеке формада өтеді. Бұнда ең басты назар ұжымдық ойын психотерапиясына және логопедиялық ритмикаға бөлінеді. Сонымен қатар, отбасылық психотерапия, баланың және отбасының бір-біріне деген көңілін түзетуге бөлу, релаксациялық жаттығуларды қолдану тиімді болып жатыр. Балаларды такт ырғақты қозғалыспен немесе монотонмен сөйлеу, әндету тәсілдерін қолданады. Десенбилизация, аутогенді жаттығуларды қолдану арқылы, өз-өзін тәрбиелеуге баулу арқылы үлкен нәтижелерге қол жетгізуге болады.

Соған сай, ғылымның дамып, жаңа жетістіктер мен жаңа бағыттардың басымдылығы білім алуда заманауи техникалық құралдар мен жаңаша әдіс-тәсілдер қолдануды талап етуде. Өзгеше жаңа көзқараспен тұтықпа да зерттелініп және оны емдеудің жолдарын ізденістіруде. Мысалы, АҚШ-тағы керендік және коммуникацияның басқа да бұзылуларын зерттеу ұлттық институтындағы (National Institute on Deafness and Other Communication Disorders) генетиктер тобы Деннис Драйнның жетекшілігімен тұтықпаға қатысы бар гендерді тапты. Және де көп ұзамай тұтықпаны емдеуге арнайы дәрілерді шығаратының сендіруде. Ал Қытайдағы Бейжің университетінің (Beijing Normal University) ғалымдары мидағы тұтықпаға жауап беретін аймақты тауып, тұтықпадан құтылу үшін арнайы терапияларды құрастыруда.

Осы бағытта көптеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, мектепке дейінгі жастағы тұтықпасы бар әр түрлі дәрежелі ақауы балалардың қорқынышын жою мақсатында зерттеу жұмыстары жасалынды. Ақтөбе қаласындағы тіл бұзылыс бар балаларға арналған № 10 «Алма» балабақшасындағы тұтықпасы бар 5-тен 7 жас аралығындағы 30 баламен зерттеу және емдік-сауықтыру шаралары жүргізілді.

Тұтықпасы бар мектепке дейінгі балалардың қорқынышын жоюда төмендегідей жұмыстар атқарылды: Біріншіден, бала туралы жалпы мәліметтер жиналып, тексерілушінің өмірбаяндық деректері талданды; анамнестикалық деректер жинақталды; жалпы, мимикалық және артикуляциялық моториканың жай-күйіне тексеру жасалды. Екіншіден, ата-аналармен байланыс құра отырып, әңгімелесу арқылы сауалнама жүргізілді. Үшіншіден, баламен тікелей жұмыс жүргізе отырып, мектепке дейінгі жастағы тұтықпасы бар балалардың қорқыныштарды диагностикалау үшін И. Захаров

[3, 42 б.] және М. Панфилованың [4, 11 б.] қорқыныштарды анықтау әдістемесі, сондай-ақ "қорқыныш суреті" әдістемесі қолданылды.

Тұтықпа балалардағы моторика мен ырғақты сезінудегі бұзылыстардың болуынан, қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түсе алмау, тұйықталу салдарынан пайда болатын жасырын психикалық ауру. Зерттеу нәтижелері бойынша сипаты мен ауырлығына қарай тұтықпаның үш тобы анықталды: жеңіл дәрежеде тұтығу – баланың тек эмоционалдық күйзеліс кезінде, яғни, бала ашулы, жүйкесі тозған күйде және тез сөйлеуге тырысты. Бұл жағдайда олардың тұтығуы оңай болады, алайда олар өздерінің кемшіліктерін жоққа шығармайды. Ортаңғы дәрежеде – тыныш жағдайда және таныс ортада балалар оңай сөйлейді және аздап тұтығады. Ал эмоционалдық күйде қатты қобалжиды. Бұл жағдайдағы тұтығуда балалар бейтаныс адамдардың алдында сөйлеуден қиналады, мектепте өз тұтықпасынан ұялады. Тұтықпа дамыған жерде психикалық ауытқудың болатыны анық. Көп жағдайда балаларда кейбір буын, дыбыс немесе сөздерді дыбыстауда үрей сезімі болды. Балалар көбіне саналы түрде дыбыс, буын, сөздерді атаудан қашқақтады және оларды басқа сөзбен алмастыруға тырысты. Ауыр дәрежедегі тұтығу кезінде үнемі бұлшықеттің тырысуы байқалды, балалар қиындықтарға тап болады, бейтаныс адамдармен ғана емес, сондай-ақ таныс адамдардың алдында, тіптен мектепте, көшеде түрлі жастағы балалармен сөйлесуге, олармен қарым-қатынас жасауда қорқыныш, үрей билеп тұтығуы одан сайын асқынады. Қатты асқынған жағдайда бала мүлде сөйлей де алмауы мүмкін. Қалыпты қарым-қатынасқа баланың түсе алмауы, оның өзін-өзі төмендетуіне, кем санауына және оның ішкі «менің» жойылуына әкеп соғады.

Ата-аналармен сұхбаттасу және оларға жүргізілген сауалнамалардың нәтижелерін, балалардан жинақталған психикалық-педагогикалық зерттеулерді ескере отырып, мектепке дейінгі жастағы тұтықпасы бар балаларды түзету жөніндегі жаңаша бағдарлама құрастырылды.

Балалармен жүргізілетін бағдарлама ұзақтығы 30 минуттық 15 сабақтан тұрды. Сөйлеуге кедергі келтіретін үрей, қорқынышты жою мақсатында алдымен балаларды қолайлы, тыныш емдеу мекемесіне жатғызудан бастады. Бұл алғашқы әрекет психикалық күйдің өзін-өзі реттеу тәсілдері арқылы физикалық және психикалық шиеленісті тыныштандыртады. Осы арқылы мектепке дейінгі балалармен эмоционалды-жағымды қарым-қатынас орнатуға болады. Сабақ жүргізу барысы бала өзінің күнделікті көріп жүрген шынайы бейнелер мен шынайы емес көріністерді бейнелеп, түрлі-түсті қаламмен бояды. Бейнелеу қызметі процесінде бала өз бойындағы нақты және ең бастысы, графикалық түрде өз қорқыныштарын, атап айтқанда, өз тұтықпасы үшін күлген, мазаққа айналдырған балалар, жағымсыз орта, қара түсті қаламдармен бейнеленген үйлер, ұсқынсыз жануарлар, құбыжық, сондай-ақ қараңғыда пайда болатын қорқыныштарды және т.б. бейнеледі. Сурет салу көңілді, шаттықты, таңдануды және тіпті ашулы сезіммен байланысты болып келеді. Сол арқылы өз мүмкіндіктерін және қоршаған әлемді ұғынудың, өз эмоцияларын білдіруге әрекет жасайды. Алаңдаушылықты, айналадағы адамадардан қорқынышты жеңу, сондай-ақ өзін-өзі бағалауды арттыру мақсатында ойын терапиясы, ертегі терапия, психогимнастика әдістерін және логопедиялық түзету шараларын қолданған жөн.

Өткізілген сабақтардан кейін А. И. Захаров пен М. Панфилованың "үйшіктегі қорқыныш" әдісі бойынша қайтадан бақылау өткізілді. Балалармен бастапқы кезде алынған мәліметтерді салыстыра отырып, жүргізілген жұмыстың оң нәтижесін бергені анықталды.

Қортындылай келе, тұтығудан «біржола құтыла алмау, емнен нәтиже шықпайды» - деп өзін-өзі сендіре алмаудан пайда болған қорқынышты жоя білгенде ғана табысты нәтижелерге сөзсіз жетуге болады. Мектеп жасына дейінгі балаларда кездесетін тұтықпаны жоюда ата-аналардың қолдауы, көмегі және олардың біліктілігі мен құзыреттілігі маңызды екендігін айта кеткен дұрыс. Одан кейін медикаментозды емдеулер, профилактикалық жұмыстар мен логопедиялық жаттығуларды үнемі қолдану ата-аналар мен мамандардың басты міндеті болуы тиіс.

Әдебиеттер

- Дыбыс айту кемшіліктері және түзету жолдары / Қ. Қ. Өмірбекова, - А., 2005. 43бет.
- Логопедия: оқулық / Қ.Қ.Өмірбекова [және басқалары], - А., 2011. 199 бет.
- Дневные и ночные страхи у детей / А.И. Захаров, - СПб., 2000. 42 бет.
- Страхи в домиках: диагностика страхов у детей и подростков / М.А. Панфилова // Школьный психолог. 1999. № 8. 11 бет.

ARTISTIC STRUCTURE OF THE PORTRAIT AND LANDSCAPE IN THE WORKS OF D. DOSZHAN

Talkymanova Galia MUKHTAROVA¹

Abstract

Normal language support-word. It is a Testament to the hard work, heroism and dedication of our people. And language is a work of art.

It is undeniable that the work of each writer is born in a creative workshop, develops, improves, in its specificity takes place in the literary process. One of the critical moments in the work of the writer, the artist's talent is the image of the hero. A truly pleasant, negative, to describe using the word art all peace of mind, behavior, show him as a person, a generic image - a big criticism for a writer.

The article discusses the features of the system of presentation of works of writer Dukenbay Doszhan, the presentation of artistic and epic monologues the process of activity, in particular, analyzes the structure and areas of artistic portrait, landscape.

Keywords: artwork, portrait, landscape, epilogue, prose.

Д. ДОСЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПОРТРЕТ ЖӘНЕ ПЕЙЗАЖ ТЕЛІМДЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Түйіндеме

Тілдің қалыпты тірегі – сөз. Ол халқымыздың бағзы заман бергі тіршілігінің, елдігі мен ерлігінің сара жолының үлкен куәсі. Ал сол тіл сөз байлығын танытатын – көркем шығарма.

Сөз қолданыс өнері әрбір жазушының творчестволық шеберханасында туып, дамып, шыңдалып, өз ерекшелігімен әдебиет үрдісінен орын алып отыратыны даусыз. Жазушы шеберлігінің, суреткер дарынының бір сыналар тұсы – кейіпкер образын жасауда. Шынында да жағымды, жағымсыз кейіпкердің бүкіл жан дүниесін, мінез-құлқын көркем сөз арқылы суреттеу, оны қайткен күнде де, дара тұлға, тектік бейне етіп көрсету – жазушы үшін үлкен сын.

Мақалада жазушы Дүкенбай Досжан шығармаларының баяндау жүйесінің ерекшелігі, атап айтқанда эпикалық баяндау үрдісі және монологтың көркемдік қызметі, портрет және пейзаж телімдерінің көркемдік құрылымы талданады.

Тірек сөздер: көркем шығарма, портрет, пейзаж, эпилог, проза.

¹ Senior Lecturer, Kazakhstan-Russian Medical University, Department of Language Disciplines, Master of Pedagogical Sciences, g.toktyman@gmail.com

Кіріспе

Эпикалық баяндау мен психологиялық баяндаудың ара-жігін ажырату оңай емес. Өйткені олар – тұтас құбылыс. Эпикалық баяндау тек оқиға мен жағдайды сырдаң суреттеу болып табылмаса керек. Ал осы баяндау ажарын ашып, суреттелер құбылыстың эстетикалық, көркемдік-эмоционалдық көркін әсемдейтін амалдар легі құбылту мен айшықтау үрдісіне барып тіреледі.

Поэзия мен проза, драматургиядағы ажарлау, құбылту, айшықтау мысалдары – шынайы шабыт пен талант жемісі. Оларсыз көркем туындының күні қараң. Әдебиет адамның әдеттегі ұғым, түсінігін, хал-күйін толық өзгертпесе де, жаңа сапа, биік рухани өлшемге жетелемек. Троп пен фигура түрлері осындай ішкі дүниеде соны сілкініс, поэтикалық сезім әсемдігін тудырмақ.

Ахмет Байтұрсынов эпитет ұғымын «көріктеу», оның ішінде «лақаптау», яғни «тек айқындау» және «көркейте айқындау» терминдерімен тұжырымдайды [1, 120 б.].

З.Ахметов: «Эпитет (сипаттама) - заттың не құбылыстың айрықша белгісін, қасиетін білдіретін бейнелі сөз. Эпитет ұғымға, нәрсеге бейнелілік, нақтылық сипат береді» (4) деген

анықтамаға тоқталған. Көпшілік зерттеушілердің пікірі де осыған саяды. Әрине, ішінара қайшылықты тұстар жоқ емес [3, 85 б.].

М.Әуезов шығармаларындағы эпикалық баяндау үрдісін зерттеген Б.Майтанов «Қаламгер шығарманың оқиға, ой жүйесін бір-ақ жұтып тамсанатын қатардағы оқырман емес. Әр сөз, үтір, нүкте, сызықша, синтаксис шырғалаңы азапты ізденіс, саналы шешім, таңдау, саралау үрдісінің жемісі. Сондықтан әрбір эпизод, абзац, синтагма, көмекші сөздерге дейін – алып ағзаның құрамындағы тұтастық тәртесін тартуға міндетті тегершік. Демек, жалпыдан дараны, жалқыдан ортақ күй-сырды ажыратып тастамай, жекелеген поэтикалық телімдер мен суреткер психологиясын, шығармашылық лаборатория, образ, мінез, уақыт сабақтастығын, ойлау мен көзқарастың тарихилығын, этникалық эстетикалық алғышарттарды ынтымақты қалпында жан-жақты зерттеуі шарт», – дейді [3, 65 б.].

Д.Досжан шығармалары пейзаждық суреттерге аса бай. Романдарында теңеу, ауыстыру, кейіптеу, символ секілді сан алуан көркемдік тәсілдердің сипаттау ауқыман елеулі үлес тиген. Д.Досжан көріктемей, көркемдемей сөйлей алмайды. Бұл қазақ топырағы үшін біртуар дарынның табиғи бітіміміне жараса астасып жатқан қасиет. Олар әр түрлі жағдай, құбылыс, сәт, сезім және заттар әлеміне қатысты жүз құбылып отырады. Суреткер өзгені де, өзің де қайталағысы келмейді. «Жібек жолының» кіріспесінде берілген мына бір ландшафттық көрініске назар аударайық.

«Ұшы-қиырсыз Жібек жолының бойымен лықылдай соққан сары жел бір мезет демін ішіне тартқан. Күн арқан бойы көтеріліп, демде қызған көсеуге ұқсап жер құйқасын көңірсіте түсті. Күйген иіс көтерілді. Әлгінде көз ұшында бәксесі азараңдап домалаған қаңбақтар дамыл алған. Өңірдің жусан түстес торғайы да, бұлдырап ұшып жоғалар бұлдырығы да гайып болған. Кепкен тулақтай жабайы кеңісті тіршілік атаулы әлдеқашан талақ еткендей. Меңіреуді аса бір жат тыныштық баурады. Кенет қиырдан ақ бас жыландай ширатылып көтерілген құйын көрінді, үлкейе келе өзгерді, тірі, нәрсеге ұқсады. Бара-бара соңына сұйық шуда шаң тастап шапқылаған аттылы айқындалды. Аттылы да болмай шықты. Иесіз ат қана» [4, 5 б.].

Осы үзіндегі эпитеттік бояулар біріге келіп, алда орын алатын оқиға жайында хабар беретіндей. «Күйген иіс», «азараңдап домаланған қаңбақтар», «кепкен тулақтай

жабайы кеңістік», «ақ бас жыландай ширатылып көтерілген құйын», «сұйық шуда шаң» бейне бір күйреген Отырар, алапат дауылдан кейінгі тыныштықты көрсетіп тұрған секілді. Осы үзіндіні талдай отырып, Д.Досжанның эпитет құрудағы шеберлігін танимыз. Басқа авторлардың шығармаларынан қоңыр жел, салқын жел, жылы жел деген қолданыстарды кездестіреміз, бірақ «*Лықылдай соққан сары жел*» деп қолдану ерекше экспрессивтік мәнге ие. Сол секілді, «кепкен тулақтай жабайы кеңістік», «сұйық шуда шаң», «ақ бас жыландай ширатылып көтерілген құйын» бәрі-бәрі оқырманға ерекше әсер беретін, өте шебер қолданылған эпитеттік бояулар.

«Зауал» романы да осындай ерекше ландышафтық көріністерге бай.

«Үркер ауып, шығыс аспанының іргесінен Шолпан жұлдызы көрінді. Сарқырап жатқан өзенге, сылдырап аққан бұлаққа күміс сәулесін түсірді. [5, 11 б.]

Қаратау самалы жұмсақ келеді, шаншудай қадалып, денені тоңазытар ақ бас Алатаудың; не Абай тыныс алған сылқым сылаң Шыңғыс тауының самалындай емес; ерекше биязы, ерекше жылы, жігіт құшағында қалып булыққан қыз мінездей қыстыға соғар, ыстық самал еді [5, 14 б.]

Бүгінгі таң әдемі атты. Жауыннан соң төсінен түн дүрбелеңі өтіп енді гана ыстық керімсал құшақтан босанған келіншекттей, сол келіншектің салқын суға жуынып, бұрымын өріп таң алдында қырға шығып керілгеніндей тәкаппар, көз ынтығар таң болды» [5, 17 б.]

Осы секілді пейзаждық көріністерді талдай отырып, Д.Досжанның оқырманын шығармада баяндалатын оқиға орнына өзімен бірге жетелеп кететін шеберлігіне таңқаласыз. Қандай орнымен жұмсалған, математикалық есеппен айтылған теңеулер. «ақ бас Алатау», «сылқым сылаң Шыңғыс тауының самалы», «ерекше биязы, ерекше жылы, жігіт құшағында қалып булыққан қыз мінездей қыстыға соғар, ыстық самал», «құшақтан босанған келіншекттей, сол келіншектің салқын суға жуынып, бұрымын өріп таң алдында қырға шығып керілгеніндей тәкаппар, көз ынтығар таң» кейіптеу мен эпитеттік қолданыстар оқырманына ерекше әсер қалдырып, баурап алып, зор экспрессивтік сипатқа ие болады. Айқындаулар сын есім, есімше, көсемше, үстеу түрінде келеді. Бәрі де сын-сипатты келеді. «Көз ынтығар таң» алдындағы барша ерекшеліктерді жинақтаушы мәндегі, себептің салдары ретіндегі қосалқы әрі жалпы сөздер. Көріктеулер троптың басқа жүйелерімен астасып жатыр.

Д.Досжан адам портетін жасауда да эпитеттерді ұтымды қолданады. Иланшы Қадырханды сипаттаған мына бір үзіндіге назар аударайық:

«Қасы қою, көзінің үстін тұтас жауып кеткен, қарашығы тереңде жатыр. Қараған мезетте сол қарашық даланың түнгі отындай жылт еткен сәуле шашып, кадалған жерін карып өтеді. «Көзім тиеді», деп жас баланың, жаңа түскен келіншектің жүзіне тіктеп қарамайды екен. Қарлығаш қанатындай қиықша мұрты мен қою шоқша сақалы ашамай сүйекті, ат жақты жүзіне елден ерек сұс беріп тұр, тым ызғарлы көрсетеді. Жас шамасын тұспалдау қиын. Екі иығына екі жігіт мінгендей қалқан жауырын, қапсағай кеуделі. Осы епетеісіз денесіне қарамай садақты аса шебер тартады деседі. Үлкен тұрқы қос құлаш келетін піл сүйегінен құрастырып жасаған заңғар таққа әзер сыйып отыр» [4, 11 б.]

Жоғарыдағы үзіндіден халықтық лексикада жиі қолданатын дәстүрлі сипаттамаларды кездестіреміз:

1. «Қасы қою, көзінің үстін тұтас жауып кеткен, қарашығы тереңде жатыр»

2. «Қарлығаш қанатындай қиықша мұрты мен қою шоқша сақалы ашамай сүйекті, ат жақты жүзі...».
3. «Екі иығына екі жігіт мінгендей қалқан жауырын, қапсағай кеуделі...».

Бірінші үзіндіде қою қас тіркесінің эпитеттік мәні әлсіреген. Екінші және үшінші үзіндідегі сипа алатын сипаттамада прозаизм мен поэтизм ұштасып жатыр. Жазушы үшін ежелгі ұшқыр мәнін көп қайталану арқылы көнере бастаған, әйтсе де көріктеушілік қасиетін ұшты-күйлі жоғалтпаған қалыптағы тіл орамдарынан аттап өту қажет те, мүмкін де емес. Олар сөз өнерінің аяғын жерге тигізбейтін піл сауырлы жұмыс күштері іспетті. Осы тұрғыда кейіпкердің психологиялық қайталанбас кескін-келбеті көптеген компонент боялаудың бірігуінен пайда болатын құбылыс. Бұл арада портрет поэтикасы, монолог құрылымы, баяндаудың байыптылығы, пейзаж семантикасы секілді бірталай шарттардың рөлі зор.

Әдебиет тәжірибесі аса күрделі міндет екендігін көрсетеді. Адамның түр тұлғасын суретшіше айнытпай көшіру қиын болғанымен, сол келбетті кейіпкерлердің көзімен және нақталы жағдаяттар үстінде беру де оңай шаруа емес. Портрет жеке өзіндік мақсат ретінде алынса оның оқушыға әсері шамалы, келіп-кетері жоқ әшекей секілді болады да қалады. Ал көркемдік шындық мұраты белгілі кейіпкер пішінін жанды әрекет, қозғалыс кезінде айқындалуын талап етеді. Демек, көркем шығармада портреттің өзінен кейіпкердің мінезіндегі елеулі белгілер аңғарылып отыруы лазым.

Күні бүгінге дейін әдеби шығармалардағы көркемдік тәсілдің бірі ретінде портрет зерттеушілер назарынан тыс қалған емес.

Әдебиеттану терминдер сөздігінде портретке мынандай анықтама береді:

«Портрет (франц. *portrait* – бейнеленген) – әдеби кейіпкердің сырт көрінісін, кескін-кейпін, бой тұлғасын суреттеу. Кейіпкердің мінез-бітімін, характерін неғұрлым толық ашып көрсету үшін оның портретін мүсіндеудің де үлкен мәні бар. Сондықтан кейіпкердің характерін әр түрлі жағдайда, күрес-тартыс үстінде оның басқа адамдармен қарым-қатынасы, өзінің әрекет-қимылдары, істеген істері арқылы айқындай отырып, жазушы портреттік сипаттауға да көңіл бөледі. Жазушы негізгі қаһармандардың келбетін, бой тұлғасын, жүріс-тұрысын, сөйлеу мәнерін есте қаларлықтай етіп, әсерлі бейнелеуге мән береді.

Б.Майтанов «Қазақ романын психологиялық талдау» деген еңбегінде портретке мынандай баға береді: «Әдеби туындының тұтастық жүйесін құруға елеулі үлес қосатын, біртіндеп тұрақты эстетикалық өлшемге айналған ежелгі көркемдік межелердің бірі – портрет. Портрет суреткердің даралық стилі көрінетін маңызды буын санала тұрып, уақыт заңдылықтарына сәйкес ортақ бір бағыт, әдістің ішінде жалпыға тән сипаттар да жинақтайды. Алайда бұл тәрізді қалыптағы талаптар қаламгерлердің өзгешелік белгілерін жоймайды» [3, 141-142 бб.]

Автордың портрет жасаудағы ерекшелігі кейіпкерді суреттеуде адамға қатысты қандай ерекшеліктерді қамтығанынан байқалады. Мәтіндегі портретте, автор әдетте адамның денесі мен оның мүшелерін, киген киімін, бет өзгерісі мен дене қимылын, тұрған тұрысын сөз етеді. Бұлар портрет компоненттері деп аталады. Әрбір компонентті суреттейтін, сипаттайтын сөздер іріктеледі. Ол сөздер адамның бүкіл сырт тұрпатынан бастап, ішкі сезім, жай-күйлеріне дейін сипаттап шығады. Сонымен, портрет – көркем шығарманың тұрақты құрамдас бөліктерінің бірі ретінде кейіпкердің кескін-келбетін, жүріс-тұрысын, киім киісін суреттеу арқылы толыққанды бейне, кейіпкер мінездемесін жасаушы амалдардың бірі.

Шығарманың өзге компоненттеріндей портретті де пайдаланудың сыры мен қыры өте көп. Бұған да, яғни портретті пайдалануға да суреткерлік, тапқырлық, шеберлік ауадай қажет. Қазақ әдебиетінің, әсіресе, прозаның даму жолына көз жіберсек, көркемдің амалдың басқа түрлерімен қатар портретті шебер өрнектеудің неше алуан түрлерін кездестіреміз. Қазақ әдебиетінің классиктері С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин шығармаларындағы үздік шеберлікпен жасалған адамдардың әр алуан портреттері – әдебиеттегі кейінгі буын өкілдерінң үйренетін, тағылым алатын көркемдік мектебі десе де болғандай [6, 258-260 бб.].

Д.Досжанның адам портретін берудегі ерекшелігі – кейіпкердің бет-әлепетін, дене-бітімін тәпшітеп, түгендемей, қайсы бір көзге түсерлік сипаттарын ғана қадап айтып, сосын есте қалдыруға тырысуында. Кейде әртүрлі жағдайда кейіпкердің портретіндегі әркелкі құбылыстарға назар аударып, оқушының бірте-бірте барып портретін құрап елестетуіне мүмкіндік туғызғысы келеді.

Айталық, 1986 жылғы желтоқсан ереуілінде қанжоса болып, бүгінде еңсесін тіктеген ұлтымыздың рухани сілкініс туралы жазылған «Алаң» романындағы «қызылжағалы» Жекенбаевтің портретін автор ұзақ-сонар сипаттап жатпайды, қимыл-әрекет үстінде көрсетеді.

Алғашында: *«Күн сәрсенбі болатын, түнгі сағат онның шамасы. Еңгезердей капитан шеніндегі қазақ жігіті, кейінше қаныпезерлігімен көзге түсіп, жылдам өсіп мойор шенін иемденген, келіп кірдің сарыала жеңді сұр костюмін шешіп, өзгелерге ұқсап үстел арқалығына салақтатып тастай салмай, киімдігішке ілді, өңіріндегі біт тал шөпті үрлеп ұшырып жіберді. Еңкейіп қос алақанымен балағын қақты. Үстел суырмасынан шүберек алып әміркен етігін жылтырата сұртті. Қағаз бен қаламын алдына тізді. Көзінің астымен сүзе қарап жуан дауыспен сөйлеп кетті»* [7, 39 б.], – деп Жекенбаев туралы жалпы түсінік қалыптастырып, кейіннен оны іс-әрекет үстінде толықтырады. Оқырман шығарманы оқи отырып кейіпкер монологтары, авторлық баяндау, екінші кейіпкердің сипаттауы арқылы Жекенбаевтың портретін өзі құрастырып алады.

«...Қанды көрсем, төбелесем, өзімді-өзім ұстай алмай қалатын әдетім бар, марқұм шешем айтатын: тұқымыңнан жағалап келе жатқан қаныпезерлік бар, әкең серкені тірі шапқан шабандоз болатын, атаң басмашылық жасаған деп. Кім біледі, рас шығар. Әйтеуір ыңғайыма көне бер, аруағым ұстап, көтеріліп кетсем ешкім тоқтата аламайды, арық тоқтыға ұқсаған мына түріңмен келсең жұдырығыма көп төтеп беруің қиын...» [7, 40 б.].

«... есік қапталындағы төрт аяғы төрт жаққа кеткен сынық үстелге қонжия төніп Жекенбаев қағаз жазып отыр. Жағасының түймесі ағытылып, галстугі қисайып кетіпті, қаламсабының сиясы таусылды ма, қолын сермелеп. «ә, әкесінің бүйткен тірліктің», – деп өз-өзінен иығы селкілеп шәт-шәлекейі шықты» [7, 41 б.].

«Рас, орыстардың арасында өстім, қазақшадан гөрі орысшаны жетік білемін, рас, зайыбым орыс. Онда не тұр. Алғашқы әйелім қазақ болтын. Қалаға келіп үй алып, орыс келіншегіне үйленіп, шенін үлкейтіп жатқандар жалғыз мен бе екем» [7, 41 б.].

«Жекенбаевтың ашуы қозып тағы да көтеріліп кетті, қизашитанған оң езуінен ақ көбік көрінді. Жұдырығы не деген ауыр еді, ішін, бүйірін тесіп жібере жаздап ірен-сойып жанын көзіне көрсетіп барады. Ырс-ырс етіп «Ә, қатыны орыс деп кекетесің зой... ә, ерегесіп қол қоймайсың зой... мә, саған, мә... мә... Сәлей де жат осылай» [7, 41 б.].

«Тұтқын баланың мүсәрһіп, мүсін пошымы, ыңырсыған бәсең үні емес, «қаныпезер» деген сөзі ұнады, жанды жеріне тигендей, біртүрлі мұртынан күліп масаттанып қалды. Күпір сөйлеп неғылады» [7, 45 б.].

«...желтоқсан айында қолына шимай айбын ұстап алаңға шыққан, үкіметке қарсы лағынет сөз айтқан мына шіби қоразға ұқсаған ұсқынсыздар енді зой рахатқа кенелтті. Екі ауыз сөзге келтірмей құлашыңды сөзып сабап аласың, кекетіп, мұқатып: «ұсқыныңа болайы», «үкіметті құлататын сен бе», «милиционерді таяқпен ұрған қандай болады екен», «бұл күндегі құдайың қызыл жағалы» де-е-еп тұрып қалшылдап төбелен төнгенде... шіреніп тұрған не не қилы ұқынсыз иленіп қамыр, шыжғырылып шелпек болады, арам терін шығарып адам айтқысыз шабытқа батады» [7, 48 б.].

Міне, Д.Досжанның шеберлігі. Бір Жекенбаев арқылы сол уақыттағы барлық «қызыл жағалылардың» бейнесін сомдап берді. Оқырман шығарманы оқып отырып: «Қанды көрсем, төбелесем, өзімді-өзім ұстай алмай қалатын әдетім бар», «сынық үстелге қонжия төніп Жекенбаев қағаз жазып отыр. Жағасының түймесі ағытылып, галстугі қисайып кетіпті», «Қалаға келіп үй алып, орыс келіншегіне үйленіп, шенін үлкейтіп жатқандар жалғыз мен бе екем», «Жекенбаевтың ашуы қозып тағы да көтеріліп кетті, қизааштанған оң езуінен ақ көбік көрінді. Жұдырығы не деген ауыр еді», «Ырс-ырс етіп», «алды-артын ойлап, ақылға салып жатпайтын сен секілді әпербақан жәзеттер», «жеті кластық білімінше қараңғы үйге түскен адамдар қарғыбау тағылған қылмыскерлер болады», «арам терін шығарып адам айтқысыз шабытқа батады» секілді детальдар арқылы Жекенбаев образын жинақтап, құрастырып алады. Жекенбаевтың оспадарлығын, қаныпезерлігін, әпербақандығын қаламгер шығарманың басталуында авторлық баяндаумен құрғақ сипаттап берсе мұндай әсерлі шықпас еді. Тағы бір айта кетерлік жайт, жоғарыда көркем шығармадағы портреттік суреттеулердің үш түрі болады дегенбіз. Осы үшеуінің ішінен адамның бет өзгерісі, қимылы, дене тұрысын беру арқылы («қонжия төні», «қизааштанған оң езуінен ақ көбік көрінді», «ырс-ырс етіп», «мұртынан күліп масаттанып») кейіпкер портретін әсерлі, нанымды бейнелеп отыр.

Екінші бір мысал. «Ораз кіріп барды. Әкесі жоқ, Дәмеш жалғыз өзі нотаға қарап, рояль ойнап отыр екен. Оразды көріп, рояльдың қақпағын тара жаба салды да, шұғыл қимылдап орнынан көтерілді. «Неғып жүрсің түнделетіп?» дегендей, көзінен шошыған үрей байқала қалады. Дәмеш жүдеген сияқты, көзі шүңірейіп, мұрны ұшталып, белі қиыла түскен. Ұзын ақ саусақтарын Оразға ұсынды. Қандай нәзік те жұмсақ!»

Мұнда да жазушы Дәмеш портретіндегі ерекшеліктерді екінші адам қабылдауы арқылы ұтымды суреттеп отыр. Осындай тәсілмен ол адам портретін, ондағы құбылыстарды ғана суреттеп қоймайды, адамдардың бір-біріне көзқарасы, өзара қарым-қатынасы жөнінен де мағлұмат береді, кейіпкер образын аша түсу мақсатына жұмсайды. Кей кездерде қаламгер кейіпкер портретін екінші бір адам, сол адамның аңғарған, байқаған белгілері арқылы сомдайды»

Осы секілді Д.Досжан өз кейіпкерлерінің портретін беруде екінші адамның сөзі арқылы бейнелеуді қолданады. Мәселен:

«Портком хатшысы солып піскен кәмек қауындай шикіл сары кісі екен, бетіне шиқан шыққандай парт болып қызарды, жатып ашуланды» [7, 53 б.], – деген портком хатшысының портреті ұлтшыл, желтоқсаншыл деп айыпталған Рысқұл Қайранның сөзімен беріліп отыр. Портретті бұлай сомдау қаламгердің басқа шығармаларында да кездеседі.

Қорытынды

Д.Досжан шығармаларында әйел образын сомдауда да ерекше шеберлік танытады. «Жібек жолындағы» Баршын портреті сонымыздың куәсі. Қаламгер Баршын сұлуды өзі сипаттамайды, оның келбетіне көз алмай, іштей жеп бара жатқан Ошақбай батырдың көзімен сипаттайды.

«Жанары жартылай жұмулы, ой үстінде отырған сыңай танытса да, көңілі алакүдік еді, көз құртын жеп бара жатқан пәле бар. Онысы Оғыл Барыстан сәл төменірек жайғақан қыпша бел сұлу қыз еді. Баршын қыз сол. Батыр сайыста еркектерден кем қалыспай сайысқа түскен, арқан тасатудан алдына жан салмаған. Жырынды шығып жүлде алған. Мана Иланшы Қадырхан жұрттың жер күңіренген дуылына құлағын сарсытып тұрып, осы қызға шапан сыйлаған. Асына ат мінгізген. Сонда қыл қобыздың сағасындай жіңішке беліне, сәмбі талдай төгілген бұрымына, құшаққа толмайтын жұмыртқадай жұмыр жауырынына, бұлтылдап айналған мықынына қатты қызыққан еді» [4, 58].

Қаламгер осы жолдар арқылы сайыста ерлерден кем түспеген, әміршінің өзі шапан жауып, ат мінгізген, ел құрметіне бөленген қадірлі, сонымен қатар жіңішке белді, сәмбі талдай төгілген бұрымды сұлу арудың портретін сомдап отыр.

Автор сомдаған әйел образдарың ішінде эпизоттық кейіпкерлердің де, басты қаһармандардың да портретін кездестіреміз.

Мәселен, «Алаң» романындағы «Роман қақтығыстары» деген тараудағы әужайда, ұшаққа кірер есікте республика басшысының алдынан шыққан қызды автор былай суреттейді:

«Қынама бел, мықынды, бөкселі қыз алдына түсіп ақбөкенше сызып берді. Бұлтылдаған бөксенің соңынан ерді» [7, 75 б.].

Осы тұста айта кететін бір жайт, қаламгер осы қыздың портретін тағы бір тұста, жоғарыдағы сипаттаудан мүлде бөлек тұрғыда бейнелейді:

«Күтуші қыз ессіз көбелектей ығысып, соғыс мүгедегінің жанына келді, алдына келіп аяғына жызылғандай жалбарына сөйледі...

....Соғыс мүгедегі тәмпіш тану талдырмаш қыздың жанарын сақинадай тұтқан жасты көрді, көрді де жібіп сала берді» [7, 57 б.].

Бір қараған адамға бұл образ екі түрлі адам секілді. Біреуі – «қынама бел, мықынды, бөкселі қыз», екіншісі – «тәмпіш тану талдырмаш қыз». Екеуі екі басқа.

Бұл тұста автор шеберлігінің тағы бір қыры танылады. Осы бір эпизоттық кейіпкерді екі адамның көзімен береді. Соғыс ардагерінің көзімен қарағандағы «талдырмаш денелі» күтуші қыз, шекпендінің көзінде «бөкселі бикеш» болып шыға келді. Ұшақтағы күтуші қызды бейнелеу арқылы оған қоса тағы екі кейіпкердің бейнесін, ішкі жан-дүниесін, әлемді қабылдауын ашып көрсетті.

Қаламгер шығармашылығын талдау барынсындағы тұжырымдарымыз бен пайымдауларымыздан шығарған қорытынды сөзімізді Д.Досжан шығармашылығының нағыз бағасын берген Р. Тұрысбектің пікірімен аяқтаймыз.

«Жазушы Д.Досжанов шығармашылығы:

Ізденіс

Еңбек

Шеберлік сынды талант пен тағыдырдың, таным мен талғамның, қалам мен қарымның мүмкіндік-иірімдерін айқын аңғартатын асыл арналардан, туған ел-жердің арғы-бергі тарихын танып білуден, көркемдік құпияларына құшатарлықтан басталады».

Біз бұл пікірдің дәлділігіне толық көз жеткіздік.

Жазушы өзінің әуел бастағы діттеген межесінен көз жазбай қадала еңбектенген, төбе басына дөңбек тас домалатқан Сизиф секілді, ақ тер, көк тер қалыбынан танбаған, табанды күрескер кейіпкер.

Әдебиеттер

Байтұрсынов, А. Әдебиет танытқыш : Зерттеу мен өлеңдер / Ахмет Байтұрсынов. - Алматы: Атамұра, 2003. - 206 б.

Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев) Алматы: «Ана тілі», 1998. - 384 б

Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. Алматы: Санат, 1996. - 336 б.

Досжанов Д. Жібек жолы: Роман / Досжанов Д. - Алматы : Жазушы, 1973. - 272 б.

Д. Досжанов. Зауал: Роман. - Алматы: Жазушы. - 1970. - 240 б.

Көркемдік кілті - Алматы: Ғылым, 1985. - 348 б.

Д. Досжан. Алаң. Роман - Алматы: Қазақстан, 1993. - 272 б

EFFECTIVENESS OF CRITICAL THINKING IN THE ELEMENTARY GRADES

L.M. ISKOVA

Abstract

Critical thinking is a very complex and important phenomenon. The teacher is the organizer and conductor of this event. The student must be able to convey his knowledge of various sources of information. When analyzing any content, it is necessary to conduct an organized discussion with your team and find the best answer. The lessons learned using the Critical Thinking Strategies program have a big impact.

Keywords: technology, critical thinking, cognition, process, reflection

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйіндеме

Сын тұрғысынан ойлау – өте күрделі, маңызды құбылыс. Мұғалім осы әрекетті ұйымдастырушы, бағыттаушы. Оқушы әр түрлі ақпарат көздерінен сусындап, өз түйінін айта білуі керек. Кез келген мазмұнды талдау барысында өз тобымен ұйымдасып пікірлесіп, ең ұтымды жауапты іздеуі керек. «Сын тұрғысынан ойлау» бағдарламасының стратегияларын пайдалана отырып өткен сабақтардың әсері мол.

Тірек сөздер: технология, сын тұрғысынан ойлау, таным, үрдіс, рефлексия

Кіріспе

Қазақстан Республикасының орта білімді дамыту тұжырымдамасында: «Бастауыш мектептің негізгі міндеттері – баланың жеке басының алғашқы қалыптасуын қамтамасыз ету, олардың қабілеттерін ашып, дамыту, оқуға деген ынтымақтық тәжірибесінің берік дағдыларын меңгерту» делінген. Тәуелсіз еліміздің білім беру жүйесінде болып жатқан оң өзгерістер қоғамның жас ұрпақ тәрбиесі үшін жауапкершілігі терең сезіліп отырған бүгінгі таңда оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігін арттыру бағытында барлық мүмкіндіктерді пайдалануды көздейді. Еліміздің болашағы балалардың білім дәрежесінің тереңдігімен өлшенеді. Қазіргі кезде білім беру әлеуметтік құрылымының маңызды элементтерінің біріне айналды. Білімнің әлеуметтік рөлінің артуына байланысты адамдардың болашағы алған білімдерінің деңгейіне, сапасына, көлеміне, дәрежесіне тікелей қатысты болады. Сондықтан мұғалімдерге жауапкершілік, үлкен міндет жүктеледі. Мұндай міндетті шешу мұғалімдерден мектепте оқушыларға берілетін негіздерін олардың болашақ іс-әрекетінің берік негізі әрі тірегі болатындай етіп, оқытуды, оқу-тәрбие үрдісін, білім мазмұнын түбірімен жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр алуан құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды, педагогикалық жаңалықтарды тәжірибеге батыл енгізуді жүзеге асыруды талап етеді.

Жаңа технологияны әр мұғалім өзінің алдында отырған оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, өзінің шеберлігіне байланысты таңдап алады. Жаңа технологияны жүзеге асыру үшін сыныптағы оқушылардың қабілетін байқап, ары қарай дамытуға көп көмегін тигізу қажет.

Бүгінде оқыту процесінде соның ішінде бастауыш сыныптарда жиі қолданып жүрген технологиялардың бірі «Сын тұрғыдан ойлау» технологиясы.

Оқу мен жазу арқылы Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы біздің көптеген тұйыққа тіреліп қалған оқыту мәселелеріне көмектесе алды. Бұл әдістің «сын тұрғысынан ойлау» деп аталғаны сын көзқараспен қарау деген мағына емес, талдап, ойлаумен ұштастыра білім алуды бағыттайтын оқыту технологиясы.

Сабақта оқушылардың сын тұрғысынан ойлау негіздерін қалыптастырудың алғы шарттары мыналар:

- сыни тұрғыдан ойлауын қалыптастыру үздіксіз түрде жүзеге асырылуы керек;
- оқыту үрдісін айқын түрде демократияландыруды қадағалау.

«Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясын дамыту төмендегідей нәтиже береді:

- білім алушының белсенділігін арттыру;
- пәнге қызығушылығын арттыру;
- өзіндік көзқарасын білдіруге мүмкіндік беру;
- зерттеуге икемділігін дамыту;
- сөйлесім әрекеті белсенділігін арттыру;
- білім алушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасай біледі;
- басқаларды тыңдауды, кез келген жауапқа сыйластық, түсіністікпен қарау.

Жалпы, сын тұрғысынан ойлайтын оқушылар белсенді болады, олар сұрақтар қойып дәлелдерді талдайды.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түпкір-түпкірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Жобаның негізі Ж. Пиаже, Л.Выгодский теорияларын басшылыққа алады. Мақсаты: Барлық жастағы оқушыларға кез-келген мазмұнға сын тұрғысынан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға, саналы шешім қабылдауға сабақтарға үйрету.

Бұл бағдарлама жаңа буын оқулықтарының талаптарын жүзеге асыруда, оқушылардың білім деңгейін көтеруде, балаларды шығармашылыққа баулуға, ойларын еркін айтуға, тез арада дұрыс шешім қабылдауға көмектесетін бірден-бір тиімді технологиясы. «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясын пайдаланатын әр ұстаз өз педагогикалық қызметінде, оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынасқа дегенде көзқарасының мүлдем өзгергенін байқайды.

Сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамыту – күрделі міндет, сондықтан когнитивті психологияның негізгі түсініктері мен тұжырымдамаларына көңіл аудару қажет.

Америка педагогикасында адамның ақыл-ой қабілеттерінің құрылымы, танымдық үрдістің бір деңгейінен екінші деңгейіне, яғни қарапайымнан күрделіге біртіндеп өтеді деп саналады.

Блум жүйесі (Orlich, 1990) бойынша төмендегідей көрініс табады:

- 1) ең төменгі деңгей – бұл білім деңгейі. оқыту – есте сақтауға, жаттауға, тануға, еске түсіруге бағытталады;
- 2) одан кейінгі деңгей түсіну, таным мақсаты – мазмұнын айту, ақпаратты бір күйден екінші күйге аудару, өз сөзімен жеткізіп айту;
- 3) қолдану деңгейінде мәселені шешу, нәтиже алу үшін ақпаратты қолдану мақсаты болып табылады;
- 4) талдау деңгейінде – бөліктерге бөлу арқылы тұтас нәрсені көру, қатысымдықтың ішкі құрылымын табу, себептерін анықтау;
- 5) синтез деңгейінде – ауызша немесе нақты пән ретінде өзіндік, ерекше туынды жасау;
- 6) ең жоғарғы деңгей бағалау деңгейінде – бағалау шешімдері қабылданады, қарама-қайшы немесе әртүрлі көзқарастар шешіледі.

Сын тұрғысынан ойлаудың дағдыларын дамыту сыныпта тиісті орта жасауды талап етеді. (A.Crawford, E.W.Saul, S.Mattews, J.Makinster, 2005)

1. Оқыту климаты үшін мұғалім мен оқушы бірге жауапты болады. Оқушылар өз бетімен сұхбаттасу сұрақтарын дайындайды, мысалы, ізденіс тобына рөлдерді бөліп беру, сондай-ақ өз бетімен презентация және басқаларды дайындау үшін стратегияларды таңдап алады.

2. Мұғалімдер оқушылар үшін, оларды қолдай отырып, олар өзінің ойшылстратегияларымен бөліскенде ойларын моделдейді. Мұғалімдер өз білімін емес, басқаларды мұқият тыңдай отырып, әр пікірге сыйластықпен қарап, адамдардың сыни тұрғысынан ойлауының қалай жүзеге асатынын моделдейді.

3. Сыныпта ізденіс және ашық атмосфера жасалған. Мұғалімдер және оқушылар – Егер..., не болар еді? және Неге? деген жоғары деңгейдегі сұрақтарды көбірек пайдаланады. Оқушылар кез келген тапсырмалардағы барлық мүмкін рөлдерді орындай отырып, үйрену жауапкершілігін өзіне алады.

4. Оқушыларға сын тұрғысынан оқыту сәттерінде ғана, мұғалім тарапынан қолдау көрсетіледі. Басқаша айтқанда, мұғалімнің қолдауы оқушыға қажет жағдайда ғана беріледі. Қолдау ашық түрде емес, ол астыртын, жетелеу сұрақтары арқылы немесе жоғары деңгейдегі – Ал егер басқа қырынан қарасаң қалай болар еді, сен жасап көрдің бе? сияқты сұрақтары арқылы ұсынылады.

5. Жұмыс істеуге жасалған қолайлы жағдайы бар ортаны ұйымдастырудың да үлкен мәні бар. Сыныпта оқушылар кез келген уақытта жауаптар іздестіруде немесе ұжымдық зерттеулерде қажетті кітапты немесе сөздікті ала алатындай, өздерін еркін сезінулері керек.

Белгілі психолог Л.Выгодский: “Дұрыс ұйымдастырылған оқыту процесі ғана баланың жеке басының дамуын ілестіре алады”, - дейді. Талабына сай баланың психологиялық ерекшеліктері мен табиғи қабілеттерін ескере отырып, жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана отырып, балалардың сабаққа ынта-ықыласын арттыру, ой-өрісін, логикалық ойлау дәрежесін кеңейту арқылы шығармашылық қабілетін арттыру, экономикалық, экологиялық, эстетикалық, халықтық педагогикалық тәрбие беру.

Осы жұмыстарды ұйымдастыру барысында мұғалім үшін ең бастысы сабаққа лайықты әдіс-тәсілдерді дұрыс таңдау.

Қазіргі технологияны қолдану дегеніміз – келешек ұрпақтың еркін дамуына, жан-жақты білім алуына, белсенді, шығармашыл болуына жағдай жасау.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы үш кезеңнен тұрады:

1-кезең: Қызығушылықты ояту

2-кезең: Мағынаны ашу

3-кезең: Ой толғаныс

Біріншісі кезең – оқушыларды танымдық процеске жұмылдырады, өздерінде бар білімді, әсерді, сезімін өзектендіреді, қызығушылығын оятады, оқушыларды оқытуға жағдай тудыратын білімқұмарлық атмосфера жасалынады. Сондықтан сабақта қарастырғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Бұнда ойды қозғау, ояту, ми қыртысына тітіркендіргіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Оқушылар ойлана бастайды, болжалдайды, жаңа сабақтың тақырыбын ашады.

Мұғалімнің бұл кезеңдегі қызметі – оқушылардың тақырып бойынша білетінін еске түсіруге ұмтылдыру, топтарда жанжалсыз ойлармен алмасуға мүмкіндік беру, аудиторияда айтылған ақпаратты тіркеу. Оқушылардың еркін айтқан барлық ақпараттарын жүйелеу тек қана айтылған пікірлерді тәртіпке салып қоймайды, ол жаңа ақпаратты зерттеуде болашақ жұмысқа бағыт береді. Әрбір оқушы өзінің көңілін қай кезеңге бөлуі керек, ал қай ақпаратты тексеру қажет екенін анықтайды.

Екінші кезең – Мағынаны тану, оқушылар жаңа ақпаратты алғанда, жаңа идеалар ойға келгенде жүзеге асады. Ең маңыздысы – жаңа ақпарат бойынша жаңа ақпарат алу. Егер қызығушылықты ояту кезеңінде өз танымының бағытын анықтаса, енді мұғалім түсіндіру сәтінде күтілетін нәтижеге сұрақтар қою арқылы екпін бере алады. Бұл кезеңде жұмысты ұйымдастыру әртүрлі болады. Түсінік беру, жұппен жұмыс, топпен оқу, бейнематериал қарау т.б. болуы мүмкін. Қай жағдайда да оқушы ақпаратты жеке қабылдайды және жеке зерттейді. Мағынаны тану сатысында да өз бетінше белсенді білім ала отырып, мақсатқа жетуді жоспарлайды. Бұл кезеңде оқушы:

1. Жаңа ақпаратпен танысады.
2. Жаңа ақпаратты өзінде бұрыннан бар біліммен, тәжірибемен байланыстырады.
3. Пайда болған сұрақтар мен қиындықтарға жауап іздейді.
4. Түсінбеген жерлерге көңіл бөледі, жаңа сұрақтар қояды, мақсатқа түзету енгізеді.
5. Жаңа ақпаратпен танысу үрдісін бақылайды, көңілдерін не аударып тұр соны анықтайды.
6. Естіген және оқыған мәліметтерді талдауға және сараптауға дайындалады.

Оқушының бұл кезеңдегі міндеті – мазмұнмен айналысу, жаңа идеяларды өзінде бар біліммен байланыстыра білу.

Ал, мұғалім:

1. Жаңа ақпараттың тікелей көзі. Ол жаңа ақпаратты қызықты және түсінікті етіп жеткізуі керек.

2. Егер оқушылар мәтінмен жұмыс жасаса, олардың мәтінді оқу барысындағы белсенділігін, ынтасын қадағалайды.

3. Мәтінмен жұмысты ұйымдастыруда ойланып оқуды және оқығанды талдау үшін әртүрлі әдістерді қолданады.

Үшінші кезең – рефлексия (толғаныс) білім алудың қорытынды кезеңі, оқушылар сабақ бойы алған білімдерін, түсініктерін өз сөздерімен баяндап бере алатын, жаңа білімдерін көрсете алатын кезең. Рефлексия арқылы оқушылар өз ойларын айқын тұжырымдайды, өз жолдастарымен, мұғаліммен қарым - қатынас жасай алады және жаңа ақпарат пен өз білімінің толығын тексере алады. Рефлексия үрдісінде игерілген жаңа білім өз біліміне айналады.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы – оқушының еркін сөйлеуіне, пікір таластыруына, достарының ойын тыңдауға, проблеманы шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты шешуге бағытталған. Оқушылардың да бұл жұмысты дұрыс ұйымдастырған жағдайда өз даму деңгейіне сәйкес ойы шыңдалып, белгілі бір жетістіктерге жетері сөзсіз.

«Сын тұрғысынан ойлау» технологиясын сабақтарымда қолданамын. Мысалы: 3 сыныптағы ана тілі пәні бойынша «Ғажайып адам» атты мәтінге тоқталсам қызығушылығын ояту кезеңі бойынша мынандай сұрақтар қойдым:

- Балалар, сендер қазақ тарихында әр саладан шыққан қайраткерлердің есімдерін білесіңдер ме?

1. Тұңғыш қазақ ғалым-саяхатшы Шоқан Уәлиханов (1835-1865)

2. Ағартушы ұстаз, оқулық авторы: Ыбырай Алтынсарин (1841-1889)

3. Қазақ әліппесін жазған Ахмет Байтұрсынұлы (1873-1938)

4. Тұңғыш қазақ ғарышкері - Тоқтар Әубәкіров

5. Егеменді Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті - Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев

6. Тұңғыш дүниежүзі чемпионы атағын алған (1909) - палуан Қажымұқан Мұнайтпасов

(1871-1948)

- Яғни, балалар Қажымұқан немен айналысқан?

- Спорт туралы не білесіңдер? Спорт туралы өз ойларымызды ортаға салайық.

“Топтастыру” стратегиясын қолдана отырып, спорт түрлерін атайды.

Мағынаны тану кезеңі бойынша М.Тәнекеевтің «Ғажайып адам» мәтінін оқып танысқаннан кейін дамыту жұмыстарын ұйымдастырдым. Жұмыс барысында оқушылар палуан дегенді қалай түсінесің, Қажымұқанды қазіргі қай спорт шеберімен, қандай ертегі кейіпкерімен салыстыруға болатыны туралы пікірталас басталады. Бұл оқушылардың жұмыс жасау қызығушылық қабілетін арттырады.

Тірек-сызбалар өз бетінше ойланып, қорытынды жасай білуге, теориялық мәселелерді қолдана білуге, шығармашыл жеке тұлғаны қалыптастыруға көмектеседі. Түртіп алу әдісі мәтінді оқи отырып түсініксіз сөздерді белгілеп отыру, мәтін оқылып біткеннен кейін оқушы өзі белгілеген сөзді ортаға салу арқылы оның ойы ашылады, белсенділігі артады.

Толғаныс кезеңі бойынша оқушылар сабақ бойы алған білімдерін, түсініктерін өз сөздерімен баяндап, алған білімдерін ортаға салады.

«Сыни тұрғысынан ойлау» технологиясының нәтижесінде мынандай нәтижеге жеттік:

1. Оқушының сабаққа деген белсенділігі артты.
2. Мәтінді оқуға қызығушылығы артты.
3. Өз пікірін дәлелдей алады.
4. Шығармашылықпен сұрақ қоя алады.
5. Достарының ойын тыңдауға тырысады.
6. Болжам жасау арқылы елесі, қиялы дамиды.
7. Оқушылардың сезімі дамиды.
8. Ұйымшылдыққа үйренеді.

«Сыни тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасын қолдана отырып өткен сабақтарда оқушы сыни тұрғысынан ойлап, дәлелдеуге тырысады, ой-өрісін кеңейтеді, еркін ойлай отырып, келе-келе мұғалімнің түсіндіргеніне қарағанда өз ізденісімен қызығу танытып, шығармашылық қабілеттері ұшталады. Сонымен қатар, жекелей жұмыстар, жұптық және топтық жұмыстар жүргізу арқылы өз ойларын ашық айта білу, пікір айтуға үйрену, пікір таластыру, ойланып жауап беру, жолдастарының ойын тыңдау, жауаптарын бағалай білу, сыйластыққа, ұйымшылдыққа, білім деңгейлерінің жоғары болуына көп әсерлерін тигізеді. Оның ішінде ерекше бір жағдай: сынып бойынша көп сөйлемейтін, ойлау дәрежесі төмен оқушылардың да қызығушылығы туып, олардың өз мүмкіндіктеріне қарай топтар бойынша сабаққа қатысуға тырысуы байқалады.

Қорытынды

Әр сабақта оқушының жан-дүниесіне еніп, бар білімді сан түрлі тәсілдер арқылы оқушы бойына дарытқан жөн. Өйткені, бала – өміріміздің болашағы. Оларды біліммен сусындатып, өмірге деген көзқарасын қалыптастырып, саналы азамат етіп тәрбиелеу – барша ұстаздың қасиетті міндеті.

Әдебиеттер

3. Қ. Кульбаева, Ана тілі сабағында «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясын қолданудың тиімділігі. Бастауыш сынып №7. 2013, 2 бет

Д. Е. Шурегеева, «Бастауыш сынып оқушыларын оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдер», Бастауыш сынып №8. 2014, 7 бет

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Т.Д. Тағаева, «Сын тұрғысынан ойлау технологиясы әдістерін сабақтарда қолданудың тиімділігі», Бастауыш сынып №10. 2014, 7 бет

С. Мирсеитова, «Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде», Қарағанды, 2011, «Жолдал Е.В» ЖК, 15 – 17 бет

К. Талдыбаева «Білім беру үрдісінде жаңа технологияны пайдалану жолдары», «Бастауыш сыныпта оқыту» №5 2005, 3 бет

А. Отарбай «Оқытудың жаңа әдістерімен», Бастауыш мектеп №3. 2004, 27 бет

Б Баратова. «Оқытудағы тиімді тәсілдер» Бастауыш мектеп № 4. 2004, 28 – 29 бет

CIVIL AND LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC TRANSACTIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

M.A. ZHUMADILOVA¹, Y.Sh. DUSSIPOV²

Abstract

The author justifies the need to develop and adopt a special law “On electronic transaction”, make amendments to the Civil Code of the Republic of Kazakhstan and other changes to the current legislation in order to provide legal certainty of electronic commerce. A special law proposes to define an electronic document and recognize its legal force; identify the parties of the electronic transaction; settle the procedure for the exchange of electronic documents in the transaction; determine the time and place of departure (receipt) of the electronic document, the storage conditions of the electronic document.

Keywords: electronic transaction; electronic commerce; conclusion of the contract; electronic document; legal force

АВТОР ОБОСНОВЫВАЕТ НЕОБХОДИМОСТЬ РАЗРАБОТКИ И ПРИНЯТИЯ СПЕЦИАЛЬНОГО ЗАКОНА «ОБ ЭЛЕКТРОННОЙ СДЕЛКЕ»

Аннотация

внесения дополнений в Гражданский кодекс Республики Казакстан и других изменений в действующее законодательство с целью обеспечения правовой определенности электронной торговли. В специальном законе предлагается дать определение электронного документа и признать его юридическую силу; определить стороны электронной сделки; урегулировать порядок обмена электронными документами при совершении сделки; определить момент и место отправления (получения) электронного документа, условия хранения электронного документа.

Ключевые слова: Электронная сделка; электронная торговля; заключение договора; электронный документ; юридическая сила.

The main subject of e-commerce is the execution of transactions in information systems and networks, that is, the conclusion of contracts that provide the transfer of property values between various participants in economic turnover in the modern market mechanism. N.

¹ Doctoral student, I.Zhansugurov Zhetysu State University, Kazakhstan

² Vice-rector of Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Law, Professor, Kazakhstan, mira_19820509@mail.ru, d.e._64@mail.ru

Solovyanenko gives examples of typical transactions made in the practice of electronic commerce:

- 1) the conclusion of periodic transactions of the same type (orders) via e-mail or in the “on-line” mode between legal entities that have concluded a general trade agreement on paper that regulates the conditions of these transactions;
- 2) the conclusion of trade transaction by mutual exchange of relevant documents by e-mail;
- 3) the purchase of goods by an individual or legal entity in a retail store from a catalog sent by e-mail or by an order made via e-mail;
- 4) the purchase of goods and services by an individual or legal entity in the “on-line” mode through the online store and etc. [1, p.27].

The transaction in the written form must be made by drawing up a document expressing its content and it must be signed by the person or persons who make the transaction, or the authorized persons. At the same time, drawing up a unified document signed by the parties is not an obligatory term; an agreement can be concluded by exchanging documents through electronic communication. The conclusion of contracts on sale and purchase or the provision of services through the exchange of documents via electronic communication is a characteristic feature of electronic commerce. The transactions that require notarization or state registration in accordance with articles 152 and 154 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan cannot be made in electronic form [2].

Therefore, two articles of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan with articles 152 and 154 are the legal basis for conducting electronic transactions in public networks. There is a need to develop and adopt a special law “On trade regulation”, which would recognize the legal force of an electronic document, identify parties of the exchange of electronic documents, establish the procedure for the exchange of electronic documents in the implementation of the transaction and storage of electronic documents. As the experts of Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan noted that since the development of the direction in the country started, there has already been a positive trend in the development of the market. For example, according to official statistics, in 2017 the volume of the e-commerce market in Kazakhstan made up to 107 billion tenge or 1.2% of the total retail turnover (total retail trade - 8.8 trillion tenge), the increase made up 36.2%. According to the current data, the volume of the e-commerce market for the first half of 2018 made up 101 billion tenge or 2.9% of the total retail turnover, which shows the increase of 2 times. Since the beginning of 2018, 261 new e-commerce entities have been registered, about 1,700 online stores are operating and the number of customers has increased to 1.5 million people.

Roadmap Program has already been made until the year of 2022. In total, there are seven main directions:

- regulation of electronic commerce (development of proposals for the improvement of legislation on electronic commerce);
- development of payment systems in electronic commerce;
- increase of digital and financial literacy of the population and entrepreneurs in electronic commerce;
- promotion of electronic commerce (information support of electronic commerce);
- development of logistics infrastructure;

- increase of the position of the Republic of Kazakhstan in the international UNCTAD ranking of e-commerce;
- creation of new jobs and other issues [3].

First of all, let us consider one of the key legal issues: the legal force of an electronic document.

A. B. Vengerov noted that in the transition to the analysis of documents, very important theoretical and methodological problems arise, such as the definition of the concept of a document and identification of its characteristics; the use of documentation which is processed by means of electronic computing technology (ECT); the legal significance of new types of documents, that is, the definition of terms that provide the legal force of documents [4, p.102].

The legal significance of any types of documents (traditional and non-traditional) is expressed in their ability to cause legal consequences, that is, in a certain way to influence the emergence, change or termination of the relevant legal relations.

Back in the late 1970s, A.B. Vengerov identified the legal problems related to the use of documentation which were processed by ECT tools, and nowadays they require an appropriate legal solution: the identification and legislative consolidation of new types of documents; the identification and legislative consolidation of technological and organizational requirements, their observance will enable to consider documents processed by ECT tools as legally valid; the procedure for certifying the documentation processed by means of computer technology, putting down the requisites identifying these documents, otherwise confirming their legal validity; the establishment of the ways for making changes, corrections to documents processed by means of ECT; the establishment of the legal status of all participants of information relations arising from the use of documentation processed by computing equipment; the establishment of legal liability for breaking the rules for handling documentation processed by means of ECT.

Information has such a property as independence in relation to its carrier. In the State Standard “Electronic information exchange” it is noted that a regular document (analog document) and an electronic document differ in the form of their existence and presentation, while the same document, regardless of the form, reflects the similar social relations and performs the similar social functions. An analog document includes all traditional forms of presenting documents on analog media: paper, photo and cine film, etc. The term “electronic document” refers to data processing using information technology. Due to the laws of the electronic medium, an electronic document can exist in this medium as a set of equivalent implementations, each of which can be transformed into another based on formal rules and all of them reflect the same information.

Any operation with an electronic document is a conversion of one implementation to another, and there can be several implementations at the same time. For example, when playing an electronic document stored on a disk on a monitor, there are at least two realizations simultaneously: a file on a disk and an image on the screen. In addition, depending on the architecture of the technical and software, there may exist: a file in the RAM of a computer, a file in the memory of video device, a file in the memory of disk drive, data streams in the channels connecting different devices, etc. All these implementations are equivalent, since they represent the same document [5, p.125].

The certain social, economic, and technical terms, submitted in the form of the requirements for the document (documentation rules) must be performed so that the document could be legitimate (legally valid). Currently, the basic requirements for the document, which

are necessary for the execution of its social role, are expressed in the State standard of the Republic of Kazakhstan “Electronic information exchange”, they are: fixation of the document; availability of the document; integrity of the document; legitimacy of the document.

The fixation of the document means that the message transmitted fixes some fact, event, relationship, and the meaning of this message does not depend on the material implementation. For an electronic document, fixation means, for example, that the content of the contract should not depend on the implementation — as a file on disk, an image on a monitor, or a stream of signals on a network. The availability of a document is a property of the document, consisting in the fact that the form of presentation of the document provides the physical ability to measure the specified parameters of this presentation of the document (content, attributes, technology) specified by means at specified points in a finite time. For an electronic document, accessibility is provided based on the use of established formats that define the structure of specific implementations.

The integrity of the document is a property of the document, consisting in the fact that for any demonstration of a document, the specified values of the parameters of the document view being presented meet the specified requirements. For an electronic document, the integrity is provided on the basis of the application of established methods for processing implementations, that is, on the basis of technology that preserves the specified parameters unchanged. The legitimacy of the document is a property of the document, consisting in the fact that the demonstrated presentation of the document contains the parameters that objectively confirm the validity of the technologies used throughout the life cycle of the document.

The requirements for the document drawn up during the transaction are as follows: 1) the document must express the content of the transaction; 2) the document must be signed by the person or persons who make the transaction, or the authorized persons.

Based on the above mentioned, it can be concluded that the electronic documents exchanged by the parties in making an electronic transaction should consist of two parts: meaningful part, which includes information about the content of the document and requisite which contains the identifying attributes (name, time and place of creation, information about the author, etc.) and security attributes (electronic signature).

Thus, in the special law “On electronic transaction”, the following definition of the concept “electronic document” should be given: “Electronic document is a document in which information is presented in an electronic and digital form and certified by means of an electronic digital signature; the form of presentation in the electronic medium of a document consisting of two parts: the meaningful part, which includes information about the content of the document and the requisite one that contains the identifying attributes (name, time and place of creation, information about the author, etc.) and security attributes (electronic signature)”. All copies of an electronic document (reproduced on the screen of a monitor and stored in a file on a disk, in the RAM of a computer, in the memory of a video device, in the memory of a disk drive, etc.) should be recognized as originals of an electronic document with similar legal force. The copies of an electronic document are created by reproducing on a paper or other material object separated from a machine medium.

The law “On electronic transaction” must emphasize that an electronic document is equal to a document on paper and has the similar legal force. If in accordance with the law, the document must be made in the written form or submitted in writing, the electronic document is considered to meet these requirements. By recognizing the legal force of electronic documents in a special law, the state will create favorable conditions for the development of electronic

commerce and, and finally will lead to bridging the digital divide and the entry of Kazakhstan into the global information society.

In particular, the contract provides that the parties stipulate the terms for the creation of automated workplaces, the exchange of electronic documents, the acquisition of their necessary hardware, system, network and telecommunication means, software, information security tools (electronic and digital signature, coding, protection from unauthorized access); establish rules for the exchange of electronic documents, a list of electronic documents used in the exchange, and their formats, a procedure for monitoring electronic documents; establish the obligation to maintain archives of incoming and outgoing electronic documents, etc.

In order to improve the legal regulation of electronic document exchange, the special law “On electronic transaction” should identify the participants of the electronic document exchange and mark them as “sender” and “addressee”. The sender is the party of the electronic transaction that sent the electronic document to the addressee or made the electronic document available to the addressee, and the addressee is the party of the electronic transaction that the sender determined to receive the electronic document.

In accordance with article 396 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, an agreement is recognized as concluded at the time of receipt by the person who sent the offer of its acceptance. Through an offer document, one party of the transaction makes a proposal to enter into a contractual relationship using electronic means and sends the other party of the transaction or makes the conditions available for the other party. The proposal contained in the offer document must be sufficiently defined and must express the intention of the person who made the proposal to consider to have entered into an agreement with the addressee to whom the proposal will be accepted. The offer document must contain the essential terms of the contract. The offer connects the person who sent it from the moment it was received by the addressee.

By means of the acceptance document, the other party of the transaction confirms the terms proposed in the offer document, if they are acceptable. The parties may enter into negotiations regarding the content of the terms of the contract before sending the offer document in a form acceptable to both parties. At the same time, the response about consent to conclude an agreement on other terms than proposed in the offer will not be an acceptance. Such a response is recognized as a refusal to accept and at the same time a new offer (in accordance with article 396 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan) [2].

The legislation of the Republic of Kazakhstan does not state directly when the obligation to transfer information is considered executed, meanwhile, the legal consolidation of the moment and place of departure (receipt) of an electronic document has important legal significance in the implementation of electronic commerce.

In our opinion, the special law “On electronic transaction” should establish that, unless the parties stipulate the other terms, the electronic document is considered to be sent at the moment when it enters an information system that is beyond the control of the sender. An electronic document is considered to be received at the moment when it enters an information system under the control of the addressee. If an electronic document is sent to the wrong information system, which is indicated by the addressee, then the moment of receiving the electronic document is considered the moment when the addressee pays the attention to the electronic document. The place of departure (receipt) of the electronic document is the location of the sender (addressee), regardless of the location of the terminal equipment of the sender (addressee).

In the electronic medium, the delivery of a reliably certified message addressed to the intended addressee using a technologically reliable system without obvious errors should be sufficient from the viewpoint of the means of notification, unless the parties have agreed otherwise. If the parties are in a pre-contractual state, then the certification of the message or certification to be notified is the part of the effort to conclude the contract and satisfy the requirements for the contract form.

The electronic document must be kept by the sender and the addressee. In accordance with the State Standard of the Republic of Kazakhstan “Electronic information exchange”, data storage is considered to be the process of maintaining data in an unchanged state after they are stored (data is stored in a storage device), which provide the possibility of their subsequent reading at an arbitrary time. The electronic means used by the sender and the addressee must ensure that the contents of the electronic document can be reviewed at any time, as well as the integrity of the content of the electronic document.

It should be noted that the parties must establish the means of communication to be used and, if necessary, select information intermediaries - communication providers. Communication providers provide information transmission services via a communication network or provide access to a communication network. The actions of providers on the transmission and provision of access involve automatic, intermediate and transit storage of information transmitted by the parties, and it is carried out only to transmit via the communication network.

In order to develop electronic commerce and facilitate transactions through electronic document exchange, the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan must approve the Standard agreement on the procedure for the exchange of documents between participants in electronic transactions. For example, the European standard agreement on electronic data exchange establishes unified approaches to the legal issues of electronic data exchange, increases the degree of legal certainty between trading partners, and also eliminates the need for every enterprise, especially small and medium-sized companies to develop their own agreement on data exchange and therefore, to eliminate duplication of work [6, p.346].

In addition, it will be necessary to develop standard agreements that regulate the procedure for electronic document circulation between various departments, customers and suppliers, including the use of unified formats of electronic documents and schemes for exchanging them when making transactions in the electronic commerce system for the purchase of products for the state needs.

The legal terms of the Agreement regarding the procedure for the exchange of electronic documents will inevitably be supplemented by technical terms in accordance with the needs of the transaction parties: operational requirements for electronic document exchange, requirements for equipment, communication means, electronic document formats, information protection tools, etc. Therefore, there is a need to develop the State Standard "Procedure for the exchange of electronic documents", and to develop the standards for enterprises whose activities are related to the implementation of electronic commerce in order to improve the operational compatibility of networks, services and computer software applications.

Based on the above mentioned, we can draw the following conclusions. E-commerce brings new opportunities to improve business efficiency and reduce the costs related to trade operations. But in order to provide the legal certainty of electronic commerce, it is necessary to define the electronic document in the Law “On electronic transaction” and recognize its legal validity; identify the parties of the electronic transaction; settle the procedure for the exchange of electronic documents in the transaction; determine the time and place of departure (receipt)

of the electronic document, the storage conditions of the electronic document. Accordingly, it is necessary to make additions to the Civil Code of the Republic of Kazakhstan. In addition, it is necessary to develop a Standard agreement regarding the procedure for the exchange of documents between participants in electronic transactions, the State Standard “Procedure for the exchange of electronic documents”; standard agreements that regulate the procedure for electronic document circulation between various departments, customers and suppliers, including the use of unified formats of electronic documents and schemes for exchanging them when making transactions in the electronic commerce system for purchasing products for federal state needs. In order to improve the operational compatibility of networks, services and computer software applications, it is recommended that enterprises whose activity is related to the implementation of electronic commerce should develop standards for enterprises.

References

- Solovyanenko N. Legal regulation of electronic commerce and electronic signature (international experience and Russian practice) // Economy and law. 2003. No.1. p. 27-37
- The Civil Code of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 1994 No. 268-XII. (with changes and additions of April 2, 2019). [Electronic resource] - Access mode. - <http://online.zakon.kz> (Access date: April 2, 2019)
<https://www.zakon.kz/4940532-kakoe-budushchee-u-elektronnoy-torgovli.html>
- Vengerov A. B. Law and information in the conditions of automation of management (Theoretical issues). - M.: Legal literature, 1978. p. 102–139.
- Saliyev I.R. Civil and legal regulation of electronic transactions of the Russian Federation. - Yekaterinburg: Business, management and law. 2010. p. 125-128
- Shamrayev A.V. Legal regulation of information technology (problem analysis and basic documents). Version 1.0. - M.: “Statute”, “Intertech”, “BDTs-press”, 2003. p. 346–351

ACTUAL PROBLEMS OF TRANSITION TO THE LATIN ALPHABET: HISTORY, METHODOLOGY, NATIONAL PECULIARITY

T.E. NURGAZIEV¹

Abstract

The alphabet is a symbol of independence of each state, a kind of independent form of thinking. The letter is a symbol. But it in its composition transmits encoded information, forms the basic anthropocentric knowledge in the minds of generations such as national mentality, history, world view.

The Republic of Kazakhstan is an independent, separate state. Therefore, the formation of an independent consciousness requires an alphabet that can reveal the code of the Kazakh nation. Unfortunately, Kazakhstan, which has replaced a number of alphabets with a political character, faces the loss of its own sounds tied to the letter. For example, today in the youth language the sounds "қ", "ң", "ғ", "ө", "ә" are changed and used in the form "к", "н", "х", "ү", "а". At the same time, the question of what letters Kazakhstan adopted, passing to the Latin alphabet, and how they will be taught has become the main issue of Kazakhstan. In this article, along with the listed problems, the opinions of scientists on the Latin alphabet are also analyzed.

Keywords: Kazakhstan, alphabet, Latin, methodology, history

ЛАТЫН ӘЛПБИІНЕ КӨШУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТАРИХ, ӘДІСТЕМЕ, ҰЛТТЫҚ СИПАТ

Түйіндеме

Әліпби – әр мемлекеттің өз тәуелсіздігінің нышаны, дербес ойлау формасының түрі. Әліп – символ. Ол өзінің құрамында ғасырлар бойы кодқа түскен ақпаратты жеткізе отырып, ұрпақ санасына ұлттық діл, тарих, дүниетаным деген антропоцентристік негізгі білімді қалыптастырады.

Қазақстан Республикасы – тәуелсіз, дербес мемлекет. Демек, тәуелсіз сананы қалыптастыру үшін қазақтың ұлттың кодын айшықтай алатын әліппе қажет. Өкінішке орай, саяси сипатпен бірқатар әліппе ауыстырған Қазақстан әріпке байланған төл дыбыстарын жоғалту алдында тұр. Оған бүгінгі күнгі жастар тіліндегі «к», «ң», «ғ», «ө», «ә» дыбыстарының өзгеріске ұшырап, «к», «н», «х», «ү», «а» формасында қолданылып жүргенін атап айтсақ болады. Бұл ретте латын әліпбиіне көшу үстіндегі Қазақстан қандай әріптерді қабылдады және және оларды қалай оқытпақ деген сауал тілші ғалымдарды ғана емес, бүкіл халықты толғандырған мәселеге айналды. Мақалада аталған мәселелермен қатар латын әліпбиіне қатысты ғалымдардың пікірлері талданады.

¹ Master of Pedagogical Sciences. Almaty Economic College, Kazakhstan, tanat.nurgaziev@gmail.com.

Кілт сөздер: Қазақстан, әліпби, латын, әдістеме, тарих

Кіріспе

Бүгінгі күні латын әліпбиіне көшу мәселесі Қазақстан халқының ғана емес, бірқатар мемлекеттердің назарына ілігіп, саяси, мәдени, туыстық байланысы тұрғысынан қарастырылып жүр. Алайда Қазақстан дербес, тәуелсіз мемлекет. Өз әліпбиін өзі таңдап, өзіне қолайлысын таңдауға толық құқылы. Әрине, бұл ретте көрші мемлекеттердің тәжірибесін өзіне қабылдап, идеологиялық қырын өзінен аластату мәселесі жазу қашан орныққанша күн тәртібінен түспеуі тиіс. Бұл ретте, жаңа әліппені қабылдап, қоғамдық айналымға енгізіп жіберу жеткіліксіз. Оны халыққа оқытудың әдістемелік қырын ескеру, жаңа ережелер жасау, сөздердің жазылуын орнықтыру сияқты көптеген мәселелі тұстар «Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы рет қабылдап отырған өз әліпбиі» деген қуаныштан «Бұл әліппеге көшу бізге не береді?» деген мәселелі тұстар халықты көбірек уайымдататыны анық. Алайда, Қазақ елі латын әліпбиін қабылдап отырғаны алғашқы рет емес. Төл тарих Қазақ халқы жазудың бірқатар түрін басынан кешіргенін айғақтайды.

Қазақ жазуының тарихы

Тарихқа бағзы заманның деректеріне көз жіберсек, өзге халықтар сияқты қазақтың жазу тарихы да әріден басталады. Тым ерте заманғы жазудың тегі суреттен басталғаны белгілі.

Тіл ғылымында мұны пиктографиялық (латын т. pictus - суретті және grapho – жазамын) жазу деп те атайды (неолит). Бұл жазу бойынша әр сурет бүтіндей бір хабарды білдірген. Сондықтан пиктограмма тілдік формаларды емес, оның мазмұнының бейнелейді. Қазіргі Қазақстан және Орта Азия территориясында ертедегі тайпалар өмірін бейнелейтін, тасқа қашап жазған мұндай жазулар жиі кездеседі. Бұл сияқты тастарға қашалған жабайы аңдар, хайуанаттар, адам бейнелері, аңшылық, садақ тарту, желекті найза ұстау, жыртқыш аңдардан қорғану және т.б. суреттер мал бағып, аң аулаған ертедегі адамдардың киелі түсініктері мен ғұрыптарын бейнелейтін тайпалардың тұңғыш жазуы болды. Қолданыла келе сурет жазуы да өмірге икемделіп, дами түсті. Осының негізінде ұғымды білдіретін символикалық немесе идеографиялық жазу пайда болды.

Пиктографиялық жазуға қарағанда, идеографиялық жазудағы идеограммалар өзінің мағыналары арқылы тілді дәлірек бейнеледі, сөйлеудің, сөздің синтаксистік орын тәртібін, кейбір жағдайда сөйлеудің фонетикалық жағын да ажыратып бере алды. Ертедегі сурет жазуымен қабаттаса келетін ай мен күн алуандас таңба нұсқалары, өрнекті пішінде оюлай салынған бейнелі суреттер идеографиялық жазудың таңбасы. Бұл жазу Қазақстан жерінде ұзақ сақталып, оның символдық көрініс нұсқалары келе-келе қазақтың рулық таңбаларына айналып, меншікті көрсетерлік белгіге айналып кетті.

Түптеп келген түркі тайпаларының арасында соншама кең тараған идеографиялық жазулар түркі тайпаларының руникалық деп аталатын тұңғыш әріптік жазуының шығуына да белгілі мөлшерде ықпал етіп, әсерін тигізді.

Көне Түркі жазуларын ғалымдар үш топқа бөліп қарайды:

- Енисей ескерткіштері;
- Талас ескерткіштері;
- Орхон ескерткіштері (Сыздықова, 1993:1).

Орналасу жері болмаса, бұлардың қолданылған жылдарының айырмасында және жалпы жазу таңбаларының қолданылуы арасында елеулі айырмалар жоқ. Алайда Түркі жазбаларының жазылу мерзімдеріне қарағанда алғашқы Енисей-Лена бойынан, Сібірден, Байкал аймағынан Монғолия далаларына, Орхон жеріне, одан Қазақстан мен Қырғызстан, Шыңжаң жеріне қарай біртіндеп таралғанын көрсетеді. Ал жазылу үрдісі, таңбаларының қолданылуы ұқсас, оқылуы біркелкі.

Жазу өте ерте заманда жасалып, ұзақ тарихи даму кезеңдерден өтті. Даму барысында жетілуімен бірге оның принциптері де өзгеріп отырды. Оның себебі қай кез болмасын, жазуда сөздің дыбыстық жағын, яғни айтылу формасын дәл беру басшылыққа алынады, соған талпынады.

Тілдегі дыбыстар өте күрделі құбылыс. Оның айтылуындай етіп ешбір графика дәл бере алмайды. Сондықтан айту мен жазу арасында алшақтықтар туындап, уақыт өте ол алшақтықтар тілдің табиғатына, дамуына өзінің кері әсерін тигізеді. Сан ғасырлар бойы тілдің өзінің даму заңдылығына нұқсан келеді. Оны жою үшін арнайы тілшілердің зерттеулерінің нәтижесінде тілдің сан ғасырлар бойы бұзылмай келе жатқан табиғатын сақтауға, одан әрі қарай дамуына оң әсер етуіне жағдай жасайтын дұрыс жазылуын қамтамасыз ететін емле ережелері мен нұсқаулар талқыланып, келісіледі. Соның нәтижесінде емле ережелері енгізіледі. Сондықтан да әлемдегі бірнеше ғасырлық тарихы бар жазу жүйелерінің ең жетілген түрінің өзіне де үнемі өзгертулер енгізіліп отырылған. Осының өзінде де кез келген жазу түрінде дыбыс жүйесі мен алфавиттің арасында алшақтықтар кездеседі.

Қазақ тілінің жазылуы мен айтылуы арасындағы алшақтықтар графиканың пайда болуымен тығыз байланысты. Сан ғасырлар бойы ауызша дамып, толығып, байып келген қазақ тілі XX ғасырда қоғамдық қажеттіліктен туындаған жазбаша формасының дүниеге келуімен ауызша және жазбаша формасының арасында алшақтықтар туындай бастады. Әлемдегі қай графиканы алсақ та, оның басты мақсаты тілдің табиғатын жазбаша формада дәл беру болып табылады. Осы мақсатты көздеген кез келген графика пайдалану барысында туындаған кемшіліктерді жою үшін өз тілдерінің ерекшелігіне сәйкес емле ережелерін бекітеді.

Қазақтың тұңғыш ұлттық жазуы А.Байтұрсынұлы енгізген, араб графикасына негізделген төте жазуы арқылы қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктері, заңдылықтары айқындалды. 1929-1940 жылдары латын жазуы қабылданып, 1940 жылы графика қайта өзгертіліп, бүгінгі күнге дейін кирил қарпі қолданылып келеді. Қазіргі қазақ емле ережесі жазу тарихымен бірге біршама өзгерістерге ұшырап, жазу қағидаттары үкімен тарапынан бекітіліп, көпшілікке таратылу арқылы бір жүйеге келтіріліп отырды. Осыған сәйкес Р.Сыздық: «Қазіргі қазақ емле ережесінің тарихына көз жіберсек, оның іргесі 1940 жылы кириллицяға көшкен кезде қаланды. Қазақ тілі емлесінің осы жазу бойынша түзілген қағидаларының 15-16 жылдық тәжірибеден кейін кем-кетігі ескеріліп, біршама реттелген нұсқасы 1957 жылы ұсынылып, заңдастырылды, яғни үкімет тарапынан арнайы қаулы қабылданып, бекітілді» (Сыздықова, 1993:4) дей келе, «Емле немесе сауатты жазу нормалары да көпшілік талқысына көп түсетін болғандықтан, үнемі түзету, қырнау, толықтыру сияқты неғұрлым жетілдіру процесін басынан кешіреді. Қазақ тілі емлесі де бұл процестен шеттеп қалмады. Тағы да әрі қарай жазу тәжірибеміз көрсеткендей, әрі енді жазу мәдениетіне көңіл бөліне бастағандықтан, сауаттылықтың тетігін ғылыми негізге сүйеніп табу әрекеті қолға алына басталды. Сондықтан 1983 жылы қазақ емле ережеліне біраз түзетулер мен өзгерістер енгізілген жаңа редакциясы ұсынылды. Бұл соңғы нұсқа да заң жүзінде қабылданды: 1983 жылы 23 тамызды Қазақ

ССР Жоғарғы Советі Президиумының Указымен бекітілді» (Сыздықова, 1993:4) деп түсіндіреді.

Қайта жаңғырған жазу

Тіл мәдениеті, сөйлеу шеберлігі, жазу сауаттылығы – ұлттық мәдениеттің көрсеткіші. Басқа тілден енген сөздерді қабылдаушы тіл өзінің фонетикалық заңдылықтарына бағындырып, «сындырып» қолдануы көптеген тілдерге ортақ құбылыс. Қазақ тіліне орыс тілінен сөз ауысу үдерісі ертеректен басталғаны мәлім. Бодандықтың, сауда-саттықтың, қазақ жеріне орыс шаруаларының, әскери адамдарының қоныстануы нәтижесінде қазақтың сөйлеу тіліне бірқатар тұрмыс салттық сөздер мен әкімшілікке қатысты атаулар кіре бастады, олар ауыз екі тіл арқылы енді. Бүгінгі күнгі тарих тұғырынан саралай келе, бір тілден екінші тілге сөздердің ену ерекшелігі сол ұлттың жалпы болмысына, тұрмыс тіршілігіне әсер ететінін байқаймыз. Осы орайда, жаңадан көшкен латын әліпбиі біздің ұлттық танымымызға қаншалықты әсер ететінін анықтау үшін 1932 жылы жарық көрген Ақыметұлының «Жұғырапыйа» еңбегін талдай отырып, ХХ ғасырдың басындағы ғылыми терминдердің қолданылуы мен жазу емлесіндегі ерекшеліктерін қарастырдық. Мұндағы мақсат жаңа әліпбиді қабылдау барысында тілдің заңдылықтарын ескеру болды.

Сонымен, аталған еңбектегі терминдердің қолданысына назар аударайық:

«*Ғиоғрапыйа*» – *жұғырапыйа*, «*serkyl*» – *серкүл*, «*рылан*»-*рылан*, «*сырпыр*»-*сыйпыр*, «*тәғнијт*»-*мәғниіт*, «*тастар*»-*маштап*, «*kilas*»-*кілас*, «*sәntijmetir*»- *сәнтійметір*, «*detsijmetir*»-*детсійметір*, «*mjljijmetir*»-*миллііметір*, «*kijlametir*»-*кііламетір*, «*desetijne*»-*десетііне*, «*qarta*»-*қарта*, «*dьjaqьram*»-*дыяағырам*, «*tәsijne*»-*мәшііне*, «*topograпыйа*»-*топограпыйа*, «*pәbrik*»-*пәбрік*, «*тујнет*»-*мүйнет*, «*paraqottar*»-*парақоттар*, «*elektir ьstansasь*»-*електір ыстансасы*, «*gektir*»-*гектір*, «*ajrьplan*»-*айрыплан*, «*gilobus*»-*гілобус*, «*merdijan*»-*мердііан*, «*pәlis*»-*пәліс*, «*kәrijtalь*»-*кәрііталшы*, «*sotsijlijzim*»- *сотсійәліізім*, «*satsьjaldьq*»-*сатсыйалдық*, «*өktәbir tәңkerisi*»-*өктәбір тәңкерісі*, «*тырактыр*»- *тырақтыр*, «*kәmijteti*»-*кәміітемі т.б.*(Ақметұлы, 1932:6)

Берілген терминдерге талдау жасайтын болсақ, төмендегідей ерекшеліктерін анықтауға болады:

1. Терминдерде қазіргі таңда қолданылып жүрген «ц» әрпі «*ts*» арқылы, «х» әрпі «*к*» әрпімен, «э» әрпі «*е*» таңбасымен, ал «ф» әрпі «*п*» әрпімен таңбаланған;
2. Халықаралық терминдерді қабылдауда қазақ тіліндегі «и», «у» дифтонг дыбыстардың заңдылығы сақталған;
3. Терминдерді қабылдауда қазақ тілінің табиғи заңдылықтары, үндестік заңы қатаң сақталып, тілдің болмысына сәйкес икемделіп қолданылған. Айталық, масштаб термині «*тастар*» (*маштап*) деп қатаң «*т*» дыбысына сәйкес сөз соңында «*б*» дыбысы емес «*п*» дыбысымен, сол сияқты диаграм сөзі «*г*» дыбысы арқылы «*dьjaqьram*» (*дыяағырам*) деп қабылданған.

Жергілікті жер, қала, өзен, тау атауларының да таңбалануы тілдің ығына жығылып қолданылғанын осы 3-оқу жылына арналған Ақметұлының «Жұғырапыйа» еңбегінен байқауға болады. Мысалы: «Тәпсәп» - Тәниән, «Тәскен»- Тәшкен, «Атывдаръя»-Амұударйя, «Кәспий»-Кәспий, «Қарқаз тавь»-Қапқаз тауы, «Dinерip»-Діненір, «Leningirat»-Ленінгірат, «Çаран»-Жапан, «Tundьra»-Тундыра, «Сelyvskijn тumsьорь» - Шелүүскійн тұмсығы, «Аuqаnьstan»-Ауғаньстан, «Өzbeğistan respuyblijkesi»-Өзбегістан республіікесі, «Arqangil qalasъ»-Арқангил қаласы, т.б. (Ақмет ұль, 1932:12)

Қазақстан Республикасы
Президентінің
2018 жылғы 19 ақпандағы
№ 637 Жарлығына
ҚОСЫМША

Қазақстан Республикасы
Президентінің
2017 жылғы 26 қазандағы
№ 569 Жарлығымен
БЕКІТІЛГЕН

Латын графикасына негізделген қазақ тілі
ӘЛІПБИ

№	Жазылуы	Дыбысталыуы	№	Жазылуы	Дыбысталыуы
1	A a	[a]	17	Ñ ñ	[n]
2	Á á	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	Ó ó	[o]
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[k]
6	F f	[f]	22	R r	[r]
7	G g	[r]	23	S s	[e]
8	Ġ ġ	[r]	24	T t	[r]
9	H h	[x], [h]	25	U u	[y]
10	I i	[i]	26	Ú ú	[y]
11	Iı	[u], [ü]	27	V v	[v]
12	J j	[ж]	28	Y y	[w]
13	K k	[k]	29	Ý ý	[y]
14	L l	[l]	30	Z z	[z]
15	M m	[m]	31	Sh sh	[w]
16	N n	[n]	32	Ch ch	[w]

Сурет 1. Қабылданған Латын әліпбиі

болса солай қабылдау жүзеге асқандығын көрсетеді. Осыған сәйкес қазақ тіліндегі география оқулығына енген терминдердің тіл табиғатына жақындығы айқын аңғарылады.

Латын әліпбиіне көшу туралы мәселе тәуелсіздік алған жылдардан бермен қарай көтеріліп келеді. 2006 жылы Елбасы Н.Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында: «Қазақ әліпбиін латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған едік. Әйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдыққа ие және көптеген елдер, соның ішінде посткеңестік елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес.

Осы ретте, Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы №569 Жарлығына сәйкес Қазақстан латын әліпбиіне (Сурет 1) көшу жұмысын бастады.

Қабылданған бұл әліппенің негізінде Қазақстанда Латын әліпбиін оқыту орталықтары, түрлі әдістемелік көмекші құралдар кешенді түрде жарыққа шығуда. Сонымен қатар елдегі ел-жер атаулары латын қарпімен жазылуда. Бұл игі бастаманың нәтижесі болып, Қазақстан 2025 жылға дейін толықтай латын әліпбиіне көшеді.

Қорытынды

Латын әліпбиіне көшудегі мәселелі тұстар көптеп кездескенімен, Қазақстан Республикасына қызмет етіп жатқан лингвисттер, әдістемеші ғалымдар, заңгерлер, ұлт белсенділері, т.б. қазақ жазуының бір жүйеге көшіп, артық әріптерден айырылып, төл дыбыстарымызды бере алатын әріптерді көргісі келеді.

Жалпы, тарихта әліпбидің ауысуында 3 түрлі себеп бар:

1. Тәуелсіздігін жоғалту; яғни, тәуелді болған мемлекет оған үстемдік көрсеткен мемлекеттің жазуын еріксіз қабылдайды.

2. Діннің ауысуы: ескі жазу келмеске кетіп, зорлықпен немесе саяси үгітпен жазу тілі ауысады.

3. Мәдени сипаттағы ауысу: яғни өз жазуының кемшілігін көре отырып, оны жетілдіру мақсатындағы жазу тілін ауыстыру.

Қазақстан осы аталған ауысулардың 3-таңдай отырып, мәдени сипаттағы әліппе ауыстыру кезеңінде.

Әдебиеттер

Ақмет ұлы (1932), Ғиоғарья, Тәскеп.

Аманжолов, Сәрсен (2005), Тіл және жазу, Өскемен.

Сыздықова, Рабиға (1993), Тағы да бүгінгі емлеміз жайында, Егемен Қазақстан.

В. Lunin және X. Qarasajev (1939), Geografialьq termindergin sözdygy, Qazan.

ENVIRONMENTAL ISSUES OF THE BAIKONUR COSMODROME

Aigul KALIEVA¹, Shalkar GULZHANAT²

Abstract

This article "environmental problems of the Baikonur cosmodrome" describes the environmental consequences of the use of this largest space complex in the CIS at the present time, as well as the main environmental problems of the region where the cosmodrome is located – the reduction of the Aral sea level and the additional negative impact of the earth on the saline arid environment and the harmful effects of the waste of rocket engines running on chemical fuel on the environment.

Keywords: The cosmodrome "Baikonur", ecology, sea Aralsk, rocket fuel

БАЙҚОҢЫР ҒАРЫШ АЙЛАҒЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме

«Байқоңыр ғарыш айлағының экологиялық мәселелері» деп аталатын бұл мақалада қазіргі таңда ТМД – дағы осы бір аса ірі ғарыш кешенін пайдаланудың экологиялық зардаптары туралы, сонымен қатар ғарыш айлағы орналасқан аймақтың басты экологиялық мәселесі – Арал теңізі деңгейінің төмендеуі, жердің тұзданып құрғақшылыққа ортаға қосымша кері әсері жайында және химиялық жанармаймен жұмыс істейтін зымыран двигателдері қалдықтарының қоршаған ортаға тигізетін зиянды әсерлері баяндалады.

Тірек сөздер: «Байқоңыр» ғарыш айлағы, экология, Арал теңізі, зымыран жанармайы

Кіріспе

XX ғасырдағы ұлы оқиғалардың бірі де бірегейі – адамзат тарихында алғаш рет ғарышқа адам ұшырған Байқоңыр ғарыш аймағының дүниеге келуі болып табылады. Байқоңыр – ғарыш алаңы. Қызылорда облысы, Қармақшы ауданының аумағында орналасқан. Іргесі 1955 жылы қаланған. Ғарыш алаңын салу үшін Байқоңырды таңдап алу кезінде бұл жердің елді мекендерден қашық болуы, экватор жазықтығына жақындығы, ракета ұшырудың қауіпсіздігі, қайтып оралатын ғарыштық объектілер үшін қолайлы қону аймақтарының болуы, факторлары ескерілді. Байқоңырдың ұшу трассасы Арал теңізінен Камчатка түбегіне дейін созылып жатыр. 1957 жылы 4 қазанда Байқоңыр ғарыш алаңынан тұңғыш ғарыш ракетасы сәтті ұшырылды. Байқоңыр әлемдегі ең ірі жер

¹ K. Zhubanov Aktobe regional state university (The Republic of Kazakhstan), Aigul_03@mail.ru

² 1st undergraduate, Shalkarova.00@mail.ru

беті ғылыми ғарыш полигоны болып табылады, оның басты және көмекші нысандарының жалпы ауданы 6717 шаршы шақырым [1].

Байқоңырдан 1961 жылы 12 сәуірде адамзат тарихында тұңғыш рет Гагарин Юрий Алексеевич «Восток» ғарыш кемесімен ғарышқа аттанды. Байқоңыр одан кейін де ғарыш кеңістігін игеруде көптеген жаңашыл бастамалардың старттық орнына айналды. Айды, Марсты және Шолпанды зерттеуге арналған ғарыш аппараттары бар РТ-лар да Байқоңырдан аттандырылды. 1991 жылы 2 қазанда тұңғыш қазақ ғарышкері Т.Әубәкіров «Союз Т-13» ғарыш кемесімен Байқоңырдан ғарышқа көтерілді (сурет 1). Ресеймен бірлескен бағдарлама бойынша қазақ ғарышкері Т.Мұсабаев ғарышта 2 рет (1994, 1998 жылдары) болды [1].

1-сурет. «Союз ТМ-13» бортында Тоқтар Әубәкіров, Александр Волков, Франц Фбек (Австрия) болды. Екеуі Тоқтар Әубәкіровті «СоюзТМ-12» бортына отырғызып жіберді.[2]

Байқоңыр ғарыш алаңы 1991 жылы Қазақстан Республикасының иелігіне өтіп, 1993 жылы Ресей Федерациясына 20 жылға берілді. Байқоңыр кешенін пайдаланудың экологиялық зардаптары байқалды. Байқоңыр кешенінен Қазақстан Республикасы аумағына жылына 30-35 мың тонна улы заттар таралады. Ракеталардан түскен қалдықтар Қарағанды, Павлодар және Шығыс Қазақстан облыстарына зиян келтірді.

Ғарыш айлағының жұмысы қоршаған ортаға мынадай кері әсерлерін тигізуде:

- ұшу процесінен кейін, атомосфераның табиғи режимі бұзылады;
- атмосфераны және жер беті қабаттарын токсинді зымыран жанармайының қалдықтарымен ластайды;
- атмосфераның озон қабатын бұзады;
- территорияларды ұшу аппараттарының қалдықтары мен сынықтарымен зақымдайды;
- қышқылды жаңбырдың жаууына себепші болады;
- ауқымды масштабта температураның жоғарылауына әсерін тигізеді [2].

Лабораториялық жағдайда жүргізілген зерттеулердің нәтижесі өсімдіктердің бойының қысқа болып, кейбір морфологиялық өзгерістер байқалып, ауылшаруашылық өнімдерінің сапасы нашарлап және өнімділігінің төмендейтінін көрсетеді [3].

Алғашқы эксперименттік бақылаулар қуатты ғарыштық ұшу аппаратының «Спейс – Шаттл» немесе зымыран жеткізгіш «Сатурн-5» аппаратының ғарышқа ұшыру кезінде Канаверал-Европа жағалауымен Солтүстік Атлантаға дейінгі аралықтың ауа ағынының өзгертуі, ал жылдың жылы уақытында «Плесецк» ғарыш айлағынан ұшырылатын қуатты ұшу аппаратының әсері бұрынғы Одақ территориясының Орталық Еуропалық бөлігіне және солтүстікбатыс облыстардың атмосфералық ауа ағынының активтілігінің жоғарылауына әсерін тигізетінін дәлелдейді [4].

Қуатты ғарыш ұшу аппараттары ұшырылатын «Байқоңыр» ғарыш айлағына жақын орналасқан аймақтарда ауа райы күрт бұзылып, 3-5 туәлікке дейін боранды құм суырып, жел болып, температураның төмендеу процесі жиі байқалатыны белгілі (2 сурет).

2-сурет. Эндрю МакКоннеллдің Байқоңыр ғарыш айлағында түсірген фотосуреті[1]

Ғарыш ұшу аппараттарының қоршаған ортаға басты зиянды әсері ауа ағынын күшейтумен шектеліп қоймайды, түріне қарай салмағы 3,2 тоннадан-16,2 тоннаға дейін болатын зымырандардың жағар және жаңармай қалдықтары құрамында химиялық токсинді қосылыстардың болуында. Соңғы 30 жылдың көлемінде осы салаға қатысты мамандар химиялық жанармаймен жұмыс істейтін зымыран двигательдері қалдықтарының қоршаған ортаға тигізетін зиянды әсерлерін зерттеуде. Осы ғылыми зерттеулердің нәтижесі, зымыран двигателінен бөлінетін қалдықтардың атмосфераның төменгі қабатына ауқымды масштабта зиянды әсерінің жоқтылығын дәлелдесе 40 – жылдан бері жинақталған мәліметтерге қарағанда олардың зиянды әсерлерін анық көруге болады[5].

Ғарыш айлағынан ұшырылатын зымыран жеткізгіштерінің двигателіне пайдаланылатын жанармайына нақтырақ тоқталсақ:

1) азоттетраоксиді және азот қышқылы тотықтырғыштарымен симметриясыз диметилгидрозин.

2) сутегі асқын тотығы мен сұйық оттегі тотықтырғыштарымен көміртеті жанармай, бұл қосылыс жұмысын аяқтаған бөлшектің жерге құлауы кезінде буланып оттегі және сутегіне айналып кетеді. РТ-1 және осы тектес басқа әсер етеді, ал симметриясыз диметилгидрозин қауіптілігі жағынан бірінші класқа жататын химиялық токсинді қосылыс [5].

Толығырақ тоқталар болсақ, зымыранның сұйық жанармай композитіне кіретін «гептил» азотты органикалық қосылыс, гидрозин туындыларына жатады. Химиялық құрамына сәйкес симметриясыз диметилгидрозин активті тотықсызданғыш, әр түрлі тотықтырғыштарда оңай тотығып, тетраметилтеразен, нитрозодиметилаламин, диметилметиленгидрозин, диметиеналин, формальдегид, су, азот, аммиак және басқа өнімдерге айнала алады. Симметриясыз диметилгидрозин және оның алкломологтарының тез тотығуы тотықтырғыштардың түріне және концентрациясына байланысты. Мұндай тотықтырғыштардың қатарына активті металдар Cu, Fe, Cr, Mn және олардың оксидтері, пассивті металдар Al, Ni, Mg және олардың оксидтері жатады. Бұл металдарға аймақтың топырағы бай екендігін ескеруіміз қажет [5].

«Байқоңыр» ғарыш айлағы орналасқан аймақтың басты экологиялық мәселесі – Арал теңізі деңгейінің төмендеуі және жердің тұзданып құрғақшылыққа ортаға қосымша кері әсерін тигізуде. Бұл процесс суы тартылып, табаны кеуіп, тұзға айналған Арал аймағы үшін қаншалықты кері әсері барып айтпасақ болмайды.

Қоршаған ортаның және халықтың экологиялық қауіпсіздігін нығайтып, қазіргі кездегі өзекті мәселелерді шешу көптеген жұмыстардың атқарылуын талап етеді. Ал бұл мақсатқа жету үшін мынадай шаралардың орындалуы қажет:

- қуатты зымырандардың ұшырылуын сирету;
- егінді жинау және бау-бақшалардың гүлдеуі кезінде токсинді химиялық қосылыстарды бөлетін зымырандарды ұшырмау;
- токсинді зымыран жанармайларын сақтауда және тасымалдауда қауіпсіздік шараларын сақтау;
- аймақтың суы, топырағы, өсімдіктеріне жан-жақты зерттеу жұмыстарын жүргізу;
- зымыран бөлшектері құлайтын аймақтардағы халықтың денсаулығын медициналық тексерулерден өткізу т.б. жұмыстар атқарылуы қажет [5].

Әрине, ғарыш айлағының пайда әкелетін жағымды жақтарын да айта кетуге болады. Мысалы, ғарыш айлағын пайдалану арқылы Қазақстан ірі ғарыштық державаға айналып, аса ірі 30 мемлекеттің қатарына қосылуға мүмкіндік зор. Тағы айта кетерлік жай, ғарыш кешенінен ұшырылып жатқан зымырандар нәтижесінде Қазақстан, сонымен қатар Ресей аумағында сенімді байланыс жүйесі қалыптасады. Және де жер бетінде болып жатқан құбылыстар жайында, ауа – райы, әскери мақсаттағы істер жайында нақты мағлұмат алуға мүмкіндік береді. Алайда Байқоңыр ғарыш айлағының пайдасынан гөрі зияны көп екені анық байқалып тұр.

Сондай – ақ, біз Қазақстан Республикасының болашақ негізін қалаушы жастар ретінде тек Байқоңыр ғарыш айлағының мәселесін қарастырып қана қоймай, бүкіл Қазақстан және әлемдегі экологиялық проблемалардың алдын алуға үлес қосуымыз қажет. Себебі, аздаған салғырттық әсерінен бүкіл әлемге қауіп төнуі мүмкін. Мысалды алыстан іздемей өзіміз қарастырып отырған Байқоңыр ғарыш айлағын алуымызға болады. Өйткені Байқоңыр ғарыш айлағының проблемасы сол аймаққа ғана емес, қазіргі күнде әлемдік проблема болып табылатын Арал теңізінің экологиясының нашарлауына

да әсерін тигізуде. Қорғаныс Министрлігінің негізі экологиялық мәселелер жөніндегі тізімі бойынша табиғаттың ғарыш зымырандарынан ластануы әскери техникалар мен қару – жарақтарды жою және радиоактивті ластанудан кейін үшінші орын алады екен.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, бұл экологиялық апаттың алдын алу үшін қуатты зымырандардың ұшырылуын сирету, зымыран бөлшектері құлайтын аймақтардағы халықтың денсаулығын медициналық тексеруден өткізу, егінді жинау және бау-бақшалардың гүлденуі кезінде токсинді химиялық қосылыстарды бөлетін зымырандарды ұшырмау, аймақтың суы, топырағы, өсімдіктеріне жан-жақты зерттеу жұмыстарын жүргізу. Сонда ғана мақсатымыз айқын, болашағымыз кемел, тәуелсіздігіміз берік болатын еді!

Пайдаланылған әдебиеттер

<http://startinfo.kz/buisness/baikonur-garuj-ailagu/>

<https://massaget.kz/layfstayl/tehno/bilesiz-be/33033/>

Панова Г.Г. Влияни компоненттер ракетного топлива на почвенно – растительную систему. Санк – Петербург, 1997. с7

Бурдаков В.П., Еланский Н.Ф., Филин В.М. Влияние запусков ракет «Штати» и «Энергия» на озонный слой земли //Вестник Ан СССР, 1990, № 12. С. 72-75

Макдональд А. Дж, и др. Ракеты с двигателями на химическом топливе: влияния на окружающую среду. Аэрокосмическая техника, 1991 №9. 96с

HISTORICAL CONNECTION AND CONTINUITY BETWEEN ANCIENT WRITINGS AND THE KAZAKH LITERARY LANGUAGE

Muratbek Bagila KURMANBEKOVNA¹

Abstract

The history of the Kazakh literary language will undoubtedly come from the oldest written monuments. But between these two categories there is undeniable historical connection and continuity. Especially Turkic languages, including Kazakh, the basic laws and norms of grammatical structure and phonetic system, formed from the ancient Turkic language and the Kazakh language which belongs to the Kipchak group of Turkic languages, is considered the "source" of the ancient Turkic language, together with Karakalpak, Nogai and Uzbek languages which form a small group of Kipchak-Nogai.

Keywords: literary language, Kazakh literary language, Turkic languages, grammatical structure, linguistic norm, Kipchak-Nogai subgroup.

КӨНЕ ЖАЗБАЛАР МЕН ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ АРАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ ПЕН ЖАЛҒАСТЫҚ

Түйіндеме

Қазақ әдеби тілінің тарихы бастау-көзін тікелей көне жазба ескерткіштерден алады дейтін пікір, әрине, жаңсақ. Бірақ осы екі категория арасында тарихи сабақтастық пен жалғастық бары даусыз. Әсіресе түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілі де бар, грамматикалық құрылысы мен сөз түрлендіруі және фонетикалық жүйесіндегі негізгі заңдылықтары мен нормалары көне түркі тілінен бастап қалыптасқан және қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады, көне қыпшақ тілінің бүгінге жеткен «көзі» саналады, қарақалпақ, ноғай және өзбек тілдерімен бірлесе отырып, қыпшақ-ноғай шағын тобын құрайды.

Тірек Сөздер: әдеби тіл, қазақ әдеби тілі, түркі тілдері, грамматикалық құрылыс, тілдік норма

Кіріспе

Тіл білімінде қазақ тілінің басқа түркі тілдерінен негізгі ерекшеліктері ажыратылып, көне түркі жазба ескерткіштеріне қатысы анықталған. Бұл жөнінде ғалым М. Томанов «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы» (Алматы, 1981) атты еңбегінде былай дейді: «Қазақ тілінің өзіне ғана тән басты ерекшеліктері мыналар: 1) Көрші дыбыстың

¹ Associate Professor, Candidate of Philological Sciences (Ph.D.), Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Kazakhstan

әсерімен л дыбысы д, т дыбыстарына ауысады; 2) Қыпшақ тілдерінде сөз басында кездесетін й//ж//дж дыбыс сәйкестігінен қазақ тілінде ж дыбысы қолданылады; 3) Басқа тілдерде сөз соңында айтылатын ш орнына қазақ тілінде с дыбысы қолданылады» (4-б.). Қазақ әдеби тілі мен көне жазбалардың арасындағы байланыс туралы зерттеуші Қ. Өмірәлиев «VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби жазба ескерткіштері» (Алматы, 1968) деген еңбегінде: «Көне жазба ескерткіштер «осыдан 1250 жыл бұрын Орхон бойына қойылған осы бір тас кітап (бітіг таш) түркі халықтарының тарих сахнасына шығуы мен өзін танытуының, өзгелерге осы танымды мойындатудың тарихи куәсі іспетті қызмет атқарып тұр», - дейді. (9-б.). Ал ертедегі түркілердің бір бұтағы, бір ұрпағы – қазақ халқы. «Бұл мұралар «V-VIII ғасырға тән сөз үлгілері – түркі тектес халықтардың сөз мәдениетінің шартты түрде ғана «басы» болып есептелмек» (Қ. Өмірәлиев. Аталған еңбек, 20-б.). Себебі, көне түркі жазба ескерткіштері кейінге белгілі кезеңнің ғана басы. Олардан бұһұрын дүниеге келген ызге беймәлім мұралар болуы да мүмкін. V ғасырдан арғы сөз үлгілерін Қ. Өмірәлиев түркі тектес халықтардың сөз үлгісіне жатқызудың дұрыс емесін, егер ұқсастық табылып жатса, оны кездейсоқтық деп білетінін айтады. Ал көне түркілердің мәдени ескерткіштері-тасқа қашалған таяқшаларға, табақшаларға жазылған көне кезеңнің көздері, қазақ әдеби тілінің тарихи негіздерінің бірі.

Бұл ескерткіштер түркі халықтарына ортақ мұра, ол кезде түркі халықтары жеке бөлініп, халық ретінде қалыптаспаған еді. Ғалымдар бұл кездегі үлкен бірлестікті ірі тайпалық одаққа жатқызады. Тайпалық одақтан кейін тарайтын халықтардың бәріне ортақ етіп телініп жүрген көне түркі жазба ескерткіштері – Күлтегін, Мойыншор, Тоныкөк, Білге қағанға, Елтеріске қойылған ескерткіштердің тілі – олардың әдеби мұраға жататынын көрсетті.

Орхон – Енисей жазбаларының жанры туралы әркілі пікірлер орын алған. «Поэзия тюрков VI-VIII веков» (Стеблева И. В. М., 1965) деген еңбекте мұралар «поэзиялық туынды» деп танылса, белгілі зерттеуші Қ. Өмірәлиев аталған еңбегінде: «Орхон ескерткіштерін «түркі поэзиясы» деп тану – бізге жеткен дүниені түркі халықтарының сөз мәдениетінің басы деп түсінуден туған қате пайымдаулар» (21-б.) дей келе, «Күлтегін», «Тонуқуқ» - поэзия да, творчестволық өлең жыр да емес. Олар жұрт айтқандай поэма да емес, түркі қағандары мен батырларының ерлік жорықтарын баяндайтын көркем тарихи шығарма, баяндау үлгісіндегі тарихи әңгіме» (22-б.) екенін атап өтеді, ал енді бір сөзінде оларды хан жарлықтары мен шежірелердің алғашқы үлгі-нұсқаларына жатқызады. Әрине, хан жарлықтарына қатысты айтылған Қ. Өмірәлиев болжамы дәлелдеуді керек етеді.

Бұл ескерткіштерді жанры жағынан поэзиялық шығармаға жатқызатын қазақ ғалымдары да бар (Ғ. Мұсабаев, А. Махмұтов, Ғ. Айдаров). Қай жанрдың үлгісінде болса да, көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі сұрыпталған, сол кез үшін нормасы қалыптасқан, соның нәтижесінде қазіргі түркі тілдеріне арна, негіз болған әдеби тіл үлгісі, жазба әдеби нұсқа екеніне күмән жоқ.

Әрине, қазақ тілі мен көне түркі жазба ескерткіштерінің арасында айырмашылықтар көп, сонымен бірге қазақ тілінің нормалары сол көне тілдік нормаларға ұқсас болып жатады. Бірақ түркі тілдеріне ортақ бұл мұралар қазақ әдеби тілінің қалыптасуының басы емес, тарихи арналарының бірі ғана.

Ғалым Ғ. Айдаров «Орхон-Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі» атты еңбегінде осы аталмыш жазба ескерткіштерінің алфавитінен бастап, дауысты, дауыссыз, қос дауыссыз дыбыстарды көрсететін таңбалар, буын түрлерін, дыбыс тіркестерін, ассимиляция құбылысына, ескерткіштердің лексикалық ерекшеліктеріне,

оның ішінде омонимдерге, синонимдерге, антонимдерге, көп мағыналы сөздерге, сөз таптары мен тыныс белгілерін, т.б. ерекшеліктеріне салыстыра отырып тоқталған.

Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілдік ерекшеліктері және қазақ тілімен салыстыра қараудың нәтижелері:

1. Қазақ тіліне дыбыс жүйесі аса ұқсас бұл көне тілден қазақ тіліне дыбыстар өз қасиеттерімен, атап айтқанда, дауыстылар жуан-жіңішке түрінде келуімен, үндестік заңының сақталуымен, түбірдің ерекшелігіне орай қосымшалардың жуан-жіңішке жалғануымен үлгі болды.
2. Көне түркі тіліндегі дауыссыз дыбыстардың үндесуі жүйелі емес. Бұл туралы тілші ғалым С. М. Исаев: «Ассимиляция заңдылығы ол кезде болмаған, кейін ғана кейбір түркі тілдерінде пайда болған деген пікір бар. Қазіргі қазақ **тілінде бектер, қағанға, бұдұнға, таудағы, келді, қағанда**, т.б. тұлғада айтылатын сөздер көне түркі тілінде **беклер, қағанка, будунка, тағтақы, келті**, қағанта түрінде қолданылған. Мұның өзі шынында да дыбыс үндестік заңы кейінгі кезеңдерде қалыптасты ма деген ой туғызады», - деп болжамдайды (Қазақ әдеби тілінің тарихы, 67-б.).
3. Көне түркі ескерткіштерінде қосымша тұлғалардың жалғануында белгілі бір жүйе сақтала бермейді. Мысалы, **йылқа, қапығқа, тәнріде, ілте**, т.б.
4. **Ч – ш, й – ж, д – т, ғ – у, з – й, б – м, и – е** дыбыстарының бірінің орнына екіншісінің қолданылуы (ч-ның орнына ш немесе ш-ның орнына ч қолданылуы қатарласып отырған) ұшырасады. Көне түрімен қатар қазақ тіліне тән деп жүрген түрлері де қолданылғаны анықталды: **іш – іс, йаш – йас, аш – ас, сүңүш – сүңүс, Ертіш – Ертіс**, т.б.
5. Көне түркі тілінің грамматикалық құрылысындағы септіктердің саны туралы әр түрлі пікір болуына қарамастан, қазақ тілімен ұқсастықтарына ілік, барыс, табыс, жатыс септіктерінің жалғаулары жүйесіндегі сәйкестіктер жатқызылады. Шығыс септік тұлғасы қолданылмаған деген болжам бар. Бірақ бұл болжаммен және құралды септік болды,- деген пікірмен ғалым С.М. Исаев келіспейді. Ол сирек болса да, шығыс септік формасы қолданыста болғанын айтады. Шығыс септігі тұлғасының *-тан, -тен* тұлғасы қантан (Йарықлығ қантан кәліп йақа элтді?) сөзінің (қайдан деген сұраққа жауап береді) құрамында бар екенін мысалға келтіреді. Ілік септіктің *-ң, -ың, -ің, -ның, -нің*; Табыс септігінің *-ғ, -г, -ығ, -іг* және екінші түрі *-ын, -ін, -н* кездеседі. Табыс септігінің *-ғ, -ығ, -іг* тұлғасы қазіргі қазақ тілінде жоқ. Барыс септік тұлғасы *-ға, -ге, -қа, -ке* формасымен, ал жатыс септігінің грамматикалық көрсеткіштері *-да, -де, -та, -те, -нда, -нта* (тәуелдік жалғаудың 3-жағынан кейін) қолданылады. Көне түркі ескерткіштерінде септіктердің бірінің орнына бірі қолданылуы кездеседі. Жатыс септігі шығыс және барыс септігінің орнына жұмсалады, ал бұл құбылыстың дәл сол күйінде қазақ тілінде кездесуі көнеден келе жатқан грамматикалық ерекшелікті көрсетеді.

6. Ұқсастықтарды грамматикалық жүйедегі сөз таптарынан кездестіруге болады. *Біз – бігіз, бен – мен* жіктеу есімдіктерінен, сапалық сын есімдерден, сан есімдерден, т.б. қазақ тілімен сәйкестік бар екені анықталды.
7. Соңғы жылдары көне түркі ескерткіштері мен қазақ тілі арасындағы дәстүрлі, поэтикалық, жанрлық образдардың ұқсастығы сөз бола бастады. «Қазақтың әр дәуірде өмір сүрген ақын-жыраулары көне түркі поэзияларының үлгілерін, ондағы сөз саптау өнері мен дәстүрін білген, өйткені бұларға ол ұрпақтан ұрпаққа, ананың сүті арқылы, ана тілі арқылы жетіп бойға сіңіп отырғанын», - келтірген С. Исаев поэтикалық образдардың ұқсастығына, кейінгі дәуірлердегі жыр жолдарында ұшырасуына: Қаның субча йүгүрті, - Майданнан аққан қызыл қан. Сарқырап ақты судай боп; Көрүр көзім көрмәз тәг – Көретін көзім көр болды, т.б. мысалдарды келтіреді (С. Исаев. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1989, 72-б.).

Мәселен :

«Білге Тоңуқуқ сабы» С. Е. Маловтың кітабынан алынды түпнұсқаның жол тәртібі бойынша берілді (ескерту) .

1. «Білге Тоңуқуқ сөзінің» Қ. Өмірәлиевтің «VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби жазба ескерткіштері» (Алматы, 1968) кітабындағы қазіргі қазақ тілінің нормасына келтірілген түрі жолма-жол берілді.
2. Білге Тоңуқуқ бен өзүм Табғач іліне қалынтым. Түрк будун Табғачқа көрүр ерті.

Білге Тоңуқуқ – мен өзім. Табғач елінде тәрбиелендім, өстім.

3. Түрк будун қанын болмайын Табғачқа адырылты, қанлаты. Қанын кодуп, Табғачқа йана ічікді. Теңрі анча теміс ерінч: қан бертім.

Түрік жұрты Табғачқа қарайтын еді. Түрік жұрты (Табғачтан болған! Ханымен болмастан, Табғачтан кетті, ажырады. Өздері ханды (ханы бар жұрт болды. Бұдан соң өздерінің ханын қойып, Табғачқа тағы бағынды, кіріптар болды.

4. (қаныңын) кодуп, ічікдің, ічікдүк үч кодуп, ічікдің, ічікдүк үчүн теңрі өлүгміс ерінч. Түрк будун елті, алқынты, йоқ болты. Түрк сір будун йерінте.

Теңрі сонша айтқан екен: «Хан бердім (3) ханынды қойып, (Табғачқа) бағындың»

Бағынған үшін теңрі (қақары келіп) өлтірген екен (өлім жіберген екен).

5. Бод қалмады. Уда ташда қалмысы кубранып, йеті йуз болды. Екі үлүгі атлығ, ерті, бір үлүгү йадағ ерті. Йеті йүз кісіг.

Түрк жұрты елді, алқынды (азайды), жоқ болды. Түрк –сыр жұрты жерінде (4) тұтқа қалмады.

6. Удызығма улуғы шад ерті. Йағыл – тіді. Йағмысы бен ертім – білге Тоңуқуқ. Қаған му қысайын – тідім. Сақынтым: туруқ буқалы, семіз буқалы арқада.

Тал-таста (тоғай-тоғайда, тау-таста) қалған-құтқаны қобырасып (бас көтеріп) жеті жүз болды. Екі бөлегі аттылы еді, бір бөлегі жаяу еді. (5) Ұйыстырған (біріктірген) ең үлкені шад (қана-шад дәрежесіндегі гана кісі) еді.

(Ол болса ұран салып) жағыс! (бірік) – деді. (Сонда) жағысқаны-жанасқаны мен едім – Білге Тоңуқуқу.

7. Білсер, - семіз буқа, турук буқа, тийін, білмез ерміс, - тийін. Анча Сақынтым. Анта кісре теңрі біліг бертүг үчүн өзүм өк қаған қыстым. Білге Тоңуқуқ бойла баға тартқан.

(Сол бір кезде мен өзімге ойлап) қаған (+ды қоюды) қыстайын (асықтырайын), - дедім. Уайым жеп толғандым, «арық, бұқалы, семіз бұқалы» екенін – хан болашақ кісі кейінен (б) білсе екен, - деп ойлады. Бірақ ол қаған «семіз бұқа, арық бұқа» деп айырып білмес екен (Көңілге түйдім). Сонша ойлады, толғандым.

8. Бірле, Ілтеріс, қаған болайын, беріе Табғачығ, өңре Қытанығ йырайа Оғузығ – үкүс өк қлүрті. Біліг есі, чаб есі бен көртүм. Чуғай қузын, Қара кумуғ олурур ертіміз.

Бұдан кейін теңрінің артық білік бергені арқасында өзім-ақ қаған (болуын) қыстым (асықтырдым).

9. Кейік ййү, табысған ййү, олурур ертіміз. Будун боғзы тоқ ерті, йағы-мыз тегіре учуқ тег ерті, біз шег ертіміз. Анча олурур еріккі. Оғуздантан көрүг келті.

«Білге Тоңуқуқ – бойла, бақа, тарқан (онымен) (7) бірге мен Ілтеріс – қаған болайын» (деді).

(Осыдан соң) түстікте Табғачты, шығыста Қытаң терістікте Оғұзды көп-ақ өлтірді, жоқ етті.

10. Көрүг сабы антағ: Тоқуз оғуз серігі мен болдым. Шұғай Қүз (Қарақұмды жерлеп (қоныстап) отырар едік (8). Киік жеп, қоян жеп (азық етіп) отырар едік. Халықтың тамағы жоқ еді.

(Бірақ) жауымыз төңірегімізде айналып ұшқан жыртықшы құс сияқты еді (де), біз жемтік сияқты едік.

Осылайша (қысылтаң жағдайда) отырып, тіршілік жасадық.

1. Йорыйур ерміс, қағаны алп ерміс, айғучысы білге ерміс. Ол екі кісі бар ерсер, сіні Табғачығ өлүртечі, тірмен, біні Оғузуғ.

2. Өлүртечі өк, тірмен. Табғач беріденйен тегі Қытаң өңденйен тегі Бен йырдантайан тегейін! Түрк сір будун йерінте іді йорымазуні Усар, іді йоққысалымі –

3. Тірмен. Ол сабығ есідіп, түн удусықым келмеді, күндіз олшурсықым келмеді. Анта өтрү қағаныма өтүнтүм, анча өтүнтүм. Табғач, Оғуз, Қытаң бу үчегү қабысыр,

4. Қалтачы біз, өз ічі тасын тутмыс тег біз. Йкйқа еріккіг топлагалы учуз ерміс, йінчге ерігліг үзгелі учуз, йуйқа қалын болсар, топлағулуқ алп ерміс, йінчге

5. Йоган болсар, үзгүлүк алп ерміс Өңре қытанда, беріе Табғачда, курыяа Курданта, йырайа Оғузда, екі үч бң сүмүз, келтечіміз бар му не? Анча өтүндүм.

6. Қатаным, мен өзүм білге Тоңуқуқ өтүнүк өтінчүмін есідү берті. Көңлүнче удыз тіді. Көк Өңүг йуғуру Өтүкен йысғару удызтым. Іңгек көлүкін Тоғлада Оғуз келті.

7. Сүсі алты бың ерміс, біз екі бың ертіміз. Сүңүсдіміз, тэңрі йарылқады... йандук йолта йеме өлті күк Анта өтрү оғуз қопын келті.
8. Келүртім өк (?) Түрк будунуғ Өтүкен йерке, бен өзүм білге Тоңуқуқ Өтүкенйеріг қонмыс, тейін, есідіп берійекі будун, қурийақы, йырийақы, өңрекі будун келті.
9. Екі бың ертіміз, біз екі сү болты. Түрк будун, олурғалы, Түрк қаған олурғалы, Сантуң балық (қ) а, талуй үгүзге тегміс йоқ ерміс, қағаныма өтүнүп, сүлетдүм.
10. Сантуң балық (қ) а, талуй үгүзке тегүртүм, үч отуз балықсыды. Усын бунтату уйртда йату қалур ерті. Табғач қаған йағымыз ерті, он оқ қағаны йағымыз ерті.

Ескерткіш тіліндегі грамматикалық мағына тудырып тұрған формалар да, олардың қазіргі кездегі грамматикалық мағына мен категория тудыратын формалардан айырмашылығы мен ұқсастығы бар. Сөз басындағы, сөз ортасындағы, сөз соңындағы дыбыс алмасуларына қатысты түркологиялық еңбектерінде кең форматта қарастырылды. Бұл ойымыздың қорытындысы, көне жазба ескерткіштері мен қазақ әдеби тілі арасында тарихи сабақтастықты табуға болады, бірақ V-VIII, VIII-XIII ғасырлардағы көне жазба мұралар, түрколог-ғалымдарының бірауызды пікірі бойынша, «жалпы-түркілік» дәуірдің мұралары болып саналады.

Мысалы: Күлтегін ескерткішінің тексі (Кіші жазу)

А) Йоқ чығай будунығ қоп қобартдым.
Чықан будунығ бай қылтым.
Аз будунығ үкүш қылым.
Азу бу сабымда ігіт барғу.
Түрк беглер-будун бұны есідін
Түрк будыны /теріп/
Іл тұт сықңын бунта утым
Йаңылы үлескің йеме бунта утым.

Жоқ кедей халықты көп төтердім.
Кедей халықты бай қылдым.
Бу сезімде өтірік бар ма?
Түркі бектері, халқы, буны естің,
Түркі халқын жиып
Ел еткеніңді мұнда айттым
Жаңылып, көшкеніңді және сонда айттым.

Ә) Неңнең сабым ерсер
Беңгү ташқа уртым
Аңар көрү білің
Түрк емті будун беглер
Бөдке көрүгме беглер
Гү йаңыдтачысіз
Мен бенгү таш /тоқытдым/

Табғаш қағанға бедіачі келүртім.
Бедізім менің сабымын сымады.

Айтар сөзім болса,
Мәңгі тасқа жаздым.
Бұған қарап білің
Түркінің ендігі хандығы бектер
Таққа /құмар/ бектер
Сіз жаңыласыздар ғой.
Мен мәңгі тас... /орнаттым/
Табғаш қағаннан шабер /бедізім/
Өрнектеттім.
Менің сөзімді бұзбады [2,55].

Ертедегі түркі халқының IX-XI ғасырдағы ауызша поэзиясы жорық жырларынан, жоқтау жырларынан, өсиет жырларынан, ғашықтық жырларынан, мақал – мәтелдерден тұрады. Бұлардың қай-қайсысында да көне тілдік белгілері мол, сонымен бірге қазіргі түркі тілдерімен ұқсастығы көп шығармалар. Ескерткіштегі мақал-мәтелдердің қазіргі мақал-мәтелдермен буын өлшемі, ырғағы, ұйқас түрімен ұқсастығын көрсетіңіз. Сөз басындағы **й-ж**, сөз ортасындағы **з-д-й** дыбыс алмасулары бар сөздерді теріп алыңыз.

Ғ-ның **у**-ға алмасуы, элизияға ұшыраған буындар, дыбыстар, дыбыс алмасулары-элизияға, протезалық құбылыстар да болды.

Мақал – мәтелдер:

Ертіш суы Йемекі
Сығтап тұтар білегі
Құрмет аның йүрегі
Келгелімет іркішүр.

Ертіс суы Жемек-ті,
Сыбана ұстап білекті,
Жаулы біткен жүректі,
Келуге беттеп топтасар.

Бузрач йеме кудурды
Алпағутын азырды
Сүсін йана қадырты
Келгелімет іркешүр

Бузраш тағы қабынды,
Алыптарын айырды,
Әскерін және қайырды,
Келуге беттеп топтасар [3,92,97-66].

Қорытынды

Біз мақаламызда қазақ әдеби тілінің тарихи негіздерін (арналары), (ежелгі Y-X ғасырлардағы, Орхон-Енисей жазба нұсқалары, түркі тілдерінің ескерткіштері, орта ғасырлардағы X-XV ғғ.) классификациялау, кодификация, тілдік нормалаудың мәселелерін қарастыра отырып, қыпшақ тобына жататын тілдердің өзіндік табиғи лингвистикасын және жалпы филологиялық корпусын танудың «ұлттық триадаға»

негізделген деген ой түйеміз. Қазақ әдеби тілінің бастау арналарының ерекшелігі - тарихи сабақтастық пен жалғастықта,- деп есептейміз.

Әдебиеттер

Момынова Бағдан Қатайқызы. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: «Қазақ университеті», 2010

Айдаров Ғұбайдолла . Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности. – Алматы, 1971;

Айдаров Ғұбайдолла. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1986;

Айдаров Ғұбайдолла. Орхон – Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Рауан, 1995.

Өмірәлиев Құлмат. VIII-XII ғасырлардағы көне әдеби ескерткіштері. – Алматы: Мектеп, 1985.

Қосымша Әдебиет

Томанов Мархабат. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы (Фонетика, морфология). – Алматы: Мектеп, 1988.

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ДИСКУРТЫҢ ҚЫЗМЕТІ

G.T. YERSULTANOVA¹

Abstract

The analysis of journalistic discourse and its social embeddedness has known significant advances in the last two decades. The article highlights several functions of a journalistic discourse and defines each separate function. The importance of a journalistic discourse is rising nowadays. As it plays a vital role in building the national identity. This paper deals with classifications of journalistic style.

Keywords: journalistic style, discourse, functions, text

Кіріспе

Соңғы жылдары зерттеушілер арасында бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне деген қызығушылық күн санап артып келеді. Публицистикалық стильді кітаби стильдер қатарына жатқыза отырып, И.И.Формановская оның ақпарат жеткізу қызметімен қатар әсер ету қызметін де атқаратынын айтады [1, 12]. Газет тілінің негізгі қызметі туралы Е.А.Курченкова былай дейді: «В максимально короткий срок на ограниченном пространстве передавать в письменном виде как можно большое количество разнообразной информации, вызывать интерес у каждого адресата, не имея при этом личного контакта и имея целью влияние на поведение, вкусы, мнения, отношение к происходящему, на идеологию аудитории» [2, 5].

Публицистикалық дискурс қоғамдық қарым-қатынастың кең саласына қызмет ететін функционалдық стильдер қатарына жатады. Публицистикалық дискурс маңызды қоғамдық-саяси процестерді, оперативті деректерді идеялық-саяси жағынан сараптап, эмоционалды-бағалаушылық мәнде бейнелейтін көпшілікке арналған саяси мәтіндерден тұрады. Публицистикалық дискурс саяси ақпаратқа ие газет, қоғамдық-саяси журналдар, баяндамалар және т.с.с. тіліндегі үндеулер арқылы қалыптасады.

Функционалды стильге қатысы тұрғысынан алғанда, заманауи баспасөз дискурсы публицистикалық стильге жатады. Ақпарат жеткізу, ықпал ету қызметін атқара отырып, баспасөз дискурсы ұжымдық тілдік тұлғаның үнемі дамып, толығып отыратын ғалам бейнесінің синхронды бөлігі болып табылады. Публицистикалық стиль маңызды қоғамдық-саяси процестерді, оперативті деректерді идеялық-саяси жағынан сараптап, эмоционалды-бағалаушылық мәнде бейнелейтін көпшілікке арналған саяси мәтіндерден тұрады [3, 17].

Публицистикалық стильдің өзіндік қызметі бар, Дәлірек айтсақ:

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abay, "Linguistics", Almaty, Kazakhstan, gaukharyersultanova@gmail.com

- *Ақпараттық қызмет* автордан публицистикалық мәтіннің, яғни автордың өзі үшін емес, адресат үшін қызықты әрі қажетті мәліметтер болуы талап етіледі. Эстетикалық нормалар ақпараттың дәл әрі нақты болуын қадағалайды.

- *Ықпал ету қызметінің* мақсаты қоғамдық мақсаттарға қайшы келмей, қатал субъективті баға ретінде қабылдануына байланысты.

- *Коммуникативті қызмет* мәдени-тілдік нормалардың басым көпшілігін кез-келген стильде айқындайды. Публицистикада тілдің түсінікті және бейнелі болуына ерекше мән беріледі. Мәтіннің қабылдаушы адресатқа түсінікті болуы көзделіп, жеке адамның ерекшеліктері ескеріледі.

- *Экспрессивті қызметті* жүзеге асыруда тілдік нормалардың сақталуы қадағаланады. Көңіл-күйді білдіру публицистің алдына қойған ең бірінші мақсаты болмауы тиіс, саясат не әдеп арнасынан шығып кетпеуі шарт.

- *Эстетикалық қызмет* әдеби стильменсалыстырғанда, публицистикалық стиль үшін міндетті емес, алайда мүмкіндігінше мәтіннің эстетикалық сапасына журналист те, шешен де назар аударғаны жөн.

Ақпараттық қызмет көпшілік оқырманға, тыңдаушылар мен көрермендерге арнап ақпарат тарататын болғандықтан, хабарлау ниетінде туған қоғам үшін маңызды мәселелер мен көзқарастар жайлы авторлардың хабарлама пікірінен тұрады. Қоғамда болып жатқан маңызды нәрселер жайлы ақпараттандыруда публицистикалық мәтіндегі екінші бір маңызды қызмет – ықпал ету қызметіне сүйенеді.

Ықпал ету қызметі (экспрессивті қызмет) публицистика тілі үшін аса маңызды. Газеттің экспрессивті қызметі оның ашық баға берушілігіне негізделген. Баға берушілік, ең алдымен, лексикада: семантикасы бойынша сапалық-бағалық сын есімдер мен зат есімдердің, метафораланған сипаттағы элятивтердің жиілігімен; фразеологияны іріктеуде; синтаксистік құралдарды пайдалануымен ерекшеленеді.

А.Байтұрсынұлы «Қазақ» газетінің беташар мақаласында газеттің (публицистиканың) 4 түрлі қызметін атайды: «Әуелі газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі, екінші газет – жұртқа қызмет ететін нәрсе жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдары газет арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып тұрады. Үшінші, газет – халыққа білім таратушы. Төртінші, газет – халықтың даушысы. «Жұртым» деп, халықтың арын арлап, зарын зарлап, намысын жоқтайтын азаматтары газет арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шоқытпасқа тырысады [4, 556].

Ақпараттық қызмет көпшілік оқырманға, тыңдаушылар мен көрермендерге арнап ақпарат тарататын болғандықтан, хабарлау ниетінде туған қоғам үшін маңызды мәселелер мен көзқарастар жайлы авторлардың хабарлама пікірінен тұрады. Қоғамда болып жатқан маңызды нәрселер жайлы ақпараттандыруда публицистикалық мәтіндегі екінші бір маңызды қызмет – ықпал ету қызметіне сүйенеді. Публицистикалық стильдің хабарлау және ықпал ету қызметтері басқа функционалдық стиль түрлерінен кездесіп отыратынын айта келіп, О.Бүркітов публицистикалық шығармалар тілінің мынадай негізгі ерекшеліктерін көрсетеді: 1) берілген материалдың деректілігі және ресми деректермен сәйкестігі; 2) берілген материалдың қалың көпшілікке түсініктілігі; 3) берілген материалдың оқырманға әсерлілігі [5, 9].

Автор пікірінің ашықтығымен, баға берушілігімен позициясының нақтылығымен, публицистикалық стиль әдеби стильден ерекшеленіп тұрады. Әрі осы ашық баға берушілік белгісі – публицистикалық тілдің маңызды қасиеті болып саналады [6, 9].

Әдеби туындыларға қарағанда, публицистикада мәтіннің өзі мазмұндалушы фактіге қатысын білдіре алады. Осының барлығы оның стиліне тән бейнеленеді. Публицистика тақырыптары сан алуан. Публицистика заманымыздың қоғамдық-саяси мәселелерін сөз етеді. Журналист фактілер туралы хабарлай отырып, оған баға да береді. Осы екі функцияның бір-біріне қатынасын және публицистикадағы сөздің қолданысын анықтайды. Басқа функционалды стильдермен салыстырғанда, экспрессивтілік публицистикалық стильде басым. Газет бұқара мен түрлі оқырманға қызмет ететін болғандықтан, олардың әрқайсысын мазмұнды түрде де, стилистикалық жағынан да қанағаттандыруы тиіс. Қалың оқырман газеттен безендірудің үнемі сан алуан түрде болуын, стилистикалық, жанрлық тәсілдердің ұмыт қалмауын талап етеді.

Газет – насихат құралы, ол үкімет орындарының қабылданған шешімдері туралы азаматтарды мүмкіндігінше толыққанды хабарландырып отыруы тиіс. Газет жариялылықты негізге ала отырып, сөз бостандығына жол ашады әрі ол түрлі әлеуметтік топтардың, ірі және ұсақ қоғамдық топтардың көзқарастарын білдіріп, адамдарға мемлекеттің жүргізіп отырған саясатына және олардың өз өміріне қаншалықты ықпал етіп отырғаны жөнінде өзіндік пікірі мен бағасын беруге мүмкіндік береді.

Газеттің қоғамдық қызметі:

- қоғамдық өмірдің маңызды оқиғалары жөнінде хабарлау;
- қоғамға аса қажетті білімдерді қалыптастыру, тарату, көпшілікті хабардар етіп, қоғамның белсенді топтарының қатысуына жол ашу;
- болып жатқан оқиғаларға саяси және адамгершілік тұрғыда баға беру;
- саясаттың маңызды мәселелері бойынша қоғамдық пікір қалыптастыру.

Осыған байланысты профессор Қ.Есенова: «Газет мәтіні – семантикалық құрылысы жағынан, функциясы тұрғысынан, мәтінді қабылдап-түсіну жағынан ерекшеленетін публицистикалық стильдің бір түрі. Ол бұқаралық аудиторияға ақпарат таратып, жеткізудің ерекше құралы ретінде танылып, автордың саяси-прагматикалық позициясын көрсетеді», – деп жазады [7, 10].

Газет – саясат пен қоғамның саяси институттары арасындағы жанды практиканы біріктіретін құрал. Газеттер *қызметіне қарай*: жалпы саясаттық, салалық, ойын-сауықтық, жарнамалық; *таралу аумағына қарай*: федералды, аймақтық, жергілікті; *шығатын уақытына қарай*: таңертеңгі, кешкі; *жүйелілігіне қарай*: күнделікті, апталық болып бөлінеді. Қазіргі публицистиканың жанрлық репертуары көркем әдебиет тілінен қалыспайтындай көп түрлі. Оған репортаж да, мақала да, хронологиялық ақпарат та, интервью де, есеп те, очерк те, фельетон да, рецензия да және т.с.с. жатады.

Б.Каримова, Ж.Әсетова «Қазіргі қазақ ресми баспасөзіндегі медиа мәтіндер сипаты» атты мақалада қазіргі қазақ баспасөзінде кеңінен қолданылып жүрген медиамәтіндерге қатысты:

- «Олар автордың позициясын көрсетеді, яғни өзі көтеріп отырған проблемаға журналистің қандай баға беретіндігі көпшілікке бұрыннан таныс мәтіндер мазмұны арқылы меңзеледі;

- адресат пен адресанттың арасын жалғайтын көпір рөлін атқарады, яғни бір тілдік ұжымда, мәдениетте қалыптасып орныққан коннотациялық мәнге ие тақырыптар газет мәтінін өзге материалдардан айрықшалап тұратын прагматикалық қарқындырушылар қызметін де атқарады;

- өзін қолданған автордың даралығын танытып, журналистің жаңашылдыққа ұмтылысын көрсетеді деп тұжырым жасай келе, газет беттеріндегі медиамәтіндерді

шартты түрде екіге бөледі: сөзойнатым (каламбур) типіндегі медиамәтін және теледидарлық медиамәтін. Сөзойнатым (каламбур) типіндегі медиамәтінді өз алдына идеологияландырылған мәтін, Библиядан (Інжіл) алынған діни дәйексөз, фразеологиялық тіркестер, жырлардан алынған дәйексөз, мақал-мәтелдер деп бөлсе, теледидарлық медиамәтіндерді мынадай тармақтарға бөледі: теледидарлық жарнама, телебағдарламалардың атаулары, әйгілі теле және кинофильмдердің атаулары, әйгілі кинофильмдерден алынған фразалар және негізгі кейіпкердің бейнесі» [8], – деп жазады.

Хабарлау функциясы бейтарап, саяси, экономикалық-жалпы концептуалды стильдік лексиканың қолданылуына мүмкіндік береді. Халықаралық тақырыптағы хабарламаны: *әлемдік қауымдастық, ресми қатынас, стратегиялық серіктестік, аумақтық тұтастық, бейбіт келісім* сияқты сөздер мен сөз тіркестері арқылы ажыратуға болады. Жоғарыда келтірілген лексика басқа да стильдерде қолданыла береді. Публицистикалық стильде ол ерекше – оқиғалардың дәлме-дәл бейнесін жасау, адресатқа журналистің осы оқиғалар жайлы әсерін жеткізуді мақсат етеді. Хабарлау қызметі айрықша саяси, экономикалық – жалпы алғанда, концептуалды қызмет атқаратын лексика, бейтарап, қоғамдық лексиканың қолданысын жүзеге асырады. Мысалы: *маркетинг, менеджмент, бизнес, биржа, идеология, валюта бағамы* және көптеген басқа да термин-сөздер газет бетінде үнемі қолданылатын лексемаларға айналды. Барлық әдеби тіл саласы публицистика үшін ашық деуге болады. Алайда басты шарт жалпыға бірдей қолжетімділік, түсініктілік болып табылады. Сол себепті ол сөйлеу тіліне жақын болып келеді. Осыған байланысты О.Бүркітов: «ПС-дің (публицистикалық стильдің) өзіндік ерекшеліктерінің бірі – оның ауызша сөз стиліне жақындығы. Бұл байланыс ПС-дің барлық деңгейінде көрініс табады. ПС-дің бұл ерекшелігі оның қалың бұқарамен тығыз байланысты болуында. ПС әдеби тіл мен ауызша сөз стилінің арасындағы дәнекер қызметін атқарып, олардың жақындасуына игілікті әсерін тигізеді. Бұл процесті әдеби тілдің демократиялануы деп атаймыз», – деп жазады [5, 10-11-б.]. Мұнда тар мағынадағы сөздер мен сөз тіркестері, диалектизмдер, арготизмдер, поэтизмдер, варваризмдер хабарламаның дұрыс қабылдануына кедергі келтіруі мүмкін.

М.Н.Кожина газет тілінің ерекшеліктеріне тоқтала келіп, негізгі қызметі – ықпал ету екенін, газет тілі стандарт пен экспрессияның алмасып келетін стилистикалық принципіне, газет тілінің мәнерлілігі мен экспрессивтілігіне бағынатынын, газет тілінің негізгі стильдік ерекшелігі ретінде бағалауыштық, насихат, үндеу, түсініктілікті атайды.

А.Төтебаева «Телевизиялық ақпараттық жаңалықтар мәтіндерінің аудармасын үлгілеу» атты докторлық диссертациясында БАҚ тілінің негізгі бірлігі ретіндегі медиамәтіннің медиалылық, бұқаралық, ықпалдастық және ашықтық сияқты негізгі категорияларға сүйенетін күрделі, көп деңгейлі жүйесі бар екендігін айта келе, медиамәтіндердің мәтін өндіру тәсілі (авторлық-алқалық), жасалу түрі (жазбаша-ауызша), тарату арналары (баспасөз, радио, теледидар, Интернет), мәтіннің функционалды-жанрлық түрі (жаңалықтар, комментарийлер, публицистика, жарнама), медиатақырыпқа жататындығы сияқты тұрақты өлшемдер жүйесімен толықтырылатындығын көрсетеді.

Қорытынды

Сонымен, публицистикалық стиль – әлеуметтік үні бар мәселелерді насихаттап, саясат пен идеологияның құралы ретінде қызмет етіп қоймай, түрлі саяси ақпараттар мен жаңалықтарды дер кезінде жеткізіп, оған баға беру, адресат қабылдауына тиімді ықпал ету тәрізді маңызды міндеттерді де қоса атқарады. Публицистикалық стильдің басты

функционалдық ерекшелігі: тіл мәдениеті дамуының көрсеткіші, яғни ұлттық әдеби тілдің жетілуіне, сөздік қазынасының толығыуына зор ықпал етеді, сол арқылы бүгінгі әдеби тілдің лексика-грамматикалық жүйесінің даму сипаты, жаңа тұлға-бірліктердің нормалану үрдісі айқындалады.

Әдебиеттер тізімі

Арутюнова, Н. Д. Логический анализ языка. Ментальные действия Текст. / Н. Д. Арутюнова. Сб. ст. РАН Ин-т языкознания. М.: Наука, 1993. -173 с.

Дуанбекова М. Дисс

Кубрякова, Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения Текст. / Е. С. Кубрякова. М.: Ин-т языкознания РАН, 1997. - 331 с.

Формановская, Н. И. О речевом этикете [Текст] / Н. И. Формановская // Русская словесность. - 2001.

Курченкова Е.А. Газетное объявление как тип текста / Курченкова Е.А. — Волгоград: Издательство «Перемена», 1996.

Қ.Есенова «Қазіргі қазақ медиа мәтінінің прагматикасы» (2007)

Б.Каримова, Ж.Әсетова «Қазіргі қазақ ресми баспасөзіндегі медиа мәтіндер сипаты»

М.Н.Кожина Речеведческий аспект теории языка (1998).

А.Төтебаева «Телевизиялық ақпараттық жаңалықтар мәтіндерінің аудармасын үлгілеу» докторлық диссертация

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Sarimbetova A.¹, Şoybekova A.J.², Seytimov T.S.³

Время меняется очень быстро. Вместе со временем меняются и должны меняться технологии и методы преподавания. Сегодняшних учащихся невозможно заинтересовать просто лекцией, пожелтевшими рисунками, мелом и доской. Чтобы уроки были интересными, запоминающимися и воспринимаемыми продвинутыми подростками, преподавателю следует тщательно продумать, как преподнести материал учащимся, избалованным компьютером и возможностями компьютера, а так же снабдить урок соответствующей наглядностью. Ибо наглядность урока, как иллюстративная, так и эмоциональная, произведенное преподавателем впечатление всегда являлись для учащихся мерилom «интересный урок или нет». Использование компьютера, компьютерных технологий очень «оживляет» урок, обеспечивает в классе создание атмосферы сотрудничества, творчества, стимулирует активность учащихся в учебном процессе. На своих уроках я часто использую такие виды компьютерных технологий, как презентации, компьютерное тестирование и т.п. Эти технологии, конечно, невозможно использовать на каждом уроке. Но на обобщающих уроках они незаменимы. Очень часто презентации создают сами студенты.

Мы распределяем по каким пунктам обобщающего материала (закрепление лексики, закрепление умений и навыков аудирования, закрепление грамматического материала, наглядное сопровождение каких-либо тем и т.д.) будем готовить презентации. Такое планирование, подготовка и проведение урока студентам очень нравится. Они ощущают себя сопричастными к созданию и проведению урока. У студентов формируется ценностное отношение к информационно-коммуникационным технологиям как эффективному средству повышения своих знаний. У них воспитывается ответственное, осознанное отношение к подготовке к урокам, более ярко и запоминающе воспринимается урок.

Интерактивное обучение на основе компьютерных технологий, мультимедийных программ позволяет мне более полно реализовать целый комплекс методических, дидактических педагогических и психологических задач, делает процесс обучения более интересным и творческим. Используя компьютер, можно организовать самые разные формы работы студентов на уроке.

Другой положительный результат создания презентаций, как самостоятельной работы учащихся – это возможность помочь некоторым студентам «реабилитироваться» в классе. Не все учащиеся способны с правильным произношением прочитать англоязычный текст, свободно вести диалог на английском языке, без запинки пересказать текст. Чтобы такие студенты не «комплексовали» на уроках, я часто

¹ ст. преподаватель Казгосженпу, alma.sarimbetova@mail.ru

² Магистр педагогических наук, ст.преподаватель

³ преподаватель

подсказываю им показать свои знания, создав какую-либо творческую работу (информационный бюллетень, газету, презентацию и т.п.). Чаще всего студенты делают презентации. Это объяснимо – почти у всех есть компьютеры. Студенты свободно ориентируются в Интернете, возможностях компьютера. Одновременно у студентов воспитывается ценностное отношение к информационно-коммуникационным технологиям как к эффективному средству повышения уровня своих знаний. На уроках английского языка студенты с удовольствием создали презентации по страноведению (Great Britain, the Sights of London, the USA, My future profession), по лексике, по грамматике.

Таким образом, использование компьютерных презентаций в учебном процессе:

- помогает улучшить усвоение учебного материала;
- повышает эффективность урока за счет наглядности;
- помогает систематизировать учебный материал;
- позволяет совершенствовать зрительную, слуховую, вербальную память;
- совершенствует самостоятельную работу студентов;
- помогает создать условия, приближенные к реальной языковой среде.

Другой вид компьютерных технологий, который часто используется на моих уроках – это компьютерное тестирование. Компьютерные тесты обычно используются на уроках закрепления, контрольного обобщения. Они помогают преподавателю проконтролировать уровень усвоения материала одновременно всеми студентами группы и довольно за короткое время. Что очень важно, самим студентам так же нравится выполнять такие компьютерные тесты и увидеть сразу результаты проверки своих знаний. Удобной стороной таких тестов является то, что преподаватель сам может составить компьютерные тесты, учитывая уровень подготовленности группы, использование тех или иных упражнений в ходе закрепления материала и другие нюансы урока. Можно использовать так же тесты, скаченные с Интернета. Такие тесты показывают более объективную картину усвоения материала.

На современном этапе инновационные технологии – это система методов, способов, приемов обучения, воспитательных средств, направленных на достижение позитивного результата за счет динамичных изменений в личностном развитии учащихся в современных социокультурных и полилингвальных условиях [1]. Педагогические инновации могут либо изменять процессы воспитания и обучения, либо совершенствовать. Инновационные технологии сочетают прогрессивные креативные технологии и стереотипные элементы образования, доказавшие свою эффективность в процессе педагогической деятельности.

В процессе обучения английскому языку хорошими помощниками могут выступать современные средства обучения. Остановимся подробнее на интерактивных досках. Работа с интерактивными досками существенно помогает освоению студентами английского языка. Это хороший выбор для тех преподавателей, которые хотят

заинтересовать своих студентов, повысить посещаемость, облегчить усвоение материала. С помощью интерактивных досок можно разнообразить процесс обучения: преподаватель может читать лекцию, используя одновременно текст, аудио- и видеоматериалы, DVD, CD-ROM и Интернет-ресурсы.

Отметим, что интерактивные доски не требуют много мест, не нуждаются в постоянной технической поддержке. К интерактивным доскам прилагается программное обеспечение, возможности которого варьируются в зависимости от производителя. Некоторые программы позволяют работать с текстом и объектами на доске, сохранять информацию и превращать письменный текст в печатный. Другие включают в себя обобщающие материалы, а также предлагают специальные возможности для работы в классе. Также преподаватели могут воспользоваться дополнительными ресурсами: образовательными программами, обучающими материалами, которые можно загрузить из Интернета, а также присоединиться к сообществам в сети бесплатно.

Обучение с помощью интерактивных досок существенно отличается от привычных методов преподавания, хотя основы успешного проведения занятия одни и те же. Прежде всего, любое занятие, в том числе и с использованием интерактивных технологий, должно иметь четкий план и структуру, достигать определенных целей и результатов. Все это помогает студентам лучше усвоить материал и соотнести его с тем, что они уже знают.

Среди основных этапов можно выделить следующие: подготовка к началу занятия; объяснение целей занятия; введение в новую тему или задание – может повторяться несколько раз в течение занятия, так как является основой; развитие темы при участии самих студентов; обсуждение в конце занятия того, что было пройдено, а также самого процесса обучения.

Структура занятия с использованием интерактивных устройств может меняться. А в некоторых случаях интерактивная доска может стать незаменимым помощником, например, при так называемом индуктивном методе преподавания, когда студенты приходят к тем или иным выводам, сортируя полученную информацию.

Преподаватель может по-разному классифицировать материал, используя различные возможности доски: перемещать объекты, работать с цветом, – при этом привлекая к процессу студентов, которые затем могут самостоятельно работать в небольших группах. Иногда можно снова обращать внимание обучаемых на доску, чтобы они поделились своими мыслями и обсудили их перед тем, как продолжить работу.

Однако важно понимать, что эффект от использования интерактивных технологий во многом зависит от самого преподавателя, от того, как он применяет те или иные возможности доски. Работа с интерактивными досками делает любое занятие динамичным, благодаря этому можно заинтересовать студентов первых курсов уже на начальном этапе урока. Преподаватель может, к примеру, написать на доске задания или вернуться к предыдущему материалу, чтобы проверить, как обучаемые его усвоили.

Исследования многих ученых показали, что работа с интерактивными досками улучшает восприятие материала студентами [2; 3]. Занятия такого рода могут проводиться по любой теме в группах разных лет обучения. Необходимо помнить, что в данном виде работы очень правильно поставить вопрос, так как этот метод обучения больше ориентирован на процесс поиска правильного ответа, а не на его результат. Сразу отметим, что все вышеперечисленное можно сделать и с помощью традиционных методов. Карты и фотографии можно показать на обычном проекторе, песню

прослушать на кассете или диске, а фильм показать на телевизоре с помощью видеомэгагнитофона.

Однако, преимущества использования интерактивной доски для студентов и преподавателя существенны. Преподаватель может располагать необходимые материалы внутри одного файла, связывая их гиперссылками. Аудио- и видеофайлы можно легко контролировать с помощью доски, проигрывая небольшие отрывки, если это необходимо. Любые замечания и добавления к файлу можно сохранить и использовать на следующих занятиях и для повторения. Студенты признают, что работать с интерактивной доской гораздо интереснее, чем просто с печатным материалом. Они считают, что мультимедийный подход помогает сосредоточиться и принимать активное участие в дискуссии.

Для преподавателя очень важно, как следует подготовиться и обеспечить хороший темп занятия, сохранив его на протяжении всего времени. Интерактивные доски экономят время, так как они позволяют хранить все материалы в одном компьютере, помогают преподнести новую информацию, стимулируют обсуждение темы и процесс создания новых идей. Кроме того, интерактивная доска позволяет показать все изображения в цвете и манипулировать ими – писать поверх них, изменять в размере – что в данном случае, полностью соответствует потребностям преподавателя. Такие доски очень удобны при обсуждениях на занятиях. Студенты могут использовать доску для того, чтобы поделиться своими идеями, обратиться к предыдущим занятиям, вспомнить то, что было пройдено раньше и, таким образом, начать дискуссию. Доска может внести разнообразие в привычный ход работы с помощью игр и опросов, а также предоставить доступ к дополнительным материалам, например, веб-сайтам.

Интерактивная доска позволяет по-разному переставлять объекты: так, студент может проверить, правильно ли он рассуждает, а если он ошибся, слово всегда можно передвинуть обратно. Благодаря этому в аудитории развивается дискуссия. Замечания и дополнения преподаватель и студенты могут записывать прямо на экран. Разумеется, это задание можно провести и с помощью традиционных методов, например, используя карточки и клейкую ленту. Однако, для того, чтобы работать с ними не один раз, их надо где-то сохранить. Электронная версия позволяет хранить все на одном компьютере, делиться материалами с коллегами и быстро их изменять, приспособив для разных занятий, а «вывесить» их на интерактивной доске преподаватель сможет буквально за считанные секунды.

Интерактивные доски могут применяться для преподавания и обучения в различных направлениях. Вот три из них:

- Презентации, демонстрации и создание моделей

Преподаватели могут использовать доску для того, чтобы сделать представление идей увлекательным и динамичным. Доски позволяют учащимся взаимодействовать с новым материалом, а также являются ценным инструментом для преподавателей при объяснении абстрактных идей и концепций. На доске можно легко изменять информацию или передвигать объекты, создавая новые связи. Все ресурсы можно комментировать прямо на экране, используя инструмент Перо, постепенно вовлекая учащихся и побуждая их записывать идеи на доске, которые в конце можно сохранить для будущих уроков. Файлы предыдущих занятий можно всегда открыть и повторить пройденный материал.

- Активное вовлечение студентов.

Работа с интерактивной доской может помочь преподавателям проверить знания студентов. Правильные вопросы для прояснения некоторых идей развивают дискуссию, позволяют обучаемым лучше понять материал. Управляя обсуждением, преподаватель может подтолкнуть студентов к работе в небольших группах, при этом интерактивная доска находится в центре внимания всей аудитории.

- Улучшение темпа и течения занятия

Использование интерактивной доски может улучшить планирование, темп и течение занятия. Работа с интерактивными досками предусматривает простое, но творческое использование материалов. Файлы или страницы можно подготовить заранее и привязать их к другим ресурсам, которые будут доступны на занятии. Преподаватели отмечают, что подготовка к уроку на основе одного главного файла помогает планировать и благоприятствует течению занятия.

На интерактивной доске можно легко передвигать объекты и надписи, добавлять комментарии к текстам, рисункам и диаграммам, выделять ключевые области и добавлять цвета. К тому же тексты, рисунки или графики можно скрыть, а затем показать в ключевые моменты лекции. Преподаватели и студенты делают все это у доски перед всей аудиторией, что, несомненно, привлекает всеобщее внимание.

Проведенные занятия с использованием инновационных технологий обучения способствует развитию у студентов навыков самостоятельного проведения работы на базе широкого применения компьютерной техники, при использовании как традиционных, так и новейших аудиовизуальных источников хранения информации; комплексного анализа проблем использования новых достижений педагогической науки и информационных технологий, поиска рациональных путей решения многоплановых исследовательских задач.

Литература

Воронина Т.П., Кашицын В.П., Молчанова О.П. Образование в эпоху новых информационных технологий. – М.: АМО, 1995. – 253 с.

Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 2003. – 256 с.

Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии: Анализ зарубежного опыта. – Рига: НПЦ «Эксперимент», 1995. – 176 с.

PROBLEMS IN CREATING MODERN METHODOLOGIC COMPLEX AND ELECTRONIC SOURCES ON NATIVE LANGUAGE

Karimboeva Shokhida BAXTIYAROVNA, Gulmanova Qunduz ERIMMATOVNA¹

Abstract

For the past 30 years, the scope of renewal and expansion of the Uzbek language in general education schools has been expanded. Especially the fact that granting the status of the state language to the Uzbek language, gaining independence became the basis of the content of education in the native language, the fundamental renewal of methods and the advancement of science. It can be said that extraneous factors influenced the development of the language, and it is obvious that they left their positive and negative features in the teaching of their native language. Transition from 11 years to compulsory and 3-year compulsory and 3-year compulsory and voluntary education, access to the test system, changing the alphabet, advantages and disadvantages of new theoretical interpretations in Uzbek linguistics on academic grammar and grammar, textbooks, usually, and Others The situation did not leave a negative press in the development of literacy of the new generation and method of teaching the native language. Reforms in the system of teaching foreign languages in the country have a direct impact not only on the competition between English, German or Russian, but also on the language of their native language. This necessitates the revision and updating of educational tools, teaching materials, quality.

Problem

This article emphasizes the need to improve educational literature in the native language of Uzbek, as well as a new generation of educational literature, teaching materials and their experience in the field of electronic literature, analysis of questionnaires studied by teachers and students in this regard. It is well known that modern educational literature is part of the educational and methodical complex, which consists of the main and additional components. The main parts of the EMC (educational-methodological complex) are additional parts, such as textbooks, manuals, textbooks, exercises, dictator collections. Textbooks on the native language are replenished, updated and improved in accordance with the requirements of the reform in the country. In particular, the "Mother tongue" for the 5th grade is published every four years. But the fact is that, although the printed literature is being improved for this class, there is not enough electronic literature. Our opinion is confirmed by the responses of teachers and students to surveys. Analysis of educational and methodological complexes, the state of e-learning resources allowed to find their strengths and weaknesses. Surely, that the native language plays an important role in the upbringing and development of the nation, show the achievements of science and technology and show the spirit of the times, the main parts of the teaching and learning complexes must have a clear awareness

¹ Master students at Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, scientific supervisor PhD, docent Yuldasheva Sh. Sh.

about methods of teaching the native language and cover all effective approaches for its realization.

Keywords: mother language, educational-methodical complex, textbook, exercise book, electronic literature

ONA TILI FANIDAN ZAMONAVIY O‘QUV METODIK-MAJMUALAR VA ELEKTRON TA‘LIMIY RESURLAR YARATISH, FOYDALANISH MASALALARI

Annotatsiya

O‘zbekiston umumta‘lim maktablarida o‘zbek tilini ona tili sifatida o‘qitish borasida so‘nggi 30 yilda yangilanishlar, o‘zgarishlar miqyosi kengaydi. Ayniqsa o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, mustaqillikning qo‘lga kiritilishi ona tili ta‘limi mazmuni, vositalar, metodlarining tubdan yangilanishi va fanning maqeyini yuksaltirish omili bo‘ldi. Aytish mumkinki, ekstralingistik omillar til rivojlanishiga qanday ta‘sir ko‘rsatgan bo‘lsa, bu ona tilini o‘qitishda ham o‘zining ijobiy va salbiy izlarini qoldirganligi yaqqol namoyon bo‘ladi. 11 yillik ta‘limdan 9 yillik majburiy va 3 yillik majburiy-ixtiyoriy ta‘limga o‘tish, qabul jarayoniga test tizimining kirib kelishi, alifboning o‘zgarishi, o‘zbek tilshunosligidagi yangi nazariy talqinlarning akademik grammatikalar va maktab grammatikasida aks etishidagi afzalliklar va kamchiliklar, darsliklarga aksariyat hollarda bir-birini inkor qiluvchi ma‘lumotlarning o‘rin olishi va h.k. holatlar yangi avlod savodxonligi va ona tilini o‘qitish metodikasi taraqqiyotida o‘z salbiy muhrini qoldirmasdan qo‘ymadi. Mamlakatda xorijiy tillarni o‘qitish tizimidagi islohotlar nafaqat ingliz, nemis yoki rus tillari o‘rtasidagi raqobotga, balki ona tilining mavqeyi masalasiga ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir ko‘rsatmoqda deyish mumkin. Bu esa ta‘lim vositalari, o‘quv-metodik majmualar tuzilishi, sifatini ko‘rib chiqish va yangilashni taqozo qiladi. Mazkur maqolada o‘zbek tilini ona tili sifatida o‘qitishda o‘quv adabiyotlarini takomillashtirishning zaruriyati, yangi avlod o‘quv adabiyotlari, o‘quv-metodik majmualar va ularni elektron adabiyot sifatida taqdim qilish tajribalari, bu borada fan o‘qituvchilari va o‘quvchilarning fikr-mulohazalarini o‘rganish uchun olingan savolnomalar tahlili bayon qilinadi. Ma‘lumki, zamonaviy o‘quv adabiyotlari asosiy va qo‘shimcha qismlardan iborat bo‘lgan o‘quv-metodik majmua tarkibiga kiradi. O‘MMning asosiy qismlari bu darslik, o‘qituvchi kitobi, mashq daftari kabilar sanalsa, mashqlar to‘plami, diktantlar to‘plami kabilar qo‘shimcha qismlardir. Ona tili darsliklari mamlakatda olib borilayotgan islohotlar talablariga ko‘ra to‘ldirilib, yangilanib, takomillashtirilmoqda. Xususan, 5-sinf uchun “Ona tili” darsligi har to‘rt yilda to‘ldirilib nashr qilinmoqda. Biroq e‘tiborlisi shuki, mazkur sinf uchun bosma adabiyot mukammallashtirilayotgan bo‘lsa ham, elektron adabiyotlar bilan ta‘minlash borasida sustkashlik seziladi. Fikrimizni fan o‘qituvchilari hamda o‘quvchilarning so‘rovnomalarga bergan javoblari ham tasdiqlaydi. O‘quv-metodik majmualar, elektron ta‘lim resurslari holati bo‘yicha tahlillar ularning afzalliklari va kamchiliklarini aniqlash imkonini berdi. Shubhasiz, ona tili fani millat tarbiyasi va kamolotida muhim o‘rin tutishini inobatga olsak, o‘quv-metodik majmualarning asosiy qismlari ona tilini o‘qitishning aniq metodik konsepsiyasi va uni amalga oshirishning samarali usullarini o‘z ichiga olishi, ilmiy-texnik yutuqlarga muvofiq bo‘lishi, zamon ruhini aks ettirishi zarur.

Kalit so‘zlar: ona tili, o‘quv-metodik majmua, darslik, mashq daftari, elektron adabiyot

Anahtar Kelimeler: anadil, e‘giting-metodik kompleks, ders kitabi, alıştırma kitabi, elektronik edebiyat

Kirish

Hammamizga ayon, butun dunyoda moddiy va ma'naviy hayotning barcha jabhalarida davom etayotgan globallashuv, integratsiyalashuv va migratsiya jarayonlari O'zbekistonda ham shoshilinch ravishda jamiyatning barcha sohalarini axborotlashtirish bo'yicha qulay shart-sharoitlar yaratishni taqozo qildiki, bu qabul qilingan qator hujjatlarda o'z ifodasini topmoqda (ПФ-4947, 2017). Ta'lim sohasidagi islohotlar pedagoglar oldiga muhim vazifalarni qo'yimoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 29- noyabrdagi PF-5264-son farmoniga ko'ra Innovatsiyani rivojlantirish vazirligining tashkil qilinganligi ta'lim jarayoniga innovatsiyalarni, axborot kommunikatsion texnologiyalarini joriy qilishdagi ishlarni yanada jadallashtirishni taqozo qilmoqda. O'zbekiston umumta'lim maktablarida o'zbek tilini ona tili sifatida o'qitish borasida so'nggi 30 yilda yangilanishlar, o'zgarishlar miqyosi kengaydi. (Adilova, 2006; Yusupova, G'oziyeva, 2013) Ayniqsa o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, mustaqillikning qo'lga kiritilishi ona tili ta'limi mazmuni, vositalar, metodlarining tubdan yangilanishi va fanning maqeyini yuksaltirish omili bo'ldi. Aytish mumkinki, ekstralingistik omillar til rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, bu ona tilini o'qitishda ham o'zining ijobiy va salbiy izlarini qoldirganligi yaqqol namoyon bo'ladi. 11 yillik ta'limdan 9 yillik majburiy va 3 yillik majburiy-ixtiyoriy ta'limga o'tish, qabul jarayoniga test tizimining kirib kelishi, alifboning o'zgarishi, o'zbek tilshunosligidagi yangi nazariy talqinlarning akademik grammatikalar va maktab grammatikasida aks etishidagi afzalliklar va kamchiliklar, darsliklarga aksariyat hollarda bir-birini inkor qiluvchi ma'lumotlarning o'rin olishi va h.k. holatlar yangi avlod savodxonligi va ona tilini o'qitish metodikasi taraqqiyotida o'z salbiy muhrini qoldirmasdan qo'ymadi. Mamlakatda xorijiy tillarni o'qitish tizimidagi islohotlar nafaqat ingliz, nemis yoki rus tillari o'rtasidagi raqobotga, balki ona tilining mavqei masalasiga ham to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatmoqda deyish mumkin. Bu esa ta'lim vositalari, o'quv-metodik majmualar tuzilishi, sifatini ko'rib chiqish va yangilashni taqozo qiladi. Mazkur maqolada o'zbek tilini ona tili sifatida o'qitishda o'quv adabiyotlarini takomillashtirishning zaruriyati, yangi avlod o'quv adabiyotlari, o'quv-metodik majmualar va ularni elektron adabiyot sifatida taqdim qilish tajribalari, bu borada fan o'qituvchilari va o'quvchilarning fikr-mulohazalarini o'rganish uchun olingan savolnomalar tahlili bayon qilinadi.

Ma'lumki, zamonaviy o'quv adabiyotlari asosiy va qo'shimcha qismlardan iborat bo'lgan o'quv-metodik majmua tarkibiga kiradi. O'MMning asosiy qismlari bu darslik, o'qituvchi kitobi, mashq daftari kabilar sanalsa, mashqlar to'plami, diktantlar to'plami kabilar qo'shimcha qismlardir.

Ona tili darsliklari mamlakatda olib borilayotgan islohotlar talablariga ko'ra to'ldirilib, yangilanib, takomillashtirilmoqda. Xususan, 5-sinf uchun "Ona tili" darsligi har to'rt yilda to'ldirilib nashr qilinmoqda. Biroq e'tiborlisi shuki, mazkur sinf uchun bosma adabiyot mukammallashtirilayotgan bo'lsa ham, elektron adabiyotlar bilan ta'minlash borasida sustkashlik seziladi. Fikrimizni fan o'qituvchilari hamda o'quvchilarning so'rovnomalarga bergan javoblari ham tasdiqlaydi. O'quv-metodik majmualar, elektron ta'lim resurslari holati bo'yicha tahlillar ularning afzalliklari va kamchiliklarini aniqlash imkonini berdi. Shubhasiz, ona tili fani millat tarbiyasi va kamolotida muhim o'rin tutishini inobatga olsak, o'quv-metodik majmualarning asosiy qismlari ona tilini o'qitishning aniq metodik konsepsiyasi va uni amalga oshirishning samarali usullarini o'z ichiga olishi, ilmiy-texnik yutuqlarga muvofiq bo'lishi, zamon ruhini aks ettirishi zarur. Bizning nazarimizda, o'quv-metodik majmualar va ularni elektronlashtirish masalasida xorij tajribalaridan samarali foydalanish zarur. Ayniqsa ona tilini o'qitishda audio va video materiallarini elektron majmua tarkibiga kiritish taqozo qilinadi. Ona

tilini o'qitishda mustaqil ta'limga alohida ahamiyat berilayotgan sharoitda o'z-o'zini rivojlantirishga xizmat qiluvchi audio va videodasturlar ham o'qituvchi, ham o'quvchi uchun birdek xizmat qiluvchi elektron o'quv-metodik majmuaning uzviy qismi sifatida muhim funksiyani bajara oladi.

Audiodasturlar shaxs kamolotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi tufayli ta'lim jarayonida muhim vosita sifatida foydalanilmoqda. Darhaqiqat, ta'lim jarayonida axborotning elektron vositalariga murojaat qilmaydigan pedagoglar sanoqli desak, xatolashmaymiz. O'qituvchilar audio va video materiallarni dars va darsdan tashqari jarayonlarda foydalanish juda samarali ekanligini amalda isbotlashdi. Biroq ularning dars maqsadi va vazifalariga mosligini ta'minlash alohida e'tibor talab qiladi.

Respublikamizda til ta'limi uchun audiodasturlar va videomateriallarni yaratish va foydalanish metodikasi sohasida rivojlanish sust bormoqda. M.Tuxtamirzaev tahriri ostida yaratilgan "Til ta'limida audiovizual vositalar" metodik qo'llanmasining yaratilganiga 10 yildan oshgan bo'lsa (T'yxтамирзаев, 2002), ayni masala sohada olib borilgan tadqiqotlar doirasida asosiy muammoga yondosh masala sifatida tadqiq qilingan (Muhitdinova, 2015; Юлдашева, 2016). X.Muhiddinova ta'kidlaganidek, "afsuski, hozirgi kungacha o'zbek tilini boshqa millat vakillariga o'rgatish bo'yicha maxsus audio va videomateriallar majmuasi ishlab chiqilmaganligi, video materiallarni o'quv mashg'ulotlarida qo'llash metodikasi bo'yicha maxsus tadqiqot ishlari olib borilmaganligi tufayli dars jarayonida bu kabi autentik materiallardan samarali foydalanish kuzatilmayapti" (Muhitdinova, 2015). Albatta, bu masala ona tili ta'limi uchun ham dolzarbligicha qolmoqda. Vaholanki, til mashg'ulotlarida audio dasturlarni dars maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda yaratish hamda foydalanish nafaqat ko'rgazmalilikni ta'minlashga, balki ta'lim jarayonini o'zgartirishga olib keladi. Shuni e'tiborga olgan holda Nukus davlat pedagogika institutida pedagog-xodimlar, magistrant va talabalar hammuallifligida (Sh.Yuldasheva, O.Zaripov, M.Bekjanova, D.Smaylova, Q.Gulmanova, G.Yangiboeva, D.Urazboeva) 5-sinf ona tili ta'limi uchun elektron o'quv-metodik majmua (I qism) tayyorlanib 2015-yildan buyon Qoraqalpog'iston Respublikasi umumta'lim maktablarida tajriba-sinovdan o'tkazilmoqda.

Elektron majmuaning nazariy ma'lumotlarni bayon qilish qismida "O'zbek bolasi" (J.Mirsagatov), "Alla" (H.Oxunova), "To'y bola" (R.Komilov) kabi qo'shiqlardan, shuningdek, darslarning mustahkamlash qismi uchun tez aytishlar, ertaklar yozilgan audiomatnlar foydalanildi va ularning samaradorligi tajriba-sinovlarda aniqlandi. "Ayrim unilar va undoshlar imlosi" mavzusi (3-4-darslar) uchun tez aytishlar audiomatn sifatida tayyorlandi.

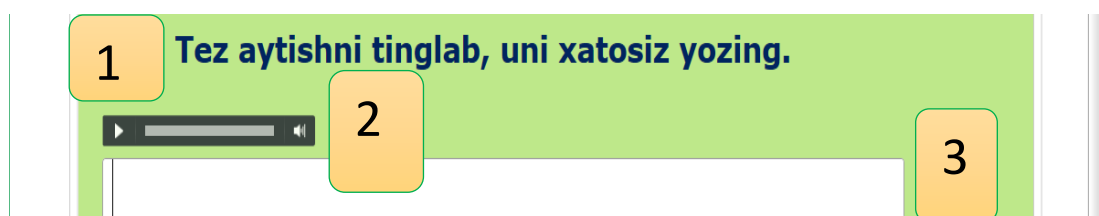
Elektron majmuadan mavzu (3-4-darslar) tanlanib, unga kirilgach, auiomatn uchun mos ramziy belgi chertilsa, audiomatn va topshiriq ochiladi:

1-rasm.

Audiomatni boshqarish paneli mavjud:

2- rasm.

1 – audiomatni to‘xtatish yoki ishga tushirish tugmasi.

2 – ovozni o‘chirish va yoqish tugmasi.

3 – tinglab, tez aytish matnini kiritish uchun bo‘sh joy.

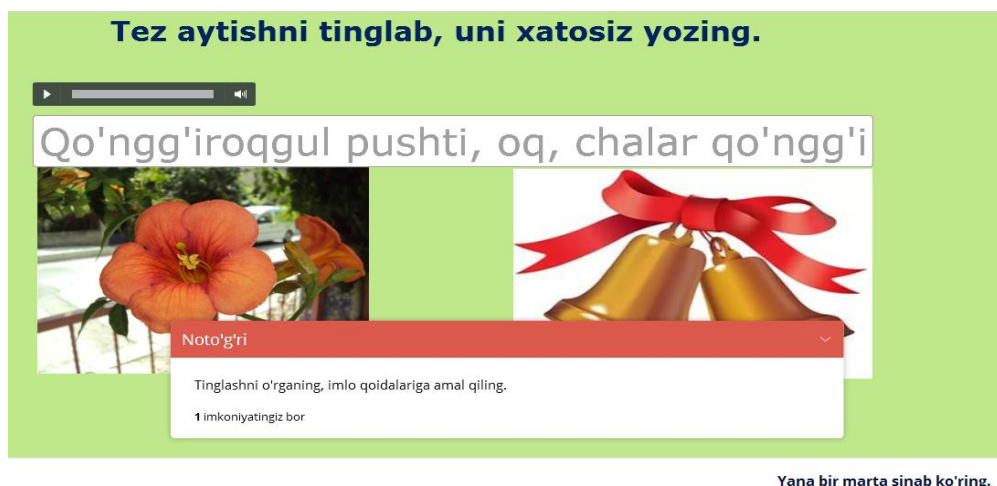
Matn kiritilgach, uning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri bajarilganligi tekshiriladi:

3- rasm.

To‘g‘ri javob uchun rag‘batlantiriladi. Agar javob xato bo‘lsa, o‘quvchiga yana bir imkoniyat beriladi:

4- rasm.

Ikkinchi imkoniyatdan so'ng, o'quvchi "Natija" tugmasini chertadi. To'plangan ball ko'rsatiladi. O'quvchi xatosini "Natijani ko'rish" tugmasini chertish orqali bilishi mumkin:

5- rasm.

1 – to'g'ri javobni ko'rsatish tugmasi.

2 – o'quvchi javobi va to'g'ri javob.

5-sinf uchun tayyorlangan elektron majmuada "Gap bo'laklari" (61-dars) takrorlanadigan darsda WWW.ertak.uz saytidan yuklab olingan "Oltin tarvuz" audio ertagidan foydalanilgan. Mazkur audio ertakni tinglash va "Esse" topshiriqlarini (3 ta) bajarish jarayonida o'quvchilar matnni qismlarga ajrata olishlari, bosh va ikkinchi darajali bo'laklarni, uyushiq bo'laklarni aniqlay olishlari zarur. Bo'sh o'ringa gap bo'laklari tahlil qilinib, tahlil matni kiritilishi kerak. Mazkur topshiriq uchun to'g'ri javoblar kiritib qo'yilmagan. O'quvchi javobi o'qituvchining elektron manziliga jo'natilishi yoki bosmaga chiqarilishi mumkin.

7- rasm.

The screenshot shows a digital learning interface. At the top, there is a navigation bar with icons for 'Essa', 'DJVu', a question mark, and 'E-MAIL'. Below this, a green header contains a progress indicator with numbers 1-6 and a '61-dars' label. The main content area is divided into two columns. The left column has a green background and contains the text: '1-topshiriq. "Oltin tarvuz" ertagini tinglang, ertakni an'anaviy boshlanma va xotimadan tashqari ikki qismga ajrating. Birinchi qismdan bosh bo'laklarni aniqlang.' Below this text is a large empty rectangular box. The right column has a white background and contains a list of 31 numbered sentences in Uzbek, describing the actions of a character named 'Dehqon' in a story. At the bottom right of the interface, there is a search icon and the text 'Jo'natish'.

Axborot kommunikatsiya vositalaridan dars jarayonida foydalanish o'qituvchidan ijodkorlikni, izlanishni talab etadi. Shu bois o'qituvchining o'zi ham mavzuga mos audio yoki videomateriallarni tanlashi, dars jarayonida maqsadga muvofiq foydalanishi mumkin. Bu dars samaradorligining o'sishiga, o'quvchilarni fanga qiziqtirishga va ularning mustaqil fikrlashini o'stirishga, dunyoqarashini kengaytirishga yordam beradi.

Audiomatnlarni yaratish uchun o'qituvchi kompyuter dasturlarining ayrimlari bilan tanish bo'lishi kerak. Jumladan, video, audio bilan ishlovchi Windows Media Player, Vinamp va boshqa dasturlar mavjud.

O'rgatuvchi dastur yaratishda Camtasia Studio, iSpring Suit dasturlari yordamida kompyuterga ulanuvchi mikrofon qurilmasi orqali tasvirga olish bilan bir vaqtda, jarayonning sharhlab ketilishi (ovoz)ni ham yozib olish imkoniyati mavjud (Абдуқодиров, Хайитов, 2002; Зокирова, 2010; Шоймардонов, Хамидов, Файзиева, 2015; Хамидов, 2009)

O'rgatuvchi dasturda savollarga to'g'ri javoblar, yordamchi ma'lumotlar va chuqurlashtirilgan ma'lumotlar bo'lishi kerak, bulardan o'quvchi xohlagan vaqtda foydalanishi mumkin.

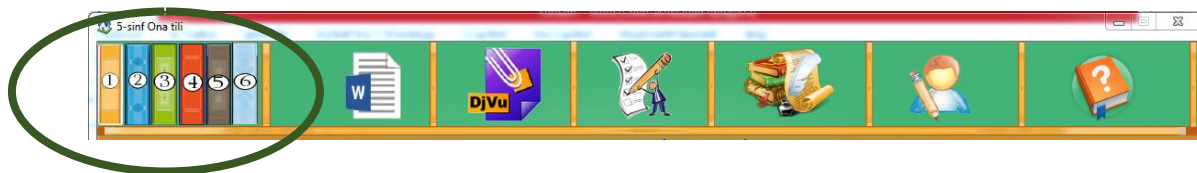
N.Umarova o'zbek tilini o'rgatish uchun mo'ljallangan ta'limiy-elektron ishlanmalarga quyiladigan talablarni sanab berar ekan: "Til o'rgatish maqsadida yaratilgan ta'limiy-elektron ishlanma tarkibida turli lug'atlar bo'lishi shart, bevosita mavzu va mashg'ulot turidan kelib chiqqan holda o'zbek tilining izohli lug'ati, imlo lug'ati, omonimlar, sinonimlar, paronimlar, antonimlar lug'ati, morfem lug'at, etimologik lug'at va boshqa turdagi lug'atlarga murojaat qilish o'rinli. Masalan, yozma nutqni o'stirishga yo'naltirilgan ta'limiy-elektron ishlanmada imlo lug'ati alohida o'rin tutishi lozim, – deb hisoblaydi (Умарова, 2005). O'qituvchilar yuqorida sanab o'tilgan lug'atlarning PDF nusxalaridan foydalanib kelishmoqda. Biroq elektron adabiyotlar yaratishda lug'atlarning PDF nusxasidan emas, balki elektron lug'atlardan foydalanish qulay bo'ladi. Chunki foydalanuvchilar ixtiyoriy dars mavzusiga doir mashqlar va

testlarni yechish jarayonida lugʻatlarga tezkor oʻtishlari, lugʻatlarda izlash imkoniyatlari mavjud boʻlishi taqozo qilinadi.

Elektron lugʻat – odatdagi lugʻatlar asosida tuzilgan, multimedia vositalari bilan boyitilgan dastur. Elektron lugʻat turli yoʻnalishda tuzilishi mumkin, undan oʻquvchi va talabalarning soʻz boyligini oshirish, tarjima qilishda foydalaniladi (Умарова, 2005).

5-sinf ona tili taʼlimi uchun yaratilgan elektron oʻquv-metodik majmuadan 6 turdagi elektron lugʻat oʻrin olgan va majmuaning chap tomonidagi burchakda joylashtirilgan:

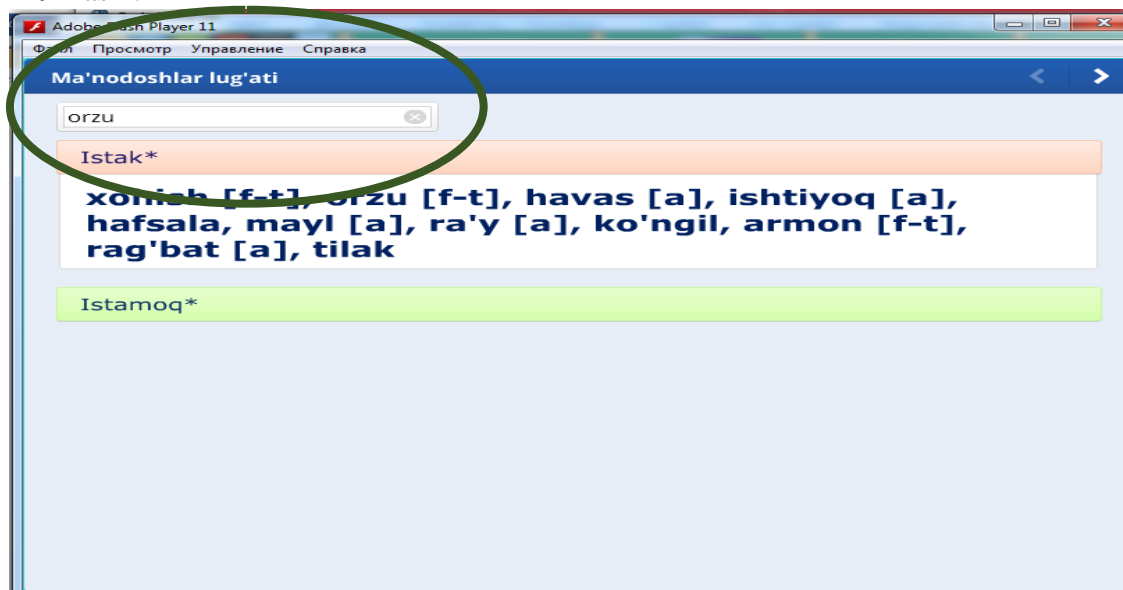
8- rasm.

Bu lugʻatlar quyidagi tartibda:

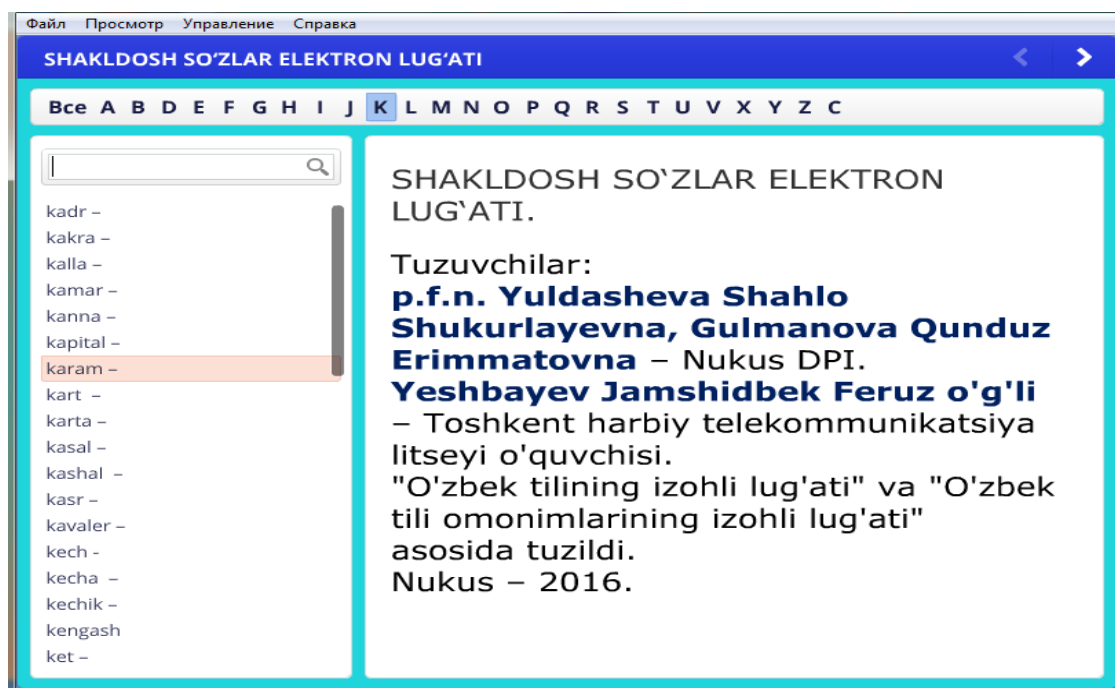
1. Soʻz tarkibi elektron lugʻati (Bu lugʻat imlo lugʻati vazifasini ham bajaradi).
 2. Maʼnodosh soʻzlar elektron lugʻati.
 3. Zid maʼnoli soʻzlar elektron lugʻati.
 4. Shakldosh soʻzlar elektron lugʻati.
 5. Iboralar elektron lugʻati.
 6. Tasviriy ifodalar elektron lugʻati
- Lugʻatlarda “Izlash” tugmasi mavjud.

9- rasm.

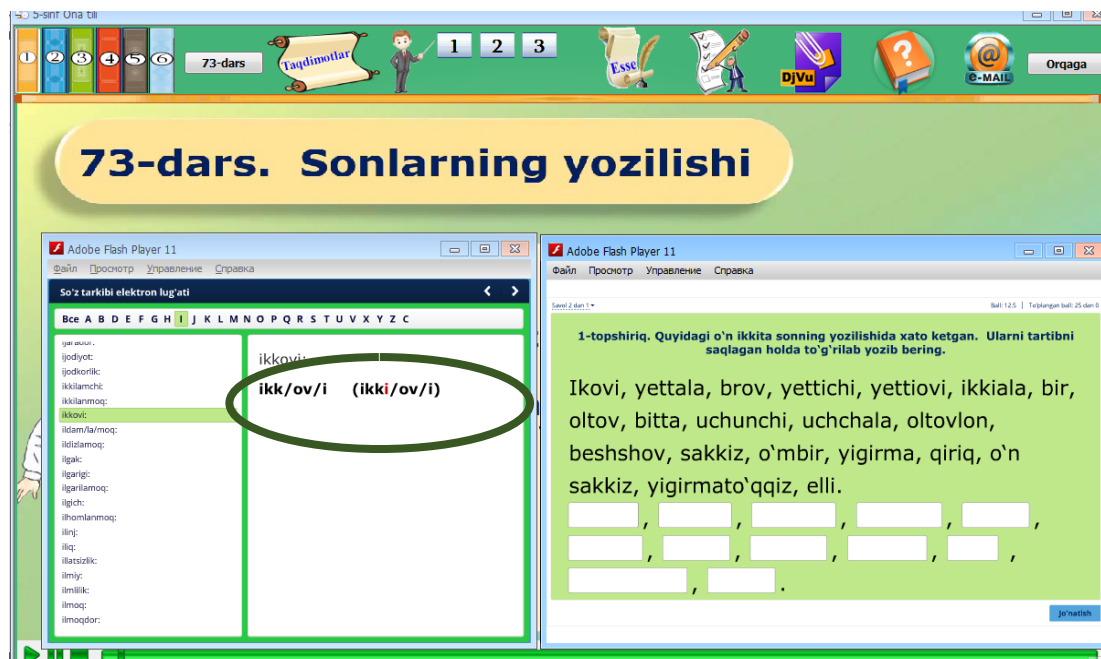
Chap tomondagi “Izlash” qismidan kerakli soʻzni yozib, uning oʻng tomondagi izohi bilan tanishish mumkin.

10- rasm.

“So‘z tarkibi elektron lug‘ati”da so‘zning tarkibini aniqlashda qiyinchilik tug‘diradigan fonetik o‘zgarishlar: tovush tushishi, tovush ortirilishi, tovush almashishi e‘tiborga olingan. Har bir darsning ixiyoriy qismida lug‘atlardan foydalanish mumkin:

11- rasm.

So‘z tarkibi elektron lug‘atidan o‘rni bilan imlo lug‘ati sifatida foydalanish mumkin. Chunki so‘zlarning tarkibiy tuzilishi haqida qat’iy bilimga ega bo‘lish, asosga turli vazifadagi

morfemalar qo‘shilishi natijasida yuz beradigan fonetik o‘zgarishlarni anglab olish, shubhasiz, yozuvdagi har xilliklarni bir shaklga keltirishga yordam beradi.

Elektron majmuaga kiritilgan lug‘atlarning ayrimlarida rasmlardan ham foydalanilgan. Xususan, “Tasviriy ifodalar elektron lug‘ati” shunday tuzilishga ega. Masalan, juft so‘zlar qatnashgan tasviriy ifodalarni izlab topish va ularning qaysi predmet uchun qo‘llanilishini o‘rganish jarayonida predmetga mos tasvir ham taqdim qilingan:

12- rasm.

13- rasm.

Tasvir hajmini o‘zgartirish imkoniyati mavjud.

Multimediya texnologiyalari, “O‘n marta eshitgandan bir marta ko‘rgan afzal” degan xalq maqolida aytilganidek, o‘quvchi tomonidan ovoz, matn, grafik tasvir uyg‘unligidagi o‘quv materialining 80%ini eslab qolishiga erishish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

Абдукодиров А., Хайитов А. (2002) *Ахборот технологиясига оид атамаларнинг изоҳли лугати*. Тошкент: ТДПУ. – 27 б.

Adilova S. (2006) *O‘zbek tilini o‘qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish*. Toshkent: TDPU – 96 b.

Muhitdinova X. (2015) *Til ta’limida videomatnlar qanday uyg‘unlashadi*. //Til va adabiyot ta’limi. – №8. – B. 15.

Yusupova Sh., G‘oziyeva O. (2013) *Ona tili o‘qitishda interfaol usullar va kompyuter dasturi*. – Toshkent: Bayoz. -134 b.

Зокирова Ф. ва б. (2010) *Электрон ўқув мажмуалар ва таълим ресурсларини яратиш методикаси. Методик қўлланма*. Тошкент: ОЎМТВ – 55 б.

Юлдашева Ш., Зарипов О., Бекжанова М., Смайлова Д., Гулманова Қ., Янгибоева Г., Уразбоева Д. (2016) *5-синф учун “Она тили” фанидан электрон ўқув-методик мажмуа*. Нукус. (Guvohnoma: DGU 04136)

Умарова Н. (2005) *Тил таълими ва таълимий-электрон ишланмалар // Тил ва адабиёт таълими*. Toshkent. – № 6. – Б. 75-79.

Хамидов В.С. (2009) *Ta’lim tizimida keskin burilishga sabab bolgan 4 dastur haqida*. <http://uz.infocom.uz/2009/12/21/talim-tizimida-keskin-burilishga-sababbolgan-4-dastur-haqida/>

ПФ-4947 (2017) Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. «Халқ сўзи» газетаси, 2017 йил 21 апрель 79-(6773)

Тўхтамирзаев М. (2002) *Тил таълимида аудиовизуал воситалар. Ўқув-методик қўлланма*. Тошкент: Зиё.

Шоймардонов Т.Т., Хамидов В.С., Файзиева М. (2015) *Электрон педагогика ва педагогнинг шахсий, касбий ахборот майдонини лойиҳалаш модули бўйича ўқув-услубий мажмуа*. Toshkent. – 11-67 б.

THE FORMATION OF CREATIVE COMPETENCE OF STUDENTS IN CONDITIONS OF EDUCATIONAL ACTIVITY

Jumaş Janara ERKINOVNA¹

Abstract

Today's life situation requires the training of a competitive specialist. This is especially important in the field of education, as it is associated with the formation of future professionals and successful consolidation in the labor market. Since modern education has changed qualitatively, the importance is attached to the formation of a creative personality, ready for self-development, self-education, effective use of them in educational and professional activities. In this regard, there is a question about the introduction of creativity in a number of leading competencies in the preparation of the future specialist-teacher.

We consider it appropriate to use the concept of "creative", similar to the concept of "creative", but not identical to the concept of "creative", considering the scope of professional activity of the teacher, including in the process of learning professional tasks. However, nowadays in the scientific literature these concepts are often exchanged with each other. There is a need to determine that they are their nature and among themselves, or between them are different.

Keywords: *creativity, competence, creative competence, personality, teacher.*

ОҚУ ӘРЕКЕТІ ЖАҒДАЙЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйіндеме

Бүгінгі өмірдің жағдайы бәсекеге қабілетті маман даярлауды қажет етеді. Бұл әсіресе білім беру саласы бойынша өте маңызды, өйткені болашақ мамандардың қалыптасуымен және еңбек нарығында табысты бекітілуімен байланысты. Қазіргі білім беру сапалы өзгеретіндіктен, өзін-өзі дамытуға, өз бетінше білім алуға, оларды оқу және кәсіби қызметте тиімді қолдануға дайын креативті тұлғаны қалыптастыруға маңызды мән беріледі. Осыған байланысты болашақ маман – педагогты дайындау кезінде бірқатар жетекші құзыреттіліктерге креативтілік енгізу туралы мәселе туындайды.

Педагогтың кәсіби қызметін жүзеге асыру, оның ішінде кәсіби міндеттерді оқыту үдерісінде жеке тұлға саласын қарастыра отырып, «шығармашылық» ұғымына ұқсас, бірақ онымен бірдей емес «креативтік» ұғымын пайдалану орынды деп санаймыз. Дегенмен, қазіргі уақытта ғылыми әдебиетте бұл ұғымдар жиі бір-бірімен алмасады.

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ, қ.Алматы, zhanar83@bk.ru

Олардың табиғатын және арасында не ортақ, не әр түрлі екенін анықтау қажеттілігі туындайды.

Тірек сөздер: креативтілік, құзіреттілік, креативті құзіреттілік, тұлға, педагог.

Кіріспе

Кез келген қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының табыстылығы оның азаматтарының шығармашылық қабілеттеріне, шығармашылық потенциалдарында байланысты болады. Сондықтан да студент креативтілігін тиімді дамыту тек педагог өзінің жеке басының ерекшеліктеріне ғана емес, оқыту-тәрбие жүйесінің негіздейтін педагогтің креативтілік сипатына да тәуелді болады [<https://articlekz.com/kk/article/16043>].

«Креативтілік» терминін 1922 ж. бірінші қолданған Д. Симпсон, ол жеке тұлғаның ойлауда стереотиптерден бас тарту қабілетін білдіреді деп көрсетеді [<http://www.creativeconomy.ru/articles/21277>].

Американдық психолог Элис Пол Торренс: «креативтілік – индивидтің стандартты емес, шығармашылық ойлауға қабілеті, индивидтің проблемалар мен оларды шешу жолдарын іздестіруге сезімталдығы, икемді ойлауға және жаңа идеяларды ұсынуға қабілеті бар білімнің дисгармониясына сезімталдығы» [<http://www2.warwick.ac.uk/services/aro/dar/quality/coursespecs/view/glossary> / Last revised: Tue 11 Sep 2012]. Бұл анықтаманы психологиялық сөздікте берілген шығармашылықпен салыстыруға болады: «Шығармашылық – әлеуметтік маңызы бар жаңа материалдық және рухани құндылықтарды жасау бойынша қызмет. Жеке тұлғаның шығармашылық мүмкіндіктері – оның интеллектінің икемділігі, дамыған шығармашылық қиял мен түйсігі, үлгі стереотиптерді жеңу қабілеті, жаңа ізденіске деген жоғары мотивациясы, өзін-өзі белсендіруге деген жеке қажеттілігімен анықталады» [Психологиялық сөздік / ред. В.П. Зинченко, (1999). 440 б]. Осы құбылыстардың бір табиғатының куәсі болып табылатын креативтілік пен шығармашылық анықтамаларының кейбір тармақтары (ойлаудың икемділігі, жаңасын іздеуге ұмтылу, шаблондарды жеңу қабілеті) сәйкес келеді.

Бұл ретте авторлардың көпшілігі креативтілік деп ой және жеке ерекшеліктерінің кейбір жиынтығын, атап айтқанда шығармашылыққа, жаңа, стандартты емес ойлауға, түпнұсқалық және пайдалы идеялардың көп санын жинақтауға, қабылдауға және жасауға деген қабілеттілікті түсінеді.

Ф. Вильямстың анықтауын ұстанатын болсақ: «креативтілік – шығармашылық өнімділікті, атап айтқанда өзіндік идеяларды тудыру, ойлаудан дәстүрлі схемалардан ауытқу, проблемалық жағдайларды тез шешу қабілеттілігінде көрінетін жеке тұлғаның кейбір қасиеті немесе сипаттамасы» [Хуторской А.В. (2007), 639 б].

Сонымен қатар, қазіргі заманғы зерттеушілердің, шығармашылық және креативті үдерістердің мәндік сипаттамаларын анықтайтын қарама-қайшылықты атап өтуге болады. Мәселен, В. Н. Дружинин шығармашылықтың «өйткені» немесе «не үшін» ұстанымдары бойынша емес, «не болмаса да», яғни шығармашылық процесс кездейсоқ болып табылатынына және нормативті сипатқа ие екендігіне назар аударады [Дружинин, В. Н. (1994), 368 б]. О.Д. Никитиннің пікірінше, креативті үдерістің негізгі құрамдас бөлігі прагматикалық элемент болып табылады, яғни креативті қызметтің мақсаттарын, субъектілері мен әдістерін бастапқы түсіну [Никитин, О.Д. (2009), 180 б.].

Осы орайда авторлардың көпшілігі бір-бірімен ғана дами алатын шығармашылықтың екі бастауын қарастырады: жеке және іс-әрекеттік. Біздің ойымызша, соңғы тәсіл субъектінің креативті қызметі арқылы көрінеді. Оның сипаттамасына жан-жақты тоқталайық.

1. Білім беру үдерісі шеңберінде болашақ мұғалімдердің креативті құзыреттілігін қалыптастыру қарастырылғандықтан, оқу әрекеті ұғымын негізге аламыз: «оқу әрекеті арқылы оқытушының арнайы қойған оқу міндеттерін шешу арқылы білім алушының өзін-өзі дамыту, жалпылама әрекет тәсілдерін меңгеру бойынша іс-әрекет» [Зимняя, И.А. (2000), 384 б.].

Кез келген қызметте, оның ішінде креативті қызметте адамның қабілетін, оның осы қызметті жүзеге асыруға жеке мүмкіндіктерін ескеру маңызды.

Педагог үшін тағы бір маңызды іс-әрекет – басқа педагогтармен бірге білім алушының жеке даму бағдарламасын құру және жайлы білім беру ортасын жобалау оның әртүрлі жағдайларды талдау, синтездеу және алдын алу қабілетін талап етеді. Шығармашылық ойлау тәсілдерін меңгеру және осылайша жаңа (немесе субъективті жаңа) білім алу қабілеті мұғалімнің өзін-өзі дамуын қамтамасыз етеді, бұл педагогикалық қызметтің ажырамас бөлігі болып табылады.

Болашақ мұғалімдер жоғары оқу орнында білім алу барысында креативті іс-әрекет тәжірибесін алуға тиіс. Педагогтың жоғарыда аталған шеберлігі мен қабілеттерін қалыптастыру және дамыту оның кәсіби дайындығының негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Осының бәрі заманауи маманның ерекше маңызды кәсіби құзыреттілігі – креативті болуын білдіреді. Оқу барысында мұндай нәтижеге барлық студенттер қол жеткізе алмайды, ал креативті қызметке әр мұғалім, соның ішінде бастауыш мұғалім дайын болуы тиіс. Осылайша, педагогтың кәсіби құзыреттілігінің толық құқылы компоненті ретінде креативті құзыреттілікті дамыту қажеттілігі туындайды.

«Креативті құзырет» термині алғаш рет американдық ғалым Джозеф Чилтон Пирспен қолданы және қоршаған әлемді шығармашылық игеруді білдіреді. «Креативті құзыреттілік» түсінігін Р.Эпстайн алған білімді бейімдеп қолдануға, білім жүйесін өз бетімен толықтыруға және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуға дайын болу ретінде анықтады.

О. В. Соловьева мен Л. А. Халилова оқытушының креативті құзыреттілігін шығармашылық үшін қажетті білім, білік, дағды, қабілет және жеке қасиеттер жүйесі ретінде қарастырады [<http://ppir.idnk.ru>]. Осылайша, авторлар креативті түсінуге жеке көзқарасты ұстанады.

Болашақ бакалавр-мұғалімдердің креативті құзыреттілігін (КҚ) белгілі мәселелердің бастапқы шешімін табу, жаңа мәселелерді анықтау және оқытудың әдістерін қолдана отырып, оларды шешу қабілеттілігінде көрінетін тұлғаның интегративті динамикалық сапасы ретінде анықталады.

Креативтілікті түсінудің жеке аспектісі шеңберінде субъектінің тұлғаның креативті қасиеттерін дамытуға психологиялық бейімділігін ескеру маңызды (ойлаудың жүгіртпесі, білімділік, тәуекелге бейімділік, ойлаудың икемділігі).

Қандай да бір құзыреттілікті, оның ішінде креативті құзыреттілікті жобалауда оның дайындық кезеңдерін сипаттауды болжайды. Н.Ф. Ефремованың төрт аспектісін бөліп қарастырсақ:

1. Білім, білік, дағдыны меңгеруі (когнитивті аспект).
2. Білім, білік, дағдыны пайдалануға дайындық (мотивациялық аспект).
3. Өртүрлі жағдайларда құзіреттілік танытуға дайындық (мінез-құлық аспектісі).
4. Іс-әрекет нәтижесіне жауапкершілік (этикалық аспект) [Ефремова, Н.Ф. (2010), 216 б.].

Л. А. Халилова, педагогтың креативті құзыреттілігінің құрылымына мотивациялық-мақсатты компонент (педагогтың кәсіби ойлауының мақсаты мен уәждемесінің ерекшелігін, кәсіби өмірдегі педагогикалық қызметтің маңыздылығын көрсетеді), когнитивті компонент (болашақ оқытушының ойлау қызметінің ерекшеліктерін, қандай да бір ой компоненттерін пайдалану ерекшеліктерін, сондай-ақ туындаған мәселелер мен міндеттерді шешу тәсілдерін таңдау кезінде көрінетін креативті компонент кіреді.); іс-әрекеттік компонент (арнайы жүйе арқылы эвристикалық операция жасау ерекшеліктерін көрсетеді, педагогикалық практикада қалыптасқан кәсіби міндеттерді шешу тәсілдерін бейнелейді), тұлғалық компонент (педагог қызметінде көрінетін жеке сипаттамаларды бейнелейді, тұлғаның ерекшеліктеріне, сипатына, өмірлік тәжірибесіне, оқытушының құндылығына байланысты).

Бұл құрылымда автор айқын түрде рефлексивті компонентті бөлмейді, керісінше, ол мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің міндетті компоненті болып табылады, өйткені рефлексиясыз маманның өзін-өзі оқыту және өзін-өзі жетілдіру үдерісі мүмкін емес.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде креативті құзыреттіліктің мотивациялық компоненті педагогтың шығармашылық қызметке саналы оң көзқарасын, білім беру үдерісінің барлық субъектілерімен шығармашылық өзара қарым-қатынас қажеттілігін және бұл қажеттілікті білім алушыға беруге ұмтылысын білдіреді. Бұл компонентті болашақ мұғалімдердің креативті құзыреттілігін қалыптастырудың бірінші кезеңінде дамыту аса маңызды. Сонымен 1-2 курстарда студенттердің көптеген бейіндері бойынша тілдік білім алуда, сонымен бірге студенттер болашақ педагогтардың шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыру және креативті құзыреттілікті дамыту мүмкіндіктерін түсінуін, сондай-ақ мектеп оқушыларының алдында берілген мүмкіндіктерді ашуға дайын болуын білдіретін сауат ашуды оқытуда жүзеге асыра алады.

Осылайша, креативтілік оқу-тәрбие үдерісінде инновациялық тәсілдерді іздеуге, Кәсіби құзыреттілік иерархиясын өз бетінше меңгеруге ынталандырады. Қазіргі заманғы ЖОО білім беру студенттің креативтілігін көрсетуге жағдай жасауға бағытталған, ал бұл олардың иерархиясында кәсіби құзыреттілікті меңгерумен тығыз байланысты.

Егер жоғары мектептің психология және педагогика саласындағы заманауи зерттеулерге жүгінсек, ғылыми материалдардың басым бөлігі креативті құзыреттілікті әзірлеуге арналған. Студенттердің креативті құзыреттілігін қалыптастырудың жетекші идеясы-олардың тұлғалық және кәсіби дамуы.

Педагогикалық оқу орындары студенттерінің креативті құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемелік жүйесін құрудың тұжырымдамалық негізі бір жағынан педагогикалық білім беру мекемесіндегі білім берудің студенттердің жеке креативті қабілеттерін қалыптастыруға бағытталуы, екінші жағынан болашақ мұғалімдерді өздерінің болашақ оқушыларының қабілеттерін дамыту тәсілдеріне үйрету болып табылады [<http://www.ceninaku.ru/>].

Студенттің креативті құзыреттілігі кәсіби негізде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға және студенттердің өзіндік шығармашылық қабілеттерін дамытуға негізделген тұлғаның интегралды көп факторлы сапасы болып табылады. Бұл кәсіби құзыреттілікпен күрделі диалектикалық байланыстағы жеке тұлғалық білім.

Студенттердің креативті құзыреттілігін қалыптастыруға студенттердің жеке және кәсіби жетілдірумен сүйемелденетін болашақ маманның креативті құзыреттілігін қалыптастыру кезеңдерінен (репродуктивті, жандандыратын, интегративті, шығармашылық) кезең-кезеңмен өту шартымен ғана қол жеткізіледі. Студенттердің креативті тұлғасын қалыптастыру мақсатында тиімді шығармашылық өзін-өзі танытуға және студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған белгілі бір әдістемелік жүйе құру қажет.

Қорытынды

Педагог – білім беру іс-әрекетінің субъектісі ретінде оқытудың небір жаңа әдіс-тәсілдерін, формаларын жүзеге асырушы басты тұлға. Сондықтан білім берудегі барлық оңды өзгерістер мұғалімнің жаңаша ойлау тәсілімен, жаңа шығармашылық іс-әрекеттерімен, жаңа педагогикалық гуманистік құндылықтармен тікелей байланысты болады.

Әдебиеттер

Нұржанова С.А. Жоғары оқу орындары студенттеріне қажет креативтілік сапасын қалыптастыру проблемалары. <https://articlekz.com/kk/article/16043>

Курочкина, А.Ю. Исследования креативности: постановка проблемы // Проблемы развития инновационно-креативной экономики
<http://www.creativeconomy.ru/articles/21277/>

Torrance, E.P. (1974). Torrance Tests of Creative Thinking. Scholastic Testing Service, Inc. University of Warwick, 2004, Course Specifications: Glossary of Terms relating to Course Specifications. <http://www2.warwick.ac.uk/services/aro/dar/quality/coursespecs/view/glossary/> Last revised: Tue 11 Sep 2012

Психологиялық сөздік / ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. 2-бас., өңд. және тол. — М.: Педагогика — Пресс, 1999. — 440 б.

Хуторской, А.В. Современная дидактика: учеб. пособие. Изд. 2-е. / А.В. Хуторской. — М.: Высшая школа, 2007. — 639 с.

Дружинин, В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. — СПб.: СПб. Питер, 1994. — 368 с.

Никитин, О.Д. Развитие креативности как основа профессиональной подготовки студентов педагогических вузов: дисс. ... кандидата пед. наук: 13.00.08 / Никитин Олег Денисович. — Москва, 2009. — 180 с.

Зимняя, И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов / И.А. Зимняя. — М.: Логос, 2000. — 384 с.

Соловьева, О.В., Халилова Л.А. Креативность в структуре педагогического мышления будущих преподавателей высшей школы. [Электронный ресурс] <http://ppip.idnk.ru>.

Ефремова, Н.Ф. Подходы к оцениванию компетенций в высшем образовании: учебное пособие / Н.Ф. Ефремова. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2010. — 216 с.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Брякова И. Е. Методическая система формирования креативной компетентности студентов-филологов педагогического вуза.- Март, 2012. [Электронный ресурс]. URL:<http://www.ceninaku.ru/>

КРАТКОЕ ГЕОБОТАНИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ФОРМАЦИИ ЗЕРАФШАНСКОГО АРЧЕВНИКА ПАМИРО-АЛАЙСКОГО ХРЕБТА

Tirkasheva MUKADDAS¹

Annotation

The article presents one of the most interesting regions of Uzbekistan, characterized by a kind of floristic richness and a high percentage of endemic species. And also the geobotanical descriptions of the juniper Zarafshan which has a great environmental plasticity. And this is what allows it to occupy a significant altitude range in the region.

Ключевые слова: формация, ассоциация, фитоценоз, субэдификатор, эдификатор, антропоген

Памир-Алай — горная система на юго-востоке Центральной Азии. Административно расположена на территории Таджикистана, частично — в Киргизии (на северо-востоке), Узбекистане (на западе) и Туркмении (на юго-западе); восточный и частично южный край заходит в Китай и Афганистан.

Северными хребтами Памир-Алая являются Алайский и Туркестанский, которые окаймляют с юга Ферганскую долину. От линии этих хребтов в районе Матчинского горного узла (высоты более 5600 м) отходит Зеравшанский хребет, который тянется на запад южнее Зеравшана. Для этих трёх хребтов характерны зубчатые гребни, острые вершины, горноледниковые формы рельефа. От высокого гребня Зеравшанского хребта с южной стороны отходит мощный Гиссарский хребет.

Исследуемый регион является одним из наиболее интересных регионов Узбекистана, характеризующийся своеобразным флористическим богатством и высоким процентом эндемичных видов. Здесь сосредоточено большое разнообразие древесно-кустарниковых пород и травянистых растений, значительная часть которых имеет высокую ценность для народного хозяйства.

В настоящее время территория подвергается интенсивному антропогенному и техногенному воздействию. Усиливающееся воздействие на растительность вызвало значительные изменения состава и структуры сообществ в разных зонах предгорной и горной местности. В результате сократилось разнообразие растительности и растительных сообществ, понизилась их продуктивность и возобновительная способность.

Для сохранения многообразия растительности и поддержания их в устойчивом продуктивном состоянии особую актуальность приобретают познания закономерностей

¹ Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Jizzakh Polytechnic Institute (Uzbekistan), muqaddas74@mail.ru

и особенностей формирования, пространственного распределения растительности и их сообществ, их современного состояния, тенденции динамики и нормирования эксплуатации естественных растительных ресурсов.

Арчевники - *Arceuthodendra* Террасы распространены в горах Центральной Азии, которые составляют основу трех видов можжевельных (Арчи) - *Juniperus seravschanica*, Саур арча (*J. semiglobosa*) и Туркестанский можжевельник (*J. turkestanica*). Многие из центрально-азиатских ботаников считают арчевников отдельным типом растительности, термины (синонимы) арчевников также, биологические, экологические и фитоценологические свойства арчевников приведены в работах Р.С. Верник, Р.Д. Мельникова и Ш. Камалова (1984).

В горах Узбекистана арча Зарафшанская – наиболее распространенный вид можжевельника. Она образует основные массивы горных лесов на склонах Чаткальского, Кураминского, Туркестанского, Гиссарского и Бабатагского хребтов общей площадью 53,3 тыс га

Арча Зарафшанская обладает большой экологической пластичностью. Это позволяет ей занимать значительный высотный диапазон. Для нижнего предела распространения формации арчи зарафшанской в Гиссарской горной системе (1200-1600 м над ур. м) характерны эфемерово-пырейных арчевников формируются на относительно мощных мелкоземистых почвах, чаще на склонах северных экспозиций.

Особенностью арчевников Гиссарского горной системы является участие в древесном ярусе средней части горного пояса клена туркестанского (*Acer turkestanica*), а также значительное обилие других сопутствующих древесных пород.

В результате проведенного анализа общепринятых и современных методов для выполнения целей и задач по изучению состояния горных пастбищ рекомендуется использовать следующие методы:

- Маршрутные рекогносцировочные исследования. При их проведении предполагалось дать самую общую геоботаническую характеристику растительного покрова обследуемой территории. При этом должны быть охарактеризованы в общих чертах главнейшие, наиболее распространенные формации и их связи с рельефом почвенными условиями. Пространственное размещение основных формаций дается при описании крупных геоботанических районов, которые также намечаются лишь ориентировочно [1] [2].

- Рекогносцировочные исследования обычно проводятся с целью первичного – либо определенного района. Их задачей является общая качественная характеристика растительности на основе учета местных особенностей её формирования и размещения. В результате получают материалы, характеризующие главные черты растительного покрова, выделяются районы, различные в геоботаническом отношении, определяются важнейшие лесные, пастбищные, луговые и другие фонды для последующего освоения, намечаются прогнозы использования территории. Эти данные открывают возможность научно обоснованного планирования и районирования тех или иных хозяйственно важных мероприятий.

- Методы описания фитоценозов. При описании растительного покрова необходимо указывать условия его формирования: геологические особенности, географическое положение изучаемого района, его климатические условия. В процессе описания изучаются: флористический состав, общая численность, масса растений и количественные соотношения между видами и группами видов, состояние особей

каждого вида («жизненность»), пространственное - вертикальное и горизонтальное — распределение растений и структурные части фитоценоза.

Формация арчи зарафшанской в наших исследуемых территориях включает 6 ассоциаций. Наиболее низко в горном профиле располагаются группы пырейных арчевников. Ниже приведены характеристика наиболее типичных ассоциаций.

1. **Пырейно – зарафшанско можжевельниковое** (*Juniperus sarawschanica*, *Elytrigia trichophora*). Эта ассоциация встречается на высоте выше 2000 м над ур.м. в исследуемых нами районах. Коричневые почвы на склонах, на поверхности щебни, на склонах на бурых почвах встречаются кустарники высотой до 1 м. В этой ассоциации эдификатором является *Juniperus sarawschanica*, обилие, Sp^3 , плотность 0,3-0,4, высота 4-5 м, субэдификатор *Elytrigia trichophora*, обилием Cor^1 высотой 40-50 см, участники этого сообщества *Rosa maracandica*, *Lonicera nummulariifolia*, *Poa angustifolia*, *Artemisia tenuisecta*, *Perovskia scrophularifolia*, *Cousinia microcarpa*, *Hordeum bulbosum* и многие другие, *Poa bulbosa* - Sp^1 . В сообществе растительный покров покрывает 40-60% (без учета арчи).

2. **Разнотравно – пырейно – зарафшанско можжевельниковое** (*Juniperus sarawschanica*, *Elytrigia trichophora*, *Poa bulbosa*, *Phlomis thapsoides*, *Centaurea squarrosa*), похож на вышеуказанную ассоциацию, но основная масса растительности приходится на долю пырея - Cor^1 , *Poa bulbosa* Sp^1 , обилие смешанных трав Sol. Травяной покров - 60-80%. В отличие от предыдущего сообщества, травы обильнее на 20%, а деревья *Juniperus sarawschanica* выше и достигают в высоту 2-3 м. Субэдификатор *Poa bulbosa* и разнотравие. Очевидно, что расположение на северных склонах оказывает свое влияние на развитие данной ассоциации.

3. **Мятликово – полынно – кустарниково – зарафшанско можжевельниковое** (*Juniperus sarawschanica*, *Rosa maracandica*, *R. kokanica*, *R. hissarica*, *Lonicera altmanii*, *Artemisia tenuisecta*, *Poa bulbosa*, *P. angustifolia*, *Elytrigia trichophora*), расположено в 12-15 км к югу от поселка Сувлисай и занимает площадь 20x20 м, почва коричневая, в некоторых местах камни размыты. Травяной покров растений составляет 60%. Эдификатор арча зарафшанская, обилие Cor^1 , плотность 0,5, бонитет 4, высота 5-6 м. Субэдификаторы *Rosa canina*, *R. maracandica*, *R. hissarica*, *Lonicera altmannii* Sp^3 . *Artemisia tenuisecta* Sp^1 .

4. **Разнотравно – кустарниково – зарафшанско можжевельниковое** (*Juniperus sarawschanica*, *Rosa fedtschenkoana*, *R. hissarica*, *R. maracandica*, *Lonicera sarawschanica*, *Phlomis olgae*, *Eremurus regelii*). Распространен в Сувлисайской долине и в Гиссарском заповеднике. Почва коричневая, мягкая, мелко щебнистая хрящевая. Травяное покрытие в ассоциации составляет 60-70%. Эдификатор *Juniperus sarawschanica*, обилие Cor^1 - Cor^2 , плотность 0,5-0,6, высота 6-8 м, встречается реже также *Acer pubescens* (5-6 м) и *Prunus divaricata* (5 м), обилием Sol. Барбарис обыкновенный, *Rosa kokanica*, *R. maracandica* высотой 1,5-2 м. *R. hissarica*, *R. fedtschenkoana*, и другие. Их численность Sp^1 , травяной покров составляет 65-70%.

5. **Пырейно–кустарниково–зарафшанско можжевельниковое** (*Juniperus sarawschanica*, *Rosa hissarica*, *R. maracandica*, *Lonicera sarawschanica*, *Elytrigia trichophora*), В Яккабагском лесничестве распределены. Почва тёмно-коричневая, эдификатор арча зарафшанская обилием Sp^3 , высота 5-6 м. Второй ярус схож с составом ассоциации 15, но растения редки.

6. **Астрагалово – зизифоровое – зарафшанско можжевельниковое** (*Juniperus sarawschanica*, *Ziziphora pamirolaica*, *Astragalus bactrianus*), 18. **Разнотравно–**

зизифорово – зарафшанско можжевельниковое (*Juniperus sarawschanica*, *Ziziphora ramiroalaica*, *Plantago lanceolata*, *Convolvulus arvensis*, *Cousinia microcarpa*) и 19. **Мятликово – зизифорово – зарафшанско можжевельниковое** (*Juniperus sarawschanica*, *Ziziphora ramiroalaica*, *Poa bulbosa*, *Elytrigia trichophora*). Эти 3 ассоциации мы отметили в Яккабагском лесничестве отдел №1 на высотах 1800-2000 м над ур.м. Территория покрыта коричневыми почвами, в некоторых местах камни лежат на земле. Эдификатором является арча зарафшанская, обилие Sp³, плотность 0,3-0,4, высота 5-6 м. В составе второго яруса растут пырей Sp¹, мятлик обилием Sp³, *Astragalus bactrianus* Sp¹, *Cousinia microcarpa* Sol, *Plantago lanceolata* Sol и другие. Реже встречаются кустарники.

Список литературы

- Полевая геоботаника. В 5- и т. Л.: 1959-1976. – С. 3–500.
Растительный покров Узбекистана. В 4-х т. – Ташкент, 1984. Т 4. – С. 86–347.
Закиров П.К. Классификация растительности Средней Азии // Узб. биол. журн. – Ташкент, 1989. – №3. – С. 43-50.
Закиров К.З., Закиров П.К. Опыт типологии растительности земного шара на примере Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1978. – 56 с.
Закиров К.З., Закиров П.К. Принципы и номенклатура типологии растительности // Узб. биол. журнал. – Ташкент, 1969. – №5. – С. 34-41.

XIX CENTURY IN NORTH-WEST KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY MILITARY-PUBLIC MANAGEMENT AT THE BEGINNING

т.ғ.к. А.Т. Маден¹, Б.О. Қанапин²

Abstract

Actuality of the theme depends on political, social and economic and ideological changes in Kazakhstan today. Including: Realization of program articles of the Head of State N.A. Nazarbayev “Orientation to the future - spiritual revival” and “Seven wonders of the great steppe”. One-to-one Kazakhs in the XXI century - edit the historic-political and ideological mistakes. At the same time, one of the most important events in the history of Kazakhstan is the fact that the consequences of the introduction of administrative, military-public power management on the orders of the tsarist government in Kazakhstan are not fully disclosed.

Keywords: Collation, The Kingdom Government, Administrative and territorial system, General-governor, Villages

СОЛТҮСТІК-БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХІХ Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ-ХХ Ғ. БАСЫНДАҒЫ ӘСКЕРИ-ХАЛЫҚТЫҚ БАСҚАРУ

Аңдатпа

Тақырыптың өзектілігі бүгінгі таңда Қазақстанда орын алған саяси және әлеуметтік-экономикалық, сонымен бірге идеологиялық өзгерістермен тығыз байланысты. Оның ішінде: Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар – Рухани жаңғыру» мен «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақалаларын жүзеге асыруға үлес қосу. ХХІ ғасырдағы қазақ ұлтының алға қойған ұлт мұраттарының бірі – ұлт тарихының ескі формациялық көзқараспен жазылған саяси һәм идеологиялық тұрғыда, яғни саналы түрде жіберілген тарихи жалғандықтар мен қателіктерді түзету. Осы тұста Қазақстан тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі Қазақстан жерінде патшалық үкіметтің бұйрығы арқылы күшпен жүргізілген әкімшілік, әскери-халықтық басқарудың себептері мен салдарының толыққанды ашылмағандығы тақырыпты зерттеуге түрткі болып отыр.

Кілт сөздер: Отарлау, Патшалық үкімет, Әкімшілік-аумақтық жүйе, Генерал-губернаторлықтар, Болыстар,

¹ Т. ғ. к. Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті “Тарих және Дінтану” кафедрасының аға оқытушысы, кандидат, Қазақстан. assylbek_maden@mail.ru

² Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, «Тарих» бМ011400 мамандығының 1-курс магистранты, Қазақстан. respect.@mail.ru

Кіріспе

Қазақстан егемендік алғаннан кейін отандық тарих ғылымының зерттелуі мен дамуында сапалық өзгерістер орын алды. Тәуелсіздікпен бірге патша үкіметі мен КСРО тарапынан қалағанынша бұрмаланып келген ұлт тарихын жаңаша көзқарас тұрғысынан зерттеуге мүмкіндіктерде ашылды. Бұл мүмкіндіктер ата-бабаларымыз тасқа таңба басқандай қылып ұлт жадына сіңірген орасан зор тарихи мұраны қалпына келтіріп, тарихи оқиғалар мен құбылыстардың объективті бейнесін қалыптастыруға негіз болмақ.

Қазақстанда әкімшілік-аумақтық жүйені енгізу мен өзгертудің заңнамалық негіздері мәселесін қарастыру барысында зерттеушілердің бірнеше пікірлері бар. Бірнеше зерттеушілердің арасынан тарихшы Е. Бекмаханов патшалық үкіметтің жүзеге асырған отарлау саясаты жоспарлы түрде үш бағытта жүргізілгенін атап өтеді. XVIII ғасырда отарлаудың әскери және экономикалық бағыты басым болды, өйткені бұл кезеңде Ресей Қазақстанды толықтай бағындыруға жеткілікті күшке ие болмады. Ғасырдың соңында елде хандық билікті жоюға бағытталған әрекеттер сәтсіз аяқталды.

Қазақстанның саяси тәуелсіздігін жоюды мақсат еткен әкімшілік-аумақтық шаралар XIX ғасырда жүзеге асырылды. Қазақстанның әкімшілік-аумақтық басқарылу жүйесіне өзгерістер енгізуге бағытталған заңнамалық құжаттар қабылданып, елдің Ресей империясының құрамына енуіне жағдай жасады. Патша үкіметі қазақ жерлерін бір орталыққа бағындыруға тырысты. 1744 жылы 15 наурызда қабылданған «Орынбор губерниясының құрылуы мен оның Уфа провинциясына қарасты болуы туралы» жарлығы негізінде Орынбор губерниясы құрылып, оның құрамына бодандыққа жаңа қабылданған қазақтар да кірді [2]. Жарлық бойынша жаңа құрылған Орынбор комиссиясына сәйкес губерниядағы бекіністер мен әскер, арнайы жарлықтар негізінде және басқа себептермен губернияға қоныстанып келгендер, сонымен бірге қазақ халқы губернаторға бағынышты болып саналды. Және сол жердегі шекаралық істер Орынборлық комиссиясына қарасты болды. 1781 жылы Орынбор облысы өзінің Орынбор, Жоғарғы Орал, Бузулуцкий және Сергеевский деген уездерімен Уфа губерниясына кірсе, Орал, Гурьев қалалары Астрахан губерниясына қосылды [3, 133 б.].

Қазақ халқының С. Датұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне себеп болған қазақ жерінде хандық билікті жою әрекеті XVIII ғасырда басталды. XVIII ғасырда қазақ даласын басқаруға қатысты реформалар баяу, сақтықпен жүзеге асырылды. Бұл тұста қазақтарды шошытпай, наразылықтарының өршуіне жол бермеу маңызды болды. Алғашқы заңнамалық құжаттарда империяның күш-қуаты мен қамқорлығы насихатталған. Далаларда қала тұрғызу ісімен байланысты шаралар барысында «жабайы халықты шошытып алмай, бетін қайтармауға тырысу» үшін «қалалардың пайдасы мен қажеттігіне сендіріп, қорғану үшін бекіністерді тұрғызу керектігін айтып, бұның барлығының өлке тыныштығы үшін жасалынып жатқанына сендіру» қажеттігі айтылды.

Қазақ даласын басқаруға қатысты шаралар XIX ғасырдың басында жалғасып, кейде шегінулер де жасалды. Мысалы, 1800 жылы қабылданған «Орта жүз сұлтандары мен халқына қысым көрсетпеу» [2] туралы патшалық биліктің құжатында Орынбор әскери губернаторына халықтың тарапынан шағымдардың түсуіне жол бермей, қол астындағыларға орыстар мен башқұрттардың тарапынан қысымшылықтың жасалмауын қадағалаудың тапсырылғаны жазылған.

Қазақ жерінде жаңа басқару жүйесін енгізуге негіз болған ірі реформалардың бірі XIX ғасырдың 20-шы жылдары жүзеге асырылды. Реформаның негізін жасаушы М. Сперанский 1819 жылы сібір генерал-губернаторы болып тағайындалды. Оның бұл қызметке тағайындалуы туралы мәліметті патшаның М. Сперанскийге жолдаған

хатынан табамыз. Хатта: «...Біраз уақыттан бері маған Сібір өлкесін басқаруға қатысты жағымсыз хабарлар жетіп жатыр. Сондықтан да мен сізге генерал-губернатор шенін беруді жөн көрдім. Сібір губерниясы бойынша жағдайды анықтап, осыған дейін басқару жайы туралы білуіңізді тапсырамын. Осы өлкеде тиімді басқару мен құрылымды ойластырып, қағаз бетіне түсіріп, маған Петербургке алып келсеңіз», – делінген [5, 146 б.].

М. Сперанский Сібірде атқарған жұмысы барысында 3000-нан аса баптан тұратын заң жобасын құрастырған. М. Сперанскийдің реформалар жобасын қарастыру үшін арнайы Сібір комитеті құрылып, М. Сперанский ұсынған заң жобасы 1822 жылы бекітілген. Бұған дейінгі «Сібір губерниясының Батыс және Шығыс екі негізгі басқармаға бөлінуі туралы» жарлыққа сәйкес Сібір губерниясы Батыс және Шығысқа бөлініп келді. Батыс бөлігінің орталығы Тобыл, ал Шығыс бөлігінің орталығы Иркутск болды [4, 48 б.].

Атқарылған іс-шаралар нәтижесінде патшалық Ресей бодандығындағы Орта жүз қазақтары Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының құрамына енгізілді. Сөйтіп 1822 жылы қабылданған «Сібір қырғыздары туралы жарғы» жаңа әкімшілік-аумақтық басқаруды енгізіп, өлкеде хандық биліктің жойылуының бастамасы болды. Жарғының кіріспе бөлімінде оның негізгі мазмұны төмендегідей анықталды: «Қырғыздар туралы аталмыш жарғыда, біріншіден, оларды басқару жөніндегі міндеттер; екіншіден, қырғыздарды басқа бұратана халықтан ажыратуға арналған ерекше қаулылар; үшіншіден, аталған жарғыны жүзеге асыру тәртібі» [4, 52 б.].

Қазақстандағы 1867-1868 жылдардағы реформа патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының маңызды бөлігінің бірі болып табылады. Өйткені, ол әкімшілік құрылыс, жер қатынастары, сот құрылысы, халыққа білім беру, дін мәселесі сияқты қазақ қоғамының шешуші салаларының бәрін қамтыған болатын. Қазақстанға әкімшілік басқару жүйесін енгізудегі патша үкіметінің алдына қойған басты мақсаты аймақтағы отаршылдық саясатын күшейту болды. Осыған орай, 1867 жылы 11 шілдеде патша жарлығымен империя құрамында Түркістан генерал-губернаторлығы құрылса, ал 1868 жылы Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтары құрылды. Реформаның ең басты және негізгі міндеті – "қазақ даласын Ресейдің басқа бөліктерімен бірте-бірте қосып жіберу" үшін Ресейге бағынышты халықтарды бір басқару жүйесінің құрамына біріктіру. Сөйтіп, жергілікті ақсүйектерді биліктен ысырып тастап, ру басшыларын әлсіретіп, ойға алған іс-шараларды оңтайлы жолмен оңай әрі тез жүзеге асырып отыру. 1867-1868 жж. реформа арқылы патша өкіметі қазақ даласын толық отарлауға тырысты. Сондықтан да Қазақстан аумағы облыстарға бөлініп, ал облыстар әкімшілік орталықтарына, қазақ даласымен байланыссыз жататын әр түрлі генерал-губернаторлықтарға бөлшектенеді. Мысалы, Торғай мен Орал облыстары – Орынбор; Ақмола және Семей облыстары – Батыс Сібір; Жетісу мен Сырдария – Түркістан генерал-губернаторлықтарының құрамына кірді. Бұрынғы ішкі Бөкей хандығының аумағы уақытша Торғай облыстық басқармасына бағынышты болып қалғанымен, ол ұзаққа созылмай, 1872 жылдан бастап Астрахань губерниясының құрамына кірді. Ал Маңғыстау түбегінің аумағы 1870 ж. қазақтардың көтерілісіне байланысты Кавказ әскери округының билігіне өтті. Бұлай бөлшектеулер мен басқаруға өзгерістердің енуінің өзіндік себептері болды. Бұл туралы профессор Б. Сүлейменов: "Патшалық үкіметтің ойынша, Қазақстан жерін түрлі генерал-губернаторлықтар мен әскери округтарға бөлшектеу, қазақ халқының ұлттық бірлігінің қалыптасу жолына кедергі болып, қазақ халқын отарлық езгіде ұстауды жеңілдетуі тиіс еді" - дейді. 1867-1868 жж. реформалардағы басты бағыттардың бірі Қазақстанда күшті әскери-бюрократиялық аппарат құру болды. Ол аппарат әр түрлі жеңілдіктерге: анағұрлым жоғары еңбекақы, екі

есе төлем, қызметтен босаған кездегі жоғарғы зейнетақыға “Отаршылдық әкімшілікке қызығатын чиновниктер-ден құралды. Зерттеуші ғалым К.А. Жиреншин өз еңбегінде: ” аппараты қазақ даласының жағдайынан бейхабар, білімі таяз адамдардан, ең бастысы, өз қызметін өміріндегі өтпелі кезең деп санап, сол уақыт ішінде тез ауқаттанып алуды көздеген офицерлерден жасақталған болатын: Генерал-губернаторлықтардың басты басқару аппаратын генерал-губернатор, оның кеңсесі және тапсырма орындаушы чиновниктер құрды. Генерал-губернаторлар әскери және азаматтық билікті толығымен өз қолдарына жұмылдырды, сонымен қатар қазақ даласындағы әкімшілік құрылысының принципі – жаңа отаршылық реформа бойынша билікті толығымен әскери ведомствоның қолына беру болды” – деп, патшалық үкіметтің құйтырқы саясатының табиғатын айқын да ашық көрсетіп береді. Бұл тұстағы генерал-губернаторлардың билік шараларын іске асыратын басқару жүйесі мынадай үш бөлікке бөлінді: облыстық басқармалар, уездік басқармалар және жергілікті басқармалар. Облыстар өз кезегінде уездерге бөлінді. Уездік басқарманың басшылығына орыс чиновниктерінің ішінен облыстық әскери-губернатордың ұсынысы бойынша генерал-губернатор бекітетін уезд бастығы тағайындалды. Жаңа әкімшілік жүйе бойынша уездегі барлық билік жүйесі толығымен уезд бастығының қолына шоғырландырылды. Ереженің 42-65 баптары бойынша, уезд бастықтарына мынадай міндеттер жүктелді: жергілікті басқару орындарына жүктелген міндеттердің орындалуын қадағалау, уезде тыныштық пен тәртіпті сақтау, алым-салықтың жиналуын бақылау және халықтың денсаулығын сақтау. Уезде орналасқан әскери бөлімшелер, мекемелер мен бекіністер уезд бастықтарына бағынышты болды. 1867-1868 жж. реформа ел мен жерді басқарудағы патшалық үкіметтің алғашқы буыны болып табылатын жергілікті басқармаға көңіл бөлді. Әрбір уезд болыстарға, ал болыстар ауылдарға территориялық принциптер бойынша бөлінді. Болыстардың жалпы саны 1000-2000 аралығындағы, ауылдарға 100-200 аралығындағы шаңырақ бірігуі тиіс болды. Аталмыш құжатта болыстардың құрылу принципі былайша көрсетілді: «болыстар жергілікті қолайлылықтар ескеріліп, қыстаулардың пайдаланылуына қарай көршілес орналасқан ауылдардан құралады» (60-бап). Бір ауылдан екінші ауылға өту тек өкіметтің рұқсатымен ғана жүзеге асырылады (61-бап). Осылайша «әкімшіліктің рулық белгілер бойынша бөлінісі жойылды және де ол ұлттық тұрмыс-салт ерекшеліктерін ескермей, басқару ісіндегі қандайда болмасын дербестікті жоқ қыла отырып, басқарудың теритроиялық принципімен ауыстырылды» /116/. [2, 28-29 б.].

1867 ж. Ереженің 85-бабына сәйкес болыстардың басында қазақтардан сайланған болыс басқарушылары, ал ауылдардың басында сол сияқты сайланатын старшиналар болды. Ережеде “болыстық және ауылдық старшиналарды халық сайлайды” деп нақты көрсетілген. Бір қарағанда сайлау демократиялық негізде жолға қойылған болып көрінуі мүмкін, бірақ іс жүзінде патша үкіметі сайлауды өз мақсатына орай жүргізіп отырды. Сайланған болыс басқарушыларын – облыстық әскери губернаторы, ал ауылдық старшиналарды уезд бастығы бекітетін еді. Отаршылар әкімшілігі ұсынылған кандидаттар көңілінен шықпаса бекітпей тастап, жаңа сайлау белгілеуі де мүмкін болатын. Болыс басқарушыларын сайлауға – уезд бастықтары, ал ауылдық старшиналарды сайлауға болыс басқарушылары міндетті түрде қатысатын. Болыс басқарушылары тікелей уезд бастығына бағынышты болды және оның барлық бұйрықтарын орындауға міндетті еді, ал ауыл старшиналары болыс басқарушысына тікелей бағынышты бола отырып, болыс басқарушысына жүктелетіндей міндеттерді орындады. Реформаларды жүзеге асыруда патша үкіметі саяси-экономикалық іс-шараларымен қатар өлкені мәдени және рухани жағынан да отарлауға басты назар аударған болатын. Халық ағарту ісі патшалықтың сыртқы саясатының үлкен де маңызды саласы болып табылатын. Бұл сала патша үкіметі отарлау саясатының өзекті құралы десе де болады. Бұл саясат Ресейдің қарамағындағы ұлттарды біртіндеп христиан дініне

кіргізу арқылы орыстандырып, сөйтіп империяның тұтастығын арттыруға арналған еді. Осыған сай, 1867-68 жж. реформада халық ағарту ісінде жүргізілетін шаралар жан-жақты қарастырылды. Сол құжаттар бойынша уездік қалаларда бастауыш мектептер ашу көзделген: "Дала тұрғындарына бастапқы білім беру үшін алғашқы кезде уездік басқарма орналасқан жердің бәрінде ұлт айырмашылығына қарамастан ортақ мектеп ашу керек". Осыны негізге ала отырып талай мектептер, гимназиялар ашылды. 1868 жылғы Ереженің 251-бабында діни істер Орынбор муфтиінің қарауынан алынып, азаматтық басқарманың қарамағына берілді. Молдалар сайланатын болды. Оларды бекіту тұтқасы орыс әкімшілігінің қолына тиді. Бастауыш мектептерде мұсылман дінін уағыздаушылардың қызметі шектелді. Әкімшілік қазақ мектебіне сабақ беретін ұстаздардан орыс тілін білуді талап етті. Елде орын алып жатқан территориялық-әкімшілік үрдістер Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына айтарлықтай өзгерістер әкеліп, отарлық саясаттың жаңа салық жүйесін енгізді. Қазақстанда отырықшылық пен жер шаруашылығының көлемінің ұлғайғандығына қарамастан салық төлеушілердің басым бөлігін көшпенділер құрады. Мәселен, 1880 жылы 90,5 % құраса, 1897 жылы 82,0 %-ға жетті. 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформалар қазақтардың жаңа көтерілісін туғызды. XIX ғасырдың 60-шы жылдарының алғашқы жартысында Қазақстанда, әсіресе Кіші жүзде отаршылдыққа қарсы жаппай халық наразылықтары өріс алды. Көшпелі халықтың ашу-ызасын туғызған патша үкіметінің салық саясатының күшеюі болды. Оның үстіне қатардағы көшпенділер мен ауқатты отбасылар бірдей міндеткерлік атқарды. Сондай-ақ, жаңа әкімшілік бөліністер ғасырлар бойы пайдаланып келген көшпелі халықтың маусымдық жайылымдарды пайдалану үрдісіне нұқсан келтірді. Салықтар мен міндеткерліктердің күрт көбейтілуі мен әкімшілік-территориялық бөліністердің дұрыс жүргізілмеуі 1868 жылғы Орал мен Торғай облыстарында орын алған ұлттық бас көтерулердің басталуына түрткі болды. 1868 жылдың желтоқсан айында стихиялық түрде басталған көтеріліс 1869 жылдың қазан айына дейін созылды. Нашар қаруланған, бірақ жер жағдайын жақсы білетін көтерілісшілер өздеріне қарсы қимылдаған патша үкіметінің жазалау топтарын "қарақшылық" шабуылдарға ұшыратты. 1868 жылы 6 мамырда құрамында 200 қылышты және жаяу әскері бар Штемпель отряды Орынбор бағытындағы Жамансай көлі маңында қазақ жасақтарымен кездеседі. Жазалау тобы көтерілісшілерге тегеурін бере алмай, жетінші күні азық-түлігінің таусылуына байланысты кері қайтады. 1869 жылдың наурызы мен маусым айының аралығында болыс, би, сұлтан және старшиндарға қарсы 41 рет шабуыл ұйымдастырылады. Оған 3 мыңға тарта жасақ қатысты. Торғай мен Орал облыстарында көтеріліс өртінің ұлғаюына байланысты жергілікті үкімет орындарымен қатар орталық үкімет те көтерілісшілерді жазалауға отряд топтарын жөнелтті. Орал облысы аймағына подполковник Рукин, граф Комаровский отрядымен бірге, генерал-губернатор Веревкин басшылығындағы отряд аттандырылды. Көтеріліс ұйымдаспаған, өзара келіспеушіліктер мен соғыс тактикасының нашар болуына орай басылып, жанышталды. Сол сияқты 1870 жылғы Маңғыстаудағы шаруалар көтерілісі де осындай сипатта болды. Жаңа жүйе бойынша енгізілген салық жүйесі Маңғыстау халқының үкіметке қарсы наразылығын туғызды. Маңғыстау приставы подполковник Рукин дала тұрғындарының қиын жағдайымен санаспай, адайлардан 1869-1870 жылдар үшін шаңырақ алымын жаңа салық жүйесіне сәйкес дереу енгізуді талап етті. Көптеген жергілікті тұрғындар, соның ішінде Бозашы түбегінің балықшылары Рукиннің талабын орындаудан бас тартты. Адайлардың жайлауға көшуін күштеп тоқтатқан Рукиннің ойланбай жасалған әрекеттері жер-жерде көтерілістің шығуына себеп болды. 1870 жылдың наурызында Рукиннің отряды көтерілісшілердің үлкен тобымен кездесіп, қоршауда қалады. 25 наурызда ашық қақтығыс кезінде 20-ға жуық жазалаушы қаза тауып, отряд командирі Рукин өз-өзіне қол жұмсайды. Жеңіс жігерлендірген көтерілісшілер сәуір айының басында Николаев

станциясына, Александровск фортына шабуыл жасады, алайда, олар сәтсіздікке ұшырады. Көтерілісшілер саны 10 мыңға жетті. Патшалық өкімет орындары қазақтардың батылдығынан қорқып, қосымша әскери көмек сұрауға мәжбүр болды. Кавказдан тың күштердің келуі күштердің арақатынасын өзгертіп, көтерілісшілер Үстірттің баруға қиын аудандарына шегінді. Осы тұста Англия үкіметінің Иранға деген ықпалы арта түседі. Патша үкіметі ендігі кезекте Хиуа хандығына қарсы шаралар ұйымдастырды. Маңғыстау аймағына Хиуа билеушілері адайлар қозғалысын қолдау үшін 4 зеңбірегі бар 6 мыңдық жасақпен қимыл жасауды ұйғарды. Бірақ шектес аудандарда Хиуаның әскери қыр көрсетуі нақты нәтижелер бермеді, дегенмен аймақтағы жағдайды едәуір шиеленістірді. Маңғыстау аймағы 3 айға жуық патша әскерінің қол астына қарады. Патша үкіметі көтерілісшілерді жаппай жазалайды. Осы тұста генерал-губернатор Н.А. Крыжановский әскери министр Милютиннің "көтерілісшілерді жазалау" туралы нұсқауын жібереді. 1870 жылы желтоқсанда көтеріліс жеңіліс тапқан соң, көтеріліс басшылары И. Тіленбаев, Д. Тәжиев, Е. Құлов және олардың серіктері 3 мың шаңырақпен Хиуа хандығының шегіне өтіп кетеді. Сөйтіп, бұқаралық сипатына қарамастан, көтерілістің негізгі қозғаушы күші - қазақ шаруалары өз қатарларын берік біріктіруге қол жеткізе алмай, Маңғыстау облысындағы халықтық-азаттық күрес жеңіліске ұшырады. Көтеріліс аяусыз жанышталып, адайларға соғыс шығыны ретінде 90 мың қой салық салынды. Маңғыстау көтерілісі өз кезегінде патша үкіметінің отарлау саясатына қазақ халқының қарсылығының айқын көрінісі болды.

Сонымен қатар XIX ғасырдың соңында қазақ қоғамында күрделі әлеуметтік өзгерістер орын алды: тауар-ақша қатынастарының таралуы, кен өнеркәсібінің дамуы, темір жолдардың салынуы, қоғамның ыдырауы және жаңа әлеуметтік топтардың пайда болуы. Қазақстан бірте-бірте жалпыресейлік экономикалық нарыққа кірігіп, нәтижесінде Ресейдің дамушы капиталистік өнеркәсібі үшін тауар өткізу нарығы мен шикізат көзіне айналды. Бірақ аталған үдерістің дамуын қиындатқан субъективті жағдайлар болды. Ескі заңнамалық актілер далалық облыстардың қоғамдық-саяси және шаруашылық өміріндегі өзгерістерге сай болмады. Сөйтіп, қабылданған заңнамалық актілер қазақ өлкесінде болып жатқан өзгерістерден қалыс қалып отырды.

Қабылданған заңдарға қосымша келесі заңнамалық актілер қабылданды: «Түркістан әскери округының шаттары мен Ережедегі кейбір өзгерістер туралы»; «Сырдария облысының облыстық басқаруындағы өзгерістер туралы».

1891 ж. наурызда «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы» ереже қабылданды. Тарихта ол дала ережесі деген атпен белгілі. Облыстарды басқару дала генерал-губернаторына берілді. Ол императордың өзі тағайындап, қызметтен босататын болды. Облыстық басқару әскери губернатор мен облыстық басқарма құзырында болды.

Жалпы аталған ереже Далалық облыстарды басқару жүйесін реттеп, 1867-68 жж. реформаларға тән уақытша сипатын жойып, әкімшіліктің қызметтерін айтарлықтай кеңейтті. Сонымен бірге сот құрылымына күрделі толықтырулар мен түсініктемелер, салық саясатына өзгерістер енгізді. Осыған байланысты Ә. Бөкейханов: «Елде халықтың мұқтажын ескермей, бюрократиялық жолмен жасалған дала ережесінің енгізілуі, өз қалауын тұлға құқығынан артық қоятын биліктің заңды құрметтемеуі, әкімшілік күштеу, қырғыздардың рухани және экономикалық мүддесін мүлдем ескермеу, бұқара надандығының артуына қолдан жағдай жасау – осының барлығы халықтың кедейленуі мен мәдениеттің тоқырауына алып келді», – деп атап өтті [5, 76 б.].

Қорытынды

Қазақстанның Ресейдің құрамына қосылуының құқықтық негіздері бірте-бірте жүзеге асырылып, ол ғасырға жуық уақытқа созылды. Қазақстанның әкімшілік-аумақтық құрылымы мәселесі өте күрделі болды. Ұзаққа созылған бұл үдеріс қайшылықты әрі мән-мазмұны жағынан біркелкі болмады. Басып алынған аумақтарда жаңа басқару жүйесін енгізуде асығыстық таныту, жергілікті ерекшеліктерді білмей және ескермеу, қазақ жерлерінің кеңдігі, қазақ халқының жүзеге асырылып жатқан реформаларға табанды қарсылық білдіруі, енгізілген өзгерістердің өзгермелі тарихи жағдайларға сай болмауы – барлығы ертерек қабылданған заңдарды толықтыратын немесе күшін жойған, тіпті бір-біріне қайшы келген бірқатар заңнамалық актілерді қабылдауға мәжбүр етті. Осының барлығы Ресей империясы тарапынан енгізілген жаңа өзгерістер қазақ қоғамының объективті тарихи дамуына сай болмады, сол себепті бұл үдеріс баяу жүзеге асты. Жалпы, зерттеліп отырған кезеңнің заңнамасы патша үкіметінің Қазақстандағы билігін нығайтуға бағытталып, басқарудың ресейлік жүйесін енгізудің құқықтық тұрғыдан негізделуіне жәрдемдесті. Сонымен қатар ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы патша үкіметі Қазақстанға енгізген әкімшілік реформалары негізінде оның саяси дербестігін толығымен жойып, қазақ жерінде империя құрамындағы әкімшілік басқару жүйесін орнатты.

Әдебиеттер тізімі

Әбенова Б.С. 1868 жылғы әкімшілік реформа және Орынбор өлкесі. Ақтөбе: А-Полиграфия баспасөзі, 2006. 375 б.

Оттепова Г.Е. История Казахстана в законодательных источниках Российской империи. Монография. Павлодар: ПГПИ, 2015. 260 с.

Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (ХІХ в.). Сб. документов. Ч.1. // Под ред. Оттеповой Г.Е. Павлодар: ПГПИ, 2015. 344 с.

Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца ХVІІІ - первой половины ХІХ в. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 296 с.

Букейханов А. Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи. Избранное. Собрание сочинений. Алматы: Өлке баспасы, 2002. Кн.1. С.40-91.

**Сурхон-Шеробод ботаник-географик районида учрайдиган Ўзбекистон
Қизил китобига киритилган ўсимликлар(2009).**

1-жадвал

№	Оила	Ўсимлик номи	Ҳаётий шакли	Муҳофаза чоралари
1	Ranunculaceae	<i>Anemone baissunensis</i> Juz	Кўп йиллик	Сурхон давлат кўриқхонаси
2	Fabaceae	<i>Astragalus alexeji</i> Gontsch	Кўп йиллик	Муҳофаза қилинмайди
3		<i>Astragalus rubri-galli</i> Popov	Кўп йиллик	Муҳофаза қилинмайди
4		<i>Chesneya tribuloides</i> Nevski	Кўп йиллик	Сурхон давлат кўриқхонаси
5	Hyacinthaceae	<i>Dipcadi turkestanicum</i> Vved	Кўп йиллик	Муҳофаза қилинмайди
6	Liliaceae	<i>Tulipa tubergeniana</i> T. M. Hoog	Кўп йиллик	Ботаника боғида 1955 йилдан бери экиб ўстирилади
7	Boraginaceae	<i>Heliotropium bucharicum</i> B. Fedtsch	Бир йиллик	Муҳофаза қилинмайди
8	Apiaceae (Umbelliferae)	<i>Lipskya insignis</i> (Koso-Pol.) Nevsk	Кўп йиллик	Сурхон давлат кўриқхонаси
9	Limoniaceae (Plumbaginaceae)	<i>Cephalorhizum oopodum</i> Popov et Korovin	Кўп йиллик	Муҳофаза қилинмайди
10	Capparaceae	<i>Cleome gordjagini</i> Popov	Бир йиллик	Муҳофаза қилинмайди
11	Alliaceae	<i>Allium giganteum</i> Regel	Кўп йиллик	Муҳофаза қилинмайди
12		<i>Allium rhodanthum</i> Vved	Кўп йиллик	Муҳофаза қилинмайди
13	Rubiaceae	<i>Plocama botschantzevii</i> (Lincz.) M. Backlund et Thulin	Ярим бута	Муҳофаза қилинмайди
14		<i>Plocama trichophylla</i> (Popov ex Tscherneva) M. Backlund et Thulin	Ярим бута	Муҳофаза қилинмайди
15	Orchidaceae	<i>Eulophia turkestanica</i> (Litv.) Schlecht	Кўп йиллик	Муҳофаза қилинмайди
16	Scrophulariaceae	<i>Spirostegia bucharica</i> (B. Fedtsch.) Ivanina	Икки йиллик	Муҳофаза қилинмайди
17		<i>Andrachne vvedenskyi</i> Pazij	Ярим бута	Муҳофаза қилинмайди

18	Euphorbiaceae	<i>Euphorbia densiusculiformis</i> (Pazij) Botsch	Бир йиллик	Муҳофаза қилинмайди
19		<i>Euphorbia triodonta</i> Prokh	Бир йиллик	Муҳофаза қилинмайди
20	Cyperaceae	<i>Cladium martii</i> (Roem. et Schult.) K. Richt	Кўп йиллик	Муҳофаза қилинмайди
21	Asphodelaceae	<i>Eremurus baissunensis</i> O. Fedtsch	Кўп йиллик	Муҳофаза қилинмайди
22		<i>Phlomis baburii</i> (Adylov) Adylov	Кўп йиллик	Муҳофаза қилинмайди
23	Asteraceae	<i>Cousinia platystegia</i> Tscherneva	Кўп йиллик	Муҳофаза қилинмайди
24		<i>Cousinia spryginii</i> Kult	Икки йиллик	Муҳофаза қилинмайди

Сурхон-Шеробод ботаник-географик районидаги Қизил китобга киритилган ўсимликлар 16 та оилага мансуб, 19 та туркум, 24 та тур, шундан 4 та тур бир йиллик, 2 та тур икки йиллик, 15 та тур кўп йиллик, 3 та тур ярим бута. Ушбу турлар Қизил китобга киритилган ўсимликларнинг 7,5% ини ташкил этади.

Турлар сонининг кескин қисқариб кетишига ташқи омилларнинг таъсири жуда катта, айниқса, антропоген омиллар. Сурхондарё вилояти Ўзбекистон республикасининг энг жанубида жойлашган вилоят, деярли қиш фаслида ёғингарчилик кузатилмайди, шу сабабли Хаудак чўлида йилнинг тўрт фаслида чорва боқилади, бу айрим эндем камёб турларнинг йўқолиб кетишига сабаб бўлмоқда. 2-расм.

2-расм

Дала тадқиқотларида Хаудак қумликларидан Сурхон-Шеробод ботаник-географик райони учун тор эндем *Dipcadi turkestanicum* Vved.ни қидирув ишлари натижа

бермади, Ўзбекистон Миллий гербарий фондида ушбу турнинг 2 та намунаси мавжуд(Введенский, Ковалевская 1927,1958й.).

Хаудак чўлининг шимолий ғарбий қисмида (қозоқ миллати қаристонида) 1972 йилдан буён терилмаган, ҳудуд учун яна бир тор эндем *Allium rhodanthum* Vved.ни мавжудлиги аниқланди 4-расм, пиёзбошлар сони 14-16 тагача. Ушбу турни сақлаб қолиш чора тадбири Ўзбекистон республикаси Фанлар академияси Ботаника институтида етакчи илмий ходимлари томондан ишлаб чиқилмоқда.

4-расм

Олиб борилган дала тадиотларидан *Allium rhodanthum* Vved.ни сақлаб олиш ва сонини купайтириш мақсадида Тошкент “Ботаника” боғига 6 та пиёз келтирилди ва ҳозирги кунда пиёзлар гуллади.3-расм.

3-расм

Ўсимликларни муҳофаза қилишда ўсимликларнинг умумий сонини аниқлаш, биоэкологик хусусиятларини табиатда ва ботаника боғларида ўрганиш тавсия этилади. Маданийлаштиришга алоҳида эътибор бериш, табиатда сақланиб қолган тупларини назорат остига олиш, чорва молларини режа асосида боқиш, камайиб кетиш сабабларини чуқурроқ ўрганиш лозим.

Адабиётлар

Камелин Р. В. Флорогенетический анализ естественной флоры горной Средней Азии. Л. 1973. С. 65-66.

Хасанов Ф.О. Эндемичные растения юго-западных отрогов Гиссарского хребта//Узб.биолог.журн. 1990. № 3. С. 41-45.

К.Ш.Тожибаев, Н.Ю.Бешко, В.А.Папов. Ботанико-географическое районирование Узбекистана. Ботанический журнал 2016,№10.

Ўзбекистон Республикаси “Кизил китоб”и. Тошкент, 2009 "Chinor" ENK.

О.Т.Тургинов, PhD диссертацияси “Бойсун ботаник-географик райони флораси” 2017 йил.

DOES REDUCING BURNOUT IN SOCIAL SERVICE INSTITUTIONS MANAGE ANGER?

Canan Gamze BAL¹, Necmettin GÜL², Ahmet Akif ÇALIŞIR³, Derviş PUR⁴

Abstract

In this study, we investigated the relationship between burnout and anger management. We applied the studies, “Copenhagen Burnout Inventory” developed by Kristensen et al., (2005) and the “The State-Trait Anger Scale” developed by Spielberger et al., (1983) to social service employees to collect data. Then, we accepted 180 questionnaires for analysis. We performed frequency and reliability analyses via the IBM SPSS 21.0 statistical program and confirmatory factor analysis and path analysis to test the model via the AMOS 21 statistical program.

Keywords: Anger, Anger Management, Burnout.

SOSYAL HİZMET KURUMLARINDA TÜKENMİŞLİĞİ AZALTMAK ÖFKEYİ YÖNETMEK MİDİR?

Özet

Bu çalışma, öfke yönetimi ve tükenmişlik arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Kristensen et al., (2005) tarafından geliştirilen “Copenhagen Burnout Inventory” ve Spielberger et al., (1983) tarafından geliştirilen “Sürekli Öfke ve Öfke İfade Tarzı (Öfke-Tarz)” ölçekleri kullanılmış olup 180 kişiye ulaşılarak toplanan verilerin IBM SPSS 21 istatistik programı aracılığı ile güvenilirlik ve frekans analizleri, AMOS 21 programı aracılığı ile doğrulayıcı faktör analizi ve modeli test etmek için path analizi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Öfke, Öfke Yönetimi, Tükenmişlik.

1 Giriş

Günlük hayatımızda gün içerisinde birçok duygu yaşarız. Bu duygulardan birisi olan öfke çalışma ve sosyal yaşamımızda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır ve biz bu duygumuzu içerisinde bulunduğumuz ortamlarda çeşitli şekillerde ifade ederiz. Bireyin sadece öfkeyi ifade edip edemeyeceği sorusu her zaman ortaya çıkmaktadır. Saldırmak, bağırarak veya başkalarını

¹ Doc. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, cgbal@ksu.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, ngul@ksu.edu.tr

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, ahmetakifcalisir@gmail.com

⁴ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, dervisnur@hotmail.com

eleştirmek? (Greenberg, 2015a: 142). Ortaya çıkışı ve etkileyicileri ne olursa olsun öfke duygusu anlaşılabilir, kabul edilebilir ve kontrol edilebilir olmakla birlikte etkin bir şekilde kullanıldığı zaman işe yarayabilen bir duygudur. Öfkenin günümüzde giderek artmakta olan şiddet olaylarının önemli faktörlerinden biri olması bu kavramın bireysel, örgütsel ve toplumsal açıdan yönetilebilmesi ihtiyacını doğurmaktadır. Ayrıca öfke kavramının ilişkili olduğu diğer kavramlarında incelenmesi kavramın anlaşılabilirliği için önem arz etmektedir. Tükenmişlik kavramı da bunlardan birisidir. Tükenmişlik kavramı hayatın yoğunluğu içerisinde fiziksel ve ruhsal açıdan enerjinin tükenişi olarak ifade edilebilir. Tükenmişlik bireyler üzerinde fiziksel ve ruhsal çöküntü ortaya çıkarırken bireylerin işleri ile ilgili isteklerini, heveslerini tüketir, işe ve kendine karşı olumsuz, alaycı, şüpheli bir tavır içerisinde girmelerine neden olur. Bu durumda bireyler öfke yönetimi, stres yönetimi gibi olguları kontrol etmede başarısız olabilmektedirler.

Günümüzde, çalışma hayatında sıklıkla gözlemleyebileceğimiz bir olgu haline gelen tükenmişliğin sebeplerini ortaya çıkarmak veya aza indirmek için yapılan çalışmalar artmıştır. Öfke yönetimi ile tükenmişlik ilişkisinin incelenmesi araştırma konusunun önemini arttırmaktadır. Örgütsel devamlılığın sağlanabilmesi açısından öfkenin yönetimi ve tükenmişlik konusuna yöneticiler ve çalışanlar tarafından gereken önem verilmelidir. Örgüt içerisindeki ilişkilere hassasiyet, öfke yönetimi konusunda bilgilendirme eğitimleri, üyelerin kendilerini açık ve net olarak ifade edebilmeleri için gerekli ortamın sağlanması gibi uygulamalar ile örgütsel bağlılığın gelişimine fayda sağlanarak sağlıklı bir çalışma ortamı yaratılmış olacaktır. Literatürde öfke, öfke yönetimi ve tükenmişlik kavramlarının birlikte incelendiği çalışma sayısı az olmakla birlikte bu çalışmanın sonucunda elde edilen verilerin alan yazınına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

2 Öfke Yönetimi ve Tükenmişlik Kavramsal Çerçeve

2.1 Öfke Yönetimi

Öfke; tıpkı tikinsinti, cesaret, neşesizlik, arzu umutsuzluk, korku, nefret, umut, sevgi, üzüntü (Arnold, 1960) gibi sahip olduğumuz temel duygulardan birisidir. Öfke kelimesi genelde; düşmanlık, saldırganlık ve hiddet ile birlikte kullanılmaktadır (Spielberger vd., 1983: 161). Öfke, birey için sorun yaratabilecek ve terapatik yardım isteme nedenini teşkil edebilecek çeşitli duygusal ve duygusal olmayan durumlardan biridir. Birçok duygu (öfke, korku, hüznün, suçluluk, vb.) yoğunluk, sıklık veya en önemlisi davranışsal etki nedeniyle ortaya çıkar. Dolayısıyla, öfke, korku ve üzüntü, örneğin, birey için genellikle işlevsel olan, ancak bireye veya başkalarına sıkıntı kaynağı olabilecek davranışlara (saldırganlık, kaçınma ve geri çekilme) neden olma kapasitesine sahip normal duygulardır (Howells & Day, 2002: 319).

Öfke duygusunun genelde zarar verme ve saldırganlık eğilimini arttırmasının yanında olumlu etkileri de bulunmaktadır. Bu durumda öfkenin insan yaşamında çift yönlü etkisi bulunduğu söylenebilir. Öfkenin olumlu fonksiyonları altı madde ile özetlenebilir: Öfke adrenalini salgılanmasını sağlayarak bireyi dinç tutar. Sürekli uygulanan olumsuz hareketi sıradanlaştırarak bireyin canının yanmasını önler. Karşı tarafa hissedilen olumsuz duyguların isimlendirilmesini kolaylaştırır. Endişeleri savaşa çevirerek birey açısından güç kaygısını ortadan kaldırır. Birey saldırganlık duygusunu kabullenerek uyarıcı olarak kullanır ve bu davranış şeklini güçlendirir. Stres anında uyarıcı görevi üstlenerek kışkırtıcı olarak olay ayırıştırır (Novaco, 2008: 385).

Aynı amaçlar doğrultusunda bir araya gelen ve amaçları gerçekleştirmek üzere hizmet veren bireylerden oluşan örgütlerde öfkeye etken olabilen pek çok faktör olduğu bilinmekle birlikte öfkenin genel nedenleri; yıldırma, haksız muamele, beceriksizlik, saygısızlık, kötü iletişim, destek eksikliği, önemsenmemek, yanlış yönetim, tanınmama, tekrar eden problemler,

güçsüzlük, güvensizlik, takım çalışması eksikliği, profesyonel olmayan davranışlar ve aşağılama (Booth & Mann, 2004: 253) olarak ifade edilebilir.

Öfke, çeşitli şekillerde yansıtılmaktadır. Öfkeleri içe yönelik olan bireylerin öfke tepkileri genellikle edilgen tepkilerden oluştuğundan öfkeli olduklarını kabul etmekte zorlanırlar. Edilgen öfke tepkileri genellikle somurtma, surat asma, küsme biçiminde kendini göstermektedir. Öfke duygusunu birey bastırarak içe yöneltmesiyle ifade edebildiği gibi bazı bireyler tarafından öfke, dışa yansıtılarak da ifade edilebilir. Dışa yöneltilen öfke sözlü olarak ifade edilebileceği gibi saldırgan davranışlarla da kendini gösterebilmektedir. Sözlü olarak ifade edilen öfkede birey karşısındaki bireye bağırabilir, onu aşağılayabilir ve ona küfür edebilir. Fiziksel olarak karşısındaki bireye tepki verdiği ve onun güvenliğini tehdit ettiği noktada da dışa yönelttiği öfkesini saldırganlık boyutuna taşıyabilir. Bireyler kendilerini bu şekilde ifade ettiklerinde kişilerarası ilişkilerinde sorun yaşayabildikleri gibi geri dönüşü olmayan durumlarla da karşı karşıya kalabilirler (Campbell, 2004: 7).

Örgütlerde öfke ile ilgili olarak Geddes ve Callister'in geliştirmiş oldukları ve "Çifte Eşik Modeli" olarak adlandırılan modele göre "İfade" ve "Uygunsuzluk" olmak üzere iki eşik bulunmaktadır (Geddes & Callister, 2007: 722-723): İfade eşiği; bireyin öfkesini bastırmak yerine iletişime geçmesi durumu olarak ifade edilmektedir. Birey öfkesini ifade etmek yerine bastırıyorsa ifade eşiğini geçemediği söylenebilir. Uygunsuzluk eşiği; öfke ifade edildiğinde ifade eşiğinin geçildiğini fakat öfkenin şiddetle ifade edildiğini ve öfkenin uygun olmaktan çıktığını ifade etmektedir.

2.2 Tükenmişlik

Tükenmişlik kavramı ilk kez 1974 yılında Herbet Freudenberger tarafından ortaya atılmış bir kavram olup "başarısız olma, yıpranma, aşırı yüklenme sonucu güç ve enerji kaybı veya karşılanamayan istekler sonucu bireyin iç kaynaklarında tükenme durumu" olarak tanımlanmaktadır (Freudenberger, 1974: 159). Mesleki tükenmişlik; duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve düşük kişisel başarı duygusundan oluşan bir sendromdur. (Hui vd., 2019).

Maslach ve Jackson göre tükenmişlik: "İşi gereği yoğun duygusal taleplere maruz kalan ve sürekli diğer insanlarla yüz yüze çalışmak durumunda olan bireylerde görülen fiziksel bitkinlik, uzun süreli yorgunluk, çaresizlik, umutsuzluk, duygularının yapılan işe, hayata ve diğer insanlara karşı olumsuz tutumlarla yansıtılması ile meydana gelen bir sendromdur" (Maslach & Jackson, 1981: 100). İş yükü, kontrol, ödül, aidiyet, adalet ve değerler işgörenlerin çalışma hayatında tükenmişlik hissetmesine neden olan unsurlardır (Maslach & Leiter, 1997).

Alan yazınında yerli ve yabancı çalışmalar incelendiğinde farklı tükenmişlik modelleri bulunduğu görülmektedir ancak Maslach ve Jackson'ın modeli, tükenmişliği incelerken en etkili ve en yaygın kullanılan model olarak karşımıza çıkmaktadır. Maslach ve Jackson tükenmişliği üç temel belirti olarak tanımlanmaktadır. İlk temel belirti, duygusal kaynakların tükenmesidir (duygusal tükenme). Bu belirti, birey üzerinde aşırı beklentilerin olması durumunda bireyin hissettiği duygulardır. İkinci temel belirti bireyin kişiliksiz veya alaycı bir tutum sergilemesidir (duyarsızlaşma veya sinizm). Bu belirti, kişilerarası bir boyuttur ve diğer bireylerden ayrılmayı veya onlara kayıtsız kalmayı içerir. Son belirti, kişisel yetkinlik, başarı veya etkinlik değerlendirmesidir (kişisel başarı veya mesleki etkinlik). Bu belirtinin düşük seviyeleri, yüksek tükenmişliğin göstergesidir. (Hill & Curran, 2016: 269)

3 Öfke Yönetimi ile Tükenmişlik İlişkisi

Öfke insanların bir nedenden kaynaklı hissettiği bir duygudur. Bireylerin öfkenin onlara söylediklerinden uzak durmaya çalışmaktan ziyade onu dinlemeleri ve ona saygı duymaları gerekir. Onların öfke sınırlarının yıkıldığına, kendilerinin zarar gördüklerine, haklarının çiğnendiğine, istek ve ihtiyaçlarının karşılanmadığına dair veya bir amaca yönelik ilerlemenin sekteye uğradığına dair bir mesajdır (Gereenberg, 2015b: 230). Bu kapsamdan yola çıkarak baktığımızda öfkenin günümüzde giderek artmakta olan şiddet olaylarının önemli faktörlerinden biri olması bu kavramın bireysel, örgütsel ve toplumsal açıdan yönetilebilmesi ihtiyacını doğurmaktadır. Örgütsel açıdan baktığımızda iş yerinde bireylerde devamsızlık, yalancı hastalık, savurganlık ve iş kazalarının ortaya çıkmasına ve örgütün büyük ölçüde maddi kayıplar yaşamasına neden tükenmişlik kavramı (Ardıç & Polatçı, 2019: 34) bireylerin duydukları öfke üzerinde etkilidir. Örgütsel açıdan psikolojik ve duygusal yönden ortaya çıkan rahatsızlıkların son dönemlerde yaygınlaşması ve çalışma yaşamını doğrudan etkilemesi tükenmişliğin inceleme alanı olarak belirlenmesinin altında yatan en temel etkendir (İlhan, 2018: 537). Bu açıdan bakıldığında öfke kavramının tükenmişlik ile ilişkisinin araştırılması çalışma konusunun amacını ortaya çıkarmakta ve önemini arttırmaktadır.

Araştırmada yöntem olarak literatür taraması ve anket tekniği kullanılmıştır. Literatür taraması ile kavramsal çerçevesi oluşturulan çalışmada anket tekniği ile 180 kişiye ulaşılarak toplanan verilerin IBM SPSS 21 istatistik programı aracılığı ile güvenilirlik ve frekans analizleri, AMOS 21 programı aracılığı ile doğrulayıcı faktör analizi ve modeli test etmek için path yol analizi yapılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan 3 ildeki sosyal hizmet kurumunda görev yapmakta olan 191 çalışan oluşturmaktadır. Anketler, 191 kişiye dağıtılmış ve bunlardan eksik, boş bırakılanlar çalışma kapsamından çıkarıldığında toplam 180 adet anket verisi veri analizi için kabul edilmiştir. Çalışmada katılımcıların tükenmişlik düzeylerini ölçmek için “Kopenhag Tükenmişlik Envanteri” ve öfke ifade tarzını ölçmek için “Sürekli Öfke ve Öfke İfade Tarzı (Öfke-Tarz)” ölçeği kullanılmıştır. Kopenhag Tükenmişlik Envanteri: Kişisel tükenme, işle ilgili tükenme ve müşteri ile ilgili olmak üzere üç boyuttan oluşmaktadır (Kristensen vd., 2005). Ölçek 5’li likert tipi 6 sorudan oluşmaktadır. Sürekli Öfke ve Öfke İfade Tarzı (Öfke-Tarz): Öfke içte, öfke dışta ve öfke kontrol olmak üzere üç boyutu vardır (Spielberger vd., 1983). Ölçek dördümlü Likert tipi 34 sorudan oluşmaktadır. Ancak yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda dokuz maddenin faktör değeri 0.30 altında bir olduğu için çalışma kapsamından çıkarılmıştır (Hair vd., 2014: 102).

4 Bulgular

Elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktarıldıktan sonra SPSS 21 ve AMOS 21 programı aracılığı ile analiz edilmiştir. Verilerin değerlendirilmesinde güvenilirlik, frekans, doğrulayıcı faktör analizi ve path analizi yapılmıştır.

Örneklemin demografik özellikleri incelendiğinde 18-25 yaş grubunda %26,1 (47 kişi), 26-30 yaş grubunda %18,9 (34 kişi), 31-35 yaş grubunda %27,2 (49 kişi), 36-40 yaş grubunda %16,7 (30 kişi) ve 41 ve üstü yaş grubunda %11,1 (20 kişi) vardır. Katılımcıların %57,2’si (103 kişi) erkek, %42,8’i (77 kişi) kadınlardan oluşmaktadır. Katılımcıların %38,9’u (70 kişi) bekar, %61,1’i (110 kişi) evlidir. Katılımcıların %22,8’si (41 kişi) ilköğretim mezunu, %37,2’si (67 kişi) lise mezunu, %37,2’si (67 kişi) lisans mezunu, %2,8’i (5 kişi) lisansüstü mezunlarından oluşmaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Frekans Analizi

Değişken	Frekans	Yüzde
Yaş Grupları		
18-25 yaş arası	47	26,1
26-30 yaş arası	34	18,9
31-35 yaş arası	49	27,2
36-40 yaş arası	30	16,7
41 ve üstü	20	11,1
Toplam	180	100,0
Cinsiyet		
Erkek	103	57,2
Kadın	77	42,8
Toplam	180	100,0
Medeni Durum		
Bekar	70	38,9
Evli	110	61,1
Toplam	180	100,0
Eğitim Durumu		
İlköğretim	41	22,8
Lise	67	37,2
Lisans	67	37,2
Lisansüstü	5	2,8
Toplam	180	100,0

Çalışmada, güvenilirlik analizi sonucunda tükenmişlik Cronbach Alfa değeri (,816) ile öfke yönetimi Cronbach Alfa değeri (,774) olarak bulunmuştur. Elde edilen Cronbach Alfa değerleri, anketin yüksek derecede güvenilirlik değerlerine sahip olduğunu göstermektedir (Nunnally, 1978).

Tablo 2. Değişkenlere İlişkin Doğrulayıcı Faktör Analizi

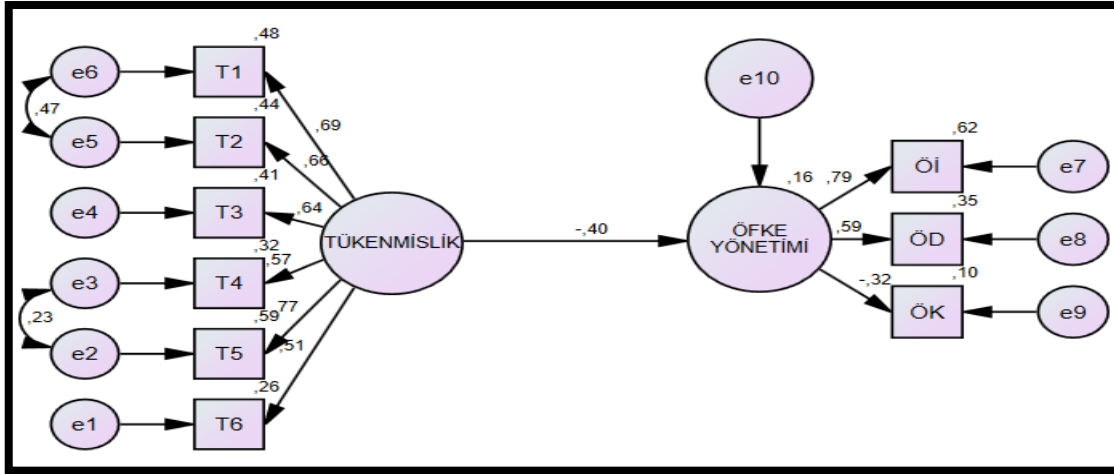
Uyum Ölçüleri	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Tükenmişlik		Öfke Yönetimi	
			İlk Model	Revize Model	İlk Model	Revize Model
RMSEA	$0 < RMSEA < 0,05$	$0,05 \leq RMSEA \leq 0,10$	,169	0,93	,079	,047
CFI	$0,97 \leq CFI \leq 1$	$0,95 \leq CFI \leq 0,97$	,877	,971	,874	,956
GFI	$0,95 \leq GFI \leq 1$	$0,90 \leq GFI \leq 0,95$	,897	,968	,872	,917
χ^2/df	$0 < \chi^2/df < 3$		54,774/9 =6,086	17,913/7 =2,559	183,016/87 =2,104	116,454/83 =1,403

Kaynak: (Schermele-Engel vd., 2003: 52).

Doğrulayıcı faktör analizinde (CFA) önerilen modelin ve analiz verisinin istatistiksel olarak uygunluğunu test eden değer, χ^2 değeridir (Schumacker, 2004: 82). Çalışılan örnekleme

(N=180) tükenmişlik değişkeni için bulunan χ^2 değeri model için (54,774) yüksek olduğundan, df ile düzeltilmiş χ^2 (17,913) değeri dikkate alınmıştır. Ancak revize edilmeden önceki değerler de tabloda sunulmuştur. 0-3 aralığında olması uygun görülen χ^2/df değeri 2,559 olarak elde edildiğinden, model istatistiksel olarak anlamlıdır. Öfke yönetimi değişkeni için bulunan χ^2 değeri model için (183,016) yüksek olduğundan, df ile düzeltilmiş χ^2 (116,454) değeri dikkate alınmıştır. χ^2/df değeri 1,403 olarak elde edildiğinden, model istatistiksel olarak anlamlıdır. Fakat CFA ve yapısal eşitlik modellemesinde veriden elde edilen bir modeli doğru olarak tanımlamak için tek bir istatistiksel anlamlılık testi yeterli olmayıp, birçok kritere göre değerlendirmek gerekmektedir (Schermelleh-Engel vd., 2003: 31-33). Bu nedenle tabloda diğer istatistiksel anlamlılık testleri (uyum iyiliği indeksleri) ve kabul edilebilir sınırları verilmiştir. Uyum iyiliği, önerilen modelden tahmin edilen gözlenen girdi matrisinin (kovaryans ya da korelasyon) uygunluğunu veya modelin ampirik veri ile tutarlılığını ölçer (Hair vd., 1998: 610-611; Schermelleh-Engel vd., 2003: 31). Modele ait uyum iyiliği indeksleri RMSEA, CFI, GFI, kabul edilebilir sınırlar içerisinde yer almaktadır. Başka bir ifade ile bu modelin istatistiksel olarak geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 1. Temel Model

Tablo 3. Modele İlişkin Uyum İndeksleri

Uyum Ölçüleri	İyi Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	İlk Model	Revize Model
RMSEA	$0 < RMSEA < 0,05$	$0,05 \leq RMSEA \leq 0,10$	,105	,061
CFI	$0,97 \leq CFI \leq 1$	$0,95 \leq CFI \leq 0,97$	,884	,964
GFI	$0,95 \leq GFI \leq 1$	$0,90 \leq GFI \leq 0,95$	,907	,954
χ^2/df	$0 < \chi^2/df < 3$		$77,557/26=2,983$	$39,930/24=1,664$

Kaynak: (Schermelleh-Engel vd., 2003: 52).

Standardize edilmiş regresyon (β) katsayılarına bakıldığında tükenmişlik düzeyinin öfke yönetimi üzerinde anlamlı ve negatif bir etkiye sahip olduğu ($\beta=-0,40$, $p<0,05$) görülmektedir. Genel olarak bakıldığında, tükenmişlik öfke yönetimindeki değişimin %16'sını açıklamaktadır.

5 Sonuç

Örgütler varlıklarını devam ettirebilmek için çağın gerekliliklerine ve teknolojik yeniliklere uymak zorundadırlar. Bu kapsamda bakıldığında bunları gerçekleştirecek olan insan faktörünün, teknoloji ne kadar ilerlerse ilerlesin, göz ardı edilemeyeceği ortadır ve her sektörde insan emeğine duyulan ihtiyaç önemini korumaktadır. Bu bağlamda örgütlerin sürekliliklerini sağlayabilmek ve rekabet avantajı elde edebilmek için çalışanlarının hem fiziksel hem ruhsal istek, beklenti ve sorunlarını önemsemeleri gerekmektedir. Çalışanların performansları, iş tatmin düzeyleri, işe geç gelme ve işten ayrılma niyetleri üzerinde doğrudan etkili bir kavram olan tükenmişlik çalışmamızın temelini oluşturmakla birlikte bu kavramın öfke yönetimi ile ilişkisi incelenmiştir.

Araştırma sonuçlarına göre tükenmişlik düzeyi arttıkça öfke yönetimi azalmaktadır ($\beta = -0,40, p < 0,05$). Çalışmamızı destekler nitelikte Ersoy-Kat (2009); öfke düzeylerinin tükenmişlik düzeylerine ve ayrıca çalışılan sektöre göre farklılık göstermekte olduğu sonucuna ulaşmıştır. Muscatello vd. (2006); artan tükenmişliğin çevreye karşı ifade edilen daha yüksek öfke ve öfke kontrolünün kaybı ile ilişkili olduğunu göstermişlerdir. İlk olarak çalışanların bireysel çabaları sonucu tükenmişlik ile baş edemedikleri (Maslach, 1999: 50) göz önünde bulundurulduğunda tükenmişliğin meşru bir sorun olarak varlığının kabulü ve örgütün bu konudaki farkındalığının artırılması tükenmişliğin çözümünde önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Tükenmişlikle başa çıkmada gerçekleştirilebilecekler arasında örgütlenme faaliyetlerinin doğru yapılması, katılımcı yönetim anlayışının benimsenmesi ve örgütsel adaletin sağlanması sayılabilir. Bir diğer araştırma sonucumuza göre öfke yönetimindeki değişimin %16'sını tükenmişlik açıklamaktadır. Bu kapsamda çalışan tarafından kabul edilen, anlaşılabilir, ifade edilmeye çalışılan bir öfke duygusu etkin, işe yarayan, üretken bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özelliklerin farkına varan bireyler öfkeyi işlevsel olarak kullanabilmekte ve daha sağlıklı yollarla ifade etmeyi becerebilmektedirler. Buna karşılık kontrol edilemeyen, inkâr edilen ya da bastırma ile yok sayılan bir öfke duygusu, bireyin hem kendisi hem de çevresi için zararlı olma potansiyeli taşımaktadır. Genel olarak öfkenin uygun bir biçimde ele alınabilmesi konusunda çalışanın ihtiyaçlarının belirlenmesi ve bu ihtiyaçlar doğrultusunda kullanılacak uygun yaklaşımın bulunması öfke yönetiminde önemli noktalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tükenmişlikle ilgili yapılan çalışmalarda tükenmişliğin en önemli belirleyicilerinin organizasyonel faktörler olduğu, en az belirleyici olan değişkenlerin demografik faktörler olduğu belirtilmektedir (Lee vd., 2003). Çalışmalarda bireye ait değişkenlerden özellikle yaş ve deneyim ile tükenmişlik arasındaki ilişki öne çıkmaktadır (Günüşen & Üstün, 2010). Bu bağlamda tükenmişlikle demografik değişkenler arasındaki ilişkinin incelenmesi sonucunda yaş değişkeni dışında hiçbir demografik değişken arasında anlamlı bir farklılık olmadığı çalışma sonucunda ortaya çıkmıştır. Yaş değişkeninin anlamlı çıkması karşımıza muğlak bir sonuç ortaya çıkarmaktadır. Tükenmişlik açısından bakıldığında bu sonucun bireyin yaşından mı yoksa iş tecrübesinin azlığından mı kaynaklandığı sorusunu karşımıza çıkarmaktadır. Bu çalışmada sosyal hizmet çalışanları örneklemini oluşturmuştur ve örneklemin içerisinde yönetici seviyesinde çalışan bulunmamaktadır. Yöneticiler ve çalışanlar açısından tükenmişliğin farklı etki ve sonuçlarının olacağı düşünüldükçe sonraki çalışmalarda bunlar incelenebilir.

Kaynakça

Ardıç, K. & Poaltçı, S. (2008). “Tükenmişlik Sendromu Akademisyenler Üzerinde Bir Uygulama”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (2): 69-96.

- Arnold, M. B. (1960). *Emotional and Personality*, New York, NY, US: Columbia University Press.
- Booth, J. & Mann, S. (2004). “The Experience of Workplace Anger”, *Leadership and Organization Development Journal*, 26 (4): 250-262.
- Campbell, J. (2004). “Statistical Comparison Of Four Effect Sizes For Single-Subject Design”, *Behavior Modification*, 28: 234-246.
- Freudenberger, H. (1974). “Staff Burnout”, *Journal of Social Issues*, 30: 159-165.
- Geddes, D. & Callister, R. R. (2007). “Crossing the Line(S): A Dual Threshold Model of Anger in Organizations”, *Academy of Management Review*, 32 (3): 721-746.
- Geerenberg, L. S. (2015a). “Duygu Odaklı Terapi”, *Bir Duygunun Sağlıklı Olup Olmadığını Değerlendirmek İçin Koçluk*, (Ed.) Çevik S. B., (Çev.) Koçak R., Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 137-168.
- Geerenberg, L. S. (2015b). ‘Duygu Odaklı Terapi’, *Psikoterapiden Öfke ve Üzüntü Üzerine Dersler*, (Ed.) Çevik S. B., (Çev.) Doğan T., Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, ss. 229-239,
- Hair, J. F., Anderson, R. E. Tahtam, R. L. & Black, W. C. (1998). *Multivariate Data Analysis*, New Jersey: Fifth Edition Prentice-Hall International Inc.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2014). *Multivariate Data Analysis*, Pearson Education Limited.
- Hill, P. A. & Curran, T. (2015). “Multidimensional Perfectionism and Burnout: A Meta-Analysis”, *Personality and Social Psychology Review*, 20 (3): 269-288.
- Hin Hui, R. W., Leung, K. C., Ge, S., Chin Hwang, A., Ge Woon Lai, G., Leung, A. N. & Lai Leung, J. S. (2019). “Burnout in Orthopaedic Surgeons: A Systematic Review”, *Journal of Clinical Orthopaedics and Trauma*”.
- Howells, K. & Day, A. (2003). “Readiness for Anger Management: Clinical and Theoretical Issues”, *Pergamon Clinical Psychology Review*, 23: 319-337.
- Ersoy–Kart, M. (2009). “Relations Among Social Support, Burnout, and Experiences of Anger: An Investigation Among Emergency Nurses”, *Nursing Forum an Independent Voice for Nursing*, 44 (3): 165-174.
- Kristensen T. S., Hannerz, H., Hogh, A. & Borg, V. (2005). “The Copenhagen Psychosocial Questionnaire -A Tool For The Assessment And Improvement Of The Psychosocial Work Environment”, *Scand J Work Environ Health*, 31: 438-449.
- Lee, H., Song, R., Cho, Y. S., Lee, G. Z. & Daly, B. (2003). A comprehensive model for predicting burnout in Korean nurses”, *Journal of Advanced Nursing*, 44 (5): 534-545.
- İlhan, A. (2018). “Örgütsel Tükenmişlik”, *Örgütsel Davranış Odaklı Yönetmel Yaklaşımlar*, (Ed.) Aydoğan E., Ankara: Gazi Kitap Evi, ss. 537-555.
- Maslach, C. & Leiter, M. P. (1997). *The Truth about Burnout: How Organizations Cause Personal Stress and What to do about it*, San Francisco, CA, US: Jossey-Bass.
- Maslach, C. & Jackson, S. E. (1981). “The Measurement of Experienced Burnout”, *Journal of Occupational Behavior*, 2 (11): 99-113.
- Muscattello, M. R. A., Bruno, A., Carroccio, C., Cedro, C., La Torre, D., D1 Rosa, A. E., Zoccali, R., Aragona, M., La Torre, F., Mattei, A., Angelone, A. M. & Do Orto, F. (2006). “Association between Burnout and Anger in Oncology Versus Ophthalmology Health Care Professionals”, *SAGE Journals-Psychological Reports*, 99 (2): 641-650.
- Novaco, R. W. & Taylor, J. L. (2008). “Anger and Assaultiveness of Male Forensic Patients With Developmental Disabilities: Links to Volatile Parents”, *Aggressive Behavior*, 34 (4): 380-393.
- Nunnally, J. (1978). *Psychometric Theory*, New York: McGraw-Hill.
- Queiros, C., Kaiseler, M. & Leitao Da Silva, A. (2013). “Burnout as Predictor of Aggressivity among Police Officers”, *European Journal of Policing Studies*, 1 (2): 110-135.

May 02-04, 2019 Ankara

Congress Book

Schermelleh, E. K., Moosbrugger, H. & Müller, H. (2003). "Evaluating the Fit of Structural Equation Models: Tests of Significance and Descriptive Goodness-of-Fit Measures", *Methods of Psychological Research Online*, 8 (2): 23-74.

Schumacker, R. E. (2004). *Beginner's Guide to Structural Equation Modeling*, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Inc.

Spielberger, C. D., Jacobs, G., Russell, S. & Crane, R. S. (1983). "Assessment of Anger: The State-Trait Anger Scale", *Advances in Personality Assessment*, 2: 159-187.

EVALUATION OF THE EFFECTS OF NEWLY DESIGNED CHILDBEARING DRESS ON CHILDBIRTH COMFORT, PERCEPTION OF BIRTH, FIRST BREASTFEEDING AND KANGAROO CARE

Şengül YAMAN SÖZBİR¹, Büşra GÖK²

1.1 Introduction

Childbearing dresses are being used in Turkey are not enough special to women, not comfortable enough and not functional enough. In contrast, childbearing dresses are inadequate for kangaroo care and breastfeeding which have important roles in mother-infant attachment, restrict the movement of the pregnant woman, restrict independence and jeopardize the perception of privacy. The woman who experiences so many stressors during childbearing is hesitant to get pregnant again, prefers cesarean delivery or insists on giving birth at home, the labor of the woman becomes difficult and the risk of complications increases during labor. In this context; it is very difficult to apply the criteria of being able to move freely, privacy, skin to skin contact and breastfeeding immediately after birth, which are among the 10 basic criteria of being a mother-baby friendly hospital with the existing childbearing dresses. For this reason, there is a need for childbearing dresses that will increase birth satisfaction such as providing comfort, privacy, movement, breastfeeding and kangaroo care in the delivery room of women and studies that will reveal the effectiveness of these dresses in our country.

1.2 Purpose

The aim of this study was to evaluate the effects of the newly designed childbearing dress on childbirth comfort, perception of birth, first breastfeeding and kangaroo care in pregnant women who delivered vaginally.

1.3 Methods

The universe of this study, which is an experimental research, was composed of women who had vaginal delivery in Afyonkarahisar State Hospital Pregnancy Follow-up Unit and Delivery Unit in Afyonkarahisar city center. Power analysis was performed to determine the number of samples and the minimum number of participants required for each group was 25 ($\alpha = 0.05$, $1-\beta = 0.80$). In order to increase the validity and reliability of the study, 140 women were included in the sample, 70 of which were in the experimental group and 70 in the control group. In order to prevent bias, pregnant women were randomly selected to the experimental and control groups. The data of the study were collected by using the Pregnant Information Form, Childbirth Comfort Questionnaire (CCQ), and Perception of Birth Scale (POBS).

¹ Gazi University, Assoc. Prof., sengul.yaman@hotmail.com

² Afyonkarahisar State Hospital, Birth Surgery Clinic, Nurse, hemsirebg@gmail.com

1.4 Results

The newly designed childbearing dress increases the comfort of childbirth, positively affects women's perceptions of birth, provides early breastfeeding and increases kangaroo care rates.

Keywords: Childbearing dress, childbirth comfort, perception of birth, breastfeeding, kangaroo care

YENİ TASARLANMIŞ DOĞUM KIYAFETİNİN VAJİNAL DOĞUM YAPAN GEBELERİN DOĞUM KONFORU, DOĞUMU ALGILAMASI, İLK EMZİRME VE KANGURU BAKIMINA ETKİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1.1 Giriş

Türkiye'de mevcut doğum önlükleri kadına özgü olmayıp, konforlu ve işlevsel tasarımdan çok uzaktır; gebe kadının hareketini kısıtlayıcı, annenin sağlık hizmetlerine uyumlu bir şekilde bağımsızlığını kısıtlayan, mahremiyet algısını sarsıcı, anne-bebek bağlanmasında önemli bir yere sahip olan kanguru bakımı için yetersiz ve emzirme sırasında türlü zorlukları bulunmaktadır. Doğum eylemi sırasında bu kadar çok stresörle karşılaşan kadın bir daha gebe kalma konusunda kararsız kalmakta, sezeryan doğumu tercih etmekte ya da evde doğum yapma konusunda ısrarcı olmakta, yaşadığı olumsuz tecrübelerden dolayı doğumu zorlaşmakta, komplikasyon riski artmaktadır. Bu kapsamda; anne-bebek dostu hastanenin 10 temel kriterinden rahat hareket edebilme, mahremiyetin sağlanması, doğumdan hemen sonra ten tene temasın ve emzirmenin sağlanması kriterlerini mevcut doğum önlükleri ile uygulamak oldukça zordur. Bu nedenle ülkemizde kadınların doğum salonunda konfor, mahremiyet, hareket etme, emzirme, kanguru bakımı sağlama gibi doğum memnuniyetini artıracak doğum kıyafetlerine ve bu kıyafetlerin etkinliklerini ortaya koyacak çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

1.2 Amaç

Bu çalışma, yeni tasarlanmış doğum kıyafetinin vajinal doğum yapan gebelerin doğum konforu, doğumu algılaması, doğum salonunda ilk emzirme ve kanguru bakımına etkilerinin değerlendirilmesi amacıyla yapılmıştır.

1.3 Yöntem

DeneySEL bir araştırma olan bu çalışmanın evrenini Afyonkarahisar il merkezinde bulunan Afyonkarahisar Devlet Hastanesi Gebe Takip Ünitesi ve Doğum Ünitesinde vajinal doğum yapan kadınlar oluşturmuştur. Örneklem sayısını belirlemek için power analizi yapılmış ve her grupta gerekli minimum katılımcı sayısı 25 olarak belirlenmiştir ($\alpha=0,05$, $1-\beta=0,80$). Araştırmanın geçerlilik-güvenirliliğini artırmak amacıyla örnekleme 70 deney, 70 kontrol grubunda olmak üzere 140 kadın dahil edilmiştir. Araştırma örnekleminin randomizasyonu yapılırken yanlılığı önlemek amacıyla gebeler deney ve kontrol grubuna rastgele seçilmiştir. Araştırmanın verileri Gebe Bilgi Formu, Doğum Konforu Ölçeği (DKÖ) ve Annenin Doğumu Algılama Ölçeği (ADAÖ) ile toplanmıştır.

1.4 Sonuç

Yeni tasarlanan doğum kıyafeti doğum konforunu artırmakta, kadınların doğum algılarını olumlu yönde etkilemekte, ilk emzirmenin daha erken yapılmasını sağlanmakta ve kanguru bakımı oranlarını artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğum kıyafeti, doğum konforu, doğum algısı, emzirme, kanguru bakımı

References

Asefa, A., & Bekele, D. (2015). Status of respectful and non-abusive care during facility-based childbirth in a hospital and health centers in Addis Ababa, Ethiopia. *Reproductive health*, 12(1), 33.

Goodman P, Mackey MC, Tavakoli AS. Factors Related to Childbirth Satisfaction. *Issues and Innovations in Nursing Practice* 2004; 46(2):212-9.

Jha, P., Larsson, M., Christensson, K., & Skoog Svanberg, A. (2017). Satisfaction with childbirth services provided in public health facilities: results from a cross-sectional survey among postnatal women in Chhattisgarh, India. *Global health action*, 10(1), 1386932.

Johnson, N., Nokomis, Z., & Stark, M. A. (2017). The Nurses' Role in Providing Comfort During Childbirth Using Ambulation and Hydrotherapy. *International Journal of Studies in Nursing*, 3(1), 123.

Larkin, P., Begley, C. M., Devane, D. (2009). Women's experiences of labour and birth: An evolutionary concept analysis. *Midwifery*, 25: 49-59.

Lothian JA. Do not disturb: the importance of privacy in labor. *The Journal of Perinatal Education* 2004; 13: 4-6.

Miltner, R.S. (2000). Identifying labor support actions of intrapartum nurses. *JOGNN*, 29(5): 491-499.

Newton N, Foshee D, Newton M. Experimental inhibition of labor through environmental disturbance. *Obstetrics & Gynecology* 1966;27(3):371-377.

Ondeck, M. (2014). Healthy birth practice #2: Walk, move around, and change positions throughout labor. *The Journal of Perinatal Education*, 23(4), 188-193.

Price, S., Noseworthy, J., Thornton, J. (2007). Women's experience: With social presence during childbirth, *Maternal Child Nursing*, 32(3): 184-191.

Waldenström, U. (2004). Why do some women change their opinion about childbirth over time? *Birth*, 31(2): 102-107.

Walters MW, Boggs KM, Ludington-Hoe S, Price KM, Morrison B. Kangaroo care at birth for full term infants: A pilot study. *MCN Am J Matern Child Nurs* 2007; 32(6): 375-381.

THE PLACE OF INTERDISCIPLINARY COMMUNICATION IN THE UPDATED EDUCATIONAL PROGRAM

Yesnazar A.Zh.

Abstract

In the modern education system, teaching subjects through interdisciplinary communication is very effective. The integration of subjects requires the use of systematic approaches. Thus, the teacher effectively plans the process of the upcoming lesson. Effective use of interdisciplinary connections allows control and assessment of the educational process, teach students the ability to actively participate in the learning activities, to persuade him to creative activity, to analyze motivation, study material. Widely used at the international level. The study of disciplines in interdisciplinary communication is an urgent problem of the educational process.

Keywords: interdisciplinary communication, integrated learning, General theme, content of education, updated educational program.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫҢ ОРНЫ

Түйіндеме

Қазіргі білім беру жүйесінде пәндерді пәнаралық байланыс арқылы оқыту өте тиімді болып отыр. Пәндерді интеграциялау жүйелі тәсілдерді пайдалануды қажет етеді. Сол арқылы мұғалім алдағы сабақ үдерісін тиімді жоспарлап отырады. Пәнаралық байланысты тиімді қолдану оқу-таным үдерісін бақылау, бағалау мүмкіндіктерін асырып, оқушыларды оқу-танымдық әрекетте белсенді, шығармашылық іс-әрекетке бейім, іздемпаздыққа, оқу материалына талдау жасай білуге үйретеді. Халықаралық деңгейде кеңінен қолданылады. Пәндерді пәнаралық байланыста оқыту оқу үрдісіндегі өзекті мәселе.

Тірек сөздер: пәнаралық байланыс, кіріктіре оқыту, ортақ тақырып, білім беру мазмұны, жаңартылған білім беру бағдарламасы.

Introduction

Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 23, 2012 No. 1080 approved the state compulsory standard of primary education. This state compulsory standard of primary education (hereinafter-the Standard) is developed in accordance with article 56 of the Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007" on education "(hereinafter-

the Law) and defines the requirements for the level of training of students, the content of primary education, the maximum amount of training load [1].

The purpose of primary education is to create a favorable educational space for the harmonious formation and development of the student's personality, possessing such broad skills.:

- 1) the ability to functionally and creatively apply knowledge;
- 2) critical thinking;
- 3) ability to conduct research;
- 4) ability to apply information and communication technologies;
- 5) mastering various ways of communication, including speech skills;
- 6) skills of group and individual work.

During the development of educational programs, a list of spiritual values and skills that need to be formed in students is formed:

Table № 1

Spiritual values	Skills
creative and critical thinking;	critical thinking;
ability to communicate;	ability to use knowledge creatively;
respect for the culture and views of others;	the ability to solve problems;
responsibility;	research skills;
health, friendship and care for others;	communication skills (including language skills);
be ready for lifelong learning.	ability to work individually and in groups;
	ICT skills.

The curriculum considers the level of knowledge, skills and competencies in the discipline, taking into account the above values and skills. This can be seen in the curricula for primary classes, where all these values and skills are provided: the Kazakh language, literacy, literary reading, mathematics, science and knowledge of the world. In General, curricula are developed on the basis of the curriculum and include learning objectives that are more complex by grade, based on a criteria-based assessment that comprehensively reflects what students should know and what they should be able to do [2].

Main part

In the updated educational program, special attention is paid to the establishment of interdisciplinary ties. Although individual learning of each subject (discrete learning) is important, cross-subject communication exercises allow for better learning of subjects. According to Carr (2007), the method of interdisciplinary communication is based on the writings of John Dewey, who considers knowledge to be an interconnected phenomenon. This approach of teaching and learning is closely related to the constructive approach of learning, as students work together discussing problems between subjects (Hayes, 2010). Students can use

questions learned in the same discipline on another or improve the study of another discipline on the basis of the same discipline. Knowledge integration aims to make learning more connected and meaningful for the learner. Students of 1-2 grades of primary school do not refer exercises to a specific subject, so the method of interdisciplinary communication most accurately reflects their form of learning [2]. Means of integration of subjects, sections, themes, as well as the implementation of interdisciplinary links-common themes - one of the features of the updated programs.

They are related to the content of all disciplines, the system of long - term and medium-term planning. Therefore, the teacher must comply with the General system of topics in the preparation of short-term plans and take them into account in the preparation of tasks and organization of activities of students in the classroom. The implementation of an interdisciplinary approach ensures the integration of topics between subjects.

There are eight common themes in primary classes. They are given in all disciplines. Topics are held in close contact with each other, continuity.

Table № 2

1- grade	2 – grade	3 – grade	4 – grade
About myself	About myself	Live nature	My Homeland is Kazakhstan
My school	My family and friends	Be close to decent people, away from bad ones	Human value
My family and friends	My school	Time	Cultural heritage
World around us	My native land	Architecture	World of jobs
Travelling	Healthy body-healthy soul	Art	Natural phenomenon
Traditions and oral literature	Traditions and oral literature	Famous people	Environment protection
Food and drink	Environment	Water is the source of life	Journey to the space
Healthy body-healthy soul	Travelling	Culture of travelling Holidays	Journey to the future

Modern schools are distinguished by the method of integrating knowledge about the environment and the development of society. Because the child perceives the whole world in the inner world. The weak connection between the subjects with the arrival of the child in school

violates this integrity. Some teachers do not consider interdisciplinary connections in their lessons, the lack of integration or interdisciplinary communication or episodic character negatively affect the integrity of the student's knowledge.

To establish a connection between subjects, it is necessary to group it into the area of key concepts or topics. This allows you to view the subject from different sides, to reveal all its connections. It is best to apply methods and methods of analysis, generalization, comparison, Association. Effectively used approaches are important for the formation of ideological, moral, environmental, communicative competence of students. Effective use of interdisciplinary connections and integration of subjects allows you to master or consolidate the content of education, save time. Integration will reduce the number of compulsory subjects. In primary school, integration is carried out within the framework of system-forming concepts: words, values, forms, dimensions, space, time, etc. [3].

The increase in academic disciplines, the emergence of modern information technology transformations, makes us think about what we need to integrate the content of training. Scientists and teachers noted that due to the diversity of the discipline and the lack of integrity of interdisciplinary content, additional problems appear. Therefore, it is not surprising if the number of integrated disciplines has increased dramatically in recent years, that is, the number of integrated disciplines has increased dramatically in recent years. On the basis of this definition, two types of integration can be distinguished: intra-subject, integration of topics within a particular subject; inter-subject, integration of topics between different subjects.

Depending on the characteristics of the content environment and the relationship between them can be divided into simple and indirect integrations. With simple embeddings, the Foundation of the program includes various topics or sections. According to Y. V. Gromyko, this type of integration of educational data can be called thematic coordination. The integration of topics and sections between several subjects is called interdisciplinary.

The system of Yelkonin-Davidov, focused on developing learning, widely known in Russia, is carried out by means of intra-subject analysis. This approach and system allows us to solve the problems of education and develop children in each discipline. Children studying on the basis of this system, deeply master each subject in accordance with their abilities and interests.

As you know, the model of interdisciplinary integrated learning contributes to the emergence of programs for the development of education, development, training. Expanding the content of learning, simple and indirect integration, intra-subject and interdisciplinary integration-all included in the development program with the study, developed on the basis of a thematic interdisciplinary model of learning. The full spread of these opportunities occurs simultaneously with the emergence of a whole system of development with training. In foreign experience, interdisciplinary training programs are widespread. They are used to classify the content of curricula in order to adapt the capabilities and needs of children.

Interdisciplinary communication allows students to broaden their horizons and master the Kazakh language in combination with other basics of science. At the primary level of secondary school, the subject "Kazakh language" is closely related to the subject "Literary reading". Language is the first element of literature. Any work of art, literary work is a valuable material for the language in teaching the Kazakh language; the ability to distinguish between the author's use of styles in the study of works of art. Education of feeling, emotional mood of students through literary works, artistic education. Teaching the culture of speech through the analysis of literary works [4].

The discipline "Music", adhering to the principle of interdisciplinary integration, forms ideas about the relationship of different types of art with the Kazakh, Russian languages and literature, fine arts [4].

Inter-subject communication on the subject of "computer science" promotes the interest and quality of students' knowledge, promotes scientific style of thinking of students, forming a comprehensive approach to school subjects, broadens the horizons of students promotes the development of creative abilities of students helps their understanding and assimilation of the program material [4].

Conclusion

Summing up, the implementation of teaching disciplines in interdisciplinary communication requires a comprehensive analysis of the thematic plan of each discipline. In the process of studying the subject, it is important to increase its scientific level and focus on practical demand, the formation of skills characteristic of cognitive activity of students in General. Therefore, at present the problem of teaching in interdisciplinary communication, integrated learning is studied in the field of science with a wide range. The results of the analysis of the topic showed that, knowing the effectiveness, the benefits of interdisciplinary links in the updated program, we must master the interdisciplinary links to deepen the level of knowledge of future generations. The questions of practical improvement and theoretical systematization of this method were considered. To combine theoretical knowledge of students with practice at each lesson, creative initiatives are needed to introduce a unified system of integrated education, which originates in interdisciplinary, interdisciplinary connections.

References

State program of development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2016-2019.

The professional development program of teachers. Second edition. Center of pedagogical skills of CIS "Nazarbayev Intellectual schools", 2016. - 24 P.

12 Methods of determining the content of basic education of primary school. Methodical manual. - Astana: Y. Altynsarin National Academy of education., 2013. - 83 P.

Set of curricula for selected primary school subjects (grades 1-4) as part of the renewal of secondary education content. - Astana, 2014, 2015, 2016 / the Curriculum is compiled by the Autonomous organization of education "Nazarbayev Intellectual schools" together with the National Academy of education. Students, scientists, universities and teachers in secondary schools.

STATISTICS MYOCARDIAL INFARCTION AT A YOUNG AGE IN THE CITY OF TURKESTAN AND KENTAU 2017-2018

Tatykayeva Sh.B., Akhatayeva M.B.

One of the pressing problems of health care practices are significantly increased in recent years, the incidence of mortality from myocardial infarction. Of particular concern and alarm among clinicians is incipient unfavorable trend towards “*rejuvenation*” of coronary heart disease.

Myocardial infarction – acute illness, clinical forms of ischemic heart, disease, in which as a result of total, or partial lack of blood supply to the, area of the heart muscle necrosis, develops (extinction).

Purpose of the study – figuring out the incidence of myocardial infarction among up to 30 years in the city of Turkestan and Kentau 2017-2018.

Method of research – to examine the possible causes of myocardial infarction in young patients and clinical observation. According to international statistics, currently cardiovascular disease remains the leading cause of death for the population of the most developed countries in Europe, amounting to 40%, in Kazakhstan – more than 50% of all deaths. According to the World Health Organization, by 2030, about 23.6 million people of working age will die cardiovascular diseases.

1) Vasoregulatory violation of coronary blood flow, leading to a spasm of the coronary arteries of the myocardium;

2) Violations of coagulation and anticoagulation systems of the blood, followed by thromboembolism vessels of the heart;

3) Infectious-allergic or toxic lesions of the coronary arteries with their secondary fibrosis;

4) Noninflammatory arteriopathy nature;

5) Anomalies of the coronary arteries;

6) Idiopathic stratification of coronary arteries and others;

For example, fibrous plaques, typically observed in individuals over 20 years, can occur of 10-15-year olds, in the aorta 10% in the coronary arteries-in 18%.

Of great importance in the development of atherosclerosis is given to three factors:

1) Trombogenic (activation of platelets and coagulation)

2) Vascular endothelial dysfunction (as a result of damage, aging, deterioration of regeneration)

3) Changes in lipid and carbohydrate metabolism.

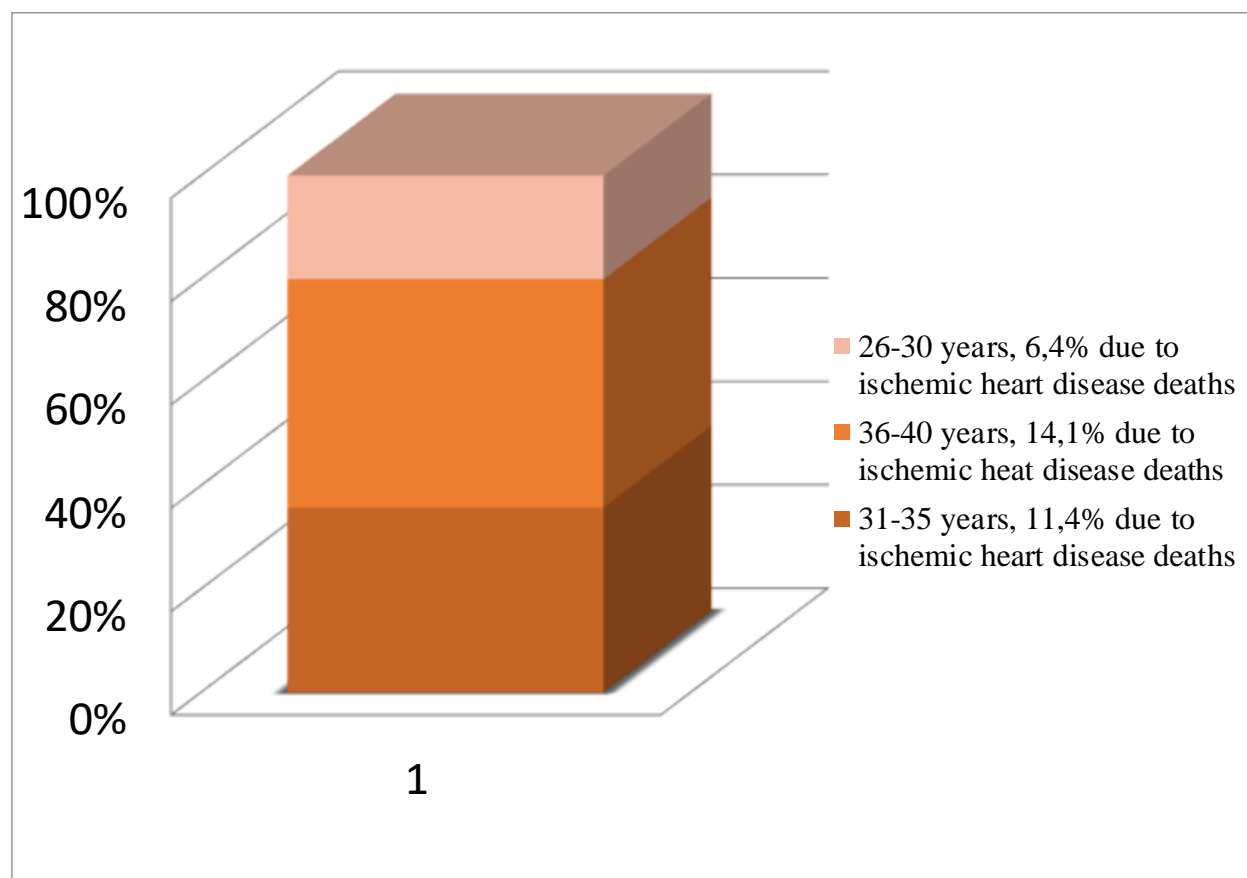
The most common atherosclerotic lesions localized in the anterior descending branch of the coronary artery. Risk factors contributing to the development of atherosclerosis in youth-unfavorable for ischemic heart disease heredity, psychological disorders (stress), dyslipoproteinemia, smoking, arterial hypertension, overweight, sedentary lifestyle, hormonal contraceptives, impaired glucose tolerance

1) Observation 34-year-old athlete who has had over 5 years: two infarction and sudden death. This sick for a long time engaged in sports (football, cycling), myocardial infarction and sudden death had occurred immediately after intense exercise. The only risk factor for this patient was smoking.

2) Also described is a case of extensive transmural myocardial infarction at constant coronary arteries of the heart, which occurred in 13-year-old girl on a background of full health after exercise.

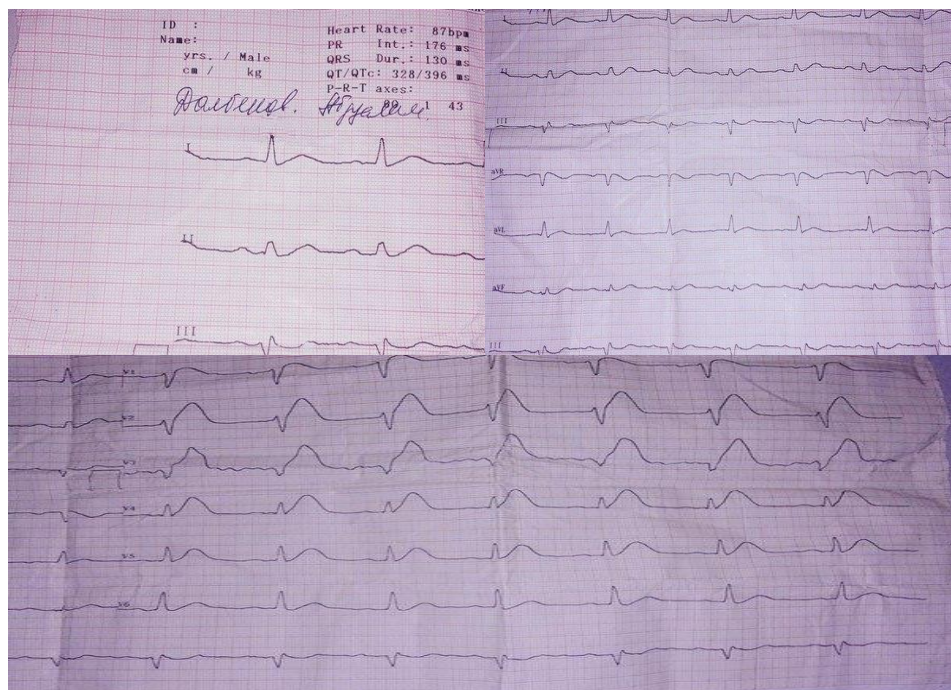
3) Observation 24-year-old man with anterior transmural myocardial infarction, in which the disease emerged after a visit to the steam room.

Statistics on the mortality of CHD in Kazakhstan

The frequency of MI in Shymkent(21-40years old)

Dalbenov Abdusalim born in 1985. The patient was admitted to the cardiology department of the hospital Talgat in 14 July 2017. *The main complaint of the patient:* attacks chest tightness, shortness of breath mixed nature that occurs when walking and rarely alone. The main risk factors are smoking and a genetic predisposition. Biochemical parameters in normal range.

Possible causes of MI in our patient may be the development of coronary spasm in the background of endothelial dysfunction; activation of blood coagulation; atherosclerotic lesions of the coronary arteries on the background of genetic predisposition

Түйіндеме: Бұл мақалада Түркістан Кентау қалаларында миокард инфарктының 40 жасқа дейінгі адамдарда кездесу статистикасы. Миокард инфарктының, факторлары, себептері, патогенезі, диагностикасы, жасына байланысты ерекшелігі статистикасы, ЭКГ диагностикасы берілген.

Keywords: myocardial infarction, trombogenic, statistics on the mortality atherosclerotic lesions.

Conclusions

- At risk for early myocardial infarction are smoking men, suffering from arterial hypertension, with disorders of fat metabolism, professional terms with the impact of stress factors, as well as having 2 or 3 blood.
- Despite the young age of these individuals developing atherosclerotic vascular lesions, with a possible primary clinical manifestation in the form of myocardial infarction.

- Prevention of myocardial infarction in these patients – a modification of risk factors, including a mandatory non-pharmacological and pharmacological correction AG.
- Active detection of vascular disorders, preventing the development of atherosclerosis.

References

Anderson, H.V. One-year results of the Thrombolysis in Myocardial Infarction (TIMI)III clinical trial: a randomized comparison of tissue-type plasminogen activator versus placebo and early invasive versus early conservative strategies in unstable angina and myocardial infarction / H.V. Anderson, C.P. Cannon, P.H. Stone, J Am Coll Cardiol, - 2006

Aversano, T. The Atlantic Cardiovascular Patients Outcome Research Team JAMA / T. Aversano – 2004

Freemantle, N. Beta blockade after myocardial infarction. Systematic review and meta regression analysis / N. Freemantle, BMJ-2003

Ray. K. On the rise in vWF after ST elevation myocardial infarction: implication for treatment strategies and clinical outcome / K. Ray, E. Antman, E. Braunwald-2005

Schoming, A. Stent vs Thrombolysis for occluded coronary artery in patients with AMI A. Schoming, NEJM-2009

Yusuf. S. Primary and secondary prevention of myocardial infarction and strokes. An update of randomly allocated controlled trials S. Yusuf //J Hypertension 2001

Widimsky. P. Primary Angioplasty in Patients Transferred from General Community Hospitals to Specialized PTCA Units With or Without Emergency Thrombolysis // P. Widimsky -2008

THE CONCEPT OF "MӘҢГІЛІК ЕЛ»: UNITY AND HARMONY

Yeshmetova Balzhan Batyrkhanovna¹, Kortabayeva Gulzhamal Kydyrbaevna²

The article gives an indication of an ancient civilization - the idea of "Mangilik el", the word "country". The word "Mangilik el" has a deep historical root and meaning. The word "Mangilik" in the Turkish periodicals has been used with the words "Tengri", "God". After that, «Mangilik el» means "Country and people of Allah", and there is every reason to believe that the state and the nation are an immeasurable amulet.

Keywords: «Mangylyk El», great steppe, country, Kultegin's inscription.

«MӘҢГІЛІК ЕЛ» КОНЦЕПТІСІ: БІРЛІК ПЕН КЕЛІСІМ

Мақалада көнетүркілік өркениеттің көрсеткіші – «Мәңгілік ел» идеясының, «ел» сөзінің шығу тегі сөз болады. «Мәңгілік Ел» сөзінің терең тарихи тамыры және үлкен мағыналы мәні бар. Түрік шежіресінде «мәңгі» сөзі «Тәңір», «Құдай», «Алла» сөздерімен мағыналас қолданылды. Осыдан кейін, «Мәңгілік Ел» «Алла Тағаланың елі, халқы» дегенді білдіреді және мемлекет пен ұлттың уақытпен шектелмеген тұмары болады деуге толық негіз бар.

Түйін сөздер: «мәңгілік ел», ұлы дала, ел, Күлтегін жазуы.

Кіріспе

Түркі тілінде халықтың негізгі қызметі мен өзіндік орнын көрсететін, тарих қойнауындағы негізгі бағыттары мен міндеттерін айқындай түсетін, сол кезеңдердегі әлем сахнасындағы беделінің қаншалықты деңгейде болғандығы жайында хабардар ететін көптеген халық санасы мен тұрмыс-тіршілігінің негізгі айнасы болып табылатын танымдық сөздер жиынтығы бар. Сондай жиынтықтардың ішіне кіретін, түркі халқының, қазақтың танымының аясын аша түсетін «Мәңгілік ел» концептісінің ғылыми сахнадағы маңызы мен орны ерекше.

Әлемде бейресми атауға ие бірқатар мемлекеттер бар. Мысалы, Англияны – «Тұманды Альбион», Кубаны – «Бостандық аралы», Жапонияны – «Күншығыс елі», Қытайды – «Аспанасты елі», Голландияны – «Қызғалдақтар елі», Кореяны – «Таңғы шық елі» деп біледі.

Мемлекет басшысы Н.Назарбаев: *«Біз – Ұлы Даланың баласымыз. Ұлы Дала, көк аспан... Біздің бабалырымыз тәңір деп, жарық пен көк түсінігін ұмытпаған. Біздің Көк туымыздың астары да осында. Біз – Ұлы Даланың балаларымыз. Міне, осы тарихымыз*

¹ PhD, Al-Farabi Kazakh National University, PhD doctoral student of the 2nd course of the specialty "Turkology" Almaty city, Kazakhstan.

² Al-Farabi Kazakh National University, Associate Professor of Turksoy, Ph.D. Almaty city, Kazakhstan.

бен жаңа брендті байланыстыра отырып, біз Қазақстанды жаңа Қазақстан ретінде танытуымыз керек», деген келелі ойды тастады.

Ұлы даланың ұрпақтары мәңгі ел идеясын жүзеге асырып, Қазақ елінде өмір сүріп жатыр.

Тарихта нағыз топтасқан әлеуметтік-тарихи күш – түркі халқы болды. «Көкте – Тәңір, жерде – Түрк» деп әлемге өзі туралы жар салған бұл халық өзінің күш-құдіретіне сүйеніп, құдайлары Тәңірі және Ұмайға табынды. «Күлтегін» жырындағы: «Түн ұйықтамадым. Күндіз отырмадым. Қара терімді төктім. Қып-қызыл қанымды жүгірттім. Түркі елі үшін» деп жазылған сөздерде көркемділік, асқан патриоттық рух жатыр. Осы жырлардың идеясы, мәңгі ел идеясы – түркі халқын ауыз бірлігіне, сыртқы жауға қарсы ұйымдасқан күреске, ата-баба жолын берік ұстауға шақыру қазіргі уақытта да өзекті.

«Мәңгілік ел атауының шығуы

«Мәңгілік ел» сөзінің ұғымын жан-жақты зерттеп, талдайтын болсақ, оның түпкі төркіні – Көнетүркілік жәдігерлер қойнауынан бастау алып, қазіргі таңда да өз өзектілігін жоймай, керісінше қолданысын арттыра түскен, қызметі әр тарапты қамтыған, маңызды рөл атқарушы танымдық сөздер топтамасын құрайтынан аңғаруға болады.

«Мәңгілік Ел» сөзінің терең тарихи тамыры және үлкен мағыналы мәні бар. Байырғы түркі қоғамында дүниеге келген қысқа да нұсқа «Мәңгі Ел» ата-бабамыздың адамзат өркениетіне, оның ақыл-ой қазынасына қосқан айрықша интеллектуалдық үлесін айшықтап отыр. Түрік шежіресінде «мәңгі» сөзі «Тәңір», «Құдай», «Алла» сөздерімен мағыналас қолданылды. Осыдан кейін, «Мәңгілік Ел» «Алла Тағаланың елі, халқы» дегенді білдіреді және мемлекет пен ұлттың уақытпен шектелмеген тұмары болады деуге толық негіз бар.

Алғаш рет «Мәңгі ел» идеясы Шығыс Түрік қағанаты әскерінің бас қолбасшысы Күлтегінге арнап қойылған бітіктаста түркі еліне жария етілген. Күлтегін ескерткішіндегі жазудың сол жақ бетінде: «Өтікен жынысында отырсаң мәңгі ел тұтып отырар ең», – деп айтылған. Осыдан 13 ғасыр бұрын Тоныкөк абыз «Түркі жұртының мұраты -Мәңгілік Ел» деп өсиет қалдырған. Бұл біздің жалпыұлттық идеямыз мемлекеттігіміздің тамыры сияқты көне тарихтан бастау алатынын көрсетеді.

Көрнекті еуразияшыл ғалым, тарихшы Л.Н.Гумилев «От Руси к России» атты еңбегінде: «Еуразия құрлығы үш рет біріктірілді. Алғашында оны Ұлы Түркі қағанатын құрған көне түріктер біріктірді. Түріктерден кейін Шыңғыс хан бастаған монғолдар, кейіннен Ресей өз қолына алды» деп жазды [1, 382 б.].

Лев Николаевич Гумилев Еуразия құрлығының бірлігі, мәңгілігі туралы ойын көне түріктерден бастау керектігін мезеп тұр.

Түркі тарихын, көне түркі мұраларын зерттеуші ф.ғ.д, профессор Қаржаубай Сартқожаұлы «Бұл, әрине, тектен-текке шыққан дүние емес. Мәңгілік ел – түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк (Түй-ұқық) негізін қалаған идея...» екендігін атап көрсетті [2, 20-21 бб.].

Бір кездерде дүркіретіп билік құрған Көктүріктер империясы ту еткен, Тоныкөк негізін қалаған, ұлы Шыңғыс хан империясының атына айналған Мәңгі ел құндылығы бүгін, міне, осылайша Қазақстан мемлекетінің түп қазығы – ұлттық идеясына айналды.

Алайда айтылғанның бәрі ақиқатқа айналып шыға келеді деу қисынсыз болар. Ата-баба құндылығын ауызбен айту бір басқа да оған барынша адал, әрі шын жанашыр болып, оны қайраткерлікпен, тектілікпен іске асыру екінші мәселе.

Күлтегін жазуында «Мәңгі» сөзі бес рет қолданылған. Мәңгілік елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасап, мәңгілік ел саясатын Көк Түріктер іске асырды. Сол идея, сол мұрат бүгінгі қазақ елінің бас ұранына айналуда. Егер түркілер өз қағанатын «Мәңгілік ел» деп атаса, онда олардың Тәңірге табынушылары, маньчжур тілінде сөйлейтін көршілері өзінің мемлекеттік бірлестіктерін «Монх ел» (Монғол) немесе «Мәңгілік Тәңір елі» деп атай бастады. «Мәңгілік Тәңірі» сайлаған қағандар мен хандар, сонымен қатар «Тәңірінің» туыстары деп саналған бектер «Мәңгілік елді» құру үшін шайқасты. Ашина әулетінің барлық ұрпақтары, Түрік қағанатын, Түргеш қағанатын, Қарлұқ қағанатын, Батыс және Шығыс Түрік қағанаттарын құрған кезде «Мәңгілік елді» құрдық деп санаған. Сонымен қатар, монғол көшпенділер өздерінің мемлекеті «Мәңгілік ел» болғанына сенді.

«Күлтегін» жазуын зерттеуші Ғұбайдолла Айдаровтың нұсқасында: «Көктегі түркі тәңірісі, түркінің қасиетті жер-суы былай депті: Түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін...» деген жолдар бар [3, 63 б.].

Күлтегін тасындағы: «Тәңірі жарылқап, құтым бар үшін, нәсібім бар үшін өлімші халықты тірілттім. Жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым. Аз халықты көп қылдым. Ығыр (болған) елдікті, ығыр (болған) қағандықты игі қылдым. Төрт тараптағы халықты бағындырып, бейбіт қылдым. Жаусыз қылдым. Бағынып менің қоластыма кірді. Ісін-күшін берді. Осындай төрді басқарып інім Күлтегін өзі бұл дүниеден өтті» деген жолдар айғақ-дәлел бола алады.

Осының бәрі кейінгі ұрпаққа да үндеу ретінде айтылғаны көрінеді. Сонымен қатар, бұл жерде «Мәңгі ел» ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үндесіп тұр.

Көне түркілер дүниетанымының тілдік репрезентанты

Көне түркілердің дүниетанымымен қоғамдық өмірінде Bengü El идеясының басымдыққа ие болуы VI-IX ғасыр түркілерінің табиғи дара болмысын спаттайтын ұғымдар кешенінен тұратын концептуалды жүйе аясындағы Елдік позицияның қуатын сипаттайды.

Көне ескерткіштер тілін зержелеп жүрген ғалымдардың бірі Мағрипа Ескеева «Bengü El «Мәңгілік ел» тіркесі этномәдени мазмұнында бірлік пен ынтымақтастықтың, ұлылық пен жасампаздық рухының, баянды болашақтың мемлекеттік тұтастықтың семалық жиынтығын сақтаған лингвоонтологиялық құрылым деп талдайды. Бұл el / il/ ijl / эl лексемасының түркі тілдеріндегі мазмұндық аясы мен семантикалық деривациясы арқылы анықталады:

Көне түркі тілінде el – «тайпалық одақ»; эl – орта ғасыр түркі тілдерінде, сондай-ақ түркі тілдерін алып қарасақ, чуваш тілінде Ijl «халық», түрікмен тілінде Ijl «халық, адамдар», татар тілінде Ijl «ел, қоғам»; башқұрт Ijl; қырғыз Эl / el «тайпалық одақ; ру, халық»; өзбек тілінде эl «ел» ноғай, қарақалпақ, қазақ тілдерінде el бәрінің берер мағынасы одақ, тайпа, ру, қоғам, халық.

Осы көнетүркілік el семасы «мемлекет ел, халық, тайпалық одақ» сөзінің семантикалық ауқымы қазақ тілінде негізгі мағынаны сақтай отырып, кеңі түскен, нақтырақ «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» El сөзінің 5 мағынасы келтірілген: 1.

Жұрт, халық, қауым. 2. Туған жер, өскен орта. 3. Негізі, шыққан тегі; заты, руы. 4. Отан, туып өскен жер. 5. Туыс, дос-жар. Ел – бүгінде мемлекеттің синонимі ретінде қолданылатын термин.

Мәңгілік Ел - болашағы біртұтас ұлт

Адам танымындағы, түркі жұртшылығында ерекше құндылықты көрсете түскен «Мәңгілік ел» сөзінің талдай түсетін болсақ, көптеген қызықты деректердің негізін байқауға болады.

«Мәңгілік ел» сөзінің қасиетті мағынасы бар, себебі ол біздің бүкіл тарихымыз арқылы өтіп, өткенімізге көз жүгіртеді. Мәңгілік ел ұғымының мағынасы *Жерұйық, Атамекен, Туған жер, Отан* сияқты қасиетті түсініктермен ұштасып жатыр.

Ежелгі түркілердің арманы мәңгілік өмір және Тәңірімен жақындасып, оның сүйікті құлдарына айналу болды. Бұл армандар бірігіп, бір Жаратушының рақымымен ғана «мәңгілік» деген түсінікке айналды. Біздің ата бабаларымыз үш нәрсені өзара байланыста ұстады – Тәңіріні, адамды және мінсіз өмірдің көрінісі ретінде жерді сипаттайды.

«Мәңгілік Тәңірі» деген ұғымды адамдар ең жоғарғы және ең қасиетті ұлылық деп түсінгені деректерден белгілі. Сондықтан ежелгі түркілердің ата бабалары – ғұндар, сақтар және басқалары өзінің шығу тегін «Мәңгілік Тәңіріден» бастап, Жаратушының бейнесіне тәуелді болды.

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «...қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу» [4] деп атап көрсетуі де рухани бастауларды ұрпақ санасына сіңірудің айрықша маңыздылығын көрсетеді. Бұл – Қазақстан Республикасының ұлттық идеясынан келген түйін-тұжырым. Мәңгілік Ел отандастардың бірегей тарихи мақсаты мен қаһармандық ұраны десек қателеспейміз. Аталған идея қазақ елінің ғасырлар бойы армандаған мақсаты ғана емес, Тәуелсіздік жолындағы жанқиярлық еңбегі мен тынымсыз шығармашылығының нәтижелері арқылы қол жеткен асу. «Мәңгілік ел» ұғымын тереңнен түсіндіру, тарихи негіздерін көрсету мәселелері маңызды болып табылады.

Сонымен, көне тарихтан бастау алған ұлттық идеямыз қазірде тарихи сабақтастықты бастан кешіріп, тәуелсіз мемлекетіміздің рухани тұрғыдан тұрақты даму ресурсына айналып отыр. Елбасы: «Біз Жалпыұлттық идеямыз – Мәңгілік Елді басты бағдар етіп, тәуелсіздігіміздің даму даңғылын Нұрлы Жолға айналдырдық. Мәңгілік Ел – елдің біріктіруші күші, ешқашан таусылмас қуат көзі. Ол «Қазақстан 2050» стратегиясының ғана емес, ХХІ ғасырдағы Қазақстан мемлекетінің мызғымас идеялық тұғыры». Былтырғы Жолдаудың ерекше құнды арнасы – Мәңгілік Ел идеясына басым мән берілуі. Бұл ретте Елбасы: «Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандықтардың ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы», – деп түйіндейді.

Түйін

Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырақтың ұлттық идеясы.

Астанада «Мәңгілік Ел» салтанат қақпасының салынуы «Мәңгілік Ел» идеясының мемлекеттік идеологияға айналғандығының бір дәлелі.

Мәңгілік Ел, бұл – жалпыұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім.

Мәңгілік Ел, бұл – тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы.

«Мәңгілік Ел» идеясындағы құндылықтардың ең бастысы – қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде нығайту.

Қорытынды

«Мәңгілік ел» қазіргі таңда тек метафора немесе бір философиялық идея ретінде көрінгенімен, мемлекеттің негізгі ұйытқысы, бұзылмас қамалы, осы идеяны жүзеге асырғанда ғана қалатыны анық. Сонымен қатар, толыққанды идея болу үшін бұл ұғымға «Жерұйық» (Асан қайғы), «Ізгілікті қала» (Әл Фараби) және басқа да («Адам бол», «Бәйтерек», «Атамекен», «Ұлы Дала») ұғымдармен байланысу керек. Аталғандардың барлығы да «Мәңгілік елмен» қатар қазақтың және басқа да түркі елдерінің ұлттық санасында киелі ұғымдар болып саналады.

Мәңгілік Ел ұлттық идеясының негізгі мәні – мәңгілік мақсат-мұраттарымыз бен мәдени-рухани құндылықтарымызға негізделген, мемлекет құрушы қазақ халқы мен өзге де ұлттардың ұлттық идеяларын бір арнаға тоғыстыратын идеология арқылы қалыптастырылатын қазақтың ұлттық мемлекеті.

«Мәңгілік ел» – болашаққа нық сеніммен қарайтын, әрбір қадамың адымдап басатын, дамыған мемлекет қатарынан орын алуға үмітті, сан жылдық тарихы бар мәңгілік еліміздің негізгі арманы мен мақсаты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- Н.Ә.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Егемен Қазақстан. Гумилев Л.Н. От Руси к России. – М.: 2002.
- Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 115 бет.
- Күлтегін Тоныкөк. Ежелгі түркі руникалық жазбалары. – Алматы, «Өлке» баспасы, 2001. Сыдықов Е. «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы. – Алматы, 2013.
- Қайдар Ә. Қазақ қандай халық? – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 3-11 бет.
- Ескеева М.Қ. Түркі тілдері жүйесіндегі қазақ тілінің тарихи орны. – Астана: «Кантана Пресс», 2011.

Reference

- N.Ä.Nazarbaev özüniñ «Bolaşaqqa bağdar: rwxanı jañğırw». Egemen Qazaqstan. Gwmılev L.H. Ot Rwsı k Rossıı. – M.: 2002.
- Amanjolov A.S. Türki filologiyası jäne jazw tarixı. – Almatı: Sanat, 1996. – 115 bet.
- Kültegin Tonıkök. Ejelgi türki rwnikalıq jazbaları. – Almatı, «Ölke» baspası, 2001.
- Sıdıqov E. «MANGI EL» xalıqaralıq ğılmı-köpşilik tarixi jwrnalı. – Almatı, 2013.
- Qaydar Ä. Qazaq qanday xalıq? – Almatı: Dayk-Press, 2008. – 3-11 bet.
- Eskeeva M.Q. Türki tilderi jüyesindegi qazaq tiliniñ tarixi ornı. – Astana: «Kantana Press», 2011.